УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1 А - ВОРОНА

ТОМ 2 ВОРОНІВАННЯ - ГЕРГЕЛІ

ТОМ 3 ГЕРЛАН - ЕЛЕКТРОГРАФІЯ

ТОМ 4 ЕЛЕКТРОД - КАНТАРИДИН

ТОМ 5 КАНТАТА - КУЛИКИ

YPE

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБІЙ Б. М.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАГРІЙ П. І.
БАЖАН М. П.
(головний редактор, голова редколегії)
БІЛОДІД І. К.
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГІТАЛОВ О. В.
ГЛУШКОВ В. М.
ГОНЧАР О. Т.
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
ЗАГОРОДНІЙ В. І.
КОНДІЛЕНКО І. І.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора, заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПОДСТРИГАЧ Я. С.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З.
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ
5

КАНТАТА — КУЛИКИ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ—1980

03
У45

Е $\frac{00101—004}{М222\ (04)80}$ 001—80 5.000000000

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1980 р.

К

КАНТА́ТА (італ. cantata, від лат. canto — співаю) — 1) Великий вокально-інструментальний твір для солістів, хору й оркестру.
В 1-й пол. 17 ст. в Італії виникла світська К., на поч. 18 ст. у Німеччині сформувалася духовна К. Твори типу К. зустрічаються в творчості укр. та рос. композиторів 18 ст. А. Веделя, М. Березовського, Д. Бортнянського, П. Скокова. К. писали П. Чайковський, С. Танєєв, С. Рахманінов, М. Лисенко («Б'ють пороги» та ін.), К. Стеценко («Шевченкові»), П. Сокальський та ін. Значне місце вона посідає в радянській музиці — твори С. Прокоф'єва («Олександр Невський»), Л. Ревуцького («Хустина»), Б. Лятошинського («Урочиста кантата»), Г. Жуковського («Слався, Вітчизно моя»), К.-симфонії Ю. Шапоріна («На полі Куликовому»), С. Людкевича («Кавказ»), А. Штогаренка («Україна моя»). Авторами К. є К. Домінчен, Л. Дичко та ін. 2) Один із видів ліричної поезії, урочистий вірш, написаний з нагоди якої-небудь радісної події чи присвячений її учаснику. Часто К. є літ. текстом для муз. твору.
Літ.: Ширинян Р. Оратория и кантата. М., 1960; Терещенко А. К. Українська радянська кантата і ораторія (1945—1974). К., 1975.
А. К. Терещенко.

КА́НТЕЛЕ (фін. kantele) — карело-фінський струнний щипковий музичний інструмент. Близький до ест. канелі, латис. кокле, литов. канклес, рос. *гусли*.

КАНТЕМИ́РІВСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ ТА МОГИ́ЛЬНИК — поселення і могильник *чернятівської культури* 2—6 ст. на околиці с. Кантемирівки Чутівського р-ну Полтавської обл. Досліджувалися 1924 і 1948. Виявлено залишки наземної глинобитної госп. споруди з гончарним і ліпним посудом. При розкопках могильника досліджено 3 кургани з похованнями в катакомбі, підбої та грунтовій ямі, а також 10 безкурганних поховань з обрядами трупоспалення і трупопокладення. У похованнях знайдено гончарний посуд, ліпну посудину, бронзові фібули (застібки), кістяні гребінці, набір скляних жетонів для гри в шашки, золоті прикраси, бронзові наконечники для пояса, залізні вудила.

КАНТЕМІ́Р Антіох Дмитрович [10 (21).IX 1708, Константинополь — 31.III (11.IV) 1744, Париж] — російський письменник, дипломат. Син Д. *Кантеміра*. В дитинстві жив на Харківщині. Освіту здобув у Петербурзі. З 1732 — посол у Великобританії, 1738 — 44 — у Франції. Літ. діяльність почав 1725 з перекладів. В 1729—31 виступав з політ. епіграмами й оригінальними сатирами. Писав також оди, послання, байки, поеми («Петрида»), філос. та естетичні трактати («Міфи про природу та людину» та ін.), в яких викривав реакційне духівництво, дворянство, співчутливо зображував кріпаків. Перекладач творів Анакреонта, Горація, Фонтенеля. Сатири К. були відомі на Україні в списках і рукописних збірниках 18 ст. і мали певний вплив на розвиток укр. викривально-сатиричної л-ри.
Тв.: Собрание стихотворений. Л., 1956.

КАНТЕМІ́Р Дмитро Костянтинович [26.X (5.XI) 1673, Молдавія — 21.VIII (1.IX) 1723, маєток Дмитрівка Харків. губ.] — вчений і політ. діяч Молдавії та Росії, молд. господар 1710—11, член Берлінської АН (з 1714). В 1711 уклав з *Петром I* таємний договір про союз проти Туреччини і перехід Молдавії до складу Росії. Після невдалого *Прутського походу 1711* Петра I К. і 4 тис. молдаван прибули до Росії. Петро I надав К. титул князя і маєтки на Слобідській Україні, зробив його своїм радником у сх. питаннях. Автор праць з історії Молдавії і Туреччини, а також з філософії.

КАНТИЛЕ́НА (італ. cantilèna, з лат. cantilena — спів) — 1) Співуча мелодія. 2) Наспівність музики, здатність виконувати її наспівно оркестром, хором, голосом. 3) В 13—15 ст. в Зх. Європі — невеликі світські вокальні твори лірико-епічного складу і танц. пісні. 4) З кін. 17 ст.— пісня, а також твір з наспівною мелодією.

КАНТІА́НСТВО — 1) Система поглядів І. *Канта*. 2) Спільна назва напрямів, течій і шкіл, що склались у 19 — на поч. 20 ст. під безпосереднім впливом філософії І. Канта. Характерним для К. є прийняття осн. принципів філософії Канта — ототожнення предмету пізнання зі змістом свідомості і водночас визнання незалежного від свідомості існування «речі в собі» (дійсного світу), повністю або частково непізнаванної. Останнє відрізняє К. від *неокантіанства*, яке заперечує об'єктивність «речі в собі», зводячи її зміст до ідеальної межі пізнання. Найвідомішим напрямом К. є критичний реалізм (А. Ріль, О. Кюльпе, А. Мессер та ін.), представники якого визнають об'єктивне існування предмета пізнання, вважають його до певної міри пізнаванним. Об'єктивність зовн. світу цей напрям К. обгрунтовує відмінністю між сприйняттям, яке не може змінюватися довільно, і мінливим змістом продуктів пам'яті і фантазії. Проте існування зовн. світу є, за К., в кінцевому підсумку, лише «логічним висновком», а зміст пізнання — системою символів. К. мало прибічників серед природодослідників під час кризи *метафізичного матеріалізму* в 2-й пол. 19 ст. На Україні в 19 ст. вплив ідей К. певною мірою позначився на поглядах В. В. *Лесевича*. Проте інші укр. філософи (О. І. *Стойкович*, П. Д. *Лодій*) критично ставилися до К. через його апріоризм і агностицизм. Виразний вплив К. позначився на концепціях *позитивізму* (*емпіріокритицизм*, *неопозитивізм*), нім. і амер. *критичного реалізму* 20 ст., *феноменології*, *екзистенціалізму*, *філософської антропології*.
Літ.: Вопросы теоретического наследия Иммануила Канта, в. 3. Калининград, 1978.
І. В. Биччо.

Кантеле.

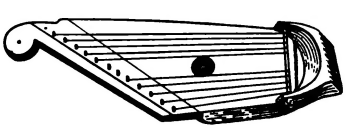

КАНТО́Н — місто на Пд. Китаю. Див. *Гуанчжоу*.

КАНТО́Н (франц. canton — округ) — 1) Федеральна тер. одиниця Швейцарії. 2) Адм.-тер. одиниця в Люксембурзі, Франції, Еквадорі та ін. країнах. 3) Судовий округ у Бельгії і ряді ін. країн.

КАНТОНІ́СТИ (від франц. canton) — 1) В Пруссії з 1733 до 1813 особи, які підлягали призову на військову службу в одному з кантонів (полкових округів). 2) В Росії в 1-й половині 19 ст. солдатські сини, для підготовки яких до військової служби 1721 було створено гарнізонні школи, 1798 перейменовані на «військово-сирітські відділки», що відзначалися винятково суворим режимом. Їхніх вихованців 1805 почали наз. К. В 1824 школи К. було передано відомству *військових поселень*, ліквідовано їх 1856.

КАНТО́НСЬКА КОМУ́НА — див. *Гуанчжоуське повстання 1927*.

КА́НТОР (Cantor) Георг (3.III 1845, Петербург — 6.I 1918, Галле) — німецький математик. У 1867 закінчив Берлінський ун-т, 1872 — 1913 — професор ун-ту в Галле. К. розробив теорії нескінченних множин і трансфінітних чисел (див. *Множин теорія*). У 1874 довів незчисленність множини *дійсних чисел*, 1878 сформулював заг. поняття потужності множини. Запровадив поняття граничної точки (див. *Топологія*), похідної множини, розвинув одну з теорій ірраціональних чисел, довів еквівалентність множини точок лінійного відрізка і точок n-вимірного многовиду.

КАНТОРО́ВИЧ Леонід Віталійович [н. 6 (18).I 1912, Петербург] — рад. математик і економіст, акад. АН СРСР (з 1964). Закінчив Ленінгр. ун-т (1930), викладав у ньому (1932—60, з 1934 — професор); 1958—71 — у Сибір. відділенні АН СРСР, з 1971 — в Ін-ті управління нар. г-вом Держ. к-ту СРСР з науки і техніки. Праці К. присвячені проблемам застосування обчислювальної математики в екон. дослідженнях. Поклав початок лінійному програмуванню — теорії і методам розв'язування екстремальних задач з обмеженнями. Вперше застосував функціональний аналіз в обчислювальній математиці. Досліджував питання теорії оптимального використання сировинних ресурсів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1963. Нобелівська премія, 1975.

КАНТУВА́Ч (від нім. kanten — перевертати) — пристрій або механізм, яким перевертають (кан-

А. Д. Кантемір.

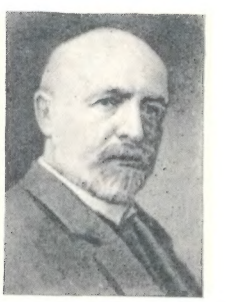

Г. Кантор.

Л. В. Канторович.

С. Каня.

тують) заготовки, деталі чи вироби навколо похилої осі. До найпоширеніших у машинобудуванні належать К. (мал.), осн. частиною яких є поворотна головка, укріплена на *станині*. К. застосовують під час операцій прокатки, кування, мех. обробки, складання, вантажно-розвантажувальних робіт тощо.

КАНУ́РІ — народ на Пн. Сх. *Нігерії*. Живуть також на Пд. Сх. *Нігеру* і на сх. березі оз. Чад (Республіка Чад). Заг. чисельність — 2,9 млн. чол. (1977, оцінка). Мова К. належить до мов канурі-тубу, які становлять окрему групу. За релігією більшість К.— мусульмани. Бл. 9 ст. н. е. К. створили держ. об'єднання Канем-Борну. Осн. заняття — землеробство, тваринництво, ремесла.

КАНЦЕРОГЕНЕ́З (від лат. cancer — рак і грец. γένεσις — походження), канцерогенез, бластомогенез, злоякісна трансформація — процес виникнення і розвитку *пухлини*, перетворення нормальних клітин на пухлинні. Хоча виникнення пухлин спричинюється різними канцерогенними факторами (*канцерогенні речовини, радіація, віруси,* порушення гормональної регуляції тощо), механізми К. можуть бути однаковими (найбільше значення мають зміни генетичного апарата клітини, її ліпопротеїнових мембран, порушення імунологічного контролю тощо). Виділяють три осн. стадії К.: і н і ц і а ц і ї — перетворення нормальної клітини під впливом канцерогенних факторів на потенціально пухлинну, а к т и в а ц і ї — посилене розмноження трансформованих клітин при зниженні реактивності організму, п р о г р е с і ї — зростання ступеня злоякісності клітин внаслідок порушення їхніх осн. життєвих процесів і добору найбільш пристосованих до нових умов *клонів* на фоні імунодепресії. Вивчення механізмів К. спрямоване на з'ясування суті пухлинного росту і створення на цій основі нових методів профілактики і лікування пухлин.

Літ.: Канцерогенез. К., 1973.

В. Г. Пінчук.

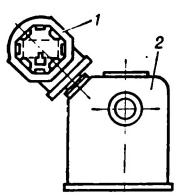

Кантувач:
1 — поворотна головка;
2 — станина.

КАНЦЕРОГЕ́ННІ РЕЧОВИ́НИ (від лат. cancer—рак і грец. γεννάω — породжую), канцерогени — хімічні сполуки, які здатні при діянні на організм спричинювати *рак* та ін. Відомо понад 500 К. р., з них найкраще вивчені належать до поліциклічних ароматичних вуглеводнів, ароматичних амінів, нітрозосполук, до солей важких металів, *алкалоїдів, токсинів*. К. р. можуть потрапляти в організм людини і тварин ззовні (т. з. екзогенні К. р.) або утворюватись в організмі з неканцерогенних речовин (ендогенні К. р.). Більшість К. р. є *мутагенами* і *імунодепресантами*.

Літ.: Шабад Л. М. Эволюция концепций бластомогенеза. М., 1979; Рубенчик Б. Л. Питание, канцерогены и рак. К., 1979.

А. Й. Бикоріз.

Канюк звичайний.

КАНЦЕ́ЛЕР (нім. Kanzler, від лат. cancellarius — воротар; писар, письмоводитель) — 1) За середньовіччя в Західній Європі — найвища службова особа, яка очолювала королівську канцелярію й архів, зберігала державну печатку тощо.
2) У дореволюц. Росії державний К.— найвищий цивільний чин. 3) В Німеччині (1871—1945) рейхсканцлер — глава уряду (з 1934 — і глава держави). 4) В Австрії і ФРН федеральний К. — глава уряду. 5) У Великобританії К. казначейства — міністр фінансів, лорд-канцлер — голова *Палати лордів*. 6) У Швейцарії К. Союзу — керівник секретаріату найвищих федеральних органів влади й управління (Союзних зборів і Союзної ради).

КАНЦО́НА (італ. canzóne — вірш, пісня) — в середньовічній поезії *трубадурів* ліричний вірш про лицарське кохання. Складалася здебільшого з 5—7 строф з однаковими римами; остання строфа вкорочена. Спочатку була поширена в Італії. Класичні зразки К. створили Данте, Ф. Петрарка, Дж. Боккаччо. В рос. л-рі стилізовані К. писав В. Брюсов. Невелику К. наз. канцонетою. К. завжди була пов'язана з музикою, співом. У 16—17 ст. з'явилися інструментальні К. Пізніше К. наз. музичний твір лірико-споглядального характеру для голосу з інструментальним супроводом, інструм. п'єсу або частину твору великої форми (К. в опері «Весілля Фігаро» Моцарта, в «Тарантеллі» Ф. Ліста, в концерті для скрипки з оркестром П. Чайковського).

Т. П. Булат.

КАН ЮВЕ́Й (19.III 1858, повіт Наньхай, пров. Гуандун — 31.III 1927, Циндао) — китайський вчений і політ. діяч. В 1895 очолив бурж.-поміщицький рух за реформи, які мали створити умови для розвитку капіталістичних відносин у Китаї, заснував клуб реформ Цянсюехой (Асоціація посилення д-ви), 1898 — партію реформ Баогохой (Союз захисту д-ви). В 1898 К. Ю. та його прихильники, підтримані імп. Гуансюем, видали бл. 60 указів про реформи. Після усунення від влади імп. Гуансюя реакціонерами, очолюваними імператрицею *Цисі*, К. Ю. емігрував за кордон. В еміграції очолював монархічну партію, виступав проти революц. руху, очолюваного *Сунь Ятсеном*.

КАНЮ́К Сергій Іванович (літ. псевд.— Кс. Недоленко; 15.VII 1880—15.III 1945) — учасник революц. руху на Пн. Буковині, публіцист. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в с. Хлівищі (тепер Кіцманського р-ну Чернів. обл.) в сел. сім'ї. Закінчив учительську семінарію в Чернівцях, працював учителем, інспектором шкіл. Один з організаторів *Комуністичної партії Буковини* (1918), голова її першого ЦК. В 1919—20 — редактор прогресивної укр. газ. «Воля народу», 1921 — революц. газ. «Громада». Один з керівників боротьби трудящих Пн. Буковини проти рум. окупантів, за возз'єднання з Рад. Україною. Не раз зазнавав арештів. З 1922 жив в СРСР. Працював у Наркоматі освіти УРСР, Наркоматі РСІ УРСР. Автор перших марксистських праць з історії революц. руху на Буковині: «Під чоботом румунських бояр» (1930), «Буковина в румунській неволі» (1930).

КАНЮ́К (Buteo) — рід птахів родини *яструбових*. Розміри середні (довж. К., пошир. в СРСР,— до 70 см, маса — до 2 кг); самки більші за самців, оперення верхньої частини тіла буре або рудувате, нижньої — світліше й пістряве. Крила широкі, хвіст широкий закруглений, дзьоб відносно невеликий з довгим гачком, пальці короткі з дуже загнутими кігтями. Пошир. повсюдно, крім Австралії й Антарктиди. 24 види, з них в СРСР — 4, в т. ч. в УРСР — 3: К. звичайний (B. buteo), дуже рідко — К. степовий (B. rufinus), буває лише взимку — зимняк (B. lagopus). Перелітні птахи. Гніздяться К. на деревах, скелях, в ярах на урвищах. Кладку з 2—7 (найчастіше 3—4) яєць насиджують бл. місяця. Живляться переважно мишовидними гризунами. Перебувають під охороною.

В. М. Зубаровський.

КАНЮ́ЛЯ (франц. canule) — порожниста трубка з тупим кінцем, що застосовується для введення в організм лікарських або рентгеноконтрастних речовин.

КА́НЯ (Kania) Станіслав (н. 8.III 1927, с. Вроцанка Кросненського пов. Жешувського воєводства) — парт. діяч ПНР. Н. в сім'ї малоземельного селянина. Працював робітником. Закінчив екон. відділення Вищої школи сусп. наук при ЦК ПОРП. У 1944 брав участь у антифашист. *Русі Опору*. З 1945 — член Польс. робітн. партії (з 1948 — ПОРП). У 1945—57 — на роботі в парт. і молодіжних органах. 1958—68 — секретар Варшавського воєвод. к-ту ПОРП, 1968—71 — зав. відділом ЦК ПОРП, з 1971 — секретар, з вересня 1980 — перший секретар ЦК ПОРП. З 1964 — канд. у члени ЦК, з 1968 — член ЦК ПОРП, з 1971 — канд. в члени Політбюро, з 1975 — член Політбюро ЦК ПОРП. Депутат сейму з 1972.

КАНЬЙО́Н (ісп. cañón — ущелина) — річкова долина з урвистими схилами, що глибоко врізується в корінні породи. Дно К. зайнято руслом річки. Найбільші К. відомі в Пн. Америці (*Великий Каньйон* р. Колорадо), в Африці (на Ефіопському нагір'ї, в Драконових горах). В СРСР К. є на Кавказі, Памірі, на Україні — в Кримських горах (*Великий Каньйон Криму*).

КАОЛА́К — місто в зх. частині Сенегалу, на р. Салум. Вузол автошляхів, залізнична станція. 96,2 тис. ж. (1977). Виробн. арахісової олії. Вивіз арахісу. Поблизу К.— добування кухонної солі з мор. води.

КАОЛІ́Н (від назви місцевості Каолін у Китаї, де вперше знайдено каолін) — глиниста гірська порода, що складається переважно з *каолініту*. Містить домішки *кварцу, гідрослюд* та ін. Чистий К. білого кольору, домішки забарвлюють його в жовтий, сірий, рожевий та ін. кольори. Утворюється внаслідок *вивітрювання* магматичних гірських порід, до складу яких входять *польові шпати*. За походженням розрізняють К. первинний

(кора вивітрювання гірських порід) і вторинний (перевідкладений). В СРСР родовища К. є в РРФСР (Урал), Казахстані, на Україні (*Глуховецьке родовище каоліну, Пологівське родовище каолінів, Просянівське родовище каолінів* тощо). Використовують для виготовлення вогнетривких матеріалів, збагачений К.— у паперовій, фарфоро-фаянсовій, хімічний та ін. галузях промисловості.

КАОЛІНІ́Т — мінерал класу *силікатів*. $Al_4(OH)_8[Si_4O_{10}]$. *Сингонія* частіше триклінна. Густ. 2,58—2,61. Твердість 2—3. Колір білий, нерідко з жовтуватим, буруватим, червонуватим, зеленуватим відтінками. Блиск окремих лусок і пластинок перламутровий, суцільних скупчень — матовий. К.— осн. складова частина *каолінів* і каолінових глин. На Україні родовища є в межах *Українського щита* (*Глуховецьке родовище каоліну, Просянівське родовище каолінів* та ін.) і на Закарпатті. Використовують у керамічній, паперовій та ін. галузях промисловості.

КАПАБЛА́НКА (Капабланка-і-Граупера; Capablanca y Graupera) Хосе Рауль (19.XI 1888, Гавана — 8.III 1942, Нью-Йорк) — кубинський шахіст, чемпіон світу 1921—27. 1921 виграв матч на звання чемпіона світу в Е. *Ласкера*, а 1927 програв О. О. *Альохіну*. К. виграв перші призи в ряді міжнар. турнірів, зокрема 1936 в Москві. К. був майстром динамічного позиційного маневру. З 1962 на Кубі проводяться міжнар. турніри пам'яті Капабланки.

КАПЕ́ЛА, α Візничого — зоря 0,1 візуальної *зоряної величини*. Світність у 150 раз більша за сонячну, віддаль від Сонця 13,7 *парсек*. К. являє собою систему з трьох зір.

КАПЕ́ЛА (італ. cappélla — каплиця; хор) — 1) В а р х і т е к т у р і — невелика католицька чи англіканська культова споруда або приміщення, призначені для молитов вузького кола віруючих, зберігання реліквій, розміщення півчих тощо. К. у вигляді приміщення споруджували в бокових вівтарях храмів, а також у замках і палацах. Відомі К.: Сент-Джордж у Віндзорі, 1474—1521; *Сікстинська капела* і Темп'єтто, 1502—03, арх. Д. *Браманте*, обидві — в Римі (іл. див. до ст. *Браманте*, т. 2, с. 20); Боїмів, 1606 — 15, і Кампіанів, початок 17 ст., обидві — у Львові. Див. також *Каплиця*. 2) В м у з и ц і — хор півчих. Спочатку К. були суто вокальними, з розвитком інструм. музики в 16—17 ст. перетворилися на вокально-інструм. та інструм. ансамблі. В Росії першою профес. К. був церк. хор «государевих півчих дяків» (15 ст.), який у 18 ст. було перетворено на придворний хор, пізніше — Придворну співацьку капелу (тепер Ленінгр. держ. академічна капела ім. М. І. Глинки). На Україні в 16 ст. існували бурсацькі хорові К. (в бурсах при *Київській братській школі*, при Києво-Могилянській колегії), митрополичі К. при соборах. У 17 ст. поширились маєткові хорові К. (напр., К. білоцерківського старости), в 2-й пол 18 — на поч. 19 ст.— кріпацькі К. (К. Розумовського в Батурині, О. Розумовського в Почепі та ін.). В 19 — 20 ст. були широко відомі К. М. *Лисенка*, Я. Калішевського, М. *Леонтовича*, Г. *Давидовського*, т. з. мандрівні К. (ініціатива належала К. Стеценкові) та ін. Серед багатьох К., створених на Україні в рад. час,— хорова капела «*Думка*», *капела бандуристів УРСР* та ін.

КАПЕ́ЛА БАНДУРИ́СТІВ УРСР, Державна заслужена капела бандуристів Української РСР — засн. 1918 в Києві як самодіяльний ансамбль бандуристів; з 1919 — професійна Перша київська капела бандуристів, з 1924 — Перша укр. художня капела кобзарів. У 1925 була організована Полтавська капела (з 1930 — Держ. зразкова капела бандуристів УРСР). У 1935 обидва колективи об'єднано в Першу зразкову капелу бандуристів Наркомосу України (худож. керівник М. Михайлов, з 1937 — Д. Піка). У 1941—45 вона тимчасово припинила свою діяльність і відновила її 1946 під керівництвом О. *Міньківського* (очолював до 1974; в 1974—77 — худож. керівник та гол. диригент засл. діяч мист. УРСР Г. *Куляба*, з 1977 — нар. арт. УРСР М. Гвоздь). Тоді ж їй було присвоєно сучас. назву, в 1951 — звання заслуженої. В репертуарі капели укр. нар. пісні і думи, пісні народів СРСР і країн соціалістичної співдружності, твори класичні і рад. композиторів. Капела виступала в братніх республіках СРСР, у країнах соціалістичної співдружності, в Японії. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

А. Ф. Омельченко.

КАПЕЛА́Н (лат. capellanus — священик) — у католицькій і англіканській церквах священик при *каплиці* (капелі) або домашній церкві, часто помічник парафіяльного священика, зокрема в лютеранській церкві. В деяких країнах (напр., у Франції) — католицький військовий священик.

КАПЕЛЬГОРО́ДСЬКИЙ Пилип Йосипович [14 (26).XII 1882, с. Городище, тепер Недригайлівського р-ну Сум. обл.— 21.XI 1942] — український рад. письменник. Учився в Полтав. духовній семінарії (1897—1902), звідки був виключений за участь у революц. гуртках. Рятуючись від переслідувань, 1904 переїхав на Кубань. Брав участь у революції 1905. У 1909—10 працював у газ. «Терек» (Владикавказ, тепер Орджонікідзе), в якій тоді співробітничав С. М. Кіров. Літ. діяльність почав 1905. Перша зб. віршів — «Відгуки життя» (1907). В 1920 повернувся на Україну. Був членом літ. орг-ції «*Плуг*». К. належать повісті «Аш хаду» (1916), «Непорозуміння» (1928), п'єса для дітей «Чарівна сопілка» (1923). У романі-хроніці «Шурган» (1932) показано героїзм трудящих Кубані в роки громадян. війни. Збірки сатиричних віршів, фейлетонів, гуморесок «Гей, не дивуйте...», «Роздайсь, море!» (обидві — 1927), «Прейскурант отця Максима» (1929).

Тв.: Твори. К., 1961; Шурган. К., 1969; Артезіан.— Оборона Полтави. К., 1977; Рос. перекл.— Аш хаду.— Недоразумение.— Шурган. М., 1964.

В. І. Мазний.

КА́ПЕРСИ, каперці (Capparis) — рід рослин родини каперсових. Трав'янисті рослини, дерева або напівкущі. Стебла сланкі, до 1,5 м завдовжки. Бл. 250 видів, пошир. переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР — 2 види, з них в УРСР один — К. колючі (C. spinosa) — напівкущ з розпростертими гілками. Листки округлі, цілісні. Квітки великі, білі або блідо-рожеві, 4-членні з численними тичинками. Плід м'ясистий ягодоподібний. Медонос. Пуп'янки квіток, молоді плоди, верхівки пагонів К., мариновані в оцті, вживають під назвою «каперси» як приправу до їжі.

9

Каперси колючі. Верхня частина рослини та плід.

КА́ПЕРСТВО (від голл. kaper — морський розбійник) — напад озброєних приватних суден воюючої держави з дозволу свого уряду на торговельні судна ворожої держави, а також на судна тих країн, що перевозять вантажі для воюючої держави, з метою захоплення або потоплення цих суден. На практиці К. завжди перетворювалося на морський розбій. Особливо поширилося за середньовіччя. К. заборонено Паризькою декларацією про морську війну 1856. У сучас. *міжнародному праві* будь-яке судно, що займається К., розглядається як піратське (див. *Піратство*).

КАПЕТІ́НГИ (лат. Capetingi, франц. Capétiens) — династія французьких королів 987—1328. За К. королівська влада з вибор-

Виступ **Капели бандуристів УРСР.**

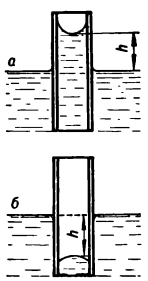

Капілярні явища: піднімання змочувальної (*а*) і опускання незмочувальної (*б*) рідин у капілярі.

ної стала спадковою, під владою короля до поч. 14 ст. було об'єднано 3/4 тер. Франції, почала складатися централізована д-ва. Осн. представниками К. були: *Гуго Капет* (987—996) — засновник династії (звідси назва), *Генріх I* (1031—60), *Філіпп II* Август (1180—1223), *Людовік IX* Святий (1226—70), *Філіпп IV* Красивий (1285—1314).

КАПИ́НОС Василь Максимович (н. 20.I 1919, Харків) — укр. рад. вчений у галузі фізико-технічних проблем турбобудування, доктор тех. наук (з 1968), професор (з 1969). Член КПРС з 1969. Після закінчення (1948) Харків. механіко-машинобуд. (тепер політех.) ін-ту почав працювати в ньому. Осн. праці з теплообміну в парових і газових турбінах. Нагороджений орденом Олександра Невського, 2 орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1979.

КАПИ́НОС Войцех — український архітектор (р. н. невід.— п. бл. 1610) — див. *Купинос* Войтих.

КА́ПИЩЕ — культова споруда у сх. і прибалтійських слов'ян за часів дохристиянських вірувань. Здебільшого являло собою оздоблений двоскатний дашок на стовпах, який споруджували над *ідолами*.

КАПІ́ЄВ Ефенді Мансурович [28.II (13.III) 1909, с. Кумух, тепер Лакського р-ну Даг. АРСР — 27.I 1944, П'ятигорськ] — дагестанський рад. письменник. За національністю лак. Писав рос. мовою. Під час Великої Вітчизн. війни був фронтовим кореспондентом. Друкуватися почав 1930. Книги перекладів пісень дагестанських горців «Пісні горців» (1939) й «Різьблення на камені» (1940) вийшли в Москві. Цикл новел «Поет» (1944) — про нових людей Дагестану. К. належать «Фронтові нариси» (1942—43, вид. 1944), «Записні книжки» («Дагестанський зошит», 1934—40, «Фронтовий щоденник», 1941—44).

Тв.: Неизданное. Махачкала, 1959; Избранное, т. 1—2. Махачкала, 1971.

КАПІЛЯ́РИ (від лат. capillaris — волосяний) — найдрібніші кровоносні судини, що пронизують усі органи і тканини тварин і людини. Утворюють густу сітку, яка звичайно розташовується поміж розгалуженнями *артерій* і *вен*. Стінка К. побудована з *ендотелію* і перикапілярного сполучнотканинного шару (див. *Сполучна тканина*). Діаметр просвіту К. від 2,5 до 30 мкм. Виконують переважно трофічну функцію — крізь тонку стінку К. відбувається обмін газів та ін. речовин між кров'ю і тканинами (див. *Капілярний кровообіг*).

К. лімфатичні відрізняються від кровоносних більшою тонкістю стінок. Через них відбувається відтік з тканин колоїдних білків, видалення з організму чужорідних йому частинок і бактерій.

КАПІЛЯ́РНА ВОДА́ — вода, що утримується або пересувається в порах, тріщинах та ін. дрібних порожнинах гірських порід і грунтів під дією сил поверхневого на́тягу. К. в. поширюється залежно від хім.-мінерального й гранулометричного складу гірських порід і грунтів, їхньої будови, початкової вологості, наявності адсорбованого і затисненого повітря та ін. Розрізняють капілярно-роз'єднану (нерухому), капілярно-підвішену й капілярно-підняту воду. Остання на межі з *грунтовими водами* утворює гідравлічно сполучену з ними капілярну кайму. Висота капілярного підняття води — характерна властивість порід і грунтів, що вміщують її. К. в. впливає на фізично-механічні властивості гірських порід і грунтів, їхній водний режим, живлення рослин тощо.

П. Ю. Куц.

КАПІЛЯ́РНА ДЕФЕКТОСКОПІ́Я — метод *дефектоскопії*, що грунтується на явищах капілярного просочування, а також *сорбції*, *дифузії*, *люмінесценції*, світловому і кольоровому *контрастах* індикаторних рідин. Наявність дефектів встановлюють, визначаючи місця (плями) виходу на досліджувану поверхню індикаторних рідин (напр., суміші гасу, скипидару і барвників), що проникають у дефектні місця. До осн. методів К. д. належать кольоровий, люмінесцентний та люмінесцентно-кольоровий. Найпростішим різновидом К. д. є гасо-крейдяний метод дефектоскопії. К. д. застосовують в авіац. і хім. пром-сті, турбобудуванні тощо. Див. також *Капілярні явища*.

КАПІЛЯ́РНИЙ КРОВООБІ́Г — рух крові в найдрібніших судинах — *капілярах*, який зумовлює *обмін речовин* між кров'ю і тканинами. Цей обмін речовин можливий завдяки проникності стінок капілярів для води з розчиненими в ній поживними речовинами та залишковими продуктами обміну речовин; через епітеліальні клітини капілярів відбувається також газообмін між кров'ю і легеневими *альвеолами* та клітинами тканин, в яких розташовані капіляри. Інтенсивність К. к. відповідає інтенсивності обміну речовин. Здійснюється К. к. внаслідок різниці гідростатичного тиску в артеріальному і венозному кінцях капіляра (тиск в артеріальному кінці дорівнює 30—35 мм рт. ст., що на 8—10 мм перевищує *онкотичний тиск* плазми крові; в міру пересування крові по капіляру гідростатичний тиск падає і у венозному кінці капіляра він становить 12—17 мм рт. ст., що на 10 мм нижче від онкотичного тиску крові). Внаслідок цього вода і розчинені в ній речовини переходять з тканинної рідини в плазму, що забезпечує виведення продуктів обміну речовин з тканин.

КАПІЛЯ́РНІ ЯВИЩА — явища, зумовлені впливом сил *поверхневого натягу* на рівновагу або рух вільної поверхні рідини, границі рідини з твердим тілом, а також границі поділу між незмішуваними рідинами; окремий випадок *поверхневих явищ*. Прикладом К. я. є піднімання змочувальної або опускання незмочувальної рідини в капілярних (тонких) трубках чи порах твердого тіла (мал.). Ці явища зумовлені виникненням капілярного тиску p, зв'язаного з поверхневим натягом σ формулою Лапласа: $p = 2\sigma/r$, де r — радіус кривини поверхні рідини. Для змочувальних рідин p є додатною величиною, для незмочувальних — від'ємною. Висота h підняття змочувальної (опускання незмочувальної) рідини визначається: $h = 2\sigma/(\rho_1 - \rho_2)rg$, де g — прискорення вільного падіння, ρ_1 і ρ_2 — густини відповідно рідини та її пари. К. я. відіграють значну роль в природі, особливо у водному режимі грунтів та в обміні речовин рослин. Широко застосовуються в техніці (напр., у процесах сушіння, просочування тощо).

Літ.: Фишер И. З. Статистическая теория жидкостей. М., 1961; Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 2. М., 1975.

О. З. Голик.

КАПІТА́Л (нім. Kapital, франц. capital, від лат. capitalis — головний) — вартість, яка внаслідок експлуатації *найманої праці* приносить капіталістові *додаткову вартість*; екон. категорія, що відображає *виробничі відносини* капіталістичного *способу виробництва*. Суть та історію виникнення К. науково обгрунтував К. Маркс. «Капітал — писав він,— передбачає найману працю, а наймана праця передбачає капітал. Вони взаємно зумовлюють одне одного; вони взаємно породжують одне одного» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 6, с. 428). Отже, К. як сусп.-екон. категорія виникає з відокремленням безпосереднього робітника від *засобів виробництва* і засобів до життя і зосередженням їх у приватній *власності* класу *буржуазії*. Передумовою виникнення К. є *товарне виробництво* і перетворення *робочої сили* на *товар*. У К. відображаються екон. відносини між працею і К., між капіталістами і робітниками. К. Маркс розкрив екон. природу К. і суть капіталістичної *експлуатації*. Він вперше поділив К. на постійний і змінний, показавши тим самим справжнє джерело додаткової вартості — жорстоку експлуатацію найманої праці робітників. «Капітал — це мертва праця, що, як вампір, оживає лише тоді, коли вбирає в себе живу працю і живе тим повніше, чим більше живої праці він поглинає» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 23, с. 227). К. Маркс довів, що в процесі виробн. вартість *постійного капіталу* переноситься на новий продукт, залишаючись незмінною, а *змінний капітал* не тільки відтворює свою вартість , а й приносить капіталістові додаткову вартість, яка частково споживається ним як прибуток, а частково капіталізується, тобто спрямовується на розширення виробництва, стає К. Отже, величезні багатства капіталістів — результат привласнення неоплаченої праці робітників. За рахунок додаткової вартості, створеної в процесі виробн., існує й функціонує *торговельний капітал* у сфері обігу товарів, а також *банківський капітал*, торговці та банкіри одержують свою частку додаткової вартості відповідно у вигляді торг. *прибутку* й процен-

ту. Заг. формула К., виведена К. Марксом, має такий вигляд: $Г—Т—Г^1$, де $Г$ — гроші (див. *Грошовий капітал*), $Т$ — товар, $Г^1$ — сума грошей з приростом, який є надлишком над *авансованим капіталом*. Виробництво і привласнення цього надлишку, тобто додаткової вартості, становить суть *капіталізму*. Обов'язковою умовою функціонування К. є безперервний його рух, *кругооборот капіталу, оборот капіталу*. К. в процесі свого функціонування набуває форм — грошового капіталу, *продуктивного капіталу* й *товарного капіталу*. Прагнення капіталістів до одержання все більших прибутків змушує їх використовувати частину додаткової вартості для *нагромадження капіталу*, що веде до *концентрації капіталу, концентрації виробництва* і на цій основі до перетворення капіталізму на монополістичний капіталізм з усіма його суперечностями й антагонізмами.

Вчення про К. найповніше викладено в гол. екон. праці К. Маркса «*Капітал*». Сучас. бурж. економісти, прагнучи прикрити експлуататорську природу *державно-монополістичного капіталізму*, намагаються видати зростання прибутків капіталістів не як результат жорстокої експлуатації робітн. класу і всіх трудящих, а як доход від факторів виробн. (К., землі), як винагороду їм за підприємницьку діяльність, як результат запроваджуваних ними наук.-тех. удосконалень.

За соціалізму екон. категорії К. не існує, тому що панує сусп. власність на засоби виробн., г-во ведеться планомірно в інтересах усіх трудящих. Див. також *Основний економічний закон, Основний економічний закон капіталізму, Основний економічний закон соціалізму*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Капітал, т. 1, 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; т. 26, ч. 1, розд. 1,3—4; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; Политическая экономия. Капиталистический способ производства. М., 1978.

М. М. Кирієнко.

«КАПІТА́Л» — головна праця К. Маркса, в якій здійснені фундаментальні економічні, філософські та історичні дослідження капіталістичного ладу. На основі аналізу великого фактичного матеріалу К. Маркс дослідив виникнення, розвиток і занепад капіталістичного *способу виробництва*, відкрив екон. закон руху бурж. суспільства. Він науково довів, що розвиток антагоністичних суперечностей *капіталізму* неминуче веде до його загибелі й перемоги соціалізму. В «К.» глибоко й всебічно обгрунтовано два великі революц. відкриття Маркса, які перетворили соціалізм з утопії на науку. Перше з них — матеріалістичне розуміння історії, про яке В. І. Ленін писав, що «з часу появи „Капіталу" матеріалістичне розуміння історії вже не гіпотеза, а науково доведене положення» (Повне зібр. тв., т. 1, с. 130—131). Друге — вчення про *додаткову вартість*, яке, за висловом В. І. Леніна, становить «наріжний камінь економічної теорії Маркса» (там же, т. 23, с. 44). Про значення «К.» для класової боротьби пролетаріату Маркс писав, що «це, безперечно, найстрашніший снаряд, який будь-коли був пущений у голову буржуа (в тому числі і земельних власників)» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 31, с. 438). Основним філос. змістом «К.» є наук. розкриття заг. істор. спрямованості сусп. розвитку людства від антагоністичних сусп.-екон. формацій, що грунтуються на експлуатації людини людиною, до суспільства без соціальних *антагонізмів*, заснованого на товариському співробітництві вільних від експлуатації людей,— до *комунізму*. К. Маркс довів, що капіталізм є останньою антагоністичною сусп.-екон. формацією, якою закінчується «передісторія людства» і починається його справжня історія, коли люди починають здійснювати свідомий контроль не лише над силами природи, а й над сусп. силами, об'єктивними законами сусп. розвитку. Заг. методом, яким керувався К. Маркс, досліджуючи об'єктивні закономірності сусп. життя, була матеріалістична *діалектика*. К. Маркс першим надав діалектиці наук. вигляду, вивільнив її від тієї містифікації, якої вона набула в ідеалістичній філософії Г. В. Ф. *Гегеля*.

К. Маркс перетворив діалектику на могутнє знаряддя революц. критики капіталізму і теор. обгрунтування ідей наук. комунізму. В «К.» дістали дальшу наук. розробку і практичне застосування осн. принципи діалектики як теорії розвитку, теорії пізнання, логіки. Підкреслюючи цю сторону філос. змісту «Капіталу», В. І. Ленін вказував: «Коли Маркс не залишив „Л о г і к и" (з великої букви), то він залишив л о г і к у „Капіталу"» (Повне зібр. тв., т. 29, с. 282). В «К.» Маркс розкрив роль і значення в істор. розвитку людства сусп. виробництва, обгрунтував об'єктивні закономірності революц. переходів від однієї сусп.-екон. формації до ін., показав зв'язок різних форм сусп. свідомості з істор. формами сусп. буття. З часу написання «К.» *історичний матеріалізм* став практично підтвердженою істиною. За своїм ідейним спрямуванням «К.» є філос. і конкретно-наук. екон. обгрунтуванням всесвітньо-істор. місії пролетаріату як творця нового, комуністичного суспільства, обгрунтуванням неминучості його класової диктатури як політ. засобу докорінної перебудови всього сусп. життя. «К.» складається з 4 тт. В 1867 видано 1-й т. Після смерті К. Маркса Ф. Енгельс підготував до друку 2-й (1885) і 3-й (1894) тт. 4-й т. «К.» (в трьох частинах) із значними скороченнями був виданий 1905—10 під назвою «Теорії додаткової вартості». Першим перекладом «К.» на іноз. мову був переклад рос. мовою (1872). Повне наук. видання «Теорій додаткової вартості» вперше здійснив *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* 1954—61.

Ідеї «К.» широко пропагували, зокрема, укр. революціонери-демократи І. Франко, П. Грабовський, Леся Українка. В 1878—79 І. Франко переклав 24-й розділ 1-го тому «Капіталу» укр. мовою. Професор Київського ун-ту М. *Зібер* популяризував «К.» у своїй праці «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо», про яку Маркс згадує в «Післямові до 2-го видання 1-го тому „Капіталу"». Перше наукове видання 1-го тому «К.» укр. мовою вийшло 1927 в Харкові, а видання 1, 2, 3 і 4-го (2 частин) томів—1954—60 в Києві. У 1-му т. «К.» досліджено процес виробн. *капіталу*, в 2-му — процес *обігу* капіталу і в 3-му — процес капіталістичного *виробництва*, взятий в цілому. Вивчення капіталістичного виробн. в 1-му т. К. Маркс починає з аналізу *товару* як екон. клітинки бурж. суспільства. Маркс показав, що внутр. суперечності товару є зародком усіх суперечностей капіталістичного способу виробн., розкрив таємницю товарного *фетишизму*. Основою для з'ясування відносин між працею і капіталом, суті *експлуатації* робітн. класу є відкриття К. Марксом особливого товару — *робочої сили*. Привласнення створеної робітниками *вартості*, що перевищує вартість їхньої робочої сили, тобто додаткової вартості,— ось у чому полягає суть капіталу як сусп. відносин у процесі виробн. К. Маркс показав, що виробництво і привласнення додаткової вартості є *основним економічним законом капіталізму*, який визначає рух капіталізму від його початкових форм до загибелі. Для відкриття й дослідження додаткової вартості вирішальне значення мала розробка К. Марксом учення про двоїстий характер праці, втіленої в товарі. В 1-му т. «К.» важливе місце належить дослідженню суті, історії та методів *первісного нагромадження капіталу*, аналізу трьох стадій розвитку капіталізму — простої кооперації, мануфактури і великої машинної пром-сті, які є стадіями підвищення *продуктивності праці* й одночасно посилення експлуатації *робітничого класу*. К. Маркс виявив, що капітал поділяється на *постійний капітал* і *змінний капітал*, і показав, як внаслідок конкурентної боротьби і гонитви за найбільшою масою додаткової вартості відбувається зростання *органічної будови капіталу*, що веде до *концентрації виробництва*, посилює концентрацію і *централізацію капіталу* і спричинює загострення суперечностей між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. Визначним відкриттям К. Маркса є *загальний закон капіталістичного нагромадження*, який зумовлює поляризацію бурж. суспільства — нагромадження багатства на одному полюсі і в той же час злидні, муки праці, рабство, темнота, здичавіння і моральна деградація на протилежному полюсі. В 2-му т. «К.» досліджуються *кругооборот капіталу* і *оборот капіталу*, ті форми, які проходить він на трьох стадіях свого кругообороту: *грошовий капітал, продуктивний капітал* і *товарний капітал*. К. Маркс аналізує *відтворення* і обіг сусп. капіталу в цілому. Він уперше в

історії екон. науки поділив усе сусп. виробн. на два великі підрозділи: I — виробн. *засобів виробництва* і II — виробн. *предметів споживання*; оборот усього сусп. капіталу розглядає в умовах простого й розширеного відтворення, розкриває причини *економічних криз*. Марксові схеми відтворення мають велике значення для розуміння не лише капіталістичного відтворення, а й відтворення ін. сусп. формацій.

У 3-му т. К. Маркс дослідив розподіл додаткової вартості між різними групами експлуататорів — пром., торг., позичковими капіталістами і зем. власниками, а також розкрив ті конкретні форми, яких при цьому набуває додаткова вартість — *прибуток, процент, рента*. Він уперше довів, що в процесі конкуренції, яка спричинює міжгалузеве переливання капіталу, утворюється середня *норма прибутку* і *ціна виробництва*, що складається з *витрат виробництва* і середнього прибутку. Це означає, що робітн. клас у цілому експлуатується всім класом капіталістів. Цей висновок має величезне значення для обгрунтування необхідності політ. боротьби пролетаріату. Вперше в історії К. Маркс розкрив суть закону тенденції норми прибутку до зниження та фактори, які протидіють цьому, показав причини, умови та джерела утворення диференціальної й абсолютної ренти. В «Теоріях додаткової вартості», які становлять істор.-критичну частину «К.» (4-й т.), К. Маркс показав розвиток екон. думки до виникнення марксизму і роль *класичної буржуазної політичної економії* в цьому розвитку, критично проаналізував антинаукові теорії *вульгарної політичної економії*. Екон. і філос. вчення К. Маркса становлять у «К.» внутр. єдність. Будь-які спроби відірвати марксистську політ. економію від її філос., світоглядних основ неодмінно призводять до спотворення її пролет. суті, до витравлення її революц. змісту. Бурж. ідеологи, і особливо ревізіоністи, не раз намагалися «очистити» екон. вчення К. Маркса від його філос. основ, «поєднати» його з тією чи іншою «модною» бурж. філософією. Всебічну критику і наук. викриття цієї фальсифікації ідейного змісту «К.» дав В. І. Ленін. У сучас. епоху, після всесвітньо-істор. перемог *марксизму-ленінізму*, бурж. ідеологи вже не наважуються заперечувати світоглядних основ «К.» Вони вдаються до інших фальсифікацій. Набули поширення ревізіоністські твердження, що «К.» Маркса є нібито не екон., а суто філос. працею, що в ньому викладено не відкриті К. Марксом об'єктивні екон. закони капіталізму, а філос. «теорію відчуження» тощо. Однак, до яких би фальсифікацій не вдавались бурж. ідеологи і ревізіоністи, вони ніколи не зможуть зупинити могутній вплив революц. ідей геніальної праці К. Маркса. Істинність ідей «К.» яскраво підтверджується соціалістичними революціями, що відбулися в Росії та ряді ін. країн, успішним будівництвом соціалізму і комунізму в цих країнах, виникненням і зміцненням *світової системи соціалізму*. «К.» є невичерпним теоретичним і методологічним джерелом розвитку марксизму-ленінізму, революц. теорією перетворення світу.

Видання: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 23—25, ч. 1—2. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 26, ч. 1—3. Маркс К. Теорії додаткової вартості (IV том «Капіталу»).

Літ.: Маркс К. Лист Йоганну Філіппу Беккеру. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 31; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Дробноход Ю. Ф., Задніпрянець В. З. Геніальна праця Карла Маркса. К., 1967; Розенталь М. М. Диалектика «Капитала» К. Маркса. М., 1967; «Капитал» Маркса. Философия и современность. М., 1968; Леонтьев Л. А. «Капитал» К. Маркса и современная эпоха. М., 1968; Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий. К., 1978.

О. О. Нестеренко, В. І. Шинкарук, І. С. Ніколенко.

КАПІТАЛІ́ЗМ — *суспільно-економічна формація*, основана на приватній власності на *засоби виробництва* і експлуатації найманої праці *капіталом*; приходить на зміну *феодалізмові*, передує *соціалізмові* — першій фазі комуністичного способу виробництва. Осн. ознаки К.: панування товарно-грош. відносин і приватної власності на засоби виробн., наявність розвинутого сусп. *поділу праці*, зростання усуспільнення виробн., перетворення *робочої сили* на *товар*. К.— вищий ступінь *товарного виробництва*. За К. суспільство поділяється на два осн. класи — *пролетаріат* і *буржуазію*. Поряд з ними існують також класи поміщиків і селян (див. *Селянство*). З розвитком пром-сті, науки і техніки, культури в капіталістичному суспільстві зростає соціальна верства *інтелігенції*. *Основним економічним законом капіталізму* є виробництво і привласнення *додаткової вартості*. Осн. суперечність К. становить суперечність між суспільним характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. Це породжує стихійний характер його розвитку, анархію виробн., класову боротьбу між пролетаріатом і буржуазією і зумовлює істор. приреченість К. як суспільно-економічної формації. Виникненню К. було підготовлене всім ходом розвитку *продуктивних сил*, сусп. поділу праці. Процесу становлення капіталістичних *виробничих відносин* передувало т. з. *первісне нагромадження капіталу*, що відбувалося в епоху розкладу й занепаду феодалізму, коли значна частина безпосередніх виробників — селян, ін. верств населення — позбавлялася землі та ін. засобів виробн., перетворювалася на пролетарів. У процесі первісного нагромадження капіталу буржуазія зосередила в своїх руках осн. засоби виробн. й великі грош. багатства, які перетворилися на капітал. Це означало перехід від простого товарного виробн. до капіталістичного. Прискоренню виникнення капіталістичних відносин сприяв широкий розвиток товарно-грош. відносин, формування внутрішнього ринку. Великі геогр. відкриття (серед. 15 — серед. 17 ст.) і загарбання та пограбування колоній (15—18 ст.) забезпечили європ. буржуазії, що народжувалась, нові джерела *нагромадження капіталу* і привели до зростання міжнар. екон. зв'язків і формування *світового ринку*.

Бурж. революції, здійснивши переворот у політ. надбудові, прискорили процес заміни феод. виробничих відносин капіталістичними, створили умови для капіталістичного ладу, що зародився в надрах феодалізму. Найважливішим екон. результатом перемоги капіталістичного способу виробн. над феодальним було забезпечення вищої продуктивності *суспільної праці*. Осн. стадії істор. розвитку К. (стадії підвищення *продуктивності праці*): проста капіталістична *кооперація, мануфактура*, велика капіталістична машинна індустрія. Перехід до останньої було здійснено в ході *промислового перевороту*, який відбувся в Англії (остання третина 18 — 1-а чверть 19 ст.), а потім поширився на ін. країни. Виникнення фабричної системи означало утвердження К. як панівного способу виробн., створення відповідної йому матеріально-технічної бази (див. *Матеріально-технічна база суспільства*). Перехід до машинної стадії виробн. сприяв швидкому розвиткові продуктивних сил, зростанню населення міст і активізації зовн.-екон. зв'язків. Він супроводився дальшим посиленням експлуатації найманих робітників, зростанням *безробіття*, поглибленням *протилежності між розумовою та фізичною працею* і *протилежності між містом і селом*. Виникнення і розвиток К. в усіх країнах відбувалися на основі властивих йому осн. закономірностей. Але залежно від конкретних істор. умов цей процес у кожній країні мав свої відмінні риси і особливості. В Росії у зв'язку з тривалим існуванням кріпосного права перехід від мануфактури до великого машинного виробн. почався в 30—50-х рр. 19 ст. і остаточно закінчився в пореформений період. Після *селянської реформи 1861* розвиток К. в Росії, в т. ч. на Україні, значно прискорив зростання пром-сті. Інтенсивне буд-во з-ць сприяло швидкому розвиткові тут металургійної, кам'яновугільної, маш.-буд. та ін. галузей пром-сті. В кінці 19 ст. Донецький і Криворізький басейни стали осн. центрами кам'яновугільної і металургійної пром-сті всієї Росії. Особливістю розвитку К. в Росії був високий рівень концентрації виробн. в осн. галузях пром-сті. Домонополістичний К. Вперше К. на цій його стадії науково проаналізували К. Маркс і Ф. Енгельс (див., зокрема, «*Капітал*»). З розвитком К. нагромадження капіталу здійснювалося внаслідок капіталізації додаткової вартості. В процесі нагромадження відбуваються *концентрація*

капіталу і централізація його, все більшу роль відіграють великі капіталістичні підприємства. Це призводить до дальшого усуспільнення виробн., нагромадження багатства на одному полюсі і погіршення становища пролетаріату й розорення дрібних виробників — на іншому. Внаслідок цього все більше загострюється суперечність між продуктивними силами і капіталістичними виробничими відносинами.

На стадії домонополістич. К. в результаті вільного переливання капіталу з однієї галузі в іншу, посилення конкурентної боротьби між капіталістами встановлюється середня *норма прибутку*, ринкова вартість перетворюється на *ціну виробництва*. Це означає, що кожний капіталіст привласнює створювану робітничим класом додаткову вартість пропорційно розмірам авансованого капіталу і що весь клас капіталістів однаковою мірою заінтересований в експлуатації всього робітн. класу. З метою одержання надприбутків капіталісти вдосконалюють техніку, використовують досягнення науки, прискорюють концентрацію і централізацію капіталу, поліпшують організацію виробн. і товарообміну і цим стихійно розвивають сусп. продуктивні сили. Розвиток К. все більшою мірою набуває циклічного характеру (див. *Капіталістичний цикл, Економічні кризи*). Нагромадження капіталу, зростання *органічної будови капіталу* неминуче породжують *перенаселення відносне*, армію безробітних, *відносне й абсолютне погіршення становища пролетаріату*. В міру розвитку машинного виробн. К. у все більших розмірах експлуатує *жіночу працю* й *дитячу працю*. Робітн. клас, який в силу найбільшої здібності до організації і дисципліни, до розвитку класової самосвідомості є найпослідовнішим ,революц. класом, виступає виразником не тільки своїх класових інтересів, але й інтересів усіх трудящих, є гегемоном усіх сил, що борються проти капіталістичного ладу. В ході цієї боротьби виробляється революц. ідеологія, створюються політ. партії робітн. класу, підготовляються суб'єктивні передумови соціалістичної революції.

Монополістичний К. Розвиток К. в умовах вільної конкуренції привів до такого високого ступеня концентрації і централізації капіталу, який закономірно зумовив виникнення монополій (див. *Монополії капіталістичні*). Внаслідок цього К. на рубежі 19—20 ст. вступив у найвищу і останню — монополістичну стадію свого розвитку (див. *Імперіалізм*). Наук. теорію монополістичного К. розробив В. І. Ленін у праці «*Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму*».

Перехід до імперіалізму був підготовлений усім ходом істор. розвитку К. як у глибину (шляхом зміцнення капіталістичного способу виробн. в небагатьох капіталістич. країнах), так і в ширину (поширенням його панування на ін. країни). Незрівнянно розширилася сфера експлуатації народів монополістичним капіталом. «Капіталізм з прогресивного став реакційним» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 26, с. 295). Зміна вільної конкуренції пануванням монополій породжує набагато гостріші суперечності й конфлікти. Настає епоха імперіалістичних воєн за сфери монопольного панування в усьому світі. В Росії, зокрема на Україні, висока концентрація пром-сті сприяла утворенню у 80 — 90-х рр. 19 ст. перших монополістичних об'єднань типу синдикатів (див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*), прискорила процес формування пролетаріату. В період пром. піднесення в 90-х рр. 19 ст. кількість робітників становила 3 млн. чол.

В процесі свого розвитку монополістичний К. перерастає в *державно-монополістичний капіталізм*, який характеризується зрощуванням фінанс. олігархії з бюрократичною верхівкою, посиленням ролі бурж. д-ви в усіх сферах сусп. життя, намаганням її регулювати розвиток економіки. Проте розвиток виробн. на всіх стадіях К. відбувається на базі стихійного діяння *економічних законів*, що дедалі більше загострює всі суперечності бурж. ладу. Вони можуть бути розв'язані тільки соціалістичною революцією. 1-а світова війна і Велика Жовтн. соціалістич. революція в Росії поклали початок *загальній кризі капіталізму*. Вона привела до значного ослаблення К.; виникла й розвивається *світова система соціалізму*, зазнала краху колоніальна система К. (див. *Колоніалізм*). К. зберігає свою агрес. природу. Посилюється *мілітаризація капіталістичної економіки*, ідейно-політична криза бурж. суспільства. Вона уражає ін-ти влади, політ. партії, розхитує елементарні моральні норми. Відбувається занепад духовної культури, зростає злочинність. Реальні процеси, що відбуваються в капіталістичному світі, переконливо спростовують міфи бурж. і реформістської ідеології про те, що нібито сучас. К. здатний розвиватися без криз, що в його межах можна створити «*загального добробуту державу*», «*гармонії інтересів*» суспільство тощо. В сучас. умовах на розвиток продуктивних сил великою мірою впливає *науково-технічна революція*, результати якої за капіталізму використовуються для одержання надприбутків, що вкрай загострює всі суперечності капіталізму. Все це підтверджує, що «капіталізм — це суспільство, позбавлене майбутнього» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 32).

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 2. До характеристики економічного романтизму; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 5. Аграрне питання і «критики Маркса»; т. 26. Про лозунг Сполучених Штатів Європи; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 30. Імперіалізм і розкол соціалізму; т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися; т. 38. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919. Доповідь про партійну програму 19 березня; т. 39. Про державу; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969. К., 1969; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—7. К., 1971—79.

В. І. Загородній.

КАПІТАЛІСТИ́ЧНА ВЛА́СНІСТЬ — приватна *власність* буржуазії на засоби виробництва, що використовується для *експлуатації* найманих робітників (див. *Наймана праця*); основа *виробничих відносин* за капіталізму.

КАПІТАЛІСТИ́ЧНА СИСТЕ́МА СВІТОВО́ГО ГОСПОДА́РСТВА — сукупність міжнародних економічних взаємозв'язків і взаємовідносин між національними господарствами країн несоціалістичного світу. Виникнення та існування К. с. с. г. пов'язані з розвитком капіталістичного *міжнародного поділу праці* і утворенням *світового капіталістичного ринку*. Характер відносин між країнами, що входять у цю систему, зумовлюється капіталістичними *виробничими відносинами*, які виникають на базі капіталістичного *способу виробництва* на його монополістичній стадії. Екон. зв'язки між окремими нац. г-вами країн здійснюються через міжнар. рух капіталів (див. *Вивіз капіталу*), товарів та золотовалютних ресурсів, міграцію робочої сили. Поряд із світовим ринком товарів утворюються світові ринки капіталу, робочої сили, валютні й фондові ринки. Створюються торговельні протекціоністські союзи, валютно-фінанс. зони, міжнар. банківські та пром. монополії, наддержавні держ.-монополістичні об'єднання. Синтезуючою формою цих зв'язків є імперіалістична *інтеграція економічна*. Матеріальну основу К. с. с. г. становить велике виробн., що переросло нац. межі. *Інтернаціоналізація виробництва* набула форми *інтернаціоналізації капіталу*, необмеженого панування *фінансового капіталу*, що викликало тенденцію як до зближення нац. г-в, так і до відокремлення їх. Разом з тим це зумовило наявність антагоністичної сукупності двох осн. груп країн, різних за рівнем свого розвитку — промислово розвинутих пануючих капіталістичних д-в і аграрно-сировинних залежних країн. Всередині цих осн. груп існує велика диференціація в рівнях екон. розвитку окремих д-в. Повністю процес формування К. с. с. г. як єдиної всесвітньої системи завершився до початку 20 ст. з переростанням капіталізму в *імперіалізм*. В цей період окремі країни та нац. г-ва з самодостатніх одиниць перетворилися на ланки єдиного ланцюга світового г-ва, втягнуті в це г-во *олігархією фінансовою* імперіалістичних д-в через вивіз капіталу й товарів, створення *міжнародних монополій*, всесвітньої системи панування й підкорення. Створилася міжнар. мережа залежностей і зв'язків фінанс. капіталу. Міжнар. капіталістичний поділ

КАПІТАЛІСТИЧНИЙ ЦИКЛ

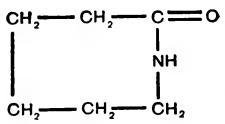

Капролактам.

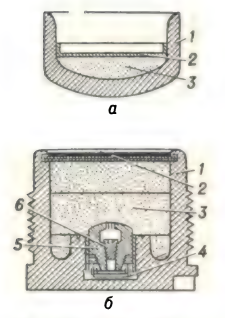

Капсуль:
а — ударний капсуль-запальник; *б* — капсульна втулка; *в* — електродетонатор;
1 — корпус; *2* — кружок; *3* — запальна суміш; *4* — ударний капсуль; *5* — коваделко; *6* — обтюратор; *7* — променевий капсуль-детонатор; *8* — електрозапальник.

Каптаж безнапірного джерела підземних вод: *1* — камера; *2* — отвір для води; *3* — приймальний клапан; *4* — водозливний пристрій; *5* — засувка; *6* — грязевідвідна труба; *7* — люк для огляду й ремонту камери (стрілкою показано напрям відведення води споживачам).

праці закріпив за переважною більшістю країн становище аграрно-сировинних придатків імперіалістичних д-в. К. с. с. г. притаманний стихійний характер розвитку, панування відносин *експлуатації* й гноблення. Найважливішими закономірностями її розвитку є концентрація *продуктивних сил* у невеликій кількості імперіалістичних д-в, що призводить до великого розриву в рівнях екон. розвитку зазначених груп країн і поглибленню суперечностей між ними; нерівномірність розвитку продуктивних сил в імперіалістичних країнах, що позначається на зміні співвідношення сил між ними та загостренні міжімперіалістичних суперечностей. Велика Жовтн. соціалістич. революція, що поклала початок добі *загальної кризи капіталізму*, була й початком кризи К. с. с. г. Система капіталізму перестала бути всеохоплюючою, всесвітньою. В результаті перемог соціалістичних революцій у цілому ряді д-в на різних континентах і відпадіння їх від світового капіталізму виникла й розвивається *соціалістична система світового господарства, світовий соціалістичний ринок*. Сучас. світовий розвиток характеризується боротьбою між соціалізмом, що дедалі поширюється й розвивається, і вмираючим капіталізмом, межі якого дедалі звужуються. Ліквідовано *колоніальну систему імперіалізму*, велика група *країн, що розвиваються*, обрала соціалістичну орієнтацію, вступила на *некапіталістичний шлях розвитку* — все це поглиблює кризу К. с. с. г. Фінанс. олігархія імперіалістичних д-в намагається зберегти занепадаючі зв'язки у цій системі шляхом нових форм закабалення і збереження свого панування через розвиток *державно-монополістичного капіталізму* і *неоколоніалізму*. Дальше поглиблення нерозв'язаних антагонізмів цієї системи проявляється у зростаючій дезорганізації всієї структури капіталістичного г-ва, *економічних кризах*, енергетичних, продовольчих, сировинних, валютно-фінансових кризах (див. *Валютна криза*), *інфляції, безробітті*, зростанні суперечностей між капіталістич. д-вами і країнами, що розвиваються, тощо. Успіхи світового соціалізму в *економічному змаганні двох світових систем* ведуть до дальшої зміни співвідношення сил у світі на користь *соціалізму*.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1—3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23—26; Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму. Повне зібрання творів, т. 27; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; За мир, безопасность, сотрудничество и социальный прогресс в Европе. М., 1976; Рымалов В. В. Распад колониальной системы империализма и мировое капиталистическое хозяйство. М., 1966; Тягуненко В. Л. Международное разделение труда и развивающиеся страны. М., 1976; Рымалов В. В. Структурные изменения в мировом капиталистическом хозяйстве. М., 1978.

Г. Н. Климко.

КАПІТАЛІСТИ́ЧНИЙ ЦИКЛ — зміна фаз розвитку капіталістичного *виробництва* від однієї *економічної кризи* до іншої. Характерний для розвинутого капіталізму. К. ц. складається з чотирьох фаз: кризи, депресії, пожвавлення, піднесення. Піднесення завершується новою кризою, яка замикає один К. ц. і відкриває інший, при цьому найнижча точка падіння виробн. є межею між двома циклами. Криза *надвиробництва* є найважливішою і визначальною фазою К. ц. Циклічний розвиток капіталістичного виробн. зумовлений осн. суперечністю капіталізму — суперечністю між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. Матеріальною основою К. ц. є специфічний характер відтворення *основного капіталу*, відновлення якого починається у фазі кризи і зумовлює перехід до наступних фаз К. ц. Внаслідок цього нагромадження капіталу й розширення капіталістичного виробн. здійснюються нерівномірно, стрибкоподібно і супроводяться найгострішими суперечностями й диспропорціями. До *загальної кризи капіталізму* тривалість К. ц. становила бл. 10 років, а виробн. у кожному наступному циклі досягало в цілому більш високого рівня, ніж у попередньому. В епоху заг. кризи відбувається деформація К. ц., змінюється співвідношення між його фазами, кризи частішають і стають більш інтенсивними й руйнівними, фази піднесення скорочуються і не супроводяться значним зростанням виробн. В умовах сучас. капіталізму при намаганнях бурж. д-ви регулювати економіку відбувається скорочення К. ц., кризи надвиробництва супроводяться численними частковими, проміжними, структурними кризами. На К. ц. великий вплив мають енергетичні, сировинні, валютно-фінанс. світові кризи. Циклічний характер розвитку капіталістичної економіки свідчить про істор. обмеженість капіталістичного *способу виробництва*, нездатного забезпечити дальший розвиток сучас. продуктивних сил. Див. *Капіталізм*.

А. Г. Селіванеико.

КАПІТА́ЛЬНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — процес створення нових, реконструкції та розширення діючих фондів виробничого і невиробничого призначення в усіх галузях народного господарства, а також монтаж й введення в дію машин і устаткування. Див. *Будівництво, Капітальні вкладення*.

КАПІТА́ЛЬНИЙ РЕМО́НТ — найбільший за обсягом вид *планово-запобіжного ремонту* основних фондів, що його провадять після тривалої експлуатації для повного відновлення їх. Див. *Ремонт*.

КАПІТА́ЛЬНІ ВКЛА́ДЕННЯ — затрати праці, матеріально-технічних і фінансових ресурсів на відтворення *основних фондів*. К. в. спрямовуються на буд-во, розширення, реконструкцію і тех. переозброєння підприємств і споруд в усіх галузях нар. г-ва, на спорудження житл. будинків, шкіл, лікарень та ін. об'єктів соціально-культур. призначення, на геол.-розвідувальні, проектно-розвідувальні роботи тощо, а також на поповнення оборотних засобів. За прийнятою в СРСР методологією, до К. в. не входять витрати на геол.-розвідувальні роботи, що не пов'язані з буд-вом, на розробку проектів планування і забудови міст і селищ міськ. типу, на розробку типових проектів для буд-ва, на насадження лісів і лісових смуг, на придбання й формування осн. стада, на придбання устаткування для діючих держ. установ, шкіл, лікарень, дит. закладів. До К. в. не включають також капітальний ремонт осн. фондів. В *економічній політиці* КПРС і Рад. д-ви, спрямованій на забезпечення індустріальної могутності та зміцнення обороноздатності СРСР, на неухильне піднесення рівня матеріального добробуту трудящих, першорядне значення надається підвищенню *економічної ефективності капітальних вкладень*. У першу чергу, К. в. спрямовуються на розвиток провідних галузей г-ва, що відіграють вирішальну роль у неухильному піднесенні рад. економіки та підвищенні рівня *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. Залежно від видів планування К. в. поділяють на централізовані й нецентралізовані. Обсяг централізованих К. в. передбачається в нар.-госп. планах і фінансується гол. чин. з держ. бюджету. Нецентралізовані К. в. визначаються нар.-госп. планами та планами держ. підприємств, орг-цій, відомств і фінансуються власними коштами (*фонд розвитку виробництва*, прибуток від реалізації, фонд Всесоюзного соціалістичного змагання та ін.), коштами колгоспів та ін. кооп. орг-цій, а також коштами населення на індивідуальне й кооп. житл. буд-во. Осн. джерелом К. в. є фонд нагромадження *національного доходу* та частина амортизаційних відрахувань. Планування К. в. здійснюється в СРСР через перспективні й річні плани екон. і соціального розвитку країни (див. *Планування народного господарства*). Осн. формою держ. планування капітального буд-ва є п'ятирічний план, що затверджується по кожному м-ву й відомству СРСР і союзних республік з поділом за роками. Особлива увага при плануванні К. в. приділяється поліпшенню їхньої структури, тобто збільшенню питомої ваги активної частини осн. фондів і зменшенню частки буд.-монтажних робіт, а також скороченню строків *окупності капітальних вкладень*.

За роки Рад. влади К. в. як у цілому по СРСР, так і зокрема по УРСР, зростали високими темпами. Заг. обсяг К. в. в СРСР за 1918—77 становив 1703,7 млрд. крб. (у *порівнянних цінах*), у т. ч. в УРСР — 277,0 млрд. крб. В СРСР К. в. здійснюються в основному держ. і кооп. підприємствами і орг-ціями (89,4% всіх К. в.) і колгоспами (9,2%). К. в. населення в буд-во власних житл. будинків і квартир 1977 дорівнювали 2%. В десятій п'ятирічці К. в. в нар. г-во становитимуть 630 млрд. крб. Систематичне зростання К. в. характерне й для ін. соціалістичних країн (див. *Будівництво*).

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС.

М., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1977; Структура капитальных вложений в народное хозяйство и пути ее совершенствования. К., 1977; Баранов А. А. Интенсивное социалистическое производство. М., 1978; Хачатуров Т. С. Интенсификация и эффективность в условиях развитого социализма. М., 1978. *П. І. Багрій.*

КАПІТА́Н (лат. capitaneus — воєначальник, від caput — голова) — з 16 ст. офіцерське звання (чин) в арміях і флотах більшості держав, спочатку — для командирів рот. У Рад. Армії К.— офіцерське звання з 1935. У ВМФ йому відповідає звання капітан-лейтенант. Для старших офіцерів ВМФ існують звання: К. 3-го рангу, К. 2-го рангу і К. 1-го рангу. В торг. флоті — особа, яка очолює екіпаж судна і керує ним. У спортивних командах К.— старший у команді.

КАПІТА́НІВКА — селище міського типу Новомиргородського р-ну Кіровогр. обл. УРСР. Залізнична станція, за 12 км на Пн. від м. Новомиргорода. 3,9 тис. ж. (1979). Цукр. комбінат, виробниче відділення райсільгосптехніки, хлібозавод, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури, 2 клуби, 5 б-к. Перша згадка про К. належить до 1774.

КАПІТЕ́ЛЬ (лат. capitellum, букв. — головка) — 1) Верхня частина колони, пілястра або стовпа, на яку спирається балка або *архітрав*. Різні типи К. склалися в архітектурі країн Старод. Сходу. Детальну розробку К. дістали в античних *архітектурних ордерах*. Своєрідні К. були в архітектурі Київської Русі, Грузії, Вірменії, Середньої Азії, а також у візант. і готичній архітектурі. 2) Друкарські букви, які мають обрис заголовних (прописних), а розміри — малих букв.

КАПІТО́ЛІЙ (лат. Capitolium) — 1) Один з семи пагорбів, на яких був розташований Стародавній *Рим*. Цитадель і центр реліг. культу Старод. Риму (храми Юпітера, Юнони, Мінерви та ін.). У 16—17 ст. К. було забудовано палацами за проектами *Мікеланджело*. 2) Назва будинків законодавчих органів у столицях деяких країн, зокрема США (К. у Вашінгтоні, 1793—1865, архітектори І. Торнтон, Б. Латроб, Т. Уолтер).

КАПІТО́НОВ Євгеній Павлович (21.IV 1936, с-ще Нерль, тепер Тейковського р-ну Івановської обл. РРФСР) — рос. рад. актор, засл. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1969. Закінчив 1958 Сімферопольське муз. уч-ще. З 1956 — (з перервою) — в Крим. рос. драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Лещ («Останні» Горького), Віктор («Іркутська історія» Арбузова), Гільберт («Марія Тюдор» Гюго) та ін. Держ. премія СРСР, 1977.

КАПІТО́НОВ Іван Васильович [н. 10 (23).II 1915, с. Серовське, тепер Сасовського р-ну Рязан. обл.] — радянський партійний і державний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1939. Н. в сел. сім'ї. В 1938 закінчив Моск. ін-т інженерів комунального буд-ва. В 1938— 40 — в Рад. Армії. З 1941 — на парт. і рад. роботі в Москві. В 1951—52 — секретар, другий секретар. 1952—54 — перший секретар Моск. міськкому, 1954—59 — перший секретар Моск. обкому, 1959—64 — Івановського обкому партії. В 1964—65 — зав. відділом ЦК КПРС. З грудня 1965 — секретар ЦК КПРС. З 1952 — член ЦК КПРС. В 1956—59 і в 1964 —66 — член Бюро ЦК КПРС по РРФСР. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань, 1954—62 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КАПІТО́НОВА Юлія Володимирівна (н. 21.XI 1935, Ленінград) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики. Доктор фіз.-мат. наук (з 1977). Член КПРС з 1965. Після закінчення Київ. ун-ту (1958) працює в Ін-ті кібернетики АН УРСР (до 1962 — Обчислювальний центр АН УРСР). Осн. праці — з питань матем. апарата проектування кібернетичних систем. Держ. премія СРСР, 1977.

КАПІ́ТУЛ (від лат. capitulum — глава, відділ) — 1) Кафедральний К.— в католицькій і англіканській церквах колегія духовних осіб (*каноніків*) кафедрального собору, що є радою при *єпископі*. 2) В католицьких духовно-лицарських і чернечих орденах — колегія керівних осіб. 3) Орденський К.— установа, що відала в царській Росії нагороджуванням орденами.

КАПІТУЛЯ́ЦІЇ (від лат. capitulum — глава, розділ) — особливий вид нерівноправних договорів, нав'язуваних капіталістичними державами залежним країнам, за якими громадянам цих держав надавався, порівняно з громадянами країни перебування, режим привілеїв (режим капітуляції). Виникли з зародженням капіталізму й набули значного поширення в 18—19 ст., коли європ. д-ви і США нав'язали цей режим багатьом країнам Азії і Африки. Згідно з режимом К. іноземці в Китаї, Японії, Ірані, Туреччині, Єгипті та деяких ін. країнах не підлягали місц. *юрисдикції*, одержували значні пільги в галузі торгівлі, мореплавства, обкладання податками тощо. Наприкінці 19 ст. Японія добилася скасування режиму К. В більшості ін. країн його скасовано внаслідок *національно-визвольного руху*. Велику роль у ліквідації режиму К. відіграла Рад. д-ва, яка рішуче підтримала боротьбу проти нього і в договорах з Іраном та Туреччиною 1921 і Китаєм 1924 повністю відмовилася від усіх прав і привілеїв, якими раніше користувалася царська Росія. *О. М. Овсюк.*

КАПІТУЛЯ́ЦІЯ воєнна— припинення опору збройних сил або частини їх на умовах, запропонованих переможцем чи погоджених шляхом переговорів. Остаточне оформлення проводиться у вигляді підписання акта про К. При К., як правило, все озброєння, техніка, укріплені пункти, військ. майно передаються переможцеві як трофеї, а особовий склад — як полонені. К. може бути беззастережною, тобто без будь-яких умов і застережень (напр., 1945 К. фашист. Німеччини та мілітаристської Японії).

КАПІ́ЦА Петро Леонідович [н. 27.VI (9.VII) 1894, Кронштадт] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1939), двічі Герой Соціалістичної Праці (1945, 1974). Після закінчення 1918 Політех. ін-ту в Петрограді працював там же. В 1921—34 — у наук. відрядженні в Англії, де до 1932 працював у Кавендішській лабораторії, очолюваній Е. *Резерфордом*. В 1935—46 і з 1955 — директор Ін-ту фіз. проблем АН СРСР. Наук. праці з ядерної фізики, фізики й техніки надсильних магн. полів, фізики й техніки низьких т-р, електроніки великих потужностей і фізики високотемпературної плазми. Спільно з М. М. *Семеновим* запропонував метод (1922) визначення магн. моментів атомів у атомних пучках. Встановив (1928) лінійну залежність електр. опору ряду металів від напруженості магн. поля. Розробив детандерний зріджувач гелію (1934) та високоефективний радіальний турбодетандер для зрідження повітря і пром. одержання кисню (1939). Відкрив (1938) явище *надплинності*. Розвинув заг. теорію електронних приладів магнетронного типу; створив потужні НВЧ-генератори неперервної дії планотрон і ніготрон, за допомогою яких виявив утворення високотемпературної плазми у високочастотному розряді. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943. Нобелівська премія, 1978.

КА́ПКА Дмитро Леонтійович [справж. прізв.— Капкунов; [26.X (7.XI) 1898, Київ — 23.X 1977, там же] — український рад. кіноактор, засл. арт. УРСР (з 1957). З 1918 — актор Народного театру під керівн. П. Саксаганського, співав у капелі «Думка». В 1922 працював у Варшаві, де закінчив Вищі кінокурси. В кіно — з 1923. Актор комедійного обдарування. Знявся у фільмах: «Ягідка кохання»,

І. В. Капітонов.

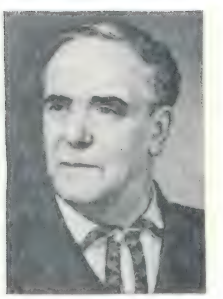

П. Л. Капіца.

Капітолій у Римі. Будівництво почато 1546. Сучасний вигляд.

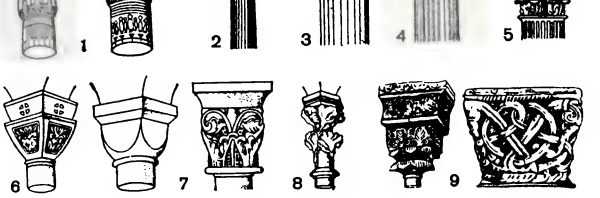

Капітелі:
1 — єгипетські; 2 — вавілоно-ассірійська; 3 — класична дорична; 4 — класична іонійська; 5 — класична корінфська; 6 — візантійські; 7 — романська; 8 — готичні; 9 — часів Київської Русі.

В. В. Каплан.

1

2

Капуста:
1 — білоголова Амагер 611; 2 — кольрабі Віденська біла 1350.

Поширені і районовані (1980) на Україні сорти капусти білоголової

Ранньостиглі

Димерська 7
Дербентська місцева поліпшена
Дитмарська рання
Дитмаршер фрюєр
Іюньська

Середньостиглі

Слава 1305

Середньопізні

Доброводська
Брауншвейзька
Можарська місцева
Подарок

Пізньостиглі

Амагер 611
Білосніжка
Новочеркаська 20
Харківська зимова
Южанка 31

«Сумка дипкур'єра», «Микола Джеря», «Богдан Хмельницький», «Вершники», «Райдуга», «Тарас Шевченко», «Тихий Дон», «Казка про Хлопчиша-Кибальчиша» та ін.

КАПЛА́Н Володимир Васильович (н. 14.III 1928, с. Олександрівка Красногвардійського району Крим. обл.) — новатор с.-г. виробн., Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1961. Механізатор с. г., з 1975 — бригадир механізованого загону радгоспу «Більшовик» Красногвардійського р-ну Кримської обл. Загін, який очолює К., починаючи з 1975 вирощує високі (103—126 ц/га зерна кукурудзи) і сталі врожаї. К. нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1979. *Д. Д. Герасимов.*

КА́ПЛЕР Олексій Якович [28.IX (11.X) 1904, Київ — 11.IX 1979, Москва] — російський рад. кінодраматург, засл. діяч мист. РРФСР (з 1969). В 1920 разом з С. *Юткевичем* та Г. *Козінцевим* організував у Києві театр «Арлекін». В кіно — з 1926. Знімався у фільмі «Шинель» та ін. Написав сценарії фільмів: «Ленін у Жовтні» (1937), «Ленін у 1918 році» (1939, разом з Т. Златогоровою), «Вона захищає Батьківщину», «Котовський» (обидва — 1943), «Перші радощі» (1956), «Незвичайне літо» (1957), обидва — за романами К. Федіна, «Людина-амфібія» (1962, за романом О. Бєляєва), «Віра, Надія, Любов» (1972, телевізійний). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Тв.: Киноповести. М., 1962; Годы, сценарии, фильмы. М., 1966.

КАПЛИ́ЦЯ — християнська культова споруда, призначена для релігійних відправ і молитов. Являє собою невеличку церкву без вівтаря або простий стовп з *іконою*. Споруджувалися на відзнаку якоїсь події або як надгробний пам'ятник на площах і кладовищах міст і сіл, на шляхах тощо.

КАПНІ́СТ Василь Васильович [12 (23).II 1758 (за ін. даними, 1757), с. Велика Обухівка, тепер Миргородськ. р-ну Полтав. обл. — 28.X (9.XI) 1823, с. Кибинці, там же] — російський і український письменник. Був директором училищ і генеральним суддею Полтав. губ. Друкуватися почав 1780 («Сатира 1»). Писав оди, елегії, анакреонтичні вірші. Багато творів написав на основі укр. матеріалу. В «Оді на рабство» (1783, опубл. 1806) виступав проти закріпачення укр. селян. У віршах «Обухівка», «В пам'ять береста» показав побут України, оспівав її природу. Написав вірш на честь Полтавської битви; «Чижик» — переспів вірша Г. Сковороди «Ой ти, птичко жолтобоко». Один з перших переклав рос. мовою «Слово о полку Ігоревім» (опубл. 1950). Комедія у віршах «Ябеда» (1798) — гостра сатира на бюрократію і суд. Цей твір високо цінив І. Франко.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—2. М.—Л., 1960; Избранные произведения. Л., 1973.

Літ.: Мацай А. И. «Ябеда» В. В. Капниста. К., 1958.

КАПНІ́СТИ — укр. поміщики, графи, власники земельних маєтностей на Лівобережній Україні у 18 — на поч. 20 ст. Походили з роду венеціанського дворянина (грека за національністю) Василя Петровича К. (р. н. невід.— п. 1757), який під час *Прутського походу 1711* Петра I вступив на службу до рос. війська. Був миргородським полковником (1737—50), потім — бригадиром рос. армії. Загинув на поч. *Семилітньої війни 1756—63* у бою під Грос-Єгерсдорфом. Його син — письменник В. В. *Капніст.*

Капова печера. Зображення мамонтів, коней і носорога. Пізній палеоліт.

КА́ПОВА ПЕЧЕ́РА, Шульган-Таш — одна з найбільших печер на Пд. Уралі на правому березі р. Білої, в Башкирській АРСР. Утворилась у вапняках і доломітах девонського віку. Заг. довжина коридорів і гротів, розташованих двома поверхами,— понад 2 км. В К. п. 1959 було виявлено, а 1960 — 71 вивчено наскельні малюнки часів *палеоліту* — зображення переважно мамонтів, коней, носорогів, антропоморфних фігур, виконані червоною фарбою. Довжина фігур від 44 до 112 см.

Літ.: Бадер О. Н. Каповая пещера. Палеолитическая живопись. М., 1965.

КАПОДІ́СТРІЯ (Καποδίστριας) Іоанніс (11.II 1776, о. Корфу — 9.X 1831, Нафпліон) — держ. діяч Греції, граф. Лікар. У 1809—27 перебував на рос. дипломатичній службі (фактично з 1822 — у відставці, жив у Швейцарії). Належав до поміркованого крила грец. нац.-визвольн. руху. Під час *грецької національно-визвольної революції 1821 — 29,* в квітні 1827, Нац. збори в Трезені обрали К. президентом Греції. Прихильник дружніх відносин з Росією. Вбитий внаслідок змови.

КАПОНІ́Р (франц. caponnière — ніша) — 1) Фортифікаційна оборонна споруда для ведення флангового чи косоприцільного арт. і кулеметного вогню в двох протилежних напрямах. К. створюють у системі польових позицій і довгочасних укріплень на зворотних схилах чи за місц. предметами. 2) Обваловане місце стоянки літака на аеродромі (підковоподібної форми). Зводилися під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 (з грунту, каменю, лантухів з піском, бетону) для захисту авіац. техніки від осколків та ударної хвилі під час вибуху снарядів, авіабомб.

КАПО́ТЕ (Capote) Трумен (н. 30.IX 1924, Новий Орлеан, штат Луїзіана) — американський письменник. У повістях «Інші голоси — інші кімнати» (1948), «Лугова арфа» (1953), збірках оповідань «Дерево ночі» (1949), «Сніданок у Тіффані» (1958) в дещо романтизованій формі виступає проти амер. міщанства, бурж. моралі. Роман «З холодним серцем» (1966) — документальна розповідь про злочин, типовий для сучас. Америки. Автор трилогії «Експеримент з множинністю засобів інформації» (1971—73).

Тв.: Укр. перекл.— Лугова арфа.— Сніданок у Тіффані.— З холодним серцем. К., 1977; Рос. перекл. — Один из путей в рай. М. 1967: Голоса травы. М., 1971.

Т. Н. Денисова.

КА́ПОШВАР — місто на Пд. Зх. Угорщини, на р. Капош, адм. ц. медє Шомодь. Трансп. вузол. 66,1 тис. ж. (1974). Розвинуті електротех. (виробн. трансформаторів, кабелю) та приладобуд. пром-сть; виробн. цементу, паркету, вовнопрядильна та швейна ф-ки, підприємства харч. промисловості.

КАПП Артур Йосифович [16 (28). II 1878, Сууре-Яані, тепер Вільяндиського р-ну Ест. РСР — 14.I 1952, там же] — ест. рад. композитор, засл. діяч мист. Ест. РСР (з 1945). Один з основоположників ест. профес. музики. Закінчив Петерб. консерваторію по класах органа (1898) і композиції (1900). В 1904—20 — директор муз. уч-ща (Астрахань), 1920 — 24 — диригент театру «Естонія» (Таллін), з 1920 вів пед. роботу (1925 — 43 — професор Таллінської консерваторії; його учні: Е. Аав, Е. *Капп,* Г. *Ернесакс*). Автор симф. творів, концертів, інструм. ансамблів, творів для органа, хорів, пісень тощо. Держ. премія СРСР, 1950.

КАПП Еуген Артурович [н. 13 (26). V 1908, Астрахань] — ест. рад. композитор і громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1947. Син А. *Каппа.* В 1931 закінчив Таллінську консерваторію (клас композиції А. Каппа; з 1944 — її викладач, з 1947— професор, 1952 — 65 — директор). К. — автор перших естон. рад. опер

Каплиця трьох святителів у Львові. 1578—91. Архітектор П. Красовський.

Кулеметний **капонір.**

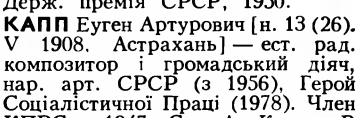

«Вогні помсти» (1945), дитячої опери «Зимова казка» (1958) і балету «Калевіпоег» («Син Калева», 1947). Серед ін. творів: опери «Співець свободи» (1950), «Рембрандт» (1974), балет «Золотопрялі» (1956), симфонії, хорові (ораторія «Ернст Тельман», 1977), камерні твори. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1946, 1949, 1952.

КАПРИ́ЧЧІО, каприччо (італ. capriccio, букв.— примха, каприз) — інструментальна віртуозна п'єса з примхливою зміною епізодів, настроїв. Часто циклічна за формою. Відомі: «24 каприси» Н. Паганіні, «Італійське каприччіо» П. Чайковського, «Каприччіо» С. Людкевича, «Українське каприччіо» В. Нахабіна та ін.

КА́ПРІ — острів у сх. частині Тірренського м., в Неаполітанській затоці. Тер. Італії. Пл. 10,4 км². Поверхня гориста, вис. до 589 м (г. Соларо). Поширений *карст*. Відзначається мальовничими краєвидами. Сади, виноградники, плантації квітів. Курорти. На К. жили М. Горький (1906—13) і М. Коцюбинський (1909, 1911—12). У 1908 і 1910 К. відвідав В. І. Ленін.

КАПРОЛА́КТАМ, лактам ε-амінокапронової кислоти — органічна сполука; білі кристали з $t_{пл}$ 68—70° С, $t_{кип}$ 262° С. Добре розчиняється у воді, спирті, ефірі, дихлоретані, ацетоні. Характерна властивість К.— здатність до *полімеризації* з утворенням полікапроаміду (див. *Капрон*). У пром-сті К. синтезують з *фенолу, бензолу* або *циклогексану*. Важливим напівпродуктом цього синтезу є циклогексаноноксим, який під дією олеуму або сірчаної к-ти при 60—120° С перетворюється на капролактам (т. з. Бекмана перегрупування). К. використовують для одержання *пластичних мас*, плівок, *волокон* тощо. Іл. с. 12.

Ю. П. Гетьманчук.

КАПРО́Н — вітчизняна торговельна назва синтетичного волокна з *поліамідів*. З К. виготовляють канати, риболовні сітки, *корд*, трикотажні вироби тощо. Див. також *Волокна*.

КАПСІ́ЙСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура епохи пізнього *палеоліту* і *мезоліту*, поширена на тер. Пн. Африки і Середземномор'я. К. к. виділена 1907—09. Назва походить від стоянки поблизу м. Гафса, або Капса, в Тунісі. Населення К. к. займалося полюванням і збиральництвом. Для поселень К. к. характерні значні скупчення раковин і кісток тварин. Серед знайдених знарядь праці переважають *мікроліти*. Лук і стріли у носіїв К. к. з'явилися дещо раніше, ніж у Пн. Європі. Є припущення, що капсійці створили найдавніші наскельні зображення Пн. Африки і Сх. Іспанії.

Літ.: Алиман А. Доисторическая Африка. Пер. с франц. М., 1960.

КА́ПСУЛА (лат. capsula — скринька) — 1) В анатомії — оболонка, що обгортає різні органи або їх частини чи патологічні утвори в організмі (напр., К. пухлини). 2) У фармакології — желатинова чи крохмальна оболонка для ліків, що мають неприємний запах або смак. 3) У мікробіології — слизовий шар навколо клітини у капсульних бактерій. 4) В техніці — металевий кожух капсульного *гідроагрегата*.

КА́ПСУЛА в космонавтиці — одна з назв *спускного апарата* амер. космічних кораблів.

КА́ПСУЛЬ (франц. capsule, від лат. capsula — скринька) — пристрій, призначений для запалення метальних або для збудження *детонації* розривних зарядів у боєприпасах; використовується також у підривній справі. К. являє собою тонкий металевий або пластмасовий ковпачок; заряджений ініціюючими вибуховими речовинами або запалювальною сумішшю. К. спрацьовує від дії променя вогню, удару бойка, наколювання жалом, тертя, нагрівання електр. струмом. Поділяються на К.-запальники та К.-*детонатори*. Іл. с. 12.

КА́ПСЬКІ ГО́РИ — гори на Пд. Африки, в межах Південно-Африканської Республіки. Довж. 800 км, вис. до 2326 м. Являють собою систему паралельних хребтів, розчленованих міжгірними улоговинами. На схилах — мішані ліси (на Сх.), зарості вічнозелених чагарників (на Зх.), у внутр. долинах — напівпустелі. Нац. парк Бонтбок.

КАПТА́Ж (франц. captage, букв.— перехоплювання) — комплекс інженерно-тех. заходів, що забезпечують розкривання *підземних вод*, нафти й газу, виведення їх на поверхню в якомога чистішому вигляді та можливість використання при постійних оптимальних показниках. К. наз. також споруди для збирання під землею або в місцях виходу на поверхню найбільшої (без втрат) кількості підземних вод, нафти й газу. Спорудами такого типу для підземних вод (напірних, безнапірних) є *бурові свердловини* (напр., *артезіанські колодязі*), спец. камери, шахтні *колодязі, штольні*, резервуари або галереї, для нафти і газу — бурові свердловини. К. дає змогу зберігати природні властивості рідини або газу і в разі потреби регулювати режим джерел і свердловин. Див. також *Водозабірна споруда*. Іл. с. 12.

КАПТАРЕ́НКО - ЧОРНОУ́СОВА Ольга Костянтинівна [н. 8 (21).V 1899, с. Нова Іванівка, тепер Арцизького р-ну Одес. обл.] — укр. рад. геолог і палеонтолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1947). Член КПРС з 1950. У 1923 закінчила Кам'янець-Подільський ін-т нар. освіти. З 1928 — науковий співробітник, з 1947 — зав. відділом Ін-ту геологічних наук АН УРСР. Осн. праці присвячені вивченню *форамініфер, стратиграфії й палеогеографії* юрських, крейдових і палеогенових відкладів України. Державна премія УРСР, 1976. *В. В. Пермяков.*

КАПТО́ Олександр Семенович (н. 14.IV 1933, с. Вищетарасівка Томаківського р-ну Дніпроп. обл.) — парт. діяч Укр. РСР. Член КПРС з 1955. Н. в сім'ї службовця. В 1957 закінчив Дніпроп. ун-т; кандидат філос. наук. З 1957 — на керівній комсомольській роботі: секретар Жовтневого райкому комсомолу в Дніпропетровську, секретар Дніпроп. міськкому і обкому ЛКСМУ. З 1961— заст., 1963—66 — редактор газ. «Комсомольское знамя». З 1966 — другий секретар, з 1968 — перший секретар ЦК ЛКСМ України. З січня 1972 — секретар Київ. міськкому, з жовтня того самого року — секретар Київ. обкому Компартії України. В 1978—79 — зав. відділом культури ЦК Компартії України. З квітня 1979 — секретар ЦК Компартії України. Член ЦК Компартії України з 1971. З 1979 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 7, 8-го і 10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

КАПУ́СТА Лаврін (рр. н. і см. невід.) — отаман суботівської сотні, один з керівників розвідки селянсько-козацького війська під час *визвольної війни українського народу 1648 — 54*. К. виконував окремі дипломатичні доручення. У вересні — жовтні 1653 їздив до Москви з листом Б. Хмельницького, щоб прискорити виступ рос. уряду проти шляхет. Польщі, і привіз гетьманові царську грамоту з рішенням *Земського собору 1653* про возз'єднання України з Росією.

КАПУ́СТА (Brassica) — рід одно-, дво- або багаторічних трав'янистих рослин родини *хрестоцвітих*. Корені веретеноподібні, розгалужені; стебла прямостоячі галузисті. Листки чергові, нижні зібрані в розетку. Листки сизо-зелені, квітки блідо-жовті, зібрані в китиці. Плід — двогніздий стручок, насіння дрібне, кулясте. Понад 30 видів, пошир. у Європі, Азії та Африці. Найважливіше господарське значення має К. звичайна (B. oleracea) — трав'яниста перехреснозапильна рослина. У багатьох країнах світу є однією з найголовніших овочевих рослин. В СРСР вона займає бл. 25%, в УРСР — до 21,5% усієї посівної площі овочевих культур. Створено багато різновидностей і форм К. звичайної: качанна, або головчаста (білоголова і *червоноголова капуста*), *брюссельська капуста, савойська капуста, цвітна капуста* та її підвид броколі, *кольраві*, кормова капуста. Найбільші площі у посівах республіки займає К. білоголова (B. oleracea var. capitata) — дворічна перехреснозапильна рослина. Протягом першого року життя утворюється низьке стебло і значна кількість листків, складених у щільну гладеньку головку, маса якої 0,5—20 кг; на другий рік розвивається високе квітуче стебло. Головка К. містить приблизно (у %): води — 90, білків — 1,8, жирів — 0,2, вуглеводів — 5,4, вітаміни С, B_1, B_2, РР. Головки використовують в їжу свіжі, варені, квашені, тушковані й консервовані. Велике значення як кормова рослина має К. кормова (Brassica oleracea var. acephala)— дворічна рослина. В перший рік дає стовбур і листя, а на другий — насіння. Розрізняють К. кормову мозкову, з довгим стеблом (листя становить 50—60% маси рослин) і К. кормову ти-

О. С. Капто.

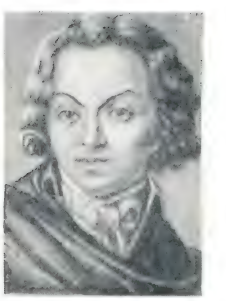

В. В. Капніст.

А. Й. Капп.

Е. А. Капп.

С. Б. Капутікян.

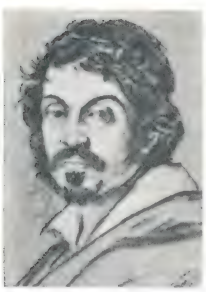

М. Караваджо.

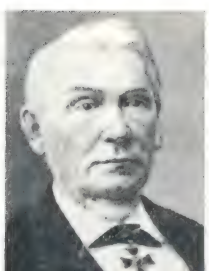

В. О. Караваєв (хірург).

В. О. Караваєв (зоолог).

сячоголову, з коротким стеблом (на листя припадає бл. 75% маси рослини). В СРСР її вирощують у пн., середній і пд. зонах. На Україні найпошир. в Зх. Лісостепу і на Поліссі. Використовують на зелений корм і силос. 100 кг зеленої маси містять 16,0 корм. од., 1,8 кг перетравного протеїну і 3 кг каротину. К. кормова є цінним кормом, зокрема як джерело каротину для корів восени та на початку зими. Врожайність зеленої маси за сприятливих умов становить 600—900 ц/га. Пошир. на Україні сорти К. кормової: Мозкова зелена вологодська і Мозкова зелена сіверська. Як підвид К. цвітної вирощують б р о к о л і (Brassica cauliflora subsp. simplex) — однорічна овочева рослина. Вирощують у зоні субтропіків. Вживають м'ясисту головку — видозмінене суцвіття. Пересічний врожай ранньої К. звичайної (білоголової, в ц/га) 200—250, середньостиглої — 300—400, пізньої — 450—500. На Україні районовані ранньостиглі, середньостиглі, середньопізні і пізньостиглі сорти К. (табл.).

Літ.: Лизгунова Т. В. Капуста. Л., 1965; Попович Ф. Я., Ребрик Я. П. Поради городникам. К., 1969; Бондаренко Г. Л. Овочівництво закритого грунту. К., 1978. *Ф. Я. Попович.*

КАПУ́СТІН Григорій Григорович (р. н. невід., с. Даниловське Костромського повіту — р. см. невід.) — рос. рудознавець 1-ї половини 18 ст. З 1715 служив у спец. гірничорозвідувальному загоні. Протягом 1721—25 брав участь у розвідці корисних копалин Донбасу. В 1721 відкрив на р. *Кундрючій* перше родовище кам. вугілля, що поклало початок роботам по розвідці кам'яного вугілля на території *Донецького кам'яновугільного басейну*.

КАПУСТЯ́НСЬКИЙ Іван Назарович (1894, с. Жовтневе, тепер Семенівського р-ну Полтав обл. — 1939) — укр. рад. літературознавець і педагог. Закінчив Ніжинський пед. ін-т (1916). Був на журналіст. роботі, викладав у вузах Харкова. Як літературознавець виступив 1914. Належав до літ. орг-ції «*Плуг*». Автор наук. праць «І. П. Котляревський» (1914), «Нова українська революційна проза», «Поет життєвої динаміки В. Поліщук» (обидві — 1924), «Учительство в українській літературі» (1925). *І. М. Лисенко.*

КАПУТІКЯ́Н Сільва Барунаківна (н. 20.I 1919, Єреван) — вірменська рад. письменниця, засл. діяч культури Вірм. РСР (з 1970). Член КПРС з 1945. Друкуватися почала 1933. Перша зб.— «В ці дні» (1945). Збірки поетичних і прозових творів («На березі Зангу», 1947; «Мої рідні», 1951; Держ. премія СРСР, 1952; «В добру путь», 1954, та ін.). Книги дорожніх вражень «Каравани ще в дорозі» (1964), «Меридіани карти і душі» (1976) — про зарубіж. вірмен. Україні присвятила цикл віршів «Під київськими каштанами» та поезії «В садах під Києвом» і «В українському селі» (всі — 1950), «Тарасові Шевченку» (1961). Перекладач вірм. мовою творів І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, А. Малишка та ін. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Лала. К., 1959; [Вірші]. В кв.: Сузір'я, в. 2, 6. К., 1968—72; Р о с. п е р е к л.— Верность. М., 1975; Меридианы карты и души. М., 1978. *С. Г. Амірян.*

КАПУЦИ́Н (Cebus) — рід широконосих мавп родини чіпкохвостих, або капуцинів. Довж. тіла до 57 см, хвоста — до 56 см, маса до 3,3 кг. Забарвлення волосяного покриву однотонне сірувато-буре або чорне з білим на голові і грудях. Волосся на голові утворює подобу чернецького капюшона ордену капуцинів (звідси й назва). К. живуть на деревах стадами. Живляться гол. чин. рослинною їжею. Самка після 6-місячної вагітності народжує 1 маля. Відомо 4 види К., поширених у тропічних лісах Пд. Америки: К. звичайний (C. capucinus), К. бурий (C. nigrivittatus), К. білолобий (C. albifrons) і фавн (C. apella). К. часто утримують в зоопарках, де вони нерідко розмножуються.

КАПУЦИ́НИ (італ. cappuccini, від cappucio — капюшон) — католицький чернечий орден (відгалуження ордену *францісканців*). Заснований 1525 в Італії для зміцнення авторитету католицької церкви й боротьби проти *Реформації*. В 1538 створено жін. орден капуцинок. У 16—17 ст. К. поширили свій вплив на Францію, Німеччину, Іспанію, Швейцарію. У 18 ст. К. діяли і на Україні, гол. чин. на Волині. Орден К., нечисленний за своїм складом, входить в систему сучас. *клерикалізму*.

КАПУЩА́К Іван Олексійович (13.XI 1807, с. Ляхівці, тепер с. Підгір'я Богородчанського р-ну Івано-Фр обл. — 17.X 1868, там же) — громадський діяч у Галичині. Н. в сім'ї дяка. В 1848 обраний депутатом австр. рейхсрату, в якому належав до демократичного крила. Промова К. в рейхсраті при обговоренні проекту агр. реформи викликала відгук у прогресивній пресі європ. країн, у т. ч. в «*Новій Рейнській газеті*», що виходила під керівництвом К. Маркса і Ф. Енгельса. Пізніше брав участь у боротьбі селян Богородчанщини за право користуватися панськими лісами. Деякий час вчителював у с. Ляхівцях.

КАР (нім. Kar), цирк — природне заглиблення чашовидної форми поблизу вершини гори. Має круті схили і положисте дно. Утворюється внаслідок морозного *вивітрювання*. К. звичайно заповнені льодовиками, снігом або водою (карові озера).

КАРА́БИЦЬ Іван Федорович (н. 17.I 1945, смт Ялта Першотравневого р-ну Донец. обл.) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1978. В 1971 закінчив Київ. консерваторію. В 1968—74 — диригент Ансамблю пісні і танцю КВО. Твори: концерт для хору, солістів, симф. оркестру; симфонії, ораторія «Заклинання вогню», концерти для фортепіано з оркестром, камерна музика. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1978.

КАРАБІ́Н (франц. carabine) — вкорочена й полегшена для зручності користування *гвинтівка*. Відрізняється від неї меншою довжиною ствола, у зв'язку з чим балістичні якості К. дещо нижчі. В Рад. Армії на озброєнні були 7,62 мм К. зразка 1938 і 1944, створені на основі гвинтівки зразка 1891/1930, а також 7,62 мм самозарядний К. системи Симонова зразка 1945 (СКС-45). У деяких сучас. арміях є автоматичні карабіни. Іл. с. 18.

КАРАБІ́-ЯЙЛА — масив на *Головному пасмі Кримських гір* у межах Кримської обл. УРСР. Пл. 113 км². Вис. до 1259 м (г. Тай-Коба). Поверхня плеската, нагромадження кам. брил. Поширений *карст*, багато печер (*Бузлук-Коба*). Рослинність лучна, на схилах — дубові ліси. У сх. частині — масив роговика Біберштейна, або кримського едельвейса (пам'ятка природи). Район туризму.

КАРА́-БОГА́З-ГОЛ — затока на Сх. Каспійського м., у межах Туркм. РСР. З морем сполучається вузькою протокою завдовжки бл. 11 км. Площа 12 тис. км², глиб. до 3,5 м. Рівень води у К.-Б.-Г. на 4,5 м нижчий від рівня Каспійського м. Висока т-ра і низька відносна вологість повітря, невелика глибина затоки зумовлюють інтенсивне випаровування з її поверхні, завдяки чому солоність її вод досягає бл. 300‰. У ропі К.-Б.-Г. є солі натрію, магнію, калію, брому, йоду та ін. Видобування і переробка *мірабіліту* (хім. комбінат у Бекдаші). Для зменшення стоку з моря у К.-Б.-Г. між ними споруджено греблю (1980).

КАРАВАДЖИ́ЗМ — 1) Система художніх засобів, характерна для початкового етапу становлення реалізму в живописі Зх. Європи 17 ст., особливо для творчості *Караваджо*. К. притаманний інтерес до натури, демократизм художнього ідеалу, монументалізація жанрових сцен, контрасти світла і тіні. К. справив вплив на творчість П. П. *Рубенса*, *Рембрандта*, *Д. Веласкеса* та ін. 2) Напрям у європейському живописі 17 ст., що виявився у творчості послідовників Караваджо. Мав велике поширення в Італії, пізніше в Голландії, Фландрії, Франції, Іспанії.

КАРАВА́ДЖО (Caravaggio; власне Мерізі да Караваджо, Merisi da Caravaggio) Мікеланджело (28.IX 1573, Караваджо, Ломбардія — 18.VII 1610, Портс-Ерколе, Тоскана) — італ. живописець, основоположник реалістичного на-

М. Караваджо. Лютняр. 1595. Державний Ермітаж у Ленінграді.

пряму в європейському мистецтві 17 ст. В 1584—88 навчався в Мілані в С. Петерцано. Між 1589—93 приїхав до Риму, де працював до 1606, пізніше — в Неаполі (1607 і 1609—10), на о. Мальта та в Сіцілії (1608—09). Виступив як новатор прихильник демократичного напряму в мистецтві. Його картини («Вакх», 1592—93, Уффіці, Флоренція; «Лютняр», 1595, ДЕ) свідчать про інтерес художника до зображення людей з народу. Серед полотен К.— «Розп'яття апостола Петра» й «Видіння Савла» (1600—01, церква Санта-Марія дель Пополо в Римі), «Смерть Марії» (бл. 1605—06, Лувр), «Погребіння св. Лучії» (1608, церква Санта-Лучія, Сіракуза) та ін. Див. *Караваджизм*.

Літ.: Микеланджело да Караваджо. Альбом. М., 1960. *Н. П. Рипська.*

КАРАВА́ЄВ Володимир Опанасович [26.VI (8.VII.) 1811, м. Вятка, тепер Кіров обласний— 20.II (3.III) 1892, Київ] — рос. і укр. хірург, офтальмолог. Закінчив мед. ф-т Казан. ун-ту (1831). Протягом двох років працював у Петербурзі, 1836 — 38 — у Дерпті (тепер Тарту) під керівництвом М. І. *Пирогова*. З 1841 — професор Київ. ун-ту (організатор та перший декан мед. ф-ту). Організатор першої в Росії клініки очних хвороб (Київ, 1844). Праці з питань травматичного флебіту, техніки *ампутацій*, хірургічного лікування *косоокості* й *катаракти* тощо. К. був одним з основоположників вітчизн. офтальмології. Одним з перших (поряд з М. І. Пироговим) почав впроваджувати в хірургічну практику засоби знеболювання. В 1873 видано його посібник з оперативної хірургії, атлас з хірургічної анатомії (1886).

КАРАВА́ЄВ Володимир Опанасович [26.II (9.III) 1864, Київ — 7.I 1939, там же] — український рад. зоолог і мандрівник. Закінчив Київ. ун-т, в якому працював з 1890 до 1919. В 1919—39 працював у Зоологіч. музеї АН УРСР (з 1930 — *Зоології інституту* АН УРСР; 1926—34 — директор). Здійснив багато подорожей по Україні, Кавказу, країнах Європи, по Африці й Азії, на о-ви Індійського і Тихого ок.; зокрема брав участь в експедиціях по Чорному м. на судні «Запорожець» (1892). Опис подорожей і багатющих колекцій тварин, зібраних під час поїздок (передані Зоол. музею АН УРСР), принесли К. широке визнання на батьківщині та за її межами. Осн. праці К. присвячені цивченню фауни мурашок та їх систематиці, фауні ракоподібних, радіолярій, методиці зоол. досліджень тощо.

КАРАВА́ЄВА Анна Олександрівна [15 (27).XII 1893, Перм — 22.V 1979. Москва] — російська рад. письменниця. Член КПРС з 1926. Закінчила вищі жіночі Бестужевські курси у Петрограді (1916). Друкуватися почала 1922. Ранні твори — повісті «Флігель» (1925), «Двір» (1926), роман «Лісозавод» (1928). Роман «Лена з Журавлиного гаю» (1938)—про моральне становлення молодої людини в процесі соціалістичного будівництва. По вість «Золотий дзьоб» (1925), зб. оповідань «Перше покоління» (1959), роман «Грані життя» (1963) —на істор. і історико-революц. тему. Трилогія «Батьківщина» (романи «Вогні», 1943; «Розгін», 1946 —48; «Рідний дім», 1950; Держ. премія СРСР, 1951) присвячена героїзму рад. людей у тилу в роки Великої Вітчизн. війни, дружбі рос. і укр. народів. Автор нарисів, спогадів про письменників. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1957—58; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1973; Золотой клюв. М., 1979; У к р. п е р е к л.— Рижа масть. Х., 1930. *І. Д. Бажинов.*

КАРАВА́Н — скіфське городище (кін. 5 — поч. 2 ст. до н. е.) біля однойменного села Дергачівського р-ну Харківської обл. Досліджувалося 1954—55. З трьох боків городище оточене глибокими ярами, а з боку плато укріплене ровом і валом. При розкопках виявлено залишки наземних жител, знайдено кістки свійських і диких тварин. Інтерес становить дослідження культовий комплекс у вигляді жертовника із *зольником*, де було знайдено мініатюрні глиняні посудинки, уламки антропоморфної статуетки, глиняні «хлібчики» та 170 глиняних моделей зерен різних культур. Цей комплекс, можливо, пов'язаний з певним землеробським культом племен лісостепової зони за скіфського часу.

КАРАВА́НОВ Георгій Григорович [н. 21.X (2.XI) 1899, Харків] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1946. В 1925 закінчив Харків. мед. ін-т, а з 1930 працював у ньому асистентом, доцентом, зав. кафедрою. В 1944—73 — зав. кафедрою факультетської хірургії Львівського мед. ін-ту, з 1973 — консультант цієї ж кафедри. Праці з питань хірургії серцево-судинної системи, ендокринних залоз, печінки та жовчних шляхів, використання сегментів тонкої кишки в хірургії органів шлунково-кишкового тракту та ін.

КАРАВА́Н-САРА́Й — заїжджий двір для караванів на торгових шляхах і в містах Переднього Сходу, Середньої Азії, Закавказзя. К.-с. відомі з 2—1-го тис. до н. е., особливо поширені в 9—18 ст. Являли собою прямокутне подвір'я з приміщеннями в один або кілька ярусів для людей і товарів. Тварин ставили на подвір'ї або в спец. будівлі. Зовн. кам. стіни К.-с. часто прикрашалися багато оздобленими порталами входів. З розвитком з-ць втратили своє значення.

КАРАВЕ́ЛА (італ. caravèlla, ісп. carabela) — три- або чотирищоглове морське вітрильне судно (13—17 ст.) з високими бортами і надбудовами у носовій і кормовій частинах (мал.).

КАРАВЕ́ЛОВ Любен Стойчев (бл. 1834, м. Копривштиця — 21.I 1879, Русе) — болгарський письменник, публіцист, революційний демократ. У 1857—66 жив у Москві, учився в ун-ті. Познайомився з рос. революціонерами І. Прижовим, О. О. Котляревським, стежив за газ. «Колокол», журн. «Современник». Значну роль у формуванні К.— письменника і публіциста відіграли твори і діяльність В. Бєлінського, О. Герцена, М. Чернишевського, М. Гоголя, Т. Шевченка, Марка Вовчка. Друкуватися почав рос. мовою 1860. В 1861 видав зб. «Пам ятки народного побуту болгар». Писав повісті, оповідання, які пізніше увійшли до зб. «Сторінки з книги страждань болгарського племені» (1868). У 1867 переїхав до Белграда. З травня 1869 — у Бухаресті. Співробітничав з В. *Левським* і Х. *Ботевим*. Брав участь у створенні Болг. революц. центр. комітету, був автором його програми, 1872 обраний головою комітету. Вражений трагічною загибеллю В. Левського, 1873 вийшов із складу комітету, відійшов від активної боротьби. Один з основоположників критичного реалізму в болг. л-рі, матеріаліст у філософії. Писав болг., серб. і рос. мовами. Автор понад 20 повістей і оповідань («Дончо», 1864; «Болгари старих часів», 1867; «Мамина дитинка», 1875, тощо). К.— перекладач творів Т. Шевченка, Марка Вовчка болг. мовою. Портрет с. 19.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Дончо. К., 1953; Р о с. п е р е к л.— Повести и рассказы. М., 1954; Болгары старого времени. М., 1977.

Літ.: Воробьев Л. В. Любен Каравелов. М., 1963; Лихачева Л. П. Любен Каравелов. Биобиблиографический указатель. М., 1954. *О. Д. Кетков.*

КАРАГА́НА (Caragana) — рід рослин род. *бобових*. Листопадні кущі заввишки 0,5—5 м. Листки чергові, парноперисті, з 4—7 парами довгасто-еліптичних або яйцевидних листочків. Квітки двостатеві, поодинокі або у пучках по 1—5 у пазухах листків. Плід — біб. Бл. 80 видів, поширених у Сх. Європі, Азії. В СРСР — 35 дикорослих видів, у культурі 20; в УРСР — 2 дикорослі види. Широко вирощують К. д е р е в ' я н и с т у, або *жовту акацію*. Для закріплення ярів використовують К. кущову, або *дерезу*.

КАРАГАНДА́ — місто, обласний центр Каз. РСР. Залізнич. станція. 572 тис. ж. (1979). Поділяється на 5 міськ. районів. Засн. 1934 на місці шахтарського селища в *Карагандинському вугільному басейні*. З 1936 — обл. центр. К.— значний пром. центр Казахстану. Основа економіки міста — вугледобувна пром-сть, з якою пов'язані галузі важкої індустрії, зокрема машинобудування (виробн. шахтного, сан.-тех. та енергет. устаткування, металоконструкцій тощо). З-ди залізобетонних конструкцій, рибохолодильний, м'ясний і млинарський комбінати, взут. ф-ка та ін. ТЕЦ. У місті — *Карагандинський університет;* інститути: політехнічний, мед., пед., фізичного виховання та кооперативний. 10 серед. спец. навч. закладів. Драм. театри (рос. і казахський), філармонія, краєзнавчий музей, бот. сад. Серед сучас. споруд: Будинок Рад (1938), Палац культури шахтарів (1952), Палац спорту (1957), обл. драм. театр (1962), Палац піонерів (1967), готель «Турист» (1972) та ін.

КАРАГАНДИ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Утворена 10 .III 1932. Розташована в центр. частині Казахстану. Площа 85,4

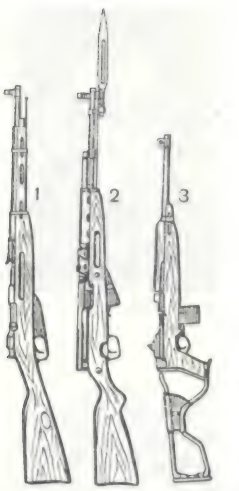

Карабіни:
1 — зразка 1938 (СРСР);
2 — самозарядний Симонова зразка 1945 (СРСР); 3 — Гаранда М1А1 (США).

Карагана кущова:
1 — гілка з квітками;
2 — гілка з плодами.

Каравела.

КАРАГАНДИНСЬКИЙ ВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН

В. Н. Каразін.

Пам'ятник **В. Н. Каразіну** в Харкові.

тис. км². Нас. 1253 тис. чол. (1979, перепис), переважно росіяни, казахи, живуть українці, татари, білоруси, німці та ін. Міськ. населення — 85%. Поділяється на 8 районів, має 6 міст і 16 селищ міськ. типу. Центр — м. *Караганда*. Більша частина тер. обл. зайнята *Казахським дрібносопковиком* (вис. 300—1000 м). На Сх.— гори Каркарали. Корисні копалини: вугілля (*Карагандинський вугільний басейн*), заліз. руда, мінеральні буд. матеріали. Клімат різко континентальний: літо жарке й сухе; зима малосніжна сувора з сильними вітрами і віхолами. Пересічна т-ра січня —15°, липня +20°. Опадів бл. 300 мм на рік. Найбільші ріки: Нура, на якій в районі Теміртау створено Самаркандське водосховище, Шерубай-Нура, Шидерті, Ішим (верхів'я). Малі річки влітку пересихають. Озер а переважно солоні, найбільше—Карасор. Грунти в пн. частині області темно-каштанові й каштанові, в пд.— світло-каштанові, на підвищеннях — щебенюваті каштанові. Природна рослинність степова (ковила, типчак); на підвищених місцях — острівки деревної рослинності (сосна, береза, осика). У заг.-союзному територіальному поділі праці К. о. виділяється видобуванням вугілля й виробн. чорних металів. Енерг. базою області є карагандинське вугілля, на якому працює ДРЕС в *Теміртау* і ТЕЦ в Караганді (входять в об'єднану енергосистему Пн. Казахстану). Центри вуг. пром-сті: Караганда, Шахтинськ, Абай, *Сарань*. У Теміртау працює *Карагандинський металургійний комбінат*. Маш.-буд. підприємства випускають гірниче обладнання і металоконструкції. Розвинута хім. (виробн. синтетичного каучуку, азотних добрив), буд. матеріалів (виробн. цементу, шиферу, залізобетонних конструкцій, цегли), легка (швейна, трикотажна, взут.) і харч. (м'ясна, мол., маслосироробна, борошномельна та ін.) промисловість. Для забезпечення Караганди і Теміртау питною і тех. водою збудовано канал Іртиш — Караганда (бл. 500 км). Землеробство зернового напряму та відгонно-пасовищне тваринництво. У 1977 зрошувалось 27,3 тис. га (переважно в зоні каналу Іртиш — Караганда). Осн. зернові культури: яра пшениця, ячмінь. Вирощують також картоплю, овочі, кормові культури (кукурудзу на зелений корм, багаторічні трави). Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, кіз, коней. Гол. вид транспорту — залізничний. Осн. магістралі: Цілиноград — Караганда — Мойинти і Теміртау — Карагайли. Розвинутий автомоб. транспорт. Автомоб. шляхи: Караганда — Теміртау, Караганда — Каркаралінськ, Караганда — Балхаш. В області — 6 вузів, 19 середніх спеціальних навчальних закладів. 3 театри, краєзнавчий музей.

М. М. Штепа.

КАРАГАНДИ́НСЬКИЙ ВУГІ́ЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — один з найважливіших вугільних басейнів СРСР. Міститься в пн. частині Караганд. обл. Каз. РСР. Пл. бас. 3600 км². Пром. запаси вугілля становлять 7486 млн. т, у т. ч. кам'яного — 6982 млн. т. (1978). В геоструктурному відношенні К. в. б. являє собою асиметричний *синклінорій* широтного простягання, ускладнений розривами. Поклади вугілля— у відкладах карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам яновугільна система*) і юри (див. *Юрський період і юрська система*). Осн. вугленосність пов'язана з кам.-вуг. відкладами, в яких виявлено 30 робочих пластів потужністю від 0,7 до 12 м; заг. потужність вугленосної товщі перевищує 4000 м. Вугілля кам'яне, гумусове, середньо- і високозольне (вміст золи 15—35%) та коксівне. Юрські відклади вміщують кілька пластів бурого вугілля, потужністю від 1 до 10 м; осн. пласт має потужність до 30 м. Вугілля гумусове, середньозольне (вміст золи 15—25%). У межах К. в. б. виділяють такі вугленосні райони: Тентекський, Шерубайнуринський, Карагандинський і Верхньосокурський. Вугілля в К. в. б. почали добувати кустарним способом з серед. 19 ст. У 1930—31 було закладено перші шахти. В 1978 в К. в. б. діяло 26 шахт. Басейн розвіданий до глиб. 600—900 м. Перспективи збільшення вугледобування пов'язані з глибокими горизонтами (до 1500 м), де запаси коксівного вугілля оцінюються в кілька мільярдів тонн. К. в. б.— важлива енерг. база країни, яка постачає паливо не лише підприємствам Каз. РСР і республік Серед. Азії, а й чорній металургії Уралу та ін. районів СРСР, зокрема України.

Літ.: Геология месторождений угля и горючих сланцев СССР, т. 5, кн. 1—2. М., 1973. *В. Х. Череповський.*

КАРАГАНДИ́НСЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ КОМБІНА́Т — одне з найбільших підприємств чорної металургії СРСР. Розташований у м. Теміртау Караг. обл. Каз. РСР. Утворений 1970 на базі Карагандинського металург. з-ду. До складу комбінату входять також Казах. металург. з-д, Атасуйське й Південно-Топарське рудоуправління та Алексеєвський доломітовий кар'єр. На Казах. металург. з-ді перша мартенівська піч стала до ладу 1944, перший прокатний стан — 1946. На Карагандинському металург. з-ді першу доменну піч введено в дію 1960, мартенівський цех — 1964. На комбінаті діють (1978) 2 агломераційні ф-ки, 4 доменні печі, 7 коксових батарей, 2 мартенівські, конверторний, 3 прокатні та допоміжні цехи. Осн. продукція підприємства: чавун, сталь, листовий та сортовий прокат, кокс і продукти коксохімії. На комбінаті вперше в СРСР освоєно ряд нових технологічних процесів, зокрема переробку високофосфористих чавунів, виплавлення сталі в конверторах ємністю 250 т з системою відведення газу без допалювання.

В. А. Мирко.

КАРАГАНДИ́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад Міністерства вищої і середньої спец. освіти Каз. РСР. Засн. 1972 на базі пед. ін-ту, відкритого 1952. Має ф-ти: філологіч. (з відділеннями казах. та рос. мов і л-р), юрид., істор., фіз., матем., хім., екон., біол., вечірній і заочний, на яких у 1979/80 навч. р. налічувалося 7 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 3,9 тис. Є підготовче відділення, аспірантура. Працюють 40 навч. лабораторій, агробіостанція, б-ка (фонд — 403 тис. одиниць зберігання). Ун-т видає наук. та методич. зб-ки. За час існування у вузі підготовлено понад 2,9 тис. спеціалістів.

Є. А. Букетов.

КАРАГЕО́РГІЄВИЧІ (Карађорђевићи, Карађорђеви) — князівська (в 1808—13, 1842—58), 1903—18 — королівська династія в Сербії, 1918—29 — в Королівстві сербів, хорватів і словенців, 1929—45 (фактично до 1941) — в Югославії. Династію заснував *Карагеоргій*. 29.XI 1945 Установчі збори Югославії, проголосивши країну республікою, ліквідували монархію.

КАРАГЕО́РГІЙ (Карађорђе, Карађорђе; справж. ім'я та прізв.— Георгій Пе́трович; 14.XI 1768, с. Вишеваць — 25.VII 1817, Радоване) — керівник першого серб. повстання (1804—13) проти тур. ярма Н. в сел. сім'ї. У 1804 обраний вождем повстанців. Здобув ряд перемог над турками. В 1808 Урядова рада, а 1811 і скупщина повстанців визнали верховну владу К. У 1808 — 13 — князь Сербії; засновник династії *Карагеоргієвичів*. Орієнтувався на допомогу Росії. Після поразки повстання з 1814 жив у Росії (Бессарабія). В 1817 таємно приїхав до Сербії. Вбитий за наказом *Милоша Обреновича*.

КАРАГІЄ́, Батир — улоговина на п-ові Мангишлак, у межах Каз. РСР, найглибша серед сухих улоговин СРСР (лежить на 132 м нижче рівня океану). Довж. 85 км, шир. від 10 до 25 км. Дно К. вкрите *солончаками*.

Карадаг. Вид з моря.

КАРАГОДЕУА́ШХ — курган, найбагатший з усіх відомих пам'яток населення Прикубання 4—3 ст. до н. е. (див. *Меоти, Синди*). Розташований біля станиці Кримської Краснодар. краю; розкопаний 1888. У насипі виявлено 2 кам'яні поховальні камери з дромосами (коридорами). В осн. камері знайдено кістяк чоловіка, золоті бляшки від головного убору, золоту гривну, зброю, бронзовий і срібний посуд. У дромосі другої камери — кілька кістяків коней з залишками поховальної колісниці, поховання молодої жінки у багатому ритуальному вбранні й залишки тризни. К. близький до скіфських царських курганів Нижн. Придніпров'я.

КАРАДА́Г — гірський масив у сх. частині Головного пасма Кримських гір на березі Чорного м., до якого обривається крутим уступом. Являє собою зруйнований вулканічний масив, заввишки до 577 м. Складений лавами і туфами. Поширені оригінальні форми *вивітрювання* (башти, стовпи, піки). Багатий на цінні мінерали (*сердолік, опал, агат* та ін.). На схилах — ліси (дуб, граб, ясен), вище — степова рослинність. Біля сх. підніжжя — курорт Планерське. Карадагське відділення *Біології південних морів інституту* АН УРСР Пам'ятка природи. З 1979 — заповідник.

КАРАДА́ГСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у межах Кримської обл. УРСР. Розташований за 36 км від м. Феодосії. Засн. 1979 для збереження унікальної мальовничої пам'ятки природи — вулканічного масиву *Карадаг*, а також рідкісної рослинності й тваринного світу. Пл. 1370 га. До складу заповідника входять степові, лісостепові, прибережні та мор. *біогеоценози*. З метою відтворення й збереження карадагського природного комплексу в заповіднику вивчають грунти, рослинний і тваринний світ, об'єкти неживої природи, а також сучасні фізико-геогр. процеси (*абразію, вивітрювання*).

Л. М. Згуровська.

КАРАДЖА́ЛЕ (Caragiale) Йон Лука (30.I 1852, с. Хайманале, тепер с. Йон-Лука-Караджале Плоєштського пов.— 9.VI 1912, Берлін) — румунський письменник. У 80-і рр. зблизився з соціалістичним рухом. Переслідуваний реакцією, емігрував (з 1904 жив у Берліні). Представник критичного реалізму в рум. л-рі. В сатиричних комедіях «Бурхлива ніч» (1878), «Пан Леоніда і реакція» (1879), «Загублений лист» (1884), «Карнавал» (1885), оповіданнях і нарисах викривав капіталістичне суспільство. Драма «Напасть» (1890), новели «Великодня свічка», «У воєнний час», «Гріх» тощо — про життя простих людей. П'єси К. ставилися театрами СРСР зокрема України.

Тв.: Укр. перекл.— Загублений лист. К., 1952; Тріумф таланту. К., 1978; Рос. перекл.— Комедии.— Юморески.— Рассказы. М., 1963; Потерянное письмо. М., 1974.

Літ.: Константиновский И. Д. Караджале. М., 1970. *С. В. Семчинський.*

КАРА́ДЖИЧ (Караџић) Вук Стефанович (26.X 1787, с. Тржич, Сербія — 26.I 1864, Відень) — сербський філолог, фольклорист і історик, чл.-кор. Петербурзької (з 1851) та ін. академій наук. Основоположник сербської літ. мови на народнорозмовній основі. Освіту здобув самотужки. В 1814 видав «Малий слов'яно-сербський пісенник простого люду», де застосував розроблений ним новий правопис серб. мови, заснований на фонетичному принципі, і «Граматику сербської мови за говорами простого люду». Найвизначніша праця К.— «Сербський словник...» (1818). Зібрав і опублікував «Сербські народні казки» (1821), «Сербські народні пісні» (т. 1—4, 1823—33), «Сербські народні приказки» (1836) та ін. У 1818—19 приїжджав у Росію, побував на Україні, зокрема в Києві, Харкові, Чернівцях, Львові. Був знайомий з багатьма рос. вченими й письменниками.

Літ.: Білодід І. К. Вук Караджич в історії українсько-сербських наукових зв'язків. К., 1965; Кирилюк Є. П. Вук Караджич і українська культура. К., 1978. *І. К. Білодід.*

КАРАДО́КСЬКИЙ ВІК І Я́РУС — п'ятий вік ордовицького періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (пісковики та вапняки) поширені в межах *Волино-Подільської плити*. Потужність їх до 7 м. Див. також *Ордовицький період і ордовицька система*.

КАРА́ЄВ Кара Абульфаз-огли (н. 5.II 1918, Баку) — азерб. рад. композитор, педагог і громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1959), акад. АН Аз. РСР (з 1959), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1949. В 1935—38 навчався в Бакинській консерваторії, 1946 закінчив Моск. консерваторію (клас композиції Д. *Шостаковича*). З 1946—викладач Азерб. консерваторії (з 1957 — професор). Автор опер «Батьківщина» (1945), «Ніжність» (1972), балетів «Сім красунь» (1952, 2-а ред. 1959), «Стежкою грому» (1958, 2-а ред. 1959), мюзиклу «Невгамовний гасконець» (1973), ораторій «Ленін» (1970), «Гімн дружби» (1972), симфоній, ін. оркестрових творів, музики камерної, до кінофільмів і драм. вистав («Антоній і Клеопатра» У. Шекспіра). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1946, 1948. Ленінська премія, 1967.

КАРА́ЗІН Василь Назарович [30.I (10.II) 1773, с. Кручик, тепер Богодухівського р-ну Харків. обл.— 4 (16).XI 1842, Миколаїв] — український вчений, винахідник, освітній і громадський діяч. Склав ряд ліберальних проектів перебудови держ. управління і г-ва Росії, за що зазнав репресій. З ініціативи К. засн. Харків. ун-т (1805), створено Філотехнічне т-во (1811—18) для поширення досягнень науки й техніки і сприяння розвиткові пром-сті й економіки України. Праці К. стосуються кліматології, агрономії, селекції, метеорології, добування селітри, конструювання с.-г. машин. Автор ряду винаходів у галузі харч. пром-сті тощо. Багато відкриттів К. було забуто, і значно пізніше їх зробили ін. учені. Незважаючи на монархічні ілюзії, К. висловив деякі прогресивні демократичні думки та стихійно-матеріалістичні ідеї, які відіграли певну позитивну роль у розвитку матеріалізму на Україні. У Харкові К. поставлено пам'ятник. Портрет та іл. с. 17.

Тв.: Сочинения, письма и бумаги. Х., 1910.

Літ.: Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин, его научная и общественная деятельность. Х., 1955; Беркович Э. С. [та ін.]. В. Н. Каразин. 1773—1842. Библиография. Х., 1953.

КАРАЇ́МИ — народність, що живе у Кримській, Одеській і Волинській областях УРСР і Лит. РСР (район міст Тракая та Паневежиса). Чисельність в СРСР — 4,5 тис. чол., у т. ч. в УРСР — 2,6 тис. чол. (1970, перепис). Мова — кипчацької групи тюркських мов (див. *Караїмська мова*). Віруючі К.— караїмісти (в основу своєї віри поклали «Старий завіт»). К.— нащадки давніх тюркських племен, які у 8—10 ст. були в складі *Хозарського каганату*. Сучасні К. матеріальною культурою, мовою і побутом близькі до населення, серед якого вони живуть.

М. І. Золотарьов.

КАРАЇ́МО́ВИЧ Ілляш [р. н. невід.— п. 24.IV (4.V) 1648, Кам'яний Затон, побл. тепер. с. Дніпровокам'янки Верхньодніпров. р-ну Дніпроп. обл.] — військовий осавул *реєстрових козаків*, прихильник шляхет. Польщі. В квітні 1648 К. разом з І. *Барабашем* очолював загін реєстровців (4—5 тис. чол.), який вирушив з Києва на човнах до *Кодака* для придушення повстання на *Запорізькій Січі*. Але реєстрові козаки під проводом Ф. *Джалалія* скликали раду, на якій К., І. Барабаша та їхніх прихильників було вбито. Реєстрові козаки під Жовтими Водами приєдналися до повстанського війська. (див. *Жовтоводська битва 1648*).

КАРАЇ́МСЬКА МО́ВА — мова *караїмів*. Належить до кипчацької групи тюркських мов. Частина караїмів користується К. м. у побуті. Розрізняють здебільшого два діалекти К. м.: північний (тракайський) і південний (галицький), іноді виділяють і кримський діалект. Між ними є значні відмінності. Для К. м. використовувалося єврейське, лат. і слов'яно-кириличне письмо (для записування реліг. текстів, світської літератури й фольклору).

КАРАКАЛПА́КИ — нація, осн. населення *Каракалпацької АРСР*. Живуть також в ін. р-нах Узб. РСР, у Туркм. РСР, Каз. РСР, за межами СРСР — в Афганістані. Заг. чисельність в СРСР—303 тис. чол. (1979, перепис). Мова — каракалпацька, тюркської групи. Віруючі К.— мусульмани-суніти. Каракалпацька народність сформувалась у 16—17 ст. в результаті змішання місц. огузько-печенізьких племен з кипчаками. За роки Рад. влади в житті К. відбулися докорінні зміни. Вони консолідувались у соціалістичну націю; у К. ліквідовано неписьменність, розквітла культура, зросла інтелігенція. Осн. заняття К.— землеробство, тваринництво, промисли; частина К. працює в промисловості.

Л. Каравелов.

Й.-Л. Караджале.

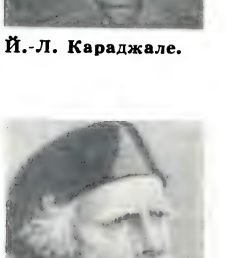

В. С. Караджич.

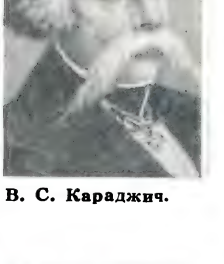

К. Караєв.

КАРАКАЛПАЦЬКА АРСР

КАРАКАЛПАЦЬКА АРСР

Площа — 165,6 тис. км²

Населення — 904 тис. чол. (1979, перепис)

Столиця — м. Нукус

КАРАКАЛПА́ЦЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Каракалпакія — в складі Узб. РСР (з 5.XII 1936). Утворена 20.III 1932. Розташована на Пн. Зх. Узбекистану. На Пн. омивається Аральським м. В республіці — 14 районів, 9 міст, 13 с-щ міськ. типу.

Природа. Зх. частину К. займає плато *Устюрт* з окремими підвищеннями (увал Карабаур, 292 м, та ін.) і замкненими зниженнями (сор Барсакельмес, западина Ассаке-Аудан). До Аральського м. плато обривається крутим уступом (чинком). У центр. частині — дельта *Амудар'ї*, на Сх. від неї — *Туранська низовина*, зайнята пустелею *Кизилкум*. Переважають пасмові й барханні піски, місцями — окремі гірські масиви (Султан-Увайс з найвищою вершиною К.— г. Ащитау 473 м). Корисні копалини: кам. і глауберова солі, буд. матеріали, нафта, газ. Клімат різко континентальний, з сухим жарким літом і холодною безсніжною зимою. Пересічна т-ра січня від —4,9° на Пд. до —7,6° на Пн., липня — відповідно +28, +26°. Опадів бл. 110 мм на рік. У межах республіки — нижня течія Амудар'ї. Інших річок немає. Переважають піщані сіроземи, сіроземно-лучні та сіро-бурі грунти, *такири, солончаки*. В пустелі — розріджена трав'янисто-чагарникова рослинність (осока, полин, джузгун, саксаул), у дельті Амудар'ї — тугайна (тополя-туранга, тамарикс, очерет та ін.).

Населення Корінне населення — *каракалпаки*. Живуть також узбеки, казахи, туркмени, росіяни, корейці, татари, українці та ін. Пересічна густота населення —понад 5 чол. на 1 км² (1979). Міське населення становить 42% (1979). Найбільші міста: *Нукус*, Ходжейлі, Беруні.

Історія. Тер. К. заселялася з епохи раннього *палеоліту*. Формування каракалп. народу пов'язане з багатьма племенами, які жили в пониззі Сирдар'ї, і в основному закінчилося в 16—17 ст. Більша частина каракалпаків, що залежала від казах. ханів Молодшого жузу (орди), 1734 і 1742 зверталася до царського уряду з проханням про прийняття їх у рос. підданство. Рос. уряд задовольнив їхнє прохання, що викликало напад на них казах. хана (1743). В результаті цього каракалпаки до 2-ї пол. 18 ст. змушені були переселитися на Жанадар'ю — зх. притоку дельти Сирдар'ї. З кін. 18 ст. почалося завоювання каракалпаків хівинськими ханами, яке завершилося підкоренням і переселенням їх у дельту Амудар'ї. Трудящі К. не раз виступали проти гніту хівинських ханів, за приєднання до Росії (1827, 1855—56, 1858—59). З великою симпатією до трудящих каракалпаків ставився Т. Шевченко, який 1848—49 був на Косаралі в експедиції для дослідження і опису берегів Аральського м. В 1873 тер. К. на правому березі Амудар'ї відійшла до Росії. Лівобережжя залишилося у складі *Хівинського ханства*. Приєднання до Росії, незважаючи на колоніальний гніт царизму, мало прогресивне значення для каракалп. народу. Каракалпаки брали участь у революц. виступах 1905—07 і в *Середньоазіатському повстанні 1916*. Перші більшовицькі орг-ції виникли на поч. 1917 в Петроалександровську (тепер м. Турткуль). До кін. грудня 1917 встановлено Рад. владу в правобережній К. У квітні 1918 вона увійшла до складу *Туркестанської АРСР*. У період громадян. війни 1918—20 трудящі К. боролися проти *басмацтва*. У квітні 1920 лівобережну К. було включено до створеної *Хорезмської народної радянської республіки*. В ході *національно-державного розмежування радянських республік Середньої Азії* створено Каракалп. а. о., що увійшла до складу Каз. АРСР, а з 20.VII 1930 — до РРФСР. 20.III 1932 авт. область перетворено на Каракалп. АРСР, включену 1936 до складу Узб. РСР. За роки Рад. влади каракалпаки здійснили перехід до соціалізму, минувши капіталістичну стадію розвитку. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 за героїзм, виявлений на фронті і в тилу, тисячі каракалпаків нагороджено орденами й медалями, 16 удостоєно звання Героя Рад. Союзу. В післявоєнні роки каракалп. народ консолідувався у соціалістичну націю. К. нагороджено орденами Леніна (1959), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974).

І. Косимбетов.

Народне господарство К. спеціалізується гол. чин. на переробці бавовни, риби і продукції тваринництва, виробн. буд. матеріалів. Провідна галузь пром-сті — бавовноочисна. Є олійницькі підприємства по переробці бавовняного насіння. В 1978 виловлено понад 4 тис. т риби; найбільше підприємство рибної пром-сті— Муйнакський рибоконсервний комбінат. Розвинуті м'ясна та маслоробна галузі. Пром-сть буд. матеріалів представлена виробн. залізобетонних конструкцій, вапна, мармуру; є домобудівний комбінат. Підприємства по ремонту автомобілів, суден, с.-г., дорожньої техніки та ін. Основа енерг. г-ва — Тахіаташська ДРЕС. Пром. підприємства розміщені в основному в Нукусі, Тахіаташі, Ходжейлі, Чимбаї, Беруні, Кунграді. В 1979 в К. було 46 колгоспів, у т. ч. 5 риболовецьких, і 99 радгоспів. Посівна площа — 280,4 тис. га, в т. ч. під бавовником — 130,3 тис. га (1978). Вирощують також рис, люцерну, баштанні та овочеві культури; є сади, виноградники. Землеробство поливне; найбільші канали: ім. В. І Леніна, Кизкеткен, Пахтаарна. Гол. галузі тваринництва — м'ясо-мол. скотарство та вівчарство, зокрема каракульське. Поголів'я (тис., 1979): овець і кіз — 634,4, великої рогатої худоби — 308,6, свиней — 8,9. Розвинуті шовківництво, звірівництво (переважно ондатра). Тер. К. проходить з-ця, що сполучає Середню Азію з центр. районами країни. Автомоб. шляхів з твердим покриттям — бл. 1200 км. Судноплавство по Амудар'ї і Аральському м. Розвинуте повітр. сполучення. Газопроводи Бухара — Урал і Середня Азія — Центр.

Б. Ісмаїлов.

Культура. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції

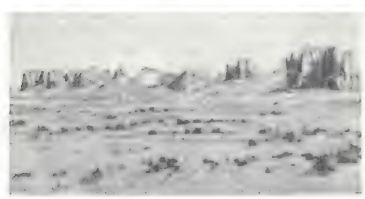

Нукус.
Будинок Каракалпацького філіалу Академії наук Узбецької РСР. Краєвид у пустелі Кизилкум.

ВИРОБНИЦТВО БАВОВНЯНОГО ВОЛОКНА (тис.т)

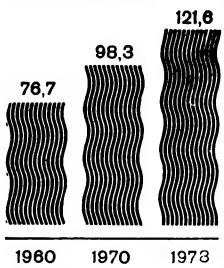

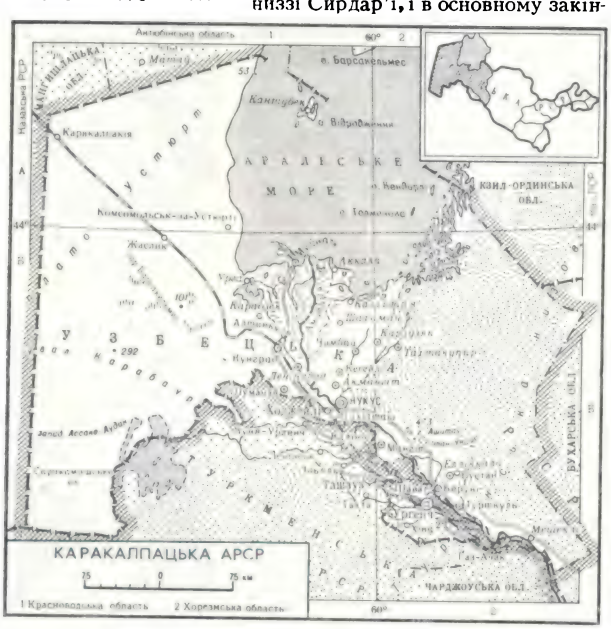

Збирання рису в Кунградському районі.
Плантація бавовнику

письменних серед каракалпаків налічувалося 0,2%. Не було жодної світської школи з каракалп. мовою викладання. Тепер у Каракалп. АРСР кожний третій житель учиться. В 1978/79 навч. р. у республіці налічувалося 655 загальноосв. шкіл усіх видів (236,5 тис. учнів), 21 серед. спец. навч. заклад (понад 15 тис. учнів), 29 профес.-тех. уч-щ (понад 6 тис. учнів). У *Нукуському університеті* імені Т. Г. Шевченка навчалося

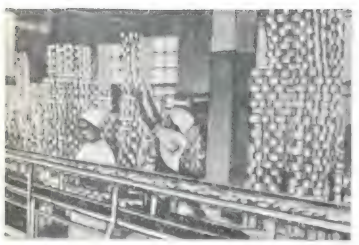

На Муйнакському рибоконсервному комбінаті.

понад 5 тис. студентів. У республіці працюють Каракалпацький філіал *Академії наук Узбецької РСР*, н.-д. ін-т історії, мови й л-ри ім. Н. Давкараєва, Комплексний ін-т природничих **наук** з Ботанічним садом, Чимбайський ін-т землеробства, філіали всесоюзного і узб. н.-д. ін-тів пед. наук, судової експертизи, а також рису, тваринництва та ін. Функціонують 478 масових б-к (фонд— 3,1 млн. одиниць зберігання), 270 клубних закладів, 290 кіноустановок, 2 театри, філармонія. Крім того, в республіці діють 12 народних театрів, республіканський історико-краєзнавчий музей, Музей мистецтв Каракалп. АРСР, Каракалп. філіал кіностудії «Узкінохрсніка». Виходять респ. газети — «Совєт Каракалпакстани» («Радянська Каракалпакія»), «Советская Каракалпакия», «Жас ленінші» («Юний ленінець»), «Жеткіншек» («Зміна»), журн. «Емудер'я» («Амудар'я»), всі — каракалп. мовою. Респ. радіо й телебачення (з 1965) ведуть передачі каракалп., узб., туркм. і рос. мовами по трьох радіо- й телепрограмах (каракалпацькій, ташкентській і центральній). Телецентр — у Нукусі.

Каракалпацька л-ра розвивалася на основі усної нар. творчості. Кращі її зразки — богатирська поема «Коблан», один з найстаріших варіантів епосу «*Алпамиш*» та епічний твір «Кирк-киз» («Сорок дівчат»). Відомий поет 18 ст.— Жієн Жирау. Поети 19 ст. Кунходжа, Ажиніяз, Бердах відображали у своїх творах тяжке життя каракалпаків. Л-ра К. розквітла тільки після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Зачинателями каракалп. рад. л-ри були А. Мусаєв, С. Мажитов, А. Дабилов, С. Нурумбетов. У кін. 20-х рр. 20 ст. з'явилися твори драматургії й худож. прози (А. Утепов, Н. Давкараєв, А. Бегімов, М. Дарібаєв, У. Айжанов). Сучасна л-ра збагатилася творами Ж. *Аймурзаєва*, К. Султанова, Х. Сеїтова, У. Ходжаніязова, Т. Каїпбергенова. Б. Кайпназарова, І. Юсупова, Т. Жумамуратова. Літературознавство в К. почало розвиватися лише за рад. часу. Активно працюють у цій галузі К. Аїмбетов, І. Сагітов, М. Нурмухамедов, С. Ахметов, Г. Єсемуратов та ін. В К. перекладено твори Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, В. Василевської. В 1954 вийшла зб. творів укр. письменників «Свято дружби». Україні присвятили свої твори Ж. Аймурзаєв, Ж. Ташенов, С. Нурумбетов.

Від 2-ї пол. 18 ст. на тер. К. збереглися залишки численних іригаційних споруд, руїни будинків та садиб (садиба Орунбай-Кала). Нар. житло каракалпаків — юрта і глинобитний будинок або комишева мазанка. Є пам'ятки елліністичного *Хорезма*: Топрак-Кала, Гяур-Кала та ін. За роки Рад. влади виросли нові міста (Нукус, Беруні та ін.) і с-ща.

Найдавніші пам'ятки мист. належать до 4 ст. до н. е. (дрібна пластика й кераміка з розкопок у Кават-Кала). Здавна розвинуті різьблення на дереві з інкрустацією слоновою кісткою, тиснення на шкірі, килимарство, ткацтво, вишивка, ювелірна справа. З 30-х рр. 20 ст. розвивається станкове образотворче мист. (скульптори Дж. Куттимуратов, Д. Туреніязов; живописці Ж. Беканов, Б. Серекєєв; графіки К. Бердимуратов, К. Нажимов та ін.).

Каракалп. нар. пісні в основному діатонічні, в мелодиці використовуються *гліссандо, форшлаги* та ін. прикраси. Муз. інструменти: струнні — дутар (щипковий), кобуз, гиржак (смичкові); духові (дерев'яні) — баламан (типу сопілки), най і сурнай (рід флейти); ударні — деп (бубон), у жінок — шинкобуз. Профес. муз. культура розвинулася після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Серед композиторів — А. Халімов, А. Султанов, Ф. Назаров, Ж. Шамуратов, М. Насімов, Н. Махаматдінов, К. Абдуллаєв та ін. Розвиткові нац. муз. культури сприяли нар. арт. СРСР А. Шамуратова, нар. арт. Узб. РСР Г. Ширазієва, засл. арт. Каракалп. АРСР І. Рафікова та ін. В республіці працюють Філармонія ім. Бердаха (з 1946), оркестр нар. інструментів (з 1968), ансамбль пісні і танцю «Айкулаш», муз.-хореографічне уч-ще в Нукусі (засн. 1960).

Елементи театр. мист. були в обрядах каракалп. народу, у виконавській творчості нар. майстрів (бахсів та жирау). В 1925 з ініціативи педагога З. Касимова при Турткульському пед. технікумі створено першу театр. трупу «Танг нури» («Ранкова зірка»; з 1928 — театр з цією назвою). В 1930 на основі цього колективу в м. Турткулі створено Каракалп. театр драми і комедії (з 1939 — ім. К. С. Станіславського, 1942 переведений в Нукус). В його репертуарі — твори нац. драматургів (Н. Давкараєва, Дж. Аймурзаєва, С. Ходжаніязова), зарубіж. та укр. класики (Мольєра, Шекспіра, Франка), рад. драматургів (К. Симонова). В 1978 в Нукусі відкрито Театр юного глядача. Серед театр. діячів — нар. арт. СРСР А. Шамуратова, нар. арт. Узб. РСР і Каракалп. АРСР Ю. Мамутов, С. Авезова, О. Давлетова та ін.

Ж. Нәримбетов (освіта).

Літ.: История Каракалпакской АССР, т. 1—2. Ташкент, 1974; Каракалпакия. В кн.: Советский Союз. Узбекистан. М., 1967; Каракалпакия в период победы социализма и коммунистического строительства. Ташкент, 1969; Утеев Л. У. Узбекская ССР. Ташкент, 1972; В братской семье народов СССР. Нукус, 1978; Нарымбетов Ж. Каракалпакский роман. Ташкент, 1974; Нурмухамедов М. К. Каракалпакская поэзия. Ташкент, 1977; Алланазаров Т. Каракалпакский советский театр. Ташкент, 1966.

КАРАКАЛПА́ЦЬКА МО́ВА — мова *каракалпаків*. Належить до кипчацької групи *тюркських мов*. Розмовляють нею в СРСР понад 290 тис. чол. (1979, перепис). У К. м. розрізняють осн. діалекти: пн.-східн. і пд.-західний. Характерні риси: багатство голосних, *сингармонізм*, наголос силовий; за граматичною будовою належить до *аглютинативних мов*, широко вживаються *післяйменники*. Писемність до 1928 — на араб. графічній основі, з 1928 — на латинській, з 1940 — на базі рос. алфавіту. Про л-ру К. м. див. *Каракалпацька АРСР*, розділ Культура.

Літ.: Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, т. 1—2. М., 1951—52.

КАРА́КАС — столиця Венесуели. Розташований в долині Карибських Анд, на вис. 900—1000 м над р. м., за 14 км від узбережжя Карибського м. Бл. 3 млн. ж. (з передмістями, 1978). Засн. 1567. Повстання в К. 1810 стало початком *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*. Після розпаду д-ви Велика Колумбія

Каракас. Одна з центральних вулиць міста.

Каракалпацька АРСР. А. Єрембетов. Автопортрет. 1970. Музей мистецтв Каракалпацької АРСР. Нукус.

Каракатиця звичайна (Sepia officinalis).

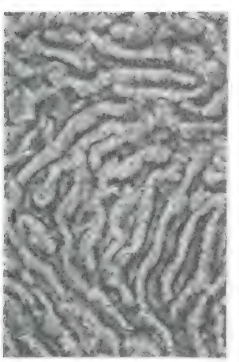

Чорний **каракуль** з валькуватим завитком.

Каракурт: павук і його гніздо з коконами.

(1830) став столицею *Венесуели*. К.— осн. політ., торг., фінанс., пром. і культур. центр країни. Розвинуті маш.-буд. (у т. ч. складання автомобілів), металообр., нафтохім., хім., фарм., гекст., швейна, шкіряно-взут., харчосмакова пром-сть. Підприємства скляної, паперової, гумотех., цем. галузей. Важливий трансп. вузол. Залізницею і шосе К. сполучений з портом Ла-Гуайра та аеропортом міжнар. значення Майкетія. Через К. проходить Панамериканське шосе. У К.— держ. Центр. та 2 приватних ун-ти, Нац. пед. ін-т, Вища мед. школа, 2 академії музики. Венесуельська академія мови, Нац. академія історії, Нац. мед. академія та інші н.-д. установи. Кілька міжнар. товариств (у т. ч. Міжнар. ін-т експериментальної медицини). Нац. б-ка, б-ка Центр. ун-ту. Музеї Болівара, природничих наук, колоніального мистецтва; колекція птахів. Театри. На центр. площі К. Пласа Болівар — собор (осн. буд-во 1664—74, арх. П. де Медіна). Серед споруд 20 ст.— громад. центр «Сімон Болівар» (1938, арх. С. Домінгес; іл. див. до ст. *Містобудування*), університетське містечко (розпочато 1944, арх. К. Р. Вільянуева), хмарочос Едіфісіо полар (1952—54, арх. Х. М. Галіа, М. Вегас Пачеко), Музей красних мист. (60-і рр., арх. О. Німейєр). Нац. пантеон, Капітолій та ін.

КАРАКА́ТИЦЯ, сепія (Sepia) — рід *головоногих молюсків* ряду десятиногих. Тіло видовжено-овальне (довж. до 30 см) сплюснуте, з бічними плавцями. Навколо рота 10 щупалець з присосками, з них 2 (довші за тіло) — ловильні. Раковина внутрішня, недорозвинена. К.— придонні тварини, хижаки. Поширення переважно в тропіч. і субтропіч. морях; у водах СРСР не зустрічаються. *Секрет* добре розвиненої чорнильної залози К., що служить тварині для захисту, використовується як фарба *сепія*. К.— об'єкт промислу заради м'яса. У викопному стані К. відомі починаючи з міоцену.

Б. М. Мазурмович.

КАРАКЄЄВ Курман Каракейович (н. 7.XI 1913, с. Курменти, тепер Тюпського р-ну Іссик-Кульської обл.) — рад. історик, акад. і президент (з 1960) АН Кирг. РСР, чл.-кор. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1938. Н. в сел. сім'ї. Закінчив ВПШ при ЦК КПРС (1946) і Академію сусп. наук при ЦК КПРС (1959). Перекладач і редактор перекладів творів класиків марксизму-ленінізму кирг. мовою. Співавтор і редактор «Нарисів історії Комуністичної партії Киргизії» (1966), «Історії Киргизької РСР» (3-є вид., 1967), «Історії комуністичних організацій Середньої Азії» (1967), праці «Перемога Радянської влади в Середній Азії та Казахстані» (1967) та ін. видань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

КАРАКИТА́Ї, каракідані (чорні китаї, чорні кідані) — частина племен монг. групи *кіданів*, яка після розгрому їхньої імперії 1125 *чжурчженями* пішла на Захід і оволоділа *Туркестаном*. Злилися з кіданями, що оселилися тут раніше. Бл. 1140—1213 існувала *Каракитаїв держава*. В ній переважали феод. відносини з пережитками патріархально-родового ладу. Пізніше К. асимілювалися з сусідніми тюркськими народами.

КАРАКИТА́ЇВ ДЕРЖА́ВА, Каракіданів держава — феод. утворення в Середній і Центр. Азії (бл. 1140—1213). Заснована кіданським воєначальником Елюй Даші, який після розгрому імперії кіданів *чжурчженями* (1125) з групою прихильників утік на З. і оволодів *Туркестаном*. К. д. займала територію від Амудар'і та оз. Балхаш до Куньлуню і нагір'я Бейшаню. К. д. на поч. 13 ст. розгромили *монголи*.

КАРАКО́ЗОВ Дмитро Володимирович [23.X (4.XI) 1840, с. Жмакіно, тепер Пенз. обл.— 3 (15).IX 1866, Петербург] — учасник російського революційного руху. Дворянин. Навчався в Казанському (з 1861) і Моск. (з 1864) ун-тах. Був членом *Ішутінського гуртка*, на поч. 1866 входив до його керівного центру. Навесні 1866 прибув до Петербурга. Розповсюдив тут написану ним прокламацію «Друзям-робітникам», в якій закликав народ до революції. 4 (16). IV 1866 стріляв в Олександра II. К. було страчено.

КАРАКО́Л — колишня (1869—89 і з 1921 по 1939) назва м. *Пржевальська*.

КАРАКОРУ́М (тюрк.— чорні кам'яні гори) — гірська система в Центр. Азії, одна з найвищих у світі. Простягається на тер. Індії та Китаю. Довж. понад 800 км, шир. до 250 км. Пересічна вис. 6000 м. Чотири вершини заввишки понад 8000 м, найвища з них — Чогорі (8611 м, друга за висотою на земній кулі). Складається з паралельних хребтів (Батура-Музтаг, Ракапоші, Хіспар та ін.) з крутими скелястими гребенями, кам. осипищами. Поперечні долини глибокі, ущелиноподібні; поздовжні — ширші. Лежать вони на вис. 2500—3900 м. К. належить до *Альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. Складений з гнейсів, кристалічних сланців, глинистих, карбонатних і вулканічних порід. Родовища золота, берилію, молібдену, сірки. Мінеральні джерела. Клімат напівпустельний, різко континентальний. Т-ра повітря влітку в долинах від +18 до+30°, в горах—до +10°, взимку відповідно —8, —10° і до —25°. Опадів 100—500 мм на рік. Вис. снігової лінії 5900 м на пн. і 4700 м на пд. схилах. Пл. зледеніння бл. 18 тис. км². На пн. схилах — пустельні ландшафти, які з висотою змінюються напівпустельно-степовими, гірськими і лучними степами та високогірними пустелями. По долинах рік пд. схилу до вис. 3000—3500 м — ліси з сосни і гімалайського кедра. З тварин живуть яки, антилопи, дикі осли, снігові барси, багато гризунів. Осн. заняття населення — кочове скотарство; посіви ячменю, гороху, люцерни, рису, подекуди — абрикосові сади.

Ю. О. Амброз.

КАРАКОРУ́М (монг. Хара-Хорін) — столиця давньомонгольської держави. Засн. 1220 *Чінгісханом;* проіснував до 16 ст. Руїни К.— у верх. течії р. Орхон. Місто згадується в кит. літописах і записках європ. мандрівників 13 ст. Дж. *Карпіні*, М. *Поло* і В. *Рубрука*. В кін. 19 ст. руїни К. досліджував рос. вчений М. М. Ядринцев. Розкопками, що провадилися 1948—49 рад.-монг. експедицією, відкрито залишки палацу *Угедея*, буддійської кумирні (молильні) кін. 12 — поч. 13 ст. з настінним розписом, залишки торг.-ремісничих кварталів тощо.

Літ.: Киселёв С. В. [та ін.]. Древнемонгольские города. М., 1965.

КАРАКУ́БСЬКЕ РОДОВИЩЕ ФЛЮСОВИХ ВАПНЯКІ́В — біля м. Комсомольського Старобешівського р-ну Донецької обл. УРСР. Промислові запаси флюсових вапняків родовища становлять 426 176 тис. т (1978). Вапняки належать до візейського і турнейського ярусів нижнього карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*). Глиб. залягання від 0 до 50—70 м; середня сумарна потужність — 105 м. Родовище відкрито 1932. Розвідано 6 дільниць, 3 з них експлуатуються. Вапняки високої якості — бл. 95% 1-го сорту. Використовують їх гол. чин. як *флюси* на металург. підприємствах.

К. О. Суходольський.

КАРА́КУЛЬ (від назви оазису Каракуль на р. Зеравшан в Узбецькій РСР), каракульські смушки — кучерявий смушок, знятий з 1—3-денних ягнят *каракульської породи овець*. Волосяний покрив К. відзначається густотою, пружністю, шовковистістю і блиском, утворюючи різні за формою і розмірами завитки. Найціннішими вважаються завитки «вальок» (мал.) і «біб». К. буває чорний (бл. 80%), сірий (12—15%) і кольоровий. Шкурки його виготовляють способом консервування, який полягає в натиранні *міздрі* кухонною сіллю, витримуванні в ній протягом 7—10 діб і висушуванні з подальшими *квашенням* й вичинюванням. Чорний (іноді коричневий) К. ще й фарбують. Розвивається виробн. штучного (з синтетичних *волокон*) К., що зовн. виглядом майже не відрізняється від натурального. З К. виготовляють коміри, головні убори, жакети, манто тощо. СРСР є одним з найбільших постачальників К. на міжнар. ринок. Світове виробн. К. становить бл. 10 млн. шкурок на рік.

КАРА́КУЛЬСЬКА ПОРО́ДА ОВЕ́ЦЬ — найдавніша порода грубововних *жирнохвостих овець*

Вівця каракульської породи з ягням.

смушково-молочного напряму. Виведена в Середній Азії з *смушково-молочних овець*, завезених, як гадають, з Малої Азії ще у 8 ст. Провідна смушкова порода в СРСР. Вівці пристосовані до умов пустелі, витривалі, мають легкий компактний тулуб, високі, тонкі ноги. Жива маса баранів 60—80 кг, маток 45—50 кг. Настриг вовни 2—3,5 кг з вівці. Вовна груба. Вихід чистої вовни 55—60%. Плодючість 110—115 ягнят на 100 вівцематок. Від маток, які залишилися без ягнят, одержують 20—50 кг молока жирністю 7—8%. Осн. продукцією К. п. о. є смушок-*каракуль*. За мастю в ягнячому віці каракульські вівці бувають чорні (арабі — 90%), сірі (ширазі), руді (комбар), золотисті (сур). К. п. о. розводять у Середній Азії, Казахстані, Молдавії, на Україні (пд. області), в Ірані, Афганістані, Африці та ін.

КАРАКУЛЬЧА́ — шкурки з ягнят-викиднів або з плоду (120—125 днів) забитих на м'ясо вівцематок *каракульської породи овець*. На відміну від голяка, К. має волосяний покрив із зачатками завитків, що утворює характерний муаровий візерунок. Каракульча, як і *каракуль*, буває чорна, сіра і кольорова. Поділяють К. на 3 сорти. К. з чітко виявленим муаровим візерунком цінують на рівні з першим сортом каракулю і вище. З К. виготовляють шапки, коміри тощо. Див. також *Випороток*.

КАРАКУ́МИ — піщана пустеля в Середній Азії, в межах Туркм. РСР. Площа бл. 350 тис. км². Складаються з Заунгузьких К., Центр. К. та Пд.-Сх. К. Рельєф рівнинний, погорбований, з окремими глинистими ділянками — *такирами* і солончаковими улоговинами — шорами. Переважають напівзарослі піски, що подекуди утворюють масиви та пасма заввишки до 60 м. Між Центр. та Заунгузькими К. простягається Унгуз — низка солончакових улоговин. Родовища природного газу, нафти, сірки. Клімат різко континентальний з довгим жарким літом і холодною зимою. Пересічна т-ра січня від —5° на Пн. до +3° на Пд., липня +28, +34°. Опадів до 150 мм на рік. Ріки (*Теджен, Мургаб*) губляться в пісках. У К. розвідано великі запаси підземних вод. Із рослин характерні піщана осока, саксаул, кандим, піщана акація. Тваринний світ представлений гризунами, є змії (кобра, ефа), ящірки (агама, варан), черепахи, фаланги, скорпіони, а також джейран, вовк, степовий кіт та ін. Населення зосереджене вздовж річкових оазисів та в передгір'ях *Копетдагу*. В пд. частині К. споруджено зрошувальний *Каракумський канал* імені В. І. Леніна. Через пустелю прокладено газопровід Середня Азія — Центр. Тваринництво, посіви бавовнику.

О. П. Лавров.

КАРАКУ́МСЬКИЙ КАНА́Л імені В. І. Леніна — канал на Пд. Туркм. РСР. Бере початок від р. Амудар'ї поблизу кордону з Афганістаном. Будівництво розпочато 1954. Збудовано три черги. 1-а черга К. к. (Амудар'я — Мургаб, 397 км) стала до ладу 1959. Її траса проходить через Керкинський оазис, по улоговинах Келіфського Узбою, перетинає піски Каракумів. 2-у чергу (Мургаб — Теджен, 138 км) введено в дію 1962. 3-ю чергу (Теджен — Геок-Тепе, 258 км) споруджено 1966, вона проходить вздовж передгір'я Копетдагу. З 1971 ведеться будівництво 4-ї черги каналу (Геок-Тепе — Казанджик) завдовжки 265 км. Заг. довж. К. к. становитиме 1400 км. На трасі каналу — гол. споруда пропускною спроможністю 380 м³/с з судноплавним шлюзом, водосховища (Копетдагське і Хауз-Ханське) та ін. гідротех. споруди. Канал призначений для зрошування та обводнення прилеглих земель, водопостачання населених пунктів (у т. ч. Ашхабада) і пром. підприємств. Площа зрошуваних водами каналу земель — понад 500 тис. га. Рибальство. Судноплавний на протязі 456 км.

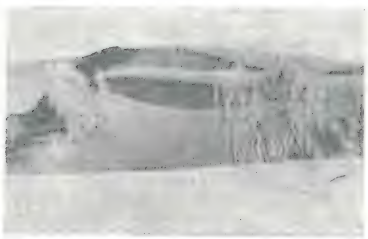

У центральних Каракумах.

А. Батиров.

КАРАКУ́РТ (Lathrodectes tredecimguttatus) — отруйний павук. Довж. тіла самки 1,5—2 см, самець менший; забарвлення чорне, у самця і молоді на черевці червоні плями з білими облямівками. Поширений в Пд. Європі, Азії і Пн. Африці; в СРСР — в Серед. Азії, на Пд. України. Самки будують гнізда з павутиння в норах у землі. Яйця відкладають в червні у коконі завбільшки з лісовий горіх; молодь вилуплюється восени, зимує в коконах. Живляться К. гол. чин. комахами. На людину і хребетних тварин К. не нападають, але кусають, коли їх потривожать. Отрута К. викликає гострий біль, розлад серцево-судинної і видільної систем, задишку, корчі, у тяжких випадках може настати смерть. Лікування: введення протикаракуртової сироватки, впорскування знеболюючих, серцевих та ін. засобів. Для запобігання отруєнь худоби на пасовищах, де є К., рекомендується спочатку проганяти отари овець (вони витоптують К. і найменш чутливі до їхніх укусів), а потім вже випускати верблюдів, коней, велику рогату худобу.

КАРАМА́НЛІС (Καραμανλής) Константінос (н. 23.II 1907, м. Проті) — держ. діяч Греції. Юрист. У 1935—36 і з 1946 — член парламенту від Нар. партії (монархісти). В 1946—55 обіймав ряд міністерських посад. У 1951 перейшов до партії пром.-фінанс. буржуазії Грецький збір, на основі якої 1956 створив праву партію Нац. радикальний союз (ЕРЕ). У 1955—63 — прем'єр-міністр Греції. Після поразки ЕРЕ на виборах 1963 пішов у відставку, емігрував до Франції. Лідер партії «Нова демократія» (засн. 1974 на базі ЕРЕ). З липня 1974 — прем'єр-міністр, з травня 1980— президент Греції.

КАРАМЗІ́Н Микола Михайлович [1 (12).XII 1766, с. Михайлівка, тепер Бузулукського р-ну Оренб. обл.— 22.V (3.VI) 1826, Петербург] — російський письменник, публіцист, історик. Основоположник сентименталізму в рос. л-рі. Літ. діяльність почав 1783. Повість «Бідна Ліза» (1792) — про нещасливе кохання бідної сел. дівчини і дворянина. Автор «Листів російського мандрівника» (1791—92), повістей «Євгеній і Юлія» (1789), «Наталія, боярська дочка» (1792), «Марфа Посадниця» (1803) та ін. Значну роль К. відіграв у розвитку літ. мови, яку він наблизив до розмовної, в історії рос. журналістики. У 1791—92 видавав «Московский журнал»; 1794—95 — альманах «Аглая», 1802 — заснував журн. «Вестник Европы». К.— автор «Історії держави Російської» (т. 1—12, 1816—29) — з давніх часів до 1611 включно. Він ототожнював історію самодержавства і дворянства з історією Рос. д-ви, захищав *норманську теорію* походження *Київської Русі*. Одночасно К. повністю ігнорував роль нар. мас, засуджував антифеод. нар. рухи, виправдовував великодерж. політику царизму щодо України. Проти реакційної концепції К. виступали декабристи, В. Г. Бєлінський, М. Г. Чернишевський та ін. представники прогресивного табору.

М. М. Карамзін.

Карандаш.

Г. К. Карапетян.

КАРАНГА́ТСЬКЕ МО́РЕ — морський басейн, що існував у кінці плейстоцену (див. *Плейстоценова епоха і плейстоценовий відділ*) на місці сучасного Чорного м. Наз-

Г. С. Караславов.

М. К. Каратаєв.

В. А. Каратигін.

Й. І. Карась. Дівчата. 1960.

ву запропонував А. Д. *Архангельський* (1932). У складі фауни К. м. були солонуватоводні середземноморські види молюсків (Tapes calverti, Cardium tuberculatum, Cerithium vulgatum тощо). Солоність води в К. м. була вища ніж у Чорному морі.

КАРАНДА́Ш [справж. прізв., ім'я та по батькові — Румянцев Михайло Миколайович; н. 27.XI (10.XII) 1901, Петербург] — російський рад. артист цирку, клоун, нар. арт. СРСР (з 1969), Герой Соціалістичної Праці (1979). В 1930 закінчив технікум циркового мист. Спочатку виступав як клоун у масці Ч. *Чапліна*. В 1934—35 в Ленінгр. цирку створив новий образ, узявши псевдонім франц. художника-карикатуриста Каран д'Аша. З 1946 очолює клоунські групи. Знімався в кіно («Карандаш на льоду» та ін.). Не раз виступав у Києві та ін. містах України. Портрет с. 23.

КАРАНДЄЄВ Костянтин Борисович [5 (18).VII 1907, с. Напольне, тепер Сараєвського р-ну Рязан. обл.— 21.IX 1969, Львів] — рад. вчений у галузі електровимірювальної техніки, чл.-кор. АН СРСР (з 1958), чл.-кор. АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1954). Закінчив (1930) Ленінгр. політех. ін-т, працював у н.-д. ін-тах і вузах Ленінграда й Москви. З 1944 — професор Львів. політех. ін-ту, водночас (з 1952) працював в Ін-ті машинознавства й автоматики (тепер Фізико-мех. ін-т) АН УРСР; 1958—67 — директор Ін-ту автоматики й електрометрії Сибірського відділення АН СРСР. Осн. праці з питань електр. вимірювань, розрахунку вимірювальних схем з напівпровідниковими випрямлячами, побудови мостових кіл змінного струму для вимірювання комплексних опорів. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

КАРАНТИ́Н (італ. quarantèna, від quaranta giorni— сорок днів)— сукупність заходів, спрямованих на запобігання поширенню *інфекційних хвороб* з епідемічного вогнища і ліквідацію самого вогнища. Вперше К. було запроваджено в Італії у 14 ст.

Сучасні карантинні заходи поділяються на медико-санітарні (медико-санітар. огляд пасажирів, які прибувають в СРСР з-за кордону, лікарський огляд, ізоляція хворих та осіб, які перебували в контакті з ними, тощо) та адміністративно-санітарні (заборона в'їзду й виїзду з певних місцевостей, тимчасове закриття кордонів тощо). Сучас. карантинні заходи регулюються міжнар. конвенцією Всесвітньої організації охорони здоров'я (1957), а в СРСР діють «Правила по санітарії, охороні території СРСР від занесення й поширення карантинних та інших інфекційних захворювань» (1967). До карантинних захворювань належать *чума*, *холера*, *віспа*, *малярія*, *сибірка*, *ящур*, *сказ* та деякі ін. інфекційні хвороби.

К. р о с л и н — комплекс держ. заходів, спрямованих на захист країни від завезення небезпечних шкідників, злісних бур'янів та збудників хвороб рослин, а в разі завезення — на їх локалізацію і ліквідацію. В СРСР карантинна служба організована 1931 і здійснюється Держ. карантинною інспекцією М-ва с. г. СРСР. К. т в а р и н — система заходів, спрямованих на ліквідацію і запобігання поширенню інфекційних хвороб *свійських тварин*. Див. також *Ветеринарно-санітарний нагляд*.

КАРАНТИ́ННІ БУР'ЯНИ́ — особливо шкідливі для с. г. рослини. В УРСР обмежено поширені такі К. б.: *амброзія* полинолиста (у Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Кримській, Ворошиловградській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Черкаській і Чернівецькій обл.); *степовий гірчак* (гірчак звичайний рожевий) — у Дніпропетровській, Запорізькій, Кримській, Ворошиловградській, Миколаївській, Одеській, Херсонській; *паслін* дзьобатий (паслін колючий) — у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Кримській, Ворошиловградській, Миколаївській, Одеській, Херсонській; *центхрус* якірцевий — у Херсонській; *повитиці* — в усіх областях. В СРСР, крім зазначених, пошир. амброзія, трироздільна, амброзія багаторічна, соняшник бур'яновий однорічний, паслін каролінський. Для боротьби з обмежено поширеними К. б., крім загальноприйнятих заходів (див. *Бур'яни*), здійснюють спеціальні. Виявляють К. б., обслідуючи всі земельні угіддя колгоспів, радгоспів та ін. г-в; знищують К. б. до їх цвітіння, застосовуючи агротехнічні, механічні, хімічні заходи; відводять для насінницьких г-в землі, чисті від К. б. Насінний матеріал, очищений від К. б., передають на аналіз до Державної насінної інспекції для встановлення його кондиційності. Див. також *Захист рослин*. *Т. Є. Грушецька.*

КАРАПЕТЯ́Н Гурген Карпович (н. 2.III 1921, Кисловодськ) — рад. диригент, засл. арт. РРФСР (з 1958), нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1956. У 1952 закінчив Єреванську консерваторію. Працював у симф. оркестрах Єревана, Куйбишева, Воронежа, Орджонікідзе. З 1967 — худож. керівник і гол. диригент симф. оркестру Дніпроп. філармонії. За його диригуванням вперше прозвучало багато творів укр. рад. композиторів. Портрет с. 23.

Т. Ф. Кордіані.

КАРАПУ́ЗИКОВІ (Histeridae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 0,5—15 мм) коротке, широке; вусики 10—11-членикові, булавовидні, крила добре розвинені, надкрила короткі, чорного, бурого або металічно-блискучого кольору, часто з червоними або жовтими плямами; передні ноги копальні. Личинки видовжені, на кінці черевця з двома двочленикоподібними придатками. Поширені в усіх частинах світу; відомо бл. 3500 видів, що живуть гол. чин. в тропіч. областях; в СРСР — бл. 260 видів, з них в УРСР — бл. 90. К. ведуть прихований спосіб життя; зустрічаються під корою дерев, в екскрементах, на падлі, в норах і гніздах тварин тощо. Живляться переважно комахами, деякі К. знищують комах-шкідників (напр., короїдів) і окремих паразитів (бліх, кліщів). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Жуки*.

І. К. Загайкевич.

КАРАСЛА́ВОВ Георгій Славов (12.I 1904, с. Дебир, тепер у складі м. Первомая Пловдивського округу — 26.I 1980, Софія) — болгарський письменник і громадський діяч, академік Болг. АН (1961), Герой Соціалістич. Праці (1964), Герой Нар. Республіки Болгарії (1974). Член Болгарської компартії з 1924 (з 1958 — член ЦК БКП). У повістях «Сількор» (1933), «Танго» (1948), романах «Дурман» (1938), «Невістка» (1942) відобразив соціальні процеси на селі, змалював образ борця-комуніста. В романі-епопеї «Прості люди» (т. 1—6, 1952—75) відтворено боротьбу і шлях компартії від 1-ї світової війни до перемоги соціалістичної революції в Болгарії. П'єси («Габерови», 1955; «Голос народний», 1963; «Мати для всіх», 1973), літ.-критичні й біографічні нариси про болг. письменників, книги для дітей і юнацтва.

Тв.: Укр. перекл.— Невістка.— Перевал молоді. К., 1955; Відгомін Жовтня. К., 1959; Камінь — у болото. К., 1960; Ленко. К., 1961; Орлиний камінь. К., 1966; Прості люди, ч. 1—5. К., 1967—80; Рос. перекл.— Танго.— Фома неверный. — Отцовский грех. М., 1964; Чистые сердца. М., 1966; Избранное. М., 1969; Дни тревог и надежд. М., 1976; Решающий час. М., 1979; Имя твоё прекрасное. М., 1980.

Літ. Андреев В. Д. Георгий Караславов. Л., 1972.

О. Д. Кетков.

КАРАСУБАЗА́Р — колишня (до 1944) назва м. *Білогірська* Кримської обл. УРСР.

КАРАСУ́КСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура кінця *бронзового віку* (кін. 2-го — поч. 1-го тис. до н. е.), пам'ятки якої поширені гол. чин. у горах Пд. Сибіру, Казахстані, у верхів'ях Обі. Назва походить від могильників на р. Карасук. Серед пам'яток К. к.— залишки поселень і могильники з похованнями у кам'яних скринях. Заняттями носіїв К. к. були скотарство, добування мідної руди, бронзоливарне виробн., виготовлення посуду; вони знали землеробство, мали зв'язки з населенням Пн. Китаю, Монголії, Забайкалля, Прибайкалля, Зх. Сибіру, Серед. Азії.

Літ.: Новгородова Э. А. Центральная Азия и карасукская проблема. М., 1970.

КАРА́СЬ Йосип Ілліч (н. 5.X 1918, м. Хорол, тепер Полтав. обл.) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1944. В 1938—48 (з перервами) навчався в Харків. худож. ін-ті в О. *Кокеля* і С. *Прохорова*. Твори: «Сінокіс» (1950), «У лісі прифронтовому» (1958), «Рідні лани» (1960—61), «Дівчата на фронті» (1964—65), «Рідні стяги» (1967—68), «Останні гектари» (1972), «1943 рік» (1975), «Українська пшениця» (1977) та ін. Викладав у Харків. художньому ін-ті (1948—57); з 1969 — в Харків. художньо-промисловому ін-ті. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

КАРА́СЬ (Carassius) — рід риб родини *коропових*. У роді 2 види: К. золотий, або круглий, і К. срібний, або видовжений. К. з о л о т и й (C. carassius; мал.) має велику

жовто-золотисту луску, довж. тіла до 45 см, маса до 3 кг. Дуже невибагливий, може жити у заболочених водоймах. Живиться безхребетними і водян. рослинами. Статевої зрілості досягає на 3—4-му році життя. Нерест у травні — липні, відкладає до 300 тис. ікринок. Поширений у Європі, Азії (Сибір до р. Лени). К. с р і б н и й (C. auratus gibelio) має сріблясту луску, маса понад 1 кг. Поширений у Європі та Азії. Від срібного

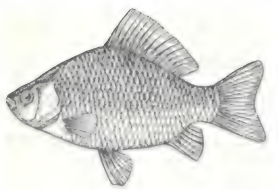

К. в Китаї вивели *золоту рибку* та її різновидності. К.— об'єкт промислу і розведення у ставках.

КАРАСЬО́В Михайло Михайлович [н. 21.IX (4.X) 1911, Київ] — укр. рад. режисер і педагог, засл. діяч мист. (з 1973). Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення 1937 Київ. ін-ту театр. мист. працював режисером Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки і викладачем Київ. ін-ту театр. мист., професор (з 1976). Автор праць з проблем акторського та режисер. мистецтва. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. *Тв.:* К. С. Станіславський і сценічна мова. К., 1963; Мистецтво художнього читання. К., 1965; Ораторське мистецтво В. І. Леніна. К., 1970; Глядач у театрі. К., 1979.

КАРА́Т (італ. carato, з араб. кірат, від грец. κεράτιον — стручок ріжкового дерева, насіння якого було мірою ваги)—міра, що її застосовують у ювелірній справі для визначення маси *дорогоцінного каміння*. Метричний К. дорівнює 200 мг.

КАРАТА́ЄВ Мухамеджан Кожаспайович (н. 27.XII 1910, аул Телікуль, тепер Кзил-Ординської обл. Каз. РСР) — казахський рад. літературний критик, письменник, академік АН Каз. РСР (з 1975), засл. діяч науки Каз. РСР (1974). Член КПРС з 1957. Головний редактор Казахської Радянської Енциклопедії (1968—80). Літ. діяльність почав 1933. Осн. праці: «Народжена Жовтнем» (1958), «До вершин майстерності» (1960), «Становлення соціалістичного реалізму в казахській прозі» (1965), «Від домбри до книги» (1969), «Література та естетика» (1970) та ін. Робітничому класові присвячений роман «Гудок у степу» (1960, у співавт.). Писав про творчість Абая Кунанбаєва, С. Сейфуліна, І. Джансугурова, М. Ауезова, Джамбула Джабаєва та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. *Б. І. Іскаков.*

КАРАТА́Ї — етнографічна група народу *мордви*, що живе в деяких селах Камсько-Устьінського р-ну Татарської АРСР. Мова — татарська, тюркської групи. За походженням К.— частина мордви, асимільована у 18 ст. татарами. В культурі і побуті К. переплітаються татарські, мордовські і рос. етногр. елементи.

КАРАТА́У — гірський хребет у межах Каз. РСР, пн.-зх. продовження *Тянь-Шаню*. Довж. 420 км, вис. до 2176 м (г. Бессаз). Складається із сланців, пісковиків, вапняків, доломітів. Поширений *карст*. Родовища фосфоритів, поліметалевих руд. Рослинність степова.

КАРАТА́У - ДЖАМБУ́ЛЬСЬКИЙ ТЕРИТОРІА́ЛЬНО - ВИРОБНИ́ЧИЙ КО́МПЛЕКС. Розташований на Пд. Каз. РСР, у межах Джамб. обл. Формується на базі використання одного з найбільших у країні родовищ фосфоритів. Створюється комплекс підприємств хім. пром-сті (мінеральні добрива тощо), електроенергетики, харч., вовняної та ін. галузей промисловості. Див. *Територіально-виробничі комплекси.*

КАРАТИ́ГІН Василь Андрійович [26.II (10.III) 1802, Петербург — 13 (25). III 1853, там же] — рос. актор. Належав до відомої родини рос. акторів: батько К.— Андрій Васильович (1774—1832), мати — Олександра Дмитрівна (1777—1859), брат — Петро Андрійович (1805 — 79) і дружина — Олександра Михайлівна (1802 — 80). Сценічну діяльність почав 1820 в петербурзькому Великому театрі; з 1832 — провідний актор-трагік Александринського театру (Петербург). Ролі: Гамлет, Отелло (однойменні трагедії Шекспіра), Карл Моор («Розбійники» Шіллера). Перший виконавець ролей: Велізарія («Велізарій» Шенка), Дон Гуана, Барона («Камінний гість», «Скупий лицар» Пушкіна), Чацького («Лихо з розуму» Грибоєдова), Арбеніна («Маскарад» Лермонтова).

КАРАУ́ЛЬНА СЛУ́ЖБА — вид військової служби, призначеної для охорони і оборони військових і держ. об'єктів, а також осіб, яких тримають на гауптвахті та в дисциплінарних частинах. К. с. здійснюється в збройних силах усіх д-в. Порядок несення К. с. регламентується військ. статутами. В Рад. Збройних Силах організацію та несення К. с. визначає Статут гарнізонної та караульної служб. Для несення К. с. у військ. частинах призначають внутрішні, а в гарнізоні — гарнізонні караули.

КАРАХАНІ́ДИ, Ілек-хани — мусульманська тюркська династія, що очолювала 927—1212 ранньофеод. державу у Середній Азії (Сх. Туркестан, Семиріччя і Пд. Притяньшання). К. вели завойовницьку політику, що призвело до падіння *Саманідів держави*. На поч. 12 ст. частину тер. д-ви К. завоювали *сельджуки*, в 30 — на поч. 40-х рр.— *каракитаї*; решту її території приєднав *Хорезм*.

КАРАЧА́ЄВО - БАЛКА́РСЬКА МО́ВА — мова *карачаївців* і *балкарців*. Належить до кипчацької групи *тюркських мов*. Говорить нею бл. 128 тис. чол. карачаївців і бл. 64 тис. чол. балкарців (1979, перепис). Осн. риси: *сингармонізм*, граматична будова аглютинативна; крім десятиричної системи числівників, є залишки двадцятиричної. Писемність з 1924 на основі латинського, з 1936 — рос. алфавіту. Про л-ру К.-б.м. див. *Кабардино-Балкарська АРСР, Карачаєво-Черкеська автономна область*, розділ Культура.

КАРАЧА́ЄВО-ЧЕРКЕ́СЬКА АВТОНО́МНА О́БЛАСТЬ, Карачаєво-Черкесія — в складі Ставр. кр. РРФСР. Утворена 12.I 1922. Площа 14,3 тис. км². Нас. 369 тис. чол. (1979, перепис). В області — 8 районів, 4 міста, 9 селищ міськ. типу. Центр — м. *Черкеськ*.

Природа. К.-Ч. розташована на пн. схилі *Великого Кавказу*. Гори займають понад 60% її території.

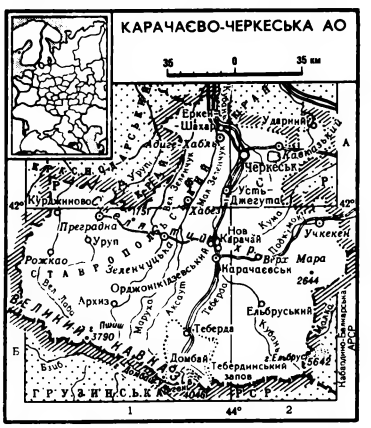

Вони складаються з Сичових гір, хребтів Пасовищного (Крейдяного), Скелястого, Бокового (з найвищою вершиною К.-Ч.— г. *Ельбрус*, 5642 м). На Пд. межа області проходить вздовж Головного (Вододільного) хребта. Передгір'я і рівнини займають невеликі площі в пн. частині області. Корисні копалини: мідно-колчеданові руди, кольорові метали, вугілля, будівельні матеріали та ін. Джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від 0 до —4,2°, липня — від +10 до +21°. Опадів 500—1000 мм на рік. Снігова лінія проходить на вис. 3700—3800 м. Річки: *Кубань* з притоками Великим Зеленчуком і Малим Зеленчуком, Теберда, Уруп та ін.; у пн.-сх. частині бере початок р. *Кума*. На Пн. переважають чорноземи і сірі лісові грунти, у горах — гірсько-лучні та гірсько-лісові. Рослинність — від степової до високогірної луч-

Карачаєво - Черкеська автономна область. Тебердинський заповідник. Черкеськ. Площа В. І. Леніна.

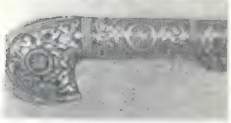

Карачаєво-Черкеська автономна область. Діючий пояс із срібла з зерню й каменями. 70—80-і рр. 19 ст. Срібна рукоять шаблі з чорненим і гравірованим візерунком. 19 ст.

ної. Бл. 50% тер. області зайнято широколистяними (дуб, бук, граб) та хвойними (ялина, сосна) лісами. На тер. К.-Ч.— Тебердинський заповідник.

Населення. В К.-Ч. живуть карачаївці, черкеси, росіяни, абазини, ногайці, українці, осетини та ін. Пересічна густота населення — понад 26 чол. на 1 км² (1979). 43% населення живе в містах (1979).

Історія. Тер. К.-Ч. заселялася з глибокої давнини. До 10 ст. завершилося формування адигськочеркеської, в 13—14 ст.— карачаївської народностей. У 14—16 ст. на тер. К.-Ч. переселилися абазини, в 17 ст.— ногайці. В результаті переговорів горців з рос. урядом 1552, 1555, 1557 було укладено політ. союз з Росією. В 1-й пол. 19 ст. тер. К.-Ч. було приєднано до Росії. Перший с.-д. гурток організовано в станиці Баталпашинській у період революції 1905—07. Тоді ж у ряді аулів відбулися сел. виступи. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З осені 1918 до березня 1920 К.-Ч. перебувала в руках білогвардійців. 12.1 1922 створено К.-Ч. а. о., 1926 вона поділилася на Карачаївську а. о. і Черкеський нац. округ (1928 перетворений на авт. область). За роки Рад. влади ліквідовано екон. і культур. відсталість краю, створено пром-сть, колективізовано с. г. За героїзм, виявлений під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, бл. 15 тис. уродженців К.-Ч. нагороджено орденами і медалями, 14 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Окупація областей нім.-фашист. загарбниками тривала з серпня 1942 до січня 1943. В кін. 1943 — на поч. 1944 Карачаївську а. о. було ліквідовано. 9.1 1957 створено об'єднану К.-Ч. а. о. Карачаєво-Черкесію нагороджено орденами Леніна (1957), Дружби народів (1972).

Народне господарство. За роки Рад. влади К.-Ч. перетворилася на індустріально-агр. область. Електроенергетика її базується на використанні гідроресурсів р. Кубані. Гол. галузі пром-сті — хім., нафтохім., легка, харчова. Розвиваються маш.-буд. і металообробна, у т. ч. електротехнічна, а також будівельних матеріалів, вуг., гірничорудна, деревообр. галузі. На пром. продукцію припадає понад 70% усієї валової продукції. В області виробляють холодильні машини і авторефрижератори, металорізний інструмент, збірний залізобетон, лакофарбову продукцію, гумові тех. вироби, низьковольтну апаратуру, меблі, килими, взуття; добувають вугілля, свинець, цинк, мідь. Пром. підприємства розташовані в осн. у Черкеську і Карачаєвську, серед ін. великих підприємств — Урупський гірничозбагачувальний комбінат, Еркен-Шахарський цукр. з-д. С. г. переважно тваринницького напряму. Розводять (тис., 1978): велику рогату худобу — 260, свиней — 28, овець і кіз — 737. Заг. посівна площа 1978 становила 191 тис. га. Гол. культури — кукурудза, соняшник, цукр. буряки, картопля. Розвинуті садівництво і овочівництво. Гірська зона К.-Ч.— важливий район курортів (Теберда), туризму й альпінізму (Домбай, Архиз). Осн. вид транспорту — автомоб., довж. автошляхів з твердим покриттям — 1922 км, по тер. К.-Ч. проходить Воєнно-Сухумська дорога. Залізнична вітка Невинномиськ — Усть-Джегута. Розвинутий повітряний транспорт.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на тер. нинішньої К.-Ч. налічувалося 47 шкіл. Вищих навч. закладів не було. Лише в роки Рад. влади створено писемність карачаєво-балкарською, кабардино-черкеською, абазинською й ногайською мовами. В 1978/79 навч. р. в області діяло 204 заг.-осв. школи, 6 серед. спец. навч. закладів, 9 профес.-тех. уч-щ, два вузи — Карачаєво-Черкеський пед. ін-т у Карачаєвську і філіал Ставроп. політех. ін-ту в Черкеську. В області працюють н.-д. ін-т історії, мови, л-ри й економіки, с.-г. дослідна станція, Спец. астрофіз. обсерваторія АН СРСР, де встановлено найбільший у світі телескоп РАТАН-600, Тебердинський заповідник. Функціонує 170 масових б-к, 210 клубних закладів, 215 кіноустановок, обл. музей у Черкеську з філіалом — пам'ятником захисникам перевалів Кавказу в селищі Орджонікідзе, обл. драм. театр з трьома нац. трупами — рос., черкеською і карачаївською, естрадний ансамбль «Ельбрус», 8 нар. ансамблів пісні й танцю. В області виходить 5 обл. газет: «Ленинское знамя», «Ленінни байраги» («Ленінський прапор», карачаєво-балкар. мовою), «Ленін нур» («Ленінський промінь», кабардино-черкес. мовою), «Комунізм алашара» («Світло комунізму», абазинською мовою) і «Ленін йоли» («Ленінський шлях», ногайською мовою). Обл. радіомовлення (з 1939) й телебачення (з 1964). Радіопередачі ведуться карачаєво-балкар., кабардино-черкес., абазин., ногайською і рос. мовами. Ретрансляція телепередач з Москви і Ставрополя. Література корінних народів К.-Ч. (карачаївців, черкесів, абазинів і ногайців) сформувалася після Великої Жовтневої соціалістичної революції. У 20-х рр. 20 ст. виступили карачаївські поети І. Каракетов, А. Уртенов, Д. Байкулов; абазин. письменник Т. Табулов, ногайський — Х. Булатуков. В 30-х рр. видано романи черкес. письменників Х. Абукова, М. Дишекова, повісті І. Аміркова; карачаївських — Х. Аппаєва, вірші і поеми А. Боташевої, Д. Байкулова, М. Урусова; п'єси ногайця Х. Булатукова. Боротьбі рад. народу проти нім.-фашист. загарбників присвячені твори ногайця Ф. Абдулжалілова, черкеса Х. *Гашокова,* карачаїв. поетеси Х. Байрамукової. У повоєнний час вийшли в світ твори карачаївців О. *Хубієва,* Д. Кубанова, А. Суюнчева, Н. Хубієва, М. Батчаєва; черкесів А. Охтова, С. Хатуова, Х. Хапсирокова, М. Ахметова, А. Ханфенова; абазинців Х. Жирова, П. Цекова, К. Джегутанова, Б. Тхайцухова, М. Чикатуєва, Д. Лагучева; ногайців Ф. Абдулжалілова, С. Капаєва.

На території К.-Ч. а. о. від 1—13 ст. збереглися наземні гробниці, численні городища з залишками кам. оборонних мурів, житл. будівлі, невеликі християнські церкви візантійського типу з залишками фресок (храм на горі Шоана, Сентінський храм поблизу с. Нижня Теберда, обидва — 10—11 ст.). Від 17—18 ст. збереглися гол. чин. оборонні споруди (башта на городищі Адіюх, 60-і рр. 18 ст.). Нар. житло: карачаївців — *зруб* з масивним двосхилим земляним дахом; черкесів — плетений будинок, обмазаний глиною, з комишевим або солом'яним дахом. За рад. часу виросли міста (Черкеськ, Карачаєвськ, курорт Теберда та ін.), збудовано багато житл., громад. та культурно-побутових споруд.

Найдавніші пам'ятки мист. К.-Ч.— прикраси з бронзи й художня кераміка з курганів 3—2 тис. до н. е., вироби з металу й кераміки 2—5 ст. до н. е. Тепер у К.-Ч. з'явилися живопис (І. Г. Аков, М. Х. Чомаєв) і графіка (Я. Г. Крицький). В нар. мистецтві поширені різьблення на дереві, плетіння циновок, вишивання, ювелірна справа.

Літ.: Очерки истории Карачаево-Черкессии, т. 1—2. Ставрополь — Черкесск, 1967—72.

Р. А. Джанибекова (історія), *Р. А. Бураєв* (природа, господарство), *З. І. Істомінська* (культура), *М. Д. Хубієв* (література).

Карачаєво-Черкеська автономна область. Отара овець в Домбайській долині. Еркен-Шахарський цукровий завод.

КАРАЧАЇВЦІ (самоназва — карачайли) — народ, який живе в *Карачаєво-Черкеській автономній області*. Близькі до *балкарців*. Чисельність — 131 тис. чол. (1979, перепис). Мова — карачаєво-балкарська. Віруючі К.— мусульмани-суніти. Карачаївська народність сформувалась у 13—14 ст. в результаті змішання місц. гірських племен з *аланами, булгарами, кипчаками*. Осн. заняттям до Великої Жовтн. соціалістич. революції було відгінне скотарство, допоміжним — землеробство. В ході соціалістичного буд-ва розвинулось колгоспне с.г.; частина населення працює в пром-сті. Створено писемність, зросла нац. інтеліген-ція, розвинулась нац. культура.

КАРАЧІ — найбільше місто Пакистану. Розташоване на Пд. країни. Адм. ц. пров. Сінд. 5,2 млн. ж. (1978). Виник на поч. 18 ст. В 1843 його захопили англ. колонізатори і зробили адм. центром пров. Сінд. В 1947—59 К.—

столиця Пакистану. У місті та передмістях зосереджено бл. 50% пром-сті країни. Найрозвинутіші бавовняна, харч. (цукр., тютюнова), шкір., паперова, цем. галузі. Виробн. скла, фарм. засобів. Підприємства металообр. та маш.-буд., електротех., нафтопереробної пром-сті. Поблизу К. за допомогою СРСР споруджується металург. з-д. В районі К.— перша в країні АЕС. Порт у дельті *Інду*, за 100 км від впадіння його в Аравійське

м., залізнич. вузол, аеропорт міжнар. значення. Через К. проходить більша частина зовн.-торг. обороту країни. У К. знаходяться правління осн. банків, страхових і торг. компаній. Ун-т, ін. навч. заклади, н.-д. установи в галузі медицини, с. г., метеорології, історії, археології, атомної енергетики тощо. Б-ка ун-ту. Нац. музей Пакистану. В центрі К.— будівлі 19—20 ст.: будинок Верховного суду (поч. 20 ст.), готель «Інтерконтиненталь» (1962), Державний банк (1961).

КА́РАЯН (Karajan) Герберт фон (н. 5.IV 1908, Зальцбург) — австр. диригент. Муз. освіту здобув у «Моцартеумі» в Зальцбургу та Віденській муз. академії. З 1927 працював в оперних театрах Ульма, Ахена, Берліна; керував Берлін. держ. капелою. З 1947 — диригент (з 1949 — директор) Т-ва друзів музики у Відні. З 1955 очолює Берлінський філармонічний оркестр (Зх. Берлін), одночасно — муз. керівник Віденської держ. опери (1956—64) та Зальцбурзьких фестивалів (1957—60). Відвідав СРСР 1962, 1964, 1969.

Л. З. Мазепа.

КАРБАЗО́Л, дибензопірол, $C_{12}H_9N$ — *гетероциклічна сполука*; безбарвні кристали, $t_{пл}$ 245—247° С; нерозчинні у воді, розчиняються в спирті, ефірі, бензолі, ацетоні. К. добувають з антраценового масла й кам.-вуг. смоли, а також синтетично з амінодифенілу, фенантрену тощо. Застосовують у виробн. *барвників*, лікар. речовин та *інсектицидів*.

КАРБАМІ́Д — органічна речовина, кінцевий продукт білкового обміну, амід карбамінової кислоти. Те саме, що й *сечовина*. Див. також *Сечовина синтетична*.

КАРБАМІ́ДНІ ПЛА́СТИКИ — пластичні маси, виготовлені на основі карбамідних смол; те саме, що й *амінопласти*.

КА́РБИШЕВ Дмитро Михайлович [14 (26).X 1880, Омськ — 18.II 1945, концтабір Маутгаузен] — рад. військовий діяч, генерал-лейтенант інженерних військ (1940), Герой Рад. Союзу (1946), професор (1938), доктор воєнних наук (1941). Член Комуністичної партії з 1940. Н. в сім'ї військ. чиновника. В 1911 закінчив Миколаївську інженерну академію. Учасник рос.-япон. та 1-ї світової воєн, підполковник. В Рад. Армії з 1918. В 1921—23 — на відповідальних інженерних посадах в штабі збройних сил України і Криму, Укр. військ. округу. З 1923 викладав у військ. академіях. У 1941 на фронті (Зх. Білорусія) був тяжко контужений і потрапив у нім.-фашист. полон. Проводив антифашист. агітацію серед полонених. Переконавшись у непідкупності К., гітлерівці по-звірячому закатували його (на морозі його обливали водою, поки він не замерз). К.— автор праць з питань військ.-інженерної справи і воєнної історії. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки та медаллю. К. встановлено пам'ятники в Маутгаузені, Омську, Києві, Талліні.

Літ.: Решин Е. Г. Генерал Карбышев. М., 1973.

КАРБІ́ДИ — сполуки *вуглецю* з електропозитивними хім. елементами. К. поділяють на солеподібні, ковалентні та металоподібні. До солеподібних належать К. лужних, лужноземельних металів та алюмінію. Вони відзначаються високою хім. активністю, легко розкладаються водою. До ковалентних належать К. берилію, магнію, бору та кремнію. К. бору й кремнію мають високу твердість, властивості *напівпровідників*, хім. стійкі. Металоподібні — К. перехідних металів (напр., титану, цирконію, вольфраму, танталу). Їм властива характерна для металів *електропровідність*, висока т-ра плавлення й твердість, хім. стійкість. К. застосовують для виготовлення *каталізаторів, вогнетривких матеріалів, абразивних матеріалів* тощо.

Т. Я. Косолапова.

КАРБОАНГІДРА́ЗА, вугільна ангідраза — фермент, що каталізує зворотну реакцію утворення і розпаду вугільної кислоти: $CO_2 + H_2O \leftrightarrows HCO_3^- + H^+$; належить до *ліаз*. За хім. будовою — *металопротеїд* з двома атомами цинку. Мол. м. 30 000. Ізоелектрична точка знаходиться при pH 5,3. Міститься в клітинах тканин та еритроцитах людини, хребетних тварин і деяких безхребетних. К. еритроцитів сприяє звільненню організму від вуглекислого газу, який утворюється в процесі тканинного *дихання*. К. знайдено також у хлорофілоносних частинах рослин, проте її значення для рослин не з'ясовано.

КАРБО́ВАНЕЦЬ — грошова одиниця в дореволюційній Росії та в СРСР. Уперше згадується в 13 ст. До серед. 15 ст. в обігу були К. у формі зливків срібла вагою бл. 204 г. Поступово К. втрачав своє вагове значення (1654 вага його дорівнювала 28 г, а з 1764 — до 18 г). Для покриття воєнних витрат царський уряд з 1769 почав випускати в обіг паперові К.— асигнації. Спочатку вони підлягали обмінові на срібло, але незабаром обмін було припинено. Надмірний випуск нерозмінних на срібло асигнацій призвів до знецінення їх. Після проведення грош. реформи 1839—43 осн. грош. одиницею став срібний К., а 1897, з переходом до золотого монометалізму,— золотий К. На поч. 1-ї світової війни 1914—18 розмін *банківських білетів* на золото було припинено і в обіг почали випускати лише *гроші паперові*. До жовтня 1917 внаслідок надмірного знецінення купівельна спроможність К. дорівнювала 6—7 довоєнним копійкам. Перший рад. К. випущено 1919 у вигляді держ. кредитного білета. В 1921 в РРФСР карбували перші срібні К. В 1922 в обіг були випущені паперові червінці, прирівняні до 10 К. золотом, 1923 — золотий червінець (8,6 г), 1924 — *казначейські білети* в 1,3 і 5 К. і срібні К. (18 г чистого срібла). В 1939 курс К. було встановлено на базі долара США (1 дол.— 0,888671 г чистого золота = 5 крб. 30 коп.). Після Великої Вітчизн. війни проведено грош. реформу 1947, яка створила умови для дальшого зміцнення грош. системи й стабілізації К. В зв'язку з знеціненням амер. долара і підвищенням купівельної спроможності рад. К. з 1.III 1950 золотий вміст К. встановлено 0,222 168 г чистого золота. Це означало переведення курсу К. з доларової на більш стійку, золоту базу і підвищення курсу К. (з 5,3 крб. за 1 долар до 4 крб.). Відповідно було змінено курс К. щодо валют ін. д-в. У 1961, з підвищенням в СРСР у 10 раз *масштабу цін*, золотий вміст К. було визначено в 0,987412 г чистого золота. Див. також *Міжнародні розрахунки, Перевідний карбованець*).

В. М. Федоренко.

Д. М. Карбишев.

КАРБОКСИЛА́ЗИ — група ферментів, що каталізують реакцію *карбоксилювання*. *Коферментом* К. є *біотин* (вітамін Н) та іони Mg. К. дуже поширені в рослинних і тваринних організмах. У тварин при нестачі біотину процеси карбоксилювання уповільнені.

КАРБОКСИЛЮВА́ННЯ — безпосереднє введення карбоксильної групи — COOH до молекул органічних сполук дією CO_2. Якщо через розчин магнійорганіч. сполуки пропускати CO_2, то після *гідролізу* утворюється відповідна *карбонова кислота*: $R — MgX + CO_2 \rightarrow R — COOMgX \rightarrow R — COOH$. На К. грунтуються найважливіші способи добування к-т ацетиленового ряду, ароматичних оксикислот. К. відіграє велику роль у деяких ферментативних процесах (див. *Обмін речовин*).

КАРБОКСИ́ЛЬНА ГРУ́ПА, карбоксил — група — $C\langle^{O}_{OH}$, характерна для *карбонових кислот*.

КАРБОЛІ́Т — один із видів синтетичних *феноло-формальдегідних смол*, що його одержують *поліконденсацією* фенолу (крезолів) з формальдегідом. Вітчизняний К. виробляють з 1914.

КАРБО́ЛОВА КИСЛОТА́ — найпростіший представник класу фенолів; те саме, що й *фенол*.

Карбування. А. В. Німенко. Фрагмент триптиха «Сини Вітчизни». Мідь. 1964

Карбунський скарб. Посудина, в якій було знайдено скарб.

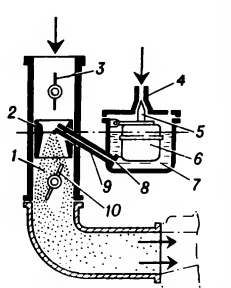

Поплавковий **карбюратор:** *1* — змішувальна камера; *2* — дифузор, що змінює швидкість руху повітря; *3* — повітряна заслінка; *4* — паливний трубопровід; *5* — запірна голка; *6* — поплавок; *7* — поплавкова камера; *8* — жиклер, що регулює кількість палива; *9* — розпилювач палива; *10* — дросельна заслінка

КАРБО́Н [від лат. carbo (carbonis) — вугілля] — п'ятий період палеозойської ери. Див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система.*

КАРБОНА́РІЇ (італ. carbonari, букв.— вуглярі) — члени таємних політ. товариств у Європі в 1-й пол. 19 ст. Перші орг-ції К. засн. на поч. 19 ст. у Пд. Італії. Після 1815 рух К. поширився в усіх італ. л-вах, особливо в *Сіцілій обох королівстві*. К. боролися проти іноз. (французького і австр.)панування, феод.-абсолютистських режимів, поновлених *Віденським конгресом 1814—15,* за возз'єднання Італії і встановлення конституц. монархії. Рух, що охопив ліберальне дворянство, нижче духівництво, селян, ремісників, очолили буржуазія, інтелігенція, офіцерство. За структурою організація К. нагадувала масонські ложі (див. *Масонство*). Радикальне крило К. висувало респ. вимоги. В Італії К. очолили бурж. революцію 1820—21, брали участь у революції 1831, увійшли до «*Молодої Італії*». На Пд. діяли до кін. 40-х рр. У Франції, Швейцарії, на Балканах орг-ції К. діяли в 20—30-х рр. 19 ст. Франц. К. 1820—30 боролися за вигнання *Бурбонів*. 5.XI 1833 польс. бурж. демократи засн. орг-цію К. у Галичині (мала філію у Львові). В 1835 львівська орг-ція влилась у «*Співдружність польського народу*».

КАРБОНА́ТИ — солі *вугільної кислоти*. Відомі середні К. (напр., Na_2CO_3, K_2CO_3) та кислі К., або *гідрокарбонати* (напр., $NaHCO_3$, $KHCO_3$). У воді розчинні середні солі лужних металів, амонію й талію і майже всі гідрокарбонати. Деякі природні К. (*кальцит, доломіт, магнезит*) дуже поширені. Багато К. є цінними металевими рудами. Використовують К. у будівництві, хім. пром-сті, оптиці тощо. Із синтетичних К. найширше застосовують *соду*.

КАРБОНІЗА́ЦІЯ [від лат. carbo (carbonis) — вугілля] — насичення будь-якого розчину *вуглекислим газом*. До К. вдаються у будівництві (щоб прискорити зміцнення буд. матеріалів, у складі яких є *вапно*), у пивоварстві (для поліпшення смаку пива, сприяння піноутворенню), содовому виробн. тощо.

КАРБОНІ́ЛИ МЕТА́ЛІВ — сполуки металів з оксидом вуглецю. Утворення цих сполук характерне для нікелю — $Ni(CO)_4$, кобальту — $Co_2(CO)_8$, заліза — $Fe(CO)_5$, $Fe_2(CO)_9$, $Fe_3(CO)_{12}$, хрому, молібдену, вольфраму — $E(CO)_6$, платинових металів — $Ru(CO)_5$, $Ru_3(CO)_{12}$, $Os(CO)_5$ тощо. К. м. бувають одноядерні і багатоядерні (залежно від кількості атомів металу в молекулі). Більшість К. м.— кристалічні речовини, добре розчиняються в органічних розчинниках, леткі, надзвичайно токсичні. Використовують як *каталізатори*, для одержання *чистих металів* тощо.

Літ.: Белозерский Н. А. Карбонилы металлов. М., 1958; Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 3. М., 1970.

В. В. Скопенко.

КАРБОНІ́ЛЬНА ГРУ́ПА, карбоніл — група $>C=O$, характерна для *альдегідів* і *кетонів*; у кетонах атом вуглецю зв'язаний з двома органічними радикалами, в альдегідах — з органічним радикалом і з атомом водню.

КАРБО́НОВІ КИСЛО́ТИ — клас органічних сполук, що містять карбоксильну групу $-C\overset{O}{\underset{OH}{<}}$. Залежно від характеру зв'язаного з ними радикала розрізняють аліфатичні (насичені й ненасичені), аліциклічні, ароматичні та гетероциклічні К. к. За кількістю карбоксильних груп К. к. бувають одно-, дво- і поліосновні. Перші члени *гомологічного ряду* одноосновних кислот: мурашина H — COOH, оцтова CH_3 — COOH, пропіонова C_2H_5—COOH, масляна C_3H_7 — COOH; вищі *жирні кислоти*: пальмітинова $C_{15}H_{31}$—COOH, стеаринова $C_{17}H_{35}$—COOH; двоосновні к-ти: щавлева HOOC—COOH, малонова HOOC—CH_2—COOH, янтарна HOOC—$(CH_2)_2$—COOH, а дипінова HOOC—$(CH_2)_4$—COOH; ненасичені й ароматичні К. к.: малеїнова і фумарова HOOC—CH = CH—COOH, бензойна C_6H_5—COOH, фталева $C_6H_4(COOH)_2$. Поряд з групою — COOH в молекулі К. к. можуть бути атоми галогенів та різні функціональні групи (напр.,— OH, —CO—, $—NH_2$): амінооцтова к-та (гліцин) $H_2N—CH_2—COOH$, яблучна к-та HOOC—CH(OH)—CH_2—COOH. Одноосновні К. к.— слабкі к-ти. При введенні в молекулу к-ти електроноакцепторних (таких, що відтягують електрони) атомів або груп у сусідстві з групою — COOH, в т. ч. другої групи — COOH, її кислотні властивості зростають. При взаємодії з основами К. к. утворюють солі, з спиртами — складні *ефіри* (реакція *етерифікації*): R — COOH + + R′OH ⇆ R — COO — R′ + + H_2O. Заміщенням групи — OH на $—NH_2$ одержують *аміди кислот* R — $CONH_2$, на хлор — хлорангідриди R — COCl, на залишок к-ти — CO — R — ангідриди — R—CO—O—CO—R. К. к. добувають: виділенням з природних продуктів; зброджуванням цукристих речовин; *омиленням* складних ефірів, нітрилів та ін. функціональних похідних К. к.; окисленням первинних спиртів і альдегідів; *карбоксилюванням* металоорганічних сполук. К. к. поширені в природі як у вільному стані, так і в складі похідних. Вони відіграють важливу роль у процесах життєдіяльності. Широко застосовуються у пром-сті, медицині, побуті, входять до складу харч. продуктів. Поліфункціональні К. к. використовують як реагенти в аналітичній хімії.

Літ.: Маньковская Н. К. Синтетические жирные кислоты. М., 1965.

М. Ю. Корнілов.

КАРБОРА́НИ — хімічні сполуки, що містять у своєму складі атоми вуглецю, водню і бору. Проявляють властивості ароматичних сполук. Найбільш вивченим є карборан-10, $C_2B_{10}H_{12}$, молекула якого має структуру *ікосаедра* й існує у вигляді трьох ізомерів: *мета-, орто-, пара*-карборанів-10, які відрізняються розташуванням атомів вуглецю. К. застосовують у виробн. деяких термостійких полімерних матеріалів, фармацевтичних препаратів тощо.

КАРБОРУ́НД, SiC — сполука кремнію з вуглецем; те саме, що й *кремнію карбід*.

КАРБОЦИКЛІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ (від лат. carbo — вугілля і грец. κύκλος — коло, цикл) — органічні сполуки, що містять у молекулах цикли з атомів вуглецю; те саме, що й *ізоциклічні сполуки*.

КАРБУВА́ННЯ — один із видів обробки металу. 1) Одержання рельєфних зображень на листовому металі; виконується ударами молотком по спеціальному інструменту (чекану). Один із давніх видів художньої обробки металу. 2) Одержання рельєфних зображень на поверхні медалей та монет (звідси назва карбованець) за допомогою сталевих штемпелів — пуансонів. 3) Обробка поверхні литих художніх виробів, напр. скульптур. 4) Технологічна операція під час виробництва або ремонту металевих виробів для утворення чистої поверхні й одержання точних розмірів, а також для усунення тріщин або зазорів між деталями.

КАРБУЛИ́ЦЬКИЙ Володимир Іванович (15.II 1884, с. Горішні Шерівці, тепер Заставнівського р-ну Чернів. обл.— 16.IX 1908, с. Верхні Станівці, тепер Кіцманського р-ну Чернівецької обл.) — український письменник і перекладач. Закінчив Чернівецький ун-т (1908). З літ. творами виступив на поч. 20 ст. Автор ліричних віршів та оповідань на морально-психологічні теми. Перекладав і популяризував твори Л. Толстого, І. Тургенєва, М. Салтикова-Щедріна, А. Чехова. Видав у своєму перекладі окремою книжкою кілька оповідань М. Горького («Три оповідання», 1907).

Ф. П. Погребенник.

КАРБУ́НКУЛ (лат. carbunculus, букв.— вуглик), вуглевик — поширене гнійно-некротичне *запалення* шкіри і підшкірної клітковини, що розвивається навколо кількох волосяних сумок та сальних залоз. Спричинюється *стафілококами, стрептококами,* рідше ін. *гноєтворними бактеріями*. До виникнення К. можуть спричинитися пошкодження і забруднення шкіри, видалювання *фурункулів*. Виникненню К. сприяють виснаження, цукровий діабет, авітамінози тощо. Найчастіше К. розташовуються на задній поверхні шиї, на спині та обличчі. Для К. характерні наявність щільної синьо-багрової припухлості й кількох гнійних «голівок», нерідко — заг. гарячкова реакція, іноді блювання, непритомність. Профілактика: гігієнічне утримання шкіри й одягу. Лікування: спокій, обколювання К. новокаїном з антибіотиками, фізіотерапія, переливання крові, висококалорійна дієта; іноді — хірургічне.

КАРБУ́НСЬКИЙ СКАРБ— скарб раннього етапу *трипільської культури*. Знайдений 1961 на місці трипільського поселення біля с. Карбуни, тепер Новоаненського р-ну Молд. РСР. У глиняній посу-

дині, прикритій зверху ін. посудиною, містилися мідні сокири, браслети, намисто, антропоморфні фігурки, амулет із зуба людини, кістяна жіноча статуетка тощо. Ритуальне призначення деяких предметів дає змогу припустити, що володарем скарбу був племінний вождь або жрець.

Літ.: Сергеев Г. П. Раннетрипольский клад у с. Карбуна. «Советская археология», 1963, № 1.

КАРБЮРА́ТОР (франц. carburateur) — пристрій, де з легкого рідкого палива і повітря утворюється горюча суміш, що надходить у циліндри *двигуна внутрішнього згоряння* з зовнішнім сумішоутворенням. В К. (мал.) розрізняють повітр. тракт, по якому рухається засмоктуване двигуном повітря, і паливну систему, по якій паливо потрапляє у повітр. потік, змішується з ним і по впускному трубопроводу переміщується в циліндри двигуна. Кількість горючої суміші, що надходить з К. у циліндри, регулюють через дросельну заслінку *акселератором*, її склад (відповідно до режиму дії двигуна) — *економайзером* та ін. пристроями. К. поділяють на всмоктувальні (поплавкові й безпоплавкові — мембранні), впорскувальні та комбіновані. Їх застосовують у двигунах мотоциклів, човнів, в *автомобільних двигунах* та ін.

КАРГА́ЛЬСЬКИЙ Сергій Іванович (справж. прізв.— Слинько; липень 1889, Одеса — 1938) — укр. рад. актор і режисер. Закінчив Одес. театрально-драм. школу Мочалової. В театрі — з 1912. З 1919 — в *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка (Київ). В 1922—25 — в театрі «*Березіль*». У 1925—28 — організатор і директор Першої укр. опери в Харкові, 1928—34 — режисер Харків. укр. опери і Другої укр. пересувної опери (Вінниця). В 1935—37 — гол. режисер Київ. музкомедії. Ролі: полковник конфедератів («Гайдамаки» за Шевченком), Голохвостий («За двома зайцями» В. Василька і В Ярошенка за Старицьким), Банко («Макбет» Шекспіра), Фігаро («Весілля Фігаро» Бомарше), Ласі Греніч («Джіммі Хіггінс» Л. Курбаса за Сінклером) та ін. Вистави: «Купало» Вахнянина, «Русалка» Даргомижського, «Пікова дама» Чайковського, «Продавець птахів» Целлера. *В. В. Гаккебуш.*

КА́РГЕР Михайло Костянтинович [17 (30).V 1903, Казань — 26.VIII 1976, Ленінград] — рад. археолог і мистецтвознавець, доктор історичних наук (з 1950). Член КПРС з 1941. У 1923 закінчив Петрогр. ун-т. З 1929 — наук. співробітник Ін-ту археології АН СРСР, 1964—72 — зав. його Ленінгр. відділенням. Досліджував питання історії давньорус. культури та мистецтва, слов'яно-рус. археології, зокрема археології давньорус. міст (Київ, Новгород, Переяслав-Хмельницький, Галич, Володимир-Волинський та ін.). Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1952.

Тв.: Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61; Новгород Великий. Л.—М., 1966.

КАРГІ́Н Валентин Олексійович [10 (23).I 1907, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 21.X 1969, Москва] — радянський хімік, акад. АН СРСР (з 1953). Герой Соціалістичної Праці (1966). Закінчив Моск. ун-т (1930). Один із засновників рад. наук. школи фізико-хімії полімерів. Осн. праці присвячені механізму утворення *колоїдних систем* і, особливо, фізико-хімії *високомолекулярних сполук*. К. показав, що розчини полімерів — термодинамічно оборотні системи. Досліджував закономірності фізико-мех. властивостей полімерних матеріалів. Це привело до знаходження ним ефективних способів структурно-хім. й фіз. модифікацій пластмас, каучуків і хім. волокон. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1962. Держ. премія СРСР, 1943, 1947, 1950, 1969.

КАРДА́ННА ПЕРЕДА́ЧА — пристрій, яким передають обертання від ведучого вала до веденого при розміщенні валів паралельно або під кутом один до одного. К. п. (мал.) складається з карданного вала і закріплених на його кінцях двох *карданних механізмів*. Застосовується гол. чин. в автомобілях, тракторах та ін. трансп. машинах, де передає крутний момент від *коробки передач* або роздавальної коробки до *головної передачі* ведучого моста. Названа за ім'ям Дж. *Кардано*.

КАРДА́ННИЙ МЕХАНІ́ЗМ — механізм, що забезпечує обертання двох валів, розміщених під змінним кутом. Розрізняють К. м. (мал.) жорсткі (вали обертаються внаслідок рухомого з'єднання ланок) і пружні (обертання валів зумовлюється пружними властивостями спец. елементів); синхронні (вали обертаються з постійною швидкістю) і асинхронні (обертання з нерівномірною швидкістю).

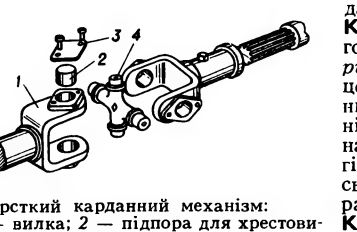

Жорсткий карданний механізм: *1* — вилка; *2* — підпора для хрестовини; *3* — кришка; *4* — хрестовина.

Є також К. м. з осьовим переміщенням валів. К. м. застосовують у *карданних передачах* трансп. машин, у *верстатах*, приладах тощо.

КАРДА́НО (Cardano) Джероламо [(Ієронімус), 24.IX 1501 або 1506, Павія — 21.IX 1576, Рим] — італ. філософ, лікар, математик. Займався переважно розробкою космологічних питань. У *натурфілософії* К. водночас з матеріалістичними тенденціями (першоосновою всього існуючого вважав матерію) були наявні елементи містики *неоплатонізму*. Праці К. зіграли велику роль у розвитку алгебри. З ім'ям К. пов'язана формула розв'язку *кубічного рівняння*. Він одним з перших в Європі допускав, що від'ємні числа можуть бути коренями рівняння, і вперше розв'язав задачу, що вимагала запровадження уявних чисел. У механіці К. вивчав питання передавання рухів, теорію важелів (див. *Карданна передача, Карданний механізм*).

КАРДА́Ш Василь Данилович (н. 10.VI 1912, Клечковське, провінція Саскачеван, Канада) — діяч укр. прогресивних організацій і робітничого руху в Канаді. Член Компартії Канади (КПК) з 1932. Член ЦК КПК 1943—59. В 1936—37 у складі *інтернаціональних бригад* брав участь у нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39. У 1941 — 58 — депутат провінціальн. парламенту Манітоби. Багато років був головою Нар. кооперативу в м. Вінніпезі. Не раз відвідував СРСР, зокрема 1954 в складі делегації *Товариства об'єднаних українських канадців* під час відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією. *В. Л. Чорний.*

КА́РДЕНАС — місто на Пн. Куби, у провінції Матансас. Порт на узбережжі Атлантичного ок. 55 тис. ж. (1970). Судноверф, підприємства харч. пром-сті (зокрема, виробн. цукру). Риболовна база. Вивіз цукру та хенекену (волокно з листя агави).

КА́РДЕНАС-І-ДЕЛЬ-РІ́О (Cárdenas y del Rio) Ласаро (21.V 1895, шт. Мічоакан — 19.X 1970, Мехіко) — держ. і політ. діяч Мексіки, генерал (1928). З 1913 брав участь у *Мексіканській революції 1910—17*. В 1934—40 — президент Мексіки. Виступав проти засилля англ. і амер. капіталу; 1937—38 уряд К. націоналізував частину залізниць та підприємств нафт. компаній, проводив агр. реформу. В 1943—45 — міністр нац. оборони. З 1949 — активний учасник *Руху прихильників миру*, з 1969 — почесний президент *Всесвітньої Ради Миру*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1955.

КАРДИНА́Л (від лат. cardinalis— головний) — найвищий (після *папи римського*) ранг в католицькій церк. ієрархії. К.—найближчі радники й помічники папи в управлінні церквою, зокрема центр. органами *Ватікану*. Становлять колегію К. Призначаються папою римським. З числа К. на *конклаві* обирається папа римський.

КАРДІО́ЇДА (від грец. καρδία — серце та εἶδος — вигляд) — плоска крива, описана довільною точкою *M кола* радіуса *r*, що котиться без ковзання по другому нерухомому колу такого ж радіуса (мал.). К. є епіциклоїдою (див. *Гіпоциклоїди та епіциклоїди*) і одним з *Паскаля завитків*. Рівняння К. в полярних *координатах*: $\rho = 2r(1 + \cos\varphi)$, в прямокутних: $(x^2 + y^2 - 2rx)^2 = 4r^2(x^2 + y^2)$. Довжина К. дорівнює 16 *r*, а обмежена нею площа — $6\pi r^2$.

В. Є. Михайленко.

КАРДІОЛО́ГІЇ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО - ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. Д. Стражеска — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. у Києві 1936. У складі ін-ту(1980)—10 відділів з 4 лабораторіями і консультативною поліклінікою. Ін-т є головним в УРСР з проблем кардіології та *Республіканським кардіологічним центром*.

КАРДІОЛО́ГІЇ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т

В. О. Каргін.

Л. Карденас-і-дель-Ріо.

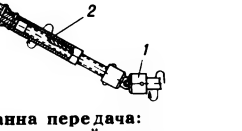

Карданна передача: *1* — карданний механізм; *2* — карданний вал.

Кардіоїда.

Дж. Кардуччі.

В різні роки існування тут були розроблені й дістали своє обгрунтування тромбогенна теорія походження інфаркту міокарда, інфекційно-алергічна теорія ревматизму, знайдено нові шляхи щодо з'ясування механізмів декомпенсації кровообігу та створено класифікацію цього стану тощо. Сучасна наукова тематика ін-ту підпорядкована вивченню проблем кардіології, зокрема патогенних механізмів атеросклерозу, хронічної ішемічної хвороби серця, інфаркту міокарда та реабілітації після його ускладненого перебігу, виявленню гемодинамічних варіантів гіпертонічної хвороби; розробляються нові методи профілактики і лікування цих хвороб, а також проводяться експериментальні дослідження в галузі кардіології. З ін-том пов'язана діяльність М. Д. *Стражеска,* В. Х. *Василенка,* О. І. *Смирнової-Замкової,* І. М. *Іщенка,* Д. Ф. *Чеботарьова,* А. Л. *Міхньова,* Ф. Я. *Примака,* Д. Н. Яновського, О. Л. Пхакадзе та ін.

М. К. Фуркало.

КАРДІОЛО́ГІЯ (від грец. *καρδία* — серце і *λόγος* — вчення) — галузь медицини, що вивчає анатомо-фізіологічні особливості та захворювання серцево-судинної системи, причини цих захворювань, розробляє заходи їх профілактики і методи лікування. Розвиток К. і виділення її в самостійну мед. дисципліну відноситься до 19—20 ст. Зародження К. пов'язане з працями Арістотеля, Гіппократа, Діоскоріда, Галена та Ібн-Сіни. Інтенсивне нагромадження знань з питань К. починається з 1628, після відкриття англ. вченим У. Гарвеєм *кровообігу.* В 1761 австр. лікар Л. Ауенбруггер відкрив новий метод дослідження внутр. органів — *перкусію.* Перші описи клінічних проявів грудної жаби, ревматизму, вад серця було зроблено в 17—19 ст. В 1768 англ. лікар У. Геберден описав клінічний перебіг грудної жаби. У працях франц. лікаря Ж. Буйо (1835) та рос.— Г. І. Сокольського (1836) висловлено думку про взаємозв'язок між ревматизмом і ураженням серця. Великий вплив на розвиток клінічної К. кін. 19 — поч. 20 ст. мали праці франц. лікарів А. Юшара, Н. Вакезі, англ.— Дж. Макензі, П. Дюроз'є, Т. Люїса, Дж. У. Пікерінга, амер.— У. Ослера, присвячені вивченню хвороб серця і судин. Удосконалення діагностики серцево-судинних захворювань пов'язане з винайденням франц. лікарем Р. Лаеннекомо 1816 *стетоскопа* і запровадженням в практику з 1819 методу *аускультації.* Франц. лікар П. Потен (1889) запропонував манометр для вимірювання артеріального *кров'яного тиску;* з 1896 з цією метою почали застосовувати сфігмометр італ. вченого С. Ріва-Роччі. М. С. Коротков (1905) запропонував звуковий метод визначення артеріального тиску. Основи сучас. уявлення про анатомо-фізіол. особливості серцевого м'яза та його провідникової системи заклали чес. фізіолог Я. Пуркинє (1839), нім. лікар В. Гіс (1893), нім. і япон. патологи Л. Ашофф і С. Тавара (1906), англ. вчені А. Кіс і М. Флек (1907). У 1903 голл. дослідник В. Ейнтховен уперше зареєстрував *біоелектричні потенціали* серця і записав їх у вигляді електрокардіограми. В 2-й пол. 19 ст. фізіологія досягла великих успіхів. Нім. фізіолог К. Людвіг і рос.— П. В. Овсянников відкрили судиноруховий центр у довгастому мозку; нім.— Е. Вебер та рос.— І. Ф. Ціон і І. П. Павлов з'ясували характер впливу центральної нервової системи на серце та судини. В цей же період було вивчено зв'язок між тиском крові в судинах, швидкістю кровотоку і фазами діяльності серця (вітчизн. патофізіолог А. Б. Фохт, нім. фізіолог К. Людвіг і англ.— Е. Старлінг). Основоположником вітчизн. К. як клінічної дисципліни є С. П. Боткін. Широко відомий його опис рефлекторної грудної жаби (*стенокардії*). Він установив діагностичне значення діастолічного (див. *Діастола*) і протодіастолічного шумів при стенозі (звуженні) лівого венозного отвору та аортальній недостатності. Рос. лікар Д. Д. Плетньов (1907) показав, що осн. причиною грудної жаби є спазм вінцевих судин серця. В 1912 вітчизн. вчені М. М. Анічков і С. С. Халатов висунули холестеринову теорію атеросклерозу. Розвиткові електрокардіографії сприяли дослідження рос. вчених О. П. Самойлова (1908), С. С. Стеріопуло, В. П. Зеленіна (1910), пізніше — Д. М. Гортеля, П. Є. Лукомського та ін. Визначна роль у формуванні функціонального напряму в К. належить рад. вченим О. О. Остроумову, І. П. Павлову, Г. Ф. Лангу, М. П. Кончаловському, М. Д. Стражеску, О. Л. Мясникову. Широке визнання здобула неврогенна концепція *гіпертонічної хвороби,* висунута Г. Ф. Лангом і розвинута О. Л. Мясниковим. Класифікація хвороб серцево-судинної системи Г. Ф. Ланга (1935), а також вчення про дистрофії міокарда й досі не втратили свого значення. На Україні традиції вітчизняної К. розвивав В. П. Образцов (розробив методику безпосередньої перкусії та аускультації серця, вивчив механізм ритму т. з. галопу серця). В. П. Образцов, М. Д. Стражеско і Ф. Г. Яновський є основоположниками київ. терапевтичної школи. В. П. Образцов і М. Д. Стражеско вперше (1909) діагностували за життя інфаркт міокарда і дали класичний опис його клініки. М. Д. Стражеско і В. Х. Василенко (1935) вивчили патогенез та розробили класифікацію серцево-судинної недостатності. Становлення рад. кардіохірургії пов'язане з іменами О. П. Герцена, І. І. Грекова, Ю. Ю. Джанелідзе, С. С. Брюхоненка та ін. Великий внесок у розробку й здійснення численних операцій при вадах серця, коронарній хворобі, *аневризмі* серця внесли радянські кардіохірурги О. М. Бакулєв, П. А. Купріянов, О. О. Вишневський, Б. В. Петровський, Г. М. Соловйов, В. І. Шумаков, В. І. Бураковський, в т. ч. укр.— М. М. Амосов, О. О. Шалімов, М. В. Даниленко та ін. Знаменним явищем в кардіохірургії стала пересадка серця, яку вперше здійснив кейптаунський хірург К. Барнард (1967). Важливими проблемами сучас. К. є вивчення атеросклерозу, ішемічної хвороби серця, ревматизму, серцево-судинної недостатності та аритмії. Значних успіхів у розробці цих проблем досягнуто завдяки дослідженням О. Л. Мясникова, П. Є. Лукомського, Є. М. Тареєва, Є. І. Чазова, М. С. Вовсі, А. І. Нестерова, Й. А. Кассирського, Б. Є. Вотчала, І. К. Шхвацабая, В. С. Гасиліна та ін. Вагомий внесок у розвиток рад. К. зробили укр. вчені О. О. Богомолець, М. М. Губергріц, М. О. Ясиновський, Д. Ф. Чеботарьов, А. Л. Михньов, В. С. Нестеров, Л. Т. Малая, Ф. Я. Примак, М. С. Заноздра, О. Й. Грицюк, Н. А. Гватуа, І. І. Крижанівська, В. М. Дзяк, О. А. П'ятак, І. М. Ганджа, І. І. Сахарчук, І. К. Следзевська, Л. Й. Алейникова, Б. М. Щепотін та ін. Важливу роль у розвитку К. в СРСР відіграють всесоюзне і республіканські т-ва кардіологів, зокрема на Україні — Укр. респ. т-во кардіологів, та з'їзди, а також мед. журнали — «Кардиология» (Москва) та багато ін. (див. також *Медичні журнали* на Україні). Лікувально-профілактичну допомогу населенню надають у кардіологічних відділеннях лікарень та кардіологічних кабінетах поліклінік. У Москві організовано Всесоюзний кардіологічний наук. центр АМН СРСР (1977), який вперше в нашій країні розробив державну програму наук. досліджень з К. на 1978—85. У Києві в 1977 на базі *Кардіології українського науково-дослідного інституту* ім. М. Д. Стражеска створено *Республіканський кардіологічний центр.*

Літ.: Стражеско Н. Д. Избранные труды, т. 1—2. К., 1955—56; Развитие кардиологии в СССР в 1971—1975 годах. М., 1977; Ястреб Н. И. Развитие терапии в Украинской ССР. К., 1978.

М. К. Фуркало.

КАРДІОСКЛЕРО́З (від грец. *καρδία* — серце і *σκλεροσ*) — патологічний стан серцевого м'яза, спричинюваний дифузним або вогнищевим розростанням *сполучної тканини* та її рубцюванням. Розрізняють К. атеросклеротичний, причиною якого є атеросклеротичні ураження судин серця (сюди належить і післяінфарктний К.), та міокардичний, що зумовлюється запаленням серцевого м'яза. Ознаки К.: збільшення розмірів серця, порушення функції скорочення серцевого м'яза, *аритмії серця* тощо. Атеросклеротичний К. часто супроводиться *стенокардією.* Характерні зміни електрокардіограми. Лікування: при атеросклеротичному К. спрямоване на боротьбу з *атеросклерозом* і порушеннями кровообігу в вінцевих артеріях серця, при міокардичному К.— з вогнищами запалення в серцевому м'язі; в обох випадках — на усунення серцевої недостатності.

О. Й. Грицюк.

КАРДІОСПА́ЗМ (від грец. *καρδία,* тут — вхід шлунка і *спазм*) — погіршення прохідності нижньої частини *стравоходу* внаслідок спазму. Виникає в зв'язку з нервово-м'язовими порушеннями. Супроводиться періодичним утруд-

ненням проходження їжі (що спричинює розширення стравоходу над місцем його звуження), загрудинним болем, *відрижкою*.
Лікування консервативне (регулювання режиму харчування; антиспазматичні й заспокійливі засоби) та хірургічне.
О. Й. Грицюк.

КАРДІ́СЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1661 — договір, укладений між Росією і Швецією 21.VI (1.VII) в містечку Кардісі побл. Дерпта (Тарту). Завершив рос.-шведську війну 1656—58. Укладення К. м. д. Росією було викликане її прагненням вивільнити військ. сили для продовження війни проти шляхет. Польщі за Україну і Білорусію. За К. м. д. Росія повернула Швеції естляндські та ліфляндські міста, що відійшли до Росії за Валієсарським перемир'ям 1658. Був відновлений кордон, встановлений *Столбовським миром 1617*. Швеція зобов'язалася не підтримувати Польщу у війні проти Росії.

КА́РДІУМ — рід двостулкових молюсків. Те саме, що й *серцевидка*.

КА́РДІФФ — місто у Великобританії, в графстві Саут-Гламорган, головне місто *Уельсу*. Порт на узбережжі Брістольської зат., в гирлі р. Тафф, вузол з-ць і автошляхів. 278,2 тис. ж. (1971). Розвинуті чорна металургія та машинобудування (у т. ч. судноремонт). Підприємства поліграф. та харч. пром-сті. Ун-т (засн. 1893), Національна бібліотека Уельсу, Національний музей Уельсу, Уельський народний музей. Архітектурні пам'ятки 11—15 ст.

КАРДО́ВСЬКИЙ Дмитро Миколайович [24.VIII (5.IX) 1866, с. Осурово, тепер у складі Переславля-Залеського Яросл. обл. — 9.II 1943, Переславль-Залеський]—рос. рад. художник і педагог, дійсний член петерб. АМ (з 1911), засл. діяч мист. РРФСР (з 1929). В 1892—96, 1900—02 навчався в петерб. АМ у П. *Чистякова* і І. *Рєпіна*. Автор ілюстрацій до книжок: «Каштанка» А. Чехова (1903), «Лихо з розуму» О. Грибоєдова (1907—12), «Російські жінки» М. Некрасова, «Ревізор» М. Гоголя, «Петро I» О. Толстого та ін. Відомий також як театральний художник.

КАРДУ́ЧЧІ (Carducci) Джозуе (27.VII 1835, Вальдікастелло — 16.II 1907, Болонья) — італ. поет і літературознавець. Рання творчість К. пройнята ідеалами *Рисорджименто* (збірки «Юнацькі вірші», 1860; «Легкий тягар», 1867). Ряд поезій присвятив Дж. *Гарібальді*. У зб. «Ямби й еподи» (1867—79) К. висловив глибоке розчарування бурж. ладом в об'єднаній Італії. У зб. «Нові вірші» (1887) поєднуються класицизм з романтичними й реалістичними тенденціями. Історико-літ. праці К. присвячені гол. чином італ. л-рі пізнього середньовіччя й Відродження. К. присвятив вірш укр. співачці С. Крушельницькій. Укр. мовою вірші К. перекладали П. Грабовський, В. Щурат. Нобелівська премія, 1906.
Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1958.
Д. С. Наливайко.

КАРЕ́ЛИ (самоназва — кар'яла)— народ, який живе переважно в Карельській АРСР, а також у Калінінській («тверські», або «верхньоволзькі», К.), Новгородській, Ленінградській, Ярославській та ін. областях РРФСР. Заг. чисельність в СРСР — 138 тис. чол. (1979, перепис), з них в Карел. АРСР — 84 тис. чол. Живуть також у Фінляндії. Мова — карельська, фінно-угорської сім'ї. Віруючі К.— православні. Предки К. спочатку жили у Прибалтиці, а потім розселилися в Пн. Приладожжі, де з ними змішалася частина *вепсів*. Карел. народність, на формування якої постійно впливали росіяни, склалася в 15 ст. Осн. заняттям у минулому було землеробство, підсобним — скотарство, лісові промисли, мисливство. За роки Рад. влади в житті К. відбулися докорінні зміни. К. здобули нац. автономію. Значного розвитку досягли колгоспне с. г., пром-сть, культура, зросла нац. інтелігенція. Про історію, економіку і культуру К. див. *Карельська АРСР*.
Літ.: Тароева Р. Ф. Материальная культура карел (Карельская АССР). М.—Л., 1965.

КАРЕ́ЛЬСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Карелія — в складі РРФСР. Утворена 25.VII 1923. Розташована на Пн. Зх. Європ. частини СРСР. На Пд. омивається Ладозьким і Онезьким озерами, на Пн. Сх.— Білим м. На Зх. межує з Фінляндією. В республіці — 17 районів, 12 міст, 45 с-щ міськ. типу.

Природа. Поверхня К.— переважно погорбована рівнина зі слідами льодовикової діяльності (моренні пасма, озерні улоговини тощо). На Зх. і Пн. Зх. — Зх.-Карельська височина (вис. до 417 м), хр. Манселькя (вис. до 578 м, г. Нуорунен). Низовини займають невеликі площі вздовж мор. і озерних узбереж.
Корисні копалини: залізна руда, кварцити, титанова руда, кіаніт, сірчаний колчедан, слюда, мармур, граніти, діабази та ін. буд. матеріали, торф. Клімат перехідний від морського до континентального, з тривалою м'якою зимою і коротким прохолодним літом. Пересічна т-ра січня від —8 до —12° (мінімальна до —40°), липня — від +14 до +16° (максимальна +38°). Опадів 450—550 мм на рік. К.— край річок і озер. На тер. республіки налічується понад 23 тис. річок заг. довж. бл. 75 тис. км; річки повноводні, багаті на гідроенергію. Озер понад 61 тис., найбільші — *Ладозьке озеро* і *Онезьке озеро* на Пд. республіки, а також Вигозеро, Сегозеро, Топозеро, Пяозеро, Куйто. Грунти переважно підзолисті, підзолисто-глейові, торфово-болотні, на Пд.— типу чорноземів. Понад 47% тер. К. вкрито лісами (сосна, ялина, карельська береза, осика), бл. 18% площі — болота. На тер. К.— заповідник у районі водоспаду *Ківач*.

Населення. Корінне населення — *карели*. Живуть також росіяни, білоруси, українці, фінни, вепси та ін. Пересічна густота населення — 4,2 чол. на 1 км² (1979). Міське нас. становить 78% (1979). Найбільші міста: *Петрозаводськ*, Сортавала.

Історія. Тер. К. заселялася з часів *мезоліту* — з кін. 10 — поч. 9-го тис. до н. е. В кін. 1 — на поч. 2-го тис. н. е. тут жили карели, *вепси* й *саами*, на Пн. і Сх. від Онезького оз. та на узбережжі Білого м.— *слов'яни*. В 9 — на поч. 12 ст. тер. К. входила до складу *Київської Русі*, а після її розпаду — до *Новгородської феодальної республіки*. В серед. 13 ст. шведи захопили частину К., спорудивши тут (1293) фортецю *Виборг*. У 1478 осн. частина К. увійшла до складу Рос. д-ви. Карел. народність в основному склалася в 12—15 ст. За *Столбовським ми-*

Петрозаводськ. Площа Ю. О. Гагаріна.

КАРЕЛЬСЬКА АРСР

Площа — 172,4 тис. км²
Населення — 736 тис. чол. (1979, перепис)
Столиця — м. Петрозаводськ

КАРЕЛЬСЬКА АРСР

Ладозьке озеро.

ВИРОБНИЦТВО ПАПЕРУ
(тис.т)

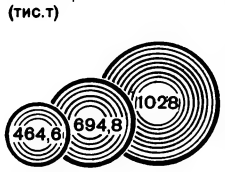

1965 1970 1978

Л. Ф. Ланкінен. Комсомолка 30-х років. Бронза. 1967.

ром 1617 Росія змушена була залишити за Швецією Карел. перешийок (повернуто Росії за *Ништадтським мирним договором 1721*). На поч. 18 ст., насамперед у зв'язку з *Північною війною 1700—21*, в К. значного розвитку набула держ. гірничозаводська пром-сть. Більшість сільс. населення К. становили *чорносошні селяни* та (до 60-х рр. 18 ст.) феодально залежні від монастирів. Особливо нестерпної експлуатації зазнавали *приписні селяни*; вони не раз виступали проти гнобителів (зокрема, 1769—71). Після скасування *кріпосного права* (1861) в К. розвивалася капіталістична пром-сть, гол. чин. лісопильна. В період революції 1905—07 відбулися виступи робітників у Петрозаводську і на лісопильнях Біломор'я. Навесні 1906 створено с.-д. групу в Петрозаводську (з 1907 — к-т РСДРП). Рад. владу в К. встановлено в листопаді 1917 — березні 1918. Навесні — влітку 1918 почалась окупація К. інтервентами — білофінами і англо-франко-амер. військами, яка тривала до лютого — березня 1920. 8.VI 1920 у складі РРФСР було створено авт. область — Карел. трудову комуну, перетворену 25.VII 1923 на Кар. АРСР. За роки довоєнних п'ятирічок у результаті індустріалізації пром-сті, колективізації с. х., здійснення культур. революції К. стала одним з високорозвинутих районів країни. Після *радянсько-фінляндської війни 1939—40* Кар. АРСР 31.III 1940 було перетворено на Карело-Фінську РСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 більшу частину тер. К. окупували нім.-фашист. та білофінські війська. Тисячі уродженців К. за бойові й трудові подвиги в роки війни нагороджено орденами й медалями, 26 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. Н. Омеліна — за форсування Дніпра. 16.VI 1956 Карело-Фінську РСР перетворено на Кар. АРСР. Її нагороджено орденами Леніна (1965), Жовтневої Революції (1970), Дружби народів (1972). *М. М. Власова.*

Народне господарство. Провідне місце в пром-сті К. посідають лісова, деревообр. і целюлозно-паперова галузі, які визначають спеціалізацію республіки в єдиному нар.-госп. комплексі СРСР. Підприємства цих галузей виробляють пиломатеріали, фанеру, стандартні будинки, лижі, деревноволокнисті плити, целюлозу, картон, папір, у т. ч. газетний (Петрозаводськ, Бєломорськ, Медвеж'єгорськ, Сегежа, Кондопога). Швидко розвиваються машинобудування й металообробка: трелювальні трактори, машини і обладнання для целюлозно-паперової та хім. пром-сті, деревообр. верстати, судна, прилади тощо (Петрозаводськ).

Кольорова металургія в республіці представлена Надвоїцьким алюмінієвим заводом. На базі будівельних матеріалів та ін. мінеральної сировини розвивається гірничодобувна і каменеобр. пром-сть. На Костомукшському залізорудному родовищі будується (1980) великий гірничо-збагачувальний комбінат. Харч. пром-сть представлена рибною, м'ясомол., хлібопекарською та ін. галузями, легка — трикотажною, швейною і взуттєвою. Розвинуті художні промисли. Основу енерг. г-ва К. становлять ГЕС і Петрозаводська ТЕЦ.

С. г. спеціалізується гол. чин. на молочному тваринництві, птахівництві, виробн. картоплі. В 1978 в республіці було 9 риболовецьких колгоспів і 60 радгоспів. Посівна площа під усіма с.-г. культурами становила 75 тис. га. Поголів'я (тис., 1978): великої рогатої худоби — 108, свиней — 55, овець і кіз — 59. Розвинуті рибальство, хутрове звірівництво (бл. 20% хутра в РРФСР). К.— один з центрів туризму. З-ць — понад 2 тис. км. Гол. залізнична магістраль — Мурманськ — Петрозаводськ — Ленінград. Найважливіші водні шляхи: Біле м., Онезьке і Ладозьке озера та *Біломорсько-Балтійський канал*. Використовується автомоб. і авіац. транспорт. Осн. курорти: Медвежа Гора, Марціальні Води, Сортавала.

О. С. Ревайкін.

На Сегежському целюлозно-паперовому комбінаті.

На заводі важкого папероробного машинобудування в Петрозаводську.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на тер. Кар. АРСР у початкових школах навчалося 16 тис. учнів; вузів не було. В 1978/79 навч. р. у 349 загальноосв. школах усіх видів налічувалося 102,3 тис. учнів, у 15 серед. спец. навч. закладах — 15,8 тис., в 14 серед. профес.-тех. уч-щах — 5,4 тис. учнів; у *Петрозаводському університеті* й філіалі Ленінгр. консерваторії — понад 10 тис. студентів. Працюють *Карельський філіал АН СРСР*, н.-д. ін-т лісової пром-сті, Північний н.-д. ін-т рибного г-ва, наук.-виробниче об'єднання «Целюлозмаш» та ін. н.-д. установи. В республіці — 538 масових б-к (7,3 млн. одиниць зберігання), 489 клубних закладів, 555 кіноустановок з платним показом, 4 профес. і 10 нар. театрів, філармонія, 7 музеїв (карел. краєзнавчий і образотворчого мистецтва — в Петрозаводську, істор.-архіт. музей-заповідник *Кижі* та ін.). У 1977 в республіці виходило 28 газет разовим тиражем 269 тис. прим. Респ. газети — «Неувосто Кар'яла» («Радянська Карелія», фін. мовою), «Ленинская правда» і «Комсомолец»; журнали — «Пуналіппу» («Червоний прапор», фін. мовою) та «Север». Респ. радіомовлення й телебачення ведуть передачі фін. і рос. мовами. Телецентр — у Петрозаводську.

Карел. л-ра виникла після Великої Жовтн. соціалістич. революції на основі фольклорних традицій фін. і рос. л-р. Здавна розвивалась усна нар. творчість. Відомий епос карел. і фін. народів — «*Калевала*». Співці *рунів* 19 ст.— А. Пертунен, А. Малінен. Записано кращі зразки нар. поезії від оповідачів Т. Рябініна, І. Федосової. Розвиток л-ри К. почався в роки перших революц. перетворень у краї. В її становленні поряд з місцевими брали участь російські письменники (В. Кетлінська, Г. Фіш та інші), а також фінські, які емігрували до СРСР після 1918 (Я. *Віртанен*, О. Йогансон, Е. Паррас, С. Мякеля та ін.). Карел. л-ра проймалася пафосом революції і громадян. війни (поезія А. Мєтьолкіна, Ф. Чумбарова-Лучинського). У 30-і рр. в л-ру прийшли С. Норін, Т. *Гуттарі*, Х. Тіхля, В. Чехов та ін. У роки Рад. влади починають літ. діяльність письменники А. Тімонен, М. Яккола, Я. Ругоєв, П. Пертту, О. Ліневський, У. Вікстрем, Д. Гусаров, Ф. Трофімов. Значний вклад у розвиток карел. л-ри внесли поети Б. Шмідт, В. Морозов, М. Тарасов, Т. Сумманен, Ю. Линник та ін. Відомі нар. співці — М. Коргуєв, Ф. Конашков, Ф. Бикова, М. Ремшу, А. Пашкова. Окремими книгами видано переклади творів Т. Шевченка, О. Корнійчука, Я. Галана, М. Стельмаха та ін. Спілка письменників з 1934.

На тер. К. збереглися унікальні пам'ятки *дерев'яної архітектури* різних типів. Серед них: клітські рублені церкви (Лазарівська церква з Муромського монастиря, кін. 14 ст., тепер — у музеї-заповіднику Кижі); численні шатрові (Успенська церква в Кондопозі, 1774) й кубуваті, увінчані однією або кількома маківками храми (Успенський собор у Кемі, 1711—17; церкви — 22-верха Преображенська.

Т. Г. Юфа. Ляммінкайнен у Пох'єлі. За мотивами карело-фінського епосу «Калевала». Гуаш, акварель. 1963.

До ст. **Карпати Українські.**

Ф. Ф. Манайло. Осінь. 1958. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

А. М. Кашшай. Перевал. 1954. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

До ст. **Карпати Українські.**

1. Панорама Чорногори.
2. Озеро Синевир.
3. Ріка Тиса.
4. Покутсько-Буковинські Карпати.
5. Форельний розплідник.
6. Карпати взимку.
7. Краєвид у Бескидах.
8. Відслонення флішу.
9. Турбаза в Карпатах.
10. Отара овець на полонині.

1714, і 9-верха Покровська, 1764, церкви погосту Кижі). Кам. буд-во почалося з 18 ст. Розвивалися міста: Петрозаводськ, Олонець, Кем, Пудож та ін. Пам'ятка архітектури *класицизму* 18—19 ст.— ансамбль кол. Круглої площі (тепер пл. Леніна) в Петрозаводську (1775, арх. Є. Назаров, перебудови 1787—89 і 1839). За рад. часу реконструйовано старі (Петрозаводськ, Олонець, Кем та ін.), виросли нові (Бєломорськ, Сегежа)

Б. М. Поморцев. Топляться лазні. 1968.

міста, споруджено багато адм., громад. і житл. будівель (Будинок зв'язку, 1950, арх. О. Андрєєв; Рос. драм. театр Кар. АРСР, 1953—55, арх. С. Бродський, скульптор С. Коненков; Фінський драм. театр, 1965, арх. С. Бродський, усі—в Петрозаводську). На узбережжі Білого моря й Онезького озера з часів *неоліту* та *бронзового віку* збереглися наскельні зображення сцен полювання, тварин; кераміка, вироби з рогу. В 14—15 ст. поширився іконопис, близький до давньоруського («Апостол Петро», ікона 14 ст.), з 16 ст. у ньому з'явилися місцеві риси («Вогненне сходження пророка Іллі», 16 ст.). У 20 ст. розвинувся світський живопис (художники В. Попов, Д. Єршов та ін.). У післявоєнний час набули розвитку пейзажний жанр (С. Юнтунен, Б. Поморцев), портрет (Г. Стронк, Ф. Ніємінен), графіка (З. Львович, С. Грязєв, В. Тервінський) і скульптура (Л. та Г. Ланкінени, Е. Акулов). Декоративно-ужиткове мистецтво представлене різьбленням на дереві, декоративним розписом. У 1919 організовано художню школу.

У дореволюц. К. муз. мист. існувало лише в усній традиції (карел., фін., вепські та поморські пісні). Найдавнішим різновидом карел. нар.-пісенної культури є епічні пісні-руни, які супроводилися грою на *кантеле*. Муз. інструменти: йоухіко та вірсиканель (смичкові), берестяний пастушачий ріжок. Профес. музика розвинулася за рад. часу (композитори К. Раутіо, Л. Йоусінен, Л. Теплицький, Г.Р.Сінісало, Р.Пергамент). Серед композиторів молодшого покоління — С. Леончик, Е. Патлаєнко, П. Козинський, І. Вавилов. Відомі виконавці: співаки — нар. арт. РРФСР С. Рікка, засл. арт. РРФСР І. Гридчина, засл. арт. Кар. АРСР З. Петченко; диригент нар. арт. Кар. АРСР І. Шерман та ін. У республіці працюють: Муз. театр Кар. АРСР, філармонія, симф. оркестр Карел. радіо і телебачення, Держ. ансамбль пісні і танцю Кар. АРСР «Кантеле», філіал Ленінгр. консерваторії, Петрозаводське муз. уч-ще, 17 муз. шкіл.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції в Карелії не було нац. театру. В 1918—20 діяв рос. Нар. театр драми. В 1923 створено нац. Фінський драм. театр, у репертуарі якого — твори фін., рос. та зх.-європ. класики, рад. авторів. В 1929 почав працювати Театр рос. драми, перетворений 1955 на Муз.-драматичний, а 1970 — на Рос. драм. театр Кар. АРСР. З 1935 в Петрозаводську діє Театр ляльок. Серед театр. діячів Кар. АРСР — нар. арт. СРСР Є. Томберг, нар. арт. РРФСР Д. Карпова, Т. Ланкінен, Т. Ромпайнен, Ю. Хумппі.

З. М. Кузьміна (література).

Літ.: Очерки истории Карельской организации КПСС. Петрозаводск, 1974; Очерки истории Карелии, т. 1—2. Петрозаводск, 1957—64; История, археология, этнография Карелии. Библиографический указатель советской литературы за 1917—1965 гг. Петрозаводск, 1967; Июдин И. М., Кривченок И. Е. Карельская АССР. Цифры и факты. Петрозаводск, 1977; Очерк истории советской литературы Карелии. Петрозаводск, 1969; Карху Э. Г. В краю «Калевалы» (Критический очерк о современной литературе Карелии). М., 1974; Летопись литературной жизни Карелии (1917—1971), [в. 1 — 3]. Петрозаводск, 1963—74; Опоповников А. В. Памятники деревянного зодчества Карело-Финской ССР. М., 1955; Плотников В. Изобразительное искусство Советской Карелии. Л., 1961; Лапчинский Г. И. Музыка Советской Карелии. Петрозаводск, 1970; Смирнов П. Я. Воспоминания о театре. Петрозаводск, 1960.

КАРЕ́ЛЬСЬКА БЕРЕ́ЗА (Betula verrucosa f. carelica) — особлива форма берези бородавчастої, яка відзначається напливами, або капами, що утворюються в нижній частині її стовбура. Деревина К. б. дуже тверда, не розтріскується, завдяки завилькуватому розташуванню волокон і трахеїд має гарну текстуру; є прекрасним матеріалом для виготовлення меблів, художніх виробів тощо. В СРСР К. б. зустрічається в Карелії, Прибалтиці, БРСР та в окремих пн. областях РРФСР.

КАРЕ́ЛЬСЬКА МО́ВА — мова *карелів*. Належить до прибалтійсько-фінської групи *фінно-угорських мов*. Говорить нею в СРСР бл. 77 тис. чол. (1979, перепис). У К. м. є діалекти: власне карельський, лівіківський, або олонецький, і людиківський. Осн. риси: протиставлення коротких і довгих голосних, наявність *дифтонгів, сингармонізм,* чергування ступенів приголосних, граматична будова аглютинативна, вживання прийменників і післяйменників. Збереглася багата нар. творчість (карело-фін. епос «*Калевала*» та ін.). З серед. 20 ст. карели використовують рос. і фін. графіку. Про л-ру К. м. див. *Карельська АРСР,* розділ Культура.

КАРЕ́ЛЬСЬКИЙ ПЕРЕШИ́ЙОК — перешийок між Фінською затокою (на Зх.) та Ладозьким оз. (на Сх.), у межах Ленінградської обл. РРФСР. Являє собою плескату рівнину з окремими пасмами горбів заввишки до 173 м (Лемболовська височина). Поширені болота, багато озер (Вуокса, Комсомольське). Хвойні й листяні ліси. На узбережжі Фінської затоки — курорти (Сестрорєцьк, Зеленогорськ). Туризм. На К. п. багато істор. пам'яток (фортеці Корела, Тіверськ, 13 ст.; Виборг, 14—18 ст.). У с-щі Куоккала (тепер смт Рєпіно) 1902—30 жив І. Ю. *Рєпін*. У 1906—07 і 1917 на К. п. не раз бував В. І. Ленін. Є будинки-музеї В. І. Леніна у Виборзі, Ільїчові; пам'ятники-музеї — «Сарай» і «Курінь» (на березі оз. Сестрорєцький Розлив, поблизу м. Сестрорєцька). Меморіали на місцях боїв під час Великої Вітчизн. війни.

КАРЕ́ЛЬСЬКИЙ ФІЛІА́Л АН СРСР. Створено 1949 у Петрозаводську на основі Карело-Фінської н.-д. бази АН СРСР (засн. 1946). У 1949 — 56 — Карело-Фінський філіал АН СРСР. До складу філіалу входять (1979): Ін-т біології, Ін-т лісу, Ін-т геології, Ін-т мови, л-ри й історії, Відділ економіки, Відділ математичних методів автоматизації наукових досліджень і проектування.

В. М. Пелих.

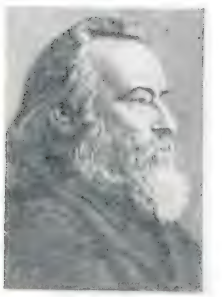

М. І. Карєєв.

КАРЕ́НИ — народ, основне населення Каренської національної області (*Бірма*). Живуть також в ін. районах Бірми і Таїланду. Заг. чисельність — 2,8 млн. чол. (1975, перепис). Мова К. належить до тібето-бірманської групи китайсько-тібетської мовної сім'ї. За релігією віруючі К.— переважно буддисти, частина К.— християни (зокрема, баптисти); є також анімісти (див. *Анімізм*). Осн. заняття К.— землеробство (вирощують рис, бобові, бавовну, тютюн, фрукти і овочі), тваринництво, рибальство, ремесла; частина К. працює в промисловості.

КАРЕ́ТТА СПРА́ВЖНЯ — тварина род. морських черепах. Те саме, що й *бісса*.

КАРЄ́ЄВ Микола Іванович [24.XI (6.XII) 1850, Москва — 18.II 1931, Ленінград]— рос. історик, чл.-кор. Рос. АН (з 1910), почесний член АН СРСР (з 1929). Закінчив Моск. ун-т (1873). Професор Варшавського (1879—84), згодом Петерб. ун-тів. Належав до лібералів. З 90-х рр. виступав проти марксизму, ототожнюючи його з *економічним матеріалізмом*. Під час революції 1905—07 став кадетом, був обраний членом 1-ї Держ. думи. Вивчав історію Великої франц. революції. Його працю «Селяни і селянське питання у Франції в останній чверті XVIII ст.» (1879) високо оцінили К. Маркс і Ф. Енгельс (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 34, с. 279; т. 37, с. 117).

КАР'Є́Р (франц. carrière — каменоломня) — 1) Гірниче підприємство по видобуванню корисних копалин відкритим способом — безпосередньо на поверхні землі. В К. видобувають вугілля, залізну руду, буд. каміння, дорогоцінне і кольорове каміння тощо (див. *Відкрита розробка родовищ* корисних копалин). К. на розсипних родовищах і вугільні К. наз. також р о з р і з а м и. 2) Гірничі виробки, що утворилися під час відкритої розробки родовищ корисних копалин. Глибина таких виробок від кількох десятків до 300 м і більше.

КАР'Є́Р (франц. carrière, від італ. carrièra — біг) — біг коня з гра-

Каріатида портика Кор храму Ерехтейон на Афінському акрополі.

ничною швидкістю; різновид галопу (див. *Алюри*).

КАРИ́БИ (неправильно — караїби) — група індіанських племен Пд. Америки. Живуть переважно в зоні тропічних лісів і саван на Пн. від р. Амазонки (у Венесуелі, Колумбії, Бразілії, Гондурасі та ін. країнах). Говорять карибськими мовами, що становлять окрему мовну сім'ю. До поч. 20 ст. внаслідок масового винищення іспі. і португ. колонізаторами чисельність К. значно зменшилася. За приблизними даними, вона становить бл. 100—150 тис. чол. Релігія — племінні культи. Осн. заняття К.— землеробство, рибальство, мисливство, ремесла.

КАРИ́БСЬКА КРИ́ЗА 1962. Виникла в результаті агресивних дій США Після перемоги *Кубинської революції* 1959 США вдалися до економічної блокади Куби, бомбардування міст; у квітні 1961 організували вторгнення найманців поблизу *Плая-Хірон*; добилися виключення Куби з *Організації американських держав* (лютий 1962; див. *Гаванські декларації 1960, 1962*), порушували її повітр. і мор. простір. У зв'язку з явною загрозою інтервенції США уряд Куби уклав з урядом СРСР угоду про розміщення на Кубі стратегічної зброї. В жовтні 1962 США встановили військ.-мор. блокаду Куби і почали підготовку до вторгнення. 24.X Рад. уряд звернувся до народів світу з Заявою, в якій засудив агресивні дії уряду США; водночас було прийнято рішення про проведення в СРСР заходів воєнного характеру. В кін. жовтня — листопаді проходили рад.-амер. переговори про врегулювання К. к. за участю представників Куби і Генерального секретаря ООН. Рад. стратегічну зброю було вивезено з Куби, а США зняли блокаду з о-ва, відмінили мобілізацію, підтвердили гарантії про ненапад на Кубу.

КАРИ́БСЬКЕ МО́РЕ — частина Атлантичного ок. між Центр. і Пд. Америкою, Великими та Малими Антільськими о-вами. Панамським каналом сполучається з Тихим ок. Пл. 2777 тис. км², глиб. до 7680 м. Підводними хребтами розділене на кілька западин. Т-ра води на поверхні +25, +28°, солоність 36,0‰. Зі Сх. на Зх. проходить Карибська течія. У К. м. живуть акули, летючі риби, мор. черепахи та ін. Багато *ендеміків*. К. м. має велике екон. і стратегічне значення. Через нього проходить найкоротший мор. шлях, що з'єднує порти Атлантичного і Тихого океанів. Головні порти: Сантьяго-де-Куба (Куба), Маракайбо і Ла-Гуайра (Венесуела), Картахена (Колумбія), Колон (Панама) та інші.

КАРИ́БСЬКЕ СПІВТОВАРИ́СТВО, Карибський спільний ринок — регіональне торговельно-екон. об'єднання країн Карибського басейну. Виникло на базі Карибської асоціації вільної торгівлі (засн. 1968). К. с. створене 1973 на підставі угоди, яку підписали Барбадос, Гайана, Трінідад і Тобаго та Ямайка. З 1974 приєдналися Беліз, Гренада, Домініка, Монтсеррат, Сент-Вінсент, Сент-Люсія, Антігуа і Федерація Сент-Крістофер (Сент-Кіттс) — Невіс-Ангілья. Мета К. с.— зміцнення екон. зв'язків між країнами-членами, розвиток їхньої економіки і досягнення більш високого ступеня екон. незалежності; координація зовн. політики; розширення співробітництва в соціальній, наук. і культур. галузях. Розвиток К. с. здійснюється в умовах соціально-екон. та політ. розбіжностей між його учасниками, загострення суперечностей між англ. та амер. капіталом, який прагне проникнути у нові галузі економіки країн співтовариства. Керівні органи К. с.— Конференція глав урядів і Рада спільного ринку.

С. І. Соколенко.

КАРИ́БСЬКИЙ БАНК РО́ЗВИТКУ — спеціалізований орган співробітництва країн Карибського басейну. Засн. на підставі угоди від 18.X 1969. Учасниками К. б. р. є 12 країн — членів *Карибського співтовариства*, а також Багамські Острови, Канада, Великобританія та її володіння — Віргінські та Кайман о-ви, о-ви Теркс і Кайкос. З 1972 членами К. б. р. стали Венесуела й Колумбія. Офіц. мета банку — сприяти екон. і соціальному розвиткові країн-членів, подавати їм тех. допомогу та ін. Осн. кредитним джерелом у рамках К. б. р. виступає Спец. фонд розвитку, створений США, Канадою, Великобританією та Венесуелою. Позики надаються тим галузям, у розвитку яких заінтересований монополістичний капітал. Керівні органи — Рада керуючих і Виконавча рада; місцеперебування — Бріджтаун (Барбадос).

С. І. Соколенко.

КАРИ́ЖИНСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1906 — виступ селян с. Карижина (тепер Віньковецького р-ну Хмельницької обл.) проти поміщицької сваволі. Безпосереднім приводом до заворушення була відмова поміщика задовольнити вимогу селян підвищити їм платню. 6 (19).VII селяни припинили роботу в маєтку. Поміщик викликав до Карижина стражників і драгунів. 8 (21).VII селяни (200 чол.) вчинили опір карального загону. Внаслідок сутички 5 селян було вбито і 8 поранено. 18 учасників К. з. було заарештовано.

КАРИКАТУ́РА (італ. caricatura, від caricare — перебільшувати) — галузь *графіки*, в якій за допомогою засобів перебільшення, надмірного акцентування певних рис образу досягається викривальний, комічний або гумористичний ефект. Як правило, К. супроводить текст викривального змісту. Елементи К. були вже в давньоєгип. зображеннях, вазописі Старод. Греції, фресках античного Риму, япон. та інд. мініатюрах. В Європі широкий розвиток К. почався за доби *Відродження* в зв'язку з критикою феод. системи. Піднесення мист. політ. К. викликали такі події, як Селянська війна в Німеччині 1524—26, бурж. революції 16—18 ст. в Нідерландах. Англії, Франції, Вітчизн. війна 1812 в Росії проти Наполеона I. В цій галузі працювали Г. *Гольбейн* Молодший (Німеччина), П. *Брейгель* Старший (Нідерланди), Ж. *Калло*, О. *Дом'є*, П. *Гаварні* (Франція), У. *Гогарт* і Дж. Гілрей (Англія), Ф. *Гойя* (Іспанія), М. *Алеш* (Чехія), О. *Венеціанов*, І. Теребенєв, П. *Федотов*, П. *Боклевський* (Росія). Мистецтво рад. К. розвивається на кращих вітчизн. і зарубіжних традиціях. К. — гостра зброя в боротьбі проти реакційних, антигуманних явищ. Серед відомих майстрів К.— В. *Маяковський*, В. *Дені*, Д. *Моор*, М. Черемних, Б. *Єфімов*, *Кукринікси*, А. Волков, Л. *Гудіашвілі*, С. Степанян, Я. Ензен та інші.

Карикатура. 1. Карикатура на папство. 1545. Німеччина. 2. П. Гаварні. З серії «Дебаркадери». 1840—41. Франція. 3. В. М. Дені. «Зниження заробітної плати». 1929. 4. В. В. Різниченко (Велентій). «Обніміте, брати мої, найстаршого брата!...». 1906. 5. Ю. В. Северин, В. Д. Чернуха. «Радий старатись!». З серії «З часів громадянської війни на Україні». 1957. 6. А. В. Дреслер. «Що ще?». З серії «Дзеркало». 1955. ФРН.

На Україні елементи К. зустрічалися вже в середньовічних мініатюрах («Київський Псалтир», 1396; «Радзивіллівський літопис», 15 ст.), пізніше — в книжкових гравюрах («Бесіди Іоанна Златоуста на послання апостола Павла», 1623—24; «Учительне Євангеліє», 1637), в іконописі (тема «страшного суду»), нар. картині (сюжет про козака Мамая), портреті (зображення магната Миколи Потоцького, образи гетьманів у списках історичних хронік *Величка* і *Грабянки*).

Новий етап розвитку К. в укр. мист. припадає на 19—20 ст. [К. *Трутовський*, П. *Мартинович*, М. *Микешин*, В. *Різниченко* (Велентій), І. *Бурячок*, Ф. *Красицький*]. За рад. часу розвиток К. пов'язаний з іменами О. *Довженка*, К. *Агніт-Следзевського*, О. *Козюренка*, В. *Литвиненка*; їхні традиції продовжують В. *Гливенко*, В. *Зелінський*, С. Герасимчук, А. Василенко та ін. В країнах соціалістичної співдружності К. представляють такі графіки, як Є. Ліпінський (Польща), П. Пельц (Чехословаччина), Ж. *Перахім* (Румунія), І. Бешков (Болгарія) і багато ін. В капіталістичних країнах відомими майстрами карикатури є Ж. *Ефель* (Франція), Г. *Бідструп* (Данія), Ф. *Елліс*, У. *Гроппер* (США).

Літ.: Фіголь М. П. Політична сатира в українському мистецтві кінця XIX — початку XX ст. К., 1974; Блюміна І. М. В. В. Різниченко (Велентій) — художник і поет. К., 1972; Демченко Е. П. Политическая графика Киева периода революции 1905—1907 гг. К., 1976. *Д. В. Степовик.*

КАРИ́НСЬКИЙ Михайло Іванович [4 (16). XI 1840, Москва — 20.VII (2.VIII) 1917] — рос. логік і філософ. Закінчив Моск. духовну академію (1862). В 1869—94 викладав філософію в Петерб. духовній академії та ін. навч. закладах. У філос. поглядах переважали матеріалістичні тенденції. Критикував нім. ідеалістичну філософію, *агностицизм* І. *Канта* і рос. неокантіанців, високо цінив діалектику Г. В. Ф. *Гегеля*. Праці К. були значним вкладом у розробку питань логіки. Створив оригінальну класифікацію *суджень* і *умовиводів*. Праці з історії філософії, теорії пізнання і логіки, у т. ч.: «Критичний огляд останнього періоду німецької філософії» (1873), «Явище і дійсність» (1878), «Логіка» (1884—85).

С. П. Марценюк.

КАРІАТИ́ДА [від грец. Καρυάτις (Καρυάτιδος)] — в архітектурі вертикальна підпора у вигляді жіночої постаті. К. були поширені в античній та європ. архітектурі 17—19 ст. (на портику Кор храму *Ерехтейон* в Афінах; на кафедрі музикантів у Луврі, Франція, скульптор Ж. Гужон; у палаці в Павловську Ленінгр. обл., скульптори І. Мартос та В. Демут-Малиновський).

КА́РІЄС (лат. caries — гниття) — патологічний процес, який полягає в запально-дистрофічному ураженні твердих тканин організму (зокрема, кістки) людини і тварин. К. *зубів* — хвороба, проявом якої є руйнування твердих тканин зуба (емалі, дентину, цементу) на певній ділянці з наступним утворенням каріозної порожнини. При наявності такої порожнини температурні, хім. й мех. подразнення спричинюють біль, що відчувається переважно протягом дія ння подразника. К. зубів спричинюється порушенням обміну речовин у твердих тканинах зуба. Цьому сприяє комплекс факторів зовн. і внутр. середовища (неповноцінне харчування, перенесення ряду заг. захворювань, погані сан.-гігієнічні умови, недостатній вміст фтору в питній воді тощо). За перебігом процесу розрізняють К. зубів гострий (одночасно охоплює кілька зубів і руйнує їхні тканини) та хронічний. Профілактика: заходи, спрямовані на підвищення стійкості зубів до К. (забезпечення організму необхідними солями — кальцію, фосфору, а також вітаміном D), *санація* порожнини рота. Лікування: висвердлювання уражених тканин з наступним пломбуванням зубів; при множинному К. призначають дієту, багату на вітаміни, білки й мінеральні солі.

КАРІЙСЬКА ТРАГЕ́ДІЯ 1889 — масове самогубство політичних в'язнів на Карійській каторзі (р. Кара, Забайкалля) на знак протесту проти звірячого поводження з ними представників царської адміністрації. 11 (23).VIII 1888 за відмову встати перед приамурським генерал-губернатором ув'язнену Є. М. *Ковальську* було переведено до Читинської тюрми, при цьому її піддали знущанням. У відповідь в'язні, вимагаючи змінення з посади винуватця знущань коменданта тюрми, кілька разів оголошували голодовки. 7 (19).XI 1889 ув'язнену Н. К. *Сигиду* за спробу прилюдно дати ляпаса комендантові було покарано 100 ударами різок. Тієї самої ночі на знак протесту Н. К. Сигида, М. П. *Ковалевська*, М. В. *Калюжна* та Н. С. *Смирницька* отруїлися. 12 (24). IX прийняли отруту 14 в'язнів чоловічої політ. тюрми, двоє з них, у т. ч. І. В. *Калюжний*, померли. К. т. глибоко обурила передову громадськість у Росії та за кордоном. Події на Карі відображено в творчості П. А. *Грабовського*.

Літ.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 3. К., 1960; Гернет М. Н. История царской тюрьмы, т. 3. М., 1961.

КАРІ́М Мустай (справж. прізв. та ім'я — Карімов Мустафа Сафич; н. 20.X 1919, с. Кляшево, тепер Чишминського р-ну Башк. АРСР) — башкир. рад. письменник, нар. поет Башк. АРСР (з 1963), Герой Соціалістичної Праці (1979). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни, брав участь в боях за Україну. Друкуватися почав 1935. Перші збірки віршів «Загін вирушив у дорогу» (1938) і «Весняні голоси» (1941). Автор зб. поезій «Ріки розмовляють» (1961), «Рокам услід» (1971; Держ. премія СРСР, 1972), «Чотири пори кохання» (1978), поем, п'єс «Весілля триває» (1947), «Викрадення дівчини» (1959), «Салават» (1971), «Не кидай вогню, Прометей» (1976), повістей, творів для дітей. Україні присвятив вірші «Ідуть полки», «Київ», «Україні» та ін. Повість «Радість нашого дому» (1957) — про дружбу башк. і укр. народів. П'єса «В ніч місячного затемнення» (1964) — в репертуарах укр. театрів. Перекладач творів Т. Шевченка, М. Рильського та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Радість нашого дому. К., 1953; Друзі Шавкатова. К., 1954; В ніч місячного затемнення. К., 1970; Країна Айгуль. К., 1971; Таганок. К., 1979; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. Уфа, 1969; Избранное. М., 1973; Не бросай огонь, Прометей! Уфа, 1979. *С. Г. Сафуанов.*

М. Карім.

КАРІ́М Фатих [27.XII 1908 (9.I 1909), с. Аєт, тепер Бішбулякського р-ну Башк. АРСР — 19.II 1945, селище Побєда, тепер Калінінгр. обл.] — тат. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. Перша зб.— «Пісня починається» (1931). В 30-х рр. написав поеми «Сьома піч», «Зоря», «Анікін». У роки Великої Вітчизн. війни вийшли збірки поезій «Любов і ненависть», «Окопна пісня», повісті «Записки розвідника», «У весняну ніч», п'єса «Шакір Шагаєв». Дружбі тат. і укр. народів присвятив поезії «Ми разом», «Переправа», «На березі Дніпра», «Хлопець з Волги». Нагороджений двома орденами, медалями.

КАРІ́М Ханіф [справж. прізв. та ім'я — Карімов Ханіф Карімович; н. 25.VII (7.VIII) 1910, с. Верхні Кіги, тепер Кігинського району Башк. АРСР] — башкирський радянський письменник. Член КПРС з 1932. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1930. Перша зб. — «Пісня вартового» (1934). Автор поем «Дівчина» (1935), «Аул» (1940), збірок віршів «Торжество» (1936), «Сонячна країна» (1939), «Для кохання нема смерті» (1943), «Дороги війни» (1944), «Ранкові думи» (1964), «В країні молодості» (1967); збірки оповідань «Лісова стежка» (1965), віршів про дружбу укр. і башк. народів. Перекладач творів Т. Шевченка, В. Сосюри та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Люблю життя. В кн.: Слава Вітчизні народів-братів! К., 1954; [Вірші]. В кн.: З берегів Агіделі. К., 1970; Рос. перекл.— Избранные произведения. Уфа, 1970. *С. Г. Сафуанов.*

КА́РІНТІ (Karinthy) Фрідєш (24. VI 1887, Будапешт — 29.VIII 1938, Шіофок)— угор. письменник, журналіст, перекладач. В поетичних збірках «Не скажу нікому» (1929), «Послання у пляшці» (вид. 1939) переважає інтимна лірика. Зб. новел «Два кораблі» (1915), «Даруйте, пане вчителю...» (1916), «Христос чи Варрава» (1918) відзначаються критикою бурж. способу життя. В романах «Подорож до Фаремідо» (1916), «Капілярія» (1922), «Подорож навколо власного черепа» (1937), драмах «Чарівний стілець» (1917), «Завтра вранці» (1922) викривав фальш бурж. суспільства. Автор книги пародій «Так ви пишете» (1912).

Тв.: Укр. перекл.— Даруйте, пане вчителю... К., 1966. *К. О. Шахова.*

КАРІНТІЯ, Корушка — істор. область у Центр. Європі, в бас. р.

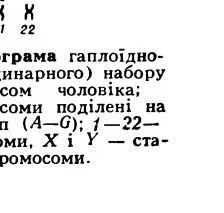

Каріограма гаплоїдного (одинарного) набору хромосом чоловіка; хромосоми поділені на 8 груп (*A—G*); *1—22*— аутосоми, *X* і *Y* — статеві хромосоми.

Карія біла:
1—квітуча гілка;
2 — гілка з плодами.

Драви. В кін. 6 ст. була заселена слов'янами (словенцями). В 1-й пол. 7 ст. входила до складу д-ви. створеної кн. *Само*, а після розпаду цієї д-ви 658 — до Карантанії (об'єднання словенців у басейні р. Мури, верхів'ях р. Драви). В 11 ст. К. виділилася в окреме герцогство. В 12 ст. населення пн. К. було понімечене. З 1335 К.— під владою *Габсбургів*. З 1849 — коронна земля Австр. імперії. За *Сен-Жерменським мирним договором 1919* більша частина К. відійшла до Австрії, долина р. Межиці — до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія), а Канальська долина — до Італії. Держ. належність цих територій підтвердили *Паризькі мирні договори 1947* та *Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії* (1955).

КАРІОГРА́МА (від грец. κάρυον — ядро і γράμμα — запис) — графічне зображення хромосомного набору (*каріотипу*) з метою кількісної характеристики кожної *хромосоми*. Для цього на графік наносять значення довжини хромосоми або її частини і всього каріотипу, розташування *центромери*, плечей відносно вторинної перетяжки та супутника хромосоми (див. мал.). За допомогою К. виявляють відміни зовні схожих хромосом у певній їх групі. Іл. с. 35.

КАРІОКІНЕ́З (від грец. κάρυον — ядро і κίνησις — рух) — тип поділу ядра, ге саме, що й *мітоз*.

КАРІОЛО́ГІЯ (від грец. κάρυον— ядро і λόγος — вчення) — наука про будову та функції клітинного *ядра*, розділ *цитології*. Виникла в кін. 19 — на поч. 20 ст. Вивчає морфологічну, хім., зокрема макромолекулярну, організацію та функціональні властивості ядра в цілому та його окремих структурних компонентів (*хромосом, ядерця*, ядерної оболонки) протягом життєвого циклу клітини, зокрема в *інтерфазі* та під час поділу (див. *Мітоз, Мейоз, Амітоз, Ендомітоз*). Використовує такі методи досліджень: цитохімічні, світлову та електронну мікроскопію, цитофотометрію, *авторадіографію, мікрургію*, диференційне центрифугування та ін. На базі К. та *генетики* виникла *цитогенетика*. Разом з іншими дисциплінами (*молекулярною біологією, молекулярною генетикою*) К. досліджує *каріотип, реплікацію* хромосом та ядерно-цитоплазматичні відношення. Дані К. використовуються при з'ясуванні питань *систематики* та еволюції тварин і рослин. К. людини дає змогу пізнати *патогенез* спадкових хвороб та природжених аномалій (див. *Генетика медична, Генетика людини*). *Є. Л. Кордюм*

КАРІОПЛА́ЗМА (від грец. κάρυον — ядро і *плазма*), каріолімфа, ядерний сік — вміст клітинного *ядра*, відмежований ядерною оболонкою від *цитоплазми*, що його оточує.

КАРІОТИ́П (від грец. κάρυον — ядро і τύπος—відбиток, тип), хромосомний набір — сукупність *хромосом* клітини тіла, типова для кожного виду рослинних і тваринних організмів. Поняття «каріотип» запровадив рад. вчений Г. А. Левитський (1924). К. є однією з найважливіших характеристик *виду*. Для К. виду характерні велика специфічність та сталість. К. різних видів звичайно відрізняються кількістю хромосом, їхньою формою і розмірами, положенням *центромери*, ядерцевого організатора (вторинної перетяжки), формою супутника, розподілом *еухроматину* та *гетерохроматину* тощо (мал. 1). Подібність К. за цими показниками може бути доказом філогенетичної спорідненості видів (див. *Філогенез*) або належності організмів до одного виду. На цьому принципі основана галузь *систематики* — т. з. каріосистематика. К. визначають на стадії *метафази* мітозу. Його описують, замальовують або фотографують, потім систематизують, розташовуючи пари гомологічних хромосом у певному порядку (мал. 2). *Ю. М. Александров*

КА́РІЯ, гікорія (Carya, синонім Hicoria) — рід рослин род. горіхових. Високі (до 65 м) дерева з непарноперистими черговими листками. Квітки одностатеві, тичинкові — у звисаючих китицях, маточкові — у колосках. Плід — несправжня кістянка. Понад 25 видів, переважно в пд.-зх. частині Пн. Америки й почасти в Пд.-Сх. Азії. В СРСР — тільки в культурі —5 видів. В УРСР вирощують К. б і л у (C. alba) вис. до 40 м, з смачними плодами (містять бл. 60% олії). К. має цінну міцну деревину, яку використовують для виготовлення меблів, деталей машин тощо.

КАРКА́С, кам'яне дерево (Celtis) — рід рослин род. в'язових. Дерева, рідше кущі з черговими листками. Квітки двостатеві та одностатеві, поодинокі або зібрані в пазушні суцвіття. Плід — кістянка. Бл. 80 видів у помірній зоні Пн. півкулі і тропіках. В СРСР — 2 види: К. к а в к а з ь к и й (C. caucasica) — на Кавказі і в Серед. Азії та К. г о л и й (C. glabrata) — в Криму і на Кавказі. К. посухостійкі, швидкоростучі у молодому віці дерева; ростуть здебільшого на відкритих кам'янистих сонячних схилах. Деревина К. дуже міцна, йде на різні вироби. Кора містить *дубильні речовини*. Плоди їстівні. Листя використовується на корм худобі і підгодівлю гусені шовкопрядів. В УРСР у культурі зустрічаються К. п і в д е н н и й (C. australis), К. з а х і д н и й (C. occidentalis) та деякі ін. види.

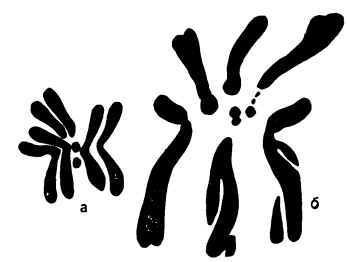

Мал. 1. **Каріотипи:** а — дрозофіли звичайної (Drosophila melanogaster); *б* — скерди волосовидної (Crepis capillaris).

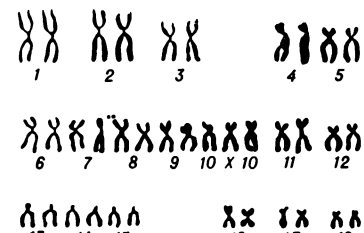

Мал. 2. Розгорнутий **каріотип** людини (чоловіка), що має 22 пари (*1—22*) аутосом (соматичних хромосом) і статеві хромосоми *X* і *Y*; жінка має ті самі аутосоми й статеві хромосоми *X* і *X*.

КАРКА́СНО-ПАНЕ́ЛЬНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції, що складаються з несучих елементів *каркаса* й *огороджувальних конструкцій*, виготовлених з *панелей*. Розрізняють К.-п. к. з каркасом повним, що сприймає всі діючі навантаження (масу стін і перекриттів, тиск вітру тощо), і неповним, або внутрішнім,— з несучими зовн. стінами (див. *Несучі конструкції*). В багатоповерхових будинках (мал.) з центр. просторовим жорстким ядром (напр., з ліфтовою шахтою і сходовою клітко́ю) замість зовн. колон каркаса іноді застосовують підвіски з листової сталі або канатів. До цих підвісок, замурованих у консольні балки верхньої частини будинку, кріплять балки міжповерхових перекриттів і стінові панелі. Залежно від способу забезпечення просторової *жорсткості* К.-п. к. бувають рамної, в'язевої і рамно-в'язевої систем. В К.-п. к. рамної системи елементи каркаса (балки, ригелі, колони) жорстко з'єднані між собою у поздовжні й поперечні *рами*, що сприймають усі навантаження. У К.-п. к. в'язевої системи елементи каркаса з'єднані шарнірно або способом часткового затиснення. Вони сприймають лише вертикальні навантаження, а просторова жорсткість забезпечується додатковими поздовжніми і поперечними в'язями (*діафрагмами*). В К.-п. к. рамно-в'язевої системи в одному напрямі встановлено рами, в іншому — в'язі. К.-п. к. виготовляють із залізобетону, металу або клеєної деревини (див. *Клеєні конструкції*). Для зовн. стін використовують навісні панелі (одношарові керамзитобетонні, тришарові залізобетонні з пінопластовим або ін. утеплюва-

чем, одношарові керамічні), панелі з листових матеріалів (напр., азбестоцементу, алюмінію) з утеплювачем тощо. К.-п. к. застосовують у цивільному і пром. буд-ві. Див. також *Великопанельні конструкції*.

Літ.: Печенов А. Н. Расчёт и конструирование многоэтажных каркасно-панельных зданий. К., 1972.

М. М. Жербін.

КАРКІНІ́ТСЬКА ЗАТО́КА — затока в пн. частині Чорного м., між пн.-зх. берегами Кримського п-ова і материком. Вдається в суходіл на 118,5 км. Глиб. до 36 м (на Зх.). Береги розчленовані. В суворі зими замерзає. У К. з.— *Лебедячі острови*, які разом з навколишніми водами входять до *Кримського заповідно-мисливського господарства*. У 1971 мілководдя К. з. включено до заповідних територій світового значення.

КАРЛ I (Charles I; 19.XI 1600, Лондон — 30.I 1649, там же) — король Англії з 1625 з династії *Стюартів*. Проводив реакційну феод.-абсолютистську політику, яка викликала невдоволення широких нар. мас. У 1640 в країні почалась революція (див. *Англійська буржуазна революція 17 століття*). В громадян. війнах 1642—46 і 1648 К. I зазнав поразки. Страчений за вироком Верх. суду трибуналу, створеного *Довгим парламентом*.

КАРЛ IV (Karl IV; 14.V 1316, Прага — 29.XI 1378, там же) — король Чехії з 1346, імператор «*Священної Римської імперії*» і король Німеччини з 1347 з династії *Люксембургів*. Осн. базою своєї імперії зробив Чехію (закріплено *Золотою буллою Карла IV 1356*). В Чехії проводив політику зміцнення королівського *домену*, збагачення держ. скарбниці, обмеження прав чес. *магнатів*, розвитку ремесел і торгівлі. За К. IV в Празі проводилося широке будівництво, 1348 було засновано ун-т. Імперська політика К. IV, який узаконив і розширив привілеї *курфюрстів*, сприяла децентралізації Німеччини.

КАРЛ V (Karl V; 24.II 1500, Гент— 21.IX 1558, монастир св. Юста в Іспанії) — король Іспанії 1516—56 та імператор «*Священної Римської імперії*» 1519—56 з династії *Габсбургів*. Прагнув до реалізації реакційної програми створення «всесвітньої християнської монархії», виступав під прапором войовничого католицизму. Абсолютистська політика К. V викликала ряд повстань в імперії (комунерос 1520—22 в Іспанії, гентське 1539—40 в Нідерландах та ін.), в Німеччині відбулися *Реформація*, *Селянська війна 1524—26*. К. V вів численні війни проти Франції (див. *Італійські війни 1494—1559*), *Османської імперії* (1532—33, 1535, 1541). Зрікся іспр. престолу на користь свого сина *Філіппа II* та імператорського — на користь свого брата Фердінанда I.

КАРЛ XII (Karl XII; 17.VI 1682, Стокгольм — 30.XI 1718, Фредеріксгалль, Норвегія) — король Швеції з 1697, полководець. Проводив абсолютистську великодерж. політику. Вів загарбницькі війни в Центр. і Сх. Європі. Очолював швед. армію під час *Північної війни 1700—21*. Влітку 1708 армія К. XII вдерлася на тер. Росії. Розраховуючи на допомогу укр. гетьмана І. *Мазепи*, К. XII повернув армію на Україну. Після поразки швед. армії у *Полтавській битві 1709* К. XII втік до Туреччини, де безуспішно намагався організувати напад на Росію тур. армії з Пд., а швед. армії з Пн. В 1715 повернувся до Швеції. Загинув під час облоги норв. фортеці Фредеріксгалль.

КАРЛ XVI Густав (Carl Gustaf; н. 30.IV 1946, замок Гага поблизу Стокгольма) — король Швеції з 1973, з династії Бернадотів.

КАРЛ ВЕЛИ́КИЙ (лат. Carolus Magnus; 2.IV 742—28.I 814, Ахен) — король з 768, імператор з 800 *Франкської держави*. Від імені К. В. походить назва дин. *Каролінгів*. К. В. внаслідок численних воєн проти *лангобардів*, *саксів*, *арабів*, *аварів*, *слов'ян* створив величезну імперію, до якої входили тер. теперішньої Франції, Зх. та Пд. Німеччини, Пн.і серед. Італії, Швейцарії, Бельгії, Голландії, Австрії та Пн.-Сх. Іспанії. В 800 дістав від папи римського Лева III титул імператора. Прагнув до централізації влади в імперії. Опорою королівської влади вважав католицьку церкву. Внутр. політика К. В. сприяла феодалізації франкського суспільства. Для зміцнення кордонів імперії утворив *марки*. За наступників К. В. його імперія розпалася (див. *Верденський договір 843*). Про розвиток культури цього часу див. «*Каролінгське відродження*».

«КАРЛ МАРКС. (Короткий біографічний нарис з викладом марксизму)» — праця В. І. Леніна, в якій він дає всебічну наукову характеристику марксистського вчення, розвиває його далі в нових історичних умовах, захищає від *опортунізму*. Написана 1914, вперше опублікована 1915 в Енциклопедичному словнику Гранат, де з цензурних міркувань було внесено ряд змін у текст (вилучені розділи «Соціалізм» і «Тактика класової боротьби пролетаріату»). Повністю опублікована 1925. В. І. Ленін аналізує гол. етапи життя К. Маркса, розвиток його поглядів, наук. та революц. діяльність, дружбу і співробітництво з Ф. Енгельсом. В. І. Ленін вказує, що вчення К. Маркса має теоретичними джерелами: *класичну німецьку філософію*, *класичну буржуазну політичну економію* і франц. *утопічний соціалізм*. Разом з тим виникнення марксизму було революц. переворотом у розвитку суспільствознавства. В. І. Ленін підкреслює послідовність і цілісність поглядів К. Маркса, характеризує осн. риси марксистського філос. *матеріалізму* і *діалектики*, вказує на їхню докорінну відмінність від учень Л. *Фейєрбаха* і Г. В. Ф. *Гегеля*, відзначає осн. недоліки домарксистського матеріалізму, формулює гол. риси марксистського діалектичного методу. Відкриття К. Марксом *історичного матеріалізму* усунуло два гол. недоліки попередніх істор. та загальносоціологічних теорій. «По-1-е, вони,— пише В. І. Ленін,— в кращому разі розглядали лише ідейні мотиви історичної діяльності людей, не досліджуючи того, чим викликаються ці мотиви, не уловлюючи об'єктивної закономірності в розвитку системи суспільних відносин, не вбачаючи коренів цих відносин у ступені розвитку матеріального виробництва; по-2-е, попередні теорії не охоплювали якраз дій мас населення, тоді як історичний матеріалізм уперше дав можливість з природничоісторичною точністю дослідити суспільні умови життя мас і зміни цих умов» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 50). Марксизм розкрив закономірності й рушійні сили істор. процесу, показав, що найглибшою основою цього процесу є матеріальне виробництво, народ — творцем історії, а *класова боротьба* — рушійною силою розвитку антагоністичних формацій. В. І. Ленін характеризує екон. вчення К. Маркса як гол. зміст марксизму, підкреслює *історизм* цього вчення, дає виклад екон. обгрунтування К. Марксом істор. неминучості виникнення, розвитку і загибелі капіталістичного ладу, революц. заміни його соціалізмом, розглядає революц.-перетворюючу істор. місію робітн. класу, досліджує осн. форми класової боротьби пролетаріату, обгрунтовує необхідність *союзу робітничого класу і селянства*, *диктатури пролетаріату*, дає короткий виклад марксистського вчення про *державу*. В. І. Ленін формулює наук. основи тактики класової боротьби пролетаріату, вказує, що домарксистський матеріалізм не міг зрозуміти й оцінити значення революц. практичної діяльності, тому був половинчастим, однобічним. У кінці праці міститься огляд л-ри про К. Маркса і його вчення.

В. І. Куценко.

КАРЛ МАРТЕ́ЛЛ (лат. Carolus Martellus; бл. 688—22.X 741, К'єрсі) — майордом *Франкської держави* з 715, за останніх *Меровінгів*. Належав до роду Піпінідів (пізніше стали називатися *Каролінгами*). Для посилення централізації та зміцнення військ. могутності д-ви запровадив систему *бенефіціїв*. Зем. фонд для роздавання бенефіціїв створив шляхом конфіскації майна непокірних феодалів і широкої *секуляризації* церк. земель. Здобув перемогу над арабами в битві під Пуатьє (732), підкорив племена фризів та *алеманів*. Успіхи К. М. підготували умови для переходу королівської влади до дин. Каролінгів.

КАРЛ СМІЛИ́ВИЙ (франц. Charles le Téméraire; 10.XI 1433, Дижон — 5.I 1477, поблизу Нансі) — герцог *Бургундії* з 1467. Прагнув до перетворення Бургундії на могутню д-ву. Не раз (1452—53, 1465, 1467, 1468) жорстоко придушував повстання нідерл. міст, що входили до складу його д-ви. Боровся проти *Людовіка XI*, який проводив централізацію франц. земель. Намагався оволодіти *Ельзасом* і *Лотарингією*. Загинув під час війни проти Швейцарії і Лотарингії.

КАРЛАШО́В Олександр Васильович (н. 15.I 1919, с. Юнаківка, тепер Сумського р-ну Сум. обл.) —

Каркас кавказький: *1* — гілка з тичинковими квітками; *2* — гілка з маточковими квітками; *3* — тичинкова квітка; *4* — двостатева квітка; *5* — розріз плода.

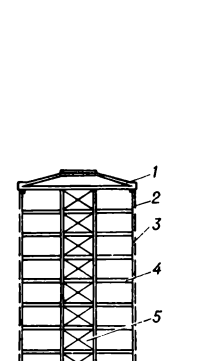

Каркасно-панельні конструкції багатоповерхового будинку з центральним просторовим жорстким ядром: *1* — несуча консольна балка; *2* — стінова панель; *3* — сталева підвіска; *4* — балка міжповерхового перекриття; *5* — просторове жорстке ядро.

К. Ю. Карм.

П. П. Кармалюк.

Карликові рослини: 1 — туя; 2 — слива.

укр. рад. вчений у галузі фізико-хім. механіки матеріалів, доктор тех. наук, професор (з 1968), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1942. Закінчив (1947) Київ. політех. ін-т, з того ж року — в Київ. ін-ті інженерів цивільної авіації. Осн. праці з питань деформування і руйнування матеріалів та елементів авіац. конструкцій, підвищення їхнього опору впливові експлуатаційних навантажень і робочих середовищ. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

КА́РЛЕЙЛЬ (Карлайл; Carlyle) Томас (4.XII 1795, Еклфеган — 4.II 1881, Лондон) — англійський публіцист, історик, філософ. Об'єктивно-ідеалістичні філософські погляди К. поєднувалися з *суб'єктивізмом* і *волюнтаризмом* у соціології, що знайшло відображення в гол. творі К. «Герої, шанування героїв і героїчне в історії» (1841). К. намагався довести, ніби рушійною силою істор. процесу є воля, ідеї і прагнення «героїв», «вождів», за якими повинна сліпо йти «нерозумна маса», «юрба». Концепцію «культу героїв», підхоплену бурж. історіографією, використовують ідеологи імперіалістичної реакції.

КА́РЛИКОВИЙ ЗРІ́СТ, нанізм, карликовість — зріст, що не досягає нижньої межі нормального (130 см для чоловіків і 121 см для жінок). До К. з. найчастіше призводять ураження залоз *внутрішньої секреції*. Розрізняють пропорційні форми К. з.— гіпофізарний К. з. (в основі лежить порушення функції *гіпофіза*), тиреогенний (порушення функції щитовидної залози), інфантильний (див. *Інфантилізм*) тощо — і непропорційні — К. з. при рахіті, хондродистрофії (природжена затримка росту кінцівок), при деяких системних захворюваннях кісток. Л і к у в а н н я — медикаментозне.

КА́РЛИКОВІ ПЛОДО́ВІ ДЕРЕ́ВА — культура низькостамбових плодових рослин. Пром. насадження з К. п. д. створюють гол. чин. у пд. р-нах. Для цього районані тут сорти плодових дерев прищеплюють (див. *Щеплення рослин*) на середньорослих і низькорослих *підщепах:* яблуню — на дусені і парадизці, грушу — на айві. К. п. д. рано починають плодоносити (на 3—5-й рік) і живуть приблизно 20—30 років. На площі 1 га розміщують на середньорослих підщепах 500—600 дерев, а на низькорослих понад 1000 дерев, що забезпечує відносно високу врожайність насаджень. У пн. р-нах Рад. Союзу, і особливо на Уралі та в Сибіру, використовують сланкі форми плодових дерев, які взимку заносяться снігом, внаслідок чого витримують найлютіші морози. Культуру К. п. д. неправильно називають карликовим плодівництвом.

Літ.: Касьяненко А. И. Плодоводство на карликовых подвоях. К., 1963.

КА́РЛИКОВІ РОСЛИ́НИ — рослини, ненормально низькорослі для даного виду або роду. Карликовість рослин формується в несприятливих кліматичних та грунтових умовах, внаслідок щеплення на низькорослі *підщепи* зі слабо розвиненою кореневою системою тощо. У деяких рослин є особливі форми (раси, сорти), що й за нормальних умов лишаються карликовими. К. р. широко використовують у плодівництві (див. *Карликові плодові дерева*) та з декоративною метою. Культура К. р. дуже поширена в Японії.

КА́РЛІВКА — місто Полтав. обл. УРСР, райцентр, на р. Орчику (бас. Дніпра). Залізнична станція. Засн. на поч. 18 ст. У 1902 була одним з осередків сел. заворушень на Полтавщині. В 1905 тут відбулися виступи селян, а також страйки і демонстрації робітників. Рад. владу в К. встановлено в січні 1918. З 1957 К.— місто. В місті — виробниче об'єднання «Карлівхарчомаш» (маш.-буд. і мех. з-ди), цукр., спиртовий, хлібний з-ди, меблева і харчомакова ф-ки, райсільгосптехніка, елеватор, 2 міжколг. буд. орг-ції, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв., музична та спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 8 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 6 б-к. У К. народився укр. рад. художник-реставратор Л. П. *Калениченко*.

КА́РЛІВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — на р. Вовчій у межах Донец. обл. УРСР. Створене 1933. У роки Великої Вітчизн. війни греблю було зруйновано, відбудовано її 1944. Пл. дзеркала — 620 га, повний об'єм — 25,17 млн. м³. К. в. має багаторічне регулювання. Використовують для водопостачання Ясинуватського та Красноармійського р-нів Донец. області.

О. О. Русинов.

КА́РЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 46,1 тис. чол. (1979). У районі — 41 населений пункт, підпорядкований міській та 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Карлівка*.

К. р. лежить у межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: природний газ, глини, піски. Річка *Орчик*. Грунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен) займають 1,9 тис. га. Підприємства маш.-буд., деревообр. та харч. пром-сті. Найбільші з них: карлівське виробниче об'єднання «Карлівхарчомаш», меблева ф-ка, цукр. і спиртовий з-ди,

ланнівські молочноконсервний комбінат і цукр. з-д. Комбінат побутового обслуговування (Карлівка) та будинок побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 85 тис. га, у т. ч. орні землі — 62,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, кукурудза, соняшник. У К. р.— 11 колгоспів, 4 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Карлівка, Ланна. Автошляхів — 201 км, у т. ч. з твердим покриттям — 109 км. У районі — 25 заг.-осв., музична і спортивна школи, 2 профес.-тех. училища; 38 лікувальних закладів, у т. ч. 7 лікарень; санаторій. 24 клубні заклади, кінотеатр, 41 кіноустановка, 27 б-к, істор.-краєзнавчий музей (с. Варварівка). В с. Федорівці К. р. народився льотчик-космонавт Г. Т. *Береговий*, у с. Нижній Ланній— український радянський графік А. П. *Василенко*. У К. р. видається газ. «Заповіти Ілліча» (з 1930).

М. І. Сліпченко.

КАРЛІ́СТСЬКІ ВІ́ЙНИ — громадянські війни в Іспанії 1833—40 і 1872—76. За формою були династичними війнами між двома відгалуженнями ісп. *Бурбонів*, по суті являли собою боротьбу бурж. і феод. сил. Почалися після смерті короля Фердінанда VII. Карлісти (прихильники *абсолютизму*), спираючись на вище духівництво і *грандів*, виступили проти спадкоємниці Фердінанда VII — Ізабелли II, прагнучи посадити на престол брата Фердінанда VII — дона Карлоса Старшого (виступав під ім'ям Карла V). Ізабеллу II підтримували буржуазія та ліберальне дворянство. В 1840 карлісти були розгромлені. В ході війни в Іспанії відбулася бурж. революція 1834—43, було встановлено режим конституційної монархії. Під час бурж. революції 1868—74, коли Ізабеллу II було вигнано з Іспанії, карлісти 1872 знову зробили спробу посадити на престол свого ставленика Карлоса Молодшого — онука Карлоса Старшого. В 1876 остаточно розгромлені.

КАРЛ-МАРКС-ШТА́ДТ (до 1953 — Хемніц) — місто на Пд. НДР, адм. ц. округу Карл-Маркс-Штадт. Розташований на р. Гемніці. Вузол з-ць та автошляхів. Аеропорт. 305,9 тис. ж. (1976). Давній центр текст. пром-сті (підприємства у К.-М.-Ш. і містах-супутниках). Розвинуте машинобудування (ссобливо текст., а також верстато- і автомобілебудування, виробн. двигунів, велосипедів, електроустаткування, електронно-обчислювальних машин, електроприладів тощо). Підприємства хім. (виробн. фарб для текст. пром-сті), швейної, скляної, харч. галузей. Виробн. спорттоварів, муз. інструментів, меблів. Маш.-буд. ін-т, вища тех. школа та ін. навч. заклади. Архітектурні пам'ятки 12—18 ст. Заснований у 12 ст.

КАРЛОВА́РСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ КОМУНІСТИ́ЧНИХ І РОБІТНИ́ЧИХ ПА́РТІЙ 1967 — відбулася 24—26.IV в Карлових Варах (ЧССР) за ініціативою Віденської наради комуністичних і ро-

бітничих партій Західної Європи 1966. Див. *Конференція європейських комуністичних і робітничих партій 1967* з питань безпеки в Європі.

КАРЛОВИ́ЦЬКИЙ КОНГРЕ́С 1698—99 — міжнар. конгрес, що відбувся в містечку Карловцях (тепер м. Карловаць, СФРЮ) для укладення миру між державами «Священної ліги» (Австрія, Венеція, Польща, Росія) і *Османською імперією*, яка зазнала поразки у війнах з лігою. Суперечності між членами «Священної ліги» привели до укладення кожним із них окремого договору з Османською імперією, а Росією — лише угоди про перемир'я на 2 роки, яку було замінено Константинопольським мирним договором 1700. Польща одержала частину Правобережної України і Поділля, Австрія — більшу частину Угорщини, Трансільванію, Хорватію і майже всю Славонію, Венеція — Морею, о-ви Архіпелагу, фортеці в Далмації. За Росією залишався Азов.

КАРЛО́ВИЧ (Karłowicz) Ян (28.V 1836, Субортовичі — 14.VI 1903, Варшава) — польс. фольклорист, етнограф, музикознавець і філолог. Член Краківської АН. Навчався в Моск. ун-ті. В 1888—99— редактор журн. «Wisła», в якому співробітничав І. Франко. Праці: «Словник польської мови» (т. 1—8, 1900—27, у співавт.), «Словник польських говорів» (т. 1—6, 1900—11), розвідки з етнографії, ономастики й топоніміки. Збирав народні перекази, казки й пісні, зокрема лит., білоруські й українські.

КА́РЛОВІ ВА́РИ — місто в Чехословаччині, у Чеській Соціалістичній Республіці, в Західно-Чеській обл. Розташовані в долині р. Огрже, при впадінні в неї р. Тепли. 50,4 тис. ж. (1975).

У передмісті — підприємства фарфорової пром-сті. Музей Карла Маркса, філармонія. З 1950 в К. В. раз у два роки проводяться міжнар. кінофестивалі. Бальнеологічний курорт. Термальна вуглекисло-сульфатно-гідрокарбонатно-натрієва вода використовується для ванн, зрошень, інгаляцій, пиття і розливу. З джерела Вржидло добувають карловарську сіль. Торфогрязелікування. Показання: захворювання шлунково-кишкового тракту, печінки, жовчних та сечових шляхів, порушення обміну речовин. К. В. засн. 1270.

КА́РЛО-ЛІ́БКНЕХТІВСЬК — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Артемівській міськраді, на р. Мокрій Плотві (бас. Сіверського Дінця), за 2 км від залізнич. ст. Деконська. Місто К.-Л. утворено 1965 із с-щ міськ. типу ім. К. Лібкнехта, Білокам'янки, Деконського, Солі, Двуріччя. Виробниче об'єднання «*Артемсіль*» (понад 40% видобутку солі в СРСР), Білокам'янський шамотний з-д (вогнетриви та корундові вироби), Деконський комбінат буд. деталей, комбінат побутових послуг. 4 заг.-осв. школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури, 4 клуби, 6 бібліотек.

КА́РЛО-МА́РКСОВЕ (до 1924 — Софіївка, до 1965 — смт Карла Маркса) — селище міського типу Донецької обл. УРСР, підпорядковане Єнакіївській міськраді, за 8 км від залізнич. ст. Єнакієве. 15 тис. ж. (1979). Кам.-вуг. шахта ім. К. Маркса (засн. 1858). 3 заг.-осв. школи, філіал Єнакіївської муз. школи; лікарня, поліклініка. 3 клуби, 3 б-ки. Засн. 1783.

КА́РЛСБАД — колишня назва міста-курорту *Карлові Вари* у Чехословаччині.

КА́РЛСРУЕ — місто на Пд. Зх. ФРН, в землі Баден-Вюртемберг. Каналом сполучений з Рейном. Залізнич. вузол. 284,2 тис. ж. (1975). Розвинуті нафтопереробна (нафта надходить по нафтопроводу з Марселя) пром-сть, верстато-, вагоно-, паровозобудування. Металообробна, хім., поліграф., харч. пром-сть. Поблизу К.— центр атомних досліджень (Леопольдсгафен). Ун-т. Технологічний ін-т. Держ. академія образотворчих мистецтв. Музей землі Баден, худож. музей Кунстгалле. Архіт. пам ятки: барокковий палац (1752—82, арх. Л. Ф. де ла Геп'ер, Ф. А. Кеслау), класицистичні будівлі 1-ї третини 19 ст. (арх. Ф. Вайнбреннер). Поблизу К.— с-ще Даммерштох (1927—28, арх. В. Гропіус). Засн. 1715.

КАРМ Каарел Юханович [справж. прізв.— Лянтс; н. 5 (18).X 1906, м. Нарва] — естонський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1956). З 1925 працював у театрі «Естонія», з 1949 — в театрі драми ім. В. Кінгісеппа (Таллін). Ролі: Ян («Вихори вітрів» Кітцберга), Ральф («Життя в цитаделі» Якобсона), Локк («Совість» Раннета), Арбенін («Маскарад» Лермонтова), Стрижень («Загибель ескадри» Корнійчука), Отелло, Гамлет (в однойменних трагедіях Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна у виставі «Третя патетична» М. Погодіна. Знімається в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КА́РМА (санскр. — діяння) — в інд. релігійно-філософських системах (*буддизмі, брахманізмі, джайнізмі, індуїзмі* та ін.) закон відплати, який нібито діє при перевтіленнях людини з однієї живої істоти в інші і визначає її сусп. становище відповідно до вчинків людини в минулому. Догмат про К., за яким доля кожної людини наперед визначена і незмінна, використовували експлуататорські класи для виправдання соціальної нерівності.

КАРМАЛЮ́К Павло Петрович [н. 24.XII 1907 (6.I 1908), с. Осівці, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.] — український рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1950. У 1941 закінчив Київ. консерваторію. В 1943—44 — соліст Сарат. театру опери та балету ім. М. Чернишевського, з 1944 — Львів. театру опери та балету ім. І. Франка. Партії: Остап («Тарас Бульба» Лисенка), Олег Кошовий («Молода гвардія» Мейтуса), Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Онєгін («Євгеній Онєгін» Чайковського), Валентин («Фауст» Гуно) та ін. З 1950 викладає у Львів. консерваторії (з 1970 — професор). Концертна діяльність. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

КАРМАЛЮ́К (Кармелюк) Устим Якимович [27.II (10.III) 1787, с. Головчинці, тепер с. Кармалюкове Жмеринського р-ну Вінн. обл.— 10 (22).X 1835, с. Шляхові Коричинці, тепер с. Коричинці Деражнянського р-ну Хмельн. обл.] — укр. народний герой, керівник боротьби селян Поділля проти кріпацтва в 1-й пол. 19 ст. Н. в сім'ї селянина-кріпака. В 1814 К. очолив повстанський рух, який охопив значну частину Літинського, Летичівського й Проскурівського повітів Подільської губ. У русі, крім селян і солдатів-втікачів, брала участь містечкова біднота. В 1830—35 антикріпосницька боротьба поширилася на суміжні з Поділлям райони Київщини й Бессарабії. Загони К. вчинили понад 1 тис. нападів на поміщицькі маєтки. Захоплене в поміщиків майно та гроші К. роздавав сел. бідноті. В русі брало участь бл. 20 тис. селян. Для його придушення царський уряд в листопаді 1833 створив т. з. Галузинецьку комісію (в с. Галузинцях, тепер Деражнянського р-ну Хмельн. обл.). К. 4 рази засуджували до різних строків каторжних робіт у Сибіру, але кожного разу він тікав і знову очолював сел. рух. К. убили із засідки. Похований К. у Летичеві (тепер смт Хмельн. обл.), де йому встановлено пам'ятник. На одній з башт у Старій фортеці в Кам'янці-Подільському, де тричі було ув'язнено К., встановлено меморіальну дошку з барельєфом. Про К. народ склав пісні, відобразив його в переказах. Т. Г. Шевченко називав К. славним лицарем. Його ім'я, говорив О. М. Горький, «навіки овіяне славою». К. присвятили твори М. П. *Старицький*, Марко *Вовчок*, В. С. *Кучер*.

Літ.: Устим Кармалюк. Збірник документів. К., 1948; Гуржій І. Устим Кармалюк. К., 1955; Канивец В. В. Кармалюк. М., 1965.

У. Я. Кармалюк.

П. С. Карманський.

КАРМА́НСЬКИЙ Петро Сильвестрович (літ. псевд. — Петро Гіркий, Лесь Могильницький; 29. V 1878, містечко Цєшанув, тепер ПНР — 16.IV 1956, Львів)— український поет. Вчився у Львів. ун-ті, потім у колегіумі Ватікану в Римі. Життєвий і творчий шлях К. суперечливий, позначений бурж.-націоналістичними збоченнями в політиці та декадентськими мотивами в поезії. Друкуватися почав 1899. Належав до модерністської групи «*Молода муза*». Збірки віршів «З теки самовбивці»

Карлові Вари. Вид частини міста.

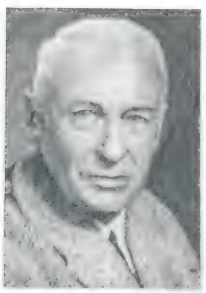

Р. Л. Кармен.

(1899), «Ой люлі, смутку» (1906), «Блудні огні» (1907), «Пливем по морю тьми» (1909) пройняті мотивами зневіри й відчаю. У віршах, написаних після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною, оспівав нове життя, перемогу над фашизмом. Публіцистичні твори К. останніх років життя спрямовані проти папства і католицької реакції. Перекладав із західно-європейських літератур (Данте, Гете, де Амічіс).

Тв.: До сонця. К., 1941; На ясній дорозі. К., 1952; Крізь темряву. Львів, 1957; Рос. перекл.— На светлом пути. К., 1952. *О. К. Бабишкін.*

КАРМЕЛІ́ТИ — католицький чернечий орден, заснований у 2-й пол. 12 ст. в Палестині. Орден об'єднав громади пустельників, перша з яких виникла прибл. 1156 на горі Кармель (звідси назва). Після невдачі *хрестових походів* К. 1238 переселилися в Зх. Європу, де 1245 або 1247 папа Інокентій IV включив їх до складу т. з. жебрацьких чернечих орденів. У 1452 у Франції засновано жін. орден кармеліток. Найбільший вплив К. мали у 18 ст. В 17—18 ст. монастирі К. були поширені й на Правобережній Україні, де використовувались як засіб покатоличення укр. населення. Незначна кількість К. існує й досі в Зх. Європі, США й Лат. Америці. Центр ордену — в Римі.

КАРМЕ́Н Роман Лазарович [16 (29).XI 1906, Одеса — 28.IV 1978, Москва] — російський рад. оператор, кінорежисер, журналіст і сценарист, нар. арт. СРСР (з 1966). Член КПРС з 1939. В 1931 закінчив Держ. ін-т кінематографії. На матеріалі, знятому К. в Іспанії (разом з Б. Макасєєвим), створено 22 випуски кінохроніки «До подій в Іспанії», документально-хронікальний фільм «Іспанія» (1939), «Гренада, Гренада, Гренада моя...» (1968, у співавт. з К. Симоновим). В роки Великої Вітчизн. війни очолював фронтові кіногрупи, брав участь у зйомках фільмів «Розгром німецьких військ під Москвою» (1942), «Ленінград у боротьбі» (1942), «Берлін» (1945). Створив фільми: «Суд народів» (1946, про Нюрнберзький процес), «Повість про нафтовиків Каспію» (1953), «Підкорювачі моря» (1959), «Батьківщина моя неозора...» (1958, перший рад. панорамний фільм), «Палаючий континент» (1972), «Серце Корвалана» (1976); художній керівник фільму «Велика Вітчизняна» (1979; 20 серій). Викладав у ВДІКу (з 1970 — професор). Нагороджений 2 орденами Леніна, Червоного Прапора, іншими орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. Державна премія СРСР, 1942, 1947, 1952, 1975.

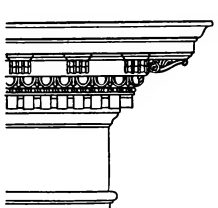

Карниз.

КАРМІ́Н (франц. carmin, від араб. кірміз — кошеніль і лат. minium — кіновар) — червоний барвник, що його добувають з тіла самок деяких комах (див. *Кошеніль*). Використовується в харч. і парфюмерній промисловості та для фарбування мікроскопічних препаратів.

КАРНАВА́Л (франц. carnaval, італ. carnevale, від лат. carrus navalis — потішна колісниця-корабель) — вид масового нар. гуляння з вуличними процесіями, театралізованими іграми. Походить від поганських обрядів, пов'язаних із змінами пір року. Назва утвердилась в Італії в кін. 13 ст. В Росії К. мали форму святкування проводів зими (масниці). В СРСР К. влаштовуються в дні молодіжних, спортивних та ін. свят.

КАРНА́К, Іпет-Ісут — селище на тер. Стародавніх Фів з величезним храмовим комплексом, гол. святилище в період Нового царства в Єгипті. До комплексу входить храм бога Амона-Ра (16—12 ст. до н. е.) з великими і малими залами, багатоколонним залом (*гіпостиль*), стіни і колони якого були вкриті кольоровими рельєфами. До святилища вела алея сфінксів. Поблизу храму Амона-Ра — храми бога Хонсу (12 ст. до н. е.), богині Мут (16—15 ст. до н. е.) та ін. Архітектори К.— Інені, Хапусенеб, Пуімра, Сенмут, Менхеперрасенеб (16—15 ст. до н. е.); Аменхотеп, син Хапу, Аменхотеп Молодший (15 ст. до н. е.), та ін.

КАРНА́К — населений пункт на Пд. Бретані в департаменті Морбіан (Франція), поблизу якого є *мегалітичні споруди,* що датуються кінцем *неоліту* і початком

Карнак. Алея менгірів.

бронзового віку: алеї *менгірів, кромлехи,* овальні й витягнуті кургани з підкурганними похованими камерами й без них. В камерах знайдено кам'яні сокири, наконечники стріл, глиняний посуд, намисто тощо. Більшість алей менгірів об'єднується в три групи, розташовані на одній лінії. На деяких менгірах вибито різні зображення.

КАРНАЛІ́Т — мінерал класу хлоридів. $KMgCl_3 \cdot 6H_2O$ (іноді калій заміщується бромом). *Сингонія* ромбічна. Густ. 1,602. Твердість 3,0. Безбарвний або білий. Блиск скляний. В СРСР великі скупчення К. є в Солікамському родовищі калійної солі на Уралі і в *Калусько-Голинському родовищі калійних солей* на Україні. Важлива руда калію, магнію і брому; застосовують у виробн. калійних добрив.

КА́РНАП (Carnap) Рудольф (18.V 1891, Вупперталь — 16.IX 1970, Санта-Марія, США) — нім.-амер. логік і філософ, провідний представник *логічного позитивізму* Віденського гуртка та логічного емпіризму в США. В логіці зробив одну з перших спроб заг. характеристики формалізованих мов, побудови теорії логічної *семантики, індуктивної логіки,* семантичної теорії інформації, сформулював одну з версій основ математики. Філософія К. є результатом абсолютизації окремих сторін логіко-матем. пізнання, пристосування традицій *махізму* до нових умов. Осн. рисами філософії науки К. є намагання стати над боротьбою *матеріалізму* та *ідеалізму,* проголошення «неосмисленості» світоглядних проблем, які не сформульовані мовою логіки. За позірною «нейтральністю» *позитивізму* К. криється суб'єктивістське розв'язання проблем філософії науки в дусі *конвенціоналізму.*

М. В. Попович.

КАРНАТА́КА (до 1972 — Майсур) — штат на Пд. Індії. Площа 192 тис. км². Нас. 29,3 млн. чол. (1971). Адм. ц.— м. *Бенгалуру.* Займає пд.-зх. частину плоскогір'я *Декан,* до якого прилягають Зх. Гати (вис. до 1923 м) і Сх. Гати та пн. частина Малабарського берега. Найбільші річки — Крішна і Кавері. Основа економіки — с. г. Обробляється бл. половини площі штату. Землеробство потребує зрошування (зрошується бл. 300 тис. га землі). Вирощують просяні культури (гол. чин. джовар і рагі), рис, пшеницю, бобові; з технічних — каву, цукр. тростину, чай, каучуконоси, прянощі; плантації кокосової пальми. У лісах — заготівлі цінних порід деревини (сал, тик, сандал). Розводять велику рогату худобу, овець, кіз. На узбережжі — рибальство. Видобувають залізну та марганцеву руди, золото, боксити, хроміти. Підприємства металург., маш.-буд., текст. (особливо шовкової), скляно-керамічної, фарфорової, цем., деревообробної, парфюмерної і харч. пром-сті. Головні промислові центри — Бенгалуру, *Майсур.* Основний порт — Мангалуру.

КАРНАУ́ХІВКА — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, підпорядковане Баглійській райраді м. Дніпродзержинська, на правому березі Дніпра. Залізнична станція. 8,2 тис. ж. (1979). З-д «Буддеталь», піщаний кар'єр виробничого об'єднання «Дніпродзержинськзалізобетон», будинок побуту. Населення працює здебільшого на пром. підприємствах Дніпродзержинська та Дніпропетровська. З заг.-осв. школи, мед. амбулаторія. Будинок культури, 3 б-ки. К. виникла 1737.

КАРНАУ́ХОВ Михайло Іванович [10 (22).XI 1893, Краматорськ — січень 1943] — учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції і партизан. руху на Україні під час громадян. війни 1918—20 та Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сім'ї робітника. Працював на з-дах Донбасу. В 1918—19 — командир партизанського загону, 1919—20 — в Червоній Армії, командир бронепоїзда. Після громадян. війни — на рад. і госп. роботі в Донбасі. З жовтня 1941 — командир Слов'янського партизан. загону, який діяв у Донец. і Ворошиловград. областях. У грудні 1942 схоплений гітлерівцями і закатований. Нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки, медаллю. Похований у м. Слов'янську Донец. області.

КАРНАУ́ХОВ Михайло Михайлович [2 (14).III 1892, Оренбург — 22.XII 1955, Ленінград] — рад. вчений у галузі металургії, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив (1914) Петрогр. політех. ін-т, працював на Алапаєвському (Урал), Таганрозькому та ін. металург. з-дах.

З 1920 викладав у Петроград. (Ленінградському) політех. ін-ті. З 1953 — зав. Ленінгр. лабораторією Ін-ту металургії АН СРСР. Осн. праці з питань фізико-хім. основ мартенівського, бесемерівського і томасівського процесів виробн. сталі, кристалізації сталевого зливка. Брав участь у проектуванні металург. підприємств. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

КАРНЕ́ (Carné) Марсель (н. 18. VIII 1909, Париж) — франц. кінорежисер. У кіно — з 1928. Перші картини — «Женні» (1936), сатирична комедія «Потішна драма» (1937). Фільми «Набережна туманів» (1938), «День починається» (1939) стали кращими зразками школи «поетичного реалізму» у франц. кіно. Інші фільми: «Вечірні відвідувачі» (1942), «Діти райка» (1945), «Тереза Ракен» (1953, за Е. Золя), «Повітря Парижа» (1954), «Обманщики» (1958), «Три кімнати в Манхеттені» (1965), «Вбивці іменем порядку» (1971). *Літ.:* Сокольская А. Л. Марсель Карне. Л., 1970.

КАРНЕА́Д (Καρνεάδης) із Кірени (214—129 до н. е.) — давньогрец. філософ, засновник т. з. Нової (3-ї) академії (див. *Академія платонівська*), що перебувала під впливом античного *скептицизму*. В теорії пізнання К. акцентував увагу на проблемі критерію вірогідного знання. Вважаючи, що ні відчуття, ні розум не дають істинного знання, К. зводив пізнання лише до ймовірного судження. Позитивними моментами скептицизму К. є висловлювання проти релігії, *мантики* (астрології, ворожіння тощо), критика традиційної моралі. *В. С. Дмитриченко.*

КАРНІ́З (франц. corniche; першоджерело: грец. κορωνίς — закінчення, завершення) — завершення стіни споруди у вигляді горизонтального профільованого поясу, призначеного для захисту стіни від води, що стікає з даху, а також — декоративний елемент. В античній архітектурі К. є складовою частиною *антаблемента*.

КАРНІ́ЙСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви Карнійських Альп) — ранній вік пізньотріасової епохи тріасового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (аргіліти, алевроліти, строкатоколірні глини й пісковики тощо) поширені в Кримських горах, на Донбасі та в *Дніпровсько-Донецькій западині*. Потужність їх до 300 м. Див. також *Тріасовий період і тріасова система.*

КАРНО́ (Carnot) Лазар Ніколá (13.V 1753, Ноле — 2.VIII 1823, Магдебург) — франц. держ. діяч, математик. У 1791—92 — член Законодавчих зборів, 1792—95 — *Конвенту;* 1793—94 — член *Комітету громадського порятунку*. Зробив великий внесок у справу воєнної перемоги над австро-прус. інтервентами і роялістами. Учасник *термідоріанського перевороту* (1794); 1795—97 — член *Директорії*. У 1797—1800 — в еміграції. В 1800 — військ. міністр. Був прибічником Наполеона Бонапарта, однак виступав проти встановлення імперії. В період «*Ста днів*» (1815) — міністр внутр. справ *Наполеона I*, дістав титул графа. Після реставрації *Бурбонів* перебував у вигнанні.

КАРНО́ (Carnot) Ніколá Леонар Саді (1.VI 1796, Париж — 24.VIII 1832, там же) — французький інженер, один з творців теорії теплових двигунів. Син Л. Н. *Карно*. Закінчив Політех. школу в Парижі (1814). Написав єдиний, але визначний твір «Міркування про рушійну силу вогню та про машини, здатні розвивати цю силу» (1824). Аналізуючи ідеальний круговий процес (*Карно цикл*), вказав на те, що корисну роботу можна одержати лише при переході тепла від більш нагрітого тіла до менш нагрітого. Сформулював положення, за яким величина роботи визначається лише різницею т-р нагрівника і холодильника і не залежить від природи робочої речовини двигуна (теорема Карно). Розвиваючи ідеї К., Р. Ю. Е. *Клаузіус* і У. *Томсон* сформулювали 2-е *термодинаміки начало*.

КАРНО́ ЦИКЛ — оборотний *круговий процес*, який складається з двох *ізотермних процесів* і двох *адіабатних процесів*, що попеременно чергуються між собою. Названий за ім'ям Н. Л. С. *Карно*. На мал. зображено К. ц. в координатах *p* (тиск) і *V* (об'єм). У процесі розширення робоча речовина при абс. т-рі T_1 одержує теплоту Q_1 (ізотерма *1—2*), а потім охолоджується до абс. т-ри T_2 (адіабата *2—3*). При стисненні робоча речовина при T_2 віддає теплоту Q_2 (ізотерма *3—4*) і повертається у початковий стан з т-рою T_1 (адіабата *4—1*). За один К. ц. виконується робота $A = Q_1 - Q_2 = (1 - T_2/T_1)\,Q_1$, яка чисельно дорівнює площі (на мал.), обмеженій відрізками ізотерм і адіабат. *Коефіцієнт корисної дії* К. ц. $\eta = (T_1 - T_2)/T_1$ не залежить від природи робочої речовини і є найвищим серед ккд усіх можливих циклів, здійснюваних у тому ж температурному інтервалі ($T_1 - T_2$). Історично вивчення К. ц. відіграло велику роль в обгрунтуванні 2-го *термодинаміки начала*.

КАРНОТИ́Т — мінерал класу фосфатів та їхніх аналогів. $K_2[UO_2VO_4]_2 \cdot 3H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 4,46. Твердість 2—3,75. Колір жовтий. Блиск матовий з шовковистим полиском. Дуже радіоактивний. Відомий у США (штати Юта і Колорадо), Заїрі, Австралії. Руда урану і ванадію.

КАРОЛІ́НА (лат. Constitutio Criminalis Carolina) — кодекс феод. кримінально-процесуального і кримінального права Німеччини, виданий імператором *Карлом V* 1532 (звідси й назва). Побудований на нормах *звичаєвого права* та *римського права*. К., яка складається з 219 статей,— одне з найжорстокіших законодавств країн Зх. Європи, нищівне знаряддя феодалів проти нар. мас. За К. осн. покарання — смертна кара (спалення, колесування, четвертування, закопування в землю живим та ін.). Широко застосовувалися тілесні покарання (виколювання очей, відрізування носа, вух та ін.). Жорстокі міри покарання застосовувалися здебільшого за злочини проти феод. власності. Судочинство за К. було таємним, переважно письмовим, з застосуванням тортур. З деякими змінами К. діяла до кінця 18 ст., її вплив позначився на вироках судів, що діяли на тер. України під час її входження до складу Польщі та Литви, зокрема в 16 ст. *В. М. Катрич.*

М. М. Карнаухов.

Н. Л. С. Карно.

КАРОЛІ́НГИ (лат. Carolingi, франц. Carolingiens, нім. Karolinger) — королівська та імператорська династія у *Франкській державі* з 751 до кін. 10 ст. Політика К. сприяла становленню феодалізму в Зх. Європі, екон. та політ. зміцненню великих феодалів, посиленню центр. влади. Гол. представники К.: *Піпін Короткий* (засновник династії) і *Карл Великий* (від його імені походить назва династії). Після розпаду імперії К. правили в Італії до 905, Сх.-Франкському королівстві (Німеччина) до 911, у Зх.-Франкському королівстві (Франція) до 987.

«КАРОЛІ́НГСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ», «Каролінгський ренесанс» — культурне піднесення у *Франкській державі* в 8—9 ст. Було тісно пов'язане з військ.-політ. та адм. завданнями *Каролінгів*, які прагнули до зміцнення своєї влади на всій тер. імперії, що виникла за правління *Карла Великого*. Проходило під гаслом відродження античної культури. В період «К. в.» було організовано ряд монастирських шкіл (у Турі, Реймсі, Рейхенау та ін. містах), які готували з представників феодалів службово-адм. кадри та духівництво. При дворі Карла Великого було створено гурток, т. з. Академію. Особливе місце серед діячів «К. в.» посідав автор філос. і богословських трактатів *Іоанн Скот Еріугена*. В часи «К. в.» зріс інтерес до світських знань, «*Семи вільних мистецтв*». Значного розвитку досягла історіографія. При дворі Карла Великого бл. 789 було створено

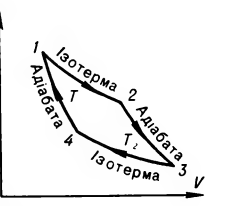

Карно цикл.

«Каролінгське відродження». Кінна статуетка Карла Великого. Бронза. Лувр. Париж. Євангеліст Іоанн. Мініатюра з «Трірського псалтиря». Близько 800. Міська бібліотека. Трір. Монастирські ворота в Лорші. 8 ст.

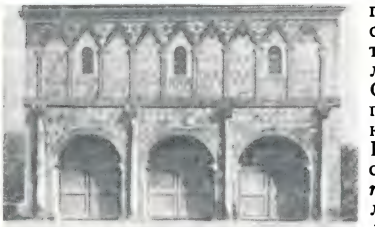

«Королівські аннали», що їх потім продовжували у порічних записах до 829. З 2-ї пол. 9 ст. розвивалося місц. літописання. Видатним історичним твором «К. в.» була «Історія лангобардів» *Павла Діакона*. З'явився ряд політ. трактатів, біографій. Воєначальник Нітгард 840—843 написав історію воєн Франкської д-ви.

Каролінгське мистецтво, наслідуючи пізньоантичні, візант. й місц. традиції, відобразило також ідеологію раннього феодалізму. За літ. джерелами, в цю епоху проводилося інтенсивне буд-во (комплекси монастирів, палаци, укріплення, базилікальні храми). Збереглися нечисленні будівлі: багатокутна центрич. капела імператорської резиденції в Ахені (до 798—805), капела-ротонда Санкт-Міхаель у Фульді (бл. 820—822) та ін. Палаци й церкви прикрашалися мозаїками (ораторій в Жерміньї-де-Пре, після 806) та фресками (церкви Мюнстера, бл. 800, і Осера, 841—858). Розквітла книжкова мініатюра («Утрехтський псалтир», 9 ст.). Скульптура відома гол. чин. з слонової кістки; були розвинуті литво, карбування й гравірування на металі, різьблення на камені. З 2-ї пол. 9 ст. в умовах розпаду Франкської д-ви почався занепад «К. в.».

КАРОТА́Ж (франц. carottage, від carotte, букв.— морква, тут — буровий керн) — методи, за допомогою яких вивчають у свердловинах фізичні і хімічні властивості гірських порід. Див. *Геофізичні методи дослідження свердловин*.

КАРОТА́ЖНА СТА́НЦІЯ — пересувна автоматична установка для проведення геофізичних досліджень у свердловинах. Складається з приладів і зондів, обладнаних спеціальними датчиками; наземної апаратури, яка реєструє показання датчиків; спец. кабелю, за допомогою якого з'єднують свердловинні прилади з наземною апаратурою; лебідки для проведення спуско-підйомних операцій. Автом. К. с. монтують на шасі однієї або двох автомашин. Для дослідження в важкодоступних умовах застосовують переносні К. с. Див. також *Геофізичні методи дослідження свердловин*.

КАРОТИ́Н (від лат. carota — морква) — оранжево-жовтий *пігмент* рослин. У невеликій кількості є в деяких тканинах тварин. Один з найважливіших представників *каротиноїдів*. Відомо кілька форм К., з яких найважливіші α-, β- і γ-К. Біол. роль їх у житті рослин пов'язана з *фотосинтезом*. У тваринному організмі (крім хижих птахів і деяких м'ясоїдних тварин) β-К. є провітаміном А (див. *Вітаміни*). К. надходять до організму з їжею. Препарати К. одержують з рослинної сировини; мікробіол. пром-сть виробляє їх синтетично. Препарати К. застосовують при А-авітамінозі (див. *Вітамінна недостатність*), водні колоїдні розчини К. — при опіках і обморожуванні (для знеболювання).

КАРОТИНО́ЇДИ — жовті, оранжеві або червоні *пігменти* рослин, деяких мікроорганізмів (грибів) і тварин. За хім. природою К.— *вуглеводні*, гол. чин. циклічної будови. Добре розчинні в жирах і органічних розчинниках. Бувають у вільному стані та у вигляді комплексів з білками. Найвідоміші з К.: *каротин* і ксантофіл (у зелених частинах рослин), лікопін (у плодах помідорів), криптоксантин (в зернах жовтої кукурудзи), астаксантин (в панцирі ракоподібних), пектеноксантин (в гонадах молюсків). В організмі людини і більшості тварин К. не утворюються і надходять з їжею. β-каротин і криптоксантин є провітамінами вітаміну А (див. *Вітаміни*), перетворюються на вітамін у печінці. β-каротин застосовують у медицині, ін. К.— в харч. пром-сті як барвники.

В. П. Вендт.

КАРПА́ТИ — гірська система на Пд. Європи. Простягаються у вигляді випуклої на Пн. Сх. дуги в межах Польщі, Чехословаччини, Угорщини, СРСР та Румунії. Довж. майже 1500 км, шир. 120—430 км. Пересічні висоти 800—1200 м, найбільша — 2655 м, г. *Герлаховські-Штіт*.

Орографічно К. поділяють на Західні, Східні й Південні. До системи К. належать також Західні Румунські гори і *Трансільванське плато*. З зовн. боку К. оточені широкою смугою передгір'їв (Прикарпаття), з внутр.— *Середньодунайською рівниною*. Західні К. простягаються від Девинських Воріт біля м. Братіслави до Тилічського перевалу. Складаються з кількох хребтів і масивів (Зх. Бескиди, *Татри*, Словацькі Рудні гори, Матра). В межах Західних К. у Татрах — найвища вершина всіх К. Пд. межею Східних К. є перевал Предял, вис. їх до 2305 м, г. П'єтрос на масиві Родна. Східні К. поділяють на Лісисті та Молдавські. Більша частина Лісистих К. розташована на тер. України, де вони мають назву *Карпати Українські*. Південні К., або Трансільванські Альпи, простягаються до Залізних Воріт на Дунаї. Складаються з масивів Фегераш, Ретезат та ін.; вис. до 2543 м, г. Молдовяну. Західні Румунські гори відокремлені від осн. дуги К. Трансільванським плато. В їх межах виділяють масив Бігор заввишки до 1847 м, гори Траскеу, Кодру та ін.

К. належать до альп. гірських споруд (див. *Альпійська складчастість*). У формуванні їх сучас. рельєфу велику роль відіграли, крім орогенічних процесів, водна й льодовикова ерозія, вивітрювання, карстові явища. У геол. будові Прикарпаття беруть участь неогенові *моласи*. Для його рельєфу характерні великі долини, улоговини, горбисто-пасмові височини. Зовн. смуга К. складається з крейдового й палеогенового *флішу*. Верстви порід зім'яті в складки, нерідко перевернуті й зсунуті у вигляді лускуватих насувів на Пн. і Сх. У рельєфі цієї частини К. переважають м'які форми — округлі вершини, пологі схили. У місцях виходів щільних пісковиків, а також там, де є сліди четвертинного зледеніння, рельєф більш розчленований, з гострими гребенями (Словацькі Бескиди, Чорногора). Центр. смуга К. складається з мезозойських кристалічних порід, що утворюють брилові масиви. Найбільшого розвитку вони досягають у Західних К. та Південних К. Найвищі масиви цієї смуги характеризуються альп. формами рельєфу. Внутр. смугу К. утворюють масиви, складені вулканічними породами — андезитами, базальтами та ін. (Келіман, Вигорлат). Характерним елементом К. є улоговини, що звичайно розмежовують різні морфоструктури. Найбільша улоговина — Трансільванське плато, складене неогеновими моласами.

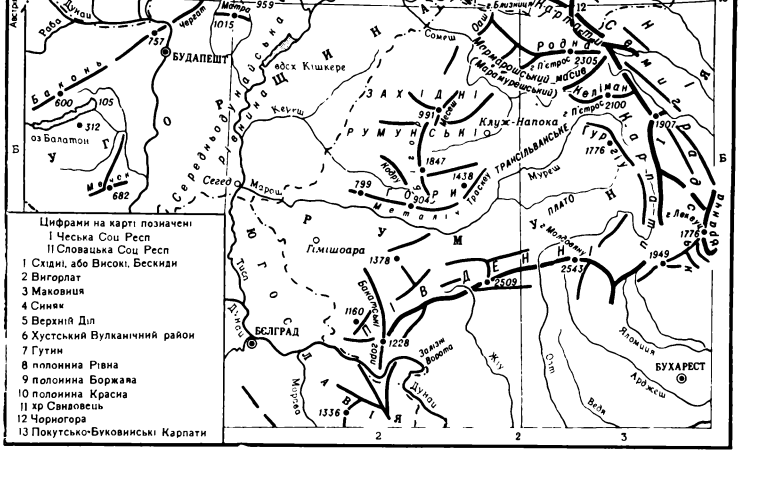

В межах К. виявлено родовища багатьох корисних копалин: нафти, горючого газу, кам. і бурого вугілля, заліз. руди, марганцю, поліметалів, бокситів, кам. і калійної солей, озокериту та ін. Багато джерел мінеральних вод.

Клімат К. помірно континентальний. Пересічна т-ра січня у передгір'ях —2, —5°, в горах знижується до —9, —10°, липня — відповідно +17, +20° і до +4, +5°. Річна сума опадів у передгір'ях 600—1000 мм, у горах до 1600—2100 мм, переважно влітку. У К. беруть початок численні річки — *Вісла, Дністер,* притоки *Дунаю* та ін. Ріки мають значні запаси гідроенергії, на них споруджено ряд ГЕС. Озер небагато, вони здебільшого льодовикового й карстового походження.

У передгір'ях переважають дубові й букові, на Пн.— соснові ліси (на бурих лісових та дерново-підзолистих грунтах); на Пд. Сх.— лісостепова (на сірих лісових грунтах і опідзолених чорноземах) і степова (на чорноземних, карбонатних грунтах) рослинність. Гірські схили вкриті лісами (у нижній частині — дубовими, буковими і буково-ялицевими, вище — ялиновими) на гірських бурих лісових грунтах. У внутр. смузі К. більше поширені широколистяні ліси, у зовн.— хвойні. Ліси змінюються сосновим криволіссям, яке з вис. 1700—1800 м переходить у субальп. та альп. луки (в межах Карпат Українських наз. *полонинами*). Характерними представниками тварин. світу К. є ведмідь, вовк, рись, куниця, олень, козуля, свиня дика, білка, заєць; з птахів — глухар, сова, дятел, зозуля та ін. Для вивчення й охорони природи в К. створено *Татранський народний парк* (у Чехословаччині й Польщі), *Карпатський заповідник* (у СРСР), нац. парк Ретезат (у Румунії) та ін. К.— відомий район туризму, альпінізму, зимових видів спорту.

Літ.: Природа Українських Карпат. Львів, 1968; Рибін М. М. Фізико-географічні регіони Карпат. Чернівці, 1973. *М. М. Рибін.*

«КАРПА́ТИ» — книжкове видавництво системи Держкомвидаву УРСР. Засноване 1945 в Ужгороді як Закарпатське книжково-газетне вид-во; з 1951 — Закарп. обл. книжково-журнальне вид-во; з 1955 — Закарп. обл. вид-во; з 1964 — респ. вид-во, що поширює свою діяльність на Закарп., Івано-Фр. та Чернів. області. «К.» випускають сусп.-політ. і худож. л-ру, в т. ч. перекладну, виробничо-тех., с.-г., туристську та краєзнавчу л-ру укр., рос., угор. і молд. мовами; для туристів — іноз. мовами. В 1979 продукція «К.» видана тиражем понад 2 млн. примірників. З 1958 вид-во співробітничає з рядом вид-в Угорщини — по спільному випуску книг угор. мовою для УНР (рад. сусп.-політ. і худож. л-ра, твори письменників народів СРСР, рос., укр. і угор. класика). З 1975 «К.» співробітничають також з вид-вом імені Мадача (м. Братислава, ЧССР). Нагороджені орденом Дружби народів (1978).

Б. О. Гвардіонов.

КАРПА́ТИ УКРАЇ́НСЬКІ, Карпати Радянські — гори на заході УРСР, частина гірської системи *Карпат.* Простягаються смугою завдовжки понад 270 км і завширшки 100—110 км з Пн. Зх. на Пд. Сх. у межах Закарп., Львів., Івано-Фр. та Чернів. областей. Пл. понад 24 тис. км². Являють собою середньовисокі гори з м'якими обрисами й куполоподібними вершинами. Пересічна вис. їх 1000 м, найбільша —2061 м, г. *Говерла.* К. У. характеризуються зональністю о р о г р а ф і ч н о ї б у д о в и, зумовленою особливостями літологічного складу й тектоніки окремих частин. Вздовж пн.-сх. краю К. У. простягається *Передкарпатська височина,* вздовж пд.-зх.— *Закарпатська низовина,* що є частиною Середньодунайської рівнини. Гірська частина К. У. складається з паралельних хребтів, відокремлених річковими долинами та улоговинами. Зовнішню смугу становлять Східні *Бескиди, Горгани,* а також *Покутсько-Буковинські Карпати.*

У центр. частині простягаються *Верховинський Вододільний хребет* з низькогірним рельєфом, багатьма перевалами (*Верецький перевал,* 839 м, *Воловецький перевал,* 1014 м, *Ужоцький перевал,* 889 м, та ін.) та низка міжгірних улоговин. Ця низькогірна смуга досить густо заселена і є важливим с.-г. районом К. У. На Пд. від неї підносяться *Полонинсько-Чорногорські Карпати,* в межах яких виділяють *Полонинський хребет,* що складається з окремих масивів — полонин (*Боржава, Красна полонина, Рівна полонина, Свидовець, Гриняви*), та *Чорногору* з альп. формами рельєфу, в межах останньої — найвища вершина К. У. *Березне-Ліпшанська долина* відокремлює цю смугу від *Вулканічних Карпат,* що в межах України наз. Вигорлат-Гутинським, або Ужгород-Хустським хр. Цей хребет долинами річок поділений на масиви Вигорлат, Маковиця, Синяк, Верхній Діл, Тупий. На крайньому Пд. К. У. підносяться Рахівський масив та *Чивчинські гори.*

У г е о л о г і ч н і й б у д о в і К. У. гол. роль належить мезокайнозойським відкладам. Породи давнішого віку (палеозойські й докембрійські) поширені гол. чин. у Чивчинських горах і на Рахівському масиві, які є частиною Мармарошського кристаліч. масиву. Найбільше поширення мають верхньокрейдові й палеогенові відклади у вигляді *флішу* — перевертування прошарків пісковиків, сланців і мергелів. Відклади флішу зім'яті в складки різного типу, за якими в К. У. виділяють кілька літолого-фаціальних зон (див. *Карпатська складчаста система*). Складки ускладнені насувами. Тріасові та юрські породи (доломіти, конгломерати, пісковики, вапняки, мергелі та ін.) характерні для Рахівського масиву і Чивчинських гір та для т. з. стрімчаків мармарошської і пенінської смуг.

Складкоутворення в К. У. супроводжувалось розломами, по частині з них відбувались вулканічні виверження, підняття гірських хребтів і опускання прилеглих до складчастої зони частин земної кори, в межах останніх утворились Передкарпатський та Закарпатський прогини, виповнені *моласами,* представленими глинами, пісками, калійною та кам. солями, гіпсами тощо. К. У. остаточно сформувались за альпійського етапу гороутворення в палеогеновому і неогеновому періодах.

К. У. багаті на різноманітні корисні копалини: горючі гази, нафту, озокерит, сірку, калійну та кам'яну солі, буд. матеріали: багато джерел мінеральних вод.

К л і м а т К. У. помірний, вологий. Т-ра влітку у передгір'ях +18, +20°, у горах +12° і нижче. Зима у передгір'ях м'яка (—2,9, —4,1°), в горах — 7,8°. Взимку часто бувають відлиги. Опадів 770—1500 мм і більше на рік.

К. У. багаті на ріки, тут беруть початок *Дністер* та його численні притоки (*Стрий, Ломниця, Бистриця* та ін.), притоки Дунаю (*Тиса, Прут*), р. *Сан* (бас. Вісли) й ін. На річках часто бувають паводки. Озер мало, вони невеликі (*Синевир, Бребенескул* та ін.).

У г р у н т о в о м у п о к р и в і переважають лісові грунти: дерново-підзолисті й дерново-глейові у передгір'ях, бурі лісові й дерново-буроземні — у лісовому поясі та гірсько-лучно-буроземні — на полонинах.

Р о с л и н н и й с в і т К. У. багатий і різноманітний. В його складі — понад 2 тис. видів вищих спорових (у т. ч. бл. 500 — листяних мохів) і квіткових рослин та понад 850 видів лишайників. Більша частина гір вкрита лісами, гол. породи — бук, дуб звичайний і скельний, ялина (смерека), ялиця, явір. У складі карпатської флори багато реліктових і ендемічних видів (тис ягідний, берека, модрина польська, сосна кедрова, сосна гірська, або жереп, рододендрон східнокарпатський, едельвейс та ін.). Характер рослинного покриву змінюється з висотою (див. *Висотна поясність*).

У К. У. зареєстровано 435 видів хребетних, у т. ч. 79 — ссавців, 280 — птахів, 53 — риб, 17 — земноводних і 11 — плазунів. Характерними представниками т в а р и н н о г о с в і т у є бурий ведмідь, рись, кіт лісовий, заєць сірий, їжак; з птахів — глухар, дятел трипалий; у ріках — форель. Для вивчення й охорони природи у К. У. створено *Карпатський заповідник, Карпатський природний парк* і *заказники.*

Різноманітність рельєфу, густа мережа річок, багатство рослинного і тваринного світу створили в цьому районі мальовничі краєвиди, які приваблюють великі маси туристів і спортсменів. Створено численні санаторії, зокрема на базі використання джерел мінеральних вод. Завдяки цьому К. У. є рекреаційною зоною всесоюзного значення. Іл. див. на окремому аркуші, с. 32 — 33.

Літ.: Бондарчук В. Г. Радянські Карпати. К., 1957; Воропай Л. І. Українські Карпати. К., 1968; Природа Українських Карпат. Львів, 1968; Бучинський І. О. Клімат Українських Карпат. К., 1971; Геологическое строение и горючие ископаемые Украинских Карпат. М., 1971; Татаринов К. А. Фауна хребетних заходу України.

КАРПАТИТ

Карпатських курганів культура. Речі з пам'яток: 1, 2 — глиняний посуд; 3 — скляна посудина; 4, 5 — бронзові щиток і пряжка.

Львів, 1973; Стойко С. М. Карпатам зеленіти вічно. Ужгород, 1977.
К. І. Геренчук.

КАРПАТИ́Т — мінерал типу органічних сполук. $C_{32}H_{17}O$. *Сингонія* моноклінна. Утворює голчасті і волокнисті агрегати. Густ. 1,40. Колір світло-жовтий, блиск шовковистий. Знайдено на Закарпатті.

«КАРПА́ТІ ÍГАЗ СО» («Kárpáti igaz szó» — «Карпатське слово правди») — газета, орган Закарпатського обкому Компартії України, обласної Ради народних депутатів. Виходить в Ужгороді 6 раз на тиждень угорською мовою. Видається з 1945.

КАРПА́ТСЬКА НАФТОГАЗОНО́СНА ПРОВІ́НЦІЯ — на З. Української РСР, в межах Львів., Івано-Фр., Чернів. та Закарп. областей. У тектонічному відношенні пов'язана з *Карпатською складчастою системою*. На тер. провінції відкрито 16 нафт., 7 нафтогазових і 27 газових родовищ, більшість із них — у *Передкарпатській нафтогазоносній області*. Проводять розвідку на нафту і газ також у пд.-зх. частині К. н. п., в межах Карпатської гірської споруди та *Закарпатського прогину*.

КАРПА́ТСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1915 — наступ рос. військ Пд.-Західного фронту під час *першої світової війни 1914—18* у січні — квітні 1915 з метою виведення Австро-Угорщини з війни. 9 (22).III після 6-місячної облоги рос. 11-а армія здобула фортецю Перемишль, 120-тисячний австр. гарнізон її здався в полон. У березні рос. війська почали новий наступ у напрямі Ужгорода. Запеклі бої в Карпатах тривали до поч. квітня, після чого рос. війська перейшли до оборони. К. о. не досягла поставленої мети через нестачу в рос. військ озброєння і боєприпасів.

«КАРПА́ТСЬКА ПРА́ВДА» — орган Закарпат. крайкому Компартії Чехословаччини (КПЧ). З 30.IV 1920 до 4.VI 1921 виходила під назвою «Правда» як центр. орган *Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі*. Після створення у травні 1921 КПЧ стала виходити як її окружний (крайовий) орган в Підкарпатській Русі. З січня 1922 наз. «К. п.». Велику допомогу у виданні «К. п.» подавав Закарпат. крайкомові ЦК КП(б)У. В жовтні 1938 чехословацький бурж. уряд заборонив видання «К. п.». Після цього нелегально вийшло кілька номерів газети.

КАРПА́ТСЬКА СКЛАДЧА́СТА СИСТЕ́МА — гірська складчаста система на Пд. Європи. Входить до складу *альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. В межах України — центральна частина К. с. с., що простягається більш як на 270 км (від кордонів СРСР з Польщею і Чехословаччиною на Пн. Зх. до кордонів СРСР з Румунією на Пд. Сх.). Включає Карпатську складчасту гірську споруду, *Передкарпатський прогин* та *Закарпатський прогин*. У рельєфі виступає як *Карпати Українські*. К. с. с. складена переважно з крейдових та палеогенових відкладів, представлених *флішем*. Потужність їх 5000—9000 м. Серед давніших за віком порід у межах К. с. с. виявлено юрські, тріасові, пермські, кам'яновуг., девонські, силурійські відклади і докембрійські кристалічні породи (Рахівський масив). Відповідно до геол. будови та особливостей формування К. с. с. виділяють ряд структурно-фаціальних зон, насунутих одна на одну в пн.-сх. напрямі—Пенінська, Мармарошська, Рахівська, Магурська, Дуклянська, Паркулецька, Чорногорська, Скибова і Кросно. К. с. с. сформувалася за альпійського етапу гороутворення (див. *Альпійська складчастість*) протягом палеогенової й неогенової періодів на місці зруйнованих *денудацією* герцинських (див. *Герцинська складчастість*) гірських споруд. У межах К. с. с. є поклади нафти й газу, поліметалів, будівельних матеріалів, мінеральні води тощо.

Літ.: Бондарчук В. Г. Геологія України. К., 1959; Геологическое строение и горючие ископаемые Украинских Карпат. М., 1971.
В. В. Глушко.

КАРПА́ТСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у межах Закарпатської та Івано-Франківської областей УРСР. Пл. 18,5 тис. га. Створений 1968 для збереження унікальних лісових масивів і тваринного світу *Карпат Українських*. Складається з 5 лісництв: Чорногірського, Говерлянського, Високогірного, що охоплюють хр. Чорногора з найвищою вершиною України — г. Говерлою (2061 м), Широколужанського та Угольського на Закарпатті. Для перших трьох характерні ялиновi, смерекові і буково-смерекові ліси з заростями гірського криволісся та *полонинами*. Багато рідкісних рослин (ліннея північна та ін.). Угольсько-Широколужанський лісовий масив відомий унікальними буковими пралісами. Це єдине в Українських Карпатах місце зростання ялівцю козачого. Охороняються олень благородний, козуля, рись, ведмідь бурий та ін. 34 види рослин і тварин (рододендрон, альпійський і карпатський тритони, кіт європейський та ін.) занесені до *Червоної книги*. В заповіднику провадиться наук. робота.
І. В. Вайнагій.

КАРПА́ТСЬКИЙ ПРИРО́ДНИЙ ПАРК — в Івано-Франківській обл. УРСР. Створений 1980 вперше на Україні для охорони типових природних комплексів *Карпат Українських*, забезпечення умов для відпочинку трудящих, організації туризму, проведення наук. досліджень та пропаганди знань з охорони природи. Пл. 47,3 тис. га. Високогірне й Говерлянське лісництва К. п. п. мають статус заповідника (входять до складу *Карпатського заповідника*). Мальовничі ландшафти парку з пралісами, *полонинами*, високогірними озерами, численними річками є складовою частиною гірського масиву *Чорногора*. Найпопулярніший туристський маршрут — на г. *Говерлу* (2061 м — найвища вершина України). Райони *Яремчі* та *Ворохти* широко використовуються для відпочинку й туризму. В парку багато істор. та етногр. пам'яток.
О. К. Ющенко.

КАРПА́ТСЬКИЙ РЕЙД 1943 — бойова операція укр. партизан. з'єднання під командуванням С. А. *Ковпака* в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Здійснювався за планом, що його розробив Укр. штаб партизан. руху й затвердило Політбюро ЦК КП(б)У в квітні 1943. Першочерговими завданнями К. р. були активізація партизан. руху і виведення з ладу найважливіших залізничних і шосейних комунікацій ворога. Конкретні заходи було розроблено в травні на *Лельчицькій нараді партизанів України 1943*. 12.VI партизан. з'єднання в кількості 1656 чол. почало рейд з району с. Милошевичів (тепер Лельчицького р-ну Гом. обл.) по тер. Поліської (тепер Гомельська), Ровен., Львів., Тернопільської й Станіславської (тепер Івано-Фр.) областей. У ході рейду партизан. загони висаджували в повітря мости й пускали під укіс поїзди, руйнували лінії зв'язку, знищували окупантів та їхніх прихвостнів — укр. бурж. націоналістів. Партизани блискавичним ударом розгромили ворожий гарнізон у с. Сивці-Войнилові (тепер Калуського р-ну Івано-Фр. обл.), форсували Дністер і вийшли до підніжжя Карпат; 19—25.VII завдали удару по Битківських і Яблунівських нафтопромислах. Проти партизан. з'єднання гітлерівці зосередили значну кількість військ і військ. техніки. Серед карателів були також загони укр. бурж. націоналістів, у т. ч. д-зія «СС-Галичина». 25.VII почалися запеклі бої. За 20 днів напружених боїв з'єднання 10 раз виходило з оточення. Вночі проти 4.VIII партизани завдали удару по гол. опорному пункту ворога — Ділятину (тепер с-ще м. т. Івано-Фр. обл.) і, прорвавшись з оточення, рушили на Коломию, але на підході до міста полк гітлерівців нав'язав їм зустрічний бій. Партизани опинилися в скрутному становищі. Ввечері 4.VIII з'єднання зібралося в орахг у районі с-ща

м. т. Ланчина (тепер Надвірнянського р-ну Івано-Фр. обл.), де було вирішено виходити з оточення групами. Маневр партизанів удався. В жовтні 1943 всі групи в Олевському р-ні на Житомирщині знову зібралися в бойове з'єднання. За 4 місяці партизани пройшли бл. 2 тис. км, не раз форсували ріки. Партизанським впливом були охоплені Ровен., Станіславська, Львів., Кам'янець-Подільська й Дрогобицька області. За час К. р. було пущено під укіс 19 військ. ешелонів, підірвано 14 залізничних і 38 шосейних мостів, знищено 333 автомашини, 3 літаки, 5 танків, 20 вузлів зв'язку. Партизанам-ковпаківцям встановлено пам'ятник в м. Яремчі (іл. див. на окремому аркуші, т. 1, с. 512—513).

Я. Г. Панін.

КАРПА́ТСЬКИХ КУРГА́НІВ КУЛЬТУ́РА — археологічна культура 2 — поч. 6 ст., поширена у пн. і пд. передгір'ях Українських Карпат. Пам'ятки цієї культури досліджені (розкопки проводилися з 80-х рр. 19 ст.) на тер. Чернів., Івано-Фр. та Закарп. обл. При розкопках поселень виявлено залишки наземних і напівземлянкових жител з вогнищами або печами всередині, гончарські горни, госп. ями, численні побутові речі, кістки тварин тощо. Для поховань характерний обряд трупоспалення під курганними насипами. В могилу клали посуд, знаряддя праці, прикраси, іноді зброю. Глиняний посуд виготовляли ліпним способом або на гончарному крузі. Знайдені привізні амфори і скарби рим. монет свідчать про торг. зв'язки носіїв К. к. к. з сусідніми рим. провінціями. Носіями К. к. к. були осілі землеробсько-скотарські племена, які, ймовірно, були предками хорватів, згадуваних у «*Повісті временних літ*», ін. джерелах.

Літ.: Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини І тисячоліття нашої ери. К., 1960; Культура карпатських курганів. В кн.: Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975.

М. Ю. Смішко.

КАРПА́ТСЬКО-У́ЖГОРОДСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція рад. військ під час Великої Вітчизн. війни, здійснена 28.IX—28.X силами центру і лівого крила 4-го Укр. фронту (командуючий — генерал армії І. Ю. *Петров*) з метою визволення Закарп. України. Була частиною Сх.-Карпатської наступальної операції 1944. Після запеклих боїв в умовах бездоріжжя і важкодоступної гірсько-лісистої місцевості рад. війська 1-ї гвард. армії, 18-ї армії і 17-го гвард. корпусу прорвали укріплення ворога і 16 (18). X оволоділи карпатськими перевалами та м. Раховом. Розвиваючи наступ, рад. війська 24.X визволили Хуст, 26.X — Мукачеве, 27.X — Ужгород. Значну допомогу рад. воїнам подали партизан. загони, що діяли на Закарпатті. Рад. війська під час цієї операції розгромили 1-у угор. армію і завдали нищівної поразки 1-й нім. танк. армії.

Б. І. Святишенко.

КАРПЕ́НКА-КА́РОГО І. К. ЗАПОВІ́ДНИК-МУЗЕ́Й «ХУ́ТІР НАДІ́Я» — філіал Кіровогр. краєзнавчого музею, відкрито 1956. Розташований поблизу с. Шостаківка, за 25 км від м. Кіровограда. Хутір Надія заснував І. К. Карпенко-Карий 1871, назву хуторові дав на честь своєї дружини. Тут драматург жив і працював з 1887 по 1907 рр. У різний час на хуторі проживали корифеї укр. театру М. *Садовський*, П. *Саксаганський*, М. *Садовська* та артист Денис *Мова* (Петров). З 1969 тут діє літ.-меморіальний музей І. Карпенка-Карого. До складу меморіальної садиби входять декоративний

Пам'ятник І. К. Карпенку-Карому на «Хуторі Надія».

парк, фруктовий сад, ставок, батькова хата. На тер. заповідника встановлено пам'ятник Карпенку-Карому (1969, скульптор О. Ковальов). У межах заповідника — й Карлюжинське кладовище, де поховано драматурга. На його могилі — надгробний пам'ятник.

С. П. Плачинда.

КАРПЕ́НКО Віктор Степанович (н. 28.X 1923, с. Іванівка Ставищенського р-ну Київ. обл.) — український рад. хірург, доктор мед. наук (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1976). Член КПРС з 1944. У 1948 закінчив Донец. мед. ін-т. З 1969 — директор Київ. н.-д. ін-ту захворювань нирок і сечовивідних шляхів (урології) та керівник відділення пластичної і відновлювальної хірургії. Праці К. присвячені хірургії сечівника, підшлункової залози, лікуванню коронарної хвороби, мітрального стенозу, уродинаміці та хірургічному лікуванню гідронефрозу, склерозу передміхурової залози тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. орденами, медалями.

КАРПЕ́НКО Георгій Володимирович [24.V (6.VI) 1910, Томськ — 15.XI 1977, Львів] — укр. рад. вчений у галузі фізико-хім. механіки матеріалів, акад. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1960). Член КПРС з 1939. Після закінчення (1931) Харків. механіко-машинобудівного (тепер політех.) ін-ту викладав у ньому. У 1946—50 — учений секретар Президії АН УРСР, 1952—71 — директор Ін-ту машинознавства і автоматики (тепер Фізико-мех. ін-т) АН УРСР. Осн. праці—з питань зниження міцності металів від втомленості під впливом поверхнево-активних середовищ, технології виготовлення деталей машин із заданою стійкістю до дії робочих середовищ і мех. навантажень. Запропонував нові теорії корозійної втомленості та воднева крихкості сталі. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1977.

КАРПЕ́НКО Костянтин Миколайович (н. 24.XI 1920, Харків) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1953. Після закінчення 1950 Київ. ін-ту театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого працює в Дніпроп. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Скорик («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Писар («Майська ніч» Старицького), Лундишев («Майстри часу» Кочерги), Аптекар («Інтервенція» Славіна), Кавалькадос («Поцілунок Чаніти» Мілютіна), Терешко Колобок («Трибунал» Макайонка), Бернардо («Закохана витівниця» Лопе де Вега) та ін.

КАРПЕ́НКО Микола Іванович (н. 14.VIII 1925, с. Воронків, тепер Бориспільського р-ну Київ. обл.)— український рад. поет. Член КПРС з 1949. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вищу партійну школу при ЦК КП України (1959). Друкуватися почав 1950. Автор збірок поезій: «Стежками юності» (1960), «В похід засурмили» (1961), «Невідправлені листи» (1965), «Барви і звуки» (1968), «Озброєна муза» (1970), «Перевесло» (1975), зб. сатири і гумору «Особиста каланча Гаврила Квача» (1963), книги нарисів «Довір'я» (1966).

КАРПЕ́НКО Сергій Гордійович (24.IX 1895, Херсон — 29.IX 1959, Житомир) — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1957). Член КПРС з 1953. Сценічну діяльність розпочав 1920 в Херсоні. Працював у театрах: «*Березіль*» (1922—31), Червоної Армії Київ. військ. округу (1933—40), Дніпроп. театрі ім. Т. Шевченка (1940—45), Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1945—48), Житомир. укр. муз.-драм. театрі (1948—59). Ролі: Карпо Сидорович («Не називаючи прізвищ» Минка), Кратов («Сто мільйонів» Собка і Балабана), Голуб («Історія юного кохання» К. Симонова), Окайомов («Машенька» Афіногенова), Туляга («Хто сміється останнім» Крапиви).

КАРПЕ́НКО Степан (Стецько) Данилович [літ. псевд. — Паливода та ін.; 24.XII 1816 (5.I 1817), м. Васильків, тепер Київ. обл.— п. після 1886] — укр. письменник, актор і композитор. Друкуватися почав 1831. Видав кілька збірок складених переважно ним самим пісень: «Барвінок України» (два випуски — К., 1845; СПБ, 1848), «Васильківський соловей», «Жайворонок київських полів». Його пісня «На захід сонце вже хилилось» стала народною. Автор повістей «Твардовський» (1837) і «Прапрадід». Написав кілька п'єс, у яких викривав зловживання дворян. Був знайомий з Т. Шевченком, поклав на музику його вірш «Думка» («Тяжко-важко в світі жити») і переробив на оперу поему «Катерина».

Тв.: Карпенко Г. и Карпенко С. Сочинения, кн. 1—4. СПБ, 1860.

Р. П. Головин.

КАРПЕ́НКО Фросина Андріївна [н. 30.V (12.VI) 1905, с. Хороше, тепер Петропавлівського р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. народна поетеса. У 9 років зосталася сиротою, виросла в наймах. Грамоти навчилася самотужки в дитинстві,

Г. В. Карпенко.

К. М. Карпенко.

С. Г. Карпенко.

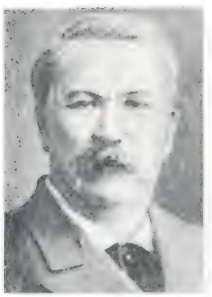

І. К. Карпенко-Карий.

Пам'ятник на могилі **І. К. Карпенка-Карого.**

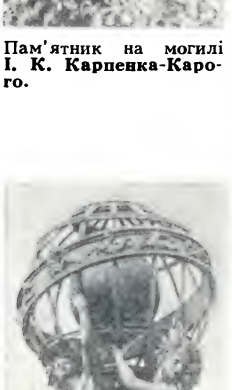

Ж. Б. Карпо. Скульптурна група для фонтана «Чотири частини світу». 1867—72. Люксембурзький сад. Париж.

тоді ж почала складати вірші. З 1929 — колгоспниця. Перші вірші опубліковано 1939. В них оспівує великого Леніна, Комуністичну партію, славить трудівників, висміює нероб. Зб. віршів: «Розцвітає Україна» (1950), «Пісні мої, думки мої» (1960), «Прощання з літом» (1975), оповідань: «Хорошанські бувальщини» (1968) та ін.

КАРПЕ́НКО-КА́РИЙ [літ. псевд. Тобілевича Івана Карповича; 17(29).IX 1845, с. Арсенівка, тепер с. Веселівка Новомиргородського району Кіровогр. обл.— 2(15).IX 1907, Берлін, похований на х. Надія поблизу с. Миколаївки Кіровоградського р-ну Кіровогр. обл.] — український драматург, актор, режисер, театральний діяч. З 1859 служив дрібним чиновником. У 1865 разом із М. Кропивницьким став організатором і режисером аматорського гуртка в Єлизаветграді. Наприкінці 70-х рр. спільно з лікарем Н. І. Михалевичем заснував нелегальний політ.гурток, який пропагував революц.-визвольні ідеї, поширював заборонену в Росії л-ру, зокрема, твори К. Маркса і Ф. Енгельса, М. Чернишевського, революц. вірші Т. Шевченка. Восени 1883 за політ. неблагонадійність К.-К. було звільнено зі служби, а 1884 вислано на 3 роки до Новочеркаська під гласний нагляд поліції. Після заслання ще два роки жив на своєму хуторі Надія без права залишати його самовільно. Літ. діяльність почав у серед. 70-х рр. як критик, фейлетоніст і публіцист. У драматургії виступив на поч. 80-х рр. Написав 18 оригінальних п'єс і 3 переробки з ін. авторів. У 1883 в альманасі «*Рада*» надрукував оповідання «Новобранець». У драмі «Бурлака» (1883), в сатиричних комедіях «Розумний і дурень» (1885), «Сто тисяч» (1890), «Хазяїн» (1900) та ін. К.-К. правдиво показав процес класового розшарування на селі, з великою худож. силою викрив хижацьку суть укр. сільської буржуазії. Автор реалістично-побутових драм «Підпанки» (1883), «Наймичка» (1885), «Безталанна» (1886) та ін. У п'єсі «Суєта» (1903) К.-К. висловив передові погляди на роль і завдання театру, покликаного служити інтересам народу. Значне місце в спадщині драматурга посідають твори на істор. теми: «Бондарівна» (1884), «Лиха іскра поле спалить і сама щезне» (1896), «Гандзя» (1902), трагедія «Сава Чалий» (1899). К.-К. був визначним актором і знавцем театр. мистецтва, виступав у трупах М. *Старицького* (1883—84) і М. *Садовського* (1888—90). З 1890 і до кінця життя працював на сцені як актор і один з керівників трупи П. *Саксаганського*, разом з яким створив школу виховання акторів соціально-психологічного театру. Артистич. талант К.-К. виявився в ролях: Назар і Хома («Назар Стодоля» Т. Шевченка), Микита і Жлудь («Дай серцю волю, заведе в неволю», «Дві сім'ї» М. Кропивницького), Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Жадов («Тепленьке місце» О. Островського), Пузир («Хазяїн») та ін. Його гра відзначалася правдивістю, силою почуття, глибоким проникненням у психологію героїв. У критич. статтях і рецензіях К.-К. виявив глибоке розуміння природи і завдань сценічного мистецтва. І. Франко писав, що він був «одним із батьків новочасного українського театру, визначним артистом та при тім великим драматургом, якому рівного не знає наша література».

Помер К.-К. у Берліні, де перебував на лікуванні. Похований на Карлюжинському кладовищі біля х. Надія (див. *Карпенка-Карого І. К. заповідник-музей «Хутір Надія»*). На могилі К.-К. і в садибі музею-заповідника встановлено пам'ятники драматургові. Іл. див. на окремому аркуші с. 448—449.

Тв.: Твори, т. 1—6. К.—Х., 1929—31; Твори, т. 1—3. К., 1960—61; Вибрані п'єси. К., 1970; Рос. перекл.— Пьесы. М., 1958.

Літ.: Франко І. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Саксаганський П. К. Думки про театр. К., 1955; Тобілевич С. В. Мої стежки і зустрічі. К., 1957; Стеценко Л. Ф. І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич). К., 1957; Цибаньова О. С. Літопис життя і творчості І. Карпенка-Карого (І. К. Тобілевича). К., 1967; Пільгук І. І. Іван Карпенко-Карий (Тобілевич). К., 1976.

Л. Ф. Стеценко, Р. К. Коломієць.

КАРПЕНТА́РІЯ ЗАТО́КА — затока Арафурського м. біля пн. берегів Австралії. Заглиблюється в суходіл на 600 км між півостровами Арнемленд і Кейп-Йорк. Глиб. до 69 м. Зх. береги розчленовані, пд. та сх.—низовинні, вкриті мангровими лісами. Багато островів. Солоність вод до 34,8‰.

КА́РПЕНТЕР (Carpenter) Малколм Скотт (н. 1.V 1925, Боулдер, штат Колорадо) — астронавт США. Закінчив університет в шт. Колорадо з фаху авіац. техніка (1949) та школу льотчиків-випробувачів ВМФ (1954). Працював у відділі електронних систем авіаційно-випробного центру ВМФ. В групі астронавтів — з 1959. Здійснив (24.V 1962) 5-годинний політ навколо Землі на кораблі «*Меркурій*».

КАРПЕНТЬЄ́Р (Carpentier) Алехо (26.XII 1904, Гавана — 24.IV 1980) — кубинський письменник, мистецтвознавець. Учасник боротьби проти реакц. режимів на Кубі. Перша книга — зб. «Антільські вірші» (1932). Оповідання «Мандрівка до початку» (1944) і особливо повість «Царство земне» (1949) поклали початок напрямові в реалістичній латиноамер. л-рі, що одержав умовну назву «магічний реалізм» (термін належить К.). Автор романів «Загублені сліди» (1953), «Вік Просвітительства» (1962), «Розправа з методом» (1975), «Посвячення весни» (1978; про кубинську революцію) та ін., повість «Арфа й тінь» (1979), дослідження «Музика Куби» (1946).

Тв.: Укр. перекл.— Мандрівка до початку. «Всесвіт», 1976, № 2; Розправа з методом. «Всесвіт», 1976, № 6—7; Концерт барокко. В кн.: Сучасна латиноамериканська повість. К., 1978; Загублені сліди. К., 1978; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1974; Музыка Кубы. М., 1962; Превратности метода. М., 1978. *Ю. В. Покальчук.*

КАРПИНО́С Дмитро Мойсейович (н. 9.IX 1932, Київ) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1971). Член КПРС з 1961. Після закінчення (1955) Київ. політех. ін-ту почав працювати в Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР. Осн. праці — в галузі порошкової металургії і композиційних матеріалів, зокрема теорії і технології виготовлення, а також використання армованих і дисперснозміцнених композиційних матеріалів. Держ. премія УРСР, 1969.

КАРПІ́НІ (Carpine) Джованні (бл. 1182 — не пізніше 1252) — італ. мандрівник. У 1245—47 очолював дипломатичну місію до Монголії. Шлях її пролягав з Ліона через Київ, пониззя Волги, пн. узбережжя Аральського м., долину Сирдар'ї, гори і пустелі Центр. Азії до Каракоруму. К. залишив описи Русі 13 ст., зокрема Києва за часів *монголо-татарського гн*, дані про г-во і побут народів, що жили в місцевостях, які відвідала місія.

КАРПІ́НСЬКИЙ Вячеслав Олексійович (16.I 1880, Пенза — 20. III 1965, Москва) — рад. парт. і держ. діяч, публіцист, доктор екон. наук, Герой Соціалістичної Праці (1962). Член КПРС з 1898. Н. в сім'ї чиновника. В революц. русі з 1897. Вів революц. роботу в Харкові, Ростові-на-Дону. Один з організаторів і керівників *харківського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Зазнав переслідувань царського уряду. З 1904 — в еміграції. Працював у газ. «*Вперёд*» і «*Пролетарий*», співробітничав у газ. «*Правда*». В 1914—17 налагодив видання газ. «*Социал-демократ*». В 1917 повернувся в Росію. В 1918 — зав. агіт.-інструкторським відділом ВЦВК. З 1918 — редактор газети «*Беднота*», член редколегії «Правды». В. І. Ленін написав К. понад 100 листів. В 1936—37 К. працював в апараті ЦК ВКП(б). З 1937 — на наук. і пропагандист. роботі. Був членом ВЦВК. Автор ряду книг про В. І. Леніна, з історії Комуністичної партії та Рад. д-ви. Нагороджений 3 орденами Леніна.

КАРПІ́НСЬКИЙ Олександр Петрович [26.XII 1846 (7.I 1847), селище Тур'їнські Рудники, тепер м. Краснотур'їнськ Свердловської обл. РРФСР — 15.VII 1936, Москва] — рад. геолог, засновник вітчизняної школи геологів, акад. (з 1889), перший президент АН СРСР (1917—36), акад. АН УРСР (з 1925). Після закінчення Петерб. гірничого ін-ту (1866) працював на Уралі. З 1868 — викладач Петерб. гірничого ін-ту, 1877—96 — професор цього ін-ту. Брав активну участь в організації *Геологічного комітету*. В 1885—1903 — директор Геол. к-ту. Праці—в галузі *тектоніки, палеонтології* і *палеогеографії*. Він вперше висвітлив осн. риси тектонічної будови *Східно-Європейської платформи*, склав тектонічні і палеогеографічні карти її. К. вперше застосував палеогеогр. метод для виявлення *коливальних рухів земної кори*, одним з перших запровадив мікроскопічний метод дослідження гірських порід. Вивчав гірські породи Уралу, Кавказу, Сибіру, Примор'я, України та ін. районів СРСР. Праці з теор. геології поєднував з розшуками і відкриттям родовищ корисних копалин. Запропоновану К.

систему умовних знаків для геол. карт було прийнято на Міжнар. геол. конгресі (1881). За сукупність робіт К. присуджено Костянтинівську медаль Рос. геогр. т-ва (1892) і премію ім. Кюв'є АН Франції (1922). У 1946 АН СРСР встановила премію і золоту медаль імені К. Іменем К. названо місто в Свердл. обл. РРФСР, вулкан на о. Парамушир (Курильські о-ви), Геол. музей АН СРСР у Ленінграді.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. Л., 1939—49.

Літ.: Проблемы минералогии и петрологии. Л., 1972; Кумок Я. Н. Карпинский. М., 1978; Александр Петрович Карпинский. Библиографический указатель трудов. М.— Л., 1947.

КАРІ́ЇНСЬКОГО ВУЛКА́Н — діючий вулкан на о. Парамушир з групи Курильських островів. Вис. до 1345 м. Має два кратери, характерні виходи гарячих газів — *фумароли*. Посилював активність 1952. Названий ім'ям рад. геолога О. П. *Карпінського*.

КАРПО́ (Cагреаux) Жан Батіст (11.V 1827, Валансьєнн—11.X 1875, Курбевуа) — французький скульптор, живописець і графік. З 1844 навчався у Ф. *Рюда*, з 1848 — в Школі красних мист. у Парижі. Твори: скульпт. група «Уголіно та його діти» (1857—60, Лувр), горельєфи «Тріумф Флори» (1863—66, парк Тюїльрі, Париж), «Танок» (1865—69, фасад «*Гранд-опера*»), скульпт. група «4 частини світу» (1867—72, фонтан в Люксембурзькому саду у Парижі), композиція «Дівчина-рибалка» (1871, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві). К.— автор багатьох портретних бюстів.

КА́РПОВ Анатолій Євгенович (н. 23.V 1951, м. Златоуст Челяб. обл.) — рад. шахіст, гросмейстер СРСР і міжнар. гросмейстер (з 1970), засл. майстер спорту СРСР (з 1974). Чемпіон світу (з 1975; 1978 підтвердив це звання). К. п'ять разів (1973—77) присуджували приз «Шаховий Оскар». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. *Ю. М. Лазарєв.*

КА́РПОВ Лев Якович [18(30).IV 1879, Київ — 6.I 1921, Москва] — діяч революц. руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1897. Закінчив Моск. вище тех. уч-ще (1910). Член моск. «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», один з організаторів і керівників «Північного союзу РСДРП». В 1903 очолював Сх. бюро ЦК РСДРП (Самара), в 1904 — Пд. бюро ЦК (Київ). У липні 1904 кооптований до ЦК РСДРП. Один з організаторів газ. «*Вперёд*» і підпільної друкарні в Полтаві. Не раз зазнавав арештів. У 1906—07 — секретар МК РСДРП. З 1918 — на рад. роботі. Один із засновників Центр. хім. лабораторії ВРНГ в Москві (тепер — Фіз.-хім. ін-т ім. Л. Я. Карпова). Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

КА́РПОВ Олександр Терентійович [4(17).X 1917, с. Філенєво, тепер Ферзиковського р-ну Калуз. обл. — 20.X 1944] — рад. військовий льотчик, капітан, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член Комуністичної партії з 1942. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941 — 45 брав участь у повітр. боях на Ленінградському фронті, був льотчиком, командиром авіаланки та ескадрильї. Всього К. провів 97 повітр. боїв, збив особисто 28 літаків противника і 8 — у групових боях. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора.

КАРПО́ВИЧ Логвин (Лонгин; чернече ім'я — Леонтій; бл. 1580, поблизу Пінська — жовтень 1620) — білоруський і український письменник-полеміст, педагог, церковний діяч. Освіту здобув у *Острозькій школі* на Волині. Виступав проти *Брестської унії 1596*. Був ректором Віленської братської школи. В 1610 за участь у виданні «Треноса» М. *Смотрицького* був ув'язнений. Після звільнення прийняв чернецтво і став єпископом володимирським і берестинським, згодом (1613—20) — архімандрит Святодухівського монастиря у Вільні. Відомі кілька ка́зань К. («Казанье двое», 1615; «Kazanie na pogrzebie... Golicyna...», 1619) і передмов (до книг «Вертоград душевный», 1620; «Святого Іоанна Златоустаго... на отче наш виклад», 1620). *В. І. Мазний.*

КАРПОЛО́ГІЯ (від грец. καρπός — плід і λόγος — вчення) — розділ ботаніки, що вивчає плоди й насіння. Часто вивчення насіння виділяють в окрему науку — *насіннєзнавство*. Гол. завдання К. полягають у вивченні *морфогенезу* й *онтогенезу* плодів і насіння та розробці їхньої класифікації.

КАРПУ́ХІН Петро Прохорович [13(26).IX 1902, м. Макіївка, тепер Донец. обл.— 31.V 1974, Харків] — український радянський хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Засл. діяч н. і т. УРСР (з 1954). Після закінчення (1926) Харків. хіміко-технологічного (з 1950 — політехнічний) ін-ту працював там же. К. вивчав склад кам.-вуг. смоли й сирового бензолу з вугілля Донбасу, розробив способи виділення з них аценафтену, флуорену тощо й уперше в СРСР організував виробн. з аценафтену цінного *кубового барвника* — тіоіндиго яскраво-червоного. Розробив методи синтезу ін. кубових барвників. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани» та медалями.

КАРР (Carr) Джералд (н. 22.VIII 1932, м. Денвер, шт. Колорадо) — астронавт США, підполковник мор. піхоти. Закінчив (1954) Південно-Каліфорнійський ун-т, одержав ступінь бакалавра наук у галузі механіки, в 1962 — ступінь магістра наук у галузі літакобудування. З 1966 — в групі астронавтів. Здійснив (16.XI 1973—8.II 1974) політ у космос (разом з У. *Поугом* і Е. *Гібсоном*) як командир 3-го екіпажу орбітальної станції «*Скайлеб*». Двічі виходив у відкритий космос. *М. Я. Орлов.*

КАРРА́ЧЧІ (Carracci) — родина італ. художників *Болонської школи живопису*, що заснували (бл. 1585) в Болоньї «Академію тих, що стали на правильний шлях», в якій склалися принципи академічного напряму. Лодовіко К. (хрещений 21.IV 1555, Болонья — п. 13.XI 1619, там же) — живописець, гравер і скульптор. Навчався в Болоньї в майстерні П. Фонтана. Твори: «Мадонна Барджелліні» (1588), «Преображення» (1593). Агостіно К. (15.VIII 1557, Болонья — 22.III 1602, Парма) — живописець і гравер. Двоюрідний брат Лодовіко К. Вчився у художників П. Фонтана, Б. Пассоротті та Д. Тібальді. Серед творів: «Причастя св. Єроніма» (між 1591—93), «Пречиста». Аннібале К. (3.XI 1560, Болонья — 15.VII 1609, Рим) — живописець і гравер. Двоюрідний брат і учень Лодовіко К. Зазнав впливу *Корреджо*. Виконав разом з Агостіно фрески в Палаццо Фарнезе в Римі (1597—1604), пейзажі, портрети. Більшість творів К. зберігається в Нац. пінакотеці в Болоньї.

КАРРЕ́ЛЬ (Carrel) Алексіс (28.VI 1873, поблизу Ліона — 5.XI 1944, Париж) — франц. хірург-експериментатор і патофізіолог. У 1896 закінчив мед. ф-т в Ліоні. З 1904 працював у Фізіол. ін-ті в Чікаго, з 1906 — в Рокфеллерівському ін-ті в Нью-Йорку. Розробив оригінальні методи зшивання судин «кінець в кінець», збереження судин і органів життєздатними в рідкому середовищі, лікування і загоювання ран, створив «перфузійну помпу», якою підтримується постачання ізольованому органу крові і кисню, тощо. Нобелівська премія, 1912.

КА́РРЕР (Karrer) Пауль (н. 21.IV 1889, Москва — 18.VI 1971, Цюріх) — швейцарський хімік-органік і біохімік. В 1911 закінчив Цюріхський ун-т, з 1918 — професор цього ун-ту. З 1919 — директор хім. інституту в Цюріху. Разом з П. *Ерліхом* одержав срібно-сальварсановий комплекс, виявив будову та синтезував ряд вуглеводнів, алкалоїдів, лецитинів, каротиноїдів, вітамінів тощо. В СРСР видано (1938, 1960, 1962) підручник К. «Курс органічної хімії». Нобелівська премія, 1937 (разом з англ. вченим У. Хоуорсом).

КА́РРИ (нім. Karren) — вузькі борозноподібні заглибини, що виникають на поверхні розчинних гірських порід внаслідок дії на них атм. вод. Одна з форм карстового рельєфу (див. *Карст*). Утворюються на слабо похиленій поверхні, майже позбавленій рослинності. Глибина К. від кількох сантиметрів до 1—2 м. Характерні для кримських *яйл*.

КАРРИ́ЄВ Чари Союнович (н. 17.X 1932, с. Ашхабад, тепер у складі м. Ашхабада)—парт. і держ. діяч Туркм. РСР. Член КПРС з 1958. Н. в сім'ї службовця. В 1955 закінчив Моск. нафт. ін-т ім. І. М. Губкіна. В 1955—57 працював на

Аннібале Карраччі. Бобова юшка. Близько 1585. Галерея Колонна. Рим.

В. О. Карпінський.

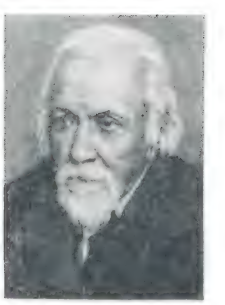

О. П. Карпінський.

О. Т. Карпов.

Дж. Карр.

Ч. С. Каррієн.

Ю. Ф. Карський.

Красноводському нафтоперероб-ному з-ді. В 1960—65 — нач. цеху цього підприємства, заст. нач. управління гірничої та хім. пром-сті Раднаргоспу Туркм. РСР. З 1965 — зав. відділом нафтової і хім. пром-сті ЦК Компартії Туркменистану. В 1974—76 — перший секретар Ашхабадського обкому, 1976—78 — секретар ЦК Компартії Туркменистану. З грудня 1978— Голова Ради Міністрів Туркм. РСР. Депутат Верховної Ради СРСР 9 і 10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

КАРРІ́ЛЬЙО (Carrillo) Сантьяго (н. 18.I 1915, Хіхон) — діяч іспан. і міжнар. комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. В 1928 вступив до Федерації соціалістичної молоді Іспанії, 1934—36 — її ген. секретар. З 1936 — член Компартії Іспанії (КПІ). В 1936—39 — ген. секретар Об'єднаного союзу соціаліст. молоді Іспанії, член Хунти оборони Мадріда. В 1939—76 — в еміграції. З 1937 — член ЦК і кандидат у члени Політбюро, з 1945 — член Політбюро (з 1960 — Виконком, з 1978 — Постійна комісія Виконкому) ЦК КПІ. З 1954 — член секретаріату, з 1960 — ген. секретар КПІ. З 1977 — депутат парламенту. *Ю. В. Степанов.*

КАРС — місто в Туреччині. Виник на місті старод. вірм. фортеці. В 10—11 ст.— центр вірм. Карського царства. З 1065 — під владою *Візантії*, 1074 захоплений туркамми-сельджуками. В 13—16 ст. перебував під владою Грузії. З 16 ст.— в складі *Османської імперії*. Під час рос.-тур. воєн 19 ст. (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*) був одним з гол. об'єктів боротьби на Кавказ. театрі воєн. дій. За *Сан-Стефанським мирним договором 1878* відійшов до Росії, а за Карським договором 1921 увійшов до складу Туреччини.

КАРСТ, карстові явища (від назви плато Карст, або Крас, у Югославії) — явища, що виникають у розчинних природними водами гірських породах. Розвивається в карбонатних (вапняки, доломіти та ін.) і некарбонатних (гіпс, ангідрит, кам. сіль) породах внаслідок дії поверхневих і підземних вод. Для територій, де розвинутий К., характерні особливі, карстові, форми рельєфу — *карри*, воронки, улоговини, водопоглинаючі отвори (*понори*), «сліпі», тобто замкнені у нижній частині, яри і долини, заглиблення та ін., а також природні колодязі, шахти, провалля, які подекуди досягають значної глибини (*П'єр-Сен-Мартен* у Піренеях, 1332 м, провалля Снігове в Абхазії, бл. 1200 м, *Київська печера* в Узб. РСР, 950 м, та ін.). Характерні печери з *сталагмітами*, *сталактитами* та ін. натічними утвореннями. Найбільші печери світу: Флінт-Ридж у США (306 км), *Оптимістична* в УРСР (довж. 142 км). Для районів поширення К. характерні підземні ріки, джерела (див. *Воклюзи*). Вивчення К. має велике значення для гідротех., пром., шляхового будівництва, водопостачання, сільс. та лісового г-ва тощо. З карстовими порожнинами пов'язані іноді поклади корисних копалин (бокситів, заліз. та ін. руд, нафти, природного газу тощо). В СРСР К. поширений на Кавказі, в Серед. Азії, на Уралі, на Україні (у Криму, Карпатах, на Поділлі, в Донбасі).

М. А. Гвоздецький.

КА́РСТЕНС (Karstens) Карл (н. 1914, Бремен) — федеральний президент ФРН (з 1.VI 1979). Юрист. З 1955 — член *Християнсько-демократичного союзу*; 1972—79 — депутат бундестагу, голова фракції ХДС /ХСС. У 1976—79 — голова бундестагу.

КА́РСТОВІ ВО́ДИ — підземні води, які заповнюють карстові порожнини в гірських породах і циркулюють по них. Утворюються внаслідок просочування у ці порожнини атм. або поверхневих вод. При проникненні в гірські породи К. в. рухаються вниз у вертикальному напрямі. Рухаючись у карстових порожнинах, К. в. вилуговують гірські породи, внаслідок чого ці порожнини розширюються. При виході К. в. на поверхню утворюються карстові *джерела*. На Україні К. в. поширені в межах Кримських гір і в Карпатах; відомі також на Поділлі, Донбасі та в районі Кривого Рога. На Пд. березі Криму К. в.— важливе джерело водопостачання. Див. також *Карст*.

А. Є. Бабинець.

КА́РСЬКЕ МО́РЕ — окраїнне море Півн. Льодовитого ок. між узбережжям Азії та островами Нова Земля, Земля Франца-Йосифа і Північна Земля. Пл. 880 тис. км², пересічна глиб. 230 м, найбільша — 620 м. Береги переважно низовинні, розчленовані затоками (найбільші з них — Байдарацька та Обська губи, Єнісейська зат.), багато островів (Норденшельда, Візе, Ушакова, Арктичного інституту та ін.). До К. м. впадають великі ріки Об та Єнісей. Більша частина К. м. розташована на материковій обмілині, дно вкрите мулами (в западинах) та піском. Солоність від 10‰ (біля гирла рік) до 33‰ (у пн. частині). Більшу частину року вкрите кригою; великі крижані масиви (Новоземельський, Північноземельський та ін.) заважають судноплавству. Район рибальства, промислу мор. звіра. На островах — *пташині базари*. По К. м. проходить траса *Північного морського шляху*. Порти: Діксон, а також Дудінка й Ігарка (у пониззі Єнісею).

П. О. Гордієнко.

КА́РСЬКИЙ Юхим Федорович [20.XII 1860 (1.I 1861), с. Лаша, тепер Гродненського р-ну Грод. обл.— 29.IV 1931, Ленінград] — білорус. і рос. рад. філолог, етнограф і фольклорист. З 1916 — акад. Петроград. АН (пізніше — АН СРСР). Основоположник білорус. філології. Закінчив Ніжинський історико-філологічний ін-т (1885). З 1894—професор Варшавського, з 1917 — Петрогр. (пізніше — Ленінградський) ун-тів. Праці з білорус., рос., укр. мовознавства, палеографії, етнографії, фольклору тощо; з них основні: «Білоруси» (т. 1—3, 1903—22), «Російська діалектологія» (1924), «Слов'янська кирилична палеографія» (1928). Питання укр. мови й л-ри розглянуто в працях: «Малоруський Луцидарій за рукописом XVII століття» (1905), «„Наймичка" Шевченка. Матеріали до її наукового видання» (1907) та ін., укр. мові присвячено розділ «Малоруське наріччя (українська мова)» в книзі «Російська діалектологія». К.— автор багатьох рецензій на праці укр. письменників і вчених-філологів.

Тв.: Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962.

Літ.: Баркоўскі В. І. Заснавальнік беларускага моваznаўства і беларускай філалогіі. В кн.: Працы Інстытута моваznаўства АН БССР, в. 8. Мінск, 1961; Тимошенко П. Д. Ю. Карський і українська мова. «Українська мова в школі», 1961, № 3.

М. Г. Булахов.

КА́РСЬКІ ВОРО́ТА — протока між островами Нова Земля і Вайгач, сполучає Баренцове й Карське моря. Шир. бл. 45 км, глиб. до 119 м. Береги високі, кам'янисті. Більшу частину року вкриті кригою.

КАРТ (англ. cart, букв.— візок) — спортивний мікролітражний автомобіль без кузова, *диференціала* і пружної підвіски коліс. В СРСР

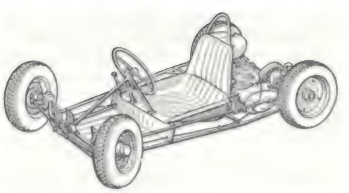

розрізняють К. (мал.) з робочим об'ємом двотактного двигуна до 50, 100, 125 і 175 см³. Використовують К. для змагань (*картингу*) на невеликих майданчиках. Макс. швидкість К. на прямих ділянках до 150 км/год.

КА́РТА (від грец. χάρτης — аркуш папірусу) — математично визначене, зменшене, узагальнене образно-знакове зображення поверхні Землі (див. *Карти географічні*), ін. небесних тіл або позаземного простору на площині. На К. відображують розміщення, стан і взаємозв'язки природних та сусп. явищ, що їх відбирають і характеризують у відповідності з призначенням К. (див. *Генералізація*). К. розрізняють за масштабом (великомасштабні, середньомасштабні, дрібномасштабні), територією картографування, тематикою, призначенням тощо. К. використовують у практиці нар. г-ва, навчанні, наук. дослідженнях. За допомогою К. вивчають процеси розвитку явищ у часі й просторі та здійснюють їх прогнози. Див. також *Карти спеціальні*, *Карти тематичні*, *Карти міжнародні*.

КАРТА́Н (Cartan) Елі Жозеф (9.IV 1869, Долом'є — 6.V 1951, Париж) — французький математик, член франц. АН (з 1931). Закінчив (1891) Вищу нормальну школу. Осн. праці — з теорії неперервних груп, теорії *диференціальних рівнянь* та *диференціальної геометрії*. В 1899—1905 створив т. з. метод зовн. форм, за допомогою якого розв'язав проблему сумісності системи рівнянь Пфаффа. Побудував узагальнені простори

До ст. **Килим.**

Зразки українських народних килимів: **1.** Полтавський. 18 ст. **2.** Київський. Початок 19 ст. **3.** Тернопільський. 20 ст **4.** Подільський. 19 ст. **5.** Полтавський. Середина 20 ст. **6.** Волинський. 19 ст. **7.** Івано-Франківський. 20 ст.

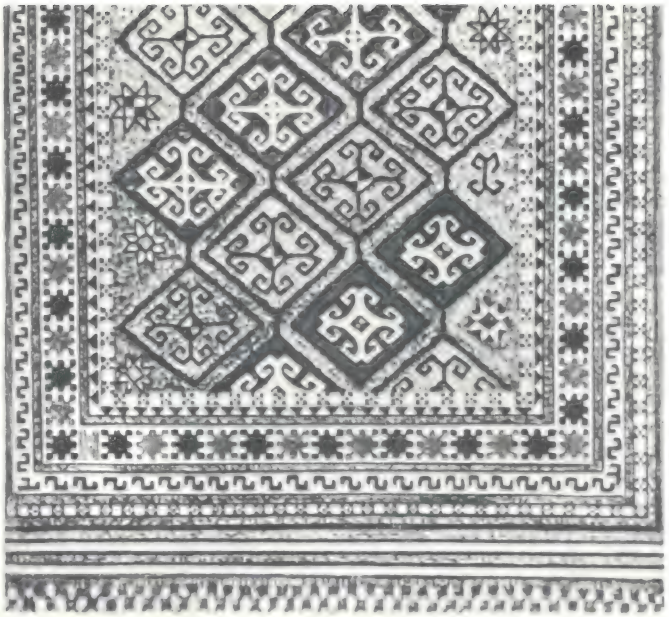

1
2

3
4

До ст. **Килим.**

1. Туркменський килим. Кінець 17 — початок 18 ст.

2. Узбецький килим. 20 ст.

3. Російський килим. 19 ст.

4. Азербайджанський килим. Початок 20 ст.

5. Іранський килим. 19 ст.

6. Іспанський килим. 17 ст.

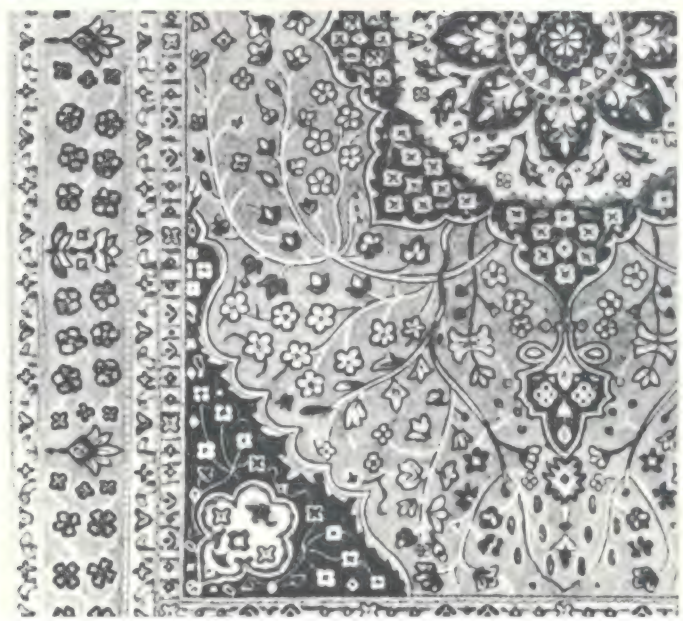

5
6

афінної, проективної і конформної зв'язності; запропонував метод рухомого *репера*.

КА́РТА-СХЕ́МА — карта зі спрощено-узагальненим зображенням елементів змісту. Передає осн. тематичний зміст у заг. рисах, приділяючи гол. увагу наочності зображення. К.-с. широко використовують у лекційній роботі, а також у текстах підручників та ін.

КАРТАХЕ́НА — місто на Пд. Сх. Іспанії, в обл. Мурсія. Порт на узбережжі Середземного м. Вузол автошляхів, залізнична станція. 146,9 тис. ж. (1970). В К. і передмістях розвинуті суднобудування, хім. (виробн. сірчаної к-ти), харч. (плодоконсервна) пром-сть, виробн. свинцю, цинку, кадмію. Діє нафтопереробний з-д. ТЕС. Архіт. пам'ятки 12—18 ст. Засн. бл. 228 до н. е.

КАРТАХЕ́НА — місто на Пн. Колумбії, адм. ц. департаменту Болівар. Порт на узбережжі Карибського м. Автошляхом сполучена з *Боготою*. 313,3 тис. ж. (1973). Підприємства текст., взут., харчової (виробн. борошна, цукру, олії) пром-сті. В районі К. діють нафтопереробний з-д та хім. підприємства. Архіт. пам'ятки 16—18 ст. К. засн. 1533.

КАРТАШЕ́ВСЬКИЙ Антон (рр. н. і см. невід.) — укр. архітектор. Жив і працював на Україні в 18 — 1-й третині 19 ст. Під керівництвом К. на поч. 19 ст. було споруджено в стилі *класицизму* житл. будинки в Чернігові, магістрат у Кременчуку, ряд урядових будівель, навч. закладів, поштових станцій в ін. містах. К. брав участь у переплануванні Чернігова.

КАРТАШО́ВА Лідія Павлівна [12(24).III 1881, Москва — 27.I 1972, Київ] — російська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1948). Сценічну діяльність почала в 14 років. У 1899—1918 працювала в приватних театрах різних міст Росії. В 1918—36 — в Ленінгр. театрі ім. О. Пушкіна, 1936—59 — в Київ. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Акулина («Влада темряви» Л. Толстого), Улита, Кабаниха, Кукушкіна («Ліс», «Гроза» «Тепленьке місце» О. Островського), Коробочка («Мертві душі» за М. Гоголем), Марія Петрівна («Слава» Гусєва). Знімалася в кінофільмах укр. кіностудій («Небеса», «Нескорені», «Велике життя»). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

КАРТВЕЛІШВІ́ЛІ Лаврентій Йосипович [16(28).IV 1890 — 22.VIII 1938] — рад. партійний і держ. діяч. Н. у Самтредіа (Груз. РСР) в сел. сім'ї. Член КПРС з 1910. В 1911—14 навчався в Київ. комерційному ін-ті. У 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б). В 1918 — член *Всеукраїнського партійного тимчасового комітету*. З листопада 1918 — член Одеського обласного і міського підпільних к-тів КП(б)У. Восени 1919 — член Реввійськради Пд. групи військ, 1920 — 21 — на парт. роботі в Одесі і Кубано-Чорноморській області. З 1921 — секретар Київ. губкому КП(б)У. В 1923—24 — секретар ЦК КП(б) Грузії, секретар Київ. губкому КП(б)У. В 1925 — 26 — другий секретар Закавказ. крайкому партії, 1927—28 — голова Раднаркому Грузії. У 1929 — нач. Політуправління Укр. військ. округу, 1929—30 — другий секретар ЦК КП(б)У. В 1930—36 — перший секретар Закавказ. крайкому ВКП(б), другий секретар Зх.-Сиб. крайкому ВКП(б), перший секретар Далекосхідного крайкому, Крим. обкому ВКП(б). З 1930 —кандидат у члени ЦК ВКП(б), з 1934 — член ЦК ВКП(б). В 1918, 1924 та 1930 — член ЦК КП(б)У. В 1929—30 — член Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У.

Л. П. Нагорна.

КАРТВЕ́ЛЬСЬКІ МО́ВИ, іберійські мови — група *кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов*. До них належать грузинська, занська (мегрело-чанська) і сванська мови. Писемною для всіх народів, що говорять К. м., є грузинська. Для всіх К. м. характерною є складна система приголосних, розвинута система відмінювання й дієвідмінювання, граматичного роду немає. Дієслово відмінюється за особами й числами як суб'єкта, так і об'єкта. Характерною є наявність *ергативної конструкції* речення.

Літ.: Чикобава А. С., Кизириа А. И., Топуриа В. Т. Картвельские языки. В кн.: Языки народов СССР, т. 4. М., 1967. *А. С. Чикобава.*

КАРТЕЗІА́НСТВО — 1) Вчення франц. філософа, математика і природознавця Р. *Декарта* (латинізоване ім'я Cartesius — Картезій, звідси назва). 2) Напрям у філософії й природознавстві 17—18 ст., теор. основою якого було вчення Р. Декарта. Для філософії К. характерні *раціоналізм* у теорії пізнання, *механістичний матеріалізм* у поясненні явищ природи, послідовний *дуалізм*, через що К. розвивалось як у напрямі *матеріалізму* (*Ламетрі*, *Кабаніс* та ін.), так і *ідеалізму* (*окказіоналізм*). Для К. в природознавстві характерний розвиток раціоналістичного матем. (геом.) методу. Найзначнішими представниками картезіанської фізики були Х. *Гюйгенс* та його школа. К. висунуло ряд нових проблем у різних галузях знання і загалом відіграло прогресивну роль.

КАРТЕ́ЛІ МІЖНАРО́ДНІ — одна з гол. орг. форм *економічного поділу світу* між *монополіями* в період *імперіалізму*. Являють собою союз монополій або фірм різних країн, на підприємствах яких виробляють здебільшого однорідну продукцію. Учасники К. м. укладають угоду про поділ ринків збуту, розміри виробн., рівень цін на продукцію тощо. К. м. є формою міжнар. експлуатації пролетаріату, поширення панування монополістич. капіталу. Діяльність К. м. грунтується на властивому імперіалістичній стадії капіталізму високому рівні концентрації капіталу та виробн. Розвиток капіталістичної економіки призводить до встановлення контролю невеликої кількості гігантських капіталістичних фірм над виготовленням переважної частини продукції в більшості галузей господарства, до *вивозу капіталу* і величезного зростання ролі світових ринків, до переплетення інтересів монополій, що веде до «всесвітньої угоди між ними, до утворення міжнародних картелів» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 27, с. 342). К. м. відомі з кін. 19 ст. Напередодні 1-ї світової війни їх було бл. 100, на поч. 2-ї світової війни (кін. 30-х рр.) — 1200. На сучас. етапі їх налічується кілька десятків тисяч. Серед найвідоміших К. м.— нафт. картель, який об'єднує 7 найбільших нафт. монополій капіталістичного світу: «Екссон», «Стандард ойл оф Каліфорнія», «Мобіл ойл», «Галф ойл», «Тексако» (всі — США); «Брітіш петролеум» (Великобританія); «Ройял-датч-Шелл» (Великобританія і Нідерланди). Картель контролює бл. 65% переробки нафти і продажу нафтопродуктів у капіталістич. світі (1978). К. м. у чорній металургії — «Міжнародний інститут чавуну і сталі»; сформувався 1967. Контролює бл. 95% виробн. сталі в капіталістичному світі (1978). Картель по алмазах — «Алмазний синдикат»: відомий з 1892. Контролює майже весь видобуток алмазів в капіталістичному світі (1978). К. м. поширені і в ін. галузях. В останні десятиліття К. м. змінюють свої зовн. форми, виступаючи під личиною різних міжнар. орг-цій формально не картельного типу: асоціації виробників, міжнар. дослідні та інформаційні ін-ти та центри тощо. На основі К. м. сформувались *транснаціональні монополії*.

В. А. Колибанов.

КАРТЕ́ЛЬ (франц. cartel, італ. cartèllo) — одна з форм капіталістичних *монополій*; об'єднання капіталістичних підприємств, на яких виробляють переважно однорідну продукцію. Учасники К. укладають угоду про поділ ринків збуту, рівень цін на продукцію тощо. Поширення К., як і ін. форм монополістичних об'єднань (*синдикатів*, *трестів*, *концернів*), є характерною рисою *імперіалізму*. Поряд з К., що виникають всередині капіталістичних країн, монополісти створюють *картелі міжнародні*.

КА́РТЕР (Carter) Герберт Дайсон (н. 2.II 1910, Сент-Джон, Нью-Брансуїк) — канад. письменник і громад. діяч. Член Компартії Канади. Президент Нац. комітету Т-ва канадсько-рад. дружби (з 1949); з 1956 — редактор прогрес. щомісячника «Нозерн нейборз» («Північні сусіди»), який висвітлює життя в СРСР. Багато разів відвідував Рад. Союз, 1963 побував на Україні. Літ. діяльність почав 1940. В антифашист. романі «Майбутнє за нас» (1950), соціальному романі «Сини без батьків» (1955) змалював позитивні образи канад. робітників-українців. Темою творів «Таємна зброя Росії» (1942), «Гріх і наука» (1946), «Ми бачили соціалізм» (1951—52), «Майбутнє свободи» (1962, два останні — у співавт. з дружиною — Шарлоттою К.) та ін. є правда про Рад. Союз. Наук.-популярні твори «Наука й революція» (1966), «Робітнича влада» (1970). Нагороджений рад. орденом Дружби народів.

Л. П. Карташова.

Тв.: Укр. перекл.— Майбутнє за нас. К., 1955; Сини без батьків. К., 1959; Рос. перекл.— Сыновья

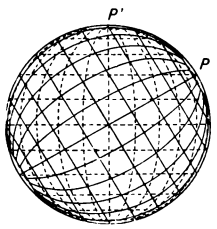

Картографічна сітка. Сітки сферичних координатних ліній. Суцільними лініями показано меридіани та паралелі, пунктирними — вертикали та альмукантарати.

Вміст незамінних амінокислот у бульбах картоплі

Амінокислота	На суху речовину бульб, мг/г
Валін	7,1
Лізин	5,1
Аргінін	4,9
Фенілаланін	3,9
Лейцин	3,9
Ізолейцин	2,7
Треонін	2,7
Гістидин	1,9
Триптофан	1,5
Метіонін	1,1

без отцов. М., 1958; Будущее свободы. М., 1963 [у співавт.].

Р. П. Зорівчак.

КА́РТЕР (Carter) Джеймс Ерл (н.1.X 1924, Плейнс, шт.Джорджія) — держ. діяч США. Н. в сім'ї заможного фермера. В 1946 закінчив Військ.-мор. академію, 1946—53 служив у ВМС. У 1971—75 — губернатор шт. Джорджія. В 1977 К. став президентом США від *Демократичної партії*. Адміністрація К. вжила заходів, спрямованих на посилення гонки озброєнь. В умовах кризи в амер.-іран. відносинах (почалася в кін. 1979) і ускладнення становища на Бл. і Серед. Сході, викликаного підступами імперіалізму, адміністрація К. стала на шлях загострення міжнар. обстановки, згортання рад.-амер. співробітництва. Було розгорнуто антирад. кампанію, відкладено ратифікацію рад.-амер. договору про обмеження стратегічних озброєнь (ОСВ-2), підписаного у Відні (липень 1979). Для внутр.-політ. обстановки в США характерне зростання інфляції, масове безробіття, загострення расових конфліктів.

КА́РТЕР (англ. carter) — металева корпусна частина *поршневих машин*, *зубчастих передач* тощо. Всередині К. розміщують *вали*, *осі* та ін. деталі, до нього прикріплюють циліндри й різні агрегати. В автомоб. і авіац. двигунах К. захищає шатуни й колінчастий вал від пошкоджень, забруднення й пилу. Крім того, нижня частина К. є резервуаром для мастила.

КАРТЕ́Ч (від італ. cartòccio — зарядний картуз, гільза) — 1) Арт. снаряд, заповнений сферичними кулями з чавуну або свинцю, для ураження відкритої живої сили противника на віддалі до 300 м. У 14—16 ст. К. виготовляли з дрібних камінців, шматків заліза (т. з. дріб). Загорнуту в оболонку К. клали у ствол гармати на пороховий заряд. В 17—19 ст. застосовували снаряд з циліндричним залізним або картонним корпусом, який заповнювали кулями. 2) Великий дріб для мисливської рушниці (діаметр 5—10 мм).

КА́РТИ ГЕОГРАФІ́ЧНІ — побудовані в *картографічній проекції*, зменшені, узагальнені зображення поверхні Землі, які відображають розташовані на ній об'єкти у визначеній системі умовних знаків, що відбираються і характеризуються згідно з призначенням кожної *карти*. Для К. г. властиві: матем. закон побудови (картографічна проекція), зображення явищ за допомогою знакової системи (картографічні символи), відбір і узагальнення зображуваних явищ (картографічна *генералізація*). За змістом розрізняють загальногеографічні карти, що відображають сукупність осн. елементів земної поверхні та *карти тематичні*. Детальні загальногеографічні карти місцевості, що дають можливість визначати як планове, так і висотне положення будь-якої точки на земній поверхні, наз. топографічними. Виділяють також галузеві К. г. Гол. змістом цих карт є зображення об'єктів, які вивчаються і використовуються певною галуззю науки або нар. г-ва. Карти, що висвітлюють кілька взаємопов'язаних явищ, кожне у власних показниках, наз. комплексними (напр., синоптичні карти). За просторовим охопленням розрізняють карти світу в цілому, океанів і морів, материків, їхніх окремих частин, д-в, районів та ін. Карти, що їх одержують внаслідок знімання, або складання за матеріалами, які не є картами, наз. первинними, а ті, що їх складають за існуючими картами,— похідними. Найдавніші картографічні зображення належать народам Вавілонії, Єгипту та Китаю. Давньогрецькі вчені створили перші К. г., побудовані у картографічній проекції з урахуванням кулястості Землі (див. *Картографія*).

У наш час у світі щороку видається бл. 500 тис. нових карт. К. г. використовують у багатьох сферах практичної діяльності людини (у нар. г-ві, навчальному процесі, наукових дослідженнях, як путівники, у військовій справі тощо). Див. також *Карти спеціальні*.

Літ.: Харченко А. С. К вопросу общей классификации карт. В кн.: Доклады и сообщения секций и комиссий ГО УССР. Картография (1970—1972), в. 1. К., 1974; Салищев К. А. Картоведение. М., 1976.

А. С. Харченко.

КА́РТИ ГРУНТОВІ́ — див. *Ґрунтові карти*.

КА́РТИ МІЖНАРО́ДНІ — карти, створювані на базі міжнар. співробітництва. Початок такому співробітництву покладено 1891, коли було прийнято рішення 5-го Міжнар. геогр. конгресу про створення міжнар. карти суходолу у масштабі 1 : 1 000 000 (роботи по її складанню тривають). Створено генеральну батиметричну карту океанів, міжнар. аеронавігаційну карту, ґрунтову карту світу і геол. карту материків. Найсучаснішою є Міжнар. карта світу в масштабі 1 : 2 500 000, яку спільно створили картографо-геодезичні установи Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Чехословаччини.

А. С. Харченко.

КА́РТИ СПЕЦІА́ЛЬНІ — карти, призначені для розв'язання певних завдань і для певного кола споживачів (навч., туристські, навігаційні, шляхові, проектні та ін.). Залежно від особливостей і ступеня практичної спеціалізації К. с. поділяють на інвентаризаційні (відображають сучас. стан природних і сусп. явищ за допомогою показників, прийнятих у відповідній галузі практики), оціночні (характеризують явище за ступенем придатності для розв'язання конкретних завдань), рекомендаційні (дають просторову локалізацію пропозицій по охороні природи, раціональному використанню ресурсів та ін.), прогнозні (мають на меті наук. передбачення явищ та процесів).

В. П. Павлова.

КА́РТИ ТЕМАТИ́ЧНІ — карти, основний зміст яких визначається конкретною темою. Виділяють карти природних явищ (геол., кліматичні, ландшафтні та ін.) і карти соціально-економічні (істор., економічні тощо). За ступенем узагальнення показників К. т. поділяють на аналітичні (дають конкретні неузагальнені або малоузагальнені показники; напр., посіви бавовнику) та синтетичні (характеризують об'єкти як єдине ціле на основі об'єднання конкретних показників; напр., карти с.-г. районування). Виділяють також комплексні тематичні карти, що відображають кілька взаємопов'язаних об'єктів, кожний у своїх показниках (синоптичні карти та ін.).

В. П. Павлова.

КАРТИ́НА — 1) Твір *живопису*, який відзначається завершеністю і має самостійне художнє значення. К.— один із найбільш типових видів *станкового мистецтва*. 2) В драмі, опері, балеті — закінчена частина акту. К. відділяються одна від одної короткою перервою, під час якої глядачі залишаються на місцях, а на сцені відбувається зміна декорацій або залишаються ті самі декорації. К. в деяких п'єсах — осн. одиниця поділу на дії.

КА́РТИНГ (англ. carting) — гонки на *картах* — мікроавтомобілях без підвіски. Траса К. (завдовжки 400—1200 м, завширшки 6—10 м) має складну конфігурацію з великою кількістю різних поворотів, переважно малих радіусів. Перші гонки в СРСР проведені 1961. Щорічно розігрується першість країни серед дорослих (класи з двигунами робочим об'ємом 125 і 175 см³) та юнаків (класи 50 і 125 см³). К. входить до програми спартакіад з військово-тех. видів спорту. Щорічно відбуваються чемпіонати світу в класі А (до 100 см³, без коробки передач, маса машини з гонщиком не менш як 120 кг). Див. також *Автомобільний спорт*.

КА́РТЛІ — давня назва Сх. Грузії. Див. *Іверія*.

КАРТЛІ́ЙСЬКЕ ЦА́РСТВО — феод. д-ва у Сх. Грузії, що виникла в 2-й пол. 15 ст. після розпаду єдиного Грузинського царства. Столиця — м. Тбілісі. В економіці К. ц. панувало натуральне г-во. Екон. і культурне піднесення К. ц. припало на кін. 17 — поч. 18 ст. В 16—18 ст. К. ц. вело боротьбу проти ірано-тур. агресії. В 1723 К. ц. захопили турки, 1735 — перси. В 1744 стало незалежним, 1762 об'єдналося з *Кахеті* в одне Картлійсько-Кахетинське царство, яке 1801 приєдналося до Росії.

«КА́РТЛІС ЦХОВРЕ́БА» («Життя Картлі») — зведення груз. літописів, яке було створене до 12 ст. і поступово (до 19 ст.) доповнювалося. Одне з найважливіших джерел з стародавньої і середньовічної історії Грузії. Поділяється на «Давню К. ц.» (до 14 ст.; є списки 15, 16 і 17 ст.) і «Нову К. ц.» (14—18 ст.). У 18 ст. з ініціативи *Вахтанга VI* на основі «К. ц.» створено історію Грузії 14—18 ст. «К. ц.» в основному вміщує факти політ. історії Грузії. Є також відомості з історії Вірменії, *Албанії Кавказької*, народів Пн. Кавказу тощо.

КАРТОГРА́МА (від *карта* і грец. γράμμα — запис) — спосіб зображення на карті середньої інтенсивності будь-якого явища в межах позначених на ній тер. одиниць (штрихуванням або забарвленням різної насиченості).

КАРТОГРАФІ́ЧНА СІ́ТКА — сітка меридіанів і паралелей або інших координатних ліній на карті, за допомогою яких передають зоб-

раження сферичної поверхні еліпсоїда або кулі на площину. К. с. відображає математичний спосіб (*картографічну проекцію*) побудови карти. Залежно від того, яку застосовують систему полярних сферичних координат, К. с. може бути нормальною, косою, поперечною. Якщо полюс системи сферичних координат збігається з геогр. полюсом, то геогр. меридіани і паралелі утворюють на карті нормальну К. с. Залежно від розташування території, яка картографується, полюс системи координат часто не суміщують з геогр. полюсом. Коли полюс сферичної системи координат міститься в будь-якій точці між геогр. полюсом та екватором, система геогр. координат і відповідна К. с. наз. косими. Коли полюс полярних сферичних координат знаходиться на віддаленні 90° від геогр. полюса, тобто розташований на екваторі, система геогр. координат і відповідна К. с. наз. поперечними. У двох останніх випадках меридіанам нормальної сітки відповідають лінії, які наз. вертикалами, а паралелям — альмукантарати. Сітку вертикалів і альмукантаратів можна розглядати як зміщену сітку меридіанів і паралелей. К. с. дає змогу визначати по карті *координати географічні* точок, вимірювати азимути ліній, обчислювати масштаб і спотворення у будь-якій частині карти та ін. *Л. Д. Машенцева.*

КАРТОГРАФІ́ЧНЕ МОДЕЛЮВА́ННЯ — вид моделювання, який базується на дослідженні об'єктів за допомогою *карти;* процес розроблення картографічних моделей та використання їх. К. м. сформувалося у процесі дослідження складних геогр. систем за допомогою карт. Теоретичне обґрунтування дістали окремі сторони К. м.: визначено поняття, гносеологічні функції, специфіку, істинність гол. інструменту К. м.— карти, досліджено роль абстракції у К. м. та ін. В основу К. м. покладено уявлення про карту як про модель, тобто побудову, що вибірково й узагальнено відтворює окремі сторони об'єктивної реальності. К. м. широко використовує спрощення і впорядкування характеристик. Воно може відображати явища конкретні (населені пункти) і абстрактні (густоту населення), реальні (гідрографічна сітка) і припустимі (лінії газопроводів, що проектуються). Процес К. м. визначається за принципом «імітацій», рідше — «реального втілення». За допомогою К. м. відображають переміщення явищ (мор. течії, потоки вантажів тощо), їхні просторові зміни (сезонні повені річок), розвиток (зростання міст та ін.). Основою ширшого застосування К. м. в нар. г-ві є підвищення рівня картографічної автоматизації.

Г. О. Пархоменко.

КАРТОГРАФІ́ЧНІ ПРОЕ́КЦІЇ — математично визначені способи зображення поверхні еліпсоїда або кулі на площині. У К. п. меридіани і паралелі зображено системою прямих чи плоских кривих ліній. Застосування К. п. зумовлено неможливістю розгорнути сферичну поверхню на площину без складок і розривів. Це зумовлює існування окремих спотворень зображуваної поверхні при побудові карт. Залежно від розмірів та конфігурації поверхні, що картографується, а також спеціальних вимог використовують різні види К. п.— циліндричні, конічні, азимутальні, поліконічні та ін. Кожна з проекцій має свій характер спотворень і вид *картографічної сітки.* За характером спотворень К. п. поділяють на р і в н о к у т н і, в яких немає спотворення кутів; р і в н о в е л и к і, в яких спотворюються довжини ліній і кути, але площі передаються без спотворень; д о в і л ь н і, в яких довжина ліній, кути та площі мають спотворення. До довільних відносять рівнопроміжні проекції, у всіх точках яких масштаб (по меридіанах чи паралелях) є постійним і дорівнює головному. За видом зображень нормальної картографічної сітки розрізняють кілька видів К. п. В а з и м у т а л ь н и х проекціях паралелі — концентричні кола, а меридіани — їхні радіуси, кути між якими дорівнюють відповідним різницям довгот. У ц и л і н д р и ч н и х проекціях меридіани і паралелі зображують паралельними, взаємно перпендикулярними прямими, відстані між меридіанами пропорційні різницям довгот. У к о н і ч н и х проекціях паралелі передають дугами концентричних кіл, а меридіани — їхніми радіусами, кути між якими пропорційні відповідним різницям довгот. У п с е в д о к о н і ч н и х проекціях паралелі зображують дугами концентричних кіл, осьовий меридіан — прямою лінією, на якій розташований центр паралелей, а інші меридіани — кривими. П с е в д о ц и л і н д р и ч н і проекції мають паралелі у вигляді паралельних прямих, осьовий меридіан — прямої лінії, перпендикулярної до паралелей, інші меридіани — у вигляді кривих або ламаних ліній. У п с е в д о а з и м у т а л ь н и х проекціях паралелі зображують концентричними колами, або їхніми дугами, меридіани — кривими, які відходять з центра паралелей і симетричні відносно одного або двох прямолінійних меридіанів. У п о л і к о н і ч н и х проекціях паралелі зображують дугами ексцентричних кіл, осьовий меридіан — прямою лінією, на якій розміщені центри паралелей, інші меридіани — кривими. У м о в н і проекції за видом картографічної сітки не підходять до перелічених, вони можуть мати паралелі й меридіани різного виду. Вибір К. п. для кон-

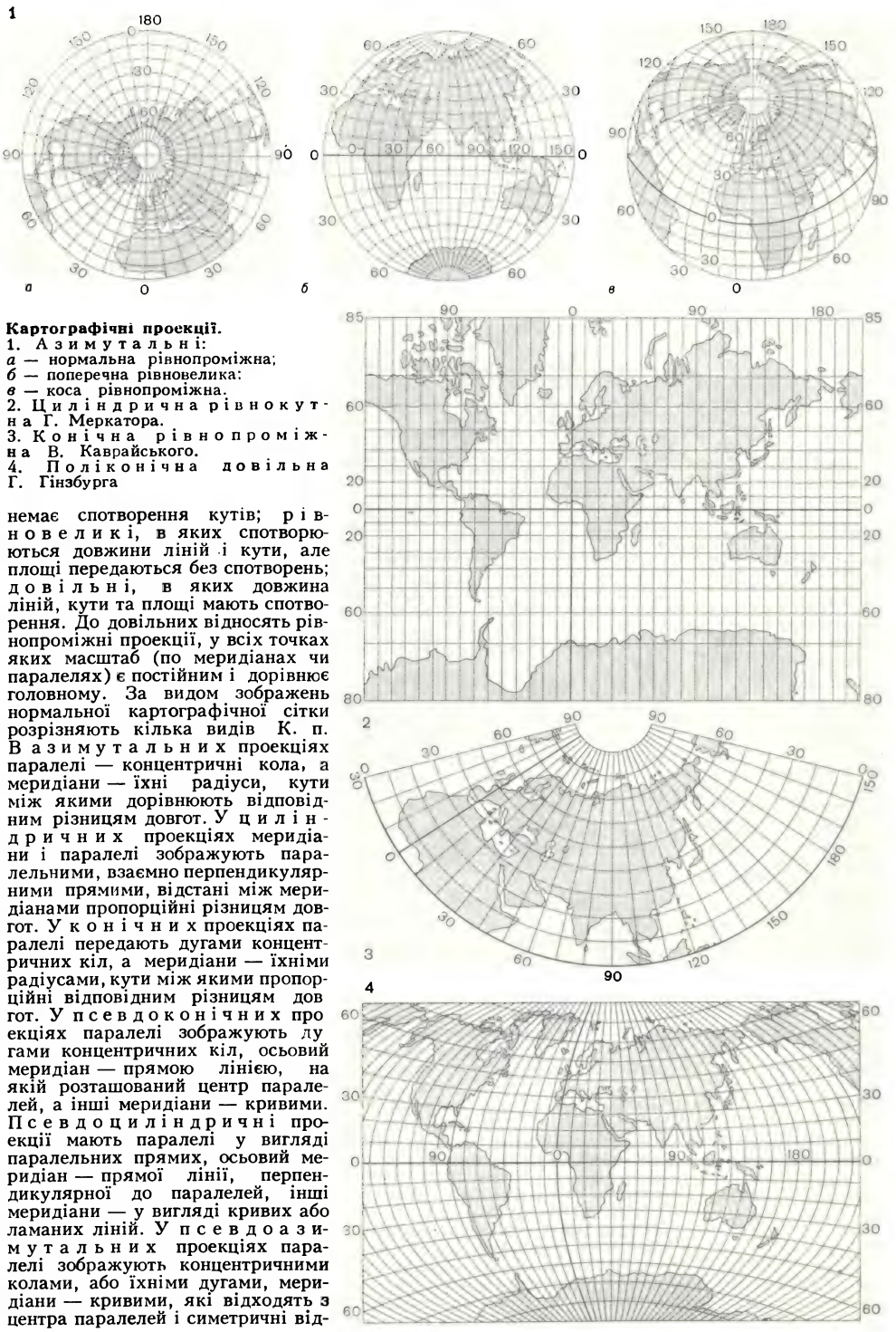

Картографічні проекції.
1. А з и м у т а л ь н і:
а — нормальна рівнопроміжна;
б — поперечна рівновелика;
в — коса рівнопроміжна.
2. Ц и л і н д р и ч н а р і в н о к у т н а Г. Меркатора.
3. К о н і ч н а р і в н о п р о м і ж н а В. Каврайського.
4. П о л і к о н і ч н а д о в і л ь н а Г. Гінзбурга

Сорти картоплі, районовані на Україні на 1980 р.

Сорт	Середня врожайність на сортодільницях у 1978 р., ц/га
Ранньостиглі	
Білоруська рання	246
Бородянська	300
Вармас	283
Верховина	200
Воротинська рання	313
Іскра	331
Пірмунео	301
Приекульська рання	191
Фаленська	241
Харківська рання *	153
Царнікавська	229
Середньоранні	
Житомирянка	305
Зорька	371
Львівська біла	164
Малинчанка	285
Одеська 65 *	322
Смачна	268
Чарівниця	299
Середньостиглі	
Гатчинська	321
Огоньок	302
Столова 19	303
Юбель	259
Середньопізні	
Гібридна 14	361
Лорх *	255
Поліська рожева *	406
Сулев	364
Пізньостиглі	
Прикарпатська	330
Темп	294

* Сорти, не стійкі проти раку картоплі.

кретної карти залежить від її призначення, масштабу, а також від геогр. положення і конфігурації зображуваної території.

Літ.: Мещеряков Г. А. Теоретические основы математической картографии. М., 1968; Соловьёв М. Д. Математическая картография. М., 1969.

Л. Д. Машенцева.

КАРТОГРА́ФІЯ (від *карта* і грец. γράφω — пишу) — область науки, техніки і виробництва, що охоплює вивчення, створення і використання картографічних творів. К. як наука відображає і досліджує положення в просторі, поєднання, взаємозв'язки і розвиток у часі природних і сусп. об'єктів, явищ і процесів за допомогою картографічних зображень (карт, *глобусів* тощо). Картографічними символами на картах відображають об'єктивну дійсність. Осн. результатами досліджень К. є карти і глобуси (в т. ч. і рельєфні) Землі, ін. планет, Місяця і зоряного неба.

Термін «картографія» застосовують і до картографічного виробн. як галузі нар. г-ва, яке забезпечує потреби суспільства в картографічних зображеннях. Розділами К. є *картознавство*, матем. картографія, *картометрія*, складання та редагування карт, видання карт та атласів, організація і економіка картографічного виробн. До матем. К. входить вчення про матем. основу карти (геометричні закони побудови і геометричні властивості картографічних зображень — теорію *картографічних проекцій*, координатну сітку, опорні геодезичні пункти, масштаб, компонування карти тощо.). Складання і редагування карт включає розробку змісту карт, принципів *генералізації*, проектування картографічних позначень і застосування різних способів графічного виготовлення оригіналів карт.

Видання карт — це розділ К., що розробляє методи і тех. прийоми підготовки карт до друкування їх. Організація і економіка картографічного виробн. вивчає і розробляє методи його планування, особливості орг-ції та екон. розвитку.

Виділяють К. Землі і космічну К. (вивчає відображення планет і зоряного неба картографічними засобами). К. Землі (геокартографію) поділяють на топографічну і тематичну. Результатами досліджень першої є загальногеогр. карти (топографічні, оглядові та ін.). Тематична К. займається питаннями створення і використання *карт тематичних*.

Картографічний метод дослідження використовують у географії, геології, біології та ін. науках, у госп., культурній, військ. та ін. діяльності людини. Найдавніші з тих картографічних зображень, що збереглися, створено у Вавілонії та Єгипті (3 — 1 тис. до н. е.). Перші наук. основи К. виникли в Стародавній Греції, хоч ще за 1000 років до н. е. в Китаї проводилися окремі топографічні знімання.

Дальшого розвитку К. набула в епоху *Відродження*. Перші зображення Східної Європи, у т. ч. України, виявлено ще на картах Птолемея (2 ст.), а також на картах багатьох іноз. авторів 14—15 ст., які були складені за рос. картографічними джерелами. У Росії К. досягла значних успіхів у 17—18 ст. Особливу увагу розвиткові К. приділено після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 1919 В. І. Ленін підписав «Декрет про заснування Вищого геодезичного управління» (тепер Головне Управління геодезії і картографії при Раді Міністрів СРСР), який передбачав заходи щодо організації геодезичних, топографічних і картографічних робіт. На всю тер. Рад. Союзу створено топографічні, оглядово-топографічні і оглядові карти, тематичні карти країни та окремих територій, фундаментальні атласи СРСР, республік і областей, навч. карти і атласи та ін. картографічні твори. На Україні картографічна служба була створена після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Наук. дослідження з теорії К., комплексного тематичного картографування, застосування аерометодів (див. *Аерофотознімання, Аерофототопографія*) і картографічного методу в дослідженнях розвитку нар. г-ва, розміщення населення, охорони і *раціонального природокористування* та ін. проводять в АН УРСР, на відповідних кафедрах вищих навч. закладів та у відомчих науково-дослідних і проектних ін-тах. На тер. республіки створено багато тематичних і навч. карт. Кожний колгосп і радгосп має серію карт і топографічних планів, на яких відображено необхідні для ведення г-ва характеристики. На кожний район складено карти землекористувачів, еродованих земель, типів земель, агрогрунтового районування тощо. За роки Рад. влади створено і опубліковано понад 20 комплексних і тематичних атласів республіки (див. *Атлас географічний*).

Літ.: Баранский Н. Н. Экономическая география.— Экономическая картография. М., 1960; Асланикашвили А. Ф. Метакартография. Тбилиси. 1974; Салищев К. А. Картоведение. М., 1976; Золовский А. П., Маркова Е. Е., Пархоменко Г. О. Картографические исследования проблемы охраны природы. К., 1978.

А. П. Золовський.

КАРТОДІАГРА́МА — спосіб зображення розподілу будь-якого явища за допомогою *діаграм*, що розміщуються на карті по одиницях територіального поділу. К. відображає сумарну величину явища у межах відповідної тер. одиниці (об'єм валової продукції по областях УРСР, структура зем. фонду областей УРСР та ін.), нібито відтворюючи локалізацію статистич. даних у просторі. Найпоширеніші в *картографії* об'ємні (куля, куб тощо), площинні (кола, трикутники, квадрати) та лінійні (смуги) К. В них об'єм, площі й довжини відповідно пропорціональні порівнювальним величинам. Діаграмні фігури можуть бути структурними, відображаючи структуру явища або процесу.

Л. Г. Руденко.

КАРТОЗНА́ВСТВО — розділ *картографії*, що вивчає карти та ін. картографічні зображення як окремий спосіб відображення реальної дійсності, як просторові моделі існуючих явищ, що містять у собі їхні кількісні й якісні характеристики. Як навч. дисципліна досліджує властивості та види картографічних зображень, дає систематичний огляд найважливіших картографічних джерел, розробляє засоби аналізу і методи використання карт у наук. дослідженнях та на практиці. К. вивчає історію картографії — осн. етапи й закономірності розвитку картографічної науки та виробництва.

КАРТОМЕ́ТРІЯ (від *карта* і грец. μετρέω — вимірюю) — розділ *картографії*, що вивчає способи вимірювання і обчислення по картах площ, довжин, висот та інших кількісних характеристик географічних об'єктів (материків, океанів, морів, держав та ін.). Масштаб карти впливає на точність одержаних результатів вимірювань.

КАРТО́Н (франц. carton, від італ. cartóne) — листовий, переважно рослинного походження матеріал, маса квадратного метра якого становить понад 200 г (див. *Папір*). Розрізняють К. тарний, поліграфічний (палітурний, квитковий та ін.), взуттєвий, будівельний (наприклад, облицьовувальний, стіновий), електроізоляційний тощо. К. виготовляють на *картоноробних машинах*, використовуючи волокнисті матеріали: буру деревну масу, напівцелюлозу, сульфатну *целюлозу, макулатуру* тощо.

КАРТО́Н у мистецтві — допоміжний великоформатний *рисунок*, який виконується в розмірі майбутнього твору — фрески, *мозаїки, вітража, шпалери*. К. виконують вуглем, олівцями, *сангіною* на папері, зрідка — на тонкому полотні.

КАРТОНОРО́БНА МАШИ́НА — машина, на якій збезводнюванням паперової маси (розмеленої у воді волокнистої сировини) виготовляють *картон*. Складається з сіткової (формуючої), пресової, сушильної й оброблювальної частин. Розрізняють К. м. круглосіткові, плоскосіткові, комбіновані і К. м. з формуванням картону між двома сітками. На круглосіткових К. м. виготовляють багатошаровий картон різного (залежно від волокна) складу і різної маси (1 м² від 200 до 800 г, іноді більше). Плоскосіткові К. м. подібні до *папероробної машини*, але розмір їхньої сушильної частини більший. На таких машинах виробляють одно-, дво- і багатошаровий картон, маса 1 м² якого становить до 500 г. К. м. комбіновані і з формуванням картону між двома сітками застосовують для виготовлення одно- або багатошарового картону з масою 1 м² до 800 г. Робоча швидкість К. м. 40—800 м/хв, продуктивність від 20 до 150 т/добу на 1 м ширини машини. В УРСР К. м. виготовляє *Дніпропетровське виробниче об'єднання важкого папероробного машинобудування* імені Артема. Див. також *Целюлозно-паперова промисловість*.

КАРТОПЛЕЗБИРА́ЛЬНИЙ КОМБА́ЙН — машина для викопування картоплі, відокремлення бульб від картоплиння та землі, подавання бульб у бункер і транспортні засоби. Пром-сть СРСР випускає К. к. «Дружба» (мал.) на-

півначіпні, дворядні, елеваторні, двох модифікацій — з активними лемешами ККУ-2А і з пасивними лемешами ККУ-2А-1. К. к. обох модифікацій призначені для збирання картоплі, посадженої з міжряддями 70 см. Агрегатують К. к. з колісними тракторами класу 1,4 тс і гусеничними класу 3 тс. Під час руху К. к. активні лемеші підкопують два рядки картоплі, частково руйнують бульбовий шар грунту і подають його на основний прутковий елеватор для просіювання грунту і відокремлення від нього бульб. Далі бульби, грудки і картоплиння надходять до пневматичних балонів-грудкороздушувачів. Потім маса йде на грохоти для відокремлення бульб від грунту і рослинних домішок. Далі бульби і домішки надходять у підйомний барабан, на транспортер-перебирач і в бункер, а картоплиння — на рідкопрутковий транспортер, що відокремлює картоплиння, а звідти — на поле. Продуктивність К. к.— 0,4—0,45 га/г

С. О. Карпенко.

КАРТО́ПЛЯ (Solanum tuberosum) — однорічна (в культурі) та багаторічна (в дикому стані) трав'яниста рослина род. *пасльонових*. Походить з Пд. Америки. Важлива продовольча, тех. та кормова культура. Стебло прямостояче або висхідне, ребристе, розгалужене, заввишки до 100 см і більше; у кущі 4—5, іноді 6—8 стебел. Листки переривчасто-непарноперисті, з 7—11 яйцевидними листочками. Квітки в роздвоєних завитках, білі, рожеві, червоно-фіолетові, синьо-фіолетові, зібрані у волотеподібні суцвіття на верхівках гілок. Плід — двогнізда багатонасінна куляста ягода. У звичайних польових умовах рослини більшості поширених на Україні сортів насіння не утворюють.

Коренева система мичкувата, основна частина коренів К. міститься в орному шарі грунту. На кінцях підземних пагонів — столонах утворюються бульби, що мають різну форму (округлі, овальні, видовжені) і забарвлення (білі, рожеві, червоні й фіолетові). Залежно від сорту К. м'якуш бульби буває білий, кремовий і жовтий. Пересічна маса бульби 50—150 г (іноді до 1,5 кг). Хім. склад бульб наведено в табл. Бульби К.— один з важливих продуктів харчування людини, містять різні *вітаміни* (табл.). Білок К. має високу біологічну цінність і на $^1/_3$ складається з незамінних амінокислот (табл.). К.— цінний корм для худоби, вона займає одне з перших місць серед усіх рослинних кормів щодо перетравності (83—97%) органічних речовин. К. має велике значення як сировина для крохмале-патокової і спиртової пром-сті. Вводити в культуру К. почали індіанці Пд. Америки в 16 ст., у Росію — на поч. 18 ст., на Україну — в серед. 18 ст. В культурі К. поширена у помірній смузі на всій земній кулі.

Відомо понад 2 тис. сортів К. В СРСР районовано понад 100 сортів, у т. ч. на Україні — 27 сортів (табл.). За госп. призначенням розрізняють сорти столові, технічні, кормові та універсальні. В УРСР К. вирощують найбільше на Поліссі і в зх. лісостепових областях, де для її вирощування найсприятливіші грунтово-кліматичні умови. Загальна світова площа, зайнята під К., становить бл. 22 млн. га. 1-е місце за посів. площею і валовим збором посідає СРСР. Серед республік СРСР Україна займає 2-е місце (після РРФСР) за виробництвом К. В 1978 посівна площа під К. становила 1,7 млн. га, валовий збір 24,1 млн. т, середній урожай 141 ц/га. Рекордний урожай (1285 ц/га) на Україні виростила 1940 Герой Соціалістичної Праці М. С. Худолій (колгосп ім. М. І. Калініна Житомирської обл.). Світовий рекорд (1331 ц/га) належить Героєві Соціалістичної Праці Г. К. Юткіній (колгосп «Красный Перекоп» Кемеровської області).

Літ.: Картопля. К., 1978; Настенко П. М., Федюк В. М., Ребенок М. М. Виробництво картоплі. К., 1978; Власенко М. Ю. [та ін.]. Поліпшення якості картоплі. К., 1979; Власюк П. А. [та ін.]. Химический состав картофеля и пути улучшения его качества. К., 1979.

В. А. Тарасенко.

КАРТОПЛЯ́НА ПА́ЛИЧКА (Bacillus mesentericus) — спороносна *бактерія*. Має вигляд палички розміром найчастіше 0,5—0,8 × 1,5 × × 4,0 мкм. Вегетативні клітини — перитрихи (з багатьма джгутиками по всій поверхні) рухливі, позитивно забарвлюються за Грамом (див. *Грама метод*). К. п. утворюють майже круглі *спори*, які не роздувають клітини. К. п. часто трапляється на зерні хлібних злаків і в хлібопродуктах; нерідко спричинює їх псування — «тягучу», або «картопляну», хворобу. Для деяких *штамів* К. п. характерні висока протеолітична активність, продукування *гемолізинів* і нейротоксинів, у зв'язку з чим вони можуть бути патогенними для людини і тварин.

С. Р. Рєзник.

«КАРТОПЛЯ́НІ БУНТИ́» — масовий антикріпосницький рух *удільних селян* (1834, Вятська і Владимирська губ.) та *державних селян* (1840—44) у Росії. Причиною руху стали насильницькі заходи, якими вводилися посіви картоплі, а не сама вимога саджати її (як твердили бурж. історики).

Виступи державних селян водночас були відповіддю на реформу П. Д. *Кисельова*, яка не полегшила їхнього становища. Лише в губерніях Пн., Приуралля, Серед. і Нижнього Поволжя повстало понад 500 тис. селян. Учасники «К. б.» знищували посіви картоплі, били урядовців, чинили опір каральним загонам. Царизм жорстоко розправився з повсталими.

КАРТОПЛЯ́НОГО ГОСПОДА́РСТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — підпорядкований Південному відділенню ВАСГНІЛ. Розташований у смт Немішаєвому Бородянського р-ну Київ. обл. Засн. 1968 на базі Немішаївської селекційно-дослідної станції (1932). В ін-ті — 4 відділи з 11 лабораторіями, патентно-ліцензійна група, дослідне г-во «Немішаєве». Ін-ту підпорядковані 2 дослідні станції і 2 опорні пункти. Осн. завдання ін-ту — створення нових високопродуктивних сортів картоплі; удосконалення тех-

Картопля:
1 — загальний вигляд рослини; *2* — квітки; *3* — плоди (ягоди).

Хімічний склад бульб картоплі

Речовини	Середній % до ваги сирої маси
Вода	76,3
Крохмаль	17,5
Сирий протеїн	2,0
Цукор	1,0
Клітковина	1,0
Мінеральні речовини	1,0
Органічні кислоти	0,6
Жир	0,2

Вміст вітамінів у бульбах картоплі

Вітаміни	На 100 г сирих бульб. мг
Р (цитрин)	32,5
С (аскорбінова кислота)	27,5
Н (біотин)	1,8
B_6 (піридоксин)	0,9
РР (нікотинова кислота)	0,9
B_3 (пантотенова кислота)	0,26
B_2 (рибофлавін)	0,14
B_1 (тіамін)	0,13
К (філохінон)	0,08
А (каротин)	0,05

Картоплезбиральний комбайн ККУ-2 «Дружба»: *а* — загальний вигляд; *б* — технологічна схема роботи; *1* — котки; *2* — лемеші з активними боковинами; *3* — елеватор; *4* — струшувальний механізм; *5* — грудкороздушувачі; *6* — грохот; *7* — рідкопрутковий транспортер; *8* — барабанний транспортер; *9* — притискувальний транспортер; *10* — гірка; *11* — транспортер-перебирач; *12* — транспортер завантажування бункера; *13* — бункер; *14* — транспортер домішок

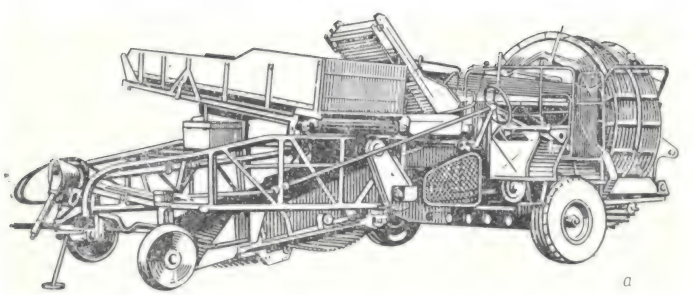

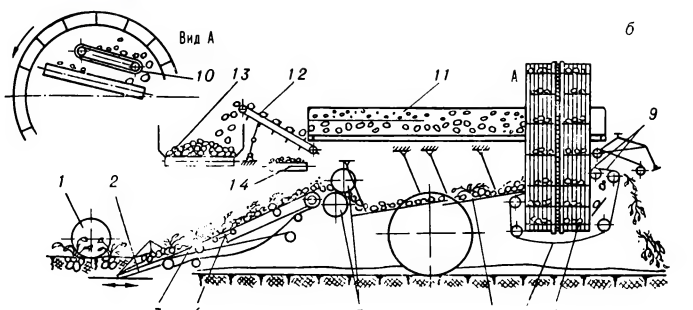

Карфаген. Культова плита. Ритуальна танцівниця. Кришка саркофага жерця.

нології її виробництва; розробка заходів боротьби з шкідниками і хворобами картоплі; координування наук. досліджень з картоплярства УРСР. Ін-том виведено 22 сорти картоплі, з яких 6 районовано. Видається збірник «Картоплярство».
В. А. Вітенко.

КАРТОПЛЯ́РСТВО — галузь с. г. по вирощуванню *картоплі* — цінної продовольчої культури, сировини для крохмале-патокової та овочеконсервної промисловості. Донедавна картоплю широко використовували як сировину для спиртової пром-сті, але з розвитком гідролізного й синтетичного виробн. спирту для цих потреб її застосовують у значно меншій кількості. Продукцію К. (бульби, картоплиння), а також відходи переробки картоплі вживають як соковитий корм у *тваринництві*.

В 1913 посівна площа під картоплею в Росії становила 4,2 млн. га, виробн. її — 31,8 млн. т. За роки Рад. влади внаслідок розширення посівної площі під цією культурою (1978 — 7,0 млн. га) та значного зростання врожайності валовий збір її 1978 збільшився до 86,1 млн. т. Загальна світова площа посівів картоплі становить близько 22 млн. га. За посівною площею та виробн. картоплі СРСР посідає 1-е місце в світі. Багато вирощують її також в Польщі, США, ФРН, НДР, Франції.

На тер. України 1913 площа під картоплею становила 1,08 млн. га, валовий збір — 8,5 млн. т. В СРСР в результаті наук. роботи в галузі К. удосконалено технологію вирощування, обгрунтовано розміщення посівів картоплі у зв'язку з біол. особливостями культури, природними умовами республіки та екон. ефективністю цієї галузі. Зокрема, серед посівів продовольчих культур у республіці 1978 картопля посідала 4-е місце (після пшениці, ячменю та кукурудзи). Концентрація посівів картоплі значною мірою зумовлюється природно-кліматич. умовами. Найбільшою є частка посівів картоплі в структурі посівних площ Полісся та Карпат — бл. 11%. Картопля тут визначає напрям землеробства і є одним з осн. компонентів кормової бази тваринництва. Концентрація посівів картоплі створює умови для підвищення рівня механізації робіт у К. У колгоспах і радгоспах республіки наближається до завершення механізація садіння картоплі, копання її 1978 було механізовано на 94%, в т. ч. збирання картоплі комбайнами становило 55%.

К. в республіці розвивається гол. чин. шляхом дальшої концентрації та спеціалізації виробн. в умовах широкої інтенсифікації галузі, вдосконалення технології вирощування картоплі, поліпшення насінництва, оптимізації внесення добрив і співвідношення їх по зонах, осушення під цю культуру перезволожених грунтів, розширення площ на малому зрошуванні в Лісостепу та зрошуваних землях степової зони. Центром наук. досліджень з К. на Україні є *Картопляного господарства український науково-дослідний інститут*. Експериментальну та селекційну роботу з К. на Україні проводять Черніг., Поліська і Київська дослідні станції та окремі опорні пункти.

Літ.: Минаев Г. Д., Фёдорова Л. В. Качество и рентабельность производства овощей и картофеля. К., 1978; Оверчук В. И. Пути повышения урожайности и улучшения качества картофеля. К., 1978. *М. А. Піка.*

КА́РТРАЙТ (Cartwright) Едмунд (24.IV 1743, Морнем, графство Ноттінгемшір — 30.X 1823, Гастінгс, графство Суссекс) — англ. винахідник, творець мех. (з ножним приводом) *ткацького верстата*. Закінчив (1764) Оксфордський ун-т, був сільс. священиком. У 1785 одержав патент на ткацький верстат, який 1786 удосконалив. У 1785 збудував у Донкастері (графство Йоркшір) ф-ку на 20 верстатів, 1789 встановив на ній парову машину, що надавала руху цим верстатам. Після вдосконалення ін. винахідниками верстати К. почали широко застосовуватись у ткацькій промисловості.

Літ.: Цейтлин Е. А. Очерки истории текстильной техники. М.—Л., 1940.

КА́РТУШ (франц. cartouche, від італ. cartòccio, букв.— згорток) — скульптурна (ліпна) або графічна прикраса у вигляді декоративно обрамленого щита чи наївозгорнутого сувою, на яких вміщують написи, герби, емблеми тощо. Поширився в 16—18 ст. К. прикрашали парадні входи в палацах, зображували на старовинних документах, геогр. картах, надгробках тощо.

КАРУ́ЗО (Caruso) Енріко (24, за ін. даними, 25 або 27.II 1873, Неаполь — 2.VIII 1921, там же) — італ. співак (тенор). Один з найвидатніших представників італійської вокальної школи, майстер *бельканто*.

Дебютував у Неаполі 1894. Виступав у багатьох країнах світу (1898, 1900 — в Росії, зокрема в Одесі). У 1900 — 01 — соліст «*Ла Скала*» (Мілан), 1903 — 20 — «*Метрополітен-опера*» (Нью-Йорк). Виступав разом з Ф. *Шаляпіним* та С. *Крушельницькою*. К. виконав понад 80 партій, серед яких: Радамес, Герцог, Річард («Аїда», «Ріголетто», «Бал-маскарад» Верді), Неморіно («Любовний напій» Доніцетті), Фауст («Мефістофель» Бойто), Каварадоссі («Тоска» Пуччіні), Каніо («Паяци» Леонкавалло).

Літ.: Торторелли В. Энрико Карузо. Пер. с итал. М., 1965.

Динаміка виробництва картоплі в УРСР (середньорічні дані по всіх категоріях господарств)

Роки	Посівна площа, тис. га	Валовий збір, млн. т	Урожай, ц/га
1913	1080,2	8,5	79
1940	2060,6	20,7	101
1951—55	2040,8	16,1	79
1956—60	2259,5	21,1	93
1961—65	2078,6	18,4	89
1966—70	2035,9	20,3	100
1971—75	1899.4	21,0	111
1976—78	1697,2	22,2	129

КАРУСЕ́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — металорізальний *токарний верстат* з вертикальним *шпинделем* і горизонтальною *планшайбою*, яка разом з оброблюваним виробом обертається або періодично повертається навколо вертикальної осі. Розрізняють верстати одностоякові (з вертикальним і боковим *супортами*) і двостоякові (з двома вертикальними і одним або двома боковими супортами). На одному з вертикальних супортів встановлюють поворотний інструментальний пристрій — револьверну головку. На К. в. обробляють вироби великої маси (до 500 т), діаметр яких (до 30 м) значно більший за довжину. Іл. с 57. *А. Ф. Пічко.*

КАРФАГЕ́Н — рабовласницьке місто-держава у Пн. Африці. Засн. 825 до н. е. колоністами з м. Тір (Фінікія). Завдяки розташуванню на гол. морських торг. шляхах швидко перетворився на великий центр посередницької торгівлі. В 7—4 ст. до н. е. підкорив значну частину узбережжя Пн. Африки, Пд. Іспанію, ряд островів Середземного м. У політ. відношенні К. був олігархічною республікою, влада в якій перебувала в руках торг.-землевласницької аристократії.

В К. були широко розвинуті велике рабовласницьке с. г., ремесла. Землеробське населення підкорених К. територій сплачувало податок у розмірі $^1/_{10}$ врожаю зернових. Експлуатація К. викликала на підкорених територіях численні повстання. Внаслідок *Пунічних воєн* Карфагенська д-ва була знищена. Частину її тер. було передано *Нумідії*, іншу — перетворено на рим. пров. Африка. В 146 до н. е. К. був зруйнований рим. військом. Відбудований у 1 ст. до н. е. як рим. колонія, К. швидко виріс у велике місто Середземномор'я. В 439 К. завоювали *вандали*, 533 — *Візантія*, 698 — *араби*. Згодом К. втратив своє значення.

В К. споруджувалися величні будівлі (багатоповерхові будинки, храми, мавзолеї тощо) з каменю і цегли-сирцю. Зберігся мавзолей Атебана в Дугту (200 до н. е., будівничий Абариш). Для мист. К. характерне поєднання сх. традицій з елементами грец. культури. Про це дають уявлення саркофаги з рельєфними портретами, стели з зображеннями людських фігур, теракотові статуетки жінок і чоловіків, ювелірні вироби.

КАРЦИНОЛО́ГІЯ (від грец. καρκίνος — рак і λόγος — вчення) — розділ зоології, що вивчає *ракоподібних*.

КАРЦИНО́МА (від. грец. καρκίνος — рак і ὄγκωμα — пухлина) — злоякісна пухлина. Те саме, що й *рак*.

КАРШІ́ — місто в Узб. РСР, центр Кашкадар. обл. Розташоване на р. Кашкадар'ї, в Каршинському оазисі. Вузол залізниць і автошляхів. 95 тис. ж. (1977). Засн. у 1-й пол. 14 ст. Містом стало 1926. З 1964 — обл. центр. К.— один із центрів нафто- й газодобувної пром-сті республіки. Ремонтний, бавовноочисний і олійноекстракційний з-ди; підприємства буд. матеріалів (домобуд., буд. матеріалів і конструкцій, стінових ма-

теріалів комбінати, асфальтобетонний та керамічних дренажних труб з-ди), легкої (текст.-галантерейна та швейна ф-ки) і харч. (хлібний, хлібопродуктів, м'ясний і молочний комбінати) промисловості.
Пед. ін-т, філіал Ташк. ін-ту інженерів іригації та механізації с. г., 8 серед. спец. навч. закладів. Музично-драматичний театр, філармонія.

КА́СА (італ. cassa, від лат. capsa — сховище, скриня) — 1) Спеціально обладнане приміщення для приймання, зберігання й видачі готівки та ін. цінностей. 2) Готівка підприємств, установ та організацій. В СРСР заг. суму готівки в К. лімітує *Державний банк СРСР* для кожного підприємства, установи та орг-ції залежно від умов надходження й витрачання її. 3) Рахунок *бухгалтерського обліку*, на якому відображається рух наявних грошей, їхнє надходження та видатки. 4) Різні кредитні установи (*ощадна каса*, К. взаємодопомоги, страхова К. та ін.).

КА́СА СКЛАДА́ЛЬНА в поліграфії — плоский ящик з гніздами різних розмірів, у кожному з яких містяться *літери* тільки однієї букви, цифри або одного знаку певного *шрифту* і *кегля*, а також рядкові *пробільні матеріали*; засіб ручного складання текстових *друкарських форм*. К. с. встановлюють на похилій поверхні складального стола.

КАСАБЛА́НКА — місто на Зх. Марокко, міська префектура. Вузол з-ць і автошляхів, значний порт на узбережжі Атлантичного ок. Аеропорт міжнар. значення. 1965 тис. ж. (1976). Осн. пром. центр країни. Гол. галузі пром-сті — металообробна (у т. ч. автоскладання та виробн. автомоб. устаткування і запасних частин) та харч. (особливо рибоконсервна, борошномельна, цукрорафінадна). Підприємства хім., цем., текст. та поліграф. промисловості. У К. — численні представництва національних та іноземних фінансових і торг. компаній, тут щорічно проводяться міжнародні ярмарки.
На місці сучасної К. у 7 ст. існувало м. Анфа. В 1468 зруйноване португальцями. В 1907—56 К.—під владою Франції. Навколо старого міста — «медіни» (16 ст.) виросла сучасна К. Серед споруд — адм. будинок «Ліберте» (1950, арх. Моранді) та ін.

КАСА́Ї (у нижній течії — Ква) — ріка в Африці, в межах Анголи і Заїру, ліва притока Конго. Довж. бл. 2000 км, площа бас. 880,2 тис. км². Бере початок на плато Лунда. У верхній течії утворює багато порогів, водоспадів. Живлення переважно дощове. Пересічна річна витрата води у пониззі 10 тис. м³/с. Судноплавна на 790 км від гирла. ГЕС. Рибальство. В бас. К.— добування алмазів.

КАСА́ЛЬС (Казальс; Casals) Пабло [29.XII 1876, Вендрель, поблизу Барселони — 22.X 1973, Сан-Хуан (Пуерто-Ріко)] — іспан. віолончеліст, диригент, композитор, музично-громадський діяч. Навчався в Барселонській та Мадрідській консерваторіях. У 1920 заснував у Барселоні симфонічний оркестр, Робітниче муз. т-во та муз. школу. Гастролював у багатьох країнах Європи й Америки (1905—13 щорічно — в Росії). В 1939 емігрував у Францію, з 1956 жив у Сан-Хуані, де заснував сифм. оркестр (1959) та консерваторію (1960). Автор симфоній, вокально-інструментальних (ораторія «Ясла», 1943; «Гімн миру», 1971), хорових, камерно-інструментальних творів, п'єс для віолончелі.

КАСА́ТКІН Борис Сергійович (н. 1.XI 1919, Томськ) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства і зварювання, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1953. Закінчив (1944) Уральський політех. ін-т. З 1945 працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці з питань тонкої структури, мікромеханізму деформування і руйнування металів і полімерів, розробки зварювальних матеріалів, технології зварювання сталей, нових марок сталі для зварних конструкцій, вивчення зварюваності різних сталей і фізико-мех. властивостей зварних з'єднань тощо. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Премія імені Є. О. Патона АН УРСР, 1975. Державна премія УРСР, 1979.

КАСА́ТКІН Микола Олексійович [13(25).XII 1859, Москва — 17.XII 1930, там же] — рос. рад. живописець, нар. художник Республіки (з 1923). В 1873 — 83 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури і архітектури у В. *Перова*. Член Т-ва *передвижників* (з 1891) та *АХРР* (з 1922). В своїх картинах відтворював життя і боротьбу робітничого класу. Під впливом революц. пролетарського руху К. у 90-х рр., після поїздок на Донбас (1894, 1895), виступив з полотнами, в яких показав тяжку працю й злиденне життя шахтарів («Бідні збирають вугілля на виробленій шахті», 1894; «Шахтар-тягальник», 1895; «Саночник», 1896), внутрішню красу робітника («Шахтарка», 1894), силу рос. пролетаріату («Вуглекопи. Зміна», 1895; «Дружина заводського робітника», 1901). К. з глибоким драматизмом розкрив непримиренний антагонізм між трудящим людом і його гнобителями («У коридорі окружного суду», 1897; «Арештантки на побаченні», 1899). Відгуком на події революції 1905—07 були картини «Після обшуку», «Беззавітна жертва революції», «9 Січня», «Робітник-бойовик», ескізи «Похорон Баумана» (всі — 1905). Твори К. зберігаються в ДТГ, Одеському і Сімферопольському художніх музеях та інших зібраннях. Портрет та іл. с. 56.

Касабланка. На одній з вулиць міста.

Літ.: Серова Г. Г. Николай Алексеевич Касаткин. Л., 1970.

КАСА́ТКІНА Людмила Іванівна (н. 15.V 1925, с. Володарське, тепер Вяземського району Смоленської обл.) — російська радянська актриса, народна артистка СРСР (з 1975). З 1947 після закінчення Держ. ін-ту театр. мист. працює в Центр. театрі Рад. Армії (Москва). Ролі: Марія Антонівна («Ревізор» М. Гоголя), Марфінька («Обрив» за Гончаровим), Ніла Сніжко («Барабанщиця» Салинського), Марія Дорошенко («За другим фронтом» Собка), Катаріна («Приборкання непокірної» Шекспіра) та ін. Ролі в кіно- і телефільмах: «Приборкувачка тигрів», «Викликаю вогонь на себе», «Душечка», «Пам'ятай ім'я своє» та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

КАСАТО́НОВ Володимир Опанасович [н. 8(21).VII 1910, Петергоф, тепер Петродворець Ленінгр. обл.] — рад. військовий діяч, адмірал флоту (1965), Герой Рад. Союзу (1966). Член КПРС з 1939. В Рад. ВМФ з 1927. В 1941 закінчив Військ.-мор. академію. В 1941—54 — на відповідальних посадах у ВМФ. З грудня 1955 — команд. Чорноморським, з 1962 — Пн. флотами. З 1964 — 1-й заст. Головнокоманд. і член Військ. ради ВМФ. З 1974 — в М-ві оборони СРСР. На XIX з'їзді Компартії України обирався до складу її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 5—9-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КАСАЦІ́ЙНИЙ РО́ЗГЛЯД СПРАВ — у рад. *судочинстві* процесуальна стадія, на якій за скаргою заявника або *протестом прокурора* суд другої *інстанції* переглядає рішення, вироки, ухвали та постанови всіх судів (крім Верховних Судів), що ще не вступили в законну силу. Касаційну скаргу чи протест подають на *судові рішення* та *вироки* районних (міських) судів — до обл. суду; на рішення і вироки обл. судів — до Верховного Суду союзної республіки; на вироки *військових трибуналів* армій, флотилій, військ. з'єднань і гарнізонів — до військ. трибуналів округів або флотів; на вироки військ. трибуналів округів і флотів — до Військової колегії *Верховного Суду СРСР* у встановлені законом строки (в УРСР — ст. 291 ЦПК УРСР, ст. 350 КПК УРСР) через суд, що постановив рішення, вирок чи ухвалу по даній справі. Суд другої інстанції при К. р. с. зобов'язаний перевірити законність і обгрунтованість рішення, вироку, ухвали, постанови суду першої інстанції в повному обсязі. Це означає, що він перевіряє їх як в оскарженій, так і в неоскарженій частинах, а також щодо осіб, які не подали касаційних скарг і відносно яких не принесено протесту.
Брати участь у розгляді справи в касаційній інстанції мають право всі учасники суд. процесу (ст. 298 ЦПК УРСР, ст. 358 КПК УРСР). Суд, розглянувши справу в касаційному порядку, має право залишити рішення або вирок без зміни;

Е. Карузо.

Л. І. Касаткіна.

В. О. Касатонов.

Картуші на будинках колишнього Маріїнського палацу та Міськради в Києві.

скасувати рішення повністю або частково й направити справу на новий суд. розгляд; скасувати рішення повністю або частково й закрити справу; змінити рішення або постановити нове рішення, не передаючи справи на новий розгляд; скасувати вирок і направити справу на нове розслідування або на новий суд. розгляд; скасувати вирок і закрити справу; змінити вирок. При К. р. с. може бути пом'якшено призначене судом першої інстанції *покарання* або застосовано закон про менш тяжкий злочин, але не може бути посилено покарання або застосовано закон про тяжчий злочин. К. р. с.— свідчення справжньої демократичності радянського цивільного і кримінального процесів.

У буржуазному судочинстві в разі перегляду справи застосовується здебільшого *апеляція*.

О. Г. Павшукова.

М. О. Касаткін.

КАСА́ЦІЯ (від лат. quasso — розбиваю, розстроюю) — 1) У праві — форма оскарження і перевірки судом другої *інстанції* рішень, вироків, постанов і ухвал, які ще не набрали законної сили (див. *Касаційний розгляд справ*). 2) Загальновживана назва *документа*, в якому заявник оскаржує рішення, вирок, ухвалу чи постанову суду. 3) К. вибо́рів — визнання недійсними виборів, що відбулися. В СРСР осн. умовою дійсності виборів є участь у *голосуванні* не менше як половини внесених у списки виборців. Закони про вибори (див., зокрема, *Закон УРСР про вибори до Верховної Ради УРСР*) визнання виборів недійсними покладають на окружну виборчу комісію. В бурж. д-вах правильність обрання депутатів (і, відповідно, К. виборів) здійснюють, поряд з представницькими органами, як заг. суди, так і *конституційні суди*.

М. О. Касаткін. Робітник-бойовик. 1905. Краснопресненський філіал Музею Революції СРСР. Москва.

КАСЕ́М Абдель Керім (1914, Багдад — 9.II 1963, там же) — держ. діяч Іраку. Походив з сім'ї дрібних буржуа. Освіту здобув у військ.-навч. закладах Іраку та Великобританії. З 1955—бригадний генерал. Очолив військ. переворот, який поклав початок Іракській революції 1958. В 1958—63 К.— прем'єр-міністр, міністр оборони і головнокомандуючий. На початку своєї діяльності уряд К. здійснив ряд прогресивних заходів, з кін. 1959 почав придушувати демократичні сили. Під час держ. перевороту 1963 К. було вбито.

КАСЕ́ТА (від франц. cassette — скринька) — невеликий взаємозамінюваний пристрій, в якому в оптимальних умовах зберігають, обробляють або переміщують матеріали, вироби тощо. До найпоширеніших касет (мал.) належать фотографічні — світлонепроникні футляри, де зберігають світлочутливі матеріали (фото- і кіноплівки, фотопластинки), і магнітофонні — закриті плоскі коробки, в які вміщують магн. стрічки.

Касети: 1 — фотографічна; 2 — магнітофонна

КАСЕ́ТНЕ КІНО́ — демонстрування кінофільмів на екрані телевізора за допомогою приставки, в якій встановлюють *касету* (або диск) з кіноплівкою. Розрізняють К. к. магнітне (з записом на магнітній плівці), механічне (на відеодиску), оптичне (голографічний і електронний запис на гнучкій плівці, лазерний — на відеодиску) і К. к. з записом на плівці типу «Супер». При демонструванні кінофільму сигнали зображення й звук перетворюються у приставці на *відеосигнали* й сигнали звукового супроводу, які й надходять до телевізійного приймача. К. к. застосовують у навчанні та для перегляду кінофільмів у домашніх умовах.

О. А. Янушевський.

КАСИ́МЕНКО Олександр Карпович [10(23).VI 1905, с. Велика Бурімка, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.— 13.I 1971, Київ] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1959), професор (з 1961). Член КПРС з 1929. В 1926 закінчив Полтав. ін-т нар. освіти. Працював у вузах Полтави, Житомира і Києва. У 1947—64 — директор Ін-ту історії АН УРСР. З 1964 — заст. гол. редактора Укр. Рад. Енциклопедії. Праці з історії України, істор. зв'язків укр. і рос. народів. За участь у створенні «Історії міст і сіл Української РСР» у 26 т. Державна премія СРСР, 1976.

Тв.: Возз'єднання України з Росією і його історичне значення. К., 1954; Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р. К., 1955; Історія Української РСР. К., 1960.

КАСИ́МОВ Мухамеджан (9.V 1907, кишлак Риштан, тепер Алтиарикського р-ну Ферганської обл. Узб. РСР — 5.VII 1971, Душанбе) — тадж. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1941). Член КПРС з 1948. Сценічну діяльність почав 1924. З 1931 працював у Тадж. академічному театрі драми ім. Лахуті (Душанбе). Ролі: Рахімбек («Червонопаличники» Улуг-зода), Ханлар («Ханлар» Вургуна), Городничий («Ревізор» Гоголя), Отелло, король Лір (однойменні трагедії Шекспіра). Знімався в кіно. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КАСИ́МОВСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви м. Касимова в Рязан. обл. РРФСР) — ранній вік пізньокам'яновугільної епохи кам'яновугільного періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (аргіліти, алевроліти, пісковики, вапняки тощо) поширені в Донбасі й *Дніпровсько-Донецькій западині*. Потужність їх від 245 до 1500 м. У них зрідка трапляються вуг. проверстки. Див. також *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*.

С. В. Горак.

КАСИТЕРИ́Т (від грец. κασσίτερος — олово), олов'яний камінь — мінерал класу оксидів і гідроксидів. SnO_2. *Сингонія* тетрагональна. Густ. 6,8 — 7,03. Твердість 6,5 — 7,25. Колір жовтуватий або червонувато-коричневий. Блиск алмазний, жирний. В СРСР родовища К. є в РРФСР (Карелія, Забайкалля, Примор'я), Казахстані, на Україні (*Український щит*). Основна руда олова.

КАСИ́ТИ, косеї, кісії — давні гірські племена, які в 2—1-му тис. до н. е. жили на тер. Зх. Ірану. В серед. 18 ст. до н. е. К. вторглися на тер. *Вавілонії* і до 16 ст. до н. е. завоювали її. В 1518—1204 до н. е. у Вавілонії правила т. з. каситська династія (цей період мало досліджений.). К. у Зх. Ірані останній раз згадуються 324 до н. е.

КАСІ́М АЛІ́, Касім Ібн Алі (рр. н. і см. невід.) — художник-мініатюрист 2-ї половини 15 — поч. 16 ст. Учень і послідовник К. *Бехзада*, представник *Герат ської школи мініатюри*. В 20-х рр. 16 ст. виконав мініатюри до рукопису «Ахсан аль-кібар» Мухаммеда аль-Хусейні аль-Вераміні, 1433.

КА́СІЯ, сенна (Cassia) — рід багаторічних трав, кущів або невеликих дерев родини цезальпінієвих. Листки парноперисті. Квітки жовті, рідко білі або червонуваті, зібрані в китиці. Плід — стручок. Бл. 500—600 видів, поширені у тропіках і субтропіках обох півкуль. В СРСР (на Пд. Казахстану, в Серед. Азії, Краснодарському краї), у т. ч. й на Україні (в пд. її частині), — лише в культурі 2 види: К. в у з ь к о л и с т а (C. angustifolia) і К. г о с т р о л и с т а (C. acutifolia). Обидва види — *лікарські рослини*. В медицині використовують листя та стручки як проносне. Іл. с. 58.

КАСІ́ЯН Василь Ілліч (1.I 1896, с. Микулинці, тепер у складі м. Снятина Івано-Фр. обл.— 26.VI 1976, Київ) — укр. рад. графік, нар. художник СРСР (з 1944), дійсний член АМ СРСР (з 1947), Герой Соціалістич. Праці (1974). Член КПРС з 1946. В 1922—26 навчався в Празькій академії образотворчих мистецтв у М. *Шваб інського*. В 1923 прийняв громадянство СРСР, у 1927 переїхав до УРСР. У Празі, приєднавшись до демократичної течії у чеському мист., відомому під назвою «соціальної графіки», К. створив цикл станкових гравюр про злиденне життя міських і сільських пролетарів («У вагоні. В пошуках роботи», «Селянська родина», обидві — 1924; «Робітнича родина», «Бездомні безробітні», обидві — 1925; «Перепочинок», «Страйк», обидві — 1926, та ін.). Працюючи на Україні, виконав дереворити, пройняті революційною романтикою («Арсенальці», «Герой Перекопу», «Перекоп», усі — 1927), оспівав велич соціалістичних перетворень (цикли «Донбас», 1931; «Дніпрельстан», 1932). У наступних станкових творах К. велике місце посідає образ В. І. Леніна (цикл «В. І. Ленін і Україна», 1947; «Ленін і народ», 1961; «Сонце правди і свободи», 1969, та ін.). Протягом усього творчого життя К. звертався до образу Т. Шевченка та його героїв (гравюри «Гайдамаки», 1922; «Тарас Шевченко», 1922—23, 1926, 1960; «Шевченко на Україні», «Шевченко серед селян», обидві — 1939; «Шевченко з казахським хлопчиком», 1961, та ін.; цикли оформлень та ілюстрацій до «Кобзаря», 1934, 1944, 1949, 1954, 1974; до окремих творів Т. Шевченка: «Наймичка», 1938; «Гайдамаки», 1964). У книжковій графіці К.— цикли ілюстрацій до творів І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Стефаника, О. Кобилянської, А. Тесленка, О. Іваненко та ін. Серед плакатів К.— «На бій, слов'яни!» (1942), цикл «Гнів Шевченка — зброя перемоги» (1942—43), меморіальні плакати, присвячені Лесі Украї-

інці (1942, 1946), М. Коцюбинському (1942, 1964), П. Мирному, К. Ушинському (обидва — 1945), М. Черемшині (1949), Т. Шевченкові (1961, 1964), О. Довженкові (1964). Автор мистецтвознавчих праць: «Офорти Тараса Шевченка» (1964), «Про мистецтво» (1970) та ін. Викладав у Київ. (1927—30, 1944—76) та Харків. (1938—41) художніх ін-тах, Українському поліграфічному ін-ті (1930—37), Українському відділенні Моск. художнього ін-ту, потім — Об'єднаного ін-ту Всеросійської академії мистецтв (1942—44). З 1938 — професор. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. У 1978 встановлено щорічну Республіканську премію ім. В. І. Касіяна за кращий політичний плакат, художнє оформлення політичної літератури та художню листівку. Держ. премія УРСР ім. Т. Шевченка, 1964. Держ. премія УРСР, 1971. Іл. до ст. див. на окремому аркуші, с. 304—305, а також до статей *Автопортрет*, т. 1, с. 49; *Арсенальці*, т. 1, с. 80 — 81; *Гайдамацький рух*, т. 2, с. 452.

Літ.: Шпаков А. Василий Ильич Касиян. К., 1960; Владич Л. Василь Касіян. К., 1978; Костюк С. П. Василь Касіян. Бібліографічний покажчик. Львів, 1976. *Л. В. Владич.*

КАСКА́Д (франц. cascade, від італ. cascata) — 1) Природний або штучний водоспад чи система водоспадів з уступами, сходами. Серед відомих паркових К.— у «*Софіївці*» в Умані (кін. 18 ст., іл. с. 53), в *Петродворці* (18—19 ст.), на італ. віллах 16—18 ст. (д'Есте в Тіволі та ін.).

2) К. підсилення — частина підсилювача, яка складається з електронної лампи чи напівпровідникового приладу й елементів схеми; є частиною радіоапаратури або устаткування автоматики. 3) К. електромашинний — агрегат з двох чи більше електричних машин, з'єднаних для плавного і економічного регулювання частоти обертання й підвищення його коеф. потужності. 4) К. гідроелектростанцій — сукупність гідроелектр. станцій, розміщених уступами за течією річки.

5) Переносно — швидкий, нестримний потік.

КАСКАДЕ́Р (франц. cascadeur) — один з учасників кінознімальної групи, спортсмен, який виконує замість кіноактора під час знімання фільму складні трюки (стрибки, падіння тощо), що вимагають спец. спортивної підготовки й володіння тілом.

КАСКА́ДНА ПЕЧЕ́РА — карстова печера-шахта на гірському масиві *Ай-Петрі* в Кримських горах поблизу м. Ялти. Починається прямовисним колодязем завглибшки 70 м, який переходить у каскад дрібних ходів з глиб. 20—50 м, роз'єднаних уступами. Заг. глиб. К. п. бл. 400 м (друга за глибиною в Криму). На дні — невеликий струмок. Об'єкт туризму.

Ю. І. Шутов.

КАСКА́ДНІ ГО́РИ — гірський хребет у Пн. Америці, в межах США і Канади. Довж. бл. 1000 км, вис. до 4392 м (вулкан Рейнір). Родовища кольорових металів, золота. Термальні джерела. На річках (Колумбія, Фрейзер та ін.) багато водоспадів (каскадів). На зх. схилах — темнохвойні ліси, на сх.— соснові; вище 2800—3000 м — луки. На вершинах — сніги, льодовики. Нац. парки — Крейтер-Лейк, Маунт-Рейнір.

КАСЛИ́НСЬКЕ ЛИТВО́ — старовинна галузь рос. художнього промислу. Назва походить від м. Каслі, тепер Челябінської обл., де 1747 відкрито чавуноливарний з-д, на якому виготовляли різноманітне художнє литво: скульптуру, декоративні вази, архіт. прикраси тощо. В 19 ст. з-д почав масовий випуск худож. виробів за моделями скульпторів Ф. *Толстого*, П. *Клодта*, Є. *Лансере* та місц. майстрів. У рад. час за моделями М. *Андрєєва*, М. *Томського*, М. *Манізера* та ін. виконуються портрети, скульптурні групи, композиції для оформлення міст, парків, палаців культури, станцій метро, набережних. Іл. с. 58.

КАСМІ Ахмад Надім (н. 20.X 1916, с. Анга, окр. Шахпур, Пенджаб) — пакистанський письменник. Пише *урду мовою*. Перші вірші й оповідання — в дусі романтизму. Згодом звернувся до соціальної тематики. Більшість творів К. відображають життя пенджаб. села. Автор збірок віршів «Краплі дощу», «Пустеля вірності» (1962), збірок оповідань і повістей «Навіс» (1940), «Вихори» (1941), «Схід і захід» (1942), «Листок мирта» (1959).

Тв.: Рос. перекл.— Багряные цветы. М., 1966; [Вірші]. В кн.: Из современной пакистанской поэзии. М., 1973.

КАСО́ГИ — назва *адигів* у давньоруських літописах. Вперше згадуються під 965, останній раз — під 1223.

КАСО́НЕ (італ. cassóne) — тип дерев'яної скрині, прикрашеної позолотою, різьбленням, а також живописом (здебільшого сцени світського характеру), який був поширений в Італії в середні віки та за доби *Відродження*.

Касоне. Дерево, різьблення, живопис, інтарсія. Венеція. Початок 16 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

КА́СПІЇ — племена іберійсько-кавказької групи, які жили у степових р-нах Сх. Азербайджану. Вперше згадуються *Геродотом* у 5 ст. до н. е. Осн. заняттям К. було кочове скотарство. Згодом (до 1 ст. до н. е.) К. злилися з мідянами, албанами (див. *Албанія Кавказька*) та ін. племенами. Від К. дістали назву Каспійське м. і одна з областей Давнього Азербайджану — Каспіана.

КАСПІ́ЙСЬКЕ МО́РЕ (грец. Κασπία θάλασσα, лат. Caspium mare; у староруських літописах звалося Хвалинським) — найбільша у світі безстічна водойма, розташована в межах СРСР та Ірану. Довж. 1200 км, пересічна шир. 320 км. Площа 377 тис. км², глиб. від 4—8 м у пн. частині до 1025 м на Пд. Об'єм води 77 тис. км³. Рівень К. м. на 28,5 м нижче від рівня Світового океану. Пн. і сх. береги низовинні, пд.-зх. та пд. мають гірський характер. Берегова лінія в цілому мало розчленована, найбільша затока *Кара-Богаз-Гол*, невеликі затоки: Мангишлацька, Казахська, Красноводська, Туркменська, Кірова, Кізлярська та ін.). Поблизу берегів — невеликі острови (Тюленячий, Чечень, Огурчинський та ін.). В К. м. впадає понад 130 річок, найбільші — *Волга, Емба, Урал, Терек, Кура*, Сулак, Самур. Т-ра води на поверхні у відкритому морі в серпні від + 24° (пн. частина) до + 29° (пд. частина), у лютому знижується до —0,5° у пн. частині моря, на решті акваторії +3, + 10°. Пн. частина моря на 2—3 місяці замерзає. Солоність К. м. у зв'язку з великим припливом річкових вод нижча, ніж у відкритих морях та океанах, і змінюється від 1—2‰ у пн.-зх. частині моря до 13,2‰ на Пд., у зат. Кара-Богаз-Гол — до 300‰. Поверхневі течії колові, спрямовані проти стрілки годинника. Вони охоплюють середню і пд. частини моря. Спостерігається падіння рівня К. м., зумовлене порушенням його водного балансу. Для запобігання дальшому зниженню рівня моря споруджено (1980) греблю між К. м. і затокою Кара-Богаз-Гол, розробляють проекти перекидання частини стоку пн. річок у бас. К. м.

К. м. має велике нар.-госп. значення. З дна моря добувають нафту й газ (див. *Бакинський нафтогазоносний район*), у зат. Кара-Богаз-Гол — барит, мірабіліт та ін. солі. В м. Шевченко — установка по опрісненню мор. води. К. м.— одна з важливих риболовецьких баз країни (осетрові, оселедці, лящ, судак, вобла та ін.); для відновлення рибних запасів створено риборозводні комбінати. Велику роль відіграє К. м. у мор. транспортних перевезеннях; осн. вантажі: нафта, ліс, зерно, бавовна, рис, сульфат. Діє залізнич. поромна переправа Баку — Красноводськ. Гол. порти: Баку, Астрахань, Махачкала, Красноводськ, Шевченко (СРСР), Бендер-Шах (Іран). *А. М. Гаджі-заде.*

КАСПРО́ВИЧ (Kasprowicz) Ян (12.XII 1860, с. Шимбож, поблизу Іновроцлава — 1.VIII 1926, Поронін, поблизу Закопане) — польський поет. У молоді роки був близький до соціалістичного руху. Збірки «Поезії» (1889), «З селянської ниви» (1891), драми «Кінець світу» (1891), «Бунт Наперського» (1895) — реалістичного спрямування. З 2-ї пол. 90-х рр. і особливо після поразки революції 1905—07 у творах К. переважали занепадницькі й реліг. мотиви, хоч і в цей час він написав кілька революц. віршів. Автор праць у галузі романської філології. Професор (з

М. Касимов.

В. І. Касіян.

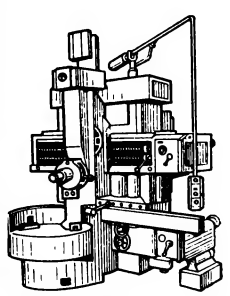

Одностояковий **карусельний верстат.**

Каслинське литво. П. Клодт. Коні. Відлив 1915.

Каскад «Три сльози» в парку «Софіївка» в Умані.

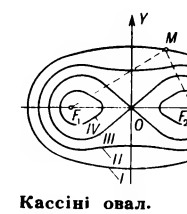

Кассіні овал.

Касія гостролиста: *1* — верхня частина квітучої рослини; *2* — плід у розрізі; *3* — насінина.

1909) і ректор Львів. ун-ту (1921—22). Перекладав твори античної і західноєвроп. літератур. Деякі поезії К. перекладено українською мовою.

Літ.: Франко І. Поезія Яна Каспровича. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955. *С. В. Далавурак.*

КА́СПШАК (Kasprzak) Марцін (2.XI 1860, Чолово Сремського пов.— 8.IX 1905, Варшава) — діяч польс. робітн. руху. Син наймита. В 1885 вступив до польс. революц. партії «*Пролетаріат*» 1-й. Один із засновників і керівників партії «Пролетаріат» 2-й. Виступав за єдність польс. і рос. революц. руху. В 1885—87 і 1893—96 ув'язнений. У 1896 вступив до Польс. соціалістичної партії (в Познані), 1904 — до *Соціал-демократії Королівства Польського і Литви*. 27.IV 1904, під час нападу жандармів на підпільну с.-д. друкарню у Варшаві, вчинив збройний опір. Страчений за вироком військ. суду.

КАССА́НДРА (Κασσάνδρα) — 1) В грец. міфології найвродливіша дочка *Пріама* і *Гекуби*. *Аполлон* наділив її даром віщування. Та коли К. відхилила його кохання, зробив так, що її правдивим пророкуванням ніхто не вірив. Після зруйнування *Трої* К. дісталася як полонянка *Агамемнону* і разом з ним загинула від руки *Клітемнестри*. Образ К. відтворили Есхіл (у трагедії «Агамемнон»), у новій європ. л-рі — Й. К Ф. Шіллер, в українській літературі — Леся Українка.

2) Переносно «віщування Кассандри» — лиховісні пророкування, які викликають недовір'я.

КА́ССЕЛЬ — місто у ФРН, в землі Гессен. Розташований на р. Фульді. Вузол з-ць та автошляхів, річковий порт. 208,7 тис. ж. (1975). Підприємства трансп. (автомобіле-, паровозо-, вагонобудування) та електротех. машинобудування, по виробн. оптичних та ін. інструментів, текст., харч. і поліграф. пром-сті. Центр буровуг. басейну. Пром. академія, Вища архіт. школа. Художні колекції килимів, картин тощо. Серед архіт. пам'яток — палацово-паркові ансамблі 17—18 ст. (Карлсауе, Вільгельмсгее, Вільгельмсталь). Уперше згадується на поч. 10 ст.

КАССИ́РСЬКИЙ Йосиф Абрамович [4 (16).IV 1898, Фергана — 21.II 1971, Москва] — рад. терапевт і гематолог, акад. АМН СРСР (з 1963), засл. діяч науки Узб. РСР (з 1960). У 1921 закінчив мед. ф-т Сарат. ун-ту. З 1936— проф. Центр. ін-ту удосконалення лікарів. Праці К. присвячені проблемам *гематології*, ревматології, *кардіології*, хворобам жарких країн та ін. К. запропонував діагностику вісцерального *лейшманіозу* за допомогою *пункції* грудини, для чого сконструював спец. голку (голка Кассирського); вперше в СРСР застосував метод пункції лімфатичних вузлів та внутр. органів для цитологічної діагностики. Уперше в світі запропонував і здійснив внутрішньогрудинне переливання крові, яке має велике значення при лікуванні травм, опіків, *кахексії* тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна та ін. орденами. медалями.

КА́ССІЙ Лонгін Гай (Gaius Cassius Longinus; р. н. невід.— п. 42 до н. е., Філіппи) — римський військовий і політ. діяч. У 54—51 до н. е. брав участь у війні проти *Парфянського царства*. Нар. трибун 49 до н. е., *претор* 44 до н. е. Під час громадян. війни 49—45 до н. е. виступав на боці Гнея *Помпея*. В 44 до н. е. разом з Марком *Брутом* був організатором вбивства *Юлія Цезаря*. Зазнавши 42 до н. е. поразки під Філіппами від війська Марка *Антонія* та Октавіана (див. *Август*), К. заподіяв собі смерть.

КАССІ́ЛЬ Лев Абрамович [27.VI (10.VII) 1905, слобода Покровська, тепер м. Енгельс — 21.VI 1970, Москва] — російський рад. письменник, член-кор. Академії пед. наук СРСР (з 1965). Друкуватися почав 1925. Романи «Воротар республіки» (1938), «Хід білої королеви» (1956) — про рад. спортсменів; повісті «Дорогі мої хлоп'ята» (1944) і «Вулиця молодшого сина» (1949; у співавт.; Держ. премія СРСР, 1950) — про життя рад. дітей в роки Великої Вітчизн. війни. Автор дилогії «Велике протистояння» (кн. 1—2, 1941—47), повістей «Черемиш, брат героя» (1938), «Ранній схід» (1953), «Келих гладіатора» (1961), книг про К. Ціолковського, В. Маяковського, нарисів тощо. Деякі твори К. екранізовано. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1965—66; У к р. п е р е к л.— Будьониші. Х.— Одеса, 1935; Годинник на башті. К., 1948; Велике протистояння. К., 1950; Вулиця молодшого сина. К., 1951; Черемиш — брат героя. К., 1979.

Літ.: Жизнь и творчество Льва Кассиля. М., 1979. *І. Д. Бажинов.*

КАССІ́НІ (Cassini) Джованні Доменіко (8.VI 1625, Перінальдо, Італія — 14.IX 1712, Париж) — франц. астроном, член Паризької АН (з 1669), директор Паризької обсерваторії (з 1669). Відкрив обертання *Юпітера* (1665) й *Марса* (1666), 4 супутники *Сатурна* (1671—84) та поділ кільця Сатурна на внутр. й зовн. смуги; досліджував *лібрацію Місяця*; вперше надійно визначив *паралакс* Сонця. Не погоджуючись з Й. *Кеплером*, К. вважав, що планети рухаються навколо Сонця не по *еліпсах*, а по кривих 4-го порядку, які згодом було названо його ім'ям (див. *Кассіні овал*).

КАССІ́НІ ОВА́Л — *геометричне місце* точок M площини, добуток віддалей яких від даних точок F_1 і F_2 (фокусів) є сталою величиною: $F_1M \cdot F_2M = a^2$ ($a > 0$). Цю криву вперше розглянув Дж. Д. *Кассіні*. Якщо фокуси належать осі абсцис і їхні абсциси b і $-b$ ($b > 0$), то рівняння К. о. має вигляд: $(x^2 + y^2)^2 - 2b^2(x^2 - y^2) = a^4 - b^4$. Якщо $a \geqslant b\sqrt{2}$, то К. о.— опукла крива (мал., I); при $b < a < b\sqrt{2}$ К. о. має вигляд овала з двома потовщеннями (мал., II); якщо $a = b$, К. о. перетворюється на *лемніскату* Бернуллі (мал., III); при $b > a$ К. о.— двозв'язна крива (мал., IV).

В. Є. Михайленко.

КАССІОПЕ́Я (лат. Cassiopeia, за ім'ям міфологічної ефіопської цариці Кассіопеї) — сузір'я Пн. півкуль зоряного неба, 5 найяскравіших зір якого розміщені у вигляді літери W. В серед. широтах СРСР видно протягом року. В К. міститься найпотужніше з відомих джерело радіовипромінювання. Див. карту до статті *Зоряне небо*.

КАССІ́РЕР (Cassirer) Ернст (28. VII 1874, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР — 13.IV 1945, Прінстон, США) — нім. філософ-ідеаліст, представник *Марбурзької школи* неокантіанства. З 1933 — в еміграції, з 1941 — в США. Створив символістську філософію культури, згідно з якою будь-які форми відображення навколишньої дійсності в людській свідомості (міфологія, релігія, мистецтво. наука) є символічно-духовним «створенням» світу. Філософія культури К. визначає і його ідеалістичне тлумачення людини як «тварини, що створює символи».

В. Г. Табачковський.

КАССО́ Лев Аристидович [8 (20).VI 1865, Париж — 26.XI (9.XII) 1914, Петербург] — міністр народної освіти в Росії (1911—14). Вчився в Парижі, Гейдельберзі, Берліні; за освітою юрист. У 1892 — доцент Дерптського (Тартуського) ун-ту, з 1895 — проф. Харків., а з 1899 — Моск. ун-тів. У 1908—10 — директор імператорського ліцею. На посту міністра нар. освіти проводив чорносотенно-погромницьку політику. Виступав проти існування шкіл з укр. мовою навчання, переслідував прогресивних учених. Характеристика реакц. політики К. дав В. І. Ленін у статті «До питання про політику Міністерства народної освіти» (Повне зібр. тв., т. 23).

КАССО́ЛА (Cassola) Карло (н. 17.III 1917, Рим) — італ. письменник. Учасник Руху Опору. За професією учитель. Літ. діяльність почав у 40-х рр. Романи «Фаусто і Анна» (1950), «Наречена Бубе» (1960), повість «Старі товариші» (1953), у яких відображено Рух Опору, створено в стилі італ. неореалізму. Твори з життя сучас. Італії — повісті «Дім на вулиці Валадьє» (1956), «Післявоєнний шлюб» (1957), роман «Черстве серце» (1961). У творчості 70-х рр. відійшов від активних суспільних позицій.

Д. С. Наливайко.

КАСТА́ЛЬСЬКИЙ Олександр Дмитрович [16 (28).XI 1856, Москва — 17.XII 1926, там же] — рос. рад. композитор, діяч хорової культури, фольклорист, педагог. У 1893 закінчив Моск. консерваторію (її професор — з 1922). З 1900 — регент, з 1910 — директор Моск. синодального уч-ща (з 1918— Моск. нар. хорова академія). В 1918—23 управляючий нар. хоровими академіями Москви і Петрограда. К.— один з перших авторів рад. революц. пісень та хорів: «Червона Русь» — для хору і оркестру нар. інструментів; «В. І. Леніну» («Біля труни» — для читця, хору і симф. оркестру, 1924), «1905 рік» (1925). Писав також опери, кантати, обробляв пісні і танці.

КАСТАНЬЄ́ТИ (іспан. castañetas, від лат. castanea — каштан) —

ударний музичний інструмент. Зроблений з дерева твердої породи або пластмаси у формі двох раковин, зв'язаних шнурком. В Іспанії К.— народний інструмент. Популярні також в Італії та Лат. Америці.

КАСТЕЛЯ́Н, каштелян (польс. kasztelan, від лат. castellum — укріплення, замок) — у *Речі Посполитій* (до 18 ст.) службова особа, яку призначав король або князь для управління замком і навколишньою місцевістю. К. призначали також на загарбаних шляхет. Польщею укр. землях. Пізніше К.— наглядач замків або громад. будівель.

КАСТЕ́ЛЬ — вершина *Кримських гір,* поблизу м. Алушти. Являє собою *лаколіт*. Вис. 439 м. Вкрита лісами. На пд. схилах поширені кам. осипища (хаоси). Пам'ятка природи.

КАСТЕ́ЄВ Абилхан [1 (14).I 1904, с. Чижин, тепер Панфіловського р-ну Талди-Курганської обл. Каз. РСР — 2.XI 1973, Алма-Ата] — казах. рад. живописець, нар. художник Каз. РСР (з 1944). Член КПРС з 1949. В 1929—31 навчався в М. Хлудова. Автор жанрових композицій на теми побуту дожовтневого й рад. Казахстану (серія «Старий і новий побут», розпочата в 30-х рр. 20 ст.), портретів («Амангельди Іманов», 1950), пейзажів (серії «На землі казахстанській», 1955—65; «Будівництво Капчагайської ГЕС», 1971—72). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденами Жовтневої Революції, «Знак Пошани» і медалями.

КА́СТИ (португ. casta — рід, походження) — 1) Ендогамні (див. *Ендогамія*) спадкові замкнені групи людей, які зв'язані традиційними професіями і займають певне місце у соціальній ієрархії. К. існували в різних формах у багатьох старод. і середньовічних д-вах. Найбільшого розвитку кастова організація набула в Індії, де вона перетворилась на соціальну систему і стала важливим елементом *індуїзму*. Конституція Індії 1950 проголосила рівноправність К. Проте залишки кастових відносин зберігаються у сусп. житті країни. 2) Переносно — замкнена суспільна група, що зберігає свою відокремленість і групові привілеї.

КАСТІ́ЛІЯ — феод. держава в центральній частині Піренейського п-ова в 11—15 ст. З 923 К.— графство в складі королівства *Леон*, з 1035 — самостійне королівство. В 1037—65 та 1072—1157 К. утворювала з Леоном єдине Леоно-Кастільське королівство, 1230 остаточно об'єдналася з Леоном. Відіграла значну роль у *Реконкісті*. Внаслідок династичної унії 1479 К. об'єдналася з *Арагоном* в єдину ісп. державу.

КА́СТЛЕР (Kastler) Альфред (н. 3.V 1902, Гебвіллер) — франц. фізик, член франц. Академії наук (з 1964). Закінчив Вищу нормальну школу в Парижі (1924). Наук. праці з оптики, атомної спектроскопії та квантової електроніки. За допомогою розробленого ним г. з. методу оптичного накачування відкрив (1950) явище *магнітного резонансу* в області радіочастот. Нобелівська премія, 1966.

КА́СТОР, α Близнят — зоря 1,6 візуальної *зоряної величини*. Світність у 34 рази більша за сонячну, віддаль від Сонця 14 *парсек*. К. являє собою систему з чотирьох зір.

КАСТРА́ЦІЯ (лат. castratio — оскоплення) — видалення статевих залоз у тварин і людини хірургічним способом або виключення їхньої функції ін. методами (рентгенівським або іонізуючим опромінюванням тощо). Внаслідок К. у людей і хребетних тварин або зовсім не розвиваються (якщо К. зроблено до періоду статевого дозрівання; тоді вона веде до *євнухоїдизму*), або зникають *вторинні статеві ознаки*. У людини К. провадять тільки з лікувальною метою (при злоякісних пухлинах статевих залоз, травматичних ушкодженнях статевих органів, при злоякісній пухлині молочної залози у жінок тощо). Після К. зміни в організмі певною мірою усувають за допомогою препаратів статевих *гормонів*. Ці зміни виявлені тим більше, чим раніше зроблено К. В зрілому віці К. спричинює порушення обміну речовин, розлади психіки, функції статевого апарата; однак статевий потяг і здатність до статевого життя іноді зберігаються ще тривалий час. К. тварин провадять з екон. і лік. метою. Кастровані тварини спокійніші, краще відгодовуються, їхнє м'ясо смачніше й поживніше, позбавляється неприємного специфічного запаху, від них настригають більше вовни. *Жеребців* каструють у віці 3—4 років, бичків для відгодівлі — в 2—5 міс., для роботи — в 1—2 роки, баранів і козлів — у 1 міс., кнурців — у 3—4 тижні, свинок — у 4—6 міс., півнів — у 40 днів. Кастрованого самця коней наз. мерином, свійського бика — *волом*, свиней — кабаном, овець — *валухом*, курей — каплуном, кастровану курку — пулярдкою.

КА́СТРІ — адм. ц. держави Сент-Люсії на острові тієї ж назви в Карибському м. Мор. порт. Бл. 47 тис. ж. Невеликі підприємства по переробці с.-г. продукції.

КА́СТРО РУС (Castro Ruz) Фідель (н. 13.VIII 1926, сел. Біран, пров. Ор'енте) — держ., політ. і військ. діяч Куби. Н. в сім'ї землевласника. У 1949 закінчив юрид. ф-т Гаванського ун-ту. Адвокат. На поч. 50-х рр. вступив у Партію кубинського народу («ортодоксів»). З 1953 очолював боротьбу кубинського народу проти диктаторського режиму Батісти. В 1953—55 — в ув'язненні. В 1955 емігрував до США, потім до Мексіки. 2.XII 1956 з групою революціонерів висадився на Кубі й очолив збройну нар. боротьбу, яка привела до повалення диктатури Батісти (січень 1959). З лютого 1959 — прем'єр-міністр Революц. уряду. З 1961 — одночасно перший секретар Нац. керівництва Об'єднаних революційних організацій, з 1962 — Єдиної партії соціалістичної революції (з 1965 — Компартія Куби, КПК). З 1965 — перший секретар ЦК КПК. З 1976 — голова Держ. ради, Ради Міністрів, Головнокомандуючий Революц. збройних сил Куби. Герой Радянського Союзу (1963). Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції. Міжнародна Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

Ф. Кастро Рус.

КА́СТРУ А́ЛВІС (Castro Alves) Антоніу (14.III 1847, садиба Кабасейрас, побл. Куролінью— 6.VII 1871, Баїя) — браз. поет. Представник революц.-романтичної браз. л-ри 19 ст. Творчість К. А. пройнята протестом проти соціальної несправедливості, вірою в світле майбутнє людини. Ці теми звучать у драмі «Гонзага, або Революція в Мінасі» (пост. 1867, вид. 1875), поемах «Волання Африки» (1868), «Корабель чорних невільників», «Пророк» (обидві — 1869), збірках «Пливуча піна» (1870) і «Раби» (вид. 1883). Автор циклу ліричних віршів «Водоспад Паулу-Афонсу» (вид. 1876).

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. М., 1958; Лирика. М., 1977.

Літ.: Амаду Ж. Кастро Алвес. Пер. с португ. М., 1963.

В. С. Харитонов.

В. Г. Касьяненко.

КАСЬЯ́НЕНКО Володимир Григорович [н. 3 (16).XI 1901, с. Великий Янисоль Катеринославської губ. тепер Велика Новосілка Донец. обл.] — український рад. анатом, акад. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1945. Закінчив Київ. вет. ін-т (1926), в цьому ж ін-ті працював до 1950 (з 1938 — професор). Одночасно з 1947 — зав. відділом еволюційної морфології Ін-ту зоології АН УРСР, у 1950—62 — директор цього ін-ту, з 1964 — його наук. консультант. Праці К. присвячені переважно питанням функціональної морфології органів руху ссавців. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Манзий С. Ф. Владимир Григорьевич Касьяненко. «Вестник зоологии», 1971, № 5.

КАСЬЯ́НЕНКО Євгенія Карпівна (н. 24.XII 1917, с. Орлівка, тепер Ямпільського р-ну Сум. обл.) — український рад. педагог, Герой Соціалістич. Праці (1968). Член КПРС з 1948. Закінчила Ніжинський пед. ін-т ім. М. В. Гоголя (1941). У 1944—78 працювала вчителем укр. мови і л-ри серед. школи с. Першотравневого Буринського р-ну Сум. обл. Нагороджена орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями.

П. Д. Іваніна.

КАСЬЯ́НОВ Олександр Михайлович (23.II 1906, Харків — 23.IX 1961, там же) — український рад. архітектор. Член КПРС з 1940.

Л А. Кассіль.

Кастаньєти.

А. Кастєєв. Літнє пасовище Челкуде. 1956.

Катакомбна культура. Речі з пам'яток: 1 — крем'яний наконечник стріли; 2 — кістяні прикраси; 3 — кам'яна сокира; 4 — мідний наконечник списа; 5 — глиняний горщик.

В 1930 закінчив Харків. худож. ін-т. У 1943—50 був гол. архітектором Харкова. Брав участь у створенні ген. планів Харкова, Львова, Чернігова, Ворошиловграда, Кам'янця-Подільського та ін. міст УРСР, у проектуванні окремих ансамблів (центр. площа в Новій Каховці) та споруд. Автор праць з містобудування («Місто майбутнього», 1957; «Радянське містобудівництво на Україні», 1955).

КАСЬЯ́НОВ Олександр Олександрович [н. 17 (29).VIII 1891, с. Болобоново, тепер Пильнинського р-ну Горьк. обл.] — рос. рад. композитор і педагог, нар. арт. СРСР (з 1971). В 1917 закінчив Петроград. консерваторію. З 1918 почав працювати в Нижн. Новгороді (тепер Горький). Був організатором Нар. консерваторії; з 1951 — викладач (з 1957 — професор) Горьковської консерваторії. Твори: опери («Степан Разін», 1939, 2-а ред. 1953; «Фома Гордєєв», 1946, 2-а ред. 1966; «Єрмак», 1957), кантата «Валерій Чкалов» (1952), твори для оркестру, інструментів, хори, романси. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

КАТАБОЛІ́ЗМ (від грец. καταβολή — скидання, руйнування) — сукупність реакцій *обміну речовин*, що полягають у розпаді складних органічних речовин в живих організмах і являють собою процес, протилежний *анаболізму*. Ці реакції перебігають, як правило, з виділенням енергії. Див. також *Дисиміляція* в біології.

КАТАГЕНЕ́З (від грец. κατά — вниз, проти і γένεσις — виникнення) — 1) У біології — один з напрямів еволюційного процесу, що призводить до регресивних змін організмів (див. *Регрес* у живій природі). Термін «катагенез» вживають і як синонім *катаморфозу*. 2) В геології — природний процес зміни осадочних гірських порід, що настає після *діагенезу* і передує *метаморфізмові*. Полягає в значному ущільненні порід, утворенні вторинних мінералів, перекристалізації речовини тощо. Відбувається в умовах збільшення тиску і температури внаслідок занурення порід на глибину, зумовленого тектонічними рухами.

КАТА́ЄВ Валентин Петрович [н. 16 (28).I 1897, Одеса] — російський рад. письменник, Герой Соціалістич. Праці (1974). Член КПРС з 1958. Учасник громадянської війни на Україні. Працював у «Вікнах сатири ЮгРОСТА». Друкуватися почав 1910. Твори 20-х рр.— повість «Розтратники» (1926, однойменна п'єса 1928), комедія «Квадратура круга» (1928) та ін. Після поїздок на Дніпробуд та в Магнітогорськ написав нариси про соціалістич. будівництво, роман-хроніку «Час, вперед!» (1932). Автор тетралогії «Хвилі Чорного моря» (повісті «Біліє парус одинокий», 1936; «Хуторок в степу», 1956; «Зимовий вітер», 1960—61; «За владу Рад», 1-й варіант — 1948, 2-й — 1951; одноймен. фільм, 1956), повістей «Я син трудового народу» (1937); «Син полку» (1945; Держ. премія СРСР, 1946); публіцистичної повісті «Маленькі залізні двері» (1964), присвяченої В. І. Леніну; лірико-філософ. мемуарних повістей, романів «Кладовище в Скулянах» (1975), «Алмазний мій вінець» (1978), нарисів. Багато творів К. екранізовано. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. *Тв.:* Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1968—72; Избранные произведения, т. 1—3. М., 1977; Укр. перекл.— Час, вперед! К.— Х., 1935; Син полку. К., 1949; Хуторок в степу. К., 1956; Маленькі залізні двері.— Вогник вдалині. К., 1970; Хвилі Чорного моря. К., 1977.

М. М. Радецька.

КАТАКЛІ́ЗМ (від грец. κατακλυσμός —повінь, потоп; загибель, знищення) — 1) Руйнівна раптова повінь. 2) Раптовий переворот, катастрофа. Див. також *Катастрофізм*.

КАТАКО́МБИ (італ. catacómbe, від лат. catacumba — підземна гробниця) — підземні приміщення природного чи штучного походження, які використовувались у давнину гол. чин. для відправи релігійних обрядів та поховання померлих. Відомі К. в Римі, Неаполі, на о-вах Сіцілія і Мальта, в Єгипті (Александрія), в Пн. Африці та ін. Збереглися подібні до К. споруди в *Києво-Печерській лаврі*. К. іноді називають і залишені підземні каменоломні. К. Одеси та *Аджимушкайські каменоломні* (Керч) використовувалися в партизан. боротьбі з нім.-фашист. окупантами в період Великої Вітчизн. війни 1941 — 45.

КАТАКО́МБНА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура раннього *бронзового віку*. Виділив її на поч. 20 ст. В. О. *Городцов* після розкопок курганів у басейні Сіверського Дінця. Пам'ятки К. к., що датуються кін. 3-го — 1-ю пол. 2-го тис. до н. е., поширені на тер. України (у пд. степовій частині Лівобережжя і почасти Правобережжя Дніпра, в Приазов'ї та Криму), Подоння і Калмицьких степів. Поселення К. к. майже невідомі. При дослідженні курганних могильників К. к. виявлено численні поховання. Померлих ховали здебільшого в катакомбах-підбоях (звідки й назва культури), викопаних у стінах могильних ям. Їх клали у скорченому положенні на боці (рідше випростаними), посипали червоною фарбою. В похованнях знайдено посуд, крем'яні ножі, скребки, наконечники стріл і дротиків, кам'яні просвердлені сокири-молоти, бронзові шила, сокири, ножі й долота, бронзові й срібні прикраси тощо. Осн. заняттям племен К. к. було приселищне або напівкочове скотарство (розводили велику й дрібну рогату худобу, коней). Мотичне землеробство було підсобним. У період існування К. к. на зміну материнському роду прийшов батьківський рід. Носії К. к. підтримували тісні зв'язки з племенами ін. культур, зокрема з населенням Пн. Кавказу. На тер. України досліджено *Кутський могильник* та ін. пам'ятки катакомбної культури.

Літ.: Катакомбна культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

С. С. Березанська

КАТАЛА́ЗА (від грец. καταλύω — руйную) — фермент, що каталізує розклад перекису водню на воду і молекулярний кисень: $2H_2O_2 \rightarrow 2H_2O + O_2$; належить до *оксидоредуктаз*. Найактивніший *хромопротеїд*. Мол. м. 225 000—248 000. Міститься в тваринних (найбільше К. в печінці і еритроцитах) і рослинних тканинах та в мікроорганізмах. Біол. значення К. полягає в захисті організму від отруйної дії перекису водню, що утворюється при внутрішньоклітинному *диханні*.

Катальпа бігноніісвидна. Гілка з плодами та верхня частина рослини з квітками

КАТАЛА́НСЬКА МО́ВА — мова *каталонців*. Належить до *романських мов* індоєвроп. сім'ї. У К. м. в Іспанії виділяють дві групи діалектів. К. м. має багато рис, спільних з іспанською і провансальською мовами. Характерні особливості: палаталізація початкового l (llengua — «мова»); відсутність відмінювання, дієслово має багато простих і складних форм. Алфавіт — на основі латинського. Найдавніша літературна пам'ятка К. м., що дійшла до нас,— зб. «Проповіді Органьї» (кін. 12 чи поч. 13 ст.). «Книга про Бланкерне» (бл. 1284) Р. Луллія — спроба роману К. м. В 14—15 ст. виступали поети брати Дж. і П. Марк та А. Марк. Кін. 15 — кін. 18 ст.— період занепаду л-ри. Поети 19 ст.: Б. К. Арібау (його «Ода батьківщині», 1833 — перший романтичний твір К. м.), Дж. Рубіо-і-Орс, А. Бланк, А. де Бофаруль, Дж. Соль-і-Падріс, Дж. Вердагер, прозаїки — Дж. Піні-Солер, К. Альберт (В. Каталá), П. Коромінес, Р. Казельяс, драматурги — А. Гімера, І. Іглезіас, С. Русіньйоль. Актуальні проблеми життя відображено в творах прозаїків 20 ст. Дж. Руйри, П. Бертрана, Дж. Пла, поетів Дж. Сарсанедеса, М. Арімана, Т. Гарсеса та ін. Деякі вірші каталанських поетів укр. мовою переклали М. Бажан, Л. Первомайський, С. Голованівський та ін. («Всесвіт». 1972, № 11).

Літ.: Шишмарёв В. Ф. Очерки по истории языков Испании. М.—Л., 1941; Estrela P. З каталанської поезії. «Всесвіт». 1972, № 11.

Р. Ф. Естреля-Льопіс.

КАТАЛЕ́ПСІЯ (від грец. κατάληψις — схоплювання, зупинка, припинення) — стан своєрідної нерухомості людини з характерним застиганням усього тіла або окремих його частин у прийнятому чи наданому положенні. К. може виникати під впливом раптового надмірного хвилювання, при *шизофренії*, *енцефаліті*, *істерії*, а також під час сеансу *гіпнозу* (гіпнотичне навіювання). За вченням І. П. Павлова, в основі К. лежить виключення рухової функції кори головного мозку без гальмування нейромоторного апарата підкіркових ділянок.

КАТА́ЛІЗ (грец. κατάλυσις — зруйнування) — прискорення хімічних реакцій при наявності *каталізаторів*. Розрізняють гомогенний і гетерогенний К. При гомогенному К. каталізатор перебуває в одній фазі з реагуючими речовинами (в газовій суміші або в розчині). Гетерогенний К. здійснюється на поверхні каталізатора, що перебуває в окремій фазі (переважно в твердому стані). Процес гетерогенного К. складається з кількох послідовних стадій: *дифузії* реагуючих речовин до по-

верхні каталізатора; активованої *адсорбції* одного або кількох компонентів реакції; хім. взаємодії активно адсорбованих молекул з ін. молекулами, що входять до адсорбційного шару або розміщені в об'ємі; *десорбції* продуктів реакції з поверхні каталізатора і дифузії їх у вільний об'єм.
Кінетика каталітичних реакцій визначається швидкістю найповільнішої стадії процесу. Характерною особливістю К. є зменшення *активації енергії*, що приводить до різкого прискорення реакцій і можливостей здійснення процесів при знижених температурах. Каталізатори прискорюють не всі термодинамічно можливі реакції однаково. Цим зумовлені властивості вибірного К., який дає змогу спрямовувати багато реакцій у потрібному напрямі. Напр., залежно від каталізатора можна окислення аміаку вибірно спрямувати в напрямі утворення азоту та його оксидів NO, N_2O, а взаємодію оксиду вуглецю CO з воднем — у напрямі утворення *метилового спирту, бутилового спирту, метану,* органічних к-т тощо. Каталітична активність речовини залежить від методу її приготування, поверхні, пористості, дисперсності та ін. фіз. факторів. Найбільше значення має додавання до осн. каталізатора одного або кількох *промоторів*, які підвищують його активність, термостійкість, довготривалість дії тощо. К. застосовують для проведення хім. процесів окислення, *гідрогенізації, гідратації,* дегідрогенізації, дегідратації, *полімеризації, ізомеризації,* ароматизації, *крекінгу* тощо. Гетерогенний К. застосовують для добування *сірчаної кислоти, азотної кислоти, аміаку, спиртів, каучуку* і багатьох ін. сполук. Багато каталітичних процесів проводяться під тиском. Деякі домішки в реагуючому середовищі призводять до необоротного або оборотного зниження активності каталізаторів — т. з. «отруєння» каталізаторів. Існує кілька теорій К.: проміжних сполук, електронна та електронно-хімічна, адсорбційна, ланцюгова тощо. Значний вклад у розвиток теорії К. внесли вчені СРСР: М. Д. *Зелінський*, О. О. *Баландін*, Г. К. *Боресков*, Я. К. *Сиркін*, М. М. *Семенов*, С. В. *Лебедєв*, у т. ч. вчені УРСР Л. В. *Писаржевський*, В. А. *Ройтер* та ін.

Літ.: Каталитические свойства веществ. Справочник, т. 1—3. К., 1968—76; Ройтер В. А., Голодец Г. И. Введение в теорию кинетики и катализа. К., 1971. *В. І. Атрощенко.*

КАТАЛІЗА́ТОРИ — речовини, що впливають на швидкість хім. реакції. Після закінчення процесу К. залишаються хімічно незмінними. Найважливішими властивостями К. є їхня активність, вибірковість, велика поверхня, достатня мех. міцність, легкість регенерації тощо. Висока каталітична активність притаманна оксидам ванадію, хрому, міді, молібдену, заліза, платини (в окислювальних реакціях) та нікелю, міді, залізу, паладію (для реакцій гідрування). Особливу активність мають метали змінної *валентності*. Див. також *Каталіз*.

КАТАЛІЗА́ТОРИ БІОЛОГІ́ЧНІ, біокаталізатори — білки, що зумовлюють прискорення або гальмування хімічних процесів в живих організмах. Те саме, що й *ферменти*.

КАТАЛО́Г (грец. κατάλογος — перелік) — 1) Систематизований перелік предметів (картин, музейних експонатів та ін.), складений для полегшення їх розшуку. 2) Перелік зірок з визначенням їхніх місць у *Галактиці* або за ін. ознакою. 3) Перелік творів друку, які є в б-ці або в кількох б-ках, складений за певним планом, призначений для розкриття змісту фондів, цілеспрямованого керівництва читанням, для допомоги читачам у виборі книг. К.— осн. довідковий та інформаційно-пошуковий апарат б-к. Для кожного типу б-ки встановлено необхідний мінімум К. Залежно від бібліотечних фондів створюють К. генеральні, центральні, зведені, а також К. окремих фондів. За призначенням розрізняють читацькі та службові К., за способом групування матеріалу — алфавітні, систематичні, предметні К. та ін. Найпоширеніша форма К. в рад. б-ках — картко-ва. Застосовують і ін. каталоги.

КАТАЛО́НІЯ — історична область на Пн. Сх. Іспанії. Населення становлять гол. чин. *каталонці*. Адм. центр — *Барселона*. З 877 на тер. К. існувало Барселонське графство (з 12 ст. його називали К.). З 1137 К.— в складі королівства *Арагон*, з 1479 — провінція об'єднаної Іспанії. До 1714 зберігала значну політ. самостійність. У 1914—25 мала орган місц. самоуправління — Манкомунідад. Під час *Іспанської революції 1931—39* К. 1932—34 та 1936—39 мала автономію. В роки фашист. диктатури Франко трудящі К. зазнавали політ. і нац. утисків. Населеня К. вело постійну боротьбу за свої права. 1.X 1977 відновлено автономію К. (закріплено конституцією 1978). Після проведення в К. референдума 25.X 1979 було затверджено статут про її автономію.

КАТАЛО́НЦІ — нація, живуть переважно в Іспанії (в *Каталонії*, частково в *Арагоні, Валенсії*, на Балеарських і Пітіуських о-вах), а також у Франції, Італії, США, Лат. Америці й ін. країнах. Заг. чисельність — 7,5 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *каталанською мовою* та *іспанською мовою*. Віруючі К.— католики. Предками К. були іберійські племена, які зазнали впливів *кельтів*, римлян, *аланів, вестготів*, арабів, *франків* та ін. З 15 ст. К. вели боротьбу за свою автономію. В ході цієї боротьби поступово склалась каталонська нація. Осн. заняття К.— землеробство, рибальство; значна частина К. працює в пром-сті. Особливості культури К. виявляються в своєрідних танцях (сардана, контрапас та ін.), хоровому співі, ремеслах (художнє кування, майоліка). К. мають багату л-ру рідною мовою.

Літ.: Народы зарубежной Европы, т. 2. М., 1965.

КАТА́ЛЬПА (Catalpa) — рід листопадних дерев родини бігнонієвих. Листки цілісні, великі. Квітки неправильні, з двогубими чашечкою і віночком, зібрані у великі китиці або волоті. Плід — видовжена циліндрична коробочка. Бл. 10 видів, пошир. в Сх. Азії та Пн. Америці. В СРСР, у т. ч. й УРСР, в культурі — 4 види. Найпоширеніші з них К. б і г н о н і є в и д н а (C. bignonioides), вис. до 15 м, з білими квітками, і К. ч у д о в а (C. speciosa), вис. до 30 м, з великими (до 6 см у діаметрі) кремово-білими квітками й довгими (до 45 см) коробочками. Менш пошир. К. я й ц е в и д н о л и с т а (C. ovata) та К. Б у н г е (C. bungei).

КАТАМАРА́Н (від тамільського каттумарам, букв.— зв'язані колоди) — 1) Пліт або невелике веслове чи вітрильне судно, що складається з кількох з'єднаних між собою колод. 2) Двокорпусне (зі спільною палубою) або однокорпусне (з поплавками-балансирами за бортом) судно. Відзначається добрими *морехідними якостями*. Розрізняють К. (мал.) морські й річкові; пасажирські, вантажні, буксирні, риболовні, спортивно-туристські тощо. В СРСР уперше в світі почалося спорудження (1960) великих суден такого типу.

КАТАМОРФО́З (від грец. κατά — донизу і μορφή — форма) — один з напрямів біологічного *прогресу*, пов'язаний з переходом організмів даної групи до простіших взаємовідношень з середовищем та з загальним зниженням рівня їхньої життєдіяльності. Термін «катаморфоз» запровадив рад. біолог І. І. *Шмальгаузен* (1939). *Еволюція* шляхом К. призводить до більш-або менш заг. недорозвитку, спрощення будови, деспеціалізації (втрати спец. пристосувань); окремі органи стають зайвими і редукуються (див. *Редукція* в біології). Здебільшого в основі К. лежить перехід від більш до менш активного способу життя, від життя у відкритих просторах до прихованого життя (в грунті, рослинних тканинах). Прикладами груп організмів, які виникли шляхом К. від більш розвинених форм, є моховатки, коловертки, вусоногі і гіллястовусі ракоподібні, кліщі, червці, покривники тощо. Замість терміна «катаморфоз» іноді вживається поняття *катагенез*.

Б. Г. Новиков.

КАТА́НІЯ — місто в Італії, на сх. узбережжі о. Сіцілія, адм. ц. пров. Катанія. Розташована біля підніжжя вулкану *Етна*. Вузол з-ць та автошляхів, порт на узбережжі Середземного м. 399, 8 тис. ж. (1976). Судноремонтні верфі, паровозовагоноремонтні майстерні, с.-г. машинобудування, підприємства електронної, нафтопереробної, хім. пром-сті. Харчосмакова, текст., деревообр. галузі, виготовлення керамічних виробів. Ун-т (з 15 ст.). Вулканологічний ін-т, астрофіз. обсерваторія, бот. сад. Архіт. пам'ятки 11—15 ст. К. засн. у 8 ст. до н. е.

КАТАПУ́ЛЬТА (лат. catapulta, з грец. καταπέλτης) — 1) Стародавня бойова *метальна машина*, яку приводили в рух дією туго скручених пучків сухожилків (ременів, волосся). К. метала каміння, стріли, ядра, запалювальні снаряди

О. О. Касьянов.

В. П. Катаєв.

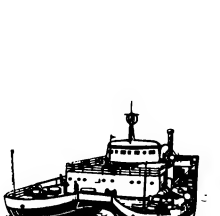

Вантажний **катамаран.**

Катапульта.

тощо на 150—800 м. Застосовували К. при облозі фортець і в польовому бою (уперше — в Сіракузах під час *Пелопоннеської війни* 431—404 до н. е., потім — у війнах Греції, Риму, пізніше — Візантії та ін. д-в). У Київ. Русі К. звали пороками. З 14 ст. К. поступилася місцем артилерії. 2) Пристрій для забезпечення старту літака з авіаносців та ін. кораблів. 3) Пристрій для автоматичного викидання (катапультування) льотчика або космонавта з кабіни літального апарата в разі аварійної ситуації. Є частиною *катапультовуваного крісла,* в якому у *висотнокомпенсуючому костюмі* перебуває льотчик (космонавт).

КАТАПУЛЬТО́ВУВАНЕ КРІ́СЛО — пристрій для автоматичного викидання льотчика разом з кріслом з кабіни *літального апарата* і подальшого спуску на парашуті (див. *Катапульта*). Використовується в разі аварійної ситуації. У деяких літаках К. к. обладнані різними системами і пристроями, а також забезпечені запасом продуктів і предметами першої необхідності. К. к. використовували в схемах посадки космічних кораблів «*Восток*» (мал.).

Герб Катару.

КАТАР

Площа — бл. 22 тис. км²

Населення — бл. 250 тис. чол. (1979, оцінка ООН)

Столиця — м. Доха

КА́ТАР, Держава Катар — держава в Зх. Азії, займає п-ів Катар у сх. частині Аравійського п-ова. Омивається водами Перської затоки. У К. живуть місц. арабське населення, а також вихідці з ін. араб. країн та з Ірану, Індії, Пакистану. Офіційна мова — арабська.

Державний лад. К.— абсолютна монархія. Формально діє тимчасова конституція 1970. Вся влада належить еміру, який є духовним главою і главою д-ви. Він же очолює уряд і є прем'єр-міністром.

Природа. Поверхня К.— переважно піщано-кам'яниста рівнина. Надра країни багаті на нафту і природний газ. Клімат жаркий, сухий. Пересічна т-ра січня бл. +16°, липня — бл. +32°; опадів до 100 мм на рік. Постійних річок немає, поширені *ваді*. Переважає пустельна рослинність, невеликі оазиси.

Історія. П-ів Катар заселений з 3—2-го тис. до н. е. В 7—10 ст. його територія — у складі араб. *Халіфату,* в 13—14 ст.— під владою *Бахрейну*. На поч. 16 ст. К. захопили португальці, пізніше — турки-османи. В 2-й пол. 18 ст. на тер. К. виникло князівство на чолі з дин. Тані, під владою якої в кін. 19 ст. було об'єднано весь К. У 1868 Великобританія нав'язала К. нерівноправний договір. У 1871—1914 К. перебував під владою *Османської імперії,* з 1916 — протекторат Великобританії. 1.IX 1971 К. проголошений незалежною д-вою. 8.IX 1971 К. визнаний СРСР. У 1971 між К. і Великобританією укладено договір про дружбу, який передбачає збереження традиційних зв'язків між ними. В 1974 К. підписав угоду з *Саудівською Аравією* про консультації з усіх питань внутр. і зовн. політики. З 1971 К. — член ООН. К.— член *Ліги арабських держав* та *ОПЕК*. Діяльність політ. партій і орг-цій заборонено.

Господарство. К.— економічно слаборозвинута країна з пережитками докапіталістичних екон. відносин; значною мірою залежить від іноз. капіталу (гол. чин. Великобританії, Японії та США). Уряд К. вживає заходів щодо створення нац. економіки, прийнято план екон. і соціального розвитку 1973—82. У 1977 держ. корпорації надано монопольне право на розвідку й видобування нафти і природного газу. Основа економіки — видобування нафти (23,5

млн. т, 1978) та природного газу (4,5 млрд. м³, 1977). Діють два нафтопереробні з-ди, з-д по зрідженню газу. Інші галузі обробної пром-сті представлені окремими підприємствами — сталеплавильним, хім. добрив і цем. з-дами, борошномельним комбінатом, з-дом по обробці риби та креветок; є установки по опрісненню мор. води. Кустарне виготовлення тканин, одягу тощо. С. г. розвинуте слабо. В оазисах культивують фінікову й кокосову пальми. Вирощують пшеницю, ячмінь, кукурудзу, кормові трави; на спеціалізованих фермах — овочі й фрукти. В пустелі розводять верблюдів. На узбережжі — рибальство і вилов перлів. З-ць у К. немає. Автошляхів з твердим покриттям — 1,8 тис. км (1978), нафто- та газопроводів — бл. 480 км. Гол. порти: Доха і Умм-Саїд. У м. Доха—міжнар. аеропорт. Вивозять нафту (95,9% експорту), в невеликій кількості — хім. добрива, зріджений газ, цемент, рибу; довозять машини та устаткування, продовольство, метали тощо. Осн. торг. партнери: Великобританія, Японія, США, ФРН, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати. Грош. одиниця — ріал К. 3,91 ріала = 1 дол. США (грудень 1978).

О. К. Соловйов.

КАТА́Р (грец. κατάρροος, букв.— стікання), катаральне запалення — *запалення* слизових оболонок, що супроводиться їх почервонінням, набряком, утворенням та виділенням рідини (*випоту,* або ексудату). Залежно від характеру ексудату розрізняють с е р о з н и й К. (виділення прозорого рідкого ексудату), с л и з о в и й К. (густий, тягучий ексудат, що містить велику кількість слизу й злущені епітеліальні клітини) та г н і й н и й К. (виділення гнійного ексудату з домішкою слизу) Спричинює К. найчастіше інфекція (напр., катар верхніх дихальних шляхів і бронхів). К. шлунка— *гастрит,* виникає при порушенні харчування, курінні, зловживанні алкоголем, отруєнні тощо. К. бувають гострі і хронічні. При г о с т р о м у К. виділення ексудату поступово зменшується і настає повне видужання. При неправильному і несвоєчасному лікуванні гострий К. переходить у хронічний. Х р о н і ч н і К. тривають кілька років, періодично загострюються і призводять до тяжких необоротних змін слизової оболонки — *атрофії, гіпертрофії*. К. шлунка спричинює порушення виділення *шлункового соку,* бронхів — розвиток запалення легень та ін. легеневі захворювання. П р о ф і л а к т и к а: запобігання з переохолодженням, загартовування організму, боротьба з шкідливими звичками. Л і к у в а н н я — залежно від того, який орган уражений катаром. *В. І. Кривоший.*

КАТАРА́КТА (від грец καταρράκτης —водоспад)— захворювання кришталика, яке виявляється в його помутнінні, що перешкоджає проходженню променів світла в око і призводить до зниження гостроти *зору*. За місцем розташування помутніння в кришталику розрізняють я д е р н у К. (помутніння в центр. його шарах), к і р к о в у (в периферичних шарах), с у м к о в у (в капсулі, що вкриває кришталик). К. бувають природжені й набуті. П р и р о д ж е н і виникають в період внутрішньоутробного розвитку плода і звичайно не прогресують. Серед н а б у т и х К. розрізняють старечу, травматичну й ускладнену (виникає як ускладнення при *глаукомі, іридоцикліті,* при окремих порушеннях обміну речовин, напр. *діабеті*). Найчастіше зустрічається стареча К. Вона розвивається здебільшого у осіб віком понад 50 років. Помутніння починається поступово з периферичної частини, протягом кількох років поширюється на весь кришталик. Стареча К. уражає, як правило, обидва ока. Вважають, що вона розвивається через недостатність в організмі вітамінів С і B_2. Л і к у в а н н я — хірургічне.

КАТАРА́КТИ (грец. καταρράκτης — водоспад) — один з типів *водоспадів,* коли великі маси води падають широким фронтом з відносно невеликої висоти (*Ніагарський водоспад,* Нільські К. та ін.).

КАТА́РИ (від грец. καθαρός — чистий) — прихильники *єресі,* що виникла і поширилась в 11—13 ст. в Зх. Європі, гол. чином в Пн. Італії, Пд. Франції (*альбігойці*), Фландрії і відображала протест широких міських верств проти феод. гноблення. Для дуалістичної догматики К., що містила ідеї *маніхейства, павлікіан,* богомільства, характерне протиставлення двох начал: «доброго» («створений богом невидимий, духовний і єдино істинний світ») і «злого» («земний, матеріальний світ, пород-

жений сатаною»). К. заперечували церк. обрядовість, духівництво, виступали проти влади *папи римського,* вимагали ліквідації церк. землеволодіння, відмовлялись від сплати церк. десятини. Церква при підтримці світської влади вела запеклу боротьбу проти К. В кінці 13— на поч. 14 ст. рух К. було ліквідовано.

КАТАРОБІО́НТИ (від грец. καθαρός — чистий та *біонт*) — організми, що можуть жити лише в незабруднених холодних водах з високим вмістом кисню. К. є водночас олігосапробами (див. *Сапробіонти*), хоча не всі олігосапроби є К. Типовий К.— струмкова форель.

КАТАСТРОФІ́ЗМ (від грец. καταστροφή — кінець, загибель, руйнування) — метафізичне вчення, за яким розвиток *земної кори* й органічного світу відбувався нібито внаслідок періодичних всеземних геологічних катастроф (катаклізм). Виник у 18 ст. в Зх. Європі, окремі ідеї К. зародилися у глибоку давнину. Найбільшого розвитку набув у 1-й пол. 19 ст. К. мав два напрями: *нептунізм* і *плутонізм*. Один із основоположників К.— Ж. *Кюв'є,* який об'єднав обидва напрями, 1812 прийшов до висновку, що під час катастроф на більшій частині Землі вимирало все живе, а потім на етапі спокою планета знову заселялася органічним світом, який переселявся з областей, що не зазнали катастрофи. Його послідовники — франц. палеонтолог А. д'Орбіньї, швейцарський геолог Л. Агассіс і англ. геолог А. Седжвік вважали, що катастрофи повністю знищували органічний світ Землі, який після кожної катастрофи створювався новим божественним «актом творення». В серед. 19 ст. К. почав втрачати своє значення у зв'язку з нагромадженням фактів, що свідчили про еволюційний розвиток неорганічної природи і органічного світу (праці К. Ф. *Рульє,* Ч. *Лайєля,* Ч. *Дарвіна* та ін.). Нищівної критики К. зазнав у працях Ф. Енгельса. З розвитком природознавства у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. і перемогою еволюційного вчення наук. неспроможність К. стала очевидною. Матеріалістична критика К. сприяла формуванню уявлення про поєднання еволюційного і стрибкоподібного розвитку Землі та її органічного світу. Деякі бурж. вчені знову відроджують окремі ідеї К., відомі під назвою *неокатастрофізму*.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Равикович А. И. Развитие основных теоретических направлений в геологии XIX века. М., 1969; Кювье Ж. Рассуждение о переворотах на поверхности земного шара. Пер. с франц. М.—Л., 1937. *Ю. М. Довгаль.*

КАТАТОНІ́Я (від грец. κατάτονος — пригнічений, напружений), кататонічний синдром — стан психічного розладу, що виявляється у формі повної нерухомості з напруженням мускулатури тіла (кататонічний ступор) або ж у формі рухового й мовного збудження. Здебільшого К. буває синдромом *шизофренії* та ін. психічних захворювань, які виникають внаслідок *інтоксикації,* інфекції або органічних уражень головного мозку. При К. свідомість може зберігатися, але спостерігаються *галюцинації* та *марення*.

КАТАХРЕ́ЗА (грец. κατάχρησις) — стилістичний прийом, який полягає в сполученні слів, логічно не узгоджених між собою (напр., підошва гори, ручка дверей). У ширшому розумінні — таке використання слова, при якому забувається його первісне етимологіч. значення (зелене чорнило, кольорова білизна).

КАТАЯ́МА Сен (3.XII 1859, с. Хадегі, пров. Мімасака, тепер с-ще Юге, преф. Окаяма — 5.XI 1933, Москва) — діяч япон. і міжнар. комуністичного і робітн. руху. Н. в сел. сім'ї. За фахом — робітник-друкар. З 1884 працював і вчився у США. Закінчив Йєльський ун-т (1895). У 1896 повернувся в Японію, де взяв участь в орг-ції соціалістичного і робітн. руху. Один із засновників першої япон. профспілки (1897), Т-ва по вивченню соціалізму (1898), С.-д. партії Японії (1901). Ред.-видавець першого робітн. журн. «Родо секай» («Робітничий світ»). В 1912 — в ув'язненні, 1914 виїхав до США. В 1919 організував першу комуністичну групу япон. робітників у США, брав участь у створенні Компартії США. В 1921 переїхав до Мексіки, де створив і очолив Амер. бюро ВККІ і Виконбюро Профінтерну. З грудня 1921 — в СРСР. З 1922 — член ВККІ, потім — Президії ВККІ. Один з ініціаторів створення Компартії Японії (КПЯ, 1922). Послідовно боровся проти ухилів у КПЯ, за її ідейне й орг. зміцнення. Брав участь у ряді антиімперіалістичних і антивоєн. конгресів. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Рос. перекл.— Статьи и мемуары. М., 1959; Воспоминания. М., 1964.

КАТЕ́Б (Kateb) Ясін (н. 6.VIII 1929, м. Константіна, Алжір) — алжір. письменник. Пише франц. мовою. Осн. тема творчості К.— осмислення істор. долі Алжіру. У 1946 видано збірку ліричних віршів К. «Розмова з самим собою». Автор роману «Неджма» (1956), де звучить заклик до боротьби за визволення Алжіру, й драм. тетралогії «Коло репресій» (1959). У віршах 60—70-х рр. і романі «Зоряний полігон» (1966) звертається до актуальних соціальних проблем. *В. К. Кухалашвілі.*

КАТЕГОРИ́ЧНИЙ ІМПЕРАТИ́В (від лат. imperativus — наказовий) — термін, введений І. *Кантом* для позначення безумовного веління моральної свідомості слідувати в поведінці законові: «поводься так, щоб максими (правила), якими керується твоя воля, могли стати принципами заг. законодавства (тобто були визнані моральними всіма)». Умовою К. і., за Кантом, є *свобода волі*. Кант вважав К. і. таким, що діє у свідомості всіх членів суспільства, незалежно від їхнього соціального становища. Це не відповідало об'єктивній дійсності, оскільки в класово антагоністичному суспільстві моралі, однакової для всіх, не існує. Вчення Канта про К. і. було спрямоване проти етики франц. матеріалістів 18 ст., які вважали джерелом формування моральних норм умови реального життя і виховання.

КАТЕГО́РІЇ (грец. κατηγορία — звинувачення; основна й загальна ознака) в філософії — універсальні форми *мислення,* які відображають загальні властивості й відношення об'єктивної дійсності та пізнання. Проблеми К., проходження їх, відношення категоріальних форм мислення до форм буття, логічна, гносеологічна, світоглядна функції К. досліджуються філософією. Найбільший вклад у розробку проблеми К. в історії домарксистської європ. філософії внесли *Арістотель* («Категорії»), І. *Кант* («Критика чистого розуму»), Г. В. Ф. *Гегель* («Наука логіки»). *Діалектичний матеріалізм* розглядає К. в єдності їхньої логічної форми, об'єктивного змісту і пізнавальної функції. К. є специфічно людськими логічними формами відображення універсальних форм буття на певному істор. ступені пізнання. Категоріальна структура мислення формується на базі суспільно-істор. *практики.* «Практика людини, мільярди разів повторюючись, закріплюється в свідомості людини фігурами логіки» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 183). Характеризуючи пізнавальну роль К., В. І. Ленін визначав їх як східці виділення свідомою людиною себе з природи, як вузлові пункти, що допомагають пізнавати природу і оволодівати нею. (Повне зібр. тв., т. 29, с. 81). Будучи відображенням заг. властивостей і відношень об'єктивної реальності, К. є мисленими формами осягнення конкретної дійсності, способами підведення одиничного, випадкового під загальне і необхідне. Специфіка К., що їх вивчає філософія, на відміну від заг. фундаментальних понять окремих наук (які також інколи називають категоріями цих наук) полягає, насамперед, у тому, що вони є універсальними формами мислення й пізнання і пов'язані з розв'язанням *основного питання філософії* — всі вони так чи інакше розглядаються в плані відношення мислення і буття, *суб'єкта і об'єкта.* Цим зумовлена світоглядна і загальнометодологічна функція філос. К.: сукупність їх дає людині світогляд і заг. метод пізнання. Діалектичний матеріалізм науково обгрунтував метод свідомого оперування К. в мисленні. Оскільки дійсності і пізнанню її об'єктивно притаманна *діалектика,* то мислення, щоб правильно відобразити її в К., повинне оперувати ними діалектично, тобто як взаємопов'язаними, рухливими, суперечливими, такими, що переходять одна в одну. Цілісність і єдність явищ матеріального світу, їхній універсальний зв'язок і закономірний рух можуть бути адекватно відображені лише в системі К. Відмовляючись від спроби побудувати викінчену, самодостатню і незмінну систему К., марксистська філософія разом з тим розкриває системний характер людського мислення і створює систему К. шляхом виявлення заг. законів відношень, руху та взаємопереходів К. (осн. закони діалектики) і формулювання вихідних

С. Катаяма.

Катапультовуване крісло.

КАТЕДЕР-СОЦІАЛІЗМ

принципів свідомого розгортання К. як процесу осягнення мисленням свого об'єкта (*єдність діалектики, логіки і теорії пізнання; сходження мислення від абстрактного до конкретного,* єдність *історичного і логічного*). При такому підході система К. відбиває закономірності сусп.-істор. і індивідуального руху й розвитку пізнання. *О. І. Яценко.*

КАТЕ́ДЕР-СОЦІАЛІ́ЗМ (нім. Katheder-Sozialismus — «соціалізм з кафедри») — різновидність буржуазного соціалізму. Виник в Німеччині в 60—70-х рр. 19 ст. як реакція офіційної бурж. екон. науки на зростання соціалістичної свідомості робітн. класу. В 1872 група нім. ліберальних професорів і політиків об'єдналася в Спілку соціальної політики з метою боротьби проти марксизму і проповіді з університетських кафедр необхідності втручання бурж. д-ви в екон. і соціальні відносини для запровадження «соціалізму» згори. Представники К.-с. (А. Вагнер, Л. *Брентано,* В. *Зомбарт* та ін.) намагалися пристосувати марксизм до інтересів буржуазії, «обґрунтувати» теорію мирного вростання капіталізму в соціалізм. Основоположники марксизму-ленінізму різко критикували К.-с. В. І. Ленін розкрив зв'язок К.-с., «легального марксизму» в Росії з міжнар. *ревізіонізмом.*

Катеноїд.

КАТЕ́НІН Павло Олександрович [11 (22).XII 1792, маєток Шаєво Костром. губ.— 23.V (4.VI) 1853, там же] — рос. письменник. Учасник Вітчизн. війни 1812, декабристського руху. Друкуватися почав 1810. Писав вірші, балади («Наташа», «Убивця», «Лісовик», «Ольга», 1814—16), комедії («Студент», у співавт.), трагедії («Андромаха», 1827). Вірш «Наша Вітчизна страждає...» набув у декабристів значення революц. гімну. У вірші «Мстислав Мстиславич» (1819) К. використав та розробив мотиви «Слова о полку Ігоревім». Виступав також як перекладач. критик і театр. діяч.

КАТЕНО́ЇД (від лат. catena — ланцюг і грец. εἶδος — вигляд) — поверхня, утворена обертанням *ланцюгової лінії* навколо її осі (мал.). К. є єдиною *мінімальною поверхнею* серед *поверхонь обертання.* Форми К. набуває тонка мильна плівка, «натягнута» на два дротяні кола, площини яких перпендикулярні до прямої, що сполучає їхні центри.

КАТЕПСИ́НИ (від грец. καθέψω — перетравлюю) — внутрішньоклітинні *протеолітичні ферменти* класу *гідролаз;* каталізують гідроліз пептидних зв'язків у поліпептидах (див. *Пептиди*) і *білках.* Розщеплюють їх до пептидів, а іноді й до *амінокислот.* Є в організмі тварин (найбільше в печінці, селезінці, легенях, еритроцитах), рослин і в мікроорганізмах.

КА́ТЕР (англ. cutter) — невелике судно або бойовий корабель малої водотоннажності (від 10 до 400 т), зі швидкістю ходу до 70 вузлів (130 км/г). За конструкцією підводної частини корпусу К. поділяються на кільові й плоскодонні з реданами (уступами) або без них. За принципом руху розрізняють К. водотоннажні, глісеруючі, на підводних крилах і на повітр. подушці. За видом двигунів бувають К. моторні, газотурбінні та парусно-гребні. К. у ВМФ застосовують як бойові кораблі та допоміжні судна. Серед сучас. бойових К. розрізняють: ракетні, артилерійські, торпедні, протичовнові, мінні, сторожові, десантні та ін.

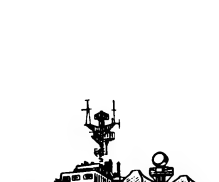

1

2

1. Ракетний **катер**
2. Торпедний **катер.**

КАТЕРЕ́НЮК Михайло Васильович (н. 22.IX 1946, с. Хлівище Кіцманського р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. майстер худож. обробки дерева й металу, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1968). Закінчив Чернів. худож. профес.-тех. уч-ще. Серед творів: вирізьблені на дереві панно — «Народний месник», «Гомін гуцулів» (1967), декор. тарілка «Танець лісорубів» (1969), викарбувані на металі панно — «Легенда Карпат» (1969), «Троїста музика» (1971), «Навіки разом» (встановлено на пл. в Чернівцях).

КАТЕРИ́НА I Олексіївна [уроджена Марта Скавронська; 5 (15). IV 1684 — 6 (17).V 1727, Петербург] — рос. імператриця з 28.I (8.II) 1725. Дочка лит. селянина. Під час *Північної війни 1700—21* потрапила (1702) в зону дії рос. військ. Незабаром стала фактичною дружиною *Петра I*; 1712 оформлено церк. шлюб. У 1724 відбулася коронація. Після смерті Петра I її посадили на престол гвардійські полки під керівництвом О. Д. *Меншикова.* Фактично правління д-вою зосередилося в руках Верховної таємної ради (1726—30). За К. I 1727 було відновлено гетьманство на Лівобережній Україні.

КАТЕРИ́НА II Олексіївна [уроджена Софія Фредеріка Августа, принцеса Ангальт-Цербстська; 21. IV (2.V) 1729, Штеттін — 6 (17).XI 1796, Царське Село, тепер м. Пушкін] — рос. імператриця з 28.VI (9.VII) 1762. Дружина імп. *Петра III.* В 1762 скинула його, спираючись на гвард. полки. В інтересах дворянства було почато *генеральне межування* (1766), проведено губернську реформу (1775). За К. II дворянству було роздано бл. 400 тис. кріпаків, величезні зем. володіння, зокрема на Пд. України. Юридично було затверджено необмежену владу поміщиків над кріпаками; посилилася феод.-кріпосницька експлуатація селян, що призвело до загострення класової боротьби, яка переросла в *селянську війну під проводом О. І. Пугачова 1773—75.* На Україні за К. II було ліквідовано гетьманство (1764), зруйновано *Запорізьку Січ* (1775), на Слобідській (1765) і Лівобережній (1781) Україні знищено рештки політ. автономії та запроваджено загальнорос. систему управління (1783). Указом від 3 (14).V 1783 було юридично оформлено *кріпосне право* на Лівобережній та Слобідській Україні. В 1785 укр. *козацьку старшину* було зрівняно в правах з рос. дворянством. На Україні за царювання К. II спалахнули і були жорстоко придушені *Коліївщина, Турбаївське повстання 1789—93.* За К. II в результаті воєн проти Туреччини (1768—74, 1787—91) було здобуто вихід до Чорного м., приєднано до Росії Крим (1783). Внаслідок поділів Польщі (1772, 1793 і 1795) з Росією було возз'єднано Правобережну Україну та Білорусію і приєднано Литву і Курляндію. К. II підтримувала коаліцію реакційних європ. д-в у боротьбі проти *Великої французької революції,* жорстоко переслідувала О. М. *Радищева,* М. І. *Новикова* та ін. представників рос. передової думки.

КАТЕРИ́НА МЕ́ДІЧІ (Catherine de Médicis; 13.IV 1519, Флоренція — 5.I 1589, Блуа) — франц. королева, дружина (з 1533) Генріха II (короля 1547—59). Походила з роду флорентійських герцогів *Медічі.* Значною мірою визначала держ. політику в період правління своїх синів Франциска II (1559—60), Карла IX (1560—74) та Генріха III (1574—89). Була одним з гол. організаторів *Варфоломіївської ночі.*

КАТЕРИ́НИНСЬКА ПРОВІ́НЦІЯ — адм.-тер. одиниця, створена 1764 в складі *Новоросійської губернії.* Займала територію на лівому березі Дніпра; адм. центр — фортеця Білівська (тепер м. Красноград Харків. обл.). В К. п. відбулося *пікінерів повстання 1769—70.* В 1777 К. п. ліквідовано в зв'язку з включенням її території до складу *Азовської губернії.*

КАТЕРИНО́ПІЛЬ (до 1795 — Кальниболото) — селище міського типу Черкас. обл. УРСР, райцентр, на р. Гнилому Тікичу (бас. Пд. Бугу), за 7 км від залізнич. ст. Звенигородка. 6,8 тис. ж. (1979). Відомий з серед. 16 ст. як містечко, що дістало *магдебурзьке право.* Після 2-го поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (29.VII 1941—8.III 1944) тут діяли парт.-комсомольське підпілля, партизан. загін. З 1965 К.— с-ще міськ. типу. У К.— цегельня, пром. комбінат, комбікормовий з-д, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. З заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 5 бібліотек.

КАТЕРИНОПІ́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Черкаської обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,7 тис. км². Нас. 35,7 тис. чол. (1979). У районі — 25 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Катеринопіль.* К. р. розташований у межах *Придніпровської височини.* Корисні копалини: буре вугілля, граніти, гнейси, піски, каолін. Найбільші річки: Велика Вись (на пд. межі району), *Гнилий Тікич* і *Шполка* (всі — бас. Пд. Бугу). Переважають чорноземні грунти. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, ясен, липа, клен, граб тощо) займають 7,4 тис. га. Найбільші підприємства: єрківські дослідний ремонтно-мех. і плодоовочеконсервний з-ди, хліб- та птахокомбінати, Мокрокалигірський з-д прод. товарів, Ярошівський цукр комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Катеринопіль) та 2 будинки побуту. Спеціалізація

с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясомол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 51,6 тис. га, в т. ч. орні землі — 47,6 тис. га, сіножаті й пасовища — 3,6 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, горох, овес, цукр. буряки, соняшник. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво. У К. р.— 18 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з виробничим від-

діленням. Залізничні станції — Розсохуватка і Звенигородка. Автошляхів — 350 км, у т. ч. з твердим покриттям — 241 км. У районі — 22 заг.-осв. та музична школи; 43 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. 16 будинків культури, 10 клубів, кінотеатр, 38 кіноустановок, 33 б-ки. В с. Вербовці народився укр. рад. поет М. А. *Гірник*, у с. Кайтанівці — укр. рад. поет і літературознавець П. П. *Филипович*. У К. р. видається газ. «Авангард» (з 1933). *В. Г. Васецький.*

КАТЕРИНОСЛА́В — колишня (до 1926) назва м. *Дніпропетровська.*

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця на Пд. України. Створена на основі царського указу від 8 (20).X 1802. Губернським містом був Катеринослав (тепер Дніпропетровськ). На поч. 20 ст. у складі К. г. було 8 повітів: Олександрівський, Бахмутський, Верхньодніпровський, Катеринославський, Маріупольський, Новомосковський, Павлоградський і Слов'яносербський. За даними всерос. перепису 1897, в губернії було 10 міст, 15 містечок, 4926 ін. населених пунктів з населенням 2113 тис. чол. Із заг. площі 5246 тис. десятин землі 3100 тис. належало поміщикам. Осн. галузями с. г. були землеробство і тваринництво. В 2-й пол. 19 ст. тут розвивалася вугільна і металург. пром-сть. За даними 1909, в К. г. на 11 224 підприємствах працювало 170 736 робітників; 1894—97 у Катеринославі та ін. пром. центрах губернії було створено численні революц. гуртки й групи. Робітн. рух після II з'їзду РСДРП очолили більшовики [див. *Катеринославська організація РСДРП(б)*]. Рад. владу в губернському місті встановлено 29.XII 1917 (11.I 1918) в результаті *Катеринославського збройного повстання 1917*. Незабаром радянською стала й вся Катеринославщина. В 1918—20 К. г. була ареною жорстоких боїв проти ворогів Рад. влади. Постановою ВУЦВК від 3.VI 1925 К. г. було ліквідовано, а на її території утворено сім округів. *Д. П. Пойда.*

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКА ГУБЕ́РНСЬКА ВЧЕ́НА АРХІ́ВНА КОМІ́СІЯ. Створена для відбору та зберігання документальних матеріалів, які відображали історію краю. За час своєї діяльності (1903—18) зібрала цінні документальні матеріали, археол. пам'ятки. З 1904 видавала «Летопись», в якій вміщувала протоколи засідань комісії, публікації з історії України, Катеринослава і Катеринославщини, значну увагу приділяла історії запорізького козацтва. В роботі комісії брали участь історики Д. І. *Багалій*, Д. І. *Яворницький*, М. В. *Довнар-Запольський*, В. І. *Пічета*, Ю. А. *Кулаковський* та ін.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКА ОРГАНІ́ЗАЦІЯ РСДРП(б) — одна з найстаріших більшовицьких організацій, яка виникла з марксистських гуртків, створених у кінці 80—на поч. 90-х рр. 19 ст. в Катеринославі. Безпосередній початок веде від утвореного 1894 *соціал-демократичного гуртка робітників Брянського заводу*. За участю І. Х. *Лалаянца* і І. В. *Бабушкіна* 1896—97 в місті виникло бл. 10 нових с.-д. гуртків і груп. У грудні 1897 вони об'єдналися в *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. «Союз боротьби» був представлений на *Першому з'їзді РСДРП* (1898), після якого реорганізований на Катериносл. к-т РСДРП. До нього входили І. В. Бабушкін, І. Х. Лалаянц, П. А. Морозов, М. Г. *Цхакая*, Г. І. *Петровський* та ін. В 1899 к-т керував 25 с.-д. гуртками, в яких налічувалося 200 чол., підтримував зв'язки з с.-д. орг-ціями Петербурга і Москви та ряду міст України. В 1900 вийшов № 1 його газ. *«Южный рабочий»*. Катеринослав. орг-ція в цей час належала до очолюваної В. І. Леніним революц. частини рос. соціал-демократії. Після арештів 1900 Катериносл. к-т захопили «економісти». За допомогою газ. *«Искра»*, її агентів В. А. *Шелгунова*, Є. М. *Адамович*, Р. С. *Землячки*, В. П. *Ногіна* та ін. 1901—03 іскрівці розгорнули в Катеринославі боротьбу проти *«економізму»*. Вони розповсюджували «Искру», твори Леніна, брали участь у виданні газ. *«Летучий листок»*, у політичних демонстраціях.

На поч. 1903 к-т став іскрівським; у серпні керував заг. політ. страйком у Катеринославі. На *Другому з'їзді РСДРП* к-т представляли прихильники більшості Л. С. Віленський і Л. Д. Махлін. Після з'їзду Катериносл. орг-ція стала більшовицькою. Катериносл. к-т брав участь у створенні *Південного бюро ЦК РСДРП 1904*. Він першим на Україні висловився за скликання III з'їзду РСДРП, схвалив рішення *наради 22-х більшовиків 1904*, брав участь у *конференції південних більшовицьких комітетів* 1904, створенні *Бюро комітетів більшості*, організації більшовицької газ. *«Вперёд»*. У січні 1905 Катериносл. к-т перейшов до рук меншовиків. Більшовики створили парт. групу, з середини березня 1905 перетворену на *Катеринославський комітет більшості РСДРП*, делегат якого (М. С. Лещинський) брав участь у роботі III з'їзду РСДРП. Під час революції 1905—07 більшовикам належала провідна роль у Катеринославській Раді робітничих депутатів, *Катеринославському бойовому страйковому комітеті, Катеринославському загальнополітичному страйку 1905*. Не припиняючи ідейної боротьби проти меншовиків, більшовики 1906 ввійшли до об'єднаної Катериносл. орг-ції РСДРП. В 1905—07 в Катеринославі виходили газети більшовицького напряму *«Бюллетень боевого стачечного комитета»*, *«Жизнь солдата»*, «Текущий момент» та ін. Катериносл. більшовики брали участь у роботі IV і V з'їздів РСДРП. Напередодні V з'їзду їх налічувалося понад 500 чол. У 1907—10, незважаючи на масові репресії, парт. орг-ція не припинила своєї діяльності, активно використовувала нелегальні й легальні форми роботи. В 1912 вона брала участь у роботі VI (Празької) Всерос. конференції РСДРП.

Звільнившись у кін. 1912 від ліквідаторів, Катериносл. орг-ція РСДРП утвердилася на позиціях більшовизму. Вона підтримувала тісні зв'язки з газ. «Правда». В 1912 більшовики Катеринославщини перемогли на виборах до 4-ї Держ. думи. Депутатом від робітників Катериносл. губ. було обрано Г. І. Петровського. Він керував діяльністю Катериносл. орг-ції РСДРП, представляв її на Краківській і Поронінській нарадах ЦК РСДРП (1913). У 1912—14 в орг-ції працювали І. С. *Гаєвський*, В. М. *Залежський*, М. М. Козирев, С. М. Сємков та ін. В роки імперіалістичної війни більшовики Катеринослава зайняли антивоєнні інтернаціоналістські позиції. В листопаді 1916 відбулася конференція більшовиків Катеринослава і Кам'янського (тепер м. Дніпродзержинськ), що націлила орг-ції на підготовку до революції. Після Лютн. революції 1917 більшовики Катеринослава вийшли з підпілля. 5 (18).III у місті відбулася легальна конференція більшовиків Катеринослава і Донбасу. 4 (17).IV почала виходити газ. *«Звезда»*. При к-ті діяли Військ. орг-ція, Латиська, Лит. і Польс. районні с.-д. організації. Активну участь у роботі орг-ції брали В. К. *Аверін*, Т. Л. *Бондарєв*, В. А. *Валявко*, С. Н. *Власенко*, С. І. *Гопнер*, Е. Й. *Квірінг*, М. В. Копилов, Г. І. Петровський та ін. Представники Катериносл. орг-ції брали участь у роботі VII (Квітневої) Всерос. конференції, VI з'їзду партії, в утворенні *обласної організації РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну*. В 1917 Катериносл. орг-ція РСДРП(б) зросла до 4 тис. чол. Керуючись *Квітневими тезами В. І. Леніна*, рішеннями Квітневої конференції і VI з'їзду РСДРП(б), катериносл. більшовики боролися за дальший розвиток революції, викривали угодовство меншовиків і есерів, зміцнювали свої позиції в Раді, профспілках, фабзавкомах та ін. масових орг-ціях, створювали загони Червоної гвардії. Катериносл.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б)

М. В. Катеренюк. Пробудження. Дерево, різьблення. 1977.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ

організація була представлена на *Обласному (крайовому) з'їзді РСДРП(б) у Києві*. В грудні більшовики очолили *Катеринославське збройне повстання 1917*, після перемоги якого приступили до перших соціалістичних перетворень. Катериносл. більшовики брали активну участь у створенні КП(б)У. Див. також *Дніпропетровська обласна партійна організація*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. Днепропетровск, 1979; В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация. Документы и материалы. Днепропетровск, 1962; Варгатюк П. Партії великої загін. В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини. Дніпропетровськ, 1970; История городов и сёл Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977.

П. Л. Варгатюк.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКА РА́ДА РОБІТНИ́ЧИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ. Виникла в березні 1917 в результаті об'єднання Ради робітничих депутатів і Ради солдатських депутатів. Поширювала свій вплив на м. Катеринослав і губернію. Есеро-меншовицька більшість Ради 27.X (9.XI) 1917 відхилила більшовицьку резолюцію про перехід влади до рук Рад і таким чином зірвала встановлення Рад. влади в Катеринославі в жовтневі дні. В кінці листопада більшовики, спираючись на підтримку трудящих, домоглися перевиборів Ради, в результаті чого з 275 депутатів 180 були більшовиками, у т. ч. керівники революц. мас Катеринослава В. К. *Аверін*, Т. Л. *Бондарев*, С. І. *Гоппер*, Е. Й. *Квірінг*, В. Ю. *Клочко* та ін. Рада відіграла значну роль у підготовці і проведенні *Катеринославського збройного повстання 1917*, внаслідок перемоги якого 29.XII 1917 (11.I 1918) було встановлено Рад. владу. Рада здійснила ряд соціалістичних перетворень. У кінці січня 1918 у Катеринославі був проведений губернський з'їзд сел. депутатів, який прийняв резолюцію про злиття Рад робітн. і солдатських депутатів з Радами сел. депутатів і схвалив політику Рад. урядів Росії та України. Катеринославська Рада взяла участь у підготовці *Другого Всеукраїнського з'їзду Рад*, який відбувся 17—19.III 1918 в Катеринославі.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1917 — виступи робітників м. Катеринослава під керівництвом більшовиків проти *Центральної ради* 27—29.XII 1917 (9—11.I 1918). Велике значення в успішній підготовці і проведенні К. з. п. мала більшовизація Катеринославської Ради робітничих і солдат. депутатів (листопад 1917), а також створення військ.-революц. штабу на чолі з В. К. *Аверіним*. Під керівництвом більшовиків формувалися червоногвард. загони (бл. 3 тис. чол.), провадилась революц. агітація серед солдатів гарнізону, був розроблений і погоджений зі штабом рад. військ, що діяли проти частин Центр. ради та *каледінщини*, план повстання. 26.XII 1917 (8.I 1918) петлюрівці піддали арт. обстрілові Брянський з-д (центр збройного повстання) та робітничі селища. Червоногвардійці міста та революц. солдати гарнізону 27—28.XII 1917 (9—10.I 1918) розгромили петлюрівців у Кайдаках і Амур-Нижньодніпровському р-нах міста, захопили вокзал, телеграф і всі держ. установи. Повсталим подав допомогу загін моск. і петрогр. червоногвардійців під командуванням П. В. Єгорова, що прибув із Синельникового. 29.XII 1917 (11.I 1918) штурмом було здобуто поштамт — останній оплот контрреволюції в місті. Того ж дня в місті було встановлено Радянську владу.

Літ.: Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов. Днепропетровск, 1957; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІЙСЬКО. Створене за царським указом від 3 (14).VI 1787 на Пд. України для захисту від тур. агресії. До К. к. в. ввійшли поселенці кол. *Української лінії* та військ. частини «корпусу передової охорони катеринославських козацьких полків» (Бузький, Малоросійський і Конвойний полки). Сформоване з 10 полків на взірець Донського козачого війська, К. к. в. одержало для поселення землі в межиріччі Інгулу і Пд. Бугу, брало участь у рос.-тур. війні 1787—91, відзначилося під час здобуття Акермана (тепер м. Білгород-Дністровський), Кілії, Ізмаїла. В 1796 було розформоване. Козац. полки, крім Бузького (див. *Бузьке козацьке військо*), перетворено на регулярні частини царської армії. В 1802 козац. населення колишнього К. к. в. було переселено на Кубань; воно стало основою Кавказького полку Кубанського козачого війська (див. *Кубанські козаки*).

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Україні в кін. 18 ст. Створене за указом Катерини II від 30.III (10.IV) 1783 у складі 15 повітів. Центр К. н. спочатку перебував у Кременчуці, а з 1789 — в Катеринославі. В 1789 до К. н. було приєднано Градизький повіт *Київського намісництва*, а в 1792 — укр. землі між Пд. Бугом і Дністром, що відійшли за *Ясським мирним договором 1791* від Туреччини до Росії. В 1795 три повіти передано новоствореному *Вознесенському намісництву*. За указом Павла I від 12 (23). XII 1796 К. н., як і ін. намісництва, було скасовано. Його територія ввійшла до складу *Новоросійської губернії*.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКИЙ БО́ЙОВИЙ СТРАЙКОВИЙ КОМІТЕ́Т — орган революц. влади, що діяв від імені Ради робітничих депутатів у м. Катеринославі. Був організований для керівництва *Катеринославським загальнополітичним страйком 1905*, який почався 8 (21).XII 1905. До К. б. с. к. входило 25 чол. Більшовицька група, очолювана в ньому Г. І. *Петровським*, відстоювала революц. лінію в боротьбі проти меншовиків, есерів, бундівців, що входили до складу к-ту. У постановах к-ту вказувалося, що страйк ставить за мету домогтися негайного скликання *Установчих зборів*. К-т видавав «*Бюллетень боевого стачечного комитета*», створив військ. трійку, яка займалася формуванням бойових дружин (див. *Бойові дружини 1905—07*). Опортуністична тактика представників дрібнобурж. партій у к-ті перешкодила більшовикам перетворити страйк на збройне повстання. Повільність і нерішучість к-ту дали змогу царським військам захопити 24.XII 1905 (6.I 1906) вокзал і центр міста. В руках робітників залишилися тільки передмістя. Після придушення страйку к-т перестав існувати.

Літ.: Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955; Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКИЙ ЗАГА́ЛЬНОПОЛІТИ́ЧНИЙ СТРАЙК 1905 — загальнополітичний страйк на знак солідарності з моск. робітниками; був оголошений 8 (21). XII 1905 за ініціативою більшовиків Катеринославською Радою робітн. депутатів і делегатськими зборами Катеринінської з-ці. Страйк охопив пром. підприємства Катеринослава, Кам'янського (тепер м. Дніпродзержинськ), Павлограда, Нікополя, Олександрівська (тепер м. Запоріжжя), Кривого Рога, заводи й шахти Донбасу, всю Катеринінську з-цю. Страйк очолив *Катеринославський бойовий страйковий комітет*, який оголосив себе революц. владою в губернії. Страйкарі захопили в місті залізничну станцію, телеграф, почали роззброювати поліцію. До рук Ради й Бойового страйкового комітету фактично перейшов Заводський р-н Катеринослава (т. з. Чечелівська республіка). В ряді населених пунктів політичний страйк переріс у збройне повстання (див. *Авдіївський виступ робітників 1905, Олександрівське грудневе збройне повстання 1905, Горлівське збройне повстання 1905*).

У Верхньодніпровському, Катеринославському та ін. повітах Катеринославської губ. спалахнули сел. повстання. Після придушення 28.XII 1905 (10.I 1906) К. з. с. сотні активних його учасників було заарештовано. В результаті суд. процесів, організованих 1906—09, десятки робітників і селян було відправлено на каторгу і на заслання, деяких страчено.

Літ.: Екатеринославщина в революции 1905—1907 гг. Документы и материалы. Днепропетровск, 1975; История городов и сёл Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977.

Д. П. Пойда.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКИЙ КОМІТЕ́Т БІ́ЛЬШОСТІ РСДРП — керівний орган більшовицької орг-ції Катеринослава, що виник у березні 1905 в зв'язку з переходом місц. к-ту РСДРП у руки меншовиків. Попередником к-ту була створена в лютому більшовицька група, яка встановила зв'язок з редакцією газ. «*Вперёд*». 15 березня групу було перетворено на К. к. б. РСДРП. До нього входили С. І. *Гоппер*, П. М. *Лепешинський*, Е. В. Лугановський, І. І. *Шварц* та ін. К. к. б. РСДРП виступив із

заявою на підтримку скликання *Третього з'їзду РСДРП,* випустив кілька листівок, перевидав ленінську листівку «Перше травня». Його делегат з дорадчим голосом М. С. Лещинський брав участь у роботі III з'їзду РСДРП. Після з'їзду к-т домігся значного зростання орг-ції (влітку в ній налічувалося 260 чол.), керував страйковим рухом, готував маси до збройного повстання. 24.VI 1905 ЦК партії затвердив його в правах Катериносл. к-ту РСДРП.

П. Л. Варгатюк.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКИЙ «СОЮ́З БОРОТЬБИ́ ЗА ВИ́ЗВОЛЕННЯ РОБІТНИ́ЧОГО КЛА́СУ» — соціал-демократична орг-ція, що виникла в грудні 1897 внаслідок об'єднання марксистських гуртків і груп Катеринослава. Організаторами й керівниками його були І. В. *Бабушкін* і І. Х. *Лалаянц.* Катериносл. «Союз» за прикладом *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* почав переходити від пропаганди марксизму в невеликих гуртках до політ. агітації серед широких робітн. мас. У лютому — березні 1898 «Союз» випустив 16 листівок, у яких наводилися факти жорстокої експлуатації робітників на підприємствах і викладалися екон. вимоги робітників. Протягом 1897—98 в Катеринославі під керівництвом «Союзу» було проведено страйки. Після I з'їзду РСДРП (1898) «Союз боротьби» було реорганізовано на Катериносл. к-т РСДРП. Див. *Катеринославська організація РСДРП(б).*

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКІ СЕЛЯ́НСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1856 — масовий рух селян проти кріпосництва в ряді повітів Катеринославської, Херсонської, Харківської, Полтавської та інших суміжних губерній навесні і влітку 1856. Викликані тяжким гнобленням, що посилилося в роки *Кримської війни 1853—56,* сваволею поміщиків та царських урядовців. Безпосереднім приводом до К. с. з. було поширення чуток про те, що царський уряд нібито дозволяє всім бажаючим переселятися до Криму, гарантує їм землю і волю. Це привело до масових втеч селян, які в ряді місць відбирали в поміщиків майно, худобу, чинили опір поліції і війську. Восени 1856 К. с. з. було придушено. В народі їх називали «походом селян у Таврію за волею».

КА́ТЕТ (від грец. κάθετος — прямовисний, перпендикулярний) — сторона прямокутного *трикутника,* яка прилягає до прямого кута. Див. також *Піфагора теорема.*

КАТЕ́ТЕР (грец. καθετήρ — зонд) — медичний інструмент у вигляді трубки. Вводиться в організм людини чи тварин крізь природні отвори для спорожнювання і промивання порожнистих органів, напр. в урології — катетеризація сечового міхура і сечоводів тощо. К. бувають різноманітних форми і діаметра (відповідно до призначення), їх виготовляють з гуми, пластмаси, металу, шовку тощо.

КАТЕХІ́ЗИС (грец. κατήχησις — повчання, настанова) — церковний посібник, в якому викладено основи християнського віровчення (переважно у формі запитань і відповідей). Спочатку К. являв собою усну настанову, що передувала хрещенню осіб, навернених у християнство. Переносно — твір, написаний у формі запитань і відповідей.

КАТЕХОЛАМІ́НИ — біологічно активні речовини, що їх відносять до *амінів біогенних.* В організмі виконують роль *гормонів, медіаторів* та *нейрогормонів.* За хім. природою — похідні пірокатехіну. Найважливіші К.— *адреналін, норадреналін,* дофамін. *Біосинтез* К. відбувається з ароматичних амінокислот — *фенілаланіну* і *тирозину.* Місце біосинтезу — позаниркова хромафінна тканина надниркових залоз, *гангліїв* вегетативної нервової системи, *нейрони* головного мозку. К. впливають на функції багатьох систем і органів, беруть участь в *обміні речовин,* виконують гомеостатичну функцію (див. *Гомеостаз*), мають велике значення в формуванні відповідних реакцій на стресові дії (див. *Адаптаційний синдром, Стрес*) тощо. Діючи на окремі ядра *гіпоталамуса* та ін. утвори головного мозку, відіграють важливу роль в регуляції функцій ендокринних *залоз* і особливо *гіпофіза.* Порушення процесів біосинтезу і виділення К. можуть призводити до розвитку патологічних процесів. Особливо чутливими до змін в обміні К. є нервова, серцево-судинна і ендокринна системи. Препарати К. широко застосовуються в медицині.

Літ.: Утевский А. М., Осинская В. О. Обмен катехоламинов и некоторые механизмы адаптации. В кн.: Новое о гормонах и механизме их действия. К., 1977.

В. П. Комісаренко.

КАТІЛІ́НА Луцій Сергій (Lucius Sergius Catilina, бл. 108—62 до н. е., Історія, Пн. Етрурія) — римський політ. діяч. Під час громадянських воєн 88—82 до н. е. був прихильником *Сулли.* В 68 до н. е.— *претор,* 67—66 до н. е. — пропретор у провінції Африка. Спираючись на *ветеранів* Сулли, міський плебс і частину збіднілої знаті, К. 66 та 63 до н. е. організовував змови з метою захоплення влади. Викритий консулом Марком Тулієм *Цицероном,* К. втік до Етрурії, де зібрав значне військо. Прихильники К. в Римі 63 до н. е. були стрічені, сам К. загинув у битві проти консульської армії.

КАТІО́НИ (від грец. κατά — донизу та ἰών — той, що йде) — позитивно заряджені *іони.* В електр. полі рухаються до *катода.*

КАТІПУНА́Н — таємна патріотична антиіспанська організація на Філіппінах 1892—97. Заснована А. *Боніфасіо.* К. проголошувала заг. рівність людей, взяла курс на знищення ісп. гноблення шляхом збройного повстання. В 1896 на Філіппінах за закликом К. розгорнулося повстання, яке переросло у нац.-визвольну революцію. Буржк.-поміщицькі кола, що примкнули до повстання, добилися розпуску К. (1897).

КАТКО́В Михайло Никифорович [1 (13).XI 1818, Москва — 20.VII (1.VIII) 1887, с. Знаменське, тепер Ленінського р-ну Моск. обл.] — реакційний рос. журналіст і публіцист. На поч. 40-х рр. виступав з позицій поміркованого лібералізму. Після *польського повстання 1863—64* остаточно перейшов до табору дворянської реакції, до націоналізму і шовінізму. В 1850—55, 1863—87 редагував газ. «Московские ведомости», 1856—87 видавав журнал «Русский вестник». Один з натхненників реакційної політики *Олександра III.*

КАТЛАБУ́Х — озеро на Пд. Одеської обл. УРСР, в пониззі Дунаю. Довж. бл. 20 км, шир. до 6 км, максимальна глиб. 4 м. Площа 68 км². Береги на Пн. високі (до 10 м), на Пд.— низькі, заболочені. Живиться водою Дунаю під час паводків. Багатий на рибу (сазан, щука, окунь). Влітку заростає.

КАТЛЕ́Я, кетлея (Cattleja) — рід рослин род. *зозулинцевих. Епіфіти.* Стебла потовщені (несправжні бульби), в них знаходяться вода та поживні речовини. Листки шкірясті, зберігаються на рослині кілька років. Квітки великі, запашні, рожеві, фіолетові або лілові, поодинокі або зібрані по 2—3 на короткому квітконосі. 60 видів, пошир. у тропіч. Америці. Гарні декоративні, оранжерейні й кімнатні рослини. Кожна квітка К. цвіте до 1 місяця, а часто й довше. В СРСР найчастіше культивують К. губоцвіту (C. labiata) з рожевими і К. лимонно-жовту (C. citrina) з яскраво-жовтими квітками.

КАТМАНДУ́ — столиця Непалу. Розташований в міжгірній улоговині Гімалаїв на р. Багматі, на вис. 1360 м над р. м. Важливий вузол автошляхів, аеропорт міжнар. значення. Бл. 180 тис. ж. (1977). К. (до 16 ст.— Кантіпур) засн. 724. У 8—15 ст. К.— столиця непальської феод. д-ви, з 1482 — центр однойменного князівства, з 1769 — столиця Непалу. Переважають підприємства по переробці с.-г. продукції; цегляно-черепичний з-д, ремонтно-мех. майстерні, текст., шкіряно-взут., гончарне та ін. виробництва. Кустарні художньо-ремісничі майстерні по виготовленню предметів домашнього вжитку, прикладного мистецтва, ювелірних виробів. Ун-т, Санскритський та ін. коледжі, Королівська академія Непалу. Нац. та Центр. б-ки; Нац. музей Непалу. Реліг.-буддійський центр країни. Серед архіт. пам'яток: дерев'яна пагода Катх Мандір (Кастамандап, 1596), комплекс палаців і храмів «Хануман Дхока» (15—18 ст.), палац Сінгха Дарбар (поч. 20 ст.), башта Бхімсена (1834). Поблизу К.— ступа Бодхнатх і архіт.-скульптурний комплекс Сваямбхунатх (обидві споруди — 3 ст. до

Катманду. На центральній вулиці міста.

М. Ю. Катуков.

н. е., перебудовано у 8—9 ст.), комплекс храмів Пашупатінатх (закладений у 13 ст.).

КАТОВІ́ЦЕ — місто на Пд. Польщі, адм. ц. Катовіцького воєводства. Вузол з-ць. 343,7 тис. ж. (1975). Значний пром. центр країни і найбільше місто Верхньосілезької агломерації. Провідні галузі пром-сті — вуг. (видобування кам. вугілля), коксохім., металургійна (зокрема, виплавка заліза, виробн. цинку, свинцю, прокату кольорових металів). Розвинуті також маш.-буд. (виробн. гірничого, підйомно-транспортного устаткування, електротех. виробів), хім. (мінеральні добрива), фарфорова, харч. і поліграф. пром-сть. Ун-т. Вища екон. школа, Академія мистецтв та ін. вузи. Чотири театри, Сілезька філармонія. Перші писемні згадки про К.— з 1598.

КАТО́Д (від грец. κάθοδος — спускання, рух донизу) — 1) *Електрод* електро- і радіотехнічних приладів, електролітичних ванн та ін. пристроїв, що його з'єднують з негативним полюсом джерела струму. 2) Негативний полюс джерела струму — *гальванічного елемента* або *акумулятора*. 3) Джерело електронів в *електровакуумних приладах*. За видом *емісії електронної* розрізняють К. термо- і фотоелектронні, холодні тощо.

КАТОЛИЦИ́ЗМ (від грец. καθολικός — загальний, вселенський) — один з головних (поряд з *православ'ям* і *протестантизмом*) напрямів *християнства*. Виник в 4 ст., формально розмежувався з православ'ям 1054 (див. *Розділення церков*). Догмати К.: визнання «виходження святого духа» не тільки від «бога-отця», а й від «бога-сина»; непогрішимість *папи римського* як намісника Христа на землі; особливе становище *духівництва*, що має право «відпущення гріхів» віруючим; визнання джерелом віри не тільки «священного писання», а й «священного переказу»; догмат про *чистилище*. Культові відмінності: театралізованість відправ з муз. супроводом, наявність скульптури у храмах, культ богоматері тощо. К. був оплотом *феодалізму*, вів ідеологічну й політ. боротьбу в інтересах феод. реакції (див. *Інквізиція, Хрестові походи*). Невдалі спроби проникнення К. на схід, зокрема на Україну, католицька церква намагалася компенсувати укладенням *Брестської унії 1596*, внаслідок якої виникла греко-католицька церква (див. *Уніатська церква*). З кін. 19 ст. К. стає складовою частиною бурж. ідеології. Тепер католицька церква формально оголошує себе третьою силою між капіталізмом і соціалізмом, але по суті її офіційна соціально-політ. доктрина служить захисту капіталізму. К. поширений гол. чин. у Зх. Європі, США, Латин. Америці. Невелика кількість католицьких громад є в СРСР (Литві, західних областях УРСР і БРСР). Центр. установи католицької церкви перебувають у *Ватікані*.

Літ.: Франко І. Проти Ватікану. К., 1953; Галан Я. На службі у сатани. К., 1957; Кизя Л., Коваленко М. Вікова боротьба українського народу проти Ватікану. К., 1959; Ковальский Н. А. Католицизм и мировое социальное развитие. М., 1974; Григулевич И. Р. Папство. Век XX. М., 1978; Казанова А. Второй Ватиканский собор. Пер. с франц. М., 1973.

В. К. Танчер.

Катран шорсткий: *1* — верхня частина рослини; *2* — гілочка з плодами: *3* — плід.

«КАТОЛИ́ЦЬКА ДІ́Я», католицький апостолат — масові організації мирян (від парафіяльних до міжнародних). Діють під керівництвом церкви. Орг-ції «К. д.» виникли в Європі в серед. 19 ст. Найактивніші в зх.-європ. країнах; є також в Азії, Африці, Пн. і Пд. Америці. Нац. орг-ції «К. д.» користуються впливом у християнських профспілках. «К. д.» підтримує Всесвітню конфедерацію праці (засн. 1920). Мета «К. д.» — пропаганда *католицизму*. Нерідко виступає з антикомуністичних позицій. У 60-х рр. в «К. д.» посилилося пацифістське крило, яке бере участь у *Русі прихильників миру*.

КАТОЛИ́ЦЬКА ЛІ́ГА — 1) В 1576 під час *релігійних воєн* — об'єднання частини франц. феод. знаті та католицького духівництва на чолі з Г. Гізом (див. *Гізи*). Створена для боротьби проти *гугенотів* та з метою обмеження королів. влади. 2) У 1609—35 — об'єднання католицьких духовних і світських феодалів Німеччини для боротьби проти союзу нім. протестантських князів — Протестантської унії 1608. Була однією з гол. сил католицької реакції в Європі. Мала значну армію, яка здобула ряд перемог під час *Тридцятилітньої війни 1618—48*. К. л. розпущена згідно з умовами Празького миру 1635 після поразок, яких завдав її армії швед. король *Густав II* Адольф.

КАТОЛІКО́С (від грец. καθολικός — загальний) — титул глави *вірменської апостольської церкви, грузинської православної церкви*, монофіситської церкви (див. *Монофіситство*), вірмен-католиків.

КАТО́Н Марк Порцій (Marcus Porcius Cato; Катон Старший, 234 до н. е., м. Тускул — 149 до н. е.) — державний діяч, історик і письменник Стародавнього Риму. *Консул* 195 до н. е., цензор 184 до н. е. Захисник привілеїв *аристократії*. Вимагав знищення *Карфагену* — торг. конкурента Риму. Був першим рим. істориком, що писав лат. мовою. Автор твору «Походження» (не зберігся), в якому висвітлив історію Риму від заснування міста до 2-ї Пунічної війни (див. *Пунічні війни*). Трактат К. «Про сільське господарство» (рос. перекл.— «Земледелие». М.—Л., 1950) — цінне джерело для вивчення економіки, с. г. та агр. історії Стародавнього Риму.

КА́ТОНА (Katona) Йожеф (11. XI 1791, м. Кечкемет — 16.IV 1830, там же) — угор. драматург. Один із засновників нац. драматургії. Автор п'єс «Жижка» (1813), «Зруйнування Єрусалима» (1814). Популярність К. принесла істор. трагедія «Банк бан» (1821, пост. 1833) — патріотичний твір, у якому виражено протест проти соціального й нац. гніту. П'єса відіграла значну агітаційну роль в період підготовки угор. революції 1848. На основі трагедії композитор Ф. Еркель 1852 створив однойменну оперу (пост. 1861).

Тв.: Рос. перекл.— Банк бан. В кн.: Классическая драматургия стран народной демократии, т. 2. М., 1955.

К. О. Шахова.

КАТО́НІН Євген Іванович (н. 5.IV 1889, Одеса) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1975). В 1918 закінчив Всеросійську АМ у Петрограді. Брав участь у розробці генерального плану й забудові Ленінграда, плануванні парку Перемоги та реконструкції Кленової алеї в Ленінграді, буд-ві ст. метро «Київська-кільцева» в Москві та ст. «Вокзальна» Київ. метрополітену (у співавт., 1960). Відомий і як художник-графік.

КАТО́ПТРИКА (від грец. κατοπτρικός — відображений у дзеркалі) — розділ *оптики*, в якому вивчається теорія зображень, одержаних за допомогою відбивальних поверхонь (дзеркал). К. є окремим випадком заг. теорії *оптичних систем*.

КА́ТОРГА (від грец. κάτεργα — галери) — в експлуататорських державах особливий вид *покарання*. Вперше застосовано за середньовіччя, коли засуджених до К. відправляли веслярами на судна-галери (катерги), звідси й назва. К. гол. чин. була засобом політ. репресій (напр., *депортація* в Нову Каледонію учасників *Паризької комуни 1871*; в царській Росії на К. засилали декабристів, петрашевців, більшовиків та ін.).

«КА́ТОРГА И ССЫ́ЛКА» — історико-революц. журнал, орган всесоюзного Товариства колишніх політкаторжан і засильнопоселенців. Журнал видавався 1921—35 у Москві. Вийшло 116 номерів. У ньому публікувалися статті, мемуари, архівні матеріали з історії революц. руху в царській Росії, в т. ч. на Україні, зокрема про революц. діяльність і перебування на засланні та у в'язницях Г. І. *Петровського*, Б. П. *Жаданівського*, П. М. *Матюшенка*, П. П. *Шмідта* та ін. Незважаючи на суб'єктивний характер частини публікацій та деякі серйозні фактичні помилки, матеріали журналу становлять значний інтерес для вивчення революц. руху в Росії.

КАТРА́Н, колюча акула (Squalus acanthias) — рід колючих *акул* родини катранових. Бл. 5 видів. Поширений майже повсюдно. В Чорному морі — 2 види: К. короткоперий і К. короткорилий. Довж. тіла до 2 м, маса до 15 кг. Має міцні колючки на спинних плавцях. Живиться дрібною рибою і без-

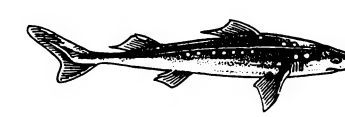

хребетними. Парування навесні. Живородяща; народжує від 3 до 26 мальків. Пром. риба; м'ясо використовують на балик, з печінки одержують вітамін А.

КАТРА́Н (Crambe) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин род. *хрестоцвітих*. Стебло дуже галузисте, з великими листками. Квітки дрібні, численні, переважно білі. Плід — двочленний нерозкривний стручечок, верхній членик якого плодючий однонасінний. Бл.

30 видів, поширений в Азії, Європі та Африці. В СРСР — 18 видів, з них в УРСР — 7. У степах, на кам'янистих схилах, солонцюватих грунтах ростуть К. татарський (C. tatarica) і К. шорсткий (C. aspera). На приморських пісках Чорного і Азовського морів поширений К. понтійський, або т. з. морська капуста (C. pontica), що в дикому стані росте по європ. узбережжю Атлантичного океану і берегах Чорного, Балтійського та Азовського морів, у деяких країнах (переважно в Англії) вирощується як овоч. Усі види К. є добрими кормовими рослинами.

КАТТАКУРГА́Н — місто обл. підпорядкування Самарк. обл. Узб. РСР. Розташований в долині р. Зеравшану. Залізнична станція, автошляхом сполучений з Самаркандом. 51 тис. ж. (1977). Пром. підприємства: «Бавовномаш», бавовноочисний, цегельний, молочний з-ди, олійно-жировий, м'ясний і хлібопродуктів комбінати. ТЕС. Планово-економічний технікум та радгосп-технікум, мед. і пед. уч-ща. Узб. драм. театр. У районі К.— Каттакурганське водосховище. Перше поселення на місці сучас. К. відоме з кін. 17 ст.

КАТТЕГА́Т — протока між п-овом Ютландія та пд.-зх. частиною Скандінавського п-ова, одна з системи *Датських проток*, що сполучають Балтійське м. з Північним. Довж. бл. 200 км, шир. від 60 до 122 км, найбільша глиб. 124 м. Взимку прибережна частина замерзає. Рибальство (оселедці, камбала, макрель). На сх. березі — порт Гетеборг (Швеція).

КАТУКО́В Михайло Юхимович [4 (17).IX 1900, с. Велике Уварово, тепер Озерського р-ну Моск. обл.— 8.VI 1976, Москва] — рад. військовий діяч, маршал бронетанкових військ (1959), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1932. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. Закінчив курси при Військ. академії моторизації і механізації РСЧА (1935), Вищі курси при Академії Генштабу (1951). В 1941—43 командував танковими д-зією, бригадою, танк. і механізованими корпусами, з 1943 — команд. 1-ю гвард. танк. армією, яка брала участь у визволенні України. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії і в М-ві оборони СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КАТУ́ЛЛ Гай Валерій (Gaius Valerius Catullus; бл. 84 до н. е., Верона — бл. 54 до н. е., Рим) — давньорим. поет-лірик. Переїхавши до Рима, приєднався до гуртка «нової школи» (неотеріків). Збереглося 116 віршів і поем, центр. темою яких є кохання поета до Лесбії (Клодії). Творчість К. мала значний вплив на розвиток римської, а пізніше — європ. лірики. Укр. мовою твори К. перекладали Т. Франко, М. Зеров.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Іноземна філологія», 1974, в. 36, № 12; 1977, в. 45, № 14; [Вірші]. «Жовтень», 1975, № 12; Рос. перекл. — Лирика. М., 1957.

Літ.: Шталь И. В. Поэзия Гая Валерия Катулла. М., 1977.

КАТУ́ЛЬСЬКА Олена Климентіївна [21.V (2.VI) 1888, Одеса — 19.XI 1966, Москва] — рос. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано) і педагог, нар. арт. СРСР (з 1965). В 1909 закінчила Петерб. консерваторію, того ж року дебютувала на сцені Маріїнського театру. В 1913—46 — солістка Великого театру (Москва). З 1948 викладала в Моск. консерваторії (з 1950 — професор). Партії: Антоніда, Людмила («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Марфа, Снігуронька («Царева наречена», «Снігуронька» Римського-Корсакова), Віолетта,Джільда («Травіата», «Ріголетто» Верді) та ін. Відома як камерна співачка. Нагороджена 3 орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

КАТУ́НЬ — ріка в РРФСР, у межах Алт. краю. Зливаючись з Бією, утворює р. Об. Довж. 688 км, площа бас. 60,9 тис. км². Бере початок з Катунського льодовика на пд. схилі г. *Бєлухи*. Має переважно гірський характер. Гол. притоки: Аргут, Чуя (праві), Кокса, Сема (ліві). Живлення льодовикове й снігове. Пересічна витрата води у пониззі 626 м³/с. Замерзає у листопаді — грудні, скресає у квітні. Сплавна. Вздовж К. проходить Чуйський тракт. У верхів'ї ріки збереглися археол. пам'ятки — «кам'яні баби». Туризм.

КА́ТУШЕВ Костянтин Федорович (н. 1.X 1927, с. Вел. Болдіно, тепер Горьк. обл.) — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1952. В 1951 закінчив Горьк. політех. ін-т. З 1951 працював на Горьк. автозаводі: конструктор, старший, провідний конструктор, заст. гол. конструктора. З 1957 — на парт. роботі в Горькому. В 1963—65 — перший секретар Горьк. міськкому, з 1965 — Горьк. обкому КПРС. У 1968—77 — секретар ЦК КПРС, з березня 1977 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР і представник СРСР у РЕВ. З 1966 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна.

КАУДА́ЛЬНИЙ (від лат. cauda — хвіст) — термін в анатомії, що вказує на розташування будь-якої частини тіла чи органа тварини по поздовжній його осі ближче до хвоста. Протилежний термінові *краніальний*.

КА́УДЗІТ (Каудзітс) брати Рейніс Рейнісович [псевд.— Р. Відземнієк; 30.IV (12.V) 1839, хутір Мадари, тепер Цесіський р-н Латв. РСР — 21. VIII 1920, там же] і Матіс Рейнісович [псевд.— Калнініек; 6 (18).VIII 1848, там же — 8.XI 1926, там же] — латиські письменники. Вчителювали. Автори першого латис. реалістич. роману «Часи землемірів» (1879) з життя латис. села 60—70-х рр. 19 ст.

Тв.: Рос. перекл.— Времена землемеров. М., 1962.

КАУЗАЛГІЯ (від грец. καῦσις — жар та ἄλγος — біль) — одне з ускладнень травматичного ушкодження периферичних нервових стовбурів (виникає здебільшого при частковому ушкодженні); проявом його є нестерпний пекучий *біль*. Зумовлюється вогнепальними пораненнями (тиснення осколка снаряда або кістки на нерв, розвиток рубцевої тканини навколо нерва, утворення *невроми*). Найчастіше до К. призводять поранення сідничого та великогомілкового нервів на нозі, серединного і ліктьового — на руці. К. супроводиться судинно-трофічними розладами в ураженій кінцівці.

Лікування: болезаспокійливі й гангліоблокуючі засоби, фізіотерапевтичні заходи, в разі неефективності цих засобів — хірургічне.

КАУЗА́ЛЬНІСТЬ (від лат. causalis — причинний) — те саме, що й *причинність*.

КАУЛЕ́РПА (Caulerpa) — рід *зелених водоростей* порядку сифонових. Слань велика (до 1 м), неклітинної будови, почленована на вертикальну циліндричну, сплющену аж до листовидної, сланку стебловидну (столоновидну) частину та ризоїдну частину. Всередині тіла К. є балковидні тяжі, які простягаються від однієї стінки до другої. Розмноження вегетативне — частинами слані і статеве — *ізогамія*. Бл. 60 видів, поширених у тропіч. і субтропіч. морях та океанах. Іл. див. до ст. *Водорості*, т. 2, с. 352—353.

КАУЛІФЛО́РІЯ [від грец. καυλός — стебло і лат. flos (floris) — квітка] — розвиток квіток безпосередньо на стовбурах або старих гілках дерев. Властива деяким тропічним рослинам (какао, хлібне дерево, хурма та ін.). Серед рослин помірної зони спостерігається у вовчих ягід та обліпихи.

КА́УНАС (кол. Ковно) — місто респ. підпорядкування Лит. РСР. Розташоване на р. Нямунас при впадінні в неї р. Нярису (Вілії). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів. 359 тис. ж. (1979). Поділяється на 3 міські райони. Уперше згадується в писемних джерелах поч. 11 ст. За *Люблінською унією 1569* ввійшов до складу Речі Посполитої, 1795 — до Росії. К. був одним з осередків визвольних повстань у Польщі й Литві 1830—31 і 1863—64. З 1842 — адм. центр Ковенської губ. В кін. 19 ст. розширено Каунаську фортецю (відома з 14 ст.) — важливий форпост на зх. кордоні Рос. імперії. Трудящі міста брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Радянську владу в К. встановлено 21.XII 1918. В жовтні 1920 К. став столицею бурж. Литви. В період 1920—40 — центр революц. руху в країні. 3.VIII 1940 разом з Лит. РСР увійшов до складу СРСР. У період нім.-фашист. окупації (24.VI 1941—1.VIII 1944) Дев'ятий форт Каунаської фортеці було перетворено на табір смерті. Гол. галузі пром-сті — маш.-буд. і металообробна (виробн. верстатів, електромоторів, приладів, електротех. обладнання тощо). Розвинуті легка, харч., фарм. пром-сть. Виробн. штучного волокна, меблевий та деревообр. комбінати, паперова ф-ка ім. Ю. Янониса. Каунаська ГЕС. К.— центр худож. промислів. У місті — політех., мед. і фіз. культури ін-ти, с.-г. та вет. академії, вечірній ф-т Вільнюського ун-ту, вечірнє відділення держ. худож. ін-ту Лит. РСР,

О. К. Катульська.

К. Ф. Катушев.

Каунас. Будинок Пяркунаса. 15—16 ст.

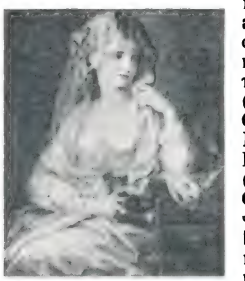

А. Кауфман. Портрет жінки в костюмі весталки. Дрезденська картинна галерея.

10 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., муз. та ляльок. Музеї: худож. ім. М. К. Чюрльоніса, л-ри Лит. РСР. Серед архіт. пам'яток К.— готичні церкви Вітауто (закладена 1400), Мікалоюс (2-а пол. 16 ст.) та ін., кафедральний собор Пятро ір Повіло (15 ст., добудований у 17 ст.), т. з. будинок Пяркунаса (15—16 ст.); церква єзуїтів (1666—1725); ратуша (1542, перебудована в 18 ст.); банк (1924—29, арх. М. Сонгайла), будинок істор. та худож. музеїв (1931—36, арх. В. Дубенецкіс) та ін. В числі споруд, зведених за рад. часу,— вокзал (1949—53, арх. П. Ашастін), будинок «Промпроекту» (1963—65, арх. А. Спрінділс, В. Стаускас) та ін. Пам'ятники: В. І. Леніну (1970, скульптор Н. Петруліс), Ф. Е. Дзержинському (1947, скульптор С. Меркуров), С. Неріс (1955, скульптор Б. Бучас) та ін.

КА́УНДА (Kaunda) Кеннет Дейвід (н. 28.IV 1924, Лубва, Пн. провінція Замбії) — держ. і політ. діяч Замбії, письменник. За фахом учитель. З 1949 брав участь у нац.-визвольному русі. З 1953 — генеральний секретар партії Африканський нац. конгрес (АНК), з 1959 — партії Африканський нац. конгрес Замбії (виділилася з АНК), з 1960 — президент Об'єднаної партії нац. незалежності (з 1964 — правляча в країні). З часу проголошення незалежності Замбії (1964) К. — президент країни.

КА́УРІ — розмінна монета Гвінейської Республіки; дорівнює $^1/_{10}$ *сулі*.

КАУСТИ́ЧНА СО́ДА, каустик — технічна назва *натрію гідроксиду* NaOH.

КАУСТОБІОЛІ́ТИ (від грец. καυστός — горючий, βίος — життя і λίθος — камінь) — горючі корисні копалини органічного походження, що утворюються внаслідок перетворення решток рослинних і тваринних організмів під діянням геол. і геохімічних процесів. За умовами утворення К. поділяють на дві групи: К. вуг. ряду (*торф, вугілля викопне, горючі сланці*) і К. нафт. і нафтоїдного ряду (*нафта, асфальт, озокерит* тощо).

В. С. Попов.

КА́УТСЬКИЙ (Kautsky) Карл (16.X 1854, Прага — 17.X 1938, Амстердам) — один з лідерів і теоретиків нім. соціал-демократії та *Інтернаціоналу 2-го,* ідеолог *центризму*. В 1874—79 навчався у Віденському ун-ті. В 1875 вступив до С.-д. робітн. партії Австрії. Був прихильником *лассальянства*. Під впливом К. Маркса і Ф. Енгельса перейшов на позиції наук. соціалізму, але не став послідовним марксистом. У 1883—1917 — редактор с.-д. теор. журн. «Нойє цайт» («Новий час»). Автор багатьох теор. творів, що сприяли поширенню марксизму. Деякі з них з кін. 19 ст. перекладались укр. мовою. К. Маркс і Ф. Енгельс гостро критикували К. за *опортунізм* і *ревізіонізм*. К. виступав проти лівих нім. соціал-демократів, був лідером центристів у 2-му Інтернаціоналі, підтримував рос. меншовиків. Напередодні 1-ї світової війни висунув антимарксистську теорію *«ультраімперіалізму»*, яка проповідувала настання в майбутньому нової фази мирного розвитку капіталізму й стирання його суперечностей. К. сіяв пацифіст. ілюзії, фактично заперечував неминучість пролет. революції. Під час 1-ї світ. війни став на позиції *соціал-шовінізму*. Був одним із засновників і правих лідерів центристської Незалежної с.-д. партії Німеччини, *«Інтернаціоналу 2 $^1/_2$-го»*. Вороже ставився до Великої Жовтн. соціалістичної революції в Росії та *Листопадової революції 1918* в Німеччині. В. І. Ленін у своїй праці *«Пролетарська революція і ренегат Каутський»* викрив К. як замаскованого і небезпечного для робітн. руху опортуніста. К. був статс-секретарем (міністром) закорд. справ у контрреволюц. нім. уряді Еберта — Шейдемана, вів антирад. пропаганду. З 20-х рр.— один з ідеологів *«демократичного соціалізму»*. На початку 30-х років виступив проти створення єдиного робітн. фронту в боротьбі з фашизмом.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 26. Крах II Інтернаціоналу; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 30. Імперіалізм і розкол соціалізму; т. 33. Держава і революція; т. 37. Пролетарська революція і ренегат Каутський.

О. В. Долинський.

КА́УФМАН (Kauffmann) Анжеліка (30.X 1741, Кур, Швейцарія — 5.XI 1807, Рим) — нім. живописець і графік, представниця *класицизму*. Навчалася в батька. В 1742—57 та з 1782 жила в Італії, 1766—81 — в Лондоні. Автор багатьох портретів («Автопортрет», 1762; «Й. В. Гете», 1787, та ін.), картин і малюнків на міфологічні, реліг., істор. та літ. сюжети («Прощання Абеляра і Елоїзи», ДЕ).

КА́УФМАН Іларіон Гнатович (5. VII 1848—26.XII 1916) — рос. економіст, статистик. Закінчив Харківський ун-т (1869). У 1873—83 працював у Центр. статистичному к-ті; професор статистики Петерб. ун-ту (1893—1916). Праці у галузі грош. обігу, фінансів і кредиту, статистики. В 1872 опублікував у журн. «Вестник Европы» одну з перших в Росії рецензій на 1-й том «Капіталу» К. Маркса, в якій викладений марксистський діалектичний метод. Автор економічного обгрунтування грошової реформи 1895—97 в Росії, в результаті якої був встановлений золотий *монометалізм*.

КАУЧУ́К (мовою браз. індіанців кау — дерево та учу — текти, плакати) — реакційноздатні *високомолекулярні сполуки*. Становлять гол. складову частину *гуми*. Найхарактернішою властивістю К. є здатність до високих оборотних *деформацій,* тобто еластичність у широкому інтервалі т-р (від —70°С до +120° С) при збереженні комплексу фіз.-мех. властивостей (див. табл., в дужках наведено дані для наповнених вулканізатів). К. поділяють на натуральні та синтетичні (синтез К. у промисловому масштабі вперше було здійснено 1932 в СРСР способом С. В. *Лебедєва*).

Натуральний К. одержують з *латексу* бразільської *гевеї*, синтетичний К.— полімеризацією бутадієну (каучук СКД), ізопрену (каучук СКІ), хлоропрену (каучук наїрит) або *співполімеризацією* дієнових та вінілових (стирол, альфа-метилстирол, акрилонітрил) сполук з утворенням *бутадієн-стирольного каучуку* (СКС-10, СКС-30 та ін.), *бутадієн-нітрильного каучуку* (СКН-18, СКН-26, СКН-40); *поліконденсацією* різних сполук, що містять не менше як дві функціональні групи (напр., дихлоретану й тетрасульфіду натрію), при цьому одержують полісульфідні К.— тіоколи; поліконденсацією олігомерних гліколів та ізоціанатів — уретанові каучуки СКУ, а діалкілдихлорсиланів — кремнійорганічні (силоксанові) каучуки СКТ, СКТВ та ін. Синтез К. полімеризацією здійснюється в розчинах та емульсіях. Найкращим комплексом фіз.-мех. та експлуатаційних властивостей відзначаються К., макромолекули яких мають регулярну (стереоспецифічну) лінійну будову (напр., СКІ-3, СКД та ін.). Одержують їх координаційною полімеризацією у розчинах, застосовуючи комплексні металоорганічні каталізатори типу $TiCl_4 + AlR_3$, де R — алкільний радикал.

Синтетичний ізопреновий К. СКІ-3 структурою полімерного ланцюга (має 92—99% ланок у положенні

Фізико-механічні властивості вулканізованих каучуків

Каучук	Мол. маса × 10^5	Т-ра склування, °С	Опір розривові, МПа (т-ра 20° С)	Опір розди ранню, кН/м	Видовження відносне, % (т-ра 20° С)
Натуральний НК	1,4—2,5	—69÷ —75	28—36	35—55	700—900
Ізопреновий СКІ-3	3,5—13	—68÷ —70	26—35	30—55	700—1000
Бутадієновий СКД	0,7—2,3	—105÷ —110	1—10 (22)	30—55	250—900
Бутадієн-стирольний СКС-30	2,13	—53	2,8 (32)	—	480
Хлоропреновий наїрит	1,5—1,7	—40	24—28	30—45	880—1100
Бутилкаучук БК	0,4—0,6	—67÷ —69	18—23	8—10	850—950
Етиленпропіленовий СКЕП	0,8—2,5	—58÷ —65	2—3 (28)	4—5	400—650
Бутадієн-нітрильний СКН-26	2—3	—42	3—4 (28—31)	50—60	500—700
Уретановий СКУ-8	0,5—1,0	—35	30	30	585
Полісульфідний тіокол	2—5	—43	3,5	—	250
Силоксановий СКТ	4—7	—130	(3,4)	—	280

1,4-цис) і комплексом властивостей не поступається натуральному. В результаті емульсійної полімеризації одержують водну дисперсію К.— синтетичний латекс, який коагуляцією перетворюють на твердий товарний К. Його випускають у брикетах, рулонах та ін. товарних формах, використовують безпосередньо для виготовлення латексних виробів. К. заг. призначення (напр., СКІ-3, СКД, СКМС-30, СКС-30) широко застосовують у шинній, гумотехнічній та ін. галузях промисловості.

К. спец. призначення (наїрит, СКН-26, СКН-40, СКТ, СКУ, полісульфідні тощо) використовують для виробн. гуми з високою маслотa бензостійкістю, теплостійкістю. Крім К. з великою мол. масою (10^5—10^6), випускають рідкі або низькомолекулярні (мол. маса 10^3—10^4) біфункціональні К. — для виготовлення виробів методом лиття. Розробляють способи виробн. К. у порошковій формі, а також К., наповнених маслом, технічним вуглецем.

Синтезовано нові типи К. — т. з. термоеластопласти, які поєднують властивості еластомерів (гуми) і пластиків залежно від т-ри (зберігають властивості гуми при т-рі 20—50° С й переходять у в'язкотекучий стан при 70—100° С). *Літ.:* Справочник резинщика. М., 1971; Синтетический каучук. Л., 1976; Соболев В. М., Бородина И. В. Промышленные синтетические каучуки. М., 1977; Захаров Н. Д. Хлоропреновые каучуки и резины на их основе. М., 1978. *Г. А. Блох.*

КАУЧУКОНО́СНІ РОСЛИ́НИ — рослини, здатні нагромаджувати в своїх тканинах значну кількість *каучуку*. В одних К. р. (напр., у гевеї, фікуса) каучук міститься в *латексі* (т. з. латексові К. р., які дають високосортні, малосмолисті каучуки), в інших (напр., у гваюли) — в паренхімних клітинах кори та в серцевинних променях центр. циліндра стебла і коренів (т. з. паренхімні К. р.); у деяких (напр., кендирю) — в зелених тканинах молодих пагонів та листків (т. з. хлоренхімні К. р.). Пром. значення мають тропічні дерев'янисті К. р. з родини молочайних (гевея, маніок та ін.), шовковицевих (фікус, кастилло), складноцвітих (гваюла) та деякі ін. К. р., що ростуть в СРСР, не мають промислового значення.

КАУШУ́ТОВ Ата (5.VII 1903, аул Безмеїн, тепер м. Безмеїн Ашхабадського р-ну — 15.XI 1953, Ашхабад) — туркм. рад. письменник. Друкуватися почав 1925. Роман «Мехрі і Вепа» (1944—46) — про події Великої Вітчизн. війни; роман «Коло підніжжя Копет-Дагу» (1947—49) — про боротьбу між новим і віджилим у туркм. аулі. Автор драми «Джума» (1939), повістей «Останній старшина», «Туркменські коні» (обидві — 1951). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Укр. перекл.— Коло підніжжя Копет-Дагу. К., 1957; Рос. перекл. — Внук Мергена. Ашхабад, 1965; Каджар-Ага. М., 1977.

КА́ФА — середньовічна назва м. *Феодосії*.

КАФА́РОВ Віктор Вячеславович (н. 18.VI 1914, Шяуляй, тепер Лит. РСР) — радянський хімік-технолог, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1952. У 1938 закінчив Казанський хіміко-технологічний ін-т ім. С. М. Кірова. З 1944 працює у Моск. хіміко-технологічному ін-ті ім. Д. І. Менделєєва (з 1960—зав. кафедрою). Дослідження присвячені процесам і апаратам хім. технології та кібернетиці хім.-технологічних процесів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора та медалями. Премія ім. Д. І. Менделєєва АН СРСР, 1978.

КАФА́РОВ Петро Іванович [у чернецтві — Палладій, 17 (29).IX 1817, Чистополь, тепер Тат. АРСР — 6 (18).XII 1878, Марсель] — рос. учений-китаєзнавець. Навчався в Петерб. духовній академії. В 1840—47— член, 1849—59 та з 1864 — настоятель рос. духовної місії в Пекіні. Автор праць з історії Китаю, Монголії, історії зв'язків Китаю з ін. народами, історії *конфуціанства, буддизму, даосизму* та ін. Склав «Китайсько-російський словник» (ч. 1—2, 1888), переклав ряд кит. писемних пам'яток.

КА́ФЕДРА (грец. καθέδρα, букв.— сидіння, стілець) — 1) В Стародавніх Греції та Римі — місце для виступів риторів, філософів. 2) В християнській церкві — підвищення, з якого проголошуються проповіді. 3) Крісло єпископа (архієрея) під час богослужіння, у переносному значенні — єпархія (єпископський округ). 4) У навч. закладах, лекторіях, актових залах — місце для викладача, доповідача. 5) К. у вузах — основна навч.-наукова група, що здійснює навчальну, методичну і н.-д. роботу з однієї або кількох пов'язаних між собою наук. спеціальностей, а також підготовку і підвищення кваліфікації кадрів.

КАФЕДРА́ЛЬНІ ШКО́ЛИ — в епоху середньовіччя середні навчальні заклади в найбільших містах Зх. Європи, організовані при соборах, що були єпископськими кафедрами. Див. *Соборні школи*.

КАФІ́РИ (від араб. кафір — невірний, невіруючий, тобто не мусульманин) — назва в минулому (до кінця 19 ст.), яку вживали сусідні мусульманські народи щодо населення Нуристану (кол. Кафіристан) — гірських районів на Пн. Сх. Афганістану. Див. *Нуристанці*.

КАФІРНІГА́Н — ріка в Тадж. РСР, права притока Амудар'ї. Довж. 387 км, площа бас. 11,6 тис. км². Бере початок з Гіссарського хр. У верхній течії має гірський характер, багата на гідроенерг. ресурси. Живлення снігове й льодовикове. Зрошує Гіссарську долину, яка є важливим землеробським районом республіки. По берегах К.— залишки давніх городищ. На К.— м. Орджонікідзеабад.

КА́ФКА (Kafka) Франц (3.VII 1883, Прага — 3.VI 1924, Кірлінг, поблизу Відня) — австрійський письменник. Творчість його пов'язана з *експресіонізмом*. Автор новел «Перевтілення» (1916), «У штрафній колонії» (1919), «Художник голоду» (1924), незакінч. романів «Процес» (вид. 1925), «Замок» (вид. 1926), «Америка» (вид. 1927). Суперечливість творчості К. відбивала, з одного боку, неприйнятність бурж. дійсності, з другого — жах і безсилля перед нею.

Тв.: Укр. перекл.— [Твори]. «Всесвіт», 1963, № 12; Рос. перекл.— Роман.— Новеллы.— Притчи. М., 1965.

Літ.: Сучков Б. Л. Франц Кафка. В кн.: Сучков Б. Л. Лики времени, т. 1. М., 1976; Затонский Д. Франц Кафка и проблемы модернизма. М., 1972. *Д. В. Затонський.*

КА́ФРИ (від араб. кафір — невірний, невіруючий) — назва, що її дали європейські колонізатори південно-африканському народові *коса*.

КА́ФФКА (Kaffka) Маргіт (10.VI 1880, Надькарой — 1.XII 1918, Будапешт) — угор. поетеса і прозаїк. В соціально-критичних романах «Барви й роки» (1912), «Роки Марії» (1913), «Мурашник», «Зупинки» (обидва — 1917) та новелах (зібрано в кн. «Бунтівні жінки», 1958) виступала за соціальне й духовне розкріпачення жінки, викривала поміщиків і клерикалів. *К. О. Шахова.*

КАХЕКСІ́Я (грец. καχεξία — поганий стан, хворобливість) — стан глибокого виснаження, що виникає внаслідок недостатнього і неповноцінного харчування або тяжкого порушення обміну речовин. Спостерігається при *дистрофії аліментарній*, хронічних отруєннях (миш'яком, ртуттю тощо), при багатьох виснажливих захворюваннях (туберкульоз, рак, деякі ураження ендокринних залоз) тощо. Осн. ознаки К. — наростаюче заг. схуднення, *атрофія* внутр. органів, випадіння волосся; іноді порушується психіка.

КАХЕ́ТІ, Кахетія — істор. область Грузії в верхів'ях Іорі та Алазані — приток р. Кури. Входила до складу Картлі, з 2-ї пол. 8 ст. стала незалежним феод. князівством. У 1104 *Давид Будівник* приєднав К. до об'єднаного Груз. царства. З 2-ї пол. 15 ст. К.— самостійне царство, яке протягом 16—18 ст. вело боротьбу за свою незалежність проти Ірану й Туреччини. В 1762 К. і Картлі об'єдналися в Картлі-Кахетинське царство, яке було приєднано 1801 до Росії.

КА́ХЛІ (нім. Kachel, одн.) — керамічні плитки для облицьовування печей або стін у будівлях. На зворотному боці мають вигляд відкритої коробки (румпи) для кріплення в кладці. К. відомі в Єгипті та Ассирії з 1-го тис. до н. е., пізніше — в Китаї, Греції, Римі та Ірані, на Русі — з 10—11 ст. (*Десятинна церква* в Києві). З 16 ст. їх виробляли в Італії, Німеччині, Росії (собор у м. Дмитрові, храм Василія Блаженного в Москві). На Україні виробн. К. розвинулось у 15—16 ст. в Чернігові, Києві, Кам'янці-Подільському, Львові, Луцьку. На рельєфних К. зображували життєві епізоди, орнамен-

В. В. Кафаров.

Кахлі.
1. Рельєфна кахля. Полтавщина. 17 ст.
2. Рельєфна кахля. Київщина. 17 ст.
3. Розписна кахля з міста Косова Івано-Франківської області. 19 ст.
4. Розписна кахля з села Дибинців Київської області. 19 ст.

тальні мотиви. В кінці 17 — у 18 ст. на розписних К. з'явилися історичні та побутові сцени (майстер С. Перепелка з м. Городні, тепер Черніг. обл.). В цей час працювали кахляні заводи в Куземиному, Тулиголові, Шатрищах, Глухові (тепер Сум. обл.), у Києві. На початку 19 ст. К. виготовляли на *Межигірській фаянсовій фабриці*. Мальовані К. були поширені в Ічні (19 ст.) — майстри Л. Панасенко, І. Іващенко; в Ніжині — В. Пархоменко, Н. Дроб'язко; в Опішні — І. *Глодеревський*. В зх. областях України К. виробляли на Івано-Франківщині (майстри М. Барановський і О. *Бахметюк* з м. Косова, П. Кошак — з с. Пистиня), Львівщині (В. Шестопалець з м. Сокаля). В кінці 19 ст. К. виробляли в Білорусії (завод Шапіро). Кахлями часто неточно називають облицьовувальні плитки без румпи. Див. *Облицьовувальні матеріали*.

А. З. Кац. Думи. Частина триптиха «Кобзар». 1964. Донецький художній музей.

Літ.: Филиппов А. В. Древнерусские изразцы, в. 1. XV—XVII века. М., 1938; Спаська Є. Гончарські кахлі Чернігівщини XVIII—XIX ст. К., 1928; Гоберман Д. Н. Росписи гуцульских гончаров. Л., 1972.

П. Н. Мусієнко.

КАХО́ВКА — місто обласного підпорядкування Херсон. обл. УРСР, райцентр. Пристань на лівому березі *Каховського водосховища*, за 10 км від залізнич. ст. Каховка. Відома з 1791 як село біля колишньої тур. фортеці Іслам-Кермен. З 1840 К. — містечко. Центр чумацької торгівлі, великий ринок робочої сили Пд. України (див. Ленін В. І. Повн. зібр. творів, т. 3, с. 228). Рад. владу встановлено в січні 1918. В період громадян. війни *Каховський плацдарм* відіграв важливу роль у розгромі *врангелівщини*.

В місті — заводи: електрозварювального устаткування, залізобетонних конструкцій, рем. , 2 рем.-механічних; харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, 2 будинки побуту. 9 заг.-освітніх, музична та спортивна школи; 12 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 2 будинки культури, 2 кінотеатри, 3 б-ки. В К. народилися літературознавець і мовознавець Д. М. *Овсяніко-Куликовський*, вірм. композитор О. О. *Спендіаров*, укр. рад. художник і поет М. І. *Жук*, нар. артистка УРСР Ф. Г. *Гаєнко*.

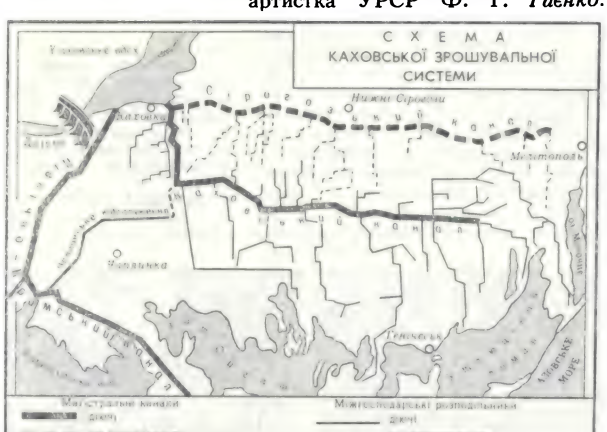

Літ.: Яценко А. Д. Каховка, Каховка... Сімферополь, 1979.

КАХО́ВСЬКА ГЕС — одна з електростанцій *Дніпровського каскаду ГЕС*. Розташована біля м. Нової Каховки Херсон. обл. На ГЕС встановлено 6 гідроагрегатів потужністю 58,5 тис. кВт кожний. Перші агрегати дали пром. струм 1955, останній — 1956. Потужність К. ГЕС — 351 тис. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 1,4 млрд. кВт год. До складу гідровузла входять: руслова земляна гребля, водозливна залізобетонна гребля, будинок ГЕС, однокамерний шлюз, лівобережна земляна дамба, гол. споруди іригаційного каналу тощо. Через греблю гідровузла проходять з-ця і автошлях. В результаті буд-ва Каховського гідровузла створено *Каховське водосховище*. Спорудження К. ГЕС збільшило енергопостачання пром-сті і с. г. Придніпров'я та Пд. України, створило умови для зрошування посушливих земель Пд. України та Пн. Криму, утворило глибоководний шлях від Чорного м. до Дніпропетровська.

Ю. І. Касиков.

КАХО́ВСЬКА ЗРО́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — одна з найбільших іригаційних будов СРСР для *зрошення* земель у посушливих степах Херсонської та Запорізької обл. Пд. України. Проектна площа зрошення першої черги будівництва К. з. с.— 260 тис. га, у перспективі вона буде розширена до 784 тис. га. *Полив* передбачено на землях 82 г-в із застосуванням широкозахватних *дощувальних машин й установок*. Джерело водопостачання — *Каховське водосховище*. Розподіл води по всьому зрошувальному масиву К. з. с. забезпечуватимуть три канали (головний Каховський протяжністю 130 км, Сірогозький — 114 і Чаплинський — 42 км) та система міжгосподарських розподільних каналів. Головна насосна станція подає воду до головного Каховського магістрального каналу на вис. 25 м. Зрошувальна мережа й гідротех. споруди обладнуються засобами повного автоматич. розподілу води, регулювання її рівня в каналах. У майбутньому на К. з. с. буде введено *Автоматизовану систему управління* (АСУ), включену до загальної АСУ-Дніпро. Будівництво К. з. с. розпочато 1967; до кінця 1979 було споруджено: 130 км головного Каховського магістрального каналу, 192 км міжгосподарських розподільних каналів, 65 насосних станцій; введено в експлуатацію 110 тис. га зрошуваних земель.

По закінченні будівництва першої черги К. з. с. г-ва зони *зрошуваного землеробства* щорічно вироблятимуть додатково (в середньобагаторічному розрізі): зерна 362,9 тис. т; кормів — 938 тис. т *кормових одиниць*; м'яса — 58,9 тис. т, молока — 293 тис. т; вартість щорічної додаткової продукції становитиме 259 млн. крб., а додатковий чистий прибуток г-в — 129 млн. крб.

В. В. Внучков.

КАХО́ВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище у нижній течії Дніпра, в межах Дніпроп., Запоріз. та Херсон. областей. Створене 1956 внаслідок спорудження греблі *Каховської ГЕС*. Довж. 230 км, шир. до 24 км. Площа водного дзеркала 2155 км², пересічна глиб. 8,5 м, найбільша — 24 м. Повний об'єм 18,2 км³, робочий — 6,8 км³ (друге з водосховищ *Дніпровського каскаду ГЕС* після Кременчуцького за корисним об'ємом води). Використовують для потреб гідроенергетики, зрошування, водного транспорту, пром. водопостачання, рибного г-ва. Водами К. в. жив-

Каховське водосховище.

ляться *Краснознам'янська зрошувальна система, Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України, *Каховська зрошувальна система* і Північно-Рогачицька зрошувальна система, *Дніпро — Кривий Ріг канал*. На К. в. створено Василівське рибоводне та Каховське нерестове г-ва. На К. в.— порти Нікополь, Нова Каховка, Дніпрорудне та ін.

О. О. Русинов.

КАХО́ВСЬКИЙ Петро Григорович [1797, Смоленщина — 13 (25).VII 1826, Петербург] — декабрист. Н. в небагатій дворянській сім'ї. Закінчив пансіон (гімназію) при Моск. ун-ті. В 1816—21 — на військ. службі. На поч. 1825 в Петербурзі вступив до *Північного товариства декабристів*, став одним з активних його діячів. Прихильник встановлення в Росії респ. ладу. Під час повстання *декабристів* 14 (26).XII 1825 на Сенатській площі в Петербурзі смертельно поранив петерб. генерал-губернатора М. А. Милорадовича. К. страчено разом з чотирма ін. керівниками декабристів.

Літ.: Восстание декабристов. Материалы, т. 1. М.—Л., 1925; Подгорный И. П. Г. Каховский. Л., 1965.

КАХО́ВСЬКИЙ ПЛАЦДА́РМ — укріплений оперативний плацдарм, створений рад. військами в серпні 1920 на лівому березі Дніпра в районі Каховки під час боротьби проти *врангелівщини*. 7.VIII 1920 правобережна група військ Пд.-Зх. фронту під командуванням Р. П. Ейдемана перейшла в контрнаступ, форсувала Дніпро (на фронті 50

Легендарна тачанка. Пам'ятник героям громадянської війни поблизу **Каховки.** Скульптори Ю. М. Лоховинін, Л. Л. Михайльонок, Л. А. Родіонов, архітектор Є. М. Полторацький. 1967

км), оволоділа Каховкою і з боями заглибилася на Сх. і Пд. до 15 км, створивши К. п., який забезпечував рад. військам можливість завдавати удари ворогові у фланг і тил. Перед врангелівцями постала небезпека бути відрізаними від своєї осн. бази — Криму. Неодноразові спроби їх прорвати оборону та обійти плацдарм виявилися безуспішними. В кін. жовтня 1920 К. п. став вихідною позицією ударної групи рад. військ, які остаточно розгромили врангелівців.

КАХО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Херсон. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,5 тис. км². Населення 36,9 тис. чол. (1979). У районі — 44 населені пункти, підпорядковані 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Каховка*. Територія району лежить у межах *Причорноморської низовини*, на Пн. та Пн. Зх. омивається *Каховським водосховищем*. Корисні копалини: вапняк, пісок. Грунти чорноземні та темно-каштанові. Розташований у степовій зоні. Основний пром. та культур. центр району — місто обл. підпорядкування Каховка. Районний комбінат побутового обслуговування (Каховка) та 9 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа

с.-г. угідь 1978 становила 125,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 116,1 тис. га. Територією району проходять магістральні *Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України і канал *Каховської зрошувальної системи*. Зрошують 41,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, рицина, соя. У К. р.— 8 радгоспів, 7 колгоспів, міжгосп. агропром. садівницький комплекс, міжгосп. об'єднання «Каховтваринпром» (виробн. яєць, м'яса птиці), міжгосп. об'єднання по виробн. яловичини «Чорноморське», опорне г-во Укр. н.-д. ін-ту зрошуваного землеробства (с. Кам'янка), райсільгосптехніка з виробничим відділенням тощо. Залізнична ст. Каховка. Автошляхів — 327 км (усі з твердим покриттям). У районі — 43 заг.-осв. школи, 2 профес.-тех. уч-ща, радгосптехнікум; 41 лік. заклад, у т. ч. 3 лікарні. 23 будинки культури, 16 клубів, 55 кіноустановок, 41 б-ка. На тер. району, поблизу м. Каховки встановлено монумент «Легендарна тачанка» на честь загиблих героїв у роки громадян. війни. У К. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1930).

В. О. Махлай.

КАХРЕМАНША́ХР (до лютого 1979 — Керманшах) — місто на Зх. Ірану. Автошляхом з'єднаний з Тегераном. 290,9 тис. ж. (1976). Нафтопереробний з-д, підприємства цукр., текст., шкір. пром-сті. Розвинуте килимарство.

КАЦ Адам Захарович (н. 10.III 1923, Одеса) — укр. рад. живописець, засл. діяч. мистецтв УРСР (з 1964). В 1941 закінчив Одес. художнє уч-ще, в 1950 — Ін-т живопису, скульптури і архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Твори: «Приморський бульвар» (1961), триптихи — «Кобзар» (1964), «За землю, за волю» (1967), «Роздуми про 9-у симфонію Бетховена» (1977); «Портрет художника Г. Ніського» (1970), «Натюрморт зі скрипкою» (1973).

КАЦ (Katz) Бернард (н. 24.III 1911, Лейпціг) — англ. фізіолог, чл. Лондон. королівського т-ва (з 1952) та його віце-президент (з 1965). Осн. праці з нервово-м'язової фізіології та біофізики, гол. чин. по вивченню механізму генерації *біоелектричних потенціалів*, нервово-м'язової передачі та фізикохім. властивостей клітинних мембран. Нобелівська премія, 1970 (разом з Дж. Аксельродом і У. Ейлером).

КАЦНЕЛЬСО́Н Абрам Ісакович [19.XII 1913 (1.I 1914), м. Городня, тепер райцентр Черніг. обл.] — український рад. поет. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1939). Перша зб. поезій «Краплі сонця» вийшла 1935. В наступні роки видав збірки віршів «Достигають плоди» (1938), «Передній край» (1947), «В ім'я життя» (1953), «Ракети й солов'ї» (1960), «Струм» (1975) та ін. Праці з теорії поезії та літ. критики. Нагороджений орденами Вітчизн. війни 2-го ступеня, Червоної Зірки та медалями.

Тв.: Атоми душі. К., 1974; Про поезію. К., 1977; Пісня єдності. К., 1978; Рос. перекл.— Верность. М., 1973.

КА́ЧА — річка в Українській РСР, у межах Крим. обл. Довж. 64 км, площа бас. 505 км². Бере початок на пн. схилі *Головного пасма Кримських гір*, на масиві *Бабуган-яйла*, впадає в Чорне м. поблизу м. Севастополя. Живлення переважно дощове й за рахунок підземних вод. На К. є водосховища (Бахчисарайське, Загорське). Використовують для госп. водопостачання і зрошування.

КА́ЧА — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Нахімовській райраді м. Севастополя, за 28 км від нього. 4,5 тис. ж. (1979). Винозавод, радгосп «Качинський». Середня школа, поліклініка, кінотеатр, б-ка. В 1912—41 у К. перебувала льотна школа, випускниками якої були О. І. *Покришкін*, П. Д. *Осипенко*, Г. П. *Байдуков*, Б. Ф. *Сафонов* та інші уславлені льотчики. К. заснована 1912.

КАЧА́ЛОВ Василь Іванович [справжнє прізв.— Шверубович; 30.I (11.II) 1875, Вільнюс — 30.IX 1948, Москва] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1936). Сценічну діяльність розпочав 1894. З 1900 — в МХТ. Ролі: Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Тузенбах («Три сестри» Чехова), Протасов, Захар Бардін («Діти сонця», «Вороги» Горького), Вершинін («Бронепоїзд 14—69» Вс. Іванова), Гамлет (однойменна трагедія Шекспіра). К.— майстер художнього читання. На естраді читав твори класиків і рад. письменників, серед них — укр. (М. Рильський). З трупою МХАТ гастролював на Україні (зокрема в Києві — 1910, 1912—14, 1926—27, 1928, 1935 і 1939). Знімався в кінофільмах («Путівка в життя» та ін.). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943.

Літ.: Василий Иванович Качалов. М., 1954; Виленкин В. Я. Качалов. М., 1976.

КАЧАЛО́ВСЬКИЙ Євген Вікторович (н. 20.III 1926, Дніпропетровськ) — парт. діяч Укр. РСР. Член КПРС з 1947. Нар. в сім'ї службовця. Трудову діяльність почав 1942 механіком на з-ді в Новосибірську. Після закінчення 1948 Дніпроп. ін-ту інженерів залізничного транспорту працював на Придніпровській залізниці пом. машиніста на станції Дніпропетровськ, потім машиністом, бригадиром, майстром, заст. нач. паровозного депо станції Пологи. З 1952 — заст. нач., гол. інженер, нач. локомотивного депо станції Нижньодніпровськ-Вузол. З 1962— директор Дніпроп. електровозобуд. з-ду. З 1967 К. на рад. і парт. роботі: голова виконкому Дніпроп. міської Ради депутатів трудящих, з 1970 — перший секретар Дніпроп. міськкому Компартії України, з 1974 — другий секретар Дніпроп. обкому партії, з 1976 — перший секретар Дніпроп. обкому Компартії України. З 1971 — член ЦК Компартії України, з квітня 1980 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 8 і 9-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, двома орденами Трудового Червоного Прапора та медалями.

КАЧА́НІВКА — селище Ічнянського району Чернігівської області. У К. — палацово-парковий ансамбль (маєток П. Румянцева-Задунайського, згодом — Тарновських, 70-і рр. 18 ст., перебудова 19 ст.). В архітектурі палацу прийоми *класицизму* поєднано з елементами *барокко*. Парк (за проектом місцевого архітектора М. Мосципанова) розбито в регулярному та пейзажному планах. У К. діяла майстерня кріпацьких вишивальниць, твори якої зберігаються в ДМУНДМ. У 19 ст. в К. бували: М. Гоголь, Т. Шевченко, В. Штернберг (написав тут картину «В Качанівці у Тарновського» і пейзажі К.), М. Макси-

П. Г. Каховський.

В. І. Качалов.

Є. В. Качаловський.

Качанівка. Палац П. Румянцева-Задунайського. 70-і роки 18 ст., перебудова 19 ст.

Б. В. Качура.

Я. Д. Качура.

М. Кашев.

мович, В. Забіла, М. Глинка (написав тут романси «Гуде вітер вельми в полі», «Не щебечи, соловейку» й перші частини опери «Руслан і Людмила»), М. Ге, І. Рєпін (тут починав роботу над своїми картинами «Запорожці» та «Вечорниці») та ін. Після смерті Т. Шевченка в К. в його пам'ять насипано високу могилу, в якій 1893 поховано товариша поета — Г. Честахівського. В К. було зібрано багато пам'яток укр. старовини, різних колекцій, а також численні особисті речі і документи, пов'язані з життям і творчістю Шевченка. Згодом ці матеріали передано Чернігівському істор. музеєві. К.— кліматичний лісовий курорт. Показання: активні форми туберкульозу легень.

КАЧА́НІВСЬКЕ НАФТОГА́ЗОВЕ РОДО́ВИЩЕ — в Охтирському р-ні Сумської обл. УРСР. Пов'язане з солянокупольною *антикліналлю* в пн. частині *Дніпровсько-Донецької западини*. Довж. 7 км, шир. 5 км. Родовище багатопластове, з чергуванням нафт., газових і газоконденсатних покладів. Включає 24 поклади, їхня глиб. залягання 1440—3440 м. Основні нафт. поклади в тріасових, нижньопермських, середньо- та нижньокам.-вуг. відкладах; газу — в нижньопермських, середньо- та нижньокам.-вуг. відкладах. Нафта малосірчиста (0,12—0,41% сірки), малосмолиста (6—18% смол). Пересічна густ. її 830 кг/м³. Газ метановий (71—87% метану), густ. його 0,730 кг/м³. Перший нафт. поклад відкрито 1957. Експлуатують родовище з 1961. Нафта надходить на *Кременчуцький нафтопереробний завод*, газ — до Диканського газопроводу, частково використовують для місц. потреб.

В. І. Мясников.

КАЧАНО́ВСЬКИЙ Володимир Васильович [1 (13).III 1853, с. Великий Ліс Грод. губ.— 11 (24).IV 1901, Ніжин] — рос. і укр. філолог. Закінчив Варшав. ун-т (1876). Професор Ніжинського історико-філологічного ін-ту (з 1888). Видавав журнал «Вестник славянства» (1888—96). Праці з літературознавства, мовознавства, палеографії та історії слов'ян: «Про історичне вивчення російської мови» (1887), «Історія Сербії з половини XIV до кінця XV ст.» (1899). Зібрав і видав «Пам'ятки болгарської народної творчості» (1882).

М. А. Жовтобрюх.

КА́ЧАЧІ (Anatidae) — родина птахів ряду *гусеподібних*. Довж. тіла 29—150 см, маса 0,2—13,5 кг. Дзьоб широкий, по краях його є тонкі поперечні пластинки або зубці. Лапи з плавальними перетинками. Оперення густе з великою кількістю пуху. Забарвлення біле, сіре, чорне, іноді яскраве, однотонне, строкате або плямисте; у багатьох видів на крилі є синя, біла або зелена пляма — «дзеркальце». Добре виявлений статевий *диморфізм* (самці більші і яскравіше забарвлені). Більшість К. добре літають, плавають і пірнають. Їжу (рослинну і тваринну) добувають переважно у воді. Родина об'єднує 41 рід з 148—151 видом; пошир. по всіх країнах світу. В СРСР — 58 видів, з них в УРСР — 53 види з 13 родів, зокрема *лебідь, гуска, казарка, галагаз, гоголь, крохаль, турпан* та ін. Гніздяться К. поблизу водойм на землі в норах або дуплах. У кладці по 2—16 яєць. Усі види — об'єкти спортивного, подекуди промислового полювання. Деякі К. у зв'язку із зменшенням чисельності перебувають під охороною. У викопному стані К. відомі з олігоцену.

М. А. Воїнственський.

КАЧЕНО́ВСЬКИЙ Дмитро Іванович [18 (30).XII 1827, Карачев, тепер Брян. обл.— 21.XII 1872 (2.I 1873), Харків] — вітчизняний вчений-юрист, фахівець з міжнар. і держ. права, історії політ. учень, професор. Закінчив Харків. ун-т, з 1849 — зав. кафедрою міжнар. права цього ун-ту. Найзначніша праця К.— «Про каперів і призове судочинство» (1855), перекладена англ. мовою (1867). В ній К. запропонував деякі зміни правил мор. війни, спрямовані на гуманізацію її, які було частково включено до Паризької декларації 1856. К. висунув ідею кодифікації міжнарод. права. Його пропозицію про об'єднання зусиль вчених, які працюють у цій галузі, реалізовано 1873 шляхом створення інституту міжнародного права у Генті (Бельгія).

КАЧЕНО́ВСЬКИЙ Михайло Трохимович [1 (12).XI 1775, Харків — 19.IV (1.V) 1842, Москва] — рос. історик і літ. критик, акад. Петерб. АН (з 1841). Закінчив Харків. колегіум (1789). З 1810 — професор, з 1837 — ректор Моск. ун-ту. В 1805—30 видавав журн. «Вестник Европы». Його критика істор. поглядів М. М. *Карамзіна* об'єктивно набула значення протесту проти офіц. ідеології. Як засновник *«скептичної школи»* в рос. історіографії К. безпідставно заперечував вірогідність давньорус. писемних джерел. Осн. твори: «Від київського жителя до його друга» (1818—19), «Про казковий час в російській історії» (1833), «Два міркування: про шкіряні гроші та про Руську правду» (1849).

КАЧИ́НИ (самоназва — цзиньпо або чжингпхо) — народ, основне населення Качинської національної області (*Бірма*). Живуть і в ін. районах Бірми, а також на Пд. Зх. Китаю, Пн. Сх. Індії, в Таїланді й Лаосі. Заг. чисельність — бл. 650 тис. чол. (1978, оцінка). Мова — качинська, належить до тібето-бірманської групи китайсько-тібетської мовної сім'ї. Віруючі К.— переважно анімісти (див. *Анімізм*), є також буддисти і християни. Осн. заняття К.— землеробство (вирощують рис, просо, арахіс, цукр. тростину тощо), тваринництво, рибальство та ін.; частина К. працює в пром-сті.

КА́ЧИНСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви р. Качі в Криму) — другий вік палеогенового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (мергелі, піски, алевроліти, глини, опоки) поширені в Криму, Карпатах, *Причорноморській западині* та *Дніпровсько-Донецькій западині*. Потужність їх до 300 м. З відкладами К. я. пов'язані родовища нафти й газу. Див. також *Палеогеновий період і палеогенова система*.

КА́ЧКА СВІЙСЬКА (Anas domestica) — птах ряду *гусеподібних* родини качачих. Походить від дикої качки — крижня (A. platyrhyncha). К. с.— водоплавний птах, від якого одержують висококалорійне м'ясо, яйця, пух і пір'я. Залежно від породи жива маса качура 3—4 кг, качки 2—3,5 кг. Статева зрілість настає у 6—7 місяців. Несучість 90—130 яєць. Маса яйця 85—90 г. К. с. скороспілі, швидко ростуть і ефективно оплачують корми. Від К. с. за рік одержують понад 100 каченят, які у 53-денному віці важать 2,4 кг. *Інкубація* яєць триває 27—28 діб. Виводять молодняк в *інкубаторах*. Розводять К. с. несучого, м'ясного і м'ясо-несучого напрямів. Значного поширення в УРСР набуло виробництво качиного м'яса на пром. основі (див. *Птахофабрика, Птахівництво*). На Україні поширені такі породи К. с.: українська (сірі, глинясті, білі), пекінська, чорна білогруда та ін.

Літ.: Породы, линии и гибриды птицы. М., 1975; Сметнев С. И. Птицеводство. М., 1978.

КАЧКИ́ — збірна назва понад 100 видів птахів родини *качачих* ряду гусеподібних. Зустрічаються по всій території СРСР. У фауні СРСР — 41 вид качок, з них в УРСР — 22 види, у т. ч. майже всі види роду качка (Anas). Звичайна кряква (A. platyrhynchos) — родоначальник більшості порід *качки свійської*. К.— об'єкти промислового і спортивного полювання. Рідкісні (напр., *мандаринка*) або зникаючі види К. (напр., чубатий *галагаз*) перебувають під повною охороною.

М. А. Воїнственський.

КАЧКОНІ́С (Ornithorhynchus) — рід яйцекладучих *ссавців*. Єдиний вид — качконіс (O. anatinus), поширений у Сх. Австралії і на Тасманії. Тіло (довж. 30—45 см, маса бл. 2 кг) приземкувате, забарвлення хутра темно-буре. Носова частина морди витягнута в рострум, що має форму дзьоба; пристосований для добування їжі (молюсків, комах, червів). Живуть К. по берегах річок або озер у глибоких норах. Добре плавають і пірнають. Раз на рік самка відкладає 1—2 яєць довж. до 2 см, які насиджує протягом 9—10 днів. Малят вигодовують молоком. К. був об'єктом мисливства, але у зв'язку із зменшенням чисельності полювання на нього заборонено. Викопні рештки К. відомі з антропогенових відкладів Австралії.

КА́ЧМА́Р Володимир (18.III 1893, Львів — грудень 1964, Краків) — польський та український співак (бас). У 1919 дебютував у Львівській опері. В 1924—25 — соліст *«Ла Скала»* (Мілан). В 1938—41, 1944—46 — професор Львів. консерваторії, 1946—64 — Держ. вищої муз. школи в Кракові. Партії: Борис Годунов (однойменна опера Мусоргського), Збігнев («Страшний двір» Монюшка), Рамфіс («Аїда» Верді). В концертах виконував укр. вокальні твори.

КАЧУ́РА Борис Васильович (н. 1.IX 1930, м. Тульчин, тепер райцентр Вінн. обл.) — партійний і держ. діяч Української РСР.

Член КПРС з 1957. Після закінчення 1954 Харків. політех. ін-ту працював на інженерно-тех. посадах на підприємствах м. Жданова. В 1963 обраний другим секретарем Ждановського міськкому партії, 1967 — головою міськради. В 1968—74 — перший секретар Ждановського міськкому партії, 1974—76 — другий секретар Донецького обкому Компартії України. З січня 1976 — перший секретар Донец. обкому партії. З 1976 — член ЦК КПРС. З 1971— кандидат, з 1976— член ЦК Компартії України, кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. З 1980 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 8— 9-го скликань. З 1975 — член Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

КАЧУ́РА Яків Дем'янович [9 (21).X 1897, с. Юрківка, тепер Тульчинського р-ну Вінн. обл.— 1943] — український рад. письменник. Член КПРС з 1941. Належав до літ. орг-цій «*Плуг*», ВУСПП. Почав друкуватися 1923. Окремими виданнями вийшли зб. оповідань «Історія одного колективу» (1925), повість «Зламана присяга» (1928), романи «Чад» (1929) і «Ольга» (1931) та ін. В повісті «Іван Богун» (1940) показав істор. значення возз'єднання України з Росією. З перших днів Великої Вітчизн. війни — на фронті як військ. кореспондент. В травні 1942 в боях під Лозовою потрапив у полон, загинув у фашист. концтаборі у жовтні 1943. В с. Юрківці 1977 К. відкрито пам'ятник.

Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1958; Іван Богун. К., 1972; Рос. пер. кл.— Ольга. М., 1965.

Літ.: Буряк Б. С. Яків Качура. К., 1962. *В. Х. Косян.*

КАЧУ́РКОВІ (Hydrobatidae) — родина птахів ряду *буревісникоподібних*. Довж. тіла до 20 см, маса 20—200 г, забарвлення темно-буре з білим. Гнізда в норах, щілинах скель тощо. В кладці 1 яйце; тривалість насиджування 42—50 днів. Після закінчення гніздового періоду залітають у відкрите море на тисячі кілометрів. Живляться в осн. дрібними водними безхребетними, скльовуючи їх на льоту з водної поверхні. Поши. переважно у Пд.півкулі. 9 родів, 18 видів, з них в СРСР (на Тихоокеанському узбережжі) — 4 види. Іноді залітають в Чорне й Азовське моря. Викопні рештки відомі з верхнього міоцену Каліфорнії.

М. А. Воїнственський.

КАШАЛО́Т (Physeter) — рід ссавців ряду *китоподібних*. Єдиний вид роду — кашалот (Ph. catodon), найбільший представник підряду *зубатих китів* (довж. до 21 м, маса до 50 т); самки менші від самців. Верхня частина голови дуже масивна, що зумовлено сильним розвитком жирової подушки (спермацетового мішка). Забарвлення буре, іноді майже чорне. К.— полігам (див. *Полігамія* в біології).

Статева зрілість на 4—6-му році життя; самка після 16—17-місячної вагітності народжує одне маля. Живиться К. *головоногими молюсками*, рідше — рибою. Поширений переважно між 40° пн. ш. і 40° пд. ш. У водах СРСР — в Японському, Охотському, Берінговому і (зрідка) Баренцовому морях. Має промисл. значення; використовують жир, *спермацет, амбру*, шкіру, м'ясо. Чисельність К. дуже скорочується.

КАШГА́РСЬКА РІВНИ́НА — див. *Тарімська рівнина*.

КАШГА́РЦІ, кашгарлики — назва *уйгурів*, які живуть у Кашгарському оазисі (пров. Сіньцзян, Китай). У 19 — на поч. 20 ст. в Серед. Азії К. називали також уйгурів, які переселились у 19 ст. з Кашгарського оазису до Ферганської долини.

КА́ШЕЛЬ — складний рефлекторний акт, який є частиною комплексу захисно-очищувальних реакцій органів дихання. Кашльовий *рефлекс* контролюється центральною нервовою системою (кашльовим центром, що міститься в довгастому мозку). К.— це одна з ознак захворювання дихальних шляхів і легень; іноді він виникає у здорових людей, напр. при хвилюванні (т. з. нервовий К.), потраплянні сторонніх тіл. Розрізняють К. с у х и й (без виділення харкотиння; на початкових стадіях бронхіту, плевриту тощо), в о л о г и й (з виділенням харкотиння; при туберкульозі легень, плевриті та ін. захворюваннях), с у д о р о ж н и й (при коклюші). Тривалий і частий К. призводить до *емфіземи легень*, серцево-легеневої недостатності. Л і к у в а н н я: усунення осн. захворювання, відхаркувальні засоби, речовини, що пригнічують кашльовий центр.

В. І. Кривоший.

КАШЕМІ́Р [від назви кашемірських (кашмірських) шалей, що їх виробляли з тонкої козячої вовни в *Кашмірі*] — легка вовняна, напівовняна або бавовняна гладкофарбована тканина саржового *переплетення ниток*. З К. шиють гол. чин. дитячі та жіночі плаття, виготовляють хустки.

КАШЕ́Н (Cachin) Марсель (20.IX 1869, Пемполь, деп. Кот-дю-Нор — 12.II 1958, Париж) — діяч франц. і міжнар. комуністичного і робітн. руху. Н. в сел. сім'ї. Закінчив філос. ф-т ун-ту в Бордо. З 1891 — член Робітничої партії (1880—1901). В 1905 брав участь у створенні Франц. соціалістичної партії (СФІО), 1906—20 — один з її керівників. З 1912 — ред., з 1918 — політ. директор газети «*Юманіте*». Очолював боротьбу за приєднання СФІО до Комінтерну. Один із засновників *Французької комуністичної партії* (ФКП, 1920). З 1924 — член ЦК і Політбюро ЦК ФКП першого складу. В 1914—33 і з 1935 — депутат парламенту (перший сенатор-комуніст, незмінний голова парламентської групи комуністів). В 1923, 1926—28 і 1929 — в ув'язненні. З 1924 — член ВККІ, з 1935 — Президії ВККІ. Учасник II, IV, VI, VII конгресів Комінтерну. Відіграв значну роль в організації Нар. фронту Франції (1934—38). Брав активну участь у *Русі Опору*. В 1945—46— депутат Установчих зборів, 1946—56 — Нац. зборів (нижньої палати парламенту). Був почесним козаком 1-і Запорізької кав. дивізії Червоного козацтва України, яку відвідав 1928 в м. Проскурові (тепер Хмельницький). Нагороджений орденом Леніна (1957).

КА́ШИН Володимир Леонідович [н. 30.III (12.IV) 1917, м. Кобеляки, тепер Полтав. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1941). Друкуватися почав 1942. Темі Великої Вітчизн. війни присвячені зб-ки оповідань «Після салюту» (1949) і «Оповідання» (1956), повісті «З нами були дівчата» (1959), «Гнані крізь морок» (1964) та ін. Автор пригодницьких романів «Тайники розкриваються вночі» (1967), «Вирок було виконано» (1968), «Навздогін за життям» (1970), «Таємниця забутої справи» (1973), «Тіні над Латорицею» (1975), «Чужа зброя» (1978), «По той бік добра» (1979), п'єси «Легкі гроші» (1971) та ін.

Р. Г. Вишневський.

Качуркові. Північна качурка.

Качконіс.

КАШИ́РСЬКА ДРЕС імені Г. М. Кржижановського — одна з перших районних теплових електростанцій, збудованих за планом ГОЕЛРО. Розташована в м. Каширі Моск. обл. Буд-во почато 1919. Перша черга станції (2 турбогенератори по 6 тис. кВт кожний) стала до ладу 1922. В наступні роки станція не раз розширювалась. До 1932 К. ДРЕС (потужність 186 тис. кВт) була найбільшою тепловою електростанцією в СРСР. Після введення ряду агрегатів потужність ДРЕС (1978) становила 2066 тис. кВт, виробн. електроенергії — 11 млрд. кВт · год. К. ДРЕС нагороджено орденами Леніна (1939) і Трудового Червоного Прапора (1945). *В. В. Калінін.*

КАШКАДАР'ІНСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 7.II 1964. Розташована на Пд. республіки. Площа 28,4 тис. км². Нас. 1120 тис. чол. (1979, перепис), переважають узбеки, живуть також росіяни, українці, білоруси, казахи, араби, корейці та ін. Міськ. нас.—25%. В області—12 районів, 6 міст, 4 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Карші*. К. о. нагороджено орденом Леніна (1967).

КАШКАЙЦІ

Каштан їстівний: *1* — гілка з квітками; *2* — три жіночі квітки в мисочкою; *3* — плоди в розкритій мисочці.

Квага.

Квадрат зі стороною *a*.

Більша частина тер. області рівнинна (Каршинський та Нішанський степи, піски Сундуклі), на Пн. Сх. та Пд. Сх.— відроги Зеравшанського та Гіссарського хребтів. Корисні копалини: природний газ, нафта, кам'яна сіль і буд. сировина. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —0,2, +0,8° (на рівнині), липня +31,5°. Опадів на рівнині 200—250 мм, у горах та передгір'ях — до 500 мм на рік. Гол. ріка — Кашкадар'я (притоки — Аксу, Яккабагдар'я, Гузардар'я та ін.). Збудовані водосховища: Чимкурганське на р. Кашкадар'і, Камашинське на р. Яккабагдар'і та Пачкамарське на р. Гузардар'і. Грунти — сіроземи і солончаки під пустельною рослинністю (гол. чин. ефемери і полини). В долині р. Кашкадар'і — *тугаї*. Схили гір вкриті деревною рослинністю (клен, мигдаль, арча) та чагарниками.

К. о. — важливий район бавовництва, зернового г-ва та вівчарства у поєднанні з пром-стю, що базується гол. чин. на переробці с.-г. сировини. Підприємства легкої (бавовноочисні з-ди, швейні й килимова ф-ки та ін.), харч. (з-ди: олієекстракційний, консервний, винобробний; борошномельний, мол., хлібо- і м'ясокомбінати) та буд. матеріалів (заводи: залізобетонних конструкцій, цегельні; домобуд. комбінат) промисловості. Старовинні худож. промисли — виготовлення тюбетейок, сюзане (ф-ка «Худжум» у Шахрісабзі) та ін.

Видобування газу (Мубарекська група родовищ). Найбільші підприємства зосереджені в Карші, Шахрісабзі, Мубареці, Кітабі. Землеробство на зрошуваних землях (оазиси: Каршинський, Кітабо-Шахрісабзький та Гузаро-Камашинський). Вирощують бавовник тонковолокнистих сортів, зернові (пшениця, ячмінь), овоче-баштанні, картоплю, бобові. Садівництво, виноградарство. Розводять велику рогату худобу, овець (каракульських — у пустельних, курдючних — у передгірних районах), коней карабаїрської породи. Шовківництво. Гол. залізнич. лінії: Каган — Карші — Душанбе з відгалуженням від Карші до смт Октябрського, Самарканд — Карші; газопровід на Ташкент. На Сх. область перетинає Великий Узбецький тракт (Ташкент — Термез).

У К. о.— пед. ін-т, філіал Ташкентського ін-ту інженерів іригації та механізації с. г., 12 серед. спец. навч. закладів, Кітабська широтна станція ім. Улугбека (вивчає рух полюсів Землі).

Р. А. Хадієв.

КАШКА́ЙЦІ (самоназва — кашкаї) — група тюркомовних племен (найчисленніші — дарешурі, булюки, кашкулі, амале, фарсимадан), які живуть в обл. Фарс на Пд. Ірану. Чисельність — понад 450 тис. чол. (1978, оцінка). За релігією К.— мусульмани. Бл. половини К.— кочовики, решта перейшла до осілості. Осн. заняття кочових К.— скотарство, килимарство, осілих К.— землеробство. В К. зберігаються феод. відносини з пережитками патріархально-родового ладу й племінної організації.

КАШЛАГА́Ч — річка в Українській РСР, у межах Донец. обл., права притока р. Мокрих Ялів (бас. Дніпра). Довж. 64 км, пл. бас. 434 км². Типова рівнинна річка. Живлення снігове й дощове. Використовують для зрошування.

КАШМІ́Р — історична область в Азії, на стику Гімалаїв та Тібету. В 8—12 ст. на цій території існувала могутня д-ва Кашмір. В 1586 К. увійшов до імперії *Великих Моголів*. У 1756 його захопили афганці, 1819 — *сикхи*. В 1845—46 завойований англ. колонізаторами. В 1931—33 в К. відбулося значне повстання. Після утворення 1947 двох д-в — Індії та Пакистану К. було включено до складу Індії. Внаслідок інд.-пакист. воєн. конфлікту 1948—49 пн.-зх. частина К. відійшла під контроль Пакистану. В 1952 в результаті угоди між К. і урядом Індії К. увійшов до її складу на правах штату (*Джамму і Кашмір*). Це призвело 1965 і 1972 до воєн. конфліктів між Індією і Пакистаном (1965 конфлікт було припинено при активному сприянні СРСР; див. *Ташкентська зустріч 1966*).

КАШМІ́РСЬКА МО́ВА, кашмірі — мова *кашмірців*. Належить до *дардських мов*. Осн. риси К. м.: розрізнення довгих і коротких голосних, складна система приголосних. Імена відмінюються за 4 відмінками, є чоловічий і жіночий роди, категорія визначеності — невизначеності; характерна *ергативна конструкція* речення. Сучас. писемність — на араб. графічній основі. Література К. м. (переважно поезія) інтенсивно почала розвиватися з 14 ст. Демократичними тенденціями пройнята творчість поетеси Лалли (Лал Даяд). Високою художністю відзначаються короткі поезії жанру «лол» (по-кашм. «кохання») поетес Хаба Хатун (16 ст.) та Арніміль (18 ст.). У 19 ст. виступили М. Гамі, П. Рам, Р. Мір, А. В. Кхар (А. В. Парі), Парамананд та ін. Визначним поетом 20 ст. був Г. А. Махджур. Актуальні соціальні проблеми в своїх творах порушували поети А. А. Азад, Г. Х. Б. Аріф, Д. Надім, Рошан, Премі, Каміль, Р. Рахі та ін. Перші прозові твори К. м. з'явилися у 50-х рр. 20 ст. (оповідання й нариси У. Каула, А. Мохіуддіна, Наділа, Рошана та ін.). Драматургія К. м. ще тісно пов'язана з народним дійством, тяжіє до малих форм.

Ю. В. Покальчук (література).

КАШМІ́РЦІ — народ, осн. населення шт. *Джамму і Кашмір* в Індії. Чисельність — 2,8 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *кашмірською мовою*. За релігією понад 90% К.— мусульмани, решта — індуїсти. К.— народ давньої культури. В 3 ст. до н. е. входили до складу д-ви Маур'я, в 1—2 ст. н. е.— до *Кушанського царства*. Збереглися визначні пам'ятки архітектури К. (гол. мечеть у Срінагарі та ін.). Осн. заняття К.— землеробство, тваринництво, а також ремесла: виготовлення тонких вовняних тканин (кашемір), т. з. кашмірських шалей, художнє різьблення на дереві, карбування тощо. Незначна кількість К. працює в промисловості.

КА́ШТАН (Kashtan) Уїльям (н. 27.VI 1909, Монреаль) — діяч канад. і міжнар. комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. Учасник комуністичного руху з 1927. В 1930—38 — нац. секретар Ліги молодих комуністів Канади, з 1937 — член окружного к-ту Компартії Канади (КПК) в пров. Квебек. В 1939—43 — керівник підпільної орг-ції КПК в Торонто. Не раз зазнавав арештів. З 1946 — секретар Нац. к-ту, з січня 1965 — ген. секретар КПК. Нагороджений орденом Дружби народів.

КАШТА́Н — 1) Castanea — рід рослин род. букових. Дерева з черговими видовжено-ланцетними листками і прямостоячими сережками. Плоди — однонасінні горіхи із шкірястим оплоднем в шипуватій обгортці. 14 видів, поширених в Пн. Америці, Пд. Європі, Пн. Африці, Сх. Азії. В СРСР (на Кавказі, переважно в Закавказзі) — 1 вид — К. їстівний (C. sativa) вис. до 30 м. Його насіння їстівне. Вирощують на Кавказі, на Пд. УРСР, в Молдавії, а також в країнах Пд. Європи і Пн. Америки. В УРСР культивують К. зубчастолистий (C. dentata) вис. до 30 м, найбільш морозостійкий з усіх видів К. Деревина К. використовується у будівництві, йде на виготовлення меблів тощо. 2) Народна назва дерев з роду *гіркокаштан*.

КАШТА́НОВІ ГРУНТИ́ — тип грунтів, що утворилися під злаково-полиновою рослинністю в підзоні сухих степів і напівпустель. Характеризуються неглибоким перегнійним горизонтом, невеликим вмістом гумусу (1,2—4,5%), наявністю карбонатів, іноді виділеннями гіпсу. Розрізняють три підтипи К. г.: темно-каштанові, каштанові, світло-каштанові. Поширені на тер. СРСР від пониззя Дунаю до кордонів з КНР на Пд. Чит. обл., на Україні — вузькою смугою на знижених частинах узбережжя Чорного та Азовського морів і навколо оз. Сиваш, а також на підвищених рівнинах Сухого Степу та в Криму. Високі врожаї с.-г. культур К. г. дають при *зрошенні* і внесенні добрив (особливо *азотних добрив* і *фосфорних добрив*).

В. Д. Кисіль.

КАШУ́БИ (самоназва — ка́шебі) — етнографічна група *поляків*. Живуть на узбережжі Балтійського м., у пн.-сх. р-нах Польщі. Говорять кашубським діалектом *польської мови*. К.— нащадки *поморян*. На поч. 14 ст. землі К. захопив *Тевтонський орден*, а з кін. 18 ст.— Пруссія. За *Версальським мирним договором 1919* ці землі повернуто Польщі.

КАШУ́Й Антон Михайлович (н. 24.II 1921, с. Дубринич, тепер Перечинського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. живописець-пейзажист, нар. художник УРСР (з 1964). Член КПРС з 1960. Вчився в Й. *Бокшая*. Твори: «Долина річки Уж», «Перший сніг» (обидва — 1952), «Перевал» (1954), «Електровоз у Карпатах» (1958), «Під полонинами» (1963), «Свіжий день» (1968), «Жовтень» (1970), «Пізня осінь» (1975), «Туманний ранок» (1979). Твори К. зберігаються в ДМУОМ і Закарпатському худож.

музеї. Нагороджений орденом «Знак Пошани» і медалями.

КА́ЩЕНКО Адріан Феофанович (літ. псевд.— А. Тертишний, А. Будій; 1858, хутір Веселий Олександрівського повіту Катеринославської губ.— 29.III 1921) — український письменник буржуазно-націоналістичного напряму. Походив з поміщицької сім'ї. Починаючи з 1883 друкував нар. легенди, перекази, казки, оброблені ним у дусі реакц. романтики. У прозі на істор. теми («Запорізька слава», «На руїнах Січі», «Під Корсунем», «Зруйноване гніздо» та ін.) тенденційно, з бурж.-націоналістичних позицій висвітлював істор. минуле України, зокрема історію козаччини. *М. П. Тараненко.*

КА́ЩЕНКО Василь Васильович (1812—15. XII 1894) — укр. садівник і лісівник. Понад 50 років працював над культурою садових дерев у своєму родовому маєтку «Приют» кол. Катеринославської губ. Один з перших в Росії почав запроваджувати *полезахисні лісові насадження* і пропагувати цей захід для успішного ведення с. г. в степу.

КА́ЩЕНКО Микола Феофанович [25.IV (7.V) 1855, хутір Веселий Олександрівського повіту Катеринославської губ. — 29.III 1935, Київ] — український рад. біолог, акад. АН УРСР (з 1919). Закінчив Харків. ун-т (1880). З 1888 — професор Томського ун-ту (з 1895 — ректор), з 1912 — Київ. політех. ін-ту. К.— організатор і директор Зоологічного музею АН УРСР (1919—26); засновник (1913) акліматизаційного розсадника культурних рослин у Києві, яким керував до 1935. Праці в галузі ембріології тварин і людини (встановив, що *мезенхіма* утворюється не тільки з *мезодерми,* а й з *ектодерми,* заклав основи патологічної ембріології людини), гістології, мікроскопічної техніки, теріології, герпетології, археол. палеонтології, *акліматизації* рослин в умовах Сибіру і України тощо. К. видав перший визначник ссавців Томського краю (1900), описав два нові роди, 5 видів і кілька підвидів ссавців Сибіру і Алтаю.

Літ.: Конотопець Н. І. Микола Кащенко. К., 1980.

КАЮМОВ Малік Каюмович (н. 22.IV 1912, Ташкент) — узбецький рад. оператор і кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1967). Член КПРС з 1960. В кіно — з 1931, був актором, згодом оператором. У роки Великої Вітчизн. війни — оператор фронтових кіногруп. З 50-х рр. — режисер документального кіно. Фільми: «Могутній потік» (1940), «Радянський Таджикистан» (1946), «Соціалістичний Узбекистан» (1950), «Ранок Індії» (1956), «П'ять рук людства» (1958), «В'єтнам — країна моя» (1960), «Ташкент, землетрус» (1968), «Діти Ташкента», «Самарканду 2500 років» (обидва — 1969) та ін. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КА́Я Сейдзі (н. 21.XII 1898, префектура Канагава) — японський фізик, віце-президент Наукової ради Японії (з 1954), іноземний член АН СРСР (з 1958). Закінчив 1923 ун-т Тохоку (м. Сендай). З 1931 — професор ряду вузів країни; в 1958—60 — ректор Токійського ун-ту. Осн. наук. праці з питань *феромагнетизму.*

КА́Я, кайя — народність, основне населення національної області Кая у *Бірмі.* Заг. чисельність — бл. 160 тис. чол. (1978, оцінка). Мова К. належить до тібето-бірманської групи китайсько-тібетської сім'ї мов. Більшість К. сповідає буддизм, є й християни, зберігаються також пережитки давніх культів. Осн. заняття — землеробство; у т. з. озерних К.— лісосплав з використанням слонів.

КАЯ́К — невеликий промисловий човен у деяких народів Арктики

(зберігся у частини канадських і гренландських ескімосів). Гратчастий дерев'яний або кістяний остов К. обтягують шкірою морських звірів. Кінці шкіри біля люка весляр затягує ремінцем навколо свого пояса. Рухається К. за допомогою одного дволопатевого або двох невеликих весел.

КВА́ГА (Equus quagga) — винищений людиною ссавець роду кінь підроду *зебра.* К. була середніх розмірів, заг. забарвлення гніде, черево, хвіст та ноги білі, характерна для зебр смугастість чітко виявлена лише на голові, шиї та плечах. К. населяла рівнини Пд.-Сх. Африки на Пд. від р. Вааль. Зустрічалась стадами до 15—20 особин, часто разом з білохвостими *гну* і *страусами.* К. добували європейські поселенці для харчування своїх тубільних найманців. У природних умовах К. повністю були винищені до 1861. Остання в світі К. вмерла в 1875 у Берлінському (за ін. даними — у 1883 в Амстердамському) зоопарку.

В. І. Крижанівський.

КВАДРА́НТ [від лат. quadrans (quadrantis) — четверта частина, чверть] — 1) У математиці — плоский *сектор* з центральним кутом 90°, $^1/_4$ частина круга. К. площини — будь-яка з 4-х областей, на які ділиться площина двома перпендикулярними осями *координат.* 2) В астрономії — інструмент для вимірювання висоти світила та кутових віддалей між світилами. В кін. 17 ст. К. вийшов з ужитку. Див. також *Секстант.* 3) У військовій справі — прилад для вертикального націлювання гармат, мінометів та кулеметів по заданому куту підвищення.

КВАДРАНТИ́ДИ — *метеорний потік* з радіантом на межі між сузір'ями Волопаса й Дракона (на зоряних картах поч. 19 ст. ця область позначалась сузір'ям Стінного Квадранта). Спостерігається щороку в кін. грудня — на поч. січня. К. відомі з 1839.

КВАДРА́Т (лат. quadratum — чотирикутник) — 1) *Прямокутник* з рівними сторонами, або *ромб* з рівними кутами. 2) Другий степінь числа.

КВАДРА́Т у поліграфії — 1) Одиниця довжини, застосована для вимірювання *шрифтів,* формату набору, полів тощо. Дорівнює 48 *пунктам,* або 18,0412 мм. 2) Металевий або пластмасовий брусок, яким заповнюють проміжки у неповних рядках; різновид *пробільного матеріалу.*

КВАДРАТИ́ЧНА ФО́РМА — однорідний *многочлен* 2-го степеня від n змінних $x_1, x_2, \ldots x_n$:

$$Q(x_1, x_2, \ldots, x_n) = \sum_{i=1}^{n} \sum_{j=1}^{n} a_{ij} x_i x_j.$$

Див. *Форма* в математиці.

КВАДРАТИ́ЧНЕ СЕРЕ́ДНЄ — число s, яке дорівнює квадратному кореню з середнього арифметичного квадратів даних чисел $a_1, a_2, \ldots, a_n$: $s = \sqrt{(a_1^2 + a_2^2 + \ldots + a_n^2)/n}$.

КВАДРА́ТНЕ РІВНЯ́ННЯ — *рівняння* виду $ax^2 + bx + c = 0$, де $a \neq 0$, b і c — задані числа. *Корені* К. р. обчислюють за формулами $x_{1,2} = (-b \pm \sqrt{D})/2a$, де $D = b^2 - 4ac$ — *дискримінант* К. р. Якщо a, b і c — дійсні і $D > 0$, то корені К. р. дійсні і різні; при $D = 0$ — дійсні й однакові, тобто $x_1 = x_2$; при $D < 0$ — комплексні спряжені. Корені К. р. зв'язані з його коефіцієнтами формулами Вієта: $x_1 + x_2 = -b/a$; $x_1 \cdot x_2 = c/a$. Ліву частину К. р. можна подати у вигляді $a(x - x_1)(x - x_2)$. К. р. були відомі ще давньогрец. математикам; *Евклід* розв'язував їх геометрично.

КВАДРА́ТНО-ГНІЗДОВА́ СІВБА́ — спосіб *сівби* просапних культур (кукурудзи, соняшнику, бавовни тощо) з груповим розміщенням насіння гніздами на кутах квадратів (прямокутників). При К.-г. с. рослини найкраще використовують вологу, грунтові і повітряні елементи живлення та сонячне світло, є можливість механізувати догляд за посівами, проводити його в оптимальні строки, що забезпечує зростання врожаю і зниження його *собівартості.* В СРСР К.-г. с. вперше почали застосовувати г-ва України (1932—35) при вирощуванні кукурудзи.

І. С. Севастьянов.

КВАДРАТРИ́СА (лат. quadratrix — та, що поділяє на чотири частини) — плоска крива, яка є *геометричним місцем* точок перетину прямої ON, що рівномірно обертається навколо початку координат O, і паралельної до осі OY прямої KC, що рівномірно рухається вздовж осі OX (мал.). У прямокутних *координатах* рівн. К. має вигляд $y = x \operatorname{ctg} \pi x/2a$, в полярних — $\rho = a(\pi - 2\varphi)/\pi \cos \varphi$, де $a = OA$, φ — кут повороту прямої ON. Якщо відома початкова ордината К. $OP = 2a/\pi$, то за допомогою циркуля і лінійки можна знайти відрізок прямої, що дорівнює довжині *кола* радіуса a, а також побудувати квадрат, рівно-

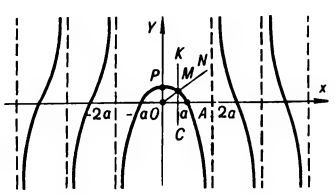

Квадратриса.

А. М. Кашшай.

М. Ф. Кащенко.

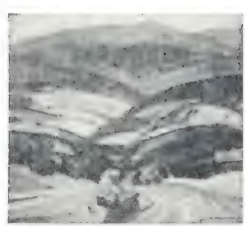

А. М. Кашшай. Весна на Верховині. 1971.

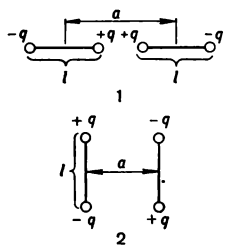

Приклади розміщення диполів у квадруполі: *1* — лінійний квадруполь; *2* — площинний квадруполь; *q* — величина заряду; *l* — розмір диполя; *a* — віддаль між диполями.

великий відповідному *кругу*. Цю властивість К. використав старогрец. геометр Діностpат (4 ст. до н. е.) для розв'язування задачі *квадратури круга* (звідси й назва К.). Ще раніше (у 420 до н. е.) К. використовував Гіппій з Еліди для розв'язування задачі *трисекції кута*. Якщо звичайну *гвинтову поверхню* перерізати по твірній площиною, то проекція лінії перетину на площину, перпендикулярну до осі гвинтової поверхні, є квадратрисою.

Літ.: Савелов А. А. Плоские кривые. М., 1960.

КВАДРАТУ́РА (лат. quadratura — надання квадратної форми) — 1) Число квадратних одиниць у площі даної фігури. 2) Побудова квадрата, рівновеликого даній фігурі (див., напр., *Квадратура круга*). 3) Обчислення площі або інтеграла. 4) Одне з взаємних положень Землі, Сонця й верхніх *планет* на *небесній сфері* (див. *Конфігурації планет*).

КВАДРАТУ́РА КРУ́ГА — побудова квадрата, рівновеликого даному кругу. Якщо R — радіус круга, а x — сторона шуканого квадрата, то $x^2 = \pi R^2$ і $x = R\sqrt{\pi}$. У 1882 нім. математик Ф. Ліндеман довів трансцендентність числа π, а разом з тим неможливість розв'язати цю задачу з допомогою циркуля й лінійки. Задачу про К. к. можна розв'язати ін. засобами, напр. використавши *квадратрису*. Існують також наближені способи розв'язування цієї задачі.

КВАДРАТУ́РНІ ФО́РМУЛИ — формули наближеного обчислювання визначених інтегралів за значеннями функції в скінченній кількості точок. Найуживанішими є К. ф. вигляду

$$\int_a^b f(x)\,dx = \sum_{k=1}^{n} C_k f(x_k) + R_n,$$

де $x_1, x_2, \ldots, x_n$ — вузли К. ф., C_k — її коефіцієнти, R_n — залишковий член. Відкидаючи R_n, одержують наближене значення інтеграла. К. ф. є, напр., т. з. формула трапецій

$$\int_a^b f(x)\,dx = \frac{b-a}{n}\left[\frac{f(a)+f(b)}{2} + \sum_{k=1}^{n-1} f\left(a + \frac{b-a}{n}k\right)\right] + \frac{(b-a)^3}{12n^2} f''(c), \quad a \leqslant c \leqslant b.$$

Див. також *Наближене інтегрування*.

Літ.: Никольский С. М. Квадратурные формулы. М., 1974.

М. П. Слободенюк.

КВАДРИ́ВІУМ (лат. quadrivium, букв.—перехрещення чотирьох доріг) — підвищений курс світської освіти в середні віки в Зх. Європі. Складався з чотирьох наук: арифметики, геометрії, астрономії, музики і вивчався після *тривіуму* (граматика, риторика, діалектика). К. і тривіум становили «сім вільних мистецтв» і разом з богослов'ям являли собою зміст серед. освіти. На Україні К. вивчали в *братських школах*.

КВАДРИЛЬЙО́Н (франц. quadrillion) — число, яке у десятковій системі числення зображають одиницею з 15 нулями, тобто 10^{15}. У деяких країнах К. наз. число 10^{24}.

КВАДРУ́ПОЛЬ (від лат. quadrum — чотирикутник, квадрат і грец. πόλος — полюс) — система заряджених частинок, сумарний *електричний заряд* і електричний дипольний момент (див. *Диполь* електричний) якої дорівнюють нулеві. К. є *мультиполем* 2-го порядку, його можна розглядати як сукупність двох диполів з рівними за величиною і протилежно спрямованими дипольними моментами (мал.). На великій віддалі R від К. величина напруженості створеного ним електр. поля зменшується обернено пропорційно R^4. К. характеризується т. з. квадрупольним моментом, який визначає енергію К. у зовн. електр. полі, а також вказує, наскільки розподіл зарядів у К. відрізняється від сферичносиметричного. У випадку, зображеному на мал. 1, квадрупольний момент дорівнює $4\,qla$.

О. Г. Ситенко.

КВАЗА́ГИ (англ. quasag, скорочене від quasistellar galactic) — небесні об'єкти тієї ж природи, що й *квазари*, але без помітного радіовипромінювання. Просторова концентрація К. у сто разів більша, ніж квазарів. У *Метагалактиці* один К. припадає на 100 000 звичайних *галактик*.

І. А. Климишин.

КВАЗА́РИ (англ. quasar, скорочене від quasistellar radiosource — надзорі — джерела радіовипромінювання) — небесні об'єкти, відкриті 1960 при ототожненні космічних радіоджерел з джерелами енергії оптич. діапазону. Характерні ознаки К.: малі кутові розміри, завдяки чому на фотоплівці К. не відрізняються від зір; значний надвишок ультрафіолетового та інфрачервоного випромінювання порівняно зі звичайними *зорями*; змінність потоку випромінювання як у видимому світлі, так і в радіодіапазоні; широкі емісійні *спектральні лінії*; значне *червоне зміщення* спектральних ліній. К. за хім. складом дуже близькі до газових туманностей. Розподіл інтенсивності випромінювання у неперервному спектрі (див. *Спектри оптичні*) К. є типовим для синхротронного випромінювання. Заг. потужність випромінювання у багатьох К. сягає 10^{47}—10^{48} ерг/с, що в тисячі разів перевищує випромінювання всіх зір *Галактики*. Як вважають, К. є короткочасною стадією розвитку ядер *галактик*, проте остаточно їхню природу ще не з'ясовано.

Літ.: Зельдович Я. Б., Новиков И. Д. Строение и эволюция Вселенной. М., 1975; Астрономія. К., 1976; Левитт И. За пределами известного мира: от белых карликов до квазаров. Пер. с англ. М., 1978.

І. А. Климишин.

КВАЗІМО́ДО (Quasimodo) Сальваторе (20.VIII 1901, Сіракузи — 14.VI 1968, Неаполь) — італійський поет. Перша поетична збірка — «Вода й земля»» (1930). Збіркам «Потоплений гобой» (1932), «Ерато й Аполліон» (1936) властиві мотиви самотності. Учасник Руху Опору. Під його впливом поезія К. все більше набувала соціального й реалістичного спрямування (зб-ки «День за днем», 1947; «Життя — не сон», 1954; «Фальшива й справжня зелень», 1954; «Незрівнянна земля», 1958 тощо). Нобелівська премія, 1959. Деякі вірші К. перекладено укр. мовою.

Тв.: Рос. перекл.— Моя страна — Италия. М., 1961; Избранная лирика. М., 1967.

Д. С. Наливайко.

КВАЗІСТАЦІОНА́РНИЙ ПРОЦЕ́С (від лат. quasi — майже та stationarius — постійний) — процес, швидкість поширення якого в обмеженій системі настільки велика, що за час його поширення τ в межах усієї системи її стан не може помітно змінитися. При К. п. зміна стану всіх частин системи відбувається за одним і тим самим часовим законом. Періодичний процес з періодом T вважається К. п., якщо $T \gg \tau$.

КВАЗІЧА́СТИНКИ — окремі елементарні збудження, на які можна розкласти слабо збуджений стан системи багатьох сильно взаємодіючих частинок. Поняття «квазічастинка» широко застосовується в теор. фізиці для квантовомех. опису колективного руху реальних частинок. Запровадження К. дає можливість замість системи сильно взаємодіючих частинок розглядати еквівалентну, але значно простішу систему — *газ* слабо взаємодіючих К., взаємодія між якими тим слабша, чим нижча т-ра. Як і реальна частинка, К. може характеризуватися *енергією*, *імпульсом* і *спіном*. Залежність енергії К. від її імпульсу встановлюють методом квантової теорії багатьох тіл (*квантової теорії поля*) або експериментально. Прикладами К. є *електрони* і *дірки* в кристалах, *фонони*, *екситони*, *магнони* тощо.

Літ.: Каганов М. И., Лифшиц И. М. Квазичастицы. М., 1976; Лившиц Е. М., Питаевский Л. П. Статистическая физика. ч. 2. М., 1978.

П. М. Томчук.

КВАК (Nycticorax nycticorax) — птах родини *чаплевих*. Довж. тіла бл. 60 см, маса 509—727 г. Забарвлення верху чорне з металічним блиском, боків — попелясто-сіре, низу — біле. Пошир. на Пд. Європи та в Пд.-Сх. Азії, Африці й Америці. В СРСР — на Пд. Європ. частини, зокрема в УРСР, та в Серед. Азії. Перелітний; зимує в Африці; прилітає в березні — травні. Живе в болотистих місцях. Гнізда будує на деревах, здебільшого в колоніях ін. чаплевих. Кладку з 3—5 яєць насиджують обидва птахи пари протягом 21—23 днів. Активні вночі. Живляться земноводними, рибою, комахами, ракоподібними, п'явками. Викопні рештки відомі з антропогенових відкладів.

Л. О. Смогоржевський.

КВА́КЕРИ (англ. quakers, букв.— тремтячі; самоназва — «Товариство друзів») — члени християнської протестантської секти, заснованої 1650 в Англії. К. заперечують зовн. форми релігійності (церк. орг-цію, таїнства, обряди), вважають, що віруючі можуть вступати в безпосередній зв'язок з богом, проповідують *пацифізм*.

К. зазнавали переслідувань з боку англ. уряду та *англіканської церкви* й починаючи з 60-х рр. 17 ст. емігрували в Пн. Америку. Нині вони існують у США, Великобританії, країнах Сх. Африки. В 1937 у Бірмінгемі (Великобританія) створено міжнар. орг-цію К.— Всесвітній консультативний к-т друзів.

КВА́КШЕВІ (Hylidae) — родина безхвостих земноводних. Довж. тіла 2—13 см, більшість К. мають на кінцях пальців дисковидні залозисті пластинки, за допомогою яких вони прикріплюються до гілок або листків. Поширені в усіх частинах світу, найчисленніші — у тропіч. лісах Пд. Америки та Австралії. 416 видів, об'єднаних в 2 підродини (36 родів). В СРСР— 2 види, в УРСР зустрічається на всій території к в а к ш а з в и ч а й н а, раккавка, або деревна жаба (Hyla arborea), довж. тіла до 5 см, забарвлення мінливе, залежить від кольору оточуючих предметів або т-ри і вологості повітря. Ікру (до 1000 шт.) відкладає навесні у воду. Живиться наземними комахами, гусеницями. Іл. див. до ст. *Безхвості земноводні*.

М. М. Щербак.

КВАЛІМЕ́ТРІЯ (від лат. qualis — який за якістю та грец. μετρέω — вимірюю) — наукова галузь, що об'єднує методи кількісної оцінки якості продукції. Осн. завдання К.: обгрунтування номенклатури показників якості, розробка методів визначення та оптимізації їх, принципів побудови узагальнених показників якості і обгрунтування умов використання їх у задачах *стандартизації* і управління якістю продукції. К. використовує матем.методи: лінійне, нелінійне та динамічне *програмування*, теорію оптимального управління, *масового обслуговування теорію* тощо.

КВАЛІФІКА́ЦІЯ (від лат. qualis — який за якістю та facio — роблю) — 1) Ступінь професійної підготовки працівника, наявність у нього знань, уміння і навичок, необхідних для виконання ним певного виду роботи (див. *Кваліфікована праця*). Залежно від К. працівника спец. кваліфікаційна комісія присвоює йому певний тарифний розряд згідно з тарифно-кваліфікаційним довідником. 2) Характеристика певного виду роботи, що встановлюється залежно від її складності, точності та відповідальності. В СРСР різні види робіт кваліфікуються за *тарифно-кваліфікаційними довідниками*. Визначення К. робіт необхідне для встановлення посадових окладів і *тарифних ставок*. 3) Характеристика предмета, явища.

КВАЛІФІКА́ЦІЯ ЗЛО́ЧИНУ — встановлення точної відповідності ознак вчиненого суспільно небезпечного діяння ознакам певного *складу злочину*, передбаченого кримінальним законом. К. з. має принципове значення для юрид. оцінки дій винної особи (див. *Вина*) і встановлення ступеня її суспільної небезпеки, а також для призначення міри покарання й настання ін. правових наслідків (*судимість* тощо). Правильна К. з. на всіх *процесуальних стадіях* є важливою умовою додержання *соціалістичної законності* в рад. кримінальному судочинстві. Відсутність хоч би однієї ознаки, що входить до складу злочину, виключає можливість кваліфікації його за законом, який передбачає цей склад злочину. Допущена в К. з. помилка призводить до неправильного застосування кримінального закону і є підставою для скасування або зміни вироку суду.

Ю. Ю. Фомін.

КВАЛІФІКО́ВАНА ПРА́ЦЯ — *праця*, що потребує спеціальної підготовки працівника, наявності в нього необхідних знань, уміння й навичок для виконання певних видів робіт. К. п. виступає як *складна праця*, яка створює за один і той же відрізок часу більшу *вартість*, ніж *проста праця*. В зв'язку з цим К. п. оплачується вище, ніж некваліфікована. Див. *Заробітна плата, Кваліфікація, Тарифна система*.

КВА́НГО, Куангу — ріка в Центр. Африці, в межах Анголи та Заїру, ліва притока Касаї (бас. Конго). Довж. бл. 1200 км, площа бас. 263,5 тис. км². Бере початок на плато Лунда. Порожиста, є водоспади. Пересічна витрата води у пониззі 2,7 тис. м³/с. Вздовж берегів — галерейні ліси. Судноплавна на 307 км від гирла. Рибальство.

КВАНДЖУ́, Кванчжу — місто в Пд. Кореї, адм. ц. пров. Чолла-Намдо. Вузол з-ць і автошляхів. 607,1 тис. ж. (1975). Гол. галузь пром-сті — текст. (виробн. бавовняних тканин); підприємства харч. пром-сті. К.— торг. центр с.-г. району. В травні 1980 у К. відбулося збройне повстання проти пд.-кор. військ. хунти, яке жорстоко придушили урядові війська.

КВА́НЗА — грошова одиниця Анголи. Запроваджено 8.I 1977 замість ескудо. За курсом на березень 1977, 66,75 К. дорівнює 1 *фунту стерлінгів*.

КВА́НТ (нім. Quant, від лат. quantum — скільки) — фундаментальне поняття сучасної фізики, яке характеризує дискретну (перервну) природу тієї чи іншої фізичної субстанції і вказує на її найменшу (неподільну) кількість. Поняття про кванти як мінім. кількість енергії, яку може одержати або віддати система, запровадив 1900 М. К. Е. Л. *Планк*. За ідеєю Планка, енергія найпростішої мех. системи — гармонічного *осцилятора* — може змінюватися на величину, кратну $h\nu$, де ν — частота *власних коливань* осцилятора, h — стала величина, яка має розмірність *дії* (див. *Планка стала*). Концепція К. пронизує всю сучас. фізику, в якій багато спостережуваних величин виявляються квантованими (дискретними). Так, система квантових рівнів енергії *атома* визначає набір *фотонів*, які він може поглинати або випромінювати, а квантові значення проекції моменту імпульсу на виділену вісь задають дозволені орієнтації атома в просторі. Поняття про К. є відправним у *квантовій теорії поля*, де *елементарні частинки* розглядають як К. відповідних полів.

В. М. Локтєв.

КВАНТ СВІ́ТЛА — кількість (порція) електромагнітного випромінювання, яку в одиничному акті може випромінювати або поглинати атом або інша квантова система; елементарна частинка, те саме, що й *фотон*.

КВА́НТОВА БІОХІ́МІЯ — наукова дисципліна, завданням якої є квантовомеханічне (див. *Квантова механіка*) вивчення структури, властивостей і взаємодії молекул, що беруть або можуть брати участь у життєдіяльності організмів. Сформувалась у 50—60-х рр. 20 ст. як пограничка галузь *біохімії, біофізики, молекулярної біології* і *квантової хімії* в зв'язку з виникненням широкого кола біол. проблем, що потребують квантовомеханічного розгляду. Використовуючи методи квантової хімії, К. б. дала змогу вивчити електронні аспекти ряду «темнових» та пов'язаних з поглинанням електромагнітного випромінювання біологічних явищ. Так, з'ясовано природу макроергічності аденозинтрифосфорної кислоти (див. *Аденозинфосфорні кислоти*) та ін. фосфатів, що характеризуються винятково високою енергією гідролізу. Значний внесок К. б. у вивчення конформаційних перебудов та причин стабільності вищих структур *біополімерів*, електронних механізмів ферментативного каталізу, спектрів поглинання та випромінювання, гіпохромного ефекту, оптичної активності, міграції енергії в біол. макромолекулах. Вивчено механізми фотоперетворень багатьох біоорганічних сполук (молекул, що відповідають за первинні процеси фоторецепції, компонентів нуклеїнових кислот та ін.), електронні механізми деяких точкових *мутацій*. Розвиток методів розрахунку та електронно-обчислювальної техніки дав змогу спрямувати зусилля К. б. на з'ясування механізмів молекулярного впізнавання і ролі розчинника в організації біологічних структур, а також на вивчення електронної структури біологічно активних речовин (БАР) та їх взаємодій з можливими акцепторами в організмі, що має важливе значення для спрямованого пошуку і синтезу нових, активніших лікарських препаратів та ін. БАР. Основи К. б. значною мірою закладені відомими вченими — Б. Пюльманом і А. Пюльман (Франція), Р. Рейном і І. Тіноко (США), П. О. Льовдіном (Швеція), Е. Клементі (Італія). Великий внесок в становлення і розвиток К. б. в СРСР зробили укр. рад. вчені (В. І. Данилов та ін.).

Квак.

Літ.: Пюльман Б., Пюльман А. Квантовая биохимия. Пер. с англ. М., 1965; Ладик Я. Квантовая биохимия для химиков и биологов. Пер. с нем. М., 1975.

М. В. Желтовський.

КВА́НТОВА ЕЛЕКТРОДИНА́МІКА — розділ *квантової теорії поля*, в якому вивчається *взаємодія елементарних частинок* з електромагнітним полем. Електромагн. взаємодія в К. е. розглядається як обмін частинок *фотонами*. К. е. пояснила теплове випромінювання тіл, *Комптона явище*, *гальмівне випромінювання* та багато ін. явищ, яких не могла пояснити *електродинаміка класична*. Зроблені в рамках К. е. розрахунки

ефектів, пов'язаних з електромагн. взаємодією електронів (надтонке розщеплення енерг. рівнів атома водню, *лембівський зсув рівнів*, аномальний магн. момент електронів та ін.), повністю збігаються з результатами експериментів. Менших успіхів досягнуто в описі електромагн. взаємодії *адронів*. Це зумовлено тим, що внутр. структура адронів в осн. визначається *сильними взаємодіями*, для яких немає до кінця розробленої теорії. Електромагн. взаємодію адронів у К. е. описують феноменологічно, виходячи з заг. вимог (*відносності теорії, збереження законів* та ін.), при цьому характеристики процесів виражають через *формфактори*, які залежать від кінематичних величин (енергії, кутів розльоту частинок). Формфактори, як правило, визначають з експериментальних даних або модельних розрахунків. К. е. широко застосовують у багатьох галузях сучас. фізики, вона служить за основу при розрахунках *лазерів*, установок для одержання термоядерної *плазми, прискорювачів заряджених частинок* тощо.

Літ.: Ахиезер А. И., Берестецкий В. Б. Квантовая электродинамика. М., 1969; Ахиезер А. И., Рекало М. П. Электродинамика адронов. К., 1977; Фейнман Р. Взаимодействие фотонов с адронами. Пер. с англ. М., 1975.

О. П. Кобушкін.

КВА́НТОВА ЕЛЕКТРО́НІКА — галузь фізики, яка вивчає методи підсилення і генерування електромагнітних коливань, основані на використанні *вимушеного випромінювання*, а також властивості *квантових генераторів і підсилювачів* та їх застосування. Див. також *Електроніка*.

КВА́НТОВА МЕХА́НІКА, хвильова механіка — розділ теоретичної фізики, в якому вивчаються закони руху об'єктів мікросвіту (*елементарних частинок, атомних ядер, атомів* і т. д.). Ідеї К. м. зародилися на поч. 20 ст., коли виявилося, що *механіку класичну* й *електродинаміку класичну* не можна застосувати для пояснення низки дослідних фактів, таких як стійкість атомів, *фотоефект, радіоактивність* тощо. Фундамент К. м. був закладений у роботах М. К. Е. Л. *Планка*, А. *Ейнштейна* і Н. Г. Д. *Бора*. В 1900 Планк, досліджуючи умови рівноваги електромагн. випромінювання і речовини, висунув гіпотезу, за якою енергія випромінюється і поглинається окремими порціями — *квантами*. Спроби побудувати теорію фотоефекту привели Ейнштейна 1905 до висновку, що енергія не лише поглинається і випромінюється, а й існує у вигляді квантів випромінювання — *фотонів*. Енергія фотона $E = h\nu$, де h — *Планка стала*, ν — частота електромагн. випромінювання. В 1913 Бор за допомогою спеціально введених ним т. з. умов квантування розрахував послідовність дискретних (квантованих) рівнів атомів водню і тим самим пояснив найхарактернішу особливість атомних спектрів (див. *Спектральні серії*) — їхню лінійчасту будову. Наступним кроком у формулюванні основ К. м. стала висунута 1924 Л. де *Бройлем* гіпотеза про хвильові властивості матерії, яка знайшла підтвердження у дослідах з *дифракції* електронів, нейтронів та ін. мікрочастинок (див. *Бройля хвилі*). Таким чином, була підтверджена ідея загальності корпускулярно-хвильового дуалізму: в об'єктів, що мають хвильову природу, проявляються властивості частинок, а частинки при певних умовах поводять себе як хвилі. Постало питання створення теорії квантового руху частинок, оскільки виявилася принципова неможливість описати рух мікрочастинок за допомогою поняття *траєкторії*. Відсутність траєкторії у частинок становить, зокрема, зміст одного з осн. принципів К. м.— *невизначеностей співвідношення*, відкритого 1927 В. К. *Гейзенбергом*. Процес вимірювання в К. м. набув нового змісту: не можна виміряти фіз. величину, яка характеризує мікрооб'єкт, не змінивши його стану. Великий внесок у побудову матем. апарату К. м. зробив 1926 Е. *Шредінгер*, який сформулював задачу знаходження рівнів енергії атомної системи як задачу визначення власних значень певного *оператора* (оператора енергії). Хвильові властивості частинок у К. м. описують за допомогою *хвильової функції* (Ψ-функції), яка залежить від координат та часу і квадрат модуля якої визначає амплітуду ймовірності перебування частинки в заданій точці. Ψ-функція задовольняє *Шредінгера рівняння*, яке відіграє в К. м. таку ж роль, як Ньютона рівняння в класичній механіці (див. *Ньютона закони механіки*) та *Максвелла рівняння* в класичній електродинаміці. За допомогою хвильового рівн. Шредінгера можна описати еволюцію Ψ-функції (стану), якщо вона відома в якийсь момент часу. Цим виражається *причинності принцип* у К. м. Розв'язання рівн. Шредінгера (знаходження Ψ-функції) відповідає повному розв'язанню квантовомех. задачі. Можливі й ін. варіанти побудови К. м. Так, 1925 Гейзенберг запропонував т. з. «матричну механіку», в якій координатам та імпульсам ставилися у відповідність алгебр. величини — *матриці*; зв'язок матриць із спостережуваними фіз. величинами визначався досить простими правилами. В серед. 60-х рр. Р. Ф. *Фейнман* сформулював новий підхід до опису квантовомех. процесів, за яким рух частинки слід розглядати як рух по великій кількості ймовірних класичних траєкторій. Розв'язання квантовомех. задачі при цьому зводиться до правильного врахування всіх траєкторій. Фіз. результати, одержувані при всіх трьох підходах,— тотожні. В сучас. К. м. її хвильова і матрична форми синтезовані і не розділяються. Великий внесок у становлення К. м. зробили М. *Борн*, П. А. М. *Дірак*, В. *Паулі*, Е. *Фермі*, а також рад. фізики Л. Д. *Ландау* і В. О. *Фок*. Хоч описувані К. м. ймовірнісні закономірності не є наочними й істотно відрізняються від закономірностей класичної фізики, вони виступають як об'єктивні закономірності природи. Лише на основі К. м. вдалося з'ясувати будову атома, встановити природу *хімічного зв'язку*, пояснити *періодичну систему елементів Д. І. Менделєєва*, зрозуміти структуру атомних ядер, описати явища *надпровідності* і *надплинності*. Створення К. м. зумовило швидкий розвиток фізики і техніки напівпровідників, фізики низьких температур, квантової електроніки, ядерної фізики й атомної енергетики, астрофізики тощо.

Літ.: Давыдов А. С. Квантовая механика. М., 1973; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 3. Квантовая механика. М., 1974; Блохинцев Д. И. Основы квантовой механики. М., 1976; Фок В. А. Начала квантовой механики. М., 1976; Дирак П. А. М. Принципы квантовой механики. Пер. с англ. М., 1960; Фейнман Р. П., Хибс А. Квантовая механика и интегралы по траекториям. Пер. с англ. М., 1968.

В. М. Локтєв.

КВА́НТОВА РІДИ́НА — система, що складається з великої кількості мікрочастинок, енергія взаємодії між якими менша за *нульову енергію*, а довжина *Бройля хвиль* більша за середню віддаль між ними. При низьких т-рах К. р. можна розглядати як сукупність невзаємодіючих елементарних збуджень (*квазічастинок*) з певною залежністю енергії ε від імпульсу p. Енергія К. р. може змінюватися при народженні або знищенні квазічастинок лише дискретно на величину $\varepsilon(p)$. При певних умовах К. р. властива *надплинність*. Розрізняють К. р. двох типів: бозе-рідини (складаються з *бозонів*) та фермі-рідини (складаються з *ферміонів*). Типовою К. р. є рідкий *гелій*, який не кристалізується при атм. тиску аж до т-ри абс. нуля. Ізотоп гелію ^{4}He при т-рі, нижчій за 4,21 К, є бозе-рідиною і переходить у надплинний стан при $T = 2{,}17$ К. Ізотоп ^{3}He при $T \leqslant 3{,}19$ К — фермі-рідина, надплинні властивості якої проявляються при $T \approx 0{,}003$ К і тиску ≈ 30 атм. Властивості фермі-рідини мають електрони провідності в металах і ядерна матерія у нейтронних зорях (*пульсарах*).

Е. А. Пашицький.

КВА́НТОВА СТАТИ́СТИКА — розділ *статистичної фізики*, який вивчає рівноважні системи, що складаються з великої кількості частинок, які підлягають законам *квантової механіки*.

КВА́НТОВА ТЕО́РІЯ ПО́ЛЯ — теорія, що описує квантові властивості *полів фізичних* (електромагнітного, електронно-позитронного, мезонного тощо); основа сучасної теорії *елементарних частинок*. К. т. п. виникла в результаті поширення осн. принципів *квантової механіки* на системи з нескінченною кількістю *ступенів вільності*. Фіз. властивості таких систем описуються т. з. польовими змінними, які є функціями координат і часу й задовольняють певні *диференціальні рівняння* з частинними похідними — польові рівняння. Прикладами польових рівнянь є *Максвелла рівняння*, які описують електромагн. поле, та *Дірака рівняння*, що описує електронно-позитронне поле. Процедура квантування полів, яку інколи

1
2
3

4
5
6

До ст. **Квітництво.**

1. Бузок Киянка. **2.** Гладіолус Кольор парад. **3.** Півонія деревовидна. **4.** Айстра однорічна Унікум червона. **5.** Чорнобривці розлогі. **6.** Бульденеж. **7.** Ломиніс Нептун. **8.** Тюльпан Лтреза. **9.** Рожа рожева форма махрова.

7
8
9

До ст. **Квітництво.**

1. Мигдаль трилопатевий форма махрова. 2. Мак східний. 3. Вейгела Марк Тельє. 4. Акація сріблясta. 5. Півники сибірські. **6. Півонія Акрон. 7. Троянда чайно-гібридна Привіт з Алма-Ати. 8. Шафран алатайський. 9.** Жоржина Лейт мюзик

наз. вторинним квантуванням, полягає у встановленні для польових змінних певних некомутативних (див. *Комутативність*) правил множення. Ці правила подібні до переставних співвідношень для координати й імпульсу частинки в квантовій механіці і є їх узагальненням. Внаслідок цього польові змінні не можуть бути звичайними числовими функціями координат і часу, а стають матричними функціями або операторами, які задані (діють) у гільбертовому просторі (див. *Евклідів простір*). Вектори гільбертового простору описують можливі фіз. стани квантованих полів, а матричні елементи операторів визначають амплітуди ймовірностей переходів між різними станами. Фіз. стан квантованого поля визначається кількістю елементарних збуджень — *квантів* поля, які інтерпретуються як частинки, що мають певну енергію, імпульс і (залежно від типу поля) заряд, спін та ін. *квантові числа*. Різним полям відповідають певні частинки. Так, квантами електромагн. поля є *фотони*, електронно-позитронного — *електрони* і *позитрони*. При множенні (діянні) операторів квантованих полів на вектори фіз. станів виникають нові вектори станів з відмінною від попередніх кількістю частинок. Тому оператори полів мають зміст операторів народження і знищення частинок. Процеси взаємодії між частинками описуються послідовним діянням кількох операторів полів, що відповідає послідовності елементарних актів взаємного перетворення частинок у різних точках простору-часу.

Осн. положення К. т. п. були сформульовані в кін. 20 — на поч. 30-х рр. 20 ст. у працях П. А. М. *Дірака*, В. *Паулі*, В. К. *Гейзенберга*, Е. *Фермі*, В. О. *Фока* та ін. Плодотворність цих положень була підтверджена перш за все успіхами *квантової електродинаміки*, яка описала електромагн. взаємодії між фотонами, електронами і позитронами. В наступні роки ідеї К. т. п. були успішно застосовані для пояснення β-розпаду за рахунок *слабких взаємодій* (Е. Фермі, 1933) та формулювання основ мезонної теорії ядерних сил (Х. *Юкава*, 1935). Поряд з цим К. т. п. пережила й серйозну кризу, зумовлену наявністю в теорії т. з. розбіжностей: інтеграли, які описували внески в фіз. масу й заряд електрона, пов'язані з вакуумними (див. *Вакуум*) квантовими флуктуаціями, виявилися розбіжними (нескінченними). В кін. 40-х рр. труднощі, пов'язані з розбіжностями, вдалося подолати (принаймні частково) за допомогою т. з. процедури перенормувань маси й заряду, розробленої в рамках явно релятивістсько-інваріантного методу теорії збурень (С. *Томонага*, Ю. *Швінгер*, Р. Ф. *Фейнман* та ін.). Цей метод дав змогу до деякої міри «ізолювати» розбіжні члени й виділити спостережувані в дослідах скінченні внески вакуумних флуктуацій у різні фіз. ефекти. Результати розрахунків у рамках перенормованої схеми квантової електродинаміки повністю узгоджуються з експериментальними даними, зокрема з даними про аномальні магн. моменти електрона і мюона, а також з даними про *лембівський зсув рівнів*. Ідеї й матем. методи, розвинуті в квантовій електродинаміці (такі як метод *Фейнмана діаграм*, метод *Гріна функцій* тощо), знайшли широке і успішне застосування в теорії багаточастинкових систем, зокрема в теорії твердого тіла, та ін. розділах теор. фізики. Успіхи перенормованої квантової електродинаміки стимулювали пошук і розробку аналогічних схем для опису також слабкої і сильної *взаємодій елементарних частинок*. Ці пошуки спираються на велику кількість нових експериментальних відкриттів у фізиці високих енергій, які породжують нові теоретичні ідеї і збагачують К. т. п.

Особливу роль на сучас. етапі розвитку К. т. п. відіграє відкриття нових властивостей елементарних частинок та їхніх взаємодій, а також т. з. порушених симетрій. Використання принципів калібрувальної симетрії разом з ідеєю спонтанного (самовільного) порушення симетрії привело до створення об'єднаної теорії слабких і електромагн. взаємодій (Е. М. Вайнберг і А. *Салам*, 1967), осн. передбачення якої були підтверджені експериментально. Значним успіхом К. т. п. стало створення т. з. квантової хромодинаміки, яка, спираючись на ідею *кварків*, пояснила ряд важливих характеристик *адронів*. Осн. завданням К. т. п. стала побудова *єдиної теорії поля*.

Літ.: Ахиезер А. И., Берестецкий В. Б. Квантовая электродинамика. М., 1969; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1976; Славнов А. А., Фаддеев Л. Д. Введение в квантовую теорию калибровочных полей. М., 1978; Вентцель Г. Введение в квантовую теорию волновых полей. Пер. с нем. М., 1947; Йост Р. Общая теория квантованных полей. Пер. с англ. М., 1967.

Д. В. Волков.

КВА́НТОВА ХІ́МІЯ — галузь *фізичної хімії*, в якій властивості і перетворення хімічних сполук вивчають засобами *квантової механіки*. Застосування фундаментальних положень квантової механіки — *невизначеностей співвідношення* та *Паулі принципу* —дало змогу з'ясувати будову атома, дати тлумачення *періодичного закону Д. І. Менделєєва* і зрозуміти, яким чином електростатичні сили перетворюються в молекулах на своєрідні сили *хімічного зв'язку*. К. х. розглядає сполуки як системи певної кількості електронів та атомних ядер, що описуються *хвильовими функціями*. Останні визначають мікроскопічні властивості системи: розподіл електронної густини, внутр. енергію, імовірність *квантових переходів* тощо. Макроскопічні характеристики, напр. теплоти та швидкості процесів, можна знайти за мікроскопічними характеристиками з допомогою статистичних термодинамічних методів. К. х. дає змогу розраховувати хвильові функції з потрібною точністю (для атомів і молекул, що містять до 20 електронів), виходячи з одних тільки універсальних сталих (маси електронів і ядер та їхніх зарядів). Такі чисто теоретичні розрахунки забезпечують інформацію, яку важко добути експериментально, та глибоко вивчити будову і взаємодію атомів і молекул. Найбільш універсальними (наближеними) методами К. х. є методи мол. орбіталей (МО) і валентних зв'язків (ВЗ; див. *Валентність*). Вони відрізняються способом моделювання хвильової функції молекули. Наближення хвильових функцій окремих електронів лінійними комбінаціями атомних орбіталей (наближення МО ЛКАО) пов'язує розрахунки густини електронів з уявленнями класичної теорії будови хім. сполук про взаємний вплив атомів у молекулі, ефективні заряди атомів та порядки зв'язків. Складніші системи, до яких належить більшість звичайних хім. сполук, практично неможливо розглядати чисто теоретично. До них застосовують різноманітні напівемпіричні методи, які спираються на експеримент або точно визначені відомості про атоми. Енергії атомних орбіталей та відштовхування електронів на них у напівемпіричних методах здебільшого визначають через потенціали *іонізації* та *спорідненість до електрона*. Для оцінок окремих характеристик складних сполук та їхньої взаємодії використовують значно спрощені квантовомех. моделі переважно із застосуванням т. з. теорії збурень. Є й ін. квантовомех. методи, насамперед якісні, які застосовують для дослідження сполук певних класів. Сучасна К. х. є однією з методичних основ хімії. Вона необхідна для інтерпретації різних властивостей молекул, таких як геометрія молекули, її дипольні моменти, потенціали іонізації, молекулярні спектри, характер і міцність хім. зв'язків, реакційна здатність хім. сполук тощо. На неї спираються сучасні фіз. (і в першу чергу спектроскопічні) методи досліджень у хімії. У розвиток К. х. значний вклад внесли Л. К. *Полінг*, Р. Е. *Міллікен*, Дж. Г. *Ван Флек* та ін., а також рад. учені В. О. *Фок*, Я. К. *Сиркін* та ін.

Літ.: Веселов М. Г. Элементарная квантовая теория атомов и молекул. М., 1962; Яцимирский К. Б., Яцимирский В. К. Химическая связь. К., 1975; Заградник Р., Полак Р. Основы квантовой химии. Пер. с чеш. М., 1979.

Г. Г. Дядюша.

КВА́НТОВИЙ ГОДИ́ННИК, атомний годинник — прилад для точного вимірювання часу, основним елементом якого є квантовий стандарт частоти (КСЧ). Дія КСЧ грунтується на стабільності частоти

Квантовий годинник. Стандарт частоти й часу Ч1-48.

енерг. переходів атомів або молекул речовини (див. *Спектри оптичні*). 13-а Генеральна конференція з мір і ваги (1967) визначила секунду як інтервал часу, рівний 9 192 631 770 періодам випромінювання, що відповідає переходові між двома надтонкими рівнями осн. стану атома цезію-133. Крім атомів цезію, при створенні КСЧ застосовують атоми водню, рубідію, талію. КСЧ може бути активним, тобто випромінювати відповідну частоту (зокрема, квантовий генератор на атомах водню; див. *Квантові генератори і підсилювачі*), або пасивним, тобто підтримувати сталою частоту кварцового генератора (цезієві та рубідієві стандарти). Через малу потужність (10^{-11}—10^{-12} Вт) і здебільшого нецілочислове значення частоти сигнали КСЧ не можна безпосередньо використати в К. г. Тому до складу К. г., крім КСЧ, входять спец. радіотех. пристрої, які створюють потужні сигнали необхідної частоти і забезпечують індикацію часу (мал.). Варіація добового ходу різних К. г. становить від кількох сотих до тисячних часток мікросекунди.

В. В. Данилов, М. Д. Корнієнко.

КВА́НТОВІ ГЕНЕРА́ТОРИ І ПІДСИ́ЛЮВАЧІ — *генератори* та *підсилювачі* монохроматичного електромагнітного випромінювання, дія яких грунтується на явищі *вимушеного випромінювання*. Осн. елементом К. г. і п. є робоча речовина (активне середовище), в якій кількість відповідних центрів (*атомів, молекул* або *іонів* певного сорту) в одному із збуджених станів більша, ніж у незбудженому чи менш збудженому. В квантових підсилювачах (КП) електромагн. хвиля, проходячи крізь активне середовище, збільшує свою енергію за рахунок енергії збуджених активних центрів. Частота, напрям поширення і поляризація хвилі при цьому не змінюються, і підсилена хвиля залишається когерентною з падаючою (див. *Когерентність хвиль*). Найпоширеніші КП радіодіапазону, активним середовищем яких є діамагн. кристали з домішками парамагн. іонів (див. *Діамагнетизм, Парамагнетизм*). Осн. перевагою таких КП перед підсилювачами інших типів у цьому діапазоні є надзвичайно низький рівень власних шумів і, як наслідок, дуже висока чутливість. КП застосовують у *радіоспектроскопії, радіолокації*, далекому радіозв'язку тощо. В квантових генераторах (КГ) необхідний *зворотний зв'язок* досягається за рахунок вміщення активного середовища в об'ємний *резонатор* (при цьому певна частина електромагн. випромінювання повертається назад в активне середовище). Створено різноманітні КГ як радіо-, так і оптичного діапазонів (див. *Мазер, Молекулярний генератор, Лазер*). Як активні середовища в них використовують гази, рідини та тверді тіла. Випромінювання КГ має високі монохроматичність і когерентність, вузьку напрямленість, а також значну потужність. КГ дедалі ширше застосовують у наук. дослідженнях, техніці (оптичний зв'язок, локація, метрологія, обчислювальна техніка, лазерне зварювання та обробка матеріалів тощо), медицині та ін. галузях нар. господарства.

Літ.: Карлов Н. В., Маненков А. А. Квантовые усилители. М., 1966; Ищенко Е. Ф., Климков Ю. М. Оптические квантовые генераторы. М., 1968; Стьопін Л. Д., Мовчан С. П. Квантові генератори та підсилювачі. К., 1970; Байбородин Ю. В. Введение в лазерную технику. К., 1977.

В. Л. Стрижевський.

КВА́НТОВІ ПЕРЕХО́ДИ — самовільні (спонтанні) або спричинені зовнішніми діяннями (вимушені) переходи квантової системи (*атома, молекули* і т. д.) з одного стану в інший. Прикладами К. п. є перехід атома з одного енерг. рівня на інший з випромінюванням або поглинанням *фотона*; α-, β-, γ-розпади радіоактивних ядер тощо. При К. п. змінюються одне або кілька *квантових чисел*, що визначають стан системи. Кожен К. п. характеризується певною ймовірністю, яка залежить від типу взаємодії, що зумовила цей перехід, а також від квантових чисел початкового і кінцевого станів системи.

КВА́НТОВІ ЧИ́СЛА — дискретні або неперервні величини, що визначають можливі стани квантової системи (*елементарної частинки, атома, молекули* тощо). Кількість незалежних К. ч., які повністю описують стан системи, дорівнює кількості її *ступенів вільності*. Так, стан руху вільного електрона визначається трьома неперервними (компонентами *імпульсу* p_x, p_y, p_z) та одним дискретним (проекцією *спіну* на виділений напрям S_z) К. ч. Можливі стани зв'язаного електрона в атомі водню характеризуються значеннями 4 дискретних К. ч.: головного $n = 1, 2, 3, \ldots$, яке задає рівні енергії атома; орбітального $l = 0, 1, 2, \ldots, n-1$, яке визначає момент кількості руху електрона; магнітного $m = -l, -l+1, \ldots, l-1, l$, що задає значення проекції моменту кількості руху електрона на виділений напрям; проекції спіну $S_z = \pm 1/2$. К. ч. звичайно характеризують фіз. величини, які зберігаються у певних процесах (*енергію, електричний заряд*, спін, *парність стану, спін ізотопічний, дивність* тощо) і зв'язані з властивостями симетрії системи (див. *Збереження закони*). К. ч. використовують при формулюванні *добору правил*, які визначають можливі *квантові переходи* системи.

Літ. див. до ст. *Елементарні частинки* та *Квантова механіка.*

П. І. Фомін.

КВА́НТОР (від лат. quantum — скільки) — логічна операція, що дає кількісну характеристику області істинності *предиката*, до якого вона застосовується. Розрізняють К. загальності (∀) та К. існування (∃).

КВАНТУВА́ННЯ ПРО́СТОРУ-ЧА́СУ — загальна назва теоретичних спроб у *квантовій теорії поля* приписати просторові і часові деяку «комірчасту» структуру з метою усунення властивих сучасній теорії елементарних частинок труднощів, пов'язаних з так званими «розбіжностями». Смисл останніх полягає у виникненні нескінченностей (розбіжних інтегралів) при обчислюванні деяких фіз. характеристик частинок (маси, електр. заряду тощо). Причину появи в теорії таких безглуздих з точки зору фізики результатів пов'язують з неадекватністю сучасних уявлень про простір-час з його дійсними властивостями при надмалих віддалях. Різні схеми К. п.-ч. тим чи ін. способом вводять додаткову (крім *Планка сталої* та *швидкості світла* у вакуумі) сталу — т. з. «мінімальну довжину» l. Її осн. роль полягає в зменшенні («обрізанні») вкладу малих віддалей або, що те саме, малих довжин хвиль ($\lambda \lesssim l$) в інтегралі, що відповідають фіз. характеристикам, внаслідок чого інтеграли стають збіжними. В геом. плані введення сталої l приводить до деякої ефективної мікроструктури простору-часу, точний зміст якої залежить від конкретного способу квантування.

Літ.: Блохинцев Д. И. Пространство и время в микромире. М., 1970.

П. І. Фомін.

КВАНТУ́НСЬКА А́РМІЯ — об'єднання збройних сил Японії та Маньчжурії 1919—45. Створена на базі япон. військ, розміщених у Квантунській обл. У вересні 1931 уряд Японії використав К. а. для віроломного нападу на Китай (до поч. 1932 окупувала Маньчжурію), 1938 — для вторгнення у межі СРСР (див. *Хасан*), 1939 — організації провокацій проти СРСР і МНР (див. *Халхин-Гол*). Під час війни Рад. Союзу проти нім.-фашист. загарбників К. а. було розгорнуто для нападу на СРСР. Під час *радянсько-японської війни 1945* Рад. Армія розгромила К. а. (44 д-зії, 26 бригад — всього 1,32 млн. чол.), що примусило Японію 2.IX 1945 підписати акт про беззастережну капітуляцію.

КВА́ПІЛОВА (Kvapilová) Гана (уроджена—Кубешова; 29. XI 1860, Прага — 8.IV 1907, там же) — чеська актриса. З 1888 — актриса Нац. театру (Прага). Діяльність К. сприяла розвитку нац. драматургії. Вона боролась проти сценічної рутини, була ініціатором гастролей МХТ в Празі, який мав значний вплив на її творчість. Серед ролей: Реттігова і Войнарка (однойменні п'єси Їрасека), Ісмена («Антігона» Софокла), Офелія, леді Макбет («Гамлет», «Макбет» Шекспіра), Татьяна («Міщани» Горького), Маша («Три сестри» Чехова) та ін.

КВАРЕ́НГІ (Quarenghi) Джакомо [20 або 21.IX 1744, Валле-Іманья, поблизу Бергамо, Італія — 18.II (2.III) 1817, Петербург] — архітектор, представник рос. *класицизму*. Італієць за походженням. З 1780 працював у Росії. Збудував Англійський палац у Петергофі (тепер *Петродворець*, 1781—94), будинки Академії наук (1783—89) і Ермітажного театру (1783—87), Кінногвардійський манеж (1804—07), Смольний ін-т (1806—08), всі — у Ленінграді; Олександрівський палац у Царському Селі (тепер м. Пушкін, 1792—96), палац Завадовського в Ляличах (тепер Брянської обл., 80—90-і рр.

18 ст., не зберігся). На Україні за проектами К. споруджено собор Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському (1796) та собор у Кременчуку (90-і рр. 18 ст.). Вихованцем К. був український архітектор А. *Меленський*.

Літ.: Коршунова М. Ф. Джакомо Кваренги. Л., 1977; Холостенко М. В. Кваренгі і архітектура XVIII ст. на Україні. «Архітектура Радянської України», 1939, № 4, 6.

КВА́РКИ (англ. quark — неологізм ірл. письменника Дж. Джойса, що означав щось невизначене, містичне) — гіпотетичні частинки, з яких, за сучасними уявленнями, складаються сильно взаємодіючі *елементарні частинки*: *баріони, мезони* та їхні збуджені стани. Припущення про існування К. зробили 1964 незалежно один від одного амер. фізики М. *Гелл-Ман* і Дж. Цвейг. К. мають спін 1/2 і підлягають *Фермі—Дірака статистиці*. Існує кілька різновидів К., які визначаються наборами *квантових чисел*, т. з. «ароматів» і «кольорів». «Аромати» характеризують електромагн. властивості К. та їхню поведінку при слабких взаємодіях. «Кольори» визначають динаміку сил, що зв'язують К. між собою. У вільному стані, незважаючи на численні експериментальні пошуки, кварків не виявлено.

Літ.: Ахієзер О. І., Рекало М. П. Фізика елементарних частинок. К., 1978; Коккедэ Я. Теория кварков. Пер. с англ. М., 1971.

Д. В. Волков.

КВА́РТА [від лат. quarta (pars) — четверта частина, чверть] — 1) Одиниця вимірювання об'єму рідин і сипких тіл у неметричних системах мір. К. у Великобританії дорівнює 1,1361 дм³, у США — 0,946353 дм³ і 1,10122 дм³ відповідно для рідин і сипких тіл. У минулому на Україні як міра рідини вживалась К., яка дорівнювала приблизно 1 л. 2) Одиниця вимірювання довжини в країнах Латинської Америки, дорівнює приблизно 20 см. 3) Феод. податок у 16—18 ст. в Польщі та на загарбаних нею укр. землях. Становила четверту частину прибутків від королівських (державних і «столових») маєтків. Ішла на утримання постійного найманого т. з. *кварцяного війська*. Під час війни стягувалася «подвійна кварта». 4) К. в музиці — інтервал, що охоплює чотири ступені; четвертий ступінь діатонічного звукоряду.

КВАРТА́Л [від лат. quarta (pars) — четверта частина, чверть] — 1) Чверть року (три місяці). 2) Частина забудованої території населеного пункту, обмежена вулицями. 3) В лісовому господарстві ділянка, обмежена просіками чи дорогами. 4) Найнижча інстанція міської поліції в Росії (до 1862).

КВАРТЕ́Т (італ. quartétto, від лат. quartus — четвертий) — 1) *Ансамбль* з 4 виконавців (інструменталістів або вокалістів). Серед *камерних ансамблів* найпоширеніший струнний К. (2 скрипки, альт, віолончель). 2) Твір для 4 інструментів або співацьких голосів. Вокальний К. може бути частиною великої форми, зокрема ораторії, опери.

КВАРТЕ́Т ІМЕНІ М. В. ЛИСЕНКА — створений 1951 в Києві як квартет Української республіканської філармонії, з 1962 — імені М. В. Лисенка, з 1973 — заслужений ансамбль УРСР. Склад квартету (1980): засл. артисти УРСР А. *Баженов* (1-а скрипка), Б. *Скворцов* (2-а скрипка), Ю. *Холодов* (альт), Л. *Краснощок* (віолончель). У репертуарі колективу — твори світової класики, рад. та сучас. зарубіжних композиторів. Квартет — активний пропагандист музики українських радянських композиторів, перший виконавець багатьох творів С. Людкевича, Б. Лятошинського, А. Штогаренка, А. Філіпенка, П. Козицького, А. Кос-Анатольського. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка (всім учасникам квартету), 1977.

Л. Я. Бондаренко.

КВАРТИ́РНА ПЛА́ТА — плата за користування жилим приміщенням, яку наймач зобов'язаний вносити наймодавцеві. В СРСР, де осн. міський *житловий фонд* є держ. власністю і розмір К. п. встановлює д-ва, житло матеріально доступне кожному громадянинові. В ст. 44 Конституції СРСР (ст. 42 Конституції УРСР) невисоку плату за квартиру і комунальні послуги закріплено як одну з гарантій *права на житло*. Діючі ставки К. п. встановлено 1928. Нині питома вага витрат на оплату житла становить лише 3—4% бюджету рад. сім'ї. К. п. нараховується лише на *житлову площу*. Місячні ставки К. п. встановлено залежно від категорій наймачів та їхнього заробітку чи пенсії. Найвищий розмір К. п. при користуванні житловою площею в межах встановлених норм — 13,2 коп. за 1 м². К. п. знижується, якщо в квартирі є дефекти. Для деяких категорій наймачів (Героїв Рад. Союзу, Героїв Соціалістич. Праці, осіб, нагороджених орденами Слави трьох ступенів, інвалідів Вітчизн. війни тощо) встановлено пільгові знижки. Певні категорії пед., культ.-освітніх, мед. і вет. працівників забезпечуються безплатними квартирами з опаленням і освітленням на території сільських і селищних Рад. У будинках, що належать громадянам на праві особистої власності, К. п. визначається за згодою наймодавця і наймача, проте не може перевищувати держ. ставки більше як на 20% (ст. 286 ЦивК УРСР). Плата за користування жилим приміщенням за договором піднайму не може перевищувати К. п., сплачуваної наймачем за це приміщення (ст. 305 ЦивК УРСР).

Члени *житлобудівних кооперативів* не сплачують К. п. Вони беруть участь у витратах по утриманню кооп. будинку пропорційно корисній площі квартири, яку вони займають. У капіталістичному суспільстві, за висловом Ф. Енгельса, домовласник як капіталіст, не тільки має право, але в силу конкуренції певною мірою навіть зобов'язаний видушувати з свого домоволодіння найвищу наймову плату (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 226).

А. М. Фельдман.

КВАРТИ́РНИЙ О́БЛІК — в СРСР офіційна реєстрація осіб, що потребують житла; перша стадія процесу забезпечення житлом в будинках державного та громадського житлових фондів, що є однією з гарантій *права на житло*. В УРСР регламентується Положенням про порядок надання *житлової площі*, затвердженим Радою Міністрів УРСР і Укрпрофрадою 20.XII 1974. К. о. проводиться виконкомами місцевих Рад нар. депутатів за місцем проживання громадян та підприємствами, установами і орг-ціями — за місцем їхньої роботи. На К. о. у виконкомі беруть громадян, які потребують житла, не менше встановленого Положенням часу постійно проживають, а також прописані в даному населеному пункті. Для зарахування на К. о. за місцем роботи крім цього потрібний певний стаж роботи на даному підприємстві, в установі чи орг-ції. Потреба в житлі визначається відсутністю мінім. розміру житлової площі. Незалежно від її розміру тими, хто потребує житла, вважаються особи, що проживають у непридатних для житла приміщеннях або в гуртожитках чи користуються житловою площею на умовах піднайму, а також ті, хто, згідно з висновком *лікарсько-консультаційної комісії*, за станом здоров'я потребує ізольованої житлової площі. Для окремих категорій громадян (напр., для ветеранів даного підприємства, установи, орг-ції) встановлено пільгові або ін. спец. правила зарахування на К. о. Заяви про взяття на К. о. попередньо розглядаються житловопобутовими комісіями ФЗМК профспілки та житловими комісіями при виконкомах місц. Рад. Рішення про зарахування на К. о. приймають відповідно адміністрація і ФЗМК профспілки підприємства, установи чи орг-ції та виконком місц. Ради. При наявності особливих, передбачених Положенням підстав, громадяни можуть бути зняті з К. о. Крім ґК. о., існує облік громадян, які бажають вступити до *житлобудівного кооперативу*.

М. О. Голодний.

Дж. Кваренгі.

КВАРЦ (нім. Quarz) — мінерал класу *силікатів*. SiO_2. *Сингонія* тригональна. Густ. 2,65. Твердість 7,25. Колір буває різний, у зв'язку з чим існує кілька різновидів К. Серед мінералогічно чистих К. виділяють прозорі, мало прозорі й непрозорі. До прозорих належать *гірський кришталь* (безкольоровий К.), *аметист* (фіолетовий), раухтопаз (димчастий), цитрин (жовтий). Мало прозорими є чорний (*моріон*), рожевий і молочний К., непрозорими — залізистий і звичайний К. До К. з включеннями ін. мінералів відносять *авантюрин*, празем (зелений К.) та ін. Прихованокристалічним волокнистим різновидом К. є *халцедон*. К. одержують і штучно. Природний К.— дуже поширений мінерал, важлива складова частина багатьох гірських порід. Кристали К. (*п'єзокварц*) застосовують у радіотехніці й оптиці, зернисті та деякі ін. різновиди — у металург., скляній та ін. галузях пром-сті; гарно забарвлені криста-

Дж. Кваренгі. Собор Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському. 1796.

А. В. Квасов, І. І. Григорович-Барський. Собор Різдва богородиці в місті Козельці (тепер Чернігівської області). 1752—64.

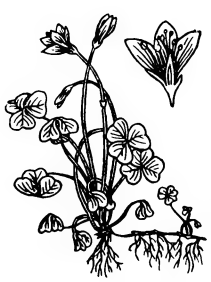

Квасениця звичайна. Загальний вигляд рослини та квітка в розрізі.

Квасоля звичайна. Верхня частина рослини, насінина та плід (стручок).

ли К. використовують як *дорогоцінне каміння*.

КВАРЦИ́Т —щільна зерниста гірська порода, що складається переважно з кварцу. До його складу входять також *слюди, рогова обманка, хлорити,* залізисті мінерали (*магнетит, гематит, мартит*) тощо, за якими виділяють К. слюдисті, роговообманкові, хлоритові, *залізисті кварцити*. Утворюються К. внаслідок перекристалізації пісковиків в умовах *метаморфізму*. К. характерні для відкладів протерозою (див. *Докембрій*). На Україні є в Приазов'ї, у зх. частині *Українського щита,* залізисті К.— в районі Кривого Рога та ін. місцях. Використовують К. як облицьовувальний, кислото- і вогнетривкий матеріал, *флюси,* залізисті К.— як *залізну руду*.

КВА́РЦОВЕ СКЛО — скло, одержуване плавленням синтетичного або природного (гірського кришталю, жильного кварцу і кварцового піску) двоокису *кремнію*. Буває прозоре (оптичне, особливо чисте і технічне) і непрозоре. Характеризується високими *вогнетривкістю, жаростійкістю, термостійкістю,* стійкістю проти дії к-т (крім плавикової, а також фосфорної при т-рі понад 300° С), діелектр. властивостями. З К. с. виготовляють лабораторний посуд, тиглі, оптичні прилади, ізолятори.

КВАРЦЯ́НЕ ВІЙСЬКО — постійне наймане військо *Речі Посполитої* з 1562 до кінця 18 ст. Польс. уряд використовував К. в. переважно для охорони держ. кордонів і придушення нар. повстань. Утримували його за рахунок *кварти* (звідси назва). Складалося К. в. з піхоти, кавалерії й артилерії (введена з 1632). Значну частину його було зосереджено на тер. України. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* укр. сел.-козац. військо завдало К. в. ряд поразок (під Жовтими Водами, Корсунем та ін.).

КВАСЕНИ́ЦЯ (Oxalis) — рід трав'янистих, рідше дерев'янистих рослин род. квасеницевих. Листки чергові, довгочерешкові, здебільшого трійчасті або пальчасті. Квітки різних кольорів, правильні, поодинокі, в пазухах листків або зібрані в зонтики. Плід — коробочка. Бл. 800 видів, пошир. переважно в Пд. Африці, Центр. і Пд. Америці. В СРСР — 6 видів (з них три — заносні), в УРСР — три види (з них один — заносний). Найпоширеніша К. з в и ч а й н а (O. acetosella) — багаторічна рослина з тонким повзучим кореневищем, без надземних стебел. Росте по тінистих, переважно хвойних лісах (в УРСР — у пн. і зх. областях). Її листя містить до 144 мг% вітаміну С та щавлеву к-ту. При поїданні у великих кількостях отруйна для овець. Деякі види вирощують як декоративні.

КВАСЕ́НКО-РЖЕЧИ́ЦЬКА Алла Володимирівна (н. 14.IX 1918, Одеса) — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1962. В 1936—45 працювала в Микол. театрі юного глядача, з 1949 — в Микол. рос. драм. театрі ім. В. Чкалова. Ролі: Лідія, Василиса («Варвари», «На дні» Горького), Анфіса («Угрюм-ріка» за Шишковим), Женька Шульженко («Фабричне дівча» Володіна), Тереза («День народження Терези» Мдівані), Єлизавета («Марія Стюарт» Шіллера) та ін.

КВАСИ́ЛІВ — селище міського типу Ровенського р-ну Ровен. обл. УРСР, за 7 км на Пд. від м. Ровно, на р. Устя (ліва притока *Горині*). 3,6 тис. ж. (1979). Дослідний з-д устаткування для тваринницьких комплексів і ферм, з-ди ливарномех. та пивоварний; хмелефабрика; будинок побуту. Заг.-осв. школа, поліклініка. Будинок культури, б-ка. К. засн. 1875.

КВА́СНИКОВ Євген Іванович [н. 9 (22).II 1906, м. Глухів, тепер Сум. обл.] — український рад. мікробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Закінчив (1929) Київ. ін-т народної освіти. З 1960 — зав. відділом фізіології пром. мікроорганізмів Ін-ту мікробіології і вірусології АН УРСР. Осн. наук. праці з питань екології, систематики, фізіології, біохімії ряду важливих груп мікроорганізмів, біосинтезу білка та біологічно активних речовин з нехарч. сировини, зокрема з вуглеводнів нафти. К. створив і впровадив у бродильну, харч. і мікробіол. пром-сть та сільс. г-во нові раси мікроорганізмів, розробив принципи регулювання їхньої життєдіяльності, нові методи дослідження та контролю. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медаллю. Держ. премія СРСР, 1971. Премія ім. акад. Д. К. Заболотного АН УРСР, 1979.

КВАСНИ́ЦЬКИЙ Олексій Володимирович [н. 12 (25). II 1900, с. Лиса Гора, тепер Первомайського р-ну Микол. обл.]—укр. рад. фізіолог, Герой Соціалістичної Праці (1966), акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1960). Член КПРС з 1941. В 1925 закінчив Кам'янець-Подільський с.-г. ін-т і працював викладачем. З 1931 — наук. співробітник н.-д. ін-ту свинарства (Полтава); з 1936 до 1971 — зав. кафедрою у Полтав. с.-г. ін-ті; з 1937 — також керівник лабораторії у н.-д. ін-ті свинарства і з 1953 — в Ін-ті фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР (1958 зазначені лабораторії об'єднано в Полтавському н.-д. інституті свинарства). Наукові праці з фізіол. травлення, розмноження, *штучного осіменіння,* міжпородної трансплантації зигот, по розробці фізіол. методів підвищення продуктивності тварин та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1974.

Ф. К. Почерняєв.

КВА́СОВИ — архітектори серед. 18 ст., брати: 1) А н д р і й В а с и л ь о в и ч (рр. н. і см. невід.) — укр. та рос. архітектор. В 40-х рр. 18 ст. навчався і працював у Петербурзі під керівництвом арх. М. Земцова. В 1748 приїхав на Україну. Серед робіт К.: палацово-паркові ансамблі Розумовських поблизу Козельця (1744), в Глухові (1751—57, не зберігся) й Батурині (60-і рр. 18 ст.), садиби в Адамівці (1748—50-і рр. 18 ст.), канцелярія Київського полку (1756—57) та собор Різдва богородиці й дзвіниця при ньому в м. Козельці (з арх. І. *Григоровичем-Барським,* 1752—64); чотири кам. храми (60-і рр. 18 ст.) і магістрат (70-і рр. 18 ст.) в Ніжині, будинок земського суду в Острі (1774); будинок канцелярії, Троїцький собор, адм. та житл. будинки в Глухові (1760—70-і рр. 18 ст.). В спорудах К. поєднуються риси архітектури *барокко* і класицизму. 2) О л е к с і й В а с и л ь о в и ч [1718—9 (20).II 1772, Петербург] — рос. архітектор. У 1763—72 очолював архіт. частину Комісії по кам'яному буд-ву Петербурга й Москви. В 1763—69 керував створенням генерального плану Петербурга, 1767 — Твері, працював над проектами планування Казані (1766), Астрахані (1768), Харкова (1768) та ін. міст.

Літ.: Шилков В. Работы А. В. Квасова и И. Е. Старова по планировке русских городов. В кн.: Архитектурное наследство, в. 4. Л.—М., 1953; Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма. М., 1967.

КВАСО́ЛЯ (Phaseolus) — рід переважно однорічних трав'янистих рослин род. *бобових*. Стебло прямостояче розгалужене або вите (в'ється зліва направо). Листки довгочерешкові трійчасті. Квітки в пазушних китицях. Біб великий, циліндричний або сплющений, містить 3—7 насінин. 150 (за ін. джерелами, понад 200) видів, пошир. у тропіч. і субтропіч. країнах Америки, Азії, Африки. В культурі бл. 20 видів; в СРСР — 7, у т. ч. в УРСР — 3, з них найпоширеніша К. з в и ч а й н а (Ph. vulgaris) — самозапильна трав'яниста рослина. За формою рослини розрізняють К. кущову — з прямостоячим невитким стеблом 0,3—0,8 м заввишки; К. високовитку з стеблами, що в'ються навколо підпор; К. напіввитку. На Україні вирощують здебільшого кущову форму К. За будовою стулок бобів сорти К. поділяють на лущильні (зернові) з твердим пергаментним шаром у стулках бобів, і цукрові, або спаржеві (овочеві) з соковитими м'ясистими бобами. Споживають стигле насіння (зерно), що містить (у %): білка 20—30, вуглеводів 50—60, жирів до 3,6, і зелені боби — лопатку (містять білка до 6% і значну кількість каротину, вітамінів С і В). Пересічний урожай К. на лопатку і сире зерно — 60—80 ц/га. Пошир. на Україні зернові сорти: Білонасінна фрунзенська, Дніпровська бомба, Дніпровська 8, Дніпровська 10, Кишинівська штамбова 1, Красноградська 244, Харківська 4 та ін.; овочеві — Ювілейна 287, Масляна сама рання 273, Олтин та ін. В УРСР вирощують як декоративну рослину К. багатоквіткову вогняно-червону, або *королів цвіт*. У зх. областях як зернову продовольчу культуру вирощують К. багатоквіткову білу (Ph. multiflorus var. alba); у пд. районах випробовують у культурі К. золотисту, або *маш*.

Літ.: Иванов Н. Р. Фасоль. Л.—М., 1961; Декапрелевич Л. Л. Фасоль. М., 1965; Грушко М. Ф. Овочеві горох і квасоля. К., 1963; Юрійчук І. Г., Козицький І. М. Високі врожаї квасолі. Ужгород, 1966.

КВА́ТЕРНИК (Kvaternik) Еуген (31.X 1825, Загреб — 11.X 1871,

Раковиця) — хорват. політ. діяч, адвокат, публіцист. Виступав за визволення Хорватії з-під гніту *Габсбургів*. У 1857—60 і 1863—67 — в еміграції, спочатку в Росії, потім у Франції та Італії. В своїх творах «Хорватія та італійська конфедерація» (1859), «Політичні дослідження» (1861—62) відстоював ідею об'єднання хорват. земель в єдиній нац. д-ві. В 1871 підняв антиавстр. повстання в Хорватії поблизу тур. кордону, під час якого загинув.

КВАТЕРНІО́НИ (від лат. quaterni — по чотири) — вектори вигляду $x = a + bi + cj + dk$, де a, b, c, d — дійсні числа, а i, j, k — базисні вектори, пов'язані між собою такими правилами множення: $i \cdot i = j \quad j = k \cdot k = -1$; $i \cdot j = -j \times \times i = k$; $j \cdot k = -k \cdot j = i$; $k \cdot i = -i \cdot k = j$. К. є однією з трьох систем *гіперкомплексних чисел*, в якій завжди можливе ділення на відмінне від нуля гіперкомплексне число. На відміну від *дійсних чисел* і *комплексних чисел* множення К. не комутативне; додають їх, як і звичайні *вектори*. К. запропонував 1843 У. *Гамільтон*, бажаючи алгебраїзувати *багатовимірний простір*. Вони мають ряд застосувань у механіці й теор. фізиці.

Літ.: Бєлоновський П. Д. Основи теоретичної арифметики. К., 1952; Нечаев В. И. Числовые системы. М., 1972; Кантор И. Л., Солодовников А. С. Гиперкомплексные числа. М., 1973.

КВАТРОЧЕ́НТО (італ. quattrocènto, букв. — чотириста) — італ. назва 15-го ст. В мистецтвознавстві терміном «кватроченто» умовно позначається період Раннього *Відродження* в Італії.

КВА́ЧА — грошова одиниця Замбії, поділяється на 100 *нгве*. За курсом на червень 1977 1 К. дорівнює 0,79 дол. США.

КВА́ША Василь Семенович (н. 16. XI 1917, м. Миргород, тепер Полтав. обл.) — укр. рад. майстер різьблення на дереві, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1964). Член КПРС з 1952. Навчався в О. *Сластіона* та Я. *Усика*. Твори: портрети Б. Хмельницького (1953—54), М. Гоголя (1958—59), Т. Шевченка (1963), Д. Гурамішвілі (1977); композиції — «У тій хатині, у раю, я бачив пекло» (1967), «О. Сластіон і сімнадцять кобзарів» (1969—78); декоративні тарелі — «В. І. Ленін» (1963), «Верба» (1969), «Околиця с. Шушенського» (1970—71), «М. В. Гоголь» (1971). Твори К. зберігаються в ДМУНДМ.

В. С. Кваша. Панно «О. Сластіон і сімнадцять кобзарів». Різьблення на дереві. 1969—78.

КВА́ШЕННЯ — 1) У харчовому виробництві — метод *консервування* овочів і фруктів. За таким методом цукри, що є в овочах і фруктах, зброджують *молочнокислими бактеріями* (іноді їх чистими культурами), внаслідок чого утворюється *молочна кислота*, яка гальмує життєдіяльність мікробів або запобігає їй. Квашенню піддають гол. чин. білоголову капусту, а також баклажани, суміші овочів, яблука. Квашені продукти зберігають при т-рі 0—5° С. 2) У шкіряному і хутровому виробництвах — обробка шкурок (переважно білок і ягнят каракульської породи овець) у водяному настої вівсяного або ячного борошна грубого помелу, іноді висівок з додаванням кухонної солі; один з процесів виробництва *каракулю*. Під час К. великі пучки *колагенових волокон* розділяються на дрібніші, внаслідок чого шкурка стає пластичнішою.

КВЕБЕ́К — місто на Сх. Канади, адм. ц. пров. Квебек. Вузол з-ць. Значний порт поблизу гирла р. Святого Лаврентія, доступний для океанських суден. 173,9 тис. ж. (1976). На базі місц. лісових ресурсів розвинуті деревообр. та целюлозно-паперова пром-сть. Суднобудування, підприємства текст., шкір.-взут., харч. галузей. Через К.— вивіз лісоматеріалів, паперу, зерна, азбесту та ін. Центр туризму. Ун-т Лаваля (з 1852). Б-ка ун-ту Лаваля. Музеї пров. Квебек та ун-ту. Архіт. пам'ятки 17—19 ст. К. засн. 1608.

КВЕБЕ́К — провінція на Сх. Канади. Пл. 1540,7 тис. км². Нас. 6028 тис. чол. (1971). Адм. ц.— м. *Квебек*. Більша частина тер. розташована на п-ові Лабрадор, на Пд.— гори *Аппалачі* та низовина *Святого Лаврентія ріки*. В центрі та на Пд.— великі лісові масиви. Осн. галузі пром-сті: гірничодобувна (мідні, залізні руди, поліметали, золото, срібло, нікель, уран, азбест та ін.), металург. (виплавка алюмінію), деревообр. та целюлозно-паперова. Підприємства нафтопереробної, маш.-буд., текст., швейної, шкір.-взут., хутряної, харч. пром-сті. ГЕС. Гол. галузь с. г.— мол. тваринництво. В структурі посівних площ переважають кормові культури. Рибальство. Осн. пром. центри і порти — *Монреаль*, Квебек. У 2-й пол. 70-х рр. у К., де живе осн. частина франко-канад. населення, посилилися сепаратистські тенденції, пов'язані з політикою Квебекської партії (1976 прийшла до влади в К.).

КВЕЛЧ (Quelch) Гаррі (30.I 1858—17.IX 1913) — діяч англ. робітн. руху. Один з організаторів і керівників С.-д. федерації (засн. 1884), з 1911 — Брит. соціалістичної партії (БСП), з 1886 — редактор їх ЦО—газ. «Джастіс» («Справедливість»). Пропагував марксизм у *тред-юніонах*. Член Міжнар. соціалістичного бюро *Інтернаціоналу 2-го*. В 1902—03 допомагав В. І. Леніну в організації видання «*Искры*» в Лондоні. Виступав за створення в парламенті незалежної робітн. фракції і прийняття *Лейбористською партією* соціалістичної програми, проте 1911 підтримав шовіністичну позицію Г. М. Гайндмана — лідера опортуністичного крила БСП.

КВЕ́РШЛАГ (нім. Querschlag) — горизонтальна, рідше похила *гірнича виробка*, що проходить по породах під кутом понад 45° до площини простягання родовища і не виходить безпосередньо на земну поверхню. Служить для розкривання масиву корисних копалин, транспортування вантажів, переміщування людей, вентиляції тощо.

КВІЄТИ́ЗМ (від лат. quietus — спокійний, безтурботний) — релігійно-етичне вчення, прихильники якого проповідують містико-споглядальне ставлення до дійсності, втечу від життя, «непротивлення злу», цілковите покладання на «волю божу», байдужість до добра і зла тощо. К. є характерною рисою багатьох релігій, особливо східних, ряду ідеалістичних філос. (давньогрец. *кініки, неоплатонізм*) і реліг.-філос. (толстовство) шкіл. У кінці 17 ст. К. сформувався як особлива течія в *католицизмі*. В широкому розумінні К.— пасивність, непротивлення.

КВІ́НСЛЕНД — штат на Пн. Сх. Австралії. Пл. 1727,5 тис. км². Нас. бл. 2 млн. чол. (1973). Адм. ц.— м. *Брісбен*. На Сх.— *Великий Вододільний хребет*, рельєф зх. частини рівнинний. К. займає провідне місце в країні за видобутком руд міді, цинку, свинцю, бокситів, рутилу і циркону, кам. вугілля, вольфраму, золота, нафти і природ. газу. Добувають також уран та заліз. руду. Підприємства металург., маш.-буд., хім., харч. пром-сті. Осн. пром. центри — Брісбен, Гладстон, Таунсвілл. Гол. галузь с. г.— тваринництво м'ясо-мол. напряму. В структурі с.-г. угідь переважають пасовища. На невеликих площах вирощують пшеницю, кукурудзу, цукр. тростину, тропічні фрукти тощо. Осн. порт — Брісбен.

КВІНТЕ́Т (італ. quintétto, від лат. quintus — п'ятий) — 1) *Ансамбль* з 5 виконавців (інструменталістів або вокалістів). 2) Група струнних смичкових інструментів симф. оркестру (перші й другі скрипки, альти, віолончелі, контрабаси — т. з. смичковий К.). Може використовуватись як самостійний оркестр. 3) Твір для 5 інструментів або співацьких голосів.

КВІНТИЛЬЙО́Н (франц. quintillion) — число, яке в десятковій системі числення зображають одиницею з 18 нулями, тобто 10^{18}. У деяких країнах К. наз. число 10^{30}.

А. В. Квасенко-Рж чицька.

О. В. Квасницький.

Е. Й. Квірінг.

К. В. Квітка.

Г. Ф. Квітка-Основ'яненко.

Пам'ятник на могилі Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в Харкові.

КВІНТІЛІА́Н Марк Фабій (Marcus Fabius Quintilianus; бл. 35, Калагуріс, сучас. Калаорра, Іспанія — бл. 96, Рим) — давньоримський теоретик ораторського мистецтва, педагог. Гол. його праця — «Про виховання оратора» (12 книг) — одне з джерел вивчення римської педагогіки (див. *Римське виховання*). К. вважав, що майже всі діти мають здібності до навчання, яке пропонував починати щонайраніше. Доводив перевагу шкільного виховання й навчання. Виступав проти тілесних покарань. К.— перший з теоретиків педагогіки, який розробив методику навчання, обгрунтував і сформулював ряд дидактичних принципів і правил.

КВІ́РІНГ Еммануїл Йонович [1 (13).IX 1888—26.XI 1937] — рад. партійний і держ. діяч, доктор економічних наук. Член Комуністичної партії з 1912. Н. в с. Фрізенталі (тепер с. Новолиповка Федоровського р-ну Саратовської обл.) в сім'ї нім. колоніста— волосного писаря. В революц. русі — з 1906. Не раз був заарештований і засланий. В 1913 співробітничав у газ. «Правда», був секретарем більшовицької фракції 4-ї Держ. думи. В 1914 — член Катеринославського к-ту РСДРП. Після Лютневої революції 1917 — секретар Катеринославського к-ту РСДРП(б), голова Катеринославської Ради робітн. і солдатських депутатів. В 1918—19 і 1923—25 — перший секретар ЦК КП(б)У, 1919 — голова Раднаргоспу України, 1919—20 — секретар Катеринославського губкому партії, 1921—23 — секретар Донецького губкому КП(б)У. В 1925—27 — заст. голови ВРНГ СРСР, 1927—30 і 1934—37 — заст. голови Держплану СРСР. З 1930 очолював екон. Ін-т червоної професури, 1932—36 — директор екон. ін-ту Комакадемії. На XII—XVI з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б), на I—III з'їздах, VI—VIII конференціях КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. Був членом ВЦВК, ЦВК СРСР і ВУЦВК. Автор праць з історії партії, питань соціалістичного буд-ва, рад. економіки. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Портрет с. 85.

Літ.: Бачинский П. П., Квиринг В. Э., Перельман М. Б. Эммануил Ионович Квиринг. М., 1968.

КВІ́СЛІНГ (Quisling) Відкун (1887—1945) — лідер норв. фашистів. У 1931—33 — військ. міністр; 1933 заснував фашист. партію «Нац. об'єднання». Сприяв окупації Норвегії фашист. Німеччиною (квітень 1940). З 1942 — прем'єр-міністр колабораціоністського норв. уряду. Після розгрому фашизму страчений в Осло за вироком норв. суду. Ім'я К. стало синонімом зради.

КВІТИ́НСЬКИЙ Вячеслав Антонович (н. 25.XI 1920, с. Антовільно, тепер с-ще Ленінське Лепельського р-ну Вітеб. обл.) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1945. З 1939 — в Рад. Армії. В 1943—44 — командир партизан. загону, що діяв на тер. Ровен., Дрогобицької областей і в Польщі; 1944—45 — командир чехословацької партизан. бригади ім. Клемента Готвальда, що взяла участь у *Словацькому національному повстанні 1944*. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

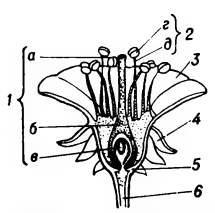

Квітка в розрізі (схема будови):
1 — маточка (*а* — приймочка; *б* — стовпчик; *в* — зав'язь); *2* — тичинка (*г* — пиляк; *д* — тичинкова нитка); *3* — пелюстки віночка; *4* — чашолистки чашечки; *5* — квітколоже; *6* — квітконіжка.

КВІ́ТКА Климент Васильович [23.I (4.II) 1880, с. Хмелів, тепер Роменського району Сум. обл.— 19. IX 1953, Москва] — укр. рад. музикознавець-фольклорист. Один з основоположників рад. муз. етнографії. Чоловік Лесі Українки. Закінчив Київський університет (1902). Музики навчався в Київському музичному уч-щі у Г. К. *Ходоровського*. Зібрав понад 6 тис. нар. пісень, переважно українських. Був одним з організаторів експедиції Ф. М. *Колесси* на Полтавщину для записування укр. дум. Разом з Лесею Українкою записали на фонографі думи й пісні у виконанні кобзаря Г. *Гончаренка*. Записав укр. нар. пісні з голосу Лесі Українки («Народні мелодії з голосу Лесі Українки», ч. 1—2, 1917—18) та І. Франка. З 1921 К. очолював кабінет муз. етнографії при АН УРСР в Києві. З 1933 — професор Моск. консерваторії, з 1937 — керівник Кабінету вивчення муз. творчості народів СРСР. Автор праць: «Українські народні мелодії» (1922), «Ритмічні паралелі в піснях слов'янських народів» (1923), «Професіональні народні співці і музиканти на Україні» (1924), «Первісні тоноряди» (1926), «Пісні українських зимових обрядових свят» (поч. 40-х рр.), дослідженъ про М. В. Лисенка та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» і медалями. Портрет с. 85.

Тв.: Избранные труды. т. 1—2. М., 1971—73.

Літ.: Іваненко В. Климент Квітка. «Народна творчість та етнографія», 1970. № 1. *С. Й. Грица.*

КВІ́ТКА — орган статевого розмноження *покритонасінних* рослин; являє собою укорочений і обмежений у рості видозмінений пагін. К. розвиваються з квіткових *бруньок*. Можуть бути верхівковими (закінчують собою верхівки гол. або бічних стебел) і пазушними (розвиваються в пазухах листків), поодинокими або зібраними у різноманітні *суцвіття*. Здебільшого К. складається з квітконіжки (частини стебла, що несе К.), квітколожа (вкороченої розширеної стеблової частини, на якій розташовані усі елементи К.), *оцвітини, тичинок*, що їх сукупність наз. *андроцеєм*, і однієї, кількох або багатьох *маточок*; сукупність *плодолистків*, що утворюють маточки, наз. *гінецеєм*. За формою і кольором оцвітини К. дуже різноманітні. У деяких К., які звичайно запилюються вітром, оцвітини немає. Залежно від наявності в К. тичинок і маточок розрізняють К. двостатеві, або гермафродитні,— з тичинками і маточками (у більшості рослин) і одностатеві — лише з тичинками або лише з маточками. Тичинкові (чоловічі) й маточкові (жіночі) К. можуть розвиватись на одній рослині (*однодомні рослини*) або на різних (*дводомні рослини*). Іноді у К. зовсім немає тичинок і маточок. Такі К. лише приваблюють комах-запилювачів до інших — статевих квіток. Елементи К. у більшості рослин розташовані колами, у деяких — спірально. Трапляються й такі, у яких оцвітина розташована колами, а тичинки й маточки — спірально. К. буваютъ актиноморфними (див. *Актиноморфна квітка*), зигоморфними (див. *Зигоморфна квітка*) і зрідка асиметричними (напр., у канни). У статевих К. відбуваються мегаспорогенез і мікроспорогенез (див. *Спорогенез*), а також *запилення* і *запліднення*. Будова К. є найважливішою ознакою в систематиці квіткових рослин.

Т. Л. Андрієнко.

КВІ́ТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО Григорій Федорович [справж. прізв.— Квітка; літ. псевдонім — Грицько Основ'яненко; 18 (29).XI 1778, с. Основа, тепер у межах Харкова — 8 (20).VIII 1843, Харків] — укр. письменник. Основоположник худож. прози в новій укр. літературі. Походив з дворянського роду. Був активним діячем культур. і громад. життя Харкова: брав участь у заснуванні Харків. професіонального театру (1812), Ін-ту шляхетних дівчат (1812). Разом із Р. *Гонорським* та Є. *Філомафітським* 1816—17 видавав перший на Україні журнал «*Украинский вестник*», де друкував і власні твори рос. мовою. У 1817—28 був повітовим предводителем дворянства, пізніше головою харків. палати кримінального суду тощо. У 20-х рр. виступив з комедіями («Приїжджий із столиці», «Дворянські вибори», рос. мовою), в яких різко викривав зловживання чиновників та поміщиків. Вихід двох його книжок під назвою «Малороссийские повести, рассказываемые Грыцьком Основьяненком» (1834—37) знаменував початок нової укр. прози. Укр. повісті й оповідання К.-О. складають дві групи: сентиментально-реалістич. повісті («Маруся», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана», «Щира любов») і бурлескно-реалістичні твори (оповідання «Салдацький патрет», «Мертвецький великдень», «Пархімове снідання» та ін., повість «Конотопська відьма»). Письменник яскраво змалював тяжкі умови життя трудящого селянина — голод, свавілля кріпосників, солдатчину. Тут вперше в новій укр. л-рі люди з народу змальовані не в комічному плані, а з почуттям глибокої до них поваги. Але поряд з демократичними, реалістичними тенденціями оповідання й повісті К.-О. пройняті дидактизмом, християнською мораллю покори, смирення. К.-О. автор соціально-побутової комедії «Сватання на Гончарівці» (1835) та п'єси «Шельменко-денщик» (1840). Серед прозових творів К.-О. рос. мовою — романи «Пан Халявський» (1840) — «пречудова сатира, написана рукою відмінного майстра» (В. Белінський), «Життя і пригоди Столбикова» (1841), істор.-худож. нариси «Головатий» (1839), «Історія театру в Харкові» (1841), «Українці» (1841), «Перекази про Гаркушу» (1842), «Заснування Харкова» (1843), *фізіологічні нариси* «Ярмарок» (1840), «Знахар» (1841). Світогляд К.-О. суперечливий:

прихильник монархії і кріпосного ладу, він водночас був гуманістом, що засуджував жорстокість кріпосників. Творчість К.-О. відіграла значну роль у розвитку укр. л-ри. З ним листувався Т. Шевченко, який присвятив йому вірш. Іл. до статті див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Твори, т. 1—8. К., 1968—70; Твори, т. 1—2. К., 1978; Зібрання творів, т. 1—5. К., 1978—80: Пан Халявский. М., 1978.

Літ.: Данилевский Г. П. Украинская старина. Х., 1866; Чалий Д. В. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. К., 1962; Гончар О. І. Григорій Квітка-Основ'яненко. К., 1969; Зубков С. Д. Григорій Квітка-Основ'яненко. К., 1978; Луцький Ю. Д. Драматургія Г. Ф. Квітки-Основ'яненка і театр. К., 1978. *О. І. Гончар.*

КВІ́ТКИ — село Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл. Засноване в 17 ст. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації в селі з червня 1943 до січня 1944 діяла підпільна парт. орг-ція. Під час *Корсунь-Шевченківської операції 1944* 500 жителів К. влилися до складу 180-ї стріл. д-зії, сотні інших всіляко сприяли регулярним частинам. У зв'язку з 25-річчям Корсунь-Шевченківської битви 1969 село нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Уродженцями села є укр. композитор К. Г. *Стеценко,* Герой Соціалістичної Праці О. І. *Семиволос.*

КВІ́ТКО Лев Мойсейович (15.X 1890, с. Голосків, тепер Летичівського р-ну Хмельн. обл.— 12.IX 1952) — єврейський рад. поет. Член Комуністич. партії з 1939. Друкуватися почав 1917. Поема «Червона буря» (1918) — перший в євр. л-рі твір про Велику Жовтневу соціалістич. революцію. Писав в основному для дітей. Автор роману у віршах «Роки молоді» (1941, рос. перекл., 1968) — про події 1918.

Тв.: Укр. перекл.— У порту. Х., 1930; Лям і Петрик. Х., 1931; Два товариші. Х.—Одеса, 1932; У мене тайна. К., 1958; Рос. перекл.—В гости. М., 1970; Избранное. М., 1978.

КВІТКО́ВІ РОСЛИ́НИ — найбільш високоорганізовані листостеблові рослини. Те саме, що й *покритонасінні.*

КВІТНЕ́ВА ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП(б) — див. *Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б).*

КВІТНЕ́ВА КРИ́ЗА 1917 — політ. криза влади в Росії, що виникла в зв'язку з антинар. політикою бурж. *Тимчасового уряду.* Почалася стихійно після того, як Тимчасовий уряд у ноті союзним державам висловив готовність продовжувати імперіалістичну війну до перемоги. 21.IV (4.V) за закликом більшовиків Петрограда бл. 100 тис. робітників і солдатів вийшли на демонстрацію з вимогами миру і передачі влади Радам. Демонстрації, мітинги відбулися також у Москві, Києві, Харкові, Луганську та ін. містах. Масові антиурядові виступи змусили буржуазію маневрувати: відставку дістали міністри П. М. *Мілюков* та О. І. Гучков, було створено перший коаліційний уряд, куди ввійшли й есери та меншовики. К. к. було ліквідовано, але причини її виникнення не було усунено (див. *Червнева криза 1917, Липневі дні 1917*).

КВІТНЕ́ВЕ ПОВСТА́ННЯ 1876 — національно-визвольне й антифеод. повстання в Болгарії 20.IV — 20.V. Підготовлено *Болгарським революційним центральним комітетом,* що перебував у той час у Румунії, та революц. к-тами в Болгарії. Найбільшого розмаху досягло в Пд. Болгарії. В ін. районах країни були лише виступи окремих загонів. У рядах повстанців бився загін Х. *Ботева.* К. п. придушила тур. армія. Незважаючи на поразку, К. п. захитало тур. панування в Болгарії, сприяло загостренню міжнар. політ. обстановки й стало одним з приводів до рос.-тур. війни 1877—78 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*), внаслідок якої Болгарію було визволено від тур. панування.

Літ.: Чорний В. П. Героическая эпопея болгарского народа. Львов, 1976.

КВІТНЕ́ВІ ТЕ́ЗИ В. І. ЛЕ́НІНА — тези доповіді «Про завдання пролетаріату в даній революції». Покладені в основу доповіді В. І. Леніна на зборах більшовиків та на об'єднаних зборах більшовиків і меншовиків — делегатів Всерос. наради Рад робітничих і солдатських депутатів 4 (17).IV 1917. Тези вперше опубліковано в газ. «Правда» 7 (20).IV 1917, на Україні — у більшовицьких газ. «Пролетарий» (Харків) 13 (26).IV та «Звезда» (Катеринослав) 29.IV (12.V). У К. т. В. І. Ленін чітко визначив стратегію і тактику більшовиків в умовах *двовладдя,* що склалося після повалення самодержавства, характерну для того часу особливість розвитку революції і розстановку класових сил, виробив план переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. «Своєрідність поточного моменту в Росії,— писав він,— полягає в п е р е х о д і від першого етапу революції, який дав владу буржуазії внаслідок недостатньої свідомості і організованості пролетаріату,— д о д р у г о г о її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства» (Повне зібр. тв., т. 31, с. 111). В. І. Ленін викрив антинар. суть бурж. Тимчасового уряду, його імперіалістичної зовн. політики, підкреслив, що війна і надалі залишається грабіжницькою, імперіалістичною. Виступаючи проти найменших поступок «революційному оборонству», В. І. Ленін радив роз'яснювати масам, що покінчити з війною можна лише при умові передачі влади в руки Рад робітн. і солдат. депутатів. Враховуючи, що Тимчасовий уряд тримається на довірливо-несвідомому ставленні мас і підтримці керованих меншовиками та есерами Рад, які добровільно віддали владу буржуазії, В. І. Ленін вважав за недоцільне домагатися на тому етапі негайного повалення його. Він висунув гасло «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові!», обґрунтував єдино можливий у тих умовах шлях переходу влади до Рад — шлях мирного розвитку революції під гаслом «Вся влада Радам!». Перехід влади до Рад відкрив би можливість мирного переростання *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства,* органами якої були Ради, в соціалістичну *диктатуру пролетаріату* шляхом зміни партій і класів у керівництві Радами. В. І. Ленін відкрив нову держ. форму диктатури пролетаріату — Республіку Рад. У К. т. сформульовано екон. програму партії на новому етапі революції: конфіскація поміщицьких і націоналізація всіх земель у країні, злиття банків у загальнонац. банк, контроль Рад за виробництвом і розподілом продуктів. Ці заходи були спрямовані на позбавлення буржуазії екон. панування, підвищення революц. активності мас і створення умов для переходу до соціалізму. Формулюючи внутріпарт. завдання, В. І. Ленін вказав на необхідність негайного скликання з'їзду партії і розгляду на ньому питання про зміну програми партії з урахуванням досвіду революц. руху з 1903, коли було прийнято першу Програму. В. І. Ленін запропонував відмовитися від назви партії «соціал-демократична», бо її спаплюжили лідери зх.-європ. соціал-демократії, й перейменувати її на комуністичну, як називали свою партію К. Маркс і Ф. Енгельс. В. І. Ленін закликав більшовиків до активної роботи по створенню 3-го, *Комуністичного Інтернаціоналу.* К. т., що озброїли партію і робітн. клас програмою дій, за пропозицією В. І. Леніна було обговорено в ЦК РСДРП(б) та місц. парт. орг-ціях. Проти К. т. виступили противники соціалістич. революції як у партії, так і поза нею. Всередині партії проти К. т. виступили Л. Каменєв та Г. Пятаков. Проте більшовицька партія в цілому згуртувалася навколо К. т. Більшовики України вивчали й пропа-

КВІТНЕВІ ТЕЗИ В. І. ЛЕНІНА

Л. М. Квітко.

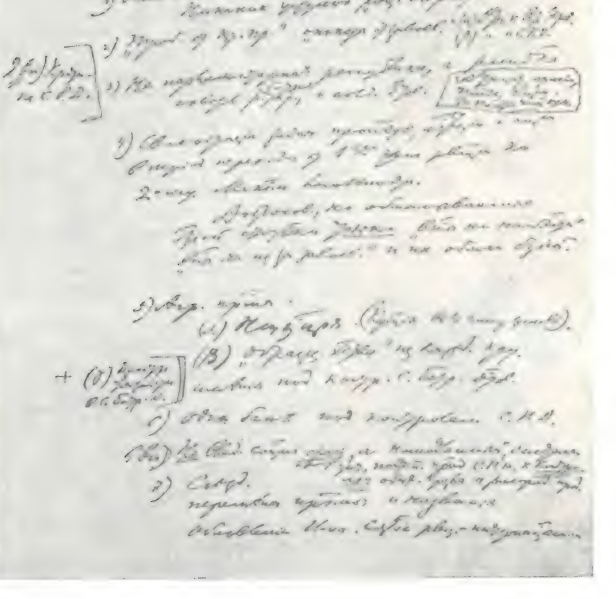

Рукопис В. І. Леніна «Первісний начерк Квітневих тез». 3 (16) квітня 1917.

КВІТНЕВО-ТРАВНЕВІ ПОЛІТИЧНІ СТРАЙКИ 1912

І. Г. Кебін.

О. А. Кеворков.

Кедр гімалайський. Гілка з достиглою шишкою та насінна луска (вгорі).

гували їх. Вони обговорювалися й були схвалені на парт. зборах Харків., Катеринослав., Луган., Горлівсько-Щербинівської, Конотопської та ін. орг-цій РСДРП. Всупереч антиленінській позиції Г. Пятакова К. т. схвалили й більшовики Києва. К. т. було покладено в основу політ. лінії більшовиків, прийнятої *Сьомою (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б)*.

Літ.: Ленін В. І. Про завдання пролетаріату в даній революції.— Листи про тактику.— Завдання пролетаріату в нашій революції. Повне зібрання творів, т. 31; Історія КПРС, т. 3, кн. 1. К., 1968. *Б. І. Корольов.*

КВІТНЕ́ВО-ТРАВНЕ́ВІ ПОЛІТИ́ЧНІ СТРА́ЙКИ 1912 — масові політ. виступи пролетаріату на знак протесту проти *Ленського розстрілу*. В. І. Ленін відмічав, що події на р. Лені переповнили чашу народного гніву проти царської монархії і «запалили маси революційним вогнем» (Повне зібр. тв., т. 21, с. 324). На Україні перші політ. страйки протесту проти Ленського розстрілу відбулися 9 (22).IV в Києві та Миколаєві, 10 (23).IV — 26.IV (9.V) пройшли в усіх пром. центрах і охопили понад 40 тис. робітників. Авангардна роль у цих страйках належала робітникам-металістам. Страйки протесту злилися з першотравневими політ. страйками і демонстраціями. 1 (14). V по всій Росії страйкувало бл. 400 тис. робітників, у т. ч. в Петербурзі — 100 тис. робітників, у Москві —38 тис. На Україні святкування 1 Травня вилилося у хвилю страйків, що охопили майже 30 тис. робітників Києва, Катеринослава, Харкова, Миколаєва, Луганська, Одеси, Юзівки та інших міст. Страйки проходили під лозунгами встановлення демократичної республіки, запровадження 8-годинного робочого дня, конфіскації поміщицької землі. К.-т. п.с. були важливим етапом в історії революц. руху в Росії, зокрема на Україні.

КВІТНИ́ЦТВО, квітникарство — галузь рослинництва, яка займається вирощуванням квітково-декоративних рослин для квітників, внутр. озеленення приміщень, а також для зрізування; наука про вирощування й селекцію квітів; розділ декор. садівництва; г-во, яке вирощує квіти. Розрізняють К. відкритого і К. закритого грунту.

К. відкритого грунту — вирощування однорічних, дворічних та багаторічних декор. і гарноквітучих рослин, якими прикрашають сади, парки, присадибні ділянки або використовують їх для зрізування квітів, а також для одержання чистосортного насіння.

К. закритого грунту — вирощування теплолюбних рослин у теплицях, парниках для реалізації в осінньо-зимовий і ранньовесняний періоди. Тут вирощують багато *ампельних рослин*, проводять зимову вигонку троянд, бузку, цибулинних та ін. багаторічних квітів. Значну частину їх вирощують у горщиках, а для одержання квітів для зрізування— у грунті теплиць. У К. важливе місце посідає також культура килимних рослин. За роки Рад. влади К. набуло широкого розвитку. Створені радгоспи й розсадники по вирощуванню декоративних і квіткових рослин для *озеленення міст*. Створюються нові великі спеціалізовані квітницькі радгоспи. Освоєно випуск теплиць з автом. регулюванням т-ри й вологості повітря.

Крім промислового К., в нашій країні успішно розвивається любительське й присадибне К. З ін. соціалістичних країн високого рівня розвитку К. досягло в Болгарії, ЧССР і НДР. Серед капіталістичних країн К. розвинуте в Бельгії, Нідерландах, Франції та ін. К. як наука поділяється на загальне й спеціальне К. Загальне К. вивчає характеристики парників, теплиць, оранжерей для вирощування квітів, методи застосування механізації та автоматизації виробничих процесів, розмноження рослин у парниках і теплицях, заготівлю і зберігання продукції.

Спеціальне К. досліджує біологічні особливості, агротехніку окремих квіткових культур, сівозміни й квіткове насінництво. Сюди відносять селекцію квітів, а також створення квітників і квіткових композицій. Науково-дослідна робота з К. в УРСР проводиться, зокрема, в *ботанічних садах*. Див. також *Декоративні рослини*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 80—81. *Д. П. Юхимчук.*

КВО́РУМ [від лат. quorum (praesentia sufficit) — (присутності) яких (достатньо)] — найменша кількість членів, присутність яких необхідна, щоб відкрити засідання чи збори і прийняти правомочні рішення. Встановлюється законом, статутом або постановою відповідного органу чи організації.

КВО́ТА (від лат. quot—скільки)— 1) Частка, частина, певна норма. 2) Частка в загальному виробництві, збуті, експорті або імпорті продукції, яку встановлюють для учасників монополістичних об'єднань (*картелів, синдикатів*). 3) Розмір податку з одиниці оподаткування. 4) Виборча К.— у бурж. виборчій системі кількість голосів, необхідних кожному з кандидатів для його обрання.

КЕ́БІН Іван (Йоганнес) Густавович [н. 11 (24).IX 1905, Ранну, тепер Кохтла-Ярвеського району Ест. РСР] — держ. і парт. діяч Ест. РСР, Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1927. Н. в сел. сім'ї. В 1925—26 навчався в Ленінгр. радпартшколі. В 1927—31 — голова Сусанінської сільради Гатчинського р-ну Ленінгр. обл. З 1931 — на парт. роботі в Ленінгр. обл. В 1936—38 навчався в Ін-ті червоної професури. З 1939 — викладач Моск. нафтового ін-ту. З 1941 — на керівній парт. роботі в ЦК КП(б) Естонії. В 1947 — 48 — директор Ін-ту історії партії при ЦК КП(б)Е. З 1948 — секретар ЦК КП(б)Е, 1950—78 — перший секретар ЦК Компартії Естонії. З липня 1978 — Голова Президії Верховної Ради Ест. РСР, одночасно з листопада 1978 — заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. Член ЦК КПРС з 1952. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КЕБІ́ТСЬКИЙ ПЕРЕВА́Л — перевал у *Кримських горах*, між Бабуган-яйлою і Чатирдагом. Вис. 596 м. У давні часи був закритий оборонними кам. мурами (залишки їх збереглися на Карабі-яйлі та в ін. місцях), які захищали країну від ворогів.

КЕВЕ́ДО-І-ВІЛЬЄ́ГАС (Quevedo y Villegas) Франсіско (26.IX 1580, Мадрід — 8.IX 1645, Вільянуева-де-лос-Інфантес) — ісп. письменник. Творчість К.-і-В. відбиває глибоку кризу ісп. суспільства, культури ісп. Відродження. У шахрайському романі «Історія життя пройдисвіта Пабло...» (1626), циклі соціально-політ. памфлетів «Сновидіння» (1627), зб-ках новел «Час відплати, або Розумна Фортуна» (1635, вид. 1650), трактаті «Політика бога, правління Христа й тиранія сатани» (ч. 1—2, 1626—39) створив сатиричну картину сучасної йому Іспанії.

Тв.: Укр. перекл.— Історія життя пройдисвіта, Пабло на ймення, зразка волоцюг і дзеркала крутіїв. К., 1934; Рос. перекл.— Избранное. Л., 1971. *Р. Ф. Естрела-Льопіс.*

КЕВО́РКОВ Степан Агабекович [н. 19.III (1.IV) 1903, Москва] — вірменський рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1973). Член КПРС з 1945. В 1933—36 працював на студії «Мосфільм» (був асистентом О. Довженка у фільмі «Аероград», 1935). З 1936 — на студії «Вірменфільм». Разом з Е. Карамяном поставив фільми: «Привиди залишають вершини» (1955), «Стежкою грому» (1956), «Вибух після опівночі» (1968), а також фільми про відомого революціонера Камо — «Особисто відомий» (1958), «Надзвичайне доручення» (1965) та «Останній подвиг Камо» (1973, разом з Г. Мелік-Авакяном). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора та медалями.

КЕ́ГЕЛЬ, кегль (нім. Kegel) — розмір друкарських шрифтів, що включає висоту очка *літери* і т. з. заплечики — вільні простори над і під очком. Вимірюють у *пунктах* або *квадратах*. В СРСР застосовують шрифти таких К.: 3, 4, 5, 6 (*нонпарель*), 7, 8 (*петит*), 9 (*боргес*), 10 (*корпус*), 11, 12 (*ціцеро*), 14, 16, 18, 20, 24, 28, 32, 36, 42, 48 і 60 пунктів, а також 1, $1^1/_4$, $1^1/_2$, 2, $2^1/_2$, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 12 і 15 квадратів. Осн. текст статей УРЕ (2-е вид.) набрано шрифтом К. 7, допоміжний — К. 6.

КЕГИЧІ́ВКА — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 7,5 тис. ж. (1979). Село К. виникло в кін. 19 ст. внаслідок злиття хуторів Доброіванівка і Єгорівка, заснованих у 2-й пол. 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— з-ди: буд. виробів, маслоробний і хлібний, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Середня та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, 9 бібліотек.

КЕГИЧІ́ВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГА́ЗУ — в Кегичівському р-ні Харківської обл. УРСР. Пов'язане з брахіантиклінальною складкою (див. *Брахіантикліналь*) у пд.-сх. частині *Дніпровсько-Донецької западини*. В геол. будові родовища беруть участь відклади від карбонової до антропогенової систем включно. Поклади газу — в верхньокам.-вуг. і нижньопермських відкладах. Глиб. залягання продуктивних горизонтів 1900—3100 м. Родовище багатопластове. Газ метановий (91,3—91,6% метану), містить також етан, пропан, бутан, пентан, вуглекислий газ тощо. Густ. газу 0,600—0,630 кг/м³. Родовище відкрито 1963, експлуатують з 1965. Газ надходить до газопроводу Шебелинка — Київ.

В. Г. Дем'янчук.

КЕГИЧІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 25,6 тис. чол. (1979). У районі — 41 нас. пункт, підпорядкований 2 селищним і 8 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Кегичівка*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: природний газ, глини, піски. Річки: *Берестова, Багата* (бас. Дніпра). Грунти в осн. чорноземні. Лежить у степовій зоні.

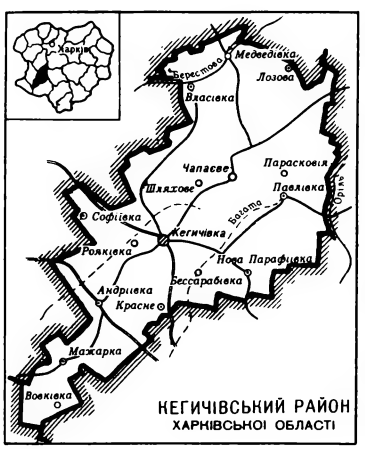

Осн. підприємства: **Чапаєвський** цукр. комбінат, кегичівські газопромисел, маслоробний та буд. виробів з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Кегичівка) та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство цукр.-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 67,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,3 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, кукурудза, соняшник. Скотарство, свинарство, птахівництво. В К. р.— 11 колгоспів, 3 радгоспи, міжколг. об'єднання по відгодівлі великої рогатої худоби. Залізнич. ст. Кегичівка. Автошляхів — 270 км, у т. ч. з твердим покриттям — 162 км.

У районі — 28 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 21 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні. 7 будинків культури, 22 клуби, 33 кіноустановки, 27 б-к. У К. р. видається газета «Зоря комунізму» (з 1935).

В. К. Галушко.

КЕ́ДА ДЖЕ́КА ПОВСТА́ННЯ 1450 — нар. повстання в Англії, спрямоване проти засилля великих феодалів. Почалося виступом селян у графстві Кент і незабаром охопило ряд сусідніх графств. До селян в ході повстання приєдналися ремісники, дрібні торговці, наймані робітники.

Очолював його васал герцога Йоркського Джек (Джон) Кед. Повстанці вимагали зменшення податків, знищення корупції, реформ суду і адміністрації, скасування «робочого законодавства». 2.VII 1450 повстанці вступили в Лондон. Міськ. верхівка, налякана розмахом повстання, за допомогою ополчення *цехів* та гарнізону *Тауера* 5.VII витіснила повстанців з міста. В армії повстанців почався розбрат. Дж. Кед загинув у бою. Окремі загони повстанців вели боротьбу до 1454.

КЕ́ДР — 1) Cedrus — рід хвойних деревних рослин род. соснових. Високі (до 50 м) однодомні дерева. Хвоїнки на вкорочених пагонах зібрані в пучки, на видовжених — розташовані спірально і одиночно. Шишки спрямовані вгору, діжковидні або яйцевидні, після дозрівання розсипаються. 4 види: К. ліванський (C. libani) — в горах Малої Азії, К. атласький (C. atlantica) — в Пн.-Зх. Африці, К. гімалайський (C. deodara) — в Гімалаях, К. короткохвойний (C. brevifolia) — на о. Кіпр. Перші 3 види культивують в СРСР (в Криму, на Кавказі, в пд. ч. Серед. Азії). К.— екзотичні дерева; є кілька декоративних форм їх. Деревина використовується у будівництві, йде на виготовлення меблів тощо. 2) Неправильна назва деяких видів *сосни*, зокрема *кедрових сосен, кедрового сланцю*, ялівцю тощо.

КЕ́ДРІН Дмитро Борисович [22.I (4.II) 1907, Богодухівський рудник, Донбас — 18.IX 1945, смт Тарасовка під Москвою] — рос. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн.війни. Друкуватися почав 1924 у Дніпропетровську. Перша поетична зб.— «Свідки» (1940). Автор творів про сучасність («Лялька», 1932; «Поєдинок», 1933), історію (балада «Зодчі», 1938; поема «Кінь», 1940), природу. У роки війни писав патріотичні вірші. Україні присвятив поезії «Київ», «Партизанка Галя» та ін. Віршована драма «Рембрандт» (1940). Перекладач творів укр. рад. поетів.

КЕ́ДРОВ Боніфатій Михайлович [н. 27.XI (10.XII) 1903, Ярославль] — рад. хімік, філософ, історик науки, акад. АН СРСР (з 1966; чл.-кор. з 1960). Член КПРС з 1918. Син М. С. *Кедрова*. Закінчив хім. ф-т Моск. держ. ун-ту (1930). В 1935—41 — на парт., згодом — на наук. роботі. В 1941—45 — в Рад. Армії. В 1945—49 й 1958—62 — в Ін-ті філософії АН СРСР. Гол. редактор журн. «Вопросы философии» (1947—49). В 1946—58 та з 1971 — професор Академії сусп. наук при ЦК КПРС. З 1962 — директор Ін-ту історії природознавства і техніки АН СРСР, 1973—74 — Ін-ту філософії АН СРСР, з 1974 — зав. сектором Ін-ту історії природознавства і техніки АН СРСР. Автор численних праць з питань матеріалістичної діалектики, філос. питань природознавства, методологічних проблем науки. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, а також ін. орденами та медалями.

Тв.: Классификация наук, т. 1—3. М., 1961; Три аспекта атомистики, т. 1—3. М., 1969; Энгельс и диалектика естествознания. М., 1970; Ленин и диалектика естествознания XX века. М., 1971; Моделирование в теоретической химии. М., 1975; Прогнозы Д. И. Менделеева в атомистике, т. 1. М., 1977; Марксистская концепция истории естествознания.— XIX век. М., 1978 [в соавт.].

КЕ́ДРОВ Михайло Миколайович [21.XII 1893 (2.I 1894), Москва — 22.III 1972, там же] — рос. рад. режисер, актор і педагог, нар. арт. СРСР (з 1948). З 1920 навчався в Театр. студії ім. О. Грибоєдова, а з 1922 — в 2-й студії МХАТу. Учень К. С. *Станіславського*. З 1924 — актор, з 1933 — режисер (в 1946—55 — гол. режисер), 1966—70 — голова худож. колегії) МХАТу. Ролі: Захар Бардін («Вороги» Горького), Сін-Бін-у («Бронепоїзд 14-69» Вс. Іванова), Горлов («Фронт» Корнійчука). Вистави: «Плоди освіти» Л. Толстого, «В людях» за М. Горьким, «Над Дніпром» Корнійчука, «Зимова казка» Шекспіра. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949, 1950, 1952.

Літ.: Михаил Николаевич Кедров. М., 1978.

Б. М. Кедров.

КЕ́ДРОВ Михайло Сергійович [12 (24).II 1878—2.XII 1941] — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в Москві в сім'ї нотаріуса. В революц. русі з кін. 90-х рр. 19 ст., вів парт. роботу у Москві, Ярославлі, Костромі, Петербурзі. В 1912—16 — в еміграції в Швейцарії, де закінчив мед. ф-т Лозаннського ун-ту. В 1917 — член Військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б), Всерос. бюро більшовицьких військ. орг-цій, колегії Наркомату у військ. справах. У 1918—19 — на керівних посадах у Червоній Армії, ВЧК. Після громадян. війни працював у ВРНГ, Верховному Суді СРСР, Держплані СРСР тощо. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

М. М. Кедров.

КЕ́ДРОВА ПАДЬ — заповідник в СРСР, на Далекому Сході, в межах Приморського краю РРФСР. Заповідник розташований на зх. березі Амурської зат. в бас. р. Кедрової; створений 1916 для охорони унікального рослинного й тваринного світу. Пл. 17,9 тис. га. Поширені ліси з дуба, ясена, кленів, липи, маньчжурського горіха, берези, ялиці; у підліску — ліани, папороті. Багато *ендеміків* і релікто-вих форм (аралія, елеутерокок, жень-шень, купина гостролиста). Живуть косуля, леопард, гімалайський ведмідь та ін.; з птахів — фазан, качка мандаринка та ін.; змії, ящірки. К. П.— стаціонарна база Далекосхідного філіалу Сибірського відділення АН СРСР.

КЕ́ДРОВА СОСНА́, кедр, кедрина — спільна назва кількох видів роду *сосна*. Поширр. в Азії і в горах Європи. В СРСР 3 види.

Кедрова сосна сибірська:
1 — гілка з шишкою; *2* — насінина.

Келермеські кургани. Золоті піхви меча і залізна сокира з вкритою золотом рукояткою.

Кеклик.

Келерія сиза. Нижня і верхня частини рослини та колосок (угорі).

1) **К. с. європейська**, кедрина (Pinus cembra) — дерево заввишки до 30 м. Крона густа, пірамідальна або округла. Хвоїнки до 12 см завдовжки, зібрані в пучки по 5 шт. на коротких пагонах, зберігається на дереві 5—6 років. Шишки яйцевидні завдовжки до 8 см, дозрівають на 2-й рік, містять до 90 насінин (т. з. кедрових горішків). Росте в Альпах, Карпатах. У Рад. Карпатах взята під охорону. 2) **К. с. сибірська** (P. sibirica) — дерево заввишки до 40 м, поширене в Азіатській частині та на Пн. Сх. Європ. ч. СРСР. Насіння їстівне, містить понад 60% олії, яку використовують у харч. пром-сті і техніці. Цінна міцна деревина широкого використання. Із стовбурів дерев при підсочці одержують *живицю*. 3) **К. с. корейська** (T. koraiensis) — дерево заввишки до 40 м. Крона ширококонусовидна. Росте на Далекому Сх., в Пн.-Сх. Китаї, Пн.-Сх. Кореї і Японії. Вирощують у середній смузі Європ. ч. СРСР.

КЕ́ДРОВИЙ СЛА́НЕЦЬ (Pinus pumila) — кущ, рідше деревце, заввишки до 5 м з роду *сосна*. Хвоїнки короткі жорсткі, зібрані в пучки по 5 шт. на коротких пагонах. Шишки до 6 см завдовжки. Росте повільно. Може зростатися із сусідніми деревами придатковими коренями та гілками; утворює непролазні хащі. Росте в горах (до 2000 м над р. м.). Поширений в Сх. Сибіру, на Далекому Сході, в Пн.-Сх. Китаї, Пн. Монголії і Японії. К. с.— цінна грунтозахисна рослина; дає корм і притулок взимку пром. звірам (соболю, білці, ведмедю та ін.). Хвоя багата на вітамін С. З насіння К. с. одержують олію, з деревини *скипидар, смоли*.

КЕ́ЗМА Тауфік Гаврилович (20. VI 1882, Дамаск— 9.IV 1958, Київ) —укр. рад. філолог-арабіст. За походженням араб. З 1896 жив у Києві. Закінчив Київську духовну академію (1906). З 1913 викладав араб. мову в вузах Києва, 1939—52 — в ун-ті (з 1948 — професор). Автор підручника «Елементарні основи граматики арабської мови...» (1928) та кількох праць із сходознавства. К. належать переклади з араб. мови українською «Оповідань арабського історика Абу-Шоджі Рудраверського XI ст. про те, як хрестилась Русь» (1927), оповідань М. Нуайме. М. Теймура та ін.

Літ.: Ковалівський А. П. Тауфік Гаврилович Кезма. «Український історичний журнал», 1958, № 4.

КЕЙНС (Keynes) Джон Мейнард (5.VI 1883, Кембрідж — 21.IV 1946, графство Суссекс) — англ. бурж. економіст, основоположник *кейнсіанства*. Закінчив Кембріджський ун-т (1906). З 1908 і до кінця життя викладав у ньому. Одночасно займався *бізнесом*, обіймав ряд адм. посад. З 1912 — редактор теоретичного журн. «Економік джорнал». Автор книги «Економічні наслідки миру», в якій, за виразом В. І. Леніна, «прийшов до висновків, що Європа і весь світ з Версальським миром ідуть до банкротства» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 209). Опублікував ряд праць у галузі грош. обігу і фінансів. Осн. з них — «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936). К. обґрунтував необхідність держ.-монополістичного регулювання економіки як осн. напряму екон. політики бурж. д-ви.

М. Й. Лозюк.

КЕЙНСІА́НСТВО — один з провідних напрямів буржуазної *політичної економії* періоду *загальної кризи капіталізму*, що трактує механізм функціонування капіталістичного господарства на основі аналізу взаємодії ряду макроекономічних величин (див. *Макроекономіка*) і обґрунтовує практику втручання бурж. д-ви в процес капіталістичного *відтворення*. К. замасковує експлуататорський характер імперіалістичної держави. Виникло в 30-х рр. 20 ст. Засновник — англ. бурж. економіст Дж. М. *Кейнс*. Осн. положення К. він виклав у книзі «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936) як пошук шляхів подолання нестійкості капіталістичної економіки, виходу з екон. кризи. Гол. причиною перебоїв у функціонуванні капіталістичної економіки К. вважає недостатній обсяг «ефективного попиту» на предмети індивідуального споживання і виробничого призначення. Однак К. виявилося нездатним розкрити справжню природу цього екон. явища, яка полягає не в психологічній схильності людей до заощаджень, а в діянні властивих капіталізмові об'єктивних екон. законів, особливо *основного економічного закону капіталізму*, що неминуче зумовлює вузькість споживчого попиту. Особливу увагу К. приділяє проблемі *інвестицій* як засобу розширення виробничого споживання і відновлення загальнонац. пропорцій, що порушуються. Кількісний зв'язок між величиною інвестицій та обсягом *національного доходу* визначається на основі застосування принципу мультиплікатора (див. *Мультиплікатора теорії*), згідно з яким кожний приріст інвестицій тим більшою мірою супроводиться дальшим кратним зростанням доходу, зайнятості та виробн., чим більша питома вага й темпи зростання споживання. Звідси попит, втілений в інвестиціях, визнається осн. об'єктом регулювання і стимулювання екон. розвитку шляхом розширення витрат д-ви гол. чин. на невиробничі й воєнні цілі, а також дефіцитного бюджетного фінансування, що призводить до посилення *інфляції*. Див. також *Неокейнсіанство*.

М. Й. Лозюк.

КЕЙП-ЙО́РК — півострів на Пн. Австралії, між *Карпентарія затокою* і Кораловим м. Зх. частина — низовинна, в сх.— височина заввишки до 555 м. Вздовж східного узбережжя простягаються коралові рифи. Евкаліптові ліси, на сході — вічнозелені вологі тропічні ліси. Поклади золота, свинцю, бокситів.

КЕ́ЙПТАУН, Капстад — місто на Пд. Зх. Пд.-Африканської Республіки, адм. ц. Капської пров. і резиденція парламенту країни. Значний порт, вузол з-ць і автошляхів. 691,3 тис. ж. (1970). Провідне місце посідає машинобудування і металообробка (судно- та вагонобудування, автоскладання та судноремонт). Нафтопереробний з-д, підприємства цем., текст., харч. (гол. чин. консервної) пром-сті. Розвинуті також огранування алмазів, деревообр., хім. (виробн. сірчаної кислоти, добрив, фарм. засобів) пром-сть. Ун-т. Пд.-Афр. публічна та ін. б-ки. Пд.-Афр. нац. галерея, музей історії культури тощо. Бот. сад. Обсерваторія. К.— база іноз. китобійних флотилій. Виник 1652.

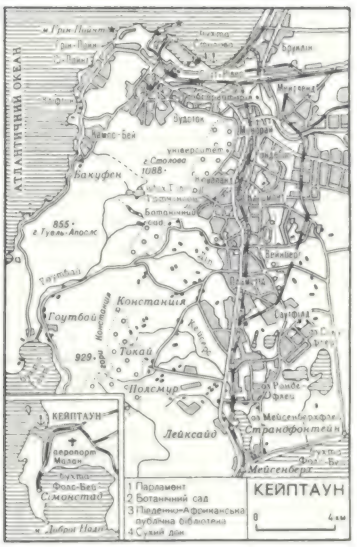

КЕ́ЙСТУТ, Кестутіс (1297 — 15. VIII 1382) — лит. князь, син *Гедиміна*. З 1345 правив у *Великому князівстві Литовському* разом з старшим братом великим князем *Ольгердом*. К. відіграв значну роль у боротьбі лит. народу проти агресії *Тевтонського ордену*. Брав участь у загарбанні Чернігово-Сіверської, Київської, Подільської, Волинської та ін. укр. земель. Після смерті Ольгерда К. 1377 визнав великим князем його сина *Ягайла*, але 1381 вигнав його з Вільнюса і захопив великокнязівську владу. К. вбито за наказом Ягайла.

КЕ́ЙТА (Keita) Модібо (н. 4.VI 1915, Бамако) — держ. і політ. діяч Республіки Малі. За фахом учитель. Засновник (1946) і ген. секретар (1947—68) партії Суданський союз, яка відігравала значну роль у завоюванні народом Малі нац. незалежності. В квітні 1959 — серпні 1960 К.— прем'єр-міністр Федерації Малі (Малі, Сенегал), з 1960 — прем'єр-міністр та президент Республіки Малі. Внаслідок військ. перевороту 1968 К. усунено від влади. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами». 1963.

КЕЙТО́НІЄВІ (Caytoniales) — порядок вимерлих примітивних *голонасінних* рослин. Представлені двома родинами прибережноводяних рослин. Мали пірчасті листки, кожен з яких складався з 3—6 перистосітчастожилкових листочків з центральною жилкою. *Спорофіли* пірчасті. На кінцевих гілочках мікроспорофілів містилися групи мікроспорангіїв (див. *Спорангій*)

або мікросинангії (зрослі між собою мікроспорангії). Долі (купули) мегаспорофілів утворювали замкнуті або майже замкнуті вмістища з прямими *насінними зачатками*; в деяких з них знаходили *пилкові зерна* з повітряними міхурами. Купули з виступаючими з них *мікропіле* були схожі на *маточки* з приймочками. К. були поширені у тріасовому та юрському періодах. *Н. О. Щекіна.*

КЕКЕЛІ́ДЗЕ Корнелій Самсонович [18 (30).IV 1879, с. Тобанієрі, тепер Ванського р-ну — 7.VI 1962, Тбілісі] — грузинський рад. літературознавець, акад. АН Груз. РСР (з 1941). Закінчив Київ. духовну академію (1904). Автор праць: «Історія стародавньої грузинської літератури» (т. 1—2, 1923—24; 4 вид. 1958—60), «Конспективний курс історії стародавньої грузинської літератури» (рос. мовою, 1939), «Етюди з історії стародавньої грузинської літератури» (т. 1—7, 1945—60), «Пам'ятки стародавньої грузинської агіографічної літератури» (1956) та інших досліджень. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

КЕКІ́ЛОВ Аман (9. V 1912, аул Кеші, тепер Ашхабадського р-ну — 13.XII 1974, Ашхабад) — туркмен. рад. поет і літературознавець, акад. АН Туркм. РСР (з 1969), нар. письменник Туркм. РСР (з 1967), засл. діяч науки Туркм. РСР (з 1972). Член КПРС з 1951. Друкуватися почав з 1927. Автор поем «Вперед» (1935), «Остання зустріч» (1940), «Любов» (кн. 1—2, 1947—57), тексту Держ. гімну Туркм. РСР (1946), роману «Розсіяні хмари» (1979, посм.), літературознавчих праць, монографії «Молланепес» (1957). В 1970 вийшов 1-й том 3-томного дослідження К. «Мистецтво слова», 2-й т.— «Таємниці слова» (1975). Нагороджений двома орденами «Знак Пошани», медалями.

КЕКІ́ЛОВ Шали (7.XI 1906, аул Кеші, тепер Ашхабадського р-ну —8.X 1943, Монастирщинський р-н Смоленської обл.) — туркменський рад. поет. Член Комуністичної партії з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1927. Перша зб. віршів — «Колгоспникам» (1933). Тема віршів К.— визволення туркм. жінки, індустріалізація і колективізація в Туркменії («Колгоспний шлях — шлях соціалізму», 1931; «Дівчатам», «На Кизил-Арватському ремонтному заводі», обидва — 1932). Автор патріотичних поем «Дядько Іван» (1942), «В Карельському лісі» (1943). Загинув на фронті. *А. Улугбердиєв.*

КЕ́ККОНЕН (Kekkonen) Урхо Калева (н. 3.IX 1900, Пієлавесі) — держ. і політ. діяч Фінляндії. В 1926 закінчив Хельсінкський ун-т. Доктор права. В 1936—56 — депутат парламенту; до 1956—один з лідерів партії Агр. союз (з 1965 — Партія центру). В 1936—39, 1944—46 обіймав міністерські посади. В 1948—50 — голова парламенту. В 1950—56 (з перервою) — прем'єр-міністр; 1952—53, 1954 — міністр закорд. справ. З 1956 — президент Фінляндської Республіки. Разом з Ю. К. *Паасіківі* був ініціатором миролюбного зовн.- політ. курсу Фінляндії, спрямованого на розвиток дружніх взаємин з СРСР. Брав безпосередню участь у підписанні *радянсько-фінляндських документів* 1948, 1955, 1970. Нагороджений орденами Леніна та Дружби народів. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1979.

КЕ́КЛИК, кам'яна куріпка (Alectoris graeca, синонім A. kakelik) — птах родини *фазанових*. Довж. тіла бл. 35 см, маса 370—770 г. Забарвлення строкате з сірого, рожевого, вохристого, чорного й білого кольорів. К. поширений у горах Європи й Азії. В УРСР К. акліматизовані (див. *Акліматизація*) в Кримських горах. Гніздяться серед каміння (звідси й друга назва); у кладці до 12 (іноді більше) яєць. Живляться насінням, травою, комахами. Об'єкт полювання. Викопні рештки відомі з плейстоцену. *О. Б. Кістяківський.*

КЕ́КУЛЕ (Kekule) Фрідріх Август (7.IX 1829, Дармштадт — 13. VII 1896, Бонн) — нім. хімік-органік. Осн. праці присвячені теоретичній хімії. Розробив учення про атомність (*валентність*) елементів, у т. ч. про чотиривалентність атома вуглецю (одночасно з нім. хіміком А. Кольбе) і здатність його атомів сполучатися між собою, утворюючи ланцюги (одночасно з шотл. хіміком А. С. Купером). Запропонував (1865) циклічну формулу будови *бензолу* і тим самим поширив теорію хім. будови Бутлерова на ароматичні сполуки. Добув тіооцтову к-ту, трифенілметан та антрахінон тощо.

КЕ́ЛДИШ Леонід Веніамінович (н. 7.IV 1931, Москва) — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1976). Після закінчення Моск. ун-ту (1954) працює в Фіз. ін-ті АН СРСР. Осн. праці з квантової теорії систем багатьох частинок і фізики твердого тіла. В 1958 незалежно від нім. фізика В. Франца передбачив явище зсуву смуг поглинання в напівпровідникових кристалах під дією електр. поля (ефект Келдиша — Франца). Розробив заг. і ефективний теор. апарат для розгляду сильно нерівноважних станів квантовостатистичних систем. Ленінська премія, 1974.

КЕ́ЛДИШ Мстислав Всеволодович [28.I (10.II) 1911, Рига — 24.VI 1978, Москва] — рад. математик і механік, акад. АН СРСР (з 1946), президент АН СРСР (1961—75), тричі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1961, 1971). Член КПРС з 1949. Закінчив (1931) Моск. ун-т, потім працював у Центр. аерогідродинамічному ін-ті, Моск. ун-ті, Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова. З 1953 — директор Ін-ту прикладної математики АН СРСР, з 1961 — голова Комітету по Ленінських преміях у галузі науки і техніки при Раді Міністрів СРСР. Праці К. в галузі механіки присвячені вивченню неусталених рухів тіл у рідині; впливу стисливості на обтікання тіл; теорії хвильових рухів і пружних коливань у повітряному потоці; теорії динамічної міцності та вібрації літака; коливанням і автоколиванням авіаційних конструкцій. К. відкрив, що при деяких видах вібрації крила виникає тягова сила; розробив теорію підйомної сили, прикладеної до крила літака при врахуванні стисливості повітря. К. належить багато результатів у теорії руху крила під водою та в теорії хвильового опору. Осн. праці К. з математики — з теорії наближень, *функцій теорії*, наближеного інтегрування *диференціальних рівнянь*, теорії несамоспряжених *операторів* і теорії потенціалу. Матем. теорію К. завжди пов'язував з проблемами механіки, *автоматичного керування*, аеромеханіки тощо. Праці К. сприяли розвитку *обчислювальної математики, обчислювальної техніки*, ядерної енергетики, космічних досліджень. Член ЦК КПРС (з 1961). Депутат Верховної Ради СРСР 6—9-го скликань. Нагороджений 7 орденами Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, а також медалями та іноз. орденами. Держ. премія СРСР, 1942, 1946. Ленінська премія, 1957. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1976, Золота медаль ім. К. Е. Ціолковського АН СРСР, 1972. У 1978 АН СРСР встановила медаль імені академіка М. В. Келдиша. Похований в Москві біля Кремлівської стіни.

Літ.: Мстислав Всеволодович Келдыш. «Успехи математических наук», 1971, т. 26, в. 4; Бородин А. И. Советские математики. К., 1978.

КЕ́ЛЕР (Köhler) Вольфганг (21.I 1887, Таллін — 11. VI 1967, Лебанон, Нью-Гемпшір) — нім. психолог, один із засновників *гештальтпсихології*. З 1935 у США; проф. Суотморського коледжу в Прінстоні. Широко відомими стали його наук. спостереження (1913—40), узагальнені в кн. «Дослідження інтелекту людиноподібних мавп» (рос. перекл. 1930). У своїх висновках К. не проводить чіткої межі між психікою мавп та людини, що призводить до їхнього неправомірного антропоморфічного зближення. Його тлумачення інтелекту антропоїдів було піддано критиці в подальшому розвитку *зоопсихології*, насамперед у працях рад. вчених, які довели умовнорефлекторну основу інтелекту мавп. У 40—60-х рр. досліджував електричну активність мозку.

КЕ́ЛЕР Йохан [24.II (8.III) 1826, Вастемийза, тепер Вільяндіського р-ну Ест. РСР — 10 (22).IV 1899, Петербург] — ест. живописець, засновник національної школи жи-

Й. Келер. Дівчинка біля джерела. Близько 1858 — 62. Державний художній музей. Таллін.

У. К. Кекконен.

Л. В. Келдиш.

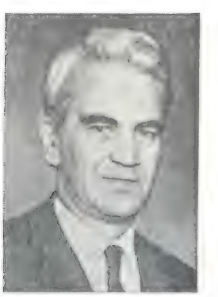

М. В. Келдиш.

Б. О. Келлер.

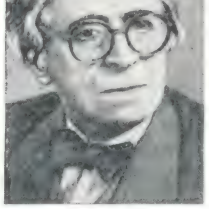

Б. Келлерман.

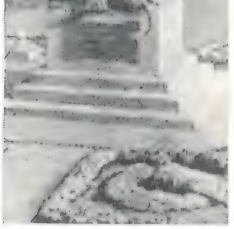

Пам'ятник захисникам Полтави і її коменданту О. С. Келіну. 1909.

вопису. В 1848—55 навчався в петерб. АМ, академіком якої був з 1861. З 1862 жив у Петербурзі. Автор картин на реліг. й міфологічні теми, пейзажів, жанрових картин і портретів (матері художника, бл. 1863—64; Ф. Р. Крейцвальда, 1864; Е. Шульц-Адаєвської, 1868, та ін.).

КЕЛЕ́РІЯ, кипець (Koeleria) — рід багаторічних кущових, рідше кореневищних трав род. *злакових*. Листки вузьколінійні; суцвіття — густа колосовидна волоть; колоски 2—5-квіткові. Бл. 60 видів, пошир. у помірних зонах земної кулі. В СРСР — 29 видів, з них в УРСР — 9. К. ростуть у різних умовах: на альпійських і субальпійських луках, в лісовій зоні, степах та ін. Всі види К.— добрі *кормові трави*. Найбільше кормове значення має К. струнка (K. gracilis), що росте в степах на сухих луках. Багато видів К. ростуть на пісках, напр.: К. сиза (K. glauca), К. пісковa (K. sabuletorum) тощо. Іл. с. 90.

КЕЛЕРМЕ́СЬКІ КУРГА́НИ — група багатих курганів 6 ст. до н. е., досліджена 1903—04 біля станиці Келермеської (тепер Гіагінського р-ну Адиг. а. о.). Поховання були розташовані у великих прямокутних ямах з дерев'яним перекриттям на стовпах. У кожній могилі поруч з людиною поховано до 24 принесених у жертву коней в багатих уборах; є також кістяки слуг або рабів. У похованнях знайдено оздоблену золотом зброю, золоті чаші, мідний і глиняний посуд, золоті прикраси та ін. вироби. К. к. належали родоплемінній знаті меотського або скіфського населення. Іл. с. 90.

КЕ́ЛІ (Cayley) Артур (16.VIII 1821, Річмонд — 26.I 1895, Кембрідж) — англ. математик. В 1841 закінчив Кембріджський ун-т. Осн. праці — з теорії алгебр. квадратичних *форм*. К. встановив зв'язок між теорією *інваріантів* та *проективною геометрією*. Його дослідження в цій галузі лежать в основі тлумачення *Лобачевського геометрії* («інтерпретація Келі — Клейна»). К. належать також праці з теорії визначників, диференціальних рівнянь, еліптич. функцій, сферичної астрономії, астрофізики.

КЕ́ЛІН Олексій Степанович (р. н. невід.— п. 1715) — організатор і керівник оборони Полтави від швед. загарбників під час *Північної війни 1700 —21*. Іноземець за походженням, К. 1702 вступив на рос. військ. службу. З 17 (28).I 1709 — комендант Полтави. Залога (7 тис. солдатів, офіцерів і озброєних жителів, 28 гармат), яку він очолював, при активній підтримці населення протягом травня — червня 1709 героїчно відбивала безперервні штурми переважаючих сил швед. армії. За організацію оборони Полтави К. здобув звання генерал-майора. В Полтаві 1909 споруджено пам'ятник К. і захисникам міста.

КЕ́ЛЛЕР Борис Олександрович [16 (28).VIII 1874, Петербург — 29.X 1945, Москва] — російський рад. ботанік, акад. АН СРСР (з 1931) та ВАСГНІЛ (з 1935). Член КПРС з 1930. Закінчив фіз.-матем. ф-т Казанського ун-ту (1902). В 1902—13 викладав у Казанському с.-г. ін-ті. З 1913 — професор Воронезького с.-г. ін-ту; директор Бот. (1931—36) і Грунтового (1935—36) ін-тів АН СРСР та Бот. саду АН СРСР (1937—45); 1941—45 — голова Туркм. філіалу АН СРСР. Праці К. присвячені еколого-геогр. вивченню рослинності рос. степів, напівпустель, пустель і гір Алтаю, питанням анатомії і фізіології *ксерофітів* та *галофітів* тощо. Розробив нові методи геобот. досліджень («екологічні ряди»). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь т. 4. М., 1952.

КЕ́ЛЛЕР (Keller) Готфрід (19. VII 1819, Цюріх — 15.VII 1890, там же) — швейцарський письменник. Писав нім. мовою. Твори К.— «Пісні самоука» (1846), зб. новел «Люди із Зельдвіли» (т. 1—2, 1856—74), «Сім легенд» (1872), «Цюріхські новели» (1878), романи «Зелений Генріх» (1855), «Маргін Заландер» (1886) — пройняті гуманізмом і демократизмом. Деякі твори К. переклав І. Франко.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Франко І. Твори, т. 13. К., 1978; Рос. перекл.— Новеллы. Л., 1970; Зелёный Генрих. М., 1972.

Літ.: Волгина А. А. Готфрид Келлер Биобиблиографический указатель. М., 1965. *Н. М. Матузова.*

КЕ́ЛЛЕРМАН (Kellermann) Бернгард (4.III 1879, м. Фюрт — 17.X 1951, Потсдам) — німецький письменник (НДР), член Німецької академії мистецтв (1950). У романі «Тунель» (1913) реалістично відтворено бурж. дійсність доби імперіалізму. Симпатії до Великого Жовтня і нім. революції 1918 висловив в антимілітаристському романі «9 листопада» (1920). Викривав капіталістичне суспільство (романи «Брати Шелленберги», 1925; «Місто Анатоль», 1932, та ін.). В романі «Танок смерті» (1948) затаврував фашизм. Кн. нарисів «Ми повертаємося з Радянської Росії» (1948, у співавтор. з дружиною — Еллен К.).

Тв.: Укр. перекл.— Брати Шелленберги. К., 1931; Тунель. Х.—К., 1932; Блакитна стрічка. К., 1964; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—6. М.—Л., 1930; Девятое ноября.— Пляска смерти. М., 1959; Песнь дружбы. М.—Л., 1960; Город Анатоль. М., 1979.

Літ.: Матузова Н. М. Творчість Бернгарда Келлермана. Львів, 1960; Бергельсон Г. Ю. Бернгард Келлерман М.—Л. 1965. *Н. М. Матузова.*

КЕЛОВЕ́ЙСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви місцевості Келловей у Великобританії) — ранній вік пізньоюрської епохи юрського періоду і відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (глини, піски, пісковики, алевроліти, вапняки тощо) поширені в Донбасі, Дніпровсько-Донецькій і Причорномор. западинах, у Криму, *Галицько-Волинській синеклізі*, на Карпатах. Потужність їх до 350 м. Див. також *Юрський період і юрська система*.

КЕ́ЛЛОГА — БРІА́НА ПАКТ 1928, Паризький пакт — договір про відмову від війни як знаряддя нац. політики. Укладений 27.VIII в Парижі з ініціативи франц. міністра закорд. справ А. *Бріана* і держ. секретаря США Ф. Келлога між 15 д-вами (Франція, США, Німеччина, Великобританія, брит. домініони та Індія, Італія, Японія, Бельгія, Польща, Чехословаччина). Договір, витриманий у дусі *пацифізму*, маскував імперіалістичні наміри США і Франції. Миролюбна діяльність рад. дипломатії змусила ініціаторів пакту запросити до участі в ньому СРСР (приєднався 6.IX). СРСР — ініціатор підписання Московського протоколу 1929 про дострокове (з 13.II) введення пакту в дію в прикордонних д-вах (СРСР, Польща, Румунія, Естонія, Латвія, згодом — Туреччина, Іран, Литва). До набуття чинності 24.VII 1929 пакт підписали ще 48 д-в, проте він не став визначальним фактором у міжнар. відносинах.

КЕ́ЛЬВІН (Kelvin) Уільям — англ. фізик. Див. *Томсон* У

КЕ́ЛЬВІН, К — одиниця термодинамічної температури в *Міжнародній системі одиниць*; дорівнює 1/273,16 частині термодинамічної температури *потрійної точки* води. Названа ім'ям англ. фізика У. *Томсона* (Кельвіна).

КЕ́ЛЬВІНА ШКАЛА́ — часто вживана назва *термодинамічної температурної шкали*. Назв. ім'ям англ. фізика У. *Томсона* (Кельвіна), який перший 1848 запропонував принцип побудови такої шкали.

КЕЛЬМЕ́НДІ (Kelmendi) Алі (1900, Печ, Сербія — 11.II 1939, Париж) — один з організаторів комуністичного руху в Албанії. Н. в сел. сім'ї. В 1924 брав участь у бурж.-демократичній революції в Албанії. Після її поразки перебував в еміграції в Італії, Австрії, СРСР. У 1930 повернувся до Албанії, був одним з організаторів комуністичних груп. У 1936 висланий з країни. В еміграції продовжував революц. діяльність.

КЕ́ЛЬМЕНЕЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Чернівецької обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,7 тис. км². Нас. 55,3 тис. чол. (1979). У районі — 36 нас. пунктів, підпорядкованих селищній і 22 сільс. Радам нар. депутатів Центр — смт *Кельменці*. Поверхня К. р. рівнинна. На Сх.— вапнякові пасма *Товтри*. Корисні копалини: глина, пісок, буд. каміння. На пн. межі району тече р. *Дністер*. Грунти темно-сірі, сірі лісові та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, клен, липа) займають 6,2 тис. га. Підприємства в осн. харч. пром-сті, найбільші з них: цукр. з-д (с. Не-

липівці), харчосмакова ф-ка та консервний з-д (с. Іванівці) і маслоробний з-д (Кельменці). Комбінат побутового обслуговування (Кельменці) та 11 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1978 становила 48,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 41,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки. Вирощують також картоплю, овочі, тютюн. Садівництво, ягідництво. Скотарство, свинарство, вівчарство. У К. р.— 17 колгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні ст.: Ларга, Іванівці, Бурдюг, Ленківці, Вороновиця. Автошляхів — 289 км (усі з твердим покриттям). У районі — 26 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 85 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 19 будинків культури, 15 клубів, 2 кінотеатри, 35 кіноустановок, 45 б-к. У К. р. видається газета «Наддністрянська правда» (з 1945). *В. К. Панасюк.*

КЕ́ЛЬМЕНЦІ — селище міського типу Чернів. обл. УРСР, райцентр, за 3 км від залізнич. ст. Ларга. 6,9 тис. ж. (1979). Вперше село згадується в документах 1559. В 1940 К. возз'єднано в складі Пн. Буковини з УРСР. З 1960 К.— с-ще міськ. типу. У К.— маслоробний з-д, хлібопродуктів та харч. комбінати, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 5 бібліотек.

КЕЛЬН — місто в центральній частині ФРН, у землі Пн. Рейн-Вестфалія. Вузол з-ць та автошляхів, порт на р. Рейні, міжнар. аеропорт. Понад 1 млн. ж. (1975). К. заснований у 1 ст. до н. е. римлянами на місці військ. табору. В серед. віки — резиденція архієпископа (з 13 ст.— курфюрста). Входив до *Ганзи*. В 1794—1813 окупований Францією. *Віденським конгресом 1814—15* переданий Пруссії. Під час *революції 1848—49 в Німеччині* К. Маркс і Ф. Енгельс видавали в К. «*Нову Рейнську газету*». В 1918—26 і 1945— 49 окупований англ. військами. З 1949 — в складі ФРН.

К.— один з осн. екон., фінанс. і торг. центрів країни. Провідне місце в пром-сті К. посідає машинобудування і металообробка. Розвинуті також нафтопереробна, нафтохім. і хім. (у т. ч. парфюм. виробн.) галузі; підприємства текст., швейної, харчосмакової, поліграф. пром-сті. К.— значний центр оптової торгівлі, місце проведення міжнар. ярмарків, виставок. Ун-т (засн. 1388), академії: пед., управління і економіки, страхової справи; вища муз. школа. Художні музеї: Вальраф-Ріхарц, Кунстгалле, Римсько-германський, Сх.-азіат. мистецтва та ін. Архіт. пам'ятки: романські церкви 11—13 ст., готичний собор (1248—1560, закінчено буд-во 1842—80), ратуша (1350—70; башта, 1407—14; галерея, 1569—73, арх. В. Фернуккен), цейхгауз (1594 — 1606). Серед нових споруд — оперний (1954—57) і драм. (1959—65) театри (арх. В. Ріпган), мости.

КЕ́ЛЬНСЬКИЙ ПРОЦЕ́С КОМУНІ́СТІВ 1852 — провокаційний суд. процес над 11 членами *Союзу комуністів* по обвинуваченню в «державній зраді» і «змові» проти прусської д-ви. Відбувся в Кельні 4.X—12.XI. 7 підсудних було засуджено до ув'язнення строком від 3 до 6 років. К. Маркс у «Викриттях про Кельнський процес комуністів» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 8) документально довів безпідставність обвинувачень, сфабрикованих поліцією, щоб скомпрометувати поширювані комуністами ідеї.

КЕ́ЛЬНСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧИЙ СОЮЗ — організація, створена 13.IV 1848 під час *революції 1848—49 в Німеччині* за ініціативою *Союзу комуністів*. До червня 1848 в керівництві союзу переважали сектантсько-авантюристичні елементи. Проте під впливом К. Маркса (керував союзом у жовтні 1848 — лютому 1849) і Ф. Енгельса він став важливим центром революц. боротьби; 6. V 1849 провів конгрес робітн. союзів Рейнської пров. та Вестфалії. Союз налічував 5—6 тис. чол.; у квітні 1848 — червні 1849 видавав свою газету. Після перемоги контрреволюції припинив свою діяльність.

КЕ́ЛЬНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один з найстаріших ун-тів Німеччини (ФРН). Засн. 1388 на зразок Паризького ун-ту. За раннього феодалізму був центром схоластич. думки й підготовки богословів. У 1593 відкрито ф-ти юрид., мед. і «вільних мистецтв». У 1978/79 навч. р. у К. у. було 5 ф-тів — економіки й соціальних наук; юрид.; мед.; філос.; математики і природничих наук, на яких навчалося бл. 28 тис. студентів. К. у. підпорядковано н.-д. ін-ти економіки, енергетики, торгівлі, екон. політики. У б-ці ун-ту (засн. 1920) — понад 1,5 млн. томів.

А. В. Санцевич.

КЕЛЬРЕ́ЙТЕР (Kölreuter) Йозеф Готліб (27.IV 1733, Зульц — 12.XI 1806, Карлсруе) — нім. ботанік. Закінчив Тюбінгенський ун-т (1755). У 1756—61 працював у Петерб. АН; з 1766 — її почесний член. К. експериментально довів наявність статі у рослин. Розробляв метод штучної *гібридизації* рослин. Відкрив явище *гетерозису* і самостерильності, запровадив у селекційну практику метод *реципрокних схрещувань*. Описав запилення за допомогою комах (див. *Ентомофілія*), *дихогамію*.

КЕЛЬТ (від лат. celtis — різець, долото) — стародавнє знаряддя для рубання; має вигляд сокири або тесла. Вживався гол. чин. для обробки дерева, а також під час земляних робіт. Особливістю К. є наявність втулки, перпендикулярної лезу, в яку вставляли колінчастий держак. Були поширені в 2-му і 1-му тис. до н. е. на території майже всіх європ. країн. В СРСР багато К. знайдено в пам'ятках нижнього Дніпра, Прикам'я і Сибіру. Іл. див. до ст. *Бронзовий вік*.

КЕ́ЛЬТИ — племена індоєвропейської мовної групи, які в 1-й пол. 1-го тис. до н. е. населяли басейни річок Сени, Рейну, Луари, верхів'я Дунаю. Пізніше заселили тер. сучас. Франції, Бельгії, Швейцарії, Пд. ФРН, Австрії, Пн. Італії, Пн. і Зх. Іспанії, Британських о-вів (в Британії дістали назву *бритти*), Чехії, частково Угорщини, Болгарії. Археол. пам'ятки, приписувані К., відомі на Закарпатті. Римляни називали К. *галлами*, а їхню територію — *Галлією*. В розвитку матеріальної культури К. виділяють два періоди (див. *Гальштатська культура, Латенська культура*). В 1 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. К. були підкорені Римом. В складі Рим. імперії в основному зазнали романізації.

КЕ́ЛЬТСЬКІ МО́ВИ — група мов індоєвропейської сім'ї. У складі сучасних К. м. виділяють здебільшого підгрупи: бриттську (валлійська та бретонська мови) й гойдельську, або гаельську (ірландська, гельська й менкська мови). Галльські, кельтиберська й корнська мови вимерли. Для фонетики сучас. К. м. характерні різноманітні *комбінаторні зміни звуків* (голосних і приголосних). Наголос силовий. Внаслідок діяння акцентних факторів відпали кінцеві склади. Давні К. м. були флективними. Граматична будова багатьох сучас. К. м. аналітична, ірландська мова великою мірою зберегла флективну будову (є в ній і аналітичні конструкції). Для деяких мов характерною є *інкорпорація* (включення) в дієслова займенників, вжитих у ролі додатків. У більшості К. м. порядок слів у реченні сталий (присудок — підмет — додаток).

Літ.: Льюис Г., Педерсен Х. Краткая сравнительная грамматика кельтских языков. Пер. с англ. М., 1954.

Г. Ф. Венгреновська.

КЕ́ЛЬЦЕ — місто в центральній частині Польщі, адм. ц. Келецького воєводства. 151,2 тис. ж. (1975). Залізнич. вузол. Розвинута електротех. та маш.-буд. (хім. устаткування, арматура для ТЕС, автодеталі тощо) пром-сть. Вища інженерна та Вища с.-г. школи, пед. ін-т. Театр, музей (геол. та етногр. колекції). Архіт. пам'ятки 17—18 ст. Засн. у 12 ст.

КЕ́ЛЬЧЕЇ (Kölcsey) Ференц (8. VIII 1790, Седеметр — 24.VIII 1838, Чеке) — угор. поет, публіцист, критик. Літ. і політ. діяльність присвятив боротьбі проти феодалізму, за незалежність від Австрії. Виступав за скасування

Кельн. Собор. Будівництво почато 1248.

Кельн. Панорама міста.

кріпацтва. Автор угор. нац. гімну, патріотичних віршів «До свободи» (1825), «Пісня Зріні» (1830). Промови К. в угор. парламенті, членом якого він був, дидактичний твір «Параінезіс» (1838) мали значний вплив на Л. *Кошута* та революц.-демократичну молодь, очолювану Ш. *Петефі*. *К. О. Шахова.*

КЕМАЛІ́СТСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — бурж.-національна, антиімперіалістична революція в Туреччині. Відбулась під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції. Почалася в кін. 1918 — на поч. 1919 як стихійний рух проти окупації ряду районів країни д-вами Антанти, в серед. 1919 набрала форми широкої національно-визвольної війни. Рушійною силою К. р. було селянство Анатолії. Значну роль у революції відіграли патріотичні кола дрібної буржуазії, інтелігенції, молодше офіцерство. Гегемоном її стала анатолійська національна буржуазія. Лідером К. р. був Мустафа Кемаль-паша (*Ататюрк*), від імені якого вона дістала назву. На Сіваському конгресі нац.-бурж. орг-цій (вересень 1919) було обрано керівний центр революції — Представницький к-т, який став фактично тимчасовим урядом Туреччини. Після окупації Великобританією Стамбула (16.III 1920) і розгону окупантами парламенту Представницький к-т скликав в Анкарі Великі нац. збори Туреччини (ВНЗТ), які проголосили себе єдиною законною владою в країні. Уряд ВНЗТ не визнав *Севрський мирний договір 1920*, укладений султаном з д-вами Антанти. Створена ВНЗТ армія протягом 1921—22 розгромила війська інтервентів та їх найманців. Істотну роль у цьому відіграла дружня підтримка Країни Рад, яка першою визнала новий тур. уряд. Договори про дружбу і братерство з РРФСР від 16.III 1921, з Закавказ. рад. республіками — Азербайджаном, Вірменією і Грузією від 13.X 1921, з УРСР від 2.I 1922 докорінно поліпшили зовнішньополіт. становище Туреччини. Завдяки ряду перетворень, здійснених в ході К. р. (ліквідація султанату 1922, проголошення республіки 1923, скасування халіфату 1924 та ін.), Туреччина перетворилась на світську бурж. державу. *І. Ф. Чернико́в.*

КЕМА́ЛЬ-БЕЙ (Кемалі; Qemali) Ісмаїл (25.II 1844, Вльора — 1918, Париж) — алб. політ і держ. діяч. Н. в сім'ї феодала. В 1908—12 — депутат парламенту *Османської імперії*. Входив до складу алб. к-тів (на о. Корфу, засн. 1911; у Ніцці, засн. 1912), які претендували на керівництво алб. нац. рухом. Після проголошення незалежності Албанії (28.XI 1912) очолював (до 1914) тимчасовий уряд. З 1914 — в еміграції.

КЕМА́ЛЬ-ЕГЕРЕ́К — гірська вершина на *Головному пасмі Кримських гір*, між Ялтинською та Гурзуфською яйлами. Вис. 1527 м. На схилах — ліси, вище — луки, місцями — кам. осипища.

КЕМА́ЛЬ-ОЛЬ-МОЛЬК (кінець 19 ст.— 1941) — іран. живописець. Походив з сім'ї художників. Навчався в Парижі й Флоренції. Автор реалістичних жанрових картин. Твори: «Дзеркальний салон шахського палацу» (1892), «Багдадські ворожбити» (1906) та ін. На початку 20 ст. заснував у Тегерані школу живопису і скульптури.

КЕ́МБРІДЖ — місто у Великобританії, в Англії. Адм. ц. графства Кембріджшір. Розташований на р. Кемі (притока р. Узу). 104 тис. ж. (1974). Виробн. наук. апаратури і приладів, радіоелектронна, харч. і поліграф. пром-сть. Одне з найдавніших університетських (з 13 ст.) міст. Архіт. пам'ятки: романська церква Святого гробу (бл. 1101—30), пізньоготична капела Кінгс-коледжу (1446—1515, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Великобританія*, т. 2, ст. 448—449), в стилі класицизму — б-ка Трініті-коледжу (1676—84, арх. К. Рен) і сенат університету (1722—30, арх. Дж. Гіббс). К. відомий з 730.

КЕ́МБРІДЖСЬКА ШКО́ЛА. У філософії — 1) Ідеалістична філософська школа, що виникла в Англії в 17 ст. і вела запеклу боротьбу проти тогочасного англ. *матеріалізму*, відроджуючи і ставлячи на службу феод. реакції об'єктивний ідеалізм *Платона*. До К. ш. належали Г. Мор, Р. Кедворт та ін. 2) Сучас. бурж. ідеалістична філософська школа, різновид англ. *неопозитивізму*. Завданням філос. вважає аналіз живої, розмовної (а не штучної) мови. Гол. представники Дж. Е. *Мур*, Дж. *Райл* та ін. 3) Сучас. філософи, які належать до різних філос. напрямів, але групуються навколо Кембріджського університету (Великобританія).

В політичній економії — один з напрямів бурж. екон. теорії. Виник в кінці 19 ст. у Великобританії. Засновник школи — А. *Маршалл*. Його праці лягли в основу сучас. мікроекон. напряму бурж. політ. економії (див. *Мікроекономіка*); він намагався довести можливість безкризового розвитку капіталізму, відсутність об'єктивних причин *безробіття* і злиднів у капіталістичному суспільстві. Представники К. ш. намагаються трактувати екон. категорії з суб'єктивно-психологічних позицій, застосувати теорію еволюції до сусп. розвитку, відмовляються від пошуків об'єктивно існуючих екон. законів. Окремі положення К. ш. використовуються в концепціях *«загального добробуту держава»*, *неокласицизму*.

КЕ́МБРІДЖСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один з найстаріших і найбільших ун-тів Великобританії.

Один із коледжів Кембріджського університету.

Засн. 1209 у Кембріджі. В 16 ст. одним з попечителів ун-ту був Т. *Мор*. З ун-том пов'язана діяльність *Еразма Роттердамського*, *Ф. Бекона*, І. *Ньютона*, Ч. Р. *Дарвіна*. В Кавендішській лабораторії К. у. працювали Дж. К. *Максвелл*, П. А. М. *Дірак*, Дж. Томсон, Е. *Резерфорд*. К. у. складається з коледжів, які являють собою окремі корпорації з самоуправлінням. В 1979 в ун-ті було 28 коледжів для студентів і 3 — для аспірантів; ф-ти — класичний, богословський, англ., нових і середньовічних мов, музики, економіки й політики, філос., інженерний та ін. У 1978/79 навч. р.— 11 039 студентів і аспірантів. При ун-ті працюють центри міжнар., африканських, латиноамер. та ін. досліджень, ін-ти — полярних досліджень, геор. астрономії та ін.; школи — біол. та фіз. наук, музеї, обсерваторія, бот. сад, б-ка (понад 3 млн. томів). *В. П. Лапчинська.*

КЕМБРІ́ЙСЬКИЙ ПЕРІ́ОД І КЕМБРІ́ЙСЬКА СИСТЕ́МА, кембрій (лат. Cambria — давня назва Уельсу) — перший період палеозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав 570 млн. років тому, після протерозою і тривав бл. 70 млн. років, до ордовицького періоду. Кембрійську систему виділив англ. геолог А. Седжвік 1835. Її поділяють на три відділи; міжнар. поділу на яруси немає. На Україні відомі відклади нижнього й серед. відділів.

У тектонічному відношенні кембрій характеризують як відносно спокійний період. Лише на початку раннього та наприкінці серед. кембрію мала місце активізація тектонічних рухів у багатьох *геосинкліналях* і на *платформах*. Ці рухи, пов'язані з байкальською епохою складчастості (див. *Докембрійські епохи складчастості*), зумовили зміни структурного плану *Східно-Європейської платформи*, зокрема зх. частини її. Найбільші морські *трансгресії* відбулися в ранньому кембрії. В серед. та пізній епохах внаслідок регресії (див. *Регресія моря*) площа мор. басейнів дещо зменшилася. В кінці серед. кембрію море надовго звільнило тер. України. На межі протерозою і кембрію значних змін зазнав органічний світ. Рослинний світ кембрійського періоду представлений переважно водоростями, подекуди примітивними наземними формами. Серед тваринного світу на початку кембрійського періоду дуже поширилися найдавніші скелетні організми — *археоціати*, *черевоногі молюски*, хіоліти та ін. Дещо пізніше з'явилися *трилобіти*, *головоногі молюски*, *губки*, *форамініфери*, остракоди (див. *Черепашкові ракоподібні*), примітивні *голкошкірі*, *двостулкові молюски*, брахіоподи (див. *Плечоногі*); в середині К. п.— *граптоліти*. Вважають, що ранньокембрійська епоха характеризувалася теплим вологим кліматом. Поступова диференціація кліматичних умов відбувалась у середній та пізній епохах кембрію. Відклади кембрійської системи відомі на всіх континентах. Вони представлені як мор., так і континентальними утворен-

нями. На тер. України кембрійські відклади виявлено в межах *Волино-Подільської плити, Галицько-Волинської синеклізи* і *Передкарпатського прогину*. Це гол. чин. пісковики, алевроліти, аргіліти, глини; заг. потужність цих відкладів змінюється від 600 до 1200 м. На Україні у відкладах кембрійської системи відомі прояви природного горючого газу.

Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 3, ч. 1—2. К., 1972; Розанов А. Ю. Закономерности морфологической эволюции археоциат и вопросы ярусного расчленения нижнего кембрия. М., 1973; Кембрий, ордовик, силур стратотипических районов. Пер. с англ., М., 1976. *В. В. Кир'янов.*

КЕ́МЕНОВ Володимир Семенович [н. 20.V (2.VI) 1908, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — рос. рад. історик мистецтва, засл. діяч мист. РРФСР (з 1968), дійсний член АМ СРСР (з 1954), віцепрезидент (з 1966). Член КПРС з 1939. В 1928—30 навчався в Моск. ун-ті. Праці: «Статті про мистецтво» (1956), «Історичний живопис Сурикова...» (1963), «Проти абстракціонізму. В суперечках про реалізм» (1969), «Картини Веласкеса» (1969), «Веласкес в музеях СРСР» (1977). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора.

КЕ́МЕРІ — бальнеологічний і грязьовий курорт в Латвійській РСР, за 44 км від Риги; частина *Юрмали*. Лікувальні фактори: сірководневі та сульфатно-гідрокарбонатно-кальцієві води, що їх використовують для питного лікування і ванн; торф'яні і сапропелеві грязі. Показання: захворювання суглобів, периферичної нервової та серцево-судинної систем, гінекологічні захворювання.

КЕ́МЕРОВО (до 1932 — Щегловськ) — місто, обласний та районний центр РРФСР. Розташоване на р. Томі. Залізнич. станція, пристань. 471 тис. ж. (1979). Поділяється на 4 міські райони. Місто виникло 1918 внаслідок злиття сіл Щеглово (засн. 1720) і Кемерово (засн. 1863). З 1943 К.— обл. центр. Значний пром. центр Кузбасу. Розвинута вугільна, хім. (Новокемеровський комбінат, з-ди: анілінофарбовий, хімічних продуктів), маш.-буд. (заводи: хім. машинобудування, буд. машин, електротех. та «Кузбаселектромотор») пром-сть. Коксохім. з-д; ДРЕС. Підприємства легкої, харч. та буд. матеріалів пром-сті. В К.— ун-т, інститути: політех., мед., культури, харч. пром-сті, філіал Всесоюзного заочного фінанс.-екон. ін-ту, 16 серед. спец. навч. закладів. Театри: драматичний, музичної комедії та ляльок, краєзнавчий музей.

КЕ́МЕРОВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 26.I 1943. Розташована в пд. частині *Західно-Сибірської рівнини* і гірській частині Пд. Сибіру. Площа 95,5 тис. км². Нас. 2958 тис. чол. (1979, перепис); переважно росіяни, живуть шорці, українці, білоруси, татари, мордва, чуваші та ін. Міськ. нас.— 86%. Поділяється на 16 районів, має 19 міст і 46 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Кемерово*. К. о. нагороджено двома орденами Леніна (1967, 1970).

Більша частина області зайнята Кузнецькою улоговиною, оточеною на Сх. Кузнецьким Алатау, на Зх.— Салаїрським кряжем. На Пд. області — середньовисокі гори Гірської Шорії. Корисні копалини: кам. вугілля *Кузнецького вугільного басейну*, заліз. руда, поліметалеві й алюмінієві руди, золото, мінеральні буд. матеріали. Клімат різко континентальний, характеризується суворою тривалою зимою і коротким теплим літом.

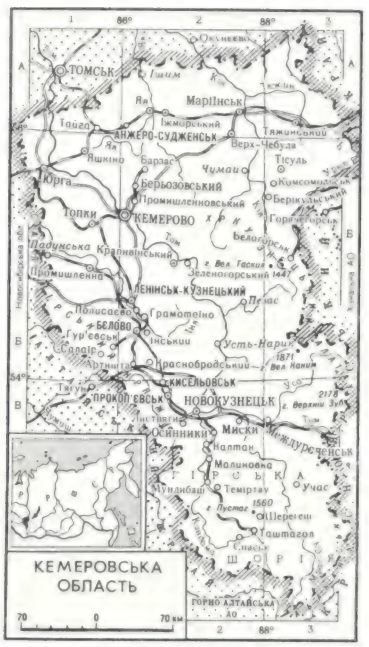

Пересічна т-ра січня — 18°, липня +18°. Опадів на рівнині 300—500 мм, у гірській частині — 900 мм на рік. Гол. ріки: Том, Уса, Іня (бас. Обі). Грунти в пн. частині — чорноземи і сірі лісові, в зниженнях — лучні. В гірських районах — гірсько-лісові, гірсько-лучні й гірсько-тундрові. Лісами вкрито 4,5 млн. га, переважають хвойні породи (модрина, ялина, кедр), з листяних — береза, осика. В нар.-госп. комплексі СРСР К. о. виділяється вуг. пром-стю, чорною і кольоровою металургією, машинобудуванням, електроенергетикою та хім. пром-стю. Електроенерг. г-во області базується на місц. вугіллі, нафтопродуктах та природному газі, що надходять з Тюмен. обл. Найпотужніші електростанції (працюють на вугіллі) — Том-Усинська, Пд.-Кузбаська, Бєловська, Новокузнецька, Кемеровська — об'єднані в Кузбаську енергосистему.

Кемі-Обинська культура. Розписна кам'яна поховальна скриня.

Вугілля Кузнецького вуг. бас. йде й за межі області, особливо на Урал. Чорна металургія представлена *Кузнецьким металургійним комбінатом, Західно-Сибірським металургійним заводом*, Новокузнецьким з-дом феросплавів, Гур'євським металургійним з-дом та Кемеровським коксохімічним з-дом; кольорова металургія — виробництвом алюмінію (Новокузнецьк), цинку (Бєлово). Підприємства хімічної пром-сті випускають мінеральні добрива, капролактам, синтетичні смоли, пластмаси тощо. У машинобудуванні переважає виробн. гірничого обладнання та електротех. продукції. Пром-сть буд. матеріалів випускає цемент, залізобетонні конструкції, шифер, вогнетриви, скло. Розвинуті лісова, деревообр., легка та харч. галузі. Гол. пром. центри: Кемерово, *Новокузнецьк, Анжеро-Судженськ, Прокоп'євськ, Ленінськ-Кузнецький, Бєлово, Междуреченськ*. С. г. області спеціалізується на виробн. зерна (переважно яра пшениця), картоплі й овочів, мол. скотарстві, свинарстві та птахівництві (особливо в приміськ. зонах). У гірській частині — м'ясне тваринництво, бджільництво та хутровий промисел. Осн. вид транспорту — залізничний. Заг. протяжність з-ць — 1700 км (у т. ч. електрифікованих — 1515 км). З-ці: Новокузнецьк — Абакан, Юрга — Топки — Кемерово, Топки — Ленінськ-Кузнецький — Бєлово, Новокузнецьк — Осинники — Таштагол та ін. Автошляхи: Кемерово — Междуреченськ, Кемерово — Тайга. Дрібнотоннажне судноплавство по р. Томі. В К. о.— 7 вузів, 57 серед. спец. навч. закладів, 10 музеїв, 6 театрів, цирк, філармонія, планетарій. *М. М. Штепа.*

КЕ́МЕРОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР. Заснований 1974 на базі пед. ін-ту. В складі ун-ту ф-ти: хім., фіз., матем., біол., екон., істор., юрид., філологіч., романо-герм. філології й підвищення кваліфікації викладачів серед. спец. навч. закладів; є заочне й підготовче відділення; аспірантура. При ун-ті працюють проблемна лабораторія хімії твердого тіла, вечірні й заочні підготовчі курси, б-ка (360 тис. тт.). В 1979/80 навч. р. у вузі навчалося 5270 студентів, зокрема 3402 — на денному відділенні. Ун-т випускає збірники наук. праць. *П. К. Редькін.*

КЕ́МІЙОКІ — ріка на Пн. Європи, в межах Фінляндії. Довж. 550 км, площа бас. 52 тис. км². Бере початок на височині Манселькя, впадає у Ботнічну зат. Балтійського м. Тече серед заболоченої місцевості, через оз. Кеміярві, місцями утворює пороги. Живлення снігове й дощове. Пересічна витрата води у гирлі 515 м³/с. Замерзає у листопаді, скресає у травні. Сплав лісу, рибальство, ГЕС. У пониззі судноплавна. Використовують для водопостачання. Біля гирла — мор. порт Кемі.

КЕМІНЕ́ (справж. ім'я — Мамедвелі; бл. 1770—1840) — туркмен. поет. Сатиричні вірші К. спрямовані проти ханів, беків, мулл. Викривав соціальну нерівність, складав

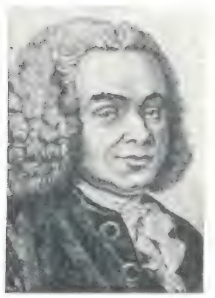

Ф. Кене.

Б. Кенгерлі. Дівчинка-біженка. 1921. Державний музей мистецтв Азербайджанської РСР імені Р. Мустафаєва в Баку.

КЕМІ-ОБИНСЬКА КУЛЬТУРА

Кенаф. Частина стебла з квіткою та плід.

Кендир сибірський. Верхівка стебла з квітками і плід.

пісні про тяжку долю бідноти («Мій Казі», «Бідняк», «Бідність», «Такий»). Писав лірич. поезії. Твори К. видано лише в рад. час.

КЕ́МІ-ОБИ́НСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура *мідного віку* і раннього періоду *бронзового віку* (3-є — 1-а пол. 2-го тис. до н. е.), поширена на тер. Криму, в пониззі Інгулу, Інгульця, Дніпра й Приазов'я. Назву дістала від кургану Кемі-Оба, розкопаного 1957 поблизу м. Білогірська Крим. обл. Для К.-О. к. характерні підкурганні поховання в кам'яних і дерев'яних скринях, грунтових ямах під великими кам'яними плитами. Померлих ховали в скорченому положенні на спині або на боці і посипали червоною вохрою. Внутр. стінки скринь часто прикрашали декоративно-геом. розписом червоною, чорною і білою фарбами, а також розписом культового змісту (солярні знаки). Мегалітичні елементи в К.-О. к., крім кам'яних скринь, виявлялися також у спорудженні *кромлехів* і вигородженні антропоморфних та ін. стел. У похованнях знайдено кам'яні й крем'яні знаряддя, посуд тощо. Осн. заняттями племен К.-О. к. були скотарство, землеробство. Іл. с. 95.

Літ.: Щепинський А. О. Кемі-Обинська культура. В кн.: Археологія Української РСР. т. 1. К., 1971.

А. О. Щепинський.

КЕ́МПЕ Мірдза Янівна [справж. прізв.— Найковська; 27.I (9.II) 1907, Ліепая — 12.IV 1974, Рига]— латиська рад. письменниця, перекладачка, член-кор. АН Латв. РСР (з 1973), нар. поет Латв. РСР (з 1967), засл. діяч культури Латв. РСР (з 1957). Друкуватися почала 1924. Автор збірок віршів «Ранковий вітер» (1946), «Любов» (1957), «Вічність миттєвостей» (1964, рос. перекл. 1966; Державна премія СРСР, 1967), «Шлях людини» (1969), «Шипшина» (1973) і мініатюр «Бурштинове люстро» (1968). Перекладала, зокрема, твори Т. Шевченка та присвятила йому вірш і статтю. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— З берега молодості. К., 1965; Рос. перекл.— Янтарное зеркало. Рига, 1970.

Б. К. Звайгзне.

КЕ́МПІНГ (англ. camping) — літній табір для автотуристів. Постійними спорудами К. є: місця для стоянки автомобілів і наметів, адм. блок з пунктом прокату побутових предметів, спальні павільйони, кухня, душові, *естакади* для огляду і миття автомобілів тощо.

КЕНА́Ф, гібіск коноплевий (Hibiscus cannabinus) — однорічна луб'яна рослина родини мальвових. Стебло досягає 3—5 м висоти. Листки різні (середні великі — пальчастороздільні; нижні — серцевидні, верхні — ланцетні), мають довгі черешки і довгі листкові пластинки. Квітки великі, кремові, 5-пелюсткові, пазушні, здебільшого одиночні. Плід — 5-гнізда коробочка. В дикому стані К. зустрічається в Індії і Пд. Африці. Вирощують К. в Індії, Ірані, Індонезії, Єгипті, Бразілії, Америці та ін. країнах; в СРСР — у Серед. Азії і на Пн. Кавказі. Волокно К., що його добувають з лубу стебел, використовують для виготовлення мішковини, шпагату, вірьовок. Насіння К. містить до 20% техн. олії. Макуху згодовують худобі. З кострици виготовляють буд. ізоляційні плити та папір.

КЕНГЕРЛІ́ Бехруз (Шаміль) Ширалі-бек-огли [10 (22).I 1892, Нахічевань — 7.II 1922, там же] — азерб. рад. живописець і графік. У 1916 закінчив Школу живопису і скульптури в Тбілісі, де вчився в Є. Татевосяна. Писав реалістичні портрети, пейзажі й натюрморти. Твори: «Портрет чоловіка» (1914), «Монастир у горах» (1916), «Вид Нахічевані зі старої фортеці» (1920), «Червоноармієць», «Селянин з серпом» (обидва — 1921) та ін. Іл. с. 95.

КЕНГУРУ́ (Macropodinae) — родина *сумчастих* ссавців. Довж. тіла від 25 см (у мускусних К.) до 1,6 м (велетенські К.), хвоста відповідно від 15 до 105 см. Тулуб міцний, голова маленька, задні кінцівки видовжені, передні короткі. Забарвлення хутра від світло-сірого і жовтуватого до бурого і чорного, іноді з поперечними смугами. 17 сучас. родів з 51 видом, поширені в Австралії, на о-вах Тасманія, Нова Гвінея та архіпелазі Бісмарка. Населяють степи, ліси та гірські місцевості. Пересуваються стрибками за допомогою задніх кінцівок та хвоста. К. здебільшого стадні рослиноїдні тварини. Самка раз на рік після 27—40-добової вагітності народжує 1—2 недорозвинених малят (напр., у велетенських К. довж. новонароджених бл. 3 см), яких виношує у виводковій сумці на животі бл. 8 місяців. Деякі К.— об'єкти полювання заради хутра і м'яса. Окремі можуть завдавати шкоди с.-г. культурам. Види К., чисельність яких зменшується, взяті під охорону.

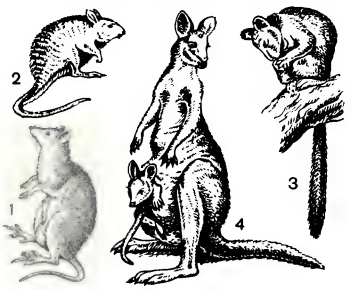

Кенгуру. 1. Мускусний кенгуру (Hypsiprymnodon moschatus). 2. Смугастий кенгуру (Lagostrophus fasciatus). 3. Деревний кенгуру Доріа (Dendrolagus dorianus). 4. Сірий кенгуру (Macropus gigantea) з малям.

КЕНДИ́Р (Apocinum, Trachomilum) — рід рослин родини барвінкових. Багаторічні трав'янисті рослини або напівкущі. Стебла тонкі, до 5 м заввишки. Листки лінійно-ланцетні або овальні. Квітки дрібні, зібрані в складні півзонтики на верхівках стебел і гілок. Плід — шкіряста листянка. Відомо 28 (за ін. джерелами, 16) видів, поширені в Пд. Європі, Пд.-Сх. Азії і Пн. Америці. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — 1 дикорослий вид. Найбільше значення має К. сибірський (A. sibiricum), який вирощують в республіках Серед. Азії як волокнисту рослину. *Луб* стебел К. містить бл. 10% волокна, з якого виготовляють стійкі проти гниття вірьовки і риболовні снасті, а також використовують (в суміші з бавовною й вовною) для виготовлення різних тканин. Усі К.— добрі медоноси. У їхніх листках є *каучук* (4—5%).

КЕ́НДРЮ (Kendrew) Джон Коудері (н. 24.III 1917, Комптон Беркшір) — англ. біохімік, чл. Лондонського королівського товариства (1960). В 1939 закінчив Кембріджський ун-т, з 1946 — співробітник цього ун-ту. Праці в галузі молекулярної біології. Методом рентгеноструктурного аналізу К. визначив просторову структуру та детальну будову молекули *міоглобіну*. Нобелівська премія, 1962 (разом з М. *Перуцем*).

КЕНЕ́ (Quesnay) Франсуа (4.VI 1694, Мер, поблизу Парижа — 16.XII 1774, Версаль) — франц. економіст, основоположник школи *фізіократів*. Заслуга К., за визначенням К. Маркса, полягала в тому, що він «зробив з політичної економії науку» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 4, с. 125). К. відкинув осн. тезу меркантилістів (див. *Меркантилізм*) про походження *прибутку* з *обігу*, намагався пояснити приріст багатства з процесу виробн., чим заклав основу для аналізу капіталістичного виробн. Найважливіша праця К.— «Економічна таблиця» (1758). В ній уперше в екон. науці було зроблено спробу проаналізувати сусп. *відтворення* з позицій встановлення певних балансових пропорцій між натуральними і вартісними елементами сусп. продукту. К. вважав, що екон. життя суспільства підпорядковане діянню «природних законів». Він одним з перших намагався виявити екон. основи поділу суспільства на класи. Заслугою К. було також вчення про «чистий продукт», під яким мався на увазі *додатковий продукт*, але сферу створення цього продукту він обмежував лише с. г., яке вважав єдиною продуктивною діяльністю. Теоретична система К. мала для свого часу прогресивний характер. Портрет с. 95.

КЕНІА́ТА (Кеньятта; Kenyatta) Джомо (бл. 1893, містечко Ічавері, Кенія — 22.VIII 1978, Найробі) — держ. і політ. діяч Кенії. З серед. 20-х рр. 20 ст.— учасник нац.-визвольного руху. В 1947 очолив партію Союз африканців Кенії. В 1952—59 ув'язнений, 1960—61 перебував на засланні. В червні — грудні 1963 — прем'єр-міністр першого нац. уряду Кенії. Після проголошення незалежнос-

Вулкан **Кенія.**

1
2
3

4
5
6

7
8
9

До ст. **Класицизм.**

1. Пантеон у Парижі. 1758—90. Архітектор Ж. Ж. Суфло. **2.** Нова вартівня в Берліні. 1816—18. Архітектор К. Ф. Шінкель. **3.** Будинок Луніних у Москві. 1818—23. Архітектор Д. І. Жилярді. **4.** Біржа в Ленінграді. 1805—10. Архітектор Ж. Тома де Томон. **5.** І. П. Мартос. Надгробок М. П. Собакіній. 1782. Голицинська усипальня Донського монастиря. Москва. **6.** Н. Пуссен. Танкред і Ермінія. 30-і роки 17 ст. Державний Ермітаж в Ленінграді. **7.** Петропавлівський собор у Севастополі. 1843. **8.** Плафон круглого залу з садиби П. Завадовського в селі Ляличах (тепер Брянської області). Кінець 18 — початок 19 ст. **9.** Торгові ряди в місті Ізмаїлі. Початок 19 ст. Архітектор А. І. Мельников. **10.** Палац у Мурованих Курилівцях (тепер смт Вінницької області). 1805. **11.** Контрактовий будинок на Червоній площі в Києві. 1817. Архітектор В. І. Гесте. **12.** Палац Румянцевих-Паскевичів у місті Гомелі. Кінець 18 — 1-а половина 19 ст. Інтер'єр. **13.** А. П. Лосенко. Володимир і Рогніда. 1770. Державний Російський музей в Ленінграді.

10

11
12
13

До ст. **Коцюбинський М. М.**

1. «В. І. Ленін та М. М. Коцюбинський в гостях у О. М. Горького». Худ. В. М. Савін. 1964.
2. М. Коцюбинський, Леся Українка, Г. Хоткевич, В. Стефаник, О. Пчілка, М. Старицький, В. Самійленко. Фото 1903.
3. М. Коцюбинський, І. Франко і В. Гнатюк. Фото 1905.
4. «Persona grata». Ілюстрація І. Н. Філонова. 1949.
5. «У грішний світ». Ілюстрація Г. С. Зубковського. 1958.
6. «Подарунок на іменини» Ілюстрація С. Т. Адамовича. 1958.
7. «Fata morgana». Ілюстрація Г. В. Якутовича. 1957.
8. «Тіні забутих предків». Ілюстрація Г. В. Якутовича. Деворит. 1967.
9. «Fata morgana». Сцена з вистави Чернігівського театру імені Т. Г. Шевченка. 1938.
10. «Коні не винні». Кадр із фільму Одеської кіностудії. 1956.
11. «Дорогою ціною». Кадр із фільму Київської кіностудії імені О. П. Довженка. 1957.

ті Кенії (грудень 1963) — прем'єр-міністр, після встановлення республіки (грудень 1964) — президент країни.

КЕ́НІГСБЕРГ — колишня (до 1946) назва м. *Калінінграда* — центру Калінінгр. обл. РРФСР.

КЕ́НІЯ — вулканічний масив у Сх. Африці, в межах держави Кенії. Вис. 5199 м (друга за висотою вершина Африки). На схилах — до 1200 м — вологі екваторіальні ліси, до 2000 м — плантації кавового дерева, банановї пальми та ін., до 3000 м — ліси з низькорослих листяних і хвойних дерев, зарості бамбуку, вище — луки. З вис. 4800 м — вічні сніги, багато льодовиків. Нац. парк Маунт-Кенія.

КЕ́НІЯ, Республіка Кенія — держава у Сх. Африці. На Пд. Сх. омивається водами Індійського ок. В адм. відношенні поділяється на 7 провінцій і столичний округ Найробі.

Державний лад. К.— республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Діє конституція 1969. Глава д-ви та уряду — президент, що обирається населенням строком на 5 років. Законодавчий орган—парламент—складається з президента і Нац. асамблеї, 158 членів якої обираються населенням строком на 5 років, а 12 призначаються на той же строк президентом. Уряд — кабінет міністрів складається з віце-президента й міністрів, які призначаються президентом з членів Нац. асамблеї. *В. Н. Денисов.*

Природа. Узбережжя Індійського ок. в межах К. рівнинне, заток і бухт мало. Більша частина поверхні К.— плоскогір'я (вис. від 500 м на Сх. до 1500 м на Зх.), центр. частина якого глибоко розчленована тектонічними западинами *Східно-Африканської зони розломів* (риф Грегорі та ін.). По краях западини підносяться високі хребти і згаслі вулкани, в т. ч. вулкан Кенія (найвища точка країни, 5199 м). Вздовж узбережжя океану — акумулятивна низовина. Поклади трони (одного з содових мінералів), золота, кіаніту, діатоміту, вапняку, графіту, рідкісноземельних металів, поліметалевих руд. К. лежить в екваторіальному кліматичному поясі. Клімат на узбережжі дуже жаркий (пересічна т-ра липня +24, +25°, січня +27°); на плоскогір'ї — прохолодніший. Річна сума опадів зростає від 250 мм на Пн. Сх. до 1500—2000 мм на Пд. Зх. Поблизу екватора спостерігаються два дощові сезони: березень — квітень та листопад — грудень. Річкова сітка розвинута слабо. Річки маловодні, головні — Тана і Галана. Найбільші озера — *Вікторія* (сх. частина) та Рудольф (Туркана). Поширені коричнево-червоні, червоно-бурі, чорні й сірі грунти. В рослинному покриві переважає *савана*, на схилах гір — вологі тропічні ліси, на узбережжі — мангрові зарості. У К.— численні заповідники й нац. парки (Масаї-Амбоселі, Цаво, Маунт-Кенія та ін.).

Населення. Народи, які населяють К., належать до кількох лінгвістичних груп, зокрема до *банту* [66% усього населення; найчисленніші народи: *кікуйю* — бл. 4 млн. чол. (тут і нижче 1978, оцінка), *лух'я* — 2,6 млн. чол., *камба* — 1,7 млн. чол.], шарі-нільської (луо — бл. 2,3 млн. чол.; група календжин — понад 1,7 млн. чол., та ін.), кушитської. В К. живуть також вихідці з Індії та Пакистану, європейці, араби та ін. Офіц. мови — англійська й *суахілі мова*. Пересічна густота нас.— 24 чол. на 1 км² (1977, оцінка). Понад 10% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Найробі*, *Момбаса*, Накуру, Кісуму.

Чайна плантація на південному заході країни.

Просушування кави.

Історія. На тер. сучас. К. поселення відомі з раннього *палеоліту*. В 7 ст. її частково заселили *араби*. З 16 до поч. 18 ст. узбережжя К. контролювали португальці. З 1890 тер. К.— під контролем Великобританії, з 1895 — у складі брит. Сх.-Афр. протекторату, з 1920 — брит. колонія. Населення К. вело постійну боротьбу проти колонізаторів (повстання 1895—96, 1896—1905). Після 2-ї світової війни посилився нац.-визвольний рух у К. З кін. 40-х рр. в К. почався таємний реліг.-політ. рух «Мау Мау». В 1952—56 відбулося антиколоніальне повстання, жорстоко придушене Великобританією. В 1960 створено масову політ. орг-цію — Національний союз африканців Кенії (КАНУ), що очолив боротьбу за політ. незалежність. Під тиском нац.-визвольного руху уряд Великобританії змушений був 1.VI 1963 надати К. внутр. самоврядування. У травні 1963 КАНУ переміг на виборах до Нац. асамблеї, сформував уряд на чолі з своїм лідером Дж. *Кеніатою*. 12.XII 1963 проголошено незалежність К. (з 1964 — республіка). В 1963 між СРСР і К. встановлено дипломатичні відносини. Уряд К. проводить курс на розвиток приватного підприємництва, заохочує іноз. капіталовкладення. Основою зовнішньополіт. курсу К. є політика позитивного нейтралітету, неприєднання до блоків. У 1964 між К. і СРСР укладено угоди про економічне, технічне, торговельне і культурне співробітництво. З 1963 К. —член ООН. К.— член *Організації африканської єдності*. *Ю. І. Патлажан.*

Політичні партії, профспілки. Національний союз африканців Кенії, засн. 1960. З 1963 — правляча партія. Центральна організація профспілок Кенії, засн. 1965.

Господарство. К.— агр. країна з відносно розвинутою пром-стю. Після здобуття незалежності відбувається процес становлення й розвитку нац. економіки, створено держ. корпорації, проте іноз. капітал (гол. чин. Великобританії) посідає значні позиції ще в багатьох галузях господарства.

Основою економіки є с. г., частка якого у валовому внутр. продукті — бл. 29% (1977). У с. г., продукція якого становить 80% вартості експорту, зайнято 85% працездатного населення К. Характерне існування великих капіталістичних ферм поряд з афр. багатоукладними г-вами. Збереглося общинне землеволодіння. Переважає землеробство. Гол. товарні культури (збір, тис. т, 1977): кава — 97,1, чай— 86,3, сизаль — 33,8, кукурудза — 424,0, цукр. тростина — 1888,1, бавовник. Для власного споживання вирощують маніок, батат, рис, сорго, пшеницю тощо. Інтенсивно розвивається тваринництво м'ясо-мол. напряму. Поголів'я (млн., 1977): великої рогатої худоби — 7,3, овець і кіз — 8,2, верблюдів — 0,5. Вилов риби і морепродуктів — 42,8 тис. т (1977). У пром-сті 1977 створено 16% валового внутр. продукту. Бл. 80% пром. підприємств контролює іноз. капітал. Гірничодобувна пром-сть розвинута слабо. Видобувають трону (1977 вироблено 121,3 тис. т кальцинованої соди), кіаніт (сировину для виробн. вогнетривів), діатоміт, золото, графіт, азбест, кам'яну сіль тощо. Найроз-

Герб Кенії.

КЕНІЯ

Площа — 582,6 тис. км²

Населення — 14,3 млн. чол. (1977, оцінка)

Столиця — м. Найробі

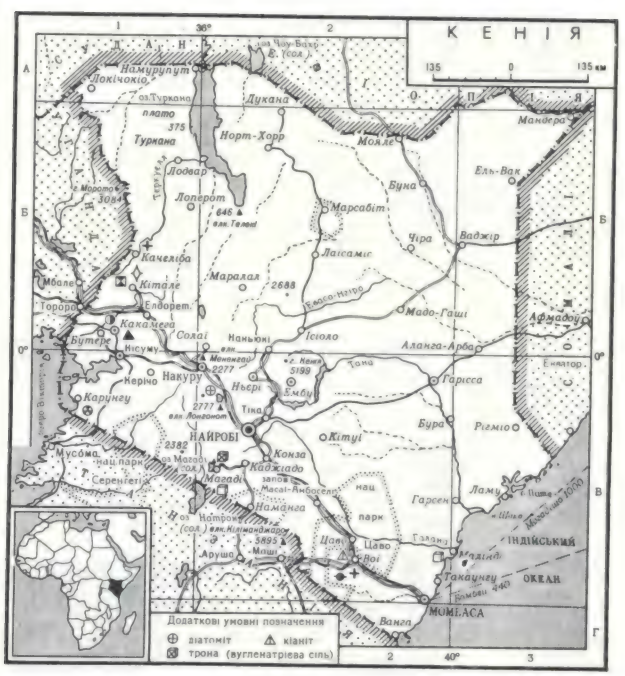

винутіша харч. (м'ясо-мол., консервна, цукр., обробка чаю, кави тощо), текст., буд. матеріалів пром-сть. Окремі підприємства металург., металообр., автоскладальної, електротех., целюлозно-паперової, фарм. пром-сті. Нафтопереробний з-д. У 1977 вироблено 1169,5 млн. кВт год електроенергії. Гол. пром. центри: Найробі, Накуру, *Момбаса*. Довж. (тис. км, 1977): з-ць — 2730. автошляхів — 50,4, у т. ч. асфальтованих — 4,4. Осн. мор. порт — Момбаса. З К. вивозять каву, чай, кукурудзу, м'ясо і м'ясопродукти, сизаль. Довозять машини і устаткування, нафту, чорні метали. Гол. торг. партнери — Великобританія, ФРН, США, Уганда, Танзанія. Грош. одиниця — кенійський шилінг. 7,55 кенійського шилінга = 1 дол. США (вересень 1978).

Г. М. Биков.

Медичне обслуговування. В 1975 в К. було 17,9 тис. лікарняних ліжок (1 ліжко на 774 ж.), мед. допомогу (1978) подавали 1270 лікарів (0,9 лікаря на 10 тис. ж.). Лікарів готують на мед. ф-ті Національного ун-ту. Рад. Союз збудував у м. Кісуму та передав у дар народові К. госпіталь (на 200 ліжок) з поліклінікою і житловими будинками для медичного персоналу.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1976 понад 50% населення К. було неписьменним. Обов'язкового навчання в країні немає. Строк навчання в поч. школі 7 років, у серед.— 6 (4 + 2). З 1980 навчання в поч. школі стало безплатним. Поряд з держ. є приватні школи. В 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося 2,9 млн. учнів, у серед.— 280,4 тис.; 1974/75 навч. р. у серед. профес.-тех. і пед. навч. закладах було понад 13 тис. учнів, у вузах — 11,3 тис. студентів. Вищі навч. заклади: Нац. ун-т у Найробі (засн. 1956, статус ун-ту — з 1961), при якому діє пед. коледж ім. Дж. Кеніати: політех. коледжі у Момбасі (засн. 1948) і Найробі (засн. 1961). Працюють Нац. рада по науці і техніці (засн. 1978), Ін-т мед. досліджень (засн. 1964), дослідний туберкульозний центр Сх. Африки (засн. 1960), істор. асоціація (засн. 1966), усі — в Найробі. Б-ки Нац. ун-гу, пед. коледжу, Нац. музей, всі — у Найробі, музей у Момбасі. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 у К. виходили 3 щоденні газети заг. тиражем бл. 150 тис. прим., 10 щотижневих газет заг. тиражем бл. 250 тис., 17 щомісячних газет заг. тиражем бл. 400 тис. прим. і 20 ін. періодичних видань. Осн. газети: щоденні — «Дейлі нейшен» («Щоденна газета нації», з 1960), «Стандард» («Прапор», з 1902), обидві — англ. мовою. «Тайфа лео» («Сучасна нація», з 1957, мовою суахілі); щотижневі — «Бараза» («Конференція», з 1939, мовою суахілі), «Найробі таймс» («Часи Найробі», з

1977, англ. мовою); урядовий вісник — «Кенія газетт» («Газета Кенії», з 1898). Урядове інформаційне агентство Кенія Ньюс Ейдженсі засноване 1963. Радіомовлення — з 1959, телебачення — з 1962. Радіомовна компанія «Голос Кенії» (засн. 1962) перебуває під контролем уряду. Передачі ведуться англійською, суахілі та 15 ін. місцевими мовами.

Література. В К. здавна існує усна нар. творчість. У 17 ст. зародилася писемна л-ра (мовою суахілі), що мала фольклорний характер. Історія л-ри тісно пов'язана з боротьбою народів К. за незалежність. Особливе місце у творах посідає тема протесту проти колоніального гноблення й расової дискримінації. Після здобуття К. незалежності важливого значення набувають теми побудови нового суспільства, ліквідації залишків колоніалізму. Л-ра К.— багатомовна. Більшість письменників пише англ. мовою (Муга Гікару, Дж. Нгугі та ін.). Зростає кількість письменників, які пишуть мовами суахілі (Генрі Куріа, Джеймс Мботела), камба (Джон Мбіті) та ін. місц. мовами. Найвідоміші сучас. письменники К.— Дж. Нгугі, Джонатан Каріара, Джозіа Каріукі, Джозеф Ваїгуру, Грейс Огот. *В. К. Кухалашвілі.*

Архітектура та образотворче мистецтво. На тер. К. з 14—15 ст. збереглися типові для араб. архітектури зразки будівель з коралового каменю та червоної глини (мечеті, житл. комплекси з переднім подвір'ям тощо); від часів загарбання узбережжя К. португальцями — форт Ісуса в Момбасі (1593—94) та кам'яна колона Васко да Гами в Малінді (бл. 1598). Нар. житла являли собою круглі або прямокутні в плані каркасні будівлі, обмазані глиною і вкриті травою. В 20 ст. міста забудовувалися за проектами англ. та нім. архітекторів (Національний театр, 1952; Національний університет, 1956, обидва — в Найробі).

З давніх часів збереглися надгробки у вигляді стел з написами й орнаментами. З худож. ремесел поширені різьблення й випалювання на дереві, виготовлення щитів з шкіри, посуду з глини і гарбуза, прикрас з бісеру, плетіння кошиків з соломи.

Театр. У К. розвинуте традиційне мист. танцю. На поч. 20 ст. виникли англ. театр. аматорські колективи, з 1948 існує англ. профес. театр у Найробі. З 1963 з'явилися афр. та інд. театр. колективи, зокрема «Чемчемі» («Джерело», керівник Є. Мпахлеле). В 1963 відкрито драм. клуб «Таусі», який ставить п'єси нац. авторів (мовою суахілі). Відомі театр. колективи: індійський Гурток східного мистецтва (вистави мовою гінді та гуджараті), створено школу драми, в 1970 організовано Національну театральну трупу.

Літ.: Владимиров Л. Кения: Выбор пути. М., 1979; Пегушев А. М. Кения. М., 1972; Африка в новое и новейшее время. М., 1976; Пегушев А. М. Повстанцы Мау Мау. М., 1978; Кива А. Кения. М., 1971; Кулик С. Ф. Современная Кения. (Справочник). М., 1972; Кулик С. Ф. Африканизация в Кении. 1963—1973. М., 1978; Современные литературы Африки. М., 1974; Львов Н. И. Современный театр Тропической Африки. М., 1977.

Найробі. В центрі міста.

Джума-мечеть у Найробі.

Будинок Національного університету в Найробі.

КЕ́ННЕДІ (Kennedy) Джон Фіцджеральд (29.V 1917, Бруклайн, Массачусетс — 22.XI 1963, Даллас, Техас, похований у Вашінгтоні) — держ. діяч США. Н. в сім'ї мільйонерів, католиків ірландського походження. В 1941 — 45 служив у ВМФ США. В 1947—53—член палати представників від *Демократичної партії*. 1953—61 — сенатор.

З 1961 — президент США. Проголосив програму «нових рубежів», спрямовану на збереження і зміцнення позицій США в умовах зміни співвідношення сил на міжнар. арені. У внутр. політиці запровадив ряд заходів для стимулювання економіки, пом'якшення расової дискримінації негрів. У зовн. політиці, дотримуючись курсу «з позиції сили», висунув доктрину «гнучкого реагування». Агресивні дії амер. імперіалізму проти Куби призвели до *Карибської кризи 1962*, що викликало різке загострення міжнародної обстановки. Продовжуючи *гонку озброєнь*, К. визнав, проте, необхідність конструктивного діалогу з СРСР. Уряд К. підписав *Московський договір 1963*. Діяльність К. викликала протидію ультраправих сил США. Вбитий внаслідок їхньої змови.

Літ.: Громыко А. А. 1036 дней президента Кеннеди. М., 1968; Яковлев Н. Н. Преступившие грань. М., 1970. *І. М. Кравченко.*

КЕ́ННЕДІ (Kennedy) Едвард Мур (н. 22.II 1932, Бостон, шт. Массачусетс) — політ. діяч США. Брат Дж. Ф. *Кеннеді* і Р. Ф. *Кеннеді*. Юрист. З 1962 — сенатор (від *Демократичної партії* США); з січня 1979 — голова юрид. комісії сенату США.

Висунув свою кандидатуру на президентські вибори 1980. Представляє інтереси монополій Пн. Сх. США (Нова Англія). Прихильник ліберальної екон. політики і поміркованого міжнар. курсу США. Автор книжок з міжнародного права. *І. М. Кравченко.*

КЕ́ННЕДІ (Kennedy) Роберт Френсіс (20.XI 1925, Бостон — 6.VI 1968, Лос-Анджелес) — держ. діяч США. Брат Дж. Ф. *Кеннеді* і Е. М. *Кеннеді*. Юрист. В 1961—64 — міністр юстиції США. З 1965 — сенатор. Був одним з лідерів ліберального крила *Демократичної партії*; засуджував *агресію США у В'єтнамі*.

Розгорнув кампанію за висунення своєї кандидатури на пост президента США, під час якої на К. 5.VI 1968 вчинено замах. Був смертельно поранений. *І. М. Кравченко.*

КЕ́ННОН (Cannon) Уолтер Бредфорд (19.X 1871, Прері-ду-Шін, Вісконсін — 1.X 1945, Франклін, Нью-Гемпшір) — амер. фізіолог, доктор медицини (з 1900), почесний член АН СРСР (з 1942). Закінчив Гарвардський ун-т (1896). Професор фізіології Гарвардської вищої мед. школи (1906—42). Праці К. присвячені проблемі *нейро-гуморальної регуляції* діяльності організму, вивченню функцій вегетативної нервової системи, *гомеостазу*, шоку тощо. К. був прогресивним громад. діячем США, антифашистом. Листувався з І. П. Павловим.

КЕНОТА́Ф (грец. κενοτάφιον, від κενός — порожній і τάφος — могила) — поховальна пам'ятка. К. споруджували у Старод. Греції, Римі, Серед. Азії, Єгипті та ін. країнах переважно в тих випадках, коли прах покійного з яких-небудь причин не можна було поховати. Цей звичай був пов'язаний з переконанням, нібито душі мертвих, що не мають могил, не знаходять спокою. В Старод. Єгипті царські К., які зводили поряд з фактичними гробницями фараонів, мали ритуальне значення.

КЕНОТРО́Н [від грец. κενός — порожній і (*елек*)*трон*] — двоелектродна електровакуумна лампа (*діод*), якою перетворюють (випрямляють) змінний електричний струм на постійний. Являє собою герметичний (скляний, металевий, керамічний) балон з відповідними спец. деталями, всередині якого створено вакуум (10^{-4}—10^{-5} Па). Дія К. грунтується на явищі *емісії електронної*, яке зумовлює вентильні (випрямляючі) властивості лампи. Параметри К. мало залежать від частоти змінного струму і зовн. т-ри. К. застосовують гол. чин. у *випрямлячах струму*. Іл. с. 100.

КЕНТ (Kent) Рокуелл (21.VI 1882, Таррітаун, шт. Нью-Йорк — 13.III 1971, Платсберг, там же) — амер. художник, письменник, громадський діяч, почесний член АМ СРСР (з 1962). Живопису навчався в Р. Генрі. Жив у США, Ньюфаундленді, в Гренландії. Серед живописних творів: «Трудівники моря» (1907), «Весняна лихоманка» (1908). К. виконав багато антифашист. плакатів і карикатур, ілюстрував книжки різних письменників, а також власні твори («Саламіна», 1935, рос. перекл. 1962; «Це я, Господи», 1955, рос. перекл. 1965; «У дикому краю», рос. перекл. 1965, та ін.). В 1958 відбулися виставки гворів К. у Києві та Одесі. В 1964 відвідав Україну (виступав на Міжнар. форумі діячів культури у Києві). Добре знав і високо цінував творчість Т. Шевченка. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1967. Іл. див. також на окремих аркушах до статей *Графіка*, т. 3, с. 144—145; *Живопис*, т. 4, с. 120—121. *Р. П. Зорівчак.*

КЕНТ (Kent) Уїльям (бл. 1685, Бріджлінгтон, Йоркшір—12.IV 1748, Лондон) — англійський архітектор, художник, майстер *садово-паркової архітектури*. В 1709—19 жив у Римі, з 1735 — придворний майстер у Лондоні. Збудував у стилі *класицизму* садибу Холкем-холл у Норфолку (1734), казарми кінної гвардії в Лондоні (1750—58); в стилі псевдоготики — садибу Ешер-плейс у Сурреї (бл. 1730). К.— один з творців мальовничих «англійських» парків (парк садиби Стоу в Бакінгемшірі, 1738).

КЕНТА́ВРИ, центаври (Κένταυροι) — у грец. міфології химерні істоти, напівлюди-напівконі. Їх вважали супутниками *Діоніса*. З міфів найвідоміші К.— Хірон, Еврітіон і Несс. Іл. с. 100.

КЕНТА́У — місто обласного підпорядкування Чимкент. обл. Каз. РСР. Розташоване на схилах хр. Каратау. Автошляхом сполучене з м. Туркестаном. 61 тис. ж. (1977). Підприємства по добуванню і збагаченню поліметалевих руд, екскаваторний і трансформаторний з-ди, комбінат буд. матеріалів, швейно-трикотажна ф-ка. Гірничо-металург. технікум. К. утворено 1955.

КЕ́НТЕРБЕРІ — місто-графство у Великобританії (графство Кент). 33 тис. ж. (1971). Виникло на місці рим. військ. табору. В 6 ст. стало столицею англо-сакс. королівства Кент. У 597 в К. засновано перше в Англії єпископство й абатство. Архієпископ Кентерберійський фактично — глава *англіканської церкви*. Серед численних архіт. пам'яток — собор (споруджувався 1070—1503) — гол. англіканська церква. В Королівському музеї — худож. галерея, зібрання старожитностей Кенту.

КЕНТУ́ККІ — штат на Пд. США. Площа 104,6 тис. км². Нас. 3,4 млн. чол. (1974). Адм. центр — м. Франкфорт. Більшу частину тер. займає плато Камберленд заввишки 200—450 м. Характерні карстові форми рельєфу (зокрема, *Мамонтова печера*). На Зх. і Пн. Зх.— рівнина. Гол. річки: Огайо (судноплавна), Камберленд, Грін-Рівер, Кентуккі. Переважають підприємства хім. (виробн. синтетичного каучуку, волокна, пластмаси та ін.), електротех. (побутові електроприлади), харч. (зокрема, виробн. віскі, тютюну) пром-сті. Видобування кам. вугілля, нафти, газу, буд. матеріалів. Гол. пром. центри — Луїсвілл та Лексінгтон; у м. Падьюка — атомна промисловість.

С. г. спеціалізується на виробн. тютюну, вирощують також кукурудзу, кормові трави, сою, пшеницю. Тваринництво м'ясо-мол. і м'ясного напрямів.

КЕ́ПЕШ (Képes) Геза (н. 1.II 1909, м. Матесалька) — угор. поет і перекладач. Літ. діяльність почав у 30-х рр. Автор збірок поезій «Я тебе викарбую в мармурі» (1933), «Горгона мріє» (1942), «Пісні всесвіту» (1961) та ін. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. Перекладач творів рос. і українських письменників (І. Франка, М. Рильського). Переклав «Слово о полку Ігоревім». У 30-х рр. зацікавився творчістю Т. Шевченка. Кілька його віршів надрукував у своїй кн. «Вибрані переклади» (1951). Автор літ.-критичних статей про укр. поета, упорядник і редактор «Кобзаря» угор. мовою (1961).

КЕ́ПЛЕР (Kepler) Йоганн (27.XII 1571, Вейль-дер-Штадт, Вюртемберг — 15.XI 1630, Регенсбург, Баварія) — нім. астроном. Здобув освіту в Тюбінгенській академії; в цей період ознайомився з ученням М. *Коперника*. З 1594 викладав математику й астрономію у м. Граці (Австрія), де написав свій перший твір «Таємниця Всесвіту» (1596). У 1600 на пропозицію Т. *Браге* переїхав до Праги. Тут створив трактат про застосування оптики до астрономії, в якому розглянув астр. рефракцію (див. *Рефракція атмосферна*). В ін. трактаті «Діоптрика» (1611) описав винайдений ним *телескоп*

Дж. Ф. Кеннеді.

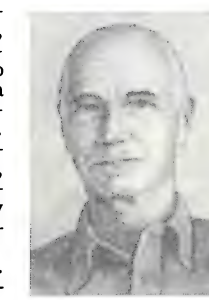

Р. Кент.

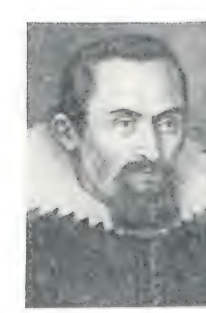

Й. Кеплер.

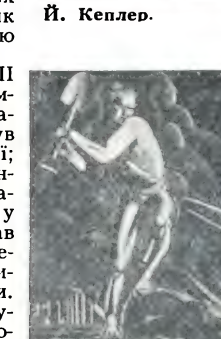

Р. Кент. «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Гравюра на дереві.

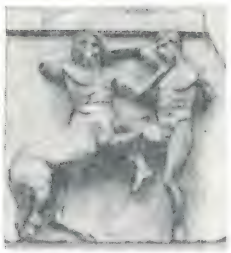

Кентавр на одній з метоп Парфенону, роботи кола Фідія. Мармур. Близько 440 до н. е. Британський музей. Лондон.

(т. з. зорову трубу К.). Відкрив закони руху планет (див. *Кеплера закони*) на основі багаторічних спостережень планети *Марс*, проведених Т. Браге і ним самим. Два перші закони викладено в творі «Нова астрономія» (1609); третій закон — у творі «Гармонія Світу» (1619). Праці К. з астрономії стверджували *геліоцентричну систему світу*. «Гармонія Світу» була внесена Ватіканом у список заборонених книг. К. запропонував спосіб визначення об'ємів тіл обертання майже такий, яким користуються тепер. Цей спосіб містив початки аналізу нескінченно малих.

Літ: Белый Ю. А. Иоганн Кеплер. М., 1971.

КЕ́ПЛЕРА ЗАКО́НИ — три закони руху планет, встановлені Й. *Кеплером*. Формулюються так: 1) кожна *планета* рухається по *еліпсу*, в одному з фокусів якого міститься *Сонце*; 2) відрізок прямої, що сполучає планету з Сонцем, за рівні проміжки часу описує рівні площі (мал.); 3) квадрати періодів обертання планет відносяться як куби їхніх великих півосей. 1-й і 2-й закони були встановлені 1609, 3-й — 1619. Цей закон, уточнений І. *Ньютоном* 1687, можна записати формулою $a_1^3/T_1^2 (M + m_1) = a_2^3/T_2^2 (M + m_2)$, де a_1, T_1 і m_1 — відповідно велика піввісь, період обертання і маса 1-ї планети, a_2, T_2 і m_2 — 2-ї планети, M — маса Сонця. Всі три К. з. наближені, бо в них не враховується взаємне притягання планет. Але оскільки маси планет малі порівняно з масою Сонця, то К. з. взагалі правильно описують осн. характер їхнього руху. Тому в *небесній механіці* рух планет, описаний К. з., беруть за основу і шукають відхилення від цього руху — збурення (див. *Збурення руху небесних тіл*). К. з. поширюються й на ін. системи, для яких справджується закон всесвітнього тяжіння (див. *Ньютона закон тяжіння*). Використовуючи третій К. з., визначають маси небесних тіл і зоряних систем. Згідно з узагальненим першим К. з. небесне тіло може рухатись не тільки по еліпсу, а й по *параболі* чи *гіперболі* (наприклад, деякі *комети*).

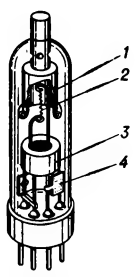

Високовольтний **кенотрон:**
1 — анод; *2* — катод; *3* — газовбирач; *4* — захисний екран.

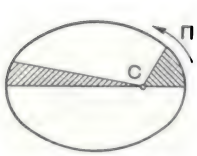

Другий **Кеплера закон.**

КЕ́ППЕН Володимир Петрович [26.IX (8.X) 1846, Петербург — 22.VI 1940, Грац, Австрія] — метеоролог і кліматолог. Син П. І. *Кеппена*. Навчався у Петербурзькому університеті. В 1872—75 працював у Гол. фіз. обсерваторії у Петербурзі, 1875—1919 — в Нім. мор. обсерваторії у Гамбурзі, з 1919 жив у Граці. Осн. праці присвячені питанням заг. та синоптичної метеорології та кліматології. Проводив перші аерологічні дослідження, вивчав кліматичні умови багатьох районів Землі. Розробив класифікацію кліматів земної кулі.

КЕ́ППЕН (Коеррен) Вольфганг (н. 23.VI 1906, Грайфсвальд) — німецький письменник (ФРН). Перші твори — соціально-критичні романи «Нещасливе кохання» (1934), «Стіна хитається» (1935). У романах «Голуби в траві» (1951), «Теплиця» (1953), «Смерть у Римі» (1954) — протест проти відродження мілітаризму в ФРН, роздуми над долею молодого покоління. Загалом реалістична творчість К. позначена впливом фрейдистських концепцій, використанням деяких модерністських прийомів. У повісті «Юність» (1976) на автобіогр. матеріалі створив картину життя Німеччини періоду *Веймарської республіки*. Автор багатьох книг дорожніх нарисів.

Тв.: Укр. переклад.— Оранжерея. «Всесвіт», 1962, № 3—4; Смерть у Римі. К., 1966; Рос. перекл.— Голуби в траве.— Теплица.— Смерть в Риме. М., 1972.

Літ.: Стеженский В., Чёрная Л. Нелёгкая судьба Вольфганга Кёппена. В кн.: Стеженский В., Чёрная Л. Литературная борьба в ФРГ. М., 1978.

А. Г. Баканов.

КЕ́ППЕН Петро Іванович [19.II (2.III) 1793, Харків — 23.V (4.VI) 1864, Карабаг, поблизу Алушти] — вітчизн. вчений в галузі статистики, етнографії, географії, акад. Петерб. АН (з 1843). Закінчив Харків. ун-т (1814). Проводив дослідження (1829—34) Криму, степів між Дніпром і Волгою. Автор праці «Про Олешківські сипучі піски». Вивчав статистику населення, зокрема перший збирав матеріали про нац. склад населення Європ. Росії, склав «Етнографічну карту Європ. Росії» (1851). Був одним з фундаторів Рос. географічного т-ва (1845), активним учасником створення і видання «Списків населених пунктів Російської імперії» (т. 1—65). К. належать також грунтовні праці з бібліографії та з питань організації перепису населення.

КЕПУ́РА (Kiepura) Ян (16.V 1902, Сосновець, Катовіцьке воєводство, тепер ПНР — 15.VIII 1966, Гаррісон, поблизу Нью-Йорка, похований у Варшаві) — польс. співак (лірико-драматичний тенор). Майстер *бельканто*. Вчився у Варшаві. З 1923 виступав у концертах та на оперних сценах Європи (в т. ч. Львова) і США. Знімався в музичних кінофільмах. Партії: Йонтек («Галька» Монюшка), Герцог («Ріголетто» Верді), Хозе («Кармен» Бізе) та ін. *Л. З. Мазепа.*

КЕ́РАЛА — штат на Пд. Зх. Індії, на узбережжі Аравійського м. Площа 39 тис. км². Нас. 21,3 млн. чол. (1971). Адм. ц.— Тіруванантапурам. Рельєф переважно низовинний (Малабарський берег). На Сх.— схили Кардамонових гір і гір Анаймуді (вис. до 2698 м). Основа економіки — с. г. Значні площі під плантаціями кокосової пальми, вирощують також рис, горіхи кеш'ю, тапіоку, спеції, пряноші (К.— осн. постачальник на світовий ринок чорного перцю), гевею та чай. Розвинуте рибальство. На узбережжі розробляють поклади монацитових пісків. Пром-сть спеціалізується на переробці продукції с. г. Виробн. цегли, черепиці, графітових матеріалів, діє невеликий алюмінієвий з-д. Підприємства деревообр., гумової (обробка натурального каучуку, виробн. автомоб. шин), електротех., хім., нафтопереробної промисловості. Головні промислові центри: Кочі, Ернакулам, Алває.

КЕРАМЗИ́Т (від грец. *κέραμος* — глина) — пористий матеріал, одержуваний прискореним *випалом* легкоплавких глинистих порід, що спучуються. Виготовляють К. переважно у вигляді *гравію* (об'ємна маса 150—800 кг/м³, міцність на стиск 0,3—6 МПа), *щебеню* або *піску*. Застосовують як *заповнювач* для *легкого бетону* (див. *Керамзитобетон*), як фільтруючий матеріал (див. *Аерофільтр*, *Біофільтр*), а також для тепло- і звукоізоляції.

КЕРАМЗИТОБЕТО́Н — бетон, у якому крупним *заповнювачем* є *керамзит*, а в'яжучим — цемент (переважно), гіпс або синтетичні смоли; вид *легкого бетону*. Розрізняють К. теплоізоляційний, конструктивно-теплоізоляційний і конструктивний з об'ємною масою відповідно 350—600; 700—1200 та 1400—1800 кг/м³, міцністю на стиск 0,5—2,5; 3,5—10 та 10—50 МПа. З К. виготовляють несучі й огороджувальні конструкції будинків і споруд. Високоміцний конструктивний К. використовують також у суднобудуванні (напр., для виготовлення корпусів річкових та мор. суден).

КЕРА́МІКА [грец. *κεραμική* (τέχνη) — гончарне мистецтво] — вироби (матеріали) з *керамічної сировини*. К. поширена в побуті (посуд), в буд-ві (цегла, черепиця, облицювальні плитки, *кахлі* тощо), в техніці, на транспорті, в скульптурі та декоративному мист. Осн. технологічні види К. — *теракота*, *майоліка*, *фаянс*, кам'яна маса і *фарфор* (див. *Керамічні матеріали*). К. художня відома з давніх-давен (ліплений вручну посуд з ритованими — 5-е тис. до н. е., а пізніше — 4—2-е тис. до н. е.— з мальованими оздобами). Застосування *гончарського круга* підвищило ужиткові й худож. якості К. В країнах Бл. Сходу святковий посуд, плитки, якими прикрашали стіни храмів та палаців, оздоблювали розписами і кольоровими *поливами*. В країнах Далекого Сходу, зокрема в Китаї, в 2—1-му тис. до н. е. була відома полив'яна К., а в Старод. Греції та ін. країнах античного світу були поширені посуд і статуетки з теракоти. В період феодалізму виробн. К. досягло найбільшого розквіту в східних країнах. З 4—6 ст. в Китаї виготовляли фаянс, а з 6—7 ст. — фарфор. Виробн. фаянсу і фарфору вславилися також Корея, Японія, Індія, Індокитай. В серед. віки високого худож. і техніч. рівня досягло виробн. К. в Серед. Азії (Самарканд, Бухара), Азербайджані, Ірані, Туреччині. З 14—15 ст. широко відомою стала іспано-мавританська майоліка, з появою якої починається розквіт цього виду К. в Італії, особливо за доби *Відродження*. У Франції славилась декоративна полив'яна К. майстерні Бернара Паліссі в м. Сен-Поршері (16 ст.), а також майстерні майоліки в містах Німі, Ліоні, Невері (16—18 ст.), м'якого фарфору в містах Руані, Сен-Клу, Севрі (кінець 17—18 ст.). Фаянсовими виробами відома в 15 ст. Німеччина, в 17—18 ст.— Голландія (м. Делфт), Англія (ф-ка Дж. *Веджвуда*). На поч.

18 ст. в Саксонії І. Бетгер та Е. Чірнгауз винайшли фарфор (секрет виробн. фарфору, поширеного в країнах Далекого Сходу, в Європі не був відомий). У 17—18 ст. в містах Мейсені (Німеччина), Відні (Австрія) було відкрито великі підприємства фаянсу і фарфору, які існують дотепер. На території Сх. Європи найдавніші рештки випалюваної К. відносяться до доби *неоліту* (5-е тис. до н. е.). У ранньослов'янській К. вже в 4 ст. н. е. був відомий ручний гончарський круг. Високого розвитку досягло виробн. К. в *Київській Русі*, де з 12 ст. застосовували ножний гончарський круг та кольорові поливи. Вироблявся посуд, цегла-*плінфа* і *голосники*, полив'яні та мальовані плитки. В Росії К. застосовували з 15 ст., з 17 ст. відомі вироби П. Заборського та С. Іванова за прізвиськом «Полубіс» (походив з України). В 1744 в Петербурзі було засновано перший в Росії фарфоровий з-д (тепер ім. М. В. Ломоносова). З-ди К. були в Москві, Гжелі та ін. містах. На Україні виробн. фарфору та фаянсу розвивається з кін. 18 ст. (див. *Баранівський фарфоровий завод* імені В. І. Леніна, *Волокитинський фарфор, Межигірська фаянсова фабрика*). Мист. К. (виробн. посуду, пічних кахлів, а також архіт. плиток та вставок) особливо розвинулось у 15—18 ст. З 16 ст. застосовуються свинцеві поливи, виникають різні техніки підполив'яного розпису, які становлять групу народної майоліки. На основі багатовікової творчості міських, а з 19 ст. і сільських майстрів України утворилися центри художньої К., сформувалися самобутні школи декоративного розпису, викристалізувалися місцеві художні стилі. На поч. 20 ст. на Україні існувало понад 700 осередків *гончарства*. В кін. 19 — в 20 ст. сформувалося декілька великих територіальних зон виробн. худож. К.: Наддніпрянщина, Лівобережжя, Поділля та зх. обл. України. Визначним центром є селище *Опішня*, де створюються мальований і скульптурний посуд, іграшки тощо. Для керам. виробів із *Бубнівки* Гайсин. р-ну Вінницької обл. (майстри Яків і Яким *Герасименки*, Ф. Міщенко), *Дибинців* Київ. обл., *Ічні* та *Ніжина* Чернігів. обл., Гнильця Вільшан. р-ну Черкас. обл. (майстер Дем'ян Косяченко), Вільхівки Іршав. р-ну Закарп. обл. (майстри М. *Галас*, В. Газдик) характерним є вільний рослинний орнамент, виконуваний технікою ріжкування та фляндрування. В *Косові* та Кутах Івано-Фр. обл. традиції ритованих декоративних розписів, запроваджених майстрами 19 ст. Баранюками, О. *Бахметюком* та ін., розвиваються в творчості П. *Кошака*, П. *Цвілик*, М. Тим'як. Своєрідною є творчість майстрів *Смотрича* Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл.— Р. Червоняка, Д. Небесного, К. *Білоокого*. Витончені фляндровані прикраси властиві виробам з с. Постав-Муки Чорнухин. р-ну Полтав. обл., с. Головківки Чигирин. р-ну Черкас. обл., с. Лісового Барського р-ну та с. Рахнів-Лісових Шаргород. р-ну Вінницької обл., м. Коломиї та ін. Майже у всіх гончарських осередках України відомий розпис неполив'яного черепка кольоровими глинами — «опискою», *вохрою* та «побілом». Майстри з с. Адамівки Віньковецького р-ну Хмельницької обл. — Я. *Бацуца*, О. Пиріжок, крім геометризованих елементів, в розпис ввели зображення рослин і тварин.

Традиції старовинної сірої (випалюваної в безкисневому полум'ї), вкритої лискованими та ритованими геометричними орнаментами, К. живуть у творчості майстрів із с. Шатрища Ямпіл. р-ну Сум. обл., с. Плахтянки Макарів. р-ну Київ. обл., с. Царівки Коростишів. р-ну Житомир. обл., с. Рокити Старовижів. р-ну Волин. обл., с. Гавареччини Золочів. р-ну Львів. обл., с. Коболчина Сокирян. р-ну Чернівец. обл. Поширеними видами укр. худож. К. є керамічна скульптура та іграшка. Традиції визначних майстрів минулого — О. Ночовника з Опішні, П. Калачника з Хомутця Миргород. р-ну Полтав. обл., В. Шестопальця з Сокаля Львів. обл. набули розвитку в творчості рад. майстрів І. *Гончара*, О. *Железняка*, Д. *Головка*, П. Ганжі, І. *Білика*, Ф. *Гнідого*, О. Шиян, О. *Селюченко*, М. Піщенка, М. Галушки та ін. У післявоєнні роки розвинулася професійна худож. К. Майстри Львова (працюють в кам'яній масі, шамотній глині й застосовують емалеві розписи) — Т. Драган, З. Флінта, Т. Левків, Р. Петрук, О. Безпальків; Києва — М. Тимченко, П. Ганжа, Є. Богач; Полтави — І. Віцько. Художні вироби з фарфору (ужитковий і декоративний посуд, скульптуру) виробляють з-ди в Баранівці, Коростені, Полтаві, Городниці, Сумах, Києві (експериментальний керамiко-художній з-д) та ін. У Василькові Київ. обл. діє майоліковий з-д, де художники М. Денисенко, В. та Н. Протор'єви розвивають надбання нар. К. Київщини. Сучас. укр. майстри К., виходячи з традицій минулого, створюють вироби, які формами, барвами й орнаментикою вносять творче начало в побут і культуру радянського народу.

Колекції виробів з К. зберігаються в *Київському музеї українського народного декоративного мистецтва, Українському музеї етнографії та художнього промислу* у Львові, *Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини* та ін. музеях. Майстрів худож. К. на Україні готують *Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва, Миргородський керамічний технікум* ім. М. В. Гоголя, Ужгород. уч-ще ужиткового мист., Косівський технікум народних худож. промислів ім. В. І. Касіяна.

К. в архітектурі — облицьовувальна цегла, керамічні камені, фасадні плитки (великого розміру пластичного пресування й тонкостінні невеликого розміру, виготовлені технікою напівсухого пресування і лиття), плитки для внутр. облицьовування і для настилання підлоги (метлахські). Керамічні полив'яні облицьовувальні плитки вперше з'явилися в Старод. Єгипті (поховальна камера піраміди Джосера в Саккарі, 2975—2470 до н. е.) та в архітектурі Месопотамії (3 тис. до н. е.). Відомі керамічні монументальні комплекси Серед. Азії (мавзолей Саманідів у Бухарі, 9—10 ст., *Гур-Емір* у Самарканді, 1404, та ін.). Майстерно застосовували керамічну цеглу в купольних конструкціях *Візантії*. Плескату цеглу-плінфу вживали будівничі Київської Русі. Полив'яні барвисті вставки на тлі цегляного мурування зустрічаються в архітектурі рос. (Ярославля, Вологди, Углича та ін.) та укр. (Києва, Переяслава, Чернігова та ін.) міст. В кін. 19 — на поч. 20 ст. К. застосовували укр. художники та архітектори для створення декор. панно на громад. і житл. будівлях (В. Г. *Кричевський*, Полтав. земство, 1905—07; школа № 14 в Києві, 1911—14; К. М. *Жуков*, Харків. худож. уч-ще, 1913). В сучас. архітектурі К. оздоблюють фасади будинків, інтер'єри, з неї виконують рельєфи, підполив'яний і надполив'яний розпис, мозаїку, панно, стели, *малі архітектурні форми* (облицювання світлою К. *Хрещатика*; орнаментальні декоративні панно на станції метро «Хрещатик», арх. М. Коломієць, худож. Н. Федорова; малі архіт. форми на житл. масиві Виноградар, арх. Е. Більський, художник О. Миловзоров та ін., всі — в Києві). Широке використання К. в архітектурі, поєднання її з сучасними архітектурними формами збагатило худож. оформлення міст, а декор. керамічні елементи є невід'ємною частиною міського ансамблю. Іл. також с. 102.

Літ.: Матейко К. І. Народна кераміка західних областей Української РСР XIX—XX ст. К., 1959; Митрофанов К. М. Современная монументально-декоративная керамика. М.—Л., 1967; Лащук Ю. П. Українські гончарі. К., 1968; Килессо С. К. Керамика в архитектуре Украины. К., 1968; Данченко Л. С. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. К., 1974; Українське народне мистецтво. Кераміка і скло. Альбом. К., 1974; Щербак В. А. Сучасна українська майоліка. К., 1974.

Ю. П. Лащук (К. художня), *С. К. Кілессо* (К. в архітектурі).

Кераміка.
Н. Уусталу.
Хліб і доріжка. Шамот. 1964. Естонія.

Кераміка.
1. Кахля. Кінець 18—початок 19 ст. Село Сунки, тепер Смілянського району Черкаської області.
2. Миска. 1905. Село Дибинці, тепер Богуславського району Київської області.
3. Я. Бацуца. Глечик. Близько 1910. Село Адамівка, тепер Віньковецького району Хмельницької області.
4. Д. Ф. Головко. Декоративна посудина «Баран». 1960. Київ.
5. Арх. М. Коломієць, художники О. А. Грудзинська, Н. І. Федорова. Панно станції метро «Хрещатик» у Києві (фрагмент). Майоліка. 1960.
6. Т. М. Драган. Свічник «Гуцули». 1967. Львів.

Кераміка.
Фігурна ваза у вигляді сфінкса з античного міста Фанагорії (Таманський півострів). Теракота. Кінець 5—початок 4 ст. до н. е. Держ. Ермітаж у Ленінграді.
Глечик. Фаянс. 16—17 ст. Іран.
Персонаж з італійської комедії. Скульптор Й. Кендлер. Фарфор. 18 ст. Мейсен. Німеччина.

КЕРАМІ́ЧНА СИРОВИНА́ — гірські породи і мінерали, які застосовують для виготовлення кераміч. виробів (матеріалів). Як К. с. використовують суміші *каоліну, вогнетривких глин, бентонітів, гончарних глин*, туго- та легкоплавких глин, кварц. пісків, *польових шпатів*, рідше — *доломіту, вапняків, магнезиту, тальку, волластоніту* тощо. Якість керамічних виробів залежить від підбору К. с. й технології виготовлення їх. З К. с. виготовляють фарфоро-фаянсові, санітарно-тех., кислототривкі, вогнетривкі, буд., керамічні вироби, радіокераміку тощо. Див. також *Кераміка, Керамічні матеріали*. *Ю. М. Теодорович.*

КЕРАМІ́ЧНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали (вироби), одержувані *спіканням* різних природних глин і їх сумішей з мінеральними *добавками*, а також окисів металів та ін. тугоплавких сполук. Такі матеріали довговічні, міцні на стиск, стійкі проти дії води і нейтральних розчинів, деякі (силікатні К. м.) — кислотостійкі. У більшості К. м. високі електроізоляційні властивості. Є К. м. вогнетривкі, теплоізоляційні тощо. Залежно від складу *керамічної сировини* і температури *випалу* розрізняють К. м. грубі (крупнозернистої неоднорідної будови, переважно забарвлені) і тонкі (дрібнозернистої однорідної будови, слабозабарвлені або білі); пористі й щільні. До грубих пористих К. м. належать: глиняна *цегла*, плитки для облицювання будинків, стінова *майоліка, теракота*, глиняна *черепиця*, деякі *вогнетривкі матеріали, абразивні матеріали, теплоізоляційні матеріали* тощо; до грубих щільних — *клінкер*, плитки для підлог, кислотостійка цегла та ін. Тонкими пористими К. м. є *фаянс*, напівфарфор, біла і кольорова майоліка; тонкими щільними — *фарфор*, вогнетривкі матеріали (напр., з чистих тугоплавких окисів металів, *нітридів, карбідів* та ін. безкиснев. сполук), керамічне *ядерне пальне*, електротехнічна кераміка тощо. Поширені керамічні *армовані матеріали*. Виробн. К. м. полягає в обробці сировини (сушінні, подрібненні, вилученні домішок тощо), приготуванні (зволоженні, додаванні пластифікаторів, змішуванні) порошкоподібних, пластичних або рідких керамічних мас, формуванні (*пресуванням, литтям, екструзією*) сирових виробів, сушінні й випалі їх. Декоративний вигляд і тех. властивості К. м. поліпшують нанесенням *глазурей*, тонких глиняних (ангобів) або жаростійких керамічних покриттів. Деякі неглазуровані вироби шліфують абразивними порошками або *абразивними інструментами*. К. м. застосовують у буд-ві (див. *Будівельні матеріали*), металургії, хім., електротех. пром-сті, приладобудуванні, побуті тощо. Див. також *Кераміка*.
Літ.: Химическая технология керамики и огнеупоров. М., 1972; Августиник А. И. Керамика. Л., 1975; Мороз И. И. Фарфор, фаянс, майолика. К., 1975. *І. С. Бобик.*

КЕРАТИ́НИ [від грец. κέρας (κέρατος) — ріг] — білки групи склеропротеїнів. Гол. складова частина рогового шару шкіри, волосся, копит, рогів, пір'я, кігтів, луски. К. нерозчинні в звичайних білкових розчинниках, не піддаються дії *протеолітичних ферментів*. Молекули К. відзначаються високим вмістом *цистину* (до 15%), завдяки чому в них багато дисульфідних зв'язків, що зумовлює нерозчинність цих білків.

КЕРАТИ́Т [від грец. κέρας (κέρατος) — ріг] — запалення *рогівки* ока. Буває поверхневий К., що характеризується утворенням інфільтратів у поверхневих шарах рогівки, та глибокий К.— в глибоких її шарах. К. може бути ускладненням гострого або хронічного *кон'юнктивіту*, наслідком травми рогівки з дальшим її інфікуванням. До К. може спричинитися також ряд загальних інфекцій (туберкульоз, сифіліс, сепсис та ін.). К. іноді ускладнюється більмом. Лікування: усунення осн. захворювання, що спричинило К., антибіотики, сульфаніламідні препарати; при більмах — хірургічне.

КЕРАТО́ЗИ [від грец. κέρας (κέρατος) — ріг] — група різного походження незапальних захворювань шкіри, заг. проявом яких є потовщення її рогового шару (надмірний його розвиток або затримка нормального відлущування). Більшість К.— природжені, пов'язані з природженою неповноцінністю процесів ороговіння (*іхтіоз*, кератодермія). Набуті К. виникають при захворюваннях нервової системи, порушеннях діяльності ендокринних залоз, отруєннях миш'яком, рентгенівському опромінюванні, аліментарних гіпо- і авітамінозах тощо. Конституційні К. є наслідком дії частково природжених, частково набутих несприятливих факторів. Лікування спрямоване на ліквідацію осн. захворювання, що спричинило К. Природжені К. лікуванню майже не піддаються.

КЕРАТОФІ́Р [від грец. κέρας (κέρατος) — ріг і (*пор*)*фір*] — магматична гірська порода, що складається з дрібнозернистої основної маси і вкраплених кристалів польового шпату (переважно *альбіту*) і кольорових мінералів (*біотиту*, рідше *діопсиду*). Колір світло-сірий, зелений, рожево-фіолетовий. Утворюється внаслідок застигання *лави*. Поширений серед давніх вулканічних гірських порід Уралу, Кавказу, Карпат та ін. районів.

КЕРА́ШЕВ Тембот Магометович [н. 7 (20).VIII 1902, аул Кошехабль, тепер Адиг. а. о.] — адигейський рад. письменник, основоположник адиг. прози. Член КПРС з 1928. Друкуватися почав 1925. Автор романів «Дорога до щастя» (1940; рос. перекл. 1947; Держ. премія СРСР, 1948), «Змагання з мрією» (1955), «Куко» (1968), повістей «Дочка шапсугів» (1951), «Абрек» (1957), «Розумної матері дочка» (1963). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.
Тв.: Укр. перекл.— Дорога до щастя. К., 1956; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. Краснодар, 1964—65; Одинокий всадник. Майкоп, 1977.

КЕРБАБА́ЄВ Берди Мурадович [3 (15).III 1894, аул Аманта-Капан, тепер Коукі-Зерен Тедженського району Туркм. РСР —23.VII 1974, Ашхабад] — туркменський радянський письменник, один із зачинателів туркменської радянської літератури, акад. АН Туркм. РСР (з 1951), нар. письменник Туркм. РСР, Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1948. Друкуватися почав 1923 як поет-сатирик. Поеми «Дівочий світ» (1927), «Закріпачена, або Жертва адату» (1928) — про тяжку долю жінки в минулому. Автор істор.-революц. роману «Вирішальний крок» (1940—47; Держ. премія СРСР, 1948), романів «Небіт-Даг» (1957), «Чудом народжений» (1965), повісті «Курбан Дурди» (1942), поеми «Айлар» (1943), п'єс «Брати» і «Махтумкулі» (обидві — 1943) та ін. Повість «Айсолтан з країни білого золота» (1949; Держ. премія СРСР, 1951)— про життя колгоспного аулу. Т. Шевченкові присвятив дві статті. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.
Тв.: Укр. перекл.— Айсолтан з країни білого золота. К., 1954; Вирішальний крок. К., 1972; Краплина води—крупинка золота. К., 1976; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—6. Ашхабад, 1968—73.

КЕ́РБЕЛЬ Лев Юхимович [н. 25.X (7.XI) 1917, с. Семенівка, тепер Сумської обл.] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1977), дійсний чл. АМ СРСР (з 1975). Член КПРС з 1963. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1937—42 навчався в Моск. худож. ін-ті в Л. *Шервуда*. Твори: композиція «Трудові резерви» (1947), рельєфи «Парад Перемоги» і «Слухають Леніна» (1948—49), портрети; пам'ятники — В. І. Леніну в колгоспі ім. Володимира Ілліча в Горках Ленінських (1959), в Полтаві (1960), в Софії в Болгарії (1971), К. Марксу в Москві (відкритий 1961) і Карл-Маркс-Штадті в НДР (1971), героям Великої Вітчизн. війни 1941—45 в Малоярославці Калузької обл. (1977). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1962.
Літ.: Лев Ефимович Кербель. Альбом. М., 1977.

КЕ́РВІН (Kerwin) Джозеф (н. 19.II 1932, м. Ок-Парк, шт. Іллінойс) — астронавт США. Здобув мед. освіту (1957) у Північно-Західному ун-ті. Служив у військ.-мор. флоті. З 1965 — у групі астронавтів. Разом з Ч. *Конрадом* і П. *Вейцем* здійснив (25.V—22.VI 1973) політ на косміч. кораблі «*Аполлон*», який у ході виконання програми стикувався з наук. орбітальною станцією «*Скайлеб*». Під час польоту разом з Ч. Конрадом виходив у відкритий космос. Портрет с. 104. *М. Я. Орлов.*

КЕРГЕЛЕ́Н — архіпелаг на Пд. Індійського ок. Складається з о. Кергелен та багатьох невеликих острівців. Належить Франції. Пл. майже 7 тис. км². Являє собою вершини підводного вулканічного

хребта. Поверхня гориста, заввишки до 1965 м. У центр. частині о. Кергелен — льодовики. Рослинність тундрова. Промисел тюленів. Франц. геофіз. станція. К. в 1772 відкритий франц. мореплавцем І. Кергеленом.

КЕРГЕЛЕ́Н, Кергелен-Гауссберг — підводний хребет на Пд. Індійського ок. між Африкансько-Антарктичною та Австрало-Антарктичною улоговинами. Довж. понад 2000 км, шир. до 400 км. Глибини над хребтом досягають 2000 м. Окремі вершини, підіймаючись над водою, утворюють острови *(Кергелен,* Херд). Складений вулканічними породами. Відкритий 1929—31 австрал. експедицією.

КЕ́РЕНСЬКИЙ Олександр Федорович [22. IV (4.V) 1881, Симбірськ — 11.VI 1970, Нью-Йорк] — рос. бурж. політичний діяч, глава буржуазного *Тимчасового уряду*. Дворянин. За професією адвокат. Очолював фракцію трудовиків у 4-й *Державній думі*. Оборонець. З березня 1917 — есер. В Тимчасовому уряді — міністр юстиції, потім — військ. і морський міністр, з 8 (21).VII — міністр-голова (прем'єр). Після розгрому *корніловщини* — верховний головнокомандуючий. Ініціатор розправи над робітниками і селянами в *Липневі дні 1917*. Продовжуючи великодерж. політику царизму, зневажав нац. права укр. та ін. народів країни. 25.X (7.XI) К. втік з революц. Петрограда і разом з П. М. *Красновим* очолив антирад. заколот (див. *Керенського — Краснова заколот 1917*), а після розгрому останнього 1 (14).XI втік на Дон. У 1918 емігрував у Францію, з 1940 жив у США. Був активним діячем білогвардійської еміграції.

КЕ́РЕНСЬКОГО — КРАСНО́ВА ЗА́КОЛОТ 1917 — контрреволюц. заколот 26—31. X (8—13.XI), організований колишнім головою Тимчасового уряду О. Ф. *Керенським* і генералом П. М. *Красновим*. 26.X (8.XI) Керенський, який утік із Зимового палацу до Пскова (штаб Пн. фронту), віддав наказ про виступ вірних йому військ (бл. 10 сотень козаків 3-го кінного корпусу ген. Краснова) на революц. Петроград. Більша частина військ, які Ставка направила на допомогу заколотникам, відмовилася виконати її наказ або була затримана на шляху до Петрограда. 27.X (9.XI) заколотники зайняли Гатчину, а наступного дня — Царське Село. Захистом революц. Петрограда керували ЦК РСДРП(б) і РНК на чолі з В. І. Леніним. Зранку 30.X (12.XI) війська Краснова почали наступ на Пулково. Революц. сили, відбивши всі атаки заколотників, на кінець дня самі перейшли в наступ і визволили Царське Село. 1(14).XI К.— К.з. було ліквідовано.

С. Я. Єлисєветський.

КЕРЕ́ЦЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1872 — виступ селян с. Керецьок (тепер Свалявського р-ну Закарп. обл.) проти проведення *комасації*, під час якої поміщик намагався захопити громадські землі. Селяни звернулися до угор. уряду з проханням припинити комасацію. Не домігшись успіху, вони 10.VII не дозволили держ. службовцям розмежовувати громад. землі. Для придушення селян. виступу 5.VIII було надіслано роту солдатів. В збройній сутичці було поранено 7 селян. 13.VIII селяни змушені були припинити опір.

КЕ́РЖЕНЦЕВ (справж. прізв.— Лебедєв) Платон Михайлович [4 (16).VIII 1881, Москва — 2.VI 1940, там же] — радянський держ. і парт. діяч, історик. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї лікаря. Навчався на істор.-філологічному ф-ті Моск. ун-ту. В 1905—11 вів нелегальну революц. роботу в Москві, Нижньому Новгороді, Петербурзі, Києві. Зазнавав репресій. У 1912—17— в еміграції. В 1921—23 — рад. повпред у Швеції, 1925—26 — повпред в Італії. Автор праць з історії, питань марксизму-ленінізму, рад. культури.

КЕ́РЗОН (Curzon) Джордж Натаніел (11.I 1859, Кедлстон-Холл, Дербішір — 20.III 1925, Лондон) — англ. держ. діяч, дипломат, маркіз. У 1886—98 — член палати громад від *Консервативної партії;* 1899—1905 — віце-король Індії. З 1915 — член кабінету міністрів (лорд-хранитель печатки), 1916—18 — член Військ. к-ту уряду. В 1916—24 — голова палати лордів; 1919—24 — міністр закорд. справ. Один з організаторів інтервенції проти Рад. Росії (див. також *«Керзона лінія», Керзона ультиматум*).

«КЕ́РЗОНА ЛІ́НІЯ» — умовна назва лінії, яку Верховна рада *Антанти* 8.XII 1919 визнала як сх. кордон бурж. Польщі (див. карту). 10.VII 1920, у зв'язку з поразками в *радянсько-польській війні 1920*, Польща погодилася вважати цю лінію своїм тимчасовим сх. кордоном, який в основному відповідав етнічному принципові. 12.XII 1920 англ. міністр закорд. справ Дж. Н. *Керзон* надіслав Рад. урядові ноту, в якій вимагав припинити наступ Червоної Армії на даній лінії (дістала ім'я Керзона). Рад. уряд виявив готовність почати переговори про мир. Проте польс. уряд, скориставшись із зміни становища на фронті, нав'язав Рад. д-ві за *Ризьким мирним договором 1921* кордон далеко на Сх. від «К. л.», захопивши зх.-укр. і зх.-білорус. землі. *Кримська конференція 1945* визначила сх. кордон Польщі в основному за «К. л.». Договір між СРСР і Нар. Польщею, підписаний 16.VIII 1945 в Москві, остаточно визначив кордон за «К. л.» з незначним відхиленням на користь Польщі.

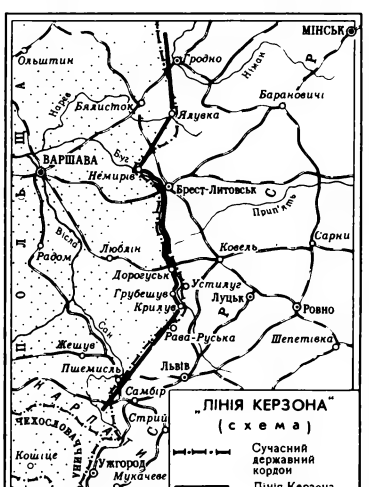

КЕ́РЗОНА УЛЬТИМА́ТУМ — меморандум англ. уряду, складений Дж. Н. *Керзоном* і вручений Урядові СРСР 8.V 1923 в ультимативній формі. К. у. вимагав відкликати рад. дипломатичних представників з Ірану і Афганістану, скласти офіц. вибачення за «антибрит. пропаганду» з їхнього боку, встановити 3-мильну (замість 12-мильної) зону тер. вод під Мурманськом та ін. Англ. уряд, під прикриттям «захисту віруючих», намагався втрутитися у внутр. справи СРСР. У разі невиконання всіх вимог у 10-денний строк англ. уряд загрожував розірвати англо-рад. торг. угоду 1921. Рішуча відсіч Уряду СРСР у відповіді 11.V 1923 та рух протесту англ. і рад. трудящих змусили уряд Великобританії спочатку продовжити строк К. у., а згодом фактично відмовитися від нього.

КЕ́РІ (Carey) Генрі Чарлз (15.XII 1793, Філадельфія — 13.X 1879, там же) — амер. економіст, представник *вульгарної політичної економії*. Основоположник реакційної концепції *«гармонії інтересів»*. У своїх працях виступав за пром. і агр. *протекціонізм*, відкидав трудову теорію вартості, вульгаризував поняття капіталу, ототожнюючи його з засобами виробництва. К. твердив, що прибуток створюється капіталом, *ренту* ототожнював з процентом на вкладений в землю капітал.

Сучас. бурж. політ. економія відроджує концепцію К. «гармонії класових інтересів», використовуючи її для апологетики капіталізму в умовах посилення *експлуатації* трудящих.

КЕ́РКІНІТІ́ДА — античне місто на зх. узбережжі Кримського п-ова. Заснована іонійцями на межі 6 і 5 ст. до н. е. Спочатку була незалежним *полісом*, згодом увійшла до складу володінь *Херсонесу*. В кін. 2 ст. до н. е. К. завоювали *скіфи*, але військо під командуванням *Діофанта* повернуло її Херсонесові. Городище К.— на тер. сучас. м. Євпаторії Крим. обл. Під час розкопок (провадилися 1929, 1950) відкрито ділянку оборонної стіни 3—2 ст. до н. е., залишки міськ. будівель 6 ст. до н. е.— 2 ст. н. е.

КЕ́РКІРА, Корфу — острів на Пн. Іонічного м., в групі Іонічних о-вів. Належить Греції. Пл. 592 км². Поверхня К. погорбована, на Пн.— невисокі гори (заввишки до 906 м). Зарості вічнозелених чагарників (*маквіс*), у пн. частині — окремі лісові масиви. Субтропічне садівництво. Курорти.

КЕ́РКІРА, Корфу — місто в Греції, адм. ц. ному Керкіра. Значний порт на о. Керкіра в Іонічному м. 28,6 тис. ж. (1971). В 14—18 ст.— венеціанська фортеця. У 1797 захоплена Францією. В 1798—99 блокована рос.-тур. ескадрою

Б. М. Кербабаєв.

Л. Ю. Кербель.

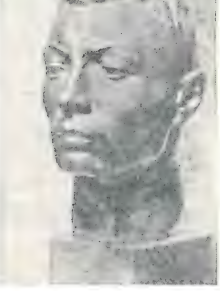

Л. Ю. Кербель. Портрет двічі Героя Радянського Союзу В. С. Петрова. Бронза. 1951.

Дж. Кервін.

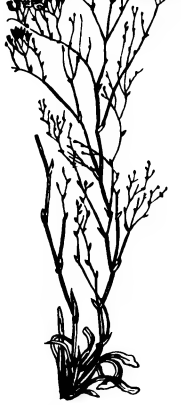

Кермек каспійський.

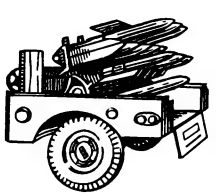

Керовані снаряди. Розміщення протитанкових керованих реактивних снарядів на автомобілі та вертольоті.

під командуванням Ф. Ф. *Ушакова*. 19.II 1799 визволена від франц. окупації рос. військами. В 1800—14 — центр Республіки Семи Сполучених островів на Іонічних о-вах. *Віденським конгресом 1814 — 15* острови передано Великобританії. З 1864 — у складі Греції. Розвинуті харч. і текст. пром-сть, рибальство. Через К. вивозять оливкову олію, зерно, вина, цитрусові.

КЕРМА́ДЕК — глибоководний жолоб у пд.-зх. частині Тихого ок., між Північним о-вом Нової Зеландії і о-вами Кермадек. Довж. 1200 км. Макс. глибину (10 047 м) встановила 1958 рад. експедиція на судні «Витязь».

КЕРМЕ́К (Limonium) — рід багаторічних трав'янистих рослин, рідше напівкущів род. кермекових. Листки лопатеві або видовжені, часто зібрані в прикореневу розетку. Квітки рожеві, пурпурові, фіолетові або жовті, дрібні, у волотистих суцвіттях. Плід сухий нерозкривний. Бл. 300 видів, пошир. у Європі, Азії, Африці та Пн. і Пд. Америці в напівпустельних і пустельних областях. В СРСР бл. 35 видів, у т. ч. в УРСР — 8 видів, що ростуть у степах, на солонцюватих і солончакових грунтах по узбережжю Чорного і Азовського морів. Найпоширеніші К. широколистий (L. latifolium), К. каспійський (L. caspicum), К. напівкущовий (L. suffruticosum). Корені та кореневища містять до 13—17% *дубильних речовин*. З К. добувають барвники жовтого, чорного, зеленого, рожевого кольорів для чинбарного і килимного виробництв.

КЕРМЕ́ТИ, кераміко-металеві матеріали — матеріали, що являють собою композицію з одного або кількох *керамічних матеріалів* і металів: клас *композиційних матеріалів*. К. відзначаються кращими властивостями, не притаманними вихідним компонентам. Їхню жаромі́цність і пластичність підвищують введенням металевих і неметалевих добавок. Щоб одержати вироби з необхідними властивостями, К. піддають *випалу*. Керамічними компонентами К. найчастіше є *оксиди, бориди, карбіди* і *нітриди* тугоплавких металів, металевими — метали групи заліза або тугоплавкі метали — ванадій, хром, молібден, вольфрам, ніобій і тантал. К. одержують методами *порошкової металургії*. З них виготовляють штампи, деталі насосів, турбін, авіац. двигунів, різальні інструменти, тепловідільні елементи та ін. вироби, що їх експлуатують в агресивних середовищах і при високих температурах.

КЕРМО́ — пристрій, за допомогою якого керують рухом судна, літака, автомобіля та ін. Те саме, що й *руль*.

КЕРН (нім. Kern — серцевина, стрижень) — 1) Циліндричний стовпчик (колонка) гірської породи, що його одержують під час колонкового *буріння* свердловин. Вивчаючи К., дізнаються про геол. будову місцевості, якість родовищ корисних копалин. 2) Загострений сталевий стрижень, запресований в букси або в кінці трубчастої осі рухомої частини механізму електровимірювальних приладів. Спирається на підп'ятники, полегшуючи переміщення цієї частини механізму. 3) Точка, нанесена загостреним сталевим стрижнем (кернером) під час розмічування заготовок, що їх піддають мех. обробці.

КЕРО́ВАНІ СНАРЯ́ДИ — безпілотні літаючі апарати, обладнані системою керування польотом, споряджені бойовим зарядом або апаратурою для наукових досліджень. У 50—60-х рр. в СРСР, США,

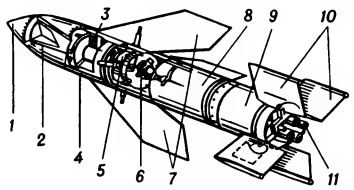

Схема будови зенітної керованої ракети: *1* — підривний прилад; *2* — бойова частина; *3* — бортові засоби наведення; *4* — корпус; *5* — рульові машинки; *6* — гіроскопи; *7* — рухомі аеродинамічні поверхні; *8* — маршовий двигун; *9* — стартовий двигун; *10* — нерухомі аеродинамічні поверхні; *11* — сопла двигунів.

Англії і Франції, а пізніше в Китаї були створені й надійшли на озброєння К. с. різного призначення. За місцем старту й метою К. с. поділяються на 4 класи: «земля — земля» — запускаються з наземних установок або кораблів для ураження наземних і мор. цілей (*балістичні ракети*, протитанк. керовані ракети, літаки-снаряди); «земля — повітря» — запускаються з землі для ураження повітр. цілей (всі типи зенітних керованих ракет); «повітря — повітря» — стартують з літака, призначені для знищування летючих цілей; «повітря — земля» — пускаються з літака по наземних або мор. цілях. К. с. для нар.-госп. і наук. цілей використовуються для запуску *космічних кораблів, зондування атмосфери* тощо. Основні елементи конструкції К. с.: корпус, двигун (для ракет), прилади керування польотом, бойова частина або космічний апарат і апаратура для дослідження. В К. с. застосовуються системи керування: автономна (інерціальна) — під час польоту не використовує ніякої зовн. інформації (встановлена на борту апаратура автоматично керує польотом за заданою до старту програмою); самонаведення — керує снарядами за допомогою пристрою, який міститься в ньому (розрізняють радіолокаційні, оптичні й акустичні системи); телекерування — керуюча інформація подається з командного пристрою; комбінована — застосовуються зазначені вище системи в певній комбінації (напр., телекерування на осн. частині шляху й самонаведення біля цілі). *Л. П. Глушкевич.*

КЕРО́ВАНІ ТЕРМОЯ́ДЕРНІ РЕА́КЦІЇ — див. *Термоядерні реакції*.

«КЕР-ОГЛИ», «Кероглу» — фольклорно-епічна пам'ятка у народів Близького Сходу й Середньої Азії. Створено її бл. 17 ст. Версії «К.-о.» умовно поділяють на західну (вірм., груз., курдська, аджарська, турецька), які ведуть початок від азерб. епосу «К.-о.», й східну (туркм. «Герогли», узб. і казах. «Горогли», тадж. «Гуруглі», або «Гургулі»). Епос має напівлегендарний-напівістор. характер. В образі героя епосу втілено нар. ідеал справедливого й чесного правителя.

Літ.: Каррыев Б. А. Эпические сказания о Кёр-оглы у тюркоязычных народов. М., 1968.

КЕ́РРА ЯВИЩЕ — явище виникнення *подвійного променезаломлення* в оптично ізотропних речовинах при внесенні їх в однорідне електричне поле. Названо ім'ям шотл. фізика Дж. Керра (1824—1907). Див. також *Електрооптичні явища*.

КЕРСЕ́Т, керсетка — верхній нагрудний безрукавний жіночий одяг. На поч. 19 ст. поширився в центр. і сх. областях України, пд. областях Росії. Шиють К. з вовняних і бавовняних тканин, оздоблюють вишивкою й аплікацією.

КЕ́РСНИК (Kersnik) Янко (4.IX 1852, Брдо — 28.VII 1897, Любляна) — словен. письменник. Представник словен. реалізму. Літ. діяльність почав як поет. Перший прозовий твір — роман «У замку Жерінье» (1876). В романах «Цикламен» (1883), «Агітатор» (1885), повістях «Рошлін і Вр'янко» (1889), «Новоспечене панство» (1893), новелах і гумореска змалював словен. бурж. суспільство. У повістях «Заповіт» (1887), «Батьків гріх» (1894) і особливо в циклі «Сільські образки» (1882—91) порушено актуальні соціальні проблеми життя словен. села. *В. Г. Гримич.*

КЕ́РУАК (Kerouac) Джек (12.III 1922, Лоуелл — 21.X 1969, Сент-Пітерсберг, Флоріда) — амер. письменник. Популярність здобув романом «На дорозі» (1957), у якому відобразив анархічний рух частини амер. молоді («бітників»). Протестуючи проти расової дискримінації (роман «Підземні люди», 1958), критикуючи лицемірство й жорстокість капіталістичного суспільства, К. проте не торкався питань соціальних змін бурж. світу. Захоплення буддизмом і католицизмом поєднувалось у нього з проповіддю *гедонізму*. Останні романи: «Біг Сур» (1962), «Саторі в Парижі» (1966), «Пиха Дулуоза» (1968).

Тв.: Укр. перекл.— Малий Пік. «Всесвіт», 1979, №8; Рос. перекл. — На дороге. «Иностранная литература», 1960, № 10. *О. І. Земляний.*

КЕРУБІ́НІ (Cherubini) Луїджі Карло Зенобіо Сальваторе Марія (14.IX 1760, Флоренція — 15.III 1842, Париж) — франц. композитор. За походженням італієць. Член Ін-ту Франції (з 1815). Муз. освіту здобув у Болоньї. З 1788 жив у Парижі, з 1795 викладав у консерваторії (з 1816 — професор). К.— композитор періоду Великої франц. революції («Гімн Пантеону», «Гімн братерству»). Написав бл. 30 опер, з яких 14 — на франц. тексти — «Лодоїска» (1791), «Еліза» (1794), «Два дні» («Водовоз», 1800) та ін. Вони поклали початок т. з. опери порятунку, що відображала ідеї боротьби з тира-

нією. Опери К. «Медея» (1797), «Анакреон» (1803) стали попередниками романтичної опери 19 ст. Автор гімнів, кантат, мес, камерної музики.

КЕРУВА́ННЯ — вид підрядного синтаксичного зв'язку між словами, при якому керуюче слово вимагає, щоб залежне, кероване слово стояло в певному відмінку. К. буває безпосереднє, без допомоги прийменника (читаю книжку), і посереднє — з прийменником (працюю на фабриці). Розрізняють також сильне К. і слабке.

КЕРУЛЕ́Н — ріка у Центральній Азії, в межах МНР і Китаю. Довж. 1264 км, площа бас. 116,4 тис. км². Бере початок на схилах хр. Хентей, впадає в оз. Далайнор. У верхів'ї має гірський характер, нижче тече широкою долиною, річище звивисте. Живлення снігове й дощове. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. Використовують для зрошування. Рибальство. На К.— м. Чойбалсан (МНР).

КЕРУ́ЮЧИХ ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНИХ МАШИ́Н НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — науково-дослідна і проектна організація. Створений 1956 у Сєвєродонецьку Ворошиловгр. обл. З 1971 — головна організація Науково-виробничого об'єднання «Імпульс». Осн. напрями роботи: створення керуючої *обчислювальної техніки,* пристроїв введення—виведення інформації і зв'язку з об'єктом для компонування *автоматизованих систем управління;* розробка програмного забезпечення засобів обчислювальної техніки; навчання і консультування спеціалістів з експлуатації обчислювальної техніки; видання інформаційних матеріалів тощо. В Ін-ті розроблено керуючі обчислювальні машини марок УМ-1, М-6000, М-7000, СМ-1 та СМ-2. Колектив К. о. м. н.-д. і. брав участь у створенні першої в СРСР системи масового обслуговування «Сирена» — АСУ резервуванням місць і продажем квитків на авіалініях.

А. О. Новохатній.

КЕРЧ — місто обласного підпорядкування Кримської обл. УРСР. Розташована на узбережжі Керченської прот. Важливий трансп. вузол (*Керченський морський порт,* діє поромна дизель-електрохідна залізнич. переправа, що сполучає Крим з Кавказом; залізнич. станція, аеропорт). 157 тис. ж. (1979). Поділяється на три міські райони. На місці сучас. К. з 6 ст. до н. е. було античне місто *Пантікапей;* з 5 ст. до н. е.— столиця *Боспорської держави.* В 10—12 ст. К. (Корчев) входила до *Тмутараканського князівства;* з останньої чверті 15 ст.— під владою Туреччини. За *Кючук-Кайнарджійським миром 1774* К. відійшла до Росії. В 1899 у К. виникла с.-д. організація. Рад. владу встановлено 6 (19).I 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (16.XI 1941—11.IV 1944) в місті діяли Крим. підпільний обком партії, райкоми і парт. орг-ції, два партизан. загони. З К. пов'язані *Керченсько-Феодосійська десантна операція 1941—42* і *Керченсько-Ельтигенська десантна операція 1943.* Невмирущою славою вкрили себе герої *Аджимушкайських каменоломень.* 14.IX 1973 К. присвоєно звання «Місто-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». К. — значний центр гірничоруд., металург., суднобуд. та рибної пром-сті. Провідні підприємства: *Комиш-Бурунський залізорудний комбінат* імені Серго Орджонікідзе, з-ди— металург. ім. П. Л. Войкова, суднобуд. ,,Затока'', труболиварний, склотарний. Виробн. буд. матеріалів, зокрема унікальний Примор. з-д по виробн. каменю-черепашнику. Розвинуті легка і харч. пром-сть. У К.— Азово-Чорномор. н.-д. ін-т рибного г-ва та океанографії, металург. та судномех. технікуми, мед. уч-ще, 6 профес.-тех. уч-щ, 33 заг.-осв., 4 муз. та художня школи; 10 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 22 будинки і палаци культури та клуби, 7 кінотеатрів, 85 бібліотек. *Керченський історико-археологічний музей.* Серед історико-архіт. пам'яток міста — склеп Деметри (1 ст. н. е., фрески з зображенням сцен давньогрец. міфології; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Греція* Стародавня, т. 3, с. 448—449); церква Іоанна Предтечі (10 ст., розписи 13—14 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Візантія,* т. 2, с. 448 — 449), фортеця Єнікале (1703). Пам'ятники: В. І. Леніну (1960, скульптор В. Сичов), обеліск Слави на горі Мітрідат (1944, архітектор М. Гінзбург), меморіальний ансамбль героям Аджимушкайської оборони (1968, скульптори Є. Горбань, Є. Климушко, архітектори С. Миргородський, В. Сенцова).

У К. народилися рад. дипломат П. Л. *Войков,* юний партизан В. Н. *Дубинін* (у центрі міста йому встановлено пам'ятник). У місті та на його околицях — пам'ятки скіфо-античного часу (*Царський курган, Золотий курган, Мелек-Чесменський курган*). Поблизу К. — розкопки античних міст *Ілурата, Мірмекія, Тірітаки* та ін.

Літ.: Сіренін В. І. Місто-герой Керч. К., 1976.

Міський будинок культури.

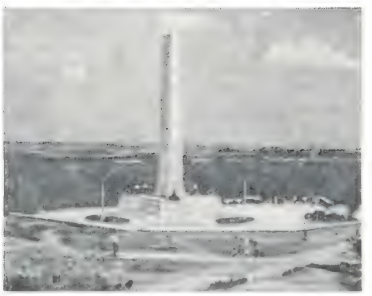

Обеліск Слави на горі Мітрідат. Архітектор М. Я. Гінзбург. 1944.

КЕ́РЧЕНСЬКА ПРОТО́КА (давньогрец. назва *Боспор Кіммерійський*) — протока між Керченським і Таманським п-вами. Сполучає Чорне м. з Азовським. Довж. бл. 41 км, шир. до 15 км. Пересічна глиб. 5—13 м. Взимку вкрита плавучою кригою. Порт — Керч. Зх. та сх. береги сполучаються за допомогою залізнич. порому та пароплавів. По берегах К. п. багато археол. пам'яток (курганів, поховальних споруд та ін.) 7—4 ст. до н. е.

КЕ́РЧЕНСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ РИ́БНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ, «Керчрибпром» — підприємство рибної пром-сті. Входить до складу Всесоюз. рибопром. об'єднання Азово-Чорноморського басейну «Азчорриба». Розташоване в м. Керчі. Утворене 1972. До складу об'єднання входять (1979): океанічний рибопромисловий флот, мор. рибний порт, рибоконсервний з-д, 2 рибообробні, 2 суднорем. та деревообробне підприємства. Об'єднання випускає понад 525 видів продукції, в т. ч. рибу морожену (понад 250 назв), консерви рибні (понад 90 назв), солену, пряну, копчену, в'ялену харч. рибопродукцію, рибне борошно, жир і фарш (для потреб тваринництва) та ін. К. в. о. р. п. оснащено сучас. високопродуктивними рибопром. суднами океанічного лову — пром.-виробничими рефрижераторними траулерами із закінченим циклом вилову та обробки риби (до 60 т готової рибопродукції за добу). На рибообробних підприємствах об'єднання впроваджено сучас. механізовані потокові лінії. *Л. Г. Тимофєєв.*

КЕ́РЧЕНСЬКИЙ ЗАЛІЗОРУ́ДНИЙ БАСЕ́ЙН — група родовищ залізних руд на Керченському п-ові, в межах Ленінського р-ну Крим. обл. УРСР. Площа 10 тис. км². Промислові запаси заліз. руд становлять 1838 млн. т (1978). Поклади заліз. руд пов'язані з осадочними піщано-глинистими відкладами кіммерійського ярусу пліоцену (див. *Кіммерійський вік і ярус*). Руди басейну представлені гол. чин. *бурими залізняками.* Потужність

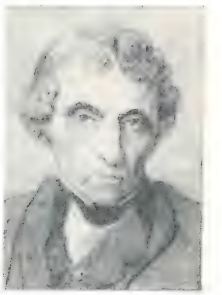

Л. Керубіні.

Керсет.

КЕРЧЕНСЬКИЙ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ

рудного пласта від 1 до 92,7 м, глиб. залягання від 0 до 97,2 м. За умовами залягання в К. з. б. виділяють три типи родовищ: у положистих *мульдах*, на схилах *антикліналей*, в структурах грязьовулканічного (див. *Грязьові вулкани*) походження — вдавлених *синкліналях*. Осн. запаси заліз. руд зосереджені в мульдах. Найбільші родовища цього типу: Комиш-Бурунське, Ельтиген-Ортельське, Катерлезьке, Яниш-Такільське, Чегене-Салинське, Чегерчинське. Родовища мають значну площу (від 10 до 70 км²) і потужність рудного пласта (до 10—15 м). Руди оолітової (див. *Ооліти*) і рудноуламково-оолітової структури; багаті на залізо (в середньому 35—39%), марганець (1,5—2%), як домішки містять фосфор (0,9—1%), миш'як (0,07—0,1%), ванадій (0,05—0,06%). Родовища на схилах антикліналей (Кам'янське, Семенівське та ін.) характеризуються обмеженими площами, невеликою потужністю рудного пласта. Руди цього типу родовищ оолітові, вміст осн. компонентів у них дещо нижчий. Родовища вдавлених синкліналей (Новоселівське, Узунларське, Кезенське) мають обмежені площі (до 5 — 14 км²), велику потужність (до 90 м), незначну глибину залягання руд — від 5—15 м до 50—90 м (місцями виходять на поверхню). Ці руди оолітово-псевдооолітові; вміст заліза в них 34—37%, марганцю — 1,3—1,9%, фосфору — 0,7—0,9%, миш'яку — 0,09—0,10%, ванадію — 0,05—0,06%. Добування залізних руд у межах К. з. б. розпочато наприкінці 19 ст. Детальну розвідку та оцінку запасів руд проведено 1951—54. Експлуатують (1980) Комиш-Бурунське і Ельтиген-Ортельське родовища. Добувають руди відкритим (кар'єрним) способом, збагачують і агломерують їх (див. *Агломерація* в металургії) на *Комиш-Бурунському залізорудному комбінаті* імені Серго Орджонікідзе в Керчі. Агломерат вивозять на *ждановський металургійний завод «Азовсталь»*. Значні запаси заліз. руди, дешеві розробка і транспортування її сприяють значному збільшенню виробн. товарної руди в Керченському залізорудному басейні.

Літ.: Юрк Ю. Ю. [та ін.]. Минералогия железорудной формации Керченского бассейна. Симферополь, 1960; Шнюков Е. Ф., Науменко П. И. Марганцево-железные руды Керченского бассейна. Симферополь, 1961; Керченский железорудный бассейн. М., 1966. *Є. Ф. Шнюков.*

КЕ́РЧЕНСЬКИЙ ІСТО́РИКО-АРХЕОЛОГІ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й. Заснований 1826 на базі приватної збірки одного з перших дослідників старожитностей Криму П. Дюбрюкса. Музей має 7 відділів і 12 філіалів, в яких експонуються матеріали, що висвітлюють історію Керченського п-ова від найдавніших часів до наших днів. На 1980 фонди музею налічували понад 150 тис. предметів. У віданні музею перебувають заповідні території на місці розкопок *Пантікапея, Ілурата, Мірмекія, Німфея, Тіритаки, Мелек-Чесменський курган, Царський курган*, т. з. Склеп Деметри та ін. визначні археол. й архіт. пам'ятки. У приміщенні церкви Іоанна Предтечі (10 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Візантія*, т. 2, с. 448 — 449) — лапідарій (сховище колекції боспорських написів на каменях). Відділом К. і.-а. м. є музей в *Аджимушкайських каменоломнях* і картинна галерея «Героям Аджимушкая». *В. Ф. Астахов.*

КЕ́РЧЕНСЬКИЙ МОРСЬКИЙ ПОРТ торговельний. Підпорядкований *Азовському морському пароплавству*. Розташований на зх. узбережжі Керченської прот. Засн. 1821. В дореволюц. час використовувався для експорту зерна та ін. с.-г. продукції. За роки Рад. влади К. м. п. реконструйовано, збудовано нові причали, склади; він перетворився на високомеханізоване підприємство. В порту переробляються експортно-імпортні та каботажні вантажі (ліс, буд. матеріали, метали тощо). В порту вперше освоєно новий пакетно-поворотний метод перевантажування вантажів на морському транспорті. До складу К. м. п. входять портпункти Тамань і Сінна.

К. В. Мочульський.

КЕ́РЧЕНСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — півострів на Сх. Кримської обл. УРСР. Омивається Азовським (на Пн.) та Чорним (на Пд.) морями. Пл. майже 3 тис. км². Рельєф пагорбований на Пн. та Пн. Сх. (вис. до 190 м), пд.-зх. частина рівнинна. Поклади заліз. руд (див. *Керченський залізорудний басейн*), гіпсу, асфальту, марганцевих руд. Поширені *грязьові вулкани*. Постійних річок немає. В узбережній частині — солоні озера, у яких видобувають сіль. Рослинність степова. На К. п.— залишки античних міст і поселень, що входили до складу *Боспорської держави*.

КЕ́РЧЕНСЬКО-ЕЛЬТИГЕ́НСЬКА ДЕСА́НТНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — операція рад. військ під час Великої Вітчизн. війни, здійснена 31.X—11.XII силами Пн.-Кавказького фронту (командуючий — генерал-полковник І. Ю. *Петров*), Чорноморського флоту (віце-адмірал Л. А. *Владимирський*) та Азовської військової флотилії (контр-адмірал С. Г. *Горшков*) з метою оволодіти плацдармом на Керченському п-ові. 1.XI рад. війська почали висадку десанту на сх. березі Керченського п-ова в районі с. Ельтигена (перейменоване на Геройське, тепер у межах Керчі), а 2—3.XI — у районі с. Маяка на Пн. Сх. від Керчі.

Незважаючи на шалені контратаки гітлерівців, рад. війська утримали і розширили плацдарм на Керченському п-ові на Пн. Сх. від Керчі. Це сприяло здійсненню *Кримської операції 1944*.

КЕ́РЧЕНСЬКО - ФЕОДО́СІЙСЬКА ДЕСА́НТНА ОПЕРА́ЦІЯ 1941—42 — операція рад. військ під час Великої Вітчизн. війни, здійснена 25.XII 1941 — 2.I 1942 силами Кавказ. фронту (командуючий — ген.-лейтенант Д. Т. Козлов), Чорноморського флоту (віце-адмірал П. С. *Октябрський*), Азовської військ. флотилії (контр-адмірал С. Г. *Горшков*). Метою операції було оволодіти Керченським п-овом і створити умови для визволення Криму, а також допомогти Севастополю (див. *Севастопольська оборона 1941—42*). В умовах зимових штормів на Керченський п-ів і в район Феодосії було висаджено бл. 42 тис. рад. воїнів, велику кількість техніки. Розгромивши значні сили 11-ї нім. армії, рад. війська до 2.I 1942 просунулись на 100—110 км, повністю визволили Керченський п-ів і район Феодосії від гітлерівців. К.-Ф. д. о. зміцнила на деякий час становище рад. військ під Севастополем і на Пд. фронті.

КЕРШ, куруш — розмінна монета Саудівської Аравії. дорівнює $^1/_{20}$ *ріала*.

КЕ́РШЕНШТЕЙНЕР (Кершенштайнер; Kerschensteiner) Георг (29.VII 1854, Мюнхен — 15.I 1932, там же) — нім. педагог, теоретик буржуазної *трудової школи*. Закінчив Мюнхенський ун-т. З 1883 викладав у серед. навч. закладах міст Баварії. З 1918 — проф. Мюнхенського ун-ту. Виступав прибічником агресивної політики нім. мілітаризму. Відомий як автор реакц. теорії громадян. виховання, яку виклав у своїх книгах «Професійне виховання німецького юнацтва» (1901) та «Поняття громадянського виховання» (1909). За цією теорією, школа мала забезпечити «примиренство» класових суперечностей пролетаріату та буржуазії. Найважливішими держ. виховними закладами вважав нар. школу й армію.

КЕСАЛЬТЕНА́НГО — місто на Пд. Зх. Гватемали, адм. ц. департаменту Кесальтенанго. Понад 53 тис. ж. (1973). Осн. галузі пром-сті — текст. і харчова. Розвинуті ре-

Кета.

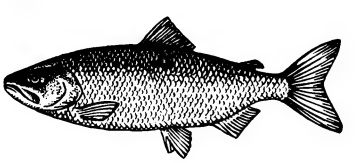

месла. Центр с.-г. району країни, де вирощують гол. чин. кукурудзу.

КЕ́САРІВ РО́ЗТИН [лат. (sectio) caesarea, від sectio — розтин, операція і caedo — ріжу] — хірургічна операція, за допомогою якої в акушерській практиці провадиться штучне розродження (вилучення плода і плаценти з порожнини матки через розріз передньої черевної стінки та стінки матки, іноді через розріз з боку піхви — т. з. піхвовий К. р.). До К. р. у людини вдаються лише тоді, коли розродження природним шляхом неможливе або загрожує життю матері й плода (вузький таз, рубцеві зміни або пухлини жіночих статевих органів тощо). К. р. у тварин роблять коровам, свиноматкам, сукам та ін. самкам. Показанням для операції є: великі плоди, вузькість родових шляхів, ненормальне положення або виродливість плода тощо, коли нормальна родопоміч не дає позитивних наслідків.

КЕСО́Н (колишня назва — Сондо) — місто на Пд. КНДР. Залізнична станція. 175 тис. ж. (1970). Численні підприємства легкої, переважно текст., та харч. пром-сті. Верстатобуд. і годинниковий з-ди. Центр переробки женьшеню. Ін-т Сондо, музей, театр. Архіт. пам'ятки 10—14 ст. К.— старод. столиця Корейської д-ви (10—14 ст.). У К. відбувалися переговори і були укладені угоди про перемир'я в Кореї під час амер. агресії проти КНДР (1950—53).

КЕСО́Н (франц. caisson, букв.— ящик) — 1) У будівництві — огороджувальна конструкція для створення під водою або у водонасиченому *ґрунті* робоч. простору (камери), вільного від води, звичайно витискуваної стисненим повітрям. К. (мал.) споруджують на поверхні та занурюють у ґрунт в міру його розробки під дією власної ваги і ваги надкесонної споруди. Застосовують при буд-ві гідротех. споруд, мостів, тунелів, глибоких фундаментів тощо. 2) В архітектурі — заглиблення, найчастіше квадратне або багатокутне, на стелі чи на внутр. поверхні *арки*, склепіння. К. виконує конструктивну або декоративну роль, застосовується також для поліпшення акустичних властивостей приміщень. 3) У судноремонтній справі — пристрій, за допомогою якого тимчасово осушують на підводній частині судна місця, які треба оглянути або відремонтувати. Являє собою дерев'яний або металевий ящик з вирізом за формою осушуваного місця. Після відкачування з К. води він щільно притискується до корпуса судна навколишньою водою. Застосування К. дає змогу у багатьох випадках обходитись без введення судна в *док*. 4) В авіації — порожнистий коробчастий *лонжерон*, який сприймає зусилля згину й кручення, що діють на *крило* літака. 5) У металургії — сталева коробка, де циркулює охолоджувальна вода. З К. складають стіни *шахтних печей* (див. також *Ватержакетна піч*); вони є також в головках мартенівських печей. 6) У ливарному виробництві — цегляний або залізобетонний пристрій (ящик), за допомогою якого укріплюють стінки *ливарної форми* і перешкоджають просочуванню в неї грунтових вод. Його використовують при виготовленні ливарних форм у глибоких ямах.

КЕСО́ННА ХВОРО́БА — хворобливий стан, що виникає у людини внаслідок діяння підвищеного атмосферного тиску з дальшим швидким його зниженням. К. х.— в основному профес. захворювання осіб, які працюють в умовах підвищеного атмосферного тиску, в т. ч. в *кесоні*. Її розвиток зумовлений *емболією* кровоносних судин пухирцями розчиненого в тканинах організму азоту, який швидко виділяється в кров при різкому зниженні зовн. тиску. Залежно від місця емболії гостра К. х. виявляється свербежем шкіри, болями в колінних суглобах, кістках та м'язах стегна (легка форма); головним болем, запамороченням, блюванням, порушенням рівноваги, шумом у вухах, болісним роздуванням живота (середньої тяжкості форма); паралічами, сліпотою, порушенням мовлення, ознаками інфаркту міокарда або легень (тяжка форма). Масивна газова емболія судин життєво важливих органів, яка спостерігається при аварійній розгерметизації кесона, скафандра, космічного корабля, спричинює швидку загибель. Хронічна К. х. розвивається поступово або після перенесеної гострої форми і виявляється ураженням суглобів, кісток, спинного мозку, органа слуху, дистрофією міокарда тощо. Профілактика: додержання правил поступової декомпресії (зменшення тиску) при виході із зони надлишкового тиску. Лікування: термінове вміщення хворого в «лікувальний шлюз», в якому підвищують тиск до робочої величини. При виході з шлюзу — серцеві засоби, теплові процедури. К. х. належить до *декомпресійних розладів*.

М. М. Плєнов.

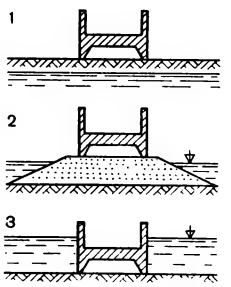

Занурювання кесона: 1 — з суші; 2 — з штучного острівця; 3 — з поверхні води.

КЕСО́Н-СІ́ТІ — місто у Філіппінах, на о. Лусон. 960,3 тис. ж. (1975, з передмістями). Торг.-пром. і адм.-культур. центр країни. Підприємства текст., взут., тютюнової, швейної галузей. Металообробка, виробн. пластмас, паперу. Урядові установи (з 1948 К.-С. є офіційною столицею Філіппін, фактична — м. *Маніла*). Ун-т. Місто засн. 1939. Назване на честь першого президента країни Мануеля Кесона.

КЕ́ССЛЕР Карл Федорович [19. XI (1.XII) 1815, Дамрау, Кенігсберзький округ — 3 (15).III 1881, Петербург] — вітчизняний зоолог. Закінчив Петерб. ун-т (1838). Професор Київ. ун-ту (з 1844); з 1861— професор Петерб. ун-ту (1867—73 — ректор; з 1873 — почесний член). Автор ряду монографій, присвячених фауні хребетних Київ. губ., пн. узбережжя Чорного й Азовського морів, Криму, басейну Неви, Ладозького і Онезького озер та Волги. Брав участь в організації Петерб. т-ва природодослідників (1868).

КЕТА́ (Oncorhynchus keta) — прохідна риба родини *лососевих*. Поширена в пн. частині Тихого океану (по азіатському узбережжю — до Кореї, по американському — до Сан-Франціско) і в річках басейну Пн. Льодовитого океану. Тіло сріблясте, без плям, довж. до 1 м, жива маса до 14 кг. Живиться ракоподібними, молюсками, молоддю риб. Розрізняють дві форми: К. літня і К. осіння (літня дрібніша). Статевої зрілості досягає на 3—6-му році життя. Для *нересту* заходить далеко в ріки і в цей час не живиться. К. літня нереститься в липні — серпні, осіння — у вересні — жовтні. Ікру (плодючість до 4,5 тис. ікринок) відкладає в гніздо у ґрунті, зверху засипає піском і галькою. Після нересту К. гине. Цінна промислова риба (м'ясо і червона ікра). В СРСР вилов К. в річках заборонено. Для відтворення запасів К. є рибоводні заводи, що випускають сотні млн. *мальків*.

КЕ́ТА РО́БЕРТА ПОВСТА́ННЯ 1549 — селянське повстання в Англії, спричинене *огороджуванням*. Почалося у графстві Норфолк і

незабаром охопило ряд сусідніх графств. Повстанці, яких очолював дрібний поміщик Р. Кет, вимагали виконання виданих раніше законів проти огороджування, зменшення орендної платні, скасування *десятини*, знищення кріпацтва. Уряд придушив повстання. Сотні його учасників (у т. ч. Р. Кета) було страчено.

КЕ́ТИ (самоназва — кет, дослівно — людина; стара назва — єнісейські остяки, єнісейці) — народ, який живе в районах середньої і нижньої течії Єнісею (Красноярський край РРФСР). Чисельність — 1200 чол. (1970, перепис). Мова — кетська. Осн. заняттями були мисливство й рибальство, у пн. К.— оленярство. За Рад. влади перейшли до осілості, об'єдналися в колгоспи, де поряд з традиційними розвиваються нові галузі г-ва — городництво, молочне тваринництво, звіроловство.

В. З. Кецховелі.

А. Т. Кживонь.

КЕТЛЕ́ (Quételet) Ламбер Адольф Жак (22.II 1796, Гент — 17.II 1874, Брюссель) — бельг. статистик, соціолог, астроном, фізик. Освіту здобув у Гентському ліцеї. З 1814 — професор математики в Брюсселі. З 1820 — член Брюссельської академії, з 1834 — її постійний секретар, з 1828 — директор засн. ним Королівської обсерваторії. За ініціативою К. скликалися перші міжнар. статистичні конгреси (з 1853). К. твердив, що соціальне життя та фіз. явища підкоряються законам одного порядку і мають вивчатися точними методами матем. статистики. Висунув теорію «середньої людини» як найбільш досконалого незмінного типу, перекрученим відображенням якого є окремі індивідууми. Захищав тезу про незмінність соціально-економічних відносин сучасного йому капіталістичного ладу.

КЕТЛІ́НСЬКА Віра Казимирівна [28.IV (11.V) 1906, Севастополь — 23.IV 1976, Ленінград] — російська рад. письменниця. Член КПРС з 1927. Друкуватися почала 1928. Перша повість — «Натка Мічуріна» (1929). Автор романів «Зростання» (1934), «Мужність» (1938), «Дні нашого життя» (1952), «Інакше жити не варто» (1960) — про боротьбу за передову науку, творчу працю шахтарів Донбасу. Роман «В облозі» (1947; Держ. премія СРСР, 1948). Зб. оповідань «День, прожитий двічі» (1964), кн. спогадів «Вечір. Вікна. Люди» (1972). Нагороджена двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Вечер. Окна. Люди. М., 1974; Мужество. Л., 1974; Укр. перекл.— Дні нашого життя. К., 1958; Інакше жити не варто. К., 1965.

КЕТО́ЗИ, ацетонемія — хвороби тварин, що виникають при порушенні вуглеводно-жирового і білкового обміну. Характеризуються підвищеним вмістом у крові *ацетонових тіл*, що спричиняють *автоінтоксикацію*. Найчастіше хворіють високопродуктивні корови та багатоплідні вівці при незбалансованому за вуглеводами і протеїном раціоні й недостатньому моціоні. Розрізняють первинні, або метаболічні, К., що виникають внаслідок порушення обміну речовин, і вторинні — при гіпотоніях передшлунків, ретикулоперитоніті, кормових отруєннях та ін. У хворих тварин спостерігаються порушення апетиту, збільшення кількості ацетонових тіл у крові, сечі, молоці, прогресуюче виснаження, порушення функцій печінки та ін. При несвоєчасному лікуванні тварини гинуть. Заходи боротьби. Хворим тваринам призначають *дієту*, внутрішньовенне введення глюкози, гормональні препарати. Щоб запобігти захворюванню, слід додержувати правил нормування складу *кормових раціонів* та годівлі й утримання тварин.

Літ.: Гулый М. Ф. Биохимия жирового обмена. К., 1961; Курський М. Д., Журавський М. Г. Біохімічні основи порушення обміну речовин у високопродуктивних жуйних тварин. К., 1962. *М. Г. Журавський.*

КЕТОКИСЛО́ТИ — органічні сполуки, що містять карбоксильну — COOH і карбонільну (або кетону) —CO групи. Є проміжними продуктами вуглеводного, білкового і жирового обміну. Найважливіша з К.— *піровиноградна кислота*.

КЕТО́НИ — сполуки, що містять *карбонільну групу*, зв'язану з двома вуглеводневими радикалами: R—CO—R′. Розрізняють К. аліфатичного (жирного), жирноароматичного та ароматичного рядів. Нижчі аліфатичні К.— рухомі безбарвні рідини з приємним запахом, які змішуються з водою, вищі — тверді речовини. Усі К. розчиняються в органічних розчинниках, вступають в реакції приєднання (в місці подвійного зв'язку карбонільної групи) та заміщення карбонільного кисню. Приєднання до К. водню приводить до утворення вторинних *спиртів*, синильної к-ти — ціангідринів, металоорганічних сполук (з наступним розкладом продукту приєднання водою) — до третинних спиртів. К. під впливом кислот і лугів вступають у реакцію конденсації (напр., альдольна конденсація)

$$2CH_3COCH_3 \rightarrow$$
$$\rightarrow (CH_3)_2C(OH)\ —CH_2COCH_3.$$

При взаємодії з гідроксиламіном дають кетоксими $R_2C = NOH$, з гідразином — гідразони $R_2C = NNH_2$ тощо. У пром-сті К. одержують окисленням або дегідрогенізацією вторинних спиртів при наявності міді чи срібла:

$$CH_3CH(OH)CH_3 + O \rightarrow$$
$$\rightarrow CH_3COCH_3 + H_2O$$
$$CH_3CH\ (OH)CH_3 \rightarrow$$
$$\rightarrow CH_3COCH_3 + H_2.$$

Жирноароматичні К. добувають, діючи галогенангідридами кислот на ароматичні вуглеводні при наявності $AlCl_3$, напр. $C_6H_6 +$ $+ CH_3COCl \xrightarrow{AlCl_3} C_6H_5COCH_3 +$ $+ HCl$. Новим пром. способом одержання нижчих аліфатичних К. є розклад гідропероксидів алкілбензолів при наявності к-т: $C_6H_5CHRR' \rightarrow C_6H_5C\ (OOH)\ RR'$ $\rightarrow RCOR' + C_6H_5OH$.

К. широко використовують у пром-сті як розчинники, а також як напівпродукти в органічному синтезі. Див. також *Альдегіди*.

Літ.: Несмеянов А. Н., Несмеянов Н. А. Начала органической химии, кн. 1—2. М., 1974; Робертс Дж., Касерио М. Основы органической химии, т. 1. Пер. с англ. М., 1978.

О. В. Стеценко.

КЕТО́НОВІ ТІЛА́ — те саме, що й *ацетонові тіла*.

КЕТОСТЕРО́ЇДИ — *стероїди*, що містять кетонну групу в сімнадцятому положенні. Відомо понад 20 К. Серед них гормони *андрогени* (напр., андростерон), *естрогени* (напр., естрон) та продукти обміну *кортикостероїдів*. Визначення К. в сечі має діагностичне значення.

КЕТСА́ЛЬ (ісп. quetzal) — грошова одиниця Гватемали, поділяється на 100 *сентаво*. Запроваджена 1925 замість *песо*. 1 К. дорівнює 1 дол. США (1977).

КЕТЬ — ріка в РРФСР, у межах Красноярського кр. і Томської обл., права притока Обі. Довж. 1621 км, площа бас. 94, 2 тис. км². Тече *Західно-Сибірською рівниною*, має звивисте річище, багато рукавів, проток, перекатів, на заплаві — озера, болота. Гол. притоки: Сочур, Орловка, Лисиця (праві), Мендель (ліва). Живлення переважно снігове. Пересічна витрата води у пониззі бл. 502 м³/с. Замерзає у жовтні — листопаді, скресає у квітні — травні. Судноплавна від гирла до с. Усть-Озерного.

КЕФАЛОМЕ́ТРІЯ (від грец. κεφαλή — голова і μετρέω — вимірюю) — галузь *антропометрії*, що займається вимірюванням голови.

КЕФА́ЛЬ (Mugil) — рід риб з родини кефалевих. Поширена у Тихому, Атлантичному та Індійському океанах і прилеглих морях. Тіло довж. до 75 см, веретеноподібне, з широкою спиною, жива маса 3,5 кг, іноді до 12 кг; спинних плавців два. К.— морська риба, але для нагулу нерідко запливає у прісні води. В СРСР відомо 8 видів, в т. ч. на Україні — 4, з яких 3 мають промислове значення: *лобан*, *сингіль* і *гостроніс*. На окремих причорноморських водоймах (Шаболат, Бурнас, Сиваш та ін.) організовані спец. г-ва для одноліткового вирощування товарної К. Живиться К. водоростями, *детритом* і дрібними безхребетними; нерест у морі в травні — вересні на 3—8-му році життя; *ікра* пелагічна. Цінна пром. риба.

КЕЦХОВЕ́ЛІ Володимир (Ладо) Захарович [2 (14).I 1876, с. Тліа, тепер Джавського р-ну Пд.-Осетинської а. о.— 17 (30).VIII 1903, Тифліс] — професіональний революціонер. Н. в сім'ї священика. В 1894—96 вчився в Київ. духовній семінарії. Брав участь у революц. марксистських гуртках Києва. В 1897 вступив у груз. с.-д. орг-цію «Месаме-дасі». Не раз його заарештовували. Один з організаторів підпільних парт. друкарень. В 1898—1900 — учасник і керівник ряду демонстрацій і страйків у Тифлісі, член Тифліського к-ту РСДРП. В 1900 — один із засновників Бакинської с.-д. орг-ції, член Бакинського к-ту РСДРП. У 1901 організував у Баку нелегальну друкарню («Ніна»), де передруковувалась газ. «Искра», друкувалася газ. «Брдзола» та ін. політ. л-ра. У вересні 1901 заарештований; убитий поліцією в тюрмі.

КЕ́ЧУА, кичуа, кешуа — індіанський народ, який живе в Перу, Болівії, Еквадорі і частково в Чілі та Аргентині. Чисельність — 13 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *кечуа мовою*. За релігією К.— переважно католики, зберігаються також пережитки дохристиянських вірувань. Виникнення д-ви *інків*, де К. були найзначнішою групою племен, сприяло етнічному згуртуванню К. Після розгрому ісп. колонізаторами держави інків у 16 ст. К. продовжували боротьбу за незалежність. В ході цієї боротьби вони консолідувались у народність. Осн. заняття сучас. К.— землеробство, скотарство, ремесла.

КЕ́ЧУА МО́ВА — мова індіанців *кечуа*. Належить до *індіанських мов*. До колонізації Пд. Америки була мовою держави *інків*. Для давньої мови кечуа використовували вузлове письмо — кіпу. З К. м. в ін. мови світу ввійшло чимало слів («лама», «вігонь», «пума» тощо). Сучасна К. м. за граматичною будовою є *аглютинативною мовою* з розвинутою суфіксацією. Сучас. алфавіт — на лат. графічній основі.

КЕШО́КОВ Алім Пшемахович [н. 9 (22).VII 1914, с. Шалушка, тепер Чегемського р-ну Каб.-Балк. АРСР] — кабард. рад. письменник, нар. поет Кабардино-Балкар. АРСР (з 1964). Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1934. Збірки «Шлях вершника» (1946), «Земля молодості» (1948) та ін. присвячені героїзмові рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни та соціалістичним перетворенням у Кабарді. Автор книг «Йдучи за партією» (1953), «Нагріте каміння» (1964), «Клубок неба» (1975), дилогії «Вершини не сплять» (1960—66), романів «Зламана підкова» (1973), «Схід місяця» (1977) та ін. Дружбу народів оспівував у поемі «Тисове дерево», віршах «Київ», «Ти кличеш мене». Переклав творів Т. Шевченка, присвятив йому вірш. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, двома орденами Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Вершини не сплять, кн. 1—2. К., 1974—75; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1972. *З. М. Налоєв.*

К'Е́РКЕГОР (Кіркегор; Kierkegaard) Серен (5.V 1813, Копенгаген — 11.XI 1855, там же) — дат. філософ-ідеаліст, один з фундаторів сучас. філос. *ірраціоналізму*, письменник. Піддав ірраціоналістичній критиці систему об'єктивного ідеалізму Г. В. Ф. *Гегеля*. Осн. зміст містичної філософії К. становить суб'єктивно-ідеалістичне тлумачення категорії існування (див. *Екзистенція*), зведення існування (реально сущого) до людських переживань. Визначальними формами існування, за К., є страх смерті, розпач, момент вирішення, жертва та ін. Ідеї К. справили значний вплив на погляди рос. філософів-ідеалістів, зокрема М. *Бердяєва*, і стали основою філософії сучас. *екзистенціалізму*. Деякі положення К. вплинули на творчість Г. *Ібсена*, К. *Гамсуна*, Томаса *Манна* та ін. письменників.

Літ.: Гайденко П. П. Трагедия эстетизма. М., 1970; Быховский Б. Э. Кьеркегор. М., 1972. *І. В. Бичко.*

КЖИВО́НЬ (Krzywoń) Анеля Тадеушівна (27.IV 1925, хутір побл. с. Садове, тепер **Монастирис**ького р-ну Тернопільської обл. — 12.X 1943, біля с. Ніколенки Горецького р-ну Могильов. обл.) — воїн *Війська Польського*, Герой Рад. Союзу (1943). З 1939 жила в СРСР. З липня 1943 — рядова жіночої роти автоматників 1-ї Польс. д-зії ім. Т. Косцюшка. Загинула, рятуючи документи штабу. Нагороджена найвищим польс. орденом — Хрестом військ. доблесті.

КЗИЛ-ОРДА́ — місто в Каз. РСР, центр Кзил-Ординської обл. Розташована на правому березі Сирдар'ї. Залізнич. станція. 148 тис. ж. (1979). Засн. в 1818 як фортеця *Кокандського ханства* Ак-Мечеть. Після здобуття в липні 1853 рос. військами під командуванням В. О. Перовського перейменована на форт Перовський, згодом — м. Перовськ. З 1925 місто має сучас. назву. В 1925—29 — столиця Казахстану. З 1938 — обл. центр. У місті — буд. матеріалів, домобуд., целюлозно-картонний комбінати. Підприємства взут., швейної, текст. і харч. пром-сті. Пед. ін-т, філіал Джамбулського гідромеліоративно-буд. ін-ту, політехнікум, мед. і пед. уч-ща. Казах. театр драми. Історико-краєзнавчий музей.

КЗИЛ-ОРДИ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Розташована на півдні республіки. Утворена 15.I 1938. Пл. 228,1 тис. км². Нас. 566 тис. чол. (1979, перепис). Осн. нас.— казахи, живуть росіяни, корейці, українці та ін.; міськ. нас.— 63%. В області — 8 районів, 3 міста і 9 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Кзил-Орда*. В 1967 область нагороджено орденом Леніна.

К.-О. о. розташована гол. чин. у межах *Туранської низовини* (вис. від 50 до 200 м). На Пн.— погорбовані піски Приаральські Каракуми, на Пд. і Пд. Зх.— піщана пустеля *Кизилкум*, порізана сухими руслами Жанадар'ї і Куандар'ї. На Пд. Сх.— відроги гір *Каратау* (вис. в межах області до 1419 м). Корисні копалини: кам. сіль, фосфорити, заліз. руда та руди кольорових металів, буд. матеріали; в озерах — лікувальні грязі. Клімат різко континентальний. Середня т-ра січня на Пн. Зх.— 13,5°, на Пд. Сх.— 7°, липня відповідно +26,3 і +28,2°. Опадів 100—170 мм на рік. Гол. ріка — *Сирдар'я* — широко використовується для зрошування (Кзил-Ординський і Казалінський гідровузли). На Зх.— *Аральське море*. Найбільші озера—Жакси-Килиш, Камишлибаш, Арис. Переважають піщані й супіщані бурі грунти та сіроземи, в долині Сирдар'ї — алювіально-лучні грунти. Рослинність полиново-типчакова й кураєва; на пісках — зарості саксаулу, тамариску, білолізника. В заплаві Сирдар'ї — зарості очерету, тугайні ліси і чагарники (верба, туранга, лох). На о. Барсакельмес — заповідник. Гол. галузі пром-сті області — целюлозно-паперова, харчова, у т. ч. рибна і соляна. Машинобудування представлене ремонтом суден, виробн. гірничого устаткування, запасних частин до с.-г. машин; обслуговуванням залізнич. транспорту. Підприємства легкої пром-сті виготовляють шкір. взуття, трикотажні і швейні вироби. Обробіток рису, м'ясний, мол., хлібний комбінати тощо. Розвинута буд. індустрія (домобуд. і буд. матеріалів комбінати, з-ди силікатних стінових матеріалів, залізобетонних виробів тощо). Енергетика базується гол. чин. на довізному вугіллі з *Карагандинського вугільного басейну* та родовищ Киргизії й Узбекистану (Кзил-Ординська ТЕЦ). Гол. пром. центр — Кзил-Орда, виділяються також Аральськ, Джусали. У с. г. провідна роль належить виробн. рису, баштанних культур (кзил-ординські дині) та вівчарству (гол. чин. каракульському). Вирощують також овочеві й кормові культури. Розвинуті садівництво, виноградарство. Крім овець, розводять велику рогату худобу, кіз, верблюдів, коней. Осн. вид транспорту — залізничний. Тер. області перетинає з-ця Оренбург — Ташкент. Судноплавство по Аральському м. По долині р. Сирдар'ї — автошлях. У К.-О. о.—пед. ін-т, філіал Джамбулського гідромеліоративно-буд. ін-ту (у Кзил-Орді). 5 серед. спец. навч. закладів. Казах. драм. театр, обл. історикокраєзнавчий музей. Грязьовий курорт — Яникурган. *М. Ш. Ярмухамедов.*

КИБА́ЛЬНИКОВ Олександр Павлович [н. 9 (22).VIII 1912, с. Орехово, тепер Волгогр. обл.] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний чл. АМ СРСР (з 1954). Член КПРС з 1963. Твори: портрети — М. Г. Чернишевського (1948), В. В. Маяковського (1954); пам'ятники — М. Г. Чернишевському в Саратові (відкритий 1953), В. В. Маяковському в Москві (відкритий 1958), меморіальний комплекс «Брестська фортеця-герой» в Бресті (в співавт., 1971). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1949, 1951. Ленінська премія, 1959.

Літ.: Тупицын И. К. Кибальников. М., 1958.

О. П. Кибальников.

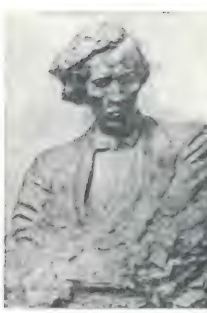

О. П. Кибальников. Портрет М. Г. Чернишевського. Гіпс тонований. 1948. Саратовський художній музей імені О. М. Радищева.

КИБА́ЛЬЧИЧ Микола Іванович [19 (31).X 1853, Короп, тепер смт Черніг. обл.— 3 (15).IV 1881, Петербург] — рос. революціонер-народоволець, винахідник. Н. в сім'ї священика. Навчався в Петерб. ін-ті інженерів шляхів (з 1871), Медико-хірургічній академії (з 1873). В 1875—78 був ув'язнений за революційну пропаганду (ув'язнення відбував у Києві в Лук'янівській тюрмі). Після звільнення в травні — червні 1879 входив до групи «Свобода або смерть», яка утворилася в орг-ції «*Земля і воля*». З серпня 1879— керівник лабораторії вибухових речовин виконавчого к-ту «*Народної волі*». Брав участь у підготовці замахів на *Олександра II*. Заарештований 17 (29).III 1881 і за судовим процесом про вбивство царя засуджений до смертної кари (див. *Первомартовці*). У в'язниці розробив оригінальний проект реактивного літального апарата. В Коропі відкрито мемор. музей К.

Літ.: Черняк А. Я. Николай Кибальчич — революционер и ученый. М., 1960; Іващенко В. І. Микола Кибальчич. К., 1962

М. І. Кибальчич.

КИБА́ЛЬЧИЧ Надія Костянтинівна [26.IV (8.V) 1878, с. Ясногород, тепер Дзержинського р-ну Житомир. обл.— 6 (19).IX 1914] — українська письменниця. З першими віршами виступила 1898. Друкувалася в альманахах «*Багаття*», «*З неволі*» та ін. Перебувала в дружніх взаєминах з Лесею Українкою. В окремих віршах і оповіданнях висловлювала надію на визволення трудящих від соціального гніту.

Тв.: Поезії. К., 1913; Оповідання. К., 1914; [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1957.

І. І. Басс.

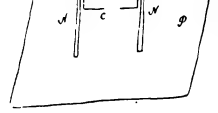

Схема літального апарата **М. І. Кибальчича**.

КИБИ́ТКІНА Іраїда Вікторівна (н. 12.IX 1923, с. Мартин, тепер Панінського р-ну Ворон. обл.) — передовик виробництва у взуттєвій промисловості, закрійниця. Член КПРС з 1944. Працюючи з 1950 на Київ. взуттєвій ф-ці ім. 50-річчя Радянської України, зробила значний внесок у підвищення ефективності пром. виробн. К.— ініціатор руху «Кожному дню п'ятирічки — найвищу віддачу»; наставниця молоді. Делегат XXII і XXV з'їздів КПРС, XX і XXIV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Нагороджена орденами Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР 1975.

В. П. Печерога.

Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир. Собор. 1108—13.

КИБРИК Євген Адольфович [8 (21).II 1906. Вознесенськ, тепер Микол. обл.— 16.VII 1978, Москва] — рос. рад. графік і живописець, нар. художник СРСР (з 1967), дійсний член АМ СРСР (з 1962). В 1922—25 навчався в Ін-ті образотворчих мист. в Одесі в П. *Волокидіна* і Т. *Фраєрмана*, в 1925—27 — в АМ в Ленінграді. Автор ілюстрацій до книжок «Кола Брюньйон» Р. Роллана (1934—36), «Легенда про Уленшпігеля» Ш. де Костера (1937—38), «Тарас Бульба» М. В. Гоголя (1943—45), «Як гартувалася сталь» М. Островського (1954—57). Серед серій станкових малюнків — «Ленін у 1917 році» (1946—47), «1917 рік» (1967—1971). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

Літ.: Халаминский Ю. Евгений Кибрик. М., 1970.

КИ́ЄВЕЦЬ — за свідченням давньоруських літописів укріплене невелике місто в пониззі Дунаю, засноване Києм (див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*). Залишки К. існували в 11—12 ст.

КИ́ЄВО-БЕ́ЛЗЬКИЙ ШЛЯХ — давньорус. торговельний шлях з Києва на Зх. Вважають, що він пролягав через Котельнич, Колодяжин, Ізяслав, Кременець та ін. давньорус. міста і доходив до Белза. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1172 в зв'язку з подорожжю київ. кн. Мстислава Ізяславича на Волинь до м. Володимира. В 1648 К.-Б. ш. поверталося з-під Замостя до Києва сел.-козац. військо, очолене Б. *Хмельницьким*.

КИ́ЄВО-БРА́ТСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — православний монастир у Києві з учбовим закладом, який в 17—18 ст. був центром освіти на Україні. Попередник К.-Б. м. — заснований 1588 при Богоявленській церкві на Подолі монастир, який 1615 перейшов у віданя *Київського братства* (звідси й назва «Братський»). При К.-Б. м. 1615 було відкрито *Київську братську школу* (1701—1817 — *Київська академія*). В 20—40-х рр. 17 ст. монастир був одним з осередків ідеологічної боротьби на Україні проти католицтва та унії. В 1651 монастир спустошили й пограбували лит.-шляхет. війська. В 1656 Б. Хмельницький передав К.-Б. м. значні володіння і надав йому пільги. Грошову допомогу монастир діставав у 17—18 ст. від *Запорізької Січі*. З 1819 по 1920 в К.-Б. м. містилася *Київська духовна академія*. У створенні архіт. комплексу (частина споруд збереглася) К.-Б. м. (17—19 ст.) брали участь І. Є. *Старов*, Й. Г. *Шедель*, С. Д. *Ковнір*, А. І. *Меленський*. На тер. монастиря було поховано гетьмана П. К. *Сагайдачного*, укр. письменника і мандрівника В. Г. *Григоровича-Барського*.

КИ́ЄВО-ВИ́ДУБИЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р — пам'ятка архітектури 11—18 ст. Див. *Видубицький монастир*.

КИ́ЄВО-МИХА́ЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕ́РХИЙ МОНАСТИ́Р — один з давньорус. православних монастирів у Києві. На місці К.-М. З. м. був Дмитрівський монастир, заснований у 60-х рр. 11 ст. *Ізяславом Ярославичем*. Бл. 1108—13 в ньому за князя Святополка Ізяславича збудовано кам'яний Михайлівський Золотоверхий собор, оздоблений фресками, мозаїкою і барельєфами. Давньорус. написи на багатьох мозаїках і фресках та їхні стильові особливості дають підстави гадати, що у виконанні їх брали участь рус. майстри. В 1240 собор пограбували і частково зруйнували монголо-татари. В 14 ст. він був відбудований і дістав назву «Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир». За митрополита І. *Борецького* монастир став одним з осередків антиуніатської боротьби. Після возз'єднання України з Росією 1654 К.-М. З. м. дістав від рос. царів і укр. гетьманів зем. володіння. В 1712 на тер. К.-М. З. м. було збудовано трапезну в стилі укр. архітектури кін. 17 — поч. 18 ст. (збереглася до наших днів). Територія К.-М. З. м. була місцем поховання київ. князів *Святополка Ізяславича*, Святополка Юрійовича, укр. освітніх діячів І. Борецького, І. *Копинського*. В 1934 в зв'язку з реконструкцією міста будівлі К.-М. З. м. розібрано. Фрески (сцена «Благовіщення», фігура св. Захарія та ін.) і мозаїки (сцена «Євхаристія», окремі фігури святих) зберігаються в Держ. архітектурно-істор. заповіднику «Софійський музей» у Києві, мозаїка «Дмитро Солунський» і шиферна плита з різьбленим зображенням вершників — у *Третьяковській галереї* в Москві, верхня частина фрескового зображення Самуїла — в *Російському музеї* в Ленінграді.

КИ́ЄВО-МОГИЛЯ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ — перша вища школа на Україні. Засн. 1632. Див. *Київська академія*.

КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКА ДРУКА́РНЯ — перша друкарня в Києві, важливий центр *книгодрукування* на Україні 17—18 ст. Заснував 1615 в *Києво-Печерській лаврі* архімандрит Є. *Плетенецький*. Згодом друкарню очолювали З. *Копистенський*, П. *Могила*, І. *Гізель* (понад 30 років) та ін. Над виданням книг у ній працювали І. *Борецький*, П. *Беринда*, Л. *Зизаній* (Тустановський), І. *Галятовський*, І. Гізель, майстри друкарської справи С. *Беринда*, Т. *Земка*, О. Митура та ін.; видатні укр. художники і гравери І. *Щирський*, О. *Тарасевич* і Л. *Тарасевич*, І. *Мігура*. Першу датовану книгу, яка збереглася,— «Часослов» видано у лаврській друкарні 20.XII 1616. Книги у К.-П. д. друкувалися як староукр. (слов'яноруською), так і ін. мовами: церковнослов., польс., лат. тощо. К.-П. д. на той час була найбільшою друкарнею на Україні. Добре оздоблені книги розходилися по всій Україні, поширювалися в Білорусії, Росії, в західнослов. країнах, а також в Австрії, Молдавії, Валахії, Греції тощо. В друкарні було надруковано «*Лексіконъ славенороссiй и именъ тлъкованіе*» П. Беринди (1627), «*Києво-Печерський патерик*» (1661), «*Синопсис*» (1674), автором якого вважають І. Гізеля, та ін. К.-П. д. в 17—18 ст. сприяла розвиткові науки і освіти на Україні, боротьбі укр. народу з ополяченням і покатоличенням. Припинила діяльність 1918.

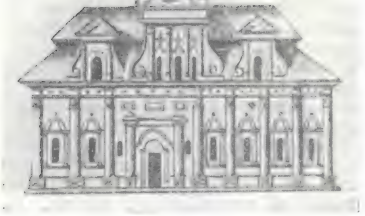

Будинок Києво-Печерської друкарні. З гравюри 1758.

КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКА ЛА́ВРА — православний монастир, заснований 1051 *Антонієм Печерським* у печерах біля літньої князівської резиденції с. Берестового поблизу Києва. В 11 ст. монастир став центром поширення й утвердження християнства в *Київській Русі*. В 12 ст. дістав назву *лаври*. У 18 ст. К.-П. л. стала найбільшим церк. феодалом на Україні. Була центром рус. літописання (див. *Літописи*) та житійної л-ри (див. *Житія*). Відіграла велику роль у розвитку освіти, науки і культури на Україні. В 1615 у Лаврі засновано *Києво-Печерську друкарню*, 1632 внаслідок об'єднання школи К.-П. л. з *Київською братською школою* — Києво-братську (Києво-Могилянську) колегію (з 1701 — *Київська академія*). У К.-П. л. в різні часи працювали видатні церковні й громад. діячі, літописці й лікарі, письменники і поети, перекладачі, художники, вчені: *Никон, Нестор, Сильвестр, Іларіон, Агапіт, Алімпій*, Є. *Плетенецький*, П. *Беринда*, З. *Копистенський*, П. *Могила*, Т. *Земка*, А. *Кальнофойський*, Л. *Баранович*, І. *Гізель* та ін. Більшість з них поховано в Лаврі. В К.-П. л. створено «*Повість временних літ*», «*Києво-Печерський патерик*» та ін. твори. К.-П. л. вела боротьбу проти церковної *Брестської унії 1596*. В 1688 К.-П. л. надано ставропігію (незалежність від місц. світської і духовної влади) з підпорядкуванням моск. патріархові. Незважаючи на *секуляризацію* церк. маєтностей, проведену на Україні 1786—88, в К.-П. л. залишилися 3 тис. десятин орних земель, бл. 1 тис. сінокісних, сади, виноградники, пасіки, рибні озера, цегельні, велика кількість худоби та ін. майно. Одночасно К.-П. л. була позбавлена ставропігії. Величезні багатства К.-П. л. давали змогу здійснювати велике будівництво, використовуючи найновіші на той час досягнення архітектури і буд. техніки.

Архіт. комплекс К.-П. л., що об'єднує Верхню лавру, ансамблі Ближніх (довж. 228 м) і Дальніх (довж. 280 м) *печер* (див. *Печери київські*), склався в 11—19 ст. Найдавніша кам'яна будівля — головний храм — *Успенський собор* (1073—78, оздоблення — 1089; перебудований 1723—29, зруйнований 1941 німецько-фашистськими загарбниками). В оздобленні інтер'єра брали участь грец. і давньорус. майстри. З пн. боку собору (невдовзі після 1073) збудовано Іоанно-Предтеченську церкву-хрещальню — невеликий чотиристовпний однокупольний храм. В 1108 споруджено трапезну (не збереглася) і *Троїцьку надбрамну церкву*. Корпуси келій (спочатку дерев'яні) в кін. 17 — на поч. 18 ст. замінено на муровані. У давнину Лавра мала укріплення (в 11 ст.— дерев'яні, в 12 ст.— муровані), зруйновані під час монголо-татар. навали. На місці їх 1698—1701 зведено нові кам. стіни з трьома брамами й баштами (входили до складу *Києво-Печерської фортеці*). В 1696—98 споруджено Миколаївську церкву при шпиталі, церкву Всіх святих на Економічній брамі — перлину укр. *барокко* (має соковитий декор). На Пн. від Лаври розташована *Спаса на Берестові церква*. В 1718 горішня частина Лаври згоріла. Після пожежі вцілілі Успенський собор, Троїцьку церкву, друкарню було відновлено й оздоблено пишним барокковим декором. В 1727 споруджено митрополичий будинок (розписи 1751), 1744—45 — Ковнірівський корпус (арх. С. Д. *Ковнір*), 1720 — Економічний корпус (надбудований 1848, арх. П. І. Спарро), 1731—44 — Велику Лаврську дзвіницю (вис. 96,5 м, проект арх. Ф. Васильєва, будував Й. Г. *Шедель*). З спорудженням дзвіниці комплекс К.-П. л. набув архіт.-худож. завершення. Дзвіниця відзначається добре знайденими пропорціями, має виразні архіт. деталі — карнизи й великі капітелі (до 1,25 м), виконані з кераміки; яруси оформлені доричними, іонічними, корінфськими колонами. В 1895 споруджено трапезну палату з церквою (арх. В. Ніколаєв, художнє оформлення інтер'єрів під керівництвом рос. архітектора і художника О. Щусєва).

Одна з визначних споруд ансамблю Ближніх печер — Воздвиженська церква (1700) в стилі укр. барокко. На Зх. до неї прибудовано невелику трапезну, покої архімандрита в стилі класицизму з напівколонним портиком (інж. П. Дзичканець) та дзвіницю (1763, за проектом арх. І. Г. *Григоровича-Барського*). Центром композиції Дальніх печер є трибанна церква Різдва Богородиці (1696) з дзвіницею, увінчаною двох'ярусним барокковим верхом з 4-ма шпилями (1754—61, Ковнір, імовірно, за проектом арх. Григоровича-Барського). Перехід від площі до *стилобату* храму вирішено у вигляді відкритої аркали-галереї. К.-П. л. була важливим мистецьким осередком і відігравала значну роль у розвитку давньорус. культури. Вона була центром формування мистецьких засад, які викристалізувалися при оздобленні *іконописом, мозаїками* та *фресками* храмів 10—11 ст. й дістали завершення при оформленні Успенського собору та інших церков Лаври в 11 ст. В 70-х рр. 11 ст. виникли *Лаврська іконописна майстерня* і мозаїчна майстерня. Мист. Лаври 14—15 ст. представлене *Київським псалтирем*, написаним Спиридонієм 1397 і оздобленим мініатюрами. Пластичною виразністю й вишуканістю позначено різьблення (рельєфи — Богоматері-Оранти, 14 ст.; Богоматері-Оранти з Антонієм і Феодосієм, 1470). На еволюцію лаврської мистецької школи великий вплив мала *гравюра* на дереві, а згодом на металі. В гравюрах естетичні засади реалістичного мист. *Відродження* поєднані з нар. мистецькими традиціями (оздоби «Анфологіону», 1619, гравера *Григорія*; «Требника», 1646,— *Іллі*). Велику увагу гравери приділяли зображенню ландшафту й архітектури, нац. типажу й одягу, істор. персонажам. Портретність, історична достовірність і монументальність властиві скульптурі (надгробок К. Острозького, 1579). З 2-ї пол. 17 ст. і в 18 ст. в мист. лаврського худож. осередку неподільно панує стиль барокко, з лінійною і повітряною перспективами, декоративною вишуканістю кольору (А. *Галик*, Ф. Павловський, З. *Голубовський*). В лаврських виданнях з'являються пишні офорти й гравюри, обрамлені барокковими картушами й соковитим рослинним орнаментом (твори *Федора*, І. *Щирського*, Л. *Тарасевича* і О. *Тарасевича*, Г. К. *Левицького*, А. С. *Козачківського*). Високою майстерністю відзначалися твори золотарства, в яких застосовувалось позолочення, емаль, що підвищувало їхню виразність (твори І. *Равича*, М. *Юревича*, С. *Стрельбицького*, Д. Золотаря). З кін. 18 ст. мист. К.-П. л. занепадає. На поч. 20 ст. в церкві Всіх святих на Економічній брамі І. *Їжакевич* з учнями виконав нові розписи й реставрував розписи трапезної. Мистецтво К.-П. л. мало вплив на становлення рос., укр. та білорус. культур, а також балканських країн (в 17—18 ст.).

К.-П. л. протягом століть була оплотом царизму і найбільшим на Україні центром пропаганди реліг. ідеології. Велику Жовтн. соціалістич. революцію зустріла вороже. Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 29.IX 1926 тер. К.-П. л. оголошено держ. істор.-культур. заповідником (див. *Києво-Печерський історико-культурний заповідник*). У К.-П. л. поховано І. І. *Іскру* й В. Л. *Кочубея*, рос. військ. діячів П. О. *Румянцева*, П. С. Кайсарова, О. І. Красовського, Ю. В. Путятіна, Ф. Є. Остен-Сакена та ін. Іл. див. на окрем. арк., с. 480—481.

Літ.: Правда о Киево-Печерской лавре. К., 1963; Килессо С. К. Киево-Печерская лавра. М., 1975.

М. З. Петренко (історія), *Г. Н. Логвин* (архітектура й образотворче мистецтво).

КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКА ФОРТЕ́ЦЯ. Пам'ятки фортифікаційної архітектури 18—19 ст. 1) Стара Печерська фортеця. Цитадель. Створена на основі фортифікаційних укріплень Печерського монастиря часів *Київської Русі*. Фортецю почали споруджувати козацькі війська гетьмана І. Самойловича 1679. Розширення і зміцнення укріплень тривало до кін. 17 ст. В 1706 під час *Північної війни 1700—21* тер. фортеці збільшили у 5 раз. Споруджували її, можливо, під керівництвом інж. Геллерта або Лямота де Тампія. Буд-во закінчено 1723. Фортеця являла собою напівкільце із земляних валів та ровів, з виступами дев'яти бастіонів і равелінів. До фортеці вело троє воріт — Київські (не збереглися), Васильківські та Московські. В її арсеналі було бл. 500 гармат. 2) Нова Печерська фортеця споруджена 1831—61 на Печерську. В основу її проекту покладено варіант інж. Оппермана. До складу фортеці входили: Стара Печерська фортеця, Васильківські й Госпітальні укріплення, ряд оборонних казарм та казематові споруди, більшість з яких збереглася (Микільські казарми, Пороховий льох, Кругла й Прозорівська башти, *Косий капонір* та ін.). Окремі споруди об'єд-

І. В. Кибиткіна.

Є. А. Кибрик.

Є. А. Кибрик. Ласочка. Ілюстрація до повісті Р. Роллана «Кола Брюньйон». Автолітографія. 1934—36.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК

Кижі. Лазаревська церква з колишнього Муромського монастиря. Кінець 14 ст.

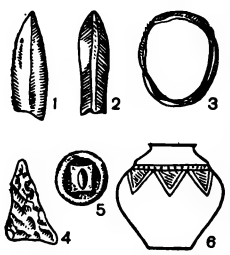

Кизил-кобинська культура:
1 — кістяний наконечник стріли; 2, 3 і 5 — бронзові наконечник стріли, браслет і гудзик; 4 — крем'яний вкладень до серпа; 6 — глиняний горщик.

Кизил справжній:
1 — гілка з плодами; *2* — квітка; *3* — гілка з квітками; *4* — плід у розрізі.

нувалися валами та оборонними цегляними стінами. З 1897 фортечні споруди використовували як військ. склад, а також як військ. і політ. тюрми (тюремний замок Васильківського, бастіони Лисогірського укріплень, Косий капонір та ін.).

КИЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКИЙ ІСТО́РИКО-КУЛЬТУ́РНИЙ ЗАПОВІ́ДНИК. Організований 29.IX 1926 постановою ВУЦВК і РНК УРСР на території кол. *Києво-Печерської лаври*. В заповіднику (площа 28 га) розміщено 80 споруд, з них 37 архіт. пам'яток 11—18 ст. У фондах заповідника зберігаються рукописи, стародруки, колекції тканин і вишивок, вироби з коштовних металів, гравюри, твори станкового живопису. Під час Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. загарбники знищили *Успенський собор* (11 ст.), пошкодили понад 30 пам'яток і будівель. Тепер всі пам'ятки і будівлі, які залишилися, реставровано й відбудовано. На тер. заповідника працюють музеї: *Книги і книгодрукування музей УРСР, Музей історичних коштовностей УРСР, Київський музей українського народного декоративного мистецтва, Київський музей театрального, музичного та кіномистецтва* і ряд виставок.

Літ.: Петренко М. З. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Путівник. К., 1979.

«КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКИЙ ПАТЕ́РИК» — пам'ятка оригінальної літератури Київської Русі, збірка релігійно-фантастичних оповідань про Києво-Печерський монастир. Створений в основному у 1-й чверті 13 ст. Найдавніші рукописні збірки, що збереглися, датуються 15 ст. Патерик прославляв будівників і живописців, окремих діячів (т. з. святих отців) Києво-Печерського монастиря, пропагував єдність Руської землі. Надрукований 1661 в друкарні Києво-Печерської лаври. В оповіданнях «К.-П. п.» багато реалістичних деталей, які характеризують побут і звичаї в монастирі, життя Києва тощо. Патріотизм і поетична «чарівність простоти й вигадки» (О. Пушкін) оповідань патерика зумовили його популярність серед читачів протягом тривалого часу.

КИ́ЄВО-СВЯТО́ШИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у центральній частині Київської обл. УРСР. Утворений 1937. Площа 0,8 тис. км². Нас. 142,3 тис. чол. (1979). У районі — 51 нас. пункт, підпорядкований 2 міськ. та 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Київ*. Поверхня рівнинна. Поклади торфу, мергелів, глини, пісків. Осн. річка—*Ірпінь* (прит. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті та сірі лісові. Район лежить на межі зони мішаних лісів і лісостепової. Ліси (сосна, вільха, дуб, липа, граб) займають 27,5 тис. га. Підприємства маш.-буд., харч. та легкої пром-сті. Найбільші з них: маш.-буд. з-д «Іскра» (м. Боярка), м'ясопереробний, Київ. міськ. мол. № 3 та експериментальний худож. кераміки з-ди (м. Вишневе). Районний комбінат побутового обслуговування (Боярка) та 6 будинків побуту. Провідними галузями с. г. є овочівництво, садівництво та мол. скотарство. Площа с.-г. угідь 1978 становила 42,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 32,3 тис. га. Осушених земель — 4,2 тис. га, зрошуваних — 4 тис. га. Гол. культури — овочеві (помідори, огірки, капуста, морква тощо). Садівництво, ягідництво. У районі — 15 радгоспів, райсільгосптехніка, станція по очищенню насіння трав (Вишневе). Залізничні станції: Жуляни, Боярка, Буча, Ірпінь, Ворзель. Автошляхів — 219 км,

у т. ч. з твердим покриттям — 190 км. У районі — 40 заг.-осв. і 3 муз. школи, заочний респ. с.-г. технікум, Укр. н.-д. ін-т фарфору і скла (Вишневе), Укр. н.-д. ін-т садівництва (с. Новосілки), Укр. н.-д. ін-т землеробства, філіал Центр. ін-ту агрохім. обслуговування с. г. та обл. агрохім. лабораторії (с. Чабани), філіал Ін-ту підвищення кваліфікації працівників лісового г-ва (Боярка). 33 лік. заклади, у т. ч. 7 лікарень, 4 санаторії, 12 будинків культури, 34 клуби, 3 кінотеатри, 45 кіноустановок, 48 б-к, меморіальний музей М. Островського (Боярка). В с. Будаївці (тепер м. Боярка) К.-С. р. народився український радянський астроном М. П. *Диченко*. У К.-С. р. видається газета «Шлях до комунізму» (з 1937).

М. І. Кашка.

КИ́ЄВО-ХО́ЛМСЬКИЙ ШЛЯХ — давньорус. торговельний шлях, що сполучав Київ з Польщею. Після заснування бл. 1237 кн. *Данилом Галицьким* м. Холма дістав назву Києво-Холмського. Проходив через давньорус. міста *Білгород*, Здвиждень, Мічеськ, Ушеськ, Корчеськ, Дорогобуж, Лучеськ, Устєлуг, Холм і далі на Люблін. Втратив своє значення після монголо-тат. навали на рус. землі на поч. 40-х рр. 13 ст.

Кизил. Вид частини міста.

КИ́ЖІ — острів на Онезькому озері (в Карел. АРСР), на якому зберігся комплекс дерев'яних споруд 18—19 ст. (реставрований 1956—59) Кижського погосту. В серед. 17 ст. навколо погосту було споруджено оборонну рублену стіну з сторожовими баштами. До комплексу входять: 22-банна Преображенська церква (1714), 9-банна Покровська церква (1764) та шатрова дзвіниця (1874, будівничий С. Петрухін). З 1960 К.— історико-архітектурний музей-заповідник «Кижі». Сюди перенесено: Лазаревську церкву Муромського монастиря (кін. 14 ст.), каплиці з сіл Лелікозеро (2-а пол. 18 ст.) та Кавгора (17—19 ст.), селянські будинки з сіл Ошевнєво, Серьодка, Логморучі, вітряки, комори (всі 19 — початку 20 ст.).

Літ.: Ополовников А. В. Кижи. М., 1976; Кижи. Петрозаводск, 1979.

КИЗИ́Л — столиця Тув. АРСР. Лежить у Тувинській улоговині, біля злиття річок Великого Єнісею (Бій-Хем) та Малого Єнісею (Ка-Хем), що утворюють *Єнісей*, на стику автошляхів Кизил — Ак-Довурак і Усинського тракту. 59 тис. ж. (1977). Засн. 1914 під назвою Белоцарськ (1918—26 — Хем-Белдир). З 1921 — столиця Нар. Республіки Танну-Тува (з 1926 — Тувинської Нар. Республіки). В 1944 разом з республікою К. увійшов до складу СРСР. К.— пром., культур. і наук. центр Туви. З-ди: авторемонтний, лісопильний, залізобетонних виробів, цегельний, шкіряно-пимовалявльний; вугільний розріз; комбінати: буд. деталей, м'ясний, молочний та млинарський. ТЕЦ. У К.— пед. ін-т, філіал Краснояр. політех. ін-ту, 5 серед. спец. навч. закладів. Тув. н.-д. ін-т мови, л-ри й історії. Муз.-драм. театр, філармонія. респ. краєзнавчий музей. Телецентр. Обеліск, що позначає геогр. центр Азії.

КИЗИЛ, дерен (Cornus) — рід кущів або невеликих дерев род. кизилових. Листки супротивні цілісні; квітки двостатеві правильні чотиричленні, зібрані у зонтиковидні суцвіття; плоди кістянкоподібні, м'ясисті, переважно червоні. 4 види в Серед. і Пд. Європі, Малій Азії, Центр. Китаї, Японії і Пн. Америці. В СРСР, зокрема в УРСР (у Карпатах, Криму та Правобережному Лісостепу),— 1 вид: К. справжній (C. mas) — кущ або невелике дерево заввишки до 8 м з жовтими квітками. Росте в лісах, особливо гірських, серед чагарників на узліссях. Медонос. Вирощують у садах і парках. Плоди містять вітамін С, цукри, *дубильні речовини*, яблучну кислоту; ідуть на виготовлення варення, цукерок, компотів тощо.

КИЗИЛАГА́ЧСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК імені С. М. Кірова — заповідник на узбережжі Каспійського м., у межах Аз. РСР. Включає зат. Кірова, пн. частину Малої Кизилагачської зат. та їхні узбережні частини. Пл. 88 тис. га. Створений 1929 для охорони найбільших в СРСР місць зимівлі водоплавних птахів (качок, гусей, лебедів, лисух, а також чапель, фламінго, бакланів) та збережен-

1
2

До ст. **Київ.**

1. Площа Верховної Ради УРСР. На передньому плані — будинок Верховної Ради УРСР. 1936—1939. Архітектор В. Г. Заболотний.

2. Площа Жовтневої Революції. 1961—77

3. Міст метрополітену через Дніпро. 1965.

4. Хрещатик. 1947—55. Архітектори О. В. Власов, А. В. Добровольський, Б. І. Приймак, О. І. Малиновський, В. Д. Єлізаров, О. І. Заваров.

5. Готель «Київ». 1973. Архітектори І. М. Іванов, В. Д. Єлізаров та ін.

6. Державний університет імені Т. Г. Шевченка. 1837—43. Архітектор В. І. Беретті.

7. Державний театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка. 1901. Архітектор В. О. Шретер.

8. Житловий масив Оболонь. 1970-і рр. Архітектори Г. М. Слуцький, Ю. А. Паскевич і Л. І. Філенко.

3
4

5
6
7

8

До ст. **Київ.**

1. Пам'ятник В. І. Леніну. 1946. Скульптор С. Д. Меркуров, арх. О. В. Власов, В. Д. Єлізаров. **2.** Музей українського образотворчого мистецтва. 1897—1900. Арх. В. В. Городецький, Г. П. Бойцов. **3.** Жовтневий палац культури (колишній будинок Інституту шляхетних дівчат). 1838—42. Арх. В. І. Беретті; реконструкція 1954—58. **4.** Маріїнський палац. 1752—55. Арх. В. В. Растреллі. **5.** Пам'ятник Т. Г. Шевченкові. 1939. Скульптор М. Г. Манізер, арх. Є. А. Левінсон. **6.** Інститут науково-технічної інформації та техніко-економічних досліджень. 1971. Арх. Л. В. Новиков, Ф. І. Юр'єв. **7.** Житловий масив Русанівка. 1965—72. Арх. В. Є. Ладний, Г. С. Кульчицький. **8.** Площа Б. Хмельницького і Софійський собор. **9.** Вид на південно-східний міст через Дніпро з Володимирської гірки. **10.** Будинок колишньої Київської академії. 1703, 1732—40. Арх. Й. Г. Шедель. **11.** Ансамбль Видубицького монастиря 11—18 ст. **12.** Вид на Києво-Печерську лавру з боку Дніпра.

ня природних комплексів узбережжя Каспійського м. У заповіднику провадиться масове кільцювання птахів для вивчення шляхів їхніх перельотів, місць гніздування, тривалості життя та ін.

КИЗИЛ-ІРМА́К — ріка на п-ові *Мала Азія,* у межах Туреччини. Довж. 1151 км, площа бас. понад 77 тис. км². Бере початок на схилах г. Кизилдаг, перетинає Анатолійське плоскогір'я і Понтійські гори. Впадає у Чорне м., утворюючи *дельту*. Живлення снігове й дощове. Використовують для зрошування. На К.-І.— ГЕС, м. Сівас.

КИЗИЛ-КОБА́ — карстова печера в Криму. Див. *Червона печера*.

КИЗИЛ-КОБИ́НСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура 11—5 ст. до н. е., поширена в горах і передгір'ях Криму. Виділив її Г. А. *Бонч-Осмоловський* 1926. Назва походить від найменування печери Кизил-Коба поблизу Сімферополя. Серед пам'яток К.-к. к.— поселення і поховання в кам'яних скринях. Родові групи носіїв К.-к. к. мешкали в наземних житлах, землянках і напівземлянках, займалися землеробством і відгінним скотарством. Під час розкопок пам'яток К.-к. к. знайдено кераміку, кам'яні й кістяні знаряддя праці, бронзові прикраси, зброю. Для посуду раннього періоду К.-к. к. (горщики, миски, кубки, черпаки) характерний рельєфний орнамент, а для посуду пізнього періоду — врізний. Більшість дослідників ототожнює носіїв К.-к. к. з *таврами*. Одні вчені наполягають на її місц. походженні від *кіммерійців*, інші висловлюють припущення про кавказ. походження цієї культури.

Літ.: Лесков А. М. Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры. К., 1965.

В. В. Отрощенко.

КИЗИЛКУ́М — піщана пустеля в межиріччі Амудар'ї та Сирдар'ї, в Узб. РСР, частково Каз. РСР і Туркм. РСР. Пл. 300 тис. км². Поверхня рівнинна. Переважають піщані масиви, що подекуди утворюють пасма заввишки 30—75 м. Є невеликі останцеві гори (Букантау, Тамдитау та ін.) заввишки до 922 м та замкнені ізольовані западини (Минбулак та ін.). Поширені *такири*. Родовища природного газу (Газлі), вугілля, мармуру, графіту, бірюзи, золота. Клімат сухий, різко континентальний. Т-ра липня від +26 до +29°, січня — від 0 до —9°. Опадів 100—200 мм на рік. Річок немає, значні запаси підземних вод. Серед рослин переважають *ефемери* (піщана осока, кандим, черкез), піщана акація, саксаул, полин тощо. З тварин живуть джейран, ховрахи, тушканчики, вовк, є змії (ефа, гюрза), ящірки. На зрошуваних ділянках вирощують бавовник, рис, пшеницю. Розвинуте тваринництво (каракульські вівці, верблюди). За останні роки досліджено понад 20 млн. га земельних масивів, складено першу карту грунтів К., визначено райони нових пасовищ, ведуться роботи по іригації нових земель, зокрема у Бухарському оазисі. Кизилкумський заповідник.

КИЗИЛ-ЯР — озеро в межах УРСР, на Зх. Кримського п-ова, на Пд. від м. Сак. Від моря відокремлене піщаним пересипом. Довж. 5,7 км, шир. до 1,4 км, глиб. до 0,3 м. Пд. берег урвистий, заввишки до 7—12 м, пн.— пологий. Живиться мор. та підземними водами. Донний мул має лік. властивості.

КИЗИ́ЛЬНИК (Cotoneaster) — рід рослин род. *розових*. Кущі, зрідка невеликі дерева до 3 м заввишки з черговими цілокраїми листками. Квітки дрібні, зібрані в небагатоквіткові китиці або щитки, іноді поодинокі або по 2—3 в пазухах листків. Плоди — дуже дрібні борошнисті яблука. Понад 50 видів, пошир. в Європі, Азії, Пн. Африці. В СРСР бл. 35 видів, з них в УРСР — 3. Найпоширеніший К. чорноплодий (C. melanocarpa), вис. до 2 м. Росте в світлих лісах, серед чагарників, на кам'янистих схилах, у садах і парках вирощують як декоративний, використовують для озеленення кам'янистих схилів. У Карпатах і в Криму зустрічається К. цілокраїй (C. integerrima) з червоними плодами. К.— добрі ранньовесняні медоноси.

КИЗИ́М Богдан (р. н. невід.— п. 1638, Київ) — козацький сотник, керівник повстанського загону під час *Павлюка повстання 1637* на Україні проти польсько-шляхет. загарбників. На поч. повстання вийшов з Києва з частиною козаків на Лівобережжя і в Переяславі сформував повстанський загін. Після невдалої спроби об'єднатися з гол. силами повстанців на чолі з Павлюком, які перебували в Мошнах, К. з загоном (4 тис. чол.) відступив у район Ірклієва. Після поразки повстанців у *Кумейківському бою 1637* був схоплений *реєстровими козаками* і виданий польс.-шляхет. командуванню, яке скарало К. на смерть.

КИЗЯ Лука Єгорович [8 (21).II 1912, с. Жихове, тепер Середино-Будського р-ну Сум. обл.— 29.XII 1974, Київ] — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, укр. рад. історик. Член КПРС з 1940. В 1940 закінчив Черніг. учительський ін-т, 1948 — Київ. пед. ін-т. У 1941—43 був комісаром партизан. загону, потім — комісаром з'єднання партизан. загонів і членом штабу партизан. руху Ровен. обл., секретарем підпільних райкому, Ровен. обкому КП(б)У. В 1961—64 — постійний представник УРСР в ООН. Автор праць з питань партизан. руху в роки Великої Вітчизн. війни. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КИЇВ — столиця Української РСР, один з найзначніших культур., наук. і промислових центрів СРСР, центр Київської обл. та Києво-Святошинського р-ну. За кількістю жителів — третє (після Москви і Ленінграда) місто СРСР і перше серед міст УРСР (табл.). Територія — 780 км² (1979). Поділяється на 12 міських районів (табл.).

КИЇВ
Населення

Рік	Кількість жителів, тис.
11 ст.	≈100*
1647	15,0
1763	42,0
1800	бл. 30,0
1850	42,0
1874	127,5
1900	260,0
1914	626,3
1920	366,1
1926	513,6
1939	847,0
1943	180,0
1959	1104,3
1970	1632,0
1979	**2144,0**

* На думку деяких дослідників — 50 тис.

Природа. К. розташований на мальовничих берегах серед. течії Дніпра, нижче від гирла Десни, на межі Полісся та Лісостепу. Осн. частина міста лежить на високому правому березі Дніпра, на пагорбах і схилах Київських гір (*Старокиївської гори,* Печерської, Батиєвої, *Щекавиці*, *Хоревиці* та ін.), менша частина — на низовинному лівому березі Дніпра. Клімат К. помірно континентальний, м'який. Пересічна т-ра січня—5,8° (мінімум — 30, — 35°), липня +19,5° (максимум +30, +40°). Річна кількість опадів 600 мм, максимум — влітку. Грунти в основному підзолисті та дерново-підзолисті. Природна рослинність представлена сосново-широколистяними та дубово-грабовими лісами. В межах міста — 66 парків, в яких переважають листяні породи. К. оточений суцільним зеленим поясом: на Сх.— Броварським лісом, на Пд. Зх.— Голосіївським лісопарком і лісовими масивами Кончі-Заспи, на Зх.— Боярським і Святошинським лісами, на Пн. Зх.— лісовими масивами Пущі-Водиці. Площа зеленої зони К.— 382,8 тис. га (1978).

Історія. Заселення тер. сучас. К. почалося в пізньому *палеоліті* (див. *Кирилівська стоянка*). Стоянки первісної людини в цій місцевості відомі також з часів *мезоліту* і *неоліту*. Населення періоду *мідного віку* на тер. К. було носієм т. з. *трипільської культури;* відомі й знахідки окремих предметів *бронзового віку*. В період раннього *залізного віку* в районі сучас. К. жили осілі землеробсько-скотарські племена, які мали обмінні стосунки зі *скіфами* та *античними державами Північного Причорномор'я*. Торг. зв'язки зі сх. провінціями Старод. Риму засвідчені, зокрема, знахід-

Міські райони Києва (1980)
Дарницький
Дніпровський
Жовтневий
Залізничний
Ленінградський
Ленінський
Мінський
Московський
Печерський
Подільський
Радянський
Шевченківський

Київ. Панорама міста.

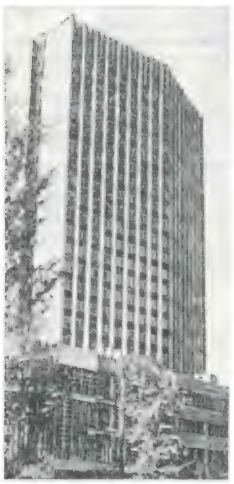

Будинок торгівлі. Архітектори В. І. Єжов та інші. 1980.

ками римських монет 2—4 ст. Безпосередніми предками давніх слов'ян, які згодом заснували К., вважають носіїв *зарубинецької культури*. В «*Повісті временних літ*» (поч. 12 ст.) наведено переказ про заснування міста трьома братами — Києм, Щеком і Хоривом (див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*), які стояли на чолі сх.-слов'ян. племені *полян*. Місто названо на честь старшого брата Кия.

За археол. даними, виникнення К. датується 2-ю пол. 5 ст.— 1-ю пол. 6 ст., отже, його історія налічує 1500 років. З утворенням давньорус. д-ви — *Київської Русі* К. став її політ. центром, «матір'ю містам руським». Переказ про заснування Києва (Куара) в країні полян (полуні) наводить вірм. хроніст 8 ст. Зенон Глак. Відомості про К. є в творах араб. географів і письменників 9—10 ст.— Ібн-Хордабега, Масуді, Ібн-Фадлана, візант. імператора *Константина VII* Багрянородного. Нім. церк. діяч 11 ст. єпископ *Тітмар Мерзебурзький* (Саксонія) у своїй «Хроніці» (1012—18) характеризував К. як «велике місто, в якому понад 400 церков, 8 ринків, незліченна кількість жителів». Згадує К. й нім. хроніст 11 ст. *Адам Бременський*, він назвав його суперником Константинополя. За князювання *Володимира Святославича* та *Ярослава Мудрого* давньорус. д-ва з центром у К. досягла найвищого розквіту. Останнім сильним князем Київ. Русі був *Володимир Мономах*. У 10—12 ст. К. належав до числа найбільших міст Європи; в ньому налічувалось кілька десятків тисяч жителів. Він був гол. ремісничим і торг. центром Русі. Через нього проходили важливі торг. шляхи — «*шлях з варяг у греки*», із Зх. Європи в Азію. Гострі соціальні суперечності викликали ряд нар. повстань у місті: *Київське повстання 1068—69*, *Київське повстання 1113* та ін. Внаслідок феод. роздробленості Русі К. почав втрачати значення політ. центру. Проте за К.— «стольний град», за великокнязівський київ. престол тривала боротьба між руськими князями; місто залишалося найбільшим екон. і культур. центром Русі. Під час монг.-татар. навали К. у грудні 1240, незважаючи на героїчний опір його захисників, було загарбано і поруйновано. Невдовзі місто почало поступово відроджуватись. У К. правили залежні від *Золотої орди* князі (зокрема, 1249 *Олександр Невський* одержав право в Золотій орді на київ. князівський престол). В 14. ст. К., Київщина та ін. колишні землі стають одним з осередків формування укр. народності Бл. 1362 місто підпало під владу *Великого князівства Литовського*. В 1394 *Київське князівство* було ліквідовано (1440—70 відновлено). В 1416 і 1482 К. зазнав руйнівних наскоків крим. татар. З 1471 місто — центр *Київського воєводства*. В 1436 1484, 1508 в К. сталися антилит. виступи. Щоб схилити на свій бік заможні верстви населення К., лит. уряд 1494—97 надав місту *магдебурзьке право*, 1565 київ. купці дістали дозвіл на безмитну торгівлю в усіх містах Лит. князівства. Після *Люблінської унії 1569* К.— під владою шляхет. Польщі. Трудові маси укр. населення К. брали активну участь в антифеод. і визвольній боротьбі, що розгорнулася на Україні в кін. 16 ст. і в 20—30-х рр. 17 ст. (участь у повстаннях К. *Косинського* 1592, С. *Наливайка* 1594—96, Т. *Федоровича* 1630, П. *Павлюка* 1637). З утворенням 1615 *Київського братства*, відкриттям *Київської братської школи* та *Києво-Печерської друкарні* К. перетворився на центр ідеологічної боротьби українського народу проти католицизму й уніатства, став провідним осередком культур. життя України. Населення К. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. У червні 1648 загін повстанців при підтримці місц. населення вигнав польс.-шляхет. загарбників з К. 23.XII 1648 (2.I 1649) кияни урочисто зустріли сел.-козац. військо на чолі з Б. *Хмельницьким*, яке поверталося з-під Замостя після успішного походу. К. став адм.-тер. і військ. центром *Київського полку*.

Возз'єднання України з Росією 1654 мало велике значення для розвитку К. як екон. і культур. центру України. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Правобережна Україна відійшла до Польщі, К. з прилеглою тер. лишався у складі Росії. В кін. 17 — на поч. 18 ст К. — важливий опорний пункт боротьби проти агресії шляхет. Польщі, султан. Туреччини, швед загарбників під час *Північної війни 1700—21*. У 1679 козаки гетьмана І. *Самойловича* почали зводити фортечні укріплення на Печерську, які згодом увійшли до складу *Києво-Печерської фортеці*. У 18 ст. з'явилися перші мануфактури, зокрема, засновано Арсенал (1764). Після *возз'єднання Правобережної України з Росією* в кінці 18 століття К. 1797 став адм. цент-

Площа Перемоги.

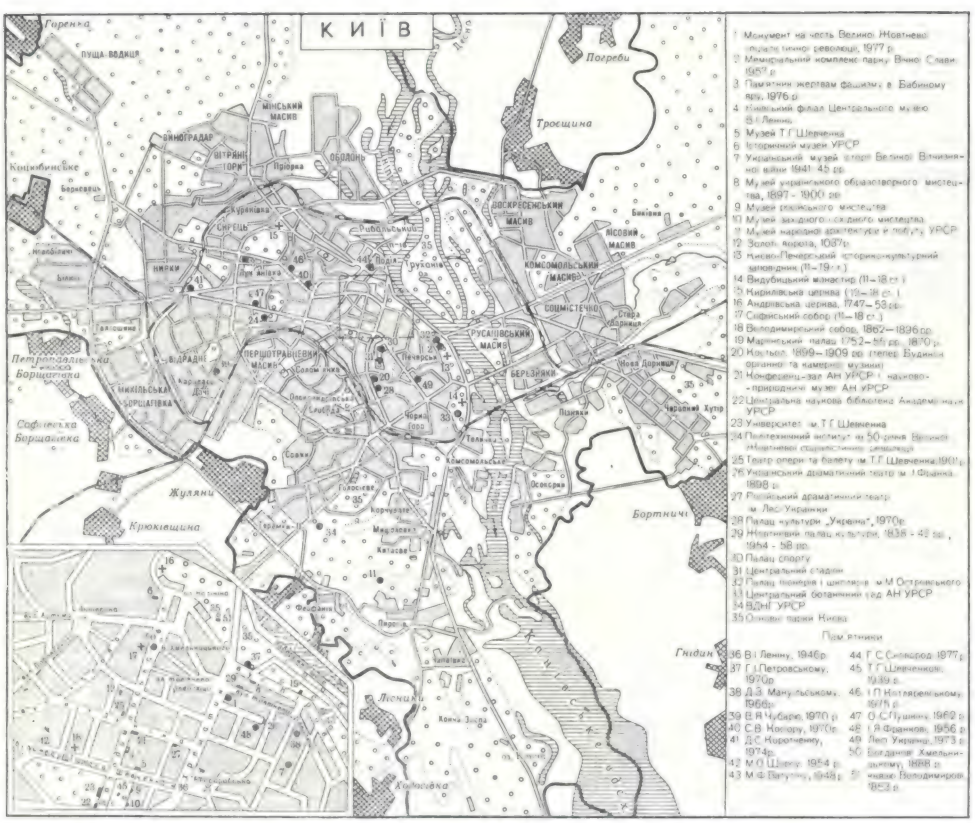

ром новоствореної *Київської губернії* (вперше існувала з 1708 до 1781), а згодом і всього Пд.-Зх. краю (*Правобережної України*). Переведення *Контрактового ярмарку* з Дубна в Київ (1797) сприяло розвиткові торгівлі і екон. зміцненню міста. Загострення класових суперечностей було причиною *Київського повстання ратників міліції 1807*. У К. відбувалися з'їзди *Південного товариства декабристів*. В 1823 в К. було схвалено «*Руську правду*» *П. І. Пестеля*. У грудні 1845 — січні 1846 в місті виникло *Кирило-Мефодіївське товариство*, 1859—63 — *Харківсько-Київське таємне товариство*. Після *селянської реформи 1861* в К. прискорився розвиток капіталістичної пром-сті. У 1870 стали до ладу залізниці Київ — Одеса та Київ — Курськ; з 1835 в К. діяло перше акціонерне пароплавне т-во, з 1858 — «Товариство пароплавства по Дніпру». В 1890 збудовано перші невеликі електростанції, 1892 почався рух електр. трамваїв (перша трамвайна лінія в країні). В 1904 споруджено фунікулер. Проте впорядковувалися лише центр. райони міста.

У 70 — 80-х роках 19 століття К.— один з осередків народницького руху (див. «*Київська комуна*», 1873—74; «*Південноросійський робітничий союз*», 1880). В 1879 і 1880 у місті відбулися перші робітн. страйки. В 1889 в К. виник перший с.-д. гурток. З 1891 діяльність с.-д. груп і гуртків очолив Ю. Д. *Мельников*, який був ініціатором створення «*Лук'янівського клубу*». В 1894—96 в одному з гуртків працював В. З. *Кецховелі*. В 1897 слідом за ленінським петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу» виник *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, діяльність якого сприяла піднесенню робітн. руху. Після І з'їзду РСДРП (1898) київ. соціал-демократи об'єдналися в Київ. к-т РСДРП. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в К. виходили с.-д. газети «*Вперёд*» (засн. с.-д. групою «*Рабочее дело*»), «*Железнодорожный пролетарий*», «*Железнодорожник*», «*Работник*», «*Рабочая газета*». На поч. 20 ст. революц. рух у К., як і по всій країні, набрав широкого розмаху (див. *Київського університету студентів виступ 1900*, *Київська політична демонстрація 1901*). Робітники К. взяли участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*. Велику роль у згуртуванні і політ. вихованні трудящих К. відіграла ленінська «*Искра*». Її агенти М. Е. *Бауман*, Ф. В. *Ленгнік*, П. А. *Красиков*, Г. М. *Кржижановський*, М. М. *Литвинов*, О. Г. *Шліхтер* та ін. вели революц. роботу в К. Через К. розповсюджувалася марксистська л-ра. З березня 1903 у К. перебувало Бюро орг. к-ту по скликанню II з'їзду РСДРП, а після з'їзду— *Російське бюро ЦК РСДРП*, в роботі якого активну участь брала сім'я Ульянових (Д. І. *Ульянов*, М. І. *Ульянова*, А. І. *Єлізарова-Ульянова*). Київ. робітники на «криваву неділю» в Петербурзі (див. *Дев'яте січня 1905*) відповіли політичним страйком. У дні *Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905* у К. припинили роботу всі підприємства. 18(31).X 1905 відбулися майже 30-тисячна політ. демонстрація і мітинг біля міської думи. В кін. жовтня 1905 обрано першу Київську Раду робітн. депутатів. У листопаді вибухнуло *саперів повстання 1905*, до якого приєдналися робітники. В кін. листопада 1905 виникла робітн. «*Шулявська республіка*». В роки революції в К. відбулися *Саперного батальйону повстання 1907*, *Селенгинського полку повстання 1907*. В квітні — травні 1912 у К. пройшли страйки протесту проти кривавої розправи царизму з робітниками Ленських золоторозробок (див. *Київські страйки робітників 1912*). У лютому 1914 на знак протесту проти заборони святкування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка в місті відбулися страйки і демонстрації. Після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* створено Київську Раду робітн. депутатів [3 (16). III]. Вийшла з підпілля *Київська організація РСДРП(б)*, яка очолила боротьбу трудящих проти контрреволюційного Тимчасового уряду, за встановлення влади Рад. Бурж.-націоналістичні партії 4(17).III створили *Центральну раду*, що фактично перебувала в одному контрреволюц. таборі з Тимчасовим урядом.

Керуючись Квітневими тезами В. І. Леніна і рішеннями VI з'їзду РСДРП(б), більшовики К. вели безкомпромісну боротьбу проти укр. та євр. бурж. націоналістів, меншовиків і есерів. Під впливом більшовицької агітації в місті по-

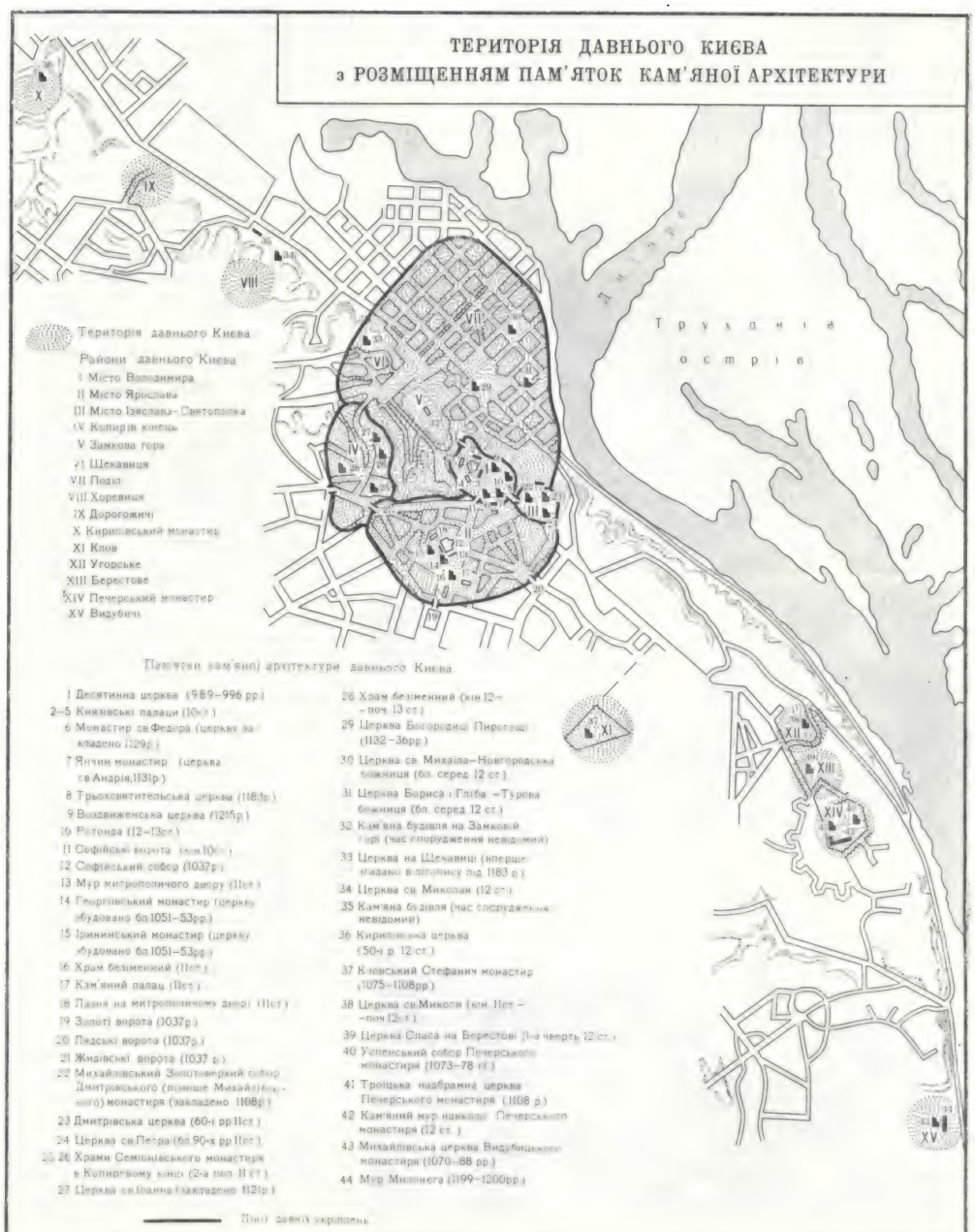

силився страйковий рух. 18.VII 1917 відбулася масова демонстрація, 12.VIII 1917 — страйк робітників Арсеналу, судноверфі й друкарень, у вересні 1917 — страйк робітників 14 підприємств і майстерень. Трудящі міста гаряче вітали перемогу Жовтн. збройного повстання в Петрограді. 27.X (9.XI) 1917 на об'єднаному засіданні Київ. Рад робітн. і солдатських депутатів та представників гарнізону, профспілок і фабзавкомів було прийнято рішення взяти владу в місті у свої руки й створено ревком, до складу якого ввійшли 10 більшовиків, у т. ч. А. В. *Іванов,* В. П. *Затонський,* Я. Б. *Гамарник*. Перемогою *Київського жовтневого збройного повстання 1917* проти Тимчасового уряду скористалася Центр. рада, яка стягнула до К. контрреволюц. війська і захопила владу. Більшовики України готували скликання *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад* у К. 3(16).XII 1917 Центр. рада зірвала проведення з'їзду. 3—5 (16—18).XII 1917 відбувся напівлегально *Обласний (крайовий) з'їзд РСДРП(б) у Києві*, що заклик. трудящі маси до повалення Центральної ради і встановлення влади Рад. Делегати 1-го Всеукр. з'їзду Рад переїхали до Харкова, де 11—12 (24—25).XII 1917 відбувся з'їзд, який проголосив Україну Республікою Рад. Після створення першого Рад. уряду України — Народного Секретаріату — ще ширше розгорнулася боротьба укр. народу проти бурж.-націоналістичної контрреволюції. Повсталі трудящі К. (див. *Київське січневе збройне повстання 1918*) і рад. війська, які прийшли їм на допомогу, 26.I (8.II) 1918 визволили місто й встановили Рад. владу. 30.I (12.II) 1918 уряд Рад. України переїхав з Харкова до Києва. Але 1.III 1918 К. захопили австро-нім. війська, в обозі яких повернулася й Центр. рада. Наприкінці квітня австро-нім. окупанти розігнали її і 29.IV поставили ін. маріонетковий уряд — на чолі з «гетьманом» Скоропадським (див. *Гетьманщина*). Трудящі К. під керівництвом більшовиків розгорнули боротьбу проти окупантів і укр. бурж. націоналістів. 29.V на *Всеукраїнській нараді підпільних більшовицьких організацій 1918*, що відбулася в К., було створено *Всеукраїнський партійний тимчасовий комітет*, що керував підпіллям на Україні. У грудні 1918 австро-нім. окупанти були вигнані з К. Скориставшися з їхньої втечі, владу в місті 14.XII захопила петлюрівська *Директорія*. 5.II 1919 рад. війська розгромили петлюрівські банди й відновили Рад. владу в К. 31.VIII 1919 К. захопили денікінці, 16.XII 1919 Червона Армія визволила місто (див. *Київські операції 1919*). Але мирну працю киян знову було перервано. 6.V 1920 К. захопили білополяки. 12.VI 1920 рад. війська визволили місто від окупантів (див. *Київська операція 1920*).

У період громадян. війни та іноземної інтервенції господарство міста зазнало значних руйнувань. Під керівництвом *Київської міської партійної організації* трудящі приступили до відбудови К. Вже 1925 рівень пром. продукції К. перевищив довоєнний. В результаті індустріалізації К. став великим пром. містом. Величезне значення для його дальшого всебічного розвитку мало перенесення з Харкова до К. столиці Рад. України. 24.VI 1934 до К. переїхали ЦК КП(б)У й Уряд республіки. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 з К. було евакуйовано на Сх. країни сотні підприємств, н.-д. установи і навч. заклади, матеріальні й культурні цінності. 6.VII 1941 було створено штаб оборони К., організовано загони нар. ополчення і винищувальні батальйони, які разом з частинами Червоної Армії мужньо билися проти переважаючих сил ворога. Київ. міська і обласна парт. орг-ції очолили героїчну боротьбу трудящих проти фашист. окупантів. Оборона міста-героя тривала 73 дні (див. *Київська оборонна операція 1941*). 19.IX 1941 місто окупували нім.-фашист. загарбники. Фашисти зруйнували понад 800 підприємств і 40% житлової площі. Вони встановили в місті режим кривавого терору. В концтаборах на Сирці і в Дарниці, в *Бабиному Яру* окупанти розстріляли і замордували бл. 200 тис. рад. громадян (цивільних і військовополонених), 100 тис. вивезли на фашист. каторгу. Під керівництвом підпільної парт. орг-ції кияни самовіддано боролися проти гітлерівців. У К. діяли підпільні міськком і райкоми партії, комсомольські орг-ції, бойові групи і загони («Смерть німецьким окупантам!», «Київський робітник», «*Арсеналець*»). За самовіддану боротьбу проти гітлерівців багатьох підпільників-киян нагороджено орденами і медалями, а В. С. *Кудряшова,* О. С. *Пироговського* та І. Д. *Кудрю* посмертно удостоєно звання Героя Рад. Союзу. 6.XI 1943 рад. війська 1-го Укр. фронту під командуванням М. Ф. *Ватутіна* визволили К. від нім.-фашист. загарбників (див. *Битва за Дніпро 1943, Київська наступальна операція 1943*). Завдяки всебічній допомозі всіх народів Рад. Союзу, постійному піклуванню ЦК КПРС і Рад. уряду, самовідданій праці киян столиця УРСР була відроджена з руїн; швидкими темпами стали розвиватися промисловість, культура і наука. К. — політичний центр УРСР. Тут працюють ЦК Компартії України, Президія Верховної Ради УРСР і Рада Міністрів УРСР. К. нагороджено 2 орденами Леніна (1954, 1961). В 1961 встановлено медаль «За оборону Києва». В 1965 місту-герою К. вручено медаль «Золота Зірка». В 1974 було покладено початок руху за перетворення К. на місто високопродуктивної праці, високої культури та зразкового громад. порядку. Розроблено комплекс заходів, спрямованих на відзначення 1982 ювілею Києва — його 1500-річчя.

П. П. Гудзенко, І. С. Слабєєв.

Народне господарство. За роки Рад. влади К. став значним індустріальним центром не лише України, а й усього Рад. Союзу з різноманітною пром-стю, великими, оснащеними сучас. технікою підприємствами, потужною енерг. базою, буд. індустрією, житл.-комунальним г-вом, а також розвинутою мережею підприємств торгівлі, громад. харчування й побутового обслуговування. Екон. розвиткові К. сприяє його розташування на Дніпрі — гол. водній артерії України, на перетині залізнич., автомоб. і повітряних трас, що йдуть від центру Європ. частини СРСР на Зх. і Пд. країни, та на шляхах, що сполучають західні і північні райони УРСР з Донбасом, Придніпров'ям та Причорномор'ям. За 1946—78 введено в дію осн. фонди на 14,5 млрд. крб. (у порівнянних цінах). Обсяг пром. виробництва 1978 зріс проти 1940 у 27 раз. Гол. галузі пром-сті: маш.-буд. і металообр. (45% валової пром. продукції, 61% зайнятих у пром-сті, 1978), легка (відповідно 17 і 15%), харч. (15 і 4%), хім. і нафтохім. (8,8 і 6,2%). Значного розвитку набули пром-сть буд. матеріалів, деревообр., мед. і поліграфічна. Енерг. базою г-ва К. є енергія ряду ТЕЦ, у т. ч. найбільшої на Україні ТЕЦ-5, *Київської ГЕС* імені Ленінського комсомолу, *Київсь-*

Софійська площа. Малюнок А. Вестерфельда. 1651.

Хрещатик. Фото 1903.

Андріївський узвіз.

кої ГАЕС та Трипільської ДРЕС. У галузевій структурі машинобудування широко представлені верстатобудування (*Київський завод верстатів-автоматів* імені М. Горького), хімічного машинобудування (*київське виробниче об'єднання полімерного машинобудування «Більшовик»*), виробництво будівельно-шляхових машин і транспортного машинобудування (*київський машинобудівний завод «Червоний екскаватор», київський суднобудівний завод «Ленінська кузня», Київське авіаційне виробниче об'єднання* імені 50-річчя Жовтня, Дарницький вагонорем. з-д, *Київський мотоциклетний завод*, «Будшляхмаш», *київський електротехнічний завод «Транссигнал»* імені Ф. Е. Дзержинського). Значно розвинулося приладобуд., у т. ч. виробн. електровимірювальних і радіоприладів, кінофотоапаратури, засобів обчислювальної техніки, телевізорів тощо (*київський завод «Точелектроприлад»* імені Комсомолу України, *Київський дослідний завод порційних автоматів* імені Ф. Е. Дзержинського, завод обчислювальних і керуючих машин. завод «Електроприлад» та ін.), електротехнічна промисловість (*київський завод «Укркабель»* та ін.), виробництво технологічного устаткування для торгівлі, громадського харчування, харчової промисловості. В К. створено базу по ремонту машин, устаткування, побутової та ін. техніки. Хімічна і нафтохімічна промисловість представлена *київським виробничим об'єднанням «Хімволокно»* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, заводами автогенним, лаків і фарб, «Червоний гумовик», «Вулкан», побутової хімії тощо. Розвивається медична промисловість (*київське виробниче хімікофармацевтичне об'єднання «Дарниця»*, Київський хіміко-фармацевтичний завод імені М. В. Ломоносова та ін.). Створено потужне виробн. будівельних матеріалів і деталей (*Київський комбінат азбестоцементних виробів* імені 60-річчя Радянської України, «Будіндустрія», три домобуд. комбінати, у т. ч. *Київський домобудівний комбінат № 3*, з-д залізобетонних конструкцій та ін.).

К.— значний центр сучас. легкої пром-сті: *Київський шовковий комбінат, Дарницький шовковий комбінат*, бавовнопрядильна ф-ка, *Київське виробниче трикотажне об'єднання* імені Рози Люксембург, *київська базова експериментальна трикотажна фабрика «Киянка»*, *київське виробниче швейне об'єднання «Україна»*, взут. виробниче об'єднання «Київ» (див. *Київська базова експериментальна взуттєва фабрика* імені 50-річчя Радянської України), *Київське виробниче шкіряне об'єднання* імені М. В. Фрунзе та ін. Численні підприємства харчової промисловості, найбільші з них — *Київський м'ясокомбінат*, міський молочний завод № 2, *Київська кондитерська фабрика* імені Карла Маркса. Розвинута деревообр., у т. ч. меблева, пром-сть (*Київська меблева фабрика* імені В. Н. Боженка, деревообр. комбінати). В місті створено потужну поліграф. пром-сть (комбінат друку *«Радянська Україна»*, ф-ки: книжкова, кольорового друку тощо). К.— великий вузол залізнич. (станції: Дарниця, Київ-Московський, Київ-Пасажирський, Київ-Петрівка та ін.), автомоб., авіац. (аеропорти Жуляни і Бориспіль) і водних (*Київський річковий порт*) шляхів. У місті — *Київський метрополітен* імені В. І. Леніна. У післявоєнні роки здійснюється значне житл. будівництво (див. таблицю).

Кияни вітають радянські війська, які вступають у місто. 1943.

Житловий фонд Києва (на кінець року, тис. м²)

Житловий фонд	1950	1970	1978
Всього по місту	6737	21 264	30 457
у тому числі:			
усуспільнений	5430	19 385	28 615
у власному користуванні	1307	1879	1842

На кін. 1978 в К. було 5336 підприємств роздрібної торгівлі і громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи й громад. харчування, 1978 зріс проти 1970 в 1,6 раза. Побутове обслуговування здійснюють 1393 підприємства (1978). Обсяг побутових послуг населенню 1978 зріс проти 1970 майже у 2 рази. Водопостачання К. здійснюється в основному з Десни, Дніпра та частково артезіанськими водами. На кожного киянина припадає бл. 400 л води щодня. *Л. М. Корецький.*

Охорона здоров'я. Письмові пам'ятки Київської Русі свідчать про те, що в 11—12 ст. при Києво-Печерському монастирі існував «больничний» монастир. Відомі іменаченців-лікувальників Антонія, *Агапіта*, Пимена та мирських лікарів Іоанна Смери, Петра Сірianіна, Февронії, онуки Володимира Мономаха — Євпраксії Мстиславівни. В 16—18 ст. існували невеликі лікарні при Київ. магістраті, деяких монастирях, Київській академії. На поч. 18 ст. закладено аптекарський сад, де вирощували лікарські рослини, з 1715 діяв аптекарський склад, що обслуговував місцевий гарнізон, 1728 відкрито першу аптеку для цивільного населення. Проте лікувальних установ в сучасному розумінні не було. Відсутність сан. та профілактич. заходів призводила до спалахів епідемій. Особливо спустошливими були епідемії чумами 1710—11 і 1770—71, віспи 1802—07, 1810, 1826, холери 1830—31, 1847, 1852—53, 1855. Смертність населення 1769—1835 перевищувала народжуваність. У 1755 сенат видав указ про створення в К. урядового госпіталю. В 1786 при Кирилівському монастирі було відкрито будинок для інвалідів. У 1787 в К. відкрито противіспяний госпіталь; 1803 — першу соматичну лікарню (для хворих з різними захворюваннями, крім заразних); 1806 — кирилівські так звані богоугодні заклади (тепер психіатрична лікарня імені І. П. Павлова). В 1842 при цих закладах відкрито фельдшерську школу. В 1840 створено *Товариство київських лікарів*, 1841 — мед. ф-т ун-ту, 1844 відкрито першу клініку мед. ф-ту, 1851—53 — анатомічний театр при ун-ті. В 1864 засн. Фармацевтичне товариство, 1870 —військ.-фельдшерську школу, 1877 — курси мед. сестер. В 1875 почала діяти міська Олександрівська лікарня (тепер — ім. Жовтневої революції); 1902 було відкрито станцію швидкої медичної допомоги. У другій половині 19 — на початку 20 ст. велику роль у розвитку медицини і практичної охорони здоров'я відіграли М. І. *Пирогов*, В. О. *Караваєв*, О. П. *Вальтер*, В. О. *Бец*, Г. М. *Мінх*, Н. А. *Хржонщевський*, П. І. *Перемежко*, В. П. *Образцов*, Ю. К. *Шимановський*, В. В. *Підвисоцький* та ін. В 1913 в місті було 5 лік. установ на 2304 ліжка (переважно платні), 3 жіночі і дитячі консультації, працювало 935 лікарів, 727 осіб серед. мед. персоналу. Вкрай обмежено здійснювалися заходи по боротьбі з соціальними хворобами (венеричними, туберкульозом, алкоголізмом), по охороні материнства і дитинства, високою залишалася смертність населення. В 1911 вона становила бл. 14,5 чол. на 1 тис. ж., а серед дітей у віці до одного року — 235 на 1 тис. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції *охорона здоров'я* населення стала держ. справою. Зростає мережа лік. установ, збільшується кількість лікарів і серед. мед. персоналу, широко здійснюються профілактичні заходи (див. табл., с. 118), розширюється виробн. мед. обладнання і лікар. засобів. Успішно розгортаються наук. дослідження з кардинальних проблем клінічної й теоретичної медицини. Серед київських учених — видатні представники рад. мед. науки: Ф. Г. *Яновський*, М. Д. *Стражеско*, О. М. *Марзєєв*, М. М. *Волкович*, О. П. *Кримов*, Б. М. *Маньківський*, О. Г. *Лур'є*, В. М. *Іванов*, О. С. *Коломійченко*. У місті діє *Київський медичний інститут*, *Київський інститут удоскона-*

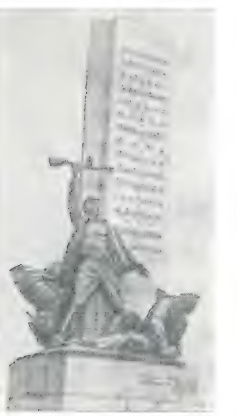

Пам'ятник морякам Дніпровської військової флотилії. Скульптори О. П. Скобликов, М. К. Вронський, архітектор І. С. Ланько. Бронза, граніт. 1979.

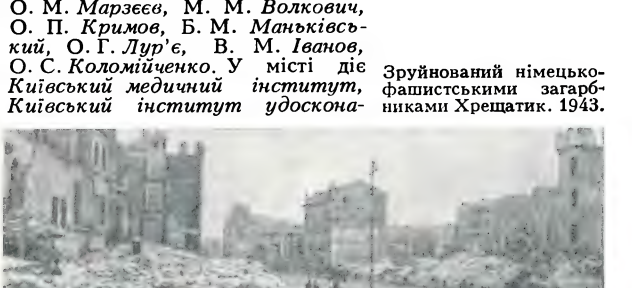

Зруйнований німецько-фашистськими загарбниками Хрещатик. 1943.

Монумент на честь повернення Києву магдебурзького права. Архітектор А. І. Меленський. 1802—08.

лення лікарів, 23 науково-дослідні інститути мед. профілю (М-ва охорони здоров'я СРСР та М-ва охорони здоров'я УРСР, АМН СРСР і АН УРСР) — педіатрії, акушерства і гінекології; геронтології; туберкульозу і грудної хірургії; кардіології; проблем онкології та ін. (див. окремі статті про ці та ін. ін-ти за їхнім профілем, а також ст. *Медицина*).

А. М. Сердюк.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади К. був найбільшим культур. центром Давньої Русі, де ще до прийняття християнства була відома писемність. В 11 ст. розвивалося переписування книг і перекладання їх з грец. мови; засн. *Бібліотеку Софійського собору,* згодом — б-ку Києво-Печерського монастиря та ін. За літописом, 988 відкрито першу школу, незабаром — уч-ща при монастирях, з 11 ст. поширилися поч. школи — *дяківки.* Незважаючи на тяжкі наслідки монголотат. навали, К. не втратив свого значення як культур. центр і в наступні століття. В 1615 створено Київську братську школу, 1631 — *Лаврську школу;* 1632 обидві школи об'єднано в Києво-Могилянську колегію (згодом — *Київська академія*). Велике значення в розвитку книгодрукування мала Києво-Печерська друкарня. В 1789 відкрито Головне нар. уч-ще, 1809 на його базі — Першу київ. (чол.) гімназію (до 1834 директор М. Ф. *Берлинський,* викладав історію М. Костомаров; серед випускників різних років — художник М. Ге, поет М. Гербель, історик М. Закревський, скульптор П. Забіла, письменники К. Паустовський, М. Булгаков, вчені Є. Тарле, О. Богомолець, держ. діяч А. Луначарський та ін).

З 1809 у місті діяли церковнопарафіяльні школи. В 1836 відкрилася Друга гімназія (її вихованцями стали академік О. Шмідт; укр. художник В. Орловський, викладали художник І. Сошенко, етнограф К. Чалий). У 1859 засн. Першу жіночу гімназію (Фундуклеївську; в числі її вихованок — співачки нар. арт. СРСР К. Держинська, нар. арт. УРСР М. Донець-Тессейр та ін.). З 1838 в К. існував *Інститут шляхетних дівчат* (який закінчила, зокрема, відома співачка Н. Забіла-Врубель), з 1852 — кадетський корпус, дворянські пансіони, духовні уч-ща тощо, 1871 засн. *колегію Павла Галагана,* 1878 відкрилися *Вищі жіночі курси* (навчалися поетеса А. Ахматова, письменниця З. Тулуб).

Показники розвитку охорони здоров'я в Києві

Показники	1940	1978
Кількість лікарняних ліжок	9800	30 010
Забезпеченість населення лікарняними ліжками (на 10 тис. ж.)	112,7	140,2
Кількість жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій	45	75
Кількість санітарно-епідеміологічних станцій	10	13
Кількість аптек	61	158
Кількість лікарів усіх спеціальностей	4574	17 025
Забезпеченість населення лікарями (на 10 тис. ж.)	52,8	79,5
Кількість осіб середнього мед. персоналу	4500	29 467

Значним явищем у культур. житті було відкриття 1834 Київ. ун-ту (перший ректор М. О. *Максимович*). Наприкінці 50-х рр. 19 ст. почали працювати *недільні школи.* Плідною була діяльність *Київського товариства дослідників природи* (засн. 1869), *Українського наукового товариства* (засн. 1907), фіз.-матем. (засн. 1890), фіз.-мед. (засн. 1896), юрид. (1876), археол. (1872), пед., філол. (1875) та ін. т-в. Значну наук. роботу проводили *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів* (засн. 1843), Пд.-Зх. відділ Рос. геогр. т-ва (засн. 1873), *Історичне товариство Нестора-літописця* (засн. 1873). Діяли *київські освітні товариства.* На поч. 1917 в К. налічувалося 13 чоловічих гімназій, 3 реальні уч-ща, 7 комерційних уч-щ, 7 вищих навч. закладів. Проте освіта була недоступною для широких нар. мас. Кількість неписьменних становила понад 40%. Широкого розвитку освіта, наука й культура в К. набули після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Вже на поч. 30-х рр. здійснено заг. поч. навчання рідною мовою, завершувалася ліквідація неписьменності серед дорослого населення. В 1940 в місті працювали 176 загальноосв. шкіл, 37 шкіл для дорослих, 27 шкіл ФЗН і типу ФЗН, 29 технікумів і уч-щ, 19 вузів. В 1919 створено *Академію наук Української РСР.* У післявоєнні роки мережа наук. і культур.-осв. закладів у К. значно розширилася. В 1979/80 навч. р. у місті налічувалося 302 загальноосв. школи усіх видів (270,6 тис. учнів), 40 серед. спец. навч. закладів (60,9 тис. учнів), 38 профес.-тех. уч-щ (26,2 тис. учнів). У К. — 18 вищих навч. закладів (відбулося об'єднання ряду вузів): *Київський державний університет* імені Т. Г. Шевченка, *Київський політехнічний інститут* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Київський інститут інженерів цивільної авіації, Київський педагогічний інститут* імені О. М. Горького, *Київський інститут народного господарства* імені Д. С. Коротченка, ін-ти: харчової, легкої пром-сті, інженерно-будівельний, автомобільно-дорожній, Укр. с.-г. академія, медичний, торговельно-екон., культури, іноз. мов, фізичної культури, театр. мистецтва, худож., консерваторія (див. окремі ст.), а також *Вища партійна школа при ЦК Компартії України,* філіали Харків. ін-ту інженерів залізнич. транспорту і Одес. електротех. ін-ту зв'язку, вечірній ф-т львів. Укр. поліграф. ін-ту і заочний ф-т Ленінгр. ін-ту водного транспорту; в усіх вузах — 146,5 тис. студентів (1980). У К. містяться Президія АН УРСР (з 1962 президент Б. Є. *Патон*) та 44 н.-д. академічні установи: *Електрозварювання інститут* імені Є. О. Патона АН УРСР, *Біохімії інститут* імені О. В. Палладіна АН УРСР, *Кібернетики інститут* АН УРСР, *Матеріалознавства проблем інститут* АН УРСР, *Лиття проблем інститут* АН УРСР, *Мікробіології і вірусології інститут* імені Д. К. Заболотного АН УРСР, *Історії інститут* АН УРСР, *Філософії інститут* АН УРСР, *Літератури інститут* імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, *Економіки інститут* АН УРСР, *Держави і права інститут* АН УРСР, *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інститут* імені М. Т. Рильського АН УРСР та ін.

Працюють *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Науково-технічної інформації український науково-дослідний інститут, Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук* та ін. З К. пов'язана наукова діяльність багатьох учених, зокрема О. І. Білецького, О. О. Богомольця, О. І. Бродського, Л. А. Булаховського, В. І. Вернадського, Д. О. Граве, Л. В. Громашевського, О. І. Душечкіна, Д. К. Заболотного, Р. Є. Кавецького, М. Ф. Кащенка, П. В. Копніна, О. В. Корчака-Чепурківського, М. М. Крилова, А. Ю. Кримського, С. О. Лебедєва, В. І. Липського, В. І. Лучицького, Д. З. Мануїльського, О. В. Палладіна, Є. О. Патона, П. М. Першина, П. С. Погребняка, М. В. Птухи, П. А. Тутковського, О. В. Фоміна, О. Г. Шліхтера, О. Ю. Шмідта та ін. (див. також окремі статті про АН УРСР, науки, н.-д. ін-ти, вузи міста).

Бібліотечна мережа К. налічує 1332 б-ки різних систем і ві-

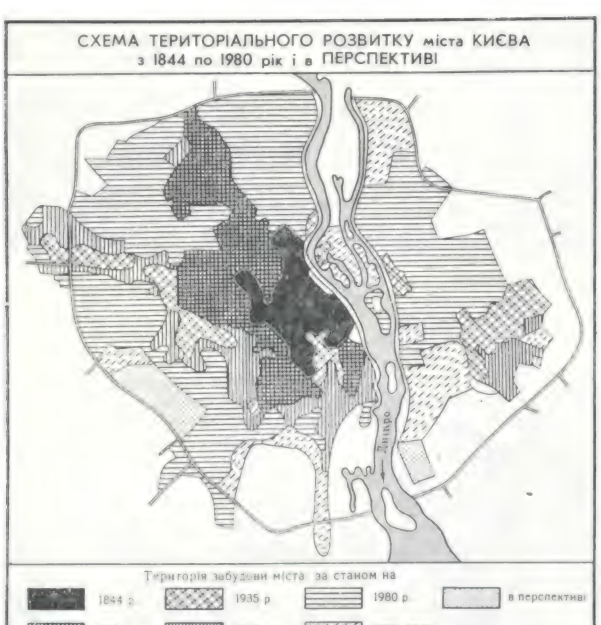

домств з книжковим фондом 66 млн. одиниць зберігання, у т. ч. 310 масових (фонд — 13,3 млн. одиниць зберігання), 18 вузівських, 155 профспілкових тощо. Найбільшими книгосховищами К. є *Бібліотека центральна наукова АН УРСР* (фонд — понад 10 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека республіканська УРСР* імені КПРС (фонд — 2,8 млн. одиниць зберігання), б-ка Київ. ун-ту (фонд — понад 3 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека республіканська наукова медична, Бібліотека науково-технічна республіканська,* а також респ. б-ки для дітей і юнацтва, с.-г. Пд. відділення ВАСГНІЛ (див. окремі статті). Діють Центр. міська б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, міські ім. Лесі Українки й ім. І. Франка та ін. У К.— 8 палаців культури, 94 клуби, цирк, 150 кіноустановок з платним показом, філармонія, 12 театрів; ряд кіностудій; 9 парків культури й відпочинку, 12 будинків і палаців піонерів і школярів, у т. ч. Київський палац піонерів і школярів ім. М. Островського.

У місті — 26 держ. музеїв: *Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Ульянових сім'ї меморіальна квартира-музей, Історичний музей УРСР* (філіал — *Косий капонір*), *Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45, Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Київський музей Т. Г. Шевченка, Українки Лесі музей, Музей історичних коштовностей УРСР, Книги і книгодрукування музей УРСР, Народної архітектури і побуту музей УРСР,* укр., рос., зх. та сх. мистецтва, театрального, муз. та кіномистецтва та ін. У 1978 засн. Музей історії Києва. 40 музеїв працюють на громад. засадах. Див. також розділи: «Література», «Архітектура», «Образотворче мистецтво», «Музика», «Театр», «Кіно». *В. В. Джемелінський.*

Преса, радіомовлення, телебачення. У К. є 16 вид-в: *Політвидав України,* «*Радянська Україна*», «*Дніпро*», «*Наукова думка*», об'єднання «*Вища школа*», «*Радянська школа*», «*Мистецтво*», «*Техніка*», «*Урожай*» та ін.; *Радіотелеграфне агентство України* (РАТАУ). Виходять 14 респ. газет — «*Радянська Україна*», «*Правда Украины*», «*Робітнича газета*» (укр. і рос. мовами), «*Сільські вісті*», «*Молодь України*», «*Комсомольское знамя*», «*Зірка*», «*Юный ленинец*», «*Радянська освіта*» та ін., 2 міські — «Прапор комунізму» (з 1978) і «Вечірній Київ» (з 1927), 1 обл.— «Київська правда», і «Молода гвардія» — орган Київ. обл. і міського комітетів ЛКСМ України, 57 багатотиражних газет; 55 журналів: «*Комуніст України*», «*Під прапором ленінізму*» (обидва — укр. і рос. мовами), «*Україна*», «*Радянська жінка*», «*Вітчизна*», «*Дніпро*», «*Всесвіт*», «*Радянська школа*», «*Піонерія*», «*Барвінок*», «*Малятко*» (див. також *Історичні журнали, Літературні журнали, Мистецтвознавчі журнали* в УРСР, *Медичні журнали* на Україні, *Технічні журнали* на Україні). Респ. радіомовлення і телебачення ведуть передачі укр. і рос. мовами по трьох програмах. Телецентр.

Література. Найдавніші пам'ятки писемності в К.— *Остромирове євангеліє* (1056—57), *Ізборники Святослава* (1073 і 1076). Уже в 11 ст. в К. з'явилися перші твори оригінальної давньорус. л-ри. Осн. її жанрами були літописи («*Повість временних літ*», упорядкована *Нестором,* «*Київський літопис*»), ораторська проза («*Слово про закон і благодать*» Іларіона),

Заснування Києва трьома братами. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.

житія («*Києво-Печерський патерик*»), *паломницька література* та ін. Одна з найвидатніших літ. пам'яток того часу — «*Повчання*» *Володимира Мономаха.* Найбільшим досягненням л-ри Київ. Русі було «*Слово о полку Ігоревім*» (12 ст.). Серед відомих укр. літ. діячів К. 17 ст. — І. Борецький, М. Смотрицький, Л. Зизаній, З. Копистенський, П. Беринда, І. Галятовський, І. Гізель, Л. Баранович; 18 ст.— Г. Конисський, М. Довгалевський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода. З К. пов'язані життя і діяльність багатьох укр. письменників 19—20 ст. У 1829 в К. вперше побував Т. Г. Шевченко. Вдруге він приїздив сюди 1843; жив у К. 1845—47, востаннє відвідав місто 1859. Не раз у К. бував Є. Гребінка. У 1853—55 в К. жила Марко Вовчок, яка бувала тут і пізніше (1857 і 1902). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. у К. жили й працювали М. Старицький, А. Свидницький, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, Леся Українка, В. Самійленко, С. Васильченко, Б. Грінченко та ін. Бували у К. і М. Кропивницький (1881—82), І. Франко (1885, 1886, 1909), О. Маковей (1897, 1903, 1904), О. Кобилянська (1899), В. Стефаник (1903, 1918), А. Тесленко (1905—06, 1909), І. Карпенко-Карий (1907), М. Коцюбинський (1904, 1907, 1912—13) та ін. Розвиткові л-ри в К. сприяло утворення укр. літ. гуртків і добровільних т-в. У 1889 Леся Українка з своїм братом М. Косачем організували літ. гурток «*Плеяда*». В 1895—1905 існувало *Київське літературно-артистичне товариство.* Помітну роль в наук. і літ. житті К. відіграв журн. «*Киевская старина*». Незважаючи на утиски царської цензури, розвивалася видавнича справа укр. мовою. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. видано окремі твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича, С. Руданського, М. Коцюбинського, Лесі Українки, А. Тесленка, С. Васильченка та ін., виходили укр. альманахи «*Луна*» (1881), «*Рада*» (1883, 1884), «*Дубове листя*» (1903), «*На вічну пам'ять Котляревському*» (1904), «*Досвітні огні*» (1906) та ін.

В 1733 навчався в Київ. академії М. В. Ломоносов. К. відвідували рос. письменники О. Пушкін (1821), О. Грибоєдов (1825), М. Гоголь (1835), Ф. Тютчев (1869), Л. Толстой (1879). У К. жили російські письменники М. Лєсков (1849—57, 1881), О. Купрін (1894—96), Г. О. *Мачтет* (між 1896 — 1900), класик євр. л-ри Шолом-Алейхем (1887—90, 1893—1905). К. відвідували польс. поет А. Міцкевич (1825), франц. письменник О. Бальзак (1847, 1849, 1850), болг. письменник І. Вазов (1887), чес. письменник Я. Гашек (1916 — 17), амер. письменник Т. Драйзер (1927). Київ. ун-т закінчив (1918) польс. письменник Я. Івашкевич. В К. бували О. М. Горький (вперше — 1891), О. Блок (1907), В. Короленко (1897, 1913). Величезний вплив на розвиток укр. л-ри в К. мала Велика Жовтн. соціалістична революція. В 1919 в К. почав виходити перший укр. рад. літ.-художній журн. «*Мистецтво*». У 20-х рр. у К. існувало багато літ. груп і об'єднань, які вели між собою ідейну боротьбу. Було створено київ. філії літ. орг-цій «*Молодняк*» і ВУСПП. З 1925 в К. почав виходити журн. «*Життя й революція*». В 1930 відкрився Будинок літераторів, 1934 — Укрлітфонд. З 1934 К. став столицею республіки і центром літ. життя, сюди переїхали керівні органи *Спілки письменників України.* У К. приїздили В. Маяковський (1924—25, 1926, 1927—28), О. Толстой (1939), ін. рос. письменники, білорус. письменник Я. Купала. З К. пов'язані життя і творчість М. Островського. Тут навчались і працювали І. Еренбург, Д. Бєдний, О. Форш, М. Сеспель та ін. З 1968 в місті функціонує *Центральний архів-музей літератури і мистецтва УРСР* (філіали — *Тичини П. Г. музей, Рильського М. Т. музей, Корнійчука О. Є. музей*). В К. жили і працювали відомі укр. рад. письменники П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, О. Вишня, І. Микитенко, П. Панч, О. Довженко, Ю. Яновський, А. Малишко, О. Корнійчук, В. Василевська, А. Головко, Л. Первомайський, Ю. Смолич, М. Ушаков. Письменники К., що працюють у жанрах прози, поезії, драматургії, роблять істотний внесок у літ. розвиток республіки й усієї країни.

Архітектура. Початок буд-ву міста поклали три стародавні поселення на горах Старокиївській, Щекавиці та Хоревиці. У 10 ст. К. складався з Верхнього міста (старий Київ) з *дитинцем* і *Десятинною церквою* (989—996, в 1240 зруйнована під час монголо-тат. навали) і Нижнього міста (Поділ), мав нерегулярне планування, забудовувався зрубними (див. *Зруб*) будівлями. Верхнє місто в 11 ст. було оточене валами й дерев'яними стінами (вис. до 6 м, шир. до 18 м) з 4 брамами (збереглися залишки *Золотих воріт,* шир. 7,5 м, 1037). Його композиційним центром став *Софійський собор* (закладено 1037, перебудовувався 1699—1707). Біля Софійського собору та митрополичого двору, оточених міцними кам. мурами, стояли князівські монастирі — Іринінський та Георгіївський (не збе-

Будинок Петра I на Подолі. 17—18 ст.

Церква Миколи Притиска на Подолі. 1631.

Пам'ятник І. П. Котляревському. Скульптор Г. Н. Кальченко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. Бронза. 1975.

Меморіальна дошка на будинку № 12 по вулиці Ульянових, де 1903—04 жила сім'я Ульянових.

реглися). В 11—12 ст. було споруджено монастирі з величними храмами, багато оздобленими *фресками* і *мозаїками*, — Дмитріївський (1061, не зберігся), *Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир* (1108, не зберігся), *Видубицький монастир* (Михайлівський собор, 1070—88) та Печерський (*Успенський собор*, 1073—78, зруйнований німецько-фашист. загарбниками 1941; *Троїцька надбрамна церква*, 1108, та ін.). До 12 ст. належать *Спаса на Берестові церква* (1113—25, реконструкція 1640—43, розписи 12 ст. і 1644), *Кирилівська церква* (50-і рр. 12 ст., реконструкція 50-х рр. 18 ст., арх. І. *Григорович-Барський*, розписи 12, 17 і 19 ст.), *Пирогощі Богородиці церква* (1132—36). В 1115 споруджено міст через Дніпро, 1199—1200 відомий давньорус. будівничий П. *Милонег* збудував підпірну стіну під Михайлівським собором Видубицького монастиря для захисту від дніпрових повіней. (Про розміщення пам'яток архітектури на тер. давнього К. див. карту, с. 115). Монголо-татарська навала, а пізніше панування лит. і польс. феодалів надовго затримали розвиток буд-ва в К. Після надання місту магдебурзького права будівництво пожвавилося, особливо з 17 ст. Реставрували пам'ятки 11 — 12 ст., зводили монументальні церкви, за формами близькі до укр. *дерев'яної архітектури* (*Миколи Притиска церква*, 1631, та *Іллінська церква*, 1692,— на Подолі), а також численні споруди в стилі укр. *барокко*: корпуси *Київської академії* (поч. 18 ст.), дзвіниця (1-й ярус — кін. 17 — поч. 18 ст.; 2-й і 3-й яруси — 1746—48, арх. Й. *Шедель*); *Брама Заборовського* (1746—48, арх. Шедель), митрополичий будинок і *бурса* — в ансамблі Софійського монастиря; Георгіївська церква, трапезна (1696—1701) та дзвіниця (1727—33) Видубицького монастиря, Богоявленська церква Братського (1690—93, арх. Й. *Старцев*) та церква Вознесіння (1732) Флорівського монастирів; *Покровська церква* (1766) та церква Миколи Набережного (1772—85, обидві — на Подолі, арх. Григорович-Барський); будівлі на тер. *Києво-Печерської лаври*, в т. ч. Ковнірівський корпус (1744 — 45, арх. С. *Ковнір*); арсенал (1784 — 98); *Андріївська церква* (1747—53, проект арх. В. *Растреллі*, будував арх. І. *Мічурін*); *Маріїнський палац* (1752—55, арх. Растреллі, будували архітектори І. Мічурін, П. Неєлов, реконструкція — 1870, арх. К. *Маєвський*); *Кловський палац* (1754—58, архітектори С. Ковнір та П. Неєлов). В кін. 18 — на поч. 19 ст. проводилися значні містобудівні роботи (почалася забудова гол. магістралі—*Хрещатика*; проект планування Подолу, 1811—12, арх. В. Гесте, за участю А. *Меленського;* розробка ген. плану центр. частини міста, 1837, арх. В. *Беретті*). Було споруджено в стилі *класицизму:* монумент на честь повернення К.

Житловий масив Микільська Борщагівка. Архітектори В. Л. Суворов, І. П. Шпара, О. Л. Уманець, М. Р. Ліберберг, В. М. Колчинський. 1966—77.

магдебурзького права (1802—08); церкву-ротонду на *Аскольдовій могилі* (1803 — 10), архітектор А. Меленський; *Контрактовий будинок* (1815— 17, арх. В. Гесте) та *Гостиний двір* (1809—28, арх. Л. Руска та Меленський) на Подолі; ун-т (1837—43) та Ін-т шляхетних дівчат (тепер Жовтневий палац культури, 1838—42; реконструкція 1954—58), обидва — арх. В. Беретті; Першу гімназію (тепер корпус ун-ту, 1850, арх. О. Беретті). В 1848—53 за проектом англ. інж. Ч. да Віньйоля споруджено *Ланцюговий міст*. В 2-й пол. 19 ст. К. розвивався на основі ген. планів 1837, 1861, 1870, 1862—72, 1884. Забудовуються і впорядковуються центр. вулиці й нові райони (Нове строєніє, Шулявка, Лук'янівка). Гол. вулицями стають Хрещатик, Володимирська та ін., формуються міські площі — Софійська (тепер Б. Хмельницького) та ін. Розвиткові К. сприяло спорудження водопроводу (1872), каналізації (1894), електроосвітлення (1890). В кін. 19 ст. зводили великі громад. та житл. будівлі у формах різних історичних стилів (стилізаторство та еклектика). На поч. 20 ст. розвивається *модерн, неокласицизм, раціоналізм*, споруджують будівлі з використанням форм рос. та укр. архітектури різних епох. В оздобленні будівель широко використовують фактуру матеріалів, худож. метал, *кераміку*, скульптуру (роботи скульпторів М. *Микешина*, І. *Кавалеридзе*, Ф. *Балавенського*, Е. Саля та ін.). Серед споруд: міська дума (1876, арх. О. *Шілле*; не збереглася); будинок купецького зібрання (тепер філармонія; 1882, арх. В. *Ніколаєв*); *Володимирський собор* (1862—96, арх. І. Штром, П. Спарро, О. Беретті; розписи В. Васнецова, М. Нестерова, В. О. Котарбінського, С. П. Костенка, М. К. Пимоненка та ін. під керівництвом М. *Прахова*); театри — драми (тепер укр. драматичний; 1898, архітектор Г. Шлейфер), міський (тепер опери та балету; 1901, арх. В. Шретер); банк (1902—05, арх. О. *Кобелєв*, О. *Вербицький*, надбудований 1935, арх. В. *Риков*); цирк Крутикова (1903, арх. Е. Братман; не зберігся); нар. будинки — Троїцький (тепер театр оперети; 1902. арх. Г. Антоновський), т-ва грамотності (1909, арх. Риков); музеї — Міськ. музей старожитностей та мистецтв (тепер музей укр. образотворчого мистецтва, 1897—1900, арх. Г. Бойцов та В. *Городецький*); педагогічний (1913, арх. П. Альошин); ансамбль споруд політех. ін-ту (1898—1901, арх. І. Кітнер, В. Обремський та Вербицький); мости — залізничний (1870, інж. А. Струве), Русанівський (1903, інж. М. Белелюбський); Бессарабський критий ринок (1910—12, арх. Г. *Гай*); 6-ка ун-ту (1914—16, арх. В. Осьмак); пасаж (1914, арх. П. Андрєєв); будинки — Вищих жіночих курсів (1911—13, арх. Кобелєв), земства (1913—15, арх. В. *Щуко*); іподром (1916, арх. Риков); комплекс споруд промислово-сільськогосподарської виставки (1897, арх. А. Добачевський, Кобелєв і В. Городецький, та 1913 — арх. Ф. Вишинський). За роки Рад. влади, особливо після 1934, коли К. став столицею УРСР, розгорнулося інтенсивне буд-во. В 1936 було розроблено перший ген. план забудови К. (під керівництвом П. *Хаустова*), де визначено зони розвитку пром-сті, житл. районів і зони відпочинку не тільки на правому, а й на лівому березі Дніпра. Збудовано: комплекс будинків Академії с.-г. наук УРСР (1923—30, арх. Д. *Дяченко*); залізничний вокзал (1928—33, арх. Вербицький); будинки Верховної Ради УРСР (1936—39, арх. В. *Заболотний*) та Ради Міністрів УРСР (1935—37, арх. І. Фомін, П. Амбросимов); стадіон «Динамо» (1934—36, арх. В. Осьмак, В. Беспалий); Центральний республіканський стадіон (1937 — 46, арх. М. Гречина, реконструкція 1968, 1979); набережна (1936—41, арх. Осьмак).

В роки нім.-фашист. окупації місту було завдано значних руйнувань. На основі ген. плану 1945—47 створено архіт. ансамблі Хрещатика (арх. О. Власов, А. Добровольський, О. Малиновський, В. Єлізаров, Б. Приймак, О. Заваров), ВДНГ (1953—58, арх. А. Станіславський, В. Орєхов, Б. Жежерін та ін.). З 1959 почалося індустріальне буд-во житл. районів на

Архітектура кінця 19— початку 20 ст.:
будинок на вулиці Чкалова. Архітектор І. К. Ледоховський;
будинок літераторів;
будинок на вулиці Орджонікідзе. Архітектор В. В. Городецький.

вільних від забудови та намивних територіях (Першотравневий, 1956—60, арх. Малиновський, С. Шпільт та ін.; Русанівка, 1965—72, арх. В. Ладний, Г. Кульчицький; Березняки, 1970—78, арх. С. Шпільт, В. Гречина та ін.; Оболонь, 1970—79, арх. Г. Слуцький, Ю. Паскевич та ін.; Виноградар, 1975—79, арх. Е. Більський). В 1960—80 пущено в експлуатацію 21,8 км Київ. метрополітену ім. В. І. Леніна. Споруджено: ін-т наук.-тех. інформації і техніко-екон. досліджень (1971, арх. Л. Новиков, Ф. Юр'єв, рельєфи — скульптор Б. Довгань); нові корпуси ун-ту (1973—79, арх. Ладний, Ю. Москальцев та ін.), інженерно-буд. ін-ту (1959, арх. Л. Каток, В. Гопкало та ін.); кінотеатри — «Київ» (1952, арх. В. Чуприна та ін.), «Україна» (1963, арх. Добровольський та ін.); Будинок кіно (1974, арх. З. Чечик, Ф. Боровик та ін.); *Київський палац спорту* (1958—60, арх. М. Гречина, О. Заваров); аеровокзал у Борисполі (1959—65, арх. Добровольський, Малиновський та ін.; декоративне панно — В. Литовченко, Е. Котков, В. Ламах); *Київський палац піонерів і школярів* імені М. Островського (1962—65); *Палац культури «Україна»* (1970, арх. Є. Маринченко та ін.); будинок т-ва «Знання» (1979, арх. Малиновський, В. Суський); готелі — «Либідь» (1971, арх. Н. Чмутіна та ін.), «Славутич» (1972, арх. Кульчицький, Ладний), «Київ» (1973, арх. І. Іванов та ін.; керамічне оздоблення Н. Федорової, Г. Шарай), «Русь» (1979, арх. С. Павловський, М. Гречина, А. Сєнцова, художник Л. Жоголь), «Братислава» (1980, арх. О. Думчев та А. Збарський); мости — ім. Є. О. Патона (1951, арх. Приймак, Ладний, І. Фомичов), пішохідний (1956—57, інж. В. Кириєнко, М. Константинов та ін., арх. О. Заваров, В. Суворов), Північний (Московський; 1977, інж. Г. Фукс, арх. Добровольський). За ген. планом 1969 (арх. Приймак, Гречина та ін.) Дніпро перетворюється на гол. планувальну вісь, вздовж якої виростуть нові житл. масиви (Вигурівщина, Пирогово-Чапаєвка, Осокорки, Вишеньки), ведеться реконструкція центр. площ (*Жовтневої революції площі*, Перемоги, Поштової, *Червоної площі*), гол. магістралей, істор. районів із збереженням пам'яток архітектури.

Пам'ятники: князю Володимиру (1853, скульптори В. Демут-Малиновський, П. Клодт, арх. К. Тон); Богдану Хмельницькому (1888, скульптор М. Микешин, арх. В. Ніколаєв); Т. Г. Шевченкові (1939, скульптор М. Манізер, арх. Є. Левінсон); В. І. Леніну (1946, скульптор С. Меркуров, архітектори О. Власов, В. Єлізаров); арсенальцям (1923); Героям Великої Жовтн. соціалістич. революції (1927 арх. В. Онащенко; 1948, арх. З. Чечик); учасникам Січневого збройного повстання 1918 (1967, скульптори В. Вінайкін та В. Климов, арх. В. Гнєздилов); комсомольцям 20-х років (1961 скульптор В. Сорока); М. Ф. Ватутіну (1948, скульптор Є. Вучетич, арх. Я. Білопольський); М. О. Щорсу (1954, скульптори М. Лисенко, В. Бородай, М. Суходолов); І. Франкові (1956, скульптори А. Білостоцький, О. Супрун, арх. М. Іванченко); Вічної Слави (1957, арх. А. Милецький та ін.); О. С. Пушкіну (1962, скульптор О. Ковальов, арх. В. Гнєздилов); М. В. Лисенкові (1965, скульптор Ковальов, арх. Гнєздилов); Лесі Українці (1973, скульптор Г. Кальченко, арх. А. Ігнащенко); І. П. Котляревському (1975, скульптор Кальченко); Г. С. Сковороді (1976, скульптор І. Кавалерідзе, арх. В. Гнєздилов); К. Д. Ушинському (1974; скульптор О. Скобликов); Д. З. Мануїльському (1966, скульптори М. Вронський, О. Олійник, арх. М. Катернога, Я. Ковбаса); Н. К. Крупській (1969, скульптор І. Макогон, архітектори Є. Вересов та Катернога); В. Я. Чубарю (скульптор І. Шаповал, арх. І. Шемседінов), всі — 1970; Д. С. Коротченку (1974, скульптор Ковальов, арх. С. Миргородський); А. В. Іванову (1976, скульптор М. Вронський, арх. Гнєздилов); М. Д. Стражеску (1977, скульптор І. Шаповал, арх. Шемседінов); жертвам фашизму в *Бабиному Яру* (1976, скульптори М. і Б. Лисенко, В. Сухенко, О. Вітрик, арх. М. Іванченко та ін.); Меморіал пам'яті радянських бійців, закатованих у 1941—43 роках у Дарницькому концтаборі (1968, скульптор В. Зноба, арх. О. Малиновський та ін.); пам'ятник радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами (1970, скульптори Вінайкін та В. Гречаник, арх. К. Сидоров); Меморіал радянським воїнам, викладачам і студентам, які полягли під час Великої Вітчизняної війни (скульптор Я. Гончаренко, арх. Гнєздилов); пам'ятник морякам Дніпровської військової флотилії (скульптори Вронський та Скобликов, арх. І. Ланько), обидва — 1979; Монумент на честь Великої Жовтневої соціалістичної революції (1977, скульптори В. Бородай, І. та В. Зноби, арх. Малиновський, М. Скибицький та ін.). В К. багато мальовничих скверів, парків (Центральний парк культури і відпочинку, Володимирська гірка, Аскольдова могила, Гідропарк, Пушкінський, Голосіївський ім. М. Т. Рильського та ін.). У К. міститься *Спілка архітекторів УРСР*, працюють н.-д. та проектні ін-ти: *Теорії, історії і перспективних проблем радянської архітектури науково-дослідний інститут*, *Містобудування науково-дослідний і проектний інститут* Держбуду СРСР, *«Київпроект»*.

Г. Н. Логвин, С. К. Кілессо.

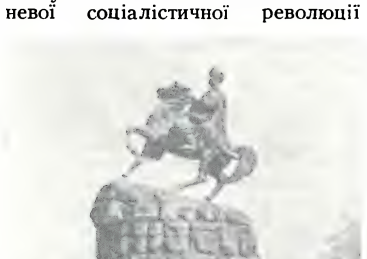

Пам'ятник Б. Хмельницькому. Скульптор М. О. Микешин, архітектор В. М. Ніколаєв. Бронза, граніт. 1888.

Образотворче мистецтво. Ще за часів Київської Русі К. став одним з найважливіших центрів худож. культури. В 11 ст. зародилася Київ. художня школа. В К. було створено всесвітньовідомі пам'ятки монументального живопису (фрески і мозаїки Десятинної церкви, 10 ст., Софійського собору, 11 ст.), мініатюри в рукописах (Остромирове євангеліє, написане дяком Григорієм 1056—57; Ізборник Святослава 1073 та ін.). В 13— 15 ст. митці К. продовжували традиції Київської Русі [ікона Печерської (Свенської) богоматері з Антонієм і Феодосієм, 1288; мініатюри *Київського псалтиря*, 1397; різьблення — Богоматір-Оранта, 14 ст.; *золотарство* тощо]. Великий внесок у розвиток укр. мист. 16—18 ст. зробили київські живописці (А. *Галик*, І. *Максимович*) і гравери (Є. *Дєнбровський*, Н. *Зубрицький*, *Ілля*, А. *Козачківський*, Г. *Левицький*, Олександр *Тарасевич* і Леонтій *Тарасевич* та ін.). Значна роль у вихованні художників К. належить *Лаврській іконописній майстерні* (відома з 11 ст.). В становленні реалістич. демократич. напряму на Україні провідне місце посідають митці 19 — поч. 20 ст., що жили й працювали в К. (Т. Шевченко, М. *Сажин*, М. *Мурашко* і О. *Мурашко*, М. *Пимоненко*, С. *Світославський*, Ф. *Красицький*, І. *Дядченко*, деякий час І. *Сошенко*); М. Мурашко, зокрема, був організатором і керівником *Київської рисувальної школи* (1875—1901), на базі якої 1901 створено *Київське художнє училище*. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції К. став одним з найвизначніших центрів рад. мистецької культури. Тут містяться *Київський художній інститут*, *Київська художня школа* імені Т. Г. Шевченка, *Київський художньо-промисловий технікум*; музеї — *Київський музей українського образотворчого мистецтва*, *Київський музей українського народного декоративного мистецтва*, *Київський музей російського мистецтва*, *Київський музей західного та східного мистецтва* та ін. В К. жили і працювали діячі укр. рад. образотворчого мистецтва Ф. *Кричевський*, І. *Їжакевич*, А. *Петрицький*, М. *Глущенко*, Г. *Кальченко*, М. *Лисенко*, В. *Касіян*, О. *Шовкуненко*, О. *Пащенко*, К. *Трохименко*; рос. живописці О. *Агін*, М. *Врубель*, М. *Ге*, В. *Васнецов*, М. *Нестеров*; польські — В. *Галімський*, В. *Котар-*

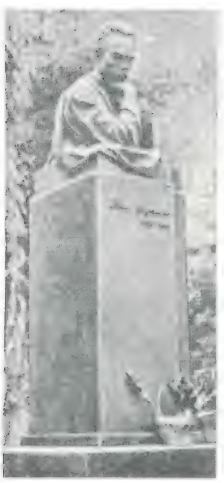

Пам'ятник І. Я. Франку. Скульптори А. Ю. Білостоцький, О. О. Супрун, архітектор М. К. Іванченко. Бронза, граніт. 1956.

Погруддя О. С. Пушкіна. Скульптор Р. Р. Бах. 1899.

Монумент на честь Великої Жовтневої соціалістичної революції. Скульптори В. З. Бородай, В. І. та І. С. Зноби, архітектори О. І. Малиновський, М. М.Скибицький. Бронза, граніт. 1977.

Пам'ятник Вічної Слави на могилі Невідомого солдата. Архітектори А. М. Милецький, В. В. Бакланов, Л. В. Новиков. 1957.

бінський, О. та П. Свєдомські. В К. міститься *Спілка художників УРСР*. Видається журн. «*Образотворче мистецтво*». *Г. Н. Логвин.*

Музика. Старовинні літописні та іконописні пам'ятки зберегли відомості про муз. культуру старод. К. (див. *Київська Русь*, розділ «Музика»). У 16—17 ст. в церк. хорах високого рівня досяг *партесний спів*, у побуті городян були поширені нар. пісні, *канти*, інструм. музика (бандура, скрипка, бубон тощо). В 17—18 ст. музику і спів викладали у братських школах і Києво-Могилянській колегії (з 1701 — Академії). Народним муз.-театр. видовищем був *вертеп*. З 17 ст. в місті існував *Київський музикантський цех* (див. також *Музикантські цехи на Україні*), 1768—1831 — магістратський оркестр, при якому діяла *Київська музична школа*, 1831—52 — *Київська міська капелія*. В 19 ст. муз. життя К. відбивало зростаючі зв'язки укр. культури з російською і зарубіжною. Розвивалася профес. музика (оркестри, муз. гуртки, т-ва), відбувалися театр. вистави й концерти. В 1-й пол. 19 ст. в К. гастролювали: італ. співачки А. Каталані і Дж. Паста; польс. співачка Ю. Леонович; польс. скрипалі К. Ліпінський та А. Контський: рос. скрипаль і гітарист Г. Рачинський, рос. скрипаль М. Дмитрієв-Свєчин; віолончелісти — бельгієць Ф. Серве, австрієць Б. Ромберг; чес. піаніст О. Дрейшок, угор. піаніст і композитор Ф. Ліст. Виступали Мадрідська королівська (1843) і Варшавська (1852) балетні, італ. опера (1848) трупи. В 1863—65 у К. діяла Італійська опера. В 1863 створено *Київське відділення Російського музичного товариства*, з ініціативи якого було відкрито *Київську російську оперу* (1867) та муз. уч-ще (1868; див. *Київське музичне училище* імені Р. М. Глієра).

В різні роки на запрошення Київ. відділення Рос. муз. т-ва в місті гастролювали рос., укр. та зарубіж. митці: диригенти С. Кусевицький, В. Сафонов, А. Коутс; скрипалі Г. *Венявський*, М. Ерденко, Ф. *Крейслер*; піаністи А. та М. Рубінштейни, Ю. Венявський; співаки О. *Мишуга*, Ф. *Шаляпін*, Л. *Собінов*, А. *Нежданова*, італ.— *Titta Руффо*, М. *Баттістіні* та ін. З авторськими концертами та на прем'єри своїх творів приїздили П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, С. Рахманінов, О. Глазунов. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. розгорнулась активна творча діяльність М. В. Лисенка, який виступав з концертами, влаштовував виступи укр. хорів, аматорські вистави (зокрема, оперети «Чорноморці», 1872, та опери «Різдвяна ніч», 1874), був одним з організаторів київ. т-в «*Боян*» та «*Український клуб*», проводив пед. роботу. У 1904 відкрито *Музично-драматичну школу Миколи Лисенка*. З встановленням Рад. влади на Україні театр. й концертне життя розвинулося в широких масштабах, з'явилися нові його форми (масові свята, дні музики, концерти-мітинги, «живі газети»), розгорнули діяльність муз. т-ва (зокрема, *Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича*). В 1919 створено театр «*Музична драма*», організовано респ. симф. оркестр, 1920 — хорову капелу «*Думка*»; націоналізовано оперний театр (див. *Опера Української Радянської Республіки* імені Лібкнехта, *Київський театр опери та балету* імені Т. Г. Шевченка). В 1934 відкрито *Київський театр оперети*. У К. працюють філармонія, *Укрконцерт*, *Музичне товариство УРСР*, *Симфонічний оркестр УРСР*, *Український народний хор* імені Г. Г. Верьовки, *Капела бандуристів УРСР*, *Київська чоловіча хорова капела* імені Л. М. Ревуцького, *Ансамбль танцю УРСР* імені П. Вірського, худож.-спорт. ансамбль «*Балет на льоду*», *Київський оркестр народних інструментів*, камерні оркестр і хор, струнний *квартет імені М. В. Лисенка*, квартет баяністів, *Ансамбль пісні і танцю КВО*, ряд камерних ансамблів філармонічного й естрадного профілю. В К. працювали композитори К. *Стеценко*, М. *Леонтович*, Я. *Степовий*, Р. *Глієр*, В. *Косенко*, Л. *Ревуцький*, П. *Козицький* та ін.; співаки М. *Литвиненко-Вольгемут*, І. *Козловський*, О. *Петрусенко*, М. *Донець*, І. *Паторжинський*, З. *Гайдай*, М. *Гришко*, Б. *Гмиря*. Концертні зали: Колонний зал ім. М. В. Лисенка, Палац культури «Україна», Жовтневий палац культури, Великий зал консерваторії та ін. Муз. освіту надають *Київська консерваторія* імені П. І. Чайковського, муз. уч-ще, мережа районних муз. шкіл, спец. ф-ти і кафедри ін-ту культури ім. О. Є. Корнійчука, пед. ін-ту ім. М. Горького, Київ. пед. уч-ща. Артистів балету готує *Київське хореографічне училище*. В К. міститься *Лисенка М. В. музей*, *Косенка В. С. кабінет-музей*. Працюють *Спілка композиторів України*, вид-во «*Музична Україна*», видається журнал «*Музика*». *Л. Б. Архімович.*

Театр. Театр. мист. в Києві бере початок з глибокої давнини (в нар. іграх та поганських обрядах). В епоху Давньоруської д-ви елементи театру були в церк. обрядах, виступах *скоморохів*. В 17—18 ст. театр. життя в К. розвивалося у формах народно-площадного й *шкільного театру*. Перші зразки *шкільної драми* виголошували прилюдно учні Київської братської школи (1615—32) і Лаврської школи (1631—32); з 1632 відомі вистави студентів Києво-Могилянської колегії (збереглася друкована програма спектаклю «Олексій, чоловік божий», 1674). Найвищого рівня шкільний театр досяг у Київській академії в 1-й пол. 18 ст. (драми «Владимир» Ф. Прокоповича, 1705; «Милость божія... Україну... чрез Богдана... Хмельницького... свободившая», 1728). Протягом 17—19 ст. в К. побутувала нар. драма (зокрема, вертеп). З літ. джерел відомо, що 1789—90 відбувалися театр. вистави у флігелі Маріїнського палацу. З 1798 в К. (з 1805 — в новозбудованому дерев'яному театрі, який проіснував до 1851) показували вистави рос. й польс., згодом рос.-укр. й польс.-рос.-укр. трупи: Д. Ширая (1801, 1805—06), К. Камінського (1803), А. Жмієвського (1804, 1816—19), М. *Щепкіна* (1821, 1822), О. Ленкавського (1823—29), А. Шітлера (1829 — 30), І. *Штейна* (1830—35), Л. *Млотковського* (1838—39), П. Реканівського (1840—42, 1849—51), А. Каратаєва (1842—43), В. Шмідтгофа (1845—46), Ф. Соколова (1846—49), М. Піона (1848—55), Н. Енгельгардта (1855—56). В 1856 споруджено кам'яний будинок міськ. театру, який проіснував до пожежі 1896. В цьому театрі виступали трупи: рос.-польська Т. Борковського (1858—63), російські М. Милославського (1864—65), Н. Новикова (1865—66), П. Протасова (1863—64, 1866—67). В 1874—83 антрепренером оперної і драматичної груп був Й. Сетов. У приміщенні колишнього цирку Бергоньє працював приватний «Загальнодоступний театр», в якому виступали трупи І. Александровського (1877—78), М. Савіна (1878—80), Іваненка (1880—83). З 1887 в К. гастролювали різні драм. трупи: т-во моск. драм. артистів під керівництвом М. *Соловцова*, яке давало вистави у міськ. театрі і в театрі Бергоньє. В 1898—1919 працював *Театр «Соловцов»*. 7.IV 1879 затверджено статут Київ. рос. драм. т-ва, яке 1879—82 організовувало аматорські спектаклі в приміщенні музичного уч-ща. 10.I—7.II 1882 в К. гастролювала російсько-укр. трупа Г. Ашкаренка за участю М. *Кропивницького* і М. *Садовського*, 30.X — 21.XII 1882 — М. Кропивницького, 14.X—16.XI 1883 — М. *Старицького*. Після цих гастролей протягом 10 років тривала заборона генерал-губернатора виступати в К. укр. трупам. З 1893 в К. щороку гастролювали трупи М. Садовського, М. Кропивницького, П. *Саксаганського*, Д. *Гайдамаки*, О. *Суслова*, О. *Суходольського*, Л. *Сабініна* та ін. У 1907—19 в приміщенні кол. Троїцького нар. будинку виступав перший укр. стаціонарний *Театр Миколи Садовського*. В 1916—19 працював польс. театр «Студіо» під керівництвом С. *Висоцької* (серед акторів: Я. *Івашкевич*, Ю. Остерва та ін.). В 1917 виник український «*Молодий театр*», 1918 — *Народний театр*, Державний драматичний театр та ін. В різні часи в К. виступали: П. *Мочалов* (1838, 1843), В. *Живокіні* (1842), О. *Мартинов* (1843), М. *Єрмолова* (1876, 1878, 1879), М. *Савіна* (1877, 1879, 1889, 1892), О. *Ленський* (1878), О. *Яблочкіна* (1878), М. *Глєбова* (1878, 1891—1905), Г. *Федотова* (1873, 1879), П. *Стрепетова* (1878, 1885), В. *Давидов* (1890) та ін. Гастролювали митці: з США — А. *Олдрідж* (1861, 1866), з Італії — А. *Ристорі*, Е. *Россі* (1878, 1890, 1896), Е. *Дузе* (1891), з Франції — С. *Бернар* (1881, 1892, 1909), Б. *Коклен* (старший; 1882, 1898), Л. Барнай (1886) і Е. *Поссарт* (1887), обидва — з Німеччини, та ін.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції і визволення К. від білогвардійщини та іноз. інтервенції укр. театральне життя бурхливо розвивається. Театри були націоналізовані. Працювали: *Перший театр Української Радянської Республіки* імені Шевченка

(тепер у Дніпропетровську), *Театр Української Радянської Республіки* імені В. Леніна (другий; 1919—26). Для керівництва театр. життям К. було створено Всеукр. театр. к-т (ВУТЕКОМ) у складі П. Ільїна, К. *Марджанішвілі*, Л. Собінова, С. *Мокульського* та ін., організовано театр. навчальні заклади (*Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*, т. з. Театральна академія на чолі з В. *Сладкопєвцевим*), а також 6 районних робітничих театрів, учбовий експериментальний театр «*Центростудія*» (1921—25). У 1922 з акторів Нар. театру засновано театр ім. М. Заньковецької (з 1944—*Львівський український драматичний театр* імені М. Заньковецької). В 1920 за ініціативою Л. *Курбаса* організовано театр «*Кийдрамте*», на основі якого 1922 створено театр «*Березіль*». З 1926 в К. почали працювати театри укр. та рос. драми, з 1931 — рос. театр Київ. військ. округу (з 1944 — Львів. театр Рад. Армії), з 1924 — театр для дітей (з 1947 — ТЮГ).

В 1926 відкрито музей театр. мистецтва (тепер *Київський музей театрального, музичного та кіномистецтва*). В роки Великої Вітчизн. війни театри були евакуйовані і працювали в братніх республіках СРСР.У К. (1980) працюють: *Київський український драматичний театр* імені І. Франка, *Київський російський драматичний театр* імені Лесі Українки, *Київський театр юного глядача* імені Ленінського комсомолу, *Київський театр ляльок*, *Київський молодіжний театр*, *Київський театр драми і комедії*, *Київський театр історичного портрета*, учбовий театр-студія ін-ту театр. мистецтва, *Київський цирк*, п'ять нар. театрів, *київський театр «Дружба»*, Театр поезії і Театр естради (обидва — 1980).

Діють *Київський інститут театрального мистецтва* імені І. К. Карпенка-Карого, *Українське театральне товариство*. Видається журн. «*Український театр*». З К. пов'язана творча діяльність нар. артистів СРСР А. *Бучми*, М. *Крушельницького*, І. *Мар'яненка*, Д. *Мілютенка*, Б. *Романицького*, М. *Романова*, Ю. *Шумського*, Г. *Юри* та ін. (див. статті про окремі театри та ін. мистецькі колективи).

Р. Я. Пилипчук, Ю. М. Бобошко.

Кіно. Демонструвати кінофільми в К. почали з 1897. На поч. 20 ст. в місті вже було кілька кінотеатрів. У 1911 організовано кіностудію «Експрес» для випуску хронікальних фільмів. У 1912 засновано студію худож. фільмів «Тіман і Рейнгардт» (фільм «Ключі щастя» та ін.), з 1914 працювала студія «Світлотінь» (фільми «Зневажені і скривджені», «Рабині вбрання»). Існувала також студія, в якій укр. актори знімали фільми на сюжети з укр. повістей та п'єс («Пан Штукаревич», «Запорізький скарб»). У перші роки Рад. влади діяли Всеукр. кінокомітет Наркомосвіти та кіносекція політ. управління Наркомвійськсправ. У 1920 було організовано Всеукр. кінокомітет, 1922 реорганізований у Всеукр. фотокіноуправління (ВУФКУ), в якому зосереджувалося виробн. фільмів. У 1928 стала до ладу нова кінофабрика (тепер *Київська кіностудія художніх фільмів* імені О. П. Довженка), на якій створено такі визначні кінотвори, як «Земля», «Щорс» О. Довженка, «Богдан Хмельницький», «Тарас Шевченко» І. Савченка, «В бій ідуть тільки „старики“» Л. Биркова, «Дума про Ковпака» Т. Левчука та ін. В К. працюють також *Київська студія хронікально-документальних фільмів*, *Київська кіностудія науково-популярних фільмів*, «*Укртелефільм*», *Спілка кінематографістів України*. Іл. до ст. К. див. також на окремому аркуші, с. 112—113.

Літ.: Історія Києва. т. 1—2. К., 1959—60; История городов и сёл Украинской ССР. Киев. К., 1979; Берлинский М. Ф. Краткое описание Киева... СПБ, 1820; Закревский Н. Описание Киева, т. 1—2. М., 1868; Иконников В. С. Киев в 1654—1855 гг. К., 1904; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61; Толочко П. П. Древний Киев (X—XIII вв.). К., 1976; Стародавній Київ. К., 1975; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970; Археологія Києва. К., 1979; Шморгун П. М., Корольов Б. І., Кравчук М. І. Київ у трьох революціях. К., 1963; Гречко А. А. Освобождение Киева. М., 1973; Москаленко А. Киев. М., 1978; Пашко Я. Ю. Місто-герой на Дніпрі. К., 1969; Григорович Д. Ф. Киев — город-герой. М., 1978; Твій дім — Київ. К., 1976; Київ у цифрах. (Статистичний збірник). К., 1977; Логвин Г. Н. Киев. По художественным памятникам Киева. М., 1967; Город-герой Киев. М., 1975; Асєєв Ю. С. Мистецтво стародавнього Києва. К., 1969; Беличко Ю. В. Изобразительное искусство Киева. М., 1977; Шулькевич М. М., Дмитренко Т. Д. Киев. (Архитектурно-исторический очерк). К., 1978; Архімович Л. Б. [та ін.]. Нариси з історії української музики, ч. 1—2. К., 1964; Кузьмін М. І. Забуті сторінки музичного життя Києва. К., 1972; Киев. Краткий путеводитель. К., 1976; Вулиці Києва. Довідник. К., 1979; Асєєв Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. К., 1980.

«КИЇВДІПРОТРА́НС» — проектно-розвідувальний інститут Міністерства транспортного будівництва СРСР. Організований 1930 у Києві як Київ. відділення Діпротрансу Центр. управління залізничн. будівництва Нар. Комісаріату шляхів СРСР (1939—51 — ін-т Київтрансвузолпроект). Головний в СРСР з питань проектування залізничн. станцій і вузлів. У складі ін-ту 11 осн. відділів: вузлів і станцій; тех. розвідувань; інженерної геології; автоматики, телемеханіки і зв'язку; штучних споруд; тех. і громад. споруд; електрифікації; автоматизованих систем управління будівництвом; видання і випуску проектів; технічний; планово-виробничий. Основні напрями роботи: розвідування трас залізниць, розроблення проектів і кошторисів будівництва об'єктів залізн. транспорту, а також реконструкція споруд і пристроїв діючих з-ць. Ін-т публікує (з 1960) «Методические указания по проектированию железнодорожных узлов и станций». Нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976).

М. Ф. Богатирьов.

«КИЇВПРОЄКТ», Головне управління проектних робіт по житлово-цивільному і комунальному будівництву. Організований 1977 на базі створеного 1951 проектного ін-ту «Київпроект». До складу Головного управління «К.» входять управління: технічне, Генерального плану, об'ємного, типового та експериментального проектування, інженерно-транспортних і комунальних споруд, розвідувальних робіт, а також відділи й лабораторії. «К.» є головною проектною організацією по забудові Києва, по розробці генерального плану розвитку й реконструкції Києва, проектів детального планування й забудови його р-нів. «К.» здійснює проектування житл. і громад. будинків, об'єктів комунального господарства, міського транспорту, інженерних споруд, шляхових робіт, вуличного освітлення, садово-паркового та зеленого буд-ва.

Л. С. Лапшина.

КИЇВСЬКА АКАДЕ́МІЯ — перший вищий навчальний заклад і визначний освітній і культурний центр на Україні. Початок її поклала *Київська братська школа* (засн. 1615), яка 1632 об'єдналася з *Лаврською школою* (засн. 1631). Об'єднана школа стала називатися Києво-Могилянською колегією на честь свого протектора митрополита П. *Могили*. У 1701, за царським указом, вона одержала титул і права академії і почала наз. Київською академією. Курс навчання в К. а. тривав 12 років і поділявся на 8 класів: фару (підготовчий клас), інфіму (молодший клас), граматику, синтаксиму і вищі — поетику, риторику, філософію й богослов'я. Студенти набували філологічну підготовку, знання мов: слов'ян., укр. літературної, грец., лат., польс., оволодівали поетичним і риторичним мист-вом (викладачі С. Тодорський, В. Лащевський, Т. Олександрович, І. Фальковський, Д. Нащинський та ін.), вивчали класичну грец. й рим. і частково середньовічну л-ру, історію, географію, філософію й богослов'я. З часом в К. а. було введено курс рос., франц., нім. і староєвр. мов, чисту й мішану математику (тригонометрію, фізику, астрономію, архітектуру), а в останні роки існування академії — класи домашньої й сільс. економіки й медицини. Значне місце відводилось худож. і муз. освіті. Важливу роль в навч. процесі К. а. відігравала акад. б-ка. В 2-й пол. 18 ст. вона налічувала 12 тис. тт. і безліч рукописної л-ри та документів. До нашого часу збереглись лише окремі екземпляри

Київ. Пам'ятник Лесі Українці. Скульптор Г. Н. Кальченко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. Бронза, лабрадорит. 1973.

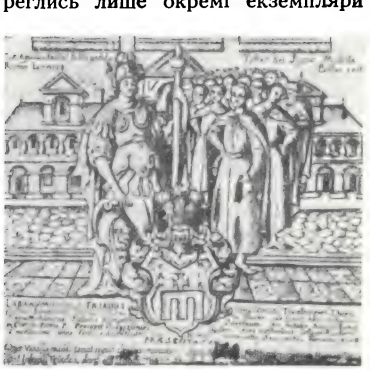

Студенти біля будинку **Київської академії.** Гравюра І. Щирського. 1705.

КИЇВСЬКА АСТРОНОМІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ

Київ. Меморіал пам'яті радянських бійців, закатованих 1941—43 у Дарницькому концтаборі. Скульптор В. І. Зноба, архітектори О. І. Малиновський, Ю. Б. Москальцев. 1968.

(6-ка загинула під час пожеж 1780 і 1811). К. а. була визначним наук. осередком. Тут формувався один з центрів філос. думки слов'ян. світу в цілому (*Й. Кононович-Горбацький*, І. *Гізель*, Ф. *Прокопович*, М. *Козачинський* та ін.). Матеріалістичні тенденції продовжили Г. *Сковорода*, М. *Ломоносов*, Я. *Козельський*. У боротьбі проти ворожої шляхетсько-католицької ідеології формувалася в К. а. істор. й сусп.-політична думка, що відстоювала ідею незалежності укр. й білорус. народів, спільності їхньої долі з рос. народом (Ф. *Сафонович*, Л. *Баранович*, І. *Галятовський*, Ф. Прокопович та ін.). Все це впливало на посилення боротьби проти полонізації й окатоличування укр. народу, за збереження й розвиток його нац. культури, зміцнення міжнаціональних зв'язків. В Академії навчалися історики П. Симоновський, В. *Рубан*, М. *Бантиш-Каменський*, М. *Берлинський*. Вихованцями її були держ. діячі України й Росії: гетьман І. *Самойлович*, полковник С. *Палій*, дипломат А. Італинський, віцеканцлер О. *Безбородько*, міністри П. Заводовський та Д. Трощинський. В К. а. відбувалось становлення української літературної мови, склалася літературна і поетична школа (О. Митура, К. Сакович, Л. Баранович, С. *Полоцький*, Д. *Туптало*, Ф. Прокопович, Г. *Конисський*, М. *Довгалевський*, І. *Некрашевич*, Г. Сковорода та ін.). В К. а. навчалися укр. художники Г. *Левицький*, Д. *Галяховський*, Л. *Тарасевич*, композитори М. *Березовський*, А. *Ведель*. Постановка в К. а. *шкільних драм* поклала початок укр. театрові. Приймали в К. а. молодь усіх станів. В ній вчилися вихідці з Лівобережжя, Запоріжжя, Зх. України, Закарпаття. Це сприяло єднанню укр. земель. Щороку в К. а. навчалося від 500 до 2000 студентів. Вікових обмежень не було. Для бідних учнів при Академії існувала *бурса*. К. а. була також важливим просвітительським центром. Вона заснувала колегії в Гощі, Вінниці, Кременці, Чернігові, Харкові, Переяславі й постійно їм допомагала. К. а. внесла значний вклад у зміцнення культур. зв'язків України з Росією та Білорусією. З 40-х рр. 17 ст. до заснування Моск. ун-ту в Києві здобувала освіту молодь з Москви, Воронежа, Вязьми, Вятки, Брянська, Калуги, Могильова та ін. міст. В К. а. навчалися засновник рос. джерелознавства й палеографії А. Денисов, сподвижник Петра І Б. Шереметьєв, перший рос. професор анатомії, фізіології й хірургії К. Щепін, 1734 навчався М. Ломоносов та ін. В свою чергу, частина вихованців К. а. продовжувала навчання у вищих навч. закладах Росії. В різних галузях культур. життя Росії й Білорусії трудилися випускники К. а.: *Єпіфаній Славинецький*, С. Полоцький, С. *Яворський*, Г. Конисський, Я. Козельський, В. *Капніст*, Н. *Амбодик-Максимович* та багато ін. К. а. відіграла важливу роль у зміцненні культурних зв'язків укр. народу не лише з рос. і білорус., а й з пд.-слов'ян. та ін. народами. Тут навчалися серби, чорногорці, болгари, молдавани, греки, далматинці та ін. Вихованцями К. а. були груз. письменник Н. Ломоурі, серб. історик І. Раїч, автор першої рум. граматики Д. Брашованул та ін. Деякі студенти К. а., її викладачі навчалися в Польщі, Франції, Італії, Англії, Німеччині, Угорщині. Вона підтримувала наук. зв'язки з освітніми центрами — Краковом, Галле, Магдебургом, Константинополем та ін. З кінця 18 ст. значення К. а. почало занепадати. У 1817 її було закрито. Старий корпус К. а.— архіт. пам'ятка 18 ст. (споруджено 1703—40; архітектори Й. Старцев і Й. Шедель).

Літ.: Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. К., 1970; Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. К., 1979.

З. І. Хижняк.

Київ. Пам'ятник Г. І. Петровському. Скульптор О. П. Олійник, архітектор І. С.Ланько. Граніт. 1970.

КИЇВСЬКА АСТРОНОМІ́ЧНА ОБСЕРВАТО́РІЯ, Астрономічна обсерваторія Київського державного університету — науково-дослідна установа. Заснована 1845 (буд. арх. В. І. Беретті). До складу К. а. о. входять дві спостережні станції (біля с. Лісники Києво-Святошинського р-ну та с. Пилиповичі Бородянського р-ну Київ. обл.). Осн. інструменти: *меридіанний круг*, *астрограф*, горизонтальний сонячний *телескоп*, фотосферно-хромосферний телескоп, апаратура для спостережень *метеорів*. Гол. напрями наук. роботи: визначення положень небесних світил з меридіанних спостережень; вивчення фізики небесних явищ; оптичні спостереження *штучних супутників Землі*; вивчення спектральними методами активних утворень *Сонця* та *служба Сонця*; природа *сонячної активності* та розробка методів прогнозування сонячної активності. З К. а. о. пов'язана діяльність В. Ф. *Федорова* — засновника і першого директора (1845—55), А. П. *Шидловського*, М. Ф. *Хандрикова*, Р. П. *Фогеля*, С. Д. *Чорного*, С. К. *Всехсвятського*, О. Ф. *Богородського*.

П. Р. Романчук.

КИЇВСЬКА БА́ЗОВА ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНА ВЗУТТЄ́ВА ФА́БРИКА імені 50-річчя Радянської України — підприємство взуттєвої промисловості. Введена в дію 1943 як 6-а Київська взуттєва ф-ка. З 1974 має сучас. назву. Підприємство спеціалізоване на виробн. жіночого модельного взуття; оснащене високопродуктивним технологічним устаткуванням, діє 41 конвеєрна лінія. Продукцію ф-ки не раз відзначали преміями на міжнар. виставках.

Г. О. Ямковий.

Навчальний корпус **Київської академії.** Гравюра з книги «Іфіка Іерополітика». 1760.

КИЇВСЬКА БА́ЗОВА ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНА ТРИКОТА́ЖНА ФА́БРИКА «КИ́ЯНКА» — підприємство трикотажної промисловості. Розташована в Києві. Будво почато 1957. Першу чергу введено в дію 1960. Спочатку підприємство мало назву Трикотажна ф-ка № 2, з 1964 — сучасна назва. Ф-ка — комплексно-механізоване підприємство, спеціалізоване за предметною ознакою. На підприємстві виробляють жіночі, чоловічі й дитячі вироби верхнього трикотажу з вовняної, напіввовняної та синтетичної пряжі. На ф-ці вперше в СРСР встановлено котонне устаткування для в'язання виробів з вовняної пряжі, для пошиття котонних виробів та для вологотермічної обробки їх, в'язальні круглофангові машини тощо.

С. І. Марченко.

КИ́ЇВСЬКА БРА́ТСЬКА ШКО́ЛА — організована 1615 київським богоявленським *братством*. Статут К. б. ш. був затверджений 1620 за зразком статуту *Львівської братської школи*. Першими ректорами її були І. *Борецький* (кол. ректор Львів. братської школи), М. *Смотрицький*, а в 1620—24 — К. *Сакович*. Школа мала кваліфікованих світських і духовних учителів. Учні вивчали мови: тодішню літ. укр. (слов'янорус.), елліногрец., лат. і польс., а також граматику, риторику, піітику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію й музику. Велику увагу звертали на реліг.-моральне й патріотичне виховання учнів. З К. б. ш. вийшло чимало відомих укр. діячів 17 ст. (письменники С. Косов, С. Почаський, один з ректорів Києво-Могилянської колегії Г. Ієвлевич та ін.). В 1632 її об'єднано з *Лаврською школою* (див. *Київська академія*).

КИ́ЇВСЬКА ВЧЕ́НА АРХІ́ВНА КОМІ́СІЯ. Створена 1914 з метою збирання, концентрації, впорядкування документальних матеріалів, що становлять наукову цінність. Ініціатором її організації була група істориків — В. С. *Іконников*, І. М. *Каманін*, М. Ф. *Владимирський-Буданов*, М. В. *Довнар-Запольський*, В. В. *Хвойко*, В. І. *Щербина* та ін. Існувала до 1918.

КИ́ЇВСЬКА ГАЕС — перша в СРСР гідроакумулююча електростанція. Розташована на правому березі Київ. водосховища, за 2,5 км вище від *Київської ГЕС* імені Ленінського комсомолу, поблизу м. Вишгорода Київ. обл. Входить до складу *Дніпровського каскаду ГЕС*. Буд-во почато 1962. Перший пром. струм одержано у грудні 1970, з січня 1975 ГАЕС працює в проектному режимі. Призначена для підвищення маневрування енергосистеми в момент найвищого навантаження станції. На К. ГАЕС змонтовано 6 гідроагрегатів потужністю по 37,5 тис. кВт. ГАЕС працює у двох режимах: генераторному (в години найвищого навантаження енергосистеми вода з верхньої водойми по 6 напірних трубопроводах зливається через турбіни і станція виробляє електроенергію) та рушійному (станція працює як насосна установка — накачує воду в басейн). Макс. тривалість

роботи в генераторному режимі — бл. 3 год. за добу, в рушійному — 7 год за добу. Заг. потужність ГАЕС у генераторному режимі становить 225 тис. кВт, середньорічне виробництво електроенергії —112 млн. кВт · год.

А. А. Мілютін.

КИЇВСЬКА ГЕС імені Ленінського комсомолу — одна з електростанцій *Дніпровського каскаду ГЕС*. Розташована на Дніпрі, поблизу м. Вишгорода Київ. обл., вище від гирла р. Десни. Будівництво почато 1960. Перші гідроагрегати дали струм 1964, останній, двадцятий,— 1968. Заг. потужність ГЕС становить 361,2 тис. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 766,6 млн. кВт · год. До складу гідровузла входять: будинок ГЕС, судноплавний однокамерний шлюз, земляні греблі та дамби. На К. ГЕС вперше у країні встановлено горизонтальні поворотно-лопатеві гідроагрегати капсульного типу, застосування яких дало змогу спростити конструкції будинку ГЕС, зменшити на буд-ві обсяг земляних та бетонних робіт, збільшити застосування збірних залізобетонних елементів та з'єднати водоскидні споруди з будинком ГЕС. В результаті спорудження Київ. гідровузла було утворено *Київське водосховище*, на правому березі якого збудовано *Київську ГАЕС*. *А.А.Мілютін.*

КИЇВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — 1) Адм.-тер. одиниця, утворена 18 (29).XII 1708 в числі перших губерній Росії. Губернським містом був Київ. До К. г. входили тер. Київщини та значні частини тер. сучас. Черніг., Орловської, Курської і Брянської областей. У 1719 К. г. було поділено на 4 провінції: Бєлгородську, Сєвську, Орловську і Київську. 16(27).IX 1781, у зв'язку з утворенням *Київського намісництва*, К. г. ліквідовано. 2) Адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні. Утворена 1797. Адм. центром К. г. був Київ. На поч. 20 ст. К. г. складалася з 12 повітів: Київського, Васильківського, Звенигородського, Радомишльського, Сквирського, Канівського, Липовецького, Бердичівського, Черкаського, Чигиринського, Таращанського і Уманського. В К. г. було 12 міст, 111 містечок і 7344 ін. населених пунктів. У 1913 в К. г. налічувалося 4820 тис. населення. Була відсталою агр. губернією з великим поміщицьким землеволодінням. Під час *Кримської війни 1853—56* К. г. охопив антикріпосницький рух — *Київська козаччина 1855*. В роки революції 1905—07 в містах і селах відбувалися страйки, демонстрації, виступи та заворушення робітників і селян. Трудящі К. г. під керівництвом більшовиків вели збройну боротьбу проти бурж. Тимчасового уряду і контрреволюц. Центральної ради.

Радянську владу в губернії встановлено в кін. січня 1918. Під час громадян. війни на тер. К. г. точилася запекла боротьба проти австро-нім. загарбників, петлюрівців, білогвардійців, військ бурж.-поміщицької Польщі (див. *Звенигородське збройне повстання 1918, Таращанське збройне повстання 1918, Київські операції 1919, Київська операція 1920*). За постановою ВУЦВК від 3.VI 1925 К. г. було ліквідовано й утворено Білоцерківський, Бердичівський, Київський, Уманський і Черкаський округи. Див. також *Київська область*.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. К., 1971; Історія Української РСР, т. 2—6. К., 1977—79; Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год. К., 1914.

КИЇВСЬКА ДУХО́ВНА АКАДЕ́МІЯ — вищий духовний навч. заклад на Україні для підготовки вищої православної ієрархії і викладачів духовних семінарій. Засн. 1819. До К. д. а. приймали осіб, що закінчили духовну семінарію. Строк навчання — 4 роки. З 1837 К. д.а. видавала щотижневий журнал «Воскресное чтение», з 1860 — щомісяця «Труды Киевской духовной академии». У 1872 при К. д. а. засновано Церк.-археол. т-во, що зібрало понад 20 тис. церк.-істор. пам'яток, на базі яких 1878 у Києві було відкрито музей церк. старожитностей. Серед випускників К. д. а.— письменник І. С. Нечуй-Левицький, композитор П. О. Козицький, хоровий диригент і композитор О. А. Кошиць, акад. АН УРСР К. Г. Воблий, М. І. Петров та ін. При К. д. а. діяла *бурса* (згодом семінарія), в якій вчилися укр. та рос. співак і композитор С. Гулак-Артемовський, укр. фольклорист і етнограф В. А. Менчиць, революц. діяч Ладо Кецховелі та ін. К. д. а. припинила діяльність на поч. 1920.

КИ́ЇВСЬКА ЗЕМЛЯ́ — істор. назва території на правобережжі Дніпра в 9—15 ст. з центром у Києві. Населяли її нащадки сх.-слов. племені *полян*. Займала тер. до річок Случі й Горині на Зх., від р. Росі і верхів'їв Пд. Бугу на Пд. до р. Прип'яті на Пн. Перші літописні згадки про К. з. належать до 9 ст. Бл. 882 більшою частиною цієї землі, в т. ч. Києвом, володів князь *Олег*. З того часу до серед. 12 ст. К. з. входила до складу *Київської Русі*. Після розпаду Київської Русі внаслідок феод. роздробленості на території К. з. у 30-х рр. 12 ст. виникло *Київське князівство*. В 1240 К. з. загарбали монголо-татари. Бл. 1362 К. з. захопила феод. Литва. Після того, як остання остаточно ліквідувала Київське князівство (1470), назва «Київська земля» перестала згадуватися в літописах та істор. документах.

КИЇВСЬКА КІНОСТУ́ДІЯ НАУКО́ВО-ПОПУЛЯ́РНИХ ФІ́ЛЬМІВ, Київнаукфільм — організована на базі відділу техфільму Київ. кінофабрики 1941. В 1942—44 студія була евакуйована до Ташкента, де випускала навч. та пропагандистські фільми для Рад. Армії. З 1944 — знову в Києві. З 1954 має назву «Київнаукфільм». У 1966 споруджено сучас. комплекс студії, куди входять павільйони для зйомок та звукового оформлення фільмів, цехи худож. й тех. мультиплікації, кінолабораторії тощо. Щороку випускається понад 400 наук.-популярних, художньо-мультиплікаційних, техніко-пропагандистських, навчальних та рекламних фільмів. Понад 300 фільмів, створених на студії, відзначено призами й дипломами на всесоюзних та міжнар. кінофестивалях (на 1979). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1967). *Є. П. Загданський.*

КИЇВСЬКА КІНОСТУ́ДІЯ ХУДО́ЖНІХ ФІ́ЛЬМІВ імені О. П. Довженка. Засн. 1928. Спочатку — Київ. кінофабрика ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління), з 1930 — «Українфільм», з 1939 — Київська кіностудія (з 1957 — ім. О. П. Довженка). Тут працювали видатні рад. режисери: укр. — О. Довженко, І. Кавалерідзе, І. Савченко, В. Івченко та російські — Дз. Вертов, І. Пир'єв, М. Донській, Б. Барнет, М. Екк; оператори — Д. Демуцький, Ю. Єкельчик та ін. У фільмах, поставлених на студії, знімались укр. (А. Бучма, Н. Ужвій, Ю. Шумський, Д. Мілютенко, Г. Юра, М. Крушельницький, І. Замичковський, О. Гай, К. Степанков, М. Гринько, Н. Наум, І. Миколайчук) та рос. (Б. Чирков, Б. Андрєєв, С. Бондарчук, В. Марецька, Є. Самойлов, М. Мордвинов, І. Переверзєв, А. Демидова та ін.) актори театру і кіно. Перші звукові фільми студії — «Симфонія Донбасу» (1931, реж. Дз. Вертов), «Іван» (1932, реж. О. Довженко); перший укр. кольоровий фільм — «Сорочинський ярмарок» (1939, за М. Гоголем, реж. М. Екк). На студії є творче об'єднання телефільмів, яке знімає худож. телевізійні стрічки. При студії працює музей (засн. 1957, експозицію відкрито 1962). Значна кількість фільмів студії відзначена: Держ. премією СРСР — «Щорс» (1939, реж. О. Довженко), «Велике життя» (1939, реж. Л. Луков), «Богдан Хмельницький» (1941, реж. І. Савченко), «Подвиг розвідника» (1947, реж. Б. Барнет), «Тарас Шевченко» (1951, реж. І. Савченко); «Народжена революцією» (1978, реж. Г. Кохан, телевізійний); Держ. премією УРСР ім. Т. Г. Шевченка — «Гадюка» (1967, реж. В. Івченко), «Родина Коцюбинських» (1971, реж. Т. Левчук), «В бій ідуть тільки „старики"» (1973), «Ати-бати, йшли солдати» (1976, обидва — реж. Л. Биков), «Женці» (1979, реж. В. Денисенко), нагородами міжнар. та всесоюзних кінофестивалів. Нагороджена орденом Леніна (1978).

Т. В. Левчук.

КИЇВСЬКА КОЗА́ЧЧИНА 1855 — масовий антикріпосницький рух селян Київської губ. Приводом до нього було опублікування царським урядом під час *Кримської війни 1853—56* маніфесту від 25.I (6.II) 1855 про створення рухомого ополчення. Серед поміщицьких селян Київ. губ. поширилися чутки, нібито запис в ополчення (в «козаки») звільнить їх від кріпацтва і зробить власниками поміщицької землі та майна. Рух почався в лютому 1855 у Васильківському пов. і незабаром охопив 9 (з 12) повітів Київ. губ. (понад 500 сіл). Селяни складали списки козаків, відмовлялися виконувати панщину і розпорядження урядовців, створювали своє самоврядування (зокрема, в Березні, Бесідці, Матюшах, Петрашівці, Шамраївці та ін. селах). Серед сел. ватажків виділялися В. Бзенко, І. і М. Бернадські,

Київська консерваторія імені П. І. Чайковського. Архітектори Л. Б. Каток та Я. Л. Красний. 1955—58.

М. Гайденко, П. Мадленко, П. Швайка та ін. Подекуди в К. к. брали участь різночинці, виступаючи в ролі агітаторів. На придушення К. к. було кинуто 16 ескадронів кавалерії, дивізіон піхоти, резервний батальйон, дві роти саперів. Між військами і повсталими селянами відбулися криваві сутички (найбільші — у селах Березні, Биковій Греблі, містечках Корсуні, Таганчі). Навіть за офіц. відомостями, тут було вбито 39 і поранено 63 повстанців. К. к. як один з найгостріших виявів класової боротьби напередодні *селянської реформи 1861* мала значний вплив на сел. рух Росії і України, який 1855 охопив територію 16 губерній.

Літ.: Шамрай С. Київська козаччина 1855 року. К., 1928; Гуржій І. Д. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

«КИЇВСЬКА КОМУ́НА» — гурток народників, що виник у вересні 1873 в Києві. Переважна більшість її учасників перебувала під ідейним впливом М. О. *Бакуніна,* деякі дотримувались поглядів П. Л. *Лаврова.* До «К. к.» входили представники різночинної інтелігенції, студенти Київ. ун-ту (зокрема, В. К. *Дебогорій-Мокрієвич,* М. К. *Судзиловський,* Я. В. *Стефанович,* М. О. *Коленкіна* та ін.). В різний час в гуртку було бл. 30 чол. Члени «К. к.» збиралися на сходки, вели революц. пропаганду серед робітників, селян Київ., Подільської і Полтав. губерній («ходіння в народ»). Вони підтримували зв'язки з народницькими гуртками Петербурга, Харкова, Одеси та ін. міст. В кінці 1874 у зв'язку з масовими арештами «К. к.» припинила своє існування.

КИЇВСЬКА КОНДИТЕРСЬКА ФАБРИКА імені Карла Маркса — підприємство кондитерської промисловості. Засн. в кінці 19 ст. Робітники ф-ки брали активну участь у революц. подіях 1905. За роки Рад. влади ф-ка перетворилась на велике високомеханізоване підприємство. В повоєнні роки здійснено докорінну реконструкцію ф-ки. На підприємстві виробляють (1979) кондитерські вироби понад 350 найменувань. Цехи ф-ки обладнано найновішою технікою, впроваджено потоково-механізовані лінії на всіх осн. виробничих процесах. К. к. ф. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

А. С. Дзіс.

КИЇВСЬКА КОНСЕРВАТО́РІЯ імені П. І. Чайковського, Київська державна ордена Леніна консерваторія імені П. І. Чайковського — вищий муз. навч. заклад системи М-ва культури УРСР. Засн. 1913 на базі муз. уч-ща *Київського відділення Російського музичного товариства.* Організації консерваторії сприяли С. Рахманінов, О. Глазунов, П. Чайковський. Першими директорами були В. Пухальський (1913) та Р. Глієр (1914—20). В 1925 консерваторію було реорганізовано в муз. технікум. В 1928 учні його старших курсів увійшли до складу *Музично-драматичного інституту імені М. В. Лисенка* (1928 тут засн. відділ нар. інструментів). До роботи в консерваторії та ін-ті було залучено видатних укр. музикантів: композиторів М. Леонтовича, К. Стеценка, Я. Степового, В. Косенка; теоретика Б. Яворського; піаністів Г. Беклемішева, К. Михайлова; диригентів А. Пазовського, В. Дранишникова; інструменталістів С. Козолупова, В. Яблонського, М. Геліса; вокалістів Ф. Цвєткова, О. Муравйову, М. Донець-Тессейр. Серед перших випускників консерваторії — Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, М. Вериківський, П. Козицький, Г. Верьовка, Г. Таранов, О. Сорока, О. Міньківський, М. Покровський, Н. Рахлін. В 1934 консерваторію було відновлено в її початковому профілі; введено історико-теоретич. ф-т та аспірантуру; 1934 відкрито муз. школу та муз. уч-ще, 1938 — оперну студію (керівник В. Пірадов). В 1941—44 консерваторія працювала в Свердловську, 1944 відновила діяльність у Києві. До професорсько-викладацького складу ввійшли: нар. артисти СРСР І. Паторжинський, М. Литвиненко-Вольгемут, З. Гайдай, Є. Чавдар, засл. діячі мист. УРСР О. Гродзинський та Д. Євтушенко (спів); нар. артисти СРСР А. Штогаренко, К. Данькевич, Л. Ревуцький, нар. арт. УРСР Б. Лятошинський, засл. діяч мист. УРСР Г. Таранов (композиція); нар. арт. УРСР В. Тольба, засл. діяч мист. УРСР О. Климов (диригування) та ін. Серед випускників консерваторії повоєнних років — нар. артисти СРСР композитори Г. Майборода, П. Майборода; співаки Д. Гнатюк, Є. Мірошниченко, М. Кондратюк, Д. Петриненко, А. Мокренко, Н. Ткаченко; нар. артисти УРСР — композитори А. Філіпенко, Г. Жуковський, О. Білаш, В. Кирейко, І. Шамо; співаки А. Кікоть, І. Кочерга, Н. Гончаренко, Л. Лобанова, Є. Колесник, Р. Колесник, нар. артистки РРФСР І. Масленникова, Л. Масленникова, В. Борисенко та багато ін., засл. діяч мист. УРСР баяніст М. Різоль та ін. В 1979/80 навчання велося на 6 факультетах (бл. 900 студентів): композиторському, історико-теоретичному, фортепіанному, вокальному (з підготовчим та вечірнім відділами), оркестровому, диригентському (з симф. та хоровим відділами). Працюють оркестри—симфонічний, камерний, народних інструментів, а також хор і ансамблі. В 1938 консерваторію нагороджено орденом Леніна. В 1940 їй присвоєно ім'я П. І. Чайковського.

О. Я. Шреєр-Ткаченко.

КИЇВСЬКА МЕ́БЛЕВА ФА́БРИКА імені В. Н. Боженка — підприємство меблевої промисловості. Розташована в Києві. Буд-во почато 1922 на базі обозних майстерень (засн. 1914). В 1925 ф-ці було присвоєно ім'я В. Н. Боженка. Реконструкцію ф-ки здійснено протягом 1922—35. В роки Великої Вітчизн. війни (1941—45) підприємство цілком зруйнували нім.-фашист. загарбники. Після визволення міста (1943) почалася відбудова підприємства. Продукція К. м. ф.: набори меблів, диван-ліжка, столи, шафи тощо. На підприємстві впроваджено нові технологічні процеси, зокрема виготовлення диванліжок із застосуванням велофлексу, при облицьовуванні меблевих деталей струганий шпон замінено синтетичним, при виготовленні крісел для відпочинку використовують формовані губчасті вироби з латексу. З 1975 К. м. ф.— гол. підприємство виробничого деревообр. об'єднання «Київдерев».

М. М. Хоруженко.

КИЇВСЬКА МІСЬКА́ КАПЕ́ЛІЯ. Утворена міською думою 1831 на основі магістратського оркестру та *Київської музичної школи.* Музично-виконавська діяльність капелії була різноманітною: оркестр супроводив театр. вистави, акомпанував гастролерам, а також брав участь у вечорах розважального характеру. До репертуару капелії входили бальні танці, весільні пісні, укр. нар. танці, увертюри до п'єс Котляревського, до опер М. Титова, О. Верстовського, Дж. Россіні, К. М. Вебера, В. А. Моцарта та ін. Існувала до 1852.

М. І. Кузьмін.

КИЇВСЬКА МІСЬКА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з найбільших організацій *Комуністичної партії України.* Історія її бере початок з діяльності марксистських гуртків, що виникли в Києві в кін. 80-х рр. 19 ст., *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»,* Київ. орг-ції РСДРП [див. *Київська організація РСДРП(б)*]. На *Першому з'їзді КП(б) України* (липень 1918), що завершив процес об'єднання більшовицьких організацій у всеукр. масштабі, К. м. п. о. представляли 2 делегати. Після І з'їзду більшовики Києва гол. увагу приділяли зміцненню парт. підпілля і керівництву боротьбою трудящих проти австро-нім. окупантів і націоналістичної контрреволюції, за відновлення влади Рад. Велику роль у цьому відіграли Київська об'єднана міська і губ. (вересень 1918) та міська (січень 1919) нелегальні парт. конференції. 5.II 1919 Київ визволила Червона Армія. 2—5.IV 1919 відбулася міська парт. конференція, яка обрала міськком КП(б)У, що виконував і функції губкому партії. В період *денікінщини* в Києві діяв підпільний міський парт. к-т. 16.XII 1919 рад. війська визволили Київ. 20 — 21.II 1920 відбулася міська конференція КП(б)У, що націлила комуністів на керівництво боротьбою трудящих за відбудову нар. г-ва. Після закінчення громадян. війни трудящі Києва під керівництвом парт. орг-ції розгорнули боротьбу за відбудову нар. г-ва, здійснення ленінського плану побудови соціалізму. Ряди К. м. п. о. зросли. На 1.I 1926 вона налічувала 9078 чол. Після створення *Київської обласної партійної організації* (1932) К. м. п. о. ввійшла до її складу як найчисленніша орг-ція [1919—25 входила в губернську, 1925—30 — окружну парт. орг-цію, 1930 — на поч. 1932 безпосередньо підпорядковувалася ЦК КП(б)У]. В роки довоєн. п'ятирічок під керівництвом К. м. п. о. трудящі міста боролися за здійснення ленінського плану соціалістичної індустріалізації. В Києві було збудовано десятки з-дів і

фабрик, реконструйовано більшість старих підприємств. У 1939 виробництво продукції на держ. підприємствах міста збільшилося порівняно з 1913 в 16, а машинобудування — майже в 30 раз. У перші дні Великої Вітчизн. війни 1941—45 16 тис. комуністів К. м. п. о., яка налічувала 37 тисяч членів і кандидатів у члени партії, пішли на фронт.

К. м. п. о. відіграла велику мобілізуючу роль у *Київській оборонній операції 1941*. В період нім.-фашист. окупації в місті діяли підпільний міськком, 7 підпільних райкомів партії, десятки підпільних груп і орг-цій. Велика кількість підпільників удостоєна нагород СРСР. В. С. *Кудряшову*, О. С. *Пироговському*, І. Д. *Кудрі* посмертно присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Комуністична партія і Рад. уряд високо оцінили подвиг захисників і визволителів столиці Рад. України. За мужність і героїзм, проявлені трудящими міста в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників у роки Великої Вітчизняної війни, Київ удостоєно почесного звання міста-героя. Завдяки братерській допомозі народів нашої багатонац. Батьківщини трудящі міста під керівництвом К. м. п. о. за короткий час відбудували зруйноване окупантами народне г-во. Вже 1950 валова продукція промисловості Києва значно перевищувала довоєнний рівень. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, міська парт. орг-ція спрямовує всю орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністичного будівництва, на забезпечення авангардної ролі комуністів на виробництві, підвищення трудової активності виробничих колективів, перетворення Києва на місто високопродуктивної праці, високої культури і зразкового громадського порядку, на виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. Парт. орг-ція приділяє велику увагу розвиткові пром-сті, в першу чергу машино- і приладобудування, капітальному будівництву, благоустрою міста та ін. Велику роботу проводить К. м. п. о. по зміцненню зв'язку науки з виробництвом. Успішному виконанню нар.-госп. планів активно сприяє традиційне соцзмагання трудящих Києва з трудящими ін. міст УРСР і братніх республік. К. м. п. о. виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. В післявоєнні роки 121 чол. удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а 3 це звання присвоєно двічі. В 1975 К. м. п. о. виділено із складу обл. парт. орг-ції і підпорядковано безпосередньо ЦК Компартії України. На 1.І 1980 вона складається з 12 районних парт. орг-цій і налічує в своїх лавах 200 502 комуністи. За час існування К. м. п. о. відбулося 27 міських парт. конференцій. У різний час у К. м. п. о. активну роботу вели Г. М. Кржижановський, О. Г. Шліхтер, Ф. В. Ленгнік, М. І. Ульянова, А. І. Ульянова-Єлізарова, Д. І. Ульянов, П. А. Красиков, Є. Б. Бош, О. Ф. Розмирович, І. Ф. Смирнов (Ласточкін), С. В. Косіор, К. Я. Бауман, М. Е. Бауман, М. М. Майоров, М. А. Савельєв (Петров), А. В. Іванов, Л. Й. Картвелішвілі, В. П. Затонський, Я. Б. Гамарник, А. С. Бубнов, М. О. Скрипник, В. І. Чернявський, М. Н. Демченко, П. П. Постишев та ін. Бойовим помічником парт. орг-ції є міська комсомольська організація, що налічує в своїх лавах 418 852 чол. (на 1.І 1980). В 1974 за бойові та трудові подвиги київських комсомольців Київ. міську комсомольську орг-цію нагороджено орденом Червоного Прапора. Органом К. м. п. о. є газ. «*Прапор комунізму*». Про розвиток економіки і культури міста див. також *Київ*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967; Історія Києва, т. 1—2. К., 1959—60; История городов и сёл Украинской ССР. Киев. К., 1979. *Ю. Н. Єльченко.*

КИЇВСЬКА МУЗИЧНА ШКОЛА — перший професійний муз. навч. заклад у місті. Відкрита Київ. магістратом 1768 на основі *Київського музикантського цеху* з метою підготовки кадрів для магістратського оркестру. В 1831 оркестр і школу було об'єднано в *Київську міську капелію*. До школи набирали дітей міщан. По закінченні навчання учні мусили все життя служити міській капелії. Крім музики, в школі викладали математику, історію, географію та мови. Існувала до 1852. *М. І. Кузьмін.*

КИЇВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 — операція рад. військ під час Великої Вітчизняної війни, здійснена 3—13.Х силами 1-го Укр. (до 20.Х — Воронезького) фронту (командуючий — генерал армії М. Ф. *Ватутін*) з метою розгрому київ. угруповання нім.-фашист. військ і визволення Києва. В кін. вересня 1943 війська Воронезького фронту вийшли до Дніпра в районі Києва й захопили на його правому березі 2 плацдарми: на Пн. від міста — на лінії Лютіж — Вишгород і на Пд. — у районі Великого Букрина. Ворог зосередив значні сили (27 д-зій, з них 5 танкових і моторизованих, бл. 400 танків і 665 літаків) і створив міцну оборону.

Наступ радянських військ 40-ї, 27-ї і 3-ї гвард. танкової армій 12—15 і 21—24.Х з невеликого за розміром Букринського плацдарму успіху не мав. Враховуючи це, Верховне Головнокомандування гол. удар перенесло на Лютізький плацдарм, який на той час діями військ 38-ї армії було дещо розширено. Туди скритно було перекинуто 3-ю гвард. танк. армію та артилерію резерву Верховного Головнокомандування. 1.ХІ війська 40-ї і 27-ї армій атакували нім.-фашист. війська з Букринського плацдарму і цим відволікли сили ворога. 3. ХІ війська 38-ї армії і 5-го гвард. танк. корпусу завдали гол. удару з Лютізького плацдарму й прорвали оборону ворога на глибину 5—12 км. Для розвитку наступу в бій було введено 3-ю гвард. танк. армію і 1-й гвард. кав. корпус. У складі рад. військ діяла *Перша Чехословацька окрема бригада в СРСР*. 6.ХІ рад. війська визволили Київ, 7.ХІ — Фастів, 12.ХІ — Житомир, після чого війська лівого крила і центру 1-го Укр. фронту перейшли до оборони, а війська правого крила (13-а і 60-а армії) продовжували наступ і до

Київська область. Пам'ятник-музей визволення Києва від німецько-фашистських загарбників у селі Нових Петрівцях Вишгородського району. Архітектори А. М. Милецький, В. Бакланов, скульптор І. Г. Першудчев. 1958.

КИЇВСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 28,9 тис. км²

Населення — 1924 тис. чол. (без м. Києва; 1979, перепис)

Центр — м. Київ

Київська область. Пам'ятник П. К. Запорожцю в місті Білій Церкві. Скульптор І. П. Кавалерідзе, архітектор П. Ф. Костирко. Бронза, граніт. 1971.

25.XI вийшли на лінію Мозир, Коростень, Черняхів. Велику допомогу рад. військам подали партизани й місц. населення. Разом з рад. партизанами боровся чехосл. партизанський загін Я. *Налепки*. В ході К. н. о. було розгромлено 15 нім.-фашист. д-зій, визволено Київ і створено в цьому районі стратегічний плацдарм, що відіграв важливу роль у боях за визволення Правобережної України.

М. А. Мартишевський.

КИЇВСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1932. Історія її бере початок від перших марксистських гуртків і груп, які виникли на підприємствах Києва та ін. міст і містечок Київ. губернії в кін. 80-х рр. 19 ст. В дожовтн. період діяльністю парт. орг-цій і груп губернії керувала Київ. орг-ція РСДРП [див. *Київська організація РСДРП(б)*]. В 1917 більшовицькі орг-ції і групи Київ. губернії ввійшли до складу *обласної організації РСДРП(б) Південно-Західного краю*, яка діяла до початку окупації України австро-нім. військами в лютому — квітні 1918. В період окупації більшовики Київщини очолили повстансько-партизанський рух у губернії (див. *Звенигородське збройне повстання 1918, Таращанське збройне повстання 1918, Сквирське збройне повстання 1918*). Серед делегатів *Першого з'їзду КП(б) України*, який організаційно оформив утворення Компартії України, були представники Київської, Білоцерківської, Бердичівської, Малинської, Радомишльської більшовицьких організацій. Після з'їзду було створено Київський підпільний обл. к-т КП(б)У (обласком), який здійснював керівництво діяльністю орг-цій Київської та суміжних з нею губерній. В жовтні 1918 Київ. парт. орг-цію очолив С. В. *Косіор*, а після *Другого з'їзду КП(б)України* на спільному засіданні обласкому, губкому і міськкому КП(б)У для керівництва збройною боротьбою проти окупантів та бурж.-націоналістичної контрреволюції створено обл. ревком на чолі з А. С. *Бубновим*. У травні 1919 відбулася 1-а губ. парт. конференція. На цей час у губернії налічувався 2301 комуніст. Конференція обрала перший склад губкому КП(б)У. Під час загарбання Київщини денікінцями (серпень — грудень 1919) парт. орг-ції очолили боротьбу трудящих проти білогвардійців. Після закінчення громадян. війни Київ. губ. парт. орг-ція, яка налічувала 4177 комуністів, спрямовувала зусилля трудящих на боротьбу за здійснення ленінського плану соціалістичного буд-ва. В цей час парт. орг-ції губернії кількісно зросли, ідейно та організаційно зміцніли. В травні 1924 на Київщині налічувалось 12 213 комуністів, у т. ч. 5575 чол. *ленінського призову в партію*. В 1923 в зв'язку з *адміністративно-територіальною реформою в УРСР* замість повітових парт. орг-цій створюється 7 окружних, 1925 після ліквідації губерній — 5 окружних парт. орг-цій — Київська, Бердичівська, Білоцерківська, Черкаська, Уманська. В 1930 округи було ліквідовано і районні парт. орг-ції підпорядковано безпосередньо ЦК КП(б)У. В лютому 1932 створена Київська область, а в липні відбулася 1-а обл. парт. конференція. На 1.I 1933 в К. о. п. о. налічувалось 63 662 комуністи. В 1937 ряд районних парт. орг-цій ввійшов до складу новоствореної *Житомирської обласної партійної організації*. За роки довоєнних п'ятирічок трудящі Київщини під керівництвом К. о. п. о. успішно здійснили соціалістичну індустріалізацію і завершили суцільну колективізацію с. г. За почином ланкових колгоспу ім. Комінтерну Городищенського р-ну М. С. *Демченко* та М. В. *Гнатенко* розгорнувся рух *п'ятисотенниць*, який швидко охопив усю країну.

В перші дні Великої Вітчизняної війни більше половини комуністів К. о. п. о., яка налічувала 69 164 чол., пішло на фронт. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації на території області діяли підпільні обком (секретар І. В. *Сергієнко*), міськком та 13 райкомів партії, 102 орг-ції і групи. Всього в парт.-комсомольському підпіллі на Київщині діяло майже 2,5 тис. комуністів і комсомольців, які охоплювали своїм впливом 14 міст і 630 сіл; у 2 партизанських з'єднаннях (ім. Чкалова та Київське обласне), 75 загонах і диверсійних групах билися проти ворога 15 тис. чол. Після визволення Київ. області К. о. п. о. під керівництвом ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У при допомозі народів братніх республік спрямувала зусилля трудящих на відбудову нар. г-ва. В зв'язку з утворенням 1954 Черкаської області від К. о. п. о. відійшов ряд районних парт. орг-цій, а до її складу ввійшли 2 райпарторг-ції Полтав. обл. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС та з'їздів Компартії України, К. о. п. о. першочергову увагу приділяє вдосконаленню парт. керівництва розвитком економіки і культури, підвищенню авангардної ролі комуністів у боротьбі трудящих за успішне виконання завдань комуністичного буд-ва на основі впровадження в усіх галузях нар. господарства досягнень наук.-тех. прогресу, підвищення ефективності виробн. і поліпшення якості продукції. Успішному виконанню нар.-госп. завдань значною мірою сприяють тісні взаємозв'язки та соціалістичне змагання з трудящими Московської, Мінської і Черкаської областей.

В 1976 році К. о. п. о. виступила з ініціативою забезпечення прискореного розвитку тваринництва в 10-й п'ятирічці. Це починання, схвалене ЦК КПРС і Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежневим, набрало розмаху всесоюзного соціалістичного змагання. Спрямовуючи зусилля трудящих на втілення планів партії в життя, К. о. п. о. виховала десятки тисяч передовиків і новаторів виробництва; 104 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а С. Д. *Вишпак*, О. К. *Диптан* і В. М. *Ремесло* удостоєні цього звання двічі. Неослабна увага приділяється вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, відданості справі Комуністичної партії, зміцненню дружби між народами СРСР, утвердженню рад. способу життя. В 1975 з К. о. п. о. виділено *Київську міську партійну організацію* і підпорядковано безпосередньо ЦК Компартії України. В різний час К. о. п. о. очолювали П. П. *Постишев*, М. Н. *Демченко*, З. Т. *Сердюк*, М. С. *Хрущов*, Г. Є. *Гришко* та ін. За час існування К. о. п. о. відбулися 23 обл. парт. конференції. На 1.I 1980 в складі К. о. п. о. — 7 міських та 20 районних парт. орг-цій, партком обл. орг-цій і установ, в яких перебуває на обліку 95219 комуністів. Вірним помічником обл. парт. орг-ції є обл. орг-ція ЛКСМУ, в рядах якої (на 1.I 1980) налічується 178 443 чол. В 1968 за успіхи в праці, за активну роботу по вихованню молоді Кагарлицьку районну комсомольську організацію Київської області нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Органом К. о. п. о. є газ. «*Київська правда*». Про розвиток економіки та культури області див. також *Київська область*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967; Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. К., 1971.

В. М. Цибулько.

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 27.II 1932. Розташована в серед. течії Дніпра. В області — 25 районів, 559 сільрад, 19 міст, 32 с-ща міськ. типу. В 1958 К. о. нагороджено орденом Леніна.

Карти див. на окремому аркуші, с. 144 — 145.

Природа. Поверхня К. о. переважно рівнинна. Пн. частина області лежить в межах *Поліської низовини*. На Сх. в межах області — частина *Придніпровської низовини*. Найбільш підвищені й розчленовані пд. та пд.-зх. частини, зайняті *Придніпровською височиною* (вис. до 273 м). В області виявлено поклади гранітів, гнейсів, каолінів, мергелів, керамічних та буд. глин, кварцових пісків, торфу; є джерела мінеральних вод.

Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня на Пн. —6,5°, на Пд. —6,1°, липня відповідно +19,2, +20,1°. Річна кількість опадів на Пн. області 565 мм, на Пд.— 500 мм. Вегетаційний період 198—204 дні. Гол. водна артерія К. о.— *Дніпро*, який тече в межах області на протязі 246 км і

Річка Здвиж.

1
2
3
4

5
6
7

До ст. **Київська Русь.**

1. Михайлівський собор Видубицького монастиря в Києві. 1070—88.
2. Золоті ворота в Києві. 1037.
3. Сходова башта в Боголюбово Владимирської області. 1158—65.
4. Апсида Юр'євої божниці в місті Острі Чернігів. обл. 1098.
5. Софійський собор у Києві. 1037. Інтер'єр.
6. Успенський собор у місті Володимирі-Волинському. 1157—60.
7. Юріївський (Успенський) собор у місті Каневі Черкаської області. 1144. Фрагмент кладки.
8. Успенський собор Єлецького монастиря в Чернігові. 12 ст. Інтер'єр абсиди хрещальні.
9. Спасо-Преображенський собор у місті Переяславлі (тепер Переславль-Залеський Ярославської області). 1152—57.
10. Георгіївський собор Юр'євого монастиря в Новгороді. Будівничий Петро. 1119.
11. Церква Пантелеймона в місті Галичі Івано-Франківської області. Близько 1200. Східний фасад.
12. Спасо-Єфросиніївська церква в місті Полоцьку Вітебської області. 12 ст.
13. Церква Василія в місті Овручі Житомирської області. Кінець 12 ст.

8
9

10
11
12
13

До ст. **Київська Русь.**

1. Фрагмент фрески з Десятинної церкви в Києві. Кінець 10 ст. **2.** Фрагмент фрески з Кирилівської церкви в Києві. Середина 12 ст. **3.** Голова святої. Фрагмент фрески в соборі Спасо-Єфросиніївського монастиря в Полоцьку. 12 або 13 ст. **4.** Мініатюра «Князь Святослав з родиною» з «Ізборника Святослава». 1073. Державний історичний музей у Москві. **5.** Свята Текля. Фреска з Спаського собору в Чернігові. Перша половина 11 ст. Копія Є. Евенбаха. **6.** «Самсон» (або «Геракл»). Шиферна плита 11 ст. з Печерського монастиря в Києві. **7.** «Видіння Даниїла» (або «Діоніс»). Шиферна плита 11 ст. з Печерського монастиря в Києві. **8.** Музиканти і скоморохи. Фреска з південної вежі Софійського собору в Києві. 11 ст. **9.** Бронзовий водолій з Борисоглібської церкви на Коложі в Гродні. 12 ст. **10.** Срібний пластинчастий браслет з села Молотів на Львівщині. 12 ст. Львівський історичний музей. **11.** «З'явлення Христа на Тиверіадському озері». Фрагмент фрески з церкви Спаса на Берестові в Києві. 12 ст. **12.** Апостоли. Права частина мозаїчної композиції «Євхаристія» з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. 12 ст. Не збереглася. **13.** Євангеліст Лука. Мініатюра з «Остромирового євангелія». 1056–57. Бібліотека імені М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді.

приймає притоки: *Прип'ять, Тетерів, Ірпінь, Стугну* (праві), *Десну* й *Трубіж* (ліві). Крім того, в межах К. о. протікають *Рось* та *Супій*. Озер мало й зосереджені вони в основному на Пн. області. Після побудови *Київської ГЕС* імені Ленінського комсомолу на Дніпрі створено *Київське водосховище*. Пн. частина К. о. лежить в межах зони мішаних лісів (Українське Полісся), більша частина — в лісостеповій. На Пн. переважають дерново-підзолисті грунти, по долинах річок — дерново-глейові, лучні та болотні. В центр. частині — опідзолені чорноземи, темно-сірі, сірі та світло-сірі опідзолені грунти; в пд. районах — типові чорноземи. Природна рослинність пн. частини області представлена великими масивами хвойних і мішаних лісів, різнотравно-злаковими луками і заболоченими ділянками, південної — широколистяними лісами, чагарниками, луками. Під лісами (сосна, вільха, дуб, липа, граб) — 622 тис. га. На тер. К. о. водяться: козуля, лось, дика свиня, олень благородний, лань європейська, борсук, вовк, єнотовидний собака, лисиця, куниця, заєць, білка, ховрах, хом'як, польова та лісова миші тощо, по берегах річок та ін. водойм — бобер, видра, норка, ондатра, дикі качки, кулики; у водоймах — короп, сазан, карась, лин, лящ, плітка, окунь, судак тощо. На тер. області створено *Дніпровсько-Тетерівське заповідно-мисливське господарство* та *Заліське заповідно-мисливське господарство*, держ. заказники (Жорнівський та Дзвінківський), дендропарк «*Олександрія*».

Населення. Осн. населення — українці (92,1%; 1970, перепис). Живуть також росіяни, євреї, білоруси, поляки та ін. Пересічна густота нас.— понад 66 чол. на 1 км² (1979). Найгустіше заселені центр. і пд. райони області. Міське нас. становить 45% (1979). Найбільші міста (крім Києва): *Біла Церква, Бориспіль, Бровари, Васильків, Переяслав-Хмельницький, Фастів*.

Народне господарство. До Великої Жовтн. соціалістич. революції більша частина тер. сучас. К. о. входила до складу Київ. губ., в економіці якої переважало с. г. Пром-сть була представлена в основному харч. підприємствами, зокрема цукр., спиртовими і борошномельними. Бл. 90% усіх підприємств містилося в Києві. За роки соціалістич. будівництва на тер. області сформувалися нові пром. центри. Київщина перетворилася на індустр.-агр. область з розвинутою обробною пром-стю та соціалістич. багатогалузевим інтенсивним і високотоварним с. г.

Промисловість. У пром-сті області провідне місце належить продукції маш.-буд. і металообр., хім. і нафтохім. пром-сті, харч. і легкій галузям. Формуються і розвиваються нові для області галузі — порошкова металургія і мікробіологічна пром-сть. Пром-сть К. о. спирається на потужну електроенерг. базу (Київ. ГЕС, *Київська ГАЕС, Трипільська ДРЕС, Чорнобильська АЕС* імені В. І. Леніна, київ. ТЕЦ) і природний газ, що надходить по газопроводах гол. чин. з Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області. У 1978 в заг. обсязі валової продукції (тут і далі цифри подаються без даних по м. Києву) питома вага харчової промисловості становила 25%, машино-будівельної і металообробної — 20,8%, хімічної і нафтохім.— 11,9%, легкої — 13,2%, енерг.— 8,4%, буд. матеріалів — бл. 5%. Маш.-буд. і металообр. пром-сть представлена виробн. хім. устаткування (Фастів), с.-г. машин (Біла Церква), екскаваторів (Бородянка), торфодобувної техніки (Ірпінь), технологічного устаткування для харч. пром-сті (Бровари, Гребінки), кранів на автомобільному ходу (Бровари), побутових холодильників і електропрасок (Васильків), світлотех. апаратури і виробів виробн. призначення (Бровари), електротех. устаткування (Фастів, Біла Церква), сан.-тех. обладнання (Ржищів). Діє *Броварський завод порошкової металургії*. Значне місце у промисловому комплексі області посідає харч. пром-сть, зокрема цукр. (16 з-дів, найбільші — Саливонківський у смт Гребінках та Яготинський), молочна і маслосироробна (23 з-ди), спиртова (Тхорівка, Триліси, Червона Слобода, Стадниця), м'ясна та овочеконсервна (Біла Церква). Найрозвинутіші галузі легкої пром-сті: швейна (Переяслав-Хмельницький, Поліське, Фастів, Сквира), трикотажна (Біла Церква, Бровари, Сквира), текст. (Богуслав, Березань), шкіряно-взут. (Біла Церква, Васильків, Баришівка), лляна (Іванків, Макарів, Поліське) та ін. Хім. і нафтохім. пром-сть представлена *Білоцерківським виробничим об'єднанням шин та гумоазбестових виробів* імені XXV з'їзду КПРС та Броварським з-дом пластмас, мікробіологічна — Немішаївським з-дом біохім. препаратів. Значного розвитку в К. о. досягла деревообр., у т. ч. меблева пром-сть (Бровари, Біла Церква, Ірпінь, Комарівка, Мотовилівка, Фастів, Клавдієве). Буд. матеріали виробляють: з-ди залізобетонних виробів (Біла Церква, Вишгород та ін.), цегельні (Стайки, Біла Церква, Буча), по обробці граніту (Буча), склоробні (Бабинці, Буча, Пісківка, Гостомель); гранітні кар'єри (Богуслав, Біла Церква). Київщина відома виробн. худож. кераміки (Вишневе, Васильків), нар. худож. виробами — вишивкою, ткацтвом (Переяслав-Хмельницький, Богуслав, Кагарлик, Чорнобиль, Літки).

Сільське господарство області характеризується розвинутим високотоварним зерновим г-вом, виробн. тех. культур, картоплі та овочів і тваринництвом мол.-м'ясного напряму. Широкого розвитку набуло приміське г-во, гол. чин. овочево-молочного напряму. На кін. 1978 в К. о. було 282 колгоспи, 152 радгоспи, 40 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень. З року в рік зростає тех. оснащеність с. г. та енергоозброєність с.-г. виробництва (див. табл.).

З 2085,4 тис. га землі, що перебуває у користуванні с.-г. підприємств і господарств, с.-г. угіддя займають 1776,5 тис. га, з них орні землі — 1493,4 тис. га, сіножаті і пасовища — 245,8 тис. га. Важливий напрям інтенсифікації с.-г. виробництва — зрошення (1978 було 90,8 тис. га зрошуваних земель, діє Бортницька зрошувальна система) та осушення (128,1 тис. га) земель. Провідні культури: озима пшениця, цукр. буряки, картопля, льон-довгунець, овочеві. Посіви

Місто Біла Церква. Вулиця Ентузіастів.

зернових і цукр. буряків розміщені гол. чин. у лісостепових районах, картоплі та овочів — у поліських. Розвинуті садівництво і ягідництво. Площа плодово-ягідних насаджень 1978 становила 51,6 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 37,8 тис. га. Важливою галуззю с.-г. виробництва є тваринництво. В Поліссі переважає скотарство, в лісостеповій зоні — свинарство, скотарство та птахівництво. Розвиваються також бджільництво, шовківництво та рибництво. Кормова база для тваринництва — природні сіножаті і пасовища, відходи харч. (зокрема, цукр.) пром-сті та продукція комбікормової пром-сті (1978 — 21 з-д). Осн. породи: великої рогатої худоби — чорно-ряба, симентальська, білоголова українська; свиней — велика біла, овець — прекос. У 1978 в області діяло 52 міжгосп. об'єднання і підприємства по виробн. м'яса, 21 птахофабрика, радгосп-комбінат «Калитянський» по відгодівлі свиней.

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1977
Трактори (фіз. одиниць)	14,1	20,8
Зернозбиральні комбайни	3,2	4,3
Електродвигуни	31,4	157,4

1. Білоцерківське виробниче об'єднання шин та гумоазбестових виробів.
2. Яготинський цукровий завод.
3. Прядильний цех Богуславської суконної фабрики.

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Транспорт. Експлуатаційна довжина з-ць заг. користування 1978 становила 841 км. Територією області проходять залізничні лінії: Москва — Київ — Одеса, Москва — Київ — Львів, Київ — Брест, Харків — Київ — Львів, Київ — Дніпропетровськ — Донецьк та ін. Залізничні вузли: Київ, Фастів, Миронівка. Автошляхів — 7700 км, у т. ч. з твердим покриттям — 6820 км. Найважливіші автомагістралі: Ленінград — Київ — Одеса, Київ — Харків, Київ — Дніпропетровськ, Київ — Брест, Київ — Львів. Судноплавство по Дніпру, Десні, Прип'яті і частково по Тетереву. Аеропорти: Бориспіль (один з найбільших у країні) та Жуляни.

Будівництво. В області проводиться значне пром., житл. й соціально-культурне будівництво. Діє 156 державних і кооперативних первинних підрядних буд. і монтажних орг-цій та 46 міжгосп. буд. орг-цій. Капітальні вкладення в нар. г-во (у порівнянних цінах) за 1946—78 становили 10 768 млн. крб., у т. ч. 1978 — 895 млн. крб. Збудовано відповідно 21 133 тис. м² і 833 тис. м² житла.

Торгівля й побутове обслуговування. В К. о. 1978 діяло 6844 підприємства роздрібної торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1978 зріс проти 1970 в 1,5 раза. В області налічувалося 1890 підприємств побутового обслуговування, у т. ч. 735 — у сільській місцевості. Обсяг побутових послуг населенню 1978 зріс проти 1970 в 2,7 раза.

Охорона здоров'я. В 1978 в К. о. (без Києва) було 21 тис. лікарняних ліжок (109,1 ліжка на 10 тис. ж.), лікарську допомогу подавали 4933 лікарі (25,6 лікаря на 10 тис. ж.) та 14,9 тис. осіб серед. медичного персоналу. Курорти: *Ворзель, Пуща-Водиця, Ірпінь,*

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НУЛЬТУР (1978,%)

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Пам'ятник-музей визволення Києва від нім.-фашист. загарбників на місці розташування спостережного пункту командуючого 1-м Укр. фронтом М. Ф. *Ватутіна*. Діорама «Битва за Київ. Лютізький плацдарм. 1943».
2. Будинок, у якому 1919 містився штаб бригади під командуванням М. О. Щорса.
3. Монумент рад. воїнам — визволителям Вишгорода від нім.-фашист. загарбників.
4. Городище давньорус. міста Вишгорода 10—13 ст.
5. Пам'ятник рад. воїнам і робітникам-ополченцям, які загинули у вересні 1941 у боях проти нім.-фашист. загарбників.
6. Будинок, де 1941 містився штаб Південно-Зах. фронту, яким командував генерал-полковник М. П. Кирпонос.
7. Городище давньоруського міста *Білгорода*.
8. Архіт. пам'ятка — Покровська церква (1622—29).
9. Парк серед. 19 ст.
10. Будинок, де 1921 жили комсомольці — учасники будівництва вузькоколійної залізниці. Пам'ятники М. *Островському*, комсомольцям 20-х років. Музей М. Островського.
11. Пам'ятник на могилі письменника В. *Самійленка*.
12. Погруддя Героя Рад. Союзу професора П. М. *Буйка*.
13. Архіт. пам'ятка — Михайлівська церква (1600).
14. Будинок, у якому 1901—10 жив і працював художник М. К. *Пимоненко*.
15. Будинок, у якому 1943 містився штаб 1-ї Чехосл. бригади під командуванням Л. *Свободи*.
16. Обеліски на могилах двічі Героїв Рад. Союзу О. О. *Головачова* та С. В. *Хохрякова*, які загинули 1945.
17. Архіт. пам'ятка — собор Антонія і Феодосія (1758).
18. Літ.-меморіальний будинок-музей О. Є. *Корнійчука*.
19. Істор. музей.
20. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу А. Г. *Кравченка*. Погруддя А. Г. Кравченка.
21. Меморіальний музей нар. художника УРСР К. В. *Білокур*. Пам'ятник на могилі К. В. Білокур.
22. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу М. З. *Бондаренка*. Погруддя М. З. Бондаренка.
23. Будинок, де 1919—22 жив композитор К. Г. *Стеценко*. Кімната-музей композитора. Пам'ятник на могилі К. Г. Стеценка.
24. Пам'ятник декабристам — солдатам і офіцерам Чернігівського полку.
25. Пам'ятник рад. танкістам — учасникам визволення Фастова від нім.-фашист. загарбників 1943.
26. Пам'ятник на братській могилі рад., чехосл. і польс. воїнів, які загинули 1943 під час визволення Фастова від нім.-фашист. загарбників.
27. Архіт. пам'ятки: Покровська (1740) і Миколаївська (1600) церкви.
28. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці О. К. *Дипган*.
29. Пам'ятник учасникам *Трипільського походу 1919*. Музей комсомольської слави.
30. Поселення ранньоземлеробських племен, що дало назву *трипільської культурі*. Городище давньорус. міста Треполя 10—13 ст.
31. Городище давньорус. міста *Витечева*.
32. Будинок, у якому 1845 і 1859 жив Т. Г. Шевченко. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
33. Обеліск на площі, де 8 (18) січня 1654 було прийнято рішення про возз'єднання України з Росією. Монумент «Україна і Росія».
34. Архіт. пам'ятки: Вознесенський монастир 18 ст., Михайлівська церква 17 ст.
35. Істор. музей; музей-діорама «Форсування Дніпра в районі Переяслава-Хмельницького в 1943»; музей нар. архітектури й побуту; музей укр. нар. одягу; меморіальні музеї Г. С. *Сковороди*, В. Г. *Заболотного*, *Шолом-Алейхема*; музей космонавтики, археологічний музей.
36. Городище давньорус. міста Переяслава 10—13 ст.
37. Погруддя на могилі Героя Соціалістичної Праці О. С. *Хобти*.
38. Пам'ятник на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією «Навіки разом з російським народом».
39. Археол. музей *Добраничівської стоянки*.
40. Погруддя на могилі Героя Соціалістичної Праці Г. Д. *Кошової*.
41. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці С. Д. *Вишпак*.
42. Місце народження льотчика-космонавта СРСР двічі Героя Рад. Союзу П. Р. Поповича. Погруддя П. Р. Поповича.
43. Могильник, що дав назву *чернях'івській культурі*.
44. Городище давньорус. міста *Івангорода*.
45. Городище давньорус. міста *Чучина*.
46. Будинок, у якому 1920 містився штаб окремої кавалерійської бригади під командуванням Г. І. Котовського.
47. Будинок, у якому 1918 жив і працював М. Т. *Рильський*.
48. Пам'ятник рад. і чехосл. воїнам, які визволяли Білу Церкву від нім.-фашист. загарбників 1944.
49. Місце народження революціонера-марксиста П. К. *Запорожця*. Пам'ятник П. К. Запорожцеві.
50. Архіт. пам'ятки — Склади, Торгові ряди (18—19 ст.), Миколаївська церква (1702), Преображенський собор (1834), Дворянське зібрання (поч. 19 ст.), Зимовий палац (поч. 19 ст.).
51. Городище давньорус. міста Юр'єва (10—13 ст.).
52. Краєзнавчий музей.
53. Дендропарк «*Олександрія*».
54. Парк серед. 19 ст.
55. Архітектурна пам'ятка — Миколаївська церква (18 ст.).
56. Будинок, у якому 1920 містився спостережний пункт командуючого 1-ю Кінною армією С. М. Будьонного і члена Реввійськради К. Є. Ворошилова.
57. Меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.
58. Обеліск на могилі партизанки М. Гризун, закатованої фашистами 1943.
59. Місце народження художника І. М. *Сошенка*. Музей-садиба І. М. Сошенка.
60. Будинок, у якому під час австронім. окупації 1918 містився штаб повстанців Таращанського повіту.
61. Будинок, у якому 1886—93 жила письменниця Марко *Вовчок*.
62. Меморіальний комплекс на честь героїв громадян. і Великої Вітчизн. воєн.

Боярка, Конча-Заспа. *Біла Церква*, Миронівка.

Культура. В 1978/79 навч. р. в області (крім Києва) було 864 загальноосв. школи (понад 260 тис. учнів), 26 профес.-тех. уч-щ (14,4 тис. учнів), 17 технікумів (14,9 тис. учнів), один вуз — *Білоцерківський сільськогосподарський інститут* (2150 студентів). Працює 16 н.-д. установ, серед них: *Механізації та електрифікації сільського господарства український*

Миронівський науково-дослідний інститут селекції і насінництва пшениці. Пансіонат «Жовтень» у Кончі-Заспі поблизу Києва.

головний науково-дослідний інститут, Селекції і насінництва пшениці миронівський науково-дослідний інститут, Картопляного господарства український науково-дослідний інститут, Науково-дослідний всесоюзний інститут по випробуванню машин і обладнання для тваринництва і кормовиробництва, Фарфоро-фаянсової і скляної промисловості український науково-дослідний інститут та ін. Діють *Київський обласний український музично-драматичний театр* імені П. К. Саксаганського (Біла Церква) і обл. філармонія. У К. о. 1148 мас. б-к (заг. фонд — 12 545 тис. одиниць зберігання), 1132 клубні заклади, 1174 кіноустановки з платним показом, 4 держ. музеї — Білоцерківський краєзнавчий, *Переяслав-Хмельницький історичний музей, Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури і побуту*, пам'ятник-музей визволення м. Києва з діорамою «Битва за Київ. Лютізький плацдарм. 1943» (с. Нові Петрівці Вишгородського р-ну) та Музей комсомольської слави в с. Трипіллі Обухівського р-ну, 116 музеїв і музейних кімнат на громад. засадах, серед яких Гребенівський істор.-краєзнавч. нар. музей Кагарлицького р-ну. При культур.-осв. закладах — 12 918 колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь 280 тис. аматорів. 46 колективам присвоєно звання заслужених і народних. Популярністю користуються самодіяльний нар. ансамбль пісні і танцю «Чорнобривець» з колгоспу ім. О. Г. Бузницького Миронівського р-ну, нар. ансамбль «Пролісок» Баришівського районного будинку культури, нар. театр Миронівського районного будинку культури, нар. агітаційно-худож. бригада Яготинського районного будинку культури та ін. На Київщині здавна поширене ткацтво, гончарство, різьблення на дереві. Серед нар. умільців відомі: гончар М. Тарасенко (с. Дибинці Богуславського р-ну), різьбяр Я. Сіренко (с. Тулинці Миронівського р-ну), художники — засл. діяч мист. УРСР, лауреат Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка М. О. *Примаченко*, Ф. В. Примаченко (с. Болотня Іванківського р-ну), нар. художник УРСР К. В. *Білокур* (1900—61; с. Богданівка Яготинського р-ну), В. Скопич (с. Іванків), Г. Ф. *Собачко-Шостак* (1882—1965) та І. В. Шостак (с. Масківці Баришівського р-ну), майстер худож. ткацтва, лауреат Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка Г. І. *Верес* та ін. Серед позашкільних закладів — 28 будинків піонерів і школярів, 15 дит. спорт. шкіл, 8 станцій юних техніків, 4 — юних натуралістів; є екскурс.-турист. станція. Виходять обл. газета *«Київська правда»* і «Молода гвардія» — орган обл. і міського комітетів ЛКСМ України, 6 міськрайонних, 19 районних, 3 багатотиражні газети. Працює вид-во обкому Компартії України «Київська правда». Обл. радіомовлення і телебачення. З 1959 трудящі Київщини підтримують постійні дружні зв'язки і тісне співробітництво з трудящими Лейпцігського округу НДР, з 1972 — з Клужським повітом СРР. Тер. К. о. багата на археол., істор., етногр. та архіт. пам'ятки. 1861 пам'ятку історії і культури взято державою під охорону. В К. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю відомих людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Київської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Літ.: Природа Київської області. К., 1972; Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. К., 1971; Народне господарство Української РСР у 1978 році. Статистичний щорічник. К., 1979.

Л. І. Павленко, І. В. Чумик.

КИЇВСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ 1941 — операція під час Великої Вітчизн. війни військ Пд.-Зх. фронту (командуючий — ген.-полковник М. П. *Кирпонос*), проведена 11.VII — 20.IX по обороні Києва від нім.-фашист. військ групи армій «Південь». На підступах до Києва точилися запеклі бої. 200 тис. киян добровільно вступили в ряди Рад. Армії, в Києві було створено нар. ополчення, розгорнулися оборонні роботи. Контрудари рад. військ, стійка оборона Києва не дали змоги ворогові з ходу оволодіти містом. З серед. серпня осн. бої розгорнулися на Пн. і Пд. від Києва. 15.IX нім. танкові армії з'єдналися в районі Лохвиці. Війська Пд.-Зх. фронту потрапили в оточення. 19.IX рад. війська залишили Київ і почали відхід на схід. У боях загинули М. П. Кирпонос, член Військ. ради

Київська область.

1. Радгосп-комбінат «Калитянський» у Броварському р-ні.
2. Заготівля трав у радгоспі ім. Л. Л. Васильєва Вишгородського р-ну.
3. Тепличний комбінат у радгоспі «Бортничі» Бориспільського р-ну.
4. Збирання зернових у радгоспі «Тетіївський».

КИЇВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1920

М. О. *Бурмистенко,* нач. штабу Пд.-Зх. фронту В. І. Тупиков. К. о. о., незважаючи на її невдалий кінець, відіграла значну роль у зриві нім.-фашист. планів «блискавичної війни» проти СРСР.

КИЇВСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1920 — наступальна операція рад. військ проти військ буржуазно-поміщицької Польщі на Правобережній Україні з 26.V до 16.VI 1920 під час *радянсько-польської війни 1920*. В квітні — травні 1920 польс. інтервенти захопили значну частину Правобережної України, в т. ч. м. Київ. На 26.V білопольські війська на Україні більш як в 1,5 раза переважали рад. війська Пд.-Зх. фронту за заг. кількістю багнетів та шабель (78 тис. проти 46,5 тис.), але поступалися перед рад. військами в кінноті. Гол. ударною силою Пд.-Зх. фронту (команд.— О. І. *Єгоров*) була 1-а Кінна армія. 5.VI вона прорвала оборону білополяків на ділянці Самгородок — Сніжна і протягом 3 днів просунулась у ворожий тил на 120—140 км, розчленувавши польс. фронт на дві частини. 7.VI дивізії 1-ї Кінної армії визволили Бердичів і Житомир (див. *Житомирський прорив 1920*), вийшовши на тили 3-ї польс. армії, що утримувала Київ. 12-а армія в цей час форсувала Дніпро на Пн. від Києва, а фастівська група рад. військ оволоділа Білою Церквою і Фастовом. 12.VI частини 12-ї армії при підтримці *Дніпровської військової флотилії* визволили Київ. На кін. червня внаслідок успішної К. о. Правобережну Україну було визволено від інтервентів і створено сприятливі умови для наступу рад. військ Зх. фронту в Білорусії.

С. Я. Єлисаветський.

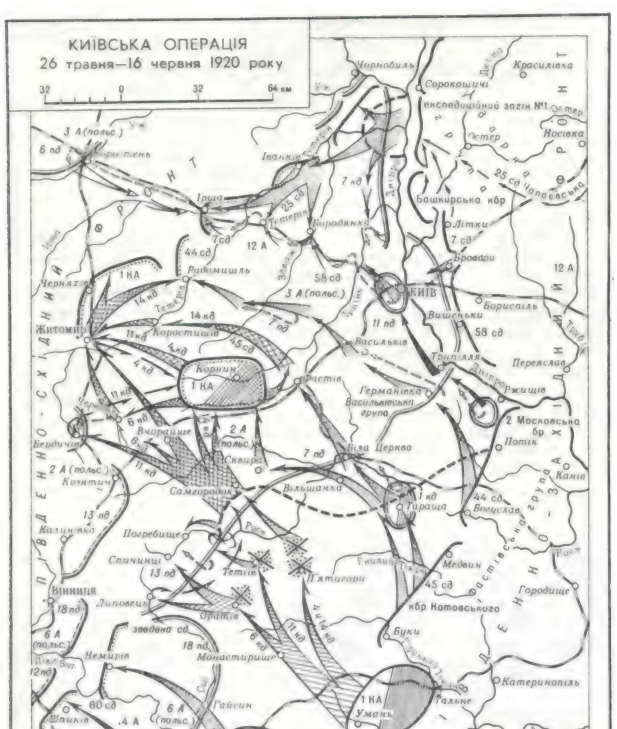

КИЇВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б) — одна з найстаріших більшовицьких орг-цій, яка виросла з марксистських гуртків і груп, що утворилися на найбільших підприємствах міста наприкінці 19 ст. Перший марксистський гурток виник у Києві на поч. 1889 серед робітників-залізничників, пізніше такі гуртки з'явилися на заводах, в ун-ті, 1-й чоловічій гімназії. В березні 1897, за прикладом створеного В. І. Леніним *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, місц. с.-д. гуртки і групи об'єдналися в *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, який брав активну участь у підготовці і роботі *Першого з'їзду РСДРП*. Після з'їзду утворився Київ. к-т РСДРП, до керівництва якого незабаром прийшли «економісти». Велику допомогу у подоланні впливу *«економізму»* в Київ. орг-ції надали ленінська *«Искра»*, її агенти М. Е. *Бауман*, П. А. *Красиков*, Ф. В. *Ленгнік*, М. М. *Литвинов*, О. Г. *Шліхтер* та ін. В березні 1903 Київ. к-т видав «Киевский социал-демократический листок», в якому заявив про приєднання до «Искры». Обрані від Київ. орг-ції делегати *Другого з'їзду РСДРП* П. А. Красиков й І. К. Нікітін в усіх питаннях виступали разом з В. І. Леніним. Однак незабаром після з'їзду Київ. к-т підпав під вплив меншовиків. Велику допомогу більшовикам Києва у боротьбі проти меншовизму подавали рідні В. І. Леніна — брат Д. І. *Ульянов*, сестри М. І. та А. І. Ульянови, які переїхали сюди у вересні — жовтні 1903, члени рос. частини ЦК РСДРП Ф. В. Ленгнік, Г. М. *Кржижановський*, М. М. Ессен та ін. В лютому 1905 більшовики Києва створили окрему групу *«Вперёд»*, однак вона не оформилася як самостійна орг-ція. В 1906, 1908—09 опорною базою більшовиків було *Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*. В 1909—11 більшовики посилили свої позиції у Київ. к-ті, який став надійною опорою В. І. Леніна у справі зміцнення партії, в боротьбі проти меншовиків-ліквідаторів, троцькістів та ін. опортуністів. У 1912—14 з К. о. була тісно зв'язана легальна більшовицька газ. *«Правда»*, до 500 примірників якої розповсюджувалось у місті. В роки 1-ї світової війни Київський комітет підтримував ленінську антивоєнну позицію.

Відразу після повалення царизму К. о. вийшла з підпілля. 28.II (13.III) 1917 Київ. к-т провів перше легальне засідання, а 6 (19). III скликав перші легальні збори К. о., яка налічувала тоді бл. 200 чол. 14 (27).III Київ. к-т почав видавати газ. *«Голос социал-демократа»*. Київська організація активно обговорювала *Квітневі тези В. І Леніна*, незважаючи на протидію опортуністичного керівництва комітету.

На *Сьому (Квітневу) Всеросійську конференцію РСДРП(б)* К. о. делегувала 4 чол. К. о. РСДРП(б) подавала постійну допомогу ін. орг-ціям Київ. губ., відіграла велику роль у створенні і роботі *обласної організації РСДРП(б) Південно-Західного краю*, обл. бюро фронтових і тилових військ. орг-цій РСДРП(б) Пд.-Зх. краю. В липні в К. о. РСДРП(б) налічувалося вже 4000 чол. На *Шостий з'їзд РСДРП(б)* від Київ. організації був делегований А. В. *Іванов* і від обласної — Є. Б. *Бош*. К. о. РСДРП(б) провела велику підготовку до збройної боротьби за встановлення Рад. влади. Вона гаряче вітала перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді, виступила натхненником і організатором *Київського жовтневого збройного повстання 1917*.

Однак перемогою повстання скористалася бурж.-націоналістична *Центральна рада*, яка за спиною повсталих робітників і революц. солдатів захопила владу в свої руки. 3—5 (16—18).XII 1917 в Києві проходив обласний з'їзд РСДРП(б) Пд.-Зх. краю, в роботі якого взяли участь делегати Київ. орг-ції, що налічувала тоді 5000 чол. З її ініціативи розгорнулась підготовка до *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*, який відбувся 11—12 (24—25).XII 1917 в Харкові. З'їзд проголосив Україну республікою Рад і створив Рад. уряд України. Під керівництвом К. о. в ніч проти 16 (29).I почалося *Київське січневе збройне повстання 1918* проти Центр. ради. 26.I (8.II) 1918 в Києві було встановлено владу Рад. 1.III 1918 Київ загарбали австро-німецькі окупанти. В умовах жорстокого окупаційного режиму Київська організація продовжувала свою діяльність. З її ініціативи 26.V в Києві відбулася *Всеукраїнська нарада підпільних більшовицьких організацій 1918*, яка відіграла важливу роль у зміцненні партійного підпілля і підготовці *Першого з'їзду КП(б) України*, що об'єднав більшовицькі орг-ції у всеукр. масштабі і створив *Комуністичну партію України* як складову і невід'ємну частину ленінської РКП(б).

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. З приводу «Profession de foi»; т. 13. Напередодні; т. 46. Лист Ф. В. Ленгніку 27.XII 1902; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967; Борьба за власть Советов на Киевщине (Март 1917 г.— февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; Кравчук М. І., Шморгун П. М. В. І. Ленін і Київська партійна організація. К., 1960; В защиту революции. К., 1977; Ремезовский И. Д. Ульяновы в Киеве. К., 1979.

П. М. Шморгун.

КИЇВСЬКА ПЕЧЕ́РА — карстова печера на плато Кирктау у відрогах Зеравшанського хребта, в межах Самаркандської обл. Узб. РСР. Довж. дослідженої частини дорівнює 850 м, глиб.— бл. 950 м. Відкрита 1972 експедицією Київ.

спелеологів. Являє собою низку сполучених залів, у найбільшому («Правда Сходу») — велике озеро. У печері багато *сталактитів, сталагмітів* та ін. натічних утворів. К. п. є найглибшою природною печерою в СРСР і четвертою з найглибших печер світу.

В. Я. Рогожников.

КИЇВСЬКА ПОЛІТИ́ЧНА ДЕМОНСТРА́ЦІЯ 1901 — виступ робітників і студентів Києва на знак протесту проти репресій царизму — віддання в солдати 183-х студентів Київського ун-ту (див. *Київського університету студентів виступ 1900*). В. І. Ленін у статті «Віддання в солдати 183-х студентів» закликав робітників до «більш широкого і відкритого протесту через публічну демонстрацію» (Повне зібр. тв., т. 4, с. 377). За відозвою Київ. к-ту РСДРП у неділю 11 (24).III на центр. вулиці Києва — *Хрещатику* відбулася 15-тисячна демонстрація робітників і студентів. Поліція заарештувала 109 демонстрантів. Ленінська «*Искра*» дала високу оцінку демонстрації як масовому прояву політ. невдоволення самодержавством.

«КИЇВСЬКА ПРА́ВДА» — газета, орган Київ. обласного к-ту Компартії України та обласної Ради народних депутатів. Попередниками «К. п.» були газети 1917 «*Голос социал-демократа*» і «*Пролетарская мысль*». У 1918—19 виходила під назвою «*Киевский коммунист*», 1919—21 — «Коммунист» [орган ЦК і Київ. міськкому КП(б)У]. З 19.VIII 1921 видавалася під назвою «Пролетарская правда» (утворилась від злиття газет «Коммунист» і «Киевский пролетарий»). В 1925—41 виходила укр. мовою під назвою «Пролетарська правда», 1941—43 — не видавалась. З листопада 1943 — «К. п.». В 1965 газету нагороджено медаллю «За оборону Києва», 1967 — орденом Трудового Червоного Прапора.

КИЇВСЬКА РИСУВА́ЛЬНА ШКО́ЛА — художній навчальний заклад останньої чверті 19 ст. (1875—1901), що відіграв велику роль у підготовці укр. національних художніх кадрів. Заснована художником-педагогом М. *Мурашком* за допомогою передових діячів укр. і рос. культури. К. р. ш. стверджувала реалістич. метод худож. творчості, демократичні нац. традиції. Твори викладачів і вихованців школи М. *Пимоненка*, С. *Костенка*, Г. *Дядченка*, І. *Їжакевича*, Г. *Світличького*, Ф. *Балавенського*, М. *Жука*, В. *Замирайла*, Ф. *Красицького*, О. *Мурашка*, І. *Селезньова*, В. *Сєрова* (навчався у 1877—78), С. *Яремича* та ін. відбивали їхні прагнення до правдивого відображення тогочасної дійсності, інтерес до життя і побуту укр. народу. На формування ідейно-творчих і пед. принципів К. р. ш. впливали художники-*передвижники*, зокрема І. *Рєпін*, О. Мурашко, М. *Ге*, В. *Полєнов*. Школа згуртовувала худож. сили Києва, сприяла зміцненню творчих зв'язків між мистецтвом України й Росії. Діяльність школи заклала основи худож. ссвіти в Києві.

Літ.: Мурашко М. І. Спогади старого вчителя. К., 1964.

КИЇВСЬКА РОСІЙСЬКА О́ПЕРА. Створена в 1867 за ініціативою *Київського відділення Російського музичного товариства*. Відкрилася виставою «Аскольдова могила» О. Верстовського. Перші диригенти — В. Вілінський (1867—74), І. Альтані (1874—82). Серед солістів були відомі на європ. та рос. сцені співаки — І. Кравцов, М. Андрєєв, Д. Усатов, Д. Орлов, М. Медведєв, І. Алчевський, О. Мишуга, М. Микиша, С. Біжеїч, Г. Бакланов, М. Бочаров, О. Ляров, Ф. Стравинський, В. Лосський, П. Цесевич, М. Донець; співачки — М. Ільїна, М. Милорадович, Л. Люценко, К. Массіні, О. Пускова, Н. Забела-Врубель та ін. Розвиткові муз.-сценічної культури театру сприяла діяльність диригентів Й. Прибіка, І. Паліцина, Л. Штейнберга, А. Пазовського, В Сука. Гастролювали Ф. Шаляпін, А. Нежданова, Л. Собінов, І. Єршов, Я. Королевич-Вайдова, зарубіжні артисти М. Баттістіні, А. Патті, Тітта Руффо, Е. Джіральдоні, Д. Ансельмі; артисти балету К. Гельцер, А. Балашова, Т. Карсавіна та ін. На виставах своїх опер були в театрі П. Чайковський (1874, «Опричник»; 1890, «Пікова дама»; 1889, 1891, «Євгеній Онєгін»), С. Рахманінов (1893, «Алеко»), М. Римський-Корсаков (1895, «Снігуронька»), Ц. Кюї (1905, «Кавказький бранець»). До репертуару входили твори рос. та світової класики. Див. також *Київський театр опери та балету* імені Т. Г. Шевченка.

М. І. Кузьмін.

КИЇВСЬКА РУСЬ — ранньофеодальна держава з центром у *Києві*. Виникла на рубежі 8 і 9 ст. внаслідок об'єднання сх.-слов'ян. племен. Утворенню К. Р. передував період (6—8 ст.) визрівання передумов феод. відносин і військово-демократичних форм державності. К. Р. відіграла визначну роль в історії сх. слов'ян. За час її існування відбувалися процеси політ., екон. і культур. консолідації сх. слов'ян; вони склались у давньорус. народність, яка згодом стала спільною етнічною основою трьох братніх слов'ян. народів — російського, українського і білоруського. Назва «Русь» — місцевого, давнього походження (див. *Русь*). Як єдина д-ва К. Р. існувала з 9 ст. до середини 12 ст. Охоплювала територію від Балтики до Чорного м. і від Закарпаття до Волго-Окського межиріччя. Політ. форма — ранньофеод. монархія (глава держави — великий князь київський).

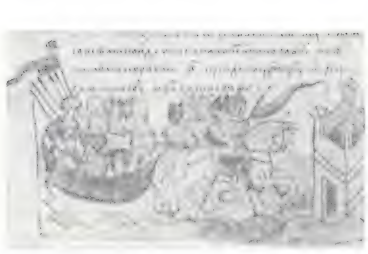

Похід Олега на Царград. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.

Історія. К. Р. утворилася в результаті тривалого внутр. розвитку сх.-слов'ян. племен, які вже в 6—8 ст. являли собою великі племінні союзи, або князівства. Провідне місце в становленні давньорус. д-ви належало Полянському князівству з центром у Києві. Перший київ. князь, за «*Повістю временних літ*»,— Кий (див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*). Важливим етапом у формуванні К. Р. був рубіж 8 і 9 ст., коли в Серед. Придніпров'ї склалося держ. утворення «Руська земля». Воно мало вищий рівень політ. організації порівняно з ін. союзами племен і об'єднувало вже кілька таких союзів — *полян, древлян* і *сіверян*. В цей час сх. автори згадують в межах розселення сх. слов'ян три держ. утворення — *Куявію, Славію, Артанію*. У 2-й пол. 9 ст. тривалий процес становлення давньорус. д-ви в осн. завершився. В світлі сучас. уявлень про виникнення Давньорус. д-ви, що грунтуються на марксистсько-ленінському вченні про сусп.-екон. розвиток, цілком антинаук. є твердження норманістів про закликання *варягів* (див. *Норманська теорія*). З 860 київ. князями були *Аскольд і Дір*, які, за свідченням деяких писемних джерел, належали до місц. слов'ян. династії, початок якій поклав Кий. За князювання Аскольда і Діра К. Р. стала однією з провідних країн раннього середньовіччя. У 860 давньорус. війська здійснили перший похід на Константинополь, який продемонстрував зросту силу К. Р. В 9 ст. відбувся процес об'єднання сх.-слов'ян. племен в єдину д-ву, що було зумовлено екон., політ. і культур. розвитком сх.-слов'ян. земель. Відтоді Київ, як свідчить літописець, став столицею великої Давньорус. д-ви — «матір'ю містам руським», а київ. князь — великим князем київським. У 882 київ. престол захопив кн. *Олег* (882—912). Успішні походи на Візантію 907 і 911, укладення вигідних русько-візант. мирних договорів свідчили про посилення міжнар. позицій К. Р. В 912—945 правив кн. *Ігор*. Він підкорив своїй владі древлян і *уличів*, здійснив 2 походи (941, 944) на Царград (Константинополь), 944 уклав русько-візант. договір. У 943 Ігор здійснив похід на Кавказ. За його правління почалася боротьба з *печенігами*. У 945 повсталі древляни вбили Ігоря за стягування з них надмірної *данини* (див. *Древлянське повстання 945*). Вдова Ігоря княгиня *Ольга* 946 придушила цей виступ, ліквідувала древлянське князівство, поряд з цим змушена була провести деякі реформи, які регламентували феод. експлуатацію населення. З 965 великим князем київським став син Ольги й Ігоря *Святослав Ігорович*. Час його правління пройшов у безперервних воєнних походах. Протягом 965—967 він розгромив *Хозарський каганат, Булгарію*, переміг ясів (*аланів*) і *касогів*, приєднав до К. Р. землі *в'ятичів*. У 968 військо Святослава перемогло під Доростолом болгар і зайняло ряд придунайських міст, але, дові-

Предмети озброєння часів Київської Русі. Залізні шолом (1), наконечник списка (2) і меч (3).

Севастійський мученик. Мозаїка з Софійського собору в Києві. 11 ст.

давшись про облогу Києва печенігами, Святослав повернувся на Русь. 2-й його похід на Балкани був невдалим (див. *Доростольська оборона 971*). У 972 в бою проти кочовиків у районі Дніпрових порогів Святослав загинув. Після тривалої боротьби київ. престол перейшов до *Володимира Святославича* (980—1015), його діяльність була спрямована на зміцнення Давньоруської д-ви. Протягом 981 — 993 він здійснив походи на *ятвягів*, в'ятичів, білих хорватів. За його князювання завершився процес об'єднання всіх східнослов'янських племен, формування держ. території К. Р. Влада київ. князя поширювалася, зокрема, на т. з. *Червенські міста* (понад Зх. Бугом). В кожне князівство Володимир посадив своїх синів або посадників, чим покінчив з автономією князівств. Боротьба проти печенігів, що становила життєву необхідність для К. Р., зумовила буд-во фортець вздовж Остра, Стугни, Росі, Трубежа, Сули (Білгород, Василів, Остер, Корсунь, Родень, Воїнь та ін.). За Володимира Святославича 988 — 989 у К. Р. було запроваджено *християнство* (православ'я), яке відповідало інтересам феод. класу (див. *Хрещення Русі*). На межі 10 і 11 ст. К. Р., за висловом К. Маркса, досягла кульмінаційного пункту своєї могутності. За князювання *Ярослава Мудрого* (1019—54) здійснено значні роботи по укріпленню пд. рубежів К. Р., будівництву Києва, розроблено найдавнішу частину збірника законів давньоруського феодального права — т. з. «Правду Ярослава» (див. «*Руська правда*»), значного розвитку набули культура, міжнародні зв'язки. Про авторитет К. Р. свідчить і призначення 1051 першого митрополита з руських — *Іларіона*. Київ став реліг. центром Русі. В той час К. Р. підтримувала тісні відносини з Візантією, Польщею, Угорщиною, Німеччиною, Францією, сканд. країнами. Після Ярослава київ. князем став його син *Ізяслав Ярославич*. Формально він був главою д-ви, але фактично правив д-вою разом з братами — *Святославом Ярославичем* і *Всеволодом Ярославичем*, які займали відповідно чернігівський і переяславський престоли. За їхнього князювання було складено загальноруський кодекс юрид. норм — «Правду Ярославичів». Однак боротьба Ярославичів за київ. престол, залучення до неї кочовиків, польс. феодалів ослаблювали централізовану владу і К. Р. в цілому, поклавши початок її політ. роздробленості. В основі цього процесу були причини соціально-екон. характеру (дальший розвиток феодалізму, зростання й зміцнення місц. зем. знаті, екон. і політ. зміцнення окремих удільних князівств, які прагнули вийти з-під влади великого князя київського).

З 9 ст., після утворення єдиної давньорус. д-ви, в К. Р. відбувався процес формування феод. класового суспільства. Держ. управління зосередилося в руках класу великих землевласників — феодалів. Главою д-ви і володарем усієї держ. території був великий князь київський. Ін. князі та великі *бояри* володіли окремими князівствами й містами. В залежності від князів і великих бояр перебували ін. бояри, дружинники, влада яких поширювалася на невеликі міста й села. Одним із важливих елементів суспільно-політ. життя давньорус. міст було *віче*, яке, незважаючи на участь у ньому представників нар. мас, фактично являло собою орган феод. управління. Згодом складовою частиною феод. класу на Русі стало вище духівництво (митрополит, єпископи, ігумени), в руках якого зосереджувалися значні зем. володіння. Феодально залежним населенням у К. Р. були *холопи, рядовичі, закупи, смерди*, церк. люди, вотчинні ремісники. Осн. форми феод. експлуатації: данина (продуктова і грошова *рента*) й відробітки («уроки»). Розвиток феодалізму в К. Р. відбувався в умовах загостреної класової боротьби між експлуатованими та експлуататорами. Починаючи з 10 ст. в К. Р. вибухали нар. повстання.

У літописі збереглися відомості про *Київське повстання 1068—69*, *Київське повстання 1113*, народні виступи 1146—47, 1157 у Києві; 1024, 1070—71, 1175 — у Ростово-Суздальській землі; 1069—70, 1136 — у Новгороді. Народ боровся проти феодальної експлуатації, сваволі князівської адміністрації, лихварів. Більш далекоглядні політ. сили К. Р. намагалися ослабити класові суперечності, припинити князівські міжусобиці й організувати спільну боротьбу проти кочовиків та ін. зовнішніх ворогів (див. *Любецький з'їзд 1097*, *Витечівський з'їзд 1100*, *Долобський з'їзд 1103*). Київ. князь *Володимир Мономах* (1113—25) намагався відновити єдність К. Р. і припинити згубну міжусобну боротьбу. За його князювання значно зміцніли політ. зв'язки Києва з ін. містами і землями К. Р. Володимиру Мономаху вдалося відвернути загрозу з боку *половців*, тимчасово припинити внутр. феод. чвари. Політика, спрямована на зміцнення загальноруської єдності, піднесення авторитету великого князя київського, дальше розширення міжнар. зв'язків тривала й за *Мстислава Володимировича* (1125—32). Цьому сприяли й широкі династичні зв'язки давньорус. князів з правлячими домами європ. країн. Так, зокрема, дружиною Володимира Святославича була візант. принцеса Анна, Ярослав Мудрий був одружений з дочкою швед. короля *Інгігердою*. Сини Ярослава Ізяслав і Всеволод були одружені відповідно з сестрою польс. короля Казимира і дочкою візант. імператора Константина Мономаха. Дочки Ярослава Мудрого були дружинами: *Єлизавета Ярославна* — норв. короля *Гаральда Суворого* (після його загибелі — короля Данії Свена Естрідсена), Анастасія — угор. короля Андрія, *Анна Ярославна* — франц. короля *Генріха I*. Дочка Всеволода Ярославича *Євпраксія Всеволодівна* була одружена з нім. імператором *Генріхом IV*. Володимир Мономах мав дружиною дочку англ. короля Гарольда II — *Гіту Гарольдівну*. Дочка Володимира Мономаха *Євфимія* була дружиною угор. короля *Коломана*. Після 30-х рр. 12 ст. процеси роздроблення К. Р. посилилися, почалася епоха феод. роздробленості, яка характеризувалася подальшим екон. і політ. зміцненням окремих князівств і невпинною боротьбою їхніх князів за Київ. Деяким з великих князів київських — Всеволоду Ольговичу (1139—46), Ізяславу Мстиславичу (1146—54), *Юрію Долгорукому* (1155—57), Святославу Всеволодовичу (1180—94) — вдавалося на короткий час відновлювати єдність Русі, проте спинити процес роздробленості було неможливо.

Осн. місце в економіці К. Р. посідало с. г. Воно мало давні традиції і досягло високого рівня розвитку. Давньорус. землероби використовували різноманітні і досконалі для свого часу знаряддя праці: плуг, вузьколезе й широколезе рало, соху, борону, заступ, серп, косу. Сіяли жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес. У різних районах К. Р. застосовувалися різні системи землеробства. В лісостеповій зоні виникла й розвивалася парова система з двопільною і трипільною сівозмінами, в лісовій — землеробство було підсічним. Значного розвитку досягло в К. Р. скотарство. Важливими допоміжними галузями г-ва були мисливство, рибальство, бортництво. Населення, зайняте в с.-г. виробн., відоме під назвою смердів. Велике значення в екон. розвитку К. Р. мало ремісниче виробн.— металургія, обробка чорних і кольорових металів, виготовлення знарядь праці. Давньорус. майстри знали технологічні прийоми ювелірної справи: ливарство, *філігрань, зернь, карбування, чернь, емаль*. Значного розвитку в К. Р. досягли будівельна справа, гончарство, зброярство, склоробне виробництво, обробка дерева, каменю, кістки,

Давньоруський воїн. Реконструкція.

Собор Апостолів у Білгороді (тепер село Білогородка Києво-Святошинського району Київської області). 1197.

Княгиня Ольга у візантійського імператора Константина VII. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.

Народне повстання в Києві 1146. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.

ткацтво, пошиття одягу і взуття та ін. Важливою галуззю економіки К. Р. була торгівля. Осередками її були міста або великі села, які називалися погостами (місця «гостьбы» — торгівлі). Зародження найдавніших міст К. Р. належить до 3-ї чверті 1-го тис. н. е. В 9—10 ст., за «Повістю временних літ», на Русі було 20 міст: Київ (виник у серед. 1-го тис. н. е.), Новгород, Вишгород, Смоленськ, Чернігів, Переяслав, Ростов, Псков, Полоцьк та ін. У цей час виділився

Посуд та знаряддя праці часів Київської Русі:
1, 2 — глиняні горщики; залізні чересло (3), серп (4), наральник (5), сокира (6), щипці (7) і струг (8).

стан купців. Спочатку на Русі були в обігу іноз. монети (арабські й візантійські). За Володимира Святославича та Ярослава Мудрого карбували власні князівські монети: *златники* й *срібники*. В 11—13 ст. значно поширилися срібні *гривні*, які стали осн. одиницями давньорус. грошової системи. К. Р. вела широку зовн. торгівлю з багатьма країнами світу — Араб. Сходом, Хозарським каганатом, Булгарією, Візантією, Кавказом, сканд. країнами, Польщею, Чехією, Німеччиною, Англією, італ. містами. Літописи називають найважливіші шляхи, якими К. Р. здійснювала торгівлю з ін. країнами: грецький (див. «*Шлях з варяг у греки*»), соляний, який зв'язував Придніпров'я з Галицькою землею й далі з країнами Центр. та Зх. Європи, *Залозний шлях, Києво-Белзький шлях* (див. також *Києво-Холмський шлях*). Перед навалою монголо-татар Русь в екон. і культур. відношенні була розвинутою країною, але політично роз'єднаною, роздробленою на значну кількість великих і малих князівств. Найважливішими з них були Ростово-Суздальське, Смоленське й Муромо-Рязанське князівства, *Київське князівство, Чернігівське князівство, Сіверське князівство, Переяславське князівство, Галицьке князівство, Володимиро-Волинське князівство, Полоцьке князівство,* Турово-Пінське князівство і *Новгородська феодальна республіка*.

П. П. Толочко.

Освіта і наука. Рад. учені вважають, що писемність на території К. Р. в її найпростіших формах була відома ще в 6—8 ст. Болг. чернець Храбр (9 ст.) зазначав, що в дохристиянські часи слов'яни писали «чѣртами и рѣзами». Однією з глаголичних пам'яток тогочасу є *Київські листки*. Розвиткові й поширенню писемності сприяла поява слов'ян. шрифту — *кирилиці*. Значний вплив на розвиток освіти мало прийняття християнства. Про поширення грамотності в К. Р. свідчать згадувані в літописах договори, написи на речах, стінах будівель (див. *Графіті*), *берестяні грамоти* та ін. Відомо, що 988 у Києві, 1028 у Новгороді існували школи для дітей знаті з систематичним викладанням («книжним ученням»). У 1086 онука Ярослава Мудрого Анна (Янка) Всеволодівна засн. у Києві при Андріївському монастирі жіноче уч-ще. Створювалися школи при князівських дворах і монастирях. Навчання проводилося за текстами перекладних церковних книг. Хоч у навч. програмах переважали богословські відомості, тодішні школи давали й певний обсяг світських знань. Визначною пам'яткою давньорус. педагогіки є «*Повчання*» *Володимира Мономаха* (1096). Розвивалися гол. чин. богослов'я, філософія, історія. В К. Р. з'являються перші праці енциклопедичного характеру у вигляді законоправил. Відомості з природознавства й космогонії черпалися з популярних перекладних книг: «Фізіолог» (з грец., автор невідомий), «Шестоднев», складений болг. екзархом Іоанном на основі візантійського тексту, «Християнська топографія» Козьми Індикоплава та ін., знання з історії подавали візант. хроніки Іоанна Малали й Георгія Амартола, юридичні відомості — *Статут Володимира Мономаха,* зб. норм давньорус. права — «Руська правда» тощо. Найбільші центри освіти К. Р.— Київ, Новгород, Ростов Великий, Чернігів та ін. В К. Р. збирали, перекладали й переписували книги. Монастирі стали осередками, де створювалися сховища книг і рукописів та архіви. Значні зібрання книг були в *Бібліотеці Софійського собору* в Києві, Києво-Печерському, Києво-Видубицькому, Вишгородському та ін. монастирях, у містах Владимирі й *Галичі* давньому.

Медицина. Основою медицини К. Р. була своя народна медицина, що емпірично знаходила раціональні засоби лікування. Поряд з цим вона зазнала впливу давньогрецької й арабської культур, а також культур пд. і зх. слов'ян. Згідно з літописом, за єпископа *Єфрема* (11 ст.) у Переяславі та деяких ін. містах були побудовані лікарні. В кінці 11 — на початку 12 ст. при Києво-Печерському монастирі засновано «больничний» монастир для ченців, а згодом і для парафіян. Забезпеченість лікарняною та лікарською допомогою була на рівні ін. країн Європи. Відомі імена київ. ченців-лікувальників Антонія, *Агапіта*, Пимена та світських лікарів Іоанна Смери, Петра Сірianина, Февронії, Євпраксії Мстиславівни. На високому для тих часів рівні була хірургічна допомога пораненим (перев'язування ран, ампутації, трепанації), розвивалися допомога породіллям, лікування зубних, очних, шкірних хвороб тощо. Інвалідів влаштовували при монастирях (для утримання їх було запроваджено податок). За сан. благоустроєм (дерев'яні мостинці, водогінна мережа) ряд міст К. Р. мав перевагу над містами ін. європ. країн. Досягнення медицини К. Р. відображені в писемних пам'ятках (рукописні лікарські поради, наук.-мед. трактат «Мазі» Євпраксії Мстиславівни та ін).

Література. Протягом 11—12 ст. у К. Р. сформувалася багата й самобутня л-ра. Основою її розвитку був високий рівень матеріальної й духовної культури сх. слов'ян, нар. поетична творчість і нар. мова. Збагачення давньорус. л-ри відбувалося під значним впливом візант. л-ри. Найдавніші збережені пам'ятки писемності на Русі — *Остромирове Євангеліє* (1053—56) та *Ізборники Святослава* 1073 і 1076. Видатним явищем не тільки давньоруської, а й усієї європ. середньовічної л-ри були *літописи*. Найдавніше літописне зведення припадає на 30—40-і рр. 11 ст. Його поповнив і продовжив *Никон* бл. 1073. На основі найдавнішого і никонівського зведень 1093—95 постало нове літописне зведення, яке назив. Початковим літописом. Автором його, ймовірно, був ігумен Печерського монастиря *Іван*. На поч. XII ст. з'явилася «Повість временних літ», автором якої за традицією вважаютьченця Печерського монастиря *Нестора*. «Повість» у первісному вигляді до нас не дійшла, з численних (понад двісті) її списків найдавніші — *Лаврентіївський літопис* (1377) та *Іпатіївський літопис* (кін. 14 — поч. 15 ст.). Безпосереднім продовженням «Повісті» є *Київський літопис*, який охоплює події на Русі з 1111 до 1200.

Значне місце посідали твори церк.-богословського характеру: проповіді, повчання та ін. Видатними письменниками-проповідниками були митрополит *Іларіон*, автор патріотичного твору «*Слово про закон і благодать*», а також *Феодосій Печерський, Климент Смолятич, Кирило Туровський*. Розвивалася *паломницька література* («Ходіння» *Даниїла Паломника*). Різновидністю церк. л-ри були *житія* святих («княжі житія» Ольги, Володимира, Бориса і Гліба, легенди «*Києво-Печерського патерика*»). Поряд із оригінальною л-рою в К. Р. перекладалися й поширювалися пам'ятки ранньохристиянської та візант. л-ри: біблійні книги, *апокрифи*, істор. твори, повісті («*Александрія*», «*Девгенієве діяніє*», а також повість про Акира Премудрого — одна з найдавніших пам'яток Сходу, поширених на Русі), збірники афоризмів («Пчела»), природничонаук. твори. Велику роль у розвитку л-ри К. Р. відіграла нар.

Срібник (срібна монета) Володимира Святославича.

Надбрамна вежа Київського дитинця. Кінець 10 ст. Реконструкція Ю. С. Асєєва.

Садиба 10—11 ст. Київ, Поділ. Реконструкція.

Панагія з зображенням, виконаним технікою черні. 11—12 ст.

творчість (*билини*, обрядовий фольклор, істор. легенди). На основі народнопоетичної традиції написано найвидатніший твір л-ри Київської Русі «*Слово о полку Ігоревім*», у якому з величезною худож. силою втілено патріотичну ідею єдності Руської землі. Л-ра К. Р. є спільним джерелом трьох братніх східнослов. л-р: української, російської та білоруської.

Архітектура. В мистецтві К. Р. архітектурі належало одне з провідних місць. Ще до 10 ст. вздовж шляху «з варяг у греки» з'явилися великі міста Давньої Русі. Джерелами їхньої архітектури були будівельні й худож. традиції сх. слов'ян. Великі міста К. Р. складалися переважно з трьох частин: *дитинця*, «окольного граду», або «посаду» (квартали ремісників, торг. майдан, подвір'я купців, церкви й монастирі), та «кінців» (ремісничі, а іноді торг. поселення; див. *Містобудування*). Осн. конструкціями житл. (див. *Житло*), оборонних та культових будівель були дерев'яні *зруби* (церква у *Вишгороді*, 1020—26, будівничий *Миронег*; Василівська церква в Києві, 11 ст., та ін., див. також *Дерев'яна архітектура*). Важливу роль в ансамблі міст К. Р. відігравали оборонні споруди — укріплення по річках Стугні, Сулі, Росі та ін.; фортечні вали *Білгорода* (нині с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну); *Золоті ворота* в Києві, 1037; *Любецький замок*, 11—12 ст.; замок Іван під Ржищевом, 11 ст., та ін. Монументальна мурована архітектура поширювалася з часів розквіту давньорус. д-ви («Кам'яний терем», 1-а пол. 10 ст., Київ), особливо з часів правління Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. Поряд з традиціями слов'янського буд-ва давньорус. будівничі творчо використовували досвід архітекторів ін. країн, насамперед Візантії. Гол. типами монументальних споруд стали ансамблі держ. центрів — князівські двори з палацами та великі хрестовокупольні п'ятинефні й тринефні з галереями собори, побудовані характерною для Русі 10 — поч. 12 ст. мішаною (цегла й камінь) кладкою: *Десятинна церква*, 989—996, собори Іринінського та Георгіївського монастирів, 11 ст., всі — в Києві; *Спаський собор* у Чернігові, бл. 1036; *Софійські собори* у Києві (закладено 1037), Новгороді (1045), Полоцьку (серед. 11 ст.) та ін.

З 2-ї пол. 11 ст. характерним для К. Р. стає шестистовпний хрестовокупольний храм (*Успенський собор* Печерського монастиря в Києві, 1073—78; див. *Києво-Печерська лавра*). Водночас з культовим будівництвом розвивалася світська архітектура. В 1115 був наведений перший міст через Дніпро; 1199—1200 київ. зодчий П. Милонег спорудив кам'яну підпірну стіну під стінами Михайлівського собору *Видубицького монастиря;* поруч з Видубицьким монастирем за Всеволода Ярославича побудовано князівський «Красний двір». Розвивалися місцеві архіт. школи: київська (Дмитріївський собор, 1061; Михайлівський собор Видубицького монастиря, 1070—88; собор *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, 1108; *Спаса на Берестові церква*, 1113—25, усі — в Києві); новгородська (собори Миколо-Дворищенський, 1113; Антонієвого, 1117, та Юр'євого, 1119—27, монастирів у Новгороді); переяславська [*Михайлівський собор* у Переяславі, 1089; *Юр'єва* (*Михайлівська*) *божниця* в Острі, 1098]. У 12 ст., в період феод. роздробленості, посилилися особливості місц. шкіл (див. *Владимиро-суздальська школа, Новгородська школа архітектури та живопису*). Осн. типи культових будівель 30—80-х рр. 12 ст. стали 6-стовпні та 4-стовпні однокупольні храми з вузькими вікнами-*амбразурами*, напівколонами або плоскими *лопатками* на фасадах (*Троїцька надбрамна церква* в Києво-Печерській лаврі, 1108, *Пирогощі Богородиці церква*, 1132—36, *Кирилівська церква*, серед. 12 ст., всі — у Києві; *Успенський собор* та Борисоглібський собор в Чернігові, 12 ст.; Юр'ївський собор у Каневі, 1144; *Успенський собор* у Володимирі-Волинському, 1160; Петропавлівська церква в Смоленську, 1144; церква Спаса на Нередиці в Новгороді, 1197; Успенський, 1158—89, та Дмитріївський, 1194—97, собори у Владимирі на Клязьмі; *Покрови на Нерлі церква*, 1165, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225; церква Пантелеймона в Галичі, близько 1200, та ін.). Для архітектури К. Р. кінця 12 ст. характерні ступінчаста центральна композиція будівель, багатий декор на фасадах (церква Василя в Овручі, 1190; *П'ятницька церква* в Чернігові, кін. 12 — поч. 13 ст.; Михайлівська церква в Смоленську, кін. 12 ст.; Борисоглібська церква в Гродні, кін. 12 ст.). Архіт. стиль періоду розквіту К. Р. свідчить про єдність давньорус. культури на всіх її землях.

Ю. С. Асєєв.

Образотворче мистецтво. За часів К. Р. особливо високого рівня досягло монументальне мист.— *мозаїки* і *фрески* (в Десятинній, Кирилівській та Спаса на Берестові церквах, Софійському і Михайлівському Золотоверхому соборах у Києві, Софійському і Миколо-Дворищенському соборах в Новгороді, Софійському соборі в Полоцьку). Велике місце відводилося зображенню людини. В багатьох образах крізь умовність догматичного суворого канону проступали риси живого сприйняття реальної дійсності. Поряд з цим з'явилися світські мотиви (портрети титарів-

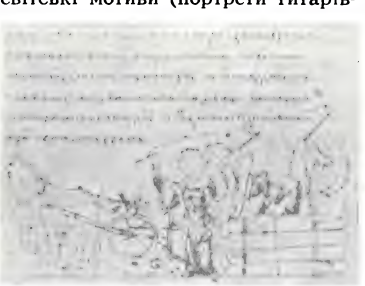

Оранка плугом. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.

замовників, родини Ярослава Мудрого), а також фрески побутового характеру (зображення іподрому, скоморохів, колядників, акробатів, сцен полювання й ігрищ у Софійському соборі). Про монументальний живопис черніг. майстрів дають уявлення вцілілі фрагменти розписів храмів (напр., Спаського собору в Чернігові). Розвивався й іконопис. Поряд з образами Спаса, Георгія-воїна, руських святих Бориса і Гліба культивувалися образи Богоматері-заступниці [«Владимирська богоматір», 11—12 ст., привезена до Києва з Константинополя; «Печерська (Свенська) богоматір», 1288, ДТГ, та ін.; див. *Іконопис*]. Скульптура за характером була близькою до різьблення на дереві [шиферні рельєфи із зображенням Нестора і Дмитра з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, ДТГ; із зображенням Кібели (?) на колісниці з Печерського монастиря в Києві, Києво-Печерський історико-культурний заповідник; кам'яна іконка з зображенням Фоми і Христа з Києва, 12 ст., Держ. істор. музей в Києві, та ін.]. Поширення освіти й писемності зумовили розквіт оздоблення рукописних книг *мініатюрами*, заставками, кінцівками та ініціалами, виконаними під впливом мозаїк і фресок київ. Софійського собору, золотарських виробів та перегородчастих емалей (*Остромирове євангеліє*, 1056—57; Ізборник Святослава, 1073, та ін.). В декоративно-ужитковому мист. набули поширення ювелірні вироби (сережки, колти, діадеми, браслети, гривни; див. *Київські скарби*), різне начиння (чаші, оправи для книжок, панікадила-хороси; див. *Золотарство*), керамічні вироби (полив'яні розписані плитки, посуд тощо). В К. Р. працювали такі відомі майстри, як *Алімпій* та ін. Характерною ознакою всіх видів мист. К. Р. є стилістична єдність, висока майстерність виконання, що підносить його до світового рівня.

Г. Н. Логвин.

Музика. Писемні джерела, зображення на фресках (зокрема, в Софійському соборі в Києві), фольклор свідчать про розвинену муз. культуру К. Р. В нар. побуті було поширене мист. *скоморохів* (спів, танці, гра на сопелях, гуслях тощо). Важлива роль належала урочисто-церемоніальній і військовій музиці (сурмачі, виконавці на бубнах — інструментах типу барабана або литаври). При княжих дворах були на службі співаки й виконавці-інструменталісти. Після прийняття і поширення християнства розвивалася церк. музика (найдавніші писемні пам'ятки муз. мист.— рукописні богослужебні книги з умовним ідеографічним записом наспівів). Основи давньорус. церк. співу запозичені з Візантії, в процесі розвитку зародився самостійний співацький стиль — т. з. знаменний розспів (див. *Крюки*) та кондакарний спів (стиль візант. співу).

Іл. див. на окремому аркуші, с. 128—129. Карту див. на окремому аркуші, с. 144—145.

Літ.: История СССР, т. 1. М., 1966; Очерки истории СССР, ч. 1 (IX—

XIII вв.). М., 1953; Історія Української РСР, т. 1. К., 1977; Повесть временных лет, ч. 1—2. М.—Л., 1950; Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948; Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951; Рыбаков Б. А. Образование древнерусского государства. М., 1955; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956; Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. К., 1961; Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963; Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61; Стародавній Київ. К., 1975; Толочко П. П. Древний Киев (X—XIII вв.). К., 1976; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968; Советская историография Киевской Руси. Л., 1978; Історія української літератури, т. 1. К., 1967; Лихачёв Д. С. Развитие русской литературы X—XVII веков. Л., 1973; Історія українського мистецтва, т. 1. К., 1966; Асєєв Ю. С. Архітектура Київської Русі. К., 1969; Асєєв Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. К., 1980.

КИЇВСЬКА СТУ́ДІЯ ХРОНІКА́ЛЬНО-ДОКУМЕНТА́ЛЬНИХ ФІ́ЛЬМІВ, Українська студія хронікально-документальних фільмів. Створена 1931 в Харкові, з 1939 міститься в Києві. Випускає документальні фільми та кіножурнали: «Радянська Україна», «Молодь України», «Піонерія», «Україна спортивна», «Україна сьогодні». Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 були створені фронтові кіногрупи, до яких входили кінооператори студії Б. Вакар, В. *Орлянкін*, О. *Ковальчук*, М. Пойченко, І. Гольдштейн та ін. Багато фільмів студії відзначено на всесоюзних та міжнар. кінофестивалях. Серед кінодокументалістів, які працюють на студії,— сценаристи В. Кузнецов, І. Малишевський, режисери О. *Косинов*, А. *Слісаренко*, В. Шкурін, А. *Федоров*, І. *Грабовський*, В. *Шевченко*, А. Фернандес; оператори І. Писанко, О. *Лісовий*, В. Шувалов. *В. Д. Деркач.*

КИЇВСЬКА ХУДО́ЖНЯ ШКО́ЛА імені Т. Г. Шевченка — середній спеціальний навчальний заклад. Засн. 1937. Має три відділення: живописне, скульптурне та архітектурне. Заняття проводяться з 5 по 11 класи; крім спец. дисциплін, учні вивчають загальноосвітні науки. Школу закінчили нар. художники УРСР А. *Білостоцький*, О. *Лопухов*, В. *Шаталін*, засл. діячі мист. УРСР Т. *Голембієвська*, Г. *Якутович* та ін., відвідував В. *Меллер*.

КИЇВСЬКА ЧОЛОВІ́ЧА ХОРОВА́ КАПЕ́ЛА імені Л. М. Ревуцького — створена 1969 при *Музичному товаристві УРСР*. З 1974 — в системі Міністерства культури УРСР, з 1977 носить ім'я Л. Ревуцького. У 1969—78 капелу очолював засл. діяч мист. УРСР С. *Дорогой*, з 1978 — худож. керівник — засл. діяч мист. УРСР Є. Савчук. У репертуарі колективу — укр. і рсс. нар. пісні, класичні хорові твори (М. Лисенка, К. Стеценка, М. Леонтовича, М. Мусоргського, П. Чайковського, О. Бородіна, Дж. Верді, Л. Керубіні, Ф. Мендельсона-Бартольді), а також твори рад. композиторів П. Майбороди, Г. Майбороди, І. Шамо, Є. Станковича та ін. Нагороджена Почесною Грамотою Президії Верховної Ради РРФСР.

Б. Ф. Кордіані.

КИЇВСЬКЕ АВІАЦІЙНЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'ЄДНА́ННЯ імені 50-річчя Жовтня. Утворене 1974 на базі Київ. авіац. з-ду ім. 50-річчя Жовтня (засн. 1920). В перші роки існування на з-ді переважно ремонтувалась авіац. техніка, а також виготовлялись запасні частини до літаків. У 1923 при заводі було створено

У складальному цеху Київського авіаційного виробничого об'єднання імені 50-річчя Жовтня.

конструкторське бюро, яке очолював К. О. Калінін. У 1925 збудовано перший рад. літак оригінальної конструкції — чотиримісний пасажирський літак К-1. До 1931 на підприємстві поряд з ремонтом літаків виробляли планери й глісери, з 1931 — автожири, з 1934 — пасажирські літаки ХАІ-1, з 1937— пасажирські літаки ОКО-1, ОКО-2, ОКО-6 конструкції К. В. Таїрова. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. Після відбудови підприємства 1946 на ньому вироблено перші *гелікоптери*. В 1948 освоєно виробн. поршневого літака Ан-2 конструкції О. К. Антонова, 1955 збудовано турбогвинтовий літак Ан-8 з двома двигунами. В 1961 освоєно серійний випуск турбогвинтового пасажирського літака Ан-24. Продукція підприємства (1979) — транспортні літаки Ан-26, Ан-30 генерального конструктора О. К. Антонова. Значну кількість їх експортують. Підприємство нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970).

В. О. Степанченко.

КИЇВСЬКЕ БРА́ТСТВО, Богоявленське братство в Києві — громадська організація укр. міщан Києва в 1-й пол. 17 ст. Засн. бл. 1615. Крім міщан, до К. б. входили представники православного духівництва і тієї укр. шляхти, яка була невдоволена експансією *католицизму*. Серед засновників К. б. були визначні діячі укр. культури З. *Копистенський*, Т. *Земка*. Гетьман П. К. *Сагайдачний* оголосив про вступ до К. б. всього реєстрового козацтва. К. б. було одним з центрів боротьби укр. і білорус. народів проти церк. унії (див. *Брестська унія 1596*). При сприянні братства 1620 всупереч забороні польс. уряду відновлено православну церк. ієрархію, яку очолив І. *Борецький*. Заслугою К. б. було заснування *Київської братської школи*. Матеріальну основу діяльності братства становили внески членів. У 1615 Є. *Гулевичівна* передала свою садибу з землями в Києві на Подолі для заснування монастиря, шпиталю для прочан та школи для дітей шляхти і міщан. У 1625—26 К. б. отримало від рос. уряду значні кошти для будівництва й оздоблення Богоявленської церкви — визначної пам'ятки архітектури. В умовах наступу контрреформації в кін. 30-х рр. 17 ст. К. б. змушене було припинити свою діяльність.

Літ.: Історія Києва, т. 1. К., 1959; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; История городов и сёл Украинской ССР. Киев. К., 1979.

Я. Д. Ісаєвич.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'ЄДНА́ННЯ «МЕДАПАРАТУ́РА» (до 1977 — Київ. виробниче об'єднання мед. техніки). Утворене 1968 в результаті об'єднання київських підприємств: медичної апаратури; медичного устаткування; зуболікарських інструментів; медичних ліжок; «Ренток».

Осн. продукція: рентгенівське й радіодіагностичне устаткування, прилади для функціонального дослідження легенів, хірургічна й травматологічна апаратура, стоматологічні інструменти, товари культур.-побутового призначення. На підприємстві освоєно (вперше в СРСР) виробництво нового медичного устаткування — гамма-камер для діагностики захворювань кровоносних судин.

А. І. Татаренко.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'ЄДНА́ННЯ ПОЛІМЕ́РНОГО МАШИНОБУДУВА́ННЯ «БІЛЬШОВИ́К», «Київполімермаш». Утворене 1975 в складі київського заводу «Більшовик» (гол. підприємство), з-ду дослідних машин УкрНДІпластмаш, СКБ «Полімермаш», буд.-монтажного управління та УкрНДІпластмаш. Осн. продукція об'єднання: *каландри*, гумозмішувачі роторні та періодичної дії, вальці, преси одно- й двочерв'ячні, форматори-вулканізатори, лінії для вулканізації покришок, для виробництва труб з термопластів, для виробництва лінолеуму, плівок, товари народного споживання.

В 1882 на тер. сучас. з-ду «Більшовик» було засновано майстерню, яку згодом реорганізовано в з-д по виробн. устаткування для цукр. та пивоварних з-дів. Завод має славне революційне минуле. В 1895 тут було створено марксистський гурток, з 1897 почався страйковий рух. Робітники з-ду брали активну участь у боях за встановлення Радянської влади на Україні. В 1922 підприємству присвоєно назву «Більшовик». За роки Рад. влади з-д докорінно реконструйовано. В 1926—32 з-д освоїв виробн. хім. устаткування та ін. видів продукції. В 30-х рр. тут вперше в СРСР застосовано пром. електрозварювання. В 1940 з-д вже виробляв потужні електролізери, турбокомпресори тощо. На поч.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ХІМВОЛОКНО»

Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на Урал, де на його базі збудовано з-д «Уралхіммаш». За післявоєнні роки підприємство відбудовано, докорінно реконструйовано й значно розширено. З-д нагороджено орденом Леніна (1966).

В. О. Ізвєков.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ХІМВОЛОКНО» імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Утворене 1975 на базі Київ. комбінату хім. волокна ім. 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції, засн. 1936 як ф-ка по виробн. віскозного шовку. В 1937 введено в дію першу чергу підприємства і названо ф-кою «Київволокно». В 1943 ф-ку перейменовано на з-д, наприкінці 1956 з-д перетворено на комбінат штучного волокна, з 1966 — на комбінат хім. волокна. Осн. продукція об'єднання: віскозні, капронові нитки, целофанова плівка, штапельне волокно; всього — 47 найменувань виробів. В об'єднанні вперше в галузі розроблено й освоєно новий спосіб одержання капронових ниток, фарбованих у масі, текстурованої нитки килимового асортименту. Київський комбінат хім. волокна нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

А. І. Мальчевський.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ТРИКОТАЖНЕ ОБ'ЄДНАННЯ імені Рози Люксембург. Утворене 1975 на базі Київської трикотажної ф-ки ім. Р. Люксембург — гол. підприємство (засн. 1917). До складу об'єднання входять (1980) також Сквирська й Київська трикотажні ф-ки. Осн. продукція об'єднання: білизняний трикотаж, верхній трикотаж жіночого, чоловічого й дит. асортименту, штучне хутро, товарне полотно. В об'єднанні вперше в СРСР застосовано комплексну автоматизацію процесів фарбування трикотажного полотна.

Р. Б. Сірик.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ХІМІКО-ФАРМАЦЕВТИЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ДАРНИЦЯ». Утворене 1976 в складі Дарницького хім.-фарм. заводу (головне підприємство, засн. 1949), Борщагівського заводу хім.-фарм. препаратів та Київського вітамінного з-ду. Осн. продукція: готові ліки, медикаменти в ампулах, вітаміни й препарати для с.-г. тварин. Продукція об'єднання експортується у 37 країн світу. На підприємстві освоєно виробн. дитиліну, хлодитану, дийодбензотефу, карбідину та ін. препаратів; встановлено автом. лінії.

І. В. Карпенко.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ШВЕЙНЕ ОБ'ЄДНАННЯ «УКРАЇНА». Утворене 1963 внаслідок об'єднання швейних ф-к Києва, Київ., Черкас. та Черніг. областей. Після реорганізації 1976 до складу об'єднання (1980) входять 4 швейні ф-ки: київські «Україна» (гол. підприємство) та «Жовтень», Поліська (Київ. обл.) та Уманська (Черкас. обл.). Осн. продукція об'єднання: пальта жіночі зимові й демісезонні з вовняних тканин і штучного хутра, плащі жіночі й чоловічі, напівпальта чоловічі з пелаксу та штучної замші, дубльовані штучним хутром, куртки жіночі й чоловічі, костюми вовняні для хлопчиків, шкільна форма для хлопчиків, купальні костюми. На підприємствах об'єднання для розкроювання тканин встановлено електронно-обчислювальні машини.

В. І. Полозюк.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ШКІРЯНЕ ОБ'ЄДНАННЯ імені М. В. Фрунзе. Утворене 1970 в складі київських з-дів хромових шкір (гол. підприємство, засн. 1845), шкірсировинного, юхтових шкір, Баришівського шкірзаводу (Київ. обл.; засн. 1938) та Новомиргородського шкірзаводу (Кіровогр. обл.; засн. 1934). Об'єднання виробляє хромові, галантерейні й юхтові шкіри. На підприємствах об'єднання впроваджено нову технологію виробн. еластичних шкір підвищеної якості, анілінових і напіванілінових, лакованих різного кольору, галантерейних шкір тощо.

Б. М. Душин.

КИЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО МУЗИЧНОГО ТОВАРИСТВА. Організоване 1863 (саме Рос. муз. т-во — 1859, Петербург) з метою сприяти розвитку муз. культури й муз. освіти в місті (існувало до 1917 на кошти дійсних членів і членів-відвідувачів). Серед засновників — композитор-аматор П. Селецький, громад. діяч ліберально-бурж. напряму Г. Галаган, укр. фольклорист М. Рігельман, композитор, диригент і педагог Р. Пфеніг, співак-аматор М. Богданов, композитор М. В. Лисенко. З ініціативи т-ва було відкрито *Київську російську оперу* (1867), муз. уч-ще (1868, див. *Київське музичне училище* імені Р. М. Глієра). Симф. концертами керували Р. Пфеніг, В. Вілінський, І. Альтані, О. Виноградський, О. Орлов, Л. Штейнберг та ін. Серед учасників концертів — М. В. Лисенко, місцеві музиканти — піаністи В. Пухальський, М. Тутковський; віолончелісти А. Галенковський, В. Мєшков, М. Поляничевський, В. Кологривов; скрипалі С. Таборовський, І. Водольський, Й. Шадек, Й. Котек, О. Колаковський; співаки рос. опери — В. Фабіан-Біанкі, О. Сантагано-Горчакова, О. Ляров, М. Медведєв та ін. На запрошення Київ. відділення в місті виступали диригенти С. Кусевицький, В. Сафонов, А. Коутс; скрипалі Г. Венявський, Ф. Лауб, А. Контський, М. Ерденко, Ф. Крейслер; піаністи А. та М. Рубінштейни, М. Венявський, П. Шлецер; співаки О. Мищуга, Ф. Шаляпін, Л. Собінов, А. Нежданова, Тітта Руффо, М. Баттістіні. З авторськими концертами виступали П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, С. Рахманінов. О. Глазунов та ін.

М. І. Кузьмін

КИЇВСЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ — одне з водосховищ Дніпровського каскаду. Створене 1964 після побудови *Київської ГЕС* імені Ленінського комсомолу. Довж. 110 км, шир. до 12 км, пл. 922 км². Пересічна глиб.— 4 м, найбільша — 14,5 м. Повний об'єм — 3,73 км³. Використовують для потреб гідроенергетики, водного транспорту, рибного г-ва, водопостачання та відпочинку трудящих. На К. в. у межах УРСР розташовані пристані Нові Петрівці, Ясногородка, Чорнобиль.

О. О. Русинов.

КИЇВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО — адм.-тер. одиниця на Україні в 15—18 ст. Утворене польс.-лит. феод. д-вою 1471 після ліквідації *Київського князівства.* За умовами *Люблінської унії 1569* відійшло до шляхет. Польщі. Б 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. до К. в. входили Київ., Житомир. і Овруцький повіти та Білоцерківське, Богуславське, Канівське, Корсунське, Романівське, Черкаське й Чигиринське староства і частина Лівобережної України. Тер. К. в. була ареною визвольної боротьби укр. селянства й козацтва проти феод.-кріпосницького гніту польс. і укр. феодалів (повстання під керівництвом К. *Косинського* 1591—93, С. *Наливайка,* Г. *Лободи* 1594—96, Т. Федоровича 1630, І. *Сулими* 1635, П. *Павлюка,* К. *Скидана* 1637, Д. *Гуні,* Я. *Острянина* 1638). Згідно зі *Зборівським договором 1649* у К. в. обмежувалася влада польс. шляхти; Овруцький, Житомирський і Київський повіти були підпорядковані гетьманському управлінню. За *Андрусівським перемир'ям 1667* в складі К. в. лишилися тільки правобережні повіти і староства (без м. Києва). Адм. центром став Житомир. У кін. 17 — на поч. 18 ст. в К. в. відбулися сел.-козац. повстання, зокрема під проводом С. *Палія;* в 30—60-х рр. 18 ст. тут розгорнувся *гайдамацький рух.* Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) тер. К. в. ввійшла до *Волинського намісництва* і *Київського намісництва.*

КИЇВСЬКЕ ЖОВТНЕВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1917 — збройний виступ робітників і революц. солдатів Києва під керівництвом більшовиків проти буржуазного Тимчасового уряду. Підготовку до повстання *Київська організація РСДРП(б)* розгорнула восени 1917. Створювалися і зміцнювалися загони *Червоної гвардії,* проводилася агітаційна робота серед робітників і солдатів. 27.X (9.XI) об'єднане засідання Київ. Рад робітн. і солдатських депутатів 489 голосами проти 187 ухвалило більшовицьку резолюцію про підтримку повстання в Петрограді й обрало ревком у складі Я. Б. *Гамарника,* В. П. *Затонського,* А. В. *Іванова,* І. М. Кудріна, І. Ю. *Кулика,* Л. Л. *Пятакова* та ін. Ревком розгорнув підготовку до повстання. 6,6 тис. революц. солдатів і червоногвардійців протистояли бл. 10 тисячам солдатів і офіцерів, підпорядкованих штабові Київ. військ. округу (КВО) — оплоту Тимчас. уряду, а також бл. 18 тисячам солдатів і офіцерів частин бурж.-націоналістичної *Центральної ради,* яка,

Київське водосховище.

формально проголосивши «нейтралітет», фактично підтримувала штаб КВО. Проте через недостатню оперативність ревкому контрреволюціонерам удалося захопити ініціативу й 28.X (10.XI) заарештувати майже всіх членів ревкому й Київ. к-ту РСДРП(б). Однак уже вранці 29.X (11.XI) на нараді в 3-му авіапарку було створено новий ревком, до якого ввійшли А. В. Іванов, В. П. Затонський, О. Б. *Горвіц*, А. Є. Карпенко та ін. Центром повстання, яке почалося 29.X (11.XI), став Печерськ, його осн. ударними силами — червоногвардійці «Арсеналу» (див. *Арсенальці*) й солдати 3-го авіапарку, які виступили першими, та ряду ін. частин. 30.X (12.XI) повстання було підтримано заг. страйком трудящих Києва. На допомогу повстанцям прийшли червоногвардійці Подолу, Деміївського снарядного з-ду та ін. підприємств. На їх бік перейшли деякі частини Центр. ради. 31.X (13.XI) К. ж. з. п. завершилося поразкою сил Тимчас. уряду. Командування КВО втекло з Києва. Проте перемогою робітників і революц. солдатів підступно скористалася Центральна рада, яка 1 (14).XI оголосила про перехід влади до її рук. К. ж. з. п. відіграло значну роль у дальшому розгортанні революц. подій на Україні. Воно подало істотну допомогу революц. Росії, зірвавши наміри контрреволюції використати війська Пд.-Зх. фронту і Київ. військ. округу для придушення революції в Петрограді. Загиблим учасникам повстання встановлено пам'ятник (1927, архітектор В. М. Онащенко; відбудовано 1948, арх. З. С. Чечик).

Літ.: Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г.— февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; Великий Жовтень на Київщині. К., 1957; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977. *В. С. Левін.*

КИ́ЇВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське удільне князівство. Виникло в серед. 12 ст. внаслідок феод. роздробленості Київ. Русі. До К. к. входили Київщина, Сх. Волинь, Переяславщина. Центром був Київ. У 2-й пол. 12 ст.— 1-й пол. 13 ст. Київ підпав під владу владимиро-суздальських (див. *Юрій Долгорукий*), чернігівських, смоленських і галицько-волинських князів. У 1240 К. к. захопили монголо-татари; з 1243 князем тут був владимиро-суздальський кн. *Ярослав Всеволодович*, який мав у Києві свого намісника, а пізніше — *Олександр Невський*. З 1263 в Києві почали князювати нащадки владимирських князів. Бл. 1362 К. к. загарбала феод. Литва; воно ввійшло до її складу як васальне князівство. Давньорус. династію Мономаховичів заступила лит. династія Гедиміновичів. Останні проводили політику, спрямовану на захист автономії К. к. Це викликало невдоволення лит. уряду, особливо після проголошення лит. кн. *Ягайла* польс. королем (1386). У 1394 польс.-лит. уряд ліквідував К. к. Замість князя у Київ було призначено лит. намісника. В 1440 під тиском місц. феод. знаті К. к. відновлено, але 1470 знову ліквідовано і 1471 перетворено на *Київське воєводство*.

КИ́ЇВСЬКЕ ЛІТЕРАТУ́РНО-АРТИСТИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — добровільне товариство митців і літераторів, яке існувало в Києві з 1895 по 1905. Т-во мало три відділи: літературний, музичний і художній. Влаштовувало літ. бесіди й літ.-муз. вечори, худож. виставки, ювілеї видатних діячів культури тощо. В роботі т-ва брали участь діячі рос. та укр. культури М. Соловцов, Є. Неделін, М. Рощин-Інсаров, О. Купрін, Леся Українка, М. Лисенко, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Мурашко та ін. Т-во було закрито 1905 за наказом царського уряду.

Літ.: Устав Киевского литературно-артистического общества. К., 1895; Иллюстрированный сборник Киевского Литературно-Артистического общества. К., 1900. *Р. Я. Пилипчук.*

КИ́ЇВСЬКЕ МУЗИ́ЧНЕ УЧИ́ЛИЩЕ імені Р. М. Глієра — середній спеціальний музичний навчальний заклад системи М-ва культури УРСР. Засн. 1868 як муз. уч-ще при *Київському відділенні Російського музичного товариства*. Спочатку мало 5 класів: фортепіано, скрипки, віолончелі, хорового та сольного співу, теорії музики. З 1875 було введено всі класи оркестрових інструментів, створено учнівський симф. оркестр, 1885 організовано оперний клас. Серед педагогів — композитор і диригент Р. Пфеніг (1868—74 — директор), піаніст і композитор Ю. Померанцев, скрипалі І. Водольський, О. Шевчик, М. Ерденко, диригент І. Альтані, віолончеліст В. Кологривов, композитор і диригент О. Казбирюк, піаністи В. Пухальський (1877—1913 — директор) і Г. Ходоровський та ін. В 1869—70 клас фортепіано вів М. Лисенко. Активну участь у становленні та діяльності уч-ща брали рос. композитори А. та М. Рубінштейни, П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, О. Глазунов, С. Рахманінов. Серед випускників уч-ща дожовтн. періоду були такі діячі вітчизн. муз. культури, як піаніст і композитор М. Тутковський, піаністи А. Штосс-Петрова, Л. Ніколаєв, О. Браїловський, К. Михайлов, скрипалі М. Сікард, О. Колаковський, віолончеліст І. Козлов, диригент І. Паліцин, композитори Р. Глієр, І. Сац, Л. Ревуцький, вокалісти М. Медведєв, М. Бочаров, Г. Бакланов, В. Лосський, М. Литвиненко-Вольгемут. У 1913 уч-ще було перетворено на консерваторію (див. *Київська консерваторія* імені П. І. Чайковського). В 1923—34 існувало як муз. технікум, з 1934 — муз. уч-ще (з 1956 — ім. Р. М. Глієра). Має 8 відділень денного та вечірнього навчання. Готує хористів, оркестрантів, концертмейстерів, керівників самодіяльності та викладачів дитячих муз. шкіл (з 1959 при уч-щі — дитяча муз. школа). Оркестри — симф., духовий, камерний, нар. інструментів, змішаний та жіночий хори. Серед вихованців уч-ща — нар. артисти СРСР — композитори Г. Майборода та П. Майборода, співаки П. Кармалюк, Д. Гнатюк, Є. Червонюк, Д. Петриненко, нар. артисти УРСР — диригенти П. Муравський, О. Рябов, І. Іващенко, співаки Н. Гончаренко, Е. Томм, В. Любимова, балалаєчник Є. Блинов та ін.

М. І. Кузьмін.

КИ́ЇВСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Україні в 80—90-х рр. 18 ст. Утворене 16 (27).IX 1781, фактично існувало з 9 (20).I 1782. До К. н. увійшла територія кол. Київ., Переяславського, Лубенського і Миргородського полків. К. н. поділялося на 11 повітів: Київський, Остерський, Козелецький, Переяславський, Пирятинський, Лубенський, Миргородський, Хорольський, Градизький, Золотоніський і Голтвянський. За ревізією 1782 у К. н. було 11 міст, 43 містечка, 3857 сіл, хуторів, слобід з населенням 389 610 осіб чоловічої статі (крім дворян). В 1791 до К. н. було приєднано Зіньківський, Гадяцький і частину Лохвицького повітів. У 1796 до К. н. ввійшли також міста Канів, Корсунь, Богуслав і Димер, перетворені на повітові центри. 12 (23).XII 1796 К. н., як і ін. намісництва, ліквідовано. Його територія відійшла в основному до *Київської губернії* та *Малоросійської губернії*.

КИ́ЇВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1068—69 — антифеод. повстання міського і сільського населення в *Київській Русі*, спрямоване проти феод. експлуатації та загарбання феодалами общинних земель. Центром класової боротьби був Київ. Безпосереднім приводом до повстання

Київське повстання 1068—69. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.

стала поразка восени 1068 військ князів Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів від *половців* на р. Альті. Кияни звернулися до кн. Ізяслава з вимогою дати їм коней і зброю для боротьби проти кочовиків, але Ізяслав відмовив, боячись озброєного населення. Обурені кияни розгромили двори київ. знаті і, звільнивши ув'язненого кн. Всеслава Брячиславича, поставили його київ. князем замість Ізяслава, який втік до Польщі. У квітні 1069 Ізяслав за допомогою військ польс. кн. *Болеслава II* придушив К. п. Відповідлю феодалів на київське та ін. повстання 60 — поч. 70-х рр. 11 ст. було нове законодавство (т. з. «Правда Ярославичів» — див. «*Руська правда*»), що посилило покарання за замах на життя і майно феодалів та ін. власників.

КИ́ЇВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1113 — антифеод. повстання міських низів Києва, холопів і, можливо, сільського населення *Київської землі*. Вибухнуло після смерті кн. *Свято-*

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ РАТНИКІВ МІЛІЦІЇ 1807

полка Ізяславича, за князювання якого посилилися феод. утиски і зросло лихварство. Повсталі виступили проти князівської адміністрації і лихварів, розгромили їхні двори. Налякана боярська верхівка Києва звернулася до переяславського кн. *Володимира Мономаха* і запросила його на великокнязівський престол. Ставши великим князем київським, Володимир Мономах, з метою ослаблення нар. заворушень, видав нові закони, в яких було зроблено деякі поступки міським низам (див. *Статут Володимира Мономаха*).

КИЇВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ РА́ТНИКІВ МІЛІ́ЦІЇ 1807 — антифеод. виступ ратників київського губернського земського ополчення (міліції). Безпосереднім приводом до повстання стало переведення частини ратників у рекрути в зв'язку з ліквідацією ополчення після підписання Тільзітського миру (червень 1807). Ополченці, які перебували в Києві (бл. 2 тис.), 5 (17).XI рушили до палацу київ. військ. губернатора з вимогою відпустити їх по домівках. Викликані війська зброєю розігнали повстанців. 10 (22).XII виступили ратники розквартированої в районі Балти й Дубоссар 3-ї бригади київ. міліції (бл. 1800 чол.), які вимагали звільнення від кріпацтва і повернення їм кол. козац. прав. Урядові війська жорстоко придушили повстання.

Літ.: Абаліхін Б. З історії антифеодального повстання ратників Київської міліції в грудні 1807 р. «Архіви України», 1968, № 5.

КИЇ́ВСЬКЕ СІЧНЕ́ВЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — повстання робітників і революц. солдатів Києва проти контрреволюц. *Центральної ради,* яка, скориставшися з перемоги *Київського жовтневого збройного повстання 1917,* віроломно захопила владу. В листопаді 1917 робітники Києва почали боротьбу проти Центр. ради. Ця боротьба посилилася після *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад.* Передбачалося почати повстання в той час, коли рад. війська, які вели бойові дії проти Центр. ради, мали підійти до Києва. Але в місті вибухнули стихійні виступи на знак протесту проти терору гайдамаків. У зв'язку з цим Київ. к-т РСДРП(б) вирішив почати повстання ще до підходу рад. військ. 10 (23).I були створені міський штаб повстання й районні військ.-революц. к-ти. Для керівництва повстанням на місцях Київ. к-т РСДРП(б) направив у райони міста членів Київ. к-ту О. Б. *Горвіца,* В. М. *Довнар-Запольського,* М. С. Патлаха, О. О. Сивцова, М. В. Костюка. 15 (28).I на засіданні Київ. Ради робітн. і солдатських депутатів з представниками фабзавкомів було прийнято рішення про збройне повстання й одночасне проведення заг. страйку. До складу обраного загальноміського ревкому ввійшли А. В. *Іванов,* І. М. Кудрін, М. В. Костюк, М. М. *Лебедєв,* Я. Б. *Гамарник,* М. С. *Богданов* та ін. Повстання почалося 16 (29).I, центром його став «Арсенал» (див. *Арсенальці*). Вночі проти 17 (30).I застрайкували робітники всіх підприємств міста. До повстанців приєдналася частина солдатів Центр. ради. Червоногвардійці Подолу й Куренівки та робітники-залізничники, які захопили ст. Київ-Пасажирський, повели наступ на центр міста. Червоногвардійці Деміївки у взаємодії з залізничниками закріпилися на Байковій горі й перерізали з-цю. Для придушення повстання Центр. рада спішно перекинула з фронту війська (20 тис.) на чолі з Петлюрою. 22.I (4.II) петлюрівці захопили «Арсенал» і жорстоко розправилися з повсталими робітниками. Проте робітники-залізничники й червоногвардійці Подолу продовжували бойові дії. На допомогу трудящим міста прийшли рад. війська під командуванням Ю. М. *Коцюбинського,* загін робітників Донбасу на чолі з Д. П. *Жлобою,* червоногвардійці Москви й Петрограда, 12-й і 13-й Туркестанські полки, 1-й гвард. Кексгольмський полк, загін матросів-чорноморців, очолюваний А. В. *Полупановим.* Рад. війська форсували Дніпро й разом з червоногвардійцями Подолу після запеклих боїв 26.I (8.II) оволоділи Києвом. К. с. з. п. було важливим етапом боротьби робітників і селян України за перемогу Рад. влади. На честь загиблих повстанців у Києві встановлено пам'ятник.

Літ.: Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г.— февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; Великий Жовтень на Київщині. К., 1957; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967.

П. С. Кувшинов.

Київське січневе збройне повстання 1918.
Робітники Київських головних залізничних майстерень, які брали участь у збройному повстанні.

КИЇ́ВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ДОСЛІ́ДНИКІВ ПРИРО́ДИ — об'єднання науковців-природознавців при Київ. ун-ті. Засноване 1869. Перший президент — проф. І. Г. Борщов (1833—78). В 1890 із складу т-ва відокремилась матем. секція, яка була реорганізована в *Київське фізико-математичне товариство*; 1907 — хім. гурток, на основі якого утворено *Київське фізико-хімічне товариство.* К.т.д.п. відіграло велику роль у розвитку і пропаганді природничих наук на Україні. Видавало «Записки Киевского общества естествоиспытателей» (т. 1—27, 1870—1917), «Записки Київського товариства природознавців» (Вип. 1—3, К., 1926—28). Серед членів т-ва були відомі вчені А. В. *Думанський,* В. О. *Ізбеков,* В. О. *Плотников,* С. М. *Реформатський,* М. О. *Тананаєв,* О. В. *Сперанський,* В. П. *Яворський* та ін.

КИЇ́ВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ОХОРО́НИ ПА́М'ЯТОК СТАРОВИ́НИ І МИСТЕ́ЦТВ — об'єднання київських істориків, археологів і мистецтвознавців з метою розшуку, охорони, вивчення та описання пам'яток старовини і мистецтва; існувало 1910—19. Діяльність т-ва спочатку поширювалася на Київ., Подільську, Волин., Черніг., Полтав., Катеринославську, Гродненську та Бессарабську губ., згодом обмежувалася лише тер. України. В 1913 відкрито філію в Умані. Членами т-ва були вчені М. В. *Довнар-Запольський,* В. В. *Хвойко,* М. І. *Петров,* В. С. *Іконников,* В. І. *Щербина* та ін. Припинило діяльність у зв'язку з утворенням Всеукр. к-ту по охороні пам'яток старовини і мистецтва.

КИЇ́ВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ПОВІТРОПЛА́ВАННЯ — добровільне науково-тех. і спорт. товариство сприяння розвиткові *авіації* і *повітроплавання.* Засновано 1909 на базі повітроплавного гуртка Київ. політех. ін-ту. Існувало до 1916. Члени т-ва розробляли проекти літальних апаратів, будували і випробовували їх, виконували польоти на право одержання диплома пілота-авіатора, організовували змагання, влаштовували виставки тощо. Членами цього товариства О. С. *Кудашевим,* П. М. *Нестеровим,* М. Б. *Делоне* та ін. на чолі з І. І. *Сікорським* були збудовані (1913—14) на Російсько-Балтійському з-ді в Петербурзі літаки «Русский витязь», «Илья Муромец» та ін. *С. І. Карацуба.*

КИЇ́ВСЬКЕ ФІ́ЗИКО-МАТЕМАТИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — наукове товариство фізиків і математиків. Засноване 1890 при Київському ун-ті на базі матем. секції, яку було відокремлено від *Київського товариства дослідників природи.* Т-во налічувало бл. 350 членів, серед яких були М. П. *Авенаріус,* Б. Я. *Букреєв,* М. Є. *Ващенко-Захарченко,* В. П. *Єрмаков,* М. Ф. *Хандриков,* М. М. *Шіллер* (голова т-ва протягом перших 14 років) та ін. За час існування К. ф.-м.т. (1890—1917) було заслухано понад 1000 доповідей та інформацій з математики, фізики, астрономії та методики математики у серед. і вищій школі. Т-во видавало «Отчёты и протоколы физико-математического общества при Киевском университете». К. ф.-м. т. проводило популяризаторську роботу серед вчителів математики, фізики та студентів.

КИЇ́ВСЬКЕ ФІ́ЗИКО-ХІМІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — наукове товариство. Організоване 1910 на базі хім. гуртка при Київ. ун-ті, відокремленого 1907 від *Київського товариства дослідників природи.* Видавало «Протоколы физико-химического общества при Киевском университете» (1911—16). У 1915 діяльність т-ва була перервана у зв'язку з евакуацією Київ. ун-ту, з 1920 воно відновлене як хім. відділення Київ. т-ва дослідників природи. На його базі 1933 було організовано Київ. відділення Всесоюзного хім. т-ва ім. Д. І. Менделєєва. Головою т-ва з 1910 до 1916 і з 1920 до 1933 був С. М. *Реформатський.*

КИЇВСЬКЕ ХОРЕОГРАФІ́ЧНЕ УЧИ́ЛИЩЕ — середній спец. навч. заклад системи Міністерства культури УРСР. Створене 1938 на базі балетної студії, організованої 1934 при Київ. театрі опери та балету, і хореографічного технікуму (орг. 1933). Уч-ще має 2 відділення — класичного і нар. танцю (з 1972). У різні роки уч-ще очолювали: засл. арт. РРФСР Л. Жуков, засл. арт. УРСР А. Березова, нар. арт. УРСР А. *Васильєва*; викладали: нар. арт. СРСР П. *Вірський*, засл. арт. УРСР Б. Таїров та ін. Серед випускників уч-ща — нар. артисти СРСР В. *Калиновська*, В. *Ковтун*, Т. *Таякіна*, нар. артисти УРСР А. *Гавриленко*, С. *Коливанова*, Л. *Сморгачова*, Р. *Хилько* й ін.; серед викладачів — нар. арт. СРСР О. *Потапова*, нар. арт. УРСР Г. *Кирилова* (з 1972 — худож. керівник), засл. артисти УРСР В. Денисенко, А. Кальченко та ін.

КИЇ́ВСЬКЕ ХУДО́ЖНЄ УЧИ́ЛИЩЕ (КХУ) — середній художній навчальний заклад у Києві, який існував у 1900—1920. Засн. як тимчасові класи живопису, малювання та креслення. В 1901 класи реорганізовано в КХУ, яке перейшло у відання петербурзької Академії мистецтв. Організаторами уч-ща були архітектор В. Ніколаєв (директор його до 1911), художники Г. *Мясоєдов*, В. Менк, Х. *Платонов*, М. *Пимоненко*, В. *Орловський*, І. *Селезньов*. КХУ мало відділи живопису та архітектури, в ньому викладали художники Ф. *Кричевський*, О. *Мурашко*, Г. *Дядченко*, Ф. *Красицький*, Ф. *Балавенський* та ін.

КИЇ́ВСЬКЕ ЮРИДИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО (КЮТ) — добровільне об'єднання науковців юрид. факультету Київського ун-ту й осіб, що мали друковані праці з правознавства. Утворене 1877. Ставило своїм завданням розробку вітчизняного права, встановлення постійних зв'язків між юристами-науковцями і практичними діячами органів юстиції та ін. В 1880 при КЮТ організовано відділення по дослідженню і вивченню *звичаєвого права*. Наук. праці, матеріали КЮТ, як правило, публікувалися в журн. «Университетские известия». КЮТ видав «*Права, за якими судиться малоросійський народ*», підручники, монографії та ін. праці. В різні часи КЮТ очолювали професори В. Г. Демченко, О. М. *Гуляєв*, О. Ф. *Кістяківський*, К. А. *Митюков*, З. І. Синайський, В. О. Удінцев та ін. Діяльність товариства мала ліберально-бурж. напрям. Припинило існування 1916 у зв'язку з евакуацією університету.

В. І. Калинович.

КИЇ́ВСЬКИЙ АВТОМОБІ́ЛЬНО-ДОРО́ЖНІЙ ІНСТИТУ́Т імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1944 у Києві. Ф-ти: дорожньобудівний, автомобільний, інженерно-екон., механічний, загальнотехнічний і підвищення кваліфікації; аспірантура. У фонді б-ки (1980) бл. 400 тис. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році кількість студентів становила понад 5 тис. З 1944 по 1979 в ін-ті підготовлено 16,2 тис. спеціалістів.

Є. П. Вериженко.

КИЇ́ВСЬКИЙ БУДИ́НОК-МУЗЕ́Й Т. Г. ШЕВЧЕ́НКА — літературно-меморіальний філіал *Київського музею Т. Г. Шевченка*. Відкрито 10 листопада 1928 в будинку, де 1846 жив поет. Для музею будинок реставровано 1925—27 під керівництвом В. *Кричевського*. В музеї зберігаються особисті речі Шевченка, його одяг, приладдя для малювання і гравірування, книжки та гравюри з його власноручними написами. У 1974 розгорнуто експозицію «Три приїзди Т. Шевченка на Україну». В дворі музею 9.III 1947 встановлено погруддя поета (скульптор Г. *Петрашевич*). У 1973 завершено комплексну реставрацію будинку й садиби. Іл. с. 142.

О. І. Поляничко.

КИЇ́ВСЬКИЙ ДЕРЕВООБРО́БНИЙ КОМБІНА́Т — підприємство деревообробної пром-сті. Розташований у Києві. Буд-во почато 1929 на базі лісопильного з-ду (засн. 1898). За роки Рад. влади з-д перетворився на велике пром. підприємство, яке є базовим комбінатом меблевих деревообробних підприємств Києва і республіки. До складу комбінату входять (у 1980) цехи: 3 лісопильні, розкрійний, чистової обробки деревини, фанерний, деревностружкових плит, багетний, меблевий, паркетний, карбамідних смол та ряд допоміжних цехів. Осн. продукція підприємства: пиломатеріали, деревностружкові плити, чорнові меблеві заготовки, паркет, меблі, багет, струганий шпон, карбамідна смола. На комбінаті осн. виробничі процеси механізовано й автоматизовано.

Л. М. Орєхов.

КИЇ́ВСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Т. Г. Шевченка (КДУ) — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР, один з найстаріших і найбільших наук. і культурно-освітніх центрів України. Засн. 1834 у складі філос. ф-ту з двома відділеннями — істор.-філологіч. і фіз.-матем. У 1835 відкрито юрид. ф-т; 1841 — мед. У дореволюц. час в ун-ті викладали відомі вчені М. О. Максимович (перший ректор), М. І. Костомаров, В. М. Перетц, О. Ф. Кістяківський, М. І. Зібер, Д. О. Граве, Г. К. Суслов, Й. Й. Косоногов, С. М. Реформатський, А. А. Караваєв, О. В. Фомін, О. О. Ковалевський, О. М. Сєверцев, М. В. Скліфосовський, В. П. Образцов, М. П. Авенаріус, І. В. Вернадський, В. І. Беретті та ін. У середині 19 ст. ун-т став одним з важливих осередків науки й передової суспільно-політ. думки на Україні. Тут проводили революц. роботу члени *Кирило-Мефодіївського товариства*, ідейним натхненником революц.-демократичного напряму якого був Т. Г Шевченко. В 1884 відбулися студентські заворушення, внаслідок яких ун-т було закрито до 1885. В 1899 студенти К. у. взяли участь у всерос. студентському страйку. Найбільш відомі виступи студентства 1900 (див. *Київського університету студентів виступ 1900*). В. І. Ленін у статті «Віддання в солдати 183-х студентів» затаврував реакційні заходи царського уряду, вжиті 1901 для придушення революц. виступів студентів ун-ту. Передова частина студентів під керівництвом більшовиків брала активну участь у революції 1905—07 рр., Лютневій бурж.-демократичній революції, у боротьбі за перемогу Рад. влади на Україні. До 1917 вуз підготував бл. 20 тис. спеціалістів. У різний час ун-т закінчили видатні вчені й діячі культури: О. М. Бах, Є. В. Тарле, Д. К. Заболотний, М. Г. Чеботарьов, О. Ю. Шмідт, В. П. Затонський, М. Д. Стражеско, М. В. Лисенко, М. П. Старицький, М. Т. Рильський, М. О. Булгаков, М. М. Бенардос, П. А. Тутковський та ін. У 1861—1917 щомісяця видавалися «Университетские известия», працювало 10 наукових товариств.

У рад. час К. д. у. став великим центром укр. соціалістичної науки й культури. В 1920—32 на його базі функціонували ін-ти нар. освіти, соцвиху, професс. освіти, а 1933 ун-т відновлено в складі 7 ф-тів. У 1939 йому присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка. В 1942—43 К. д. у. злито з Харківським в Об'єднаний укр. ун-т і евакуйовано до м. Кзил-Орди Казах. РСР. Незважаючи на завдану нім.-фашист. окупантами величезну матеріальну шкоду (підірвано гол. корпус, знищено кабінети, спалено б-ку) у січні 1944 ун-т відновив свою діяльність; 1949 функціонувало 12 ф-тів. У 1979/80 навч. р. ун-т мав 17 ф-тів: філос., екон., істор., філол., романо-германської філології, журналістики, юрид., міжнар. відносин та міжнар. права, мех.-матем., кібернетики, фіз., радіофіз., геол., геогр., хім., біол., підготовчий, на яких навчалося 18,7 тис. студентів — представників республік Рад. Союзу і громадян 91 країни світу. Є заочне, вечірнє й підготовче відділення, аспірантура. При К. д. у. працюють н.-д. ін-т фізіології, ін-т підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук, ф-т підвищення кваліфікації викладачів природничих наук, обчислювальний центр, астр. обсерваторія (з 1838), ряд музеїв, б-ка (засн. 1834; фонд — понад 3 млн. одиниць зберігання); проблемні лабораторії (ядерної фізики, квантової радіофізики, аеродисперсних систем, гідрохімії, фізико-хім. досліджень гірських порід, синтетичних антимікробних речовин та ін.), Канів. навч.-дослідне г-во, бот. сад (засн. 1841), кіностудія навч. фільмів тощо. Ун-т має вид-во, видає «Вісник Київського університету», ряд міжвузівських наук. збірників. За роки Рад. влади у вузі підготовлено понад 75 тис. спеціалістів. Серед його випускників — 16 Героїв Рад. Союзу.

Нові корпуси **Київського державного університету** імені Т. Г. Шевченка.

КИЇВСЬКИЙ ДОМОБУДІВНИЙ КОМБІНАТ №3

зу й Героїв Соціалістич. Праці, 8 лауреатів Ленінської премії, 33 лауреати Держ., міжнар. та іменних премій. У 1959 ун-т нагороджено орденом Леніна. Гол. корпус ун-ту збудовано 1837—43 за проектом арх. В. І. *Беретті*. З 1970 будується новий, сучас. навч.-наук. комплекс університету (арх. В. Є. Ладний, В. Є. Коломієць. В Я. Дрізо).

Літ.: Історія Київського університету. 1834—1959. К., 1959; Київський університет за 50 років Радянської влади. К., 1967; Грицай М. О. Будинок університету ім. Т. Г. Шевченка в Києві. К., 1959. *М. У. Білий.*

КИЇВСЬКИЙ ДОМОБУДІВНИЙ КОМБІНАТ № 3 — підприємство будівельної індустрії. Розташований у Києві. Буд-во почато 1957, введено в дію 1961. До складу К. д. к. № 3 (1980) входять: з-д залізобетонних виробів, 3 буд.-монтажні управління, управління виробничо-технологіч. комплектацією. К. д. к. № 3 виробляє великопанельні будинки (9-, 12- та 16-поверхові). Потужність підприємства — 152,5 тис. м³ залізобетонних виробів за рік; обсяг заг. житл. площі, що вводиться в дію за рік,— 235 тис. м². На комбінаті широко впроваджується *бригадний підряд*, освоєно нову технологію буд. конвейєра, за якою весь виробничий цикл розраховують за допомогою електронно-обчислювальних машин.

В. Г. Газукін.

КИЇВСЬКИЙ ДОСЛІДНИЙ ЗАВОД ПОРЦІЙНИХ АВТОМАТІВ імені Ф. Е. Дзержинського — підприємство приладобудування. Розташований в Києві. З 1975 — гол. підприємство виробничого об'єднання «Веда», до складу якого входять також філіали з-ду в м. Овруч (Житомир. обл.), м. Бучі (Київ. обл.) та Кіровоград. дослідний з-д дозувальних автоматів.

Завод у Києві засн. 1910, випускав грамофонні платівки. На поч. 20-х рр. підприємство перетворено на вагоноремонтні майстерні, які з 1925 виробляли нові ваги (возові, десяткові) і дістали назву Вагова ф-ка. В 1928 ф-ку перейменовано на Держ. ваговий з-д. З 1957 називався Київським з-дом порційних автоматів, з 1963 має сучас. назву. З-д — єдине підприємство країни, спеціалізоване на проектуванні й випуску автом. порційних дозаторів і вагів для всіх галузей нар. г-ва. Осн. продукція підприємства: автом. дозатори багатокомпонентні з програмним керуванням, електронні, фасувальні, автоматичні ваги, пульти, станції і системи керування дозувально-змішувальними установками, тензорезисторні силовимірюючі датчики, зважувально-дозувальні тензометричні пристрої, напівавтоматичне електрозварювальне устаткування тощо.

В. І. Рекунов.

КИЇВСЬКИЙ ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНИЙ ЗАВОД «ТРАНССИГНАЛ» імені Ф. Е. Дзержинського — підприємство залізничного машинобудування. Розташований у Києві. Засн. 1875 як телеграфні й телефонні ремонтні майстерні Пд.-Зх. з-ці. Робітники майстерень брали активну участь у революц. виступах, зокрема в масових страйках, демонстраціях 1879, 1903, у Січневому повстанні 1918. В 1923 майстерні перейменовано на Головні електромех. майстерні, яким 1928 присвоєно ім'я Ф. Е. Дзержинського; з 1929 — Київ. ремонтний електромех. з-д, з 1931 — київ. електротех. з-д «Транссигнал». За післявоєнні роки з-д докорінно реконструйовано. Він виробляє пристрої автоматики й телемеханіки, що застосовують у системах керування й забезпечення безпеки руху поїздів на з-цях і метрополітенах країни, зокрема стрілочні електр. приводи, дросель-трансформатори, швидкісні вагони-колієвимірники і дефектоскопи, апаратуру частотного диспетчерського контролю тощо. Продукція підприємства експортується в різні країни світу. В 1928 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В. В. Сокол.

КИЇВСЬКИЙ ЗАВОД ВЕРСТАТІВ-АВТОМАТІВ імені М. Горького — підприємство верстатобудування. Розташований у Києві. З 1976 — гол. підприємство Київського верстатобудівного виробничого об'єднання, до складу якого входять також Шяуляйський верстатобудівний з-д (Лит. РСР). Буд-во Київського заводу верстатів-автоматів почато 1934. Став до ладу 1937; 1940 випущено 495 верстатів. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на Урал. В післявоєнні роки підприємство докорінно реконструйовано, освоєно виробн. ряду нових типів верстатів-автоматів. Осн. продукція: багатошпиндельні токарні горизонтальні верстати-автомати, запасні частини до них, автом. лінії (з 1976). На підприємстві широко застосовують верстати з числовим програмним управлінням, нові технологічні процеси. В 1943 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В. І. Черчикало.

КИЇВСЬКИЙ ЗАВОД МЕДИЧНИХ ПРЕПАРАТІВ — підприємство мед. пром-сті. Розташований у Києві. Засн. 1896; виготовляв лікувальні мила, мазі, настої. В 1920 з-д було націоналізовано й названо 1-ю Українською Рад. ф-кою ім. Я. М. Свердлова. Вона виготовляла ряд лікувальних препаратів. У 1946—50 ф-ку переоснащено на виробн. *антибіотиків*. Продукція з-ду експортується в 26 країн світу (1979).

І. Т. Буценко.

КИЇВСЬКИЙ ЗАВОД «ТОЧЕЛЕКТРОПРИЛАД» імені Комсомолу України — підприємство приладобудування. Розташований в Києві. З 1976 — гол. підприємство Київ. виробничого об'єднання «Точелектроприлад», до складу якого входить також Ставищенський приладобудівний з-д (Київ. обл.). Засн. 1930 на базі науково-дослідних експериментальних майстерень Київського політехнічного інституту. Випускав зразкові трансформатори й апаратуру для перевірки їх, електровимірювальні мости, лабораторні вольтметри, амперметри, ватметри й фазометри. На поч. Великої Вітчизн. війни устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. В 1944 почалася відбудова підприємства. За післявоєнні роки з-д перетворився на одне з провідних підприємств точного електроприладобудування СРСР. К. з. «Т.» спеціалізовано на розробці й виробн. точних цифрових та аналогових електровимірювальних приладів змінного струму, інформаційно-вимірювальних систем для магн. вимірювань, систем керування виробничими й технологічними процесами, обчислювально-вимірювальних комплексів для автоматизації наук. експериментів, засобів тех. діагностики с.-г. машин тощо. К. з. «Т.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

П. А. Шило.

КИЇВСЬКИЙ ЗАВОД «УКРКАБЕЛЬ» — підприємство електротехнічної промисловості. Розташований у Києві. Засн. 1900. Випускав ізольовані мідні проводи, сталеві троси. Робітники з-ду брали активну участь у політичних страйках 1903 та 1912, боролися за встановлення влади Рад на Україні. За роки Рад. влади з-д реконструйовано й значно розширено. Він перетворився на велике підприємство, оснащене найновішим устаткуванням для волочіння й скручування дроту, обплітання, обпресовування та емалювання електр. проводів; новими агрегатами для виготовлення гумових сумішей, обшланговування кабелів тощо. Осн. продукція: кабелі, зокрема силові, автотракторні та монтажні, спец. електрозварювальні, пневматич. кабель та ін., телевізійні і радіопроводи тощо. На з-ді всі основні виробничі процеси механізовано й автоматизовано.

І. С. Калиниченко.

КИЇВСЬКИЙ ІНЖЕНЕРНО-БУДІВЕЛЬНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1930 у Києві на базі відділення фабрично-заводського і комунального будівництва Київ. політех. ін-ту й архіт. ф-ту Київ. худ.

Київський будинок-музей Т. Г. Шевченка. Меморіальна дошка на будинку-музеї.

ін-ту. Ф-ти: будівельний, архітектурний, автоматизації та комплексної механізації будівництва, міського будівництва, будівельно-технологічний, санітарно-технічний, загальнотехнічний, підготовчий для іноземних громадян. Є також підготовче відділення, факультет підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу вищих і середніх спец. навчальних закладів, аспірантура. У фонді б-ки (1980) бл. 750 тис. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році налічувалось бл. 10 тис. студентів. В Київ. інж.-буд. ін-ті навчалися Г. В. *Головко,* А. В. *Добровольський,* В. Г. *Заболотний,* Б. Ф. *Лебедєв,* М. П. *Мельников,* О. Я. *Хорхот* та ін., працювали Ф. П. *Бєлянкін,* М. С. *Будников,* О. М. *Вербицький,* Б. М. *Горбунов,* С. М. *Колотов,* М. В. *Корноухов,* М. П. *Сєверов,* К. К. *Сімінський,* В. М. Ярін та ін. За роки існування в ін-ті підготовлено близько 30 тис. спеціалістів. К. і.-б. і. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976).

Ю. О. Вєтров.

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ІНЖЕНЕ́РІВ ЦИВІ́ЛЬНОЇ АВІА́ЦІЇ — вищий навч. заклад М-ва цивільної авіації СРСР. Засн. 1933 на базі авіац. ф-ту Київ. політех. ін-ту як Київ. авіаційний ін-т (1947—64 — Київ. ін-т цивільного повітряного флоту). У К. і. і. ц. а. 11 ф-тів: мех., авіац. радіоелектрон. устаткування, авіац. устаткування, автоматики і обчислювальної техніки, інженерно-екон., аеропортів, горюче-мастильних матеріалів, заочний, підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів цивільної авіації, навчання іноз. студентів, підготовчий для іноз. громадян. Є підготовче

відділення, аспірантура. Філіали в Іркутську, Ташкенті і Ростові-на-Дону. Фонд б-ки налічує (1980) понад 1,5 млн. одиниць зберігання. В К. і. і. ц. а. навчається (1980) понад 13 тис. студентів. За роки існування тут підготовлено понад 25 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966), орденом Миру й Дружби Угорської Народної Республіки (1976), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1978).

О. Ф. Аксьонов.

КИ́ЇВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т КУЛЬТУ́РИ імені О. Є. Корнійчука — вищий навчальний заклад М-ва культури УРСР. Засн. 1968 на базі Київ. філіалу Харків. ін-ту культури. В 1972 присвоєно ім'я О. Є. Корнійчука. В 1979/80 навч. р. у складі ін-ту два ф-ти: бібліотечний і культ.-освітній, на яких навчається понад 6 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — бл. 2,5 тис. Культ.-освітній ф-т також у Миколаєві. Є заочне, підготовче відділення; аспірантура. В б-ці ін-ту — понад 300 тис. одиниць зберігання (1979). Працює н.-д. сектор. З часу заснування у вузі підготовлено 9424 спеціалісти.

І. М. Солдатенко.

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА імені Д. С. Коротченка (КІНГ) — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Створений 1920 на базі Київ. комерційного ін-ту (засн. 1908, здобув права вищого навч. закладу 1912). У 1930 ін-т нар. г-ва було розукрупнено на ряд вузів, зокрема створено фінанс.-екон. ін-т, який 1934 переведено до Харкова й об'єднано з Харків. фінанс.-екон. ін-том. У 1944 Харків. фінанс.-екон. ін-т переведено до Києва. В березні 1960 цей ін-т реорганізовано в КІНГ. Має ф-ти: планово-екон., економіки праці і матеріально-тех. постачання, планування с. г., фінанс.-екон., обліково-екон., інженерно-екон. Є підготовче, вечірнє та заочне відділення. Філіал — у Кривому Розі. При КІНГу — постійні курси підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів; аспірантура; навч.-обчислювальний центр. У фонді б-ки — 624 тис. одиниць зберігання (1978). У 1978/79 навч. році налічувалось 11,6 тис. студентів. Видає міжвузівський збірник наук. праць «Машинная обработка информации». В ін-ті працювали видатні вчені — К. Г. Воблий, Д. О. Граве, М. В. Птуха. В 1969 ін-ту присвоєно ім'я Д. С. Коротченка.

Л. Г. Андрєєв.

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ТЕАТРА́ЛЬНОГО МИСТЕ́ЦТВА імені І. К. Карпенка-Карого — вищий навчальний заклад у галузі театрального і кіномистецтва системи Міністерства культури УРСР. Засн. 1919 як *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка* (на базі *Музично-драматичної школи Миколи Лисенка*), на основі драм. ф-ту якого 1934 створено Київ. держ. театральний ін-т (з 1945 — імені І. К. Карпенка-Карого і сучас. назва). В 1979/80 навчання ведеться на двох ф-тах — театрального мист. і кіномистецтва (засн. 1961). Ін-т готує акторів драм. театру і кіно (укр. та рос. курси), режисерів драми, кіно і телебачення, кіно- і телеоператорів, театрознавців, кінознавців, адм. працівників театру. В ін-ті є заочний відділ, аспірантура та асистентура-стажування. Навч. і виробнича практика студентів проходить в учбовому театрі (утворено 1966) та учбовій кіностудії (1961) при інституті. З 1934 в інституті викладали: А. *Бучма,* Г. *Юра,* К. *Хохлов,* В. *Вільнер,* М. *Крушельницький,* С. Ткаченко, І. *Чабаненко,* П. *Нятко,* М. *Верхацький,* В. *Харченко,* І. *Корнієнко* та ін. Серед випускників ін-ту: Е. Бистрицька, Н. Доценко, О. Кусенко, А. Роговцева, Ф. Верещагін, К. Степанков; нар. артисти УРСР В. Данченко, В. Івченко, В. Дашенко, Д. Франько, Ю. Тимошенко, Ю. Березін, Н. Копержинська, Ю. Ткаченко, В. Аркушенко, М. Задніпровський, М. Равицький, С. Сміян, А. Скибенко, А. Решетников, Ю. Мажуга, С. Данченко, К. Карпенко, К. Параконьєв та ін.

Р. Я. Пилипчук.

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т УДОСКОНА́ЛЕННЯ ЛІКАРІ́В — вищий учбовий заклад Міністерства охорони здоров'я СРСР. Засн. 1918. В структурі ін-ту (1980) — терапевтич., хірургічний, сан.-гігієнічний і фармацевтичний ф-ти, центр. н.-д. лабораторія; 60 кафедр. В ін-ті є 4 спеціалізовані Ради професорів по захисту канд. і доктор. дисертацій, аспірантура. В бібліотеці інституту — 171,6 тис. томів.

В 1978 в ін-ті підвищили кваліфікацію 5783 лікарі і провізори. Науковці ін-ту досліджують питання фізіології, патології та лікування серцево-судинної системи, пересадки органів і тканин, гігієни навколишнього середовища, соціальної гігієни та організації і управління охороною здоров'я, охорони здоров'я жінок під час вагітності та ін.

З інститутом пов'язана діяльність М. Д. *Стражеска,* В. Х. *Василенка,* А. П. *Ніколаєва,* О. М. *Марзєєва,* Г. Ф. *Писемського,* О. З. *Лазарєва,* А. Г. *Васютинського,* Р. Є. *Кавецького,* О. С. *Коломійченка,* Ф. Р. *Богданова,* В. П. *Комісаренка,* М. М. *Амосова,* О. О. *Шалімова,* О. М. *Авілової,* Т. П. *Сиваченка,* Л. В. *Тимошенка* та ін. вчених. Ін-т видає збірники «Актуальні питання сучасної хірургії», «Проблеми хірургічної стоматології», «Морфологія», монографії, учбові посібники, методичні рекомендації з питань діагностики і лікування хворих.

М. Н. Умовіст.

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ФІЗИ́ЧНОЇ КУЛЬТУ́РИ — вищий учбовий заклад у системі Комітету по фізичній культурі та спорту при Раді Міністрів УРСР. Свою діяльність у Києві розпочав 1944 (до того Держ. ін-т фіз. культури України; засн. 1930 у Харкові). В К. і. ф. к. п'ять ф-тів (спорт., пед., заочного навчання, 2 ф-ти підвищення кваліфікації), 22 кафедри, є аспірантура, лабораторія високих навантажень у спорті, бібліотека. Ін-т має філіал у Харкові (з спорт. ф-том). При ін-ті є респ. школа вищої спорт. майстерності. Ін-т готує викладачів фіз. виховання і викладачів-тренерів з видів спорту, вивчає вплив високих навантажень на організм спортсменів, здійснює наукове забезпечення збірних команд УРСР тощо. Серед випускників ін-ту — чемпіони світу та Олімпійських ігор Л. Латиніна, Ю. Титов, Б. Шахлін, В. Борзов та інші.

КИЇВСЬКИЙ КА́МЕРНИЙ ОРКЕ́СТР — створений 1963 при *Укр-*

КИЇВСЬКИЙ КАМЕРНИЙ ХОР

концерті (з 1974 — у складі Київ. держ. філармонії). У репертуарі — твори класиків та сучас., зокрема укр. рад. композиторів. Оркестр був учасником Всесоюзних і міжнар. фестивалів та конкурсів камерної музики.

КИЇВСЬКИЙ КА́МЕРНИЙ ХОР — створений 1973 при *Укрконцерті*. Худож. керівник і гол. диригент — засл. діяч мистецтв УРСР В. *Іконник*. В репертуарі колективу твори світової класики і рад. композиторів.

КИЇВСЬКИЙ КОМБІНА́Т АЗБЕСТОЦЕМЕ́НТНИХ ВИ́РОБІВ імені 60-річчя Радянської України — підприємство промисловості будівельних матеріалів. Розташований у Києві. Буд-во шиферного з-ду почато 1929 на тер. невеликого цем. з-ду (засн. 1906). Виробнича потужність з-ду становила 8 млн. умовних плиток за рік. За роки п'ятирічок, особливо за післявоєнні, підприємство було реконструйовано, значно розширено, збудовано нові цехи, оснащені сучас. устаткуванням, впроваджено найновіші технологічні процеси. В 1954 з-д перетворено на К. к. а. в. Продукція комбінату — шифер, азбестоцементні труби. Виробнича потужність підприємства 1978 становила 296 млн. умовних плиток шиферу та 2550 умовних км труб. Всі осн. технологічні процеси автоматизовано.

Ю. М. Любарський.

КИЇВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — одна з найдавніших істор. і літ. пам'яток *Київської Русі*. К. л.— складова частина *Іпатіївського літопису*, є продовженням «*Повісті временних літ*». Охоплює події з 1118 до 1199. Зведений у Видубицькому монастирі (Київ) з літописів, складених у Києві, Чернігові, Переяславі, в Галицько-Волинській землі та ін. До К. л. ввійшли монастирські. особисті й родові князівські літописи, воїнські повісті, оповіді про нар. повстання проти бояр і купців тощо.

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962.

Літ.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

КИЇВСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВО́Д «ЧЕРВО́НИЙ ЕКСКАВА́ТОР» — підприємство будівельного і шляхового машинобудування. Розташований у Києві. З 1975 — гол. підприємство виробничого об'єднання «Червоний екскаватор», до складу якого входять також Саранський екскаваторний з-д (Морд. АРСР), Галицький екскаваторний з-д (Костр. обл.), філіал гол. з-ду (смт Бородянка Київ. обл.), випробувальний полігон. На місці сучас. з-ду «Червоний екскаватор» 1898 було засн. невеликий з-д по виробн. сівалок. Поблизу нього споруджено з-д по виготовленню чавунного литва. Робітники з-дів брали активну участь у революц. русі, боролися за встановлення влади Рад на Україні. В 1918 обидва з-ди націоналізовано й об'єднано в підприємство «Червоний плугатар», яке випускало с.-г. машини. В 1934 на підприємстві виготовлено перший багатоковшовий кар'єрний екскаватор МК-1. У 1935 з-д дістав назву «Червоний екскаватор». В роки Великої Вітчизн. війни устаткування підприємства було евакуйовано до Зх. Сибіру. Після визволення Києва (1943) почалась відбудова з-ду. В 1943—55 поряд з багатоковшовими екскаваторами з-д випускав бетонозмішувачі, штабелеукладачі, навантажувачі, грейлери та ін. техніку. В 1955 було випущено перший у країні гідравлічний екскаватор. З-д спеціалізується на випуску гідравлічних екскаваторів з ковшем місткістю 0,25 м³, 0,5 м³ та 0,65 м³. З-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

О. І. Козлов.

КИЇВСЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені академіка О. О. Богомольця — вищий учбовий заклад Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1841 як мед. факультет Київ. ун-ту, у квітні 1920 після злиття з Київ. жіночим мед. ін-том (1907—16 — мед відділенням *Вищих жіночих курсів*) реорганізовано в ін-т охорони здоров'я, в грудні 1920 перейменовано на Київську медичну академію, а 1921 — на К. м. і. Має (1980) лікувальний, педіатричний, сан.-гігієнічний, стоматологічний ф-ти, ф-т удосконалення викладачів мед. вузів СРСР, курси підвищення кваліфікації організаторів охорони здоров'я УРСР, підготовче відділення, аспірантуру. В 1979/80 в ін-ті навчалось бл. 6,3 тис. студентів, у т. ч. понад 200 іноземних громадян. За час існування ін-т підготував 47 тис. лікарів. В ін-ті 67 кафедр, Центр. н.-д. лабораторія, 4 учбові музеї, музей історії медицини УРСР, в 6-ці — 620 тис. томів. Напрями наук. роботи ін-ту: проблеми серцево-судинної патології, фізіології і патології органів травлення, нервово-психічних захворювань, стоматології, охорони навколишнього середовища. Вчені-медики К. м. і. різних поколінь зробили значний внесок у скарбницю вітчизн. й світової науки. Серед них представники київ. терапевтичної школи (В. П. *Образцов*, Ф. Г. *Яновський*, М. Д. *Стражеско*, М. М. *Губергріц*, Ф. А. *Удінцев*, В. М. *Іванов*, В. Х. *Василенко*), школи анатомів і гістологів (О. П. *Вальтер*, П. І. *Перемежко*, В. О. *Бец*, Ф. А. *Стефаніс*, М. С. *Спіров*), патологів (Г. М. *Мінх*, В. К. *Високович*, Н. А. *Хржонщевський*, В. В. *Підвисоцький*, Є. О. *Татаринов*, Є. І. *Чайка*), фізіологів (В. Ю. *Чаговець*, Д. С. *Воронцов*, Г. В. *Фольборт*), невропатологів (Б. М. *Маньківський*), хірургів (В. О. *Караваєв*, Ю. К. *Шимановський*, М. В. *Скліфосовський*, М. М. *Волкович*, О. П. *Кримов*, М. С. *Коломійченко*, І. М. *Іщенко*), акушерів-гінекологів та педіатрів (Г. Ф. *Писемський*, О. Ю. *Лур'є*, М. С. *Бакшеєв*, О. М. *Хохол*), гігієністів (О. В. *Корчак-Чепурківський*, О. М. *Марзєєв*, Д. М. *Калюжний*), епідеміологів (Л. В. *Громашевський*). Серед випускників і викладачів ін-ту був Герой Радянського Союзу, проф. П. М. *Буйко*. В 1944 К. м. і. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора; 1946 ін-ту присвоєно ім'я акад. О. О. Богомольця.

С. С. Лаврик.

Морфологічний корпус Київського медичного інституту.

КИЇВСЬКИЙ МЕТРОПОЛІТЕ́Н імені В. І. Леніна — підземна міська електрифікована залізниця. Буд-во почато 1949. Першу дільницю метрополітену (Святошинсько-Броварська лінія) від станції «Вокзальна» до станції «Дніпро» (5,2 км) введено в дію 1960. На поч. 1980 експлуатаційна довжина Святошинсько-Броварської лінії становила 19,5 км. На ній розміщено 15 станцій. Лінія перетинає місто з Зх. на Сх., сполучаючи великі житл. масиви і пром. райони міста на лівому й правому берегах Дніпра з центр. частиною міста, залізнич. вокзалами, зонами масового відпочинку трудящих. Траса К. м. від станції «Святошино» до станції «Дніпро» проходить під землею, від станції «Дніпро» до станції «Піонерська» — на поверхні; через Дніпро й Русанівську протоку споруджено залізобетонні мости з боковими проїздами для автотранспорту й тротуарами. В грудні 1976 почала діяти перша черга Куренівсько-Червоноармійської лінії (2,3 км), на якій розміщено 3 станції. Вона з'єднала індустріальний Подільський р-н з центром міста. В перспективі ця лінія, завдовжки понад 20 км, пролягатиме на Пн. до житл. масиву Оболонь, на Пд. до *Виставки досягнень народного господарства УРСР*. Планується буд-во Сирецько-Печерської (28 км) та Придніпровської (26 км) ліній. К. м. посідає 3-є місце в світі (після Московського й Ленінградського метрополітенів) за кількістю перевезених пасажирів на 1 км колії і 3-є місце в СРСР за обсягом перевезень пасажирів. Щодоби К. м. перевозить у середньому 665 тис. пасажирів. Питома вага К. м. в заг. пасажирських перевезеннях міськ. транспорту збільшилася з 5,2% (1961) до 18,2% (1979). К. м.— складне тех. г-во, оснащене сучас. устаткуванням з широким застосуванням автоматики й телемеханіки. Архітектура й оздоблення станцій К. м. відтворюють історичне й революц. минуле українського народу та розквіт економіки, науки й культури Радянської України.

С. П. Капитанюк.

КИЇВСЬКИЙ МОЛОДІ́ЖНИЙ ТЕА́ТР. Засн. 1980. В репертуарі — вистави: «... З весною я до тебе повернусь» О. Казанцева (присвячена М. Островському), «Піти і не повернутися» за В. Биковим та ін. У трупі — нар. арт. УРСР

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

МАСШТАБ 1:1 500 000

15 0 15 30 км

ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ

200

нижче 100 150 200 вище

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ПРОМИСЛОВІСТЬ

Електротехнічна і приладобудування

Скляна і фарфоро-фаянсова

Художні промисли

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

М'ясо-молочне скотарство, льонарство й картоплярство

М'ясо-молочне скотарство і свинарство, птахівництво, буряківництво, вироб[illegible]

Овоче-молочне господарство приміського типу з вирощуванням зернових, технічних і плодоягідних культур

МАСШТАБ 1:2 250 000

22,5 0 22,5 45 км

819-К

КИЇВСЬКА РУСЬ (ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА) в 9–на початку 12 століття

А. Бурлюк, засл. арт. УРСР В. Волков. Головний режисер — О. Заболотний.

КИЇВСЬКИЙ МОТОЦИКЛЕ́ТНИЙ ЗАВО́Д — підприємство автомобільної пром-сті. Розташований у Києві. Створений 1945 на базі ремонтного з-ду (засн. 1941). У 1946 тут почато серійний випуск перших одномісних мотоциклів легкого класу К-1Б. У наступні роки підприємство реконструйовано, постійно вдосконалюється конструкція вироблюваних машин. К. м. з. спеціалізується на виробн. потужних мотоциклів важкого класу з боковим причепом та запасних частин до них. З 1977 гол. конвейєр з-ду випускає мотоцикли моделі «Дніпро» МТ 10-36 з чотиритактним двоциліндровим двигуном внутрішнього згоряння. Заг. довжина всіх конвейєрів підприємства становить 12 км.

Л. С. Квітченко.

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕ́Й ЗАХІ́ДНОГО ТА СХІ́ДНОГО МИСТЕ́ЦТВА — зібрання пам'яток мистецтва зарубіжних країн. Засн. 1919 на базі приватного зібрання Б. І. та В. М. Ханенків. У 1921—34 мав назву «Музей мистецтв ВУАН». Колекція поповнювалася творами з приватних зібрань В. О. Щавинського та ін. (1925—26), а також з музейних фондів Києва, Ленінграда (1928—40). В музеї є відділи античного, зх.-європ. та сх. мист., в яких представлені пам'ятки з 3-го тис. до н. е. по 20 ст.: живопис Італії 14—18 ст., Голландії 17 ст., скульптура Італії 13—19 ст., Франції 15—19 ст., а також давньоєгипетська скульптура, іранські та арабські мініатюри 13—17 ст., китайський та японський живопис

14—16 ст. та ін. В музеї експонуються твори Д. Веласкеса, Ф. Сурбарана, Ф. Гойї, Дж. Белліні, П. П. Рубенса, Ф. Гальса та ін. Будинок музею споруджено в 80-х рр. 19 ст. (арх. Р. Мельцер).

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕ́Й РОСІ́ЙСЬКОГО МИСТЕ́ЦТВА — зібрання творів образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1922 на базі націоналізованих приватних зібрань (до 1934 називався картинною галереєю). В музеї є відділи давньоруського, російського 18 — 1-ї пол. 19 ст., 2-ї пол. 19, кінця 19 — поч. 20 ст., радянського та декоративно-ужиткового мист., в яких представлено твори живопису, скульптури, графіки, художніх промислів. Цінні зібрання — давньоруського живопису, портрета 18 ст., творів художників 19 — поч. 20 ст.— В. Тропініна, В. Перова, І. Крамського, В. Маковського, В. Васнецова, І. Рєпіна, В. Сурикова, М. Антокольського, М. Ге, І. Шишкіна, В. Верещагіна, М. Врубеля, М. Нестерова та ін.; рад. художників — Б. Йогансона, С. Герасимова, С. Чуйкова, І. Шадра, А. Пластова, Ю. Пименова, П. Котова та ін. Будинок музею до 1880 був садибою з одним поверхом, 1882 за проектом арх. В. Шретера і В. Ніколаєва надбудували другий поверх. Інтер'єр музею оздоблював арх. Ф. Мельнер.

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕ́Й Т. Г. ШЕВЧЕ́НКА — літературно-художній музей Шевченка Міністерства

культури УРСР. Відкрито 24.IV 1949. В музеї зберігається найповніше зібрання творчої спадщини укр. поета і художника, документи про його життя, творчість і революц. діяльність. У 24 залах розміщено понад 4 тис. експонатів. У музеї є понад 800 оригінальних картин, портретів, малюнків, офортів Т. Г. Шевченка, рукописні списки його поезій, особисті речі тощо. Книжкові фонди музею становлять 36 200 примірників, з них на шевченківські теми — 10 230 примірників. У творах дореволюц. і рад. художників, скульпторів, письменників і композиторів відображено істор. епоху, життя і діяльність Т. Г. Шевченка. Музей проводить наукову роботу по вивченню біографії, літ. і мистец. спадщини поета і художника. Будинок музею споруджено в 70-х рр. 19 ст. (архітектор В. М. Ніколаєв). Щороку музей відвідують понад 250 тис. екскурсантів. Філіал музею — *Київський будинок-музей Т. Г. Шевченка.*

Літ.: Дорошенко К. П. Державний музей Т. Г. Шевченка Академії Наук Української РСР. В кн.: Питання шевченкознавства, в. 3. К., 1962; Державний музей Т. Г. Шевченка. Путівник. К., 1971. *К. П. Дорошенко.*

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕ́Й ТЕАТРА́ЛЬНОГО, МУЗИ́ЧНОГО ТА КІНОМИСТЕ́ЦТВА, Державний музей театрального, музичного і кіномистецтва УРСР — найбільше на Україні музейне зібрання матеріалів з історії українського театру, музики і кіно. Засн. в 1924 в Києві як театр. музей на базі колекції театру *«Березіль»*. У 1926—34 — в системі Академії наук УРСР. У 1965 профіль музею розширено — відкрито відділи музики й кіно. В музеї зберігаються театр. костюми, реквізит, ескізи та макети до вистав, твори живопису, графіки і скульптури, рукописи, ноти, фото-, фоно- і фільмотеки, листи корифеїв укр. сцени, особисті архіви видатних діячів укр. рад. мистецтва тощо. *А. М. Драк.*

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕ́Й УКРАЇ́НСЬКОГО НАРО́ДНОГО ДЕКОРАТИ́ВНОГО МИСТЕ́ЦТВА, Державний музей українського народного декоративного мистецтва УРСР (ДМУНДМ). Засн. 1899 як складова частина Київського міського музею старовини і мистецтва. В 1954 став філіалом *Київського музею українського образотворчого мистецтва*, а 1964 — самостійним музеєм. Має відділи дожовтневого і рад. періодів, в яких представлено основні види укр. нар. декоративного мист.: килимарство, ткацтво, вишивка, різьблення на дереві, кераміка, декоративний розпис, фарфор, скло тощо. У відділі рад. мист.— твори Г. *Верес*, Г. *Василащук*, Г. *Герасимович*, П. *Верни*, Ю. *Корпанюка*, Д. *Головка*, П. *Цвілик*, Т. *Пати*, К. *Білокур* та ін.

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕ́Й УКРАЇ́НСЬКОГО ОБРАЗОТВО́РЧОГО МИСТЕ́ЦТВА, Державний музей українського образотворчого мистецтва УРСР (ДМУОМ). Засн. 1899 на кошти київ. громадськості за участю Товариства старовини і мистецтва як Київ. міськ. музей старовини і мистецтва. З 1904 наз. худож.-пром. і науковий музей. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції дістав назву Перший Держ. музей (1919), а в 1924 — Всеукр. істор. музей ім. Т. Г. Шевченка. В 1936 з музею було виділено істор. колекцію (стала основою Київ. історичного музею, тепер *Історичний музей УРСР*), і він дістав назву Київ. держ. музей укр. мистецтва, в 1954 — колекцію нар. декоративного мист. (стала основою *Київського музею українського народного декоративного мистецтва*). З 1964 — сучас. назва. Музей має відділи стародавнього мист., мист. 19 — поч. 20 ст. та рад. мист., в яких представлено зразки старовинного укр. *іконопису* 13—18 ст., портрети 18 ст., твори Т. Шевченка, К. Павлова, М. Пимоненка, К. Трутовського, С. Васильківського, М. Беркоса, С. Світославського, О. Новаківського, О. Мурашка, І. Труша та ін.; укр. рад. художників — Ф. Кричевського, А. Петрицького, М. Самокиша, В. Касіяна, О. Шовкуненка, К. Трохименка, О. Кульчицької, Т. Яблонської, Г. Меліхова, М. Дерегуса, М. Лисенка, О.

Київський музей російського мистецтва.

КИЇВСЬКИЙ МУЗИКАНТСЬКИЙ ЦЕХ

Один з корпусів **Київського педагогічного інституту** імені О. М. Горького.

Скобликова, Г. Кальченко, О. Ковальова, В. Бородая, О. Лопухова, О. Данченка, Г. Якутовича та ін. Будинок музею споруджено 1897—1900 (арх. Г. Бойцов, В. Городецький). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київ*. *Л. Г. Членова.*

КИЇВСЬКИЙ МУЗИКА́НТСЬКИЙ ЦЕХ — професійне об'єднання музик, т. з. Музицьке братство. Вперше згадується 1677. Існував поряд з міськими ремісничими *цехами* і підлягав магістрату. Мав статут (1707), де визначалися права і обов'язки членів. Цех займався реєстрацією музикантів для стягнення з них податків та проведення рекрутських наборів, контролював «виробництво музики» в місті. З цехових музикантів у 17 ст. було створено магістратський оркестр, при якому 1768 відкрито *Київську музичну школу*. В 1831 оркестр і школу об'єднано в *Київську міську капелію*. К. м. ц. існував до 60-х рр. 19 ст.

М. І. Кузьмін.

КИЇВСЬКИЙ МЮЗИК-ХОЛ. Створений в квітні 1974 при *Укрконцерті*. Об'єднує виконавців естрадних, циркових і балетних номерів. Худож. керівник — нар. арт. УРСР Л. *Силаєв.*

КИЇВСЬКИЙ М'ЯСОКОМБІНА́Т — підприємство м'ясної промисловості. Розташований у Києві. Створений 1931 внаслідок об'єднання ковбасно-беконної фабрики (1930), м'ясохолодобойні (1921—22) та старого холодильника (1912). У 1934 збудовано з-д первинної переробки худоби. Під час Великої Вітчизн. війни комбінат зруйнували нім.-фашист. загарбники. В післявоєнні роки підприємство докорінно реконструйовано, споруджено нові з-ди — консервний, ковбасний, напівфабрикатів, мед. препаратів, механічний, холодильник. У 1967 на К. м. збудовано перший в СРСР цех по виробн. амінокислот з відходів переробки худоби (рогів, копит, щетини тощо). Осн. продукція К. м.: м'ясо, ковбасні вироби, м'ясні напівфабрикати, м'ясні консерви, харч. жири, тваринні корми. Крім того, комбінат виробляє мед. препарати, сувеніри, кістяні гудзики та ін. предмети народного споживання. К. м. нагороджено орденом Леніна (1965).

В. Н. Самойчук.

КИЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені П. К. Саксаганського. Міститься в м. Білій Церкві. Засн. 1934. Імені П. К. Саксаганського — з 1937. В репертуарі театру твори вітчизн. і зарубіжної класики («Гайдамаки» за Шевченком, інсценізація Л. Курбаса, «Паливода 18 ст.» Карпенка-Карого, «Гроза» О. Островського, «Тарас Бульба» за М. Гоголем, «Урієль Акоста» Гуцкова, «Овеча криниця» Лопе де Вега), рад. авторів («97» М. Куліша, «Устим Кармалюк» Суходольського, «В степах України» Корнійчука, «Дикий ангел» Коломійця, «Кремлівські куранти» Погодіна). В різні роки в театрі виступали: нар. артисти СРСР А. *Бучма*, Н. *Ужвій*, В. *Магар*, нар. арт. УРСР М. *Донець* та ін. В ньому працювали: нар. арт. УРСР І. *Рибчинський*, засл. діяч мист. УРСР М. *Єсипенко* та ін. В складі трупи (1980): засл. діяч мист. УРСР І. *Казнадій* (з 1978 — гол. режисер), засл. артисти УРСР Г. Прокопець, Н. Мазурчак та ін.

І. В. Казнадій.

КИЇВСЬКИЙ ОРКЕ́СТР НАРО́ДНИХ ІНСТРУМЕ́НТІВ — створений 1970 при Муз. т-ві УРСР з випускників консерваторій та муз. уч-щ. Засновник і худож. керівник оркестру — нар. арт. УРСР Я. *Орлов*. Поряд з традиційними скрипками, віолончелями, цимбалами, бандурами, сопілками, сурмами в оркестрі використовують ліри, бубни, козобас, козацькі труби, трембіти, тулумбаси, бугаї та ін. інструменти. Оркестр пропагує нар. мелодії України і народів братніх республік, твори рад. композиторів. З ним виступають нар. артисти СРСР Д. *Гнатюк*, Є. *Мірошниченко*, Д. *Петриненко*, А. *Солов'яненко*, А. *Мокренко*, М. *Кондратюк* та ін. Оркестр багато гастролює по СРСР.

Б. Ф. Кордіані.

КИЇВСЬКИЙ ПАЛА́Ц ПІОНЕ́РІВ І ШКОЛЯ́РІВ імені М. Островського — позашкільна установа, що здійснює масову навч.-виховну роботу, її орг. і метод. центр. Робота провадиться в 6 відділах: політмасовому, науки і техніки, біології і натуралістич. роботи, естетич. виховання, туризму і краєзнавства, а також у дитячо-юнацькій спорт. школі. Понад 10 тис. гуртківців набувають знань і практич. навичок з 186 професій. У палаці працює 617 гуртків 120 напрямів, 17 клубів за інтересами, 4 ун-ти (правових знань, інтернаціональних знань, юних математиків і юних біологів), 15 кінолекторіїв (1980). Засн. 1934. Сучас. приміщення збудовано в 1962—65 (арх. А. Милецький і Е. Більський). В палаці 180 приміщень різного призначення, зокрема 130 кімнат для лабораторій і гуртків. Є кінотеатр на 200 місць, зали — концертно-театр. і масових зустрічей. Інтер'єри прикрашені мозаїкою, карбуванням (скульпт. В. Бородай, худож. В. Мельниченко, А. Рибачук).

Ю. А. Омельченко.

КИЇВСЬКИЙ ПАЛА́Ц СПО́РТУ — споруджений в 1958—60 (архітектори М. Гречина, О. Заваров, інж. В. Реп'ях та ін.) для проведення спорт. змагань, театр. вистав, концертних виступів, мітингів, демонстрації кінофільмів тощо. Основний композиційний вузол споруди — прямокутний в плані зал на 12 тис. глядачів (66 × 102 м) з спорт. ареною (30 × 61 м) та сценою (15 × 42 м). Інженерне обладнання палацу оснащене складними приладами та устаткуванням по освітленню, акустиці тощо. Основою фасадів К. п. с. є легка прозора стіна із скла, розчленована рядом стояків каркасу і сіткою переплетень. Органічно з формою будівлі вирішені інтер'єри споруди. Пластика і складність просторової побудови фойє підкреслюються прозорою стіною й ажурними переплетеннями на ній. Для буд-ва К. п. с. широко використано залізобетонний каркас, навісні алюмінієві панелі.

В. Є. Ясієвич.

КИЇВСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені О. М. Горького — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР, один з найбільших педагогічних вузів на Україні. Засн. 1920 на базі ун-ту як ін-т нар. освіти (ІНО); 1930 один з ф-тів ІНО реорганізовано в ін-т соцвиху (соціального виховання). З 1934 існує як К. п. і. В 1936 йому присвоєно ім'я О. М. Горького. В 1979/80 навч. р. у складі ін-ту було 9 ф-тів: фіз.-матем., заг.-тех. дисциплін, природничо-геогр., істор., філол., пед., дефектологічний, муз.-пед., ф-т підвищення кваліфікації вчителів рос. мови для ПНР, на яких навчалося понад 8,5 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 4,5 тис. Діють заочне й підготовче відділення, аспірантура; працюють ф-ти підвищення кваліфікації директорів шкіл, викладачів пед. вузів з методики математики, фізики, музики і співів. Ін-т має астр. обсерваторію, б-ку (понад 850 тис. одиниць зберігання). За час існування у вузі підготовлено понад 45 тис. спеціалістів.

М. І. Шкіль.

КИЇВСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ІНОЗЕ́МНИХ МОВ — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1948. У 1979/80 навч. р. у складі ін-ту було 6 ф-тів: англ., нім., франц., ісп., рос. (для іноземн. студентів) мов та підвищення кваліфікації викладачів іноземних мов вузів, на яких навчалося 2239 студентів, зокрема на денному відділенні — понад 2 тис. Є підготовче й заочне (з 1978) відділення; аспірантура. Б-ка — 400 тис. одиниць зберігання. З часу заснування у вузі підготовлено понад 10 тис. спеціалістів.

О. К. Романовський.

КИЇВСЬКИЙ ПІДПІ́ЛЬНИЙ ОБЛАСНИ́Й КОМІТЕ́Т КП(б)У. Створений у липні 1918 за рішенням *Першого з'їзду КП(б) України* для керівництва повстансько-партизанською боротьбою трудящих Пд.-Зх. краю проти австронім. окупантів. Поширював свій вплив на Київ., Волинську, Подільську, Полтав., Черніг. і пд. повіти Мінської губ. До першого складу к-ту ввійшли М. М. *Майоров* (голова), М. В. Реут, О. К. Ластовський, П. Ф. Слинько, С. І. *Соколовська*. В жовтні 1918, після

Київський палац піонерів і школярів імені М. Островського.

Київський палац спорту.

II з'їзду КП(б)У, к-т очолив С. В. *Косіор*. К-т видавав нелегальну газ. «*Киевский коммунист*». Наприкінці жовтня для безпосереднього керівництва підготовкою збройного повстання к-т виділив з свого складу обл. ревком на чолі з А. С. *Бубновим*. Після вигнання окупантів і краху *гетьманщини* к-т очолив боротьбу трудящих краю проти бурж.-націоналістичної *Директорії*. Ліквідований у лютому 1919 у зв'язку з відновленням Радянської влади і обранням губернських і повітових комітетів КП(б)У. *В. С. Левін.*

КИЇ́ВСЬКИЙ ПІОНЕ́Р» — дитяча газета піонерів та школярів, орган Київського обл. та міського комітету ЛКСМУ. Почала виходити 6.XI 1929 як орган Окрбюро Комдитруху при Київ. обл. к-ті ЛКСМУ. Видавалась як додаток до газети «Молодий пролетар» (листопад 1929 — жовтень 1930). З 9.X 1930 до 30.VI 1934 виходила 2 рази на тиждень окремим виданням. Газета знайомила юних читачів з досягненнями рад. народу в боротьбі за побудову соціалізму, з життям піонерських орг-цій, допомагала вихованню дітей на революц. і трудових традиціях.

Ю. Б. Медведєв.

КИЇ́ВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Заснований 1898. Перший директор ін-ту — В. Л. *Кирпичов*. Головою першого випуску агроном. ф-ту був Д. І. Менделєєв, з лекціями виступав М. Є. Жуковський. На базі К. п. і. 1923—33 організовано: київські інж.-буд. ін-т, технологічний ін-т легкої пром-сті, технологіч. ін-т харч. пром-сті, ін-т інж. цивільної авіації, с.-г. ін-т (згодом Укр. с.-г. академія), Дніпроп. ін-т інженерів залізничн. транспорту (див. статті про ці заклади); на базі електромех. майстерень ін-ту — *київський завод «Точелектроприлад»*, на базі мех. майстерень — з-д ім. Лепсе; 1974 на базі філіалу К. п. і. — *Вінницький політехнічний інститут*. В К. п. і. навчалися Ф. Ф. *Андерс*, І. П. *Бардін*, Д. П. *Григорович*, А. В. *Думанський*, О. В. *Вінтер*, Б. М. *Вул*, С. П. *Корольов*, А. М. *Люлька*, О. О. *Мікулін*, Б. С. *Лисін*, Б. Є. *Патон*, Г. С. *Писаренко*, М. В. *Корноухов*, І. І. *Сікорський*, В. І. *Толубинський*, І. Т. *Швець*, працювали М. Б. *Делоне*, Г. Г. *Деметц*, О. М. *Динник*, Ф. П. *Бєлянкін*, Є. П. *Вотчал*, М. М. *Давиденков*, К. О. *Зворикін*, В. П. *Ілжевський*, М. І. *Коновалов*, Ф. В. *Ленгнік*, Є. О. *Патон*, Л. В. *Писаржевський*, С. В. *Серенсен*, Г. Й. *Сухомел*, К. К. *Сімінський*, Д. Л. *Томашевич*, В. Г. *Шапошников*, В. П. *Яворський* та ін. При ін-ті діяло *Авіаційне науково-технічне товариство*. На базі повітроплавального гуртка К. п. і. засновано 1909 *Київське товариство повітроплавання*. В К. п. і. 19 ф-тів: механіко-машинобудівний, хіміко-технологічний, хімічного машинобудування, електротехнічний, електроенергетичний, теплоенергетичний, інженерно-фізичний, зварювальний, гірничої електромеханіки і автоматики, електроакустичний, приладобудівний, електроприладобудування і обчислюв. техніки, систем управління, радіотех., електронної техніки, загальнотех., заочний і два вечірніх. Є ф-т перепідготовки кадрів, підготовче відділення, аспірантура. Філіали з денним, вечірнім і заочним відділеннями в Чернігові та Житомирі, з вечірнім і заочним — у Черкасах. Фонд б-ки становить

(1980) бл. 2 млн. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році в ін-ті налічувалося понад 30 тис. студентів. За роки існування в К. п. і. підготовлено бл. 92 тис. спеціалістів. Ін-т публікує «Известия высших учебных заведений МВ и ССО СССР — Радиоэлектроника» і «Вестник Киевского политехнического института». Гол. корпус ін-ту споруджено 1901 (арх. Г. С. Кітнер). Ін-т нагороджено орденом Леніна (1948), орденом «Народна Республіка Болгарія» (1972). *Г. І. Денисенко.*

КИЇ́ВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військова одиниця на Україні в 17—18 ст. Створений 1648. Центром полку був Київ, а з поч. 18 ст.— Козелець. Першим полковником К. п. був М. *Кричевський* (до серпня 1649), потім — А. *Ждановичч* (1649—53). Спочатку К. п. складався з 17 сотень. Після *Андрусівського перемир'я 1667* територія К. п. на правому березі Дніпра відійшла до шляхет. Польщі. У зв'язку з цим до К. п., що лишився на Лівобережжі, 1669 приєднано частину тер. Переяславського (5 сотень) і Ніжинського полків. За ревізією 1764, в 11 сотнях лівобережного К. п. було 3 міста, 14 містечок, 448 сіл і хуторів. Козаки К. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, рос.-тур. війнах 18 ст. У зв'язку з ліквідацією царським урядом залишків автономії Лівобережної України і утворенням на Україні *намісництв* К. п. як адм.-тер. одиницю 1781 було ліквідовано, а 1783 разом з ін. укр. козац. полками як військ. частину реорганізовано в регулярний карабінерський полк.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Максимович М. А. Обозрение городовых полков и сотен... В кн.: Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

КИЇ́ВСЬКИЙ ПСАЛТИ́Р — пам'ятка письма і української книжкової *графіки*. Написаний на замовлення єпископа Михаїла київ. протодияконом Спиридонієм 1397. Рукопис К. п.— великого формату, на 228 аркушах пергаменту, оздоблений на берегах 293 *мініатюрами*. Малюнки відзначаються багатим кольоровим вирішенням; сюжети їх не лише канонічні (запозичені з тодішнього *іконопису*), а й побутові, анімалістичні, батальні, історичні, пейзажні та алегоричні, в них всебічно відбито життя і світогляд суспільства того часу. Мініатюри К. п. належать до найвищих надбань укр. мистецтва 14 ст., яке зберігало традиції мист. *Київської Русі* (див. *Остромирове євангеліє, Ізборники Святослава*). В них знайшли відображення також традиції візант., а через них і античного мистецтва, першотвори яких набули в К. п. самобутньої інтерпретації. К. п. зберігається в Держ. публічній б-ці ім. Салтикова-Щедріна (Ленінград). У 1978 Київський псалтир було видано способом фототипії.

Літ.: Логвин Г. Н. З глибин. Давня книжкова мініатюра XI—XVIII століть. К., 1974; Вздорнов Г. Исследование о Киевской Псалтыри. В кн.: Киевская Псалтырь 1397 года. М., 1978. *Г. Н. Логвин.*

КИЇ́ВСЬКИЙ РІЧКОВИЙ ПОРТ. Розташований на правому березі Дніпра, в Києві. Підпорядкований Гол. управлінню річкового флоту при Раді Міністрів УРСР. Засн. 1899. Використовувався для перевезень зерна, солі, лісу, пром. товарів. У 1913 вантажооборот порту становив 715,4 тис. т. За роки Рад. влади, особливо за післявоєнні п'ятирічки, порт докорінно реконструйовано. Після спорудження *Дніпровського каскаду ГЕС* порт став доступний для суден вантажопідйомністю понад 2000 т.

В К. р. п. переробляють (1979) мінерально-буд. вантажі, вугілля, заліз. руду, пром. вироби, устаткування. В 1979 вантажооборот порту дорівнював 22,0 млн. т (1960 — 5,5 млн. т). Рівень комплексної механізації вантажних робіт (1979) становив 99,9%. Порт здійснює також перевезення пасажирів (понад 5 млн. чол. на рік). К. р. п. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

М. С. Семенець.

КИЇ́ВСЬКИЙ РОСІЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Лесі Українки, Київський державний ордена Трудового Червоного Прапора академічний російський драматичний театр імені Лесі Українки. Створений 1926 в Києві на базі Другого держ. *Театру Української Радянської Республіки* імені Леніна, який виник 1919 на основі *Театру «Соловцов»*. З 1941 — імені Лесі Українки. Фундаторами театру були: М. *Болдуман*, М. *Свєтловидов*, В. *Драга-Сумарокова*, Л. *Добржанська*, Д. Зеркалова, композитор І. *Віленський* та ін. В 20—30-і рр. в репертуарі театру поряд з класикою чільне місце посіла рад. тематика: «Любов Ярова» і «На березі Неви»

Мініатюри з Київського псалтиря. Храм св. Софії. 1397. Пастуша сценка. 1397.

Треньова, «Бронепоїзд 14—69» Вс. Іванова, «Діти сонця» М. Горького, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського (1933, вперше в Радянському Союзі), «Темп» Погодіна, «Яблуні цвітуть» Дніпровського та ін. В роки Великої Вітчизн. війни театр перебував у Караганді й Грозному (вистава «Навала» Леонова та ін.). У липні 1944 повернувся до Києва. В 40—50-х рр. поставив спектаклі: «Лихо з розуму» Грибоєдова, «Таланти і поклонники» О. Островського, «Ходіння по муках» за О. Толстим, «Юність Полі Вихрової» за Леоновим, «У пущі» Лесі Українки, «Під золотим орлом» Галана, «Дочка прокурора» Яновського, «Загибель ескадри» Корнійчука, «Мораль пані Дульської» Запольської та ін. Серед вистав 60—70-х рр. —вітчизн. й зарубіжна класика: «Влада темряви» Л. Толстого, «Ліс», «На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського, «Камінний господар» Лесі Українки, «Отелло» Шекспіра; п'єси рад. драматургів: «На дні», «Дачники», «Варвари» Горького, «Марія» Салинського, «Людина зі сторони» Дворецького, «Хазяйка» Гараєвої, «Платон Кречет» Корнійчука, твори В. Собка, Л. Дмитерка, П. Загребельного, І. Друце, М. Шатрова, В. Розова, О. Арбузова, В. Врублевської, прогресивних авторів капіталістичних країн (Е. де Філіппо та ін.). В театрі працювали: нар. артисти СРСР — Д. *Алексідзе*, А. Борисов, Ю. *Лавров*, К. *Лавров*, М. *Романов*, Є. *Самойлов*, К. *Хохлов* (1938—54 — гол. режисер), нар. худ. СРСР А. *Петрицький*, нар. артисти УРСР — М. *Бєлоусов*, В. *Вільнер*, М. *Висоцький*, Л. *Карташова*, П. *Киянський*, В. *Ненашев*, Б. *Норд*, Є. *Опалова*, В. *Освецимський*, С. *Петров*, М. *Соколов*, В. *Халатов*, засл. діячі мист. УРСР — М. *Духновський*, Д. *Лідер*, В. *Меллер*, В. *Неллі*, художники М. Уманський, Д. Боровський та ін. В творчому складі (1980): нар. артисти СРСР — В. *Добровольський*, А. *Роговцева*; нар. артисти УРСР — Є. *Балієв*, І. *Молостова* (з 1978 — гол. режисер), Ю. *Мажуга*, Г. *Ніколаєва*, О. *Онуров*, В. *Заклунна*, А. *Решетников*, М. *Рушковський*, О. *Таршин*, С. *Філімонов*, Д. *Франько*, засл. діяч мист. УРСР М. *Резникович*, засл. діяч мист. РРФСР М. Улановський (з 1966 — гол. художник). В 1946 театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. В 1966 присвоєно звання — академічний.

Літ.: Зюков Б. Б., Сенникова Р. Д. Киевский государственный ордена Трудового Красного Знамени академический русский драматический театр им. Леси Украинки. К., 1977.

С. М. Грін.

«КИЇВСЬКИЙ СИНОПСИС» — перший короткий нарис історії України і Росії. Див. *«Синопсис»*.

КИЇВСЬКИЙ «СОЮЗ БОРОТЬБИ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ» — марксистська організація, створена в березні 1897 у Києві за прикладом *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Об'єднання марксистських гуртків і груп у «Союз боротьби» відбулося на конференції представників с.-д. груп Києва 17—18 (29—30).III 1897. Організаторами і керівниками київ. «Союзу боротьби» були Ю. Д. *Мельников*, Б. Л. *Ейдельман*, П. Л. Тучапський та ін. «Союз боротьби» розповсюджував нелегальну л-ру, організував підпільну друкарню, б-ку, керував діяльністю марксистських гуртків і груп, вів боротьбу проти немарксистських угруповань. «Союз боротьби» розгорнув широку агіта-

Будинок у Києві на вулиці Костянтинівській, № 15, в якому 1897—98 містилася підпільна друкарня київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

цію по внесенню організованості і соціалістичної свідомості в робітн. рух. Під впливом політ. агітації «Союзу боротьби» 1897—98 посилився страйковий рух на підприємствах Києва та Київ. губернії. Київ. «Союз боротьби» підтримував зв'язки з марксистами Петербурга, Москви, Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Полтави, з *групою «Визволення праці»*. Київ. «Союз боротьби» відіграв важливу роль у підготовці *Першого з'їзду РСДРП* (1898), організував видання і розповсюдження нелегальної загальнорос. *«Рабочей газеты»*. Навесні 1898 згідно з рішеннями I з'їзду РСДРП «Союз боротьби» став наз. Київ. к-том РСДРП [див. *Київська організація РСДРП(б)*]. В. І. Ленін високо оцінив діяльність петерб., київ. та ін. «Союзів боротьби», назвавши їх революц. організаціями, які «з'єдналися і поклали основу „Російської соціал-демократичної робітничої партії"» (Повне зібр. тв., т. 4, с. 256). *П. П. Бистренко.*

КИЇВСЬКИЙ СУДНОБУДІВНИЙ ЗАВОД «ЛЕНІНСЬКА КУЗНЯ» — одне з найстаріших машино- й суднобудівних підприємств УРСР. Розташований у Києві. Засн. 1862 як металообробний і чавуноливарний з-д. З 1894 відомий під назвою «Південноросійський машинобудівний з-д» (випускав чавунне литво, машини для цукр. з-дів, гуралень та млинів). З 1913 почав будувати буксирні пароплави. Робітники з-ду вели активну революц. боротьбу, багато з них входило до марксистських гуртків *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1905 робітники з-ду приєдналися до повсталих саперів Київського гарнізону. Червоногвардійці з-ду брали участь у Січневому повстанні 1918 проти Центральної ради. В березні 1919 підприємство було націоналізовано. В 1924 з-ду присвоєно назву «Ленінська кузня». В роки перших п'ятирічок з-д спеціалізовано на випуску річкових суден. У 1931 тут збудовано перший у країні буксирний пароплав з суцільнозварним корпусом. На поч. Великої Вітчизн. війни осн. устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. Відбудова підприємства почалася після визволення міста (1943), завершилася 1950. З 1954 з-д будує середньотоннажні морські рибопромислові судна, багатоківшові землечерпалки, *земснаряди*. Крім того, з 1957 з-д випускає суднові машини, котли, з 1959 — устаткування для хім. пром-сті та ін. Підприємство нагороджено орденом Леніна (1962). *І. П. Харченко.*

КИЇВСЬКИЙ ТЕАТР ДРАМИ І КОМЕДІЇ. Засн. 1979 на базі Ансамблю драми і комедії *Укрконцерту*. В репертуарі — п'єси сучас. драматургів: «Найвища точка — любов» Р. Фединьова, «Драма в учительській» Я. Стельмаха, «Тривога» А. Петрашкевича та ін. В трупі (1980) — засл. арт. УРСР П. Морозенко та ін. Гол. режисер— Е. Митницький.

КИЇВСЬКИЙ ТЕАТР «ДРУЖБА». Засн. в жовтні 1979 *Українським театральним товариством*. Театр «Д.» має на меті зміцнення творчих зв'язків укр. театру з театрами братніх республік і соціалістичних країн, популяризацію кращих надбань театр. мист. братніх республік і укр. рад. театру за межами УРСР, ознайомлення громадськості Києва з творчістю провідних колективів і окремих визначних діячів театр. мист. Періодичність вистав «Д.» — 5—6 разів на рік; один раз у три роки відбуватимуться фестивалі театрів України, які показуватимуть кращі вистави за п'єсами драматургів братніх республік. У 1979—80 в театрі «Д.» відбулися спектаклі: Ленінгр. драм. театру ім. М. Горького («Тихий Дон» за М. Шолоховим та «Історія коняки» за повістю Л. Толстого «Холстомір»), Тбіліського драм. театру ім. Ш. Руставелі («Кавказьке крейдяне коло» Б. Брехта), Моск. драм. театру ім. М. Гоголя («Берег» за романом Ю. Бондарєва), естон. театру «Ванемуйне» («На задвірках» за повістю О. Лутса), Паневежиського театру («Танець смерті» А. Стріндберга й «Реквієм по монахині» М. Фолкнера та А. Камю), творчі зустрічі з відомими артистами.

КИЇВСЬКИЙ ТЕАТР ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТА. Засн. 1978 при *Укрконцерті*. В репертуарі — літ.-муз. цикли (моновистави) усних документальних книг про В. І. Леніна і видатних діячів Комуністичної партії («Присяжний повірений», «Стара фотографія», «Два одкровення», «Польська рапсодія» та ін.). Засновник і художній керівник — письменник, засл. діяч мист. УРСР І. *Шведов*.

КИЇВСЬКИЙ ТЕАТР ЛЯЛЬОК, Київський державний театр ляльок. Засн. 1927 як філіал *Київського театру юного глядача*, з 1929 виділився в самостійний колектив. У репертуарі театру вистави для дітей — «Барвінок за синім морем» Б. Чалого, «Котигорошко» Г. Усача, «Івасик-Телесик» А. Шияна, «Мишенятко Мицик» Ю. Чеповецького, «Казка про царя Салтана»

за О. Пушкіним, «Троє Поросяток і Сірий Вовк» С. Михалкова, «Пригоди білченятка Миші» Д. Кардаша, «Незабутня вечеря» Л. Лукнара, а також для дорослих — «Клоп» Маяковського, «Божественна комедія» Штока, «Йосип Швейк проти Франца Йосифа» за Гашеком та ін. Одним із засновників театру був нар. арт. УРСР О. *Соломарський*. У трупі театру (1980): засл. артисти УРСР С. Єфремов (з 1978 — гол. режисер), А. Буряківський, Б. Гончаров, Є. Смирнова та ін.

КИЇВСЬКИЙ ТЕАТР ОПЕРЕ́ТИ. Створений у Києві 1934. До 1967 мав назву Київ. держ. театр музичної комедії. Розвиваючи традиції укр. муз.-драм. театру, колектив поставив: «Наталку-Полтавку» М. Лисенка (за Котляревським), «Сватання на Гончарівці» Стеценка (за Квіткою-Основ'яненком), «Пошились у дурні» Кропивницького, «Вій» Вериківського (за М. Гоголем) та ін. В репертуарі театру твори укр. рад. композиторів — «Майська ніч», «Весілля в Малинівці», «Червона калина» Рябова, «Паливода XVIII століття» Данькевича, «Біла акація» Дунаєвського, «Дівчина і море» Цегляра, «Четверо з вулиці Жанни» Сандлера; оперети композиторів братніх республік, а також твори Й. Штрауса, Кальмана, Легара, Оффенбаха та ін. В театрі працювали: нар. артисти УРСР В. *Новинська*, Д. *Пономаренко*, В. *Скляренко*, В. *Вільнер*, В. *Харченко*; засл. артисти УРСР Б. *Балабан*, В. Васильєв, режисер С. *Каргальський* та ін. В творчому складі трупи (1980): нар. артисти УРСР Д. *Шевцов*, Т. Головіна, Г. Горюшко; засл. діячі мист. УРСР В. *Бегма* (з 1976 — гол. режисер), Є. *Дущенко*; засл. артисти УРСР Н. Запорожцева, В. Чемена, Ю. Бурих, Т. Тимошко, К. Мамикіна, В. Борисенко, Л. Маковецька, О. Трофимчук. В приміщенні театру 1907—19 працював *Театр Миколи Садовського*, 1922—23 — Театр імені М. К. Заньковецької (з 1944 — у Львові). Будинок споруджено 1900 (арх. Антоновський, В. О. Осьмак).

Літ.: Станішевський Ю. О. Барви української оперети. К., 1970.

Т. О. Шевчук.

КИЇВСЬКИЙ ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕ́ТУ імені Т. Г. Шевченка, Держ. академічний ордена Леніна та ордена Трудового Червоного Прапора театр опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка — провідний музичний театр на Україні. Створений 1926 на базі *Київської російської опери*, що існувала з 1867. В 1919 театр був націоналізований і одержав назву *Опера Української Радянської Республіки* імені Лібкнехта (з 1926 — Київ. держ. академічна укр. опера, в 1934 перейменовано на театр опери та балету, з 1939 — ім. Т. Г. Шевченка). Серед фундаторів театру — співаки О. *Петляш*, Д. Захарова, М. Баратова, О. Мосін, Є. Циньов, диригент О. Орлов, режисери О. Улуханов, М. Боголюбов; балетмейстер Л. Жуков та ін. В 20—30-х рр. на сцені театру вперше поставлені укр. мовою ряд творів рос. і зарубіж. оперної класики. Велику увагу театр приділяв пропаганді укр. класичної опери, зокрема спадщини М. Лисенка («Різдвяна ніч» та ін.); звертався і до творів рад. композиторів — опери: «Беркути» («Золотий обруч») Лятошинського, «Яблуневий полон» Чишка, «Білий рейд» Потоцького, «Дума чорноморська» Яновського; балети: «Червоний мак» Глієра, «Блазень» Прокоф'єва, «Пан Каньовський» Вериківського (перший нац. укр. балет) та ін. В 30—40 рр. до творчого складу театру входили: солісти опери — нар. артисти СРСР М. *Литвиненко-Вольгемут*, З. *Гайдай*, Л. *Руденко*, М. *Гришко*, І. *Паторжинський*, Б. *Гмиря*, А. *Іванов*; нар. артисти УРСР О. *Петрусенко*, О. *Ропська*, Ю. *Кипоренко-Доманський*, М. *Донець*, М. *Донець-Тессейр*, В. *Борищенко*; засл. артисти УРСР Н. Захарченко, М. Зубарєв та ін.; солісти балету — О. Гаврилова, К. Васіна, В. Мерхасіна, Т. Лерхе, О. Соболь, О. Бердовський, Б. Таїров та ін.; диригенти — нар. арт. СРСР Н. *Рахлін*, нар. артисти УРСР В. *Пірадов*, А. *Маргулян* засл. діяч мист. УРСР В. *Йориш*, засл. арт. РРФСР В. Дранишников; балетмейстери — нар. арт. СРСР П. *Вірський*, засл. артисти РРФСР Л. О. Жуков, М. Мойсєєв, засл. арт. Груз. РСР В. Литвиненко; художники — нар. художник СРСР А. *Петрицький*, нар. художник УРСР О. *Хвостенко-Хвостов*; режисери — нар. арт. СРСР М. *Смолич*, нар. арт. УРСР В. *Манзій*, засл. арт. УРСР Ю. *Лішанський*, режисер С. *Каргальський*, засл. арт. РРФСР Й. Лапицький та ін. В передвоєнні роки театр поставив опери: «Тарас Бульба» Лисенка (в муз. ред. Ревуцького і Лятошинського), «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» Лисенка, «Іван Сусанін» Глинки, «Снігуронька» Римського-Корсакова, «Продана наречена» Сметани, «Отелло» Верді, «Щорс» Лятошинського, «Перекоп» Рибальченка, Мейтуса і Тіца, «Тихий Дон» і «Піднята цілина» Дзержинського, «В бурю» Хренникова, «Даїсі» Паліашвілі; балети: «Лілея» Данькевича, «Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва, «Серце гір» Баланчивадзе, «Лауренсія» Крейна та ін. В роки Великої Вітчизн. війни театр працював в Уфі та Іркутську. Після повернення на Україну (1944) на його сцені йшли опери укр. класиків — «Різдвяна ніч», «Енеїда», «Пан Коцький», «Зима і Весна» Лисенка, «Катерина» Аркаса; рад. композиторів — «Наймичка» Вериківського, «Честь», «Перша весна» Жуковського, «Молода гвардія», «Зоря над Двіною» Мейтуса, «Богдан Хмельницький», «Назар Стодоля» Данькевича, «Милана», «Тарас Шевченко», «Арсенал» Г. Майбороди, «Приборкання непокірної» Шебаліна, «Війна і мир» Прокоф'єва, рос. і зарубіж. класики [«Казка про царя Салтана» Римського-Корсакова, «Іван Сусанін» Глинки (Держ. премія СРСР, 1948), «Паяци» Леонкавалло, «Лоенгрін» Вагнера та ін.]; балети — «Лісова пісня» Скорульського, «Маруся Богуславка» Свєчникова, «Ростислава» Жуковського, «Тіні забутих предків» Кирейка, «Чорне золото» Гомоляки. Серед вистав 60—70-х рр.— опери: «Загибель ескадри» Губаренка, «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди, «Катерина Ізмайлова» Шостаковича (Держ. премія УРСР ім. Т. Шевченка, 1976), «Абесалом і Етері» Паліашвілі (Держ. премія Груз. РСР ім. З. Паліашвілі, 1973), «В бурю» Хренникова, «Григорій Мелехов» Дзержинського; балети: «Легенда про любов» Мелікова, «Спартак» Хачатуряна, «Поема про Марину» Яровинського, «Камінний господар» Губаренка, «Чіполліно» Хачатуряна (Держ. премія СРСР, 1976).

Київський театр ляльок.

В різні роки в театрі також працювали: співаки — нар. артисти СРСР П. *Білинник*, К. *Лаптєв*, М. *Ворвулєв*, М. *Кондратюк*, Б. *Руденко*, Л. Руденко, Ю. *Гуляєв*, Л. *Чконія*, Є. *Чавдар*; нар. артисти УРСР М. *Бем*, С. *Козак*, В. *Козерацький*, Л. *Лобанова*, Н. *Гончаренко*, В. *Гужова*, А. *Кікоть*, К. *Минаєв*, К. *Огнєвой*, Т. *Пономаренко*, М. *Роменський*, О. *Станіславова*, Е. *Томм*, М. *Частій*, М. *Фокін*; солісти балету — нар. артисти УРСР М. *Апухтін*, А. *Васильєва*, Є. *Єршова*, І. *Лукашова*, В. *Круглов*; засл. арт. УРСР Л. *Герасимчук*, Г. *Шоліна*; диригенти — нар. арт. СРСР К. *Симеонов*, нар. артисти УРСР С. *Столерман*, В. *Тольба*, Б. *Чистяков;* балетмейстери — нар. арт. СРСР В. *Вронський*, нар. арт. УРСР С. *Сергєєв*, лауреат Держ. премії СРСР Г. Майоров, засл. арт. УРСР А. Березова та ін.; режисери — нар. арт. СРСР М. Смолич, нар. артисти УРСР М. *Стефанович*, В. *Скляренко*, І. *Молостова*. В творчій трупі театру (1980): співаки — нар. артисти СРСР Є. *Мірошниченко*, Г. *Туфтіна*, Д. *Гнатюк*, А. *Мокренко*, А. *Солов'яненко*, В. *Третяк*; нар. артисти УРСР В. *Грицюк*, В. *Тимохін*, М. *Шевченко*, Є. *Колесник*, А. *Кочерга*, К. *Радченко*, М. *Стефюк*, В. *Любимова*, З. *Христич*, Г. *Ципола*; солісти балету — нар. артисти СРСР В. *Ковтун*, В. *Калиновська*, Т. *Таякіна*, О. *Потапова*, нар. артисти УРСР А. *Гавриленко*, Л. *Сморгачова*, Р. *Хилько*, А. *Лагода;* диригенти — нар. арт. УРСР О. *Рябов*, засл. артисти УРСР І. Гамкало, А. Г. Власенко, Р. Дороживський. лауреат Держ. премії СРСР К. *Єременко*, балетмейстери — нар. арт. УРСР Р. *Клявін*, засл. діяч мист. УРСР А. *Шикеро*; гол. диригент — нар. арт. СРСР С. *Турчак*, гол. хормейстер — нар. арт. СРСР Л. *Венедиктов*, гол. режисер — нар. арт. СРСР Д. *Смолич*, гол. художник — нар. художник СРСР Ф. *Нірод*. Театр нагороджено орденом Леніна (1936) та орденом Трудового Червоного Прапора (1968). Будинок театру споруд-

жено 1901 за проектом арх. В. *Шретера*. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київ*.

Літ.: Стефанович М. Київський державний ордена Леніна академічний театр опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка. К., 1968; Станішевський Ю. О. Український радянський музичний театр. К., 1970.

Т. О. Швачко.

КИ́ЇВСЬКИЙ ТЕА́ТР ЮНОГО ГЛЯДАЧА́ імені Ленінського комсомолу, Київський державний ордена Трудового Червоного Прапора театр юного глядача імені Ленінського комсомолу — один з провідних театрів України для дітей та юнацтва. Засн. 1924 в Києві режисерами І. Дєєвою, О. *Соломарським*, композитором І. *Віленським* як держ. театр для дітей ім. І. Франка. Зав. літ. частиною працював О. *Корнійчук*; у постановці «Синього птаха» Метерлінка брав участь К. *Станіславський*. В 1964 театрові присвоєно ім'я Ленінського комсомолу. В репертуарі театру — п'єси укр. («Сто тисяч» Карпенка-Карого, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Казка про Чугайстра» Воронька, «Бригантина» за повістю Гончара), рос. («Недоросток» Фонвізіна, «Пригоди Буратіно» за О. Толстим, «Барабанщиця» Салинського, «Ім'ям революції» Шатрова) та зарубіжних авторів. В театрі працювали: нар. артисти УРСР О. Соломарський, М. *Равицький*, В. *Скляренко*, засл. діяч мист. УРСР В. *Неллі*, засл. діяч мист. Узб. РСР К. *Кошевський*, засл. артисти УРСР В. *Довбищенко*, Т. Вечора, Р. Дніпрова-Чайка, М. Пішванов, О. Заброда, Б. Авшаров, М. Рост, М. Єрецький. В творчій трупі (1980): засл. діяч мист. УРСР М. *Мерзликін* (з 1978 — гол. режисер), засл. артисти УРСР П. Довгань, М. Козленко, О. Овчаренко, Ю. Критенко, М. Єдлінський, О. Пуць, В. Радіонова, Л. Ігнатенко. Театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1974).

М. І. Мерзликін.

Київський торговельно-економічний інститут. Учбово-лабораторний корпус.

КИ́ЇВСЬКИЙ ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ЛЕГКО́Ї ПРОМИСЛО́ВОСТІ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Заснований 1930 на базі ф-тів Київ. політех., Одес. хіміко-технологіч. ін-тів та Київ. ін-ту нар. г-ва. В ін-ті 8 ф-тів: технології швейного виробн., конструювання і технології виробів із шкіри, технології трикотажного виробн., хіміко-технологіч., мех., інженерно-екон., вечірній, заочний. Є підготовче відділення, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1980) 700 тис. одиниць зберігання. В К. т. і. л. п. навчається (1980) понад 8 тис. студентів. За роки існування тут підготовлено понад 27 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1980).

С. М. Константинов.

КИ́ЇВСЬКИЙ ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ХАРЧОВО́Ї ПРОМИСЛО́ВОСТІ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Заснований 1930 на базі ф-ту цукрового виробн. Київ. політех. ін-ту. В ін-ті 8 факультетів: машин і апаратів харчового виробн., технології бродильного і хлібопекарного виробн., технології цукристих речовин, технології м'ясо-молочного виробн., інженерно-екон., енергетич., вечірній, заочний. Є підготовче відділення, аспірантура, дослідно-експериментальний з-д. Фонд бібліотеки налічує (1980) бл. 700 тис. одиниць зберігання. Навчається (1980) бл. 8,5 тис. студентів. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 26 тис. спеціалістів.

І. С. Гулий.

КИ́ЇВСЬКИЙ ТОРГОВЕ́ЛЬНО-ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навч. заклад М-ва торгівлі УРСР. Засн. 1966 на базі Київ. філіалу *Донецького інституту радянської торгівлі*. Ін-т має ф-ти: екон. (економіка торгівлі, бухгалтерський облік в торгівлі), торговельний (товарознавство пром. і товарознавство продовольчих товарів). Є підготовче, заочне та вечірнє відділення, а також заочно-вечірні філіали у Вінниці та Чернівцях; навч.-виробничий комбінат харчування. При ін-ті — аспірантура. У фонді б-ки 300 тис. одиниць зберігання (1979). У 1978/79 навч. році в ін-ті разом з філіалами налічувалося бл. 10 тис. студентів. За роки існування ін-ту підготовлено понад 20 тис. спеціалістів. Ін-т видає міжвідомчі збірники «Економіка торгівлі» і «Сучасні питання товарознавства».

Т. І. Скирда.

КИ́ЇВСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені І. Франка, Київський держ. ордена Леніна академічний укр. драм. театр імені Івана Франка — один з провідних укр. драматичних театрів. Засн. 1920 у Вінниці на базі *Нового Львівського театру* та групи митців *Першого театру Української Радянської Республіки* імені Шевченка. Фундаторами колективу були: Г. *Юра*, А. *Бучма*, М. *Крушельницький*, К. *Кошевський*, О. *Ватуля*, М. *Пилипенко*, М. *Драк*, П. *Самійленко*, О. *Рубчаківна*. Пізніше до театру прийшли Д. *Мілютенко*, Т. *Юра*, О. *Юра-Юрський*, Є. *Коханенко*, С. Семдор, Г. *Борисоглібська*, С. *Тобілевич*, П. *Нятко*, Ф. *Барвінська*, В. *Варецька*. Незабаром після засн. театру присвоєно назву ім. Івана Франка. Продовжуючи і розвиваючи реалістичні традиції укр. сцени, театр утверджував героїко-романтичний напрям революц. мистецтва. В 1920—23 рр. виступав у містах і селах України (Вінниця, Черкаси, Кам'янець-Подільський), створив співзвучні добі постановки класики — «Іван Гус», «Великий льох», «Лілея», «Гайдамаки» за Шевченком, «Похорон» Франка, «Суєта» Карпенка-Карого, «Лісова пісня» Лесі Українки, «На дні» Горького, «Фуенте овехуна» Лопе де Вега. В 1923—26 театр працював у Харкові. В цей час він звертається до творів молодої рад. драматургії, ставить «97» М. Куліша, «Полум'ярі» Луначарського, «Пухкий пиріг» Ромашова. З 1926 театр — у Києві, де продовжує роботу над п'єсами рад. драматургів — укр. («Диктатура» Микитенка, «Коммольці» Первомайського, «Плацдарм» Ірчана, «Майстри часу» Кочерги, «Загибель ескадри» і «Платон Кречет» Корнійчука) та рос. (Афіногенова, Безименського, Кіршона, Славіна); ставить також п'єси заруб. авторів (Шекспіра, Гашека). У 30—40-х рр. до театру приходять відомі майстри сцени (Н. *Ужвій*, Ю. *Шумський*, В. *Добровольський*, Є. *Пономаренко*, П. *Сергієнко*, М. *Яковченко*, К. *Осмяловська*, Л. *Комарецька*. Постановками п'єс «Хазяїн» Карпенка-Карого, «Украдене щастя» Франка, «Маруся Богуславка» Старицького, «Правда», «Богдан Хмельницький» та «В степах України» Корнійчука, «Потомки» Яновського, «Устим Кармалюк» Суходольського, «Борис Годунов» Пушкіна, «Остання жертва» О. Островського, «Останні» Горького, «Багато галасу даремно» Шекспіра та ін. колектив здобув всесоюзне визнання. В роки Великої Вітчизн. війни, перебуваючи в Казахстані та Узбекистані, франківці поставили «Фронт» Корнійчука, «Російські люди» Симонова, виступали у військ. частинах, госпіталях, колгоспах. Повернувшись до Києва (1944), театр поставив спектаклі «Сто тисяч» Карпенка-Карого, «Молода гвардія» за Фадєєвим, «Макар Діброва» (Держ. премія СРСР, 1948), «Калиновий гай» (Держ. премія СРСР, 1950) «Над Дніпром» і «Чому посміхалися зорі» Корнійчука, «Професор Буйко» Баша, «Не називаючи прізвищ» Минка та ін. Серед кращих постановок 60—70-х рр.: вітчизн. й зарубіжна класика — «Назар Стодоля» Шевченка, «Мартин Боруля» Карпенка-Карого, «Для домашнього вогнища» за І. Франком, «Без вини винуваті» О. Островського, «Антігона» Софокла, «Король Лір» Шекспіра, «Краків'яни та гуралі» Богуславського; п'єси рад. драматургів — «Дума про Британку» Яновського, «Свіччине весілля» і «Ярослав Мудрий» Кочерги, «Човен хитається» Галана, «Правда і кривда» Стельмаха, «Веселка» й «Тил» Зарудного, «Фараони», «Голубі олені», «Кравцов» і «Дикий Ангел» Коломійця, «Єгор Буличов та інші» Горького, «Барабанщиця» Салинського, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського, «Вибачайте, коли ласка» Макайонка, «Каса маре» Друце, «У ніч місячного затемнення» Каріма, письменників країн соціалістичної співдружності (Тарна, Василєва, Яворова), прогресивних авторів капіталістичних країн. В різні роки в театрі працювали: в 1920—54— худож. керівник театру Г. Юра; 1954—61 — гол. режисер М. Крушельницький; Д. *Алексідзе*, Л. Варпаховський; нар. артисти УРСР Г. *Бабенко*, В. *Вільнер* Б. *Норд*, В. *Лизогуб*, С. *Сміян*, М. *Задніпровський*, М. *Панасьєв*; засл. артисти УРСР Б. *Балабан*, В. *Бжеська*, засл. діяч мист. Узб.

РСР К. Кошевський; режисери Є. Коханенко, Б. *Глаголін*. Сценографію в театрі здійснювали: нар. художники СРСР А. *Петрицький*, Ф. *Нірод*, засл. діяч мист. УРСР В. *Меллер*, засл. діяч мист. РРФСР Б. Ердман, художники М. *Уманський*, Г. *Цапок;* муз. оформлення — нар. арт. СРСР Г. *Майборода*, нар. арт. УРСР І. *Шамо*, засл. арт. УРСР Н. Прусліи та ін. В творчій трупі театру (1980) — нар. артисти СРСР Н. Ужвій, О. *Кусенко*, П. *Куманченко*, Є. Пономаренко, А. *Гашинський*, В. *Дальський*; нар. артисти УРСР С. *Данченко* (з 1978 — гол. режисер і директор), Н. *Копержинська*, Ю. *Ткаченко-Задніпровська*, В. *Дашенко*, С. *Олексенко*, Б. *Ступка*, М. *Шутько*, В. *Івченко*, О. *Омельчук*, А. *Скибенко*, заслужені діячі мистецтв УРСР Д. *Лідер* (в 1965—75 і з 1979 — гол. художник), В. *Рождественський* (з 1945 — зав. муз. частиною), В. *Оглоблін*. Будинок театру споруджено 1898 (архітектори Г. Шлейфер і Е. Братман). В 1940 театр нагороджено орденом Леніна і йому присвоєно звання академічного.

Літ.: Бобошко Ю. Київський державний ордена Леніна академічний український драматичний театр ім. Івана Франка. К., 1970; Мистецтво франківців. К., 1970. *Ю. М. Бобошко.*

КИЇВСЬКИЙ ФІЛІАЛ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЮ В. І. ЛЕНІНА — створений за рішенням ЦК КПРС і відкритий для відвідування 29.VIII 1938. Експозиція музею налічує понад 8 тис. експонатів, у фондах майже 33 тис. одиниць зберігання (1979). Значне місце займають копії ленінських рукописів, оригінали перших видань книг і брошур В. І. Леніна, більшовицьких газет і журналів, в яких уперше було надруковано ленінські праці, матеріали партійних з'їздів, конференцій, пленумів і нарад ЦК. Експонуються особисті речі Леніна, рідкісні фотографії, фотокопії його парт. квитків, облікових карток, анкет, делегатських мандатів на парт. з'їзди та ін. документи, макети будинків і кімнат, де жив і працював В. І. Ленін, твори образотворчого, прикладного мистецтва, що відображають образ В. І. Леніна. Окремими розділами виділено прижиттєві подарунки В. І. Леніну від трудящих України, твори Леніна, видані 82 мовами народів СРСР та ін. народів світу. Документи і матеріали розкривають життя і революц. діяльність В. І. Леніна, боротьбу ленінської партії проти царизму і капіталізму, за перемогу Великого Жовтня, за побудову соціалізму. Понад 800 документів і матеріалів розповідають про зв'язки В. І. Леніна з Україною та його роль в соціальному й нац. визволенні укр. народу. За час роботи музею його відвідало бл. 12 млн. чол. Відділом музею В. І. Леніна є *Ульянових сім'ї меморіальна квартира-музей* у м. Києві (відкрита 21.XII 1977). *С. К. Кирилова.*

КИЇВСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад М-ва культури УРСР. Готує фахівців з образотворчого мист.: живописців, графіків, скульпторів, архітекторів, мистецтвознавців, художників театру та реставраторів. Попередниками його були Українська держ. Академія мист. (1917—22) і створений 1922 на її основі ін-т пластичних мистецтв. У 1924 останній був об'єднаний з Київ. архіт. ін-том і перейменований в Київський державний художній інститут. Має ф-ти: живописний з майстернями жанрового та істор. живопису; графічний з майстернями станкової, книжкової графіки і плаката; скульптурний з майстернями монументальної і станкової скульптури; архітектурний з майстернями громад. буд-ва, містобудування та житл. буд-ва; мистецтвознавчий. В ін-ті є 2 відділення — реставраційне і театрально-декораційне. Протягом багатьох років в ін-ті працювали видатні укр. митці: Ф. *Кричевський*, Г. *Світлицький*, А. *Петрицький*, О. *Шовкуненко*, К. *Трохименко*, В. *Костецький*, С. *Григор'єв*, М. *Лисенко*, В. *Касіян*, О. *Пащенко*. З ін-том пов'язана діяльність О. *Лопухова* (з 1973 — ректор ін-ту), В. *Бородая*, В. *Пузиркова*, В. *Шаталіна* та ін.

КИЇВСЬКИЙ ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВИЙ ТЕХНІКУМ — спеціальний середній учбовий заклад, що готує художників-оформлювачів та художників-конструкторів для пром-сті, н.-д. ін-тів, підприємств культури, торгівлі та побуту. Засн. в 1940 на базі школи майстрів нар. творчості при Київ. музеї укр. мист. (виникла в 1936) і мав назву Респ. худож.-промислове училище, з 1949 — училище прикладного мистецтва. Першими викладачами уч-ща були засл. майстри нар. творчості УРСР П. *Власенко*, Н. *Вовк*, І. *Гончар*, М. *Примаченко*, Д. *Головко*. В 1963 уч-ще реорганізовано в худож.-промисловий технікум.

КИЇВСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ АРХІВ ДАВНІХ АКТІВ, Центральний архів давніх актів у Києві. Створений 1852 при Київ. ун-ті для зберігання актових книг і документів гродських і земських судів, магістратів та ін. держ. установ Правобережної України 15—18 ст. Організовано з ініціативи *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* у Києві. Комісія в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. за матеріалами архіву видавала «*Архив Юго-Западной России*». Після Великої Жовтн. соціалістич. революції архів поповнився новими документальними матеріалами. В 1941 у сховищах архіву було 5998 актових книг і понад 500 архівних фондів і колекцій. За тимчасової окупації Києва нім.-фашист. загарбники вивезли з архіву актові книги та ін. найцінніші фонди, а решту спалили. Вцілілі матеріали було повернуто до Києва після закінчення Великої Вітчизн. війни й тепер вони зберігаються у Центр. держ. істор. архіві УРСР у Києві.

КИЇВСЬКИЙ ЦИРК. Перші стаціонарні дерев'яні приміщення цирку з'явилися в Києві в 60-х рр. 19 ст. На поч. 70-х рр. звели мурований цирк Бергоньє; вистави відбувалися й в тимчасових приміщеннях. В одному з них 1888—89 гастролював А. Л. *Дуров*. У 1890 дресирувальник коней аматор П. Крутиков в Києві побудував цирк на 200 місць, а в 1903 — новий кам. будинок «Гіппо-палас» (кінний палац) — єдиний в Європі двоповерховий цирк (арх. Е. Братман; під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 зруйнований). З 1950 в Києві функціонував літній цирк. У 1960 побудовано К. ц. на 2000 місць (арх. В. Жуков) — один з найбільших в СРСР. За рад. часу в К. ц. виступали видатні вітчизн. та зарубіжні актори; були створені окремі номери, атракціони, тематич. вистави, пантоміми, зокрема: «Бунтар Кармалюк» (1930), «Будь напоготові!» (1932), «Здрастуй, Москва!» (1960), «Подвиг» (1975), «Корчагінці» (1977). З трупою працювали режисери Г. *Юра*, М. *Крушельницький*, В. *Скляренко*, Б. *Балабан*. З 1962 гол. режисер — Б. *Заєць*, гол. диригент — В. *Петрусь*. При К. ц. створено музей. К. ц. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1975). *Б. Ф. Кордіані.*

КИЇВСЬКИЙ ШОВКОВИЙ КОМБІНАТ — підприємство текстильної пром-сті. Розташований у Києві. Засн. 1946. До складу комбінату входять три осн. цехи: кокономотальний, ткацький і фарбувально-оздоблювальний. К. ш. к. спеціалізовано на виробн. тканин з натурального шовку — крепдешин «Київський», креп-шифон та ін. платтяні тканини. В 1978 вироблено 2,3 млн. м шовкових тканин (1950—402,0 тис. м, 1960 — 936 тис. м). На комбінаті вперше у світовій практиці текст. виробн. впроваджено нову технологію виробн. тканин з натурального шовку на безчовникових верстатах, сучас. метод оздоблювання тканин — растрове й акварельне друкування. *В. Б. Швейкін.*

КИЇВСЬКІ ЛИСТКИ, київські глаголичні листки, київський мисал — одна з найдавніших глаголичних пам'яток старослов'янської писемності. Питання про походження К. л. остаточно не з'ясовано. З 1872 зберігались у б-ці Київ. духовної академії (звідси й назва). Пам'ятка належить до 10 ст. Складається з 7 пергаментних аркушів. Видав К. л. 1874 І. І. *Срезневський*, мову й письмо дослідив М. К. *Грунський* («Київські листки та Фрейзінгенські уривки». К., 1928). Зберігаються в Києві в Центр. наук. б-ці АН УРСР. Іл. с. 152. *М. П. Візир.*

КИЇВСЬКІ ОПЕРАЦІЇ 1919 — наступальні дії рад. військ по визволенню Києва від збройних сил

Проект будинку **Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна.** Архітектор В. І. Гопкало.

Київський скарб:
1, 2 — золоті колти;
3 — срібний перстень;
4, 5 — срібні гривни;
6 — золота оздоба.

внутрішньої контрреволюції. 1) На поч. січня 1-а Укр. рад. д-зія почала бойові дії проти військ петлюрівської Директорії на Київ. напрямі. 12.I *богунці* визволили м. Чернігів, 22.I *таращанці* — м. Ніжин. 1.II Перша бригада під командуванням М. О. *Щорса* розгромила добірні частини Директорії і зайняла м. Бровари, 5.II вступила в Київ. 2) У грудні рад. війська 12-ї армії розгорнули наступ на загарбаний денікінцями Київ. 10.XII 44-а стрілецька д-зія вийшла на лівий берег Дніпра, 16.XII форсувала його і вступила в місто. Водночас у Київ з заходу ввійшли частини 58-ї стрілецької дивізії. Успішне здійснення К. о. дало можливість рад. військам розгорнути наступ на Правобережній Україні. *В. С. Левін.*

КИЇВСЬКІ ОСВІТНІ ТОВАРИСТВА. Засновані в Києві в кінці 19 — на початку 20 ст. для поширення грамотності і знань серед населення. В 1882—1907 у Волинській, Київській і Подільській губ. культ.-осв. роботу проводило «Київське товариство грамотності»: відкривало *недільні школи*, видавало книжки рос. і укр. мовами (зокрема твори Т. Г. Шевченка), організовувало лекції й нар. читання, літ.-муз. вечори, створювало б-ки тощо. Збудувало в Києві Народний дім (1902) для проведення масових осв. заходів. Серед членів т-ва були М. В. *Лисенко*, О. Г. *Шліхтер* та ін. Активною була діяльність «Київського товариства сприяння початковій освіті» (1882—1918; до 1901 — «Комісія народних читань»), організованого педагогами серед. і частково вищої школи. Т-во популяризувало творчість укр. письменників, відзначало ювілеї видатних діячів укр. культури; проводило роботу і в ін. містах; 1895 відкрило в Києві культ.- осв. заклад — т. з. Народну аудиторію. В 1908 почали свою діяльність «Київське товариство розповсюдження грамотності» й «Товариство розповсюдження освіти в народі» (поширювало наук. знання). Діяльність К. о. т. загалом мала бурж.-просвітительський характер.

КИЇВСЬКІ ПЕЧЕ́РИ — див. *Печери київські*.

КИЇВСЬКІ СКАРБИ́ — давньоруські скарби, виявлені на тер. Києва. Переважна більшість К. с. була захована під час облоги міста монголо-татарами 1240. Речі з К. с. датуються кін. 12 — поч. 13 ст. До складу їх входять монети (найчастіше араб. *дирхами*), срібні *гривні*, але переважають у К. с. золоті й срібні прикраси (діадеми, колти, сережки, шийні гривни, намиста, браслети, персні тощо). Деякі скарби містили сотні й тисячі монет і коштовних прикрас. Найбагатший з них знайдено 1842 в садибі *Десятинної церкви*. Переважну більшість К. с. виявлено на тер. *дитинця*, де були хороми князів і бояр. К. с.— важливе джерело для вивчення історії, економіки та культури Давньої Русі. Частина К. с. зберігається в *Музеї історичних коштовностей УРСР*.

Літ.: Кондаков Н. Русские клады, т. 1. СПБ, 1896; Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954.

КИЇВСЬКІ СТРАЙКИ РОБІТНИКІВ 1912 — масові політ. виступи робітників Києва в квітні — травні на знак протесту проти *Ленського розстрілу*. Всього в цих страйках [9—12 (22—25).IV] взяло участь бл. 5 тис. робітників більш ніж 80 підприємств. У місті владою було проведено численні арешти. Але на заклик більшовиків 1 (14). V застрайкували понад 3500 робітників 14 підприємств. На околицях міста відбулися маївки і робітн. сходки. Виступи робітників були підтримані студентами ун-ту, політех. і комерційного ін-тів, вищих жіночих курсів. Квітнево-травневі страйки свідчили про зростання робітн. руху на Україні.

КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕ́ТУ СТУДЕ́НТІВ ВИ́СТУП 1900 — масовий виступ студентів проти сваволі адміністрації. Приводом до виступу було виключення з ун-ту учасників студентської сходки 5 (18).XII, які вимагали усунення одного з реакційних професорів. 7 (20).XII в ун-ті знову відбулися сходки. Увечері в ун-т було введено війська і поліцію, 183 студентів було віддано в солдати. Розправа царського уряду над студентами викликала обурення прогресивної громадськості Росії та Зх. Європи. На заклик с.-д. к-тів у Петербурзі, Москві, Києві, Харкові в лютому — березні 1901 відбулися робітничо-студентські демонстрації (див. *Київська політична демонстрація 1901*).

КИЙ, ЩЕК, ХОРИ́В І ЛИ́БІДЬ— три брати й сестра, які, за переказом, наведеним у «*Повісті временних літ*», були засновниками Києва. Легенда ця має реальну істор. основу: археол. розкопками на згаданих у «Повісті» київських горах (див. *Стародавня гора, Киселівка, Щекавиця, Хоревиця*) знайдено залишки поселень і городищ, що поклали початок Києву. Вважають, що Кий був полянським князем, який жив у 1-й пол. 6 ст. Він підтримував зв'язки з візантійським імператором (найімовірніше, Юстініаном I), був з великою шаною прийнятий при константинопольському дворі, намагався закріпити свою владу на Дунаї, де збудував городок *Києвець* (залишки його існували в 11—12 ст.).

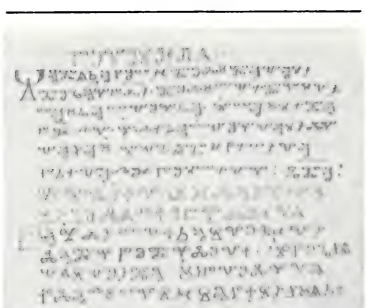

Київські листки.
Частина аркуша. 10 ст.

«КИЙДРАМТЕ́», Київський драматичний театр — укр. драматичний колектив. Виділився в травні 1920 із складу *Першого театру Української Радянської Республіки* імені Шевченка. В «К.», очолюваному *Л. Курбасом*, працювали: *Д. Антонович, Л. Болобан, Я. Бортник, В. Василько, Г. Ігнатович, Л. Гаккебуш, П. Долина, В. Калин, Ф. Лопатинський, Р. Нещадименко, В. Чистякова* та ін. В листопаді 1920 театру присвоєно назву — Державний мандрівний зразковий театр Нар. Комісаріату Освіти УРСР. При «К.» діяли: студія драм. мистецтва, інструкторсько-режисерські курси для керівників сільс. драмгуртків. В 1920—21 театр гастролював по містах і селах Білоцерківщини та Уманщини. Над ним взяла шефство 45-а Волинська Червонопрапорна стрілецька д-зія. Спочатку в репертуарі «К.» були відновлені вистави «*Молодого театру*» й Першого театру Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка. Потім театр поставив: «Невольника» і «Пошились у дурні» Кропивницького, «Зілю-Королевича» та «На перші гулі» Васильченка, «Ревізора» та «Одруження» М. Гоголя, «Макбета» Шекспіра, «Мірандоліну» Гольдоні, одноактні п'єси на теми часів франц. революції — «Марат» і «Останній день Паризької комуни» та ін. Весною 1921 театр переїхав до Харкова, де згодом припинив існування. Переважна більшість творчого складу «К.» 1922 вступила до театру «*Березіль*» (у Києві).

Літ.: Болобан Л. Від Молодого театру до Кийдрамте. В кн.: Лесь Курбас. К., 1969. *М. Г. Лабінський.*

КИ́ЛИМ — художній текстильний виріб, призначений для прикрашування або утеплювання житлових і громадських приміщень. К. виробляють вручну або на механічних верстатах з вовняної, бавовняної, шовкової пряжі (див. *Килимарство*). К. поділяють на ворсові й безворсові. Відомі ворсові К. Азербайджану, Дагестану, Вірменії, Туркменії, Ірану, Туреччини, Китаю та ін.; безворсові — країн Зх. Європи (Фландрія, Франція, Польща, Румунія, Болгарія та ін.). В Росії поширені безворсові та високоворсові К. На Україні виробництво К. почало розвиватись з серед. 16 ст. Український нар. К.— безворсова двобічна тканина полотняного переплетення, основа якої конопляна або лляна, піткання — вовна, фарбована місцевими рослинними барвниками. Є К. орнаментальні (з рослинним, геометризовано-рослинним і геометричним орнаментом) і тематичні (в укр. килимарстві відомі з 30-х рр. 20 ст.; деякі з них були створені за картонами художників В. Касіяна, Д. Шавикіна, М. Дерегуса). Укр. орнаментальний К., при спільних стилістичних ознаках, має виразні особливості, характерні для тієї чи іншої місцевості. К. з рослинно-квітковим орнаментом поширені на Полтавщині, Київщині, Чернігівщині. Полтав. К. відрізняються більшою декоративною умовністю окремих асиметрично побудованих букетів на однотонному фоні. Для київ. К. типовішим є суцільний візерунок вільної побудови, який розтікається «ростучою квіткою» або букетами. Для Поділля характер-

на композиція геометризованих рослин у вигляді симетрично побудованих вазонів з квітами; трапляються стилізовані зображення людини або груп людей, нерідко сюжетного характеру. В зх. областях України найпоширеніші К. геометричної орнаментації поперечно-смугастої побудови. Крім безворсових К., на Україні виготовляють ворсові, з яких найвідоміші *коци* і в зх. областях — *ліжники* (вовняні килими-ковдри з начосом). Вони принципово не відрізняються від безворсових, але наявність довгої вовни обумовлює певне спрощення орнаменту. Виробн. К. на Україні набуло нових масштабів за рад. часу. У 20—30 рр. 20 ст., поряд з індивідуальним, розвинулось виробн. у багатьох осередках (с. Дігтярі на Чернігівщині, с. Скопці на Київщині, с. Решетилівка і м. Диканька на Полтавщині тощо), де були створені нар. худож. артілі. Серед відомих майстрів того часу — М. Пономаренко, Г. *Малиш*, О. Нестеренко, М. Ломако, Н. *Вовк*, М. Щур, М. Лебединська, К. Лісова, М. Глущенко, О. Хлонь. В 60—70-х рр. К., виготовлені як у худож. осередках (Решетилівка, Дігтярі, Клембівка, Коломия), так і окремими майстрами (*Л. Жоголь*, С. *Джус* та ін.), здобули широке визнання, експонуються на республ., всесоюз. та міжнар. виставках. Майстрів килиму готують Львівське, Вінницьке, Решетилівське художньо-промислові училища та Львів. ін-т прикладного та декоративного мистецтва. Іл. див. на окр. арк., с. 48—49.

Літ.: Запаско Я. П. Українське народне килимарство. К., 1973; Жук А. К. Український радянський килим. К., 1973

КИЛИМА́РСТВО, килимоткацтво — виготовляння *килимів*, а також килимових виробів (*гобеленів*, доріжок, килимових покриттів) ручним або машинним способом. Полягає в підборі сировини, вироблянні й фарбуванні *пряжі*, тканні та оброблянні килимів і килимових виробів. Основн. сировиною для К. є вовна, льон, бавовна, штучні та синтетичні *волокна* різних видів (штапель, *лавсан, найлон* та ін.). Ручним способом ткацтва на вертикальних або горизонтальних килимоткацьких верстатах виготовляють ворсові, безворсові й комбіновані килими, доріжки та гобелени. Ворсові ручні килими й доріжки являють собою багатошарову тканину полотняного *переплетення ниток*, яке складається з трьох систем: *основи, піткання* та ворсової. Переплетенням ниток основи й піткання утворюють каркасне полотно тканини, а ворсовими нитками — малюнок килима або доріжки. Щоб досягти цього, на нитки основи прив'язують горизонтально або вертикально розміщені вузли з кольорових (ворсових) ниток, які щільно прилягають одна до одної (мал. 1). Безворсові ручні килими (до них, зокрема, належать килими українські народні) і гобелени являють собою одношарові тканини, утворені переплетенням ниток основи і пофарбованих у різні кольори ниток піткання. Продуктивність ручного способу К. (утворення ворсового полотна) становить бл. 10—12 м² на рік. Для машинного способу К. застосовують механізовані килимоткацькі верстати, на яких виготовляють килими, доріжки й килимові покриття. На двополотенних килимоткацьких верстатах з *Жаккарда машиною* (мал. 2) спочатку формується (нитками корінної і ворсової основ та піткання) багатошарова килимова тканина. Далі її верхнє і нижнє полотна, з'єднані нитками ворсу, розрізаються посередині

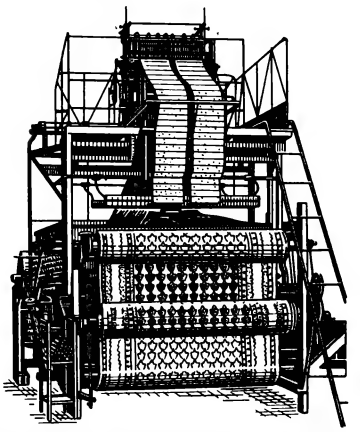

Мал. 2. Двополотенний килимоткацький верстат з машиною Жаккарда.

(по ворсових нитках) на дві частини. Машини Жаккарда використовують і на однополотенних верстатах. Є також спеціальні (аксмінстерські) верстати, де ворсова поверхня утворюється за допомогою комплекту трубок на снувальних валиках. На двополотенному верстаті з машиною Жаккарда виробляють за годину в середньому 6 м² ворсового полотна. Після тканння килим і килимові вироби очищають, виправляють ткацькі дефекти, надають ворсовій поверхні оксамитового блиску, зм'якшують каркас тощо.

Літ.: Левин Л. М., Свердлин В. И. Ковры и ковровые изделия. М., 1960. Див. також *літ.* до ст. *Килим*.

Л. Є. Жоголь.

КИЛИ́МНИК Олег Володимирович [н. 13 (26).VII 1913, с. Ямпіль, тепер Катеринопільського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. критик, літературознавець. Член КПРС з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Одес. пед. ін-т (1938). Праці присвячені творчості М. Рильського, О. Довженка, А. Головка, Ю. Яновського, О. Гончара, В. Сосюри, П. Тичини, О. Копиленка, П. Усенка та ін. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями.

Тв.: Романтика правди. К., 1964; Крізь роки. К., 1968; Поет і час. К., 1973; Перед лицем історії. К., 1978.

В. П. Лета.

КИ́ЛИМНІ РОСЛИ́НИ — низькорослі (5—15 см заввишки), найчастіше сланкі трав'янисті рослини, що мають декоративні листки різних кольорів. Див. *Декоративні рослини*.

«КИЛИМО́ВИЙ СТИЛЬ» у мистецтві — стиль у давньогрецькому вазописі (7 ст. до н. е.). «К. с.» притаманний багатий орнамент, що стилізує рослинні мотиви і надає *декору* килимового характеру.

КИМБАРО́ВСЬКИЙ Михайло Олександрович [3 (15).XII 1897, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 5.XI 1966, там же] — український радянський хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1943. В 1923 закінчив Дніпроп. мед. ін-т. У 1935—44 — зав. кафедрою факульт. хірургії Івановського мед. ін-ту, а з 1944 і до кінця життя — зав. кафедрою Дніпроп. мед. ін-ту. Праці К. присвячені питанням модифікації радикальної операції пахвинної грижі і резекції шлунка, використанню філатовського стебла для закриття щілини піднебіння тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

КИПАРИ́С (Cupressus) — рід *голонасінних* вічнозелених однодомних дерев і кущів род. кипарисових. Вис. до 30 м. Листки супротивні, лускоподібні. Шишки невеликі, майже кулясті, дерев'янисті, достигають на другий рік, складаються з 3—6 пар щитконодібних лусок. Насіння плескате, з двома крильцями. Відомо до 20 видів, пошир. в помірно теплому поясі Європи, Азії та Пн. Америки. В СРСР (у Криму, на Кавказі і в деяких місцях Серед. Азії) культивують 11 видів, з них найчастіше К. вічнозелений (C. sempervirens), особливо його пірамідальну форму (C. s. f. piramidalis) з вузькопірамідальною щільною кроною. Розмножується насінням. Деревина м'яка, легка, щільна, запашна; іде на виготовлення меблів, дрібних виробів тощо.

КИПАРИ́СОВИК (Chamaecyparis) — рід *голонасінних* рослин родини кипарисових. Однодомні вічнозелені дерева з пірамідальною кроною до 70 м заввишки. Шишки кулясті, тверді, дерев'янисті, до 8 мм у діаметрі. Насіння дрібне, приплюснуте, з двома крильцями. Відомо 7 видів, поширених у Пн. Америці, Японії, Китаї, на о-ві Тайвань. В СРСР, у т. ч. й УРСР, акліматизовано 5 видів. Найчастіше вирощують як декоративні рослини К. Лавсона (C. lawsoniana), К. нутканський (C. nootkatensis), К. горохоплідний (C. pisifera). Завдяки великій різноманітності форм (понад 200), що зумовлюється різними формами крони, характером галуження, забарвленням хвої тощо, К. широко використовують у зеленому будівництві. Карликові форми придатні для горшкової культури. З деревини виготовляють меблі, паркет, шпали, сірникову соломку та ін.

А. П. Лебеда.

КИПЕ́ЦЬ — рід рослин родини злакових. Те саме, що й *келерія*.

КИПІ́ННЯ — інтенсивне *випаровування* рідини, яке супроводиться утворенням бульбашок пари у всьому її об'ємі. Починається тоді, коли тиск насиченої пари над поверхнею рідини стає рівним зовн. тиску. Т-ра, при якій відбувається К. рідини, що перебуває під сталим тиском, наз. температурою кипіння. Т-ра К. $T_{кип}$ залежить від природи рідини і зовн. тиску. При

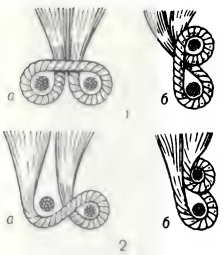

Килимарство. Мал. 1. Схеми в'язання вузлів ручним способом:
1 — подвійні вузли:
а — за дві нитки основи горизонтально; *б* — за дві нитки основи вертикально;
2 — полуторні вузли:
а — за дві нитки основи ліворуч; *б* — за дві нитки основи вертикально.

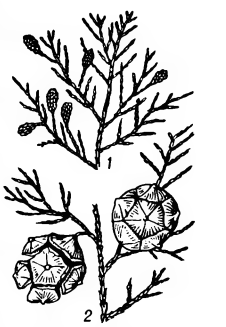

Кипарис вічнозелений:
1 — гілка з чоловічими шишками; *2* — гілка з жіночими шишками.

Кипарисовик Лавсона. Гілка з шишками та шишка.

КИПЛЯЧИЙ РЕАКТОР

Ю. С. Кипоренко-Доманський.

збільшенні тиску $T_{кип}$ підвищується, при зменшенні — знижується. Старанно очищену рідину, яка не містить розчинених газів, можна нагріти (без закипання) до т-ри, що перевищує $T_{кип}$ на десятки градусів. Така перегріта рідина бурхливо закипає при струшуванні або внесенні в неї домішок.

КИПЛЯ́ЧИЙ РЕА́КТОР — ядерний реактор, що його *активна зона* охолоджується киплячим *теплоносієм* (як правило, звичайною киплячою водою). Вміст пари у водяному теплоносії при проходженні через активну зону становить 10—30%. Залежно від конструкції розрізняють К. р. канального (див. *Канальний реактор*) і корпусного (див. *Корпусний реактор*) типів. К. р. використовують гол. чин. на *атомних електростанціях*, що діють за одноконтурною схемою. На таких електростанціях пара, яка виробляється в реакторі, надходить прямо в турбіну. В К. р. можливий перегрів пари безпосередньо в активній зоні, що значно підвищує ккд атомної електростанції. Потужність К. р. досягає 1000 МВт і більше. В СРСР К. р. графітоводного типу (див. *Графіто-водний реактор*) діють на *Білоярській АЕС*, *Ленінградській АЕС*, *Курській АЕС* і *Чорнобильській АЕС*. К. р. переважно водо-водяного типу (див. *Водо-водяний реактор*) експлуатують у США, ФРН, Японії та ін. країнах.

В. Б. Климентов.

КИПОРЕ́НКО - ДОМА́НСЬКИЙ Юрій Степанович [12 (24).III 1888, Харків — 6.VIII 1955, Київ] — укр. рад. співак (драм. тенор), педагог, нар. арт. УРСР (з 1936). Член КПРС з 1946. Співу навчався у проф. С. Лапінського в Москві (1911—16) та в Г. Танаро в Італії (1927). Артистичну діяльність почав в укр. муз.-драм. трупах О. Суходольського (1907—09), П. Саксаганського (1909—11), Д. Гайдамаки (1911—13). В 1913—39 працював у оперних театрах Москви, Саратова, Харкова, Києва, Свердловська, Тбілісі, Одеси. З 1939 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. З 1948 — в. кладав у Київ. консерваторії. Партії: Андрій («Катерина» Аркаса), Марко («Наймичка» Вериківського, обидві — за Шевченком), Андрій («Тарас Бульба» Лисенка), Герман («Пікова дама» Чайковського), Отелло, Радамес («Отелло», «Аїда» Верді). Концертна діяльність. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1949.

КИПРІ́ЯН Мирон Володимирович (н. 27.VII 1930, Львів) — укр. рад. художник театру, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Закінчив Львів. ін-т прикладного і декоративного мистецтва (1954). З 1957 — гол. художник Львів. укр. драм. театру ім. М. Заньковецької. Оформив вистави: «Гайдамаки» за Шевченком (1964), «Хазяїн» Карпенка-Карого (1970), «Украдене щастя» Франка (1976), «Човен хитається» Галана (1973), «В степах України» Корнійчука (1972), «Король Лір» (1969) і «Річард III» (1974) Шекспіра. Державна премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1978.

Кнтар.

КИПТА́Р, кептар — чоловічий і жіночий безрукавний нагрудний одяг гірського населення Зх. України. К. виготовляють з овчини, оберненої хутром всередину. Святкові К. оздоблюють вишивками або аплікацією. Подібний одяг є у росіян, болгар, словаків, угорців, румунів та ін. народів.

КИПЧА́КИ — народ тюрк. походження, відомий в Зх. Європі під назвою куманів, на Русі — *половців*.

КИПЧА́ЦЬКА МО́ВА, куманська мова, половецька мова — мова *половців*. Тепер мертва. Належить до кипчацької групи *тюркських мов*. Була поширена в 11—17 ст. у пд. частині Сх. Європи й Зх. Азії та в Єгипті. Відомості про К. м. (11—12 ст.) є ще в «Словнику тюркських наріч» Махмуда Кашгарського. Найдавнішою пам'яткою К. м. є «Кодекс куманікус» — лат.-персько-куманський словник із додатком текстів (кін. 13 ст.). Цією мовою складено багато пам'яток 16—17 ст. тюркомовних вірмен, що жили на Україні й у Криму.

Літ.: Гаркавец А. Н. Конвергенция армяно-кыпчакского языка к славянским в XVI—XVII вв. К., 1979.

О. М. Гаркавець.

КИРГИ́Ж — річка в Одес. обл. УРСР, ліва притока *Киргиж-Китаю*. Довж. 54 км, площа бас. 219 км². Рівнинна. Живлення переважно дощове. Влітку пересихає.

КИРГИ́Ж-КИТА́Й — річка в Одес. обл. УРСР. Впадає в оз. *Китай*. Довж. 64 км, площа бас. 725 км². Рівнинна. Живлення переважно дощове. Влітку у верхів'ї пересихає.

КИРГИ́ЗИ (самоназва — киргиз) — нація, основне населення Кирг. РСР. Живуть і в Узб. РСР, Тадж. РСР і Каз. РСР, а також в КНР і пн.-сх. частині Афганістану. Заг. чисельність К. — понад 2 млн. За переписом 1979, в СРСР — 1,9 млн. Мова киргизька (див. *Киргизька мова*). Віруючі К.— мусульмани-суніти. Перша згадка в писемних джерелах про появу К. у сх. Притяньшанні належить до 10 ст. На кін. 15 — поч. 16 ст. склалося ядро кирг. народності, осн. компонентом якої були місц. тюркомовні племена Тянь-Шаню і група кипчацько-кирг. племен Алтаю. В 2-й пол. 18 ст. на території сучас. Киргизії остаточно завершився процес консолідації К. в народність. В серед. 19 ст. К. добровільно прийняли підданство Росії, що мало для них прогресивне значення. Осн. галуззю г-ва К. в минулому було екстенсивне кочове і напівкочове скотарство. Землеробство мало другорядне значення. Після встановлення Рад. влади в Киргизії К. набули соціалістичну державність. В ході соціалістичних перетворень докорінно змінилися життя і побут К. Минувши капіталістичну стадію розвитку, К. консолідувались у соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ*. У період проведення колективізації с. г. вони перейшли до осілості. Поряд з відгінно-пасовищним скотарством широко розвивається землеробство. Значна частина К. працює в соціалістичній пром-сті (гірничій, металургійній, нафтовій, вугільній, хімічній, машинобудівній, текстильній та ін.). В республіці виросли нові міста й упорядковані селища з будівлями сучасного типу. Старий тип кочового переносного житла — юрта використовується як літнє житло на відгінних пасовищах у горах. Одяг К.— сучасний з деякими нац. елементами. Про історію, економіку і культуру К. див. *Киргизька Радянська Соціалістична Республіка*.

Літ.: Формирование и развитие киргизской социалистической нации. Фрунзе, 1957; Народы Средней Азии и Казахстана, т. 2. М., 1963; Петров К. И. Очерк происхождения киргизского народа. Фрунзе, 1963.

К. К. Орозалієв, В. Я. Галицький.

КИРГИ́ЗЬКА МО́ВА — мова *киргизів*. Належить до киргизько-кипчацької групи *тюркських мов*. Розмовляє нею в СРСР понад 1,8 млн. чол. (1979, перепис). У К. м. розрізняють два діалекти: пн. і південний. Фонетичні особливості К. м.: наявність вторинних довгих голосних, губний *сингармонізм*, наголос на останньому складі (в корінних кирг. словах). Типологічно К. м. належить до *аглютинативних мов*. Літ. К. м. сформувалася після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Писемність 1924—28 — на основі араб. графіки, 1928—40 — на латинській, з 1940 — на рос. графічній основі. Про л-ру К. м. див. *Киргизька РСР*, розділ Література

Літ.: Батманов И. А. Современный киргизский язык, в. 1. Фрунзе, 1963; Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1980.

С. Кудайбергенов.

КИРГИ́ЗЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Киргизія.

Загальні відомості. Кирг. РСР утворена 5.XII 1936. Розташована на Пн. Сх. Середньої Азії. Межує на Пн. з Каз. РСР, на Зх.— з Узб. РСР, на Пд. Зх.— з Тадж. РСР, на Пд. Сх. і Сх.— з Китаєм. У республіці — 3 області, 38 районів, 18 міст, 31 селище міського типу. Карти див. на окремому аркуші. с. 208—209.

Державний лад. Кирг. РСР — суверенна рад. соціалістична д-ва, яка входить до складу СРСР. Діюча Конституція Кирг. РСР затверджена 20.IV 1978 8-ю позачерговою сесією Верховної Ради республіки 9-го скликання. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Кирг. РСР — однопалатна Верховна Рада Кирг. РСР, що обирається строком на 5 років. Верховній Раді Кирг. РСР підзвітна й обирана нею Президія Верховної Ради Кирг. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює в межах, передбачених Конституцією Кирг. РСР, функції найвищого органу державної влади республіки в період між її сесіями. Верховна Рада Кирг. РСР утворює Уряд Кирг. РСР — Раду Міністрів Кирг. РСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади республіки, підзвіт-

ний їй в усій своїй діяльності. Місц. органами держ. влади в областях, районах, містах, селищах, селах, аулах і кишлаках Кирг РСР є відповідні місц. Ради нар. депутатів, обирані населенням строком на 2,5 року. У виборах Рад нар. депутатів Кирг. РСР беруть участь громадяни СРСР, які досягли 18 років, на основі загального, рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд. орган республіки— Верховний Суд Кирг. РСР, що обирається Верховною Радою Кирг. РСР строком на 5 років.

Природа. К.— гірська країна; бл. 75% її тер.— високі гірські хребти. Пн.-сх. (більша) частина республіки розташована в межах *Тянь-Шаню,* хребти якого складають три гірські пасма, що простягаються майже в широтному напрямі. Вони утворюють на Сх. потужний гірський вузол з вершинами пік Перемоги (7439 м) і Хан-Тенгрі (6995 м). Пн. пасмо складають хребти Кюнгьой-Ала-Too, Киргизький і Таласький Алатау; середнє (на Пд. від Іссиккульської улоговини) — хребти Терскей-Ала-Too, Джумгал-Too, Суусамир-Too, Молдо-Too, масив Ак-Шийрак та ін., південне — хребти Кокшаал-Тау, Ат-Баші та ін. На Пд. Зх. республіки — пн. схили Туркестанського і Заалайського (пік Леніна — 7134 м) хребтів, Алайський хр. Зх. частина К. менш розчленована, між гірськими хребтами лежать улоговини та високі плоскогір'я — сирти, що використовуються як літні пасовища. Долини займають невеликі площі (окраїни Ферганської долини, Алайська, Таласька, Чуйська та ін.). Для тер. К. характерна висока сейсмічна активність; осередки землетрусів містяться гол. чин. у районах Ферганського та ін. гірських розломів. К. багата на родовища вугілля, нафти і газу (Ферганська долина), поліметалевих руд і рідкісних металів, сірчаного колчедану, ртуті, сурми, олова, миш'яку, золота, кам'яної солі, буд. матеріалів (мергелю, вапняку, гіпсу, каолінітових і бентонітових глин тощо). Численні термальні та мінеральні джерела.

Клімат К. різко континентальний, дуже різноманітний (від сухого субтропічного до високогірно-тундрового), що зумовлено гірським рельєфом. Пересічна т-ра січня від —1,5 до —8° в долинах, від —8 до —20° в середньогір'ї і до —27,7° у високогір'ї; червня — від +20 до +27° в окраїнних долинах, від +15 до +17° у міжгірних долинах, до +5° і нижче у високогірному поясі. На пн. і зх. схилах окремих хребтів, зокрема окраїнних, опадів 750—1000 мм, на сх. схилах і в улоговинах Тянь-Шаню 200—400 мм на рік. У високогірній зоні поширене зледеніння, площа його 6578,3 км² (переважно в долинах Таріму і Сирдар'ї). Найбільші льодовики: Південний Інильчек (пл. понад 800 км²), Пн. Інильчек, або Різниченка (пл. 211 км²) та ін. Річки К. гірські з льодовиковим та сніговим живленням, повноводні, з літнім паводком. Гол. річки: *Нарин, Талас, Чу,* Карадар'я, Кизил-Суу. Найбільші озера: *Іссик-Куль* (солоне), Сонг-Кьоль, Чатир-Кьоль. Річки та озера мають велике енергетичне та іригаційне значення. В поширенні грунтово-рослинного покриву К. простежується вертикальна поясність. У передгір'ях і посушливих долинах переважають сіроземи, до вис. бл. 2000 м — каштанові грунти, які змінюються чорноземовидними та гірсько-лучними грунтами. В долинах і міжгірних улоговинах поширені ділянки пустельної та напівпустельної рослинності. У передгір'ях — полинові, полиново-злакові та злакові степи, які в горах переходять у різнотравно-злакові луки з заростями чагарників. Вище розташована зона лісів (тяньшанська ялина, ялиця, дикорослучі фруктові дерева, волоський горіх, шипшина та ін.), що займає 3,5% тер. республіки і переходить у зону субальпійських лук (осн. літні пасовища). На висотах 3600—4000 м — холодні пустелі й гірські тундри. Флора К. налічує понад 3,5 тис. видів. Тваринний світ республіки різноманітний. У передгір'ях та на прилеглих до гір рівнинах водяться гризуни — ховрах, тушканчик, заєць-толай; з птахів — дрофа, рябчик, саджа.

Різноманітна фауна лісів: із ссавців — дика свиня, козуля, бурий ведмідь, лисиця, борсук, рись, вовк, горностай, лісова куниця, марал та ін.; з птахів — яструбтетерев'ятник, підсоколик, гімалайська пищуха, дрізд, тянь-шанська горіхівка та ін. У високогір'ях — теку (гірський козел), *архар,* сніговий барс, кам'яна куниця, реліктовий ховрашок та ін.; з птахів — улар (гірська індичка), куріпка кеклик, перепілка, альпійська галка, шишкар, грифи та ін. У К. акліматизовані ондатра, єнот, амер. норка, білка-телеутка, нутрія. Для охорони природи на тер. К. створено Іссик-Кульський заповідник і *Сари-Челекський заповідник.* *О. Бараталіев.*

Населення. Корінне населення — *киргизи* (88,5% усіх киргизів СРСР; 1970, перепис). Живуть також росіяни, узбеки, українці, німці, татари, уйгури, казахи, таджики, дунгани та ін. Пересічна густота нас.— понад 18 чол. на 1 км² (1979). Міськ. населення — 39% (1979). Найбільші міста: *Фрунзе, Ош.*

Історія. Тер. К. заселена з епохи *палеоліту.* В 7 ст. до н. е. кочовики, що жили на тер. К., увійшли до племінних союзів (*саків,* усунів та ін.), землеробські райони — до складу рабовласницьких д-в (у 2—1 ст. до н. е.— д-ва Давань, у 1—4 ст. н. е.— *Кушанське царство*). В 4—5 ст. н. е. на тер. К. почали виникати ранньофеод. д-ви. В 6—7 ст. К. входила до складу *Тюркського каганату,* на поч. 8 ст.— Тюргешського, а з серед. 8 ст.— Карлуцького каганатів. З серед. 10 до серед. 12 ст. К. входила до держави Караханідів (див. *Караханіди*). В той період значного розвитку набули торгівля, ремесло та культура. Монг. навала на тер. К. в 1-й чверті 13 ст. надовго загальмувала процес формування кирг. народності та екон. розвиток країни. Панівною галузю г-ва стало напівкочове скотарство. В 2-й пол. 15 ст. на тер. Пн. К. вперше склалося самостійне ханство, яке в основному включило кирг. народність. Утворення ханства супроводжувалося ліквідацією монг. панування. В 2-й пол. 16 ст. киргизи спільно з казахами та узбеками вели боротьбу проти навали *ойратів.* У 20—30-х рр. 19 ст. тер. К. завоювало *Кокандське ханство.* У відповідь на жорстокий гніт кокандських ханів у К. спалахували численні повстання. Складна зовнішньополітична обстановка, нестійке внутр. становище, торг. інтереси примушували киргизів шукати заступництва у Росії. В серед. 19 ст. киргизи почали приймати рос. підданство. До 1863 уся Пн. К., де проживала більшість кирг. населення, ввійшла до складу Рос. імперії. Пд. К. приєдналася до Росії невдовзі після ліквідації Кокандського ханства (1876). Незважаючи на колоніальні утиски царизму, входження К. до складу Росії мало прогресивне значення: припинилися феод. міжусобиці, було знищено рабство, почалося зародження капіталістичних відносин, формування робітничого класу. Відбувалося зближення кирг. народу з російським та ін. народами Росії, які спільно боролися проти царизму і місц. експлуататорів. На тер. К. переселилася значна кількість селян з Росії і України; тут виникли десятки рос.-укр. поселень. Переселенці принесли у К. досвід і культуру землеробства, що сприяло переходові киргизів до осілого життя. У кін. 19 ст. в К. почала розвиватися гірничодобувна пром-сть, зокрема вугільна. На підприємствах К. працювала значна кількість українців — шахтарів з Донбасу. На поч. 20 ст. у К. виникли перші соціал-демократичні групи й гуртки.

У період революції 1905—07 відбулися страйки робітників на шахтах Кизил-Кії і Сулюкти, виступи дехкан і селян-переселенців. У 1916 ряд повітів К. був охоплений нац.-визвольним повстанням (див. *Середньоазіатське повстання 1916*). Після Лютневої революції 1917 у К., як і в усій країні, встановилося *двовладдя.* У березні в ряді місць К. було створено Ради робітничих і Ради солдат. депутатів. 7(20).IV 1917 у Ташкенті створено Туркестанський к-т бурж. Тимчасового уряду. Поворотним пунктом в історії кирг. народу, як і всіх інших народів Росії, була перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції. До серед. 1918 Рад. влада перемогла на всій тер. К. З листопада 1917 по липень 1918 в багатьох місцях краю оформилися більшовицькі орг-ції. В кін. квітня 1918 К. ввійшла до *Туркестанської АРСР.* Повалені експлуататорські класи, спираючись на допомогу іноземних імперіалістів, почали збройну боротьбу проти Рад. влади (див. *Басмацтво*). Червона Армія з допомогою трудящих Туркестану до листопада 1920 в основному ліквідувала контрреволюційні осередки в країні. Рештки басмацьких банд діяли 1921—23. Розгром контрреволюції

Герб Киргизької РСР.

КИРГИЗЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 198,5 тис. км²

Населення — 3529 тис. чол. (1979, перепис)

Столиця — м. Фрунзе

ЗРОСТАННЯ ОБСЯГУ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУНЦІЇ (1913-1)

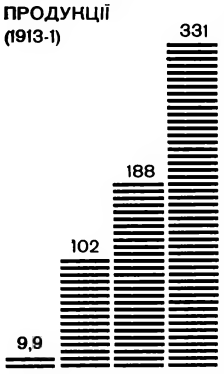

в Туркестані очолювали М. В. *Фрунзе* і В. В. *Куйбишев*. Серед командирів загонів Червоної гвардії і частин Червоної Армії, що боролися за Рад. владу в К., відзначилось чимало українців.

В роки мирного будівництва в К. було здійснено земельно-водну реформу (1921—22), що сприяло соціалістичній перебудові с. г. В результаті *національно-державного розмежування радянських республік Середньої Азії* 14.X 1924 було утворено Кара-Кирг. а. о.; 25.V 1925 її перейменовано на Кирг. а. о. 1.II 1926 утворено Кирг. АРСР, 5.XII 1936 — Кирг. РСР. Внаслідок здійснення індустріалізації, колективізації с. г., що супроводилися переходом скотарів до осілого життя, і культурної революції К. з відсталої окраїни царської Росії перетворилася на індустр.-агр. республіку. Велику допомогу кирг. народові надали трудящі братніх республік, у т. ч. УРСР.

У період Великої Вітчизн. війни 1941—45 воїни К. героїчно билися на фронтах. 316-а (8-а гвард.) Панфіловська д-зія, сформована в К. і Казахстані, вславилася в боях під Москвою (див. *Панфіловці*), танкова колона «Радянський Киргизстан», збудована на кошти трудящих К.,— під Сталінградом, на Україні. Понад 40 тис. воїнів з К. нагороджено орденами і медалями, 70 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. Усенбеков, А. Чортеков і М. Тешебаєв — за форсування Дніпра. Г-во К. було перебудовано на воєнний лад. На її тер. розміщено ряд евакуйованих підприємств, у т. ч. з України. Після визволення УРСР від нім.-фашист. загарбників трудящі К. надали їй значну допомогу у відбудові нар. г-ва. У післявоєнний час вони разом з усіма народами СРСР успішно розв'язують завдання дальшого розвитку нар. г-ва республіки. Кирг. РСР нагороджено орденами Леніна (1957, 1963), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974).

К. К. Орозалієв, В. М. Плоских.

Комуністична партія Киргизії. З червня 1918 більшовицькі орг-ції К. входили до складу Комуністичної партії Туркестану. З утворенням Кара-Кирг. а. о. (1924) оформилася обл. парт. орг-ція. Після утворення Кирг. РСР (1936) 5—16.VI 1937 відбувся І з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) Киргизії [КП(б)К]. З жовтня 1952 має сучасну назву. На 1.I 1979 налічувала 118 237 членів і кандидатів у члени партії. Черговий, XVI з'їзд відбувся 16—18.I 1976. Перший секретар ЦК Компартії Киргизії — Т. У. *Усубалієв* (з 1961). ЛКСМ Киргизії засн. як обл. комсомольську орг-цію у травні — червні 1925, в 1937 її перетворено на ЛКСМ Киргизії. На 1.I 1979 в її лавах було 148 829 комсомольців.

Профспілки Киргизії на 1.I 1979 налічували 1 302 766 чол.

Народне господарство. К.— індустр.-агр. республіка. Нар. г-во республіки є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. У загальносоюзному поділі праці К. виступає як район виробництва кольорових металів, с.-г. машин, електротех. виробів і приладів, вовняних і шовкових тканин, цукру-піску та продукції тваринництва. За роки Рад. влади залучено до експлуатації мінеральні та гідроенергетичні ресурси К., на базі яких розвиваються електроенергетика, паливна пром-сть, кольорова металургія, пром-сть буд. матеріалів. Послідовне здійснення ленінської нац. політики, прискорений розвиток економіки раніше відсталого краю зумовили створення сучас. індустрії і високомеханізованого колективного с. г. В 1978 у валовому суспільному продукті республіки частка пром-сті становила 57,4%, с. г.— 21,5%, буд-ва — 10,4%, транспорту і зв'язку — 2,7%. Капіталовкладення у нар. г-во К. 1978 становили 782 млн. крб. (1965 — 479 млн. крб.). Продуктивність праці 1978 зросла проти 1970: в пром-сті — в 1,4 раза, в буд-ві — в 1,2 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1971—78 в 1,4 раза. Виплати і пільги з сусп. фондів споживання зросли за 1971—78 на 79%, роздрібний товарооборот — на 66%. За цей період введено в дію 8778 тис. м² заг. (корисної) житл. площі. К. входить до Середньоазіатського екон. району СРСР.

П р о м и с л о в і с т ь. Більшість сучас. галузей пром-сті К. створено за роки Рад. влади. Особливо швидко розвивається машинобудування, електроенергетика, кольорова металургія, пром-сть буд. матеріалів, а також легка пром-сть. Осн. частина підприємств машинобудування й металообробки, зокрема приладобудування, електротех., автомоб. й електронної пром-сті міститься в м. Фрунзе. Підприємства електротех. пром-сті є в Пржевальську, Майлі-Саї, Каджі-Саї та ін. У Токмаку й Оші — авторемонтні з-ди, в м. Рибачому — суднобудування. За гідроенергоресурсами К. посідає 5-е місце в СРСР. Діють каскад Аламединських ГЕС, Учкурганська, Атбашинська, Лебединська і Токтогульська ГЕС; Фрунзенська ТЕЦ та ін. Вугільна пром-сть К. дає 1/2 вугілля, яке видобувають у Середній Азії. Майже все вугілля видобувається в Пд.-Зх. К. (родовища Кизил-Кійське, Сулюктинське, Кок-Янгацьке, Джиргаланське й Алмалицьке). У передгір'ях Ферганської долини розвивається видобування нафти й газу. Кольорова металургія представлена виробництвом ртуті й сурми в Пд.-Зх. К. (1-е місце в СРСР), видобуванням і збагаченням свинцево-цинкових руд (Кадамджайський сурм'яний, Киргизький гірничо-металургійний комбінати). Промисловість будівельних матеріалів (цегла, вапно, цемент, вогнетривкі будівельні матеріали, збірний залізобетон, облицьовувальні плити і т. п.) зосереджена переважно в Чуйській долині, особливо у м. Фрунзе, й на півдні Киргизії в м. Оші. Легка пром-сть представлена бавовноочисними, текст. (випускають бавовняні, вовняні й шовкові тканини і трикотажні вироби; гол. підприємства — у містах Фрунзе й Оші), швейними і шкіряно-взуттєвими (Чуйська долина) підприємствами. Серед галузей харч. пром-сті найрозвинутіші м'ясомол., борошномельна й цукр. (в основному в Чуйській долині), а також кондитерська, лікеро-горілчана, консервна і тютюнова. Деревообробна і меблева пром-сть зосереджена в містах Фрунзе, Пржевальськ, Ош, Джалал-Абад, Нарин.

С і л ь с ь к е г о с п о д а р с т в о. В результаті соціалістичних перетворень у К. створено високомеханізоване с.-г. виробництво. Заг. обсяг його продукції 1978 зріс проти 1960 в 1,9 раза, а порівняно з 1970 — на 123%. На кін. 1978 в республіці було 182 колгоспи і 214 радгоспів. Гірський рельєф обмежує площу, придатну для землеробства. С.-г. угіддя 1978 становили бл. 50% тер. республіки (10,1 млн. га), з них 13% (1,3 млн. га) припадає на орні землі, 85% (8,5 млн. га) — на пасовища. В умовах посушливого клімату К. велике значення має іригація (Великий Чуйський, Атбашинський, Красноріченський, Отуз-Адирський, Найманський канали, Кара-Ункурське, Аламединське, Токтогульське водосховища). У 1978 було зрошено 941 тис. га. Провідна за валовою і товарною продукцією галузь с. г.— тваринництво. Поголів'я (тис., на 1.I 1979): великої рогатої худоби — 957 (в т. ч. корів — 366), свиней — 298, овець і кіз — 10 037, коней —

Добування вугілля відкритим способом у розрізі Кара-Су.

250,8. Переважну частину доходів дає тонкорунне і напівтонкорунне вівчарство. Розвинуті скотарство мол.-м'ясного напряму, конярство, птахівництво і бджільництво. В окремих районах розводять яків. У 1978 було вироблено м'яса (в забійній вазі) 152 тис. т, молока — 640 тис. т, яєць — 398 млн. шт., вовни — 31,5 тис. т. У Ферганській частині Пд. К.— шовківництво. У землеробстві переважає вирощування тех. культур —

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

Посівна площа	1940	1978
Вся посівна площа	1056	1299
Зернові культури	778	594
в тому числі пшениця	450	292
Технічні культури	114	132
в тому числі бавовник	64	72
цукрові буряки	15	41
Картопля	14	20
Овочі	5	14*
Кормові культури	141	533

* Без площі посіву і посадок овочів на насіння.

цукр. буряку (Чуйська долина — єдиний у Середній Азії район буряківництва), бавовнику, тютюну, лікарського маку (за його посівами К. посідає 1-е місце в СРСР) та ефіроолійних культур. Повсюдно — посіви зернових (переважно озима пшениця, потім яра пшениця, ячмінь, кукурудза), картопля (осн. масиви — у Чон-Кемінській долині й на Сх. Приіссиккулля) та кормових культур (переважають багаторічні трави). Овочівництво й садівництво розвинуті гол. чин. у Іссик-Кульській улоговині, Чуйській долині та Пд.-Зх. К. (у двох останніх районах — також і виноградарство). Баштанництво. В 1978 площа плодово-ягідних насаджень досягла 51 тис. га (1940 — 10 тис. га), виноградників відповідно — 8 тис. га (1 тис. га).

Парк с.-г. машин становив (тис. шт., кін. 1978): тракторів (фіз. одиниць) — 25,9, зернозбиральних комбайнів — 4,2. У республіці широко здійснюються спеціалізація і концентрація с.-г. виробництва на основі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції*. На кін. 1978 в К. налічувалося 83 міжгосподарські підприємства і організації, в т. ч. будівельних — 39, тваринницьких — 32.

Транспорт. Осн. вид транспорту — автомобільний (97% вантажообороту республіки). Автошляхів — 22,3 тис. км, у т. ч. 15,2 тис. км — з твердим покриттям. Найважливіші автомагістралі: Фрунзе — Нарин — перевал Торугарт, Рибаче — Пржевальськ, Ош — Хорог, Фрунзе — Ош. Заг. довжина з-ць — 0,37 тис. км. По тер. К. проходять вітки від осн. залізничних магістралей Середньої Азії: Лугова — Фрунзе — Рибаче, а також від Ферганського кільця до деяких районів і селищ Пд.-Зх. К. На оз. Іссик-Куль — регулярне судноплавство. Повітряні лінії сполучають м. Фрунзе з Москвою, Ленінградом, Свердловськом, Новосибірськом, Сочі, Києвом, містами Середньої Азії та Казахстану. Трубопровідний транспорт представлений газопроводами Бухара — Ташкент — Фрунзе, Майлі-Сай — Джалал-Абад — Ош.

А. І. Ісаєв.

Охорона здоров'я. В 1978 у К. налічувалося 40,9 тис. лікарняних ліжок — 116,2 ліжка на 10 тис. ж. (1913 було 100 ліжок — 1,2 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 9,5 тис. лікарів — 27 лікарів на 10 тис. ж. (1913 лише 21 лікар) і 30,5 тис. осіб серед. мед. персоналу. Лікарів готують у Кирг. мед. ін-ті. Відомі бальнеологічні курорти Аксу, Джалал-Абад, Джети-Огуз, Іссик-Ата, кліматичний і грязьовий курорт Тамга, кліматичний Чолпон-Ата.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції письменних серед кирг. населення було менш як 1%. У К. налічувалося 107 шкіл, де навчалося 7 тис. учнів, у т. ч. лише 574 киргизи — діти багатіїв. В єдиній чоловічій гімназії і двох прогімназіях серед учнів не було жодного киргиза. Великий Жовтень відкрив кирг. народові доступ до освіти, розвитку нац. культури. До 1940 в республіці в основному було завершено роботу по ліквідації неписьменності. Як і в усій Рад. країні, в К. здійснюється перехід до заг. серед. освіти. У 1978/79 навч. р. в 1,7 тис. загальноосв. шкіл налічувалося бл. 900 тис. учнів, у 39 серед. спец. навч. закладах — понад 47 тис. учнів, у 9 вищих навч. закладах — 53 тис. студентів. Найбільші вузи: *Киргизький університет*; ін-ти: політех., с.-г., мед., ін-т мистецтв, жіночий пед. ін-т, всі — в м. Фрунзе. В 1978 профес.-тех. уч-ща республіки підготували 28,2 тис. кваліфікованих робітників. На кожну тисячу чоловік, зайнятих у нар. г-ві К., припадає 763 чол. з вищою і серед. (повною і неповною) освітою. Працюють *Академія наук Киргизької РСР* (17 н.-д. установ; 22 академіки, 30 членів-кореспондентів; 1979), н.-д. ін-ти економіки і економіко-матем. методів планування Держплану Кирг. РСР, онкології й радіології, курортології й фізіотерапії, комплексної автоматизації меліоративних систем, тваринництва і ветеринарії та ін. наук. установи. Всього в К.— 7,6 тис. наук. працівників, зокрема 200 докторів і 2,4 тис. кандидатів наук (1978). В республіці —1,7 тис. масових б-к (фонд — 18,4 млн. одиниць зберігання; найбільша — б-ка Кирг. РСР ім. М. Г. Чернишевського), 1,1 тис. клубних закладів, 1,2 тис. кіноустановок з платним показом, 9 музеїв — істор., образотворчих мистецтв, Будинок-музей М. В. Фрунзе, всі — в м. Фрунзе, меморіальний музей М. М. Пржевальського у м. Пржевальську та ін., 7 театрів, філармонія. Позашкільні заклади: 56 палаців та будинків піонерів і школярів, дитячо-юнацькі спорт. школи, респ. дитяча екскурсійно-туристська станція, 15 станцій юних техніків, 4 — натуралістів.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1978 у К. видано 1119 назв книг та брошур тиражем 8,7 млн. прим., у т. ч. 464 — кирг. мовою тиражем 4,1 млн. прим.; виходило 34 журнали та ін. періодичні видання річним тиражем 32,8 млн. прим.; 107 газет річним тиражем 233 млн. прим. Друкований орган ЦК Компартії Киргизії — журн. «Комуніст» (кирг. мовою). Друкований орган ЦК Компартії Киргизії, Верховної Ради і Ради Міністрів Кирг. РСР — газ. «Радянська Киргизія» (кирг. та рос. мовами). З 1936 працює Кирг. телеграфне агентство (КирТАГ). В 1931 у м. Фрунзе почалися перші радіопередачі, з 1958 працює Фрунзенський телецентр. Респ. радіо і телебачення ведуть передачі по двох радіо- і телепрограмах киргизькою, російською, німецькою і дунганською мовами. Є радіостудія і телестудія в Оші.

Література. Кирг. л-ра розвивалася на основі різножанрової уснопоетичної нар. творчості — казок і поем, пісень і переказів, т. з. малого епосу («Курманбек», «Коджоджаш», «Ер-Тештюк», «Джаниш Байиш») та монументальної пам'ятки — героїчного епосу «*Манас*». Популяризації епосу сприяли розповідачі — манасчі (С. Оразбаков, С. Каралаєв та ін.). Кирг. рад. л-ра виникла після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Її зачинателями були поети-акини *Токтогул Сатилганов, Тоголок Молдо*, продовжувачами — Б. Аликулов, К. Акієв, О. Болеболаєв, А. *Усенбаєв*. Основоположником писемної кирг. л-ри був поет А. *Токомбаєв*, який 1924 виступив на сторінках першої кирг. газети. Під впливом рос. л-ри почали з'являтися перші романи,

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

С.-г. культури	1940	1978
Зернові культури	588	1502
Цукрові буряки (фабричні)	628	1668
Бавовник-сирець	95	205
Овочі	45	316
Картопля	105	236

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1965	1970	1975	1978
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,05	2,3	3,5	4,4	6,9
Електролампи (освітлювальні)	млн. шт.	—	—	112,1	323,3	351,5
Електродвигуни змінного струму потужністю від 0,25 до 100 кВт	тис. шт.	—	173,7	133,8	266,6	416,1
Вантажні автомобілі	»	—	—	12	18	20,1
Верстати металорізальні	шт.	—	2549	2112	1853	2052
Сільськогосподарські машини	млн. крб.	—	20,8	2,7	42,3	50,8
Прес-підбирачі	тис. шт.	—	7,0	15,8	28,1	28,7
Шифер	млн. ум. плиток	—	11,5	94,7	108,3	89,0
Цегла будівельна	млн. шт.	60	—	547	599	570,9
Шовк-сирець	т	84	109	123	124	120
Панчішно-шкарпеткові вироби	млн. пар	0,3	8,6	7,5	11,8	13,1
Білизняний трикотаж	млн. шт.	0,1	8,3	10,3	11,8	12,2
Верхній трикотаж	»	0,1	2,3	5,4	6,5	5,7
Шкіряне взуття	млн. пар	0,2	4,4	9,6	9,8	10,2
М'ясо	тис. т	16,8	68,3	78,8	111,8	93,8
Цукор-пісок	»	65,5	173,8	198,0	205,8	287,1

Бронзова бляха з буддійського храму в Ак-Бешимі. Кінець 7 — початок 8 ст.

О. М. Мануйлова. Голова молодого киргиза. Державний музей образотворчих мистецтв Киргизької РСР у місті Фрунзе.

драми, поеми. Перший драматургічний твір у кирг. л-рі — п'єса М. Токобаєва «Бідолашна Какей» (пост. 1927), прозовий — оповідання «Аджар» (1928) К. *Баялінова*. У 30-х рр. розвивалися всі жанри й види л-ри. З прозовими творами виступили Т. *Сидикбеков*, К. *Джантошев*, з поетичними — М. Елебаєв, К. *Маликов*, Т. Уметалієв, дунганський поет Я. *Шиваза*, А. Осмонов, драматургічними — Дж. *Турусбеков*, Дж. *Боконбаєв*. У роки Великої Вітчизн. війни кирг. письменники виступали з патріотичними творами (Дж. Боконбаєв, М. Елебаєв, А. Токомбаєв, К. Маликов, Т. Сидикбеков, К. Баялінов, А. Осмонов, Т. Уметалієв та ін.). Значного розвитку досягла кирг. л-ра у післявоєнні роки. З'явилися нові імена — перша кирг. поетеса Н. Джетикашкаєва, Ч. *Айтматов*, К. Бобулов, Ш. Абдираманов, С. Ераліев та ін. Сучас. прозаїки — Н. Байтеміров, Ш. Бейшеналієв, Т. Касимбеков; поети — Т. Абилкасимова, Т. Кожомбердієв, О. Султанов, Ж. Абдикаликов, С. Абдикадирова, Р. Рискулов; драматурги — Р. Шукурбеков, Т. Абдумомунов, Б. Джакієв, М. Байджієв, Б. Омуралієв та ін. Серед літературознавців відомі К. Рахматуллін, О. Джакішев, Б. Керімджанова, А. Салієв, М. Борбугулов, Ш. Уметалієв та ін.; серед перекладачів — О. Орозбаєв, К. Ешмамбетов, А. *Токтомушев* та ін. Численні твори кирг. письменників присвячені дружбі кирг. та укр. народів (повість А. Токомбаєва, поеми К. Маликова, А. Осмонова, Дж. Боконбаєва, К. Баялінова, роман Т. Сидикбекова та ін.). Кирг. мовою видано твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, укр. рад. письменників. Укр. мовою перекладено роман Т. Сидикбекова, вірші Т. Сатилганова, А. Усенбаєва, Дж. Боконбаєва, А. Токомбаєва. Спілка письменників — з 1934.

А. Садиков.

Архітектура. На тер. К. виявлено поселення 4—1 ст. до н. е. з глинобитними й сирцевими будівлями, укріплені вали і вежі. Традиційні нар. житла — розбірні юрти й примітивні будинки з сирцевої цегли. В 5—10 ст. виникли міста (Ош, Узген та ін.), зводилися фортеці й замки феодалів (замок на Красноріченському городищі, 4—5 ст.), храми, військові поселення — рибати, *караван-сараї* (Чалдивар на р. Манакельди). У період мусульманського панування Караханідів (серед. 10—12 ст.) зводилися культові споруди: мечеті, мінарети (мінарети 11 ст. на городищі Бурана і в Узгені), мавзолеї (група з трьох мавзолеїв в Узгені, 11—12 ст.). З 13 ст. будували монументальні мавзолеї (Манаса мавзолей, 14 ст.) та караван-сараї (Таш-Рабат на р. Каракоюм, 15 ст.). Після приєднання К. до Росії почали розвиватися міста з регулярним плануванням — Пішпек (тепер м. Фрунзе), Каракол (тепер Пржевальськ), Токмак. За роки Рад. влади реконструйовано старі й збудовано нові міста (Джалал-Абад, Кизил-Кія, Кок-Янгак, Талас) і селища (Кок-Таш, Кара-Су, Бистровка та ін.). З кін. 30-х рр. в архіт. декорі широко застосовується нац. орнамент (Літній театр; 1940, арх. Г. Градов, у парку — тепер ім. І. В. Панфілова у Фрунзе). У 60—70-х рр. розгорнулося будівництво споруд із застосуванням залізобетону й скла (Палац спорту ім. В. І. Леніна, 1974, арх. В. Марухов; музей образотворчих мистецтв, 1974, арх. Ш. Джекшенбаєв, В. Назаров, Д. Ирискулив; Будинок політ. освіти, 1975, арх. О. Голованов, В. Шапошник, А. Джумакілієв; готель «Пішпек», 1976, арх. В. Ліденко, Р. Мухамедієв, усі — в м. Фрунзе; кінотеатр «Семетей» в Оші, 1976, та ін.), провадиться курортне будівництво на оз. Іссик-Куль. В 1941 засновано Спілку архітекторів Кирг. РСР.

Образотворче мистецтво. На тер. К. виявлено наскельні зображення епохи неоліту, бронзи і кін. 1-го тис. до н. е., знайдено керамічні вироби, бронзові й золоті прикраси (кін. 1-го тис. до н. е.); у кочовиків саків і усунів — бронзові предмети з литими фігурками тварин (1-е тис. до н. е.— перші ст. н. е.). В 5—10 ст. над могилами встановлювали статуї з каменю. На городищі Ак-Бешим виявлено пам'ятки живопису, скульптури, ужиткового мист.; на Красноріченському городищі — велика статуя Будди (глина з розписом). Для нар. мистецтва характерні вироби з повсті («ширдакі», ворсові килими для юрт, настінні вишивки — «тушкіїзи», розшитий одяг з барвистим орнаментом). У рад. час набули розвитку всі види образотворчого мист. (живописці В. Образцов, С. *Чуйков*. Г. *Айтієв*, С. Акилбеков, Б. Джумабаєв; скульптори Т. Садиков, О. Мануйлова; графіки Л. Ільїна, А. Михальов, М. Оморкулов, Є. Кузовкін). Продовжують розвиватися багаті традиції нар. творчості. В 1934 створено Спілку художників Кирг. РСР.

Т. Х. Стародуб.

Музика в дожовтневий період існувала лише в усній традиції. Народні пісні (обрядові, трудові, ліричні) одноголосі, одночастинні або двочастинні. В основі нар. музики — 7-ступеневі діатонічні лади, метрика різноманітна, характерне чергування складних тактів. В інструм. музиці — жанр кюу, — п'єса програмного характеру. Серед нар. танців — кііз, який відтворює процес виготовлення килима. Музичні інструменти: комуз (3-струнний щипковий), кил кияк (2-струнний смичковий), типи варгана — жигач ооз комуз (дерев'яний), темір комуз (залізний); тип гобою — сурнай; добулбас, доол — ударні та ін. Носії кирг. муз. культури — *акини* (Токтогул Сатилганов); нар. співаки (А. Теміров); інструменталісти (*Муратали Куренкеєв*); нар. композитори-мелодисти (Дж. Шералієв). У 30-х рр. 20 ст. пишуть твори кирг. профес. композитори А. Малдибаєв, М. Абдраєв, А. Тулеєв, А. Аманбаєв. Розвивається муз. драма («Алтин киз» Власова і Фере, 1937), опера («Айчурек» Власова, Малдибаєва і Фере, 1939), балет («Анар» Власова і Фере, 1940), муз. комедія («Хто що зробив» Абдраєва, Аманбаєва, Малдибаєва, Тулеєва, 1943), симфонія, кантата, ораторія, камерна музика, масові пісні і хори. Набули поширення нові форми виконання — хори, інструм. ансамблі. Серед кирг. композиторів — С. Ряузов, С. Германов, Т. Ерматов, А. Джанибеков, К. Молдобасанов (його балет-ораторія «Материнське поле» удостоєний Держ. премії СРСР, 1976), Н. Давлесов, С. Медетов; виконавці: співаки — нар. артисти СРСР С. *Кіізбаєва*, А. Малдибаєв, А. Мирзабаєв, Б. Мінжилкієв; диригенти — нар. артисти СРСР К. Молдобасанов, А. Джумахматов; режисер нар. арт. Кирг. РСР А. Куттубаєв; артисти балету — нар. арт. СРСР Б. Бейшеналієва, нар. артисти Кирг. РСР А. Токомбаєва, Ч. Базарбаєв, А. Ірсалієв, Р. Чокоєва; балетмейстер нар. арт. Кирг. РСР У. Сарбагішев.

В республіці працюють Кирг. театр опери та балету (1942), філармонія (1936), оркестр нар. інструментів (1936) і Великий симфонічний оркестр Киргизького радіо і телебачення (1970), Держ. музично-хореографічне уч-ще ім. М. Куренкеєва (1943), муз. уч-ща (м. Фрунзе, Ош), мережа муз. шкіл, Будинок нар. творчості. Спілка композиторів Кирг. РСР — з 1939. Між УРСР і Кирг. РСР існують постійні творчі зв'язки. В К. виступали укр. рад. співаки Є. Мірошниченко, Д. Гнатюк, А. Солов'яненко. На сцені Кирг. театру опери та балету (гастролював у Києві 1979) йшла опера «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського. Балет-ораторію «Материнське поле» К. Молдобасанова поставлено на сцені Дніпроп. театру опери та балету.

Театр. Джерела драм. театру К.— в усній нар. творчості. Елементи акторського мист. були в нар. обрядах та іграх, змаганнях акинів (айтишуу), виступах казкарів (джомокчу), манасчі, комузистів, куудулів (нар. коміків). Профес. кирг. театр виник після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1926 у м. Фрунзе було організовано муз.-драм. студію, яку 1930 перетворено на профес. драм. театр (з 1936 — муз.-драм. театр, з 1942 — Кирг. театр опери та балету). В 1936—41 працював театр юного глядача. В 1941 у м. Фрунзе засн. трупу Кирг. драм. театру. В репертуарі — п'єси нац. драматургів, рос., укр. та зарубіжних авторів. У республіці працюють Кирг. драм. театр, Театр рос. драми ім. Н. К. Крупської (засн. 1935) — у м. Фрунзе, Муз.-драм. театр ім. М. Рискулова в м. Нарині (засн. 1958) та ін. Кирг. драм. театр у м. Оші (засн. 1972), Респ. театр ляльок (засн. 1938). Серед театральних діячів: народні артисти СРСР Д. Куюкова, Б. Кидикеєва.

Кіно. Перші фільми на матеріалі Кирг. РСР знято у 20—30-х рр. («Дах світу», 1927, документальний, реж. В. Єрофеєв; «Ай-Гуль», 1937, художній, реж. Ю. Васильчиков та ін.). З 1939 виходить кіножурнал «Радянська Киргизія». В 1942 в м. Фрунзе було організовано студію кінохроніки (фільм «Киргизія в дні Великої Вітчизня-

ної війни», 1944, реж. Д. Ердман та ін.), 1956 реорганізовану в студію худож. та документальних фільмів, з 1961 наз. «Киргизфільм». В 1955 на кіностудії «Мосфільм» поставлено худож. фільм «Салтанат» (реж. В. Пронін), в якому брали участь кирг. актори. У 50—60-х рр. вийшли документальні кінострічки «Вони народилися в Тянь-Шані» (1958, реж. Л. Турусбекова), «Річка гір» (1960, реж. М. Кукеєв). З кін. 60-х рр. кирг. кіно звертається до нац. л-ри, зокрема до творчості Ч. Айтматова, який відіграв визначну роль в ідейно-худож. спрямуванні кіно Кирг. РСР. Істотний внесок у кирг. кіно зробили рос. рад. режисери Л. Шепітько («Спека», 1963) і А. Михалков-Кончаловський («Перший учитель», 1965). Фільми: художні — «Постріл на перевалі Караш» (1968), «Червоні маки Іссик-Кулю» (1972), «Білий пароплав» (1977), «Ранні журавлі» (1979), реж. усіх — Б. Шамшієв, «Небо нашого дитинства» (1966), «Уркуя» (1970), «Улан» (1978), реж. усіх — Т. Океєв; документальні — «Наринський щоденник» (1971, реж. А. Відугіріс), «Пошта» (1972, реж. Б. Абдилдаєв) — нагороджені на міжнар. і всесоюзних кінофестивалях. Серед відомих акторів кіно: М. Рискулов, Д. Куюкова, Б. Кидикеєва, Б. Бейшеналіев, Т. Турсунбаєва, С. Чокморов та ін. У 1962 засн. Спілку кінематографістів Кирг. РСР. Іл. див на окремому аркуші, с. 448—449. *Е. Борбієв.*

Літ.: Ленин В. И. О Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1960; Очерки истории Коммунистической партии Киргизии. Фрунзе, 1979; Победа Октябрьской революции в Киргизии. Сборник документов. 1917—1918. Фрунзе, 1977; Киргизия в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов и материалов. Фрунзе, 1965; Культурное строительство в Киргизии. Сборник документов и материалов, т. 1—2. Фрунзе, 1957—72; Советский Союз. Киргизия. М., 1970; История Киргизской ССР, т. 1—2. Фрунзе, 1968; История советского рабочего класса Киргизстана. Фрунзе, 1966; История советского крестьянства Киргизстана. Фрунзе, 1972; Джамгерчинов Б. Д. Добровольное вхождение Киргизии в состав России. Фрунзе, 1963; Каракеев К.-Г. К., Алышбаев Д. А. В. И. Ленин и социалистическое строительство в Киргизстане. Фрунзе, 1970; Киргизстан в братской семье народов. Фрунзе, 1972; Усубалиев Т. У. Советский Киргизстан. М., 1978; Шерстобитов В. П., Орозалиев К. К., Винник Д. Ф. Очерк истории исторической науки в Советском Киргизстане (1918—1960 гг.). Фрунзе, 1961; Баялиев Т. Под руководством Коммунистической партии — к расцвету киргизской советской литературы. Фрунзе, 1978; История киргизской советской литературы. М., 1970; Садыков А. Национальное и интернациональное в киргизской советской литературе. Фрунзе, 1970; История киргизского искусства. Фрунзе, 1971; Искусство Киргизской Советской Социалистической Республики. В кн.: История искусства народов СССР, т. 7—8. М., 1972—77; Уметалиева Д. Изобразительное искусство Киргизии. Фрунзе, 1978; Кино Советской Киргизии. М., 1979; Ашимов К. А. Экран Киргизии рассказывает. М., 1976.

КИРГИ́ЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені 50-річчя СРСР — вищий навчальний заклад М-ва нар. освіти Киргизької РСР. Засн. у м. Фрунзе 1951 на базі пед. ін-ту, створеного 1932. У 1972 присвоєно ім'я 50-річчя СРСР. У складі ун-ту 12 ф-тів: механіко-матем., фіз., хім., біол., геогр., юрид., істор., філологіч., іноз. мов, екон., фінансово-обліковий, ф-т підвищення кваліфікації директорів серед. загальноосв. шкіл; заочне, вечірнє й підготовче відділення; аспірантура. Функціонують н.-д. сектор, обчислювальний центр, бот. сад, служба наук.-тех. інформації, зоол. музей, міжвузівська редакційно-видавнича рада, б-ка (бл. 1 млн. одиниць зберігання). Ун-т видає тематичні збірники, підручники, навч.-методичні посібники тощо. В 1978/79 навч. р. у вузі навчалось 12,8 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — понад 5,3 тис. З часу заснування в ун-ті підготовлено понад 28 тис. спеціалістів. *М. І. Іманалієв.*

КИРГИ́ЗЬКИЙ ХРЕБЕ́Т — гірський хребет у пн. частині *Тянь-Шаню,* у межах Кирг. РСР та на її кордоні з Каз. РСР. Завдовжки 375 км, заввишки до 4875 м (пік Зх. Аламедин). Складається переважно з кристалічних порід. На схилах — степова рослинність, ліси; вище — альп. луки. На вершинах — льодовики.

КИРДА́Н Борис Петрович (н. 25.IX 1922, с. Ганно-Леонтовичеве, тепер Устинівського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. і рос. рад. фольклорист і літературознавець. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Моск. ун-т (1951). З 1953 працює в Ін-ті світової л-ри АН СРСР. Доктор філологічних наук (з 1958). Серед наук. досліджень: «Українські народні думи XV — поч. XVII ст.» (1962), «Український народний епос» (1965), «Збирачі народної поезії. З історії української фольклористики XIX ст.» (1974). Укладач зб. «Українські народні думи» (1972). Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го й 2-го ступенів, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980 [у співавт.].

А. Ф. Омельченко.

КИРЕЄ́НКО Іван Андрійович [5 (17).IX 1879, с-ще Бахмач, тепер місто Черніг. області — 21.V 1971, Київ] — укр. рад. вчений у галузі будівельних матеріалів і технології бетону, доктор тех. наук (з 1948), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1959). Закінчив (1909) Київ. політех. ін-т. Працював на буд-ві шляхів та інженерних споруд у Київ. окрузі шляхів. В 1913—71 викладав у вузах Києва. Автор праць з питань технології бетонних, кам'яних і штукатурних робіт в зимових умовах, раціональних методів підбору складу бетону, теорії застосування дрібних пісків у бетонах.

КИРЕ́ЙКО Віталій Дмитрович (н. 23.XII 1926, с. Широке, тепер Солонянського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. композитор, педагог, музикознавець, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1958. В 1949 закінчив Київ. консерваторію (клас композиції Л. *Ревуцького*), з 1949 — її викладач. Твори: опери — «Лісова пісня» (1957), «У неділю рано...» (1966), «Марко в пеклі» (1966); балети — «Тіні забутих предків» (1960), «Відьма» (1967), «Оргія» (1977); симфонії, увертюри, концерти для інструментів з оркестром, вокально-симф., камерні твори, хори, романси, музика до драм. вистав, обробки нар. пісень.

КИРЕ́Я, кобеняк, сіряк — старовинний укр. чоловічий і жіночий верхній розстібний одяг. Шили К. з дебелого домотканого сукна темно-коричневого або сірого кольору. К. була довга і широка, оскільки носили її в негоду, взимку надягаючи на верх. одяг. До К. пришивали капюшон, яким в негоду закривали голову, а іноді й обличчя (в останньому випадку він мав прорізи для очей і рота). Одяг типу К. існував також у росіян (армяк), поляків (керепʼяк), болгар (опанджак, ямурлук) та ін. народів.

КИРИ́КІВКА — селище міського типу Великописарівського р-ну Сум. обл. УРСР, на р. Ворсклі (притока Дніпра), за 3 км від залізнич. ст. Кириківка. 4,7 тис. ж. (1978). Цукр. з-д, Великописарівська райсільгосптехніка. Середня школа, лікарня, 4 клуби, 4 б-ки. Засн. наприкінці 17 ст.

КИРИЛЕ́НКО Андрій Павлович [н. 26.VIII (8.IX) 1906, с-ще Олексєєвка, тепер місто Бєлг. обл.] — рад. держ. і партійний діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1966, 1976). Член КПРС з 1931. Н. в сімʼї кустаря. З 1925 працював на підприємствах Воронезької обл. та на шахті в Донбасі. В 1929—30 — на комсомольській, рад. і кооп. роботі. В 1936 закінчив Рибінський авіаційний ін-т. З 1936 — інженер-конструктор на авіац. з-ді в Запоріжжі. З 1938 — другий секретар Ворошиловградського райкому КП(б)У в Запоріжжі, 1939—41 — другий секретар Запорізького обкому КП(б)У. В 1941—42 — член Військ. ради 18-ї армії Пд. фронту, 1942—44 — уповноважений Держ. К-ту Оборони на авіац. з-ді в Москві. З 1944 — другий секретар Запоріз., з 1947 — перший секретар Миколаїв., з 1950 — секретар Дніпроп. обкомів партії, 1955—62 — перший секретар Свердлов. обкому КПРС. У 1962—66 — перший заст. голови Бюро ЦК КПРС по РРФСР. З квітня 1966 — секретар ЦК КПРС. З 1956 — член ЦК КПРС. У 1957—61 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, 1962—66 — член Президії ЦК КПРС, з квітня 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. На XVI—XVIII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 2—3-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, медалями.

КИРИЛЕ́НКО Іван Улянович [19.XI (2.XII) 1903, с. Вʼязівок, тепер Павлоградського р-ну Дніпроп. обл.— 20.X 1939] — укр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1927. Учасник громадян. війни. Учився в парт. школі в Харкові. Вірші й оповідання почав друкувати 1923. Перша зб. віршів «Такти» (1927). Був членом літ. орг-ції «*Плуг*», з 1927 перейшов у ВУСПП. Темі індустріалізації

А. П. Кириленко.

В. Д. Кирейко.

Кирея.

Північний фасад **Кирилівської церкви** в Києві.

країни присвятив книгу нарисів і віршів «Перешихтовка» (1932). Автор кількох повістей («Курси», 1927; «Кучеряві дні», 1928, та ін.) про рад. молодь і класову боротьбу на селі. Краща з них «Аванпости» (1933), її продовження — роман «Весна» (1936).

Тв.: Вибране. К., 1960; Рос. перекл.— Натиск. М.—Л., 1931.

О. Р. Мазуркевич.

КИРИ́ЛИЦЯ — один з двох давньослов'янських алфавітів (другим є *глаголиця*). Названий за ім'ям Кирила (див. *Кирило і Мефодій*). Виник на основі грец. уніціального письма. Для тих слов'ян. звуків, для яких у грец. письмі не вистачало літер (див. табл.), створено спец. знаки (вони певною мірою пов'язані з глаголичними) — **Ъ, Ь, Ы, Ѣ, Ѫ, Ѧ, Ѭ, Ѵ**; літери **«Ш»**, **«Ц»** взято, можливо, з євр. алфавіту; знаки для літер **«Б»** і **«В»** є різновидами грец. β; йотація голосних передавалась за допомогою приставного **«І»** (без крапки); буква **«Щ»** — лігатура букв **«Ш»** і **«Т»**. Літери, запозичені з грец. алфавіту, використовувались (як і в греків) і для позначення цифр. Найдавніші пам'ятки К.: давньоболгарські — напис Мостича (10 ст.), напис царя Самуїла (993), Супрасльський рукопис (11 ст.) та ін., сх.-слов'янські — *Остромирове євангеліє, Ізборники Святослава, берестяні грамоти* та ін. К. користувалися православні слов'яни, а також (до 19 ст.) румуни. Склад і форма літер К. з часом змінювались (див. *Устав, Півустав, Скоропис, В'язь*). У Росії 1708, згідно з указом Петра I, друкарський кириличний шрифт спрощено (див. *Гражданский шрифт*). На слов'ян. кириличній граф. основі (з введенням додат. літер і *діакритичних значків*) базуються рос., укр., білорус., болг., серб. алфавіти, а також (через російський) алфавіти більшості народів СРСР і монг. письмо.

Літ.: Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Л., 1928; Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. София, 1952; Черепнин Л. В. Русская палеография. М., 1956; Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. 863—1963. М., 1963.

П. Д. Тимошенко.

КИРИ́ЛІВКА — колишня (до 1929) назва с. *Шевченкового* Звенигородського р-ну Черкас. обл. УРСР. У К. провів свої дитячі роки Т. Г. Шевченко (до 1829). У 1843 і 1845 поет приїздив до К. побачитися з рідними, востаннє він побував у селі після заслання — у червні й липні 1859.

КИРИ́ЛІВКА — селище міського типу Якимівського р-ну Запоріз. обл. УРСР, за 42 км від залізнич. ст. Якимівка. 1,4 тис. ж. (1979). Рибоколгосп, рибоцех об'єднання «Північазрибпром», комбінат комунальних підприємств, поч. школа, фельдшерсько-акушерський пункт, санаторій «Кирилівка». Кінотеатр, б-ка. Засн. 1805.

КИРИ́ЛІВСЬКА СТОЯ́НКА — пізньопалеолітична стоянка, виявлена 1893 на території Києва на колишній Кирилівській вул. (тепер вул. Фрунзе). Досліджували її 1893—1903. К. с. мала два культурні шари. Нижній шар являв собою залишки поселення раннього етапу мадленської пори (див. *Мадленська культура*). Знайдено кремʼяні знаряддя праці (бокові різці, скребки тощо), численні кістки (мамонта та ін. тварин), що залягали у вигляді округлих скупчень. Ці кістки використовували при спорудженні наметоподібних наземних жител. На деяких бивнях мамонта є сліди обробки й орнаментації. У верхньому шарі знайдено розколоті кістки тварин, різці, скребки, ножовидні пластини.

КИРИ́ЛІВСЬКА ЦЕ́РКВА в Києві — пам'ятка архітектури часів *Київської Русі*. Споруджена 1146 як собор родового монастиря черніг. князів Ольговичів.

У 12—13 ст.— усипальня черніг. князів. У 1194 в ній було поховано князя Святослава Всеволодовича, одного з персонажів *«Слова о полку Ігоревім»*. К. ц. — спочатку шестистовпна, тринефна, триапсидна хрестовокупольна споруда, увінчана одним куполом. Пізніше неодноразово перебудовувалася. В кін. 17 — на поч. 18 ст. над церквою зведено чотири нові куполи восьмигранної форми. В серед. 18 ст. за участю арх. І. *Григоровича-Барського* фасади храму було реконструйовано в стилі укр. *барокко*. В інтер'єрі збереглися фрески 12 ст. У 80-х рр. 19 ст. стінопис реставрували викладачі та учні *Київської рисувальної школи* — І. *Їжакевич*, І. *Селезньов*, Х. *Платонов*, М. *Пимоненко*, а також рос. художник М. *Врубель*, якому належать композиції «Зішестя святого духа» й «Ангели з лабарами» (на хорах), «Надгробний плач» (у нішах — аркасоліях *нартексу*) та образи *іконостаса*. Тепер К. ц.— філіал Держ. істор.-архіт. заповідника «Софійський музей». Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Київська Русь*, с. 128—129.

Кирилівська церква. Імператриця Єлена. Фреска 12 ст. М. О. Врубель. Зішестя святого духа. Фрагмент. 1884—89.

Кирилиця

Букви	Назва букв	Числове значення	Букви грецького алфавіту 10-12 ст.	Букви	Назва букв	Числове значення	Букви грецького алфавіту 10-12 ст.
А	аз	1	α	Х	хер	600	χ
Б	буки			Ѡ	омега	800	ω
В	віди	2	β	Ц	ци	900	
Г	глаголь	3	γ	Ч	черв	90	
Д	добро	4	Δ	Ш	ша		
Є	єсть	5	ε	Щ	ща		
Ж	живіте			Ъ	йор		
Ѕ	зело	6	ς	Ы	єри		
З	земля	7	ζ	Ь	єр		
Ѳ				Ѣ	ять		
И	іже	8	η	Ю	ю		
І	і	10	ι	Ꙗ	я		
К	како	20	κ	Ѥ	є		
Л	людіє	30	λ	Ѧ	юс малий		
М	мисліте	40	μ	Ѩ	юс малий йотований		
Н	наш	50	ν	Ѫ	юс великий		
О	он	70	ο	Ѭ	юс великий йотований		
П	покой	80	π	Ѯ	кси	60	ξ
Р	рци	100	ρ	Ѱ	псі	700	ψ
С	слово	200	σ	Ѳ	фіта	9	θ
Т	твердо	300	τ	Ѵ	іжиця		υ
Ѹ	ук	400	ου				
Ф	ферт	500	φ				

Літ.: Кирилловская церковь. Фотоальбом. К., 1977.

Г. Н. Логвин.

КИРИ́ЛІНА (Крамаренко) Галина Семенівна (н. 4.III 1930, Москва) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1965). В 1948 закінчила Моск. хореографічне уч-ще при Великому театрі СРСР, відтоді — солістка балету Донец. театру опери та балету (з 1972 — педагог-репетитор). Виконувала гол. партії в балетах «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва, «Лебедине озеро» та «Спляча красуня» Чайковського, «Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

Т. І. Бірченко.

КИРИ́ЛЛІН Володимир Олексійович [н. 7 (20).I 1913, Москва] — рад. учений в галузі енергетики і теплофізики, акад. АН СРСР (з 1962). Член КПРС з 1937. Закінчив Моск. енергетичний ін-т (1936). Працював на Каширській ГРЕС, в Моск. енергетичному ін-ті (з 1952 — професор). У 1941—43 служив у Військ.-Мор. Флоті. З 1943 — на парт., держ. і наук.-пед. роботі. У 1963—65 — віце-президент АН СРСР. В 1965 — 80 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР і голова Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР, 1978 — 80 — Держ. к-ту СРСР по науці і техніці. Осн. дослідження стосуються теплофіз. властивостей різних речовин, зокрема властивостей води і водяної пари, важкої води і її пари при високих параметрах, вивчення термодинамічних властивостей твердих речовин при високих температурах. З 1961 — кандидат, з 1966— член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Держ. премія СРСР, 1951. Ленінська премія, 1959. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КИРИ́ЛО І МЕФО́ДІЙ — брати, просвітителі слов'ян, проповідники православної християнської релігії. Молодший з братів — Костянтин (в ченцях — Кирило; бл. 827, м. Солунь, тепер Фесалоніки, Греція — 14.II 869, Рим), старший — Мефодій (бл. 815, м. Солунь — 6.IV 885). Кирило вчився в Константинополі, при імператорському дворі в Магнаврі, де його вчителем був *Фотій*. Працював бібліотекарем, викладав філософію в Магнаврі. З 851 займався місіонерською діяльністю. У складі візантійської місії побував у Сирії і хозарській державі. У Херсонесі (Корсуні) якийсь русин, за свідченням одного з Житій, показував Кирилові Євангеліє і Псалтир, «роуськыми писмены писано». Мефодій рано поступив на військ. службу, потім був управителем населеного слов'янами району Македонії. Пізніше прийняв чернецтво. До монастиря, в якому був Мефодій, вступив і Кирило. З 863 брати жили в Моравії і Паннонії, де в боротьбі з католицьким нім. духівництвом, зазнаючи переслідувань папи римського, проповідували православ'я, відкривали при церквах школи. Мефодій був архієпископом Моравії і Паннонії. Перед від'їздом у Моравію Кирило розробив упорядковану слов'ян. азбуку. Питання про те, який із двох давніх слов'ян. алфавітів ви-

найшов Кирило, остаточно не розв'язане. Багато вчених вважає, що *глаголицю,* а *кирилиця* існувала і перед тим. Брати перекладали слов'ян. мовою грец. церк. книги, писали й оригінальні твори. Своєю діяльністю К. і М. заклали основи слов'ян. писемності й л-ри. З виникненням слов'ян. писемності пов'язане зародження болг. л-ри. Давня болг. культура вплинула на духовне життя сх. слов'ян у період Київ. Русі, сприяла зародженню їхньої л-ри. 24 травня відзначається як день слов'ян. писемності та її творців — К. і М. У Болгарії встановлено орден «Кирило і Мефодій», Міжнар. премію ім. братів К. і М. Ім'я К. і М. мала таємна політична орг-ція в Києві — *Кирило-Мефодіївське товариство.*

Літ.: Лавров П. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. К., 1928; Георгиев Е. Кирил и Методий истината засъздателите на българската и славянска писменост. София, 1969. *А. О. Білецький.*

КИРИ́ЛО КОЖУМ'Я́КА — образ богатиря-змієборця в героїко-фантастичній *казці,* поширеній в рос., укр. та білорус. фольклорі. Відомий і під ім'ям Микити Кожум'яки. К. К.— простий трудівник, символічне втілення богатирської сили народу. Вперше згадується в фольклорі Київ. Русі. Укр. варіант казки «Кирило-Кожум'яка» записано в 40-х рр. 19 ст. на Чернігівщині. Образ казкового богатиря відтворено в укр. л-рі (О. Олесь. І. Кочерга, П. Тичина та ін.).

Літ.: Українські народні казки. К., 1976.

КИРИ́ЛО ТРАНКВІЛІО́Н — укр. письменник і церковно-освітній діяч кінця 16 — поч. 17 ст. Див. *Ставровецький* (Транквіліон) Кирило.

КИРИ́ЛО ТУ́РОВСЬКИЙ (між 1130 і 1134, м. Туров, тепер смт Ком. обл.—близько 1182) — письменник-проповідник і церковно-політичний діяч Київської Русі. Походив з багатої сім'ї. Вивчав грец. мову і візант. л-ру. Був ченцем, потім став єпископом Туровським. Його літ. спадщина складається з оригінальних творів у жанрі ораторської культової прози: 8 казань («Слів»), повчання, послання, молитви, притчі, канони. Твори К. Т. відзначаються багатством риторичних прийомів і характеризують автора як видатного майстра поетичного й ораторського мистецтва.

П. К. Яременко.

КИРИ́ЛОВ Єлпідифор Анемподистович [26.IX (8.X) 1883, с. Шибка, тепер Дубоссарського р-ну Молд. РСР — 27.XI 1964, Одеса] — укр. рад. фізик, доктор фіз.-мат. наук, професор (з 1934), засл. діяч науки УРСР (з 1953). Член КПРС з 1945. Після закінчення Новоросійського ун-ту в Одесі (1907) працював там же (з 1926 — керівник Н.-д. ін-ту фізики цього ун-ту). Осн. праці — з фіз. основ фотогр. процесів, зокрема дослідження оптичних і фотоелектр. явищ у галогенідах срібла. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

КИРИ́ЛОВА Галина Миколаївна [н. 5 (18).III 1916, Єкатеринбург, тепер Свердловськ] — рос. та укр. рад. артистка балету, педагог, засл. арт. РРФСР (з 1961), нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1950. Після закінчення Ленінгр. хореографіч. уч-ща — солістка Ленінгр. Малого оперного театру (1935—42); 1942—61 — Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Партії: Аврора, Одетта («Спляча красуня», «Лебедине озеро» Чайковського), Ліза («Марна пересторога» Гертеля), Сванільда («Коппелія» Деліба), Марія («Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва). З 1972 — худож. керівник Київ. хореографічного уч-ща. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1957. *Л. Р. Зихлінська.*

КИРИ́ЛО-МЕФО́ДІЇВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО — таємна політ. антикріпосницька організація, що утворилася в грудні 1845 — січні 1846 в Києві й існувала до кінця березня 1847. Засновниками т-ва були М. І. *Гулак,* М. І. *Костомаров* і В. М. *Білозерський,* до яких приєдналися О. В. *Маркович,* О. О. *Навроцький,* І. Я. *Посяда* та ін. У квітні 1846 до т-ва вступив Т. Г. *Шевченко.* Восени 1846 заг. кількість членів досягла 12 осіб. Політ. програму К.-М. т. було викладено в «*Книзі буття українського народу*», «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» і «Записці», складеній В. М. Білозерським. В К.-М. т. існувало два напрями: ліберально-бурж. (М. І. Костомаров, В. М. Білозерський, О. В. Маркович, О. Д. Тулуб, Д. П. *Пильчиков,* М. І. *Савич,* а також П. О. *Куліш,* який належав до ліберально-поміщицького табору) і революц.-демократичний (М. І. Гулак, О. О. Навроцький, І. Я. Посяда, Г. Л. *Андрузький*), ідейним керівником якого був Т. Г. Шевченко. Гол. своїм завданням революц. частина т-ва вважала знищення самодержавства, ліквідацію кріпосного права, скасування станів, об'єднання слов'ян. народів у федеративну парламентську республіку з наданням кожному народові рівних прав і широкої політ. автономії. Ліберальна частина членів т-ва виступала за соціальні реформи, мирну пропаганду його ідей, християнську смиренність. Вони проводили думку про те, що укр. нація нібито являє собою особливу єдність, пройняту духом рівності і братерства, замовчували класовий антагонізм, який існував усередині укр. народу, і вважали, що йому як спасителю-месії призначено повести за собою слов'ян до об'єднання. У програмних документах т-ва, в літ. творах окремих його членів ідеалізувалось минуле України. Т. Г. Шевченко, який стояв за селянську революцію і респ. об'єднання слов'ян. народів, разом із своїми однодумцями виступав проти лібералізму і бурж. націоналізму П. О. Куліша, М. І. Костомарова та їхніх прибічників, запорукою соціальної і нац. свободи вважав спільну революц. боротьбу рос., укр. та ін. народів. Гостра ідейна боротьба в К.-М. т. відображала непримиренність і загострення класових суперечностей у період розкладу феод.-кріпосницького ладу та розвиток капіталістичних відносин на Україні в 40-х рр. 19 ст. За доносом провокатора т-во було розгромлене. К.-М. т. відіграло значну роль у розвитку суспільно-політ. боротьби на Україні.

Літ.: Історія Української РСР, т. 3. К., 1978; Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество. М., 1959; Денисенко М. С. Кирило-Мефодіївське товариство. В кн.: З історії філософської думки на Україні. К., 1963; Ковмір Ю. О. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. «Український історичний журнал», 1966, № 3; Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850. К., 1971; Сергієнко Г. Я. Яскрава сторінка визвольного руху (До 125-річчя Кирило-Мефодіївського товариства). К., 1971.

Г. Я. Сергієнко.

КИРИЛЮ́К Євген Прохорович (н. 18.III 1902, Варшава) — укр. рад. літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1926). З 1946 — завідуючий відділом шевченкознавства Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Коло наук. інтересів К. охоплює різноманітні проблеми розвитку укр. л-ри, її зв'язків з рос. та ін. слов'ян. л-рами. Автор досліджень про творчість І. Котляревського, Т. Шевченка [за книгу «Т. Шевченко. Життя і творчість» (1959) удостоєний Ленінської премії, 1964], І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка, М. Кропивницького, П. Грабовського, О. Кобилянської, С. Васильченка, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри та ін. Під керівництвом і за участю К. здійснено видання «Повного зібрання творів» Т. Шевченка в 6-ти томах (1963—64), книги «Шевченкознавство. Підсумки і проблеми» (1975), «Шевченківського словника» (т. 1—2, 1976—77; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Панас Мирний. К., 1939; Марко Лукич Кропивницький. М., 1943; Т. Г. Шевченко. К., 1964; Вічний революціонер. К., 1966; Живі традиції. К., 1969; Слово, віддане народові. К., 1972; Шевченкознавчі та славістичні дослідження. К., 1977. *В. Є. Шубравський.*

КИРИЧЕ́НКО Григорій Федорович [н. 10 (23).X 1912, м. Суми] — новатор виробництва в машинобудуванні, токар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1957. Працюючи 1926—72 на Сумському маш.-буд. з-ді ім. М. В. Фрунзе, досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів. Ініціатор руху «Жодного відстаючого поруч». Наставник молоді. З 1972 — на пенсії. На XXIII з'їзді Компартії України обирався членом Ревізійної комісії ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 4—5-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Портрет с. 162.

Н. Ф. Сахарова.

КИРИЧЕ́НКО Ілля Микитович [7 (19).VII 1889, с. Рябухи, тепер Талалаївського р-ну Черніг. обл.— 13.VII 1955, Київ] — укр. рад. мовознавець і педагог, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Закінчив Ніжинський історико-філологічний ін-т (1914). Працював викладачем у гімназіях і на пед. курсах. З 1931—

Г. С. Кириліна.

Г. М. Кирилова.

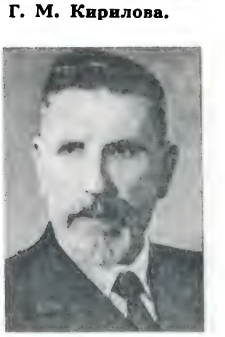

Є. П. Кирилюк.

Кирило Кожум'яка. Ілюстрація І. С. Їжакевича і Ф. З. Коновалюка до книжки «Українські народні казки». Київ. 1951.

Г. Ф. Кириченко.

Р. О. Кириченко.

Ф. Г. Кириченко.

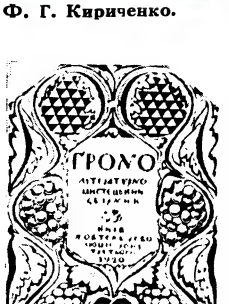

М. А. Кирнарський. Фронтиспіс до журналу «Гроно». 1920.

в Ін-ті мовознавства АН УРСР (з 1946 — зав. відділом словників). Одночасно (з 1936) працював у Київ. ун-ті. Осн. праці: «Принципи створення українсько-російського словника» (1948), «Українська лексикографія радянського періоду» (1954). Автор «Словника медичної термінології» (1936), «Орфографічного словника» (1955). Один з укладачів «Російсько-українського словника» (1948), один з укладачів і гол. редактор «Українсько-російського словника» (т. 1—6, 1953—63).

Літ.: Паламарчук Л. С. І. М. Кириченко. «Мовознавство», 1969, № 4.

А. А. Бурячок.

КИРИЧЕ́НКО Микола Карпович (н. 12.II 1923, с. Петропавлівка, тепер Куп'янського р-ну Харків. обл.) — партійний діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1946 — на парт. роботі. З 1947 — на комсомольській роботі: перший секретар Куп'янського міськкому комсомолу, другий і перший секретар Харків. обкому комсомолу, другий секретар ЦК ЛКСМ України. В 1955 закінчив Харків. пед. ін-т. З 1960 — секретар, другий секретар Полтав. обкому партії, голова Полтав. облвиконкому, секретар Кіровогр. сільс. обкому партії, голова Кіровогр. облвиконкому, перший секретар Кіровогр. обкому партії. В 1967—77 — перший секретар Крим. обкому партії. З 1977 — перший секретар Одес. обкому партії. З 1966 — кандидат у члени ЦК, з 1977 — член ЦК КПРС. З 1966 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

КИРИЧЕ́НКО Ніна Олександрівна (н. 1.II 1930, с. Веселе Межівського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1953. Закінчила Кіровогр. пед. ін-т (1959). З 1975 працює вчителем укр. мови й л-ри серед. школи в м. Нікополі Дніпроп. обл. Нагороджена орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. *П. Д. Іваніна.*

КИРИЧЕ́НКО Олексій Ілліонович (25.II 1908, с. Чорнобаївка, тепер Білозерського р-ну Херсон. обл.— 29.XII 1975, Москва) — рад. партійний і держ. діяч. Член КПРС з 1930. Н. у робітн. сім'ї. В 1936 закінчив Азово-Чорномор. ін-т інженерів-механіків соціалістичного землеробства. З 1938 працював в апараті ЦК КП(б)У. З 1941 — секретар ЦК КП(б)У по пром-сті. В роки Великої Вітчизн. війни — член Військ. рад ряду фронтів, ген.-майор. У 1944 — секретар ЦК КП(б)У по кадрах, 1945—49 — перший секретар Одес. обкому і міськкому партії. В 1949—53 — другий секретар, 1953—57 — перший секретар ЦК КП України. В 1957—60 — секретар ЦК КПРС. У 1960 — перший секретар Рост. обкому партії, згодом — на госп. роботі. На XIX і XX з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. У 1953—55 — кандидат у члени Президії, 1955—60 — член Президії ЦК КПРС. На XVII—XIX з'їздах КП України обирався членом ЦК. В 1952—57 — член Президії ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 1—4-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами та медалями.

КИРИЧЕ́НКО Раїса Опанасівна (н. 14.XI 1943, с. Землянки Глобинського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1979). З 1962 працювала солісткою вокально-хореографічних ансамблів Полтави, Житомира, Херсона, з 1968 — в Черкаському засл. укр. нар. хорі. В репертуарі К.— укр. і рос. нар. пісні, вокальні твори рад. композиторів.

КИРИЧЕ́НКО Степан Андрійович [н. 27.III (9.IV) 1911, Чоповичі, тепер смт Малинського р-ну Житомир. обл.] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1963). Член КПРС з 1959. В 1941 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився у Ф. *Кричевського*, А. *Тарана* та М. *Рокицького*. Твори: мозаїки — «В. І. Ленін» (1947), пандус біля підніжжя пам'ятника М. Ватутіну в Києві (1946—47), «Урожай» (1957), триптих «Наша дума, наша пісня» (1959—60), «Радянська Україна» (1960), три останні — у співавт. з Н. Клейн; панно «Україна» (1969, с. Мрин Носівського р-ну Чернігів. обл.), «Лісова пісня» (1970—71, парк у Ялті, в співавт. з Н. Клейн), мозаїки в курзалі санаторію «Миргород» у Миргороді (1972—76, у співавт. з Н. Клейн), в Морському порту в Ізмаїлі та Палаці культури в с. Шевченкове Кілійського р-ну Одес. обл. (обидві — 1978, в співавт. з Н. Клейн та Р. Кириченком). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. с. 164.

Літ.: Степан Кириченко. Надія Клейн. Альбом. К., 1970.

КИРИЧЕ́НКО Федір Григорович [н. 17. II (1.III) 1904, с. Владиславка, тепер Миронівського р-ну Київ. обл.] — український рад. селекціонер, акад. ВАСГНІЛ (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1958), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1929. В 1928 закінчив Маслівський ін-т селекції і насінництва ім. К. А. Тімірязєва (с. Маслівка Миронівського р-ну Київ. обл.). З 1932 К.— у Всесоюзному селекційно-генетичному ін-ті (Одеса; 1954—69 — директор). В 1941—44 — директор Ставропольської держ. селекційної станції. Дослідження з питань селекції і насінництва зернових культур. К. розробив методи: міжсортового схрещування при вільному запиленні; повторних схрещувань при міжвидовій гібридизації, гібридних ліній у твердої пшениці і добору рослин за міцністю кореневої системи. Під керівництвом К. та за його основною участю в ін-ті виведено 5 високоврожайних зимостійких і посухостійких сортів озимої м'якої пшениці степового екотипу (Одеська 3, Одеська 12, Одеська 16, Одеська 26, Степова та Прибій). Вперше К. вивів для степових умов зимостійку озиму тверду пшеницю (сорти Мічурінка, Новомічурінка і Одеська ювілейна), яка дає 35—45 ц зерна з га. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949. Ленінська премія, 1959.

КИ́РКОВ Георгій Йорданов (псевд.— Майстора; 15.VIII 1867, Плевен — 25.VIII 1919, Софія) — діяч болгарського робітничого руху, письменник, один із засновників болг. пролетарської літератури. У 1879—86 навчався в Миколаєві. В 1895 вступив до Болг. робітн. с.-д. партії (БРСДП); 1897—1905— редактор її центр. органу газ. «Работнически вестник»; з 1898 — член ЦК БРСДП. Боровся проти опортунізму; один із засновників БРСДП (тісних соціалістів). У 1905—19 — секретар ЦК БРСДП (т. с.). Під час 1-ї світової війни займаз інтернаціоналістські позиції. Палко вітав перемогу Великого Жовтня, взяв участь у створенні Комінтерну. В 1898—1903 і 1913—19 — депутат Нар. зборів Болгарії.

КИРЛЕУ́ЦЬКЕ О́ЗЕРО — солоне озеро у системі *Перекопських озер*, у межах Крим. обл. УРСР. Довж. 13 км, шир. до 3 км, найбільша глиб. 0,6 м. У пд. частині озера багато острівців. Живлення за рахунок водообміну з *Айгульським озером* та Кияцьким озером, а також підземних вод, частково — поверхневого стоку. На дні — сірий мул. У посушливі роки — садка солі.

КИРНА́РСЬКИЙ Марко Абрамович (23.V 1893, с-ще Погар, тепер смт Погарського р-ну Брян. обл.— 1941, Ленінград) — укр. та рос. рад. графік. Учень Г. *Нарбута*. В 1920—23 працював у Києві, де оформив книжки («Кобзар» Т. Шевченка та зб. «Перша в'язочка бубличків», обидві — 1921) та журнали (обкладинка до «Шляхів мистецтва», 1922). В 1923 переїхав до Ленінграда. Для укр. вид-в оформив видання творів Т. Шевченка, І. Тобілевича, М. Коцюбинського (всі — 1929) та ін.

КИРНАСІ́ВКА — селище міського типу Тульчинського р-ну Вінн. обл. УРСР. Залізнич. станція. 6,0 тис. ж. (1979). У К.— 2 цукр., залізобетонних виробів, асфальтовий з-ди, птахофабрика; 2 заг.-осв. школи, лікарня, 2 клуби, 2 б-ки. Відома з 18 ст.

КИРПИЧО́В Віктор Львович [26.IX (8.X) 1845, с. Бардіно, тепер Новосокольницького р-ну Псков. обл.— 7 (20).X 1913, Петербург] — вітчизняний вчений у галузі механіки. Після закінчення (1868) Михайлівської арт. академії — викладач цієї ж академії, з 1870 — Петерб. технологічного ін-ту (професор з 1876). Перший директор Харків. технологічного (1885—98) і Київ. політех. (1898—1902) ін-тів. За підтримку студентів під час заворушень 1902 був звільнений з ін-ту. З 1903 працював у Петерб. політех. ін-ті, де вперше в Росії почав дослідження деформацій оптичним методом. К. розвинув метод подібності при вивченні машин і механізмів; розкрив значення теорії взаємності для розрахунку балок, арок і ланцюгів; розробив метод розрахунку просторових ферм за допомогою т. з. стереографічної проекції. Автор навч. посібників у галузі механіки й опору матеріалів.

Літ.: Кирпичёв М. В. Виктор Львович Кирпичев. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

КИРПИЧО́В Михайло Вікторович [11 (23).VIII 1879, Петербург — 10.I 1955, Москва] — рад. вчений у галузі теплотехніки і теплофізики, акад. АН СРСР (з 1939). Син В. Л. *Кирпичова*. Після закінчення (1907) Петерб. технологічного ін-ту викладав у Петерб. (пізніше Ленінгр.) політех. ін-ті. В 1932—55 працював у Центр. котлотурбінному ін-ті, Енергетичному ін-ті ім. Г. М. Кржижановського, викладав у Моск. ін-ті хім. машинобудування і Моск. енергетичному ін-ті. Вперше в СРСР дослідив фіз. суть процесів у котельних агрегатах. Сформульована К. третя теорема подібності (теорема Кирпичова — Гухмана) є основою теорій теплового моделювання таких процесів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

КИРПОНО́С Михайло Петрович [9 (21).I 1892, с. Вертіївка, тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.— 20.IX 1941, поблизу хутора Дрюківщини Лохвицького р-ну Полтавської обл.] — рад. військовий діяч, генерал-полковник (1941), Герой Рад. Союзу (1940). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1927 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час рад.-фінл. війни 1939—40 командував 70-ю стрілецькою дивізією. З 1940 — команд. військами Ленінгр., з лютого 1941 — Київ. Особливого військ. округів. З поч. Великої Вітчизн. війни — команд. військами Пд.-Зх. фронту. Загинув під час *Київської оборонної операції 1941*. Похований у Києві в парку Вічної Слави. Нагороджений орденом Леніна, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (посмертно).

Літ.: Андреев Г. И., Вакуров И. Д. Генерал Кирпонос. К., 1976.

КИ́РСЬКЕ О́ЗЕРО — озеро в Крим. обл. УРСР. Див. *Айгульське озеро*.

КИ́РЧІВ Богдан Олексійович (12.VI 1856, с. Корчин, тепер Сколівського р-ну Львів. обл.— 19.X 1900, с. Довге, тепер Стрийського р-ну Львів. обл.) — укр. письменник. Автор віршів і оповідань, надрукованих у 80—90-х рр. в журн. «*Зоря*» та ін. періодичних виданнях. Перекладав з рос. і нім. мов драм. твори для укр. галицького театру. Деякі його вірші покладено на музику композиторами О. *Нижанківським* і В. Матюком. І. Франко в некрологові на смерть К. тепло відгукнувся про його діяльність.

КИ́РЧІВ Павло Олексійович (16. III 1862, с. Корчин, тепер Сколівського р-ну Львів. обл.— 12.IV 1916, с. Курники, побл. м. Яворова, тепер Львівської обл.) — укр. письменник і педагог. Брат Б. О. *Кирчева*. Автор оповідань, нарисів і статей з життя галицького села. Друкувався в укр. періодиці 80-х рр. 19 — поч. 20 ст. У статтях на пед. теми обстоював прогресивні принципи навчання й виховання. Перекладав з польс. і нім. л-р. Переслідувався австр. владою. Збірка сатиричних оповідань К. «Будяки» (1890) була заборонена цензурою. *Р. Ф. Кирчів.*

КИ́РША ДАНИ́ЛОВ — скоморох-імпровізатор 18 ст. Див. *Данилов Кирша*.

КИР'ЯКО́В Михайло Михайлович [23.V (4.VI) 1810, с. Ковалівка, тепер Миколаївського р-ну Миколаїв. обл.— 26.III (7.IV) 1839, там же] — вітчизн. агроном. Закінчив Моск. ун-т (1828). Один з ініціаторів степового лісорозведення. Автор ряду статей з питань розвитку лісівництва і садівництва в степовій зоні України, зокрема на Херсонщині.

С. І. Білокінь.

КИСЕЛЕ́ВСЬКИЙ Іван Платонович [7 (19).I 1839 — 22.IV 1898, Київ] — рос. актор. Профес. діяльність почав 1871. Грав у Курську, Одесі, Петербурзі та Москві, 1894—98 — актор київ. *Театру «Соловцов»*. Ролі: Кречинський («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Скалозуб («Лихо з розуму» Грибоєдова), Нещасливцев, Вишневський («Ліс», «Тепленьке місце» О. Островського), Митрич («Влада темряви» Л. Толстого).

КИСЕЛИ́НЧЕВ Асен Христов (13. IX 1905, Софія — 3.II 1960, там же) — болг. філософ-марксист, психолог і педагог, акад. Болг. АН (з 1958). Член БКП з 1927. Брав участь в антифашист. боротьбі. Професор і зав. кафедрою психології, логіки й етики Софійського ун-ту (з 1951), директор Ін-ту філософії Болг. АН (з 1952). Розробляв проблеми психології, педагогіки, філософії та ін. Виступав з критикою фашист. ідеології. Премія ім. Димитрова, 1950, 1959.

КИСЕЛІ́ВКА, Замкова, або Флорівська, гора — горб над низинною частиною Києва — Подолом. При археологічних розкопках, що провадилися на К. з кін. 19 ст., виявлено залишки поселення часів *трипільської культури* (3-є тис. до н. е.), матеріали раннього *залізного віку*, а також залишки ранньослов. поселення *зарубинецької культури*, матеріали 2-ї пол. 1-го тис. н. е. та 9—17 ст. За часів Київської Русі на горі жили ремісники (виявлено залишки їхніх майстерень). У 15—17 ст. К.— адм. центр Києва, місце перебування воєводи. На ній був замок (звідси — Замкова гора); від прізвища воєводи А. Г. *Киселя*, резиденція якого тут містилася, гора дістала назву Киселівки. В 19 ст. на К. було кладовище Флорівського жіночого монастиря (звідси — Флорівська гора). Деякі археологи ототожнюють К. з літописною горою *Хоревицею*.

КИСЕЛЬО́В Йосип Михайлович [2 (15).III 1905, с. Шираївка, тепер Суразького р-ну Брянської області — 3.VI 1980, Київ]— укр. рад. письменник і літ. критик. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. мед. ін-т (1927). Перша зб. віршів рос. мовою — «Інтерв'ю» (1928). В післявоєнні роки працював переважно в галузі літ. і театр. критики. Окремими книгами вийшли праці К. «Конфлікти і характери» (1953), «Театральні портрети» (1955), «Епічна поезія» (1958), «Драматурги України» (1967), «Разом з життям» (1972) та ін. Нагороджений орденами Вітчизн. війни 2-го ступеня, Червоної Зірки та медалями. Респ. премія в галузі літ.-худож. критики (1975).

Тв.: Майстри театральної літератури. К., 1976; Поетеса української сцени. К., 1978.

КИСЕЛЬО́В Олександр Іванович [16 (29).III 1903, с. Сатанівка, тепер Городоцького р-ну Хмельн. обл.— 24.II 1967, Київ] — укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1936). Автор досліджень, присвячених укр. л-рі дожовтневого періоду. Окремими книгами вийшли монографії «Іван Франко» (у співавт. з О. І. Білецьким та І. І. Бассом; 1956) і «Павло Грабовський» (1959). Нагороджений орденом Червоної Зірки і медалями.

В. Л. Кирпичов.

КИСЕЛЬО́В Павло Дмитрович [8 (19).I 1788, Москва — 14 (26).XI 1872, Париж] — рос. держ. і військовий діяч, генерал від інфантерії, граф. Учасник Вітчизн. війни 1812. З 1819 — нач. штабу 2-ї армії, розквартированої на Україні в м. Тульчині. Під його керівництвом служили члени *Південного товариства декабристів* (про існування т-ва К. не знав). З 1837— міністр держ. маєтностей; 1837—41 провів реформу управління *державними селянами*. В 1856—62 — рос. посол у Парижі, з 1862 — у відставці.

М. В. Кирпичов.

КИСЕЛЬО́В Тихін Якович [н. 30.VII (12.VIII) 1917, с. Огородня, тепер Добруського р-ну Гом. обл.] — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1977). Член КПРС з 1940. Н. в сел. сім'ї. Закінчив Гомельський пед. ін-т (1941). Працював учителем, директором школи. З 1944 — інструктор Гомельського обкому КП(б) Білорусії. Після закінчення 1946 Вищої парт. школи при ЦК ВКП(б) — зав. лекторською групою Брестського обкому партії. В 1948—52 — зав. відділом шкіл управління пропаганди і агітації, заст. зав. відділом пропаганди і агітації ЦК КП(б) Білорусії. В 1952—55 — перший секретар Брестського обкому партії. В 1955—56 — секретар, 1956—59 — другий секретар ЦК КП Білорусії. В 1958—62 — заст. Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР. З 1959 — Голова Ради Міністрів БРСР. З грудня 1978 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З 1961 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани» та медалями.

М. П. Кирпонос.

КИСЕЛЬО́ВСЬК — місто обласного підпорядкування Кемер. обл. РРФСР. Розташований у передгір'ях Салаїрського кряжа. Залізнич. станція. 122 тис. ж. (1979). Значний центр Кузнецького вуг. бас. (вуг. шахти, вуг. розрізи, Південно-Абинська станція підземної газифікації вугілля, вуглезбагачувальні фабрики). Заводи: «Гірмаш», металоконструкцій, цегельний. Взут. та меблева ф-ки. Підприємства харч. пром-сті. Виробн. буд. матеріалів.

Т. Я. Кисельов.

С. А. Кириченко. Н. Г. Клейн, Р. С. Кириченко. Фрагмент мозаїки «Т. Г. Шевченко» в селі Шевченковому Кілійського району Одеської області. 1978.

Маш.-буд. та гірничий технікуми пед. уч-ще. Місто засн. 1936.

КИ́СЕНЬ (Oxygenium), O — хімічний елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 8, ат. м. 15,9994. За нормальних умов — газ без кольору, запаху і смаку, складається з молекул O_2. Відкрили К. 1771 швед. хімік К. В. Шеєле і незалежно від нього 1774 англ. учений Дж. Прістлі. Франц. хімік А. Л. Лавуазьє дав елементові назву і до 1777 створив кисневу теорію горіння, дихання й окислення. Природний К. складається з стабільних ізотопів ^{16}O (99,759%), ^{17}O (0,037%) і ^{18}O (0,204%). К.— найпоширеніший у земній корі елемент, вміст його становить 47% за масою. У повітрі (*тропосфері*) К.— 20,93% за об'ємом, або 23% за масою. До складу води входить 88,8% К., мор. води — 85,7%. К. є в мінералах, у т. ч. в *кварці* (53%), *польових шпатах*, *слюдах*, *вапняках* (45—48%), оксидах і гідроксидах заліза (28—43%), *гіпсі*, *глинах* (бл. 55%). Важкозріджуваний газ, його критична т-ра — 118,97° С, критичний тиск 50.14 ат. Рідкий К. ясно-голубого кольору притягується магнітом, $t_{кип}$ — — 182,97° С, $t_{пл}$ — 218,8° С. Твердий К.— кристали синього кольору. Густ. К.-газу за нормальних умов 1,42897 кг/м³, рідкого (при —183° С) 1142 кг/м³, твердого (при —219° С) 1270 кг/м³. К. утворює алотропічні модифікації (див. *Алотропія*), найважливіша з них — *озон*. Розчинність К. при 20° С в 100 г води становить 3,1 см³. К. добре розчинний в органічних розчинниках (напр., бензині, ацетоні, діетиловому ефірі); поглинається тонкими порошками металів, вугіллям. Утворює сполуки з усіма елементами, крім гелію, аргону й неону. На основі типів і властивостей кисневих сполук побудована класифікація неорганічних сполук (див. *Номенклатура хімічна*). З металами й неметалами К. утворює *оксиди*, з лужними, крім літію, й лужноземельними — *пероксиди*. Взаємодія речовин з К. значно прискорюється при нагріванні, дії електричних розрядів, під тиском, при наявності каталізаторів, особливо води. В суміші з горючими газами й парою, з тонкими порошками багатьох металів й органічних речовин К.-газ утворює вибухові суміші. В лабор. умовах К. одержують термічним розкладанням деяких пероксидів, солей деяких кисневих к-т (напр., $KMnO_4$, $KClO_3$). У пром-сті — фракціонованою перегонкою рідкого повітря і *електролізом* води. К. застосовують у енергетиці, металургії, хімічній та ін. галузях пром-сті для одержання високих т-р та інтенсифікації технологічних процесів, для автогенного зварювання й різання, у ракетних двигунах тощо. К. в організмі. К. в цілому становить 50—85% маси тваринних і рослинних тканин. Він входить до складу *білків*, *нуклеїнових кислот*, *жирів*, *вуглеводів* тощо. Вільний К. відіграє велику роль у біохім. і фізіол. процесах, зокрема в *диханні*. При недостатньому постачанні організму тварин і людини К. розвивається *гіпоксія*. За участю К. у *аеробів* відбувається *окислення біологічне*. Зелені рослини і деякі бактерії є джерелом вільного кисню на Землі (див. *Фотосинтез*).

Літ.: Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 1—2. М., 1973; Разумовский С. Д. Кислород — элементарные формы и свойства. М., 1979.

В. Л. Павлов.

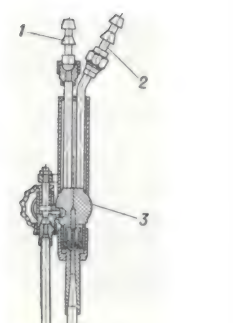

Ручний різак для кисневого різання: *1* — пристрій, в який підводять кисень; *2* — пристрій, куди надходить горючий газ або пара бензину; *3* — корпус з вентилями; *4* — трубка для горючої суміші; *5* — різальний наконечник; *6* — трубка для «різального» кисню.

КИСІ́ЛЬ Адам Григорович [1580—23.IV (3.V) 1653] — укр. магнат, брацлавський, потім київський воєвода, затятий прихильник польс.-шляхет. панування на Україні. Брав участь у придушенні *Павлюка повстання 1637*, вів переговори під Боровицею (поблизу Черкас) з повстанцями, обіцяючи їм амністію, якщо вони припинять чинити опір. Але польс. шляхта, підступно порушивши договір, жорстоко розправилася з повстанцями. В період нар.-визвольної війни 1648—54 займав зрадницьку позицію. В 1652, рятуючись від нар. гніву, втік з Києва до Польщі.

КИСІ́ЛЬ Олександр Григорович [справж. прізв.— Кисельов; 15 (27).III 1889, с. Красилівка, тепер Козелецького р-ну Черніг. обл.— 28.XI 1942] — укр. рад. театрознавець. У 1907—12 навчався на істор.-філологічному ф-ті Петерб. ін-ту. З 1917 — в Києві, викладав історію укр. театру, проводив науководослідну роботу. К.— автор праць: «Украинский вертеп» (Чернигов, 1915; К., 1918), «Шляхи розвитку українського театру» (1920), «Український театр» (1925), «Український актор Карпо Соленик» (1925), «Український театр» (К., 1968).

Р. Я. Пилипчук.

КИСЛОВО́ДСЬК — місто крайового підпорядкування Ставр. краю РРФСР. Залізнична станція, кінцевий пункт вітки від м. Мінеральних Вод. 101 тис. ж. (1979). Розташований в пн. передгір'ях Великого Кавказу на вис. 720—1060 м над р. м., в долинах річок Ольховки і Березівки (бас. р. Підкумка). Клімат середньо-гірський з теплим літом і м'якою зимою. Пересічний атм. тиск 680—690 мм, опадів бл. 600 мм на рік. Багато сонячних безвітряних днів. На місц. мінеральних джерелах працює гол. підприємство об'єднання «Північкавмінрозлив»: меблеве об'єднання «Бештау», ф-ка сувенірних виробів. У К.— мед. уч-ще, філармонія, цирк, музей М. О. *Ярошенка*. Турбаза. К. — бальнеологічний і кліматичний курорт з групи *Кавказьких Мінеральних Вод*. Лікувальні засоби: мінеральна вода, що належить до типу холодних вуглекислих гідрокарбонатно-сульфатно-кальцієво-магнієво-натрієвих вод (нарзан, доломітний нарзан, сульфатний нарзан, бурова № 23). Воду застосовують для пиття, ванн, інгаляцій, зрошень. ін. процедур.

Санаторій імені С. Орджонікідзе

Грязелікування, теренкур. Показання: хвороби серцево-судинної системи, порушення обміну речовин і супутні їм захворювання органів травлення, захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру, сечовивідних шляхів.

КИСЛО́ТИ — хім. сполуки, що містять водень, здатний заміщуватися металами з утворенням *солей*. Заг. ознакою К. є утворення у водному розчині позитивно заряджених іонів водню, напр. $HCl \rightleftarrows H^+ + Cl^-$, $H_2SO_4 \rightleftarrows 2H^+ + SO_4^{2-}$. Іон H^+ гідратується, утворюючи іон *гідроксонію* H_3O^+, який і зумовлює властивості к-т. Число атомів водню у К., здатних до *іонізації*, визначає основність К. Константа рівноваги реакції між К. і розчинником наз. константою *К* іонізації, або дисоціації, вона характеризує силу К. Сильними К. є ті, що у розведеному водному розчині цілком іонізовані, напр. HCl, H_2SO_4, HNO_3 та ін. До слабких К. належать ті, для яких *К* при 25° С менші за 10^{-5}, напр. вугільна H_2CO_3 ($K = 4{,}3\ 10^{-7}$), оцтова CH_3COOH ($K = 1{,}8 \cdot 10^{-5}$) к-ти та ін. З розвитком хімії неводних розчинів виникла сучасна теорія протолітичної кислотно-основної рівноваги. За цією теорією, К. є речовини, що відщеплюють протони (іони водню), а основи — речовини, що приєднують протони. К. широко використовують у хім. пром-сті і хім. технології. Див. *Азотна кислота*, *Сірчана кислота*, *Соляна кислота*, *Оцтова кислота*.

Літ.: Измайлов Н. А. Избранные труды. К., 1967; Гуляницкий А. Реакции кислот и оснований в аналитической химии. Пер. с польс. М., 1975.

А. Т. Пилипенко.

КИСЛО́ТНІ БАРВНИКИ́ — органічні *барвники*, які у своєму складі містять солетворні кислотні групи (напр.,— SO_3H, —COOH). К. б. розчинні у воді; відносно стійкі до світла. Добувають їх здебільшого сульфуванням барвників. Застосовують для фарбування натуральних вовни і шовку, шкіри, паперу, поліамідних волокон.

КИСЛО́ТНІСТЬ ГРУ́НТУ — одна з найважливіших властивостей *грунту*, що її зумовлює наявність у ньому вільних і увібраних *іонів* водню та алюмінію. Залежно від напряму та розвитку *грунтоутворювального процесу* в окремих типах і відмінах грунтів кислотність проявляється по-різному. Якщо в грунтовому розчині є іони Са і *буферність грунту* висока, шкідливе діяння К. г. зменшується, а якщо в розчині є іони Al, Fe і Mn, її токсичність для рослин і грунтових мікроорганізмів збільшується. Грунти з підвищеною К. г. мають негативні агрономічні якості. Розрізняють дві форми К. г.: актуальну (активну) і потенціальну (пасивну). Актуальна К. г. зумовлюється вільними іонами водню в грунтовому розчині. Її величина визначається показником pH (див. *Водневий показник*). Грунти з pH 3—4 наз. сильнокислими, з pH 5—6 — слабокислими, з pH 6—7 — нейтральними. Потенціальна К. г. з'являється в грунтовому розчині, коли на грунт діють роз-

чини солей і в грунтовий розчин із вбирного комплексу переходять іони водню і алюмінію. Основний спосіб боротьби з підвищеною К. г.— *вапнування ґрунтів.*

О. М. Грінченко.

КИСЛО́ТНО-ЛУ́ЖНА РІВНОВА́ГА, кислотно-лужний баланс — сукупність фізико-хімічних і фізіологічних процесів, що зумовлюють відносну сталість *водневого показника* (pH) внутрішнього середовища організму людини й більшості тварин. У нормі у людини реакція крові слаболужна (pH 7,35—7,47), шлункового соку — кисла (pH 0,5—1,5) тощо. Збереження К.-л. р. на більш-менш сталому рівні відіграє велику роль у підтриманні сталості внутр. середовища організму (див. *Гомеостаз*). Сталість К.-л. р. в організмі забезпечується буферними системами (див. *Буферний розчин*) крові й тканин та багатьма фізіол. системами (напр., дихальною, видільною та ін.). Навіть незначні порушення К.-л. р. свідчать про глибокі зміни в *обміні речовин* в організмі. Порушення К.-л. р. викликають підвищення кислотності (*ацидоз*) або нагромадження лугів (алкалоз) в організмі.

Літ.: Робинсон Дж. Р. Основы регуляции кислотно-щелочного равновесия. Пер. с англ. М., 1969.

КИСЛОТОСТІЙКИ́Й БЕТО́Н — *важкий бетон,* що відзначається *кислотостійкістю.* Компонентами К. б. є: в'яжуча речовина — кислотостійкий кварцовий кремнефтористий цемент (суміш тонкоподрібненого кварцового піску і кремнефтористого натрію), заповнювачі — щебінь і пісок з хім. стійких порід (*андезиту, базальту,* бештауніту тощо) або штучних матеріалів (напр., *шамоту*). Змішують ці компоненти з водним розчином *рідкого скла.* К. б. стійкий проти дії сильних к-т (сірчаної, соляної, азотної тощо), руйнується в середовищі, що містить плавикову, кремнефтористу і вищі жирні к-ти, луги, а також від діяння киплячої води і водяної пари. Застосовується для спорудження травильних і гальванічних ванн, нейтралізаторів, відстійників, кристалізаторів тощо.

КИСЛОТОСТІЙКІ БАКТЕ́РІЇ — види бактерій, клітини яких після фарбування їх аніліновими барвниками не знебарвлюються розчином сірчаної кислоти. Для розвитку К. б. оптимальне середовище — нейтральне, проте вони можуть розвиватися і в кислому середовищі. До К. б. належать деякі види *мікобактерій,* а також грунтові бактерії, що фіксують молекулярний азот (див. *Азотфіксуючі мікроорганізми*).

КИСЛОТОСТІЙКІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, що відзначаються *кислотостійкістю.* Розрізняють К. м. металеві і неметалеві (неорганічні, органічні). До металевих К. м. належать сплави на основі заліза (високолеговані та *вуглецеві сталі, чавуни*), кольорові і рідкісні метали (напр., нікель, мідь, алюміній, титан, цирконій, золото, платина), їхні сплави. Неметалеві неорганічні К. м. являють собою, як правило, солі силікатних к-т. Такими матеріалами є *кам'яне литво,* плавлений *кварц,* силікатне і *кварцове скло, кислотостійкі бетони* й цементи, кислотостійкі *керамічні матеріали, емалі* й замазки, а також гірські породи — азбест, андезит, бештауніт, граніт тощо. Найпоширеніші органічні К. м.— *поліетилен, полівінілхлорид, поліпропілен, фторопласти,* гума на основі синтетичних *каучуків* деяких видів та ін. К. м. застосовують у хім., легкій та харч. пром-сті, машинобудуванні, електротехніці тощо. Див. також *Корозійностійкі матеріали.*

В. І. Максін.

КИСЛОТОСТІ́ЙКІСТЬ — властивість матеріалу протистояти руйнівній дії *кислот.* Залежить від виду матеріалу, окислювально-відновних властивостей середовища, природи *аніонів,* концентрації і т-ри к-ти. К. органіч. матеріалів оцінюють за ступенем набухання або за зміною мех. властивостей (напр., границі міцності або текучості), неметалевих неорганічних матеріалів — гол. чин. відношенням маси подрібненого матеріалу, обробленого к-тою певної концентрації, до його маси перед обробкою. К. металевих матеріалів визначають за втратою маси з одиниці поверхні. К.— осн. характеристика *кислотостійких матеріалів.*

КИСЛЯ́К Марія Тимофіївна (6.III 1925, с. Лідне, тепер у складі Харкова — 18.VI 1943) — учасниця підпільної боротьби на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1940. Працювала медсестрою госпіталю в с. Лідному. В період окупації в селі залишилося 45 поранених рад. бійців. К. переховувала їх, лікувала, годувала, допомагала пробратися через лінію фронту. Навесні 1943 увійшла до складу підпільної комсомольської групи, що виникла в селі. Писала і розповсюджувала листівки, встановила зв'язок з партизанами. Заарештована гестапівцями і повішена.

КИСЛЯКО́В Костянтин Сергійович [н. 1 (13).VII 1913, Харків] — передовик виробництва в машинобудуванні, токар, Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1942. Працюючи з 1933 на Харків. турбінному з-ді ім. С. М. Кірова, досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів. Делегат XXI з'їзду КПРС. На XVI з'їзді Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК, на XVII — XXIV з'їздах — членом ЦК Компартії України. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

Є. В. Дягілєв.

КИСЛЯКО́ВА Тамара Іванівна (н. 23.III 1925, Полтава) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1977). Після закінчення 1948 Полтав. муз. уч-ща працює в Полтав. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Гоголя. Ролі: Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського), Аза («Циганка Аза» Старицького), Галина Романівна («Пам'ять серця» Корнійчука), Юлія («Таке довге, довге літо» Зарудного), Маша («Океан» Штейна), Людмила («Пізня любов» О. Островського), Барба («Вій, вітерець!» Райніса), Дездемона («Отелло» Шекспіра).

КИСНЕ́ВА ТЕРАПІ́Я, оксигенотерапія — застосування кисню з лікувальною метою. Призначають при багатьох захворюваннях (запалення легень, емфізема легень, серцево-судинні захворювання, висотна хвороба, недокрів'я, різні отруєння тощо), що супроводяться *гіпоксією* чи *гіпоксемією.* Усунення явищ кисневого голодування сприяє нормалізації всіх функцій організму, підвищенню його опірності. Найчастіше кисень вводять в організм шляхом *інгаляцій.* Іноді застосовують К. т. під тиском (див. *Гіпербарична оксигенація*), через кишечник для вигнання глистів.

КИСНЕ́ВЕ ГОЛОДУВА́ННЯ — патологічний стан організму людини або тварини, що розвивається внаслідок недостатнього постачання тканинам кисню або внаслідок порушення використання його тканинами. Те саме, що й *гіпоксія.*

КИСНЕ́ВЕ РІ́ЗАННЯ, автогенне, газове — різання нагрітих газовим полум'ям металевих (переважно сталевих) виробів, що грунтується на здатності металу горіти в струмені кисню. При К. р. метал вигоряє в місці різання, а окиси і розплавлений метал видуваються кисневим струменем. Для нагрівання виробів використовують переважно ацетилен, водень, бензин (іноді — електр. струм). Добре піддаються різанню низько- і середньолеговані сталі завтовшки звичайно 1—300 мм (можливо — до 2 м). Розрізняють К. р. ручне (з використанням ручного різака, мал.) і машинне (з застосуванням на машині одного або кількох різаків). Різновид К. р.— киснево-флюсове різання (з додаванням у струмінь кисню порошкоподібних *флюсів*), використовуване для обробки виробів з високолегованих сталей, а також чавуну й алюмінієвих сплавів. К. р. поширене в машинобудуванні, буд-ві, металургії тощо.

КИСНЕ́ВИЙ ЕФЕ́КТ — зменшення або відсутність радіаційного ураження клітини чи організму при відсутності кисню (*аноксії*) або при зниженому його вмісті (*гіпоксії*). Це пояснюється тим, що кисень взаємодіє з *біополімерами,* які під впливом іонізуючих випромінювань переходять у стан підвищеної хім. активності. За участю кисню в них виникають необоротні пошкодження. Тому К. е. використовують при *променевій терапії.* Зниження *парціального тиску* кисню використовують при *захисті організму від іонізуючого випромінювання.*

КИСНЕ́ВО-КОНВЕ́РТОРНИЙ ПРОЦЕ́С, киснево-конвертерний процес — процес виробництва сталі продуванням рідкого чавуну в осно́вних *конверторах* технічно чистим киснем; один із способів *конверторного виробництва.* Перші в світі великомасштабні досліди з продування чавуну киснем зверху провів (1933) в СРСР інж. М. І. Мозговий. В пром. масштабі К.-к. п. вперше застосовано (1952) в Австрії, в СРСР — з 1956 на Дніпроп. металург. з-ді ім. Г. І. Петровського. Для К.-к. п. (мал., с. 166) використовують звичайний

М. Т. Кисляк.

К. С. Кисляков.

Т. І. Кислякова.

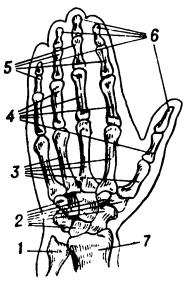

Скелет **кисті** людини: *1* — ліктьова кістка; *2* — кістки зап'ястка; *3* — кістки п'ястка; *4, 5, 6* — фаланги пальців; *7* — променева кістка.

переробний (мартенівський) чавун, інколи — чавун високофосфористий, високомарганцевистий або ванадієвий. Крім рідкого чавуну (70—80%), в конвертор вводять сталевий брухт (20—30%), вапно, боксит, плавиковий шпат, нерідко — залізну руду. Залитий в конвертор чавун продувають киснем (під тиском 1—1,6 МПа) найчастіше через горловину, використовуючи водоохолоджувані *фурми*. Тривалість продування 12—20 хв, всього циклу *плавки* — 30—45 хв. Чавун перетворюється на сталь внаслідок окислення домішок (вуглецю, кремнію, марганцю та ін.) киснем, що супроводиться виділенням тепла, під впливом якого метал постійно перебуває в рідкому стані. Надлишкову кількість кисню в сталі зменшують *розкисленням*. При такому К.-к. п. можна застосовувати різні технологічні варіанти. До того ж він відзначається раннім формуванням активного основного *шлаку*, який сприяє видаленню шкідливих домішок — сірки і фосфору. Застосовується також К.-к. п. з продуванням чавуну киснем через фурми, розташовані в днищі конвертора. Цей процес супроводиться меншим виділенням диму, характерний більшим виходом придатної сталі, надає великі можливості для інтенсифікації. Його вади: повільне утворення шлаку, звичайно підвищений (якщо не вжити спец. заходи) вміст водню в сталі. В деяких промислово розвинених країнах, використовуючи К.-к. п., виплавляють понад 70% сталі.

Літ.: Конвертерные процессы производства стали. М., 1970; Косой Л. Ф., Синельников В. А. Выплавка легированной стали в конвертерах. М., 1979.

В. І. Баптизманський.

КИСТЕПЕ́РІ (Crossopterygii) — підклас *кісткових риб*. Представлений вимерлими видами та єдиним сучас. видом роду *латимерія*. Довж. тіла до 5 м. Парні плавці пристосовані до повзання по дну водоймищ і мають вигляд добре розвинених мускулистих лопатей; їхній скелет нагадує скелет п'ятипалих кінцівок наземних хребетних. Багато К. мали внутр. ніздрі — хоани, що свідчать про легеневе дихання. Ці ознаки, особливості будови черепа та ін., дають підставу вважати К. родоначальною групою примітивних земноводних — *стегоцефалів*. К. відомі з девону, жили в прісних водоймах, а з початку мезозою пристосувались до життя в морях. Підклас К. включає 3 ряди: Osteolepidiformes, целакантоподібні (Coelacanthiformes), Struniiformes.

О. П. Маркевич.

КИСТЬ — кінцевий відділ передньої (у тварин) або верхньої (у людини) кінцівки, що виконує найрізноманітніші рухи; у людини є органом праці. Складається з трьох відділів: зап'ястка, п'ястка і пальців. Рухи К. здійснюються за допомогою системи м'язів. Кровопостачання йде від променевої і ліктьової артерій, які утворюють т. з. глибоку й поверхневу артеріальні дуги. Іннервують (див. *Інервація*) К. ліктьовий, променевий і серединний нерви. Шкіра К. має багато потових залоз і чутливих нервових закінчень.

КИТ — загальна назва кількох родів морських ссавців ряду *китоподібних*.

КИТА́Й — прісне озеро на півдні УРСР, у межах Одес. обл. Довж. 55 км, шир. до 3 км, найбільша глиб. 5 м, площа 60 км². Береги високі, не заростають. В озеро впадають ріки *Киргиж-Китай* та *Аліяга*, які з'єднані з Дунаєм каналами. Замерзає не кожного року. Використовують для зрошування, розведення водоплавної птиці, рибальства. На берегах (біля с. Василівки) — археол. пам'ятки бронзового віку, *черняхівської культури* та ін.

КИТА́Й, Китайська Народна Республіка, КНР — держава в Центральній та Східній Азії. На Сх. омивається водами Жовтого, Сх.-Китайського та Пд.-Китайського морів Тихого океану.

В адм. відношенні поділяється на 22 провінції, 5 авт. районів та 3 міста центр. підпорядкування. Карти див. на окремому аркуші, с. 176—177.

Державний лад. К.— республіка. За конституцією 1978 найвищим органом держ. влади є Всекитайські збори народних представників (ВЗНП), до складу яких входять депутати від провінцій, авт. районів, міст центр. підпорядкування та армії. Депутати обираються шляхом «демократичної консультації», що фактично означає призначення їх правлячою верхівкою. 5-річний строк повноважень ВЗНП «за особливих обставин» може бути продовжений, а чергові сесії «в разі необхідності» відкладені. ВЗНП обирають Постійний комітет ВЗНП (виконує функції глави д-ви), затверджують уряд КНР — Держ. раду. Держ. рада КНР здійснює єдине керівництво місц. держ. органами, що створює суворо централізовану систему органів влади і управління, на чолі якої стоїть уряд, а не ВЗНП чи їхній Постійний комітет. Конституція 1978 законодавчо закріпила антирад. курс військово-бюрократичної верхівки, яка здійснює в країні реальну владу і проводить антинар. шовіністичну мілітаристську політику. *Є. А. Тихонова.*

Природа. Берегова лінія К. в цілому розчленована слабо, лише в пд. її частині багато невеликих бухт і заток. Найбільші півострови — Шаньдунський та Ляодунський. К. належать о-ви Тайвань, Хайнань та ін. Зх. й центр. частини країни зайняті горами і плоскогір'ями, східна — переважно рівнинна. На Пд. Зх. простягається велике *Тібетське нагір'я* (вис. 4000—5000 м), що складається з ряду високих кам'янистих та солончакових рівнин, розділених гірськими хребтами. Його оточують найбільші гірські системи світу — *Гімалаї, Каракорум, Куньлунь, Сіно-Тібетські гори* та ін. Найвища вершина — г. *Джомолунгма,* 8848 м (на кордоні Китаю з Непалом). Від Тібетського нагір'я і навколишніх гір тер. К. ступінчасто знижується на Пн. і Сх. На Пн. Зх.— Кашгарська рівнина (в основному зайнята пустелею *Такла-Макан*) та Джунгарська рівнина, розділені хребтами Сх. *Тянь-Шаню*. До них на Сх. прилягає *Турфанська улоговина* (154 м нижче р. м.). Між Куньлунем і *Наньшанем* простягається Цайдамська рівнина. На Пн.— гряда середньовисоких гір (Бейшань, Іньшань, Алашань), що розділяють рівнини, зайняті переважно пустелею *Гобі*. В центр. частині країни розташована Сичуаньська улоговина, на Сх., гол. чин. вздовж узбережжя Жовтого м. та по долинах рік, простягаються низинні рівнини (найбільша з них — Велика Китайська рівнина). Надра К. багаті на корисні копалини. Є поклади вольфраму, олова, сурми, молібдену, марганцю, магнезиту, вугілля, залізної руди, кам'яної солі й ряду ін. видів мінеральної сировини, а також нафти, мідних, свинцево-цинкових, алюмінієвих та хромових руд, золота, ртуті.

Клімат К. в зв'язку з великими розмірами території і різноманітністю рельєфу відзначається контрастністю. Пн. частина країни розташована в помірному поясі, центральна — в субтропічному, південна — в тропічному. У сх. районах К.— мусонний клімат. Пересічна т-ра січня в Харбіні —20,4°, в Гуанчжоу +13°, влітку ці контрасти менш відчутні (у липні відповідно +24 і +28°). Річна кількість опадів від 500 мм на Пн. до 2000 мм на Пд. Сх. Більша частина опадів випадає влітку. Бувають тайфуни. Клімат зх. частини країни континентальний, сухий, з холодною зимою (на півночі до —28°, на Тібетському нагір'ї, у Гортоку —11,8°) і жарким (в межах рівнин та западин до +34, 35°) або холодним (у горах) літом. Для високогірних районів характерне зледеніння (бл. 100 тис. км²). К. має розвинуту гідрографічну мережу. Річки сх. частини країни багатоводні, судноплавні. Найбільші з них — *Янцзи, Хуанхе, Сіцзян, Сунгарі, Ляохе, Хуайхе*. К. частково належать *Меконг, Салуїн, Брахмапутра* (Цангпо) та ін. На Зх. річки маловодні, здебільшого несудноплавні, в сухий період пересихають. Найбільші з них — Яркенд і Аксу (складові Таріму). Багато озер, основні — *Дунтінху,* Кукунор, Поянху та ін. Грунтовий покрив різноманітний. На Пн. Сх. поширені дерново-підзолисті, бурі лісові, коричневі й чорноземні грунти, на Пд.— жовтоземи і червоноземи, в долинах рік — алювіальні. Для зх. частини характерні пустельно-степові каш-

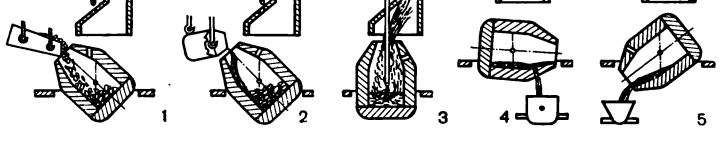

Киснево-конверторний процес. Схема одержання сталі в конверторі: 1 — завантажування сталевого брухту; 2 — заливання чавуну; 3 — продування металу киснем; 4 — випускання сталі; 5 — випускання шлаку.

танові, бурі й сіро-бурі грунти. У передгір'ях переважають сіроземи, гірсько-каштанові й гірсько-лучні грунти, на Тібетському нагір'ї — грунти високогірних холодних пустель. За характером рослинності сх. і зх. частини К. дуже відрізняються одна від одної. В межах Сх. К. поширені понад 25 тис. видів рослин, серед них багато реліктових і цінних деревних порід (тис, тунг, гевея, камфорне, хінне дерева та ін.). Масиви лісів збереглися гол. чин. на Пн. Сх. і в горах. Вони представлені (з Пн. на Пд.): хвойними — даурська модрина, корейський кедр та ін., мішаними і листяними — дуб, липа, маньчжурський горіх, субтропічними вічнозеленими і тропічними лісами. Вздовж пд. узбережжя — мангрові зарості. Для зх. частини країни характерна напівчагарникова та трав'яниста рослинність. На тер. К. створено заповідники Уїн (на пн.-сх. схилах Малого Хінгану) і Сосіпан (на Юньнаньському нагір'ї).

Адміністративний поділ

Адміністративна одиниця	Площа, тис. км²	Населення, млн. чол.[1]	Адміністративний центр
Провінції			
Аньхой	130	45	Хефей
Ганьсу	530	18	Ланьчжоу
Гірін (Цзілінь)	290	23	Чанчунь
Гуандун	220	53,5	Гуанчжоу
Гуйчжоу	170	24	Гуйян
Ляонін	230	33	Шеньян
Сичуань	560	80	Ченду
Фуцзянь	120	понад 20	Фучжоу
Хубей	180	40	Ухань
Хунань	210	40	Чанша
Хебей	190	понад 40	Шіцзячжуан
Хейлунцзян	710	32	Харбін
Хенань	160	60	Чженчжоу
Цзянсі	160	28	Наньчан
Цзянсу	100	55	Нанкін
Цінхай	720	понад 3	Сінін
Чжецзян	100	35	Ханчжоу
Шаньдун	150	68	Цзінань
Шаньсі	150	23	Тайюань
Шеньсі	190	26	Сіань
Юньнань	380	28	Куньмін
Тайвань	36	понад 16	Тайбей
Автономні райони			
Внутрішня Монголія[2]	450	8	Хух-Хото
Сіньцзян-Уйгурський	1600	понад 10	Урумчі
Гуансі-Чжуанський	230	31	Наньнін
Нінся-Хуейський	170	понад 3	Іньчуань
Тібетський	1200	1,7	Лхаса
Міста центрального підпорядкування			
Пекін	17,8	8	
Шанхай	5,8	10	
Тяньцзінь	6	6,3	

[1] За даними місцевих засобів інформації 1976.
[2] У 1979 площу Внутр. Монголії відновлено в межах 1969 (1,4 млн. км²) за рахунок площ Гіріну, Ляоніну та Хейлунцзяну.

Населення. К.— багатонаціональна д-ва. Осн. населення — *китайці* (бл. 94% всього нас.). У К. живуть понад 50 народів. Незважаючи на те, що нац. меншості становлять 6% усього нас., вони розселені по території, що займає бл. 60% площі країни — всю її зх. частину і ряд районів на Пд. та Сх. К. В 60—70-х рр. маоїстське керівництво КНР стало проводити політику примусової асиміляції некит. народів. Нац. меншості почали переселятися у внутр. кит. райони, а китайці — в окраїнні, де раніше переважали некит. народи. На Пд. і Пд. Зх., у провінціях Юньнань, Гуйчжоу, Сичуань, в Гуансі-Чжуанському й Тібетському авт. р-нах живуть народи, що належать до тібето-бірманської (іцзу, *тібетці*, бай, туцзя, хані, лісу, насі та ін.), тайської (*чжуани*, буї, дун, тай, *лі* та ін.) і австроазіатської (мяо, яо, ше та ін.) мовних груп. На Зх. і Пн. К. живуть народи тюркської (*уйгури*, казахи, киргизи, салари та ін.), тунгусо-маньчжурської (*маньчжури*, сибо, орочони та ін.) і монгольської (монголи КНР, дунсян, монгори та ін.) груп, а також корейці. По всій країні розселені (але найбільше їх на Пн.) *хуей* (дунгани), близькі за мовою до китайців.

У гірських районах о. Тайвань живуть гаошань — народ австронезійської групи, на крайньому Зх. К.— припамірські таджики. Найчисленніші народи Китаю (млн. чол., 1978, оцінка): китайці — 915, чжуани — 11,7, уйгури — 6, хуей — 5,9, іцзу — 5,4, тібетці — 4,6, мяо — 4,2, маньчжури — 4, монголи КНР — 2,4, буї — 2, корейці — 1,8, яо і дун — по 1,2. Офіційна мова — китайська.

Пересічна густота нас.— 101 чол. на 1 км². Переважна його більшість живе у сх. провінціях; вони займають $^1/_3$ тер. країни, але тут зосереджено більш як 90% нас. і пересічна густота досягає 280 чол. на 1 км². У долинах Янцзи і Хуанхе, у Сичуаньській западині і примор. рівнинах на Сх. і Пд. країни густота досягає 500—1000 чол. на 1 км². У той же час в 3 окраїнних авт. районах — Тібеті, Сіньцзяні, Внутр. Монголії та провінції Цінхай густота становить лише 4 чол. на 1 км². Пустельні та високогірні райони Тібету, Сіньцзяну та ін. зх. областей що займають $^1/_6$ тер. К., майже не заселені. Міськ. населення становить 20—25%. Найбільші міста: *Шанхай, Пекін, Тяньцзінь, Шеньян, Ухань, Чунцін, Гуанчжоу, Харбін, Нанкін.* *С. І. Брук.*

Історія. К.— країна давньої цивілізації, на її території археологи виявили залишки первісних культур — від раннього *палеоліту* до *бронзового віку*. В 14 ст. до н. е. у серед. течії р. Хуанхе сформувалася ранньорабовласницька д-ва *Інь*. В 11 ст. до н. е. її завоювало плем'я чжоу (дин. Чжоу правила до 3 ст. до н. е.). У 3 ст. до н. е. в К. склалася перша централізована імперія дин. Цінь (221—207 до н. е.), на зміну якій прийшла імперія дин. *Хань* (206 до н. е. — 220 н. е.), яка здійснювала широку зовн. експансію проти сусідніх народів (сюнну, д-ви в'єтів, пд.-зх. племен, корейської д-ви Чосон та ін.). Владу імперії Хань підірвали могутні сел. рухи 184—204 (див. *«Жовтих пов'язок» повстання*). Падіння Ханьської імперії було пов'язане з переходом від рабовласницької формації до феодальної. Ослаблення центр. влади призвело до вторгнення кочових народів, які створили в Пн. К. в різний час ряд некит. царств, що ворогували між собою. Нове об'єднання К. сталося в кін. 6 ст. за дин. *Суй* (581—618). За наступної дин. *Тан* (618—907) з 8 ст. почався новий етап розвитку феодалізму, зумовлений подальшим зростанням продуктивних сил. Концентрація землі в руках великих землевласників, боротьба між центр. владою і військ. губернаторами підірвали централізоване управління імперії, призвели до падіння її могутності. Остаточно могутність імперії Тан підірвало велике сел. повстання 874—901. У період дин. Сун (960—1279) значну частину тер. власне К. захопили племена *кіданів*, тангутів і *чжурчженів*, які заснували тут свої д-ви. У період вторгнення чужоземних народів загострилися класові суперечності, що привело до ряду великих сел. виступів.

В 13 ст. почалася навала монголів, які до 1279 захопили весь К. і знищили Сунську імперію. Народи Китаю, Тібету, Маньчжурії підпали під владу монг. дин. *Юань* (13—14 ст.). Монг. панування було ліквідовано в результаті тривалої боротьби кит. народу. За нової дин. *Мін* (1368—1644) відбулося відновлення кит. феод. д-ви. До 16 — поч. 17 ст. належать перші спроби проникнення в К. європ. колонізаторів (спочатку португальців, потім іспанців, голландців та англійців). За дин. Мін було встановлено зв'язки К. з Росією. На поч. 17 ст. імперія Мін переживала глибоку кризу, викликану загостренням класових суперечностей, внутр. боротьбою правлячих угруповань і нападами з 1618 чжурчженьських племен (згодом почали називатися маньчжурами). В результаті *селянської війни 1628—45* дин. Мін було повалено. В ході боротьби проти нар. мас частина кит. феодалів уклала угоду з маньчжурами і з їхньою допомогою придушила повстання. Це полегшило загарбання К. маньчжурською дин. *Цін* (1644—1912), яка спиралася на армію та розгалужений держ. апарат. В результаті експансіоністської політики маньчжурської династії до складу Цінської імперії в кін. 17 і у 18 ст. ввійшли Пн. Монголія, тер. Сіньцзяну, Тібет. Цінські правителі нав'язали Росії *Нерчинський договір 1689*, за яким до К. відійшла тер. Албазинського воєводства. З кін. 18 ст. Цінська імперія почала занепадати; загострилися класові і нац. суперечності, посилилися антифеод. антиманьчжурські повстання. Капіталістичні д-ви Заходу посилили

Герб Китаю

КИТАЙ

Площа — 9,6 млн. км²

Населення — 975 млн. чол. (поч. 1979)

Столиця — м. Пекін

На ріці Янцзи.

тиск на К., прагнучи перетворити його на об'єкт капіталістич. експлуатації. Після поразки у т. з. опіумних війнах (див. *Англо-китайська війна 1840—42, Англо-франко-китайська війна 1856—60*) К. змушений був підписати з зх. д-вами ряд нерівноправних договорів. Почався процес перетворення К. на напівколоніальну країну. Об'єднаним силам внутр. і зовн. реакції вдалося придушити *тайпінське повстання* 1850—64, спрямоване проти феод. гноблення і маньчжурської династії. На кін. 19 ст. припадає формування нац. буржуазії і робітн. класу. До того часу належить і зародження революц.-демократич. руху на чолі з *Сунь Ятсеном*. Одночасно розмаху набув ліберально-реформаторський рух. Проте спроба реформування К. верхівковими методами («сто днів реформ» 1898) провалилася. Боротьба нар. мас, викликана тяжкою експлуатацією та сваволею іноземців, вилилася 1899 в *Іхетуанське повстання* (відоме також під назвою «Повстання боксерів»). Для придушення його імперіалістичні д-ви організували інтервенцію в К., що завершилася підписанням «Заключного протоколу» 1901, який закріпив напівколоніальне становище Цінської імперії. Великий вплив на дальший розвиток політ. боротьби у К. справила революція 1905—07 в Росії. В 1905 Сунь Ятсен створив революц. орг-цію *Тунменхой*, програма якої передбачала повалення маньчжурського уряду, встановлення республіки та «зрівняння прав на землю». Революц. антиурядові виступи переросли у *Сіньхайську революцію* (1911—13), в ході якої було повалено владу Цінської монархії і проголошено республіку (1912). Проте антиімперіалістичні та антифеод. завдання революції не було розв'язано. У К. встановилася диктатура *Юань Шікая* — лідера реакційних кит. поміщицьких та військових кіл. З метою обмеження влади Юань Шікая і зміцнення республіки Тунменхой 1912 об'єднався з орг-ціями ліберальної буржуазії у партію *гоміндан*. Під час 1-ї світової війни посилилася роль мілітаристських клік, що контролювали великі райони й боролися між собою за владу. Мілітаристи були також знаряддям боротьби імперіалістичних д-в за вплив у К.

Велика Жовтн. соціалістич. революція дала поштовх до нового піднесення нац.-визвольного руху в К. У ході антиімперіалістичного виступу кит. народу у травні — червні 1919 (див. *«Четвертого травня» рух*) вперше на арену політичної боротьби вийшов кит. робітничий клас. В 1921 створено Компартію К. (КПК). В її організації і дальшій діяльності велику допомогу подавав Комінтерн. Значні зміни сталися в політ. позиції гоміндану, який узяв курс на зближення з КПК, робітничо-сел. рухом і на союз з СРСР. На базі співробітництва КПК і гоміндану було створено єдиний нац.-революц. фронт. Базою революції, що наростала в К., був південь країни (Гуанчжоу). Велику політ. і воєнну підтримку (зокрема, у створенні Нац.-революц. армії, НРА) революц. силам К. подав Рад. Союз. У 1925 в К. почалася нац.-демократична революція (див. *Революція 1925—27 в Китаї*). Найважливішою подією її був Північний похід НРА, організований з метою розгрому мілітаристів і об'єднання К. в єдину демократичну д-ву. На визволеній НРА території нар. маси залучалися до активної революц. боротьби. Проте налякане розмахом революц. руху робітників і селян праве крило гоміндану на чолі з *Чан Кайші*, спираючись на підтримку імперіалістів, у квітні 1927 організувало в Шанхаї і Нанкіні контрреволюц. перевороти. Революцію зрадили і т. з. ліві гоміндановці в Ухані. В країні утвердився гоміндановський режим — влада поміщиків і великої буржуазії, що служила опорою імперіалістичного панування в К. В 1929 кит. мілітаристи здійснили напад на *Китайську чанчуньську залізницю* і кордони СРСР, але були відбиті частинами Червоної Армії. У 1927—37 революц. боротьба у країні розгорталася під гаслом Рад (див. *Гуанчжоуське повстання 1927*). В окремих сільс. районах (гол. чин. Пд. і Центр. К.) під керівництвом КПК створювалися загони Червоної армії Китаю і місцеві осередки революц.-демократичної влади. В 1930—33 Червона армія розгромила 4 «каральні» походи гоміндановських військ. В 1933—34 під тиском переважаючих сил ворога ЦК КПК і частини Червоної армії були змушені перебазуватися з Пд. К. у пн.-зх. райони. У липні 1937 Японія, яка ще 1931 окупувала Пн.-Сх. К., приступила до здійснення агресивного плану загарбання всього К. Почалася *національно-визвольна війна китайського народу проти японських загарбників 1937—45*. Рад. Союз засудив агресію імперіалістичної Японії і подав К. моральну і матеріальну допомогу в справедливій боротьбі. Розгром німецького фашизму та япон. мілітаризму у 2-й світовій війні 1939—45 при вирішальній ролі СРСР, вступ ряду країн Європи й Азії на шляхах соціалізму докорінно змінили співвідношення сил на сві-

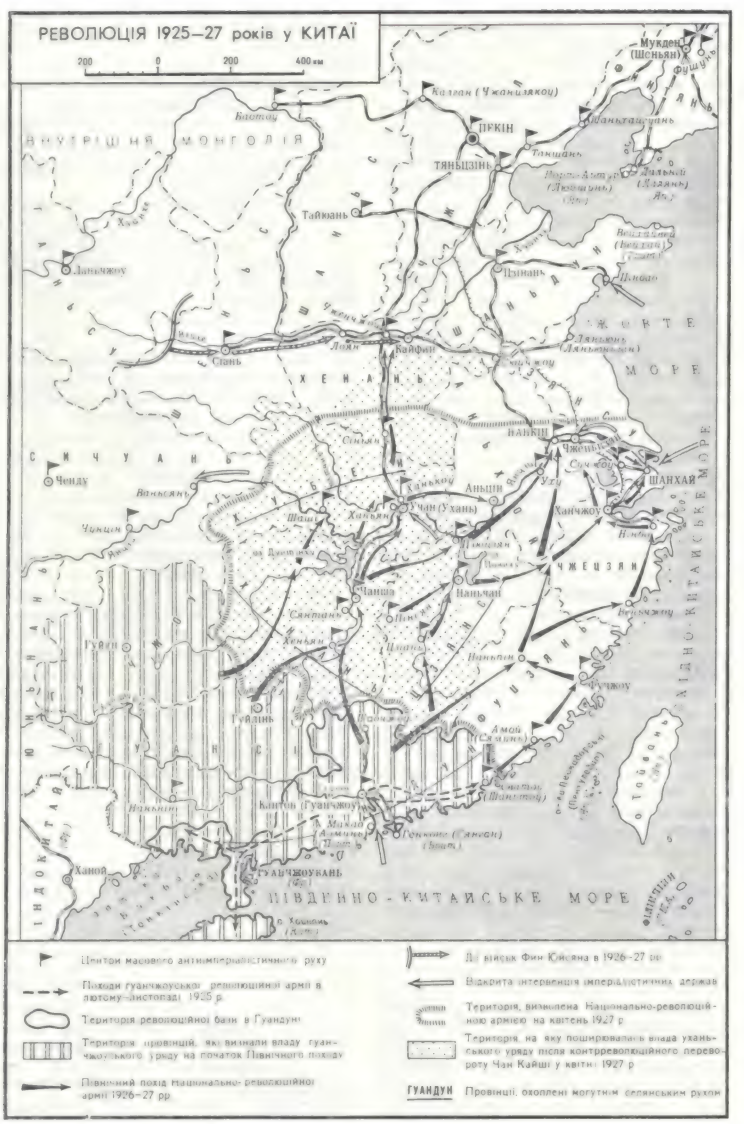

товій арені і створили сприятливі умови для перемоги нар. революції в К. У ході *Народно-визвольної війни в Китаї 1946—49* було визволено значну частину тер. К. і повалено панування чанкайшістської кліки та її покровителів — американських імперіалістів. Кліка Чан Кайші втекла на о. Тайвань.

1.X 1949 було проголошено Кит. Нар. Республіку. Рад. уряд перший визнав її. 14.II 1950 було підписано рад.-кит. Договір про дружбу, союз і взаємну допомогу (див. *Радянсько-китайські документи*). Укладення цього договору в напружений для К. період було неоціненною інтернаціоналістською допомогою з боку СРСР. Договір відіграв видатну роль у становленні й розвитку незалежного К. Підписані разом з Договором екон. угоди створили умови для розв'язання проблем мирного будівництва і захисту К. від можливої імперіалістичної агресії. В 1949—52 уряд К. націоналізував власність іноземних імперіалістів і компрадорської буржуазії. В К. було здійснено аграрну реформу, відбудовано зруйноване війною нар. господарство. З 1953 К. приступив до здійснення першого п'ятирічного плану. 1-а сесія (1954) Всекит. зборів нар. представників (ВЗНП) затвердила конституцію К., у якій було відображено революц. завоювання кит. народу і проголошувалося будівництво соціалістичного суспільства. Протягом першого десятиліття при активній допомозі СРСР та ін. соціалістичних країн у К. створювалася матеріально-тех. база соціалізму. VIII з'їзд КПК (вересень 1956) затвердив генеральну лінію будівництва соціалізму в К. в тісному співробітництві з СРСР та ін. соціалістичними країнами.

Після VIII з'їзду КПК кит. керівництво на чолі з *Мао Цзедуном* почало проводити авантюристичний курс форсованого переходу до комунізму шляхом організації «народних комун», політики «великого стрибка». Кит. керівництво з поч. 60-х рр. стало на шлях боротьби проти соціалістич. співдружності, на шлях розкольниц. діяльності в міжнар. комуністич. русі, загострення міжнар. становища. Ця боротьба поступово набула форми войовничої антирадянщини. К. висунув тер. претензії до сусідніх д-в, зокрема до СРСР, МНР, Індії. В 60-х рр. К. здійснив агресивні дії проти Індії, Бірми; в 1969 кит. сторона спровокувала збройний конфлікт на радянському кордоні (район о. Даманського). В 1974 К. захопив Парасельські острови.

В 2-й пол. 60-х рр. у К. проводилася т. з. культурна революція, метою якої було встановлення в країні режиму військово-бюрократичної диктатури. Під час цієї кампанії прихильники Мао Цзедуна, спираючись на військ. частини та політично незрілу молодь (*хунвейбінів* та *цзаофанів*), дискредитували та репресували численні парт. кадри, зокрема багатьох керівників КПК, в т. ч. ряд членів та кандидатів у члени Політбюро (Лю Шаоці та ін.), «Культурна революція» викликала соціальну роз'єднаність і напруженість у К., затримала розв'язання соціально-екон. проблем країни. IX з'їзд КПК (1969) фактично відкинув лінію VIII з'їзду на будівництво соціалізму в К. *Маоізм* закріплювався як ідеологічна основа КПК. Після з'їзду гривала боротьба за владу між різними угрупованнями. В 1971 було усунено від влади Лінь Бяо та ряд ін. політ. і військ. діячів.

Продовжуючи ворожу лінію щодо країн соціалістичної співдружності, кит. керівники з кін. 70-х рр. взяли курс на тісне співробітництво з імперіалістичними д-вами Європи, з США (переговори 1978—80), Японією (договір 1978). Після смерті Мао Цзедуна (1976) з новою силою спалахнула боротьба всередині верхівки кит. керівництва. *Хуа Гофен*, який очолив уряд, розгорнув кампанію боротьби проти своїх політ. противників (т. з. групи чотирьох), що супроводиться чисткою парт. і держ. апарату. Нове кит. керівництво, залишаючись на позиціях антирадянщини, стало поступово переглядати настанови Мао Цзедуна періоду «культурної революції».

Рішення XI з'їзду КПК (1977), конституція 1978 закріпили антирад. курс правлячих кіл К., звели його в ранг держ. політики, підтвердили лінію на зрив розрядки міжнар. напруженості і мілітаризацію К. Крайнім проявом гегемоністських устремлінь пекінського керівництва стала агресія кит. збройних сил проти В'єтнаму в лютому 1979. В березні 1979 Постійний комітет ВЗНП ухвалив рішення не подовжувати чинність Договору про дружбу, союз і взаємну допомогу, укладеного між К. і СРСР 1950. У кит.-радянському договорі пекінські лідери вбачають перешкоду для своїх планів збивання «єдиного широкого фронту» боротьби проти світового соціалізму. Радянський Союз проводить послідовний курс на поліпшення відносин з К., вживає постійних зусиль для нормалізації міждерж. відносин з ним

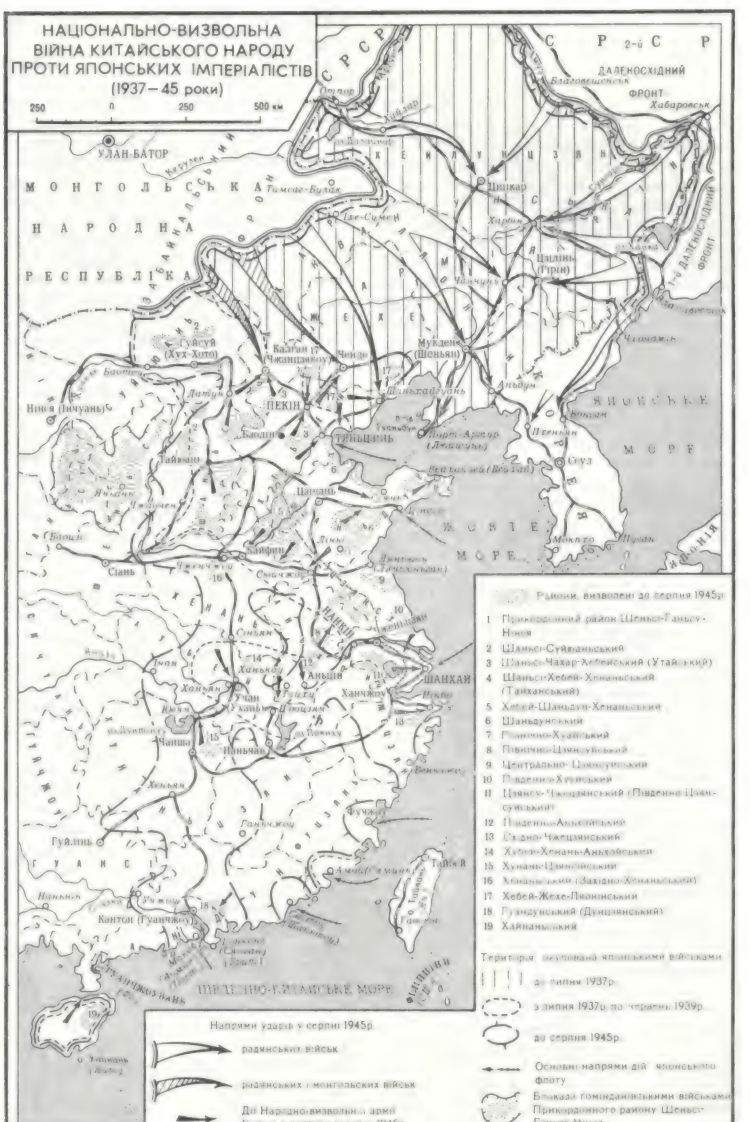

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1979
Електроенергія, млрд. кВт·год	278,9
Вугілля, млн. т	620,0
Нафта, млн. т	106,1
Сталь, млн. т	34,5
Цемент, млн. т	70,5
Мінеральні добрива, млн. т	42,2 *
Автомобілі, тис. шт.	149,1 *
Трактори, тис. шт.	113,5 *
Бавовняні тканини, млрд. м	11,0 *

* 1978.

Добування солі.

(зустріч голів урядів СРСР і К. 1969, переговори з питань прикордонного врегулювання, звернення Президії Верховної Ради СРСР 1978 до Постійного к-ту ВЗНП про нормалізацію відносин між СРСР і К.). Лінія СРСР щодо К. визначена XXIV і XXV з'їздами КПРС.

Ю. В. Чудодєєв.

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. *Комуністична партія Китаю* (КПК), засн. 1921, з 1949 — правляча партія. В К. зберігається ряд політ. партій і груп, що представляють інтереси нац. буржуазії: Революційний комітет гоміндану, Демократична ліга Китаю, Асоціація демократичного і національного будівництва, Асоціація сприяння розвиткові демократії Китаю, Селянсько-робітнича демократична партія Китаю, Китайська партія прагнення до справедливості, Товариство 3 вересня, Тайванська ліга демократичного самоврядування. Єдиний народно-демократичний фронт (ЄНДФ) об'єднав 1949 КПК та всі ін. політ. партії, громадські орг-ції, представників різних національностей К., а також частину китайців, що живуть за кордоном. Найвищий орган ЄНДФ — Нар. політ. консультативна рада К. Діяльність ЄНДФ спрямована на розвиток контактів з кит. еміграцією за кордоном з метою її активнішого використання в здійсненні великодержавних гегемоністських цілей кит. керівництва. Всекитайська федерація профспілок, засн. 1925. Комуністична спілка молоді Китаю, засн. 1949. У період т. з. культурної революції всі громадські орг-ції не функціонували з 1966. У 1978 почалося відновлення їхньої діяльності.

Ю. В. Чудодєєв.

Народне господарство. До перемоги нар. революції К. був економічно відсталою агр. країною, в г-ві якої панували докапіталістичні відносини, осн. галузі економіки контролював іноземний капітал. Після утворення КНР протягом 1949—57 в країні було здійснено значні соціально-екон. перетворення, спрямовані на розвиток по соціалістич. шляху: проведено агр. реформу, експропрійовано власність компрадорсько-бюрократичного капіталу, створено держ. сектор нар. г-ва, проведено кооперування села та ін. За цей період нац. доход зріс більш як у 2,5 раза. Питома вага виробництва засобів виробництва у заг. пром. виробництві становила 52,8%. Великий внесок у розвиток нар. г-ва К. зробили СРСР та ін. соціалістичні країни. За роки першої п'ятирічки СРСР надав допомогу КНР у будівництві і реконструкції багатьох підприємств, зокрема вугільної пром-сті, електроенергетики, чорної і кольорової металургії тощо (найбільші з них — Аньшаньський металург. комбінат, Чанчуньський автомоб. з-д, Лоянський тракторний з-д, Харбінський льонокомбінат, Цзіліньський хім. центр). В наступні роки планомірний екон. розвиток країни було зірвано авантюристичним «особливим курсом» кит. керівництва. Соціалістичні принципи управління економікою почали підміняти волюнтаристським експериментуванням. У період «великого стрибка» (1958—60), а згодом і «культурної революції» виникли серйозні міжгалузеві диспропорції, мало місце падіння темпів виробництва, загальмування розвитку більшості галузей г-ва, дезорганізація госп. життя країни. Це призвело до тяжкого матеріального становища трудящих (низька заробітна плата, масове безробіття, нормування майже всіх прод. і багатьох пром. товарів тощо). З 60-х рр. почалися інтенсивне нарощування воєнного потенціалу і мілітаризація економіки. З 1976 вживаються певні заходи щодо піднесення рівня нар.-госп. розвитку, проте обсяг виробн. на душу населення лишається незначним. З кінця 70-х рр. уряд КНР почав залучати іноземний капітал в економіку країни.

Промисловість. У пром-сті створюється понад 50% валового внутр. продукту і зайнято понад 10% економічно активного населення. Переважаючими темпами розвиваються машинобудування, чорна металургія, хімія, військ. галузі, значну питому вагу в структурі пром. виробництва посідають також текст. і харч. галузі. Основою паливно-енергетичної бази країни є вугілля, частка якого становить бл. 65% усього палива, що добувається в країні (в перерахунку на умовне). Добувають його гол. чин. на Пн. і Пн. Сх. К. (осн. центри — Кайлуань, Фушунь, Фусінь, Датун, Хеган, Финфин та ін.). Нафтодобувна пром-сть зосереджена на Пн. Зх. і Пн. Сх. країни та в Сичуаньській улоговині. Осн. нафтові промисли — у Дацині, Шенлі, Дагані, Пансані, Чжанцзяні. Ведуться пошуки нафти на континентальному шельфі. Добувають також горючі сланці (гол. чин. у Фушуні, Хуадяні та Маоміні). Газові родовища розробляють в Сичуаньській улоговині та на Цайдамській рівнині. Електроенергію виробляють гол. чин. на ТЕС, що розташовані в осн. вугільних басейнах і великих містах. Більша частина електроенергії виробляється на невеликих та середніх електростанціях. Триває будівництво невеликих ГЕС у сільс. районах (усього з 1949 по 1978 їх збудовано понад 80 тис.). Найбільші підприємства чорної металургії — Аньшаньський і Уханьський металург. комбінати, заводи в Шанхаї, Баотоу, Пекіні, Чунціні та ін. Кольорова металургія представлена виробництвом марганцю, міді, свинцю, цинку, олова, концентратів рідкісних металів, сурми, молібдену, ванадію, золота (Шеньян, Сікуаншань, Шуйкоушань, Янцзичжанцзи, Цзіньчжоу, Куньмін, Шанхай, Байїнчан, Гецзю), алюмінію, магнію (Фушунь), твердих сплавів (Харбін, Далянь). Машинобудування представлене окремими підприємствами по виробн. важкого й енерг. устаткування (Шеньян, Тайюань, Таньцзінь, Шанхай, Лоян, Харбін, Пекін, Гуанчжоу, Ухань та ін.), транспортних засобів (автомобілебудування — в Чанчуні, Нанкіні, Шанхаї, Пекіні, Цзінані, Тяньцзіні; суднобудування — в Шанхаї, Даляні, Ухані, Уху, Гуанчжоу, Тяньцзіні; залізничне машинобудування — в Шеньяні, Даляні, Харбіні, Чаньчуні, Ціндао та ін.); тракторів — Лоян, Тяньцзін, Шанхай, Шеньян; верстатів — Шанхай, Шеньян, Пекін, Тайюань, Ухань, Нанкін та ін. Радіоелектронна пром-сть і приладобудування — в Пекіні, Тяньцзіні, Нанкіні, Ченду та ін. У зв'язку з зусиллями кит. керівництва, спрямованими на створення ракетно-ядерного потенціалу, розвивається атомна пром-сть. Хім. пром-сть спеціалізується гол. чин. на виробництві мінеральних добрив. Виробляють також соду, хлористий кальцій (з мор. солі), пластмаси, синтетичний каучук, штучні волокна, гумові вироби тощо. Осн. центри — Шанхай, Нанкін, Пекін, Цзілінь, Ланьчжоу, Баодін, Чунцін, Тайюань, Тяньцзінь. У Шанхаї, Пекіні, Аньціні, Ухані та ін. містах діють нафтохім. з-ди. Однією з найстаріших галузей пром-сті є текстильна. За виробн. бавовняних тканин країна посідає провідне місце у світі. Розвинута шовкова і вовняна пром-сть, виробн. тканин з хім. волокон. Гол. центри — Шанхай, Тяньцзінь, Ціндао, Пекін, Гуанчжоу, Ханчжоу, Ланьчжоу, Баотоу. Є підприємства скляної, керамічної, буд. матеріалів пром-сті. У харч. пром-сті переважають невеликі підприємства рисоочисної, борошномельної, олійницької, чаеобробної, тютюнової, цукр., плодоі рибоконсервної галузей. Традиційно розвинуті кустарні промисли — вишивання, кераміка, вироби з лаку, плетіння, різьблення на камені й кістці та ін.

Сільське господарство. У с. г. зайнято 70% самодіяльного населення країни. В обробітку — бл. 100 млн. га землі, з них бл. 45% зрошується. Характерна низька тех. оснащеність с.-г. виробництва, в 1977 машинами обробляли не більше 25% земель. Тракторний парк країни оцінюється приблизно в 400 тис. одиниць (у 15-сильному обчисленні). С. г. не забезпечує потреб К. у продовольстві. Провідна галузь землеробства — зернове г-во. Осн. зернова культура — рис. Гол. р-н рисосіяння — бас. р. Янцзи. Пшеницю (другу за значенням зернову культуру), кукурудзу, гаолян, просо, ячмінь, гречку вирощують переважно на Пн. Великої Китайської рівнини. В 1979 зібрано 324,9 млн. т зерна. З тех. культур вирощують бавовник (басейни рік Хуанхе і Янцзи), сою (Пн.-Сх. низовина і Велика Китайська рівнина), арахіс (пров. Шаньдун), тютюн (провінції Хенань, Шаньдун і Аньхой), цукр. тростину (у пд. примор. районах і Сичуаньській улоговині), чай (Сх. і Центр. К.). Культивують також цитрусові, ананаси, банани та ін., у ряді районів — виноградарство. Тваринництво дає понад 20% валової продукції с. г. У Сх. К. роз-

винуте свинарство (в 1979 — 309,5 млн. голів), птахівництво, розводять тяглову робочу худобу; в Тібеті, Внутр. Монголії і пн. частині Сіньцзяну переважає пасовищне тваринництво. Гол. райони шовківництва — басейни рік Янцзи і Чжуцзян. Розвинуті морські промисли. В лісах — заготівля деревини, у тому числі цінних порід.

Транспорт. К. мало забезпечений і трансп. мережею, зокрема залізницями. Довжина (тис. км, 1978) з-ць — 50,4; шосейних шляхів — 890,2; внутр. водних шляхів — 136. Тоннаж мор. торг. флоту — понад 7 млн. брутто рег. т. Найбільші мор. порти — Шанхай, Тяньцзінь, Далянь, Гуанчжоу, Ціндао, Цінхуандао, Ляньюнган; річкові — Нанкін, Ухань. Для транспортування вантажів на близькі відстані і в горах широко використовується людська сила (в т. ч. жіноча), з допомогою якої переміщують до 30% усіх вантажів у країні. Авіасполучення переважно місцеве (понад 100 внутр. повітряних трас та 9 міжнар. авіаліній).

Зовнішні економічні зв'язки. К. вивозить гол. чин. сировину (нафту, вугілля, руду), текстиль, шовкові та кустарні вироби, с.-г. сировину тощо; довозить сталь, прокат, алюміній та ін. кольорові метали, машини і устаткування, хім. добрива, каучук, продовольчі товари. Осн. торг. партнери: Японія, США, Сянган, країни Європ. екон. товариства. Частка соціалістичних д-в у зовнішньоторг. обороті КНР зменшилася з 72% 1959 до 17% 1977. Грош. одиниця — *юань*. За курсом Держбанку СРСР 100 юанів = = 42,09 крб. (травень 1980).

М. В. Фурманов.

Охорона здоров'я. В 1959 (після цього року дані не публікувалися) в країні було 570 тис. лікарняних ліжок і 750 тис. т. з. легких ліжок (позалікарняних). З 1966 випуск спеціалістів мед. ін-тами було припинено, з 70-х рр.— відновлено. Більша частина старих мед. кадрів зазнала репресій. В 1978 в К. було (приблизно) 350 тис. лікарів (4 лікарі на 10 тис. ж.).

Освіта і культурно-освітні заклади. «Культурна революція» завдала освіті К. величезної шкоди, під час її проведення практично було закрито всі навч. заклади, припинено роботу по ліквідації неписьменності, внаслідок чого кількість неписьменних збільшилася. На поч. 70-х рр. у країні було введено т. з. цурізану, 9-річну систему шкільної освіти: поч. школа — 5 років, серед. школа — 4 (2 + 2). Строки навчання у вузах скорочено до 2—3 років, у медичних — 3—4 років. За наближеними даними, 1975/76 навч. р. бл. 40% дітей не було охоплено навчанням, у поч. школах налічувалося бл. 150 млн. учнів, у серед. навч. закладах — бл. 45 млн., у вузах — від 1 до 2 млн. студентів. З 1978 у К. впроваджується 10-річна загальноос. школа: 5-річна початкова і 5-річна середня (3 + 2). До 1985 передбачається здійснити заг. 10-річну в містах та заг. 8-річну освіту в сільс. місцевості (5 + 3). З 1977/78 навч. р. строки навчання в більшості вузів збільшилися до 4 років, у медичних — до 5. Найбільші ун-ти: *Пекінський університет* (засн. 1898), Нанькайський у Тяньцзіні (засн. 1919), Сяменьський (засн. 1921), «Фудань» і «Туньці» у Шанхаї, Нанкінський, Чжуншанський у Кантоні, Уханьський у Чанша. Б-ки: Нац. б-ка у Пекіні (засн. 1912; 6 млн. тт.), Нанкінська держ. б-ка (засн. 1933; 2,6 млн. тт.), Центр. б-ка Китайської академії наук у Пекіні (засн. 1951; 1,7 млн. тт.), Шанхайська б-ка (засн. 1952; 3,6 млн. тт.), б-ки у Чуньціні, Шеньяні та ін. центрах провінцій, великі б-ки при ун-тах (найбільша — при Пекінському ун-ті; понад 2 млн. тт.). Музеї: істор., кол. імператорський палац (музей «Гугун») — у Пекіні, Шанхайський музей та ін.

В. З. Клепиков.

Наука і наукові установи. Кит. народ у давні часи збагатив світову культуру і науку рядом видатних відкриттів й винаходів. К. — батьківщина компаса (3 ст. до н. е.), паперу (105 н. е.), сейсмографа (2 ст. н. е.), пороху (вже в 10 ст. н. е.), книгодрукування (6—8 ст. н. е.) та ін. Істор. пам'ятки 1-го тис. свідчать про розвиток астрономії. Високого рівня досягла математика, у 2 ст. до н. е. Чжан Цан відкрив метод розв'язання рівнянь 1-го ступеня з 2 і 3 невідомими. Історія медицини в К. налічує бл. трьох тисячоліть. Її основи викладено в 6 ст. до н. е. в книзі «Нейцзін», написаній, як гадають, лікарем Бянь Цяо. Вже тоді китайці застосовували *голкотерапію* та припікання. В 3 ст. до н. е. Жун Фень написав книгу з *фармакології*. В 2 ст. н. е. проводилися хірургічні операції із застосуванням снотворних засобів. Багату історію в К. має і техніка. У період держави Інь (14—11 ст. до н. е.) розвинулися виплавка бронзи, виробн. білої кераміки, гончарна справа. В 3—5 ст. винайдено фарфор. Уже в 6 ст. до н. е. почалося будівництво найбільшого в світі Великого, каналу між Пекіном і Ханчжоу, яке тривало понад 2 тисячоліття. Іншою видатною спорудою стала *Велика китайська стіна*.

Філософія. К.— країна старод. філос. традицій, з багатою історією філос. ідей і вчень. У 6—3 ст. до н. е. виникли перші філос. вчення: *даосизм* (засновник Лаоцзи), *конфуціанство* (засновник *Конфуцій*), моїзм (засновник Моцзи), легізм (див. *Фацзя*). Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом розгорнулася з широкого кола питань, що стосувалися пізнання природи, суспільства, людини. Значну роль у розвитку матеріалістичної філософії Старод. К. відіграли мислителі *Ян Чжу, Сюньцзи* і особливо *Ван Чун*. Давньокит. філософія мала етико-політ. характер, питання гносеології та онтології посідали незначне місце. За феодалізму великого поширення набули *буддизм* і реліг. даосизм. Проте панівною ідеологією феод. К. стає містико-реліг. *неоконфуціанство* в інтерпретації філософа-ідеаліста *Чжу Сі* (12 ст.) та його послідовників. Помітну роль у розвитку філос. ідеалізму в К. відіграло вчення *Ван Янміна*. У 17—18 ст. феод. ідеологія в її неоконфуціанській формі зазнала критики з боку філософів-просвітителів, зокрема *Дай Чженя*. Дальший розвиток філос. думки К. в 19 ст. був пов'язаний з антифеод. і антиколоніальною боротьбою кит. народу, з революц. рухами селянства, тайпінів, що відобразилося спочатку в ідеях утопічного *зрівняльного комунізму* Хун Сюцюаня (1814—64), а згодом — у революц.-демократичній ідеології Суць Ятсена. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в К. поширювалися ідеї марксизму-ленінізму. Перші кит. марксисти (*Лі Дачжао*, та ін.) вели гостру ідейну боротьбу проти феод. і бурж. ідеологій. Перемога китайської революції (1949) відкрила перед КНР широку перспективу соціалістичного розвитку. Проте Мао Цзедун та його послідовники стали на шлях зради марксизму-ленінізму, принципів пролет. інтернаціоналізму. Філософія в К. перетворилася на знаряддя пропаганди *маоїзму*, філос. *ревізіонізму*, великоханьського *шовінізму*, гегемонізму, «*казарменого комунізму*».

Наукові установи. В період диктатури гоміндану, незважаючи на те, що створювалися нові наук. установи, наука К. перебувала в стані занепаду. В 1928 в Нанкіні відкрито Центр. н.-д. академію, її першим президентом був відомий кит. учений Цай Юаньпей. В 1929 засн. Пекінську н.-д. академію, Маньчжурську академію в Чанчуні. Сприятливі умови для розвитку науки в К. було створено після перемоги нар. революції. 1 листопада 1949 в Пекіні засн. *Китайську академію наук* (1949—78 президент АН — *Го Можо*). У 50-х рр. 5 відділень академії об'єднували бл. 70 н.-д. ін-тів, у 60-х рр.— понад 100 наук. установ. З допомогою і участю рад. учених 1956 було складено 12-річний план розвитку науки і техніки. Після проголошення політики «великого стрибка» і «народних комун», а також у роки «культурної революції» діяльність наук. установ значно утруднилася, різко скоротилася кількість наук. установ, багатьох вчених було репресовано, фундаментальні й теор. дослідження припинено. З початку 70-х рр. уряд К. почав приділяти увагу дослідженням, пов'язаним в основному з воєнною пром-стю і с. г. Крім Кит. академії наук, у К. працюють Академія мед. наук у Пекіні (засн. 1956) з 14 н.-д. ін-тами в Пекіні, Тяньцзіні, Шанхаї, Академія традиційної кит. медицини в Пекіні з 2 н.-д. ін-тами, Кит. академія с.-г. і лісотех. наук (засн. 1957), Академія воєнних наук (засн. 1958), Академія гірничо-геол. наук (засн. 1958), усі — в Пекіні.

В. З. Клепиков, В. С. Дмитриченко (філософія).

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1976 в К. видавалося 3 центр. і бл. 20 провінційних газет заг. тиражем 30 млн. прим. щоденно, а також 20 спеціалізованих наук. журналів і 6 періодичних видань пропагандистського характе-

Статуя «Бодісатва». Мармур. Китай. 618—907.

Ваза у формі лотоса. Фарфороподібна кераміка. Полива. Китай. 386—534.

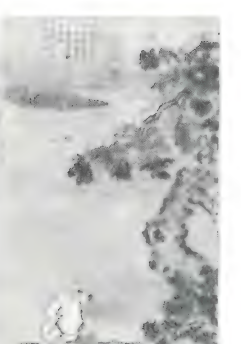

Ма Юань. Повернення з рибної ловлі по осінній ріці. Китай. Кінець 12 — початок 13 ст.

Жертовна посудина. Бронза. 2-а половина 1-го тисячоліття до н. е. Київський музей західного та східного мистецтва.

Модель пагоди з дзвіночками на дахах. Слонова кістка. Китай. 19 ст

Статуетка жінки. Обпалена глина. 7—10 ст. Київський музей західного та східного мистецтва

ру іноземними мовами. До центр. преси належать: газ. «Женьмінь жібао» («Народна газета», з 1948) — орган ЦК КПК, журн. «Хунці» («Червоний прапор», з 1958) — теор. і політ. орган ЦК КПК, газ. «Цзефанцзюнь бао» («Визвольна армія») — орган Військ. к-ту ЦК КПК і Міністерства оборони, газ. «Гуанмін жібао» («Світло», з 1949) — орган демократичних партій К. Основну інформацію центр. і місцеві газети К. одержують від телеграфного агентства *Сіньхуа*, засн. 1937. Радіомовлення — з 1927, телебачення — з 1958. Працює Центр. нар. радіомовна станція в Пекіні. Внутрішнє мовлення ведеться кит. (на пекінському, кантонському, фучжоуському, амойському діалектах), тайською, тібет., кор., монг., казах. та уйгурською мовами. Кит. радіо в широких масштабах веде маоїстську пропаганду на закордон 37 мовами народів світу, а також на діалектах, поширених серед кит. емігрантів. В 1975 в Пекіні почала працювати наземна станція для прийому телепрограм із супутників зв'язку.

Ю. В. Чудодєєв.

Література К.— одна з найдавніших у світі. Від 1-го тис. до н. е. збереглися «Шіцзін» («Книга пісень») — скарбниця нар. пісень, ритуальних гімнів, од; вірші *Цюй Юаня*; істор. і філос. твори «Шуцзін» («Книга історичних переказів»), «Історія царств, що борються», «Міркування й бесіди», «Літопис»; трактати «Мен-цзи», «Чжуан-цзи», «Сюнь-цзи» та ін., що містять зразки прози. В епоху Хань створені «Історичні записки» Сима Цяня, «Історія Ханьської династії» Бань Гу та ін. Настрої і сподівання простих людей відбиті в народнопісенній лірици (юефу), під впливом якої розвивалася поезія 2—3 ст. Вірші Цао Цао, Цао Чжі, Ван Цаня, Цзі Кана та ін. зображали реальне життя. Надалі демократичні мотиви звучать у поезії *Тао Юаньміна* і Бао Чжао. В 4—6 ст. виходять збірки новел про незвичайне, трактати про поетику Лю Се і Чжун Жуна, велика антологія «Веньсюань» («Літературний збірник»). З 7—10 ст. відомі вірші Чень Цзиана, Ван Вея. Величезний вплив на дальший розвиток л-ри справили поети *Лі Бо, Ду Фу* і *Бо Цзюйі*. На рубежі 8 і 9 ст. за відродження кращих традицій давнини виступав *Хань Юй*. Значних успіхів досягла новела (Юань Чжень, Бо Сінцзянь, Лі Гунцзо). Поети 10—13 ст.: Ван Аньші, Су Ші, Лю Юн, Лу Ю, Сінь Ціцзі, поетеса Лі Цінчжао. Ритмічною прозою на істор. і філос. теми писав Оуян Сю. В 13—14 ст. розвивалася драма, що порушувала важливі соціальні проблеми (Гуань Ханьцін, Ма Чжіюань, Ван Шіфу, Бо Пу, Гао Мін). У 14—17 ст. дальших успіхів досягли драма (Тан Сяньцзу), новела, роман (Ло Гуаньчжун, Ші Найань), фантастичний роман (У Ченень), соціально-побутовий роман (роман невідомого автора «Цзінь, Пін, Мей»). В 17 ст. значного розвитку досягла трагедія (Хун Шен, Кун Шанжень). Вади суспільства викривали в новелах *Пу Сунлін*, у романах — У Цзінцзи, Лі Жучжень. Відомим зразком класичного роману став «Сон у червоному теремі» *Цао Сюеціня*. З серед. 19 ст. зароджується л-ра нового часу. Зростання визвольного руху проти панування маньчжуро-китайських феодалів, експансію капіталістичних країн Заходу відобразили у творах Хуан Цзуньсянь, Тань Ситун. На початку 20 ст. створено «викривальні романи» Лі Баоцзя, У Вояо, Лю Е, Цзен Пу, які показали гнилість феод. ладу і колонізаторську політику імперіалістичних країн. Антифеод., антиімперіалістичний «Рух 4-го травня» (1919), що виник під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції, сприяв виникненню в К. л-ри про народ і для народу. Критичний реалізм, що зародився під впливом рос. класичної л-ри, досяг зрілості в оповіданнях *Лу Сіня*. В той час у л-рі виступали *Мао Дунь*, Є Шентао, Чжен Чженьдо, *Го Можо, Тянь Хань, Цюй Цюбо*, у 30-х рр.— Чжан Тяньї, Ай У, *Ху Єпінь*, Ба Цзінь, *Лао Ше*, Тянь Цзянь, Цао Юй та ін. Л-ра періоду війни проти япон. загарбників (1937—45) викривала реакційну політику гоміндану, висвітлювала всенародну боротьбу. У визволених районах під керівництвом КПК розвивалася революц. л-ра. Новим взаєминам між людьми присвячені твори *Чжао Шулі, Чжоу Либо*, Дін Лін, Цао Мін.

Після утворення КНР було засновано Всекитайську асоціацію л-ри й мистецтва (1949). Перемога нар. революції викликала бурхливий розвиток л-ри. Осн. темами романів стали перетворення на селі (Чжао Шулі, Чжоу Либо), відбудова нар. господарства (Ай У), революц. минуле (Ян Мо, Лю Цін) і т. п. Вагомих успіхів досягли поезія і драматургія. Почали виходити перші твори письменників нац. меншостей. Розгорнулася робота по перекладу творів зарубіжних л-р, в т. ч. української (Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Тичини, М. Бажана, М. Рильського, В. Стефаника, Ю. Яновського, О. Корнійчука, А. Головка, О. Гончара, М. Стельмаха та ін.). У кін. 50-х рр. почалося переслідування представників кит. творчої інтелігенції, письменників-інтернаціоналістів (Дін Лін, Ай Цін, Фен Сюефен та ін.). Після 1958 осн. увага приділяється самодіяльній творчості. З серед. 60-х рр., в роки «культурної революції», у К. перестають видавати худож. твори і літ. журнали, припинено діяльність Спілки письменників. З 1972 перевидаються окремі класичні романи. Виходять і нові твори, в яких автори виправдовують гегемоністський, антисоціалістичний курс наступників Мао Цзедуна, проповідують шовінізм, оскаженілу антирадянщину.

В перекладі укр. мовою виходили твори Лу Сіня, Лао Ше, Дін Лін, Мао Дуня, Го Можо, Чжоу Либо, Чжао Шулі, Ба Цзіня та ін.

І. К. Чирко.

Архітектура. На тер. К. від 4—1-го тис. до н. е. збереглися залишки обнесених ровами неолітичних поселень з глинобитними ямного типу каркасними житлами. В період д-ви Інь (Шан; 2 тис. до н. е.) з'явилися міста, обнесені стінами, з прямокутним плануванням, з храмами й палацами (залишки палацу в столиці — м. Аньян). В серед. 1-го тис. до н. е. складалися принципи архітектури й *містобудування* в К. На основі каркасної системи зародився архіт. ордер — «доугун». У період д-ви Цінь (221—207 до н. е.) збудовано осн. частини Великої китайської стіни. З 3 ст. до н. е. по 3 ст. н. е. споруджували конструктивно складні величні палаци, великі мости, гробниці, брами (Гаої цює в повіті Яань, пров. Сичуань, 209 н. е.). В 3—6 ст. під впливом буддизму зводили численні ярусні культові вежі — пагоди (Сун'юеси в провінції Хенань, 523), печерні храми (храм Майцзішань у пров. Ганьсу, 5—6 ст.). Архітектура К. 7—12 ст. відзначається строгістю і монументальністю форм. Будуються міста (Лоян, Чан'ань), палацові й храмові комплекси (храм Фогуан у горах Утайшань, 857), пагоди (Даяньта, або «Велика пагода диких гусей», поблизу Сіаня, 652). У період д-ви Сун архітектура К. тяжіє до більшої витонченості форм, легкості й стрункості пропорцій (Тета, або «Залізна» пагода. в Кайфині, 1041—48); культивуються комплекси невеликих за розмірами садів, що імітують дику природу. За часів монг. династії Юань (13—14 ст.) перебудовуються ансамблі юаньської столиці Даду (згодом Пекін), створюються палацові комплекси. У період династій Мін і Цін остаточно утвердилися принципи регулярного, строго симетричного планування міст з величними комплексами палацових і храмових будівель (Пекін, Нанкін, храм Юнхегун у Пекіні). В 2-й пол. 19 ст. великі міста (Шанхай, Тяньцзінь, Нанкін, Гуанчжоу) забудовувалися еклектичними спорудами європ. типу (палацовий павільйон Цінь-яньфан у парку Іхеюань, б-ка в Пекіні). З 50-х рр. 20 ст. декоративні елементи традиційної архітектури поєднуються з сучас. буд. конструкціями (будинок Всекитайських зборів нар. представників; готелі «Пекін», «Дружба», Центр. вокзал, усі — в Пекіні). Самобутня архітектура авт. районів К.— Тібету (див. *Тібетський автономний район*) і Сіньцзяну.

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мистецтва К.— керамічні розмальовані й чорні посудини (неолітичні культури Яншао і Ченціяй, 3-є тис. до н. е.), різноманітні за формою та орнаментикою вироби з бронзи й нефриту (посудини для жертвоприношень, дзвони, амулети, ножі), нечисленні скульптури тварин з каменю періоду Інь (Шан; 2-е тис. до н. е.). Твори декоративно-ужиткового мист. в період Чжоу (11—3 ст. до н. е.) стають більш вишуканими. Вони вже пов'язані не лише з реліг. культом, а мають і практичне застосування (зброя, знаки влади, дзеркала). У 1-му тис. до н. е. з'явилася техніка лаку, в якій виготовлялися піхви для мечів, меблі тощо. Єдиний, що зберігся, твір живопису 4—3 ст. до н. е.—

намальований тушшю на шовку, можливо похоронний, портрет. У гробницях періоду династії Хань (206 до н. е.— 220 н. е.) збереглися рельєфи і розписи на міфологічну й світську тематику, дрібна пластика з кераміки — реалістичні зображення людей різних верств суспільства, домашніх тварин, будівель, вироби з бронзи, нерідко інкрустовані золотом і сріблом. До гробниць вели алеї монументальних скульптур. З 4 ст. почали оформляти скульптурою і розписом буддійські печерні храми (Дуньхуан, Юньган, Лунминь, Майцзішань). У той період працювали живописець *Гу Кайчжі* й каліграф Ван Січжі. Вершиною розвитку всіх видів мистецтва К. був період Тан (618—907) і Сун (960—1279). З'явилися монументальні розписи, що правдиво відтворювали життя народу (с.-г. роботи, війни, танці), типи аристократів і простолюдинів; остаточно визначилося 10 жанрів живопису тушшю або фарбами на горизонтально чи вертикально витягнутих пасмах шовку (релігійний, портретний, побутовий, анімалістичний, натюрморт та ін.). Найвідомішими живописцями періоду Тан були: У Даоцзи, Ван Вей, Янь Лібень, Чжоу Фан, Хан Ган та ін. Широко розвивалося декоративно-ужиткове мистецтво. Фарфорова мануфактура Цзіндечжень працювала й на експорт, сприяючи світовій славі її виробів. В 14 ст. поширилася техніка перегородчастої емалі, з 16 ст.— художня вишивка і ткацтво. Протягом 19 ст. мистецтво К. помітно занепало, зберігали високий рівень лише твори нар. майстрів (дрібна пластика, лубок, вирізки з паперу, вишивання). З кін. 19 ст. живописці прагнули творчо осмислити нац. класику (Жень Бонянь, *Ци Байші*) або поєднати її з досягненнями європ. стилю (*Сюй Бейхун*). Своєрідний стиль буддійсько-ламаїстського іконопису і скульптури визначився в Тібеті. В 20—30-х рр. 20 ст. зародилася реалістична гравюра на дереві. В 1938 засновано Академію мистецтв ім. Лу Сіня в м. Яньані. Нац. форма зберігається в декоративно-ужитковому мистецтві й живописі *Гохуа*. Роки «культурної революції» були періодом занепаду мистецтва К.

На тер. України кит. худож. вироби відомі здавна; в 17 ст. були поширені кит. тканини (від них і вітчизняні вироби дістали назву «китайка»). Одна з найкращих збірок мистецтва К., зокрема живопису, зберігається в Київ. музеї зх. і сх. мистецтва. В 1955 у Києві відбулася виставка кит. ужиткового мистецтва.

Музика К.— одна з найдавніших у світі (зб. «Шіцзін» — «Книга пісень», 11—6 ст. до н. е.). Нар. кит. музика переважно одноголоса, основана на *пентатоніці* (склалася в 7 ст. до н. е.), пізніше з'явилися 7-звукова та 12-звукова системи. Серед муз. інструментів (у традиц. оркестрі бл. 100 різновидів): струнні — се, цінь, піпа (щипкові), ерху, сиху, баньху (смичкові); духові — сяо, пайсяо, ді, сона, шен (язичковий); ударні — гонги, дзвони, барабани, тарілки і т. п. Перший профес. твір, що дійшов до наших часів у нотному запису (ієрогліфічна система),— п'єса для ціня «Юланьпу» («Самотня орхідея»), приписувана Цю Міну (6 ст.). У 8 ст. розвивалося мистецтво балету. В 12—13 ст. формувалася кит. опера, яка об'єднувала драм. діалог, спів у супроводі оркестру, пантоміму і танок. У 15—16 ст. високого рівня досягло театр. мистецтво (актор і композитор Вей Лянфу). В серед. 17 ст. (у Сх. К.) розвивалася оркестрова музика. З 17 ст. до новітніх часів кит. музика залишалася традиційною. На рубежі 19 і 20 ст. стали помітні впливи європ. музики. В 1927 відкрито консерваторію. Виник прогресивний музичний рух т. з. нової китайської музики, що характеризувався намаганням внести в музику К. досягнення муз. мистецтва ін. країн. Серед засновників нової музики — композитори Не Ер (1912—35) — автор масових патріотичних пісень, Сі Сінхай (1905—45), Люй Цзи (нар. 1909), Хуан Цзі (1904—38), Чжаншу (1908—38). В 1953 при Всекитайській асоціації л-ри й мистецтва було організовано Спілку кит. композиторів. В 50-х рр. створено Пекінське хореографічне уч-ще, при якому з 1959 функціонувала експериментальна трупа. Центр. театр опери та балету відкритий 1953. У 1963 організовано хореографічне уч-ще в Шанхаї. До «культурної революції» існувала Спілка хореографів. У кін. 60-х рр. створено Робітничо-селянську солдатську балетну трупу. З кін. 50-х рр. намітився перехід до спрощеної вульгаризаторської творчості. З 2-ї пол. 60-х рр. було припинено виконання зарубіжної і кит. (написаної до 1966) музики, заборонено європ. музичні інструменти. Виконувалося лише кілька «зразкових» муз. п'єс, що відповідали ідеям Мао Цзедуна. У 70-х рр. було дозволено фп. музику (фп. концерт «Хуанхе»). На поч. 70-х рр. у К. працювали 3 консерваторії — в Пекіні, Тяньцзіні й Шанхаї, 4 муз. ін-ти — в Ухані (Хубей), Шеньяні (Ляонін), Сіані (Шеньсі), Ченду (Сичуань).

Театр. Джерела театр. мистецтва К.— у нар. формах пісенно-танцювальної творчості, а також у формі «бай сі» («сто вистав») з елементами циркових жанрів. В 10—12 ст. з'явилися профес. акторські трупи. У 13 ст. почався розквіт кит. класичної драми. В 17—19 ст. виникли численні місцеві (пов'язані з певною тер. областю) театральні жанри: банцзи, циньцян, юецзюй та ін. В серед. 19 ст. на основі багатьох місцевих театрів склалася нова форма — пекінська муз. драма (цзинсі), яка з часом сформувалася в загальнонаціональну кит. класичну муз. драму. Одна з особливостей мистецтва актора — гра з уявлюваними предметами, умовні засоби виразності, стилізовані рухи й жести. Утвердилася система амплуа — героя (шен) і героїні (дань), які, в свою чергу, поділяються на амплуа в залежності від віку й характеру зображуваного персонажа. На поч. 20 ст. формується сучасний кит. драм. театр, що засвоїв досвід європ. театр. мистецтва. Перша драм. трупа «Весняна іва» («Чуньлюше») і перший профес. драм. театр «Весняне сонце» («Чуньянше») були організовані 1907. В 1927 в Шанхаї прогресивні театр. діячі, драматурги й актори об'єдналися в «Південне товариство» («Наньгоше»). В 1930 виникла Ліга лівих театр. діячів. У 30-х рр. в театрах ставилися твори рос., зх.-європ. (М. Гоголь, О. Островський, М. Горький, Г. Ібсен) та нац. драматургії. Після утворення КНР було показано нові п'єси на теми сучасності. З поч. 60-х рр. класичні п'єси виключаються з репертуару; скорочується кількість профес. театр. колективів, їхній репертуар становило кілька «зразкових» п'єс.

Кіно. Виробництво кінофільмів іноземними фірмами почалося 1913, китайськими — 1917. З 20-х рр. випускалися кінострічки прогресивного спрямування («Пісня рибалки», 1935, реж. Цай Чушен). Після проголошення КНР кінопідприємства було націоналізовано. Серед фільмів 50-х рр.— «Дочки Китаю» (режисери Лін Цзифен і Чжай Цян), «Сталевий солдат» (реж. Чень Інь), «Сива дівчина» (режисери Ван Бінь і Чжан Шуйхуа), «Дочка партії» (реж. Лінь Нун), «Нова історія старого солдата» (реж. Шень Фу), «В ім'я миру» (реж. Хуан Цзолінь). Ставилися фільми спільно з СРСР. У 1950 в Пекіні створено ін-т кінематографії. Гол. кіноцентри — Пекін, Шанхай, Чанчунь. З серед. 60-х рр. випуск худож. фільмів припинився, знімалися лише документальні та кіножурнал «Новини». Після 1969 з'являються окремі кінокартини, в основі яких — «зразкові» балети та опери («Червоний жіночий батальйон», 1970); у 70-х рр. кіно повністю включається в систему маоїстської пропаганди. Іл. див. на окр. аркуші, с. 448—449.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 9. Маркс К. Революція в Китаї і в Європі; т. 12. Маркс К. Англо-китайський конфлікт.— Парламентські дебати про воєнні дії в Китаї.— Англійські жорстокості в Китаї.— Історія торгівлі опіумом.— Договір між Китаєм і Британією; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Китайська війна; т. 17. Пальний матеріал у світовій політиці; т. 22. Оновлений Китай; т. 23. Великий успіх Китайської республіки.— Боротьба партій у Китаї.— Пробудження Азії; Стратегия и тактика Коминтерна в национально-колониальной революции на примере Китая. Сборник документов. М., 1934; Русско-китайские отношения в XVII в. Материалы и документы, т. 1—2. М., 1969—72; Русско-китайские отношения. 1689—1916. Официальные документы. М., 1958; Советско-китайские отношения. 1917—1957. Сборник документов. М., 1959; Новая история Китая. М., 1972; Новейшая история Китая. 1917—1970. М., 1972; История Китая с древних времён до наших дней. М., 1974; Китайская Народная Республика в 1977 году. Политика, экономика, идеология. М., 1979; Социальная и социально-экономическая история Китая. М., 1979; Политика Пекина — угроза миру. М., 1978; На китайской земле. Воспоминания советских добровольцев. 1925—1945. М., 1977; Кузьмин В. В. Китай в стратегии американского империализма. М., 1978; Китай после «культурной революции». М., 1979; Пекин: курсом провокаций и экспансии. М., 1979;

Даяньта («Велика пагода диких гусей») поблизу Сіаня. 652.

Невідомий художник. Старий з крабом. 19 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

Давні знаки	Сучасні знаки	Звучання	Значення
⊙	日	жі	сонце
☽	月	юе	місяць
[illegible]	子	цзи	дитина
[illegible]	木	му	дерево
[illegible]	門	минь	ворота
[illegible]	正	чжен	правильний
[illegible]	心	сінь	серце
[illegible]	雨	юй	дощ
[illegible]	犬	цюань	собака
[illegible]	巴	ба	змія
[illegible]	手	шоу	рука
[illegible]	血	сюе	кров
[illegible]	言	янь	говорити, слово
[illegible]	中	чжун	середина

Розвиток деяких знаків **китайського письма.**

Социально-экономический строй и экономическая политика КНР. М., 1978; Промышленность КНР. М., 1979; Китайская философия. В кн.: Антология мировой философии, т. 1, ч. 1. М., 1969; Арзамасцев А. М. Казарменный «коммунизм». М., 1974; Желоховцев А. Н. Литературная теория и политическая борьба в КНР. М., 1979; Федоренко М. Т. Письменники сучасного Китаю. К., 1959; Сорокин В. Ф., Эйдлин Л. З. Китайская литература. М., 1962; Надеев И. М. «Культурная революция» и судьба китайской литературы. М., 1969; Черкасский Л. Е. Новая китайская поэзия (20—30-е годы). М., 1972; Шнейдер М. Е. Русская классика в Китае. М., 1977; Алексеев В. М. Китайская литература. М., 1978; Федоренко Н. Т. Древние памятники китайской литературы. М., 1978; Лисевич И. С. Литературная мысль Китая на рубеже древности и средних веков. М., 1979; Судьбы культуры КНР (1949—1974). М., 1978; Архитектура Китая. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 1,9. М., 1970—71; Глухарева О., Денике Б. Краткая история искусства Китая. М.—Л., 1948; Белецкий П. А. Китайское искусство. К., 1957; Виноградова Н. А. Искусство средневекового Китая. М., 1962; Виноградова Н. А. Китайская пейзажная живопись. М., 1972; Завадская Е. В. Эстетические проблемы живописи старого Китая. М., 1975; Гайда И. В. Китайский традиционный театр сицюй. М., 1971; Таропцев С. А. Очерк истории китайского кино. М., 1979.

КИТА́ЙСЬКА А́ЙСТРА (Callistephus) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. Стебло розгалужене прямостояче, заввишки 15—80 см. Листки чергові, розеткові — зубчасті, стеблові — майже цілокраї. Суцвіття — кошик, махрове або просте, білого, рожевого, червоного, синього, фіолетового, зрідка кремового та жовтого кольорів. Насіння видовжене, трохи сплющене. До роду належить один вид — К. а. с а д о в а (C. chinensis), пошир. в Європі, Азії і Америці. Відомо кілька сотень сортів. На Україні найпошир. сортотипи: низькорослі — Тріумф, Карликова королівська; середньорослі—Вікторія, Півонієвидна, Хризантемовидна; високорослі—Страусове перо, Куляста, Каліфорнійська велетенська, Унікум, Американська красуня, Американська кущова, Художня, Принцеса. Використовується для квітників, на зріз та для горшкової культури. *Л. М. Яременко.*

Китайська айстра садова.

КИТА́ЙСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К, Академія наук КНР — вища наукова установа країни. Організована в листопаді 1949 на основі Центр. н.-д. академії у Нанкіні та Пекінської н.-д. академії. Здійснює керівництво наук. орг-ціями, координує дослідження з усіх галузей науки. У підпорядкуванні К. а. н. в 1977 було 70 ін-тів, розташованих переважно в Пекіні, а також Шанхаї, Кантоні, Нанкіні та ін. містах Китаю. К. а. н. публікує «Науковий щомісячник» англ. мовою та квартальник «Акти китайської науки». Центральна бібліотека К. а. н. налічує 1,7 млн. томів. Президентом К. а. н. 1949—78 був *Го Можо.*

А. В. Санцевич.

КИТА́ЙСЬКА КРОПИВА́ — рід рослин родини кропивових. Те саме, що й *рамі*.

КИТА́ЙСЬКА МО́ВА — мова *китайців*. Належить до *китайсько-тібетських мов*. Найдавніші написи К. м.— з серед. 2-го тис. до н. е. До поч. 20 ст. існувало дві форми К. м.— байхуа (народнорозмовна мова) і веньянь (писемно-літ. мова). На основі байхуа (переважно пн. діалектів) до поч. 20 ст. сформувалася загальнонар. К. м.— путунхуа, яка в 1-й пол. 20 ст. стала нац. літ. мовою. Для сучас. К. м. в галузі фонетики характерні такі риси: звуки утворюють обмежену кількість тонованих складів постійного складу. В путунхуа — 414 складів, а з урахуванням тонових варіантів — 1324. У К. м. є 4 етимологічні тони, які розрізняють значення складів, однакових за звуковим складом. Склад (за незначними винятками) становить звукову оболонку *морфеми* або простого слова. В К. м. багато односкладових слів, але переважають двоскладові. Словотвір відбувається за допомогою словоскладання, афіксації і конверсії. Типологічно К. м. є *ізолюючою мовою* (є й елементи *аглютинації*, які не порушують ізоляції). Порядок слів у реченні сталий. Для К. м. використовується *китайське письмо*. К. м.— одна з п'яти офіц. мов ООН.

Літ.: Солнцев В. М. Очерки по современному китайскому языку. М., 1957; Люй Шу-сян. Очерк грамматики китайского языка, т. 1—2. М., 1961—65; Яхонтов С. Е. Древнекитайский язык. М., 1965; Крюков М. В., Хуан-Шу-ин Древнекитайский язык. М., 1978

В. М. Солнцев.

КИТА́ЙСЬКА ТРОЯ́НДА, китайська роза — декоративна рослина родини мальвових, вирощувана в кімнатах. К. т. належить до роду *гібіск*.

КИТА́ЙСЬКА ЧАНЧУ́НЬСЬКА ЗАЛІЗНИ́ЦЯ (КЧЗ; з 1953 — Харбінська залізниця) — залізнична магістраль у Пн.-Сх. Китаї від ст. Маньчжурія до Суйфиньхе і від Харбіна до Даляня (Дальнього). Збудована Росією 1897—1903 згідно з рос.-кит. договором 1896. З 1924 перебувала під спільним управлінням Рад. Союзу і Китаю. В 1929 кит. мілітаристи здійснили напад на КЧЗ, але їх було відбито силами Червоної Армії. В 1931 у зв'язку з окупацією Пн.-Сх. Китаю Японією і з метою уникнення конфліктів з нею уряд СРСР продав 1935 КЧЗ «урядові» Маньчжоу-го. Після визволення Червоною Армією Пн.-Сх. Китаю і поразки Японії у 2-й світовій війні СРСР 1945 уклав з Китаєм угоду про спільне управління КЧЗ. Після утворення КНР (1949) Рад. уряд безплатно передав урядові КНР всі права по управлінню КЧЗ (оформлено протоколом від 31.XII 1952).

КИТА́ЙСЬКЕ ПИСЬМО́ — тип письма, яке використовує *ієрогліфи*. Найдавніші написи К. п. належать до серед. 2-го тис. до н. е. Заг. кількість знаків К. п.— 40—50 тис. У сучас. *китайській мові* використовується 4—7 тис. ієрогліфів. Знаки К. п. об'єднують у 3 групи: піктограми й ідеограми, до яких належать найдавніші прості знаки, а також комбіновані знаки; фонограми (більшість ієрогліфів) — складні знаки, що складаються з т. з. ключів (кількість їх 214), які дають натяк на значення відповідного слова чи *морфеми*, і т. з. фонетиків, що вказують на точне або приблизне звучання знака; «запозичені» ієрогліфи — знаки, створені спочатку для одних слів, а потім використовувані для запису інших (з абстрактним значенням). К. п. пристосоване для фонетико-морфологічної будови кит. мови, але складне для вивчення і використання. З 1956 проводиться робота над спрощенням китайського письма.

В. М. Солнцев.

КИТА́ЙСЬКЕ ПРО́СО — однорічна трав'яниста рослина родини *злакових*. Те саме, що й *чумиза*.

КИТА́ЙСЬКИЙ ДЖУТ — однорічна волокниста рослина родини мальвових. Те саме, що й *канатник*.

КИТА́ЙСЬКО-ТІБЕ́ТСЬКІ МО́ВИ — сім'я мов. Склад її остаточно не встановлено. До К.-т. м. належать *китайська мова, тібетська мова*, гімалайські мови, *бірманська мова*, тангутська, качинська, мови куки, каренська, нага, неварські та ін. Деякі вчені відносять до К.-т. м. і тайські мови. Для сучас. К.-т. м. характерна наявність тонів і односкладовість кореня. За граматичною будовою К.-т. м. є *ізолюючими мовами*, є в них і елементи аглютинації, які існують в рамках ізоляції (напр., у сучас. кит., тібетській та ін. мовах).

Літ.: Яхонтов С. Е. Глоттохронология и китайско-тибетская семья языков. М., 1964. *В. М. Солнцев.*

КИТА́ЙСЬКО-ФРАНЦУ́ЗЬКА ВІЙНА́ 1884—85 — війна Франції проти Китаю з метою оволодіти всією територією В'єтнаму, що номінально перебував у васальній залежності від кит. династії *Цін*. Приводом до війни було відмовлення цінського уряду визнати в'єтнамо-франц. мирний договір 1884, за яким Франція встановлювала протекторат над В'єтнамом. Після воєнних дій в районі Фучжоу, на китайському узбережжі та о. Тайвань цінський уряд за Тяньцзінським договором 1885 визнав протекторат Франції над В'єтнамом.

КИТА́ЙЦІ (самоназва — хань) — народ, основне населення Китаю. Загальна чисельність — 939 млн. чол. (1977), у т. ч. в КНР — 915 млн., в країнах Пд.-Сх. Азії (де вони називаються хуацяо) — 23 млн., в США і країнах Європи, Африки і Австралії — бл. 1 млн. За межами Китаю найбільша кількість К. живе (в млн. чол.) у Таїланді, Індонезії, Сянгані — по 4,5, Малайській Федерації — 4,2, Сінгапурі — 1,75, В'єтнамі — 1,0. К.— найчисленніший народ у світі. Говорять *китайською мовою*. Віруючі К. сповідають *буддизм* махаяністського напряму, *даосизм* і *конфуціанство*. Давньокитайська етнічна спільність склалась у 7—6 ст. до н. е. на Середньокитайській рівнині в результаті контактів різних народів, які говорили китайсько-тібетськими, протоалтайськими, австроазіатськими й австронезійськими мовами. К. в КНР компактно заселяють сх. частину країни і становлять більшість у містах. В усіх провінціях і авт. районах, крім Тібету і Сіньц-

зяну (де їх 20—30%), вони становлять більшість населення. У складі К. виділяється кілька етногр. груп, які говорять далекими один від одного діалектами і відрізняються рядом ознак матеріальної і духовної культури. Осн. заняття К.— землеробство, тваринництво, шовківництво, рибальство, ремесла (плетіння, ткацтво, килимарство, виготовлення лакових виробів, фарфору, фаянсу, худож. обробка дерева, металу, каменю, скла, кістки, нефриту тощо). Про історію, господарство і культуру К. див. *Китай*.

Літ.: Народы Восточной Азии. М.—Л., 1965; Крюков М. В., Софронов М. В., Чебоксаров Н. Н. Древние китайцы: проблемы этногенеза. М., 1978.

С. І. Брук.

КИ́ТИЦЯ — просте *суцвіття*, у якого на видовженій головній осі сидять окремі квітки на квітконіжках приблизно однакової довжини. Квітки в К. розпускаються знизу вгору. К. характерна для черемхи, суріпиці, люпину та ін. хрестоцвітих. У деяких рослин квітки розміщені з одного боку осі, тобто утворюється однобока К. (напр., у конвалії звичайної).

КИ́ТНИК, лисохвіст (Alopecurus) — рід рослин родини *злакових*. Багато- і однорічні трав'янисті рослини. Стебла тонкі заввишки до 80—100 см. Суцвіття — густа циліндрична колосоподібна волоть; колоски стиснуті з боків, одноквіткові. Плід — зернівка. Бл. 60 видів, поши́р. у помірних і холодних зонах земної кулі. В СРСР — 29 видів, з них в УРСР — 6. Більшість К.— добрі кормові трави, з них найголовніше значення має К. л у ч н и й (A. pratensis) — високопродуктивна ранньостигла кормова рослина. Протягом вегетац. періоду дає 2—3 укоси, урожай сіна — до 50—60 ц/га. Найкращі сорти районовані (1980) на Україні: Хальяс, Дністровський та місцеві.

А. П. Микитенко.

КИТОБІ́ЙНЕ СУ́ДНО, китобоєць — однопалубне судно, на якому полюють на китів. У носовій частині К. с. (мал.) встановлено гармату; вона викидає гарпун (видовжений снаряд з гранатою і зубами, що розкриваються), який після пострілу тягне за собою канат,

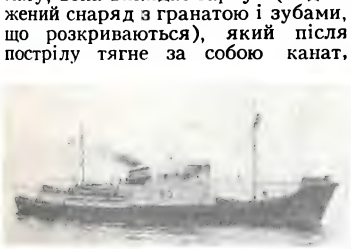

закріплений у трюмі. *Лебідкою* підтягують вбитих китів до борта, а *компресором* накачують у туші китів повітря, щоб буксирувати їх на плаву до китобійної бази або берегової китобійної (переробної) станції. Довж. К. с. до 65, шир. до 10 м, *водотоннажність* до 1200 т, швидкість руху до 37 км/год, автономність плавання до 1 місяця, екіпаж бл. 30 чол. К. с. разом з китобійною базою (багатопалубним судном, де туші китів обробляють) становлять китобійну флотилію. Див. також *Китобійний промисел*.

КИТОБІ́ЙНИЙ ПРО́МИСЕЛ — галузь промисловості, що добуває й переробляє *китів*, а також виробляє продукцію з китової сировини. Осн. продукція К. п.— жир і морожене м'ясо. Кашалотовий жир застосовують у текст., хім. пром-сті, *спермацет* кашалота і *амбру* — в парфумерній і косметичній пром-сті, жир вусатих китів — у харч., шкіряній, миловарній та ін. галузях пром-сті. Морожене м'ясо вусатих китів вживають в їжу. Розрізняють 2 види К. п.: пелагічний (туші китів переробляють у відкритому морі на плавучих китобазах) і прибережний (китові туші переробляють на берегових станціях з комплексним устаткуванням по виробн. і зберіганню продукції). Першу рад. китобійну флотилію «Алеут» було організовано 1932 для К. п. в морях Далекого Сходу. В 1948—64 діяла Курильська китобійна флотилія. З 1963 у районі Курильських о-вів ведуть промисел китобійні флотилії «Владивосток» і «Дальний Восток». Рад. флотилія «Слава» поклала (1946) початок рад. К. п. в Антарктиці (діяла до 1966). В 1959 до складу діючих ввійшла флотилія «Радянська Україна», 1961 — «Советская Россия». В 1960—75 вела промисел флотилія «Юрій Долгорукий». Одним з базових портів К. п. є Одеса. З 1971 у пн. частині Тихого ок. і з 1972—73 в Антарктиці для регулювання К. п. і забезпечення відтворення китових стад введено видову квоту вибою китів. З 1967 пелагічний промисел китів ведуть тільки Японія і СРСР, їхня частка становить бл. $^2/_3$ заг. кількості китів, що їх добувають. К. п. регулюється Міжнар. китобійною комісією (МКК). З 1972 за К. п. здійснюється міжнар. нагляд.

І. О. Баранов.

КИТО́ВИЙ ВУС— рогові пластини трикутної форми, що розташовані на верхній щелепі у *беззубих китів*. Внутр. сторони пластин розщеплені на щетинки, які утворюють цідильний апарат, що затримує в ротовій порожнині дрібні планктонні (див. *Планктон*) організми. Щетиною К. в. набивають меблі, матраци; з К. в. виготовляють щітки тощо.

КИТОПОДІ́БНІ, кити (Cetacea) — ряд водних *ссавців*. Тіло (довж. 1,2—33 м) торпедоподібне, голова велика, передні кінцівки — плавці мають усі скелетні елементи п'ятипалих кінцівок, задні — атрофовані (збереглися лише залишки кісток таза, не сполучені з осьовим скелетом), хвостовий відділ з горизонтальними хвостовими лопатями, спинний плавець у багатьох видів добре розвинений. Шкіра гола з товстим шаром підшкірного жиру, який виконує функції теплоізоляції, резерву поживних речовин, джерела утворення води в організмі, зменшення питомої ваги і захисту внутр. органів від мех. пошкоджень. Скелет губчастий, містить багато жиру, що також значно зменшує питому вагу тіла. Легені дуже великі (напр., у синього кита вміщують до 1400 л повітря), еластичні. Очі маленькі, розташовані біля кутів рота, позаду них містяться ледве помітні слухові отвори. Парні (у беззубих китів) або одиночні (у зубатих китів) ніздрі містяться на верх. частині голови і під час пірнання (дихальна пауза) щільно закриваються клапанами. Добре розвинені органи слуху, зору, дотику (*вібриси*) тощо. К. можуть глибоко пірнати за кормом (риба, молюски, ракоподібні, дрібні організми *планктону* тощо) і довго перебувати під водою (кашалот до 1,5 год.), не поповнюючи запасу повітря. Розмножується більшість К. раз на два роки; самка після майже 1-річної вагітності народжує 1 маля. Високий вміст білка і жиру (54%) в молоці К. забезпечує швидкий ріст малят. Статевозрілими К. стають у 3—6-річному віці. Тривалість життя 20—50 років. Відомо 86 сучас. видів К., поширених в океанах і морях усіх широт Пд. Арктики до Антарктики, в т. ч. у водах СРСР бл. 30 видів, з них в УРСР — 3: *афаліна, дельфін звичайний* і *пихтун*. Ряд К. поділяють на 2 підряди: *беззубі кити* і *зубаті кити*. Деякі К. (напр., дельфіни) є об'єктами досліджень з *біоніки*. Значна кількість видів К. (*кашалот, сейвал*, пляшконіс, гринда та ін.) — промисл. тварини (див. *Китобійний промисел*). Полювання на *сірих китів, синіх китів, горбачів* і *фінвалів* заборонено Міжнародною конвенцією. К. виникли, певно, від стародавніх наземних хижаків не пізніше початку третинного періоду; найдавніші викопні К. відомі з середнього еоцену; на Україні — з нижнього олігоцену.

Літ.: Жизнь животных, т. 6. М., 1971; Яблоков А. В., Белькович В. М., Борисов В. И. Киты и дельфины. М., 1972; Млекопитающие Советского Союза, т. 2, ч. 3. М., 1976.

О. П. Корнєєв.

КИТЯТКИ́ (Polygala) — рід переважно багаторічних трав'янистих рослин родини китяткових. Листки чергові, цілісні. Квітки дрібні, неправильні, двостатеві, зібрані у верхівкові китиці. Плід — двогнізда коробочка. Бл. 600 видів, поширених у теплих і помірних зонах земної кулі. В СРСР — понад 30 видів, з них в УРСР — 10. На Україні найпоширеніші К. ч у б а т і (P. comosa) — звичайні на Поліссі і в Лісостепу; К. п о д і л ь с ь к і (P. podolica) — в Лісостепу і Степу; К. з в и ч а й н і (P. vulgaris) — в Карпатах і на Поліссі. Настойки і відвари коренів американської с е н е г и (P. senega), а також К. с и б і р с ь к и х (P. sibirica) і К. в у з ь к о л и с т и х (P. tenuifolia) використовують в медицині як *відхаркувальний засіб*.

КИЧИ́ГІН Михайло Олександрович [21.IX (3.X) 1892, Київ — 20. XI 1957, там же] — укр. рад. вчений у галузі теплотехніки, доктор тех. наук (з 1940), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1950). Після закінчення (1923) Київ. політех. ін-ту працював в Уманському і Київ. цукротрестах, н.-д. Ін-ті пром. енергетики і Центр. н.-д. ін-ті цукрової пром-сті, викладав у Київ. політех. ін-ті (1929—56) і Київ. технологічному ін-ті цукрової пром-сті (1930—35). Осн. дослідження — в галузі теплового

Китиця черемхи та її схема.

Китник лучний.

Китятки звичайні. Загальний вигляд рослини та квітка.

Кишинів. Пам'ятник «Героїчному комсомолу». Архітектор Ф. П. Наумов. 1959.

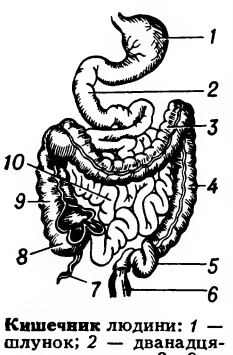

Кишечник людини: *1* — шлунок; *2* — дванадцятипала кишка; *3—9* — товста кишка (*3* — поперечна ободова; *4* — низхідна ободова; *5* — сигмовидна; *6* — пряма; *7* — червоподібний відросток; *8* — сліпа; *9* — висхідна ободова); *10* — тонка кишка.

господарства підприємств цукрової промисловості.

КИШАКЕ́ВИЧ Йосиф Маркелович (26.X 1872, Лежайськ, тепер ПНР — 18.IV 1953, Львів) — укр. рад. композитор, хоровий диригент і педагог. У 1888 закінчив муз. школу в Перемишлі, 1895 — Львів. ун-т. В 1892—1907 — викладач співу в серед. школах та керівник хорів. Один із засновників муз. т-ва «*Боян*» у Перемишлі. Твори: на тексти Шевченка — кантати «На вічну пам'ять Котляревському», «Тарасова ніч» (обидві — 1898), «Гамалія», «Дума»; балади «Катерина» (1900), «Калина»; хори «Заповіт», «Наша дума», «Ой нема ні вітру, ні хвилі», кант «Все упованіє моє»; на слова Лесі Українки — кантата «Шевченкові» (1914). Автор пісень, романсів, хорів, зокрема на вірші укр. рад. поетів («Радість перемоги», «Закарпатській Україні», «Народе мій, життя моє»). *Л. З. Мазепа.*

КИШЕ́ЧНИК — відділ *травної системи* людини і тварин, яким властива диференційована на відділи травна трубка (частина безхребетних і хребетні тварини). У людини і тварин, які мають *шлунок*, К. наз. частину травного тракту, що йде за шлунком. Недиференційовану пряму травну трубку наз. кишкою. З хребетних у найпростішому вигляді вона збереглася в *круглоротих*. Слабо диференційований К. у *химероподібних* і *дводишних* риб. У вищих риб і наземних хребетних К. подовжується, утворює петлі й поділяється на товстий і тонкий відділи. Найскладнішу будову має К. ссавців. У дорослої людини довжина К. становить 4,5—9 м. Він міститься в *черевній порожнині* й частково в малому тазі. Складається з *тонкої кишки* та *товстої кишки*. Тонка кишка починається від воротаря шлунка *дванадцятипалою кишкою*, яка переходить у порожню кишку, а остання — в клубову. Порожня і клубова кишки майже однакової довжини, мають форму циліндричної трубки, що утворює велику кількість петель. Клубова кишка відкривається в товсту кишку, початкова частина якої — *сліпа кишка* утворює широкий сліпий мішок (звідки й назва); від нього відходить червоподібний відросток (*апендикс*). За сліпою кишкою йде *ободова кишка*, що утворює обід (звідки й назва) навколо тонких кишок. Ободова кишка переходить у сигмовидну (S-подібну) кишку, яка, спускаючись у порожнину таза, утворює іноді довгу рухливу петлю; рідше вона складена «двостволкою». Закінчується товста кишка *прямою кишкою*, що відкривається в ділянці *промежини* відхідниковим (анальним) отвором. Стінки К. зсередини вистелені складчастою *слизовою оболонкою*, що містить залози, які виділяють травні секрети і слиз. М'язова (середня) оболонка складається з циркулярно і поздовжньо розташованих гладеньких *м'язів*, завдяки скороченню яких (див. *Перистальтика*) відбувається безперервне пересування харчової маси. Більша частина К. вкрита зовні *очеревиною* (зовнішня оболонка стінки К.). Вона забезпечує ковзання кишок. Крім того, очеревина утворює брижу, якою К. прикріплений до стінки черевної порожнини. Стінки К. багаті на кровоносні й лімфатичні судини, лімфоїдні елементи, залози, нерви. Кровопостачання К. здійснюється з гілок черевної артерії, верхньої й нижньої брижових і внутрішньої клубової артерій. Відтікає кров з К. (крім прямої кишки) по ворітній вені (див. *Ворітні системи*) до печінки. В тонкій кишці закінчується перетравлювання їжі (див. *Травлення*). Її стінки вкриті численними *ворсинками*, що відіграють велику роль у *всмоктуванні* поживних речовин. У товстому К. всмоктуються гол. чин. вода й солі та формуються калові маси. Діяльність К. регулюється нервовими й гуморальними механізмами (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). К. багатьох тварин і людини населяє *кишкова флора*. З хвороб К. найпоширеніші *апендицит, коліт, проктит, ентерит, ентероколіт, заворот кишок, пухлини.*

П. М. Перехрестенко.

КИШИНІ́В — столиця Молд. РСР. Розташований на р. Бик (прит. Дністра). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, аеропорт. 503 тис. ж. (1979). Ділиться на 4 міські райони.

Згадки про населений пункт на місці сучас. К. відомі з 1466. З поч. 16 ст. К. у складі *Молдавського князівства* був під владою Туреччини. В 1812 К., як і всю *Бессарабію*, приєднано до Росії. З 1818 К.— центр Бессарабської обл. (з 1873 — губернії). В місті діяла місцева управа «*Союзу благоденства*» (1818—21). У 70-х рр. 19 ст. виникли перші народницькі, а в 80-х рр.— робітн. гуртки. В 1896 створено с.-д. гурток, 1900 — с.-д. групу. В 1901—02 у К. діяла перша в Росії центр. підпільна друкарня газ. «*Искра*». В кін. 1902 у К. створено комітет РСДРП. Під час революції 1905—07 в Росії в К. відбувалися демонстрації й політ. страйки. Рад. владу встановлено 1 (14).I 1918. Активними учасниками боротьби за встановлення Рад. влади були Г. І. *Котовський*, Й. Е. *Якір* та ін. В кінці січня К., як і всю Бессарабію, захопила бурж.-поміщицька Румунія. Після возз'єднання Бессарабії з СРСР (28.VI 1940) К. став столицею утвореної 2.VIII 1940 Молд. РСР. К. нагороджено орденом Леніна (1966).

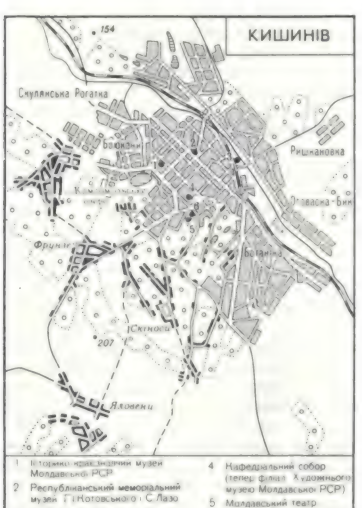

За роки Радянської влади місто перетворилося на значний пром. центр, на нього припадає понад 25% усього пром. виробн. республіки. Провідна галузь пром-сті —

Кишинів. Проспект В. І. Леніна.

машинобудування та металообробка, зокрема приладобудування (виробничі об'єднання «Молдавгідромаш», «Віброприлад», «Хвиля», наук.-виробниче об'єднання «Мікропровід» та ін.). Серед ін. маш.-буд. підприємств — заводи: тракторний, холодильників, «Електромашина», лічильних машин, харч. обладнання. Важливими галузями пром. комплексу міста стали хім. (виробниче об'єднання хім. підприємств, комбінат штучних шкір та гумотех. виробів ім. М. І. Калініна, шинорем. з-д) та легка (виробничо-трикотажне об'єднання «Червона зірка», швейна ф-ка ім. XXIII з'їзду КПРС, взут. об'єднання «Зорі» та ін.) пром-сть. К.— значний центр харч. пром-сті (консервний, хлібо-, м'ясо-, холодо-, винно-коньячний, марочних та шампанських вин, тютюновий комбінати, об'єднання пиво-безалкогольних напоїв, 2 з-ди мол. продуктів, макаронна й кондитерська ф-ки). З-ди облицьовувальних матеріалів, залізобетонних виробів, скляний; комбінат буд. матеріалів та ін. підприємства. Розвинута деревообробна та меблева (3 фабрики, комбінат «Кодри») й поліграфічна пром-сть. У місті—2 ТЕЦ. В 1978/79 навчальному році у К. було 64 заг.-осв. школи всіх видів (понад 53,5 тис. учнів), 17 серед. спец. навч. закладів (23,1 тис. учнів), 13 профес.-тех. уч-щ (бл. 7,2 тис. учнів); у 6 вузах (*Кишинівському університеті* імені В. І. Леніна, політех., с.-г., мед., пед. та ін-ті мистецтв) навчалося 36,8 тис. студентів. У К.— *Академія наук Молдавської РСР*, Ін-т історії партії при ЦК Компартії Молдавії, філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Молд. н.-д. ін-т грунтознавства й агрохімії, Всесоюзний н.-д. ін-т біол. методів захисту рослин, Всесоюзний н.-д. ін-т по розробці неруйнуючих методів та засобів контролю якості матеріалів, н.-д. ін-ти харч. пром-сті, електроприладобудування, наук.-тех. інформації й техніко-екон. досліджень та ін. Позашкільні заклади: Палац і будинки піонерів та школярів, станції юних техніків, натуралістів, екскурсійно-туристська тощо

КИТАЙ

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ
МАСШТАБ 1 : 75 000 000
Провінц
1 Ляонін
2 Шень
3 Шань
4 Хебей
5 Шаньдун
6 Хенан
7 Хубей
8 Аньхой
9 Цзянсу
10 Гуйчжоу
11 Хунань
12 Цзянсі
13 Чжецзян
14 Фуцзянь
15 Гуандун
16 Тайвань
Автономні райони
I Внутрішня Монголія
II Нінся-Хуейський
III Гуансі-Чжуанський
Шанхай Міста центрального-го підпорядкування
СІНЬЦЗЯН-УЙГУРСЬКИЙ АВТОНОМНИЙ РАЙОН
ТІБЕТСЬКИЙ АВТОНОМНИЙ РАЙОН
СИЧУАНЬ
ХЕЙЛУНЦЗЯН
ГІРІН
УЛАН БАТОР
ЦХЕНЬЯН
БЕТПАК ДАЛА
Балхаш
АЛМА АТА
ФРУНЗЕ
ТЯНЬ-ШАНЬ
УРУМЧІ
ПУСТЕЛЯ ТАКЛА-МАКАН
МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА
ПУСТЕЛЯ ГОБІ
ПУСТЕЛЯ АЛАШАНЬ
Бейшань
Ордос
ХУХ-ХОТО
БАОТОУ
ЛАНЬЧЖОУ
СІАНЬ
ТАЙЮАНЬ
ПЕКІН
ТЯНЬЦЗІНЬ
ХАРБІН
ЧАНЧУНЬ
ШЕНЬЯН
ФУШУНЬ
АНЬШАНЬ
ДАЛЯНЬ (ДАЛЬНІЙ)
ПХЕНЬЯН
СЕУЛ
ПУСАН
ЖОВТЕ МОРЕ
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
ЦІНДАО
ШАНХАЙ
НАНКІН
УХАНЬ
ЧЕНДУ
ЧУНЦІН
ЧАНША
ГУЙЯН
КУНЬМІН
НАНЬНІН
ГУАНЧЖОУ
СЯНГАН (ГОНКОНГ)
ТАЙБЕЙ
ХАНОЙ
ХАЙФОН
СХІДНО-КИТАЙСЬКЕ МОРЕ
ПІВДЕННО-КИТАЙСЬКЕ МОРЕ
ТИХИЙ ОКЕАН
о. Хайнань
ТІБЕТ
ГІМАЛАЇ
КУНЬЛУНЬ
ПАМІР
ДЕЛІ
КАТМАНДУ
(БУТАН)
БАНГЛАДЕШ
ТАЇЛАНД
ЛАОС
МАСШТАБ 1 : 24 000 000
240 0 240 480 км
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
глибше 6000 4000 2000 1000 200 0 200 500 1000 2000 3000 5000 вище

819-К

КИТАЙ, ЕКОНОМІЧНА КАРТА

У К.— 367 масових б-к (фонд — 26 млн. одиниць зберігання), 63 клубні заклади, 10 кінотеатрів і 29 кіноустановок з платним показом, 6 театрів (Молд. театр опери та балету, Молд. академічний муз.-драм. театр ім. О. С. Пушкіна, Рос. драм. театр ім. А. П. Чехова, театр юного глядача та ін.), філармонія, у складі якої—академіч. нар. ансамбль танцю «Жок», академічна хорова капела «Дойна» та ін. Зал органної музики, кіностудія «Молдова-фільм»; 9 музеїв: історії Комуністичної партії Молдавії і його філіал — музей Кишинівської підпільної друкарні ленінської газ. «Искра», істор.-краєзнавчий, молд. художній, меморіальні музеї Г. І. Котовського і С. Лазо, літ. музей, Будинок-музей О. С. Пушкіна та ін. У місті друкуються 13 респ. і одна міська газ. «Вечерний Кишинёв», 20 журналів. Працює 7 вид-в: «Література артистіке» («Художня література»), «Луміна» («Світло»), «Картя Молдовеняске» («Молдавська книга»), «Штіінца» («Наука»), «Тімпул» («Час»), видавництво ЦК Компартії Молдавії та Головна редакція Молдавської Рад. Енциклопедії. Респ. радіомовлення й телебачення, телецентр. Архіт. пам'ятки: церква Різдва богородиці (18 ст.), кафедральний собор (тепер філіал Виставочного залу Молд. РСР; 1830—35, арх. А. Мельников), Тріумфальна арка (тепер арка Перемоги; 1840, арх. І. Заушкевич) та ін. В рад. час реконструйовано вулиці й проспекти, створено нові пром. та житл. райони, споруджено численні адм., громад., культур.-побутові й житл. будівлі (залізнич. вокзал, 1948, арх. Л. Чуприн; Будинок Уряду Молд. РСР, 1964, і палац «Октомбріє», 1974, обидва — арх. С. Фрідлін; будинок ЦК Компартії Молд. РСР, 1976, арх. А. Черданцев). Пам'ятники: В. І. Леніну (1949, скульптор С. Меркуров), О. С. Пушкіну (1885, скульптор О. Опекушин), Г. І. Котовському (1953, скульптори Л. Дубиновський та ін.), Болгарським ополченцям (1967, арх. В. Дементьєв), К. Марксу і Ф. Енгельсу (1977, скульптор Л. Дубиновський, арх. Черданцев). У 1820—23 в К. перебував на засланні О. С. Пушкін. У 1910—12 навчався С. Г. *Лазо*.

Літ.: История Кишинёва. 1946—1966 гг. Кишинёв, 1966; Орлов Н. А. Кишинёв. Кишинёв, 1975; Ульянов В., Пилат И. Исторические места и памятники Молдавии. Кишинёв, 1977.

В. К. Кіктенко, П. В. Буга (культура).

КИШИНІ́ВСЬКИЙ Соломон Якович (1862, Одеса — 1942, там же) — укр. рад. живописець. В 1879—83 навчався в Одес. рисувальній школі, 1884—88 відвідував АМ у Мюнхені, Парижі та Римі. Ранні жанрові твори К. близькі до творів *передвижників* («Міг би бути людиною...», 1891, ДРМ; «Скарга», 1893, Музей образотворчих мист. в Ашхабаді; «В холодній», 1897, ДМУОМ). У рад. період створив картини, присвячені революції 1905—07 (ескізи — «Повстання на броненосці „Потьомкін“», «Останні хвилини Матюшенка», «Прощання лейтенанта Шмідта з сином», 1927—29).

КИШИНІ́ВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені В. І. Леніна — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Молд. РСР. Засн. 1945. В 1970 присвоєно ім'я В. І. Леніна. У складі університету 12 ф-тів: математики й кібернетики, фіз., хім., біол.-грунтовий, екон., іноз. мов, істор., юрид., філол., бібліотечний, економіки торгівлі й товарознавства, навчання іноз. студентів; заочне й підготовче відділення; аспірантура. Функціонують 4 проблемні лабораторії (фізики напівпровідників, фототермопластичного запису, хімії білка, біохімії ефіроносів), обчислювальний центр, астрофіз. лабораторія, біол. станція, музей природознавства, б-ка (фонд — 1,6 млн. одиниць зберігання). Вуз видає навч.-методичні посібники, міжвузівські тематичні збірники. В 1978/79 навч. р. в ун-ті навчалося бл. 12 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 7 тис. За роки існування у вузі підготовлено 26 тис. спеціалістів. У 1971 ун-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, в 1978 за підготовку кадрів для В'єтнаму — орденом Дружби СРВ. *Б. Ю. Мельник.*

КИ́ШКІН Сергій Тимофійович [н. 17 (30). V 1906, Луганськ, тепер Ворошиловград] — рад. вчений-металознавець, академік АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1939. Закінчив (1931) Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана. В 1948—60 — зав. кафедрою Моск. авіац. ін-ту. Осн. дослідження в галузі металознавства. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1942, 1949, 1968.

КИШКО́ВА ПА́ЛИЧКА (Escherichia coli, Bacterium coli, Bacterium coli commune), колібактерія — грамнегативна (див. *Грама метод*) рухлива неспороутворююча бактерія, що живе в кишечнику людини і більшості тварин. Виділена австр. лікарем Т. Ешеріхом (1885) з випорожнень людини. К. п.— один з осн. компонентів нормальної *кишкової флори* людини; в звичайних умовах існування (в кишечнику) не патогенна (не хвороботворна). К. п. має форму паличок (розміри 1—3 × 0,4—0,8 мкм) із заокругленими кінцями; *аероб* або факультативний *анаероб*. К. п. спричинює *бродіння* ряду вуглеводів та спиртів. Разом з екскрементами потрапляє у воду, грунт і т. д. К. п.— *біоіндикатор*: за її кількістю визначають ступінь забруднення зовн. середовища (води, грунту) фекаліями. К. п.— зручний об'єкт мікробіол. і молекулярногенетичних досліджень. Патогенні *штами* К. п. спричинюють коліінфекцію людини і колібактеріоз тварин.

КИШКО́ВА ФЛО́РА — сукупність мікроорганізмів, що постійно населюють кишечник людини і тварин. Найбільше мікроорганізмів К. ф. в товстому кишечнику (понад 200 видів). З розвитком організму К. ф. змінюється до установлення певної стабільності. До складу нормальної (сталої, стабільної) К. ф. входять коменсальні (див. *Коменсалізм*), сапрофітні (див. *Сапрофіти*), а також потенціально хвороботворні мікроорганізми. К. ф. представляють переважно бактерії (*кишкова паличка* та близькі їй види, *ентерококи*, лактобактерії, *клостридії*, бактероїди та ін.), гриби, деякі найпростіші. К. ф. має важливе фізіол. значення: вона є антагоністом (див. *Антагонізм* у біології) патогенних мікроорганізмів, утворює необхідні для життєдіяльності організму *вітаміни* та *ферменти*, стимулює його захисні сили.

В. П. Широбоков.

КИШКО́ВИЙ СІК — безбарвна або світло-жовта рідина, що виділяється залозами слизової оболонки *кишечника* людини й тварин. Бере участь у перетравлюванні їжі (див. *Травлення*). До складу К. с. входять *ферменти*, що гідролітично розщеплюють вуглеводи, жири та продукти неповного перетравлювання білків, *лізоцими*, *секретин* та ін. органічні, а також неорганічні речовини, вода. Реакція К. с.— лужна. Склад і властивості К. с. різних відділів кишечника неоднакові. Секреція К. с. регулюється нервовим і гуморальним шляхом (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). Збудниками секреції К. с. є механічні і хімічні подразники.

КИШКОВОДИ́ХАЮЧІ (Enteropneusta) — клас безхребетних тварин типу *первиннохордових*. Тіло (довж. від кількох см до 2,5 м) видовжене, червоподібне, складається з трьох відділів: хоботка, коміра і тулуба. Глотка пронизана зябровими щілинами, від її спинної сторони в порожнину хоботка відходить нотохорд — зачаток *хорди*. Кровоносна система незамкнена. Роздільностатеві. Личинка (торнарія) дуже схожа з личинкою голкошкірих (*диплеврула*). Клас об'єднує бл. 100 видів, пошир. майже в усіх морях земної кулі. В СРСР (в пн. і далекосхідних морях) зустрічається 3 види, типовий представник — *баланоглос*. Живуть переважно на невеликих глибинах, ведуть риючий спосіб життя, живляться *детритом*. К.— зв'язуюча ланка між хордовими і безхордовими.

Б. М. Мазурмович.

КИШКОВОПОРОЖНИ́ННІ (Coelenterata) — тип нижчих багатоклітинних тварин. Розміри тіла від 2 мм (види роду Mycrohydra) до 2 м у діаметрі при довж. щупальців до 30 м (деякі *медузи*). Тіло К. складається з 2 шарів: *ектодерми* і *ентодерми*, між якими розташована тоненька безструктурна опорна пластинка або товстий шар *мезоглеї*. В ектодермі більшості К. є жалкі клітини (*книдобласти*),

С. Т. Кишкін.

С. Я. Кишинівський. Скарга. 1893. Музей образотворчих мистецтв в Ашхабаді.

П. І. Киянський.

що служать для здобування їжі або захисту. Багато видів мають вапняковий, рідше роговий скелет. Розташований на передньому кінці тіла рот веде у травну, т. з. гастральну, порожнину. Нервова система здебільшого дифузна (складається з окремих клітин, що сполучаються своїми відростками). Переважно роздільностатеві. Розмноження нестатеве (пупкування) і статеве, розвиток здебільшого з метаморфозом (личинка — *планула*); звичайно має місце *чергування поколінь*. Відомо бл. 9 тис. видів, поши. у морях, деякі — у прісноводних водоймах. В СРСР — бл. 500, з них у Чорному м.— 44 види. К. живуть на різних глибинах, ведуть прикріплений або вільноплаваючий спосіб життя. Багато К. утворюють колонії, які можуть досягати (напр., у коралових поліпів) великих розмірів. Скелети окремих особин в таких колоніях зливаються між собою, часто утворюючи великі *коралові рифи*. Тип К. поділяють на 3 класи: *гідрозої, сцифомедузи, коралові поліпи*. Викопні рештки відомі починаючи з кембрію. Практичне значення К. невелике. Червоний корал використовують як прикраси. Поліподій (Polypodium hydriformes) — паразит осетрових риб.

Літ.: Жизнь животных, т. 1. М., 1968; Мазурмович Б. М. Безхребетні тварини. К., 1974; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1975.

Б. М. Мазурмович.

КИЯК Григорій Степанович [н. 21.XII 1909 (2.I 1910), с. Винники, тепер м. Винники Львів. обл.] — український рад. рослинознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), доктор с.-г. наук (з 1956), професор (з 1949), засл. діяч н. УРСР (з 1964). В 1934 закінчив агрономічний ф-т Львівського політехнічного ін-ту. З 1944 — зав. кафедрою рослинництва і луківництва Львівського с.-г. ін-ту. Праці К. з рослинництва, селекції і луківництва; автор підручників «Рослинництво» і «Луківництво» (1964—76). Вивів сорти озимої пшениці Галицька. ярої пшениці Дублянка 4, озимого жита Львівське, озимого ріпака Дублянський, кормових бобів Коричневі. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КИЯНСЬКИЙ Павло Іванович [справж. прізв.—К'яндський; н. 30.VI (12.VII) 1898, Петербург] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1954). В 1920—24 навчався в драм. школі при Ленінгр. театрі драми (клас В. М. *Давидова*). В 1924—32 працював у театрах Ленінграда і Дніпропетровська, 1932—72 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Тригорін («Чайка» Чехова), Васька Окорок («Бронепоїзд 14—69» Вс. Іванова), Олексій («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Балтієць («Загибель ескадри» Корнійчука) та ін. Знімався в кінофільмах «Богдан Хмельницький», «Правда» та ін.

КИЯЦЬКЕ ОЗЕРО, Тарханське озеро — солоне озеро у системі *Перекопських озер,* у Крим. обл. УРСР. Довж. 6 км, шир. до 4,5 км, найбільша глиб. 0,4 м. Береги круті, вис. до 8 м. Живлення за рахунок підземних та поверхневих вод. Каналом сполучене з *Кирлеуцьким озером*. На дні — сірий мул. Спостерігається садка солі.

КІАНГ (Equus hemionus kiang) — непарнокопитний ссавець родини *конячих*; підвид *кулана*. Вис. в холці бл. 140 см. Вуха довші, ніж у коней, але коротші, ніж у ослів. Грива коротка, стояча. Забарвлення волосяного покриву буровато-коричневе, на череві — білувате. К. водиться в пустельних нагір'ях Центр. Азії (Тібет, Кашмір і Непал). Живе невеликими табунами. Дуже сторожка, швидконога і витривала тварина. Внаслідок надмірного полювання (використовують шкіру й м'ясо) став рідкісним.

КІАНІТ (від грец. κύανος — синій), дистен — мінерал класу *силікатів*. Al_2O [SiO_4]. *Сингонія* триклінна. Густ. 3,5—3,7. Тв. 4,5—7. Колір голубий, синій, зелений, жовтий, рідше — сірий, чорний або безбарвний. Блиск скляний. Великі родовища К.— в Індії та США; в СРСР є на Кольському п-ові, Уралі, в Якутії. Використовують як вогнетривкий та кислототривкий матеріал, для виплавки силуміну (див. *Алюмінію сплави*).

КІАНСЬКА ПОРОДА великої рогатої худоби — порода м'ясного напряму продуктивності. Виведена в Італії, звідки завозилась в Бразілію, Аргентіну, Канаду та ін. Масть біла з характерним сірим відтінком. Худоба К. п. дуже велика (висота в холці 150—180 см),

Бугай кіанської породи.

має видовжений тулуб і винятково високі м'ясні якості. Жива маса корів 700—750 кг, бугаїв 1200—1500 кг (макс. 1820 кг). Потомство, одержане від *схрещування* тварин К. п. з худобою *сірої української породи* і *симентальської породи*, має добрі м'ясні якості. На Україні К. п. використовують для пром. схрещування і виведення м'ясної худоби.

КІАЧЕ́ЛІ Лео [справж. прізв., ім'я, по батькові — Шенгелая Леон Михайлович; 7 (19).II 1884, с. Обуджі, тепер Цаленджихського р-ну — 19.XII 1963, Тбілісі] — груз. рад. письменник. Навчався в Харків. ун-ті (1904—05). В 1906 був заарештований за революц. діяльність. В 1912—17 жив в еміграції. Друкуватися почав 1909. Романи «Таріел Голуа» (1917), «Кров» (1927) — про події революції 1905—07; роман «Гваді Бігва» (1938; Держ. премія СРСР, 1941) — про життя груз. колг. села. Темі Великої Вітчизн. війни присвячений роман «Людина гір» (1948), оповідання «Батько й син», «Зустріч». Автор літ.-критичних праць. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Гваді Бігва. К., 1969; Рос. перекл.— Избранное. М., 1957: Рассказы Тбилиси, 1967.

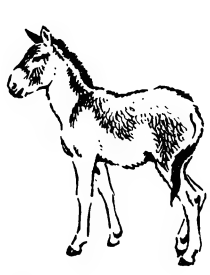

Кіанг.

КІБЕ́ЛА — у міфології *фригійців* богиня родючості, мати богів і всього живого на землі. З Малої Азії культ К. перейшов до Греції, потім у Рим. Вважали, що К. живе на вершинах гір, їздить у колісниці, запряженій левами й пантерами. На честь К. та її коханця *Аттіса* влаштовувалися розкішні свята з *містеріями*. Деякі риси К. перенесені християнством на євангельську богородицю.

КІБЕРНЕ́ТИКА [від грец. κυβερνητική(τέχνη) — мистецтво керування] — наука про керування, зв'язок і переробку *інформації*. Вона є результатом розвитку теорії і практики *автоматичного керування, обчислювальної техніки, нейрофізіології й математичної логіки*. Вирішальну роль у її становленні відіграло створення 1945—46 перших електронних *цифрових обчислювальних машин*. Офіційною датою народження К. як самостійної науки вважають рік опублікування книги Н. *Вінера* «Кібернетика» (1947), в якій він визначив К. як науку про керування і зв'язок у тварині й машині. Вперше термін «кібернетика» (на означення мистецтва керманича) ввів давньогрец. філософ *Платон*. У 1834 франц. вчений А. М. *Ампер* вжив цей термін на означення неіснуючої ще в той час науки про керування суспільством. Укр. вчені зробили помітний внесок у становлення й розвиток К. Задовго до Вінера укр. вчений Я. І. *Гредина* звернув увагу на аналогії між тех. й біол. системами. У 1950—51 в Києві під керівництвом С. О. *Лебедєва* було створено першу в СРСР і на європейському континенті ЕЦОМ «*МЭСМ*». В наступні роки з'явилися праці укр. вчених, які сприяли значному розширенню і зміні розуміння предмета й методів К. Осн. об'єктом дослідження в К. є т. з. кібернетичні системи (КС). В теор. К. такі системи розглядають абстрактно — безвідносно до їхньої реальної природи. Внаслідок цього можливе вивчення систем якісно відмінної природи (тех., біол. і соціальних) спільними методами. Абстрактну КС уявляють як сукупність взаємно пов'язаних об'єктів — елементів системи, здатних запам'ятовувати й переробляти інформацію, а також обмінюватись нею з ін. елементами і з зовн. світом. Система може змінювати свою структуру в результаті появи нових елементів і знищення старих, а також зміни зв'язків між елементами. Закономірності зміни станів елементів і всієї системи в цілому можуть подаватися як детермінованими, так і випадковими функціями. Прикладами КС є автом. регулятори (напр., *автопілот*), *електронні обчислювальні машини* (ЕОМ), людський мозок, біол. популяції, людське суспільство. Різні форми подавання інформації вивчаються в таких розділах матем. апарату К., як теорія *випадкових процесів*, *ігор теорія*, теорія статистичних рішень, та в методах розв'язування складних екстремальних задач.

Кібернетичний підхід до вивчення різних об'єктів живої і неживої природи полягає в тому, що їх розглядають як перетворювачів інформації. Сигнали, що надходять на вхід системи, змінюють її стан та ініціюють вихідні сигнали. Останні в заг. випадку залежать як від стану системи, так і від вхідного сигналу. Прикладом складних тех. перетворювачів інформації є ЕОМ. На відміну від обчислювальної техніки К. розглядає ЕОМ у чисто інформаційно-структурному плані, абстрагуючись від таких деталей, як фіз. реалізація елементів, конструкція плат тощо. Хоча структура сучас. ЕОМ істотно відрізняється від структури людського мозку, є одна важлива особливість, яка притаманна тільки цим структурам: вони є універсальними перетворювачами інформації. Це означає, що, запам'ятовуючи структуру будь-якої ін. КС, вони можуть у принципі виконувати її функції як перетворювача інформації. Саме ця властивість ЕОМ робить їх осн. тех. засобом, за допомогою якого К. моделює і вивчає КС будь-якої природи.

Одне з завдань К.— вивчення керування в КС, яке можна подати у вигляді двох взаємодіючих блоків — об'єкта керування і керуючої системи. Керуюча система по каналах прямого зв'язку передає керуючі діяння на об'єкт керування. Інформація про об'єкт керування по каналах *зворотного зв'язку* передається в керуючу систему (мал., пунктиром позначено можливі взаємодії об'єкта керування з навколишнім середовищем). Завданням керуючої системи є видача таких керуючих діянь, які забезпечують досягнення тих чи ін. цілей. Відповідно до характеру цих цілей виникають різні типи керування. При т. з. програмному керуванні на об'єкт керування видається наперед визначена за часом послідовність керуючих сигналів. Зворотного зв'язку при цьому немає. Прикладом такої керуючої системи є світлофор-автомат, який переключається через задані проміжки часу. В задачах класичного авторегулювання метою керування є підтримання з заданим ступенем точності постійних значень параметрів, що характеризують об'єкт керування (напр., швидкості руху вала двигуна, рівня води в котлі тощо). Метою оптимального керування є підтримання (чи досягнення за той або ін. час) такого стану об'єкта керування, при якому деякі функції параметрів, що характеризують цей стан, набувають екстремальних (найбільших чи найменших) значень.

При керуванні складними КС в системи керування вводять процедури, які в докібернетичну епоху були прерогативою людського інтелекту: процедури *розпізнавання образів* (напр., пізнавання заданого предмета, показаного в незвичайному ракурсі серед множини ін. предметів), чи розпізнавання фрази, яку вимовляють різними голосами. Однією з важливих функцій *штучного інтелекту* є імітація здатності людини до вдосконалення на базі навчання. Серед ін. завдань штучного інтелекту — *моделювання* здатності до логічного висновку, постановки нових задач і цілей тощо. В результаті втілення в тех. системах (насамперед, в ЕОМ) багатьох властивостей людського інтелекту будують перетворювачі інформації і складні самокеруючі пристрої — *роботи*, що володіють елементами людиноподібної поведінки. Цей аспект К. важливий як для прикладних цілей (автоматизації різних видів людської праці), так і для кращого розуміння процесів, що відбуваються в мозку людини. Для дослідження КС К. використовує три методи. Два з них — математико-аналітичний та експериментальний — широко застосовують і в ін. науках. Заслугою К. є розробка і використання нового методу дослідження, проміжного між вказаними двома. Це т. з. метод машинного експерименту, або метод *моделювання математичного*. Суть його в тому, що експерименти роблять не з реальною фіз. моделлю об'єкта, що вивчається, а з його описом, який вміщують у пам'ять ЕОМ. За допомогою спец. програм, які вводять в ЕОМ разом з цим описом, є можливість простежити поведінку об'єкта, що вивчається, в різних умовах. Швидкодія сучас. ЕОМ дає змогу у багатьох випадках проводити такі експерименти значно швидше, ніж реальні експерименти з відповідними фіз. об'єктами, які практично далеко не завжди здійсненні.

Завдяки новому методу дослідження та універсальності поняття КС, К. можна використати як інструмент дослідження і в ін. науках. Щодо цього вона подібна до *математики*, що привносить в ін. науки властивий їй матем.-аналітичний метод дослідження. Більше того, область застосування кібернетичного методу дослідження набагато ширша матем.-аналітичного методу й охоплює практично всі науки.

Застосування кібернетичного методу дослідження стосовно до різного роду тех. систем привело до виникнення *кібернетики технічної*. Аналогічно виникли й успішно розвиваються *кібернетика економічна, кібернетика медична* тощо. Наук. напрям у *мовознавстві*, що використовує методи К., наз. *математичною лінгвістикою*.

К. є теор. базою для *автоматизованих систем управління* складними технологічними процесами, підприємствами, галузями нар. г-ва і всім нар. г-вом в цілому. Поряд з автоматизацією управління набуває великого значення автоматизація проектно-конструкторських і експериментальних робіт, випробувань складних об'єктів, довідково-інформаційна служба (див. *Кібернетики інститут* АН УРСР, *Наукової і технічної інформації державна система, Довідково-інформаційний фонд*) тощо.

Літ.: Глушков В. М. Введение в кибернетику. К., 1964; Енциклопедія кібернетики, т. 1—2. К., 1973; Словарь по кибернетике. К., 1979; Винер Н. Кибернетика или Управление и связь в животном и машине. Пер. с англ. М., 1968.

В. М. Глушков.

«КИБЕРНЕ́ТИКА» — журнал, орган Кібернетичного центру АН УРСР. Висвітлює заг. питання *кібернетики*, теорії автоматів, теорії формальних мов, теорії кібернетичних систем, теорії оптимальних рішень, теорії і технології *програмування*, проблеми створення *алгоритмічних мов* і систем матем. забезпечення, розробки методів досліджень операцій і систем та ін. Видає *Кібернетики інститут* АН УРСР з 1965 рос. мовою (6 номерів на рік); перекладається англ. мовою у США під назвою «Cybernetics».

КІБЕРНЕ́ТИКА БІОЛОГІ́ЧНА — науковий напрям у *кібернетиці*, який вивчає структурну й функціональну організацію біологічних систем, а також закономірності одержання, перетворення й використання *інформації* в них. К. б. при дослідженні біосистем взаємодіє з *біологією, біофізикою, біохімією* та *кібернетикою медичною*. К. б. поділяють на фізіологічну кібернетику, нейрокібернетику та психологічну кібернетику. Сполучною ланкою між К. б. та *кібернетикою технічною* є *біоніка*. Осн. метод К. б.—*моделювання математичне*. При побудові матем. моделей біосистем використовують багато напрямів класичної та сучас. математики. Мета К. б.— детальний аналіз біосистем, спрямований синтез їх та керування ними. Значний внесок у розвиток К. б. зробили М. М. *Амосов*, П. К. *Анохін*, А. І. *Берг*, В. М. *Глушков*, О. А. Ляпунов та ін. На Україні проблеми К. б. розробляють в *Кібернетики інституті* АН УРСР, *Туберкульозу і грудної хірургії київському науково-дослідному інституті* ім. акад. Ф. Г. Яновського, ун-тах та ін. наук. закладах.

КІБЕРНЕ́ТИКА ЕКОНОМІ́ЧНА — напрям *кібернетики*, що використовує її методи і засоби для описування, дослідження і вдосконалення економічних систем. К. е. розвивається в напрямах удосконалення екон. *інформації*, керування в екон. системах, моделювання і дослідження систем економіки. Виділення екон. систем в самостійний предмет досліджень, в клас керуючих систем, зумовлюється їхньою специфікою, складністю, значенням. В К. е. використовуються, гол. чин., методи *моделювання математичного* і теорія оптимальних рішень. К. е. нерозривно пов'язана зі створенням і запровадженням *автоматизованих систем управління* (АСУ), сприяє розвитку методів матем. й інформаційного забезпечення цих систем в економіці.

За допомогою методів і засобів К. е. вдосконалюються структура й технологія управління, уточнюються системи показників, необхідних для ефективного управління екон. об'єктами (цехом, підприємством, об'єднанням, галуззю), раціоналізуються потоки інформації, інформаційні процеси, організація оцінки ситуацій і прийняття рішень. Рішення (особливо в АСУ), що приймаються, стають більш обгрунтованими, об'єктивними, точними. К. е. сприяє технологізації й авто-

Кібела з левеням на колінах з Ольвії. 3 ст. до н. е. Теракота. Київський історичний музей.

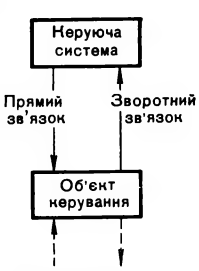

Кібернетика. Схема керування в кібернетичній системі.

матизації процесів обліку і управління в економіці. Виникли і розвиваються нові напрями К. е., напр. дискретна оптимізація і програмне керування. Самостійного значення набуває *інформатика*. Великими наук. центрами К. е. є Центральний економіко-матем. ін-т АН СРСР, Головний *Обчислювальний центр* Держплану СРСР, на Україні — *Кібернетики інститут* АН УРСР, Обчислювальний центр Держплану УРСР та ін. Істотний внесок у розвиток К. е. зробили О. *Ланге*, В. С. *Немчинов*, Л. В. *Канторович*, а також укр. рад. вчені В. М. *Глушков*, І. І. *Ляшко*, В. С. *Михалевич*, О. О. Бакаєв та ін.

Літ.: Кобринский Н. Е. [та ін.]. Введение в экономическую кибернетику. М., 1975; Ланге О. Введение в экономическую кибернетику. Пер. с польс. М., 1968.

В. В. Шкурба.

Ківач.

КІБЕРНЕ́ТИКА МЕДИ́ЧНА — напрям у *кібернетиці*, що вивчає проблеми, пов'язані з процесами управління в *медицині* й *охороні здоров'я*. К. м. досліджує медичну й пов'язані з нею види *інформації*, зв'язки в організмі людини, питання управління в системі охорони здоров'я. К. м. використовує матем. апарат кібернетики, а також можливості *електронних обчислювальних машин*. Осн. методом в К. м. є метод *моделювання*, який дає змогу лікареві прогнозувати, діагностувати й оцінювати функціонування багатьох систем хворого.

В К. м. застосовують складні системи збирання й переробки інформації для управління установами охорони здоров'я й лікувально-профілактичним процесом. Праці в галузі К. м. привели до створення інформаційних систем і пристроїв, що їх використовують у медицині та охороні здоров'я (див. *Біоелектричне керування*, *Кібернетика біологічна*). На Україні проблеми К. м. розробляють в *Кібернетики інституті* АН УРСР, у *Туберкульозу і грудної хірургії київському науково-дослідному інституті* ім. акад. Ф. Г. Яновського, медичних ін-тах та ін. наукових закладах.

Літ.: Мельников В. Г. Медицинская кибернетика. К., 1978.

Кібчик звичайний.

КІБЕРНЕ́ТИКА ТЕХНІ́ЧНА — напрям *кібернетики*, що використовує її ідеї і методи для вивчення технічних систем: *автоматичних систем* і *автоматизованих систем*, систем управління технологічними процесами (АСУТП), складними технічними комплексами, рухомими об'єктами, установками для фіз. експериментів тощо. К. т. поділяють на дві частини. До першої відносять теоретичні, до другої — інженерні проблеми. Теор. основи К. т. становлять ті розділи *автоматичного керування теорії* (ТАК), які ввійшли у кібернетику і стали її загальнонаук. засобами дослідження: методи розв'язування задач стійкості руху, керованості і спостережуваності, компенсації дії зовн. збурень і перешкод (теорія інваріантності і теорія чутливості), оптимізації процесів керування тощо. До нових порівняно з класичними розділами ТАК належать *розпізнавання образів*, задачі ідентифікації об'єктів керування, побудови адаптивних і самоорганізовуваних систем керування, агрегування і декомпозиції складних систем, багатокритеріальної оптимізації тощо. Використання шляхів і прийомів, вироблених природою, привело до формування великого самостійного розділу К. т.— *біоніки*. Через складність систем, що вивчає К. т. (див. *Складні системи керування*), не завжди можна використати аналітичні способи дослідження, тому основними є методи аналогового, цифрового і гібридного *моделювання*. Інженерні проблеми К. т. зводяться до розробки тех. засобів для збирання, передавання (див. *Телемеханіка*) і використання *інформації*, необхідної при створенні АСУТП і т. з. інтегрованих систем автоматизованого управління виробництвом (див. *Автоматизація комплексна*, *Кібернетика економічна*). Тех. засобами для збирання і передавання інформації служать різного роду датчики і відповідні пристрої зв'язку, а перетворення і використання одержаної інформації для керування здійснюється найчастіше за допомогою *електронних обчислювальних машин* (ЕОМ). В зв'язку з цим великого значення набувають питання розробки матем. і програмного забезпечення ЕОМ (багато з цих питань належать до теор. розділів К. т.). Оскільки при створенні *автоматизованих систем управління* неодмінним їхнім елементом є людина, в К. т. велику увагу приділяють проблемі «людина-машина» (див. *Система «людина-машина»*) або, інакше, задачам *ергономіки*, а також питанням *інженерної психології*. З проблемами К. т. тісно переплітаються і проблеми автоматизації проектування складних систем, а також автоматизації експериментальних і н.-д. робіт.

Літ.: Ивахненко А. Г. Техническая кибернетика. К., 1962; Теория автоматического регулирования, кн. 1—3, ч. 1—2. М., 1967—69; Бесекерский В. А. Цифровые автоматические системы. М., 1976; Ковалевский В. А. Методы оптимальных решений в распознавании изображений. М., 1976; Ладиков-Роев Ю. П. Стабилизация процессов в сплошных средах. М., 1978.

О. І. Кухтенко.

Ківі звичайний.

КІБЕРНЕ́ТИКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Створений 1957 у Києві (до 1962 — Обчислювальний центр АН УРСР). До складу інституту входять 7 секторів, що об'єднують 50 відділів і 28 структурних лабораторій; з 1963 при ін-ті функціонує спец. конструкторське бюро з дослідним заводом. В ін-ті ведуться роботи по створенню нових типів *електронних обчислювальних машин* і матем. забезпечення до них; розробляються фундаментальні проблеми матем. *кібернетики, обчислювальної математики, математичної економіки*. Тут сконструйовано ЕОМ «*Мир*», «Промінь», «Днепр», «Київ» та ін. Проводяться дослідження з теорії систем і *системотехніки*, розробляються систем для автоматизації наук. досліджень, проектно-конструкторських робіт, випробувань складних об'єктів, а також для керування технологічними процесами і екон. об'єктами всіх рівнів. Розробляються проблеми біол. і мед. кібернетики. Ін-т видає журнали «*Кибернетика*», «*Автоматика*» і «*Управляющие системы и машины*». Ін-т нагороджено орденом Леніна (1969).

В. М. Глушков.

КІБЕРНЕТИ́ЧНЕ МИСТЕ́ЦТВО — напрям у *модернізмі* 20 ст., що пропагує широке застосування лічильно-обчислювального обладнання в процесі художньої творчості. Поняття «кібернетичне мистецтво» охоплює спроби створення літ. текстів за допомогою *електронних обчислювальних машин* (ЕОМ), досліди по впровадженню *кібернетики* в муз. і виконавське мист. (грец. композитор Я. Ксенакіс та ін.), застосування лічильно-обчислювального обладнання в образотворчому мистецтві й архітектурі — різні просторові й скульптурно-пластичні структури, що розробляються за допомогою ЕОМ; кібернетично керовані об'єкти *кінетичного мистецтва*; т. з. комп'ютерну графіку (рідше живопис), що являє собою візуальні перетворення умовних кодів, які використовують в обчислювальній техніці. Кібернетичні експерименти в мист. мають певне значення як матеріальні реалізації деяких положень сучасної теорії інформації.

Літ.: Переверзев Л. Б. Искусство и кибернетика. М., 1966; Моль А. Теория информации и эстетическое восприятие. Пер. с франц. М., 1966.

М. М. Соколов.

КІ́БЛИЧ — річка в Українській РСР, у межах Вінницької та Черкаської областей, ліва притока Собу (бас. Пд. Бугу). Довж. 60 км, площа бас. 442 км². Живлення переважно дощове й снігове. Використовують для пром. та с.-г. водопостачання й риборозведення. Поблизу с. Івангорода на берегах річки виявлено залишки поселення *черняхівської культури*.

КІ́БЧИК (Erythropus) — рід хижих птахів род. соколових. Довж. 28—33 см, маса 130—200 г. В забарвленні переважають сірі й руді кольори. 2 види: К. звичайний (E. vespertinus) і К. амурський (E. amurensis), поширений в Європі й Азії. Обидва види є в СРСР, у т. ч. в УРСР гніздиться 1 вид — К. звичайний. Зимує в Пд. Азії і Пд. Африці. Прилітає у березні — травні, відлітає у вересні. Гніздиться по невеликих гаях та групах дерев серед полів і лук, часто колоніями. Кладка у травні — червні з 1—6 яєць. Живиться комахами, іноді мишами й ящірками. Підлягає охороні.

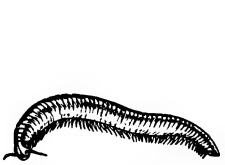

Ківсяк піщаний.

КІВА́Ч — водоспад на р. Суні (неподалік від гирла), в межах Кар. АРСР. Вода падає з вис. 11 м уступами, утворюючи каскад. Енергію К. використовує Кондопозька ГЕС. В районі озера — заповідник «Ківач». Об'єкт туризму.

КІ́ВЕРЦІ — місто Волин. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. К. виникли 1870—73 у зв'язку із спорудженням з-ці Житомир — Ковель. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. За *Ризьким мирним договором 1921* К. відійшли до бурж.-поміщицької Польщі. В К. відбулася *Ківерцівська демонстрація 1934*. В 1939 К. у складі

Зх. України возз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (2.VII 1941—1.II 1944) у місті та районі діяли місцеві партизани, а також з'єднання М. А. *Прокопюка* і Д. М. *Медведєва*. З 1951 К.— місто. В К.— підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, деревообробний комбінат, ремонтно-механічний «Лісмаш» та прод. товарів з-ди, лісгоспзаг, міжколгоспна буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Розвинуте декоративно-ужиткове мистецтво (різьблення та випалювання на дереві). Мед. уч-ще, 4 заг.-осв. і музична школи; лікарня. 2 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 7 бібліотек.

КІВЕРЦІВСЬКА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1934 — масова першотравнева демонстрація робітників і селян у містечку Ківерцях (тепер місто Волин. обл.). Організована *Комуністичною партією Західної України*. Проходила під антифашист. лозунгами. Між демонстрантами і поліцією відбулася сутичка, під час якої трудящі роззброїли поліцейських. Діставши підкріплення, каратели влаштували жорстоку «*пацифікацію*» («втихомирення»). К. д. була виявом зміцнення союзу робітників і селян Зх. України в боротьбі за соціальне і нац. визволення.

КІВЕРЦІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Волинської обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,4 тис. км². Нас. 71 тис. чол. (1979). У районі — 75 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Ківерці*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: торф, пісковики, глина. Річки: Конопелька, Кормин, Путилівка (бас. Прип'яті). Грунти дерново-підзолисті. Розташований у межах зони мішаних лісів. Ліси (дуб, береза, сосна, вільха) займають 62,6 тис. га. Осн. підприємства — ківерцівські деревообр. комбінат, лісгоспзаг, рем.-мех. «Лісмаш» з-д, Цуманський деревообр. комбінат. 2 комбінати побутового обслуговування (Ківерці й смт Олика). С. г. спеціалізується на вирощуванні озимого жита, пшениці, ячменю, цукр. буряків, льону і тваринництві мол.-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1978 становила 60 тис. га, у т. ч. орні землі — 40,1 тис. га. У К. р.— 22 колгоспи, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. вузол Ківерці, залізнич. станції — Олика, Цумань. Автошляхів — 358 км, у т. ч. з твердим покриттям — 225 км. У районі — 61 заг.-осв., музична і спортивна школи, мед. уч-ще; 67 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 74 клубні установи, кінотеатр, 63 б-ки. 2 музеї (партизан. слави в урочищі Лопатень та істор. в Олиці). В с. Човниці К. р. народився укр. рад. математик М. П. *Кравчук*. У К. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1945).

В. І. Савчук.

КІ́ВІ (Kivi) Алексіс (справж. прізв.— Стенвалл; 10.X 1834, Нурміярві — 31.XII 1872, Тусула) — фін. письменник. Перший твір — трагедія «Куллерво» (1860) на сюжет «*Калевали*», а також п'єси «Втікачі» (1867), «Леа» (1869), «Лео і Лійна» (опубл. 1877—78) мають романтичний характер. Комедії з нар. життя «Шевці Нуммі» (1864), «Заручини» (1866) і особливо роман «Семеро братів» (1870) — реалістичного спрямування. Автор збірника віршів «Канервала» (1866).

КІ́ВІ (Apteryx) — рід птахів рядуківіподібних. Нелітаючі птахи розміром з велику курку (маса 1,5—3 кг). Крила редуковані, ноги чотирипалі. Пір'я пухке, волосоподібне, бурувате. Пошир. на о-вах Нової Зеландії. З види, з них найвідоміший К. звичайний (A. australis). Живуть К. у вологих, темних лісах; активні присмерком і вночі. Живляться червами, молюсками, комахами та ін. Статева зрілість настає на 3—5-й рік життя. На рік 2 кладки з 1, рідше 2, яєць, які насиджує самець. Через зменшення площі лісів та переслідування людиною чисельність К. зменшується; взяті під охорону. У викопному стані відомі з плейстоцену Австралії та Нової Зеландії.

М. А. Воїнственський.

КІВО́РІЙ (грец. κιβώριον, букв.— скринька для сім'я) — спочатку — посудина для питва; у християнських храмах — дарохранильниця, яку встановлюють під сінню (навіс над церк. вівтарем). Пізніше К. почали називати й саму вівтарну сінь, що підтримується колонами та багато оздоблена.

КІВСЯКИ́ (Juliformia) — ряд членистоногих тварин класу двопарноногих. Тіло (довж. 2—25 см) циліндричне, вкрите щільною *кутикулою*, інкрустованою вуглекислим кальцієм, поділене на багато (30 і більше) сегментів, на більшості з яких по дві пари кінцівок. Живуть К. в грунті, лісовій підстилці, під камінням тощо. Активні вночі. Живляться переважно гниючими рештками рослин, грибами. Роздільностатеві, розмножуються, відкладаючи яйця. Поширені К. в тропічних, субтропічних і помірних широтах. В СРСР — бл. 190 видів і форм, з них в УРСР найбільш відомі К. звичайний (Sarmatoiulus kessleri) та К. піщаний (Schizophyllum sabulosum), який може пошкоджувати кукурудзу, люцерну, буряки, картоплю, моркву та ін. рослини. Більшість К., переробляючи рослинні рештки і збагачуючи грунт *гумусом*, приносять користь.

О. П. Кришталь.

КІ́ВУ — озеро на Сх. Африки, на кордоні між Заїром та Руандою. Лежить на вис. 1460 м. Площа 2,7 тис. км², глиб. до 496 м. Береги високі, розчленовані, численні острови. Рікою Рузізі сполучається з оз. *Танганьїка*. Вода солонувата, містить метан (має пром. значення). Судноплавне. Район активного вулканізму. В районі озера — нац. парк Ківу.

КІ́ВШ — 1) У металургії — сталева або чавунна посудина для короткочасного зберігання, транспортування і розливання розплавлених металів, *шлаків* і *штейнів*. К. (мал., 1) для металів і штейнів звичайно покривають всередині *вогнетривким матеріалом*. Розрізняють К. ручні (місткістю до 60 кг) і переміщувані: спец. пристроями (по підвісній рейці — монорейці; місткістю до 120 кг), мостовими кранами і на залізничних візках (місткістю до 500 т). Див. також *Вакуум-ківш*. 2) К. землерийних і підйомно-транспортних машин — робочий орган (вмістище) для захоплювання-відділяння частини матеріалу (напр., грунту) від масиву і перенесення його до місця вивантаження. К. (мал., 2) кріплять на роторах (роторних *екскаваторів*), робочих ланцюгах (*драг, землечерпальних снарядів*, багатоківшових ланцюгових екскаваторів, *елеваторів, норій*) або підйомних стрілах (напр., одноківшових *навантажувачів*). Крім того, К. підвішують до несучої конструкції канатами (див. *Грейфер*).

Місткість К. одноківшових екскаваторів 0,15—200, багатоківшових — 0,007—7 м³.

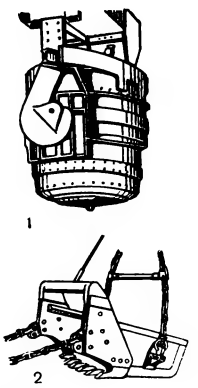

Ковші:
1 — сталерозливний;
2 — ківш екскаватора.

КІВШАРІ́ВКА — селище міського типу Харків. обл. УРСР, підпорядковане Куп'янській міськраді, за 2 км від залізнич. ст. Куп'янськ-Вузловий. 13,7 тис. ж. (1979). У К.— Куп'янський ливарний і залізобетонних конструкцій з-ди, комбінати побутових послуг. Серед. школа, профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка, б-ка. Засн. 1970.

КІВШЕ́НКО Олексій Данилович [10 (22).III 1851, тепер Веневський р-н Тул. обл.— 2.X 1895, Гейдельберг, Німеччина] — рос. живописець. В 1867—77 навчався в петерб. АМ, з 1884 був її академіком. Автор батально-істор. композицій та жанрових картин, за ідейною спрямованістю й стилістикою близьких до творчості *передвижників*. Твори: «Військова рада в Філях» (1880, ДРМ; повторення, 1882, ДТГ), серія картин на теми рос.-тур. війни (1886—95). Кілька жанрових картин присвятив українській тематиці («На поромі», 1887; «З'їзд на український ярмарок», 1882; «Вечір в українському селі», 1883).

О. Д. Ківшенко. З'їзд на український ярмарок. Фрагмент. 1882.

КІГА́ЛІ — столиця Руанди. Місто розташоване в центр. частині країни. Вузол автомоб. шляхів. 40 тис. ж. (1974). Значний торг. центр (кава, шкіряна сировина, велика рогата худоба). Невеликі підприємства по переробці с.-г. сировини, виготовленню взуття, глиняного посуду, одягу, речей домашнього вжитку, ковдр. Лінією електропередач сполучається з ГЕС Мururу (Заїр). Поблизу К.— аеропорт міжнар. значення. В районі К.— добування олова.

М. М. Кіжнер.

КІ́ГТІ — рогові утвори на кінцях пальців у багатьох наземних хребетних. У деяких земноводних К.— це потовщення *епідермісу*. Справжні К. у більшості плазунів, у всіх птахів, а також у багатьох ссавців, у яких вони досягають найбільшого розвитку (особливо в хижаків). Служать здебільшого для захисту й нападу. Звичайно верхній бік К. (кіттьова пластинка) утворена твердою роговою речовиною, нижній (підошовна пластинка) — м'якою; нерівномірне стирання цих боків спричинює самозагострення К. Видозмінами К. є *нігті* й *копита*.

КІДА́НІ, китаї — племена монг. групи, що в давнину кочували на території *Монголії Внутрішньої* та МНР. Відомі з кін. 4 ст. В 916 утворювали імперію К. (з 947 мала назву Велика Ляо), що займала територію від Японського м. до Сх. *Туркестану*. К. не раз вторгалися в Китай, який з 2-ї пол. 10 ст. сплачував їм данину. В 1125 д-ву К. розгромили *чжурчжені*. Частина К. пішла до Серед. Азії (див. *Каракитаї*).

С. Кіїзбаєва.

«КИЕВЛЯ́НИН» — альманах, який видавав М. О. *Максимович*. Вийшло три книги; дві перші — в Києві (1840 і 1841), третя — у Москві (1850). В альманасі вміщено багато матеріалів з історії Києва (статті М. О. Максимовича — «Огляд старого Києва», «Видубицький монастир» та ін.), Переяслава, Волині, Карпатської Русі. Опубліковано твори Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, рос. поетів В. Бенедиктова, Ф. Глинки, А. Подолинського, М. Язикова, старовинні рукописи.

В. С. Кіквідзе.

«КИЕВЛЯ́НИН» — щоденна газета реакційно-монархічного напряму, що виходила 1864—1919 в Києві. Видання субсидував царський уряд; воно стояло на великодержавних шовіністичних позиціях, проповідувало русифікаторську політику на Україні. Засновником і першим редактором «К.» був професор Київ. ун-ту історик В. Я. Шульгін. З 1878 редактором її став професор економіст Д. І. Піхно, з 1911 — монархіст В. В. Шульгін (син В. Я. Шульгіна). Видання «К.», що припинилося 1917, відновилося в серпні 1919, під час *денікінщини*. Газета перестала виходити в грудні 1919, після визволення Києва Червоною Армією.

«КИ́ЕВСКАЯ МЫСЛЬ» — щоденна газета ліберально-бурж. напряму, яку видавали з 30.XII 1906 (12.I 1907) до грудня 1918 в Києві. В газеті співробітничали кадети і меншовики-ліквідатори. В роки 1-ї світової війни «К. м.» стояла на шовіністично-оборонських позиціях, підтримувала імперіалістичну політику царського самодержавства. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції проводила антирад. курс.

«КИ́ЕВСКАЯ СТАРИНА́» — щомісячний історико-етнографічний і белетристичний журнал ліберально-бурж. напряму. Виходила в Києві 1882—1907 (останній рік — укр. мовою під назвою «Україна»). Заснована О. М. *Лазаревським*, В. Б. *Антоновичем*, Ф. Г. *Лебединцевим* на кошти цукрозаводчика В. Ф. Симиренка. В журналі публікували статті з історії, археології, етнографії, літературознавства України, художні твори, критико-бібліографічні статті, а також істор. документи, щоденники, мемуари, фольклорні записи. В «К. с.» виступали Д. І. *Багалій*, О. Я. *Єфименко*, В. С. *Іконников*, О. І. *Левицький*, Д. І. *Яворницький* та ін. В журналі вперше було надруковано деякі твори Т. Г. Шевченка та І. Я. Франка. Поряд з цим у «К. с.» вміщували матеріали, в яких різні проблеми, насамперед ті, що стосувалися суспільно-політ. життя на Україні кін. 19 — поч. 20 ст., тлумачилися в бурж.-націоналістичному дусі.

В. Г. Сарбей.

«КИЕВСКИЙ КОММУНИ́СТ» — нелегальна газета, орган Київського обласного і міського к-тів КП(б)У. Виходив з 22.IX 1918 по 18.III 1919. Під час австро-нім. окупації, *гетьманщини* та загарбання Києва петлюрівською *Директорією* видавався в підпільній друкарні, якою керував надісланий ЦК КП(б)У до міста для цієї мети М. О. *Алексєєв*. З 13.II 1919 виходив під назвою «Киевский коммунист — Київський комуніст». До складу редколегії входили М. П. *Тарногродський* (редактор), М. Є. *Врублевський*, О. К. Ластовський, А. С. *Бубнов* та ін. Розповсюджувався на тер. Київ., Подільської, Волинської, Чернігів. та Полтав. губ. Після визволення Києва рад. військами 5.II 1919 виходив легально. 20.III 1919 злився з газетою ЦК КП(б)У «*Коммунист*».

«КИЕВСКИЙ СОЦИА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧЕСКИЙ ЛИСТО́К», «Летучий листок» — нелегальна газета, орган Київського комітету РСДРП. Виходив з 30.XI (13.XII) 1902 по 21.III (3.IV) 1903. Видано 10 номерів (під № 5 — два «Листки»). На сторінках «К. с.-д. л.» вміщувалась інформація про робітничий рух у Києві та ін. містах України, про діяльність Київської орг-ції РСДРП тощо. «К. с.-д. л.» у № 9 опублікував заяву Київ. к-ту РСДРП про приєднання його до «*Искры*» і визнання її керівним органом. «Искра» негайно відгукнулась на вихід друкованого органу Київ. к-ту РСДРП і дала в № 33 аналіз № 2 «К. с.-д. л.». «Искра» відзначала, що «зміст „Листка" робить з нього надзвичайно добре складену прокламацію до робітників».

КІ́ЖНЕР Микола Матвійович [27.XI (9.XII) 1867, Москва — 28.XI 1935, там же] — рад. хімік-органік, почесний член АН СРСР (з 1934). У 1880 закінчив Моск. ун-т. Працював у наук. установах Томська і Москви. Вперше виявив *ізомеризацію* циклів в аліциклічних сполуках, дослідив *аміни* й гідразини поліметиленового ряду, відкрив реакцію одержання вуглеводнів каталітичним розкладанням гідразонів (реакція К.). Розробив методи синтезу органічних *барвників*, що сприяло розвитку анілінофарбової промисловості.

КІЗЕРИ́Т — мінерал класу *сульфатів*. $Mg(SO_4)\cdot H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,57. Тв. 3,75. Безбарвний, сірувато-білий або жовтуватий. Блиск скляний. На Україні трапляється в соляних родовищах Прикарпаття. Використовують для одержання *магнію* й *епсоміту*.

КІЇЗБА́ЄВА Сайра (н. 7.XI 1917, аїл Токолдош, поблизу м. Фрунзе Кирг. РСР) — кирг. рад. співачка (лірико-драматичне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1958). Член КПРС з 1944. З 1936 — солістка Кирг. муз.-драм. театру (з 1942 — Кирг. театру опери та балету). Гол. партії в операх — «Айчурек», «Манас», «На берегах Іссик-Кулю» Власова, Малдибаєва і Фере, «Кокуль» Раухвергера, «Євгеній Онєгін», «Пікова дама» Чайковського, «Чіо-Чіо-сан» Пуччіні та ін. Виконувала укр. мовою роль Одарки («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського). З 1956 — на пед. роботі (з 1978 — професор Кирг. ін-ту культури). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

КІЇК-КОБА́ — печера за 25 км на Сх. від Сімферополя. Досліджували її 1924—26. У печері відкрито залишки палеолітичної стоянки з двома культурними шарами — нижнім, що датується початком мустьєрської епохи, і верхнім середньомустьєрського часу (див. *Мустьєрська культура*). При дослідженні цих шарів виявлено залишки вогнищ, знайдено мініатюрні рубильця, скребловидні *відщепи, гостроконечники, скребла* тощо, кістки дикого осла, сайги, велетенського оленя, бика, мамонта, носорога, печерного ведмедя. У заглибленні, спеціально видовбаному в скелястій підлозі печери, виявлено залишки поховань *неандертальців* — кістки стоп і голінки дорослої людини та рештки кістяка дитини. К.-К.— місце перших знахідок решток первісної людини на тер. СРСР.

Літ.: Бонч-Осмоловский Г. А. Палеолит Крыма, в. 1—3. М.—Л., 1940—54.

КІКВІ́ДЗЕ Василь Сидорович [28. II (12.III) 1895, Кутаїсі — 11.I 1919, біля хутора Зубрилова, тепер смт Кіквідзе Кіквідзенського р-ну Волгогр. обл.] — герой громадянської війни. Учасник 1-ї світової війни. За революц. діяльність в армії не раз зазнавав арештів. У 1917 — голова солдатського к-ту 6-ї кав. д-зії, нач. гарнізону м. Дубна, потім — заст. голови Військ.-революц. комітету Пд.-Зх. фронту, нач. 6-ї кав. д-зії. З грудня 1917 командував червоногвард. загоном, з березня 1918 — 4-ю Укр. рад. армією, у квітні 1918 — військами Лебедино-Охтирського р-ну, з травня 1918 по січень 1919 — 16-ю стріл. д-зією. Загинув у бою. Похований у Москві.

В 1959 К. поставлено пам'ятник у Кутаїсі і Тбілісі.

Літ.: Ірмадзе А. К. Василь Кіквідзе. К., 1973; Бузукашвили М. И. Начдив Киквидзе. М., 1977.

КІКЛА́ДИ — архіпелаг на Пд. Егейського м., входить до складу тер. Греції. Налічують 211 островів (найбільші — Наксос, Андрос, Тінос, Парос, Мілос) материкового та вулканічного походження. Заг. площа 2,6 тис. км². Поверхня гориста, заввишки до 1008 м. Родовища заліз. руди, бокситів, наждаку. На схилах — чагарники (див. *Фригана*), у долинах — виноградники, плантації цитрусових, олив, посіви зернових. Скотарство, рибальство.

КІКЛО́ПИ, циклопи (від грец. κύκλωψ — круглоокий) — 1) У грец. міфології велетні з оком посеред лоба. За більшістю міфів, К.— сини *Урана* й *Геї*. Боги, побоюючись дикої сили К., тримали їх під землею закованими в кайдани.

Гефест і кіклопи кують Ахіллів щит. Мармуровий барельєф. 2 ст. до н. е. Музей у Римі.

Зевс звільнив К. і зробив їх помічниками *Гефеста,* якому вони допомагали кувати блискавки. В «*Одіссеї*» виведено образ одного з К.— *Поліфема.*

2) У переносному значенні «циклопи» — ковалі.

КІКО́ЇН Ісак Костянтинович [н. 15 (28).III 1908, м. Жагаре, тепер Лит. РСР] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1953), двічі Герой Соціалістичної Праці (1951, 1978). Член КПРС з 1947. Після закінчення Ленінгр. політех. ін-ту (1930) працював у Ленінгр. фізико-тех. ін-ті, в 1936—43 — в Ін-ті фізики металів (Свердловськ), з 1943 — в Ін-ті атомної енергії. Осн. праці з фізики твердого тіла, атомної фізики і техніки. В 1933 спільно з М. М. Носковим відкрив явище виникнення електр. поля в освітленому напівпровіднику, вміщеному в магн. поле (явище Кікоїна — Носкова). Перший провів вимірювання *Холла явища* в рідких металах, визначив величину гіромагн. відношення в надпровідниках. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1959. Держ. премія СРСР, 1942, 1949, 1951, 1953. 1967. Золота медаль ім. П. М. Лебедєва АН СРСР (1978).

КІ́КОТЬ Андрій Іванович (27.XI 1929, с. Кам'янка, тепер Диканського р-ну Полтав. обл.— 13.X 1975, Київ) — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1967). В 1959 закінчив Київ. консерваторію (клас І. *Паторжинського*), відтоді — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Тарас («Тарас Бульба» Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Кочубей, Гремін («Мазепа», «Євгеній Онєгін» Чайковського), Борис Годунов (однойменна опера Мусоргського), Фрол Баєв («В бурю» Хренникова), дід Іван, Генерал («Тарас Шевченко», «Арсенал» Г. Майбороди).

І. М. Лисенко.

КІКУ́ЮЮ, агікуйю, гікуйю — народ, який живе в центр. частині *Кенії*. Чисельність — бл. 4 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять мовою кікуйю, що належить до групи нігер-конго нігеро-кордофанської сім'ї мов. За переказами, на територію, де живуть тепер К., вони прийшли зі Сх., приблизно в 16 ст. Поряд з давніми традиційними віруваннями серед К. поширено християнство. Осн. заняття — землеробство. Частина К. працює в промисловості.

КІЛ (від тур. kil — глина) — гірська порода, різновидність *вибільних глин*. Гол. складова частина К.— *монтморилоніт*; як домішки містить *кальцит, доломіт, біотит,* гідроксиди заліза. Колір зеленувато-жовтий і світло-жовтий. К. добре вбирає луги і жири. Родовища К. є в Криму і на Кавказі. Див. також *Бентоніти.*

КІ-ЛА́РГО — перший у світі підводний морський заповідник поблизу пд.-сх. берегів п-ова Флорида, в США. Довж. території, що охороняється, 40 км, шир. бл. 7 км. Створений 1960 для охорони унікальних *коралових рифів* та їхнього тваринного й рослинного світу. В заповіднику проводяться наук. дослідження. Відомий також під назвою нац. парку коралових рифів Дж. Пенекемпа.

КІЛАУЕ́А — діючий вулкан на о. Гавайї в групі Гавайських о-вів у Тихому ок. Заввишки 1247 м. Являє собою пологий конус із значним (4,5 км у діаметрі) кратером глиб. понад 230 м, на дні якого лавове озеро. Останні значні виверження відбувалися 1952, 1954, 1955, 1979.

КІЛІ́ЙСЬКЕ ГИ́РЛО — пн. рукав дельти Дунаю. Завдовжки 116 км, завширшки до 1,2 км. У нижній течії розгалужується на численні протоки. Повінь навесні й улітку. Спостерігаються вітрові нагони води. Русло К. г. обваловане. Для водопостачання Пд. України та Молдавії передбачено спорудити канал Дунай — Дніпро з забором води з К. г. Гол. порти: Ізмаїл (піднімаються мор. судна), Кілія, Вилкове (СРСР). По К. г. проходить кордон між СРСР та Румунією.

КІЛІ́ЙСЬКИЙ МОРСЬКИ́Й ПОРТ торговельний. Підпорядкований *Радянському Дунайському пароплавству*. Розташований на лівому березі *Кілійського гирла* Дунаю в м. Кілії. Засн. 1879. Використовувався в основному для перевезень зерна. По Дунаю через Кілійський порт проходила одна з ліній зв'язку по доставці ленінської газ. «Искра» з-за кордону в Росію. Вантажники порту брали активну участь у страйках 1905, 1910; не раз виступали проти рум. окупаційної влади, за возз'єднання з Рад. Україною (1918—40). За післявоєнні роки К. м. п. перетворився на сучас. високомеханізоване підприємство, оснащене високопродуктивною перевантажувальною технікою. В К. м. п. переробляють нар.-госп. та експортно-імпортні вантажі (метали, вугілля, ліс, цукор, борошно, мінеральні добрива, будівельні матеріали та ін.). Колектив порту освоїв технологію обробки *ліхтерів.*

М. І. Варивончик.

КІЛІ́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Одес. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,4 тис. км². Нас. 660 тис. чол. (1979). У районі — 19 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кілія*. К. р. на Сх. омивається водами оз. *Сасик* (Кундук) і Чорного м., на Зх.— оз. *Китай*. Розташований у межах *Причорноморської низовини*. Поклади черепашнику, глини. На пд. межі району — *Кілійське гирло* Дунаю. Грунти в осн. чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — філіал *Чорноморського заповідника* — Дунайські плавні. Найбільші підприємства: кілійські суднорем., виноробний, ефіроолійний, сухого молока з-ди, вилківські з-д пресових вузлів та рибообробний і судоремонтний філіали Чорномор. рибпром. об'єднання «Антарктика». Комбінат побутового обслуговування (Кілія) і 17 будинків побуту. Спеціалізація с. г. району — землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 69,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 59,4 тис. га. Зрошується 37,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, рис, овочеві, ефіроолійні (шавлія, волошки, м'ята). Садівництво, виноградарство. Скотарство, птахівництво, рибництво. У К. р.— 11 колгоспів, 4 радгоспи, райсільгосптехніка. Майже всі автошляхи (233 км) з твердим покриттям. У районі — 24 заг.-осв., музична і спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 35 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 18 будинків культури, 8 клубів, 3 кінотеатри, 29 кіноустановок, 36 б-к, музей історії району. В с. Фурманівці К. р. народився маршал Радянського Союзу С. К. *Тимошенко.* У К. р. видається газета «Дунайская заря» (з 1940).

Л. І. Камаєва.

І. К. Кікоїн.

А. І. Кікоть.

Кілія. Миколаївська церква. 1648.

Кілік.

Кільчастий тюлень.

Кільчастий шовкопряд: *1* — метелик; *2* — гусениця; *3* — кладка яєць.

КІ́ЛІК (грец. κύλιξ — кубок, чаша) — давньогрец. посудина для пиття: плоска чаша на підставці або невисокому піддоні з 2 тонкими горизонтальними ручками біля краю. К. виготовляли переважно з глини, а також з металу. Керамічні К. часто оздоблювали розписом. К. знаходять при археол. розкопках давньогрец. поселень, зокрема й на тер. України.

КІЛІКІ́Я — давня область у Малій Азії (на Пд. сучас. Центральної Туреччини). В 2-му тис. до н. е. входила до Хеттського царства. В 12—6 ст. до н. е. на її території існували одне або кілька царств. З 6 ст. до н. е. К.— в складі д-ви *Ахеменідів*. У 333 до н. е. її завоював *Александр Македонський*. У 297—190 до н. е. перебувала під владою *Селевкідів*. У кін. 2 ст. до н. е. була піратською д-вою. У 102 до н. е. завойована Римом. У серед. віки була об'єктом боротьби між *Візантією, арабами* і *сельджуками*. В 1080—1375 на тер. К. існувала Кілікійська вірм. д-ва, яку захопили *мамлюки*. В 1515 К. стала частиною *Османської імперії*.

КІЛІМАНДЖА́РО (мовою афр. племені суахілі — гора бога холоду) — вулканічний гірський масив на Сх. Африки, в межах Танзанії. Заввишки 5895 м (найвища точка Африки). Складається з трьох вершин — Кібо, Мавензі й Шіра. Біля підніжжя К.— *савани*, вище — плантації кави, бананів, які переходять у ліси та альп. луки. На вершинах — вічні сніги й льодовики.

КІЛІ́Я — місто Одес. обл. УРСР, райцентр, порт на лівому березі *Кілійського гирла* Дунаю, за 40 км від узбережжя Чорного м. і 29 км від залізнич. ст. Дзінілор. Перші писемні згадки про К. відносяться до 14 ст. У 1353 К. загарбала феод. Угорщина, 1359 — Молд. князівство, 1484 — *Османська імперія*. На К. здійснювали походи укр. козаки. Під час рос.-тур. воєн Кілійську фортецю тричі займали рос. війська (1769, 1790, 1806). За *Бухарестським мирним договором 1812* К. у складі Бессарабії відійшла до Росії, після поразки Росії у *Кримській війні 1853—56* — до Туреччини, 1878 К. повернуто Росії. Рад. владу встановлено в середині січня 1918. Наприкінці січня К. загарбала боярська Румунія. В 1940 К. разом з усією Ізмаїльщиною возз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-рум. окупації К. (24.VII 1941—25.VIII 1944) у місті діяла підпільна антифашист. орг-ція. У місті — суднорем., винороб., ефіроолійний, хлібний, сухого молока з-ди, цехи ізмаїльських м'ясокомбінату і з-ду прод. товарів, елеватор, райсільгосптехніка, 3 будинки побуту і комбінат комунальних підприємств. 8 заг.-осв., музична і спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 6 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 4 будинки культури, клуб, кінотеатр, 8 б-к. Музей історії району. Архіт. пам'ятки: фортеця (15 ст.), Грецька церква (16—17 ст.), Миколаївська церква (1648), Покровський собор (1836) та ін. Пам'ятники: В. І. Леніну; рад. воїнам, які загинули за визволення К. від фашист. загарбників під час Великої Вітчизн. війни; Богдану Хмельницькому.

КІЛОВА́Т (від грец. χίλιοι — тисяча і *ват*), кВт, kW — кратна одиниця від вата; дорівнює потужності, при якій за 1 с виконується робота 10^3 Дж (див. *Джоуль*). 1 кВт = 10^3 Вт.

КІЛОВА́Т-ГОДИ́НА, кВт · год, kW · h — позасистемна одиниця роботи й енергії; дорівнює роботі, виконуваній за 1 год при потужності 1 кВт. 1 кВт · год = 3,6 · 10^6 Дж (див. *Джоуль*).

КІЛОВО́ЛЬТ (від грец. χίλιοι — тисяча і *вольт*), кВ — кратна одиниця від вольта — одиниці електричної напруги, різниці електричних потенціалів і електрорушійної сили. 1 кВ = 10^3 В.

КІЛОГРА́М (від грец. χίλιοι — тисяча і *грам*), кг, kg — одиниця маси в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). К.— маса, яка дорівнює масі міжнар. прототипу кілограма (гиря у вигляді циліндра із платиноіридієвого сплаву діаметром і вис. 39 мм), що зберігається в Міжнар. бюро мір і вагів (м. Севр, Франція).

КІЛОГРА́М-СИ́ЛА, кгс, kgf — одиниця сили в *системі одиниць* МКГСС; дорівнює силі, яка надає масі 1 кг прискорення 9,80665 м/с² у напрямі дії сили. 1 кгс = = 9,80665 Н (див. *Ньютон*).

КІЛОГРА́М-СИ́ЛА-МЕ́ТР, кілограмометр, кгс · м, kgf · м — одиниця енергії і роботи в *системі одиниць* МКГСС; дорівнює роботі, яку виконує сила 1 кгс при переміщенні точки прикладання цієї сили на віддаль 1 м у напрямі її дії. 1 кгс · м = 9,80665 Дж (див. *Джоуль*).

КІЛОМЕ́ТР (від грец. χίλιοι — тисяча і *метр*), км — кратна одиниця від метра — одиниці довжини в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). 1 км = 10^3 м.

КІЛЬ — місто на півночі ФРН, в землі Шлезвіг-Гольштейн. Порт на узбережжі зат. Кілер-Ферде Балтійського м. при вході у Кільський канал. 263 тис. ж. (1975). Розвинуте машинобудування (особливо суднобудування). Підприємства електротех., оптико-мех., сталеливарної, харч. (гол. чин. рибоконсервної) пром-сті. Ун-т. Ін-т світового г-ва. Військ.-мор. база. Відомий з 13 ст. У К. відбулося *Кільське повстання 1918*.

КІЛЬ (голл. kiel, англ. keel) — 1) Нерухомий вертикальний або похилий крилоподібний елемент конструкції літального апарата, розміщуваний найчастіше на його хвостовій частині. Забезпечує шляхову стійкість і керованість (з допомогою руля напряму) літального апарата. Див. *Оперення літака*. 2) Поздовжня балка (брус) посередині днища судна. На деяких сталевих суднах складається з горизонтального і одного або двох (коробчастий К.)вертикальних листів. Забезпечує міцність і жорсткість днища, заг. міцність *корпусу судна*. З зовн. боку корпусу в місці переходу бортів у днище (скул) встановлюють скулові (бортові) К. у вигляді довгих жорстких пластин, що зменшують *хитавицю судна*.

КІЛЬ в анатомії — поздовжній виступ *груднини*, що має вигляд гребеня. Є у птахів (крім безкільових), рукокрилих і кротів. Служить для прикріплення дуже розвиненої грудної мускулатури, що приводить у рух передні кінцівки.

КІ́ЛЬБЕРГ Іван Йосипович (н. 26.XI 1918, м. Маріуполь, тепер м. Жданов) — укр. рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1972). Після закінчення Львів. консерваторії (1953) — диригент Одес. театру муз. комедії (з 1954 — гол. диригент). Брав участь у постановці спектаклів: «Весілля в Малинівці» Рябова, «Вільний вітер» Дунаєвського, «Сільва» Кальмана, «Прекрасна Єлена» Оффенбаха та ін.

КІ́ЛЬКА — збірна назва дрібних промислових риб родини *оселедцевих*. Належать до 2 родів: *тюлька* і *шпрот*.

КІ́ЛЬКІСНИЙ АНА́ЛІЗ — розділ *аналітичної хімії;* сукупність хімічних і фізичних методів визначення відносної кількості елементів, іонів або хімічних сполук у досліджуваній речовині. До хім. методів К. а., що ґрунтуються на хім. реакціях між визначуваною складовою частиною і певним реактивом, належать: *гравіметричний аналіз, титриметричний аналіз,* методи *газового аналізу* та ін. Найважливішими з фіз. методів К. а. є *спектральний аналіз,* нейтроноактиваційний і рентгенофлуоресцентний. До фіз. методів К. а. належать також методи, основані на вимірюванні таких фіз. властивостей речовин, як *густина, електропровідність,* рефракція та ін.

Літ.: Бабко А. К., П'ятницький І. В. Кількісний аналіз. К., 1974.

І. В. П'ятницький.

КІ́ЛЬКІСТЬ — визначеність предмета, яка характеризує його множинність, величину, інтенсивність і ступінь прояву тієї чи іншої властивості. Див. *Якість і кількість, Перехід кількісних змін у якісні*.

КІ́ЛЬКІСТЬ РУ́ХУ — міра *механічного руху*; те саме, що й *імпульс*.

КІ́ЛЬОВІ ПТАХИ́, літаючі птахи (Carinatae, синонім Volantes) — надряд птахів. На відміну від *безкільових птахів* К. п. мають на *груднині* добре виявлений поздовжній виступ — т. з. *кіль*; крила в них добре розвинені, є рульове оперення. Надряд включає переважну більшість видів птахів — понад 8500 (35 рядів). Майже всі К. п. можуть літати, і лише окремі види (напр., деякі пастушкові) втратили цю здатність. У сучас. систематиці термін «кільові птахи» маловживаний, оскільки тепер зоологи не вважають кільових і безкільових птахів різко розмежованими групами.

М. А. Воїнственський.

КІ́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1918. Підняте в м. Кілі на поч. листопада матросами нім. флоту. 4.XI повстання охопило весь флот; було створено солдатські й робітн. ради. Уряд не зміг придушити К. п. Воно поклало початок *Листопадовій революції 1918* в Німеччині.

КІЛЬТИ́ЧЧЯ — річка в УРСР, в межах Запоріз. обл., ліва притока

Обиточної (бас. Азовського м.). Завдовжки 93 км, площа бас. 540 км². Бере початок на пд. схилах Приазовської височини. Живлення переважно снігове й дощове. На К.— водосховище, кілька ставів. Використовують для тех. водопостачання, зрошування, розведення риби.

КІЛЬЦЕ́, мутовка — група з трьох або більше кільцеподібно розташованих листків, гілок, квіток, частин квітки чи інших органів рослин, що відходять від осьового органа на одному рівні.

КІЛЬЦЕ́ в математиці — одне з основних понять сучасної алгебри. К. наз. *алгебраїчна система,* на якій задані дві бінарні операції (додавання і множення), що задовольняють умови: 1) $a + b = b + a$ — *комутативність* додавання; 2) $(a + b) + c = a + (b + c)$ — *асоціативність* додавання; 3) для будь-яких a і b рівн. $a + x = b$ має єдиний розв'язок; 4) $a(b + c) = ab + ac$, $(b + c)a = ba + ca$ — *дистрибутивність* множення по відношенню до додавання (тут a, b, c, x — елементи К.). Якщо множення асоціативне, К. наз. асоціативним; якщо комутативне — комутативним. Будь-яке К. є комутативною групою (див. *Груп теорія*) відносно додавання; якщо в асоціативному і комутативному К. існує нейтральний елемент e і для кожного елемента $a \neq 0$ К. існує обернений a^{-1} (тобто такий, що $a \cdot a^{-1} = a^{-1} \times a = e$), то К. є алгебр. *полем.* Приклади К.: множина *дійсних чисел* зі звичайними операціями додавання і множення; сукупність *многочленів* від однієї змінної зі звичайними операціями додавання і множення многочленів.

КІЛЬЦЮВА́ННЯ ПТАХІ́В — мічення птахів кільцями, які надягають їм на ногу; один з методів *мічення тварин.* На кільці зазначаються назва столиці або країни, серія кільця (позначається буквами) і порядковий номер (для кожної серії). При К. п. реєструють час і місце кільцювання і повідомляють центр кільцювання, туди ж передають відомості про окільцьованих птахів, які потрапили до рук людини. Завдяки К. п. визначають осн. напрями і строки *перельотів птахів,* місця їх зимівель, розселення, установлюють тривалість життя, причини загибелі тощо. Одержані внаслідок К. п. дані використовують при організації *заповідників, заказників,* в мисливському г-ві. Вперше К. п. з наук. метою застосував датчанин Мортенсен (1899). Перші спроби К. п. на Україні робились у кін. 90-х рр. 19 ст. в *Асканії-Новій.* В СРСР роботу по К. п. організує і об'єднує Центр кільцювання в Москві. 1962 створено Міжнародний комітет по К. п. з центром в Парижі.

А. П. Федоренко.

КІЛЬЧА́СТИЙ ТЮЛЕ́НЬ, кільчаста нерпа (Phoca hispida) — ссавець род. *справжніх тюленів.* Довж. тіла до 140 см, маса 40—80 кг. Волосяний покрив відносно густий і довгий, забарвлення мінливе від темного, майже чорного на спині до світлого, з кільчастими плямами (звідки й назва). Поширений у Пн. Льодовитому ок. та пн. частині Атлантичного й Тихого океанів. В СРСР є також у Ладозькому оз. Тримаються на кригах групами переважно по 10—12 голів. Живляться ракоподібними, рибою. Статевозрілими стають на 4—7році життя. Самка після 10 міс. вагітності народжує 1 маля з густим м'яким хутром білого кольору (більок). К. т. — об'єкт промислу.

О. П. Корнєєв.

КІЛЬЧА́СТИЙ ШОВКОПРЯ́Д (Malacosoma neustria) — метелик родини *кокономрядових.* Небезпечний шкідник садів і широколистяних лісів. Довж. тіла до 32—42 мм, розмах крил 35—40 мм, забарвлення жовтувате або червоно-буре, на передніх крилах по дві поперечні смуги. Поширений в Європі й Азії, в СРСР — повсюдно, крім Крайньої Пн. і Серед. Азії. На Україні зустрічається скрізь. Яйця (до 400 шт.) відкладає на тонких пагонах, кладка має вигляд кільця (звідки й назва виду). Гусениця (довж. до 55 мм) блакитно-сіра смугаста, на голові по дві темні плями, з'являється навесні, живиться бруньками й листям, тримається виводками в гніздах з павутини, заляльковується в коконах, перев. між листям.

Заходи боротьби. Знищення гнізд гусені й пагонів з яйцями, обробка дерев *інсектицидами.*

КІЛЬЧА́СТІ ЧЕ́РВИ, кільчаки (Annelides) — тип червів. Тіло (довж. від часточок мм до 3 м) двобічно-симетричне, видовжене, складається із великої кількості *сегментів,* що іноді мають рухливі вирости — параподії. Кишечник з добре виявленими переднім, середнім та заднім відділами. Нервова система складається з надглоткового ганглія, навкологлоткових комісур та черевного ланцюжка. Кровоносна система замкнена. Дихання відбувається через шкіру (окремі види мають зябра). Органи виділення — *метанефридії,* рідше — *протонефридії.* Різностатеві і гермафродити. У морських форм розвиток з *метаморфозом* (личинка *трохофора*). Відомо бл. 9000 видів, з них в СРСР — понад 1000, на Україні — бл. 300 видів. 3 класи: поліхети, або *багатощетинкові черви,* олігохети, або *малощетинкові черви, п'явки.* До К. ч. відносять також сипункулід (Sipunculidea), пріапулід (Priapulidea) та *ехіурид.* Живуть у морях, прісних водах і грунті. Деякі К. ч. — паразити. Викопні К. ч. відомі з середнього кембрію.

В. П. Коваль.

КІЛЬЧЕ́ВСЬКИЙ Микола Олександрович [2 (15).VI 1909, м. Кам'янець-Подільський, тепер Хмельницької обл.— 14.VI 1979, Київ] — укр. рад. вчений у галузі механіки і математики, акад. АН УРСР (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1977). Член КПРС з 1961. Після закінчення (1933) Київ. фіз.-хім.-матем. ін-ту (тепер у складі Київ. ун-ту) викладав у вузах Ташкента і Києва (Київ. політех. ін-ті, Київ. ун-ті). З 1958 працював в Ін-ті механіки АН УРСР. Осн. дослідження в галузі теорії оболонок, статичних і динамічних контактних задач теорії пружності, деяких питань аналітичної механіки, зокрема: розробки основ аналітичної механіки оболонок, теорії співударянь твердих тіл, розв'язання контактних пружно-пластичних задач. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Премія ім. О. М. Динника АН УРСР, 1977. Держ. премія УРСР, 1979.

Тв.: Основы аналитической механики оболочек, ч. 1. К., 1963; Курс теоретической механики, т. 1—2. М., 1977.

КІЛЬЧЕ́НЬ — ріка в Українській РСР, у межах Дніпроп. обл., права притока Самари (впадає в Дніпровське водосховище). Довж. 116 км, площа бас. 966 км². Типова рівнинна ріка з повільною течією, звивистим річищем. Живлення дощове й снігове. В бас. К. споруджено 50 ставків і водосховищ. Використовують для зрошування.

КІЛЬЧИЧА́КОВ Михайло Єремійович (н. 21.XI 1919, улус Маннигас, тепер Аскізького р-ну Хакас. АО) — хакас. рад. драматург і поет. Член КПРС з 1944. Виступив 1947 з п'єсою «Сумнів». Автор драм «Сходи» (1951), «Від чого жовтіє листя» (1961), «Легенда, що пролежала під землею» (пост. 1979), комедії «Ведмеже лігво» (1956), поет. зб. хакас. і рос. мовами, творів для дітей. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

А. Г. Кизласова.

КІМ Максим Павлович [н. 12 (25). V 1908, с. Пуциловка, тепер Уссурійського р-ну Примор. краю] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1929. Н. в сел. сім'ї. Закінчив Моск. ін-т історії, філософії та л-ри (1934). Викладав у вузах Москви, з 1951 працює в Ін-ті історії СРСР АН СРСР. У 1965—71 — зав. кафедрою Академії сусп. наук при ЦК КПРС. К.— автор праць з історії рад. суспільства. В 1956—60 — гол. редактор журн. «Історія СРСР». Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

КІМБЕРЛІ — місто в центр. частині Пд.-Африканської Республіки. Вузол з-ць, аеропорт. 103,8 тис. ж. (1970). Значний центр добування й обробки алмазів. Підприємства металообр., меблевої, швейної, буд. матеріалів, харч.

М. О. Кільчевський.

М. П. Кім.

Кільцювання птахів. I. Зразки кілець, застосовуваних в СРСР (верхнє — в розгорнутому вигляді): A, B, C, D, E, F, X, Y — серії кілець. II. Нога окільцьованого птаха. III. Зразки іноземних кілець (у розгорнутому вигляді): 1 — польське; 2 — чехословацьке; 3 — англійське; 4 — голландське; 5 — датське; 6 — японське; 7 — норвезьке.

промисловості. Технічний коледж. К. засн. 1871.

КІМБЕРЛІ́Т (від назви м. Кімберлі в ПАР) — магматична гірська порода. Складається в осн. з олівіну, піроксенів, гранатів, флогопіту, рідше — циркону, апатиту та ін. Колір чорний. К. заповнює трубки вибуху (*діатреми*). Поширений в ПАР, Індії, Бразілії, Заїрі, в СРСР — в Якутії. К. є корінним джерелом *алмазів*.

КІ́МВРИ — племена *германців*. Спочатку заселяли Ютландський п-ів. У кін. 2 ст. до н. е. К. разом з племенами *тевтонів* і амбронів рушили на Пд. Завдали римлянам ряд поразок (113, 109, 107, 105 до н. е.), зайняли всю Пн. Італію. Проте 101 до н. е. в битві біля Верцелл (Пн. Італія) К. було майже повністю розгромлено рим. військом.

КІММЕРІ́ДЖСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (за назвою населеного пункту Кіммерідж в Англії) — третій вік пізнього відділу юрського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (вапняки, мергелі, глини, алевроліти, пісковики, конгломерати) поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині*, на пн.-зх. окраїні Донбасу, в *Причорноморській западині*, *Галицько-Волинській синеклізі*, в Карпатах і в Кримських горах. Їхня потужність до 600 м. Див. також *Юрський період і юрська система*.

Кім Ір Сен.

КІМ ІР СЕН (н. 15.IV 1912, селище Мангьонде, поблизу Пхеньяна) — діяч корейського і міжнар. комуністичного руху, держ. і політ. діяч КНДР. Н. в сел. сім'ї. У 1924 разом з батьками (внаслідок переслідувань батька за революц. діяльність япон. колоніальною владою) емігрував до Маньчжурії (Пн.-Сх. Китай). У 1931 вступив до Компартії Китаю. В 1932 організував кор. партизан. загін, який згодом виріс у Нар.-революційну армію Кореї. В 1936 — один із засновників Т-ва відродження вітчизни, що поклало початок створенню єдиного антияпон. фронту. З 1945, після визволення Кореї,— перший секретар пн.-кор. Оргбюро Компартії Кореї, яка 1946 об'єдналася з Новою нар. партією в Трудову партію Пн. Кореї. В 1946—49 — голова ЦК Єдиного демократичного нац. фронту Пн. Кореї. В 1947—48 — голова Нар. к-ту Пн. Кореї. З 1948 (після утворення КНДР) — голова Кабінету міністрів КНДР, з 1972 — президент КНДР. З 1949 (після злиття компартій Пн. та Пд. Кореї) — одночасно ген. секретар (до 1966 — голова) ЦК *Трудової партії Кореї*. З 1949 — член Президії ЦК Єдиного демократичного вітчизн. фронту Кореї. Маршал КНДР (1953). Двічі Герой КНДР (1953, 1972), Герой Праці КНДР (1958). Нагороджений орденом Леніна.

Кімоно.

КІМ МАН ДЖУН (літ. псевд.— Сопхо; 1637, Сеул — 14.VII 1692, Намхе) — кор. письменник і держ. діяч. Виступав за розвиток літ. традицій рідною мовою. Автор зб. «Літературні начерки Сопхо», першого роману кор. мовою «Хмарний сон дев'яти», соціально-побутової повісті «Блукання пані Са по півдню».

Тв.: Рос. перекл.— Скитания госпожи Са по югу. В кн.: История о верности Чхун Хян. Средневековые корейские повести. М., 1960; Облачный сон девяти. М.—Л., 1961.

Л. Р. Концевич.

КІММЕРІ́ЙСЬКА СКЛАДЧА́СТІСТЬ (від назви племен *кіммерійців*) — деформації *земної кори*, що відбулися в середині й кінці мезозойської ери. Проявилась у вигляді потужних складко- і горотворюючих процесів (див. *Горотворення*), інтрузивного (див. *Інтрузія*) і ефузивного (див. *Ефузія*) магматизму. Виділяють кілька фаз К. с., основні з них — давньокіммерійська (в кінці тріасового періоду) і пізньокіммерійська (в кінці юрського періоду). Під впливом К. с. на місці півостровів Кримського, Індокитаю, Мангишлаку, Таймиру й пн. частини Іранського нагір'я виникли гірські складчасті системи, які пізніше зазнали впливу *альпійської складчастості*. Деформації пізньокіммерійської фази максимально проявилися на тер. вздовж узбережжя Тихого ок., де вони одержали назву *мезозойської складчастості*. Деякі з дослідників вважають останню самостійною складчастістю і тим самим заперечують глобальний характер К. с. Інші геологи розглядають К. с. у складі альпійської складчастості.

Літ.: Тектоника Евразии. М., 1966; Бондарчук В. Г. Движение и структура тектоносферы. К., 1970.

Ю. М. Довгаль.

КІММЕРІ́ЙСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви племен *кіммерійців*) — середній вік пліоценової епохи неогенового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (глини, піски, пісковики, вапняки) поширені в *Причорноморській западині*. Їхня потужність до 120 м. З ними пов'язані поклади бурих залізняків (*Керченський залізорудний басейн*). Див. також *Неогеновий період і неогенова система*.

КІММЕРІ́ЙЦІ (грец. Κιμμέριοι) — найдавніші з відомих за своєю назвою племен, які жили на тер. степового Пд. Європейської частини СРСР. Вперше згадуються в «Одіссеї» *Гомера*, а під назвою «гімірра» — в ассірійських клинописних текстах 8—7 ст. до н. е. Воювали проти *Ассирії*, захопили більшу частину *Лідії*. Антична *топоніміка* пов'язує з К. тер. Керченського і Таманського п-овів (зокрема *Боспор Кіммерійський, Кіммерік*). К. ототожнюють з племенами *зруб ної культури*. К. були пастушо-землеробськими племенами, а на поч. 1-го тис. до н. е. перейшли до скотарсько-кочового способу життя. Перебували на стадії розкладу родоплемінного ладу, що супроводився початком соціально-екон. розшарування. Осн. місце в суспільстві посідали кінні воїни. Виділилася багата аристократія. За мовою К. належали до давніх іранців. Після витіснення К. *скіфами* в 7 ст. до н. е. з їхньої території вони переселилися в Передню Азію, де осіли в районі Сінопа на пд. узбережжі Чорного м. З поч. 6 ст. до н. е. в писемних джерелах не згадуються.

Літ.: Тереножкин А. И. Киммерийцы. К., 1976. *О. І. Тереножкін.*

КІММЕ́РІК — античне місто на Керченському п-ові, пд.-зх. форпост і гавань *Боспорської держави*. К. згадують античні автори *Страбон, Птолемей, Плиній* та ін. Залишками К. є городище на г. Опук. Розкопками (почалися в 19 ст., з 1927 провадилися систематично) встановлено, що місто існувало з 5 ст. до н. е. до 3 ст. н. е. В 1 ст. н. е. К. досяг найбільшого розвитку як торг. і землеробський центр. Залишки поселення пізнього періоду *бронзового віку*, відкриті 1950—51 на сх. схилі г. Опук, дають підставу пов'язувати К. з догрецьким населенням цієї території — *кіммерійцями*.

КІМНА́ТНІ РОСЛИ́НИ — декоративні рослини, які тривалий час можуть рости і розвиватися в кімнатних умовах. Вирощують здебільшого гарноквітучі рослини, декоративно-листяні, виткі, лазячі, звисаючі (див. *Ампельні рослини*), кактуси (див. *Кактусові*) та ін. Для кімнат, обернених на Пд., придатні кактуси, гехеверія, *азалія, бувардія, геліотроп, глоксинія, камелія*, китайська троянда, пальми, *бегонія, араукарія, амариліс* та ін. В кімнатах, обернених на Пн., вирощують аспідистри, папороті, хлорофітуми, бегонії, драцену вузьколисту, кипариси та ін.

КІМО́ГРАФ (від грец. κῦμα — хвиля і γράφω — пишу) — прилад для графічної реєстрації різних фізіологічних процесів (напр., скорочення м'язів, кров'яного тиску тощо). Осн. частини К.— металевий циліндр, на якому закріплюється папір для запису, годинниковий механізм або електромотор (електрокімограф), які приводять циліндр у рівномірний певної швидкості рух. Запис робиться записувачами (чорнилом на кальці або перами, що стирають кіпоть, спеціально нанесену на папір); іноді застосовується запис на світлочутливому папері.

КІ́МОН (грец. Κίμων; бл. 504—449 до н. е.) — полководець і політ. діяч Стародавніх Афін. Син *Мільтіада*. Брав участь в організації *Делоського союзу*. Під час *греко-перських воєн* у 70-х рр. 5 ст. до н. е. очолював союзну грец. армію, яка здобула ряд перемог над персами, захопила узбережжя Фракії, о-ви Егейського м. і *Візантій*, 469 до н. е. виграла битву біля гирла р. Еврімедонт (Мала Азія). В 461 до н. е. зазнав *остракізму*, бл. 456 до н. е. повернувся до Афін. Очолив ряд походів, у т. ч. мор. експедицію проти персів на о. Кіпр. Загинув під час облоги м. Кітіона.

КІМОНО́ — япон. традиційний чоловічий і жіночий одяг у вигляді халата, що його загортають направо й підперізують поясом («обі»). Широкі рукава («соде») внизу мішковидно провисають. За матеріалом і кроєм К. поділяються на нічні, домашні, повсякденні, вихідні й церемоніальні.

КІ́МРИ — місто обласного підпорядкування Калінін. обл. РРФСР, райцентр. Пристань на лівому березі Волги. Залізнична ст. Савелово. 59 тис. ж. (1977). Підпри-

ємства маш.-буд., взут., швейної, трикотажної пром-сті. Механіко-технологічний і маш.-буд. технікуми, медичне училище. К. утворені 1917.

КІМ СОВО́ЛЬ (справж. ім'я — Кім Джон Сік; 16.X 1903, с. Намсандон, повіт Кванксан — 24.XII 1934, с. Пхьонджідон, повіт Кусон) — кор. поет. Його вірші присвячені рідній землі, її пейзажам, величі праці, утвердженню людської особистості («Золотиста ковила», 1922; «На межі», 1924, та ін.). Як майстер верлібру (див. *Вільний вірш*) збагатив поетичну традицію Кореї віршовими прийомами ін. народів, у т. ч. європейських (П. *Верлен* та ін.). Багато з віршів К. С. покладено на музику. *Тв.:* Рос. перекл.— Цветок багульника. М., 1962.

Літ.: Галкина Л. Лирика Ким Соволя. «Дальний Восток», 1975, № 8.

Л. Р. Концевич.

КІМ ХОН ДО (псевд. Тан Вон, Тан Гу, Са Нин, Комін, Коса Со Хо, Кодза; 1760—1820) — кор. живописець. Автор жанрових картин, портретів, пейзажів, виконаних у традиціях нац. живопису. Твори: «Водоспад дев'яти драконів» (Худож. галерея, Пхеньян), альбоми під назвою «Пейзажі, оживлені персонажами, тваринами і птахами», аркуші з альбомів — «Оранка», «Ковалі».

КІМ-ЧХЕК, Кім-Чак (до 1951 — Сонджін) — місто в КНДР. Порт на березі бухти Кім-Чхек-Хан у Японському м. Понад 250 тис. ж. Найрозвинутіші чорна металургія й електрометалургія. Виробництво феросплавів, магнезитових і графітових виробів. Судноверф. Підприємства харч. і буд. матеріалів пром-сті. Рибальство. Місто перейменоване на честь корейського революц. і військ. діяча Кім Чхека.

КІН (Kean) Едмунд (17.III 1787, Лондон — 15.V 1833, Річмонд) — англ. актор. У 1814 вперше дебютував у театрі «Друрі-Лейн» (Лондон). Прославився як кращий трагедійний актор Англії. Ролі: Річард III, Гамлет, Отелло, Макбет (однойменні трагедії Шекспіра), сер Оверрич («Новий спосіб платити старі борги» Мессінджера) та ін. Реакційна бурж. критика презирливо називала К. «актором натовпу».

Літ.: Минц Н. В. Эдмунд Кин. М., 1957.

КІН Павло Андрійович (1882—1943) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в с-щі Мизиричі (тепер Брян. обл.) в робітн. сім'ї. Робітник-металіст. З 1902 — в революц. русі. У 1917 — голова Харків. ревкому, Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів. У 1918 — комендант Луганська. В 1919 — комендант Харкова, голова Харків. губвиконкому і Ради оборони Харків. р-ну під час наступу денікінців. В 1920—21 — голова Одес. губревкому, нарком внутр. справ України. З 1921 — на керівній рад., парт. і госп. роботі.

КІНБУ́РН — колишня фортеця (до 1857) на Кінбурнській косі (тепер у межах Миколаїв. обл.). Споруджений турками в 15 ст., закривав запорожцям доступ з Дніпровського лиману в Чорне м. З 1774 К. входив до складу Росії. В 1787, під час рос.-тур. війни 1787—91, рос. військо під командуванням О. В. *Суворова* здобули перемогу над переважаючими силами тур. десанту, який намагався захопити фортецю.

КІНБУ́РНСЬКА КОСА́ — піщана коса у пн. частині Чорного м., між Дніпровським лиманом та Ягорлицькою затокою. Довж. бл. 40 км, шир. до 10 км. Поверхня рівнинна. Багато солончаків, озер. Рослинність переважно степова. Частина К. к. є тер. *Чорноморського заповідника.*

КІНБУ́РНСЬКІ ОЗЕ́РА — система численних (бл. 400) невеликих озер на *Кінбурнській косі*. Озера, розташовані нижче від рівня моря, живляться мор. водою, інші — атм. опадами. К. о. мілководні, добре прогріваються. На них гніздуються журавлі, білі чаплі й водоплавні птахи. Рибальство.

КІНГ (King) Мартін Лютер (15.I 1929, Атланта, Джорджія — 4.IV 1968, Мемфіс, Теннесі) — діяч негритянського руху в США. В 1955 закінчив Бостон. ун-т, доктор філософії. Баптистський пастор (з 1954). В 1957 заснував негритянську орг-цію «Пд. конференція християнського керівництва». Еволюціонував від лібералізму до бурж. радикалізму; виступав за соціальні реформи, єдність дій негрів з білими трудящими; застосовував тактику масових ненасильницьких дій у боротьбі за громадян. права негрів. Засудив *агресію США у В'єтнамі*. Вбитий расистами. Нобелівська премія Миру, 1964.

КІНГІСЕПП Віктор Едуардович [12 (24).III 1888, Каарма-Суйре, о. Сааремаа — 4.V 1922, Таллін] — діяч революц. руху в Росії та Естонії. Член Комуністичної партії з 1906. Н. у сім'ї робітника. Закінчив Петерб. ун-т (1917). В революц. русі з 1905; 1907—14 вів нелегальну парт. роботу в Петербурзі, Талліні. Один з керівників більшовицької орг-ції в Естонії. З 22.X (4.XI) 1917 — заст. голови Військ.-Революц. к-ту, з 26.X (8.XI) — член Виконкому Рад Естляндського краю. З березня 1918 — у Москві, працював у Верховному ревтрибуналі і в ВЧК. З березня 1918 — член ВЦВК. З листопада 1918 — керівник Комуністичної партії Естонії. 3.V 1922 поліція бурж. Естонії заарештувала К., за вироком військ.-польового суду його було розстріляно.

КІНГСТАУН — столиця держави Сент-Вінсент і Гренадіни, розташованої на островах тієї ж назви в Карибському м. Мор. порт і аеропорт. 25 тис. ж. (1978). Невеликі підприємства по переробці продукції с. г. Центр рибальства.

КІНГСТОН — столиця Ямайки. Разом з передмістям Сент-Андру утворює самостійну адм. одиницю. Гол. екон. і культур. центр країни. Порт на пд. узбережжі о. Ямайки. Залізнична станція, аеропорт міжнар. значення (Палісейдос). 614 тис. ж. (1976, з передмістями). Розвинута текст., швейна, шкіряно-взут., деревообр., харчосмакова пром-сть. Є металообр., цем. і нафтопереробні підприємства. В К.— ф-ти Вест-Індського ун-ту, коледж мистецтв, природничих наук і технології, Ін-т по вивченню Ямайки, при ньому—б-ка; музеї: худож. та істор., природничої історії, худож. галерея. К. засн. в серед. 17 ст.

КІНДА́РК — розмінна монета Албанії, дорівнює 1/100 *лека*.

КІ́НДІА — місто у Гвінеї. З-цією і шосе сполучене з *Конакрі*. 152 тис. ж. (1970). Переважають підприємства харч. пром-сті. Гвінейський пастерівський ін-т, центр досліджень плодових культур. У районі К.—великі родовища бокситів.

КІНЕМА́ТИКА [від грец. κίνημα (κινήματος) — рух] — розділ *механіки*, який вивчає геометричні властивості руху тіл без урахування сил, що спричинюють цей рух. Залежно від властивостей об'єкта, який вивчають, розрізняють: К. точки, К. твердого тіла, К. суцільного середовища (газу, рідини, пружного тіла). Рух тіл у К. розглядають відносно певного тіла, з яким зв'язують систему відліку. Рух об'єкта вважається відомим, якщо відомі рівняння (графіки, таблиці), за допомогою яких можна встановити його положення відносно системи відліку у будь-який момент часу. Осн. задачами К. точки і твердого тіла є визначення т. з. кінематичних характеристик (*швидкості, прискорення, кутової швидкості,* кутового прискорення тощо), а також вивчення складних рухів, що їх розглядають відносно двох і більше взаємно переміщуваних систем відліку. К. суцільного середовища дає способи описування руху елементів середовища з урахуванням їхньої деформівності. Див. *Кінематика механізмів*.

О. О. Горошко.

КІНЕМА́ТИКА МЕХАНІ́ЗМІВ — галузь знань про рух ланок механізму без врахування сил, що зумовлюють цей рух; розділ *машин і механізмів теорії*. Розрізняють кінематичні аналіз і синтез механізмів. Осн. задачі кінематичного аналізу: визначення положень ланок і траєкторій їхніх точок, обчислення лінійних *швидкостей* і *прискорень* цих точок, а також кутових швидкостей і прискорень ланок. Для розв'язання кожної з цих задач задаються геом. параметри механізму, що визначають його кінематичні властивості і закони руху ведучих ланок. Так, при аналізі *кулачкового механізму* з роликовим штовхачем задають профіль кулачка, радіус ролика, віддаль між центрами шарнірів. Аналіз виконують графічними, аналітичними або графоаналітичними методами. Графічними методами, в основу яких покладено геом. побудови, знаходять положення ланок і траєкторій їхніх точок. Швидкості (прискорення) ланок і їхніх точок визначають переважно методами векторної алгебри (див. *Векторне числення*). Аналітичними методами встановлюють залежність між координатами точок ланок і переміщенням (кутовим або лінійним) ведучої ланки, а також між швидкостями і прискореннями точок. Результати аналізу використовують при проектуванні машин і механізмів.

Е. Кін.

М. Л. Кінг.

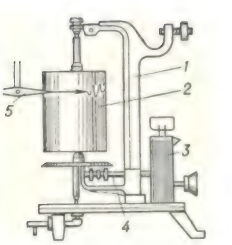

Кімограф (схема): *1* — станина; *2* — барабан; *3* — годинниковий механізм; *4* — валик; *5* — записувач.

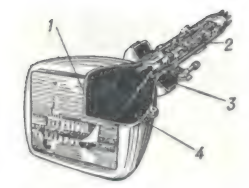

Кінескоп: *1* — екран; *2* — електронний прожектор; *3* — відхиляюча магнітна система; *4* — електронний промінь.

Знаючи траєкторії точок ланок, встановлюють, напр., обриси корпусів машин, з'ясовують можливість вільного переміщення ланок без зіткнення однієї з одною. Задачі кінематичного синтезу обернені: визначення кінематичних схем механізмів за заданими кінематичними властивостями. Задаючи, наприклад, закон руху веденої ланки кулачкового механізму, визначають побудовою або обчисленням профіль кулачка, що забезпечує заданий закон руху (див. також *Синтез механізмів*).

Літ.: Артоболевский И. И. Теория механизмов и машин. М., 1975; Кореняко А. С. Теория механизмов и машин. К., 1976. *С. М. Кожевников.*

КІНЕМАТОГРА́ФІЯ [від грец. κίνημα (κινήματος) — рух і γράφω — пишу] — галузь культури (див. *Кіномистецтво*) і господарства, яка виробляє кінофільми та організовує демонстрування їх глядачам. Виробництво *фільмів* за допомогою *кінотехніки* зосереджено на *кіностудіях*. Кіноплівку й апаратуру випускає *кінопромисловість*. Фільми демонструються в кінотеатрах, на кінопересувках і по телебаченню.

КІНЕСКО́П (від грец. κίνησις — рух і σκοπέω — розглядаю), приймальна телевізійна трубка — пристрій, що перетворює електричний сигнал на світловий; *електронно-променева трубка*, яка відтворює телевізійне зображення. К. для одержання чорно-білого зображення (мал.) — скляна колба з електронним прожектором (випромінювачем потоку електронів), передня стінка якої (екран) покрита шаром *люмінофору* білого світіння. Під дією потоку електронів (електронного променя), що змінюється залежно від передаваного електр. сигналу (див. *Передавальна телевізійна трубка*), люмінофор починає світитись, а електронний промінь, який відхиляється магн. системою, здійснює *телевізійну розгортку*, відтворюючи на екрані телевізійне зображення. Щоб підсилити світіння і контрастність зображення, а також захистити люмінофор від руйнування потоком негативних іонів, внутр. поверхню колби вкривають тонкою (0,5—1,0 мкм) алюмінієвою плівкою. В К., що відтворює кольорове зображення,— три електронні прожектори, а екран вкритий люмінофором, який світиться червоним, зеленим і синім кольорами (див. *Кольорове телебачення*). Для одержання телевізійного зображення на великому екрані (3—4 м²) використовують проекційні К. з високою яскравістю світіння. В СРСР виготовляють К. для відтворення чорно-білого зображення з розмірами екрана по діагоналі 3, 6, 11, 16, 23 (у переносних телевізорів), 35, 43, 47, 59, 61, 65 і 67 см, для відтворення кольорового зображення — 25, 40, 59 та 61 см. В УРСР К. випускає *львівське виробниче об'єднання «Кінескоп»*. *Г. Ф. Семенов.*

КІНЕ́ТИКА (від грец. κινητικός — рушійний) — розділ *механіки*, який об'єднує *статику* — вчення про рівновагу тіл під дією сил і *динаміку* — вчення про рух тіл під дією сил.

КІНЕ́ТИКА ФІЗИ́ЧНА — розділ теоретичної фізики, який вивчає процеси, що виникають у системах, виведених з *термодинамічної рівноваги* внаслідок дії зовн. сил. До К. ф. відносять *термодинаміку* нерівноважних процесів, розділ *кінетичної теорії газів* — теорію явищ переносу, а також заг. статистичну теорію нерівноважних процесів. У К. ф. застосовують два способи опису процесів. Феноменологічний спосіб грунтується на припущенні, що в досить малих областях нерівноважної системи (яка містить ще багато частинок) рівновага встановлюється дуже швидко. Процес же встановлення рівноваги в системі в цілому полягає у вирівнюванні т. з. інтенсивних параметрів φ_k (т-ри T, густини ρ, електр. потенціалу φ і т. д.) цих областей внаслідок існування потоків j_k (теплоти j_Q, частинок j_n, заряду j_e і т. д.), зумовлених наявністю термодинамічних сил — *градієнтів* інтенсивних параметрів. У разі малих градієнтів потоки є лінійними функціями термодинамічних сил:

$$j_k = -\sum_{l=1}^{m} L_{kl}\nabla\varphi_k, \text{ де } L_{kel} \text{ — т. з.}$$

кінетичні коеф., які мають бути визначені з досліду. Кінетичними коеф., зокрема, є коеф. *електропровідності* σ, *дифузії* D, *теплопровідності* $\varkappa$, які визначають потоки: $j_e = -\sigma\nabla\varphi$; $j_n = -D\nabla n$, n — концентрація частинок; $j_Q = -\varkappa\nabla T$. Для анізотропних середовищ (див. *Анізотропія*) кінетичні коеф. є *тензорами*. Швидкість переходу системи до рівноважного стану визначається швидкістю зростання *ентропії* S. Якщо $\frac{dS}{dt} = \sum_{k=1}^{n} j_k\nabla\varphi_k$, то матриця кінетичного коеф. задовольняє співвідношення, встановлене Л. *Онсагером*: $L_{lk} = L_{kl}$. Густини ρ_k величин, які переносяться потоками j_k, зв'язані з ними рівняннями збереження $\frac{\partial\rho_k}{dt} + \operatorname{div} j_n = 0$.

Крім того, термодинаміка дає можливість зв'язати ρ_k і φ_k. Формули для потоків, рівняння збереження, а також зв'язок ρ_k з φ_k становлять повну систему рівнянь для описування нерівноважних процесів. Мікроскопічний спосіб застосовують для обгрунтування феноменологічного методу, а також для побудови методів розрахунку величин L_{kl}. При цьому еволюція системи описується послідовністю рівнянь для *функцій розподілу* $F_s(x_1, x_2, \ldots, x_t, \ldots, x_s, t)$, де x_t — сукупність координат й імпульсів i-ї частинки: $s = 1, 2, \ldots, N$. За малий проміжок часу встановлення локальної рівноваги система приходить у такий стан, коли вищі функції $F_2, F_3, \ldots$ можуть бути визначені через першу F_1, для якої справджується рівняння $\frac{\partial F_1}{\partial t} = A[x_1, F_1]$, де $A[x_1, F_1]$ — *функціонал* від F_1. Знайшовши $F_1(x_1, t)$, можна обчислити потоки за формулою

$$j_k = \int \rho_k u F_1 dx_1,$$

де u — швидкість потоку, і, отже, визначити L_{kl}. Основи К. ф. заклав у 19 ст. Л. *Больцман*. Значний внесок у розвиток К. ф. зробили рад. вчені М. М. *Боголюбов*, О. І. *Ахієзер*, С. В. *Пелетмінський* та ін.

Літ.: Гуревич Л. Э. Основы физической кинетики. Л.—М., 1940; Боголюбов Н. Н. Проблемы динамической теории в статистической физике. М.—Л., 1946; Боголюбов М. М. Лекції з квантової статистики. К., 1949; Ахиезер А. И., Пелетминский С. В. Методы статистической физики. М., 1977; Хаазе Р. Термодинамика необратимых процессов. Пер. с нем. М., 1967. *К. Б. Толпиго.*

КІНЕ́ТИКА ХІМІ́ЧНА — розділ *фізичної хімії*, в якому вивчаються механізм і закономірності перебігу хім. процесів у часі. К. х. включає два осн. напрями: 1) формальний матем. опис швидкості хім. реакції; 2) учення про механізм хім. взаємодії (як теорія). Швидкість реакції визначається кількістю молекул даного виду в одиниці об'єму, яка реагує за одиницю часу, й залежить від концентрації реагуючих речовин (див. *Діючих мас закон*), т-ри, наявності каталізаторів (див. *Каталіз*) та ін. факторів. Розрізняють хім. реакції: гомогенні, що протікають в об'ємі однієї фази, і гетерогенні, які протікають на межі поділу фаз. Швидкість складного хім. процесу, який проходить кількома послідовними стадіями, залежить від найповільнішої, т. з. визначальної, стадії. Бувають процеси, в яких визначальною стадією є підведення реагуючої речовини в зону реакції, внаслідок чого хім. процес перебігає за законами *дифузії*. К. х. лежить в основі дослідження складних процесів горіння газів і вибухових речовин, допомагає вивченню процесів у двигунах внутр. згоряння. Вона відіграє важливу роль при розробці хім. технології, дає змогу інтенсифікувати існуючі і створювати нові технологічні процеси. Видатні роботи в галузі К. х. були проведені М. М. *Семеновим* та його школою.

Літ.: Эмануэль Н. М., Кнорре Д. Г. Курс химической кинетики. М., 1974; Еремин Е. Н. Основы химической кинетики. М., 1976; Бенсон С. Основы химической кинетики. Пер. с англ. М., 1964. *М. С. Цвєтков.*

КІНЕТИ́ЧНА ЕНЕ́РГІЯ — міра механічного руху. К. е. *матеріальної точки* дорівнює половині добутку маси цієї точки m_i на квадрат швидкості v_i її руху: $T_i = (m_i v_i^2)/2$. При швидкостях, близьких до *швидкості світла* (c), К. е. матеріальної точки $T_i = \frac{m_0 c^2}{\sqrt{1-(v_i/c)^2}}$, де m_0 — маса спокою точки. К. е. системи дорівнює арифметичній сумі К. е. її матеріальних точок: $T = \Sigma (m_i v_i^2)/2$. К. е. твердого тіла, що рухається поступально, обчислюється так само, як і К. е. точки, маса якої дорівнює масі всього тіла. Для твердого тіла, яке обертається навколо нерухомої осі, $T = I\omega^2/2$, де I — *момент інерції* тіла відносно осі обертання, ω — *кутова швидкість* тіла. Зміна К. е. системи при її переміщенні з одного положення

в інше відбувається під дією прикладених до системи зовн. і внутр. сил і дорівнює сумі робіт цих сил на даному переміщенні.

КІНЕТИ́ЧНА ТЕО́РІЯ ГА́ЗІВ — розділ теоретичної фізики, який вивчає властивості речовин у газоподібному стані на основі атомістичних уявлень про їхню будову. Предметом досліджень К. т. г. є *гази*, газові суміші та *плазма*. Основи К. т. г. розробили у 2-й пол. 19 ст. Л. *Больцман* і Дж. К. *Максвелл*. Дальшого розвитку теорія набула в працях М. *Борна*, М. М. *Боголюбова*, Л. Д. *Ландау* та ін. К. т. г. досліджує газ статистичними методами (див. *Статистична фізика*), розглядаючи його як скупчення атомів або молекул, що хаотично рухаються, причому серед. віддаль між частинками набагато більша за їхні розміри. Серед. кінетична енергія $\bar{\omega}$ частинок пропорційна абс. т-рі T: $\bar{\omega} = {}^3/_2 (kT)$, де k — *Больцмана стала*. Зв'язок між тиском газу p, його об'ємом V і абс. т-рою має вигляд: $pV = \frac{3}{2} N_A \frac{m\bar{v}^2}{2} = N_A kT$, де m — маса частинки, $\bar{v}$ — її серед. швидкість, N_A — *Авогадро число*. В процесі хаотичного руху частинки газу зштовхуються між собою і зі стінками посудини, в якій міститься газ. Серед. віддаль між двома послідовними зіткненнями $\bar{l}$ (*довжина вільного пробігу*) дорівнює: $\bar{l} = 1/(\sqrt{2}\pi d^2 n)$, де n — кількість частинок в одиниці об'єму, d — ефективний діаметр молекули. К. т. г. розглядає газ і в полі зовн. сил (див. *Барометрична формула*), а також дає способи описування *переносу явищ*, встановлюючи залежність коеф. *в'язкості*, *теплопровідності* і *дифузії* від т-ри, тиску, концентрації і зв'язок цих коеф. між собою. Див. також *Кінетика фізична*, *Максвелла розподіл*.

Літ.: Силин В. П. Введение в кинетическую теорию газов. М., 1971; Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 2. М., 1975; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 5, ч. 1. М., 1976. *О. З. Голик.*

КІНЕТИ́ЧНЕ МИСТЕ́ЦТВО, кінетизм — напрям сучасного *модернізму*, що використовує т. з. мобілі (споруди, які приводяться в рух вітром, водою, електрикою, силами магнетизму, стиснутим повітрям тощо). Остаточно сформувався в 50-і рр. 20 ст. (на основі експериментів М. Дюшана, Л. Мохой-Надя, А. Колдера та ін. в 10—30-х рр. 20 ст.). Деякі твори К. м. походять від традицій *дадаїзму* («саморуйнуючі машини» Ж. Тінгелі), ін. претендують на більш «позитивне» відображення в худож. образах сучас. науково-тех. прогресу (роботи Н. Шеффера та ін.). К. м., звичайно, замкнене в середовищі суто формальних експериментів, знаходить деяке практичне застосування в оформленні виставок, рекламі тощо. Використання світлових і кольорових ефектів іноді зближує К. м. з *кольоромузикою*.

Літ.: Стойков А. О кинетическом искусстве. «Искусство», 1969, № 3.

КІНЕТИ́ЧНІ МЕ́ТОДИ АНА́ЛІЗУ — методи хімічного аналізу, основані на зв'язку швидкості хімічної реакції з *концентрацією* реагуючих речовин. Варіант К. м. а.— каталітичні методи аналізу, що використовують каталітичні реакції для визначення концентрації *каталізатора*. Реакція, швидкість якої визначається в К. м. а., й речовина, за зміною концентрації якої визначають швидкість, наз. індикаторними. Швидкість реакції вимірюють титриметричними, фотометричними, полярографічними та ін. методами аналізу. Концентрацію визначуваної речовини встановлюють: з кінетичного рівняння; за калібрувальними графіками — графіками залежності шуканої концентрації від швидкості індикаторної реакції (метод тангенсів), або від концентрації індикаторної речовини до певного моменту часу (метод фіксованого часу), або від часу досягнення певної концентрації індикаторної речовини (метод фіксованої концентрації).

Літ.: Яцимирский К. Б. Кинетические методы анализа. М., 1967.

Л. П. Тихонова.

КІНЕТОСТА́ТИКА МЕХАНІ́ЗМІВ (від грец. κινητός — рухливий і *статика*) — метод визначення реакцій елементів кінематичних пар при відомому законі руху *механізму*; розділ *машин і механізмів теорії*. В основу методу покладено припущення про те, що складний механізм може бути розділений на прості статично визначувані групи ланок. Невідомі компоненти реакцій кожної з груп ланок обчислюють за рівнянням рівноваги статики (див. *Статика механізмів*). Використання рівнянь рівноваги стосовно ланок, що рухаються нерівномірно, зумовлено *Д'Аламбера — Лагранжа принципом*, за яким кожна ланка умовно перебуває у стані статичної рівноваги (тобто рівноваги у русі), якщо до всіх зовн. сил додані *сили інерції*. Реакції визначають графоаналітичними або аналітичними методами. Однак у складі механізму часто бувають і статично невизначувані групи ланок (т. з. системи з надлишковими зв'язками). Для визначення компонентів реакцій кінематичних пар таких груп, крім рівнянь рівноваги статики, складають додаткові рівняння, що враховують зв'язок між силами і деформаціями ланок. Результати методу використовують в розрахунках ланок механізму на міцність, при визначенні системи змащування рухомих з'єднань, для аналізу зношування поверхонь, що зазнають тертя. Див. *Динаміка машин і механізмів*.

Літ.: Кореняко О. С., Бондаровський Ф. П. Теорія механізмів і деталі машин. К., 1963; Кожевников С. Н. Теория механизмов и машин. М., 1973; Артоболевский И. И. Теория механизмов и машин. М., 1975.

С. М. Кожевников.

КІНЕТОХО́Р (від грец. κινητός — рухливий і χώρα — простір, місце) — щільне тільце в ділянці первинної перетяжки *хромосоми*, до якого прикріплюються нитки *веретена поділу клітини*; те саме, що й *центромера*.

КІ́НЕШМА — місто обласного підпорядкування Івановської обл. РРФСР, на правому березі Волги. Річковий порт, залізнична станція. 101 тис. ж. (1979). Значний центр текст. (бавовняної) пром-сті — Красноволзький комбінат, 3 ткацькі ф-ки. Виробництво устаткування для деревообр. пром-сті, електротех. виробів та ін. Розвинута також харчова і буд. матеріалів пром-сть. 6 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, краєзнавчий музей. Поблизу міста — музей-садиба О. М. *Островського*. Вперше згадується 1504, місто — з 1777. У 1977 місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

КІ́НІКИ (грец. κυνικοί), кінічна школа — філософська *сократична школа* в Старод. Греції. Заснована в 4 ст. до н. е. *Антісфеном*. Її представниками були також *Діоген Сінопський*, Кратес та ін. Назва походить від гімнасію на пагорбі Кіносарг в Афінах, де Антісфен проводив з учнями заняття. К. виступали з критикою об'єктивно-ідеалістичного вчення *Сократа* і *Платона* про об'єктивне існування заг. понять — ідей добра, справедливості, краси та ін. і вважали, що реально існують тільки конкретні, сприймані чуттями речі. Особливу увагу приділяли проблемам *етики*. Як виразники настроїв демократичних верств рабовласницької аристократії, вимагали повернення до «природного стану», відмови від багатства, розкоші, надбань культури. Етичні погляди К. грунтувалися на ідеї самоізольованості людини від сусп. життя, відмови від підкорення будь-яким законам, сусп. нормам. К. мали значний вплив на розвиток етичних вчень Старод. Греції, зокрема на погляди античних стоїків.

КІНІ́НИ (від грец. κινέω — рухаю, спонукаю) — біологічно активні речовини поліпептидної природи (див. *Пептиди*), виявлені в тканинах і рідинах організму ссавців, плазунів, земноводних, молюсків і комах. Добре вивчені К. плазми крові і тканин ссавців — брадикінін, калідин і метіоніллізил-брадикінін (відповідно складаються з 9, 10 і 11 амінокислот). В крові й міжклітинних просторах К. звільнюються під дією специфічних ферментів — калікреїнів з неактивних білкових попередників — кініногенів, які синтезуються в печінці. К. впливають на тонус кровоносних судин і гладеньких *м'язів*, центр. нервову систему, розширюють просвіт судин, підвищують проникність капілярів, беруть участь у механізмі виникнення болю. Діяння К. проявляється на місці їх утворення, воно короткочасне, через те що К. швидко руйнуються ферментами кініназами. У нормі в крові міститься дуже мало вільних К. (від 0 до 0,002 мкг/мл). Проте при ряді патологічних станів (гострі панкреатити, шок, алергічні хвороби) кількість їх збільшується. Тому визначення К. має діагностичне значення. Надлишкове утворення К. можна зменшити шляхом введення в організм *інгібіторів* калікреїнів.

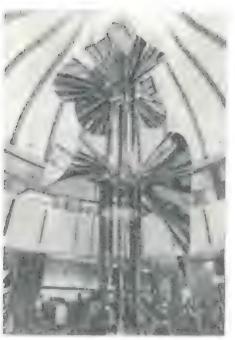

Кінетичне мистецтво. Я. Зах. «Пастка». Нержавіюча сталь. 1969. Культурний центр у Юджіні (штат Орегон).

Кінкан японський:
1 — гілка з квітками;
2 — гілка з плодами;
3 — поперечний розріз плода (схема).

Літ.: Пасхина Т. С. Биохимические основы патологии сердечно-сосудистой системы. В кн.: Молекулярные основы патологии. М., 1966; Веремеенко К. Н. Кининовая система. К., 1977.

К. М. Веремеєнко.

КІНКА́Н, кумкват (Fortunella) — рід плодових дерев або кущів родини рутових. Листки дрібні, темно-зелені. Квітки двостатеві, одиночні або в суцвіттях, білі, невеликі. Плоди округлі або овальні, жовто-оранжеві, з кисло-солодким м'якушем. 6 видів, поширених у Сх. Азії. В СРСР — 2 види (обидва в культурі): К. маргарита, або овальний (F. margarita), і К. японський (F. japonica). Плоди споживають свіжими, переробляють на варення, джем, повидло, компоти тощо.

КІ́ННИЙ ЗАВО́Д — спеціалізоване конярське господарство, що займається відтворенням і розведенням плем. коней однієї-двох порід. В СРСР є 104 К. з., з них в УРСР — 11. Найбільш відомі на Україні К. з. Дніпропетровський, Стрілецький, Онуфріївський, Деркульський, Дібровський, Новоолександрівський, Запорізький, Лозівський, Ягельницький та ін. Див. *Кіннозаводство.*

КІ́ННИЙ СПОРТ — види верхової їзди, що проводяться з спортивною метою. Поширеними видами сучас. К. с. є подолання перешкод (конкур-іпік), бар'єрні скачки, скачки з подоланням перешкод (*стипл-чейз*) і по пересіченій місцевості (*кроси*), пробіги на швидкість і витривалість, виїздка (вища школа верхової їзди), триборство (манежна їзда, польові випробування, подолання перешкод), *вольтижування,* джигітування тощо. Перша згадка про участь кінних колісниць у *Олімпійських іграх* належить до 680 до н. е.; про включення скачок у програму Олімпійських ігор — до 648 до н. е. В Росії перші змагання з К. с. відбулися у Петербурзі 1766. В СРСР К. с. набув розвитку в 20-х рр., гол. чин. у кав. частинах Червоної Армії. В 1935 створено Секцію кінного спорту СРСР (з 1959 перетворена на Федерацію), яку 1952 прийнято до складу Міжнар. федерації К. с. (ФЕІ, створена 1921). Перші всесоюзні змагання з К. с. відбулися в 1936. З 1946 щороку проводяться чемпіонати країни з К. с. З 1952 рад. кіннотники беруть участь у Олімпійських іграх. Серед олімпійських чемпіонів — рад. кіннотники С. Філатов (1960, виїздка), І. Кизимов (1968, виїздка). Збірна команда СРСР — чемпіон Олімпійських ігор 1972 (в її складі — О. Петушкова, І. Кизимов, І. Калита).

КІ́ННІ А́РМІЇ — оперативні об'єднання рад. *кавалерії* під час громадянської війни та в перші післявоєнні роки. В Червоній Армії було створено дві К. а. 1-у К. а. сформовано 19.XI 1919 на базі 1-го кінного корпусу, команд.— С. М. *Будьонний.* Бойовий шлях 1-а К. а. почала в кін. 1919 з участі в розгромі *денікінщини;* 1920 брала участь у визволенні Пн. Кавказу, в розгромі військ бурж.-поміщицької Польщі (див. *Радянсько-польська війна 1920, Житомирський прорив 1920*), *врангелівщини,* зголом — у ліквідації контрреволюц. банд на Україні, Дону, Пн. Кавказі та басмачів у Серед. Азії. В жовтні 1923 1-у К. а. розформовано. 2-у К. а. створено 16.VII 1920 для боротьби проти військ Врангеля. 6.XII 1920 її переформовано на 2-й кінний корпус. 2-ю К. а. командували О. І. *Городовиков* (16. VII—5.IX 1920), П. К. *Миронов* (6.IX—6.XII 1920). Створення К. а. було на той час видатним досягненням рад. *воєнного мистецтва.*

Літ.: История гражданской войны в СССР, т. 3—5. М., 1958—61; Будённый С. М. Пройденный путь, кн. 1—3. М., 1959—73; Душенькин В. В. Вторая Конная. М., 1968.

І. В. Архипов.

КІННОЗАВО́ДСТВО — розведення, вдосконалення існуючих та створення нових порід і типів плем. коней на *кінних заводах*; галузь *племінного тваринництва.* Початок рад. К. було покладено декретом «Про племінне тваринництво», який підписав В. І. Ленін 13 липня 1918. В СРСР К. має такі напрями: чистокровне, напівкровне, рисисте, ваговозне, спортивне і продуктивне (м'ясо, молоко, з якого виготовляють *кумис*). Рад. К. досягло великих успіхів в удосконаленні й створенні нових вітчизн. порід коней для нар. г-ва (див. *Конярство*). На кінних заводах зосереджена найкраща частина породного поголів'я коней. Заводи постачають плідників держ. заводським стайням, *станціям по племінній роботі і штучному осіменінню* с.-г. тварин та плем. фермам, ведуть *племінні книги.* Н.-д. роботу по К. очолює Всесоюзний н.-д. ін-т конярства.

Літ.: Витт В. О. Из истории русского коннозаводства. М., 1952; Книга о лошади, т. 1—4. М., 1952—59

«КІНО́» — щомісячний укр. журнал, орган укр. кінематографії. Виходив з листопада 1925 в Харкові, 1926—32 — у Києві, 1932—33 — знову в Харкові. В журналі висвітлювалися питання теорії та історії кіно, проблеми кінодраматургії, режисури, акторської та операторської майстерності, екранізації класики, велися дискусії з актуальних проблем розвитку укр. рад. кіно. Публікувалися рецензії на фільми і статті з питань розвитку кіно на Україні, в союзних республіках і за кордоном; значна увага приділялася роботі кінопрокату. В «К.» друкувалися М. Бажан, Ю. Яновський, О. Довженко, Г. Епік, В. Поліщук, О. Влизько, М. Ірчан, В. Кричевський, М. Ушаков та ін. В 1935—38 виходив журн. «Радянське кіно».

КІНО... (від грец. κινέω — рухаю, рухаюсь) — частина складних слів, що вказує на зв'язок з *кінематографією (кіножурнал, кінотеатр).*

КІНОАВТО́РСЬКЕ ПРА́ВО — сукупність норм *авторського права,* що регулюють правовідносини, пов'язані зі створенням і використанням творів *кіномистецтва.* Відповідно до рад. законодавства (в УРСР — ст. 483 ЦивК УРСР) повноваження на випуск кінофільму, його відтворення і розповсюдження, на його недоторканність і на одержання винагороди за використання належить установі (кіностудії), яка здійснила постановку фільму. Право використання фільму, створеного на замовлення, належить установі-замовнику, аматорського фільму — особам, які його створили. За кожною з осіб, що беруть творчу участь у створенні фільму (сценаристом, режисером-постановником, оператором, художником та ін.), визнається відокремлене авторське право на його твір, що ввійшов до фільму. Права і обов'язки кожної з цих осіб у роботі над фільмом визначаються *авторським договором,* який вона укладає з кіностудією.

Літ.: Ландкоф С. Н. Киноавторское право. К., 1963.

Є. Ф. Мельник.

КІНОАМА́ТОРСТВО (від *кіно...* і лат. amo — полюбляю, маю на-

хил) — вид самодіяльної творчості, що грунтується на технічній базі кінематографа і охоплює численні галузі кінодільності. В СРСР К. вперше набуло колективних форм після організації (1925) Т-ва друзів рад. кіно. В той час лише на Україні було 164 осередки К., де знімалися хроніка, кінонариси, ігрові фільми. Новий етап масового розвитку К.— середина 50-х рр., тоді ж почали проводитися Респ., Всесоюзні і тематичні-галузеві огляди. Переможцями 1-го Респ. огляду в УРСР (1959) стали кіногуртки тресту «Азовстальбуд» і Харків. електромех. з-ду. Ці, а також самодіяльні студії «Каменяр» (Львів), «Юність» (Дніпропетровськ), «Полісся» (Житомир) та ін. неодноразово були лауреатами Всесоюзних і міжнар. фестивалів і конкурсів в Чехословаччині (1960, 1973), Югославії (1961, 1964, 1970), Франції (1964, 1967), Польщі (1972). Більше 20-ти профспілкових і сільс. самодіяльних студій УРСР удостоєні звання народних.

На Україні (1980) працює понад 1000 самодіяльних кіноколективів, які створюють кіногазети, екранні портрети ветеранів Великої Вітчизн. війни і героїв праці, фільми про історію підприємств, технікопропагандистські, науково-дослідницькі, спортивні, мультиплікаційні стрічки. Цінним документальним матеріалом є зйомки, здійснені у важкодоступних місцях і методом тривалого спостереження, картини про пам'ятки культури, нар. свята і обряди. Перспективними є пошуки кіноаматорів у галузі розробки нових систем кіно і методів знімання (електронна мультиплікація, стереозвук, кіноголографія, кінокольоромузика та ін.).

О. О. Шимон.

КІНОВАР (грец. κιννάβαρι) — мінерал класу *сульфідів*. HgS. *Сингонія* тригональна. Густ. 8,0—8,2. Тв. 2,0—3,0. Колір яскраво-червоний або коричнево-червоний. Блиск алмазний, у щільних дрібнокристалічних агрегатах — металевий, у землистих — тьмяний. Найбільші родовища — в Іспанії, Італії та Югославії. В СРСР є в Серед. Азії, Зх. Сибіру і на Україні (зокрема, в Донбасі й на Закарпатті). Основна сировина для одержання ртуті.

«КІНОГАЗЕ́ТА» — орган укр. рад. кінематографії і кінгромадськості. Виходила 1928—31 в Києві (раз на 2 тижні) і 1931 — в Харкові (раз на декаду). На сторінках «К.» висвітлювалися досягнення рад. кіно, проводилися дискусії з творчих питань, друкувалися рецензії на нові фільми та інформації про кіномистецьке життя країни; велика увага приділялася питанням кінофікації міст і сіл. Передувала «К.» газ. «Кінотиждень» (1927—28, Київ).

КІНОДРАМАТУРГІ́Я (від *кіно...* і *драматургія*) — особливий вид літератури, призначений для екранного втілення. К.— ідейно-художня основа *кіномистецтва* і водночас галузь літ. творчості. Завдяки двоїстій природі, К. поєднує в собі як літ., так і кінематографічні особливості. Твори К. з часом змінювалися — від простого викладу сюжету до поглибленого розкриття характеру людини і дослідження важливих соціальних явищ. Жанрові форми К. тяжіють то до театральної драматургії, то до прозових, то до поетичних жанрів л-ри. Становлення К. проходило водночас з розвитком зображальних можливостей кінематографа і сприяло перетворенню кіно в мистецтво. У створенні вітчизн. К. брали участь літератори А. Луначарський, В. Маяковський, В. Шкловський; на Україні — М. Бажан, Ю. Яновський; режисери С. Ейзенштейн, В. Пудовкін, укр.— О. Довженко, І. Савченко та ін.; кінодраматурги-професіонали В. Туркін, Н. Зархі, К. Виноградська та ін. Принципи соціалістичного реалізму знайшли розвиток у сценаріях О. Каплера, М. Ромма, Є. Габриловича, Г. Козінцева, С. Герасимова, М. Донського, В. Шукшина, Ч. Айтматова, В. Єжова, Ю. Нагібіна; на Україні — О. Корнійчука, О. Гончара, М. Стельмаха, І. Драча, Д. Павличка та ін.

Серед відомих зарубіжних кінодраматургів — Ч. Дзаваттіні, К. Майєр, Ж. Превер, Т. Гуерра, а також режисери, які створювали сценарії,— Ч. Чаплін, Р. Клер, О. Уеллес, Ж. Ренуар, Л. Бюнюель, І. Бергман, М. Антоніоні, Д. Даміані, К. Куц та ін. В комерційному кіно капіталістичних країн К. не надається суттєвого значення.

Літ.: Юнаківський В. Сценарна майстерність. К., 1964; Вопросы кинодраматургии, в. 1—6. М., 1954—74; Вайсфельд И. Новая область литературы. М., 1970; Мороз-Погрібна Л. З. Українська радянська кінодраматургія. К., 1976; Белова Л. Сквозь время. Очерки истории советской кинодраматургии. М., 1978.

Л. З. Мороз-Погрібна.

КІНОЕКРА́Н — див. *Кінопроекційний екран.*

КІНОЖУРНА́Л (від *кіно...* і *журнал*) — періодичний кіновипуск, який інформує про життя країни, про міжнародні суспільно-політичні події. В СРСР перший К.— «Кінотиждень» — почав виходити 1918. Найвідоміші сучас. союзні К.: «Новости дня» (виходить під цією назвою з 1944); тематичні — «Новости сельского хозяйства», «Пионерия», «Советский спорт» та ін. На Україні К. «Радянська Україна», «Молодь України», «Піонерія», «Україна спортивна», «Україна сьогодні» випускає *Київська студія хронікально-документальних фільмів.*

КІНОЗНА́ВСТВО — наука про кіно, його суспільну природу, становлення, розвиток, специфічні особливості. До К. входять теорія та історія кіно, кінокритика і, як допоміжний розділ, — фільмографія. К. розвивається у взаємодії з ін. науками — літературознавством, історією, соціологією, психологією і особливо естетикою. Значний внесок у становлення і розвиток рад. К. зробили кінорежисери Л. Кулешов, Дз. Вертов, С. Ейзенштейн, В. Пудовкін та ін. Сучасне рад. К. веде комплексне дослідження питань історії і теорії кіно, специфічних проблем кіномистецтва, його видів і жанрів. Серед відомих рад. кінознавців — М. Лебедєв, Р. Юренєв, О. Караганов, С. Дробашенко, С. Фрейліх, Г. Капралов. У становленні й розвитку укр. рад. К. брали активну участь О. Довженко, Ю. Яновський, М. Бажан, Г. Епік, Д. Бузько, Я. Савченко. Серед українських радянських дослідників кіно — О. Бабишкін, І. *Корнієнко,* Б. *Буряк* та ін.

Відомі праці кінознавців соціалістичних країн — Б. Балажа, І. Немешкюрті (Угорщина), Є. Тепліца, Є. Плажевського (Польща), Н. Мілева (Болгарія) та ін. Значне місце в К. займають роботи зарубіжних кінознавців: Л. Деллюка, Л. Муссінака, А. Базена, Ж. Садуля (Франція), Р. Арнхейма, З. Кракауера, Дж. Лоусона (США), У. Барбаро, Л. К'яріні, Г. Арістарко (Італія). В СРСР вивчення питань К. зосереджене у ВДІКу, *Держфільмофонді СРСР,* Ін-ті історії та теорії кіно Держкіно СРСР (Москва), Ін-ті театру, музики і кінематографії (Ленінград); на Україні — у відділі кінознавства *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституту* ім. М. Т. Рильського АН УРСР, на факультеті кіномистецтва *Київського інституту театрального мистецтва* ім. І. К. Карпенка-Карого; висвітлюють питання К. журнал *«Новини кіноекрану»* та науковий збірник *«Мистецтво кіно»*. Див. також *Кіномистецтво.*

Літ.: Самое важное из всех искусств. Ленин о кино. Сборник документов и материалов. М., 1973; Луначарский о кино. М., 1965; Селезнева Т. Киномысль 1920-х годов. Л., 1972; Шупик О. Б. Становлення українського радянського кінознавства. К., 1977.

О. Б. Шупик.

КІНОЗНІМА́ЛЬНИЙ АПАРА́Т, кінокамера — оптико-мех. апарат для *кінознімання;* засіб *кінотехніки.* Осн. частини К. а. (мал., с. 192): оптична система, що складається із знімального *об'єктива* (одного чи кількох) і *видошукача* (або *візира*); стрічкопротяжний механізм з затвором *(обтюратором);* електр. або мех. приводний механізм; *касети* для кіноплівки; допоміжні пристрої (*світлофільтри, експонометр,* лічильники метрів і кадрів, *тахометр,* спеціальні — анаморфотні — насадки для знімання широкоекранних фільмів тощо). Розрізняють К. а. для кінознімання кадрового — з одержуванням серії послідовних кадрів (з переривчастим або безперервним рухом кіноплівки біля кадрового вікна) і кінознімання безкадрового — зображення фіксується на рухомій кіноплівці безперервно у вигляді *розгортки оптичної.* Крім того, К. а. поділяють на професійні (штативні — важкі та полегшені, нештативні — ручні й плечові) та любительські; для звичайного і *комбінованого кінознімання* (прецизійні — з підвищеною точністю переміщення кіноплівки на крок кадру, швидкісні — для *швидкісного кінознімання* та ін.), спеціальні (напр., для *надшвидкісного кінознімання*). У профес. К. а. використовують кіноплівку шир. 70 мм (у виробн. широкоформатних фільмів), 35 (звичайних і широкоекранних

Обкладинка журналу «Кіно». № 1. 1925.

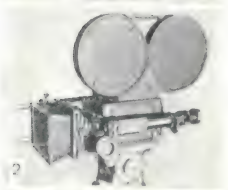

Кінознімальні апарати: 1. Апарат «Конвас-автомат» 1КСР-2М для знімання звичайних і широкоекранних фільмів. 2. Апарат 2КСК для комбінованого знімання звичайних і широкоекранних фільмів. 3. Апарат СКЛ-«Темп» для комбінованого знімання звичайних і широкоекранних фільмів. 4. Апарат «Красногорськ» для знімання 16-мм любительських фільмів. 5. Апарат «Кварц» для знімання 8-мм любительських фільмів.

фільмів) і 16 мм (телевізійних, хронікальних і навчальних фільмів); у любительських К. а.— кіноплівку шир. 16 і 8 мм. В СРСР профес. К. а. випускає московський дослідний завод кіноапаратури «КІНАП», любительські — Ленінградське оптико-механічне об'єднання та ін.

В. В. Ковальченко.

КІНОЗНІМА́ННЯ — одержання на *кіноплівці* послідовних у часі зображень об'єкта за допомогою *кінознімального апарата;* художньо-творчий та виробничо-технічний процес створення кінофільмів.

Розрізняють К. синхронне, або «звукове» (водночас із *звукозаписом*), і «німе» (з попереднім або подальшим *озвученням фільму* і без озвучення). Стандартна частота зміни кадрів при синхронному та «німому» (що підлягає озвученню) К.— 24, у телебаченні — 25 кадрів на секунду. К. ведуть, крім того, з більшою або меншою частотою (див. *Високошвидкісне кінознімання, Надшвидкісне кінознімання, Сповільнене кінознімання, Швидкісне кінознімання*). До спец. К. (з використанням додаткового устаткування) належать деякі види *комбінованого кінознімання, люмінесцентне кінознімання,* макро-, мікро- і рентгенокінознімання (див. *Макрознімання, Мікрознімання, Рентгенівське знімання*), *підводне кінознімання,* знімання в інфрачервоних та ультрафіолетових променях, стереокінознімання. К. виконують: нерухомими кінокамерами (статичне К.); кінокамерами, що повертаються у горизонт. і вертик. площинах (панорамне К.); кінокамерами, які рухаються (К. з руху). К. проводять у *павільйонах кінознімальних,* у приміщеннях поза *кіностудіями* та на *натурних майданчиках*. Див. також *Космічне знімання.*

Літ.: Коноплёв Б. Н. Основы фильмопроизводства. М., 1975.

КІНОКА́ДР — див. *Кадр.*

КІНОКА́МЕРА — те саме, що й *кінознімальний апарат.*

КІНОКОМЕ́ДІЯ (від *кіно...* і *комедія*) — вид *кіномистецтва,* твори якого висміюють негативні риси й властивості людей, явищ соціального, побут. життя; зображають комічні ситуації і характери. Крім заг. рис, притаманних комедії, К. має специфічні особливості, зокрема застосування трюкових кінознімань. Найпоширеніші жанри К.: ексцентрична «комічна» (в «німому» кіно творчість М. *Ліндера,* Ч. *Чапліна,* Б. *Кітона* та ін.; у звуковому — Ж. Таті, Фернанделя, Л. де Фюнеса), музичнотанц. огляди і ревю (актори: Ф. Астер, М. Рьокк, Ф. Гааль, М. Шевальє), побутові, сатиричні та ліричні комедії, трагікомедії (фільми Е. Любича, Ф. Капри, В. *Де Сіки,* А. Сорді, Ж. Беккера, Ж. Ле Шануа та ін.), філос. та етичні комедії з елементами фантастики (фільми Р. *Клера,* Й. *Попеску-Гопо*), сатиричні (фільми Х. Л. Бардема, Л. Берланги, К. *Гофмана*). Майстри рад. кіно в К. звертаються до значних сусп. і моральних проблем. Серед відомих творців рад. К. 30-х рр.: режисери — Г. *Александров,* І. *Пир'єв;* актори — І. *Ільїнський,* Е. Гарін, Л. *Орлова,* Р. *Плятт,* М. *Ладиніна,* С. Філіпов; 50—70-х рр.: режисери — Е. Рязанов, Г. *Данелія,* Л. Гайдай; актори — Ю. *Нікулін,* Є. *Леонов,* А. *Папанов,* Р. Биков, Л. Куравльов, А. Миронов, М. Мкртчян, В. Кікабідзе. В укр. кіно цікаві експерименти в галузі сатиричної К. належать Л. *Курбасу* («Вендета», «Макдональд», обидві — 1924). Серед К., створених на Україні: «Зелений фургон» (1959, реж. Г. Габай), «За двома зайцями» (1961, реж. В. *Іванов*), «Приходьте завтра» (1969, реж. Є. Ташков) та ін.

Літ.: Юренев Р. Н. Советская кинокомедия. М., 1964; Зінич С. Г. Кінокомедія. Конфлікт, характер, жанри. К., 1966.

КІНОКОНЦЕ́РТНИЙ ЗАЛ — громадська культурно-освітня споруда універсального призначення, тех. обладнання й акустика якої забезпечують постановку великих

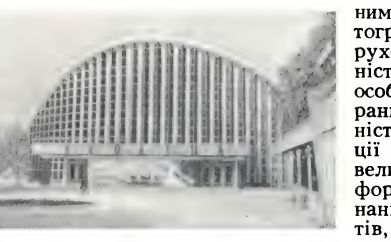

Кіноконцертний зал «Україна» в Харкові.

концертних програм і демонстрування всіх видів кінофільмів (звичайних, широкоекранних і широкоформатних). В К. з. проводять урочисті збори, святкові вечори, творчі зустрічі з письменниками, майстрами мистецтв. Великі К. з. на Україні — в Запоріжжі (ім. М. І. Глинки, 1955, арх. Г. Вегман), у Харкові («Україна», 1963, арх. В. Васильєв, Ю. Плаксієв та В. Реус), у Херсоні («Ювілейний», 1970, арх. Г. Соколовський та Г. Скрипченко).

КІНОКОПІЮВА́ЛЬНИЙ АПАРА́Т — оптико-механічний апарат, за допомогою якого друкують копії фільмів, *позитиви* зображення, проміжні фільмові матеріали, комбіновані кадри тощо; засіб *кінотехніки.* Осн. частини К. а.: оптична система з джерелом світла, механізм керування кольором і світлом, стрічкопротяжний механізм. Розрізняють К. а. контактні й оптичні. В контактних К. а. негативна і позитивна *кіноплівки* під час експонування (див. *Експозиція*) щільно притиснуті одна до одної емульсійними шарами. В оптичних К. а. (мал.), що дають змогу змінювати масштаб зображення, кіноплівки перебувають на певній віддалі одна від одної, а зображення проеціюється на позитивну плівку за допомогою оптичної системи. Друкування зображень в К. а. відбувається при переривчастому або безперервному русі кіноплівки, друкування *фонограм* — при безперервному її русі. Продуктивність К. а. 200—18 000 м кіноплівки за годину.

Б. О. Калашников.

КІНОМЕРЕ́ЖА — сукупність державних установ, які здійснюють демонстрування фільмів,— *кінотеатри,* клуби та ін. Кіноустановки (обладнання для демонстрування фільмів) бувають постійні й сезонні, стаціонарні й пересувні. Вони також поділяються за різновидами фільмів, що показують: звичайні за форматом, широкоекранні, широкоформатні (див. *Широкоекранне кіно, Широкоформатне кіно*), вузькоплівкові (залежно від ширини *кіноплівки*), стереоскопічні і для *панорамного кіно.*

КІНОМИСТЕ́ЦТВО — вид *мистецтва,* який за допомогою кінематографічної техніки, оперуючи рухомим зображенням і звуком, відтворює реальну дійсність у худож. та худож.-документальних образах. К., синтезуючи і вбираючи худож. досвід л-ри, театрального й образотворчого мист., музики і переломлюючи його через свої особливості й специфіку, володіє власними зображально-виражальними засобами, з яких головні — фотографічна природа зображення, рухомого в часі, та *монтаж.* Доступність фільмів широким масам, особливий ефект достовірності екранного зображення, інформативність визначають соціальні функції і значення К., яке справляє величезний ідейно-худож. вплив на формування поглядів та переконань, естетичних смаків і почуттів, свідомості людей, їх духовної культури. В СРСР та ін. соціалістичних країнах К. відіграє першорядну роль у сусп.-політ. і культур. житті, в справі виховання народу в дусі патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму, служить гуманним ідеям людства, справі миру і взаєморозуміння між трудящими всіх країн, активно протистоїть бурж. ідеології й моралі. Програмою для дальшого піднесення рад. К., підвищення його ідейно-худож. рівня стала постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку радянської кінематографії» (1972). В капіталістичних країнах більшість творів кіно належить до «*масової культури*» (див., зокрема, *Голлівуд*) та використовується в інтересах експлуататорських класів як «індустрія розваг», з метою ідеологічної маніпуляції свідомістю мас, відвертання трудящих від класової боротьби. Водночас прогресивні кінематографісти капіталістичних країн роблять значний внесок у розвиток кращих традицій К., мобілізують громадську думку проти соціальної несправедливості й пороків бурж. світу, привертають увагу до проблем особистості та гуманізму.

Створення фільму — складний творчий і виробничий процес, у якому поєднується робота великого колективу: кінодраматурга (створює літ. основу фільму — *сценарій*), режисера-постановника (керує процесом роботи над фільмом відповідно до свого ідейно-худож. задуму і монтує знятий матеріал), художника (готує зображальну характеристику середовища дії та костюмів дійових осіб), кінооператора (здійснює кінознімання, трактує композицію, світлотональність і, в

кольоровому кіно — колір кадру; див. *Операторське мистецтво*), кіноактерів (втілюють образи дійових осіб), композитора (створює *кіномузику*), звукооператора (керує озвучуванням картини), а також працівників допоміжних служб: монтажерів, освітлювачів, гримерів, реквізиторів та ін.

Естетичні особливості К. багато в чому визначаються можливостями *кінотехніки*. Рухомість кіноапарату дає змогу вибирати будь-яку точку знімання (*ракурс кінознімання*), різноманітність оптики, яку застосовують під час знімання, дає можливість передати в кадрі перспективні зміни (*план кінематографічний*). Поєднання кадрів у монтажі дає змогу водночас показувати дію в різних місцях, проводити кілька сюжетних ліній, об'єднувати їх (паралельний монтаж), зміщувати дію в часі й просторі, вдаючись до зорових і звукових метафор і порівнянь (асоціативний монтаж). Реальна або худож. дія в К. фіксується на *кіноплівку*, твір тиражується (див. *Кінопромисловість*) і демонструється в *кінотеатрах* та по телебаченню (див. також *Телефільм*).

Існує 4 осн. види К.: художнє (ігрове) кіно, яке засобами виконавської майстерності втілює твори *кінодраматургії*, *документальне кіно*, *мультиплікаційне кіно* і *науково-популярне кіно*. Кожний із видів має свої особливості і завдання. Жанри худож. кіно на ранніх стадіях його розвитку мали відносно чітке розмежування: мелодрама, пригодницький, комічний фільми та ін. З розвитком К. його жанри (кінороман, кінодрама та ін.) видозмінюються, для них характерна тенденція до взаємопроникнення. В сучас. К. існують також *кінокомедія*, *вестерн*, детектив та ін. жанри.

Кіно виникло в кін. 19 ст. (1895, перші фільми франц. винахідників кіно братів О. та Л. *Люм'єр*). Ще в 1893 механік Одес. ун-ту Й. *Тимченко* (за участю професора М. Любимова) сконструював кінознімальний та кінопроекційний апарати. В 1896 в Харкові А. *Федецький* зняв кілька короткометражних картин. На час винайдення кіно вважалось атракціоном, «рухомою фотографією»; воно багато запозичувало з л-ри і театру. Дія, яка фіксувалася на плівці, супроводилася написами. Нерідко фільми являли собою зняті на плівку театр. вистави. На Україні ігрові стрічки з'явилися 1907, з 1909 випускались комедії, драми, водевілі з репертуару та у виконанні акторів укр. театрів: «Шельменко-денщик», «Москаль-чарівник», «Ніч перед Різдвом» (Харків). Існували невеликі студії в Катеринославі («Художество», 1911; «Родина», 1912), в Одесі («Мирограф», 1912), в Києві («Експрес», 1911; «Тіман і Рейнгардт», 1912; «Світлотінь», 1914, та ін.). В 1911 оператор Д. Сахненко зняв у Катеринославі фільми «Наймичка» і «Наталка Полтавка» в постановці М. *Садовського* за участю М. *Заньковецької* та І. *Мар'яненка*, а також «Любов Андрія» (1912, за «Тарасом Бульбою» Гоголя), «Запорізька Січ» (1914), «Богдан Хмельницький» (1914). В Києві були поставлені фільми «Пан Штукаревич» (1912), «Запорізький скарб» (1913) та ін. Серед видань, які висвітлювали питання кіно на Україні,—щотижневик «Театр и кино» (Одеса, 1915—18), газети «Кинематограф» (Одеса, 1910), «Киевский кинематограф» (1911—12), «Экран и сцена» (1914, Київ) та ін.

В 20-х рр., у період становлення кіно як самостійного мист., пошуки кінематографічної виразності були притаманні кінодіячам Франції (режисери і теоретики кінонапряму «*Авангард*»), США (Д. У. *Гріффіт*, Ч. *Чаплін*, Т. Інс, М. Сеннет), Німеччини (представники *експресіонізму*, Ф. Мурнау, Г. В. Пабст), а також творчості дат. реж. К. Т. *Дрейєра*. Визначний внесок у розвиток «німого» кіно, в набуття ним ідейної змістовності зробили рад. режисери С. *Ейзенштейн*, В. *Пудовкін*, О. *Довженко*, Дзига *Вертов*. Їхні проникнуті революц. пафосом фільми «Броненосець ,,Потьомкін''», «Мати», «Земля» та ін. стали важливим етапом у світовому кіно, вперше показали класову боротьбу мас. Рад. К.— багатонаціональне. В рад. республіках К. почало розвиватися в перші після Великої Жовтн. соціалістич. революції роки. Зокрема, укр. К. стало всесвітньо відомим у зв'язку з діяльністю О. Довженка, творчість якого мала велике значення для розвитку К. в цілому. Його «німі» фільми «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930) романтично, з епічним розмахом трактували революц. перетворення рад. дійсності, збагатили зображальну мову К. В останніх двох картинах втілилася висока майстерність укр. кінооператора Д. *Демуцького*, актора С. *Свашенка*. В 20-х рр. на Україні плідно працював П. *Чардинін* («Укразія», «Тарас Шевченко»), експериментальними пошуками виражальних засобів позначена творчість І. *Кавалерідзе* («Злива», «Перекоп»). Спираючись на досвід л-ри і театру, значних успіхів досягли укр. режисери Ю. *Стабовий* («Два дні», 1927), Г. *Тасін* («Нічний візник», 1929); у цих фільмах знімались відомі актори І. *Замичковський*, А. *Бучма*. Процес розвитку К. на Україні висвітлювався у виданнях: «*Кіногазета*» (1928—31), журналах «*Кіно*» (1925—33), «Радянське кіно» (1935—38). Кінець 20-х рр. став переломним для К.— воно стало звуковим (див. *Звукове кіно*). В зарубіжній кінопродукції з'явилось багато муз., а також мультиплікаційних (творчість У. *Діснея*) стрічок. У кращих фільмах 30-х рр. амер. (К. *Відор*, Ч. Чаплін, У. *Уайлер*, Дж. *Форд*, О. *Уеллес*), франц. (Р. *Клер*, М. *Карне*, Ж. *Віго*, Ж. *Ренуар*) режисерів, а також у представників англ. школи документального кіно (Дж. *Грірсон*, Р. *Флаерті*) знайшли вияв соціально-критичні тенденції. Рад. К. 30-х рр. збагачує досвід *соціалістичного реалізму*, закладений в 20-х рр. Фільми цього періоду — «Зустрічний» (1932, реж. Ф. *Ермлер*), «Чапаєв» (1934, режисери Г. і С. *Васильєви*), трилогія про Максима — «Юність Максима», «Повернення Максима», «Виборзька сторона» (1935—37, режисери Г. *Козінцев* і Л. *Трауберг*), «Ми з Кронштадта» (1936, сценарій Вс. *Вишневського*, реж. Ю. *Дзиган*), «Депутат Балтики» (1938, режисери О. *Зархі* та Й. *Хейфіц*), «Ленін у Жовтні» (1937), «Ленін у 1918 році» (1939, обидва — сценарій О. *Каплера*, реж. М. *Ромм*) відобразили героїку революції та громадян. війни.

Значних успіхів було досягнуто в жанрі комедії, особливо музичної: «Веселі хлоп'ята» (1934), «Волга-Волга» (1938, обидва — реж. Г. *Александров*), «Багата наречена» (1938), «Трактористи» (1939, обидва — реж. І. *Пир'єв*). Високої художності досягли актори В. *Гардін*, Б. *Бабочкін*, Б. *Чирков*, М. *Черкасов*, Б. *Щукін*, В. *Марецька*, Л. *Орлова* та ін. Значні твори К. (груз. «Елісо», реж. М. Шенгелая, 1928; вірм. «Пепо», реж. А. *Бек-Назаров*, 1935) було створено на кіностудіях союзних республік. На Україні в той час вийшли фільми «Щорс» (1939, реж. О. Довженко), який став одним із вищих досягнень соціалістичного реалізму в українському радянському К., «Коліївщина» (1933, реж. І. Кавалерідзе), «Велике життя» (1939, реж. Л. *Луков*), «Богдан Хмельницький» (1941, реж. І. *Савченко*). Серед відомих акторів укр. К. 30-х рр.— А. Бучма, Н. *Ужвій*, І. Мар'яненко, С. *Шкурат*, С. *Шагайда*, П. *Масоха*, М. *Надемський*. В укр. фільмах знімалися рос. актори Є. *Самойлов*, М. *Мордвинов*. Під час Великої Вітчизн. війни провідне місце в рад. К. належало документально-публіцистичному кіно. Матеріал кінохроніки, знятої фронтовими кінооператорами, досяг великого худож. впливу в документальних фільмах О. Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» і «Перемога на Правобережній Україні». Серед відомих худож. фільмів цього періоду, створених на українській кіностудії, — «Райдуга» (1944), «Нескорені» (1945, обидва — реж. М. *Донський*). Рад. фільми перших повоєн. років «Повість про справжню людину» (1948, реж. О. Столпер), «Молода гвардія» (1947, реж. С. *Герасимов*) та ін. правдиво показували героїзм рад. людей.

У світовому К. 2-ї пол. 40 — 50-х рр. провідним напрямом став *неореалізм*, який сформувався в італ. кіно. Його представники — режисери Р. *Росселліні*, Л. *Вісконті*, В. *Де Сіка*, Дж. *Де Сантіс*, сценарист і теоретик Ч. *Дзаваттіні*, актриса А. *Маньяні* — відобразили соціальні суперечності повоєн. італ. дійсності й справили великий вплив на К. ін. країн. У 50—60-х рр. новим кроком в освоєнні худож. засобів К. стала творчість Ф. *Фелліні*, М. *Антоніоні*, П. П. *Пазоліні*, швед. режисера І. *Бергмана*, які розкрили трагедію самотності людини в бурж. суспільстві. Франц. кіно 50—60-х рр. (режисери Р. Клеман, Л. Дакен, Ж. Беккер, Ж. П. Ле Шануа) поряд з відтворенням повоєнної дійсності відобразило події 2-ї світової війни і Руху

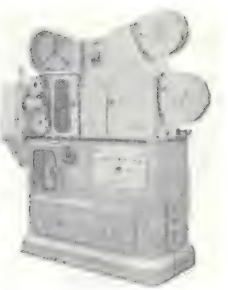

Оптичний кінокопіювальний апарат.

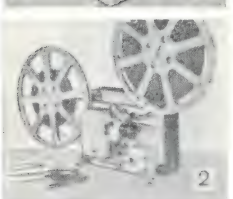

Кінопроекційні апарати: 1. Стаціонарний апарат 23КПК для демонстрування 35-мм фільмів. 2. Пересувний апарат «Радуга-2» для демонстрування 16-мм фільмів.

Опору. В цей же час з'явився напрям *«Нова хвиля»* (режисери Ж. Л. Годар, А. *Рене*, Ф. *Трюффо*, К. Шаброль та ін.). В англ. кіно з різким протестом проти соціальної нерівності виступила група «Вільне кіно» (режисери Л. Андерсон, К. Рейс, Т. *Річардсон*). У Швеції до соціальних проблем звертається реж. Б. Віденберг, в США — режисери С. *Креймер*, С. *Кубрік*, А. Пенн, С. Поллак; в япон. кіно прогресивні тенденції знайшли вираження в творчості К. Мідзогуті, К. *Сіндо*, Т. *Імаї*, С. Ямамото, А. *Куросави*. Цей період позначений успіхами кінематографій країн, які вступили на соціалістичний шлях розвитку. Великий внесок у К. зробили А. *Мунк*, А. Вайда, Є. *Кавалерович*, К. Зануссі (Польща), О. *Вавра*, К. *Земан*, І. Трнка (Чехословаччина), К. Метціг, З. Дудов, К. *Вольф* (НДР), З. *Фабрі*, Ф. Маріашші, І. Сабо, М. *Янчо* (Угорщина), З. Жандов, Б. Желязкова, П. Динов (Болгарія), Й. *Попеску-Гопо* (Румунія), В. Мимиця, представники загреб. школи мультиплікації (Югославія). Успіхів досягає К. країн, що розвиваються. У 2-й пол. 50 — 60-х рр. рад. К. переживає новий період творчого піднесення. Виходять фільми, які розкривають високі моральні якості рад. людей, їхні трудові подвиги, а також героїзм під час Великої Вітчизн. війни: «Летять журавлі» (1957, реж. М. *Калатозов*), «Доля людини» (1959, реж. С. *Бондарчук*), «Балада про солдата» (1959, реж. Г. *Чухрай*), «Іванове дитинство» (1962, реж. А. *Тарковський*), «Комуніст» (1959), «Твій сучасник» (1968, обидва — сценарій Є. *Габриловича*, реж. Ю. *Райзман*), «Дев'ять днів одного року» (1962, реж. М. Ромм), «Біля озера» (1970, реж. С. Герасимов). Здобутками К. стали *екранізації* творів радянської літератури, рос. і світової класики: «Тихий Дон» (1957—58, реж. С. Герасимов), «Гамлет» (1964), «Король Лір» (1971, обидва — реж. Г. Козінцев), «А зорі тут тихі...» (1973, реж. С. Ростоцький), «Незакінчена п'єса для механічного піаніно» (1978, реж. М. Михалков). Визнання здобули картини, створені в союзних республіках: у Грузії — «Батько солдата» (1965, реж. Р. Чхеїдзе), «Благання» (1968), «Древо бажань» (1977, обидва — реж. Т. Абуладзе), в Литві — «Ніхто не хотів помирати» (1966, реж. В. *Жалакявічюс*), у Молдавії — «Останній місяць осені» (1965, реж. В. Дербеньов), «Лаутари» (1971, реж. Е. Лотяну), в Казахстані — «Лютий» (1974, реж. Т. Океєв). Серед картин, які вийшли в повоєн. роки на Україні, визнання дістали: «Тарас Шевченко» (1951, реж. І. Савченко), «Весна на Зарічній вулиці» (1956, режисери Ф. Миронер і М. Хуцієв), «Справа» (1959, реж. Є. Ташков), «Іванна» (1960, реж. В. *Івченко*), «За двома зайцями» (1961, реж. В. *Іванов*), «Сон» (1964, реж. В. *Денисенко*), «Наш чесний хліб» (1965, реж. О. і К. Муратови), «Вірність» (1965, реж. П. *Тодоровський*), «Камінний хрест» (1968, реж. Л. Осика), «Комісари» (1969, реж. М. *Мащенко*). В 70-х рр. домінуючим напрямом у зарубіжному К. стало т. з. політичне кіно, прогресивні фільми якого викривають фашизм, соціальну несправедливість, злочинність (творчість Ф. *Розі*, Е. *Петрі*, Н. *Лоя*, Дж. Понтекорво, Д. Даміані, Б. Бертолуччі; акторів Дж. М. Волонте, Ф. Неро та ін.). Важливе місце належить картинам, які досліджують мораль і деградацію людини в бурж. світі (фільми І. Бергмана, Л. *Бюнюеля*, Л. Андерсона, Ф. Копполи, М. Скорсезе), фільмам у стилі *«ретро»*. Рад. К. в 70-х рр. розкриває процеси історичного розвитку соціалістичного суспільства, характер та світогляд людини праці, утверджує радянський спосіб життя — «Визволення» (1971, реж. Ю. *Озеров*), «Велика Вітчизняна» (1979, документальний, група режисерів на чолі з Р. *Карменом*), «Сходження» (1978, реж. Л. Шепітько), «Премія» (1977, сценарій А. Гельмана, реж. С. Мікаелян), «Калина червона» (1973, реж. В. Шукшин), «Білий пароплав» (1978, реж. Б. Шамшієв), «Міміно» (1978, реж. Г. *Данелія*), «Сибіріада» (1979, реж. А. Михалков-Кончаловський). Худож. та ідейними пошуками позначені фільми укр. кіностудій: «Білий птах з чорною ознакою» (1971, реж. Ю. *Іллєнко*), «Іду до тебе» (1971, реж. М. Мащенко), «В бій ідуть лише „старики"» (1974), «Ати-бати, йшли солдати» (1976, обидва — реж. Л. *Биков*), трилогія «Дума про Ковпака» (1973—76, реж. Т. *Левчук*), «Женці» (1979, реж. В. Денисенко), «Вавілон — XX» (1979, реж. І. *Миколайчук*). Серед акторів укр. кіно — К. *Степанков*, М. *Гриньків*, Н. *Наум*, М. *Олялін*, І. Миколайчук. Високого рівня досягли мультиплікаційні та науково-популярні стрічки, зокрема ті, що популяризують природничо-наук. знання (фільми Ф. *Соболєва*). В СРСР є 39 кіностудій, в т. ч. кіностудії художніх, документальних і науково-популярних фільмів. У 1957 було створено Спілку кінематографістів СРСР, у тому ж році — *Спілку кінематографістів України*. Друковані органи спілки (разом з Держкіно СРСР) — журнали «Искусство кино», «Советский экран», на Україні — журн. *«Новини кіноекрану»* і газ. «На екранах України». Питання К. досліджує н.-д. ін-т історії та теорії кіно Держкіно СРСР (створений 1974), *Держфільмофонд СРСР*, на Україні — відділ кіно *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституту* ім. М. Рильського АН УРСР. Творчих працівників К. готує Всесоюзний державний інститут кінематографії (ВДІК, Москва), на Україні — кінофакультет *Київського інституту театрального мистецтва* ім. І. К. Карпенка-Карого. Історія укр. К. представлена в *Київському музеї театрального, музичного та кіномистецтва*, а також у Музеї Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Досягнення К. демонструються на *кінофестивалях* (респ., всесоюзних, міжнар.). Див. також розділи «Кіно» в статтях про союзні республіки, зарубіжні країни та ілюстрації до них. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Самое важное из всех искусств. Ленин о кино. Сборник документов и материалов. М., 1973; История советского кино, т. 1—4. М., 1969—78; Эйзенштейн С. М. Избранные произведения, т. 1—6. М., 1964—71; Довженко О. П. Твори, т. 1—5. К., 1964—66; Пудовкин В. И. Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1974—76; Корнієнко І. С. Півстоліття українського радянського кіно. К., 1970; Корнієнко І. С. Мистецтво кіно. К., 1974; Социалистический реализм и современный кинопроцесс М., 1978; Комаров С. История зарубежного кино, т. 1. М., 1965; Колодяжная В., Трутко И. История зарубежного кино, т. 2. М., 1970, Садуль Ж. Всеобщая история кино, т. 1, 3, 6. Пер. с франц. М., 1958—63; Теплиц Е. История кинематографа, т. 1—5. Пер. с польск. М., 1968—74.
О. К. Бабишкін.

КІНОМУ́ЗИКА — музика для супроводу кінокартини, один із її художніх компонентів. У «німому» кіно музика мала прикладне значення: демонстрування фільму супроводилося грою піаніста, який часто виконував напіваматорські імпровізації. Поява *звукозаписувальних апаратів* відкрила широкі можливості для створення повноцінної музики до кінофільмів. Авторами оригінальної К., написаної спеціально для певного фільму, стали професіональні композитори. Для написання К. необхідно володіти всіма музичними жанрами й стилями. К. виконує важливі естетичні функції: посилює певні емоції, драматизм зображуваних подій. В бурж. комерційному кіно творці К., як правило, продукують музичний *кіч*. У прогресивному зарубіжному кіно відомими творцями К. є франц. композитори А. Онеггер, Ж. Орік, італ. Н. Рота та ін. Серед провідних рад. композиторів, які створили високохудож. зразки К.,—С. Прокоф'єв, Д. Шостакович, І. Дунаєвський, А. Хачатурян, Д. Кабалевський, Т. Хрєнников, А. Петров, К. Караєв та ін.; на Україні — Б. Лятошинський, Ю. Мейтус, А. Штогаренко, Г. та П. Майбороди, В. Губа, Є. Станкович та ін. Кращі партитури К. стали основою видатних оригінальних творів (кантати С. Прокоф'єва «Олександр Невський» та «Іван Грозний», симф. гравюри К. Караєва «Дон Кіхот», сюїти Д. Шостаковича, Б. Лятошинського, Г. Ейслера й ін.). Для створення К. іноді використовуються народні твори (зокрема на Україні у фільмах «Білий птах з чорною ознакою» «Вавілон—XX»).

Літ.: Фрид Э. Музыка в советском кино. Л., 1967; Шилова И. М. Фильм и его музыка. М., 1973; Лисса З. Эстетика киномузыки. Пер. с нем. М., 1971; Эйслер Г. Избранные статьи. Беседы о музыке. Пер. с нем. М., 1973.
Л. О. Грабовський.

КІНОПЛІ́ВКА — гнучка довга стрічка з перфораціями (отворами) по краях, яку використовують у виробництві кінофільмів. Основу К. (чорно-білої, кольорової) виготовляють з *ацетатів* або *нітратів целюлози*, один бік її покривають шаром (одним, трьома) світлочутливої *емульсії*. Розрізняють К.: негативну (для кінознімання), позитивну (з неї друкують копії

кінофільмів), фонограмну (для *звукозапису*), оборотну (з метою безпосереднього одержання позитивних зображень; див. *Обернення* у фотографії) і спеціальну (для друкування кінофільмів способом *гідротипії*, для *відеозапису, комбінованого кінознімання*, одержання спец. ефектів). Найчастіше застосовують К. шириною 8, 16, 35 та 70 мм. В УРСР К. виготовляє *шосткинське виробниче об'єднання «Свема»*. Див. також *Вузькоплівкове кіно*.

КІНОПРОЕКЦІ́ЙНИЙ АПАРА́Т, кінопроектор (від *кіно*... й лат. projectio — кидаю вперед) — оптико-механічний апарат для проеціювання (демонстрування) кінофільмів; засіб *кінотехніки*. Осн. частини К. а. (мал.): освітлювально-проекційна система — джерело світла, відбивач, кадрове вікно, *об'єктив*; приводний та стрічкопротяжний (з *обтюратором*) механізми; звуковідтворювальна система (магнітна, оптична); *касети* для кіноплівки або безперемотувальні пристрої (при автом. процесі демонстрування); система керування апаратом. Розрізняють К. а. професійні (стаціонарні, пересувні) та любительські (пересувні). Профес. К. а. поділяють на технологічні, що їх використовують в процесі виробн. кінофільму (напр., рирпроектори — див. *Рирпроекції метод*); для демонстрування готових кінофільмів; навчальні та для спеціальних цілей. Такі К. а. бувають двоформатні (для широкоформатних 70-мм, широкоекранних і звичайних 35-мм фільмів), широкоекранні (для звичайних і широкоекранних 35-мм фільмів) і вузькоплівкові (для 16-мм фільмів). Всі профес. К. а.— звукові, переважно з переривчастим рухом плівки (частота проекції 24 кадри на секунду). Любительські К. а. призначені для демонстрування 8 та 16-мм фільмів. Спец. К. а. використовують для показу голографічних (див. *Голографічне кіно*), стереоскопічних (див. *Стереоскопічне кіно*) та ін. фільмів. Осн. показник К. а.— корисний світловий потік, що визначає яскравість *кінопроекційного екрана* (в профес. К. а.— 350—50 000, в любительських — не менше 50 лм). В СРСР кінопроектори випускають Ленінгр. оптико-мех. об'єднання, мінський мех. з-д ім. Вавилова, одеський та київ. з-ди «КІНАП».

О. Б. Басс.

КІНОПРОЕКЦІ́ЙНИЙ ЕКРА́Н, кіноекран — пристрій, на поверхню якого проеціюють кінофільм. Найпоширеніші світловідбивні К. е.: дифузійно-розсіювальні (вони відбивають світловий потік рівномірно в усіх напрямах) і спрямовано-розсіювальні (відбивають світло під певним кутом). Поверхню дифузійно-розсіювальних К. е. виготовляють із тканини з білим пігментним покриттям або пластикату (напр., полівінілхлоридної плівки) з тисненою поверхнею, поверхню спрямовано-розсіювальних К. е. — з алюмінованого пластикату, пластикату з лаковим покриттям або тканини з бісерним покриттям. Для *денного кіно* і рирпроекції (див. *Рирпроекції метод*) використовують світлопропускні, або просвічувані, К. е. з поверхнею із матованого скла, напівпрозорої пластмаси та ін. В *широкоекранному кіно, широкоформатному кіно* і *панорамному кіно* застосовують екрани криволінійної форми, в *коловій кінопанорамі* — замкнений циліндричний екран. Для *стереоскопічного кіно* використовують К. е. з оптичним пристроєм (растровий екран). Спец. екрани застосовують для *голографічного кіно, поліекранного кіно*, фронтпроекції (див. *Фронтпроекції метод*).

КІНОПРОМИСЛО́ВІСТЬ — сукупність галузей, що включають виробництво кінофільмів, кінокопіювальну і кінотехнічну промисловість, виготовлення *кіноплівки*. Виробництво кінофільмів у Рад. Союзі здійснюють 39 кіностудій, які 1978 випустили 297 повнометражних фільмів, у т. ч. 150 художніх. На Україні працюють 4 *кіностудії*: Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. П. Довженка, Одес. кіностудія худож. фільмів, Київ. кіностудія наук.-популярних фільмів і Укр. кіностудія хронікально-документальних фільмів. У 1978 вони випустили 50 повнометражних фільмів, у т. ч. художніх — 17, телевізійних художніх — 27 серій. Кінокопіювальна промисловість виготовляє фільмокопії для показу їх у кінотеатрах, на кіноустановках, по телебаченню і на апаратурі кінолюбителів. До 1930 в СРСР фільмокопії друкувались на кіностудіях. У 1930 було введено в дію першу в СРСР кінокопіювальну ф-ку в Ленінграді, потім — у Москві, Києві, Харкові та Новосибірську. Фільмокопії друкують на кіноплівці завширшки 70, 35, 16 і 8 мм тиражами до 1000 копій по 250—280 назв на рік.

Кінотехнічна промисловість розробляє і виготовляє кіноапаратуру та технологічне устаткування для виробн., друкування й демонстрування кінофільмів, у т. ч. *об'єктиви, кінознімальні апарати, кінопроекційні апарати, звукозаписувальні апарати* і *звуковідтворювальні апарати, відеомагнітофони*, проявні машини, монтажні столи тощо. До Великої Жовтн. соціалістич. революції апаратуру й устаткування для кіностудій завозили з-за кордону. Рад. кінотех. пром-сть почала розвиватись 1919. Перший вітчизн. кінопроектор було створено 1922—24 на Ленінгр. держ. оптико-мех. з-ді; 1923 виготовлено стаціонарний кінопроектор ТОМП; виробн. їх дало можливість відмовитися від імпортної кінопроекційної апаратури. Перші в СРСР апарати типу «Україна» випустив 1925 Одес. кіномех. з-д (з 1933 — «Кінап»). В 1931—35 стали до ладу з-ди кіноапаратури в Москві, Самарканді та ін. містах. З 1935 пром-сть країни почала випускати звукові кінопересувки «Гекорд», з 1936 — стаціонарні звукові кінопроектори КЗС-22 з дуговими лампами. З розвитком кінопроекційної апаратури відбулася заміна дугових джерел світла більш ефективними й економічними ксеноновими, що дало можливість автоматизувати показ фільмів (Ленінгр. оптико-мех. об'єднання випускає кінопроектори 23-КПК, одес. з-д «КІНАП»—кінопроектори «Ксенон»). Серійний випуск вітчизн. знімальної техніки здійснювали з-ди «Ленкінап» з 1933 (КС-2, КС-4), «Москінап» з 1938 («Конвас», «Конвас-звук»). Після Великої Вітчизн. війни кінопром-сть разом з кіностудіями розробила й виготовила нові знімальні камери типу «Дружба», «Мир», «Міні-Ск», «Союз», «Ера», модернізувала «Конвас-автомат».

Виробництво кіноплівки в СРСР здійснюється на підприємствах хім.-фотографічної пром-сті, найбільші з них розташовані в містах Шостці (Сум. обл.) і Казані. Підприємства випускають чорно-білу й кольорову кіноплівку всіх видів: негативну для знімання фільмів, позитивну для розмножування фільмокопій, чорно-білу для магн. записування звуку тощо. До 1970 було завершено переведення виробн. кіноплівок на вогнебезпечну основу. В СРСР першу кіноплівку було одержано 1931 на Переславль-Залєській (Яросл. обл.)і Шосткинській ф-ках кіноплівки. За обсягом виробн. кіноплівки СРСР посідає 2-е місце в світі (після США). Н.-д. роботи з питань розвитку кінотехніки проводять Всесоюзний н.-д. кінофотоінститут у Москві, розробку кіноустаткування — Центр. конструкторське бюро кіноустаткування в Ленінграді, а також конструкторські бюро кіноустаткування в Москві й Одесі.

О. М. Єфременко.

Кіноринхи. Semnodera armigera з розправленим (ліворуч) та втягнутим головним кінцем.

КІНОРИ́НХИ (Kinorhyncha) — клас морських червів. Тіло (довж. 0,1—1 мм) двобічно-симетричне, вкрите кутикулярним панцирем, поділене на сегменти (зоніти), кожний з яких вкритий шипами або гачками. Шкіра з одношарового епітелію. Мускулатура поперечносмугаста, складається з окремих м'язових пучків. Травний апарат у вигляді прямої трубки. Нервова система утворена навкологлотковим кільцем і черевним поздовжнім нервовим стовбуром. Кровоносної та дихальної систем нема. Видільна система з однієї пари протонефридіїв. Роздільностатеві. Розмножуються відкладаючи яйця. Розвиток з *метаморфозом*. Відомо бл. 100 видів, об'єднаних в 1 ряд Echinodera. В СРСР зустрічаються в Чорному, Балтійському та Баренцовому морях. Живуть в прибережній зоні, а також на глибинах до 400 м. Живляться водоростями, *детритом*.

В. П. Коваль.

КІНОСТУ́ДІЯ (від *кіно*... і *студія*) — в СРСР державне підприємство по виробництву кіно- і телефільмів. Поєднує в одному виробн. два відмінні один від одного, але тісно взаємопов'язані процеси: худож.-творчий (див. *Кіномистецтво*) і виробничо-технічний (див. *Кінотехніка, Кінотелевізійна техніка*). Розрізняють К. художніх, хронікально-документальних, науково-популярних, навчальних і мультиплікаційних фільмів. К.— підприємство із закінченим циклом виробн., що забезпечує весь процес створення фільму — від *сценарію* до вихідних

матеріалів для масового друку фільмокопій. Осн. творчо-виробнича ланка на К.— знімальна група, що об'єднує на період створення фільму творчих, технічних та ін. працівників під керівництвом режисера-постановника і директора картини. На К. є відділ декоративно-тех. споруд, *натурні майданчики, павільйони кінознімальні*, цехи знімальної техніки, звуко- і світлотехнічний, комбінованого знімання, монтажу й обробки фільмів та ін. В СРСР К. є в усіх союзних республіках. До найбільших К. належать «*Мосфільм*», «*Ленфільм*», *Центральна кіностудія дитячих і юнацьких фільмів* імені О. М. Горького, *Центральна студія документальних фільмів*, «*Центрнаукфільм*», «Союзмультфільм»; на Україні— *Київська кіностудія художніх фільмів* імені О. П. Довженка, *Одеська кіностудія художніх фільмів, Київська студія хронікально-документальних фільмів, Київська кіностудія науково-популярних фільмів*. У капіталістичних країнах К. належать приватним кінофірмам або уряду, який здає К. в аренду кінофірмам. *Б. О. Калашников.*

КІНОСЦЕНА́РІЙ — див. *Сценарій*.

КІНОТЕА́ТР (від *кіно...* і *театр*) — громадська споруда, обладнана для демонстрування кінофільмів. Осн. приміщення К.— зал для глядачів з *кінопроекційним екраном* та гучномовцями. У великих К. стіни й стеля акустично обладнані, є система кондиціювання повітря. За протилежною до екрану стіною залу для глядачів — кінопроекційний комплекс, який складається з кінопроекторів для демонстрування звичайних і широкоекранних, а також широкоформатних стереофонічних фільмів. У К. є фойє для глядачів і службові приміщення. У 50—60-х рр. було також створено К. для демонстрування стереоскопічних фільмів і К. *панорамного кіно*.

КІНОТЕЛЕВІЗІ́ЙНА ТЕ́ХНІКА — техніка, призначена для запису і відтворення зображень за допомогою взаємопов'язаних кіно- і телевізійних засобів. Грунтується на принципах і засобах *кінотехніки, телебачення* і *відеозапису*. До осн. засобів К. т. належать установки для запису (оптичним або ін. способом) телевізійних зображень на *кіноплівку*, використовувані при створенні кіно- і телефільмів, і установки для передавання (відтворення) цих зображень по телебаченню — *телекінопередавачі*. На установках оптичного запису *кінознімання* зображень провадять з екрана *кінескопа*. Установки такого типу звичайно складаються з *відеоконтрольного пристрою* кольорового телебачення, *кінознімального апарата* з коротким часом переміщення кіноплівки і пристрою синхронізації, який узгоджує їхню дію із джерелом телевізійного сигналу (напр., *телевізійною камерою, відеомагнітофоном*). В установках електронного запису електронний промінь, модульований (змінюваний) *відеосигналом*, попадає на кіноплівку, що рухається у вакуумній камері (камера обладнана електроннопроменевим прожектором, стрічкопротяжним механізмом і пристроями, що створюють вакуум). Є установки лазерного (див. *Лазер*) запису кольорового зображення на 35-мм або 16 -мм кіноплівку. Складаються вони в основному з пристроїв, що обробляють кольорові відеосигнали, пристроїв, якими формують, змінюють і відхиляють лазерні промені, і кінознімального апарата. Для телевізійної проекції зображень на великий екран застосовують лазерні і світлоклапанні пристрої. До допоміжних засобів К. т. належать кінотелевізійні знімальні установки (їхня осн. частина — кінознімальний апарат і компактна телевізійна камера, у яких спільний об'єктив), що дають змогу контролювати процес знімання безпосередньо на знімальному майданчику. В таких установках часто застосовують відеомагнітофони. Щоб прискорити *монтаж* фільму, використовують спец. телевізійні відеозвукомонтажні столи. За допомогою електронних кольороаналізаторів визначають (не вдаючись до проб) необхідні умови друкування позитивних зображень. Засоби К. т. використовують при *комбінованому кінознімanні*, при створенні спеціальних зображальних програм, мультиплікаційних фільмів, у *касетному кіно*.

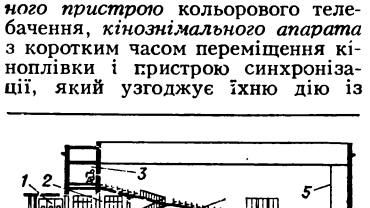

Схематичний розріз **кінотеатру** на 1200 місць для демонстрування фільмів звичайного формату; *1* — касовий вестибюль; *2* — фойє; *3* — кінопроекційна; *4* — зал для глядачів; *5* — екран

Літ.: Варбанский А. М. Телевидение. М., 1973; Техника цветного телевидения. М., 1976; Гордийчук И. Б., Пелль В. Г. Справочник кинооператора. М., 1979. *І. М. Пономарьов.*

КІНОТЕ́ХНІКА — техніка, пов'язана з виробництвом, розмноженням і демонструванням кінофільмів; технічна база *кіномистецтва*. Грунтується на засобах фотографії, оптики, механіки, світлотехніки, електроніки, електроакустики тощо. Дає змогу з найменшим спотворенням передавати зображення об'єкта, що його знімають, на *кінопроекційний екран*. До осн. засобів К. належать: *кінокамери, кінознімальні апарати, звукозаписувальні апарати, кінокопіювальні апарати*, проявні машини (для хіміко-фотогр. обробки кіноплівки), освітлювальна апаратура (напр., дугові *прожектори*) і *кінопроекційні апарати*. Допоміжні засоби К.: операторські крани, візки, штативи, телевізійні пристрої та ін. Пром. випуск кінознімальних і кінопроекційних установок почали у Франції (1897) Ш. Пате і Л. Гомон. Вони ж випустили і перші кінокопіювальні апарати. Кіноплівку в перші роки існування кінематографії виготовляли на ф-ках «Люм'єр» (Франція) та «Істмен Кодак» (США). В Росії виробн. кінопроекційних апаратів організували П. В. Ссновський (1914) і К. П. Ніколаєв (1915). В 1922—24 створено перші вітчизн. кінопересувки ГОЗ і стаціонарні кінопроекційні апарати ТОМП-III і ТОМП-IV. З розвитком кіномистецтва, з переходом від німого кіно до звукового, із створенням принципів кольорового, стереоскопічного, широкоекранного, панорамного та ін. видів кіно виникла потреба в нових апаратах і приладах, а також в реконструкції тех. засобів або їхній заміні. Удосконалення засобів К. дає змогу поліпшувати якість зображення і звуку, розширює виражальні можливості кіно, знижує вартість фільмів. Засоби К. використовують в ігровій і документальній кінематографії, для наук. досліджень, навчання, збереження інформації, з любительською метою, в телебаченні. Див. також *Кінотелевізійна техніка, Кінопромисловість*.

Літ.: Кинопроекционная техника. М., 1973; Голдовский Е. М. Введение в кинотехнику. М., 1974; Гордийчук И. Б. Советская киносъёмочная аппаратура. М., 1974.

Б. О. Калашников.

КІНОФЕСТИВА́ЛЬ (від *кіно...* і *фестиваль*) — огляд досягнень кіномистецтва. Проводиться з метою виявлення кращих фільмів, тенденцій розвитку *кіномистецтва*, зміцнення зв'язків і співробітництва між кінематографістами. Кращим фільмам та їхнім творцям присуджуються премії, призи і дипломи. В СРСР з 1958 щороку проводиться Всесоюзний К. (1959 і 1968 — в Києві), представлений фільмами кіностудій всіх союзних республік. На Україні проводяться К.: тематичні — «Людина праці на екрані» в Жданові (1975—77), Кременчуку (1978) та Ворошиловграді (1980), на яких демонструються кіно- і телевізійні фільми (художні, наук.-популярні, документальні); К. «Молодість» (з 1969, щороку в Києві, показ фільмів випускників кіновузів СРСР); аматорського кіно «Золоте Полісся» (1966, 1968 — в Житомирі). 1-й міжнар. К. відбувся 1932 у Венеції. В СРСР вперше був організований 1935 (Москва). Міжнар. асоціація продюсерів (засн. 1933) встановила кілька класів міжнар. К. залежно від значущості. До класу «А» належать К. у Венеції (з 1934), Канні (з 1946), Карлових-Варах (з 1950), Зх. Берліні (з 1951), Сан-Себастьяні (з 1953), Москві (з 1959). Один з найбільш представницьких—Моск. міжнародний К. (проводиться 1 раз за 2 роки), девіз якого — «За гуманізм кіномистецтва, за мир і дружбу між народами». З 1973 в Ташкенті проводиться міжнар. К. країн Азії, Африки і Лат. Америки, девіз якого — «За мир, соціальний прогрес і свободу народів». Серед К. короткометражних фільмів відомі міжнар. К. в Лейпцігу, Кракові, Обергаузені.

В. О. Кудін.

КІНОФІ́ЛЬМ (від *кіно...* і англ. film — плівка) — сукупність фотографічних зображень, послідовно розташованих на плівці, пов'язаних єдиним сюжетом і призначених для відтворення на екрані. Кінотвір. Див. також *Фільм*.

КІНОХРО́НІКА (від *кіно...* і грец. χρονικά — опис подій) — оперативна кіноінформація про актуальні події і факти сучасного життя. К. є основою *кіножурналів*,

тематичних хронікальних фільмів, а також кінопубліцистики, зокрема таких її жанрів, як кіноінтерв'ю, кінсфейлетон тощо. Гол. засіб знімання К.— *репортаж*. Важливу роль відіграє телевізійна К. як найбільш оперативна (телерепортаж, що передається у відеозапису). На Україні К. почали знімати 1896 (див. *Документальне кіно*). К. випускає *Київська студія хронікально-документальних фільмів*.

КІ́НСЬКА — річка в Українській РСР, ліва притока Дніпра. Див. *Конка*.

КІ́НСЬКА СИ́ЛА — позасистемна одиниця *потужності*. Позначається к. с., PS (Pferdstärke, нім.), CV (cheval-vapeur, франц.), hp (horsepower, англ.). В СРСР та деяких ін. країнах 1 к. с. (PS, CV) = 735,499 Вт, у США і Великобританії 1 hp = 745,7 Вт (див. *Ват*).

КІ́НСЬКИЙ КАШТА́Н — рід деревних рослин родини гіркокаштанових. Те саме, що й *гіркокаштан*.

КІНТА́ЛЬСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ, Друга Циммервальдська конференція — міжнародна конференція соціалістів-інтернаціоналістів 24—30.IV 1916. Відкрилась у Берні, продовжила роботу в с. Кінталь поблизу Берна. 43 делегати конференції представляли соціалістичні орг-ції Росії, Польщі, Німеччини, Італії, Франції, Швейцарії, Австрії, Сербії, Португалії, Норвегії. 12 делегатів на чолі з В. І. Леніним належали до *Циммервальдської лівої* групи. При обговоренні питань про боротьбу за закінчення світової війни, про ставлення пролетаріату до питань миру, парламентської діяльності і масової боротьби, про скликання *Міжнародного соціалістичного бюро* (МСБ) ліві піддали гострій критиці опортунізм лідерів *Інтернаціоналу 2-го*. Проект резолюції Циммервальдської лівої, який викривав імперіалістичний характер війни, більшістю правих і центристів було відхилено. Проте в прийнятій компромісній резолюції різко критикувалися МСБ, опортуністичні лідери 2-го Інтернаціоналу, бурж. *пацифізм*. У резолюції вказувалося, що боротьба за міцний демократичний мир можлива тільки як боротьба за соціалізм. В антивоєнному маніфесті конференція закликала робітн. клас воюючих країн виступити проти війни. Хоч К. к. і не прийняла осн. пропозиції більшовиків з питань війни і миру (про перетворення імперіалістич. війни на громадянську, про поразку «своїх» імперіалістич. урядів), вона сприяла дальшому зростанню і згуртуванню рядів соціалістів-інтернаціоналістів, які згодом склали ядро *Комуністичного Інтернаціоналу*.

КІНЦЕ́ВИЙ НАРОДНОГОСПОДА́РСЬКИЙ РЕЗУЛЬТА́Т — див. *Кінцевий суспільний продукт*.

КІНЦЕ́ВИЙ СУСПІ́ЛЬНИЙ ПРОДУ́КТ — вся сума матеріальних благ, вироблених за певний період в країні (як правило за рік) з вирахуванням вироблених і спожитих за цей час у виробництві предметів праці. За своєю натуральною формою К. с. п. складається з предметів споживання, *засобів праці* і тієї частини *предметів праці*, що їх використовують для розширення *виробництва* і поповнення резервів; за вартістю — з обсягу *національного доходу* й *амортизації* осн. засобів виробн. В процесі використання К. с. п. розпадається на фонд ресурсів невиробничого споживання і фонд ресурсів виробничого споживання. К. с. п. менший від валового сусп. продукту на величину вартості предметів праці (сировини, матеріалів, напівфабрикатів та ін.), вироблених і спожитих протягом одного і того ж року. Разом з тим він більший за чистий продукт (нац. доход) на величину амортизаційних відрахувань та ін. елементів перенесеної вартості, що їх враховують у складі К. с. п. (вартість спожитих і імпортних предметів праці). Бурж. статистика відносить до К. с. п. також обсяг послуг невиробничої сфери. Показник К. с. п. в узагальненому вигляді характеризує остаточні результати виробничої діяльності суспільства. Його динаміка і структура найповніше відображають зростання сусп. виробн. в цілому, підвищення *продуктивності праці*, ефективності виробн. і *якості продукції*, рух найважливіших пропорцій розширеного *відтворення*. Тому розрахунок К. с. п. має велике значення для планування найважливіших нар.-госп. пропорцій, взаємозв'язку між різними галузями економіки, статистичного обліку суми виробленої готової продукції. В умовах посилення *інтенсифікації виробництва* і його орієнтації на кінцеві результати кінцевий суспільний продукт виступає основою розробки системи показників *економічної ефективності соціалістичного виробництва*.

Ю. В. Ніколенко.

КІ́НЦІВКИ — органи тварин і людини, основною функцією яких є опора і пересування. Відповідно до будови і походження К. називаються параподіями (у первинних і багатощетинкових *кільчастих червів*), протоподіями (у зябродишних членистоногих), у інших членистоногих — ніжками. Видозмінами К. у деяких членистоногих є вусики, або *антени, щелепи, ногощелепи, копулятивні органи* самців чи *яйцеклади* самок тощо. У риб К. є *плавці*. К. перших наземних хребетних (стегоцефалів) виникли з парних плавців *кистеперих* риб. У процесі *еволюції* вони перетворились на органи бігу (у більшості хребетних), плавання — *ласти* (китоподібні, ластоногі), риття (кроти), лазіння (лінивці, коала та ін.), літання (птахи і кажани), стрибання (тушканчики та ін.). У наземних хребетних дві пари К.: передня і задня (у людини—верхня і нижня). Опорою кожної пари К. служить *пояс кінцівок*. Типова передня (верхня) К. наземних хребетних складається з *плеча, передпліччя*, зап'ястка, п'ястка, пальців (див. *Кисть*) і має суглоби — плечовий, ліктьовий, зап'ястково-п'ястковий, п'ястково-фалангові, міжфалангові; задня (нижня) — з *стегна, голінки*, заплесна, плесна і пальців (див. *Стопа* в анатомії) та має суглоби — кульшовий, колінний, надп'яткововолінковий, міжплеснові, заплесно-плеснові, плесно-фалангові, міжфалангові. У земноводних, плазунів і більшості птахів по 4 пальці, у ссавців — 5, іноді 2—4 пальці. На кінцях пальців — *кігті, нігті* чи *копита*. У змій і безногих ящірок зникли всі, а у китоподібних — лише задні К. У людини верхні К. під впливом праці перетворились на органи, що мають універсальне призначення — *руки*.

Кінь Пржевальського.

КІНША́СА (до 1966 — Леопольдвіль) — столиця Заїру. Розташована на лівому березі р. Конго (Заїр). Виділена в самостійну адм. одиницю. Понад 2,5 млн. ж. (1977). К. засн. 1881 дослідником Африки Г. *Стенлі*. В 1926—60 К.— адм. ц. колонії Бельг. Конго. В 1960—64 — столиця незалежної Республіки Конго, 1964—71 — Демократичної Республіки Конго, з 1971 — Республіки Заїр. Гол. екон., трансп., фінанс. і культур. центр країни. Виробн. електроустаткування, складання автомашин, велосипедів, транзисторних приймачів; судноверфі. Підприємства хім., фарм., деревообр., текст., шкіряної, взут., швейної, тютюнової пром-сті. Виробн. буд. матеріалів. Холодобойня, пивоварні, фруктових і мінеральних вод з-ди. Має велике торг.-трансп. значення — вузол автомоб. шляхів, залізнична станція, великий річковий порт, аеропорт міжнар. значення (Нджілі), поромне сполучення з м. *Браззавілем*. У К.— Нац. ун-т, Нац. академія музики і драм. мистецтва та ін. вузи. Н.-д. ін-ти географії, тропічної медицини та ін. Нац. управління наук. досліджень. Музей місц. побуту. Нац. трупа та кілька аматорських драм. колективів. Зоопарк.

КІНЬ ПРЖЕВА́ЛЬСЬКОГО (Equus przewalskii) — ссавець ряду непарнокопитних родини *конячих;* відкритий 1879 рос. мандрівником М. М. *Пржевальським*. В незначній кількості К. П. зберігся в деяких місцевостях пд.-зх. частини Монголії. Довж. тіла К. П. до 2,3 м, вис. у холці до 1,4 м. Волосяний покрив влітку пісочножовтий, короткий, гладенький; взимку, а також у молодих тварин — довгий, хвилястий, сіруватий; хвіст, нижня частина кінцівок, смуга вздовж спини темно-коричневі. Грива коротка, прямостояча. Живуть табунами по 5—11 голів, які водить самець. Самка після бл. 11 м-ців вагітності народжує одне лоша. Живляться різними пустельними травами. Досліди щодо одомашнення К. П. позитивних наслідків не дали. При схрещуванні з свійськими кіньми К. П. дає плідне потомство.

Кіншаса. Панорама частини міста.

Дж. Р. Кіплінг.

В Асканії-Новій вперше були одержані неплідні гібриди між К. П. і зеброю та К. П. і ослом. К. П. близький до *тарпана*, який до серед. 19 ст. водився на Україні. К. П. перебуває під охороною закону. *Н. Л. Корнієць.*

КІНЬ СВІЙСЬКИЙ (Equus caballus) — одомашнений травоїдний непарнокопитний ссавець родини *конячих*. Поширений на всіх континентах, крім Антарктиди. Найдавніші предки сучасних коней жили бл. 50 млн. років тому, були ростом з лисицю, на ногах мали по 5 пальців. Пізніше розміри коней поступово збільшувалися, а кількість пальців зменшилася до одного. Одомашнювати коней почали в 3—2-му тис. до н. е. у степах між Доном і Дніпром, у Середній Азії, на Пд. Сибіру та ін. К. с. використовують на с.-г. роботах, у транспорті, спорті (див. *Кінний спорт*) і для одержання м'яса та молока (*кумис*); з крові коней виготовляють лікарські *сироватки імунні* проти правця, дифтерії тощо. Живе К. с. 25—30, іноді до 50 років, господарське використання 15—20 років; ріст (в холці) від 50 до 185 см, жива маса 60—1500 кг. Статева зрілість настає в 1—1,5-річному віці, парують коней у 3—3,5 роки. Жеребність триває 330—340 днів. У приплоді здебільшого одне лоша. *Лактація* кобили триває 8—10 міс. по 10—15 кг молока за день. Осн. госп. типи коней — запряжний, верховий і в'ючний. Найвища вантажопідйомність 22 991 кг, а жвавість — 1000 м за 53,5 сек. У К. с. добре розвинені слух, зір, нюх і пам'ять. Він легко піддається тренінгу (див. *Алюри*). Годують коней зеленими, зерновими, соковитими і грубими кормами. На земній кулі налічується понад 200 порід коней, в т. ч. 50 порід в СРСР (див. *Конярство, Кінназаводство*). Поширені на Україні породи: орловська рисиста, російська рисиста, радянський ваговоз, російський ваговоз, чистокровна верхова, будьоннівська, арабська, гуцульська, українська верхова породна група та ін. При *схрещуванні* К. с. з ослами, зебрами, куланами утворюються *гібриди — мул*, лошак, зеброїди, кулановди. Про окремі породи коней див. відповідні статті.

Літ.: Книга о лошади, т. 1—4. М., 1952—59.

КІОДО ЦУСІН — інформаційне агентство Японії. Засн. 1945. Є акціонерним об'єднанням япон. газет і радіомовної корпорації. Має відділення в багатьох країнах світу. Центр — у Токіо.

КІОСЕ Василь Васильович (н. 7.X 1925, с. Калчева, тепер Болград. р-ну Одес. обл.) — український радянський хоровий диригент, засл. артист УРСР (з 1976). Член КПРС з 1966. В 1954 закінчив Одес. консерваторію ім. А. В. Нежданової. З 1959 — хормейстер Одес. театру опери та балету. з 1974 — гол. хормейстер Дніпроп. театру опери та балету. Брав участь у постановці опер: «Богдан Хмельницький» Данькевича, «Князь Ігор» Бородіна, «Борис Годунов» Мусоргського, «Оптимістична трагедія» Холминова та ін. Державна премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1978.

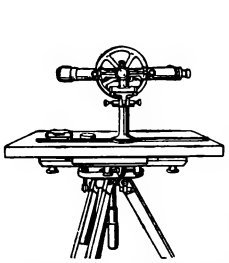

Кіпрегель з мензулою.

КІОТО — місто в Японії, адм. ц. префектури Кіото. Розташований в центр. частині о. Хонсю. Трансп. вузол, судноплавним каналом сполучений з оз. Біва. 1,5 млн. ж. (1975). Найрозвинутіші маш.-буд. (гол. чин. електромашинобудування і виробн. с.-г. машин) і металург. пром-сть. Підприємства текст., швейної. скляно-керамічної та харчосмакової галузей. Розвинуті традиційні ремесла (вироби з фарфору лаковані, бронзові й вироби з натурального шовку, вишивки, предмети реліг. культу). К.— значний культур. та істор.-реліг. центр країни. 2 ун-ти, мед. академія. Музеї: Нац., Галерея сучас. мистецтва, муніципальний, комерційний, текст., «Нісідзін». Бот. сад. Міжнар. центр туризму. Серед численних архіт. пам'яток —храм Тодзі (8—17 ст.), монастирі Сайходзі (14 ст.), Тенрюдзі (14 ст.), Реандзі (15 ст.), Нісіхонгандзі (кін. 16 — поч. 17 ст.), павільйони Кінкаку («Золотий павільйон», кін. 14 ст.), комплекс імператорського палацу (відбудовано 1789 за зразком 9 ст.), палацовий ансамбль Кацура (20-і рр. 17 ст.) та ін. Серед споруд 20 ст.— міський культур. центр «Кіото Кайкан» (50-і рр., арх. Майокава Куніо), міжнар. зал засідань (1963, арх. Отані Сатіо та ін.). Поблизу К., в Удзі — храм Фенікса (1052) в ансамблі Бедоїн. К.— одна з стародавніх столиць країни. Місто збудоване 792 — 794 під назвою Хейан. К.— побратим Києва з 1971.

КІОТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — один з провідних вузів Японії. Заснований 1897 як фізико-математичний і інженерний коледж. У 20-х роках 20 ст. розширено за рахунок юрид., мед., філол., екон. й с.-г. коледжів, перетворених на ф-ти. В 1976/77 навч. р. в ун-ті було 9 ф-тів: філол., пед., юрид., екон., природничо-наук., мед., фармацевтичний, інженерний, с.-г., а також коледж вільних мистецтв. На ф-тах і в коледжі — понад 15 тис. студентів. При К. у. діють 18 н.-д. ін-тів і центрів, зокрема ін-ти матем. наук, фундаментальної фізики, хім., гуманітарних і екон. досліджень, атомної енергії та ін. Фундаментальна б-ка (засн. 1899), бот. сад, істор. і археол. музеї. *А. В. Санцевич.*

КІП ВИЗВОЛЕННЯ — грошова одиниця Лаоської Народно-Демократичної Республіки, поділяється на 100 *атів*. За курсом на січень 1980 400 К. в. дорівнюють 1 доларові США.

КІПЛІНГ (Kipling) Джозеф Редьярд (30.XII 1865, Бомбей — 18.I 1936, Лондон) — англ. письменник. Перші твори — зб. віршів «Департаментські пісні» (1886), збірки новел «Прості оповідання з гір» і «Три солдати» (обидві — 1888), роман «Світло згасло» (1890). Широку популярність К. принесли збірки віршів «Пісні казарми» (1892), «Сім морів» (1896) і «П'ять націй» (1903), де він описував побут англійських колонізаторів, чиновників, солдатів, офіцерів у Індії. Проте під маскою зовнішньої об'єктивності К. проповідував ідеї брит. імперіалізму. Згодом реакц. світогляд К. привів його до творчої кризи (роман «Кім», 1901; оповідання й вірші про 1-у світову війну). К.— автор популярних творів для дітей: дві «Книги джунглів» (1894, 1895; включають відомі оповідання про Мауглі), «Відважні моряки» (1897), «Казки просто так» (1902). Нобелівська премія, 1907.

Тв.: Укр. перекл.— Відважні моряки. К., 1929; Мауглі та інші оповідання з «Книги Джунглів». К., 1956; Як і чому. К., 1971; Місто Страшної Ночі. К., 1979; Рос. перекл.— Лиспет.— Рассказы. Л., 1968; Стихотворения.— Рассказы. М., 1976; Мауглі. М., 1979. *Д. С. Яхонтова.*

КІПНІС Ісак Нохумович (12.XII 1894, містечко Словечне, тепер село Овруцького р-ну Житомир. обл.— 14.IV 1974, Київ) — євр. рад. письменник. Учасник громадян. війни. Друкуватися почав 1922. У 1925—27 видав книги «Зіпсоване весілля», «У кільці» та ін. Повість-хроніка «Місяці і дні» (1926) — про події громадян. війни на Україні. У романі «Дім» (1939) зображено побут євр. трудової сім'ї в дореволюц. час. Писав і твори для дітей. Автор зб. оповідань «Двадцять оповідань» (1933), «До життя» (1968), «В дорозі» (1979, посм.). Перекладав твори І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, А. Головка, Остапа Вишні, П. Панча та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Богданині нотатки. Х., 1930; Казка про розумного зайця. К., 1940; На ставку. К., 1941; Дві пробочки. К., 1947.

Г. І. Полянкер.

КІПР, Республіка Кіпр — держава в Зх. Азії, на о. Кіпр, у сх. частині Середземного м.

В адм. відношенні поділяється на 6 округів.

Державний лад. К.— республіка. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Діє конституція 1960, яка передбачає створення системи органів держ. влади з відповідним представництвом греків-кіпріотів та турків-кіпріотів (фактично з 1963 представники тур. общини не беруть участі в діяльності парламенту, уряду та держ. установ).

Законодавча влада належить Палаті представників, що обирається населенням на 5 років. Виконавчу владу здійснює президент, що обирається населенням грец. общини на 5 років, і підзвітний йому уряд. В 1975 керівництво тур. общини в односторонньому порядку проголосило створення на частині тер. К. «Турецької федеративної держави Кіпр». *В. І. Євінтов.*

Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги переважно низовинні, на Пн.— круті, скелясті.

Рельєф пн. і пд. частини К. гірський. Найвища точка — г. Троодос, 1951 м. В центр. частині — рівнина Месаорія. Поклади заліз. та мідних руд, хромітів, азбесту, гіпсу. Клімат субтропічний, середземноморський, з м'якою вологою зимою і жарким посушливим літом. Пересічна т-ра січня від +9 до +12°, серпня — від +26 до +28°. Річна сума опадів на рівнині 300—500 мм, в горах 1000—1300 мм. Ріки невеликі, пересихаючі. Переважають гірські коричневі грунти. На рівнині поширена чагарникова рослинність. Під лісами — бл. 20% тер. К., переважно в пд. гірських районах (дуб, кипарис, алепська сосна, олеандр, тамарикс).

Населення. Бл. 78% нас. становлять греки-кіпріоти, бл. 18% — турки-кіпріоти. Живуть також англійці, араби, вірмени, італійці. Офіц. мови — грецька й турецька. Пересічна густота нас.— 68,8 чол. на 1 км² (1974). Понад 40% населення живе в містах. Найбільші міста: *Нікозія, Лімасол, Фамагуста.*

Історія. Перші людські поселення на тер. К. належать до *неоліту.* В кін. 15—11 ст. до н. е. К. колонізували *ахейці,* в 9 ст. до н. е.— фінікійці. К. був одним з центрів *егейської культури.* З 8 ст. до н. е. К.— під владою *Ассирії,* бл. 560 до н. е.— Єгипту, бл. серед. 6 ст. до н. е.— д-ви *Ахеменідів.* У 333—323 до н. е. входив до складу д-ви *Александра Македонського,* 294—58 до н. е.— д-ви *Птолемеїв.* В 58 до н. е. завойований Римом. З 395 — в складі *Візантії.* В 648 його завоювали *араби,* 965 — Візантія. В 1191—1571 перебував у васальній залежності від *хрестоносців* та *Венеції.* З 1571 К.— у складі *Османської імперії.* В 1878 К. окупувала, а 1914 анексувала Великобританія. Народ К. вів нац.-визвольну боротьбу, яку з 1926 очолила Компартія (а з 1941 — утворена на її основі Прогресивна партія трудового народу К.— АКЕЛ). Під час 2-ї світової війни 1939—45 К. брав участь у боротьбі проти фашист. Німеччини. В 1960 К. було проголошено незалежною республікою. Перший президент республіки К.—архієпископ *Макаріос III* (1959—77). У тому ж році встановлено дипломатичні відносини з СРСР. Уряд К. проводить політику позитивного нейтралітету. В 1963 імперіалістичні сили спровокували збройні сутички між грец. і тур. населенням К., внаслідок чого в країні виникла гостра політ. криза. В 1964 на тер. К. було введено війська ООН. 15.VII 1974 грец. вояччина й сили внутр. реакції з допомогою імперіалістич. кіл організували збройний заколот проти законного уряду К. Вони виступали за приєднання К. до Греції (енозис). Одночасно на К. висадилися тур. війська, які окупували бл. 40% тер. країни. В 1975 керівництво тур. общини острова в односторонньому порядку оголосило про утворення на контрольованій військами Туреччини частині острова «Турецької федеративної держави Кіпр». Проблема К. не раз обговорювалася на засіданнях Ради Безпеки та сесіях Ген. Асамблеї ООН. Прогресивні сили світу, в т. ч. Рад. Союз, підтримують справедливу боротьбу кіпрського народу за незалежність, суверенітет, тер. цілісність, невідкладне розв'язання проблем кіпрської д-ви на основі резолюцій ООН. З 1960 К.— член ООН. Між К. і СРСР 1972 підписано угоду про співробітництво в галузі науки, освіти і культури та торг. угоду на 1973—77, 1975 — угоду про екон. і тех. співробітництво, 1976 — угоду про торгівлю. *І. Ф. Черников.*

Політичні партії, профспілки. Демократична партія, засн. 1976. Провідна бурж. партія греків-кіпріотів. Соціалістична партія Єдиний демократичний союз центру, засн. 1969. Бурж.-демократична партія. Демократичний збір, засн. 1976. Права партія. *Прогресивна партія трудового народу Кіпру,* засн. 1941. Партія національної єдності, засн. 1975. Права партія турків-кіпріотів. Партія соціального визволення, засн. 1976. Буржуазна. Народна партія, засн. 1975. Буржуазна. Турецька республіканська партія, засн. 1970. Бурж.-демократична. Загальнокіпрська федерація праці, засн. 1946. Входить до ВФП. Конфедерація робітників Кіпру, засн. 1943. Входить до МКВП. Турецька профспілкова федерація Кіпру, засн. 1944. Входить до МКВП.

І. Ф. Черников.

Господарство. Основа економіки — с. г., в ньому набула розвитку збутова, кредитна та споживча кооперація. Значна частина землі належить духівництву та великим поміщикам. Гол. галузь с. г.— землеробство. В обробітку — понад 65% площі країни, з них бл. 12% зрошується. Осн. культури — пшениця, ячмінь, овес, бобові й баштанні. Вирощують також виноград, ріжкове дерево, цитрусові, маслини, тютюн, бавовник, овочі. В гірських районах — тваринництво. Розводять овець, кіз, свиней, велику рогату худобу. Розвинуте шовківництво, в прибережних районах— вилов риби та губок. Частка пром-сті у валовому нац. продукті — бл. 20%. Гірничодобувну пром-сть майже повністю контролює іноз. капітал. Добувають, гол. чин. на експорт, мідну руду, залізисті пірити, хроміти, азбест, гіпс. Обробна пром-сть представлена дрібними підприємствами легкої (текст., швейної, шкіряно-взут. та ін.), харчосмакової (виноробної, олійницької, тютюнової, консервної) та ін. галузей. Виробн. цементу — понад 1 млн. т (1976). В м. Ларнака на довізній нафті працює нафтопереробний з-д. Розвинуті кустарні промисли (вироби з металу, кераміки та ін.). В 1976 вироблено 876 млн. кВт · год електроенергії. В 1977 прибутки від туризму оцінювалися в 25 млн. кіпр. фунтів. Осн. вид транспорту — автомобільний. Шосейних шляхів — понад 8 тис. км, з них бл. 4,2 тис. км — асфальтованих. Гол. мор. порти — Фамагуста й Лімасол. Міжнар. аеропорти — Нікозія, Ларнака. В експорті переважає мінеральна сировина та цитрусові, в імпорті — машини й устаткування, прод. товари, хімікати, нафтопродукти. Осн. торг. партнери — Великобританія, Італія, ФРН. Розвивається торгівля з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Грош. одиниця — кіпрський фунт.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В країні діють дві системи освіти — грецька й турецька. Грец. система: обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 14 років, строк навчання у поч. школі 6 років, у серед.— 6 (3 + 3); 1977/78 навч. р. в початкових школах було 55,2 тис. учнів, у середніх навчальних закладах — 43,5 тис. Вищу освіту здобувають за кордоном, здебільшого в Греції. Ряд місц. навч. закладів — пед. академія, тех. ін-т, лісотех. ін-т та ін. закінченої вищої освіти не дають. У січні 1978 уряд К. прийняв рішення про створення нац. ун-ту. Тур. система: обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 15 років, строк навчання у поч. школі 6 років, у серед.— 6 (3 + 3); 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося 18,2 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 11,4 тис. Є пед. коледж. У Нікозії працюють н.-д. центр К. (засн. 1967), т-во по вивченню К. (засн. 1936), геогр. т-во К. (засн. 1968) та ін. Публічна б-ка Фанеромені (засн. 1934), б-ка м-ва освіти (засн. 1962) — в Нікозії, публічна б-ка в м. Фамагусті. Музей К. (засн. 1883), історичний музей, музей народного мистецтва і лапідарій — у Нікозії, музеї в містах Ларнаці, Лімасолі, Фамагусті.

В. З. Клепиков.

Література К. існує грец. і тур. мовами. Л-ра грецькою мовою виникла і розвивається в тісній взаємодії з усією грец. л-рою. Перші її пам'ятки на К.— героїчний епос троянського циклу «Кіпрії» (бл. 7 ст. до н. е.), «Гомерівські гімни» на честь Афродіти та ін. За античної та елліністичної епох основним жанром була лірика, за середньовіччя — хроніки, сонети, героїчні й ліричні народні пісні.

Розвиток л-ри припинився після завоювання К. 1571 Османською

Герб Кіпру.

КІПР

Площа — 9,3 тис. км²

Населення — 640 тис. чол. (1974, оцінка)

Столиця — м. Нікозія

Кіпр. Фрагмент статуї бородатого чоловіка. Вапняк. 500—480 до н. е. Музей Кіпру. Нікозія.

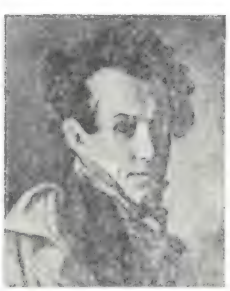

О. А. Кіпренський. Автопортрет. Державний Російський музей у Ленінграді.

О. А. Кіпренський. Портрет Давидова. 1809. Державний російський музей у Ленінграді.

імперією. Піднесення л-ри з кін. 19 ст. зв'язане з нац.-визвольним рухом проти осман. іга і (з 1878) проти англ. колонізаторів. Поет В. Міхаїлідіс в істор. піснях (на кіпрському діалекті) оспівував боротьбу за свободу. Гострі соціальні проблеми на поч. 20 ст. знайшли відображення в творах прозаїка Н. Ніколаїдіса, поетів Т. Пієрідіса, Т. Антіаса та ін. Після проголошення 1960 незалежності К. письменники висвітлюють актуальні проблеми життя молодої країни. Після 1968 провідну роль у літ. житті відіграють поет А. Піліотіс — генеральний секретар Т-ва дружби Кіпр — СРСР і прозаїк Й. Філіппу-Пієрідіс. Традиції нар. поезії на кіпрському діалекті продовжує П. Ліясідіс. На К. в перекладі грец. мовою опубліковано вірші Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки. В періодичних виданнях України в перекладі українською мовою надруковано вірші Т. Антіаса, Т. Пієрідіса, Е. Пеоніду.

Л-ра турецькою мовою відома з 19 ст. (поети Хасан Хільмі Ефенді, Мюфтю Раджі та ін.). В 50—70-х рр. 20 ст. стали відомими поети Назіф Сулейман Ебеоглу, Уркіє Міне, Мехмет Левент, Огуз Кучетоглу, Озкер Яшін, Фікрет Деміраг, драматурги Фадил Коркут, Юнер Улутуг, прозаїк Хікмет Афіф Маполар та ін.

Т. М. Чернишова, О. І. Ганусець.

Архітектура. На тер. К. від епохи неоліту збереглися залишки поселення Хірокітія з мощеною вулицею та круглими у плані житлами; від доби пізньої бронзи (1400—1050 до н. е.) — місто з прямокутною сіткою вулиць і будинками з регулярною кладкою; від кіпроархаїчного періоду (700—475 до н. е.) — святилища (Айія-Іріні, 12—6 ст. до н. е.), що являють собою огороджені ділянки з вівтарями, з вотивними стелами з глини й теракоти. У кін. 6 ст. до н. е. помітний вплив грец. *архаїки* (палац у Вуні, поч. 5 ст. до н. е.). В 4 ст. до н. е.— 4 ст. н. е. поширився вплив грец. класичного і елліністичного, а згодом і рим. мист. (пам'ятники Пафоса, Куріона, Саламіса та ін.). Збереглися пам'ятки візант. мист. (церква Панагії Ангелоктісти поблизу Кіті, 6—7 ст.; монастир св. Неофіта поблизу Пафоса, 12—15 ст.). До 13—15 ст. належать пам'ятки *готики* (храми в Нікозії та Фамагусті, абатство Белапаїс, замок у Калосі), до періоду перебування К. в залежності від Венеції (1489—1571) — фортеці у Фамагусті та Кіренії; до часів панування Османської імперії — мечеті. В наступні періоди відомі адм. споруди у дусі *класицизму* 19 ст. і сучасної архітектури.

Образотворче мистецтво. До епохи раннього *неоліту* (6-е тис. до н. е.) належать кам'яні посудини та примітивні ідоли, до середнього неоліту (4-е тис. до н. е.) — орнаментована кераміка. Для епохи ранньої бронзи (2400—1800 до н. е.) характерна кераміка з рельєфним орнаментом і складнішими за формою ідолами з глини та каменю, для епохи середньої бронзи (1800—1400 до н. е.) — посудини з білою обмазкою, червоним і чорним розписом. За доби пізньої бронзи (1400—1050 до н. е.) розквітло кіпро-мікенське мистецтво (розписні вази, дрібна пластика, ювелірні вироби з золота та слонової кістки). Для кіпрогеометричного стилю (1050—700 до н. е.) характерні розвиток червонофігурного *вазопису*, торевтика та фігурки з теракоти. У монументальній скульптурі кін. 6 ст. до н. е. помітний вплив *архаїки*. В 4 ст. до

Різдво. Фреска в церкві святого Миколи в Каковстрії. Близько 1300.

н. е.— 4 ст. н. е. на К. поширюється вплив грец. *класики* та *еллінізму*, пізніше — рим. мистецтва. Ранньовізант. мистецтво представлене мозаїками 6—7 ст. церкви Панагії Ангелоктісти та ін. В монастирях 11—13 ст. збереглися фрески 12—15 ст. (монастир св. Неофіта поблизу Пафоса та ін.), а також зразки іконопису («Богоматір», 12 ст.). У 60-х рр. 20 ст. мистецьке життя пожвавилося (живописці та графіки А. Діамандіс, Г. Георгіу, Т. Кантос та ін.). Розвинуте декоративно-ужиткове мистецтво (різьблення на дереві, кераміка, карбування на сріблі, плетіння мережива, вишивання).

Музика. На К. збереглися пісні про акритів (воїнів), історичні, ліричні, сатиричні, військові, релігійні, побутові, обрядові та ін. пісні. Нар. співаки — піїтариди. Поширені інструм. ансамблі (скрипка, лютня, ударний інструмент), духовий інструмент — підкавлі (подібний до флейти). Профес. муз. культура зародилася на поч. 20 ст. Серед перших композиторів — С. і Я. Міхаїлідіси, сучасних — А. Лімбурідіс, Г. Коціоніс, М. Віоларіс, К. Костеас. На К. немає профес. муз. театру; консерваторії — в Лімасолі, Фамагусті, Ларнаці, Нікозії.

Літ.: Уразова Е. Кипр. М., 1966; Кипр (Республика Кипр). В кн.: Страны мира. М., 1977; Коровина А. К., Сидорова Н. А. Города Кипра. М., 1973; Сокровища Кипра. Альбом. М., 1976.

КІПРЕ́ГЕЛЬ (нім. Kippregel, від kippen — перекидати та Regel — лінійка) — геодезичний кутомірний прилад. Складається з металевої лінійки з рівнем, на якій закріплено зорову трубу з далекомірною сіткою, вертикальним кругом, двома верньєрами й рівнем. Застосовують разом з *мензулою* при топографічних зніманнях місцевості для нанесення на план рельєфу, контурів та окремих предметів. Іл. с. 198

КІПРЕ́НСЬКИЙ Орест Адамович [13 (24).III 1782, миза Нєжинська, поблизу Копор'я, тепер Ломоносовського р-ну Ленінгр. обл.— 17.X 1836, Рим] — рос. живописець-портретист, представник *романтизму*. Син кріпачки, 1788 отримав вільну. В 1803 закінчив петерб. АМ, де вчився в Г. *Угрюмова*. Академік—з 1812. Твори: портрети — А. Швальбе (1804), Давидова (1809), обидва — в ДРМ, К. Ростопчиної (1809), Д. Хвостової (1814), обидва — в ДТГ; графічна серія портретів учасників Вітчизн. війни 1812 — О. Томилова, П. Олєніна, поетів К. Батюшкова (1815), І. Крилова, В. Жуковського (1816). В 1816—22 К. жив в Італії, де написав портрети О. Голицина (бл. 1823, ДТГ), К. Авдуліної (1822, ДРМ). Після повернення на батьківщину К. створив широко відомий портрет О. С. Пушкіна (1827, ДТГ). З 1828 К. знову в Італії. Серед його останніх творів — «Читачі газет у Неаполі» (1831, ДТГ), портрет Б. Торвальдсена (1833, ДРМ). Іл. див. також до ст. *Автопортрет*, т. 1, с. 49.

Літ.: Турчин В. С. Орест Кипренский. М., 1975. *Л. А. Пелькіна.*

КІПРІА́НОВ Андрій Іванович [4 (16).VII 1896, с. Руські Тишки, тепер Харків. **р-ну** Харків. обл.— 29.IX 1972, Київ] — український рад. хімік-органік, акад. АН УРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1957). У 1919 закінчив Харків. університет. Працював у Харків., пізніше Київ. ун-тах. У 1945 — 1960 — директор Ін-ту органічної хімії АН УРСР. Осн. напрями наук. праць — хімія органічних *барвників* і теорія кольоровості. Розробив нові методи синтезу *ціснінових барвників* — фотосенсибілізаторів. Встановив, що порушення електронної симетрії іона барвника зміщує максимум спектра поглинання в бік коротких хвиль (девіація барвників). Перший правильно виявив причину сольватохромії барвників (зміна кольору в різних розчинниках). Вивчив вплив просторових перешкод у молекулах барвників на їхній колір. Відкрив і широко дослідив явище взаємодії хромофорів у молекулах барвників. Працював також в галузі хімії бензтіазолу, бензтіазину й феназину. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

КІПРІА́НУ (Κυπριανού) Спірос (н. 28.X 1932, Лімасол) — держ. діяч Кіпру. Закінчив Афінський ун-т, потім вивчав юрид. науки в Лондоні. В 1960—72 — міністр закорд. справ Республіки Кіпр. З 1976 — голова палати представників, з 1977 — президент Республіки Кіпр.

КІР — гірська порода, що складається з природної суміші загуслої *нафти* або *асфальту* з піщаними

або глинистими породами. Утворюється внаслідок насичення порід нафтою, що вилилась на поверхню. Трапляється у вигляді напливів у місцях, де відслонюються (див. *Відслонення* гірських порід) нафтоносні породи, і є важливою ознакою при розшуках нафт. родовищ. В СРСР К. є на Україні (зокрема, в Карпатах), в Азербайджані, Дагестані та ін. районах.

КІР — гостре заразне захворювання, що спричинюється специфічним вірусом і супроводиться появою типового синдрому «корового висипу» з незначними явищами *інтоксикації* і *сенсибілізації* організму, значним зниженням його реактивності, а також розвитком ускладнень. Хворіють на К. переважно діти віком від 1 до 7 років. К.— найпоширеніша інфекція на земній кулі. Збудник К. передається повітряно-крапельним шляхом (при кашлі, чханні хворого). *Інкубаційний період* — 10—17, іноді (якщо дитині вводили препарати крові) — до 21 дня. Захворювання починається гостро; підвищується т-ра до 38° С, з'являються нежить, сльозотеча, кашель. На слизовій оболонці глотки виникають елементи висипу, а в ділянці слизової оболонки щік — плями Бельського — Філатова — Копліка (маленькі перламутрового кольору плями, оточені червоним вінцем). Це т. з. початковий період, що триває 3—5 днів. За ним настає період висипання. Висип з'являється спочатку на шкірі обличчя й шиї, потім — тулуба й кінцівок та ін. Він має вигляд світло-червоних плямок, які перетворюються на папули, що зливаються. В цей період т-ра у хворого підвищується до 39—40°. На 4—5-й день періоду висипання плями починають зникати, а на їх місці з'являється пігментація — період видужування. При К. можливі ускладнення: менінгоенцефаліт, *пневмонія, отит, коліт* та ін.

Профілактика: щеплення протикоровою вакциною дітям віком 10 місяців — 14 років; нещепленим дітям, що перебували в контакті з хворим, вводять гаммаглобулін. Лікування: постільний режим, дієта, гігієнічний нагляд за шкірою і слизовими оболонками; *антибіотики* та ін. ліки — тільки за призначенням лікаря.

Літ.: Носов С. Д. Детские инфекционные болезни. М., 1973; Кузьмичёва А. Т., Шарлай И. В. Детские инфекционные болезни. М., 1978.

П. С. Мощич.

КІР II Великий (грец. Κῦρος, давньоперс. Куруш; р. н. невід. — п. 530 до н. е.) — цар у Стародавній Персії 558—530 до н. е., з династії *Ахеменідів*. У 550—549 до н. е. завоював *Мідію*, 546 до н. е.— *Лідію* і грец. міста Малої Азії, між 545 і 539 до н. е.— значну частину Малої Азії, 539 до н. е.— *Вавілонію*. Загинув під час походу проти масагетських племен Серед. Азії.

КІРАСИ́РИ (нім. Kürassier, одн., від франц. cuirassier — латник) — воїни важкої кавалерії, які були захищені кірасою і мали на озброєнні *палаш, карабін* і *пістолет*. У Зх. Європі К. з'явилися в кін. 17 ст. В Росії існували 1731—1917 (з 1860—тільки в гвардії).

КІРЕНА́ЇКА — історична область у Лівії. В 7 ст. до н. е. у прибережній частині К. було засновано грец. міста (найзначніше Кірена, звідси назва області). У 6—4 ст. до н. е. К.—в складі д-ви *Ахеменідів*, в 4 ст. до н. е.— д-ви *Александра Македонського*, потім — під владою д-ви *Птолемеїв*. З 1 ст. до н. е. К.— рим. провінція, потім — під владою *Візантії*. В 7 ст. її завоювали *араби*, в 16 ст.— турки. Після італо-тур. війни 1911—12 до 1928 всю К. завоювала Італія. Пізніше К. входила до італ. колонії Лівія. Після проголошення незалежності Лівії (1951) К.— одна з її трьох провінцій. У 1963 К. як самостійна одиниця скасована і поділена на 3 губернаторства.

КІРЕ́НСЬКА ШКО́ЛА, кіренаїки — ідеалістична філософська сократична школа (5—4 ст. до н. е.) в Стародавній Греції. Відображала ідеологію рабовласницької аристократії. Засновник школи Арістіпп з Кірени (звідси назва) і його послідовники (Феодор Атеїст, Евгемер, Гегесій та ін.) виступали проти сучас. їм матеріалізму, прагнули довести марність спроб пізнати природу і її закони, обстоювали принципи *суб'єктивного ідеалізму* і *скептицизму*. Єдино вірогідним вони вважали свідчення відчуттів. В *етиці* представники К. ш. розвивали ідеї *гедонізму*, проголошуючи метою життя чуттєві насолоди, були попередниками епікуреїзму (див. *Епікур*). Кіренаїки критикували релігію, заперечували існування бога.

КІРЕ́НСЬКИЙ Леонід Васильович [25.III (7.IV) 1909, с. Амга, тепер райцентр Якут. АРСР — 3.XI 1969, Москва] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1943. Закінчив Моск. ун-т (1936). У 1939—57 працював у Краснояр. пед. ін-ті, з 1957 — директор Ін-ту фізики АН СРСР у Красноярську (тепер входить до складу Сиб. відділення АН СРСР, з 1970 наз. ім'ям К.). Осн. праці в галузі фізики магн. явищ і біофізики. Вперше розробив методи дослідження динаміки доме́нної структури в широкому інтервалі т-р і методи одержання монокристалічних магн. плівок феромагн. металів та їхніх сплавів. Дослідження з питань керування біосинтезом фізико-тех. методами. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

КІРІБА́ТІ — держава в зх. частині Тихого ок. Включає 4 острівні групи — о-ви Гілберта, Лайн, Фенікс і о. Ошен (Банаба). Утворена 12.VII 1979 після проголошення незалежності кол. володіння Великобританії *Гілберта островів*.

КІРІГУА́ — місто давніх *майя* на р. Мотагуа в Пд.-Сх. Гватемалі (Центр. Америка). Було засновано в 2-й пол. 7 ст., занепало в 9 ст. Археол. дослідження руїн К., що збереглися до наших днів, провадилися з 19 ст. Найбільший інтерес становлять скульптурні пам'ятки К.—статуї і стели з рельєфами та написами. Іл. с. 203.

КІРК (Kirk) Ганс Рудольф (11.I 1898, Гадсунн — 16.VI 1962, Копенгаген) — дат. письменник. Член Компартії Данії з 1925. Учасник антифашист. боротьби. Популярність К. приніс роман «Рибалки» (1928) із життя трудящого люду Данії. В романах «Поденники» (1936) і «Нові часи» (1939) показав зародження класової свідомості серед сільс. пролетаріату Данії. В істор. романах «Раб» (1948) і «Син гніву» (1950) засуджує фашизм і покірність перед насильством. Соціальні романи К.— «Гроші диявола» і «Клітгорд і Сини» (обидва — 1952). В літ.-критичних статтях обстоював принципи соціалістичного реалізму.

Тв.: Укр. перекл.— Гроші диявола. К., 1955; Клітгорд і Сини. К., 1956; Рос. перекл.— Поденщики. М., 1957.

Літ.: Переслегина Э. В. Ханс Кирк. Биобиблиографический указатель. М., 1967.

О. Д. Сенюк.

КІ́РКА, кірха (нім. Kirche — церква) — лютеранський храм.

КІ́РКА у рослин — покривна тканина у багатьох деревних рослин, що складається з шару *корка* та відмерлих елементів кори. Утворюється внаслідок виникнення в корі нового шару коркового *камбію* і відмирання клітин кори — *лубу* й *перидерми*. Відмерлі шари клітин зсихаються і щільно прилягають до коркового прошарку; під тиском молодої ростучої кори вони розриваються на частини, які поступово у вигляді лусок, стрічок або шарів спадають з органів рослин. К. збільшує міцність та непроникність стовбурів і коренів, а також захищає їх від несприятливих умов середовища. Відпадання шарів К. сприяє очищенню рослин від бактерій, паразитних грибів та лишайників.

КІРКАЗО́Н — рід рослин родини хвилівникових. Те саме, що й *хвилівник*.

КІ́РКІЖ Купріян Осипович [17 (29).IX 1886, с. Смоляниці Лепельського повіту Вітеб. губ., тепер БРСР — 24.V 1932, Москва] — радянський парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1910. Н. у сел. сім'ї. Робітник. У 1910—14 вів парт. роботу в Ризі, з 1915 — в Харкові. В 1917 — член Харків. к-ту РСДРП(б), Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів. У роки громадян. війни — комісар окремої Донецької бригади, комісар частин Катериносл. напряму. З 1922 — секретар Харків. губкому КП(б)У. В 1925—26 — секретар Харків. окружкому КП(б)У й одночасно з листопада 1925 по листопад 1926 — секретар ЦК КП(б)У. В 1926—27 — голова ЦКК КП(б)У — нарком РСІ УРСР. На XIII з'їзді РКП(б) обирався кандидатом, на XIV і XV з'їздах — членом ЦК ВКП(б). На VII, VIII конференціях і IX з'їзді КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У; 1925—26 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Похований в Москві біля Кремлівської стіни.

КІ́РКОР (Kirkor) Адам Гонорій (літ. псевд.— Ян із Сливина, Собаррі; 21.I 1818, с. Сливин, тепер Климовицького р-ну Могильов. обл.— 23.XI 1886, Краків) — білорус., лит. і польс. учений, літератор і видавець. Автор дослі-

А. І. Кіпріанов.

Л. В. Кіренський.

Кірасири: 1 — рядовий гвардійського кірасирського полку. 1812; 2 — рядовий армійського кірасирського полку. 1844—45.

С. М. Кіров.

джень з історії, археології, етнографії, л-ри і лінгвістики Литви, Білорусії, України («Литва і Русь з точки зору історичної, географічної, статистичної й археологічної», 1875, та ін.). В 1860 в журн. «Кур'єр Віленьскі» («Віленський кур'єр»), редактором якого він був, опублікував статтю Л. *Совінського* про Т. Шевченка, а 1861 вмістив некролог укр. поету. В одному з розділів праці «Про літературу братніх слов'янських народів» (1874) подав короткий нарис історії укр. л-ри. Склав і видав словник білорус. мови. Розкопував кургани, виявив рідкісні археол. знахідки в Васильківцях і Коцюбинцях Гусятинського р-ну Терноп. обл. Вивчав штучні печери (печери Довбуша) на Стрийщині Львів. області. *Р. П. Головин.*

КІРКУ́К — місто на Пн. Сх. Іраку (в Курдистані), адм. ц. мухафази Кіркук. Вузол автомоб. шляхів, залізнична станція. 207,9 тис. ж. (1970). Значний центр нафтової пром-сті, поблизу К.— нафтопереробний з-д, поч. пункт нафтопроводів до середземномор. портів Тріполі (Ліван) та Баніяс (Сірія). Виробн. сірки, підприємства харч. та легкої промисловості.

КІ́РОВ (Костриков) Сергій Миронович [15 (27).III 1886, м. Уржум, тепер Кіров. обл.— 1.XII 1934, Ленінград] — радянський партійний і державний діяч. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в бідняцькій сім'ї. В 1897 — 1901 вчився в Уржумському міському училищі. В 1904 закінчив Казанське мех.-тех. училище. Вів революц. роботу у Томську (з липня 1905 — член Томського к-ту РСДРП). Не раз був заарештований. В 1908—09 брав участь у відновленні розгромленої поліцією парт. орг-ції Іркутська. В 1909—17 очолював більшовицьку орг-цію у Владикавказі (тепер Орджонікідзе). Після Лютн. революції 1917 — член виконкому Владикавказької Ради робітн. і солдат. депутатів. Делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад. Учасник Жовтн. збройного повстання у Петрограді. Повернувшись у Владикавказ, керував боротьбою за встановлення Рад. влади на Пн. Кавказі. В 1919 — голова Тимчасового військ.-революц. к-ту Астраханського краю, член Реввійськради 11-ї армії, пд. групи військ Червоної Армії. Один з організаторів, керівник *Астраханської оборони 1919*. Брав участь у розгромі денікінщини. З лютого 1920 — заст. голови Бюро по відновленню Рад. влади на Пн. Кавказі, потім — член Кавказ. к-ту РКП(б), заст. голови Пн.-Кавказ. ревкому. В травні 1920 призначений повноважним представником РРФСР у Грузії. 1—12.X 1920 очолював радянську делегацію по укладенню миру з Польщею. Після повернення на Кавказ— член Кавказ. бюро ЦК РКП(б). У травні 1921 ввійшов до складу Президії Кавказького бюро ЦК РКП(б). В 1921—25 — секретар ЦК КП(б) Азербайджану. З 1926 — перший секретар Ленінградського губкому і Пн.-Зх. бюро ЦК ВКП(б). 10.II 1934 обраний секретарем і членом Оргбюро ЦК ВКП(б). На X, XI з'їздах РКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК, на XII—XVII з'їздах — членом ЦК партії. З 1926 — кандидат у члени Політбюро, з 1930 — член Політбюро ЦК ВКП(б). Був членом ВЦВК і членом Президії ЦВК СРСР. Позлочинницькому вбитий. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора. Похований у Москві біля Кремлівської стіни. *Тв.:* Избранные статьи и речи. Грозный, 1962; Укр. переклад.— Вибрані статті і промови. 1912—1934. К., 1939.

Літ.: Красников С. Сергей Миронович Киров. М., 1964; Синельников С. С. Кіров. К., 1975.

КІ́РОВ (до 1781 — Хлинов, до 1934 — Вятка) — місто, обл. центр РРФСР. Розташований на р. Вятці. Значний залізнич. вузол, річковий порт. 390 тис. ж. (1979). Ділиться на 3 міські райони. Відомий з 1374 як засноване новгородцями поселення і військ. укріплення. У складі Рос. централізованої д-ви з 1489. З 1796 — центр Вятської губ. За царизму — місце політ. заслання, куди, зокрема, були заслані О. І. Герцен, М. Є. Салтиков-Щедрін, Ф. Е. Дзержинський, В. В. Воровський, М. Е. Бауман, П. І. Стучка та ін. В 1903 утворено комітет РСДРП. Рад. владу проголошено 25.XI (8.XII) 1917. З 1934 — центр краю, з 1936 — обл. центр. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1974). За роки Рад. влади К. став значним індустріальним центром з багатогалузевою економікою. Провідне місце належить машинобудуванню (заводи: машинобудівні, верстатобуд., інструмент., приладобуд., грунтообробних машин, «Електропобутприлад» та ін.), легкій (шкіряно-взуттєва, шкіряно-хутрова, текстильна, штучних шкір комбінати) та буд. матеріалів (з-ди: залізобетонних конструкцій та великопанельного домобудування) пром-сті. Меблевий, деревообр. та м'ясний комбінати; шинний і біохім. з-ди; сірникова й муз. інструментів ф-ки. К. відомий виробн. іграшок, капо-корінцевих виробів. У К.— пед., с.-г. і політех. ін-ти, 10 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., ляльок, юного глядача; краєзнавчий і худож. музеї; філармонія, цирк. Архіт. пам'ятки: Успенський собор Трифонівського монастиря (1689), споруди в міськ. саду (1835—39, арх. О. Вітберг), житл. будинки 18 — 1-ї пол. 19 ст. у стилі класицизму. Пам'ятник С. М. Кірову (1966).

КІРОВАБА́Д (до 1804 і 1918 — 35 — Гянджа, 1804—1918 — Єлизаветполь) — місто респ. підпорядкування Аз. РСР. Розташований на р. Гянджачай (бас. Кури). Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 232 тис. ж. (1979). Засн. в 5 ст. У 1138 місто було зруйноване землетрусом і перенесене на ін. місце. У 18 ст.— центр Гянджинського ханства. З 1804 — у складі Росії, 1868 — центр Єлизаветпольської губ. С.-д. орг-ція виникла на поч. 20 ст. Під час революції 1905—07 в Росії — один із революц. осередків Азербайджану. Рад. владу встановлено після придушення останнього контрреволюц. заколоту 31.V 1920. За роки Рад. влади К. став значним пром. і культур. центром республіки. Розвинуті легка (текст. і сукняно-килимовий комбінати, бавовноочисний з-д та ін.), харч. (олійно-жировий, м'ясний, млинарський і мол. комбінати) та буд. матеріалів (з-ди в'яжучих буд. матеріалів, залізобетонних виробів, великопанельного буд-ва) пром-сть. Розвивається кольорова металургія (на базі родовищ алуніту). Приладобудування, фарфоровий заводи. В К.— с.-г. та пед. ін-ти, філіал Азербайджанського політех. ін-ту; політех., буд., легкої пром-сті, с.-г. технікуми; мед., пед., муз. уч-ща. Драм. театр, краєзнавчий музей. У місті народився *Нізамі Гянджеві*.

КІРОВАКА́Н (1826—1935—Каракліс) — місто респ. підпорядкування Вірменської РСР. Розташований у міжгірній улоговині, при злитті рр. Памбак і Тандзут, на вис. 1350 м. Залізнична станція, вузол шосейних шляхів. 146 тис. ж. (1979). К.— великий промисловий центр республіки. Провідні підприємства: хімічний завод (виробн. кислот, аміаку, меламіну, капролактаму, штучних корундів), завод хімічного волокна (виробн. ацетатного шовку). Розвинуті машинобудування і металообробка (заводи: автогенного машинобудування, «Автоматика», світлотех.), легка (трикотажна, прядильна, овчинно-шубна ф-ки, швейне об'єднання), харч. та буд. матеріалів пром-сть. ТЕЦ. У К.— пед. ін-т, філіал Єреванського політех. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів, 3 н.-д. ін-ти. Драм. театр, краєзнавчий музей, картинна галерея. В місті та на його околицях — санаторії, будинки відпочинку, турбаза. Засн. в 40-х рр. 13 ст.

КІ́РОВЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Дзержинській міськраді. Залізнична ст. Магдалинівка. 11,1 тис. ж. (1979). Кам.-вуг. шахта, будинок побуту. З заг.-осв. школи, поліклініка, Палац культури, 3 бібліотеки. Виникло у 18 ст., місто — з 1938.

КІРОВОГРА́Д (до 1934 — Єлизаветград, Єлисаветград) — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташований на р. Інгулі (прит. Пд. Бугу). Залізнич. станція. Вузол автомоб. шляхів. 233 тис. ж.

(1979). Поділяється на 2 міські райони. Засн. 1754 як фортеця св. Єлизавети на землях *Запорізької Січі* для захисту пд. кордонів країни від грабіжницьких нападів турків і кримських татар. Згодом фортеця стала адм. центром *Нової Сербії*. В 1775 населений пункт перейменовано в Єлизаветград. У 1897 був створений с.-д. гурток «Південноросійський союз робітників». У 1901 проведено перші в місті першотравневі демонстрації

Новобудови міста.

та мітинги. На поч. 20 ст. створено Єлизаветградський к-т РСДРП, на чолі якого 1904 був *Артем*. Робітники міста брали участь у *загальному страйку на Півдні Росії 1903*, у політ. демонстраціях та страйках 1905—07, 1912. Єлизаветгр. Раду робітн. і солдатських депутатів створено 13 (26).IV 1917. Під керівництвом більшовиків відбулось *Єлизаветградське збройне повстання 1918*, яке привело до встановлення в місті Рад. влади. З 1939 К.— обл. центр. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (5.VIII 1941 — 8.I 1944) тут діяли диверсійні загони та підпільно-диверсійні групи, якими керував підпільний обком партії на чолі з П. К. *Василиною* та М. М. *Скирдою*. Місто було визволено в результаті *Кіровоградської операції 1944*.

За роки соціалістичного буд-ва К. перетворився на значний індустріальний центр УРСР і один з важливих центрів с.-г. машинобудування країни. Машинобудування і металообробка представлені *кіровоградським заводом сільськогосподарських машин «Червона Зірка»*, *Кіровоградським заводом тракторних гідроагрегатів* імені XXV з'їзду КПРС, чавуноливарним, радіовиробів, друк. машинок, дослідним дозувальних автоматів з-дами. Розвинуті харчова (*Кіровоградський дослідний завод фільтруючого кізельгуру*, олійножировий, м'ясний, хлібний та хлібопродуктів комбінати, молочний і виноробний з-ди, кондитерська ф-ка та ін.) і легка (швейна, взут., панчішна, шпагатно-мотузкова фабрики) пром-сть. Розвивається пром-сть буд. матеріалів (об'єднання «Кіровоградзалізобетон» і буд. матеріалів, з-ди великопанельного домобудування і залізобетонних виробів, комбінат «Будіндустрія»).

В 1978/79 навчальному році в К. функціонувало 37 заг.-осв. шкіл усіх видів (31 тис. учнів), 9 серед. спец. навч. закладів (9100 учнів), 11 проф.-тех. училищ (6088 учнів). У 3 вищих навч. закладах — Кіровогр. пед. ін-ті ім. О. С. Пушкіна, Кіровогр. ін-ті с.-г. машинобудування і Кіровогр. вищому льотному уч-щі цивільної авіації навчалось 10 347 студентів. В місті працюють спеціалізоване бюро по посівних та комбінованих машинах Всесоюзного пром. об'єднання по виробництву машин для обробки грунту і посівів, Придніпровське відділення Укр. н.-д. ін-ту праці, Кіровогр. філіал проектно-конструкторського технологічного ін-ту Союзгрунтомаш, філіал проектного ін-ту Укрміськбудпроект, відділення наук.-тех. пропаганди Центр. н.-д. ін-ту інформації та техніко-екон. дослідів по тракторному і с.-г. машинобудуванню та інші наук. заклади і проектні організації. В К. 19 масових бібліотек (фонд — 446,5 тис. одиниць зберігання), 23 клубні заклади, 28 кіноустановок з платним показом, 2 театри — Кіровогр. укр. муз.-драм. ім. М. Л. Кропивницького і театр ляльок, обл. філармонія, краєзнавчий музей. Позашкільні заклади: обл. Палац піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, дит. спорт. школи, дит. парк. Видаються газ. «Кіровоградська правда» і «Молодий комунар». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню, телецентр.

З кінця 18 ст. К. забудовувався спорудами у стилі класицизму: палацовий корпус, ансамбль штабу, юнкерського уч-ща та манежу (40-і рр. 19 ст.), присутствені місця (1848—51, арх. В. Верлон, добудовані 1882—1913). За роки Рад. влади місто упорядковане, забудоване багатоповерховими адм., громадськими та житловими будинками, серед яких: будинок обкому Компартії України (1954, арх. Л. Дворець, В. Сікорський), універмаг «Дитячий світ» (1955, арх. А. Сидоренко), Будинок політосвіти (1972), критий ринок (1972), пед. ін-т (1978, арх. А. Сидоренко). Пам'ятники: В. І. Леніну (1926, скульптор М. Манізер, арх. С. Чернишов), С. М. Кірову (1936, скульптор Манізер, арх. В. Вітман), М. Л. Кропивницькому (1969, скульптор Е. Кунцевич, арх. Ю. Кисличенко). В місті перебували О. С. Пушкін (1824), А. Міцкевич (1825), Ф. Ліст, А. Фет (кін. 40-х рр. 19 ст.). В серед. 70-х рр. 19 ст. в місті жив П. І. *Ніщинський*. Тут починали свій творчий шлях І. К. Карпенко-Карий, М. К. *Заньковецька*, Г. Г. *Нейгауз*, К. *Шимановський*, Ю. С. *Мейтус*. В місті жив укр. рад. письменник Ю. І. *Яновський*.

Літ.: Безтака П. М. Кіровоград. Дніпропетровськ, 1972.

А. Й. Ницой (культура).

КІРОВОГРА́ДСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1939. Перший марксистський гурток виник у Єлизаветграді (тепер Кіровоград) 1897. В 1901—03 с.-д. гуртки і групи було створено в Олександрії, Новомиргороді, селах Глодосах, Рівному, Іванівці, Зеленому, Мар'янівці, Петрополі. Влітку 1902 оформилась Єлизаветградська с.-д. орг-ція. Міський к-т РСДРП керував страйком в Єлизаветграді під час *Загального страйку на Півдні Росії 1903*. Після придушення страйку Єлизаветградську с.-д. орг-цію було розгромлено. Діяльність її відновлено в лютому 1904 з участю *Артема* (Ф. А. Сергєєва), який прибув до міста за дорученням *Південного бюро ЦК РСДРП 1904*. Під час 1-ї рос. революції більшовики Єлизаветграда очолили боротьбу трудящих проти самодержавства. В серпні — вересні 1905 видавалась підпільна більшовицька газ. «Голос рабочих». На той час в об'єднаній с.-д. орг-ції Єлизаветграда переважав ленінський напрям. На IV з'їзді РСДРП (1906) Єлизаветградську орг-цію РСДРП представляв делегат-більшовик. У листопаді 1907 с.-д. орг-цію Єлизаветграда знову було розгромлено. Проте політ. робота більшовиків у масах не припинялась. Вони встановили зв'язки з газ. «*Правда*» і «*Звезда*», 1912 організували страйк робітників з-ду Ельворті та ін. підприємств міста. Після Лютн. бурж.-демократич. революції 1917 більшовики Єлизаветграда вийшли з підпілля. 17 (30).IX 1917 вони оформились у самостійну орг-цію. В кін. 1917 — на поч. 1918 були створені більшовицькі осередки в містах Знам'янці, Бобринці, селах Глодосах, Дмитрівці та ін. 29.I (11.II) 1918 в результаті керованого більшовиками *Єлизаветградського збройного повстання 1918* в Єлизаветграді було встановлено Рад. владу. В січні — лютому 1918 було встановлено у всьому повіті Рад. владу. В 1918—20 під проводом більшовицьких орг-цій трудящі Єлизаветградщини боролися проти іноземних окупантів і внутр. контрреволюції. Діяли підпільний повітовий к-т КП(б)У, підпільні ревкоми. В травні під керівництвом більшовиків відбулося *Канівське селянське повстання 1918*. 24.I 1920 в Єлизаветграді, а в лютому — в усьому повіті остаточно утвердилася Рад. влада.

Після закінчення громадян. війни зусилля повітової більшовицької орг-ції було спрямовано на відбудову і розвиток нар. г-ва. В 1923 в зв'язку з *адміністративно-територіальною реформою в УРСР* замість повітових партійних організацій було створено Єлизаветградську і Олександрійську окружні партійні організації. В 1925 Олександрійський округ ліквідовано, а його райони приєднано до Єлизаветградського. В 1930 з ліквідацією округів районні парт. орг-ції підпорядковано безпосередньо ЦК КП(б)У, з 1932 — Одес., 1937 — Миколаїв. обкомам партії. В січні 1939 створено Кіровогр. область, оформилась К. о. п. о., яка налічувала 9,9 тис. комуністів. За роки довоєнних п'ятирічок Кіровоградщина стала високорозвинутим індустріально-колгоспним краєм. З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 половина членів обл. парт. орг-ції пішла на фронт, а бл. 1000 комуністів було залишено в підпіллі. В період тимчасової нім.-фашист. окупації на території Кіровогр. області діяли підпільні обком партії, очолюваний П. К. *Василиною* і М. М. *Скирдою*, 3 підпільні райкоми партії, партизанські загони, підпільно-диверсійні орг-

Кірігуа. Кам'яна стела.

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 24,6 тис. км²

Населення — 1251 тис. чол. (1979, перепис)

Центр — м. Кіровоград

Кіровоградська область.
Зразки творчості народних майстрів.

Кіровоградська область.
Пам'ятник на честь героїв громадянської і Великої Вітчизняної воєн у Кіровограді. Скульптори В. О. Дяченко, М. П. Короткевич, архітектори В. А. Кур'ято, Ф. І. Юр'єв. 1977.

ції і групи. Велику допомогу подав підпіллю ЦК КП(б)У, по ряду районів області пройшов рейд партизан. з'єднання М. І. *Наумова*. До кін. березня 1944 рад. війська визволили від нім.-фашист. загарбників усю територію області. К. о. п. о. мобілізувала трудящих на відбудову і дальший розвиток нар. г-ва. В 1950 було досягнуто і перевищено довоєнний рівень виробництва пром. і с.-г. продукції. В наступні роки докорінно реконструйовано старі і створено ряд нових сучас. підприємств. Значну роботу проведено по організації видобування і переробки бурого вугілля Олександрійського басейну. На основі механізації, концентрації і спеціалізації великого розвитку набуло с. г. області. Колгоспи перетворилися на високорозвинуті г-ва, оснащені передовою технікою. Традиційним стало соцзмагання з трудящими Одеської області та Башкирської АРСР. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва, з них 105 присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а відомий механізатор О. В. *Гіталов* удостоєний цього звання двічі. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує всю свою роботу на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів СРСР. К. о. п. о. підтримує дружні зв'язки з Толбухінською окружною партійною орг-цією БКП. У різний час обласну партійну орг-цію очолювали Ф. С. Горенков, Л. І. Найдек, Ф. Г. Мартинов, М. К. *Кириченко* та ін. За час існування К. о. п. о. відбулося 19 обл. парт. конференцій. На 1.1 1980 у 4 міських та 21 район. парт. орг-ціях налічувалося 70 558 комуністів. Бойовим помічником і надійним резервом парт. орг-ції є комсомольська орг-ція області, в рядах якої 142 тис. комсомольців (на 1.1 1980). Новоукраїнську комсомольську орг-цію 1974 нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, Голованівську — Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Органом К. о. п. о. є газ. «*Кіровоградська правда*». Про розвиток економіки і культури області див. також *Кіровоградська область*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. К., 1972.

М. М. Кобильчак.

КІРОВОГРА́ДСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 10.1 1939. Розташована в межиріччі Дніпра і Пд. Бугу. В області — 21 район, 291 сільрада, 12 міст, 26 с-щ міськ. типу. В 1958 К. о. нагороджено орденом Леніна. Карти див. на окремому аркуші, с. 208—209.

Природа. К. о. міститься в пд. частині *Придніпровської височини*. Поверхня її рівнинна, розчленована долинами річок, ярами та балками. Переважні висоти 150—200 м, найбільші — на Пд. Зх. області (до 269 м), найменші — в заплавах Дніпра (57 м) та Інгулу (39 м). У К. о.— велике родовище бурого вугілля (частина *Дніпровського буровугільного басейну*). Є родовища нікелевої та заліз. руд, буд. матеріалів (сірий і рожевий граніти — *Кіровоградські родовища гранітів*, лабрадорит, кварцит, мергель, каолін та ін.), амфіболітів, горючих сланців, торфу, графіту (*Завалліївське родовище графіту*). Клімат області

Ріка Південний Буг біля селища міського типу Салькового. Кіровоград. Вулиця К. Маркса.

помірно континентальний. Зима м'яка, з частими відлигами. Пересічна т-ра січня —5, —6°, липня +20, +21°. Тривалість періоду з т-рою понад +10° — 162—170 днів. Річна кількість опадів 420—470 мм (максимум у теплу пору року). Річки К. о. належать до басейнів *Дніпра* (*Тясмин, Цибульник, Інгулець* та ін.) й *Південного Бугу* (*Інгул*, Синюха, *Синиця* та ін.). Вони мають рівнинний характер, широкі долини, що звужуються в місцях виходів кристалічних порід *Українського щита*.

На Пн. тер. К. о. омивають води *Кременчуцького водосховища* і *Дніпродзержинського водосховища*, у межах області — Новоархангельське, Червонохутірське, Гайворонське й Тернівське водосховища. Споруджено водовід Дніпро (м. Світловодськ) — Кіровоград. К. о. розташована у лісостеповій та степовій зонах. У грунтовому покриві переважають чорноземи. В лісостеповій, пн. частині області поряд з глибокими чорноземами поширені опідзолені чорноземи, світло-сірі та сірі опідзолені грунти; у степовій, південній — звичайні середньогумусні та малогумусні чорноземи. Ліси (дуб, граб, ясен, клен, сосна, липа) і чагарники займають 6,1% території. На тер. К. о. трапляються козуля, лось, дика свиня, вовк, лисиця, заєць-русак, куниці, борсук, хом'яки, ховрахи, миші та ін.; з птахів — горлиця, яструб, дятел, жайворонок, перепел, качка, рідше — сіра куріпка, кулик, дрофа, орел. Акліматизовані ондатра, нутрія, норка. В степовій частині К. о., у заплаві р. Боковеньки міститься дендропарк «*Веселі Боковеньки*».

Населення. Осн. населення — *українці* (88%; 1970, перепис). Живуть також росіяни, білоруси, євреї, молдавани. Пересічна густота нас.— 50,8 чол. на 1 км² (1979). Міське нас. становить 52% (1979). Осн. міста: *Кіровоград, Олександрія, Світловодськ, Знам'янка*.

Народне господарство. В дореволюц. період тер. сучасної К. о. була типовим агр. зерновим районом з відносно розвинутою пром-стю по переробці с.-г. продукції (цукрова, борошномельна, спиртова) та виробництву с.-г. машин. За роки Рад. влади в К. о. створено паливну, електроенергетичну, маш.-буд. і легку пром-сть; реконструйовано і технічно переоснащено харч. пром-сть; багатогалузевим і високотоварним стало с.-г. виробництво.

Промисловість. У структурі пром-сті провідне місце за випуском валової продукції посідають (1978): харч. (34,4%), маш.-буд. (27,4%), паливна (8,4%) галузі та кольорова металургія (8,4%). Енерг. г-во К. о. представляють *Кременчуцька ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (м. *Світловодськ*), а також Червонохутірська, Новоархангельська (на р. Синюсі), Гайворонська (на Пд. Бузі) ГЕС, Кіровоградська та Олександрійська ТЕС. У харч. пром-сті переважає цукрова (1978 вироблено 520,5 тис. т цукру-піску, *Кіровоградський другий цукровий комбінат* імені Г. І. Петровського, *Долинський цукровий завод*, Маловисківський, Ульяновський, Олександрійський, Новоукраїнський та ін. з-ди). Розвинуті також олійно-жирова (Кіровоград), спиртова (Кіровоград, Мала Виска, Олександрія, Межирічка та ін.), м'ясна (4 комбінати), борошномельна, маслосироробна, плодоовочеконсервна галузі. Збудовано *Кіровоградський дослідний завод фільтруючого кізельгуру*. Осн. напрям маш.-буд. і металообробної пром-сті — виробництво с.-г. машин та устаткування. Гол. підприємства цієї галузі: *кіровоградський завод сільськогосподарських машин «Червона Зірка», Кіровоградський завод тракторних гідроагрегатів* імені XXV з'їзду КПРС, з-ди: радіовиробів, друкарських машинок, дослідний дозувальних автоматів (Кіровоград), електромех., підйомно-транспорт. устаткування, рудоремонтний (Олександрія), тепловозоремонтний (Гайворон) тощо.

Паливна пром-сть представлена видобуванням (Морозівський, Балахівський, Бандурівський, Вербилозівський вуглерозрізи, шахти Світлопільська та Вербилозівська, які входять у виробниче об'єднання «Олександріявугілля») та переробкою (Семенівсько-Головківська і Байдаківська брикетні ф-ки) бурого вугілля, яке використовується і для виробн. хім. продуктів (з-ди гірського воску та вуглелужних реагентів у Олександрії). Розвивається кольорова металургія (світловодські чистих металів і твердих сплавів з-ди). Підприємства легкої (швейна, взут., пап-

чішна, шпагатно-мотузкова ф-ки в Кіровограді, шкіряний завод у Новомиргороді), деревообробної (Знам'янський і Кіровогр. меблеві комбінати, Олександрійська та Світловодська меблеві ф-ки) промсті. У К. о.— великі підприємства по виробн. буд. матеріалів (Кіровогр., Капустинське й Власівське кар'єроуправління, Знам'янський і Новоукраїнський щебеневі з-ди, об'єднання «Кіровоградзалізобетон», кіровогр. з-ди великопанельного домобудування, залізобетонних виробів, комбінат «Будіндустрія», світловодське виробниче об'єднання «Дніпроенергобудіндустрія»). У повоєнні роки виникла нова галузь гірничої пром-сті — видобування та обробка графіту (*Завалліївський графітовий комбінат*).

Сільське господарство області високотоварне, спеціалізується на виробн. зерна, цукр. буряків, соняшнику та тваринництві м'ясо-мол. напряму. С.-г. виробництво відзначається високим рівнем механізації та електрифікації осн. галузей (див. табл.). В кін. 1978 в області було 270 колгоспів, 45 радгоспів, 34 об'єднання райсільгосптехніки та їхні виробничі відділення. К. о. характеризується високим рівнем сільськогосп. освоєння земель: з 2261,9 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 2061,4 тис. га — під с.-г. угіддями, з них 1854,7 тис. га орних земель (1978). Осн. зернові культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза на зерно, зернобобові. Вирощують також просо, гречку. Серед тех. культур провідне місце посідають цукр. буряки й соняшник. У пд.-сх. районах вирощують коріандр. Розвинуте садівництво (яблуні, груші, вишні, сливи) та ягідництво. Площа плодово-ягідних культур 1978 становила 39,0 тис. га, у т. ч. в плодоносному віці — 34,3 тис. га. В тваринництві переважають скотарство мол.-м'ясного напряму та свинарство, розвинуті також вівчарство, ставкове рибництво. К. о. має сприятливу кормову базу, яка включає, зокрема, відходи харч. пром-сті (цукрової, спиртової, плодоовочеконсервної), вирощування кормових культур (багаторічних і однорічних трав, кукурудзи, цукр. буряків) та продукцію комбікормової пром-сті (1979 — 21 міжколгосп. з-д). Найпоширеніші породи великої рогатої худоби — червона степова й симентальська, свиней — велика біла, овець — асканійська тонкорунна. В 1978 в області налічувалося 24 спеціалізовані г-ва по виробництву яловичини, 35 — по вирощуванню свиней, 7 комплексів по виробн. молока, 25 птахофабрик.

Транспорт. Експлуатаційна довж. з-ць заг. користування 1978 становила 725 км. Найважливіші залізничні магістралі: Київ — Дніпропетровськ, Москва — Одеса, Харків — Одеса, Київ — Херсон, Знам'янка — Миколаїв, Долинська — Помічна. Залізничні вузли: Знам'янка, Помічна, Користівка, Долинська, Гайворон. Автошляхів — 5,6 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,5 тис. км. Через К. о. проходять автомагістралі: Київ — Одеса, Кіровоград — Миколаїв, Київ — Дніпропетровськ, Харків — Одеса, Полтава — Кишинів. Судноплавство по Дніпру (пристань Світловодськ). Аеропорт у Кіровограді. Територією області проходить траса газопроводу «Союз».

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області за повоєнні роки (1946—78) становили 6774 млн. крб. (у порівнянних цінах), у т. ч. 1978 — 544 млн. крб. У К. о. діють 65 держ і кооп. первинних підрядних буд. і монтажних орг-цій та 47 міжгосп. буд. орг-цій. Широко розвинуте житлове будівництво. За повоєнні роки збудовано 12 226 тис. м² житлової площі, в т. ч. 1978 — 399 тис. м².

Торгівля й побутове обслуговування. В 1978 у К. о. було 5603 підприємства роздрібної торгівлі і громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1978 зріс проти 1970 в 1,5 раза. На кін. 1978 в області налічувалося 1385 підприємств побутового обслуговування, в т. ч. 487 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1978 зріс проти 1970 у 2,2 раза.

Охорона здоров'я. В 1978 у К. о. було 16,6 тис. лікарняних ліжок (132,7 ліжка на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 3343 лікарі (26,7 лікаря на 10 тис. ж.) і 12,6 тис. осіб серед мед. персоналу. В області — 147 жіночих консультацій, дитячих поліклінік й амбулаторій.

Культура. В 1978/79 навч. р. в області налічувалася 661 загальноосв. школа (бл. 167 тис. учнів), 18 середніх спец. навч. закладів (17,5 тис. учнів), 25 профес.-тех. уч-щ (понад 13 тис. учнів), три вищі навч. заклади — *Кіровоградський педагогічний інститут* імені О. С. Пушкіна, *Кіровоградський інститут сільськогосподарського машинобудування*, Вище льотне уч-ще цивільної авіації в Кіровограді, в яких навчалося 10 347 студентів. Функціонують також загальнотех. ф-ти Дніпропетровського гірнич. ін-ту в Олександрії та Харків. ін-ту радіоелектроніки в Світловодську. Працюють спеціалізоване бюро по посівних і комбінованих машинах Всесоюзного пром. об'єднання по виробн. машин для обробки грунту й посівів, Придніпровське відділення Укр. н.-д. ін-ту праці, Кіровогр. філіал проектно-конструкторського технологічного ін-ту Союзгрунтомаш, відділення науково-тех. пропаганди Центр. н.-д. ін-ту інформації й техніко-екон. досліджень по тракторному й с.-г. машинобудуванню та ін. наук. установи і проектні орг-ції.

Працюють відділення творчих спілок — обл. літ. об'єднання (з 1948), муз.-хорового й театр. т-в та ін., два театри — *Кіровоградський український музично-драматичний театр* імені М. Л.

На кіровоградському заводі сільськогосподарських машин «Червона Зірка». Верболозівський буровугільний розріз.

Збирання зернових у радгоспі «Мар'янівський».
На Сагайдацькій птахофабриці.
В саду колгоспу імені В. І. Леніна Знам'янського району.

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1978,%)

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1977
Трактори (фіз. одиниць)	12,9	18,2
Зернозбиральні комбайни	2,6	3,7
Електродвигуни	16,8	98,8

Кропивницького та Кіровоградський театр ляльок, обл. філармонія. У К. о. 818 масових б-к (фонд — 9826 тис. одиниць зберігання), 961 клубний заклад, 1067 кіноустановок з платним показом, два музеї — *Кіровоградський краєзнавчий музей* з філіалом — *Карпенка-Карого І. К. заповідником-музеєм «Хутір Надія»* (Кіровоградський район) та відділами — картинною галереєю у Кіровограді та *Яновського Ю. І. музеєм* у с. Нечаївці Компаніївського р-ну. 135 музеїв працюють на громад. засадах, серед них — музей підпільної комсомольської орг-ції «*Спартак*» (с. Красногірка Голованівського р-ну), літ.-меморіальний музей І. Микитенка (с. Рівне Новоукраїнського р-ну), музей з-ду «Червона Зірка» (Кіровоград) та ін. При культур.-осв. закладах налічується понад 5 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 90 тис. аматорів. Серед відомих колективів — засл. самодіяльний ансамбль нар. танцю УРСР «Ятрань», засл. самодіяльна нар. хорова капела з-ду

Пам'ятник В. О. Сухомлинському на його могилі в селищі міського типу Павлиші Онуфріївського району. Скульптори О. П. Скобликов і А. С. Фуженко. 1972.

До карти **Основні пам'ятники і пам'ятні місця Кіровоградської області.**

1. Тясминське городище 8—7 ст. до н. е.
2. Усипальня героя Вітчизн. війни 1812 М. М. *Раєвського*.
3. Нар. істор.-краєзнавчий музей.
4. Місце народження декабриста Є. П. *Оболенського*.
5. Пам'ятник піонерам-партизанам Я. Матвієнку, Ф. Шепелю, І. Коноваленку та І. Юрченку, закатованим гітлерівцями 1943.
6. Місце народження Г. П. *Юри*. Меморіальна дошка на будинку, де народився Г. П. Юра.
7. Чорноліське городище 8—7 ст. до н. е.
8. Пам'ятник на могилі В. О. *Сухомлинського*. Меморіально-пед. музей у будинку, де жив педагог.
9. Пам'ятник на могилі комсомольця А. Г Комара, який героїчно загинув під час визволення Онуфріївки від нім.-фашист. загарбників 1943.
10. Парк 19 ст.
11. Пам'ятний знак на честь 200-річчя *Коліївщини*
12. Стоянка і поселення *трипільської культури*.
13. Пам'ятник на могилі Невідомого солдата.
14. Пам'ятник партизанам, які загинули під час визволення Шляхового від нім.-фашист. загарбників. Кімната-музей партизанської слави.
15. Обеліск на честь 50-річчя сел. повстання проти австро-нім. окупантів і гетьманщини 1918.
16. Місце народження *Карпенка-Карого* (І. К. Тобілевича).
17. Пам'ятник Вічної Слави рад. воїнам, які загинули під час визволення Знам'янки від нім.-фашист загарбників 1943.
18. Літ.-меморіальна кімната-музей Т. Г. Шевченка.
19. Меморіальне кладовище героїв Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. і Великої Вітчизн. воєн.
20. Пам'ятник на честь рад. воїнів, які визволяли Олександрію від нім.-фашист. загарбників 1943.
21. Пам'ятник О. М. Горькому.
22. Пам'ятник Г. *Димитрову*.
23. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу Маршала Рад. Союзу П. К. *Кошового*. Погруддя П. К. Кошового.
24. Будинок, у якому в січні 1918 перебував військ.-революц. комітет і штаб Червоної гвардії Кіровограда.
25. Пам'ятний знак на місці страти командира партизанського загону і бійців загону денікінцями 1919.
26. Пам'ятник на честь героїв громадян. і Великої Вітчизн. воєн.
27. Меморіальне кладовище героїв Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. і Великої Вітчизн. воєн.
28. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули в боях за визволення Кіровограда від нім.-фашист. загарбників у січні 1944.
29. Пам'ятник на честь військ. частин і з'єднань, що визволяли Кіровоград від нім.-фашист. загарбників 1944.
30. Пам'ятник рад. воїнам — гвардійський міномет «катюша».
31. Пам'ятник на братській могилі 4 тис. рад. військовополонених, закатованих гітлерівцями в роки Великої Вітчизн. війни.
32. Пам'ятник робітникам заводу «Червона Зірка», які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
33. Пам'ятник С. М. Кірову.
34. Пам'ятник М. Л. *Кропивницькому*
35. Погруддя рос. славіста В. І. *Григоровича*.
36. Будинок, у якому 1871—83 жив і працював І. К. Карпенко-Карий (Тобілевич).
37. Будинок, у якому 1909—19 жив письменник Ю. І. *Яновський*.
38. Будинок, у якому 1897—1919 жив і працював польс. композитор К. *Шимановський*.
39. Єлизаветинська фортеця 18 ст.
40. Комплекс архіт. споруд 19 ст.: палацовий корпус, ансамбль будинків колишнього військ. уч-ща і манежу.
41. Краєзнавчий музей.
42. Художній музей.
43. Місце народження декабриста І. І. *Сухинова*.
44. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули в березні 1944 під час визволення Ульяновки від нім.-фашист. загарбників.
45. Обеліск на честь рад. підпільників, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни. Музей підпільної комсомольської орг-ції «*Спартак*».
46. Пам'ятник Героєві Рад. Союзу М. В. Зайковському, який загинув у березні 1944 під час визволення Добрянки від нім.-фашист. загарбників.
47. Обеліск на могилі активного учасника боротьби за встановлення Рад. влади А. Я. Волосика, який загинув від рук контрреволюціонерів 1922.
48. Місце народження рад. військового діяча М. Є. *Басистого*.
49. Пам'ятний знак на честь одного з перших комсомольських організаторів Новоукр. р-ну І. Стеценка, вбитого куркулями 1922.
50. Заповідник-музей І. К. Карпенка-Карого (Тобілевича) «Хутір Надія». Пам'ятник І. К. Карпенку-Карому.
51. Пам'ятний знак на честь командира партизанського загону А. Ф. Стратієнка, закатованого денікінцями 1919.
52. Місце народження героя громадян. війни на Україні В. Н. *Боженка*. Пам'ятник В. Н. Боженкові.
53. *Сабатинівське поселення* часів неоліту.
54. Пам'ятний знак на честь 30-річчя визволення Вільшанки від нім.-фашист. загарбників.
55. Пам'ятний знак на честь визволення території Кіровогр. області від нім.-фашист. загарбників 1944.
56. Місце народження героя громадян. війни М. І. *Мокряка*. Погруддя М. І. Мокряка.
57. Погруддя двічі Героя Соціалістич. Праці О. В. *Гіталова*.
58. Місце народження І. К. *Микитенка*. Пам'ятник письменникові. Літ.-меморіальний музей І. К. Микитенка.
59. Місце народження Ю. І. Яновського. Пам'ятник письменникові. Літ.-меморіальний музей Ю. І. Яновського.
60. Місце народження Д. *Бєдного* (Ю. О. Придворова). Літ.-меморіальний музей Д. Бєдного.
61. Дендропарк «*Веселі Боковеньки*».
62. Місце народження М. Л. Кропивницького.
63. Місце народження нар. артиста СРСР І. О. *Мар'яненка* (Петлішенка).
64. Пам'ятник М. Л. Кропивницькому.
65. Музей діячів укр. театру М. Л. Кропивницького й І. К. Карпенка-Карого (Тобілевича).
66. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу генерал-лейтенанта авіації О. Ю. *Мазуренка*.
67. Будинок колишнього залізничного уч-ща, де 1911—14 працював А. С. *Макаренко*. Погруддя А. С. Макаренка.

«Червона Зірка», нар. ансамбль танцю «Юність» Кіровоградського педагогічного ін-ту, Олександрійський і Бобринецький народні театри та ін.

На Кіровоградщині здавна розвивалися килимарство, гончарне виробництво, різьблення на дереві, працює велика кількість самодіяльних різьбярів, вишивальниць, художників. Позашкільні заклади: 32 палаци і будинки піонерів і школярів, 11 станцій юних техніків, 10 — юних натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 18 дитячо-юнацьких спорт. шкіл, дитяча флотилія, дитячий парк. Виходять обл. газети «*Кіровоградська правда*» й «Молодий комунар», 3 районні в містах, 18 районних і 26 багатотиражних газет. Працює обл. вид-во «Кіровоградська правда». Обл. радіомовлення й телебачення. Тер. К. о. багата на істор., архіт., етногр. пам'ятки. 1344 пам'ятки історії та культури охороняються д-вою. В області — численні пам'ятні місця, пов'язані з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки й культури (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Кіровоградської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. К., 1972; Народне господарство Української РСР в 1978 році. Статистичний щорічник. К., 1979; Міщенко Г. П. Кіровоградська область. К., 1961.

М. М. Кобильчак, В. С. Крамаренко, І. П. Оліфіренко, П. А. Шведова, І. М. Шевченко.

Кіровоградський обласний краєзнавчий музей.

Палац культури в місті Знам'янці.

Один з корпусів обласної лікарні в Кіровограді.

КІРОВОГРА́ДСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція військ лівого крила 2-го Укр. фронту (команд.— генерал армії І. С. *Конєв*), проведена 5—16.I 1944 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Метою операції було обминути Кіровоград з Пн. Зх. та Пд. Зх., оточити й знищити кіровогр. угруповання військ противника. У вересні 1943 війська 2-го Укр. фронту форсували Дніпро і захопили плацдарм на Пд. Зх. від м. Кременчука. 5.I рад. війська на Кіровогр. напрямі зламали оборону противника на широкому фронті і оточили нім.-фашист. сили в районі Кіровограда. У визволенні міста (8.I) активну допомогу рад. військам подали місцеві підпільники. Внаслідок операції рад. війська розгромили оточене угруповання противника і просунулися на Зх. до 40 км.

«КІРОВОГРА́ДСЬКА ПРА́ВДА» — газета, орган Кіровоград. обл. комітету Компартії України, обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Кіровограді 6 раз на тиждень укр. мовою. Бере початок від «Бюллетеня Елисаветградского военно-революционного комитета», який було випущено 9 (22).II 1918. Виходила під назвами «Известия», «Красный путь», «Червоний шлях», «Соціалістичний наступ», «Кіровська правда». З 20.I 1939 має теперішню назву. В 1941—43 не видавалася. У 1968 «К. п.» нагороджено орденом «Знак Пошани».

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ ДО́СЛІДНИЙ ЗАВО́Д ФІЛЬТРУ́ЮЧОГО КІЗЕЛЬГУ́РУ — підприємство харч. пром-сті. Розташований у Кіровограді. Буд-во з-ду почато 1962 на базі Кіровоград. родовища трепелу (сировина для виробн. фільтруючого порошку). Став до ладу 1965; перший в СРСР з-д по виробн. фільтруючого кізельгуру, який використовують на цукр. з-дах для фільтрування соку й сиропу, хім. розчинів, патоки, а також єдиний у світі, що виготовляє кізельгур з трепелу (всі заруб. з-ди виробляють кізельгур з діатомітів). З-д випускає також пилоподібні вермікуліт і керамзит (застосовують для дріжджування насіння цукр. буряків), товари нар. споживання (силікатний конторський клей), нестандартне устаткування для цукр. з-дів, натрієве скло для ливарного виробництва.

М. Г. Кастирін.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ ДРУ́ГИЙ ЦУКРО́ВИЙ КОМБІНА́Т імені Г. І. Петровського — підприємство цукр. пром-сті. Розташований у смт Олександрівці Кіровогр. обл. Збудований 1937 на місці цукр. з-ду, засн. 1839. Проектна потужність — 12 тис. т переробки цукр. буряків за добу. За роки післявоєнних п'ятирічок з-д реконструйовано, в результаті чого (1978) його потужність збільшилася вдвоє порівняно з проектною. В 1950 на з-ді введено в дію цукрорафінадний цех потужністю 210 т цукрорафінаду за добу. В 1978 потужність цеху становила 340 т цукрорафінаду за добу. Осн. продукція комбінату — цукор-пісок і цукрорафінад. Підприємство нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1975).

М. Л. Щербина.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ ЗАВО́Д СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ МАШИ́Н «ЧЕРВО́НА ЗІ́РКА» — підприємство с.-г. машинобудування. Розташований у Кіровограді. Засн. 1874 як майстерня по ремонту с.-г. інвентаря, яку згодом перетворено на напівкустарний з-д по виробн. с.-г. машин. У 1920 з-д було націоналізовано; 1922 йому присвоєно назву «Червона Зірка». За довоєнні п'ятирічки з-д докорінно реконструйовано й значно розширено. В 1940 з-д випускав с.-г. машини понад 20 марок. У 1955 після відбудови з-ду, зруйнованого під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, й реконструкції виробн. продукції збільшилося порівняно з 1940 у 8 раз. Підприємство випускає 100% загальносоюзного виробн. сівалок для висіву насіння цукр. буряків, кукурудзи та овочевих культур, 25% зернових і зернокомбінованих сівалок. Продукція з-ду експортується (1979) більш як у 40 країн світу. Виробничі процеси механізовано й автоматизовано. З-д нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1966) та Жовтневої Революції (1974).

В. І. Карленко.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ ЗАВО́Д ТРА́КТОРНИХ ГІДРОАГРЕГА́ТІВ імені XXV з'їзду КПРС — підприємство тракторного й с.-г. машинобудування. Засн. 1930 як слюсарно-мех. майстерня. В 1932 перетворено на ливарно-мех. з-д ім. 15-річчя Жовтня. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з-д було зруйновано. Після відбудови 1945 підприємство провадило капітальний ремонт металорізального устаткування для МТС, виготовляло запасні частини до тракторів та ін. с.-г. машин. У 1955 з-ду присвоєно назву Кіровогр. агрегатний з-д; з 1970 — К. з. т. г. Підприємство спеціалізовано на випуску насосів для гідросистем тракторів, комбайнів та ін. с.-г. машин, водяних та масляних насосів до тракторних двигунів. З-д оснащено сучас. високопродуктивним устаткуванням, діють 2 автом. й 49 потоково-механізованих і потокових ліній. К. з. т. г. нагороджено орденом «Знак Пошани» (1971).

В. М. Жовтобрюх.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКОГО МАШИНОБУДУВА́ННЯ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1967 на базі Харків. політех. ін-ту. В ін-ті 6 ф-тів (с.-г. машинобудування, механіко-машинобудівний, дорожніх і буд. ма-

КІРОВОГРАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО МАШИНОБУДУВАННЯ

Кіровоградська область.
Пам'ятник землякам, які загинули в боях проти німецько-фашистських загарбників, у селі Лозуватій Ульяновського району. Скульптор І. Павлов. 1967.

Кіровоградська область.
Знам'янська бальнеологічна лікарня.

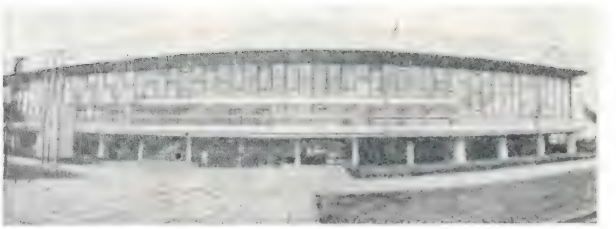

Кіровоградська область.
Дитячо-юнацька спортивна школа в Кіровограді.

КІРОВОГРАДСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Кіровоградська область. Пам'ятник робітникам заводу «Червона Зірка» в Кіровограді, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Скульптор А. Ю. Мацієвський, архітектор А. Губенко. 1974.

шин, ремонтно-технологіч., вечірній і загальнотех.), є підготовче відділення. Фонд б-ки налічує (1980) 311 тис. одиниць зберігання. В 1979/80 навч. році в ін-ті налічувалось 5290 студентів. За час існування ін-ту в ньому підготовлено 7330 спеціалістів.

В. Ю. Комаристов.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1883. Має відділи: природи, історії дорад. і рад. періодів, картинну галерею, *Яновського Ю. І. музей* та філіал — *Карпенка-Карого І. К. заповідник-музей «Хутір Надія»*. На 1979 фонди музею налічували понад 50 тис. експонатів. Серед них — матеріали про революц. події 1905—07, 1917, часів громадян., Великої Вітчизн. воєн тощо. В музеї зберігаються архів І. К. Карпенка-Карого, речі і документи письменників Д. Бєдного, І. К. Микитенка, Ю. І. Яновського. В картинній галереї представлено твори І. І. Шишкіна, В. Є. Маковського, О. К. Саврасова, К. О. Трутовського, польс. художника В. Коссака та ін.

Літ.: Кіровоградський краєзнавчий музей. Путівник Дніпропетровськ, 1969. *В. О. Остапенко.*

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені О. С. Пушкіна — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1930 як ін-т соціального виховання на базі пед. технікуму, відкритого 1923. У 1933 реорганізовано в пед. ін-т. У 1949 присвоєно ім'я О. С. Пушкіна. В 1978/79 навч. р. в ін-ті було 7 ф-тів: істор., філол., англ. мови, фіз.-матем., пед., муз.-пед., фіз. виховання, на яких навчалося 3800 студентів, зокрема на денному відділенні — 2410. Діють заочне і підготовче відділення; б-ка (415 тис. одиниць зберігання). Ін-т видає багатотиражну газ. «Радянський студент». З часу заснування у вузі підготовлено бл. 25 тис. спеціалістів.

Ф. Г. Овчаренко.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,6 тис. км². Нас. 41 тис. чол. (1979). У районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кіровоград*. К. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Поклади вогнетривких глин. Тер. району протікає р. *Інгул* з прит. Аджамка. Грунти чорноземні. Пн. частина району розташована у лісостеповій зоні, пд.— у степовій. Ліси (дуб, граб, клен, ясен) займають 2,9 тис. га. Головний промисловий і культурний центр району — місто обласного підпорядкування Кіровоград. Серед пром. підприємств району — рудник по добуванню вогнетривких глин та з-д м'ясо-кісткового борошна (с. Катеринівка), рибокомбінат і харчокомбінат (с. Аджамка). Районний комбінат побутового обслуговування (Кіровоград). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 122,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 100 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, овочеві. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. В К. р.— 21 колгосп, 3 радгоспи, обл. с.-г. станція (с. Созонівка), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Кіровоград, Канатово, Шостаківка, Лелеківка. Автошляхів — 410 км, у т. ч. з твердим покриттям — 374 км. У районі — 40 заг.-осв. та музична школи; 56 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 23 будинки культури, 30 клубів, 44 кіноустановки, 44 б-ки. Музеї: у с. Бережинці — історичний, поблизу с. Миколаївки — *Карпенка-Карого І. К. заповідник-музей «Хутір Надія»*, у с. Володимирівці — бойової слави. У с. Бережинці народився учасник боротьби за встановлення Рад. влади на Україні В. Н. *Боженко*, в с. Гаївці — укр. рад. геолог Г. Н. *Доленко*. В К. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1939).

В. М. Щербина.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1970. В репертуарі театру — «Мишчині шишки» Є. Чеповецького, «Украдена п'ятірка» В. Орлова, «Чаклун і Фея» Ф. Рабадана, «Скажи своє ім'я, солдате» А. Вертинського та ін.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені М. Л. Кропивницького. Засн. 1938 як обл. колгоспний театр з базою в м. Олександрії. З 1940 — імені М. Л. Кропивницького. В роки Великої Вітчизн. війни (1941—44) працював у Туркменії та Узбекистані. З 1944 став стаціонарним театром у Кіровограді і йому надано сучас. назву. Працює в приміщенні, в якому 1882 почала діяльність укр. трупа під керівництвом М. Л. *Кропивницького*. В репертуарі — класичні й сучас. твори укр. («Замулені джерела» Кропивницького, «Мартин Боруля» Карпенка-Карого, «Украдене щастя» Франка, «Дикий Ангел» Коломійця) і рос. («Живий труп» Л. Толстого, «Ревізор» М. Гоголя, «На дні» М. Горького, «Любов Ярова» Треньова) драматургії, п'єси авторів братніх республік («Каса маре» Друце, «Трибунал» Макайонка) та зарубіжних країн («Овеча криниця» Лопе де Вега, «Король Лір» Шекспіра). В театрі працювали: нар. арт. УРСР К. *Параконьєв*, засл. діячі мист. УРСР І. *Казнадій*, М. *Гіляровський*, засл. артисти УРСР Г. *Воловик*, М. Донець та ін. В групі (1980) — нар. артисти УРСР Л. *Тимош*, Г. *Семенов*, засл. діяч мист. УРСР В. Єременко, засл. артисти УРСР О. Бондар, В. Дронова, Н. Ігнатьєва, І. Кравцов, А. Любенко, С. Мартинова, В. Савченко, М. Яриш.

В. П. Ярош.

КІРОВОГРА́ДСЬКІ РОДО́ВИЩА ГРАНІ́ТІВ — група родовищ гранітів у Кіровогр. обл. УРСР. Включають Кіровогр., Злинківське, Капустинське, Перлівське і Новоукр. родовища. Граніти рожево-сірі з рожевими вкрапленнями *польового шпату*. Сумарні промислові запаси їх становлять 75,3 млн. м³. Родовища розвідані в середньому на глиб. 53 м. Граніти з поверхні перекриті суглинками, глинами, каолінами, заг. потужністю до 8,8 м. Використовують як декоративно-облицьовувальний матеріал, а також для виробн. буту та щебеню; гранітами Новоукр. родовища облицьовано Московський університет, Капустинського і Новоукраїнського— набережні рік Москви та Ленінграда

К. О. Суходольський.

КІ́РОВО-ЧЕПЕ́ЦЬК — місто обласного підпорядкування Кіров. обл. РРФСР. Розташований при впадінні р. Чепці у Вятку. Залізнична ст. Чепецька. 64 тис. ж. (1977). Гол. підприємство — ТЕЦ (працює на торфі й печорському вугіллі). Електромашинобудівний та залізобетон. конструкцій заводи, швейна та дитячих іграшок фабрики, підприємства харчової промисловості. Засн. 1955.

КІ́РОВСЬК (до 1944 — селище Голубівський Рудник) — місто обл. підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Луганці (притока Сіверського Дінця). Засн. 1764 під назвою Голубівка. В 50-х рр. 19 ст. тут було закладено вуг. шахти. Один з осередків страйкової боротьби в Донбасі. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1962 — місто.

Головна галузь промисловості — гірничодобувна (8 кам'янозугільних шахт). Винозавод, швейна ф-ка, пром. комбінат. 12 заг.-осв., музична та спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща, гірничотрансп. технікум; 12 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 2 палаци культури, 8 клубів, кінотеатр, 5 бібліотек.

КІ́РОВСЬК (до 1940 — Попівка, до 1964 — Кірово) — селище міського типу Краснолиманського р-ну Донец. обл. УРСР, на р. Жеребці (прит. Сіверського Дінця), за

Кіровоградський український музично-драматичний театр імені М. Л. Кропивницького.

КИРГИЗЬКА РСР

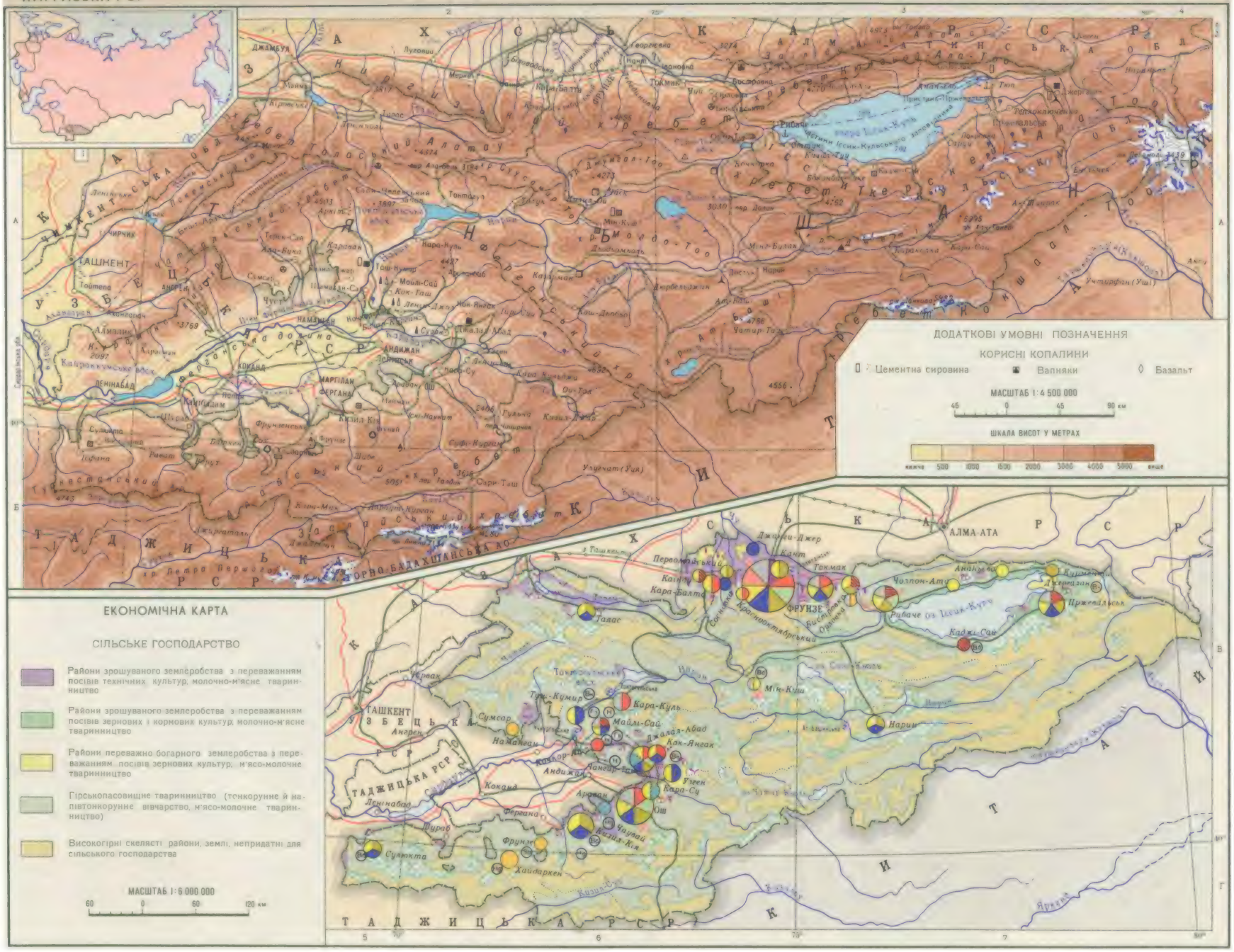

819-К

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

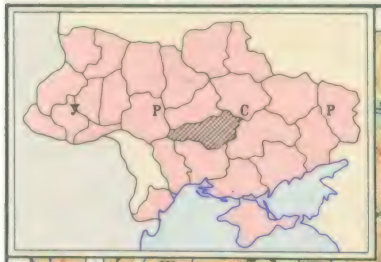

МАСШТАБ 1:1 500 000

15 0 15 30 км

ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ

250

нижче 50 100 150 200 вище

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ПРОМИСЛОВІСТЬ

Паливна

Меблева

Видобування вогнетривких глин

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

М'ясо-молочне тваринництво, свинарство; буряківництво, зернове господарство, виробництво соняшнику

М'ясо-молочне тваринництво, свинарство, птахівництво; зернове господарство, буряківництво, виробництво соняшнику

МАСШТАБ 1:2 000 000

20 0 20 40 км

10 км від залізнич. ст. Ямпіль. 3,7 тис. ж. (1979). У селищі — виробниче відділення райсільгосптехніки, серед. школа, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 3 б-ки. Селище засн. в 30-х рр. 18 ст.

КІ́РОВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Розташована у бас. р. Вятки. Утворена 7.XII 1934. Площа 120,8 тис. км². Нас. 1662 тис. чол. (1979, перепис), більшість населення становлять росіяни, живуть також марійці, татари, удмурти, комі та ін. Міськ. нас. — 64%. В області — 39 районів, 29 міст, 56 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Кіров*. Поверхня області рівнинна, місцями розчленована ярами. В центр. частині — Вятський Увал, на Пн.— Пн. Ували, на Пн. Сх.— Верхньокамська височина (вис. до 337 м). Трапляються карстові форми рельєфу (див. *Карст*). Корисні копалини: торф, фосфорити, зал. руда, нафта, горючі сланці, флюсові (доломіт, доломітові вапняки) і буд. матеріали, мінеральні фарби, джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний. Середня т-ра січня —14, —16°, липня +17, +19°. Річна кількість опадів 400—600 мм. Гол. річка — *Вятка* з притоками Кобра, Лєтка, Велика, Молома, Піжма (праві), Біла Холуниця, Бистрица, Чепца, Кільмезь (ліві), у межах області — верхів'я *Ками* і *Ветлуги*. Переважають підзолисті, дерново-підзолисті, болотні та сірі лісові ґрунти. Значні масиви лісів, переважно в пн. районах (ялина, сосна, ялиця, береза, осика), поширені луки, болота. За роки Рад. влади в К. о. розвинулися машинобудування і металообробка, електроенергетика, хімічна і деревообр. пром-сть, добування торфу. Енергетика базується на місц. торфі (Кіровська ТЕЦ). Машинобуд. підприємства виробляють підйомно-трансп. устаткування, с.-г. машини та деталі до них, верстати і устаткування для деревообробки тощо. Металургія представлена заводом в Омутнінську (виробн. сталі й сортового прокату). На місц. сировині працює хім. з-д, який виробляє фосфоритне борошно. В області зосереджені значні запаси деревини, на базі якої розвиваються лісозаготівля та деревообр. пром-сть (виробн. деревинних плит, фанери, целюлози, муз. інструментів, лиж, сірників, тех. паперу тощо). Підприємства легкої (шкіряно-взут., шкіряно-хутровий і текст. комбінати) та харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Гол. пром. центри: Кіров, Слободський, Омутнінськ, Котельнич, Кірово-Чепецьк, Вятські Поляни, Біла Холуниця. Провідне місце у с. г. посідає тваринництво мол.-м'ясного напряму. Розводять велику рогату худобу, свиней, тонкорунних овець, птицю і пухових кролів. Значні площі під зерновими (жито, яра пшениця, овес, ячмінь, гречка). Вирощують також льон-довгунець, картоплю, горох, кормові культури; є плодово-ягідні насадження. Осн. вид транспорту — залізничний. Гол. магістралі: Москва — Кіров — Свердловськ, Котельнич — Горький, Кіров — Котлас, Яр — Лісна. Важливу роль у перевезеннях вантажів та пасажирів відіграє автомоб. транспорт (автомагістралі: Кіров — Нолінськ — Уржум, Кіров — Котельнич — Совєтськ). Судноплавство по р. Вятці та окремих її притоках. Розвивається повітр. транспорт. У К. о.— пед., с.-г. і політех. ін-ти, 29 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., ляльок і юного глядача в Кірові, 10 музеїв (у т. ч. 5 краєзнавчих, худож. ім. О. М. Горького в Кірові, Будинок-музей С. М. Кірова в Уржумі, Будинок-музей Ф. Е. Дзержинського у с. Кай, Будинок-музей І. С. Конєва у с. Лодейно).

КІ́РОВСЬКЕ (до 1938 — Обухівка) — селище міського типу Дніпропетровського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Пристань на Дніпрі, за 15 км від залізнич. ст. Нижньодніпровськ. 7,6 тис. ж. (1979). Дніпроп. птахофабрика. 3 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія. Будинок культури, 2 клуби, б-ка. Засн. у 2-й пол. 18 ст.

КІ́РОВСЬКЕ — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Шахтарській міськраді, за 22 км від залізнич. ст. Постникове. Виникло з робітн. с-ща, яке виросло біля кам.-вуг. шахт, закладених 1954. З 1958 — місто. В К.— видобування кам. вугілля (4 шахтоуправління), ресорний і тарний з-ди, філіал Донец. взут. об'єднання, будинок побуту. 5 заг.-осв. шкіл, профес.-тех. уч-ще. Палац культури, клуб, 2 бібліотеки.

КІ́РОВСЬКЕ — селище міськ. типу Кримської обл. УРСР, райцентр. Залізнич. ст. Кіровська. 6,7 тис. ж. (1979). Вперше селище під назвою Іслам-Терек згадується в писемних джерелах 1783. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1958 К.— с-ще міськ. типу. В К.— комбікормовий і хлібний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 серед., музична і спорт. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

КІ́РОВСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 1,4 тис. км². Нас. 57,3 тис. чол. (1979). У районі — 47 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Кіровське*. З Пн. район омивається *Сивашем*, з Пд. Сх. — Феодосійською зат. Чорного м. Поверхня переважно рівнинна. Тільки в пд. частині — відроги *Кримських гір*. Корисні копалини — вапняк, гравій. Тер. К. р. проходить траса *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України. Ріки: Чуруксу, Індол. Ґрунти темно-каштанові й чорноземні. Розташований у степовій зоні. Переважають підприємства харч. і легкої пром-сті — старокримські швейна ф-ка, з-д залізобетонних виробів, харчосмакова ф-ка, 4 виноробних з-ди (в радгоспах «Жемчужний», «Золоте поле», «Грушевський» і «Старокримський»). Комбінат побутового обслуговування (Кіровське) та 8 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового напряму з розвинутим садівництвом і виноградарством та тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1978 становила 93,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 47,8 тис. га. Зрошується 13,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, озимий ячмінь, кукурудза, кормові трави, соняшник, тютюн, соя і овочеві. Розвинуті скотарство, вівчарство, птахівництво. У К. р.— 8 радгоспів, 5 колгоспів, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції — Кіровська, Владиславівка. Автошляхів — 271 км (усі з твердим покриттям).

В районі — 20 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 35 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; санаторій «Старий Крим», турбаза. 13 будинків культури, 23 клуби, кінотеатр. 55 кіноустановок, 29 б-к; літ.-меморіальний музей О. С. *Гріна* у м. Старому Криму. У К. р. видається газ. «Кировец» (з 1934).

Н. Г. Бойцова.

КІРСА́НОВ Олександр Васильович [н. 20.X (2.XI) 1902, Москва]— укр. рад. хімік-органік, акад. АН

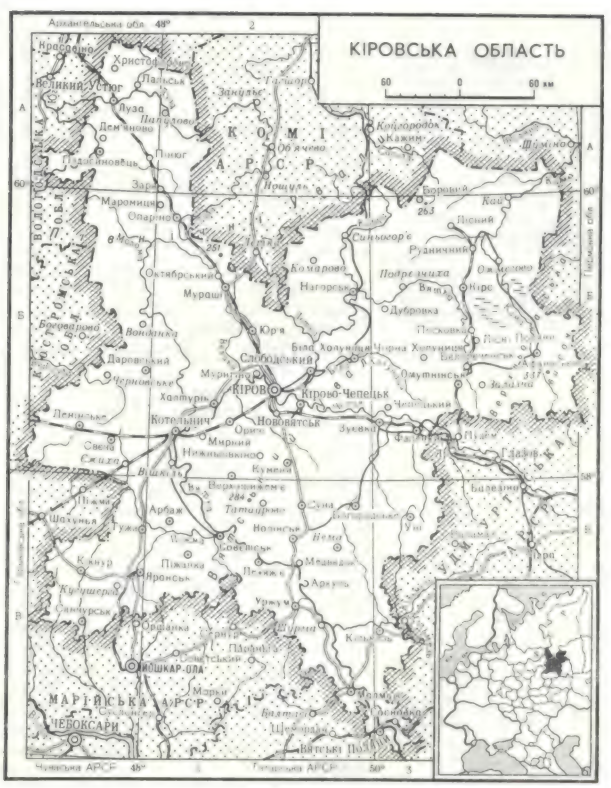

О. В. Кірсанов.

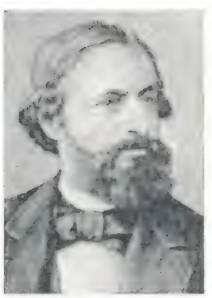

Г. Р. Кірхгоф.

В. О. Кістяківський.

Кірхгофа правила.

УРСР (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1962. Після закінчення Моск. вищого тех. училища (1924) працював у вузах і наук. установах Москви, Свердловська, Дніпропетровська, з 1956 — в Ін-ті органічної хімії АН УРСР (Київ; з 1960 — директор). Осн. праці К. присвячені хімії фосфор- і сіркоорганічних сполук. Відкрив реакцію прямого амідування карбонових к-т і фосфазореакцію, назв. його ім'ям. Нагороджений двома орденами Леніна. Премія (1952) і Золота медаль (1965) ім. Д. І. Менделєєва АН СРСР. Ленінська премія, 1974.

КІРСА́НОВ Семен Ісакович [5 (18).IX 1906, Одеса — 10.XII 1972, Москва] — рос. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1922. Перша зб. віршів «Приціл» (1926). З поч. 30-х рр. активно працював у галузі віршованої публіцистики (зб. «Рядки будови», 1930; «Вірші в строю», 1932, та ін.; поеми «П'ятирічка», 1931; «Актив», 1933, та ін.). Автор поем на соціально-істор. і філос. теми — «Товариш Маркс» (1933), «Попелюшка» (1935), «Ніч під Новий Вік» (1940), «Сім днів тижня» (1956); поеми «Олександр Матросов» (1946), повісті у віршах «Макар Мазай» (1947—50; Держ. премія СРСР, 1951). Вірші «Дума про Гуцульщину», «Дніпро», «Пісня про Одесу», присвячені Україні, «Добре» — Т. Шевченку. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1974—76; Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Слава Вітчизні народів-братів! К., 1954.

КІ́РХГОФ (Kirchhoff) Густав Роберт (12.III 1824, Кенігсберг — 17.X 1887, Берлін) — нім. фізик, член Берлін. АН (з 1874), чл.-кор. Петерб. АН (з 1862). Закінчив Кенігсберзький ун-т (1846). Осн. праці з електрики, оптики і механіки. Встановив 1847 закономірності розподілу електр. струму в розгалужених колах (див. *Кірхгофа правила*). Спільно з Р. В. Бунзеном 1859 розробив метод *спектрального аналізу* і відкрив хім. елементи *цезій* (1860) та *рубідій* (1861). Сформулював 1859 один з осн. законів теплового випромінювання (див. *Кірхгофа закон випромінювання*) і запровадив у фізику поняття *абсолютно чорного тіла*.

КІ́РХГОФА ЗАКО́Н ВИПРОМІ́НЮВАННЯ — основний закон *теплового випромінювання*. За К. з. в. відношення випромінювальної здатності $\varepsilon(\nu, T)$ тіл до їхньої поглинальної здатності $\alpha(\nu, T)$ не залежить від природи випромінюючого тіла і є універсальною функцією частоти ν і т-ри T: $\varepsilon(\nu, T)/\alpha(\nu, T) = \varepsilon_0(\nu, T)$. Функція $\varepsilon_0(\nu, T)$ дорівнює випромінювальній здатності *абсолютно чорного тіла*. К. з. в. дає можливість визначити випромінювальну здатність будь-якого тіла, оскільки його поглинальну здатність можна легко знайти експериментально. Закон відкрив 1859 Г. Р. *Кірхгоф*. Явний вигляд функції $\varepsilon_0(\nu, T)$ встановив М. *Планк* (див. *Планка закон випромінювання*).

КІ́РХГОФА ПРА́ВИЛА — два правила, що дають можливість знаходити силу струму в будь-якій ділянці розгалуженого *кола електричного* за заданими опорами ділянок і прикладеними до цих ділянок ерс. Встановив 1847 Г. Р. *Кірхгоф*. Застосовують при розрахунках складних електр. кіл постійного або квазістаціонарного (див. *Квазістаціонарний процес*) струму. Перше К. п.: алгебр. сума сил струмів I_k, що сходяться у точці розгалуження (у вузлі; мал., *а*), дорівнює нулеві: $\sum_{k=1}^{n} I_k = 0$, де n — кількість провідників у вузлі. Струми, які підходять до вузла, вважають додатними, а ті, що відходять,— від'ємними. Правило випливає із закону збереження електр. заряду. Друге К. п.: алгебр. сума добутків сил струмів I_k в ділянках замкнутого електр. контуру (мал., *б*) на відповідні опори R_k дорівнює алгебр. сумі ерс $\mathcal{E}_k$ у цьому контурі: $\sum_{k=1}^{m} I_k R_k = \sum_{k=1}^{m} \mathcal{E}_k$, де m — кількість ділянок контуру. Струми, що збігаються з довільно вибраним напрямом обходу контуру, вважають додатними, а протилежно напрямлені — від'ємними. Ерс вважають додатними, якщо вони створюють струми, напрям яких збігається з напрямом обходу контуру, і від'ємними — у протилежному випадку. Це правило можна одержати, застосовуючи *Ома закон* до різних ділянок контуру.

КІ́РХНЕР (Kirchner) Петер (н. 7.VII 1932, м. Галле) — нім. славіст (НДР). Член СЄПН з 1960. Займається дослідженням укр., лит. і латв. рад. літератур, нім.-рос.-укр. літ. зв'язків. Разом з Е. *Вінтером* упорядкував зб. «Іван Франко. Матеріали до історії і культури України» (1963), куди ввійшли праці І. Франка, написані по-німецькому. Статті і дослідження про Г. Сковороду, Т. Шевченка, І. Франка, про укр. рад. письменників. Упорядник збірки перекладених нім. мовою творів М. Бажана, І. Драча та ін. укр. рад. письменників. У книзі «Багатонаціональна радянська література» (1975) К. належить розділ про укр. рад. л-ру. *Я. М. Погребенник.*

КІСАНГА́НІ (до 1966 — Стенліві́ль) — місто у пн. частині Заїру, адм. ц. провінції Верхній Заїр. Залізнична станція, вузол автошляхів, порт на р. Конго (Заїр), міжнар. аеропорт. 297,8 тис. ж. (1974). Важливий торг. центр. Підприємства буд. матеріалів (цем. з-д), хім., деревообр., швейної, харч. (у т. ч. пивоварної) пром-сті, первинної обробки с.-г. сировини. Нац. ін-т агрономічних досліджень. К. засн. 1883.

КІСТА́ (від грец. κύστις — міхур) — порожнина з рідким або щільним вмістом, часто обмежена сполучнотканинною оболонкою і вистелена плоским *епітелієм* або *ендотелієм* відповідного органа, яка виникає внаслідок патологічного процесу. К. бувають: ретенційні, що виникають внаслідок розтягнення залоз або їхніх протоків секретом при порушенні його виділення; природжені — при неправильному формуванні тканин (К. легень, печінки, нирок тощо); пухлинні — при утворенні в пухлинах порожнин і розтягненні їх рідиною, що накопичується (кавернозна *ангіома* та ін.); травматичні — при травматичному зміщенні епітелію в підлеглі тканини (напр., К. райдужної оболонки ока); паразитарні — пухирні стадії (*фінки*) стьожкових червів (ехінокок, цистицерк) та ін. К. Всі К. можуть нагноюватись, стискувати оточуючі тканини, ставати злоякісними. Лікування — хірургічне.

КІ́СТКА — основна частина *скелета* хребетних тварин і людини. З суглобами, зв'язками та м'язами, прикріпленими до них, К. утворюють опорно-руховий апарат. За формою розрізняють довгі трубчасті К. (плечова, стегнова), довгі дуговидні (ребра), короткі (хребці, К. зап'ястка) і плескаті, або широкі (К. черепа). У довгих К. розрізняють тіло — *діафіз* та два потовщені кінці — *епіфізи*. До складу К. входять кісткова тканина, *окістя*, хрящова тканина, *кістковий мозок*, кровоносні та лімфатичні судини, нерви (що проходять у *гаверсових каналах*). Кісткова тканина є різновидом *сполучної тканини*; відзначається високим вмістом мін. солей (гол. чин. фосфорнокислого кальцію). Складається з клітин (*остеобластів, остеоцитів*) і міжклітинної речовини — тонких волокон *осеїну*. За характером розташування цих волокон розрізняють кісткову тканину грубоволокнисту (волокна йдуть у різних напрямах) і тонковолокнисту, або пластинчасту (волокна розташовані паралельно одне одному і утворюють пластинки і балки). Пластинки і балки розміщені відповідно до напряму дії сили стиску, розтягу, скручування, що забезпечує механічну міцність К. Залежно від щільності розташування пластинок і балок розрізняють компактну і губчасту речовини К. Компактна речовина становить поверхневу зону всіх К., але найбільше її в діафізах трубчастих К. Губчаста речовина має складну коміркову структуру і переважає в епіфізах трубчастих та в коротких К. Структура К. змінюється протягом життя організму. К. розвиваються з ембріональної сполучної тканини — *мезенхіми* безпосередньо або проходячи стадію *хряща*. Див. також *Остеологія*.

КІСТКОВЕ́ БО́РОШНО — продукт переробки кісток тварин. Використовують для *мінеральної підгодівлі* тварин і як добриво для кислих грунтів. Цінне джерело кальцію (в 1 кг корму 245 г) і фосфору (118 г). Виготовляється розмелюванням попередньо знежирених органіч. розчинниками і обезклеєних парою кісток. Великій рог. худобі К. б. згодовують 50—100 г, свиням — 20—30 г, дрібним тваринам — 8—10 г на добу в суміші з *концентрованими кормами*. Входить до складу *комбікормів*.

КІСТКОВИ́Й МО́ЗОК — тканина, що заповнює порожнини кісток

більшості хребетних тварин і людини. Розрізняють червоний і жовтий (жировий) К. м. Червоний К. м. утворюється з *мієлоїдної тканини*; його основу становить ретикулярна тканина (різновидність *сполучної тканини*), в якій містяться кровотворні (т. з. стовбурні) й дозріваючі кров'яні клітини. Червоний К. м.— осн. орган *кровотворення* ссавців, у якому утворюються *еритроцити*, зернисті *лейкоцити*, *тромбоцити* та кістковомозкові *лімфоцити*. У більшості ссавців, зокрема у людини, в перший період життя порожнини всіх кісток заповнює червоний К. м.; з віком він перетворюється на жовтий; червоний К. м. зберігається лише в губчатій кістковій речовині (в ребрах, груднині, кістках основи черепа, таза, хребцях тощо); у деяких хребетних (гризуни, птахи) — в порожнинах усіх кісток майже на все життя. Жовтий К. м. заповнює діафізи трубчастих кісток і складається гол. чин. з *жирової тканини*; при великих крововтратах і деяких патологічних станах він перетворюється на червоний.

КІСТКОВІ ГАНОЇДИ (Holostei) — група рядів підкласу *променеперих* риб. За будовою черепа, щелепового і зябрового апаратів подібні до *костистих риб*, за будовою нижньої щелепи і хвостового плавця — до *хрящових ганоїдів* (або хрящокісткових). До К. г. належать переважно викопні риби. Вперше вони з'явились у пізній пермі, розквіту досягли в юрі і на початок палеогену майже всі вимерли. У сучас. фауні риб К. г. представлені лише *амією* і *панцирними щуками*. *Ю. В. Мовчан.*

КІСТКОВІ РИБИ (Osteichthyes) — клас *риб*. Тіло (довж. від 7—11 мм до 5—7 м, маса до 500—1500 кг) вкрите перев. кістковою *лускою*. На відміну від *хрящових риб* внутр. скелет К. р. більшою або меншою мірою скостенілий, одна пара зовн. зябрових щілин прикрита зябровими кришками, є плавальний міхур, запліднення у більшості видів зовнішнє, ікра без твердих оболонок, дрібна. Плодючість у різних видів — від кількох десятків до 10—28 мільйонів ікринок. Статевої зрілості досягають у віці від кількох місяців (*тюлька*, деякі *бички*, *акваріумні риби*) до 16—20 років (*білуга*). Пошир. у водоймах усього світу. Класифікація К. р. досить складна: їх поділяють на 4 підкласи (хрящокісткові, або *хрящові ганоїди*, *дводишні*, *кистепері*, *променепері*), які включають понад 40 рядів (більше як 20 тис. видів). На Україні бл. 200 видів з родин *оселедцевих*, *лососевих*, *камбалових*, кефалевих (див. *Кефаль*), окуневих (див. *Окунь*) та ін. Велика кількість К. р. є об'єктами промислу та штучного розведення (див. *Рибництво*).

Ю. В. Мовчан.

КІСТЯК — те саме, що й *скелет*.

КІСТЯКІВСЬКИЙ Володимир Олександрович [30.IX (12.X) 1865, Київ — 19.X 1952, Москва] — радянський фізико-хімік, акад. АН УРСР (з 1919), акад. АН СРСР (з 1929). Закінчив 1889 Петерб. ун-т. У 1903—34 — професор Петерб., потім Ленінгр. політех. ін-ту, 1934—39 — директор Колоїдно-електрохім. ін-ту АН СРСР. К. відкрив залежність між мол. теплотою випаровування і об'ємом пари при т-рі кипіння (1916), а також між мол. теплотою випаровування неасоційованої рідини і її т-рою кипіння. Запропонував ряд методів і приладів для вивчення електрохім. процесів; вперше склав таблицю електродних потенціалів; працював у галузі електрохімії магнію, хрому, заліза, алюмінію та ін. металів (1910). Розробив плівкову теорію *корозії металів* і практичні засоби захисту металів від корозії. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

КІСТЯКІВСЬКИЙ Олександр Федорович [14 (26).III 1833, с. Городище, тепер Бахмацького р-ну Чернігів. області — 13 (25).I 1885, Київ] — укр. історик права, вчений-криміналіст. Батько В. О. *Кістяківського*. В 1857 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. З 1864 — приват-доцент, з 1869 до кінця життя — проф. кримінального права та процесу цього ж ун-ту. Досліджував також *звичаєве право*, історію права та судоустрою на Україні. Зібрав, систематизував і видав «*Права, за якими судиться малоросійський народ*» (1879). Прихильник *класичної школи кримінального права*. Бурж.-ліберальна обмеженість поглядів К. виявилася, зокрема, в затушковуванні класової суті *судової реформи 1864*.

КІСТЯНКА — соковитий плід рослин, що складається з твердого дерев'янистого середоплодня (кісточка), соковитого (слива, вишня) або більш-менш сухого (мигдаль) чи волокнистого (кокосова пальма) міжоплодня і дуже тонкої шкірки — позаоплодня. Більшість К. містить одну кісточку (одногнізді, однонасінні). Є К. з двома й більше кісточками (глід, жостір), рідше — з однією кісточкою, проте з двома або кількома гніздами (багатонасінні К.). У побуті невеликі К. часто наз. ягодами.

КІТ (Felis) — рід хижих ссавців родини *котячих*. Довж. тіла від 40 см до 1,6 м, маса 2—35 кг. Забарвлення волосяного покриву переважно яскраве, плямисте чи смугасте, рідше однотонне бурувато-жовте. Пошир. К. у Євразії, Африці, Пд. і Пн. Америці. Рід включає 25 сучас. видів, серед них коти: лісовий, бенгальський, лівійський, якого вважають одним з предків *кота свійського*, хаус, *рись*, каракал та ін.; в СРСР — 11 видів, у т. ч. в УРСР — 3: *кіт лісовий*, кіт свійський та рись. Усі К. — хижаки, ведуть переважно нічний спосіб життя. Розмножуються раз на рік (кіт свійський — двічі-тричі) або рідше. У виплоді 1—6 малят (іноді більше). Серед К. є цінні хутрові звірі; у зв'язку із зменшенням чисельності у багатьох місцевостях вони взяті під охорону. Деякі К. завдають шкоди птахівництву й мисливському г-ву. В Європі, у т. ч. й на Україні, викопні рештки К. відомі з міоценових, пліоценових і антропогенових відкладів.

К. А. Татаринов.

КІТ ЛІСОВИЙ, кіт дикий, кіт європейський (Felis silvestris) — хижий ссавець роду *кіт*. Зовні нагадує *кота свійського*, але більший за нього (довж. тіла 52—75 см, маса 4—6 кг). Волосяний покрив тьмяно-іржасто-сірий з темними поздовжніми й поперечними смугами й плямами. Пошир. К. л. в Європі й Малій Азії. В СРСР найчисленніший на Кавказі, у невеликій кількості зустрічається в Молдавії і на Україні (в Карпатах, подекуди на Поліссі, в плавнях Дністра), спорадично — в Білорусії. К. л.— переважно нічна тварина. Живиться гризунами, птахами тощо. Самка після 63—68-добової вагітності народжує 3 — 6 котенят. Включений у *Червону книгу* Української РСР.

КІТ СВІЙСЬКИЙ (Felis domestica) — ссавець родини *котячих*. Довжина тіла 55—60 см, хвоста — до 30 см. Існує багато порід К. с., які відрізняються гол. чин. забарвленням і довжиною шерсті. Забарвлення буває однотонне (біле, чорне, сіре і руде різних відтінків) або плямисте чи т. з. тигрове. Гін у К. с. звичайно двічі на рік: у лютому — березні та в червні. Після 55—65-денної вагітності кішка народжує 1—7 (найчастіше 3—6) сліпих котенят. Прозрівають вони на 7—10-й (звичайно 9-й) день; протягом 30—40 днів живляться молоком матері. К. с. походить від нубійського, або буланого кота (F. maniculata). У Єгипті К. с. існував бл. 4000 років тому; в Європі — 2000 років. Тепер К. с. поширений скрізь, де живе людина. Найвідоміші білі ангорські К. с., сіамські, пухнасті персидські — блакитні й полóві. К. с. легко дичавіє і схрещується з дикими котами.

Кіт лісовий.

Кіт свійський: 1 — сибірський; 2 — ангорський.

КІТАКЮСЮ — місто в Японії, на півночі о. Кюсю. Порт у прот. Сімоносекі, вузол залізниць і автошляхів. 1,1 млн. ж. (1975). Провідні галузі пром-сті — чорна металургія (один з найбільших у світі металург. комбінатів), коксохім. (вуг.-енерг. комбінат), хім., машинобудування. Підприємства військ., буд. матеріалів, харчосмакової і текст. пром-сті. К. зв'язаний з о. Хонсю багатоярусним підводним тунелем. Утворений 1963 злиттям міст Явата, Тобата, Кокура, Вакамацу і Модзі.

КІТВЕ-НКАНА — місто в Замбії. Залізнична станція. 314 тис. ж. (1974). Важливий центр виробн. міді — великий мідний рудник, міделавильний з-д. Підприємства хім., харч. та ін. галузей промисловості. Утворений внаслідок об'єднання міст Кітве і Нкана.

КІТЕЙ — давнє місто, що входило до складу *Боспорської держави*. Згадується в «Географії» Птолемея та ін. античних джерелах. Заснований наприкінці 6 ст. до н. е. грец. колоністами. Був оточений кам'яними подвійними оборонними мурами і ровом. У 5 ст. н. е. місто перестало існувати. Залишки його містяться на березі Керченського п-ова, на тер. с. Яковенкового Ленінського р-ну Крим. обл. Археол. розкопки провадилися 1927—29 і 1957.

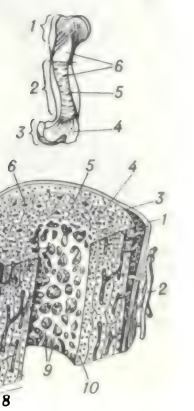

Кістка: А — розпил довгої трубчастої кістки: *1* — проксимальний епіфіз; *2* — діафіз; *3* — дистальний епіфіз; *4* — губчаста кісткова речовина; *5* — компактна кісткова речовина; *6* — порожнина кістки. Б — схема будови трубчастої кістки: *1* — окістя; *2* — кровоносні судини; *3* — зовнішня загальна система кісткових пластинок; *4* — гаверсова система; *5* — вставна система; *6* — гаверсів канал; *7* — фолькманівський канал; *8* — компактна кісткова речовина; *9* — губчаста кісткова речовина; *10* — внутрішня загальна система кісткових пластинок.

Ж. Кішфалуді-Штробль. Лілея. Мармур. 1922. Приватна збірка. Лондон.

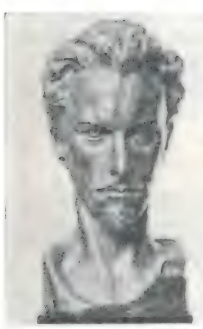

Ж. Кішфалуді-Штробль. Шандор Петефі. Бронза. 1926. Угорська національна галерея. Будапешт.

Кіто. Панорама частини міста.

КІ́ТО — столиця Еквадору, головний політ., екон. і культурний центр країни. Розташоване на висоті понад 2800 м над р. м. Важливий трансп. пункт на Панамер. шосе, залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. Бл. 600 тис. ж. (1977). Найрозвинутіша текст. промисловість. Підприємства хім.-фарм., меблевої, шкіряно-взут., харчосмакової галузей, машинобудування. У К.— Центр. і Католицький ун-ти Еквадору, Нац. політех. школа, Жіночий пед. ін-т, Нац. жіночий коледж, Лат.-амер. центр по підготовці журналістів, Нац. академія музики, красних мистецтв і хореографії, Академія наук Еквадору та ін. наук. установи. Б-ки: Нац., Центр. ун-ту, Муніципальна. Численні музеї, в т. ч. Нац. колоніального мист., мистецтв та історії, муз. інструментів, археології та етнографії. Нац. театр Сукре. Обсерваторія, бот. сад. К. засн. 1534.

КІ́ТОН (Keaton) Бестер (справж. ім'я — Джозеф Френсіс; 4.X 1896, Пікуей — 1.II 1966, Голлівуд) — амер. кіноактор і кінорежисер. З 1917 знімався в короткометражних фільмах. Поставив фільми, в яких виконав гол. ролі: «Три епохи», «Наша гостинність» (обидва — 1923), «Шерлок-молодший», «Навігатор» (обидва — 1924), «Генерал» (1926). Світове визнання здобув як комічний актор «німого» кіно.

КІТС (Keats) Джон (31.X 1795, Лондон — 23.II 1821, Рим) — англ. поет-романтик. У першій зб. «Вірші» (1817) і в поемі «Ендіміон» (1818) поряд з оспівуванням краси навколишнього світу звертається до подій сучас. йому дійсності. Поеми «Ізабелла», «Вечір св. Агнеси», «Ламія» (всі — 1820) сповнені протесту проти звичаїв бурж. суспільства. Поема «Гіперіон» (1820) — один з кращих творів англ. романтизму — є відгуком на революц. події в Європі.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1968; Вечір св. Агнеси. «Всесвіт», 1971, № 12; [Вірші]. В кн.: Мисик В. Планета. К., 1977; Рос. перекл.— Лирика. М., 1979; [Вірші]. В кн.: Маршак С. Собрание сочинений, т. 3. М., 1969.

Літ.: Дьяконова Н. Я. Китс и его современники. М., 1973.

Д. С. Яхонтова.

КІТС Ельмар Янович [14 (27).IV 1913, Тарту — 24.III 1972, там же] — ест. рад. живописець, нар. художник Естонської РСР (з 1971). В 1935—39 навчався у Вищій худож. школі «Паллас» в Тарту. Автор тематичних картин, пейзажів, натюрмортів і портретів. Твори: «Повінь у Валгаметсі» (1960), триптих «Музика, балет, образотворче мистецтво» (1961—62), «В. І. Ленін», «Будівники» (обидва — 1969). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

КІ́ТЧЛУ Сайфуддін (серпень 1885, Амрітсар — 9.X 1963, Делі) — громадський діяч Індії. Закінчив ун-ти в Аллахабаді і Кембріджі. Адвокат. Член партії Індійський нац. конгрес. З 1919 брав участь у інд. нац.-визвольному русі, з 1947 — у *Русі прихильників миру*. З 1951 — голова Всеінд. ради миру і член *Всесвітньої Ради Миру* (ВРМ), 1955—59 — віце-голова ВРМ, з 1959 — член президії ВРМ. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1952.

КІФА́РА, кітара (грец. κιθάρα) — струнний щипковий музичний інструмент стародавніх греків, споріднений з *лірою*. Являв собою дерев'яний корпус з 2 стояками, з'єднаними зверху перекладкою. Мала 4 струни, в 1-й пол. 7 ст. до н. е.— до 7, потім — до 18 струн. Використовувалась як сольний інструмент і для супроводу співу. Іл. див. на с. 214.

КІФО́З (від грец. κυφός — зігнутий, кривий) — кругла спина як наслідок передньо-заднього *викривлення хребта* опуклістю назад. К. буває природженим (наслідок аномалії розвитку тіл хребців, слабкості м'язів, особливо спини, тощо) і набутим (наслідок *рахіту, туберкульозу, поліомієліту*, постійно зігнутого положення тулуба, травм, заг. захворювання хребта). При К. спостерігаються запала грудна клітка, опущений зі слабкими стінками живіт, порушення функції зовнішнього дихання тощо. Лікування — консервативне (корегуюча і зміцнювальна гімнастика, масаж, корсет тощо), іноді хірургічне.

К. С. Терновий.

КІ́ЦБЕРГ Аугуст [17 (29).XII 1855, Лаатре, тепер Вільяндіського р-ну Ест. РСР — 10.X 1927, Тарту] — ест. письменник, драматург. Літ. діяльність почав у 70-х рр.— оповідання і повісті, забарвлені романтичними настроями. В 90-і рр. виступав як реаліст (оповідання з сел. життя «Витівки Петра із Пюве», 1897; «Братець Хенн», 1901, та ін.). Автор трагедії «Перевертень» (1912), драм «У вихорі вітрів» (1906), «Бог капшука» (1915), «Червоний півень» (1919), комедії «Проклятий хутір» (1923), спрямованих проти соціальної несправедливості.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. М., 1962.

КІ́ЦМАНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Чернів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,6 тис. км². Нас. 73,8 тис. чол. (1979). У районі — 44 населені пункти, підпорядковані міськ., 2 селищним і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кіцмань*. К. р. розташований у Прикарпатті. Річки — *Прут* з притоками Совицею, *Черемошем* та ін. Грунти — опідзолені чорноземи, сірі лісові й дерново-підзолисті. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, бук, клен, липа, береза) займають 7,5 тис. га.

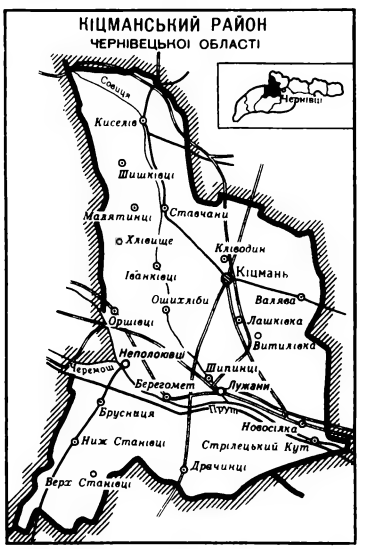

У К. р.— держ. заказник «Цецино». Підприємства в осн. лісової та харч. пром-сті: Неполоковецький деревообр. комбінат (філіал Берегометського лісокомбінату), Лужанський експериментальний спиртовий і Ошихлібський овочесушильний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Кіцмань). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого та тваринництво м'ясомол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 40,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 33,4 тис. га. Гол. культури: пшениця, кукурудза, цукр. буряки, картопля. Скотарство, свинарство, вівчарство. В К. р.— 17 колгоспів, міжколг. об'єднання по виробн. тваринницької продукції, обл. держ. племінна станція, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Лужани, Оршівці, Кіцмань. Автошляхів — 260 км, у т. ч. з твердим покриттям — 158 км. У районі — 42 загальноосвітні, 2 музичні, художня і спорт. школи, радгосп-технікум (Кіцмань); 47 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень. 22 будинки культури, 26 клубів, кінотеатр, 53 кіноустановки, 54 бібліотеки, 2 істор. музеї (Кіцмань і с. Витилівка). Пам'ятки дерев'яної архітектури — церкви й дзвіниці (15, 18 ст.) в смт Лужанах, у селах Ошихлібах, Берегометі, Валяві. В с. Новосілці К. р. народився укр. рад. співак Д. М. *Гнатюк*, у с. Хлівищі — укр. рад. живописець К. В. *Дзержик*. У К. р. видається газ. «Радянське життя» (з 1941).

Д. О. Фундюр.

КІ́ЦМАНЬ — місто Чернів. обл. УРСР, райцентр, на р. Совиці (прит. Пруту). Залізнич. станція. Вперше згадується в документах 1413. До 1774 К.— під владою Туреччини, в 1774—1918 — Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В листопаді 1918 К. захопила боярська Румунія. В роки окупації в К. діяла (з 1926) підпільна комуністична орг-ція. Під керівництвом комуністів у місті в березні 1933 проведено великий (15 тис. чол.) антифашист. й антивоєнний мітинг, 7.XI 1933 були вивішені

червоні прапори. 28.VI 1940 К. у складі Пн. Буковини возз'єднана з УРСР. В місті — райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Радгосп-технікум, 3 заг.-осв. і музична школи. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 5 б-к, істор. музей.

Літ.: Місевич В. Х. Кіцмань. Ужгород, 1978.

КІЧ, кітч (нім. Kitsch — халтура, несмак) — сукупність псевдомистецьких явищ, один із проявів бурж. *«масової культури»*. К. має місце в л-рі (романи Я. Флеминга, Й. М. Зіммеля), музиці, кінематографії (масова продукція *Голлівуду*), образотворчому та декоративно-ужитковому мист. сучас. бурж. світу. Витвори К. позначені світоглядною бідністю, вульгарністю і спрощеністю форми та змісту, худож. вторинністю, прагненням до натуралістичного копіювання дійсності без виявлення її справжньої суті, стильовим еклектизмом. З'явився у 2-й пол. 19 ст. з початком занепаду буржуазії як класу і був розрахований на естетично нерозвинуті прошарки населення. К. активно експлуатує естетику, тематику й техніку нар. творчості, в корені спотворюючи їх. Певні риси К. засвоює сучас. *модернізм* (інтерес західного музичного «авангарду» до кіч-музики).

Літ.: Карцева Е. Кич, или Торжество пошлости. М., 1977; Чередниченко Т. До соціології кітчу. «Всесвіт», 1978, № 3. *В. Л. Скуратовський.*

КІЧКА́С, Кичкас — село, що існувало до спорудження *Дніпрогесу* ім. В. І. Леніна на правому березі Дніпра вище м. Запоріжжя. Виникло в кін. 18 ст. поблизу давньої переправи через Дніпро, про яку згадували *Константин VII* Багрянородний (10 ст.), а також автори описів України Е. *Лясота,* М. *Литвин* (16 ст.) і Г. Л. *Боплан* (17 ст.). Поблизу села було кілька груп невисоких курганів (понад 100) *бронзового віку* та скіфського часу, досліджених 1927—31. В могилах знайдено зброю, прикраси, місцевий посуд, уламки давньогрец. амфор тощо.

КІЧУ́РА Мелетій Омелянович (21.I 1881, с. Носів, тепер Бережанського р-ну Терноп. обл.— 1939) — укр. рад. письменник. Дитинство і юність провів у Галичині. Працював адвокатом у Коломиї. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції жив на Рад. Україні. Був членом літ. орг-ції *«Західна Україна»*. Перші збірки віршів «Без керма» (1910) і «Tempi passati» (1913) були позначені впливом модернізму. В збірках «Відблиски криці», «Останні могікани», «Передодні» (всі — 1930) оспівав людей праці, будівників нового життя. *В. І. Хома.*

КІШ (Kisch) Егон Ервін (29.IV 1885, Прага — 31.III 1948, там же) — нім. письменник із Чехословаччини. З 1919 — член Компартії Австрії, з 1925 — Компартії Німеччини. Учасник 2-ї Міжнар. конференції революц. письменників у Харкові (1930). В 1937—38 боровся в Інтернац. бригадах в Іспанії. З 1940 — в еміграції в Мексиці, в 1946 повернувся на батьківщину. Автор книг нарисів і репортажів «Несамовитий репортер» (1925), «Азія докорінно змінилася» (1932), «Висадка в Австралії» (1937), «Ярмарок сенсацій» (1942), «Відкриття в Мексиці» (1945) та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Егон Ервін Кіш має за честь явити вам американський рай. Х.—К., 1933; У казематах Шпандау. В кн.: В фашистській Німеччині. Х., 1934; Рос. перекл.— Американский рай. М., 1931; Годы и люди. М., 1936; Рассказы об Испании. М., 1939; Репортажи. М., 1964.

Літ.: Матузова Н. М. Празькі німецькі соціалістичні письменники. К., 1971. *Н. М. Матузова.*

КІШ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ — центр. орган управління, що відав адм., військ., фінансовими, судовими та іншими справами в *Запорізькій Січі*. Спочатку був лише виконавчим органом, що обирався і контролювався військ. радою (див. *Козацька рада*). За часів *Нової Січі* (1734—75), коли компетенція козацької ради звузилася, К. З. С. взяв на себе частину її функцій. В останні десятиріччя існування Січі К. З. С. лише формально обирався військ. радою, а фактично призначався радою старшини.

КІ́ШКА (Кошка) Петро Маркович [1828, с. Ометинці, тепер Немирівського р-ну Вінн. обл.— 13 (25). II 1882] — матрос, герой *Севастопольської оборони 1854—55*. Н. в сім'ї кріпака. Поміщик, запідозривши К. у зв'язках з учасниками сел. повстання на Поділлі, віддав його в матроси. К. служив на Чорноморському флоті. Під час оборони Севастополя виявив виняткові мужність і героїзм, винахідливість у бою. К. споруджено пам'ятники в Севастополі та на батьківщині.

КІ́ШКА Самійло (р. н. невід.— п. 1602) — гетьман реєстрового козацтва (1599—1602). Походив з укр. шляхти. Учасник морських походів запорізьких козаків на Туреччину, К. в 70-х рр. 16 ст. потрапив в тур. полон. Пробувши бл. 25 років у полоні, К. 1599 організував на тур. галері повстання невільників, які перебили варту і повернулися на Україну. Загін козаків під проводом К. 1600 в складі польс.-шляхет. війська брав участь у поході на Волощину. Загинув під час походу козаків і польс. війська (1601—02) на Лівонію. Повстання невільників на чолі з К. оспіване в укр. нар. думі «Самійло Кішка».

КІ́ШКА — гора біля смт Сімеїза Крим. обл., на вершині якої археол. розкопками 1950 і 1955 виявлено селище *бронзового віку* (2-е тис. до н. е.), поселення *таврів* 1-ї пол. 1-го тис. до н. е. та середньовічне поселення (8—10 ст.). Досліджено залишки 2 кам. житл. будинків 6 ст. до н. е., а також оборонну стіну, складену насухо з великих кам'яних блоків для укріплення таврського поселення. Стіна має виступи для башт. У перші століття н. е. і за часів середньовіччя її було надбудовано і потовщено.

КІ́ШФАЛУДІ (Kisfaludi) Карой (5.II 1788, Тет — 21.XI 1830, Пешт) — угор. письменник. Успіх К. принесла патріотична істор. п'єса «Татари в Угорщині» (1819). Інші істор. п'єси — «Ілка» (1819), «Ірена» (1820), «Воєвода Штібор» (1818—19), у якій змальовано соціальний конфлікт між феодалами і кріпаками. В комедіях «Бунтарі» (1819), «Прохачі» (1820) критикував духовну й екон. відсталість Угорщини. Згуртував навколо літ. альманаху «Аурора» («Аврора»), редактором якого був, гурток прогресивних письменників. *К. О. Шахова.*

КІ́ШФАЛУДІ-ШТРО́БЛЬ (Kisfaludi-Stróbl) Жігмонд (1.VII 1884, с. Алшорайк, медє Зала — 14.VIII 1975, Будапешт) — угор. скульптор, нар. художник УНР (з 1952), почесний чл. АМ СРСР (з 1958). В 1900—05 навчався в Ін-ті декоративного та прикладного мист. в Будапешті, 1905—06 — в Академії прикладного мистецтва у Відні, 1906—08 — в академії Жюльєна в Парижі. Автор численних скульптур із зображенням жінок. Серед відомих творів: композиція «Стрілець з лука» (1918—19, ДЕ), Монумент Визволення на горі Геллерт у Будапешті (1947), портрети — Ш. Петефі (1926), Б. Шоу (1934), Тімура Фрунзе (1946), С. Моема (1948), пам'ятник Л. Кошуту в Будапешті (1952). Виставки творів К.-Ш. 1956 відбулися у Києві, Харкові й Одесі.

Літ.: Вучетич Е. В. Жигмонд Кишфалуди Штробль. М., 1960.

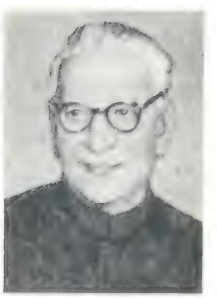

С. Кітчлу.

П. М. Кішка.

КЙО́ГА — озеро в Африці, в межах Уганди. Лежить на вис. 1029 м. Площа бл. 2590 км², глиб. до 5 м. Береги розчленовані, вкриті заростями тростини й папірусу. Судноплавне, через К. протікає р. Вікторія-Ніл.

КЛА́ВДІЄВО - ТАРА́СОВЕ — селище міського типу Бородянського р-ну Київ. обл. УРСР. Залізнична ст. Клавдієве. 5,8 тис. ж. (1979). Дослідно-експериментальний з-д Укр. н.-д. ін-ту мех. обробки деревини, виробниче бавовняне об'єднання, трикотажна та ялинкових іграшок ф-ки, лісгоспзаг. Заг.-осв. школа, 2 лікарні, поліклініка. Будинок культури, б-ка. Навколо К.-Т.— лісова зона відпочинку. Засн. 1900.

КЛА́ВДІЙ (Тіберій Клавдій Нерон Германік; Tiberius Claudius Nero Germanicus; 10 до н. е., Лугдунум — 54 н. е.) — римський імператор 41—54 з династії Юліїв-Клавдіїв. Заклав основи бюрократичного апарату Рим. імперії. На держ. посади висував людей з числа *вершників* і *вільновідпущеників,* надавав права рим. громадянства жителям провінцій. За К. 43 було завойовано пд. частину Британії. К.— автор праць з історії *етрусків* і *Карфагена* (до нас не дійшли). Отруєний своєю дружиною Агріппіною.

КЛАВЕСИ́Н (франц. clavecin) — щипковий клавішний муз. інструмент. Відомий з 16 ст. Мав чотирикутну форму, жильні струни, яким надавалося коливання за допомогою спец. пера (згодом пластинки — плектра). В 17 ст. застосовано металеві струни, К. набув трикутної крилоподібної форми. Був поширений в усіх європ. країнах. У Росії й на Україні — з 16 ст. В кін. 18 ст. витіснений *форте-*

Е. Я. Кітс. Вид з Тооме. 1958. Таллінський художній музей.

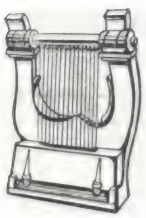

Кіфара.

Клавесин.

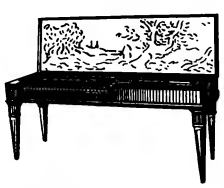

Клавікорд.

Кладодій: *1* — кладодій (філокладій); *2* — листки; *3* — квітка; *4* — не видозмінена частина стебла.

піано. Тепер знов увійшов у концертну практику як сольний і ансамблевий інструмент.

КЛАВІАТУ́РА (нім. Klaviatur, від лат. clavis — ключ) — 1) В муз. інструментах — спеціальні важелі (клавіші), розташовані в певному порядку. Складається здебільшого з клавішів, клавіатурної рами та осьових і передніх штифтів. Уперше застосована в 12 ст. в *орга́нах*. Є також у всіх щипково-клавішних (*клавесин* та його різновиди), ударно-клавішних (*клавікорд, рояль, піаніно*) інструментах. У сучас. язичкових муз. інструментах — ряд кнопок (*баян, гармонія* тощо) або клапанно-вентильні механізми (духові муз. інструменти). 2) Сукупність клавішів будь-якого механізму (друкарської машинки тощо).

КЛАВІКО́РД (від лат. clavis — ключ і грец. χορδή — струна) — клавішно-струнний ударний муз. інструмент. Походить від *цимбал*. Вперше згадується в 15 ст., був поширений в Європі, з 16 ст.— в Росії. Корпус — поздовжня чотирикутна коробка, яка містить струни і клавішний механізм. Грали на К., ударяючи по струнах металевими пластинками, закріпленими на кінцях клавішів. На поч. 19 ст. витіснений *фортепіано*.

КЛАВІ́Р (нім. Klavier) — 1) Загальна назва струнних клавішних муз. інструментів (*клавікорд, клавесин, фортепіано*). 2) К., або клавіраусцуг,— перекладення *партитури* (опери, ораторії, кантати і т. д.) для співу і фортепіано (або тільки для фортепіано). Термін «клавір» інколи вживається в значенні аранжировки симф. або камерно-ансамблевих творів для фортепіано (в 2, 4 або 8 рук).

КЛА́ГЕНФУРТ — місто на Пд. Австрії, адм. ц. землі Каринтія. Розташований на р. Глан. Вузол з-ць і автошляхів, поблизу К. — аеропорт. 85,2 тис. ж. (1975). Найрозвинутіша шкіряно-взут. пром-сть. Маш.-буд., хім., деревообр., текст. підприємства. Тютюнова пром-сть. Архіт. пам'ятки: ландгауз (будинок самоврядування, 1574—90) та собор (1587—91) епохи Відродження, фонтан Дракона (1582—1636), палац князя-єпископа (1769—71, арх. Н. Пакассі).

КЛАДЕ́ЛЬ (Cladel) Леон (13.III 1835, Монтобан — 20.VII 1892, Севр) — франц. письменник. Його творчість характеризується революційно-демократичною спрямованістю. Літ. діяльність почав у 50-і рр. В 60-х рр. опублікував цикл «селянських» повістей і романів. У творах 70—80-х рр., написаних під впливом Паризької комуни, в збірках новел «Босі» (1873), «Рака» (1888) і особливо в романі «Жак Ратас» («INRI»: 1872—87; вид. 1931) прославляв комунарів.

КЛА́ДНО — місто на Зх. Чехословаччини, у Середньочеській обл. Залізнична станція. Понад 62 тис. ж. (1975). Центр Кладненського кам.-вуг. басейну. Металург. комбінат ім. маршала Конєва, переробний з-д (виплавка якісної сталі) та ін. металург. підприємства. Гірниче машинобудування. В минулому — один з гол. центрів революц. робітн. руху в країні

КЛА́ДОВИ́ЩЕ — територія, відведена для *захоронення померлих*. Залежно від обрядів поховання, а також адм. і сан. норм, встановлюваних органами влади, визначаються типи К. і порядок утримання їх. Групи поховань часів первісно-общинного ладу і раннього феодалізму називаються *могильниками*. К. стародавніх Греції, Риму, Сходу, Середземномор'я і Причорномор'я називають *некрополями*. Місця поховань видатних людей називають *пантеонами*. В Росії і на Україні К. створювались спочатку при монастирях, церквах (див., зокрема, *Києво-Печерська лавра, Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир* та ін.). За діючими в СРСР осн. правилами, віддаль К. від житл. і громад. будинків має становити не менше 300 м. Територія К. має бути озелененою (не менше 20%). В СРСР найвідоміші К.: в Москві — Новодівиче, Донського монастиря, Ваганьковське; в Ленінграді — Олександро-Невської лаври (тепер Музей міської скульптури), Волкове (Літераторські мостки); в Києві — Байкове, Лук'янівське; Ризі — Братське і Райніса; Львові — Личаківське; Вільнюсі — Воїнське; Талліні — Метсакальмісту (Лісове); Тбілісі — Пантеон на горі Мтацмінда та ін. Учасників революц. подій, воєнних дій, видатних осіб часто ховають поза К., внаслідок чого виникли своєрідні меморіали — *Марсове поле* і Піскарьовське К. в Ленінграді, *Красна площа* в Москві, *Парк Слави* в Києві, *Холм Слави* у Львові (див. *Меморіальні споруди*). Найвідоміші зарубіжні К.— Хайгетське в Лондоні, де поховано К. Маркса, *Пер-Лашез* у Парижі, Арлінгтонське у Вашінгтоні, Кампосанто в Пізі і Генуї, Центральне кладовище у Відні.

КЛАДОГЕНЕ́З (від грец. κλάδος — гілка, пагін і γένεσις — походження) — один з напрямів органічної *еволюції*, що приводить шляхом *дивергенції* до виникнення нових монофілетичних (див. *Монофілія*) відмежованих одна від одної гілок (кладів) організмів. Термін запропонований нім. вченим Б. Реншем (1947). Поняття К. близьке *ідіоадаптації, адаптивній радіації*.

Б. Г. Новиков.

КЛАДО́ДІЙ (від грец. κλάδος — гілка, пагін і εἶδος — вигляд) — видозмінене стебло у деяких рослин, що має сплющену листкоподібну форму, зелене забарвлення і виконує функції листка (*фотосинтез*, дихання тощо). Листки на К. здебільшого редуковані (див. *Редукція* в біології) або видозмінені у колючки, лусочки чи волоски. На К. звичайно перетворюються частини стебел, у окремих рослин (напр., у *опунції*) — усе стебло. К. найчастіше зустрічається у рослин посушливих районів і є одним з пристосувань до зменшення *транспірації*. К., що рано припиняють ріст і подібні до листків, іноді наз. філокладіями.

КЛАДО́НІЯ (Cladonia) — рід кущистих *лишайників* з подвійною сланню. Із спори утворюється горизонтальна слань, яка має вигляд невеликих листочків або лусочок, іноді горбкуватої кірочки; здебільшого постійна, у деяких видів рано відмирає. Вертикальна слань виростає з горизонтальної у вигляді розгалужених кущиків, бокальчиків, паличковидних виростів тощо (т. з. подеціїв). Бл. 300 видів, поширених по всій земній кулі. В СРСР бл. 100 видів, з них в УРСР — бл. 60. Ростуть на грунті, пнях, біля основи стовбурів дерев. Окремі види К., відомі під назвою оленячого моху, або *ягелю*, є кормом для пн. оленя.

КЛАДО́ФОРА (Cladophora) — рід *зелених водоростей*. Слань нитчаста, розгалужена, багатоклітинна, прикріплена до субстрату. Клітини великі циліндричні з сітчастими хроматофорами (носії пігментів) і товстою шаруватою оболонкою, молоді — одноядерні, пізніше стають багатоядерними. Нестатеве розмноження здійснюється *зооспорами*; статевий процес — *ізогамія*. Бл. 200 видів, поширених у прісних і солоних водах всієї земної кулі. В УРСР найпоширеніша К. грудкувата (*C. glomerata*), яка у водоймах утворює великі скупчення.

КЛА́ЙБЕРН (Кліберн; Cliburn) Гарві Лаван (скорочено Ван; н. 12.VII 1934, Шрівпорт, шт. Луїзіана)— амер. піаніст. У 1954 закінчив Джульярдську муз. школу (Нью-Йорк). Широке визнання вперше здобув у СРСР (1-а премія на Міжнар. конкурсі піаністів і скрипалів ім. П. І. Чайковського в Москві, 1958). В репертуарі К.— концерти С. Рахманінова, П. Чайковського, С. Прокоф'єва, твори Ф. Ліста, Е. Гріга, О. Скрябіна, С. Барбера та ін. Не раз виступав в СРСР, зокрема на Україні (1958, 1960). З 1959 проводяться Міжнар. конкурси піаністів ім. Клайберна (Форт-Уорт, США).

КЛА́ЙДСАЙД — *конурбація* на Пн. Великобританії, в Шотландії. Розташований на р. Клайд. Складається з групи міст — *Глазго* (головне), а також Пейслі, Ренфру, Клайдбанк, Дамбартон, Порт-Глазго, Грінок та ін., тісно пов'язаних між собою інтенсивними екон. і культурно-побутовими зв'язками. Бл. 2 млн. ж. Осн. галузі пром-сті — маш.-буд. (особливо суднобуд.), металург. і хімічна; портове господарство.

КЛА́ЙПЕДА — місто респ. підпорядкування Лит. РСР. Незамерзаючий мор. порт на березі Куршської зат. Балтійського м., при впадінні р. Дане. Залізнична ст., вузол автомоб. шляхів. 176 тис. ж. (1979). Відома з перших століть н. е. як поселення балтів. У 1252 її зруйнували німецькі лицарі, які збудували тут замок і 1252—53 заклали місто (Мемель). З 1525 — у складі Пруссії (1629—35 належала Швеції; 1757—62, під час *Семилітньої війни 1756—63*, місто займали рос. війська), з 1871 — Німеччини. За *Версальським мирним договором 1919* К. з 1920 — у розпорядженні *Антанти*. В 1923 повернено Литві. Окупація К. нім.-фашист. військами тривала з 22.III 1939 до 28.I 1945, до визволення міста рад. військами. Значний пром. і культур. центр республіки. Гол. галузі пром-сті: харчова (в т. ч. рибна), машинобуд. і металообр., дерево-

обр., легка, буд. матеріалів; янтарне виробн. В К.— ф-ти Каунаського політех. ін-ту, Держ. консерваторії Лит. РСР та Шяуляйського пед. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, філіал філармонії, картинна галерея, краєзнавчий та мор. музеї.

КЛА́ПАН (від нім. Klappe — заслінка) у т е х н і ц і — деталь (пристрій) машин і трубопроводів, яка дає змогу керувати потоком рідини, газу або пари. Залежно від призначення розрізняють К. (мал.): дросельні (див. *Дросельний клапан*), редукційні (ними зменшують тиск), регулювальні, зворотні, запобіжні, аварійні, запірні та ін. За конструкцією К. поділяють на вентильні (див. *Вентиль*), золотникові (див. *Золотник*), кранові (див. *Кран*) тощо. К. приводять у дію електричним, пневматичним, гідравлічним або ін. *приводом,* а також ручним способом.

КЛАПАРЕ́Д (Claparède) Едуар (24.III 1873, Женева — 29.IX 1940, там же) — швейц. психолог. Професор Женевського ун-ту (з 1908), один із засновників пед. ін-ту ім. Ж. Ж. Руссо в Женеві (1912). В 1920 заснував «Міжнародне товариство психотехніки». К.— продовжувач традицій франц. школи *емпіричної психології* й один з відомих представників *функціональної психології*. Автор праць «Психологія дитини і експериментальна педагогіка» (1909, рос. перекл. 1911), «Професіональна орієнтація, її проблеми і методи» (рос. перекл. 1925), «Як визначати розумові здібності школярів» (1924, рос. перекл. 1927).

КЛАПЕЙРО́Н (Clapeyron) Бенуа Поль Еміль [26.I (за ін. даними 21.II) 1799, Париж — 28.I 1864, там же] — франц. фізик, член франц. Академії наук (з 1858). Закінчив Політех. школу в Парижі (1818). В 1820—30 працював у Петербурзі в Ін-ті інженерів шляхів. Після повернення до Франції — професор Школи мостів і доріг у Парижі. Вивів (1834) рівняння стану ідеального газу (див. *Клапейрона — Менделєєва рівняння*) і рівняння залежності точки плавлення від тиску (див. *Клапейрона — Клаузіуса рівняння*).

КЛАПЕЙРО́НА — КЛА́УЗІУСА РІВНЯ́ННЯ — диференціальне рівняння, яке встановлює зв'язок між тиском p і абс. температурою T чистої речовини у станах, що відповідають *фазовим переходам* 1-го роду (*випаровуванню, сублімації, плавленню* тощо). Має вигляд: $\frac{dp}{dt} = \frac{r}{T\Delta V}$, де r — питома теплота фазового переходу, ΔV — різниця питомих об'ємів фаз. Рівняння вивів Б. П. Е. *Клапейрон* (1834) і обгрунтував Р. *Клаузіус* (1850).

КЛАПЕЙРО́НА — МЕНДЕЛЄ́ЄВА РІВНЯ́ННЯ — рівняння стану *ідеального газу*. Вивів 1834 Б. П. Е. *Клапейрон,* узагальнив 1874 Д. І. *Менделєєв*. К.—М. р. встановлює зв'язок між масою газу M, його об'ємом V, тиском p і абс. т-рою T: $pV = (M/\mu)RT$, де μ — *молекулярна маса* газу, R — *газова стала*. К.—М. р., яке об'єднує *Авогадро закон, Бойля—Маріотта закон* і *Гей-Люссака закон,* для реальних газів справджується тим точніше, чим вища їхня т-ра і нижчий тиск.

КЛА́РЕ (Klare) Герман (н. 12.V 1909, Гамельн, тепер ФРН) — нім. хімік, президент АН НДР (з 1968), іноз. член АН СРСР (з 1971). Вчився у Гейдельберзькому і Кільському ун-тах (1928—33). У 1947—49 вів наук. роботу в СРСР, з 1953—в Ін-ті штучного волокна АН НДР (1962—68 — директор). Осн. праці — з хімії й технології хім. волокон. Розробив технологію одержання штучних целюлозних волокон і волокон з поліамідів. Національна премія, 1951, 1963. Нагороджений рад. орденом Дружби народів (1979), Золотою медаллю ім. М. В. Ломоносова АН СРСР (1976).

КЛАРК (Clark) Джон Бейтс (26.I 1847, Провіденс, шт. Род-Айленд, — 21.III 1938, Нью-Йорк) — амер. економіст. Навчався в Гейдельберзькому (Німеччина) і Цюріхському (Швейцарія) ун-тах. З 1877 — професор економіки в амер. коледжах, 1895—1923 — професор Колумбійського ун-ту. Основоположник концепції «*граничної продуктивності*» — однієї з гол. догм бурж. політ. економії. Сформулював т. з. закон Кларка, за яким цінність (вартість) продукту визначається сумою «*граничних корисностей*» його властивостей. Працю і капітал виступають у К. як рівноцінні фактори в утворенні цінності продукту, тобто капітал він ототожнював із *засобами виробництва*. Низький рівень заробітної плати К. пояснював надмірно швидким зростанням пролетаріату.

КЛАРК (Clark) Джон Моріс (30.XI 1884, Нортгемптон, шт. Массачусетс — 27.VI 1963, Уестпорт, шт. Коннектікут) — амер. економіст, філософ. Син Дж. Б. *Кларка*. З 1926 — професор економіки Колумбійського ун-ту. В 1934—54 співробітничав у держ. установах США. К. виступав активним прихильником держ. регулювання економіки, особливо антикризових заходів. Брав участь у розробці концепції дифузії вигод, за якою результати екон. прогресу нібито розподіляються рівномірно між усіма верствами суспільства. Один з основоположників концепції *олігополії*.

КЛАРК (Clark) Едуард Денієл (5. VI 1769 — 9.III 1822) — англ. мінералог, мандрівник. Подорожував по країнах Бл. Сходу і Європи, зокрема відвідав сх. і пд. райони України. У своїх мемуарах («Росія, татари і Туреччина», т. 1—2. Лондон, 1811; «Подорож до Росії, татар і Туреччини». Едінбург, 1839) подав цікаві відомості про побут укр. селян. Відзначив чистоту їхніх жител, підкреслив хоробрість чорномор. і кубанських козаків.

КЛА́РКИ ЕЛЕМЕ́НТІВ — числа, які виражають пересічний вміст хім. елементів у даній природній системі у вагових, атомних або об'ємних процентах. Термін запровадив О. Є. *Ферсман* (1923) на честь амер. геохіміка Ф. У. Кларка (1847—1931). К. е. визначають для Землі в цілому або для окремих *геосфер,* різних типів порід *літосфери,* окремих регіонів Землі, а також для ін. космічних тіл. Найкраще вивчені К. е. *земної кори*. Визначення К. е. має велике теор. і практичне значення для розв'язання проблеми ранньої диференціації речовини Землі та утворення геосфер, розшуків родовищ корисних копалин.

Літ.: Беус А. А. Геохимия литосферы. М., 1972. *Б. Ф. Міцкевич.*

КЛАРНЕ́Т (франц. clarinette, італ. clarinétto, від лат. clarus — ясний, чіткий) — духовий муз. інструмент. Походить від старовинної *сопілки*; використовується в оркестрі з серед. 18 ст. Являє собою дерев'яну або ебонітову трубку з невеликим розтрубом на кінці, має дзьобовидний мундштук, до якого прикріплено очеретяну пластинку. Висота звука змінюється за допомогою клапанів (у сучас. К. їх бл. 20). Найбільше застосування мають К., настроєні в ля і сі-бемоль. Різновиди К.: малий, альтовий (або теноровий), бас-К., контрабасовий.

Кларнет.

КЛАС (від лат. classis — розряд, група) у б і о л о г і ї — систематична одиниця (*таксон*), що об'єднує споріднені *ряди* тварин або *порядки* рослин. Споріднені К. в свою чергу об'єднують в *типи* тварин або *відділи* рослин. Так, К. печіночників об'єднує порядки маршанцієвих, юнгерманієвих та ін., а разом з К. справжніх мохів та антоцеротових становить відділ *мохоподібних*; К. комах об'єднує ряди прямокрилих, лускокрилих та ін., а разом з трилобітами, ракоподібними та ін. становить тип *членистоногих*. Поняття «клас» ввів у систематику франц. ботанік Ж. Турнефор (1656—1708).

КЛАС у л о г і ц і — сукупність об'єднаних спільними ознаками предметів чи явищ, яка розглядається як єдине ціле. В матем. логіці та математиці терміном «клас» позначають довільні сукупності об'єктів і вживають його як синонім поняття «множина» (див. *Множин теорія*).

КЛАС ШКІЛЬНИ́Й — 1) Постійний (у межах навч. року) колектив учнів, які працюють за єдиною навч. програмою (див. *Класно-урочна система навчання*). 2) В навч. плані річний курс навчання із зазначенням дисциплін, що вивчаються, і розподілом часу, відведеного на кожну з них. 3) Навч. приміщення в школі, обладнане спец. меблями.

КЛА́СИ СУСПІ́ЛЬНІ. За визначенням В. І. Леніна, «класами називаються великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а значить, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні» (Повне зібрання творів, т. 39, с. 14 — 15). К. с. виникли

Г. Л. Клайберн.

Кладонія оленяча.

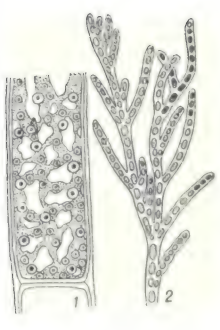

Кладофора: *1* — будова клітини: хлоропласт у вигляді дірчастої пластинки, в ньому пірenoїди (подвійні світлі кільця) і ядра (більші кільця з темнозабарвленим ядерцем); *2* — нитка з зооспорангіями (темні).

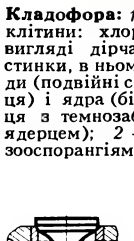

Клапан поршневого двигуна внутрішнього згоряння.

в процесі розкладу *первіснообщинного ладу* внаслідок сусп. *поділу праці* і появи приватної власності на засоби виробництва. Основоположники марксизму-ленінізму довели, що існування К. с. пов'язано лише з певними істор. фазами розвитку виробництва, що їхній розвиток зумовлений у кінцевому підсумку змінами *продуктивних сил* і *виробничих відносин*. В умовах антагоністичного суспільства класи — це групи людей, з яких одна, посідаючи панівне становище в сусп. господарстві, привласнює працю іншої. Для кожного класового сусп. ладу характерна своя класова структура. Крім осн. К. с., існування яких випливає з пануючого в даному суспільстві *способу виробництва* (у рабовласницькому суспільстві — раби і рабовласники, у феодальному — селяни-кріпаки і поміщики, в капіталістичному — *пролетаріат* і *буржуазія*), є ще неосн. класи, існування яких пов'язане з госп. укладами, що збереглися від попередніх *суспільно-економічних формацій* або зароджуються в надрах існуючого сусп. ладу (зокрема, неосн. класами капіталістичного суспільства є *селянство* і поміщики). К. с. неоднорідні. Вони складаються з різних прошарків. У класово антагоністичному суспільстві між К. с., інтереси яких протилежні, точиться запекла *класова боротьба*. Антагоністичні К. с. закономірно зникають із ліквідацією приватної власності на засоби виробництва, експлуатації людини людиною, *протилежності між містом і селом, протилежності між розумовою та фізичною працею*. К. с. зберігаються ще на першій фазі комуністичного суспільства — за *соціалізму*, але їхня сутність докорінно змінюється. Класову структуру соціалістичного суспільства утворюють дружні К. с.— *робітничий клас*, колгоспне селянство й особлива соціальна група — нар. *інтелігенція*, що виступають у тісному союзі. Вони мають спільну екон. основу — сусп. власність на засоби виробництва, спільну політ. основу — *соціалістичну державу*, спільну ідеологію — *марксизм-ленінізм*, спільну мету — побудову комуністичного суспільства. В умовах соціалізму склалася *соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*. Проте між робітн. класом і селянством зберігаються певні відмінності, які визначаються наявністю двох форм соціалістичної власності — державної (загальнонародної) і кооперативної (колгоспної). Провідна роль на всіх етапах будівництва соціалістичного і комуністичного суспільства належить робітн. класові, що зумовлюється його місцем і роллю в сусп. виробництві, його ідейно-політ. зрілістю. В процесі будівництва *комунізму* відбувається неухильний процес зближення класів, який закономірно веде до дедалі більшої соціальної однорідності суспільства, до подолання класових відмінностей.

М. М. Мокляк.

КЛА́СИ ТО́ЧНОСТІ в машинобудуванні — характеристика точності виготовлення виробу, що визначається значеннями *допусків*. К. т. встановлюють на геом. параметри виробу (напр., лінійні розміри, кути, параметри різьбових з'єднань) і на весь виріб (т. з. складальну одиницю), напр. на *підшипники* кочення, силові вузли *агрегатних верстатів, металорізальні верстати*. К. т. геометричних параметрів є складовою частиною стандартних систем допусків і *посадок*, напр. Єдиної системи допусків і посадок РЕВ для гладеньких елементів деталей (в СРСР діє з 1977). В цій системі налічується 19 К. т. (рядів точності, або квалітетів), що позначаються порядковими номерами 01, 0, 1, 2... 17 (в міру зростання допуску на номінальний розмір). Квалітети 01—5 характеризують в основному точність виготовлення виконавчих розмірів засобів вимірювання (*калібрів*, плоско-паралельних кінцевих *мір довжини*, лекальних косинців); квалітети 6—11 — точність розмірів спряжуваних елементів; квалітети 12—17 — точність розмірів деяких неспряжуваних елементів. К. т. складальних одиниць зумовлюються стандартами, де зазначено допуски на осн. експлуатаційні та ін. показники. К. т.— важлива технологічна, економічна й експлуатаційна характеристика, що визначає ступінь наближення параметрів виробу до їх розрахункових значень. Див. також *Класи точності* засобів вимірювань.

Літ.: Балакшин Б. С. Основы технологии машиностроения. М., 1969; Картавов С. А. Технология машиностроения. К., 1974; Анурьев В. И Справочник конструктора-машиностроителя. т. 1—3. М., 1978.

А. М. Стремовський.

КЛА́СИ ТО́ЧНОСТІ засобів вимірювань — узагальнена характеристика засобів вимірювань, яка визначається границями допустимих основної і додаткових похибок, а також іншими їх властивостями, що впливають на точність вимірювання. Характеризуючи такі засоби (див. *Вимірювальна техніка*), К. т. в той же час не є безпосереднім показником точності вимірювань, виконуваних за допомогою цих засобів. Для кожного К. т. границі допустимих похибок встановлюють у вигляді абсолютних, зведених або відносних похибок чи у поділках шкали (див. *Похибки засобів вимірювань*). Способам вираження похибок відповідають умовні позначення К. т., встановлені державним стандартом (напр., Кл. 1, Кл. 2..., якщо границі допустимих похибок виражені в одиницях вимірюваної величини або поділках шкали; більшій похибці відповідає більший порядковий номер). К. т. полегшують вибір засобів вимірювань при плануванні й організації вимірювання.

Літ.: ГОСТ 13600—68. Средства измерений. Классы точности. Общие требования. М., 1968.

С. С. Обозовський.

КЛА́СИКА (від лат. classicus — зразковий) — 1) Література і мистецтво Стародавньої *Греції, еллінізму* і Стародавнього *Риму*. 2) В широкому розумінні — все краще, найдосконаліше в художній спадщині людства. Класиками наз. видатних майстрів л-ри і мистецтва, творчість яких одержала світове визнання і зберігає неминущу ідейно-художню цінність. Слово «класичний» може містити в собі і значення «первісності», основоположності.

КЛА́СИКА в мистецтві — період у історії давньогрец. мистецтва, який охоплює 5 ст. до н. е. й перші три чверті 4 ст. до н. е. К. поділяють на ранню (*«суворий стиль»*, 1-а пол. 5 ст. до н. е.), високу (2-а пол. 5 ст. до н. е.) й пізню (400—325 до н. е.).

Соціальною основою К. була рабовласницька демократія. В мист. К. склалися реалістичні худож. принципи, громадян. естетичні ідеали, демократичні тенденції. В цей час розвинулося регулярне планування міст (арх. Гіпподам), високої гармонійності досягла ордерна система архітектури (архітектори *Іктін, Каллікрат*), своєї довершеності досягла скульптура (скульптори *Мірон, Фідій, Лісіпп* та ін.). Див. також *Греція* Стародавня.

Літ.: Полевой В. М. Искусство Греции. Древний мир. М., 1970.

КЛАСИФІКА́ТОР — апарат, яким мінеральні суміші розділяють на класи залежно від розміру,

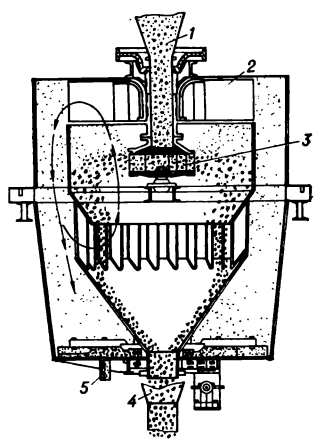

Пневматичний класифікатор (обезпилювач) вугілля: *1* — порожнистий вал з впускним вуглепроводом; *2* — вентилятор; *3* — розподільник вугілля; *4* — пристрій для вивантажування дрібного вугілля; *5* — пристрій для вивантажування пилу.

форми або густини частинок. Дія К. грунтується на різній швидкості переміщення частинок у воді або повітрі під впливом сили ваги або відцентрових сил: великі і важкі частинки утворюють осад, тонкі і легкі змиваються водою або виносяться струменем повітря. Розрізняють К. гідравлічні (спіральні, рейкові, дражні та ін.) і пневматичні, або повітряні (мал.); гравітаційні та відцентрові (напр., *гідроциклони*); з самопливним або примусовим розвантажуванням. К. застосовують при тонкому подрібнюванні руд чорних і кольорових металів, при підготовці руд і вугілля до *флотації*, для видаляння пилу з вугілля тощо.

О. М. Коткін.

КЛАСИФІКА́ЦІЯ (від лат. classis — розряд, клас і facio — роблю) — розбивання множини будь-яких об'єктів (елементів) на групи (під-

множини). Кожна група може, в свою чергу, бути поділена аналогічним чином на підмножини. Правильна К. повинна задовольняти такі формальні вимоги: 1) підмножини, на які розділено множину, не повинні перетинатися (містити спільні елементи); 2) в сумі підмножини повинні дати вихідну множину класифікованих об'єктів; 3) кожен елемент повинен входити до якогось одного класу; 4) поділ множини на групи повинен здійснюватися за однією ознакою. Бажано, хоч не обов'язково, щоб при продовженні поділу груп на нові підмножини за основу бралася та ж сама ознака. Оскільки множину можна розбивати на підмножини різними способами, вибір системи К. є справою *практики*. Якщо метою К. є передусім зручне кодування інформації (напр., десяткова бібліотечна К.), система К. може мати з точки зору змісту штучний характер. В науці, однак, відбір системи К. диктується змістовими міркуваннями і не може зводитися до простої угоди з міркувань зручності. Оскільки К. є необхідною стороною кожного пізнавального акту, в практиці розвитку науки відбираються такі системи К., які відображають глибинні закономірності руху і розвитку об'єктивної дійсності. Такі К., як типологія тваринного і рослинного світу, *періодична система елементів Д. І. Менделєєва*, К. елементарних частинок тощо, є суттєвою стороною і результатом розвитку теор. систем, істинність яких перевіряється практикою. *М. В. Попович.*

КЛАСИФІКА́ЦІЯ МОВ — розподіл мов по групах за певними ознаками. Є такі класифікації мов: географічна, типологічна, або морфологічна, генеалогічна та ін. Геогр. класифікація виходить із геогр. розміщення мов і має лише допоміжне значення для ін. класифікацій (див. *Лінгвістична географія*). Типологічна К. м. (див. також *Морфологічна класифікація мов*) базується на *типології* і граматичних особливостях. Вона виникла на основі зіставлення мов з незмінними лексичними елементами і мов з лексичними елементами, які, поєднуючись між собою, можуть зазнавати змін. Цей принцип К. м. розвинув А. В. *Шлегель*, поділивши мови на «мови без граматичної структури» і «мови з граматичною структурою». На ньому базується поділ на *ізолюючі мови, інкорпоруючі мови, аглютинативні мови* й *флективні мови*. Жоден із типів у чистому вигляді не існує. Майже всі мови світу мають характер перехідних від одного типу до другого. Спроби удосконалити типологічну К. м., зроблені у 19 ст. нім. вченим Г. *Штейнталем* і австр. Ф. Містелі (психологічна К. м.), а також Е. *Сепіром* (концептуальна К. м.), виявились досить схематичними. *Генеалогічна класифікація мов*, яка базується на їхній спорідненості, стала можливою тільки після виникнення *порівняльно-історичного мовознавства*. Споріднені мови залежно від міри спорідненості об'єднують у сім'ї (напр., індоєвропейська сім'я, фінно-угорська сім'я), в межах сім'ї близькоспоріднені мови об'єднують у групи й підгрупи (напр., сх.-слов. підгрупа слов. групи індоєвроп. сім'ї). Є спроби встановити класифікаційні одиниці більші, ніж сім'я (сукупність мовних сімей, мовна формація). К. м. допомагає краще розібратись у всій різноманітності *мов світу*.

Літ.: Кузнецов П. С. Морфологическая классификация языков. М., 1954; Иванов В. В. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства. М., 1954; Успенский Б. А. Структурная типология языков. М., 1965; Порциг В. Членение индоевропейской языковой области. Пер. с нем. М., 1964. *А. О. Білецький.*

КЛАСИФІКА́ЦІЯ НАУК — розкриття взаємозв'язку наук на основі певних принципів і відтворення цього зв'язку у вигляді логічно обгрунтованого розміщення наук у системі наукових знань. Див. *Наука*.

КЛАСИЦИ́ЗМ (від лат. classicus — зразковий) — художній стиль і напрям у європ. літературі і мистецтві 17 — поч. 19 ст., для якого ідеальним (класичним) зразком було своєрідно переосмислене мистецтво *античності*. Худож. принципи К. розвивались у взаємодії з естетикою *Відродження* і *бароккo*. Передумови К. зародилися в Італії. Як цілісна система він сформувався у Франції (17 ст.) в епоху піднесення *абсолютизму*. Незважаючи на класову обмеженість, придворно-аристократичний характер, мист. К. на певному етапі виражало прогресивні ідеї боротьби з феодальною роздробленістю. Грунтуючись на принципах філос. *раціоналізму*, К. утверджував ідеальне уявлення про «розумну» і «справедливу» владу освіченого монарха. В ряді європ. країн К. розвивався в період формування нац. держав і нац. культур. У творах переважали громадянські, героїчні і патріотичні мотиви. Існує також розуміння К. як типу худож. мислення в різні епохи: розрізняють К. римський, ренесансний, просвітительський і К. 17—18 ст.

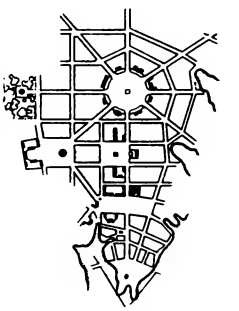

Класицизм. Схематичний план центрального району міста Полтави. 1820.

К. у літературі. Риси його вперше виявились у франц. л-рі в одах Ф. Малерба, найвищого розквіту він досяг у трагедіях П. Корнеля і Ж. Расіна, в комедіях Ж. Б. Мольєра. Теоретичні принципи К. виклав Н. *Буало* в дидактичній поемі «Мистецтво поетичне», яка стала худож. маніфестом класицизму. Головними жанрами л-ри К. були *трагедія* і *комедія*. В драм. творі суворо дотримувався закон трьох єдностей — дії, часу і місця, не допускалося змішування трагічного і комічного, величного і низького. Вузькостановий характер К. виявився в теорії жанрів. До «високих» жанрів, де зображалося життя королів і героїв, належали трагедія, ода, героїчна *поема*. Ближче до життя простого люду стояли «середні» і «низькі» жанри — комедія, *сатира, байка, ідилія*. Після періоду занепаду в кін. 17 ст. К. на деякий час відродили письменники франц. *Просвітительства* (трагедії Вольтера), спрямувавши його, однак, не на зміцнення абсолютизму, як це було на поч. 17 ст., а на боротьбу з ним, на викриття реліг. фанатизму і клерикалізму. Під впливом франц. л-ри К. виник і в інших європ. країнах, його представниками були І. К. Готшед у Німеччині, А. Поп у Англії та ін. К. був видатним явищем у рос. л-рі 18 ст. Він виявився в сатирах А. Кантеміра, байках М. Хераскова, трагедіях О. Сумарокова і В. Княжніна, в одах В. Тредіаковського, М. Ломоносова, Г. Державіна. На Україні окремі елементи К. знайшли відображення в *шкільному театрі* й «піїтиках» 18 ст., в трагікомедії Ф. Прокоповича «Володимир», частково — в творчості І. Котляревського, К. Думитрашка.

Архітектурі К. властиві строгість і геометризм підкреслено статичних силуетів, постійне звернення до форм античності. Основою архіт. мови К. стає ордер (див. *Архітектурні ордери*). Провідне місце в архітектурі К. належало *містобудуванню*. К. в архітектурі зародився в Італії у 2-й пол. 16 ст. як продовження творчих традицій *Відродження* (архіт. теорія і практика арх. А. *Палладіо*). В цілісну стильову систему він оформився у Франції в 17 ст. Спочатку франц. К. відзначався урівноваженими композиціями, геометрично чіткими планами й панування прямих ліній (палац Баллеруа, 1626—36, арх. Ф. *Мансар*), з 2-ї пол. 17 ст. (період розквіту) вбирає все більше елементів *барокко* — імпозантні парадні інтер'єри й фасади при регулярності заг. композиції (архітектура

Будинок на Печерську в Києві. Архітектор, ймовірно, А. І. Меленський. 1820.

Будинок пожежної команди в Полтаві. 1805.

Церква в селі Чорнобай (тепер селище міського типу) Черкаської області. 1808.

Павільйон біля Гранітної пристані Єлагіна острова в Ленінграді. Архітектор К. І. Россі. 1818—22.

Ф. Ф. Щедрін. Діана. Мармур. Не пізніше 1798.

В. Л. Боровиковський. Портрет О. Ф. Бестужева. 1806.

й планування *Версалю*). Особливо яскраво принципи франц. К. знайшли вияв у творчості т. з. академістів — архітекторів К. Перро (сх. фасад *Лувра*), Ф. Блонделя (брама Сен-Дені) та ін. В серед. 18 ст. створюються монументальні громад. споруди, відкриті міські площі з цілісними архіт. ансамблями [ансамбль пл. Конкорд (Згоди), 1753—75, арх. Ж. А. Габріель; *Пантеон*, 1764—90, арх. Ж. Ж. Суфло — в Парижі; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225].

На початку 19 ст. франц. К. стає більш стриманим, академічним (див. *Ампір*). Нім. К. характеризується строгими й монументальними формами, пошуками нових функціональних рішень (Бранденбурзькі ворота, 1788—91, арх. К. Г. Лангганс; Нова вартівня, 1816 — 18, арх. К. Ф. Шінкель, обидві — в Берліні). В англ. К. 18 — на поч. 19 ст. переважає палладіанство (за прізвищем арх. Палладіо), тісно пов'язане з розквітом *садово-паркової архітектури*. Вершиною англ. К. була культура оформлення житлового середовища, створення сміливих містобудівних рішень (пл. Серкус у м. Баті, 1754—64, арх. Дж. Вуд, Парк-Кресент у Лондоні, 1812—22, арх. Дж. Неш). У 18 — на поч. 19 ст. К. продовжує розвиватися в Італії (арх. Дж. П'єрмаріні), Іспанії (арх. Х. де Вільянуева), країнах Сх. Європи й Скандінавії, в США (арх. Т. Джефферсон, Дж. Гобан). У Росії К. виник у 60-х рр. 18 ст. На ранньому етапі К. характеризується симетричними планами з криволінійними елементами й певними рисами стилю барокко в декорі (Академія мистецтв у Петербурзі, 1764—88, арх. А. *Кокорінов* і Ж. Б. *Валлен-Деламот*). Архітектори зрілого К. створюють своєрідні типи міськ. палаців і особняків дворянства, об'ємно-просторова композиція яких будувалась за типовою тричастинною симетричною схемою: гол. корпус і два флігелі з боків (Інженерний замок у Петербурзі, 1797—1800, арх. В. *Баженов*; Голіцинська лікарня в Москві, 1796—1801, арх. М. *Казаков*; палацово-парковий ансамбль *Павловська*, 1780—1801, арх. Ч. *Камерон*; Олександрівський палац у Царському Селі, тепер м. Пушкін, 1792—96, арх. Дж. *Кваренгі*). В 1-й третині 19 ст. формуються ансамблі центрів Костроми, Твері, Ярославля та ін. міст; створюються визначні палацово-паркові ансамблі *Гатчина, Архангельське, Останкіно* та ін. В кін. 18 ст. на Україні в архітектурі також звертаються до античної спадщини, до композиційних принципів К. За розробленими планами, в основі яких — геометрично чітке планування й ансамблевість центр. площ, забудовувались міста, торг. й військ. порти (Миколаїв, Херсон, Севастополь, Одеса, Катеринослав, тепер — Дніпропетровськ, та ін.), реконструювалися старі міста (Київ, Полтава, Чернігів та ін.). У складанні проектів планування міст брали участь рос. будівничі І. *Старов*, М. Казаков, Дж. Кваренгі. Поширення в обов'язковому порядку типових проектів та «зразкових» фасадів житл. будинків привело до єдиного стилю забудови вулиць і площ (*Кругла площа* в Полтаві, 1805—11, арх. А. *Захаров*). У кін. 18 — на поч. 19 ст. розвивалось палацово-паркове буд-во (палаци в Мерчику, 1776—78, арх. П. *Ярославський*, О. *Палицин*; у *Батурині*, 1799—1803, арх. Ч. Камерон; в Сокиринцях, 1829, арх. П. *Дубровський*; в Хотіні, тепер Сум. обл., кін. 18 ст., арх. Дж. Кваренгі; парки «*Софіївка*» в Умані, 1796—1805, та «*Олександрія*» в Білій Церкві, 1797—1829; парк в с. *Хомутець* Миргородського р-ну Полтав. обл., 19 ст., комплекс будівель і парк садиби Лизогубів у Седневі, тепер Черніг. обл., 18—19 ст.). На поч. 19 ст. споруджували численні будівлі культового (дзвіниця Успенського собору в Харкові, 1824—33, арх. Є. Васильєв; Преображенський собор у Болграді Одес. обл., 1833—38, іл. див. до ст. *Болград*, т. 1, с. 518), громад. та адм. призначення (будинки ген.-губернатора в Чернігові та Полтаві, полтав. Присутствені місця, всі— арх. Захаров); театри, дворянські й купецькі зібрання, *гостині двори* (зокрема в Білій Церкві, 1814; іл. див. т. 3, с. 129; в Києві, 1809—28, арх. Л. Руска, А. *Меленський*), гімназії, ун-ти (ун-т у Києві, 1837—43, арх. В. *Беретті*; ліцей Безбородька в Ніжині, 1824, арх. Руска; новий корпус Київ. академії, 1822—25, арх. А. Меленський; *Контрактовий будинок* у Києві, 1815—17, арх. В. Гесте). В зх. областях України поява К. в архітектурі належить до кін. 18 ст. Композиції споруд (переважно житл.) менш строгі й лаконічні, без застосування архіт. ордера, з широким застосуванням *аркад, русту, барельєфів* (кол. жіночий монастир, тепер Б-ка АН УРСР, 1827, арх. Й. Бем та П. Нобіле; кол. Міськ. театр, тепер Укр. драм. театр ім. М. Заньковецької, 1837—42, арх. І. Зальцман та Л. Піхль; ратуша, тепер Міськрада, 1827—35; арх. Й. Маркль, Ф. Трешер; всі — у Львові). В 30—40-х рр. 19 ст. К. переживає занепад, вироджуючись у сухий казармений стиль з елементами *еклектизму*. К. знайшов відображення і в нар. будівництві (житл. й госп. будівлі). К. в образотворчому мистецтві охоплює період з 17 ст. до 1-ї третини 19 ст. В різних країнах, у залежності від конкретних істор. умов, К. набував різного характеру й на певних етапах виражав передові ідеї свого часу (гуманізм, волелюбність, громадян. доблесті, патріотичний обов'язок перед батьківщиною). Пізніше, канонізований академіями мистецтв і затверджений ними як офіційний худож. напрям, К. перетворився на мертвий шаблон, який гальмував розвиток мистецтва (див. *Академізм* в образотворчому мистецтві). У Франції в 17 ст. відомим представником К. був Н. *Пуссен*. В період Великої франц. революції К. збагатився рисами громадянськості, які особливо яскраво виявилися в творчості Ж. Л. *Давіда*. Відомими представниками К. були: в Німеччині — А. Р. *Менгс*, у Італії — А. *Канова*, Данії — Б. *Торвальдсен*. У Росії К. розвивався з серед. 18 і 1-ї чверті 19 ст. Патріотичні ідеї боротьби народу за незалежність батьківщини знайшли відображення в творчості живописців і скульпторів кін. 18 — поч. 19 ст.— А. *Лосенка*, Г. *Угрюмова*, О. *Іванова*, Ф. Гордєєва, Ф. *Щедріна*, М. *Козловського*, а також В. *Демут-Малиновського*, Ф. *Толстого*, Б. *Орловського*, які відтворили події Вітчизн. війни 1812. Особливо яскраво це виявилося в творчості І. *Мартоса*. Для доби К. характерне широке використання скульптури і живопису в декоративному оформленні фасадів та інтер'єрів архіт. споруд. У поміщицьких садибах споруджувалися палаци з чудовими зразками декор.-монументального живопису (розписи палаців у Ляличах, Хотіні, Батурині та ін.). В серед. 19 ст. проти змертвілих канонів К. виступили *передвижники*.

В музиці в завершеному вигляді К. сформувався в 17 ст. у франц. муз. театрі (композитор Ж. Б. *Люллі*). Новий етап у розвитку К. пов'язаний з епохою Просвітительства, Великою франц. революцією 18 ст. (античні сюжети трактувалися з позицій «третього стану»). Видатним представником К. в оперному мист. цього періоду був К. В. *Глюк*. Підпорядкувавши музику драмі, він у своїх операх втілював високі громадян. ідеали, теми моральної стійкості й героїзму. Представниками героїчного респ. К. в епоху Великої франц. революції були Л. *Керубіні*, Е. Н. Мегюль, Ф. Ж. *Госсек* та ін. Вища стадія розвитку муз. К. пов'язана з творчістю композиторів *Віденської класичної школи* (Ф. Й. *Гайдна*, В. А. *Моцарта*, Л. *Бетховена*). Риси К. знайшли вияв у творчості укр. та рос. композиторів 18 ст. М. *Березовського*, Д. *Бортнянського*, Є. *Фоміна* та ін.

К. у театральному мистецтві виник у ряді європ. країн на поч. 17 ст., найбільш повного розвитку набув у Франції. Зразками для класицистичного театру були герої античного мистецтва, у великій мірі позбавлені істор. достовірності. Класицистичні вистави відзначалися помпезністю, статичністю; актори діяли на фоні декорацій, що не мали істор. і побутової конкретності.

Утвердження К. в акторському мистецтві пов'язане з діяльністю франц. акторів Г. Мондорі, Ж. Флорідора, Т. Дюпарк, А. *Лекуврер* та ін. В кінці 18 ст. актор Ф. Ж. *Тальма* надав К. революц.-героїчного звучання. Франц. К. 17—18 ст. мав великий вплив на театр ін. країн Європи (в Німеччині — актриса К. Нейбер, у Англії — актори Т. Беттертон і Дж. Кембл). Рос. класицистичний театр виник у 30—50-х рр. 18 ст., його формуванню сприяла діяльність М. В. Ломоносова та О. П. Сумарокова, які стверджували своєю творчістю патріотичний напрям театру, нац. істор. тематику. На основі нац. сценічної школи К. виросли рос. актори Ф. *Волков*, І. Дмитрієвський, Т. Троєпольська, П. Плавильщиков та ін. В кін.

18 — на поч. 19 ст. К. в театрі переживає ідейну та худож. кризу, тому що щирість і сила акторських емоцій вступили в протиріччя з канонічними правилами класицистичної манери гри. З критикою К. виступали О. Пушкін, О. Грибоєдов, В. Белінський, М. Щепкін та ін. В укр. театрі риси К. виявлялися в шкільних виставах 17 — 18 ст. Іл. див. на окремому аркуші, с. 96—97.

Літ.: Русская литература XVIII века. Эпоха классицизма. М.—Л., 1964; Буало Н. Мистецтво поетичне. К., 1967; Обломиевский Д. Д. Французский классицизм. М., 1968; Коваленская Н. Н. Русский классицизм. М., 1964; Історія українського мистецтва, т. 4,кн. 1. К., 1969; Ливанова Т. Н. На пути от Возрождения к просвещению XVIII века. В кн.: От эпохи Возрождения к двадцатому веку. М., 1963; Ренессанс. Барокко. Классицизм. М., 1966.

В. М. Лесин (література), *І. А. Ігнаткін* (архітектура), *Л. А. Пелькіна* (образотворче мистецтво), *А. О. Правдюк* (музика).

КЛАСИ́ЧНА БУРЖУА́ЗНА ПОЛІТИ́ЧНА ЕКОНО́МІЯ — напрям у бурж. політ. економії, що виник у 17 ст. в період становлення капіталізму. Основоположники її — У. *Петті* й П. *Буагільбер*. Дальшого розвитку набула у творах *фізіократів*. Найвищої своєї вершини К. б. п. е. досягла в працях англ. економістів А. *Сміта* і Д. *Рікардо*. Представники К. б. п. е. виступали ідеологами пром. *буржуазії*, критикували *меркантилізм*. Вони проголосили капіталізм вічною і природною формою виробн., дослідили його закони, «внутрішні залежності буржуазних відносин виробництва» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 89, примітка). Значною заслугою К. б. п. е. є розробка теорії трудової вартості. Завершує К. б. п. е. Ж. Ш. *Сісмонді*. Він поділяв вихідні положення К. б. п. е., критикував капіталізм з позицій *дрібної буржуазії*. Незважаючи на великий внесок К. б. п. е. у розвиток екон. науки, вона не розкрила дійсну природу капіталістичного виробн. К. Маркс писав, що «класична політична економія підходить дуже близько до дійсного стану речей, але не формулює його свідомо. Цього вона і не може зробити, не скинувши своєї буржуазної шкіри» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 511). На зміну К. б. п. е. прийшла *вульгарна політична економія*. Процес дальшого розвитку капіталізму створив умови для виникнення пролетарської політ. економії. К. Маркс, розробляючи екон. теорію, критично використав усе найкраще, що дала К. б. п. е. Тому В. І. Ленін назвав її одним з теоретич. джерел марксизму.

Л. Я. Корнійчук.

КЛАСИ́ЧНА НІМЕ́ЦЬКА ФІЛОСО́ФІЯ — філософський рух у Німеччині в період *Великої французької революції* кінця 18 ст. та назрівання бурж.-демократич. революції в Німеччині в 30—40-х рр. 19 ст. Гол. представники: І. Кант, Й. Г. Фіхте, Ф. В. Й. Шеллінг, Г. В. Ф. Гегель, Л. Фейєрбах. Осн. досягненням К. н. ф. є розвиток *діалектики* Гегелем та ін. і обгрунтування матеріалістичного вчення Л. Фейєрбахом. Термін «класична німецька філософія» широко вживається в марксист. л-рі, насамперед у праці Ф. Енгельса «*Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії*», в статті В. І. Леніна «*Три джерела і три складові частини марксизму*», в якій К. н. ф. визначено як одне з теор. джерел марксист. філософії. Докладніше див. *Німеччина*, розділ Філософія.

КЛАСИ́ЧНА ОСВІ́ТА — тип загальної середньої освіти, в основу якої покладено вивчення латинської та грецької мов і античної літератури. Засн. в епоху *Відродження* у зв'язку з посиленим інтересом до античної культури. В серед. 16 ст. в Зх. Європі було організовано перші класичні *гімназії*. Теор. систему К. о. в 1-й пол. 19 ст. опрацював нім. педагог Й. Ф. *Гербарт*. Під його впливом остаточно сформувалася К. о. в привілейованих класичних школах Зх. Європи й Росії під назвою гімназій, *ліцеїв*, *коледжів* та ін. В навч. плані цих закладів 40% навч. часу приділялося вивченню лат. і грец. мов. Вся система К. о. була пройнята формалізмом. Розвиток капіталістичного виробництва в 19—20 ст. викликав необхідність *реальної освіти* і привів до поступового скорочення К. о. В СРСР класичні школи ліквідовано 1918. Культурна спадщина античного світу вивчається в СРСР як у серед., так і у вищій школі.

КЛАСИ́ЧНА ШКО́ЛА КРИМІНА́ЛЬНОГО ПРА́ВА — один з напрямів бурж. теорії *кримінального права*, який відображав ідеологію буржуазії в період її боротьби з феодалізмом. К. ш. к. п. виникла в кін. 18 ст. Її представниками були Ш. *Монтеск'є*, Ч. *Беккаріа*, І. *Бентам*, Д. *Локк*, О. Ф. *Кістяківський*, М. С. Таганцев та ін. Піддавши критиці феод. право за його систему привілеїв та беззаконня, К. ш. к. п. висунула ряд прогресивних вимог (рівність усіх перед кримінальним законом; відмова від застосування катувань; недопустимість тлумачення закону суддями тощо). В різні періоди розвитку капіталізму змінювався зміст вимог К. ш. к. п. Незмінним залишався захист нею приватної власності та системи експлуатації трудящих. В 19 ст. в основу К. ш. к. п. була покладена висунута І. *Кантом* та Г. В. Ф. *Гегелем* концепція індетермінізму (див. *Детермінізм та індетермінізм*). Відповідно до неї злочин — це прояв нічим не обмеженої *волі* правопорушника, не зв'язаної з суспільними явищами (див. *Антропологічна школа права*). Проголошені К. ш. к. п. принципи стали суто декларативними. В період імперіалізму К. ш. к. п. обгрунтовує необмеженість репресій гол. чин. проти діячів робітн. і демократич. руху.

П. С. Матишевський.

КЛА́СНИЙ КЕРІВНИ́К — в СРСР учитель, прикріплений до кожного з 4—10-х класів загальноосвітньої школи з метою об'єднання зусиль учителів, які працюють у тому чи іншому класі, а також координації їхніх вимог для досягнення найкращих результатів у виховній і навчальній роботі з учнями класу. К. к. повинен добре знати умови життя учнів, вивчати їхні інтереси, запити та індивідуальні особливості. К. к. працює в тісному контакті з учителями класу, піонерською й комсомольською орг-ціями, батьками, підтримує зв'язки з орг-ціями та установами, в яких працюють батьки, добивається єдності пед. вимог до учнів з боку школи й сім'ї. Поєднання вимогливості з глибокою повагою до особи учня — один з осн. принципів роботи К. к. Осн. обов'язки К. к. сформульовано у Статуті серед. загальноосв. школи.

Літ.: Болдырев Н. И. Классный руководитель. М., 1978.

Є. С. Березняк.

КЛА́СНО-УРО́ЧНА СИСТЕ́МА НАВЧА́ННЯ — система організації навч. процесу в школі, за якою навчання проводиться в класах з постійним складом учнів за сталим розкладом, а осн. формою навчання є урок. К.-у. с. н. виникла в 16 ст. в *братських школах*. Теор. основи її розробляли Я. А. *Коменський*, К. Д. *Ушинський*. В бурж. педагогіці й шкільній практиці кінця 19 — поч. 20 ст. в деяких капіталістичних країнах були поширені антипед. теорії, спрямовані на підрив К.-у. с. н. (*дальтонплан* та ін.) і некритично перенесені деякими педагогами в рад. школи. Постановою ЦК ВКП(б) від 26.VII 1932 «Про навчальні програми і режим в початковій і середній школі» ці методи було засуджено як шкідливі, а осн. формою організації навч. роботи в поч. і серед. школі визнано урок з постійним складом учнів. К.-у. с. н. є основною в сучас. рад. школі.

Є. С. Березняк.

КЛА́СОВА БОРОТЬБА́ — боротьба між *класами суспільними*, соціально-екон. інтереси яких непримиренно протилежні. У К. б. знаходить вияв осн. суперечність кожного антагоністичного способу виробн.— конфлікт між новими *продуктивними силами* і застарілими *виробничими відносинами*. Цей конфлікт закономірно розв'язує *революція соціальна*, яка є вищим проявом К. б. Марксизм-ленінізм уперше в історії дав наук. пояснення К. б. як гол. рушійної сили історії всіх антагоністичних класових суспільств. Вся історія класово антагоністичних суспільств є історією К. б., боротьби експлуатованих проти експлуататорів. Ця боротьба завжди вела до революц. перебудови сусп. ладу, зумовлювала перехід від однієї *суспільно-економічної формації* до іншої, вищої. Найбільшої гостроти досягає К. б. за капіталізму, коли останньому експлуататорському класові — *буржуазії* — протистоїть найреволюційніший клас в історії людства — *робітничий клас*, який виконує всесвітньо-істор. місію повалення експлуататорського ладу та побудови комуністичного суспільства. Виразником класових інтересів робітн. класу в К. б., його авангардом є марксистсько-ленінські робітн. і комуністичні партії. Осн. форми К. б. пролетаріату: економічна — боротьба за поліпшення свого екон. становища; політична — боротьба за владу, за встановлення *диктатури пролетаріату*, ідеологічна —

Р. Ю. Е. Клаузіус.

В. І. Клаусон.

Д. С. Клдіашвілі.

покликана нести в маси комуністичну ідеологію і викривати реакційну суть бурж. ідеології. Особливо загострюється К. б. в період *імперіалізму*— її вістря спрямоване проти панування монополій, боротьба робітн. класу за соціалізм поєднується з боротьбою за демократію, за соціальний прогрес, а К. б. пролетаріату в нац. межах переплітається з К. б. у міжнар. масштабі і на світовій арені. Важливою особливістю К. б. пролетаріату є тісне переплетення екон. і політ. боротьби, дальше піднесення страйкового руху (див. *Страйк*). У цій боротьбі проти об'єднаних сил монополій і бурж. д-в навколо пролетаріату згуртовуються всі осн. прошарки населення, зацікавлені в здійсненні демократичних перетворень, в збереженні миру (див. *Рух прихильників миру*). З появою на світовій арені соціалізму виникає новий фронт К. б. у міжнар. масштабі — *боротьба двох суспільних систем*, загострюється боротьба робітн. класу проти бурж. ідеології, *реформізму* та *ревізіонізму*. Особливої гостроти К. б. набуває в умовах *науково-технічної революції*, коли зростає політ. зрілість, єдність, політ. вплив робітн. класу. Марксизм-ленінізм показав, що К. б. в капіталістич. суспільстві неминуче веде до завоювання робітн. класом політ. влади, що встановлення диктатури пролетаріату означає не припинення К. б., а продовження її в нових формах. «Те, що я зробив нового,— писав К. Маркс,— полягало в доказі ось чого: 1) що існування класів зв'язане тільки з певними історичними фазами розвитку виробництва, 2) що класова боротьба неминуче веде до диктатури пролетаріату, 3) що ця диктатура сама є тільки перехід до знищення всяких класів і до суспільства без класів» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 400). З перемогою соціалізму зникає грунт для класових суперечностей і антагонізмів всередині країни. К. б. за цих умов спрямована назовні, проти світового імперіалізму. Специфічною формою К. б. є *мирне співіснування* двох протилежних соціальних систем. *М. М. Мокляк.*

КЛА́ССОН Роберт Едуардович [31.I (12.II) 1868, Київ — 11.II 1926, Москва] — рад. інженер-електротехнік, винахідник гідравлічного способу добування торфу. Закінчив (1891) Петерб. технологіч. ін-т. Керував буд-вом (1895—96) на Охтинських порохових з-дах (під Петербургом) однієї з перших в Росії електростанцій трифазного струму. В 1897—1906 за проектами і участю К. споруджено ряд електростанцій. З ініціативи К. біля м. Богородська (тепер м. Ногінськ Моск. обл.) побудовано (1912—14) першу в світі районну електростанцію (тепер ДРЕС ім. Р. Е. Классона), де паливом став торф. Запропонований (1914) К. спосіб гідравлічного добування торфу знайшов практичне застосування на початку 20-х рр. К.— учасник складання плану *ГОЕЛРО*.

Літ.: Каменецкий М. О. Роберт Эдуардович Классон. М.—Л., 1963.

КЛА́ССОН (Claesson) Стіг (н. 5.II 1917, Кумла) — шведський фізико-хімік, член Королівської шведської АН (з 1946), іноз. член АН СРСР (з 1976). У 1937 закінчив Упсальський ун-т. Працює у цьому ун-ті (з 1946—професор, з 1949—директор Ін-ту фіз. хімії). Осн. праці з кінетики швидких хім. реакцій. Досліджував реакційну здатність великого числа короткоживучих ароматичних аніон-радикалів; розробив унікальні установки великої потужності для імпульсного фотолізу.

КЛАТРА́ТИ — кристалічні хім. сполуки, що утворюються внаслідок включення молекул однієї речовини — «гостя» — в порожнини кристалів другої речовини — «хазяїна» — в процесі її *кристалізації*; один з видів *сполук включення*. Утворення К. можливе лише тоді, коли порожнини в кристалах хазяїна відповідають розмірам молекул гостя. До К. належать, напр., гідрати метану, інертних газів, хлору. Застосовують К. для розділення близьких за властивостями речовин, зберігання і транспортування летких речовин тощо.

Літ.: Пауэлл Г. М. Клатратные соединения. В кн.: Нестехиометрические соединения. Пер. з англ. М., 1971.

В. Л. Павлов.

КЛА́УДІУС (Claudius) Едуард (справж. прізв.— Шмідт; 29.VII 1911, Буер, поблизу м. Гельзенкірхена — 13.XII 1976, Потсдам) — нім. письменник (НДР). У 1932 вступив у Компартію Німеччини (з 1946 — член СЄПН). Учасник нац.-революц. війни 1936—39 в Іспанії, Руху Опору в Італії. Автор романів «Зелені оливки і голі гори» (1945; про антифашист. боротьбу в Іспанії), «Сіль землі» (1948), «Про любов треба не тільки говорити» (1957), книги спогадів «Неспокійні роки» (1968), оповідань, нарисів, репортажів. Нарис «Тяжкий початок» (1950), роман «Про тих, хто з нами» (1951) — перші в НДР твори про робітн. клас, який будує соціалізм.

Тв.: Укр. перекл.— Про тих, хто з нами. К., 1969; Рос. перекл. — О тех, кто с нами. М., 1953.

М. Н. Матузова.

КЛА́УЗЕВІЦ (Clausewitz) Карл Філіп Готфрід фон (1.VI 1780, Бург, поблизу Магдебурга — 16.XI 1831, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР) — нім. військ. теоретик, історик, генерал-майор прусської армії. В 1803 закінчив Заг. військ. уч-ще в Берліні. В 1810—12 викладав в Офіцерському військ. учщі. В 1812—14 перебував на службі в рос. армії, брав участь у розгромі військ *Наполеона I*. В 1818—30 — директор берлінського Заг. військ. уч-ща. Автор військ. праць «Про війну» (в 3 т.; російське вид. т. 1—2, 1936; українське вид. — К., 1936), «1799 рік», «1812 рік».

КЛА́УЗІУС (Clausius) Рудольф Юліус Емануель (2.I 1822, Кеслін, тепер Кошалін, ПНР — 24.VIII 1888, Бонн) — нім. фізик, один із засновників термодинаміки і кінетичної теорії газів; чл.-кор. Петерб. АН (з 1878). Закінчив Берлін. ун-т (1848). Професор Цюріхського (з 1857), Вюрцбурзького (з 1867) і Боннського (з 1869) ун-тів. Сформулював 2-е *термодинаміки начало* (1850). Запровадив поняття *ентропії* (1865). Необгрунтовано поширивши закон зростання ентропії замкнутої системи на весь Всесвіт, К. прийшов до хибного висновку про неминучу теплову смерть Всесвіту. Обгрунтував (1850) рівняння, що пов'язує зміну т-ри плавлення речовини із зміною тиску (*Клапейрона — Клаузіуса рівняння*). Запровадив поняття *ідеального газу*, а також поняття *довжини вільного пробігу* молекул і перший (1860) обчислив цю довжину. К. зробив важливий внесок у теорію електролізу. Теоретично обгрунтував *Джоуля — Ленца закон*, розвинув термодинамічну теорію термоелектрики, розробив теорію поляризації діелектриків.

КЛА́УЗУЛА (лат. clausula — закінчення, завершення) —1) В риторіці заключна частина промови оратора, особливо старанно опрацьована в стилістичному відношенні. 2) У віршуванні — заключні склади віршованого рядка починаючи з останнього наголошеного складу. Поетика розрізняє чотири види К.: чоловіча (односкладова), жіноча (двоскладова), дактилічна (трискладова) і гіпердактилічна (чотири і більше складів).

КЛА́УС (Klaus) Георг (28.XII 1912, Нюрнберг — 1974) — нім. філософ-марксист (НДР), дійсний член Нім. АН у Берліні (з 1961). Член СЄПН. Брав участь у підпільній боротьбі проти фашизму. Був директором Ін-ту філософії АН у Берліні (1959—69). Автор праць з питань теорії пізнання, філос. проблем кібернетики, семіотики і формальної логіки. Нац. премія НДР (1959, 1964).

Тв.: Рос. перекл.— Введение в формальную логику. М., 1960; Кибернетика и философия. М., 1963; Кибернетика и общество. М., 1967.

КЛА́УСОН Вальтер Іванович [н. 20.XII 1913 (2.I 1914), с-ще Преображенське, тепер с-ще Толмачово Лузького р-ну Ленінгр. обл.] — держ. і парт. діяч Естонської РСР. Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї робітника. Закінчив автодор. технікум (1933), Вищу парт. школу при ЦК КПРС (1965). У 1941—44— в Рад. Армії. В 1944—54 працював в рад. органах Ест. РСР. У 1954—61 — перший заст. Голови, з жовтня 1961 — Голова Ради Міністрів Ест. РСР. З 1961— кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденами Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

КЛДІАШВІЛІ Давид Самсонович [11 (23).IX 1862, с. Сімонеті, тепер Терджольського р-ну Груз. РСР — 24.IV 1931, там же, похований у Тбілісі] — груз. письменник, нар. письменник Грузії (з 1930). Учився у Київ. військ. гімназії (1872—80). Виступив у пресі 1885. Вітав Велику Жовтн. соціалістичну революцію. В оповіданнях «Жертва» (1893), «Прокляття» (1894) показав тяжке життя груз. селян.

Осн. тема творчості К.— вироджения груз. дворянства (повісті «Соломон Морбеладзе», 1894; «Мачуха Саманішвілі», 1897; «Злигодні сім'ї Камушадзе», 1897). Автор п'єс «Щастя Ірини» (1897), «Злигодні Даріспана» (1903).

Тв.: Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—2. Тбилиси, 1950—52.

КЛДІАШВІЛІ Серго Давидович [н. 6 (18).X 1893, с. Сімонеті, тепер Терджольського р-ну Груз. РСР] — груз. рад. письменник. Син Д. *Клдіашвілі*. Друкується з 1911. Був членом групи груз. символістів «Голубі роги». Автор реалістичних романів «Згарище» (кн. 1—2, 1932—62), «Тиха обитель» (1958), повістей «Місяць провінції» (1932), «Ірина Тухарелі» (1958), циклу «Севанські новели» (1935), п'єс «Покоління героїв» (1937), «Оленяча ущелина» (1944), «Повернення» (1952), зб. оповідань «Бісові діти» (1960).

Тв.: Укр. перекл.— Бісові діти. К., 1968; Рос. перекл.— Пепелище. Тбилиси, 1956; Далёкие зарницы. М., 1969. *Р. Ш. Чилачава.*

КЛЕБА́НОВ Дмитро Львович [н. 12 (25).VII 1907, Харків] — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). В 1926 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т (клас С. *Богатирьова*). З 1934 викладав у Харків. консерваторії (з 1960 — професор); у 1963—73 — в Харків. ін-ті мистецтв, з 1973 — професор-консультант. Серед його учнів — В. *Губаренко*, Б. *Яровинський*. Твори: опери «Комуніст» («Василь Губанов», 1967), «Червоні козаки» («Козаки-червонці», 1972); балети «Лелеченя» (1937), «Світлана» (1939); оперети, симфонії, концерти для скрипки, віолончелі, флейти, арфи; сюїти для симф. і камерного оркестрів, вокальні цикли на вірші Шевченка, Пушкіна, Гейне. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Мистецтво інструментовки. К., 1972.

КЛЕБА́НЬ-БИ́ЦЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище в УРСР, у межах Донец. обл., на р. Клебань-Бик (бас. Сіверського Дінця). Утворилося 1950 після спорудження греблі. Площа бл. 680 га, об'єм бл. 30,0 млн. м³. Використовують для водопостачання населених пунктів питною водою та зрошування.

КЛЕ́БЕР (Kläber) Курт (4.XI 1897, Ієна — 9.XII 1959, м. Карона, Швейцарія) — нім. письменник. Учасник робітн. руху. Вступив у «*Спартака союз*», пізніше — в Компартію Німеччини. Книги оповідань «Барикади на Рурі», «Революціонери», зб. віршів, репортажів і нарисів «Підбурювачі! Підбурюйте!» (всі — 1925) присвячені революц. боротьбі пролетаріату. «Пасажири III класу» (1927) — один із перших нім. пролетар. романів. В 1933 емігрував у Швейцарію, співробітничав у антифашист. журналах. Після 1938 відійшов від політ. життя. Писав твори для юнацтва: «Червона Зоря і її банда» (1941), тетралогія «Джузеппе і Марія» (1955—56).

КЛЕ́ВАНЬ — селище міського типу Ровенського р-ну Ровен. обл. УРСР, на р. Стублі (притока Горині). Залізнична станція. 8,4 тис. ж. (1979). У К.— деревообр. і пром. комбінати, прод. товарів і хлібний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, виробниче відділення райсільгосптехніки. Лісгоспзаг, комбінат побутових послуг. 7 заг.-осв., музична і спорт. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; лікарня, дитячий санаторій. Будинок культури, 5 клубів, 4 кінотеатри, 4 б-ки. Архіт. пам'ятки: фортеця — комплекс споруд (15—17 ст.), костьол (1630). К. відома з 1458. З 1940 — с-ще міськ. типу.

КЛЕ́ВЕНЬ — річка в УРСР, у межах Сум. обл., і в РРФСР, права притока Сейму (бас. Дніпра). Довжина 143 км, площа бас. 2660 км². Бере початок на Середньоросійській височині. Характер рівнинний. Гол. притоки — Есмань (права), Обеста (ліва). Живлення снігове і дощове. На К.— 13 шлюзів-регуляторів. Використовують для водопостачання та зрошування.

КЛЕ́Є (Klee) Пауль (18.XII 1879, Мюнхенбукзе, поблизу Берна — 29.VII 1940, Муральто, поблизу Локарно)— швейц. живописець і графік, представник *експресіонізму*. В 1898—1901 навчався в мюнхен. АМ у Ф. Штука. В 1906—20 у Мюнхені, де був членом об'єднання «Синій вершник» (художників, близьких до експресіонізму). В 1921—30 — професор «Баугаузу» у Веймарі й Дессау. В 1931—33 — в дюссельдорф. АМ. У своїй творчості тяжів до *абстрактного мистецтва*.

КЛЕ́ЄНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — конструкції, елементи яких нерознімно з'єднані за допомогою *клеїв*. Розрізняють К. к. будівельні (*арки, балки, колони, рами, ферми, панелі* стін і покриттів), суднові (напр., корпуси катерів, шлюпок), авіаційні (корпуси вертольотів, літаків деяких видів) тощо. Їх виготовляють з деревини, металу, бетону, скла, пластмас, тканин (див. *Пневматичні будівельні конструкції*) та ін. матеріалів у різних сполученнях з застосуванням водостійких, напр. феноло-формальдегідних, резорцинових, епоксидних і кремнійорганічних клеїв. Елементи деяких конструкцій скріплюють комбінованими *з'єднаннями*, напр. клеєзварними, болтоклейовими. Найпоширенішими є клеєні *дерев'яні конструкції*. Вони відрізняються від монолітних дерев'яних конструкцій (з колод, брусків) підвищеною несучою здатністю, більшою *вогнестійкістю*, високою ефективністю використання матеріалу (напр., маломірного і різносортного пиломатеріалу, фанери), різноманітністю розмірів і форм поперечного перерізу елементів. Такі конструкції застосовують для буд-ва с.-г., спорт., громадських і деяких промислових будинків (у т. ч. з хім. агресивним середовищем), у мостобудуванні тощо.

Літ.: Повышение эффективности металлических и деревопластмассовых конструкций. К., 1978.

М. М. Жербін.

КЛЕ́Ї — речовини органічного або неорганічного походження, здатні сполучати різнорідні матеріали. Добра *адгезія*, мех. міцність, некрихкість, мінім. усадка при твердненні клейової плівки (див. *Когезія*) забезпечують міцність клейовим з'єднанням. В процесі склеювання утворюється мол. зв'язок між склеюваними поверхнями і К., що являють собою рідини різної в'язкості, плівки, порошки або дротики (розтоплювані перед застосуванням). Розрізняють К. органічні, елементоорганічні (табл.) і неорганічні. До органічних К. належать природні й синтетичні *високомолекулярні сполуки*. Природні К. можуть бути тваринного (глютинові, казеїнові, міздрові та ін.), рослинного (крохмаль, декстрин, натуральний каучук та ін.) і мінерального (асфальт, бітум тощо) походження. Вони здебільшого не стійкі до дії атм. умов, піддаються гниттю і відносно швидко з часом втрачають міцнісні властивості. Основою

Властивості клейових з'єднань при використанні клеїв

Тип клею	Склеювані матеріали	Властивості клейових з'єднань		
		Міцність при зсуві для конструкційних матеріалів (20 °С), Мн/м² (кгс/см²)	Теплостійкість, °С	Водостійкість
природні				
Глютиновий	Деревина, папір	10 (100)	50	Погана
Казеїновий	Деревина, папір	13 (130)	50	Погана
синтетичні				
Феноло-формальдегідні	Деревина, метали, скло	10—15 (100—150)	200—300	Добра
Епоксидний	Метали, неметалеві матеріали, скло	10—13 (100—130)	60—250	Задовільна
Поліефірний	Склопластики, метали	7,5—12,5 (75—125)	60—125	Добра
Поліуретановий	Метали, пластмаси, азбоцемент	10—20 (100—200)	75—125	Добра
елементоорганічні				
Кремнійорганічний	Метали, пластмаси, азбоцемент, графіт	10—17,5 (100—175)	350—1200	Добра

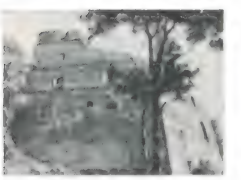

Клевань. Замок. 1495

Клейма гончарські: 1 — на ручці давньогрецької амфори з Тіри; 2 — на денці давньоруської посудини з колишнього міста Пліснеська на Львівщині; 3 — на цеглі з церкви П'ятниці на Торзі в Чернігові.

Клембівка.
П. Горобець. Рушник. Фрагмент. 1952.
Г. Царюк. Рушник. Фрагмент. 70-і рр. 20 ст.

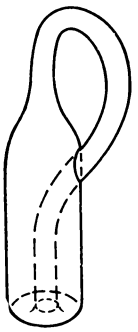

Клейна поверхня в тривимірному просторі.

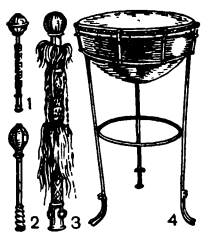

Клейноди: 1 — булава; 2 — пірнач; 3 — бунчук; 4 — запорізька литавра («котел»).

Клен гостролистий: *1* — суцвіття; *2* — двостатева квітка; *3* — листок; *4* — плід.
Клен польовий: *5* — листок; *6* — плід.
Клен татарський: *7* — гілка з квітками і плодами.

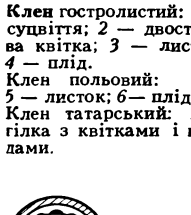

Клепальна машина.

синтетичних К. служать синтетичні полімери (фенолоформальдегідні, епоксидні, поліефірні, поліуретанові та ін.). Синтетичні К. забезпечують високу міцність склеювання матеріалів, стійкі до дії зовн. факторів — вологи, масел, розчинників та різних грибків. Елементоорганічні К. виготовляють на основі кремнійорганічних, боорганічних та ін. полімерів. Вони відзначаються високою теплостійкістю, придатні для тривалої експлуатації при т-рі 300—600° С та короткочасної — при 1000—1200° С. До неорганічних клеїв належать рідке скло (водні розчини силікату натрію і калію), клеї-фрити (водні *суспензії* оксидів лужних і лужноземельних металів) і металеві клеї — суміш рідкого (ртуть, галій) з порошком тугоплавкого (мідь, алюміній) металу.

Літ.: Данилова Л. К., Ободинська Н. Є., Костюківська А. А. Синтетичні клеї. К., 1972; Кардашов Д. А. Синтетические клеи. М., 1976; Клеи и герметики. М., 1978. *А. М. Куксін.*

КЛЕ́ЙМА ГОНЧА́РСЬКІ — зображення різних знаків, зроблених (здебільшого відтиснутих) до випалу на керамічних посудинах, черепиці та цеглі. К. г. були знаками гончарів-ремісників, власників майстерень, а також д-ви; гарантували якість виробу, об'єм посуду тощо. К. г. з'явилися у різних народів одночасно з появою *гончарського круга* і відокремленням гончарського ремесла. В деяких місцевостях К. г. вже як орнамент ставили аж до поч. 20 ст. Іл. с. 221.

КЛЕЙН Борис Ілліч [21.V (2.VI) 1874, м. Сморгонь, тепер Грод. обл. БРСР — 2.III 1976, Київ] — український рад. мікробіолог, епідеміолог, професор (з 1924), доктор біол. наук (з 1932). Закінчив природничий (1896) та мед. (1901) ф-ти Київ. ун-ту. У 1901 відряджений в ін-т Пастера, де співробітничав з І. І. *Мечниковим*. З 1902 працював у київ. н.-д. ін-тах. Запропонував методи діагностики дифтерійних, тифозних, паратифозних бактерій, одержання дизентерійного, холерного *токсинів*. Одним із перших у країні виділив збудника дизентерії, застосував екстракти мікробних клітин — ендотоксини для *вакцинації*. Займався проблемою *бактеріофагів*. Автор ряду монографій, зокрема «Мікропаразитологія та імунодіагностика» (1911, разом з В. К. *Високовичем*).

КЛЕЙН (Klein) Фелікс (25.IV 1849, Дюссельдорф — 22.VI 1925, Геттінген) — нім. математик, чл.-кор. Берлін. АН (з 1913). Осн. праці стосуються неевклідової геометрії, теорії неперервних груп, алгебр. рівнянь, еліптичних і автоморфних функцій. Свої геом. ідеї К. виклав у праці «Порівняльний розгляд нових геометричних досліджень» (1872), відомої під назвою «ерлангенська програма». Ввів (1874) замкнену *одностороннюю поверхню* (див. *Клейна поверхня*). К. намагався розкрити внутр. зв'язки між окремими галузями математики та між математикою й фізикою (технікою).

КЛЕ́ЙНА ПОВЕ́РХНЯ, пляшка Клейна — замкнена *одностороння поверхня*. Ввів 1874 Ф. *Клейн*. Уявлення про К. п. можна одержати, якщо звичайну пляшку, у виступі дна якої зроблено отвір, доповнити з'єднувальною трубкою, одним кінцем надітою на цей виступ, а другим — на шийку пляшки (мал.). К. п. в тривимірному просторі завжди має лінію самоперетину. К. п. можна утворити також з двох *Мебіуса листків*, склеївши їх по граничних лініях. Властивості поверхонь типу К. п. вивчаються в *топології*.

М. І. Кованцов.

КЛЕ́ЙНА — ГО́РДОНА РІВНЯ́ННЯ — релятивістське (задовольняє вимоги *відносності теорії*) хвильове рівняння, яке описує квантові властивості частинок зі *спіном* 0. Для вільної частинки з масою m К.— Г. р. можна одержати з релятивістського співвідношення між енергією E й імпульсом p $E^2 = p^2c^2 + m^2c^4$ заміною символів E і p диференціальними операторами $i\hbar\frac{\partial}{\partial t}$ і $-i\hbar\frac{\partial}{\partial \vec{r}}$, які діють на *хвильову функцію* $\Phi(t, \vec{r})$:

$$\left(\frac{\partial^2}{c^2\partial t^2} - \frac{\partial^2}{\partial \vec{r}^2} + \frac{m^2c^2}{\hbar^2}\right)\Phi(t, \vec{r}) = 0.$$

Для частинки, на яку діють зовн. сили, вигляд К.— Г. р. дещо складніший. К.—Г. р. має розв'язки, які відповідають як додатним, так і від'ємним (вони відповідають *античастинці*) значенням енергії. Хвильові функції у випадку вільної частинки допускають звичайну ймовірнісну інтерпретацію, яка виявляється неможливою для частинки у зовн. полях. При врахуванні взаємодії К.—Г. р. треба розглядати не як хвильове рівняння для однієї частинки, а як хвильове рівняння для скалярного поля $\Phi(x)$ (див. *Поля фізичні*). Застосування до нього процедури вторинного квантування (див. *Квантова теорія поля*) приводить до послідовної квантової теорії скалярного поля, яка описує процеси розсіяння, народження і знищення безспінових частинок. Названо за ім'ям швед. фізика О. Б. Клейна (н. 1894) і нім. фізика В. Гордона (1893—1939).

Літ.: Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1976; Швебер С. Введение в релятивистскую квантовую теорию поля. Пер. с англ. М., 1963.

П. І. Фомін.

КЛЕЙНО́ДИ (нім. Kleinod, польс. Klejnot — дорогоцінність) — відзнаки та атрибути влади укр. *козацької старшини* 16—18 ст. До К. належали *корогва* (прапор), *бунчук, булава,* пірнач, військ. печатка, литаври, духові труби тощо. За ступенями К. поділялися на гетьманські (вручалися спочатку польс. королем, потім — рос. царем), полковницькі, сотенні (вручалися гетьманом), кошові (вручалися військ. радою *Запорізької Січі*), курінні (вручалися курінною радою) і паланкові (вручалися кошовим). К. були і в Донському козацькому війську.

КЛЕЙОВИ́Й ЖИВО́ПИС — вид живописної техніки, в якій сполучною речовиною є тваринний клей (столярний, малярний, міздровий, іноді рибний) і зрідка—рослинний чи синтетичний. Виконується переважно на крейдяному грунті. К. ж. відомий з давніх-давен, дає можливість добиватись великих декоративних ефектів, але клейові фарби нетривкі, мало еластичні, порівняно легко розкладаються від вологості і осипаються, якщо накладені надто грубим шаром. Тому техніка К. ж., яка раніше (особливо в кін. 18 — на поч. 19 ст.) широко застосовувалася при декоративних розписах, тепер використовується здебільшого для театральних і кінодекорацій, панно, плакатів тощо. В широкому розумінні слова термін «клейовий живопис» об'єднує живопис, виконаний будь-якими фарбами на клейовій сполучній речовині, в т. ч. *акварель, гуаш*.

Літ.: Лоханько Ф. П., Флорова Т. І. Художні матеріали.— Техніка живопису. К., 1960.

КЛЕЙСТ (Kleist) Генріх фон (18.X 1777, Франкфурт-на-Одері — 21.XI 1811, Ванзе) — німецький письменник. Найвідоміша п'єса К. — народна комедія «Розбитий глечик» (1804; в переробці І. Франка з 1905 йшла на сцені *театру товариства «Руська бесіда»*). Багато творів К. позначені трагічним світосприйняттям (драми «Родина Шроффенштейн», 1803; «Пентесілея», 1807). Учасник антинаполеонівської боротьби, К. у відозві «Катехізис німців» (1809), п'єсі «Битва Германа» (1808) виражав ідеї нац.-патріотичного руху. В істор. драмі «Принц Фрідріх Гомбурзький» (1810) помітне прагнення опоетизувати юнкерську Пруссію. В повісті «Міхаель Кольгаас» (1810) реалістично зображено людину з народу, яка повстає проти феод. свавілля.

Тв.: Укр. перекл.— Оповідання. Х.— Одеса, 1930; Рос. перекл.— Драмы.— Новеллы. М., 1969; Избранное. М., 1977. *А. Г. Бакланов.*

КЛЕЙСТОГА́МІЯ (від грец. κλειστός — замкнений і γάμος — шлюб) — *самозапилення* в нерозкривних (т. з. клейстогамних) квітках деяких рослин. Клейстогамні квітки звичайно дрібні, непоказні, здебільшого розташовані біля грунту (у деяких рослин — в грунті); розвиваються вони на рослині поряд з нормально забарвленими квітками, що розкриваються. К. спостерігається у деяких фіалок, арахісу, квасениці звичайної та ін. Див. також *Хазмогамія*.

КЛЕЙСТОКА́РПІЙ (від грец. κλειστός — замкнений і καρπός — плід), клейстоцей — замкнене *плодове тіло* деяких *сумчастих грибів*. Має округлу форму та суцільну оболонку (перидій). Всередині К. містяться *аски*, в яких утворюються *спори*, що звільняються внаслідок руйнування оболонки клейстокарпія.

КЛЕМА́Н (Clément) Жан Батіст (31.V 1836, Булонь-сюр-Сен — 23.II 1903, Париж) — франц. поет. Активний учасник *Паризької комуни 1871*, після поразки якої емігрував (Бельгія, Англія). Повернувся на батьківщину 1880. Автор збірок «Пісні» (1885), «Сто нових пісень» (1899), спогадів «Реванш комунарів» (1886—87, незакінч.), бесід «Соціальні питання в загальнодоступному викладі...» (т.

1—2, 1887—88). Прославляв Комуну, картав її катів, закликав трудящих до боротьби за соціальні права. Укр. мовою вірші К. перекладав М. Терещенко.

КЛЕМАНСО́ (Clemenceau) Жорж Бенжамен (28.IX 1841, Муйрон-ан-Паре — 24.XI 1929, Париж) — франц. політ. діяч, член Франц. академії (з 1918). Лікар. У період *Другої імперії* — учасник радикально-респ. руху. В 1871—93 — депутат нац. зборів. З 1881 — лідер партії радикалів. У 1906—09 — прем'єр-міністр. Посідав шовіністичну позицію, придушував робітн. рух. У 1917—20 — прем'єр-міністр і військ. міністр. Один з організаторів інтервенції проти Рад. Росії та *Угорської Радянської республіки*. Був головою *Паризької мирної конференції 1919—20*, одним з авторів *Версальського мирного договору 1919*; домагався встановлення франц. гегемонії в Європі.

КЛЕМБІ́ВКА — село Ямпільського р-ну Вінн. обл., один з центрів укр. народного вишивання, ткацтва та килимарства. В К. діє ф-ка худож. виробів «Жіноча праця» (засн. 1870, з 1914 — артіль «Наша польза», з 1923 — сучас. назва). Для виробів К. характерна вишивка шовком, золотою і срібною ниткою на рідкій тканині (бамбаці). В орнамент входять геометризовані зображення рослин,тварин і людей. Килими, ткані в К., мають горизонтальну композицію з великими, ритмічно повторюваними рослинними мотивами. Нова організаційно-тех. база і забезпечення високоякісним матеріалом (батист, крепдешин) обумовили перехід у вишивці від великомасштабного до витонченого мініатюрного орнаменту. Худож. вироби з К. експонуються на респ., всесоюзних та міжнар. худож. виставках (золота медаль Лейпцігського ярмарку, 1968). Серед майстрів — М. Сенюк, О. Хоменко, Т. Березовська, Н. Дубинченко, А. Козак, В. Колесник, М. Огієнко, П. Бондарук. Іл. с. 221.

Б. С. Бутник-Сіверський.

КЛЕ́МЕНЦ Дмитро Олександрович [15 (27).XII 1848, с. Горяїновка, тепер Духовницького р-ну Сарат. обл.— 8 (21).I 1914, Москва] — рос. революц. народник, етнограф, археолог. У 1867—71 навчався в Казанському, згодом у Петерб. ун-тах. Брав участь у гуртку *чайковців*, був одним з ініціаторів *«ходіння в народ»*. Член *«Землі і волі»*. В 1879 К. заарештовано, 1881 вислано до Сх. Сибіру. Там почав наук. діяльність. Зробив значний внесок у вивчення Сибіру і Монголії. В серед. 90-х рр. К. повернувся до Петербурга, до 1900 працював у Музеї антропології і етнографії АН, потім організував етногр. відділ Рос. музею і керував ним до 1910. Автор мемуарів «З минулого» (1925).

КЛЕН (Acer) — рід деревних або кущових рослин родини кленових. Листки супротивні, лопатеві, рідше перистоскладні або суцільні. Квітки правильні, зібрані в щитки або китиці. Плід — подвійна крилатка. Бл. 200 видів, поширених в Європі, Азії, Пн. Африці та Пн. і Центр. Америці. В СРСР — 32 дикорослі види, з них в УРСР — 5. Найпоширеніші в УРСР види: К. гостролистий, або платановидний (A. platanoides),— вис. до 30 м, росте в листяних і мішаних лісах (зустрічається в більшій частині УРСР); К. польовий (A. campestre) — кущ або дерево до 20 м заввишки, росте в листяних лісах, серед чагарників (майже по всій УРСР, крім пд. р-нів); К. татарський, або *чорноклен* — росте в лісах і серед чагарників (майже по всій УРСР). В лісах зх. р-нів УРСР і Правобережжя росте К. несправжньоплатановий, або *явір*. К.— гарні декоративні дерева; медоноси. В СРСР, зокрема в УРСР, крім згаданих видів, у садах і парках вирощують К. червоний (A. rubrum), К. ясенолистий, або негундо (A. negundo), та ін. З деревини К. виготовляють меблі, музичні інструменти тощо; із соку деяких К. в Америці виготовляють кленовий цукор.

КЛЕ́НОВ Павло Микитович (н. 20.IX 1924, с. Княжево, Моршанського р-ну Тамб. обл.) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1973). Закінчив (1947) театр. студію в Ростові-на-Дону. Працював у театрах Ростова-на-Дону, Південно-Сахалінська, в Донецькому обл. рос. драм. театрі (1960—63), з 1963 — у Ворошиловгр. рос. драм. театрі. Ролі: Безсеменов («Міщани» М. Горького), Вершинін («Бронепоїзд 14-69» Вс. Іванова), Худяков («Характери» за Шукшиним), Вітровий, Кобза («Калиновий гай», «Загибель ескадри» Корнійчука) та ін. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, медалями.

КЛЕНО́ВИЙ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Ровеньківській міськраді, за 7 км від залізнич. ст. Дар'ївка. 3,0 тис. ж. (1979). Добування кам. вугілля (шахтоуправління ім. Космонавтів). 2 заг.-осв. школи, поліклініка, кінотеатр, б-ка. Засн. 1956.

КЛЕ́НЦЕ (Klenze) Лео фон (29.II 1784, Шладен, тепер у Нижній Саксонії, ФРН — 27.I 1864, Мюнхен) — нім. архітектор. Учився в Німеччині, Франції, Італії. З 1816 працював у Мюнхені, 1839—51 — в Афінах. Серед споруд: Гліптотека (1816—30) і Стара пінакотека (1826—36) у Мюнхені, Новий Ермітаж у Ленінграді (1839—52).

КЛЕОМЕ́Н III (Κλεομένης; бл. 260—219 до н. е.) — цар *Спарти* 235—221 до н. е. Прагнув відновити її могутність та гегемонію в Греції. Але 222 або 221 до н. е. війська К. III були розбиті в битві біля Селласії об'єднаними силами *Ахейського союзу* і *Македонії*. К.III втік до Єгипту, там і загинув.

КЛЕО́Н (Κλέων; р. н. невід.— п. 422 до н. е., біля Амфіполя) — давньогрец. політ. діяч, вождь радикальної рабовласницької аристократії Стародавніх *Афін*. Виступав як політ. противник *Перікла*, а після його смерті (429 до н. е.) — вождя помірковано-демократичного угруповання Нікія. Домігся надзвичайного військ. податку з заможних громадян, зміщення ролі Афін у *Делоському союзі*. Був прихильником активізації воєнних дій проти *Спарти* під час *Пелопоннеської війни* 431—404 до н. е. Загинув у бою.

КЛЕОПА́ТРА VII (грец. Κλεοπάτρα; 69 до н. е., Александрія — 30 до н. е., там же) — остання цариця (з 51 до н. е.) Єгипту з династії *Птолемеїв*. Була співправителькою, сестрою і дружиною Птолемея XIII, проти якого вела боротьбу за владу. В 48 до н. е. К. VII було вигнано до Сірії. Повернулася 47 до н.е. до Єгипту за допомогою *Юлія Цезаря* (мала від нього сина Цезаріона). З 37 до н. е. була дружиною Марка *Антонія*, підтримувала його в боротьбі проти Октавіана (див. *Август*). Після поразки 31 до н. е. флоту К. VII і Антонія біля мису *Акцій* і вступу 30до н. е. армії Октавіана до Єгипту заподіяла собі смерть. Образ К. не раз відтворено в худож. л-рі і мистецтві (У. Шекспір, О. Пушкін, Б. Шоу, П. Рубенс та ін.).

КЛЕПА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина для з'єднання елементів конструкцій *клепанням*. До К. м. (мал.) належать клепальні преси (переносні, стаціонарні) і клепальні автомати. На клепальних пресах виконують одну операцію — створюють на заклепках (одній або кількох — т. з. групове клепання) замикаючі головки. Продуктивність деяких пресів такого типу (при груповому клепанні) бл. 1000 заклепок за годину. За допомогою клепальних автоматів виконують усі операції клепання: вирівнюють і стискують з'єднувані елементи, утворюють в них та обробляють отвори, вставляють заклепки і створюють на їхньому кінці замикаючі головки, переміщують з'єднувані елементи на крок клепання. Продуктивність автоматів 300—600 заклепок за годину.

КЛЕ́ПАНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — металеві конструкції будинків, споруд і устаткування, що їх елементи з'єднані способом *клепання*. Клепаними виготовляють конструкції (напр., підкранові балки для особливо потужних кранів), що зазнають значного ударного і вібраційного діяння, а також конструкції, в яких зварювання небажане (з термічно зміцнених алюмінієвих сплавів тощо). Порівняно зі *зварними конструкціями* К. к. надійніші при низьких т-рах (у пн. районах), оскільки за цих умов концентрація напружень в місцях клепання менша, ніж у зварних з'єднаннях. Проте витрата металу на К. к. більша, виготовлення їх складніше. В монтажних вузлах конструкцій з високоміцних сталей замість клепання все частіше використовують з'єднання на високоміцних болтах. Іл. с. 224.

М. М. Жербін.

КЛЕПА́ННЯ — створення нерознімного *з'єднання* елементів конструкцій, переважно з листового металу, за допомогою заклепок (стрижнів з закладними головками на одному кінці). При К. (мал., с. 224) у з'єднуваних елементах свердлять або пробивають отвори, вставляють у них заклепки, а потім пресуванням, ударом або вибухом створюють на другому кінці

Г. фон Клейст.

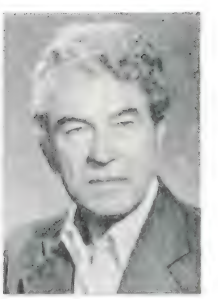

П. М. Кленов.

Л. Кленце. Галерея Слави в Мюнхені. 1843—53.

Клеопатра VII. Вапняк. 1 ст. н. е. Британський музей. Лондон.

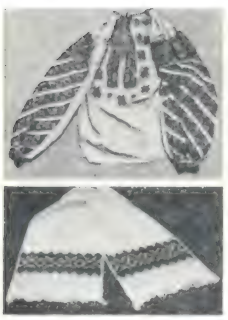

П. Ф. Клим. Вишивані сорочка та рушник. 20 ст.

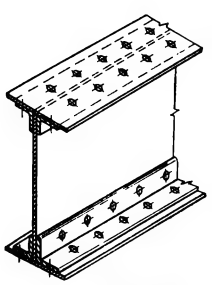

Клепані конструкції. Балка.

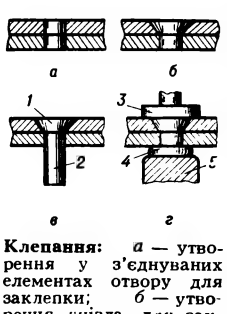

Клепання: *а* — утворення у з'єднуваних елементах отвору для заклепки; *б* — утворення гнізда для закладної (потайної) головки; *в* — розміщення заклепки в отворі; *г* — створення замикаючої головки; *1* — закладна головка; *2* — стрижень; *3* — підтримуючий пристрій; *4* — замикаюча головка; *5* — обтискний пристрій.

заклепок замикаючі головки. Для пресового К. використовують *клепальні машини,* для ударного — клепальні молотки. К. застосовують у судно-, вагоно- та авіабудуванні, будівництві тощо. Див. також *Клепані конструкції*.

КЛЕПЕ́ЦЬ, білоочка (Abramis sapa) — риба род. *короповиx*. Довж. тіла до 33 см, маса до 0,8 кг. Очі великі, опуклі, білі (звідси й друга назва). Пошир. в бас. Балтійського, Чорного, Азовського, Каспійського і Аральського морів. Статевозрілими стають на 3—4 році життя. Нерест у квітні — травні, ікру (плодючість 20—100 тис. ікринок) відкладає на рослини. Живиться безхребетними і водоростями. Пром. значення невелике. Іл. с. 226.

О. М. Тарасова.

КЛЕПТОМА́НІЯ (від грец. κλέπτω — викрадаю і μανία — пристрасть) — хворобливий потяг до крадіжок. К. є здебільшого одним із проявів окремих психічних захворювань (*шизофренії,* старечого слабоумства тощо). Характерно, що предметами крадіжки часто є зовсім непотрібні речі, якими хворий ніколи не користується. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, що спричинилось до клептоманії.

КЛЕР (Clair) Рене (справж. прізв. — Шомет; н. 11.XI 1898, Париж) — франц. кінорежисер і кінодраматург, член Франц. академії (з 1960). Перші фільми — «Париж заснув» (1923), «Антракт» (1924), «Солом'яний капелюшок» (1927). Найвідоміший твір — комедія «Під дахами Парижа» (1930). В сатиричних картинах «Свободу нам!» (1932), «Останній мільярдер» (1934) критикує бурж. дійсність. Серед наступних фільмів: «Привид їде на Захід» (1936, Великобританія), «Мовчання — золото» (1947), «Краса диявола» (1950), «Великі маневри» (1955), «Порт де Ліла» (1957, в рад. прокаті «На околиці Парижа»), «Все золото світу» (1961); більшість з них — за власними сценаріями.

Тв.: Рос. перекл.— Сценарии и комментарии. М., 1969.

КЛЕРИКАЛІ́ЗМ (від лат. clericalis — церковний) — реакційний політ. напрям у бурж. країнах, представники якого домагаються керівної ролі *церкви* і *духівництва* в житті суспільства. Носіями К. виступають насамперед вища церк. *ієрархія* та пов'язані з нею впливові кола правлячих класів. В сучас. умовах К. взято на озброєння імперіалізмом. У ряді капіталістичних країн клерикали мають великі політ. партії (напр., у ФРН, в Італії), профспілкові, жіночі, молодіжні та ін. громад. орг-ції; свої навч., лікувальні, благодійницькі заклади; володіють засобами масової інформації. Клерикальний *антикомунізм* спрямовує свої зусилля на ослаблення революц. впливу країн соціалістичної співдружності на хід світового сусп. розвитку, єдності міжнар. робітн. класу, на протидію соціалістичній орієнтації народів, що визволилися від колоніального гніту. К. діє в єдиному руслі з бурж. державою, справляючи певний вплив на її політ. життя.

І. І. Мигович.

КЛЕРМО́Н-ФЕРРА́Н — місто в центр. частині Франції, адм. ц. департаменту Пюї-де-Дом. Залізнич. вузол. 225,4 тис. ж. (1975, з передмістями). Значний центр гумової пром-сті (виробн. автомоб. шин, тех. гуми, взуття). Розвинуті машинобудування і металообробка, хім., текст., поліграф., паперова, харч. пром-сть. Фаянсове виробн. Ун-т (засн. 1810). Археол. музей. Архіт. пам'ятки 11—13 ст. В К.-Ф. народився Б. *Паскаль*.

КЛЕРО́ (Clairaut) Алексі Клод (7.V 1713, Париж — 17.V 1765, там же) — франц. математик і астроном. Почесний чл. Петерб. АН (з 1754). У 18 років був обраний ад'юнктом, а в 25 — дійсним членом Паризької АН. К. ввів поняття *криволінійного інтеграла,* повного диференціала функції кількох змінних, а також заг. і особливого розв'язків диференціальних рівнянь 1-го порядку. У 1736—37 брав участь в Лапландській експедиції по вимірюванню дуги меридіана, гол. метою якої була перевірка теорії Ньютона про те, що *Земля* стиснута біля полюсів; у 1743 розробив матем. теорію фігури Землі; у 1751 дав наближений розв'язок *трьох тіл задачі,* за допомогою якого побудував нову теорію руху Місяця. Став широко відомим завдяки дослідженням руху *Галлея комети*.

КЛЕРОДЕ́НДРОН, волькамерія (Clerodendrum) — рід рослин родини вербенових. Здебільшого кущі або напівкущі, іноді з виткими стеблами. Листки цілісні, супротивні або зібрані в кільця. Квітки у волотевидних або щитковидних суцвіттях, у багатьох видів — запашні, у деяких — яскраво забарвлені. Бл. 400 видів, поширених у тропіч. зонах Сх. та почасти Зх. півкуль. Багато видів К. вирощують у кімнатах як декоративні, з них найчастіше — К. запашний (C. fragrans) родом з Пд.-Сх. Азії, К. повстистий (C. tomentosum) родом з Австралії і К. Томпсона (C. thompsoniae) родом з тропіч. Африки.

КЛЕРУ́ХІЇ (грец. κληρουχίαι, від κλῆρος — наділ та ἔχω — володію) — давньогрец. військово-землеробські поселення, які в 6—4 ст. до н. е. засновувалися на території підкорених або союзних держав. Метою створення К. було наділення землею безземельних громадян і здійснення військ.-політ. контролю над союзниками. Найбільшу кількість К. заснували Старод. *Афіни*.

КЛЕ́СІВ — селище міського типу Сарненського р-ну Ровен. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,2 тис. ж. (1979). Біля К.— *Клесівські родовища гранітів*. 5 каменедробильних (бутовий камінь, облицьовувальні вироби, щебінь) та торфобрикетний з-ди, лісгоспзаг, комбінат комунальних підприємств. 4 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок культури, 3 клуби, 5 б-к. Засн. на поч. 20 ст.

КЛЕ́СІВСЬКІ РОДОВИ́ЩА ГРАНІ́ТІВ — у Сарненському р-ні Ровен. обл. УРСР, біля залізнич. ст. Клесів. Включають 8 родовищ гранітів, гранодіоритів і діоритів. Сумарні промислові запаси становлять 161,5 млн. м³ (1978). Кристалічні породи розвідані до глиб. 40—45 м. Вони перекриті товщею пісків, суглинків, жорстви заг. потужністю до 3 м. Використовують граніти гол. чин. для одержання буту, щебеню, частково — як облицьовувальний матеріал.

К. О. Суходольський.

КЛЕ́ЦЬКИЙ Лев Михайлович [н. 5 (18).III 1903, с. Олександрівка, тепер Новотроїцького р-ну Херсон. обл.] — укр. рад. економіст-аграрник, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1959). Член КПРС з 1925. У 1928 закінчив Харків. агроекон. ін-т. У 1939—59 — зав. кафедрою Харків. с.-г. ін-ту ім. В. В. Докучаєва. В 1959—62 — академік-секретар відділення економіки і організації с. г. і член Президії Укр. академії с.-г. наук. У 1963—79 — в Укр. с.-г. академії (до 1974 — зав. кафедрою). Праці з питань експлуатації с.-г. машин, продуктивності праці, собівартості продукції, рентабельності виробн., госпрозрахунку, поглибленої спеціалізації в колгоспах і радгоспах УРСР та ін. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

КЛИМ Параска Фоківна (н. 26.X 1922, с. Виженка, тепер Вижницького р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. вишивальниця і ткаля, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). Вишиває жіночі й чоловічі сорочки, блузки, рушники, скатерки, серветки, доріжки з геом. орнаментом, який компонує сама. Володіє і технікою худож. ткацтва, виготовляє ворсові килими, ліжники. Твори зберігаються в Чернів. краєзнавчому музеї, музеях Києва та Москви.

КЛИМЕ́НКО Валентин Митрофанович [н. 5 (18).VII 1908, Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл.] — укр. рад. вчений у галузі обробки металів тиском, доктор тех. наук (з 1962), засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1931) Дніпроп. металург. ін-ту працював на підприємствах металург. промсті, в 1949—53 — в Дніпроп. металург. ін-ті, в 1953—64 — в н. -д. Ін-ті чорної металургії. З 1964— зав. кафедрою Донецького політех. ін-ту. Осн. праці з питань деформування металу при прокатці зливків на блюмінгах і слябінгах, тиску металу на бічні грані калібрів і на валки, теорії захоплювання металу в калібрах, теорії і принципів прокатки із затисненням металу в калібрах та ін.

КЛИМЕ́НКО Василь Костянтинович [н. 7 (20).VIII 1906, с. Петрівка, тепер Дзержинської міськради Донец. обл.] — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1929. В 1935 закінчив Київ. політех. ін-т. У 1935—41 працював інженером, директором Слов'янського арматурно-ізоляторного з-ду. В 1941, 1944—51— на парт. роботі в Сталіно (тепер Донецьк), 1941—43 — в Башкирії. В 1951—61—перший секретар Ворошиловград. обкому партії. В 1961—71 — голова Укр. респ. ради профспілок. У 1961—69 — член Генради ВФП. З 1971— на пенсії. В 1956—71 — член ЦК КПРС. З 1949 — кандидат, 1952—76 — член ЦК Компартії Украї-

ни. В 1961—71 — кандидат у члени Політбюро (1961—66 — Президії) ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 3—7-го скликань. Депутат і член Президії Верховної Ради УРСР 6 і 7-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами та медалями.

КЛИМЕ́НКО Іван Євдокимович (9.IX 1891—26.XI 1937) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1912. Н. в с. Рівчаках (тепер Конотоп. р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. Вів нелегальну парт. роботу в Києві, Ростові, Полтаві, Харкові, в містах Сибіру. У травні 1917 прибув до Києва. У березні — квітні 1918 — член ЦВК Рад України, нар. секретар праці. В 1919—21 працював в Одесі, Києві, Катеринославі. В 1922—25 — нарком зем. справ УРСР. У 1925—27 — другий секретар ЦК КП(б)У. З 1927 — на відповідальній госп. роботі. На XIV—XVI з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК, на VI—VIII конференціях та IX з'їзді КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. В 1924—27 — член Оргбюро, 1925—27 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК, ВЦВК, ЦВК СРСР.

КЛИМЕ́НКО Марія Миколаївна (н. 10.IX 1924, Київ) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1969. В 1946 — 59 й з 1969— у Волинському (Луцьк), 1959—69— в Тернопільському укр. муз.-драм. театрах ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Лучицька («Талан» Старицького), Ніла («Барабанщиця» Салинського), Юстина («Юстина» Вуолійокі).

КЛИМЕ́НКО Панас Мусійович (16.IX 1900, с. Нижня Дубечня, тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.—17.III 1925, там же) — укр. рад. учитель, сільський активіст. Закінчив Київ. пед. курси. З 1921—на пед. і керівній роботі в школах Вищедубечанського р-ну. Одночасно був організатором сільс. комсомольців, очолював боротьбу з куркулями. К. активно виступав у пресі, викривав ворогів Рад. влади на селі. Вбитий куркульськими наймитами.

КЛИМЕ́НКО Юхим Филимонович (1839, Акерман, тепер Білгород-Дністровський — 1922) — укр. хімік. Закінчив 1863 Моск. ун-т. У 1864—71 працював учителем гімназії в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) та в Одесі; з 1871 — у Новоросійському ун-ті в Одесі (з 1878 — професор). К. належать перші в Росії експеримент. праці з *стереохімії*, вивчав також органічні оксикислоти.

КЛИМЕ́НТ АЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ (Clemens Alexandrinus) Тіт Флавій (бл. 150 — бл. 215) — християнський теолог і письменник. Наставник християнської церк. школи в Александрії. Виходячи з ідей *неоплатонізму*, розробив теологічне вчення про збіг «істинного» знання (філософії) з «істинною» вірою, яке було прийняте християнською церквою. Оскільки твори К. А. «Педагог», «Стромати» та ін. містять цитати з творів давньогрец. філософів, вони є цінним джерелом з історії античної філософії.

КЛИМЕ́НТ СМОЛЯ́ТИЧ (рр. н. і см. невід.) — письменник і церковно-освітній діяч Київської Русі серед. 12 ст. Київ. митрополит (1147—54). Обстоював незалежність руської православної церкви від Візантії. Його твір «Посланіє пресвитеру Фомѣ», що зберігся в списках 15—16 ст., свідчить про видатні здібності К. С. як проповідника, оратора, книжника і філософа. *Ф. Я. Шолом.*

КЛИМЕ́НТІЙ ЗІНО́ВІЇВ син (серед. 17 ст.— після 1712) — укр. поет і етнограф. Вчився в дяківській школі, потім, можливо, в Києво-Могилянській колегії, служив писарем. Ще молодим прийняв чернецтво, багато подорожував, збираючи милостиню для монастиря (був у Росії, Польщі, обійшов усю Україну). Автор рукописної зб. віршів (бл. 400 творів), складеної між 1700 і 1709 (вид. 1912). В цих творах широко відобразив тогочасне соціально-екон. життя України з етногр.-побутовими особливостями. Герої його творів — ремісники, наймити-бурлаки, козаки-воїни. Викривав соціальну нерівність, сатирично висміював попів, ченців, гендлярів, чиновників. Описав бл. 100 ремесел і промислів, зібрав бл. 2 тис. приказок і прислів'їв, об'єднаних у зб. «Приповѣсти».

Тв.: [Вірші]. В кн.: Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. 7. Львів, 1912; Вірші.— Приповісті посполиті. К., 1971.

Літ.: Колосова В. П. Климентій Зіновієв. К., 1964. *В. П. Колосова.*

КЛИМКО́ Никифор Григорович (22.II 1904, с. Ландарі, тепер Диканського р-ну Полтав. обл.— 29.VI 1979, Київ) — укр. рад. економіст, доктор екон. наук, професор. Член КПРС з 1932. У 1925 закінчив Полтав. с.-г. ін-т. У 1930—39 — старший наук. співробітник Міжнар. агр. ін-ту Виконкому Комінтерну. В роки Великої Вітчизн. війни—на фронті, на парт. роботі. З 1944 — на пед. та наук. роботі у вузах і н.-д. ін-тах Києва. В 1963—70 — директор укр. відділення Ін-ту економіки світової системи соціалізму АН СРСР. Праці з питань політекон. проблем світової системи соціалізму.

КЛИМКО́ВИЧ Ксенофонт Григорович (17.I 1835, с. Хотимир, тепер Тлумацького р-ну Івано-Фр. обл.— 19.X 1881) — укр. письменник ліберально-бурж. напряму. Був редактором львів. журналів «*Мета*» (1863—65) і «Основа» (1872). Друкував вірші в різних періодичних виданнях, перекладав з чес., польс., франц. л-р. Переклав нім. мовою ряд творів Т. Шевченка і Марка Вовчка.

КЛИМКО́ВИЧ Михась [Михайло Миколайович; 8 (20).XI 1899, с. Селітряники, Борисовського пов. Мінської губ. — 5.XI 1954, Мінськ] — білорус. рад. письменник. Член КПРС з 1920. Друкуватися почав 1926. Автор тексту Держ. гімну БРСР (1944), драм. поем на істор. теми — «Катерина Жерносєк» (1937), «Розплата» (1945), «Вся влада Радам!» (1956), лібретто опери «Кастусь Калиновський» (пост. 1947, опубл. 1959). Осн. твори — драм. трилогія «Георгій Скорина» (1946—47, 1955). Писав вірші, оповідання, досліджував білорус. л-ру («Про животворний вплив російської літератури на білоруську літературу», вид. 1955; «Літературно-критичні статті», вид. 1962). Т. Шевченкові присвятив одноактну драму і статтю, перекладав його твори.

КЛИ́МОВ Володимир Якович [11 (23).VII 1892, Москва — 9.IX 1962, там же] — рад. вчений у галузі авіаційного моторобудування, конструктор авіац. двигунів, генерал-майор інженерно-технічної служби (1944), акад. АН СРСР (з 1953), двічі Герой Соціалістичної Праці (1940, 1957). В 1918 закінчив Моск. вище тех. училище. З 1935— гол. конструктор авіац. двигунів. Під керівництвом К. створені потужні двигуни (М-105, ВК-105ПФ, ВК-107, ВК-108) для винищувачів і бомбардувальників, які відіграли значну роль у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Після війни К. розробив ряд повітряно-реактивних двигунів. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1946, 1949.

Р. Клер.

КЛИ́МОВ Всеволод Валентинович (н. 20.II 1930, Бійськ) — укр. рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1965. Закінчив (1953) Казахський ун-т. З 1960 працює у Всесоюзному н.-д. ін-ті реактивів і хім. чистих матеріалів для електронної техніки (Донецьк). Осн. наук. дослідження присвячені фіз. хімії й технології неорганічних речовин, зокрема хімії сегнето-, п'єзоелектр. і феритових матеріалів. Держ. премія СРСР, 1975.

КЛИ́МОВ Михайло Михайлович [8 (20).XI 1880, Петербург — 9.VII 1942, Тбілісі] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1937). Сценічну діяльність почав 1901 в провінціальних театрах. У 1904—09 грав у моск. театрі Корша, потім (з перервами) в *Малому театрі*. Ролі: Телятєв («Шалені гроші» О. Островського), Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Земляника («Ревізор» М. Гоголя), Дубровін («Вогняний міст» Ромашова), Людовік («Олівер Кромвель» Луначарського) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 226.

А. К. Клеро.

КЛИ́МОВ Олександр Гнатович [н. 31.VIII (12.IX) 1898, Кустанай] — укр. і рос. рад. диригент, педагог, засл. діяч мист. Тадж. РСР (з 1945) та УРСР (з 1949). Член КПРС з 1946. У 1928 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка (викладав у ньому до 1931). Працював у Тирасполі, Донецьку, Саратові, Харкові, Одесі. В 1942—45 — гол. диригент Держ. симф. оркестру УРСР (Душанбе), 1945—48 — симф. оркестру Одес. філармонії (професор Одес. консерваторії). У 1948—54 — директор і професор Київ. консерваторії. В 1954—61 — гол. диригент Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, 1961—67 — Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Нагороджений орденом Леніна.

М. М. Клименко.

КЛИ́МОВА Олександра Іванівна (н. 1.X 1921, с. Затоболовка, тепер Кустанайського р-ну Кустан. обл.) — рос. рад. актриса, нар. артистка СРСР (з 1969). В 1949

В. Я. Климов.

М. М. Климов.

О. І. Климова.

П. І. Климук.

Клепець.

закінчила театр. уч-ще ім. М. Щепкіна в Москві. В 1949 — 56 працювала в театрах Одеси, Києва, Харкова, з 1956 — в Білорус. рос. театрі ім. М. Горького (Мінськ). Ролі: Аня («Вишневий сад» Чехова), Комісар («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Норма Фансі («Під золотим орлом» Галана), Клеопатра («Антоній і Клеопатра» Шекспіра). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

КЛИ́МОВСЬК — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР. Залізнична ст. Гривно. 52 тис. ж. (1977). З-ди текст. машинобудування (засн. 1883) с.-г. машин. ф-ка іграшок. Місто з 1940.

КЛИМО́ВСЬКИЙ (Климов) Семен (рр. н. і см. невід.) — укр. поет кінця 17 — 1-ї пол. 18 ст. Автор популярної пісні «Їхав козак за Дунай». Написав і два вірші, присвячені Петрові I: «О правосудію» і «О смиренії височайших», де поряд з монархічно-реліг. ідеями висловив критичне ставлення до панівних класів. На основі скупих біографічних матеріалів, що стосуються К., рос. письменник О. *Шаховськой* написав оперу-водевіль «Козак-віршувальник» (1812).

В. П. Колосова.

КЛИМУ́К Петро Ілліч (н. 10.VII 1942, с. Комаровка Брестського р-ну Брест. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, генерал-майор авіації (1978), двічі Герой Рад. Союзу (1973, 1975). Член КПРС з 1963. Закінчив Черніг. вище військ.-авіац. училище льотчиків (1964) і Військ.-повітр. академію ім. Ю. О. Гагаріна (1977). В загоні космонавтів — з 1965. Разом з В. В. *Лебедєвим* здійснив політ (18—26.XII 1973) на космічному кораблі «Союз-13», разом з В. І. *Севастьяновим* — на космічному кораблі «Союз-18» (24.V—26.VII 1975). Під час виконання програми корабель стикувався з орбітальною наук. станцією «Салют-4». Як командир міжнар. екіпажу (разом з льотчиком-космонавтом ПНР М. *Гермашевським*) здійснив політ (27.VI—5.VII 1978) за програмою «*Інтеркосмос*» на космічному кораблі «Союз-30». Під час виконання програми польоту «Союз-30» стикувався з орбітальним наук. комплексом «Салют-6» — «Союз-29» (В. В. *Ковальонок* і О. С. *Іванченков*). Екіпажі кораблів проводили спільні дослідження та експерименти. Нагороджений 3 орденами Леніна, «Хрестом Грюнвальда» 1-го ступеня (ПНР), медалями. Золота медаль ім. К. Е. Ціолковського АН СРСР (1977). Держ. премія СРСР, 1978.

КЛИН — місто обл. підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Сестрі (бас. Волги). Залізнична станція. 89 тис. ж. (1977). У К.— виробн. об'єднання «Хімволокно» і «Термоприлад», скляний і верстатобуд. з-ди. Підприємства текст. і харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. У К.— хім.-мех. і буд. технікуми. Будинок-музей П. І. Чайковського, який жив і працював у К. 1892—93. Вперше згадується 1234.

КЛИНОЛИ́СТИ (Sphenophyllales) — порядок вимерлих рослин з підвідділу членистостеблових. Були представлені невеликими дерев'янистими рівно-, рідше — різноспоровими рослинами з тонкими довгими гіллястими стеблами; деякі форми К. мали *шипи*. Листки К. клиновидні або розсічені, зібрані в *кільця* (по 6 або 9 листків у кожному). К. були поширені з кінця девонського до початку тріасового періоду. Найбільшого розквіту досягли в карбоні і пермі.

КЛИНО́ПИС, клинописне письмо — тип *письма*. Знаки в К. мали

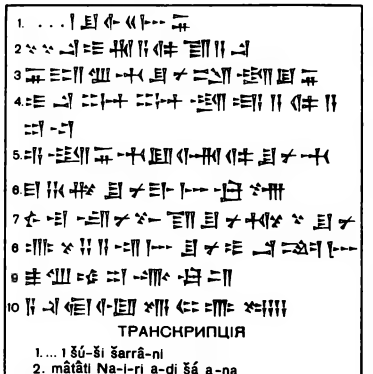

Зразок вавілоно-ассірійського клинопису. Напис ассірійського царя Тіглатпаласара I.

клиноподібну форму, видавлювали їх на сирій глині прямокутною паличкою. Системи К. застосовували в Передній Азії з кін. 4-го до кін. 1-го тис. до н. е. К. виник у *Шумері* на основі шумерського іероглічного письма. Пізніше його запозичили ассірійці, вавілоняни, еламіти, хурити, урартці, хетти, перси та ін. Уперше розшифрував К. (давньоперський) 1802 Г. Ф. *Гротефенд*. Різні види К. дешифровано в 19—20 ст. Див. також іл. на окр. аркуші до ст. *Письмо*.

Літ.: Липин Л., Белов А. Глиняные книги. Л., 1956; Фридрих И. Дешифровка забытых письменностей и языков. Пер. с нем. М., 1961.

КЛИНЦІ — місто респ. підпорядкування Брян. обл. РРФСР, райцентр. Розташовані на р. Турóсні (бас. Дніпра). Залізнична станція. 66 тис. ж. (1977). Значний центр легкої пром-сті (тонкосуконне і шкіряне об'єднання, взут., швейна і трикотажна ф-ки). З-ди: текст. машинобудування, поршневих кілець, телефонної апаратури, фабрика кручених виробів. Виробн. буд. матеріалів. У К.— текст. технікум, мед. і пед. уч-ща, краєзнавчий музей. Засн. на поч. 18 ст., місто — з 1925.

КЛИ́ЧЕВ Іззат Назарович (н. 10.X 1923, аул Ялким, тепер Байрам-Алійського району Туркменської РСР) — туркменський радянський живописець, нар. художник СРСР (з 1973), чл.-кор. АМ СРСР (з 1970). Член КПРС з 1949. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1947—53 навчався в Ін-ті живопису, скульптури і архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді в Б. *Йогансона*, Ю. *Непринцева* та ін. Автор жанрових композицій, портретів, натюрмортів. Твори: «За кращу долю» (1957), «Гозель» (1959), серія «Моя Туркменія» (1963—65), «Нова ера» (1975), «Прапор Республіки» (1977). Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1967.

Літ.: Иззат Клычев. М., 1967.

КЛИ́ЧКО Федір Федорович (1911, с. Катеринівка, тепер у складі м. Новомиргорода Кіровогр. обл.— 1942) — укр. рад. живописець. У 1935—41 навчався в Київ. художньому ін-ті. Працював над істор. картиною «Г. І. Котовський ліквідує банду Матюхіна» (1939, незакінчена, ДМУОМ). Автор портрета депутата Верховної Ради СРСР П. В. Гусятникової (1937, ДМУОМ). Загинув на фронті під час Великої Вітчизн. війни.

КЛИ́ЧНА ФО́РМА — особлива морфологічна форма іменників, яка вказує на особу (рідше на персоніфікований предмет чи явище), до якої звернено мову. В багатьох сучас. індоєвроп. мовах давній вокатив (кличний відмінок) замінено формою називного відмінка. К. ф. збереглася в сучас. укр., білорус., лит., латиській, польс., чес. та ін. мовах. Її включають у відмінкову *парадигму*. В укр. мові К. ф. утворюється від іменників за допомогою закінчень **-о, -е(-є), -у (-ю)**, напр., «мамо», «доле», «Надіє», «товаришу». В реченні К. ф. виступає в ролі *звертання*.

КЛИШОНО́ГІСТЬ — складна стійка деформація ступні, яка виявляється в тому, що ступня вивернута всередину, зігнута до підошви, передній відділ ступні приведений (опущений). Розрізняють К. природжену і набуту. Вважають, що однією з причин природженої К. є аномалія розвитку м'язів *голінки* у плода. Набута К. буває наслідком травми, *поліомієліту* тощо. Ознаки: своєрідна хода (деформовані ступні переносяться одна через одну), що призводить до поступової ротації (повороту) кісток голінки всередину. На зовн. краю ступні утворюється натоптиш з слизовою сумкою всередині. Лікування.

Ф. Ф. Кличко. Г. І. Котовський ліквідує банду Матюхіна. 1939. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

в а н н я природженої К. — з перших днів життя спец. (корегуючі) рухи, фіксуючі пов'язки (етапні гіпсові й мішані шинно-гіпсові) та хірургічне, набутої К., як правило,— хірургічне.

К. С. Терновий.

КЛІВА́Ж (франц. clivage) — процес розщеплення гірських порід на тонкі пластини і призми по тріщинах, напрям яких, як правило, не збігається з первинною шаруватістю порід. Виникає в результаті діяння тектонічних сил, гол. чин. у районах інтенсивної складчастості. За способом утворення розрізняють К. розриву, сковзання, розлому тощо.

КЛІ́ВЛЕНД — місто на Пн. Сх. США, в штаті Огайо. Вузол залізничних і автомобільних шляхів, аеропорт, порт на пд. березі оз. Ері. 700 тис. ж., з передмістями 2,1 млн. ж. (1974). Провідні галузі промисловості — чорна металургія, машинобудування і металообробка (суднобудування, виробн. буд. і портового устаткування, верстатів, автомобілів, електротех. і радіоелектронних виробів). Підприємства фарм., поліграф., швейної та харч. галузей. Нафтопереробка. Ун-т. К.— один з центрів робітн. руху США. Засн. 1796.

КЛІ́ВЛЕНДСЬКА ФІНА́НСОВО-МОНОПОЛІСТИ́ЧНА ГРУ́ПА — одне з найбільших угруповань монополістич. капіталу США. Виникла в кін. 19 ст. Включає монополістичні групи Ітона, Ханна— Хемфрі, ряд фінансистів Серед. Заходу США та нащадків пром. монополістичних об'єднань Янга і Матерів. Гол. інтереси К. ф.-м. г. зосереджені в чорній металургії (контролює металург. монополії «Ріпаблік стіл», «Нейшенал стіл», «Янгстаун шіт енд тьюб», «Інленд стіл» та ін.), в залізорудній («Стіп рок айрон майнз», «Унгава айрон орз»), гірничодобувній («Ханна майнінг»), вугледобувній («Консолідейтед коул», «Уест Кентуккі коул»), контейнерній і автомоб. пром-сті, трансп. машинобудуванні. В залізнич. транспорті контролює переважну частину перевезень товарів Серед. Заходу і Пн. Сходу США. За кордоном група має великі інвестиції в залізорудній і металург. пром-сті Канади.

В. А. Колибанов.

КЛІЄНТЕ́ЛА (лат. clientela, від cliens — клієнт, тобто залежний) — у Старод. Римі форма соціальної залежності, яка полягала в покровительстві багатих людей (*патронів*) бідним сородичам, *вільновідпущеникам,* а також безправним завойованим або прийшлим жителям (клієнтам). Клієнти одержували від патронів зем. наділ, зобов'язуючись виконувати на їхню користь різні повинності, насамперед військову.

КЛІ́ЗМА (грец. κλύσμα — промивання)— введення в *пряму кишку* через *анальний отвір* певних рідин з лікувальною або діагностичною метою за допомогою кружки Есмарха або гумового балона. К. бувають очищувальними (вводиться 1—2 л теплої води), проносними (олійні, гіпертонічні або гліцеринові), лікарськими (вводять медикаменти), харчувальними (вид штучного харчування), діагностичними (гол. чин. введення контрастних речовин для *рентгенографії*). Протипоказання: гострий апендицит, шлунково-кишкові кровотечі, *колапс,* запальні ураження очеревини, запальні процеси в ділянці анального отвору.

КЛІ́МА Еммануїл (17.V 1902, м. Напаєдла, тепер ЧССР — 15.II 1941) — діяч революц. руху на Закарпатті. Н. в сім'ї нар. вчителя. З 1923 — член Компартії Чехословаччини. З 1925 — перший секретар Закарп. крайкому комсомолу. З 1929 — перший секретар Закарп. крайкому КПЧ, член ЦК КПЧ. За революц. діяльність зазнавав переслідувань, 1934 був ув'язнений. З 1935 — секретар крайкому партії в Брно, депутат парламенту. В 1939—41 — член 1-го нелегального ЦК КПЧ в окупованій гітлерівцями Чехословаччині, організував випуск і редагував нелегальний парт. орган — газ. «Руде право». В лютому 1941 заарештований гестапо і страчений.

А. Д. Ярошенко.

КЛІМАКС, клімактерій (від грец. κλῖμαξ — сходи, драбина; κλιμακτήρ — східець, щабель) — перехідний період, протягом якого відбуваються вікові зміни в організмі, в т. ч. і згасання статевої функції. У ж і н о к К. звичайно настає в 45—47 років і триває кілька років. К., що настав до 40 років,— ранній, після 55 — пізній. Стійке припинення *менструацій* протягом 2 років наз. менопаузою. Одним з найхарактерніших проявів К. є порушення ритму, тривалості менструацій і кількості крові, що втрачається. К. викликає в організмі жінки складну перебудову, яка позначається на функції різних органів і систем (напр., яєчники зморщуються, зменшуються в об'ємі, знижується їхня гормональна функція тощо), спостерігаються зміни і з боку ендокринних *залоз.* Найчастіше знижуються окислювально-відновні процеси, основний обмін, внаслідок чого надмірно відкладається жир в підшкірній клітковині, що негативно позначається на кровопостачанні *міокарда.* Виникає клімактерична кардіопатія: біль за грудниною, задишка, серцебиття, потіння, найчастіше під час сну. Здебільшого К. настає поступово і організм жінки адаптується. Проте у частини жінок К. набуває патологічного характеру (напр., дисфункціональні маткові кровотечі та ін.). У ч о л о в і к і в К. починається трохи пізніше, ніж у жінок, частіше— бл. 60 років. Функція яєчок знижується поступово, тому організм чоловіків пристосовується до нейрогуморальних змін, у зв'язку з чим у них К. не супроводиться такими явищами, як у жінок.

Л і к у в а н н я: додержання режиму праці, відпочинку, сну; гідропроцедури, фіз. методи, фізична культура; медикаментозне — гормони, вітаміни та ін.

Літ.: Малиновский М. С., Свет-Молдавская Е. Д. Климактерий и менопауза. М., 1963; Мануилова И. А. Нейро-эндокринные изменения при выключении функции яичников. М., 1972.

Г. К. Степанківська.

КЛІМАКС у г е о б о т а н і ц і — найвища (кінцева, заключна) стадія розвитку *рослинності* або рослинного угруповання (*фітоценозу*), яка настає внаслідок *сукцесій* (ряду послідовних змін) рослинного покриву. Клімаксне угруповання перебуває в рівновазі з загальнокліматичними умовами. Прикладом К. є злакова рослинність степу.

КЛІ́МАТ [від грец. κλίμα (κλίματος) — нахил] — багаторічний режим погоди, характерний для даної місцевості. Для характеристики К. звичайно користуються пересічними і крайніми значеннями окремих метеорологічних елементів (атм. тиску, т-ри, вітру, опадів тощо) для даної місцевості за багаторічний період та даними аналізу їхньої повторюваності; використовують також комплексні показники. На відміну від погоди, яка змінюється безперервно і швидко, для К. характерна певна сталість, його зміни і коливання відбуваються дуже повільно. Той чи ін. К. формується під впливом кліматоутворюючих факторів, осн. з яких є *сонячна радіація, циркуляція атмосфери* і *підстилаюча поверхня.* Дія цих факторів залежить від геогр. особливостей місцевості (геогр. широти, висоти над р. м., рельєфу, грунтів, рослинності, водної поверхні, снігового і льодового покриву тощо). На К. впливає госп. діяльність людини (див. *Антропогенні зміни клімату*).

І. Н. Кличев.

І. Н. Кличев. Килимарниці. 1972. Державний музей мистецтв Туркменської РСР в Ашхабаді.

Вивченням К. займається *кліматологія,* одним з осн. завдань якої є класифікація К. Деякі дослідники (А. Декандоль) за основу класифікації К. брали характер рослинного покриву, інші (О. І. Воєйков, В. Пенк) — гідрологічні ознаки тощо. На основі вчення В. В. Докучаєва про зони Л. С. Берг створив ландшафтну класифікацію кліматів. Б. П. Алісов розробив генетичну класифікацію К. за умовами надходження сонячної радіації та циркуляції атмосфери (див. *Кліматичні пояси*). За умовами зволоження розрізняють *аридний клімат* та *гумідний клімат,* залежно від дії океанічних або материкових повітр. мас — *морський клімат* і *континентальний клімат.* При характеристиці окремих районів широко використовують дані про *мікроклімат,* зокрема про мікроклімат міст. К. змінюється не тільки в просторі, але й у часі (в різні геол. періоди він має значні відмінності). К.— одна з геогр. характеристик території. Він активно впливає на водний режим, грунти, рослинний покрив та ін. компоненти природи, перебуваючи з ними в тісному взаємозв'язку, а також на поширення с.-г. культур (див. *Агрокліматологія*), певною мірою — на умови життя та здоров'я населення (див. *Кліматологія медична*). Розвиток госп. діяльності людини створює певні можливості активного впливу на К. Досягнення сучас. науки знайшли своє втілення, зокрема, у створенні штучних опадів на обмежених територіях, засобів боротьби з градом, зміні властивостей підстилаючої поверхні, в розвиткові меліоративних робіт тощо (див. *Меліорація клімату*).

Літ.: Кобышева Н. В., Наровлянский Г. Я. Климатологическая обработка метеорологической информации. Л.,

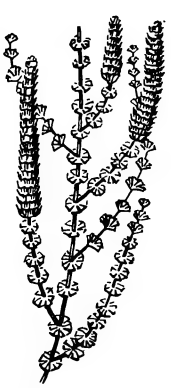

Клинолист (Sphenophyllum).

Кліматрон. Київ.

Кліо. Римська копія з грецького оригіналу 3—2 ст. до н. е. Мармур. Державний Ермітаж у Ленінграді.

1978; Монин А. С., Шишков Ю. А. История климата. Л., 1979.

Г. П. Дубинський.

КЛІМАТИЗЕ́Р, — спец. апарат, яким зволожують, частково охолоджують і очищують від пилу повітря примішень; кімнатний випарний *кондиціонер*. У корпусі К. (мал.) є: вентилятор, що всмоктує повітря; насос; зрошувані водою фільтри; ємкість для води; прилади для реєстрації та автом. регулювання т-ри й відносної вологості повітря. З К. повітря надходить у приміщення через декоративні гратки з поворотними лопатями, що змінюють напрям його руху. За годину К. пропускає 350—500 м³ повітря.

КЛІМАТИ́ЧНІ ПОЯСИ́ — території на земній кулі, які в основному мають широтне простягання і виділяються за відповідними кліматичними показниками. К. п. розрізняють за умовами формування клімату, найчастіше — за особливостями режиму т-ри і опадів. Виділяють екваторіальний, 2 субекваторіальні (для Пн. та Пд. півкуль), 2 тропічні, 2 субтропічні, 2 помірні, субарктичний, субантарктичний, арктичний і антарктичний К. п. У деяких класифікаціях розглядаються як синонім кліматичних зон.

КЛІМАТИ́ЧНІ СЕЗО́НИ — періоди року, які виділяють за кліматичними ознаками. К. с. та їхня тривалість різні в різних районах земної кулі. Розрізняють теплий і холодний, сухий і вологий К. с. У серед. широтах (де розташована більша частина тер. СРСР) виділяють 4 К. с.— весну, літо, осінь, зиму (див. *Пори року*).

КЛІМАТОЛО́ГІЯ (від *клімат* і грец. λόγος — вчення) — наука про клімат, закономірності його формування, класифікацію, розподіл на Землі й в окремих її регіонах та про його зміни у зв'язку з діянням факторів кліматоутворення та під впливом госп. діяльності людини. К. визначає також можливі шляхи та напрями впливу на клімат з метою підвищення ефективності використання кліматичних ресурсів. Входить у систему геогр. наук (див. *Географія*), тісно пов'язана з *метеорологією*. Вихідними матеріалами кліматологічних досліджень є дані багаторічних (35—50 років) спостережень мережі *метеорологічних станцій* за осн. кліматичними параметрами з урахуванням їхнього добового, річного та вікового ходу. Враховуючи зміни інтенсивності взаємодії факторів кліматоутворення в процесі їхнього річного ходу, виділяють пори року (див. *Кліматичні сезони*), визначають тривалість їх і дають характеристику ходу погодних процесів та явищ, оцінюють кліматичні ресурси окремих регіонів.

Велике значення для кліматології мають спостереження з космічних літальних апаратів. К. диференціюють на окремі галузі, осн. з яких є кліматографія (вивчає розподіл кліматів у часі й просторі), фіз. К. (вчення про генезис клімату та його фіз. особливості), динамічна К. (розглядає клімат у взаємозв'язку з заг. процесами *циркуляції атмосфери*), *аерокліматологія, палеокліматологія*, мікрокліматологія (вивчає кліматичні особливості невеликих територій, зумовлені неоднорідністю їхньої будови або стану (див. *Мікроклімат*), космічна, або супутникова, К. До прикладних кліматологічних дисциплін відносять *агрокліматологію, кліматологію медичну*, буд. К., транспортну К. (авіац., морська та ін.).

Як наука К. сформувалась у 19 ст., але початкові уявлення про клімат склалися ще в Стародавній Греції. Перший систематизований опис кліматів Землі належить А. *Гумбольдту* (поч. 19 ст.). У цей же час укр. вчений В. *Каразін* уперше досліджував вплив лісу на клімат. Планомірні кліматологічні дослідження в Росії проводяться з серед. 19 ст. В 1849 у Петербурзі було відкрито Головну фізичну (тепер Гол. геофізична) обсерваторію, 1855 в Києві — метеор. обсерваторію, 1892 в Одесі — магнітно-метеорологічну обсерваторію. Велике значення для розвитку К. відіграли роботи О. І. *Воєйкова*, П. І. *Броунова*, О. В. *Клосовського*. За роки Рад. влади в СРСР проведено регіональні дослідження окремих районів, у т. ч. віддалених, створено фундаментальні кліматичні довідники, карти й атласи. Питання класифікації кліматів знайшли відображення у працях Л. С. Берга і Б. П. Алісова, проблемам радіаційного і теплового балансу присвячені роботи М. І. Будико. Кліматологічні дослідження в СРСР здійснюють Гол. геофіз. обсерваторія, Арктичний і Антарктичний н.-д. ін-т (Ленінград), геогр. ін-ти і відділи АН СРСР та респ. академій, спеціалізовані ін-ти, на Україні — *Гідрометеорологічний український науково-дослідний інститут*, у Київ., Харків., Чернів. ун-тах, Одес. гідрометеорологічному ін-ті тощо.

Літ.: Берг Л. С. Основы климатологии. Л., 1938; Воейков А. И. Климаты земного шара, в особенности России. В кн.: Воейков А. И. Избранные сочинения, т. 1. М. — Л., 1948; Алисов Б. П., Берлин И. А., Михель В. М. Курс климатологии, ч. 1—3. Л., 1952—54; Щербань М. И. Микроклиматология. К., 1968; Будыко М. И. Климат и жизнь. Л., 1971; Заварина М. В. Строительная климатология. М., 1974; Колісник П. І. Метеорологія і кліматологія. К., 1978.

М. І. Щербань.

КЛІМАТОЛО́ГІЯ МЕДИ́ЧНА, біокліматологія людини — наука, що вивчає вплив кліматичних і погодних факторів на організм людини, методи їх використання з лікувально-профілактичною метою. З давніх часів люди накопичували відомості про вплив *погоди* на людину. Виникненню К. м. в Росії сприяли праці кліматолога О. І. *Воєйкова* (опублікував 1898 свою працю «Дослідження кліматів з метою кліматичного лікування і гігієни»). Основоположником К. м. в СРСР є П. Г. Мезерницький, який об'єднав зусилля лікарів, фізіологів, метеорологів, біофізиків для вивчення впливу особливостей клімату різних районів на організм. Значний вклад у розвиток К. м. внесли рад. вчені О. В. Александров, Г. М. Данишевський, І. С. Кандрор, О. Д. Слонім, Л. О. Чубуков та ін. К. м. поділяється на кліматофізіологію (вивчає вплив на організм клімато-погодних факторів), кліматопатологію (вивчає зв'язок патологічних реакцій організму з клімато-погодними факторами), *кліматотерапію* і кліматопрофілактику (застосування кліматичних факторів з профілактичною метою). Діяння клімату на організм є наслідком впливу погоди, яка характеризується комплексом метеорологічних елементів і явищ (т-ри, вологості, тиску і швидкості руху повітря, сонячної радіації, хмарності), а також геліогеофізичних процесів (варіації геомагнітного поля, сонячної активності та ін.). Різні типи погоди мають різний вплив на організм — сприятливий, відносно сприятливий або несприятливий. Дослідження в галузі К. м. дали змогу виявити залежність деяких захворювань і патологічних реакцій від особливостей клімато-погодних факторів. Напр., випадки *інфаркту міокарда, інсульту*, гіпертонічного кризу частішають в період підвищення сонячної активності, т. з. електромагнітних збурень в атмосфері. В умовах Крайньої Півночі перебіг ряду захворювань, у т. ч. органів дихання, має свої особливості. З метою своєчасного проведення профілактики такого роду захворювань і можливих при них ускладнень здійснюється мед. прогнозування погоди. На основі мед. оцінки погоди в Рад. країні проведено науково обгрунтоване кліматичне районування з рекомендаціями щодо проектування міст, житла, виділення місць перспективного курортного будівництва тощо. Проблеми К. м. в СРСР розробляють 13 ін-тів курортології та фізіології, ряд кафедр, мед. ін-тів, проблемних лабораторій, на Україні — *Фізичних методів лікування і медичної кліматології ялтинський науково-дослідний інститут* ім. І. М. Сєченова і *Курортології одеський науково-дослідний інститут*. В 1956 створено Міжнародне біокліматичне товариство.

Літ.: Очерки по климатологии курортов. М., 1963; Бокша В. Г., Блуцкий Г. В. Медицинская климатология и климатотерапия. К., 1980.

В. Г. Бокша.

КЛІМАТОТЕРАПІ́Я (від *клімат* і *терапія*), кліматолікування — використання з лікувальною і профілактичною метою особливостей клімату (т-ри, руху і вологості повітря, атм. тиску, сонячного випромінювання тощо) в місцях постійного проживання та на спеціальних кліматичних *курортах*. Осн. форми К.— *аеротерапія, сонцелікування, талассотерапія* (лікування морем).

До К. відносять переміну клімату на сприятливіший. При ряді захворювань (з підвищеною реактивністю організму) акліматизація при переміні будь-якого клімату є також лікувальним фактором. Див. також *Загартовування організму*.

КЛІМАТРО́Н (від *клімат* і грец. θρόνος — місцеперебування, осередя) — споруда з прозорих матеріалів, всередині якої штучно створюються умови (т-ра, освіт-

лення, вологість повітря та ін.), близькі до кліматичних умов певних геогр. зон. К. служить для вирощування в штучних умовах рослинних угруповань (трав'янисті, кущові та деревні рослини), характерних для певних умов і районів земної кулі. Великий К. (заввишки 21 м, пл. 2000 м²) є в Міссурійському бот. саду (м. Сент-Луїс, США). На Україні в Ботанічному саду ім. О. В. Фоміна Київ. ун-ту 1977 збудовано найвищий в світі К. (вис. 30 м, пл. 1000 м²), що являє частину споруджуваного кліматронного комплексу (пл. 2200 м²). У Київ. К. зібрана унікальна колекція пальм (віком бл. 200 років, вис. до 22 м) та ін. тропіч. і субтропіч. рослин. *В. Ф. Лапчик.*

КЛІНІКА [грец. κλινική (τέχνη) — догляд за лежачим хворим, лікування] — в СРСР лікувальна установа, в якій лікувально-профілактична робота поєднується з н.-д. і пед. діяльністю. К. входять до складу відповідних н.-д. установ, деяких мед. ін-тів та ін-тів удосконалення лікарів. К. існують також на базі міських *лікарень* та ін. лікувально-профілактичних закладів або їхніх структурних підрозділів (такі лікарні або відділення називаються клінічними). В К. мед. ін-тів студенти проходять підготовку з діагностики, лікування та профілактики різних хвороб (К. хірургічна, терапевтична, педіатрична тощо). На базі К. готують лікарські та наук.-педагогічні кадри через клінічну *ординатуру* і *аспірантуру*, здійснюють спеціалізацію і вдосконалення лікарів (див. *Медична освіта*).
Л. Й. Бугай.

«КЛИНИ́ЧЕСКАЯ ХИРУРГИ́Я» — щомісячний наук. журнал МОЗ УРСР. З 1921 виходив під назвою «Новый хирургический архив» (з 1955 — у Києві). Під тепер. назвою видається у Києві з 1962. Журнал публікує результати теоретич. та експеримент. досліджень із заг. хірургії, хірургії кишечника, щодо лікування опіку, дискусійні та критичні статті тощо.

КЛІ́НКЕР (нім. Klinker) — 1) В металургії — тугоплавка спечена маса, що залишається після переробки (*вельцювання*) поліметалевих відходів металургійного виробництва в *обертових печах*. З К., піддаючи його пірометалургійній (високотемпературній) обробці, вилучають цинк, мідь, свинець та ін. цінні компоненти. 2) К. дорожній — випалена до повного спікання високоміцна *цегла* з високопластичних (клінкерних) глин. Застосовується для мостіння шляхів, вулиць, підлог у пром. будинках тощо. 3) К. цементний — спечена суміш вапняку та глини (або шлаку); напівфабрикат, використовуваний при виробн. *цементу*.

КЛІНОХЛО́Р (від грец. κλίνω — нахиляю і χλωρός — зелений) — мінерал класу *силікатів*. $Mg_4(Mg, Al)_2 (OH)_8 [(Si, Al)_2 Si_2 O_{10}]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,61 — 2,78. Тв. 2—3. Колір зелений, жовтий. Блиск перламутровий. Породоутворюючий мінерал *сланців*. Дуже поширений у *земній корі*.

КЛІО́ (Κλειώ) — у грец. міфології одна з дев'яти муз; покровителька історії. Зображували її здебільшого з грифелем і сувоєм папірусу чи пергаменту в руках.

КЛІ́ПЕР (англ. clipper, від clip — підрізати) — три- або чотирищоглове швидкохідне морське вітрильне чи вітрильно-парове судно з гострою формою корпуса. Використовувалося (до кінця 19 ст.) гол. чин. для перевезення цінних вантажів (чаю, прянощів, вовни) та пасажирів. На К. (мал.) несли також дозорну, розвідувальну і крейсерську службу, здійснювали далекі навч. походи.

КЛІР (грец. κλῆρος — жереб) — у християнській церкві — сукупність усіх священнослужителів та церковнослужителів.

КЛІ́РЕНС (англ. clearance — зазор) — те саме, що й *дорожній просвіт*.

КЛІ́РИНГ (англ. clearing, від clear — очищати, вносити ясність) — система *безготівкових розрахунків* між банками, яка грунтується на зарахуванні взаємних вимог і зобов'язань. Широко використовується у внутр. і *міжнародних розрахунках*. Передумовою розвитку К. було зростання розмірів чекового обороту і відповідно скорочення розрахунків готівкою. В банківському К., як правило, беруть участь кілька банків, представники яких пред'являють взаємні вимоги і обмінюються платіжними документами. Застосування клірингових розрахунків зумовило виникнення спец. банківських інститутів — розрахункових палат, які й здійснюють зарахування взаємних вимог банків. К. вперше почали застосовувати в розрахунках між англ. банками в серед. 18 ст. В епоху імперіалізму клірингові розрахунки між банками в капіталістичних країнах набули значного поширення. В сфері міжнар. платіжних відносин клірингові розрахунки дістали назву *валютного клірингу*. Формально він в умовах капіталізму має врівноважувати *баланси платіжні* між країнами без вивозу золота та іноз. валюти. Фактично ж породжується системою валютних обмежень, що існують між окремими д-вами. Валютні К. використовують як засіб боротьби імперіалістичних д-в за зовн. ринки. В умовах соціалізму К. із системи міжбанківських розрахунків перетворився на одну з форм безготівкових розрахунків підприємств і орг-цій різних галузей економіки. Система К. використовується у взаємних розрахунках між країнами *соціалістичної співдружності*.
В. П. Степаненко.

КЛІСТРО́Н [від грец. κλύζω — б'ю, плещу хвилею і (*елек*)*трон*] — надвисокочастотна *лампа електронна*, що перетворює постійний струм на змінний внаслідок зміни (*модуляції*) швидкості руху електронів електричним полем. Розрізняють К. прольотні (з імпульсним або безперервним режимом дії) і відбивні. В прольотних К. (мал.) електрони, що їх випромінює *катод*, пролітають крізь зазори вхідного, проміжних, а потім вихідного об'ємних *резонаторів*, швидкість їх зменшується і частина кінетичної енергії перетворюється на енергію електромагн. коливань. У відбивних К. таке перетворення відбувається внаслідок зміни напряму потоку електронів, що вдруге проходять зазор об'ємного резонатора у зворотному напрямі. К. використовують гол. чин. у радіотехніці як підсилювачі, генератори і помножувачі частоти електромагн. коливань.

КЛІСФЕ́Н (Κλεισθένης; рр. н. і см. невід.) — законодавець у Старод. *Афінах* (6 ст. до н. е.). Керував рухом проти *тиранії*, внаслідок якого з Афін 510 до н. е. було вигнано тирана Гіппія. К. фактично очолив д-ву, провів ряд демократичних реформ. Родовий поділ *Аттіки* було замінено територіальним (10 тер. *філ*). Найвищим органом виконавчої влади стала рада п'ятисот (буле). Законодавча влада належала нар. зборам (еклесії). Владу *ареопагу* і *архонтів* було обмежено. З метою усунути можливість тиранічного перевороту було запроваджено *остракізм*. Реформи К. знищили політ. панування родової знаті і створили умови для встановлення рабовласницької демократії.

КЛІ́ТГОР (Klitgaard) Могенс (23.VIII 1906, Копенгаген — 23. XII 1945, Орхус) — дат. письменник. Комуніст. Літ. діяльність почав реалістич. романом «У трамваї сидить людина» (1937) — про духовний і матеріальний крах дрібного буржуа в умовах екон. кризи. В автобіографіч. романі «Бог дає погоду для обстрижених овець» (1938) показано, як капіталістич. умови життя гальмують природний розвиток людської особистості. Романи «Червоне пір'я», «Балада про Нюторве» (обидва — 1940) і зб. оповідань «Божественні будні» (1942) мають антифашист. характер. *О. Д. Сенюк.*

КЛІТЕМНЕ́СТРА (Κλυταιμνήστρα) — у грец. міфології дочка спартанського царя Тіндарея й *Леди*, сестра *Єлени*, дружина аргоського царя *Агамемнона*. Разом зі своїм коханцем Егістом підступно вбила чоловіка, коли той повернувся з *Троянської війни*. *Орест*, син К., помстився за смерть батька, вбивши матір і Егіста. Образ К. відтворено в трагедіях Есхіла, Софокла й Евріпіда.

КЛІ́ТИНА — елементарна біологічна система, що лежить в основі будови, відтворення, розвитку й життєдіяльності всіх рослинних і тваринних організмів (див. *Клітинна теорія*). Термін «клітина» запровадив у науку Р. *Гук* (1665); проте систематичне вивчення К. почалося лише в 19 ст. Будову, функції й розвиток К. вивчає *цитологія*. К. існують як самостійні організми (див. *Найпростіші*) й у складі *багатоклітинних організмів* (тканинні К.). Розміри К. коливаються від кількох мікрометрів до кількох сантиметрів. Значного розміру досягають К. одноклітинних водоростей, *яйцеклітини* і відростки *нейронів* великих тварин. У побудові багатоклітинного організму може брати участь велика кількість К. У людини в *корі великих півкуль головного мозку* налічується 4 — 15 млрд. нейронів, а в крові — 25

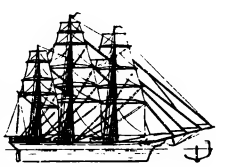

Кліпер.

Кліматизер

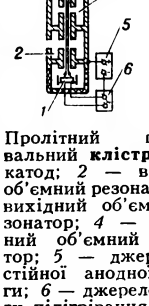

Пролітний підсилювальний **клістрон**: *1* — катод; *2* — вхідний об'ємний резонатор; *3* — вихідний об'ємний резонатор; *4* — проміжний об'ємний резонатор; *5* — джерело постійної анодної напруги; *6* — джерело напруги підігрівання катода (стрілками показано напрям електронного потоку).

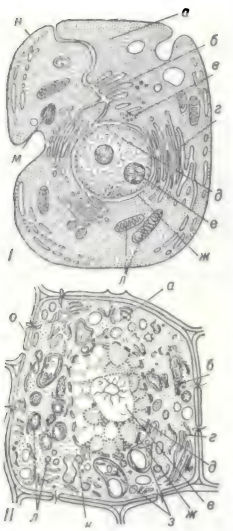

Мал. 1. Схематичне зображення будови **клітини:** *І* — тваринної; *ІІ* — рослинної; *а* — цитоплазма; *б* — комплекс Гольджі; *в* — центросоми; *г* — ендоплазматична сітка; *д* — ядро; *е* — ядерце; *ж* — оболонка ядра; *з* — пластиди; *к* — сферосоми; *л* — мітохондрії; *м* — лізосома; *н* — клітинна мембрана; *о* — клітинна оболонка.

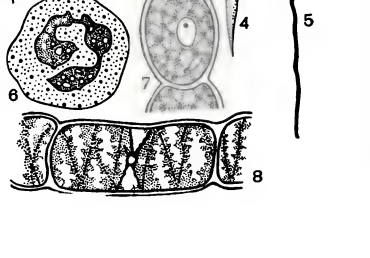

Мал. 2. Різної форми **клітини** тваринних (1—6) і рослинних (7, 8) організмів: 1 — клітина війчастого епітелію; 2 — кісткова клітина; 3 — сперматозоїд; 4 — м'язова клітина; 5 — нервова клітина сітківки ока; 6 — нейтрофільний лейкоцит людини; 7 — клітина волоска тичинкової нитки традесканції; 8 — клітина водорості спірогіри.

більйонів *еритроцитів*. Форма К. теж варіює в широких межах і тісно пов'язана з функцією, яку вони виконують (див. мал. 2). До складу К. входять *білки, ліпіди, нуклеїнові кислоти, вуглеводи*, фосфорорганічні сполуки, неорганічні іони і вода. Всі К. побудовані за єдиним планом і обов'язково містять *цитоплазму*.

Розрізняють е в к а р і о т и ч н і К., що мають оформлене *ядро* (див. *Евкаріоти*), та п р о к а р і о т и ч н і К., які не мають структурно оформленого ядра (див. *Прокаріоти*). В цитоплазмі К. містяться спеціалізовані на виконанні різних функцій *органоїди*: *ендоплазматична сітка, мітохондрії, Гольджі комплекс, центросома, рибосоми, лізосоми*, мікрогрубочки й різні *включення клітини*, що виникають у процесі *метаболізму* (див. мал. 1). Крім загальноклітинних органоїдів, у К. можуть бути спец. органоїди, пов'язані з специфічною функцією К., напр. *міофібрили* м'язових К., *війки* миготливого епітелію тощо. В побудові К. беруть участь *мембрани біологічні* ліпопротеїдної природи. З поверхні К. одягнені *плазматичною мембраною*, що регулює транспорт речовин між клітиною і навколишнім середовищем; на ній відбуваються складні каталітичні реакції метаболізму та розміщуються специфічні *рецептори*, за допомогою яких К. «спілкується» з зовн. середовищем. К. рослин містять ще *пластиди, вакуолі* й розташовану над плазматичною мембраною щільну оболонку, утворену целюлозою, геміцелюлозою, пектином або *хітином* (гриби); вона визначає мех. властивості рослин. Життєвий цикл кожної К. складається з двох періодів: *інтерфази* і поділу К. (див. *Мітоз, Мейоз, Амітоз*). Тривалість життєвого циклу К. різних типів дуже варіює. Так, інтерфаза нервових К. триває протягом усього життя організму, а епітеліальних — кілька днів. В основі життєдіяльності К. лежить сукупність процесів *обміну речовин*. Старіння К. супроводжується зниженням активності обмінних процесів. К. є носієм *спадковості* організму (див. *Хромосоми, Ген, Генетичний код*). Див. також *Гістологія, Біоелектричні потенціали, Піноцитоз, Фагоцитоз*.

Літ.: Трошин А. С. [та ін.]. Цитологія. К., 1972; Ченцов Ю. С. Общая цитология. М., 1978; Леви А., Сикевиц Ф. Структура и функции клетки. Пер. с англ. М., 1971; Робертис Э. де, Новинский В., Саэс Ф. Биология клетки. Пер. с англ. М., 1973.

Б. Г. Новиков.

КЛІТИ́ННА ТЕО́РІЯ — загальнобіологічне вчення, за яким в основі будови і розвитку рослин та тварин лежить єдиний структурний елемент — *клітина*. Розвиток вчення про клітину і клітинну будову організмів пов'язаний з винайденням і удосконаленням мікроскопа. Перші спроби вивчення мікроскопічної будови рослин були зроблені у 17 ст. англ. вченим Р. *Гуком*. На поч. 19 ст. істотний вклад у розвиток вчення про клітинну будову організмів внесли мікроскопісти шкіл чес. вченого Я. *Пуркіньє* та нім.— Й. Мюллера, нім. ботанік М. *Шлейден* та нім. зоолог Т. *Шванн*, який сформулював (1839) К. т. і довів подібність будови і розвитку клітин у рослин і тварин. К. т. дала незаперечні докази єдності всього живого та його еволюційного розвитку. Ф. Енгельс відносив К. т. до одного з трьох великих відкриттів, що забезпечили прогрес природознавства у 19 ст. Важливий вклад у дальший розвиток К. т. внесли праці нім. вченого Р. *Вірхова*, який показав, що осн. структурним елементом клітини є її «вміст» — *протоплазма* і підкреслив провідне значення *ядра*, а також остаточно ствердив уявлення про виникнення нових клітин шляхом поділу клітин-попередників. Проте Вірхов, як і деякі інші вчені того часу, розглядав організм з механістичних позицій — як суму невзаємодіючих клітин. Згідно з сучас. К. т. організм являє собою єдину систему, в побудові якої поряд з клітинами можуть брати участь неклітинні утвори, що також мають властивості живого. Цілісність же цієї системи базується на взаємодії клітин і забезпечується у тварин *нейро-гуморальною регуляцією*, а у рослин — безпосереднім цитоплазматичним зв'язком клітин (*плазмодесмами* та *фітогормонами*).

Б. Г. Новиков.

КЛІТИ́ННИЙ СІК — рідина, яка виділяється *цитоплазмою* і виповнює *вакуолі* живих рослинних клітин. К. с. складається з води, розчинених у ній мінеральних солей, органічних, іноді неорганічних к-т, вуглеводів, *пігментів*, білків, дубильних та ін. речовин. У К. с. містяться різні *включення клітини*. Склад К. с. залежить від віку рослини, функціональних особливостей її клітин, а також від виду рослин і умов їх зростання. У К. с. зосереджені запаси води, відкладаються різні речовини, що беруть участь в обмінних процесах клітини, та кінцеві продукти обміну; К. с. зумовлює осмотичні властивості та *тургор* клітин.

КЛІТИ́ННИЙ ЦЕНТР — один з *органоїдів* клітини. Те саме, що й *центросома*.

КЛІ́ТКОВА БАТАРЕ́Я — виробничий агрегат, що складається з кліток і обладнання для утримання с.-г. птиці у клітках при годівлі сухими кормами. В СРСР, в т. ч. на Україні, поширені К. б. БКМ-3Б для вирощування бройлерів віком від 1 дня до забою та БКМ-3 для вирощування ремонтного молодняка курей промислового стада від 1- до 140-денного віку. Ці К. б. з обладнанням необхідні для комплектації *птахників* великих птахоферм і *птахофабрик*.

С. О. Карпенко.

КЛІ́ТКОВИНА — 1) Природний *полісахарид*. Те саме, що й *целюлоза*. 2) Пухка сполучна тканина, багата на жир; див. *Жирова тканина*.

КЛІТЬ — 1) К. ш а х т н а — пристрій, яким по вертикальному або похилому шахтному стовбуру піднімають на поверхню вагонетки з корисною копалиною чи порожньою породою, спускають і піднімають людей, устаткування та матеріали. Складається з металевого кузова, підвісного, стопорного, спрямовуючого та парашутного (див. *Парашут шахтний*) пристосувань. Розрізняють К. (мал.) перекидні та неперекидні.

2) К. у п р о к а т н о м у в и р о б н и ц т в і — основна частина *прокатного стана*, що складається з двох литих *станин*, на яких розміщені *валки прокатні* з підшипниками і регулювальними пристроями (робоча К.), або з станини й шестерен з підшипниками, що передають обертання валкам (шестеренна К.). Робочі К. поділяють на дво-, три- й багатовалкові; реверсивні (див. *Реверсування*) та нереверсивні; з відкритою й закритою станинами. Див. також *Блюмінг*.

3) К. в а р х і т е к т у р і — прямокутний дерев'яний *зруб*, утворений покладеними один на одного вінцями з колод. Широко застосовується в *дерев'яній архітектурі*. К. називають також непалювальну частину хати.

КЛІШЕ́ (франц. cliché) — друкарська форма, з якої поліграфічним способом відтворюють ілюстрації, а інколи й текст. Розрізняють К. (мал.) штрихові, растрові й комбіновані. Штрихові К. одержують із штрихового зображення (оригіналу) з елементами однакової насиченості (напр., кресленіків, малюнків, виконаних пером). Для одержання растрових К. (див. *Растр*) використовують напівтонові зображення з елементами різної насиченості (фотографії, акварельні малюнки та ін.). К. виготовляють фотомех. (див. *Автотипія*) або електромех. способом, а також фотополімеризацією — дією світла на полімерні матеріали, з яких утворюються друкувальні елементи. Матеріалом для К. є гол. чин. дрібнокристалічний цинк (див. *Цинкографія*) і магній, рідше — мідь і алюміній. З одного К. одержують від 50 тис. до 1 млн. відбитків.

КЛІЩ Йосип Леонтійович (Альбер; 12.XI 1915, с. Клішківці, тепер Хотинського р-ну Чернів. обл.— 2.VII 1943, Кліші, Париж) — діяч франц. *Руху Опору*. У 1935—37 навчався в Бухарестському ун-ті, вступив до Компартії Румунії; 1938 емігрував до Франції, тоді ж вступив до Франц. компартії. Після возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною став у квітні 1941 рад. громадянином, але через перешкоди нім.-фашист. окупаційної влади у Франції не зміг повернутися в СРСР.

У 1942 очолив інтернац. партизан. загін «Сталінград» у Парижі. Загинув у бою.

КЛІЩИ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1767—70 — антифеод. виступ селян і козаків с. Кліщинців (тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.). Вибухнуло як протест проти насильного закріпачення жителів генеральним суддею Лисенком і генеральним писарем Туманським. Починаючи з 1758 кліщинці не раз зверталися зі скаргами в місц. урядові установи, вимагаючи волі. Проте ці звернення залишалися без наслідків. Тоді, організувавши загін, селяни й козаки в травні 1767 вчинили напад на маєток Туманського. Спроби каральних команд придушити повстання дістали відсіч. Під час сутичок з карателями повстанці захопили 2 гармати і багато іншої зброї. Лише в 1769 регулярні царські війська придушили повстання. За судовим вироком, кліщинські селяни оголошувались кріпаками Лисенка і Туманського. 120 найактивніших учасників було засуджено до тюремного ув'язнення та заслання, 185 — до побиття канчуками. Для виконання вироку в Кліщинці прибув великий каральний загін. 21.IX (1.X) 1770 відбувся бій, в результаті якого карателям вдалося зломити опір селян. 7 мешканців села було вбито, понад 60 закатовано. Протягом 1771—74 тривали репресії щодо учасників повстання. К. п. вплинуло на піднесення антифеод. боротьби нар. мас *Лівобережної України*.

Літ.: Гуржій І. О. Повстання селян в Турбаях. К., 1950. *В. А. Смолій.*

КЛІЩІ́ (Acarina) — група безхребетних тварин класу *павукоподібних*. Тіло (довж. 0,1—30 мм) кругле або видовжене, вкрите *кутикулою*; у більшості видів несегментоване і складається з тулуба і гнатосоми, або гнатеми (ділянки, на якій розміщені ротові органи). Ротовий апарат гризучий, ріжучий, сисний, колючий, колючо-сисний та ін. Органи травлення у вигляді простої трубочки з системою розгалужених сліпих виростів. Дихання шкірне або трахейне. Трахеї відкриваються дихальцями (стигмами) в передній частині тіла або по боках його. К.—роздільностатеві. Більшість—яйцекладучі, деякі живородячі, відомий *партеногенез*. Цикл розвитку включає фази: яйце, передличинка, личинка, прото-, дейто-, тритонімфа і дорослий кліщ. У деяких К. окремі фази розвитку відсутні. В личинковій стадії К. мають 3 пари ходильних ніг; на всіх наступних фазах розвитку — 4 пари. К. ведуть як вільний (живуть у грунті, норах гризунів, в лісовій підстилці, водоймах і т. п.), так і паразитичний спосіб життя. Фауна К. вивчена мало. Відомо бл. 10 тис. видів К., поширених по всій земній кулі. В фауні СРСР — понад 6 тис. видів, у т. ч. в УРСР — понад 3 тис. За класифікацією рад. ученого О. О. Захваткіна, К. поділені на 3 ряди: акариформні, або справжні К. (Acariformes), паразитиформні (Parasitiformes) і *кліщі-косарики*. Деякі вчені розглядають виділені групи на рівні підрядів ряду К.; іноді К. об'єднують в окремий клас. До *акариформних* К. відносять саркоптиформних К. (пір'єві, волосяні, коростяні, зернові, *панцирні кліщі* та ін.) і тромбідиформних (водяні, К.-червонотільці, *павутинні кліщі, галові кліщі, залозник вугровий* та ін.); до *паразитиформних* К. — гамазових, іксодових, або *пасовищних кліщів, аргасових кліщів*; *кліщі-косарики* — нечисленна група найпримітивніших К. Багато К. відомі як збудники паразитарних хвороб людини і тварин (*короста*, кнемідокоптоз, вароатоз, тромбідіоз та ін.). Кровосисні К. часто є переносниками збудників *трансмісивних хвороб*. Окремі види панцирних і акароїдних кліщів є проміжними хазяями деяких паразитичних червів. Велика кількість видів — небезпечні шкідники культурних рослин та с.-г. продуктів. Деякі паразитичні К., які знищують шкідливих комах, можуть бути використані у біол. боротьбі з шкідниками в рослинництві. Галузь знань, що вивчає К., наз. *акарологією*.

Г. Й. Гуща.

КЛІЩІ́-КОСА́РИКИ (Opilioacarina) — ряд (за деякими авторами, підряд) примітивних *кліщів*. Тіло (довж. 1—2,2 мм) овальне, зберігає сліди первинної *метамерії*, ноги довгі, тонкі; тазики вільно рухомі. Живуть під камінням, в лісовій підстилці і в поверхневому шарі грунту. Відомо бл. 10 видів, виявлених в Азії, Африці, Америці, Європі (Середземномор'я). В СРСР (Середня Азія) — 2 види: Opilioacarus italicus, Paracarus hexophthalmus. Господарське значення не з'ясоване. Іл. с. 233.

О. П. Маркевич.

КЛОА́КА (лат. cloaca) — 1) Розширена кінцева частина задньої кишки у деяких круглоротих (міксин) і риб (акул, скатів, двоякодихаючих, морських голок), усіх земноводних, плазунів, птахів і однопрохідних ссавців. В К. відкриваються статеві протоки, *сечоводи* й *сечовий міхур*. 2) Підземний канал для стікання нечистот. 3) Забруднене місце, звалище нечистот. У переносному значенні — аморальне середовище, розпутне, вульгарне товариство.

КЛОА́ЧНІ — ряд ссавців. Те саме, що й *однопрохідні*.

КЛО́ВСЬКИЙ ПАЛА́Ц у Києві. Пам'ятка архітектури. Споруджений 1752—56 за проектом рос. арх. П. *Неєлова* як літня резиденція лаврського архімандрита. Будував палац арх. С. *Ковнір*. Назва походить від місцевості, яка в давнину звалася Кловом. Спочатку палац був оформлений в стилі *барокко* (на фасаді пілястри й ліпні орнаменти). В 1764 в К. п. розміщувалася лаврська друкарня, 1770—71 — госпіталь, з 1811 — 1-а чоловіча гімназія, в якій викладали М. *Берлинський*, історик М. Костомаров; вчилися історик Києва М. *Закревський*, художник М. *Ге* та ін. В 1863 будівлю К. п. передано жіночій духовній школі. В тому ж році будинок реконструйовано й надбудовано 3-й поверх. З 1975 в К. п. розміщується музей історії Великої Вітчизняної війни.

Кловський палац (тепер Музей історії Великої Вітчизняної війни). Архітектори П. І. Неєлов, С. Д. Ковнір. 1752—56.

КЛОД (Claude) Альберт (н. 23.VIII 1899, Лонглієр, Бельгія) — бельг. вчений в галузі біології клітин і онкології. Закінчив Льєжський і Берлін. ун-ти (1929). Працював у мед. центрі Рокфеллерівського ін-ту в Нью-Йорку. В 1949—71 — директор Брюссельського ін-ту Жюля Борде. У 1971 очолив лабораторію біології клітин Брюссельського ун-ту. Нобелівська премія (1974) за відкриття в галузі структури і функціональної діяльності клітини.

М. К. Бородій.

КЛОДЕ́ЛЬ (Claudel) Поль Луї Шарль Марі (6.VIII 1868, Вільневсюр-Фер, деп. Ен — 23.II 1955, Париж) — франц. письменник і дипломат. Член Франц. академії (з 1946). Посол Франції в Китаї, Японії, в ряді європ. країн і Півн. Америки. На творах К. помітний вплив *символізму*. Піднімав морально-реліг. проблеми (п'єси «Золота голова», 1890; «Місто», «Діва»). Драми К. відзначаються відсутністю індивідуальних характерів, умовністю зображення істор. епох, проте в деяких із них звучать соціальні мотиви (трагіфарс «Ведмідь і місяць», 1927). Автор антифашист. маніфесту «Звернення до німецького народу» (1939), патріотичної поеми «Франція говорить» (1943). Оспівував героїзм людини в ім'я пізнання світу й громад. обов'язку («Книга Христофора Колумба», 1935).

В. І. Пащенко.

КЛОДТ (Клодт фон Юргенсбург) Михайло Костянтинович [30.XII 1832 (11.I 1833), Петербург — 16 (29).V 1902, там же] — рос. живописець. Племінник П. *Клодта*. В 1851—58 навчався в петерб. АМ у М. *Воробйова*. Один із засновників Т-ва *передвижників*. Автор пейзажів і жанрових картин: «Велика дорога восени» (1863), «На оранці» (1872), «На ріллі на Україні» (1879) та ін. Твори К. зберігаються в ДТГ, ДРМ, Київ. музеї рос. мист. та ін. У К. в петерб. АМ навчалися укр. художники С. *Васильківський*, Г. *Ладиженський*, К. *Крижицький*.

КЛОДТ (Клодт фон Юргенсбург) Петро Карлович [24.V (5.VI) 1805, Петербург — 8 (20).XI 1867, миза Халала, Фінляндія, похований в

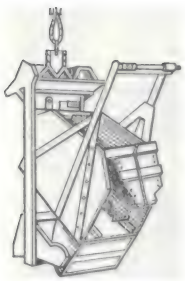

Перекидна шахтна кліть.

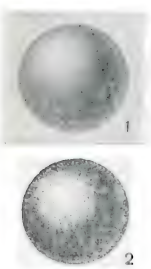

Зображення з растрового (1) та штрихового (2) кліше.

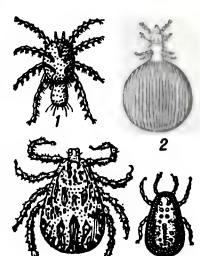

Кліщі: *1* — водяний кліщ Arrhenurus globatus; *2* — пузатий кліщ (Pediculoides ventricosus); *3* — дермацентор лісостеповий (Dermacentor marginatus); *4* — голубиний кліщ (Argas reflexus).

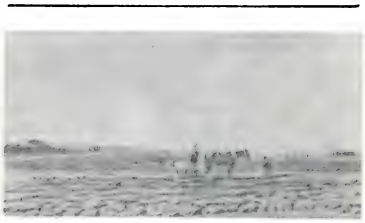

М. К. Клодт. На оранці. 1872. Державна Третьяковська галерея в Москві.

В. І. Клоков.

О. Ф. Клубов.

П. К. Клодт. Приборкання коня. Скульптурна група на Аничковому мосту в Ленінграді. Бронза. 30-і роки 19 ст.

В. М. Клоков. Усть-Ілім. Дерево. 1967. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Петербурзі] — рос. скульптор і майстер ливарної справи. З 1829 відвідував класи петерб. АМ, академік — з 1838. Твори: 4 групи приборкувачів коней на Аничковому мосту (30-і рр. 19 ст., встановлені 1849—50), пам'ятник І. Крилову в Літньому саду (1848—55), обидва — в Ленінграді, постать до пам'ятника князю Володимиру в Києві (1850—53, у співавт. з В. *Демут-Малиновським* і К. Тоном). К. був у дружніх стосунках з Т. Г. Шевченком. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Київ*.

КЛО́КОВ Всеволод Іванович [н. 12 (25).VI 1917, Усть-Катав, тепер місто Челяб. обл.] — учасник партизан. руху на Україні і в Чехословаччині під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1977), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1947. В 1939 закінчив Томський електромех. ін-т інженерів залізнич. транспорту. З 1950 працює в Ін-ті історії АН УРСР (з 1962 — зав. відділом). Праці з історії 2-ї світової війни, зокрема історії Руху Опору в європ. країнах і партизанського руху на Україні. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1970.

КЛО́КОВ Вячеслав Михайлович (н. 19.II 1928, Харків) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). В 1947—53 навчався в Київському художньому інституті. Твори: «Перед стартом» (1953), «Ланкова» (1957), «Біля струмка» (1962), «Сурмач» (1965—66), «Усть-Ілім» (1967), «Феодосійський десант» (1970, у співавт. з М. Рапаєм), «Гімнастка» (1971), «Дівчинка з риссю» (1974), «Ранок» (1975).

КЛО́КОВ Георгій Павлович (н. 19.V 1931, Курськ) — укр. рад. артист балету та балетмейстер, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). В 1966 закінчив Дніпроп. театр. уч-ще. В 1952—59 — артист Молд. держ. ансамблю танцю «Жок», 1959—71 — балетмейстер засл. самодіяльного ансамблю танцю «Дружба» Дніпроп. Палацу культури ім. Ілліча, з 1971 — гол. балетмейстер Ансамблю пісні і танцю «Славутич» Дніпроп. обл. філармонії. Автор і постановник хореографічних композицій «Симфонія праці», «Дружба народів» та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КЛО́КОВ Михайло Васильович [літ. псевд.— Доленго; н. 29.VII (10.VIII) 1896, м. Лебедин, тепер Сум. обл.] — укр. рад. поет, літ. критик, ботанік. Доктор біол. наук (з 1947). Закінчив Харків. ун-т (1922). Літ. діяльність почав 1915. Автор поетичних збірок «Об'єктивна лірика» (1922), «Блакитна жалоба» (1923), «Litterae: Моє письмо» (1923), «Узмінь» (1928), «Роздуми» (1961) та ін.; літ.-критичних праць «Критичні етюди» (1924) і «Творчість Володимира Сосюри» (1931). Осн. наук. праці присвячені питанням флористики, систематики і географії вищих рослин, зокрема історії флори Сх. Європи та теор. таксономії. К.— один з авторів 12-томного видання «Флора УРСР», «Визначника рослин України». Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1952; Держ. премія УРСР, 1969 (за праці в галузі ботаніки).

Тв.: Вибрані поезії. Х., 1927; Цілюще зілля. К., 1945; Зелене й червоне. К., 1971; Рос. перекл. — Взросло на камне. М., 1964.

КЛО́Н (грец. κλών — паросток, пагін) — потомство рослинного або тваринного організму (у деяких нижчих тварин), яке утворюється внаслідок *вегетативного розмноження* або шляхом нестатевого поділу клітини (у одноклітинних організмів). У *мікробіології* і *протистології* К. наз. потомків однієї клітини-родоначальниці.

КЛОНДА́ЙК — річка в Пн. Америці, на Пн. Зх. Канади, права притока Юкону. Бере початок у горах Маккензі. Завдовжки 180 км. У бас. К. наприкінці 19 ст. відкрито родовища золота. «Золоту лихоманку» того часу описав у своїх творах амер. письменник Дж. *Лондон*.

КЛО́ОТС (Cloots) Анахарсіс (справж. ім'я — Жан Батіст; 24.VI 1755, замок Гнаденталь, поблизу Клеве — 24.III 1794, Париж) — діяч *Великої французької революції*, філософ-просвітитель, публіцист. Прусський барон. З 1776 — в Парижі. З 1789 — член Якобінського клубу; прийняв франц. громадянство. Виступав за створення «всесвітньої республіки», за негайну війну проти феод.-абсолютистської Європи. З 1792 — депутат *Конвенту*. В 1793 закликав провести *дехристиянізацію*. Якобінці засудили авантюризм К. (в грудні 1793 виведений з Якобінського клубу, а згодом — з Конвенту). За вироком Революц. трибуналу гільйотинований разом з *ебертистами*.

КЛОП ПОСТІЛЬНИЙ, блощиця ліжкова (Cimex lectularius) — кровосисна комаха ряду *клопів*. Зовнішній паразит людини і деяких теплокровних тварин. Тіло (довж. 4,8—8,4 мм) плескате, довгасте, червонувато-бурого кольору. Ротовий апарат колюче-сисний. Крил немає. Виділення залоз мають різкий запах. Самка протягом життя (до 14 м-ців) відкладає 200—250 (до 500) яєць. Розвиток яєць триває 4—30 днів. Живе К. п. у житлі людини, в курниках, голубниках, гніздах птахів, норах гризунів тощо. Для боротьби з К. п. застосовуються різні засоби *дезинсекції*, зокрема дусти гексахлорану та ін. *інсектициди*.

КЛОПИ, напівтвердокрилі (Heteroptera) — ряд *комах*. Довж. тіла від 1 мм до 12 см. Мають 2 пари крил; як правило, осн. частина передніх крил тверда, шкіряста, вершинна — перетинчаста з характерним жилкуванням; задні — перетинчасті. Ротові органи колюче-сисні. Характерні шкірні пахучі залози. *Постембріональний розвиток* неповний (епіморфоз). Поширені К. на всіх материках і океанічних о-вах. Ряд включає 53 родини, що об'єднують понад 25 тис. видів. В СРСР — бл. 2,5 тис. видів, з них на Україні — 891 вид. Розрізняють 3 групи К.: *водяні клопи*, прибережні (Amphibicorisae) і наземні (Geocorisae). Живляться К. рослинною і тваринною їжею. Деякі — паразити теплокровних тварин і людини (напр., *клоп постільний*), серед них є переносники збудників небезпечних хвороб (види родів Triatoma і Rhodnius переносять збудника амер. трипанозомозу — хворобу Чагаса). Окремі К.— хижаки, знищують різних шкідливих безхребетних. Серед рослиноїдних К. відомі шкідники багатьох с.-г. культур (див. *Трав'яні клопи, Хрестоцвітий клоп, Щитники, Черепашка*) і переносники збудників вірусних хвороб рослин. Заходи боротьби — агротехнічні й хімічні. *В. Г. Пучков.*

КЛО́ПЧИЧ (Klopčič) Миле (н. 16.XI 1905, Л'Опіталь, Франція)— словенський поет і перекладач. Під час 2-ї світової війни — учасник нар.-визвольної боротьби народів Югославії. Перша поетична зб. «Полум'яніючі кайдани» (1924) овіяна пафосом революц. боротьби, учасником якої він був. За вірші в колективній збірці соціальної поезії «Книга товаришів» (1929) притягався до суду. Зб. «Прості пісні» (1934). Упорядкував антологію «Поезії наших борців» (2 чч., 1944). Після 2-ї світової війни почав працювати в галузі перекладу переважно творів рос. поетів — О. Пушкіна (добір, редакція та більша частина перекладів 6-томного видання вибраних творів; 1949—59), М. Лермонтова, О. Блока та ін. У 1967 нагороджений рад. орденом «Знак Пошани».

В. Г. Гримич.

КЛО́ПШТОК (Klopstock) Фрідріх Готліб (2.VII 1724, Кведлінбург — 14.III 1803, Гамбург) — нім. письменник. Представник л-ри епохи *Просвітительства*, один із основоположників громадян. поезії. Автор драм на істор. й бібл. теми. Реліг.-філос. поема «Мессіада» (1773) позначена епічним розмахом, монументальністю образів, психологізмом. Велике значення для поезії періоду передромантизму в Німеччині мали лірико-патетичні оди К. В його пізніх творах відбились ідеї Великої франц. революції. *А. Г. Баканов.*

КЛОСО́ВСЬКИЙ Олександр Вікентійович [1846, Житомир — 31.III (13.IV) 1917, Петроград] — вітчизняний метеоролог і геофізик, чл.-кор. Петерб. АН (з 1910). Закінчив Київ. ун-т (1868), де працював 1876—79. У 1880—1907 викладав у Новоросійському (в Одесі), з 1909 — в Петерб. ун-тах. Організував широку мережу метеорологіч. пунктів на Пд. Зх. Росії та магнітно-метеорологіч. обсерваторію в Одесі (споруджена 1892). К. створив школу метеорологів, які розвивали ідеї використання експериментальних і матем. методів при вивченні фізики атмосфери та про єдність усіх геофіз. явищ на земній поверхні.

Тв.: Климатические особенности Одессы. Одесса, 1883; Климат Киева... Одесса, 1898.

КЛОСТРИ́ДІЙ (Clostridium) — рід спороутворюючих бактерій. Об'єднує види бактерій, клітини яких при спороутворенні роздуваються за рахунок *спор*, набуваючи форми веретена. К.— грампозитивні (див. *Грама метод*), пере-

важно — *анаероби*; більшість видів К. рухливі. Багато які К. зброджують вуглеводи з утворенням ряду спиртів, кетонів і органічних к-т. Деякі К. засвоюють атмосферний азот. К. дуже поширені у природі. Серед К. є збудники *ботулізму, правця,* газової *гангрени*.

КЛОТО́ЇДА (від грец. κλώθω — пряду та εἶδος — вигляд), клофоїда, спіраль Корню́ — плоска крива, радіус *кривини* якої змінюється обернено пропорціонально до довжини дуги s: $R = a/s$, a = const (мал.). Рівняння К. в параметричній формі має вигляд:

$$x = \int_0^s \cos\frac{s^2}{2a}\,ds, \quad y = \int_0^s \sin\frac{s^2}{2a}\,ds.$$

К. складається з двох віток, симетричних відносно початку координат (точки перегину К.). Точки M_1 ($\sqrt{\pi a}/2$; $\sqrt{\pi a}/2$); M_2 ($-\sqrt{\pi a}/2$; $-\sqrt{\pi a}/2$) — асимптотичні (див. *Особливі точки*). Вперше К. дослідив 1874 франц. фізик М. А. Корню́ (1841—1902), вивчаючи *дифракцію* світла.

КЛОУНА́ДА — цирковий жанр. Грунтується на прийомах *ексцентрики, буфонади,* гротеску, пародії, якими користуються клоуни у своїх виступах. Джерело К.— в народних фарсах (зокрема, в італійській *комедії дель арте*). В 17—18 ст. клоуни брали участь у виступах наїзників та канатохідців. У першому стаціонарному цирку Астлея (Лондон, 1780) виступав комік Б. Саундерс. Згодом клоуни використовували дресированих тварин, звертались до акробатики, муз. інструментів, надавали своїм виступам сатиричного й публіцистичного звучання (А. Л. і В. Л. *Дурови* та В. Ю. *Лазаренко*). Серед клоунів радянського цирку: В. Г. і Ю. В. *Дурови, Карандаш,* О. *Попов,* Ю. *Нікулін* та ін.

КЛОЧКО́ Володимир Юрійович (1889, Самохваловська волость, тепер Мін. обл.— грудень 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1913. Н. в сел. сім'ї. В революц. русі з 1905. В 1916 — керівник парт. орг-ції залізнич. майстерень у Катеринославі. Після Лютн. революції 1917 — один з керівників Нижньодніпровської орг-ції більшовиків, член Катериносл. Ради робітн. депутатів. З липня 1918 — член Катериносл. підпільного к-ту партії, з жовтня — секретар підпільного Донецько-Криворізького обкому КП(б)У. На II з'їзді КП(б)У обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У. Розстріляний петлюрівцями.

КЛО́ЧЧЯ Андрій Васильович [справж. прізв.— Левицький; 10 (23).X 1905, м. Сураж, тепер Брян. обл.— 8.XII 1972, Донецьк] — укр. рад. письменник і літ. критик. Член КПРС з 1945. Перші оповідання про життя робітників надрукував 1925. Був членом літ. організації «*Молодняк*». Автор збірок оповідань «Шахтарське» (1928), «На 117 сажні» (1930), «Героїка» (1931) та ін. З 1931 виступав як літ. критик. Автор статей і книг про донецьких письменників.

Тв.: Ілля Гонімов. Сталіно, 1960; Навколо свої люди. Донецьк, 1966.

КЛУА́ТР (франц. cloître, від лат. claustrum — закрите місце) — типова для романської та готичної архітектури крита галерея-обхід, що обрамляє прямокутне подвір'я монастиря або церкви.

КЛУБ (англ. club) — громадська орг-ція, яка добровільно об'єднує групи людей з метою спілкування, пов'язаного з політ., наук., худож., спорт., професіональними та ін. інтересами, а також для спільного відпочинку й розваг. К. виникли в Англії в 16 ст. В Росії перший К. відкрито в Петербурзі 1770. На Україні К. почали виникати у 18 ст. (дворянські, офіцерські, купецькі тощо). В кінці 19 — на поч. 20 ст. почали створюватись нар. К., *народні будинки,* читальні, різні освітні т-ва. Особливо поширились К. просвіти (див. «*Просвіта*»). В 1908 в Києві за ініціативою М. Лисенка відкрився «*Український клуб*», що став культурно-осв. осередком демократичного напряму. В 1911 клуб закрили за наказом уряду. Майно перейшло до нового клубного зібрання «Родина». Були укр. К. в Одесі, Харкові, а також Петербурзі. В період революції 1905—07 в Росії, в т. ч. на Україні, у великих пром. центрах, а також на окремих великих підприємствах з'явилися робітничі К. Вони були близькі до революц. руху і у своїй більшості працювали під впливом більшовиків. З наступом реакції К. такого характеру закрили за рішенням властей. Після Лютневої революції 1917 поширюються більшовицькі робітничі К., зокрема в Харкові почали діяти К.— «Знання», «Майбутність», «Робітник»; шість робітничих К. відкрилося в Києві, такі ж К. з'явились у Катеринославі, Луганську, Полтаві та ін. містах України. Ряд укр. К. створено за кордоном силами укр. трудової еміграції. В СРСР створено широку мережу *клубних закладів,* які є опорними пунктами всієї масово-політ. і культурно-осв. роботи. Див. *Будинки і палаци культури, Клуб спортивний, Освітні товариства* на Україні.

А. О. Леонова.

КЛУБ СПОРТИ́ВНИЙ — одна з форм організації масової фізкультурної та спорт. роботи. В соціалістичних країнах всі К. с. є аматорськими. В СРСР існує три типи К. с.: профспілок, Збройних Сил і ДТСААФ. Профспілкові К. с. об'єднують колективи фіз. культури пром. і с.-г. підприємств, учбових закладів і входять у відповідні *добровільні спортивні товариства* (ДСТ). Звання К. с. присуджується рішенням Президії Всесоюзної ради ДСТ профспілок за високі показники в організації фізкультурно-масової і спорт. роботи колективам, що виконали встановлені для К. с. вимоги (залучити до систематичних занять фіз. культурою й спортом не менш ніж 45% і охопити *виробничою гімнастикою* не менш ніж 85% працівників, забезпечити роботу секцій і команд не менш ніж по 10 видах спорту, готувати щорічно певну кількість спортсменів-розрядників і майстрів спорту тощо). На 1.1 1980 звання К. с. було присуджено 76 найкращим колективам фіз. культури УРСР, серед них «Кочегарка» (м. Горлівка, 1960), «Сталь» (Дніпропетровськ, 1961), «Трансформатор» (Запоріжжя, 1964), «Сокіл» (Львів, 1970), «Вулкан» (Київ, 1976) та ін. К. с. Збройних Сил є самостійними військовими спорт. закладами М-ва оборони СРСР. Спортивно-тех. клуби (авіа-, автомото-, радіоклуби, стрілкові, морські та ін.) є учбовими і спорт. орг-ціями ДТСААФ СРСР. У капіталістичних країнах поряд з аматорськими К. с. існують професійні.

Ю. М. Теппер.

КЛУ́БНІ ЗА́КЛАДИ — державні чи громадські культурно-освітні установи, покликані виховувати населення у дусі комунізму, організовувати культурне дозвілля трудящих і членів їхніх сімей, розвивати *народну творчість*. До К. з. належать палаци й будинки культури, клуби та ін. заклади системи Міністерства культури, а також пром. підприємств і транспорту, радгоспів, колгоспів, наук. і творчих об'єднань, навч. закладів, Рад. Армії, добровільних т-в, кооперації та ін. орг-цій. Уся діяльність К. з. проводиться в нерозривному зв'язку з життям і виробничими завданнями районів, підприємств, радгоспів і колгоспів з урахуванням профес., вікових, освітніх та ін. особливостей і культур. запитів різних груп населення. Осн. напрями діяльності К. з.: масово-політична робота, трудове, моральне і естетичне виховання, науково-атеїстична пропаганда, спортивно-масова робота і худож. самодіяльність. У 1980 в УРСР працювало 26 033 держ., профспілкових і відомчих К. з., зокрема 21 984 — у сільс. місцевості. Див. також *Будинки і палаци культури, Культурно-освітня робота* в СРСР, *Клуб*.

А. І. Ситенков.

КЛУ́БОВ Олександр Федорович [5 (18).I 1918, с. Єруново, тепер Вологодського р-ну Волог. обл.— 1.XI 1944, біля Львова] — рад. військ. льотчик, капітан, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністичної партії з 1943. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, ескадрильї винищувачів на Пд., 1, 2 і 4-му Укр. фронтах. Здійснив 457 бойових вильотів, особисто збив 31 ворожий літак і в складі групи — 19. Загинув під час авіац. катастрофи. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами. Похований у Львові.

КЛУБО́ЧОК — тип *суцвіття,* в якому всі квітки тісно скупчені. Має вигляд головки. Квітки в К. розвиваються базипетально (від верхівки до основи). К. характерні для буряка, лутиги та ін. рослин з родини лободових. К. наз. також *суплідда* цих рослин.

КЛУЄ (Clouet), або Жане (Janet)— родина франц. живописців доби *Відродження*. Жан К. Старший (п. бл. 1500) довгий час був

Кліщі-косарики. Opilioacarus segmentatus.

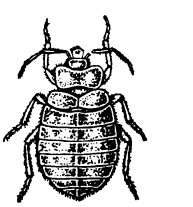

Клоп постільний.

Клотоїда.

Ф. Клуе. Портрет Єлизавети Австрійської. Близько 1571. Лувр. Париж.

Клуня з села Шевченкового на Черкащині. Тепер — у Музеї народної архітектури та побуту УРСР у Кисві.

Кмин звичайний: *1* — гілка з квітками і плодами; *2* — листок; *3* — квітка.

відомий під ім'ям майстра з Мулена. Писав картини на реліг. теми («Різдво», бл. 1480). Жан К. Молодший (бл. 1475, Нідерланди — бл. 1540 або 1541, Париж) — автор живописних та олівцевих портретів (пані де Лотрек; Франциска I, бл. 1525—30). Франсуа К. (н. між 1505 та 1510, Тур — п. 22.IX 1572, Париж) — син і учень Жана К. Був придворним художником Франциска I та його спадкоємців. Твори: портрети — Генріха II (1559), Єлизавети Австрійської (бл. 1571) та ін. Роботи К. зберігаються в Луврі, ДЕ та ін. музеях

Літ.: Мальцева Н. Клуэ. М., 1963.

Л. М. Сак.

КЛУЖ-НАПО́КА — місто в Румунії, адм. ц. повіту Клуж. Розташоване на р. Сомешул-Мік. Трансп. вузол. 262 тис. ж. (1977). Важливий пром. і наук.-культур. центр країни. Найрозвинутіші машинобуд. (гол. чин. устаткування для текст. і харч. пром-сті) і харчосмакова (м'ясна, маслоробна, мол. та ін.) галузі. Виробн. меблів, взуття, абразивних матеріалів, фарфорових, швейних і трикотажних виробів. Хім. і фарм. пром-сть. Ун-т (з 1872) та ін. вузи. Філіал АН СРР. Центр. університетська б-ка Театри. Істор., етногр. і худож. музеї. Бот. сад. Архіт. пам'ятки 13—19 ст. Уперше згадується 1173.

КЛУ́МБА (від англ. clump — група дерев, кущів) — переважно симетричний у плані (коло, квадрат, овал) квітник, один із елементів *садово-паркової архітектури*. К. з'явилися в 19 ст. Розрізняють К. квіткові (в основному із однорічних рослин), килимові (з низькорослих, часто вічнозелених рослин) і змішані (з рослин обох вищезгаданих груп). Для оформлення К. використовують декоративні вази, скульптуру, діжкові рослини тощо.

КЛУ́НЯ, стодола — старовинна госп. будівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо, а також для молотьби. Будівлі такого призначення були в багатьох народів. Укр. К.— порівняно велика будівля з низькими плетеними або саманними стінами, дверима-воротами й високою стріхою, вкритою соломою. На Пд. України К. мали вигляд рубленого сараю.

КЛУХО́РСЬКИЙ ПЕРЕВА́Л — перевал через Головний (Вододілний) хребет *Великого Кавказу* (між верхів'ями рік Теберди і Кодорі). Вис. 2781 м. Через К. п. проходить Військово-Сухумська дорога, шляхи турист. маршрутів. Розташований у межах Тебердинського заповідника.

КЛЮЗЕРЕ́ (Cluseret) Гюстав Поль (13.VI 1823, Париж — 23.VIII 1900, поблизу Йєра) — франц. військ. і політ. діяч. Як офіцер брав участь у придушенні *Червневого повстання 1848* в Парижі, в *Кримській війні 1853—56* (з 1855). Приєднавшись до респ. руху, був волонтером (1860) в армії Дж. *Гарібальді*. Воював у складі армії Півночі під час *громадянської війни в США 1861—65*, дістав чин генерала і амер. громадянство. З 1868 — у Франції. За критику режиму *Наполеона III* був заарештований. У квітні 1871 — військ. делегат (міністр) *Паризької комуни 1871*. У 1871—84 — в еміграції. Автор мемуарів про Комуну (т. 1—3, 1887—88). Розділ мемуарів, присвячений вуличним боям, передрукувала більшовицька газ. «*Вперёд*» 10 (23).III 1905 з передмовою В. І. Леніна (див. Повне зібр. тв., т. 9).

КЛЮЧ — 1) У музиці — знак на *нотному стані*, що встановлює висоту і назву звука. Розрізняють К.: скрипковий (соль на другій лінійці), басовий (фа на четвертій лінійці), альтовий (до на третій лінійці) і теноровий (до на четвертій лінійці). Див. *Нотне письмо*. К.— також інструмент для настроювання фортепіано та ін. 2) В шифрі — умовне позначення певних фраз, слів, складів або букв у вигляді цифр чи букв у різних комбінаціях. 3) У телеграфії — передавач телеграфних сигналів, складених за кодом *Морзе* (див. *Код телеграфний*). Застосовується гол. чин. при радіотелеграфному зв'язку з прийманням на слух. 4) В електротехніці — ручний перемикач, яким замикають і розмикають електр. кола керування. Звичайно встановлюється на диспетчерських щитах і пультах керування, в системах автоматики і телемеханіки. 5) В електроніці — ламповий або напівпровідниковий елемент, що перемикає струм або напругу. Застосовується в автоматиці, телемеханіці та обчислювальній техніці. 6) Ручний інструмент, яким відгвинчують і загвинчують гайки (К. гайковий), що-небудь заводять (К. для годинника) або відкупорюють. 7) Металевий стрижень особливої форми, яким відкривають і закривають *замок*. 8) Те саме, що й *джерело*.

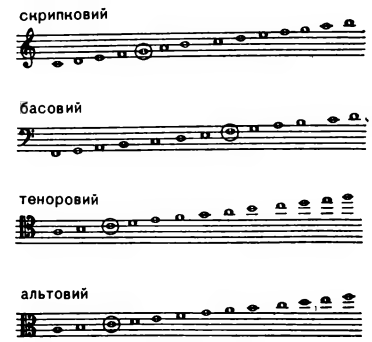

КЛЮЧАРЬО́В Олексій Павлович [н. 15 (28).IX 1910, с. Соловйово, тепер Становлянського р-ну Липец. обл.] — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Після закінчення 1936 Харків. ун-ту працює там же, з 1945 — одночасно в Фізико-тех. ін-ті АН УРСР. Осн. наук. праці з ядерної фізики. Відкрив ізотопний ефект у пружному розсіянні протонів, виявив високоспінові стани в ізомерних ядрах. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

КЛЮЧЕ́ВСЬКА СО́ПКА — діючий вулкан на п-ові Камчатка. Заввишки 4750 м (найбільший з діючих вулканів СРСР). Являє собою конус з кратером на вершині, який постійно курить. На схилах біля підніжжя багато бокових кратерів, конусів і куполів. Вершина вкрита льодовиками й сніжниками. З 1697 відбулося понад 50 значних вивержень (найсильніше 1944). Біля підніжжя К. С.— вулканологічна станція.

Ключевська Сопка.

КЛЮЧЕ́ВСЬКИЙ Василь Йосипович [16 (28).I 1841, с. Воскресенське Пенз. губ.— 12 (25).V 1911, Москва] — рос. історик бурж.-ліберального напряму, кадет, акад. (з 1900), почесний акад. Петерб. АН (з 1908). Н. в сім'ї священика. В 1865 закінчив Моск. ун-т. З 1882 — професор рос. історії цього ун-ту. Праці: «Боярська дума Давньої Русі» (1882), «Походження кріпосного права в Росії» (1885). «Подушна подать і скасування холопства в Росії» (1885), «Курс російської історії» (ч. 1—5. К., 1938—40) та ін. В основі методології К. лежали позитивістські погляди (див. *Позитивізм*). У своїх творах намагався пристосувати ідеалістичну концепцію т. з. держ. школи (див. *Юридична школа)* до вульгарного *економічного матеріалізму*. К., зокрема, ігнорував історію народів Росії, у т. ч. українського; возз'єднання України з Росією розглядав з великодерж. позицій.

Тв.: Сочинения, т. 1—8. М., 1956—59.

КЛЮЧИ́ЦЯ — парна трубчаста кістка *плечового пояса* людини і наземних хребетних тварин. У людини зчленовується з *лопаткою* і *грудниною*. Має форму витягнутої латинської літери S. Довжина К. у дорослої людини в середньому становить 12—15 см.

КЛЮЧОВІ́ ПОДРА́ЗНИКИ — подразники, на які реакція організму значно сильніша, ніж на інші; те саме, що й *сигнальні подразники*.

КЛЮШНИКОВ Михайло Миколайович [1 (14).XII 1905, Київ — 17.XI 1976, там же] — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1952), засл. діяч науки УРСР (з 1959). Член КПРС з 1946. Закінчивши Київ. ін-т нар. освіти (1928), працював в Укр. геол. управлінні, з 1939 — в Ін-ті геол. наук АН УРСР; з 1945 — зав. кафедрою Київ. ун-ту. Праці присвячені вивченню стратиграфії палеогенових (див. *Палеогеновий період і палеогенова система*) відкладів і нерудних корисних копалин України. *Г. І. Молявко.*

КЛЯ́ВІН (Візіренко-Клявін) Роберт Альбертович (н. 10.II 1929, Одеса) — укр. рад. артист балету, балетмейстер, педагог, нар. арт. УРСР (з 1979). В 1949 закінчив Ленінгр. хореограф. уч-ще. В 1949—

69 — соліст балету Київ. театру опери та балету; 1969—73 та з 1979 — худож. керівник балетної трупи цього ж театру; 1973—75 — худож. керівник Київського «*Балету на льоду*». З 1951 — викладач Київ. хореограф. уч-ща. Партії: Степан («Лілея» Данькевича), Лукаш («Лісова пісня» Скорульського); гол. партії в балетах Чайковського, Мінкуса та ін. Постановки в Київ. театрі опери та балету: «Кіт у чоботях», «Оксана» Гомоляки, «Кам'яна квітка» Прокоф'єва, «Лебедине озеро» Чайковського. Знімався в кіно. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

КЛЯ́ЗЬМА — річка в Моск. і Владимир. областях РРФСР; частково протікає по межі з Іван. і Горьк. областями, ліва притока Оки (бас. Волги). Довжина 686 км, площа бас. 42,5 тис. км². Бере початок з Моск. височини, тече Мещорською низовиною. Живлення переважно снігове і дощове. Пересічна витрата води в гирлі 147 м³/с. Замерзає в листопаді, скресає у квітні. Використовують для водопостачання. На К. споруджено водосховища (Клязьминське, Акуловське, Пестовське). У верхів'ї вода К. надходить до *каналу імені Москви*. Судноплавна в пониззі та на окремих ділянках. На К.— міста Щелково, Ногінськ, Орєхово-Зуєво, Владимир, Вязники.

КЛЬОНО́ВИЧ (Klonowicz; літ. псевд.— Ацернус та ін.) Себастьян Фаб'ян (бл. 1545, м. Сульмежиці, тепер Познанське воєводство, ПНР — 29.VIII 1602, Люблін) — польський поет. Писав польс. і лат. мовами. В поемі «Роксолонія» (1584, лат. мовою) дав поетичний опис Львова, Києва та ін. укр. міст і сіл, нар. звичаїв укр. селянина. Поему «Перемога богів» (лат. мовою, опубл. між 1587—1600), спрямовану проти шляхти і церковників, було заборонено і спалено. Автор віршованих трактатів польс. мовою. Уривок з поеми «Роксоланія» (під назвою «Старинний Львів») переклав І. Франко (1896), повністю поему переклав М. Білик (1961).

Р. Я. Пилипчук.

КМЕ́ТИ, кметі — 1) В Давній Русі — кінні воїни, дружинники князя. 2) На зх.-укр. землях і в Білорусії 14—16 ст.— вільні селяни, які виплачували державі податок. 3) У феод. Боснії, Болгарії, Сербії та Чехії — селяни, які очолювали сільс. громади. 4) В феод. Польщі й Хорватії — залежні селяни.

КМИН (Carum) — рід багато- або дворічних рослин родини *зонтичних*. Листки двічі- або тричіперисторозсічені. Суцвіття — зонтики, квітки білі або рожеві. Плід — двосім'янка, тонкоребриста, овальної або видовженої форми. Бл. 30 видів, поширених в Європі та Азії. В СРСР — 10 видів, з яких в УРСР 1: К. з в и ч а й н и й (C. carvi), дворічник заввишки до 80 см. Росте на луках, узліссях, лісових галявинах, по балках. Введений у культуру як ефіроолійна рослина. Плоди містять 3—7% ефірної олії і 12—16% жирної кминової олії; використовують у хлібопеченні, при квашенні капусти тощо, а також у лікеро-горілчаному й парфюмерному виробництвах.

КМІТ Юрій (1872, с. Кобло-Старе, тепер Старосамбірського району Львівської обл.— 25.VI 1946, с. Кульчиці, тепер Самбірського р-ну Львів. обл.) — укр. письменник, літературознавець, етнограф, публіцист. Автор оповідань із життя селян, п'єс, статей про творчість укр. (І. Котляревський, Т. Шевченко, І. Карпенко-Карий) і зх.-європ. письменників. Етнографічні дослідження, присвячені культурі і побутові бойків.

Тв.: В затінку й на сонці. Коломия, 1906.

Р. П. Головин.

КМІЦКЕ́ВИЧ Володимир Фердинандович (28.VIII 1863, Польща — 29.VII 1942, Чернівці) — укр. філолог, перекладач і педагог. Жив і працював у Галичині й на Буковині. Викладав у гімназіях класичну філологію. Один із засновників Педагогічного т-ва ім. Г. Сковороди в Чернівцях. Переклав і видав драму Ф. Шіллера «Вільгельм Телль» (Львів, 1887) з передмовою І. Франка, а також «Платонову оборону Сократа» (Чернівці, 1903). Автор «Німецько-українського словаря» (Чернівці, 1912), якого присвятив І. Франкові та О. Кобилянській, історико-літ. статей про Г. Сковороду. Листувався з І. Франком.

Літ.: Франко І. Твори, т.18. К., 1955.

Я. М. Погребенник.

КНА́УЕР Федір Іванович [Фрідріх; 3 (15).VIII 1849—22.XII 1917, Томськ] — вітчизняний філолог-санскритолог. Закінчив Дерптський (тепер Тартуський) університет (1880). Професор Київ. ун-ту (1886—1914). Автор праць з індології й порівняльно-істор. мовознавства: «Підручник санскритської мови» (1908), «Лекції з порівняльної граматики індоєвропейських мов» (1913), «Лекції з вступу до мовознавства» (1914). Видав багато ведичних текстів.

КНЕ́ЗИ — 1) У слов'ян в період зародження класового суспільства — старійшини роду. 2) На Русі в ранньофеод. період — *князі*. 3) На Зх. України, в Молдавії і Хорватії в період феодалізму — сільс. старшини, привілейована категорія феодально залежного селянства. 4) В Сербії в період тур. панування— представники общинного самоврядування.

КНЕ́СЕТ — парламент Ізраїлю. Вищий законодавчий орган. Складається з однієї палати (120 депутатів). Обирається населенням строком на 4 роки.

КНИ́ГА Мусій Іванович [н. 28.VIII (10.IX) 1903, с. Ков'яги, тепер Валківського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. зоотехнік, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956). Член КПРС з 1939. В 1926 закінчив Харків. зоотех. ін-т. Працював зоотехніком. З 1931 — викладач, 1932—74 — зав. кафедрою, 1946—63 — ректор Харків. зоотех. ін-ту. Осн. напрям наук. роботи — мінливість хім. складу та біохім. властивостей молока корів під впливом годівлі. Нагороджений орденом Леніна ін. орденами, медалями.

О. Я. Попов.

КНИ́ГА — одне з найважливіших джерел масової, наукової і тех. інформації, засобів формування сусп.-політ., наук. і естетичних поглядів, пропаганди знань і виховання; неперіодичне видання у вигляді зброшурованих аркушів друк. матеріалу (обсягом понад 48 стор.). За словами В. І. Леніна, «книга — величезна сила» (Ленін і книга. К., 1974, с. 352).

Історія К. тісно пов'язана з розвитком суспільства, писемності, науки, культури і техніки. К. має класовий характер. В експлуататорському суспільстві К. використовують панівні класи як знаряддя в боротьбі проти прогресивних сил. За умов соціалізму К. несе трудящим ідеї гуманізму, прогресу і соціалістич. інтернаціоналізму, служить їхнім інтересам. Вона сприяє встановленню взаєморозуміння, дружби і співробітництва народів, збагачує їхню культуру, пропагує і відстоює передові ідеали людства. Прогресивна книга допомагає озброювати мільйони людей справді наук. світоглядом, оволодівати законами суспільного розвитку, боротися за суспільний прогрес. Відбір для поліграфічного відтворення і розповсюдження творів науки, л-ри й мистецтва, їх парт. і профес. оцінка, підготовка до друку та випуск — функції *видавничої справи*. Багаторазове відтворення К. здійснюється *поліграфічною промисловістю* (див. також *Книгодрукування, Поліграфія*). Розповсюдження і рекламування К. є функціями книжкової торгівлі. Збирання, спец. обробка і зберігання К., інформування читачів про К., пропаганда К. і керівництво читанням здійснюються в рамках бібліотечної справи (див. *Бібліотека, Бібліотекознавство, Бібліографія*).

К. вивчає комплексна наука — *книгознавство*. Важливе значення має оформлення К. худож.-поліграфічними засобами. Ще з часів рукописного видання худож. л-ра супроводиться *ілюстраціями* (див. також *Графіка*). Попередницями друкованих К. були рукописні та ксилографічні (див. *Ксилографія*) К. Становлення К. залежало від процесу формування писемності, яка пройшла складний шлях розвитку від неалфавітних форм (див. *Піктографічне письмо, Ідеографічне письмо*) до алфавітної форми письма. Як матеріал для письма в різний час використовували кам'яні плити, глиняні або дерев'яні таблички, тканини, папірус, пергамент, папір та ін. Найдавніший відомий вид рукописної К.— ассіро-вавілонські глиняні таблички (4—3 тисячоліття до н. е.). Стародавні єгиптяни, греки і римляни користувалися К. у вигляді папірусного сувою, серед. довжина якого була 10 м, ширина — 30 см. Прототипом сучас. форми К.-кодекса є поліптих — кілька скріп-

В. Й. Ключевський.

Р. А. Клявін.

Книга.
Найдавніша китайська друкована ксилографічним способом книга «Алмазна сутра». 868.

«КНИГА БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ»

лених між собою дощечок, натертих воском, що їх стародавні римляни застосовували для письма. Рукописна К. на території СРСР відома з 1 ст. до н. е. (Середня Азія). К. у Київській Русі відома з 9 ст. Першими датованими пам'ятками давньорус. писемності, які збереглися до наших днів, є *Остромирове євангеліє* (1056—57), *Ізборники Святослава* (1073 і 1076), «*Повість временних літ*» (поч. 12 ст.). У 40-і рр. 15 ст. в Європі було винайдено книгодрукування. Вже у 2-й пол. 15 ст. воно швидко поширилося в країнах Європи. К., надруковані до 1501, наз. *інкунабулами* (напр., трактат Г. *Дрогобича* «Прогностична оцінка...», виданий 1483 в Римі). В 1483 у Венеції (за ін. даними, в Хорватії) надруковано першу слов'янську К. *глаголицею*. Перші друк. К. *кирилицею* видав Ш. *Фіоль* у Кракові (1491).

В 1517—19 у Празі білорус. першодрукар Ф. *Скорина* надрукував окремими випусками *Біблію*, в 1564 у Москві І. *Федоров* і П. *Мстиславець* — «Апостол». У 1574 І. Федоров видав у Львові «Буквар» і «*Апостол*», чим започаткував книгодрукування на укр. землях. Широкого розмаху набуло книгодрукування в Росії, у т. ч. на Україні, з кінця 17 ст. Першими книгами сучас. укр. мовою було видано 1798 «Енеїду» І. Котляревського, 1840 «Кобзар» Т. Шевченка — обидві в Петербурзі; 1834 «Українські народні думи», записані М. Максимовичем — у Москві; 1863 «Байки» Л. Глібова — в Чернігові; 1819 П. Гулака-Артемовського «Солопій та Хівря» — в Харкові. Друкування книг укр. мовою всіляко гальмувалось царською цензурою. Дореволюц. видання виходили порівняно малими тиражами. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. на Україні в умовах цензурних переслідувань почалося видання с.-д. літератури, творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна (див. *Видання творів В. І. Леніна, Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса*).

Після Великого Жовтня (1918—78) в СРСР видано понад 3 млн. назв книг і брошур заг. тиражем 50,2 млрд. примірників; в Укр. РСР — 331,2 тис. назв книг і брошур тиражем понад 4,8 млрд. примірників. Якщо доля СРСР у населенні Землі, за даними ЮНЕСКО, становила 1975 бл. 8%, то в світовій книжковій продукції за числом видань — 14%. На одну людину в СРСР припадає в три рази більше книг і брошур, ніж у серед. на людину в усьому світі. За 1918—78 заг. тираж книг зарубіж. авторів, які вийшли в країні, становив 2186 млн. примірників. Зокрема, в УРСР видано за цей період 4 тис. творів тиражем понад 130 млн. примірників. Рад. К. чим раз активніше бере участь у пропаганді за рубежем переваг соціалізму, рад. способу життя, зовнішньої і внутрішньої політики КПРС. У 20—30-х рр. на Україні питання книгознавства розроблялися в *Книгознавства українському науковому інституті*, тепер ці питання досліджуються в ін-тах культури, *Книжковій палаті УРСР*, наук. б-ках. У Рад. країні створено Товариство любителів книги, що об'єднує 9 млн. членів, 1974 — *Товариство книголюбів УРСР*. У 1972 в Києві засновано *Книги і книгодрукування музей УРСР*.

Літ.: Ленін і книга. К., 1974; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Про партійну і радянську пресу, радіомовлення і телебачення. Збірник документів і матеріалів. К., 1974; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 7. К., 1979; Культурне будівництво в Українській РСР, т. 1—2. К., 1960—61; Книга. Исследования и материалы, сб. 1—37. М., 1959—78; 400 лет русского книгопечатания. 1564—1964, т. 1—2. М., 1964; Книга і друкарство на Україні. К., 1965; Українська книга. К., 1965; Шпаков А. П. Художник і книга. К., 1973; Машталір Р. М., Ковба Ж. М., Феллер М. Д. Розвиток поліграфії на Україні. Львів, 1974, Молодчиков О. В. Книга Радянської України. К., 1974; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.). Збірник документів. К., 1975; Різник М. Г. Письмо і шрифт. К., 1978.

М. П. Рудь.

«КНИГА БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ» («Закон божий») — програмний документ *Кирило-Мефодіївського товариства*. Осн. авторами цього документа були М. І. *Костомаров* і М. І. *Гулак*. Складається з 109 параграфів. Певний вплив на форму й зміст «К. б. у. н.» зробив твір А. *Міцкевича* «Книги народу польського і пілігримства польського» (1832). В «К. б. у. н.» є ряд прогресивних положень, зокрема про необхідність ліквідації кріпосного права і нац. нерівності, знищення дворянських привілеїв і станів, об'єднання слов'ян. народів у федеративну республіку з парламентським ладом і з наданням кожному народові рівних прав і автономії. Разом з тим автори її виходили з того, що укр. нація являє собою нібито особливу єдність, пройняту духом рівності і братерства, замовчували класовий антагонізм, який існував всередині укр. народу, і вважали, що йому нібито судилося повести за собою слов'ян до об'єднання. Обмеженість «Книги буття» полягає також у реліг.-містичній формі викладу, в ідеалістичному глумаченні істор. процесу, певній ідеалізації християнства, козацтва та історії України в цілому, у невизначеності шляхів здійснення наміченої програми.

Літ.: Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество. М., 1959.

Г. Я. Сергієнко.

«КНИГА́Р» — щомісячний критико-бібліографічний журнал. Видавався в Києві 1917—20 вид-вом «Час». Вийшов 31 номер. Мав розділи видавничої хроніки і «Нові книги». На сторінках «К.» поряд із цінним довідковим матеріалом було вміщено й статті націоналістичного змісту.

КНИ́ГИ І КНИГОДРУКУВА́ННЯ МУЗЕ́Й УРСР. Засн. 1972 у Києві в будинку *Києво-Печерської друкарні*. Відкритий для відвідувачів 1975. Експозиція музею показує розвиток книгописання і книгодрукування на Україні з 11 ст. до нашого часу. В ній представлено унікальні колекції друку перших друкарень Львова, Острога, Києва, Чернігова, Новгорода-Сіверського та ін.; зразки оформлення книг, перша поліграфічна техніка, зокрема друкарські і палітурні верстати 17 ст., шрифти тощо. В музеї експонується худож., наук. і навч. л-ра 18—19 ст., прижиттєві видання укр. письменників і вчених, перші видання на Україні марксистсько-ленінської літератури. Іл. див. до ст. *Києво-Печерська друкарня*.

М. М. Гайдучок.

КНИ́ГІН (Булгаков) Іван Дмитрович (1773, с. Сергіївське кол. Орлов. губернії — 1830, Харків) — вітчизняний анатом. В 1798 закінчив медико-хірург. училище при Моск. генеральному госпіталі. З 1799 — викладач Петерб. медико-хірург. академії, з 1811 — професор Харків. ун-ту, з 1816 —

Книга.
1. Сторінка з рукописної книги «Остромирове євангеліє». 1056—57.
2. Перша сторінка з 42-рядкової Біблії. Видання Й. Гутенберга. Майнц. 1452—55.
3. Українська абетка. Художнє оформлення Г. Нарбута. Петроград. 1917.
4. Дж. Рід. Десять днів, що потрясли світ. Художнє оформлення С. В. Чехоніна. Москва. 1923.
5. Т. Шевченко. Кобзар. Художнє оформлення С. П. Караффи-Корбут. Київ. 1967.
6. Історія українського мистецтва, т. 6. Суперобкладинка художника В. Й. Хоменка. Київ. 1968
7. Енциклопедія кібернетики, т. 1. Обкладинка художника І. П. Хотинка. Київ. 1973.
8. Слово о полку Ігоревім. Обкладинка художника І. М. Селіванова. Київ. 1970.

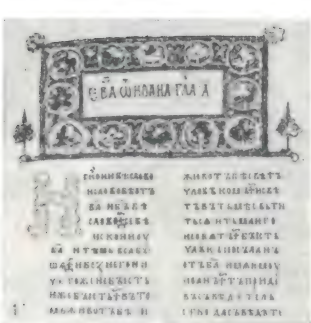

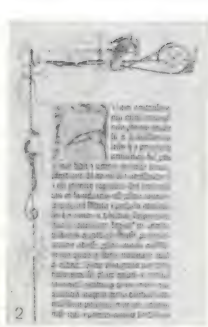

декан мед. ф-ту. Заснував кафедру анатомії і анатомічний музей при Харків. ун-ті. Праці К. присвячені вивченню перфоративної виразки шлунка, обміну речовин в організмі тварин тощо.

КНИГОДРУКУВА́ННЯ — комплекс виробничих процесів, метою яких є виготовлення *книг, журналів, газет* й ін. друкованої продукції шляхом перенесення фарби з друкарської форми на папір. Термін цей вживають переважно, коли йдеться про історію виготовлення друкованої книги, в значенні сучасного К. більш поширений термін *поліграфія*. Попередником К. був ксилографічний друк, при якому на дерев'яній дошці вирізьблювалися штампи для відбивання цілих сторінок. З 11 ст. у Китаї відоме друкування глинянними рухомими літерами. Початок К. в Європі став можливим лише після винайдення Й. *Гутенбергом* у 40-х рр. 15 ст. пристрою для відливання металевого шрифту в *матрицях*. Набірна форма складалася з металевих літер, відбитки з якої на папері отримували з допомогою ручного друкарського верстата (преса). Й. Гутенберг засн. у Майнці (Німеччина) першу друкарню. Серед кращих її видань — 42-рядкова Біблія (1452—55). З Німеччини К. швидко поширилося в Італії (1464), Швейцарії (бл. 1468), Франції (1470), Угорщині (1473), Польщі (1474) та ін. Найбільшими центрами друкарської справи стали Венеція (Н. Єнсон, Е. Ратдольд, *Мануції*), Нюрнберг (А. Кобергер). На 1500 рік друкарні були в 250 містах Європи і випустили бл. 40 тис. видань. Завдяки розвиткові друкарської справи книга стала важливим фактором сусп.-політ. життя й розвитку культури. Вже наприкінці 15 ст. великі друкарські підприємства почали перетворюватися з ремісничих майстерень на капіталістичні мануфактури. В 16 ст. відзначалися високим худож. рівнем видання Етьєннів (Франція), К. *Плантена* (Нідерланди), Фробена (Швейцарія), у 17 ст.— *Ельзевірів* (Нідерланди). Протягом 16 ст. в Європі було видано бл. 500 тис. назв книг, у 17 ст.— бл. 3 млн. Першою друкованою книгою укр. автора був трактат Г. *Дрогобича* (Рим, 1483). Того ж року у Венеції (за ін. даними, в Хорватії) надруковано першу слов'ян. книгу *глаголицею*. Видатними слов'ян. друкарями були Ш. *Фіоль*, який видав перші слов'ян. книги *кирилицею* 1491 у Кракові, *Макарій* (Чорногорія), Ф. *Скорина*, який 1522 випустив у Вільнюсі «Малу подорожню книжку» — найдавніше з відомих видань, надрукованих на території СРСР. Бл. 1553 засн. т. зв. анонімна друкарня в Москві. У 1564 І. *Федоровим* та П. *Мстиславцем* видано першу датовану книгу в Москві. На Україні першу друкарню відкрито І. Федоровим у Львові, в ній видано 1574 «*Апостол*» і «Буквар». У 1578 засн. *Острозьку друкарню*. Згодом її обладнання перейшло *Львівській братській друкарні*. На серед. 17 ст. на Україні налічувалося 25 друкарень у 17 містах і селах: у Києві — *Києво-Печерська друкарня*, друкарні Т. Вербицького і С. Соболя, у Львові — М. *Сльозки* та А. Желіборського, *Чернігівська друкарня*. Друкарні були засн. також у Стрятині (1602—06; див. *Стрятинська друкарня*), Дермані (1603—05; див. *Дерманська друкарня*), Крилосі (1606), Панівцях (1608—11), Добромилі (1611—17), Луцьку (1625—28), Кременці (1638), Новгороді-Сіверському (1674—79), *Почаївська друкарня* (поч. 17 ст.— 1917). В кінці 18 ст. друкарні існували у Кременчуку, Катеринославі, Миколаєві, Житомирі, Тульчині, Яришеві, Миньківцях та ін. містах і селах. Власниками їх, як правило, були братства, монастирі, магнати, заможні особи з духівництва й старшини. Значний внесок у розвиток К. зробили С. Будзина, Т. Л. *Земка, Я. Шеліга*, С. *Рогаля*, мандрівний друкар П. *Люткович*. Відомими українськими друкарями 17—18 ст. були також П. *Беринда* і С. *Беринда*, Л. *Зизаній*, Ф. Кізаревич, О. Митура та ін. У 1700 Й. Городецький видав у Львові першу в Сх. Європі книгу з набірним нотним друком. У галузі оформлення книги працювали відомі гравери *Ілля*, Н. *Зубрицький*, О. *Тарасевич*, Г. *Левицький*, І. *Филипович, Прокопій*, І. *Ширський*. У 2-й пол. 18 ст. у Росії відмінено держ. монополію на К. Серед приватних видавців 18 ст. найбільш відомими були М. І. *Новиков* (Росія), Дідо, Фурньє (Франція), Бодоні (Італія), Баскервіль (Англія), Брайткопф (Німеччина). Передумовою дальшого розвитку К. стало винайдення *літографії* (А. Зенефельдер, 1798) і плоскодрукувальної машини (Ф. Кеніг, 1811). На Україні перші літографічні майстерні відкрито 1822 (Львів) і 1823 (Чернігів), плоскодрукувальні машини почали застосовувати з серед. 19 ст. З другої половини 19 — початку 20 ст. у К. впроваджено *лінотип*, пізніше — ротаційні машини, розвивається *офсетний друк*. Укр. винахідник Й. М. *Лівчак* розробив проект набірно-матрицевідливної машини. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції осн. центрами К. у Росії були Петербург і Москва, на Україні — Київ, Харків, Чернігів, Полтава, Одеса, Львів. Велике значення мали друкарні Харків. ун-ту (засн. 1805), Київ. ун-ту (засн. 1835), Наук. т-ва імені Шевченка у Львові. Популярну л-ру для народу в кінці 19 — на поч. 20 ст. видавали також Харків. т-во грамотності, Петербурзьке «Доброчинне т-во видання загальнокорисних і дешевих книг», яке друкувало значну кількість книг укр. мовою. Укр. мовою друкували також книги рос. видавці Літови, І. Ситін, І. Губанов. Популяризаторською була видавнича діяльність таких діячів укр. культури, як Б. Грінченко, П. Симиренко, М. Костомаров, О. Кониський, М. Драгоманов, М. Комаров, Олена Пчілка, М. Старицький та ін.

Велике значення для українського К. мала діяльність Т. Шевченка як офортиста, видавнича діяльність І. Франка. К. укр. мовою всіляко гальмувалось царською цензурою. В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. на Україні з'явився тип капіталіста-видавця. Такими книговидавцями були: у Києві — С. *Кульженко*, І. Самоненко, Л. Ідзиковський, О. Череповський, О. Коваленко, Ф. Йогансен, в Одесі — Ю. Фесенко, Распопов, в Полтаві — К. Маркевич, у Львові — Піллер, Нейман, Г. Альтенберг та ін. У 1917 на Україні було (без зах. земель) 78 вид-в. Широкого розвитку К. набуло після Великого Жовтня (див. *Видавнича справа*). У Києві створено *Книги і книгодрукування музей УРСР*, у Львові — музей І. Федорова. Див. також *Книгознавство*.

Літ.: 400 лет русского книгопечатания. 1564—1964, т. 1—2. М., 1964; Книга і друкарство на Україні. К., 1965; Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. Львів, 1971; Немировский Е. Л. Начало славянского книгопечатания. М., 1971; Люблинский В. С.Книга в истории человеческого общества. М., 1972; Машталір Р. М., Ковба Ж. М., Феллер М. Д. Розвиток поліграфії на Україні. Львів, 1974; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975; Funke F. Buchkunde. Leipzig, 1963; Encyklopedia wiedzy o ksiezce. Wrocław, 1971.

Я. Д. Ісаєвич.

КНИГОЗНА́ВСТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВИЙ ІНСТИТУ́Т (УНІК) — н.-д. установа. Створена 1922 в Києві на базі Гол. книжкової палати (засн. 1919). Ін-т мав 4 секції: історії книги, соціології й економіки книги, мистецтва і техніки книги (з часом книговиробництва) і бібліографічну (створену пізніше); аспірантуру. Досліджував питання книгознавства і готував бібліографічні покажчики по матеріалах друку УРСР. У 1923—30 видавав журн. «Бібліологічні вісті» (№ 1—25), а 1933—35 — «Наукові записки». Ін-т зібрав унікальну колекцію укр. видань за 1917—24, а також краєзнавчої л-ри, що зберігається нині в ЦНБ АН УРСР. Див. також *Книгознавство*.

КНИГОЗНА́ВСТВО — наука про *книгу* і книжкову справу. Вивчає процеси утворення, розповсюдження і використання творів писемності і друку. К. об'єднує такі галузі знання й практичної діяльності, як історія, економіка і статистика книги, журналістика, видавнича справа, мистецтво книги, бібліографознавство, бібліотекознавство, сприйняття книги читачем, культура читання, бібліофільство. К. у вузькому значенні — розділ знань про книгу, що вивчає її в теор. й істор. розрізі. Близькими за значенням до К. у різні часи вживалися терміни «бібліологія», «бібліогнозія». В Росії першим теоретиком К. був В. Г. *Анастасевич*, він же вперше 1820 вжив термін «книгознавство». Значний внесок у розвиток К. зробив М. М. *Лісовський*. На Україні питання К. вперше висвітлювались П. *Ярковським*— бібліотекарем Кременецького ліцею, пізніше — Київ. ун-ту, який 1809—32 читав курс бібліології. У 1909—14 у Києві виходив журнал «Искусство и печатное дело» (редактор і видавець В. С. *Кульженко*), який друкував матеріали з К. У розробку ок-

ремих проблем К. багато внесли Б. С. *Боднарський*, О. М. Ловягін, М. О. *Рубакін*, О. Г. Фомін, А. В. Мезьер, О. О. Сидоров, М. В. *Здобнов*. Вивченням питань К. в СРСР займаються Наук. рада з історії світової культури АН СРСР, *Всесоюзна книжкова палата, Бібліотека СРСР імені В. І. Леніна* та ін. наук. б-ки, ін-ти культури, поліграфічні ін-ти. Проблеми К. висвітлюються у зб. «Книга» (з 1959 вийшло 37 тт.), у журн. «В мире книг», у галузевих журналах і збірниках. В Укр. РСР 1922—36 питання К. розроблялися в *Книгознавства українському науковому інституті*, який видавав журн. «Бібліологічні вісті» й «Наукові записки». Дослідження з К. на Україні належать С. І. *Маслову*, П. М. Попову, І. С. Свенціцькому, Ю. О. *Меженку*, Я. П. Запаску, Я. Д. Ісаєвичу, І. Я. Каганову, Н. Ф. Королевич та ін. Проблеми К. вивчаються в *Київському інституті культури. Харківському інституті культури*, де видається респ. тематичний міжвідомчий зб. «Бібліотекознавство та бібліографія» (в 1964—80 вийшло 20 вип.), *Ровеньському інституті культури, Українському поліграфічному інституті* імені І. Федорова у Львові, де виходить респ. міжвідомчий тематичний зб. «Поліграфія і видавнича справа» (в 1964—80 вийшло 16 вип.), у *Книжковій палаті УРСР, Бібліотеці республіканській УРСР* імені КПРС, *Бібліотеці центральній науковій АН УРСР, Бібліотеці львівській науковій* імені В. Стефаника та ін. б-ках; книгознавчі матеріали друкує газ. «*Друг читача*». Див. також «*Нові видання УРСР*», «*Літопис книг*». *Літ.:* Шамурин Е. И. Словарь книговедческих терминов. М., 1958; Мезьер А. В. Словарный указатель по книговедению, кн. 1—4. Л., 1924—34; Книга. Исследования и материалы, т. 1—37. М., 1959—78; Немировский Е. Л. Проблемы книговедения. История книжного дела. Обзор литературы 1964—1969 гг. М., 1970; Бібліотекознавство і бібліографія Української РСР. Покажчик видань за 1969 — 1979 рр. К., 1971—80.

Ф. П. Максименко.

КНИГООБМІН бібліотечний — передача творів друку в постійне користування безплатно на спеціальних умовах з одних бібліотек в інші. Провадиться через книгообмінний або резервний фонд. Залежно від умов передачі виділяються форми К.: обмін між б-ками власними виданнями; безплатне поширення будь-яких видань або перерозподіл видань, які не використано; обмін комплектами нац. продукції; взаємне виконання замовлень на необхідні, але відсутні в б-ці книги. Розрізняють внутрішній (між б-ками в межах однієї країни) і міжнародний (між б-ками різних країн) обмін книгами.

«КНИГОСПІЛКА» — укр. видавнича і книготорговельна спілка. Засн. 1922 в Харкові. Як в-во існувала до кінця 1930, потім перетворена на книготорговельне об'єднання — Вукоопкнигу. «К.» видала 3096 назв кооперативної, навчальної, художньої, масово-політ. та ін. л-ри заг. тиражем понад 40 млн. прим. Зокрема в «К.» вийшли зб. творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та ін. письменників. «К.» видавала спец. журнали «Книга», «Кооперативний книгар», «Нова громада», газ. «Кооперативне життя». «К.» мала широку мережу кооп. книготоргівлі (понад 6 тис. магазинів).

«КНИЖКА» — видавництво *Комуністичної партії Західної України*. Існувало 1929—37 у Львові. Видавало праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, твори П. Козланюка, К. Пелехатого та ін. зх.-укр. прогресивних письменників, журн. «Освіта» тощо. Частину видань конфіскувала поліція. Розповсюджувало також л-ру, створену в УРСР, поширювало свої видання серед трудящих міст і сіл Зх. України й в осередках прогресивної укр. еміграції в Зх. Європі та в Америці. Зазнало переслідувань у зв'язку з «*Луцьким процесом 57-и*». *С. І. Білокінь.*

КНИЖКА в анатомії — передостанній відділ багатокамерного шлунка більшості *жуйних* тварин; розташований між *ситкою* й *сичугом*. На всій внутр. поверхні К., крім дна, слизова оболонка утворює різної висоти поздовжні складки — листочки (що нагадують аркуші книги, звідси й назва), між якими знаходяться ніші. В К. корм потрапляє після *жуйки* з ситки, остаточно там перетирається й перетворюється на кашку. Скороченням м'язів К. кашка по жолобу дна К., що є продовженням стравохідного жолоба, спрямовується в сичуг.

КНИЖКО́ВА ПАЛА́ТА УРСР імені Івана Федорова — науково-бібліографічна й інформаційна установа, центр держ. *бібліографії* на Україні. Засн. 1922 у Харкові. Одержує і зберігає один обов'язковий (контрольний) примірник усіх творів друку, виданих у республіці. Архів палати — понад 8 млн. одиниць видань. Випускає «*Літопис книг*» (з 1924), «*Літопис журнальних статей*» (з 1936), «*Літопис газетних статей*» (з 1937) та ін., профільовані за видами друку, а також бюлетень «*Нові видання УРСР*» (з 1958) та щорічники. Готує й видає ретроспективні покажчики. З 1927 веде централізовану каталогізацію творів друку республіки. Важлива функція Книжкової палати — держ. статистика друку, її дані відбиваються в стат. довідниках «Преса Української РСР». Палата здійснює контроль за додержанням видавничими установами держ. стандартів. Розробляє наук. і методичні питання в галузі бібліографії й *книгознавства*. В 1974 Книжковій палаті УРСР присвоєно ім'я І. Федорова. Див. також *Всесоюзна книжкова палата.*

Ю. Б. Медведєв.

КНИЖКО́ВИЙ ЗНАК, екслібрис — невеличка художня етикетка, на якій зазначено, кому належить книга. Наліплюється на внутр. боці книжкової палітурки або обкладинки. К. з.— твір графічного мистецтва, існує з початку книгодрукування на Україні (з поч. 17 ст.). Відомі роботи в галузі К. з. А. *Дюрера*, Л. *Кранаха*, Г. *Гольбейна* Молодшого, У. *Гогарта*, І. *Павлова*, В. *Фаворського*; укр. художників: Г. *Нарбута*, В. *Кричевського*, М. *Жука*, О. *Сахновської*, О. *Кульчицької*, В. Перевальського та ін.

КНІДОБЛА́СТИ (від грец. κνίδη — кропива та βλάστη — пагін), жалкі клітини, кропив'яні клітини, нематоцити — особливі клітини в *ектодермі* більшості *кишковопорожнинних* (крім реброплавів) і в покривному *епітелії* деяких ін. тварин; виконують функції нападу й захисту. Складаються з капсули, порожнина якої заповнена їдкою або отруйною рідиною; в ній знаходиться спірально закручена жалка нитка. На зовн. поверхні К. міститься чутливий відросток — кнідоциль, при дотику до якого жалка нитка викидається назовні; одночасно вибризкується з капсули рідина. Укол жалких ниток спричинює загибель дрібних тварин, болісні опіки й навіть смерть більших тварин. К. використовуються тваринами тільки один раз, після чого вони викидаються й замінюються новими, що утворюються зі спец. клітин.

КНІДОСПОРИ́ДІЇ (Cnidosporidia) — клас паразитичних *найпростіших*. Від *споровиків*, до яких їх відносили довгий час, відрізняються особливостями життєвого циклу і будовою *спор*. К. мають стадію плазмодія (багатоядерна плазматична маса) і багатоклітинних спор, що містять один двоядерний амебоїдний зародок, з якого починається цикл розвитку К. Утворення спор відбувається протягом значної частини життя плазмодія (а не в кінці життєвого циклу, як у споровиків). К.— паразити риб і деяких безхребетних. Відомо понад 1000 видів К., з яких в СРСР — бл. 300, у т. ч. на Україні — понад 130. Клас К. поділяється на 2 ряди: *міксоспоридії*, або слизові споровики, і актиноміксидії (Actynomyxidia) — паразити *малощетинкових червів* і *сипункулід*. *Мікроспоридії*, яких раніше включали до К., виділяють тепер в окремий клас найпростіших.

О. П. Маркевич.

«КНИ́ЖНАЯ ЛЕ́ТОПИСЬ» — бібліографічний журнал *Всесоюзної книжкової палати*, який інформує читача про нову л-ру, що виходить

Кнос. Палац правителів. Північний вхід. 16 ст. до н. е.

Книжковий знак О. П. Довженка, роботи М. М. Маловського. 1964.

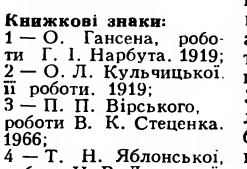

Книжковий знак роботи К. Звіринського. 1963.

Книжкові знаки:
1 — О. Гансена, роботи Г. І. Нарбута. 1919;
2 — О. Л. Кульчицької. її роботи. 1919;
3 — П. П. Вірського, роботи В. К. Стеценка. 1966;
4 — Т. Н. Яблонської, роботи Н. В. Денисової. 1967;
5 — Клубної бібліотеки Бубнівської слобідки, роботи В. Є. Перевальського. 1967;
6 — М. М. Плісецької, роботи Ф. Малибоженка. 1967.

з друку. Здійснює первісну реєстрацію книжок і брошур з усіх галузей знань, що видаються в СРСР мовами народів СРСР та іноз. мовами. Почав виходити 1907 в Петербурзі, з 1920 (№ 33) видається в Москві. З 1961 виходить у вигляді двох випусків — ссновного (щотижня) і додаткового (щомісяця). Бібліографічні записи групуються за прийнятою «Единой схемой классификации литературы для книгоиздания в СССР» (М., 1977). Опис книжок, виданих нац. мовами, здійснюється у перекладах рос. мовою з позначенням мови оригіналу. Щоквартально окремим випуском виходять іменний, предметний і геогр. покажчики, щороку — покажчик серійних видань, випуски яких зареєстровано в «К. л.». Бібліографічна реєстрація книжок, виданих в УРСР, здійснюється *Книжковою палатою УРСР* в «*Літопису книг*».
О. П. Довгополи.

«КНИ́ЖНОЕ ОБОЗРЕ́НИЕ» — щотижнева газета Держ. комітету СРСР у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі і Всесоюзного добровільного товариства любителів книги. Виходить у Москві з 5.V 1966. Газета інформує про книги, які готують до друку і які вийшли за тиждень, публікує рекомендаційні списки з актуальних питань науки і техніки, рецензії та анотації. В газеті висвітлюється діяльність т-ва любителів книги, проблеми книгознавства тощо.

КНІПО́ВИЧ Лідія Михайлівна [15 (27).XII 1856, с. Тюсбю, Фінляндія — 11.II 1920, Сімферополь] — професіональна революціонерка. Н. в сім'ї лікаря. З кін. 70-х рр.— народниця. З серед. 90-х рр.— соціал-демократ, організовувала друкування видань *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1898 її вислано до Астрахані. Агент «*Искры*». Делегат II з'їзду РСДРП (1903), після з'їзду — більшовик. З 1902 вела парт. роботу в Катеринославі, Полтаві, Києві (тех. секретар Рос. бюро ЦК РСДРП), Харкові, Петербурзі, Одесі та ін. місцях. Учасниця Таммерфорської конференції (1905) і IV з'їзду (1906) партії. В 1911—13 вислана під нагляд поліції в м. Гадяч (Полтав. губ.). Останні роки життя в зв'язку з хворобою жила в Сімферополі.
Г. А. Міщенко.

КНІПО́ВИЧ Микола Михайлович [25.III (6.IV) 1862, Свеаборг, тепер Суоменлінна, Фінляндія — 23.II 1939, Ленінград] — рад. зоолог, почесний член АН СРСР (з 1935; чл.-кор. з 1927). Брат Л. М. *Кніпович*. Закінчив Петерб. ун-т (1866). За революц. діяльність зазнавав переслідувань царського уряду. Праці К. присвячені дослідженню природи й промислових багатств морів Європ. частини СРСР та Пн. Льодовитого ок., питанням зоології, гідробіології, вивченню рибного й звіробійного промислів. К.— засновник вітчизн. школи дослідників у галузі промислового рибництва.

КНІППЕР-ЧЕ́ХОВА Ольга Леонардівна [9 (21).IX 1868, м. Глазов, тепер Удм. АРСР — 22.III 1959, Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1937). Дружина А. П. *Чехова*. Після закінчення 1898 Муз.-драм. уч-ща Моск. філармонічного т-ва (клас В. І. *Немировича-Данченка*) була прийнята в трупу МХТ. Ролі: Аркадіна, Олена Андріївна, Маша, Ранєвська, Сара («Чайка», «Дядя Ваня», «Три сестри», «Вишневий сад», «Іванов» А. Чехова), цариця Ірина («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Настя («На дні» М. Горького), Надія Львівна («Бронепоїзд 14-69» Вс. Іванова), Беліна («Хворий та й годі» Мольєра) та ін. Нагороджена 2 орденами Леніна та ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1943.

КНІС (Cnis) Карл Густав Адольф (29.III 1821, Марбург — 3.VIII 1898, Гейдельберг) — нім. економіст, один з основоположників *історичної школи* в бурж. політ. економії. У 1865—96 — професор економіки Гейдельберзького ун-ту. К. намагався спростувати вчення класичної бурж. політ. економії про «природні» екон. закони та обгрунтувати необхідність перебудови його з позицій істор. школи. Вважав вічними устої бурж. суспільства.

КНО́БЕЛЬСДОРФ (Knobelsdorff) Георг Венцеслаус фон (17.II 1699, садиба Куккедель, поблизу Кроссена, Саксонія — 16.IX 1753, Берлін) — нім. архітектор, представник стилю *барокко*. Споруди: Новий флігель палацу Шарлоттенбург (1740—43), Оперний театр (тепер Держ. опера, 1741—43), обидва — в Берліні; палац *Сан-Сусі* (1745—47), Міський палац (1745—51), обидва — в Потсдамі.

КНО́РОЗОВ Юрій Валентинович (н. 19.XI 1922, Харків) — рос. рад. етнограф і мовознавець. Закінчив Моск. ун-т (1948). Доктор істор. наук (з 1955). Працює в Ін-ті етнографії АН СРСР (Ленінгр. відділення). Осн. праці — з етнографії Центр. Америки та в галузі давніх систем письма; дешифрував *майя письмо*, переклав рос. мовою пам'ятки писемності індіанців *майя*. Дешифрував (у співавт.) найдавніше *індійське письмо*. Розробляє також проблеми семіотики й порівняльно-історичного мовознавства. Державна премія СРСР, 1977.

Тв.: Письменность индейцев майя. М.—Л., 1963; Иероглифические рукописи майя. Л., 1975.

КНОРР Іван (3.I 1853, Меве, Пруссія — 22.I 1916, Франкфурт-на-Майні) — нім. композитор. Дитинство провів у Росії. Закінчив Лейпцігську консерваторію. В 1874—82 викладав у Харків. муз. уч-щі. З 1883 — у франкфуртській консерваторії (з 1908—її директор). Автор вокально-інструм. (у т. ч. опери «Дуня», на сюжет з життя рос. селян, 1904), інструм. (зокрема «Варіації на українську народну пісню» — для оркестру, 1891), камерних («Українські пісні про кохання» — вокальний квартет у супроводі фортепіано) та ін. творів.
І. М. Лисенко.

КНО́РРЕ Карл Христофорович (28.III 1801, Дерпт, тепер Тарту — 10.IX 1883, Берлін) — астроном і геодезист, перший директор *Миколаївської астрономічної обсерваторії* (до 1871). Чл.-кор. Петерб. АН (з 1828). Разом з В. Я. *Струве* брав участь в геодезичних роботах. Керував гідрографічними і картографічними роботами на узбережжі Чорного, Азовського та Мраморного морів. Спостереження К. сприяли відкриттям *малих планет*.
П. М. Виборний.

КНОС, Кносс — давнє місто в центр. частині пн. Криту, один з найважливіших центрів *егейської культури*. В 22—16 ст. до н. е. К.— велике місто з монументальним палацом — резиденцією правителів рабовласницької д-ви, бл. 16 — в 1-й пол. 15 ст. до н. е.— столиця Крітської д-ви. Кноський палац того часу — величезна споруда (16 тис. м²), складна за плануванням, з парадними і житл. приміщеннями, оздобленими фресками, з численними сховищами, майстернями тощо. При археол. розкопках (провадилися 1900—30) було знайдено знаряддя виробництва, зброю, предмети побуту, таблички зі складовим письмом тощо.

КНУД I Великий (Knud den Store; бл. 995 — 12.XI 1035, Шефтсбері)— король Данії з 1018, Англії з 1016, Норвегії з 1028. Після смерті К. його д-ва розпалася.

КНУНЯ́НЦ Богдан Мірзаджанович [14 (26).XI 1878, Джаміат поблизу Шуші, тепер Нагірно-Карабах. а. о. — 14 (27).V 1911, Баку]— діяч революц. руху в Росії, більшовик. З 1896 вчився в Петерб. технол. ін-ті. В 1897 вступив у *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1901 висланий у Баку; став членом міського і Кавказ. союзного к-тів РСДРП. У 1902 брав участь в організації «Спілки вірменських соціал-демократів». Після II з'їзду РСДРП — більшовик. У вересні 1905 — член Петерб. к-ту РСДРП, Петерб. ради робітн. депутатів. В 1907 брав участь у роботі Штутгартського конгресу 2-го Інтернаціоналу й IV конференції РСДРП. Не раз зазнавав репресій з боку царського уряду. Помер у тюрмі.

КНУНЯ́НЦ Іван Людвігович [н. 22.V (4.VI) 1906, Шуша, тепер Нагірно-Карабах а. о.] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1953), ген.-майор-інженер, Герой Соц. Праці (1966). Член КПРС з 1941. Закінчив Моск. вище тех. училище (1928). Осн. дослідження в галузі фторорганічних і *гетероциклічних сполук*. Запропонував нові методи введення різних хімічних радикалів у піридинове ядро; відкрив спосіб одержання ацетобутиролактону, γ-ацетопропілового спирту реакцією ацетоцтового ефіру з етиленоксидом; цей метод використовується у пром. синтезі вітаміну B_1. Здійснив гідродимеризацію акрилонітрилу в динітриладипінову к-ту — вихідний продукт для одержання нейлону-66. К. належить перша публікація про полімеризацію капролактаму у лінійний полімер. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1943, 1948, 1950, Ленінська премія, 1972.

КНУР — плідник, самець свині. Відрізняється зовні від свиномат-

Л. М. Кніпович.

М. М. Кніпович.

О. Л. Кніппер-Чехова.

І. Л. Кнунянц.

М. Д. Князєва.

ки величиною і міцнішою будовою тіла. Статева зрілість настає у 4—5 місяців. Для парування використовують К. з 11—12-місячного віку з високими плем. якостями, бажаного типу продуктивності та здатністю передавати цінні ознаки потомству. К. залишає значно більше потомства, ніж матка, особливо з впровадженням *штучного осіменіння*, тому його плем. цінності приділяють особливу увагу. Перед використанням молодих К. перевіряють на відтворювальну здатність за кількістю запліднених свиноматок і на якість потомства. Періодично перевіряють якість *сперми*. Годують плідників так, щоб вони завжди були в заводській *кондиції* і мали високу статеву активність. Утримують К. взимку у стійлах, влітку — в таборах. При ручному паруванні за сезон К. покриває 25—30 свиноматок, за штучного осіменіння спермою одного К. можна осіменити 250—500 маток.

КНУ́ТСЕН (Knutsen) Мартін Гуннар (н. 29.IX 1918, Шієн, обл. Телемарк) — діяч норв. комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. За фахом — вчитель. З 1940 — член Компартії Норвегії (КПН). Під час нім.-фашистської окупації Норвегії (1940—45) — учасник *Руху Опору*, редактор підпільної газети КПН «Фрітт фрам» («Вперед до свободи»). У 1944 заарештований гестапо і засуджений до страти; визволений Рад. Армією. В 1945—57 працював учителем, був головою орг-ції Комуністичної спілки молоді Норвегії в обл. Бускеруд, редагував ряд місцевих газет КПН. З 1957 — член Центр. правління КПН, з 1971 — його Секретаріату. В 1974 обраний заст. голови партії. З листопада 1975 — голова КПН. Нагороджений орденом Дружби народів.

КНЯГИНИ́ЦЬКИЙ Іов (світське ім'я — Іван; бл. 1550, м. Тисмениця, нині смт Івано-Фр. обл.— 30.XII 1621) — укр. церковно-осв. діяч, письменник-полеміст. Вчився в монастирській школі в Уневі, потім — в Острозі, де згодом був учителем. Замолоду двічі побував на Афоні (Греція). Повернувшись на Україну жив в Уневі, Угорниках, Маняві, Дермані, брав участь у справі книгодрукування. Підтримував дружні стосунки з І. *Вишенським*.

Літ.: Голубев С. Т. Киевский митрополит Петро Могила и его сподвижники, т. 1. К., 1883. *В. П. Колосова.*

КНЯ́ЖА ГОРА́ — урочище біля м. Канева Черкас. обл. Тут було давньорус. місто Родень. Залишки його розкопували в кін. 19 ст.. а також 1958—65. Місту передувало *Канівське поселення*. Родень згадується в літописі під 980. Місто складалося з *дитинця* і посаду, оточених високими валами і стінами. Це місто-фортеця обороняло Київ з Пд. При розкопках виявлено залишки дерев. і глинобитних жител, майстерень та ін. будівель. Жителі міста займалися ремеслами (були розвинуті ковальське, ливарне, ювелірне, гончарське, кісткорізне, каменерізне та ін. ремесла), с. г., торгівлею. Знайдено знаряддя праці (лемеші від плугів, серпи, коси, сокири, молоти та ін.), зброю (наконечники стріл і списів, мечі, шаблі, булави) й численні прикраси (діадеми, сережки, гривни, вискові кільця, персні, браслети). Місто зруйноване в 13 ст. під час монг.-тат. навали.

КНЯЖЕВИ́Ч Дмитро Максимович [25.IV (6.V) 1788, Петербург — 1 (13).X 1844, тепер с. Велика Бурімка Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.] — вітчизняний освітній діяч, почесний член Рос. академії (з 1841). Будучи попечителем Одес. учбового округу (з 1837) сприяв розвиткові шкіл на півдні України, склав нові, більш досконалі навч. програми, підготував проект перетворення *Рішельєвського ліцею* в Одесі в ун-т. Був засновником (1839) і президентом Т-ва історії та старожитностей Південної Росії, редагував «Записки Т-ва», проводив археол. дослідження на чорноморському узбережжі. Видав «Повне зібрання російських прислів'їв і приказок» (1822).

КНЯЖНІ́Н Яків Борисович [3 (14). X 1742 (або 1740), Псков — 14 (25).I 1791, Петербург] — рос. письменник. Один з представників рос. *класицизму*. Член Рос. академії (з 1783). Літ. діяльність почав 1759. Автор трагедій «Дідона» (1769), «Рослав» (1784), «Вадим Новгородський» (1789). Остання написана в антимонархічному дусі і, за наказом Катерини II, її тираж спалили. Написав три комедії — «Хвалько» (1784—85), «Дивакн» (1790), «Траур, або Утішена вдова», шість комічних опер — «Нещастя від карети» (1779), «Збитенник» (1783) та ін. У 18—19 ст. комедії К. йшли в театрах Харкова. В постановці їх брав участь І. Котляревський.

КНЯЗЄВИ́Ч Михайло Федорович (н. 15.XI 1893, Солотвин, тепер смт Богородчанського р-ну Івано-Фр. обл.) — діяч прогресивної укр. еміграції в Канаді і США. В 1911 виїхав до Канади. Брав участь у демократичному русі. Під час 1-ї світової війни канад. уряд інтернував К. У 1920 переїхав до США. Один з організаторів *Ліги американських українців*. З 1932 — редактор газ. «Українські щоденні вісті» (з 1957 — «*Українські вісті*»).

КНЯЗЄВА Марія Данилівна (н. 18.IX 1918, с. Алешковичі, тепер Суземського р-ну Брян. обл.) — новатор с.-г. виробн., бригадир виноградарського радгоспу «Судак» Крим. обл. (1946—64), двічі Герой Соціалістичної Праці (1955, 1958). Член КПРС з 1957. З 1934 працювала в радгоспах Криму. Очолювана К. бригада збирала по 148—202 ц/га винограду. Делегат XX з'їзду Компартії України. З 1964 — на пенсії.

Д. Д. Герасимов.

КНЯЗІ́ВСТВО — держ. утворення на чолі з *князем*, було найбільш типовим для Давньої Русі. К. виникли в 9 — на поч. 10 ст. В 11—12 ст. на тер. *Київської Русі* існував ряд К., які, в свою чергу, дробилися на *удільні князівства*. Іменувалися вони звичайно за гол. (стольним) містом — Київське, Рязанське, Чернігівське і т. д. Князь, який очолював феод. держ. об'єднання в 10—14 ст., мав титул *великого князя*. У кін. 15—на поч. 16 ст. К. Пн.-Сх. Русі були об'єднані навколо *Московського великого князівства* в *Російську централізовану державу*. В серед. 14 ст. галицькі землі, що до того були у складі *Галицько-Волинського князівства*, загарбали польс. феодали. Починаючи з 2-ї пол. 14 ст. ряд удільних К. на Україні захопило *Велике князівство Литовське*. К. існували і в Зх. Європі (в Німеччині, Італії — до 19 ст.). Назва «князівство» на тривалий час закріпилася за Молдовою і Валахією (див. *Дунайські князівства*). Деякі К. збереглися й досі (напр., *Ліхтенштейн, Монако*).

КНЯЗЬ — у давніх слов'ян воєначальник племені або союзу племен, а в період раннього феодалізму — глава феод. держави або окремого політ. об'єднання. Влада К., що спочатку обирався з родоплемінної знаті, поступово стала спадковою. К., який очолював значне держ. утворення у феод. Русі, а також *Велике князівство Литовське*, мав титул *великого князя*. У царській Росії з 18 ст. поряд із спадковим з'явився і дарований титул К. Див. також *Князівство*.

КОАГУЛЯ́ЦІЯ (лат. coagulatio — зсідання, згущення) — укрупнювання частинок у *колоїдних системах*. Зумовлена мол. силами зчеплення між частинками дисперсної фази (див. *Дисперсні системи*). К. буває прихованою (укрупнення частинок до розміру $\sim 10^{-4}$ см не супроводиться їхнім осіданням) і явною, яка супроводиться утворенням осаду (коагуляту). Окремим випадком К. є *коалесценція*. К. ліофобних золів спричинюється додаванням невеликої кількості електролітів, а також зміною т-ри й інтенсивним перемішуванням. К. ліофільних золів — діянням десольватуючих речовин або додаванням великих кількостей солей (висолювання). К. ліофільних золів іноді приводить до утворення суцільних просторових структур (желатинування). Процеси К. широко використовують при очищенні води, повітря, виділенні каучуку з латексу, одержанні вершкового масла тощо. Відіграє важливу роль у біол. і геол. процесах.

М. В. Товбін.

КОАДАПТА́ЦІЯ [від лат. co... (cum) — разом та *адаптація*] — виникле в процесі *еволюції* взаємне (морфологічне і функціональне) пристосування організмів. В основі К. лежать різні *кореляції*. К. здійснюється на матеріалі генетичних змін під контролем *добору природного* і забезпечує пристосування організму як цілого до нових умов існування.

КОАКСІА́ЛЬНИЙ КА́БЕЛЬ — кабель, що складається з однієї або кількох коаксіальних (співвісних) пар провідників, розділених ізоляційним матеріалом; вид *кабеля зв'язку*. Провідниками в К. к. є мідь або алюміній, ізоляційними матеріалами — переважно пластмаси. К. к. (мал.) практично не випромінює (тобто не втрачає) енергії в навколишній простір і добре захищений від *перешкод*. До коаксіальних належать деякі *радіочас-*

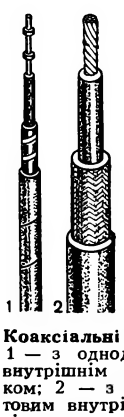

Коаксіальні кабелі: 1 — з однодротовим внутрішнім провідником; 2 — з багатодротовим внутрішнім провідником.

1

До ст. **Кричевський Ф. Г.**

1. Триптих «Життя». Темпера. 1925–27. **2.** Свати. 1928. **3.** Портрет Л. Я. Старицької на золотому тлі. 1914. Усі — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

2

3

До ст. **Костанді К. К.**

1. В люди. 1885.
2. Сутінки. Фрагмент. 1894.
3. Портрет Є. К. Костанді — дружини художника. 1890. Одеський художній музей.
4. Бузок. Пастель.
1, 2 і 4 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

1
2

3
4

тотні кабелі. К. к. застосовують у *замкнених телевізійних системах, відеотелефонах*, лініях міжміського зв'язку (див. *Міжміський кабель зв'язку*) тощо.

КОА́ЛА, сумчастий ведмідь (Phascolarctos) — рід ссавців род. *кускусових*. Єдиний представник роду — коала, або сумчастий ведмідь (Ph. cinereus). Довж. тіла 60—80 см, маса до 16 кг. Волосяний покрив густий, м'який, сірого кольору. Голова округла з великими вухами, морда притуплена. Кінцівки з довгими кігтями. К. поширений в евкаліптових лісах Сх. Австралії. Живуть групами або поодиноко. Активні вночі, вдень нерухомо сидять на деревах. Живляться виключно листям евкаліптів. Самка раз на 2 роки після 25—30-денної вагітності восени народжує 1 маля, яке виношує у виводковій сумці 6—7 місяців, а потім ще довго носить на спині. К.— хутровий звір, раніше численний, але через надмірний промисел тепер майже винищений. Зберігся виключно у спеціальних заповідниках.

КОАЛЕСЦЕ́НЦІЯ (від лат. coalesco — зростаюся, з'єднуюся) — злиття крапель або бульбашок при їхньому стиканні всередині рухомого середовища (рідини, газу) або на поверхні якого-небудь тіла. Відбувається спонтанно при сталій т-рі із зменшенням *вільної енергії* системи внаслідок зменшення заг. поверхні крапель або бульбашок, які зливаються. К. призводить до руйнування *дисперсних систем*, є однією з причин атмосферних опадів (дощу, роси) з хмар і туманів.

КОАЛІ́ЦІЯ (лат. coalitio — союз) — 1) Союз, об'єднання для досягнення спільної мети. 2) В міжнар. праві — союз д-в для спільних дій на міжнар. арені (напр., *антигітлерівська коаліція*). 3) Угода політ. партій про співробітництво, напр., з метою утворення т. з. коаліційного уряду з представників цих партій.

КОА́ТА (Ateles) — рід *широконосих мавп* родини капуцинових. Довж. тіла 38—63 см, кінцівки дуже довгі. Хвіст чіпкий завдовжки до 89 см. Волосяний покрив чорний, темно-сірий або червонувато-бурий, на череві світліший, ніж на спині, навколо очей є білі кільця. Поширені в Пд. Америці. 4 види, з яких найвідоміша К. чорна (A. paniscus). Живуть у лісах на деревах. Тримаються парами і гуртами (до 15—25 особин). Активні вдень. Живляться гол. чин. соковитими плодами і горіхами. Вагітність бл. 140 днів. На К. полюють заради хутра. Місцеве населення споживає також м'ясо коат.

КОБАЛАМІ́НИ, вітаміни групи B_{12} — антианемічні *вітаміни*; біологічно активні речовини, які належать до класу кориноїдів, групи кобальто-кориноїдів. К.— складні хім. сполуки, що складаються з 4 елементів: атома *кобальту*, ковалентно зв'язаного з ним *ліганду*, коринового кільця, нуклеотидної частини (див. *Нуклеотиди*). Численні форми К. відрізняються своїм лігандом і нуклеотидним радикалом, обов'язкова складова частина їх — коринове кільце. Синтезуються тільки мікроорганізмами, в тваринному організмі лише добудовується потрібний ліганд. К. необхідні для нормального перебігу процесів *кровотворення*. Є *коферментами* ряду ферментів; відіграють важливу роль в процесі обміну речовин. Фармакологічна форма К.— ціанкобаламін ($CN = B_{12}$); утворюється в процесі виділення (не є справжньою природною сполукою).

А. Г. Халмурадов.

КО́БАЛЬТ (Cobaltum; від нім. Kobold — домовий, гном), Co — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 27, ат. м. 58,9332. Природний К. складається з одного стійкого ізотопу ^{59}Co. Відомо 13 радіоактивних ізотопів К., з них найважливіший ^{60}Co (період півроспаду 5,263 р.). Відкрив К. 1735 швед. хімік Ю. Брандт. Вміст у земній корі $3 \cdot 10^{-3}$%. У природі зустрічається у вигляді сульфідних і миш'яковистих сполук (див. *Кобальтові руди*). Найважливіші мінерали: *кобальтит*, лінеїт Co_3S_4, катьєрит CoS_2, смальтин. К.— метал білого кольору, густ. 8900 кг/м³, $t_{пл}$ 1493, $t_{кип}$ 3200° С. Належить до феромагнетиків (див. *Феромагнетизм*). Стійкий до дії кисню: плівка оксиду починає утворюватись при т-рі, вищій за 300° С. Проте кобальтовий порошок, одержаний відновленням оксиду К. воднем, на повітрі самозаймається. К. повільно розчиняється у мінер. к-тах, стійкий до лугів. Одержують К. попутно з нікелем з *нікелевих руд*. Використовують для одержання корозієстійких, надтвердих, магнітних та ін. сплавів, ізотоп ^{60}Co — як джерело *гамма-випромінювання*. Див. також *Кобальту сполуки, Кобальту сплави, Кобальтування*.

К. в організмі. Важливий для людини, тварин і рослин *мікроелемент*. Бере участь у синтезі білків і нуклеїнових к-т, в регуляції *вуглеводного обміну*, стимулює *кровотворення*. Входить до складу *кобаламінів* (вітамінів групи B_{12}), які є *коферментами* ряду ферментів. В організм надходить з молоком, хлібопродуктами, овочами.

Ю. Я. Фіалков

(К. — хім. елемент).

КОБАЛЬТИ́Т — мінерал класу персульфідів. CoAsS. *Сингонія* кубічна. Густ. 6,1—6,4. Тв. 6,0. Колір білий з рожевим відтінком. Блиск металевий. Родовища К. є в СРСР (Закавказзя), Швеції, Канаді, НДР. ЧССР. Руда *кобальту*.

КО́БАЛЬТОВІ ДО́БРИВА — мінеральні сполуки, що містять мікроелемент *кобальт* у вигляді водорозчинних солей. Використовують як *мікродобрива*.

КО́БАЛЬТОВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом *кобальту* в такій кількості, що його доцільно добувати за сучасного рівня розвитку техніки й економіки. Осн. мінерали К. р.: лінеїт Co_3S_4 (містить 57,96% кобальту), сферокобальтит $Co[Co]_2$ (50 — 55%), *кобальтит* (35,41%), сафлорит $CoAs_2$ (28,23%), скутерудит $CoAs_3$ (20,7%). Крім того, кобальт добувають попутно при переробці руд заліза, міді, нікелю, які містять кобальт у невеликій кількості. Найбільші родовища К. р.— в Заїрі, Замбії, Марокко, Канаді; в СРСР є в РРФСР (Мурм. обл., Красноярський край), Казахстані, на Україні та в ін. районах.

КО́БАЛЬТУ СПЛА́ВИ — сплави на основі *кобальту*. Відзначаються малим коеф. терміч. розширення — $(15{,}9—16{,}5)\ 10^{-6}$ град$^{-1}$ в інтервалі т-р 20—870° С, значною *жароміцністю*, високою корозійною стійкістю й особливими магн. властивостями. Найширше застосовуються сплави кобальту з залізом, хромом, нікелем, молібденом, вольфрамом та іншими важкими металами. Такі сплави поділяють на тверді, що їх наплавляють на краї різальних інструментів і деталі машин; жароміцні, використовувані для виготовлення, напр., лопаток турбореактивних двигунів, і магнітні, з яких виготовляють постійні магніти, котушки індуктивності та ін.

КО́БАЛЬТУ СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, що містять кобальт у ступені окислення +2 і +3. Відомі також сполуки зі ступенем окислення 0, напр. карбоніл кобальту $Co_2(CO)_8$. З киснем кобальт утворює *оксиди* CoO, Co_3O_4, Co_2O_3. Сполучається з усіма галогенами, сіркою, миш'яком і вуглецем. Відомі також численні комплексні К. с. (див. *Координаційні сполуки*), які поділяють на катіонні, напр. $[Co(NH_3)_6]Cl_3$, аніонні $K_3[Co(NO_2)_6]$ та ін. і нейтральні, напр. $[Co(NH_3)_3(NO_2)_3]$. До комплексних належать також *кристалогідрати* солей, напр. $CoCl_2 \cdot 6H_2O$. Усі К. с. яскраво забарвлені. Деякі з них використовують для виготовлення *фарб* і *емалей*.

Ю. Я. Фіалков.

КОБАЛЬТУВА́ННЯ — нанесення на поверхню металевих виробів шару *кобальту*. Кобальтові покриття захищають вироби від *корозії металів*, надають їм декоративного вигляду, підвищують твердість і стійкість проти зношування. Розрізняють К. електрохімічне й хімічне. Електрохім. К. полягає в осаджуванні кобальту (переважно з кислого розчину сірчанокислого кобальту або подвійної сірчанокислоамонієвої його солі) на *катоді*; *аноди* зроблено з чистого металевого кобальту (див. *Електроліз*). В процесі хім. К. вдаються до відновлення (див. *Окислювально-відновні реакції*) *іонів* кобальту з лужного розчину його солі за допомогою гіпосульфіту або сполук, що містять бор (напр., борогідридів лужних металів). Т-ра процесу 90—98° С. Для К. застосовують стаціонарні ванни-електролізери, викладені всередині гумою, пластмасою та ін. *кислотостійкими матеріалами*. К. використовують у авіа- і приладобудуванні, обчислювальній техніці тощо.

КО́БАН, ріо — золота монета Японії. Карбувалася 1592—1871 (до випуску *ієни*). Первісна вага К. бл. 18 г, у 2-й пол. 19 ст. її було знижено майже вдвоє.

КОБАЯ́СІ Такідзі (13.X 1903, Тохоку — 20.II 1933, Токіо) — япон. письменник. Член Компартії Японії з 1928. З кін. 20-х рр.— один з провідних представників

Коала з малям.

Коата чорна.

О. В. Кобелєв. Будинок колишніх Вищих жіночих курсів у Києві 1911—13

«Кобзар» Т. Шевченка. Видання 1840.

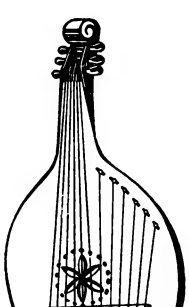

Кобза.

пролет. л-ри Японії. В своїх творах показав жорстоку експлуатацію япон. робітників, селян, рибалок, пробудження класової самосвідомості і солідарності трудящих; створив образи мужніх борців-комуністів. Найбільш відомі повісті К.— «Снігозахисний гай», «15-е березня» (обидві — 1928), «Краболов» (1929), «Життя для партії» (1933). Був убитий поліцією.

Тв.: Укр. перекл.— Крабоконсервна факторія. Х., 1934; Рос перекл.— Избранное. М., 1957

Літ.: Чегодарь Н. И. Кобаяси Такидзи. М., 1966. *Б. П. Яценко.*

КО́БДО, Джаргалант — місто на Зх. Монголії, адм. ц. Кобдоського аймака. Розташований на р. Буянт-Голі. Трансп. пункт на трансмонг. магістралі. Понад 14 тис. ж. Розвинуті виробн. буд. матеріалів, харч. пром-сть. обробка вовни. Засн. 1731.

КО́БЕ — місто в Японії, на Пд. о. Хонсю, адм. ц. префектури Хіого. Великий порт на узбережжі зат. Осака Внутр. Японського м. 1,4 млн. ж. (1975). Важливий пром. центр країни — великі судноверфі, підприємства машинобудування, металург., хімічної (у т. ч. гумові вироби), текст., харч. пром-сті. В К. розміщені філіали іноз. банків, торг. і пром. фірм. Ун-т, вищий комерційний ін-т, тех. коледж. Обсерваторія. К.— один із центрів міжнар. туризму, в районі К.— курорти, нац. парки.

КО́БЕЛЄВ Олександр Васильович (1860, Царське Село, тепер м. Пушкін — 1942, Київ) — укр. рад. архітектор. У 1887 закінчив Петерб. ін-т цивільних інженерів. Працював в Управлінні пд.-зх. залізниць у Києві. Серед споруд К.: вокзали в Козятині, Сарнах, Бендерах; будівлі в Києві — Центр. телеграф (1903), держбанк (1902—05, надбудований в 30-х рр. за участю арх. В. Рикова), іл. див. до ст. *Київ*), кол. комерційний ін-т (тепер один з корпусів Пед. ін-ту ім. О. М. Горького, 1906, в співавт. з В. Обремським), будинок кол. Вищих жіночих курсів (тепер адм. будинок. 1911—13) та ін.

Літ.: Бабулевич С. П. Видатний зодчий Києва. «Архітектура Радянської України», 1940. № 6.

КОБЕЛЯ́КИ — місто Полтав. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Ворсклі (прит. Дніпра), за 13 км від залізнич. ст. Кобеляки. Перші відомості про К.— в документах поч. 17 ст. В 1654 в складі Лівобережної України возз'єднані з Рос. д-вою. Під час революції 1905—07 в К. відбувалися сел. виступи (див. *Кобеляцьке селянське заворушення 1905*). Рад. владу встановлено 9 (22).I 1918. В К.— швейна ф-ка, філіал Лубенської ковдро-повстяної ф-ки, цегельний з-д, пром. і харч. комбінати, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 5 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, історико-краєзнавчий музей. В К. народилися засл. діяч мистецтв УРСР В. М. *Греченко,* нар. арт. УРСР Є. А. *Золотаренко,* укр. рад. вчений в галузі тех. кібернетики О. Г. *Івахненко.*

КОБЕЛЯ́ЦЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1905 — виступи селян у Кобеляцькому пов. Полтав. губ. під впливом загального піднесення революц. боротьби восени 1905. 26.XI (9.XII) в Кобеляках зібрався з'їзд уповноважених сел. спілок, на якому було обрано виконком повітової сел. спілки. Поліція розігнала з'їзд і заарештувала кількох учасників. Це викликало обурення мас. На мітингу 27.XI (10.XII) було вирішено вимагати звільнення заарештованих, відмовитися від сплати податків. 30.XI (13.XII) в Кобеляках зібралося бл. 5 тис. селян з сусідніх сіл. Поліція змушена була звільнити заарештованих. Влада в Кобеляках на деякий час фактично перейшла до сел. спілки. 14 (27).XII вийшов перший номер газ. «Земля», в якій ішлося про необхідність конфіскації поміщицької землі, звільнення політ. в'язнів. До Кобеляк прибув загін карателів, який розгромив редакцію газети. 26 активних учасників виступу було віддано до суду.

КОБЕЛЯ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 62,8 тис. чол. (1979). У районі — 106 населених пунктів, підпорядкованих міськ., селищній і 17 сільським Радам народних депутатів. Центр — м. *Кобеляки.* К. р. на Пд. омивається *Дніпродзержинським водосховищем*; розташований у межах *Придніпровської низовини.* Корисні копалини: глини, в т. ч. гончарні, пісок, каолін, граніт. Тер. К. р. з Пд. на Пн. перетинає р. *Ворскла* (прит. Дніпра). Грунти переважно чорноземні. Більша (зх.) частина району лежить у лісостеповій зоні, менша (сх.) — у степовій. Ліси (сосна, дуб, берест, верба, ясен, клен) займають 19 тис. га. Підприємства харч. і легкої пром-сті — кобеляцькі цукр. з-д і мол.-консервний комбінат (обидва — в смт Біликах), Кобеляцька швейна ф-ка, комбінат хлібопродуктів (с. Бутенки). Комбінат побутового обслуговування (Кобеляки) і 3 будинки побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, цукр. буряків кукурудзи, виробн. м'яса, молока. Площа с.-г. угідь 1978 становила 116,4 тис. га, в т. ч. орні землі — 96,5 тис. га, сіножаті й пасовища — 17,7 тис. га. Скотарство м'ясо-мол. напряму, свинарство, вівчарство, рибальство. В К. р.— 20 колгоспів, 4 радгоспи, міжрайонне об'єднання по відгодівлі худоби, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Кобеляки, Ліщинівка. Автошляхів — 385 км, у т. ч. з твердим покриттям — 300 км. У районі — 58 заг.-осв. і 2 муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 58 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; 2 санаторії. 14 будинків культури, 54 клуби, кінотеатр, 65 кіноустановок, 55 б-к, 4 музеї (літ.-меморіальний М. *Залки* в смт Біликах, де він жив 1928 — 36, історичні — у Кобеляках, с. Бутенках та у с. Красному). В с. Бутенках народився укр. рад. письменник Ю. *Дольд-Михайлик,* у с. Солошиному — укр. рад. письменник П. А. *Загребельний,* у с. Сухому — укр. рад. письменник О. Т. *Гончар,* у с. Орлику — укр. рад. письменник Д. В. *Ткач.* У смт Біликах — пам'ятка дерев'яної архітектури — церква (18 ст.). В К. р. видається газ. «Колос» (з 1919).

І. М. Царичанський.

КОБЕНЯ́К — український старовинний чоловічий і жіночий одяг; те саме, що й *кирея.*

КО́БЕР Олександр Павлович (5.XI 1926, Миколаїв — 5.XII 1942, там же) — юний учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1941 закінчив 7 класів. У період нім.-фашист. окупації міста К. був розвідником і зв'язківцем в одній з орг-цій «*Миколаївського центру*». Навесні 1942 К. разом з В. *Хоменком* доставив через лінію фронту лист командування до штабу партизан. руху в Москві й повернувся назад. Орг-цію виказав зрадник, К. було заарештовано. Страчений разом з ін. підпільниками. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня. К. і В. Хоменку встановлено в Миколаєві пам'ятник.

КО́БЗА (тюрк.) — укр. струнно-щипковий інструмент. Кобзоподібні інструменти існували ще в Київ. Русі, про що свідчить, зокрема, зображення музиканта на фресці *Софійського собору* в Києві. К. складається з круглого або довгастого корпусу з опуклим дном (спідняк), верхньої деки (дейка,

або верхняк), короткого грифа (ручка) з голівкою, що має кілочки для натягування довгих струн. Короткі струни (приструнки) розміщені на правій стороні деки. Найдавніша К. мала 3 струни, натягнуті вздовж ручки, пізніше з'явилися приструнки. Найпоширенішими були К., що мали 6 басів і 6 приструнків (кобза О. *Вересая*). Траплялися К. і з більшою або меншою кількістю струн. У 15—16 ст. увійшла в ужиток *бандура*, яка поступово витіснила К. Назва «кобза» збереглася до цього часу часто застосовується до бандури. *М. П. Полотай.*

«КОБЗА́Р» — назва збірки поетичних творів Т. Г. Шевченка. Перший «К.» вийшов 1840 у Петербурзі (до видання ввійшло 8 поезій). За життя поета його твори під цією назвою виходили ще 1844 і 1860. З виходом «К.» почався новий етап у розвитку укр. л-ри і мови. Видавати й поширювати «К.» за царизму перешкоджали суворі заборони й постійні цензурні переслідування. Найреволюційніші поезії Т. Шевченка, що не ввійшли до підцензурних видань «К.», друкувалися за кордоном, поширювалися нелегально в списках. Популярність книги була настільки великою, що назва «Кобзар» закріпилася за багатьма наступними виданнями його поетичних творів. Лише 1907 вперше здійснено порівняно повне видання «К.». Повний і вільний від цензурних спотворень «К.», куди увійшла вся поетична спадщина Т. Шевченка, читачі одержали тільки за Рад. влади. Якщо останнє прижиттєве видання містило лише 17 творів, то тепер їх у «К.» — 228. На Рад. Україні «К.» виходив 112 разів тиражем 5 581 500 прим. Ще за життя поета «К.» вийшов у перекладі рос. мовою за ред. М. Гербеля (СПБ, 1860). Деякі твори з «К.» перекладено більш як ста мовами народів СРСР та багатьох зарубіжних країн. Серед перекладачів «К.» — І. Бєлоусов, О. Прокоф'єв, О. Сурков, О. Твардовський (рос. мовою), Я. Купала, Я. Колас (білорус. мовою), С. Чиковані, І. Абашидзе (груз. мовою), М. Турсун-заде (тадж. мовою); Е. Л. Войнич (англ. мовою), В. Сирокомля, Л. Совінський (польс. мовою), П. Славейков, Л. Каравелов, Л. Стоянов (болг. мовою), Р. Єсенська, М. Марчанова (чес. мовою), А. Курелла, Е. Вайнерт (нім. мовою), А. Гідаш (угор. мовою), Е. Гільвік (франц. мовою), С. Комацу (япон. мовою) та багато ін. Ілюстрували «К.» В. Штернберг, М. Микешин, І. Рєпін, К. Трутовський, Л. Жемчужников, М. Самокиш, І. Їжакевич, В. Касіян, М. Дерегус. Поезії Т. Шевченка поклали на музику композитори М. Лисенко, П. Чайковський, С. Рахманінов, Я. Степовий, Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, К. Данькевич та ін. Деякі твори з «К.» інсценізовано й екранізовано («Гайдамаки», «Невольник», «Катерина», «Наймичка»). За сюжетами й мотивами «К.» написано багато літ. творів.

Літ.: Тарас Шевченко. Документи і матеріали. 1814—1963. К., 1963; Т. Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії. К., 1975; Шевченківський словник, т. 1—2. К., 1978; Всенародна шана. К., 1967; Добролюбов М. О. «Кобзар» Тараса Шевченка. К., 1961; Гаврилюк О. Пани і паничі над «Кобзарем». Львів, 1961; Гичина П. Сила «Кобзаря». К., 1961; Кирилюк Є. П. Книга мільйонів. (До історії видання «Кобзаря» Шевченка). «Радянське літературознавство», 1962, № 2; Большаков Л. Н., Бородин В. С. Путь «Кобзаря». М., 1978; Багрич М. І. Т. Г. Шевченко. Бібліографічний покажчик (1917—1963). Х., 1964.

Ф. К. Сарана.

«КОБЗА́Р» — видавництво *Товариства об'єднаних українських канадців* (ТОУК). Міститься в Торонто. Видає щотижневу газ. «*Життя і слово*», місячний журн. «*Юкрейніан канейдіан*» («Канадський українець»), твори прогресивних канадських авторів укр. походження, переклади з української радянської літератури.

В. Л. Чорний.

КО́БЗАРЄВ Юрій Борисович [н. 25.XI (8.XII) 1905, Воронеж] — рос. рад. вчений у галузі теоретичної і прикладної радіотехніки, акад. АН СРСР (з 1970); Герой Соц. Праці (1975). В 1926 закінчив Харків. ін-т нар. освіти. В 1926—43 працював у Фізико-тех. ін-ті в Ленінграді, в 1944—55 — в Моск. енерг. ін-ті, з 1955 — в ін-ті радіотехніки і електроніки АН СРСР. Праці в галузі статистичної радіотехніки і теорії коливань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

КОБЗАРІ́ — укр. народні співці й музиканти, які виконують пісні, супроводячи їх грою на *кобзі* (*бандурі*). Перші відомості про К. (бандуристів) як про музикантів з України (Чурило, Тарашко) при дворах королів є в польс. хроніках 15—16 ст. К. були особливо популярні на *Запорізькій Січі*. Багато з них супроводили запорожців у походах, складали *думи* й пісні про події, свідками й учасниками яких вони були, піснями та грою на кобзі підносили бойовий дух війська. *Кобзарське мистецтво* найпоширеніше було в 16—17 ст. К. жили інтересами трудового народу. Своїми піснями й думами вони закликали нар. маси до боротьби проти гнобителів. Відомими гайдамацькими К. (бандуристами) були Г. Кобзар, Д. *Бандурка*, В. *Варченко*, П. *Скряга* та ін. Видатні К. 19 ст.— А. *Шут*, О. *Вересай*, І. *Кравченко-Крюковський*, Ф. *Холодний*, М. *Кравченко* та ін. Рад. К.— активні учасники громад. життя країни, творці багатьох пісень на сучас. тематику (Є. *Мовчан*, Ф. *Кушнерик*, П. *Носач*, П. *Тищенко*, В. *Перепелюк*, І. *Кучугура-Кучеренко* та ін.). Образи К. відтворено в худож. л-рі, образотворчому мист., музиці й кіно. Див. також іл. на окр. аркуші до ст. *Думи*, т. 3 с. 160—161.

Літ.: Кирдан Б. П., Омельченко А. Ф. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980.

М. П. Полотай

КОБЗА́РСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО — творча і виконавська майстерність *кобзарів*, *бандуристів*. Поєднує поезію, спів та інструментальну музику (індивідуальну і колективну). Розвиток К. м. пов'язаний з появою *кобзи* та *бандури*. Найбільшого розквіту воно набуло в 16—17 ст., коли створювались *думи* та *історичні пісні* про боротьбу укр. народу проти турецько-тат. завойовників і польс. шляхти за соціальну і нац. незалежність. К. м. було поширене серед селянства, козацтва, особливо на Запорізькій Січі. Воно пропагувало визвольні ідеї, відзначалось демократизмом, героїкою і глибоким ліризмом. Через волелюбну спрямованість К. м. за царизму переслідувалось. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції К. м. набуло дальшого розвитку, збагатилось новою тематикою, образами, набрало нових форм — колективне виконання (чоловічі, жіночі, дитячі, мішані ансамблі і капели), участь у оркестрах нар. інструментів тощо. Кадри для сучас. К. м. виховуються в консерваторіях, музичних училищах і школах.

М. П. Полотай.

КОБИЛЕ́ЦЬКА ПОЛЯ́НА— селище міського типу Рахівського р-ну Закарп. обл. УРСР, на р. Шопурці (притока Тиси), за 12 км від залізнич. ст. Великий Бичків. 2,9 тис. ж. (1979). У с-щі — Закарп. арматурний з-д, мех. лісопункт, 2 заг.-осв. школи, лікарня. 2 клуби, кінотеатр, 3 б-ки, турбаза «Трембіта». Пам'ятки дерев'яної архітектури —Вознесенська церква і дзвіниця (18 ст.). В К. п. народився нар. художник СРСР Й. Й. *Бокшай*. Вперше згадується в 15 ст.

КОБИЛЕ́ЦЬКИЙ Юрій (спр. ім'я — Іван) Свиридович [н. 29. VII (11.VIII) 1906, м. Звенигородка, тепер Черкас. обл.] — укр. рад. літературознавець і критик. Член КПРС з 1927. Закінчив Київ. ун-т (1934), з 1935 працював його викладачем. Учасник Великої Вітчизн. війни. Літ. діяльність почав 1929. Досліджував творчість О. Кобилянської, І. Франка, співавтор підручників з історії дожовтневої укр. л-ри. Книги і статті про творчість укр. рад. письменників А. Малишка, О. Корнійчука, П. Панча, М. Куліша, І. Микитенка, Н. Рибака та ін.

В. П. Лета.

КОБИЛИ́ЦЯ Лук'ян (1812, с. Путила-Сторонець, тепер смт Путила Чернів. обл.— 24.X 1851, м. Гура-Гумора, тепер м. Гура-Гуморулуй, СРР) — керівник антикріпосницького сел. руху на Буковині в 40-х рр. 19 ст. Н. в сім'ї кріпака. В 1843 очолив виступ селян 16 сіл проти поміщиків, який було придушено австр. владою в березні 1844. Під час *революції 1848—49 в Австрії* селяни Буковини обрали К. в австр. парламент,

Українські радянські кобзарі (зліва направо): Є. Мовчан, П. Тищенко, П. Носач, О. Маркевич.

О. П. Кобер.

Ю. Б. Кобзарєв.

Л. Кобилиця.

Кобилецька Поляна. Вознесенська церква і дзвіниця. 18 ст.

О. Ю. Кобилянська.

В. О. Кобилянський.

Н. І. Кобринська.

Пам'ятник О. Ю. Кобилянській у Чернівцях. Скульптори А. Г. Скиба і М. М. Мирошниченко, архітектор О. П. Таратута. 1980.

де він приєднався до лівого крила депутатів, що виступали за скасування кріпацтва. К. очолив сел. рух на Буковині, який розгорнувся під впливом повстання у Відні в жовтні 1848. В листопаді 1848 у Вижниці на багатотисячних зборах К. закликав селян до повстання. Сел. виступи під проводом К. тривали до літа 1849. В квітні 1850 К. був заарештований і засланий.

КОБИ́ЛКИ — збірна назва багатьох одиночних видів комах родини саранових ряду *сараноподібних*. Розміри тіла 13—53 мм. Крила звичайно добре розвинені, іноді вкорочені або їх немає. Стрекотання здійснюється тертям стегон задніх ніг об боки надкрил. Поширені К. на всіх материках. Шкідники с.-г. культур. В СРСР бл. 70 видів, завдають шкоди польовим культурам та кормовим травам; в УРСР найшкідливішими видами К. є: хрестова (Pararcyptera microptera), голубокрила (Oedipoda coerulescens), білосмуга, або стрічка (Chorthippus albomarginatus).

КОБИ́ЛОЧКА (Locustella) — рід птахів род. *славкових*. Довж. тіла 11,5—18 см, маса 12—32 г. Забарвлення звичайно захисне — бурувате. 9 видів, пошир. у Європі й Азії; в СРСР — 7 видів, у т. ч. в УРСР — 3: К. звичайна (L. naevia), К. солов'їна (L. luscinioides) і К. річкова (L. fluviatilis). К. живуть у заростях на болотах, в чагарниках. Гніздо влаштовують у траві або невисоко в кущах, на стеблах очерету тощо. Кладка з 4—7 (переважно з 5) білих або рожевуватих з крапинками яєць. Живляться К. комахами. Спів деяких видів схожий на стрекіт *кобилок* (звідки й назва).

О. Б. Кістяківський.

КОБИЛЯ́НСЬКА Ольга Юліанівна (27.XI 1863, м. Гура-Гумора на Буковині, тепер м. Гура-Гуморулуй, Румунія — 21.III 1942, Чернівці) — укр. письменниця. Дитинство К. пройшло в м. Кимпулунзі і в с. Димці, тепер Чернів. обл. З 1891 жила в Чернівцях. Закінчила чотирикласну нім. школу, глибші знання одержала шляхом самоосвіти. Світогляд К. формувався під впливом творів Т. Шевченка, І. Франка, І. Тургенєва, праць М. Чернишевського і Д. Писарєва, безпосереднього знайомства з О. Маковеєм і Лесею Українкою, болг. письменником П. Тодоровим. Для творчого зростання К. велике значення мала її поїздка 1899 на Наддніпрянську Україну. Вона побувала в Києві, де познайомилася з М. Лисенком, М. Старицьким, їздила до Канева на могилу Т. Шевченка, гостювала в родині Косачів на х. Зелений Гай під Гадячем, здружилася з Лесею Українкою. Писати почала в 80-х рр. (спочатку нім. мовою); друкуватися — в 90-х рр. В ранніх творах: «Людина» (1894), «Він і Вона» (1895), «Царівна» (1896) обстоювала право жінки на працю і повноцінне духовне життя. Цій же темі присвячені повісті й оповідання «Valse mélancholique» (1898), «Що я любив» (1896), «Некультурна» (1897), «Покора» (1898). Соціальні причини розорення, безправ'я і темноти селянства К. розкрила в оповіданнях «У св. Івана» (1895), «Банк рустикальний» (1895) і, особливо, в соціально-психологічній повісті «Земля» (1902) — одному з кращих творів про землю і селянство в світовій л-рі. В ряді оповідань («За готар», 1903, та ін.), а також у повісті «Земля» К. викривала церкву й релігію як знаряддя духовного поневолення трудящих. Заклик учитися в народу і вірно йому служити прозвучав у повісті «Ніоба» (1905). Теми людської гідності, великого кохання, краси людських почуттів присвячена повість «В неділю рано зілля копала...» (1909), написана за мотивами нар. пісні «Ой, не ходи, Грицю». Формування нац. інтелігенції відображено в повістях К. «Через кладку» (1912) та «За ситуаціями» (1913). В останньому творі гостро осудила ніцшеанство. В 1915—23 К. написала ряд оповідань, спрямованих проти імперіалістичної війни: «Лист засудженого вояка до своєї жінки», «Назустріч долі», «Сниться» (всі — 1917), «Зійшов з розуму» (1927). В оповіданнях 20—30-х рр. «Вовчиха» (1923), «Але господь мовчить!» (1927) показала соціальні причини зубожіння селян. Творчий шлях К. був складним і суперечливим. У своїх кращих творах вона піднімала питання, які хвилювали нар. маси, обстоювала реалізм як осн. творчий метод л-ри. Письменниця захоплено зустріла звільнення Пн. Буковини Рад. Армією і радісно вітала возз'єднання її в єдиній Українській Рад. д-ві. В 1940 стала членом Спілки письменників СРСР. Ненавистю до нім.-фашист. загарбників пройняті її виступи в пресі 1941. Через хворобу К. не змогла виїхати з Чернівців. Смерть позбавила її від фашист. військово-польового суду. В 1944 в Чернівцях відкрито *Кобилянської О. Ю. музей* (філіал у с. Димці). Її ім'ям названо Чернівецький муз.-драматичний театр. Споруджено пам'ятник письменниці у Чернівцях.

Тв.: Твори, т. 1—9. Х., 1927—29; Твори, т. 1—3. К., 1956; Твори, т. 1—5. К., 1962—63; Вибрані твори. К., 1977; Рос. перекл.— Избранное. М., 1953; Земля. М., 1959.

Літ.: Ольга Кобилянська. Статті і матеріали. Чернівці, 1958; Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. К., 1963; Бабишкін О. Ольга Кобилянська. Львів, 1963; Томашук Н. О. Ольга Кобилянська. К., 1969; Куш О. П. Ольга Кобилянська. Бібліографічний покажчик. К., 1960.

О. К. Бабишкін.

КОБИЛЯ́НСЬКИЙ Володимир Олександрович (27.VIII 1895, м. Ясси, Румунія — 10.IX 1919, Київ) — укр. поет і перекладач. Вчився в Чернів. гімназії. Працював учителем. В 1913 переїхав до Києва. Друкуватися почав 1913 в газ. «Нова Буковина». К.— автор ліричних віршів, критичних статей. Вітав Велику Жовтн. соціалістич. революцію. Відображав життя і побут буковинців, природу Карпат. Переклав укр. мовою значну частину «Книги пісень» Г. Гейне, окремі твори Ф. Шіллера.

Тв.: Твори. К., 1930; Поезії. К., 1959.

С. В. Далавурак.

КОБИЛЯ́НСЬКИЙ Юліан Юліанович (26.XII 1859, м. Гура-Гумора на Буковині, тепер Гура-Гуморулуй, Румунія — 11.IX 1922, Чернівці) — укр. філолог і педагог. Брат О. Ю. *Кобилянської*. Закінчив Чернів. ун-т (1883). Працював викладачем класичних мов і л-р Чернів. гімназії. Одним із перших почав працювати над лат.-укр. лексикографією. Уклав «Руcько-латинський словарець для руських гімназій» (1907), «Латинсько-український словар» (1912). Автор підручників з лат. мови для серед. шкіл.

КОБИЛЯ́НСЬКОЇ О. Ю. МУЗЕ́Й. Відкритий в м. Чернівцях 1944 в будинку, де жила О. Кобилянська 1928—42. Експозиція музею відображає життєвий і творчий шлях письменниці, її діяльність у рад. час. Зберігся робочий кабінет. У музеї — численні видання творів О. Кобилянської, фотографії, документальні матеріали, картини, скульптури, її особисті речі, автографи. В с. Димці Глибоцького р-ну Чернівецької обл., де довгий час жила письменниця, також відкрито меморіальний музей.

КОБИЛЬЧА́К Михайло Митрофанович (н. 15.VII 1918, с. Чемерпіль, тепер Гайворонського р-ну Кіровогр. обл.) — парт. діяч УРСР, Герой Соц. Праці (1973). Член КПРС з 1939. Закінчив Дніпроп. парт. школу (1951), Вищу парт. школу при ЦК КПРС (1961), Укр. с.-г. академію (1967). З 1935 — на комсомольській і парт. роботі. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1946—48 — перший секретар Корсунь-Шевченківського райкому ЛКСМУ Київ. області, 1948—49 — секретар Корсунь-Шевченківського райкому партії. В 1951—52 — секретар Вільшанського, 1952—62 — перший секретар Старченківського райкомів партії. У 1962 — нач. Білоцерківського тер.- виробничого колг.-радгоспного управління, секретар Київ. обкому, 1963—64 — другий секретар Київ. сільс. обкому, 1964—67 — секретар Київ. обкому партії. З квітня 1967 — перший секретар Кіровогр. обкому партії. В 1971—76 — член Центр. Ревізійної Комісії КПРС, з 1976 — кандидат у члени ЦК КПРС. З 1971 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, 2 орденами Червоної Зірки, медалями.

КО́БЛЕНЦ — місто в ФРН, в землі Рейнланд-Пфальц. Розташований біля впадіння р. Мозелю в Рейн. Вузол залізнич. і автомоб. шляхів, річковий порт, аеропорт. 118 тис. ж. (1976). Найбільшого розвитку набули машинобудування і металообробка. Підприємства фарм. і харчосмакової (у т. ч. виноробної) пром-сті. Адм., пед. і госп. академії. Серед архіт. пам'яток — романсько-готична церква Санкт-Кастор (836, перебудована бл. 1200), замок курфюрстів (1280), торг. будинок (поч. будва 1419), ратуша (16—17 ст.), єпископський палац (1777—86, арх. М. д'Ікснар), театр (1787). Перше поселення на місці К. заснували римляни в 9 до н. е.

КО́БО — розмінна монета Нігерії, дорівнює 1/100 *найри*.

КОБО́Л (англ. cobol, скор. від common business oriented language — загальноприйнята ділова мова) — *мова програмування* для описування задач обробки даних. Розроблений в США в 60-х рр. 20 ст. Існують англ. і рос. варіанти мови. Програма на К. формою нагадує текст англ. або рос. мовами. К. має розвинуті засоби для реалізації таких функцій обробки даних, як введення і виведення великих об'ємів *інформації*, дії над числами змінної розрядності, редагування вихідної інформації у вигляді складних звітних форм тощо. Порівняно з *АЛГОЛом* К. ближчий до звичайної мови ділових операцій. В К. є спец. засоби для спрощення складання великих програм та їхнього налагодження.

Л. П. Бабенко.

КО́БРА (Naja) — рід змій род. *аспідових*. При появі небезпеки К. можуть розширювати (внаслідок випростування перших 8 пар ребер) шию і передню частину тулуба, утворюючи характерний для збудженої тварини «капюшон». Більшість видів К. дуже отруйні. В роді 6—10 (за ін. даними, 12) видів, поширений в Африці і пд. частині Азії. Найвідоміші К.: окулярна змія, або індійська К. (N. naja), з характерним малюнком окулярів на «капюшоні», довж. тіла до 190 см; єгипетська, або аспід (гая) (N. haje), довж. до 2,5 м. В СРСР (Туркменія, Таджикистан, Узбекистан) поширена середньоазіатська, або сліпа К. (N. n. oxiana), без малюнка, довж. тіла до 180 см. Живе серед каміння, в норах гризунів, часто поблизу жител людини. У червні самка відкладає 6—19 яєць, з яких у вересні виходять молоді К. Живиться дрібними тваринами. Отрута К. дуже сильна, має нейротоксичну дію, її використовують у медицині (див. *Зміїна отрута*). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Змії*.

В. І. Таращук.

КОБРИ́НСЬКА Наталія Іванівна (8.VI 1855, с. Белелуя, тепер Снятинського р-ну Івано-Фр. обл.— 22.I 1920, м. Болехів, тепер Івано-Фр. обл.) — укр. письменниця і громадська діячка демократичного напряму. Перше надруковане оповідання — «Задля кусника хліба» (журн. «*Зоря*», 1884). В худож. творах і статтях багато уваги приділяла проблемі жіночої емансипації. У 1884 в Станіславі (тепер Івано-Франківськ) організувала «Товариство руських женщин», видавала жіночі альманахи «*Перший вінок*» (1887), «*Наша доля*» (вип. 1—3, 1893—96). В останньому опублікувала некролог «Фрідріх Енгельс». Осн. збірки оповідань — «Дух часу» (1889), «Ядзя і Катруся» та інші оповідання (1904). В них правдиво відображено типові характери і картини нар. життя, становище жінки в капіталістич. світі. В кін. 90-х рр. на деяких творах К. негативно позначилось некритичне сприйняття декадансу («Душа», «Омен», «Блудний метеор»), але в наступні роки письменниця повернулась до реалізму. В оповіданнях «Кінь», «Полишений», «Свічка горить» (1915), «На цвинтарі», «Каліка» (1915—16) викривала руйнівну сутність імперіалістичної війни. Звістку про Велику Жовтн. соціалістич. революцію назвала «променем сонця воскресіння» («Брати», 1917).

Тв.: Оповідання. Х., 1929; Вибрані оповідання. Львів, 1954; Вибрані твори. К., 1958.

Літ.: Баб'як П. Г. Наталія Кобринська. Бібліографічний покажчик. Львів, 1967.

Л. І. Міщенко.

КОБРИ́НСЬКИЙ Володимир Васильович (16.X 1873, с. Білозірка, тепер Лановецького р-ну Терноп. обл.— 17.X 1958, м. Коломия, Івано-Фр. обл.)— укр. рад. мистецтвознавець і етнограф. У 1926 заснував *Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини*. Автор статей з етнографії та історії.

КОБРИ́НСЬКИЙ Ілля Григорович [10 (23).XII 1904, с. Широке, тепер Криворізького р-ну Дніпроп. обл. — 4.XI 1979, Дніпропетровськ] — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1943. Після закінчення 1935 Ін-ту театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва) — режисер укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка (1935—54, з перервами і з 1960) і рос. драм. театру ім. М. Горького (1944—50 і 1955—60), обидва — в Дніпропетровську. Спектаклі: «Правда» Корнійчука, «Навіки разом» Дмитерка, «Ревізор» М. Гоголя, «Останні» Горького, «Кремлівські куранти» Погодіна. В 1935—56 (з перервою) викладав у Дніпроп. театр. уч-щі. Держ. премія СРСР, 1951.

КОБРИ́НСЬКИЙ Йосафат Миколайович (15. IX 1818, м. Коломия, тепер Івано-Фр. обл.— 14. III 1901, с. Мишин, тепер Коломийського р-ну) — укр. педагог і громад. діяч. Н. в сім'ї вчителя. Вчителював і був священиком у селах Москалівці й Мишині. В 1842 видав у Львові «Буквар, новим способом уложений для домашньої науки» і «Спосіб борзо виучити читати» — методичний посібник до цього букваря. В них уперше в Зх. Україні запровадив у шкільне навчання *громадський шрифт* і запропонував прогресивний звуковий синтетичний метод навчання грамоти. Був учасником з'їзду укр. вчених у Львові 1848, заснував у Коломиї першу читальню й народний дім.

В. Г. Гонтковський.

КОБУЛЕ́ТІ — місто в Адж. АРСР, за 21 км від Батумі; кліматичний приморський курорт на березі Чорного моря. Показання: захворювання органів дихання нетуберкульозного походження, функціональні розлади нервової системи, деякі хвороби кровоносної системи.

КОБ'ЯК (рр. н. і см. невід.) — половецький хан. У 70—80-х рр. 12 ст. К. разом з ханом *Кончаком* не раз робив наскоки на Київську Русь (1174, 1178), а також брав участь в міжусобній боротьбі рус. князів. У 1184 був розбитий рус. князями і взятий у полон. З його дочкою був одружений син *Ігоря Святославича* Володимир Ігорович.

КОВАЛЕ́ВСЬКА Марія Павлівна (дівоче прізв.— Воронцова; серпень 1849, Катеринославська губ.— 19.XI 1889, Кара) — революц. народниця. Н. в сім'ї поміщика. З 1874 вела революц. діяльність в Одесі, Києві (входила до складу київ. гуртка «*південних бунтарів*»), Харкові. В 1876 її заарештовано в Шполі. Після звільнення перейшла на нелегальне становище. В лютому 1879 заарештована в Києві. Заслана на каторгу до Сибіру. Загинула під час *Карійської трагедії 1889*.

КОВАЛЕ́ВСЬКА Софія Василівна [3 (15).I 1850, Москва — 29.I (10.II) 1891, Стокгольм] — рос. математик, письменниця і публіцист, перша жінка — чл.-кор. Петерб. АН (з 1889). Дружина В. О. *Ковалевського*. Матем. освіту здобула за кордоном (1869—74). У 1874 Геттінгенський ун-т присудив К. ступінь доктора філософії. Повернувшись до Росії 1874, К. не змогла застосувати свої знання з математики і кілька років займалась літ.-публіцистичною діяльністю. З 1883 працювала в Стокгольмському ун-ті (з 1884 — професор). Осн. праці — з математики (зокрема диференціальних рівнянь, аналітичних функцій), механіки (обертання твердого тіла навколо нерухомої точки) й астрономії. К.— автор кількох худ. творів: «Боротьба за щастя» (1887, у співавт. зі швед. письменницею А. Ш. Лефлер; перший переклад рос. мовою у Києві, 1892), «Спогади про дитинство» (1890), «Нігілістка» (1891), які свідчать про прогресивність суспільних поглядів автора.

І. Г. Кобринський.

КОВАЛЕ́ВСЬКИЙ Володимир Антонович (н. 5.IX 1927, Харків) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики, доктор тех. наук (з 1969), професор (з 1969). Закінчив (1950) Харків. ун-т. З 1967 — зав. відділом Ін-ту кібернетики АН УРСР. Осн. напрям наук. робіт — *розпізнавання образів* і обробка зображень за допомогою ЕОМ. Держ. премія УРСР, 1978.

С. В. Ковалевська.

КОВАЛЕ́ВСЬКИЙ Володимир Володимирович [16 (29).V 1905, с. Сосниця, тепер смт Черніг. обл.— 10.XI 1970, Київ] — укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ін-т нар. господарства (1926). Літ. діяльність почав 1924. Осн. літературознавчі праці присвячені дослідженню особливостей укр. віршування: «Ритмічні засоби українського літературного вірша» (1960) і «Рима» (1965).

КОВАЛЕ́ВСЬКИЙ Володимир Онуфрійович [2 (14).VIII 1842, с. Шустянка Дінабурзького повіту, тепер Прейльського р-ну Латв РСР — 16 (28).IV 1883, Москва] — рос. природознавець, основоположник еволюційної *палеонтології*. Брат О. О. *Ковалевського*. Закінчив училище правознавства в Петербурзі (1861). Але н.-д. роботу почав у галузі палеонтології. У 1872 при Ієнському ун-ті захистив дисертацію про палеонтологічну історію коней, а 1875 у Петерб. ун-ті — магістерську дисертацію про *анхітерія*. В 1880 був обраний доцентом Моск. ун-ту. Обґрунтував вчення про пристосовну (адаптивну) і непристосовну (інадаптивну) *еволюцію* організмів (див. *Ковалевського закон*), розробляв питання стратиграфії мезозойських і кайнозойських відкладів.

В. О. Ковалевський.

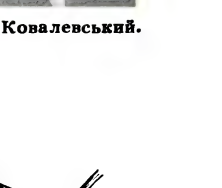

Кобилочка звичайна.

О. О. Ковалевський.

А. Д. Коваленко.

Іван М. Коваленко.

К. А. Коваленко.

Тв.: Собрание научных трудов, т. 1—3. М., 1950—60.

КОВАЛЕ́ВСЬКИЙ Євграф Петрович [10 (21).XII 1790 або 1792, Харків — 18 (30).III 1867, Петербург] — вітчизняний гірничий інженер і держ. діяч, почесний член Петерб. АН (з 1856). Після закінчення Гірничого кадетського корпусу в Петербурзі (1810) працював на Луганському ливарному з-ді, 1816—26 — у Гірничому департаменті. Склав першу стратиграфічну схему, зробив перший опис геол. будови і корисних копалин Донбасу, подав прогноз про наявність у районі Бахмута (тепер м. Артемівськ) покладів кам. солі. В 1858—61 — міністр нар. освіти.

КОВАЛЕ́ВСЬКИЙ Єгор Петрович [6 (18).II 1809 (за іншими даними, 1811), с. Ярошівка, тепер Дергачівського р-ну Харків. обл.— 20.IX (2.X) 1868, Петербург] — вітчизн. мандрівник, письменник, чл.-кор. (з 1856) і почесний член (з 1857) Петерб. АН. Закінчив Харків. ун-т (1828). У 1847—48 досліджував країни Пн.-Сх. Африки, одним з перших найточніше вказав геогр. положення витоків Білого Нілу. В 1849—50 і 1851 мандрував по Китаю. Склав опис Монголії й Китаю, нариси про мандрівки у Серед. Азію, Африку, Пд. Європу. Учасник оборони Севастополя (1855). У 1857—65 К.— помічник голови Рос. геогр. товариства.

КОВАЛЕ́ВСЬКИЙ Максим Максимович [27.VIII (8.IX) 1851, Харків — 23.III (5.IV) 1916, Петроград] — вітчизняний історик, етнограф, юрист, політ. діяч, акад. Петерб. АН (з 1914). Закінчив Харків. ун-т (1872). Професор Моск. (1878—87) і Петерб. (1905—16) ун-тів. У 1901 К., переслідуваний царизмом, виїхав за кордон і організував у Парижі Рос. вищу школу сусп. наук, до програми якої входив і курс історії України. Світогляд К. склався переважно під впливом *позитивізму,* разом з тим К. зазнав впливу ідей К. Маркса і Ф. Енгельса (з якими був особисто знайомий). Праці К., присвячені дослідженню *громади,* високо цінувалися засновниками марксизму. Виступав проти переслідувань царизмом укр. культури і мови. Після 1905 К. різко перейшов на праві позиції. У 1906 заснував конституційно-монархічну Партію демократичних реформ. Депутат 1-ї Держ. думи, з 1907— член Держ. ради. З 1909 — видавець журналу «Вестник Европы». У своїй «теорії соціального прогресу» сутність сусп. поступу вбачав у розвитку соціальної гармонії між групами, класами й народами. Заперечував класову боротьбу і соціальну революцію, закликав до примирення демократії з монархією. В. І. Ленін піддав нищівній критиці політ. погляди К. (див. Повне зібр. тв., т. 22, с. 233).

В. С. Горський.

КОВАЛЕ́ВСЬКИЙ Олександр Онуфрійович [7 (19).XI 1840, с. Шустянка Дінабурзького повіту, тепер Прейльського р-ну Латв. РСР — 9 (22).XI 1901, Петербург] — рос. зоолог-еволюціоніст, один з основоположників порівняльної ембріології й фізіології, експериментальної та еволюційної гістології; акад. Петерб. АН (з 1890). Брат В. О. *Ковалевського.* Закінчив Петерб. ун-т (1863). У 1869—74 — професор Київ., 1874—90—Новоросійського ун-ту в Одесі, 1891—94— Петерб. ун-ту. В 1892—1901 — директор Севастопольської біол. станції. К. вивчав *зародковий розвиток* безхребетних тварин (кишковопорожнинних, червів, молюсків, членистоногих, голкошкірих та ін.) і хордових (ланцетника, асцидій та ін.). Поширив на безхребетних тварин вчення про *зародкові листки,* показав спільність закономірностей розвитку хребетних і безхребетних тварин, довів еволюційну спорідненість цих груп тварин.

Тв.: Избранные работы. М., 1951.
Літ.: Догель В. А. А. О. Ковалевский. М.—Л., 1945.

КОВАЛЕ́ВСЬКИЙ Павло Іванович (1849, Харків — 1923, Петроград) — укр. і рос. психіатр і психолог. У 1874 закінчив Харків. ун-т. З 1877 по 1892 працював там же. Створив при ун-ті першу на Україні самостійну кафедру психіатрії й першу психологічну лабораторію. В 1883—98 видавав заснований ним перший у Росії психіатричний журн. «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии». В 1893—97 К.— ректор Варшав. ун-ту, 1903 — 06— зав. кафедрою психіатрії Казанського ун-ту, пізніше викладав у Петерб. ун-ті. На формування наук. поглядів К. значний вплив мав І. М. *Сєченов.* К.— автор підручника з психіатрії й ряду праць з актуальних питань психіатрії.
Літ.: Юдин Т. И. Очерки истории отечественной психиатрии. М., 1951.

О. Т. Губко.

КОВАЛЕ́ВСЬКОГО ЗАКО́Н — відкрита В. О. *Ковалевським* закономірність в *еволюції* організмів, що полягає у виникненні в них змін, пов'язаних з пристосуванням до певних умов існування. Ці зміни виявляються в різних напрямах (іррадіально) і бувають як корисними, так і некорисними для організму в даних конкретних умовах. Недоцільні зміни В. О. Ковалевський назвав інадаптивними (непристосовними), а доцільні — адаптивними (пристосовними). У форм організмів з інадаптивними змінами *редукція* пов'язана з простими, переважно кількісними змінами організму, що не порушують звичайних, успадкованих від примітивних предків відношень між скелетними елементами, у адаптивних — з глибокими, радикальними змінами, що порушують існуючі відношення між кістками і спричинюються до більш вигідної в певних умовах існування будови. Інадаптивні форми організмів на протилежність адаптивним позбавлені здатності пристосовуватися до змінених умов існування і приречені на вимирання. К. з., встановлений на прикладі редукції пальців кінцівок у копитних тварин, підтверджений при вивченні істор. розвитку різних груп тварин і рослин.

Н. Л. Корнієць.

КОВАЛЕ́НКО Анатолій Дмитрович [3 (16).I 1905, Київ — 19.IX 1973, там же] — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1942. Закінчив (1929) Київ. політех. ін-т. З 1936 почав працювати в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР (1959—65 — директор), водночас викладав у Київ. політехніч. ін-ті (1935—49) і Київ. ун-ті (з 1949). Осн праці з теорії пружності і термопружності. К. одержав точні розв'язки задач про напружений стан круглих пластин і оболонок обертання змінної товщини, розробив методи розрахунку елементів турбомашин, розвинув теорію спец. функцій, зокрема запровадив і дослідив гіпергеометричні функції другого роду. Створив наук. школу в галузі термомеханіки. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани». Держ. премія УРСР. 1971.

Тв.: Пластины и оболочки в роторах турбомашин. К., 1955; Введение в термоупругость. К., 1965.

КОВАЛЕ́НКО Борис Львович [12 (25).XI 1903, с. Хотуничі, тепер Щорського р-ну Черніг. обл. — 24.VIII 1938] — укр. рад. літературознавець і критик. Член Комуністичної партії з 1927. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1925). Друкуватися почав з 1923. Був членом літ. орг-ції «*Плуг*», «*Молодняк*», ВУСПП. У статтях обстоював принципи партійності й народності, утверджував метод соціалістичного реалізму в л-рі. Окремі методологічні помилки К. пов'язані з хибними настановами РАПП, ВОАПП, ВУСПП.

Тв.: Літературно-критичні статті. К., 1962.

С. А. Крижанівський.

КОВАЛЕ́НКО Григорій Олексійович [12 (24).I 1868, містечко Баришівка, тепер смт Київ. обл.— 28.X 1937] — укр. письменник, художник, етнограф. Автор збірок оповідань і поем («Жарти життя», «Правдиве слово»), драм. творів, літературознавчих праць. Створив ряд картин, портретів Т. Шевченка, ілюстрацій до власних книжок. У журналах «Этнографическое обозрение», «*Зоря*», «*Літературно-науковий вістник*», «*Киевская старина*» друкував статті з нар. медицини, етнографії. Був співредактором журн. «*Рідний край*» (1906).

С. І. Білокінь.

КОВАЛЕ́НКО Іван Маркович (н. 10.XI 1925, с. Пустовійтівка, тепер Роменського р-ну Сум. обл.) — новатор виробництва в нафтогазодобувній пром-сті, бурильник, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1968. З 1948 працює в Миргородській нафтогазорозвідувальній експедиції. Одним з перших в УРСР запровадив метод алмазного буріння глибоких свердловин. Депутат Верховної Ради УРСР 7—8-го скликань. Держ. премія УРСР, 1976.

М. І. Назаренко.

КОВАЛЕ́НКО Ігор Миколайович (н. 16.III 1935, Київ) — укр. рад. вчений у галузі математики і кібернетики, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1965. Закінчив (1957) Київ. ун-т. У 1957—61 працював в Ін-ті математики АН УРСР, 1962 — 71 — в Моск. ін-ті електронного машинобудування. З 1971 — зав. відділом Ін-ту кібернетики АН УРСР. Наук. праці з теорії надійності, масового обслуговування, теорії складних систем

і випадкових булевих рівнянь. Держ. премія УРСР, 1978.

КОВАЛЕ́НКО Катерина Андріївна (н. 28.VII 1920, с. Великокам'янка, тепер смт Кленової селищної Ради Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1979). Після закінчення 1947 Київ. ін-ту театр. мист. працювала в театрах Стрия, Луцька, Ровно. З 1950 — в Житомир. укр. муз.-драм. театрі. Ролі: Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Стеся («Алмазне жорно» Кочерги), Мавра («Правда і Кривда» Стельмаха), донна Марія («Іспанці» Лермонтова), Катарина («Анджело» Гюго) та ін.

КОВАЛЕ́НКО Олексій Кузьмич (1880, на Воронежчині — 1927) — укр. поет. Друкуватися почав 1900. Публікував свої вірші в антології «*Акорди*», зб-ках «*Досвітні огні*», «*З неволі*» та ін. Лірика К. переважно пейзажна, в деяких віршах звучали й соціальні мотиви. Упорядник декламатора «Розвага», антології «Українська муза». Переклав укр. мовою твори М. Гоголя («Ревізор»), П. Єршова («Горбоконик»), К. Рилєєва («Войнаровський»).

Тв.: Золотий Засів. К., 1910; Спів Солов'я. К., 1911.

КОВАЛЕ́НКО Прохор Тихонович (23.II 1884, с. Ярославець, тепер Кролевецького р-ну Сум. обл.— 16.X 1963, Київ) — укр. рад. актор, театральний педагог. Учасник революц. подій на Україні 1905; був обраний членом бюро першої Київ. Ради робітн. депутатів. У 1910 закінчив муз.-драм. школу Миколи Лисенка. В 1910—17 — актор *Театру Миколи Садовського*, з 1918 — в периферійних театрах, 1926—48 — в Київ. театрі ім. І. Франка. В 1934—60 — викладач Київ. ін-ту театр. мист.

Тв.: Незабутнє. К., 1962; Шляхи на сцену. К., 1964.

КОВАЛЕ́НТНИЙ ЗВ'ЯЗО́К [від лат. co... (cum) — разом і *валентність*] — вид *хімічного зв'язку*, що характеризується усуспільненням електронів взаємодіючих атомів. Найпоширеніший вид хім. зв'язку, існує практично в усіх молекулах. Якщо зв'язані атоми мають різні *електронегативності*, К. з.— полярний, тобто має постійний дипольний момент (див. *Диполь* електричний). Полярність зумовлена зсувом електронної густини в бік більш електронегативного атома. К. з. характеризується енергією, насичуваністю, напрямленістю, довжиною, кратністю тощо. Енергія певних К. з. часто зберігається постійною у різних молекулах, напр., у насичених вуглеводнях енергія зв'язку С—Н і С—С становить відповідно 412 і 347 кДж/моль. Насичуваність К. з., тобто здатність атома утворювати лише певну кількість зв'язків, залежить від числа неспарених електронів, що є в атомі. Напр., атом вуглецю у збудженому стані має чотири неспарених електрони і може утворювати не більше як чотири К. з. Напрямленість К. з. зумовлює певну просторову будову молекул. Довжина і кратність К. з.— взаємозв'язані величини, залежні від енергії: чим більша енергія, тим менша довжина і більша кратність зв'язку. Речовини з К. з. здебільшого мають низькі т-ри плавлення та кипіння і за звичайних умов часто бувають рідинами або газами. Вони утворюють два типи кристалічних твердих тіл: молекулярні (більшість органічних речовин, йод тощо), що відрізняються низькими т-рами плавлення і малими теплотами випаровування, й атомні (напр., алмаз), які можна розглядати як тривимірні гігантські *макромолекули* з підвищеними мех. міцністю і термостійкістю. *Л. І. Сабранський.*

КОВА́ЛИК Сергій Пилипович [13 (25).X 1846, Полтавщина — 26.IV 1926, Мінськ] — революц. народник. Походив з дворян. У 1869 закінчив Київ. ун-т. Один з ініціаторів «ходіння в народ». У 1872 в Мглинському пов. Черніг. губ. проводив пропаганду серед селян. У 1874 організовував гуртки народників-бакуністів у Києві, Харкові, Москві, в селах на Волзі. В липні 1874 К. був заарештований у Самарі. За «*процесом 193-х*» (1877—78) засуджений на 10 років каторги, яку відбував у Петропавловській фортеці, на Карі, в Якутську. Повернувшись із заслання (1898), відійшов від політ. діяльності. Автор спогадів, вид. 1928.

КОВА́ЛИКОВІ (Elateridae) — родина жуків. Тіло (довж. 1,7—63 мм) плоске, забарвлення перев. яскраве. Бл. 10 тис. видів, поширених на всіх материках. В СРСР — понад 500 видів К., з них в УРСР — 160. Жуки живуть на рослинах, в лісовій підстилці тощо, живляться пилком та нектаром квіток, ін. дрібними комахами. Розвиток здебільшого відбувається у грунті або гнилій деревині. Личинки (*дротяники*) деяких К., напр., посівного (Agriotes sputator) і широкого коваликів (Selatosomus latus), завдають шкоди с.-г. культурам і лісовим деревам. Іл. с. 250. *В. Г. Долін.*

КОВАЛИ́НСЬКИЙ Михайло Іванович (1757—1807) — укр. і рос. письменник, освітній діяч. Н. на Харківщині. Був близько знайомий з Г. Сковородою, написав його біографію — «Житие Григория Сковороды...», надрукована згодом в журн. «Киевская старина» (1886, № 9), а також у книзі «Сочинения Григория Савича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем» (Х., 1894).

П. К. Яременко.

КОВАЛІ́В Степан Михайлович (літ. псевд.— Стефан П'ятка, Плескачка, Дроздишин та ін.; 25.XII 1848, с. Брониця, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл.— 26.IV 1920, м. Борислав) — укр. письменник демократичного напряму. Закінчив Львів. учит. семінарію (1875). Вчителював у рідному селі, а з 1879 — в Бориславі. Друкуватися почав 1881. За життя вийшло 9 збірок його оповідань: «Громадські промисловці», «Дезертир» (обидві — 1899), «Риболови» (1903), «Похресник» (1909), «Чародійна скрипка», «Писанка» (обидві — 1910), «Щаслива бабуня», «В останній лавці» (обидві — 1911), «Образки з галицької Каліфорнії» (1913). К. правдиво показав розорення й зубожіння галицьких селян, жахливу експлуатацію сільс. пролетарів на бориславських нафтових промислах. І. Франко, який справив значний вплив на формування літ. поглядів К., назвав його в ряду талантів, яких «не постидалась би ні одна далеко багатша від нашої література».

Тв.: Вибрані оповідання. Львів, 1952; Твори. К., 1958.

Літ.: Маковей О. Стефан Ковалів. «Літературно-науковий вістник», 1900, т. 11. *П. М. Довгалюк.*

КОВАЛІ́ВСЬКИЙ Андрій Петрович [20.I (1.II) 1895, Москва — 29. XI 1969, Харків] — укр. рад. історик та етнограф, доктор істор. наук (з 1952), професор (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Н. в сім'ї службовця. Закінчив Лазаревський ін-т сх. мов у Москві, 1922 — Харків. ун-т. У 1922—38 працював у н.-д. установах Харкова і Ленінграда. В 1944—47 — викладач пед. ін-ту і ун-ту в Харкові. З 1951 — зав. кафедрою Харків. ун-ту. Досліджував питання нар. ідеології раннього періоду давньорус. д-ви, історію укр. культури 18 ст., історію араб. культури та араб. джерела з історії Сх. Європи. Ряд праць присвятив творчості Г. С. *Сковороди.*

КОВАЛІ́ВСЬКИЙ Іван (рр. н. і см. невід.) — генеральний осавул (1648—59). За дорученням Б. Хмельницького вів переговори з рос. і іноз. послами, урядами Молдавії (осінь 1654), Трансільванії (літо 1656, початок 1657), Швеції (весна 1657). В 1659 за вказівкою наказного гетьмана І. *Безпалого* приводив до присяги рос. урядові населення ряду міст Правобереж. України. В 1663 К. був сотником Глинської сотні Лубенського полку.

КОВА́ЛЬ Антоніна Михайлівна (н. 2.III 1931, с. Крисине, тепер Богодухівського р-ну Харків. обл.) — новатор с.-г. виробн., Герой Соціалістич. Праці (1966). Член КПРС з 1961. Закінчила Богодухів. серед. школу. Трудову діяльність почала на різних роботах; з 1959 — пташниця колгоспу «Родина» Богодухів. р-ну, згодом бригадир птахівничої бригади. Делегат XXIII — XXV з'їздів Компартії України. Член ЦК Компартії України з 1966. Нагороджена орденом Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора. *А. М. Кумака.*

КОВА́ЛЬ Іван Андрійович [н. 26. XI (9.XII) 1914, с. Григорівське, тепер Оріхівського р-ну Запоріз. обл.] — укр. рад. вчений у галузі дизельних двигунів, доктор тех. наук (з 1976). Член КПРС з 1953. Після закінчення (1941) Харків. авіац. ін-ту працював конструктором на з-дах авіац. пром-сті. З 1952 — нач. конструкторського бюро з-ду «Серп і Молот» (Харків), з 1974 — ген. конструктор двигунів середньої потужності М-ва тракторного і с.-г. машинобудування СРСР. Осн. роботи в галузі створення швидкохідних і уніфікованих дизелів для тракторів, комбайнів, ін. машин. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1964.

КОВА́ЛЬ Михайло Васильович (н. 11.VI 1933, Київ) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1977). Член КПРС з 1960. В 1957

Ігор М. Коваленко.

С. М. Ковалів.

А. М. Коваль.

О. В. Ковальов.

О. О. Ковальов.

В. В. Ковальонок.

О. О. Ковальов. Портрет Героя Соціалістичної Праці О. С. Хобти. Бронза. 1949. Державна Третьяковська галерея в Москві.

закінчив історико-філос. ф-т Київ. ун-ту. З 1961 працює в Ін-ті історії АН УРСР. Праці в галузі історії УРСР періоду Великої Вітчизн. війни 1941—45. Держ. премія УРСР, 1970.

КОВА́ЛЬ Сузанна Василівна [11 (24).VIII 1909, с. Козацьке, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 1.III 1978, Тернопіль]— укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1955). Член КПРС з 1950. Після закінчення (1934) драм. студії Харків. укр. драм. театру *«Березіль»* (з 1935 — ім. Т. Шевченка) — актриса цього театру. В 1938—41 працювала в укр. пересувному театрі в Казахстані, 1944—51 — в театрах Конотопа, Львова, Стрия та ін. У 1951—68 — в Терноп. театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Варка («Безталанна» Карпенка-Карого), Аполінарія («Серце не камінь» О. Островського), Маргарита («Мачуха» Бальзака).

КОВА́ЛЬ — укр. народний танець-хоровод. У центрі кола-хороводу солісти — коваль та його підручний — відображають у танці працю коваля, про яку йдеться у пісні (роздмухування горна, розпікання заліза, кування). Виконується і 2 танцюристами з інструм. супроводом. Муз. розмір 2/4.

КОВАЛЬО́В Віктор Семенович (1883, станиця Кременська, тепер Волгоград. обл.— лютий 1919, ст. Серебряково, тепер Волгоград. обл.) — учасник боротьби за владу Рад у Донбасі. Н. в бідній козачій сім'ї. Учасник революції 1905—07 в Петербурзі. В 1906 заарештований і засуджений до 12 років каторги. Звільнений Лютн. революцією 1917. Вів парт. роботу в Юзівці (тепер Донецьк) і Макіївці. Учасник Жовтн. революції 1917 в Петрограді. В 1918 — голова ЦВК Донської авт. рад. республіки.

КОВАЛЬО́В Михайло Маркович [н. 8 (21).XI 1916, хутір Дубовий, тепер Білокалитвин. р-ну Ростов. обл.] — укр. рад. хірург, професор (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1940. В 1948 закінчив Донец. мед. ін-т, де працював до 1954. У 1954—62 — ректор і одночасно зав. кафедрою хірургії Чернівецького мед. ін-ту; з 1962 — зав. кафедрою хірургії Київ. мед. ін-ту. Праці К. присвячені хірургії шлунково-кишкового тракту, ендокринної системи, невідкладній хірургії. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами.

КОВАЛЬО́В Олександр Олександрович [18 (31).XII 1915, м. Рогачов, тепер БРСР] — укр. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1979). В 1935—42 навчався в Київ. худож. ін-ті в Б. *Кратка*. Твори: портрети — Л. Ревуцького і П. Чайковського (обидва — 1945), О. Хобти (1949), В. Філатова (1950—52); пам'ятники — О. Пушкіну (Київ, 1962; Нью-Йорк, 1970), М. Лисенку в Києві (1965), В. Філатову в Одесі (1966), І. Карпенку-Карому в заповіднику-музеї «Хутір Надія», поблизу с. Миколаївки Кіровогр. обл. (1969), М. Рильському в с. Романівці Попільнянського р-ну Житомир. обл. (1970), Д. С. Коротченку в Києві (1974), В. І. Леніну в м. Пирятині Полтав. обл. та м. Ніжині Черніг. обл., А. О. Жданову в м. Жданові (всі — 1977). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975. Іл. див. на окремому аркуші, с. 256 — 257, а також до ст. *Арров-Парк*, т. 1.

Літ.: Янко Д. Олександр Олександрович Ковальов. К., 1964.

КОВАЛЬО́В Олексій Володимирович (н. 24.III 1932, с. Піски, тепер Новопсковського р-ну Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. артист балету, нар. арт. УРСР (з 1967). У 1951 закінчив Київ. хореографічне уч-ще, відтоді — в Донец. театрі опери та балету. Партії: Івасик, Андрій («Чорне золото», «Оксана» Гомоляки), Степан («Лілея» Данькевича), Лукаш («Лісова пісня» Скорульського); гол. партії — в балетах рос. і зарубіжної класики та сучас. композиторів. Портрет с. 247.

КОВАЛЬО́В Петро Федорович [н. 24.XI (7.XII) 1913, Владивосток] — укр. рад. вчений у галузі гірничої електротехніки, доктор тех. наук (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1977). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1938) Донецького політех. ін-ту працював на шахтах. З 1940 — в Макіївському н.-д. ін-ті з безпеки праці в гірничій пром-сті. Осн. праці з питань безпечного використання електр. енергії у вугільних шахтах. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951.

КОВАЛЬО́НОК Володимир Васильович (н. 3.III 1942, с. Біле Крупського р-ну Мін. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, полковник, Герой Рад. Союзу (1978), Герой НДР (1978). Член КПРС з 1962. Закінчив Балашовське вище військ. авіац. училище льотчиків (1963) і Військово-повітр. академію ім. Ю. О. Гагаріна (1976). В загоні космонавтів — з 1967. Разом з В. В. *Рюміним* здійснив політ (9—11.X 1977) на космічному кораблі «Союз-25». 15.VI—2.XI 1978, як командир корабля, разом з О. С. *Іванченковим* здійснив тривалий (понад 140 діб) космічний політ. «Союз-29», на якому стартували космонавти, 17.VI був зістикований з орбітальною наук. станцією «Салют-6». Під час польоту за програмою *«Інтеркосмос»* зі станцією «Салют-6» зістиковувались кораблі «Союз-30» (космонавти П. І. *Климук* і М. *Германшевський*), «Союз-31» (В. Ф. *Биковський* і З. *Йен*), три транспортні кораблі *«Прогресс»*, здійснено перестикування корабля «Союз-31». Виконано велику програму наук.-тех. і мед.-біол. досліджень і експериментів, підготовлених ученими СРСР, ПНР і НДР, проведено фотографування земної поверхні й акваторії Світового океану. На Землю екіпаж повернувся на кораблі «Союз-31». Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Карла Маркса (НДР) і «Хрест Грюнвальда» 1-го ступеня (ПНР).

КОВА́ЛЬСТВО — обробка металу куванням. К. здавна відоме багатьом народам світу. Холодне кування самородних золота, срібла, міді, заліза, а також метеоритного заліза було відоме в Єгипті і Передній Азії за кілька тисячоліть до н. е. Гаряче кування з'явилося вперше теж ще до н. е. в Передній Азії, де люди навчилися видобувати мідь з руди. Обробка металів раніше за ін. ремесла відокремилась від землеробства. До 15—16 ст. завершилася спеціалізація К. за галузями (виготовлення зброї, інструментів, замків, худож. виробів тощо). В 16 ст. з'явилися перші мех. молоти. На поч. 19 ст. почали застосовувати машинне штампування. В серед. 19 ст. Дж. Несміт (Англія) винайшов паровий молот, в кін. 19 ст. з'явився гідравлічний прес. У наш час К. перетворилося на окрему галузь пром. виробництва — *ковальсько-штампувальне виробництво*.

КОВА́ЛЬСЬКА Єлизавета Миколаївна [дівоче прізв.— Солнцева; 17 (29). VII 1851 (за ін. відомостями — 1849), с. Сонцівка на Харківщині — 1943] — учасниця народницького руху. Була близька до орг-ції *«Земля і воля»*, після її розколу (1879) приєдналася до *«Чорного переділу»*. В 1878—79 організувала в Харкові гуртки самоосвіти для робітників і молоді. В 1880 разом з М. П. *Щедріним* брала участь в організації *«Південноросійського робітничого союзу»* в Києві; вела пропаганду серед робітників «Арсеналу». В 1880 заарештована і засуджена на довічну каторгу. Разом з ін. в'язнями виступала проти сваволі тюремної адміністрації (див. *Карійська трагедія 1889*). В 1903—17 — в еміграції. У 1918—23 — наук. співробітник Петрогр. істор.-революц. архіву, пізніше — співробітник редколегії журн. *«Каторга и ссылка»*.

КОВА́ЛЬСЬКИЙ Іван Мартинович [1850, с. Соболівка, тепер Теплицького р-ну Вінн. обл.— 2 (14). VIII 1878, Одеса] — революц. народник. Брав участь у «ходінні в народ». У кін. 1876 організував в Одесі народницький гурток. Був прихильником тактики терору. Написав відозву «Голос чесних людей», яку не встиг надрукувати в зв'язку з арештом. Під час арешту в лютому 1878 вчинив збройний опір. За вироком суду страчений.

КОВА́ЛЬСЬКИЙ (Войтехович) Маріан Альбертович [3 (15).VIII 1821, Добжинь, тепер ПНР — 28.V (9.VI) 1884, Казань] — рос. астроном, чл.-кор. Петерб. АН (з 1863). У 1845 закінчив Петерб. ун-т, з 1852 — професор Казан. ун-ту. К. розробив теорію руху *Нептуна* (1851); розвинув теорію *затемнень* (1856); запропонував метод визначення руху *Сонячної системи* у просторі і дав матем. вираження ідеї галактичного обертання (1859). Метод визначення орбіт *подвійних зір*, розроблений К. 1872, є одним з найкращих.

КОВА́ЛЬСЬКИЙ Павло Олексійович [н. 29.VI (12.VII) 1905, с. Барахти, тепер Васильків. р-ну Київ. обл.] — укр. рад. ветеринар-анатом і гістолог, доктор біол. наук (з 1948), професор (з 1949), засл. діяч науки УРСР (з 1970). Член КПРС з 1944. В 1931 закінчив Київ. вет. ін-т. У 1932—35 і з 1938 — у Білоцерківському с.-г. ін-ті (з 1946 — зав. кафедрою). Праці з анатомії, гістології, ембріології, гісто- і цитології та

ін. Автор підручника і навч. посібників. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями. *О. І. Кононський.*

КОВА́ЛЬСЬКИЙ (Kowalski) Францішек (21.III 1799, с. Паволоч, тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл.— 10.X 1862, Київ) — польс. письменник. Закінчив Кременецький ліцей (1823). Учасник польс. повстання 1830—31. Працював учителем на Волині, в Галичині, на Поділлі. Автор поетичних збірок «Меч і лютня, або Пісні волі вільного поляка» (1831), «Жарти. Писані з 1824 до 1828 р.» (1839), побутових повістей для молоді. Перекладав і переробляв п'єси Ж. Б. Мольєра. У кн. «Спогади. Щоденник» (т. 1—2, 1859) писав про перебування А. Міцкевича і О. Пушкіна в Одесі. Окремі пісні на слова К. («Улан на пікеті» та ін.) стали народними. *Р. Я. Пилипчук.*

КОВА́ЛЬСЬКИЙ ІНСТРУМЕ́НТ — інструмент, що його використовують у процесі ручного або машинного *кування*. Розрізняють К. і. (мал.) основний, підтримуючий і вимірювальний. До основн. К. і., застосовуваного для ручного кування, належать: ковадла, кувалди, молотки, ручники, бородки, зубила, обтискачі і підбійники. Осн. машинні К. і.: бойки (плоскі, фасонні, або вирізні, закруглені, комбіновані), плити, прошивні та ін. Підтримуючим К. і. при ручному куванні є кліщі, стояки, при машинному — патрони. Як вимірювальні К. і. використовують кронциркулі, *нутроміри*, лінійки тощо. К. і. виготовляють з низьколегованих конструкційних та високовуглецевих інструментальних сталей, що їх піддають термообробці. Див. також *Ковальсько-штампувальне виробництво*.

А. Д. Кирицев.

КОВА́ЛЬСЬКО-ШТАМПУВА́ЛЬНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — одержання металевих виробів *куванням*, *штампуванням* або *пресуванням*; галузь машинобудування і металообробки. Способи К.-ш. в. ґрунтуються на здатності металів пластично деформуватися — змінювати форму, не руйнуючись, під дією зовн. сил. Умови для такого деформування підбирають, виходячи з осн. положень теорії *обробки металів тиском*. В процесі К.-ш. в. *зливки*, сортовий і профільний *прокат*, листи та ін. (в разі необхідності нагріті у полуменевих або електр. печах) обробляють на *кувальних машинах*, *пресах* або *ковальсько-штампувальних автоматах*. Порівняно з *обробкою металів різанням* К.-ш. в. відзначається меншою (бл. 30%) витратою металу на виріб, вищою (в 8—10 раз) продуктивністю устаткування. Крім того, внаслідок деформування поліпшуються пластичні властивості металів. Розвиток К.-ш. в. пов'язаний з винайденням досконаліших технологічних процесів (напр., високошвидкісного, електрогідравлічного, магнітоімпульсного і *вибухового штампування*, гідростатичного і гідродинамічного пресування), з впровадженням пристроїв автомат. керування ними, створенням високопродуктивних спеціалізованих машин. Продукцію К.-ш. в. застосовують в автомоб., авіац., легкій пром-сті, тракторобудуванні тощо. Див. також *Ковальство*.

Літ.: Живов Л. И., Овчинников А. Г. Кузнечно-штамповочное оборудование. К., 1972; Охрименко Я. М. Технология кузнечно-штамповочного производства. М., 1976. *А. Д. Кирицев.*

КОВА́ЛЬСЬКО-ШТАМПУВА́ЛЬНИЙ АВТОМА́Т — ковальська машина, на якій *штампуванням* виготовляють вироби з дроту, прутків, стрічок тощо; засіб *ковальсько-штампувального виробництва*. Розрізняють К.-ш. а. (мал.): профіле- і різьбонакатувальні, вигинальні, для об'ємного і листового, холодного і гарячого штампування.

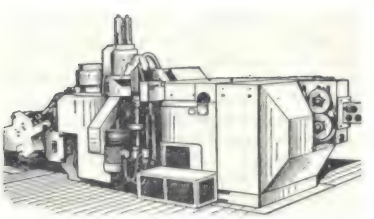

К.-ш. а. поділяють також на одно- і багатопозиційні, одно- і багатоударні, пружинонавивні, ланцюгов'язальні та ін. типи. Номінальне зусилля К.-ш. а.— 50—40000 кН, їхня продуктивність — до 20 тис. виробів за годину. К.-ш. а. застосовують в машинобуд., авіац. та ін. галузях промисловості. *А. Д. Кирицев.*

КОВАЛЬЧУ́К Михайло Сидорович (н. 5.VI 1933, с. Молочки, тепер Чуднівського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. театральний художник, засл. художник УРСР (з 1979). Після закінчення 1958 Львів. уч-ща прикладного мист. працював художником-декоратором Севастопольського рос. драм. театру ім. А. Луначарського, з 1960 — в Донец. рос. драм. театрі (з 1972 — гол. художник). Оформив спектаклі: «Приборкання непокірної» У. Шекспіра (1970), «97» М. Куліша (1971), «Макар Діброва» О. Корнійчука, «Ідіот» за Ф. Достоєвським (обидва — 1974), «Васса Желєзнова» М. Горького (1976), «Піднята цілина» за М. Шолоховим (1977), «Голубі олені» О. Коломійця (1978).

КОВАЛЬЧУ́К Олександр Петрович (17.VII 1910, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 21.I 1967, Київ) — укр. рад. кінооператор. З 1936 працював на Київ. студії хронікально-документ. фільмів. Зняв фільми: «По Криму» (1939, з групою кінооператорів), «Донбас — Криворіжжя» (1940), «На Дунаї» (1940, з групою кінооператорів, Держ. премія СРСР, 1941), «Шлях до комунізму» (1949), «Свято великої дружби» (1954, з групою кінооператорів), «Місто металургів» (1955). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

КОВА́НЬКО Іван Опанасович [6 (17).I 1764, Полтава — 4 (16).XII 1830] — вітчизняний поет. Походив із дворян Полтав. губ. Був членом «Бесіди любителів російського слова», «Вільного товариства любителів словесності, наук і мистецтв». Друкувався в журналах «Приятное и полезное препровождение времени» (1795), «Иппокрена» (1799), «Новости русской литературы» (1819) та ін. Успіх мали його вірші «На вигнання французів із Москви» і «Солдатська пісня», надруковані 1812 в журн. «Сын отечества». *С. І. Білокінь.*

КОВА́РСЬКИЙ (Kowarski) Феліціан Щенсний (8.IX 1890, с. Старосельце, поблизу Бялистока — 22.IX 1948, с. Конст**а**нцін, поблизу Варшави) — польс. живописець. У 1908—10 навчався в Одес. худож. уч-щі, 1910—18 — петерб. АМ. З 1921 жив у Кракові. Твори: «Автопортрет з учнями» (1926), «Італійський пейзаж» (1929), «Прочани» (1930), «Пролетаріатчики» (з циклу «Бійці демократії», 1948) та ін.

КО́ВАЧ Ігор Костянтинович (н. 2.XI 1924, станиця Пролетарська, тепер Ростов. обл.) — укр. рад. композитор і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1975). Член КПРС з 1970. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1959 закінчив Харків. консерваторію, з того ж року — викладач Харків. ін-ту мистецтв. Твори: балет «Північна казка» (1975), оперета «Біля самого синього моря» (1977), ораторія «Солдати Ілліча» (1970), твори для симф. оркестру, інструментів з оркестром, пісні, музика до театр. вистав і кінофільмів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КО́ВАЧ Михайло Іванович (н. 27.X 1909, м. Шид, тепер СФРЮ) — укр. письменник, журналіст і культурно-освітній діяч Югославії. Закінчив Крижевецьку учит. семінарію, 1926—66 вчителював, з 1966 — на журналістській роботі в м. Новому Саді. Друкуватися почав у кін. 20-х рр. Автор зб-к оповідань «Тихі води» (1970), «Дитячий світ» (1971), «Перші радощі» (1977), поезій (зб. «Мій світ», 1964), драм «На світанні» (1952), «Орачі» (1954), творів для дітей. Склав буквар і написав ряд підручників для укр. шкіл в СФРЮ. Переклав сербськохорватською мовою твори багатьох українських радянських поетів. *О. В. Мишанич.*

КОВБА́СНІ ВИ́РОБИ — харчові, готові для безпосереднього вживання, продукти, одержувані з м'яса, жиру і добавок тваринного і рослинного походження. До К. в. належать: *копченості*; ковбаси варені (в т. ч. сосиски і сардельки), фаршировані, ліверні, кров'яні, напівкопчені і копчені (варенокопчені, сирокопчені); м'ясні хліби, паштети, сальтисони і холодці.

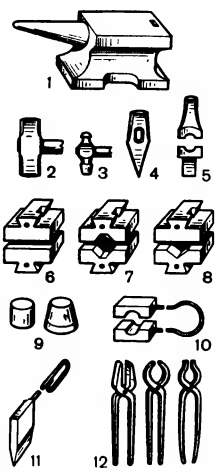

Ковальський інструмент: 1— ковадло; 2 — кувалда; 3 — молоток; 4 — зубило; 5 — обтискач для ручного кування; 6 — плоскі бойки; 7 — фасонні бойки; 8— комбіновані бойки; 9 — прошивні бойки; 10 — обтискач для машинного кування; 11 — сокира; 12 —кліщі.

Ф. Коварський. Пролетаріатчики. 1948

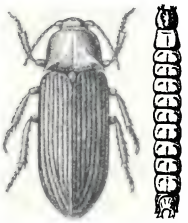

Коваликові. Коваллик широкий. Жук і личинка.

Розрізняють К. в. загального споживання, лікувально-дієтичні і дитячі. Деякі К. в. випускають у вигляді *консервів*. Осн. сировина для К. в.— яловичина, свинина, меншою мірою — баранина, пташине і кроляче м'ясо; добавки — молочний білок, *борошно, крохмаль, крупи,* засолювальні суміші тощо. Для більшості К. в. готують фарш (подрібнене м'ясо, змішане з жиром і добавками), який набивають в оболонки або форми, одержуючи напівфабрикати, що їх обжарюють, варять або коптять (див. *Копчення*), сушать (якщо потрібно) і охолоджують. Строки зберігання К. в. в охолодженому стані: сирокопчених ковбас — до 9, варенокопчених — до 4 місяців, напівкопчених — до 15, варених — до 2 діб, ліверних — до 24 год. Сальтисони, холодці і кров'яні ковбаси зберігають не більше як 12 год. В УРСР серед найбільших підприємств, що випускають К. в.,— *Вінницький м'ясокомбінат* і *Київський м'ясокомбінат*.

Літ.: Лаврова Л. П., Крылова В. В. Технология колбасных изделий. М., 1975.

В. О. Безугла.

КОВГАНЮК Степан Петрович [н. 13 (26).IV 1902, с. Оноприївка, тепер Тальнівського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. письменник, перекладач. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1930 видав зб. оповідань «Маневри». В наступні роки працював у галузі худож. перекладу. Переклав укр. мовою ряд творів рос. і польс. письменників. Нагороджений орденами Слави 3-го ступеня, «Знак Пошани», медалями. Літ. премія УРСР ім. М. Рильського (1975).

Тв.: Практика перекладу. К., 1968.

КОВЕЛІ́Н — мінерал класу сульфідів. Cu_2CuS_2. *Сингонія* гексагональна. Густ. 4,59—4,67. Тв. 1,5—2. Колір синій. Блиск смолистий. У невеликій кількості трапляється майже в усіх родовищах міді. Великі кристали К. знайдено на о. Сардінія. Разом з ін. сульфідами міді К. використовують як мідну руду.

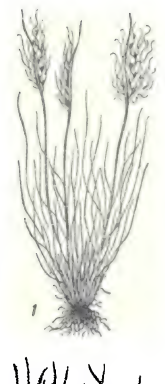

Ковила: *1* — волосиста; *2* — Лессінга.

КО́ВЕЛЬ — місто обл. підпорядкування Волинської обл. УРСР, райцентр, на р. Турії (прит. Прип'яті). Залізнич. вузол. К. вперше згадується в документах 1310. Був під владою феод. Литви. В 1518 дістав *магдебурзьке право*. За *Люблінською унією 1569* К. захопила шляхет. Польща. Після возз'єднання Зх. Волині з Росією (1795) К.— повітове місто *Волинського намісництва*, з 1797 — Волин. губернії. В жовтні 1905 залізничники К. брали участь у Всерос. політ. страйку. В 1906 *Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці* утворило в К. с.-д. орг-цію. Рад. владу встановлено в грудні 1917. За *Ризьким мирним договором 1921* К. із Зх. Волинню відійшов до Польщі. В липні 1924 був створений Ковельський окружком КПЗУ. Трудящі К. на чолі з комуністами боролись за своє соціальне і нац. визволення (див. *Ковельська політична демонстрація 1928*), брали участь у *Волинському селянському страйку 1936*. В 1939 у складі Зх. України возз'єднаний з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації К. (28.VI 1941 — 6.VII 1944) в місті діяли антифашист. групи на чолі з комуністами, в районі К.— Черніг.-Волинське партизанське з'єднання під командуванням О. Ф. *Федорова,* яке вело активну боротьбу проти окупантів (див. *«Ковельский вузол»*). В місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, з-ди: с.-г. машин, збірного залізобетону, льонообр., сироробний, крохмальний; комбікормовий, м'ясо-кісткового борошна, м'ясний, деревообр., буд. матеріалів комбінати, швейна ф-ка. Будинок побуту. Вечірній маш.-буд. технікум, мед. і профес.-тех. уч-ща, 11 заг.-осв., музична і спорт. школи, 34 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. Будинок культури, 7 клубів, 3 кінотеатри, 26 б-к. Архіт. пам'ятки: дерев'яні собор і дзвіниця (17 ст.), вокзал (1905, арх. О. Вербицький).

Літ.: Сміян П. К. Ковель. Львів, 1968.

КО́ВЕЛЬСЬКА ПОЛІТИ́ЧНА ДЕМОНСТРА́ЦІЯ 1928 — масова першотравнева демонстрація робітників м. Ковеля (тепер Волин. обл.) і селян навколишніх сіл. Відбулася під керівництвом КПЗУ. Демонстрація проходила під гаслами боротьби проти фашизму, на захист Рад. Союзу. К. п. д. придушила поліція, 13 учасників виступу було кинуто в тюрму.

Літ.: Кравець М. М. Революційний рух на Волині в 1921—1928 рр. В кн.: З історії західноукраїнських земель, в. 2. К., 1957.

«КО́ВЕЛЬСЬКИЙ ВУ́ЗОЛ» — бойова операція укр. партизанів під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Ковельський залізнич. вузол був одним з найважливіших пунктів, через який нім.-фашист. окупанти доставляли на фронт ешелони з військами і бойовою технікою й вивозили до Німеччини награбоване майно. Паралізувати діяльність цього вузла Укр. штаб партизан. руху доручив Чернігівсько-Волинському партизан. з'єднанню під командуванням О. Ф. *Федорова*. Операція проводилася з червня 1943 по квітень 1944 відповідно до плану, розробленого під керівництвом ЦК КП(б)У. За 10 місяців партизани висадили в повітря на залізницях Ковельського вузла 603 фашист. ешелони і 8 бронепоїздів. Це істотно допомогло Рад. Армії, особливо під час *Курської битви 1943,* визволення Донбасу й Лівобережної України. 23.II 1944 партизани вели бої на підступах до Ковеля й завдали гітлерівцям значних втрат.

О. Ф. Федоров.

КО́ВЕЛЬСЬКИЙ ЗАВО́Д СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ МАШИ́Н імені 50-річчя СРСР — підприємство с.-г. машинобудування. Розташований у м. Ковелі Волин. обл. Буд-во почато 1966. Першу продукцію одержанс 1970. З-д виробляе транспортери для збирання гною на тваринницьких фермах.

В. А. Дворжак.

КО́ВЕЛЬСЬКИЙ ПРОЦЕ́С 1934 — судова розправа уряду бурж. поміщицької Польщі над 56 членами *Комуністичної партії Західної України* — керівниками і активними учасниками боротьби проти окупаційного режиму, зокрема *Волинських селянських заворушень 1932.*

Комуністи використали процес для викриття антинар. шовіністичної політики польс. окупантів. Усіх підсудних було засуджено до тривалого ув'язнення, зокрема С. В. *Букатчука* і О. В. *Коцко* — до 15 років тюрми. Розправа над комуністами викликала масовий рух протесту в усій Польщі.

КО́ВЕЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Волин. обл. УРСР.

Утворений 1939. Площа 1,9 тис. км². Нас. 48,5 тис. чол. (1979). У районі — 93 населені пункти, підпорядковані селищній і 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Ковель*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: торф, пісок, глина, крейда, вапняки. Річки — *Стохід, Турія* (притоки Прип'яті). Багато озер (Ухо, Любче). Грунти дерново-підзолисті, горфові, лучні й болотні. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, вільха) займають 69,9 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Ковель. У районі — плодоконсервний з-д (смт Голоби), комбінати буд. матеріалів (с. Люблинець і Ковель). Районний комбінат побутового обслуговування (Ковель) і будинок побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні льону, зернових культур (пшениці жита, ячменю), картоплі, цукрових буряків, виробництві м'яса, молока, яєць, вовни.

Площа с.-г. угідь 1979 становила 90,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 48,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 41,3 тис. га. Скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. В К. р.— 25 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. вузол Ковель, залізнич. станції — Голоби, Повурськ. Автошляхів — 618 км, у т. ч. з твердим покриттям — 418 км. У районі — 67 заг.-осв. і музична школи; 85 лікарняних закладів, у т. ч. 5 лікарень. 90 клубних установ. 2 кінотеатри. 56 бібліотек. У с. Колодяжному, де пройшли дитинство та юність Л. Українки,— літ.-меморіальний музей і пам'ятник письменниці; у с. Уховецьку, де 1940 був організований перший на Волині колгосп,— краєзнавчий музей. У К. р. видається газ. «Прапор Леніна» (з 1939).

О. С. Гетьман.

«КО́ВЕНТ-ГА́РДЕН» [Covent-Garden; «Королівський оперний театр Ковент-Гарден» (з 90-х рр. 19 ст.)]— оперний театр у Лондоні; назва — від р-ну, в якому міститься. Засн. 1732: з 1858 — у сучасному при-

міщенні. З кін. 19 ст. існує традиція виконання опер мовою оригіналу. На сцені «К.-Г.» виступали всесвітньовідомі диригенти й вокалісти, зокрема рос. та укр.— Ф. Шаляпін, М. Іванов, М. Менцинський, І. Алчевський, Є. Зарицька та ін., балетна трупа С. Дягілєва, А. Павлова. З 30-х рр. 20 ст. «К.-Г.» — держ. театр; у 1939—45 був закритий, з 1946 поновив діяльність. У його репертуарі, зокрема, опери рос. (П. Чайковського, О. Бородіна) та рад. композиторів (С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича). У «К.-Г.» виступали рад. диригенти О. Мелік-Пашаєв, Г. Рождественський, співак Ю. Мазурок, балерини Г. Уланова, М. Плісецька та ін. Мала оперна трупа «К.-Г.» гастролювала в СРСР (1964); в Києві виступала англійська балерина Б. Грей.

І. М. Лисенко.

Будинок театру «Ковент-Гарден». 1810. Лондон.

КО́ВЕНТРІ — місто у Великобританії, у межах Англії, в графстві Уорікшір. Трансп. вузол. 337 тис. ж. (1976). Один із значних пром. центрів країни. Розвинуте машинобудування, зокрема авто-, авіа- і верстатобудування, електро- і радіотех. пром-сть. Виробн. штучних волокон, виробів з алюмінію й бронзи. К. виріс навколо заснованого 1043 монастиря. Місто зазнало значних руйнувань під час 2-ї світової війни внаслідок бомбардувань гітлерівської авіації.

КОВЕРКО́Т (англ. covercoat) — густа вовняна або напівовняна тканина діагоналевого *переплетення ниток*. Для *основи* К. застосовують кручену пряжу, що складається з двох ниток різних тонів (білого і темного), а для *піткання* — одиночну нитку темного тону. В розцвітках К. переважають сірозелений, бежево-коричневий і голубувато-стальний тони. Із К. шиють костюми і пальта. Виробляють також бавовняний К. (імітуючи К. вовняний), що використовується гол. чин. для виготовлення плащів.

КО́ВЖУН Павло Максимович [псевд.: Марія Пеньковська; 3(15).X 1896, с. Костюшки, тепер с. Велика Фосня Овруц. р-ну Житомир. обл. — 15.V 1939, Львів] — український художник-графік, мистецтвознавець. Навчався в Київ. худож. уч-щі (1911—15) та Українській АМ у Г. *Нарбута*. Автор обкладинок (до творів І. Франка та ін.), видавничих знаків, екслібрисів, карикатур, творів промислової графіки, олійних композицій, монументальних розписів. Написав монографічні нариси про М. Глущенка, О. Грищенка, Л. Геца; автор статей з різних питань образотворчого мистецтва та ін. На ряді творів К. позначилися націоналістичні та декадентські впливи.

С. І. Білокінь.

КОВЗАНЯ́РСЬКИЙ СПО́РТ — один з видів зимового спорту. Включає швидкісний біг на ковзанах на різні дистанції. Змагання з швидкісного бігу проводять у формі багатоборства на дистанції 500, 1500, 5000 і 10 000 м (для чоловіків) та 500, 1000, 1500, 3000 м (для жінок) і на окремі дистанції. Переможцем у багатоборстві вважають спортсмена, який набрав найменшу кількість очок на 4 дистанціях. Змагання з К. с. відомі вже з 1801 (в Голландії). В Росії перше офіційне змагання проведено в 1889 (у Москві). У 1892 створено Міжнар. союз ковзанярів (ІСУ). З 1893 для чоловіків проводяться чемпіонати світу (для жінок — з 1936) і Європи (для жінок — з 1970). З 1924 К. с. включено до програми *зимових Олімпійських ігор* (для жінок — з 1960); першість розігрують тільки на окремих дистанціях. З 1947 членом ІСУ стала Федерація К. с. СРСР. З 1948 рад. ковзанярі беруть участь у чемпіонатах світу і Європи, з 1956 — в зимових Олімпійських іграх. Серед олімпійських чемпіонів — рад. спортсмени Є. Гришин, Ю. Михайлов, Б. Шилков, В. Косичкін, А. Антсон, Л. Скобликова, К. Гусєва, Л. Титова, Є. Куликов, Т. Averіна, Г. Степанська, Н. Петрусева; серед чемпіонів світу були українські ковзанярі О. Гончаренко (1953, 1956, 1958), В. Бриндзей (1977).

КОВИЛА́ (Stipa) — рід рослин родини *злакових*. Багаторічні шільнодернинні, рідше одноріч ні трави з вузьколінійними, здебільшого згорнутими листками. Суцвіття з одноквіткових колосків, зібраних у волоть. Зернівки відпадають разом з колосковими лусками, які несуть довгі скручені в нижній частині остюки, що при наявності вологи розкручуються і вгвинчують зернівку в грунт. Бл. 300 видів, поширених у помірних широтах (в степах, преріях, пампасах; іноді в напівпустелях і пустелях), в тропіках і субтропіках.

В СРСР — бл. 80 видів, з них в УРСР — 10. Найпоширеніші на Україні види: К. волосиста, або *тирса* (S. capillata), К. Лессінга (S. lessingiana), К. українська (S. ucrainica), К. довголиста (S. longifolia, синонім stenophylla). Більшість К. до колосіння — добрі кормові рослини.

КОВІ́НЬКА Олександр Іванович [справж. прізв. Ковінько; н. 1 (13).I 1900, с. Плоске, тепер Решетилівського району Полтав. обл.] — укр. рад. письменник. Учасник громадян. війни. З 1925 друкував гумористичні оповідання в газ. «Більшовик Полтавщини», в журналах «Плуг», «Червоний перець», «Молодий більшовик», «Всесвіт». Перша зб. гуморесок і сатиричних повістей «Індивідуальна техніка» вийшла 1929. Опублікував понад 30 книг сатири й гумору, в яких таврує бюрократизм, аморальність, дармоїдство та ін. негативні явища. Нагороджений орденом Дружби народів, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1970; Отак прямо і прямо. К., 1976; Як воно засівалося... К., 1979; Рос. перекл. — Новеллы про химеры. М., 1975.

С. П. Плачинда.

КОВКИ́Й ЧАВУ́Н — чавун, що відзначається підвищеною *пластичністю*. Міцний, стійкий до впливу зовн. (корозійного) середовища і проти зношування, має добрі ливарні властивості. Містить 2,2—3,1% С. Назва чавуну — умовна, оскільки К. ч. не піддається *куванню*, хоч він пластичніший, ніж *сірий чавун* і *білий чавун*. Розрізняють К. ч. перлітний (див. *Перліт* у металознавстві) і феритний (див. *Ферит*). З К. ч. литтям виготовляють колінчасті і розподільні вали, поршні дизельних двигунів, коромисла клапанів, деталі зчеплення, деякі деталі с.-г. машин тощо.

КО́ВКІСТЬ — здатність металів і сплавів змінювати форму або розміри при *куванні* та *об'ємному штампуванні*. Залежить від природи, хім. складу і *структури металу*, а також від температури, швидкості деформування і схеми напруженого стану. Характеризується *пластичністю* й опором деформуванню.

КО́ВНЕР Савелій Григорович [1837, м. Вільно, тепер Вільнюс — 10 (22).IX 1896, Київ] — український лікар та історик медицини. В 1865 закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту з відзнакою із званням лікар і був залишений на два роки для підготування до професорського звання. Працював лікарем, в основному в Ніжині (1868—90). Знавець стародавніх мов, К. вивчав за першоджерелами медицину Сходу, Греції, Риму, араб. медицину. Написав ряд праць: «История медицины» (в. 1—3. К.— Нежин, 1878—88), «История средневековой медицины» (в. 1—2. К., 1893—97).

С. М. Старченко.

КО́ВНІР Степан (Стефан) Дем'янович (1695, с. Гвіздів, тепер Васильківського р-ну Київ. обл.— 1786, Київ) — укр. будівничий. Кріпак *Києво-Печерської лаври*. В монастирі навчався буд. справи, понад 60 років працював під керівництвом і разом з архітекторами П. *Неєловим*, Й. *Шеделем* та І. *Григоровичем-Барським*. Споруди в стилі укр. *барокко*: т. з. Ковнірівський корпус (1744—45) та дзвіниці на Ближніх (1759—63) і Дальніх (1754—61, за проектом

О. І. Ковінька.

Світові рекорди з ковзанярського спорту (на 1.1 1980)

Швидкісний біг

	Дистанція, м	Рекорд світу, хв, сек	Переможець, країна
Чоловіки	500	37,00	Є. Куликов, СРСР
	1000	1.14,99	Е. Хейден, США
	1500	1.55,18	Я. Е. Стурхольт, Норвегія
	3000	4.04,06	Д. Оглоблін, СРСР
	5000	6.56,9	К. Стенсхьеммет, Норвегія
	10 000	14.34,33	В. Льоскін, СРСР
Жінки	500	40,68	Ш. Янг, США
	1000	1.23,46	Т. Averіна, СРСР
	1500	2.07,18	Х. Воробйова, СРСР
	3000	4.31,00	Г. Степанська, СРСР

С. А. Ковпак.

В. П. Ковтун.

Григоровича-Барського) печерах (іл. див. на окремому аркуші до ст. *Києво-Печерська лавра*) та ін. у Києво-Печерській лаврі; дзвіниця Києво-Братського монастиря (1756—59), *Кловський палац* (1752—56, за проектом арх. Неєлова, іл. див. до ст.), усі — в Києві; церква і дзвіниця у Василькові (1756—59, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Барокко*, т. 1, с. 448—449), Троїцька церква в Китаївській пустині біля Києва (1763—67). Для творчості Ковніра характерні нац. своєрідність, мальовничий пластичний декор.

КО́ВНО — офіційна назва м. *Каунаса* до 1917.

КОВПА́К Сидір Артемович [13 (25.V) 1887, с. Котельва, тепер смт, райцентр Полтав. обл.— 11. XII 1967, Київ] — рад. держ. діяч, один з організаторів партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, генерал-майор (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1919. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Учасник 1-ї світової війни. В роки громадян. війни очолював у с. Котельві партизанський загін, що бився проти австро-нім. окупантів, денікінців. К. брав участь у боях на Сх. фронті в складі 25-ї Чапаєвської д-зії, 1920 — в боях проти військ Врангеля. В 1921—26 — військком у Великому Токмаку (тепер м. Токмак), Геніческу, Кривому Розі, Павлограді, потім — на госп., рад. і парт. роботі. В 1937—41 — голова Путивльського міськвиконкому Сум. обл. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир Путивльського партизанського загону, згодом — з'єднання партизанських загонів Сум. обл., член нелегального ЦК КП(б)У. В 1941—42 з'єднання під командуванням К. здійснило рейди по тер. Сумської, Курської, Орловської і Брянської областей, 1942—43 — рейд з Брянських лісів на Правобережну Україну по тер. Гомельської, Пінської, Волинської, Ровенської, Житомирської і Київської областей, *Карпатський рейд 1943*. Ці рейди відіграли велику роль у розгортанні партизанського руху проти нім.-фашист. окупантів. У січні 1944 Сум. з'єднання партизанських загонів було перейменовано на 1-у укр. партизанську д-зію ім. С. А. Ковпака. В 1947—67 К.— заст. Голови Президії, з квітня 1967 — член Президії Верховної Ради УРСР. На XVI—XIX, XXI—XXIII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—7-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 2—7-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Солдати Малої землі. К., 1965; Від Путивля до Карпат. К., 1979.
Літ.: Гладков Т. К., Кизя Л. Е. Ковпак. М., 1973; Брайко П. Е., Калиненко О. С. Внимание, Ковпак! М., 1975; Григорович Д. П. [та ін.]. Подвигом уславлені. К., 1978.

І. Я. Жученко.

КОВРО́В — місто обласного підпорядкування Влад. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Клязьмі (бас. Волги). Залізнич. вузол, пристань. 143 тис. ж. (1979). Заводи: екскаваторний, імені В. О. Дегтярьова (мотоцикли), мех.; текстильна і швейна фабрики; м'ясо- і хлібокомбінати. В К.— філіал Владимир. політех. ін-ту, енергомех. і трансп. буд-ва технікуми, мед. уч-ще. Філіал Владимиро-Суздальського історико-архітектурного музею-заповідника. К. засн. 1778. У 1978 місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

КОВСЮ́Г, Ковсуг — річка в УРСР, у межах Ворошиловгр. обл., ліва притока р. Євсугу (бас. Дону). Довж. 54 км, площа бас. 410 км². Характер рівнинний. Живлення снігове і дощове. Використовують для зрошування, на К. споруджено водосховище.

КОВТА́ННЯ — складний рефлекторний акт, при якому внаслідок скорочення одних м'язів і розслаблення інших їжа або рідина переходить з порожнини рота у *стравохід*, а потім у *шлунок*. Грудка їжі подразнює *рецептори* слиз. оболонки м'якого піднебіння. *Збудження*, що при цьому виникає, передається в *довгастий мозок* у центр К., а звідти по відцентрових нервах доходить до м'язів, які беруть участь у К. (тобто здійснюється *рефлекс* К.). Під час К. скорочення м'язів язика, м'якого піднебіння, глотки, які безпосередньо проштовхують грудку їжі, поєднуються й доповнюються скороченням м'язів та зміщенням хрящової *гортані*, що перешкоджає потраплянню їжі в дихальні шляхи. Рідина пересувається під впливом тиску, створюваного язиком, і власної ваги.

КО́ВТУН Валерій Петрович (н. 22. X 1944, м. Ясинувата Донец. обл.) — укр. рад. артист балету, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1978. У 1965 закінчив Київ. хореографічне уч-ще, до 1968 працював у Харків. театрі опери та балету ім. М. В. Лисенка. З 1968 — соліст балету Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Провідні партії в балетах Чайковського, Прокоф'єва, Равеля, Адана, Мінкуса; укр. рад. композиторів— Лукаш («Лісова пісня» Скорульського), Дон Жуан («Камінний господар» Губаренка), Паріс («Лілея» Данькевича) та ін. Премія Ленінського комсомолу, 1977.

КО́ВТУН Іван Дмитрович [літ. псевд.— Юрій Вухналь; 22.IX (5.X) 1906, с. Чорнобаївка, тепер Ізюмського р-ну Харків. обл.— 15.VII 1937] — укр. рад. письменник. Літ. діяльність почав 1923. Був членом літ. орг-цій «*Плуг*», «*Молодняк*», ВУСПП. Автор кількох збірок гумористичних оповідань: «Червоні паростки» (1925), «По злобі» (1927), «Початкуючий» (1928), «Помилка професора Кіма» (1929) та ін.; романів і повістей «Яструби» (1928), «Азіатський ароліт», «Юнгбунд» (обидва — 1931).

Тв.: Товариш і товаришок. К., 1963; Гуморески. К., 1964.

КОВТУНЕ́НКО Вячеслав Михайлович (н. 31.VIII 1921, Покровськ, тепер м. Енгельс Сарат. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1951. Після закінчення (1946) Ленінгр. ун-ту працював на пром. підприємствах, 1953—77 — у Дніпроп. ун-ті, 1966—77—водночас в Дніпроп. відділенні Ін-ту механіки АН УРСР. Осн. праці—в галузі аерогазодинаміки літальних апаратів, що розвивають великі швидкості. Нагороджений орденом Леніна. Ленінська премія, 1961. Держ. премія СРСР, 1978.

КО́ВТЮХ Єпіфан Йович [9 (21). V 1890—28.VII 1938] — рад. військ. діяч, комкор (1935). Член Комуністичної партії з 1918. Н. у с. Батуриному (тепер с. Висунськ Березнегуватського р-ну Микол. обл.) в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни (штабс-капітан). У 1918—20, командуючи Таманською армією, 3-ю і 50-ю стрілецькими д-зіями, брав участь у боях проти білогвардійців та інтервентів на Пн. Кавказі й під Царицином. Учасник ліквідації *Кронштадтського заколоту 1921*. В 1922 закінчив Військ. академію РСЧА. Після громадян. війни командував стрілецькою д-зією, корпусом. З 1936 — армійський інспектор і заступник командуючого військами Білоруського військового округу. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

КОВУ́Ї, коуї — кочові тюркські племена, які жили на пд.-сх. кордонах Київської Русі. В давньорус. літописах К. згадуються як частина т. з. *чорних клобуків*. Можливо, що К. називали частину *половців*, яка оселилася на землях Русі і була під владою давньорус. князів. У літописах згадуються під 1151, 1162, 1170 і 1185. В літописі, зокрема, йдеться про їхню участь на чолі з Ольстином Олексичем у поході сіверських князів 1185 проти половців, описаному в «*Слові о полку Ігоревім*».

КОВУ́СОВ Анна (н. 24.XI 1920, с-ще Чекишляр, тепер Гасан-Кулійського р-ну Красновод. обл.) — туркм. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1940. Автор зб. віршів «Пісня дружби» (1954), «Вулиця Миру» (1958), «Золоті пагорби» (1965), «Подорож по країнах» (1968), «Світанок» (1970), «Хвилі життя» (1978), в яких показано зростання нової інтелігенції, життя рибаків Каспію, дружбу народів. Виступає як перекладач. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

А. Улугбердиєв.

КОВ'ЯГИ — селище міського типу Валківського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,5

С. Д. Ковнір. Корпус у Києво-Печерській лаврі (так званий Ковнірівський). 1744—45.

тис. ж. (1979). У К.— комбінат хлібопродуктів, асфальтовий, мол. і комбікормовий з-ди, виробниче відділення райсільгосптехніки. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, клуб, 3 б-ки. К. засн. наприкінці 17 — на поч. 18 ст.

КО́ГАН Леонід Борисович (н. 14. XI 1924, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — рос. рад. скрипаль і педагог, нар. арт. СРСР (з 1966). Член КПРС з 1954. В 1948 закінчив Моск. консерваторію (з 1963 — її професор). З 1944 — соліст Моск. філармонії. В репертуарі К.— твори світової класики і рад. композиторів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1965.

КО́ГАН-ЯСНИЙ Віктор Мойсейович [16 (28).VII 1889, Полтава — 20.VII 1958, Харків] — український рад. терапевт, засл. діяч науки УРСР (з 1941). Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1913). З 1930 — професор Харків. мед. ін-ту. Праці К.-Я. присвячені вивченню захворювань ендокринних залоз (цукрового *діабету*, базедової хвороби), гіпертонічної і виразкової хвороб, запалення легень, дослідженню порушень обміну речовин при різних захворюваннях тощо.

КОГЕ́ЗІЯ (від лат. cohaesus — зв'язаний, зчеплений) — притягування між частинками одного й того самого твердого тіла або рідини при їхньому контакті, яке приводить до об'єднання цих частинок у єдине ціле. К. зумовлена силами *міжмолекулярної взаємодії*. Див. також *Адгезія*.

КОГЕЛНІЧА́НУ (Kogălniceanu) Михайло (6.IX 1817, Ясси — 20.VI 1891, Париж) — рум. держ. діяч, історик, письменник. Після придушення 1848 в *Молдові* революц. руху жив в еміграції (1848—49 — в Чернівцях). Гол. твір «Побажання національної партії Молдови» містив бурж.-демократичну програму об'єднання Молдови і *Валахії* в єдину Рум. д-ву. В 1860—61 очолював уряд Молдови, 1863—65 — уряд Румунії, 1876, 1877—78 — рум. міністр закорд. справ. 21.V 1877 проголосив у парламенті незалежність Румунії. У 1887—90 К.— президент Рум. академії. Опублікував «Літописи Молдавської д-ви» (т. 1—3, 1845—52).

КО́ГЕН (Cohen) Герман (4.VII 1842, Косвіг — 4.IV 1918, Берлін) — нім. філософ-ідеаліст, засновник *марбурзької школи* неокантіанства. Всупереч тлумаченню І. Кантом «речі в собі» як незалежного від свідомості джерела пізнання, К. розумів предмет пізнання як продукт логічної дії свідомості. В результаті «річ у собі» перетворюється на ідеальну межу, до якої нескінченно наближається пізнання, а предмет філософії зводиться до гносеології. Заснована К. теорія «*етичного соціалізму*» згодом стала однією з перших форм філос. ревізії марксизму. Погляди К. піддав критиці В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*». *І. В. Бичко.*

КОГЕ́Н (Cohen) Ернст Юліус (7.III 1869, Амстердам — 5.III 1944, Освенцім) — нідерландський фізико-хімік, іноз. чл.-кор. АН СРСР (з 1924). Після закінчення (1893) ун-ту в Амстердамі викладав там же (з 1901 — професор). У 1902—39 К.— професор Утрехтського ун-ту. К. досліджував поліморфні модифікації хім. елементів і сполук, ввів поняття фізично чистої речовини, вивчав вплив тиску на фізико-хімічні процеси. Закатований в Освенцімі.

КОГЕРЕ́НТНІСТЬ ХВИЛЬ [від лат. cohaerens (cohaerentis) — зв'язаний, узгоджений] — наявність незмінної різниці *фаз* хвиль, які надходять у дану точку простору. К. х. є необхідною умовою виникнення *інтерференції хвиль*, зокрема *інтерференції світла*. Поняття «когерентність» застосовують також на означення узгодженого протікання в часі кількох коливних процесів, яке проявляється при їх складанні.

КОГИ́ЛЬНИК, Кундук — річка в межах Молд. РСР і Одес. обл. УРСР. Довж. 243 км, площа бас. 3910 км². Бере початок у *Кодрах*, впадає в оз. Сасик (Кундук). Має широку долину, течія повільна. Живлення переважно дощове. Гол. притока — Чага (ліва). На річці споруджено 4 шлюзи-регулятори. Біля с. Павлівки — кургани *бронзового віку* (2-е тис. до н. е.). На К.— м. Арциз.

КОГО́УТЕКА КОМЕ́ТА — *комета*, відкрита чеським астрономом Л. Когоутеком на знімках неба у березні 1973. К. к. (мал.) досягла в *перигелії* (28.XII 1973 на віддалі 0,14 *астрономічної одиниці* від Сонця) —3 візуальної *зоряної величини*. К. к. мала три хвости — першого і другого типів і аномальний, спрямований до Сонця. В К. к. уперше виявлено спектральні лінії води; зареєстровано радіовипромінювання молекул метилціану, ціанистого водню й етилового спирту. К. к. рухається по гіперболічній *орбіті* з *ексцентриситетом* 1,0000078, тобто вона покине *Сонячну систему*. Позначення К. к. 1973 XII. *К. І. Чурюмов.*

КОГУРЕ́ — одне з корейських племен, пізніше назва однієї з трьох ранньофеод. держав на Корейському п-ові (Когуре, Пекче, Сілла). Плем'я К. до поч. 1 ст. н. е. займало тер. по серед. течії р. Амнокан. Найбільшої могутності д-ва К. досягла в кін. 4 ст. В 612 вона відбила завойовницький похід дин. *Суй*. У 668 д-ву К. розгромила дин. *Тан*, що виступила в союзі з д-вою Сілла. Землі К. було поділено між ними.

КОД (франц. code, від лат. codex — книжка) — система умовних знаків (символів) для відображення *інформації*. Скінченна послідовність кодових символів наз. кодовим с л о в о м. Як правило, кодування інформації здійснюється у вигляді слів деякого скінченного алфавіту (цифр, літер, спец. знаків). Залежно від довжини кодового слова розрізняють К. рівномірні — при однаковій довжині слів і нерівномірні — при змінній (див. *Код телеграфний*). Число кодових символів алфавіту наз. о с н о в о ю К. Розрізняють К. і за способом побудови (позиційні і непозиційні). В ЦОМ найчастіше застосовують К. двійкові позиційні і К., які зводяться до них. Недвійкові К. дають можливість економніше будувати повідомлення, але вимагають побудови додаткових елементів, що дозволяють надійніше зберігати й обробляти інформацію, представлену числом станів, більшим за два. Для спрощення *алгоритмів* виконання арифметичних операцій у ЦОМ застосовують прямий, обернений і додатковий К. Прямий К. звичайно використовують при зберіганні чисел в *запам'ятовувальному пристрої* ЦОМ, обернений і додатковий — при виконанні над числами арифметичних та ін. операцій. Фіз. форма К. в ЦОМ залежить від характеру використовуваних носіїв інформації. Так, на перфокартах це поєднання пробитих і непробитих ділянок, на магнітних стрічках — вибіркове намагнічування ділянок шару тощо.

Велику увагу приділяють розробці К., що забезпечують найзручніше відображення інформації в ЦОМ і дозволяють досягати граничних значень швидкості і вірогідності при її передаванні. При передаванні повідомлень по *каналах зв'язку* особливо важливим є забезпечення завадостійкості. Для підвищення її будують коректуючі коди. К. застосовують для відображення інформації в *телемеханіці*, системах зв'язку, *обчислювальній техніці* й *автоматичному керуванні*. Загальні способи кодування повідомлень і К. вивчає *кодування теорія*. Для прихованого передавання таємних відомостей військ. характеру застосовують *код військовий*. Існують астр. К., форми якого встановлюються *Міжнародним астрономічним союзом*, *КОСПАР*ом та ін. міжнар. наук. орг-ціями, інформаційно-бібліографічний та ін. Своєрідне кодування при передаванні спадкових властивостей в живих організмах здійснюється за допомогою *генетичного коду*. *О. В. Андрєєва.*

КОД ВІЙСЬКО́ВИЙ — система умовних позначень для скритного передавання відомостей військ. характеру по засобах зв'язку. Умовні позначення складаються штабами і можуть бути цифровими, буквеними та ін. Найпростішими К. в. є переговорні та радіосигнальні таблиці, які складають на певний відрізок часу або на час бою, операції і доводять до вузького кола осіб. Розрізняють К. загальновійськ. (загальнофлотські) та спеціальні — для одного роду військ, виду збройних сил.

КОД ГЕНЕ́ТИЧНИЙ — див. *Генетичний код*.

КОД ТЕЛЕГРА́ФНИЙ — прийнята в *телеграфному зв'язку* система умовних сигналів, у якій кожній букві, цифрі, розділовому знаку або іншому символу відповідає певна комбінація елементарних посилань (імпульсів) електр. струму. Кількість таких посилань для позначення різних букв (цифр, розділових знаків, ін. символів) може бути різною (нерівномірні К. т.) або однаковою (рівномірні К. т.). До нерівномірних належить код *Морзе* — система з короткочасних (точка) або довгих (тире, що дорівнює за тривалістю трьом

Л. Б. Коган.

Когоутека комета 19 січня 1974 (фото автора, одержане в Криму).

З. Кодай.

точкам) посилань, розділених інтервалами. В СРСР основним є рівномірний п'ятиелементний (з п'ятьма посиланнями) міжнар. код № 2 з рос. і лат. алфавітами, що містить також комбінації сигналів для переведення *телеграфного апарата* на рос., лат. або цифровий регістр (мал.). Такий К. т. відзначається певною послідовністю однакової кількості посилань струму.

КО́ДА (італ. códa, букв.— хвіст)— 1) У п о е т и ц і — додатковий вірш у канонічній строфі, що завершує твір (напр., у сонеті — понад 14 рядків). В широкому значенні — заключна частина складної строфи, яка відрізняється від осн. частини розміщенням рим, кількістю стоп тощо. 2) В м у з и ц і — завершуючий і узагальнюючий розділ музичної форми, який доповнює її основну частину. В К. остаточно закріплюється основна тональність. Іноді в К. вводиться новий тематичний матеріал.

КО́ДАЙ (Kodály) Золтан (16.XII 1882, м. Кечкемет — 6.III 1967, Будапешт) — угор. композитор, музикознавець, фольклорист, педагог і муз.-громад. діяч. Один з основоположників сучас. угорської нац. муз. культури. Дійсний член Угор. АН (з 1945), 1946—49 — її президент. Закінчив Академію музики в Будапешті (з 1908 — її професор). У 1919, під час існування Угор. Рад. республіки, був віце-президентом Академії музики; разом з Б. *Бартоком* розробив демократичну реформу муз. життя. К. зібрав бл. 3500 нар. пісень і танців, опублікував ряд фольклорних збірників і теор. праць про нар. пісню. Автор опер (у т. ч. «Харі Янош», 1926), ораторій («Угорський псалом», 1923), симф., хорових, камерних творів, обробок нар. пісень.

КОДА́К — фортеця, заснована польс.-шляхетським урядом на правому березі Дніпра проти Кодацького порога, щоб перешкодити селянським втечам на Січ та ізолювати Запоріжжя від України. Споруджено за проектом франц. інженера Г. Л. *Боплана* в липні 1635. В серпні 1635 К. зруйнували запорожці під проводом І. М. *Сулими*. В 1639 шляхет. Польща відбудувала К. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* К. капітулював перед козац. військом. За умовами *Прутського трактату 1711* фортецю було знищено. За часів *Нової Січі* (1734—75) слобода К.— центр Кодацької паланки. В кін. 18 ст. К. перейменовано на с. Старі Кайдаки (тепер у складі Дніпропетровська).

КОДЕЇ́Н — *алкалоїд*, що міститься в *опії*. Білий кристалічний порошок, погано розчинний у воді. За хім. природою близький до *морфіну*, проте його болезаспокійлива дія виявлена значно менше. Застосовують гол. чин. як проти кашльовий засіб. Тривале застосування може призвести до *наркоманії* — кодеїнізму

КО́ДЕКС (лат. codex, спочатку — стовбур, колода, пізніше — навощені дощечки для письма, книга) — 1) Сукупність етичних норм, правил поведінки (напр., *Моральний кодекс будівника комунізму*). 2) Єдиний законодавчий акт, в якому систематизовано *норми права*, що належать до певної *галузі права*. Видання К. здійснюється внаслідок *кодифікації*. В Рад. Союзі видання К. є компетенцією найвищих органів держ. влади СРСР і союзних республік. Загальносоюзні К. регулюють відносини, що є виключною компетенцією СРСР (напр., *Кодекс торговельного мореплавства СРСР*). В УРСР згідно з відповідними *основами законодавства Союзу РСР і союзних республік* прийнято *Кримінальний кодекс УРСР*, *Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР*, *Цивільний кодекс УРСР* та ін. Норми, вміщені в К., подано за певною системою з поділом на з а г а л ь н у і о с о б л и в у частини.

КО́ДЕКС ЗАКО́НІВ ПРО ПРА́ЦЮ УРСР (КЗпП УРСР) — єдиний законодавчий акт, в якому систематизовано норми, що регулюють трудові відносини робітників і службовців у республіці. Діючий КЗпП прийнятий Верховною Радою УРСР відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* 10.XII 1971 (введений у дію з 1.VI 1972). КЗпП УРСР складається з преамбули й 18 глав, до яких увійшло 265 статей Преамбула містить заг. характеристику й осн. принципи соціалістичної організації праці, підкреслює єдність екон. і соціально-політ. бази народів усіх союзних республік, рівноправність громадян у галузі праці тощо. Глави кодексу присвячено: заг. положенням; *колективному договору*, *трудовому договору*, робочому часу; часу відпочинку; *заробітній платі*, *гарантіям та компенсаціям трудовим*; гарантіям при покладенні на робітників і службовців *матеріальної відповідальності* за шкоду, заподіяну підприємству установі, орг-ції; трудовій дисципліні; *охороні праці*; праці жінок, праці молоді (див., зокрема, *Молоді робітники*, *Молоді спеціалісти*); пільгам для робітників і службовців, які поєднують роботу з навчанням; *трудовим спорам*; *професійним спілкам*, участі робітників і службовців в управлінні виробництвом; держ. *соціальному страхуванню*; нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю. Втілення в життя нової Конституції СРСР і конституцій союзних та авт. республік є основою нової систематизації та дальшого вдосконалення республ. законодавства щодо права на працю та ін. соціальних прав.

Літ.: Кодекс законів про працю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1977.

КО́ДЕКС НАПОЛЕО́НА — франц. цивільний кодекс, прийнятий 21.III 1804. Протягом 1807—14 наз. ім'ям Наполеона, який брав участь у його створенні (звідси й назва). Офіц. назва — Цивільний кодекс (Code civil). К. Н. є класичним зведенням законів бурж. суспільства. Відображаючи правові погляди буржуазії, він законодавчо закріпив «священність і недоторканність» приватної капіталістичної власності, свободу капіталістичного нагромадження і безправність трудящих. К. Н. врегулював пов'язані з приватною власністю майнові відносини. За зразком К. Н. складено цивільні кодекси в багатьох капіталістичних країнах. З певними змінами К. Н. діє й тепер у Франції, Бельгії та ряді кантонів Швейцарії.

КО́ДЕКС ПРО ШЛЮБ ТА СІМ'Ю УРСР (КпШС) — єдиний законодавчий акт, у якому в систематизованому порядку викладено правові норми, що регулюють шлюбно-сімейні відносини в республіці.

Діючий кодекс затверджений Верховною Радою УРСР 20.VI 1969 і введений у дію з 1.1 1970. Розроблений відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю*. Складається з 6 розділів, 26 глав, які вміщують 201 статтю. І розділ — заг. положення — містить норми, що визначають завдання кодексу, відносини, які регулюються ним, *позовну давність* щодо шлюбно-сімейних правовідносин тощо. У цьому розділі зазнача-

---

Міжнародний **код телеграфний** № 2 з російським і латинським алфавітами: колонка I — номери комбінацій; II — букви латинського алфавіту; III — букви російського алфавіту; IV — букви, цифри, розділові знаки, символи; V — комбінації посилань. Знак плюс — є струм, знак мінус — немає струму. Комбінації (колонка IV) означають: 4 — «Хто там»; 10—Ю (дзвоник); 14 — кома; 19 — апостроф. Комбінація 27 — повернення каретки; 28 — переведення рядка; 29 — букви латинські; 30 — цифри: 31 — пробіл; 32 — букви російські.

I	II	III	IV	V				
				1	2	3	4	5
1	A	А	—	+	+	–	–	–
2	B	Б	?	+	–	–	+	+
3	C	Ц	:	–	+	+	+	–
4	D	Д	⧖	+	–	–	+	–
5	E	Е	3	+	–	–	–	–
6	F	Ф	Э	+	–	+	+	–
7	G	Г	Ш	–	+	–	+	+
8	H	Х	Щ	–	–	+	–	+
9	I	И	8	–	+	+	–	–
10	J	Й	Ю	+	+	–	+	–
11	K	К	(	+	+	+	+	–
12	L	Л	)	–	+	–	–	+
13	M	М	.	–	–	+	+	+
14	N	Н	,	–	–	+	+	–
15	O	О	9	–	–	–	+	+
16	P	П	0	–	+	+	–	+
17	Q	Я	1	+	+	+	–	+
18	R	Р	4	–	+	–	+	–
19	S	С	'	+	–	+	–	–
20	T	Т	5	–	–	–	–	+
21	U	У	7	+	+	+	–	–
22	V	Ж	=	–	+	+	+	+
23	W	В	2	+	+	–	–	+
24	X	Ь	/	+	–	+	+	+
25	Y	Ы	6	+	–	+	–	+
26	Z	З	+	+	–	–	–	+
27		<		–	–	–	+	–
28		≡		–	+	–	–	–
29				+	+	+	+	+
30				+	+	–	+	+
31				–	–	+	–	–
32				–	–	–	–	–

ється, що завданням кодексу є дальше зміцнення рад. сім'ї, що сімейні відносини будуються на добровільному союзі жінки і чоловіка, на вільних від матеріальних розрахунків почуттях взаємної любові, дружби та поважання всіх членів сім'ї, закріплено рівноправність жінки й чоловіка у сімейних відносинах тощо. Вказується, що регулювання шлюбних і сімейних відносин здійснюється тільки Рад. д-вою. Визнається лише *шлюб*, укладений в державних органах загсу. II розділ встановлює правові норми, що стосуються шлюбу. Зокрема, тут ідеться про умови й порядок укладення шлюбу, встановлюється шлюбний вік, регулюються особисті й майнові права та обов'язки *подружжя*, порядок припинення шлюбу, а також визнання його недійсним. У III розділі вміщено норми, що регулюють питання *сім'ї*, зокрема, питання виникнення прав та обов'язків батьків і дітей, визначення походження дітей від батьків, які перебувають між собою в шлюбі, а також тих, що не перебувають у ньому. Підкреслюється, що батько й мати мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей, що батьки повинні виховувати їх у дусі морального кодексу будівника комунізму, піклуватися про їхній фіз. розвиток, навчання і підготовку до суспільнокорисної діяльності. Тут детально регламентуються аліментні обов'язки батьків і дітей (див. *Аліменти*), викладено правила *усиновлення* (удочеріння). Розділ IV містить заг. положення про *опіку* й *піклування*, про призначення і звільнення опікунів і піклувальників, їхні права та обов'язки. *Акти громадянського стану* викладено у розділі V, де визначено правовий порядок реєстрації народження, смерті, шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення (удочеріння), встановлення батьківства, зміни імені, по батькові і прізвища. В розділі VI «Застосування радянського законодавства про шлюб та сім'ю до іноземців і осіб без громадянства. Застосування законів про шлюб та сім'ю іноземних держав, міжнародних договорів і угод» викладено норми, що випливають з назви самого розділу.

Літ.: Кодекс про шлюб та сім'ю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1973. *О. Н. Якименко.*

КО́ДЕКС ТОРГОВЕ́ЛЬНОГО МОРЕПЛА́ВСТВА СРСР (КТМ СРСР) — єдиний загальносоюзний законодавчий акт, який регулює відносини, пов'язані з торговельним мореплавством: діяльність по використанню суден для перевезення вантажів, пасажирів, багажу й пошти, для рибних та ін. морських промислів, видобування в морі корисних копалин, проведення операцій для наук. та культур. цілей тощо. До КТМ СРСР увійшли як норми, що регулюють каботажні перевезення (див. *Каботаж*), так і норми, що регулюють перевезення в закорд. порти (у цьому випадку, якщо міжнар. договорами за участю СРСР встановлено ін. норми, ніж у КТМ СРСР, діють норми відповідного міжнар. договору). Кодекс затверджено Указом Президії Верховної Ради СРСР 17.IX 1968 і введено в дію з 1.X 1968. Він складається з 19 глав, які містять 309 статей.

У главі 1 систематизовано норми, які мають загальне значення для регулювання торг. мореплавства. Інші розділи регулюють правила, пов'язані з правовим статусом судна, екіпажу судна, морського порту, держ. морських лоцманів; з *майном*, що потонуло в морі; з плануванням та організацією перевезення вантажів; з укладанням договорів морської перевозки вантажів; перевозки пасажирів, договору фрахтування (див. *Фрахт*) судна на час; договору морського буксирування; договору морського страхування; з заг. аварією (див. *Аварія* в морському праві); відшкодуванням збитків при зіткненні суден; сплатою винагород за врятування на морі; встановленням меж відповідальності судновласника. Останні глави кодексу присвячено правилам про черговість задоволення вимог (привілейовані вимоги), складання *морських протестів*, заявлення претензій і *позовів*.

Літ.: Кодекс торгового мореплавания Союза ССР. М., 1972.

КО́ДЕКС УРСР ПРО НА́ДРА — законодавчий акт, що регулює суспільні відносини в галузі використання й охорони надр у республіці. Розроблений відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра*. Прийнятий Верховною Радою УРСР 25.VI 1976, введений в дію з 1.XI 1976. Складається з вступної частини і 11 розділів, що містять 108 статей. У вступній частині констатується, що надра в СРСР є *державною* (*загальнонародною*) *власністю*. Це становить основу гірничих відносин і створює умови для планового, раціонального, комплексного користування надрами в інтересах нар. г-ва. 1-й розділ визначає завдання кодексу і компетенцію УРСР в галузі регулювання гірничих відносин, держ. управління в галузі використання і охорони надр (визначено органи, що здійснюють таке управління, компетенцію Рад нар. депутатів у цій галузі), порядок і умови надання надр у користування, права і обов'язки користувачів надр, підстави і порядок припинення прав користування надрами. 2-й розділ присвячено геологічному вивченню надр; 3-й — проектуванню, буд-ву і введенню в експлуатацію гірничодобувних підприємств, а також підземних споруд, не зв'язаних з видобуванням корисних копалин; 4-й — користуванню надрами для розробки родовищ корисних копалин і для цілей, не зв'язаних з видобуванням корисних копалин; 5-й — безпеці робіт, зв'язаних з користуванням надрами; 6-й — *охороні надр;* 7-й — держ. облікові запасів і родовищ корисних копалин тощо; 8-й — наглядові і контролю за використанням та охороною надр і веденням робіт по геолог. вивченню надр; 9-й — вирішенню спорів з питань користування надрами; 10-й — відповідальності за порушення законодавства про надра; 11-й — міжнар. договорам і угодам про надра. *В. С. Анджіївський.*

КО́ДЕКС ЮСТІНІА́НА (Codex Justinianus) — складова частина *кодифікації* візантійського права, здійснена за наказом імператора *Юстініана*. Включає понад 4600 розпоряджень (конституцій), виданих за час від імп. Адріана (2 ст. н. е.) і до імп. Юстініана. Відомі дві редакції К. Ю.: 1-а — 529 (до нас не дійшла) і 2-а — 534. Складається з 12 книг. 1-а книга містить конституції щодо норм церковного права, джерел права і обов'язків чиновників. Книги 2—8 присвячені цивільному праву, кн. 9-а — кримінальному праву, книги 10 — 12 — положенням про держ. управління. В К. Ю. відбито процес розкладу римського рабовласницького суспільства і виникнення в ньому феод. відносин. Він повністю увійшов до *Корпусу юріс цівіліс* як його складова частина.

В. С. Кульчицький.

КОДЖОЯ́Н Акоп Карапетович [1 (13).XII 1883, м. Ахалціхе, тепер Груз. РСР — 24.IV 1959, Єреван] — вірм. рад. графік і живописець, нар. художник Вірм. РСР (з 1935). Навчався в Мюнхені в студії А. Ажбе (1903—05) та АМ (1905—07). З 1918 — у Вірменії. Твори: графічні — «Вірменський герольд» (1921), «Давид Сасунський» (1922); ілюстрації до казки «Азаран — блбул» (1925) С. Зоряна, до «Книги шляху» Є. Чаренца (1933), «Антології поезії Вірменії» (1936), «Українських народних пісень» О. Спендіарова (1948), творів Саят-Нова (1945), «Вірменських народних казок» (1955); живописні — «Вулиця в Тебрізі» (1922), «Розстріл комуністів у Зангезурі» (1930), «Народження Давида Сасунського» (1947), «В селі Гарні» (1957) та ін.

А. К. Коджоян. Титульна сторінка до збірки «Українські народні пісні» О. О. Спендіарова. 1948.

КО́ДИМА — річка в УРСР, у межах Одес. і Микол. областей, права притока Пд. Бугу. Довж. 149 км, площа бас. 2470 км². Бере початок на *Подільській височині*. Має широку долину, правий берег розчленований ярами. Живлення переважно дощове й снігове. На К. споруджено дві греблі. Використовують для водопостачання та зрошування. На К.— м. *Балта*.

КО́ДИМА — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 10,9 тис. ж. (1979). Засн. 1754. Після 2-го поділу Польщі (1793) К. у складі Правобережної України возз'єднана з Росією. Рад. владу в К. встановлено в лютому 1918. В селищі — консервний, маслоробний, винно-соковий, цегельний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка; комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 9 бібліотек.

КО́ДИМСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Зх. Одес. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 0,8 тис. км². Нас. 45,1 тис. чол. (1979). У районі — 27 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Кодима*. В межах К. р.— відроги *Подільської височини*. Корисні копалини: пісок, глина, вапняки. Річки — *Кодима*, Молокиш

та ін. Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси і полезахисні смуги (дуб, граб, ясен) займають 4,3 тис. га. В пром-сті району переважає виробн. буд. матеріалів і переробка с.-г. сировини (кодимські цегельний, консервний і винно-соковий та Писарівський спиртовий з-ди). Комбінат побутового обслуговування (Кодима) і 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г. району — **землеробство** зерново-буряківничого і тваринництв

во м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 54,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 45,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 5,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, просо, ячмінь. У К. р.— 12 колгоспів, радгосп, 3 птахофабрики, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Кодима, Слободка, Абамелікове. Автошляхів — 246 км, у т. ч. з твердим покриттям — 206 км. У районі — 21 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 37 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 14 будинків культури, 12 клубів, кінотеатр, 29 кіноустановок, 36 б-к. У К. р. видається газ. «Червона зірка» (з 1931). *М. І. Макогон.*

КОДИФІКА́ЦІЯ (від *кодекс* і лат. facio — роблю) — один з способів систематизації чинного законодавства. Здійснюється компетентними органами д-ви з метою упорядкування діючих нормативних актів і зручності користування ними. На відміну від *інкорпорації* при К. не обмежуються лише зовн. обробкою наявного нормативного матеріалу, його розміщенням у певному порядку, а переглядаються заново всі існуючі у відповідних галузях права норми, скасовують застарілі, виробляють нові, заповнюють прогалини (повну або часткову відсутність правового врегулювання певних сусп. відносин) у *законодавстві*, усувають розбіжності і суперечності між окремими нормами. Внаслідок К. видається новий систематизований законодавчий акт, найчастіше кодекс. У Рад. д-ві К. розпочато 1918. Першими актами К. були: Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюбні, сімейні і опікунські права, Кодекс законів про працю. В 1922—23 завдяки широко проведеній К. були прийняті кодекси з найважливіших галузей рад. права. Велика роль у К. рад. законодавства належить В. І. Леніну, який не лише безпосередньо керував цією справою, а й сформулював ряд найважливіших статей кодексів РРФСР. В УРСР в цей період було кодифіковано законодавство основних галузей рад. права і прийнято кодекси: Цивільний, Земельний, Законів про працю, Кримінальний і процесуальні кодекси. Відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік* у союзних республіках проводилась і проводиться робота по розробленню нових кодексів. Зокрема, в УРСР, починаючи з 1960, прийнято нові кодекси: Кримінальний, Кримінально-процесуальний, Цивільний і Цивільно-процесуальний, Про шлюб і сім'ю, Законів про працю, Виправно-трудовий, Земельний, Водний, Про надра, Лісовий. Проведена К. нормативно-правових актів має велике значення для видання *Зводу законів Радянської держави*. Див. також *Кодифікація міжнародного права*. *О. Г. Павшукова.*

КОДИФІКА́ЦІЯ МІЖНАРО́ДНОГО ПРА́ВА — систематизація норм *міжнародного права* шляхом вивчення різних його джерел, узгодження їх між собою та усунення суперечностей між ними. Ідея К. м. п. виникла в епоху бурж. революцій в Європі. Тенденція К. м. п. особливо посилилась з 2-ї пол. 19 ст. Вона знайшла свій вияв, зокрема, у виступі в Англії 1858 харківського проф. Д. І. *Каченовського*. Було складено ряд проектів міжнар. кодексів, над якими працювали насамперед Інститут міжнар. права та *Асоціація міжнародного права*. В 1928 на 6-ій американській конференції прийнято *Бустаманте кодекс*. К. м. п. може бути о ф і ц і й н о ю (проводиться спільно всіма д-вами або рядом їх) і н е о ф і ц і й н о ю, або науковою (проводиться нац. і міжнар. наук. установами або окремими вченими). В післявоєнний час К. м. п. є одним із завдань *Організації Об'єднаних Націй*, що передбачено її статутом (ст. 13). В 1947 при ООН організовано *Комісію міжнародного права ООН*, яка вже розробила ряд проектів міжнар. актів. Кодифікацію спец. галузей проводять і ін. органи ООН (напр., Комісія по правах людини) та спеціалізовані установи (напр., *Міжнародна організація праці*). У країнах соціалістичної співдружності систематично здійснюється міжнар.-правова кодифікація у вигляді багатосторонніх договорів і угод (напр., Статут *Ради Економічної Взаємодопомоги*).

КОДНЯ́НСЬКА РОЗПРА́ВА 1768 — масові страти учасників *Коліївщини* польс.-шляхетськими карателями 1768—71. Після розгрому царськими військами осн. повстанських сил польська шляхта організувала жорстоку розправу з повсталими козаками й селянами та їхніми прихильниками. Команди карателів відшукували повстанців, привозили їх у містечко Кодню (тепер село Житомирського р-ну Житомирської обл.), де їх страчували. В реєстрі коднянських арештів налічувалося 336 гайдамаків, засуджених до смертної кари. Без суду було знищено набагато більше укр. селян (лише в Кодні загинуло бл. 3 тис. чол; в селі героям Коліївщини 1968 відкрито пам'ятник). Криваві розправи чинили польс. поміщики у Львові, Вінниці, Житомирі, Летичеві, Бродах, Лисянці та ін. населених пунктах. Багатьох повстанців, у т. ч. І. *Гонту*, стратили в с. Сербах (тепер с. Гонтівка Могилів-Подільського р-ну Вінн. обл.). Але терор, розв'язаний шляхтою, не спинив боротьби укр. народу проти іноз. гніту за *возз'єднання Правобережної України з Росією*.

Літ.: Коденська книга судових справ. «Український архів», 1931, т. 2; Кулаковський В. М. Полум'я народного гніву (До 200-річчя Коліївщини). К., 1967. *В. М. Кулаковський.*

КОДОВІ́ЛЬЯ (Codovilla) Вікторіо (8.II 1894, с. Оттобіано, пров. Павія, Італія — 15.IV 1970, Москва) — діяч аргентінського і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї дрібного торговця. Навчався в комерційному училищі. В 1911 вступив до Соціалістичної партії Італії. Тоді ж емігрував у Швейцарію, а 1912 — в Аргентіну. В 1915 вступив до Соціалістичної партії Аргентіни, невдовзі очолив її ліве крило. Один із засновників Компартії Аргентіни (КПА, 1918), член ЦК і Виконкому ЦК КПА з часу її заснування. В 1926—28 — представник КПА при ВККІ, 1928—30 — секретар Пд.-амер. бюро ВККІ. В 1930—41 — в еміграції. В 1932—37 — представник Комінтерну при ЦК Компартії Іспанії. В 1941—63 — секретар ЦК КПА, з 1963 — голова КПА. Не раз зазнавав арештів. Автор ряду праць з питань теорії і практики комуністичного і робітн. руху. Нагороджений орденом Жовтневої Революції. *В. П. Кириченко.*

КОДОМІНА́НТНІСТЬ, кодомінування [від лат. co... (cum) — разом і dominans (dominantis) — панівний] — вияв обох *алелів* гена (див. *Пенетрантність*) при одночасній присутності їх у гетерозиготи (див. *Гетерозиготність*). Типовий приклад К.— успадковування груп крові в людини. У гетерозигот по алелях I^A й I^B, що контролюють *біосинтез* відповідно *антигенів A* і *B*, жоден з алелів не домінує (див. *Домінантність*) над другим, і в крові осіб $I^A I^B$ з'являються разом антигени *A* і *B*. Подібні ефекти К. характерні не лише для еритроцитарних антигенів, а й для білків сироватки крові — трансферинів, а також для багатьох ін. білків і ферментів людини і тварин. К. по морфологічних ознаках виникає рідко. *Ю. М Александров.*

КОДО́Н, кодове слово — одиниця *генетичного коду*, яка являє собою набір з 3 основ *нуклеотидів* (триплет). З 64 К., можливих при комбінуванні 3 основ, 61 визначає місце даної амінокислоти в білку, що синтезується під контролем даного *гена* (з них 2, якщо стоять на початку «зчитуваної» ділянки матричної *рибонуклеїнової кислоти*, визначають, крім того, початок синтезу білка — і н і ц і ю ю ч і К.), а 3 — кінець синтезу білка (т е р м і н а л ь н і К.).

П. І. Кодьєв. Т. Г. Шевченко на Україні. 1859 рік. 1938. Київський музей Т. Г. Шевченка.

До ст. **Красицький Ф. С.**

1. У свято. 1902. Львівський музей українського мистецтва.
2. Гість з Запоріжжя. Варіант 1916. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

До ст. **Костецький В. М.**

1. Повернення. 1947. **2.** Квіти. Натюрморт. 1946. Обидві — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

До ст. **Ковальов О. О.**

1. Портрет академіка В. П. Філатова. Мармур. 1952. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві. **2.** Пам'ятник О. С. Пушкіну в Києві. Бронза, граніт. 1962. Арх. В. Г. Гнєздилов.

КО́ДРА — селище міського типу Макарівського р-ну Київ. обл. УРСР, за 5 км від залізнич. станції Буян. 2,1 тис. ж. (1979). У К. — заводи комбікормовий і біомінеральних добрив (використовують місц. торф) та склоробний; лісництво і цех по переробці деревини Тетерівського лісгоспзагу. Середня школа, 2 фельдшерсько-акушерські пункти. Будинок культури, бібліотека.

КО́ДРИ — 1) Найбільш пі́днята і розчленована частина Центральномолдавської височини, в межах Молдавської РСР. Простягаються з Пн. Зх. на Пд. Сх. майже на 100 км. Заввишки до 429 м (г. Баланешти). Річкові долини глибокі з широкими заплавами, переважно вузькими вододілами і крутими схилами, ускладненими численними гіртопами (ерозійно-зсувні зниження у вигляді амфітеатрів) та давньозсувними балками. В минулому К. майже повністю були вкриті буковими та дубовими лісами на бурих і сірих лісових ґрунтах. Тепер ліси займають бл. 20% території. К.— важливий район виноградарства і садівництва, зона відпочинку і туризму.

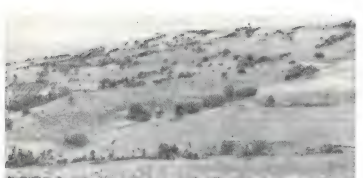

У Центральних Кодрах.

2) Запові́дник у центр. частині Молд. РСР. Пл. 5009 га. Створений 1971 для вивчення природних комплексів з метою відтворення біол. ресурсів республіки. Охороняються реліктові й рідкісні рослини (пухівка, глід п'ятиматочковий, рястка жовтувата), здійснюються роботи по реакліматизації благородного оленя і акліматизації плямистого оленя, ондатри, фазана та ін. цінних видів звірів і птахів. Дика фауна К. відзначається різноманітністю (козуля, дика свиня, лисиця, вовк, борсук, білка, дятел).

В. Ю. Прока.

КОДРЯ́НУ (Codreanu) Ніколає (Зубку-Кодряну; 1850, с. Нісіпожні Бессарабської губ.— 31.XII 1878, Бухарест) — рум. революц. демократ. У 1870—74 вивчав медицину в Петерб. ун-ті. В 1874 заснував перші соціалістичні гуртки в Яссах і Бухаресті. Брав участь у виданні першої рум. соціалістичної газ. «Сочіалістул» («Соціаліст»; засн. 1877).

КОДУВА́ННЯ ТЕО́РІЯ — розділ *інформації теорії*, що вивчає *коди* та способи кодування повідомлень, які передаються за допомогою сигналів по *каналах зв'язку*. Основи її заклав К. *Шеннон*. Основні положення К. т. ґрунтуються на уявленні про джерело повідомлень як про випадковий механізм, що виробляє їх за заданим імовірнісним законом, а також на математичній моделі каналу зв'язку, в якій задається імовірнісний закон перетворення будь-якого можливого сигналу на вході каналу в сигнали на виході. Так, у випадку дискретного двійкового каналу задаються імовірності P_{00}, P_{01}, P_{10}, P_{11} переходу 0 в 0, 0 в 1, 1в 0, 1в1. Завданням К. т. є оптимізація кодування повідомлень, основана на використанні імовірнісних властивостей джерела і каналу. Згідно з теорією Шеннона, для каналу без завад можливе кодування дискретних повідомлень двійковими символами, при якому серед. число символів на один знак повідомлення як завгодно близьке до *ентропії* знака повідомлення, що визначається імовірнісними властивостями джерела повідомлення. Для каналів з завадами можливе кодування, при якому здійснюється як завгодно вірогідне передавання *інформації* у випадку, коли швидкість її надходження на вхід каналу менша за його пропускну здатність — показник, що визначається імовірнісними властивостями каналу. К. т. широко застосовується в системах зв'язку та *електронних обчислювальних машинах*.

Літ.: Леонтьев В. К. Теория кодирования. М., 1977; Цымбал В. П. Теория информации и кодирование. К., 1977; Касами Т. [та ін.]. Теория кодирования. Пер. с япон. М., 1978.

І. М. Коваленко.

КО́ДУЕЛЛ (Caudwell) Крістофер (справж. прізв. — Спрінг; 20.X 1908 — 12.III 1937) — англійський письменник і критик. Член Компартії Великобританії з 1935. Учасник національно-революц. війни іспанського народу 1936—39, загинув у бою. В 30-і рр. виступив як один з зачинателів марксистського літературознавства в Англії (кн. «Ілюзія і дійсність», 1937). Його праці опубліковані також у зб. «Дослідження про умираючу культуру» (1938), «Подальші дослідження про умираючу культуру» (1950). Автор п'яти книг з аеронавтики, психологічного роману «Моя рука» (1936), зб. «Поеми» (вид. 1939), оповідань.

Тв.: Рос.перекл.— Иллюзия и действительность. М., 1969.

КО́ДЬЄВ Петро Іванович [13 (25). VII 1899, м. Новогеоргіївськ, тепер у складі м. Світловодська Кіровогр. обл.— 21.XII 1968, Київ] — укр. рад. живописець. Член КПРС з 1924. В 1932 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився у В. *Пальмова*, А. *Черкаського*. Твори: «Буревісник» (1937), «Пророк Т. Шевченко» (1939), «Окупація» (1946), «Весна на фронті» (1947), «Повернення Т. Шевченка з заслання» (1954), «Т. Шевченко на плоту. Біля Межигір'я» (1960—66). В 1938—62 очолював Київ. науково-дослідні реставраційні майстерні М-ва культури УРСР.

КОЕРЦИТИ́ВНА СИ́ЛА (від лат. coërcitio — стримування) — 1) Напруженість магнітного поля, при якій *залишкова намагніченість* феромагнетика зменшується до нуля (див. *Гістерезис*). К. с. різних феромагнетиків може змінюватися від $8\cdot10^{-2}$ до $8\cdot10^{5}$ А/м і для конкретного феромагн. зразка залежить від способу його приготування, обробки та зовн. умов, зокрема т-ри. Залежно від значення К. с. H_c магн. матеріали поділяють на магнітном'які [$H_c <$ $< (8\cdot10^{1}—8\cdot10^{2})$ А/м] і магнітотверді ($H_c > (8\cdot10^{2}—8\cdot10^{3})$ А/м]. 2) Напруженість електричного поля, необхідна для повної деполяризації *сегнетоелектрика*, що має залишкову поляризацію.

КОЕРЦИТИ́МЕТР — пристрій, яким вимірюють *коерцитивну силу* феромагнітних матеріалів (див. *Феромагнетики*). Найпоширенішими є К. (мал.), де коерцитивну силу вимірюють за *намагніченістю* матеріалу. Дія таких К. ґрунтується на намагнічуванні досліджуваного зразка матеріалу (напр., в намагнічувальній котушці), розмагнічуванні його (пропусканням через котушку постійного електр. струму) і визначенні за допомогою *ферозонда* (або ін. приладу) такого стану, коли намагніченість зразка дорівнюватиме нулеві. За величиною струму в котушці, який відповідає цьому станові, і визначають напруженість розмагнічувального поля, тобто коерцитивну силу. К. застосовують при магнітоструктурному аналізі виробів з феромагн. матеріалів, при магн. контролі частин електро- і радіоапаратури тощо. Див. також *Пермеаметр*.

В. Кодовілья.

КОЕФІЦІ́ЄНТ [від лат. co... (cum) — разом і efficiens (efficientis) — той, що виробляє] — 1) Числовий множник при буквенному виразі, відомий множник при невідомому чи сталий множник при змінній величині. Багатьом К. у формулах законів фізики, хімії, тех. дисциплін тощо надано спец. назв (К. тертя, К. дифузії та ін.). Див. також *Кутовий коефіцієнт*. 2) В статистиці — відносна величина, що є результатом порівняння однорідних чи різнорідних, але пов'язаних між собою явищ. За змістом К. характеризують: швидкість розвитку будь-якого соціально-екон. явища (т. з. К. динаміки); частоту виникнення явища в певному середовищі (напр., К. народжуваності); ступінь використання трудових, матеріальних або грош. ресурсів (К. ефективності, К. використання матеріалів тощо); взаємозв'язок якісно різних явищ (К. густоти населення); варіацію величин ознаки (К. ритмічності, К. варіації). Ряд К. широко застосовують в екон. практиці та дослідженнях.

КОЕФІЦІ́ЄНТ ІНТЕЛЕКТУА́ЛЬНОСТІ (КІ) — один із способів оцінки рівня розвитку *інтелекту* людини за допомогою психологічних *тестів*. Обчислюється за формулою $КІ = \frac{РВ}{ХВ}\cdot 100$ (РВ — розумовий вік, ХВ — хронологічний вік, 100 — співмножник, який використовується для того, щоб усі показники КІ виражалися цілими числами). Якщо 8-річна дитина справляється з тестами для свого віку, її $КІ = \frac{8}{8}\cdot 100 = 100$; коли ж їй під силу тести для 9-річних, то її $КІ = \frac{9}{8}\cdot 100 = \approx 112$. Розрізняють високий рівень розвитку інтелекту (КІ = 110—130), дуже високий (КІ = 140—160), середній (КІ = 90 — 110) і низький (КІ = 60—80). У багатьох капіта-

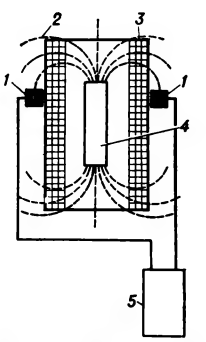

Коерцитиметр з ферозондом: *1* — чутливий елемент ферозонда; *2* — силова лінія магнітного поля зразка; *3* — намагнічувальна котушка. *4* — зразок; *5* — ферозонд.

В. М. Кожевникова.

І. М. Кожедуб.

Кожух.

лістичних країнах відповідно до КІ дітей у школах поділяють на групи й окремо з кожною організовують навчання, ігноруючи те, що КІ лишається незмінним лише остільки, оскільки не зазнають істотних змін умови навчання й виховання цих дітей. Таким чином, психологічно не обумовлені тести розумової обдарованості стають у руках правлячих класів капіталістичного суспільства засобом соціальної дискримінації.

Літ.: Общая психология. М., 1976; Айзенк Г. Проверьте свои способности. Пер. с англ. М., 1972.

В. Ф. Шморгун.

КОЕФІЦІЄНТ КОРИСНОЇ ДІЇ, ккд — величина, яка характеризує ефективність технічного пристрою щодо передавання енергії або перетворення її з однієї форми на іншу. К. к. д.— безрозмірна величина η, що вказує, яка частина енергії W_k від усієї затраченої W корисно витрачається в пристрої: $\eta = W_k/W$. Внаслідок неминучих втрат енергії на *тертя, гістерезис,* нагрівання навколишніх тіл тощо та відповідно до 2-го *термодинаміки начала* (для теплових двигунів) К. к. д. будь-якої реальної машини менший за одиницю.

КОЖА́Н Олекса Васильович (28. III 1898, с. Заболотці, тепер Бродівського р-ну Львів. обл.— 3.XI 1956, Львів) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член КПРС з 1920. Н. в сел. сім'ї. В 1920—24 в рядах Червоної Армії брав участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі, петлюрівців, врангелівців. З 1924 — на парт. і рад. роботі в УРСР, з 1928 — у парт. підпіллі на Зх. Україні. Один з керівників «Сельроб-єдності» — легальної орг-ції КПЗУ. Не раз його заарештовувала польс. окупаційна влада. Після возз'єднання Зх. України з УРСР — на рад. роботі у Львів. обл. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Похований у смт Щирець Пустомитівського р-ну Львівської області.

КОЖА́Н (Eptesicus) — рід ссавців род. гладконосих *кажанів.* Довж. тіла до 75 мм, волосяний покрив тулуба темний шовковистий, голова видовжена, ніс широкий, вуха досить короткі. К. генетично близькі до *нетопирів, кожанків, лиликів.* Деякі вчені об'єднують К. з цими родами в один рід Vespertilio. Понад 10 видів, поширені в Євразії, Африці та Пн. Америці. В СРСР 2 види, з них в УРСР — 1: К. пізній (E. serotinus). Селиться на горищах, рідше у підземеллях, розщелинах скель та ін. сховищах. Самка щороку в червні народжує 1 маля. Живиться комахами (переважно жуками, нічними метеликами), чим приносить велику користь.

В. І. Абелєнцев.

КО́ЖАНКА — селище міського типу Фастівського р-ну Київ. обл. УРСР, на р. Кам'янці (притока Росі). Залізнична станція. 4,4 тис. ж. (1979). Цукр. комбінат, цегельний з-д, міжколг. підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби. 2 заг.-осв. школи, амбулаторія. 2 будинки культури, клуб, 4 бібліотеки. Заснована в 14 ст.

КО́ЖАНОВ Іван Кузьмич [12 (24). V 1897—22.VIII 1938] — флагман флоту 2-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1917. Н. в станиці Вознесенській (тепер Лабінського р-ну Краснодар. кр.). На службі в радянському ВМФ з 1918. Учасник громадянської війни, брав участь у ліквідації *Кронштадтського заколоту 1921.* В 1921 — нач. Мор. сил Чорного та Азовського морів. У 1922—24 — нач. і комісар Мор. сил Тихого океану. Закінчив Військ.-мор. академію (1927). У 1927—30 — військ.-мор. аташе в Японії, нач. штабу Балт. флоту. В 1931—37 командував Чорномор. флотом. Нагороджений орденами Червоного Прапора та Червоної Зірки.

КОЖА́НОК (Amblyotus) — рід ссавців род. гладконосих *кажанів.* Довж. тіла К. до 60 мм. Волосяний покрив тулуба темний, шовковистий, з яскравим золотисто-жовтим відтінком. Вуха короткі. Масивний носовий відділ спереду трохи звужений. В роді 2 види, поширений в Євразії, в т. ч. на значній тер. СРСР, з них в УРСР живе лише К. північний (A. nilssoni). Селиться К. у будівлях, дуплах дерев, розщелинах скель. Раз на рік самка народжує 2 малят. Живиться К. переважно двокрилими комахами. Викопні рештки К. відомі на території СРСР з відкладів *голоцену.* Деякі вчені об'єднують К. з *кожанами* в один рід — Vespertilio.

В. І. Абелєнцев.

КОЖЕ́ВНИКОВ Вадим Михайлович [н. 9 (22).IV 1909, Нарим, тепер Том. обл.] — рос. рад. письменник. Герой Соціалістичної Праці (1974). Учасник Великої Вітчизняної війни. Член КПРС з 1943. Гол. редактор журн. «Знамя» (з 1949). Друкуватися почав 1930 (оповідання «Порт»). Автор романів «Зорі назустріч» (1956—57), «Щит і меч» (1965, однойм. фільм, 1968, разом з В. Басовим), «Опівдні на осонні» (1973), повістей «Степовий похід» (1936—37), «Знайомтесь, Балуєв» (1960; однойм. фільм, 1963) та ін., зб. оповідань «Дорогами війни» (1955), «Любимі товариші» (1959), «Дерево життя» (1977). За повісті «Петро Рябінкін» (1968) і «Особливий підрозділ» (1969) 1971 удостоєний Держ. премії СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1968—71; Укр. перекл.— Зорі назустріч. К., 1958; Товариш Йолкін. К., 1961; Знайомтесь, Балуєв. К., 1965; Щит і меч. К., 1969; Особливий підрозділ. К., 1974; Опівдні на осонні. К., 1977.

Літ.: Леонов Б. А. На солнечной стороне планеты. Очерк творчества Вадима Кожевникова. М., 1976; Кузнєцов С. О. Творчість Героя Соціалістичної Праці В. М. Кожевникова. К., 1977.

І. М. Давидова.

КОЖЕ́ВНИКОВ Інокентій Серафимович [1 (13).XI 1879, с. Бочкарьово, тепер Кіренського р-ну Ірк. обл.— квітень 1931] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сел. сім'ї. В 1917 — один з організаторів і керівників Червоної гвардії в Харкові. З листопада 1917 — комісар Харків. поштово-телеграфного округу і гол. комісар по організації бойових загонів. З лютого 1918 — надзвичайний комісар пд. поштово-телеграфних округів, у травні — вересні — по зв'язку фронтів. З грудня 1918 — команд. групою військ Курського, потім — Донецького напрямів, у березні — травні 1919 — команд. 13-ю армією. В 1920—23 — на військ. і дипломатичній роботі, з 1924 — в Наркоматі пошт і телеграфів СРСР.

КОЖЕ́ВНИКОВ Олексій Якович [5 (17). III 1836, Рязань — 10 (23). I 1902, Москва] — рос. невропатолог, один з основоположників вітчизняної невропатології. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1858); з 1873 —професор цього ж ун-ту. В 1869 організував у Москві першу клініку нервових і психічних хвороб. Праці К. присвячені питанням морфології і фізіології нервової системи (зокрема, дослідженню провідних шляхів), вивченню ряду нервових та психічних захворювань тощо. В 1894 К. описав особливу форму епілепсії (т. з. кожевниковська епілепсія); склав перший вітчизн. підручник з нервових хвороб.

М. К. Бородій.

КОЖЕ́ВНИКОВ Сергій Миколайович [н. 10 (23).IX 1906, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1976). Член КПРС з 1948. Після закінчення (1930) Моск. індустріально-пед. ін-ту (тепер у складі Моск. пед. ін-ту ім. В. І. Леніна) викладав у вузах Москви, Дніпропетровська, Києва, працював у н.-д. Ін-ті чорної металургії. З 1978 — в Ін-ті механіки АН УРСР. Осн. праці з проблеми механізації й автоматизації металург. виробн., динаміки перехідних процесів у машинах, синтезу епіциклічних передач, кулачкових і просторових механізмів. К. створив методику розрахунку перехідних процесів у пневматичних і гідравлічних системах важких машин. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1968.

КОЖЕ́ВНИКОВА Валентина Михайлівна (н. 23.II 1926, Москва) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1973). Після закінчення 1949 Харків. театр. ін-ту працює в Полтав. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Гоголя. Ролі: Женя («Замулені джерела» Кропивницького), Мотря («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Марія Олександрівна Ульянова («Сім'я» Попова), Наташа («Фальшива монета» Горького), Кручиніна («Без вини винуваті» О. Островського), Машенька (однойменна п'єса Афіногенова), Цезаріна («Дружина Клода» Дюма-сина) та ін.

КОЖЕДУ́Б Іван Микитович (н. 8.VI 1920, с. Ображіївка, тепер Шосткинського р-ну Сум. обл.) — генерал-полковник авіації (1970), тричі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1944, 1945). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як льотчик, командир ланки, ескадрильї і заст. командира винищувального авіаполку брав

участь у боях на Ворон., Степовому, 2-му Укр. і 1-му Білорус. фронтах. Здійснив 330 бойових вильотів, особисто збив 62 ворожі літаки. В 1949 закінчив Військ.-повітр. академію, 1956 — Академію Генштабу. З 1964 — 1-й заст. команд. авіацією Моск. військ. округу. З 1971 — на керівній роботі у ВПС. Нагороджений орденом Леніна, 7 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КОЖЕНЬО́ВСЬКИЙ (Korzeniowski) Аполло (21.II 1820, с. Гонорatка, тепер Іллінецького р-ну Вінн. обл.— 23.V 1869, Краків) — польс. письменник і революц. діяч. Батько Джозефа *Конрада*. Навчався в гімназіях у Кам'янці-Подільському, Немирові, Вінниці, Житомирі, 1840—46 — в Петерб. ун-ті. В 1859—61 жив у Житомирі. Один з організаторів революц.-демократичного руху у Варшаві (1861—62). В 1862—68 відбував заслання у Вологді і Чернігові. Автор сатиричних комедій з життя провінційної шляхти — «Комедія» (1856), «Батіжок» (1861), «Перший акт» (1868). У віршах «Так є», «Реквієм», «Сьогоднішнім», «Сільським дзвонам» та ін. з революц.-демократичних позицій відтворив події жорстоко придушеної царським урядом *Київської козаччини 1855*.
Р. Я. Пилипчук.

КОЖЕНЬО́ВСЬКИЙ (Korzeniowski) Юзеф (19.III 1797, фільварок Коренівка в с. Смільному, тепер Бродівського р-ну Львів. обл.— 17.IX 1863, Дрезден, похований у Варшаві)—польс. письменник і педагог. У 1834 — 38 викладав у Київ. ун-ті, 1838—46 — директор гімназії у Харкові. Автор трагедій і сатирично-побутових комедій «Дмитрій і Марія» (1828), «Євреї» (1843), «Майстер і челядник» (1845), реалістичних повістей «Спекулянт» (1846), «Колокація» (1847) та ін. В драмі «Карпатські горці» («Верховинці», 1840) показав соціальне й нац. гноблення гуцулів австр. монархією. Укр. переробки й переклади драми здійснили М. Устиянович, К. Климкович, С. Тобілевич, К. Підвисоцький, Г. Хоткевич та ін. П'єса має велику сценічну історію в укр. театрі починаючи з 1864. Етногр. нарис «Про гуцулів» (вид. 1899).
Р. Я. Пилипчук.

КОЖУ́Х — чоловічий і жіночий верхній зимовий одяг. Поширений у багатьох народів, зокрема у сх. слов'ян (назва «кожух» — загальнослов'янська). Шиють з овчини, оберненої хутром усередину. На Україні за кроєм К. поділяють на прямоспинні (тулубчасті) і до стану. До шийного вирізу К. пришивають комір. К. часто оздоблюють різнокольоровими вишивками, сап'яновою аплікацією, шнурами.

КОЖУХА́Р Володимир Маркович (н. 16.III 1941, Вінниця) — укр. рад. диригент, заслужений діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1972. У 1963 закінчив Київ. консерваторію. З 1964 — диригент Держ. симф. оркестру УРСР (1967 — 73 — гол. диригент). В 1973—77 — диригент Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, з 1977 — гол. диригент Моск. академічного муз. театру ім. К. С. Станіславського та В. І. Немировича-Данченка. Брав участь у постановках «Сафо» Лисенка (концертне виконання в Київ. філармонії), «Князь Ігор» Бородіна, «Фауст» Гуно, «Манон» Массне — у Київ. театрі опери та балету, «Ніжність» Губаренка та ін.— в Моск. театрі ім. К. С. Станіславського та В. І. Немировича-Данченка. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КОЗА́ (Сарга) — рід ссавців род. *бичачих*. Довж. тіла 145—180 см, вис. в плечах 75—115 см, маса до 100 кг. Роги у самців великі (довж. 50—130 см), різної форми, у самок малі. Густий волосяний покрив — з довгої ості і підшерстя; на підборідді довге волосся утворює бороду. Молочна залоза К. має 2 соски. У самців біля основи хвоста є залози, що виділяють секрет з неприємним запахом. В роді бл. 10 видів, поширений у горах Європи, Азії й Пн.-Сх. Африки; в СРСР — 5 видів, з них найвідоміші: *безоарова коза* — один з предків *кози свійської, гвинторога коза, сибірська гірська коза*. К.— стадні полігамні тварини (див. *Полігамія* в біології). Самка після 20—24-тижневої вагітності у травні — червні народжує 1—2 (іноді 3) козенят. Живляться К. трав'янистими та деревно-чагарниковими рослинами. К.— мисливські тварини, у багатьох місцях нечисленні й охороняються законом. Давні предки К. відомі з антропогенових відкладів.

КОЗА́ — одна з назв *волинки*.

КОЗА́ СВІЙСЬКА (Capra hircus) — ссавець ряду парнокопитних родини *бичачих*. Одним з предків сучасної К. с. є *безоарова коза*. В Середній Азії К. с. відома за кілька тисяч років до н. е. На Україні рештки К. с. знайдені в трипільських поселеннях. Від К. с. одержують молоко, м'ясо, вовну, пух і шкури. Живе 9—10 років. К. с. скороспілі. Статева зрілість настає у 5—6 міс. Уперше парують у віці 14—18 міс. Вагітність бл. 5 міс. Народжує 1—3, рідше до 5 козенят. Жива маса кіз до 40 кг, козлів 60—65 кг. Надої 450—550 кг молока жирністю 3,8—4,5%. Лактуючих кіз припиняють доїти за 6 тижнів до окоту. Стрижуть К. с. навесні раз на рік. К. с. добре використовують *пасовища*, але на вологих і заболочених хворіють на *інвазійні хвороби*. В СРСР розводять кіз молочного, пухового і м'ясо-вовнового напрямів; на Україні — переважно молочного: *російську породу кіз, зааненську породу кіз, англорську породу кіз* та їхні відріддя. Див. також *Козівництво*.

КОЗА́К Євген Теодорович (н. 22. IV 1907, Львів) — укр. рад. композитор і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1957). Член КПРС з 1965. В 1938 закінчив консерваторію Польс. муз. т-ва у Львові (клас співу). В 1928—39 — керівник і один з виконавців чоловічого квартету. З 1939 — диригент хору і муз. редактор Львів. радіо. З 1945 — викладач Львів. муз. уч-ща, з 1956 — пед. ін-ту, з 1959 — консерваторії. Автор хорових творів («Під небом України», «Цвіти, Україно», «Вітер з полонини», «Вівчарик», «Утоптала стежечку» — на слова Шевченка, «Тарасу Шевченку»), вокальних ансамблів, солоспівів, обробок укр. нар. пісень, музики до спектаклів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.
Л. З. Мазепа.

КОЗА́К Семен Антонович [10 (23). V 1902, с. Іскорость, тепер у складі м. Коростеня Житомир. обл.— 24. XII 1953, Южно-Сахалінськ] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1945), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945), Нар. Герой Югославії. Член КПРС з 1923. В Радянській Армії з 1924. В 1938 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни — заст. нач. штабу армії, потім командував стрілецькою д-зією, корпусом. Після війни був пом. команд. військами Далекосхідного військ. округу. Нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований у Москві.

С. А. Козак.

КОЗА́К Сергій Давидович (н. 14.III 1921, с. Старий Кривин, тепер Славутського р-ну Хмельн. обл.) — укр. радянський співак (баритон) і композитор, народний артист УРСР (з 1960). Член КПРС з 1942. В 1947 закінчив Військову академію ім. М. В. Фрунзе, 1950 — Моск. консерваторію. З 1950 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Остап, Чуб, Еней («Тарас Бульба», «Різдвяна ніч», «Енеїда» Лисенка), Гнат («Назар Стодоля» Данькевича), Горбенко, Шибак, Шевченко («Арсенал», «Милана», «Тарас Шевченко» Г. Майбороди), Томський («Пікова дама» Чайковського), Ріголетто (однойменна опера Верді). Автор романсів, пісень, хорів. Концертна діяльність. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

С. Д. Козак.

КО́ЗАК (Kozák) Ян (н. 25.III 1921, Роудніце) — чес. письменник, нар. письменник ЧССР (1980). Член Компартії Чехословаччини з 1945. Автор повістей «Маріанна Радвакова» (1962), «Пастка» (1968), зб. новел «Гаряче дихання» (1961). В романах «Святий Михаїл» (1971) і «Лелече гніздо» (1976) відображено широку панораму соціалістичних перетворень у словацькому селі. Збірки дорожніх нотаток «Полювання на Бамбуйці» (1970), «Мисливець у тайзі» (1972), «Білий кінь» (1975) створені на основі вражень від подорожей по СРСР.
Тв.: Укр. перекл.— Лелече гніздо. К., 1978; Рос. перекл.— Избранное. М., 1978; Гнездо аиста. «Иностранная литература», 1978, № 7—9.
В. І. Шевчук.

«КОЗА́К-МАМА́Й» — традиційна назва укр. народної картини, відомої в багатьох варіантах («Козак-бандурист», «Козак — душа правдивая»). Спільною рисою цих творів є поза козака, що сидить, підібгавши ноги по-східному. Козак палить люльку, грає на бандурі; поруч — його кінь, прив'язаний до списа, дерево, на гілках якого розвішано зброю. Часом навколо центр. постаті — інші сцени. Зображення нерідко супроводиться віршованим текстом, майже тотожнім з монологом запорожця у вертепній інтермедії (див. *Вертеп*).

Кожан пізній.

Г. С. Козаковський.

Ім'я «Мамай» не пов'язане з певною особою, а є назвиськом козака (з 18 ст.— гайдамаки) взагалі. В 19 ст. основні елементи композиції зберігаються, однак реалії все більше втрачають істор. достовірність; картини набувають декоративного характеру. «К.-М.» вивчали і використовували в своїй творчості укр. і рос. художники (І. *Рєпін*, Г. *Нарбут* та ін.). Великі збірки картин «К.-М.» — в ДМУОМ у Києві, Дніпроп. істор. музеї та ін.

Літ.: Білецький П. О. «Козак-Мамай» — українська народна картина. Львів, 1960. *П. О. Білецький.*

КОЗАКО́ВСЬКИЙ Георгій (Юрій) Станіславович [3 (16).II 1902, Харків — 3.IX 1980, Чернівці] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1947. Учасник громадян. війни. В 1924—31—актор Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка (1923—26—у Харкові), 1933—40— в театрах Харкова, з 1940 — в Чернівецькому укр. муз.-драм. театрі ім. О. Кобилянської (1959 — 65 — директор театру). Ролі: Гурман («Украдене щастя» Франка), Андронаті («В неділю рано зілля копала...» Кобилянської), Микита («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Комісар («Загибель ескадри» Корнійчука), Таратута («Майстри часу» Кочерги), Будьонний («Шлях до перемоги» О. Толстого), Яго («Отелло» Шекспіра) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КО́ЗАР Марія Юріївна (н. 10.IV 1932, с. Великі Лучки, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1962. В 1951—67 — ланкова колгоспу ім. Леніна (Мукачівський р-н), з 1967 — там же бригадир комплексної бригади по вирощуванню кукурудзи. Колектив бригади постійно збирає понад 100 ц кукурудзяного зерна з кожного із 130 га плантації (1979 — по 115 ц/га). Делегат XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджена орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями. *Г. В. Кузьма.*

КОЗА́ЦТВО — у 15—16 ст. збірна назва козаків у Росії і на Україні; з 18 ст. до 1917 — особливий військ. стан у царській Росії, а також частина населення *Лівобережної України*; після 1917 — частина населення СРСР, що живе переважно на Дону, Кубані й Тереку. Виникнення К. пов'язане із зростанням феод. експлуатації і кріпацтва в 15—16 ст. в Рос. і Польсько-Лит. д-вах, що посилювалися на захопленій Польщею тер. України нац.-реліг. гнітом. Масове переселення селян і міщан за межі цих д-в сприяло колонізації земель на Дону (див. *Донські козаки*). Яїку (тепер р. Урал; див. *Уральські козаки*), Тереку (див. *Терські козаки*), пд.-сх. степів України та ін. районів (див. *Дике поле*). Українське К., відступивши за *Дніпрові пороги*, в 1-й пол. 16 ст. створило *Запорізьку Січ*. *Запорізькі козаки* відіграли видатну роль у визвольній боротьбі нар. мас України проти феод.-кріпосницького і нац. гніту, взявши участь у багатьох сел.-козац. виступах — *Косинського повстанні 1591—93, Наливайка повстанні 1594—96, Федоровича повстанні 1630, Острянина повстанні 1638*. Втікачі з України — *черкаси* становили значну частину донського К. Рос. уряд у 16 — 1-й пол. 17 ст., не маючи достатніх сил, щоб підпорядкувати вільне К. своїй владі, використовував його для захисту кордонів д-ви, посилаючи козакам жалування, боєприпаси, хліб. Польс. уряд у 2-й пол. 16 ст., намагаючись використати верхівку укр. К. в своїх інтересах, створив категорію *реєстрових козаків*, решту К. намагався покріпачити (див. *Нереєстрові козаки, Виписні козаки*). Бл. серед. 17 ст. утворилося К. на *Слобідській Україні*. Рос. уряд у 16 ст. організував у Сибіру та ін. місцях т. з. служиле К. Останнє, як і *надвірні козаки* на Україні, не мали нічого спільного з вільним К.

К. відіграло значну роль в охороні держ. кордонів від нападів зовн. ворогів. Воно створило свою оригінальну соціально-екон., військ. і політ. організацію. Її гол. риси: відсутність кріпацтва, формально рівне право всіх членів козац. громади на користування землею та ін. угіддями, право брати участь у військ. радах (у рос. козаків — круг, в укр.— *козацька рада*), де розв'язувалися всі найважливіші питання й обиралася *козацька старшина*, обов'язок відбувати військ. повинність на власний кошт. Соціальні суперечності між заможними козаками і *голотою* були причиною гострої класової боротьби в середовищі К. (див. *Сіроми повстання на Запорізькій Січі 1768*). Соціальні порядки, що склалися серед К., мали великий вплив на поневолене селянство. Характерною рисою народних рухів 16—18 ст. у Росії та на Україні було масове покозачення (див. «*Шукання козацтва*»). Найвиразніших форм це явище набуло на Україні в період *визвольної війни українського народу 1648—54*. В 17—18 ст. К. стійко захищало свою свободу від зазіхань з боку царського уряду. К. було однією з гол. рушійних сил *селянської війни під проводом С. Т. Разіна 1670—71, Булавінського повстання 1707—09, селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. З 1765 перестало існувати К. Слобідської України. В 1775 царизм ліквідував Запорізьку Січ. На поч. 80-х рр. 18 ст. разом з остаточним скасуванням політ. автономії Лівобережної України було ліквідовано й лівобережне К. Козац. старшину зрівняли в правах з рос. дворянством, а рядових козаків перетворили на окремий стан, близький до *державних селян*. У Росії в 2-й пол. 18—19 ст. ряд козац. військ було скасовано, водночас було створено нові козац. війська, які повністю підпорядковувалися урядові (Астраханське — 1750, Оренбурзьке — 1755, *Чорноморське козацьке військо* — 1787, Сибірське — 1808, Кавказьке лінійне — 1832, Забайкальське — 1851, Амурське — 1858, Семиреченське — 1867, Уссурійське — 1889). Донське й Уральське козацькі війська також були повністю підпорядковані військ. відомству. В 1860 Кавказ. лінійне та Чорноморське війська були поділені на Кубанське (див. *Кубанські козаки*) й Терське козац. війська. Прагнучи привернути на бік Росії козаків кол. *Задунайської Січі*, царський уряд на поч. 19 ст. заснував *Новоросійське козацьке військо*, 1828 — *Азовське козацьке військо*. В кін. 19 — на поч. 20 ст. царизм, спираючись на верхи К., широко використовував козаків для виконання поліцейської служби і придушення нац.-визвольного і революц. руху. Розвиток капіталізму в післяреформений період привів до поглиблення класового розшарування в середовищі К. В козац. областях з'явилися т. з. іногородні — безземельні захожі селяни. Козаки-бідняки й іногородні 1917 — на поч. 1918 боролися проти контрреволюц. білокозачих заколотів (зокрема, проти *каледінщини*), за встановлення Рад. влади на Дону, Кубані, Тереку, Уралі (див. *Донська Радянська Республіка*). Експлуататорська верхівка К. об'єдналася з бурж.-дворянськими елементами, що втекли з Центр. Росії на окраїни. Контрреволюц. силам вдалося повалити Рад. владу в ряді козац. областей, які на деякий час стали базою загальнорос. контрреволюції. В ході громадян. війни 1918—20 переважна більшість трудящого К. перейшла на бік Рад. влади. На Україні в складі Червоної Армії діяли сформовані з селян-бідняків частини *Червоного козацтва України*. Після перемоги Рад. влади К. як військ. стан було ліквідовано. Трудяще К. разом з усім рад. народом включилося в будівництво соціалізму. В 1936 скасовано обмеження щодо служби К. в Червоній Армії і сформовано ряд козачих дивізій. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 козачі з'єднання під командуванням генералів П. О. *Бєлова*, Л. М. *Доватора*, І. О. *Плієва* та ін. самовіддано билися проти нім.-фашист. загарбників.

Літ.: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. К., 1956; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957; Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; История Дона, т. 1— 2. Ростов н/Д, 1965—67.

В. О. Голобуцький.

КОЗА́ЦЬКА РА́ДА — загальні збори козаків, найвищий орган влади *Запорізької Січі*, пізніше —

«Козак-Мамай».
«Козак — душа правдивая». Кінець 18 ст. Чернігівський історичний музей.

всієї України. Скликалася з часу виникнення *козацтва* (15 ст.) для обговорення та розв'язання (за давнім вічовим звичаєм) політ., військових, господарських, судових, дипломатичних, адм. та ін. питань. На К. р. обирали *Кіш Запорізької Січі, кошового отамана* чи *гетьмана, осавула, обозного, кошового суддю* (всі строком на 1 рік) та ін. *козацьку старшину*. К. р. збиралася всюди, де перебувало козац. військо і необхідно було розв'язати життєво важливі питання. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 К. р. стали найвищим органом влади на Україні. Так, *Переяславська рада 1654* прийняла істор. рішення про возз'єднання України з Росією. При широкій участі в К. р. рядового козацтва («черні») її наз. «чорною» (напр., *Чорна рада 1663*). На К. р. між рядовим козацтвом і старшиною, як правило, точилася гостра боротьба, що відображала класові суперечності серед козацтва. Згодом К. р. поступово стала підмінятися радою старшини і втратила попереднє значення. Після ліквідації Запорізької Січі (1775) і козацьких полків (1783) К. р. перестали скликатися.

Г. Я. Сергієнко.

КОЗА́ЦЬКА СТАРШИ́НА — керівна привілейована верхівка укр. *козацтва*. Виникла водночас з його появою в кін. 15 ст. і походила з козацького заможного прошарку. Спочатку складалася з ватагів — керівників козацьких загонів. Дальшого організаційного оформлення набула в період утворення *Запорізької Січі*, де з'явилися старшинські посади — *кошовий отаман, обозний, осавули, писар, кошовий суддя, курінні отамани*. В *Новій Січі* виникла також паланкова старшина (див. *Паланка*). В створеному польс.-шляхет. урядом війську *реєстрових козаків* (70-і рр. 16 ст.) К. с. походила з укр. *шляхти*. Частина К. с. проводила угодовську політику щодо шляхет. Польщі, часто сприяла їй у придушенні антифеод. виступів (І. *Барабаш*, І. *Караїмович*, Г. *Чорний*). Однак колонізаторська політика шляхет. Польщі на Україні, нац.-реліг. гніт і сваволя *магнатів* зачіпали інтереси і козац. верхівки. Тому значна частина К. с. брала участь у нар.-визвольному русі. Але її позиція була непослідовною, вона нерідко йшла на компроміс із польс. урядом. Разом з тим з К. с. вийшло немало козац. полководців, керівників походів проти Туреччини і *Кримського ханства*, ватажків сел.-козац. повстань проти шляхет. Польщі. Деякі з них були виразниками не тільки нац.-визвольних, а й антифеод. прагнень повсталих нар. мас (С. *Наливайко*, Д. *Гуня*, І. *Сулима*, П. *Павлюк*, Т. *Федорович*, М. *Жмайло*, М. *Кривоніс* та ін.).

Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* осн. частина К. с. приєдналася до війська повстанців. Кращі її представники І. *Богун*, І. *Золотаренко*, М. *Кричевський*, Ф. *Вешняк*, К. *Бурляй*, М. *Нестеренко*, Ф. *Джалалій*, І. *Ганжа* та ін. стали соратниками Б. Хмельницького. В період нар.-визвольної війни виник поділ К. с. на *генеральну старшину*, полкову і сотенну. Пізніше з'явилися бунчукові й *значкові товариші*. З 60-х рр. 17 ст. в результаті купівлі й захоплення козац. і сел. земель, внаслідок гетьманських і царських пожалувань інтенсивно зростало старшинське землеволодіння. Крім маєтностей, які були в К. с. в цілковитій власності, вона діставала за виконання старшинських посад у тимчасове користування т. з. *рангові маєтності* і поступово закріпачувала селян (див. *Рангові селяни*) і козац. бідноту (див. *Голота*). К. с. обиралася на *козацьких радах*, але ці вибори з часом набули формального характеру. *Гетьмани* призначали полковників і генеральну старшину, потім цю прерогативу привласнив царський уряд. Поступово, обмежуючи адм.-військ. владу К. с., він усіляко підтримував її прагнення зміцнити своє феод. панування над залежним селянством. Після ліквідації 1765 слобідських козац. полків (див. *Слобідська Україна*), зруйнування Запорізької Січі (1775) і остаточного скасування залишків автономії Лівобережної України царський уряд 1785 ліквідував і К. с. як окрему станову групу. Частина кол. запорізької старшини після організації 1785 *Чорноморського козацького війська* обійняла в ньому старшинські посади. Більшість кол. К. с. була зрівняна в правах з рос. дворянами і перетворилася на укр. поміщиків-кріпосників.

Літ. див. до ст. Запорізька Січ, Козацтво.

КОЗА́ЦЬКЕ — селище міського типу Бериславського р-ну Херсон. обл. УРСР, на правому березі Дніпра. Залізнична станція. 4,2 тис. ж. (1979). У К.— з-д залізобетонних і армосилікатних виробів. Бериславська райсільгосптехніка. 2 заг.-осв. школи, філіал Бериславської муз. школи; 2 фельдшерсько-акушерські пункти. Будинок культури. б-ка. Засн. 1782.

КОЗА́ЦЬКЕ ЗВИЧАЄ́ВЕ ПРА́ВО — система звичаєвих норм, переважна більшість яких виникла на *Запорізькій Січі*. На нормах К. з. п., які відображали інтереси пануючої верхівки, на Запорізькій Січі базувалась структура і діяльність військ.-адміністративних і суд. органів, регулювались питання земельних, майнових і особистих відносин. Особливого значення норми К. з. п. набули після возз'єднання України з Росією, коли на Україні була скасована польс.-лит. суд. система. Пізніше, коли назріло питання кодифікації права на Україні, звичай (див. *Звичаєве право*) як джерело права ще повною мірою діяв. У «*Правах, за якими судиться малоросійський народ*» та ін. збірниках *звичай* визнавався, а суди зобов'язувалися застосовувати його, якщо він не суперечив інтересам козац. верхівки. Окремі норми К. з. п. ще діяли протягом 18—1-ї пол. 19 ст. на Лівобережній Україні.

В. І. Калинович.

КОЗА́ЦЬКІ ЛІТО́ПИСИ — історико-літературні твори, що висвітлюють історію України 17 — серед. 18 ст. Виникли в середовищі *козацької старшини*. Найвидатнішими з них є «*Літопис Самовидця*», літописи Г. *Грабянки* і С. *Величка*. Представники козацької старшини склали *Короткий опис Малоросії*, «*Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік*», *Лизогубівський літопис*, «*Хроніку Мотронинського монастиря*». Поряд з історичними відомостями К. л. містять різноманітні літ.-фольклорні матеріали — нар. оповідання, перекази, легенди, прислів'я, приказки й вірші. В К. л. широко відображено *визвольну війну українського народу 1648—54* і *возз'єднання України з Росією 1654*, спільну боротьбу укр. і рос. народів проти іноз. загарбників у 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст., внутр. події на Україні тих часів. В К. л. вміщено відомості про нар. рухи, хоч автори дають їм у цілому негативну оцінку.

Літ. див. до ст. Літописи.

«КОЗА́ЦЬКІ МОГИ́ЛИ» — музей-заповідник на о. Журавлиха в верхів'ях р. Стирі Ровен. обл., створений 1966 в пам'ять про козаків, які загинули в *Берестецькій битві 1651* під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. На тер. музею — храм-пам'ятник (1914, арх. В. М. Максимов; іл. див. на окремому аркуші до статті *Меморіальні споруди*), збудований над гробницею з останками козаків; дерев'яна церква 1650 (перенесена з с. Острова). Храм розписаний художником І. С. *Їжакевичем*, який намалював також 11 картин «Козацької панорами» (втрачені під час 1-ї світової війни).

КОЗА́ЦЬКІ СУДИ́ — узагальнююча назва судів, що існували у *козацтва* на тер. *Лівобережної України* в 17—18 ст. Були створені в ході *визвольної війни українського народу 1648—54* після ліквідації польс. адм.-суд. системи. Функції судочинства здійснювали *гетьман, генеральна військова канцелярія*, ген. військ. суд, полкові, сотенні і сільс. суди; найвищим суд. органом був *генеральний суд*. Крім них, діяли міські, цехові, митні та ін. суди. К. с. відзначалися різновидом суд. ланок і невизначеністю компетенції. До складу їх входили представники *козацької старшини* і міської верхівки, чиї інтереси вони захищали. Припинили існування після остаточної ліквідації царизмом на поч. 80-х рр. 18 ст. залишків автономії України.

В. І. Калинович.

КОЗА́ЧА ЛО́ПАНЬ — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків. обл. УРСР, на р. Лопані (бас. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 8,8 тис. ж. (1979). У К. Л.— овочеконсервний з-д, радгосп, птахофабрика. 3 заг.-осв. школи, лікарня; 2 клуби, 3 б-ки, музей бойової і трудової слави. Засн. в 17 ст.

КОЗАЧЕ́НКО Василь Павлович [н. 12 (25).III 1913, с. Новоархангельськ, тепер смт Кіровоградської обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1952. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1938). Друкуватися почав 1936. Повісті «Ціна життя» (1945), «Атестат зрілості» (1946), «Гарячі руки» (1960), «Блискавка»

М. Ю. Козар.

В. П. Козаченко.

(1962), «Листи з патрона» (1967), «Яринка Калиновська» (1969), «Біла пляма» (1970) присвячені боротьбі рад. молоді проти фашист. загарбників. Високі моральні принципи рад. сучасника відображено в повістях «Нові Потоки» (1948), «Зорі назустріч» (1951), «Сальвія» (1956). На XXIV і XXV з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 7—8-го скликань. В 1973—79 — перший секретар Спілки письменників України. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1963.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1963; Твори, т. 1—4. К., 1979—80; Листи з патрона, т. 1—2. К., 1973; Отчий дім. К., 1979; Рос. перекл.— Письма из патрона, т. 1—2. М., 1973.

Літ.: Пінчук С. Василь Козаченко. К., 1973. *В. П. Лета.*

А. С. Козачківський. Гравюра на міді до «Толкового псалтиря». 1728.

КОЗАЧЕ́НКО (Казаченко) Георгій Олексійович [21.IV (3.V) 1858, Полтава — 1939, Ленінград] — укр. і рос. рад. композитор, диригент, педагог. Муз. освіту здобув у Придворній співацькій капелі (1868—72) та Петерб. консерваторії (1876—83). З 1883 — хормейстер Маріїнського театру, диригент хорових т-в. З 1924 — професор Ленінгр. консерваторії. Твори: опери — «Князь Серебряний» (1892, за О. К. Толстим), «Пан Сотник» (1902, за поемою Шевченка «Сотник»); симфонія, увертюра, симф. сюїти, кантата «Русалка», хори, романси. *Р. Я. Пилипчук.*

КОЗАЧЕ́НКО Григорій Якович (2.I 1901, с. Трушки, тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл.— 1.VI 1970, Харків) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1953). Член КПРС з 1941. Після закінчення 1924 драм. студії при театрі «*Березіль*» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка) — актор цього театру. Ролі: Кнур («Лимерівна» Мирного), Котенко («Талан» Старицького), Боцман Кобза, Берест («Загибель ескадри», «Платон Кречет» Корнійчука), монах Сильвестр («Ярослав Мудрий» Кочерги), Восьмибратов («Ліс» О. Островського), Осип («Ревізор» М. Гоголя) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Козельці великі.

КОЗА́ЧИНСЬКИЙ Михайло [1699, м. Ямпіль, тепер смт Вінн. обл.— 16 (27).VIII 1755, м. Слуцьк, тепер Мінської обл., БРСР] — укр. письменник і педагог. Після закінчення Київ. академії виїхав 1733 в Сербію для організації шкіл. Був префектом і вчителем у м. Карлівцях. В 1733 написав трагедію про смерть останнього серб. царя Уроша V і про занепад серб. царства. Цей твір надруковано в переробці учня К.— Івана Райча в Буді 1798. На Україну К. повернувся 1737. Був професором, а 1739—46 — префектом Київ. академії, згодом — ігуменом в Гадяцькому монастирі і в Слуцьку. З його творів відома також драма «Благоутробіє Марка Аврелія» (1744), панегіричні вірші.

Г. А. Нудьга.

КОЗАЧКІ́ВСЬКИЙ Аверкій Симонович (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер 1-ї половини 18 ст. Працював у Києві. Відомий гравюрами на міді (1721—37), виданими в друках Києво-Печерської лаври. Твори: титульний аркуш до «Апостола» (1722), ілюстрації до «Толкового псалтиря» (1728), «Нового Завіту з додатком псалтиря» (1732), гравюри «Покладення в труну», «Цар Давид».

КОЗАЧКІ́ВСЬКИЙ Доміан Іванович [1 (13).XI 1896, с. Лисича, тепер Чутівського р-ну Полтав. обл.— 17.III 1967, Львів] — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1947. Вперше на профес. сцені виступив 1914 в укр. трупі Л. Леонідова і П. Каганця. В 1915—17 очолював Полтав. театральне товариство. В 1923—52 працював у театрах ім. І. Франка (до 1926 — в Харкові, з 1926 — у Києві), «*Березіль*», ім. М. Щепкіна (Суми), Київ. театрі мініатюр, Львів. театрі музкомедії, 1952 — 67 — у Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької. Ролі: Голохвостий («За двома зайцями» Старицького), Бичок («Глитай, або ж Павук» Кропивницького), Галушка («В степах України» Корнійчука), Підколесин («Одруження» Гоголя), Тартюф («Тартюф» Мольєра) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

КОЗАЧКО́ВСЬКИЙ Андрій Осипович [4 (16).VIII 1812, м. Переяслав, тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл. — 8 (20).VIII 1889, там же] — укр. лікар, друг Т. Г. Шевченка. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1835). З 1842 — повітовий лікар у Курську, з січня 1844 — лікар і викладач медицини в переяславській семінарії.

З Шевченком познайомився в Петербурзі 1841. В серпні 1845 поет відвідав К. в Переяславі, з кінця жовтня 1845 жив у нього (з перервами) до поч. січня 1846, тут написав поему «Наймичка», вступ до поеми «Єретик», «Заповіт», «Кавказ». Востаннє поет приїжджав до Переяслава 1859. К. листувався з поетом, коли він перебував на засланні, допомагав йому матеріально. Опублікував спогади про Шевченка. Тепер у кол. будинку К. в Переяславі — істор. музей.

Тв.: Из воспоминаний о Т. Г. Шевченко. В кн.: Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников. М., 1962.

В. Л. Смілянська.

КОЗАЧО́К — укр. народний танець імпровізаційного характеру. Був поширений серед козацтва (звідси й назва). Виконують К. чоловіки й жінки. Осн. танц. рухи: бігунок, вихилясник, вірьовочка, притуп, припадання, присядка (в чоловіків); хореографічні малюнки: коло, ворота, зірочки. Темп помірно швидкий або швидкий, муз. розмір $^2/_4$. Існують також кубанський К., терський та ін.

КОЗЕ́Л — плідник, самець кіз. У відтворенні та якісному поліпшенні стада має велике значення. Для плем. цілей використовують К. віком від 1,5 до 8 років, з високою породністю і продуктивністю, міцним здоров'ям, добрим *екстер'єром,* статевою активністю і здатністю передавати цінні госп. ознаки потомству. При вільному паруванні К. покриває 25—30 кіз, за *штучного осіменіння* спермою одного К. можна осіменити 1000—1500 кіз за рік. Годують К. за кормовими нормами для плідників.

КОЗЕЛЕ́ЦЬ — селище міського типу Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Острі (бас. Дніпра), за 40 км від залізнич. ст. Бобровиця. 8,4 тис. ж. (1979). Відомий з писемних джерел поч. 17 ст. В 1654 у складі Лівобережної України возз'єднаний з Росією. В 1656 дістав *магдебурзьке право.* В 1708—81 — адм. центр *Київського полку.* Радянську владу встановлено 21.I 1918. З 1924 К. — селище міського типу.

Під час Великої Вітчизн. війни в період окупації К. нім.-фашист. загарбниками (11.IX 1941—20.IX 1943) в селищі діяв підпільний райком партії. В К.— льонозавод, цегельний, маслоробний, прод. товарів, комбікормовий з-ди, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Зоовет. технікум. З заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Пам'ятка архітектури — собор Різдва Богородиці (1752—64, архітектори А. В. Квасов та І. Г. Григорович-Барський; іл. див. до ст. *Квасов А. В.*).

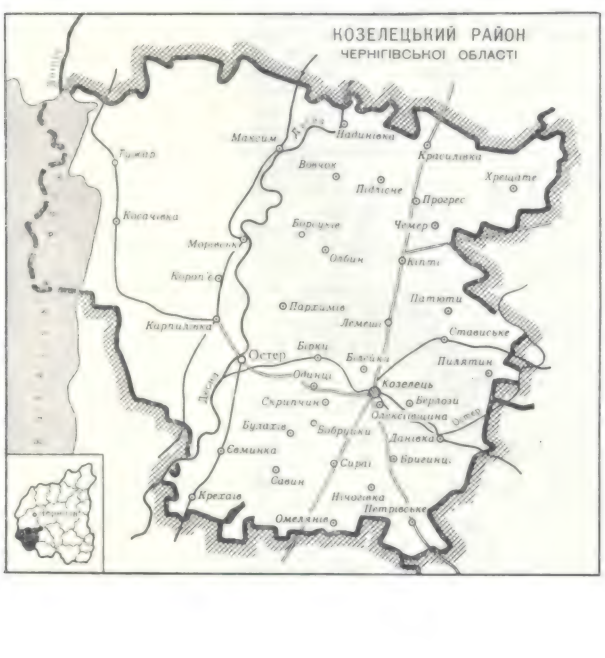

КОЗЕЛЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,7 тис. км². Нас. 90,2 тис. чол. (1979). У районі — 110 населених пунктів, підпорядкованих міськ., 2 селищним і 35 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Козелець.* На Зх. тер. району омивається *Київським водосховищем.* Поверхня рівнинна. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Річки — *Десна* з прит. *Остер.* Грунти дерново-підзолисті, сірі опідзолені й болотні. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, осика, граб, вільха та ін.) займають 67,7 тис. га. Переважають підприємства легкої та харч. пром-сті (козелецькі льоно- і маслоробний з-ди,

Остерська ткацька ф-ка, Чемерський спиртовий з-д). Комбінат побутового обслуговування (Козелець) і 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— вирощування зернових, картоплі, льону, а також виробн. м'яса, молока. В 1978 площа с.-г. угідь становила 133,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 82,9 тис. га. У К. р.— 30 колгоспів, у т. ч. риболовецький, 2 радгоспи, обл. с.-г. дослідна станція (с-ще Прогрес), учбове г-во вет. технікуму (Козелець), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 380 км, у т. ч. з твердим покриттям — 224 км. У районі — вет. (Козелець) і буд. (м. Остер) технікуми, 75 заг.-осв., 2 муз. школи; 77 лік. закладів, у т. ч. 12 лікарень; турбаза (Остер). 30 будинків культури, 59 клубів, 2 кінотеатри, 81 кіноустановка, 79 б-к, краєзнавчий музей (Остер). Пам'ятки архітектури — залишки Юр'євої божниці (12 ст.) у м. Острі, Трьохсвятительська церква у с. Лемешах (1761, арх. І. Григорович-Барський). У с. Євминці — пам'ятка *трипільської культури* — урочище «Узвіз». У с. Борсукові К. р. народився укр. рад. письменник Ю. О. *Збанацький*, у с. Мостищах (тепер с. Петрівське) — укр. рад. агрохімік П. О. *Дмитренко*, в с. Бобруйках — рос. рад. співак Г. М. *Нелєпп*, у с. Красилівці — укр. поет і етнограф О. В. *Шишацький-Ілліч*. В Острі похований засновник чувас. рад. поезії М. *Сеспель*. У К. р. видається газ. «Ленінський шлях» (з 1931).

М. Г. Семистрок.

КОЗЕ́ЛЬСЬК — місто, центр Козельського району Калуз. обл. РРФСР. Розташований на р. Жиздрі (притока Оки). Вузол залізниць на Смоленськ, Горбачово, Тулу. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1146. Відомий героїчною обороною навесні 1238 проти військ хана *Батия* під час монг.-тат. навали на Русь. Жителі міста оборонялися протягом 7 тижнів, знищивши бл. 4 тис. ворогів; всі оборонці загинули в нерівному бою.

КОЗЕ́ЛЬСЬКИЙ Федір Якович (1734 — після 1783) — вітчизняний поет. Син полтавського полкового осавула. Був на військ. службі, потім у Сенаті. Друкувався в петерб. журналах 70—80-х рр. 18 ст. Окремими виданнями опублікував трагедію «Пантея», поему «Незлобиве життя» (обидві — 1769), оди, елегії.

Тв.: Сочинения. ч. 1—2. СПБ, 1779.

С. І. Білокінь.

КОЗЕ́ЛЬСЬКИЙ Яків Павлович (бл. 1729, с. Келеберда, тепер Канівського р-ну Черкаської обл. — після 1795, с. Крутий Берег, тепер Лубенського р-ну Полтавської обл.) — укр. і рос. просвітитель-демократ, філософ-матеріаліст. Походив з середовища укр. козацтва. Навчався в Київ. академії (1744—50) та Академічному ун-ті при Петерб. АН (1751—57); викладав в Артилерійській та Інженерній школах, згодом працював секретарем Сенату в Петербурзі (1767—70, 1788—93) та членом Малоросійської колегії в м. Глухові (1770—78). Спираючись на прогресивні для 18 ст. теорії *природного права* та *«суспільного договору»*, виступав з критикою вад кріпосницького ладу Росії, виправдовував стихійні виступи нар. мас проти феод. гноблення. Для політ. поглядів К. характерні хитання між республікою і конституційною монархією. Ідеалом К. вважав суспільство, де існує приватна власність, але здобута особистою працею. Гол. філос. праця «Філософські пропозиції» (1768), в якій К. виступав проти *схоластики, ідеалізму* й *теології*, захищаючи і розвиваючи далі матеріалізм М. В. *Ломоносова*, франц. просвітителів 18 ст. Велике значення мала пед. діяльність К. У 1764 опублікував підручники «Арифметичні твердження» і «Механічні твердження», в яких виступав за поєднання теорії з практикою в навчанні.

Тв.: В кн.: Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века, т. 1. М., 1952.

Літ.: Прудников В. С. Русские педагоги-математики XVIII—XIX веков. М., 1956; Дмитриченко В. С. Суспільно-політичні погляди Я. П. Козельського. К., 1957; Коган Ю. Я. Просветитель XVIII века Я. П. Козельский. М., 1958.

В. С. Дмитриченко.

КОЗЕ́ЛЬЦІ (Tragopogon) — рід дво- або багаторічних трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. Листки лінійні або ланцетні, тонкозагострені, цілокраї. Квітки язичкові жовті або лілові. Плід — сім'янка з чубчиком. Понад 150 видів, поширених в Європі, Азії та в Африці. В СРСР—бл. 100 видів, з них в УРСР — 17. Ростуть на луках, узліссях, серед чагарників, на пісках і в степах. Найпоширеніші К. великі (T. majus) — скрізь на Україні; К. східні (T. orientalis) — на Поліссі, в Лісостепу, Карпатах; К. українські (T. ucrainicum) — на річкових пісках Полісся, в Лісостепу і пн. частині Степу; К. лучні (T. pratensis) — в Карпатах на луках. Багато видів К.— добрі кормові трави й медоноси.

КОЗЕ́ЛЬЩИНА — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. станція. 4,0 тис. ж. (1979). К. виникла у 2-й пол. 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни під час окупації К. (15.IX 1941—25.IX 1943) в селищі діяла підпільна група, яка виконувала завдання Полтав. підпільного обкому партії. В К.— з-ди буд. матеріалів, керамзитового гравію, комбікормовий; птахоінкубаторна станція, комбінат побутового обслуговування. Середня і музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 бібліотеки.

КОЗЕЛЬЩИНСЬКИЙ РАЙОН
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

КОЗЕ́ЛЬЩИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 30,9 тис. чол. (1979). У районі — 83 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Козельщина*. К. р. розташований у межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: залізна руда, глина, пісок. Річки — *Псел* з прит. Говтва. Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен, осика) займають 2 тис. га. Пром. підприємства: галещинські маш.-буд. з-д по устаткуванню тваринницьких ферм і біофабрика (виготовляє біопрепарати для с. г.); комбінат побутового обслуговування (Козельщина). Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 75 тис. га, в т. ч. орні землі — 61 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, соняшник. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. В К. р.— 18 колгоспів, радгосп; райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Козельщина, Ганнівка, Галещина. Автошляхів — 248 км, у т. ч. з твердим покриттям — 156 км. У районі — 31 заг.-осв. і музична школи; 42 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень. 13 будинків культури, 27 клубів, 45 кіноустановок, 35 б-к. У с. Верхній Мануйлівці, де 1897 і 1900 жив М. Горький,— літ.-меморіальний музей. У с. Юрках К. р. народився укр. рад. письменник А. В. *Головко* і академік АН УРСР В. П. *Протопопов*, у с. Пашенівці — математик М. В. *Остроградський*. У К. р. видається газ. «Радянське село» (з 1930).

Г. М. Кацай.

КОЗЕРА́ЦЬКИЙ Василь Федосійович [н. 31.XII 1905 (13.I 1906), с. Грузьке, тепер Голованівського р-ну Кіровогр. обл.] — укр. рад. співак (драматичний тенор), нар. арт. УРСР (з 1957). Член КПРС з 1940. В 1931 закінчив Одес. муз.-драм. ін-т. У 1932—51 працював у театрах муз. комедії Одеси, Дніпропетровська, Києва. В 1951—59 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (виступав у окремих спектаклях до 1963). З 1963 — на пед. роботі (з 1965 — в Київ. консерваторії). Партії: Андрій («Тарас Бульба» Лисенка), Богун («Богдан Хмельницький» Данькевича), Василь («Милана» Г. Майбороди), Герман («Пікова дама» Чайковського), Радамес («Аїда» Верді) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

КОЗЕРО́Г — одне із сузір'їв *зодіаку* Пд. півкулі неба. Найяскравіша зоря має блиск 2,8 візуальної *зоряної величини*. На території

Г. Я. Козаченко.

Д. І. Козачківський.

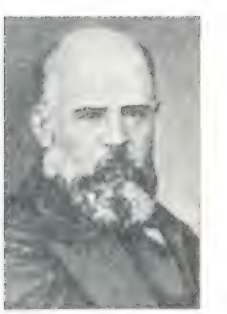
А. О. Козачковський.

В. Ф. Козерацький.

П. О. Козицький.

М. Я. Козик. Селянка читає. 20-і рр. 20 ст. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Козуля звичайна.

СРСР видно літом і восени (найкраще в липні — серпні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

КОЗИК Михайло Якимович [20.IX (2.X) 1879, м. Семенівка, тепер Семенівського р-ну Черніг. обл.— 2.I 1947 Львів] — укр. рад. живописець. У 1897—1904 навчався в іконописній майстерні в Києві, 1904—09— в Київ. худож. уч-щі в Г. *Дядченка*, М. *Пимоненка* та ін., 1909—13 — в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в К. *Коровіна*. З 1926 — член *АХЧУ*. Твори: «Портрет М. Ф. Біляшівського» (1919), «Урожай», «Сама собі господиня», «Портрет матері» (всі — 1927), «Моя палітра» (1934), «Піонерка з квітами» (1935), «Літній день. Село Яреськи» (1938), «Малий Тарас слухає розповідь свого діда» (1939), «Річка взимку» (1940) та ін. Твори зберігаються в ДМУОМ, Харків. худож. музеї та ін. В 1915—25 викладав у Київ. худож. школі, 1925—32 — Київ. худож. ін-ті, 1932—41 — Харків. худож. ін-ті: професор (з 1925).

А. В. Захарчук.

КОЗИ́Н — селище міського типу Обухівського р-ну Київ. обл. УРСР, у заплаві Дніпра, за 31 км від Києва. 2,8 тис. ж. (1979). В селищі — цех по переробці деревини Київського лісгоспзагу, лісництво. Восьмирічна школа, мед. амбулаторія. Будинок культури, 2 б-ки. Навколо К.— будинки і бази відпочинку, численні піонерські табори.

КОЗИНЕ́ЦЬ — викривлення передніх кінцівок у зап'ястних суглобах; зустрічається переважно у коней, іноді у собак. К. зумовлюється укороченням сухожилля і мускулів згиначів, що виникає внаслідок запальних процесів при розтягненні зв'язок, ударах та пораненнях. У лошат може бути природженим. При К. кінь шкутильгає, часто спотикається. Лікування: зогрівальні компреси, *масаж* із застосуванням йодистих препаратів, *тканинна терапія*. Підковують спеціальними підковами тощо.

КОЗИ́РСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — городище 1—3 ст. н. е. на правому березі Бузького лиману біля с. Козирки Очаківського району Миколаївської області. Досліджувалося 1954—67.

Виявлено залишки кам'яних житлових і госп. будівель. Стіни деяких парадних приміщень були оздоблені поліхромним фресковим розписом і рельєфними вапняно-гіпсовими карнизами. Розкопано залишки ткацької майстерні, зерносушилки. Під долівками будівель виявлено дитячі поховання в посудинах (див. *Глекові поховання*) або в невеликих ямках. Численні знахідки — зернотерки, жорна, кістки тварин свідчать про землеробсько-скотарський характер г-ва мешканців К. г. На матеріальній культурі К. г. позначився вплив *Ольвії*.

Літ.: Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. К., 1976.

КОЗИ́ЦЬКИЙ Микола Григорович [8 (20).I 1880, м. Кам'янець-Подільський — 30.X 1920] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1903. Н. в сім'ї робітника. Брав участь у транспортуванні ленінської «*Искры*» з-за кордону в Росію. В 1905—07 проводив парт. роботу в Одесі, на Поділлі. К. не раз заарештовували, висилали, деякий час він жив в еміграції. В 1913—15 працював у Петербурзі на заводі «Сіменс і Гальске» (тепер завод імені Козицького).

В 1917 — один з керівників Васильєостровського районного к-ту РСДРП(б) у Петрограді. Активний учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції, член Петерб. к-ту партії. В 1918—19 — голова Ради робітн. і червоноармійських депутатів Нижнього Новгорода. В 1920 — голова Подільського губревкому. Загинув у бою з петлюрівцями.

Й. Г. Тельман.

КОЗИ́ЦЬКИЙ Пилип Омелянович [11 (23).X 1893, с. Летичівка, тепер Монастирищенського р-ну Черкас. обл.— 27.IV 1960, Київ] — укр. рад. композитор, педагог, музично-громадський діяч, засл. діяч мист. УРСР (з 1943). Член КПРС з 1940. В 1917 закінчив Київ. духовну академію, 1920 — Київ. консерваторію (клас композиції Б. *Яворського*, гармонії та інструментовки — Р. *Глієра*). В 1918—24 викладав у Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка; 1921—28 — один з організаторів і керівників Муз. т-ва ім. М. Д. Леонтовича. В Харкові (1925—35) був головою Вищого муз. к-ту Наркомосу УРСР, читав лекції з історії укр. музики в муз.-драм. ін-ті. З 1935 — викладач, з 1945 — професор Київ. консерваторії. В 1952 — 56 — голова правління Спілки композиторів України. Музика К. грунтується на нар.-пісенній творчості, пов'язана з традиціями укр. муз. класики. Твори: опери — «Невідомі солдати» (1934, 2-а редакція «Жан Жірарден», 1937), «За Батьківщину» (1943); кантати — для хору а капела «Пам'яті більшовика» (1951), для дитячого хору «Здрастуй, весно» (1952); для симф. оркестру — сюїта «Козак Голота» (1925), поема «Дочка партизана» (1938); хори — «Десять шкільних хорів» (1921), «Вісім прелюдів пісень» (1924), диптих «Дивний флот» (1925), «Вісім українських народних новел» (1936); інструм. ансамблі, твори для фортепіано; романси, пісні, обробки нар. пісень, музика до кінофільмів та ін. К.— автор ряду наук. досліджень і статей про творчість М. Леонтовича, К. Стеценка, Б. Лятошинського, Б. Сметани й ін. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Довженко В. Нариси з історії української радянської музики, ч. 1. К., 1957; Гордійчук М. П. О. Козицький. К., 1959.

М. М. Гордійчук.

КОЗІВНИ́ЦТВО — галузь тваринництва, що розводить *кіз* для одержання молока, м'яса, вовни, пуху, шкір, хутра. Козяче молоко має підвищений вміст жиру та білка, відзначається бактерицидною дією. З шкір кіз виготовляють шевро, хром, лайку, замшу, сап'ян та ін., з козячого пуху — високосортні легкі тканини, тонкий трикотаж, найкращі сорти фетру, хустки, з тонкої козячої вовни — тех. тканини, килими, ковдри й трикотаж, з грубої — вовняні тканини й трикотаж. Розрізняють такі осн. напрями К.: пухове, молочне, вовнове й мішане. В СРСР пухове К. представлене оренбурзькою, придонською породами й гірсько-алтайською породною групою; молочне К.— зааненською породою, місцевими породами (горьковською, мегрельською) й місцевими відріддями укр. й білорус. кіз; вовнове К.— ангорською й рад. вовновими породами. В СРСР на поч. 1979 налічувалось 5,5 млн. кіз. На Україні кіз розводять тільки в підсобних г-вах населення, в основному в Закарп., Одес., Івано-Фр. і Полтав. областях. Переважають молочні породи. Поголів'я кіз в УРСР на поч. 1979 становило 233 тис. Наук. роботу по вивченню К. проводить Всесоюзний н.-д. ін-т вівчарства й козівництва (Ставрополь).

П. В. Щепінєнко.

КОЗЯ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Терноп. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,7 тис. км². Нас. 47,3 тис. чол. (1979). У районі — 45 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Козова*. К. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: пісок, глина, вапняки. Річки — *Стрипа*, *Коропець* (притоки Дністра). Грунти темно-сірі опідзолені й чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (бук, граб, дуб, липа, ялина, береза) займають 3,8 тис. га. Найбільші підприємства — козівські цукровий завод, філіал Микулинецького виробничого об'єднання по меблях і деревообробці та Козлівський спиртовий завод. 8 будинків побуту.

Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 54,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 51,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У К. р.— 20 колгоспів, радгосп, 4 міжгосп. підприємства (по виробн. свинини, яловичини, вовни і продуктів птахівництва), райсільгосптехніка. Залізничні станції — Козова, Денисов-Купчинці. Автошляхів — 242 км, у т. ч. з твердим покриттям — 186 км. У районі — 42 заг.-осв. і музична школи; 48

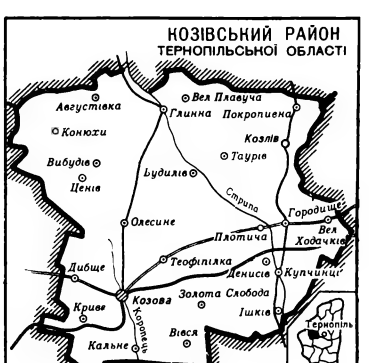

лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 9 будинків культури, 33 клуби, кінотеатр, 46 кіноустановок, 43 б-ки. В с. Купчинцях К. р. народився укр. поет П. А. *Думка*, в с. Великому Ходачкові похований укр. письменник Т. Г. *Бордуляк*. У К. р. видається газ. «Радянське слово» (1944). *І. А. Коковський*

КОЗІЙ Григорій Васильович [н. 29.XII 1897 (10.I 1898), с. Олещичі Любачувського повіту Львівського воєводства, тепер ПНР] — український рад. ботанік, доктор біол. наук (з 1950), засл. діяч науки УРСР (з 1961). Член КПРС з 1956. Осн. праці в галузі *палеоботаніки* і *геоботаніки*, зокрема з питань четвертинної історії розвитку *флори* Укр. Карпат і суміжних з ними територій, підвищення продуктивності природних кормових угідь Укр. Карпат, а також створення штучних високогірних *агробіоценозів* в умовах високогір'я Карпат. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

КОЗІН Сергій Андрійович [7 (19). X 1879, Туапсе, тепер Краснодар. краю — 16.X 1956, Ленінград] — рад. монголознавець, акад. АН СРСР (з 1943). У 1903 закінчив Петерб. ун-т. У 20-х рр. брав участь у створенні ленінгр. Сх. ін-ту. З 1929 в цьому ін-ті та Ленінгр. ун-ті викладав монг. мову. К.— автор праць і перекладів (з коментарями) монгольського («Гесеріада», 1935) і калмицького («Джангаріада», 1940) епосу.

КОЗІНА Валентина Вікентіївна (н. 3.IV 1927, с. Зарічне, тепер Сімферопол. р-ну Крим. обл.) — одна з зачинателів руху за високопродуктивну працю в птахівництві, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1958. На птахофабриці «Південна» Крим. обл. працює з 1960 і згодом стала пташницею-оператором. У 1970 закінчила Прибережненський технікум (зоотех. відділ). Досягла високих виробничих показників (в 1977 від закріпленого птахопоголів'я одержала 10 млн. 260 тис. яєць). Обиралася членом Ревізійної комісії на XXIII—XXV з'їздах Компартії України. Нагороджена орденом Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, за участь у партизан. русі— медаллю «За відвагу» та ін. Держ. премія СРСР, 1975. *В. В. Фесенко.*

КОЗІНЦЕВ Григорій Михайлович [9 (22).III 1905, Київ — 11.V 1973, Ленінград] — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1964). Навчався в АМ у Петрограді. У 1921 разом з Л. *Траубергом* і С. *Юткевичем* організував кіногрупу ФЕКС (фабрика ексцентричного актора). З 1924 працював на кінофабриці «Північзахкіно» (тепер «Ленфільм»), до 1946 (спільно з Л. Траубергом) поставив фільми: «Шинель» (1926, за Гоголем), «С. В. Д.» (1927), «Новий Вавілон» (1929), «Одна» (1931); трилогію — «Юність Максима» (1935), «Повернення Максима» (1937), «Виборзька сторона» (1939). Як театр. режисер поставив трагедії Шекспіра «Король Лір», «Отелло», «Гамлет». Екранізував твори світової класики: «Дон Кіхот» (1957), «Гамлет» (1964), «Король Лір» (1971). З 1941 — викладав у ВДІКу. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1965. Держ. премія СРСР, 1941, 1948.

Тв.: Наш современник Вильям Шекспир. Л.—М., 1966; Глубокий экран. М., 1971; Пространство трагедии. Л., 1973.

КОЗЛАНЮК Петро Степанович (літ. псевд.— Прутовий, Мережка, Перерівський; 12.VIII 1904, с. Перерив, тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.— 19.III 1965, Львів) — укр. рад. письменник і громад. діяч. Член КПРС з 1943. Н. в бідній сел. сім'ї. Друкуватися почав 1926. У 1928 на Рад. Україні вийшли перші збірки його оповідань «В селі» і «Хлопські гаразди». Був одним із засновників прогрес. письменницької орг-ції «*Горно*» і журн. «*Вікна*», який пропагував ідею возз'єднання Зх. України з Рад. Україною. Брав активну участь в організації *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. В 1930—39 за революц. діяльність кілька разів був заарештований, сидів у тюрмах панської Польщі.

У 1939, ставши рад. письменником, активно включився в літ. і громад. життя. Під час Великої Вітчизн. війни був кореспондентом фронтових газет, коментатором радіостанції «Дніпро» (зб. фейлетонів «Парад мерців», 1943). В 1944—52 і 1954—65 — голова Львів. орг-ції Спілки письменників України. В 1952—54 — голова виконкому Львів. обласної Ради депутатів трудящих. У своїх творах відобразив зубожіння і пролетаризацію зх.-укр. села в умовах польс.-шляхетської окупації, показав нове життя після визволення 1939. Найзначніший твір К.— трилогія «Юрко Крук» (1946—56). В ній змальовано широку картину життя трудящих Зх. України перших десятиліть 20 ст., показано їхню боротьбу за возз'єднання з Рад. Україною. В статтях і памфлетах, у п'єсі «Зрадники» (1945) викривав і таврував укр. бурж. націоналістів. Писав оповідання для дітей. Депутат Верховної Ради СРСР 3—5-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

Тв.: Твори, т. 1—3. К., 1960; Твори, т. 1—4. К., 1974—75; Рос. перекл. — Избранное, т. 1—2. М., 1960; Весна. М., 1965.

Літ.: Байда Ю. Петро Козланюк. К., 1959; Про Петра Козланюка. К., 1964; Качкан В. А. Петро Козланюк. К., 1980; Гуменюк М. П. Петро Козланюк. Бібліографічний покажчик. Львів, 1957. *Д. В. Павличко.*

КОЗЛІВ — селище міського типу Козівського р-ну Терноп. обл. УРСР, за 14 км від залізнич. ст. Денисів-Купчинці. 2,1 тис. ж. (1979). У К.— спиртовий і цегельний з-ди, комбінат побутових послуг, міжгосп. підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, дві б-ки. Вперше згадується у писемних джерелах 1467.

КОЗЛОВ Іван Андрійович [24.VI (6.VII) 1888, с. Сандирі, тепер у складі м. Коломни Моск. обл.— 26.III 1957, Москва] — рад. парт. діяч, письменник. Член КПРС з 1905. За участь у революції 1905—07 заслань до Сибіру. Після втечі з заслання 1913 емігрував. Під час громадян. війни проводив підпільну роботу в Севастополі та Харкові. В 1923—25 навчався у Вищому літ. ін-ті ім. В. Я. Брюсова, потім — на парт. роботі. В 1941—44 — один з керівників партизанського руху в Криму, секретар Сімферопольського підпільного міськкому ВКП(б).

Літературну діяльність почав 1920 (п'єса «Підпілля»). Після війни осліп, але продовжував літ. діяльність. Автор документальних повістей «У кримському підпіллі» (1947), «В місті російської слави» (1950) та ін. Нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

КОЗЛОВ Іван Іванович [11 (22). IV 1779, Москва — 30.I (11.II) 1840, Петербург] — рос. поет, перекладач. В 1821 осліп. Автор романтичної поеми «Чернець» (1825), ліричних поезій «До друга В. А. Ж.», «Київ», «Венеціанська ніч», «Полонений грек у в'язниці» тощо. Перекладач творів Дж. Байрона, А. Міцкевича, Р. Бернса та ін. Його переклад поезії Т. Мура «Вечірній дзвін» став популярною рос. піснею. К. належить переспів «Плачу Ярославни» з «Слова о полку Ігоревім». Віршами К. захоплювався Т. Шевченко. Окремі поезії К. укр. мовою перекладали В. Александров, П. Грабовський.

Тв.: Полное собрание стихотворений. Л., 1960.

КОЗЛОВ Микола Іларіонович [30.XI (12.XII) 1814, Оренбург — 28. IX (10.X) 1889, Петербург] — вітчизняний анатом і патолог, фахівець в галузі військової медицини. Закінчив мед. ф-т Казан. ун-ту (1833) і Дерптський (тепер Тартуський ун-т) професорський ін-т (1837). З 1841 — професор анатомії Київ. ун-ту, одночасно викладав історію медицини і був деканом мед. ф-ту; заснував при Київ. ун-ті патологоанатомічний музей. З 1853 працював на адміністративних посадах у Петербурзі. Редагував 30 років «Военно-медицинский журнал». Праці К. присвячені анатомії та військовій медицині. *М. К. Бородій.*

КОЗЛОВ Олексій Олександрович [8 (20). II 1831, Москва — 27.II (12.III) 1901, Петербург] — рос. філософ-ідеаліст, один з перших представників *персоналізму* в Росії. Закінчив Моск. ун-т (1854). Приват-доцент (з 1876), професор (з 1884) Київ. ун-ту. Видавець перших у Росії філос. журналів «Философский трёхмесячник» (Київ, 1885—87) та «Своё слово» (СПБ, 1888—98). Певний час пропагував філософію А. *Шопенгауера*, потім намагався створити власну філос. систему, в якій поєднував об'єктивний ідеалізм *Платона* і Г. В. *Лейбніца* з суб'єктивно-ідеалістичним вченням І. *Канта* про апріорність простору і часу. За філософією К., яку він називав «панпсихізмом», все існуюче має в своїй основі психічне начало. Ідеї К. справили вплив на М. О. *Бердяєва*, М. О. *Лосського*.

В. В. Козіна.

Г. М. Козінцев.

П. С. Козланюк.

М. І. Козловський. Полікрат. Гіпс. 1790. Державний Російський музей у Ленінграді.

Койот.

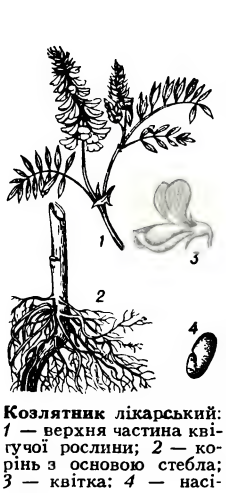

Козлятник лікарський: *1* — верхня частина квітучої рослини; *2* — корінь з основою стебла; *3* — квітка; *4* — насінина.

КОЗЛО́В Петро Кузьмич [3 (15). X 1863, м. Духовщина, тепер Смол. обл. — 26.IX 1935, Петергоф, тепер м. Петродворець] — рад. мандрівник, дослідник Центр. Азії, акад. АН УРСР (з 1928). У 1887 закінчив військ. уч-ще. З 1883 брав участь у рос. експедиціях у Центр. Азію під керівництвом М. М. *Пржевальського*, М. В. Пєвцова, В. І. *Роборовського*. В 1899—1901 очолював експедицію у Сх. Тібет, Монголію, Зх. Китай, 1907—09 — в пустелю Гобі, де було відкрито й досліджено давнє місто *Хара-Хото*. В роки громадян. війни К. працював в *Асканії-Новій*. У 1923 — 26 очолив першу рад. експедицію в Центр. Азію, що відіграла значну роль у геогр., археол. і етногр. вивченні Монголії. В 1931—33 брав участь у підготовці експедиції укр. вчених до Тянь-Шаню. Матеріали експедицій було надруковано в численних працях. Нагороджений медалями російського і багатьох зарубіжних географічних товариств. Ім'ям К. названо льодовик у горах Монгольського Алтаю.
Літ.: Овчинникова Т. Н. П. К. Козлов — исследователь Центральной Азии. М., 1964.

КОЗЛО́В Фрол Романович [5 (18).VIII 1908, с. Лощиніно, тепер Касимовського р-ну Рязан. обл.— 30.I 1965, Москва] — рад. держ. і партійний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1926. Н. в бідній сел. сім'ї, робітник. У 1936 закінчив Ленінгр. політех. ін-т. У 1940—53 — на керівній парт. роботі в Іжевську, в апараті ЦК ВКП(б), у Куйбишеві, Ленінграді. В 1953—57 — перший секретар Ленінгр. обкому КПРС, 1957—58 — Голова Ради Міністрів РРФСР, 1958—60 — перший заст. Голови Ради Міністрів СРСР, 1960—64 — секретар ЦК КПРС. З 1952 — член ЦК КПРС. В лютому — червні 1957 — кандидат у члени, 1957—64 — член Президії ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—6-го скликань. Член Президії Верховної Ради СРСР 1954—58 і з 1962. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 ін. орденами, медалями. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

КОЗЛО́В — колишня (до 1932) назва м. *Мічурінська*.

КОЗЛО́ВСЬКИЙ Іван Семенович [н. 11 (24).III 1900, с. Мар'янівка, тепер Васильківського р-ну Київ. обл.] — укр. і рос. рад. співак (ліричний тенор), нар. арт. СРСР (з 1940), Герой Соціалістичної Праці (1980). В 1917—19 навчався в Київському музично-драматичному інституті імені М. В. Лисенка в О. *Муравйової*. В 1919 — 24 служив у Червоній Армії й брав участь у виставах Полтав. пересувного муз.-драм. театру (виконав, зокрема, партію Фауста в однойменній опері Гуно). В 1924 — соліст Харків., 1925 — Свердл. оперних театрів, в 1926—54 — Великого театру СРСР. К.— видатний представник рад. вокальної школи. Голос ніжного тембру, широкого діапазону. Виконанню К. властиві емоційність, легкість і теплота звучання, майстерність сценічного перевтілення. Партії: Юродивий («Борис Годунов» Мусоргського), Ленський («Євгеній Онєгін» Чайковського), Лоенгрін («Лоенгрін» Вагнера), Принц («Любов до трьох апельсинів» Прокоф'єва). Поставив ряд опер. К. — знавець укр. музики, активний її пропагандист. Серед партій укр. репертуару — Левко, Петро («Утоплена», «Наталка Полтавка» Лисенка). К. — засновник і худож. керівник концертного Ансамблю опери (1938—41, Москва; серед вистав — «Катерина» Аркаса, виконував роль Андрія). Концертна діяльність (з 1919). Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1949.

КОЗЛО́ВСЬКИЙ Михайло Іванович [26.X (6.XI) 1753, Петербург — 18 (30).IX 1802, там же]— рос. скульптор і рисувальник, представник *класицизму*. В 1764—73 навчався в петерб. АМ. Працював у Римі (1774—79) та Парижі (1779—80 і 1788—90), з 1794 — академік. Твори: рельєфи для Мармурового палацу в Петербурзі (1787), «Полікрат» (1790), «Амур спить» (1792), «Геркулес на коні» (1799), статуя для Великого каскаду в Петродворці «Самсон роздирає пащу лева» (1800—02), пам'ятник О. В. Суворову (1799—1801, тепер на Суворовській площі в Ленінграді). Кращі роботи К. зберігаються в ДРМ. У К. вчилися В. *Демут-Малиновський*, С. *Пименов* та ін.
Літ.: Петров В. Н. Михаил Иванович Козловский. Л., 1976.

КОЗЛО́ВСЬКИЙ Олександр Костянтинович (1.XI 1876, с. Горуцьке, тепер Гірське, Миколаївського р-ну Львів. обл.— 14.VIII 1898, с. Гребінне, нині на тер. ПНР) — укр. поет. Писати почав з 1894. Вперше кілька його віршів під заг. назвою «Із поезій засудженого на смерть» було надруковано в журн. «*Літературно-науковий вістник*» 1898, вже після смерті поета. Зб. віршів К. «Мірти й кипариси» видав І. Франко з своєю передмовою 1905. В ліриці К. переважають інтимні мотиви. У віршах і поемах на істор. теми К. оспівав героїчне минуле України, визвольну боротьбу укр. народу проти польс. шляхти («Богдан Хмельницький», «Пролог»).
Тв.: Поезії. К., 1966.
Ф. П. Погребенник.

КОЗЛЮ́К Анатолій Іванович (н. 2.VII 1932, Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл.) — укр. рад. вчений у галузі протипожежного захисту вугільних шахт, доктор тех. наук (з 1977). Член КПРС з 1961. Після закінчення (1955) Моск. гірничого ін-ту почав працювати у Всесоюзному н.-д. ін-ті гірничорятувальної справи (Донецьк), з 1975 — заст. директора. Осн. дослідження з теорії і практики термодинамічних процесів при розвиткові і гасінні підземних пожеж на вугільних шахтах. Держ. премія СРСР, 1976.

КОЗЛЯ́ТНИК, галега (Galega) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *бобових*. Листки непарноперисті. Квітки зібрані у верхівкові китиці. 5 видів, поширених в Європі і Зх. Азії. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 1: К. лікарський (G. officinalis), росте на вологих луках по берегах річок, серед чагарників (на Пд. Лісостепу та в степовій зоні Правобережжя). К. — кормова рослина. Деякі її форми отруйні для худоби, здебільшого для овець.

КОЗОВА́ — селище міського типу Терноп. обл. УРСР, райцентр на р. Коропці (прит. Дністра). Залізнична ст. 7,7 тис. ж. (1979). К. відома з 1440. Входила до *Речі Посполитої*. З 1772 — у складі Галичини під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — 39 — буржуазно-поміщицької Польщі.
В 1939 у складі Зх. України возз'єднана з УРСР. З 1958 К.—селище міськ. типу. В К. — цукр. і цегельний з-ди, філіали Микулинецького об'єднання по меблях та деревообробці й Бережанського маслозаводу; міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, будинок побуту. 2 заг.-осв. і музична школи; лікарня, поліклініка, 2 будинки культури, кінотеатр, 5 б-к. Залишки замку 16 ст.

КОЗО́РІС Михайло Кірович (1882, м. Калуш, тепер Івано-Фр. обл.— 1937) — укр. рад. письменник. Закінчив Львів. ун-т. Друкуватися почав 1907. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перебував на Рад. Україні. Працював у Нар. комісаріаті юстиції. Був членом літ. орг-ції «*Західна Україна*». Окремими виданнями вийшли зб. оповідань «Віче» (1928), «По кам'яній стежці» (1930), повісті «Село встає» (1929), «Чорногора говорить» (1931), «Голуба кров» (1932), книга публіцистики «Панський терор на Західній Україні» і літературознавча праця «Соціальні моменти в творчості В. Стефаника» (обидві — 1932).
І. М. Лисенко.

КОЗУБО́ВСЬКИЙ Федір Андрійович [24.VII (5.VIII) 1895 — 2.IX 1942] — учасник громадянської війни на Україні, укр. рад. археолог. Член Комуністичної партії з 1928. Н. в с. Богушевому (тепер Пінського р-ну Брест. обл.). В 1916 закінчив Смоленський учит. ін-т. Один з організаторів *Поліського збройного повстання 1918—19*. Командував 2-м Поліським комуністичним повстанським полком. У 20-х рр.— директор краєзнавчого музею в Коростені. В 1934—36 — директор ін-ту історії матеріальної культури АН УРСР.

КОЗУ́ЛЯ, косуля (Capreolus) — рід ссавців род. оленевих. Довж. тіла самців 100—150 см, вис. у холці 65—100 см, маса 20—60 кг; самки дещо менші. Самці мають малорозгалужені горбкуваті роги довж. до 40 см, які щороку восени скидають. Влітку волосяний покрив рідкий, рудуватого кольору, взимку — густий, бурувато-сірий; ззаду біла пляма — навколохвостове «дзеркало». Новонароджені К. плямисті. Населяє ліси й рідколісся з галявинами. Парування в серпні — жовтні. Малята (1—3, іноді 4) з'являються у травні — червні. Живиться К. рослинами. К. поширений в Європі й Азії. На Україні зустрічається К. звичайна (C. capreolus). Об'єкт мисливства. В деяких місцях свого поширення перебуває під охоро-

ною. На Україні здобувається за ліцензіями. К., які водяться в Сибіру, часто виділяють в окремий підвид К. сибірська (С. с. pygargus). Іл. с. 264.

КОЗЮРЕ́НКО Олександр Григорович [10 (22).II 1892, с. Гнилякове, тепер с. Дачне Біляївського р-ну Одес. обл.— 28.V 1959, Київ] — укр. рад. художник-карикатурист, засл. діяч мист. УРСР (з 1950). В 1912—15 навчався в Одес. худож. уч-щі. З 1920 працював у центр. укр. газетах і журналах «Комуніст», «Більшовик», «Червоний перець», «Всесвіт» та ін. У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 К.— художник фронтової преси. В 1943—59 працював у журн. «*Перець*».

КОЗЯ́ТИН — місто Вінн. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. Виник у 70-х рр. 19 ст. як селище біля залізнич. станції, що здобула назву від сусіднього с. Козятина. В 1903 тут було створено с.-д. групу, яка підтримувала зв'язок з газ. «*Искра*». Робітники залізнич. вузла брали участь у революц. подіях 1905—07. Рад. владу встановлено у січні 1918. З 1938 К.— місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (14.VII 1941—28.XII 1943) у місті діяли підпільні диверсійні групи. В К.— підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, птахо- та хлібокомбінати, сухого знежиреного молока, хлібний і комбікормовий з-ди, швейна ф-ка, райсільгосптехніка, пром. комбінат, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-осв., музична і спортивна школи, залізнич. тех. уч-ще; 2 лікарні. 2 будинки культури, кінотеатр, 7 бібліотек. Архітектурна пам'ятка— вокзал (1888—90, архітектор О. *Кобелєв*).

КОЗЯ́ТИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км². Нас. 94,4 тис. чол. (1979). В районі — 75 населених пунктів, підпорядкованих міськ. та 31 сільс. Раді нар. депутатів. Центр — м. *Козятин*. К. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. В районі — *Глуховецьке родовище каоліну*. На тер. району беруть початок ріки *Гуйва, Гнилоп'ять, Роставиця* (бас. Дніпра) і Десна (бас. Пд. Бугу). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Під лісами (дуб, береза, ялина, сосна, клен, ясен, вільха) — 3,0 тис. га. Пром. підприємства: глуховецькі каоліновий комбінат і з-д залізобетонних виробів, Жежелівське кар'єроуправління (добування й обробка граніту), Бродецький цукр. з-д, козятинські швейна ф-ка і птахокомбінат та ін. Комбінат побутового обслуговування (Козятин). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 97,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 81,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки, овочеві, картопля. Садівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, бджільництво. В К. р.— 21 колгосп, 5 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з 3 виробничими відділеннями. Залізнич. вузол Козятин. Автомоб. шляхів — 324 км, у т. ч. з твердим покриттям — 178 км. У районі — 45 заг.-осв., 2 музичні і спортивна школи, залізнич. уч-ще; 71 лік. заклад, у т. ч. 10 лікарень. 62 будинки культури і клуби, 2 кінотеатри, 68 б-к. В с. Гурівцях К. р. народився академік АН УРСР Б. М. *Бабій*, у с. Кордишівці — укр. рад. письменник Ф. Ю. *Маківчук*, у с. Зозулинцях — укр. мовознавець К. П. *Михальчук*, у с. Миколаївці — академік АН УРСР Г. Й. *Сухомел*, у с. Глухівцях — академік АН УРСР А. П. *Філіппов*. У К. р. видається газ. «Жовтневі зорі» (з 1929). *П. І. Ткач.*

Кой-Крилган-кала. Загальний вигляд після розкопок.

КОЗЬМА́ ПРА́ЗЬКИЙ (лат. Cosmas Pragensis; бл. 1045—21.X 1125, Прага) — чес. хроніст. Походив із знатного роду. Здобув освіту в Празі і Льєжі. Відвідав Угорщину, Німеччину, Італію. Автор «Чеської хроніки», яка є цінним джерелом для вивчення ранньої історії Чехії.

КОЗЬМА́ ПРУТКО́В — колективний псевдонім групи російських письменників — О. К. Толстого і братів О. М. і В. М. Жемчужникових, які виступали разом в 50—60-х рр. 19 ст. Твори К. П. (байки, пародії, епіграми, афоризми, комедії) — гостра сатира на царську бюрократію, чиношанування, обивательську косність, тупість і обмеженість вищих верств суспільства. Дотепно висміювали автори також окремих реакційних поетів, їхню ідею «чистого мистецтва» («Лист із Корінфа», «Філософ у бані»). Афоризми К. П. користуються популярністю й дотепер.

КОЇ́МБРА — місто в Португалії, в провінції Бейра-Літорал, адм. ц. округу Коїмбра. Розташована на р. Мондегу. Залізнич. вузол. Бл. 56 тис. ж. (1970). Підприємства харч. пром-сті, суконна ф-ка; виробн. фарфорового посуду. В 12—13 ст.— Королівська резиденція. Ун-т (з 14 ст.). Музеї — Машаду ді Каштру (португальське мистецтво 8 — 20 ст.), природничої історії. Архітектурні пам'ятки 12—18 ст.

КО́ЙДУЛА Лідія [псевд. Лідії Еміліє Флорентіне Яннсен; 12 (24). XII 1843, Вяндра, тепер Пярнуського р-ну — 30.VII (11.VIII) 1886, Кронштадт, 1946 прах перенесено до Таллінна] — ест. поетеса, драматург. Друкуватися почала 1863. Автор зб. віршів «Лугові квіти» (1866) і «Соловей з берегів Емайигі» (1867). Багато її віршів стали популярними піснями («Серце матері», «Чому ти плачеш?» та ін.). П'єсами «Племінник з острова Сааремаа» (1870) і «Отакий Мульк, або Сто пур солі» (1872), в яких викривала реакц. політику прибалт. баронів, К. заклала основу нац. драматургії. Переклала оповідання Марка Вовчка «Козачка». Вірші К. перекладав П. Грабовський. В 1945 відкрито будинок-музей К. в Пярну.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1961.

КОЙ-КРИЛГА́Н-КАЛА́, Кой-Крилганкала — залишки давнього святилища і поселення в пустелі Кизилкум, у Турткульському районі Каракалп. АРСР. Розкопками 1951—57 виявлено залишки давньохорезмійського мавзолею-храму 4—3 ст. до н. е. з центр. двоповерховою круглою будівлею і кільцем фортечної стіни; між ними були розміщені госп. будівлі. В 2—1 ст. до н. е. святилище занепало, в 1 ст. н. е. на його руїнах виникло поселення, що існувало до 4 ст. н. е. Під час розкопок знайдено зразки давньої писемності, культові статуетки й керамічні поховальні скульптури, зброю, прикраси, керамічний посуд.

КОЙО́Т, лучний вовк (Canis latrans) — хижий ссавець род. *собачих*. Розмірами менший за *вовка* (довж. тіла до 1 м, маса до 13 кг). Волосяний покрив густий, довгий, рудувато-сірий або буруватий. Живиться зайцями, дикими кролями, мишовидними гризунами та ін. невеликими тваринами, охоче поїдає падло, зрідка нападає на овець і кіз. Навесні самка після 60—65-добової вагітності народжує в норі 6—10 (іноді до 19) щенят. Поши́р. у преріях Пн. Америки. За останні роки чисельність К. збільшилась і розширився їхній *ареал*.

КО́ЙПЕР (Kuiper) Джерард Петер (7.XII 1905, Гаренкарспеле, Нідерланди — 23.XII 1973) — амер. астроном, член Національної АН США (з 1950). Закінчив Лейденський ун-т (1927). Осн. праці з фізики зір, планет та їхніх супутників. Вивчав *подвійні зорі*; зокрема встановив, що не менше половини найближчих до Сонця зір — подвійні або *кратні зорі*. В 1937 опублікував першу діаграму спектр-світність для галактичних *зоряних скупчень*. К. перший виявив вуглекислий газ в атмосфері *Марса*, атмосферу на *Титані*, частки льоду в кільцях *Сатурна* тощо. Відкрив супутник

П. К. Козлов.

І. С. Козловський.

О. Г. Козюренко.

Л. Койдула.

Кокаїновий кущ. Квітуча гілка та квітка.

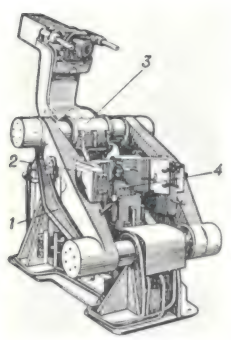

Однопозиційна універсальна **кокільна машина:** *1* — станина; *2* — рухома плита; *3* — гідравлічний циліндр; *4* — нижня плита.

Коконопрядові. Сосновий коконопряд: *1* — метелик; *2* — кокон; *3* — гусениця.

Урана *Міранду* (1948) та супутник Нептуна *Нереїду* (1949). Передбачив базальтовий склад поверхні місячних морів та наявність вулканічних порід на Марсі. Брав участь у програмах фотографування Місяця з космічних апаратів і керував створенням 4 атласів Місяця на основі цих програм.

КОКАЇН — *алкалоїд* листя кокаїнового куща. Безбарвні, добре розчинні у воді кристали. В зв'язку з високою токсичністю К. його застосовують лише для поверхневого знеболювання кон'юнктиви і рогівки ока, слизових оболонок, порожнини рота, носа, гортані, а також сечівника.

КОКАЇНОВИЙ КУЩ, кока (Erythroxyloncoca) — теплолюбний кущ родини кокаїнових. Вис. 1—3 (5) м. Листки цілісні, схожі на листки вишні. Квітки непоказні, жовтувато-білі, розташовані в пазухах листків. Плід — червона кістянка. Походить з тропіків Пд. Америки. В дикому стані майже не зустрічається. Культивують у країнах Пд. Америки. З листків К. к. одержують *кокаїн*, кількість якого в листках досягає 1,3%. Один кущ дає за рік до 5 кг сухого листя. Лікарська рослина.

КОКА́НД — місто обласного підпорядкування Узб. РСР. Розташований в зх. частині Ферганської долини. Вузол автомоб. і залізнич. шляхів, аеропорт. 153 тис. ж. (1979). Поблизу К. проходить Великий Ферганський канал. Перші згадки про К. датуються 10 ст. У 1740—1876 — столиця *Кокандського ханства*. З 1876 — у складі Рос. імперії. С.-д. орг-ції виникли 1903—05. Трудящі К. брали участь у революції 1905—07, *Середньоазіатському повстанні 1916*. Більшовицьку орг-цію створено в серпні 1917. Рад. владу встановлено 20.II 1918. За роки Рад. влади К. перетворився на значний пром. та культур. центр області. Найрозвинутіші галузі пром-сті: легка (панчішно-прядильний комбінат, швейна та взут. ф-ки, бавовноочисний і шкіряний з-ди) та харч. (олійно-жировий комбінат) тощо. Розвиваються машинобудування та металообробка (обладнання для бавовняних, нафтопереробних та газодобувних підприємств, електротех. устаткування), є також хім. пром-сть (виробн. мінеральних добрив). У К.— пед. ін-т, філіали Ферганського політех. та Ташкентського ін-ту нар. г-ва, 7 серед. спец. навч. закладів. Муз.-драм. театр, краєзнавчий та літ. музеї. Архіт. пам'ятки: медресе Норбутабій (18 ст.), мечеть і мінарет Джаме (1810—12), ансамбль Дахма-і-Шохон (1825), палац Худояр-хана (тепер краєзнавчий музей; 1871), медресе Камал-кази (1914). К.— батьківщина поетів-демократів М. А. *Мукімі*, *Фурката*, Х. Н. *Хамзи*.

КОКА́НДСЬКЕ ХА́НСТВО — феод. держава в Середній Азії у 18—19 ст. Було розташоване у Ферганській долині, центр — м. Коканд. Утворене бл. 1710. В 1-й пол. 19 ст. територію ханства було розширено за рахунок Туркестану і кочовищ казахів у долині Сирдар'ї, почалося підкорення киргизів. Споруджено фортеці Ак-Мечеть (тепер м. Кзил-Орда), Ауліє-Ата (тепер м. Джамбул), Пішпек (тепер м. Фрунзе) та ін. В К. х. за панування феод.-кріпосницьких відносин існувало рабство. В містах було розвинуте кустарно-ремісниче виробництво. Населення К. х. часто повставало проти гнобителів (напр., 1873—76). У 1876 К. х. завойоване царизмом. Замість ліквідованого Кокандського ханства було створено Ферганську обл., що увійшла до складу Туркестанського генерал-губернаторства.

КОКАРБОКСИЛА́ЗА, тіамінпірофосфат — пірофосфорний ефір *тіаміну* (вітамін B_1). *Кофермент* ряду *ферментів*, у т. ч. *карбоксилази*. Широко застосовується у медицині при *ацидозі*, діабетичній *комі*, недостатності коронарного кровообігу, інфаркті міокарда, порушеннях серцевого ритму, для нормалізації обміну речовин тощо.

КО́КЕЛЬ Олексій Опанасович (13.III 1880, Чувашія — 4.II 1956, Харків) — укр. рад. живописець. В 1904—12 навчався в петерб. АМ у Д. *Кардовського*. В 1916 оселився в Харкові. Член *АХЧУ* (1926—31). Твори: «Чайна» (1912), «Вартовий революції» (1927), «Ліхнеп» (1930), «Колгоспний базар» (1935), «Ізюм. Вид на Кременець» (1936), «Товариш К. Є. Ворошилов у танкістів» (1937). Викладав у Харків. худож. ін-ті, професор (з 1939).

КО́КИ (від грец. κοκκος — зерно) — неспороносні кулясті бактерії родини кокових (Соссасеае). Представлені *аеробами* і *анаеробами*. Діаметр клітин 1—2 мкм. Більшість К. грампозитивні (див. *Грама метод*); звичайно нерухливі, розмножуються поперечним поділом. Крім одиночних форм, що наз. мікрококами, розрізняють, залежно від характеру розташування клітин, *стафілококи, стрептококи, диплококи, сарцини* та ін. К. спричинюють *бродіння* вуглеводів з утворенням к-т. Дуже поширені в грунті, воді, повітрі, харч. продуктах і т. п. Багато які К. патогенні (напр., *гонокок*, різні види стрептококів і стафілококів, *менінгококи*).

КОКІ́ЛЬ (франц. coquille, букв.— черепашка, шкаралупа) — металева *ливарна форма*, в якій одержують металеві відливки. К. (мал.) складається з двох або більше частин з гніздами, що утворюють зовн. поверхню відливки, і з *ливниковою системою*. Розкривають і закривають його звичайно на *кокільних машинах*. Розрізняють К. рознімні (з вертикальною, горизонтальною або криволінійною поверхнею рознімання) і нерознімні (з них відливки витрушують). Використовують їх від кількох сотень до кількох тисяч разів. Застосовують у серійному і масовому виробництві.

Рознімний кокіль: *1* — гніздо; *2* — ливникова система.

КОКІ́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, за допомогою якої одержують відливки в *кокілях*. На К. м. розкривають і закривають кокілі, а також встановлюють ливарні стрижні, заливають у кокілі метал, виштовхують з них відливку, очищують і фарбують їхні внутр. поверхні. Розрізняють К. м. одно- й багатопозиційні. На однопозиційних універсальних К. м. (мал.), замінюючи кокілі, одержують відливки різної конфігурації і маси. Багатопозиційні К. м. поділяють на карусельні, що складаються з кількох однопозиційних машин, встановлених на обертовому столі, і конвейерні, в яких по транспортуючому пристрою переміщуються однопозиційні машини або кокілі.

КО́КІН Михайло Олександрович (н. 16.VII 1921, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ)— український рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1954 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився у С. *Григор'єва* й В. *Костецького*. Твори: «Біля моря» (1961), «Пісня кобзаря» (1964), «Восени» (1965), «В дорозі» (1968). Нагороджений орденами Вітчизн. війни 1-го і 2-го ступенів, Червоної Зірки та медалями.

КОККІНА́КІ Володимир Костянтинович [н. 12 (25).VI 1904, Новоросійськ] — заслужений льотчик-випробувач СРСР, генерал-майор авіації (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1938, 1957). Член КПРС з 1938. В Рад. Армії з 1925. З 1935 — льотчик-випробувач. Здійснив безпосадочні перельоти Москва — Владивосток (1938), Москва — о. Міскоу (США, 1939). К. встановив 22 світові рекорди. З 1961 віце-президент, потім — президент, з грудня 1968 — почесний президент Міжнар. авіац. федерації (ФАІ). Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960.

КОКЛЕ́Н (Coquelin) Бенуа Констан (Коклен-старший; 23.I 1841, Булонь — 27.I 1909, Куйї-Сен-Жермен) — франц. актор. У 1859—60 навчався в драм. класі Паризької консерваторії. Грав у театрах «*Комеді Франсез*» (1860—92, з перервами), «Ренесанс» (1895—97), «Порт-Сен-Мартен» (1897—1909 очолював цей театр). Створював власні трупи, з якими гастролював у Європі (1882, 1884, 1889, 1892, 1903 — в Росії, зокрема у Києві — 1882, 1889) і Америці. Ролі: Фігаро («Весілля Фігаро», «Севільський цирульник» Бомарше), Гарпагон, Тартюф («Скупий», «Тартюф» Мольєра), Сірано («Сірано де Бержерак» Ростана) та ін. Теоретичні праці: «Мистецтво і актор» (1880), «Мистецтво актора» (1886, рос. перекл. 1937).

КО́КЛЮШ (франц. coqueluche), кашлюк — гостра інфекційна хвороба, що характеризується приступами судорожного кашлю. На К. хворіють переважно діти. Збудник К.— паличка Борде — Жангу (за ім'ям бельг. вченого Ж. Борде і франц.— О. Жангу, які вперше її описали 1906). Інфекція передається крапельним шляхом при кашлі, чханні хворого. Інкубаційний період — 7—9 днів. Після цього настає катаральний період, який триває 10—14 днів і характеризується сухим кашлем, нежитем, підвищенням т-ри тіла до 37,5—38°. В наступні дні кашель поступово посилюється, переходить у конвульсивний (приступи кашлю закінчуються виділенням в'язкого мокротиння, іноді — блюванням) — спазматичний період. Цей період триває 2—8 тижнів і довше. Під час кашлю можуть утворюватись крововиливи під шкіру повік, в кон'юнктиву ока, бувають кровотечі з носа, зовн. слухових проходів та ін. Поступово кашель слабшає, приступи стають рідшими й не такими тривалими — період видужання. Перебіг К. може ускладнюватися, найчастіше запаленням легень. Після перенесеного захворювання утворюється стійкий *імунітет*. Профілактика: рання ізоляція хворого до його видужання, карантин на 40 діб дітей, що були в контакті з хворим, активна *імунізація* дітей у 5—7 місяців, потім через 9—12 місяців, далі кожні 2—3 роки до 14 років. Лікування: максимальне перебування хворого на свіжому повітрі, повноцінне харчування, антибіотики, введення специфічного протикоклюшного гамма-глобуліну, *баротерапія*.

КОКОВИ́ХІН Михайло Миколайович [11 (23).I 1883, с. Дресвяново, тепер Кіров. обл.— 13.IX 1965, Москва] — рад. держ. і партійний діяч. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в сел. сім'ї. В революц. русі з 1905. Не раз зазнавав репресій. У 1910—11 навчався в Болонській парт. школі в Італії. З 1914 вів парт. роботу в армії. Після Лютневої революції 1917 — член корпусного к-ту, виконкому Окремої армії Пд.-Зх. фронту. В 1919—37 — на відповідальній парт. і рад. роботі. З 1938 — на пенсії. В 1923—34 — член ЦКК ВКП(б). Член ЦВК СРСР і ВЦВК. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

КОКО́ВЦОВ Павло Костянтинович [19.VI (1.VII) 1861, м. Павловськ, тепер Ленінгр. обл.— 1.I 1942, Ленінград] — рос. рад. філолог. З 1906 — акад. Петерб. АН (потім АН СРСР). Закінчив Петерб. ун-т (1884), професор цього ун-ту (з 1900). Праці з семітології, ассіріології й археології, з них основні: «Книга порівняння єврейської мови з арабською Абу Ібрагіма (Ісаака) Ібн Баруна» (1893), «Єврейсько-хозарське листування в X столітті» (1932).

КО́КОН (франц. cocon) — захисний утвір навколо *яєць* або *личинок* багатьох безхребетних тварин. Яйцеві К. утворюються з секрету спец. залоз материнського організму (у дощових червів, п'явок, павуків і деяких молюсків). Лялечкові К. будують личинки багатьох комах (напр., перетинчастокрилих, метеликів, деяких жуків) перед їх перетворенням на *лялечку* переважно з виділень слинних залоз (у шовкопрядів — із секрету шовковидільних залоз). К. шовковичного, дубового та деяких ін. шовкопрядів є сировиною для одержання шовку.

КОКОНОПРЯ́ДОВІ (Lasiocampidae) — родина *метеликів*. Тіло товсте, волохате, розмах крил до 9 см, самки більші від самців. Ротові органи у метеликів не розвинені (вони не живляться). Яйця відкладають купками на гілки й листя. Гусінь вкрита волосками, живиться листям деревних рослин. Лялечки в тонких коконах. Цикл розвитку найчастіше однорічний. Бл. 1000 видів, поширених повсюдно (найбільше К. в тропіках). В СРСР зустрічається бл. 50 видів К., з них в УРСР — 18. Деякі К., напр. *кільчастий шовкопряд, непарний шовкопряд*, сосновий коконопряд (Dendrolimus pini),— шкідники садів і лісів.

КОКОРІ́НОВ Олександр Пилипович [29.VI (10.VII) 1726, Тобольськ — 10 (21).III 1772, Петербург] — рос. архітектор, представник *барокко* та раннього *класицизму*. З 1740 навчався в Тобольську, пізніше — в Москві в архіт. школі Д. *Ухтомського*. З 1754 жив у Петербурзі. З 1761 — директор, з 1765 — професор, з 1769 — ректор АМ. Споруди: палац-садиба К. Г. Розумовського в Петровсько-Розумовському в Москві (1752—53, перебудований), палац К. Г. Розумовського (1762—66) та будинок Академії мистецтв (1764—88), обидві — в Ленінграді, у співавт. з Ж. Б. М. *Валлен-Деламотом*.

КОКО́СОВА ПА́ЛЬМА (Cocos nucifera) — дводомне дерево родини *пальмових*. Вис. 20—25 (30) м. Листки перисті завдовжки до 3,5 м. Квітки одностатеві, зібрані в пазушні волотевидні суцвіття. Плід — кістянка (т. з. кокосовий горіх) з твердим кам'янистим середоплоднем і сухим, пронизаним волокнами міжоплоднем. *Ендосперм* спочатку рідкий (т. з. кокосове молоко), потім густе. К. п. росте в тропіках, здебільшого на узбережжях океанів, де широко культивується. З *копри* одержують кокосову олію; кокосове молоко вживається в їжу; із солодкого соку, що витікає з надрізаних суцвіть, виготовляють цукор, вино тощо; з волокон міжоплодня (т. з. койр) роблять мотузки, щітки, мати; деревину використовують у будівництві; з волокон листків плетуть віроівки, капелюхи тощо.

КО́КОШ Йосип (Янош; р. н. невід.— п. 1813) — ватажок загону закарпатських *опришків*. Походив з бідних селян с. Берето Земплинської жупи. Мобілізований до війська, К. утік у гори, де 1811 очолив загін опришків. Схоплений каральним загоном, помер від катувань у тюрмі.

КОКО́ШКА (Kokoschka) Оскар (н. 1.III 1886, Пехларн, Нижня Австрія) — австр. живописець і графік, представник *експресіонізму*. В 1904—09 навчався в Художньопром. школі у Відні. Працював у Відні, Дрездені, Празі, Лондоні, Зальцбургу (з 1954 — директор Міжнар. літньої АМ). Твори: портрет А. Фореля (1908), «Натюрморт з мертвим баранчиком» (1910), «Сила музики» (1918—20), «Празька гавань» (1936), портрет І. Майського (1942—43), «Зальцбург» (1950). У триптиху «Фермопіли» (1954) відобразились антифашист. погляди художника.

КОКО́ШНИК — 1) Стародавній рос. головний убір заміжніх жінок. Назва К. походить від давньослов'ян. «кокош», що означає курка або півень. Характерна риса К.— гребінь, форма якого у різних місцевостях була неоднаковою. К. робили на твердій основі, зверху прикрашали парчою, позументом, бісером, бусами, перлами, дорогоцінними каменями. К. побутував до 19 ст. в купецькому та сел. середовищі, а в допетрівській Русі — й в боярському. Іл. с. 270. 2) Декоративна архіт. деталь у вигляді профільованої, іноді загостреної вгорі арки з заповненим полем (удавана *закомара*). К. типовий для рос. архітектури 16—17 ст. Іл. с. 270.

В. К. Коккінакі.

КО́КРОФТ (Cockcroft) Джон Дуглас (27.V 1897, Тодморден — 18.IX 1967, Кембрідж) — англійський фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1936). Навчався в Манчестерському (1919—22) і Кембріджському (1922—27) університетах. Праці з ядерної фізики й атомної енергетики. В 1932 спільно з Е. Т. С. *Уолтоном* сконструював перший протонний прискорювач і здійснив ядерну реакцію з штучно прискореними протонами. Нобелівська премія, 1951.

Б. К. Коклен.

КОКС (нім. Koks, від англ. coke)— твердий вуглецевий залишок, що утворюється в процесі *коксування* природного палива або продуктів його переробки. Розрізняють К. кам.-вуг. (доменний, ливарний), електродний пековий і нафтовий. К. використовують як паливо і відновник в *доменному виробництві*, як паливо в *ливарному виробництві*, для *агломерації* руд, *вельцювання* поліметалевих відходів, як сировину у виробн. електродів та ін.

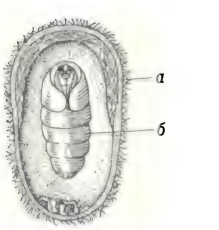

Кокон шовковичного шовкопряда (поперечний розріз): *а* — оболонка; *б* — лялечка.

КОК-САГИ́З, коксагиз (Tagahacum kok-saghyz) — багаторічна трав'яниста каучуконосна рослина родини *складноцвітих*. Дико росте в міжгірних долинах Сх. Тянь-Шаню. Як каучуконос відкритий 1931 в СРСР. Наземна частина рослини являє собою розетку листків і трубчасті квіткоиоси з жовтими квітками, зібраними в суцвіття — кошики. Плід — дрібна сім'янка з летючкою. Корінь стрижневий. Молочний сік (*латекс*) містить *каучук*. Найбільше каучуку містить молочний сік коренів (10—12% на суху речовину латексу). З 1933 був введений у культуру, переважно в Європ. частині СРСР; з розвитком виробництва синтетич. каучуку К.-с. не культивують. Іл. с. 270.

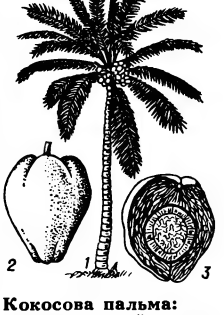

Кокосова пальма: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — плід; *3* — поздовжній розріз плоду.

КОКСИ́Т (від лат. соха — стегно) — запальне захворювання кульшового суглоба. Найпоширеніші т у-

Кокошник — жіночий головний убір.

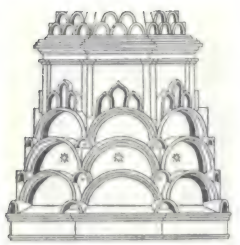

Кокошник (в архітектурі).

Кок-сагиз.

беркульозні К.— вторинні, хронічні. Хворіють переважно діти 5—10 років. Нетуберкульозні К. виникають як ускладнення грипу ангіни, скарлагини та ін. інфекційних захворювань, *сепсису*, травм. Спостерігаються в будь-якому віці. Бувають гострі та хронічні. Ознаки К.: біль в суглобах, обмеження рухів, припухлість, іноді висока т-ра, *інтоксикація*. При туберкульозному К. в ділянці суглоба можуть виникати натічні *абсцеси*, *фістули*, вивихи, розвивається *атрофія* м'язів ноги. В суглобі може руйнуватися головка стегнової кістки або утворюватись *артроз*. Лікування — консервативне або хірургічне.

КО́КСОВА ПІЧ — піч, в якій *коксуванням* кам'яного вугілля одержують *кокс*. Найпоширеніші горизонтальні К. п. періодичної дії. К. п. такого типу (мал.) складається з камери коксування (довж. 13—16, вис. 4—7 і шир. 0,4 м), викладеної всередині динасовим *вогнетривким матеріалом* (див. також *Динас*), і обігрівальної системи. У цій системі розрізняють: обігрівальний простінок, у вертик. каналах якого згоряє опалювальний газ (*доменний газ*, *коксовий газ* або їхня суміш з природним газом); канали, по яких підводять газ і повітря і відводять продукти горіння; *регенератори* і спеціальну газорозподільну апаратуру. Кокс, що утворився в камері коксування під дією високої т-ри, виштовхується через дверні проріз в гасильний вагон. Звичайно К. п. об'єднують у батарею по 61—77 печей в кожній із заг. системою підведення опалювального газу і відведення летких речовин, подавання вугілля та ін. Всі операції по тех. обслуговуванню К. п. (напр., завантаження вугілля, знімання й закривання дверей і люків) механізовані. Розробляють К. п. безперервної дії. *В. П. Гончаров.*

КО́КСОВИЙ ГАЗ — відхідний горючий газ, що утворюється під час *коксування* кам'яного вугілля в *коксових печах*. Після охолодження, виділення деяких хім. продуктів і очищення від сірководню містить у середньому 55—60% H_2, 20—30% CH_4, 5—7% CO, 2—3% CO_2, 4% N_2 і 0,4—0,8% O_2. Використовується як паливо в пром. печах, газових двигунах, а також як сировина в хім. промисловості.

КОКСОХІМІ́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь важкої промисловості, що здійснює хімічну переробку кам'яного вугілля методом *коксування*. Осн. продукція: *кокс*, *коксовий газ*, хім. продукти коксування. Першу плавку чавуну цілком на коксі вперше було проведено у Великобританії на поч. 18 ст. У дореволюц. Росії пром. виробн. коксу почалось у Донбасі у 80-х рр. 19 ст. К. п. Росії була відсталою галуззю (1913 — 4,4 млн. т коксу). За роки Рад. влади в СРСР створено технічно досконалу К. п. Збудовано нові коксохім. з-ди, які увійшли до складу металург. комбінатів у Магнітогорську, Кузнецьку, Нижньому Тагілі, Орську, Руставі. Значно розширено сировинну базу К. п. У 1978 за виробн. коксу СРСР посідав 1-е місце в світі. Великого розвитку набула К. п. на Україні. За роки довоєнних п'ятирічок докорінно реконструйовано діючі й збудовано нові коксохім. з-ди — Дніпропетровський, Дніпродзержинський, Ждановський, Горлівський, Комунарський, Макіївський, Запорізький, Криворізький, Єнакіївський, Рутченківський. У 1940 в УРСР було вироблено 15,7 млн. т коксу. Високими темпами К. п. республіки розвивалася в післявоєнні роки. В 1979 на Україні у складі виробничого об'єднання «Укркокс» М-ва чорної металургії УРСР діяло 15 коксохім. з-дів. Найбільші з них: *Авдіївський коксохімічний завод* імені 50-річчя СРСР, *Криворізький коксохімічний завод* імені Д. С. Коротченка, Комунарський з-д і *Ясинівський коксохімічний завод*.

В УРСР виробн. коксу 1979 зросло проти 1960 в 1,4 раза. Поліпшилась якість коксу, організовано виробн. нових хім. продуктів коксування. Підприємства К. п. країни оснащено потужними високопродуктивними динасовими батареями з високим рівнем механізації і автоматизації виробничих процесів, повним уловлюванням газу й хім. продуктів. Їх скоординовано з підприємствами чорної металургії, вуг. та хім. пром-сті, що забезпечує раціональне використання коксового газу. В К. п. значно зросла концентрація виробн. Якщо 1960 в УРСР серед. потужність одного з-ду становила 2,0 млн. т коксу на рік, то 1979 вона досягла 2,8 млн. т. Основними напрямами дальшого розвитку К. п. є оновлення парку коксових батарей за рахунок буд-ва потужних нових і реконструкції ряду діючих; комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів; впровадження дистанційного та програмного керування коксовими машинами; розширення вуг. сировинної бази; інтенсифікація існуючих і впровадження нових процесів коксування; здійснення заходів щодо охорони водного й повітряного басейнів від забруднення. Проблемами розвитку К. п. на Україні займаються Укр. н.-д. вуглехім. ін-т, проектний ін-т «Діпрококс» у Харкові та ін. *М. О. Терещенко.*

КОКСУВА́ННЯ — хімічна переробка викопного палива (гол. чин. кам'яного вугілля і важких продуктів переробки нафти) нагріванням до т-ри 950—1050° С без доступу повітря для одержання *коксу* і деяких вторинних продуктів. Найпоширеніше К. періодичне — в *коксових печах*. Вихідним матеріалом для одержання кам.-вуг. коксу є коксівне вугілля, яке збагачують, подрібнюють і змішують одне з одним. При нагріванні до т-ри 250° С з вугілля випаровується волога і виділяються газоподібні продукти розкладу (в основному двоокис і окис вуглецю). Далі (т-ра 300—450° С) виділяються смолисті речовини, вугілля розм'якшується, перетворюючись на пластичну масу. При т-рі 500—550° С ця маса твердне, утворюється пористий продукт — напівкокс. В процесі дальшого нагрівання (до температури 750° С) напівкокс ущільнюється (з нього виділяється гол. чин. водень) і зазнає усадки, внаслідок чого розтріскується. Вище т-ри 750° С напівкокс перетворюється на кокс. Тривалість К. завантаженої в піч порції вугілля 13—18 год. Крім коксу, в процесі К. одержують *коксовий газ* і хім. продукти (в основному кам.-вуг. смолу, бензол), що їх використовують у виробн. синтетичних, лакофарбових та ін. матеріалів. Коксуванням важких продуктів переробки нафти в металевих коксових кубах або спеціальних печах одержують нафтовий кокс. Електродний пековий кокс утворюється при К. кам'яновугільного пеку (залишку від перегонки смоли) в динасових камерних печах. СРСР посідає перше місце в світі за виробництвом коксу.

Удосконалення К. пов'язане із створенням коксових печей великого об'єму, інтенсифікацією виробничого процесу (використанням підігрітого вугілля, застосуванням способу сухого гасіння коксу та ін.). Розробляються безперервні процеси К. Див. також *Коксохімічна промисловість*.

Літ.: Грязнов Н. С. Основы теории коксования. М., 1976; Иванов Е. Б., Мучник Д. А. Технология производства кокса. К., 1976; Скляр М. Г. Интенсификация коксования и качество кокса. М., 1976. *В. П. Гончаров.*

КОКТЕБЕ́ЛЬ — колишня (до 1944) назва селища міського типу *Планерського*.

КОКТЕ́ЙЛЬ (англ. cocktail, букв. — півнячий хвіст) — напій (звичайно яскравий, різнокольорний) з суміші горілчаних *настойок* (або *горілки*), *наливок*, виноградних *вин*, *коньяку*, соків, *вершків* тощо. Розрізняють К. алкогольні і безалкогольні.

КОКУ́РЙО Гоїтіро (20.XII 1902, Кіото — 17.III 1943, Сакаї, префектура Осака) — діяч японського робітн. руху. Н. в сім'ї ткача. За фахом — ткач. Член Компартії Японії (КПЯ) з 1922. Після розколу 1925 Япон. федерації праці — керівник лівого профцентру — Ради профспілок Японії. З 1927 — член ЦК КПЯ. Учасник IV конгресу Профінтерну. В жовтні 1928 заарештований і засуджений до 15 років ув'язнення. Помер у тюрмі.

КОКЦИ́ДИ (Coccoidea) — підряд комах ряду *рівнокрилих хоботних*. Розміри від 0,5 мм до 1,5 см. Яскраво виявлений статевий *диморфізм*. Тіло самок не поділене

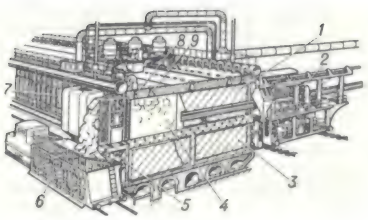

Батарея **коксових печей** (переріз по обігрівальному простінку): *1* — камера коксування; *2* — коксовиштовхувач; *3* — регенератор; *4* — кокс; *5* — газопровід; *6* — гасильний вагон; *7* — знімні двері; *8* — отвір, через який відводять летки речовини; *9* — отвір для завантажування вугілля.

на голову, груди і черевце; ноги, вусики, очі недорозвинені або їх немає. У самців одна пара крил, тіло їх поділене на голову, груди і черевце; дорослі самці не живляться, тривалість їхнього життя від кількох годин до 1—3 днів. Поширені К. всесвітньо. Понад 6000 видів, в СРСР — 600, у т. ч. в УРСР — бл. 200, серед них *червец, щитівки,* несправжньощитівки. Самки і личинки К. живляться соками рослин, спричинюючи патологічні зміни в тканинах, появу плям різного кольору, обпадання листків і плодів, а іноді й загибель рослин. Багато видів К. завдають шкоди с.-г., лісовим, оранжерейним та ін. культурам; окремі з К.— об'єкти *карантину*. Відомі також і корисні К., яких використовують для одержання *карміну* (див. *Кошеніль*), *шелаку* і воску.

Є. М. Терезникова.

КОКЦИ́ДІЇ (Coccidiida, синонім Coccidia) — ряд паразитичних найпростіших класу *споровиків*. Форма тіла овальна або округла. Розвиваються в епітелії кишечника, печінки, нирок або ін. органів деяких безхребетних (кільчастих червів, членистоногих, молюсків), хребетних тварин і людини. Для К. характерне чергування нестатевого (шляхом множинного поділу — схізогонії) і статевого розмноження. К. потрапляють у організм живителя при проковтуванні зрілих ооцист (див. *Циста*) разом з їжею і водою. Більшість К. розвивається в одному живителі, деякі — у двох. Відомо бл. 1000 видів К., поширених по всій земній кулі, з них в СРСР — бл. 300; на Україні спеціально не вивчались (є короткі повідомлення про К. с.-г. тварин і риб). Серед К. є чимало збудників небезпечних хвороб — *кокцидіозів*.

О. П. Маркевич.

КОКЦИДІО́З — хвороба тварин (зрідка людини), що її спричинюють одноклітинні паразити — *кокцидії*. Найбільше гине (до 85%) від К. молодняк птиці і кролів. Зараження відбувається гол. чин. через забруднені паразитами корми і воду на *пасовищах*. У хворих тварин розвивається недокрів'я, настає розлад травлення, уповільнюється ріст. Заходи боротьби: хворих тварин ізолюють і лікують сульфадимезином з *антибіотиками*; зміна випасів.

КОКЧЕТА́В — місто, обласний центр Каз. РСР. Розташований на березі оз. Копа. Залізнич. вузол. 103 тис. ж. (1979). Засн. 1824 як козача станиця. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1944 — обл. центр. Головні підприємства: приладобуд. (виробн. вагів, циферблатних головок, дозаторів), киснево-дихальної апаратури, авторем. з-ди, текст.-галантерейна, швейна, повстяна, меблева ф-ки. Харч. пром-сть представлена м'ясокомбінатом, мол. і рибним з-дами. Виробн. буд. матеріалів. У К.— пед. ін-т, філіал Карагандинського політех. ін-ту, 7 серед. спец. навч. закладів. Істор.-краєзнавчий музей, меморіальний музей В. В. *Куйбишева,* який провів тут дитинство (1889—98). Драм. театр, філармонія.

КОКЧЕТА́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Розташована на Пн. республіки. Утворена 16.III 1944. Площа 78,1 тис. км². Нас. 617 тис. чол. (1979, перепис); осн. населення — казахи і росіяни, живуть також українці, німці, татари та ін. Міськ. нас.— 35%. У К. о. — 16 районів, 4 міста і 8 селищ міськ. типу. Центр.— м. *Кокчетав*. Область нагороджено орденом Леніна (1958). Поверхня на Пн. Сх. рівнинна (пд. частина Зх.-Сибірської рівнини), на Пд. Зх. — сопки і пасма *(Казахський дрібносопковий)* заввишки 200—400 м. На Пд. К. о. підноситься Кокчетавська височина (г. Синюха, 947 м). Корисні копалини: золото, залізні руди, мірабіліт, кам. сіль, мінеральна буд. сировина. Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня на Пн. — 18°, на Пд. —16°, липня +19, +20°. Річна кількість опадів 280—300 мм на Пн., 230 мм — на Пд. Сх., на гірських масивах — до 400 мм. Гол. ріка — *Ішим*. Багато озер: прісні — Щуче, Велике Чебаче, Борове, Зеренда та ін., солоні — Сілетітеніз, Теке, Калібек та ін. Грунти переважно звичайні й пд. чорноземи, в озерних улоговинах — солонці й солончаки. На цілинних ділянках — степова рослинність, на Пн. Зх.— березові *колки*. Гірські масиви вкриті сосновими борами. Під лісами — бл. 300 тис. га. В межах області — Боровське заповідно-мисливське г-во. В народногосп. комплексі республіки К. о. виділяється виробн. зернових культур у поєднанні з тваринництвом. Енергетика базується на довізному вугіллі та мазуті. Провідна галузь пром-сті — харчова, яка розвивається на місц. с.-г. сировині (борошномельна, м'ясна, маслосироробна, мол. і спиртова). За роки Рад. влади в К. о. створено маш.-буд. і металообр. пром-сть (з-ди: механічні, киснево-дихальної апаратури, ремонтно-механічний і авторемонтний). Є підприємства буд. індустрії (з-ди: склоробний, щебеневий, цегельні, залізобетонних виробів; домобуд. та сільс. буд-ва комбінати). Підприємства легкої промсті (текст.-галантерейна і швейна ф-ки). Гол. пром. центри: Кокчетав, Щучинськ, Красноармійськ, смт Куйбишевський. За роки освоєння цілинних і перелогових земель посівні площі К. о. збільшилися в 3 рази. Вирощують зернові (яра пшениця, ячмінь, просо, гречка), тех. (льон-кучерявець, гірчиця), кормові (кукурудза, однорічні й багаторічні трави), овочі й картоплю. Розвинуте тваринництво (велика рогата худоба, вівці, кози, свині, коні, птиця). Гол. вид транспорту — залізничний. К. о. перетинають Трансказахстанська (Петропавловськ — Кокчетав — Караганда — Чу) та Середньосибірська (Троїцьк — Кустанай — Кокчетав — Кзилту — Іртишське) магістралі. З Пд. (від Пд.-Сибірської магістралі) — лінії з-ць Атбасар — Тахтаброд, Ерментау — Айсари. Розвинутий автомоб. і повітр. транспорт. У К. о. — пед. ін-т, 13 серед. спец. навч. закладів, драм. театр. 3 музеї (історико-краєзнавчий і меморіальний В. В. Куйбишева в м. Кокчетаві, музей природи в смт Боровому). Поблизу м. Щучинська — курорт всесоюзного значення Борове.

М. Ш. Ярмухамедов.

КО́ЛА (Cola) — рід дерев родини стеркулієвих. Листки цілісні. Квітки невеликі, дзвоникоподібні, зібрані у волотисті суцвіття. Плід — м'ясиста коробочка; насіння (т. з. горіхи кола, або гуру) до 5 см завдовжки і до 3 см у діаметрі. Бл. 125 видів, поширених на Зх. Екватор. зони Африки. К. блискучу (C. nitida), К. загострену (C. acuminata) та деякі ін. види культивують у тропіч. країнах. Свіже насіння К. містить алкалоїди *кофеїн* (до 2,5%) і *теобромін* (до 0,01%). З К. виготовляють тонізуючі напої (напр., кока-кола та ін.).

Кола загострена. Квітуча гілка та квітка в розрізі.

КОЛАБОРАЦІОНІ́СТИ (франц. collaborationistes, від collaboration — співробітництво) — зрадники батьківщини, які співробітничали під час 2-ї світової війни 1939—45 з фашистами в окупованих гітлерівською Німеччиною країнах Зх. Європи. Термін «колабораціоністи» з'явився 1940 у Франції, частина правлячих кіл якої підтримувала окупантів (режим «*Віші*»).

КОЛАГЕ́Н (від грец. κόλλα — клей і γεννάω — породжую) — фібрилярний білок з групи склеропротеїдів. Основна складова частина *колагенових волокон*. Для молекули К. характерний високий вміст *гліцину, проліну* і *оксипроліну*. Більша частина К. волокон не розчиняється у воді та органічних розчинниках. При тривалому нагріванні у воді розкладається з утворенням *желатину*. Частина К., що не зібрана у волокна, розчиняється в розчинах к-т і лугів. К. одержують головним чином зі шкіри тварин.

КОЛАГЕ́НОВІ ВОЛО́КНА, волокна, що дають клей — волокна позаклітинної речовини *сполучної тканини* тварин і людини, що складаються переважно з *колагену*. Міцні; виконують мех. (опорну) функцію. К. в. утворені пучками ниток — фібрил, що не галузяться. У воді К. в. набрякають, при виварюванні дають клей. У хрящі К. в. наз. хондріоновими, в кістці — осеїновими.

КОЛАГЕ́НОВІ ХВОРО́БИ, колагенози — група захворювань, що супроводяться системним ураженням колагенового комплексу (див. *Колаген*) *сполучної тканини* різних органів. До К. х. належать системний *вовчак червоний,* вузликовий періартеріїт, дерматоміози-

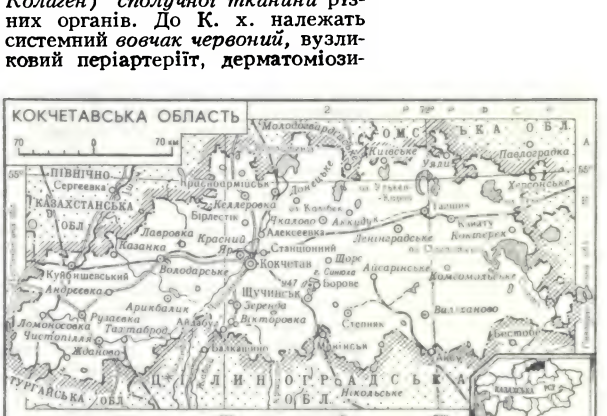

В. П. Коларов.

Якуб Колас.

ти, *ревматизм,* інфекційний неспецифічний *поліартрит* та ін. На К. х. хворіють дорослі й діти. Для всіх К. х. характерні хронічний хвилеподібний прогресивний перебіг, висока т-ра, значне схуднення, тяжкі ураження внутр. органів і систем, виявлені зміни крові (*лейкоцитоз,* нейтрофільоз, підвищена *швидкість осідання еритроцитів*) і біохімічних показників (високий вміст *мукопротеїдів,* сіалових к-т, *фібриногену* тощо). В основі К. х. лежать *алергія* і автоімуноагресивний механізм реакцій (див. *Автоімунні захворювання*) на ряд факторів: медикаменти, хім. речовини, *вакцини, переливання крові,* мікроби. *Лікування:* медикаментозне, лікувальна фізкультура, фізіопроцедури, відповідний режим. *П. С. Мощич.*

КО́ЛА ДІ РІЄ́НЦО (Cola di Rienzo; справж. ім'я — Нікола ді Лоренцо Габріні; 1313, Рим — 8.X 1354, там же) — італ. політ. діяч. У травні 1347 очолив антифеод. повстання торг.-ремісничих верств, в результаті якого було встановлено Рим. республіку. В грудні 1347 феод. магнати, вчинивши заколот, відновили свою владу. В серпні 1354 з загоном *кондотьерів* К. ді Р. увійшов у Рим, де знову було проголошено республіку. Проте збільшення податків, яке провів К. ді Р., викликало повстання римлян. під час якого його було вбито.

КОЛА́Ж (франц. collage, букв.— наклеювання) — технічний прийом в образотворчому мистецтві, переважно у *графіці,* за яким на певну основу наклеюють фотографії, різні матеріали, що різняться кольором і фактурою; твори, виконані таким способом.

КОЛАКО́ВСЬКИЙ Олексій Антонович [17 (29).VI 1856, Подільська губ.— 15 (28).IX 1912, Петербург] — укр. скрипаль і педагог. Закінчив Київ. муз. уч-ще (1873; в 1872—73 був солістом оркестру Київ. рос. опери) та Петерб. консерваторію (1877, з 1906 — її професор). У 1884—93 — соліст балетного, 1893—97 — оперного оркестрів Великого театру (Москва). В 1897—1906 викладав у муз. уч-щі в Києві, де керував струнним квартетом, був директором власної школи скрипкової гри.

І. М. Лисенко.

КОЛА́ПС (від лат. collapsus — розбитий, розвалений) — гостра судинна недостатність, яка характеризується пригніченням центральної нервової системи, різким падінням артеріального і венозного тиску, зменшенням маси крові, що циркулює, і порушенням обміну речовин. Причини виникнення К.: крововтрата, *шок,* нестача кисню, травма, *інтоксикація* та захворювання (інфекційні, інфаркт міокарда, панкреатит та ін). Ознаки: шкіра та слизові оболонки бліднуть, холонуть, шкіра вкривається потом, розвивається акроціаноз. Пульс стає ниткоподібним, вени спадаються, дихання часте й поверхневе, очі тьмяніють, зіниці розширюються, т-ра тіла знижується до 35°. При наростанні симптомів настає смерть. *Лікування:* спокій, зігрівання тіла, багато пиття.

КО́ЛАПС ГРАВІТАЦІ́ЙНИЙ — наростаючий процес стиснення матеріальної системи під діянням власних гравітаційних сил. Становить великий інтерес у зв'язку з проблемами *еволюції зір.* Згідно з сучас. астр. уявленнями, тривалий час свого існування *зоря* перебуває у рівновазі: гравітаційні сили, що намагаються стиснути її речовину, зрівноважуються силами тиску нагрітого (внаслідок *термоядерних реакцій*) газу, які протидіють стисненню. В міру вичерпування в надрах зорі запасів термоядерної енергії може початись К. г. Якщо він не зупиниться, зоря перетворюється на *чорну діру.* При цьому поле її тяжіння зростає настільки, що ніякі сили вже не в змозі зупинити стиснення; починають грати роль ефекти, які описуються заг. *відносності теорією,* і тому ця стадія наз. *релятивістським* К. г. Якщо ж процес стиснення зорі зупиниться в її центр. частині (внаслідок розігріву при стисненні), то *ударна хвиля,* що виникає при цьому, скидає із зорі зовн. оболонку (маса якої може становити більшу частину заг. маси зорі), що спостерігається у вигляді спалаху *наднової зорі.* Коли маса залишку не перевищує приблизно двох мас *Сонця,* то він стає стабільною надгустою *нейтронною зорею,* яка ототожнюється з *пульсаром.* Якщо ж маса залишку перевищує дві маси Сонця, він перетворюється на чорну діру. Теоретично у стан К. г. можуть прийти й ін. космічні тіла, напр. ядра *галактик.*

Літ.: Зельдович Я. Б., Новиков И. Д. Теория тяготения и эволюция звёзд. М., 1971; Боулер М. Гравитация и относительность. Пер. с англ. М., 1979.

А. В Манджос.

КОЛА́РОВ Васил Петров [16 (28). VII 1877, м. Шумен—23.I 1950, София] — діяч болгарського і міжнародного комуністичного й робітничого руху, державний і політичний діяч НРБ. Доктор екон. наук (з 1935), академік Болг. АН (з 1946). Н. в сім'ї ремісника. Член Болг. робітн. с.-д. партії (БРСДП) з 1897. В 1897—1900 навчався на юрид. ф-ті ун-ту в Женеві. В 1902—04—секретар соціал-демократичної організації в Шумені, 1904—19 — керівник організації БРСДП (*тісняків*; тісних соціалістів; т. с.) у Пловдиві. З 1905 — чл. ЦК БРСДП (т. с.). Учасник VII—VIII конгресів *Інтернаціоналу 2-го.* В 1913—23 — депутат парламенту. В 1919—23 — секретар ЦК Болг. компартії (т. с.) [БКП (т. с.)]. З 1921 — чл. Виконкому Комінтерну (ВККІ), з 1922 — Президії ВККІ, в 1922—24 — ген. секретар ВККІ. Один з керівників *Вересневого антифашистського повстання 1923.* З жовтня 1923 — в СРСР. У 1923—44 — чл. Закордбюро ЦК БКП (т. с.). У 1926—29 — гол. редактор органу БКП (т. с.) — журн. «Коммунистическо знаме». В 1928—29 очолював Балкан. секретаріат ВККІ, був головою Виконкому *Селянського Інтернаціоналу.* В 1931—35 — зав. відділом ВККІ по роботі на селі, 1931—41 — директор Міжнар. агр. ін-ту, 1934—35 — гол. редактор його органу — журн. «Аграрні проблеми». Один з керівників антифашист. боротьби болг. народу. В 1945 повернувся в Болгарію. В 1945—46 — голова Нар. зборів, з 1946 — Великих нар. зборів. У 1946—47 — тимчас. голова НРБ, 1947—49 — заст. голови Ради Міністрів, міністр закорд. справ, з липня 1949 — голова Ради Міністрів. Автор праць з питань теорії і практики БКП, зокрема з питань агр. політики партії.

П. С. Сохань.

КОЛА́РОВГРАД — колишня (1950—1965) назва м. *Шумена* в Болгарії.

КО́ЛАС Якуб [псевд. Міцкевича Костянтина Михайловича; 22.X (13.XI) 1882, хутір Акінчиці, тепер Стовбцовського р-ну Мін. обл.—13.VIII 1956, Мінськ] — білорус. рад. письменник, нар. поет БРСР (з 1926), акад. АН БРСР (з 1928), засл. діяч науки БРСР (з 1944). Один з основоположників нової білорус. л-ри і білорус. літ. мови. Член КПРС з 1945. За участь у нелегальному з'їзді вчителів (1906) і за революц. агітацію серед селян засуджений на три роки позбавлення волі (1908—11). Друкуватися почав 1906. Перша зб. поезій — «Пісні печалі» (1910); збірки «Оповідання» (1912); «Рідні образи» (1914). Був одним з організаторів білорус. ун-ту і Академії наук БРСР. Створив епічні поеми «Нова земля» (1923) і «Симон музика» (1925). Трилогія «На розстанях» («В поліській глушині», 1923; «В глибині Полісся», 1927; «На розстанях», 1954) — про шляхи демократичної інтелігенції в революцію. У повістях «На просторах життя» (1926), «Трясовина» («Дід Талаш», 1934), драмі «Війна — війні» (1937), книзі віршів «Наші дні» (1937) оспівував рад. патріотизм, дружбу народів, показав формування нової людини. За цикл патріотичних віршів періоду Великої Вітчизн. війни К. в 1946 удостоєний Держ. премії СРСР. Поема «Рибалчина хата» (1947; Держ. премія СРСР, 1949) — про боротьбу трудящих Зх. Білорусії за возз'єднання білорус. народу в єдиній Рад. державі. Писав літ.-публіцистичні статті. Багато творів К. присвятив укр. народу («Розлука. Українським та білоруським партизанам» та ін.), Т. Шевченкові — вірш, статтю і наукове дослідження «Т. Шевченко і білоруська література» (1939), переклав ряд його творів. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Збор твораў. т. 1—14. Мінск, 1972—79; Укр. перекл.— Прокурор. Х., 1930; Вибрані твори. К., 1951; Війна — війні. К., 1956; На розстанях. К., 1970; Дід Талаш К., 1971; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1956; Стихотворения и поэмы. Л., 1978.

С. А. Крижанівський.

КО́ЛБОЧКИ, колбочкові клітини — світлочутливі клітини зовнішнього шару сітківки *ока* людини й хребетних тварин. Містять зоровий пігмент — йодопсин. К. забезпечують бачення вдень і *колірний зір.* У сітківці людини бл. 7 млн. К., переважають у центрі сітківки (жовта пляма містить тільки К.). Див. також *Палички, Зір.*

КОЛГО́СПИ, колективні господарства — тип соціалістичних с.-г. підприємств; кооперативні організації селян, які добровільно об'єднались для спільного ведення великого соціалістичного с.-г. виробництва на основі суспільних *засобів виробництва* і колективної праці. Виникли в СРСР відповідно до об'єктивної закономірності соціалістичної перебудови с. г. (див. *Колективізація сільського господарства* в СРСР, *Кооперативний план В. І. Леніна*). Створення колг. ладу мало велике значення: політичне — він зміцнив Рад. д-ву і її гол. основу — союз робітників і селян; економічне — дав можливість розвивати г-во на сучас. індустріальній основі; соціальне — встановив на селі нову систему сусп. відносин, що ведуть до повної ліквідації класових відмінностей в рад. суспільстві. Марксистсько-ленінське вчення про кардинальне розв'язання *аграрного питання* шляхом *націоналізації землі,* тобто перетворення її на загальнонар. власність, та соціалістичної *кооперації* є теор. основою організації колективного г-ва. На базі індустр. розвитку країни колективні г-ва пройшли великий шлях від найпростіших, поч. форм кооперації до великих сучас. с.-г. підприємств. Функціонують К. на землі, яка є державною власністю, що закріплена за ними в безоплатне й безстрокове користування.

Правовий статус. Організація і діяльність К. та питання, що стосуються правомочності колгоспників і колг. дворів, регулюються колг. законодавством. Його осн. положення закріплено в Конституції СРСР (ст. 12), конституціях союзних (в УРСР — ст. 12) і авт. республік, а також в актах, що визначають держ. керівництво К., в т. ч. рекомендаційного характеру. До них належать законодавчі акти найвищих органів влади, спільні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР та ін. акти з питань колг. буд-ва. Правовий статус К. визначено в *Примірному Статуті колгоспу* (1969), Положенні про Союзну Раду колгоспів та примірних положеннях про *Ради колгоспів* союзної республіки, авт. республіки, краю, області і району. Він конкретизується в примірних правилах внутр. розпорядку К., Примірному положенні про ревізійну комісію К., Примірному положенні про міжколг. юрид. групу тощо. Питання про порядок призначення і виплати допомоги по соціальному забезпеченню членам К. регулюється, зокрема, Законом про пенсії і допомогу членам колгоспів 1964 з доповненням 1967, 1971 і 1977. Договірні відносини К. з держ. та громад. орг-ціями визначено відповідними нормами цивільного та цивільно-процесуального законодавства.

К. відповідають завданням дальшого розвитку *продуктивних сил* на селі, забезпечують правильне поєднання особистих інтересів колгоспників з суспільними загальнонар. інтересами. Порівняно з *радгоспами* К. є менш зрілою формою *соціалістичної власності,* відрізняються нижчим рівнем усуспільнення праці і виробн. Разом з тим між радгоспами і К. відбувається закономірне зближення як за рівнем розвитку продуктивних сил, так і за характером *виробничих відносин.* Розвиток продуктивних сил зумовив у 50-х рр. масове укрупнення колгоспів. З поглибленням спеціалізації і підвищенням *концентрації виробництва* на базі міжгосп. *кооперації* та *агропромислової інтеграції* цей процес триває. Число К. в цілому по країні зменшилось з 121,4 тис. 1950 до 26,7 тис. 1978, тобто в 4,5 раза, а по УРСР відповідно — з 19,3 тис. до 7 тис., або у 2,8 раза. Кількість К. зменшується також внаслідок перетворення певної частини їх на радгоспи за добровільною згодою, рішенням заг. зборів колгоспників. Сучас. К. являють собою досить великі с.-г. підприємства. В 1978 на один К. в середньому по республіці припадало 3,4 тис. га посівної площі, понад 660 дворів, 4731 тис. крб. неподільних фондів, 2253 голови великої рогатої худоби, 37 тракторів, 8 комбайнів, 22 автомашини. В 1978 в середньому на один К. одержано валового доходу 1087 тис. крб. Валова продукція колг. сектора рік у рік зростає. Якщо 1960 вона становила 9,2 млрд. крб., то 1978 — 14,8 млрд. крб., або на 61,3% більше. Це зумовлено, перш за все, проведенням активної *аграрної політики КПРС* і Рад. д-ви, особливо після Березневого пленуму ЦК КПРС 1965, який виробив новий курс на інтенсифікацію та індустріалізацію с.-г. виробн., створення стабільних екон. умов, зміцнення матеріально-тех. бази. В 1978 К. республіки мали 260 тис. тракторів різних марок, 60,6 тис. зернозбиральних комбайнів, 155,5 тис. вантажних автомашин. К. вступають пайовиками в міжгосп. підприємства і орг-ції для виробн. на пром. основі продукції, зокрема тваринницької. Зростання тех. оснащення, орг. вдосконалення, розвиток *соціалістичного змагання* забезпечили підвищення *продуктивності праці* в К. 1970—78 на 42%. У розвитку К. вирішальну роль відіграє держ. *власність.* Крім землі, вони користуються електроенергією від держ. енергосистем, рем. базою, кредитами. Д-ва в інтересах суспільства і К. фінансує великий комплекс робіт: спорудження зрошувальних і осушувальних систем, підготовку спеціалістів, розвиток с.-г. науки, організацію карантин. служби та ін. Із зростанням *капітальних вкладень* і зміцненням матеріально-тех. бази К. все більш важливим завданням їхньої діяльності стає підвищення ефективності виробн. Обсягові вкладених коштів має відповідати рівень розвитку *землеробства* і *тваринництва.* В рішеннях XXV з'їзду КПРС, Жовтневого 1976 і Липневого 1978 пленумів ЦК КПРС всебічно розкрито шляхи підвищення ефективності с.-г. виробництва. Свою виробничу діяльність К. ведуть за планом, затвердженим заг. зборами колгоспників. Кожний К. розробляє такі плани: орг.-госп. устрою, п'ятирічний, річний і поточні на періоди с.-г. робіт. Вони грунтуються на раціональному й повному використанні землі, матеріально-тех., трудових і фінанс. ресурсів, враховують конкретні умови кожного г-ва. Складаючи плани, К. виходять з необхідності виконання плану-замовлення д-ви по продажу продукції і задоволення внутр. потреб г-ва. План держ. закупівель продукції доводиться на п'ять років з поділом за роками. К.— госпрозрахункові підприємства. Як правило, на *господарському розрахунку* перебувають і внутрігосп. підрозділи — виробничі дільниці, бригади, ферми, іноді ланки. В К. встановлено гарантовану оплату праці колгоспників (див. *Оплата праці* в сільському господарстві). Щоб задовольнити їхні потреби в продуктах і кормах для тварин, створюють натуральний фонд розподілу. Зміцнення економіки, зростання доходів К. забезпечують, поряд із збільшенням фондів нагромадження, підвищення оплати праці колгоспників. Осн. джерелом їхніх особистих доходів є громад. г-во. Вони мають також підсобне г-во, розмір якого визначається Примірним Статутом колгоспу. У власності колг. двору можуть бути житл. будинок, госп. будівлі, продуктивна худоба, птиця, бджоли та необхідний інвентар для роботи на присадибній ділянці. З централізованого союзного фонду *соціального забезпечення* і централізованого фонду *соціального страхування* колгоспники одержують пенсію по старості, інвалідності, в разі втрати годувальника—і допомогу по тимчасовій непрацездатності. К. створюють відповідні внутр. фонди і надають у разі потреби своїм членам матеріальну допомогу. Управління справами в К., як у кооп. підприємствах, здійснюється на основі широкої демократії, при активній участі колгоспників у розв'язанні всіх питань колг. життя. Найвищим органом управління К. є *загальні збори колгоспників* (або уповноважених, які обираються на зборах виробничих підрозділів), а між зборами — правління і голова К. З метою дальшого розвитку колг. демократії, узагальнення досвіду організації виробн. і вироблення рекомендацій щодо повнішого використання резервів зростання сусп. виробн. відповідно до рішень 3-го Всесоюзного з'їзду колгоспників створено виборчі ради К. у районах, областях, республіках і в країні (див. *Всесоюзні з'їзди колгоспників*). Найважливішим завданням Союзної Ради колгоспів є всебічне зміцнення колг. ладу, послідовне здійснення агр. політики Комуністичної партії.

Літ.: Ленін В. І. Про кооперацію. Повне зібрання творів, т. 45; Брежнев Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року— Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 4 липня 1978 р. К., 1978; Примірний статут колгоспу. К., 1970; Курсом мартовского Пленума. М., 1975; Суслов И. Ф. Экономические интересы и социальное развитие колхозного крестьянства. М., 1973; Проблемы экономических взаимоотношений государства с колхозами. К., 1974; Синельников Б. С., Оп-

Питома вага колгоспного сектора в суспільному сільськогосподарському виробництві УРСР (1978, %)

Вартість основних фондів сільськогосподарського призначення	69,6
Площа землі	75,4
Валова продукція	71,1
Виробництво:	
зерна	77,3
овочів	51,6
картоплі	86,7
м'яса й сала всіх видів	70,2
молока	74,8
яєць	33,5

ря А. Т. Аналіз господарської діяльності колгоспів. К., 1978; Мироненко Б. В., Амбросов В. Я., Колесников І. М. План соціально-економічного розвитку колгоспу. К., 1978; Галанець В. Г., Щербина В. В. Оперативне управління в колгоспі. Львів, 1979; Аграрные проблемы развитого социализма. К., 1979.

І. І. Лукінов.

КОЛГО́СПНА ТОРГІ́ВЛЯ — торгівля колгоспів і колгоспників лишками своєї с.-г. продукції за цінами, що складаються на колгоспному ринку залежно від попиту і пропонування та держ. цін на ці продукти. Див. *Торгівля.*

КОЛГО́СПНЕ ПРА́ВО — галузь радянського соціалістичного права, що регулює суспільні відносини, пов'язані з організацією і діяльністю *колгоспів,* міжколгоспних організацій та об'єднань, а також їхні відносини з колгоспниками з метою дальшого піднесення громадського господарства, задоволення зростаючих потреб колгоспників і виконання загальнонародних завдань комуністичного будівництва в СРСР. К. п. є важливим засобом реалізації *аграрної політики КПРС* і Рад. уряду. К. п. закріплює порядок утворення, види й основні права колгоспів. Воно грунтується на таких принципах: поєднання держ. керівництва колгоспами з колгоспною демократією, добровільності при вступі до членів колгоспу і безперешкодного виходу з колгоспу, здійснення самоуправління на засадах соціалістич. колг. демократії, надання колгоспові прав *юридичної особи* і необхідної виробничо-госп. самостійності. К. п. регулює основані на членстві в колгоспі орг., управлінські, майнові, трудові відносини, а також стосунки між колгоспом і його членами та їх родинами з приводу оплати праці, *соціального забезпечення* і *страхування* колгоспників, ведення особистого підсобного г-ва, дисципліни та ін. Предметом К. п. є також управлінські та майнові відносини колгоспів з міжколгоспними підприємствами, *державно-колгоспними об'єднаннями* тощо. Норми К. п. визначають права та обов'язки членів колгоспу, порядок управління його діяльністю, право *володіння, користування* і *розпорядження* майном колгоспу. На основі норм К. п. здійснюється регулювання виробничо-госп. і фін. діяльності колгоспів і міжколгосп. утворень, розподіл валової продукції і валового доходу колгоспу, встановлення пенсій і допомог за рахунок колгоспів, визначається правове становище підсобного г-ва сім'ї колгоспників (колгоспного двору). Осн. джерелами К. п. є Конституція СРСР і *Примірний Статут колгоспу.* Норми К. п. встановлюються й спільними постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР та ін. правовими актами, прийнятими органами держ. влади й управління, актами зем., цивільного законодавства. Вони також містяться в актах, прийнятих самими колгоспами, зокрема в статуті кожного колгоспу, правилах його внутр. розпорядку, положеннях про оплату праці, ревізійну комісію, про *Ради колгоспів.*

Лит.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1980; Янчук В. З. Проблемы теории колхозного права. М., 1969; Сторожев Н. В. Правовое положение колхоза на современном этапе. Минск, 1975; Правові акти про діяльність колгоспів. К., 1978.

В. З. Янчук.

КОЛГО́СПНИЙ ДВІР — сімейно-трудове об'єднання осіб, у якому всі або більшість працездатних є членами *колгоспу* і одержують у ньому основні прибутки, а також спільно ведуть підсобне господарство на присадибній зем. ділянці (див. *Присадибне землекористування*). З часу прийняття *Примірного Статуту колгоспу* (1969) має назву «сім'я колгоспника». Складається з працездатних і непрацездатних, дорослих і *неповнолітніх,* що досягли 16 років, а також осіб, які припинили трудові відносини з колгоспом через пенсійний вік чи інвалідність. Членами К. д. можуть бути й особи, які не є членами колгоспу і працюють в ін. галузях нар. г-ва. Належність до К. д. юрид. оформлюється реєстрацією в погосподарській книзі сільської Ради народних депутатів.

Сім'я колгоспника в цивільних правовідносинах виступає як єдиний суб'єкт *цивільного права.* Майно сім'ї згідно з ст. 26, 27 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 120—126 ЦивК УРСР) визнається *спільною власністю* всіх її членів. Представником К. д. є глава двору. За угодами, укладеними ним, відповідає своїм майном К. д. Ін. члени сім'ї відповідають за свої зобов'язання особистим майном і своєю часткою в майні двору.

З. А. Павлович.

КОЛГО́СПНІ ФО́НДИ — усуспільнені матеріальні засоби й грошові ресурси, які створюють відповідно до Статуту колгоспу і використовують за цільовим призначенням. Для забезпечення виробничо-фінанс. діяльності й дальшого зростання громад. г-ва в колгоспах створюють неподільні фонди. До їх складу входять *основні фонди* виробничого й невиробничого призначення, *оборотні фонди* (насінний фонд, фуражний фонд, пальне, паливо тощо), а також кошти, що їх виділяють колгоспи на створення міжгосп. підприємств. Відрахування на збільшення осн. і оборотних фондів є обов'язковими; їх здійснюють за рахунок чистого доходу колгоспу. Важливим громад. фондом є фонд гарантованої оплати праці колгоспників (натуральний і грошовий), який створюють відповідно до прийнятого в колгоспі положення про оплату праці. Для формування фонду гарантованої оплати праці колгосп використовує в першу чергу кошти, що надійшли від реалізації продукції та з ін. джерел. Натуральний фонд створюють для задоволення потреб колгоспників у с.-г. продуктах за рахунок частини валового збору зерна та ін. продукції (див. *Оплата праці* в сільському господарстві). В колгоспах є також фонд культур.-побутових заходів, фонд соціального забезпечення і матеріальної допомоги колгоспникам, фонд матеріального заохочування колгоспників і спеціалістів. Розмір їх залежить від конкретних потреб щодо утримання різних культур.-побутових закладів, надання одноразової допомоги, різних пільг і доплат до пенсій, для преміювання колгоспників тощо. З відрахувань від чистого доходу створюють також резервний фонд, розмір якого визначається екон. можливостями і потребою в ньому г-ва. Його використовують для забезпечення встановленого рівня оплати праці в колгоспах, а також для покриття непередбачених витрат і поповнення ін. фондів. Колгоспи беруть участь у створенні міжгосп. страхових, насінних і продовольчих та ін. фондів.

М. Й. Хорунжий.

КОЛГО́СПНО-КООПЕРАТИ́ВНА ВЛА́СНІСТЬ — одна з форм *соціалістичної власності.* На відміну від *державної (загальнонародної) власності* К.-к. в.— це колективна власність кожного окремого кооперативу. Грунтується на усуспільненні осн. *засобів виробництва.* Суб'єктами К.-к. в. є с.-г., риболовецькі, житл.-буд., пром. кооперативи, споживча кооперація. Їхню діяльність планово регулює соціалістична д-ва, г-во ведеться на план. засадах. Об'єктами К.-к. в. є засоби виробн., госп. будівлі, колг. електростанції, робоча і продуктивна худоба, багаторічні насадження, об'єкти культур.-побут. призначення, вироблена продукція тощо. Ці об'єкти належать строго визначеному на даний момент колективу. Д-ва не має права перерозподіляти засоби виробн. кооперативів, ліквідувати їх або укрупнювати без їхньої згоди. Об'єкти К.-к. в. не можуть бути відчужені в особисту власність членів колективу, вони користуються ними спільно. на основі співробітництва і взаємодопомоги. Розподіл доходів здійснюється залежно від кількості й *якості праці* кожного члена кооперативу, тобто відповідно до *розподілу по праці закону.* В СРСР провідне місце в К.-к. в. належить *колгоспам.* З розвитком соціалізму, особливо в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства,* дедалі більше посилюється процес концентрації громад. г-ва колгоспів, розвиток міжколг. виробничих зв'язків, поглиблюються зв'язки між колгоспами й *радгоспами,* розширюється практика спільної організації виробн. колгоспами і місц. пром. підприємствами, створюються *агропромислові об'єднання.* В К.-к. в. поступово з'являються і зміцнюються риси, характерні для загальнонародної власності.

М. Д. Миронов.

КОЛГУ́ЄВ — острів у пд.-сх. частині Баренцового м. Входить до складу Ненецького авт. округу Арх. обл. РРФСР. Площа 5,2 тис. км². Береги стрімкі, високі, слабо розчленовані. Поверхня злегка погорбована, заввишки до 181 м. Багато озер, боліт. Рослинність тундрова. На острові живуть песці і лисиці, гніздуються водоплавні птахи. Населення займається оленярством, рибальством, полюванням. Населений пункт — Бугріно.

КО́ЛДУЕЛЛ (Caldwell) Ерскін (н. 17.XII 1903, селище Уайт-Ок, штат Джорджія) — амер. письменник. В романах «Тютюнова дорога» (1932), «Акр господа бога» (1933), збірках оповідань, нарисах, репортажах показав тяжке життя трудящих у США. В червні — вересні 1941 був кореспондентом у Москві. Публіцистичні книги «Москва під вогнем» і «Шлях на Смоленськ», роман «Цілу ніч» (усі —1942) — про героїчну боротьбу рад. народу проти фашист. загарбників. У 1943 вийшла автобіографічна повість К. «Хлопчик із Джорджії». Антирасист. романи «Дженні» (1961), «Ближче до домівки» (1962). Відвідав СРСР в 1959 та 1963.

Тв.: Укр. перекл.— Рейчел. К., 1960; Лампа горить цілу ніч.— Біля свого порога. К., 1969; Рос. перекл.— Повести и рассказы. М., 1956; Дженни.— Ближе к дому. М., 1963; Вдоль и поперёк Америки. М., 1966.

Літ.: Кадук А. О. Америка очима реаліста. Життя і творчість Е. Колдуелла. К., 1968; Яценко В. Південь Ерскіна Колдуелла. «Всесвіт», 1979, № 2. *Т. Н. Денисова.*

КОЛДУНО́В Олександр Іванович (н. 20.IX 1923, с. Мощиново, тепер Монастирщинського р-ну Смол. обл.) — рад. військ. діяч, маршал авіації (1978), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1948). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни — льотчик, командир ланки, винищувального авіац. полку на Пд.-Зх. і 3-му Укр. фронтах. Особисто збив 46 ворожих літаків. Після закінчення Військ.-повітр. академії (1952) і Академії Генштабу (1960) — на відповідальних посадах у ВПС Рад. Армії. З 1975 — перший заступник, з 1978 — головнокоманд. Військами ППО країни. Нагороджений орденом Леніна, 6 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КОЛЕГІА́ЛЬНІСТЬ — принцип управління, за яким керівництво здійснює група осіб, які мають рівні права і обов'язки або дорадчі права у розв'язанні питань, що належать до компетенції даного органу. Розрізняють вирішальну й дорадчу форми К. Вирішальна форма К. властива діяльності парт., рад., окремих держ. і громад. органів керівництва. В парт. керівництві К.— найвищий принцип організації діяльності, закріплений в *Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу*, найважливіша норма парт. життя, яка виражається в широкому обміні думками, гарантія від *волюнтаризму*, ігнорування волі колективу, спосіб оптимізації рішень. Дорадча форма К. властива переважно органам госп. управління, що функціонують на основі *єдиноначальності*. У них рішення колегій набувають чинності лише за умови згоди керівника (єдиноначальника), який, як правило, є головою колегії. В СРСР рекомендаційні рішення (як різновид дорадчих) приймають багато колегіальних органів, що діють на громад. засадах: постійно діючі *виробничі наради* на підприємствах, наук.-тех. ради при м-вах, комісії сприяння тощо. Незалежно від форм К. вирішальною умовою її ефективності є персональна відповідальність. Комуністична партія надає важливого значення послідовному здійсненню К. в роботі всіх ланок парт., держ. і госп. апаратів. *В. І. Сенченко.*

КОЛЕ́ГІЇ (лат. collegia) — 1) У Стародавньому Римі корпорації осіб, пов'язаних спільністю відправлення службових обов'язків, реліг. культів тощо. Окремі К. відали певною галуззю управління. 2) У 18 ст. в Росії — центр. галузеві органи держ. управління, запроваджені Петром I замість *приказів*. Існували до поч. 19 ст. Ліквідовані в зв'язку з утворенням *міністерств*. 3) Навч. заклади у ряді країн, зокрема на Україні (Києво-Могилянська колегія, 1632, та інші; див. *Колегіум*). 4) В СРСР — колективні органи, що здійснюють функції управління (напр., К. міністерств) або правосуддя (К. у Верховних Судах), а також органи, що подають правову допомогу (див. *Колегії адвокатів*).

КОЛЕ́ГІЇ АДВОКА́ТІВ — в СРСР добровільні об'єднання осіб, які займаються адвокатською діяльністю. Організація і порядок їхньої діяльності визначаються Законом про адвокатуру в СРСР. Основним завданням К. а. є надання юрид. допомоги громадянам і орг-ціям. Відповідно до Положення про адвокатуру УРСР (див. *Адвокатура*) К. а. утворюється за заявою групи засновників, що складається з осіб, які мають вищу юридичну освіту, або з ініціативи виконавчого комітету відповідної обл. чи Київ. міської Ради нар. депутатів. К. а. є *юридичними особами*. Найвищим органом К. а. є заг. збори членів колегії, виконавчим — президія, контрольно-ревізійним — ревізійна комісія, які обираються строком на 3 роки заг. зборами членів колегії таємним голосуванням. Заг. керівництво колегіями здійснюють *Ради народних депутатів* та їх *виконавчі та розпорядчі органи* у межах їхньої компетенції як безпосередньо, так і через М-во юстиції УРСР, а також відповідні відділи юстиції виконавчих комітетів Рад нар. депутатів. В УРСР створені 25 обласних та Київ. міська колегія адвокатів, які об'єднують більш як 4 тис. адвокатів, що працюють в 643 юридичних консультаціях. *І. П. Кофто.*

КОЛЕ́ГІУМ (лат. collegium, букв. — товариство, братство, співпраця), колегія — закритий середній, подекуди вищий навч. заклад у 16—18 ст. в Зх. Європі. На Україні К. здебільшого відкривали *єзуїти* для поширення католицької віри. Навчання велося лат. мовою й мало виразне реліг. спрямування. Крім католицьких, на Україні також були поширені православні К. Широко відомі Києво-Могилянська колегія (див. *Київська академія*), *Харківський колегіум* (засн. 1721 в Белгороді), *Чернігівський колегіум* і *Переяславський колегіум*. На Україні К. були також у Вінниці, Гощі, Львові, Луцьку, Тернополі та ін. містах.

КОЛЕ́ГІЯ ПАВЛА́ ГАЛАГА́НА — приватний навч. заклад у Києві, заснований 1871 поміщиком ліберально-буржуазного напряму Г. П. Галаганом. У К. П. Г. у різний час викладали П. Г. Житецький, М. К. Пимоненко, М. І. Мурашко, І. І. Ничипоренко (1879—90 — директор закладу), І. Ф. Анненський (1890—93 — директор закладу) та ін. У колегії свого часу навчалися В. І. Липський, А. Ю. Кримський, В. Е. Грабар, М. О. Максимейко, Н. О. Котляревський, Д. М. Петрушевський, П. П. Чубинський, А. О. Степович (1893—1917 — директор закладу), О. О. Богомолець, М. П. Алексєєв, Д. І. Курський, М. К. Зеров, Й. О. Покровський, Г. С. Костюк та ін. У 1885 і 1886 К. П. Г. відвідав І. Я. Франко. В 1920 її перетворено на трудову школу. Навч. корпус збудовано 1870 арх. О. Я. Шілле.

О. І. Колдунов.

КОЛЕ́ДЖ (англ. college) — навч. заклад у Великобританії, у *Співдружності* країн, очолюваній Великобританією, і в США. Розрізняють три типи К.: такі, що відповідають за своїм рівнем вищій школі; що займають проміжне положення між серед. і вищими навч. закладами; такі, що відповідають рівню серед. школи і призначені для учнів старших 16 років. У Великобританії К. виникли на поч. 13 ст. У традиційному вигляді вони збереглися в старих ун-тах (*Оксфордському університеті* й *Кембріджському університеті*). К., що входять у склад ін. ун-тів, найчастіше — спеціалізовані навч. заклади (типу рад. ін-тів), які мають певну самостійність. Існують К., що не входять в ун-ти: К. університетського типу, пед., мех., с.-г., комерційні та ін. Деякі привілейовані серед. школи також наз. К. Перші К. в США виникли в 17 ст. Тепер це чотирирічні вищі навч. заклади, що існують самостійно або як складова частина університету, і молодші К.— дворічні навчальні заклади на базі середньої школи.

КОЛЕ́Ж (франц. collège) — навч. заклад у Франції, Бельгії, франкомовних кантонах Швейцарії та ряду країн Африки й Азії — колишніх франц. колоніях. У Франції перші К. виникли при ун-тах у серед. віки. До 1959 франц. К.— повний серед. навч. заклад, рівноцінний *ліцею*. З 1959 єдиним типом повної серед. школи у Франції став ліцей. Одночасно було створено загальноосв. К.— неповні серед. навч. заклади, закінчення яких дає право вступати тільки в серед. спец. навч. заклади і в старші класи ліцею. В 1963 створено К. серед. освіти — навч. заклади для дітей у віці 11—15 років, в яких об'єднано 6—9-і класи ліцею, класи загальноосв. К. і старші класи початкової школи. В країнах Африки й Азії К., як правило,— неповні середні школи; в Бельгії — жіночі середні школи.

КОЛЕ́Ж ДЕ ФРАНС (Collège de France) — один з найстаріших науково-дослідних і навчальних закладів Франції. Історія його починається з 1530. Створений як осередок гуманізму й світської освіти на противагу Паризькому ун-ту, де панували кастова рутина і ре-

лог. схоластика. Колеж складається з двох відділень: природничих наук і сусп. наук. В К. д. Ф. функціонує значна кількість наукових лабораторій різного профілю. Колеж не має стабільних навч. планів і програм, не проводить ніяких екзаменів для слухачів. Професори кафедр щороку самі визначають теми лекційних курсів, які безпосередньо зв'язані з їхньою н.-д. роботою. Вхід на лекції вільний. З 1970 до К. д. Ф. запрошуються для читання лекцій іноз. професори. У 1972 цикл лекцій прочитав рад. учений акад. Л. А. *Арцимович*. У 6-ці — 85 тис. тт Колеж видає «Щорічник» та ін.

КОЛЕКТИ́В соціалістичний (від лат. collectivus — збірний) — соціалістична суспільна форма об'єднання людей, що виникає на основі їхньої спільної праці, спільних громад. інтересів. Гол. умовою його виникнення і функціонування є сусп. власність на *засоби виробництва*. Для К. соціалістичного характерні спільність корінних екон., соціальних і політ. інтересів усіх його членів, єдність сусп. та особистих цілей, збіг мотивів діяльності, відносини взаємодопомоги і співробітництва. К. виконує виробничі, соціально-виховні й управлінські функції. Осн. тип К.— *трудовий колектив*. Використовуючи *громадську думку*, засоби морального й матеріального стимулювання, силу позитивного прикладу, що знаходить найяскравіший прояв у *соціалістичному змаганні*, К. активно впливає на виробничу і соціальну поведінку своїх членів. В К. особистість не нівелюється, як твердять бурж. ідеологи, а, навпаки, межі самовиявлення людини як особистості в К. постійно розширюються. «Тільки в колективі індивід дістає засоби, що дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки, і, значить, тільки в колективі можлива особиста свобода» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Тв., т. 3. с. 70). Див. *Колективізм*.

К. К. Грищенко.

КОЛЕКТИ́В КОМУНІСТИ́ЧНОЇ ПРА́ЦІ — див. *Рух за комуністичне ставлення до праці*.

КОЛЕКТИ́В ФІЗИ́ЧНОЇ КУЛЬТУ́РИ —первинна організація *добровільного спортивного товариства* (ДСТ), що створюється на підприємствах, в установах, учбових закладах, колгоспах, радгоспах. Завданнями К. ф. к. є: залучення трудящих, молоді, що навчається і працює, до регулярних занять *фізичною культурою, спортом, туризмом, виробничою гімнастикою* та до ін. фізкультурно-оздоровчих заходів. Найвищим керівним органом К. ф. к. є загальні збори або конференція, на яких обирається рада К. ф. к. Рада діє під керівництвом місцевого комітету профспілок і найвищої ради ДСТ; користується постійною допомогою комсомольської орг-ції; забезпечує орг., фізкультурно-оздоровчу, агітаційно-пропагандистську та фінансово-госп. роботу, підготовку громад. фізкультурних кадрів і активу. К. ф. к. організує роботу згідно з нормативними вимогами комплексу *«Готовий до праці й оборони СРСР»* (ГПО) та *Єдиної всесоюзної спортивної класифікації*. На 1.I 1980 на Україні налічувалось 43 273 К. ф. к., що об'єднують 13 289 тис. фізкультурників.

Ю. М. Теппер.

КОЛЕКТИВІЗА́ЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДА́РСТВА в СРСР — добровільне об'єднання дрібних селянських господарств у великі соціалістичні підприємства — колгоспи, основані на суспільній власності на *засоби виробництва* і колективній праці; складова частина *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*. Поряд з соціалістичною *індустріалізацією* країни і *культурною революцією* К. с. г. на основі *кооперативного плану В. І. Леніна* була об'єктивно необхідною ланкою у створенні фундаменту соціалістичної економіки, у здійсненні всієї системи соціально-екон. перетворень. Соціалістичне перетворення с. г.— одна із заг. екон. закономірностей соціалістич. будівництва. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції і націоналізація великої пром-сті, успіхи у здійсненні соціалістич. індустріалізації забезпечили утвердження соціалістичних форм господарювання, розвиток соціалістичних *виробничих відносин* у пром-сті, що вимагало створення великого сусп. с.-г. виробн., організованого на соціалістичних засадах. У той же час на селі зберігалася приватна *власність* селян на засоби виробн. (крім землі), переважало дрібнотоварне сел. г-во, яке неминуче породжувало капіталізм, було його базою. Дрібне сел. виробн. мало низьку товарність, не могло забезпечити потреби населення у продовольстві, а пром-сті у с.-г. сировині. Виникла, таким чином, глибока суперечність між великою соціалістич. пром-стю і дрібним сел. г-вом, не здатним до розширеного відтворення. Зміцнити базу Рад. влади, вирвати трудове селянство із злиднів можна було лише внаслідок соціалістичних перетворень на селі. «Доля соціалізму в такій країні, як СРСР, багато в чому залежала від розв'язання надзвичайно важкої проблеми — переходу дрібного розпорошеного селянського господарства на шлях **соціалістичного кооперування»** (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. 1977, с. 12).

Одним з перших актів Рад. влади була *націоналізація землі*, що стало важливою передумовою соціалістичних перетворень на селі. На базі поміщицьких маєтків створювались великі держ. підприємства — *радгоспи*. В 1921 лише на Україні їх налічувалося 685. Щодо дрібних сел. г-в, то єдино прийнятним і зрозумілим для селян шляхом переходу на рейки соціалістичного господарювання було виробниче кооперування, добровільне об'єднання їх у великі колективні г-ва. Такі г-ва почали виникати в перші місяці Радянської влади. Вже в лютому — березні 1918 на Україні налічувалося бл. 50 виробничих с.-г. об'єднань, 1920 кількість їх зросла до 700. Існувало три форми виробничих кооперативів: т-ва по спільному обробітку землі (ТСОЗи), с.-г. артілі і комуни, які пізніше були переведені на становище с.-г. артілей. Комуністична партія і Рад. д-ва всіляко підтримували рух трудового *селянства* за створення колективних г-в, подавали їм необхідну допомогу (переваги в одержанні кредитів, машинної техніки, насіння тощо). Важлива роль у підготовці й здійсненні масової К. с. г. належала соціалістичній індустріалізації, зокрема розвиткові с.-г. машинобудування, хім. пром-сті та ін. галузей, що забезпечували підведення нової тех. бази під с. г. В країні почалося вітчизняне виробн. тракторів (1928— 1,3 тис. шт., 1931 — майже 40 тис.), розширювався випуск с.-г. машин і знарядь, будувалися гіганти тракторного та с.-г. машинобудування, підприємства по виробн. мінеральних добрив. Велике значення для підготовки К. с. г. мав розвиток радгоспів, які не тільки демонстрували переваги великого механізованого виробн., а й подавали кооперативним об'єднанням селян безпосередню допомогу технікою, агрономічними кадрами тощо. З 1929 створюються держ. *машинно-тракторні станції* (МТС), які стали осн. формою виробничої змички між *робітничим класом* і селянством, опорними пунктами тех. реконструкції і соціалістичної перебудови с. г., надання різнобічної допомоги селянству з боку соціалістичної д-ви. Велику роль у підготовці суцільної колективізації відіграв розвиток різних форм *кооперації*, починаючи від постачально-збутової і кредитної до виробничої. До 1927 в осн. районах країни різними формами кооперування було охоплено бл. 80% сел. дворів. Селянство дедалі більше переконувалось на власному досвіді у перевагах спільного ведення г-ва, в необхідності переходу до колективної праці. Виконуючи настанови XV з'їзду ВКП(б) і створивши необхідні екон. й політ. передумови, партія перейшла в 2-й пол. 1929 до здійснення програми суцільної К. с. г. Найважливішими рисами цього етапу соціалістичної перебудови с. г. були, по-перше, те, що в колгоспи масово пішов *середняк*, тобто переважаюча соціальна фігура тодішнього села, і, по-друге, те, що на основі суцільної колективізації партія здійснила перехід від політики обмеження і витіснення *куркульства* до політики ліквідації його як класу. Ця лінія партії була закріплена постановою ЦК ВКП(б) від 5.I 1930 «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Постановою було передбачено

Колективізація сільського господарства СРСР (на 1. VII відповідних років, у процентах)

Показники	1929	1930	1934	1937
За кількістю селянських дворів	3,9	23,6	71,4	93,0
За посівною площею	4,9	33,6	87,4	99,1

завершити К. с. г. до кінця першої п'ятирічки (1929—32). Встановлювались конкретні строки для різних зон країни, було визнано, що осн. формою колг. будівництва має бути с.-г. артіль, яка найбільш вдало поєднує особисті інтереси селян з сусп. інтересами. Політика Комуністичної партії одержувала все більшу підтримку з боку сел. мас. На 1.II 1930 колгоспи об'єднували 32,5% сел. г-в країни. Проте в ході масової колективізації були допущені серйозні помилки і перекручення. В ряді районів і областей мали місце порушення принципу добровільності вступу селян у колгоспи, не скрізь дотримувались настанови партії про усуспільнення лише осн. засобів виробн., госп. і орг. зміцнення колгоспів відставало від швидких темпів колективізації, розкуркулювання іноді проводилось без зв'язку з колг. рухом, мали місце факти неправильного ставлення до середняка. Партія вжила рішучих заходів щодо усунення перекручень і помилок у колг. будівництві. ЦК ВКП(б) 14.III 1930 прийняв спец. постанову «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі», в якій підкреслив неприпустимість порушення принципу добровільності й бюрократичного декретування в колг. русі. На 1.VII 1931 в СРСР у колгоспи було об'єднано 52,7% сел. г-в, на Україні— 61,5%. На кінець 1932 у найважливіших районах РРФСР і України суцільну колективізацію в основному було завершено. Велику допомогу в здійсненні К. с. г., в орг.-госп. зміцненні колгоспів подав робітничий клас. У 1929—30 партія послала на село 25 тис. передових робітників-партійців, які стали організаторами колг. руху. В 1933 у створені політвідділи МТС було направлено ще 25 тис. передових робітників-партійців. Для подання конкретної допомоги парт. і рад. працівникам у керівництві колг. будівництвом у найважливіші зернові області виїжджали члени Політбюро ЦК ВКП(б), відповідальні працівники центр. парт. і рад. органів.

Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) уже в січні 1933 зазначав, що в с. г. країни розв'язані великої важливості завдання: ліквідовано останній експлуататорський клас — куркульство і тим самим забезпечено перемогу соціалізму на селі; колгоспи перетворилися на міцну опору соціалістич. буд-ва. Замість дрібносел. приватної власності на засоби виробн. утвердилася *колгоспно-кооперативна власність*, мільйони розпорошених сел. г-в були організовані у великі колективні високомеханізовані виробн., що відкрило можливості значного зростання продуктивності праці в с. г., неухильного підвищення *добробуту* рад. людей. В результаті К. с. г. виник новий соціалістичний клас — колг. селянство, докорінно змінилась психологія селянства. Колг. лад з честю витримав суворі випробування в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, забезпечивши потреби фронту й тилу в продовольстві і с.-г. сировині.

Питання орг.-госп. зміцнення колгоспів завжди були й залишаються в центрі уваги Комуністичної партії і Рад. д-ви. В післявоєнні роки велику роботу було проведено по укрупненню дрібних с.-г. артілей. Це відкрило нові можливості для застосування потужної техніки і зміцнення економіки колгоспів. Велике значення мала реорганізація МТС і продаж техніки колгоспам, що дало можливість зосередити в одних руках усі засоби с.-г. виробн. Сучас. *колгоспи* — це великі соціалістичні підприємства, які оснащені найновішою технікою і користуються усіма досягненнями науки.

Дальшим розвитком ленінського кооперативного плану і зміцнення колг. системи, програмою нового піднесення всіх галузей с. г. стали рішення Березневого пленуму ЦК КПРС 1965, який розробив принципово нові основи *аграрної політики КПРС* стосовно до умов *розвинутого соціалістичного суспільства*. Продовженням і конкретизацією цієї лінії є рішення XXIV—XXV з'їздів КПРС, ряду наступних пленумів, зокрема рішення Липневого пленуму ЦК КПРС 1978, постанова ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» (1976).

Досвід К. с. г. в Рад. Союзі, перетворення в життя ленінського кооперативного плану має велике міжнар. значення. Він творчо використаний багатьма соціалістичними країнами стосовно до конкретних умов і особливостей кожної з них. Досвід радянського селянства, а також селянства ін. соціалістичних країн переконливо довів, що єдиним вірним шляхом будівництва соціалізму на селі є добровільне об'єднання селян у великі колективні господарства.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 5. Аграрне питання і «критики Маркса»; т. 39. Промова на І з'їзді землеробських комун і сільськогосподарських артілей 4 грудня 1919 р.; т. 45. Про кооперацію; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Брежнєв Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР.— Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 4 липня 1978 р. К., 1978; Брежнєв Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1980; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 4, кн. 2. М., 1971; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. 1—2. К., 1967—68; Примірний статут колгоспу. К., 1970.

В. О. Хилько.

КОЛЕКТИВІЗМ — форма суспільних зв'язків людей в умовах соціалізму, характерна риса *соціалістичного способу життя*, один з найважливіших принципів комуністичної *моралі*. К. протистоїть *індивідуалізмові*. Екон. основу соціалістич. К. становлять сусп. власність на засоби виробництва, ліквідація експлуатації людини людиною; соціально-політ. основу — повна рівноправність усіх громадян; духовну основу — пануюча в соціалістичному суспільстві марксистсько-ленінська *ідеологія*, тип духовної культури. К. є істотною особливістю морального обличчя соціалістичної особистості. К. реалізується в процесі колективної *діяльності*, спрямованої до спільної мети. К. не суперечить розвиткові особистості, не обмежує її свободи, не ліквідує індивідуальних відмінностей між людьми. Навпаки, спільна діяльність, спрямована на реалізацію спільних інтересів, є передумовою і базою для задоволення індивідуальних інтересів членів соціалістичного суспільства, для їхнього всебічного, гармонійного розвитку. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* завершується перебудова всіх сусп. відносин на внутрішньо притаманних соціалізму колективістських засадах. Див. також *Колектив*.

К. К. Грищенко.

КОЛЕКТИ́ВНА БЕЗПЕ́КА—співробітництво держав, спрямоване на забезпечення миру, відвернення загрози війни і, в разі необхідності, придушення актів *агресії*. Функціонування системи К. б. можливе за допомогою міжнар. орг-ції або відповідно до регіональних пактів про взаємну допомогу, укладених широким колом д-в. Ідею К. б. вперше висунув СРСР 1933—34 у зв'язку з загрозою світові з боку фашист. Німеччини. СРСР боровся за підписання *«Східного пакту»*, уклав договори про взаємодопомогу з Францією і Чехословаччиною (1935), вступив до *Ліги націй* (18.IX 1934). Визначна роль належить СРСР у справі створення *Організації Об'єднаних Націй*, гол. метою якої, згідно з її Статутом, є вжиття колективних заходів для відвернення і усунення загрози мирові. Після 2-ї світової війни СРСР (на Берлінській нараді міністрів закорд. справ 1954, *Женевській нараді глав урядів 1955*) запропонував укласти загальноєвроп. договір про К. б. в Європі строком на 50 років, здійснити ряд заходів щодо загального *роззброєння*, укласти Всесвітній договір про незастосування сили та недопущення появи нових систем зброї масового знищення. Підписання *Заключного акта* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі 1975 відкрило нові можливості для створення системи *європейської безпеки*. СРСР та інші миролюбні д-ви розробили систему заходів з метою гарантування ефективної К. б. й в Азії (див. *Азіатська безпека*).

Добиваючись розрядки міжнародної напруженості, СРСР 1979 запропонував усім д-вам — учасницям загальноєвроп. наради підписати пакт про ненапад, щоб відвернути небезпеку як ядерного, так і без'ядерного конфліктів.

Г. С. Бабичев.

КОЛЕКТИ́ВНИЙ ДО́ГОВІР — в СРСР двостороння угода, яка укладається фабричним, заводським, місцевим комітетом профспілки від імені колективу працівників з *адміністрацією* об'єднання, підприємства, організації, виробничої (структурної) одиниці об'єднання. Договір встановлює їхні зобов'язання в галузі праці, *охорони праці*, культурно-побутового обслуговування робітників і службовців. У К. д., зокрема, міститься взаємні зобов'язання колективу й адміністрації по виконан-

Є. В. Колесник.

Р. С. Колесник.

А. Г. Колесников.

Електромашинний **колектор.**

ню держ. плану й соціалістичних зобов'язань, поширенню передового досвіду, підвищенню кваліфікації кадрів, зміцненню *дисципліни трудової*, вдосконаленню виробн. і організації праці, впровадженню нової техніки тощо. К. д. містять також зобов'язання адміністрації і ФЗМК по залученню робітників і службовців до управління виробництвом, вдосконаленню системи оплати праці та матеріального і морального стимулювання працюючих, по наданню пільг і переваг передовикам виробн., працівникам, які тривалий час працюють на виробн. і не допускають порушень трудової і виробничої дисципліни. Укладається щороку, не пізніше лютого, в письмовій формі. Укладення та виконання К. д. регулюється *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (в УРСР — гл. 2-а КЗпП УРСР), Положенням про порядок укладення колективних договорів 1977. Чинність К. д. поширюється на всіх робітників і службовців об'єднання (комбінату), підприємства, орг-ції незалежно від того, чи є вони членами профспілки. За порушення зобов'язань за К. д. *службові особи* адміністрації несуть дисциплінарну, матеріальну, а у випадках злісного порушення — кримінальну відповідальність.

У капіталістичних країнах К. д. є одним із знарядь і засобів класової боротьби. Буржуазія намагається використати К. д. проти страйкового руху, поліпшення умов праці тощо. У багатьох країнах боротьба підприємців проти К. д. маскується тим, що ці договори нібито гальмують наук.-тех. прогрес.

Літ.: Кодекс законів про працю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1977; Кленов Е. Коллективный договор. (Справочное пособие). М., 1977.

Є. О. Монастирський.

КОЛЕКТИ́ВНІ ВЗАЄМОДІЇ — узгоджені взаємодії великої кількості частинок (*молекул, атомів, електронів, нуклонів*), що виникають у класичних і квантових системах (твердих тілах, рідинах, електронних оболонках і ядрах атомів), коли радіус дії сил більший за середню віддаль між частинками. Визначають фіз. властивості цих систем і приводять до появи *квазічастинок*. К. в. пояснюється виникнення *фононів* і *екситонів* у твердих тілах, елементарних збуджень бозе- і фермі-рідин (див. *Квантова рідина*), колективних рівнів у *атомних ядрах*, плазмових коливань електронно-іонної *плазми* і вироджених (див. *Вироджена* у квантовій механіці) електронів провідності в металах.

Літ.: Давыдов А. С. Теория твёрдого тела. М., 1976; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 5. Статистическая физика, ч. 1. М., 1976; Лифшиц Е. М., Питаевский Л. П. Теоретическая физика, т. 9. Статистическая физика, ч. 2. М., 1978.

Е. А. Пашицький.

КОЛЕ́КТОР (лат. collector — збирач, від colligo — збираю, з'єдную) — 1) Механічний перетворювач частоти електричного струму, конструктивно з'єднаний з *ротором* (якорем) електричної машини. Складається з електрично ізольованих одна від одної і від корпуса ротора струмопровідних пластин, кожна з яких приєднана до одного або кількох витків якірної обмотки. При обертанні ротора по пластинах К. (мал.) по черзі ковзають контактні щітки, підключаючи обмотку до зовн. електр. кола (К. електромашини). 2) Електрод *транзистора*, що забезпечує зв'язок зовн. електр. кола з колекторною зоною приладу (К. транзистора). 3) Ділянка *каналізаційної мережі* (труба, резервуар), в яку надходять стічні води з басейнів каналізування (К. каналізаційний). 4) Дренажна труба або канал, по яких воду з регулюючої частини осушувальної мережі (див. *Осушувальна система*) відводять за межі осушуваної території (К. в осушенні). 5) Підземна галерея, в яку укладають *кабелі зв'язку* (К. кабельний) або труби — водопровідні, газові тощо (К. загальний). 6) Назва деяких тех. пристроїв (напр., випускний К. двигуна внутр. згоряння). 7) Установа або особа, яка що-небудь збирає або розподіляє (напр., К. бібліотечний).

КОЛЕ́КЦІЯ (лат. collectio — збирання, зібрання) — зібрання будь-яких предметів, що становлять науковий, художній, історичний інтерес (картин та ін. творів мистецтва, монет, мінералів, тварин, рослин, марок тощо). Поняття «колекція» застосовують як до держ. чи громад. зібрань, так і до тих, що належать приватним особам.

КОЛЕ́НКІНА Марія Олександрівна [по чоловікові — Богородська; 12 (24).XII 1850, с. Лебедянь, тепер місто Липец. обл.— 31.X 1926, Іркутськ] — революц. народниця. З міщан. У 1873 стала членом «*Київської комуни*», 1874 брала участь у «*ходінні в народ*». З 1875 — у київ. гуртку «*південних бунтарів*». Активний член «*Землі і волі*». Засуджена 1880 до 10 років каторги, відбувала її на Карі. З кін. 80-х рр. займалася пед. діяльністю, працювала в Іркутському музеї.

КОЛЕНКО́Р (франц. calencar, з перс.) — гладкофарбована бавовняна тканина полотняного *переплетення ниток*. Велика жорсткість і лощеність К. досягаються допоміжним апретуванням (обробкою спец. розчинами) і каландруванням (див. *Каландр*). К. використовують гол. чин. для виготовлення книжкових палітурок і як прокладний (для одягу) матеріал.

КОЛЕНХІ́МА (від грец. κόλλα — клей і ἔγχυμα, букв.— налите, тут — тканина) — одна з первинних *механічних тканин рослин*. Клітини К. живі, з нерівномірно потовщеними целюлозними оболонками, звичайно прозенхімні (див. *Прозенхіма*) з тупими кінцями, іноді паренхімні (див. *Паренхіма*). За характером потовщення клітинних оболонок розрізняють К.: кутову (потовщення в кутах клітин), пластинчасту (потовщені тангентальні стінки) і пухку (мішаний тип потовщень). К. властива молодим ростучим частинам, переважно *дводольних* рослин; у *однодольних* зустрічається рідко. Крім мех. функцій, К. часто виконує запасальну або асимілюючу функцію.

КОЛЕОПТИЛЕ, колеоптиль (від грец. κολεός — піхва і πτίλον — перо), піхвовий листок — перший (несправжній) листок у проростків злакових. Має вигляд безбарвної, зеленої або червонуватої трубочки, що охоплює молоді ростучі частини проростка і захищає їх від ушкоджень. При проростанні насінини К. пробиває грунт своєю загостреною верхівкою, потім розривається, утворюючи щілину, через яку виходить перший справжній листок. З часом колеоптиле засихає.

КОЛЕ́СНИК Василь Якович (22.III 1922, с. Голодьки, тепер Хмельницького р-ну Вінн. обл.— 25.IV 1944, Дрокур, Франція) — учасник франц. *Руху Опору*. Член ВЛКСМ з 1937. У 1942 гітлерівці вивезли його на каторгу до Пн. Франції (табір Бомон). У 1944 К. очолив табірний «К-т рад. патріотів». У квітні втік, боровся в партизан. загоні В. В. *Порика*. Після загибелі К. його ім'ям було названо загін рад. партизанів у деп. Нор.

КОЛЕ́СНИК Євдокія Василівна (н. 1.V 1942, с. Пустельникове Олександрійського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. співачка (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1976. В 1968 закінчила Київ. консерваторію, відтоді — в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Милана (однойменна опера Г. Майбороди). Катерина («Катерина Ізмайлова» Шостаковича), Наталья («Тихий Дон» Дзержинського), Ліза («Пікова дама» Чайковського), Леонора («Трубадур» Верді). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976.

Р. І. Кулик.

КОЛЕ́СНИК Петро Йосипович [н. 15 (28).I 1905, с. Баришівка, тепер смт Київ. обл.]—укр. рад. письменник і літературознавець. Член КПРС з 1962. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1928). Літературну діяльність почав 1928. Належав до літ. орг-ції «*Молодняк*», ВУСПП. Автор романів «Боротьба» (1932), «На фронті сталися зміни» (1935), «Терен на шляху» (1959), монографій «Син народу. Життя і творчість Івана Франка» (1957), «Степан Руданський» (1971) та ін.

Тв.: Коцюбинський — художник слова. К., 1964; Рос. перекл.— На фронте есть перемены. М., 1959; Тёрн на пути. М., 1960.

В. Х. Косян.

КОЛЕ́СНИК Раїса Самсонівна (н. 8.II 1939, Буринь, тепер місто Сумської області) — українська рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1972). В 1964 закінчила Київ. консерваторію, відтоді — в Донец. театрі опери та балету. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Жаннет («Крізь полум'я» Губаренка), Єлизавета («Ярослав Мудрий» Мейтуса), Марфа («Царева наречена» Римського-Корсакова), Еврідіка («Орфей і Еврідіка» Глюка), Віолетта («Травіата» Верді). Депутат Верховної Ради УРСР

9 і 10-го скликань. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. *Т. І. Бірченко.*

КОЛЄСНИКОВ Аркадій Георгійович [22.XI (5.XII) 1907, м. Юрбаркас Лит. РСР — 4.III 1978, Севастополь] — рад. геофізик, акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1952. В 1930 закінчив Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана. В 1938—42 працював в Ін-ті теоретичної геофізики АН СРСР, з 1942 — в Мор. гідрофіз. лабораторії АН СРСР, 1954—62 — зав. кафедрою Моск. ун-ту, 1962—74 — директор Мор. гідрофіз. ін-ту АН УРСР (Севастополь), 1974—78 — академік-консультант цього ін-ту. Праці присвячені дослідженням механізму турбулентного обміну в *Світовому океані*, дослідженням теплового і динамічного режиму океанів та морів, створенню автоматизованих систем збирання, передачі й обробки інформації про гідрофіз. поля Світового ок. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1970. Держ. премія УРСР, 1979. *В. М. Єремєєв*

КОЛЄСНИКОВ Олександр Якович (н. 1.VIII 1930, с. Новоолександрівка, тепер смт Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл.) — новатор виробництва у вугільній промисловості, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1966. В 1949—73 працював на шахті 4—3-біс тресту «Краснодонвугілля».

З 1973 — бригадир комплексної бригади робітників очисного вибою шахти «Червоногвардійська» виробничого об'єднання «Краснодонвугілля». К. брав активну участь у впровадженні й освоєнні нових видів вітчизн. вуглевидобувної техніки, механізованих комплексів. Ініціатор руху за ефективне використання гірничої техніки. На XXIV і XXV з'їздах КПРС був обраний кандидатом у члени ЦК КПРС. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1976. *О. М. Семененко.*

КОЛЄСНИКОВИ — укр. живописці. Іван Федорович К. (1.III 1887, с. Адріанопіль, тепер Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл.— 1929). В 1901—07 навчався в Одес. худож. уч-щі, 1907—12 — в петерб. АМ у О. Кисельова. Був членом *АХРР*. Під час громадян. війни малював плакати в Одесі. Працював переважно в галузі пейзажу. Твори: «Далмація», «Осінь» (1912), «Весна на селі» (1915), «Село» (1917). Степан Федорович К. (11.VII 1879, с. Адріанопіль, тепер Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл.— травень 1955, Белград, СФРЮ). Брат Івана К. В 1897—1903 навчався в Одес. худож. уч-щі, 1903—09 — в петерб. АМ у О. Кисельова. В 1915—20 жив у Одесі й експонував свої твори на виставках *Товариства південноросійських художників*. У 1920 емігрував за кордон. Писав пейзажі, жанрові картини, працював у галузі декор.-монументального мист. Твори: «Село Софіївка біля Бердянська» (1904), «Весна» (1909), «В Подільській губернії» (1911), «Біля хати» (1912), «Колядування», «Воли на оранці» (обидва — 1915), «Вітряки» (1917), «Точильник» (1944). У 20-х рр. розписав плафон в оперному театрі й виконав 17 панно для Палас-отелю — у Белграді.

С. Ф. Колесников. Напровесні. 1911. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

КОЛЕСНИЧЕ́НКО Трохим Петрович (1876, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 1941, Київ) — укр. рад. актор, режисер і антрепренер. Творчу діяльність почав у трупі О. *Суслова* (1898). Працював у трупах: М. Пономаренка (1902), В. Захаренка (1904), Д. *Гайдамаки* (1905). В 1906—30 очолював укр. театр. колективи, 1925—41 працював у театрі ім. М. Заньковецької (з 1922 театр пересувний, з 1931 — в Запоріжжі, з 1944 — у Львові). Ролі: Сава Чалий (однойменна п'єса Карпенка-Карого), Сохрон («Маруся Богуславка» Старицького), Сірко («Про що тирса шелестіла» Черкасенка), Городничий («Ревізор» Гоголя). Вистави: «На дні» Горького, «Примари» Ібсена та ін. К.— автор кількох п'єс, зокрема «За волю і правду», що відображає революц. події на селі 1905—07.

Є. С. Хлібцевич.

КОЛЄССА Любов (Любка) Олександрівна (н. 1904, Відень) — канадська піаністка і музичний педагог. Українка за походженням. Дочка О. М. *Колесси*. В 1921 закінчила Віденську консерваторію. Виступала в країнах Зх. Європи та Америки. В 1929 гастролювала в СРСР (в т. ч. в Києві, Харкові). В концертах виконувала, зокрема, твори укр. композиторів. Пед. діяльність.

І. М. Лисенко.

КОЛЄССА Микола Філаретович (н. 6.XII 1903, Самбір, тепер Львів. обл.) — укр. рад. композитор, диригент, педагог, музично-громадський діяч, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1954. Син Ф. М. *Колесси*. В 1928 закінчив у Празі ун-т і консерваторію, 1931—Школу вищої майстерності (у В. *Новака*). В 1931—39 — викладач Вищого муз. ін-ту ім. М. Лисенка у Львові, з 1940 — Львів. консерваторії (1953—65 — її ректор, з 1957 — професор). Одночасно 1940—53 — диригент симф. оркестру Львів. філармонії, 1944—47 — Львів. театру опери та балету, 1946—48 — худож. керівник і гол. диригент хорової капели «*Трембіта*». Серед учнів К.— нар. арт. СРСР С. *Турчак*, засл. діячі мист. УРСР Ю. *Луців* і Т. Микитка, засл. артист УРСР І. Гамкало. Твори: для симф. оркестру — симфонії (1950, 1960), «Українська сюїта» (1928), «Симфонічні варіації» (1931), сюїта для струнного оркестру «В горах» (1935); камерно-інструм., фп., хорові твори, солоспіви, обробки укр. нар. пісень, музика для театру і кіно. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Основи техніки диригування. К., 1973. *Л. З. Мазепа.*

КОЛЄССА Олександр Михайлович [12 (24).IV 1867, с. Ходовичі, тепер Стрийського р-ну Львів. обл.— 23.V 1945] — укр. літературознавець, мовознавець, фольклорист. Брат Ф. М. *Колесси*. Професор Львів. ун-ту (з 1898) і Карлового ун-ту в Празі. Досліджував пам'ятки давньої укр. писемності («Південноволинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII—XVI ст.», ч. 1—4, 1923—25 та ін.), фольклор («Головні напрями й методи в розслідах українського фольклору», 1927), нову українську л-ру (творчість Т. Шевченка, М. Шашкевича, Ю. Федьковича). Автор відомої пісні «Шалійте, шалійте, скажені кати». Деякі праці К. 20—30-х рр. позначені впливом бурж.-націоналістичних концепцій.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Пісні та романси українських поетів, т. 2. К., 1956.

Ф. П. Погребенник.

КОЛЄССА Філарет Михайлович (17.VII 1871, с. Татарське, тепер с. Піщани Стрийського р-ну Львів. обл.— 3.III 1947, Львів) — укр. рад. фольклорист-музикознавець, композитор, літературознавець, акад. АН УРСР (з 1929). В 1891—92 слухав курс лекцій з гармонії в А. *Брукнера* у Віденському ун-ті, 1896 закінчив Львів. ун-т. До 1929 викладав у гімназіях Львова, Стрия, Самбора. Після возз'єднання укр. земель у єдиній Українській Рад. державі — професор Львів. ун-ту ім. І. Франка (з 1939) і одночасно — директор Держ. етнографічного музею у Львові (з 1940). К.— фундатор українського етнографічного музикознавства. Нар. творчість К. розглядав у зв'язку з істор. процесом, укр. фольклор — у порівнянні з фольклором ін. слов'ян. народів; розробив аналітичну методику дослідження пісенної ритміки («Ритміка українських народних пісень», 1907; «Балада про дочку-пташку в слов'янській народній поезії», 1936—37), поклав початок дослідженню муз. діалектів на Україні («Народні пісні з південного Підкарпаття», 1923; «Народні пісні з Галицької Лемківщини», 1929; «Народна музика на Поліссі», 1939). К. був збирачем і дослідником укр. дум («Мелодії українських народних дум», 1910—13), стверджував теорію демократичного походження епосу («Про генез українських народних дум», 1921; «Хмельничина в українських народних піснях і думах», 1940). Значну увагу приділяв зв'язкам нар. і профес. мистецтва («Народний напрям у творчості М. Лисенка», 1913; «Студії над поетичною творчістю Т. Г. Шевченка», 1939; «Народно-пісенна ритміка в поезії Івана Франка», 1941). Брав діяльну участь у Міжнар. конгресах музичного і нар. мист., славістики. Підтримував творчі зв'язки з М. Лисенком, Лесею Українкою, К. Квіткою, Б.

О. Я. Колесников.

М. Ф. Колесса.

Ф. М. Колесса.

Колеус Вершаффельта.

С. І. Коливанова

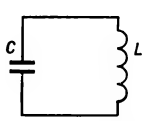

Коливальний контур.

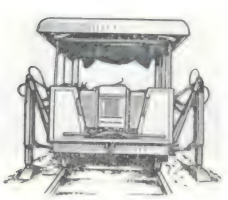

Моторний колієпідйомник.

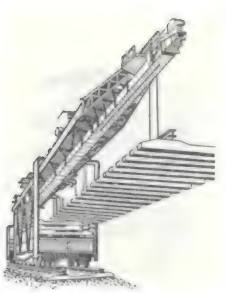

Ланковий рейковий колієукладач.

Бартоком, К. Мошинським та ін. К.— автор обробок нар. пісень, оригінальних хорових творів (у т. ч. на тексти Шевченка — «Утоптала стежечку», «Ой умер старий батько», «Було колись на Вкраїні», «Закувала зозуленька», «Якби мені черевики»). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. В 1971 в с. Ходовичі Стрийського р-ну Львів. обл., в якому пройшло дитинство К., відкрито меморіальний музей.

Тв.: Музикознавчі праці. К., 1970; Фольклористичні праці. К.. 1970; Музичні твори. К., 1972.

Літ.: Шуст Я. Ф. М. Колесса. К., 1955; Грица С. Філарет Михайлович Колесса. К., 1962; Грица С. Видатний дослідник фольклору Слов'янщини. «Народна творчість та етнографія», 1971, № 4.

С. Й. Грица.

КОЛЕУС (Coleus) — рід рослин родини *губоцвітих*. Багаторічні трави, напівкущі та кущі з гарно забарвленими листками і дрібними непоказними квітками, зібраними у верхівкові китиці. Бл. 150 видів, поширених в тропіках і субтропіках Азії та Африки. В СРСР вирощують як декоративні в кімнатах та відкритому грунті C. hibridus, C. scutellarioides та деякі ін. з темно-червоними, рожевими, рожево-фіолетовими або строкатими листками.

Деякі К. культивують у тропіках заради їстівних бульб, що розвиваються на підземних кореневищах. Іл. с. 279.

КОЛИ́БА — 1) Округле, здебільшого плетене, з конічним або округлим дахом, житло тимчасового типу, яке використовували в давнину чабани та мисливці. 2) Тимчасове зрубне житло (див. *Зруб*) гуцульських лісорубів, без вікон, з двосхилим або пірамідальним дахом з отвором для диму, вкрите дранкою, лубом. У центрі К.— відкрите вогнище. На Поліссі такого типу споруди наз. куренями. 3) Назва намету на всіх діалектах укр. мови, а також у мові зх. та пд. слов'ян.

КОЛИВА́ЛЬНИЙ КО́НТУР — *коло електричне*, що складається із з'єднаних між собою конденсатора з *електроємністю C* та котушки з індуктивністю *L* (мал.), в якому можуть виникати електричні *коливання*. При замиканні зарядженого конденсатора на котушку в К. к. відбувається періодичний обмін енергією між конденсатором та котушкою, при якому періодично змінюються напруга на конденсаторі й струм у котушці. Оскільки під час такого коливального процесу частина енергії контура неминуче витрачається на нагрівання проводів котушки, що мають активний опір, на випромінювання електромагн. хвиль в навколишнє середовище та на втрати в діелектриках, електр. коливання будуть згасаючими. Якщо в К. к. включити генератор із змінною ерс, то через деякий час у контурі встановляться вимушені коливання, амплітуда яких залежить не лише від амплітуди цієї ерс, а й від її частоти. При наближенні частоти зовн. ерс до т. з. власної частоти К. к. $\omega = 1/\sqrt{LC}$ спостерігається явище *резонансу* — різке збільшення амплітуди коливань. К. к. застосовують як резонансні системи генераторів та підсилювачів у діапазоні частот від 50 кГц до 250 МГц. При вищих частотах роль К. к. виконують двопровідні та коаксіальні лінії, а також об'ємні резонатори.

КОЛИВА́ЛЬНІ РУ́ХИ ЗЕМНО́Ї КОРИ́ — повільні плавні безперервні вертикальні переміщення мас гірських порід; одна з форм *тектонічних рухів*. Проявляються в піднятті одних територій і опусканні суміжних при численних змінах напряму руху. Як правило, зберігається тривала (сотні мільйонів років) успадкована тенденція до піднять або опускань, які можуть перериватися порівняно короткочасними рухами протилежного напряму. Виділяють два різновиди К. р. з. к.— заг. і хвильові. К. р. з. к. охоплюють значні території і впливають на зміни рівня *Світового океану*, що є однією з причин *трансгресій* і *регресій моря*. Ці рухи не спричинюють перетворення речовини *земної кори* та істотних деформацій гірських порід, як це відбувається при складкоутворенні (див. *Складчастість гірських порід*) і *горотворенні*, але впливають на склад, шаруватість, ритмічність і потужність осадків у басейнах акумуляції, а також на швидкість та інтенсивність *денудації* піднятих територій, тобто на зміну структури земної кори в цілому. Вони є причиною утворення епіплатформених гір. К. р. з. к. мали місце протягом усіх геол. періодів, вони відбуваються і тепер. К. р. з. к., які почалися в неогені (див. *Неогеновий період і неогенова система*) і беруть участь у створенні сучас. форм рельєфу, наз. новітніми рухами земної кори (див. *Неотектоніка*).

Основні закономірності розвитку К. р. з. к. і їхнє значення в геол. будові Землі встановив О. П. *Карпінський*. Більшість дослідників причину К. р. з. к. вбачають у глибинних процесах, які відбуваються в *мантії* Землі, — диференціації підкорової речовини і зміні її фазового стану, що викликає хвильову пульсацію поверхні мантії, яка передається земній корі. В. Г. *Бондарчук* з позицій розробленого ним вчення про *тектоорогенію* виявив більш глибокі космогенні причини К. р. з. к. Періодичні зміни швидкості обертання Землі навколо осі, на його думку, зумовлюють зміни полярного стиснення — екваторіального розтягування, що приводить до перерозподілу речовини мантії. В геол. л-рі поряд з терміном «коливальні рухи земної кори» застосовують і термін «епейрогенічні рухи».

Літ.: Карпинский А. П. Общий характер колебаний земной коры в пределах Европейской России. «Известия Российской Академии наук», 1894, т. 1, № 4; Бондарчук В. Г. Основные вопросы тектоорогении. К., 1961; Хаин В. Е. Общая геотектоника. М., 1964.

Ю. М. Довгаль.

КОЛИВА́ЛЬНІ СИСТЕ́МИ — фізичні системи, в яких внаслідок порушення стану рівноваги виникають *власні коливання*. К. с. наз. лінійними, якщо параметри цих систем (маса, жорсткість, ємність і т. д.) не залежать від положень і швидкостей їхніх елементів, і нелінійними — у противному разі. З енерг. точки зору К. с. поділяють на *консервативні системи*, в яких немає втрат енергії, і *дисипативні системи*, енергія яких зменшується, переходячи в ін. форми (напр., теплову). К. с. зі скінченною кількістю *ступенів вільності* наз. дискретними системами, а з нескінченною — системами з розподіленими параметрами. Прикладом дискретної К. с. є система, що складається з кількох маятників. Системами з розподіленими параметрами є струна, пружне тіло, електр. кабель тощо.

Літ.: Андронов А. А., Витт А. А., Хайкин С. Э. Теория колебаний. М., 1959; Обморшев А. Н. Введение в теорию колебаний. М., 1965.

О. О. Горошко.

КОЛИВА́ННЯ — зміни стану фізичної системи, які характеризуються багаторазовою точною або наближеною повторюваністю через певні проміжки часу. За фіз. природою К. бувають механічними (напр., К. маятника, виведеного з положення рівноваги), електромагнітними (напр., К. струму і напруги в *коливальному контурі*), електромеханічними (напр., К. *п'єзоелектричних давачів*), температурними (напр., періодичні зміни т-ри на Землі) тощо. За способом збудження К. розрізняють *власні коливання*, *вимушені коливання*, *параметричні коливання* й *автоколивання*. За кінематичними ознаками, тобто за характером зміни коливної величини S з часом t, К. різні (мал.). У заг. випадку розрізняють періодичні, майже періодичні і випадкові К. Серед періодичних виділяють *гармонічні коливання*. Багато фіз. коливних процесів є або близькі до гармонічних, або їх з достатньою точністю можна подати як набір гармонічних К. (див. *Гармонічний аналіз*). Осн. характеристиками К. є *період коливання*, *амплітуда*, швидкість зростання або згасання амплітуди, а також спектр частот і форми власних коливань для складних систем. Див. також *Биття*, *Вібрація*, *Згасаючі коливання*, *Модуляція* в фізиці, *Хвилі*.

Літ.: Стрелков С. П. Введение в теорию колебаний. М., 1964; Хайкин С. Э. Физические основы механики. М., 1971; Коршак Є. В. Коливання і хвилі. К., 1974.

О. О. Горошко.

КОЛИВА́ННЯ КОНСТРУ́КЦІЙ — рухи (мех. *коливання*) елементів конструкцій, що виникають внаслідок їх пружних *деформацій* під дією динамічних навантажень. Розрізняють К. к.: поздовжні (при *розтягу-стиску*), поперечні (при *згині*, *зсуві*), крутильні (при *крученні*) і змішані; періодичні й неперіодичні. Значні коливання можуть призвести до втрати міцності і стійкості конструкцій (див. *Динамічна міцність* матеріалів і конструкцій, *Граничний стан* конструкції, *Стійкість споруд*). Систематичні, навіть помірні, коливання, безпечні для конструкції, шкідливо впливають на здоров'я людини, порушують перебіг точних виробничих процесів. Величину коливань зменшують, змі-

нюючи *жорсткість* конструкцій, вдаючись до *балансування* й віброізоляції (напр., *амортизаторами,* пружинними і динамічними гасителями) машин, скорочуючи тривалість їх пуску й зупинки тощо. Для розрахунку конструкцій на коливання використовують методи теорії коливань мех. систем. Див. також *Динаміка споруд*.

КОЛИВА́НОВА (Коливанова-Попеску) Світлана Іванівна (н. 26.IX 1940, Київ) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1975. В 1959 закінчила Київ. хореографічне уч-ще. Працювала в Київ. (1959—60), Узбецькому (1960—63, Ташкент) театрах опери та балету. З 1964 — в Харків. театрі опери та балету ім. М. В. Лисенка. Партії: донна Анна («Дон Жуан» Губаренка), Кітрі («Дон Кіхот» Мінкуса), Мехмене-Бану («Легенда про любов» Мелікова); гол. партії в балетах — «Жізель» Адана, «Пспелюшка» Прокоф'єва, «Баришня і хуліган» Шостаковича та ін.

КОЛИМА́ — ріка на Пн. Сході РРФСР, у межах Магадан. обл. і Якут. АРСР. Завдовжки 2129 км, площа бас. 643 тис. км². Утворюється злиттям двох витоків (Кулу і Аян-Юряху), впадає у Сх.-Сибірське м., утворюючи дельту (пл. 3000 км²). У верхній течії гірська, в пониззі тече Колимською низовиною. Живлення мішане. Пересічна витрата води біля Середньоколимська 2250 м³/с. Замерзає у жовтні, скресає у травні — червні. Поширені полії, під час льодоходу — *затори*. В басейні К.— *багаторічна мерзлота*. Родовища золота, олова та ін. Регулярне судноплавство від Усть-Середньокана, рибальство. У верхів'ї будується (1980) ГЕС. У 1648 землепрохо-дець С. *Дежньов* пройшов до гирла К. і обігнув Чукотку.

КОЛИ́МСЬКЕ НАГ'Р'Я, Колимський хребет, Гидан — система хребтів і плато на Пн. Сх. Азіатської частини СРСР, гол. чин. у Магадан. обл. РРФСР. Завдовжки 1300 км. Відокремлює бас. Колими від рік бас. Тихого ок. Заввишки до 1962 м (Омсукчанський хр.). Золоте, олов'яне зруднення, поклади кам. вугілля. Термальні джерела. Рослинність тундрова. Долини і нижні частини схилів хребтів вкриті лісами з модрини, місцями — заплавні ліси.

КОЛІБАКТЕРІО́З МОЛОДНЯКА́ — гостра інфекційна хвороба молодняка с.-г. тварин і хутрових звірів. Збудники — патогенні форми (серотипи) *кишкової палички*. Джерело інфекції — хворі тварини і бактеріоносії. Зараження відбувається через травний тракт при ссанні забрудненого вимені, випоюванні інфікованого молока. Інкубац. період — від кількох годин до доби. У хворих тварин підвищується т-ра, настають розлад травлення, прогресуюче виснаження. Без лікування тварини гинуть за кілька днів. Заходи боротьби і профілактика: хворий молодняк ізолюють разом з матками і лікують *сироватками імунними, антибіотиками*. Поліпшують сан.-гіг. стан тварин, годівлю маток; відокремлене вирощування молодняка.

КОЛІ́БРІ (Trochili) — підряд птахів ряду довгокрилих. Найменші на землі птахи: довж. (разом з дзьобом і хвостом) від 5,7 до 21,6 см, маса 1,6—20 г (у більшості видів 3—8 г). Оперення у самців яскраве з металічним блиском, у самок — тьмяне. Дзьоб різної довжини і форми, частіше тонкий, загострений на кінці. Язик вузький, у багатьох видів згортається у трубочку. Живляться К. *нектаром,* а також комахами. Понад 350 видів (1 родина), поширених в Америці. В жарких районах осілі, у помірних зонах — перелітні птахи. Живуть К. на рівнинах і високо у горах. Активні переважно вдень. Гніздо влаштовують на гілках і листках дерев. Кладку з 2 білих яєць насиджує самка 14—20 діб. Пташенята вилуплюються сліпими, з рідким пухом, вилітають з гнізда через місяць. Чисельність К. скоротилась у зв'язку із зміною ландшафтів в багатьох районах та внаслідок знищення людиною заради гарного пір'я (виготовляють прикраси й сувеніри).

КОЛІЄПІДЙО́МНИК — машина, якою піднімають колійну гратку (рейки зі шпалами) при ремонті й технічному утриманні існуючих і будівництві нових *залізничних колій*. Розрізняють К. моторні (періодичної дії) і повзучі (безперервної дії). Осн. частинами моторних К. (мал.) є опорні плити, що їх приводять у дію гвинтові або гідравлічні *домкрати,* і кліщові захвати, які зачіплюють колійну гратку. Коли опорні плити К., що рухається по рейках, опускаються, кузов його разом з ходовою частиною і колійною граткою піднімається (на висоту до 40 см). Повзучий К.— клиноподібна плита з двома гусеничними транспортерами, з'єднана тросами з тракторним дозувальником *баласту*. Під час руху плита, підведена під колійну гратку, піднімає її (на висоту бл. 20 см), а далі планує й ущільнює укладений баласт. Моторні К. застосовують в разі ремонтних робіт, повзучі — при спорудженні нових колій. *В. А. Несвіт.*

КОЛІЄУКЛАДА́Ч — машина, якою укладають колійну гратку (рейки зі шпалами) при ремонті існуючих і будівництві нових *залізничних колій*. Найпоширеніші К. ланкові (рейкові, тракторні), що укладають (або знімають) колійні гратки, заздалегідь з'єднані у ланки (довжина ланки дорівнює довжині стандартних рейок, в СРСР — 12,5 та 25 м). Осн. частини ланкових рейкових К. (мал.): рейкоукладальний кран зі стрілою: вантажні *платформи*, де розміщують ланки; моторна платформа (одна або кілька) для перетягування ланок по вантажних платформах і маневрових операцій. У ланкових тракторних К. є рейкоукладальна стріла з *лебідками*, що спирається на трактор і *портал* з ходовими візками. Продуктивність рейкових К. до 1200 м за годину, тракторних — до 2000 м за зміну. Є також портальні К., складені з кількох портальних *підйомних кранів*.

В. А. Несвіт.

КОЛІЗЕ́Й, Колоссей (від лат. colosseus — величезний) або амфітеатр Флавіїв — пам'ятка давньорим. архітектури (75—80 н. е.). В плані — еліпс довж. бл. 190 м і шир. 156 м, у центрі еліпса — арена, навколо якої ступінчасті в 4 яруси місця для глядачів (бл. 50 тис.). К. призначався для боїв *гладіаторів* та ін. видовищ. Зовні К. поділено на яруси, три з них являють собою відкриті аркади (по 80 арок у кожній), нижня дорична служила входом й виходом для глядачів; за двома верхніми (іонічною та корінфською) розміщувались кільцеві фойє. Збереглися руїни споруди.

КОЛІ́ЗІЯ (лат. collisio — зіткнення) в літературі — зіткнення протилежних інтересів, прагнень і поглядів, які виявляються в діях і вчинках персонажів твору (Див. також *Конфлікт*).

КОЛІ́ЗІЯ у праві — 1) К. законів — розходження, суперечність між *нормами права,* під дію яких підпадають однакові сусп. відносини. Можуть виникати у внутрідерж. правових системах або між правовими нормами різних д-в, де розв'язуються за допомогою т. з. колізійних норм, які вказують, чий закон слід застосовувати і в яких випадках. Для рад. *законодавства* К. правових норм не характерна. В разі її виникнення (при недоліках *кодифікації*) розв'язується: а) залежно від юрид. сили супідрядності норм. Так, у разі розходження закону союзної республіки із загальносоюзним діє загальносоюзний закон (ст. 74, 173 Конституції СРСР); б) на підставі правил дії правових норм у часі (див. *Чинність закону*). 2) К. прав — зіткнення кількох правових вимог до одного і того ж об'єкта. За рад. правом розв'язується на підставі норм *цивільного права* та відповідних рішень Пленуму *Верховного Суду СРСР*.

Н. С. Прозоровська

КОЛІЇВЩИНА — нар.-визвольне і антифеод. повстання на *Правобережній Україні*, що до кін. 18 ст. перебувала під гнітом шляхетської Польщі. К. стала найвищим етапом *гайдамацького руху*. Назва, напевно, походить від «колій» — повстанець, гайдамака (кіл був зброєю частини повстанців). Осн. рушійною силою К. було селянство. Очолив повстання запорізький козак М. *Залізняк*. У квітні 1768 з групою запорізьких козаків він заклав Кіш в урочищі *Холодний Яр*, поблизу *Мотронинського Троїцького монастиря*. 26.V (6.VI) 1768 гайдамацьке військо виступило з Коша й штурмом здобуло укріплений замок у Жаботині, по-

Колізей. 75—80 н. е

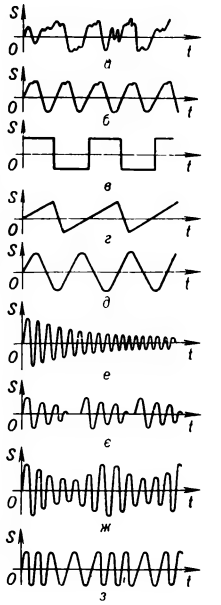

Різні типи **коливань:** *а* — невпорядковані (неперіодичні); *б* — періодичні негармонічні; *в* — прямокутні; *г* — пилкоподібні; *д* — синусоїдальні (гармонічні); *е* — згасаючі; *є* — згасаючі імпульсні; *ж* — амплітудно-модульовані; *з* — частотно-модульовані.

Колібрі: 1 — колібрі-джміль (Chaetocercus bombus); 2 — ракетохвостий колібрі (Laddigesia mirabilis).

Коліївщина. Гайдамаки під Уманню. Ілюстрація до поеми «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка. Художник О. П. Бубнов. 1961.

Пам'ятник героям **Коліївщини.** Село Кодня Житомирського району Житомирської області. 1971.

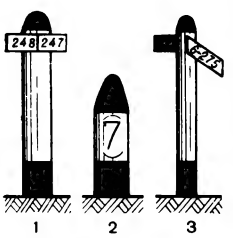

Колійні знаки:
1 — кілометровий;
2 — пікетний;
3 — похиловказівний.

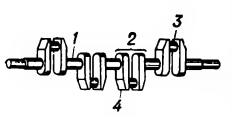

Колінчастий вал:
1 — корінна шийка;
2 — коліно;
3 — шатунна шийка;
4 — щока.

тім визволило Черкаси, Смілу, Корсунь, Богуслав, Лисянку та ін. міста і села. За короткий час повстання охопило Київщину, Брацлавщину і перекинулося на Поділля й Волинь. Гайдамацький рух на Правобережній Україні був тісно пов'язаний з аналогічним рухом на Лівобережжі, Слобожанщині, з діями *опришків* у Галичині, на Закарпатті і Буковині. Центр. подією К. було взяття 9—10 (20—21).VI 1768 *Умані* гайдамацьким військом на чолі з Залізняком, до якого приєднався із своїм загоном сотник уман. надвірних козаків І. *Гонта*. Це зламало плани конфедератів (див. *Барська конфедерація 1768*) перетягти на свій бік сильний гарнізон міста й перетворити Умань на опорний пункт. Керівники повстання оголосили про визволення Правобережжя з-під польс.-шляхет. гноблення й невіддільність його від *Лівобережної України*. Військ. і цивільна влада на визволеній території зосереджувалася в канцелярії при повстанському війську, яке поділялося на сотні на чолі з сотниками. У період 9—26.VI (20.VI—7.VII) багато уваги приділялось організації і навчанню війська, створенню нової адміністрації, розсилалися загони для боротьби проти шляхти. З табору під Уманню Залізняк відрядив на Брацлавщину гайдамацький загін (бл. 200 чол.) під командуванням сотника В. Шила, який поблизу прикордонних міст Балти й Голти розгромив значний тат. загін. У червні — липні 1768 на Правобережжі діяло бл. 30 повстанських загонів, які контролювали значну територію і створили у визволених містах і селах органи самоврядування, скасували *панщину* та ін. повинності. Серед керівників повстанських загонів були С. *Неживий*, П. Таран, І. *Бондаренко*, А. *Журба*, М. *Швачка*, О. Лепеха, С. Позіхайло, Я. Репетей, М. Максимов, М. Москаль. У гайдамацьких загонах поряд з українцями боролися проти гнобителів росіяни, білоруси, поляки, молдавани, волохи, серби та ін., яких єднала класова солідарність.

Царський уряд, наляканий розмахом повстання, вступив у зговір з шляхет. Польщею. М. Залізняка, І. Гонту та С. Неживого 26.VI (7.VII) було по-зрадницькому схоплено під час зустрічі з командуванням царських військ. Загони повстанців роззброєно. Остаточно повстання було придушено тільки в квітні — травні 1769. Гонту та ін. учасників повстання, жителів Правобережної України, було передано польс. владі, яка жорстоко розправилася з ними (див. *Коднянська розправа 1768*). Залізняка та ін. учасників повстання, жителів Лівобережної України і Запорізької Січі, було засуджено в Києві й покарано в прикордонних містах. Однак гайдамацький рух тривав і в наступні роки. Події 1768 на Правобережжі вплинули, зокрема, на розгортання антифеодальної боротьби в Польщі (повст. 1769 в районі Любліна, в с. Мостники, в Мазовії, в околицях Пшедбожа; 1770 — в Малопольщі), в Литві (повст. в Шяуляйській (Шавельській) економії 1769), в Білорусії, Молдавії, Угорщині. Події К. збереглися в нар. пам'яті. Т. Г. Шевченко присвятив К. поему «Гайдамаки». Тему К. відобразили в своїй творчості укр. художники О. І. *Сластіон*, І. С. *Їжакевич*, укр. рад. письменники І. А. *Кочерга*, Ю. М. *Мушкетик*, М. Й. Сиротюк, Я. Н. Стецюк.

Літ.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 3. К., 1876; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. К., 1970; Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Коліївщина. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. К., 1970; Гуслистий К. Коліївщина. К., 1947. *І. Л. Бутич.*

КОЛІЙНІ ЗНАКИ — спеціальні покажчики профілю і протяжності колії, особливостей руху по ній, встановлювані вздовж головних *залізничних колій*. Розрізняють К. з. (мал.) кілометрові (з позначенням попереднього і дальшого кілометрів), пікетні (їх розміщують між кілометровими, в СРСР — через кожні 100 м), похиловказівні (з позначенням величини похилу і протяжності його в метрах), а також особливі (про місцеположення колійних споруд або пристроїв).

КОЛІКА [грец. κωλική (νόσος) — кишкова хвороба] — приступ сильних переймоподібних болів, які виникають при захворюванні органів черевної порожнини та заочеревинного простору. У людини розрізняють К. кишкову (напр., при пухлинах, *гельмінтозах*, вжиганні грубої їжі), апендикулярну (при *апендициті*), прямокишкову (при гострій *дизентерії*, раку прямої кишки), газову (при *метеоризмі*), печінкову (див. *Жовчнокам'яна хвороба*), ниркову (див. *Нирковокам'яна хвороба*), панкреатичну (при *панкреатитах*, каменях підшлункової залози). Причини К. різні. Болі з'являються раптово, локалізуються в ділянці ураженого органа, іноді супроводяться блюванням, запамороченням. Тривають від кількох хвилин до кількох годин. Лікування: знеболювальні засоби. К. у тварин бувають справжні (при хворобах шлунка, кишок) та несправжні (при ураженнях сечостатевих органів, печінки, деяких інвазійних та *інфекційних хворобах*). Перебіг хвороби у вигляді приступів, під час яких тварини неспокійні, риють землю, лягають, качаються, набирають поз, не властивих їм у нормі. Лікування — застосування знеболювальних засобів.

КОЛІНЕА́РНІ ВЕ́КТОРИ [від лат. co... (cum) — разом і linea — лінія] — *вектори*, паралельні до однієї прямої. Див *Векторне числення*.

КОЛІ́НЧАСТИЙ ВАЛ — машинна деталь (вал) з одним або кількома колінами (кривошипами), що передає обертальні зусилля, перетворюючи обертальний рух на зворотно-поступальний і навпаки; обертова ланка *кривошипного механізму*. Кожне коліно К. в. (мал.) складається з двох щік і однієї шийки, з'єднаної з *шатуном*; корінні шийки вала спираються на *підшипники*. К. в. виготовляють з вуглецевих і легованих сталей або високоміцного чавуну. Вони бувають литі і ковані, суцільні і складені. К. в. застосовують у поршневих двигунах, насосах, компресорах, ковальсько-пресових машинах тощо.

КО́ЛІР у мистецтві — один з основних зображувальних засобів. У худож. творі служить повнішому розкриттю ідейного змісту, сильнішому емоційному впливу на глядача. Виступає в зв'язку з такими елементами худож. форми, як *композиція*, простір, *фактура*, *колорит*. Основою застосування і відповідного трактування К. у худож. творі є природні кольорові властивості зображуваного предмета, але митець не копіює їх пасивно, а надає їм стрункої, осмисленої, гармонійної системи.

КО́ЛІРНИЙ ЗІР, кольоровий зір, кольороспри́ймання — здатність *ока* людини і багатьох видів тварин сприймати кольори. Ця здатність пов'язана з різницею в діянні на зоровий *аналізатор* променів різної довжини хвилі. К. з. здійснюється за допомогою окремих світлочутливих елементів у сітківці ока— *колбочок*. Осн. сучас. уявлення про К. з. людини розроблені у 19 ст. англ. фізиком Т. *Юнгом* і нім. вченим Г. *Гельмгольцем* у вигляді т. з. трикомпонентної, або трихроматичної, теорії кольороспри́ймання. За цією теорією, на сітківці ока є три типи колбочкових клітин, які різною мірою чутливі до червоного, зеленого й синього кольорів. При комбінаціях цих трьох осн. кольорів виникає незліченна кількість відтінків. У деяких людей К. з. порушений (див. *Дальтонізм*), іноді К. з. відсутній (спадково зумовлена вада). У хребетних тварин (мавпи, більшість видів риб, земноводні), бджіл, джмелів К. з. трихроматичний (як і у людини); у багатьох ін. комах і ховрахів — дихроматичний; у птахів і черепах, можливо,— чотирикомпонентний. Див. також *Зір*, *Зору органи*.

КОЛІСНИ́ЦЯ — різновид колісного візка, який застосовували в давнину в багатьох народів під час бойових дій. для тріумфальних,

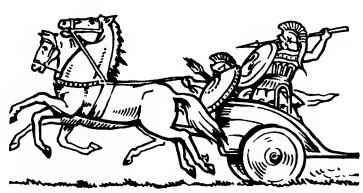

Давньогрецька бойова колісниця.

ритуальних і поховальних процесій, а також для спортивних змагань. Ритуальні й бойові К. знаходять під час розкопок багатих могил кін. 3-го тис. до н. е. і пізнішого часу (в Урі, Закавказзі та ін.). Бойові К. (були двоколісні й чотириколісні) широко застосовувались у військах держав Давнього Сходу, а також за середніх віків у Зх. Європі.

КОЛІ́Т (від грец. κόλον — товста кишка) — захворювання, в основі якого лежить запалення слизової оболонки товстої кишки. Причинами виникнення К. бувають інфекційні захворювання (*дизентерія*, *паратиф* А та ін.), отруєння свин-

цем, ртуттю, недоброякісними продуктами, уремічне самоотруєння, порушення нервової регуляції роботи кишечника та ін. К. бувають гострі та хронічні. Гострі К. починаються раптово. Виникають здуття живота, гострі переймоподібні болі у животі, часті позиви та рідкий кал з великою кількістю слизу, крові, гною, іноді з гнильним запахом. При інфекційному К. підвищується т-ра тіла до 39—40°, з'являються сухість в роті, нудота, заг. кволість. Для хронічного К. характерне чергування загострень і *ремісій*. Проноси змінюються запорами, кал з домішками слизу. Можуть спостерігатися *авітаміноз*, зменшення ваги, заг. слабкість, швидка втомлюваність, відсутність апетиту тощо. Зміни товстої кишки варіюють від поверхнево-катарального до некротично-виразкового запалення.

Профілактика: запобігання кишковим інфекціям, правильна організація харчування, лікування захворювань травного тракту.

Лікування інфекційного К. — антибіотики; неускладненого — амбулаторне, ускладненого — стаціонарне.

КОЛКИ́ — невеликі лісові масиви в *лісостеповій зоні*. Приурочені до зволожених ділянок на вододілах. Рослинність К. розташована

кільцем навколо невеликого болота. Найпоширеніші березові й осикові К. Характерні для Зх. Сибіру; мають полезахисне значення.

КО́ЛКИ — селище міського типу Маневицького р-ну Волин. обл. УРСР. Пристань на р. Стиру (притока Прип'яті), за 26 км від залізнич. ст. Маневичі. 4,0 тис. ж. (1979). Овочесушильний та хлібний з-ди, лісгоспзаг, Маневицька райсільгосптехніка, комбінат побутових послуг. 2 середні школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури, 2 б-ки. Пам'ятник, встановлений на місці розстрілу поліцією бурж.-поміщицької Польщі *колківської політичної демонстрації 1935*.

КО́ЛКІВСЬКА ПОЛІТИ́ЧНА ДЕМОНСТРА́ЦІЯ 1935 — масова першотравнева демонстрація в районі містечка *Колки*. Проводилася місцевою організацією *Комуністичної партії Західної України*. Бл. 5 тис. селян навколишніх сіл з червоними прапорами вирушили в Колки. Демонстранти йшли під гаслами повалення фашист. режиму, возз'єднання Зх. України з УРСР, протесту проти підготовки міжнар. імперіалізмом нападу на Рад. Союз. Поліція зустріла учасників демонстрації вогнем. Було вбито 9 і поранено бл. 100 селян. Багатьох демонстрантів віддано до суду.

М. М. Кравець.

КО́ЛЛАР (Kollár) Ян (29.VII 1793, с. Мошовце, Словаччина — 24.I 1852, Відень) — чес. і словацький поет, фольклорист, етнограф і історик. Словак за походженням. Найзначніші твори К.— поема «Донька Слави» (1824, доп. вид. 1832) і трактат «Про літературну взаємність між слов'янськими племенами і наріччями» (1836), в яких виступав за дружбу слов'ян. народів, їхнє єднання в боротьбі проти нац. гноблення. Твори К. відіграли важливу роль у справі відродження чес. і словацької л-р. Ідеї слов'ян. єднання в творах К. високо цінили Т. Шевченко, який згадує ім я поета в посланні «І мертвим, і живим...», а також І. Франко, якому належить два спец. дослідження про його творчість.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; Рос. перекл.— Сто сонетов. М., 1973. *Літ.:* Франко І. Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955.

В. І. Шевчук.

КО́ЛЛЕ КУЕ́ТО (Kolle Cueto) Хорхе (н. 20.IV 1930, Суданьєс, деп. Чукісака) — діяч комуністичного руху Болівії. За фахом — учитель. Член КП Болівії (КПБ) з 1950. З 1954 — член ЦК КПБ, з 1968 — перший секретар ЦК КПБ. Не раз зазнавав арештів.

КО́ЛЛІ Микола Джемсович [Якович; 5 (17).VIII 1894, Москва — 3.XII 1966, там же] — рос. рад. архітектор. У 1922 закінчив моск. ВХУТЕМАС. Один з авторів проектів ряду споруд Всеросійської с.-г. і кустарно-пром. виставки в Москві (1923), осн. споруд *Дніпрогесу* і житл. кварталів Запоріжжя (1927—32), будинку Центросоюзу на вул. Кірова в Москві (тепер Центр. статистичне управління СРСР; 1928—35, у співавт. з *Ле Корбюзьє*), ст. моск. метрополітену «Кіровська» (1935) й «Павелецька-кільцева» (1944—49). Нагороджений 3 орденами, медалями.

КО́ЛЛІНЗ (Collins) Майкл (н. 31.X 1930, Рим) — астронавт США. Закінчив (1952) Військову академію США. Служив льотчиком-випробувачем. У групі астронавтів — з 1963. Як другий пілот, разом з Дж. *Янгом* здійснив (18—21.VII 1966) політ на космічному кораблі «Джеміні-10». За час польоту двічі виходив у космос. 16—24.VII 1969, як пілот осн. відсіку, брав участь у польоті корабля «Аполлон-11», під час якого Н. *Армстронг* і Е. *Олдрін* уперше 21.VII 1969 вийшли на поверхню Місяця. Перебуваючи в осн. відсіку на селеноцентричній орбіті, К. забезпечував відстикування місячного відсіку і стикування його після повернення, підтримував зв'язок з Землею й астронавтами. Його ім'ям названо кратер на зворотному боці Місяця.

КО́ЛЛІНЗ (Collins) Том (справж. ім'я і прізв.— Джозеф Ферфі; 26.IX 1843, Йєрінг, тепер штат Вікторія — 13.IX 1912, Клермонт, Зах. Австралія) — австрал. письменник. Один із зачинателів реалізму, продовжувач демократичних традицій в австрал. л-рі. Був пастухом, фермером. Автобіографічний роман «Таке життя» (1903), написаний у формі щоденника дрібного чиновника Тома Коллінза, — про тяжку долю трудящих Австралії. Автор поеми «Смерть президента Лінкольна» (1867), повістей «Любов Рігбі» (1905), «Балн-Балн і Бролга» (вид. 1948).

Р. П. Зорівчак.

КО́ЛЛІНЗ (Collins) Уїльям Уїлкі (8.I 1824, Лондон — 23.IX 1899, там же) — англ. письменник. Основоположник детективного роману в Англії. Романи К.: «Жінка в білому» (1860), «Армадель» (1866), «Місячний камінь» (1868), «Чоловік і жінка» (1870), «Нова Магдалина» (1873) та ін. відзначаються майстерністю інтриги, але позбавлені серйозної сусп. проблематики. В співавт. з Ч. Діккенсом, другом якого він був, написав кілька повістей.

Тв.: Укр. перекл.— Місячний камінь. К., 1957; Рос. перекл.— Женщина в белом. Л., 1975; Лунный камень. М., 1978.

Д. С. Яхонтова.

О. М. Коллонтай.

КОЛЛО́ (Collot) Марі Анн (1748, Париж — 23.II 1821, Нансі) — франц. скульптор, представник *класицизму*, академік петерб. АМ (з 1767). З 1764 навчалася в Е. М. *Фальконе*, 1766—78 працювала з ним у Росії. Автор моделі голови Петра I (бл. 1773) для пам'ятника Петру I роботи Е. М. Фальконе в Петербурзі, портретів — Вольтера (бл. 1770), Д. Дідро (1772) та ін. Деякі твори К. зберігаються в Ермітажі (Ленінград).

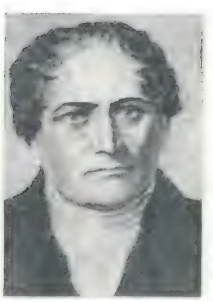

Я. Коллар.

КОЛЛО́НТАЙ (Kołłątaj) Гуго (1. IV 1750, с. Великі Дедеркали, тепер Шумського р-ну Терноп. обл.— 28.II 1812, Варшава) — польс. громадський діяч, учений-філософ, представник польс. *Просвітительства*. Закінчив Краківський ун-т. Доктор філософії, права і богослов'я. 1776—86 — діяч *Едукаційної комісії* (відомство освіти). Виступав проти феодалізму, за бурж. перетворення суспільства шляхом реформ; був співавтором прогрес. на той час польс. Конституції 3.V 1791, обстоював світські науку і освіту, звільнені від засилля *клерикалізму* і релігії. Активний учасник *Польського повстання 1794*, за що його було ув'язнено (1794—1802). В 1802—06 жив на Волині (заснував ліцей у Кременці), 1807—08 — в Москві. У філософії стояв на позиціях *деїзму*, під впливом Е. Б. *Кондільяка* і К. А. *Гельвеція* став прихильником матеріалістичного *сенсуалізму*. Осн. праці: «Критичний розгляд основ історії початку людського роду», «Фізично-моральний порядок».

М. М. Верников.

М. Коллінз.

КОЛЛОНТА́Й (дівоче прізв.— Домонтович) Олександра Михайлівна [19 (31).III 1872, Петербург— 9.III 1952, Москва] — діяч міжнар. і рос. революц. руху, рад. дипломат. В РСДРП з 1906; член Комуністичної партії з 1915. Н. в сім'ї генерала. В революц. русі з 90-х рр. 19 ст. У 1908—17 — в еміграції. Брала участь у с.-д. русі за кордоном. В 1915—17, перебуваючи в Данії та Норвегії, працю-

А. М. Колмогоров.

Л. М. Колобов.

О. М. Колобов

вала в тісному контакті з В. І. Леніним. З березня 1917 — член Виконкому Петрогр. Ради робітничих і солдатських депутатів. Учасниця Жовтн. збройного повстання 1917 в Петрограді. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — нарком соціальн. забезпечення. В 1919 — нарком пропаганди і агітації Крим. Рад. республіки, член комісії ЦК КП(б)У по агітації і пропаганді серед робітниць. Влітку 1919 вела пропагандистську роботу в Києві. В 1920 — зав. жінвідділом ЦК РКП(б). У 1921—22 — секретар Міжнародного жіночого секретаріату при Комінтерні. В 1923—45 — на дипломатичній роботі: повпред і торгпред СРСР у Норвегії, Мексиці, Швеції, з 1945 —радник Наркомату (М-ва) закорд. справ СРСР. На VI з'їзді РСДРП(б) обиралась членом ЦК партії. Була членом ВЦВК. Автор книг і статей, гол. чином з питань жіночого революц. руху. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами.

КОЛМОГО́РОВ Андрій Миколайович [н. 12 (25).IV 1903, Тамбов] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1939), Герой Соціалістичної Праці (1963). Закінчив (1925) Моск. ун-т. З 1933 працює в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР. Осн. праці — з теорії функцій дійсної змінної, матем. логіки, топології, функціонального аналізу, теорії імовірностей і статистичної теорії турбулентності, кібернетики тощо. К. розв'язав ряд важливих проблем і побудував систему аксіоматичного обгрунтування *імовірностей теорії*, розвинув теорію марковських і стаціонарних *випадкових процесів*. Серед його учнів — Б. В. *Гнеденко*, А. І. *Мальцев*, М. Д. *Мільйонщиков*, С. М. *Нікольський*, Ю. В. *Прохоров* та ін. Нагороджений 7 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1941. Ленінська премія, 1965. Премія ім. П. Л. Чебишова АН СРСР, 1949.

КО́ЛО — *геометричне місце* точок площини, рівновіддалених від даної точки (центра) цієї площини. Відрізок, що сполучає центр К. з довільною його точкою (мал.), а також довжина цього відрізка наз. радіусом К. Відрізок, що сполучає дві точки К., наз. хордою; якщо хорда проходить через центр К., то вона наз. *діаметром* К. *Дотична пряма* до К. в довільній його точці перпендикулярна до радіуса, проведеного в цю точку. Довжина К. радіуса R дорівнює $2\pi R$, де $\pi = 3{,}14159\ldots$, а площа круга, обмежена цим К., дорівнює πR^2. Рівняння К. в прямокутній системі *координат*: $(x-a)^2+(y-b)^2=R^2$, де a і b — відповідно абсциса і ордината центра.

КО́ЛО — масовий танець, близький до *хороводу*. Для нього характерне розташування танцюристів замкнутим або розімкнутим колом (іноді в центрі — соліст). Виконується в супроводі нар. інструментів, співу. Музика і характер виконання — різноманітні; побутують К. швидкого і повільного темпів. Поширений у народів Балканського п-ова і областей на північ від нього (у болгар — хоро, румун і молдаван — хора, сирба). К. відоме в Польщі й на Україні (різновиди К.— *гуцулка, коломийка, аркан, веснянки*).

КО́ЛО в доведенні — логічна помилка в *доведенні*, яка полягає в тому, що як *аргумент* доведення певного твердження (*тези*) використовують те саме, ще не доведене, твердження. Напр., К. в д. є твердження, що людина є мисляча істота, обгрунтоване тим, що людина може мислити, і те, що людина може мислити,— тим, що вона мисляча істота.

КО́ЛО у визначенні — логічна помилка у визначенні *понять*. Існують безпосереднє і опосередковане К. у визначенні. Безпосереднє К. у визначенні буває тоді, коли поняття А визначають через сукупність понять, до складу яких входить те саме поняття А. Напр., «Законність є дотримування приписів законності». Частіше трапляється опосередковане К. у визначенні, коли поняття А визначають за допомогою поняття В, а в ін. визначенні поняття В пояснюється через поняття А. Напр., «Логіка є наука про закони правильного мислення. Правильним є таке мислення, яке відбувається за законами логіки». Визначення, які містять у собі коло, наз. тавтологічними (див. *Тавтологія*).

КО́ЛО ЕЛЕКТРИ́ЧНЕ — сукупність тіл або середовищ, які утворюють замкнутий шлях для *електричного струму*. Служить для передавання, розподілу і взаємного перетворення електричної (електромагнітної) та деяких ін. видів енергії. Осн. елементами К. е. є джерела електр. енергії (*акумулятори, гальванічні елементи*, електромашинні генератори тощо) та приймачі, в яких ця енергія перетворюється на ін. види. Найпростіше К. е. складається з джерела і приймача, з'єднаних проводами. До складу К. е. можуть входити прилади контролю (зокрема, *амперметри, вольтметри*) і комутації (напр., *вимикачі, перемикачі*), *запобіжники*, а також ін. пристрої (*випрямлячі струму, трансформатори* тощо). Властивості елементів К. е. характеризуються параметрами: *електричний опір, індуктивність* і *електроємність*. Реальний елемент К. е. має всі ці три параметри, проте в багатьох випадках роботу включених у коло *резисторів*, котушок індуктивності й *конденсаторів* з достатньою точністю можна характеризувати одним параметром. К. е. наз. лінійним, якщо параметри його елементів не залежать від струму і напруг у колі, і нелінійним, якщо ця умова не виконується хоча б для одного елемента. Розрізняють К. е. постійного і змінного струмів, причому коло з *послідовним з'єднанням* елементів наз. нерозгалуженим, а з *паралельним з'єднанням* і змішаним — розгалуженим. К. е. наз. колом з зосередженими параметрами, коли воно побудоване з елементів, геом. розміри яких набагато менші від *довжини хвилі*, що відповідає частоті зміни струму в колі. Якщо геом. розміри елементів сумірні з цією довжиною хвилі, К. е. наз. колом з розподіленими параметрами. При розрахунках струмів у лінійних колах постійного струму або в колах змінного струму з зосередженими параметрами використовують *Ома закон* і *Кірхгофа правила*. Розрахунки режимів нелінійних К. е. проводять графічними або числовими методами із застосуванням *послідовних наближень методу*.

Літ.: Основы теории цепей. М., 1975; Электротехника. М., 1976.

М. Д. Корнієнко.

КО́ЛО СХИ́ЛЕННЯ — велике коло *небесної сфери*, проведене через *полюси світу* і світило. Площина К. с. перпендикулярна до площини *екватора небесного*.

КО́ЛОБОВ Леонід Миколайович (1873, Вологда — 1943) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1938). Сценічну діяльність почав 1895 в Ярославському театрі. В 1919—33 виступав як гастролер в багатьох містах РРФСР, 1933—38 — артист Харків. драм. театру ім. О. С. Пушкіна. Ролі: Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Осип («Ревізор» М. Гоголя), князь Мишкін («Ідіот» за Достоєвським), Кулигін («Три сестри» Чехова), Медведєв («Слава» Гусєва), Хагберг («Люди в білих халатах» Кінгслі) та ін.

КО́ЛОБОВ Олександр Митрофанович [12 (24). V 1895, м. Єгор'євськ, тепер Моск. обл.— 13. III 1980, Одеса] — рос. і укр. рад. артист (баритон), нар. арт. УРСР (з 1949). Після закінчення 1925 Моск. ін-ту театр. мист. працював у драм. театрах Москви. З 1931 — соліст театрів опери та балету в Іркутську (1931—34), Саратові (1934—35), Одесі (1935—38), Ворошиловграді (1938—40), Донецьку (1940—52), Улан-Уде (1952—55). Партії: Проценко («Молода гвардія» Мейтуса), Богдан Хмельницький (однойменна опера Данькевича), князь Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Амонасро («Аїда» Верді). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

КОЛОВА́ КІНОПАНОРА́МА, колорама — виробництво кінофільмів (із зніманням всього кола горизонту) і демонстрування їх на замкненому циліндричному *кінопроекційному екрані*. Створена (як «циркорама») 1955 У. *Діснеєм*.

Перший фільм знімали на 16-мм *кіноплівку* водночас 11 *кінознімальними апаратами*, розміщеними по колу, і демонстрували 11 синхронізованими *кінопроекційними апаратами* на екрані, поділеному на секції. В СРСР система К. к. (досконаліша) створена 1959 (кінотеатр К. к. функціонує на ВДНГ СРСР, мал.). За цією системою фільм знімають на 35-мм кіноплів-

ку 11 кінокамерами, розміщеними на одній основі під кутом 32,7° одна до одної, і проеціюють 22 синхронізованими кінопроекторами на два яруси екрана (нижній — циліндричний, верхній — у вигляді зрізаного конуса). Демонстрування фільму супроводиться дев'ятиканальним стереофонічним звуковідтворенням. Гучномовці розміщують на стінах залу поза екраном, на стелі і в підлозі. Впроваджено також спосіб знімання і демонстрування (11 кінопроекторами) фільмів з застосуванням спец. (анаморфотної) оптики, яка дає змогу в два рази збільшувати зображення (по вертикалі) на екрані. В СРСР створено 9 колорамних фільмів (перший — «Дорогою весни» тривалістю 17 хв). За рад. проектами К. к. організовано у Празі (1960), Лондоні (1963) і Токіо (1964).

Літ.: Высоцкий М. З. Системы кино и стереозвук. М., 1972; Голдовский Е. М. Введение в кинотехнику. М., 1974.

О. Б. Басс.

КОЛОВЕ́РТКИ (Rotatoria) — клас безхребетних тварин типу *первиннопорожнинних червів*. Тіло (довж. 0,04—2 мм) двобічносиметричне, мішковидної, червоподібної або кулястої форми. На головному кінці розташований війчастий коловертний апарат, який є органом руху, а також служить для втягування до рота їжі (переважно одноклітинних мікроорганізмів). У тулубі містяться видільна, травна, нервова та статева системи. На протилежному кінці тіла є м'язовий утвір,— т. з. нога, за допомогою якої К. пересуваються або прикріплюються до субстрату. К. роздільностатеві. Життєвий цикл складається з чергування статевих поколінь з партеногенетичними (див. *Гетерогонія*). Бл. 2000 видів К., поширені у водоймах земної кулі, з них в СРСР — бл. 700 видів, у т. ч. і в УРСР — бл. 250. Живуть майже виключно у прісній воді, деякі — в ґрунті. Більшість К.— поодинокі вільноплаваючі (окремі — прикріплені) або донні форми, деякі — колоніальні. Наземні К. витримують повне висихання. К. відіграють значну роль у *біологічному самоочищенні водойм* і як їжа для молоді риб.

М. Л. Підгайко.

КОЛОВІ ФУ́НКЦІЇ, аркфункції — те саме, що й *обернені тригонометричні функції*.

КОЛОДУ́Б Лев Миколайович (н. 1.V 1930, Київ) — укр. рад. композитор, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1962. В 1954 закінчив Харків. консерваторію. З 1958 викладає в Київ. консерваторії. Твори: опера «Пробудження» («Дніпровські пороги», 1977), балет «Жовтнева легенда» (1967), оперета «Місто закоханих» (1969), муз. комедія «Веселі дівчата» (1968), мюзикли — «Пригоди на Міссісіпі» (1972), «Я люблю тебе» (1975): симф., вокально-симф., камерні твори, хори, романси, пісні.

КОЛОДЯ́ЖИН — давньорус. місто-замок 12—13 ст. Залишками його є городище на р. Случі поблизу с. Колодяжного Дзержинського р-ну Житомир. обл. За літописними даними, К. 1241 зруйнували монголо-татари. При археол. дослідженнях городища (1948—53) виявлено залишки 24 обгорілих дерев'яних клітей — фортифікаційних і житлово-госп. споруд, перекритих земляним накатом, та залишки напівземлянкових жител і ремісничих майстерень. Знайдено останки оборонців К., а також багато речей. Осн. заняттями населення давнього К. були землеробство і скотарство; промисли та ремесла мали другорядне значення. Вважають, що в К. постійно жили воїни-дружинники, які перебували на службі у великого феодала, ймовірно, удільного князя — власника замку.

Літ.: Юра Р. О. Древній Колодяжин. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР. т. 12. К., 1962.

КОЛО́ДЯЗЬ — 1) Споруда для збирання підземних або відведення поверхневих вод. Розрізняють К. (мал.): шахтні (шир. до 1,5, глиб. до 40, іноді до 100 м і більше) і трубчасті (діам. 10—30 см, глиб. до 800 м); копані та пробурені. Їх використовують для водопостачання та зрошування (водозабірні К.), осушування (поглинальні К., див. *Дренаж*) і регулювання кількості води, що надходить з річок, водосховищ або озер (берегові К.). Див. також *Артезіанський колодязь*. 2) Споруда для тех. обслуговування підземних пристроїв і комунікацій (оглядові і каналізаційні К.), а також для виконання буд. робіт у складних ґрунтових умовах (*опускний колодязь*).

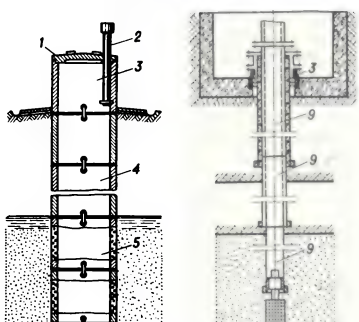

Колодязі: *а* — шахтний; *б* — трубчастий; *1* — кришка; *2* — вентиляційна труба; *3* — оголовок; *4* — стовбур; *5* — водоприймальна частина; *6* — плита з пористого бетону; *7* — донний фільтр; *8* — залізна пластина (ніж); *9* — обсадна труба; *10* — фільтр; *11* — відстійник.

КОЛО́ЇДНА ХІ́МІЯ — розділ *фізичної хімії*, в якому вивчаються специфічні властивості *колоїдних систем* і процеси, що в них протікають. Як самостійна наука виникла у 60-х рр. 19 ст. У К. х. досліджуються: різні поверхневі явища і, в першу чергу, адсорбційні процеси (див. *Адсорбція*); фактори, які зумовлюють стійкість колоїдних систем; мол.-кінетичні, оптичні, електричні і механічні (фіз.-хім. механіка) властивості колоїдних систем, розчини *високомолекулярних сполук*. Методи, що використовуються в К. х.: ультрацентрифугування, ультрафільтрація, *діаліз*, *електроосмос*, *електрофорез*, ультрамікроскопія, нефелометрія та ін. У розвитку К. х. значну роль відіграли роботи П. О. *Ребіндера*, Б. В. Дерягіна, А. В. *Думанського*, Ф. Д. *Овчаренка* та ін. Дослідження з К. х. ведуться в *Колоїдної хімії та хімії води інституті* АН УРСР. К. х. тісно пов'язана з біологією та ін. науками. Методи К. х. використовуються в багатьох галузях промисловості.

Літ.: Думанский А. В. Учение о коллоидах. М.— Л., 1948; Шелудко А. Коллоидная химия. Пер. с болг. М., 1960; Воюцкий С. С. Курс коллоидной химии. М., 1975.

М. В. Товбін.

КОЛО́ЇДНІ СИСТЕ́МИ, колоїди (від грец. κόλλα — клей та εἶδος — вигляд) — системи, проміжні між однорідними і грубодисперсними сумішами (*емульсіями* і *суспензіями*). Складаються не менш як із двох фаз. Одна з них являє собою безперервне (дисперсійне) середовище, в якому містяться дрібні (високодисперсні) частинки дисперсних фаз розміром від 10^{-7} до 10^{-5} см. Осн. особливістю К. с. є наявність високорозвиненої поверхні розділу між частинками дисперсних фаз і дисперсійним середовищем, що зумовлює їхню надлишкову *вільну енергію*. К. с. можуть перебувати в газоподібному (*аерозолі*), рідкому (*золі*) і твердому (тверді золі) агрегатних станах. Частинки дисперсних фаз у золях і аерозолях перебувають у безперервному *броунівському русі*. Між ними діють мол. сили притягання, що зумовлюють їхнє злипання (*коагуляція*, *коалесценція*). Процес переведення колоїдних осадів у золі наз. *пептизацією*. Частинки дисперсних фаз взаємодіють з молекулами дисперсійного середовища, утворювані агрегати наз. *міцелами*. За ступенем взаємодії між частинками дисперсної фази і дисперсійного середовища розрізняють ліофобні та ліофільні колоїди (див. *Ліофільність та ліофобність*). Ліофобні колоїди термодинамічно нестійкі і тому змінюються з часом: частинки дисперсної фази поступово збільшуються (коагуляція). Фактори, які перешкоджають коагуляції, визначають т. з. агрегативну стійкість колоїдів. Такими факторами є: наявність електр. заряду міцел, внаслідок чого між ними виникають сили відштовхування; наявність у міцел сольватних оболонок (див. *Сольватація*). Властивості К. с. вивчаються в *колоїдній хімії*. К. с. одержують конденсаційним або диспергаційним методами. Перший оснований на проведенні хім. реакцій, при яких утворюються молекули нерозчинних у дисперсійному середовищі речовин, сполучувані одна з одною у частинки колоїдних розмірів. Другий метод зводиться до мех. подрібнення частинок дисперсної фази у дисперсійному середовищі. К. с. дуже поширені у природі: ними є всі тканини тваринних і рослинних організмів, колоїдні властивості має також ґрунт тощо. К. с. використовуються у багатьох галузях пром-сті, а в деяких з них є основою виробничої

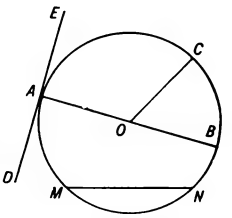

Коло з центром у точці *O*: *OA*, *OB*, *OC* — радіуси; *AB* — діаметр; *MN* — хорда; *DE* — дотична.

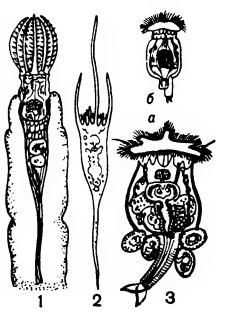

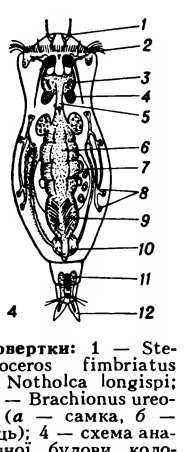

Коловертки: 1 — Stephanoceros fimbriatus 2 — Notholca longispi; na; 3 — Brachionus ureolaris (*а* — самка, *б* — самець); 4 — схема анатомічної будови коловертки: *1* — головні чутливі щупальця; *2* — коловертний апарат; *3* — глотка з жуйним апаратом; *4* — слинні залози; *5* — стравохід; *6* — шлунок; *7* — яєчник; *8* — протонефридій; *9* — задня кишка; *10* — сечовий міхур; *11* — цементні залози; *12* — пальці ноги.

технології (харчова, текстильна, шкіряна, паперова, силікатна, керамічна та ін. промисловість).

Літ. див. до ст. *Колоїдна хімія.*

М. В. Товбін.

КОЛО́ЇДНОЇ ХІМІЇ ТА ХІМІЇ ВОДИ́ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа у Києві. Організований 1968 на базі двох секторів *Загальної та неорганічної хімії інституту* АН УРСР— хімії і технології води і колоїдної хімії та переведеного (1975) з того ж ін-ту відділу аналітичної хімії. Ін-т проводить дослідження в галузі хімії, технології очищення й опріснення природних і пром. стічних вод хім., фіз.-хім., електрохім., мікробіол. та ін. методами; в галузі фіз.-хім. дисперсних систем і фіз.-хім. механіки; в галузі хім., фіз.-хім. і фіз. методів аналізу різних об'єктів, у т. ч. природних і стічних вод. З ін-том пов'язана діяльність академіків АН УРСР Л. А. *Кульського,* Ф. Д. *Овчаренка,* А. Т. *Пилипенка* і чл.-кор. АН УРСР О. Д. *Куриленка.* Ін-т видає збірник «Фізико-хімічна механіка і ліофільність дисперсних систем».

КОЛО́КВІУМ (лат. colloquium — розмова, бесіда) — 1) Одна з форм уч. занять в системі освіти, що має на меті виявити й поліпшити знання студентів. 2) Наук. збори, на яких заслуховують й обговорюють доповіді з різних проблемних питань. 3) В дореволюц. Росії — бесіда як форма перевірки кандидатів на будь-яку посаду. 4) В серед. віки К. називали реліг. бесіди між представниками різних віровчень.

«КО́ЛОКО́Л» — перша російська революційна газета, яку видавали О. Герцен і М. Огарьов 1857—65 у Лондоні, 1865—67 — в Женеві рос. і франц. мовами. Тираж доходив до 2500 прим. Поширювалась у Росії і на Україні нелегально. Виступала за звільнення селян від кріпацтва, викривала антинародну грабіжницьку суть реформи 1861, закликала до боротьби з царизмом. В основі демократичних вимог «К.» була теорія рос. селянського ссціалізму. В «К.», зокрема, друкувалися статті про становище селян на Україні, про боротьбу укр. народу проти поміщиків. Газета відстоювала право укр. населення мати суди, школи, книги рідною мовою. В «К.» друкувались статті про життя і творчість Т. Шевченка, опубліковано некролог «Т. Шевченко» (1861, № 95). В 1860 в «К.» співробітничав М. Костомаров. У зв'язках редакції «К.» з Україною значну роль відігравала Марко Вовчок. В багатьох повітах України були постійні й епізодичні анонімні кореспонденти «К.». Укр. мовою в «К.» надрукована стаття А. *Гончаренка* «Від Ієродиякона Агапія» (1861). Т. Шевченко ознайомився з «К.» після повернення із заслання і залишив про нього захоплений відгук у «Щоденнику». Висока оцінка «К.» міститься в статті Л. Глібова про О. Герцена, надрукованій в «Черниговском листке».

Видання: «Колокол». Газета А. И. Герцена и Н. П. Огарёва. Факсимильное издание, т. 1—10, т. 11 [Указатель]. М., 1962—64.

Літ.: «Колокол». Издание А. И. Герцена и Н. П. Огарева. 1857—1867. Систематизированная роспись статей и заметок. М., 1957; Капустін В. О. Герцен і Україна. К., 1962.

КОЛОКОТРО́НІС (Κολοκοτρώνης) Теодорос (14.IV 1770, Картена, Пелопоннес — 15.II 1843, Афіни) — грец. полководець, один з лідерів *грецької національно-визвольної революції 1821—29.* Здобув ряд перемог над тур.-єгип. силами, 1825 — 27 — головнокоманд. грец. військами Пелопоннесу. Належав до демократичного крила; після вбивства І. *Каподістрії* (1831) очолив т. з. рос. партію (в зовн. політиці орієнтувався на Росію). В 1835—43 — член Держ. ради при королі Оттоні Баварському (1832—62).

КОЛОКСИЛІ́Н — один з видів промислових *нітратів целюлози.* Застосовують у виробн. *вибухових речовин,* деяких лаків і плівок.

КОЛО́МАК — річка в УРСР, у межах Харків. і Полтав. областей, ліва притока *Ворскли* (бас. Дніпра). Довжина 102 км, площа бас. 1650 км². Характер рівнинний, долина широка. Гол. притока — р. Свинківка (права). Живлення снігове й дощове. Використовують для зрошування. В посушливі роки у верхів'ї пересихає.

КОЛО́МАК — селище міського типу Валківського р-ну Харків. обл. УРСР, на р. Коломаку (притока Ворскли), за 7 км від залізнич. ст. Коломак. 5,4 тис. ж. (1979). У К.— Новоіванівський цукр. комбінат, цегельний з-д, виробничі відділки спецгоспів ім. С. М. Кірова та ім. 50-річчя Жовтня, комбінат комунальних підприємств, сепараторний цех Ков'язького мол. з-ду та ін. 2 заг.-осв. школи, лікарня, мед. амбулаторія. Будинок культури, 2 клуби, 3 б-ки. Вперше згадується 1571.

КОЛОМА́Н (Кальман; Kálmán; бл. 1068—1116) — король Угорщини з 1095 з династії *Арпадів.* Був одружений з дочкою *Володимира Мономаха* Євфимією. Зміцнив королівську владу, посилив закріпачення селянства. За правління К. Угорщина захопила частину Закарпаття. В 1099 К. зробив спробу загарбати Галичину, але поблизу м. Перемишля у битві проти об'єднаних сил давньорус. князів його військо зазнало поразки.

КОЛОМА́ЦЬКІ СТАТТІ́ 1687 — договірні умови між *козацькою старшиною* і представниками царського уряду, ухвалені 25.VII (4. VIII) на *козацькій раді* в містечку Коломаку (тепер с-ще міськ. типу Харків. обл.) під час обрання гетьманом Лівобережної України І. *Мазепи.* Складалися з 22 пунктів. К. с. підтверджували права і привілеї старшини та козаків, надані їм царським урядом у попередні роки, передбачали надання «заслуженим» старшинам дворянства. Статті посилювали контроль царської адміністрації за політ. діяльністю старшини і гетьманського правління на Україні. Гетьману заборонялося без дозволу царського уряду усувати з посад генеральну старшину за різні провини, крім зради, а старшині — скидати гетьмана. Гетьманському правлінню не дозволялося підтримувати політ. і дипломатичні відносини з іноз. д-вами. Статті спрямовувалися на зміцнення феод.-кріпосницьких порядків, юридично закріплювали перекладення осн. податкового тягаря на селян і міщан. Вони забороняли місц. адміністрації вписувати селян до козацького реєстру, зобов'язували видавати рос. владі селян-втікачів з Росії. Укр. феодалам надавалися широкі повноваження для придушення класових виступів трудящих мас.

Літ.: Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории, ч. 1. М., 1858; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

В. Й. Борисенко.

КОЛО́МБО — столиця Шрі-Ланки. Головний економічний і культур. центр країни. Розташоване на зх. березі острова. Один з найважливіших портів Індійського ок., вузол автомоб. і залізнич. шляхів, міжнар. аеропорт (Катунаяка). 616 тис. ж. (1978). В середні віки К. (відоме під назвою Колонтота) — важливий торг. центр у бас. Індійського ок. З поч. 16 ст. К.— володіння португальців, з 2-ї пол. 17 ст.— голландців, з 1796 — англ. колонізаторів. З 1815 К.— центр англ. колонії Цейлон. З 1948 — столиця д-ви Цейлон, з 1972 — Республіки Шрі-Ланки (з 1978 — Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка). Найрозвину-

Коломбо. В центральній частині міста.

гіші легка (текст., взуттєва та ін.) і харч. (чайна, рисоочисна, цукр.) пром-сть. Судноремонт. На околицях К.— шинний, металург. і буд. матеріалів з-ди, млин з елеватором (побудовані за допомогою СРСР), підприємства по переробці каучуку, рем.-мех. майстерні. Розвинуті кустарні ремесла. ТЕС. На березі штучної гавані розташовані портові споруди. В К.— ун-т, коледжі, Держ. департамент наук. досліджень, Ін-т наук. і пром. досліджень, мед. та ін. н.-д. ін-ти. Публічна б-ка, б-ка нац. музею, Нац. музей. Зоопарк.

КОЛО́МЕНСЬКЕ — село (з 1960— частина Москви) — колишня великокняжа і царська садиба, архіт. ансамбль 16—17 ст. Розташоване на правому березі р. Москви. Вперше згадується в духовній грамоті Івана Калити бл. 1339. В 1606 в К. стояв табір загонів І. *Болотникова,* 1662 тут відбулася розправа над учасниками *Московського повстання 1662.* До архіт. ансамблю входять: церкви Вознесіння (1532), Усікновіння глави Іоанна Предтечі в Дьяков-

ському (1547), храм-дзвіниця Юрія Змієборця (16 ст.), Казанська церква (60-і рр. 17 ст.). В 1667—71 в К. споруджено дерев'яний палац (арх. С. Петров та І. Михайлов; у 1681 частково перебудований С. Дементьєвим, у 1768 розібраний; іл. див. до ст. *Дерев'яна архітектура*, т. 3, с. 448—449). З 1923 К.— філіал Держ. істор. музею: колекція декоративного мист.; з 1971 — музей-заповідник, куди перевезено дерев'яну надбрамну башту Миколо-Карельського монастиря (1694), будинок Петра І з Архангельська (1702), башту Братського острогу (1652) та ін. споруди.

КОЛОМИ́ЙКИ — 1) Жанр укр. народних *пісень*. Поширені переважно в зх. областях України. Назву К. пов'язують з м. Коломиєю чи з назвою танцю «коло», відомого в українців, поляків, сербів та ін. народів. К. виникли в 15 ст., розквіту досягли в 19 ст. Перші муз. записи — з 17 ст. Протягом 17—19 ст. записано бл. 20 тис. К. за жанровими ознаками й функцією споріднені з рос. і білорус. *частівками* й польс. *краков'яками*. Строфа К. становить здебільшого триколінний 14-складовий двовірш з осн. цезурою після 8-го складу (8 + 6). Це типовий *коломийковий вірш*, яким складено тексти багатьох епічних і ліричних нар. пісень. У К. дорадянського часу відображено екон. і соціальну нерівність, нац. гноблення, рекрутчину, ненависть до експлуататорів, побут народу. Рад. К. славлять В. І. Леніна, КПРС, велич Рад. Союзу, патріотизм рад. людей. У багатьох К. оспоетизовано кохання й вірність, мудрість народу. Сатиричні та гумористичні К. спрямовані проти порушників трудової дисципліни, п'яниць, ледарів та ін. Вплив жанру К. помітний у творчості Т. Шевченка, І. Франка, Ю. Федьковича, М. Коцюбинського, І. Кулика, П. Тичини та ін. 2) Укр. нар. масовий танець *гуцулів*. Виконують його під музику й жартівливі приспіви. Осн. фігура танцю — замкнуте коло. Темп швидкий; муз. розмір — 2/4. 3) Нар. інструментальна п'єса цієї самої назви.

Видання: Гнатюк В. Коломийки, т. 1—3. В кн.: Етнографічний збірник, т. 17—19. Львів, 1905—07; Коломийки. К., 1969.
Літ.: Грінченко М. Коломийки. В кн.: Грінченко М. Вибране. К., 1959.

Г. А. Нудьга.

КОЛОМИ́ЙКОВИЙ ВІРШ — віршовий розмір, який розвинувся в укр. поезії під впливом істор. пісень і зовні схожий на коломийку (див. *Коломийки*). Рядок К. в. охоплює 14 складів з постійною жіночою *клаузулою* і обов'язковою *цезурою* після восьмого складу. Найчастіше друкується в два рядки. Високої довершеності і ритмічної багатоманітності К. в. досяг у творчості Т. Шевченка, через що він називається також шевченківським чотирнадцятискладником. Напр.: «Може вернеться надія // З тією водою...» (Т. Шевченко). Ритмікою К. в. користувалися С. Руданський, І. Франко, П. Грабовський, Ю. Федькович, у сучас. поезії — П. Воронько та ін.

Літ.: Франко І. До історії коломийкового розміру. В кн.: Франко І. Вибрані статті про народну творчість. К., 1955.

КОЛОМИ́ЙСЬКИЙ МУЗЕ́Й НАРО́ДНОГО МИСТЕ́ЦТВА ГУЦУ́ЛЬЩИНИ — зібрання творів гуцул. нар. мистецтва: різьблення, інкрустації та випалювання на дереві, худож. виробів з металу і шкіри, кераміки, вишивки, килимів та ін. Засн. В. *Кобринським* у 1926, відкритий для відвідування в 1935. Експозиція музею складається з двох відділів: народного мист. Гуцульщини дорадянського часу (твори Ю. Шкрібляка та його синів Василя, Миколи і Федора, В. *Девдюка*, О. *Бахметюка*, П. *Кошака* та ін.) та рад. періоду (вироби Ю. та С. *Кортанюків*, І. *Балагурака*, Г. *Герасимович*, П. *Цвілик*, М. Тимківа, В. Гуза та ін.).

О. А. Кратюк.

КОЛОМИ́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 98,5 тис. чол. (1979). У районі — 77 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 38 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Коломия*. К. р. розташований у Прикарпатті. Корисні копалини: буре вугілля, сірка, глина, пісковики. Гол. річка — *Прут*. Грунти дерново-підзолисті суглинисті, дернові й лучні глеюваті. Княждвірський держ. заказник. Гол. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Коломия. У районі переважають підприємства деревообр., харч. і місц. пром-сті — деревообр. комбінат (смт Печеніжин), меблева ф-ка (смт Отиня), кормових дріжджів і комбікормовий з-ди (с. Підгайчики). Районний комбінат побутового обслуговування (Коломия). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі, льону, цукр. буряків, тютюну, а також скотарстві м'ясо-мол. напряму, вівчарстві, свинарстві. Площа с.-г. угідь 1978 становила 74,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 38,6 тис. га. У К. р.— 15 колгоспів, 2 радгоспи, державна обл. с.-г. дослідна станція (с. П'ядики), племінна станція (с. Годи-Добровідка), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Коломия, Отиня, Коршів. Автошляхів — 841 км, у т. ч. з твердим покриттям — 480 км. У районі — 64 заг.-осв. школи, 2 профес.-тех. уч-ща (у смт Отині й с. Коршеві); 69 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 29 будинків культури, 47 клубів, 78 кіноустановок, 75 б-к, літ.-меморіальний музей П. *Козланюка* в с. Перериві. У смт Печеніжині К. р. народився керівник сел. руху 30—40-х рр. 18 ст. на зх.-укр. землях О. *Довбуш*, у с. Слободі-Рунгурській (тепер с. Слобода) — польс. письменник С. *Вінценз*. У Коломийському районі видається газ. «*Червоний прапор*» (з 1939).

І. Г. Посторонко.

КОЛОМИ́ЙЧИСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ СЕЛЯ́Н 1870—72 — антиурядові виступи селян с. Коломийчихи (тепер Сватівського р-ну Ворошиловгр. обл.). Протестуючи проти непосильних податків, високих викупних платежів після скасування кріпосного права (див. *Викупна операція*), селяни в листопаді 1870 не дозволили провести подвірний перепис, дані якого мали бути використані для нарахування земських податків. У листопаді 1871 селяни вчинили опір поліції, яка намагалася заарештувати керівників руху. Ці виступи підтримали селяни навколишніх сіл. Сел. заворушення було придушено військами. На поч. 1872 найактивніших учасників сел. руху (10 чол.) було засуджено на різні строки каторжних робіт.

КОЛОМИ́ЙЩИНА — урочище в с. Халеп'ї Обухівського р-ну Київ. обл., де 1934—39 було досліджено 2 різночасні поселення (К. І і К. ІІ) відповідно пізнього і середнього етапів *трипільської культури*. При розкопках поселення К. І виявлено залишки 39 наземних жител, розташованих двома концентричними колами діаметром 50—60 і 170 м. Житла площею від 8 до 136 м², як правило, мали по кілька камер з печами. В центрі поселення містилися громад. будівлі. Поселення К. ІІ також складалося з наземних жител, розташованих по колу. Обидві пам'ятки є типовими родовими поселеннями, що характеризують побут, г-во і культуру землеробських племен трипільської культури в Серед. Придніпров'ї.

КОЛОМИ́Я — місто обласного підпорядкування Івано-Фр. обл. УРСР, райцентр, на р. Пруті. Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. 52 тис. ж. (1978). Вперше К. згадується в *Іпатіївському літописі* під 1240. В 40-х рр. 14 ст. у складі Галицької землі захоплена польс.

Церква Вознесіння в **Коломенському.** 1532

Коломия. І. М. Гулик Килим «Черемош». Коломийська фабрика імені 17 Вересня. 1973

Коломийщина. Трипільське поселення Коломийщина І. Реконструкція.

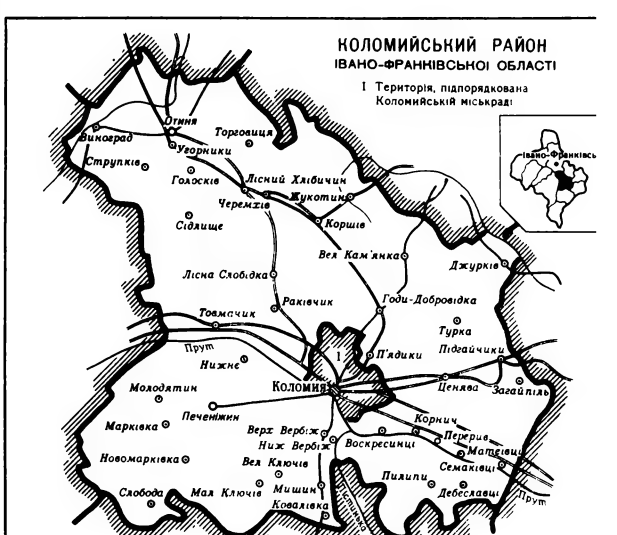

феодалами, які збудували тут фортецю. В 1405 К. дістала *магдебурзьке право*. На поч. нар.-визвольної війни 1648—54 в Коломийському пов. спалахнуло сел. повстання під керівництвом С. Г. *Височана*. В 18 ст. на околицях К. діяли *опришки* на чолі з О. *Довбушем*. За 1-м поділом Польщі (1772) К. була захоплена Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 К. загарбала бурж.-поміщицька Польща. З 1923 в К. діяв повітовий комітет КПЗУ, під керівництвом якого 1923, 1927, 1931, 1935 і 1937 були проведені страйки робітників. У 1939 К. в складі Західної України возз'єднана з УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни в ході *Карпатського рейду 1943* в районі К. діяли загони партизанського з'єднання С. А. *Ковпака*. В місті — підприємства маш.-буд., металообробної (заводи «Коломиясільмаш» і комплектно-розподільних пристроїв), легкої (гардинна, ткацька, швейна, взут., щетинно-щіткова ф-ки), харч. (м'ясокомбінат, сироробний, консервний, сокоекстрактовий з-ди, хлібний і хлібопродуктів комбінати) і деревообр. (лісокомбінат, деревообр. з-д, паперова ф-ка) пром-сті. Заводоуправління буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування. Підприємства по обслуговуванню залізничного транспорту. Технікум мех. обробки деревини, мед., пед. та 2 профес.-тех. уч-ща, 10 заг.-осв., музична, художня і спорт. школи; 3 лікарні, поліклініка. 4 будинки культури, 4 кінотеатри, 24 б-ки, *Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини*. К.— один із центрів гуцульського нар. мистецтва. Широко розвинуті різьблення на дереві, худож. обробка металу, ткацтво, килимарство, вишивка. Діє фабрика ім. 17 Вересня. Серед майстрів-гончарів 17 ст.— П. Пискозуб, І. Басистяк, М. Юркевич, які виготовляли свічники, глечики. В К. працюють майстри худож. кераміки подружжя Г. і М. Рощиб'юки. Пам'ятки дерев'яної архітектури — церква Благовіщення і дзвіниця (1587). Пам'ятники В. І. Леніну, С. М. Кірову, А. Міцкевичу, Т. Шевченку. В К. народився укр. рад. композитор А. Й. *Кос-Анатольський*, навчалися укр. письменники В. С. *Стефаник*, Л. *Мартович*, Марко *Черемшина*. В К. не раз бував І. Я. Франко.

О. Ф. Коломієць.

Ю. П. Коломієць.

М. С. Коломійченко.

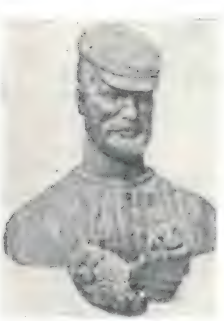

І. А. Коломієць. Хліб — фронту. Дерево. 1966—67.

КОЛОМІЄЦЬ Володимир Родіонович (н. 2.XI 1935, с. Вовчків, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1964. Закінчив Київ. ун-т (1958). Перша зб. віршів «До серця людського» (1958). Автор поетичних зб. «Рунь» (1962), «Планета на житній стеблині» (1964), «Поміж чуттями і дивами» (1969), «Переяслав» (1974), «Роздум» (1976) та ін. Пише також для дітей.

Тв.: Поезії. К., 1967; День творення. К., 1975; На відстані серця. К., 1978; Рос. перекл.— Колыбель жаворонка. М., 1969. *В. Г. Дончик.*

КОЛОМІЄЦЬ Інна Антонівна (н. 8.III 1921, ст. Алейська Алт. кр.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1974). У 1951 закінчила Київ. худож. ін-т, де навчалася у М. *Гельмана* і Л. *Муравіна*. Працює в галузі станкової, монументальної та декоративної скульптури. Твори: «Єдиного сина» (1964), керамічні барельєфи за мотивами поеми І. Котляревського «Енеїда» (1961), «Хліб — фронту» (1966—67), «За владу Рад» (1969), «Переможці» (1971), «Будівельниця Трипільської ДРЕС» (1972), «І буде син, і буде мати...» (1974), пам'ятник борцям Опору проти фашизму в Корюківці Чернігівської області (1977), «Зоотехнік» (1978). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*.

КОЛОМІЄЦЬ Олексій Федотович (н. 17.III 1919, с. Харківці, тепер Лохвицького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Учився в Харків. ун-ті (1938—41). Оповідання і нариси почав друкувати 1953. З початку 60-х рр. виступає переважно як драматург. Автор п'єс «Фараони» (1961), «Планета надій» (1966), «Спасибі тобі, моє кохання» (1967), «Горлиця» (1970), «Перший гріх» (1971), «Голубі олені» (1973), «Одіссея в сім днів» (1974), «Кравцов» (1975), «Срібна павутина» (1977), «Дикий Ангел» (1979), присвячених моральним проблемам сучасності. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1970. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977.

Тв.: Драматичні твори, т. 1—2. К., 1979. *Д. Т. Вакуленко.*

КОЛОМІЄЦЬ Тамара Панасівна (н. 9.IV 1935, м. Корсунь-Шевченківський, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. поетеса. Член КПРС з 1979. Закінчила Київ. ун-т (1957). Перша зб. віршів «Проліски» була відзначена премією і золотою медаллю Всесоюзного фестивалю молоді і студентів у Москві 1957. Поетичні зб. «Рідні обрії» (1960), «Червоні маки» (1961), «Під вітрилами хмар» (1967), «Рівнодення» (1974) та ін. Авторка творів для дітей: збірок віршів «Пастушок» (1961), «Хиталочка-гойдалочка» (1965), «Недобрий чоловік Нехай» (1967), «Починаються дива» (1973), «Хто розсипав роси» (1975) та ін.

Тв.: Поезії. К., 1972; Колос літа мого. К., 1979.

КОЛОМІЄЦЬ Юрій Панасович (н. 25.X 1925, с. Христинівка, тепер місто Черкаської обл.) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1953. Народився в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив Уманський с.-г. ін-т (1954). В 1944—48 служив у Рад. Армії, учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Працював агрономом колгоспу, гол. агрономом МТС, нач. райсільгоспінспекції, другим секретарем і першим секретарем райкому партії, головою райвиконкому, нач. районного виробничого колгоспно-радгоспного управління, зав. відділом, а 1965—70 — секретарем Черкас. обкому партії. З 1970 — заст., перший заст. міністра с. г. УРСР. З 1977 по 1979 — міністр радгоспів УРСР. З 1979 — перший заст. голови Держплану УРСР. З травня 1980 — перший заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1976 — кандидат у члени ЦК, з 1980 — член ЦК Компартії України. З 1980 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховних Рад СРСР та УРСР 10-х скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Коломия. Дерев'яна церква. 1587.

КОЛОМІЙЧЕНКО Михайло Сидорович [9 (21).XI 1892, Шпола, тепер місто Черкас. обл.— 30.V 1973, Київ] — український рад. хірург, професор (з 1936), засл. діяч науки УРСР (з 1954). Член КПРС з 1948. Брат О. С. *Коломійченка*. Закінчив мед. факультет Київ. ун-ту (1919). В 1920—35 працював у Київ. мед. ін-ті, 1936—55 — зав. кафедрою хірургії Київ. ін-ту удосконалення лікарів. З 1955 — зав. кафедрою заг. хірургії Київ. мед. ін-ту. Осн. праці К. присвячені питанням непрохідності кишечника, гострим панкреатитам, адгезивному перикардиту, хірургії стравоходу. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КОЛОМІЙЧЕНКО Олексій Сидорович [18 (30).III 1898, Шпола, тепер місто Черкас. обл.— 17.IX 1974, Київ] — український рад. оториноларинголог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1955). В 1924 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1928 працював у Київ. ін-ті удосконалення лікарів, з 1944 — зав. кафедрою; з 1960 — директор створеного ним *Отоларингології київського науково-дослідного інституту*. Праці К. присвячені проблемам новоутворів вуха, горла і носа, *отосклерозу*, удосконаленню операцій, що поліпшують слух. Створив школу отоларингологів на Україні. Ленінська премія, 1964.

О. І. Циганов.

КОЛОМНА — місто обл. підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташована на р. Оці, при впадінні в неї р. Москви. Залізнична ст. Голутвин. Річковий порт. 147 тис. ж. (1979). За роки Рад. влади К. перетворилась на великий пром., наук. та культур. центр. Провідна галузь пром-сті — машинобудування (з-ди: тепловозобуд., важкого верстатобудування, «Текстильмаш»). Розвинуті харч. і будівельних матеріалів пром-сть. Канатна і меблева ф-ки. В К.— пед. ін-т, філіал Всесоюзного заочного політех. ін-ту, н.-д. тепловозний ін-т, маш.-буд. і с.-г. технікуми, мед. і муз. уч-ща. Краєзнавчий музей. К. відома з 1177. У 1977 місто нагороджено орденом Жовтневої Революції. Серед архіт.

До ст. **Копистинський Т. Д.**

1. Петрування (свято на Петрів піст). 1873. **2.** Далматинка. 1872. Обидві — Львівський музей українського мистецтва.

До ст. **Крамської І. М.**

1. Невтішне горе. 1884. Державна Третьяковська галерея в Москві.
2. Селянин з вуздечкою. 1883. Київський музей російського мистецтва.

1

2

3

До ст. **Куїнджі А. І.**

1. Дніпро вранці. 1881.

2. Хмара над степом. Державний Російський музей в Ленінграді.

3. Чумацький тракт. 1875.

4. Українська ніч. 1876.

1, 3 і **4** — Державна Третьяковська галерея в Москві.

4

пам'яток — кремль (1525—31), Успенський собор (1672—82), архієрейський будинок у псевдоготичному стилі (18 ст., арх. М. Казаков), дзвіниця (1825), церкви 14—19 ст., будинки в стилі бароко, комплекс будівель пожежної частини в стилі класицизму.

КОЛОМНІ́Н Сергій Петрович [25.XI (7.XII) 1842, Петербург — 11 (23).XI 1886, там же] — вітчизняний хірург. Закінчив Петерб. медико-хірургічну академію (1865). В 1872—76 працював у хірургіч. клініці Київ. ун-ту. З 1878 — професор Петерб. медико-хірургічної академії. Першим в Росії здійснив операцію перев'язування зовн. сонної артерії. Учасник сербсько-турецької та рос.-турецької воєн (1876—78). Один з перших застосував *асептику* і переливання крові в бойових умовах. Праці К. присвячені переважно питанням воєнно-польової хірургії.

М. К. Бородій.

КОЛОМО́ЙЦЕВ Федір Ісакович [н. 16 (29).II 1908, с. Троїцьке, тепер Петропавлівського р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. фізик, доктор тех. наук (з 1956), професор (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1944. Після закінчення Дніпроп. ун-ту (1936) працював там же, 1941—44 — в Барнаульському пед. ін-ті, з 1944 — в Дніпроп. ун-ті. Осн. наук. праці — з питань взаємодії випромінювань з речовиною, люмінесценції, надвисокочастотного радіовипромінювання.

КОЛО́Н — місто в Панамі, адм. ц. провінції Колон. Порт при вході в *Панамський канал* з боку Карибського м., на п-ові Мансанільйо. З-цею і шосе сполучений з м. Панамою. 68 тис. ж. (1971). Підприємства харч. і текст. пром-сті, нафтопереробка, кустарні промисли. Засн. 1850.

КОЛО́Н (іспан. colón, на честь Х. *Колумба*) — 1) Грошова одиниця Коста-Ріки, поділяється на 100 *сентимо*. Запроваджений 1896. За курсом на грудень 1978 8,57 К. дорівнюють 1 доларові США. 2) Грошова одиниця Сальвадору, поділяється на 100 *сентаво*. Запроваджений 1919. За курсом на листопад 1978 2,5 К. дорівнюють 1 доларові США.

КОЛО́НА (франц. colonne, від лат. columna) — архітектурно оброблена опора, як правило, кругла в поперечному перерізі, стрижневий елемент споруди, несучої конструкції тощо. К. бувають кам., бетонні, залізобетонні, металеві. К. складається із нижньої частини (*бази*), стовбура (*фуста*) й завершення (*капітелі*). Класична К. має строго визначені пропорції, членування й пластичне оздоблення (див. *Архітектурні ордери*). К. є одним з осн. елементів каркасу. Іноді К. стоять окремо від споруди (див. *Колона тріумфальна*).

КОЛО́НА ТРІУМФА́ЛЬНА — архітектурно і скульптурно оздоблений кам'яний стовп, призначений для уславлення окремих осіб або істор. подій. Будувати К. т. почали в Старод. Римі (колона Траяна в Римі, 113 н. е., арх. Аполлодор з Дамаска). Серед відомих К. т.— Вандомська колона в Парижі (1806—10, арх. Ж. Б. Лепер і Ж. Гондуен); Олександрівська колона в Ленінграді на честь перемоги рос. народу в Вітчизн. війні 1812 року (1830—34, арх. А. Монферран); Колона Слави в Полтаві на честь перемоги рос. війська в Полтавській битві (1805—09, арх. Т. де Томон, скульптор Ф. Щедрін); колона на честь повернення місту Києву *магдебурзького права* (1802, арх. А. Меленський).

КОЛОНА́ДА (франц. colonnade) — ряд колон, об'єднаних загальним

Колонада головного входу на стадіон «Динамо» в Києві. Архітектори Н. Д. Манучарова та В. І. Поліщук. 1934—36.

перекриттям. К. може бути частиною (часто портиком) будівлі або галереї. В палацових та ін. спорудах К. використовували для оздоблення парадних залів тощо.

КОЛОНА́Т (лат. colonatus, від colonus — землероб) — у Римській імперії особлива форма виробничих відносин між великим земельним власником і безпосереднім виробником (колоном). При системі К. зем. власники здавали дрібні ділянки землі (парцели) в оренду колонам. У 2 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. колон був юридично вільним, використовував працю своєї родини і рабів, що належали йому, вносив орендну плату грішми. З 2 ст. н. е. колон перетворився на безпосереднього виробника, орендну плату сплачував у вигляді частки врожаю, виконував деякі натуральні повинності. В 4 ст. колонів було прикріплено до землі. В 4—5 ст. вони займали проміжне становище між рабами і вільними і були попередниками кріпаків.

КОЛОНІАЛІ́ЗМ — сукупність засобів і методів, які застосовують правлячі класи експлуататорських держав для політ., екон., ідеологічного поневолення народів слаборозвинутих країн. Тісно пов'язаний з расовою *дискримінацією*. К. визнаний тяжким злочином проти людства. До поч. 20 ст. політика К. привела до створення *колоніальної системи імперіалізму*, яка розпалася після 2-ї світової війни. Проте *імперіалізм*, прагнучи зберегти свої позиції в кол. колоніальних і залежних країнах, а також у *країнах, що розвиваються*, поряд з деякими старими методами К. вдається до *неоколоніалізму*.

С. В. Ісаковіч.

КОЛОНІА́ЛЬНА СИСТЕ́МА ІМПЕРІАЛІ́ЗМУ — форма нац.-політ. та екон. гноблення розвинутими капіталістичними державами народів слаборозвинутих країн з метою пограбування їх природних багатств та експлуатації людських ресурсів. К. с. і. була створена в результаті поділу світу між імперіалістичними державами і включення колоній у всесвітню систему капіталістичного господарства, систему капіталістичних сусп. відносин між *метрополіями* і залежними країнами.

Почала формуватися в процесі колоніальної *експансії* (див. також *Колонізація*) з кін. 15 ст. Колоніальні імперії створювалися Іспанією, Португалією (з 16 ст.), Нідерландами, Англією (див. *Британська імперія*), Францією (з 17 ст.), Німеччиною (з 19 ст.). В кін. 19 — на поч. 20 ст. до колоніальних загарбань вдалися США, Японія, Італія, Бельгія. Колонії мала також Данія. К. с. і. стала одним з компонентів переростання *капіталізму* в *імперіалізм*. Колоніальні імперії включали *колонії, домініони, протекторати*, васальні володіння, а після 1-ї світової війни — підмандатні й підопічні території (див. *Мандатна система*). Існували також різні форми напівколоніальної екон. і політ. залежності відсталих країн (Китай, Іран, Туреччина, Афганістан, Сіам — тепер Таїланд, багато країн Лат. Америки) від імперіалістичних д-в. У 1914 на колонії й напівколонії припадало 66,8% території суходолу і 60% населення Землі.

Боротьба за переділ світу стала гол. причиною 1-ї світової війни 1914—18. Після її завершення нім. колонії було поділено між Великобританією, англ. домініонами (Пд.-Афр. Союз, Австралія, Нова Зеландія), Францією, Японією, Бельгією і Португалією. З початком *загальної кризи капіталізму* під впливом Великого Жовтня починається криза К. с. і. Антиколоніальні революції і повстання відбулися в Ірландії (1919—21), Туреччині (1919—23), Ірані (1920—22), Афганістані (1919), Єгипті (1919, 1921), Китаї (1925—27). Після 2-ї світової війни хвиля *національно-визвольних революцій* привела до остаточного краху К. с. і., що було явищем всесвітньо-істор. значення (див. *Азія, Африка*, розділ Політичний поділ). Проте імперіалізм намагається утримати країни, які визволилися від колоніальної залежності, в руслі своєї політики за допомогою методів *неоколоніалізму*.

С. В. Ісаковіч.

КОЛОНІА́ЛЬНІ ОРГАНІ́ЗМИ — водні організми, у яких при нестатевому (вегетативному) розмноженні дочірні особини залишаються з'єднаними з материнськими і утворюють к о л о н і ї зі спільним для всіх особин *обміном речовин*. К. о. є багато рослин і тварин (різні одноклітинні водорості, деякі джгутикові, радіолярії, інфузорії, багато які губки, кишковопорожнинні, окремі нижчі хордові та ін.). Розрізняють мономорфні колонії, в яких всі особини однакові, і поліморфні колонії, що складаються з особин, які відрізняються як за формою, так і за функціями. Багатьом К. о. властиве *чергування поколінь* (статевого і нестатевого). Личинки статевого покоління спочатку ведуть вільноплаваючий спосіб життя, потім осідають на дно і, прикріпившись, утворюють шляхом *пупкування* нову колонію. Іноді термін «колоніальні організми» застосовують неправильно (напр., К. о. наз. гуртосімейних комах).

О. С. Коломійченко.

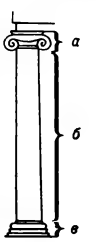

Колона: *а* — капітель; *б* — стовбур (фуст); *в* — база.

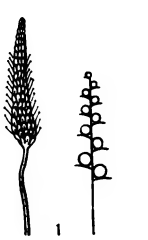

Колос: 1 — колос подорожника (простий) та його схема; 2 — колос пажитниці (складний) та його схема.

Колонок.

Колорадський жук: *1* — жук; *2* — личинка; *3* — лялечка; *4* — ушкоджений листок картоплі.

Колосняк чорноморський: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — колосок.

КОЛОНІЗА́ЦІЯ — 1) Процес заселення і господарського освоєння пустуючих земель своєї країни («внутрішня К.»). Відбувалася в Зх. Європі в 11—13 ст., *Київській Русі* — 9—12 ст. У 13—15 ст. рос. населенням були колонізовані райони Пн., у 16—19 ст.— Поволжя, Сибір, Далекий Схід, Причорномор'я і Пн. Кавказ. В освоєнні Північного Причорномор'я брали участь і українці. 2) Організація поселень, переважно землеробських, за межами своєї країни («зовнішня К.», переселенська). Почалася в кін. 3-го тис. до н. е. *ассірійцями*; в 1-му тис. до н. е. виникли *колонії античні*. У класово антагоністичних формаціях К. супроводилася насильницьким підкоренням місц. населення. В середні віки воєнно-колонізаційний характер мали *хрестові походи,* нім. феод. агресія проти слов'ян, завоювання Ірландії англійськими колонізаторами. Європ. К. територій на ін. континентах почалася в епоху Великих географічних відкриттів. Утворення переселенських колоній у Пн. Америці, Австралії, Новій Зеландії, Пд. Африці призвело до витіснення місц. населення на малопридатні до життя землі (див. *Резервації*) або до його винищення. В сучас. розумінні К.— також перетворення незалежної країни на *колонію* шляхом військ., екон. і політ. поневолення (див. *Колоніалізм*). К. супроводилася частими війнами, була знаряддям *експансії*. Характер К. мала, зокрема, політика *Речі Посполитої* щодо України, уряду бурж.-поміщицької Польщі щодо зх.-укр. земель (див. *Комасація, Осадники*).

Б. М. Гончар.

КОЛО́НІЇ (лат. colonia — поселення) — 1) Країни і території, що перебували під владою *метрополій,* були позбавлені політ. і екон. самостійності; управлялися на основі спеціального режиму. 2) Сукупність осіб однієї національності (або вихідців з однієї країни), які проживають разом в ін. країні або місті.

КОЛО́НІЇ АНТИ́ЧНІ — поселення, засновані стародавніми греками поза межами материкової, острівної і малоазійської Греції (див. *Греція* Стародавня) і римлянами на завойованих Стародавнім Римом землях Італії та за її межами. Колонізація в античному світі була зумовлена відносним перенаселенням (надлишком населення при недостатньому розвиткові продуктивних сил), посиленням майнової нерівності, що призвела до обезземелення дрібних хліборобів, та загостренням класової боротьби. Грецька колонізація була найінтенсивнішою у 8—6 ст. до н. е. Грец. колонії були незалежними від *метрополії* і мали власний держ. лад. Зв'язки між колонією та метрополією обмежувалися екон. інтересами, спільністю культів і календаря. Спочатку греки створювали апойкії (землеробські й торг.-землеробські поселення), а з 6 ст. до н. е.— також *клерухії* (військ.-землеробські поселення). Греки засновували колонії на узбережжях Середземного і Чорного морів (див., зокрема, *Античні держави Північного Причорномор'я*). Найінтенсивніше колонізацію проводили *Мілет, Корінф,* Халкіда Евбейська, Мегара, Фокея. У період *еллінізму* грекомакедонці заснували ряд міст, яким надали екон. і політ. привілеї (колонії особливого типу): *Александрію,* Селевкію (на р. Тігрі) та ін. Ці міста мали зміцнити імперію *Александра Македонського.*

Римська колонізація почалася в 5 ст. до н. е. Перші римські колонії створювалися на території Італії, а з 2 ст. до н. е.— поза її межами. Спочатку метою рим. колонізації було наділення землею збіднілих громадян, а з 1 ст. до н. е.— *ветеранів.* З посиленням екон. могутності Риму в зв'язку з розвитком виробництва і товарних відносин метою колонізації стало створення нових пунктів рим. торгівлі. У період імперії рим. колонії перетворилися на провінційні міста, жителі яких здобули права рим. громадянства. Грец. і рим. колонізація сприяла прискоренню соціально-екон. і політ. розвитку місц. племен, формуванню в них класового суспільства, розвитку їхньої економіки і культури. Культура і побут племен, на території яких відбувалася антична колонізація, у свою чергу, мали вплив на античний світ.

Л. Л. Дмитренко.

КОЛО́НІЇ МІКРООРГАНІ́ЗМІВ — видимі неозброєним оком скупчення клітин будь-якого виду бактерій або дріжджових грибів, а також розростання *грибниці* цвілевих грибів. К. м. утворюються в результаті розмноження або росту мікроорганізмів на *поживному середовищі*; мають різноманітні, але постійні для кожного виду мікроорганізмів форму, розмір, забарвлення і т. п., які є важливими систематичними ознаками. К. м. часто зустрічаються в природних умовах (на поверхні харч. продуктів, у ґрунті тощо).

КОЛО́НІЯ ІМЕНІ М. ГО́РЬКОГО — трудова колонія для неповнолітніх правопорушників. Відкрита Полтав. губнаросвітою 25.VIII 1920. Ім'я Горького присвоєно колонії в березні 1921. З жовтня 1923 колонія — у віданні Наркомосу УРСР. Стала дослідно-показовою серед закладів такого типу на Україні. З 1936 — в системі дитячих закладів НКВС УРСР. Спочатку знаходилася за 6 км від Полтави, з листопада 1924 — в побудованому колоністами приміщенні в с. Ковалівці Полтав. обл., в травні 1925 переведена в с-ще Куряж (за 8 км від Харкова). З вересня 1920 по вересень 1928 колонію очолював А. С. *Макаренко.* Вона стала лабораторією його пед. досвіду. Життя колонії А. С. Макаренко описав у «Педагогічній поемі». Значний вплив на діяльність колонії справив О. М. Горький. Він листувався з Макаренком і колоністами, в липні 1928 відвідав колонію.

КОЛОНО́К (Mustela sibirica) — хижий ссавець род. *куницевих.* Тіло (довж. 25—30, іноді до 40 см, маса—до 820 г) видовжене, гнучке, але кремезне. Волосяний покрив густий і пухнастий, заг. забарвлення взимку світло-руде, влітку темніше, кінчик морди і підборіддя білі. К. поширений в Азії; в СРСР — в тайзі Сибіру і Далекого Сходу, подекуди заходить в Лісостеп. Живе в низинних і гірських лісах біля водойм та в заболочених місцях. Живиться переважно мишовидними гризунами. Самка після 28—42-денної вагітності народжує 4—10 малят. К.— цінний хутровий звірок. Полювання на нього регламентовано. З волосків хвоста К. виготовляють т. з. колонкові пензлі. Іл. с. 289.

КОЛОНТИ́ТУЛ (від франц. colonne — колонка і лат. titulus — напис, заголовок) — однорядковий напис, що його розміщують гол. чин. над текстом кожної сторінки (колонки) деяких книг, журналів і газет. В енциклопедичних виданнях і словниках К.— назва першої і останньої статей на сторінці або їх початкові букви. В журналі К. звичайно містить прізвище автора (авторів) і назву тво-

ру, в газеті — її назву, дату випуску і порядковий номер сторінки. До К. входить і *колонцифра*; в ньому можуть бути лінійки і прикраси. К. полегшує читачеві відшукання потрібного матеріалу.

КОЛОНЦИ́ФРА (від франц. colonne — колонка і араб. сіфр — нуль, цифра) — цифра, що вказує на порядковий номер сторінки книги, журналу або газети. К. вміщують на верх. або нижньому полі сторінки.

КОЛОРА́ДО — ріка в Пн. Америці, в межах США і Мексіки. Довжина 2740 км, площа бас. 635 тис. км². Бере початок у Скелястих горах, впадає в Каліфорнійську зат. Тихого ок., утворюючи велику *дельту* (8600 км²). Тече серед пустель і напівпустель, перетинаючи плато *Колорадо*, утворює глибокі *каньйони* (див. *Великий Каньйон*). Живлення снігове. Пересічна витрата води в серед. течії понад 508 м³/с, у гирлі значно зменшується внаслідок використання її для зрошування та водопостачання. На К. споруджено кілька ГЕС та водосховищ. У пониззі судноплавна.

КОЛОРА́ДО — плато на Пд. Зх. США, в системі Кордільєр. Висота до 3861 м, г. Хамфріс-Пік. Складається з кристалічних порід, перекритих переважно пісковиками і вапняками. Родовища уранованадієвих і поліметалевих руд, золота. Ріки перетинають плато у глибоких каньйонах (*Великий Каньйон* та ін.), які розчленовують плато на окремі масиви. Поширені сухі степи, зарості сухолюбних чагарників, місцями — сосново-ялівцеве криволісся. Район туризму.

КОЛОРА́ДО — штат на заході США. Площа 270 тис. км². Нас. 2,5 млн. чол. (1974). Адм. ц.— м. Денвер. Рельєф переважно гористий: на Зх.—плато Колорадо, в центр. частині — *Скелясті гори*. На Сх.— *Великі рівнини*. Гол. ріки: Арканзас, *Ріо-Гранде* і *Колорадо*. Гол. галузі пром-сті — гірничодобувна (уран, золото, нафта, кам. вугілля, молібден та ін.), чорна і кольорова металургія, машинобудування (гірниче, дорожньобуд. і радіоелектронне устаткування, ракетно-космічне виробн.). Підприємства хім., гумової, харч. (м'ясоконсервної, борошномельної, цукр.) пром-сті. Осн. пром. центри — Денвер, Пуебло. Гол. галузь с. г.— тваринництво м'ясного напряму. На зрошуваних землях у долинах річок вирощують кормові трави, цукр. буряки, картоплю; на Сх.— пшеницю. Розвинутий туризм.

КОЛОРА́ДСЬКИЙ ЖУК, колорадський картопляний жук (Leptinotarsa decemlineata) — комаха род. *листоїдових*. Шкідник картоплі та ін. пасльонових культур. Тіло (довж. 9—11 мм) овальне, жовте, на надкрилах 10 чорних смуг. Яйце (довж. до 2 мм) довгасте, блискучо-оранжеве. Личинка (довж. 2—16 мм) червоподібна, зверху опукла, цегляно-червона. К. ж. походить з Пн. Америки, проник в усі країни Європи; з 1947 — в СРСР (БРСР, УРСР, РРФСР). За рік дає 1—3 покоління, зимують жуки в грунті, на поверхню виходять у травні, яйця (до 3000 шт. за літо) самка відкладає купками по 15—34 шт. на нижньому боці листків. Личинка, що з'являється в травні — червні, має 4 віки, заляльковується у грунті. Найбільшої шкоди завдають картоплі у фазі бутонізації й цвітіння жуки і личинки III—IV віку, об'їдаючи зелену частину листків. К. ж. має кілька форм *діапаузи*, характеризується високою пластичністю і високою виживаністю в різних кліматичних умовах.

З а х о д и б о р о т ь б и: обробка рослин при появі личинок II віку *інсектицидами* і їхніми сумішами з мікробіологічними препаратами; карантинні (див. *Карантин*).

І. В. Григорович.

КОЛОРА́МА — те саме, що й *колова кінопанорама*.

КОЛОРАТУ́РА (італ. coloratura, букв. — прикраса, від лат. colоro — фарбую) — швидкі, технічно складні віртуозні пасажі (послідовність тонів у швидкому русі) та мелізми (невеликі мелодійні прикраси) у вокальній музиці; здатність голосу виконувати такі пасажі та мелізми (звідси термін — колоратурне сопрано).

КОЛОРИ́Т (італ. colorito, букв.— забарвлений) — у мистецтві (в живописі, кольоровій графіці й кінематографії тощо) система сполучення кольорів у худож. творі, його кольорова побудова як один із засобів правдивого й виразного зображення дійсності. Поряд з *рисунком, композицією* та ін. К. є одним з найважливіших худож. засобів ідейного та емоційного впливу на глядача. Визначальною рисою К. є багатство і гармонійна злагодженість кольорових відтінків, які відповідають багатству барв реального світу. К. може будуватись на сполученні локальних кольорів і на тонких тональних сполученнях (див. *Валер, Тон* в образотворчому мистецтві).

КО́ЛОС — тип *суцвіття*. Розрізняють п р о с т и й К., у якого на видовженій гол. осі розміщені сидячі квітки без квітконіжок (напр., у подорожника, багатьох зозулинцевих), та с к л а д н и й К., у якого на гол. осі — прості колоски (напр., у пшениці, ячменю). Іл. с. 289.

«КО́ЛОС» — добровільне профспілково-кооперативне спорт. товариство, що об'єднує колгоспників, робітників, службовців, інженерно-тех. працівників с.-г. орг-цій, підприємств, установ і учбових закладів. Створено 1950 під наз. «Колгоспник», 1970 перейменовано на «Колос». На 1.I 1979 налічувало 13 835 первинних колективів, що об'єднували понад 3 млн. спортсменів і фізкультурників. У т-ві культивується 45 видів спорту.

КОЛОСІ́ННЯ, виколошування — фаза розвитку злакових рослин; вихід колоса (у пшениці, жита, ячменю та ін. колосових) чи викидання волоті (у вівса, проса, рису та ін. волотевих) з піхви верхнього листка в результаті розростання та розтягування міжвузлів стебла. К. у *злакових* відбувається після того, як вони пройдуть стадію *яровизації* (див. також *Розвиток рослин*). У фазі К. рослини посилено використовують поживні речовини і вологу, нестача їх призводить до розтягування періоду виколошування, що спричинює нерівномірність достигання і збільшення втрат врожаю. Дружність К. досягається при однорідній родючості грунту, нормальному його водному режимі, вирівняності насіння і рівномірному розподілі його на площі.

КОЛОСНЯ́К (Leymus, син. Elymus) — рід рослин родини *злакових*. Багаторічні трави з повзучими кореневищами й сизими жорсткими листками. Колос густий, закінчується верхівковим колоском. Колоски сидять на осі групами по 2—6. Бл. 70 видів, поширених у помірних широтах. В СРСР — бл. 15 видів, з них в УРСР — 3. Найважливіші: К. ч о р н о м о р с ь к и й (E. sabulosus) заввишки до 120 см — на приморських, рідше річкових пісках (в Степу) і К. к и т и ц е в и й, або к а с п і й с ь к и й (L. racemosus, синонім E. giganteus), заввишки до 140 см— на пісках (Пн.-Сх. Степ). К.— добрі закріплювачі пісків.

М. М. Колосов.

КО́ЛОСОВ Митрофан Олексійович [1839, м. Дмитрієв, тепер Дмитрієв-Льговський Курської обл.— 14(26).I 1881, Ялта]— рос. філолог, чл.-кор. Петерб. АН (з 1878). Закінчив Харків. ун-т (1865). Професор Варшав. ун-ту (з 1871). Автор праць з давньорус. і старослов'ян. мов, рос. мови, л-ри й фольклору: «Старослов'янська граматика» (1868), «Нарис історії звуків і форм російської мови з 11 по 16 століття» (1872), «Огляд звукових і формальних особливостей народної російської мови» (1878). Питання укр. мови й л-ри розглянуто в відгуках К. на книги П. Житецького й М. Драгоманова.

Р. О. Колосова.

КО́ЛОСОВ Михайло Миколайович (н. 11.V 1927, Курськ) — рад. хімік-органік і біохімік, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1963. В 1948 закінчив Моск. ін-т тонкої хімічної технології ім. М. В. Ломоносова. З 1959 працює в Ін-ті біоорганічної хімії ім. М. М. Шемякіна АН СРСР (кол. Ін-т хімії природних сполук АН СРСР). Праці присвячені хімії антибіотиків, нуклеїнових кислот та ін. природних сполук. Встановив просторову структуру ряду антибіотиків (тетрациклін, ауреоміцин та ін.), синтезував природний тетрациклін. Розробив методи синтезу полідезоксинуклеотидів; займається питаннями ферментативного синтезу нуклеїнових кислот.

Т. П. Бабій.

Я. М. Колотиркін.

КО́ЛОСОВА Рея Олександрівна (н. 14.VI 1924, м. Короча, тепер Бєлг. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1969). Після закінчення 1949 Харків. театр. ін-ту працює в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Лучицька («Талан» Старицького), Донна Анна («Камінний господар» Л. Українки), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Маша («Російські люди» Симонова), Олівія («Дванадцята ніч» Шекспіра) та ін. Нагороджена орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

І. О. Колпакова.

КОЛОТИ́РКІН Яків Михайлович [н. 1 (14).XI 1910, с. Заніно, тепер

Х. Колумб.

Золотий колт. 12 ст.

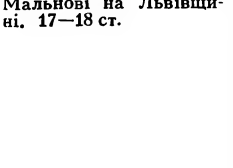

Василь Колтика із Серн. Церква в селі Мальнові на Львівщині. 17—18 ст.

Колпиця.

Ярцевського р-ну Смол. обл.] — рад. фізико-хімік, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1940. Закінчив (1937) Моск. ун-т. Директор н.-д. Фізико-хімічного ін-ту імені Л. Я. Карпова (1948—51 і з 1957). Осн. наук. праці присвячені розвитку вчення про *корозію металів* і пасивність металів в електролітах. К. виконав фундаментальні дослідження в галузі електрохім. кінетики корозійних процесів; розвинув електрохім. теорію пасивності і різних випадків її порушення. Йому належать наук. й інж. розробки методу анодного захисту металів від корозії та пром. застосування їх. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КО́ЛОТОВ Степан Митрофанович [10 (22).XII 1880, м. Слободський, тепер Кіров. обл.— 13.III 1965, Київ] — укр. рад. вчений у галузі нарисної геометрії, професор (з 1939), доктор тех. наук (з 1963), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1961). Член КПРС з 1949. Закінчив Петерб. ін-т цивільних інженерів (1913). У 1918—30 працював у Київ. архітектурному ін-ті і Київ. художньому ін-ті, 1930—44 — в Середньоазіатському буд. ін-ті (Ташкент), з 1945 — у Київ. інженерно-буд. ін-ті. К.— автор нового методу перетворень у *нарисній геометрії* — методу допоміжного проектування.

Тв.: Вспомогательное проектирование. К., 1956; Курс начертательной геометрии. К., 1961; Вопросы теории изображений. Избранное. К., 1972.

В. Є. Михайленко.

КОЛОЧА́ВА — селище міського типу Міжгірського р-ну Закарп. обл. **УР**СР, на лівому березі р. Тереблі (притока Тиси), за 63 км від залізнич. ст. Хуст. 4,9 тис. ж. (1979). На тер. К. — цегельний з-д, колгосп, лісництво, лісопункт, 6 заг.-осв. шкіл, лікарня. Будинок культури, 3 клуби, 8 б-к. Засн. у 1-й пол. 15 ст.

КОЛОШНИКО́ВИЙ ГАЗ — те саме, що й *доменний газ*.

КОЛПАКО́ВА Ірина Олександрівна (н. 22.V 1933, Ленінград) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1965). З 1951 після закінчення Ленінгр. хореографічного уч-ща (клас А. *Ваганової*)— солістка Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Партії: Маша («Лускунчик» Чайковського), Раймонда (однойменний балет Глазунова), Наталі («Поет» Петрова), Дівчина-краса («Країна чудес» Шварца); в балеті «Шопеніана». Перша виконавиця партій Катерини («Кам'яна квітка» Прокоф'єва), Ширін («Легенда про любов» Мелікова), Його кохана, Єва («Берег надії», «Створення світу» Петрова) та ін. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами. Портрет с. 291.

КОЛПА́КЧІ Володимир Якович [26.VIII (7.IX) 1899, Київ — 17.V 1961, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії (1961), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни на Україні, ліквідації *Кронштадтського заколоту 1921*, боїв проти басмачів (1923—24). У 1928 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. У 1936—38 бився на боці респ. військ в Іспанії. Під час Великої Вітчизн. війни командував арміями на Пд., Брян., Пд.-Зх., Калінін., Сталінград., Донському, Центр., 2-му і 1-му Білорус. фронтах. Після війни — на командній роботі. З 1956 — в центр. апараті М-ва оборони СРСР. Загинув в авіац. катастрофі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, 3 орденами Суворова 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

КО́ЛПИЦЯ, косар, ковпик (Platalea leucorodia) — птах род. *ібісових*. Довж. тіла до 83 см, маса до 1,7 кг. Ноги і шия довгі. Дзьоб довгий плескатий, лопатоподібно розширений на кінці. Оперення біле. Поширена К. у Пд. Європі, Пд. Азії та Пн.-Сх. Африці. Є в СРСР, зокрема в УРСР, гніздиться у плавнях Дунаю. Живе колоніями, іноді разом з *чаплями, коровайками* та *бакланами*. Кладка в травні з 3—5 яєць, насиджують обидва птахи пари 21—24 доби. Живляться К. гол. чин. безхребетними. В УРСР дуже нечисленні, полювання на них заборонено.

Л. О. Бабенко.

КО́ЛПІНО — місто в Ленінгр. обл. РРФСР, підпорядковане Ленінгр. міськраді. Розташоване на р. Ижорі (притока Неви). Залізнична станція. 114 тис. ж. (1979). У К.— виробниче об'єднання «Ижорський з-д» ім. А. О. Жданова, Ленінгр. меблевий та Усть-Ижорський фанерний комбінати, ливарномех. з-д та ін. Вечірній ф-т Пн.-Зх. заочного політех. ін-ту, металург. технікум. Відоме з 1772; місто — з 1912.

КО́ЛРІДЖ (Coleridge) Семюел Тейлор (21.X 1772, Оттері-Сент-Мері, Девоншір — 25.VII 1834, Лондон) — англ. поет і літ. критик. Представник *«озерної школи»* англ. романтизму. Непослідовні революц.-утопічні настрої і викриття антинар. політики англ. уряду («Сонети, присвячені видатним діячам», 1794—95) змінились у К. розчаруванням у сусп. боротьбі (ода «Франція», 1798) і консервативною спрямованістю в минуле («Ліричні балади», 1798, спільно з У. *Вордсвортом*). Поеми «Крістабель» (1797—1802, незакінч., опубл. 1816), «Старий моряк» (1798) містять елементи критики бурж. цивілізації, психологічний аналіз глибин людської свідомості.

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. М., 1974.

Б. Б. Бунич-Ремізов.

КОЛТ — давньорус. жіноча прикраса 11—13 ст. у вигляді порожнистої металевої підвіски, яка прикріплювалася до головного убору. Відомі К. округлі (золоті оздоблювалися перегородчастою емаллю, срібні — черневими зображеннями; див. *Чернь*) і зірчасті (прикрашалися *зерню* і *сканню*).

КОЛТИ́ЙКА Василь із Серн (рр. н. і см. невід.) — укр. будівничий кін. 17 — поч. 18 ст. В 1711 перебудував дерев'яну церкву 17 ст. в с. Мальнові (тепер Мостиського р-ну Львів. обл.). Церква трьохзрубна з трьома банями; реставрована 1905 і 1929.

КОЛУ́МБ (лат. Columbus, італ. Colombo, ісп. Colón) Христофор (29.X 1451, Генуя — 20.V 1506, Вальядолід) — мореплавець епохи великих географічних відкриттів, генуезець за походженням. З 1476 жив у Португалії, 1485 переїхав до Іспанії. Запропонував проект пошуків зх. мор. шляху з Європи в Індію. Під час 1-ї експедиції К. 12 жовтня 1492 досяг Багамських о-вів (офіційна дата відкриття Америки). Були відкриті й інші острови *Вест-Індії* (Куба, Гаїті). В ході 2-ї експедиції (1493—96) відкрито о-ви Домініка, Гваделупа, Пуерто-Ріко, Ямайка та ін.; 3-ї (1498—1500) — о. Трінідад, пн. узбережжя Пд. Америки. Під час 4-ї експедиції (1502—04) К. досяг о. Мартініка, відкрив карибські береги Гондурасу, Нікарагуа, Коста-Ріки, Панами. Відкриття К. супроводилися колонізацією земель, поневоленням і знищенням місц. населення. К. помилково вважав, що досяг Пд.-Сх. Азії, називаючи відкриті ним землі «Індіями».

КОЛУМБА́РІЙ (лат. columbarium, початкове значення — голубник, пізніше — підземна усипальниця) — місце захоронення урн з прахом після *кремації*. Обладнують на *кладовищах* або при крематоріях.

КОЛУМБІ́Т, ніобіт — мінерал класу оксидів і гідроксидів. (Fe, Mn) Nb_2O_6. *Сингонія* ромбічна. Густ. 4,9. Тв. 6,5—6,75. Колір чорний, бурувато-чорний. Блиск напівметалевий. Родовища К. є в Норвегії, Швеції, Франції, Гренландії, США. В Рад. Союзі є в Сх. Сибіру, Казахстані, Забайкаллі, Європ. частині СРСР. Руда *ніобію*.

КОЛУ́МБІЯ — ріка на Зх. Північної Америки, в межах Канади і США. Довжина 2250 км, площа бас. 670 тис. км². Бере початок у *Скелястих горах* на вис. 800 м над р. м., впадає в Тихий ок., утворюючи *естуарій*. Живлення льодовикове й снігове. Пересічна витрата води в гирлі 5520 м³/с. У серед. та нижній течії зарегульована великими греблями і водосховищами. На К.— ГЕС (Джон-Дей, Гранд-Кулі та ін.). Судноплавна (з обвідними каналами) на 1038 км. Використовують для водопостачання, зрошування. У верхів'ї (на тер. Канади) — нац. парки (Глейшер та ін.); туризм.

КОЛУ́МБІЯ, Республіка Колумбія — держава на Пн. Зх. Південної Америки. На Пн. омивається водами Карибського м., на Зх.— Тихого ок. У складі К.— о-ви Сан-Андрес, Провіденсія, Мальпело та ін. В адм. відношенні поділяється на 22 департаменти, 5 інтенденсій і 4 комісарії.

Державний лад. К.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1886. Глава д-ви й уряду — президент, обираний населенням строком на 4 роки. Законодавчу владу здійснює конгрес у складі сенату (112 чол.) і палати представників (199 чол.), що обираються населенням відповідно на 4 і 2 роки.

Природа. В зх. частині країни підносяться гірські хребти *Анд*, розділені глибокими поздовжніми долинами на три пасма — Зх., Центр. та Сх. Кордильєри. Багато діючих і згаслих вулканів. Най-

вища точка К.— г. Крістобаль-Колон, 5800 м. З Зх. й Пн. до Анд прилягають заболочені Тихоокеанська й Прикарибська низовини. В сх. частині переважають невисокі плато, які переходять в *Амазонську низовину*. Надра К. багаті на нафту, природний газ, кам. вугілля, залізну й мідну руди, кольорові й дорогоцінні метали, уран, смарагд та ін. Клімат низовинних районів переважно екваторіальний (середньомісячна т-ра від +24 до +29°), у горах змінюється з висотою від жаркого до холодного. Річна кількість опадів від 150—200 мм на крайньому Пн. Сх. до 4000 мм в Амазонії й 10 000 мм на Тихоокеанській низовині та прилеглих схилах гір. Річкова сітка густа. Найбільші ріки: Магдалена з прит. Каука; Мета (бас. *Оріноко*); Какета, Путумайо (бас. *Амазонки*). Грунти переважно червоноземні й червоножовті латеритні. Більш як 60% тер. країни вкрито вологими екваторіальними лісами з цінними породами дерев (гевея, хінне дерево та ін.). На Прикарибській низовині й на Сх.— пальмова *савана*. В горах виражена висотна поясність (від *гілей* до холодного поясу).

Населення. Осн. населення — колумбійці (26 млн. чол.; 1978, оцінка). Сформувалися з трьох осн. етнічних компонентів — індіанців, іспанців і негрів (завозилися з Африки як раби з кін. 17 ст.); пізніше влились іммігранти з Італії, Німеччини та ін. країн Зх. Європи. Корінних жителів — індіанців 600—700 тис. чол. Більшість з них — *муїски* (чибча) живе на Пд. країни; на Сх., у тропічних лісах, живуть *араваки, кариби* та ін. Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас.— бл. 23 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Міськ. населення — 60%. Найбільші міста: *Богота, Медельїн, Калі, Барранкілья, Картахена*.

Історія. Доісп. завоювання тер. сучас. К. населяли індіанські племена. У частини їх (чибча-муїски) відбувався процес становлення д-ви. Тер. К. було відкрито іспанцями (сподвижниками Х. Колумба) 1499. З 30-х рр. 16 ст. К.— колонія Іспанії (1538 дістала назву Нова Гранада). Внаслідок *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* К. 17.XII 1819 було проголошено республікою під назвою Велика Колумбія (у складі Нової Гранади, Венесуели та з 1822 Еквадору). Після розпаду 1830 Великої Колумбії утворилися д-ви Венесуела, Еквадор та Нова Гранада. В 2-й пол. 19 ст. загострилася боротьба між Великобританією і США за вплив у К. Прагнучи заволодіти районом будівництва *Панамського каналу*, США підтримали повстання 1903 в Панамі та її відокремлення від К. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в К. поширився робітн. рух. У 1930 засн. Компартію К. В 1932—34 К. вела прикордонну війну з Перу. В період правління лівих лібералів (1934—38; 1942—45) проведено деякі бурж.-демократ. перетворення (нове робітн. законодавство, агр. реформа). В 1935 встановлено дипломатичні відносини з СРСР (перервано 1948—68). Під час 2-ї світ. війни 1939—45 К. з 1943 виступала на боці антифашист. коаліції. Уряди консерваторів (1946—49 та 1949—53) проводили курс на ліквідацію демократичних завоювань народу. В 1948 в обстановці розгулу терору в К. спалахнуло нар. повстання. Після його придушення уряд запровадив надзвичайний стан. Консерватори, при підтримці США, почали громадян. війну, в ході якої загинули 200 тис. чол. У відповідь на терор уряду розгорнувся партизанський рух. Прагнучи врятувати реакц. режим, консерватори 13.VI 1953 внаслідок держ. перевороту встановили військ. диктатуру. В 1957 в результаті загальнонар. боротьби диктатуру було повалено. Консерватори й ліберали створили «паритетне правління», засноване на поділі влади й оформлене в блок «Національний фронт» (1957—74). Проте соціально-екон. проблеми К. залишалися не розв'язаними. Під тиском антиімперіалістичного руху уряди лібералів 1966—70 і 1974—78 провели ряд прогресивних перетворень, обмежили діяльність амер. капіталу. 4.VII 1978 на президентських виборах переміг лідер лібералів Х. С. Турбай Айяла. В К. триває боротьба нар. мас проти поліцейського свавілля, на захист демократичних свобод. Уряд К. виступає за розвиток політ. та екон. відносин з усіма країнами, в т. ч. соціалістичними. З 1945 К.— член ООН. К.— член *Організації американських держав, Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі, Андського пакту*. В 1975 К. відновила дипломатичні й торг. відносини з Кубою. В 1975 підписано угоду про торг.-економ. і наук.-тех. співробітництво з СРСР.

Є. Г. Лапшев.

Політичні партії, профспілки. Ліберальна партія, засн. 1849. Виражає інтереси бурж.-поміщицької олігархії, нац. буржуазії. Консервативна партія, засн. 1848. Об'єднує угруповання великих землевласників, духівництва, великої буржуазії. Національний народний союз, засн. 1964. Користується впливом у середніх верств і частини трудящих. *Комуністична партія Колумбії* (КПК), засн. 1930. Конфедерація трудящих Колумбії, засн. 1936. Входить до МКВП та ОРІТ. Спілка трудящих Колумбії, засн. 1946. Входить до МКВП та ОРІТ. Профспілкова конфедерація трудящих, засн. 1964. Входить до ВФП. Загальна конфедерація трудящих, засн. 1972. Входить до ВКП.

Є. Г. Лапшев.

Господарство. К.— переважно аграрна країна з пром-стю, що розвивається. В її г-ві панує іноз. капітал (гол. чин. США). Економіка країни багатоукладна: натуральне г-во існує поряд з великими нац. та іноз. монополіями й держ. сектором. Криза капіталістичної системи г-ва 70-х рр. призвела до погіршення становища трудящих, росту вартості життя та безробіття (8,5% економічно активного нас., 1978). У с. г. створюється 27% валового внутр. продукту й зайнято 28% економічно активного населення країни (1978). Більша частина землі належить великим латифундистам, понад 1 млн. селян — безземельні. Гол. галузь с. г.— землеробство. Осн. товарна культура — кава, за збором (580 тис. т, 1978) та експортом якої К. посідає 2-е місце у світі. На експорт вирощують також (збір, тис. т, 1978): какао-боби — 29, бавовник — 160, банани — 1120, тютюн — 52 (1977); для власного споживання — кукурудзу, картоплю, рис, пшеницю, ячмінь, маніок, сою, квасолю, цукр. тростину. Тваринництво екстенсивного напряму. Поголів'я (млн., 1978): великої рогатої худоби — 24,4, овець — 2,3, свиней — 2,0. С. г. повністю не забезпечує потреб країни у продовольстві. На частку пром-сті припадає 23% валового внутр. продукту (1978). Найбільш розвинутими галузями добувної пром-сті є нафтова і залізорудна. Добувають також природний газ, кам. вугілля, сірку, нікель, золото, платину, срібло, смарагди (провідне місце у капіталістич. світі). Серед галузей обробної пром-сті переважають харчова (первинна переробка с.-г. сировини й виробн. напоїв) й текстильна. Підприємства металург., нафтопереробної, хім. і нафтохім. пром-сті. Є з-ди по складанню автомобілів, телевізорів і радіоприймачів, по виробн. верстатів, цементу, паперу. Значна питома вага кустарних промислів. У лісах — заготівлі цінних порід деревини. В 1977 вироблено 15 млрд. кВт · год електроенергії. Гол. пром. центри: Богота, Калі, Барранкілья,

Герб Колумбії.

КОЛУМБІЯ

Площа — 1138,9 тис. км²
Населення — 26 млн. чол. (1978, оцінка)
Столиця — м. Богота

1. Богота. В центрі міста. 2. Пальмова савана. 3. Загальний вид міста Картахени. 4. В колумбійському селі. 5. Плантація кави в передгір'ях Західної Кордільєри.

Видобування й виробництво деяких видів промислової продукції (тис. т)

Продукція	1977
Нафта, млн. т	7,4
Залізна руда	490
Кам'яне вугілля	4100
Золото, т	8,3
Платина, кг	750
Сталь у зливках	209
Папір і картон	350
Бензин	2550
Мазут	2700
Сода карбонатна	141

Медельїн. Осн. вид транспорту — автомобільний. Довжина (тис. км, 1978): з-ць — 3,4, автошляхів — бл. 45, в т. ч. 8 — з твердим покриттям. Тоннаж мор. торг. флоту — 254 тис. брутто реєстрових т. (1978). Найбільші порти: Буенавентура, Картахена, Барранкілья й Санта-Марта. В Боготі — міжнар. аеропорт Ельдорадо. К. вивозить каву, нафту й нафтопродукти, бавовну, пром. товари, банани, тютюн, золото, платину та ін. Довозить гол. чин. пром. устаткування й трансп. засоби, сировину й напівфабрикати, споживчі й прод. товари. Осн. торг. партнери: США, ФРН, країни Латинської Америки. У 1977 підписано угоду про поставки в К. радянського устаткування для гідрокомплексу «Урра».
Грош. одиниця — колумбійське песо. 41 песо = 1 дол. США (кінець 1978). *М. П. Крачило.*

Медичне обслуговування. В 1977 в країні функціонувало 47,3 тис. лікарняних ліжок (2,2 ліжка на 1 тис. ж.), мед. допомогу подавали (1975) 13 тис. лікарів (1 лікар на 2,2 тис. ж.), понад третина яких зосереджена в столиці. Більшість з них зайнята приватною практикою. Лікарів готують на 9 мед. факультетах вузів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Початкова школа в країні безплатна і обов'язкова для дітей віком від 7 до 12 років. Строки навчання в поч. школі 5 років, у середній — 6 (4 + 2). Поряд з держ. є приватні школи. В 1977/78 навч. р. у поч. школах було 4,1 млн. учнів, у серед. школах, профес.-тех. навч. закладах і пед. уч-щах — понад 1,6 млн. учнів, у вузах — 192,8 тис. студентів. У країні — понад 140 вищих навч. закладів, у т. ч. 25 держ. і 35 приватних ун-тів. Найбільші вузи: Нац. ун-т К. (засн. 1867), ун-т Вальє (засн. 1945), приватний католицький ун-т Хаверіана (засн. 1622), усі — в

Нафтопереробне підприємство в місті Картахені.

Боготі. Наук. установи: Колумбійська академія історії (засн. 1902), Колумбійська академія юрид. наук (засн. 1894), Нац. академія мед. наук (засн. 1890) — у Боготі, академії історії в містах Картахена, Медельїн, Тунха та ін., ряд наук. т-в. Нац. б-ка в Боготі, б-ка ун-ту в Медельїні, б-ка Нац. ун-ту в Боготі та ін. Музеї: Національний, колоніального мистецтва, Нац. антропологічний, Нац. археологічний, Музей золота, музей С. Болівара, всі — в Боготі; два музеї в Медельїні — природничих наук і музей ун-ту. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 в К. виходило 28 щоденних газет заг. тиражем 1,2 млн. прим. і бл. 300 ін. видань. Найбільші щоденні газети: «Еспасіо» («Простір», з 1966), «Еспектадор» («Спостерігач», з 1887), «Тьємпо» («Час», з 1911), «Вангуардіа ліберале» («Ліберальний авангард», з 1919) — ліберальні; «Паїс» («Країна», з 1950), «Сігло» («Століття», з 1932) — консервативні; «Діаріо офісьяль» («Офіційна газета», з 1864) — урядовий бюлетень. Видання Компартії К.: щотижнева газ. «Вос пролетаріа» («Голос пролетаріату», з 1957), двотижневий журн. «Документос політікос» («Політичні документи», з 1956). Інформ. агентство Коломбіа Пресс засн. 1955. Радіомовлення — з 1929, телебачення (повністю державне) — з 1954.

Література К. розвивається ісп. мовою. Перші хроніки й оповідання датовано 1519. Особливо інтенсивно л-ра розвивається з поч. 19 ст. В 10—20-х рр. з'явилися твори революц.-патріотичного класицизму (К. Торрес, Л. Варгас Техада, Х. М. Саласар та ін.). В 30-х рр. представники т. з. індіаністської л-ри — романтики Х. Х. Ортіс, Х. Е. Каро, Х. Арболеда у своїй творчості ідеалізували життя індіанських племен минулого. Перехідні тенденції від романтизму до реалізму відображено у творах Г. Гутьєрреса Гонсалеса та ін. Початок костумбристській л-рі, характерною рисою якої було відображення нар. звичаїв, поклала творчість Е. Діаса Кастро й Х. *Ісаакса.* Романом Х. Е. Рівери «Вир» (1924) про експлуатацію збирачів каучуку починається новий напрям у латиноамер. романістиці — л-ра «зеленого пекла». Гострим соціальним проблемам присвячені також романи С. Урібе П'єдраїти, Е. Саламеа Борди, Е. Кабальєро Кальдерона, публіцистика Х. Саламеа, есеїстика Б. *Саніна Кано.* Соціально-критичні тенденції розвивають і прозаїки Т. Руеда Варгас, Г. *Гарсіа Маркес,* Р. Арділа-і-Арділа, Клементе Аїро, К. Бастідас Паділья, поети Х. Пардо Гарсіа, К. Кастро Сааведра та ін. На Україні видано твори Г. Гарсіа Маркеса, Р. Арділи-і-Арділи та ін. *Т. Д. Ковальова.*

Архітектура. На тер. К. збереглися залишки кам'яних храмів й укріплень, дерев'яних будинків, які споруджували індіанці, гол. чин. чибча. В 16—18 ст. іспанці будували міста з прямокутною сіткою вулиць, будинки з цегли та адоби з галереями у внутр. подвір'ях, з кам'яними або цегляними порталами, численні монастирські церкви з багатоколірним різьбленням в інтер'єрах (церква Сан-Франсіско у Монгі, бл. 1733—63, арх. Поло Кабальєро). У 19 — на поч. 20 ст. міста забудовували спорудами спочатку в стилі *класицизму* (Нац. капітолій у Боготі, 1847—1926, арх. Т. Рід та ін.), пізніше — в дусі *еклектизму* і в стилі *модерн.* З 30-х рр. 20 ст. з'являються будівлі сучас. типу під впливом архіт. шкіл США та Бразілії. Серед споруд — готель «Текендама» (1950—53, арх. К. Куельяр Томайо, Г. Серрано Камарго, Х. Гомес Пінсон), будинок фірми «Філіпс Колумбіана» (серед. 20 ст., арх. Ф. Пісано), обидва — в Боготі.

Образотворче мистецтво. До 1-ї пол. 1-го тис. до н. е. належить культура Сан-Агустін, відкрита в лісах Пд. К. (кам'яні фігури, рельєфи). До 16 ст. в Пн. і Центр. областях розквітала культура індіанців чибча (статуетки з золота, срібла, міді, теракоти, посудини, тканини, різьблення). В 17—18 ст. церкви оздоблювали багатим поліхромним різьбленням. В 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст. працював художник Г. Васкес Себальйос, який малював реліг. і жанрові картини, реалістичні портрети, в 19 ст. — автор побутових картин Р. Торрес Мендес, портретист Е. Гарай та ін. В 20 ст. нар. життя К. яскраво втілено у творчості живописця і скульптора П. Н. Гомеса Агудело, живописців Л. А. Акуньї, І. Гомеса Харамільйо. У 1977 в Києві експонувалася виставка «Золото доколумбової Америки», де було представлено зразки давнього мист. Колумбії. *А. М. Кантор.*

Музика К. позначена рисами креольської, індіанської та негритянської муз. культур. Муз. інструменти: струнні щипкові — типле (різновид гітари), бандола, рекін-

то; духові — тростинні флейти, дерев'яні труби; ударно-шумові — барабани, всілякі брязкальця. Профес. музика зародилась у 17 ст. Серед композиторів 19—20 ст.— А. Веласко, Н. К. Речедель, Е. Салас, Х. Х. Гуарін, Х. М. Понсе, Г. Урібе Ольгін, А. М. Валенсія, Х. Б. Сільва, К. П. Амадор, Л. А. Ескобар. У Боготі— оперний театр, Нац. консерваторія, Нац. симф. оркестр, Нац. духовий оркестр, трупа «Фольклорний балет».

Театр. Перші театр. вистави відбулися в Боготі в кін. 18 ст. З серед. 50-х рр. 20 ст. виникають театр. трупи, створюється Нац. школа драм. мистецтва. Значну роль у розвитку театр. культури К. відіграють Експериментальний театр у м. Калі, трупи Будинку культури й «Ла мама», Нар. театр у Боготі, які ставлять п'єси, що відображають життя К. та ін. країн Латинської Америки. Театр. колективи є в Медельїні, Манісалесі; існують університетські театри. З 1968 в м. Манісалесі періодично проводяться Латиноамер. фестивалі цих театрів.

Кіно. Перші хронікальні фільми було знято у 10-х рр. 20 ст. Кіновиробництво сформувалось у 30-х рр. В 60-х рр. виникло т. з. нове кіно К.— прогресивні фільми, що захищали інтереси трудового народу: «Кам'яне коріння» (1961, реж. Х. Арсуага), «Гірка земля» (1965, реж. Р. Очоа), «Кандидат» (1975, реж. М. Мітротті), «Донасо» (1978, реж. М. Рібера). На формування нац. кіно великий вплив мала діяльність режисерів-документалістів К. Альвареса, Х. Альварес, М. Бергаса, Г. Сампер, Х. Моранте (фільми поч. 70-х рр.— «Колумбія 70», «Одного разу я запитала», «Що таке демократія» та ін.). З 1960 проводяться Міжнар. кінофестивалі в Картахені. В 1971 в Боготі створено Ін-т кінематографії. Іл. див. також с. 296.

Літ.: Литаврина Э. Э. Колумбия. М., 1967; Ильина Н. Г. Политическая борьба в Колумбии. М., 1968; Гонионский С. А. Колумбия. М., 1973; Тарасов К. С. Колумбия. М., 1976.

КОЛУ́МБІЯ, округ Колумбія — федеральний округ США. Розташований на березі р. Потомак. Виділений 1791 з тер. шт. Меріленд для майбутньої столиці США — м. *Вашінгтона*. З 1878 межі округу вважаються також муніципальними межами Вашінгтона.

КОЛУ́МБІЯ — місто на Пд. Сх. США, адм. ц. штату Пд. Каролінa. 110 тис. ж. (1974). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів, порт на р. Конгарі. Розвинута легка, гол. чин. текстильна (виробн. бавовняних та з штучних волокон тканин) і швейна, а також харч. і поліграф. пром-сть. Ун-т (засн. 1801).

КОЛУ́МБУС — місто на Пн. Сх. США, адм. ц. штату Огайо. Розташований на р. Сайото. Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. 578 тис. ж. (1974). Розвинуті металообробка і машинобудування (у т. ч. виробн. гірничого устаткування, вагонів, с.-г. машин). Підприємства хім., поліграф. і харч. (гол. чин. м'ясної) пром-сті. Значний торг. центр. Університет.

КОЛУМЕ́ЛЛА Луцій Юній Модерат (Lucius Junius Moderatus Columella; 1 ст. н. е.) — стародавній римський письменник і агроном. У своїх творах відобразив становище с. г. Риму в період кризи рабовласництва і розвитку *колонату*. Цінною пам'яткою історії економіки Риму є праця К. «De re rustica» («Про сільське господарство», в 12 книгах), яка містить детальний опис техніки землеробства, виноградарства, садівництва та ін. Справжнім наук. відкриттям було положення К. про невичерпну родючість ґрунту при його правильному обробітку.

КО́ЛХИ — збірна назва давньогруз. племен, які займали територію Пд.-Сх. і Сх. Причорномор'я. За етнонімом (племінне найменування) К. давні греки з поч. 1-го тис. до н. е. називали Зх. Грузію *Колхідою*.

КОЛХІ́ДА (грец. Κολχίς, місц. назва — Егрісі) — назва в античній літературі Пд.-Сх. і Сх. Причорномор'я, населеного *колхами*. В 6 ст. до н. е. тут виникли грец. колонії Діоскуріада (на місці сучас. м. Сухумі) і Фасіс (поблизу сучас. м. Поті), засновані вихідцями з *Мілету*. В 6—2 ст. до н. е. на тер. К. існувало Колхідське царство. К. пов'язують з давньогрец. міфом про *аргонавтів*. В худож. л-рі назва «Колхіда» вживається і досі для позначення чорноморського узбережжя Грузії.

КОЛХІ́ДСЬКА НИЗОВИНА́ — низовина на Зх. Груз. РСР, у нижній течії р. Ріоні. Поверхня нахилена до узбережжя Чорного м., заввишки до 150 м (на Сх.). Клімат субтропічний, вологий (опадів до 2500 мм на рік). У ґрунтовому покриві переважають жовтоземи і червоноземи, значні ділянки болотних ґрунтів. За роки Рад. влади проведено значні роботи по осушенню боліт. К. н. стала важливим районом по вирощуванню субтропічних культур (цитрусові, чай, тунг). Курорти (Цхалтубо).

КОЛЦУНЯ́К Марія Гнатівна (1884, с. Яворів, тепер Косівського району Івано-Фр. обл.— 23.IX 1922, м. Коломия) — укр. письменниця. Друкуватися почала 1902. В повісті «Настрічу сонцю золотому» (1904), у збірках оповідань «Сама винна» (1908) і «Проти хвиль» (1921) реалістично відобразила безпросвітні злидні і соціальну нерівність гуцулів, викривала лицемірство попів і бурж. інтелігенції. Перекладала укр. мовою оповідання Д. Маміна-Сибіряка.

КОЛЧА́К Олександр Васильович (1874, Петербург — 1920, Іркутськ) — один з керівників рос. контрреволюції, адмірал (з 1917). В листопаді 1918 очолив об'єднані білогвардійські сили в Сибіру і на Далекому Сході, де встановив військ. диктатуру і прийняв титул «верх. правителя Рос. д-ви» і звання Верх. головнокомандуючого. Після розгрому *колчаківщини* К. було розстріляно за вироком Ірк. ревкому.

КОЛЧАКІ́ВЩИНА — режим білогвардійської контрреволюції, встановлений адміралом О. В. *Колчаком* у Сибіру, на Уралі й Далекому Сході в період *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20* в Росії. Переворот, що призвів до встановлення К., здійснили 18. XI 1918 в Омську кадети і офіцери-монархісти за активною підтримкою представників *Антанти*. Соціальною опорою К. була місц. буржуазія, капіталісти й поміщики, які втекли з Центр. Росії до Сибіру, козацька верхівка, куркульство, башк. і бурят. бурж. націоналісти і феодали. Колчак повернув ф-ки і з-ди їхнім попереднім власникам. Було відновлено приватне землеволодіння. Нац. політика здійснювалася під лозунгом «єдиної і неділимої Росії». На захопленій території колчаківці чинили білий терор. Боротьба проти К. розгорнулася з перших днів її встановлення. Під керівництвом Сибірського бюро ЦК РКП(б) у тилу колчаківців було створено мережу підпільних парт. орг-цій, що очолили повстанську боротьбу і партизан. рух проти К. Озброєні Антантою колчаківські війська, спираючись на розміщені в Сибіру військ. формування інтервентів, у т. ч. Чехосл. корпус (див. *Чехословацького корпусу заколот 1918*), у листопаді — грудні 1918 розгорнули наступ на центр. напрямі, а потім на правому крилі Сх. фронту з метою з'єднатися з інтервентами на Пн. 25.XII 1918 їм вдалося захопити Перм. Але радянські війська, перейшовши в контрнаступ, визволили Уфу (31.XII 1918), Оренбург (22.I 1919), Уральськ (24.I 1919). Білогвардійці, розгорнувши новий наступ, у серед. квітня наблизилися до Волги (на той час чисельність військ Колчака становила бл. 40 тис. чол.). Подальшою їхньою метою було об'єднання з армією Денікіна (див. *Денікінщина*) і спільний похід на Москву. В результаті *контрнаступу Східного фронту 1919* колчаківська армія в липні зазна-

Колумбія. Адміністративний будинок у місті Манісалесі. Архітектор Ф. Пісано. Середина 20 ст.

ла поразки. 14.XI 1919 рад. війська визволили Омськ. У січні 1920 було встановлено Рад. владу в Іркутську — останньому оплоті колчаківців. *Л. А. Сухих.*

КОЛЧЕДА́НИ — загальна назва рудних мінералів класу *сульфідів*. Являють собою сполуки деяких металів з сіркою, рідше миш'яком і сурмою. Переважають сульфіди заліза (*пірит, піротин, марказит*), у меншій кількості — сульфіди міді (*халькопірит, борніт*), цинку (*сфалерит*), свинцю (*галеніт*) та ін. Утворення К. пов'язане з пізньою стадією вулканічного магматизму в *геосинкліналях*. К.— важлива сировина для одержання міді, цинку, свинцю, частково золота, срібла, вісмуту, кадмію, барію та ін. В СРСР родовища К. є на Кольському п-ові, в Сибіру, на Уралі, Кавказі та в інших районах.

Колумбія. Палац інквізиції в місті Картахені. 1706, портал — 1770.

КОЛЧИ́НСЬКИЙ Олександр Леонідович (н. 12. II 1955, Київ)—український рад. спортсмен, засл. майстер спорту з класичної боротьби (з 1976). Олімпійський чемпіон (1976, 1980; важка категорія), чемпіон світу 1978. Чемпіон СРСР 1974, 1976—78. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

КОЛЮ́ЧА АКУ́ЛА — риба род. колючих акул. Те саме, що й *катран*.

КОЛЮ́ЧКИ у рослин — тверді, загострені на кінцях утвори у рослин, що являють собою видозмінені органи або їхні частини. На К. можуть перетворюватись пагони (у дикої груші, жостеру), листки (у барбарису, цитрусових), прилистки (у білої акації), середні жилки листків (у карагани), придаткові корені (у деяких пальм). Всередині К., на відміну від *шипів*, є *деревина*. Замінюючи гілки та листки, К. сприяють зменшенню *транспірації* рослин, захищають їх від тварин. Колючки типові для рослин сухих і жарких областей.

Колумбія. Г. Аріса. Народний танок. Гравюра. 1960.

Колумбія. Фігурна посудина. Теракота. Мистецтво індіанців чибча.

КОЛЮ́ЧКОВІ (Gasterosteidae) — родина риб ряду колючкоподібних. Тіло (довж. 3—20 см) веретеновидне, голе, на боках звичайно є ряд кісткових пластинок, на спині та в черевному плавці — гострі колючки (звідки і назва К.). Забарвлення від сріблясто-білого до темно-зеленого. Живуть у морській, солонуватій і прісній воді. Живляться дрібними бентосними (див. *Бентос*) організмами, ікрою і личинками ін. риб. Статевозрілими стають на 2-му році життя. Ікру (до 1000 шт.) 2—3 самки відкладають в одне гніздо, яке влаштовує самець. Він охороняє ікру, а згодом і личинок. 5 родів з 12 видами. Поширені в Європі, Пд. і Серед. Азії, Пн. Америці й Пн. Африці. В СРСР зустрічаються 3 роди (5 видів), з них в УРСР — 2 роди з 2 видами: мала південна колючка (Pungitius platygaster) і колючка триголкова (Gasterosteus aculeatus). У деяких країнах К. мають промисл. значення (з них виготовляють кормове борошно, одержують жир). Іл. с. 298.

Колумбія. Грегоріо Васкес Себальйос. Портрет дона Енріке де Кальдас Барбоса. 1698.

КОЛЯ́ДА Григорій Іванович [14 (26).XI 1896, Чорнухи, тепер смт Полтав. обл.— 20.II 1977, Ташкент] — укр. і рос. книгознавець. Закінчив Моск. ун-т (1917) і Київ. ін-т нар. г-ва (1926). Викладав у Київ. пед. ін-ті (1945), Саратовському (1945—49), Таджицькому (1949—54) й Ташкентському (з 1954) ун-тах. Доктор філол. наук (з 1962). Автор розвідок про початки вітчизн. друкарства, діяльність Івана Федорова, Памви Беринди та ін. друкарів, про російсько-українські та українсько-румунські зв'язки в галузі книгодрукування.

С. І. Білокінь.

КОЛЯ́ДА Микола Терентійович [22.III (4.IV) 1907, с. Березівка, тепер Гребінківського р-ну Полтав. обл.— 30.VII 1935, похований у Харкові] — укр. рад. композитор. У 1913 закінчив Харків. муз. драм. ін-т (клас С. *Богатирьова*); працював у театрі робітничої молоді (ТРОМ, Харків) як композитор і зав. муз. частиною. Був членом *ВУТОРМу*, центрального бюро *АПМУ*, потім — оргбюро Спілки композиторів України. Твори: вокально-симф. поема «Штурм Тракторного» (1932), симф. сюїта на укр. теми (1927), твори для фортепіано, скрипки, обробки нар. пісень, музика до спектаклів та кінофільмів.

КОЛЯ́ДА — міфологічна персоніфікована постать, пов'язана з зимовим (різдвяним) обрядовим циклом. Назва К.— давня спільнослов'янська. Святковий цикл на Україні починався з обряду «кликати К.» (мороза, дідів) на багату кутю і закінчувався обрядом вигнання К. Див. також *Колядки*.

КОЛЯ́дКИ — народні обрядові пісні, які виконували з 25 грудня до 1 січня. Побутували в слов'ян та ін. народів Сх. Європи. Перші відомості про колядування на Русі належать до 12 ст. На Україні обряд колядування полягав у тому, що групи колядників (найчастіше молодь), вибравши провідника-зачинателя — «березу», «скарбника» й «міхоношу» (іноді до них приєднувались музиканти), ходили з хати в хату і співали К.,— *величання* господарям дому й членам їхньої родини. У найдавніші часи мета цих величань була магічною. Часто колядування поєднувалося з водінням «кози» й *вертепом*. Давні К. зберігають цінні відомості про старовинні форми ведення г-ва, про військ. побут тощо. У К. трапляються й пізніші реліг. сюжети та обряди, які з'явились під впливом християнської церкви. Укр. К. тісно пов'язані з рос. «підблюдними» й білорус. «волочобними» піснями. Ритмічна форма, поширена в К.,— це переважно 10-складовий вірш, поділений *цезурою* симетрично: (5+5) 2. Після кожного рядка повторюється приспів. Розмір приспіву довільний. Приклад колядкового вірша: «Сивії воли /впрягати в плуги, // В плуги впрягати, /лани орати, //Жито, пшеницю/ та й засівати, // Жито, пшеницю, // всяку пашницю». Це один з найстаріших типів слов'ян. вірша. Поширений, крім К., ще в різних обрядових піснях. Ф. Колесса вбачав елементи цієї форми у билинному нерівноскладовому вірші. З нар. творчості колядковий вірш перейшов і в л-ру.

Тексти укр. К. записували Я. Головацький, І. Вагилевич, О. Бодянський, М. Коробка, В. Гнатюк та ін. Мелодії К. записали та обробили для хору М. Лисенко, М. Леонтович, К. Стеценко. Обряд колядування описав М. Гоголь у «Різдвяній ночі», зображено його в операх М. Лисенка, М. Римського-Корсакова, К. Данькевича. За змістом і характером до К. близькі *щедрівки*.

Видання: Гнатюк В. Колядки і щедрівки, т. 1—2. Львів, 1914; Колядки та щедрівки. К., 1965.

Літ.: Сумцов Н. Ф. Научное изучение колядок и щедровок. К., 1886; Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен, т. 2. Колядки и щедровки. Варшава, 1887; Українська народна поетична творчість, т. 1. К., 1958; Дей О. І. Народнопісенні жанри. К., 1977.

М. М. Плісецький.

КОЛЯ́НДРА — однорічна ефіролійна рослина родини зонтичних. Те саме, що й *коріандр*.

КОЛЬ (Kohl) Йоганн Георг (28.IV 1808, Бремен — 28.X 1878, там же) — нім. мандрівник, географ і письменник. Навчався в Геттінгенському і Гейдельберзькому ун-тах. Відвідав майже всі країни Європи і Пн. Америки. У працях «Мандрівки в Південну Росію» (1841), «Мандрівки по Росії і Польщі. Україна, Малоросія» (1841), «Мандрівки по Росії і Польщі. Буковина, Галичина, Краків і Моравія» (1841) подав відомості про природу, економіку, історію і культуру України. Підкреслював етнічну єдність українців Наддніпрянщини, Галичини, Буковини, Закарпаття.

КОЛЬБЕ́Р (Colbert) Жан Батіст (29.VIII 1619, Реймс — 6.IX 1683, Париж) — франц. держ. діяч, економіст. Економіч. політика К.— к о л ь б е р т и з м — один з різновидів *меркантилізму*. Гол. джерелом держ. доходів вважав активний торг. баланс. У 1667 запровадив митний тариф, що сприяв розвитку пром-сті. К. заснував 1663 Академію написів і красного письменства (під назвою «Мала академія»), 1666 — Академію наук (під назвою «Королівська академія наук»), 1671 — Королівську академію архітектури. З 1667 К.— член Французької академії. Політика К. була спрямована на дальше зміцнення централізованої влади.

КО́ЛЬБЕРГ (Kolberg) Оскар (22. II 1814, Пшисуха, тепер Келецьке воєводство — 3.VI 1890, Краків) — польс. фольклорист, етнограф і композитор, чл.-кор. Краківської АН. З 1839 почав записувати фольклор. та етногр. матеріали. Зібрав і видав «Пісні польського народу» (вип. 1—5, 1842—45), «Народ...» (т.1—23, 1857—90), «Етнографічні картини» (т. 1—11, 1882—91). Його збірки «Покуття» (т. 1—4, 1882—89), «Волинь» (1907) та ін. містять цінний матеріал з укр. муз. фольклору й етнографії. К. створив пісні, п'єси для фортепіано й оперу «Король пастухів».

М. М. Плісецький.

КО́ЛЬВІЦ (Kollwitz) Кете (уроджена — Шмідт; 8.VII 1867, Кенігсберг, тепер Калінінград, СРСР— 22.IV 1945, Моріцбург, Саксонія) — німецька художниця. Працювала у галузі графіки і скульп-

тури. Її творчість тісно пов'язана з рсбітн. рухом Німеччини, революц. подіями (серії «Повстання ткачів», 1897—98; «Селянська війна», 1903—08). Пізніше К. виконала антимілітаристські цикли («Війна», 1922—23; «Голод», 1924; «Пролетаріат», 1925), а також твори, в яких закликала трудящих до єднання («Пам'яті К. Лібкнехта», 1919—20; «Демонстрація», 1931; «Ми захищаємо Радянський Союз», 1931—32). Під час фашист. диктатури зазнала переслідувань. У 1927 відвідала Рад. Союз.

К. Кольвіц. Страйк. Із серії «Повстання ткачів». Офорт. 1897.

Літ.: Раздольская В. Кольвиц. М., 1960; Нагель О. Кэте Кольвиц. Пер. с нем. М., 1971.

КОЛЬЗА — однорічна олійна рослина, яра форма *ріпака*.

КОЛЬМАТА́Ж (франц. colmatage, від італ. colmata — наповнення, насип) — 1) Осадження намулів на певній ділянці землі для підвищення *родючості ґрунту* або створення нового родючого шару. Розрізняють К. штучний і природний. При К. штучному ділянку обносять валами і періодично або систематично заливають водою, багатою на намули (див. *Мул*). Прояснену після осадження намулів воду відводять скидними *каналами*. К. природний відбувається при затоплюванні заливних лук у заплавах (на Україні, напр., в плавнях Дністра). 2) Вмивання найдрібніших глинистих та мулистих частинок, що є в воді, у пори в дні та укосах *зрошувальних каналів* чи ставків для зменшення фільтрації води.

С. М. Алпатьєв.

КОЛЬОРО́ВА МЕТАЛУ́РГІЯ — галузь важкої промисловості, що займається видобуванням і збагаченням руди, виробництвом і обробкою *кольорових металів*, рідкісних і дорогоцінних металів та їхніх сплавів, видобуванням природних алмазів та ін. мінеральної сировини. До К. м. належать також заготівля і переробка вторинних кольорових металів. Виробничий комплекс галузі складається з гірничодобувних підприємств, збагачувальних ф-к, металург. й металообробних з-дів. Підприємства К. м., як матеріаломісткої й енергоємної галузі, будуються в місцях добування сировини й виробн. дешевої електроенергії. В 1913 в Росії було вироблено 17 тис. т міді, 1,5 тис. т свинцю; незначну кількість кольорового литва та прокату. Переважну частину продукції К. м. Росія імпортувала. За роки Рад. влади К. м. набула значного розвитку. До 1928 було відбудовано й реконструйовано мідні й свинцево-цинкові рудники та з-ди, копальні золота. В довоєнні п'ятирічки на новозбудованих підприємствах було організовано пром. виробн. алюмінію, нікелю, магнію, вольфрамових і молібденових концентратів, твердих сплавів та електродної продукції. В післявоєнні роки створено титанову напівпровідникову пром-сть, набули дальшого розвитку всі підгалузі К. м. Поряд з розширенням діючих пром. центрів К. м. на Уралі та в Закавказзі було створено нові індустріальні комплекси в Сибіру, на Далекому Сході, Пн. Зх. країни, в Казахстані, на Україні, в республіках Серед. Азії і Закавказзя. За запасами і виробн. кольорових металів СРСР посідає провідне місце в світі. На Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції експлуатували лише *Микитівське родовище ртуті*, відкрите 1879. В 1922 відновлено роботи на Микитівському ртутному комбінаті, 1930 введено в дію костянтинівський з-д «Укрцинк»; на базі електроенергії *Дніпрогесу* імені В. І. Леніна 1933 на *Дніпровському алюмінієвому заводі* імені С. М. Кірова одержано перший у республіці алюміній, перші електроди на *Дніпровському електродному заводі* імені 50-річчя Радянської України; 1935 в Запоріжжі став до ладу магнієвий з-д. У післявоєнні роки відбудовано й розширено підприємства К. м., зруйновані нім.-фашист. загарбниками під час Великої Вітчизн. війни, збудовано нові. На базі розвіданих нових родовищ кольорових і рідкісних металів споруджено гірничо-збагачувальні та гірничо-металург. підприємства — *Іршинський гірничо-збагачувальний комбінат* імені XXV з'їзду КПРС, *Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат*, Побузький нікелевий з-д, *Артемівський завод по обробці кольорових металів* імені Е. Й. Квірінга, *Запорізький титано-магнієвий комбінат*, Торезький з-д наплавочних твердих сплавів та ін. На Україні почало розвиватися великомасштабне виробн. багатьох важливих для розвитку сучас. техніки видів продукції: алюмінію, магнію, кремнію, напівпровідникових матеріалів; створювалася надійна сировинна база титанового й цирконієвого виробн. На підприємствах К. м. республіки освоєно випуск багатьох нових видів продукції — цирконію, гафнію, германію, рафінованого феронікелю тощо. К. м. в ін. соціалістич. країнах: у ПНР і НРБ розвинуто виробн. міді, в УНР — алюмінію, в МНР — міді й молібдену, в СФРЮ — міді, свинцю, цинку, алюмінію. Серед капіталістичних країн К. м. найбільш розвинута у США, Японії, Австралії, Канаді (див. табл.). Характерною особливістю К. м. капіталістичних країн є зосередження рудної бази в країнах, що розвиваються (Болівія, Заїр, Замбія, Малайзія), а виробн. металів і напівфабрикатів — у розвинутих капіталістичних країнах.

Літ.: Первущин С. А. [и др.]. Экономика цветной металлургии СССР. М., 1964; Ломако П. Ф. Цветная металлургия от съезда к съезду. М., 1971; Пути развития науки и промышленности цветных и редких металлов на Украине. К., 1971; Развитие металлургии на Украине за 60 лет Советской власти. К., 1977. *О. Г. Щукін.*

КОЛЬОРО́ВА ФОТОГРА́ФІЯ — галузь *фотографії*, пов'язана з відтворенням кольорового зображення об'єкта знімання. Ґрунтується на запропонованій (1756) М. В. *Ломоносовим* теорії трикомпонентності кольорового бачення, за якою будь-який колір, у т. ч. білий, можна одержати змішуванням трьох (т. з. основних) кольорів: червоного, зеленого і синього. В 1861 англ. фізик Д. К. *Максвелл* запропонував знімати об'єкт послідовно через три *світлофільтри*, забарвлені в осн. кольори, а потім надруковані *позитиви* одночасно проеціювати через ці світлофільтри на один екран. Такий спосіб (з «додаванням» кольорів) дістав назву адитивного (див. *Адитивність*). Пізніше (1868—69) франц. винахідник Л. Дюко дю Орон розробив субтрактивний спосіб К. ф., за яким кольорове зображення одержують «відніманням» основних кольорів від білого. Одну з перших камер, обладнаних трьома світлофільтрами, запатентував (1889) рос. винахідник М. І. Козловський. В сучас. К. ф. використовують переважно субтрактивний спосіб, застосовуючи гол. чин. багатошарові *фотографічні матеріали*, з яких виготовляють і *негатив*, і позитив. Одержання негатива за цим способом супроводиться утворенням на багатошаровому фотоматеріалі кольорів, що доповнюють осн. кольори об'єкта знімання. Такими доповняльними кольорами (в сумі з відповідним основним вони утворюють білий колір) є: для червоного — блакитний, для зеленого — пурпурний, для синього — жовтий. При одержанні позитива відбувається зворотний процес: доповняльні кольори зумовлюють утворення на ньому (під час друку)

М. Т. Коляда.

К. Кольвіц. Автопортрет. 1889.

Кольорова металургія. Кар'єр Микитівського ртутного комбінату. Донецька область.
Цех Запорізького титано-магнієвого комбінату.
Цех заводу чистих металів імені 50-річчя СРСР. Кіровоградська область.

КОЛЬОРОВЕ КІНО

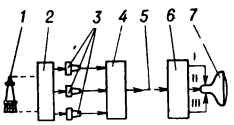

Схема одночасної системи **кольорового телебачення:** *1* — об'єкт; *2* — оптична система; *3* — передавальна телевізійна трубка; *4* — радіопередавач; *5* — канал зв'язку; *6* — приймальний пристрій; *7* — кінескоп; I—III — сигнали: червоний, зелений, синій.

Виробництво міді та алюмінію в деяких капіталістичних країнах 1977 (тис. т)

Країни	Мідь	Алюміній
США	1357	4118
Канада	509	961
Чілі	1056	—
Мексіка	90	—
ФРН	350	742,5
Японія	934	1188
Замбія	660	—
Заїр	451	—
Австралія	137	256

Виробництво свинцю та цинку в деяких капіталістичних країнах 1977 (тис. т)

Країни	Свинець	Цинк
США	537	408
Канада	187	495
Чілі	—	2,8
Мексіка	163	265
ФРН	310	135*
Японія	221	778
Замбія	13	40
Заїр	—	51
Австралія	190	231

*1975

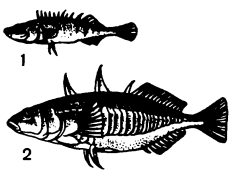

Колючкові: 1 — мала південна колючка; 2 — триголкова колючка.

осн. кольорів об'єкта знімання. В К. ф. використовують звичайні фотоапарати. Її застосовують у науці, техніці, мистецтві, побуті тощо. Див. також *Гідротипія, Кольорове кіно, Кольорове телебачення.*

Літ.: Артюшин Л. Ф. Основы воспроизведения цвета в фотографии, кино и полиграфии. М., 1970; Шахрова М. М. Загальний курс фотографії. К., 1972. *О. А. Янушевський.*

КОЛЬОРО́ВЕ КІНО́ — виробництво і демонстрування кінофільмів, що відтворюють кольорове зображення об'єкта знімання; вид *кінематографії*. Ґрунтується на тих самих принципах, що й *кольорова фотографія*. К. к. розвивалось на основах *адитивності*, коли основні кольори (червоний, зелений і синій) змішуються між собою, й субтрактивності — з «відніманням» їх від білого кольору. Патент на адитивний спосіб одержав (1897) нім. винахідник Г. Ізензее. В Росії одним з основоположників К. к. був С. О. *Максимович*; наприкінці 20-х рр. тех. проблеми К. к. почав досліджувати київ. інженер Д. М. Золотницький. В СРСР колір (для червоного прапора) вперше використано у фільмі «Броненосець „Потьомкін“» (1925, реж. С. Ейзенштейн). У 1928—31 в СРСР був розроблений двоколірний (з використанням червоного й зеленого *світлофільтрів*) адитивний спосіб. Першою стрічкою, знятою за цим способом, став хронікальний фільм «Свято праці» (1931). Надалі почали впроваджувати трикольорові адитивні способи, за якими було створено фільми «Перше полювання», «Теремок» (1936), а також «Іван Нікулін, російський матрос» (1944). У сучасному К. к. використовують субтрактивні процеси: негативно-позитивний (на багатошарових *кіноплівках*) або (рідше) *гідротипії*. Першими за субтрактивним способом створено фільми «Груня Корнакова» (1936), на київ. кіностудії — «Сорочинський ярмарок» (1939). Знімають та демонструють кольорові фільми звичайними *кінознімальними апаратами* та *кінопроекційними апаратами*. Кольорові фільмокопії, що надходять у кіномережу, друкують на багатошарових плівках *контратипуванням*. Естетичне освоєння кольору в кіно почалось в кін. 40-х рр. Перший фільм, у якому колір відігравав емоціональну, смислову й естетичну роль, був «Іван Грозний» (1-а серія — 1945, 2-а випущена на екран 1958, реж. С. Ейзенштейн). Творчий підхід до використання кольору в кіно характерний для фільмів «Кам'яна квітка» (1946, реж. О. Птушко), «Мічурін» (1949, реж. О. Довженко), «Сорок перший» (1956, реж. Г. Чухрай), «Білий птах з чорною ознакою» (1972, режисер Ю. Іллєнко).

По-новаторськи використано колір у зарубіжних фільмах: «Червона кулька» (1956, реж. А. Ламоріс), «Червона пустеля» (1964, реж. М. Антоніоні), «Шербурзькі парасольки» (1965, режисер Ж. Демі) та інші.

Літ.: Цветная кинематография. М., 1955; Панфілов М. Д. Короткий словник кінолюбителя. К., 1971.

О. М. Єфременко.

КОЛЬОРО́ВЕ ТЕЛЕБА́ЧЕННЯ — телебачення, що відтворює кольорове зображення об'єкта знімання на екрані приймальної телевізійної трубки — *кінескопа*. Ґрунтується на теорії трикомпонентності кольорового бачення, за якою багатобарвність об'єктів відтворюється трьома осн. кольорами: червоним, зеленим і синім. Розрізняють К. т. з одночасним (найпоширеніше) і з послідовним передаванням телевізійних сигналів — сигналів зображення (і звуку). В разі одночасного передавання сигналів (мал.) зображення об'єкта розділяється оптичною системою (многогранною призмою або сукупністю дзеркал) телевізійної камери на червоні, зелені і сині промені, що потрапляють на світлочутливу поверхню трьох *передавальних телевізійних трубок*. У цих трубках оптичні зображення перетворюються на електр. сигнали (*відеосигнали*), що підсилюються й надходять по кабелю до телевізійного *радіопередавача*. В приймальному пристрої (у складі якого — антена, *підсилювачі, детектори* тощо) телевізора ці сигнали забезпечують відтворення на екрані кінескопа зображення об'єкта в кольорі. Системи з одночасним передаванням сигналів застосовують у телевізійному мовленні, з послідовним [її принцип вперше запропонував 1925 в СРСР О. (І.) А. Адамян] — у *промисловому телебаченні*. В СРСР, в т. ч. в УРСР, експлуатується (з 1967) радянсько-французька система К. т. з одночасним передаванням сигналів СЕКАМ (SECAM). Така система (її називають суміщеною) дає також змогу приймати (в чорно-білих тонах) кольорове зображення і на телевізорах чорно-білого телебачення.

Літ.: Богатов Г. Б. Цветное телевидение. Л., 1978. *К. О. Алексєєв.*

КОЛЬОРО́ВИЙ ЦЕМЕ́НТ — цемент, що відрізняється від звичайного *портландцементу* широкою гамою кольорів і чистотою тону. Виготовляють його сумісним тонким помелом білого (з мінім. вмістом забарвлюючих окисів заліза, марганцю, хрому) *клінкеру*, активної мінеральної *добавки* (білого діатоміту), гіпсу та світло- і лугостійких *пігментів* (**вохри,** заліз. сурику, сажі, ультрамарину тощо) або окисів деяких металів. Розрізняють К. ц. жовтий, рожевий, червоний, зелений, голубий і чорний. Марки цементу за *міцністю* на стиск — 300, 400 і 500. Застосовують К. ц. для опоряджування будинків і споруд, виготовлення буд. і архіт. деталей, скульптур тощо.

КОЛЬОРО́ВІ МЕТА́ЛИ — технічна назва всіх *металів* і їхніх сплавів, крім заліза і *заліза сплавів* (*чорних металів*). К. м. поділяють на *благородні метали* (в т. ч. *платинові метали*), легкі метали (напр., літій, берилій, натрій), *тугоплавкі метали*, важкі кольорові (мідь, нікель, кобальт, свинець, цинк тощо), радіоактивні (див. *Радіоактивні елементи*), рідкісноземельні (див. *Рідкісноземельні елементи*) і розсіяні (див. *Розсіяні елементи*). Метали, що їх виробляють і застосовують в обмежених масштабах (радіоактивні, рідкісноземельні, розсіяні, більшість тугоплавких, деякі легкі), наз. рідкісними. К. м. застосовують у різних галузях науки і техніки.

КОЛЬОРО́ВОСТІ ТЕО́РІЯ — вчення про зв'язок кольору хім. сполук з будовою їхніх молекул. Речовина забарвлена в колір, доповняльний до кольору світлових променів, які вона поглинає. Напр., якщо речовина вбирає синє світло з довжиною хвиль 430—490 нм, вона має жовтий колір (табл.).

Довжина хвилі, нм	Колір променів, що поглинаються	Видимий колір
400—430	Фіолетовий	Зеленувато-жовтий
430—490	Синій	Жовтий до оранжевого
490—510	Синьо-зелений	Червоний
510—530	Зелений	Пурпурний
530—560	Жовто-зелений	Фіолетовий
560—590	Жовтий	Синій
590—610	Оранжевий	Зеленувато-синій
610—730	Червоний	Синьо-зелений

Кількісною характеристикою забарвлення є довжина хвилі $\lambda_{макс}$, при якій поглинання максимальне, Для чистих хім. речовин властиве вибіркове *поглинання світла,* тобто поглинання у вигляді окремих смуг з певними величинами $\lambda_{макс}$. Положення цих смуг у спектрі залежить від характеру валентних електронів (див. *Валентність*), на збудження яких витрачається енергія *фотонів*. Насичені органічні сполуки мають тільки σ-зв'язки між атомами (для них характерна велика енергія збудження), тому такі сполуки завжди безбарвні. Наявність *кратного зв'язку* в молекулі (C = C, C = = O тощо) приводить до батохромного (в довгохвильовий бік спектра) зміщення смуги поглинання завдяки збудженню електронів π-зв'язків (див. *Хімічний зв'язок*). При певній будові молекули ненасиченої сполуки смуга поглинання потрапляє у видиму частину спектра і сполука забарвлюється. В органічних сполуках у ролі атомних угруповань, що зумовлюють появу кольору (т. з. *хромофорів*), виступають насамперед системи спряжених π-зв'язків. При досконалому спряженні, напр. у сполуках типу (I), смуга поглинання

$$O{=}CH{-}(CH{=}CH)_n{-}O^- \qquad (I)$$

n	1	2	3	4
$\lambda_{макс}$	267,5	362,5	455	547,5 нм

зсувається на 100 нм батохромно на кожну додаткову вініленову групу CH = CH; при $n = 3$ речовина забарвлена в оранжевий, при

$n = 4$ — в фіолетовий колір і т. д. В сполуках типу (II), навпаки, спряження є слабким, тому відповідні зсуви значно менші, причому

$CH_2=CH-(CH=CH)_n-CH=CH_2$ (II)

n	1	2	3	4
$\lambda_{макс}$	256	290	318	344 нм

вони зменшуються з подовженням ланцюга *подвійних зв'язків*. Зміщення смуг поглинання відбуваються при утворенні циклів, уведенні замість водню різних замісників, при зміні розчинника (сольватохромія) тощо. Замісники-ауксохроми (OH, NH_2, NO_2, CO, CN та ін.) значно посилюють забарвлення і надають сполуці властивості *барвника*. Слабке, але характерне забарвлення може бути пов'язане із збудженням неподілених електронних пар у групах — N=N—, —N=O та ін. У неорганічних сполуках перехідних елементів подібні смуги поглинання відповідають збудженню *d*- або *f*-електронів, а інтенсивне забарвлення пов'язується з переміщенням електронів з *аніона* (донор) на *катіон* (акцептор). Положення смуг поглинання молекул, тобто колір речовин, можна розрахувати і передбачити за допомогою методів *квантової хімії*. К. т. органічних барвників розвинена в працях академіка АН УРСР А. І. *Кіпріанова*, який, зокрема, з'ясував вплив порушення симетрії молекул, просторових перешкод та об'єднання кількох хромофорів в одній молекулі на колір барвника.

Літ.: Киприанов А. И. Введение в электронную теорию органических соединений. К., 1975.

Г. Г. Дядюша.

КОЛЬОРОМУ́ЗИКА, світломузика — вид синтетичного мистецтва, заснований на спільній дії музики і мінливих кольорів. Кольорові форми у вигляді рухливих графіч. проекцій поєднуються з музикою в якісно нову образну цілісність. Ідея К. належить франц. математикові Л. Б. Кастелю (18 ст.). Спроба практичного втілення К. пов'язана з іменем О. *Скрябіна*, який включив партію світла в партитуру симф. поеми «Прометей» (1910). Як вид мист. К. перебуває в стадії становлення. На Україні К. втілюють у практику клуб ім. Чурльоніса (Одеса), ансамбль «Балет на льоду» (Київ), лабораторія кольородинамічних приладів (Полтава) і Харків. студія К., яка проводить публічні концерти муз. світлодинамічного живопису.

Літ.: Галеев Б. М. Светомузыка: становление и сущность нового искусства. Казань, 1976; Полевой В. П. Про концерти музичного світлодинамічного живопису в Харкові. «Українське музикознавство», 1977, № 12.

В. П. Полевой.

КОЛЬПІ́Т (від грец. κόλπος — піхва) — запальний процес піхви. Те саме, що й *вагініт*.

КОЛЬРА́БІ (нім. Kohlrabi; Brassica oleracea var. caulorapa) — різновид овочевої *капусти*, дворічна рослина з кулястим стеблом (стеблоплодом). М'ясиста частина стебла ніжна і соковита, її споживають відвареною, сирою і консервованою. К. за вмістом вітаміну С не поступається перед апельсинами і лимонами. Вирощують у Зх. Європі, Передній Азії, Індії, Америці; в СРСР — в Європ. частині, Серед. Азії. Урожай ранніх сортів К. формується бл. 2 міс., середніх — 2,5 міс., пізніх — 3—3,5 міс. Урожайність 150—200 ц/га.

КО́ЛЬСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — півострів на Пн. Зх. Європ. частини СРСР, у межах Мурм. обл. РРФСР. Омивається Баренцовим і Білим морями. Площа бл. 100 тис. км². В зх. частині — гірські масиви: Хібіни (заввишки 1191 м) і Ловозерські тундри (заввишки до 1120 м), в центральній — вододільне пасмо Кейви, пд. частина низовинна. Родовища апатито-нефелінових та мідно-нікелевих руд, слюди та ін. Ріки (Поной, Варзуга, Воронья та ін.) порожисті. Багато озер, найбільші — Імандра, Умбозеро, Ловозеро. Рослинність тундрова (на Пн.) і лісова (на Пд.). Год. місто і порт — Мурманськ.

КО́ЛЬСЬКИЙ ФІЛІА́Л АН СРСР імені С. М. Кірова — об'єднання наук. установ на Кольському п-ві. Засн. 1930 як Хібінська гірнича станція АН СРСР, у 1934—49 — Кольська н.-д. база АН СРСР імені С. М. Кірова. З 1949 — К. ф. АН СРСР. Міститься в м. Апатитах Мурм. обл. До складу філіалу входять (1978): геол. ін-т, ін-т хімії і технології рідкісних елементів і мінеральної сировини, Мурм. мор. біол. ін-т, Полярно-альпійський бот. сад-інститут, Відділ екон. досліджень, Відділ енергетики. Філіал нагороджено орденом Леніна (1967). *В. М. Пелих.*

КОЛЬЦО́В Микола Костянтинович [3 (15).VII 1872, Москва — 2.XII 1940, Ленінград, похований у Москві] — рад. біолог, основоположник експериментальної біології в Росії і СРСР, чл.-кор. Петерб. АН (з 1915), акад. ВАСГНІЛ (з 1929). Закінчив Моск. ун-т (1894). В 1917—38 — директор організованого ним Ін-ту експериментальної біології. Займався наук. дослідженнями в галузі порівняльної анатомії хребетних, експериментальної цитології, фізико-хім. біології та генетики. Розробив (1928) гіпотезу молекулярної будови і матричної репродукції *хромосом*. Показав формотворне значення клітинних «скелетів» («кольцовський принцип»), дію іонних рядів на реакції скоротливих і пігментних клітин тощо. Поклав початок моск. школам експеримент. зоологів, цитологів, генетиків.

КОЛЬЦО́В (справж. прізв.— Фрідлянд) Михайло Юхимович [31.V (12.VI) 1898, Київ — 4.IV 1942] — рос. рад. письменник, журналіст, член-кор. АН СРСР (з 1938). Член Комуністичної партії з 1918. Закінчив реальне училище в Києві. Учасник Лютневої революції і Великої Жовтн. соціалістич. революції. У роки громадян. війни працював, зокрема, в редакційно-видавничому відділі Київ. військ. округу (1919, Київ). Тоді ж був редактором київ. газети «Театр» (виходила у квітні — травні 1919). У 1920 в Одесі К. завідував агітаційно-літ. відділом Юг РОСТА. З 1922 — співробітник газ. «Правда». Друкуватися почав 1916. Перша зб. нарисів і фейлетонів «Петлюрівщина» (1921). Нариси «Останній рейс» (1924), «Дружина. Сестра...» (1924), «Січневі дні» (1925) та ін. присвячені В. І. Леніну. Зб. «Іспанський щоденник» (1938) — про нац.-революц. війну ісп. народу 1936—39, учасником якої був К. Один із засновників і редакторів журналів «Огонёк», «Чудак», «Крокодил». Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—3. М., 1957; У к р. п е р е к л.— Від Києва до Львова. К., 1936.

Ю. І. Корзов.

КОЛЬЦО́В Олексій Васильович [3 (15).X 1809, Воронеж — 29.X (10.XI) 1842, там же] — рос. поет. Вірші почав писати 1825. У 1835 на кошти, зібрані М. Станкевичем та В. Бєлінським, була видана перша книга віршів К. Оспівував працю людини, красу рос. природи («Пісня орача», «Урожай», «Косар», «Товаришеві» та ін.). Ліричні поезії К. ввібрали в себе багатство нар.-пісенної творчості; чимало з них покладено на музику. В юнацькі роки К. часто бував на Україні, збирав укр. пісні та прислів'я. Вірші «Ночівля чумаків», «До річки Гайдарі», «Втеча»— про тяжку долю укр. народу. К. писав також вірші укр. мовою («Голубонько, доню» та ін.). Був особисто знайомий з Є. Гребінкою. Творчість К. високо цінували Т. Шевченко, І. Франко, П. Грабовський. Вірші і пісні К. перекладали Б. Грінченко, М. Старицький та ін. укр. письменники.

Тв.: Полное собрание стихотворений. Л., 1958; Сочинения, т. 1—2. М., 1961; Стихотворения. Л., 1978.

Літ.: Мельниченко О. О. В. Кольцов і Україна. «Вітчизна», 1959, № 10; Скатов Н. Н. Поэзия Алексея Кольцова. Л., 1977.

КО́ЛЬЧИНЕ — селище міського типу Мукачівського р-ну Закарп. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,1 тис. ж. (1980). У К. — Мукачівський верстатобуд. з-д ім. С. М. Кірова, 2 кар'єри, бондарний цех Мукачівського лісокомбінату, хлібокомбінат, лісництво. 5 заг.- осв. шкіл, 2 мед. амбулаторії, 4 клуби, Будинок культури, 5 б-к. Утворене 1979.

КОЛЬЧУ́ГА — частина старовинного бойового спорядження, яке захищало воїна від ураження холодною зброєю. Виготовлялася з металевих (нанизаних одне на одне) кілець у вигляді сорочки. К. вперше з'явилась у 1-му тис. до н. е. в Ассирії. Її використовували також старод. римляни, сармати та ін. В середні віки К. поширилася на Бл. та Серед. Сході, в Пн. Причорномор'ї, а після *хрестових походів* — у Зх. Європі. На Русі К. з'явилась у 9—10 ст. З появою *вогнепальної зброї* К. в 17 ст. втратила значення.

КО́МА (грец. κῶμα — сон, дрімота), коматозний стан — загрозливий для життя стан, що характеризується втратою свідомості, різким ослабленням або відсутністю реакцій на зовн. подразники. К.

М. Ю. Кольцов.

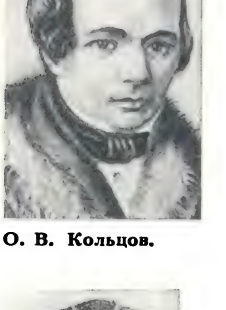

О. В. Кольцов.

Кольчуга.

Кольрабі.

А. П. Комар.

передує прекоматозний стан, коли порушуються глибина й частота дихання, змінюється тонус судин, частішає або уповільнюється пульс, порушується *терморегуляція*. К. можуть бути зумовлені екзогенними (окис вуглецю та ін.) і ендогенними (печінкова, уремічна К.) токсичними шкідливостями, ендокринними порушеннями (діабетична, надниркова К. та ін.), ураженнями центр. нервової системи та ін. причинами. Розвиток симптомів при К. будь-якої *етіології* пов'язаний з порушенням діяльності кори головного мозку (спричиненим порушенням кровообігу і циркуляції спинномозкової рідини в головному мозку, підвищенням внутрішньочерепного тиску, порушенням мінеральної і кислотно-лужної рівноваги та ін. патологічними процесами, що відбуваються в головному мозку). Лікування: усунення осн. причини, яка викликала К., заходи, що спрямовані на відновлення кислотно-лужної рівноваги, ліквідацію *колапсу*.

КО́МА (від грец. κόμη — волосся) в оптиці — одна з геометричних *аберацій оптичних систем*, внаслідок якої зображення точки являє собою нерівномірно освітлену асиметричну пляму, що нагадує комету або розділовий знак — кому. Виникає при проходженні через оптичну систему пучків світла від точок предмета, що перебувають на деякій віддалі від гол. оптичної осі системи. В складних оптичних системах К., як правило, виправляють разом із сферичною аберацією підбором лінз.

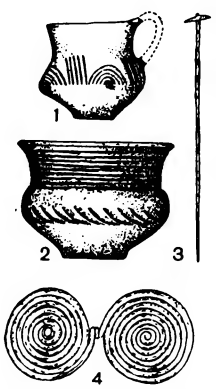

Комарівська культура. Речі з пам'яток: 1, 2 — глиняні горщики; 3, 4 — бронзові шпилька та двощиткова фібула (застібка).

КОМАНДО́РСЬКІ ОСТРОВИ́ — група островів у пд. частині Берінгового м. Входять до складу Камчат. обл. РРФСР. Складаються з двох великих островів (Берінга і Мідного), кількох острівців, скель та рифів. Пл. 1848 км². Поверхня гориста, вис. до 751 м, часто бувають землетруси. Рослинність тундрова, у долинах зарості горобини, берези кам'яної. По берегах — *тюленячі лежбища*, лежбища мор. котиків, сивучів, у тундрі — песці. Осн. заняття населення — мор. промисел, звіроводство. Населені пункти: Нікольське (о. Берінга) і Преображенське (о. Мідний). К. о. відкрила 1741 друга Камчатська експедиція В. *Берінга* (мав чин командора), на честь якого й названі.

КОМА́НДОС (англ. commandos, мн. від commando) — 1) Формування особливого призначення у збройних силах ряду капіталістичних країн (США, Великобританія та ін.) для ведення диверсійно-розвідувальних дій у тилу противника. 2) Спеціальні загони англ. армії в роки 2-ї світової війни, що їх використовували для рейдів в окуповану нацистами Європу. 3) Загони ополченців в армії бурів у кін. 19 — на поч. 20 ст., які діяли проти місцевого афр. населення і під час *англо-бурської війни 1899—1902*.

КОМА́НЧІ — індіанське плем'я, що населяло Пд. Зх. степових районів Пн. Америки. Належать до *шошонів*. Мова — шошонська юто-ацтекської сім'ї мов. У 18—19 ст. налічувалося бл. 30 тис. К.; осн. заняттями їх були кінне мисливство на бізонів і скотарство. Протягом 19 ст. К. вели героїчну боротьбу проти амер. колонізаторів. У 1875 опір К. було зламано, тих, які залишилися живими (бл. 1400), було загнано в *резервації*. Сучас. К. (5,8 тис. чол., 1950) працюють переважно в с. г. за наймом.

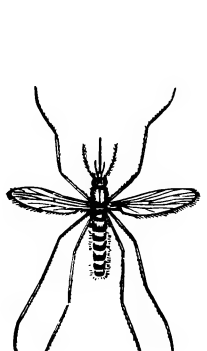

Комар звичайний.

КО́МАР Анатолій Миколайович [12 (25). XII 1909, Київ — 26.X 1959, там же] — укр. рад. інженер-будівельник, академік Академії будівництва і архітектури УРСР (з 1956; 1956—59—її президент) і Академії будівництва і архітектури СРСР (з 1957). Член КПРС з 1940. Закінчив (1934) Дніпровський інженерно-буд. ін-т (м. Запоріжжя). Працював на з-ді «Запоріжсталь», металург. підприємствах Уралу, в буд. орг-ціях України. Осн. праці з питань організації і механізації буд-ва. Депутат Верховної Ради УРСР 5-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КОМА́Р Антон Пантелеймонович [н. 17 (30). I 1904, Березна, тепер Володарського р-ну Київ. обл.] — рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1944. Закінчив (1930) Київ. політех. ін-т. В 1932—47 працював у фіз.-тех. ін-тах АН СРСР (в Ленінграді, Свердловську), в 1947—50 — в Фіз. ін-ті АН СРСР. З 1950 — у Фіз.-тех. ін-ті АН СРСР (в 1950—57 — директор). Дослідження з ядерної фізики, фізики і техніки прискорювачів, фіз. електроніки, фізики металів тощо. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

КОМА́Р ЗВИЧА́ЙНИЙ (Culex pipiens) — комаха род. комарових підряду *комарів*. Довж. 5—7 мм. Ротовий апарат колюче-сисний. Самки живляться кров'ю птахів, ссавців, в т. ч. й людини; є переносниками збудників малярії птахів, паразитичних найпростіших, личинок круглих червів, збудників япон. енцефаліту. Личинки К. з. розвиваються у водоймах, колодязях, льохах та ін. вологих місцях. Поши́р. К. з. в Європі, Азії, Америці, Сх. і Пд. Африці. В СРСР — повсюдно, крім Крайньої Півночі, в УРСР (в бас. Дніпра) часто також зустрічається підвид К. з. С. p. molestus.

КОМАРЕ́ЦЬКА Любов Василівна (н. 18.IX 1897, с. Ждани, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1951). В 1923 закінчила муз.-драм. ін-т ім. М. Лисенка (Київ). У 1922—24 працювала в театрі «*Березіль*», 1925—30 — в театрах Одеси, Вінниці та ін. містах, 1930—60 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Настя («Украдене щастя» Франка), Явдоха («Суєта» Карпенка-Карого), Палажка («В степах України» Корнійчука), Ксенія («Єгор Буличов та інші» Горького).

Командорські острови. Острів Мідний.

КОМАРИ́КИ — 1) Народна назва дрібних комароподібних комах. 2) Заг. назва деяких представників род. *галицевих*.

КОМАРІ́, довговуси двокрилі (Nematocera) — підряд примітивних *двокрилих* комах. Тіло і ноги дорослих К. довгі й тонкі. Ведуть гол. чин. повітряний спосіб життя. Личинки розвиваються у воді, вологому ґрунті, тканинах рослин або рослинних рештках і т. п. Живляться К. нектаром, соками рослин, кров'ю тварин і людини, деякі не живляться. Понад 20 тис. видів, поширених всесвітньо. К. поділяються на ряд груп, що об'єднують іноді кілька родин. Найвідоміші *галицеві, москіти, дзвінцеві, мокрецеві, мошки* та ін. Кровосисні К.— один із компонентів *гнусу*. Рослиноїдні К. є небезпечними шкідниками с.-г. рослин, зокрема злаків.

КОМАРІ́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура середнього та пізнього періодів *бронзового віку* у Верх. і Серед. Придністров'ї. К. к. виділена в 30-х рр. 20 ст. Назва походить від назви с. Комарова (тепер Галицького р-ну Івано-Фр. обл.), поблизу якого досліджено поселення і курганний могильник. У курганах виявлено поховання з обрядами трупопокладення й трупоспалення. При розкопках пам'яток К. к. знайдено знаряддя праці й зброю (кам'яні зернотерки і сокири, скребки, ножі, серпи, кістяні шила, глиняні грузила і прясельця, бронзові наконечники списів, бойові сокири, мечі), посуд (тюльпановидні слоїки, миски, черпаки, келихи тощо) та прикраси (бронзові шпильки, браслети, каблучки тощо). Осн. заняттями носіїв К. к. були землеробство та скотарство. Вони жили патріархально-родовим ладом. К. к. датується 15—12 ст. до н. е. Істор. доля племен К. к. в різних районах її поширення була різною. Вважають, що деякі з них влилися до споріднених племен *тшинецької культури* й разом з ними відіграли помітну роль в етногенезі слов'ян.

Літ.: Комарівська культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971. С. С. *Березанська*.

КОМА́РНЕ — місто Городоцького р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Верещиці (притока Дністра), за 4 км від залізнич. ст. Комарне-Бучали. Виникло в 12—13 ст. В 1349 К. у складі Галицької землі захопили польс. феодали. В 1473 К. дістало *магдебурзьке право*. За 1-м поділом Польщі (1772) відійшло до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Трудящі К. та навколишніх сіл не раз повставали проти поміщиків і місцевої влади (див. *Комарнівське селянське заворушення 1817—22*). У 1919 К. захопила бурж.-поміщицька Польща. Трудящі К. під керівництвом повітової орг-ції КПЗУ вели боротьбу

за соціальне і нац. визволення. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У місті — оперативно-виробнича служба газових родовищ (у т. ч. газорозподільна і компресорна станції), деревообр. комбінат (паркет, меблі, бочкотара, сувеніри). Комарнівське інструм. виробн.; хлібокомбінат, цех мол. продукції Городоцького мол. з-ду, рибний цех Львів. рибокомбінату, будинок побуту, лісництво. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 б-ки. Архіт. пам'ятки — костьол (1473, перебудований 1657), дерев'яна Михайлівська церква та дзвіниця (1754), придорожній пам'ятник (1663). Меморіальна дошка на місці страти учасників *Коліївщини* (1768), пам'ятники, пов'язані з Великою Вітчизн. війною,— командиру прикордонного загону Г. С. Поливоді, братська могила воїнів-визволителів з вогнем Вічної Слави.

КОМА́РНІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1817—22 — антифеод. виступ селян у Сх. Галичині в 1-й пол. 19 ст. Відбулося в Комарнівському ключі (володінні) графа А. Лянцкоронського (Самбірський округ). Причиною заворушення було збільшення повинностей, особливо *панщини* і *данини* натурою, загарбання поміщиком частини сел. земель. Селяни перестали здавати данину і сплачувати податки. В 1817—19 австр. влада 6 раз відряджала в села Комарнівщини каральні загони. 16.XI 1819 селяни с. Бучалів вчинили напад на карателів. На підмогу бучальцям прибуло бл. 1 тис. селян з 8 навколишніх сіл. Уряд вжив заходів для придушення заворушення. За вироком кримінального суду 74 учасників виступу засудили до різних строків тюремного ув'язнення і покарання киями. Однак, незважаючи на екзекуції, селяни відмовлялися від сплати податків і здавання данини. З березня по серпень 1822 в селах Комарнівського ключа діяли каральні експедиції. В наступні роки виступи селян не раз повторювалися, внаслідок чого Лянцкоронський 1840 був змушений піти на заміну данини грошовим *чиншем*.

Літ.: Стеблій Ф. І. Антифеодальна боротьба селян Комарнівського ключа в першій чверті XIX століття. В кн.: Питання історії СРСР. Львів, 1958; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961.

Ф. І. Стеблій.

КОМАРО́В Володимир Леонтійович [1 (13).X 1869, Петербург — 5.XII 1945, Москва] — російський рад. ботанік і географ, акад. АН СРСР (з 1920; 1930—36 — її віце-президент, 1936—45 — президент), Герой Соціалістич. Праці (1944). Закінчив Петерб. ун-т (1894). З 1898 — викладач цього ж ун-ту (з 1918 — професор); з 1899 одночасно працював у Петерб. бот. саду (тепер Бот. ін-т АН СРСР ім. В. Л. Комарова), який очолював з 1930. З 1944 — директор Ін-ту історії природознавства АН СРСР. Осн. наук. праці К.— з питань систематики, флористики, географії рослин, *еволюції* рослинного світу. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942. АН СРСР встановлена премія ім. В. Л. Комарова.

КОМАРО́В Володимир Михайлович (16.III 1927, Москва — 24.IV 1967) — льотчик-космонавт СРСР, інженер-полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1964, 1967). Член КПРС з 1952. Закінчив Моск. спец. школу ВПС (1945), Батайське військ.-авіац. училище (1949) і Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1959). В загоні космонавтів — з 1960. Разом з К. П. *Феоктистовим* і Б. Б. *Єгоровим* здійснив уперше в світі політ 12.X 1964 на багатомісному космічному кораблі «*Восход*». 24.IV 1967 при завершенні випробувального польоту нового космічного корабля «Союз-1» К. загинув. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни. Ім'ям К. названо кратер на зворотному боці Місяця.

КОМАРО́В Михайло Федорович [псевд.— М. Уманець; М. Комар; 11 (23).I 1844, с. Дмитрівка, тепер Петропавлівського р-ну Дніпроп. обл.— 6 (19).VIII 1913, Одеса] — укр. бібліограф, критик, фольклорист і лексикограф. Закінчив Харківський ун-т (1867). К. належать бібліографічні праці «Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798—1883 р.)» (К., 1883), «Т. Шевченко в литературе и искусстве» (Одеса, 1903), «Українська драматургія» (Одеса, 1906) з додатком (1912), видані в Одесі бібліографії С. Руданського (1895), І. Котляревського (1904), М. Лисенка (1904), «Бібліографія з питань українського фольклору». Уклав «Нову збірку народних малоруських приказок...» (Одеса, 1890). К.— автор статей, досліджень і рецензій з питань укр. л-ри. У співробітництві з ін. авторами склав «Словар російсько-український» (т. 1—4. Львів, 1893—98). Відомі його переклади творів М. Гоголя, М. Добролюбова, Л. Толстого, В. Короленка.

КОМАСА́ЦІЯ (польс. komasacja — з'єднання, укрупнення, від лат. cum — разом і massa — шматок, брила, маса) — в бурж.-поміщицькій Польщі складова частина аграрної реформи, декларованої сеймом 1919. К. здійснювалася відповідно до закону від 28.XII 1925 «Про парцеляцію, комасацію і осадництво». За К. поміщики, які володіли землею в розмірі понад 60 га в районах великих міст і 160 га в ін. місцевостях, зобов'язувалися продавати (при посередництві д-ви) селянам і *осадникам* ділянки землі по 15 га в самій Польщі і по 26 га на Зх. Україні і Зх. Білорусії. Протягом 1926—30 з 1 млн. га проданої поміщиками землі 90% придбали місц. куркулі й осадники. К., як і вся агр. реформа 1919, викликала загострення класової боротьби на селі, зокрема на Зх. Україні. Лише на Тернопільщині в серпні — вересні 1930 селяни спалили 160 поміщицьких, куркульських, осадницьких садиб. К. була знаряддям *колонізації* окупованих укр. земель.

КОМА́ХИ (Insecta) — клас безхребетних тварин типу *членистоногих*. Тіло (довж. від 0,2—2 мм до 33 см) поділяється на 3 відділи: головний, грудний, черевний, кожний з яких складається з окремих сегментів (кілець). На голові розміщені органи зору, пара членистих вусиків, або *антен*, і ротові органи, що за будовою діляться на гризучі, сисні, лижучі, колючо-сисні тощо. Грудний відділ складається з трьох сегментів, на кожному з яких є одна пара членистих ніг. Черевце часто з 9—10 сегментів (найбільше — 11), на кінці тіла є статеві й хвостові придатки (церки), іноді — жало. Переважна більшість К. має дві пари крил. У жуків передня пара крил (надкрила) тверді, у мух розвинена лише перша пара крил; є й безкрилі форми. М'язова система К. дуже почленована. Добре розвинені м'язи грудного відділу, що має велике значення для здійснення польоту. Порожнина тіла (міксоцель) поділяється діафрагмами на три відділи: верхній (перикардіальний, або серцевий), середній (вісцеральний), в якому розташовані органи травлення, виділення, *жирове тіло* та нижній (перивеврального).

Шлунково-кишковий тракт складається з трьох відділів: передньої, середньої і задньої кишки. Органи виділення — гол. чин. *мальпігієві судини*. *Кровоносна система* незамкнена (*гемолімфа* циркулює в порожнині тіла). Функцію серця виконує спинна судина, що має вигляд трубки і складається з пульсуючих камер та аорти. Дихальна система представлена численними дуже розгалуженими *трахеями*, які закінчуються в тканинах тоненькими трахеолами, а назовні відкриваються дихальцями. Деякі водяні К. дихають зябротрахеями. Нервова система складається з надглоткового і підглоткового вузлів — гангліїв і черевного ланцюжка (виконує роль центр. нервової системи), периферичних нервів (зв'язують усі частини тіла, органи й тканини з центр. нервовою системою) і вісцеральної нервової системи (іннервує внутр. органи). Органи зору — парні *фасеткові очі* та прості очки. Органи нюху мають вигляд ямок, волосків тощо, розташованих на вусиках. Органи смаку представлені чутливими волосками на внутр. боці нижніх щелеп, у деяких К.— на лапках. Органами слуху й рівноваги К. є т. з. тимпанальні і хордотональні апарати, які у різних груп К. локалізовані в різних частинах тіла. Майже всі К. роздільностатеві, є також гермафродити (див. *Гермафродитизм*). Розмножуються перев. відкладанням яєць, іноді *живородінням*. Досить поширений гетерогенез — чергування розмноження з заплідненням (гамогенез) із розмноженням без запліднення (*партеногенез*). Відомі також *педогенез* і *поліембріонія*. Часто спостерігається чітко виявлений статевий *диморфізм*, рідше — поліморфізм (бджоли, мурашки, терміти). Розвиток К. звичайно відбувається з повним або неповним перетворенням — *метаморфозом*. Цикл розвитку К. з повним перетворенням включає такі стадії: яйце, личинка (стадія живлення і росту), лялечка та доросла, або імаго, функцією якої

В. Л. Комаров.

В. М. Комаров.

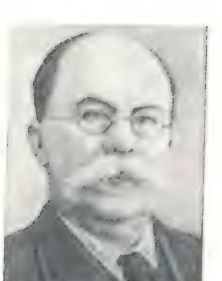

М. Ф. Комаров.

є розмноження і розселення; при неповному перетворенні стадії лялечки немає. Відомо бл. 1 (за деякими авторами, 1,5) млн. видів К., пошир. від Антарктиди до 84° пн. широти; в фауні СРСР — понад 80 тис., з них в УРСР — 20 тис. Більшість К.—наземні форми, багато К. живе й розвивається в грунті, в прісних водах зустрічаються від поверхні до глибини 1000 м, в горах живуть до вис. 5500 м. К. відіграють значну роль у житті людини. Багато К. є шкідниками культурних рослин, зерна, харч. продуктів; деякі К. — паразити, передають людині, тваринам і рослинам ряд небезпечних хвороб. Серед К. є корисні види: беруть участь у процесах грунтоутворення, в запиленні рослин, деякі хижі К. знищують шкідників с.-г. і лісових рослин; багатьох К. людина використовує для харчування (особливо в Африці та Пд. Америці); для виготовлення технічних речовин — шовку, червоної фарби карміну (*кошеніль*) та ін.; одержання меду (*бджола медоносна*), лікарських засобів — наривних пластирів (*наривникові*) тощо. Класифікація К. досить складна, існує кілька різних систем. За однією з них К. поділяють на два підкласи: ентогнатних, або прихованощелепних (Entognatha), та ектогнатних, або зовнішньощелепних (Ectognatha). Ентогнатні поділяються на три ряди — безвусикові, *ногохвости, двохвістки*. Ектогнатних ділять на первиннобезкрилих, до яких відносять лише один ряд — *щетинкохвостів,* та крилатих, або вищих, ектогнатних, куди належить переважна більшість систематичних груп К. з неповним перетворенням: *одноденки, бабки,* таргани (див. *Тарганоподібні*), *богомоли, терміти,* веснянки (див. *Веснянкоподібні*), *прямокрилі, сіноїди, пухоїди, воші, рівнокрилі хоботні, клопи, пухироногі* та ін. та К. з повним перетворенням: *жуки, сітчастокрилі,* верблюдки (див. *Верблюдкоподібні*), вислокрилки (див. *Вислокрилкоподібні*), *метелики, перетинчастокрилі, блохи, двокрилі* та ін. За ін. системою клас К. поділяють на 2 підкласи: нижчі, або первиннобезкрилі (Apterygota), та вищі, або крилаті (Pterygota). У К. найбільше споріднених філогенетичних ознак з *багатоніжками.* Перші викопні рештки К. (ногохвости) виявлені в середньодевонських відкладах Шотландії. Крилатих К. вперше виявлено у відкладах кам'яновугільного періоду. Викопні рештки К. мають значення для *стратиграфії.* Комах вивчає *ентомологія.* Іл. див. на окремому аркуші, с. 480—481.

Літ.: Яхонтов В. В. Экология насекомых. М., 1969; Бей-Биенко Г. Я. Общая энтомология. М., 1971; Руководство по медицинской энтомологии. М., 1974; Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1—3. К., 1973—75; Тыщенко В. П. Основы физиологии насекомых, ч. 1—2. Л., 1976—77; Фауна України, т. 10—17, 19—22. К., 1966—78.

О. П. Кришталь.

КОМАХОЗАПИ́ЛЕННЯ — те саме, що й *ентомофілія.*

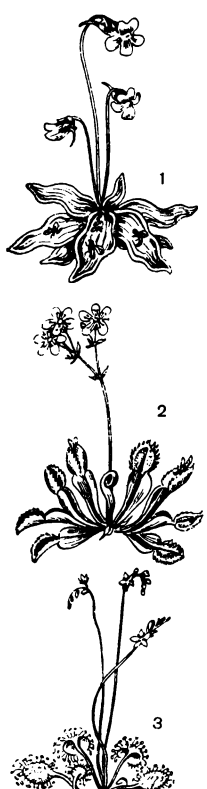

Комахоїдні рослини: 1 — товстянка звичайна (Pinguicula vulgaris); 2 — венерина мухоловка (Dionea muscipula); 3 — росичка круглолиста (Drosera rotundifolia).

КОМАХОЇ́ДНІ (Insectivora) — ряд хребетних тварин класу *ссавців.* Довж. тіла від 3,5 см (бурозубка-крихітка) до 0,6 м (щілинозуб). Морда видовжена, закінчується довгим рухливим хоботком, вушні раковини малі, у деяких видів відсутні, очі маленькі, іноді приховані під шкірою. Зовн. покрив в осн. волосяний, часто короткий і м'який (кріт, вихухіль), щетинистий (тенреки) або з цупких колючих голок (їжак). Забарвлення переважно однотонне — сіре, буре, чорне. Для багатьох характерні мускусні залози. К. мають ряд ознак, що свідчать про належність їх до найпримітивніших плацентарних ссавців: п'ятипалі стопохідні кінцівки, слабо диференційовані зуби, малі й гладенькі півкулі мозку та ін. К. поширені на всіх материках, крім Австралії, більшої частини Пд. Америки і Антарктиди. К. поділяють на 10 (за ін. авторами, 7) родин (бл. 63 роди, понад 300 видів). В СРСР відомо 38 видів з 10 родів (4 родини: їжакові — Erinaceidae, кротові — Talpidae, землерийкові — Soricidae, хохулеві — Desmanidae), у т. ч. й в УРСР — 12 видів з 6 родів; *бурозубка, білозубка, їжак,* хохуля (див. *Хохуля звичайна*), *кріт, кутора.*

К.—переважно наземні, підземні, напівводяні або деревні тварини. Активні вночі, деякі — цілодобово. Полігами. Статевозрілими стають у 3—4-місячному віці. Вагітність 11—43 доби; за рік 1—2 приплоди, в кожному до 14—21 малят. Живляться комахами, їхніми личинками, червами, молюсками, деякі — ще й плодами, ягодами. Знищуючи велику кількість шкідливих комах, приносять користь. Деякі види (кріт, хохуля) — хутрові звірі; окремі у зв'язку з нечисленністю перебувають під охороною закону. К. найдавніша група тварин, що дала початок багатьом рядам ссавців: кажанам, гризунам, приматам та ін. Викопні рештки К. відомі з верхньокрейдових відкладів.

В. І. Абелєнцев.

КОМАХОЇ́ДНІ РОСЛИ́НИ — рослини, які поряд із звичайним способом живлення (засвоєння неорганічних речовин з повітря і грунту) пристосовані до засвоєння білків тваринного походження, зокрема комах та інших дрібних тварин (рачків, мальків риб). К. р. живуть на субстратах, бідних на сполуки азоту та ін. мінеральні речовини, — гол. чин. на торфових болотах, у водоймах, на пісках. Перетравлювані тварини служать їм додатковим джерелом живлення. К. р. мають різні пристосування для захоплювання тварин; найчастіше це — видозмінені листки із залозками, що виділяють травні *ферменти,* за допомогою яких білки розщеплюються до простіших речовин. Останні всмоктуються тими ж залозками. За характером цих пристосувань К. р. поділяють на три групи: з пастками, що закриваються, липкими та слизькими листками. Відомо до 500 видів К. р., поширених майже на всіх континентах. В СРСР — 18 видів, з них в УРСР — 12 видів (3 — з роду *товстянка,* 5 — *пухирник,* 3 — *росичка,* 1 — *альдрованда пухирчаста*).

Л. А. Карнаухова.

КОМА́ЦУ Сьоске (н. 28.IV 1923)— япон. перекладач, педагог і поет. Професор Ін-ту іноземних мов у м. Кобе. Двічі відвідав Рад. Союз. Стажувався і деякий час викладав у Моск. ун-ті. Перекладач творів рос. і укр. письменників. Вивчав укр. мову. В 1959 опублікував у своєму перекладі 8 творів Т. Шевченка («Катерина», «Іван Підкова» та ін.), йому належить перший переклад япон. мовою «Заповіту». *Б. П. Яценко.*

КОМБА́ЙН (англ. combine, букв.— з'єднання, від лат. combino — з'єдную) — агрегат, який складається з робочих машин, що виконують повний цикл виробничих операцій обробки матеріалу або продукції. К. різних типів найширше застосовують у сільс. г-ві (наприклад, *бурякозбиральний комбайн, зернозбиральний комбайн, картоплезбиральний комбайн,* комбайн для збирання різних бобових культур та *кукурудзозбиральний комбайн*), а також в гірничій справі (див. *Гірничий комбайн*). Набувають поширення побутові *кухонні комбайни.* Іноді К. наз. агрегат, що складається, напр., з радіоприймача, програвача й магнітофона.

КОМБАЙНОБУДУВА́ННЯ — галузь машинобудування, підприємства якої виготовляють комбайни для збирання зернових, тех. та ін. культур. Див. *Сільськогосподарське машинобудування.*

КОМБАТА́НТИ (франц. combattant — воїн, боєць) — у *міжнародному праві* особи, що входять до складу збройних сил воюючої сторони і на яких поширюються *закони і звичаї війни.* К. є також особовий склад ополчень, організованих добровільних загонів, учасники *Руху Опору,* волонтери (див. *Волонтерство*).

КОМБІ́ДИ — див. *Комітети бідноти.*

КОМБІКОРМ́И, комбіновані корми — суміш кормів, збалансована за вмістом поживних і мінеральних речовин, *вітамінів.* Складені за науково обгрунтованими рецептами, відповідно до особливостей живлення тварин (у т. ч. птиці, хутрових звірів, риби). Розрізняють 3 типи К.: повнораціонні К.— суміш *концентрованих кормів* і грубих кормів з добавкою вітамінів, мінеральних та ін. речовин; збалансовані за всіма елементами живлення і можуть замінювати повний добовий *кормовий раціон* тварини; К.-концентрати — суміш концентрованих кормів, збагачена мінеральними речовинами, вітамінами, *премі́ксами, антибіотиками.* Їх вводять у раціон додатково до грубих і *соковитих кормів*; К.-добавки (білково-вітамінно-мінеральні добавки — БВМД) — суміш багатих на білок концентрованих кормів з добавкою вітамінів, мінеральних речовин, антибіотиків. До складу К. входять бл. 12 компонентів (зерно, відходи борошномельної, маслоробної, цукрової промисловості, м'ясокомбінатів, рибних промислів та ін.). Виготовляють К. у вигляді однорід-

ної сипкої маси, *брикетів кормових* і гранул.

Літ.: Матеріали липневого (1978 року) Пленуму ЦК КП України. К., 1978; Жадан А. М. Гранульовані комбікорми. К., 1967; Максаков В. Я. Виробництво і використання комбікормів. К., 1978. *А. М. Жадан.*

КОМБІКО́РМОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь пром-сті, підприємства якої виробляють *комбікорми* для всіх видів с.-г. тварин і птиці. Осн. продукція: повнораціонні комбікорми, комбікорми-концентрати, білково-вітамінні добавки (БВД) та збагачувальні суміші. Пром. виробн. комбікормів звільняє тваринницькі г-ва від підготовки кормів до згодовування тваринам і сприяє індустріалізації *тваринництва* (див. *Тваринницький комплекс*). Пром. виробн. кормових сумішей почато в Німеччині та Великобританії у 18 ст. К. п. в СРСР створено за роки першої п'ятирічки (1929—32). У 1978 в СРСР тільки держ. К. п. (без комбікормів на основі БВД) виробила 45,3 млн. т комбікормів (1950 — 1,1 млн. т).

На Україні в роки першої п'ятирічки було збудовано великі комбікормові з-ди в Києві, Полтаві, Харкові, Кіровограді та Дніпропетровську. В 1940 в республіці діяло 9 комбікормових підприємств. У 1978 у системі М-ва заготівель УРСР діяло 91 комбікормове підприємство, яке виробило 6,3 млн. т комбікормів. З 1968 держ. К. п. республіки випускає БВД, які змішують з подрібненим фуражним зерном та ін. компонентами й одержують повноцінні корми. Для раціонального і ефективного використання БВД й зернофуражу на Україні в роки дев'ятої п'ятирічки (1970—75) почато буд-во міжгосп. комбікормових з-дів на основі кооперування коштів колгоспів і радгоспів із залученням держ. кредитів. Ці з-ди 1978 виробили 7990 тис. т комбікормів (1971 — 315 тис. т). Сучас. комбікормові з-ди — високомеханізовані і автоматизовані підприємства, оснащені потоковими лініями для збагачування комбікормів вітамінами, амінокислотами, мікроелементами та ін. компонентами. *В. К. Кондратюк.*

КОМБІНА́Т (від лат. combinatus — сполучений, об'єднаний) — в СРСР *виробниче об'єднання* або підприємство, що об'єднує кілька технологічно, економічно й організаційно пов'язаних між собою спеціалізованих виробництв різних галузей. Розрізняють К. виробничі й адміністративні. Виробничі К. створюють на основі послідовної або комплексної переробки сировини, утилізації відходів і побічних продуктів, спільного використання всіма підрозділами, що входять до складу К., частини *основних фондів* і робочої сили (див. *Комбінування виробництва*). К. набули поширення в галузях пром-сті, що характеризуються високим рівнем концентрації (металургія, хім., легка, харч. тощо). Розвиваються агропром. К. (див. *Агропромислові об'єднання*). Адм. К. об'єднують підприємства однієї галузі, технологічно не пов'язані між собою. Єдність адм. К. забезпечується заг. для всіх його підрозділів органом управління. До їх складу входять однорідні виробничі одиниці (напр., у вуг. пром-сті — шахти одного району) або різнорідні за технологією й видами вироблюваної продукції виробн. (напр., у харч. пром-сті — харч. комбінати у складі винобродних, консервних, кондитерських, маслоробних та ін. цехів і підприємств). *Ю. П. Лебединський.*

КОМБІНАТО́РНИЙ АНА́ЛІЗ, комбінаторика — розділ математики, присвячений вирішенню завдань вибору і розміщення елементів деякої, як правило, скінченної, множини відповідно до даних правил. Результат такого вибору наз. комбінаторною конфігурацією. Метою К. а. є вивчення комбінаторних конфігурацій, що включає в себе питання їхнього існування, алгоритми їх побудови, а також визначення числа всіх конфігурацій. Головну частину К. а. становлять методи безпосереднього підрахунку числа конфігурацій, метод твірних функцій, логічні, екстремальні, геом. та ін. методи. При підрахунку числа комбінаторних конфігурацій важливу роль відіграє правило множення (осн. принцип К. а.): якщо дію A можна здійснити m способами, а дію B — n способами, то заг. число всіх способів послідовного здійснення дій A і B дорівнює $m \cdot n$. Найпростішими прикладами комбінаторних конфігурацій є розміщення, перестановки, комбінації. Якщо з множини M, що містить n елементів, послідовно по одному вибирають m елементів, то одержані набори (що відрізняються один від одного або елементами, або їхнім порядком) наз. розміщеннями з n елементів по m елементів. Число таких розміщень дорівнює

$$A_n^m = n(n-1) \ldots (n-m+1).$$

Розміщення з n елементів по n елементів наз. перестановками елементів множини M; їхнє число дорівнює

$$P_n = A_n^n = n(n-1) \ldots 2 \cdot 1 = n!$$

Комбінаціями з n елементів по m елементів наз. усі можливі m-елементні підмножини множини M; їхнє число дорівнює

$$C_n^m = A_n^m / P_m = n!/m!\,(n-m)!$$

Задачі К. а. відомі ще з глибокої давнини. Значний внесок у розвиток К. а. зробили Г. *Лейбніц* та Л. *Ейлер*. Зокрема, Л. Ейлер у працях по розбиттю натуральних чисел на доданки створив ефективний метод перерахунку комбінаторних конфігурацій — метод твірних функцій. К. а. тепер інтенсивно розвивається в зв'язку з бурхливим розвитком *кібернетики* та дискретної математики (зокрема, *графів теорії*). Методи К. а. широко використовуються в *імовірностей теорії, чисел теорії, математичній економіці*.

Літ.: Ежов И. И., Скороход А. В., Ядренко М. И. Элементы комбинаторики. М., 1977; Риордан Дж. Введение в комбинаторный анализ. Пер. с англ. М., 1963. *М. Й. Ядренко.*

КОМБІНАТО́РНІ ЗМІ́НИ ЗВУ́КІВ — зміни, що є результатом пристосування вимови певного звука до сусіднього. К. з. з. можуть відбуватися між звуками різних категорій, тобто між голосними й приголосними (акомодація), та між звуками тієї самої категорії, тобто між голосними або між приголосними (*асиміляція*). Звук при цьому зазнає змін в одній лише фазі (напр., поява і-подібного призвука на початку голосного **у** в слові «люди») або змінюється загалом (напр., оглушування дзвінких приголосних перед глухими — пор. вимову **з** у словах «збирати» і «зцідити»). До К. з. з. належать також *дисиміляція, метатеза* та інші зміни. *Н. І. Тоцька.*

КОМБІНАЦІ́ЙНЕ РОЗСІ́ЯННЯ СВІ́ТЛА — розсіяння світла речовиною (кристалом, рідиною, газом), яке супроводиться зміною частоти розсіяного світла. Відкрили 1928 рад. фізики Г. С. *Ландсберг* і Л. І. *Мандельштам* та незалежно від них інд. фізики Ч. В. *Раман* і К. С. Крішнан (1898—1961). Класична фізика розглядає К. р. с. як результат накладання частоти внутрішньомол. коливань на основну, несучу частоту збуджуючого випромінювання. Для *монохроматичного світла* спектр К. р. с. складається з лінії джерела ν_0 і набору симетрично розміщених відносно неї ліній $\nu_0 \pm \nu$, де ν набуває ряд значень, що відповідають частотам коливань молекул. Лінії $\nu_0 - \nu$ наз. стоксовими, а $\nu_0 + \nu$ — антистоксовими. На мал. подано спектр К. р. с. на чотирихлористому вуглеці (CCl_4). Оскільки фази коливань молекул розсіюючої речовини не зв'язані між собою, К. р. с. не є когерентним (див. *Когерентність хвиль*) і його інтенсивність слабка. При збудженні К. р. с. потужним випромінюванням *лазера* відбувається впорядкування фаз коливань молекул і спостерігається т. з. вимушене комбінаційне розсіяння (ВКР), яке проявляється в різкому зростанні окремих компонент (здебільшого однієї-двох). К. р. с. разом з *інфрачервоним промінням* застосовують для кількісного, якісного і структурного аналізу речовини, а ВКР — також для перестроювання частот лазерного випромінювання.

Літ.: Горбань І. С. Оптика. К., 1979. *І. І. Конділенко.*

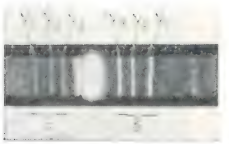

Спектр **комбінаційного розсіяння світла** на CCl_4 при збудженні ртутною лінією з довжиною хвилі $\lambda = 4348$ Å;
а і *б* — відповідно антистоксові і стоксові компоненти,
$\nu_1 = 459$ см$^{-1}$,
$\nu_2 = 313$ см$^{-1}$,
$\nu_3 = 217$ см$^{-1}$

КОМБІНО́ВАНА СИСТЕ́МА в будівельній механіці — незмінювана система, що складається з несучих конструкцій (систем) різних типів, з'єднаних між собою додатковими в'язями для спільного сприймання навантаження. В К. с. одні елементи конструкцій сприймають в осн. розтягувальні або стискувальні зусилля, інші — згинальні зусилля і поперечні сили. Розрізняють К. с.: плоскі та просторові; статично визначувані і статично невизначувані (див. *Будівельна механіка*); з одного або різних (напр., залізобетону і сталі) матеріалів. Найчастіше використовують К. с. (мал.), складені з балок або балкових ферм (безрозпірна система), які характеризуються значною

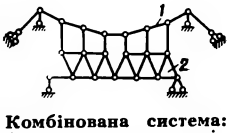

Комбінована система: *1* — висяча конструкція (шарнірний ланцюг); *2* — ферма.

жорсткістю, та *висячих конструкцій* (розпірна система), що відзначаються високою несучою здатністю. Таке поєднання дає змогу створювати легкі та високоефективні буд. конструкції значних розмірів (напр., для перекриття великих мостових прогонів).

Г. В. Ісаханов.

КОМБІНО́ВАНЕ КІНОЗНІМА́ННЯ — спосіб *кінознімання*, за яким в одному кадрі об'єднують об'єкти у формі, русі або взаємодії, відмінних від тих, що реально існували. До К. к. вдаються тоді, коли звичайними способами зняти потрібний кадр неможливо або недоцільно: при зображенні грандіозних споруд, казкових або фантастич. сюжетів, катастроф, різних трюків, пов'язаних з ризиком для життя акторів. Крім того, способом К. к. створюють написи (титри) і монтажні переходи у кінофільмі (напр., поступовим витисненням одного монтажного кадру іншим). При К. к. використовують: зворотне кінознімання (зі зміною напряму руху у кадрі, напр. зіткнення машин показують, ставлячи їх у положення таких, що зіткнулися, після чого вони роз'їжджаються), *сповільнене кінознімання, прискорене кінознімання*. Застосовують також кінознімання з зупинкою (прийом «стоп», або «стоп-кадр»), яке дає змогу показати, напр., миттєву появу або зникнення актора, і кінознімання зображення частинами за допомогою масок — каше і контрмасок — контркаше. Розрізняють К. к. із застосуванням зменшених макетів і моделей (див. *Макетне кінознімання*), з використанням об'єктів, різних за масштабом і розміщених на різній відстані (див. *Перспективного суміщення метод*), із заміною частини натури, що знімається, або декорації малюнком. Використовують також кінознімання на фоні просвічуваного (див. *Рирпроекції метод*) або відбивного (див. *Фронтпроекції метод*) екрана (див. також *Проекційних суміщень метод*). Поширені методи «блукаючої маски». За одним з них акторську сцену знімають на спец. фоні водночас на дві кіноплівки — звичайну (негативну) і маскову. На масковій плівці одержують непрозорий силует (маску) акторської сцени, на звичайній — приховане негативне зображення (без фону). Потім проявлену маскову плівку накладають на непроявлену негативну, точно суміщуючи силуетне та негативне зображення, після чого починають знімати або вдруковувати потрібний фон. Розроблено метод К. к. з використанням електронного пристрою, в який надходять відеосигнали (напр., від двох *відеомагнітофонів*) зображення акторської сцени та фону. Суміщене в цьому пристрої комбіноване зображення відтворюється на екрані *кінескопа*, з якого його знімають на кіноплівку. Для К. к. застосовують звичайне або спец. кінотех. устаткування (див. *Кінотехніка*). К. к. розширює творчі можливості працівників кінематографії, прискорює та спрощує виробн. кінофільмів.

І. М. Пономарьов.

КОМБІНУВА́ННЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — прогресивна форма організації суспільного виробництва, що характеризується технологічним і орг. поєднанням різних галузей у рамках одного підприємства або об'єднання. Основою розвитку комбінування є високий рівень концентрації, спеціалізації і кооперування виробн., його раціональне розміщення в рамках *територіально-виробничих комплексів*. В СРСР розвинуті всі осн. види К. в., зокрема комбінування на основі використання предметів праці, засобів праці та робочої сили. Комбінування на основі використання предметів праці (сировини і матеріалів) здійснюється на базі об'єднання різних послідовно доповнюючих одна одну стадій виробн., які проходить оброблюваний предмет (напр., доменне, сталеливарне, прокатне виробн.), використання відходів виробн. (напр., шлаку для виробн. цементу та ін. буд. матеріалів на металург. підприємствах) та на основі *комплексного використання сировини*. К. в., що базується на використанні засобів праці, може здійснюватись внаслідок спільної експлуатації різнорідними виробн. допоміжних цехів, загальногосп. споруд, під'їзних шляхів тощо. Прикладом К. в. на основі використання робочої сили є цукро-овочеконсервні, цукро-мол. підприємства, окремі види агропром. формувань, в яких частину вивільнених у літній період робітників (напр., у цукр. виробн.) використовують у молочноконсервному, овочеконсервному виробн. тощо. Комбінування споріднених підприємств — одне з важливих умов тех. прогресу і раціональної організації сусп. праці. Її ефективність зумовлюється тим, що всі галузі, які входять до складу *комбінату*, пов'язані між собою організаційно, економічно й технологічно. Це сприяє раціональнішому використанню робочої сили, сировини, напівфабрикатів, відходів, енергії, трансп. засобів. К. в. дає можливість забезпечити безперервність технологічних процесів, скоротити тривалість *виробничого циклу*, створює сприятливі умови для раціонального використання природних ресурсів, залучаючи в госп. оборот відходи виробн., є основою розвитку безвідходних технологій, які запобігають забрудненню навколишнього середовища. К. в. найбільш поширене в кольоровій і чорній металургії, хім., деревообр., легкій, харч. пром-сті. Дедалі більше розвивається комбінування с.-г. і пром. виробн. для одержання і переробки с.-г. продукції. Див. також *Агропромислові комплекси, Агропромислові об'єднання, Концентрація виробництва, Кооперування виробництва, Спеціалізація виробництва*.

Ю. П. Лебединський.

«КОМЕДІ́ ФРАНСЕ́З» (Comédie-Française; офіц. назва — «Театр Франсе», Théâtre-Français) — найстаріший нац. театр Франції. Засн. 1680 в Парижі за указом Людовіка XIV, який об'єднав театр Мольєра (раніш злитий з театром «Маре») і театр *«Бургундський отель»*. З 1-ї чверті 18 ст. в «К. Ф.» ставилися твори франц. просвітителів, у 1718—78 в його репертуарі — п'єси Ф. Вольтера, Д. Дідро, П. Бомарше. В роки Великої франц. революції «К. Ф.» наз. «Театром Нації» (з 1799 — попередня назва; провідний актор того часу — Ф. Ж. *Тальма*). Героїчна тема з великою силою зазвучала перед революцією 1848 в творчості актриси *Рашель*. Видатні актори театру 19 — поч. 20 ст.— С. *Бернар*, Ж. *Муне-Сюллі*, реалістичні традиції розвивав Б. К. *Коклен*; у 30-х рр. 20 ст. в «К. Ф.» працювали режисери Ж. *Копо*, Ш. *Дюллен*, Л. Жуве та ін. В «К. Ф.» сформувалась творчість Ж. Л. *Барро*, М. Рено та ін. В репертуарі театру — п'єси П. Корнеля, Ж. Расіна, Ж. Б. Мольєра, П. Маріво та ін. Театр у 1954, 1964, 1973 виступав в СРСР.

КОМЕ́ДІЯ (грец. κωμῳδία, від κῶμος — весела процесія і ᾠδή — пісня) — один із трьох видів *драми*, в якому колізія, дія й характери трактуються в формах смішного або пройняті *комічним*. Викриваючи старе, відживаюче, потворне в сусп. дійсності й людських характерах, К. в кінцевому підсумку утверджує позитивний ідеал. В арсеналі комедійних засобів — загострення сатиричних образів, *гротеск*, алогізм, *пародія*, карикатура, *іронія*, *гумор*, *сарказм*; специфічний прийом комедійного сюжету — комізм ситуації, інколи в поєднанні з комізмом характерів. Історично склались численні жанрові різновиди К.: К.— памфлет, сатирична К., К.— буфонада, лірична К., побутова К., *водевіль*, скетч.

Виникла К. в Стародавній Греції з нар. свят на честь бога *Діоніса*. «Батьком» К. вважають *Арістофана* (5—4 ст. до н. е.), який створив політ. комедії. Видатними комедіографами в Стародавньому Римі (3—2 ст. до н. е.) були Плавт і Теренцій. В середні віки на нар. основі народжуються *фарс*, *інтермедія*, розвиваються італ. «вчена комедія» 16 ст. і *комедія дель арте*. В європ. л-рі епохи *Відродження* видатне місце посідають комедії У. Шекспіра і Б. Джонсона (Англія), Лопе де Веги Карпйо (Іспанія). В 17—18 ст. посиленню реалістич. тенденцій в К. сприяла творчість Ж. Б. Мольєра і П. Бомарше (Франція), К. Гольдоні (Італія), Г. Лессінга (Німеччина), Р. Шерідана (Англія). Розвиток К. в 19—20 ст. пов'язаний з іменами Б. Шоу, Б. Брехта, Ш. О'Кейсі, Б. Нушича, Ж. Ануя та ін. Соціальна спрямованість притаманна К. різних народів світу (стародавній театр масок Сандегік у Кореї, Кеген — у Японії, інтермедії шом — в Індії). Народністю й реалізмом відзначалась рос. К. 18 ст. (Я. Княжнін, В. Капніст, Д. Фонвізін). Реалізмом позначені К. О. Грибоєдова («Лихо з розуму»), М. Гоголя («Ревізор»), О. Островського.

У тісному взаємозв'язку з рос. К. розвивалась і К. в укр. л-рі. Джерела її — в нар. творчості, *вертепі*, інтермедії. У 1-й пол. 19 ст. з'явились побутові комедії І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка. На Буковині «комічні опе-

1
2
3
4

5
6
7
8

9
10
11

До ст. **Крушельницька С. А.**

1. С. А. Крушельницька. 1904.
2. Родина Крушельницьких (С. А. Крушельницька стоїть праворуч).
3. С. А. Крушельницька — студентка. 1892.
С. А. Крушельницька в ролях:
4. Галька («Галька» С. Монюшка).
5. Татьяна («Євгеній Онєгін» П. І. Чайковського).
6. Суламіф («Цариця Савська» К. Гольдмарка).
7. Аїда («Аїда» Дж. Верді).
8. Сантуцца («Сільська честь» П. Масканьї).
10. Чіо-чіо-сан («Чіо-чіо-сан» Дж. Пуччіні).
11. Лорелея («Лорелея» А. Каталані).
9. С. А. Крушельницька серед учасників прем'єри опери «Чіо-чіо-сан» Дж. Пуччіні в місті Бреші. 1904.
12. С. А. Крушельницька і Дж. Пуччіні. Місто Каїр. 1904.
13. С. А. Крушельницька на обіді, даному на її честь президентом Римської Королівської філармонічної академії після виступів співачки в Римі.

12
13

1
2
3

4
5

6
7

До ст. **Касіян В. І.**

1. Безробітні на мосту. З циклу «На заході». Офорт, акватинта. 1926.

2. Гуцул. Гравюра на міді. 1925.

3. Герой Перекопу. Гравюра на дереві. 1927.

4. Хуторяночка. Ілюстрація до однойменного оповідання А. Тесленка. Офорт. 1936.

5. Т. Г. Шевченко серед селян. Літографія. 1939.

6. На штурм прориву. З серії «Дніпрельстан». Гравюра на дереві. 1934.

7. Київські метробудівці. Ліногравюра. 1960.

рети» писав С. Воробкевич. Соціальні риси посилились у комедіях М. Старицького, М. Кропивницького, І. Нечуя-Левицького. Найвищим досягненням укр. К. кінця 19 — поч. 20 ст. є соціально-сатиричні комедії І. Карпенка-Карого. Соціально-політичну проблематику розробляв у комедійному жанрі І. Франко. Зміст рад. К. визначається завданням боротьби з пережитками минулого, з усім, що заважає утвердженню нової, комуністичної моралі. Досягнувши високого рівня уже в 20-і роки («Клоп», «Баня» В. Маяковського), рад. К. збагатилася різноманітними жанровими формами в творчості О. Афіногенова, М. Погодіна, В. Розова, А. Софронова та ін. Здобули визнання за межами республіки комедії укр. драматургів О. Корнійчука, І. Кочерги, І. Микитенка, В. Минка, О. Коломійця, М. Зарудного та ін. Широко відомі комедії К. Крапиви, А. Макайонка (Білорусія), Ю. Смуула (Естонія), А. Каххара (Узбекистан), Ш. Дадіані, М. Бараташвілі (Грузія) та ін. В переносному значенні термін «комедія» інколи відносять і до недраматичних творів: Т. Шевченко назвав «комедією» поему «Сон» (1844).

Літ.: Арістотель. Поетика. К., 1967; Кузякіна Н. Нариси української радянської драматургії, ч. 1—2. К., 1958—63; Волькенштейн В. Драматургия. М., 1969; Федь Н. М. Искусство комедии, или Мир сквозь смех. М., 1978.

В. М. Лесин.

КОМЕ́ДІЯ ДЕЛЬ А́РТЕ (commèdia dell'arte), комедія масок — вид італ. нар. театру, вистави якого створювались методом імпровізації, на основі сценарію, що вміщував коротку сюжетну схему спектаклю. Виникнувши в серед. 16 ст., комедійна за жанром, сатирична своїм спрямуванням, К. д. а. відображала гуманістичні ідеї нар. мас, їх протест проти феодально-католицької реакції. Персонажами вистав були незмінні образи (маски), що розмовляли на різних діалектах. В акторській грі панував нар. гумор. К. д. а. висміювала купця Панталоне, псевдовченого Доктора, дворянина Капітана. Позитивними персонажами були маски слуг — Брігелли, Пульчінелли, Коломбіни, Арлекіна та ін., а також ліричні образи закоханих. З серед. 17 ст. мистецтво К. д. а. почало занепадати. К. д. а. вплинула на творчість Мольєра, К. Гольдоні, К. Гоцці.

КОМЕНДА́НТ (франц. commandant — командир, начальник, від лат. commendo — доручаю) — 1) Службова особа (офіцер або генерал) у збройних силах різних держав, яка забезпечує виконання військовослужбовцями та військами встановленого порядку в будь-якому районі або пункті, їхню охорону (оборону) і нормальну діяльність різних служб. Існують К. гарнізону, залізничної (водної) дільниці, станції (порту), ділянки маршруту, переправ тощо. Вказівка (наказ) К. підлягає беззастережному виконанню. 2) Керуючий будинком, що належить будь-якій установі, навч. закладові або громадській організації.

КОМЕНСАЛІ́ЗМ [від лат. со... (cum) — разом і mensa — стіл], нахлібництво — форма взаємовідносин між двома видами тварин, при якій один вид (коменсал) живиться рештками їжі другого (хазяїна) або мікроорганізмами, що живуть у тому ж органі хазяїна. Так, кільчастий черв'як роду Nereis оселяється в раковині, зайнятій раком-самітником, і живиться рештками його їжі; багато джгутиконосців і амеб, які живуть у кишечнику вищих тварин і людини, живляться головним чином бактеріями, що живуть у ньому, і не спричинюють захворювання хазяїна.

КОМЕ́НСЬКИЙ (Komenský) Ян Амос (28.III 1592, м. Нівніце, Пд. Моравія — 15.XI 1670, м. Амстердам, Нідерланди) — чеський педагог-гуманіст, засновник нової прогресивної пед. системи, громадський діяч. Належав до протестантської секти Чеських братів, яка успадкувала ряд демократичних ідей Я. *Гуса*. Переслідуваний католицькою церквою, 1628 покинув батьківщину і понад 40 років жив у різних країнах Європи, займався пед. і громадською діяльністю. У світогляді К. виступали дві лінії: матеріалістична і реліг.-ідеалістична. У розумінні процесу пізнання К. виходив з принципів матеріалістичного *сенсуалізму*. Філос. переконання його поєднувалися з демократичними поглядами, відображеними в теорії народоправства й рівності. Матеріалістична позиція К. особливо виразно виявилася в його пед. вченні, в основу якого він поклав принцип природовідповідності виховання (необхідності враховувати природу дитини). К. вимагав створення єдиної шкільної системи, обґрунтував ідею загального навчання й поч. навчання дітей рідною мовою. Дав теоретичне обґрунтування *класно-урочної системи навчання*, розробив дидактичні принципи навчання, багато уваги приділив питанням виховання тощо. Осн. праці К.: «Відкриті двері до мов» (1631), «Материнська школа» (1632), «Велика дидактика» (1632, вид. 1657), «Видимий світ у малюнках» (1658) та ін. В книзі «Ангел миру» (1667) закликав ворогуючі країни розв'язувати конфлікти мирним шляхом. Висунув ідею створення міжнар. орг-цій для збереження миру в усьому світі й поширення освіти серед усіх людей. К. був знайомий з досвідом *братських шкіл* на Україні. Цікавився нац.-визвольною війною 1648—54 укр. народу проти шляхетської Польщі.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані педагогічні твори, т. 1. К., 1940; Рос. перекл.— Избранные педагогические сочинения. М., 1955.

Літ.: Лордкипанидзе Д. Ян Амос Коменский. М., 1970; Мітюров Б. Н. Педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського на Україні. К., 1971.

С. В. Далавурак.

КОМЕРЦІ́ЙНА ТАЄ́МНИЦЯ (від лат. commercium — торгівля) — в бурж. державах право акціонерної компанії, фірми, банку та ін. на засекречування документів (торг. книг, балансів тощо), що відображають їхню діяльність. Охороняється законом. К. т. капіталісти використовують для приховування від конкурентів і робітників власних підприємств, а також широкої громадськості характеру виробничої політики, спрямованої на одержання надприбутку, справжньої величини прибутку і зростання експлуатації трудящих. У соціалістичних д-вах К. т. не існує. В Рад. д-ві її було скасовано Положенням про робітничий контроль від 14 (27).XI 1917.

КОМЕРЦІ́ЙНИЙ БАНК ДЛЯ ПІВНІ́ЧНОЇ ЄВРО́ПИ, Ейробанк — акціонерний комерційний банк у Парижі. Засн. 1925. Акціонерами банку є *Державний банк СРСР, Банк для зовнішньої торгівлі СРСР, Будбанк СРСР*, центроспілка, всесоюзне об'єднання «Експортльон» та ін. Має ділові кореспондентські відносини з банками багатьох країн світу. Гол. функції банку: ведення розрахунків по зовн. торгівлі і по неторг. операціях СРСР, ін. соціалістичних країн з Францією та рядом ін. капіталістичних країн, касове обслуговування рад. орг-цій у Франції, виконання всіх видів банківських операцій. Акц. капітал банку 1978 становив 350 млн. франків.

В. М. Лінников.

КОМЕРЦІ́ЙНІ БА́НКИ — основний тип капіталістичних банків, що кредитують торг., пром. та ін. підприємства. Вперше виникли в 17 ст. в Англії. Масове утворення К. б. припадає на 50-і рр. 19 ст. Здебільшого К. б. організовані як *акціонерні товариства*. В дореволюц. Росії акц. К. б. посідали панівне становище в банківській системі країни. В СРСР та ін. соціалістичних країнах К. б. не існує. Див. *Банки*.

КОМЕРЦІ́ЙНІ УЧИ́ЛИЩА — середні навч. заклади в дореволюц. Росії. Перше К. у. засн. 1772 в Москві, на Україні — 1811 в Одесі. Спочатку були відкриті як профес. школи, але фактично (за Положенням 1896) стали загальноосв. навч. закладами, що мали на меті давати учням загальну й комерційну освіту. Строк навчання тривав 7—8 років. У 1914 в Росії було 260 К. у., в т. ч. на Україні — 62.

Літ.: Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. —первая половина XIX в. М., 1973.

Б. Н. Мітюров.

КОМЕ́ТА ШТУ́ЧНА — об'єкт, штучно створений у космосі чи в лабораторії для відтворення голови *комети*, її хвоста і різних структур у хвості, а також ін. кометних явищ. Першою К. ш. була хмара парів натрію, випущена 1958 з борту висотної ракети на висоті 430 км. За швидкістю розширення хмари було визначено фіз. параметри навколишнього середовища. На «Союзі-5» було встановлено прилад «ІКОМ» (мал.) для моделювання ядра К. ш. (лід з пиловими часточками) з метою вивчення взаємодії К. ш. з *сонячним вітром*.

К. І. Чурюмов.

КОМЕ́ТИ (грец. κομήτης, одн., букв.— волосатий) — одна з груп *малих тіл* Сонячної системи. Рухаються навколо *Сонця*, як правило, по витягнутих *орбітах*, підходячи до нього в перигелії на малі віддалі. К. з еліптичними орбітами наз. періодичними. За періодом обертання (P) вони поді-

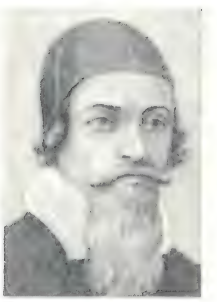

Я. А. Коменський.

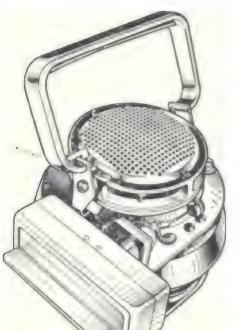

Прилад для моделювання комети штучної у відкритому космосі.

Комиш лісовий. Загальний вигляд рослини

ляються на короткоперіодичні ($P < 18$ років), проміжні ($P = 28$—200 років) і довгоперіодичні ($P > 200$ років). Короткоперіодичні К. утворюють «сімейства» Юпітера (85 К.) і Сатурна (12 К.), проміжні — Нептуна (10 К.; одна з них — *Галлея комета*) і Урана (3 К.). К. з $P = 18$—28 років нема. Кілька короткоперіодичних К. мають колові орбіти (напр., *Смирнової — Черних комета* і К. Швассмана — Вахмана 1). Поряд з періодичними, існують К., що рухаються по параболічних і гіперболічних орбітах. Обігнувши Сонце, багато з них залишають *Сонячну систему* назавжди. Збурююче притягання *планет* може істотно змінювати орбіти комет. К. буває захопленою Сонячною системою або викинутою з неї; вона може перейти з одного сімейства в інше.

Майже у всіх К. спостерігається схожа на планетарну туманність голова, в центрі якої іноді видно зореподібне згущення (фотометричне ядро). Реальне ядро К. являє собою монолітну брилу (розмірами від сотень метрів до кількох або десятків кілометрів) льоду з домішками ін. летких речовин та пилових часток. На віддалі 3—5 (іноді до 10) *астрономічних одиниць* (а. о.) від Сонця з поверхні ядра починають виділятися гази, які захоплюють з собою і пилову компоненту. Навколо ядра утворюється газопилова оболонка — кома, розміри якої поступово збільшуються. В яскравих К. часто спостерігаються віялоподібні витікання з ядер, що завертаються окремими струмочками в бік, протилежний Сонцю, і які формують хвіст К. (мал.). Ядро, кома, витікання та ін. утворення в околі ядра і становлять голову комети.

Видимі розміри К. дуже різноманітні. Голови деяких К. перевищували розмірами Сонце, а хвости іноді простягались на сотні мільйонів км (напр., К. 1811 I мала голову з поперечником $1{,}8 \cdot 10^6$ км і хвіст завдовжки $176 \cdot 10^6$ км). Однак маси К. незначні: від 10^{15} до 10^{20} г. При цьому речовина скупчена в основному в ядрі, так що густина речовини в головах і хвостах надзвичайно мала. У спектрах голів К. спостерігаються емісійні смуги CN, C_2, C_3, CH, OH та ін., а поблизу Сонця лінії натрію та ін. металів. У спектрах ряду К. було виявлено кисень. Під час позаатмосферних спостережень встановлено, що К. мають також водневі атмосфери, розміри яких набагато більші за розміри голів і хвостів.

Ф. О. *Бредіхін* розробив класифікацію кометних хвостів, в основу якої покладено тиск сонячного випромінювання. Згідно з цією класифікацією хвости діляться на три типи. Хвости I типу, що активно взаємодіють з *сонячним вітром*,— прямі, йдуть майже строго від Сонця. Вони складаються з іонізованих молекул CO^+ та ін. Хвости II типу (пилові) зігнуті і відхилені від напряму Сонце — К. в бік, протилежний рухові К. Хвости III типу ще більше відхилені в той же бік. Іноді спостерігаються аномальні хвости, спрямовані до Сонця; вони утворені більшими частками, на які сили сонячного притягання діють дужче, ніж сили променевого тиску.

При кожному поверненні до перигелія періодичні К. втрачають частину своєї речовини, і чим менший період їхнього обертання навколо Сонця, тим швидше вони руйнуються. Неодноразово спостерігався розпад ядер К. на кілька частин. Внаслідок руйнування К. утворюються *метеорні потоки*.

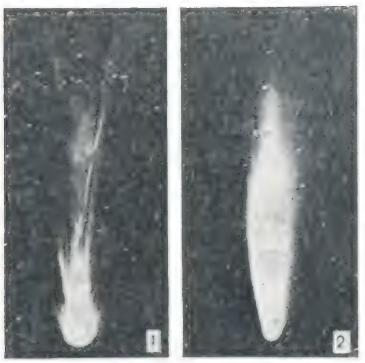

Комети: 1 — Морхауза (1908 III); 2 — Беннета (1970 II). Цифрами в дужках позначено рік спостереження і порядок проходження комети через перигелій у відповідному році.

З малої тривалості життя короткоперіодичних К. випливає, що мають існувати ті або ін. джерела поповнення їхньої кількості. Існує кілька гіпотез про ці джерела. За гіпотезою П. С. *Лапласа*, К. захоплюються з міжзоряного простору. За гіпотезою Я. Х. *Оорта*, вони приходять з периферії Сонячної системи (з віддалі до $15 \cdot 10^4$ а. о.). Ж. Л. *Лагранж* висунув гіпотезу про виверження К. великими планетами та їхніми супутниками внаслідок вулканічної діяльності. Це припущення розвинув С. К. *Всехсвятський*, передбачивши на його основі існування кільця *Юпітера*. Космічні дослідження підтвердили це передбачення. Так, 1979 космічний апарат *Вояджер*-1 виявив кільце (раніше було відкрито кільце *Урану*) і діючі вулкани на супутнику Юпітера *Іо*. Див. також *Енке — Баклунда комета, Когоутека комета, Неуйміна комети, Чурюмова — Герасименко комета*.

Літ.: Бредихин Ф. А. О хвостах комет. М.—Л., 1934; Орлов С. В. О природе комет. М., 1960; Добровольский О. В. Кометы. М., 1966; Всехсвятский С. К. Природа и происхождение комет и метеорного вещества. М., 1967; Шульман Л. М. Динамика кометных атмосфер. Нейтральный газ. К., 1972; Всехсвятский С. К., Ильчишина Н. И. Физические характеристики комет 1965—1970 гг. М., 1974.

В. П. Конопльова.

КОМИ́Ш — 1) Scirpus — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *осокових*. Стебла тригранні, вкриті листками. Суцвіття кінцеві, зонтиковидні, волотисті або головчасті, складаються з дрібних колосків. Плід — дрібний тригранний горішок. Понад 250 видів, поширених по всій земній кулі. В СРСР бл. 20 видів, у т. ч. в УРСР — 2: К. лісовий (S. silvaticus) заввишки до 100 см, майже по всій Україні, і К. укорінливий (S. radicans) заввишки до 125 см, головним чином на Поліссі. 2) Народна назва схеноплектусу озерного (див. *Куга*). 3) Одна з народних назв *очерету* і *рогозу*.

КОМИША́НИ (до 1946 — Арнаутка) — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, підпорядковане Комсомольській райраді м. Херсона, за 15 км від залізнич. ст. Херсон. 7,2 тис. ж. (1979). У К.— 2 радгоспи, навч. г-во «Приозерне» Херсонського с.-г. інституту. Середня школа, філіал поліклініки. Будинок культури. Вперше згадується 1795.

КОМИ́Ш-БУРУ́НСЬКИЙ ЗАЛІЗОРУ́ДНИЙ КОМБІНА́Т імені Серго Орджонікідзе — підприємство чорної металургії. Розташований на околиці м. Керчі Крим. обл. Буд-во комбінату почато 1931. В 1936 одержано перший концентрат, 1939 — агломерат. К.-Б. з. к. працює на рудах *Керченського залізорудного басейну*. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 підприємство зруйнували нім.-фашист. загарбники. Комбінат знову введено в дію 1951. До складу К.-Б. з. к. входять (1979): рудник, дробильно-сортувальна, збагачувальна ф-ки, агломераційний та ряд допоміжних цехів. Залізну руду та вапняк-черепашник, необхідні для виробн. агломерату, добувають на кар'єрах комбінату відкритим способом. Осн. продукція — агломерат, подрібнений черепашник. На К.-Б. з. к. механізовано всі технологічні процеси.

В. С. Власов.

КОМИ́Ш-ЗОРЯ́ — селище міського типу Куйбишевського р-ну Запоріз. обл. УРСР. Залізнич. вузол. 2,7 тис. ж. (1979). У К.-З.— комбікормовий з-д, Куйбишевська райсільгосптехніка, Куйбишевське міжколгоспне буд.-монтажне управління. Заг.-освітня школа, 2 мед. амбулаторії, кінотеатр, 2 б-ки. Виникла 1905.

КОМИ́ШНА — річка в Укр. РСР, у межах Ворошиловгр. обл., права притока р. Повної (бас. Сіверського Дінця). Довж. 63 км, площа бас. 770 км². Бере початок на відрогах Середньоросійської височини. Живлення дощове і снігове. На К. споруджено водосховища, шлюз-регулятор. Частково використовують для водопостачання, зрошування.

КОМИ́ШНЯ — селище міського типу Миргородського р-ну Полтав. обл. УРСР, на берегах р. Комишанки (притока Хоролу), за 18 км від залізнич. ст. Сенча. 3,7 тис. ж. (1979). В К. — хлібозавод, 2 цегельні з-ди, цех Миргородської харчосмакової ф-ки, виробниче відділення райсільгосптехніки, цех птахоінкубаторної станції, комбінат комунальних підприємств, лісництво. Заг.-осв. школа, лікарня. Будинок культури, 2 б-ки. Засн. до 14 ст.

КОМИШУВА́ТА СУРА́ — річка в Укр. РСР, у межах Дніпроп. обл., права притока Мокрої Сури (бас. Дніпра). Довж. 58 км, площа бас. 639 км². Має рівнинний характер. Живлення переважно дощове

й снігове. Є водосховище, води річки використовують для сільськогосподарського водопостачання та зрошування.

КОМИШУВА́ХА — селище міського типу Попаснянського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Залізнична станція. 3,9 тис. ж. (1979). У К.— з-д буд. матеріалів, радгосп. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1853.

КОМИШУВА́ХА — селище міського типу Оріхівського р-ну Запоріз. обл. УРСР, на берегах р. Конки та її притоки Комишуватки. Залізнич. ст. Фісаки. 6,8 тис. ж. (1979). У К.— з-ди шляхових машин, залізобетонних конструкцій, мол., Запорізька буровибухова станція, художня майстерня, виробниче відділення райсільгосптехніки, міжколг. буд. орг-ція, інкубаторна станція, комбінати побутового обслуговування і комунальних підприємств. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 б-ки. В К. народився держ. діяч УРСР І. С. *Грушецький*. Засн. 1770.

КО́МІ — 1) Самоназва двох споріднених народів спільного походження — власне К. (в минулому їх називали зирянами) і *комі-перм'яків*. 2) К.— корінне населення Комі АРСР. Живуть також у Тюменській обл., в Ямало-Ненецькому й Ханти-Мансійському авт. округах і на Кольському п-ові в Мурманській обл. РРФСР. Заг. чисельність власне К.— 327 тис. чол. (1979, перепис). Мова — комі (див. *Комі мова*). Віруючі К.— православні, є старообрядці. Предками К. і комі-перм'яків були племінні об'єднання — перм вичегодська (предки К.) і перм велика (предки комі-перм'яків). У 16—18 ст. вони розселилися в бас. верхів'їв Вичегди й Печори. Осн. заняттями їх були землеробство, тваринництво, мисливство, рибальство й оленярство (з серед. 19 ст.). За Рад. влади К. здобули автономію. В результаті соціалістичних перетворень у республіці розвинулися пром-сть, с. г., самобутня культура, зросла інтелігенція. Про історію, економіку і культуру К. див. *Комі АРСР*.

Літ.: Народы Европейской части СССР, т. 2. М., 1964.

КО́МІ АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА — у складі РРФСР. Утворена 5.XII 1936. Розташована на Пн. Сх. Європ. частини СРСР. Поділяється на 15 районів, має 7 міст та 46 с-щ міськ. типу.

Природа. Більша частина тер. республіки — рівнина, розчленована річковими долинами, подекуди слабохвиляста. Значну площу займає Печорська низовина, в серед. частині — *Тіманський кряж*, на Сх.— зх. схили *Уралу*. Корисні копалини: кам'яне та буре вугілля, нафта, природний газ, горючі сланці, боксити, титанові руди, вапняки, доломіти, кам'яна та калійно-магнієва солі, є джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний, з тривалою холодною зимою і коротким прохолодним літом. Середня т-ра січня від —16,6° на Пд. Зх. до —20,4° на Пн. Сх., липня — відповідно від +15,1 до 11,7°. Опадів 600—700 мм на рівнині, на схилах Уральських гір — до 1500 мм на рік. На Пн. Сх. поширена *багаторічна мерзлота*. Густа сітка річок, найбільші — *Вичегда* з Сисолою та Вим'ю, *Печора* з Усою та Іжмою, Мезень з Вашкою. Є озера (Ямозеро та Сіндорське), значні площі заболочені. Грунти підзолисті та болотні. Комі АРСР лежить в основному в межах лісової зони. Під лісами

Печоро-Ілицький заповідник. Сиктивкар. Університет.

(ялина, сосна, береза, осика, модрина та ін.) — 70% тер. республіки. На крайньому Пд.— тундрова та лісотундрова зони. На тер. республіки — *Печоро-Ілицький заповідник*.

Населення. Корінне населення — *комі* (276 тис. чол.; 1970, перепис). Живуть також росіяни (512 тис. чол.), українці, білоруси та ін. Пересічна густота нас.— 2,4 чол. на 1 км² (1979). Міськ. нас.— 71% (1979). Найбільші міста: *Сиктивкар, Воркута, Ухта, Інта*.

Історія. Тер. К. заселялася з часів серед. *палеоліту*. Племінні об'єднання прямих предків сучас. комі сформувалися до поч. 2-го тис. н. е. В рос. писемних джерелах 11—15 ст. їх називали перм'ю вичегодською (заселяли бас. серед. Вичегди). В 12—14 ст. вони сплачували данину *Новгородській феодальній республіці*. З кін. 14 ст. край увійшов до складу Моск. князівства. В 60-х рр. 19 ст. в краї, як і в усій Рссії, було проведено бурж. реформи. На початку 20 ст. в Усть-Сисольську (тепер м. Сиктивкар), Іжмі, Краснобрі та Усть-Цільмі політичні засланці створили перші с.-д. групи. В період революції 1905—07 під їхнім керівництвом відбувалися політ. демонстрації, мітинги, страйки. Рад. владу в краї було проголошено в січні — березні 1918. Місц. контрреволюція, спираючись на допомогу англо-амер. інтервентів, до листопада 1919 захопила більшу частину краю. Частини Червоної Армії та місц. партизанські загони відновили Рад. владу в березні 1920. 22.VIII 1921 у складі РРФСР було створено авт. обл. Комі (Зирян), 1936 її перетворено на АРСР. За роки довоєнних п'ятирічок в результаті здійснення індустріалізації, колективізації с. г., культур. революції край з відсталої окраїни Росії перетворився на індустр.-агр. республіку. В 1941—45 десятки тисяч воїнів із Комі АРСР героїчно боролися на фронтах Великої Вітчизн. війни проти нім.-фашист. загарбників. З них понад 13 тис. чол. нагороджено орденами й медалями, у т. ч. 16 удостоєно звання Героя Рад. Союзу. За післявоєнні роки економіка і культура краю набула дальшого розвитку. Республіку нагороджено орденами Леніна (1966), Жовтневої Революції (1971), Дружби народів (1972). *В. І. Чупров.*

Народне господарство. Комі АРСР — важливий паливно-лісопром. район СРСР. Провідне місце в г-ві республіки посідає добувна (зокрема вугільна, нафтова, газова) та лісозаготівельна пром-сть. Енергетика представлена рядом ТЕЦ та дрібними тепловими електростанціями. Республіка має значні запаси деревини (2,8 млрд. м³). Заготівлі її зосереджено в основному в бас. Вичегди, Печори та Мезені. Виробниче об'єднання Коміліспром включає понад 40 лісозаготівельних підприємств (1979). Створено деревообр., меблеву, целюлозно-паперову пром-сть (целюлозно-паперовий та лісопильно-деревообр. комбінати, меблева ф-ка в Сиктивкарі). Видобування кам'яного вугілля в *Печорському вугільному басейні*, нафти й газу — на родовищах Тімано-Печорської нафтогазоносної провінції. Розвивається нафто- та газопереробна пром-сть. У Сиктивкарі, Ухті,

КОМІ АРСР

Площа — 415,9 тис. км²
Населення — 1118 тис. чол. (1979, перепис)
Столиця — м. Сиктивкар

ВИРОБНИЦТВО ПИЛОМАТЕРІАЛІВ (млн. м³)

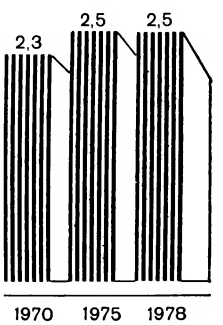

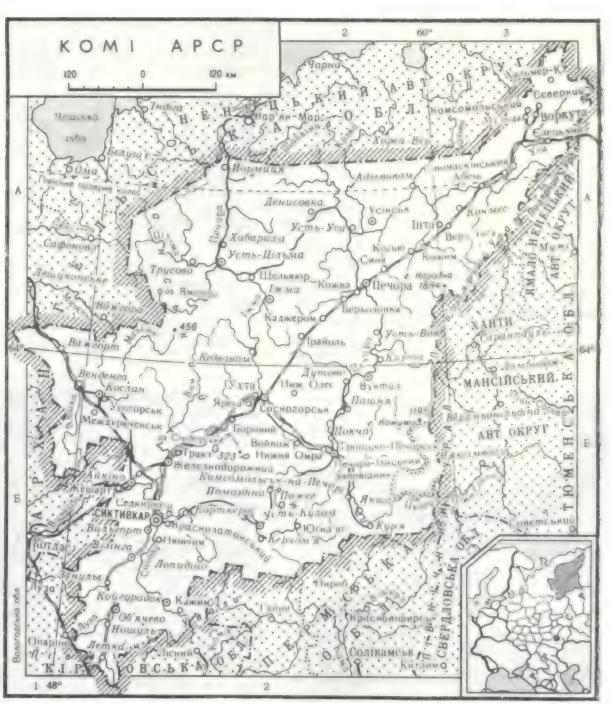

С. О. Добряков. Червоні партизани. 1967

Воркуті, Інті та Желєзнодорожному — рем.-мех. з-ди. Виробн. буд. матеріалів (цегельні, цементний, вапновий, залізобетонних конструкцій, великопанельного домобудування з-ди та ін.). Підприємства легкої (замшевий з-д, шкіряно-взут. комбінат, валяльна та швейна ф-ки тощо) та харч. (молокозаводи, м'ясокомбінати, солеварний з-д, млинарський та м'ясні комбінати, кондитерська та макаронна фабрики) промисловості. Головні промислові центри: Сиктивкар, Ухта, Інта, Печора.

В Комі АРСР — 51 радгосп та 5 державних промислово-мисливських господарств (1977). С. г. спеціалізується на молочному скотарстві. Поголів'я (тис., 1978): великої рогатої худоби — 155,3, свиней —83,6, овець і кіз — 35,0. Розводять оленів (108 тис. голів) та птицю. Землеробство гол. чин. на Пд. Зх. республіки. Вирощують кормові, картоплю, овочі, зернові (озиме жито, ячмінь, овес). За роки Рад. влади на тер. Комі АРСР створено всі види сучас. транспорту. В пн.-зх. напрямі її перетинає з-ця Мікунь — Ухта — Воркута. Проходить магістральний газопровід «Сяйво Півночі» (Вуктил — Ухта — Торжок) і нафтопровід Усинськ — Ухта — Ярославль. Осн. автошляхи: Сиктивкар — Мураші, Сиктивкар — Усть-Кулом, Сиктивкар — Железнодорожний, Ухта — Троїцько-Печорськ. Значну роль у перевезеннях вантажів відіграє водний, пасажирів — повітряний транспорт.

І. М. Семенов

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції народ комі не мав своєї писемності, серед населення було лише 25% письменних, в районах Печори — 10—12%. В 1914/15 навч. р. на тер. сучас. Комі АРСР налічувалося 316 шкіл, в основному церковнопарафіяльних, в яких навчалося 15 тис. учнів. Серед. спец. і вищих навч. закладів не було. В 1978/79 навч. р. у 629 загальноосв. школах усіх видів навчалося 192,2 тис. учнів, у 17 серед. спец. навч. закладах— 16,9 тис., у 42 профес.-тех. уч-щах — 16,5 тис. учнів. У Комі АРСР — 3 вищі навч. заклади: *Сиктивкарський університет* імені 50-річчя СРСР, пед. ін-т у Сиктивкарі та індустріальний ін-т в Ухті. В них, а також у філіалах ленінградських лісотех. академії (Сиктивкар) і гірничого ін-ту (Воркута) налічується 13,7 тис. студентів. Працюють *Комі філіал АН СРСР*, Печорський н.-д. вугільний ін-т М-ва вугільної промсті СРСР, Комі філіал Всесоюз. н.-д. ін-ту природних газів, Держ. с.-г. дослідна станція та ін. наук. установи й проектно-конструкторські орг-ції. В республіці 494 масові б-ки, 568 клубних закладів, 682 кіноустановки з платним показом, 4 театри, філармонія, Ансамбль пісні і танцю Комі АРСР, 5 музеїв: худож. і краєзнавчий у Сиктивкарі, краєзнавчий у Печорі та ін. Позашкільні заклади: палаци і будинки піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, дитячо-юнацькі спорт. школи та ін. У 1978 в республіці видано 91 назву книг і брошур тиражем 902,8 тис. прим. У Комі АРСР виходить 25 газет, з них три республіканські: «Югид туй» («Світлий шлях», комі мовою), «Красное знамя» і «Молодёжь Севера», 3 журнали річним тиражем 545 тис. прим. Працює книжкове вид-во Комі АРСР. Респ. радіо й телебачення ведуть передачі по двох радіо- і одній телевізійній програмах комі й російською мовами. Телецентри — в Сиктивкарі, Воркуті та Ухті.

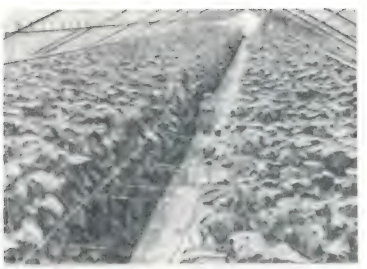

Вирощування ранніх овочів і зелені в радгоспі «Приміський». Стадо оленів

Література народу комі, що виникла на основі багатої й різноманітної за жанрами (казки, пісні, перекази, легенди) усної нар. творчості, розвивається з серед. 19 ст. Початок її пов'язаний з літ. діяльністю поета-демократа І. *Куратова*. У 20-х рр. 20 ст. почала зароджуватися і формуватися комі рад. л-ра. Провідними жанрами в той час були поезія і драматургія. Зачинателі комі рад. л-ри — поети М. *Лебедєв*, В. Чисталєв, В. Литкін, поет і драматург В. *Савін*, драматург М. Попов. Відомі дослідження епосу народів Півночі письменника К. Жакова. В 30-х рр. з'явилися великі прозові твори — повісті Г. Федорова, І. Пистіна, П. Дороніна, романи В. *Юхніна*. У роки Великої Вітчизн. війни з патріотичними творами виступили поети С. Попов, І. Вавилін, драматурги М. *Дьяконов*, С. Єрмолін, у післявоєнні роки — прозаїки Я. Рочев, І. Із'юров, О. Лиюров, В. Ширяєв, П. Шахов. Серед сучас. письменників відомі М. Фролов, І. Торопов, Г. Юшков та ін. Комедію М. Дьяконова «Весілля з посагом» (1950) перекладено укр. мовою і поставлено на сценах укр. театрів. Україні присвятили поезії С. Попов, І. Вавилін, про дружбу народів говориться у творах В. Юхніна, І. Пистіна. В галузі літературознавства й літературної критики працюють А. Вежев, В. Латишева, А. Федорова та ін.

Природні умови краю сприяли розвитку *дерев'яної архітектури*. Збереглися масивні зрубні (див. *Зруб*) 1—2-поверхові будинки, дерев'яні (каплиця Параскеви П'ятниці в с. Кривому Удорського р-ну, 18 ст.) та кам'яні (церква Стефана Пермського в Усть-Вимі, 1759) церкви. За рад. часу реконструйовано м. Сиктивкар, виникли нові міста (Воркута, Ухта, Печора, Інта та ін.). Серед споруд — муз. театр у Сиктивкарі (1968, арх. А. Турчанінов), будинок Ради Міністрів Комі АРСР у Сиктивкарі (1972, арх. В. Ширшов, Г. Ільяшенко), Палац піонерів та школярів в Ухті (70-і рр. 20 ст., архітектори П. Мурзін, М. Жижимонтов).

На тер. Комі АРСР знайдено мезолітичне знаряддя з каменю й дерева з геом. орнаментом, розмальований посуд доби неоліту, вироби з кістки епохи бронзи й раннього заліза, твори «*звіриного стилю*» (1-е — поч. 2-го тис. н. е.), ювелірні вироби 10—14 ст., бронзові зображення птахів і звірів та фігурки людей. Народне мист. поширене здавна і пов'язане з виготовленням предметів побуту й одягу (ткацтво, вишивка, плетіння, вироби з хутра, декоративний розпис, різьблення тощо). Професійне мист. з'явилося за рад. часу (художники В. Поляков, М. Безносов, В. Постников, П. Митюшев, С. Добряков, С. Торлопов, В. Мамченко, П. Бистрова та ін.).

В Комі АРСР поширені трудові, сімейно-побутові, ліричні пісні, частівки тощо, сольний і хоровий (2—3-голосий) спів. Муз. інструменти: 3-струнний сигудек (смичковий і щипковий); брунган — 4- та 7-струнний ударний інструмент; духові — дудки, флейти; ударні — чабанський барабан, брязкальця тощо; популярні рос. балалайка та гармонь. Профес. музика розвинулася за Рад. влади (муз. драма «Усть-Куломське

Вугільна шахта «Східна» в місті Інті. Сиктивкарський лісопромисловий комплекс. У Печорському річковому порту.

повстання» А. Воронцова, 1942; «Ювілейна кантата» С. Кондратьєва, 1946; опера «Гроза над Усть-Куломом» Г. Дехтярьова, 1960; балет «Лісова людина», 1961, та оперета «Пісні до зірок», 1963, Я. Перепелиці). Серед композиторів — П. Чистальов, Б. Архімандритов, В. Савін, В. Мастениця; співаків — нар. арт. Комі АРСР В. Єсєва, засл. арт. Комі АРСР П. Осипов, Є. Орлова. В республіці працюють Комі респ. муз. те-

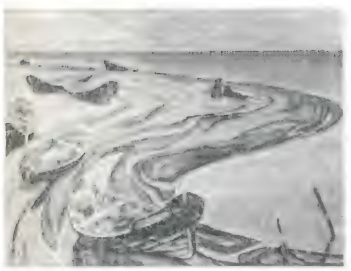

С. А. Торлопов. Відплив. 1967.

атр, філармонія, Ансамбль пісні і танцю Комі АРСР, муз. уч-ща (Сиктивкар, Воркута), муз. школи. В 1919 в Усть-Сисольську (тепер Сиктивкар) була організована постійна аматорська трупа — «Сикомтевчук». В 1930 поет В. Савін організував театр. курси по підготовці акторів, випускники яких склали ядро театру КІППТ (Комі інструктивний пересувний показовий театр; проіснував до 1936). У 1936 в Сиктивкарі відкрито постійний Комі драм. театр. У Воркуті працюють драм. театр (1942—56 — муз.-драм.) і театр ляльок (з 1956). Театри ставлять п'єси рад. авторів, у т. ч. національних, рос. та укр. драматургів (О. Корнійчука, Я. Галана та ін.), п'єси зарубіжних класиків. Серед театральних діячів — нар. артисти РРФСР і Комі АРСР І. Аврамов, Г. Сидорова; нар. артисти Комі АРСР Н. Суркова, С. Ростиславіна, Г. Литкіна, Е. Попов, М. Красильников, В. Рассихаєв та інші.

Є. О. Ігушев (література).

Літ.: Очерки по истории Коми АССР, т. 1—2. Сыктывкар, 1955—62; История Коми АССР с древнейших времён до наших дней. Сыктывкар, 1978; Коми советские писатели. Сыктывкар, 1968; Пахорукова В. В. Пути и проблемы развития коми-пермяцкой прозы. Л., 1977; Дёмин В. Н. Коми поэма. Сыктывкар, 1978; История коми литературы, т. 1. Сыктывкар, 1979 [в 3-х т.]; Латышева В. А. Зарождение драматургии и театра народа коми. Сыктывкар, 1968.

КО́МІ МО́ВА, комі-зирянська мова — мова *комі*, належить до пермської групи *фінно-угорських мов*. Розмовляє нею понад 249 тис. чол. (1979, перепис). Осн. риси: уникання збігу голосних чи приголосних, майже немає *комбінаторних змін звуків*. Іменникові властиві категорії числа й відмінка. Писемність К. м. існувала з 14 ст. Літ. мова сформувалася остаточно за рад. часу. Для К. м. використовують тепер алфавіт на рос. графічній основі. Про л-ру К. м. див. *Комі АРСР*, розділ Культура.

Літ.: Современный коми язык, ч. 1—2 Сыктывкар, 1955—64.

КО́МІ ФІЛІА́Л АН СРСР — об'єднання наук. установ АН СРСР на Пн. Сх. Європ. частини країни. Створено 1949 на основі н.-д. бази АН СРСР в м. Сиктивкарі. До складу філіалу входять (1978): Ін-т геології, Ін-т біології, Ін-т мови, л-ри й історії, Відділ економіки, Відділ енергетики, Відділ хімії, Наук.-експериментальна біол. станція.

В. М. Пелих.

КО́МІКС (англ. comics, мн. від comic — комічний, смішний) — серія малюнків із короткими текстами. Вважають, що попередниками цього жанру були серії картин (пізніше — гравюр) У. *Гогарта* «Кар'єра повії» (1730—31) і малюнків В. Буша до кн. «Макс і Моріц» (1865). Сучас. К. виник у США наприкінці 19 ст., поширення набув з 30-х рр. 20 ст. (в т. ч. у мультфільмах У. *Діснея*), згодом став одним з найпоширеніших жанрів *«масової культури»* в капіталістичних країнах. Бурж. пропаганда використовує К. з метою прищеплення культу фізичної сили і садизму, розпалювання расової ворожнечі. Осн. тематичні різновиди К.: К. про «дикий Захід» (*вестерн*), псевдонаукові, детективні, воєнні, К. жахів і пригод тощо. Особливо згубно К. впливають на юного читача. Оригінальною формою К. можна вважати альбом «Створення світу» (1951—53) Ж. *Ефеля*.

КОМІНТЕ́РН — див. *Комуністичний Інтернаціонал*.

КОМІНТЕ́РНІВСЬКЕ (до 1933 — Антонове-Кодинцеве) — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр, за 18 км від залізнич. ст. Кремидівка. 4,7 тис. ж. (1979). Населений пункт виник бл. 1802 як кріпацьке село. В 1905—07 в селі відбулися заворушення селян. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 К.— с-ще міськ. типу. В К.— мол. цех Одес. мол. з-ду, хлібний, соковий, комбікормовий з-ди, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. 2 будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

КОМІНТЕ́РНІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 61,8 тис. чол. (1979). У районі — 69 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Комінтернівське*. К. р. на Сх. омивається *Тилігульським лиманом*, на Пд. Зх. — *Куяльницьким лиманом*, на Пд.— Чорним м. Лежить в межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: черепашник, глини, пісок. Грунти чорноземні. Розташований в степовій зоні. В межах району заказники — Петрівський та Коса Стрілка.

Найбільше пром. підприємство — Булдинське заводоуправління. Комбінат побутового обслуговування (Комінтернівське) та 7 будинків побуту. В с. г. переважає зернове г-во, овочівництво і тваринництво мол.-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1979 становила 111,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 94,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, соняшник, помідори. Садівництво. В К. р.— 13 колгоспів, у т. ч. 2 риболовецькі, 4 радгоспи, 6 птахофабрик, радгоспзавод (переробка фруктів та ягід), звірогосподарство, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Кремидівка і Сербка. Автошляхів — 323 км, у т. ч з твердим покриттям — 274 км. У районі — радгосп-технікум (с. Петрівка), 33 заг.-осв. та 3 муз. школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 21 будинок культури, 27 клубів, кінотеатр, 48 кіноустановок, 43 б-ки. На березі Чорного м. розташовані численні бази відпочинку. В с. Дофінівці К. р. нар. укр. художник К. К. *Костанді*. У К. р. видається газ. «Слава хлібороба» (з 1932).

Г. І. Куценко.

КОМІНФО́РМ — див. *Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій*.

КО́МІ-ПЕРМ'ЯКИ́Й — народ, споріднений з народом *комі*. Переважна більшість живе в Комі-Перм'яцькому авт. окрузі Пермської обл. РРФСР. Загальна чисельність К.-п.— 151 тис. чол. (1979, перепис). Мова — комі-перм'яцька (див. *Комі-перм'яцька мова*). Віруючі К.-п.— православні, є й старообрядці. Осн. заняття — с. г.; працюють також у лісовій промисловості.

КО́МІ-ПЕРМ'ЯЦЬКА МО́ВА— мова *комі-перм'яків*. Належить до пермської групи *фінно-угорських мов*. Розмовляє нею понад 116 тис. чол. (1979, перепис). К.-п. м. близько споріднена з *комі мовою* (комі-зирянською). Основні риси: уникання збігу як голосних, так і приголосних, звуки мало зазнають впливу сусідніх звуків. Іменникові властиві категорії числа й відмінка. Писемність існувала з 14 ст. Літ. мова сформувалася за рад. часу. Сучас. алфавіт — на основі російського.

Літ.: Коми-пермяцкий язык. Кудымкар, 1962.

КО́МІ-ПЕРМ'ЯЦЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ О́КРУГ — у складі Пермської обл. РРФСР. Утворений 26.II 1925. Площа 32,9 тис. км². Нас 173 тис. ж. (1979, перепис). Осн. населення — комі-перм'яки, живуть також росіяни та ін. Міськ. нас.— 24%. Поділяється на 6 районів, має 1 місто, 3 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Кудимкар*. Нагороджений орденом Дружби народів (1973). Поверхня горбисто-рівнинна. На Пн.— Північні Ували (до 270 м), на Пд.

Комі АРСР. В. О. Рохін. Північна дівчина. Граніт. 1964.

КОМІРНИЙ ДОВГОНОСИК

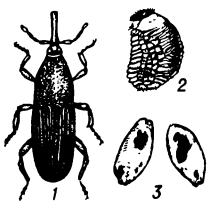

Комірний довгоносик: *1* — жук; *2* — личинка; *3* — ушкоджені зерна пшениці.

Зх.— Верхньокамська височина (до 280 м). Корисні копалини: залізна руда, буре вугілля, буд. матеріали, торф. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня — 15,7, —16,7°, липня +17,3, +17,6°. Опадів 500—550 мм на рік. Гол. ріка — *Кама*. Є озера (Леман, Нахти, Стара Кама та ін.). Ґрунти підзолисті, дерново-підзолисті та торфово-болотні. Понад 80% території зайнято лісами, переважно ялиновими та сосновими. За роки Рад. влади К.-П. а. о. перетворився на район розвинутого с. г. та пром-сті, що базується на значних місц. запасах деревини (300 млн. м³) та переробці с.-г. сировини. Значне місце у пром-сті посідають лісозаготівлі та лісопереробка (лісопильне, меблеве, бондарне та ін. виробн., лісохімія). Розвивається харч. (м'ясокомбінат, маслозаводи, льонозаводи), легка (швейно-трикотажне виробн.) та буд. матеріалів пром-сть. У Кудимкарі — металообр. та рем. з-ди. В К.-П. а. о. 1979 було 26 колгоспів і 28 радгоспів. С. г. спеціалізується на мол.-м'ясному скотарстві та землеробстві зернового напряму. Розводять велику рог. худобу, свиней, овець, кіз. Вирощують зернові (жито, овес, яра пшениця), кормові трави, картоплю, овочі, льон. У внутр. перевезеннях використовують автомоб. (Менделєєво — Кудимкар — Гайни, Кудимкар — Пожва) та річковий (судноплавство по Камі) транспорт, місц. авіалінії. В 1977/78 навч. р. в окрузі було 227 загальноосв. шкіл, 4 серед. спец. навч. заклади, 3 профес.-тех. уч-ща. Функціонують 131 масова б-ка, 209 клубних закладів, 317 кіноустановок з платним показом, драм. театр і краєзнавчий музей — у Кудимкарі. Виходять окружна газ. «По ленинскому пути» рос. і комі-перм'яцькою мовами й районна газета. Місцеве радіомовлення проводиться комі-перм'яцькою й рос. мовами.

З давніх часів на тер. К.-П. а. о. відоме самобутнє мист. (зображення і фігурки тварин, вироби з кістки та глини; 3—11 ст.). В 17—19 ст. розвинулася скульптура з дерева. Здавна поширені ткацтво, різьблення на дереві, в'язання, вибійка. За рад. часу розвивається сучас. мист. (художники П. Субботін-Перм'як, А. Мошев та ін.). Зростають міста. Житл. й громад. споруди будували спочатку з дерева, а з 50—60-х рр.— із збірного залізобетону.

КОМІРНИЙ ДОВГОНО́СИК (Sitophilus granarius) — комаха род. *довгоносикових*. Ушкоджує при зберіганні зерно і продукти його переробки. Жук (довж. 2,2—4,7 мм) темно-коричневий, личинка (довж. 3—4 мм) біла. Самка відкладає яйця (до 300 шт.) по одному всередину зерна. Личинка розвивається 20—25 днів, виїдаючи вміст зерна; заляльковується в зерні. Жук прогризає отвір у ньому і виходить назовні; живиться зерном. За рік розвивається до 4 поколінь. Ушкоджене зерно втрачає схожість і стає непридатним для вживання в їжу. Про заходи боротьби див. *Шкідники зерна і зернових продуктів*.

КОМІ́РНИКИ, коморники — у 15—18 ст. категорія найбіднішого феодально залежного селянства і міщанства в Польщі, Литві та на загарбаних польс. шляхтою укр. і білорус. землях. Виникнення К. як соціальної групи пов'язане з закріпаченням, обезземеленням і розоренням селян та міщан. У селах К. називали безземельну бідноту, яка наймитувала і жила по чужих хатах (коморах), а в містах — позбавлених власності міських ремісників-бідняків.

КОМІРНІ́ КЛІЩІ, хлібні кліщі, борошняні кліщі — група безхребетних тварин надродини акароїдних кліщів типу *членистоногих*. Довж. тіла 0,2—1 мм. Живуть у ґрунті, на рослинах, у норах тварин тощо; заносяться в житл. та госп. приміщення. Живляться переважно речовинами рослинного походження. Для більшості видів характерна особлива фаза розвитку — гіпопус (нерухома і рухлива форми). К. к. у цій фазі стійкі до несприятливих факторів (нестачі їжі, вологи тощо). Бл. 200 видів, пошир. по всій земній кулі, з них найнебезпечніші *борошняний кліщ*, видовжені кліщі (ушкоджують зернопродукти), сирний кліщ, цибулеві кліщі та ін. Заражені К. к. продукти можуть бути причиною шлунково-кишкових і алергічних захворювань людини і тварин. Заходи боротьби. Дотримання правил зберігання харч. запасів; знищення К. к. за допомогою *акарицидів*, а також висушуванням, охолодженням і проморожуванням продуктів. Див. також *Шкідники зерна і зернових продуктів*.

Літ.: Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1—3. К., 1973—75; Болотін К. М. Комірні шкідники. К., 1975.

А. М. Войтенко.

КОМІРНИ́Й ШКІДНИ́К — комахи, кліщі, мишовидні гризуни, що ушкоджують під час зберігання зерно, продукти його переробки, сухофрукти тощо. Див. *Шкідники зерна і зернових продуктів*.

КОМІСА́Р (франц. commissaire, букв.— уповноважений) — 1) У різних країнах *службова особа*, якій урядом надано особливі повноваження. У Франції за часів бурж. революції кін. 18 ст. К. називалися уповноважені *Конвенту*. В СРСР 1917—46 (до утворення міністерств) — член уряду, який очолював центр. орган держ. управління (народний комісаріат), 1918—25, 1937—42 — представник Комуністичної партії в Збройних Силах СРСР, що поділяв з командиром відповідальність за виконання бойового завдання, за бойову, політ. і матеріально-госп. підготовку частини; особа, яка очолює *комісаріат військовий*. 2) У деяких країнах — чиновник, що виконує поліцейські функції.

КОМІСА́РЕНКО Василь Павлович [н. 1 (14).I 1907, с. Черняхів, тепер Кагарлицького р-ну Київ. обл.] — український рад. патофізіолог-ендокринолог, акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1960). Член КПРС з 1939. В 1932 закінчив Харків. мед. ін-т. У 1935—40 — директор Укр. н.-д. ін-ту експериментальної ендокринології, а з 1940 працював в Ін-ті експериментальної біології та патології ім. акад. О. О. Богомольця. В 1950—54 — професор Київ. мед. ін-ту. З 1953 — зав. лабораторією ендокринних функцій Ін-ту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР. В 1965 — директор організованого ним *Ендокринології та обміну речовин київського науково-дослідного інституту*. Праці К. присвячені вивченню механізму дії гормонів на організм. К. запропонував гормональні препарати (кортикотонін, спленін тощо). Голова Українського комітету захисту миру (1960—75). Держ. премія УРСР (1976). Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР (1961). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

КОМІСА́РЕНКО Ігор Васильович (н. 15.XII 1933, Харків) — укр. рад. хірург-ендокринолог, доктор мед. наук (з 1978). Член КПРС з 1964. Син В. П. *Комісаренка*. В 1958 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1965 — керівник хірургічного відділу *Ендокринології та обміну речовин київського науково дослідного інституту*. Праці К. присвячені удосконаленню методів діагностики і хірургічного лікування залоз внутрішньої секреції, розробці й удосконаленню методів діагностики і лікування хворби Іценка — Кушінга, хірургічному лікуванню цукрового *діабету* тощо. Держ. премія УРСР, 1976.

КОМІСАРІ́АТ ВІЙСЬКО́ВИЙ (франц. commissariat) — в СРСР орган місцевого військ. управління (району, області, міста), що відає обліком військовозобов'язаних і обліком матеріальних засобів, проводить чергові призови та призови за мобілізацією до Рад. Армії, забезпечує проведення позавійськ. підготовки трудящих тощо. Здійснює пенсійне забезпечення сімей військовослужбовців.

КОМІСАРІ́АТ У ПО́ЛЬСЬКИХ СПРА́ВАХ НА УКРАЇ́НІ, Польський комісаріат — орган Рад. влади по роботі серед польс. біженців, солдатів і військовополонених, що існував на території Рад. України з грудня 1917 до середини 1919. Польс. комісаріат провів значну роботу щодо подання матеріальної допомоги польс. трудящим, які перебували на рад. землі, сприяв поверненню їх на батьківщину, а також залученню до боротьби за владу Рад.

КОМІСА́РІВКА (до 1917 — Голубівка) — селище міського типу Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Лозовій (бас. Сіверського Дінця). Залізнич. ст. Баронська. 3,5 тис. ж. (1979). У с-щі — з-д торг. машинобудування, відділення птахорадгоспу «Мирний», сортовипробувальний сад-ділянка. З заг.-осв. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, філіал Зоринської поліклініки. Будинок культури, 3 б-ки. К. засн. 1765.

КОМІСА́РІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1905 — заворушення селян с. Комісарівки (тепер смт Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл.) під час *революції 1905—07 в Росії*. В серпні 1905 на сході селяни ухвалили відібрати у поміщиці 130 дес. спірної землі.

22.VIII (4.IX) між селянами і службовцями економії відбулася сутичка. В економію прибув загін поліції, який розігнав селян. Кількох з них було заарештовано. Щоб запобігти заворушенням, в економії було розміщено загін козаків.

КОМІСІЇ ДОГОВІР — письмова угода, за якою одна сторона (комісіонер) зобов'язується вчинити за дорученням другої сторони (комітента) за винагороду одну або кілька угод від свого імені, але за рахунок комітента. Осн. правила, що визначають взаємовідносини сторін у К. д., в УРСР передбачено ст. 395 ЦивК УРСР. К. д. особливо поширений при продажу громадянами речей через комісійні магазини, при продажу на комісійних засадах с.-г. продукції (див. *Комісійна торгівля* сільськогосподарськими продуктами), зайвих і невикористаних матеріальних цінностей підприємств тощо. Укладається К. д. і в зовн. торгівлі (див. *Консигнація*). Комітентами за К. д. можуть бути як громадяни, так і соціалістичні орг-ції; комісіонерами — лише соціалістичні орг-ції. Комісіонер зобов'язаний виконати дане йому доручення відповідно до вказівок комітента, відповідає перед комітентом за втрату або пошкодження одержаного від нього майна тощо. Див. також *Делькредере*. *І. Є. Красько.*

КОМІСІЇ ПАРЛАМЕНТСЬКІ, комітети парламентські — органи, що створюються палатами бурж. *парламентів* з числа їх членів для попереднього розгляду законопроектів та інших питань. К. п. поділяються на постійні і тимчасові. Постійні утворюються на весь строк повноважень парламенту, кожна з них має свою спеціалізацію (фінанси, закордонні справи, збройні сили тощо). Тимчасові — для розгляду конкретного законопроекту, а також для різного роду розслідувань. Існує й такий вид К. п., як комітет всієї палати (у Великобританії та деяких ін. країнах). Двопалатні парламенти утворюють і об'єднані К. п., як постійні, так і тимчасові. Їхнім різновидом є погоджувальні комісії, створювані для погодження розходжень між палатами з питань прийняття законопроекту. Бурж. парламенту властива тенденція перенесення осн. частини роботи з пленарних засідань палат у комісії, де у вузькому колі професіональних політиків вирішуються найважливіші питання, які потім лише формально затверджуються на відкритих засіданнях палат. *Ю. І. Нипорко.*

КОМІСІЇ ПРИ ВИКОНКОМАХ МІСЦЕВИХ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ — колегіальні органи, що їх утворюють на строк повноважень місцевих Рад або тимчасово для виконання певних завдань управління, контролю чи проведення окремих заходів. Вони поєднують у собі риси держ. органів і громад. організацій. Найбільш поширеними, зокрема в УРСР, є комісії у справах неповнолітніх, адміністративні, спостережні, по розподілу житлової площі, по працевлаштуванню, боротьбі з пияцтвом. Питання, віднесені до відання тієї або ін. комісії, розв'язуються в присутності заінтересованих *службових осіб* і громадян. До складу комісій обираються депутати, представники громад. орг-цій, трудових колективів, працівники виконавчих і розпорядчих органів. Гол. методи діяльності комісій — переконання, виховання поваги до законів, широка гласність, запобігання правопорушенням. Крім того, деякі з них мають право застосовувати такі види *адміністративної відповідальності*, як попередження або штраф. Завдання, повноваження, структуру і порядок роботи цих комісій встановлено законодавством про Ради (напр., *Законами УРСР про місцеві Ради*) або рішенням місц. Рад чи їх виконкомів. Усі комісії є підзвітними і підконтрольними відповідним Радам та їхнім виконкомам.

Р. В. Берцеда.

КОМІСІЙНА ТОРГІВЛЯ сільськогосподарськими продуктами — в СРСР різновид колгоспної *торгівлі*. Здійснює її *споживча кооперація*, яка приймає с.-г. продукти на комісію від колгоспів за цінами, погодженими з ними (причому видає їм відразу 100% договірної ціни), а у колгоспників купує їх за цінами місц. ринків. Договірні ціни, як правило, нижчі за ціни місц. ринків.

КОМІСІЯ (лат. commissio — доручення) — 1) Уповноважена група осіб, обирана чи призначувана для виконання тимчасового або постійного доручення чи попередньої розробки будь-якого питання (див. *Комісії при виконкомах місцевих Рад народних депутатів, Комісія УРСР у справах ЮНЕСКО, Комісія міжнародного права ООН*). 2) Один з видів договорів у цивільному праві. Див. *Комісії договір*.

«КОМІСІЯ 50-ти» — орган контролю за діяльністю місцевих установ Рад. влади по розгляду скарг селян. Діяла на Україні влітку 1919. Створена на *Всеукраїнському з'їзді волосних виконкомів 1919* у кількості 50 чол. (звідси й назва) з метою зміцнення зв'язків центр. органів Рад. влади з селянством. Комісія проводила також агіт.-роз'яснювальну роботу на селі, брала участь в організації боротьби проти куркульсько-націоналістичного *бандитизму*. Припинила існування у серпні 1919 в зв'язку з тимчасовим загарбанням України денікінцями.

Л. М. Маймескулов.

КОМІСІЯ ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ УКРАЇНИ (КЕУ) — держ. комісія при Держплані УРСР, створена 1921 по складанню перспективного плану електрифікації України, розрахованого на 10—15 років. Виходячи з ленінського плану *ГОЕЛРО*, КЕУ запланувала збудувати на Україні вуг. електростанції: Штерівську, Гришинську, Лисичанську, Ізюмську; гідроелектростанції; Олександрівську (*Дніпрогес*) і Бузьку; станції на доменних і коксових газах, комбінованих з вугіллям,— Петровську, Юзівську, Макіївську та ін. Заг. потужність цих електростанцій мала становити 1 млн. кВт. У 1934 потужність електростанцій України становила 1656 тис. кВт. Після прийняття плану першої п'ятирічки (1929) КЕУ припинила діяльність; її функції передано Держплану УРСР. Див. *Електрифікація*.

КОМІСІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ООН — постійний допоміжний орган *Генеральної Асамблеї ООН*, заснований за її резолюцією від 21. XI 1947. Має своїм завданням заохочення прогресивного розвитку *міжнародного права* і його кодифікації. Складається з 25 чоловік. Члени К. м. п. обираються Ген. асамблеєю ООН строком на 5 років (з правом переобрання) з кандидатів країн-членів ООН, які користуються визнаним авторитетом у галузі міжнар. права. Цей захід спрямований на те, щоб склад комісії забезпечував представництво найголовніших форм цивілізації й основних правових систем світу. К. м. п. розробляє проекти конвенцій, спрямованих на *кодифікацію міжнародного права* та прогресивний розвиток окремих проблем або галузей міжнар. права. Ряд розроблених К. м. п. ООН конвенцій з морського, дипломатичного й консульського права, права міжнар. договорів та ін. були прийняті на міжнар. конференціях і значною мірою сприяли прогресивному розвитку міжнар. права. Щорічні сесії К. м. п. відбуваються в Женеві. До складу К. м. п. ООН обиралися рад. юристи-міжнародники (*Корецький* В. М., Крилов С. Б., Кожевников Ф. І., *Тункін* Г. І., Ушаков Л. О.).

М. В. Яновський.

В. П. Комісаренко.

КОМІСІЯ ПАРТІЙНОГО КОНТРОЛЮ ПРИ ЦК ВКП(б) (КПК) — орган парт. контролю. Створена XVII з'їздом партії (1934), який перетворив *Центральну Контрольну Комісію ВКП(б)* (ЦКК) на КПК. Обиралася з'їздом партії, мала апарат у центрі та постійних представників у республіках, краях, областях, яких КПК призначала і відкликала. XVIII з'їзд ВКП(б) (1939) визнав, що центр. завданням КПК має бути посилення контролю за виконанням рішень ЦК ВКП(б); визначив, що КПК працює при ЦК ВКП(б), під його керівництвом і за його директивами, у зв'язку з чим відпадає необхідність виборів КПК на з'їзді партії. XIX з'їзд КПРС (1952) перетворив КПК на *Комітет партійного контролю* при ЦК КПРС.

«КОМІСІЯ ПО ВНУТРІШНІЙ БЕЗПЕЦІ». Засн. 1934 як «Комісія по розслідуванню антиамер. діяльності», з 1938 — тимчасова, з 1946 — постійна комісія палати представників конгресу США; з 1969 — сучас. назва. Офіц. мета — боротьба проти «підривної й антиамер. пропаганди». Після 2-ї світової війни сприяла розгулові реакції, зокрема *маккартизму*. Бере участь у переслідуванні прогресивних орг-цій і діячів.

КОМІСІЯ ПО ТРУДОВИХ СПОРАХ — в СРСР первинний орган для розгляду спорів, що виникають з приводу трудових *правовідносин*, за винятком спорів, які, згідно з законом, підлягають розглядові безпосередньо в *судах* та ін. органах. Див. *Трудові спори*.

В. Ф. Комиссаржевська.

М. В. Комиссаров.

КОМІ́СІЯ УРСР У СПРА́ВАХ ЮНЕ́СКО — міжвідомчий орган для розвитку співробітництва і забезпечення координації участі установ та відомств республіки в діяльності *ЮНЕСКО*. Заснування таких національних комісій, що представляють уряди та «головні національні об'єднання, зацікавлені в справі освіти, науки і культури», передбачено Статутом ЮНЕСКО. Комісію УРСР створено постановою Ради Міністрів УРСР від 27.VII 1956. До її складу входять 25 представників м-в освіти, вищої та серед. спец. освіти, культури, геології та АН УРСР, ЦСУ УРСР, Держкіно, Держтелерадіо, Держкомвидаву та ін. Свою діяльність комісія проводить у відповідності з програмою ЮНЕСКО. З цією метою при Комісії створено к-ти з питань освіти, науки, культури та інформації. На засіданнях Комісії обговорюються плани її роботи, звіти делегацій і представників республіки про участь у сесіях, конференціях та нарадах по лінії ЮНЕСКО, окремі питання участі республіки в діяльності ЮНЕСКО. В своїй роботі Комісія спирається на допомогу широкого кола урядових та громад. орг-цій республіки. Вона також координує діяльність нац. к-тів, створених в УРСР для реалізації довгострокових програм ЮНЕСКО (Міжнар. програма геол. кореляції, Міжнар. гідрологічна програма, «Людина і біосфера», програма дослідження *Світового океану*, проект вивчення та поширення слов'янських культур). Комісія співробітничає з нац. комісіями інших країн — членів ЮНЕСКО. Очолює комісію голова. Місцеперебування комісії — Київ. *Ю. М. Кочубей.*

КОМІ́СКО (Comisco, скорочено від франц. Comité International Socialiste Consultatif — Міжнародний соціалістичний консультативний комітет) — орг. центр ряду соціалістичних партій, керованих правими соціалістами. Існував з грудня 1947 по червень 1951. Знаходився у Лондоні. Перетворений на *Соціалістичний інтернаціонал*.

КОМІССАРЖЕ́ВСЬКА Віра Федорівна [27.X (8.XI) 1864, Петербург — 10 (23).II 1910, Ташкент, похована в Петербурзі] — рос. актриса. Учениця В. М. *Давидова*. Сценічну діяльність почала 1888. У 1890—91 виступала в Москві у виставах Т-ва мистецтва і літератури під керівництвом К. *Станіславського*, 1894 — в трупі М. *Синельникова* в Новочеркаську. В 1896—1902 — в Александринському театрі в Петербурзі. В 1904 заснувала власний Драм. театр. У 1908—10 гастролювала в містах Росії та України, зокрема в Харкові, Одесі, Полтаві, Катеринославі, Києві. В 1908 відвідала США. Ролі: Лариса («Безприданниця» О. Островського), Ніна Зарєчна («Чайка» Чехова), Варвара Михайлівна, Ліза («Дачники», «Діти сонця» Горького), Нора («Ляльковий дім» Ібсена), Беатріса («Сестра Беатріса» Метерлінка) та ін.

КОМІССА́РОВ Микола Валер'янович [5 (17).I 1890, Петербург — 30. IX 1957, Москва] — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1946). Акторську діяльність почав 1920. Працював у театрах Києва, Старого Оскола, Одеси, Харкова, Запоріжжя, Кременчука, 1925—27 — в Ленінгр. театрі «Комедія», трупах Далекого Сходу, в 1934—45 — актор Одес. рос. драм. театру, з 1946 — *Малого театру*. Ролі: Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Сатін і Актор («На дні» Горького), Абрєзков («Живий труп» Л. Толстого), Дремлюга («Крила» Корнійчука), Франц Моор («Розбійники» Шіллера). Знімався в кіно. Держ. премія СРСР, 1951, 1952.

КОМІССА́РОВА Марія Іванівна [н. 4 (17). VIII 1904, с. Андрєєвське, тепер Сусанінського р-ну Костром. обл.] — рос. рад. поетеса, перекладачка. Друкуватися почала 1924. Автор зб. поезій «Первопуток» (1928), «Переправа» (1932), «Зустріч» (1936), «Моя стежинка продовжується» (1961), «Найдорожче» (1962), «Вірші про Ленінград» (1967), «Всім відстаням всупереч» (1979) та поеми «Ліза Чайкіна» (1955). Перекладачка творів білорус. та укр. поетів, зокрема Т. Шевченка (присвятила йому вірш і статті), Лесі Українки.

Тв.: Дорога к друзьям. Л., 1968; Ожидание встречи. Л., 1973; У к р. п е р е к л.— Дарунок. К., 1978.

КОМІТА́С [справж. ім'я та прізв.— Согомон Геворкович Согомонян; 26.IX (8.X) 1869, містечко Кутіна, Туреччина — 22.X 1935, Париж; 1936 прах К. перевезено й поховано в Єревані] — вірм. композитор, етнограф, диригент. В 1893 закінчив Ечміадзінську духовну академію; 1896—99 вивчав історію і теорію музики в Берліні. З 1899 жив у Ечміадзіні, де очолював муз. класи і хор духовної академії. У 1910 переїхав до Константинополя, 1919 — до Парижа. З 1916 внаслідок психічної хвороби творча діяльність К. припинилась. К.— класик вірм. музики, майстер хорової поліфонії, основоположник вірм. наук. етнографії. Він записав і дослідив понад 3000 зразків нар. творчості (збереглося бл. 500).

КОМІТЕ́Т (франц. comité, від лат. committo — доручаю) — 1) Міжнародний, державний, громадський або парт. орган, що створюється для керівництва окремою галуззю г-ва, громадсько-політ. роботою тощо (напр. *Комітет партійного контролю* при ЦК КПРС, *Комітет по роззброєнню*). 2) Керівний виборний орган.

КОМІТЕ́Т ГРОМА́ДСЬКОГО ПОРЯТУ́НКУ — орган *Конвенту* в роки *Великої французької революції*. Створений 6.IV 1793; наглядав за діяльністю міністрів, мав надзвичайні повноваження. Спочатку к-т очолював Ж. Ж. *Дантон*. 10.VII 1793 к-т переобрано. До нього увійшли Л. А. *Сен-Жюст*, Ж. О. *Кутон*, Л. *Карно*; к-т очолив М. М. І. *Робесп'єр*. Восени 1793 к-т був гол. органом *якобінської диктатури* (фактично виконував функції революц. уряду). Після *термідоріанського перевороту* (27.VII 1794) к-т втратив своє значення. Скасований 26.X 1795 Конституцією III року республіки.

КОМІТЕ́Т ГРОМА́ДСЬКОЇ БЕЗПЕ́КИ — орган *Конвенту* в роки *Великої французької революції*. Створений 2.X 1792. Гол. завданням к-ту була боротьба проти внутр. контрреволюції. Набув значного впливу в період *якобінської диктатури*. К-т посилав надзвичайних комісарів в армію та департаменти. У вересні 1793 — червні 1794 діяв під керівництвом *Комітету громадського порятунку*. У 1794 до к-ту ввійшли контрреволюц. елементи. Майже всі члени к-ту взяли участь у *термідоріанському перевороті*. Скасований 26.X 1795 Конституцією III року республіки.

КОМІТЕ́Т З КОСМІ́ЧНИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ — те саме, що й *КОСПАР*.

КОМІТЕ́Т З ПИТА́НЬ РО́ЗВИТКУ І СПІВРОБІ́ТНИЦТВА КРАЇ́Н КАРІ́БСЬКОГО БАСЕ́ЙНУ — регіональна організація, засн. 1975. До к-ту входять Барбадос, Співдружність Багамських Островів, Куба, Гренада, Гайана, Гаїті, Домініканська Республіка, Ямайка, Тринідад і Тобаго.

КОМІТЕ́Т ЗАКОРДО́ННОЇ ОРГАНІЗА́ЦІЇ РСДРП (КЗО) — керівний орган закордонних більшовицьких груп. Створений на установчому з'їзді (Женева, 15—19.III 1905), який об'єднав групи в одну орг-цію РСДРП. Перший склад КЗО розпущено у березні 1906 Об'єднаним ЦК РСДРП. Відновлено КЗО на нараді закордонних більшовицьких груп у Парижі 27—30.XII 1911. До складу новообраного КЗО входили І. *Арманд*, М. Ф. *Владимирський*, М. О. *Семашко* та ін. КЗО користувався правами самостійного к-ту РСДРП, у т. ч. мав представництво на з'їздах і конференціях партії, готував парт. кадри для роботи в Росії, допомагав ЦК партії видавати й розповсюджувати за кордоном парт. л-ру. В 1913 випускав «Бюллетень КЗО». Роботою КЗО керував В. І. Ленін. К. з. о. РСДРП припинив діяльність після Лютн. революції 1917.

КОМІТЕ́Т МОЛОДІ́ЖНИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ СРСР (КМО СРСР) — громадська орг-ція рад. молоді, створена 2.VII 1956 в результаті реорганізації *Антифашистського комітету радянської молоді*. КМО СРСР розвиває і зміцнює дружбу та співробітництво рад. молодіжних орг-цій з зарубіжними молодіжними й студентськими нац. спілками, з регіональними і міжнародними молодіжними об'єднаннями 130 країн світу (1979). В республіках, краях і областях функціонують відповідні к-ти молодіжних орг-цій, у т. ч. на Україні діє КМО УРСР. Студентські орг-ції рад. молоді представлені в КМО СРСР Студентською радою СРСР. Видається «Вестник КМО СССР». КМО СРСР — член *Всесвітньої федерації демократичної молоді*, має постійних представників у Бюро федерації і в Секретаріаті *Міжнародного союзу студентів*. *Л. В. Кравченко.*

КОМІТЕ́Т ПАРТІ́ЙНОГО КОНТРО́ЛЮ при ЦК КПРС (КПК) — один з керівних органів КПРС. Створений 1952 згідно з Статутом, прийнятим XIX з'їздом КПРС,

замість *Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б)*. Організується ЦК партії. КПК перевіряє додержання членами і кандидатами в члени КПРС партійної дисципліни, притягає до відповідальності комуністів, винних у порушенні Програми і Статуту партії, парт. і держ. дисципліни, а також порушників парт. моралі; розглядає апеляції на рішення ЦК компартій союзних республік, крайових і обл. комітетів партії про виключення з партії і парт. стягнення (Статут КПРС, 1977, § 39). Листопадовий пленум ЦК КПРС (1962) реорганізував систему контролю в СРСР. Було створено *Комітет партійно-державного контролю* ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР і Партійну комісію при ЦК КПРС. Грудневий пленум ЦК КПРС (1965) перетворив органи парт.-держ. контролю на *органи народного контролю*; діяльність КПК було відновлено.

КОМІТЕ́Т ПАРТІ́ЙНО-ДЕРЖА́ВНОГО КОНТРО́ЛЮ ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР — єдиний союзно-республіканський орган парт. і держ. контролю в СРСР, що існував з листопада 1962 по грудень 1965. Органи парт.-держ. контролю було перетворено на *органи народного контролю*.

КОМІТЕ́Т ПО РОЗЗБРО́ЄННЮ. Створений 1961 внаслідок угоди між США і СРСР як орган 18 д-в для ведення переговорів по *розброєнню*. Налічує 39 д-в (1979). До к-ту входять представники країн *Організації Варшавського Договору*, *НАТО* і позаблокових країн. Участь у к-ті відкрито для всіх ядерних д-в. К-т не є органом ООН, але тісно пов'язаний з нею; рішення в к-ті приймаються на основі *консенсусу* (заг. згоди). К-т розробив кілька важливих угод: договори про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою, про її нерозповсюдження, Конвенцію про заборону розробки, виробництва та нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення, Конвенцію про заборону діяння на природне середовище у воєн. цілях тощо. *М. М. Білоусов.*

КОМІТЕ́Т РАДЯ́НСЬКИХ ЖІНО́К — громадська орг-ція рад. жінок, діяльність якої спрямована на боротьбу за зміцнення миру на землі, розвиток дружніх зв'язків з жінками зарубіжних країн, на підтримку справедливої боротьби народів світу проти агресії, за свободу і незалежність, за демократію і соціальний прогрес, за рівноправність жінок і щастя дітей в усьому світі. Засн. у вересні 1941 як Антифашистський комітет радянських жінок, з 1956 має сучас. назву. Об'єднує на колективних засадах рад. жінок, які входять у профспілкові, кооперативні, творчі та ін. громад. орг-ції. Керівним органом К. р. ж. є Пленум. Голова к-ту — В. В. *Ніколаєва-Терешкова* (з 1968). К-т має зв'язки з 250 прогресивними нац., регіональними і міжнар. жіночими орг-ціями понад 120 країн світу. Один з фундаторів і член *Міжнародної демократичної федерації жінок*, рад. Фонду миру. Разом з ВЦРПС видає журн. «Советская женщина» 13 мовами народів світу. К-т нагороджено орденом Дружби народів (1973). *Г. А. Литвинова.*

КОМІТЕ́ТИ БІДНОТИ́, комбіди — класові орг-ції сільської бідноти, створені згідно з декретом ВЦВК і РНК РРФСР від 11.VI 1918 в умовах посилення опору з боку *куркульства* і загострення продовольчої кризи. Боротьба за хліб на той час перетворилась на боротьбу за соціалізм. Право обирати й бути обраними до К. б. надавалося всім селянам (у т. ч. й *середнякам*), за винятком куркулів та ін. нетрудових елементів. К. б. брали активну участь у вилученні хлібних і зем. лишків у куркулів; розподілі пром. товарів між трудящими селянами, які видавала д-ва в обмін на продовольство; у перерозподілі на користь трудящих селян поміщицької і частково куркульської землі та реманенту, внаслідок чого у куркулів було відібрано і передано в користування сільс. бідноти 50 млн. га землі; в очищенні Рад від класово ворожих елементів, у створенні перших колективних г-в, організації набору добровольців у Червону Армію, проведенні культур.-виховної роботи. Організація і діяльність К. б. здійснювалися під безпосереднім керівництвом місцевих парт. і рад. органів, при активній участі робітників, які направлялися на село у складі продовольчих (див. *Продзагони*) та ін. загонів. Це сприяло зміцненню союзу *робітничого класу* з сільс. біднотою, залученню на їх бік середняка, посиленню розмежування класових сил на селі, згуртуванню і революц. вихованню широких верств трудящих мас *селянства*, що мало вирішальне значення для перебудови життя на соціалістичній основі, означало, за визначенням В. І. Леніна, величезний крок у розвитку «соціалістичної революції на селі» (Повн. зібр. тв., т. 37, с. 137). В РРФСР К. б. існували до кінця 1918 — початку 1919 (до перевиборів сільс. Рад, що відбулися за участю К. б.). На цей час припадає створення К. б. в ряді повітів України, але їхня діяльність була не тривалою в зв'язку з наступом денікінців і петлюрівців. У травні 1920 на Україні були утворені *комітети незаможних селян*.

М. В. Черненко.

КОМІТЕ́ТИ ГРА́МОТНОСТІ — в дореволюц. Росії громадські культурно-осв. орг-ції, які мали на меті сприяти початковій нар. освіті. Існували в Москві (з 1845) і Петербурзі (з 1861). Вони виступали за відкриття шкіл для підготовки нар. учителів, видавали л-ру для народ. читання, організували декілька сот *народних бібліотек* і читалень, постачали школам навч. посібники тощо. Петерб. К. г. порушив клопотання про використання в нар. школах, б-ках і читальнях укр. губерній книжок рідною мовою, а також про дозвіл викладати в школах укр. мовою. З розвитком пром-сті в 90-х рр. К. г. почали обговорювати питання про введення *загального навчання*. Царський уряд у листопаді 1895 закрив обидва комітети. Див. також *Освітні товариства* на Україні.

«КОМІТЕ́ТИ ГРОМА́ДСЬКОЇ БЕЗПЕ́КИ» — контрреволюц. орг-ції, створені в Росії, в т. ч. на Україні, у жовтні — листопаді 1917 бурж. і дрібнобурж. партіями для боротьби проти соціалістичної революції. При підтримці іноз. імперіалістів «К. г. б.» організовували антирад. заколоти, провокації, саботаж. Розгромлені в ході перемоги Рад. влади на місцях.

КОМІТЕ́ТИ ДІЇ, Ради дії — організації робітн. класу Великобританії. Створені 1920 як місц. к-ти руху «*Руки геть від Росії*». Налічувалося бл. 350 к-тів. Активну участь у них брала Компартія Великобританії. Під час рад.-польс. війни 1920 під тиском англ. пролетаріату 9.VIII Лейбористська партія і Брит. конгрес тред-юніонів створили Центр. раду дії. 13.VIII рада скликала всеангл. робітн. конференцію, яка поставила вимоги дипломатичного визнання Рад. Росії, боротьби проти війни всіма засобами, аж до заг. страйку. Протест пролетаріату змусив уряд Великобританії відмовитися від прямого втручання в війну на боці бурж.-поміщицької Польщі.

М. І. Комиссарова.

Комітас.

КОМІТЕ́ТИ НЕЗАМО́ЖНИХ СЕЛЯ́Н (КНС), комнезами — класові орг-ції сел. бідноти на Україні 1920—33. Організовані на основі рішень IV конференції КП(б)У, 4-го Всеукр. з'їзду Рад і закону ВУЦВК від 9.V 1920 для здійснення агр. і продовольчої політики Комуністичної партії, захисту інтересів бідноти й середняків і боротьби проти *куркульства*. Створення КНС допомогло подолати опір куркулів, вилучити у них хлібні й зем. лишки, забезпечити правильний розподіл конфіскованих земель, здійснити закон про *продрозверстку*, прискорити розгром білополяків і Врангеля, *петлюрівщини* і куркульського *бандитизму*. За неповними даними, на Україні було відібрано у куркулів і передано на користь бідноти близько 2,6 млн. десятин зем. лишків. У жовтні 1920 налічувалося 10 тис. КНС, які мали у своєму складі 800 тис. членів, а в листопаді того ж року — понад мільйон. Це була міцна опора партії і Рад. влади на селі. З введенням *нової економічної політики* змінилися завдання й функції КНС. Вони діяли по суті як органи Рад. влади. Законом ВУЦВК від 13.IV 1921 КНС були оголошені «організаціями державного значення»; декретом ВУЦВК і РНК УРСР від 16.XI 1925 перетворені на добровільні громад. орг-ції, на які покладалися завдання: брати активну участь у здійсненні закону про *продподаток*, проводити політику обмеження куркульства, а потім ліквідації його як класу на основі суцільної колективізації; сприяти розвиткові колгосп. руху, проведенню землевпорядкування, розподілу насіннєвої позички, пром. товарів і знарядь праці, держ. коштів і с.-г. кредитів, які відпускалися бідноті і середнякам на пільгових умовах для придбання худоби й реманенту; КНС ви-

ступали ініціаторами багатьох виховних і культур.-осв. заходів. Діяльність КНС сприяла зміцненню союзу робітничого класу з середняком при опорі на бідноту і успішному розгортанню соціалістичного будівництва на селі. У зв'язку з 10-річчям КНС було нагороджено орденом Червоного Прапора. За рішенням пленуму Всеукр. Центр. комісії незаможних селян 16.II 1933 КНС самоліквідувалися. *М. В. Черненко.*

Комора.

КОМІ́ЦІЇ (лат. comitia, від comeo, соёо — сходжуся, збираюся) — в Стародавньому Римі народні збори, в яких брали участь вільні громадяни. Для розв'язання того або ін. кола питань існували різні види К.: куріатні (для розгляду культових, судових та сімейних справ); центуріатні (для розв'язання питань війни і миру); трибутні (для розгляду законів), рішення яких називали *плебісцитом.*

КОМІ́ЧНЕ (від грец. κωμικος — смішний) — категорія *естетики,* яка відображає заперечення, викриття, засудження явищ дійсності *(сатира)* або окремих їхніх сторін *(гумор),* що не відповідають естетичному *ідеалові.* Марксистсько-ленінська естетика розглядає К. як особливу форму вираження соціальних суперечностей. Сусп. явище, що втратило своє істор. виправдання, але претендує на значущість; невідповідність можливостей і задуму, мети і засобів є об'єктами комічного. К. в *мистецтві* пов'язане з виявленням і загостренням тих рис явищ дійсності, які звичайно лишаються не поміченими. Форми відображення К. в мистецтві різноманітні (жарт, іронія, сарказм тощо). Мистецтво *соціалістичного реалізму* широко користується всіма відтінками К. для боротьби з віджилим і для утвердження нового, прогресивного. *Літ.:* Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха. М., 1976.

Н. О. Яранцева.

КО́МЛЄВ Абрам Павлович [30.X (11.XI) 1879, с. Петропавлівка, тепер Валківського р-ну Харків. обл.— серпень 1918, Казань] — діяч революц. руху. Член Комуністичної партії з 1903. Вів парт. роботу на ст. Лозовій, у Севастополі, Ярославлі, Одесі. Під час революції 1905—07 — на парт. роботі в Донбасі. Не раз зазнавав репресій. Один з організаторів боротьби за владу Рад у Татарії. В серпні 1918 страчений білогвардійцями.

«КОММУНИ́СТ» — газета, орган Одес. підпільного обл. та міського к-тів КП(б)У в роки громадян. війни й іноземної воєнної інтервенції. Почав видаватися в жовтні 1918 під час австро-нім. окупації. Вийшло 22 номери. До складу редколегії входили Д. Кін, І. Є. *Клименко,* С. І. *Соколовська,* Я. Л. Єлін та ін. Газета розповсюджувалася на окупованій тер. Пд. України. Широко висвітлювала внутр. і міжнар. становище, хід бойових дій на фронтах громадян. війни, викривала контрреволюц. політику петлюрівської *Директорії* тощо. З січня 1919 за рішенням *Одеського підпільного обласного комітету КП (б)У* та президії *«Іноземної колегії»* при Одеському обласному комітеті КП(б)У газета виходила також франц. мовою («Le Communiste»). Вийшло бл. 10 номерів. До складу редколегії входили Г. Гжелякова, А. Залік, Ж. *Лябурб,* С. І. Соколовська. «Le Communiste» роз'яснював франц. солдатам і матросам загарбницькі цілі англо-франц. інтервенції в Росії, висвітлював питання міжнар. революц. руху. Після визволення Одеси від іноземних інтервентів з 13.IV 1919 газ. виходила під назвою «Одесский коммунист».

М. Ю. Раковський.

«КОММУНИ́СТ» — журнал, орган *Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У.* Друкувався у Москві, оскільки Україна на той час була окупована австро-нім. загарбниками. Перший номер (подвійний) вийшов 15.VI 1918, другий (№ 3—4) — 1.VII. Після І з'їзду КП(б)У вийшло ще три номери — 15, 21.VIII і 15.X 1918. На сторінках «К.» висвітлювалися питання, пов'язані з підготовкою І з'їзду КП(б)У; розповідалося про повстансько-партизанську боротьбу на Україні, викривалися підступні дії дрібнобурж. націоналістичних партій. «К.» друкував протоколи Оргбюро, матеріали *Всеукраїнського партійного тимчасового комітету,* що діяв на території України, інформаційні повідомлення тощо. «К.» відіграв значну роль і в підготовці II з'їзду КП(б)У.

«КОММУНИ́СТ» — теоретичний і політ. журнал ЦК КПРС. Виходить у Москві. Засн. у квітні 1924. До листопада 1952 видавався під назвою «Большевик». Періодичність видання: 1924 — 16, 1925—51 виходило 24, 1952 — 22, з 1953 — 18 номерів на рік. У журналі розробляються і висвітлюються актуальні питання марксистсько-ленінської теорії, соціально-екон. та політ. проблеми розвинутого соціалізму, друкуються статті про зростання керівної ролі Комуністичної партії, творчої активності мас у боротьбі за комунізм, статті з питань теорії і практики парт. будівництва, комуністичного виховання трудящих, розвитку науки, культури і мистецтва, а також про успіхи країн соціалістичної співдружності, економіку і політику капіталістич. табору, світовий комуністичний, робітн. і нац.-визвольний рух. Журнал веде боротьбу проти бурж. ідеології, ревізіонізму і догматизму. В журналі публікуються публіцистичні матеріали, листи читачів, міжнар. огляди, ведеться відділ критики і бібліографії. В 1974 журнал нагороджено орденом Леніна.

«КОММУНИСТИ́ЧЕСКИЙ ИНТЕРНАЦИОНА́Л» — журнал, орган *Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу.* Виходив у травні 1919 — червні 1943 рос., англ., франц., нім., ісп. та кит. мовами. Висвітлював питання світового комуністич., робітн. і нац.-визвольного руху, орг. питання діяльності *Комуністичного Інтернаціоналу.* Приділяв увагу, зокрема, діяльності КПЗУ. В журн. співробітничали В. І. Ленін, Г. М. Димитров, Д. З. Мануїльський, Е. Тельман, П. Тольятті, М. Торез та ін. Видання припинено у зв'язку з розпуском Комінтерну.

КОМНЕЗА́МИ — див. *Комітети незаможних селян.*

КОМНІ́НИ (Κομνηνοί) — династія імператорів *Візантії* (1081—1185). Спиралися на військо та землевласницьку аристократію. Розширили кордони д-ви на Сх. і Пн. Зх. Внаслідок шлюбних зв'язків зміцнили союз Візантії з рядом зх.-європ. країн, встановили суверенітет над Угорщиною, Сербією, Антіохійським князівством. Осн. представники: Олексій I (1081—1118), Іоанн II (1118—43), Мануїл I (1143—80), Олексій II (1180—83), Андронік I (1183—85).

КО́МО — озеро на Пн. Італії, біля пд. підніжжя Альп. Лежить у тектонічній улоговині на вис. 198 м над р. м. Довж. 50 км, шир. до 4,5 км, площа 146 км². Максимальна глиб. 410 м (найглибше у Європі). Береги високі, скелясті, вкриті лісом. Через К. протікає р. Адда. Судноплавне. Рибальство. На берегах К.— курорти, м. Комо.

КО́МО — місто на Пн. Італії, в Ломбардії, адм. ц. провінції Комо. Розташоване на березі оз. Комо. Вузол з-ць. 95,6 тис. ж. (1970). Розвинуті текст. (особливо шовкова), маш.-буд. (верстатоінструм. та електротех.), годинникова і деревообр. пром-сть. Курорт, відомий центр туризму. Архіт. пам'ятки: романські церкви, готичні ратуша (13 ст.) і собор (14—18 ст.). Сучас. будівлі арх. Дж. Терраньї (кін. 1920-х—1930-і рр.). Виникло як рим. колонія.

КОМО́ЛІСТЬ, безрогість — природжена відсутність рогів у окремих порід *великої рогатої худоби,* овець, кіз та деяких ін. тварин; породна ознака.

КОМО́РА — приміщення або окрема будівля, призначена для зберігання продуктів с. г., а також окремих речей побутового чи госп. вжитку. К. характерна для старого індивідуального сел. г-ва. На Україні К. найбільш поширені були в центр. р-нах Лівобережжя і в Закарпатті. Будували їх переважно з дерева, звичайно з одного боку вони мали піддашок, стовпчики або кронштейни піддашка, двері, бильця та ін.; іноді оздоблювалися різьбленням.

КОМО́РСЬКІ ОСТРОВИ́, Федеральна Ісламська Республіка Коморські Острови — держава на островах тієї самої назви в Мозамбікській протоці Індійського ок. Включає о-ви Гранд-Комор, Анжуан, Мохелі і Майотта та ряд дрібних. Живуть анталоатра і оймматсаха, африканці-банту, малагасійці, араби та ін. Офіц. мови — французька та арабська. В адм. відношенні поділяється на 4 округи.

Державний лад. К. О.— республіка. Після держ. перевороту 1978, внаслідок якого скинуто президента, влада в країні перейшла до військово-політичної директорії. Уряд очолює прем'єр-міністр.

Природа. Острови мають вулканічне походження, оточені кораловими рифами. Є діючі вулкани, найвища точка — вулкан Картала, 2560 м. Клімат тропічний, воло-

гий і жаркий. Пересічна річна сума опадів — від 1100 до 3000 мм. Поширена савана й чагарникові зарості, на схилах гір — тропічні ліси.

Історія. Острови відкрили голландці 1598. З 19 ст. вони — колонія Франції. В 1961 набули статусу «заморської території» Франції, 1968 — внутр. самоврядування. 6.VII 1975 палата депутатів К. О. в односторонньому порядку проголосила незалежність країни. Франція визнала незалежність трьох о-вів (Гранд-Комор, Анжуан і Мохелі) і зберегла управління над о. Майотта. В 1976 К. О. встановили дипломатичні відносини з СРСР. Уряд К. О. приступив до здійснення соціально-екон. перетворень (ліквідація колоніального адм. апарату, експропріація іноз. та місц. приватних компаній, великих зем. власників). 13.V 1978 реакційні сили за участю франц. найманців здійснили переворот. До влади прийшла військ.-політ. директорія. Всі політ. партії заборонено.

Господарство. Економіка країни відстала, спеціалізується в осн. на виробн. експортних культур, зокрема ефіроолійних. Потреби населення в прод. товарах с.-г. виробництво не задовольняє. Пром-сть лише зароджується. Кращі землі належать франц. компаніям та місцевій знаті. Осн. експортні культури: іланг-іланг (рослина, з квіток якої виробляють есенцію та олію для парфюмерної промсті), ваніль, гвоздика, кориця, кава; плантації кокосової пальми. Для власного споживання вирощують рис, кукурудзу, маніок, ямс, цукр. гростину, банани. Розводять велику рогату худобу, кіз і овець. Середньорічний вилов риби 2—3 тис. т. У лісах заготовляють деревину. Пром-сть представлена переважно напівкустарними підприємствами по переробці с.-г. сировини. Добувають пуцолан (для будівництва доріг та виробн. цементу). Виробн. електроенергії — бл. 3 млн. кВт · год на рік. Довж. автошляхів — 750 км, з них 280 км — з бітумним покриттям. Осн. стаття експорту — есенція іланг-іланг та пряноші. Довозять продовольство (гол. чин. рис), тканини, нафтопродукти, цемент, машини тощо. Гол. торг. партнери: Франція, США, Мадагаскар, Італія, ФРН. Грош. одиниця — коморський франк. 1 коморський франк = 1 афр. франку.

Освіта. До проголошення незалежності (1975) в країні 95% населення становили неписьменні. Система освіти склалася під впливом французької: поч. школа — 6, неповна серед.— 4, повна серед. школа (ліцей) — 7 (4 + 3) років. Викладання проводилося франц. мовою. Після 1975 франц. вчителі залишили країну, серед. навч. заклади припинили роботу. Згодом відновили діяльність неповні серед. школи. Більшість дітей учиться в традиційних коранічних школах, де в основному навчають грамоти араб. мовою. Вузів у країні немає.

КОМПА́КТНІСТЬ (від лат. compactus — щільний) у математиці — важлива властивість множини в *топологічному просторі*. Зокрема, у *метричному просторі* множина A наз. компактною (або компактом), якщо кожна нескінченна послідовність елементів множини A містить у собі підпослідовність, що збігається до деякого елемента з A. Множина точок скінченно-вимірного *евклідового простору* є компактною тоді і тільки тоді, коли вона є замкненою (див. *Відкриті і замкнені множини*) і обмеженою. Напр., множина точок замкненого прямокутника, множина точок замкненого круга є компактними множинами в площині із звичайною віддаллю. Навпаки, замкнена куля в нескінченно-вимірному гільбертовому просторі не є компактною. Компактні множини *функцій* відіграють важливу роль у сучас. *функціональному аналізі* та його застосуваннях. Дійсна неперервна функція, яка визначена на компактній множині, є обмеженою і набуває найбільшого і найменшого значення.

Літ.: Колмогоров А. Н., Фомин С. В. Элементы теории функций и функционального анализа. М., 1976.

А. Я. Дороговцев.

КОМПАНІ́ЄЦЬ Іван Іванович (23.III 1921, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 15.XI 1975, Київ) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1962), професор (з 1965). Член КПРС з 1951. В 1945 закінчив Одес. ун-т. У 1949—74 працював в Ін-ті історії АН УРСР, 1959—75 одночасно — в Гол. редакції Укр. Рад. Енциклопедії (з 1967 — заст. гол. редактора). В 1975 — зав. кафедрою історії УРСР Київ. ун-ту. Держ. премія СРСР, 1976.

Тв.: Боротьба за Радянську владу на Буковині. К., 1950; Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 рр.). К., 1960; Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях. К., 1970.

КОМПАНІ́ЇВКА — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, райцентр, на р. Сугоклії (прит. Інгулу), за 31 км від Кіровограда. 5,0 тис. ж. (1979). К. заснована в серед. 18 ст. Рад. владу встановлено 30.I (12.II) 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (5.VIII 1941—15.III 1944) в К. діяв підпільний райком партії, в районі — партизанський загін. З 1965 К.— с-ще міськ. типу. В К.— комбікормовий з-д, птахоінкубаторна станція, лісомеліоративна станція, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. З заг.-осв. та музична школи, вет. технікум, лікарня. Будинок культури, бібліотека.

КОМПАНІ́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — в центральній частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 22,4 тис. чол. (1979). У районі — 59 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Компаніївка*. Поверхня К. р.— хвиляста рівнина. В зх. частині району — відроги *Придніпровської височини*. Корисні копалини: глина, пісок, буд. каміння. Найбільша річка — *Інгул* (прит. Пд. Бугу). Грунти переважно чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільше підприємство — Компаніївський комбікормовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Компаніївка). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 82,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 74,7 тис. га. Вирощують пшеницю, кукурудзу, ячмінь, овес, гречку, просо, горох, цукр. буряки, соняшник. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. В К. р.— 15 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автомобільних шляхів — 218 км, у т. ч. з твердим покриттям — 168 км. В районі — ветеринарний технікум (Компаніївка), 23 заг.-осв. та музична школи; 32 лік. заклади, у т. ч. лікарня. 14 будинків культури, 10 клубів, 41 кіноустановка, 27 б-к. Літ.-меморіальний музей на батьківщині рос. рад. поета Д. *Бєдного* в с. Губівці та музей укр. рад. письменника Ю. І. *Яновського* в с. Нечаївці (він народився в с. Майорівці, тепер у складі с. Нечаївки). В с. Нечаївці 1919—22 жив і працював укр. рад. письменник І. К. *Микитенко*.

В с. Володимирівці народився укр. рад. письменник В. С. *Близнець*. У К. р. видається газ. «Прапор Леніна» (з 1933).

В. М. Вієвський.

КОМПАНІ́ЙСЬКІ ПОЛКИ — наймані («охотницькі») кінні полки на Лівобережній Україні, створені гетьманською адміністрацією на поч. 70-х рр. 17 ст. Використовувалися для придушення антифеод. виступів нар. мас, охорони гетьмана і його резиденції, сторожової служби, охорони пд. і зх. кордонів тощо. Комплектували К. п. з добровольців («охотників») з різних частин України. К. п.

Герб Коморських Островів.

КОМОРСЬКІ ОСТРОВИ

Площа — 2236 км²

Населення — 300 тис. чол. (1976, оцінка)

Столиця — м. Мороні

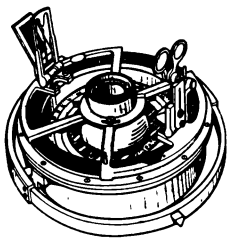

Судновий магнітний компас.

Компасна рослина латук: *а* — вигляд зі сходу; *б* — вигляд з півдня

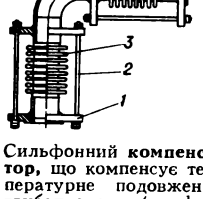

Сильфонний **компенсатор,** що компенсує температурне подовження трубопровода: *1* — фланець (з'єднувальна частина); *2* — обмежувач подовження; *3* — сильфон (тонкостінна металева трубка).

поділялися на сотні, сотні — на курені. Одночасно було по 3—4 К. п. В кожному з них налічувалося по 500—600 козаків. Їхнє утримання лягало важким тягарем на населення, яке зобов'язане було забезпечувати К. п. усім необхідним. К. п. існували до 70-х рр. 18 ст.

КОМПАРАТИВІ́ЗМ (від лат. comparativus — порівняльний) — в широкому розумінні слова розділ історії літератури, який вивчає подібність і відмінність, взаємозв'язки і взаємовпливи літератур різних країн світу. Див. *Порівняльно-історичне літературознавство.*

КОМПАРА́ТОР (лат. comparator, від compare — порівнюю) — вимірювальний прилад, який дає змогу, порівнюючи шуканий розмір фізичної величини, як правило, з розмірами відповідних *мір,* визначати тим самим цей розмір; один з *контрольно-вимірювальних засобів.* Розрізняють К. механічні (напр., важільні терези), електричні (див. *Міст вимірювальний*), оптичні (див. *Оптиметр*), інтерференційні (див. *Інтерферометр*), стереоскопічні (стереокомпаратори — ними визначають просторові розміри об'єктів) тощо. За допомогою К. вимірюють довжини, кути, масу, тиск, силу електр. струму та ін. *Р. В. Якірін.*

КО́МПАС (нім. Kompaß, з італ. compasso, від compassare — розміряти) — прилад для орієнтування, яким визначають напрям під певним кутом до вихідного напряму; один з *навігаційних приладів.* До найпоширеніших належать магн. К. (мал.), в яких використано властивість намагніченої стрілки розміщуватись вздовж магн. меридіана Землі в напрямі Північ — Південь (магнітним є й *гірничий компас*). Найпростіший прилад такого типу відомий з 3—2 ст. до н. е. (Китай). Застосовуючи магн. К., доводиться вносити поправки на різницю напрямів магн. і геогр. меридіанів, на *девіацію.* У районі магн. і геогр. полюсів Землі, а також великих магн. аномалій магн. К. взагалі перестає діяти. Крім магнітних, є *гірокомпаси, радіокомпаси,* К. астрономічні. К. застосовують у мореплавстві, авіації, геодезії, топографії, гірничій і військ. справі та ін.

КО́МПАСНІ РОСЛИ́НИ — рослини, що розташовують свої листки в площині меридіана. Завдяки такому розташуванню опівдні листки К. р. звернуті ребром до сонячних променів, що охороняє їх від перегрівання й надмірної *транспірації,* при цьому інтенсивність *фотосинтезу* не знижується. К. р. звичайно ростуть в пустелях, напівпустелях тощо. Напр., на Україні К. р. є латук дикий. у Пн. Америці — сильфіум.

КОМПЕНСА́ТОР (від лат. compenso — зрівноважую, порівнюю) — 1) К. механічний — спец. пристрій або заповнювач для компенсації впливу т-ри, тиску, положення тощо на стан і дію споруд, машин, механізмів або приладів. Розрізняють К. нерухомі (напр., прокладки) і рухомі (напр., сильфони, мал.). 2) К. електричний — пристрій або машина, якими компенсують зсув фаз струму і напруги. Синхронний електр. К. дає змогу поліпшувати коеф. потужності і регулювати напругу в лініях електропередачі та в електр. мережах. 3) К. автоматичний — вимірювальний пристрій, дія якого грунтується на порівнянні двох величин, гол. чин. напруг або сил струмів. 4) К. оптичний — пристрій, яким визначають різницю шляхів проходження двох променів (пучків променів) або кут обертання площини поляризації (див. *Поляризація світла*). 5) Термомагнітний залізовуглецевий сплав, що містить 38 % Ni і 14% Cr. Застосовується в електровимірювальних приладах як магнітне відгалуження, що зменшує температурну похибку.

КОМПЕНСАЦІ́ЙНІ ВИ́ПЛАТИ — за рад. *трудовим правом* суми, що їх виплачують працівникам для відшкодування зроблених ними витрат під час виконання трудових обов'язків. К. в. передбачено ст. 48 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (в УРСР — ст. 120, 121, 125, КЗпП УРСР). До К. в. належать: виплата добових, квартирних грошей при *відрядженнях*; виплати *молодим робітникам,* яких направляють на роботу після закінчення профес.-тех. училищ і шкіл; т. з.підйомні при переведенні на роботу в ін. місцевість. До К. в. належать виплати працівникам за амортизацію власних інструментів для потреб підприємства, орг-ції; витрати на придбання спецодягу і спец. взуття тощо. Розмір і порядок цих К. в., якщо їх не встановлено в централізованому порядку, визначає адміністрація підприємства, орг-ції за погодженням з працівниками.

КОМПЕНСАЦІ́ЙНІ ТЕ́ЧІЇ — горизонтальні переміщення водних мас, що компенсують відплив води з певної ділянки водного басейну (океану, моря, озера), викликаний ін. течіями. Утворюються як у поверхневих, так і в глибинних шарах. Швидко затухають після припинення впливу факторів, що їх викликають.

КОМПЕНСАЦІ́ЙНІ УГО́ДИ — форма зовнішньоекон. та зовнішньоторг. співробітництва СРСР з розвинутими капіталістичними та соціалістичними країнами. К. у. відображають процес *міжнародного поділу праці,* практику взаємовигідного співробітництва в різних галузях економіки, специфіку залучення коштів на кредитній основі для створення додаткових виробничих потужностей в СРСР. Суть К. у. полягає в тому, що на основі довгострокової екон. або кредитної угоди з зарубіжними фірмами використовуються матеріали, устаткування для буд-ва об'єктів з наступним погашенням одержаного кредиту або вартості устаткування поставками певної частини тих товарів, що вироблятимуться або видобуватимуться на об'єктах, споруджуваних в СРСР або в зарубіжній країні відповідно до К. у. Ці угоди сприяють довгостроковим екон. зв'язкам на взаємовигідних умовах, розрядці міжнар. напруженості, поширюють нові форми міжнар. співробітництва. Див. *Зовнішні економічні зв'язки СРСР.*

В. М. Лінников.

КОМПЕНСА́ЦІЯ (лат. compensatio — винагорода) — 1) Відшкодування, винагорода за будь-що (К. збитків, грошова К. тощо). 2) В *цивільному праві* спосіб припинення *зобов'язань* взаємним зарахуванням зустрічних вимог кредитора й боржника. 3) В рад. *трудовому праві* — виплати працівникам, що здійснюються у визначених законом випадках (див. *Компенсаційні виплати*).

КОМПЕНСА́ЦІЯ в психології — складний процес перебудови функцій організму при порушенні чи втраті будь-яких психічних функцій внаслідок перенесених захворювань, травматичних пошкоджень. Компенсаторна перебудова включає відновлення та заміщення втрачених функцій та зміну їх. Важливу роль у розвитку К. відіграє центр. нервова система, зокрема такі її особливості: багатосторонність зв'язків між різними відділами; пластичність нервових клітин, їх здатність змінювати темп і характер роботи під впливом зміни сигналізації сприймаючих апаратів. Механізми К. формуються за законами *умовних рефлексів.* Процеси К. залежать від складу та структури пошкоджених або втрачених функцій, індивідуальних особливостей вищої нервової діяльності, віку, в якому сталася зміна функції, і ступеня її зміни, психічного і фіз. розвитку хворого, його реакції, соціальних умов. *Н. М. Стадненко.*

КОМПЕТЕ́НЦІЯ (лат. competentia — поєднання) — сукупність повноважень (прав і обов'язків) держ. або громад. органу, *службової особи,* що встановлюється законом, статутом даного органу або ін. нормативними актами. Напр., К. суд. органів в УРСР визначається Конституцією УРСР, *Законом про судоустрій УРСР.* К. міністерств в УРСР встановлено *Законом УРСР про Раду Міністрів УРСР* тощо. К. місц. Рад нар. депутатів — законами союзних республік про відповідні місц. Ради.

КОМП'Є́НСЬКЕ ПЕРЕМИ́Р'Я 1918. Укладено 11.XI в Комп'єнському лісі біля ст. Ретонд (Франція) між Німеччиною і д-вами *Антанти* (Франція, Великобританія, США та ін.) — переможницями в 1-й світовій війні. У залізничному салон-вагоні франц. маршала Фоша нім. делегації були продиктовані умови К. п.: припинення воєнних дій, виведення нім. військ з окупованих на Зх. територій і з лівого берега Рейну, здача частини озброєнь, створення на правому березі Рейну демілітаризованої зони. Разом з тим не йшлося про виведення нім. військ з окупованих рад. територій; частина нім. армії зберігалася для боротьби проти Рад. Росії та революц. руху в самій Німеччині. Більшість положень К. п. розвинуто у *Версальському мирному договорі 1919.*

КОМП'Є́НСЬКЕ ПЕРЕМИ́Р'Я 1940. Укладено 22.VI між фашистською Німеччиною і франц. капі-

тулянтським урядом А. Ф. *Петена* (там же, де було підписано *Комп'єнське перемир'я 1918*). Уряд Петена погодився на припинення опору, окупацію ²/₃ франц. території (включаючи Париж) нім.-фашист. військами, роззброєння й демобілізацію (майже повну) франц. армії і флоту, відшкодування витрат на утримання нім. окупаційної армії тощо. З визволенням Франції 1944 і ліквідацією режиму *«Віші»* К. п. втратило силу.

КОМПІЛЯ́ЦІЯ (лат. compilatio — крадіжка, грабунок) — науковий або літ. твір, складений на основі запозичених у інших авторів матеріалів без самостійного їх дослідження й обробки.

КОМПЛАНА́РНІ ВЕ́КТОРИ [від лат. com... (cum) — разом і planum — площина] — *вектори*, паралельні одній площині.

КО́МПЛЕКС (лат. complexus — зв'язок, поєднання) — 1) Сукупність предметів, явищ чи властивостей, що становлять єдине ціле. 2) В архітектурі — сукупність будівель, пов'язаних заг. задумом, призначенням тощо (напр., К. санаторний). 3) В економіці — економічно доцільне поєднання підприємств на певній території (див. також *Територіально-виробничі комплекси*).

КО́МПЛЕКС у психології — у найширшому розумінні певне поєднання окремих психічних процесів і властивостей в одне ціле. У вужчому значенні під К. розуміють групу різнорідних психічних елементів, зв'язаних єдиним *афектом*. Поняття К. в цьому розумінні є одним із осн. у різних напрямах *глибинної психології*, зокрема у *психоаналізі* (комплекс Едіпа та ін.), в *індивідуальній психології* (комплекс неповноцінності та ін.). У психології особистості симптомо-комплекс — це певна характерна система зв'язків між властивостями особистості, які визначаються її відносинами. Поняття «комплекс» вживають і в ін. галузях психології, напр. у *дитячій психології* — комплекс пожвавлення. *І. Д. Бех.*

КО́МПЛЕКСНА БРИГА́ДА — див. *Бригада виробнича*.

КО́МПЛЕКСНА ЗАБУДО́ВА — планомірна забудова території будинками і спорудами різного призначення у послідовності, що забезпечує їхню нормальну спільну експлуатацію на всіх етапах уведення в дію. Принцип К. з. найповніше втілюється у практиці *містобудування*, зокрема при організації *мікрорайонів*, а також комплексних міських районів, на території яких створюють житл. та пром. зони і водночас споруджують установи та об'єкти культурно-побутового призначення. Склад і розміри таких установ і об'єктів встановлюються *Будівельними нормами і правилами*, забудову виконують на основі комплексних серій *типових проектів*. В разі розробки *генеральних планів* міст (пром. підприємств) принцип К. з. сприяє найраціональнішому розподілу функціональних зон, трансп. зв'язків, систем обслуговування тощо. В УРСР комплексними є забудови житл. р-нів Березняки, Виноградар, Оболонь (Київ), «Побєда» (Дніпропетровськ), Салтовського р-ну (Харків), сіл Калита, Колаки, Циблі (Київ. обл.), Кошманівка (Полтав. обл.) та ін. *Є. О. Таций.*

КО́МПЛЕКСНА МЕХАНІЗА́ЦІЯ І АВТОМАТИЗА́ЦІЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — головний напрям *науково-технічного прогресу*, вищий ступінь *механізації* виробництва, при якому ручна праця замінюється машинною як на основних, так і на допоміжних взаємопов'язаних операціях, на роботах по створенню певного виробу або виконанню закінченого виробничого процесу. Комплексна механізація створює умови для повної *автоматизації виробництва*. За капіталізму механізація і автоматизація виробн. посилюють експлуатацію робітників шляхом інтенсифікації праці, ведуть до зростання *безробіття* і збільшення прибутків капіталістів.

В СРСР та ін. соціалістичних країнах К. м. і а. в.— важливий фактор зростання соціалістичного виробн. і підвищення *добробуту* всього народу, характерна риса матеріально-тех. бази розвинутого соціалізму.

К. м. і а. в.— важливий засіб *інтенсифікації виробництва*, підвищення його ефективності. Вона забезпечує неухильне зростання *продуктивності праці*, зменшення затрат матеріалів, скорочує *виробничий цикл*, підвищує *рентабельність* виробн., полегшує і зберігає працю робітників, дає можливість раціональніше використовувати виробничі потужності при відносно менших капіталовкладеннях; сприяє розвиткові *соціалістичного змагання*, колективних форм праці, зокрема бригадної форми роботи за єдиним нарядом, створює умови для ритмічної роботи, успішного виконання планів і соціалістичних зобов'язань.

Розвиток К. м. і а. в. здійснюється шляхом прямої заміни ручної праці машинною, менш продуктивних машин більш продуктивними, впровадження систем машин з автоматизованим і автоматичним управлінням. Взаємодія матеріально-тех. факторів виробн. потребує ув'язки їх з особистими якостями працівників. Чим вищий рівень К. м. і а. в., тим вищим має бути рівень *кваліфікації* кадрів, більш досконалими форми і методи професійно-технічного навчання. Засоби праці, технологія і організація праці стають все більше взаємозумовленими елементами процесу виробн. Створення безперервних потокових процесів з суми окремих (дискретних) шляхом органічного поєднання їх в єдиний процес — важлива закономірність розвитку К. м. і а. в. В цьому найповніше виявляється ідея комплексності наук.-тех. прогресу. К. м. і а. в. в СРСР ведеться в широких масштабах. Лише в промисловості Рад. України на 1.VII 1977 було 23 822 механізовані потокові лінії, автоматичних — 3056, комплексно-механізованих дільниць, цехів і виробн.— 14 231, підприємств — 717. У вуг. пром-сті — одній з трудомістких галузей, напр., повністю завершено механізацію осн. виробництв. Ця галузь вступила в етап К. м. і а. в., що характеризується впровадженням комплексів машин, агрегатів з автоматизованим і автом. управлінням, які механізують і сполучають допоміжні роботи з механізованим осн. виробн. К. м. і а. в. тісно пов'язана з *стандартизацією*, охоплює проблеми наук. координування робіт по механізації і автоматизації як всередині СРСР, так і в країнах — членах РЕВ. Розвиток К. м. і а. в. спрямований на усунення диспропорцій між окремими ланками сусп. виробн., поліпшення збалансованості *єдиного народногосподарського комплексу СРСР, подоланню істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею*, створенню *матеріально-технічної бази комунізму*.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Экономика промышленности СССР. М., 1977. Див. також *літ.* до ст. *Механізація, Автоматизація виробництва*. *Г. П. Жеребкін.*

КО́МПЛЕКСНА ПРОГРА́МА дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ — документ країн *соціалістичної співдружності*, який визначив напрям, стратегію та конкретний зміст співробітництва на тривалу перспективу, форми, методи й етапи розв'язання найважливіших народногосподарських проблем.

Комплексна програма *соціалістичної економічної інтеграції* — результат колективних творчих зусиль усіх країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ). Вона органічно поєднує інтернаціональні та нац. інтереси, дає змогу ретельно враховувати конкретні потреби кожного члена Ради. Необхідність прийняття Комплексної програми, її розробка були підготовлені об'єктивними закономірностями розвитку соціалістичної системи нар. г-ва: по-перше, високим рівнем розвитку *продуктивних сил* світового соціалістичного суспільства; по-друге, *науково-технічною революцією*, яка є могутнім важелем в об'єктивному процесі зближення нац. економік країн РЕВ і вимагає концентрації ресурсів, поглиблення міжнар. соціалістичного *поділу праці*; по-третє, великим попереднім досвідом міжгосп. діяльності країн — членів РЕВ. Початок цьому процесу поклала 23-я (спеціальна) сесія РЕВ (квітень 1969, Москва). Комплексну програму одностайно прийнято 27—29.VII 1971 в Бухаресті на 25-й сесії РЕВ. К. п. складається з 4 глав і 17 розділів, вона розрахована на поетапне здійснення до 1985—90. Програма охоплює сферу матеріального виробництва, його спеціалізацію і кооперування, засоби транспорту і зв'язку, науки і техніки, зовн. торгівлю, валютно-фінанс. і кредитні відносини, проблеми планування й управління, правові, орг. й методологічні питання. В Програмі підкреслюється, що в її реалізації (як в цілому, так і окремих, передбачених нею заходах) може брати участь будь-яка країна, що не входить до РЕВ.

Умови участі третіх сторін в обох випадках визначаються внаслідок домовленості їх з учасниками соціалістичної інтеграції. При цьому принципи добровільності й суверенної рівності додержуються братніми країнами повною мірою і щодо третіх д-в. Підтвердженням цього є підписання договору (1973) про співробітництво між РЕВ і Фінляндією, укладення угод про співробітництво між РЕВ та Іраком, між РЕВ і Мексікою (1975) та ін. Країни РЕВ (1979) виробляють приблизно $^1/_3$ світової пром. продукції, дають більш як половину приросту пром. виробництва. Наступний крок у розвитку Комплексної програми, підкреслювалось на XXV з'їзді КПРС, полягає у виконанні довгострокових цільових програм, мета яких — «спільними зусиллями забезпечити швидко зростаючі потреби в енергії, паливі, основних видах сировини, повніше задовольнити попит на продовольство і промислові товари народного споживання, піднести рівень машинобудування, прискорити розвиток транспорту» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 10). К. п. визначила гол. стратегічні напрями взаємовідносин країн РЕВ на довгочасну перспективу у найважливіших сферах матеріального виробництва до 1990. Див. також *Міжнародні економічні організації* соціалістичних країн. *Л. О. Каніщенко.*

КОМПЛЕКСНА СИСТЕМА НАВЧАННЯ — система, за якою навчальний матеріал в школі вивчається за певними темами — комплексами. Виникла в кін. 19 ст. в Зх. Європі. К. с. н. протиставляється системі навчання за окремими навч. предметами. Теми присвячувались комплексному вивченню явищ природи, предметів, подій суспільного життя, процесів праці та ін. В 1922 К. с. н. була запроваджена в рад. школі. Проте практика показала, що К. с. н. не дає учням систематизованих знань з основ наук. У 1931 К. с. н. замінено *предметною системою навчання*. *Є. С. Березняк.*

КОМПЛЕКСНА СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ПРОДУКЦІЇ — сукупність заходів, методів і засобів, спрямованих на встановлення, забезпечення і підтримання необхідного рівня *якості продукції* при її розробці, виготовленні, експлуатації та споживанні. Вперше К. с. у. я. п. введено в дію на поч. 70-х рр. на передових підприємствах приладо- і машинобудування Львів. обл. Включає осн. положення системи бездефектного виготовлення продукції (БВП) і системи бездефектної праці (СБП), які забезпечують виконання осн. вимог держ. *стандартизації* в конкретних умовах створення й експлуатації продукції. Її орг.-методичну, регламентаційну й правову основу становлять стандарти підприємств. К. с. у. я. п. розроблено на основі програмно-цільового підходу, спрямованого на підвищення ефективності виробн. за рахунок створення й освоєння нової високоякісної продукції, збільшення питомої ваги продукції вищої категорії якості в заг. обсязі виробн. товарної продукції, своєчасного усунення з виробн. морально застарілої продукції, поліпшення техніко-екон. показників діяльності підприємства. В К. с. у. я. п. сформульовано й виділено такі функції управління: прогнозування потреб даного виробництва, показників технічного рівня й якості продукції; планування підвищення якості продукції; атестація якості продукції; розробка, конструкторська підготовка й постановка продукції на виробн.; технологічна підготовка виробн.; матеріально-технічне забезпечення й тех. контроль якості продукції; підбір, розстановка, виховання й навчання кадрів; забезпечення стабільного рівня якості продукції; організація зберігання, транспортування, експлуатації й ремонту продукції; стимулювання підвищення якості продукції; відомчий контроль якості продукції; держ. нагляд за додержанням стандартів і тех. умов; правове забезпечення управління якістю продукції. К. с. у. я. п. відносять до відкритих систем. Це дає можливість здійснювати процес дальшого її розвитку й удосконалення. Важливим фактором, який сприяє суттєвому підвищенню ефективності функціонування системи, є автоматизація процесів управління на базі широкого застосування екон.-матем. моделей та *електронних обчислювальних машин*.

В серпні 1975 ЦК КПРС прийняв постанову «Про досвід роботи партійних організацій і колективів передових підприємств промисловості Львівської області по розробці і впровадженню комплексної системи управління якістю продукції».

Літ.: Круглов М. И. Построение единой системы государственного управления качеством продукции. М., 1977; Добрик В. Ф., Удовиченко Е. Т. Управление качеством: проблемы и их реализация. Львов, 1978; Охремчук Л. Н., Калинина М. Л. Методы и формы управления качеством продукции на предприятиях УССР. К., 1978; Полишко С. П., Козлов А. Л. Управление качеством продукции. К., 1978.

М. А. Козоріз.

КОМПЛЕКСНЕ ВИКОРИСТАННЯ СИРОВИНИ — повне використання всіх корисних компонентів, що є в сировині та *відходах виробництва*. Майже всі види сировини мінерального і органічного походження містять ряд цінних компонентів. Повнота вилучення і використання їх залежить від потреби в них і рівня розвитку технології. Показник (коефіцієнт) повноти використання сировини визначають як співвідношення обсягу корисних компонентів сировини й обсягу одержуваних з неї товарних продуктів (у натуральному й вартісному обчисленні). К. в. с. підвищує екон. ефективність виробн., забезпечує збільшення обсягу й асортименту продукції, знижує її собівартість, зменшує питомі *капітальні вкладення* в сировинну базу, запобігає забрудненню навколишнього середовища виробничими відходами. *М. С. Герасимчук.*

КОМПЛЕКСНЕ ПЛАНУВАННЯ — одна з важливих форм планового керівництва екон. і соціальними процесами на підприємствах, в об'єднаннях, районах, в окремих регіонах, містах. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства посилюється та ускладнюється взаємозв'язок екон. і соціальних факторів розвитку, що зумовлює розробку і реалізацію якісно нових планових документів — комплексних планів екон. і соціального розвитку трудових колективів (див. *План соціально-економічного розвитку* колективу), з одного боку, і адм.-тер. одиниць, з другого. Суть К. п. екон. і соціального розвитку регіонів полягає в тому, що воно забезпечує цілеспрямоване поліпшення умов життєдіяльності працівників регіону, удосконалення на цій основі соціалістичного способу життя. Комплексні плани являють собою науково обгрунтовану і матеріально забезпечену систему показників екон. і соціального розвитку міста, району і заходів щодо виконання цих планів, узгоджену з тех.-екон. показниками розвитку підприємства. До складу комплексного плану регіону входять такі осн. розділи: комплексний розвиток галузей матеріального виробн. і підвищення його ефективності; *відтворення* і поліпшення використання трудових ресурсів; підвищення *добробуту* населення міста, району і поліпшення його обслуговування; заходи по комуністичному вихованню трудящих і розвитку їхньої соціальної активності.

Є. Г. Панченко, В. І. Сенченко.

КОМПЛЕКСНИЙ РОЗВИТОК НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА — система заходів, спрямованих на планомірне підтримання пропорційності, узгодженості й збалансованості розвитку всіх галузей і частин соціалістич. *народного господарства*. Відносини сусп. *соціалістичної власності* на *засоби виробництва* зумовлюють об'єктивну можливість і необхідність комплексного, всебічного розвитку всіх ланок економіки.

Принцип комплексності є одним з основоположних принципів планування нар. г-ва (див. *Комплексне планування*). Підвищення рівня комплексності нар. г-ва включає ширше запровадження наукового планування, дальше удосконалення *господарського механізму*. Комплексність передбачає пізнання осн. закономірностей розвитку екон. процесів, визначення їхньої внутр. структури і зовн. зв'язків, розробку необхідних сталих нормативів, планових завдань на різних рівнях і прийняття науково обгрунтованих рішень управління, моделювання і прогнозування. К. р. н. г. має такі аспекти: просторовий, структурно-функціональний, програмно-цільовий і соціально-екон. Просторовий розвиток нар. г-ва — це посилення єдності взаємозв'язаних регіональних екон. комплексів. Всебічний розвиток г-ва в регіоні поєднується з плановою спеціалізацією, а комплексність розвивається в системі поділу сусп. праці. Інтенсивність міжрегіональних виробничих зв'язків є важливим критерієм визначення міри комплексності всього нар. г-ва. Структурно-функціональний аспект передбачає аналіз

рівня збалансованості галузей, секторів, сфер сусп. виробн. Кожна галузь пром-сті у своєму функціональному розвитку має виробляти стільки продукції, скільки це необхідно їй та ін. галузям, секторам, сферам нар. г-ва для забезпечення розширеного *відтворення*, враховуючи комплексне використання сировини і матеріалів, запасів і резервів. Тільки в єдності територіального і галузевого розвитку економіки може успішно розвиватись її комплексність.

Програмно-цільовий аспект комплексності передбачає чітке визначення її дальшого розвитку, порівняння в перспективі сусп. значущості (корисності) окремих видів продуктів, послуг, розподіл їх відповідно до максимально можливого за даних умов і в перспективі задоволення потреб суспільства, ефективне узгодження за сучас. умов і на перспективу діяльності окремих екон. одиниць із заг. нар.-госп. механізмом централізованого планування і управління. Комплексність, за програмно-цільовим принципом, має бути досягнута з найменшими суспільними затратами на виробництво одиниці кінцевого продукту, узгоджена з усім соціально-екон. розвитком країни, з генеральними схемами розміщення *продуктивних сил*, з балансом нар.-госп. ресурсів і сусп. потреб. Розробка довгострокового перспективного плану розвитку країни на основі цільових програм є однією з центр. проблем забезпечення комплексного розвитку нар. г-ва.

Соціально-економічний аспект комплексності відображає найзагальніші процеси сусп. відтворення, єдність і взаємозв'язок екон. і соціальних планових завдань розвитку країни (комплексна модель). Соціально-екон. аспект дає змогу визначити весь комплекс потреб суспільства і найбільш раціональні шляхи задоволення їх в поточному періоді і в перспективі.

І. С. Ступницький.

КО́МПЛЕКСНІ ДО́БРИВА — *добрива*, які містять 2—3 і більше елементів живлення рослин. Крім *азоту*, *фосфору* і *калію*, К. д. можуть мати в своєму складі мікроелементи (марганець, *бор*, *молібден*, *цинк*, *мідь* тощо), а також *інсектициди*, *фунгіциди*, *гербіциди* та ін. хім. речовини, які сприяють поліпшенню умов росту, розвитку й підвищенню продуктивності с.-г. культур. К. д. майже не містять непотрібних аніонів і катіонів (баласту). Тому застосування їх навіть у підвищених нормах не спричинює значної зміни загальної концентрації грунтового розчину і порівняно з простими добривами економічно значно вигідніше. Норми внесення К. д. залежать від їх складу, грунтово-кліматич. умов і біол. властивостей вирощуваних культур. Залежно від способу виробн. бувають *складні добрива*, *складно-мішані добрива* та *мішані добрива*.

О. Д. Хоменко.

КО́МПЛЕКСНІ ЧИ́СЛА — числа вигляду $a + bi$, де a і b — дійсні числа, а i — т. з. уявна одиниця ($i^2 = -1$). *Дійсні числа* — окремий випадок К. ч. (при $b = 0$); якщо $b \neq 0$, К. ч. наз. уявними числами; $a + bi = c + di$ тоді і тільки тоді, коли $a = c$ і $b = d$. Між множиною К. ч. (позначається C) і множиною точок площини існує *взаємно однозначна відповідність*: $a + bi \leftrightarrow M(a; b)$, що дає змогу зображати К. ч. точками площини. Кожне К. ч. можна подати в тригонометричній формі (мал.): $a + bi = r(\cos\varphi + i\sin\varphi)$, де $r = \sqrt{a^2 + b^2}$ — *модуль*, а φ — *аргумент* К. ч. ($\cos\varphi = a/r$, $\sin\varphi = b/r$). Використовуючи *Ейлера формулу* $e^{ix} = \cos x + \sin x$, кожне К. ч. можна подати і в показниковій формі ($re^{i\varphi}$). Додавання та віднімання К. ч. зручно виконувати в алгебр. формі, ін. дії — в тригонометричній (для піднесення до степеня і добування кореня використовують *Муавра формулу*). Множина C — *поле*, к якому кожне *алгебраїчне рівняння* однієї змінної n-го степеня має n коренів (див. *Основна теорема алгебри*). Розширенням поля C є множина *гіперкомплексних чисел*. К. ч. застосовують в гідро- та аеромеханіці і в багатьох ін. науках. Для розв'язування *рівнянь* їх використовували Д. *Кардано* і Р. Бомбеллі (бл. 1530 — бл. 1572); символ $i = \sqrt{-1}$ запропонував Л. *Ейлер*. Див. також *Кватерніони*.

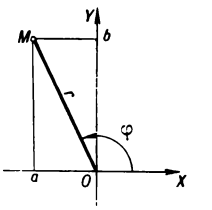

Геометричне зображення **комплексних чисел.**

Літ.: Маркушевич А. И. Комплексные числа и конформные отображения. М., 1954; Яглом И. М. Комплексные числа и их применение в геометрии. М., 1963; Вивальнюк Л. М. Числові системи. К., 1977.

Г. П. Бевз

КО́МПЛЕКСНОЇ АВТОМАТИЗА́ЦІЇ ВИРОБНИ́ЧИХ ПРОЦЕ́СІВ У ВАЖКІЙ ПРОМИСЛО́ВОСТІ УКРАЇ́НСЬКИЙ ПРОЕ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т, УДПІ «Важпромавтоматика» — установа М-ва монтажних і спец. будівельних робіт УРСР. Організований 1951 у Харкові на базі проектно-конструкторського цеху заводу «Теплоавтомат». У складі інституту центральне виробництво (14 відділів) і Київське відділення (6 відділів у Києві, один у Львові). Інститут виконує проектні, проектно-конструкторські та н.-д. роботи в галузі автоматизації керування технологічними процесами, керування підприємствами важкої промсті; розробляє та виготовляє зразки нестандартних пристроїв систем автоматики; створює проекти робіт по монтажу систем автоматики на великих об'єктах буд-ва та здійснює авторський нагляд за їх виконанням. Крім того, ін-т розробляє відомчі нормативні та методичні матеріали, типові проектні рішення, що стосуються автоматизації виробн. процесів, тощо.

В. М. Таубе.

КОМПЛЕМЕ́НТ (від лат. complementum — додаток) — складна багатокомпонентна система сироваткових білків, що є важливим фактором природного *імунітету* людини і тварин. Бере участь у ряді імунологічних реакцій (як в організмі, так і поза ним), фіксуючись на утворюваному комплексі антиген — антитіло (див. *Антигени*, *Антитіла*), спричинює *лізис* (бактеріоліз, гемоліз). Цю особливість К. використовують для лабораторної діагностики (т. з. реакції зв'язування комплементу, РЗК) в деяких *серологічних реакціях* (*Вассермана реакція*, реакція Борде — Жангу). К. також бере участь у *фагоцитозі* та прискорює специфічну *аглютинацію* і *преципітацію*.

КОМПЛЕМЕНТА́РНІСТЬ у молекулярній біології — явище взаємного доповнення відповідних одна одній хім. структур (макромолекул, молекул, радикалів), яке забезпечує зв'язок між ними на основі їхніх властивостей. К. можлива, коли в структурі однієї молекули є виступаюча група (або позитивний заряд), що відповідає порожнині (або негативному заряду) в структурі ін. молекули. За образним виразом Дж. *Уотсона*, вони повинні підходити одна до одної, «як ключ до замка». Так, ланцюги молекули *дезоксирибонуклеїнової кислоти* взаємодоповнюють один одного своїми азотистими основами — *пуриновими основами* і *піримідиновими основами*, бо вони комплементарні за структурою і зарядом: *аденін* (А) взаємодіє з *тиміном* (Т) — між ними утворюються два *водневі зв'язки*, а *гуанін* (Г)—з *цитозином* (Ц) — між ними утворюються три водневі зв'язки. Таким чином, структура кожного ланцюга молекули ДНК не однакова, їх можна розглядати як дзеркальне відображення один одного. Комплементарна структура ДНК визначає універсальний хім. механізм збереження і передачі *генетичної інформації*, оскільки завдяки їй можлива висока точність *реплікації*. В *імунології* говорять про комплементарність ділянок поверхонь молекул *антигену* і відповідних йому *антитіл*. Про комплементарну взаємодію генів див. *Комплементація* в генетиці.

Літ.: Калинин Ф. Л. Основы молекулярной биологии. К., 1978; Уотсон Джеймс Д. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1978.

Г. Б. Бабій.

КОМПЛЕМЕНТА́ЦІЯ в генетиці — взаємодоповнююча дія різних *генів* (міжгенна К.) або *алелів* одного гена (міжалельна, або внутрішньогенна, К.). В разі міжгенної К. схрещування двох мутантів — носіїв *мутацій* різних генів спричинює дикий *фенотип* нащадків внаслідок домінування (див. *Домінантність*) нормальних алелів кожного з генів (мутації комплементарні, тобто не алельні): $\frac{A_1}{c_1}$ і $\frac{a_2}{A_2}$. Якщо схрещувані мутанти є носіями алелів одного гена, то в гетерозиготі (див. *Гетерозиготність*) дикий фенотип не виявляється $\left(\frac{a_1}{a_2}\right.$ — мутант; відсутність К.$\left.\right)$. Проте в разі міжалельної К. алелі в гетерозиготному стані $\left(\frac{a_1}{a_2}\right.$, транс-положення$\left.\right)$ можуть визначати фенотип дикого типу або близького до нього (див. *Цис-транс-тест*). Ознака дикого типу виникає внаслідок взаємодії в *цитоплазмі*

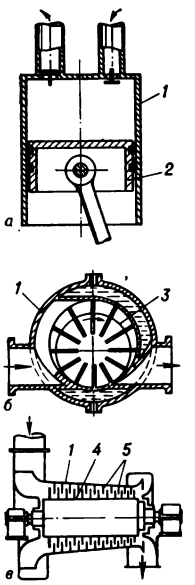

Компресори: *а* — поршневий; *б* — ротаційний; *в* — осьовий; *1* — циліндр; *2* — поршень; *3* — ротор з ковзними пластинами; *4* — ротор з робочими лопатками; *5* — нерухома лопатка.

білків (продуктів мутантних алелів) — носіїв ідентичних, але з різними дефектами мутантних субодиниць. За допомогою К., в основі якої лежить взаємодія білків, можна ліквідувати багато які генетичні ушкодження.

Літ.: Физиологическая генетика. Л., 1976; Финчем Дж. Генетическая комплементация. Пер. с англ. М., 1968.

Ю. М. Александров.

КОМПОЗИЦІЙНІ МАТЕРІАЛИ — матеріали, створені об'ємним поєднанням хімічно різнорідних компонентів, що істотно не взаємодіють між собою. Поєднуючи кращі властивості компонентів (міцність, стійкість проти зношування тощо), К. м. характеризуються показниками, не притаманними жодному з них. К. м. звичайно складаються з пластичної (металевої або неметалевої — неорганічної чи органічної) основи, або матриці, і включень: металевих *порошків, волокон*, ниткоподібних кристалів, тонкої стружки, тканин тощо. Основа забезпечує монолітність і пластичність матеріалу, включення — специфічні хім. і фіз.-мех. властивості його. До композиційних належать: *армовані матеріали*, матеріали дисперснозміцнені (алюміній, нікель, залізо та ін. з частинками тугоплавких окисів, карбідів, нітридів тощо), порошкові електроконтактні матеріали, порошкові, *антифрикційні матеріали конструкційні матеріали* та *фрикційні матеріали* (див. також *Порошкові матеріали*), *керметі*. К. м. одержують методами *порошкової металургії*, просочуванням волокон матеріалом основи, електролітичним осаджуванням частинок на поверхню металу з подальшою термічною обробкою, литтям під тиском, вибуховим пресуванням, відцентровим способом тощо. Перспективним є створення деяких К. м. з рівномірним розподілом структурних складових у всьому об'ємі матеріалу в умовах невагомості (див. *Космічна технологія*). К. м. застосовують в авіаційній, автомоб., гірничій, металург., текстильній пром-сті, в космічній техніці, буд-ві, електро- і радіотехніці тощо.

Літ.: Композиционные материалы волокнистого строения. К., 1970; Карпинос Д. М., Тучинский Л. И., Вишняков Л. Р. Новые композиционные материалы. К., 1977; Карпинос Д. М. [та ін.]. Прочность композиционных материалов. К., 1978; Соколовская Е. М., Гузей Л. С. Физикохимия композиционных материалов. М., 1978.

І. М. Федорченко.

КОМПОЗИ́ЦІЯ (лат. compositio — складання, розміщення) — будова, структура художнього твору, зумовлена його змістом, характером і призначенням. К.— важливий, організуючий елемент худож. форми, який надає творові єдності й цілісності.

В образотворчому мистецтві за допомогою К. художник, застосовуючи *перспективу, пропорції* й *масштаби, ритм*, часом *симетрію, світлотінь, колір*, розміщує постаті й предмети на площині чи в просторі, виявляє їх взаємозв'язок, підпорядковує осн. сюжетним елементам твору другорядні. Залежно від худож. завдань, які розв'язуються в різних видах образотворчого мист., існує К. просторова, світлотіньова, обсягова, кольорова. В деяких галузях образотворчого мист. К. не обмежується визначенням взаємозв'язку складових частин твору, а передбачає : в скульптурі — зв'язок його з *постаментом*, п'єдесталом, оточенням; в монументальному й декоративному живопису — з архітектурою; в книжковій графіці — з заг. оформленням книжки тощо.

В архітектурі — 1) Побудова архіт. твору, співвідношення його окремих частин і елементів, які зумовлені ідейно-образним змістом, характером і призначенням споруди або ансамбля. 2) Розділ архіт. науки, що висвітлює закономірності й специфічні прийоми та засоби, які застосовують у процесі роботи над худож. образом архіт. твору (єдність, супідрядність, пропорції, *тектоніка*, ритм, масштаб, колір, *фактура* тощо). На сучас. рівні наука архіт. композиції збагачується методами системно-структурного аналізу й психофізіології, принципами *біоніки* і *кібернетики*.

В літературі — поєднання складових частин літ.-художнього твору в ідейно-естетичну цілісність, зумовлену життєвим змістом, світоглядною позицією й естетичними ідеалами письменника, законами обраного жанру. В К. виявляється взаємозв'язок *сцен, епізодів*, розділів твору, групування персонажів, різних способів художнього відображення і засобів типізації (опис, розповідь, *монолог, діалог, портрет, пейзаж*, тощо).

В музиці — 1) Структура муз. твору, *музична форма*. 2) Процес творення музики; викінчений муз. твір. У муз. закладах (уч-щах, консерваторіях) теорія К. вивчається у тісному зв'язку з такими муз.-теор. дисциплінами, як *гармонія, поліфонія, інструментовка*, аналіз муз. твору. 3) Художній твір, що поєднує різні види мистецтва (напр., літ.-музична К.).

О. О. Тіц (архітектура).
Р. Т. Гром'як (література).

КОМПО́СТИ (від лат. compositus — складений) — місцеві *органічні добрива*, що їх одержують в результаті біологічного розкладу різних органічних речовин. Для виготовлення К. використовують *гній, торф, фекалії, гноївку*, пташиний послід, листя, різні відходи і покидьки с.-г. виробн. і пром-сті тощо. Найпоширеніші К. торфогнойові, торфогноївкові, торфофекальні, торфолюпинові, гноєземляні, гноєфосфоритні (гній компостують з *фосфоритним борошном* або з *суперфосфатом*) та ін. За своїм діянням на підвищення *родючості грунту* К. і гній приблизно рівноцінні, а гноєфосфоритні К. переважають гній. Вносять компости майже під усі с.-г. культури.

КОМПРАДО́РСЬКА БУРЖУАЗІ́Я (від ісп. comprador — покупець) — угодовська верхівка нац. *буржуазії* економічно відсталих країн (колоніальних і незалежних), яка співробітничає з іноземним капіталом на внутр. й зовн. ринках. У своїй екон. і політ. діяльності виходить з інтересів великого іноземного капіталу. Є однією з гол. опор імперіалізму у його боротьбі проти *національно-визвольного руху*.

КОМПРЕ́С (лат. compressus — стиснутий) — багатошарова лікувальна пов'язка. Сухі К. (ватно-марлеві, нерідко з вощеним папером) захищають хвору або ушкоджену ділянку тіла від охолодження й забруднення. Вологі К. бувають холодними, гарячими, зігрівальними. Холодні К. (змочена у льодовій воді м'яка тканина) зменшують приплив крові. Їх накладають на запалені чи ушкоджені місця, на ніс (при носових та ін. кровотечах), на голову (при гарячці, сильному психічному збудженні тощо). Гарячі К. (змочена у гарячій воді м'яка тканина, покрита водонепроникним матеріалом) мають протилежну дію. Їх застосовують при спастичних мігренях, стенокардичних болях, *коліках*. Зігрівальні К. (волога м'яка тканина, покрита водонепроникним матеріалом і шаром вати) сприяють ліквідації запалення й розсмоктуванню *інфільтрату*. Застосовують при місцевих запальних процесах (флебіт, підшкірний інфільтрат, *ангіна* тощо), захворюваннях суглобів та ін. Різновидами зігрівальних К. є лікарські К. (до води додають лікарські речовини) і масляні К. (з використанням олії). Усі К. зменшують відчуття *болю*.

КОМПРЕ́СОР (від лат. compresso — стискую) — машина, якою стискують (понад 0,3 МПа) і переміщують під тиском повітря або інший газ. Машини, що стискують повітря до 12 кПа, наз. *вентиляторами*, до 0,3 МПа — повітродувками. Розрізняють компресори (мал.): поршневі, ротаційні, відцентрові, осьові і струминні; тиску низького, середнього і високого. В поршневих К. (одно- і багатоциліндрових; одинарної і подвійної дії; одно-, дво- і багатоступеневих) газ стискується між внутр. стінками робочого циліндра і *поршнем*, що рухається зворотно-поступально. Робочим органом ротаційних К. є обертовий поршень-ротор (один або кілька). В них об'єм засмоктаного газу зменшується між ковзними пластинами ексцентрично розташованого ротора і циліндром (пластинчасті К.), між двома гвинтовими роторами (гвинтові К.) тощо. У відцентрових К. газ, набуваючи обертового руху від робочих коліс ротора, спочатку стискується під дією відцентрових сил, а далі (у кільцевому *дифузорі*) — через зниження швидкості руху. В осьових К. газ переміщується паралельно осі ротора, стискуючись між його робочими лопатками і нерухомими лопатками корпуса. Відцентрові й осьові К. наз. також турбокомпресорами. Струминні К. діють як струминні *насоси*. Продуктивність поршневих К.— 2—5 м³/хв, ротаційних — 0,5 — 300, відцентрових — 10—2000, осьових К.— 100 — 20 000, струминних К.— 1 — 1000 м³/хв. К. застосовують у хім., нафтопереробній і гірн. пром-сті, авіації, металургії, машинобудуванні, в енергетиці, будівництві тощо. Див.

також *Лопаткова машина, Нагнітач.* *О. П. Клименко.*

КО́МПТОН (Compton) Артур Холлі (10.IX 1892, Вустер, Огайо — 15.III 1962, Берклі) — американський фізик, член Національної АН США. Закінчив Прінстонський ун-т (1914). В 1920—61 — професор ун-ту Вашінгтона в Сент-Луїсі і Чікагського ун-ту. Відкрив 1922 явище зміни довжини хвиль рентгенівських променів, розсіяних електронами (див. *Комптона явище*). Виявив ефект повного внутр. відбивання рентген. променів від дзеркальної поверхні скла та металів. У 1941—45 брав участь у створенні атомної бомби. Нобелівська премія, 1927.

КО́МПТОНА Я́ВИЩЕ — зміна *довжини хвилі* електромагнітного проміння при його розсіянні на вільних або слабко зв'язаних електронах. Відкрив 1922 А. Х. *Комптон*. К. я. стало одним з перших експериментальних підтверджень квантової теорії світла. Квантова теорія пояснює К. я. зіткненням *фотона* з електроном. При розсіянні на вільному нерухомому електроні фотон віддає йому частину енергії і змінює напрям свого руху. Збільшення довжини хвилі $\Delta\lambda$ фотона, зумовлене зменшенням його енергії, залежить від кута розсіяння θ і виражається формулою: $\Delta\lambda = \frac{h}{m_0 c}(1 - \cos\theta)$, де h — *Планка стала*, m_0 — маса спокою електрона, c — *швидкість світла* у *вакуумі*, $h/(m_0 c) = 2{,}426 \cdot 10^{-12}$ м — т. з. комптонівська довжина хвилі електрона. Наведена формула справджується і для розсіяння γ-проміння речовиною, а також для розсіяння рентгенівського проміння легкими речовинами (графіт, парафін тощо). При розсіянні фотонів на рухомих електронах $\Delta\lambda$ залежить не лише від θ, а й від поч. енергії електронів. У випадку розсіяння фотонів на електронах, що рухаються з швидкістю $v \approx c$, спостерігається т. з. о б е р н е н е К. я., при якому довжина хвилі фотонів зменшується внаслідок передачі їм частини енергії електронів. *М. Д. Корнієнко.*

КО́МПУТИ (від лат. computo — обчислюю) — козацькі списки з відомостями про майнове становище козаків, проходження ними військ. служби тощо. Запроваджені на Україні під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. К. складалися полковими канцеляріями і мали значення юрид. актів, на підставі яких визначалася належність до козац. стану. Скасовані на Слобідській Україні 1765, на Лівобережній Україні — у 80-х рр. 18 ст. в зв'язку з ліквідацією залишків автономії. К.— важливе джерело з соціально-екон. історії України 2-ї пол. 17—18 ст.

КОМП'Ю́ТЕР (англ. computer, від лат. computo — обчислюю) — термін, що його взято з англомовної літератури. Означає автоматичний пристрій, який діє за програмою, заданою заздалегідь. Звичайно ототожнюють із терміном *електронна обчислювальна машина*.

КОМСОМО́Л — скорочена назва Комуністичної спілки молоді; див. *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді*.

«КОМСОМО́ЛЬСКАЯ ПРА́ВДА» — всесоюзна молодіжна газета, орган ЦК ВЛКСМ. Виходить у Москві 6 раз на тиждень. Перший номер вийшов 24.V 1925. Висвітлює питання виробничого, внутрікомсомольського життя, побуту, моралі, розвитку фізкультури і спорту, а також міжнар. демократич. руху молоді. Газета відіграє значну роль у вихованні молоді в дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. «К. п.» нагороджено орденом Леніна (1930), орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1945), 2 орденами Трудового Червоного Прапора (1950, 1957), орденом Жовтневої Революції (1975).

«КОМСОМО́ЛЬСКОЕ ЗНА́МЯ» — газета, орган ЦК ЛКСМ України. Видається в Києві 5 раз на тиждень рос. мовою. Виходила з квітня 1938 під назвою «Сталинское племя». Під час нім.-фашист. окупації Києва 1941—43 не друкувалась. Видання відновлено 1.I 1944. З 1961 друкується під тепер. назвою. Нагороджена орденом Дружби народів (1979).

КОМСОМО́ЛЬСЬК — місто обласного підпорядкування Полтав. обл. УРСР, на лівому березі Дніпродзержинського водосховища, за 16 км від залізнич. ст. Потоки. Заснований 1961. З 1972 К.— місто. У К. — *Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат* імені 50-річчя СРСР; з-ди: залізобетонних виробів, металоконструкцій, по виробн. щебеню, хлібний. 5 заг.-осв., музична, художня, 2 спорт. школи, 2 профес.-тех. уч-ща, гірничо-металург. технікум; лікарня, поліклініка. Палац культури, 2 кінотеатри, 11 бібліотек.

КОМСОМО́ЛЬСЬКА ПРЕ́СА, молодіжна преса — спеціалізовані періодичні видання, гол. завданням яких є комуністичне виховання рад. молоді; складова частина *партійно-радянської преси*. Молодіжні друковані органи з'явилися одночасно з першими орг-ціями робітн. молоді у великих пром. центрах Росії. 14 (27).X 1917 вийшов 1-й номер журн. «Интернационал молодёжи» (орган Моск. спілки робітн. молоді), 28.XI 1917 — літ.-худ. і публіцистичний журн. «Юный пролетарий» (орган Петроград. к-ту Соціалістичної спілки робітн. молоді). Утворення комсомолу (жовтень 1918) поклало початок становленню і розвиткові всієї системи К. п. В грудні 1918 вийшов 1-й номер органу ЦК і МК РКСМ — журн. «Юный коммунист». У 1919 зароджується преса місц. к-тів комсомолу. XI з'їзд РКП(б), який відбувся у 1922, вказав на необхідність створення газет спілок молоді у великих губ. центрах, а в ін. містах — «Сторінок молоді» в парт. і рад. періодичних органах. 24.V 1925 вийшов перший номер газети «*Комсомольская правда*». На Україні першими молодіжними журн. були «Юный коммунист» (Харків, 1919), «Красная молодёжь» (Одеса, 1919), газ. «Юный пролетарий» (Миколаїв, 1920), «Червоний юнак» (Харків, 1920), «Молодой Донбасс» (Юзівка, 1920), «Молодой пролетарий» (Київ, 1920), «Молодой рабочий» (Одеса, 1920), «Молоде село» (Вінниця, 1921), «Грядущая смена» (Катеринослав, 1921), «Юношеская мысль» (Чернігів, 1921) та ін. В 1920 ЦК КСМУ почав видавати журн. «Юный коммунар», «Юный шахтёр» і газ. «Известия Центрального Комитета Коммунистического Союза Молодёжи Украины», 1921 — газ. «*Молодой рабочий*»; для сільської молоді виходили газ. «*Молоде село*» (з 1920), журн. «*Молодий більшовик*» (з 1925). У грудні 1925 вийшов перший номер республіканської газ. «Комсомолець України» (нині «*Молодь України*»). В квітні 1938 було організовано другу республіканську газ.— «Сталинское племя» (тепер «*Комсомольское знамя*»).

Після створення в травні 1922 Всесоюзної піонерської організації ім. В. І. Леніна під керівництвом ЦК ВЛКСМ почали видаватися *дитячі газети і журнали*. В роки Великої Вітчизн. війни виходили підпільні комсомольські газети, спец. фронтові листівки. Велику роль у боротьбі трудящих Зх. України за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною відіграли друковані органи *Комуністичної Спілки Молоді Західної України* — підпільні та легальні газ. і журн. «Наш стяг», «*Спартак*», «Молодий пролетар», «*Молодий спартак*», «Комсомолець Західної України», «Досвітні вогні», «Сяйво» та ін. Комсомольські видання друкуються в кожній області, краї, республіці. В 1980 в СРСР видавалося 240 комсомольських і піонерських газет та журналів. На Україні видається 29 комсомольських і піонерських газет, у т. ч. 4 республіканські — «Молодь України», «Комсомольское знамя», «*Зірка*», «*Юный ленинец*», і 6 журналів — «*Дніпро*», «*Знання та праця*», «*Ранок*», «*Барвінок*», «*Піонерія*», «*Малятко*» заг. разовим тиражем понад 9 млн. екземплярів (1980).

Літ.: Ленін В. І. Про пресу. К., 1975; О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. Сборник документов и материалов. М., 1972; Советская печать в документах. М., 1961; Газеты СССР. 1917—1960, т. 1—3. М., 1970—78; Періодичні видання УРСР 1917—1960. Газети. Х., 1965; Ганичев В. Н. Молодёжная печать: история, теория, практика. М., 1976; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. К., 1979. *С. М. Чирков.*

КОМСОМО́ЛЬСЬКЕ — місто Старобешівського р-ну Донец. обл. УРСР, на р. Кальміусі. Залізнична ст. Каракуба. В 1933 у зв'язку з будівництвом рудників для видобутку вапняку виникло с-ще Каракуббуд. З 1956 К.— місто. В місті — рудоуправління «Комсомольське» з кар'єром (видобування флюсового вапняку та буд. щебеню), міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв. і музична школи, індустріальний технікум, тех. уч-ще; 14 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Палац культури, кінотеатр, 6 бібліотек.

КОМСОМО́ЛЬСЬКЕ — селище міського типу Готвальдівського р-ну Харків. обл. УРСР, біля оз. Лиман. Залізнична станція. 14,1

гис. ж. (1980). На тер. с-ща — *Зміївська ДРЕС* імені Г. М. Кржижановського; заводи: буд. деталей, експериментальний механічний, хлібний; філіал Зміївського молочного заводу, овочева ф-ка, рибне г-во, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв., музична та спортивна школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Палац культури, 5 б-к. К. засн. 1956.

КОМСОМО́ЛЬСЬКИЙ (до 1943— Центросоюз) — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Свердловській міськраді, за 11 км від залізнич. ст. Довжанська. 4,6 тис. ж. (1980). На тер. с-ща — кам.-вуг. шахта і групова збагачувальна ф-ка «Центросоюз». Середня школа, лікарня, клуб, б-ка. К. виник 1905.

КОМСОМО́ЛЬСЬК- НА - АМУ́РІ — місто крайового підпорядкування Хабаров. краю РРФСР, райцентр. Розташований у нижній течії р. Амуру. Залізнич. станція, річковий порт. У районі К.-на-А.— залізнич. міст через Амур. 264 тис. ж. (1979). Поділяється на 2 міські райони. Засн. 1932. Названо на честь будівельників міста — комсомольців, які прибули сюди з усіх кінців Рад. країни, в т. ч. з України (з Харкова, Одеси). К.-на-А.— значний пром. центр. Гол. галузі: суднобуд. (з-д ім. Ленінського комсомолу), металургія, маш.-буд. — «Амурсталь», «Амурливмаш», підйомно-трансп. устаткування, «Металіст»; нафтопереробний (на нафті, що надходить з Сахаліну) з-д, швейна ф-ка. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. У місті — політехніч. та пед. ін-ти, гірничометалург., металург., легкої промсті та буд. технікуми, мед. уч-ще. Драм. театр, краєзнавчий та худож. музеї, Будинок молоді.

КОМУ́НА (франц. commune, від лат. communis — спільний) — 1) У середні віки в Зх. Європі міська організація, що домоглася від феодала незалежності і права на самоврядування. 2) В період *Великої французької революції* муніципальне самоврядування в Парижі та ін. містах. 3) *Паризька комуна 1871* — перша пролетарська революція і перший уряд робітн. класу, що існував у Парижі з 18.III по 28.V 1871. 4) Нижча адм.-тер. одиниця, поселення міського чи сільського типу в сучас. Франції, Італії, Бельгії та деяких інших країнах. 5) Одна з форм кооперування с. г. з усуспільненням усіх засобів виробництва, суспільним характером споживання і побутового обслуговування.

КОМУ́НА ІМЕНІ Ф. Е. ДЗЕРЖИ́НСЬКОГО — дитяча трудова комуна. Засн. 1927 в селищі Новому Харкові (передмістя Харкова). З 20.X 1927 до 1.VII 1935 комуною керував А. С. *Макаренко*. Тут дістали дальший розвиток пед. досвід *колонії імені М. Горького*, ідеї поєднання навчання з продуктивною виробничою працею, створено нові форми діяльності високоорганізованого дит. колективу. Комуна була першим в СРСР дит. закладом, який перейшов на повне самоутримання (з 1933). В 1932 в комуні було відкрито з-д електроінструментів, потім — з-д плівкових фотоапаратів. В 1930 відкрито робфак Харків. маш.-буд. ін-ту, а 1934 — школу-десятирічку. Діяльність комуни Макаренко описав у книгах «Марш 30 року», «Мажор», «ФД-1». «Прапори на баштах» та ін.

КОМУНА́ЛЬНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — галузь *будівництва*, призначена для спорудження нових, реконструкції і розширення діючих об'єктів *комунального господарства*. При плануванні *капітальних вкладень* в К. б. особливу увагу приділяють комплексному пов'язанню К. б. з житл. і соціально-культур. буд-вом (див. *Житлово-цивільне будівництво*), розвитком пром-сті та ін. галузей нар. г-ва, які споживають продукцію і користуються послугами підприємств комунального г-ва. К. б. на Україні, як і в ін. союзних республіках, здійснюють місцеві Ради нар. депутатів, пром. підприємства, радгоспи, колгоспи та ін.

В. Ф. Берестовський.

КОМУНА́ЛЬНЕ ГОСПОДА́РСТВО — сукупність підприємств, організацій, служб та інженерних споруд, призначених для задоволення комунально-побутових потреб населення міст, селищ і сіл; у містах входить до складу *міського господарства*. Обслуговує також пром. підприємства — постачає їм воду, газ, очищає стічні води тощо. До складу К. г. входять: системи *водопостачання* і каналізації, мережі *газопостачання* і *теплопостачання* (районні котельні й магістральні теплові мережі від них), електр. *міський транспорт*, електр. мережі напругою нижче від 35 кВ., міські мости й набережні, шляхопроводи, гідротех. й берегоукріплювальні споруди, об'єкти зовн. *благоустрою населених місць*, готелі (без обладнання ресторанів) тощо. За роки Рад. влади К. г. перетворилось на велику розвинуту галузь нар. г-ва. На 1.I 1978 в УРСР осн. фонди житл., комунального й побутового обслуговування населення оцінювались в 25% вартості (в діючих цінах 1978) всіх осн. фондів нар. г-ва республіки.

Темпи розвитку К. г. визначаються зростанням пром. виробн. і збільшенням чисельності міськ. населення (див. *Місто, Містобудування*). Житл. буд-во здійснюється цілими масивами і мікрорайонами з комплексом комунально-побутових установ і культур. закладів (див. *Житлово-цивільне будівництво*). На Україні 1917 лише 55 міст мали водопровід, 15 — каналізацію, 14 — трамвай. На 1.I 1979 з 406 міст і 901 с-ща міськ. типу республіки 400 міст і 735 с-щ міськ. типу забезпечені водопроводами, 599 міст і с-щ міськ. типу мають каналізаційні системи, 1081 місто і с-ще міськ. типу газифіковано сітьовим і зрідженим газом, 37 міст мають тролейбусне і 25 міст — трамвайне сполучення, в 324 містах є готелі. На 1.I 1978 в республіці налічувалося бл. 3750 комунальних підприємств, бл. 600 тис. чол. зайнято в сфері комунального обслуговування. Н.-д. та проектну роботу в галузі К. г. на Україні провадять Н.-д. і конструкторсько-тех. ін-т міськ. г-ва, Укр. держ. проектний і н.-д. ін-т по газопостачанню, теплопостачанню та комплексному благоустрою міст і селищ України (УКРНДІінжпроект), Укр. ін-т по проектуванню капітального ремонту житла (Укржитлоремпроект) у Києві та відповідні проектні і н.-д. ін-ти в Харкові й Одесі. Див. також *Житлове господарство, Побутове обслуговування населення.*

В. Ф. Берестовський.

КОМУНА́ЛЬНІ БА́НКИ—банки, які видають позички на житлове та комунальне господарство й будівництво. В капіталістичних країнах К. б. за характером своєї діяльності є *іпотечними банками*. В СРСР у зв'язку з реорганізацією банків довгострокових вкладень К. б. 1959 ліквідовано. Їхні функції передано *Будбанку СРСР* і частково *Державному банку СРСР*.

КОМУНА́ЛЬНІ МАШИ́НИ—машини *комунального господарства*, якими очищають та прибирають територію населених місць і громадські приміщення. В СРСР (з 1965) створено спеціалізовану галузь — комунальне машинобудування. До К. м. (мал.), застосовуваних для *очищення населених місць*, належать сміттєвози (кузовні, контейнерні) й асенізаційні машини (автоцистерни), підмітально-прибиральні, поливально-мийні, тротуаро- і пляжоприбиральні, а також льодосколювальні і снігоприбиральні машини, універсальні *навантажувачі*, піскорозкидачі тощо. Деякі з таких машин обладнують знімним устаткуванням. Громад. приміщення прибирають підмітальними, підмітально-пилососними, водопилососними, підлогомийними машинами, натирачами підлоги та ін. Є машини для тех. утримування газонів і зелених насаджень (напр., газонокосарки, кущорізи, автообприскувачі), машини, якими очищують каналізаційні мережі та колодязі зливної каналізації, ремонтують і очищують питні колодязі. У

Комунальні машини: 1 — сміттєвоз кузовний 53М; 2 — асенізаційна машина АНМ-53А; 3 — підмітально-прибиральна машина КО-304; 4 — машина для очищення каналізаційних мереж КО-502; 5 — підмітально-пилососна вакуумна машина КУ-403А «Астра»; 6 — машина для натирання і миття підлоги КУ-102 «Марс»; 7 — водопилососна машина КУ-001

комунальному і *житловому господарстві* міст і селищ застосовують також оперативні й аварійно-ремонтні машини для водопровідно-каналізаційних, газових, теплових і електр. мереж, ремонту засобів міськ. електротранспорту, дорожніх покриттів (див. *Дорожні машини*), житл. будинків тощо. В УРСР К. м. виготовляють київ. експериментальний з-д «Дормаш», Турбівський, Харцизький, з-д у м. Готвальді, ін. машинобудівні з-ди. Удосконалює і конструює К. м. *Міського господарства науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут.*

Літ.: Яворський В. Г. Механізація монтажних робіт при капітальному ремонті будинків. К., 1972; Циприян В. І., Шевченко Ю. Л., Боримських В. К. Санітарна очистка населених пунктів. К., 1973; Бондаренко А. І. Експлуатація міських вулиць і доріг. К., 1974. *О. І. Міндолін.*

КОМУНА́РСЬК (до 1931 — Алчевськ, до 1961 — Ворошиловськ) — місто обласного підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР, за 45 км від м. Ворошиловграда. Залізнична станція. 120 тис. ж. (1979). Виник 1895. В 1898 засновано с.-д. гурток. Алчевська бойова дружина брала участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. К.— важливий центр металургії Донецько-Придніпровського р-ну. У місті — *Комунарський металургійний завод*, коксохім., буд. конструкцій, залізобетонних виробів та ін. з-ди; домобуд. комбінат, галантерейна і швейна ф-ки, підприємства харчової пром-сті. 18 заг.-осв., 2 муз. і художня школи, 4 профес.-тех. уч-ща, індустр. технікум, *Комунарський гірничо-металургійний інститут*; 16 лік.-профілактичних закладів. 3 палаци культури, 2 кінотеатри, 3 палаци спорту, 3 музеї (істор., історії металург. з-ду, геолого-мінералогічний), 64 бібліотеки. Пам'ятники: В. І. Леніну, металургам, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни, Обеліск Перемоги.

КОМУНА́РСЬКИЙ ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1957. Має 9 ф-тів (гірничий, гірничо-електромех., металург., будівельний, електромашинобудівний, автоматизації виробничих процесів, інженерно-екон., вечірній, загальнотех.), є підготовче відділення. Філіал у м. Стаханові. Фонд бібліотеки інституту налічує (1980) 1,3 млн. одиниць зберігання. В К. г.-м. і. навчається (1980) близько 12 тис. студентів. За час існування ін-ту підготовлено понад 20 тис. спеціалістів.

Ю.М.Вовводін.

КОМУНА́РСЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ЗАВО́Д — підприємство чорної металургії. Розташований в м. Комунарську Ворошиловгр. обл. Засн. 1896. Історія з-ду багата революц. традиціями. В 1898 тут було створено марксистський с.-д. гурток, учасниками якого були К. Є. *Ворошилов*, С. В. *Косіор* та ін. Бойові загони робітників з-ду брали участь у революції 1905. В роки громадян. війни та іноз. інтервенції вони зі зброєю в руках боролися за встановлення Рад. влади на Україні. За відбудовний період і довоєнні п'ятирічки з-д реконструйовано на новій тех. базі й значно розширено. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. Виробничі споруди зруйнували нім.-фашист. загарбники. За післявоєнні роки з-д перетворився на потужне підприємство. До складу К. м. з. (1979) входять: агломераційний цех; доменний цех з 5 доменними печами (найбільша з них об'ємом 3000 м³ стала до ладу 1977); мартенівський цех, який має 9 мартенівських печей і один двованний сталеплавильний агрегат (введено в дію 1977); блюмінг-слябінг; товстолистові стани 2250 та 2800; великосортний стан 600. Осн. продукція з-ду: чавун, сталь, прокат. К. м. з. нагороджено орденами Жовтневої Революції (1971) та Трудового Червоного Прапора (1946). *Ю. Ф. Воронов.*

КОМУНЕ́РОС (іспан. comuneros, від comuna — громада) — повстання середньовічних самоврядних міст *Кастилії* 1520—22 проти королівського *абсолютизму*, на захист міських вільностей. В 1522 опір повсталих міст було зламано, репресії тривали до 1526.

КОМУНІ́ЗМ (від лат. communis— спільний) — найвищий історичний тип *суспільно-економічної формації*, суспільство, яке революційним шляхом приходить на зміну *капіталізму* і засноване на суспільній власності на засоби виробництва. Комуністична формація у своєму розвитку проходить дві осн. фази, що різняться за ступенем зрілості,— соціалізм (нижча фаза) і повний К., або К. (вища фаза). В Програмі КПРС дано таке визначення вищої фази комуністичного суспільства: «**Комунізм — це безкласовий суспільний лад з єдиною загальнонародною власністю на засоби виробництва, цілковитою соціальною рівністю всіх членів суспільства, де разом з всебічним розвитком людей виростуть і продуктивні сили на основі науки і техніки, що постійно розвиваються, всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком і здійсниться великий принцип „від кожного — по здібностях, кожному — по потребах“. Комунізм — це високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудівників, в якому утвердиться суспільне самоврядування, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу**» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 55). *Марксизм-ленінізм* науково обґрунтував істор. неминучість революц. переходу людства від капіталізму до К., вказав на основні характерні риси майбутнього суспільства, умови і шляхи побудови К., на всесвітньо-істор. місію робітн. класу як могильщика капіталізму і творця комуністичного суспільства. Всі складові частини марксизму-ленінізму — марксистсько-ленінська *філософія, політична економія, науковий комунізм* — є теор. обґрунтуванням К. Особлива роль у цьому обґрунтуванні належить теорії наук. К., яка досліджує гол. чин. систему соціальних, політ. та ідеологічних закономірностей формування, функціонування і розвитку комуністичного суспільства. Її об'єктом є також взаємозв'язки і взаємодії цих закономірностей з екон. законами виникнення і розвитку комуністичної формації. У відповідному контексті К. іноді називають наук. теорію, що його обґрунтовує, а також *міжнародний комуністичний рух*, спрямований на ліквідацію капіталізму і побудову К. в усьому світі. Створена К. Марксом і Ф. Енгельсом теорія наук. К. є творчим учненням. В. І. Ленін розвинув ідеї основоположників наук. К. стосовно до нових істор. умов — умов епохи імперіалізму і пролет. революцій. Дальший розвиток учення про К. пов'язаний з діяльністю *Комуністичної партії Радянського Союзу* та ін. марксистсько-ленінських партій, які ведуть принципову боротьбу проти *антикомунізму*, спотворення теорії наук. К. бурж., реформістськими й ревізіоністськими ідеологами. КПРС визначила осн. напрями побудови К., створення *матеріально-технічної бази комунізму*, формування комуністичних *суспільних відносин*, розвиток *соціалістичного способу життя*, виховання нової людини, створення сприятливих зовн. умов комуністичного будівництва.

Соціалізм утверджується в результаті перемоги пролетарської революції, в процесі творчої діяльності трудящих, керованих марксистсько-ленінською партією. Державою *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму* є держава *диктатури пролетаріату*. В процесі соціалістичної революції і будівництва соціалізму утверджується сусп. власність на засоби виробництва, ліквідуються експлуататорські класи, нац. ворожнеча, вступає в дію соціалістичний принцип: «від кожного — по здібностях, кожному — по праці»; формується *соціалістична демократія*, стає панівним марксистсько-ленінський світогляд і т. д. Після завершення перехідного періоду настає період зміцнення і розвитку створених основ нового сусп. ладу з тим, щоб досягти ступеня зрілого соціалізму. Вивчення й узагальнення досвіду СРСР і братніх країн соціалістич. співдружності дали марксистсько-ленінським партіям можливість створити науково обґрунтовану концепцію *розвинутого соціалістичного суспільства*. Таке суспільство є закономірним, необхідним ступенем екон., соціально-політ. і духовної зрілості нового ладу в рамках першої, нижчої фази К. й існує протягом відносно тривалого істор. періоду. Соціалізм, розвиваючись уже на власній основі, дедалі повніше розкриває свої творчі можливості і переваги, свою глибоко гуманістичну сутність.

В СРСР побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, яке в міру свого вдосконалення поступово, планомірно переростає в кому-

Комунізму пік.

ністичне. Рад. народ розв'язує великий комплекс завдань комуністичного будівництва. Ключовим завданням є створення матеріально-технічної бази комунізму, в процесі чого вдосконалюються техніка, технологія і організація сусп. виробництва, відбуваються прогресивні зрушення в його структурі, безперервно розвиваються важка індустрія, високомеханізоване с. г. Необхідною умовою створення матеріально-тех. бази К. є органічне поєднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами зрілого соціалізму. Динамічний і пропорційний розвиток сусп. виробництва, підвищення його ефективності, прискорення наук.-тех. прогресу, зростання продуктивності праці, всебічне поліпшення якості роботи в усіх ланках нар. г-ва становить основу, на якій відбуватиметься дальше піднесення матеріального і культур. рівня життя народу. Створення достатку матеріальних і духовних благ для всіх членів суспільства стане однією з гол. умов здійснення принципу К. на його вищій фазі «від кожного — по здібностях, кожному — по потребах». В процесі будівництва К. підвищується рівень усуспільнення економіки, відбувається неухильне зближення *державної (загальнонародної) власності* і *колгоспно-кооперативної власності* на засоби виробництва. На вищій фазі К. буде єдина, загальнонар. власність (див. *Комуністична власність*). Одним з гол. наслідків розвитку економіки, культури та сусп. відносин буде подолання істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею (див. *Протилежність між містом і селом, Протилежність між розумовою та фізичною працею*). В процесі комуністичного будівництва удосконалюється система суспільних відносин, формується і зміцнюється соціальна однорідність суспільства, зміцнюється союз *робітничого класу, селянства, інтелігенції*, стираються соціально-класові грані між ними. Відбуваються розквіт і зближення соціалістичних *націй* і народностей, формуються і розвиваються їхні спільні комуністичні риси. Подолання нац. відмінностей займе тривалий час, ніж стирання соціально-класових граней між робітниками, селянами та інтелігенцією. Зближення класів і соціальних верств, формування і зміцнення соціальної однорідності народу є необхідною умовою досягнення одного з ідеалів К.— цілковитої соціальної рівності всіх членів суспільства. В ході розвитку зрілого соціалізму вдосконалюється його політ. система, що виявляється насамперед у розвитку загальнонар. соціалістичної держави, в дальшому розгортанні соціалістичної демократії, посиленні участі мас в управлінні держ. і сусп. справами. Дальший розвиток і зміцнення соціалістичної державності приведуть в майбутньому до перетворення її на *суспільне комуністичне самоврядування*. З побудовою розвинутого комуністичного суспільства, з перемогою і зміцненням соціалізму на міжнар. арені відімре і *держава*. Всебічне зміцнення і вдосконалення загальнонар. соціалістичної д-ви — одна з гол. умов такого відмирання. Керівною і спрямовуючою силою соціалістичного суспільства, ядром його політ. системи, всіх держ. і громад. орг-цій є марксистсько-ленінська партія. Зріле соціалістичне суспільство створює необхідні культур. та ідеологічні умови побудови К., дбає про всебічний розвиток науки, мистецтва, системи нар. освіти, діяльності культурно-осв. установ, різноманітних форм сусп. самодіяльності населення, *засобів масової інформації і пропаганди. Ідеологічна робота КПРС*, соціалістичної д-ви є могутнім фактором комуністичного будівництва, виховання комуністичної свідомості мас, формування нової, всебічно розвиненої людини. В постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979) підкреслюється: «КПРС розглядає комуністичне виховання трудящих як важливий фронт боротьби за комунізм. Від успіхів ідеологічної, політико-виховної роботи дедалі більше залежать хід економічного, соціально-політичного і культурного розвитку країни, повна реалізація можливостей розвинутого соціалізму» (К., 1979, с. 6). *Комуністичне виховання* трудящих становить необхідну умову формування і розвитку комуністичного способу життя.

Розвинуте соціалістичне суспільство дбає про забезпечення сприятливих міжнар. умов для побудови К. (захист своїх держ. інтересів, зміцнення *світової системи соціалізму*, підтримка *національно-визвольного руху*, відвернення агресивних воєн, практичне здійснення принципу *мирного співіснування* держав з різним соціальним ладом тощо).

У процесі розвитку комуністичної формації виникатиме і розв'язуватиметься багато різноманітних завдань. Всі вони виступатимуть як прямі й опосередковані умови генерального завдання — всебічного і гармонійного розвитку особи. К. Маркс указував, що К.— суспільна формація, «основним принципом якої є повний і вільний розвиток кожного індивідуума» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 23, с. 562). Вільний і універсальний розвиток особи—не тільки найвище завдання, а й умова самого існування та розвитку К. Умови для всебічного виявлення всіх здібностей кожної особи повною мірою забезпечуються лише на вищій фазі К., коли зникнуть старі форми поділу праці, а сама праця перестане бути тільки зовн. необхідністю, умовою задоволення ін. потреб, засобом для життя й стане найпершою потребою, метою життя, самодіяльністю особи. Самодіяльність, яка за своєю природою безпосередньо спрямована на всебічний розвиток людських можливостей, стане найглибшим джерелом морального задоволення й естетичної насолоди людини, нагородою суспільства і щастям особи. «Праця,— передбачав Ф. Енгельс,— стане своєю власною винагородою» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 1, с. 521). Будівництво К. в СРСР є інтернац. обов'язком рад. людей. Досвід комуністичного будівництва в СРСР має велике міжнар. значення.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 17. Маркс К. Громадянська війна у Франції; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми.— Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 17. Марксизм і ревізіонізм; т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; т. 33. Держава і революція; т. 39. Великий почин; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 р. К., 1979; Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 р. К., 1979; Брежнєв Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. К., 1977; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Москва. 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Научный коммунизм. М., 1979.

В. І. Куценко.

КОМУНІЗМУ ПІК (до 1962 — Сталіна пік) — найвища гірська вершина СРСР. Розташований у хребті Академії Наук на Памірі, в межах Тадж. РСР. Вис. 7495 м. На схилах — великі льодовики. Вперше (1933) на К. п. піднявся учасник Таджицько-Памірської експедиції АН СРСР рад. альпініст Є. М. Абалаков. До 1972 на К. п. було здійснено 580 сходжень.

КОМУНІКА́ЦІЯ (лат. communicatio, від communico — роблю спільним, пов'язую, спілкуюсь) в кібернетиці — процес обміну *інформацією*. Розрізняють два аспекти К.— фізичний і соціальний. К. в її фіз. аспекті наз. також зв'язком. Зв'язок охоплює процеси передачі інформації між точками простору, пристроями або особами по відповідних *каналах зв'язку*. В створюваних людиною тех. системах розрізняють чотири осн. типи К.: «людина — людина», «людина — машина», «машина — людина» і «машина — машина». В процесах К. на тех. рівні широко використовують різного роду штучні мови (напр., мови, призначені для автоматизованої переробки інформації). К. в її соціальному аспекті охоплюють процеси обміну інформацією між окремо взятими особами, всередині групи чи організації, в рамках суспільства в цілому. К. такого роду здійснюється гол. чин. за допомогою природної мови. На індивід. рівні К. гол. значення мають процеси розпізнавання і сприйняття людиною інформації тощо. Для К. всередині групи чи організації першочергову роль грають розподіл відношень (підпорядкованість, співробітництво тощо) між членами групи чи організації, сумісність і взаємність їхніх намірів і потреб в К., особливості прийнятих правил К. На рівні організації К. виконує інформаційну, командну, інтегра-

тивну (що забезпечує цілісність організації) та переконуючу функції. В масштабі всього суспільства велику роль відіграє *комунікація масова*. *В. М. Мальцев.*

КОМУНІКА́ЦІЯ МА́СОВА — спосіб спілкування людей за допомогою *засобів масової інформації і пропаганди*. Виникнувши з поділом суспільства на класи і появою *ідеології*, діючи як регулятор розподілу й обігу соціальної *інформації*, К. м. є дійовим механізмом соціального управління й організації, могутнім засобом формування *громадської думки*, світогляду людей, впливу на їхню соціальну орієнтацію й поведінку, розвиток культури, освіти тощо. В класово антагоністичному суспільстві К. м. є передусім знаряддям класової апологетики влади експлуататорів, засобом маніпулювання свідомістю мас, прищеплення їм панівної ідеології, моралі. Разом з тим уже за капіталізму робітн. клас створює на противагу панівній нову систему К. м., що поширює пролет. ідеологію, сприяє організації трудящих в їх революц. боротьбі проти буржуазії. За соціалізму К. м. сприяє зміцненню соціально-політичної і ідейної єдності суспільства, комуністичному вихованню людини.

Ю. Д. Прилюк.

«КОМУНІ́СТ» — газета, орган ЦК КП(б)У. Виходив з 1918 по 1926 рос. мовою, з червня 1926 — українською. З 2.II 1943 видається під назвою *«Радянська Україна»*.

«КОМУ́НІСТ» («Комуни́ст», «Kомúnist»)— щотижнева газета, ЦО *Союзу комуністів Югославії* і Союзу комуністів Сербії. Засн. в січні 1925. Видається (як щотижнева — з 1.V 1957) в Бєлграді сербохорв. (кирилицею і латиницею), словен., македон., албан. і угор. мовами.

«КОМУНІ́СТ УКРАЇ́НИ» — щомісячний теор. і політ. журнал ЦК Компартії України. Засн. у листопаді 1924 під назвою «Більшовик». Перший номер вийшов у квітні 1925. В червні 1926 перейменований на «Більшовик України», з жовтня 1952 виходить під сучас. назвою; з квітня 1950 видається й російською мовою. Завданням журналу є висвітлення питань марксистсько-ленінської теорії, пропаганда рішень партії та уряду, надання допомоги трудящим республіки у вивченні теорії наук. комунізму і політики КПРС. Значне місце в журналі відводиться висвітленню екон., соціально-політ. і духовних процесів, які відбуваються в суспільстві розвинутого соціалізму, зокрема питань підвищення ефективності сусп. виробн. і якості роботи, управління нар. г-вом, розвитку соціалістичного способу життя. В журналі друкуються статті з історії КПРС та Компартії України, з питань розвитку науки, л-ри і мистецтва. Велика увага приділяється теорії та практиці орг.-парт. та ідейно-виховної роботи, висвітленню передового досвіду комуністичного буд-ва. Систематично публікуються матеріали про зовнішньополіт. діяльність КПРС і Рад. д-ви, розвиток світової соціалістичної системи, світового комуністичного, робітн. і нац.-визвольного рухів, викривається ідеологія антикомунізму та ревізіонізму. В 1975 нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. *А. В. Мяловицький.*

КОМУНІСТИ́ЧНА ВЛА́СНІСТЬ — історично визначена форма суспільної власності, що є основою економічної системи комуністичного способу виробництва (див. *Комунізм*). Являє собою *виробничі відносини* з приводу колективного привласнення матеріальних благ, насамперед *засобів виробництва*, в умовах комуністичного суспільства. К. в. у своєму розвитку проходить два ступені — соціалістичний і комуністичний, відповідно до двох фаз комуністичної формації — *соціалізму* і комунізму. *Соціалістична власність*, що існує в двох формах — *державній* (*загальнонародній*) *власності* і *колгоспно-кооперативній власності*, відображає відносно менш високий рівень розвитку продуктивних сил і виробн. відносин, реально існує в СРСР та ін. соціалістич. країнах. Перехід від соціалістичної до К. в. відбувається в міру розвитку і вдосконалення існуючих форм соціалістичної власності шляхом поступового зближення їх і злиття в майбутньому в єдину К. в. У створенні К. в. і поступовому перерастанні соціалістичних виробничих відносин у комуністичні вирішальну роль відіграє дальший розвиток державної (загальнонародної) власності як провідної і більш зрілої форми соціалістичної власності. Створюються виробничі і пром. об'єднання та загальнодерж. утворення, такі як *Єдина енергетична система СРСР*, *Єдина транспортна система СРСР*, *Загальнодержавна автоматизована система* збирання і обробки інформації та ін. Розвиток економіки як *єдиного народногосподарського комплексу СРСР* відзначається вдосконаленням розміщення продуктивних сил, створенням *територіально-виробничих комплексів* тощо. Підвищується рівень усуспільнення колгоспно-кооперативної власності. Про це свідчить дедалі повніше охоплення громадським колг. виробн. усіх галузей с. г.; усуспільнення виробн. дедалі більше виходить за межі окремих колгоспів і приводить до створення колг.-радгоспних та ін. міжгосподарських об'єднань і підприємств. Зростає вплив держ. власності, оскільки держ. підприємства посилюють постачання колгоспів сучас. тех. засобами, машинами тощо. Д-ва подає велику допомогу колгоспам і в підготовці кадрів, проведенні іригаційних і меліоративних робіт, у розвитку *агропромислової інтеграції*. З створенням К. в. відносини власності на засоби виробн. характеризуватимуться високим рівнем сусп. характеру виробн., що грунтуватиметься на автоматизованих системах машин, великими загальнонар. підприємствами комуністичного типу, органічно з'єднаними в єдине господарство планомірним суспільним *поділом праці*. Див. також *Комуністичні виробничі відносини*.

Літ. див. до ст. *Комунізм.*

М. С. Черненко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ А́ВСТРІЇ (КПА). Утворена 3.XI 1918 на конференції у Відні з комуністичних груп і гуртків. Одна з засновниць Комінтерну (1919). Важливе значення в боротьбі за єдність КПА мали VI (1923) та VIII (1925) з'їзди, на яких було ідейно розгромлено правих опортуністів. X з'їзд (1929) виключив їх з партії. Значну роль у зміцненні лав КПА відіграв Й. *Копленіг* (з 1924 — ген. секретар ЦК). КПА боролася за єдиний робітн. фронт проти фашист. загрози, брала активну участь в антифашист. виступі робітників Відня 1927. 26.V 1933 КПА було заборонено. У 1934 взяла участь у збройному виступі робітників на захист демократії. В період нім.-фашист. окупації Австрії (1938—45) КПА була єдиною партією, яка активно боролася проти фашизму. Після визволення Австрії вийшла з підпілля, взяла участь у процесі демократизації країни, виступала за політику нейтралітету. В 1945—47 представники КПА входили до складу уряду, до 1952 — парламенту. В 1958 парт. конференція прийняла програмний документ, в якому було зроблено висновок про можливість як мирного, так і немирного переходу до соціалізму в країні. XX з'їзд (1969) прийняв статут партії. В 60-х рр. КПА переживала труднощі, пов'язані з активізацією праворевізіоністських елементів. XXI з'їзд КПА (1970) засудив їхню діяльність і виключив лідерів цих елементів з партії. XXII з'їзд (1974) прийняв програмний теор. документ «Політико-ідеологічні основи боротьби КПА» та «Програму дій КПА». XXIII з'їзд КПА (грудень 1977) накреслив нові завдання партії. Під керівництвом КПА діє спілка Комуністична молодь Австрії (ств. 1970) та ін. прогресивні орг-ції. КПА брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — бл. 20 тис. чол. (1978). Голова — Ф. *Мурі* (з 1965). Друк. органи: ЦО — газ. *«Фольксштімме»*, теор.— щоміс. журн. «Вег унд ціль» («Шлях і мета», з 1935) та ін.

Літ.: Ленін В. І. Лист до австрійських комуністів. Повне зібрання творів, т. 41; XXII съезд Коммунистической партии Австрии. Пер. с нем. М., 1975; Копленинг И. Избранные произведения (1924—1962). Пер. с нем. М., 1963; Цуккер-Шиллинг Э. Он служил своему классу. Пер. с нем. М., 1974.

Б. М. Забарко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ АРГЕНТІ́НИ (КПА). Засн. 6.I 1918 на з'їзді представників лівого крила Соціалістичної партії Аргентини під назвою Інтернац. соціалістична партія (ІСП). Провідну роль у створенні КПА відіграли Л. Е. *Рекабаррен*, В. *Кодовілья*, Р. *Гіольді* та ін. II з'їзд ІСП (1919) ухвалив рішення про приєднання до Комінтерну (прийнята 1920). I (надзвичайний) з'їзд КПА (грудень 1920) прийняв *Двадцять одну умову* прийому до Комінтерну й перейменував партію на КПА. В 1930—45, 1959—64 та 1966—73 діяла в підпіллі. В 1959 з ініціативи КПА створено профцентр —

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ БАНГЛАДЕШ

Рух за єдність і координацію дій профспілок. В нелегальних умовах КПА здійснила 2 видання Повн. зібр. творів В. І. Леніна (51 т.). XII з'їзд КПА (1963) прийняв нову програму, яка визначила шлях до демократичної, антифеод. та антиімперіалістичної революції, до соціалістичного перетворення суспільства. В 1970 за участю КПА створено орг-цію Нац. зустріч аргентинців. Після відновлення в Аргентині конституційної форми правління (1973) КПА легалізовано. XIV з'їзд партії (серпень 1973) підтримав позитивні аспекти діяльності нового уряду, закликав до єдності всі прогресивні сили. Під керівництвом КПА діє Федерація комуністич. молоді Аргентіни (ств. 1921). Після держ. перевороту 1976 діяльність КПА, як і всіх ін. політ. партій, припинено. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Чисельність—бл. 150 тис. чол. (1979). Ген. секретар—А. Фава (з 1980; у 1938—80—*Арнедо Альварес*). Друковані органи: ЦО — щотиж. газ. «Нуестра палабра» («Наше слово», з 1950), політ.-теор.— щоміс. журн. «Нуева ера» («Нова ера», з 1949) та ін.

Літ.: Кодовилья В. Избранные статьи и речи. Пер. с исп. М., 1970; Ульянова С. И. Коммунисты Аргентины в борьбе за единство антиимпериалистических сил в 60-е годы. М., 1976.

Є. Г. Лапшев.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ БАНГЛАДЕ́Ш (КПБ). Засн. в березні 1948 в Калькутті на II з'їзді Компартії Індії як Компартія Пакистану (КПП) у зв'язку з поділом Індії 1947 на 2 домініони. В 1956 на базі орг-цій КПП у Сх. Пакистані було створено Компартію Сх. Пакистану (з 1971 — КПБ). У 1950 опубліковано проект програми партії, що вимагав повалення в країні влади поміщиків, націоналізації іноз. компаній тощо. В 1953 КПБ взяла участь в утворенні Об'єднаного фронту опозиційних партій Сх. Пакистану. 5.VII 1954 діяльність КПБ заборонено. Після держ. перевороту 1958 зазнала нових репресій. В 1971 КПБ вийшла з підпілля, в 1973 увійшла до Фронту нар. єдності Бангладеш. II з'їзд КПБ (1973) прийняв програму партії «Стратегія та програма КПБ». У 1975—76 та 1977—78 працювала нелегально. В 1978 увійшла до Об'єднаного демократич. фронту. III з'їзд КПБ (лютий 1980) затвердив нову програму партії, в якій підкреслено необхідність побудови в країні соціалістичного суспільства. В 1980 зазнала репресій. Брала участь у Нараді комуністичних і робітн. партій 1969. Ген. секретар ЦК — Мохаммед Фархад (з 1973), голова ЦК — М. Сінгх (з 1973). Друк. орган — щотиж. газ. «Екота» («Єдність»).

С. П. Полюк.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ БЕ́ЛЬГІЇ (КПБ). Ств. 4.IX 1921 на з'їзді в Брюсселі в результаті об'єднання Бельгійської компартії (утв. 1920) та Компартії Бельгії, ств. в травні 1921 Ж. *Жакмоттом* на основі групи «Друзі експлуатованого». Тоді ж вступила до Комінтерну. В 20—30-х рр. активно боролася за інтереси трудящих, зокрема під час страйків 1923, 1927, 1932 і 1936, за створення єдиного антифашист., антивоєн. фронту. В період нім.-фашист. окупації Бельгії (1940—44) очолювала *Рух Опору*. В 1944—47 комуністи входили до складу уряду. З 1946 в результаті наступу реакції та опортуністич. помилок керівництва КПБ її позиції ослабли. В 1954 XI з'їзд КПБ піддав критиці ці помилки, намітив шляхи їх усунення. XIV з'їзд (1963) прийняв тези, які фактично є програмою партії, зробив висновок про можливість мирного переходу до соціалізму в країні. XVII з'їзд (1966) розробив програму створення антимонополістич. і антиімперіалістич. фронту за участю всіх лівих сил. Черговий, XXIII з'їзд КПБ (березень — квітень 1979) закликав активізувати робітн. демократичний рух, розширювати боротьбу проти монополій, за мир і роззброєння. Під керівництвом КПБ діють спілка Комуністична молодь Бельгії і Нац. спілка студентів-комуністів. КПБ брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960 і 1969, в конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — бл. 11 тис. чол. (1978). Голова — Л. *Ван Гейт* (з 1972). Друк. органи: ЦО — газ. «*Драпо руж*» та щотиж. газ. «Роде ваан» («Червоний прапор», з 1921, флам. мовою), теор. журнали — щокварт. «Кайє марксіст» («Марксистські зошити», з 1969, франц. мовою), «Фламсе марксістісе тайдсхріфт» («Фламандський марксистський журнал», флам. мовою) та ін.

Літ.: Ренар К. Октябрь 1917 года и бельгийское рабочее движение. Пер. с франц. М., 1968.

К. О. Джеджула.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (більшовиків) УКРАЇ́НИ — див. *Комуністична партія України.*

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ БІ́РМИ (КПБ). Заснована нелегально 15.VIII 1939 марксистською групою. В 1943 в підпіллі відбувся I з'їзд, який прийняв рішення про розгортання збройної боротьби проти японської окупації Бірми (1941—45). В 1944 за ініціативою КПБ створено Антифашист. лігу нар. свободи (АЛНС), яка в березні 1945 очолила нар. повстання проти япон. загарбників. II з'їзд КПБ відбувся легально в липні 1945 в Рангуні. Він прийняв програму, націлену на завоювання нац. незалежності. В 1946 від КПБ відкололося ліваць угруповання — Компартія червоного прапора. Тоді ж КПБ виключено з АЛНС. У 1948 КПБ пішла в підпілля й почала збройну боротьбу проти уряду, що співробітничав з англ. колонізаторами. В 1949 з її ініціативи створено Нац. демократичний об'єднаний фронт (НДОФ). У 1955 розширений пленум ЦК КПБ прийняв програму, яка передбачала припинення громадян. війни та побудову соціалізму мирним шляхом. З 1964 під впливом маоїстів, ігноруючи прогресивні соціально-екон. перетворення в країні, КПБ почала розширювати збройну боротьбу за повалення нац.-демократичного уряду. Внаслідок загострення внутріпарт. боротьби загинув ряд керівників КПБ, чимало комуністів вийшли з неї й вступили до єдиної правлячої партії—Партії бірм. соціалістич. програми. Під впливом КПБ перебувають НДОФ та його збройні сили. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960. Голова ЦК — Такін Ба Тейн Тін (з 1975).

О. П. Малов.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ БОЛІ́ВІЇ (КПБ). Засн. 17.I 1950 внаслідок об'єднання комуністичних груп (у т. ч. з Лівої революц. партії, ств. 1940). До 1952 діяла в підпіллі. Брала активну участь у *Болівійській революції 1952*. II з'їзд КПБ (1964) прийняв «Програмну декларацію і платформу найближчих політичних вимог КПБ», підкреслив, що метою народу залишається здійснення нар. антиімперіалістичної революції. Після реакційного держ. перевороту 1964 за ініціативою КПБ створено Фронт нац. визволення. В 1967—69 КПБ — в підпіллі. III з'їзд (1971) прийняв «Програмні тези КПБ», якими партія керується в своїй діяльності. Після військ. перевороту 1971 КПБ знову в підпіллі. Тоді ж взяла участь у створенні Революц. антиімперіалістичного фронту. В 1974 брала участь у створенні Фронту демократичної і нар. єдності (ФДНЄ). В 1977, після приходу до влади нового уряду, КПБ вийшла з підпілля, увійшла до ФДНЄ. IV з'їзд КПБ (квітень 1979) підкреслив, що гол. завданням партії є боротьба за незалежний розвиток Болівії, розв'язання соціальних, екон. і політ. проблем. Після військ. перевороту 1980 КПБ знову в підпіллі. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Перший секретар ЦК — Х. *Колле Куето* (з 1968). Друк. органи: ЦО — щотижнева газ. «Унідад» («Єдність», з 1950), теор.— «Теоріа» («Теорія»).

Є. Г. Лапшев.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ БУКОВИ́НИ (КПБ) — марксистсько-ленінська партія, організатор і керівник боротьби трудящих Пн. Буковини за соціальне й нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Перші комуністичні осередки на Пн. Буковині виникли в березні — квітні 1917 в Хотинському повіті, 1918 — в Чернівцях, Заставні, Вижниці, Дорошівцях, Станівцях та ін. місцях. На поч. листопада 1918 вони об'єднались в Комуністичну партію Буковини. Було обрано Центр. Комітет на чолі з С. І. *Канюком*. Перебуваючи в глибокому підпіллі, КПБ проводила значну агітаційну роботу серед трудящих краю. Незважаючи на терор рум. окупантів, її ряди швидко зростали. В 1921 діяло 10 парт. к-тів на ф-ках і з-дах і 47 — на селі. КПБ працювала й серед солдатів. У січні 1919 під керівництвом комуністів вибухнуло *Хотинське повстання 1919*, в листопаді — повстання 113-го буковинського полку в Чернівцях. В серпні 1919 крайова конференція КПБ оголосила про вступ партії до Комінтерну. 17.III 1921 почала виходити комуністична газ. «Громада». Дійову допомогу кому-

ністам Буковини надавав ЦК КП(б)У. В квітні 1919 засн. *Галицьке бюро при ЦК КП(б)У*, перетворене на Тимчасовий к-т Компартії Сх. Галичини та Буковини. В грудні 1924 уряд боярської Румунії заборонив діяльність компартії. Проте революц. боротьба, незважаючи на репресії, не припинялась. Активізували діяльність парт. осередки в Чернівцях, Вашковецькому, Вижницькому, Заставнівському, Кіцманському, Серетському, Чернівецькому повітах. Виконуючи рішення V конгресу Комінтерну, КПБ 1926 увійшла до складу Компартії Румунії (КПР). На поч. 1927 було створено Буковинський підпільний крайком КПР. Комуністи посилили керівництво страйковою боротьбою пролетаріату та сел. виступами проти «аграрної реформи», яку проводив рум. уряд в інтересах поміщиків і куркулів, очолили кампанію протесту проти румунізації укр. шкіл. КПБ викривала зрадницьку політику верхівки соціал-демократів, її блокування з бурж. партіями. Під впливом комуністичної агітації конференція с.-д. партії (1928) засудила діяльність правоопортуністичних лідерів. Велика група делегатів конференції заявила про вихід з партії. 17.II 1929 створено легальну масову орг-цію «*Визволення*», яка перебувала під впливом комуністів. В умовах антирад. істерії комуністи очолили боротьбу трудящих на захист СРСР, проти підготовки нової війни, організували масові демонстрації, в т. ч. 10-тисячну першотравневу демонстрацію 1931 в Чернівцях під лозунгом: «Ніякої війни проти Радянського Союзу!». Під керівництвом комуністів створювалися антифашист. к-ти, зокрема в 1934 — Хотинський, Чернівецький і Сторожинецький повітові к-ти. У 1937 в Чернівцях, у повіт. містах було створено к-ти допомоги респ. Іспанії. Комуністи краю при підтримці КПР поєднували боротьбу за поліпшення життєвого рівня трудящих і антивоєн. рух з боротьбою за встановлення диктатури пролетаріату і возз'єднання Пн. Буковини з УРСР. Це сприяло інтернац. вихованню трудящих, завдавало ударів рум. шовінізмові, укр. бурж. націоналізмові й сіонізмові. В 1940, після возз'єднання Пн. Буковини з УРСР, створено *Чернівецьку обласну партійну організацію*. В різні часи секретарями ЦК КПБ та Буковинського крайового комітету КПР були С. І. Канюк, В. В. Гаврилюк, С. Г. Галицький, І. Клоцан, Д. Кюрчі, Д. Тодоракі, К. Терлецький, Б. Кац, С. Подолян.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. Ужгород, 1980.

В. М. Курило.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ВЕЛИКОБРИТА́НІЇ (КПВ). Засн. на установчому з'їзді в Лондоні 31.VII — 1.VIII 1920 в результаті об'єднання лівих груп Брит. соціалістичної партії, Соціалістичної робітн. партії, Соціалістичної асоціації Пд. Уельсу та ін. У 1920 вступила до Комінтерну. В 1921 до КПВ увійшли представники революц. руху *фабричних старост* на чолі з У. *Галлахером*, Соціалістична федерація робітників і ліве крило Незалежної робітн. партії. Відіграла провідну роль у розгортанні 1920 руху «*Руки геть від Росії*», сприяла створенню «*Руху меншості*» (1924). Брала участь у *загальному страйку 1926*, під час екон. кризи 1929—33 організовувала масовий рух безробітних. Напередодні 2-ї світової війни викривала політику потурання фашист. агресорам з боку уряду, боролася за єдиний робітн. фронт. В післявоєн. роки КПВ виступала проти політики «з позиції сили». XXII з'їзд КПВ (1952) прийняв програму «Шлях Британії до соціалізму». XXV (надзвичайний) з'їзд (1957) затвердив зміни в програмі КПВ, рішуче засудив групу ревізіоністів, що домагалися перегляду марксистсько-ленінських принципів побудови партії. XXVI з'їзд (1959) прийняв новий статут партії. XXXV з'їзд КПВ (1977) прийняв нову програму «Шлях Британії до соціалізму», в якій зазначено, що перехід до соціалізму в країні можливий без збройної боротьби, шляхом перетворення парламенту на знаряддя союзу всіх трудящих на чолі з робітничим класом. XXXVI з'їзд КПВ (листопад 1979) висунув як головне завдання створення в країні широкого демократичного фронту для боротьби за докорінні соціально-політичні перетворення. Під керівництвом КПВ діє Ліга молодих комуністів (ств. 1921). КПВ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969, в конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — 25,2 тис. чол. (1978). Ген. секретар — Г. *Макленнан* (з 1975), голова — М. Макгехі (з 1976). Друк. органи: ЦО — щотиж. журн. «Коммент» («Коментар», з 1921), теор. і дискусійний — щоміс. журн. «Марксізм тудей» («Марксизм сьогодні», з 1957) та ін.

Літ.: XXV (чрезвычайный) съезд Коммунистической партии Великобритании. Пер. с англ. М., 1958; XXVI национальный съезд Коммунистической партии Великобритании. Пер. с англ. М., 1959; XXVII национальный съезд Коммунистической партии Великобритании. Пер. с англ. М., 1961; Поллит Г. Марксизм и рабочее движение в Великобритании. Пер. с англ. М., 1960.

А. К. Мартиненко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ВЕНЕСУЕ́ЛИ (КПВ). Заснована 5.III 1931 в підпіллі. В 1935 вступила до Комінтерну. І нац. конференція КПВ (1937), на якій до неї приєдналися окремі комуністичні групи, завершила орг. формування партії. В 1941—45 діяла під назвою Нац. союз. У 1945—50 працювала легально. В 1945 внаслідок фракційної діяльності правоопортуністичних і лівосектантських груп КПВ розкололася на 3 угруповання. І (об'єднавчий) з'їзд (1946) подолав розкол, прийняв політ. тези і статут партії. В 1957 за ініціативою КПВ створено Патріотичну хунту з 4 партій, яка розгорнула боротьбу за повалення антинар. диктатури Переса Хіменеса (1958), після чого компартія вийшла з підпілля. В 1959 за участю КПВ утворено Конфедерацію трудящих Венесуели та Нац. сел. федерацію. В 1960 КПВ була змушена піти в підпілля. III з'їзд КПВ (1961) висунув завдання боротьби за створення нового демократич. уряду. В 1961—66 КПВ брала участь у партизан. боротьбі. В 1962 діяльність компартії було офіційно заборонено. VIII пленум ЦК КПВ (1967) визнав безперспективність збройної боротьби в даних умовах і закликав партію до мирних форм боротьби. В 1969 КПВ легалізовано. IV з'їзд КПВ (1971) виключив з партії правоопортуністичну групу Маркеса — Петкова. Черговий, VI з'їзд (серпень 1980) прийняв нову програму і політ. декларацію, в яких підкреслив необхідність повного повернення країні її природних багатств, зміцнення демократич. прав населення, закликав до згуртування патріотич. сил у єдиний фронт, запропонував конкретні заходи в інтересах населення й досягнення дійсної незалежності країни. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Чисельність — 13 тис. чол. (1975). Ген. секретар — Х. *Фаріа* (з 1951), голова — Г. *Мачадо* (з 1971). Друк. орган — щотиж. газ. «Трібуна популар» («Народна трибуна», з 1948).

П. І. Ніколаєв.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ В'ЄТНА́МУ (КПВ). Засн. нелегально 3.II 1930 в Гонконзі на конференції 3-х комуністичних орг-цій В'єтнаму, скликаній за ініціативою *Хо Ші Міна*. І пленум ЦК КПВ (жовтень 1930) прийняв програму партії та перейменував її на Компартію Індокитаю (КПІК). До 1931 діяла як авт. частина *Французької комуністичної партії*. В 1931 вступила до Комінтерну. В 1930—31 керувала виступами трудящих проти франц. колонізаторів та місц. феодалів. І з'їзд КПІК (1935) прийняв рішення про створення єдиного антиімперіалістичного фронту народів Індокитаю. В 1936—39 діяла напівлегально. В 1937 за ініціативою КПІК створено Демократич. фронт Індокитаю. В 1940—45 керувала боротьбою нар. мас проти япон. окупантів. В 1941 КПІК заснувала Лігу боротьби за незалежність В'єтнаму (В'єтмінь). Під керівництвом КПІК перемогла *Серпнева революція 1945 у В'єтнамі*. В листопаді 1945 в складних внутр. і міжнар. умовах ЦК КПІК заявив про саморозпуск партії. В 1946 за ініціативою комуністів з орг-цій В'єтміню та ін. створено Лігу в'єтн. народу (Л'єн-В'єт). В 1946—54 комуністи очолювали боротьбу в'єтн. народу проти франц. інтервентів. II з'їзд КПІК (1951), скликаний за рішенням Постійного бюро ЦК КПІК, прийняв нові програму та статут, перейменував в'єтн. секцію КПІК на Партію трудящих В'єтнаму (ПТВ), ухвалив рішення про вихід партії з підпілля. В 1951 В'єтмінь і Л'єн-В'єт утворили Об'єднаний нар. фронт (ОНФ). Після поділу В'єтнаму на дві частини на основі *Женевських угод 1954* на базі ОНФ 1955 створено Вітчизн. фронт В'єтнаму (ВФВ). III з'їзд ПТВ (1960) визначив її курс на побудову соціалізму в ДРВ, роз-

З'їзди Комуністичної партії В'єтнаму

I (КПІК) — 27—31.III 1935, Аоминь (Макао)
II (КПІК) — 11—19.II 1951, Туйєнкуанг
III (ПТВ) — 5—12.IX 1960, Ханой
IV (ПТВ) — 14—20.XII 1976, Ханой

виток нар.-демократичної революції в Пд. В'єтнамі, мирне об'єднання країни, прийняв новий статут. В 1964—73 ПТВ мобілізовувала нар. маси на боротьбу проти *агресії США у В'єтнамі*. Після повалення маріонеткового режиму у Пд. В'єтнамі (1975) і проголошення єдиної Соціалістичної Республіки В'єтнам (2.VII 1976; СРВ) IV з'їзд ПТВ (грудень 1976) намітив шляхи дальшого будівництва соціалізму в СРВ, затвердив завдання 2-го п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва (1976—80), прийняв новий статут партії і перейменував її на КПВ. КПВ відіграє керівну роль в єдиному *Вітчизняному фронті В'єтнаму* (ств. 1977). Брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960. Чисельність — понад 1,5 млн. чол. (1978). Ген. секретар ЦК — *Ле Зуан* (з 1960). Друк. органи: ЦО — газ. «*Нян зан*», теор.— щоміс. журн. «Тап чі конг шан» («Журнал комуніста». з 1956).

Літ.: IV съезд Коммунистической партии Вьетнама. Пер. с вьетн. М., 1977; Хо Ши Мин. О Ленине, ленинизме и нерушимой советско-вьетнамской дружбе. Пер. с вьетн. М., 1970; Ле Зуан. Избранные статьи и речи. Пер. с вьетн. М., 1971; Краткая история Партии трудящихся Вьетнама. Пер. с вьетн. М., 1971. *О. В. Новакова.*

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ГАЛИЧИ́НИ — див. *Комуністична партія Західної України.*

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ГОНДУРА́СУ (КПГ). Засн. 1927 на базі створеного 1924 в Тегусігальпі гондураського відділення Компартії Центр. Америки і місц. марксист. груп. На поч. 30-х рр. розгромлена реакцією. У квітні 1954 на І нац. конференції партію було відновлено. З часу створення КПГ діяла в підпіллі. У травні 1954 керувала найбільшим в історії країни страйком трудящих. І з'їзд КПГ (1958) схвалив статут партії, прийняв звернення до народу «За вільний, суверенний і незалежний Гондурас». 2-й пленум ЦК КПГ (1961) прийняв програму партії, 4-й пленум (1966) обговорив заходи по посиленню ідеологіч. та орг. роботи, виключив з партії лідерів антипарт. угруповання. З 1969 діє напівлегально. II з'їзд КПГ (1972) прийняв нові програму і статут партії. III з'їзд КПГ (травень 1977) висунув завдання мобілізації трудящих на підтримку нац. плану розвитку, боротьбу проти реакції, прийняв нові програму і статут партії. Під керівництвом компартії діє орг-ція комуністич. молоді. КПГ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Ген. секретар ЦК—Ріго́берто Паді́лья Руш (з 1978). Друк. органи: теор., політ. та інформ. орган ЦК — журн. «Трабахо» («Праця», з 1954, виходить раз на 2 місяці), щотиж. газ. «Патріа» («Батьківщина», з 1976).

В. П. Кириченко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ГРЕ́ЦІЇ (КПГ). Створена 17.XI 1918 на І (установчому) з'їзді в м. Піреї під назвою Соціалістична робітн. партія Греції (СРПГ). В 1919 очолювала рух проти участі Греції в антирадянській інтервенції. З II з'їзду (1920), який прийняв рішення приєднатися до Комінтерну (прийнята 1920),— СРПГ (комуністична). В 1924 III (надзвичайний) з'їзд перейменував партію на КПГ. В 1925—26 — на нелегальному становищі. Керувала заг. страйками 1923, 1925, виступами трудящих 1928, 1931—36. В 1934 за участю КПГ створено антифашист. Нар. фронт. Після встановлення в Греції фашист. диктатури (1936) КПГ заборонено. В роки 2-ї світової війни очолювала боротьбу нар. мас проти нім.-фашист. окупації країни (1941—44). 27.IX 1941 за ініціативою КПГ створено Нац.-визвольний фронт (ЕАМ), у грудні 1941 — Нар.-визвольну армію (ЕЛАС). Під час громадян. війни в Греції (1946—49) створена 1946 під керівництвом комуністів Демократична армія Греції боролася проти внутр. реакції та англо-амер. інтервентів. У 1947 КПГ оголошено поза законом. VIII з'їзд (1961) в новій програмі КПГ висунув завдання здійснення демократичних перетворень як умову переходу до соціалістичної перебудови країни. Після встановлення 1967 військ. диктатури КПГ боролася за об'єднання всіх прогрес. сил у єдиний Патріотичний антидиктаторський фронт. IX з'їзд КПГ (1974) прийняв нову програму, вніс зміни до статуту, викрив правоопортуністичну лінію ревізіоністів, які 1968 вийшли з КПГ і створили т. з. КПГ (внутрішню). 23.IX 1974, після повалення диктатури, компартію легалізовано. X з'їзд КПГ (травень 1978) намітив шляхи дальшої боротьби за демократію і соціальний прогрес, вніс зміни до програми і статуту. Під керівництвом КПГ діє орг-ція Комуністична молодь Греції (ств. 1968). КПГ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967, 1976. Ген. секретар ЦК — Х. *Флоракіс* (з 1978; з 1972 — 1-й секретар ЦК). Друк. органи: ЦО — газ. «*Різоспастіс*», теор.— щоміс. журн. «Коммуністікі епітеорісі» («Комуністичний огляд», з 1974).

Літ.: X съезд Коммунистической партии Греции. Пер. с греч. М., 1979.

В. Б. Євтух.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ДА́НІЇ (КПД). Засн. 9.XI 1919 як Лівосоціалістична партія Данії в результаті об'єднання лівих сил Соціалістич. робітн. партії і Соціалістич. спілки молоді. В 1920 приєдналась до Комінтерну, була перейменована на КПД. В 30-х рр. дістала представництво в парламенті. Під час нім.-фашист. окупації Данії (1940—45), перебуваючи на нелегальному становищі (з 1941), виступала провідною силою *Руху Опору*. Після розгрому фашизму вийшла з підпілля. Її представники входили до складу першого післявоєнного уряду Данії (травень — листопад 1945). В програмі «Шлях датського народу», прийнятій XVII з'їздом КПД (1952), сформульовано кінцеву мету партії — завоювання робітн. класом політ. влади в країні і побудова соціалістич. суспільства. XX з'їзд (1958) виключив з партії групу ревізіоністів, намітив курс на згуртування лав КПД на основі марксизму-ленінізму, прийняв новий статут. XXV з'їзд КПД (1976) прийняв нову програму, в якій висунув завдання створити умови для переходу до соціалізму, вніс зміни до статуту. XXVI з'їзд КПД (квітень 1980) намітив дальші завдання партії по згуртуванню трудящих країни в боротьбі проти монополій, вніс зміни і доповнення до її програми і статуту Під керівництвом КПД працює спілка Комуністична молодь Данії. КПД брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969, конференціях європ. комуністич. і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — бл. 12 тис. чол. (1977). Голова — Й. *Єнсен* (з 1977). Друк. органи: ЦО — газ. «*Ланд ог фольк*», теор. — щомісячний журнал «Тіден — верден рундт» («Час — навколо світу», з 1939).

Літ.: XXV съезд Коммунистической партии Дании. Пер. с дат. М., 1978.

П. Ф. Гринюк.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЕКВАДО́РУ (КПЕ). 22.IX 1925 в Кіто засн. Комуністичну секцію пропаганди і дії ім. Леніна. У 1926 вона разом з ін. комуністич. групами увійшла до Соціалістич. партії Еквадору, яка 1928 вступила до Комінтерну. II з'їзд партії (1931) перейменував її на КПЕ. У 1944 з ініціативи КПЕ створені Конфедерація трудящих Еквадору, Еквадорська федерація індіанців та ін. VI з'їзд (1957) прийняв програму і статут партії. У 1963 з партії виключено групу розкольницьких елементів. У період військ. диктатури 1963—66 КПЕ була заборонена. VIII з'їзд КПЕ (1968) прийняв нову програму, в якій визначено мету партії — здійснення нац.-визвольної, антиімперіалістич., антифеод., демократич. революції, і статут партії. IX з'їзд КПЕ (листопад 1973) закликав до єдності всі прогресивні сили країни у боротьбі за соціальне і нац. визволення. Брала участь у нарадах комуністичних і робітничих партій 1957, 1960, 1969. Чисельність — понад 7 тис. чол. (1977). Генеральний секретар — П. А. *Саад* (з 1952). Друк. органи: ЦО — щотижнева газета «Пуебло» («Народ», з 1946), теор.— щоміс. журн. «Бандера роха» («Червоний прапор»), бюлетень з організаційних питань і пропаганди «Віда дель партідо» («Життя партії»).

В. П. Кириченко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЗАКАРПА́ТСЬКОЇ УКРАЇ́НИ — марксистсько-ленінська партія, революц. авангард трудящих Закарпаття в їхній боротьбі за соціальне й національне визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Перші комуністичні орг-ції на Закарпатті виникли в кін. 1918 під впливом ідей Великого Жовтня. Вони були складовою частиною Компартії Угорщини, при ЦК якої діяла група комуністів Руської Крайни, що очолила комуністичний рух на Закарпатті. В березні 1919 закарп. трудящі взяли активну участь у соціалістич. революції і встановленні Рад. влади в Угорщині. Після поразки револю-

ції та насильницького включення Закарпаття до складу бурж. Чехословаччини комуністичний рух у краї розвивався як складова частина загальночехословацького комуністичного руху. Створена в березні 1920 на Закарпатті *Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі* (МСП) виступила одним з ініціаторів утворення Компартії Чехословаччини (КПЧ; 1921), до складу якої як крайова орг-ція увійшла комуністична орг-ція Закарпаття. При підтримці КПЧ, ВКП(б) і КП(б)У вона очолила боротьбу трудящих за соціальне й нац. визволення, за возз'єднання з Укр. РСР. Під її керівництвом у 20—30-х рр. відбувся ряд масових страйків, демонстрацій і мітингів. Закарпат. крайком видавав газ. «*Карпатська правда*» і «Мункаш уйшаг» («Робітнича газета», угор. мовою). Ряди організації зросли з 1,5 тис. чол. у серед. 20-х рр. до 4 тис. чол. у кін. 30-х рр. Її очолювали в різний час І. І. *Мондок*, І. П. *Локота*, М. І. *Сидоряк*, О. О. *Борканюк*, Е. *Кліма*, П. Ф. *Терек*, І. І. *Туряниця* та ін. В роки угор.-фашист. окупації (березень 1939 — жовтень 1944) організація діяла в глибокому підпіллі в складі Компартії Угорщини. Вона була організатором і керівником масового партизан. руху. Чимало комуністів Закарпаття загинули в боротьбі проти фашизму, серед них — О. О. Борканюк, якому посмертно присвоєно звання Героя Рад. Союзу, Й. Гавелка, І. Гафинець, А. Дєзе, Г. Туряниця, М. Можарович та ін. У жовтні 1944 рад. війська визволили Закарпаття, а 13.XI 1944 в Мукачевому на нараді представників парт. орг-цій 7 округів було створено орг. к-т по скликанню парт. конференції. 19.XI в Мукачевому відбулася 1-а парт. конференція Закарп. України, яка оформила парт. орг-цію краю як К. п. З. У. Конференція прийняла рішення про возз'єднання Закарпаття з Укр. РСР, про зміцнення *Народних комітетів* як органів революц. влади, про організацію допомоги Рад. Армії тощо та обрала ЦК К. п. З. У., першим секретарем якого став І. І. Туряниця. Згідно з рішенням конференції 26.XI в Мукачевому зібрався 1-й з'їзд Нар. к-тів, який прийняв істор. Маніфест про возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною та обрав найвищий орган влади — Нар. Раду Закарпат. України. В роботі з'їзду брав участь нач. політвідділу 18-ї армії Л. І. Брежнєв.

Під керівництвом К. п. З. У. трудящі краю за короткий час здійснили глибокі революц. перетворення: націоналізацію пром-сті, банків, транспорту, агр. реформу, налагодили роботу органів освіти, охорони здоров'я, культури. К. п. З. У. очолила всенар. рух за возз'єднання з Рад. Україною. Йдучи назустріч побажанням трудящих Закарпаття, Рад. уряд вступив у переговори з урядом нар.-демократич. Чехословаччини, які закінчилися 29.VI 1945 підписанням договору про вихід Закарпат. України зі складу Чехословаччини і возз'єднання її з УРСР. К. п. З. У. існувала до 15.XII 1945, коли на основі рішення ЦК ВКП(б) увійшла до складу Компартії Рад. Союзу. На той час партійні організації К. п. З. У. об'єднували близько 5 тис. комуністів. Із створенням у січні 1946 *Закарпатської області* було утворено *Закарпатську обласну партійну організацію*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, т. 1 (1918—1945 рр.). Ужгород, 1968; Ільницький Ю. В. Віхи звитяжного поступу. Ужгород, 1975. *І. М. Граничак.*

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЗА́ХІДНОЇ УКРАЇ́НИ — марксистсько-ленінська партія, бойовий авангард західноукр. трудящих, організатор і керівник їхньої боротьби за соціальне й нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Заснована в лютому 1919 у м. Станіславі (тепер — Івано-Франківськ) на нелегальній конференції підпільних комуністичних орг-цій і груп Сх. Галичини. До жовтня 1923 називалася Комуністична партія Сх. Галичини (КПСГ), у період існування *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки* влітку 1920 на її території — Комуністична партія Галичини (КПГ). Утворення КПСГ було закономірним наслідком розвитку революц. руху в краї під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції. Діяльність партії поширювалась на тер. всієї Сх. Галичини (сучас. Львівська, Тернопільська, Івано-Фр. області). КПСГ очолила боротьбу трудящих краю проти контрреволюц. бурж.-націоналістичного уряду «*Західноукраїнської народної республіки*» (див., зокрема, *Дрогобицьке збройне повстання 1919*). КПСГ діставала постійну допомогу від РКП (б) і КП (б)У. Ця допомога стала систематичною після *Третього з'їзду КП(б) України* (березень 1919), який прийняв рішення про поширення впливу партії на Галичину. З цією метою в квітні 1919 в Києві було утворено *Галицьке бюро при ЦК КП(б)У* (Галбюро). 1.VI 1919 заг. збори комуністів-галичан у Києві обрали К-т Компартії Сх. Галичини і Буковини. К-т видавав газ. «*Галицький комуніст*», листівки і брошури, що поширювалися в Сх. Галичині, зокрема в частинах *Української галицької армії*. З метою посилення агіт.-пропагандистської роботи серед галичан 26.II 1920 було створено *Галицьке бюро при ЦК РКП(б)*. 23.IV 1920 конференція галицьких і буковинських комуністів, що відбулася у Києві, обрала *Галицький організаційний комітет КП(б)У* (Галорком). Галорком через Галбюро постійно інформував ЦК РКП(б) про становище в Сх. Галичині. З делегатами КПСГ на конгресах Комінтерну зустрічався В. І. Ленін, який уважно стежив за розвитком революц. руху в Сх. Галичині. На поч. 20-х рр. відбувався активний процес ідейного та орг. зміцнення КПСГ. Це відзначив 1923 II з'їзд Комуністич. партії Польщі (КПП), складовою частиною якої з 1921 в умовах окупації Сх. Галичини бурж. поміщицькою Польщею стала КПСГ. За рішенням з'їзду КПСГ поширила свою діяльність на Волинь, Полісся, Холмщину і Підляшшя й була реорганізована в КПЗУ. Партія вела значну роботу серед робітників, а також серед селянства та у військ. частинах. Лише протягом 1922—23 в краї відбулося понад 315 страйків, зокрема страйк залізничників влітку 1923 та листопадовий страйк 1923 львівського пролетаріату, який переріс у заг.-польс. страйк. КПЗУ організувала в найбільших містах краю масові демонстрації протесту проти рішення Ради послів Антанти про передачу Сх. Галичини Польщі (1923). Майже на всій території Сх. Галичини і Зх. Волині діяли партизан. загони. Парт. орг-ції було утворено на всіх зх.-укр. землях і на кінець 1923 вони об'єднували 1712 чол. Діяльністю парт. орг-цій на місцях керували окружкоми КПЗУ (Львівський, Львівський-підміський, Станіславський, Волинський, Перемишльський та ін.). У пошуках правильних форм і методів керівництва революц. рухом КПЗУ виходила з генеральної лінії світового комуністичного руху. Завдяки цьому з допомогою ВКП(б), КПП і КП(б)У, в тісному контакті з якими працювала КПЗУ, комуністи Зх. України змогли ліквідувати внутріпарт. розходження в орг. справах 1921—23 та подолати помилки в нац. питанні. Важливе значення для КПЗУ мали рішення V конгресу Комінтерну (1924), що прийняв резолюцію з укр. питання, в якій, зокрема, висловився за «проголошення комуністичними партіями Польщі, Чехословаччини і Румунії лозунга об'єднання розірваних імперіалізмом на частини українських областей у Радянську робітничо-селянську республіку» й підкреслив необхідність якнайтіснішого поєднання революц. визвольної боротьби трудящих зх.-укр. земель з революц. рухом у Польщі, Чехословаччині та Румунії. II з'їзд КПЗУ (жовтень 1925) відзначив значне поліпшення орг. та ідейно-політ. діяльності партії, зростання і зміцнення її рядів, удосконалення тактики, зростання авангардної ролі комуністів у класових битвах трудящих. У вересні 1924 відбувся заг. страйк 14 тис. нафтовиків Дрогобича, Борислава, Кросна, робітників Львова та інших міст. Під впливом комуністів зростала класова свідомість трудящого селянства, про що свідчила *Заболотівська першотравнева демонстрація 1924*. З'їзд узяв курс на більшовизацію партії, зміцнення єдності трудящих Зх. України і Польщі, на посилення роботи в масах. Працюючи в підпіллі, в умовах жорстокого поліцейського терору, КПЗУ рішуче боролася проти реакційної ідеології та антинар. політики укр. бурж.-націоналістичних і клерикальних орг-цій, виховувала трудящих у дусі міжнар. класової солідарності. КПЗУ спрямовувала діяльність ряду масових організацій, зокрема *Комуністичної Спілки Молоді Західної України* (КСМЗУ), *Союзу пролетаріату міст і сіл Східної Галичини* (1922—24), Укр. сел.-робітн.

соціалістичного об'єднання — «*Сельробу*» (1926—32), Укр. сел. об'єднання (1931—34), зміцнювала свої позиції в екон., культурно-освітніх, спорт. та ін. орг-ціях. У 1924—28 на зх.-укр. землях, за явно заниженими даними офіц. статистики, відбулося бл. 500 робітн. страйків. III з'їзд КПЗУ (червень — липень 1928), згуртувавши партію на основі марксизму-ленінізму, ще раз підкреслив, що гол. умовою возз'єднання Зх. України з УРСР є спільна боротьба зх.-укр. робітників і селян з трудящими всієї Польщі проти капіталізму, за перемогу соціалістич. революції. Після з'їзду, в умовах світової екон. кризи (1929—33) партія мобілізувала трудящих на боротьбу проти екон. і політ. наступу правлячих кіл на інтереси робітників і селян. Комуністи очолили масові робітн. страйки, а також революц. сел. виступи, які тільки 1929 охопили 20 повітів (див. *Західноукраїнські аграрні страйки 1929*). У 1930 на Зх. Україні фактично було запроваджено воєн. стан і здійснено масові «*пацифікації*» («втихомирення») та ін. репресивні заходи. Проте вже *Ліське повстання 1932, Волинські селянські заворушення 1932* та ін. масові виступи показали, що терор не зламав революц. волі трудящих мас.

В обстановці активізації фашизму та імперіалістичної реакції, наростання загрози війни конкретною програмою дій комуністів Зх. України стала платформа антифашист. нар. фронту, розроблена партією на основі рішень VII конгресу Комінтерну і IV з'їзду КПЗУ (1934) й викладена в маніфесті «За волю, за щасливе майбутнє українського народу!». Послідовну боротьбу КПЗУ за об'єднання зусиль трудящих у єдиному нар. фронті підтримали робітники, селяни й трудова інтелігенція, про що свідчили *Львівський виступ робітників 1936*, коли політ. демонстрація переросла в барикадні бої, *антифашистський конгрес діячів культури 1936* у Львові, *Волинський селянський страйк 1936* та ін. революц. виступи.

Важливу роль в організації революц. боротьби трудящих зх.-укр. земель відіграла комуністична преса — бл. 200 нелег. і напівлег. періодичних видань КПЗУ: газети «*Земля і воля*», «*Наша правда*», «*Прапор комунізму*», «*Робітнича газета*», «*Світло*», журнали «*Культура*», «*Наша правда*» та ін. КПЗУ діяла в умовах жорстокого терору. Вона фактично була поставлена поза законом. Весь час відбувалися суд. розправи над комуністами (див. *Володимиро-Волинський процес 1926—27, Ковельський процес 1934, «Луцький процес 57-и»* та ін.). Проте, незважаючи на репресії, КПЗУ залишалася справжнім керівником трудящих Зх. України. В її рядах зросли й загартувалися такі відомі пролет. справді революціонери-комуністи, як А. Г. *Бараль* (Савка), С. І. *Бойко*, С. В. *Букатчук*, М. Т. *Заячківський* (Косар), Г. В. *Іваненко* (Бараба), В. Ф. *Коцко*, Й. В. *Крілик* (Васильків), Р. В. *Турянський* (Кузьма), І. Н. *Тишик*, Н. В. *Хомин* та інші. Комуністи Західної України продовжували керувати революційним рухом трудящих мас і в складних умовах, що створилися в результаті необгрунтованого розпуску 1938 Комуністичної партії Польщі та її складової частини — КПЗУ. Вони брали найактивнішу участь у встановленні Рад. влади після возз'єднання Зх. України з УРСР 1939, в соціалістич. будівництві, в підпільно-партизан. боротьбі проти фашист. загарбників у роки Великої Вітчизняної війни.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Під прапором Жовтня. Документи й матеріали. Львів, 1957; Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. К., 1960; Галушко Є. М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр. Львів, 1965; Панчук М. І. У полум'ї класових битв. К., 1979.

М. І. Панчук.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ІЗРАЇ́ЛЮ (КПІ). Засн. в березні 1919 як Соціалістична робітн. партія Палестини. З 1921 — Компартія Палестини. І (1919) і II (1920) з'їзди партії визначили гол. напрями її діяльності — боротьба проти брит. панування. за соціалізм, за спільні дії євр. та араб. трудящих. У 1921—42, в період брит. мандату на Палестину, працювала в підпіллі. У 1924 прийнята до Комінтерну. Після утворення держави Ізраїль (1948) перейменована на КПІ. У 1965 з КПІ виділилася націоналістична група, що перейшла на просіоністські позиції. XVI з'їзд (1969) рішуче засудив ізраїльську агресію 1967 проти арабських країн, прийняв програму КПІ, яка основним завданням партії визначила боротьбу проти імперіалізму, *сіонізму* і реакції, за соціалізм. XVIII з'їзд КПІ (грудень 1976) закликав прогресивні сили країни згуртуватися у боротьбі за мир, демократію, на захист прав трудящих, прийняв резолюцію, що вимагає покінчити з окупацією араб. територій і репресіями, забезпечити нац. і громадян. рівноправність араб. народу Палестини. З ініціативи КПІ 1977 створено Демократич. фронт за мир і рівноправність. КПІ — єдина партія в країні, членами якої на основі рівності є трудящі євреї та араби. Під її керівництвом працює Комуністична спілка молоді та ін. демократичні орг-ції. КПІ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Ген. секретар ЦК — М. *Вільнер* (з 1969). Друк. органи: ЦО — щотиж. газ. «Зу Гадерех» («Цей шлях», з 1965, мовою іврит) та газ. «Аль-Іттіхад» («Союз», з 1944, виходить 2 рази на тиждень араб. мовою), теор.—щоміс. журн. «Арахім» («Цінності», з 1969, мовою іврит) та щоквартж. журн. «Аль-Дарб» («Шлях», з 1969, араб. мовою), сусп.-політ. і літ.— щоміс. журн. «Аль-Джадід» («Нове», араб. мовою).

В. І. Нагайчук.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ІНДІЇ (КПІ). Засн. 26.XII 1925 у Канпурі на 1-й загальноінд. комуністичній конференції з комуністичних гуртків. З 1930 входила до Комінтерну. В 1934—42 діяла нелегально. Гол. напрямом її діяльності було згуртування всіх нац. сил країни на боротьбу проти колоніального панування. І з'їзд КПІ (1943) затвердив статут партії. Після досягнення Індією незалежності (1947) КПІ боролася за об'єднання усіх лівих, демократич. сил на боротьбу за здійснення радикальних перетворень в економіці і сусп. житті країни. В 1951 всеінд. конференція КПІ прийняла програму партії. V (надзвичайний) з'їзд КПІ (1958) ухвалив її новий статут. У 1964 лівосектантські елементи під впливом *маоїзму* пішли на розкол партії й утворили т. з. «паралельну (марксистську)» КПІ. VII з'їзд КПІ (1964) ухвалив нову програму партії. Внаслідок активної боротьби проти підривної діяльності маоїстів, «лівих» та правих опортуністів КПІ подолала негативні явища, викликані розколом, зміцнила свої лави. XI з'їзд КПІ (квітень 1978) засудив підривну політику маоїстського керівництва КП Китаю, підкреслив необхідність боротьби за мир, розрядку і роззброєння. Під впливом КПІ працюють Всеінд. конгрес профспілок, Всеінд. спілка с.-г. робітників, Всеінд. федерація молоді та ін. масові організації. КПІ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Чисельність — 546 тис. чол. (1978). Ген. секретар Нац. ради — Ч. Р. *Рао* (з 1964). Друк. органи: ЦО — газ. «*Нью ейдж*», теор.— щотиж. журн. «Парті лайф» («Партійне життя», з 1965, англ. мовою). щоденна газ. «Джанюг» («Народна епоха», з 1965, мовою гінді) та ін.

Літ.: XI съезд Коммунистической партии Индии. Пер. с англ. М., 1979; Проблемы коммунистического движения в Индии. М., 1971; Девяткина Т. Ф., Егорова М. Н., Мельников А. М. Зарождение коммунистического движения в Индии. М., 1978.

С. П. Полюк.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ІНДОНЕ́ЗІЇ (КПІ). Ств. 23.V 1920 лівим крилом Індійського с.-д. союзу (засн. 1914) на його VII з'їзді в м. Семарангу як Союз комуністів (пізніше Компартія) Голл. Індії. У 1920 вступила до Комінтерну. У 1921—24 називалася Компартія о. Ява. У 1926—27 комуністи очолювали збройне повстання проти голл. колонізаторів, після придушення якого КПІ було розгромлено і заборонено. У 1935 з ініціативи М. *Муссо* партію відновлено в підпіллі. Під час япон. окупації Індонезії (1942—45) КПІ боролася проти іноземц. загарбників. Після проголошення незалежності країни (17.VIII 1945) дістала можливість працювати легально, представники КПІ увійшли до складу уряду. У 1945—49 комуністи брали участь у боротьбі проти англ., потім голл. інтервентів.

У 1948 конференція КПІ прийняла резолюцію, в якій висунула завдання створення єдиного нац. антиімперіалістичного фронту. У 1948 КПІ об'єдналась з Робітн. партією Індонезії (ств. 1945) та революц. Соціалістичною партією Індонезії (ств. 1945), стала однією з найбільших партій країни. Після спровокованих реакцією у вересні — жовтні 1948 збройних сути-

чок в р-ні м. Мадіун, під час яких було вбито багатьох комуністів, у т. ч. членів керівництва КПІ, зазнала переслідувань, її позиції ослабли. У 1951 КПІ відновила легальну діяльність. Було обрано нове керівництво на чолі з Д. Н. *Айдітом*. Прийнята V (1954) і доповнена VI (1959) з'їздами програма КПІ висунула завдання об'єднання всіх прогресивних сил у боротьбі за доведення до кінця нац.-демократичної революції 1945. В серед. 60-х рр. КПІ стала однією з найбільших компартій світу (поч. 1965 — бл. 3,5 млн. чол.), під її керівництвом діяли численні демократичні орг-ції. Але з поч. 60-х рр. керівництво КПІ під впливом *маоїзму* почало відходити від марксизму-ленінізму. У 1965 частина керівництва КПІ підтримала спробу лівих офіцерів здійснити верхівковий держ. переворот, що зазнала поразки. Владу захопило реакц. військ. командування. Внаслідок розгорнутого терору було вбито сотні тисяч членів КПІ та ін. прогресивних орг-цій. У 1966 КПІ заборонено. В умовах глибокого підпілля марксистсько-ленінські сили партії почали боротьбу за її відродження, за створення демократичного фронту нац. єдності. КПІ брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960. Друк. орган — щоміс. журн. «Текад рак'ят» («Воля народу»). Видається індонез. та англ. мовами.

Г. Г. Бандиленко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ІРЛА́НДІЇ (КПІ). Засн. 4—5.VII 1933 в Дубліні на Установчому з'їзді з Революц. робітн. груп (створені прогресивним ядром комуністич. орг-ції, що виникла 1921) як єдина партія Ірландії та Пн. Ірландії. Прийнятий з'їздом маніфест передбачав боротьбу за нац. незалежність і створення робітн.-фермерської республіки. В 1933 вступила до Комінтерну. У 1941 орг-ція КПІ в Ірландії припинила діяльність, а орг-ція в Пн. Ірландії прийняла назву Компартія Пн. Ірландії (КППІ). У 1948 комуністи Ірландії створили Ірл. робітн. лігу (з 1962 — Ірл. робітн. партія, ІРП). Координацію діяльності КППІ і ІРП здійснювала Об'єднана нац. рада. У 1962 КППІ та ІРП прийняли програми. КППІ та ІРП брали участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1960, 1969, в конференції європ. комуністич. і робітн. партій 1967. Надзвичайний об'єднавчий з'їзд (15.III 1970, Белфаст) об'єднав партії в єдину КПІ, прийняв її статут і маніфест, в якому кінцевою метою КПІ проголошено створення вільної, об'єднаної, соціалістичної Ірландії. XV з'їзд КПІ (1971) прийняв новий статут. XVII з'їзд (лютий 1979) намітив дальші завдання партії у боротьбі за нац. незалежність, проти брит. імперіалізму. Під впливом КПІ діє Молодіжний рух ім. Конолі (ств. 1965) та ін. демократичні орг-ції. В умовах розколу країни КПІ поділяється на 2 обл. орг-ції — Ірландії та Пн. Ірландії. Брала участь в конференції європейських комуністичних і робітничих партій 1976. Нац. голова — Е. *Барр* (з 1971), ген. секретар — М. *О'Ріордан* (з 1971). Друк. органи: орг-ції Пн. Ірландії — щотиж. газ. «Юніті» («Єдність», з 1932); орг-ції Ірландії — щотиж. бюлетень «Айріш уоркерс войс» («Голос ірландських робітників»), щоміс. газ. «Айріш соушеліст» («Ірландський соціаліст», з 1961), щокварт. теор. журн. «Айріш соушеліст рев'ю» («Ірландський соціалістичний огляд», з 1969). Видаються англ. мовою.

С. В. Толстов.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ІСПА́НІЇ (КПІ). Засн. 15.IV 1920 на нац. асамблеї Федерації соціалістичної молоді Іспанії під назвою Іспанська компартія. В 1920 вступила до Комінтерну. В вересні 1921 об'єдналась з Ісп. комуністичною робітн. партією (ств. 13.IV 1921) під сучас. назвою. В роки військ. диктатури (1923—31) перебувала в підпіллі. В 30-х рр. стала однією з найвпливовіших політ. сил країни. З її ініціативи 1936 створено Нар. фронт, який тоді ж прийшов до влади. Комуністи входили до уряду Нар. фронту. Під час нац.-революц. війни 1936—39 КПІ, очолювана Х. *Діасом*, керувала боротьбою ісп. народу проти фашист. заколотників. З встановленням в Іспанії фашист. диктатури (1939) комуністи діяли в умовах підпілля і жорстоких репресій. V з'їзд КПІ (1954) прийняв нові «Програму Компартії Іспанії в боротьбі за незалежність і демократизацію Іспанії, за докорінне поліпшення умов життя іспанського народу» і статут КПІ. VI з'їзд КПІ (1960) прийняв нову програму, підтвердивши висунуту пленумом ЦК КПІ 1956 «політику національної згоди», спрямовану на об'єднання всіх опозиційних сил країни в боротьбі проти фашист. диктатури. В 1977, в умовах фактичного розпаду франкістського режиму, КПІ була легалізована. IX з'їзд КПІ (квітень 1978), перший легальний з'їзд з 1932, прийняв новий статут партії і політ. тези ЦК. КПІ продовжує боротьбу за ліквідацію залишків франкізму і демократизацію країни, за життєві інтереси трудящих, міжнар. розрядку і мир. До її складу як авт. орг-ції входять Об'єднана соціалістична партія Каталонії, Компартія Галісії, Компартія Країни Басків. КПІ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в конференціях європ. комуністич. і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — понад 200 тис. чол. (1978). Голова КПІ — Д. *Ібаррурі Гомес* (з 1960), ген. секретар — С. *Каррільйо* (з 1960). Друк. органи: ЦО — газ. «*Мундо обрero*», теор.— журн. «Нуестра бандера» («Наш прапор») та ін.

Літ.: История Коммунистической партии Испании. Пер. с исп. М., 1961; Ибаррури Д. В борьбе. Пер. с исп. М., 1968.

П. Ф. Гринюк.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ КАНА́ДИ (КПК). Засн. нелегально на установчому з'їзді в м. Гуелфі 31.V — 1.VI 1921. Легально оформилася в лютому 1922 під назвою Робітн. партія Канади (РПК). В 1924 перейменована на КПК, вступила до Комінтерну. Ставила гол. завданням боротьбу за єдність робітн. руху. Постійно зазнавала переслідувань. У 1931 були заарештовані члени Політбюро ЦК КПК на чолі з Т. *Баком*, КПК перейшла на нелегальне становище. В 1936 вийшла з підпілля. В 1940 уряд знову заборонив діяльність КПК. В 1943 на нелегальному X з'їзді КПК створено легальну Робітн. прогресивну партію (РПП), яка проголосила своєю метою побудову соціалізму в Канаді, сприяння справі розгрому фашист. агресорів. Після війни РПП очолила боротьбу трудящих за мир і демократію, зміцнення екон. і політ. незалежності країни. XVI з'їзд (1959) відновив назву КПК, прийняв статут і програму «Шлях до соціалізму в Канаді». У внутр. політиці ставилися завдання націоналізації монополістич. об'єднань, зниження воєн. витрат, перерозподілу нац. прибутку на користь трудящих; у зовн. політиці — боротьби за нац. незалежність, міцний мир, заборону ядерної зброї, за вихід Канади з НАТО, ліквідацію амер. військ. баз на тер. Канади тощо. XXI з'їзд КПК (1971) прийняв нову програму, що передбачає створення єдиного фронту лівих сил, підтримку боротьби франко-канад. населення за рівні соціально-екон. права з англо-канадцями. XXIV з'їзд КПК (січень 1980) визначив дальші завдання партії в боротьбі за інтереси трудящих, зміцнення нац. незалежності, за мир. З 1965 як авт. частина КПК діє Компартія Квебеку. Під керівництвом КПК працюють Ліга молодих комуністів та ін. демократ. орг-ції. КПК брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Ген. секретар — У. *Каштан* (з 1965).

Друк. органи: ЦО — газ. «*Канейдіан трібюн*», теор. і політ.— журн. «Ком'юніст в'юпойнт» («Комуністична точка зору», з 1969, англ. мовою, виходить один раз на 2 місяці), газ. «Лотта унітарія» («Спільна боротьба», з 1977, італ. мовою) та ін.

Літ.: Бак Т. Тридцать лет коммунистического движения в Канаде. Пер. с англ. М., 1954; Бак Т. Избранные произведения. 1925—1971. Пер. с англ. М., 1972; Каштан У. Рабочий класс и антимонополистическая борьба. Пер. с англ. М., 1975.

Л. О. Лещенко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ КИТА́Ю (КПК). Створена нелегально 1.VII 1921 на I з'їзді в Шанхаї, який проголосив кінцевою метою партії побудову соціалізму в Китаї. Одним з засновників КПК був *Лі Дачжао*. II з'їзд КПК (1922) гол. завданням проголосив боротьбу за перемогу спочатку демократичної, а потім — соціалістич. революції, прийняв статут. В 1922 прийнята до Комінтерну. В період підготовки і здійснення революції 1925—27 КПК тримала курс на співробітництво з *гоміданом* і створення єдиного нац.-революц. фронту. Після поразки революції КПК, спираючись на опорні бази на селі і керуючись рішеннями VI з'їзду (1928), сформувала Червону Армію Китаю й проголосила Кит. Рад. республіку, влада якої поширювалася на окремі райони Китаю. Під час національно-визвольної війни кит. народу проти япон. загарбників (1937—45) КПК виступала ор-

ганізатором єдиного нац. антияпон. фронту (ств. 1937), а після визволення країни від окупантів (1945) підняла народ на боротьбу проти проімперіалістич. режиму *Чан Кайші*, яка закінчилася перемогою нар. революції й утворенням КНР (1.X 1949). Цим перемогам сприяла багатостороння допомога з боку СРСР, країн нар. демократії, міжнар. комуністич. руху. В 1949—57 під керівництвом КПК в КНР було здійснено соціалістичні перетворення, зокрема агр. реформу, створено базу індустріалізації. VIII з'їзд КПК (1956) затвердив ген. лінію будівництва соціалізму в Китаї в тісному співробітництві з СРСР та ін. соціалістич. країнами. КПК взяла участь у нарадах комуністичних і робітничих партій 1957, 1960. Проте в кін. 50-х рр. в керівництві КПК перемогла дрібнобурж.-націоналістична лінія, боротьба якої проти пролет.-інтернаціоналістичної характерна для всієї історії КПК. Продовжуючи великодерж.- націоналістичні тенденції, що проявилися ще в 30-х рр., парт. керівництво на чолі з *Мао Цзедуном* стало на шлях ревізії марксизму-ленінізму. В 1958 воно проголосило волюнтарист. політику «трьох червоних знамен» (нової «генеральної лінії», «великого стрибка» і «нар. комун»), що призвела до кризи нар. г-ва країни. В ході розпочатої 1966 т. з. культурної революції, що супроводжувалася масовими репресіями, в Китаї було встановлено режим військ.-бюрократич. диктатури. В галузі зовн. політики керівництво КПК стало на шлях розколу міжнар. комуністич. руху, боротьби проти СРСР та ін. країн *соціалістичної співдружності*. IX з'їзд КПК (1969) проголосив «ідеї Мао» теор. основою діяльності партії. Керівництво КПК відмовилося від участі в Нараді комуністич. і робітн. партій 1969. Після X з'їзду КПК (1973), рішення якого просякнуті духом великодерж. шовінізму, антирадянщина стала офіц. парт. і держ. доктриною. Після смерті Мао Цзедуна (1976) нове керівництво КПК в боротьбі за владу розгорнуло кампанію проти своїх політ. противників, що супроводжувалася черговою чисткою партійного і державного апарату. XI з'їзд КПК (1977) закріпив *маоїзм* як ідейно-політ. платформу партії, оголосив закінченою «культурну революцію», підтвердив великодерж., націоналістич., антирад. курс. Керівництво КПК продовжило політику, спрямовану на нагнітання міжнар. напруженості, блокування з силами міжнар. реакції (1979 кит. вояччина здійснила агресію проти В'єтнаму, уряд КНР денонсував рад.-кит. договір про дружбу і взаємодопомогу 1950). КПРС, братні комуністичні і робітн. партії рішуче виступають проти несумісних з марксизмом-ленінізмом дій керівництва КПК. Чисельність КПК — 38 млн. чол. (1980). Голова ЦК — *Хуа Гофен* (з 1976), ген. секретар ЦК — Ху Яобан (з 1980). Друк. органи: ЦО — газ. «*Женьмінь жібао*», теор.— щоміс. журн. «Хунці» («Червоний прапор», з 1958) та ін.

Літ.: Опасный курс, в. 1—8. М., 1969—78; Идейно-политическая сущность маоизма. М., 1977.

Ю. В. Чудодєєв.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ КОЛУ́МБІЇ (КПК). Засн. 17.VII 1930 на основі лівого крила Революц. соціалістич. партії Колумбії (ств. 1926). В 1935 вступила до Комінтерну. В 1933—34 та з 1949 діяла нелегально, 1957—70 — напівлегально. В 1936 за участю КПК засновано Конфедерацію трудящих Колумбії, 1949 партія брала участь у збройній боротьбі селян за землю. X з'їзд КПК (1966) прийняв програму партії, яка висунула завдання здійснення антиімперіалістич., антилатифундист., нар.-демократич. революції як першого етапу соціалістичної революції. XII з'їзд (грудень 1975) прийняв політ. резолюцію, що закликала подолати розкол у робітн. русі, об'єднати революц. сили у боротьбі проти імперіалізму і олігархії, вніс зміни до програми і статуту партії. Під керівництвом КПК діє Спілка комуністичної молоді. КПК брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Ген. секретар ЦК — X. *Вієйра Уайт* (1947—58 і з 1966). Друк. органи: ЦО — щотиж. газ. «Вос пролетаріа» («Пролетарський голос», з 1957), теор.— двомісячний журн. «Документос політікос» («Політичні документи», з 1956)).

Є. Г. Лапшев.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ КУ́БИ (КПК). Ств. нелегально 16.VIII 1925 в Гавані. В 1928 вступила до Комінтерну. До 1938 працювала в глибокому підпіллі. В 1940 об'єдналася з створеним 1937 Революц. союзом в єдину партію — Революційний комуністичний союз, 1944 перейменований на Народно-соціалістичну партію Куби (НСПК).

В 1943—44 її представники входили до коаліц. уряду. З 1946 зазнавала переслідувань, 1953 заборонена. Після перемоги *Кубинської революції* 1959 НСПК, революц. орг-ція «Рух 26 липня» і прогрес. студентська орг-ція «Революційний директорат 13 березня» 1961 злилися на платформі марксизму-ленінізму в Об'єднані революц. орг-ції (ОРО), 1962—63 перетворені на Єдину партію соціалістичної революції Куби, яку 1965 перейменовано на КПК. I з'їзд КПК (грудень 1975) затвердив програмну платформу і статут партії, схвалив проект нової конституції республіки, систему управління і планування економіки, директиви по першому п'ятирічному плану соціально-екон. розвитку країни на 1976—80, визначив курс на побудову соціалізму, зміцнення світової системи соціалізму і міжнар. комуністич. руху на основі марксизму-ленінізму і принципів пролет. інтернаціоналізму. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 та (як спостерігач) 1969. Чисельність — понад 320 тис. чол. (1979). Перший секретар ЦК — Ф. *Кастро Рус* (з 1961). Друк. органи: ЦО — газ. «*Гранма*», теор.— щоміс. журн. «Мілітанте комуніста» («Комуніст», з 1967) та ін.

О. Т. Дарусенков.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЛЕСО́ТО (КПЛ). Засн. 5.V 1962 на установчому з'їзді, який прийняв програму і статут партії. Найближчою метою КПЛ було проголошено боротьбу за незалежність і створення д-ви нац. демократії, кінцевою — встановлення диктатури пролетаріату і побудову соціалізму. III з'їзд КПЛ (1967) розглянув питання орг. й ідеологічного зміцнення партії, виключив з КПЛ групу розкольників. IV з'їзд КПЛ (жовтень 1968) підкреслив, що гол. завдання партії на сучас. етапі — об'єднання й консолідація всіх антиколоніальних і демократич. сил нації в єдиний антиімперіалістич. фронт. Після реакц. держ. перевороту в лютому 1970 КПЛ було заборонено. Продовжує працювати нелегально.

Брала участь у Нараді комуністичних і робітничих партій 1969. Голова — Роберт Еліас Мохото Матжі (з 1962), ген. секретар ЦК— Джекоб Мхафісі Кена (з 1967). До заборони видавала журн. «Маджаммохо» («Комуніст»).

М. Д. Несук.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЛЮКСЕМБУ́РГУ (КПЛ). Засн. 2.I 1921 на базі революц. крила Люксембурзької соціалістич. робітн. партії на I, установчому з'їзді в м. Діфферданжі. У 1921 вступила до Комінтерну. II з'їзд (1921) виключив з КПЛ групу троцькістів. В 30-х рр. боролася за створення нар. антифашист. фронту. В роки нім.-фашист. окупації країни (1940—45) діяла в підпіллі, очолювала *Рух Опору*. XVIII з'їзд КПЛ (1965) прийняв новий статут партії. XXI з'їзд (1973) підкреслив необхідність посилення ідеологічної боротьби проти ревізіоністів у робітн. русі, затвердив платформу єдності лівих сил у боротьбі за демократію і соціальний прогрес. XXIII з'їзд КПЛ (1980) підкреслив необхідність активізації боротьби на захист прав трудящих та єдності дій усіх демократичних сил країни. Під керівництвом КПЛ діє спілка Прогресивна молодь та ін. демократичні організації.

КПЛ брала участь у нарадах комуністичних і робітничих партій 1957, 1960, 1969, в конференціях європ. комуністич. і робітн. партій 1967, 1976. Голова — Рене Урбані (з 1976). Друк. органи: ЦО — щоденна газ. «Цайтунг фум летцебургер фоллек» («Газета люксембурзького народу», з 1946, нім. мовою), щотиж. газ. «Вохенцайтунг фум летцебургер фоллек» («Щотижневик люксембурзького народу», нім. мовою).

В. С. Білецький.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ МА́ЛЬТИ (КПМ). Засн. в грудні 1969 на конференції представників марксистських груп. Черговий, II з'їзд КПМ (лютий 1979) прийняв програму партії, в якій намітив завдання її в сучас. умовах, вніс зміни до статуту партії, визначив гол. мету КПМ — досягнення єдності всіх антиімперіалістичних, прогресивних, патріотичних сил. Під керівництвом КПМ діє Ліга прогресивної молоді Мальти. Генеральний секретар — А. *Вассало* (з 1976; 1969—76 — голова), голова — Антоні Балдакіно (з 1976).

Друк. орган — журн. «Пролетар'ят» («Пролетаріат»). Виходить раз на 2 місяці.

І. В. Грушецький.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ НІДЕРЛА́НДІВ (КПН). Заснована 17.XI 1918 на базі лівого крила С.-д. партії Нідерландів. У 1919 вступила до Комінтерну. В роки нім.-фашист. окупації країни (1940—45) КПН очолювала *Рух Опору*. XVI з'їзд КПН (1952) прийняв нову програму партії, яка передбачала боротьбу за побудову нар.-демократич. д-ви. XIX з'їзд (1958) прийняв статут партії. КПН бореться проти гонки озброєнь, за нац. незалежність країни, за мир, демократію і соціалізм, проти ліквідаторських настроїв у рядах партії. XXVII з'їзд КПН (1980) закликав сформувати в країні прогрес. більшість у боротьбі за інтереси трудящих, за проведення миролюбної зовн. політики. Під керівництвом КПН діє Заг. орг-ція голландської молоді та ін. демократичні орг-ції. КПН брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, в конференції європ. комуністичних і робітн. партій 1976. Чисельність — 27,5 тис. чол. (1978). Голова ЦК — Х. *Хукстра* (з 1968). Друк. органи: ЦО — газ. «*Де Ваархейд*», теор.— щоміс. журн. «Політік ен кюлтюр» («Політика і культура»).

В. Д. Лисоченко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ НІМЕ́ЧЧИНИ. Засн. на Установчому з'їзді в Берліні (30.XII 1918 — 1.I 1919). Утворення КПН було підготовлене революц. діяльністю «*Спартака союзу*». В схваленій з'їздом програмі партії було сформульовано завдання встановлення диктатури пролетаріату, ліквідації мілітаризму, здійснення соціалістич. перетворень. Перший ЦК КПН очолили К. *Лібкнехт*, Р. *Люксембург*, В. *Пік*. В 1919 взяла участь у створенні Комінтерну. Під безпосереднім керівництвом КПН або при її активній участі проходили всі революц. виступи нім. пролетаріату 1919—23. В січні 1919, після придушення повстання робітників Берліна і злочинницького вбивства реакціонерами К. Лібкнехта і Р. Люксембург, КПН змушена була піти в підпілля (до 1920). На VI з'їзді (1920) КПН об'єдналася з лівою більшістю Незалежної с.-д. партії. В 1923—24 заборонена урядом. Нелегальний IX з'їзд КПН (1924) усунув від керівництва правоопортуністичну групу Брандлера — Тальгеймера, а партконференція 1925 — троцькістську групу Рут Фішер і Маслова. Новий ЦК очолив Е. *Тельман*. КПН зміцніла ідеологічно й організаційно, перетворилася у послідовно революц. марксист. партію. В 1930 КПН опублікувала «Програму національного і соціального визволення німецького народу», що вказувала шлях до врятування нації від загрози фашист. диктатури. З 1928 по 1932 чисельність КПН подвоїлась. На виборах до *рейхстагу* 1932 вона дістала 5,9 млн. голосів. Після приходу до влади фашистів (1933) КПН було заборонено. В березні 1933 було ув'язнено Е. Тельмана. Проте вона продовжувала діяти в підпіллі. На чолі партії 1935 став В. Пік. Були створені закордонні бюро ЦК КПН в Празі й Парижі. Брюссельська (1935) і Бернська (1939) конференції КПН гол. завданням партії висунули мобілізацію всіх сил на боротьбу з фашизмом, проти підготовки нової світової війни, за встановлення єдиного нар. антифашист. фронту. З початком другої світової війни КПН закликала робітничий клас сприяти воєнній поразці гітлерівців і повалити фашист. диктатуру. Героїчну боротьбу за досягнення цієї мети вели створені комуністами в Німеччині групи *Руху Опору*. В 1943 з ініціативи КПН на території СРСР з представників нім. антифашист. еміграції та військовополонених був створений нац. комітет «Вільна Німеччина». Після розгрому фашизму КПН вийшла з підпілля і очолила боротьбу нім. народу за ліквідацію основ нім. імперіалізму, здійснення демократичних перетворень і створення миролюбної єдиної Німеччини. В Сх. Німеччині в квітні 1946 КПН і С.-д. партія об'єдналися, утворивши *Соціалістичну єдину партію Німеччини*. В Зх. Німеччині праві лідери С.-д. партії при активній підтримці зх. імперіалістів перешкодили об'єднанню комуністичних і с.-д. орг-цій. Компартія там оформилася в самостійну орг-цію, зберігши назву — *Комуністична партія Німеччини*. Центр. органом КПН була газ. «*Роте фане*».

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 37. Промова на мітингу протесту проти вбивства Карла Лібкнехта і Рози Люксембург 19 січня 1919 р.; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; т. 44. Лист до німецьких комуністів; 35 лет Коммунистической партии Германии. Пер. с нем. М., 1955; Тельман Э. Избранные статьи и речи, т. 1—2. Пер. с нем. М., 1957—58.

В. Н. Гулевич.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ НІМЕ́ЧЧИНИ (КПН). Організаційно оформилась у самостійну політ. партію Зх. Німеччини 27.IV 1948 на конференції в м. Герне шляхом об'єднання комуністич. організацій зх. зон окупації Німеччини. Було обрано Центр. правління партії на чолі з М. *Рейманом*. КПН розгорнула боротьбу за виконання рішень *Потсдамської конференції 1945*. викорінення фашизму та мілітаризму, здійснення широких демократичних перетворень, за єдність Німеччини. Діяльність КПН викликала протидію з боку зх. окупаційних д-в. Почалися репресії, які особливо посилилися після створення ФРН (1949). Мюнхенський з'їзд КПН (1951) проголосив найважливішим завданням партії боротьбу проти ремілітаризації ФРН. Партія вела наполегливу боротьбу проти вступу ФРН у *НАТО*, за укладення мирного договору. Політичну лінію і тактику КПН намітив Гамбурзький з'їзд партії (грудень 1954). В листопаді 1954 в м. Карлсруе почався суд. процес над КПН. 17.VIII 1956 компартію було заборонено. В умовах підпілля партія провела два з'їзди (1957, 1963), конференцію (1960) і понад 30 пленумів ЦК, на яких обговорювалися завдання дальшої боротьби КПН. В 1968 КПН опублікувала проект програми партії, в якому з позицій наук. комунізму визначалися шляхи і методи демократич. і соціалістич. перетворень в країні. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в конференції європ. комуністичних і робітн. партій 1967. Правлячі кола ФРН відмовилися скасувати заборону КПН. Проте вони не наважились перешкодити створенню 1969 нової, легальної орг-ції зх.-нім. комуністів — *Німецької комуністичної партії*, до якої ввійшли члени забороненої КПН.

В. Н. Гулевич.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ НОРВЕ́ГІЇ (КПН). Засн. 4.XI 1923 на Установчому з'їзді в Осло лівим крилом *Норвезької робітничої партії*, що вийшло з неї після приходу до її керівництва правих реформістів. З 1923 входила до Комінтерну. В 30-х рр. боролася за згуртування демократичних сил країни, створення єдиного фронту проти загрози війни і фашизму. В роки нім.-фашист. окупації Норвегії (1940—45) КПН, діючи в підпіллі, брала активну участь у *Русі Опору*. У 1945, після визволення країни, комуністи входили до коаліц. уряду. VIII з'їзд КПН (1953) прийняв програму і статут. XIV з'їзд (1973) закликав до єдності дій лівих сил, прийняв нову програму партії, в якій зазначено, що першим етапом на шляху Норвегії до соціалізму є боротьба за демократію. XV з'їзд КПН (1975) підкреслив необхідність зміцнення партії, націлив її на боротьбу за єдність дій трудящих та всіх демократичних сил країни проти монополістичного капіталу. Під керівництвом КПН працює спілка Комуністична молодь та ін. прогресивні орг-ції. КПН брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в конференції європ. комуністич. і робітн. партій 1976. Чисельність — бл. 5 тис. чол. (1977). Голова — М. Г. *Кнутсен* (з 1975). Друкований орган — газ. «*Фріхетен*».

В. С. Білецький.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ (КПРС)— бойовий випробуваний авангард рад. народу, керівна і спрямовуюча сила рад. суспільства. Керівну і спрямовуючу роль партії законодавчо закріплено в *Конституції СРСР*. У ній підкреслено, що КПРС є ядром політ. системи рад. суспільства, всіх держ. і громад. орг-цій, що партія існує для народу і служить народу. Озброєна марксистсько-ленінським вченням, партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутр. і зовн. політики СРСР, керує великою творчою діяльністю рад. народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму. КПРС об'єднує на добровільних засадах передову, найсвідомішу частину робітничого класу, колгоспного селянства й інтеліґенції СРСР. Головним принципом її орг. побудови й діяльності є *демократичний централізм*, який передбачає виборність усіх керівних органів партії знизу доверху, їхню періодичну звітність перед

своїми парт. орг-ціями і перед вищестоящими органами, сувору парт. дисципліну і підкорення меншості більшості, безумовну обов'язковість рішень вищих органів для нижчих. КПРС побудована за інтернац. принципом, вона об'єднує представників різних національностей і районів СРСР. Компартії союзних республік, крайові й обл. орг-ції, самостійно вирішуючи питання свого внутр. життя, керуються політикою партії, рішеннями загальнопарт. з'їздів, ЦК КПРС. Парт. орг-ції створюються за тер.-виробничою ознакою. Зародком революц. пролет. партії в Росії був *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, створений В. І. Леніним 1895. У 1898 відбувся *Перший з'їзд РСДРП*, який проголосив заснування Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). На *Другому з'їзді РСДРП* була створена партія нового типу, партія більшовиків. «Більшовизм існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 41, с. 6). Партію було створено на ідейно-політ. і орг. принципах, розроблених В. І. Леніним. Величезне значення для створення партії мали праці В. І. Леніна *«Що робити?»*, *«Крок вперед, два кроки назад»*, ленінська газета *«Искра»*. Спираючись на вихідні ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін у нових істор. умовах створив стрункe і цільне вчення про партію як осн. зброю робітн. класу в його боротьбі за владу і будівництво нового суспільства. В основі ленінського вчення лежить ідея основоположників марксизму про те, що тільки самостійна політ. партія робітн. класу спроможна правильно відображати, відстоювати і захищати корінні інтереси робітників і всіх трудящих. Творча розробка В. І. Леніним вчення про партію була визначним вкладом у світову скарбницю марксизму. В. І. Ленін був першим серед діячів рос. і міжнар. робітн. руху, хто зрозумів і науково довів, що в умовах імперіалізму робітн. класові необхідна партія нового типу, яка б докорінно відрізнялася від партій *Інтернаціоналу 2-го,* потрібна партія соціальної революції і *диктатури пролетаріату.* **«Величезною історичною заслугою Леніна в створення ним пролетарської партії нового типу — живого втілення нерозривної єдності наукової теорії і революційної практики, натхненника, вождя соціалістичної революції та будівництва нового суспільства»**,— відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна» (К., 1979, с. 4). Вірний продовжувач справи Маркса і Енгельса, В. І. Ленін у непримиренній боротьбі проти бурж. і дрібнобурж. ідеології, *ревізіонізму* усіх гатунків, у т. ч. ліберального *народництва, «економізму», «легального марксизму», меншовизму,* відстояв бойовий, революц. характер партії. В її лавах загартувалася плеяда відданих справі пролетаріату профес. революціонерів, таких, як І. В. *Бабушкін,* М. Е. *Бауман,* Р. С. *Землячка,* М. І. *Калінін,* В. З. *Кецховелі,* Н. К. *Крупська,* М. М. *Литвинов,* Г. І. *Петровський,* Й. А. *П'ятницький,* Я. М. *Свердлов,* М. О. *Скрипник,* А. О. *Сольц,* С. С. *Спандарян,* Й. В. *Сталін,* О. Д. *Стасова,* С. Г. *Шаумян* та ін. Партія провела пролетаріат Росії через горнило трьох революцій, під час яких більшовики оволоділи мистецтвом керівництва масами, стратегією і тактикою класової боротьби. В період *революції 1905—07 в Росії* зразком революц. тактики були рішення *Третього з'їзду РСДРП* (1905), книга В. І. Леніна *«Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції»* (1905). Під керівництвом більшовиків у роки революції виникли *Ради робітничих депутатів 1905,* які стали прообразом Рад. влади. В період реакції (1907—10) більшовики на чолі з В. І. Леніним дали рішучу відсіч як *ліквідаторству,* так і *одзовістам,* зуміли зберегти осн. кадри партії, використовували найменші легальні можливості для зміцнення зв'язку з трудящими. В роки нового революц. піднесення (1910—14) більшовики готували маси до вирішальних битв проти царизму і капіталізму. Велику роль у цьому відіграли *Шоста (Празька) Всеросійська конференція РСДРП* (1912), що вигнала з партії меншовиків-ліквідаторів, і ленінська газ. *«Правда»*, перший номер якої вийшов 22.IV (5.V) 1912 (див. *Більшовицька преса*). Під час *першої світової війни 1914—18* більшовики, на противагу с.-д. партіям 2-го Інтернаціоналу, що скотилися до соціал-шовінізму, зайняли чіткі інтернаціоналістські позиції, висунувши лозунг перетворення імперіалістич. війни на громадянську. Після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* більшовики вийшли з підпілля й очолили боротьбу трудящих за перемогу соціалістичної революції. Стратегія і тактика партії на новому істор. етапі була чітко сформульована в *Квітневих тезах В. І. Леніна,* покладених в основу рішень *Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б).* В умовах двовладдя, коли поряд з *Радами робітничих і солдатських депутатів* — органами *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства* — існував бурж. *Тимчасовий уряд,* партія орієнтувалась на мирний розвиток революції. Після *липневих днів 1917,* коли двовладдя закінчилося на користь буржуазії, *Шостий з'їзд РСДРП(б)* узяв курс на збройне повстання. В цих умовах, особливо після розгрому *корніловщини,* значно зріс авторитет партії серед трудящих мас, що знайшло яскравий вияв у процесі *більшовизації Рад 1917.* Тріумфом ленінської стратегії і тактики більшовицької партії була перемога *Великої Жовтневої соціалістичної революції* 1917. Прийнята II з'їздом РСДРП перша програма партії, що висувала завдання повалення царського самодержавства, здійснення соціалістичної революції і зміцнення диктатури пролетаріату, була виконана.

Після перемоги Великого Жовтня більшовицька партія стала правлячою й очолила боротьбу робітників і трудящих селян за побудову соціалістичного суспільства, на захист завоювань революції від внутр. і зовн. контрреволюції, яка нав'язала Рад. країні *громадянську війну і воєнну інтервенцію 1918—20.* В ході розгрому білогвардійщини і інтервентів партія створила першу в світі робітн.-сел. Червону Армію. В громадян. війні загартувалися старі кадри парт. керівників і виросли нові. Серед них були А. А. *Андрєєв,* А. С. *Бубнов,* К. Є. *Ворошилов,* С. І. *Гусєв,* Ф. Е. *Дзержинський,* А. О. *Жданов,* Р. С. Землячка, М. І. Калінін, С. М. *Кіров,* С. В. *Косіор,* Л. Б. *Красін,* Г. М. *Кржижановський,* В. В. *Куйбишев,* Д. З. *Мануїльський,* А. І. *Мікоян,* О. Ф. *Мясников,* Г. К. *Орджонікідзе,* Г. І. Петровський, П. П. *Постишев,* Я. Е. *Рудзутак,* Я. М. Свердлов, М. О. Скрипник, Й. В. Сталін, М. В. *Фрунзе,* О. Д. *Цюрупа,* М. М. *Шверник,* О. М. *Ярославський* та ін. В роки війни під керівництвом партії склався воєнно-політ. союз рад. республік, в них було створено комуністичні партії як невід'ємні складові частини єдиної РКП(б) [на *Сьомому з'їзді РКП(б)* 1918 РСДРП(б) перейменована в РКП(б)]. У липні 1918 організаційно оформилась *Комуністична партія України.* ЦК партії й особисто В. І. Ленін приділяли КП(б)У величезну увагу, спрямовували її діяльність. Особливе значення для КП(б)У мала написана В. І. Леніним резолюція *Восьмої Всеросійської конференції РКП(б)* «Про Радянську владу на Україні». Партія взяла курс на перемогу соціалізму, що знайшло відображення в новій Програмі партії, прийнятій *Восьмим з'їздом РКП(б)* (березень 1919). Могутньою теор. і практичною зброєю в боротьбі за успішне здійснення цього величного завдання став *ленінський план побудови соціалізму в СРСР* — науково обґрунтований план свідомої істор. творчості широких нар. мас. Партія очолила робітн. клас, усіх трудящих у боротьбі за перебудову суспільства на соціалістичних засадах. Вона переборола на цьому шляху великі труднощі, пов'язані з тим, що довелося не тільки долати протидію внутр. і міжнар. реакції, а й відстоювати ленінський план соціалістичного будівництва в гострій боротьбі проти маловірів і капітулянтів, проти *троцькізму, правого ухилу у ВКП(б),* великодерж. шовінізму та *націонал-ухильництва.* Під керівництвом партії було успішно здійснено соціалістичну *індустріалізацію* країни, *колективізацію сільського господарства* і *культурну революцію,* ліквідовано експлуататорські класи. В найкоротший істор. строк відсталу в минулому країну було перетворено на передову державу світу.

Найважливішими віхами на цьому шляху були проголошена *Десятим з'їздом РКП(б)* (1921) *нова економічна політика,* розрахована на зміцнення *союзу робітничого класу і селянства*; утворення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*; масовий розвиток за

закликом *Шістнадцятої конференції ВКП(б)* (1929) *соціалістичного змагання* і *ударництва*; успішне виконання першого і другого п'ятирічних планів розвитку нар. г-ва СРСР. Замість Російської Комуністичної партії (більшовиків) — РКП(б) вона за рішенням *Чотирнадцятого з'їзду ВКП(б)* (1925) почала називатися Всесоюзною Комуністичною партією (більшовиків) — ВКП(б). *Вісімнадцятий з'їзд ВКП(б)* (1939) констатував, що в СРСР в основному побудовано соціалістичне суспільство.

У роки *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* партія виступила натхненником і організатором боротьби рад. народу проти гітлерівського фашизму і япон. мілітаризму. Комуністи йшли в перших лавах борців за свободу соціалістичної Вітчизни. Наприкінці 1941 у Збройних Силах СРСР було бл. 1,3 млн. комуністів, наприкінці війни — 3325 тис., тобто 60% складу партії. У ворожому тилу діяла широка сітка підпільних парт. орг-цій. На фронтах перебувало багато досвідчених партійних працівників: Л. І. *Брежнєв*, К. Є. Ворошилов, А. О. Жданов, Я. Е. Калнберзін, О. О. *Кузнецов*, Д. З. Мануїльський, П. К. *Пономаренко*, А. Ю. *Снечкус*, М. А. *Суслов*, М. С. *Хрущов*, О. С. *Щербаков* та ін. Перемога рад. народу над фашизмом стала всесвітньо-істор. подією і справила найглибший вплив на весь хід світового розвитку. В післявоєнні роки зусилля партії були спрямовані на якнайшвидше відновлення і дальший розвиток нар. г-ва, на зміцнення соціалістичного суспільства. Вона робила все для створення екон., соціальних, політ. і духовних передумов переходу до будівництва комунізму. З утворенням світової соціалістичної системи соціалізм в СРСР переміг повністю, остаточно. Таким чином, було успішно виконано другу Програму партії. *Дев'ятнадцятий з'їзд КПРС* (1952) прийняв рішення про перейменування партії в Комуністичну партію Радянського Союзу.

Двадцять другий з'їзд КПРС (1961) прийняв нову *Програму Комуністичної партії Радянського Союзу* — програму побудови комунізму. В програмі сформульовано триєдине завдання сусп. розвитку: створення *матеріально-технічної бази комунізму*, формування комуністичних *суспільних відносин*, виховання нової людини. В результаті перемоги соціалізму, зміцнення *соціально-політичної й ідейної єдності радянського суспільства* КПРС, залишаючись партією робітн. класу, водночас стала партією всього рад. народу. Зросла її керівна і спрямовуюча роль. Історично склалося так, що Комуністична партія після перемоги Великого Жовтня стала єдиною політ. партією в країні. Дрібнобурж. партії (меншовики, есери та ін.), з якими компартія була готова співробітничати, викрили себе як контрреволюційні, як пособники імперіалістичної буржуазії. І лише в партії Леніна трудящі побачили силу, спроможну не тільки взяти владу, а й «вести весь народ до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути учителем, керівником, вождем усіх трудящих і експлуатованих у справі влаштування свого суспільного життя без буржуазії і проти буржуазії» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 33, с. 25). Вся історія Країни Рад є блискучим підтвердженням цього. Бойові і трудові перемоги рад. народу були б неможливі без правильної, науково обгрунтованої політики Комуністичної партії, без її титанічної орг. роботи. Підсумки соціально-екон. перетворень, що їх здійснив рад. народ у ході будівництва соціалізму і комунізму під керівництвом КПРС, успіхи *світового революційного процесу*, благотворні зміни в міжнар. обстановці доводять непереможність марксистсько-ленінських ідей, правильність, плідність дійсно народної і глибоко наукової, інтернаціоналістської за своїм змістом внутр. і зовн. політики партії.

Послідовне й неухильне зростання ролі КПРС становить одну з важливих закономірностей комуністичного будівництва. Саме партія на основі вмілого використання закономірностей сусп. розвитку, аналізу реальних тенденцій, політ., сусп.-екон. та ідеологічних процесів розкриває перед країною шляхи руху вперед, пробуджує в масах величезну енергію й забезпечує гармонійний цілеспрямований і комплексний розвиток усього сусп. життя, успішне вирішення масштабних і складних сусп. проблем. Саме під керівництвом партії, яка досконало володіє передовою революц. теорією і користується безмежним довір'ям народу, партії, якій властиві спрямованість у майбутнє, новаторський підхід до справи, можуть бути повною мірою реалізовані програмні положення про інтенсивне нарощування матеріальних і духовних сил країни з метою побудови комунізму. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* на сучас. етапі комуністичного будівництва незмірно зросли масштаби і разом з тим ускладнились завдання сусп. розвитку, що потребує більш високого рівня політ. і орг. керівництва. Невпинно підвищується творча активність мас, мільйони трудящих залучаються до управління виробництвом, держ. і громад. справами. Набуває дальшого, все більш глибокого і всебічного розвитку *соціалістична демократія*, підвищується роль громад. орг-цій, розширюються права союзних республік. Зросло значення творчого розвитку і пропаганди марксистсько-ленінської теорії. Надзвичайно розширилася і поглибилася зовнішньополіт. діяльність партії. Все це, разом узяте, зумовлює зростання керівної ролі партії в комуністичному будівництві. Динаміка соціалістичного виробництва, глибокі якісні зрушення в економіці й соціально-політ. розвитку суспільства, серйозні зміни зовн. умов, посилення ролі такої сфери класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом, як екон. і наук.-тех. змагання двох світових систем,— усе це вимагає від партії дальшого підвищення рівня політ. і орг. керівництва, всемірного вдосконалення форм і методів цього керівництва на дійсно науковій основі.

Цього вимагає насамперед завдання орг. поєднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалізму. Могутній екон., наук.-тех. і культурно-моральний потенціал розвинутого соціалізму створює можливості для більш повного, ніж будь-коли, використання переваг соціалістичного ладу. Але ці можливості не реалізуються самі собою. Необхідні величезне напруження волі і здібностей всіх трудящих, розвиток їхньої творчої ініціативи, підвищення наук. рівня керівництва нар. г-вом, усіма сторонами життя суспільства. Партія по-ленінському широко ставить і вирішує ці завдання. Її творчу думку націлено на розробку сучас. методів планування і управління сусп. виробництвом, засобів всемірного підвищення його ефективності, шляхів макс. використання досягнень науки і техніки, вдосконалення матеріальних і моральних стимулів трудової діяльності мас. Швидке зростання виробництва, дальше піднесення трудової і сусп.-політ. активності трудящих становлять основу дедалі повнішого задоволення їх матеріальних і культур. потреб, створення сприятливих умов для всебічного розвитку особи, неухильного вдосконалення *соціалістичного способу життя*. На це спрямована й *аграрна політика КПРС*. Спираючись на ленінське вчення з національного питання, на *національну програму КПРС*, партія вперше в історії людства розв'язала національне питання в багатонаціональній країні.

Серйозні проблеми висуває перед Комуністичною партією розвиток соціальних відносин на етапі зрілого соціалізму. Він зв'язаний з наростанням процесів стирання граней між класами, а також внутрікласових відмінностей, підвищенням і поступовим вирівнюванням культур. рівня всіх верств населення, швидким зростанням рядів робітн. класу, його питомої ваги в соціальній структурі суспільства, з прискореним просуванням країни на шляху до створення соціально однорідного, безкласового суспільства. Підвищення ролі партії як керівної і спрямовуючої сили суспільства диктується також потребами дальшого розвитку політ. надбудови рад. суспільства, всебічного розвитку соціалістичної демократії. Переваги розвинутого соціалізму, його невичерпні можливості реалізуються завдяки діяльності політ. системи, що склалася в нашій країні, всіх її елементів — *Рад народних депутатів*, масових об'єднань трудящих, її керівного ядра — ленінської партії. Виявлення і максимально повне використання всіх можливостей для гармонійного і рівномірного розвитку країни неможливі без правильного функціонування політ. системи рад. суспільства і насамперед Комуністичної партії, що спирається на дані науки і багатий практичний досвід.

КПРС постійно піклується про

Чисельність КПРС
(на 1 січня)

Рік	Кількість комуністів
1917*	350 000
1927	1 212 505
1937	1 981 697
1941	3 872 465
1945	5 760 369
1950	6 340 183
1955	6 957 105
1960	8 708 667
1965	11 758 169
1970	14 011 784
1972	14 631 289
1973	14 821 031
1977	15 994 476
1979	16 721 322
1980**	17 193 376

* Жовтень.
** На 1 квітня.

дальше вдосконалення всіх ланок держ. і громад. управління процесами будівництва комунізму, розширення і поглиблення функцій різних інститутів і ланок політ. організації соціалістичної д-ви, їх взаємозв'язків, про всемірну активізацію діяльності Рад, усіх громад. орг-цій відповідно до умов і потреб зрілого соціалізму, про залучення через них мільйонів трудящих до управління всіма справами суспільства. КПРС втілює в собі єдність теорії і практики, наук. аналізу і живої організаторської роботи. Головне в її діяльності — вироблення генеральної перспективи розвитку суспільства, чіткого політ. курсу і мобілізація трудящих на його здійснення. Партія виробляє свою політику не з абстрактних формул, суб'єктивних побажань, а на основі точного врахування назрілих потреб розвитку країни, що дозволяє проникати в глибинні процеси сусп. життя, своєчасно виявляти і перебарювати труднощі, що виникають у ході будівництва комунізму, правильно визначати перспективи руху вперед.

Генеральна лінія партії на побудову комунізму вироблена рядом парт. з'їздів, кожний з яких був визначною віхою в розвитку нашої партії і країни. З'їзди наочно і яскраво показали непорушну наступність і послідовність ленінського політ. курсу, що забезпечив видатні успіхи в усіх сферах творчої діяльності партії і народу. Новим важливим етапом у здійсненні ленінської генеральної лінії партії став *Двадцять п'ятий з'їзд КПРС*. Теор. обгрунтування довгочасного політ. курсу, що його виробила партія, з'їзд підняв на якісно новий рівень. Особливе місце в документах з'їзду надано розв'язанню питань, пов'язаних з підвищенням ролі КПРС у всіх сферах сусп. життя, з неухильним зростанням ефективності її політики. Положення і вказівки з'їзду з цих питань є новим суттєвим вкладом у ленінське вчення про зростаюче значення суб'єктивного фактора в міру розширення масштабів і ускладнення завдань комуністичного будівництва. З'їзд конкретизував *економічну стратегію КПРС* і *соціальну програму КПРС*. Червневий пленум ЦК КПРС (1980) прийняв постанову про скликання 23.II 1981 XXVI з'їзду партії, який має визначити стратегію і тактику боротьби на наступному етапі комуністичного будівництва.

Глибоко аналізуючи всі процеси сусп. життя, КПРС творчо розвиває марксистсько-ленінську теорію. На сучас. етапі скарбниця марксизму-ленінізму поповнилася вченням про розвинутий соціалізм, про закономірності становлення нової сусп.-екон. формації, про перерастання д-ви диктатури пролетаріату в загальнонар. д-ву, положенням про *радянський народ* як нову істор. спільність людей та ін. Першочергового значення партія надає дальшому підвищенню рівня теор., ідеологічної роботи. Постійно збагачуючи і творчо розвиваючи революц. вчення, конкретизуючи сто-совно до нових істор. умов марксистсько-ленінські ідеї про сутність і принципи комунізму, партія розкриває закономірності, тенденції і шляхи визрівання майбутніх форм комуністичного суспільства і приводить у рух усі сили і засоби з метою якнайповнішого використання переваг і великих реальних можливостей зрілого соціалізму. Враховуючи, що сучас. умови потребують інтенсивного розвитку і вдосконалювання всієї ідеологічної роботи партії, КПРС з усією гостротою ставить завдання підвищення якості і ефективності цієї роботи, її тісного поєднання з вимогами політики партії, міцної опори на праці класиків марксизму-ленінізму, парт. документи, праці Л. І. Брежнєва та ін. керівників партії, які являють собою творчу розробку і застосування марксизму-ленінізму на практиці. Ці вимоги знайшли нове відображення у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979). Серцевиною розробленої партією широкої програми ідеологічної діяльності на новому етапі комуністичного будівництва є формування у трудящих комуністичного світогляду, високих ідейно-моральних якостей, виховання почуттів соціалістичного *патріотизму й інтернаціоналізму*, високої відповідальності і творчого ставлення до дорученої справи, непримиренності до будь-яких проявів бурж. ідеології. Справу *комуністичного виховання* трудящих, як і всю свою революційно-перетворюючу діяльність, партія будує на міцному фундаменті марксизму-ленінізму.

Партія, її Центральний Комітет постійно приділяють увагу підготовці і перепідготовці кадрів, у т. ч. ідеологічних. Це здійснюється через *Академію суспільних наук при ЦК КПРС*, республіканські та міжобласні парт. школи, постійно діючі курси, семінари і т. д.

КПРС — невід'ємна складова частина *міжнародного комуністичного руху*. Вона неухильно керується випробуваними, непорушними принципами соціалістичного інтернаціоналізму, активно сприяє зміцненню єдності всього міжнар. комуністичного і робітн. руху в інтересах спільної боротьби проти небезпеки нової світової війни, за мир, демократію і соціальний прогрес. Розвивається і міцніє непорушний союз комуністич. і робітн. партій країн *соціалістичної співдружності, ідеологічне співробітництво марксистсько-ленінських партій соціалістичних країн,* посилюються контакти КПРС з усіма марксистсько-ленінськими партіями. КПРС брала активну участь у роботі нарад комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, європ. конференцій комуністичних і робітн. партій 1967, 1976. Істор. досвід КПРС має неминуще значення. Він вийшов за рамки нашої країни і широко використовується комуністичними і робітн. партіями соціалістичних країн, міжнар. комуністичним рухом. Цей досвід вчить, що тільки марксистсько-ленінська партія, яка досконало володіє передовою теорією і будує свою діяльність на непорушних марксистсько-ленінських ідейних і орг. принципах, загартована в боротьбі проти опортунізму і спаяна єдністю своїх лав, спроможна подолати будь-які труднощі на шляху до мети — побудови соціалізму і комунізму. Періоду розвинутого соціалізму відповідає і новий етап у житті й розвитку самої партії. На цьому етапі різко посилюється значення зумовленого істор. практикою взаємозв'язку між внутр. життям партії й мірою її впливу на процеси сусп. розвитку, тобто посилюється роль і значення впливу внутріпарт. життя на все життя суспільства. В сучас. умовах, коли систематичне вдосконалення соціалістичної демократії, залучення всіх громадян до активної участі в держ. і громад. управлінні є гол. магістральною лінією руху рад. суспільства до комунізму, внутр. життя партії набуває постійно зростаючого значення як фактор, що повинен максимально активно впливати на ці процеси. Партія покликана служити прикладом, взірцем для всіх держ., громад. орг-цій, діяльність яких вона координує, у виробленні найбільш досконалих форм організації і методів роботи.

Зростання ролі партії відбувається на основі неухильного додержання *ленінських норм партійного життя*, проведення чіткої, науково обгрунтованої лінії в сфері *партійного будівництва*. Величезне значення для зміцнення і розвитку ле-

Конференції КПРС

I конференція РСДРП — 12—17 (25—30).II 1905, Таммерфорс

II конференція РСДРП — 3—7 (16—20).XI 1906, Таммерфорс

III конференція РСДРП — 21—23.VII (3—5.VIII) 1907, Котка (Фінляндія)

IV конференція РСДРП — 5—12 (18—25).XI 1907, Гельсінгфорс

V конференція РСДРП — 21—27.XII 1908 (3—9.I 1909), Париж

VI конференція РСДРП — 5—17 (18—30). I 1912, Прага

VII конференція РСДРП(б) — 24—29.IV (7—12.V) 1917, Петроград

VIII конференція РКП(б) 2—4.XII 1919, Москва

IX конференція РКП(б) — 22—25.IX 1920, Москва

X конференція РКП(б) — 26—28.V 1921, Москва

XI конференція РКП(б) — 19—22.XII 1921, Москва

XII конференція РКП(б) — 4—7.VIII 1922, Москва

XIII конференція РКП(б) — 16—18.I 1924, Москва

XIV конференція РКП(б) — 27—29. IV 1925, Москва

XV конференція ВКП(б) — 26.X—3.XI 1926, Москва

XVI конференція ВКП(б)— 23—29.IV 1929, Москва

XVII конференція ВКП(б) — 30.I—4.II 1932, Москва

XVIII конференція ВКП(б) — 15—20. II 1941, Москва

нінських норм парт. життя мали рішення *Двадцятого з'їзду КПРС*, Жовтневого (1964) пленуму ЦК КПРС, принципові настанови XXIII—XXV з'їздів партії з питань парт. будівництва. Їх виконання забезпечило дальше поглиблення *демократії внутрішньопартійної*, колективності керівництва, вдосконалення форм і методів багатогранної парт. діяльності.

Забезпечуючи наступність ленінського генерального курсу і разом з тим всебічно враховуючи нові умови і вимоги, КПРС невтомно піклується про дальше всемірне підвищення рівня своєї організаторської та ідеологічної діяльності (див. *Ідеологічна робота КПРС*), про послідовне впровадження колективізму і демократії, поліпшення якісного складу й ідейно-орг. зміцнення парт. рядів, справи добору, розстановки і виховання кадрів (див. *Кадрова політика КПРС*), розвитку *критики і самокритики*, зміцнення *дисципліни партійної*, вдосконалення структури парт. органів і *первинних партійних організацій*, стилю, форм і методів їх роботи, зміцнення зв'язків з масами.

По цих осн. напрямах проходить безперервне зміцнення КПРС, удосконалення її внутр. життя, орг. і політ. керівництва. Багато норм парт. життя, форм і методів парт. роботи і керівництва вже служать сьогодні і тим більше будуть служити в майбутньому взірцем при виробленні норм *суспільного комуністичного самоврядування*. Заходи, які здійснює партія в галузі вдосконалення свого внутр. життя і керівної діяльності, мають комплексний, системний характер. У центрі уваги при цьому — підвищення наук. обгрунтованості й ефективності парт. роботи. Свій конкретний вияв це знаходить, кінець кінцем, у глибоких і позитивних результатах керівної діяльності партії, всіх її ланок, у підвищенні її ефективності, осн. критеріями якої є: непорушна єдність партії і народу; високий рівень соціалістичної свідомості, трудової і політ. активності рад. людей, їх безмежної відданості справі партії, організованість і відповідальність перед суспільством; успішне здійснення планів комуністичного будівництва; постійно міцніючі соціалістичний патріотизм і інтернаціоналізм. У цьому вирішальну роль відіграє дальше значне збагачення внутр. життя партії. Об'єктивна тенденція, що випливає з усього ходу сусп. розвитку при соціалізмі, полягає в тому, що посилюється приплив у партію свіжих сил. За останні три десятиріччя лави КПРС зросли майже втроє, що пов'язано насамперед з підвищенням її керівної ролі й авторитету. На 1.IV 1980 КПРС налічувала в своїх лавах 17 193 376 членів і кандидатів у члени партії. Збільшення парт. рядів одночасно є показником зростаючої політ. зрілості й активності робітн. класу, колгоспного селянства, рад. інтелігенції. Прийом у КПРС проводиться в індивідуальному порядку. Для вступаючих встановлено кандидатський стаж строком один рік. Молодь до 23 років включно приймається в партію тільки через ВЛКСМ. КПРС не форсує зростання чисельності своїх рядів, приділяючи першочергову увагу якісному складові тих, що вступають у партію, регулюванню зростання її чисельності. При цьому осн. соціальну базу КПРС становить робітн. клас, який і в сучас. умовах залишається провідною силою рад. суспільства. На 1.I 1979 серед комуністів було 42,7% робітників, 13,2% колгоспників, 44,1% службовців.

Першочергового значення партія надає постійному підвищенню активності комуністів у визначенні й здійсненні парт. політики. Це — одна з осн. програмних і статутних вимог КПРС. Послідовне і всебічне втілення в життя принципів демократичного централізму, колективності парт. керівництва забезпечує розширення і поглиблення внутріпарт. демократизму, зростання боєздатності парт. орг-цій,

З'їзди КПРС

I з'їзд РСДРП — 1—3 (13—15). III 1898, Мінськ
II з'їзд РСДРП — 17 (30).VII—10 (23). VIII 1903, Брюссель — Лондон
III з'їзд РСДРП — 12—27.IV (25.IV—10.V) 1905, Лондон
IV з'їзд РСДРП — 10—25.IV (23.IV—8.V) 1906, Стокгольм
V з'їзд РСДРП — 30.IV—19.V(13.V—1.VI) 1907, Лондон
VI з'їзд РСДРП (б) — 26.VII—3.VIII (8—16.VIII) 1917, Петроград
VII з'їзд РКП (б) — 6—8.III 1918, Петроград
VIII з'їзд РКП(б) — 18—23.III 1919, Москва
IX з'їзд РКП(б) — 29.III—5.IV 1920, Москва
X з'їзд РКП (б) — 8—16.III 1921, Москва
XI з'їзд РКП (б) — 27.III—2.IV 1922, Москва
XII з'їзд РКП (б) — 17—25.IV 1923, Москва
XIII з'їзд РКП (б) — 23—31.V 1924, Москва
XIV з'їзд ВКП (б) — 18—31.XII 1925, Москва
XV з'їзд ВКП (б) — 2—19.XII 1927, Москва
XVI з'їзд ВКП (б) — 26.VI—13.VII 1930, Москва
XVII з'їзд ВКП (б) — 26.I—10.II 1934, Москва
XVIII з'їзд ВКП (б) — 10—21.III 1939, Москва
XIX з'їзд КПРС — 5—14.X 1952, Москва
XX з'їзд КПРС — 14—25.II 1956, Москва
XXI з'їзд КПРС — 27.I—5.II 1959, Москва
XXII з'їзд КПРС — 17—31.X 1961, Москва
XXIII з'їзд КПРС — 29.III—8.IV 1966, Москва
XXIV з'їзд КПРС — 30.III—9.IV 1971, Москва
XXV з'їзд КПРС — 24.II—5.III 1976, Москва

творчої активності і самодіяльності комуністів. Цьому багато в чому сприяє систематичне вдосконалення орг. побудови партії, структури парт. органів. Вищим органом КПРС є з'їзд партії, а в періоди між з'їздами — *Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу*. ЦК КПРС утворює із свого складу керівні органи — *Політичне бюро ЦК КПРС* і *Секретаріат ЦК КПРС*. На пленумах ЦК, які проводяться регулярно (не рідше двох раз на рік), засіданнях Політбюро і Секретаріату обговорюються корінні питання внутр. і зовн. політики КПРС, госп. і культур. будівництва, орг.-парт. і ідеологічної роботи. В межах функцій, визначених Статутом партії, будують свою роботу *Центральна ревізійна комісія КПРС* і *Комітет партійного контролю* при ЦК КПРС. Вищими органами республіканських, крайових, обл., окружних, міськ. і районних парт. орг-цій є відповідно з'їзди і парт. конференції, а в період між ними — ЦК компартій союзних республік, крайові, обл., окружні, міські, районні парт. к-ти. Склад виборних парт. органів систематично розширюється. Основу партії становлять первинні парт. орг-ції, які діють практично в усіх трудових колективах. Вони є їхнім політ. ядром, організаторами і вихователями мас. Діють також цехов партійні організації і партійні групи. У зв'язку з утворенням виробничих об'єднань у багатьох з них створено єдині парт. орг-ції з безпосереднім підпорядкуванням відповідному територіальному парт. к-ту. До складу КПРС входять 14 компартій союзних республік, 155 крайових і обласних, 10 окружних, 4320 міських і районних парт. орг-цій, бл. 1,5 млн. первинних, цех. орг-цій і парт. груп (на 1.I 1980). Під керівництвом КПРС працює *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді*. Члени Політбюро ЦК КПРС (жовтень 1980): Л. І. Брежнєв, Ю. В. Андропов, М. С. Горбачов, В. В. Гришин, А. А. Громико, А. П. Кириленко, О. М. Косигін, Д. А. Кунаєв, А. Я. Пельше, Г. В. Романов, М. А. Суслов, М. О. Тихонов, Д. Ф. Устинов, К. У. Черненко, В. В. Щербицький. Кандидати у члени Політбюро: Г. А. Алієв, П. Н. Демичев, Т. Я. Кисельов, В. В. Кузнецов, Б. М. Пономарьов, Ш. Р. Рашидов, М. С. Соломенцев, Е. А. Шеварднадзе.

Генеральний секретар ЦК КПРС — Л. І. Брежнєв (з жовтня 1964 — Перший секретар ЦК КПРС, з квітня 1966 — Генеральний секретар ЦК КПРС), секретарі ЦК КПРС — А. П. Кириленко, М. А. Суслов, К. У. Черненко, М. С. Горбачов, Б. М. Пономарьов, І. В. Капітонов, В. І. Долгих, М. В. Зимянін, К. В. Русаков. Голова Комітету парт. контролю при ЦК КПРС — А. Я. Пельше. Голова Центр. ревізійної комісії КПРС — Г. Ф. Сизов. Центр. друкований орган ЦК КПРС — газ. «*Правда*», теор. і політ.— журн. «*Коммунист*». Газ. ЦК КПРС: «Советская Россия», «Социалистическая индустрия», «Сельская жизнь», «Со-

ветская культура», «Экономическая газета». Журн. ЦК КПРС: *«Партийная жизнь»*, «Агитатор», *«Политическое самообразование»* Наук.-дослідним центром партії є *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.*

Див. також *Союз Радянських Соціалістичних Республік,* статті про окремі з'їзди і конференції КПРС.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів. [Про Комуністичну партію Радянського Союзу див. предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—12. М., 1970—78; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1—5 [в 6-ти т.]. К., 1965—74; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1980; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—7. К., 1971—79; КПСС — партия революционной мысли и революционного действия. К., 1978; КПСС. Справочник. М., 1980; Сельчук В. В. [та ін.]. История Коммунистической партии Советского Союза. Рекомендательный указатель литературы. М., 1977. Див. також *літ.* до статей про з'їзди і конференції партії, про окремі питання парт. життя.

П. О. Родіонов.

«КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ В РЕЗОЛЮ́ЦІЯХ І РІ́ШЕННЯХ З'ЇЗДІВ, КОНФЕРЕ́НЦІЙ І ПЛЕ́НУМІВ ЦК». Збірник партійних документів; почав видаватися 1921 за постановою ЦК РКП(б). Вийшло 8 видань. 1-е вид., підготовлене Петрогр. бюро *Істпарту,* вийшло 1921 під назвою «Російська Комуністична партія (більшовиків) у постановах її з'їздів. 1903—1921 рр.». Містить резолюції II—X з'їздів партії. Документи розміщено за тематичним принципом. У 1922 і 1923 випущено 2-е і 3-є видання збірника під назвою «Російська Комуністична партія (більшовиків) в резолюціях її з'їздів і конференцій». 2-е вид. містить документи від I з'їзду РСДРП (1898) до XI Всерос. конференції РКП(б) (грудень 1921); 3-є вид.— від I з'їзду РСДРП до XII Всерос. конференції РКП(б) (серпень 1922). Документи розміщено в хронологічному порядку. 4—6-е вид. збірника вийшли під назвою «Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків) в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК». 4-е вид. (ч. 1—2. М., 1932—33) містить документи від I з'їзду РСДРП до об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (січень 1933), зокрема вперше включено резолюції пленумів ЦК і запроваджено нумерацію всіх конференцій партії. В 5-му вид. (ч. 1—2. М., 1936) вміщено документи за 1898—1935, доповнені новими матеріалами, що раніше не публікувалися; уточнено фактичні дані про кількість учасників з'їздів, конференцій, про склад керівних органів партії. В 6-му вид. (ч. 1—2. М., 1940) зібрано документи з'їздів, конференцій партії і пленумів ЦК за 1898—1939. 7-е вид. під назвою «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» вийшло в 2-х вип. і охоплює період 1898—1960. 1-й випуск видано 1953 в 2-х частинах (1-а — 1898—1925, 2-а — 1925—53). 2-й випуск вийшов 1954 в 3-х частинах (ч. 1 — 1898—1924; ч. 2 — 1924—30; ч. 3 — 1930—54), в 1960 випущено ч. 4 (1954—60). В 7-е вид., на відміну від попередніх, було включено також постанови ЦК, прийняті не на пленумах, у т. ч. спільні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Зміст 8-го вид. (т. 1—12. М., 1970—78) значно розширено, в ньому опубліковано бл. 3 тис. важливих парт. документів з 1898 по грудень 1977. Збірник доповнено значною кількістю нових документів, що не публікувалися в попередніх виданнях. Довідковий апарат містить передмову до кожного тому, вступні статті від редакції або інформ. повідомлення про пленум ЦК партії. 8-е вид. має довідковий том (1973), який містить 8 покажчиків. 4—7-е вид. та 1—4 т. 8-го видання збірника вийшли в перекладі українською мовою. 4—8 е видання підготовлені *Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.*

Д. С. Щедріна.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ САЛЬВАДО́РУ (КПС). Засн. 28.III 1930 комуністич. групою, що діяла у складі Федерації трудящих Сальвадору (ств. 1924). Після держ. перевороту 1931 зазнала переслідувань. Взяла активну участь у нар. повстанні 1932, після його придушення — у підпіллі. У 1944 за участю компартії створено єдиний робітн. та сел. профцентр — Нац. союз трудящих. II з'їзд КПС (1946) прийняв статут партії. III з'їзд (1948) схвалив «Програму нац. єдності», вимогою якої було об'єднання всіх нац. прогресивних сил для боротьби за демократичні свободи, за незалежний розвиток країни. КПС була ініціатором створення 1961 Об'єднаного фронту революц. дій. V з'їзд (1964) прийняв новий статут партії. У 1971 з ініціативи КПС створено Нац. союз опозиції. VII з'їзд КПС (квітень 1979) прийняв документ, в якому визначено завдання боротьби за здійснення антиімперіалістич., демократичної революції, за соціалізм, закликав до створення єдиного фронту демократич., антифашист. сил, вніс зміни до статуту партії. КПС брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1960, 1969. Генеральний секретар ЦК — Шафік Хорхе Хандаль (з 1973). Друк. орган — газ. «Вердад» («Правда»), виходить нелегально двічі на місяць.

А. А. Стрілко.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ СПОЛУ́ЧЕНИХ ШТА́ТІВ АМЕ́РИКИ (КП США). У вересні 1919 в Чікаго було засновано 2 компартії. 31. VIII —5.IX на Установчому з'їзді з очолюваної Дж. *Рідом* і А. Ваганехтом частини лівого крила Соціалістич. партії створено Комуністичну робітничу партію Америки (КРПА). 1—5.IX відбувся Установчий з'їзд Компартії Америки (КПА), утвореної ін. частиною лівого крила на чолі з Ч. *Рутенбергом.* КРПА об'єднувала трудящих переважно англосаксонського походження, КПА — інших національностей, що входили до нац. федерацій, у т. ч. української. У 1919 обидві партії вступили до Комінтерну. В кін. 1919 КРПА і КПА перейшли на нелегальне становище. У 1921 вони злилися в Об'єднану компартію Америки, яка 1923 ввійшла як складова частина до легальної Робітничої партії Америки (РПА, ств. 1921). III з'їзд РПА (30.XII 1923 — 1.I 1924) перейменував партію на Робітн. (комуністичну) партію Америки, а VII з'їзд (1930) — на КП США. Комуністи брали участь у страйках, у русі *«Руки геть від Росії»*, в роки світової екон. кризи 1929—33 — в організації *«голодних походів»*. На поч. 30-х рр. з ініціативи КП США було створено Лігу боротьби за права негрів, за її участю виник Конгрес виробничих профспілок (1935).

У роки 2-ї світової війни 1939—45 партія виступала за відкриття *другого фронту,* за зміцнення *антигітлерівської коаліції.* У серед. 40-х рр. в Компартії активізувалося ревізіоністське угруповання Е. Браудера (1930—44 — ген. секретар), якому на XII з'їзді (1944) вдалося провести рішення про розпуск партії та заміну її непарт. Комуністич. політ. асоціацією. Проте завдяки зусиллям марксистсько-ленінського ядра на чолі з У. *Фостером,* Ю. *Деннісом,* Е. *Флінн,* Г. *Холлом* та ін. на XIII (надзвичайному) з'їзді (1945) КП США було відновлено, прийнято новий статут. У 1946 Браудера та його прибічників виключено з партії. В післявоєнні роки, в період *«холодної війни»* і *маккартизму,* партія зазнала репресій, була змушена діяти нелегально. Скориставшися з цього, активізувалися ревізіоністи-ліквідатори. XVI з'їзд КП США (1957) засудив їхню діяльність, підтвердив необхідність збереження партії, прийняв новий статут. У 1964—67 при підтримці демократич. сил КП США домоглася скасування ряду положень антикомуністичного законодавства. XVIII з'їзд (1966), який працював легально, висунув ідею створення єдиного фронту демократич. сил у боротьбі проти війни у В'єтнамі, за права чорного населення, жінок, молоді, прийняв новий статут партії. XIX з'їзд (1969) прийняв нову програму, в якій визначив завдання створення «народного союзу проти монополій» у боротьбі за соціалістичні перетворення. Черговий, XXII з'їзд КП США (серпень 1979) підкреслив необхідність дальшої боротьби проти гонки озброєнь, за розрядку міжнар. напруженості, засудив розкольницьку діяльність маоїстів. Під керівництвом КП США діє Ліга молодих робітників за визволення та ін. прогресивні орг-ції. КП США брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1960, 1969. Нац. голова — Г. *Уінстон* (з 1966), ген. секретар — Г. Холл (з 1959). Друк. органи: ЦО— газ. *«Дейлі уорлд»*, теор.— щоміс. журн. «Політікл афферс» («Питання політики», з 1922), щотиж. газ. «Піплс уорлд» («Світ народів», з 1938) та ін.

Літ.: Холл Г. Революционное рабочее движение и современный империализм. Пер. с англ. М., 1974; История рабочего движения в США в новейшее время 1918—1965, т. 1—2. М., 1970—71.

А. М. Шлепаков

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ СХІ́ДНОЇ ГАЛИЧИ́НИ — див. *Комуністична партія Західної України.*

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ТУРЕ́ЧЧИНИ (КПТ). Ств. 10.IX 1920 в Баку на I з'їзді тур. комуністич. організацій, який прийняв програму і статут партії. У 1920 ввійшла до Комінтерну. В 1921 партія зазнала репресій. В ніч на 29.I 1921 реакціонерами були по-звірячому вбиті голова ЦК КПТ М. *Субхі* та 15 керівних діячів партії. З 1923 КПТ — в підпіллі. Незважаючи на нелегальне становище, КПТ відстоює життєві інтереси трудящих, бореться за демократичні права і свободи, за здійснення агр. реформи, за вихід країни з *НАТО*, за ліквідацію амер. військ. баз на території Туреччини. Для реалізації цих завдань КПТ закликає всі прогресивні сили об'єднатись в єдиний нац. демократич. фронт. Парт. конференція 1977 затвердила нову програму і статут. КПТ брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969, конференції європ. комуністичних і робітн. партій 1976. Ген. секретар ЦК — Ісмаїл Білен. Друк. органи: ЦО — щоміс. газ. «Атилим» («Вперед»), інформ. бюлетень «Дурум» («Становище», виходить 2 рази на місяць). Видаються нелегально. *І. Ф. Черников.*

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ УКРАЇ́НИ — складова частина *Комуністичної партії Радянського Союзу*. Історія Компартії України нерозривно пов'язана з загальнорос. революц. рухом, з діяльністю В. І. Леніна. Перші марксистські робітн. гуртки виникли на Україні в кін. 80-х — на поч. 90-х рр. 19 ст.— в Києві, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Одесі, Харкові та ін. пром. центрах. Під впливом *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* 1897 було створено *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, які брали участь у підготовці та скликанні *Першого з'їзду РСДРП* (1898). З виходом у світ газети *«Искра»* було створено мережу ленінсько-іскрівських груп і організацій, у тому числі на Україні (див. *Іскрівські організації на Україні*). З кінця 90-х рр. активну партійну роботу на Україні проводили І. В. *Бабушкін*, Р. С. *Землячка*, П. А. *Красиков*, І. Х. *Лалаянц*, Ф. В. *Ленгнік*, М. М. *Литвинов*, Г. І. *Петровський*, М. О. *Скрипник*, Д. І. *Ульянов*, В. А. *Шелгунов*, О. Г. *Шліхтер*, О. Д. *Цюрупа* та ін. Після *Другого з'їзду РСДРП* (1903) в с.-д. орг-ціях розгорнулася боротьба між більшовиками і меншовиками. За дорученням В. І. Леніна В. В. *Воровський*, І. Х. Лалаянц і К. Й. Левицький створили в Одесі *Південне бюро ЦК РСДРП 1904*, яке керувало роботою Одес., Катеринославського, Микол. к-тів, об'єднало навколо себе більшовицькі орг-ції Півдня, проводило велику роботу по підготовці *Третього з'їзду РСДРП* (1905). В період *революції 1905—07 в Росії* більшовики України, керуючись рішеннями III з'їзду партії, піднімали трудящих на боротьбу проти самодержавства, за здійснення програми-мінімум РСДРП. Більш як у 50 містах і робітн. с-щах України (в Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Єнакієвому, Юзівці та ін.) було створено *Ради робітничих депутатів 1905*. В грудні 1905 більшовики очолили *Горлівське збройне повстання 1905, Олександрівське грудневе збройне повстання 1905, Харківське збройне повстання 1905*. Київ. Миколаїв та багато ін. міст були охоплені політ. страйками. В ході революції орг-ції РСДРП на Україні значно зросли і 1907 налічували понад 20 тис. чол.; організаторами й керівниками парт. роботи в цей час були *Артем* (Ф. А. Сергєєв), В. Д. *Бонч-Бруєвич*, М. К. *Владимиров*, К. Є. *Ворошилов*, С. І. *Гопнер*, С. І. *Гусєв*, Л. М. *Кніпович*, Г. М. *Кржижановський*, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер, О. М. *Ярославський* та ін. В роки реакції 1907—10 більшовицькі орг-ції України зазнали значних втрат, але продовжували революц. діяльність. Керуючись рішеннями *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП* (1912), проводили роботу по розширенню і зміцненню зв'язків з масами, інтернац. вихованню їх, підготовці трудящих до нових революц. битв, викривали *ліквідаторство, одозвістів, троцькізм*, бурж. націоналістів. У роки 1-ї світової війни 1914—18 більшовики України пропагували ленінський лозунг про перетворення імперіалістичної війни на громадянську, вели боротьбу проти *соціал-шовінізму* і *оборонства*.

В ході *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* більшовицькі орг-ції України під керівництвом ЦК РСДРП очолили боротьбу трудящих проти самодержавства, а після повалення його розгорнули боротьбу за маси, проти угодовців і бурж. націоналістів. Посилювався процес розмежування більшовиків з меншовиками в об'єднаних орг-ціях РСДРП і створення самостійних більшовицьких орг-цій, у яких на липень 1917 налічувалося бл. 33 тис. чол. Улітку 1917 оформились *обласна організація РСДРП(б) Південно-Західного краю* і *обласна організація РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну*, восени було створено *Бюро військових організацій РСДРП(б) Південно-Західного фронту*. Після *Шостого з'їзду РСДРП(б)* (червень 1917) більшовики України почали готувати трудящих до збройного повстання за владу Рад. Велику допомогу їм подав ЦК РСДРП(б), який підтримував зв'язок більш як з 50 парт. орг-ціями України. Активну роботу в справі підготовки мас до соціалістичної революції проводили тут В. К. *Аверін*, Є. Б. *Бош*, К. Є. Ворошилов, Я. Б. *Гамарник*, С. І. Гопнер, В. П. *Затонський*, А. В. *Іванов*, Е. Й. *Квірінг*, Ю. М. *Коцюбинський*, Д. З. *Лебідь*, Г. І. Петровський, В. М. *Примаков*, Артем (Ф. А. Сергєєв). І. Ф. *Смирнов* (М. Ласточкін) та ін. На *Другому Всеросійському з'їзді Рад* у Петрограді серед делегатів було 65 більшовиків України. Робітники Харкова, Катеринослава, Донбасу, Києва, Одеси та ін. пром. міст і районів на зборах і мітингах заявляли про підтримку Рад. Росії. 3—5 (16—18).XII 1917 відбувся обл. з'їзд РСДРП(б) Пд.-Зх. краю в Києві, 5—6 (18—19). XII обл. конференція РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну— в Харкові. Вони закликали трудящих до боротьби проти *Центральної ради*. 11—12 (24—25).XII 1917 *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад* у Харкові проголосив Україну Радянською республікою. В січні — лютому 1918 військ. формування Центр. ради було розбито; на більшій частині України перемогла Рад. влада. Однак у лютому — квітні 1918 Україну окупували австро-нім. війська. Пішовши в підпілля, більшовики України організовували боротьбу проти іноземних інтервентів і внутр. контрреволюції. Весь хід подій вимагав об'єднання більшовицьких орг-цій і створення на Україні єдиного парт. центру, зміцнення єдності парт. рядів у всеукр. масштабі як вирішальної умови дальшого переможного розвитку соціалістичної революції, закріплення її завоювань. У квітні 1918 відбулася *Таганрозька нарада більшовиків України*, в травні — нелегальна *Всеукраїнська нарада підпільних більшовицьких організацій 1918* у Києві. В Таганрозі було обрано *Організаційне бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*, в Києві — *Всеукраїнський партійний тимчасовий комітет*, які почали підготовчу роботу по скликанню з'їзду більшовиків України. 5—12. VII 1918 в Москві відбувся *Перший з'їзд КП(б) України*, який завершив процес об'єднання більшовицьких орг-цій у всеукр. масштабі на основі ленінських ідейно-теор., політ. та орг. принципів. Рішуче відхиливши спроби відособлення КП(б)У від РКП(б), з'їзд утворив Компартію України як складову, невід'ємну частину, бойовий загін єдиної ленінської партії. З'їзд продемонстрував вірність комуністів України ленінським принципам пролетарського інтернаціоналізму, закликав їх ще рішучіше боротися за революційне об'єднання трудящих України і Рад. Росії, викрив націоналістичний лозунг «самостійності України», визначив завдання парт. орг-цій України в боротьбі проти окупантів і бурж.-націоналістичної контрреволюції. Цю боротьбу на місцях очолили створені після з'їзду обл. к-ти КП(б)У. Велику роботу серед військ інтервентів на Пд. України проводила *«Іноземна колегія»* при Одеському обласному комітеті КП(б)У. Широкий підпільний і партизанський рух розгорнувся на Україні під керівництвом *Зафронтового бюро ЦК КП(б) України* в період *денікінщини*. Важливу роль у мобілізації трудящих республіки на розгром інтервентів і внутр. контрреволюції, у відновленні і зміцненні Рад. влади на Україні, в парт. будівництві відіграли *Другий з'їзд КП(б) України* (жовтень 1918), *Третій з'їзд КП(б) України* (бе-

Чисельність Компартії України

Дата		Кількість комуністів
1918	липень	4364 (за неповними даними)
1919	березень	понад 23 000
1920	-»-	понад 30 000
1921	січень	75 113
1923	-»-	59 738
1925	-»-	101 852
1929	-»-	231 360
1932	-»-	496 320
1937	-»-	297 061
1941	-»-	559 235
1945	-»-	164 743
1946	-»-	320 307
1950	-»-	697 125
1955	-»-	851 575
1960	-»-	1 253 194
1965	-»-	1 829 638
1970	-»-	2 301 657
1975	-»-	2 565 110
1976	-»-	2 625 808
1980	-»-	2 871 977

З'їзди Компартії України

I	5—12.VII	1918
II	17—22.X	1918
III	1—6.III	1919
IV *	17—23.III	1920
V *	17—22.XI	1920
VI *	9—13.XII	1921
VII *	4—10.IV	1923
VIII *	12—16.V	1924
IX	6—12.XII	1925
X	20—29.XI	1927
XI	5—15.VI	1930
XII	18—23.I	1934
XIII	27.V—3.VI	1937
XIV	13—18.VI	1938
XV	13—17.V	1940
XVI	25—28.I	1949
XVII	23—27.IX	1952
XVIII	23—26.III	1954
XIX	17—21.I	1956
XX	16—17.I	1959
XXI	16—19.II	1960
XXII	27—30.IX	1961
XXIII	15—18.III	1966
XXIV	17—20.III	1971
XXV	10—13.II	1976

* Конференція на правах з'їзду

резень 1919), *Четверта конференція КП(б) України* (березень 1920), *П'ята конференція КП(б) України* (листопад 1920). В роки громадян. війни парт., держ. і військову роботу на Україні проводили В. К. Аверін, В. О. *Антонов-Овсієнко*, Артем (Ф. А. Сергєєв), В. Н. *Боженко*, А. С. *Бубнов*, К. Є. Ворошилов, Я. Б. Гамарник, Ф. Е. *Дзержинський*, В. П. Затонський, А. В. Іванов, Л. Й. *Картвелішвілі*, Е. Й. Квірінг, Ф. Я. *Кон*, С. В. Косіор, Г. І. *Котовський*, Ю. М. Коцюбинський, М. Г. *Кропив'янський*, М. М. *Майоров*, Д. З. *Мануїльський*, В. І. *Межлаук*, Г. К. *Орджонікідзе*, О. Я. *Пархоменко*, Г. І. Петровський, В. М. Примаков, М. О. Скрипник, І. Ф. Смирнов (Ласточкін), І. Ф. *Федько*, М. В. *Фрунзе*, В. Я. *Чубар*, О. Г. Шліхтер, М. О. *Щорс*, Й. Е. *Якір*, Я. А. *Яковлєв* та ін. У своїй діяльності КП(б)У керувалася розробленою В. І. Леніним і затвердженою VIII з'їздом партії (березень 1919) Програмою РКП(б) та ін. рішеннями з'їзду. Програмне значення для КП(б)У мали твори, виступи В. І. Леніна, особливо його «*Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним*» (грудень 1919), ленінська резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», затверджена VIII конференцією РКП(б) у грудні 1919, та ін. Після закінчення громадян. війни КП(б)У зосередила зусилля трудящих республіки на здійсненні рішень X (1921) і наступних з'їздів РКП(б) щодо відбудови нар. г-ва, на дальшому розвитку дружби, співробітництва і єдності дій з рос. та ін. народами нашої країни. КП(б)У очолила рух трудящих України за об'єднання УРСР з ін. братніми республіками в єдину союзну державу. Об'єднання з братніми народами в Союзі РСР відкрило найширші перспективи для розвитку укр. соціалістич. нації, для надійного захисту від імперіалістичних посягань, стало гарантією держ. суверенітету УРСР. *Дев'ятий з'їзд КП(б) України* (1925) підбив підсумки відбудови пром-сті та с. г. республіки. Поклавши в основу своєї діяльності рішення XIV—XVII з'їздів ВКП(б), КП(б)У посилила роботу по втіленню в життя *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*, організувала трудящих на здійснення соціалістичної *індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції*. Важливу роль у цьому відіграли X—XV з'їзди, I—III конференції КП(б)У. На Україні народились *стахановський рух*, рух *п'ятисотенниць* та ін. новаторські почини, які поширилися по всій країні. В довоєнні роки УРСР перетворилася на розвинуту індустріально-аграрну країну, стала республікою суцільної грамотності. На основі соціалістичного ладу, внаслідок послідовного здійснення ленінської *національної політики КПРС*, зміцнення могутності і зростання міжнар. авторитету СРСР відбулося возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР у єдиній соціалістичній державі. Для зх.-укр. трудящих, які під керівництвом місцевих комуністич. орг-цій (див. *Комуністична партія Західної України, Комуністична партія Буковини, Комуністична партія Закарпатської України*) боролися за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з УРСР, це був революц. стрибок від бурж.-поміщицької експлуатації, нац. гноблення до свободи і рівноправ'я, всебічного прогресу в соціалістичному суспільстві. Вирішальною умовою успішного керівництва соціалістичним буд-вом було всемірне зміцнення єдності парт. рядів на основі принципів марксизму-ленінізму. Парт. орг-ції республіки проводили послідовну боротьбу проти «*лівих комуністів*», *групи «демократичного централізму»*, «*робітничої опозиції*», троцькістів, *троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку, правого ухилу у ВКП(б)*, націонал-ухильників та ін. антипарт. угруповань. Протягом 1921—40 чисельність КП(б)У зросла більше як у 7 разів і в січні 1941 досягла майже 560 тис. чол. Керуючись рішеннями XVIII з'їзду ВКП(б) (березень 1939), Компартія України гідно виконувала роль бойового авангарду трудящих республіки. В довоєнні роки партійну роботу на Україні проводили М. О. *Бурмистенко*, М. С. *Гречуха*, В. П. Затонський, Л. Р. *Корнієць*, Д. С. *Коротченко*, С. В. Косіор, П. П. *Любченко*, Г. І. Петровський, П. П. *Постишев*, В. Я. Чубар, М. М. *Шверник*, О. С. *Щербаков* та ін. Вірність Компартії України, всього укр. народу ідеалам комунізму, їхній полум'яний рад. патріотизм та пролет. інтернаціоналізм з величезною силою проявилися під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. Комуністи очолили боротьбу укр. народу проти фашист. загарбників. УРСР дала Рад. Армії 4,5 млн. воїнів. На фронт було направлено понад 240 тис. комуністів. У партизанських загонах і в підпіллі на тимчасово окупованій території України воювали понад 68 тис. комуністів. У тилу ворога діяли 23 підпільні обкоми, 685 міськкомів і райкомів партії, 4316 первинних парт. орг-цій (див. *Партійне підпілля* в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45). Після переможного закінчення війни КП(б)У під керівництвом ЦК ВКП(б) зосередила зусилля трудящих республіки на якнайшвидшій ліквідації наслідків окупації, й при широкій підтримці всіх рад. республік менш як за п'ять років економіку УРСР було відбудовано. З 1952, відповідно до рішень XIX з'їзду КПРС про зміни в Статуті партії, КП(б)У стала називатися Комуністичною партією України. На виконання рішень XIX—XXII з'їздів КПРС, XVII—XXII з'їздів Компартії України посилилася керівна роль парт. орг-цій у розвитку матеріального і духовного життя суспільства, в підвищенні політ. і трудової активності трудящих республіки. Особливо глибокі якісні й кількісні зміни в усіх галузях життя республіки, як і країни в цілому, відбулися з серед. 60-х рр. зі вступом рад. суспільства в період розвинутого соціалізму, побудова якого є найвидатнішим результатом спільної праці рад. людей. Утворилась нова істор. спільність людей — *радянський народ*, утвердився *соціалістичний спосіб життя*. Втілюючи в життя Програму КПРС, прийняту XXII з'їздом партії (1961), рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, XXIII—XXV з'їздів Компартії України, парт. орг-ції посилили роботу по підвищенню продуктивності праці, ефективності сусп. виробництва, поліпшенню якості продукції, забезпечили дальше зростання економіки і культури республіки. Компартія України веде велику роботу по здійсненню виробленої КПРС комплексної програми розвитку с. г., всебічної інтенсифікації його (див. *Аграрна політика КПРС*). Компартія України докладає багато зусиль до того, щоб трудящі з кожним роком активніше і ширше залучалися до управління держ. справами і виробництвом, до здійснення соціальної і культур. політики, до розв'язання актуальних питань життя суспільства. Цьому величезною мірою сприяють нова *Конституція СРСР*, нові конституції союзних і авт. республік, у т. ч. *Конституція УРСР*. Самовідданою працею робітн. класу, колгоспного селянства, інтелігенції Рад. України, при братній взаємодопомозі рос. і всіх ін. народів країни створено могутній економічний і духовний потенціал республіки.

З кожним роком дедалі змістовнішим стає внутр. життя партії, яке будується на основі послідовного дотримування *ленінських норм партійного життя*. В Компартії України, як і в усій КПРС, усе ширше розгортається внутріпарт. демократія, вдосконалюються внутріпартійні відносини, все глибше впроваджується *ленінський стиль роботи*. Це посилює творчий потенціал Компартії України, забезпечує високу активність комуністів, здійснення ними авангардної ролі, що благотворно впливає на розв'язання завдань комуністичного будівництва. Комуністи, всі трудящі України активно підтримують внутр. і зовн. політику партії, плодотворну діяльність ЦК КПРС, його Політбюро на чолі з Л. І. Брежнєвим. Після *Двадцять п'ятого з'їзду Компартії України* (лютий 1976) респ. парт. орг-ція зросла майже на 250 тис. чол. На 1.I 1980 в її складі налічувалося 25 обкомів (а також Київ. міськком — на правах обкому), 136 міськкомів, 120 міських і 441 сільський райком партії, 65 773 первинні партійні орг-ції, 64 491 цехова парт. орг-ція і 116 910 парт. груп, які об'єднували понад 2870 тис. комуністів більш як 100 національностей. ЦК Компартії України має колективний орган — Політбюро. Члени Політбюро ЦК Компартії України: О. Ф. Ватченко, Г. І. Ващенко, І. О. Герасимов, Б. В. Качура, О. П. Ляшко, І. О. Мозговий, І. З. Соколов, В. О. Сологуб, О. А. Титаренко, В. В. Федорчук, В. В. Щербицький; кандидати в члени Політбюро: В. Ф. Добрик, О. С. Капто, Є. В. Качаловський, Ю. П.

Коломієць, Я. П. Погребняк. Перший секретар ЦК Компартії України — член Політбюро ЦК КПРС В. В. Щербицький (з 1972), секретарі — І. З. Соколов, О. С. Капто, І. О. Мозговий, Я. П. Погребняк, О. А. Титаренко.

За постановою Липневого (1980) пленуму ЦК Компартії України 10.II 1981 скликається черговий, XXVI з'їзд Компартії України. Під керівництвом Компартії України працює *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України*. Друковані органи ЦК Компартії України — газ. «*Радянська Україна*», «*Правда Украины*», газети ЦК — «*Робітнича газета*», «*Сільські вісті*», теор. і політ. журн. «*Комуніст України*», журн. «*Під прапором ленінізму*». Працюють н.-д. установа — *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* та вищі партійні навчальні заклади — *Вища партійна школа при ЦК Компартії України*, Одеська Вища партійна школа.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—2. К., 1976—77; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—7. К., 1971—79; Щербицкий В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978; Щербицький В. В. Оволодівати ленінським стилем роботи. К., 1978; Материалы республиканской научной конференции, посвящённой 75-летию II съезда РСДРП и 60-летию I съезда Компартии Украины. К., 1978; Бойовий загін КПРС. До 60-річчя І з'їзду Компартії України. К., 1978.

В. І. Юрчук, І. Ф. Курас.

«КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ УКРАЇ́НИ В РЕЗОЛЮ́ЦІЯХ І РІ́ШЕННЯХ З'ЇЗДІ́В, КОНФЕРЕ́НЦІЙ І ПЛЕ́НУМІВ ЦК». Збірник документів, вийшло 3 видання. 1-е—«КП(б)У в резолюціях її з'їздів і конференцій» (рос. мовою. Х., 1927) — підготовлено *Істпартом*. В ньому опубліков. документи з грудня 1917 по жовтень 1926, в основному резолюції та рішення з'їздів і конференцій КП(б)У. 2-е вид.— «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій» (укр. і рос. мовами. К., 1958) — підготував Ін-т історії партії ЦК Компартії України. До нього ввійшли резолюції та постанови всіх з'їздів і конференцій Компартії України від І з'їзду (липень 1918) до XIX з'їзду (січень 1956). Деякі документи опубліковано в збірнику вперше. 3-є вид.— «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» (укр. і рос. мовами. К., 1976—77)— підготовлено *Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*. В порівнянні з попередніми виданнями зміст збірника значно розширено, зокрема вміщено найважливіші постанови пленумів ЦК Компартії України. Частина цих постанов у л-рі друкується вперше. Збірник складається з 2-х томів. До 1-го включено документи з липня 1918 по травень 1941, до 2-го — з липня 1941 до XXV з'їзду Компартії України (лютий 1976). Документи розміщено в хронологічному порядку, а матеріали кожного з'їзду, конференції, пленуму подано в тій послідовності, в якій відбувалося їх обговорення та прийняття. Перед документами кожного з'їзду або конференції вміщено короткі довідки про них. Документам пленумів, як правило, передують офіц. інформ. повідомлення ЦК про їхню роботу, взяті з парт. преси, або короткі довідки про місце, час скликання та порядок денний роботи пленумів.

Т. М. Колішер.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ УРУГВА́Ю (КПУ). Ств. 21.IX 1920 лівим крилом Соціалістич. партії Уругваю. В 1921 вступила до Комінтерну, прийняла назву КПУ. У 1933 брала участь у виступах проти реакц. диктатури. XVII з'їзд (1958) прийняв програмну декларацію і новий статут партії, визначив перший етап майбутньої революції як антифеодальний і антиімперіалістичний. З ініціативи КПУ 1961 утворено Проф. центр трудящих Уругваю, 1962 — Лівий фронт визволення (ФІДЕЛ), 1964 — Національний конвент трудящих. XX з'їзд КПУ (грудень 1970) закликав до створення фронту нар. єдності. У 1971 КПУ, ФІДЕЛ, Християнсько-демократична партія, Соціалістична партія та ін. утворили Широкий фронт. Після реакц. держ. перевороту в грудні 1973 КПУ було заборонено. В підпіллі веде боротьбу за створення єдиного антидиктатор. фронту. Під її керівництвом нелегально діє Спілка комуністичної молоді. КПУ брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Перший секретар ЦК — Р. *Арісменді* (з 1955). Друк. органи: щотиж. газ. «Карта семаналь дель партідо комуніста» («Тижневий огляд комуністичної партії», з 1974), теоретичний журнал «Енсайос» («Нариси», з 1974), журн. «Аналісіс і ор'єнтасьйон» («Аналіз і орієнтація») та ін. Видаються нелегально.

Є. Г. Лапшев.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ФІЛІППІ́Н (КПФ). Ств. 26.VIII 1930, офіційно проголошена 7.XI 1930 на мітингу в Манілі. Одним з її засновників був К. *Евангеліста*. Попередницею КПФ була Робітн. партія (засн. 1924). В 1935 вступила до Комінтерну. І з'їзд КПФ (1931) прийняв програму і статут, що проголошували кінцевою метою партії соціалістичну революцію. В 1931—37, 1942—44 КПФ перебувала в підпіллі. В 1938 об'єдналася з Соціалістич. партією (утв. 1933 як легальна марксист. партія). Під час япон. окупації Філіппін (1941—45) КПФ очолювала нар. боротьбу проти загарбників. Після війни під керівництвом КПФ створені Конгрес робітн. орг-цій (1945), Нац. сел. союз (1946). В 1948 КПФ очолила збройну боротьбу селян проти уряду, була оголошена поза законом. В ході цієї боротьби загинуло майже все керівне ядро КПФ. У 1956 партія взяла курс на припинення воєн. дій і використання мирних, легальних і нелегальних, засобів боротьби. В 1967 з КПФ було виключено промаоїстське угруповання, яке 1969 створило т. з. Нову нар. армію, що стала на шлях збройної боротьби і терору. VI з'їзд КПФ (1973) прийняв нові програму і статут, спрямовані на згуртування всіх патріотич., антиімперіалістич. сил, на боротьбу за здійснення соціально-екон. реформ. З 1974 КПФ діє напівлегально, підтримує прогресивні заходи уряду. VII з'їзд (липень 1977) прийняв нові програму і статут партії. Генеральний секретар ЦК — Ф. *Макапагал* (з 1970). Друк. органи: газ. «Анг комуніста» («Комуніст»), бюлетень «Організадор» («Організатор») — тільки для членів партії, журн. «Уорлд аутлук» («Світогляд»).

В. В. Седнєв.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ФІНЛЯ́НДІЇ (КПФ). Засн. 29.VIII 1918 на конференції Закордонної орг-ції фінських с.-д. у Москві. Її організаторами були О. В. *Куусінен*, Ю. Е. *Сірола* та ін. Брала участь у заснуванні Комінтерну (1919). До 1944 діяла в підпіллі. У 1920 за участю КПФ створено легальну Соціалістичну робітн. партію Фінляндії (заборонена 1925). VI з'їзд КПФ (1935) закликав до створення єдиного антифашист. фронту. З ініціативи КПФ 1944 створено *Демократичний союз народу Фінляндії* (ДСНФ). XI з'їзд КПФ (1957) прийняв нову програму, в якій визначив найближчі завдання партії, а також шляхи переходу Фінляндії до соціалізму. XV з'їзд КПФ (1969) розробив новий програмний документ партії. Надзвичайний (1970) та XVI (1972) з'їзди КПФ підкреслили необхідність зміцнення єдності партії на основі марксизму-ленінізму, розширення демократичного фронту. XVIII з'їзд КПФ (червень 1978) затвердив політичний документ, в якому намічено демократич. шлях виходу країни з кризи, прийняв резолюцію «За мир, роззброєння і безпеку народів» та ін. КПФ відіграє провідну роль у ДСНФ, в складі якого входить до уряду (1944—48, 1966—71 та з 1977). Під її керівництвом діє Спілка фінл. демократич. молоді та ін. прогресивні орг-ції. КПФ брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967, 1976 Чисельність — бл. 50 тис. чол. (1978). Голова — А. *Саарінен* (з 1966), ген. секретар — Арво Аалто (з 1969). Друк. органи: ЦО — газ. «*Кансан уутісет*» (видається спільно з ДСНФ), політ. і теор.— щоміс. журн. «Коммуністі» («Комуніст», з 1944), орган парт. орг-цій КПФ — газ. «Тіедонантая» («Вісник», з 1969, три рази на тиждень), щотижнева газета «Фольктіднінген — ню тід» («Народна газета — новий час», з 1947, шведською мовою) та ін.

Літ.: Песси В. Избранные статьи и речи. Пер. с фин. М., 1978; Из истории Коммунистической партии Финляндии. Пер. с фин. М., 1960.

П. Ф. Гринюк.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЧЕХОСЛОВА́ЧЧИНИ (КПЧ). Заснована на Установчому з'їзді в травні 1921 на базі Чехословацької с.-д. робітничої партії (лівої) [ЧСДРП (ліва)], створеної 1920 лівим крилом ЧСДРП. З'їзд об'єднав

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ЧІЛІ

З'їзди Комуністичної партії Чехословаччини (відбулися в Празі)

Установчий —	14—16. V 1921
Об'єднавчий —	30.X—4.XI 1921
I —	2—5.II 1923
II —	31.X—4.XI 1924
III —	26—28.IX 1925
IV —	25—28.III 1927
V —	18—23.II 1929
VI —	7—11.III 1931
VII —	11—14.IV 1936
VIII —	28—31.III 1946
IX —	25—29.V 1949
X —	11—15.VI 1954
XI —	18—21.VI 1958
XII —	4—8.XII 1962
XIII —	31.V—4.VI 1966
XIV —	25—29.V 1971
XV —	12—16.IV 1976

чеську, словацьку, угорську і закарпатсько-українську комуністичні групи. На Об'єднавчому з'їзді (жовтень — листопад 1921) до складу КПЧ ввійшли нім. і польс. комуністичні групи. З'їзд прийняв статут КПЧ. Провідну роль у створенні партії відіграли Б. *Шмераль*, А. *Запотоцький* та ін. В 1921 КПЧ вступила до Комінтерну. II з'їзд КПЧ (1924) прийняв новий статут партії. V з'їзд КПЧ (1929) завдав поразки правим опортуністам і ліквідаторам, які в 20-х рр. активізували діяльність. До керівництва партією прийшли марксисти-ленінці на чолі з К. *Готвальдом*. В 30-х рр. КПЧ керувала багатьма страйками та ін. політ. виступами робітн. класу, боролася за створення антифашистського нар. фронту. В жовтні 1938 була заборонена. Під час нім.-фашист. окупації країни (1939—45) КПЧ очолювала *Рух Опору*. У зв'язку з утворенням маріонеткової Словацької д-ви 1939 відбулося орг. виділення з КПЧ Компартії Словаччини (КПС). Заг. керівництво антифашист. боротьбою здійснював єдиний парт. центр, що перебував у еміграції (в Москві). Комуністи очолювали *Словацьке національне повстання 1944*, *Травневе повстання 1945* в чеських землях. 25 тис. комуністів віддали життя за перемогу над фашизмом. Серед них були Я. *Шверма*, Ю. *Фучік* та ін. КПЧ була ініціатором здійснення у нар.-демократич. д-ві, яка виникла в Чехословаччині 1945, докорінних соціально-екон. перетворень. У 1948 під керівництвом КПЧ трудящі країни зірвали спробу контрреволюц. перевороту і домоглися перемоги соціалістичної революції мирним шляхом (див. *Лютневі події 1948* в Чехословаччині). У 1948 відбулося об'єднання на принципах марксизму-ленінізму КПЧ і ЧСДРП, а також орг. возз'єднання КПЧ і КПС.

IX з'їзд КПЧ (1949) накреслив ген. лінію партії на побудову в Чехословаччині основ соціалізму, успішне перетворення якої в життя забезпечило побудову фундаменту соціалістичного суспільства. XII з'їзд КПЧ (1962) прийняв новий статут партії. Марксистсько-ленінські сили в КПЧ, спираючись на інтернац. допомогу братніх соціалістич. країн, подолали політ. кризу, створену в кін. 60-х рр. правоопортуністичними елементами й контрреволюц. силами при підтримці міжнар. реакції. Велике значення для остаточної поразки правих у партії й антисоціалістич. сил, консолідації суспільства і д-ви мав Квітневий пленум ЦК КПЧ (1969), який обрав нове керівництво КПЧ на чолі з Г. *Гусаком*. XIV з'їзд КПЧ (1971) визначив курс на побудову в країні розвинутого соціалізму, вніс зміни і доповнення до статуту партії. XV з'їзд КПЧ (1976) висунув програму дальшого соціально-екон. розвитку країни і систематичного підвищення життєвого рівня трудящих. Територіальною організацією КПЧ в Словаччині є КПС. КПЧ очолює *Національний фронт Чехословаччини*. Брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969, в конференціях європ. комуністич. і робітн. партій 1967, 1976. Чисельність — 1514 тис. чол. (на 1.I 1979). Ген. секретар ЦК — Г. Гусак (з 1971; з 1969 — перший секретар ЦК). Друк. органи: ЦО — газ. «*Руде право*», теор. і політ.— щоміс. журн. «Нова мисль» («Нова думка», з 1947, чес. мовою) та ін. Орган ЦК КПС — щоденна газ. «Правда» (з 1920, словацькою мовою) та ін.

Літ.: XV съезд Коммунистической партии Чехословакии. Пер. с чеш. М., 1977; Готвальд К. Избранные статьи и речи. Пер. с чеш. М., 1970.

І. А. Петерс.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЧІЛІ (КПЧ). Ств. 2.I 1922 на IV з'їзді Соціалістич. робітн. партії (утв. 1912) в м. Ранкагуа, який перейменував її на КПЧ. Одним із засновників КПЧ був Л. Е. *Рекабаррен*. У 1922 вступила до Комінтерну. В 1927—30, 1932, 1948—58 працювала в підпіллі. В 1936 ввійшла до Нар. фронту. В 1942 за ініціативою КПЧ створено Демократич. альянс — блок КПЧ, Радикальної та Демократич. партій. У 1946—47 комуністи входили до складу уряду. З ініціативи КПЧ 1953 створено Єдиний профспілковий центр трудящих Чілі, 1956 — Фронт народної дії, який ставив своїм завданням здійснення демократичних перетворень в країні. X з'їзд КПЧ (1956) прийняв програму партії, яка відзначала необхідність визволення Чілі від імперіалізму і латифундистської олігархії. XII з'їзд КПЧ (1962) прийняв нову програму й націлив партію на боротьбу за об'єднання навколо робітн. класу всіх прогрес. сил з метою усунення від влади бурж.-поміщицької олігархії й утворення нар. уряду. XIII (1965) і XIV (1969) з'їзди КПЧ підтвердили цю лінію. Компартія відіграла вирішальну роль у створенні в грудні 1969 політ. коаліції Народна єдність, яка у вересні 1970 перемогла на виборах і прийшла до влади. В уряді Нар. єдності, очолюваному С. *Альєнде Госсенсом*, комуністи обіймали ряд ключових постів. Після військ.-фашист. перевороту 1973 КПЧ зазнала жорстоких репресій. Діючи в глибокому підпіллі, вона веде активну боротьбу проти фашист. диктатури. Серпневий (1977) пленум ЦК КПЧ висунув завдання створення єдиного антифашист. фронту. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Ген. секретар — Л. *Корвалан* (з 1958). Друк. органи: ЦО — газ. «Сігло» («Вік», з 1940), теор.— журнал «Прінсіпіос» («Принципи», з 1940), газ. «Унідад антіфасіста» («Антифашистська єдність», з 1974) та ін. Видаються нелегально.

Літ.: Чилийская революция, фашистская диктатура, борьба за её свержение и создание новой демократии. Пленум ЦК КПЧ, август 1977 г. Пер. с исп. М., 1978; Корвалан Л. Нас ждут новые битвы. Пер. с исп. М., 1978; Коммунистическая партия Чили в борьбе за революцию. М., 1973.

Ю. В. Годунський.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ШРІ-ЛА́НКИ (КПШЛ). Створена 3.VII 1943 з Об'єднаної соціалістичної партії (засн. 1940) та окремих комуністичних груп під назвою Компартія Цейлону (КПЦ). І з'їзд КПЦ (1945) наголосив, що гол. завданням партії є боротьба за визволення країни від англ. панування. Після проголошення незалежності Цейлону (1948) виступала за ліквідацію залишків колоніалізму, здійснення демократичних перетворень. У 1968 за участю КПЦ створено Об'єднаний фронт, який 1970 прийшов до влади. КПЦ ввійшла до коаліц. уряду. VIII з'їзд партії (1972) підкреслив необхідність зміцнення єдності лівих і демократич. сил в Об'єднаному фронті, перейменував партію на КПШЛ (у зв'язку з проголошенням Цейлону Республікою Шрі-Ланка). IX з'їзд КПШЛ (1975) прийняв нову програму партії, в якій намітив курс на некапіталістич. шлях розвитку країни, на побудову соціалізму. У 1977 внаслідок порушення урядом демократич. свобод КПШЛ вийшла з його складу, взяла участь у створенні Об'єднаного лівого фронту. XI з'їзд КПШЛ (1980) підкреслив необхідність згуртованості міжнар. комуністич. руху на принципах марксизму-ленінізму, закликав до єдності трудящих і всіх лівих сил країни. Брала участь у нарадах комуністич. і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Голова — С. А. *Вікремасінгхе* (1943—48, 1955—72 та з 1975), ген. секретар ЦК — К. П. *Сільва* (з 1980). Друк. органи: щоденна газ. «Атта» («Правда», з 1964, сингальською мовою), щотижневі газ. «Мавбіма» («Батьківщина», з 1951, сингальською мовою), «Десабхімані» («Патріот», з 1946, тамільською мовою), «Форвард» («Вперед», з 1950, англ. мовою).

С. П. Полюк.

КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ ЯПО́НІЇ (КПЯ). Створена нелегально 15.VII 1922 на з'їзді в Токіо. Її засновниками були С. *Катаяма*, К. *Токуда* та ін. В 1922 вступила до Комінтерну. У 1924 ліквідатори добилися розпуску партії, проте завдяки зусиллям більшості членів 1926 її було відновлено. В серед. 30-х рр. КПЯ через арешти, у т. ч. майже всього керівництва, фактично припинила існування. Після розгрому япон. мілітаризму 1945 партія відновила діяльність у легальних умовах. IV з'їзд КПЯ (1945) прийняв статут партії і затвердив програму дій, спрямовану на створення єдиного демократич. фронту, здійснення широких демократич. перетворень. У 1950—55 через репресії амер. окупаційної влади КПЯ перебувала на напівлегальному становищі. Загострення розбіжностей у керівництві з питань стратегії і тактики призвело до його розколу. VI Нац. конференція КПЯ (1955) і VII з'їзд (1958), що прийняв новий статут партії, сприяли відновленню єдності партії. VIII з'їзд КПЯ (1961) прийняв нову програму партії, яка націлювала робітничий клас на боротьбу проти панування амер. імперіалізму й япон. монополістич. капіталу. XI з'їзд КПЯ (1970) поставив завдання створити єдиний фронт прогресивних сил і сформувати на його основі демократич. коаліційний уряд. Черговий, XV з'їзд (1980) визначив дальші завдання КПЯ в антиімперіалістичній боротьбі. Під керівництв

вом КПЯ працює Ліга демократичної молоді та ін. орг-цій. КПЯ брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960. Чисельність — понад 400 тис. чол. (1980). Голова ЦК — С. *Носака* (з 1958; з 1955 — 1-й секретар ЦК), голова Президії ЦК — К. *Міямото* (з 1970; з 1958 — ген. секретар ЦК), голова Секретаріату ЦК — Т. Фува (з 1970). Друк. органи: ЦО — газ. «*Акахата*», теор. і політ.— щоміс. журн. «Дзеньей» («Авангард», з 1946), щоміс. журн. ЦК «Геккан гакусю» («Щомісячне навчання», з 1961) та ін.

Літ.: Коваленко И. И. Очерки истории коммунистического движения в Японии до второй мировой войны. М., 1979. *В. В. Седнєв.*

КОМУНІСТИ́ЧНА СПІ́ЛКА МО́ЛОДІ ЗАХІ́ДНОЇ УКРАЇ́НИ (КСМЗУ) — підпільна комуністична організація революц. молоді Зх. України. Перші осередки виникли під час встановлення Рад. влади влітку 1920 на частині тер. Сх. Галичини, визволеній Червоною Армією від польських окупантів. 23.X 1921 в Станіславі нелегальна 1-а крайова конференція представників місц. комсомольських орг-цій Львова, Перемишля, Тернополя, Станіслава, Дрогобича, Стрия, Радехова, Рогатина та ін. міст проголосила створення Комуністичної спілки молоді Сх. Галичини (КСМСГ). В 1923 у зв'язку з поширенням сфери діяльності КСМСГ на Волинь, Холмщину, Підляшшя і Полісся її перейменовано на КСМЗУ. КСМЗУ входила до складу Комуністичної спілки молоді Польщі (КСМП) на правах авт. орг-ції. Одночасно вона підтримувала тісні зв'язки з ЛКСМУ. До КСМЗУ примикала і працювала під її керівництвом піонерська орг-ція, до якої входили діти віком до 14 років. Роботою КСМЗУ керував Центральний Комітет (перебував у Львові). Політ. та ідейним керівником КСМЗУ була *Комуністична партія Західної України*. Разом з комуністами комсомольці вели героїчну боротьбу за соціальне й нац. визволення зх.-укр. трудящих, за возз'єднання з Рад. Україною. 1-й з'їзд КСМЗУ відбувся в грудні 1931 під Харковом. У його роботі взяли участь керівники КП(б)У С. В. *Косіор* і М. О. *Скрипник*. З'їзд визначив завдання КСМЗУ в умовах наростання світової екон. кризи і вказав на необхідність піднесення класової свідомості та інтернац. виховання молоді, широкого залучення її до революц. руху та боротьби проти спроб імперіалістів розв'язати війну проти Країни Рад. Комсомольці разом з комуністами виступали провідною силою в масових страйках і демонстраціях, спрямованих проти наступу капіталу і фашизму, за створення єдиного нар. антифашист. фронту. Важливу роль у класовому вихованні молоді відіграли комуністичні молодіжні видання — підпільні й легальні газ. та журн. «Наш стяг», «Молодий пролетар», «Спартак», «*Молодий спартак*», «Комсомолець Західної України», «Ударник», «Досвітні вогні», «Сяйво» та ін. У 1937 КСМЗУ налічувала бл. 9 тис. чол. В КСМЗУ зросли й загартувалися такі діячі комуністичного й робітн. руху, як Н. Ботвин, С. І. Бойко, В. Миронюк, Ю. Великанович, О. Я. *Гаврилюк*, І. І. *Довганик*, Б. *Дудикевич*, М. Кіх, Я. Красицький, В. Пересада та ін. Влітку 1938, після розпуску Виконкомом Комінтерну Комуністичної партії Польщі і КПЗУ, що входила до її складу, припинила існування й КСМЗУ. В 1956 ЦК КПРС, Польська об'єднана робітн. партія, компартії Італії, Болгарії та Фінляндії виступили з заявою, в якій відзначили безпідставність розпуску цих партій.

І. К. Васюта.

КОМУНІСТИ́ЧНЕ ВИХОВА́ННЯ — цілеспрямований багатосторонній процес формування активних будівників *комунізму*. Передбачає розв'язання цілого комплексу завдань: вироблення марксистсько-ленінського світогляду, перетворення норм комуністичної моралі в особисті переконання і правила повсякденної поведінки, всебічний духовний і фізичний розвиток людини, виховання у неї високих естетичних смаків. Вирішальну роль у К. в. відіграє *ідеологічна робота КПРС*, основою якої є творче застосування принципів і положень *марксизму-ленінізму*. Велику увагу проблемам К. в. приділено в матеріалах з'їздів КПРС, пленумів ЦК КПРС, в ряді постанов ЦК КПРС з ідеологічних питань, зокрема в постанові «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979). Центральним в ідейно-виховній роботі Комуністичної партії є формування у широких мас трудящих комуністичного світогляду. Поряд з цим К. в. включає *трудове виховання*, виховання трудящих у дусі моральних принципів, втілених у *моральному кодексі будівника комунізму* (див. *Моральне виховання*), *інтернаціональне виховання*, виховання в дусі соціалістичного *патріотизму, військово-патріотичне виховання, атеїстичне виховання, естетичне виховання* і *фізичне виховання*. Особливу увагу Комуністична партія приділяє К. в. підростаючого покоління, розглядаючи його як невід'ємну частину боротьби за побудову комунізму. К. в. починається з *сім'ї* (див. *Сімейне виховання*) та дитячих *дошкільних закладів*. Провідне і вирішальне значення має загальноосвітня школа. Велику роль відіграють *позашкільні заклади*, комсомольські та піонерські орг-ції, культурно-освітні заклади тощо. Використовуючи різноманітні форми і методи ідеологічного впливу на маси, КПРС спрямовує всю роботу громадських організацій, худож. інтелігенції, працівників преси, радіо і телебачення на виховання всебічно і гармонійно розвинених, відданих справі комунізму людей. Див. також *Виховання*.

Літ.: КПСС о формировании нового человека. Сборник документов и материалов (1965—1976). М., 1976; Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. М., 1977; Брежнев Л. І. Про комуністичне виховання трудящих. К., 1974; XXV съезд КПСС и актуальные проблемы коммунистического воспитания молодёжи. М., 1976; Кондратюк О. П. Розвиток соціалістичної теорії морального виховання молоді. К., 1977.

А. В. Мяловицький.

КОМУНІСТИ́ЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л, Комінтерн, 3-й Інтернаціонал — міжнар. організація, що 1919—43 об'єднувала всі комуністичні партії світу й керувала *міжнародним комуністичним рухом*. Створення К. І. було закономірним результатом наполегливої боротьби марксистів під керівництвом В. І. Леніна проти *соціал-шовінізму* й *опортунізму* с.-д. партій *Інтернаціоналу 2-го*, за утворення революц., пролет. партій. Вирішальним фактором утворення К. І., як і компартій взагалі, був вплив *Великої Жовтневої соціалістичної революції*. На поч. 1919 з ініціативи В. І. Леніна ЦК РКП(б), а потім Моск. нарада представників ряду комуністич. і лівосоціалістич. партій звернулися до всіх комуністів світу із закликом об'єднатися в К. І. 4.III 1919 I (Установчий) конгрес, в якому брали участь 52 делегати від 13 компартій і 22 комуністичних груп, лівосоціалістичних та робітн. орг-цій з 21 країни, проголосив утворення К. І. Серед учасників конгресу була делегація КП(б)У. Найважливішими програмними документами конгресу були тези і доповідь В. І. Леніна про бурж. демократію і диктатуру пролетаріату, платформа К. І., Маніфест до пролетарів усього світу. Конгрес ознаменував народження сучас. міжнар. комуністичного руху. На ньому, як відзначав В. І. Ленін, «піднесено прапор комунізму, навколо якого повинні були збиратися сили революційного пролетаріату» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 260). Орг. оформлення К. І., прийняття його статуту і розробка умов прийому до К. І. були здійснені на II конгресі (1920), де було представлено 27 компартій і 40 орг-цій з 37 країн. На цьому конгресі з доповідями про міжнар. становище і осн. завдання К. І., по нац. і колоніальному питаннях виступив В. І. Ленін. Було прийнято ленінські тези з агр. і нац.- колоніального питань, на основі яких К. І. висунув завдання об'єднати нац.-визвольний рух з революц. боротьбою пролетаріату, ухвалено *Двадцять одну умову* прийому до К. І., що мала на меті заступити шлях до Комінтерну опортуністам і центристам. В основу рішень конгресу було покладено ленінську працю «*Дитяча хвороба „лівизни" в комунізмі*». III конгрес К. І. (1921), заслухавши доповідь В. І. Леніна про тактику Комінтерну, взяв курс на подолання «лівого» *сектантства* в робітн. русі, на завоювання робітн. класу на базі тактики *єдиного фронту*, розробив гол. принципи парт. буд-ва, поклавши в їхню основу ленінський принцип *демократичного централізму*. IV конгрес К.І. (1922) розробив тактику єдиного пролет. фронту, теор. проблеми зв'язку пролет. боротьби за соціалізм з демократичним і *національно-визвольним рухом* пригноблених народів, висунув лозунг єдиного антиімперіалістичного фронту. На конгресі з доповіддю «П'ять років російської революції і перспекти-

Конгреси Комуністичного Інтернаціоналу

I — 2—6.III 1919. Москва
II — 19.VII—7.VIII 1920, Петроград — Москва
III — 22.VI—12.VII 1921, Москва
IV — 5.XI—5.XII 1922 Петроград — Москва
V — 17.VI—8.VII 1924 Москва
VI — 17.VII—1.IX 1928. Москва
VII — 25.VII—20.VIII 1935, Москва

КОМУНІСТИЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ МОЛОДІ

Конгреси Комуністичного Інтернаціоналу Молоді

I — 20—26.XI 1919. Берлін
II — 9—23.VII 1921. Москва
III — 4—16.XII 1922, Москва
IV — 15—25.VII 1924, Москва
V — 20.VIII—18.IX 1928, Москва
VI — 25.IX—11.X 1935, Москва

ви світової революції» виступив В. І. Ленін. V конгрес К. І. (1924) накреслив заходи по більшовизації компартій, по якнайширшому використанню історичного досвіду РКП(б) і всього міжнар. комуністич. руху, різко засудив троцькістську опозицію в РКП(б) (див. *Троцькізм*). Конгрес схвалив проголошення компартіями Польщі, Румунії та Чехословаччини лозунга возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. VI конгрес К.І. (1928) прийняв програму і новий статут Комінтерну, в яких на основі узагальнення досвіду світового революц. руху накреслив його гол. завдання (боротьба проти загрози імперіалістичної війни й *фашизму*, захист СРСР і революції в Китаї, підтримка нац.-визвольного руху). VII конгрес К.І. (1935) глибоко проаналізував міжнар. становище, викрив класову сутність фашизму, зробив висновок про ефективність *народного фронту*, закликав робітників і всі демократичні сили світу згуртуватись в єдиному нар. фронті для боротьби проти фашизму і небезпеки нової світової війни. На час цього конгресу до К. І. входило 76 комуністич. партій і орг-цій. У ньому брали участь також представники ряду міжнар. орг-цій — *Міжнародної організації допомоги борцям революції, Комуністичного Інтернаціоналу Молоді, Червоного Інтернаціоналу профспілок* та ін. Величезне істор. значення діяльності К. І. полягає в тому, що він у гострій боротьбі проти правого і «лівого» опортунізму відстояв революц. принципи *марксизму-ленінізму*, творчо розвинув марксистсько-ленінську теорію, поєднав ленінізм з робітн. рухом у міжнар. масштабі. К. І. розвинув марксистсько-ленінське вчення про війну і революцію, збагатив теорію *соціалістичної революції* й вчення про *диктатуру пролетаріату*, розкрив всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, роль соціалізму в світовому революц. русі, дав всебічний аналіз післяжовтневої епохи. К. І. вважав Країну Рад гол. ланкою у всесвітній боротьбі за соціалізм і розглядав її успіхи як продовження, зміцнення й розгортання світової соціалістич. революції. Нац.-колоніальну проблему К. І. розглядав як проблему *союзу робітничого класу і селянства* у міжнар. масштабі. В рішеннях К. І. були відображені ленінські ідеї про єдність трьох осн. сил *світового революційного процесу*.

К. І. сформулював наук. концепцію *загальної кризи капіталізму*. Великою заслугою К. І. є його допомога у створенні, ідейно-орг. зміцненні й згуртуванні комуністичних партій у багатьох країнах світу. Чисельність комуністів у світі зросла з 340—360 тис. чоловік 1919 до 4202 тис. 1939. Неминуще істор. значення має розроблення К. І. генерального курсу політики міжнар. комуністичного руху, визначення стратегії і тактики революц. боротьби проти імперіалізму, наполеглива боротьба проти агресивної політики імперіалістич. д-в. З серед. 30-х рр. стратегією і тактикою К. І. стала політика єдиного і широкого нар. фронту в боротьбі за мир, проти фашизму і війни. К. І. був справжньою школою ідейно-політ. загартування компартій, підготовки керівних кадрів міжнар. комуністичного руху. В керівному органі К. І.— *Виконавчому комітеті Комуністичного Інтернаціоналу*, його Секретаріаті працювали послідовники В. І. Леніна, в його навчальних закладах (Міжнар. ленінська школа в Москві та ін.) навчалися і виховувалися тисячі комуністів, які згодом відіграли важливу роль у розвитку світового комуністичного руху. В період діяльності К. І. в компартіях капіталістич. країн склалося стійке марксистсько-ленінське ядро, очолюване такими діячами міжнар. комуністич. руху, як М. *Торез*, М. *Кашен*, А. *Грамші*, Е. *Тельман*, П. *Тольятті*, Г. *Димитров*, В. *Пік*, В. *Коларов*, О. *Куусінен*, У. *Фостер*, Ю. *Ленський*, Д. *Ібаррурі Гомес*, Г. *Поллітт*, Й. *Копленіг*, К. *Цеткін*, С. *Катаяма* та ін.

Політика й дії К. І. не були безпомилковими. Окремі рішення його після смерті В. І. Леніна мали відбиток сектантства. Не завжди враховувалися особливості нац. умов діяльності окремих партій. Серйозні труднощі в боротьбі за єдність робітн. класу створювала теза про те, що вся *соціал-демократія* переродилася в «соціал-шовінізм». Проте окремі недоліки в діяльності К. І. не применшують величезного значення його політ. та ідейної спадщини, його видатної ролі в історії класової боротьби. В розпалі другої світової війни, коли умови діяльності компартій докорінно змінилися і старі форми взаємозв'язків між ними себе вичерпали, 10.VI 1943 рішенням Президії ВККІ від 15. V 1943 за згодою усіх секцій К. І. було розпущено.

Комінтерн успішно виконав завдання перетворення комуністичного руху на дійсно світовий. Його теор. і політ. настанови, революц. традиції залишаються актуальними. Вони стали важливим етапом на шляху дальшого переростання міжнар. комуністич. руху у найвпливовішу політ. силу сучасності в боротьбі за світле майбутнє людства.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 37. Про заснування Комуністичного Інтернаціоналу; т. 38. Третій Інтернаціонал і його місце в історії; т. 41. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 19 липня — 7 серпня 1920 р.; т. 44. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 22 червня — 12 липня 1921 р.; т. 45. IV конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 5 листопада — 5 грудня 1922 р.; Коммунистический Интернационал в документах. 1919—1932. М., 1933; Коминтерн и его революционные традиции. М., 1969; Коммунистический Интернационал. Краткий исторический очерк. М., 1969; В. И. Ленин и Коммунистический Интернационал. М., 1970; Из истории Коминтерна. М., 1970; Коминтерн и Восток. М., 1978; Фостер У. З. История трёх Интернационалов. М., 1959; Побережний І. Н. Третій, Комуністичний. К., 1968; Молчанов Ю. Л. Коминтерн: у истоков политики единого пролетарского фронта. М., 1969; Привалов В. В., Мельников Е. А. Коминтерн и массовые организации рабочего класса. Л., 1978; Резников А. Б. Стратегия и тактика Коммунистического Интернационала по национально-колониальному вопросу. М., 1978; Фирсов Ф. И. Коммунисты в борьбе за мир, демократию и социализм. М., 1979; Революционное наследие Коммунистического Интернационала. М., 1980.

Г. М. Цветков.

КОМУНІСТИ́ЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л МО́ЛОДІ (КІМ) — міжнар. організація революц. спілок трудящої молоді, що існувала 1919—43 як секція *Комуністичного Інтернаціоналу*. Створений за ініціативою В. І. Леніна. І конгрес КІМу (1919, Берлін), який відбувся нелегально за участю 29 делегатів 14 комуністичних і соціалістичних спілок молоді (бл. 219 тис. членів) Рад. Росії, Німеччини, Польщі, Австрії, Угорщини, Італії, Румунії, Іспанії, Чехословаччини, Швейцарії, Данії, Норвегії і Швеції, прийняв рішення про вступ до Комінтерну, а також програму і статут КІМу. Серед учасників конгресу були діячі лівого крила *Соціалістичного Інтернаціоналу Молоді*. Гол. завданням КІМу було об'єднання молоді різних країн у боротьбі за її екон., політ. і культур. інтереси, проти капіталістичної експлуатації, мілітаризму, на захист СРСР. На його виконання були спрямовані рішення наступних конгресів КІМу, що сприяли зміцненню пролет. солідарності трудящої молоді. V конгрес (1928) прийняв нову програму КІМу, в якій сформулював осн. принципи й цілі міжнар. комуністичного руху молоді, вказав на необхідність активізації роботи КІМу в масових орг-ціях молоді. Бойовим авангардом КІМу була *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді* та її складова частина — *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України*. У 1920 на Україні було проведено Дні КІМу і допомоги юним революціонерам Європи і Америки, 1936 — кампанію солідарності з ісп. народом. У 1935 КІМ мав 56 секцій у 52 країнах, які налічували 3773 тис. чол. (з них 3500 тис. членів ВЛКСМ). VI конгрес КІМу (1935), спираючись на рішення VII конгресу Комінтерну (1935), висунув завдання об'єднати робітн., сел., студентську молодь на антифашист. платформі. З цією метою було проведено міжнар. і регіональні конгреси і конференції молоді у Парижі (1935), Брюсселі (1936), Женеві (1936), Нью-Йорку (1938) та ін. З поч. *другої світової війни 1939—45* КІМ сприяв дальшому зміцненню антифашист. єдності демократичної молоді, яка була активним учасником *Руху Опору*. Найвищим органом КІМу були конгреси, в періоди між ними — Виконком (ВККІМ), який обирав Президію і Секретаріат. 1.VI 1943, враховуючи зросту самостійність і масовість комуністичних спілок молоді різних країн, ВККІМ за згодою секцій КІМу прийняв рішення про його розпуск. На сучас. етапі комуністичні спілки молоді об'єднані у *Всесвітню федерацію демократичної молоді*.

Літ.: Коминтерн, КИМ и молодёжное движение (1919—1943). Сборник документов, т. 1—2. М., 1977; Мухамеджанов М. М. Молодёжь и революция. М., 1972; Привалов В. В. Коммун-

нистический Интернационал Молодёжи. М., 1979. *Б. М. Забарко.*

«КОМУНІСТИ́ЧНИЙ ПРАПО́Р» — газета, орган ЦК *Комуністичної партії Західної України*. Виходила 1930—31 у Львові. Друкувалась у підпільній друкарні. Вийшло 4 номери. Газета організовувала трудящих на революц. боротьбу проти фашист. режиму Пілсудського, за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною.

КОМУНІСТИ́ЧНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т ІМЕНІ АРТЕ́МА — вищий навч. заклад в УРСР, що готував кадри керівних парт. і профспілкових працівників. Створений за рішенням ЦК КП(б)У від 1.IV 1922 на базі реорганізованої Вищої парт. школи ЦК КП(б)У в Харкові. Спочатку мав два відділи — основний і лекторський, згодом було створено відділи журналістики і підготовчий. Строк навчання — 3 роки. Для підвищення теор. рівня керівних працівників при ун-ті діяли річні курси. 7.X 1932 ЦК КП(б)У ухвалив реорганізувати ун-т у Вищу комуністичну с.-г. школу.

КОМУНІСТИ́ЧНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т ІМЕНІ Я. М. СВЕРДЛО́ВА — перший у Рад. країні вищий парт. навч. заклад, що готував кадри керівних парт. і рад. працівників. У 1918 в Москві за ініціативою Я. М. Свердлова організовано курси агітаторів та інструкторів при ВЦВК, які 1919 перетворено на Школу рад. роботи. На базі цієї школи за рішенням VIII з'їзду РКП(б) створено Центр. школу рад. і парт. роботи, перейменовану пізніше на Комуністичний ун-т ім. Я. М. Свердлова. Строк навчання в ун-ті був 6—8 місяців, пізніше — 2—3, з 1926 — 4 роки. В ун-ті з лекціями виступав В. І. Ленін. У 1932 ун-т реорганізовано у Вищий комуністичний с.-г. ун-т ім. Я. М. Свердлова. В 1933 ун-т нагороджено орденом Леніна. В 1935 ун-т перетворено на Вищу школу пропагандистів при ЦК ВКП(б) ім. Я. М. Свердлова.

КОМУНІСТИ́ЧНІ ВИРОБНИ́ЧІ ВІДНО́СИНИ — сукупність матеріальних суспільно-виробничих (економічних) відносин в процесі суспільного *виробництва* і руху суспільного продукту від виробництва до споживання в умовах комуністичного *способу виробництва*. Комуністичні *виробничі відносини* є найвищим типом виробничих відносин, що принципово відрізняються від виробничих відносин усіх класово антагоністичних способів виробн. панування́м суспільної власності на засоби виробництва і відсутністю експлуатації людини людиною. К. в. в. мають властиві їм закономірності виникнення й розвитку. Вони не формуються стихійно в надрах попереднього способу виробн., а виникають у результаті соціалістичної революції, диктатури пролетаріату, докорінних економічних перетворень.

Суперечності, що виникають між *продуктивними силами* і К. в. в., не є антагоністичними, оскільки в умовах комуністич. формації немає експлуататорських класів, і розв'язання суперечностей відбувається не внаслідок ліквідації існуючих виробничих відносин, а шляхом дальшого розвитку і вдосконалення їх в інтересах усього суспільства. К. в. в. відповідно до фаз розвитку комуністичної формації поділяються на соціалістичні і комуністичні. Виробничі відносини першої фази комунізму характеризуються наявністю двох форм суспільної власності на засоби виробництва — *державної* (*загальнонародної*) *власності* та *колгоспно-кооперативної власності*. Дальше вдосконалення соціалістичних виробничих відносин приводить до поступового переростання їх у К. в. в. Екон. передумовою цього переростання є побудова *матеріально-технічної бази комунізму* на основі органічного з'єднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами нового суспільного ладу. Зростання масштабів продуктивних сил та підвищення рівня усуспільнення їх разом з піднесенням заг.-осв. і профес. рівня працівників надаватимуть виробничим відносинам ряду ознак і властивостей, притаманних вищій фазі комунізму (див. *Розвинуте соціалістичне суспільство, Комунізм*). К. в. в. базуватимуться на єдиній *комуністичній власності*. Праця з засобу до життя перетвориться на першу життєву потребу, творчий зміст життя. Відносини *розподілу* характеризуватимуться розподілом не за кількістю й *якістю праці*, а за потребами.

М. С. Черненко.

КОМУНІСТИ́ЧНІ СУБО́ТНИКИ — одна з форм добровільної безоплатної роботи трудящих СРСР на благо суспільства. Активна участь трудящих у К. с. є проявом свідомого, комуністичного ставлення до праці. Виникли в квітні 1919 у відповідь на заклик В. І. Леніна поліпшити роботу залізниць. Ініціаторами першого суботника виступили 15 комуністів парт. осередку депо Москва-Сортувальна Московсько-Казанської з-ці, які вночі проти суботи 12.IV за 10 год відремонтували 3 паровози. Перший масовий суботник на Московсько-Казанській залізниці відбувся 10.V. У цьому ж місяці суботники відбулися на багатьох ін. з-цях країни, патріотичний рух охопив робітн. клас та інтелігенцію численних з-дів і фабрик. В.І. Ленін у праці «Великий почин» (1919) узагальнив перший досвід К. с., назвавши їх паростками комунізму, вказав, що вони показують великий «свідомий і добровільний почин робітників у розвитку продуктивності праці, у переході до нової трудової дисципліни, у творенні соціалістичних умов господарства і життя» (Повне зібр. тв., т. 39, с. 17). За рішенням IX з'їзду РКП(б) 1.V 1920 проведено всеросійський суботник-маївку, участь у якому брав В. І. Ленін. Лише в Москві і Петрограді у суботнику взяли участь 590 тис. чол. К. с. та недільники проводились у період відбудови та індустріалізації нар. г-ва, під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, у післявоєнний час. В останні роки К. с. відбуваються регулярно в квітні місяці. В них бере участь практично все працездатне населення країни, включаючи студентів та учнівську молодь. Кошти, зароблені на суботниках і недільниках, використовуються на суспільні потреби: буд-во дит. дошкільних закладів, шкіл, лікарень, розвиток сан.-курортної бази, створення н.-д. центрів для боротьби з тяжкими захворюваннями тощо.

В. М. Данюк.

КОМУНІСТИ́ЧНІ УНІВЕРСИТЕ́ТИ — вищі парт. навчальні заклади, що готували кадри кваліфікованих парт., профспілкових і рад. працівників. У 1919 засновано перший К. у.— *Комуністичний університет імені Я. М. Свердлова* в Москві, 1922 — *Комуністичний університет імені Артема* в Харкові. К. у. створювалися на базі короткотермінових курсів і рад.-парт. шкіл. Мали 3-річний, а згодом 4-річний строк навчання. На 1931 діяло 45 центр., респ. та крайових (обласних) К. у. Журналістів і політосвітпрацівників вищої кваліфікації готували спец. К. у.: Академія комуністичного виховання ім. Н. К. Крупської, Укр. комуністичний ін-т журналістики в Харкові, комуністичні ін-ти журналістики в Москві та Ленінграді. До К. у. належали: курси марксизму при Комуністичній академії, курси повітових парт. працівників при ЦК ВКП(б), міжнар. ленінські курси, Ун-т трудящих Китаю ім. Сунь Ятсена. З 1927 деякі К. у. організовували заочні відділення. При К. у. була аспірантура. Роботою К. у. керував ЦК партії. Постановою ЦК ВКП(б) від 21.IX 1932 більшість К. у. реорганізовано у вищі комуністичні с.-г. школи (для підготовки парт. організаторів для с. г.). Решта К. у. припинила існування у зв'язку з організацією 1935 Вищої школи пропагандистів при ЦК ВКП(б) та шкіл пропагандистів у республіканських, крайових і обл. центрах.

КОМУНКУ́ЛЬТ (Асоціація працівників комуністичної культури) — пізніша назва (з 1923) літературного угруповання письменників-футуристів. Під цією назвою угруповання проіснувало менше року й розпалося. Див. *«Аспанфут»*.

КОМУТАТИ́ВНІСТЬ (від лат. commutatus — зміна, перетворення), переставність — властивість математичної операції, що виражається тотожністю $a * b = b * a$. Комутативними є, напр., додавання і множення *многочленів*, скалярне множення (див. *Векторне числення*) векторів; векторне і мішане множення векторів не комутативні.

КОМУТА́ТОР (від лат. commuto — змінюю), перемикач, розподільник — пристрій для *комутації* в електричних колах. Розрізняють К. електромеханічні (рубильники, *колектори* електромашин, електромагн. *реле* тощо), електронні (їхніми частинами є *іонні прилади, лампи електронні, напівпровідникові прилади*) та електронно-променеві. К. є в багатьох засобах електротехніки, зв'язку (*телеграфний комутатор, телефонний комутатор*), телемеханіки тощо.

КОМУТА́ЦІЯ (лат. commutatio — зміна) — 1) В економіці — феодалізму заміна панщини і натурального оброку експлуатованих селян грошовою рентою, що від-

бувалася в результаті і в міру проникнення товарно-грошових відносин у село. 2) В техніці — зміна з'єднань в електричних колах та їхніх частинах; зміна напряму струму в цих колах за допомогою *ключів, контакторів, реле* тощо.

КОМФО́РТ (англ. comfort) — сукупність побутових вигод; благоустрій і затишок жител, громадськ. установ, засобів транспорту тощо.

КОМЮНІКЕ́ (франц. communiqué, від лат. communico — повідомляю) — 1) Офіційне повідомлення про міжнар. переговори, міжнар. угоду, важливі події у внутр. житті країни, про хід воєн. операцій тощо. 2) В міжнародному праві — одна з назв *договору міжнародного.*

Ф. Я. Кон.

КО́М'ЯТ (Komját) Аладар (11.II 1891, Кошіце — 3.I 1937, Париж) — угор. поет і журналіст. Один із засновників Компартії Угорщини (1918). Перші поетичні збірки — «Крик» (1917) і «Новий Інтернаціонал» (1919). Після поразки Угорської Рад. республіки 1919, учасником встановлення якої він був, жив як емігрант в Італії, Німеччині, Швейцарії, Франції. Брав активну участь у політ. боротьбі трудящих цих країн, співробітничав у комуністичній пресі. Кілька разів відвідав СРСР. Учасник Міжнар. конференції революц. письменників у Харкові (1930). В СРСР вийшла його зб. «Хочемо всього!» (1931). Теми рос. революції, міжнар. солідарності трудящих, боротьби комуністів відображено у віршах «Більшовики», «До російських братів», «Революція», «Марш інтербригад» та ін. Остання зб.— «Земля рушила» (1937).

Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антология венгерской поэзии М., 1952. *К. О. Шахова.*

КОМ'ЯХО́В Василь Григорович [18 (31).III 1911, ст. Слов'янськ, тепер місто Донец. обл.— 16.X 1966, Київ] — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1941. Н. у робітн. сім'ї. В 1936 закінчив Одес. с.-г. інститут. У 1941—45 — в діючій армії. В 1949—53 — голова Кіровогр. облвиконкому. В 1953—55 — перший секретар Сумського, 1955—61 — Кримського, 1961—62 — Полтавського обкомів партії. З 1962 — секретар ЦК Компартії України. З 1956 — кандидат у члени ЦК, з 1961 — член ЦК КПРС. З 1954 — член ЦК Компартії України, з 1962 — член Президії (з червня 1966 — Політбюро) ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 4—7-го скликань та Верховної Ради УРСР 2, 3 й 6-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

КОН Фелікс Якович [18 (30).V 1864, Варшава — 28.VII 1941, Москва] — діяч польс., рос. та міжнародного революц. руху. Н. в демократично настроєній бурж. сім'ї. З 1882 — член польс. партії «Пролетаріат». З 1884 за революц. діяльність — в тюрмі, на каторзі, на поселенні в Сибіру. З 1904— у Варшаві, один з керівників Польс. соціалістичної партії (ППС), з 1906 — член ЦК ППС-лівиці. У 1905—06 брав участь у революц. подіях в Одесі й Миколаєві. В 1914—17 — інтернаціоналіст, діяч лівого крила с.-д. партії Швейцарії. З травня 1917 — у Петрограді, член ЦВК груп ППС-лівиці в Росії, з кін. 1917 — комісар у польс. справах по Харків. губ. Член РКП(б) з 1918 із зарахуванням парт. стажу з 1906. Член Комуністичної партії Польщі з моменту її утворення (грудень 1918). У 1919 — редактор київ. газети «*Глос комуністи*». В 1919—30 — член Польського бюро при ЦК РКП(б). У 1920 — член Київ. губкому КП(б)У, член Оргбюро ЦК КП(б)У, голова *Галицького організаційного комітету КП (б)У*, член Польс. революц. к-ту в Бєлостоку. У 1921 — зав. агітпропвідділом ЦК КП(б)У, секретар ЦК КП(б)У, 1922 — нач. Укр. політуправління РСЧА (УкрПУРу). З кін. 1922 — секретар Виконкому Комінтерну, 1924—35 — член Інтернац. контрольної комісії, заступник її голови. У 1925—28 — заст. відповідального редактора газ. «Красная звезда», 1928—30 — відповідальний редактор «Рабочей газеты». З 1930 працював у рад. установах РРФСР. На V та VI Всеукр. парт. конференціях обирався членом ЦК КП(б)У. В 1920—21 — кандидат у члени Політбюро, член Оргбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК, ЦВК СРСР. Автор спогадів, книг та брошур з історії рос. і міжнар. революц. руху. *Л. О. Нагорна.*

КОН — водоспад на п-ові Індокитай, на р. Меконг, один з найбільших у світі. Розташований на кордоні Лаосу і Кампучії. Являє собою ряд каскадів, порогів і водоспадів, три з яких мають падіння від 15 до 21 м, при ширині від 0,8 до 1,7 км. Витрати води— від 10 до 30 тис.м³/сек.

КО́НАКРІ — столиця Гвінеї, головний промисловий, політ. і культурний центр країни. Разом з передмістями К. утворює окрему адм. одиницю. Місто розташоване на узбережжі Атлантичного ок. і на о. Томбо, з яким сполучене дамбою. Залізнична ст., великий порт, аеропорт міжнар. значення.

На одній з вулиць міста

Бл. 530 тис. ж. (1976). Найрозвинутіша харчосмакова (консервні, олійні, пивоварні, тютюнові підприємства) та текст. пром-сть. Киснево-ацетиленовий з-д, холодильник (збудовані за рахунок рад. кредитів); підприємства взут., деревообр. (зокрема, меблевої) пром-сті, виробн. пластмас. Поблизу К.— добування бокситів. По літех. ін-т (збудований з допомогою СРСР). Нац. школа прикладних мистецтв і ремесел, Вища адм. школа. Гвін. академія нац. мов, ін-т біол. досліджень та ін. наук. установи. Нац. б-ка. Нац. музей. К. засн. наприкінці 19 ст. на місці селища тієї ж назви.

КО́НАН ДОЙЛЬ (Дойл) Артур (1859—1930) — англ. письменник. Див. *Дойль А. К.*

КОНА́РСЬКИЙ (Konarski) Сергій Михайлович (1890, Варшава — р. см. невід.) — польс. інтернаціоналіст, учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні. Член Комуністичної партії з 1917. Закінчив Київ. комерційний ін-т (1915). В 1915—17 — в царській армії. Після Лютневої революції 1917 — один з організаторів солдатських к-тів у Харкові і Києві, деякий час — голова Київ. Ради солдатських депутатів. Учасник *Київського січневого збройного повстання 1918*. В 1919 — член редколегій газ. «Комуніста польські» і «*Глос комуністи*», керівник польс. військ. секції при Відділі іноз. пропаганди Наркомату у військ. справах Рад. України. В 1920—21 — секретар Польс. бюро при ЦК КП(б)У. В 1921—34 працював на Україні. З 1935 — директор Харків. юридичного інституту.

КОНА́РСЬКИЙ (Konarski) Шимон (5.III 1808, с. Добкішки, тепер ПНР — 27.II 1839, Вільнюс) — діяч польс. визвольного руху. Син шляхтича. Учасник *польського повстання 1830—31*, емігрував до Франції. Один із засновників «*Молодої Польщі*» (1834). Виступав за спільну боротьбу польс., рос. і укр. народів проти царизму. В 1835 нелегально оселився в с. Лісовому на Волині. Заснував осередки т-ва «*Співдружність польського народу*» на Україні, в Білорусії і Литві. Заарештований у травні 1838 у Литві; розстріляний.

КОНАШЕ́ВИЧ - САГАЙДА́ЧНИЙ Петро Кононович — див. *Сагайдачний* П. К.

КОНВА́ЛІЄВЕ ДЕ́РЕВО (Clethra arborea) — рослина родини клетрових. Невисоке дерево або кущ. Листки чергові, прості вічнозелені. Квітки білі, мають сильний запах, який нагадує запах *конвалії*, зібрані у великі китиці на кінцях гілок. Плід — коробочка. Дико росте на острові Мадейра. В СРСР іноді вирощується як декоративне дерево.

КОНВА́ЛІЯ (Convallaria) — рід багаторічних трав'янистих кореневищних рослин родини *лілійних*. Листки прикореневі, видовженоабо еліптично-ланцетні, з черешками. Квітки здебільшого білі, запашні, зібрані в однобічну китицю. Плід — куляста ягода. Близько 15 видів, поширених в Європі, Азії та Північній Америці. В СРСР — 3 види, з них в УРСР один — К. травнева (C. majalis). Росте по лісах, серед чагарників. Іноді вирощують як декоративну рослину. Є сорти з повними білими і рожевими квітками та строкатими листками. Цінна лікарська рослина. Містить *глікозиди* конвалатоксин, конваламарин та ін. Настої квіток, а також препарати К. використовують при порушенні серцевої діяльності.

Конвалія звичайна: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка в розрізі; *3* — плід.

КОНВЕ́ЄР (англ. conveyer, від convey — перевозити, переміщувати), транспортер — машина (пристрій), якою безперервно або

з заданим ритмом переміщують (транспортують) вантажі чи вироби на порівняно невелику, а іноді й на значну відстань. До найпоширеніших належать механічні К. (мал.), рух яким надає машинний (переважно електричний) *привод*. Такі К. з тяговим органом (стрічкою, ланцюгом, канатом), яким і переміщуються вантажі або вироби, бувають (залежно від типу вантажонесучого органа) стрічкові, скребкові, пластинчасті, підвісні, штовхаючі з програмним керуванням, ківшові, візкові та ін. Мех. К. без тягового органа поділяють на гвинтові (див. *Шнек*), інерційні (хитні, вібраційні), роликові (див. *Рольганг*), крокуючі (ливарні, складальні) тощо. Є також К.: гравітаційні (напр., *гвинтові спуски*) — з рухом вантажів або виробів під впливом власної ваги; гідравлічні, що являють собою труби або лотоки, де вантажі переміщуються разом з рідиною гол. чин. за допомогою насосів (вуглесосів, буряконасосів тощо), і пневматичні — у вигляді труб, в яких рух вантажів або виробів зумовлюється перепадом тиску повітря, створюваним вентиляторами. До спеціалізованих К. належать *елеватори, ескалатори* та ін. Створено магнітодинамічні К., якими переміщують (по трубах, лотоках) розплавлений метал, використовуючи електромагнітні індукційні насоси, розроблені в Ін-ті проблем лиття АН УРСР. К.— важливий засіб *комплексної механізації і автоматизації виробництва*, що його використовують у машинобудуванні, металургії, буд-ві, у гірничій, хім. та ін. галузях пром-сті. В УРСР К. випускають Дніпропетр. з-д буд. машин, Львівський конвеєробудівний з-д, Миколаїв. маш.-буд. з-д підйомно-трансп. устаткування, харків. з-д «Світло шахтаря». Див. також *Вібраційне транспортування, Гідравлічне транспортування, Гравітаційне транспортування, Пневматичне транспортування*.

Літ.: Машины непрерывного транспорта. М., 1969. *Л. А. Каплинський.*

КОНВЕ́КТОР (від лат. convecto — звожу, привожу) — прилад системи центрального *опалення*, від якого майже все тепло передається в приміщення *конвекцією*. Розрізняють К. (мал.), де нагрівальний елемент являє собою оребрені труби, в які подається теплоносій (гаряча вода або водяна пара), і К. з електр. нагрівальним елементом; з кожухом і без нього. К. застосовують у житл., громад. і пром. будинках.

КОНВЕКЦІ́ЙНИЙ СТРУМ — *електричний струм*, зумовлений переміщенням зарядженого тіла (провідника або діелектрика). З точки зору електронної теорії, будь-який рух електр. зарядів зумовлений переміщенням заряджених мікрочастинок і, отже, всі види струму зводяться до мікроскопічного К. с. Цілковиту тотожність магн. властивостей К. с. і струму провідності встановили амер. фізик Г. А. Роуланд (1876) та рос. фізик О. О. *Ейхенвальд* (1903).

КОНВЕ́КЦІЯ (лат. convectio — принесення) — перенесення тепла в середовищі (рідинному, газоподібному або сипкому) потоками речовини цього середовища.

КОНВЕ́НТ Національний (від лат. conventus — збори) — найвищий законодавчий і виконавчий орган 1-ї республіки у Франції в період *Великої французької революції*. Діяв 21.IX 1792—26.X 1795. Обраний після повалення монархії 10.VIII 1792. Депутати К. об'єднувалися в 3 угруповання — *жірондисти, якобінці* і *«болото»*. Спочатку в К. мали перевагу жірондисти (до нар. повстання 31.V—2.VI 1793, коли їх було усунено з К., а влада перейшла до якобінців). Якобінський К., що був найвищим органом *якобінської диктатури*, виконав осн. завдання бурж. революції.

К. разом зі своїми к-тами становив революц. уряд. Після *термідоріанського перевороту* 1794 К. ліквідував осн. соціальні завоювання якобінців, передав владу великій буржуазії і забезпечив перехід до режиму *Директорії*.

КОНВЕ́НЦІЇ МІЖНАРО́ДНІ (лат. conventio — угода) — угоди, *договори міжнародні*, здебільшого багатосторонні.

КОНВЕ́НЦІЇ МІЖНАРО́ДНІ ПО ОХОРО́НІ А́ВТОРСЬКИХ ПРА́В — двосторонні і багатосторонні угоди, на яких базується міжнародна система охорони авторських прав. До них насамперед належить Бернська конвенція по охороні літературних художніх творів 1886. На момент її прийняття була підписана 10 країнами (у т. ч. Бельгією, Великобританією, Італією, Гаїті, Францією, Швейцарією). Конвенція неодноразово доповнювалася і змінювалася: у Парижі (1896), Берліні (1908), Берні (1914), Римі (1928), Брюсселі (1949), Стокгольмі (1967), Парижі (1971). Бернська конвенція закріпила цілий комплекс авторських повноважень: право на переклад, відтворення, публічне виконання, радіотрансляцію творів тощо. Крім того, ця конвенція передбачає також застосування щодо іноземних авторів внутрішнього законодавства країни, яка бере участь у конвенції, в усіх випадках, коли права, надані цим законодавством, ширші тих, що закріплені за авторами конвенцією. Особливістю правового режиму Бернської конвенції є також визнання особистих немайнових прав авторів і встановлення відносно значного проміжку часу, охорони авторських прав, що діє протягом життя автора і 50-ти років після його смерті. Дістали значне поширення в галузі охорони авторського права положення *Всесвітньої (Женевської) конвенції 1952*, до якої в 1973 приєднався СРСР. До міжнародних угод з авторського права належать і міжамериканські конвенції, укладені у Монтевідео (1889), Мехіко (1902), Ріо-де-Жанейро (1906), Буенос-Айресі (1910), Каракасі (1911), Гавані (1928) і Вашінгтоні (1949). Однак вплив їх незначний. В 1961 прийнято Римську конвенцію по охороні прав артистів-виконавців, виготовлювачів фонограм, а також радіомовних орг-цій; 1971 — про охорону інтересів виготовлювачів фонограм; 1974 — про розповсюдження сигналів, що несуть програми, які передаються через супутники. Укладені СРСР двосторонні угоди щодо міжнар. охорони авторського права з Угорщиною (1967), Болгарією (1971), НДР (1973), Польщею (1974) і Чехословаччиною (1975) залучили його до сфери дій різних міжнар. конвенцій з авторського права.

Літ.: Богуславский М. М. Вопросы авторского права в международных отношениях. М., 1973; Матвеев Ю. Г. Международные конвенции по авторскому праву. М., 1978.

Ю. Г. Матвєєв.

КОНВЕНЦІОНАЛІ́ЗМ (від лат. conventio — угода) — суб'єктивно-ідеалістична філос. концепція, за якою наукові теорії і поняття є не відображеннями об'єктивного світу, а наслідками довільної угоди, конвенції (звідки й назва) між ученими, що укладається за принципами «зручності» й «економії мислення». К. засн. А. *Пуанкаре*. В. І. Ленін у праці *«Матеріалізм і емпіріокритицизм»* піддав К. нищівній критиці, показавши, що наук. поняття і теорії мають об'єктивний зміст і мислення людини «економне» і «зручне» тоді, коли воно правильно відображає об'єктивну дійсність, критерієм чого є *практика*. На сучас. етапі елементи К. властиві *неопозитивізму, прагматизму, операціоналізму*.

КОНВЕ́НЦІЯ ПРО ЗАБОРО́НУ ВОЄ́ННОГО АБО́ БУДЬ-ЯКО́ГО ІНШОГО ВОРО́ЖОГО ВИКОРИСТА́ННЯ ЗАСО́БІВ ВПЛИ́ВУ НА ПРИРО́ДНЕ СЕРЕДО́ВИЩЕ — схвалена 31-ю сесією *Генеральної Асамблеї ООН* 1976. СРСР доклав багато зусиль для прийняття конвенції, ратифікував її 16.V 1978 (УРСР — 25.V 1978). Кожна д-ва — учасник конвенції зобов'язується не вдаватись до воєн. чи будь-якого ін. ворожого використання засобів впливу на *природне середовище*, які можуть викликати серйозні і довгострокові наслідки, зв'язані з руйнуванням, завданням збитків або шкоди ін. держави-учасниці (викликання порушень екологічного балансу певних районів тощо). Забороняється, крім того, подавати допомогу в здійсненні такого роду діяльності ін. країнам чи орг-ціям. Конвенція передбачає широкий обмін наук. і тех. інформацією про використання засобів впливу на природне середовище в мирних цілях, подання допомоги у сфері збереження і поліпшення навколишнього середовища. Якщо держава — учасниця конвенції має підстави вважати, що ін. д-ва-учасниця порушує конвенцію, вона може подати скаргу до *Ради Безпеки ООН*, яка інформує д-ву-учасницю про результати розслідування. Учасники конвенції можуть вдаватися до послуг відповідних міжнар. орг-цій, консультуватися й співробітничати між собою тощо. Конвенція спрямована на запобігання появі нових засобів війни й активізацію міжнар. співробітництва у винайденні оптимальних форм взаємодії з навколишнім середови-

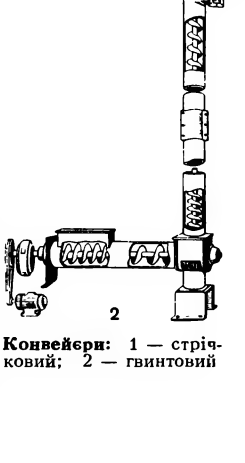

Конвеєри: 1 — стрічковий; 2 — гвинтовий

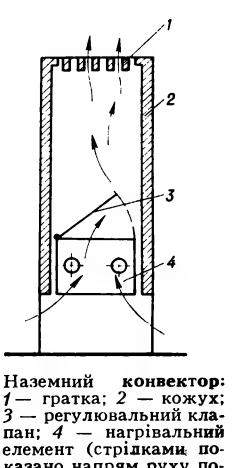

Наземний **конвектор:** *1* — гратка; *2* — кожух; *3* — регулювальний клапан; *4* — нагрівальний елемент (стрілками показано напрям руху повітря).

щем і розвитку заходів по *охороні природи*. *Ю. С. Шемшученко.*

КОНВЕ́НЦІЯ ПРО ЗАБОРО́НУ РОЗРО́БКИ, ВИРОБНИ́ЦТВА І НАГРОМА́ДЖЕННЯ ЗАПА́СІВ БАКТЕРІОЛОГІ́ЧНОЇ (БІОЛОГІ́ЧНОЇ) І ТОКСИ́ННОЇ ЗБРО́Ї ТА ПРО ЇХ ЗНИ́ЩЕННЯ — міжнародна угода, схвалена 26-ю сесією *Генеральної Асамблеї ООН* 16.XII 1971. Набрала чинності 26.III 1975. В її основу покладено проект, поданий групою соціалістичних країн, у т. ч. УРСР. Перший в історії міжнар. відносин захід фактичного *роззброєння*, який передбачає повну ліквідацію одного з видів зброї масового знищення. Д-ви — учасниці конвенції зобов'язалися ніколи і ні за яких обставин не розробляти, не виробляти, не нагромаджувати, не набувати будь-яким чином і не зберігати мікробіологічні чи інші біологічні агенти або токсини таких видів і в таких кількостях, що не мають мирного призначення, а також зброю, устаткування і засоби доставки, призначені для використання таких агентів і токсинів у збройних конфліктах. Не пізніше 9 місяців після набрання чинності конвенції д-ви-учасниці мають знищити чи переключити на мирні цілі всі агенти, токсини, зброю, устаткування та засоби їхньої доставки. В разі порушення положень цієї угоди кожна д-ва учасниця може подати скаргу до *Ради Безпеки ООН*. Конвенція покладає на держави-учасниці зобов'язання в дусі доброї волі продовжувати переговори з метою заборони хім. зброї. На травень 1980 учасниками конвенції були майже 90 країн, у тому числі СРСР, УРСР, БРСР.

Ю. В. Костенко.

КОНВЕ́НЦІЯ ПРО ЛІКВІДА́ЦІЮ ВСІХ ФОРМ РА́СОВОЇ ДИСКРИМІНА́ЦІЇ — прийнята одноголосно *Генеральною Асамблеєю ООН* за ініціативою СРСР та інших соціалістичних країн 21.XII 1965. Вступила в силу 4.I 1969. Є дальшим розвитком Декларації ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (див. *Декларації ООН*). Конвенція містить визначення поняття расової *дискримінації*, засудження її та докладний перелік прав і свобод, щодо здійснення яких має бути заборонена і ліквідована дискримінація за ознакою раси. Вона зобов'язує д-ви невідкладно всіма можливими засобами, в т. ч. законодавчими, проводити політику ліквідації всіх форм расової дискримінації та сприяти взаєморозумінню між усіма расами. Конвенція також зобов'язує д-ви вжити негайних і позитивних заходів, спрямованих на викоренення будь-якого підбурювання до расової дискримінації. З метою сприяння міжнародному співробітництву в цій галузі створюються Комітет по ліквідації расової дискримінації і спеціальна Погоджувальна комісія. СРСР, УРСР і БРСР є учасниками цієї конвенції.

О. М. Овсюк.

КОНВЕ́НЦІЯ ПРО НЕЗАСТОСО́ВНІСТЬ СТРО́КУ ДА́ВНОСТІ ДО ВОЄ́ННИХ ЗЛО́ЧИНІВ І ЗЛО́ЧИНІВ ПРО́ТИ ЛЮ́ДСТВА — прийнята 23-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН 26.XI 1968; вступила в силу 11.XI 1970. Конвенція визначає, що ці злочини належать до найтяжчих міжнар. злочинів, до яких не можуть застосовуватись правові норми окремих д-в про строки давності щодо звичайних злочинів. Вона встановлює, що до воєнних злочинів і злочинів проти людства, перелік яких дано в статуті Нюрнберзького *міжнародного воєнного трибуналу*, Женевських конвенціях про захист жертв війни і Конвенції про запобігання злочинові *геноциду* і покарання за нього, ніякі строки давності не застосовуються. Конвенція зобов'язує д-ви-учасниці вжити всіх необхідних заходів для видачі виконавців і співучасників таких злочинів, як і представників держ. влади, які допустили їх скоєння. СРСР ратифікував цю конвенцію 11.III 1969, УРСР — 25.III 1969, зробивши заяву, що не визнають дискримінаційного характеру тих її статей, що чинять перепони деяким д-вам стати її учасниками.

Б. П. Григор'єв.

«КОНВЕРГЕ́НЦІЇ ТЕО́РІЯ» — сучасна бурж. концепція про нібито зростаючу подібність між соціалізмом і капіталізмом. Виникла в кінці 50-х рр. 20 ст. під впливом дальшого усуспільнення капіталістичного виробн. в зв'язку з *науково-технічною революцією*, зростанням екон. ролі бурж. держави, спробами централізованого регулювання капіталістичної економіки. Представники «К. т.»— бурж. економісти П. Сорокін, *С. Кузнец*, У. Ростоу, Дж. *Гелбрейт* (США), М. Дюверже, А. Арон (Франція), Я. Тінберген (Нідерланди) та ін. «К. т.» базується на однобічному гехнологічному підході до досліджень усп.-екон. явищ, на визначенні закономірностей усп. розвитку лише з законів розвитку техніки і науково-технічної революції. При цьому розвиток продуктивних сил розглядається у відриві від *виробничих відносин*, повністю ігнорується класова організація суспільства. Вирішальними факторами зближення двох систем «К. т.» вважає тех. прогрес і зростання великої пром-сті. Ідеологи «К. т.» намагаються довести, що капіталізм нібито докорінно змінився, позбавився своїх антагонізмів і перетворюється на нове суспільство, близьке до соціалізму. «Конвергенції теорія» має на меті затушувати антагоністичні суперечності капіталістич. суспільства. Вона намагається створити ілюзію можливості врастання капіталізму в соціалізм, відвернути трудящих капіталістичних країн від боротьби за докорінну перебудову суспільства на соціалістич. засадах, а народи *країн, що розвиваються*, — від боротьби за екон. незалежність. За своєю класовою суттю ця концепція є витонченою формою апології капіталізму, прогнозує синтез двох усп.-екон. систем на капіталістичній основі, на базі буржуазної приватної власності на засоби виробництва. Див. також *«Державний соціалізм»*, *«Індустріальне суспільство»*, *«Ринковий соціалізм»*.

А. Г. Селіванепко.

КОНВЕРГЕ́НЦІЯ (від лат. convergo — наближаюся, сходжуся) — 1) В біології — схожження ознак, виникнення рис подібності у філогенетично віддалених організмів внаслідок їх пристосування до однакових умов існування. В результаті такого пристосування виникають аналогічні органи (див. *Аналогія*). Наслідком пристосування до життя у водному середовищі є, напр., подібність між акулами (риби), іхтіозаврами (вимерлі плазуни) і китами (ссавці). Конвергентною є також подібність між сумчастими і плацентарними ссавцями (напр., опосуми схожі на пацюків, сумчастий тушканчик — на справжнього гушканчика) тощо. 2) У мовознавстві — збіг різних *фонем* в одному звуці, а також зближення різних мов. У плані *синхронії* — збіг в одному звуці позиційних варіантів різних фонем. У плані *діахронії* — злиття в одній фонемі різних фонем. Так, голосний и утворився від злиття давньорус. ы та и (укр. «син», «синь» із давньорус. «сынъ», «синь»). К. мов полягає в розвитку подібних рис у двох чи кількох неспоріднених мовах (напр., у мовах балканського *мовного союзу*). Процесом, протилежним К., є *дивергенція*.

КОНВЕ́РСІЯ (лат. conversio — перетворення, зміна) — 1) Заміна раніше випущених *позик державних* новими з метою подовжити строки кредиту й змінити розмір позикового процента, як правило, зниженням його. В капіталістичних країнах здійснюється переважно для зменшення бюджетних витрат на погашення держ. боргу. В СРСР К. позик була спрямована на підвищення купівельної спроможності радянських грошей і мобілізацію додаткових коштів на фінансування народного господарства. 2) Обмін *валюти* даної країни на іноземну.

КОНВЕ́РСІЯ ВНУ́ТРІШНЯ γ-проміння — перехід *атомного ядра* із збудженого стану в основний, при якому вивільнена енергія передається безпосередньо одному з електронів атома. К. в.— процес, який конкурує з переходом ядра у нижчий енерг. стан з випромінюванням γ-кванта. Відношення ймовірностей К. в. і переходу з випромінюванням γ-кванта для даного конвертованого переходу тим більше, чим більший заряд ядра, менша енергія і вища мультипольність переходу (див. *Мультипольне випромінювання*). К. в. супроводиться випусканням *рентгенівського проміння*, що зумовлено перебудовою електронних обо-

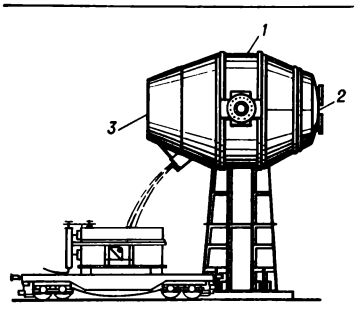

Конвертор: *1* — корпус; *2* — днище; *3* — горловина.

донок атома. Якщо збудження ядра перевищує подвоєну енергію спокою електрона (1,022 МеВ), може відбуватися т. з. п а р н а К. в.— перехід ядра у нижчий енерг. стан, який супроводиться народженням пари електрон — позитрон.

М. Д. Корнієнко.

КОНВЕ́РСІЯ ГЕ́НІВ — внутрішньогенна нереципрокна, тобто, яка при *кросинговері* у гетерозиготи $\frac{AB}{ab}$ або $\frac{aB}{Ab}$ (див. *Гетерозиготність*) не дає двох рекомбінантних типів *гамет* у рівних кількостях, *рекомбінація*. Напр., у гетерозиготних мутантів (див. *Мутація*) нейроспори $\frac{p_1+}{+p_2}$ можуть утворюватись не реципрокні продукти рекомбінації, тобто не p_1p_2- і (++)-спори в рівних кількостях, як в разі класичного кросинговеру, а лише (++)-спори. К. г. відбувається, мабуть, внаслідок порушення копіювання при *реплікації* гена, в результаті чого одна ділянка копіюється двічі, а друга — ні разу. К. г. виявлено у дріжджових грибів, бактерій, дрозофіл, квіткових рослин.

Ю. М. Александров.

КОНВЕ́РТОР, конвертер (англ. converter, від лат. converto — перетворюю) — металургійний агрегат, в якому одержують сталь (продуванням рідкого чавуну технічно чистим киснем, рідше — повітрям) або чорновий метал чи сульфіди кольорових металів (продуванням *штейнів* повітрям або технічно чистим киснем); засіб *конверторного виробництва*. К. (мал.) для виробн. сталі поділяють на бесемерівські, викладені всередині хім. кислим (динасовим) матеріалом, і томасівські, що їх викладають усередині хім. основним (доломітовим, магнезитовим) матеріалом. До найпоширеніших К. з основним матеріалом належать кисневі. Є К. з верхнім (переважно), бічним і нижнім (донним) подаванням *дуття* (в агрегатах з верхнім дуттям використовують охолоджувані водою *фурми*). Через горловину К., нахиляючи його спец. механізмом, заливають чавун, вводять *флюси*, металевий брухт, виливають сталь і видаляють *шлак*, виходять гази (в кисневих К. сталь випускають через отвір у верхній частині). Місткість таких К. до 400 т. К., де переробляють штейни, викладають усередині магнезитовою цеглою і вкривають шаром магнезиту. Через горловину К. завантажують штейни, флюси та ін. матеріали, виливають шлак і метал. Повітря або кисень подають за допомогою фурм, розміщених у нижній частині агрегату. Місткість таких К. до 100 т.

В. І. Баптизманський.

КОНВЕ́РТОРНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО, конвертерне виробництво — одержання сталі продуванням рідкого чавуну технічно чистим киснем або повітрям у *конверторах*. В процесі К. в. чавун перетворюється на сталь внаслідок окислення домішок (вуглецю, кремнію, марганцю та ін.) і наступного їх видалення з розплавленого металу. Найпоширенішим у К. в. є *киснево-конверторний процес*. Рідше застосовують *бесемерівський процес* і *томасівський процес* — гол. чин. через сучасні вимоги до якості сталі. Використання технічно чистого кисню з невеликим вмістом азоту ($\lesssim 0{,}5\%$) дає змогу одержувати сталь високої якості, переробляти у конверторах значну кількість металевого брухту. Така сталь за пластичністю, ударною в'язкістю та ін. властивостями рівноцінна *мартенівській сталі* або перевершує її. К. в. відрізняється від *мартенівського виробництва* високою продуктивністю і нескладністю технології.

Літ.: Конверторные процессы производства стали. М., 1970; Борнацкий И. И. [та ін.]. Современный кислородно-конверторный процесс. К., 1974.

В. І. Баптизманський.

КОНВЕ́РТОР-РЕА́КТОР, конвертер-реактор — ядерний реактор, в якому нейтрони, що утворюються при ланцюговій *ядерній реакції* поділу, використовують для виробництва значної кількості вторинного *ядерного пального*. В деяких К.-р., де, наприклад, сировинним матеріалом є уран (^{238}U), в процесі захоплювання ним нейтронів і поділу атомних ядер нагромаджується таке вторинне пальне, як плутоній (^{239}Pu). Розрізняють К.-р. на теплових (див. *Тепловий реактор*) і швидких (див. *Швидкий реактор*) нейтронах. Вони можуть бути також двоцільовими (див. *Двоцільовий реактор*). Осн. характеристикою К.-р. є коеф. конверсії (відношення маси пального, що утворилося, до маси вигорілого). У К.-р. він не перевищує 0,8—0,9. К.-р. діють у США, Канаді, Англії, Франції та ін. країнах. Див. також *Реактор-розмножувач*.

В. Б. Климентов.

КОНВІСА́РСТВО (польс. konwisarstwo — ливарна справа) — виливання з олова (цини) ліхтарів, свічників, різного посуду тощо. Згадки про К. на Україні зустрічаються ще в актах 15 ст. Найбільший розквіт К. припадає на 2-у пол. 17—1-у чверть 18 ст. Конвісари були об'єднані в спец. цехи. В серед. 19 ст. в умовах капіталістичного виробн. цей промисел занепадає. Див. також *Литво художнє*.

Літ.: Модзалевський В. До історії українського ліярництва. В кн.: Збірник секції мистецтв українського наукового товариства, т. 1. К., 1921; Суха Л. М. Художні металеві вироби українців східних Карпат другої половини XIX—XX ст. К., 1959; Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні. XIV—XVIII ст. К., 1973.

КОНВО́Й (голл. konvooi, франц. convoi — обоз, супровід) — 1) Військовий підрозділ (команда, окремий військовослужбовець), що охороняє і супроводить транспорт, обоз, військовополонених чи заарештованих осіб до місця призначення. В рос. армії К. призначався для охорони і супроводження осіб вищого командного складу, штабів, кур'єрів. 2) З'єднання морських військ. суден або літаків, які охороняють транспортні чи торговельні судна.

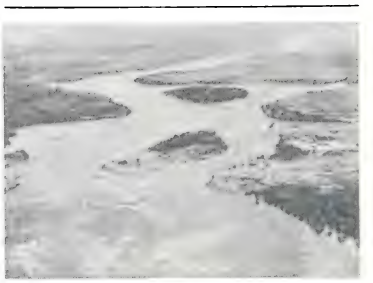

Ріка **Конго**.

КОНВУ́ЛЬСІЇ (лат. convulsio — корчі) — чітко виявлені поширені *судороги*.

КОНГЛОМЕ́РАТ (від лат. conglomeratus — зібраний, нагромаджений)—мех. поєднання різних речей і предметів; безладний набір, суміш різних слів, понять тощо.

КОНГЛОМЕ́РАТ в е к о н о м і ц і — одна з форм об'єднання компаній і різних підприємств у капіталістичних країнах. На відміну від *трестів* і *синдикатів* злиття компаній і підприємств у К. відбувається при повній відсутності будь-якої спільності за вироблюваною продукцією або виробничою технологією, що дає їм відносну самостійність. Виникнення К. супроводиться поглинанням могутніми компаніями слабших. Утворення нових К. значно посилює централізацію екон. влади в руках фінанс. груп. К. сприяють розбуханню *фіктивного капіталу*.

КОНГЛОМЕ́РАТ у г е о л о г і ї — осадочна гірська порода, що складається з гальки з домішкою піску, гравію й валунів, зцементованих оксидами заліза, карбонатами, глинистим матеріалом, рідше — кремнекислотою.

К. утворюється внаслідок розмиву водами морів, річок та озер більш давніх гірських порід. Найчастіше трапляється в гірських районах і в передгір'ях. Наявність товщі К. у геол. розрізі свідчить про перерву в нагромадженні відкладів. З К. іноді пов'язані розсипні родовища золота, платини та ін. корисних копалин, що містяться переважно в цементуючому матеріалі.

КО́НГО — ріка в Екваторіальній Африці, в межах держави Заїру (де має назву Заїр) та на її кордоні з Нар. Республікою Конго і Анголою. Довж. 4320 км, площа бас. 3690 тис. км². За довж. займає 2-е місце в Африці (після Нілу). За витік К. вважають р. Луалабу, яка бере початок на плато Катанга. Впадає К. в Атлантичний ок., утворюючи *естуарій*, який продовжується під водою у вигляді *каньйону*. У верхів'ї має гірський характер, порожиста, є водоспади (Стенлі та ін.). В серед. частині ріка тече низовинною рівниною, у нижній течії перетинає кристалічне пасмо у вузькій ущелині, утворюючи водоспади Лівінгстона та пороги. Гол. притоки: Луфіра, Ловуа, Арувімі, Убангі (праві), Ломамі, Лулонга, Рукі, Касаї (ліві). Живлення дощове. Пересічна витрата води у гирлі 39 тис. м³/с. Судноплавна на окремих ділянках. Кілька ГЕС. Рибальство. Гол. порти: Кісангані, Браззавіль, Кіншаса; у пониззі — мор. порти Матаді, Бома та ін.

КО́НГО — держава, що існувала в пониззі р. Конго бл. 14—18 ст. (столиця — Мбанза-Конго, сучас. Сан-Сальвадор). Населяла його

Герб Конго.

КОНГО

Площа — 342 тис. км²

Населення — 1,45 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Браззавіль

народність баконго. Найбільшої могутності д-ва К. досягла в серед. 15 ст., коли до її складу входили д-ви на пн. березі р. Конго і на тер. сучас. пн. Анголи. На чолі д-ви стояв цар (мав титул маніконго), велику роль відігравала рада знаті. Країна перебувала на стадії складання феод. відносин, але існувало й домашнє рабство. Значного розвитку досягли ремесла. Внутр. чвари та війни з племенем яга, провоковані португ. колонізаторами, призвели до розпаду д-ви Конго.

КО́НГО, Народна Республіка Конго — держава в Центр. Африці. На Пд. Зх. омивається водами Атлантичного ок.

В адм. відношенні поділяється на 9 областей і столичний округ.

Державний лад. К.— республіка. Після того, як у квітні 1977 було розпущено законодавчий орган — Нац. нар. збори, вся влада до 8.II 1979 належала Військ. к-ту (ВК) Конголезької партії праці. Нині — глава д-ви—президент республіки; він же — Голова Ради Міністрів та головнокомандуючий армією.

Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги переважно низовинні. Вздовж узбережжя простягається вузька піщана примор. низовина, до якої з Зх. прилягають гори Майомбе (вис. до 930 м). На Сх. від них — тектонічна западина Ніарі — Ньянга. В центр. частині К. — плато Батеке і Катаракт та масив Шайю. Найвища точка країни — г. Лекеті, 1040 м. На Пн. Сх.— заболочені алювіальні рівнини западини Конго. Надра країни вивчені мало. Виявлено поклади нафти, калійної солі, заліз. та свинцево-цинкових руд, олова, міді, золота, газу, фосфоритів та ін. Клімат на Пн. екваторіальний, постійно вологий, на Пд.— субекваторіальний, мусонний. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (квітня) від +24 до +27°, найхолоднішого (липня або серпня) від +20 до +25°. Опадів 1500—2000 мм на рік, на крайньому Пд.— 1200—1400 мм. Гол. з річок — Конго та його притоки Убангі, Санга, Ліквала, Аліма. Поширені латеритні, переважно червоно-жовті і червоні грунти. Лісами вкрито бл. 65% площі країни. На Пн. переважають вологі тропічні ліси з цінними породами дерев, на Пд.— високотравна *савана* та галерейні ліси по долинах річок, на узбережжі — мангрові зарості.

Населення К. становлять народи мовної сім'ї *банту*. Найчисленніші з них (1978, оцінка): конго (45%), теке (20%), мбоші (15%), санга, бобанги. Офіц. мова — французька. Пересічна густота нас.— 4 чол. на 1 км². Міське населення становить 30%. Найбільші міста: *Браззавіль, Пуент-Нуар.*

Ріка Конго поблизу м. Браззавіля.

Історія. В 14—16 ст. пд.-зх. частина тер. сучас. К. входила до д-ви *Конго*. У 1880 ця територія стала протекторатом, 1886 — колонією Франції. В 1910 тер. К., яка 1903 дістала назву Середнє К., було включено до федерації Франц. Екваторіальна Африка. Населення К. чинило постійний опір колонізаторам (масові виступи у 20—30-х рр. 20 ст.), який особливо зріс після 2-ї світової війни. В 1958 Франція оголосила К. «автономною д-вою» в складі франц. *Співтовариства*. 15.VIII 1960 К. було проголошено незалежною д-вою. У 1964 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. У серпні 1963 в результаті нар. повстання до влади прийшов уряд, який заявив про соціалістичну орієнтацію розвитку країни, здійснив ряд прогресивних соціально-екон. перетворень. Однак з часом в діяльності уряду К. виявилися тенденції до встановлення режиму особистої влади, переслідування прогресивних діячів, зміцнення капіталістичних тенденцій в економіці. В цих умовах в серед. 1968 спільний виступ нар. мас і прогресивно настроєних військових привів до влади новий уряд, який підтвердив соціалістичну орієнтацію К. На міжнар. арені К. займає антиімперіалістичні позиції, виступає проти неоколоніалізму й апартеїду. Між СРСР і К. підписано 1964 торг. угоду та угоду про екон. і тех. співробітництво, 1975 — угоду про екон. і технічне співробітництво. З 1960 К.— член ООН. К.— член *Організації африканської єдності*, асоційований член *Європейського економічного товариства*.

В. К. Гура.

Політичні партії, профспілки. Конголезька партія праці, засн. 1969. З цього ж року — правляча; єдина партія в країні. Конголезька профспілкова конфедерація, засн. 1964. Входить до ВФП.

Господарство. К.— агр. країна зі слаборозвинутою економікою, яка внаслідок тривалого колоніального панування набула однобокого характеру. Г-во країни спеціалізувалося на виробн. деревини, пиломатеріалів й окремих видів продукції гірничодобувної пром-сті. Після здобуття незалежності вживаються заходи щодо створення нац. економіки, вдосконалення її структури, охорони природних багатств країни: введено держ. планування, створено значний держ. сектор, націоналізовано численні пром. і трансп. підприємства, вся земля й надра є власністю д-ви, на селі створюються кооп. і держ. ферми. В банківській сфері, гірничодобувній і нафтовій пром-сті діють мішані компанії за участю іноз. капіталу. Значну допомогу країні надає Рад. Союз, зокрема в справі розвідки родовищ корисних копалин, розвитку гірничодобувної пром-сті, підготовки спеціалістів тощо. Основа економіки — с. г., в якому зайнято 75% самодіяльного населення. Провідна галузь — землеробство. Переважають дрібні сел. г-ва. Експортне значення має вирощування (збір, тис. т 1977): бананів — 35,5, бобів какао — 3, кави — 1,4, арахісу — 23, цукр. гростини — 400, олійної та кокосової пальми, цитрусових, гевеї, тютюну. Осн. прод. культури: маніок, ямс і батат, кукурудза, рис, картопля. Тваринництво розвинуте мало. Розводять велику рогату худобу, кіз і овець, свиней. На узбережжі та у внутр. водах — вилов риби (10,7 тис. т, 1977). Частка пром-сті у валовому внутр. продукті становить бл. 50%. Понад 25% обсягу пром. продукції виробляється на держ. підприємствах. Провідна експортна галузь пром-сті — лісова. Заготівлі цінних порід деревини (гол. чин. окуме й лімба); виробн. пиломатеріалів та фанери. Видобувають нафту (гол. чин. на шельфі), калійну сіль, свинцево-цинкові руди, мідну руду, золото, природний газ. У 1976 стали до ладу перші держ. гірничо-збагачувальне та золотодобувне підприємства, споруджені з допомогою СРСР. Обробна пром-сть представлена невеликими підприємствами хім. (виробн. фарб, пластмас, парфумів, мила та ін.), металообробної (металеві госп. товари), суднобудівної (річкові судна), нафто-

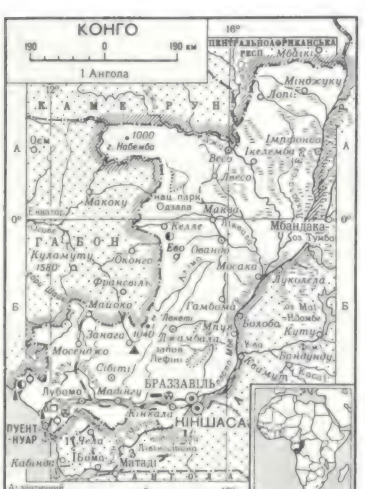

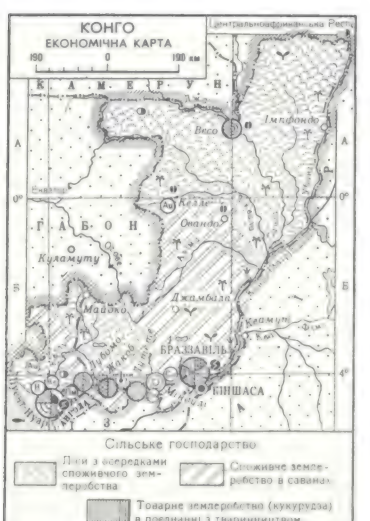

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1977
Деревина (заготівлі), тис. м³	280
Пиломатеріали, тис. м³	40
Фанера, тис. м³	40
Нафта, тис. т	1801
Калійна сіль, тис. т	135
Свинцево-цинкові руди, тис. т	17 *
Золото, кг	8 *
Пальмова олія, тис. т	2,2 *
Арахісова олія, тис. т	0,6 *

* 1976.

переробної, буд. матеріалів, текст., паперової та ін. галузей. Підприємства по виробн. цукру, пальмової олії, борошна, напоїв, цигарок та ін. Розвинуті ремесла. В 1977 було вироблено 110,1 млн. кВт × × год електроенергії. Гол. пром. центри: Браззавіль та Пуент-Нуар. Довж. (км, 1977): з-ць — 966, автошляхів — 12 000 (з них 535 — з твердим покриттям). Основні порти та міжнар. аеропорти — Браззавіль та Пуент-Нуар. З К.

На одній з вулиць Браззавіля. Браззавільський університет.

вивозять нафту, ліс і лісоматеріали, калійні солі, концентрати кольорових металів, продукцію с. г.; довозять машини й устаткування, транспортні засоби, товари широкого вжитку, продовольство. Осн. торг. партнери: Франція, країни Європейського економічного товариства, США. Розвиваються екон. і торг. відносини з СРСР та ін. соціалістич. країнами, з якими підписано ряд угод про тех. і наук. співробітництво. Грош. одиниця — афр. франк. 1 афр. франк = 0,02 франц. франка.

І. Д. Шевченко.

Медичне обслуговування. В 1975 в країні було 7 тис. лікарняних ліжок (5,1 ліжка на 1 тис. ж.), мед. допомогу подавали 190 лікарів (1 лікар на 7,3 тис. ж.). Лікарів готують гол. чин. у Франції та Сенегалі. В К. в основному держ. система мед. обслуговування. СРСР побудував для К. у Браззавілі пологовий будинок на 100 ліжок (1969).

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Переважна частина населення письменна (1978). З 1965 усі приватні навч. заклади націоналізовано. В країні запроваджено обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 16 років, усі види навчання безплатні. Строк навчання у поч. школі 6 років, у середній — 7 (4 + 3). В 1975/76 навч. р. у поч. школах налічувалося 319,1 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 102,1 тис. учнів, у системі вищої освіти — 3,3 тис. студентів. У Браззавілі — ун-т ім. Маріана Нгуабі (засн. 1961 як центр вищої освіти, Нац. ун-том став з 1972; 1976/77 навч. р.— 4,3 тис. студентів, у числі яких і студенти з ін. афр. країн). Наукові заклади: Нац. рада з наук.-тех. досліджень (засн. 1966), Бюро по розвитку продуктивності с. г.— у Браззавілі, Центр по вивченню тропіч. лісу в м. Пуент-Нуар (засн. 1958) та ін. Б-ка ун-ту в Браззавілі, Нац. музей з архівом і б-кою в Браззавілі (засн. 1965).

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 в К. виходило 4 щоденні й 3 щотижневі газети та ряд ін. періодичних видань. Найзначніші з них: щотижнева «Етумба» («Боротьба», з 1965) — орган Конголезької партії праці, щоденні «Кур'єр д'Афрік» («Африканська пошта») та «Журналь офісьель де ла Репюблік дю Конго» («Офіційна газета Республіки Конго») — урядовий бюлетень; усі — франц. мовою. Урядове Конголезьке агентство інформації засн. 1962. Урядова радіостанція «Голос конголезької революції» створена 1963. Передачі ведуться франц., лінгала та кіконго мовами. З 1963 працює Конголезьке нац. телебачення. Роботу радіо та телебачення контролює урядова служба Конголезьке радіо і телебачення.

Література. У К. існує багата усна нар. творчість. Писемна л-ра, в основному франц. мовою, з'явилася лише після 2-ї світової війни. Найрозвинутішим жанром є поезія. Ліричні вірші Ж. Б. Таті-Лутара пройняті любов'ю до батьківщини. Його збіркам «Конголезьке коріння» (1968), «Поеми моря» (1968), «Зворотний бік сонця» (1970) притаманні водночас реалістичні й романтичні риси. В кращих віршах К. Обенги, М. Сінди та М. Ндебека звучить антиколоніальна тема. Твори поета Ж. Ф. Чікайї (псевд.— Чікайя У Там'сі) закликають до братерства народів. Романи Ж. Малонги «Серце арійки» (1954) і «Легенда про М'фуму Ма Мазоно» (1955) написані під впливом афр. фольклору.

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура та образотворче мистецтво. Основний тип нар. житла — прямокутні в плані хатини з двосхилими дахами. Обрядові приміщення, оздоблені дерев'яними пан-

Розвантажування лісу в порту міста Пуент-Нуар.
Нафтопереробний завод у місті Пуент-Нуар.

но з яскравим розписом. З 2-ї пол. 19 ст. міста Браззавіль, Пуент-Нуар та ін. забудовують спорудами європейської архітектури (собор св. Анни, 1949; готель повітряної лінії; будинок компанії «Ер Франс» та ін.— у Браззавілі). В К. поширені дерев'яна скульптура та маски. Різьбленням прикрашають різні вироби худож. ремесла (посудини та ін. речі з дерева, глини, гарбуза). В сучас. мист. найзначніші твори живописної школи-майстерні Пото-Пото (засн. 1951 франц. живописцем П. Лодсом).

Музика, театр, кіно. Пісні й танці народів К. пов'язані з полюванням, с.-г. працею і мають імпровізаційний характер. Муз. інструменти: барабани — току, локука, лунгунгу та ін., які є основою оркестрового ансамблю; ксилофони — лінзі, ендара, мбока, нгука та ін.; афр. піаніно — санса; муз. луки, арфи, флейти та ін. З 60—70-х рр. 20 ст. набули поширення нові муз. форми, які відзначаються розвитком основ афр. музики в поєднанні з рисами амер. джазу та латиноамер. ансамблів, використанням європ. інструментарію. В 1966 створено Нац. конголезький балет, що виконує нар. танці.

Елементи театр. мист. були властиві нар. танцям і обрядам. Після встановлення незалежності в республіці К. (1960) почався розвиток театру, близького до сучас. європейського. В 1965 в Браззавілі виник Нац. конголезький театр, в якому поставлено п'єси драматургів Г. Менга та Л. Амбілі (зокрема, 1969 — п'єса Л. Амбілі «Обвинувачена Європа», що викриває політику імперіалізму).

В К. виходять переважно короткометражні фільми. Перший повнометражний худож. фільм — «Ціна одного союзу» (1974, реж. С. Камба). Серед кінематографістів — Гессакон, Оконла, Амейа, Пело, Боділа, Мбемба.

Літ.: Стекольщиков В. Я. Народная Республика Конго в борьбе за социалистическую ориентацию. М., 1976; Думнов Д. И., Люсов В. Н. Народная Республика Конго. М., 1977; Народная Республика Конго. (Справочник). М., 1977; Современная литература Африки. М., 1973.

Конго. Ліцей імені П. Лумумби в Браззавілі.

Конго. Скульптура народності луба «Жебрак». Дерево.

Конго. Боротьба. Школа Пото-Пото.

КОНГРЕГА́ЦІЇ (лат. congregatio— об'єднання, союз) — 1) Об'єднання католицьких монастирів, діяльність яких підпорядкована єдиному статуту. 2) У католицизмі — церковно-світські братства, створювані для поширення християнства, благодійницької діяльності, боротьби з *єресію*. Безпосередньо пов'язані з чернечими орденами. 3) Центр. установи *римської курії* (керівні органи *Ватікану*). Створені в 16 ст. Підпорядковані лише *папі римському*, який через них здійснює свою політику. 4) Академічні збори, що є дорадчим органом в англ. ун-тах.

КОНГРЕГАЦІОНАЛІ́СТИ — течія в *кальвінізмі*, що виникла в Англії в 16 ст. як радикальний напрям у пуританізмі (див. *Пуритани*). К. виступають за автономію місц. громад, заперечують церк. *ієрархію*, духівництво як окремий стан, вважають своїм главою Христа. В період *Англійської буржуазної революції 17 століття* К. створили політ. угрупован-

ня *індепендентів*. К. були одними з перших переселенців в Америку, де заснували свої громади. В 1891 утворено Міжнар. конгрегаціоналістичну раду з центром у Лондоні. Громади К. існують в Англії і США. Заг. кількість членів — бл. 2 млн. чол. (1979). К. підтримують *екуменічний рух*.

КОНГРЕ́С (лат. congressus — зустріч, спілкування) — 1) Зустріч, нарада, з'їзд керівників або представників д-в, територій, орг-цій, здебільшого — вид міжнар. конференції (напр., *Всесвітній конгрес миролюбних сил*). 2) Законодавчий орган (парламент) у США. У більшості південноамер. країн — назва парламенту або однієї з його палат. У Франції К.— спільне засідання обох палат *Національних зборів*. 3) У деяких країнах — назва політ. партій і орг-цій (напр., в Індії — партія *Індійський національний конгрес*).

КОНГРУЕ́НТНІСТЬ [від лат. congruens (congruentis) — відповідний, узгоджений] — поняття елементарної геометрії, що означає рівність відрізків, кутів, ін. фігур та тіл. Дві геом. фігури наз. к о н г р у е н т н и м и, якщо їх можна сумістити, використовуючи *рух* (напр., *трикутники*, що суміщаються при накладанні). Якщо К. прийняти за одне з основних (початкових) понять, то її властивості визначаються т. з. *аксіомами* конгруентності.

КОНГРУЕ́НЦІЯ в математиці — 1) Сукупність ліній тривимірного простору, що залежить від двох *параметрів*. К. заповнює весь простір чи його частину так, що через кожну точку проходить одна або кілька ліній. Число таких ліній наз. п о р я д к о м конгруенції. 2) Те саме, що й порівняння в теорії чисел (див. *Порівняння* в математиці).

КО́НДА — ріка в РРФСР, у межах Тюменської обл., ліва притока Іртиша. Довж. 1097 км, площа бас. 72,8 тис. км². Тече широкою долиною, має повільну течію, річище звивисте, багато боліт, озер. Живлення снігове й дощове. Пересічна витрата води у пониззі 231 м³/с. Замерзає у жовтні — листопаді, скресає у квітні — травні. Сплавна, заплавні озера багаті на рибу.

КО́НДАК Михайло Адріанович [26.V (7.VI) 1894, с. Яблунівка, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.— 10.X 1971, Київ] — укр. рад. вчений у галузі теплотехніки, доктор тех. наук (з 1940), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1925. Закінчив (1926) Київ. політех. ін-т, з 1929 викладав у ньому. Досліджував способи підвищення ефективності теплосилового устаткування, зокрема газогенераторів великої одиничної потужності для газифікації твердого палива. Розробив способи підвищення потужності невеликих парових котлів. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

КОНДАКО́В Никодим Павлович [1 (13).XI 1844, с. Халань Новооскольського повіту Курської губ. — 17.II 1925, Прага] — російський історик візантійського і давньоруського мистецтва, акад. Петербурзької АН (1898), дійсний член петербурзької АМ (1893). Навчався в Моск. ун-ті (1861—65). Викладав в ун-тах в Одесі (1870—88), Петербурзі (1888—1917). З 1920 жив за кордоном, з 1922 викладав в ун-ті в Празі. Розробив іконографічний метод вивчення пам'яток мистецтва.

КОНДАМІ́Н (La Condamine) Шарль Марі де ла (28.I 1701, Париж — 4.II 1774, там же) — франц. астроном, геодезист і мандрівник, член Паризької АН (з 1760). У 1735—42 брав участь в Перуанській експедиції, що робила *градусні вимірювання*, результати яких було використано для точного визначення стиснення *земного еліпсоїда*. К. склав першу порівняно точну карту Амазонки, перший докладно описав методи виготовлення каучукових виробів. К.— почесний член Петерб., Берлінської та ін. академій наук.

КОНДЕ́ (Condé) Луї II Бурбон (8.IX 1621, Париж — 11.XII 1686, Фонтенбло) — франц. полководець, принц. У період *Тридцятилітньої війни 1618—48* франц. війська на чолі з К. здобули ряд перемог (біля Рокруа 1643, Фрайбурга та Нердлінгена 1644—1645, Дюнкерка 1646, Лансе 1648), які прискорили укладення вигідного для Франції *Вестфальського миру 1648*. В битві біля Дюнкерка у військах К. був загін запорізьких козаків. К. особисто знав Б. *Хмельницький*.

КОНДЕНСА́Т ГА́ЗОВИЙ, газоконденсат (від лат. condenso — згущую, ущільнюю) — продукт, що виділяється з природного горючого газу; суміш рідких *вуглеводнів*. Являє собою безбарвну, жовту або світло-коричневу рідину. Густ. 670—820 кг/м³. Т-ра повного википання — від 212 до 360°. У складі К. г. переважають важкі вуглеводні метанового ряду (див. *Метан*); іноді, як домішки, містить асфальто-смолисті речовини. В природних умовах К. г. розчинений у газах газоконденсатних, нафтогазових і газових родовищ у кількостях від долей грама до 1200—1500 г/м³. У Рад. Союзі є в РРФСР і на Україні (*Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область, Карпатська нафтогазоносна провінція* та ін.). Сировина для одержання бензину, дизельного палива, *етилену, пропілену, бензолу, насичених вуглеводнів* тощо. *І. М. Матвєєв.*

КОНДЕНСА́ТОР — 1) К. у т е п л о т е х н і ц і — спец. апарат для *конденсації* газоподібної речовини (пари); вид *теплообмінного апарата*. Розрізняють конденсатори поверхневі, де пара віддає своє тепло крізь стінки трубок, всередині яких протікає холодна вода, і контактні (або змішувальні), де пара безпосередньо змішується з охолодною водою. К. використовують в апаратах хім. виробн., в теплоенергетиці (див. *Конденсаційна електростанція, Конденсаційна турбіна, Геотермальна електростанція*), у *холодильних машинах, випарниках* тощо. 2) К. е л е к т р и ч н и й — пристрій, що нагромаджує («згущує») електричні заряди. Складається з двох або більше електродів (обкладок), розділених *діелектриком*, товщина якого мала порівняно з розмірами обкладок. Розрізняють К. паперові, з газоподібним діелектриком, керамічні, плівкові, слюдяні, напівпровідникові, електролітичні тощо. Вони бувають з постійною, змінною і напівзмінною *електроємністю* (див. *Варикап, Вариконд, Тример*). К. або батареї К. застосовують в електро- і радіотехніці, телебаченні, електроніці, обчислювальній техніці тощо. Див. також *Добротності вимірювач*.

В. Є. Мержвинський (К. електричний).

КОНДЕНСАЦІ́ЙНА ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ — теплова електростанція, де рух електричному *генератору* надає *конденсаційна турбіна*. На відміну від теплофікаційних електростанцій (*теплоелектроцентралей*), що виробляють електричну і теплову енергію, постачає споживачам тільки електроенергію. На К. е. (мал.) пара з *парогенератора* спочатку надходить по *паропроводах* у конденсаційну турбіну, розширюється й обертає її *ротор*, з'єднаний з ротором електр. генератора, який перетворює мех. енергію обертання на електричну (для споживачів). Далі пара (з турбіни) потрапляє в *конденсатор*, охолоджується і стає конденсатом (водою з малим вмістом розчинених солей). У парогенераторі конденсат перетворюється на пару, що її знову використовують у замкненому технологічному процесі. Паливом на К. е. служить вугілля, природний газ, мазут тощо. Особливим типом є конденсаційна *атомна електростанція* (АЕС), де застосовують ядерне пальне. К. е. відзначаються високим ступенем механізації й автоматизації електроенерг. виробн. У них блочна структура (осн. устаткування станції об'єднано в енергоблоки), великі одиничні потужності енергоблоків (до 1200 МВт на ДРЕС і 1500 МВт на АЕС). Ккд К. е. прибл. 0,4. В СРСР першими К. е. на органічному паливі були порівняно невеликі Каширська, Шатурська, Штерівська та ін. *державні районні електростанції* (ДРЕС). Нині (1980) в СРСР налічується понад 20 К. е. потужністю 2000 МВт і більше, зокрема на Україні — *Вуглегірська ДРЕС, Запорізька ДРЕС, Бурштинська ДРЕС, Зміївська ДРЕС* ім. Г. М. Кржижановського тощо. Будуються (1980) К. е. потужністю 4000—6000 МВт. К. е. — осн. вид потужних теплових електростанцій.

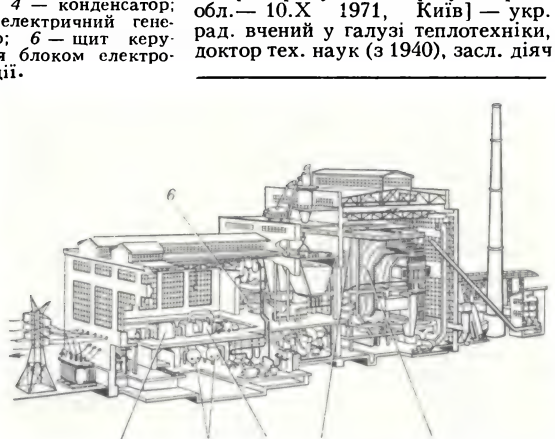

Конденсаційна електростанція: *1* — парогенератор; *2* — паропровід; *3* — конденсаційна турбіна; *4* — конденсатор; *5* — електричний генератор; *6* — щит керування блоком електростанції.

Літ.: Электрификация СССР. 1966—1977. М., 1977; Внедрение и эксплуатация экономичных энергоблоков на электростанциях. К., 1978.

А. П. Нєзварчук.

КОНДЕНСАЦІЙНА ТУРБІ́НА — парова турбіна, з якої пара, що надала рух роторам турбіни і електричного генератора, надходить у *конденсатор*, де перетворюється на воду (конденсат). Деяку частину пари, відбираючи її з К. т., використовують для регенеративного (див. *Регенерація* в техніці) підігрівання води в спец. теплообмінниках, підвищуючи тим самим економічність турбіни. В серійних К. т., що їх виготовляють в СРСР, початковий тиск пари становить 23,2 МПа, її т-ра 540—560° С. Однією з осн. переваг К. т. порівняно з будь-яким іншим двигуном є можливість одержання великої потужності (до 1200 МВт і більше) в одному агрегаті. К. т. застосовують на *конденсаційних електростанціях*, зокрема на *геотермальних електростанціях*, для привода доменних повітродувок, як гол. двигуни на кораблях тощо. Див. також *Теплофікаційна турбіна*.

КОНДЕНСА́ЦІЯ (лат. condensatio — згущення, ущільнення) — 1) Перехід речовини з газоподібного стану в рідинний чи кристалічний внаслідок охолодження або стиснення. Відбувається лише при т-рі, нижчій за критичну для даної речовини (див. *Критичний стан*). У температурному інтервалі між критичною точкою і *потрійною точкою* речовина переходить у рідинну фазу, при нижчих т-рах — у кристалічну. К. можлива як на поверхні твердого тіла чи рідини — п о в е р х н е в а К., так і всередині об'єму пари на аерозолях, іонах газу, в місцях ущільнення пари внаслідок *флуктуацій* густини — о б' є м н а К. Внаслідок К. водяної пари в атмосфері утворюються хмари, туман, роса та іній. К. широко застосовується в різних теплообмінних апаратах, вона лежить в основі *дистиляції*. 2) Реакція сполучення кількох молекул органічних речовин, під час якої виділяється вода, аміак та ін. прості речовини.

КОНДЕНСО́ВАНА СИСТЕ́МА — термодинамічна система, яка не містить ні газів, ні пари, а утворена лише твердими і (або) рідкими *фазами*.

КОНДЕНСО́ВАНІ АРОМАТИ́ЧНІ СПОЛУ́КИ — органічні сполуки, що містять у складі молекули два або більше ароматичних циклів, кожна пара яких має два спільні атоми. Звичайно такими циклами є бензольні ядра (бензоїдні К. а. с.: *нафталін, антрацен*, фенантрен тощо) та ядра ароматичних гетероциклів (напр., ядро піридину входить до складу молекул *хіноліну*, ізохіноліну, акридину і т. д.; ядро піролу — до складу молекул індолу, *карбазолу* та ін.). Існують також небензоїдні К. а. с. (азулен). Фіз. і хім. властивості К. а. с. істотно залежать від кількості і порядку сполучення ароматичних циклів, наявності й розташування гетероатомів. Зростання кількості кілець у К. а. с. може вести до появи забарвлених сполук. Напр., нафтацен (4 бензольних кільця) має оранжевий колір (див. *Кольоровості теорія*). Численні К. а. с. є в *кам'яновугільній смолі* та в продуктах *піролізу* нафти, причому деякі з них виявляють канцерогенну активність (1,2-бензпірен). К. а. с. існують в живій природі: *алкалоїди*, стероїдні *гормони* (еквіленін), *вітаміни* (фолієва к-та). Більшість К. а. с. одержано синтетично. Їх використовують як сировину для виробн. лікар. препаратів, *барвників*, пластмас.

Л. М. Литвиненко, О. І. Качурин.

КОНДЕ́НСОР (від лат. condenso — згущую, ущільнюю) — лінза (або дзеркало) чи система лінз (дзеркал), що збирає і спрямовує промені від джерела світла на об'єкт, який розглядають або проеціюють. Є складовою частиною діаскопів, фотозбільшувачів, мікроскопів, кінопроекційних апаратів тощо.

КОНДЗЕЛЕ́ВИЧ Йов (1667, м. Жовква, тепер м. Нестеров Львів. обл. — бл. 1740) — укр. живописець, ієромонах. Є припущення, що мистецьку освіту здобув у Києві та за кордоном. К. намалював іконостас для Білостоцького монастиря (тепер Волин. обл.), з якого збереглися фрагменти (ікони шести апостолів та «Успіння»), кіот для Загоровського монастиря (тепер Волин. обл., 1695); очолював групу майстрів, які працювали над іконостасом для Скиту Манявського (т. з. Богородчанський іконостас, 1698—1705), де К. належать великі намісні ікони «Успіння», «Вознесіння», «Таємна вечеря», «Розп'яття», «Христос з самарянкою», «Христос і Никодим», архангели Михаїл та Гавриїл на пд. та пн. дияконських вратах. К. брав участь у роботі над іконостасом для Загоровського монастиря (1722), виконав «Розп'яття» для Луцького монастиря. Твори К. зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва.

Кондитерська промисловість.
Автоматична лінія для виробництва цукерок типу «асорті» на Київській кондитерській фабриці імені К. Маркса.

Автомати для загортання цукерок на Львівському виробничому об'єднанні «Світоч».

Літ.: Батіг М. І. Йов Кондзелевич і Богородчанський іконостас. Львів, 1957; Возницький Б. Творчість українського художника Іова Кондзелевича. В кн.: Львівська картинна галерея. Львів, 1967.

КОНДИЛО́МА (грец. κονδύλωμα — наріст, пухлина) — місцеве вузликоподібне розростання *епітелію* і *сполучної тканини* шкіри або слизових оболонок, спричинюване запальними ураженнями. Виникненню К. сприяє тривале подразнення у ділянці зовн. статевих органів, відхідникового отвору, пахвинних складок тощо запальним ексудатом (напр., гноєм при гонореї), потом та ін.

Л і к у в а н н я — залежно від причини, що викликала кондилому.

КОНДИ́ТЕРСЬКА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої виготовляють *кондитерські вироби*. Осн. продукція: цукристі кондитерські вироби — карамель, цукерки м'які, шоколад та шоколадні вироби, пастило-мармеладні вироби, халва й східні солодощі, ірис, драже; борошняні кондитерські вироби — печиво, пряники, торти, тістечка, кекси, рулети, вафлі тощо. В СРСР виготовляють кондитерські вироби понад 1500 найменувань.

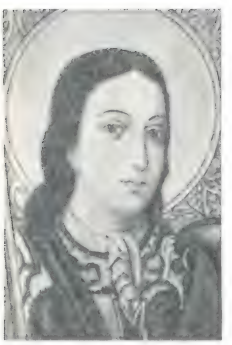

Й. Кондзелевич. Архангел Михаїл. Деталь розпису Богородчанського іконостаса. Темпера. 1698—1705. Львівський музей українського мистецтва.

В Росії і на Україні конд. промисли (цехи) існували з 15—16 ст. Фабричне виготовлення кондитер. виробів виникло в 2-й пол. 19 ст.; у 1912 діяло 142 кондитерські підприємства, в т. ч. в Києві, Одесі, Харкові, Львові та в ін. містах. Проте в цілому переважало кустарне та напівкустарне виробн. За роки Рад. влади К. п. перетворилась на велику індустріальну галузь. Поряд з реконструкцією старих ф-к споруджено понад 100 нових високомеханізованих кондитерських підприємств у всіх союзних республіках. У 1978 в СРСР було вироблено 3697 тис. т кондитерської продукції, з них — 2143 тис. т цукристої. На Україні, зокрема вже в перші роки Рад. влади було збудовано ряд спеціалізов. кондитер. ф-к. Реконструйовано на новій тех. базі й розширено діючі підприємства.

Найбільші підприємства К. п. республіки: *Київська кондитерська фабрика* імені Карла Маркса, *Львівське виробниче об'єднання кондитерської промисловості «Світоч»*, Харківське, Дніпропетровське, Одеське виробничі об'єднання кондитерської пром-сті, Ждановська, Вінницька, Ворошиловградська, Житомирська та Запорізька кондитерські фабрики. Поряд з розвитком великих спеціалізованих кондитерських підприємств значно зросло кондитерське виробн. на хлібозаводах, підприємствах місцевої пром-сті, торгівлі та споживчої кооперації. На підприємствах галузі застосовується нова техніка й прогресивна технологія, встановлено потоково-механізовані лінії, комплексно механізовано й частково автоматизовано основні процеси виробн., впроваджується комплексна система управління якістю продукції. Освоєно виготовлення виробів з нетрадиційних видів сировини підвищеної біол. цінності (напівзнежиреного ядра соняшнику, соєвого, фрукто-

Випуск кондитерських виробів (тис. т)

	1965	1970	1978
СРСР	2315	2896	3697
у т. ч. УРСР	466	601	779

Я. М. Кондра.

Кондор.

вого й овочевого борошна, цукатів столових буряків тощо). Збільшився випуск обгорненої та фасованої продукції. Широко впроваджуються потоково-механізовані лінії для виробн. пралінових та куполоподібних цукерок, для виробн. та обгортання леденцевої карамелі, ірису, лимонно-апельсинових часточок, вафель, печива; агрегати плівкового типу для виробн. помадки та ін. Проблемами розвитку К. п. займаються Всесоюзний н.-д. ін-т кондитерської пром-сті в Москві, Укр. н.-д. ін-т харчової пром-сті в Києві та ін.

О. С. Острик.

КОНДИ́ТЕРСЬКІ ВИ́РОБИ (від лат. conditus — присолоджений) — харчові продукти звичайно зі значним вмістом цукру. Відзначаються приємним смаком і ароматом, високими *калорійністю* і засвоюваністю. Розрізняють К. в. цукристі (напр., *зефір, цукерки, шоколад*) і борошняні (*бісквіти*, вафлі, печиво, торти та ін.). Сировиною для К. в. є *цукор, патока, мед бджоляний, борошно, прянощі,* жир, молоко, горіхи, яйця, харч. к-ти та ін. Після лабораторного аналізу її просіюють або фільтрують, у разі потреби сортують. Далі сировину піддають термічній (напр., уварюванню, обжарюванню, випіканню) і механічній обробці (подрібнюванню, перемішуванню, збиванню тощо) або тільки термічній чи механічній. Є К. в. (напр., для хворих на *діабет*), в яких цукор замінено нецукристими речовинами (ксилітом, сорбітом), в інші (для хворих на анемію) додають речовини з великим вмістом заліза і повноцінного білка. У виробах для дітей не використовують *кави*, зводять до мінімуму вміст *какао*. Після виготовлення вироби надходять на розфасовувальні або *загортальні машини*. На підприємствах *кондитерської промисловості* СРСР виробляють К. в. більш як 1500 найменувань. Серед широкого асортименту кондитерських виробів кондитерських ф-к УРСР — торти «Київський», «Хрещатик», «Шахтарський», печиво «Полтавська суміш» та ін. вироби.

Літ.: Технология кондитерских изделий. М., 1978. *А. І. Саламатова.*

КОНДИЦІОНЕ́Р — 1) Агрегат для *кондиціювання повітря*. Осн. частини К.: *вентилятори, повітронагрівники, повітроохолодники* та повітряні фільтри. Розрізняють К.: автономні — з *холодильною машиною* або з холодильною машиною і електр. повітронагрівником (якщо цю машину не можна переключити на виробн. тепла) і неавтономні (мал.), в які холод і тепло надходять від зовн. джерел. Є також випарні К.— з охолоджуванням повітря в результаті випаровування води. Продуктивність автономних К. 450—16000, неавтономних 1500—500 000 м³ повітря за годину. К. бувають центральні, що їх розміщують на значній віддалі від об'єкта, і місцеві, розташовані у самому об'єкті або поблизу від нього. Крім того, є К.-доводники (вентиляторні, ежекційні, див. *Ежектор*), куди повітря подається від центр. К., а холод і тепло (холодна і гаряча вода) — від зовн. джерел. К. застосовують у житл., громад., пром. і с.-г. будинках, вагонах, літаках тощо. 2) Апарат, в якому зерно піддають гідротермальній обробці, щоб підвищити його борошномельні властивості та поліпшити якість борошна.

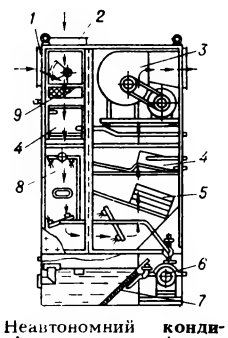

Неавтономний **кондиціонер:** *1* — вхід зовнішнього повітря; *2* — вхід рециркуляційного повітря; *3* — вентилятор; *4* — повітронагрівник (калорифер); *5* — краплеуловлювач; *6* — насос; *7* — водяний фільтр; *8* — зрошувальна камера; *9* — повітряний фільтр.

КОНДИЦІЮВА́ННЯ ПОВІ́ТРЯ (від лат. condicio — умова, стан) — створення й автом. підтримування у закритих приміщеннях, спорудах та ін. об'єктах певних параметрів повітря (т-ри, відносної вологості, швидкості руху, тиску, чистоти) незалежно від зміни зовнішніх умов і надходження тепла і вологи. Забезпечує найсприятливіші умови для здоров'я людини, проведення виробничих процесів, для збереження устаткування, продуктів. У складі систем К. п. — *кондиціонери*, повітрозабірні пристрої, повітропроводи і повітророзподільники, шумоглушники, автом. регулювальні прилади, а також установки, що постачають електроенергію, тепло і холод. Розрізняють системи К. п.: центральні, місцеві та центрально-місцеві; низького, середнього і високого тиску. Є системи: прямоточні (з використанням тільки зовн. повітря) і рециркуляційні (див. *Рециркуляція*) — з використанням суміші зовн. і внутр. повітря; одно- і двоканальні; цілорічної або сезонної дії; такі, що підтримують усі параметри повітря (повне К. п.) або деякі з них (часткове К. п.), напр. вологість (див. *Зволоження повітря* приміщень). Системи К. п. можуть водночас виконувати функції припливної *вентиляції* і *повітряного опалення*. До К. п. вдаються, щоб створити оптимальні параметри повітр. середовища або допустимі, якщо їх неможливо забезпечити вентиляцією. В УРСР системи К. п. запроваджено на багатьох пром. підприємствах, у лікувальних закладах, н.-д. установах, с. г. (напр., на птахофермах) тощо.

Літ.: Справочник по теплоснабжению и вентиляции, кн. 2. К., 1976; Пеклов А. А., Степанова Т. А. Кондиционирование воздуха. К., 1978.

Г. Є. Бем.

КОНДИ́ЦІЯ (лат. condicio — умова, стан) — 1) Умови договору; норми, стандарти, якість, сорт, яким має відповідати товар (продукція) за умовами договору. 2) К. насіння — показники якості посівного (садивного) матеріалу с.-г. культур. 3) К. с.-г. тварин — норма, стандарт, яким має відповідати *вгодованість* тварин, стан здоров'я і зовнішній вигляд для певного використання. К. визначають при встановленні *екстер'єру* і *конституції сільськогосподарських тварин*. Розрізняють К. заводську (племінну), робочу, відгодівельну, виставочну і тренувальну. Тварини заводської К. характеризуються достатньою, але не надмірною вгодованістю, жвавим темпераментом і добре виявленим статевим інстинктом. Для тварин робочої К. характерна середня вгодованість. Відгодівельна К.— найвища вгодованість тварини, що характеризується значним нагромадженням підшкірного жиру і прошарками його в м'язах. Такої К. досягають при *відгодівлі сільськогосподарських тварин* і *нагулі тварин*. Тварини виставочної К. мають вищу вгодованість, округлі форми тіла, ефектний зовн. вигляд для показу на виводках і виставках тварин. Тренувальна К. стосується в осн. коней. Тварини цієї К. мають помірну вгодованість, розвинуті міцні м'язи. Крім наведених нормальних, К. можуть бути й аномальні: ожиріння, виснаження (голодна) тощо. К. визначаються держ. стандартами і враховуються при *бонітуванні тварин*.

О. В. Циганюк.

КОНДІ́ЛЕНКО Іван Іванович (н. 21.V 1919, с. Велике Мішкове, тепер Амвросіївського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1941 закінчив Київ. ун-т, в якому працює з 1946. Наукові праці з мол. спектроскопії, квантової електроніки, нелінійної оптики. На основі виконаних К. з співробітниками досліджень явища комбінаційного розсіяння світла створено прилад для дистанційного визначення складу атмосфери. Голова правління т-ва «Знання» Української РСР (1970—78). На XXIV і XXV з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Нагороджений орденами Червоної Зірки і «Знак Пошани», медалями.

КОНДІЛЬЯ́К (Condillac) Етьєнн Бонно де (30.IX 1715, Гренобль — 3.VIII 1780, Божансі) — франц. філософ-просвітитель, економіст. Член Франц. академії (1768). Брат Г. *Маблі*. У філософії критикував ідеалістичні теорію *природжених ідей* Р. *Декарта* і монадологію Г. В. *Лейбніца*, пропагував і розвивав сенсуалістичну теорію пізнання Дж. *Локка*. *Сенсуалізм* К. був одним з теор. джерел франц. матеріалізму 18 ст., хоч сам К. й не був матеріалістом. Як деїст (див. *Деїзм*) К. визнавав бога першопричиною світу. В галузі політ. економії виступав з критикою *фізіократів*. Був одним із засновників *асоціативної психології*. В останні роки життя досліджував проблеми логічних числень. Осн. праці: «Нарис про походження людських знань» (1746), «Трактат про системи, в яких розкриваються їхні недоліки і достоїнства» (1749), «Трактат про відчуття» (1754), «Всезагальна історія людини» (1770—73).

С. П. Марценюк.

КОНДОМІ́НІУМ (лат. condominium — співволодіння) — у *міжнародному праві* спільне володіння двома або кількома державами однією територією. К. є, напр., *Антарктика*, яка перебуває у заг. і рівному користуванні всіх держав світу.

КО́НДОР (Vultur gryphus) — птах підряду американських *грифів*. Довж. тіла понад 1 м, розмах крил бл. 3 м. Оперення чорне з синюватим металічним блиском, на крилах — з широкими білими оторочками. Шия і голова голі з темною, полекуди червоною шкірою; у самця на голові є м'ясистий гребінь. К. поширений у Пд. Америці. Гніздиться в горах на скелях. У

кладці 1—2 білих яєць. Живиться переважно падлом, іноді нападає на хворих ослаблених тварин. *В. М. Зубаровський.*

КО́НДОР (ісп. cóndor) — золота та срібна монети, що були в обігу в деяких країнах Пд. Америки (Чілі, Колумбії, Еквадорі) до скасування *золотого стандарту* в 30-х рр. 20 ст.

КОНДОРСЕ́ (Condorcet) Марі Жан Антуан Нікола де (17.IX 1743, Рібмон — 29.III 1794, Бурла-Рен) — франц. бурж. філософ-просвітитель, математик, соціолог, політ. діяч франц. бурж. революції 18 ст. (примикав до *жірондистів*). З 1769 — член франц. Академії наук; з 1782 — член Франц. академії. У філософії К.— прихильник *деїзму* і *сенсуалізму*. Стверджував здатність людей за допомогою відчуттів і ідей пізнавати навколишній світ. Одним з перших висунув ідею істор. прогресу, яку розвивав з ідеалістич. позицій. Вбачав рушійну силу історії в удосконаленні людського розуму та примноженні знань. У праці «Ескіз історичної картини прогресу людського разуму» (1794) К. всю історію людства поділяв на 10 епох за рівнем освіти і прогресом науки. Десяту епоху, тобто капіталістичне суспільство, К. оголошував царством розуму і вінцем сусп. розвитку. Як ідеолог бурж. прав і свобод, К. активно захищав приватну власність, виступав за відокремлення церкви від д-ви, за рівні права на одержання освіти, критикував релігію з позицій бурж. *Просвітительства*, вимагав знищення нерівності між націями, засуджував расову дискримінацію і війни. В питаннях економіки поділяв погляди *фізіократів*. Теорія істор. прогресу К. мала великий вплив на розвиток бурж. соціології. К. займався також математикою. Йому належить, зокрема, «Нарис інтегрального числення» (1765). *В. І. Даниленко.*

КОНДОТЬЄ́РИ (італ. condottièri, від condótta — договір про наймання на військ. службу) — ватажки найманих військ. загонів, які перебували на службі у правителів італ. держав або пап у 14—16 ст. Іноді захоплювали владу і встановлювали тиранію (напр., Ф. Сфорца в Мілані).

КО́НДРА Ярослав Миколайович (4.IV 1910, с. Юр'ямпіль, тепер Борщівського р-ну Терноп. обл.— 15.XII 1944, Львів) — український рад. поет. Закінчив Львів. політех. ін-т. З першими віршами виступив 1929 в журн. «*Нові шляхи*». У 1931 видав зб. поезій «Юрба». Був членом орг-ції зх.-укр. пролет. письменників «*Горно*». Співробітничав у журн. «*Вікна*» (1931—32), близько здружився з С. Тудором, Я. Галаном, О. Гаврилюком. Викривав капіталістичну систему, яка прирікала трудящих на голод і безробіття, закликав до боротьби за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. У творах, написаних після 1939, натхненно оспівав оновлене життя на визволеній землі.

Тв.: Поезії. Львів, 1958.

П. М. Довгалюк.

КОНДРАТЕ́НКО Геннадій Петрович (н. 14. IX 1920, м. Жданов Донец. обл.) — укр. рад. лікармікробіолог, професор (з 1971), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1954. Закінчив Донец. мед. ін-т (1941). З 1946 працює в Донец. мед. ін-ті (з 1957—проректором, а з 1964—ректором). Осн. праці К. присвячені патогенезу сальмонельозного бактеріоносійства, імунологічному аспекту боротьби з стафілококовими інфекціями. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КОНДРАТЕ́НКО Роман Сидорович [30.IX (12.X) 1857, Тбілісі — 2 (15). XII 1904, Порт-Артур, поховано в Петербурзі] — герой оборони Порт-Артура під час *російсько-японської війни 1904—05*, генерал-лейтенант (1904). Н. в сім'ї офіцера. Закінчив Інженерну академію (1882) та Академію Генштабу (1886). В 1903—командир 7-ї Сх.-Сибірської стрілецької бригади, розгорнутої 1904 в д-зію. Після початку рос.-япон. війни 1904—05 одночасно керував сухопутною обороною фортеці Порт-Артур. За короткий час заново створив систему оборони, успішно керував відбиттям 4 штурмів фортеці япон. військами. Загинув під час арт. обстрілу форту № 2.

КОНДРАТЕ́НКО Степан Федорович [16 (29).VIII 1906, с. Шерстюківка, тепер с. Новий Тагамлик Машівського р-ну Полтав. обл.— 17.I 1942] — секретар Полтав. підпільного обкому КП(б) У в період Вел. Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністич. партії з 1929. Н. в сел. сім'ї. Працював на Полтавщині на комсомольській, з 1938 — на парт. роботі. З 1939 — секретар Полтав. обкому КП(б)У по пропаганді та агітації. З вересня 1941 — перший секретар Полтав. підпільного обкому партії. Організатор і учасник партизанського руху та антифашист. підпілля на Полтавщині. Загинув у бою проти гітлерівських окупантів під с. Вельбівкою Гадяцького р-ну Полтав. обл. Посмертно нагороджений орденом Леніна та орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня. *Л. С. Волошко.*

КОНДРАТО́ВИЧ Людвік (1823—62) — польс. письменник. Див. *Сирокомля* Владислав.

КОНДРАТЮ́К Євген Миколайович [н. 28.IX (10.X) 1914, с. Старий Солотвин, тепер Бердичівського р-ну Житомир. обл.] — український рад. ботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1943. Закінчив Томський ун-т (1938). Осн. наук. дослідження присвячені флористиці, систематиці вищих рослин, ресурсознавству, *акліматизації* та *інтродукції* рослин тощо. Автор ряду наук. праць, зокрема «Дикорості хвойні України», «Дикорості плодові та лікарські рослини», «Промислова ботаніка» та ін. Нагороджений орденами «Червона Зірка», «Знак Пошани», медалями. Премія АН УРСР ім. М. Г. Холодного, 1978.

КОНДРАТЮ́К Микола Кіндратович (н. 5.V 1931, м. Старокостянтинів, тепер Хмельн. обл.) — укр. рад. співак (баритон), педагог, музично-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1961. В 1958 закінчив Київ. консерваторію (в О. *Гродзинського*). З 1957 соліст Українського нар. хору, 1959—66 — Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. В 1963—64 проходив стажування в театрі «Ла Скала» (Мілан). З 1966 — в «Укрконцерті» й Київ. філармонії. З 1968 — викладає в Київ. консерваторії (з 1974 — ректор, з 1979 — професор). З 1973 — голова правління Муз. т-ва УРСР. Партії: Остап («Тарас Бульба» Лисенка), Гнат («Назар Стодоля» Данькевича), Максим («Арсенал» Г. Майбороди), Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Алеко («Алеко» Рахманінова), Жермон («Травіата» Верді), Фігаро («Севільський цирульник» Россіні). Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

Т. П. Булат.

КОНДРАТЮ́К Олександра Пилипівна (н. 8.III 1934, с. Козачі Лагері Цюрупинського р-ну Херсон. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1953. Закінчивши Сарненське училище механізації с. г., працювала трактористкою в Демидівській МТС Ровенської обл. З 1956 працює дояркою в колгоспі «Україна» Млинівського р-ну. Ініціатор руху за 3—4-тисячні надої молока від корови. У 1978 К. надоїла по 6926 кг молока від кожної закріпленої корови. Обиралась членом Ревізійної комісії на XXIV і XXV з'їздах Компартії України, делегат XXV з'їзду КПРС. Нагороджена двома орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора, медалями.

Л. А. Матвійчук.

КОНДРАТЮ́К Юрій Васильович [9 (21)VI 1897, Полтава — початок жовтня 1941; за ін. даними, 1942, в Козельському р-ні Калуз. обл.] — український радянський вчений-винахідник, один з піонерів ракетної техніки й теорії космічних польотів. Виховувався у свого діда — земського лікаря Я. М. Даценка. В 1916 закінчив 2-у Полтав. гімназію. Того ж року вступив до Петерб. політех. ін-ту. З 1918 працював у Полтаві, Києві та на ст. Бобринська, 1921—25—у м. Малій Висці (тепер Кіровогр. обл.) на цукровому заводі, з 1925—на станціях Криловська та Ельхотово (Пн. Кавказ). В 1927 К. переїздить до Новосибірська, де займається проектуванням елеваторної техніки. З 1933 в Укр. н.-д. ін-ті пром. енергетики в Харкові — наук. керівник групи по проектуванню і буд-ву найбільшої в світі Крим. вітроелектростанції. Розробки К. з питань буд-ва залізобетонних веж і вітротехніки використані, зокрема, при буд-ві телебашти в Останкіно (Москва). Перед Великою Вітчизн. війною працював у Центроенергобуді (Москва). Незалежно від К. Е. *Ціолковського* К. розробляв осн. проблеми *космонавтики*, космічних польотів і конструювання міжпланетних кораблів, які виклав у праці «Тим, хто буде читати, щоб будувати» (1918—1919). Ця праця згодом була до-

Р. С. Кондратенко.

М. К. Кондратюк.

О. П. Кондратюк.

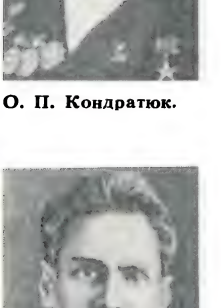

Ю. В. Кондратюк.

В. М. Кондратьєв.

Л. К. Кондратьєва.

М. В. Кондратьєва.

І. С. Конєв.

опрацьована К. і видана у Новосибірську під назвою «Завоювання міжпланетних просторів» (1929). У ній К. вивів осн. рівняння польоту ракети, розглянув енергетично найвигідніші траєкторії космічних польотів, виклав теорію багатоступінчастих ракет. К. запропонував також використовувати для *ракетного палива* деякі метали і *неметали* та їхні водневі сполуки (напр., бороводні). В книзі було розглянуто проблеми створення проміжних міжпланетних ракетних баз — супутників планет, повернення космічних кораблів на Землю та їх посадку з гальмуванням атмосферою, ідею використання гравітаційного поля небесних тіл для розв'язання цих проблем. Ідеї К. дістали схвалення К. Е. Ціолковського. В працях К. питання ракетодинаміки, ракетобудування та ін., що пов'язані з освоєнням космічного простору, знайшли нові розв'язання. Багато з них використовуються в міру розвитку космонавтики, зокрема при створенні космічних систем, при розрахунках траєкторій польотів для посадки на місячну поверхню (див. «*Аполлон*»). Загинув на фронті під час Великої Вітчизн. війни. Ім'ям К. названо один із кратерів на зворотному боці Місяця. В станиці Криловській відкрито меморіальний комплекс на честь ученого.

Тв.: Пионеры ракетной техники. Кибальчич, Циолковский, Цандер, Кондратюк. Избранные труды. М., 1964; Завоевание межпланетных пространств. М., 1947.

Літ.: Воробьёв Б. Н., Тростников В. Н. О неопубликованной работе Ю. В. Кондратюка «Тем, кто будет читать, чтобы строить». В кн.: Из истории ракетной техники. М., 1964.

В. О. Замлинський, М. О. Сорока.

КОНДРА́ТЬЄВ Віктор Миколайович [19.I (1.II) 1902, Рибінськ — 22.II 1979, Москва] — рад. фізикохімік, акад. АН СРСР (з 1953). Член КПРС з 1948. Закінчив (1924) Ленінгр. політех. ін-т. З 1931 працював в Ін-ті хім. фізики АН СРСР. Осн. праці — в галузі хім. кінетики, мол. спектроскопії, будови речовин, фотохімії, вивчення елементарних процесів при хім. перетвореннях. Розробив методи виявлення і визначення концентрацій та зміни швидкості реакцій вільних радикалів і атомів, дав експериментальні докази теорії ланцюгових реакцій. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

КОНДРА́ТЬЄВ Микола Сергійович [21.XII 1887 (2.I 1888), с. Тьоткіно, тепер Глушковського р-ну Курської обл.— 7.III 1951, Одеса] — український рад. анатом, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). В 1912 закінчив мед. факультет Харків. ун-ту, де й залишився працювати під керівництвом В. П. *Воробйова*. З 1923 — зав. кафедрою Одес. мед. ін-ту. Праці присвячені морфологічному вивченню вегетативної нервової системи (зокрема, іннервації шлунково-кишкового тракту і органів грудної порожнини). К. розробив оригінальний метод забарвлення периферичного відділу вегетативної нервової системи (для макромікроскопічного дослідження), метод електролітичної ін'єкції кровоносних судин контрастною масою; запропонував спосіб мумифікації із збереженням форми та об'єму органів.

КОНДРА́ТЬЄВА Любов Кіндратівна (н. 21.VIII 1939, с. Березань, тепер смт Баришівського р-ну Київ. обл.) — передовик виробництва в текстильній промисловості, ткаля, Герой Соціалістичної Праці (1977). Член КПРС з 1977. Працюючи з 1957 на Дарницькому шовковому комбінаті (Київ), досягла значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів, узятих соціалістичних зобов'язань. К.— ініціатор руху за розширення зони обслуговування верстатів, впровадження передових методів праці. Наставник молоді. Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Нагороджена 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

В. П. Печерога.

КОНДРА́ТЬЄВА Марина Вікторівна (н. 1.II 1934, Ленінград) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1961. В 1952 закінчила Моск. хореографічне уч-ще і тоді ж прийнята до трупи Великого театру СРСР. Виконує гол. партії в балетах «Спляча красуня» П. Чайковського, «Жізель» А. Ш. Адана, «Попелюшка», «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

КОНДУ́КТОР (лат. conductor — супровідник) — 1) Працівник транспорту, який супроводить поїзд, трамвай, тролейбус або автобус. 2) Пристрій на свердлильних та деяких інших верстатах, що спрямовує і належним чином орієнтує у просторі різальний інструмент відносно оброблюваної деталі; забезпечує точне взаємне розміщення оброблюваних отворів, без попереднього розмічування їх. 3) Пристрій, за допомогою якого тимчасово закріплюють і контролюють положення *збірних конструкцій*. 4) Пристрій, на якому фіксують у належному положенні деталі виробу, що їх далі складають або зварюють (мал.). 5) Колона з'єднаних між собою *обсадних труб*, що надає (поряд з т. з. колоною направлення) належний напрям *буровій свердловині*. Крім того, К. перекриває верхні нестійкі породи, ізолює водоносні горизонти. 6) Військове звання в російській дореволюційній армії і флоті.

«КОНЕ́ЙСТО» — рад.-фінське акціонерне товариство. Засн. 1964. Має агентські умови і є монопольним агентом по продажу товарів рад. всесоюзних об'єднань (Верстатоімпорт, Енергомашекспорт, Машиноекспорт, Техмашекспорт та ін.). «К.» продає і поставляє у Фінляндію рад. машини, устаткування, прилади, ліцензії, *ноу-хау* та виконує деякі імпортні операції. Акціонерами «К.» є всесоюзні об'єднання Верстатоімпорт, Судноімпорт, Машприладінторг, Енергомашекспорт та рад.-фінські мішані фірми «Тебойл» і «Конела». Голова Правління і генеральний директор — представник СРСР. Директор-розпорядник — представник Фінляндії. Місцеперебування гол. контори — Хельсінкі.

С. І. Соколенко.

КОНЕ́НКОВ Сергій Тимофійович [28.VI (10.VII) 1874, с. Караковичі, тепер Єльнинського р-ну Смол. обл.— 9.X 1971, Москва] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1958), дійсний член АМ СРСР (з 1954), Герой Соціалістичної Праці (1964). В 1892—96 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури і архітектури в С. *Іванова* та С. *Волнухіна*, 1899—1902 — петерб. АМ, дійсним членом якої був з 1916. В ранніх творах («Каменяр», 1898; «Робітник-бойовик 1905 року Іван Чуркін», «Селянин» (обидва 1906) К. створив образи трудящих. К. брав участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди* (меморіальна дошка для Кремлівської стіни «Тим, хто загинув у боротьбі за мир і братерство народів», 1918; статуї «Робітник» і «Селянка», 1922—23, для Всерос. с.-г. виставки). В 1924—45 К. жив у США, де створив портрети В. Маяковського (1927), М. Горького (1928), І. Павлова (1930), Ф. Достоєвського (1933). Після повернення на Батьківщину К. створив монументальні скульптури («Визволена людина», 1947; «Весь світ насилля ми зруйнуєм», 1957; «Нікос Белоянніс», 1951; «М. Зелінський», 1952; «Автопортрет», 1954, та ін.). Твори К. зберігаються в ДТГ та ін. музеях. Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1951. Ленінська премія, 1957.

Літ.: Кравченко К. С. Сергей Тимофеевич Коненков. М., 1967; Кравченко К. С. Сергей Коненков. М., 1976.

КОНЕЦПО́ЛЬСЬКИЙ (Koniecpolski) Олександр (1620 — 30.III 1659, с. Підгірці, тепер Бродівського р-ну Львів. обл.) — польс. магнат. Син С. *Конецпольського*. З 1641 — великий коронний хорунжий, з 1656 — сандомирський воєвода. Мав великі зем. володіння на Україні. Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 був одним з трьох (разом з В. Д. *Заславським* і М. Остророгом) командуючих польс.-шляхет. військом у *Пилявецькій битві 1648*. Б. Хмельницький саркастично називав недосвідченого у військ. справах К. «дитиною».

КОНЕЦПО́ЛЬСЬКИЙ (Koniecpolski) Станіслав (1591—12.III 1646, Броди, тепер місто Львівської обл.) — польський магнат, коронний гетьман з 1632. Мав численні маєтки на Брацлавщині. З 1623 очолював польс.-шляхет. військо на Україні, яке жорстоко розправлялося з нац.-визвольним рухом. В 1625 у бою під Боровицею військо К. зазнало значних втрат від козац. війська, проте К. вдалося укласти з старшинською козац. верхівкою вигідну для Польщі *Куруківську угоду 1625*. В 1635 з ініціативи К. було збудовано фортецю *Кодак*.

КОНЕ́ЧНЕ І БЕЗКОНЕ́ЧНЕ — філос. категорії, що відображають відповідно обмежений та необмежений характер предметів і процесів об'єктивної дійсності, людського пізнання. Конечне—

те, що має кінець, а отже й початок — будь-яка окрема річ чи процес, взяті з боку їхньої якісної визначеності й просторово-часової обмеженості. Безконечне — те, що не має межі і краю — *матерія* в її різноманітних властивостях, формоперетвореннях та розвитку. На відміну від метафіз. розуміння К. і б. як зовн. протилежностей, де безконечне утворюється шляхом нескінченного кількісного додавання чи повторення конечного (т. з. дурна безконечність), матеріалістична діалектика розглядає їх в діалектичній єдності як такі, що взаємно покладають і переходять одна в одну. Природа в цілому є безконечною у часі, необмеженою у просторі та безмежно різноманітною у своїх властивостях. Ця безконечність виявляє себе через існування, взаємозв'язок і взаємоперетворення конечних речей і процесів. Усяке конечне є способом існування і минущим моментом безконечного. Будь-який предмет чи процес становить нерозривну єдність К. і б. Вже саме визначення предмета шляхом його відмежування від інших передбачає вихід за його межі. У своєму реальному бутті (і відповідно — в пізнанні) предмет виявляє свою якісну визначеність у безконечних відношеннях до ін. предметів. Розвиток внутр. суперечностей предмета кінець-кінцем переходить *міру,* яка визначає його внутр. межі. В усіх цих моментах обмежування певного фрагменту дійсності становить разом з тим і вихід за його межі. Таким чином, конечне — це те, що рухається до свого кінця, а отже до виходу за свої межі; розглянуте як момент заг. взаємозв'язку й розвитку, воно містить у собі самозаперечення й свою внутр. протилежність — безконечне. У своїй практиці й чуттєвому сприйманні людина безпосередньо має справу з конечними речами. Але в силу того, що *практика* за своєю суттю є постійним виходом за межі наявно даного, вона є основою осягання людиною безконечного. Стосовно пізнання діалектика К. і б. пов'язана з *суперечностями* між абс. характером людського мислення та його реалізацією в конечних (а отже обмежених) суб'єктах пізнання, між безконечністю світу та конкретно-істор. конечними об'єктами пізнання. Ці суперечності розв'язуються в процесі прогресивного розвитку практики та пізнання. Теор. формою відображення безконечного є закони науки. Принципова пізнаванність безконечного надає пізнанню абс. характеру.

В природознавстві *антиномія* К. і б. найгостріше виявляється у *космології* як проблема наук. осягнення безконечності простору і часу Всесвіту та в мікрофізиці—як проблема безконечно малих відстаней і проміжків часу, як проблема невичерпності матерії вшир і вглиб. Природничонаукове розв'язання цих проблем пов'язане з визнанням якісної багатоманітності просторово-часових властивостей матерії та зі з'ясуванням можливості й умов поширення в космологічних моделях закономірностей, встановлених для конечних зон Всесвіту, на весь безконечний Всесвіт.

В суспільствознавстві з категоріями К. і б. пов'язані проблеми сусп. прогресу і смислу життя. Сусп. прогрес набуває необмеженого характеру в комуністичній формації. Вихід конечного індивіда в сферу заг. і безконечного (без чого немає смислу життя) можливий на шляхах боротьби за прогресивні гуманістичні ідеали.

В. Л. Храмова.

КО́НЄВ Іван Степанович [16 (28). XII 1897, с. Лодейно, тепер Подосиновського р-ну Кіров. обл.— 21.V 1973, Москва] — рад. військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), Герой ЧССР (1970), Герой МНР (1971). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. В 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. військами Зх., Калінін., Пн.-Зх., Степового, 1-го і 2-го Укр. фронтів. У 1945—46 — головнокоманд. Центр. групою рад. військ і верховний комісар по Австрії, 1946—50— головнокоманд. Сухопутними військами і заст. міністра Збройних Сил СРСР. В 1950—51 — гол. інспектор Рад. Армії — заст. військ. міністра СРСР, 1951—55 — команд. військами Прикарпатського військ. округу. В 1955—56 — 1-й заст. міністра оборони СРСР і головнокоманд. Сухопутними військами, 1956—60 — 1-й заст. міністра оборони СРСР і одночасно головнокоманд. Об'єднаними збройними силами країн — учасниць Варшавського договору (1955—60). В 1961—62 — головнокоманд. Групою рад. військ у Німеччині. З 1962 — на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. Автор мемуарів «Сорок п'ятий» (1970). Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом «Перемога», орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КО́НИК — 1) Назва прикрашених у вигляді кінської голови кронштейнів у нар. *дерев'яній архітектурі,* а також на верстатах і меблях. В сучас. значенні — також верхнє ребро (гребінь) двосхилого або чотирисхилого даху. 2) Назва медяника або керамічної дитячої іграшки в формі спрощеної фігури коня.

КОНИКОПОДІ́БНІ (Tettigoniodea) — підряд комах ряду *прямокрилих.* Тіло (довж. 8—132 мм) довгасте, стиснуте з боків; вусики довгі, волосоподібні, ротові органи гризучі; надкрила у самців більшості видів мають органи стрекотання. К. переважно рослиноїдні або хижаки. 6 тис. видів, поширу країнах з теплим і помірним кліматом усіх частин світу. В СРСР понад 200 видів, з них в УРСР — понад 40. Серед К. є шкідники с.-г. культур, напр. зелений коник (Tettigonia viridissima), сірий стрибун (Decticus verrucivorus), ізофія кримська (Isophya taurica) та ін. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Комахи.*

КОНИ́СЬКИЙ Георгій [9 (20).XI 1717, м. Ніжин, тепер Черніг. обл. — 2 (13).II 1795, м. Могильов, тепер БРСР] — укр. письменник, церк. і культур. діяч. Освіту здобув у *Київській академії* (1728—43), де згодом викладав піітику, риторику, філософію, а з 1751 був ректором. У 1755 переїхав до м. Могильова. Ставши білоруським архієпископом (1783), боровся проти Ватікану й унії. В 1757 заснував Могилівську семінарію. Автор драми «Воскресіння мертвих» (поставлена 1747 в Київ. академії), що є сатирою на феод. суспільні відносини. До драми додано 5 *інтермедій* соціально-побутового змісту, в яких звучить жива нар. мова, укр. гумор. К. належать і вірші, курс піітики, казання, промови тощо. Йому приписувалось авторство «Історії русів». Твори К. видано в Петербурзі 1835 в 2-х томах. Поетичність творів К. відзначав О. Пушкін. Портрет с. 358.

Літ.: Резанов В. Драма українська. 1. Старовинний театр український, в. 6. К., 1929. *П. К. Яременко.*

КОНИ́СЬКИЙ Олександр Якович [6 (18).VIII 1836, с. Переходівка, тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.— 29.XI (12.XII) 1900, Київ] — укр. письменник, педагог, громадський діяч ліберально-буржуазного напряму. За участь у Київській громаді і організацію недільних шкіл 1863 був висланий у Вологду, потім — у Тотьму. З 1872 жив у Києві. Літ. діяльність почав 1858. Автор поезій, повістей, драм, оповідань, у яких обстоював націоналістичну ідею «безкласовості» укр. нації, пропагував теорію «малих діл», осуджував революц. боротьбу. В повістях «Семен Жук і його родичі» та «Юрій Горовенко» подав образи бурж. інтелігентів-націоналістів, просвітян-культурників. К. написав біографію Т. Шевченка («Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя», 1898). Для недільних шкіл видавав популярні книжки й підручники («Українські прописи». 1862; «Арифметика, або щотниця», 1863; «Перша граматика, або читання», 1883).

Тв.: Твори, т. 1—4. Одеса — Ялта, 1899—1903.

Літ.: Історія української літератури. т. 4, кн. 2. К., 1969.

О. Р. Мазуркевич.

КО́НІ Анатолій Федорович [28.I (9.II) 1844, Петербург — 17.IX 1927, Ленінград] — рос. юрист, громадський діяч, літератор. Почесний член Моск. ун-ту (1892), почесний акад. Петерб. АН (1900). У 1865 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. Працював у суд. органах і прокуратурі (Петербург, Москва, Суми, Харків та ін.). Прихильник бурж.-демократичної *судової реформи 1864.* У 1879 петерб. окр. суд під головуванням К. виніс виправдувальний вирок В. І. *Засулич.* Після цього К. був змушений піти у відставку. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції К. перейшов на бік Рад. влади. Продовжував літ. діяльність, був професором Петрогр. ун-ту (1918—22). Портрет с. 358.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1966—69.

КОНІ́ДІЇ (від грец. κονία — пил та εἶδος — вигляд) — спори нестатевого розмножування у деяких грибів (переважно сумчастих і неза-

С. Т. Коненков.

С. Т. Коненков. Каменяр. Бронза. 1898. Державна Третьяковська галерея в Москві

Кондуктор складально-зварювальний.

Г. Конисский.

А. Ф. Кони.

вершених). К. складаються з однієї або кількох клітин, вкриті оболонкою, не мають органів руху, утворюються на спеціальних *гіфах* — конідієносцях, часто у вигляді ланцюжка.

КОНІ́ЧНА ПОВЕ́РХНЯ — *геометричне місце* прямих (твірних), що проходять через дану точку (вершину) і перетинають дану лінію — напрямну (мал.). Якщо напрямна — пряма, К. п. вироджується в площину. Якщо вершина віддаляється в нескінченність, утворюється *циліндрична поверхня*. Найпростішою і найпоширенішою К. п. є пряма колова К. п., напрямною якої є *коло*, а вершина ортогонально проектується на площину цього кола в його центр. Якщо пряму колову К. п. перетнути площиною, що не проходить через її вершину, то утворюються *конічні перерізи*. К. п. є лінійчатою *поверхнею*, будь-який кусок якої можна без розривів і складок сумістити з площиною. *В. Є. Михайленко*

КОНІ́ЧНІ ПЕРЕ́РІЗИ — лінії перетину прямої колової *конічної поверхні* площинами, що не проходять через її вершину. Якщо січна площина перетинає всі твірні поверхні (мал., *а*), то К. п. є *еліпсом*, якщо вона паралельна одній твірній (мал., *б*) — *параболою*; якщо січна площина паралельна двом твірним поверхні (мал., *в*) — *гіперболою*. Будь-який К. п. є *геометричним місцем* точок, для кожної з яких відношення віддалі r від певної точки (фокуса) до віддалі d від певної прямої (*директриси*) є сталою величиною. Ця величина $e = r/d$ наз. *ексцентриситетом* К. п.; вона характеризує тип кривої (для еліпса $e < 1$, для параболи $e = 1$ і для гіперболи $e > 1$).

К. п. в декартових *координатах* визначаються рівн. $a_{11}x^2+2a_{12}xy+a_{22}y^2+2a_{13}x+2a_{23}y+a_{33}=0$, тому К. п. є *лініями* другого порядку. Навпаки, кожне таке рівняння (якщо його ліва частина не розкладається на два лінійні множники) визначає один з К. п. (еліпс, коли $\Delta = a_{11}a_{22} - a^2_{12} > 0$; параболу, коли $\Delta = 0$; гіперболу, коли $\Delta < 0$).

Властивості К. п. досліджував ще *Аполлоній Пергський*. Розвиток теорії К. п. пов'язаний з працями Ж. *Дезарга*, Б. *Паскаля*, Р. *Декарта*, П. *Ферма*, швейц. математика Я. Штейнера (1796—1863). К. п. широко застосовують в астрономії й техніці. Так, тіла *Сонячної системи* рухаються по К. п., в одному з фокусів яких міститься *Сонце*; параболічні дзеркала застосовують у рефлекторах, прожекторах тощо. *Я. П. Бланк.*

КО́НКА, Кінська — річка в Українській РСР, у межах Запоріз. обл., ліва притока Дніпра (впадає у Каховське водосховище). Довж. 149 км, площа бас. 2600 км². Бере початок на Приазовській височині, у верхів'ї має вузьку долину. Нижче розширюється, розгалужується на рукави. Живлення переважно снігове й дощове. На К. споруджено Жданівське водосховище, 5 ставків. Використовують для технічного та с.-г. водопостачання зрошування. У гирлі створено рибне господарство.

На К.— міста Пологи, Оріхів.

КОНКІСТАДО́РИ (іспан. conquistador — завойовник) — учасники іспан. завойовницьких походів у Пд. і Центральну Америку в кін. 15 — в 16 ст. Завоювання К. супроводилися винищенням і поневоленням корінного населення, актами вандалізму. Найвідоміші представники К.— П. Альварадо, Нуньєс де Бальбоа, П. Вальдівія, Д. Веласкес, Г.-Х. Кесада, Е. *Кортес*, Ф. *Пісарро*.

КОНКЛА́В (лат. conclave — замкнута кімната) — збори *кардиналів*, що скликаються після смерті *папи римського* для обрання нового папи. Відбувається в ізол. від зовн. світу приміщенні (звідси назва). Офіційно узаконений на Ліонському соборі (1274). З 1870 збирається у *Ватікані*.

КОНКОРДА́Т (лат. concordatum — угода) — угода між *папою римським* як главою католицької церкви і урядом певної держави щодо діяльності католицької церкви в цій країні і взаємовідносин даної д-ви з Ватіканом. За середньовіччя К. відображали намагання світських феодалів обмежити надмірні домагання рим. первосвящеників (Вормський 1122, Болонський 1516 та ін. К.). Прийшовши до влади, буржуазія використала К. для закріплення свого панування; католицькій церкві було надано широкі можливості для боротьби проти революц. руху. К. 19—20 ст. являли собою юрид. оформлення союзу католицької церкви з бурж. урядами. Нині багато з них втратило своє значення або розірвано в результаті перемоги соціалістичних революцій у ряді європ. країн.

КОНКРЕМЕ́НТИ (від лат. concrementum — накопичення), камені — щільні утвори, що зустрічаються в порожнинних органах і вивідних протоках залоз людини. К. можуть утворюватися в жовчному міхурі, печінці та їхніх протоках (жовчні К., див. *Жовчнокам'яна хвороба*), в нирках, сечовому міхурі та сечоводах (сечові К., див. *Нирковокам'яна хвороба*). Причини утворення К. загальні (напр., порушення обміну речовин) і місцеві (напр., зміни хімізму і застій секрету, див. *Секреція*, запальні процеси). Хім. склад, розміри, форма і консистенція К. залежать від місця виникнення і складу рідини, в якій вони утворюються.

КОНКРЕ́ТНА ПРА́ЦЯ (лат. concretus — ущільнений) — затрата людської *робочої сили* в певній доцільній, корисній формі; створює *споживну вартість* товару.

Конічні перерізи: *а* — еліпс; *б* — парабола; *в* — гіпербола.

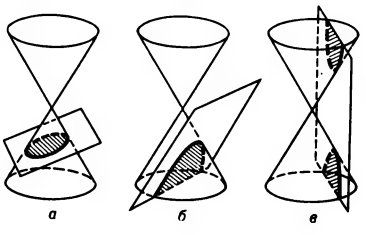

Види К. п. так само різноманітні, як і вироблені нею споживні вартості. В *товарному виробництві*, основаному на приватній власності на засоби виробн., К. п. протистоїть *абстрактній праці*; як приватна праця — суспільній, що становить осн. антагоністичну суперечність приватновласницького товарного виробн. За соціалізму, що грунтується на сусп. власності на засоби виробн., де всяка *праця* є суспільною, усувається антагоністична суперечність між абстрактною і конкретною працею, вони виступають як дві форми безпосередньо сусп. праці. Див. також *Товар*.

КОНКРЕ́ТНЕ — категорія *діалектичної логіки* для позначення реально існуючого об'єкта (окрема річ чи система речей) та його відображення як цілісного утворення у внутр. суттєвій єдності всіх його сторін, зв'язків і відношень. Див. *Абстрактне і конкретне*.

КОНКРЕ́ЦІЯ (лат. concretio — зростання, згущення) — мінеральне утворення округлої форми в товщі осадочних гірських порід. К. являють собою агрегати одного або різних мінералів розміром від кількох міліметрів до десятків сантиметрів і більше. Складаються переважно з карбонатів кальцію, оксидів та сульфідів заліза, марганцю, фосфатів, кременю. Утворюються К. внаслідок стягнення розсіяної мінеральної речовини навколо органічних решток (кісток, черепашок, залишків рослин тощо). У вигляді К. утворюються деякі корисні копалини (залізні руди, фосфорити).

КОНКУРЕ́НЦІЯ (від лат. concurro — стикаюсь, суперничаю) — основна об'єктивна закономірність *товарного виробництва* за капіталізму, що виражається в антагоністичній боротьбі приватних товаровиробників за кращі умови виробництва і збуту товарів для одержання найбільших *прибутків*. К. проявляється в діянні *основного економічного закону капіталізму* та *анархії виробництва*. В епоху домонополістичного капіталізму панувала вільна К.— внутрігалузева та міжгалузева. В результаті внутрігалузевої К. створюється ринкова або сусп. *вартість*. Продаж товарів за цією вартістю веде до збагачення одних і розорення ін. залежно від індивідуальних *витрат виробництва*. К. між капіталістами проявляється в боротьбі за використання капіталу в прибутковіших галузях. Це призводить до стихійного переливання капіталів з однієї галузі в інші і створення серед. *прибутку*. Внаслідок посилення конкурентної боротьби тисячі дрібних підприємств і виробників, не витримавши К., розоряються, їх поглинають могутніші. Відбувається *концентрація виробництва* і капіталу, вирішальну роль у госп. житті бурж. суспільства починають відігравати найбільші капіталістичні об'єднання. З переходом до найвищої стадії капіталізму — *імперіалізму* віль на К. поступається пануванню *монополій* (див. *Монополії капіталістичні*), які ще більше загострюють конкурентну боротьбу. В. І. Ленін підкреслював, що монопо-

лія є прямою протилежністю вільної К., що монополії виростають з вільної К., не усуваючи її, а «існують над нею і поруч з нею, породжуючи цим ряд особливо гострих і крутих суперечностей, незгод, конфліктів» (Повне зібр. тв., т. 27, с. 362). За імперіалізму форми конкурентної боротьби змінюються, вони стають різноманітнішими, методи її — найжорстокішими й хижацькими. Відбувається конкурентна боротьба всередині монополій за одержання більших *квот, контрольного пакета акцій*, за керівництво в органах, за розподіл прибутку; між монополіями — за ринки збуту, джерела сировини, за монополізацію кваліфікованої робочої сили; між монополіями і *аутсайдерами*. Запекла конкурентна боротьба точиться між імперіалістичними д-вами за ринки збуту, сфери прикладення капіталу. В сучас. умовах *державно-монополістичного капіталізму* спроби регулювання економіки не можуть усунути К., бо воно відбувається на основі капіталістичної приватної власності. Лише з переходом до соціалізму К. зникає. Панування сусп. соціалістичної власності на засоби виробн. зумовлює виникнення *соціалістичного змагання* (що протилежне капіталістичній К.) і відносин взаємодопомоги трудящих.

М. М. Кирієнко.

КОНКУРЕ́НЦІЯ в біології —форма взаємовідносин між організмами та їхніми угрупованнями, що проявляється в змаганні за засоби існування і умови розмноження (їжа, місцеперебування, світло, волога тощо). К.— один з важливих компонентів *боротьби за існування*. Розрізняють внутрішньовидову (в межах *популяції* та між популяціями) і міжвидову К. Внутрішньовидова К. супроводиться пригніченням і витисненням менш пристосованих організмів, просторовим роз'єднанням популяцій та нагромадженням у них нових, у т. ч. еволюційно важливих, відмінностей. Міжвидова К. буває найгострішою між видами, які мають подібні життєві вимоги і займають в *біогеоценозі* ту саму *екологічну нішу* або ніші, що значною мірою перекриваються. Вона спричиняється до пригнічення чи повного витиснення з певної ділянки одного виду і заміни його іншим, більш життєздатним в даних умовах. К. відіграє важливу роль у *видоутворенні* як один з факторів *добору природного*.

О. П. Маркевич.

КО́НКУРС (лат. concursus — зіткнення, сутичка, суперництво) — 1) За рад. *трудовим правом* система заміщення деяких штатних посад. За К. приймають на роботу професорсько-викладацький склад вузів, наук. працівників н.-д. інтів і лабораторій (Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.V 1962), творчих працівників театрів і худож. колективів (Постанова Ради Міністрів СРСР від 30.XII 1959). Заміщення за К. провадиться: посад професорсько-викладацького складу у вузах строком на 5 років (Положення, затверджене 15.V 1973 міністром вищої і середньої спец. освіти СРСР); наук. працівників — зав. наук. відділами, лабораторіями, секторами, ст. наук. працівників — строком на 5 років; мол. наук. працівників — на 3 роки (інструкція, затверджена 14.XII 1962 Президією АН СРСР). К. на заміщення посад творчих працівників у театрах, ансамблях, оркестрах, хорах, філармоніях та ін. концертних орг-ціях може оголошуватися в будь-який час, а черговий періодичний конкурс — у кінці театрального або концертного сезону (Положення, затверджене 20.II 1960 міністром культури СРСР). 2) Змагання з метою виявлення найкращого з учасників (напр., К. на краще виконання естрадних пісень, муз. творів, К. по професіях тощо). 3) У вищих і середніх спец. навчальних закладах К. провадиться для *абітурієнтів*.

І. С. Александров.

КОННЕ́КТІКУТ — штат на Пн.Сх. США, в Новій Англії. Пл. 12,9 тис. км². Нас. 3,1 млн. чол. (1974). Адм. ц.— Гартфорд. На Пд. омивається водами прот. Лонг-Айленд. Більшу частину поверхні займають пд. відроги *Аппалачів*, центральну — долина р. Коннектікут. Найрозвинутіші машинобудування (електротех., верстато-, приладо-, авіа-, суднобудування, радіоелектронна пром-сть, виробн. авіац. двигунів, підшипників) і металообробка. Підприємства хім., гумової, поліграф., текст., годинникової пром-сті. Гол. пром. центри: Гартфорд, Бріджпорт, Нью-Хейвен, Уотербері. Провідна галузь с. г.— мол. тваринництво і птахівництво. Осн. культура — тютюн. Гол. мор. порти — Нью-Хейвен, Бріджпорт, Нью-Лондон. Пд.-зх. частина штату фактично входить у приміську зону *Нью-Йорка*.

КО́ННОЛІ (Connolly) Джеймс (5.VI 1868, Едінбург — 12.V 1916, Дублін) — ірл. пролетарський революціонер, марксист. Син ірл. емігранта. В 1893—96 — секретар Шотл. соціалістичної федерації. В 1896—1903 — засновник і керівник Ірл. соціалістичної респ. партії. З 1903 — у США. Один із засновників орг-ції «*Індустріальні робітники світу*» (1905), перебував під впливом *анархо-синдикалізму*. В 1910 повернувся в Дублін; 1911 очолив відділення Ірл. спілки трансп. і некваліфікованих робітників у Белфасті, з 1914 — ген. секретар спілки. В січні 1916 увійшов до Військ. ради неофеніанського Ірл. респ. братства. Під час *Ірландського повстання 1916* — віце-президент Ірл. Республіки, командував силами повстанців. Після поразки повстання пораненого К. розстріляли англ. карателі.

Тв.: Рабочий класс в истории Ирландии. Пер. с англ. М., 1969.

С. В. Толстов.

КОНОВА́ЛОВ Григорій Іванович [н. 18.IX (1.X) 1908, с. Боголюбовка, тепер Сорочинського р-ну Оренб. обл.] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1930. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1927. Автор романів «Університет» (1947), «Джерела» (1959—70), «Билинка у полі» (1969), «Межа» (1974), оповідань [зб. «Беркутова гора» (1963), «Гнів Кротких» (1969)], книги нарисів «Під одним дахом» (1962). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. Саратов, 1977—79 [в 4-х т.]; Укр. перекл.— Джерела, кн. 1—2. К., 1961—72.

І. М. Давидова.

КОНОВА́ЛОВ Дмитро Петрович [10 (22).III 1856, с. Іванівці, тепер Дніпроп. обл.— 6.I 1929, Ленінград] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1923), один з основоположників хімічної теорії розчинів. Після закінчення Гірничого ін-ту (1878) був вільнослухачем Петерб. ун-ту, де вивчав хімію у О. М. *Бутлерова* й Д. І. *Менделєєва*. У 1919—22 — директор н.-д. Хіміко-енергетичного ін-ту в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ); брав участь у відбудові хім. промсті України. У 1922—29 — президент Головної палати мір і ваги. К.— автор класичної роботи з пружності пари розчинів (див. *Коновалова закони*).

Дж. Коннолі.

КОНОВА́ЛОВ Михайло Іванович [1 (13).XI 1858, с. Будухіно, тепер Рибінського р-ну Яросл. обл.— 12 (25).XII 1906, Київ] — вітчизн. хімік-органік. Учень В. В. *Марковникова*. Закінчив 1884 Моск. ун-т. У 1902—04 — директор Київ. політех. ін-ту. К. належать класичні дослідження з теорії й техніки нітрування насичених вуглеводнів (див. *Коновалова реакція*); він розробив методи перетворення нітросполук в ін. класи: оксими, спирти, альдегіди, кетони тощо. К. був активним популяризатором наук. знань, одним з організаторів вищої освіти для жінок.

Д. П. Коновалов.

КОНОВА́ЛОВ Михайло Олексійович [22.V (3.VI) 1905, с. Акаршур, тепер Можгинського р-ну Удм. АРСР — 1938] — удм. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1929. Друкуватися почав 1931. Автор першого удм. роману про робітничий клас «Обличчя зі шрамом» (1933), істор. роману «Гаян» (1936) — про пугачовський рух, п'єси «Перемагаюча сила» (1934), зб. дитячих оповідань «Мішень» і «Щасливе покоління» (обидві — 1935).

Тв.: Рос. перекл.— Лицо со шрамом. Ижевск, 1965; Гаян. М., 1975.

Ф. К. Єрмаков.

КОНОВА́ЛОВА ЗАКО́НИ — два закони, які виражають зв'язок між складом однорідної рідкої суміші двох летких компонентів, складом та тиском її пари. К. з. вивів теоретично й підтвердив експериментально 1881—84 Д. П. *Коновалов*. Перший закон твердить: у подвійній рідкій системі пара відносно багатша на той компонент, додавання якого підвищує загальний тиск пари в суміші. Другий закон полягає в тому, що коли крива тиску пари подвійної рідкої суміші має максимум або мінімум, то в цих екстремальних точках склад пари і рідини однаковий, тобто максимуми й мінімуми цих кривих відповідають нероздільно киплячому розчину. К. з. є основою процесів перегонки і ректифікації рідких сумішей.

О. В. Стеценко.

КОНОВА́ЛОВА РЕА́КЦІЯ — реакція заміщення водню нітрогрупою в аліфатичних, циклоаліфатичних

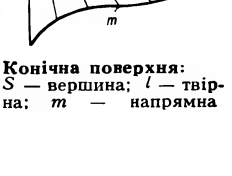

Конічна поверхня: *S* — вершина; *l* — твірна; *m* — напрямна

В. О. Кононенко.

Г. Й. Кононенко.

Коноплі посівні: *1* — плоскінь; *2* — матірка; *3* — тичинкова квітка; *4* — маточкова квітка.

та бічному ланцюзі жирноароматичних вуглеводнів. Відкрита 1888 М. І. *Коноваловим*. К. р. відбувається при нагріванні вуглеводнів з 12—20%-ною азотною к-тою при температурі 100—150° С під тиском $R-H+HNO_3 \rightarrow R-NO_2+H_2O$. Активним агентом процесу є радикалоподібний діоксид азоту NO_2. К. р. застосовують для одержання *нітросполук*, а також для вивчення будови вуглеводнів.

О. В. Стеценко.

КОНО́ВЧЕНКО (Каневченко). Івась (Іван) Удовиченко — герой укр. народних дум і пісень. К.— юний відважний богатир-патріот. Він добровільно йде до козац. війська й мужньо бореться проти тур. нападників, захищаючи рідну землю. Думу про К. високо оцінив Т. Шевченко, мотиви її використав М. Гоголь у повісті «Тарас Бульба».

КОНО́Е Фумімаро (12.X 1891, Кіото — 16.XII 1945, Токіо) — япон. держ. діяч, князь. У 1937—39 і 1940—41 — прем'єр-міністр Японії. Уряд К. почав 1937 війну за загарбання Китаю, 1938 організував збройний напад на СРСР у районі оз. *Хасан*, 1940 підписав договір про агресивний союз з Німеччиною та Італією (див. *Берлінський пакт 1940*). Після капітуляції Японії в 2-й світовій війні (1945) К. покінчив життя самогубством.

КОНОНЕ́НКО Вадим Григорович (н. 8.VII 1920, м. Ізюм, тепер Харків. обл.) — укр. рад. вчений у галузі авіаційної технології та обробки металів тиском, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1947. Після закінчення (1944) Харків. авіац. ін-ту почав працювати у ньому (з 1976 — ректор). Осн. праці—з проблем імпульсної обробки, зокрема обробки вибухом; механіки твердого деформівного тіла. К.— засновник наук. школи зміни форми та руйнування металів під впливом ударних імпульсів. Держ. премія УРСР, 1975. *С. Д. Фролов.*

КОНОНЕ́НКО Віктор Олімпанович (11.IX 1918, м. Короча, тепер Бєлг. обл.— 29.VII 1975, Київ) — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1964). Член КПРС з 1946. Після закінчення (1942) Харків. ін-ту інженерів залізничн. транспорту працював в установах Нар. комісаріату шляхів СРСР, 1952—64 — в установах АН СРСР, викладав у Моск. ун-ті і Моск. технологічному ін-ті. В 1946—52 та 1964—75 працював в Інституті буд. механіки (тепер Інститут механіки) АН УРСР (з 1965 — директор), водночас викладав у Київ. ун-ті. Осн. праці: з теорії нелінійних коливань, зокрема автоколивань і періодичних коливань складних мех. систем із змінними параметрами; з теорії взаємодії нелінійних коливальних систем із джерелами енергії, що підтримують автоколивання. Досліджував просторові нелінійні коливання твердих тіл. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1977.

КОНОНЕ́НКО Григорій Йосипович (н. 13.III 1938, с-ще Золота Нива, тепер Великоновосілківського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1979). У 1965 закінчив Харків. ін-т мистецтв. У 1965—69 працював режисером Харків. укр. драм. театру ім. Т. Шевченка, з 1969 — гол. режисер Дніпроп. театру юного глядача ім. Ленінського комсомолу. Вистави: «Тарас Бульба» за М. Гоголем, «Коли місяць зійде» Н. Забіли, «Бурею народжений» Ю. Принцева, «Недоросток» Д. Фонвізіна, «Скарби Флінта» за Р. Стівенсоном, «Вершник без голови» за М. Рідом та ін.

КОНОНЕ́НКО Митрофан Тадейович (17.VI 1900, Кагарлик, тепер Київ. обл.—1. I 1965, Харків) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1941. В 1920—23 навчався в Муз.-драм. ін-ті ім. М. Лисенка в Києві. В 1923 вступив до театру «*Березіль*» (Київ, з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка). Ролі: Гапон («Пролог» Л. Курбаса і С. К. Бондарчука), Тур («Богдан Хмельницький» Корнійчука), Пушкар («Навіки разом» Дмитерка), Штефан Петрич («Любов на світанні» Галана), Тихон («Гроза» Островського), Джонатіно Доріо («Змова Фієско в Генуї» Шіллера) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

КОНОНЕ́НКО Мусій Степанович [літ. псевд.— М. Школиченко; 9 (21). VIII 1864, с. Турківка, тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.— 14.VI 1922] — укр. поет. Син колишнього кріпака, освіту здобув самотужки. В л-рі виступив 1883, видавши поему «Нещасне кохання». Перша зб. поезій «Ліра» вийшла 1885, наступна — «Струна» — 1908. В них К. показав тяжку долю трудящої людини. Проте в окремих віршах були мотиви реакц. романтики, які в зб. «Хвилі» (кн. 1—3, 1917—18) переросли в одверту бурж.-націоналістичну тенденцію.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1957.

Коноплезбиральні машини: 1 — жниварка-снопов'язалка ЖСК-2,1: 2 — коноплезбиральний комбайн ККП-1,8.

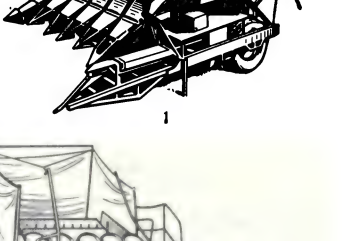

1

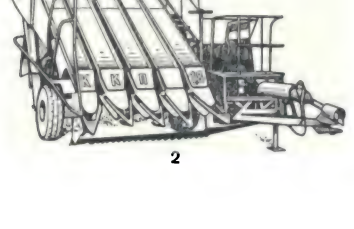

2

КОНОНЕ́НКО Павло Трохимович [28.VI (11.VII) 1900, с. Івано-Михайлівка, тепер Новомосковського р-ну Дніпроп. обл.— 14.III 1971, Дніпропетровськ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1932. Учасник громадян. війни. Друкуватися почав 1927 в газ. «Красная Армия». Автор поетичних збірок «Ми йдемо вперед» (1931), «Наступ» (1932), «Незабутнє» (1960), «Заради щастя» (1961), «Осінні акварелі» (1965), романів-хронік «Гостра могила» (1963) і «Гомін у хащі» (1968).

КОНОНО́ВИЧ Олександр Костянтинович [31.I (12.II) 1850, Таганрог — 5 (18).V 1910, Одеса] — укр. астроном. Закінчив (1871) Новоросійський (Одеський) ун-т, з 1886 професор цього ун-ту, з 1881 очолював *Одеську астрономічну обсерваторію*, яка в цей період перетворилась з учбово-допоміжного закладу на важливий наук. центр. К. відомий працями в галузі вивчення *планет* і *Сонця;* ранні праці його присвячені обчисленню орбіт *подвійних зір*.

КОНОНО́ВИЧ - ГОРБА́ЦЬКИЙ Йосиф (р. н. невід.— п. 1653) — укр. освітній діяч. Один з перших професорів Києво-Могилянської колегії. Викладав риторику, потім філософію. В 1642—46 — ректор колегії. Автор «Підручника логіки» (1639—40, лат. мовою; зберігся у вигляді рукопису). В ньому дістали відображення стихійно-матеріалістичні тенденції загалом схоластичних поглядів К.-Г. Він відстоював незалежність природи від бога, науки від теології, з позицій пізнього *номіналізму* різко критикував вчення *Фоми Аквінського*. Виступав проти окремих вад феодалізму.

Літ.: Від Вишенського до Сковороди. К., 1972; Ничик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII вв. К., 1978. *О. Т. Губко.*

КОНОНЧУ́К Сергій Пилипович (29.V 1912, Київ — вересень 1941) — укр. рад. графік, художник-мультиплікатор. В 1928 навчався в Київ. худож. профес. школі в К. *Єлеви* і К. *Трохименка*. В 1931—40 працював на Київ. кінофабриці «Українфільм» (тепер кіностудія ім. О. П. Довженка), брав участь у створенні мультфільмів «Тук-Тук і його приятель Жук», «Зарозуміле курча». Виконав оформлення та ілюстрації до творів І. Франка, В. Стефаника, М. Коцюбинського, С. Васильченка, А. Тесленка, М. Горького, К. Чуковського, Л. Фейхтвангера, Е. Ожешко, укр., рос. і зарубіж. народних казок, екслібриси, твори станкової графіки. Загинув під час Великої Вітчизняної війни.

Літ.: Сергій Конончук. Каталог. К., 1980. *Р. З. Кункіна.*

КОНОПА́ЦЬКИЙ Василь Іванович (н. 14.I 1918, Ржищів, тепер смт Кагарлицького р-ну Київ. обл.) — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1957. Після закінчення 1949 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працював у театрах Вінниці, Дрогобича, з 1962 — в Полтав. укр. муз.-драм. театрі ім. М. В. Гоголя. Ролі: Виборний («Наталка-Полтавка» Котляревського), Котовський («На

світанку» за Ю. Смоличем), Тарас Бульба («Тарас Бульба» за Гоголем), Президент («Підступність і кохання» Шіллера) та ін. Вистави: «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського (виконував роль Івана Карася), «Весілля в Малинівці» Юхвіда (виконував роль Назара Думи) та ін. Портрет с. 362.

КОНОПЛЕЗБИРА́ЛЬНІ МАШИ́НИ — машини для збирання конопель на насіння й волокно. Пром-сть СРСР випускає (1980) такі К. м.: жниварки-коноплеснопов'язалки ЖСК-2,1; коноплемолотарки МЛК-4,5; коноплезбиральні комбайни ККП-1,8. Жниварка-коноплеснопов'язалка ЖСК-2,1 (мал.) скошує і зв'язує шпагатом в снопи стебла конопель висотою до 3 м; ширина захвату 2,1 м, продуктивність (в агрегаті з тракторами «Бєларусь») до 1,7 га/г. Коноплемолотарка МЛК 4,5 обмолочує снопи, перетирає ворох (насіння з різними домішками) і очищає від домішок насіння. Продуктивність молотарки 4,5 т/г снопової маси. Коноплезбиральний комбайн ККП-1,8 (мал.) — це К. м. для збирання насіннєвих конопель; одночасно скошує, обмолочує стебла і зв'язує їх у снопи шпагатним перевеслом, очищає насіння від різних домішок і подає його до бункера. ККП-1,8 — комбайн напівнавісного типу, опирається на двоє пневматичних коліс і упряжну вилку трактора; агрегатують з трактором «Бєларусь», а у важких умовах — з трактором Т-74. Механізми і вузли комбайна приводить в дію вал відбору потужності трактора. Продуктивність 0,8—1,2 га/г. *С. О. Карпенко.*

КОНО́ПЛІ (Cannabis) — рід однорічних трав'янистих рослин родини коноплевих. Стебло прямостояче, з супротивними (вгорі черговими), перисторозсіченими листками. Квітки одностатеві, тичинкові — в китицях, зібраних у волотисті, маточкові — в пазушні колосовидні суцвіття. Плід — горішок. Корінь стрижневий, проникає в грунт на глибину до 2,5 м, дає густі бічні розгалуження; осн. маса коріння розміщена у верхньому шарі грунту. Походять з Центр. Азії. Відомо 3 види — в Європі та Азії. В СРСР, у т. ч. УРСР, — 2 види: К. дикі і К. культурні. К. дикі (C. ruderalis) — злісний бур'ян, К. культурні, або посівні (C. sativa) — здебільшого дводомні лубоволокнисті рослини. Рослини з тичинковими квітками наз. плоскінню, з маточковими — матіркою. Як текстильну й олійну рослину здавна культивують у багатьох країнах світу. Вирощувані в СРСР К. поділяють на 3 географ. групи: північні, середньоросійські та південні.

Висота стебел північних К.— 60—80 см, середньоросійських — 1,3—2 м, пд.— 3—5 м; тривалість вегетаційного періоду (в днях) відповідно — 60—80; 110—120; 150—160. На Україні вирощують середньоросійські (в Черніг., Черкас., Полтав. та Сумській областях) і пд. К. (в Миколаївській, Дніпропетровській, Одеській областях). Селекціонери створили нові сорти К.: однодомні, одночасно достигаючі та Південні достигаючі, які поширюють у багатьох областях. Є два осн. напрями використання К.: двосторонній, коли К. вирощують, щоб одержати насіння і волокно, та волокнистий (на зеленець), коли К. вирощують лише на волокно. На зеленець сіють пд. та Південні достигаючі К., які дають вищий урожай волокна порівняно з середньоросійськими. При вирощуванні К. на зеленець одночасно збирають плоскінь і матірку, що дає змогу повністю механізувати цю роботу (див. *Коноплезбиральні машини*). Вихід волокна 18—24% маси стебел. У складі волокна є понад 60% *целюлози*. Насіння містить швидковисихаючу олію (30—33%). Урожайність К. (ц/га): пн.— волокна 2—3, насіння 3—5; середньоросійських — відповідно 5—6 і 6—8; пд. 10—14 і 3—5, Південних достигаючих 8—10 і 6—8. Поширені на Україні сорти: Гібрид Дніпровський 1, Дніпровські 4, Південні достигаючі однодомні 1, Південні достигаючі однодомні 4, Південні достигаючі 9, Полтавські однодомні 3, Південні черкаські та ін. Див. також *Конопляство*.

Літ.: Хрєнніков А. С. Культура конопель на Україні. К., 1955; Конопля. М., 1978. *М. Г. Городній.*

КОНОПЛЯ́НКА, ріполов (Carduelis cannabina) — птах род. в'юркових ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 13—16 см, маса бл. 20 г. Оперення буруватого кольору; у самців весною груди і верх голови яскраво-червоні. Поширений в Європі, Зх. Азії та Пн.-Зх. Африці. В УРСР — по всій території. Живе на відкритих місцевостях з чагарником. Гніздо — на кущах. Кладку (часто 2 на рік) з 4—6 яєць насиджує самка 13—14 діб. Живиться К. переважно насінням (зокрема, бур'янів), а влітку — і комахами (у тому числі шкідливими). К. часто утримують в клітках як декоративного птаха. Іл. с. 362.

О. Б. Кістяківський.

КОНОПЛЯ́РСТВО — галузь *землеробства*, яка вирощує *коноплі* для одержання з них волокна й насіння. З волокна виробляють канати, мотузки тех. і госп. призначення, рибальські снасті, брезент, мішковину, шпагат та ін. З насіння одержують олію, яка використовується як продукт харчування та для виготовлення фарб, оліфи тощо. Макуха — цінний корм для с.-г. тварин. К. в Росії було розвинуте здавна. В 1913 в Росії коноплі сіяли на площі 681 тис. га. В СРСР внаслідок розширення посівів ін. тех. культур, а також розвитку виробн. синтетичних волокон площа посіву конопель значно скоротилась, але врожайність конопель зросла. У 1978 посівна пл. становила 130 тис. га. На Україні 1913 посівна площа конопель становила 127 тис. га. Посіви її зосереджувались у дрібних сел. г-вах. К. повністю базувалося на ручній праці. За роки Рад. влади докорінно змінилася технологія виробн. конопель, виведено ряд нових цінних сортів цієї культури. Механізовано процеси вирощування й збирання конопель, що значно підвищило вихід волокна з сировини та знизило затрати праці на її виробн. Україна дає бл. 37% загальносоюзного виробн. волокна й бл. 46% насіння. В 1978 в республіці коноплі сіяли на площі 33 тис. га. В УРСР діють 24 держ. коноплезаводи по первинній переробці конопель. Н.-д. роботу з питань К. проводять *Луб'яних культур всесоюзний науково-дослідний інститут* (м. Глухів Сум. обл.) та Золотоніська дослідна станція по коноплях (Черкас. обл.).

М. О. Тимонін.

КОНОПЛЬО́ВА Євгенія Олексіївна [н. 6 (19).XI 1917, Харків] — укр. рад. хоровий диригент і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1970). В 1945 закінчила Харків. консерваторію. В 1943—52 — у Харків. держ. хоровій капелі (1943—50 — директор і диригент, 1950—52 — худож. керівник і гол. диригент). З 1952 — гол. хормейстер Харків. театру опери та балету ім. М. В. Лисенка. Опери: «Тарас Бульба» Лисенка, «Богдан Хмельницький» Данькевича, «Комуніст» Клебанова, «Іван Сусанін» Глинки, «Борис Годунов» Мусоргського, «Аїда» Верді. К.— викладач Харків. ін-ту мистецтв (з 1970 — доцент).

КОНОПНІ́ЦЬКА (Konopnicka) Марія (23.V 1842, м. Сувалки, тепер центр Сувалкського воєводства ПНР — 8.X 1910, Львів) — польс. письменниця. З 1902 жила в Галичині. В 70-х рр. виступила з поетичними циклами «В горах» і «Образки». Автор поетичних збірок «Поезії» (т. 1—4, 1881—96), «Лінії й звуки» (1897), «Італія» (1901), збірок оповідань, новел, нарисів «Чотири новели» (1888), «Мої знайомі» (1890), «На Нормандському березі» (1904). В центрі творів К.— життя трудящих, викриття соціальної несправедливості, патріотичні й інтернац. мотиви, інтимна й філос. лірика. В них широко використано фольклор. В поемі «Пан Бальцер у Бразилії» (1892—1910) відобразила поневіряння польс. селян-емігрантів, зростання класової свідомості й революц. настроїв, висловлювала віру в краще майбутнє людей праці. Писала для дітей, відома як перекладачка і автор літ.-критичних та історико-літ. праць. Укр. мовою твори К. перекладали П. Грабовський, В. Щурат, М. Рильський, С. Масляк, М. Рудницький, Д. Павличко, М. Пригара та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори. Львів, 1954; Про гномів-краснолюдків та сирітку Марисю. К., 1972; Пан Бальцер у Бразилії.— Новели. К., 1974; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—4. М., 1959.

Літ.: Франко І. Марія Конопницька. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955; Пиотровская А. Г. Творческий путь Марии Конопницкой. М., 1962; Курант И. Л. Мария Конопницкая. Биобиблиографический указатель. М., 1962. *Р. Ф. Кирчів.*

КОНОСАМЕ́НТ (франц. connaissement, від connaitre — знати, розумітися) — у *морському праві* документ, який засвідчує укладення й умови *морської перевозки договору*. Одночасно є розпискою у прийнятті вантажу. В Рад. Союзі зміст К. визначається ст. 124 *Кодексу торговельного мо-*

М. Т. Кононенко.

М. Конопніцька.

С. П. Кончук.

С. П. Кончук. Ілюстрація до народної казки «Колобок». 1929.

Дж. Конрад.

В. І. Конопацький.

реплавства СРСР. К. складається перевізником на підставі підписаної вантажовідправником письмової об'яви, яка містить відомості, необхідні для укладення договору мор. перевозки. К. видається як при договорах *тайм-чартеру* і чартеру, так і при каботажних перевезеннях (див. *Каботаж*).

КОНОТО́П — місто обласного підпорядкування Сум. обл. УРСР, райцентр, розташований на р. Єзучі (бас. Дніпра). Залізничний вузол. 78 тис. ж. (1978). Вперше згадується 1638 як польс. фортеця поблизу кордонів Рос. д-ви. В 1648—1781 — сотенне містечко *Ніжинського полку*. В 1902 в К. засн. с.-д. орг-цію іскрівського напряму, діяла підпільна друкарня. Рад. владу встановлено 7 (20). XI 1917. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації (7.IX 1941 — 6.IX 1943) в К. діяв партизан. загін із з'єднання С. А. *Ковпака*. В місті — з-ди «Червоний металіст» (випускає автоматику для вугільної і гірничорудної пром-сті), вагонорем., поршневий, побутової хімії, арматурний, асфальтовий, залізобетонних виробів, винно-соковий, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, швейна ф-ка, м'ясний та хлібний комбінати, маслозавод, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. У місті — проектно-конструкторський ін-т «Автоматвуглерудпром», заг.-тех. ф-т Харків. політех. ін-ту; технікуми — буд., транспортного будівництва та індустріально-пед., мед. та 3 профес.-тех. уч-ща, 17 заг. -осв., музична і спортивна школи; 2 лікарні. 5 будинків культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, 5 б-к, краєзнавчий музей.

В К. народилися просвітитель М. Й. *Партура*, бібліограф С. І. *Пономарьов*, революц. діячі І. І. *Радченко* і С. І. *Радченко*, художник О. І. *Сиротенко*, письменник О. О. *Соколовський*, біохімік А. М. *Утевський*.

Літ.: Маленко Є. Ю. Конотоп. Х. 1970

КОНОТО́ПСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 68,8 тис. чол. (1979). У районі — 93 населені пункти, підпорядковані селищній та 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Конотоп*. Поверхня К. р. рівнинна. Корисні копалини: торф, глина, пісок. Гол. річки — *Сейм* з притокою *Єзуч, Ромен* (бас. Дніпра). Грунти в пн. частині району — супіщані й піщані, дерново-підзолисті, в пд. — чорноземні. Розташований в лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, осика, вільха, береза) займають 19,6 тис. га.

Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Конотоп. У районі переважають підприємства харч. пром-сті, найбільші з них: дубов'язівські цукр. і спиртовий, Попівський спиртовий з-ди. 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 128,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 101,2 тис. га. Осушено 17 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля, овочеві. У К. р.— 21 колгосп, 6 радгоспів, міжколг. об'єднання «Птахопром» і «Сейм» (виробн. кормів), райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізнич. вузол Конотоп, залізнич. станції: Вирівка, Грузьке, Дубов'язівка, Мельня.

Автошляхів — 521 км, у т. ч. з твердим покриттям — 197 км. В районі — 41 заг.-осв. школа, сільс. профес.-тех. уч-ще; 58 лік. закладів, у т. ч. 11 лікарень. 22 будинки

культури, 37 клубів, 60 кіноустановок, 55 б-к. У с. Мельні К. р. народився укр. рад. хоровий диригент і композитор Г. М. *Давидовський*. У с. Гирявку (тепер с. Шевченкове) 1859 приїздив Т. Г. Шевченко. В К. р. видається газ. «Радянський прапор» (з 1917).

М. М. Гудименко.

КОНО́ЩЕНКО Андрій Михайлович (справж. прізв.— Грабенко; 13.X 1857, с. Обознівка, тепер Кіровогр. р-ну Кіровогр. обл.— 30. VI 1932, Київ) — укр. рад. фольклорист-музикознавець. Учився в Петерб. гірничому ін-ті. Учителював у земських школах на Херсонщині (1880—82). Потім жив у Херсоні, працював у земській управі. Звільнений зі служби як політично неблагонадійний. Був знайомий з І. К. Карпенком-Карим і М. В. Лисенком. У 1927 обраний членом Етногр. комісії АН УРСР. К. записав на Полтавщині, Херсонщині й Київщині бл. 1000 нар. пісень, уміщених в його збірках «Українські пісні» (1900) та «Українські пісні з нотами» (1907—09).

В. В. Чабаненко.

КО́НРАД (Conrad) Джозеф (справж. ім'я та прізв.— Теодор Юзеф Конрад Коженьовський; 3.XII 1857, Бердичів, тепер Житомир. обл. — 3.VIII 1924, Бішопсборн, поблизу Кентербері) — англ. письменник. Син А. *Коженьовського*. За національністю поляк. Жив на Україні. Учився у Львові і Кракові. Був моряком. У 1886 прийняв британське підданство. Перший роман «Олмейєрове безумство» (1895) має антирасистське спрямування. В романах «Лорд Джім» (1900), «Перемога» (1915), «Визволення» (1920), повістях «Тайфун» (1903), «Корсар» (1923) відстоював мужність, чесність, дружбу. В романі «Негр з ,,Нарциса"» (1897), повісті «Серце темряви» (1902) викривав колоніалізм. Не вірив в успіх соціальної революції, що знайшло відображення в антибурж. романі «Ностромо» (1904). В 1890 і 1893 відвідав Україну. В кн. «Із спогадів» (1912), оповіданні «Князь Роман» (1925), незакінч. повісті «Дві сестри» (вид. 1928) відтворив свої враження про Україну, її природу, людей, звичаї. К.— неоромантик, майстер морської теми у світовій художній літературі.

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1—2. Х., 1929; Тайфун. Х., 1930; Вибране. К., 1959; Фрейя з Семи Островів. К., 1960; Рос. перекл.— Избранное, т. 1—2. М., 1959; В зеркале морей. Одесса, 1979.

Літ.: Урнов Д. М. Джозеф Конрад. М., 1977. *І. М. Лозинський.*

КО́НРАД Микола Йосипович [1 (13).III 1891, Рига — 30.IX 1970, Москва] — рос. рад. сходознавець, акад. АН СРСР (з 1958). Засновник рад. школи японознавців. У 1912 закінчив Петерб. ун-т і Практичну східну академію. У 1913—14 — викладач Київ. комерційного ін-ту. З 1922 працював у Ленінгр. ун-ті (з 1926 — професор). Осн. праці — про л-ру, мову, мистецтво й історію Японії та Китаю: «Японська література в образах і нарисах» (1927), «Японський театр» (1929), «Синтаксис японської національної літературної мови» (1937), «Сунь-Цзи. Трактат про воєнне мистецтво» (1950), «Про літературну мову в Китаї й Японії» (1960). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами й медалями. Держ. премія СРСР, 1972.

Тв.: Запад и Восток. М., 1972; Избранные труды, т. 1—3. М., 1974—78.

КО́НРАД (Conrad) Чарлз (н. 2.VI 1930, Філадельфія) — астронавт США. Закінчив (1953) Прінстонський ун-т та Військ.-мор. школу льотчиків-випробувачів (1961). З 1962 — в групі астронавтів. Перший політ здійснив 21—29.VIII 1965 разом з Г. *Купером* на космічному кораблі «Джеміні-5» як 2-й пілот. Другий політ — 12—15. IX 1966 як командир корабля «Джеміні-11», разом з Р. *Гордоном*. Третій політ — 14—24.XI 1969 як командир корабля «Аполлон-12», разом з Р. Гордоном і А. *Біном*. Двічі виходив на поверхню Місяця. Як командир корабля «*Аполлон*» разом з Дж. *Кервіном* і П. *Вейцем* здійснив свій четвертий політ у космос (25.V—22.VI 1973). В ході польоту «Аполлон» стикувався з орбітальною науковою станцією «*Скайлеб*». В польоті Ч. Конрад двічі виходив у відкритий космос.

КО́НРАДА ПОВЕ́РХНЯ — нижня межа «гранітного» шару *земної кори*. Названа на честь австр. геофізика В. Конрада (1876—1962). Виявлена на підставі стрибкоподібного зростання швидкості поздовжніх *сейсмічних хвиль* (з 6 до 6,5 км/с) при проходженні цієї межі. Залягає на глиб. 10—40 км.

КОНСЕ́НСУС (лат. consensus — згода, одностайність) — збіг думок. К. принцип — одноголосне прийняття рішень усіма учасниками наради, конференції тощо. В *цивільному праві* консенсуальним договором

Коноплянка.

вважається угода, укладена з моменту досягнення сторонами згоди щодо всіх істотних умов його (напр., *поставки* договір, *підряду* договір).

КОНСЕПСЬЙО́Н — місто в Парагваї, адм. ц. департаменту Консепсьйон. Порт на р. Парагвай, залізнична станція. 52,8 тис. ж. (1970). Підприємства харчової (зокрема, борошномельної), текст., шкіряної, лісопильної пром-сті. Торг. центр. Відділення Асунсьйонського католицького університету.

КОНСЕПСЬЙО́Н — місто в центр. частині Чілі, адм. ц. пров. Консепсьйон. Залізнич. вузол, порт (Талькауано) на правому березі естуарія р. Біо-Біо. 169,6 тис. ж. (1975). Розвинута маш.-буд., нафтопереробна, текст. (вовняна, бавовняна), харч. (у т. ч. борошномельна, цукрова, консервна) пром-сть. У районі К.— видобування кам. вугілля, діє металург. з-д (Уачіпато). Ун-т. У 1960 місто було зруйноване землетрусом. Засн. 1550.

КОНСЕРВАТИ́ВНА ПА́РТІЯ Великобританії, — основна партія британської монополістичної буржуазії, а також вищого чиновництва й аристократії. Засн. в серед. 19 ст. на базі *торі*. В 1867 місц. орг-ції К. п. створили Нац. союз консервативних і конституц. асоціацій. З кін. 19 ст. К. п. все більше переходила на позиції фінанс. і пром. буржуазії, проводила антинар. імперіалістичну політику, відстоювала гасло *протекціонізму*. Лідерами К. п. були Б. *Дізраелі* (1846—81), Р. *Солсбері* (1881—1902), С. *Болдуін* (1923—37), Н. *Чемберлен* (1937—40) та ін. В 1915—40 (крім 1924 і 1929—31) К. п. входила до коаліційних урядів або формувала уряд сама. Лідер К. п. при наявності парламентської більшості стає прем'єр-міністром. Коаліційний уряд 1940—45 і К. п. 1940—55 очолював У. С. *Черчілль*. У 1951—64, 1970—74 і з травня 1979 К. п.— при владі (лідери — А. *Іден*, 1955—57; Г. *Макміллан*, 1957—63; А. Дугласс-Х'юм, 1963—65; Е. Хіт, 1965—75; М. Тетчер, з 1975). У зовн. політиці К. п. виступає з антирад., мілітаристських, неоколоніалістських позицій. Консервативний уряд проводить антиробітн. курс, здійснює репресії проти народу *Північної Ірландії*. При консервативному уряді Великобританія ввійшла до ЄЕТ. Найвищі органи К. п.— щорічна конференція (рішення не обов'язкові для лідера) і Центральне бюро. Місцеві асоціації Консервативної партії налічують 1,5 млн. чол. (1977).

В. О. Горбик.

КОНСЕРВАТИ́ВНА СИСТЕ́МА (лат. conservativus — охоронний, від conservo — зберігаю) — механічна система, для якої має місце закон збереження механічної енергії: сума *кінетичної енергії* й *потенціальної енергії* є сталою величиною. Прикладом К. с. є сонячна система. В земних умовах, де діють сили опору і неминуче відбувається зменшення мех. енергії й перехід її в ін. форми енергії (напр., тепло), К. с. реалізуються лише наближено. Так, К. с. можна вважати маятник, що коливається, якщо знехтувати тертям в його осі підвісу та опором повітря. У фізиці поняття «консервативна система» часто поширюють на немеханічні системи, коли з великою точністю можна вважати, що в цих системах нема втрат енергії.

КОНСЕРВА́ТОРИ (лат. conservator — охоронець) — 1) Прибічники консервативних поглядів, противники прогресу. 2) У Великобританії, Данії, Канаді, Колумбії, Ісландії, Швейцарії, Швеції та деяких інших країнах — члени Консервативної партії.

КОНСЕРВАТО́РІЯ (італ. conservatorio, первісне значення — притулок, від лат. conservo — зберігаю) — вищий музичний навчальний заклад. У 16—17 ст. в Італії — притулок для сиріт, де навчали ремесел, пізніше — й музики. З 18 ст. К.— спеціальний муз. навч. заклад. Найстаріші К.: в Парижі (1784), Болоньї (1804), Мілані, Неаполі (обидві — 1808), Флоренції, Празі (обидві — 1811), Брюсселі (1812), Відні (1817), Варшаві (1821), Лондоні (1822) та ін. містах. У Росії перші К. відкрито в Петербурзі (1862) та Москві (1866). В СРСР К.— муз. вузи, з ф-тами: теоретико-композиторським, вокальним, фортепіанним, оркестровим, диригентським, нар. інструментів. Курс навчання розрахований на 5 років (див. також *Музична освіта*). В 1854 у Львові засн. К. *Галицького музичного товариства*, в 1902 — Львів. муз. ін-т (1930—39 — К. імені К. Шимановського), 1903 — *Вищий музичний інститут* ім. М. Лисенка, 1904 в Києві — *Музично-драматичну школу Миколи Лисенка* (з 1918 — *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*). В 1913 відкрито К. в Києві та Одесі, 1917 — у Харкові. Тепер в УРСР працюють вищі муз. навч. заклади: *Донецький музично-педагогічний інститут, Київська консерваторія* ім. П. І. Чайковського, *Львівська консерваторія* ім. М. В. Лисенка, *Одеська консерваторія* ім. А. В. Нежданової, *Харківський інститут мистецтв* ім. І. П. Котляревського.

Л. З. Мазепа.

КОНСЕРВА́ЦІЯ (лат. conservatio — збереження) — 1) В *музейній справі* — сукупність заходів, що забезпечують максимальне збереження творів мистецтва, археологічних пам'яток, старовинних речей, книг, архівних документів тощо. Осн. умови К.— спеціально обладнане приміщення, захист речей від зовн. впливів (сонячного проміння, забруднення та ін.), підтримування режиму — т-ри й вологості повітря. К. тісно пов'язана з *реставрацією*. На основі найновіших досягнень хімії й фізики постійно розробляються наук. методи консервації. 2) К. в *економіці*. Припинення капітального будівництва об'єкта в цілому або окремих його частин, припинення роботи діючих підприємств, зняття з експлуатації окремих знарядь виробництва (машин, механізмів, устаткування тощо) без ліквідації їх.

КОНСЕ́РВИ (від лат. conservo — зберігаю) — 1) Харчові продукти рослинного або тваринного походження, відповідно оброблені і вміщені в герметичну тару для тривалого зберігання. В процесі виготовлення К. з харч. продуктів виділяють неїстівні частини, додають жир, цукор, *прянощі*, вітаміни, а далі обробляють продукти теплом або хім. речовинами (див. *Консервування*). Під час такої обробки зберігається харч. цінність продуктів, не змінюється їхня калорійність. К. розфасовують і закупорюють (див. *Закатна машина*) у бляшану, алюмінієву, скляну або полімерну тару. Розрізняють К.: м'ясні, м'ясо-рослинні, рибні (у т. ч. *презерви*), молочні, овочеві (закусочні, для перших і других страв та ін.) і фруктові; натуральні і кулінарно оброблені; загального призначення, спеціальні, для дитячого і дієтичного харчування. Зберігають їх при т-рі від 0 до 20° С і вологості не більш як 75%. В СРСР К. (їх асортимент налічує понад 800 найменувань) виготовляють на консервних з-дах Астрахані, Баку, Єревана, Краснодара, Самарканда тощо, зокрема в УРСР — на *Одеському дослідному консервному заводі* імені В. І. Леніна, в *Керченському виробничому об'єднанні рибної промисловості, Черкаському виробничо-аграрному об'єднанні консервної промисловості* та ін. 2) Окуляри, що захищають очі від яскравого світла, пилу, вітру тощо.

Літ.: Самсонова А. Н., Ушева В. Б. Фруктовые и овощные соки. М., 1976; Мальский А. Н., Изотов А. К. Овощные закусочные консервы. М., 1978.

О. П. Ольшевський.

КОНСЕ́РВНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої переробляють сировину рослинного й тваринного походження і виготовляють консервовані продукти, головним чином у герметичній упаковці. Осн. продукція галузі: консерви плодоовочеві (овочеві, томатні, фруктові тощо), м'ясні, молочні, рибні, м'ясо-рослинні, сало-бобові та ін. Сировиною для К. п. є плоди, овочі, молоко, риба тощо. Консервування продуктів харчування, які швидко псуються у свіжому вигляді і мають сезонний характер виробн., дає можливість постачати їх населенню рівномірно протягом року. Пром. виробн. консервів почало розвиватися

М. Й. Конрад.

Ч. Конрад.

Виробництво консервів за видами
(млн. умовних банок)

Продукція	1965		1978	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Консерви всього	7078	1663	14998	3634
у т. ч.				
М'ясні й м'ясо-рослинні	723	101	841	168
Рибні	977	67	2669	209
Овочеві	1484	500	3393	1311
Томатні	1067	321	2270	572
Фруктові	1380	289	1772	338
Молочні	707	185	1411	348

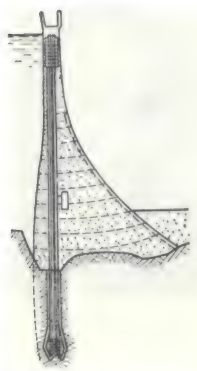

Консольна гребля з анкерним зубом.

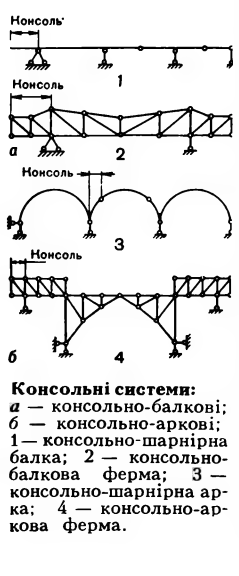

Консольні системи: *а* — консольно-балкові; *б* — консольно-аркові; 1 — консольно-шарнірна балка; 2 — консольно-балкова ферма; 3 — консольно-шарнірна арка; 4 — консольно-аркова ферма.

на поч. 19 ст.; в Росії — у 2-й пол. 19 ст. (в Таганрозі, Ростові-на-Дону, Петербурзі, Сімферополі та ін. містах). В СРСР К. п. створено по суті заново. Було повністю реконструйовано старі підприємства на новій тех. базі, збудовано сотні нових консервних з-дів. Освоєно випуск багатьох нових видів продукції К. п. Створено нові галузі (молочноконсервну, виробн. консервів для дит. та дієтичного харчування тощо). Поряд із старими районами зосередження К. п.— Пд. України, Молдавія, Кубань, Пн. Кавказ — вона набула розвитку в Білорусії, Центральному й Центральночорноземному районах, Поволжі, Закавказзі, Серед. Азії, Сибіру, на Далекому Сході. За обсягом виробн. консервів СРСР з поч. 60-х рр. посідає 2-е місце в світі (після США). В СРСР, у т. ч. на Україні, 70% продукції становлять плодоовочеві консерви (див. *Плодоовочева промисловість*).

В УРСР потужну К. п. створено на базі розвитку овочівництва й садівництва. Тут зосереджено (1978) 31% усіх посівних площ овочевих культур та 31% площ плодових насаджень країни. В довоєнні роки було споруджено великі консервні підприємства в Херсоні, Одесі, Черкасах, Мелітополі, Сімферополі та в ін. містах. За післявоєнні роки поряд з відбудовою зруйнованих з-дів споруджено багато нових підприємств і цехів. У 1978 на Україні консерви виробляли 400 підприємств кількох відомств. Понад 65% виробничих потужностей по переробці овочів і плодів припадає на держ. підприємства (М-во харч. пром-сті УРСР). В результаті розвитку *агропромислової інтеграції* створено виробничі об'єднання К. п. в складі держ. консервних з-дів і спеціалізованих радгоспів. У системі «Укрконсервпрому» (1979) діє 17 виробничих об'єднань, з них 14 агропромислових. До складу їх входять 44 консервні підприємства і 63 радгоспи, спеціалізовані на вирощуванні овочів і плодів. Найбільші підприємства К. п. УРСР: Херсонський комбінат, Ізмаїльський, Одеський дослідний з-д ім. В. І. Леніна, сімферопольські з-ди, Черкаський та Керченський, Джанкойський, Нижньогірський, Кам'янсько-Дніпровський з-ди. На консервних підприємствах впроваджують комплексну механізацію і автоматизацію виробничих процесів, систематично оновлюють парк устаткування, вдосконалюють технологічні процеси. Проблемами розвитку К. п. займається ряд н.-д. ін-тів та лабораторій, які очолює Всесоюзний н.-д. ін-т консервної і овочесушильної пром-сті в Москві, на Україні — Всесоюзний н.-д. і проектно-конструкторський ін-т продуктів дит. харчування і систем керування агропром. комплексами консервної пром-сті в Одесі.

Серед ін. соціалістичних країн консервна промисловість розвинута, зокрема, в Болгарії, Угорщині, Румунії. *Р. О. Язиніна.*

КОНСЕРВУВА́ННЯ — 1) Обробка харчових продуктів, що запобігає їхньому *гниттю* і *бродінню* під час тривалого зберігання. Осн. способи К.: *заморожування харчових продуктів, квашення, копчення, пастеризація, стерилізація* і *сушіння*. Вдаються також до в'ялення (підсушування на відкритому повітрі), до обробки з використанням цукру або хім. речовин, до нагрівання протягом 1—2 хв без доступу повітря (асептичне, або безмікробне, К.). В'ялення піддають гол. чин. підсолену рибу. Консервуючу дію цукру (при його концентрації 60—65%) використовують, виготовляючи варення, джем, повидло, мармелад тощо. Хім. речовинами при К. є оцтова к-та (див. *Маринування*), сірчистий ангідрид або к-та та гідросульфіт натрію (див. *Сульфітація*), кухонна сіль, сорбінова к-та, бензойна к-та і бензойнокислий натрій, деякі *антибіотики*. Асептичне К. застосовують у виробн. овочевих пюре. Впроваджується К. іонізуючим, ультрафіолетовим та інфрачервоним випромінюванням, струмами високої частоти тощо. Див. також *Консерви, Консервна промисловість*. 2) Обробка деревини *антисептичними засобами*, що підвищує стійкість її проти руйнування грибами (гниття), комахами або бактеріями. Полягає у просочуванні деревини розчинами антисептиків в *автоклавах* або спец. ваннах. Крім того, деревину просмолюють, обмазують пастами (напр., бітумними, глиняними) тощо. К. піддають дерев'яні частини гідротех. споруд, палі, шпали, стовпи та ін. 3) Обробка шкур кухонною сіллю або висушування їх при т-рі 25—35° С для запобігання гниттю. 4) Обробка *кормів* з метою тривалого зберігання їх. Найпоширенішими способами К. кормів для с.-г. тварин є сушіння трави на *сіно, силосування* кормів та хім. К. їх. С у ш і н н я трави— процес видалення з неї вологи; буває природне (під дією сонячних променів) і штучне (в стаціонарних або пересувних сушарках). Скошену і висушену до вологості 14—17% траву складають у скирти, пресують або виготовляють з неї *сінне борошно*. За хім. складом штучно висушена трава подібна до зеленої. З неї виробляють *трав'яне борошно*. С и л о с у в а н н я (заквашування) кормів — метод К. і зберігання вологих кормів без доступу повітря. Правильно засилосовані корми можна зберігати кілька років. Втрати поживних речовин при силосуванні менші, ніж при сушінні. При х і м і ч н о м у К. корми обробляють хім. консервантами, які сповільнюють або припиняють процеси пліснявіння, закисання, бродіння та загнивання кормів. Найчастіше використовують мінеральні (соляну, сірчану й фосфорну) та органічні к-ти (оцтову, мурашину, пропіонову та ін.). Див. також *Силос, Сінаж*.

Літ.: Ильченко С. Г., Марх А. Т., Фан-Юнг А. Ф. Технология и технохимический контроль консервирования. М., 1974.

О. П. Ольшевський (К. харчових продуктів).

КОНСИГНА́ЦІЯ (лат. consignatio — письмове підтвердження) — у *міжнародному приватному праві* вид договору комісійного продажу товарів за кордон. К. дає покупцеві змогу ще до купівлі оглянути й відібрати товар, який найбільше цікавить його. *Зовнішньоторговельні організації СРСР* використовують консигнації для укладення угод з закордонними фірмами.

КОНСИ́ЛІУМ (лат. consilium — нарада, обговорення) — нарада лікарів одного або кількох фахів; збирається для вирішування питань про стан хворого, уточнення діагнозу та засобів лікування. Скликається на прохання лікаря, який лікує хворого (у неясних і складних випадках захворювань), або на вимогу родичів тяжкохворого.

КОНСО́ЛЬ (франц. console) — 1) Опорна конструкція, що підтримує виступаючі частини будівлі (карнизи, балкони тощо). К. називають також частину машинної станини, що має форму відносно короткої горизонтальної балки, закріпленої одним кінцем. 2) Пересувна колонка або тумбочка для квітів.

КОНСО́ЛЬНА ГРЕ́БЛЯ — бетонна масивна *гребля*, стійкість якої проти зусиль зсуву (горизонтального тиску води, криги тощо) значною мірою забезпечується консольним закріпленням її в грунті основи (див. *Консоль*). На скельній основі К. г. (мал.) споруджують з глибокими *анкерами* (анкерними зубами) у вигляді тросів або стрижнів, на нескельній — з ростверковими (див. *Ростверк*) *палями*. У консольної греблі економічна форма профілю, при її зведенні витрачають менше (порівняно з *гравітаційною греблею*) бетону.

М. І. Губина.

КОНСО́ЛЬНА СИСТЕ́МА в будівельній механіці — система конструкцій, основними елементами якої є *консолі*. За *розрахунковою схемою* розрізняють К. с. (мал.) консольно-балкові (напр., консольні та консольно-шарнірні *балки*, консольно-балкові *ферми*) та консольно-аркові (консольно-шарнірні *арки*, консольно-аркові ферми). К. с. бувають одно- і багатопрогонові (з шарнірним з'єднанням частин системи). Найефективнішими є багатопрогонові консольно-балкові системи, що відрізняються від балкових систем такої самої довжини меншою масою. До того ж вони менш чутливі до нерівномірного осідання підпор, зміни температури тощо. Ці системи застосовують здебільшого у мостобудуванні і пром. будівництві.

Г. В. Ісаханов.

КОНСОНА́НС (франц. consonance — співзвучність, від лат. consonans, тут — узгоджений) — 1) У м у з и ц і — милозвучне, одночасне сполучення тонів. Викликає почуття узгодженості, спокою, розв'язання напруги; протилежний поняттю *дисонанс*. К. відіграють роль опорних гармонійних сполучень, центральних у *ладу*, які підпорядковують собі дисонуючі співзвуччя. 2) У в і р ш у в а н н і — неточна рима, побудована на співзвучності приголосних при частковій або повній розбіжності голосних. Напр.: «— І знов земля кипить у боротьбі, //І знову я належу

не собі,— // сказав Іван. Дивився, як в о с т а н н є. // Торкнув мене прощальними в у с т а м и» (Л. Костенко). Іноді таку риму називають *дисонансом*.

КОНСОНА́НТНЕ ПИСЬМО́ [від лат. consonans (consonantis) — приголосний звук, а також буква, що його позначає] — вид буквено-звукового письма. У давніх системах К. п. осн. знаками передавали приголосні звуки. В пізніших позначали й голосні, але не окремими знаками, а використовуючи деякі букви для позначення і приголосних, і голосних звуків, або голосні позначали *діакритичними значками*. Вперше консонантно-звукові знаки з'явилися в *єгипетському письмі* (в 2-му тис. до н. е.). Потім К. п. розвинулось у фінікійців, арамейців, євреїв, арабів та ін. народів. На основі К. п. виникло вокалізовано-звукове *грецьке письмо*, букви якого передавали не тільки приголосні, а й голосні звуки. Від грец. алфавіту ведуть початок майже всі вокалізовані алфавіти світу.

КОНСО́РТ, принц-консорт (англ. Prince Consort, від лат. consors — співправитель) — у Великобританії чоловік королеви, який не є монархом.

КОНСО́РЦІУМ (лат. consortium — співучасть, спільність) — одна з форм капіталістичних монополій, тимчасова угода між групою капіталістичних банків і пром. компаній для спільного розміщення позик або здійснення єдиного пром. проекту великого масштабу з метою одержання монопольних прибутків. Одна з форм зрощування банківського і пром. капіталів. Набули поширення після 2-ї світової війни 1939—45.

КОНСО́РЦІЯ (лат. consortio — співучасть, спільність) — група видів тварин і рослин, більш або менш тісно пов'язаних з одним із індивідуумів або з цілою *популяцією* будь-якого виду рослин чи тварин (ядром К.). Консортивні зв'язки насамперед виявляються при *паразитизмі* й *симбіозі*, іноді види К. пов'язані з ядром К. однобічно — споживання, затінювання. Ядром К. першого розряду є *автотрофи* (найважливішими є К. *домінантних видів*), ядром К. другого розряду — *гетеротрофи*.

КОНСПЕ́КТ (лат. conspectus — огляд) — короткий письмовий виклад змісту книги, статті, лекції тощо. К. складається з плану, стисло викладених осн. положень, фактів і прикладів.

КОНСТА́НТА [від лат. constans (constantis) — незмінний] — стала величина. Див. *Змінні і сталі величини*.

КОНСТАНТИ́Н I (Константин Великий) Флавій Валерій (Flavius Valerius Constantinus Magnus; бл. 285, Наїссус — 337, Анкірон) — римський імператор 306—337. Проголошений імператором брит. *легіонами*, остаточно утвердився 325. Проводив послідовну централізацію держ. апарату. За К. було поліпшено становище міст, стабілізовано монету, відбито напади *варварів*. Проголосивши імператорську владу захисницею заг. рівності, справедливості й свободи, К. своїми законами (прикріплення станів до місця проживання або до роду занять, посилення покарання рабів) фактично відстоював віджилі рабовласницькі відносини. Столицю д-ви переніс до *Константинополя*. Підтримував християнську церкву, надав їй ряд привілеїв (сам прийняв християнство у формі *аріанства* лише перед смертю), за що прозваний «Великим».

КОНСТАНТИ́Н V (Κωνσταντίνος; 719—14 або 23. IX 775) — імператор *Візантії* (з 741) з *Ісаврійської династії*. Проводив політику в інтересах провінційної знаті. Посилив військ. могутність країни. Здобув перемоги над арабами (746, 752) та болгарами (763). Зміцнив екон. становище Візантії. Був провідником *іконоборства* (домігся засудження церк. собором 754 іконошанування, конфіскував багатства монастирів).

КОНСТАНТИ́Н VII Багрянородний (Порфирородний; Κωνσταντίνος ὁ Πορφυρογέννητος; 17 або 18.V 905, Константинополь — 9.XI 959, там же) — імператор *Візантії* (з 913) з *Македонської династії*. Відображав інтереси столичного чиновництва, був прихильником централізації д-ви. Активізував дії проти *арабів* (візант. війська досягли р. Євфрату). За К. VII, внаслідок походів 941 і 944 київ. князя *Ігоря* на Візантію, 944 було укладено торг. договір з Київ. Руссю. К. VII — автор кількох творів, зокрема «Про феми», «Про управління імперією» (містить відомості про слов'ян і печенігів, а також згадку про Київ — Самбат).

«КОНСТАНТИ́НІВ ДАР» — підроблена грамота, складена прибл. у серед. 8 ст. при дворі папи римського для обгрунтування домагань папства на світську владу. Згідно з «К. д.», рим. імператор *Константин I* нібито надав папі Сільвестру I верховну владу над зх. частиною Римської імперії, в т. ч. над Італією. Підробку «К. д.» викрив у 15 ст. італ. гуманіст Л. *Валла*.

КОНСТАНТИ́НОВ Алеко [1 (13). I 1863, Свиштов — 11 (23).V 1897] — болг. письменник. Учився в Південнослов'янському пансіоні в Миколаєві (1878—81). Закінчив ун-т в Одесі (1885). Того ж року повернувся до Болгарії. У гумористичних дорожніх нарисах «До Чікаго і назад» (1893) змалював амер. спосіб життя, викривав суть бурж. демократії в США. Славу К. приніс цикл сатиричних оповідань «Бай Ганьо» (1895). В них К. створив худож. тип заповзятливого ділка, породженого епохою капіталізму в Болгарії. Виступав як публіцист. Перекладав рос. (О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова) і зх.-європ. поезію. Загинув від руки найманих убивць.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Бай Ганьо. К., 1979; Р о с. п е р е к л.— Фельетоны и очерки. М., 1954; Бай Ганю. М., 1968.

О. В. Шпильова.

КОНСТАНТИ́НОВ Борис Павлович [23.VI (6.VII) 1910, Петербург — 9.VII 1969, Ленінград] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1960), Герой Соціалістичної Праці (1954). Член КПРС з 1959. Навчався в Ленінгр. політех. ін-ті (1926—29). В 1927—35 і з 1940 працював у Фізико-тех. ін-ті АН СРСР (1957—67 — директор). Осн. наук. праці — з акустики, фіз. хімії та фізики плазми. Зокрема, перший розв'язав задачу про поглинання звуку при відбиванні від абс. гладкої і твердої границі, створив хвильову теорію *реверберації* звуку в замкнутих приміщеннях; розробив універсальний метод мікроаналізу хім. елементів та ряд методів розділення ізотопів. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1953. Ленінська премія, 1958.

КОНСТАНТИ́НОВ Володимир Іванович [11 (23).V 1892, Харків — 20.XI 1969, там же] — український рад. акушер-гінеколог, професор (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1963). В 1918 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту. З 1946 — зав. відділом Харків. н.-д. ін-ту охорони материнства і дитинства ім. Н. К. Крупської, а з 1952 — заст. директора по наук. частині цього ж ін-ту. Праці К. присвячені питанням патогенезу і лікуванню запальних захворювань жіночих статевих органів, патології вагітності, розладам менструальної функції тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Б. П. Константинов.

КОНСТАНТИ́НОВ Костянтин Іванович [1817 (за ін. джерелами, 1819) — 12 (24).I 1871, Миколаїв] — рос. учений і винахідник у галузі артилерії, ракетної техніки, приладобудування і автоматики, генерал-лейтенант (1864). Розробив нові методи і прилади, в т. ч. електроавтоматичні, для вимірювання віддалі, часу тощо. В 1847 збудував ракетний балістичний маятник, за допомогою якого встановив вплив форми і конструкції *ракети* на її балістичні властивості, заклав наук. основи розрахунку й проектування ракет. Створив ряд конструкцій бойових ракет, пускових установок.

П. О. Константинов.

КОНСТАНТИ́НОВ Микола Олександрович [26.V (7.VI) 1894, м. Тельшяй, тепер Лит. РСР — 18. IV 1958, Москва] — рад. історик педагогіки, дійсний член АПН РРФСР (з 1945). Закінчив Моск. ун-т (1918). З 1924 працював у вузах та в н.-д. ін-тах. З 1945 — зав. кафедрою педагогіки Моск. ун-ту, 1946—49 — директор Ін-ту теорії та історії педагогіки. З 1949 — професор Моск. міськ. пед. інституту, 1952—57 — завідуючий відділом Інституту теорії та історії педагогіки. Досліджував проблеми історії зарубіжної педагогіки, а також осн. етапи розвитку рад. школи й педагогіки (1930—50). Нагороджений орденом Леніна та медаллю К. Д. Ушинського.

Тв.: Очерки по истории начального образования в России. М., 1953 [у співавт.]; Очерки по истории средней школы. М., 1956; История педагогики. М., 1974 [у співавт.].

М. Д. Ярмаченко.

КОНСТАНТИ́НОВ Петро Олександрович [25.XII 1898 (6.I 1899), Муром — 31.X 1973, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1966). В 1921 закінчив Моск. філармонічне уч-ще. З 1922 працював у театрах Москви, Брянська, Курська, Горького, Орла та ін.

міст, 1934—58 — актор Центр. театру Рад. Армії, 1958—73 — *Малого театру*. Ролі: Курослєпов («Гаряче серце» О. Островського), Подколесин («Одруження» Гоголя), Перчихін («Міщани» Горького), Пікалов («Любов Ярова» Треньова), Беніто («Сам у себе під охороною» Кальдерона) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

Ф. В. Константинов.

КОНСТАНТИ́НОВ Трохим Васильович (серед. 18 ст.— після 1798) — рос. актор і антрепренер. Сценічну діяльність почав у 80-х рр. 18 ст. в Тулі. В 1787—91 і 1793—95 — актор Петерб., 1791—93— Казанського театрів. У 1795—96 — актор і антрепренер Харків. театру, якому надав професіонального характеру.

КОНСТАНТИ́НОВ Федір Васильович [н. 8 (21).II 1901, с. Новосьолки, тепер Арзамаського р-ну Горьк. обл.] — рад. філософ, акад. АН СРСР (з 1964). Член КПРС з 1918. Закінчив ін-т червоної професури (1932), працював на пед., наук. і парт. роботі. В 1952—54 — гол. редактор журн. «Вопросы философии», 1954—55 — ректор Академії сусп. наук при ЦК КПРС, 1955—58 — зав. відділом агітації і пропаганди ЦК КПРС, 1958—62 — гол. редактор журн. «Коммунист», 1962—67 — директор Ін-ту філософії АН СРСР. Гол. редактор «Философской энциклопедии» (т. 1—5, 1960—70). Президент Філос. т-ва СРСР (з 1971). В 1956—61 — канд. в члени ЦК КПРС. Автор праць з питань істор. матеріалізму, зокрема один з авторів і керівник авторського колективу книг «Історичний матеріалізм» (1954), «Основи марксистсько-ленінської філософії» (1979). Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

КОНСТАНТИНО́ПОЛЬ, старорус. Царград (Царгород) — столиця Римської імперії з 330, потім — *Візантії*. Заснований *Константином I* 324—330 на місці м. *Візантія* на європ. березі протоки Босфор. У 1204 захоплений *хрестоносцями,* став центром *Латинської імперії*. В 1261 відвойований візантійцями. До серед. 14 ст. був великим ремісничо-торг. центром. У 1453 К. завоювали турки і перейменували його на *Стамбул* (столиця Туреччини до 1923). На К. не раз робили походи військ. дружини київ. князів, зокрема 911 — дружина князя *Олега,* 941 і 944 — князя *Ігоря*. В 957 К. відвідала київ. княгиня *Ольга*. Після запровадження в 10 ст. *християнства* на Русі з К. на Русь направляли митрополитів. К. відвідували прочани до *Палестини* з Києва, Новгорода, Чернігова та ін. рус. міст. Дехто з них лишив цікаві описи міста — напр. «Життя і ходіння Даниїла» черніг. ігумена Даниїла (1106—08), записки новгород. архієпископа Антонія (1200) та ін. Після монголо-тат. навали на Русь у 1-й пол. 13 ст. між К. і рус. землями зберігалися лише церк. відносини.

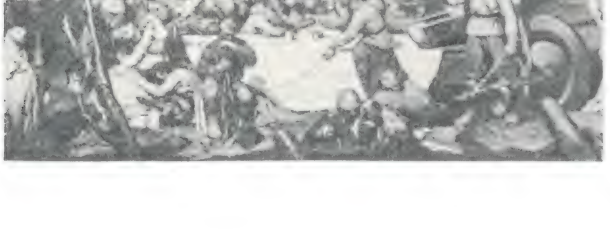

А. М. Константинопольський. Ранок Перемоги. 1977.

КОНСТАНТИНО́ПОЛЬСЬКИЙ Адольф Маркович (н. 20.IV 1923, Харків) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. В 1948—54 навчався в Харків. худож. ін-ті в Г. *Томенка* і С. *Бесєдіна*. Твори: «Рідна земля» (1957), «Радянську владу на Україні проголошено!» (1959—60, в співавт. з О. Хмельницьким), «Солдати» (1960), «На світанку» (1960—61), «Після важкого бою» (1967), «Фронтова дорога» (1972), «З розвідки» (1976), «Земля» (1977). Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Велика Жовтнева соціалістична революція,* т. 2, с. 88—89.

КОНСТАНТІ́НА — місто на Пн. Сх. Алжіру, адм. ц. вілаєту Константіна. Розташована на р. Рюмель. Вузол з-ць і автошляхів. 255 тис. ж. (1970). Значний торг.-пром. центр країни. Розвинута маш.-буд. (особливо тракторобудівна), харчосмакова (борошномельна, цукр.-рафінадна, пивоварна), цем., текст. пром-сть. Кустарне виготовлення килимів, тканин, взуття, шкіряних виробів. ГЕС. У місті — ун-т. У стародавні часи під назвою Цірта була одним з гол. міст Пн. Африки, з 313 має сучасну назву.

КОНСТАНТІНЕ́СКУ (Constantinescu) Александру (10.III 1873, Бухарест — 28.III 1949, там же) — діяч рум. робітн. руху. Член Компартії Румунії з 1921. Н. в робітн. сім'ї. В 1896 вступив у С.-д. партію робітників Румунії. З 1906— секретар Ген. комісії профспілок. Один із засновників Компартії Румунії. Не раз зазнавав репресій. У 1920—37 — в еміграції. В 1939—45 — в концтаборах. Після визволення брав участь у роботі Компартії Румунії.

КОНСТАНТІНЕ́СКУ-ЯШ (Constantinescu-Iaşi) Петре (н. 25.XI 1892) — рум. історик, член Рум. академії, чл.-кор. Болг. АН, почесний доктор істор. наук Моск. держ. ун-ту. Учасник революц. і антифашист. руху, один із засновників т-ва «Друзі СРСР» (1934). У 1948—53 — заст. голови Президії Великих нац. зборів РНР, 1953—57 — міністр культів; 1948—63 — віце-голова Генеральної ради Т-ва рум.-рад. дружби; 1957—64 — директор Рум.-рад. ін-ту Академії РНР. У 1963—65 — член Держ. ради РНР. Автор праць з нової та новітньої історії Румунії, археології, історії мистецтва. Держ. премія РНР, 1963.

КОНСТА́НТНІСТЬ [від лат. constans (constantis) — незмінний] у психології — відносна сталість деяких *психічних процесів*. Так, К. *сприймання* — це відносна сталість образів предметів при помітних змінах у фіз. умовах сприймання: при зміні їх освітленості, положення у просторі, відстані від людини, яка їх сприймає, тощо. Хоч предмети щоразу виглядають по-іншому, людина сприймає їх як відносно сталі за величиною, формою, кольором. Властивість К. підтверджує умовно-рефлекторний характер людського сприймання: забезпечує відносну стабільність сприйняття навколишнього світу, відображаючи єдність предмета й умов його існування.

О. В. Неровня.

КОНСТА́НЦА — місто на Пд. Сх. Румунії, адм. ц. повіту Констанца. Разом з прилеглим курортним районом К. виділено в самостійну адм. одиницю. Гол. мор. порт країни на Чорному м., вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 194 тис. ж. (1974). Провідна галузь пром-сті — машинобудування, зокрема суднобудування. К.— один із значних центрів вовняної пром-сті. Розвинута також харч. (м'ясна, олійницька, рибоконсервна, виноробна, плодоконсервна, кондитерська, борошномельна), швейна, буд. матеріалів, целюлозно-паперова пром-сть. ТЕЦ, елеватори, нафтосховища, склади. К. — база мор. рибальства. В місті — археол. та худож. музеї, театр. К.— курорт міжнародного значення. В ньому виділяють курортні комплекси, найвідоміші з яких — приморські й грязьові курорти Мамая і Ефорія. На місці К. в 6 ст. до н. е. засн. грец. поліс; з 1878 К. — в складі Румунії.

КО́НСТЕБЛ (Constable) Джон (11.VI 1776, Іст-Бергхолт, Суффолк — 31.III 1837, Лондон) — англ. живописець. Син сільс. мірошника. В 1800—05 відвідував АМ у Лондоні, академік її — з 1829

Дж. Констебл. Млин у Флетфорді. 1817. Галерея Тейт. Лондон.

К. вважають одним з основоположників реалістичного напряму в західноєвроп. пейзажному живописі 19 ст. Твори: «Дедхемська долина» (1809), «Млин у Флетфорді» (1817), «Віз для сіна» (1821), «Собор у Солсбері з саду єпископа» (1823), «Вид на Хайгет з Хемпстідських горбів» (бл. 1834), «Хлібне поле» (1826), «Стонхендж» (1836). Твори К. зберігаються в музеях Великобританії, ДЕ та ін.

Літ.: Чегодаев А. Д. Джон Констебль. М., 1968.

КОНСТИТУЦІ́ЙНА МОНА́РХІЯ — форма *державного ладу* в експлуататорських державах, ко-

ли поряд з *парламентом* владу в межах, встановлених *конституцією*, здійснює монарх (імператор, король тощо). К. м. є Великобританія, Бельгія та ін. Див. також *Монархія*.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО — термін, який використовується в юрид. і політ. л-рі для позначення галузі права, що регулює відносини, закріплені *конституцією* країни. В радянській літературі найбільш розповсюджений термін — *державне право*.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ НАГЛЯД — інститут контролю за відповідністю законів та ін. нормативних актів *конституції* даної країни. В більшості країн соціалістич. співдружності К. н. здійснюється найвищим представницьким органом, який гарантує додержання конституції. Важлива роль у здійсненні К. н. належить також органам суду і прокуратури, які повинні забезпечувати додержання *соціалістичної законності*. В деяких країнах створено спец. *конституційні суди*. В капіталістичних країнах К. н. здійснюється й позапарламентським шляхом, зокрема, судами загальної *юрисдикції* (напр., Аргентіна, Данія, Мексіка, Норвегія, США, Японія); *верховним судом* (напр., Австралія, Індія, Ірландія, Канада, Швейцарія); особливим органом позасуд. характеру (напр., Конституційна рада у Франції).

В. Н. Денисов.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД — у деяких зарубіжних країнах судовий орган спеціальної *юрисдикції*, головною функцією якого є контроль за відповідністю законів та ін. нормативних актів *конституції* даної країни. К. с. має право здійснювати конституційний нагляд, давати юрид. тлумачення конституції, розглядає скарги на порушення осн. громадянських прав (ФРН, Італія) чи прав членів федерації (ФРН, Австрія), або прав областей (Італія). В практиці бурж. д-в К. с. тлумачить конституційні норми тощо в інтересах монополістичного капіталу, знаряддям якого він є.

Серед країн соціалізму К. с. існує, напр., в Югославії, де діють К. с. союзу і К. с. окремих республік. Вони обираються відповідними органами державної влади і забезпечують функції *конституційного нагляду*.

П. Ф. Мартиненко.

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРИНЦИПИ СУДОЧИНСТВА — в СРСР основоположні, встановлені Конституцією СРСР, конституціями союзних і автономних республік принципи організації і діяльності радянської *судової системи*. Закріплені у розділі VII Конституції СРСР і відповідних розділах конституцій союзних (в УРСР — розд. VIII) і авт. республік. *Правосуддя* в СРСР здійснюється тільки судом. В країні діють *Верховний Суд СРСР*, Верховні Суди союзних (див., зокрема, *Верховний Суд УРСР*) і авт. республік, крайові й обл. суди, суди авт. областей та авт. округів, районні (міські) нар. суди, а також *військові трибунали* у Збройних Силах. Важливим К. п. с. є *виборність суддів* і нар. засідателів (порядок і строки виборів визначено ст. 152 Конституції СРСР). Розгляд цивільних і кримінальних справ у всіх судах здійснюється колегіально, а в суді першої *інстанції* — з участю нар. засідателів, які користуються всіма правами суддів. Судді і нар. засідателі незалежні і підкоряються тільки закону. Правосуддя в СРСР здійснюється на засадах рівності громадян перед законом і судом. Розгляд справ — відкритий, слухання у закритому судовому засіданні допускається лише у виняткових випадках, встановлених законом (див. *Гласність судового розгляду*). Конституція СРСР забезпечує *право обвинуваченого на захист*. Судочинство проводиться мовою союзної або авт. республіки, авт. області, авт. округу або мовою більшості населення даної місцевості. Особи, що не володіють мовою, на якій здійснюється судочинство, забезпечуються перекладачем і мають право виступити в суді рідною мовою. Конституція встановлює, що ніхто не може бути визнаний винним (див. *Вина*) у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше, як за *вироком* суду і відповідно до закону. У *судочинстві* як у цивільних, так і в кримінальних справах допускається участь представників громадських орг-цій і трудових колективів (див. *Громадський обвинувач, Громадський захисник*).

Я. П. Навгойний.

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ — управління державою, що здійснюється на основі закону, який має вищу юридичну силу, здебільшого *конституції*. Найхарактернішими рисами К. є: існування вищого законодавчого органу (напр., *парламенту*), що обирається населенням; відповідальність уряду перед законодавчим органом або перед главою держави; *загальне виборче право*; інститут демократичних прав і свобод громадян; *правосуддя*. К. соціалістичних країн гарантує участь трудящих в управлінні *державою*, що докорінним чином відрізняє його від К. капіталістичних країн, де немає реальних гарантій його здійснення.

В. Н. Денисов.

КОНСТИТУ́ЦІЯ (лат. constitutio — устрій, положення) — основний закон *держави*, який визначає основи політичної, економічної і правової системи країни. К. відображає співвідношення класових сил, виражає волю пануючого класу (в умовах загальнонар. держави — всього народу). К. закріплює *форму правління* й *державного ладу*, порядок утворення, принципи діяльності і компетенцію центр. і місц. держ. органів, *виборчу систему*, права і обов'язки громадян, організацію та принципи *правосуддя* тощо. Для прийняття К. скликається особливий законодавчий орган (установчі збори, конституційний конвент, конституційна асамблея та ін.) або надзвичайна сесія найвищого органу держ. влади. Іноді К. приймається шляхом *референдуму* або референдум передує її затвердженню. К. має найвищу юрид. силу. Ін. закони й підзаконні акти держ. органів повинні видаватись на основі і відповідно до К. і не можуть суперечити їй. У деяких країнах К. існує не як єдиний акт, а складається з кількох конституційних законів (напр., в Іспанії, Фінляндії). Існують також т. з. неписані К. — сукупність багатьох законів, звичаїв і *прецедентів* (напр., у Великобританії). На відміну від буржуазних, К. соціалістичних країн не обмежуються фіксацією переважно політ. устрою, а приділяють значну увагу й соціально-екон. питанням; вони не лише декларують, а й гарантують права і свободи громадян, широке залучення трудящих до управління державними і суспільними справами, справжню *демократію* для народу. Див. *Конституція СРСР, Конституція УРСР*.

М. О. Голодний.

КОНСТИТУ́ЦІЯ ЛЮДИ́НИ — сукупність морфологічних і функціональних особливостей організму, що склалися на основі його спадкових і набутих властивостей.

Дж. Констебл.

Гіппократ поділив людей за характером їхнього темпераменту на *холериків, сангвініків, флегматиків* і *меланхоліків*. К. Гален пов'язував конституцію зі схильністю до певних хвороб. В основу класифікації пізнішого часу було покладено морфолог. принцип (див. *Морфологія людини*). Так, популярною є класифікація, яку запропонував франц. учений Д. Р. Сіго. Він розрізняє такі конституційні типи: дихальний (респіраторний) — подовжена грудна клітка, довгі шия і кінцівки; травний (дигестивний) — широка грудна клітка, об'ємний живіт, короткі шия і кінцівки; м'язовий — добре розвинуті м'язи, широка грудна клітка, пропорційна будова тіла; мозковий (церебральний) — великий череп, тонка постать, слабо розвинуті м'язи і т. д. За класифікацією нім. вченого Кречмера розрізняють три конституційні типи: атлет, пікнік, астенік. На основі *типів нервової системи* І. П. Павлов запропонував такі конституційні типи: сильний неврівноважений збудливий, або невтримний (холеричний); сильний врівноважений рухливий, або швидкий (сангвінічний); сильний врівноважений спокійний, або повільний (флегматичний); слабкий тип (меланхолічний). Серед клініцистів поширена класифікація рад. вченого М. В. Черноруцького, що базується на морфолог. і функціональних особливостях організму. Згідно з цією класифікацією, розрізняють людей астеніків, гіперстеніків і нормостеніків.

У астеніків, як правило, знижені артеріальний тиск та всмоктувальна здатність кишок, підвищений обмін речовин. Для гіперстеніків характерний підвищений артеріальний тиск, обмінні процеси уповільнені, спостерігається схильність до ожиріння. Становить інтерес вчення про конституцію О. О. Богомольця. Надаючи провідного значення фізіол. системі *сполучної тканини*, він поклав в основу своєї класифікації особливості активної *мезенхіми*: астенічна (тонка, ніжна сполучна тка-

нина); фіброзна (переважає щільна, волокниста сполучна тканина); ліпоматозна (сильно розвинута жирова тканина); пастозна (переважає пухка сполучна тканина). К. л. визначає індивідуальну реактивність організму, своєрідність перебігу фізіол. і патологіч. процесів, нерідко схильність до певних захворювань. Напр., атеросклероз і коронарна недостатність частіше спостерігаються у пікників; виразкова хвороба, гіпертонія, неврастенія — у людей з крайніми типами нервової системи. Проте певна К. л. не визначає неминучої схильності до патологічних процесів.

Вивчення К. л. важливе для медицини, бо дає змогу перешкодити посиленню слабких сторін організму, виявити схильність до захворювання, багато де в чому запобігти його перебігу, в ряді випадків зробити лікування індивідуальним.

К. І. Кульчицький.

КОНСТИТУ́ЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ ТВАРИ́Н—сукупність морфофізіологічних ознак та властивостей організму тварини як цілого, що сформувались у процесі її індивідуального розвитку під впливом спадковості й зумовлюють життєздатність та продуктивність тварини за певних умов життя. Практично про К. с. т. судять за розмірами та будовою тіла (*екстер'єр* тварин), співвідношенням у ньому м'язової й кісткової тканин, шкіри, гравної та дихальної функцій (*інтер'єр* тварин) тощо, керуючись тим, що форма і функція взаємопов'язані. У *зоотехнії* найпошир. класифікація К. с. т., розроблена П. М. *Кулешовим.* Він визначив 4 типи конституції: грубу, ніжну, щільну (суху) і нещільну (сиру, рихлу). М. Ф. *Іванов* цю класифікацію доповнив ще міцною конституцією. Враховують К. с. т. при оцінці племінної якості тварини, її роботоздатності, прогнозі продуктивності тощо.

Л. О. Шевченко.

КОНСТИТУ́ЦІЯ СРСР — Основний Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що закріплює основи суспільного ладу і політики СРСР, встановлює основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР, принципи організації і цілі соціалістичної загальнонародної держави. Першу Конституцію СРСР прийнято 1924, після того, як у грудні 1922 в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних *союзних радянських соціалістичних республік* було утворено на основі соціалістичного федералізму єдину союзну багатонаціональну державу — Союз РСР. Другу Конституцію СРСР прийнято 1936, коли в країні було завершено створення основ соціалізму. Діючу — третю Конституцію СРСР — прийнято 7.X 1977 позачерговою 7-ю сесією Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Вона зберегла наступність ідей і принципів першої Рад. Конституції 1918 і наступних конституцій СРСР. Її розроблено відповідно до рішень XXV з'їзду КПРС Конституційною комісією на чолі з Л. І. Брежнєвим і схвалено в ході *всенародного обговорення,* в якому взяло участь понад 140 млн. чоловік.

К. СРСР 1977 закріпила побудову в СРСР *розвинутого соціалістичного суспільства,* перерастання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу, привела у відповідність з цим етапом розвитку Рад. країни завдання державних органів, їхню структуру, функції і порядок діяльності. Головним напрямом того нового, що містить Конституція СРСР 1977, є, як підкреслював Л. І. Брежнєв, **«розширення і поглиблення соціалістичної демократії»** (Брежнєв Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978, с. 421).

Конституція СРСР 1977 складається з преамбули і 9 розділів, що об'єднують 174 статті. Перші сім розділів поділено на 21 главу. У преамбулі підбиваються підсумки 60-річного розвитку рад. суспільства і Рад. держави, дається всебічна характеристика розвинутого соціалізму як закономірного етапу на шляху до *комунізму,* формулюється найвища мета і головні завдання Радянської загальнонародної держави, а також визначається правова база нової Конституції СРСР. Перший розділ — Основи суспільного ладу і політики СРСР — складається з п'яти глав. У перший вміщено норми, що визначають *політичну систему радянського суспільства,* зокрема закріплюють загальнонародний характер Радянської соціалістичної держави; повновладдя народу, здійснюване через *Ради народних депутатів,* які становлять політичну основу СРСР; роль *Комуністичної партії Радянського Союзу* як керівної і спрямовуючої сили рад. суспільства, ядра його політичної системи, держ. і *громадських організацій*; участь громадських організацій і *трудових колективів* в управлінні держ. і громад. справами, а також принципи організації і діяльності Рад. держави та основні напрями розвитку політичної системи радянського суспільства. В 2-й главі закріплено економічну систему СРСР, зокрема її основу — *соціалістичну власність* на засоби виробництва у формі держ. (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності. Норми цієї глави визначають також місце *особистої власності* в екон. системі СРСР, встановлюють, що джерелом зростання суспільного багатства, добробуту народу і кожної рад. людини є вільна від експлуатації праця рад. людей, що найвищою метою суспільного виробництва при соціалізмі є найповніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей. Вони закріплюють принципове положення, за яким економіка Рад. Союзу становить *єдиний народногосподарський комплекс СРСР,* що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу і обміну на території країни. 3-я глава — Соціальний розвиток і культура — визначає соціальну основу СРСР, яку становить непорушний союз робітників, селян та інтелігенції, а також основні напрями і мету соціальної діяльності радянської соціалістичної загальнонародної держави. 4-а глава об'єднує норми, які закріплюють осн. принципи і цілі *зовнішньої політики* СРСР — ленінської політики миру, безпеки народів і широкого міжнародного співробітництва — і 5-а — діяльність Радянської держави по *захисту соціалістичної Вітчизни,* що належить до її найважливіших функцій і є справою всього народу.

Другий розділ Конституції СРСР— Держава і особа — об'єднує дві глави: 6-у — Громадянство СРСР. Рівноправність громадян і 7-у — Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР. У главі 6-й закріплюється принцип єдиного союзного громадянства (див. *Громадянство радянське*), за яким кожний громадянин союзної республіки є *громадянином СРСР,* а також рівність громадян СРСР перед законом незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та ін. обставин. За Конституцією СРСР рівноправність громадян СРСР забезпечується в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя. В 7-й главі закріплюється широкий комплекс соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод, що їх Рад. держава гарантує громадянам СРСР (див., зокрема, *Особисті права громадян СРСР, Політичні права громадян СРСР, Соціально-економічні права громадян СРСР*). При цьому передбачається, що соціалістичний лад забезпечує розширення прав і свобод, безперервне поліпшення умов життя громадян у міру виконання програм соціально-економічного і культурного розвитку. Тут закріплюється важливий принцип *соціалістичної демократії,* за яким використання громадянами прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам ін. громадян, проголошується, що здійснення прав і свобод є невіддільним від виконання громадянами своїх обов'язків, і встановлюються конституційні обов'язки громадян (див. *Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР*).

Третій розділ — *Національно-державний устрій СРСР* — об'єднує чотири глави (з 8-і по 11-у), в кожній з яких вміщено норми, які визначають правовий статус союзної держави — *Радянської федерації,* а також членів федерації. Союз РСР — це єдина союзна багатонаціональна держава, утворена на основі принципу соціалістичного федералізму, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних радянських соціалістичних республік. СРСР уособлює державну єдність рад. народу, згуртовує всі нації і народності з метою спільного будівництва комунізму. В Конституції СРСР визначено предмети відання Союзу РСР в особі його найвищих органів державної влади і управління (див. *Влада державна, Управління державне*)

КОРЕЯ

о. УЛЛИНДО
МАСШТАБ 1:2 500 000
АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ
МАСШТАБ 1:20 000 000
Цифрами на карті позначені провінції
КНДР
1 Хамгьон-Пукто
2 Янгандо
3 Чагандо
4 Хамгьон-Намдо
5 Пхьонан-Пукто
6 Пхьонан-Намдо
7 м. Пхеньян
8 Хванхе-Пукто
9 Канвондо
10 Хванхе-Намдо
11 м. Кесон
ПІВДЕННА КОРЕЯ
12 м. Сеул
13 Кьонгідо
14 Канвондо
15 Чхунчхон-Намдо
16 Чхунчхон-Пукто
17 Кьонсан-Пукто
18 Чолла-Пукто
19 Кьонсан-Намдо
20 Чолла-Намдо
21 м. Пусан
22 Чеджудо
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Зернові культури з переважанням рису та ячменю
Зернові культури з переважанням рису, кукурудзи та пшениці
Зернові культури з переважанням рису та бобові
Зернові культури з переважанням кукурудзи та проса
Зернові культури з переважанням кукурудзи та бобові
Зернові культури з переважанням кукурудзи, ячменю та проса
Зрошувані землі
Райони поширення женьшеню
Потужність електростанцій
1200 тис. кВт
від 100 тис. до 700 тис. кВт
МАСШТАБ 1:5 000 000
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
МАСШТАБ 1:7 500 000
Західно-Корейська затока
Східна Корейська затока
ЖОВТЕ МОРЕ
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
ПХЕНЬЯН
СЕУЛ
ПУСАН
ТЕГУ
ЧЕДЖУДО
819-К

КУБА

МЕКСІКАНСЬКА ЗАТОКА
ГАВАНА
Велика Багамська банка
БАГАМСЬКІ ОСТРОВИ
о. Хувентуд
Ана-Марія
Гуаканаябо
ГУАНТАНАМО
КАРИБСЬКЕ МОРЕ
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
КОРИСНІ КОПАЛИНИ
Кобальтові руди
МАСШТАБ 1:5 000 000
50 0 50 100 км
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
5000 3000 1000 100
глибше 5000 4000 2000 200 0 200 500 1000 1500 вище
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
Видобування кобальтових руд
Потужність електростанцій (тис кВт)
від 100 до 200
менше 100
Цукрові заводи (сентралі)
МАСШТАБ 1:5 500 000
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Цукрова тростина, коренеплоди, овочі, плодівництво
Тропічне й субтропічне плодівництво
Тютюн
Технічні культури (хенікен, бавовник, кенаф)
Рис
Кава, какао
Тваринництво
Ліси з осередками землеробства і тваринництва
Маловикористовувані та невикористовувані землі

ла встановлюється, що поза цими межами кожна союзна республіка самостійно здійснює держ. владу на своїй території. Глава 9-а закріплює статус союзної республіки, зазначає, що це — суверенна радянська соціалістична держава, яка об'єдналася з ін. рад. республіками в Союз РСР, визначено основні гарантії її суверенних прав і встановлено, що ці права охороняються Союзом РСР. У главах 10-й і 11-й визначено державноправовий статус *Автономної Радянської Соціалістичної Республіки* і *автономної області* та *автономного округу*.

Розділ четвертий — Ради народних депутатів і порядок їх обрання — об'єднує норми, що стосуються системи і принципів діяльності Рад народних депутатів (глава 12-а), виборчої системи (глава 13-а) і *народного депутата* (глава 14-а).

П'ятий розділ присвячено найвищим органам державної влади і управління СРСР — *Верховній Раді СРСР* (глава 15-а) і *Раді Міністрів СРСР* (глава 16-а). Тут викладено структуру, порядок утворення і діяльності, а також компетенцію Верховної Ради СРСР як найвищого органу державної влади країни, *Президії Верховної Ради СРСР* як постійно діючого органу Верховної Ради СРСР, що є підзвітним їй у всій своїй діяльності і здійснює в межах, передбачених Конституцією, функції найвищого органу державної влади СРСР у період між її сесіями, і Ради Міністрів СРСР як найвищого виконавчого і розпорядчого органу державної влади СРСР. Шостий розділ Конституції СРСР визначає основи побудови органів держ. влади і управління союзної республіки (глава 17-а), найвищих органів держ. влади і управління автономної республіки (глава 18-а) і місцевих органів держ. влади і управління.

Розділ сьомий присвячено здійсненню в СРСР *правосуддя*, діяльності *арбітражу в СРСР* і *прокурорського нагляду*; восьмий розділ — визначенню герба, прапора, гімну і столиці СРСР і дев'ятий розділ — дії Конституції СРСР і порядку її зміни.

Конституція СРСР передбачає видання ряду ін. конституційних законів, зокрема *Регламенту Верховної Ради СРСР, Закону СРСР про Раду Міністрів СРСР*, Закону про народний контроль в СРСР та ін. Вона є основою для конституцій союзних і автономних республік, базою для всього поточного радянського законодавства, для зміцнення законності і правопорядку, фундаментом дальшого розвитку і поглиблення соціалістичної демократії, важливим інструментом розв'язання завдань комуністичного будівництва.

Видання: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979.

Літ.: В. І. Ленін, КПРС про Радянську Конституцію. К., 1979; Брежнев Л. И. О Конституции СССР. М., 1977; Брежнєв Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978; Позачергова сьома сесія Верховної Ради СРСР (дев'яте скликання) 4 — 7 жовтня 1977 р. Стенографічний звіт. К., 1977; Конституция общенародного государства. М., 1978.

О. Ф. Ватченко.

КОНСТИТУ́ЦІЯ УРСР — Основний Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки, що закріплює основи її сусп. ладу і політики, осн. права, свободи і обов'язки громадян, організацію і принципи діяльності державних органів. Першу Конституцію УРСР, що закріпила політичні, економічні і соціальні завоювання трудящих України, здобуті в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, і визначила програму соціалістичного будівництва, було прийнято 1919. За її основу було взято Конституцію РРФСР 1918, яка створювалась за безпосередньою участю В. І. Леніна. Друга Конституція УРСР, затверджена 1929, відобразила входження УРСР до утвореного разом з братніми республіками 1922 Союзу РСР. Вона, як і конституції ін. союзних республік, грунтувалась на Конституції СРСР 1924. Третю Конституцію УРСР було прийнято 1937 відповідно до Конституції СРСР 1936, що закріпила перемогу соціалізму в Країні Рад. Діючу — четверту Конституцію УРСР — прийнято 20.IV 1978 позачерговою 7-ю сесією Верховної Ради республіки 9-го скликання після всенародного обговорення. Її розробила Комісія по підготовці проекту Конституції УРСР на чолі з В. В. Щербицьким відповідно до *Конституції СРСР* 1977, яка відобразила новий етап у розвитку Радянської держави — побудову в СРСР *розвинутого соціалістичного суспільства* — і становить політико-правову основу конституцій усіх союзних республік. В єдності основних принципів і положень Конституції СРСР і конституцій союзних республік знаходить свій вияв непорушна єдність Радянської союзної багатонаціональної держави, спільність політичного, економічного і соціального устрою всіх союзних республік, єдність їхньої мети і завдань. Разом з тим Конституція УРСР, зберігаючи наступність конституційного розвитку СРСР і УРСР, враховує особливості республіки. Конституція УРСР 1978 складається з короткої вступної частини і 10 розділів, що об'єднують 171 статтю. Перші 8 розділів поділено на 19 глав. У вступній частині підкреслено роль Великої Жовтневої соціалістичної революції у створенні Рад. держави — основного знаряддя будівництва соціалізму і комунізму, в узагальненій формі охарактеризовано сучасний етап розвитку радянського суспільства, дано коротку характеристику розвитку республіки за роки *Радянської влади* у братній сім'ї народів СРСР і визначено правову базу її Основного Закону. В першому розділі — Основи суспільного ладу і політики Української РСР — визначаються політична і економічна системи республіки, її соціальна основа, напрями соціального і культурного розвитку, а також її зовнішньополітичної діяльності, захисту соціалістичної Вітчизни. «Українська Радянська Соціалістична Республіка,— записано у ст. 1-й Конституції УРСР,— є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей». Політичну основу УРСР, як і ін. братніх республік і Союзу РСР у цілому, становлять *Ради народних депутатів*. Конституція УРСР закріплює керівну і спрямовуючу роль КПРС в *політичній системі радянського суспільства*, визначає напрями діяльності інших її складових частин — *громадських організацій* та *трудових колективів*.

Конституція УРСР передбачає, що основу економічної системи УРСР становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності і що економіка республіки є складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу, який охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу і обміну на території СРСР.

Другий розділ Конституції УРСР — Держава і особа — закріплює громадянство УРСР, передбачаючи відповідно до встановленого в СРСР єдиного союзного громадянства, що кожний громадянин УРСР є *громадянином СРСР* і що громадяни ін. союзних республік користуються на території УРСР однаковими правами з її громадянами. Норми цього розділу встановлюють рівноправність громадян УРСР у всіх галузях екон., політ., соціального і культурного життя, незалежно від їхнього походження, соціального і майнового стану, расової і нац. належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, *місця проживання* та ін. обставин; закріплюють основні права, свободи і обов'язки громадян та гарантії здійснення їх.

У третьому розділі Конституції УРСР закріплюється національно-державний і адміністративно-територіальний устрій республіки. УРСР — суверенна рад. соціалістична держава, яка з метою успішного будівництва комуністичного суспільства, зміцнення екон. і політич. єдності, забезпечення безпеки і оборони країни в результаті вільного самовизначення її народу на основі добровільності і рівноправності об'єдналась разом з ін. братніми республіками в Союз РСР — єдину союзну багатонаціональну державу. Виходячи з цього, УРСР, як і ін. союзні республіки, забезпечує за Союзом РСР в особі його найвищих органів держ. влади і управління права, визначені Конституцією СРСР. Поза цими межами УРСР самостійно здійснює *владу державну* на своїй території. Норми цього розділу визначають предмети відання республіки. Четвертий розділ — Ради народних депутатів Української РСР і порядок їх обрання — закріплює систему і принципи діяльності Рад народних депутатів, визначає *виборчу систему* республіки, статус *народного депутата*. У п'ятому розділі вміщено норми, що встановлюють організацію і

принципи діяльності найвищих органів держ. влади і управління УРСР — *Верховної Ради УРСР, Президії Верховної Ради УРСР*, постійних комісій, а також *Ради Міністрів УРСР*; у шостому розділі — місцевих органів держ. влади і управління в УРСР. Сьомий розділ об'єднує статті, присвячені державному плану екон. і соціального розвитку, а також державному бюджету республіки, восьмий — *правосуддю*, арбітражу і *прокурорському нагляду*. В дев'ятому розділі визначено герб, прапор, гімн і столицю УРСР; у десятому — дію К. УРСР і порядок її зміни.

Конституція УРСР є основою для всієї законодавчої системи республіки, зміцнення *соціалістичної законності* і правопорядку, дальшого розвитку і поглиблення *соціалістичної демократії*, розв'язання завдань комуністичного будівництва.

Видання: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1979.

Літ.: Позачергова сьома сесія Верховної Ради Української РСР (дев'яте скликання) 19—20 квітня 1978 р. Стеографічний звіт. К., 1978. Див. також літ. до ст. *Конституція СРСР*.

О. Ф. Ватченко

КОНСТРУКТИВІЗМ (від лат. constructivus — необхідний для побудови, доцільний) — напрям в архітектурі, мистецтві, а також в літературі 20—30-х рр. 20 ст. К. в архітектурі близький за своїм характером до *функціоналізму, раціоналізму* та нової архітектури.

Засновники К. в СРСР (арх. А. і В. Весніни, М. Гінзбург та ін.) виходили з необхідності виявлення функціональної конструктивної основи споруди й організації просторового середовища. В 1925 було створено *Об'єднання сучасних архітекторів* (ОСА), яке пропагувало ідеї К. На Україні 1929 представники К. (арх. Я. *Штейнберг*, І. *Малозьомов*, Є. *Холостенко*, М. *Гречина* та ін.) створили *Товариство сучасних архітекторів* (ТСА), в основі функціонального методу проектування якого були раціональне планування, впровадження науково-тех. досягнень (нові матеріали, конструкції, обладнання), типізація й стандартизація, пром. виготовлення елементів. Для К. характерне: простота архіт. форм, поєднання глухих та засклених поверхонь, просторовість і геометризм композицій, горизонтальні вікна, плескаті дахи, відкриті підпори перших поверхів. Споруди К. на Україні: Держпром (1925—33, арх. С. *Серафимов* та ін.), Клуб будівельників (1930, арх. Штейнберг, Малозьомов та ін.), обидві — в Харкові, Будинок лікарів у Києві (1928—30, арх. П. *Альошин*) та ін. К. в образотворчому мистецтві (театр.-декораційному, плакаті, мист. книги) виявився в комбінуванні різних «конструкцій», абстрактному зіставленні ліній, кольорових плям або нагромадженні геометричних форм. К. поширився у Франції (Ф. *Леже*, А. Озанфан), Італії, Німеччині. У Росії К. проявився в творчості В. *Татліна*, на Україні — в «побутових» і театральних конструкціях художника В. *Єрмилова*.

К. в театрі пов'язаний з відмовою від живописних елементів у декораціях, запереченням в акторському мистецтві психологічного розкриття внутрішнього стану людини. На певному етапі творчості К. проявився у виставах В. *Мейєрхольда*, О. *Таїрова* — в Росії, Л. *Курбаса* — на Україні. К. в літературі. Тенденції

Поштамт у Харкові. Архітектор А. Г. Мордвинов. 1928—29

К. в літературі спочатку виявилися в середовищі т. з. «лівих» течій — *футуризму* тощо. З 1924 по 1930 існувала група ЛЦК (Літературний центр конструктивістів), до якої входили І. *Сельвінський*, К. *Зелінський*, В. *Луговской*, В. *Інбер*, Е. *Багрицький*, Б. Агапов та ін. Розглядаючи літ. твір як «конструкцію», представники К. виступали за максимальну «грузофікацію» (змістове навантаження) кожного елемента образу, що на практиці приводило до схематизму, до стилю лозунга й реклами. Недооцінка значення класичної спадщини зближувала К. з футуризмом. На Україні нечисленні конструктивісти об'єднувалися в угрупованні «*Авангард*», очолюваному В. *Поліщуком*.

В. Є. Ясієвич (К. в архітектурі).

КОНСТРУКТИВНА ГЕОГРАФІЯ — один з основних напрямів географічної науки на сучасному етапі її розвитку, що має своєю метою розроблення актуальних теоретичних проблем планомірного перетворення природного середовища для найраціональнішого використання природних ресурсів та розв'язання ін. науково-практичних завдань. Конструктивний напрям передбачає перехід від звичайних якісних і описових геогр. характеристик до кількісних, значно точніших, розробок, що мають конкретний технічний та економічний зміст. Такі характеристики можна одержати, застосовуючи нові прийоми досліджень і розрахунків, використовуючи досягнення матем., фіз., хім. і біол. наук. Теор. основою конструктивного напряму в географії є концепція про тісні взаємозв'язки і взаємодію всіх компонентів навколишнього середовища, які особливо ускладнились в умовах інтенсивного використання природних ресурсів та все зростаючого впливу суспільства на природу. Знання цих взаємозв'язків, виділення головних з них для кожної конкретної природної і природно-тех. системи дає змогу певною мірою керувати такими зв'язками, домагаючись при цьому цілеспрямованих змін тих чи ін. компонентів навколишнього середовища (напр., клімату, ґрунтів, рослинності тощо), а також прогнозувати такі зміни. Конструктивний напрям притаманний уже багатьом розділам географії.

Літ.: Герасимов И. П. Советская конструктивная география. М., 1976.

І. П. Герасимов.

КОНСТРУКЦІЙНА МІЦНІСТЬ — міцність матеріалу конструкції з урахуванням конструкційних, технологічних і експлуатаційних чинників. К. м. звичайно менша за власне *міцність* матеріалу, що зумовлюється залежністю механіч. властивостей матеріалу конструкції від її розмірів, впливом джерел концентрації напружень (напр., отворів, різьби), станом поверхні, *анізотропією* та ін. К. м. оцінюють на основі розрахунків, використовуючи методи теорій *пружності, пластичності, повзучості* і *витривалості* матеріалів, методи механіки руйнування їх. Вдаються й до експериментальних досліджень. К. м.— одна з осн. характеристик *конструкційних матеріалів*.

КОНСТРУКЦІЙНІ МАТЕРІАЛИ — матеріали, з яких виготовляють деталі *конструкції*, що сприймають силове навантаження. Розрізняють конструкційні металеві, неметалеві та *композиційні матеріали*. Найпоширеніщими металевими К. м. є *сталі*. Крім того, використовують *чавуни, алюмінію сплави, берилію сплави, вольфраму сплави, магнію сплави, міді сплави, титану сплави, хрому сплави* тощо. До неметалевих К. м. належать *бетон, вогнетривкі матеріали, гума, деревина, керамічні матеріали, пластичні маси*, скло (*кварцове скло, скло органічне, скло силікатне*) та ін. К. м. поділяють: за технологічною ознакою — на одержувані деформуванням — прокаткою, пресуванням, штампуванням тощо і на такі, що їх виготовляють, напр., литтям, зварюванням, спіканням, склеюванням; за умовами експлуатації — на застосовувані при нормальних, низьких (кріогенних) і високих т-рах (напр., *жаростійкі сплави, жаростійкий бетон*), на *корозійностійкі матеріали*, матеріали, стійкі проти зношування, тощо. К. м. розрізняють також за структурою (напр., сталі аустенітні, феритні), за типом зміцнення — загартовувані, поліпшувані, дисперснозміцнені (з тугоплавкими дисперсними частинками), старіючі (див. *Старіння металів*) тощо, за показниками міцності (напр., *високоміцна сталь, високоміцний чавун*). Визначальними показниками якості К. м. (на відміну від ін. тех. матеріалів — оптичних, ізоляційних, лакофарбових, абразивних тощо) є їхні мех. властивості: *конструкційна міцність, вогнестійкість, в'язкість, жароміцність, корозійна стійкість* та ін. Пластичність металевих К. м. підвищують *термічною обробкою*, вдаються до *відпочинку кристалів*. К. м. найширше застосовують у машинобудуванні, будівництві, ядерній техніці.

КОНСТРУКЦІЯ (лат. constructio — побудова, складання) — 1) Схема побудови і дії машини, споруди або вузла, а також самі

машини, споруди, вузли та їхні деталі. Конструкцією передбачається форма і взаємне розташування належних частин і елементів, спосіб їхнього з'єднання, взаємодія, а також матеріал, з якого ці частини (елементи) мають бути виготовлені. 2) Спосіб поєднання слів у *словосполученні* або *реченні*. 3) Побудова наук. або худож. твору. Див. також *Композиція*.

КОНСТРУЮВА́ННЯ — створювання *конструкції* чогось (машини, споруди, моделі тощо) згідно з проектом, планом або розрахунками. Поряд з інженерним К., пов'язаним з розв'язуванням конструкторсько-тех. і екон. завдань, вдаються до *художнього конструювання* відповідно до принципів *технічної естетики*.

КО́НСУЛ (лат. consul) — 1) У Стародавньому Римі періоду республіки титул двох обираних найвищих службових осіб; у період імперії — почесний титул. 2) У містах Північної й Середньої Італії (11—13 ст.) найвища службова особа. 3) У Франції 1799—1804 титул трьох осіб, які зосереджували в своїх руках найвищу владу. 4) В *міжнародному праві* службова особа однієї д-ви, що є її постійним представником у певному пункті (районі, місті тощо) ін. держави і здійснює там представництво і захист екон., юридич., торг. та ін. інтересів своєї д-ви, її громадян або юридичних осіб і визнана урядом країни перебування. Існує 4 категорії К.: ген. консули, консули, віце-консули, консульські агенти, які очолюють відповідно певну *консульську установу*. В іноземній консульській службі є п р о к о н с у л и — помічники К. з вузького кола питань, напр., у нотаріальних справах. Функції рад. К. визначено *Консульським статутом СРСР* 1976, а також укладеними СРСР з відповідними д-вами консульськими конвенціями. Виконання окремих консульських обов'язків може доручатися особам, що не перебувають на держ. службі. В д-вах, де немає дипломатичних представництв СРСР, на К., за погодженням з д-вою перебування, можуть бути покладені й дипломатичні функції. К. СРСР підпорядковані МЗС СРСР. Штатні К. всіх категорій призначаються МЗС Рад. Союзу тільки з числа громадян СРСР. Д-ва, що призначає К., видає йому к о н с у л ь с ь к и й п а т е н т (документ про призначення глави консульства), д-ва, що приймає К.,— к о н с у л ь с ь к у е к з е к в а т у р у (акт про визнання К. з боку д-ви перебування в цій якості і про надання йому права виконувати консульські функції) та картку, яка свідчить, що дана особа є К. і користується відповідними правами. *Ю. Є. Єгоров.*

КО́НСУЛОВ Анатолій Дмитрович (н. 31.X 1924, Київ) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1976). В 1943—47 навчався в Моск. архіт. ін-ті. Серед робіт: у Львові — Зелений театр (1951—52), ін-ти — фізико-механічний (1960—62), геофізики (1964), корпус енергетичного ф-ту політех. ін-ту (1973), готелі «Львів» (1962—64), «Інтурист» (1967, три останні — у співавт.); корпус та клубідальня санаторію «Кришталевий палац» у Трускавці (1959—60) та ін. Автор архіт. частин пам'ятників: бійцям Першої Кінної армії в с. Олеську Львів. обл. (1976), Хотинським повстанцям 1919 р. у м. Хотині Чернів. обл. (1978), І. Федорову у Львові (1978), В. І. Леніну в м. Самборі Львів. обл. (1979), всі — у співавт. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

КО́НСУЛЬСТВО — орган зовнішніх зносин д-ви для виконання певних функцій (див. *Консул*); одна з *консульських установ*, що засновується на тер. ін. д-ви (з її згоди). Район діяльності (к о н с у л ь с ь к и й о к р у г) і місцеперебування К. визначаються угодою між державами.

КО́НСУЛЬСТВО — період в історії Франції від держ. перевороту 9.XI 1799 (див. *Вісімнадцяте брюмера* VIII року республіки), здійсненого Наполеоном Бонапартом до проголошення його імператором 18.V 1804. У 1799 влада перейшла до трьох тимчасових консулів—Бонапарта (1-й), Е. Ж. Сьєйєса (2-й), П. Р. Дюко (3-й); 1800—04 консулами були Бонапарт, Ж. Камбасерес і Ш. Лебрен. Фактично влада належала Бонапарту (див. *Наполеон I*).

КО́НСУЛЬСЬКЕ ПРА́ВО — сукупність принципів і норм, що регулюють консульські відносини, зокрема, порядок призначення, функції та припинення діяльності *консулів*. Виникло за феодалізму. В 20 ст. починається кодифікація *міжнародних звичаїв* та договірної практики різних країн з питань К. п. (Каракаська конвенція 1911, Гаагська конвенція 1928). Віденська конвенція 1963 про консульські зносини, якою кодифіковано К. п., визначає привілеї, імунітети та основні функції штатних консулів, а також правовий стан нештатних консулів. Діяльність рад. консулів за кордоном регулюється рад. законодавством і укладеними СРСР з ін. країнами спец. конвенціями, зокрема з НДР, МНР, США і Францією. Рад. законодавство з питань К. п. містить і правила, що визначають порядок прийому та правове становище зарубіжних консулів в СРСР. Осн. законодавчим актом, що визначає правовий стан і функції рад. консулів за кордоном, є *Консульський статут СРСР* 1976. Ряд положень про обов'язки рад. консулів міститься і в ін. законах СРСР і союзних республік, напр., у *Кодексі торговельного мореплавства СРСР, Кодексі про шлюб та сім'ю УРСР*. Відповідно до ст. 80 Конституції СРСР союзним республікам надано право обмінюватися з зарубіжними д-вами консульськими представниками. Це право передбачено і ст. 74 Конституції УРСР.

М. К. Михайловський.

КО́НСУЛЬСЬКИЙ СТАТУ́Т СРСР — основний акт, що регламентує консульську службу і визначає завдання й організацію *консульських установ* СРСР, порядок їхньої діяльності, функції *консула*. Діючий К. с. СРСР, затверджений Указом Президії Верховної Ради СРСР 25.VI 1976, вступив у дію 1.IX 1976 замість К. с. СРСР 1926. К. с. СРСР визначає, що завданням рад. консульських установ є сприяння розвиткові дружніх відносин СРСР з ін. д-вами, розширення екон., торг., наук.-тех., культурних зв'язків і туризму. К. с. СРСР складається з 9 розділів, 21 глави, що містять 99 статей. В розділі 1-му — завдання та організація консульських установ СРСР — викладено заг. положення, дано перелік консульських установ, їхніх прав, визначено персонал цих установ, порядок призначення консула і виконання ним консульських функцій. Розділ 2-й регулює функції консула щодо захисту юрид. осіб і громадян СРСР, зокрема щодо їхнього військ. обліку, виконання консулом доручень слідчих або суд. органів СРСР, щодо питань громадянства, реєстрації *актів громадянського стану*, паспортів, віз. Про *нотаріальні дії*, консульську *легалізацію*, консульський збір ідеться у розділі 3-му. Функції консула щодо рад. військ. кораблів і військ. допоміжних суден викладено в розділі 4-му; щодо суден СРСР при їхньому приході і стоянці, при відплитті — в розділі 5-му; щодо цивільних повітр. суден СРСР — у розділі 6-му; щодо засобів автомоб. і залізничного транспорту та суден річкового флоту — в розділі 7-му. Функції консула по сан., фітосан. і вет. охороні викладено в 8-му розділі. В розділі 9-му закріплено положення щодо позаштатних консулів, функції яких визначаються МЗС СРСР.

Ю. Є. Єгоров.

КО́НСУЛЬСЬКІ РА́НГИ — персональні звання *консулів*, пов'язані з їхнім службовим становищем. Віднесення консула до того або ін. рангу регулюється законодавством тієї країни, яка його призначає (див. *Консульський статут СРСР*). В СРСР не існує спец. К. р. Службовим особам М-ва закордонних справ, які є співробітниками рад. *консульських установ*, присвоюються *дипломатичні ранги*. *Ю. Є. Єгоров.*

КО́НСУЛЬСЬКІ УСТАНО́ВИ — органи зовнішніх зносин однієї держави, які перебувають на території іншої держави для виконання завдань і функцій, покладених на *консула*, який їх очолює. К. у. є: консульські відділи посольств, ген. консульства, консульства, віце-консульства та консульські агентства, які очолюються відповідно ген. консулами, консулами, віце-консулами і консульськими агентами. Порядок діяльності К. у. СРСР визначено *Консульським статутом СРСР* 1976. К. у., захищаючи права та інтереси СРСР, його громадян і юрид. осіб, вживають необхідних заходів для використання ними всіх прав, наданих їм законодавством країни перебування і договорами СРСР з цією країною. К. у. інформують рад. громадян і юрид. осіб (див., зокрема, *Зовнішньоторговельні організації СРСР*) про місц. законодавство, сприяють у виконанні їхніх службових обов'язків, захищають їхні інтереси тощо. К. у. підпорядковано МЗС СРСР; без-

КОНСУЛЬТАТИВНИЙ СТАТУС

посереднє керівництво ними здійснює відповідне *дипломатичне представництво* СРСР у країні перебування. Місцеперебування К. у., її клас і консульський округ (в межах якого глава К. у. здійснює свої функції) визначаються за погодженням з державою перебування. *Ю. Є. Єгоров.*

КОНСУЛЬТАТИ́ВНИЙ СТА́ТУС — інститут *міжнародного права,* метою якого є налагодження співробітництва міжнародних міжурядових організацій з міжнародною громадськістю. Статут ООН передбачає проведення в *Економічній і соціальній раді ООН* (ЕКОСОР) консультацій з міжнар. неурядовими орг-ціями з питань, що входять до їхньої компетенції. За правилами процедури ЕКОСОР, спец. К-т по неурядових орг-ціях вирішує питання про надання К. с. тій чи ін. орг-ції. К. с. надає орг-ціям право виступати перед ЕКОСОР, пропонувати питання до порядку дня, бути заслуханими, надсилати письмові заяви за пропозицією ген. секретаря ЕКОСОР. Надавати К. с. міжнар. неурядовим орг-ціям можуть також *ЮНЕСКО* й такі міжурядові орг-ції, як *Міжнародна організація праці* тощо.

Літ.: Ульянова Н. Н. Международные демократические организации. К., 1956; Морозов Г. И. Международные организации. Некоторые вопросы теории. М., 1974. *В. І. Євінтов.*

Контактна мережа з ланцюговою підвіскою: *1* — контактний провід; *2* — струна; *3* — несучий трос; *4* — ізолятор; *5* — консоль; *6* — фіксатор; *7* — підпора.

КОНСУЛЬТА́ЦІЯ (лат. consultatio — нарада, розгляд) — 1) Порада спеціаліста з будь-якого питання, одна з форм навч. занять (К. навчальні). 2) Нарада спеціалістів з будь-якого питання. 3) Заклад для надання допомоги населенню порадами спеціалістів з тих або ін. практичних питань (К. медична, К. юридична та ін.).

КОНСУМЕ́НТИ (від лат. consumo — споживаю) — організми, що живляться безпосередньо або через інші організми органічною речовиною, синтезованою *автотрофами,* тобто *гетеротрофи.* Див. також *Продуценти, Ланцюги живлення.*

КОНТ (Comte) Огюст (19.I 1798, Монпельє — 5.IX 1857, Париж) — франц. бурж. філософ, один із засновників *позитивізму* і бурж. соціології. В 1830—42 видав свою осн. працю «Курс позитивної філософії», в якій відкидав усю попередню філософію як «метафізику», що нібито марно прагнула осягти непізнаванні сутності речей, зводив завдання філософії до систематизації позитивних знань, тобто до знань, що їх дають математика, фізика та ін. конкретні науки. Позитивізм К. грунтується на запереченні філос.-теор. пізнання об'єктивної дійсності, на розгляді пізнання як простого описування фактів. Намагання К. стати над матеріалізмом та ідеалізмом, «звільнити» науку від «метафізики» на практиці вилилися у боротьбу проти матеріалістичних філос. основ науки, у проповідь ворожих науці *агностицизму* і *феноменалізму.* К. робив спроби створити «позитивну» науку про суспільство — соціологію (термін запроваджено К.). Однак його теор. побудови звелись до відвертої апологетики бурж. суспільства. Був противником революції і соціалізму, соціальний ідеал вбачав у гармонії класових інтересів капіталістів і робітників. Погляди К. справили значний вплив на розвиток позитивістської філософії і соціології. *Г. А. Заїченко.*

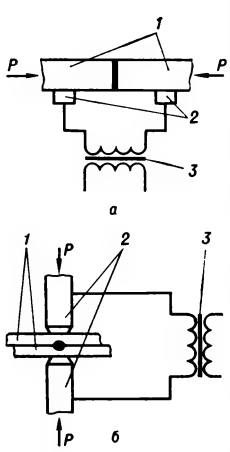

Контактне зварювання: *а* — стикове; *б* — точкове; *1* — зварювана частина; *2* — струмопідвідний електрод; *3* — електричний трансформатор; *Р* — зусилля стиску.

КО́НТА (Conta) Василе (15.XI 1845, Гіндеоані — 22.IV 1882, Ясси) — рум. філософ і держ. діяч. Професор права Ясського ун-ту. Доводив, що існує лише одна субстанція всього сущого — *матерія,* атрибутами якої вважав рух, простір і час. У теорії пізнання відстоював принципи матеріалістичного *сенсуалізму.* В поясненні явищ сусп. життя залишався ідеалістом, був прихильником *органічної школи* в соціології. В політиці стояв на позиціях, близьких до націоналізму. К. справив значний вплив на розвиток сусп.-політ. думки Румунії в 2-й пол. 19 ст.

КОНТА́КТ (від лат. contactus — дотик) — 1) Зв'язок, взаємодія в роботі, узгодженість дій. 2) Зіткнення, з'єднання частин електричного кола; поверхня (місце) зіткнення; пристрій, що забезпечує таке зіткнення. Див. *Контактна мережа, Контактне зварювання, Контактор.* 3) Поверхня (площина) зіткнення гірських порід, які становлять суміжні ділянки *земної кори.*

КОНТА́КТНА МЕРЕ́ЖА — сукупність пристроїв, якими передають електроенергію від стаціонарних джерел живлення (підстанцій) до електричного *рухомого складу,* використовуючи ковзний контакт між повітр. контактним проводом або контактною рейкою і *струмозніма́чами.* Контактний (мідний) провід розміщують над рейковою колією *електричних залізниць* або вздовж траси засобів безрейкового транспорту (тролейбусів), контактну рейку — на рівні ходових частин рухомого складу, напр. метрополітену. Підвішують контактний провід звичайно на залізобетонних, сталевих, дерев'яних (тимчасових) підпорах, рідше — на стінах будинків та в ін. місцях за допомогою несучого троса і струн (ланцюгова підвіска) або без них (проста підвіска). К. м. з ланцюговою підвіскою (мал.) застосовують при значній швидкості переміщення рухомого складу, К. м. з простою підвіскою — якщо ця швидкість невелика. Щоб забезпечити надійність експлуатації та зручність тех. обслуговування, К. м. поділяють на секції та ділянки (довж. ділянки 1200—1650 м). Від *перенапруг* К. м. захищають *розрядниками.* *П. К. Кириленко.*

КОНТА́КТНЕ ЗВА́РЮВАННЯ — зварювання металів, при якому краї з'єднуваних частин у місці дотику (контакту) нагрівають електричним струмом, що протікає через них, і водночас стискують (осаджують); вид *електрозварювання.* Розрізняють К. з. (мал.) стикове (зі з'єднанням частин по всій площі стикання) і точкове. При стиковому зварюванні метал нагрівають до оплавлення (К. з. оплавленням) або до пластичного стану (К. з. опором). Крім власне точкового, є К. з. шовне (кожна зварна точка перекриває попередню, утворюючи зварний шов); рельєфне (положення зварних точок визначається заздалегідь підготовленими виступами в з'єднуваних частинах) і конденсаторне (з використанням короткочасних потужних імпульсів від батареї конденсаторів). Для К. з. застосовують машини, де конструктивно об'єднано електричну (зварювальний трансформатор, переривач струму) і механічну (стискувальний пристрій) частини. Стиковим К. з. з'єднують у стик прокат (арматуру, труби, рейки), точковим — листові конструкції, що їх складають внапусток. К. з.— один з найпродуктивніших способів зварювання. *С. І. Кучук-Яценко.*

КОНТА́КТНЕ КОПІЮВА́ННЯ, контактний друк — відтворення копій з графічних і текстових оригіналів способом безпосереднього *контакту* матеріалу, що з нього виготовляють копії, з цими оригіналами. До К. к. належать *діазокопіювання, термокопіювання* та *фотокопіювання.*

КОНТА́КТНИЙ МЕТАМОРФІ́ЗМ — процес перетворення гірських порід, зумовлений тепловим і хім. впливом розплавлених мас *магми,* що проникли в земну кору. Внаслідок *інтрузії* осадочні чи раніше виверженні породи на контакті з магмою збагачуються на нові мінерали, змінюється структура цих порід. З К. м. пов'язане утворення родовищ мармуру, андалузиту, силіманіту, корунду, флогопіту тощо.

КОНТА́КТОВІ РОДО́ВИЩА — родовища корисних копалин, утворення яких зумовлене проникненням розплавленої *магми* в гірські породи земної кори. Утворюються внаслідок *контактного метаморфізму* і контактного *метасоматизму.* К. р. мають велике нар.-госп. значення як джерело заліза, хрому, міді, цинку, олова, свинцю, ртуті, золота тощо.

КОНТА́КТОР — апарат для дистанційної *комутації* електричних кіл постійного або змінного струму низької напруги; різновид *вимикача.* Допускає до 1500 вмикань — вимикань за годину. Розрізняють К. автономні (самостійно діючі) і вбудовані в магнітні пускачі, робочі машини і установки. При вмиканні К. (мал.), переважно за допомогою електромагн. *привода,* струм надходить у котушку електромагніта, а якір притягується до осердя, замикаючи контакти. В разі вимикання К. контакти розмикаються. К. використовують гол. чин. при керуванні електр. машинами й апаратами з напругою до 650 В і силою струму до 1000 А.

КОНТАМІНА́ЦІЯ (лат. contaminatio — об'єднання, змішування) — 1) Утворення нового слова чи виразу внаслідок об'єднання двох різних слів або виразів, близьких звучанням, будовою чи значенням (напр., утворення слова «хилитати» з «хилити» й «хитати»). 2) Включення в літ. твір подій з ін. твору або внесення в текст відомих слів ін. автора. Напр.: «Яке це щастя — в радощах земних трудів і днів співати кубок повний!» — М. Рильський використав тут вис-

лів давньогрецького поета Гесіода — «Труди і дні». 3) Механічне зведення кількох редакцій твору в один новий текст.

КОНТАРІ́НІ (Contarini) Амброджо (р.н. невід. — 1499, Венеція) — венеціанський дипломат. У лютому 1474 посланий до правителя Зх. Ірану Узун-Гасана для переговорів про війну проти Туреччини в союзі з Венецією. Повертаючись назад, К. відвідав Москву (вересень 1475 — січень 1476), де його прийняв цар *Іван III*. В подорожніх записках К. (вперше опубліковані 1487 у Венеції) є відомості про відвідані ним по дорозі до Ірану міста України — Луцьк, Житомир, Київ, Черкаси.

КОНТА́РНЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Шахтарській міськраді, за 9 км від залізнич. ст. Розсипна. 3,0 тис. ж. (1979). На тер. К.— шахтоуправління «Контарне»; 2 заг.-осв. школи, 2 медпункти, 2 клуби, 2 б-ки. С-ще засн. 1932.

КОНТЕ́ЙНЕР (англ. container, від contain — вміщувати) — 1) Знімний пристрій (стандартна ємкість), в якому перевозять, не застосовуючи тару, вантажі. Вперше такі пристрої запроваджено (1889) в Росії. К. пристосовані для механізованого навантажування, розвантажування і перевантажування з трансп. засобів одного виду в інші. Розрізняють К. (мал.): універсальні (для будь-яких вантажів), спеціалізовані (в них перевозять вантажі поштучні, сипкі або рідкі) та спеціальні (для вантажів, що їх переміщують в особливих умовах, напр. у космосі, під водою). В СРСР виготовляють К., маса яких з вантажем становить 0,625; 1,25; 2,5; 5; 10; 20 і 30 т. 2) Пристрій для тимчасового зберігання або транспортування радіоактивних речовин (див. *Захисний контейнер*). 3) Резервуар, бак, приймач (напр., для продуктів перегонки нафти).

КОНТЕ́КСТ (лат. contextus — з'єднання, зв'язок) — відносно закінчений за змістом уривок писемної або усної мови, з якого можна зрозуміти точне значення окремого слова чи виразу, що входить до його складу. Напр., значення слова «переклала» можна зрозуміти з К.: «Дівчина переклала книжку зі столу на підвіконня» і «Поему Г. Гейне "Атта Троль" переклала українською мовою Леся Українка».

КОНТИНГЕ́НТ [від лат. contingens (contingentis) — той, що має відношення] — 1) Сукупність осіб, що становлять однорідну в якомунебудь відношенні групу, категорію — професійну, вікову тощо, (напр., К. допризовників певного року народження). 2) Встановлена з певною метою гранична кількість, норма, напр., К. вступників до вузу, К. ввозу, вивозу.

КОНТИНЕ́НТ [від лат. continens (continentis), букв.— оточений, обмежений] — великий масив суходолу. Те саме, що й *материк*.

КОНТИНЕНТА́ЛЬНА БЛОКА́ДА — політика, що проводилася 1806—14 *Наполеоном I* щодо Англії з метою зламати її опір у боротьбі за гегемонію в Європі. Проголошена 21.XI 1806 в Берліні. Декрет про К. б. забороняв торг. та ін. відносини з Англією. К. б. було поширено на всі союзні та підлеглі Франції д-ви. Англія відповіла на це контрблокадою Франції та її союзників. За *Тільзітським миром 1807* до К. б. приєдналася Росія. К. б. негативно впливала на економіку європ. країн, зокрема перешкоджала експорту сільськогосподарських товарів з Росії (осн. стаття зовн. торгівлі). З блокадою балт. портів пожвавилася транзитна торгівля країн Центр. Європи з Бл. Сходом через Україну (Одесу). Порушення К. б. Росією загострили рос.-франц. відносини і стали однією з причин війни 1812. К. б. було скасовано в квітні 1814 після краху наполеонівської імперії та реставрації *Бурбонів*.

О. В. Долинський.

КОНТИНЕНТА́ЛЬНИЙ КЛІ́МАТ — клімат внутрішніх областей континентів. Формується в основному під впливом континентальних повітряних мас. Для К. к. характерні значні добові й річні коливання т-ри повітря (напр., у внутр. областях Сх. Сибіру річні амплітуди перевищують 45°), жарке літо і холодна (у помірному поясі) зима, невеликі відносна вологість і хмарність, несталість опадів та зменшення їх у міру віддалення від океану. Для території СРСР континентальність клімату збільшується у напрямі з Зх. на Схід.

КОНТИНЕНТА́ЛЬНИЙ ШЕЛЬФ (англ. shelf — виступ, відмілина) — поверхня й надра морського дна підводних районів, які прилягають до берега, але лежать поза зоною *територіальних вод*, до глибини 200 м або за цими межами, до такого місця, до якого глибина води дає змогу здійснювати розробку природних багатств цих районів, а також поверхня і надра підводних районів, що прилягають до берегів островів.

Це визначення К. ш. міститься в Женевській конвенції 1958, яка також регламентує його міжнародноправовий режим. За цією Конвенцією без згоди прибережної д-ви, яка здійснює над К. ш. суверенні права дослідження, розробки і розвідки його природних багатств, ін. д-ва не може робити цього без прямої згоди прибережної д-ви. На 1978 Конвенцію підписали 46 д-в, у т. ч. СРСР (ратифіковано 10.VI 1964). Режим К. ш. СРСР регламентує Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про континентальний шельф Союзу РСР» від 6.II 1968; порядок проведення робіт на ньому — Постанова Ради Міністрів СРСР від 18.VII 1969 «Про порядок проведення робіт на континентальному шельфі СРСР і охорону його природних багатств». 11.I 1974 Постановою Ради Міністрів СРСР затверджено Положення про охорону континентального шельфу. *О. Ф. Висоцький.*

КОНТИНЕНТА́ЛЬНІ ВІ́ДКЛАДИ — геологічні відклади, що утворилися на поверхні суходолу внаслідок процесів вивітрювання, перевідкладання та нагромадження гірських порід. До них належать *алювій, делювій, пролювій, еолові відклади*, відклади озер і боліт, *льодовикові відклади*. К. в. представлені переважно уламковими породами (пісок, гравій, галька, валуни тощо), глинами, суглинками, лесом, частково породами хім. (кам. сіль) і органічного (вугілля, торф) походження. Найпоширеніші К. в. серед порід антропогенової (четвертинної) системи. З ними пов'язані родовища деяких корисних копалин (розсипища золота, платини, алмазів тощо). Нерідко вони самі є корисними копалинами (торф, вугілля, кам. сіль тощо).

КОНТИ́НУУМ (лат. continuum — неперервне) у математиці — поняття, яке означає неперервні у певному розумінні математичні об'єкти. Найпростішим К. є відрізок $[a, b]$ числової осі — множина всіх дійсних чисел x, які задовольняють нерівність $a \leqslant x \leqslant b$. Термін «К.» вживають і для позначення *потужності множини* всіх *дійсних чисел*. Про множину кажуть, що вона має потужність К., якщо між нею і множиною всіх дійсних чисел можна встановити *взаємно однозначну відповідність*. У *топології* К. наз. будь-який компакт (див. *Компактність* у математиці), такий, що при довільному розбитті його на дві неперетинні підмножини знайдеться хоча б одна точка, яка належить одній підмножині і є граничною для другої.

М. П. Слободенюк.

КОНТРАБА́НДА (італ. contrabando, від cóntra — проти та bando — урядовий указ) — 1) Незаконне умисне переміщення товарів або ін. цінностей через *кордон державний*. К. в СРСР посягає на державну *монополію зовнішньої торгівлі*. К., вчинена з приховуванням предметів у спец. сховищах, з обманним використанням документів, у великих розмірах, групою осіб, *службовою особою* з використанням службового становища або К. вибухових, наркотичних, сильнодіючих та отруйних речовин, зброї і військ. спорядження є *злочином* (ст. 70 КК УРСР). При відсутності цих ознак незаконне переміщення товарів через кордон або на тер. СРСР, зберігання їх, продаж, купівля тощо (ст. 100 *Митного кодексу СРСР*) тягне *адміністративну відповідальність*. Предмети К. і засоби переміщення та приховування їх в усіх випадках підлягають *конфіскації*. 2) Переносно — заборонене, переміщене крадькома.

С. С. Яценко.

КОНТРАБА́С (італ. contrabbasso) — струнний смичковий музичний інструмент. Найбільший за розміром (довжина бл. 2 м) і найнижчий за звучанням із скрипкового сімейства. Має 4 струни, настроєні по квартах (існують 3- і 5-струнні К.). Входить до складу симф. та камерних оркестрів, ансамблів. К. називають також інші різновиди муз. інструментів найнижчих регістрів (К.-тромбон, К.-труба тощо).

КОНТРАГЕ́НТ [від лат. contrahens (contrahentis) — той, хто домовляється] — одна з сторін *договору*.

КОНТРАКТА́ЦІЯ (від лат. contractus — договір) — в СРСР форма державних заготівель с.-г. продукції шляхом укладення з колгоспа-

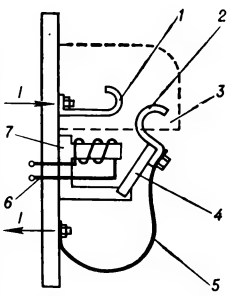

Контактор з електромагнітним приводом: *1* — нерухомий контакт; *2* — рухомий контакт; *3* — дугогасильний пристрій; *4* — якір електромагніта; *5* — гнучкий провід; *6* — котушка електромагніта; *7* — осердя; *1* — електричний струм.

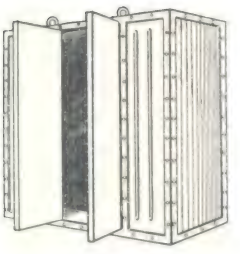

Контейнер.

Контрабас.

ми, радгоспами, ін. с.-г. підприємствами договорів на виробництво і продаж цієї продукції. Оформлюється договором контрактації, за яким с.-г. підприємство зобов'язується виробити і передати обумовлену кількість с.-г. продукції певної якості, а контрактант (заготівельна орг-ція, переробляюче підприємство) зобов'язується своєчасно прийняти та оплатити її. Ряд договорів К. визначають порядок стимулювання працівників с.-г. підприємств, подання контрактантом виробничої допомоги с.-г. підприємству, забезпечення його насінням тощо. Договори К. укладаються на основі доведених до с.-г. підприємств держ. планів закупок с.-г. продукції (продукція, що реалізується понад держ. план закупок, чи при відсутності держ. планового завдання, також закуповується за договором К.). Договір К. регулюється *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* та цивільними кодексами союзних республік (в УРСР — глава 24 ЦивК УРСР). Заг. норми щодо К. містяться в Положенні про порядок укладення і виконання договорів К. с.-г. продукції, затвердженому Міністерством заготівель СРСР 31.XII 1976. Крім того, діє ряд типових договорів К. по окремих видах продукції, інструкції про порядок здавання-приймання та розрахунків за продукцію тощо. Договори К. передбачають майнову відповідальність сторін за порушення прийнятих зобов'язань.

Ц. В. Бичкова.

КОНТРАКТО́ВИЙ БУДИ́НОК у Києві — пам'ятка архітектури. Перший К. б. було споруджено 1800—01 за проектом арх. А. *Меленського* на Подолі. Крім укладення контрактів, у залах К. б. відбувалися судові засідання, концерти, маскаради і банкети. Другий К. б. збудовано 1815—17 у стилі *класицизму* на Контрактовій площі (тепер *Червона площа*; англійський арх. В. Гесте, за участю архітектора Меленського) як центр. осередок київ. *контрактових ярмарків*. Торцевий фасад К. б. оформлено чотириколонним портиком, один з бічних — шестиколонним, без трикутного фронтону. На другому поверсі цього будинку був зал, де відбувалися концерти видатних артистів (тут виступали музиканти — Ф. Ліст, Г. і Ю. Венявські, К. Ліпінський, Ф. Серве та ін., італ. співачка А. Каталані, а також італ. опера, балетні трупи з Мадріда, відбувалися театр. вистави). Контракти відвідували О. Пушкін, О. Бальзак та ін. К. б. служив місцем зустрічей революційних діячів, зокрема *декабристів*. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Класицизм*, т. 5.

КОНТРАКТО́ВИЙ ЯРМАРОК — ярмарок, на якому укладали контракти (угоди) на гуртову купівлю-продаж ремісничих, пізніше пром. виробів, с.-г. продуктів, на продаж, купівлю та оренду поміщицьких маєтків, оформляли кредитні операції тощо. Існував з кін. 15 ст. у містах Польщі й України. Відбувався щороку в зимові місяці. В 17 ст. найбільше значення мав К. я. у Львові. Після загарбання 1772 Галичини Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина) К. я. переведено до м. Дубна (тепер Ровен. обл.), 1797 — до Києва. З 2-ї пол. 19 ст. перетворився на звичайний торг. ярмарок. Існував до 1927 (1918—22 не відбувався).

КОНТРАКТУ́РА (лат. contractura — стягання, звуження) — 1) У фізіології — тривале сильне скорочення (заклякнення) м'язового волокна або його ділянки, що не поширюється; іноді — необоротний процес. Звичайно К. зумовлюється порушенням процесів відновлення аденозинтрифосфорної кислоти (див. *Аденозинфосфорні кислоти*). В експерименті К. викликають діянням струму, деяких речовин, зокрема *ацетилхоліну, нікотину, адреналіну* тощо. 2) У медицині — обмеженість рухомості суглоба в різних напрямах (згинання, розгинання, приведення, відведення, обертання) внаслідок зведення його патологічно зміненими тканинами. К. бувають природжені й набуті. Природжені К. виникають внаслідок *аномалії* внутрішньоутробного розвитку суглобів і функціонально зв'язаних з ними м'яких тканин (шкіра, підшкірна клітковина, *апоневроз*, фасції, м'язи, нерви). Причиною набутих К. бувають травми, запальні й дистрофічні процеси, інтоксикація тощо. Ознаки К.: зведений суглоб, інколи болісний з обмеженою амплітудою рухів та *атрофією* м'яких тканин вище і нижче ураженого суглоба. Лікування: лікувальна гімнастика, масаж, фізіотерапія, витягання за допомогою апаратів і приладів тощо; в разі безуспішності — хірургічне.

К. С. Терновий (у медицині).

КОНТРА́ЛЬТО (італ. contralto) — найнижчий жіночий співочий голос. Найхарактернішим і найвиразнішим регістром К. є найнижчий, т. з. грудний. Діапазон К.— фа, соль малої октави — ля першої.

КОНТРАПО́СТ (італ. contrapósto — протилежність) в образотворчому мистецтві — прийом зображення постаті, при якому положення однієї частини тіла контрастно протиставлено положенню другої частини (напр., верхня частина корпуса показана в повороті, нижня — фронтально). К. дає змогу передати рух постаті або її напруження, не порушуючи заг. рівноваги форм, посилює тривимірність зображення.

КОНТРАПУ́НКТ (нім. Kontrapunkt, від лат. punctum contra punctum — крапка напроти крапки) — 1) Те саме, що й *поліфонія* (багатоголосся); одночасне сполучення кількох контрастних мелодій. 2) Наукова дисципліна, що вивчає муз. багатоголосся.

КОНТРА́СТ (франц. contraste — протилежність, різка відмінність) — 1) Різка різниця, протилежність у чомусь. 2) К. оптичний — відмінність (протилежність) за яскравістю і кольором світлих і темних ділянок об'єктів або їхніх зображень. Найчастіше характеризує контрастну чутливість ока, визначає здатність світлочутливих шарів чорно-білих фотоматеріалів передавати різницю у яскравостях об'єкта, що його фотографують, почорнінням різного ступеня.

КОНТРА́СТ у психології — зміна чутливості *аналізаторів* під впливом попереднього або супровідного подразника. К.— психофізіологічна закономірність *відчуттів*, пов'язана з процесами індукції в центр. нервовій системі. При одночасній дії двох подразників виникає одночасний К. Він часто буває у зорових відчуттях і залежно від сполучення кольорів може бути ахроматичним чи хроматичним. Внаслідок К. на темному фоні кольори світлішають, а на світлому — темнішають. Ця властивість широко використовується в декоративно-прикладних роботах тощо. При послідовній дії двох подразників спостерігається послідовний К. Після холодного подразника теплий здається гарячішим; відчуття кислого підвищує чутливість до солодкого. З явищем послідовного К. пов'язане і виникнення зорових послідовних образів, що лежать в основі сприймання кінофільмів.

Л. А. Лепихова.

КОНТРАСТИ́ВНА ЛІНГВІ́СТИКА, зіставна лінгвістика — напрям сучасного мовознавства. Базується на порівнянні синхронного стану двох (рідше трьох) мов. Основною її метою є визначення відмінностей і подібностей у структурі мов та вживанні їх одиниць, що сприяє вдосконаленню методики навчання іноз. мов і практики перекладу. Спільність об'єкта і, частково, методики аналізу об'єднує К. л. з *типологією* в одну галузь — синхронно-зіставну лінгвістику.

Літ.: Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. М., 1977; Нариси з контрастивної лінгвістики. К., 1979.

Ю. О. Жлуктенко.

КОНТРАТА́КА (франц. contre-attaque, від contre — проти і attaque — напад) — атака, здійснювана військами, що обороняються, з метою знищення наступаючого противника, який вклинився в оборону, і повного або часткового відновлення становища. Проводиться силами других ешелонів (резерву) із залученням військ перших ешелонів. Підтримується ударами авіації, ракет, вогнем артилерії та мінометів.

КОНТРАТИПУВА́ННЯ (від лат. contra — проти і грец. τύπος — відбиток) кінофільму — виготовлення контратипів — копій (дублікатів) з оригіналу кінонегатива. Розрізняють контратипи: чорно-білі і кольорові; зображення і звуку (*фонограми*). Чорно-білі контратипи друкують (на дубль-негативну плівку) переважно з проміжного *позитива*, зробленого (на дубль-позитивній плівці) з оригіналу *негатива*. Рідше їх виготовляють безпосередньо з негатива, застосовуючи оборотну контратипну плівку. Кольорові контратипи друкують гол. чин. з кольорового негатива на оборотній багатошаровій плівці, іноді — з трьох проміжних кольороподілених позитивів (з них одержують кольоровий контратип на одній плівці). При К. звукових фільмів контратип зображення роблять на одній плівці, контратип фонограми — на іншій, синхронно суміщуючи їх у *кінокопіювально-*

му апараті під час друкування фільмокопій. Осн. умовою К. є тотожність оптичної густини контратипу і відповідних деталей негатива. К. застосовують при масовому виготовленні фільмокопій, одержанні деяких комбінованих кадрів тощо. *Б. О. Калашников.*

КОНТРАФА́КЦІЯ (від лат. contra — проти і factio — правомочність) — самовільне розповсюдження або відтворення твору без дозволу автора. Прикладом К. є опублікування рукопису без дозволу автора (в бурж. праві також — самовільне використання на товарних знаках позначок, що вміщуються на популярних товарах ін. фірм тощо). В СРСР К., як і *плагіат*, є порушенням *авторського права* і згідно з законом (в УРСР — ст. 497 ЦивК УРСР) автор має право вимагати поновлення порушених прав і відшкодування збитків. К. тягне за собою і кримінальну відповідальність (в УРСР — ст. 136 КК УРСР).

КОНТРИБУ́ЦІЯ (лат. contributio — розверстка збору чи податку) — 1) Під час війни примусові грошові або натуральні стягнення з населення окупованої території, що їх провадять окупаційні війська. 2) Грошові суми, які переможена д-ва за умовами мирного договору сплачує д-ві-переможниці. Рад. д-ва з перших днів свого існування виступає проти К. Це знайшло вияв у ряді зовн.-політ. документів, насамперед у *Декреті про мир*. Женевською конвенцією 1949 стягування К. заборонено.

КОНТРНА́СТУП — особливий вид наступу, в який переходять війська, що обороняються, в ході або після відбиття наступу противника. Мета К.— розгромити наступаючі угруповання противника, зірвати його наступ, оволодіти стратегічно важливими районами (рубежами) та захопити стратегічну ініціативу.

КОНТРНА́СТУП СХІДНОГО ФРО́НТУ 1919 — наступальні операції рад. військ Східного фронту (команд.— С. С. *Каменєв*) в громадянській війні, проведені з 28.IV до 20.VI, внаслідок яких було завдано рішучої поразки арміям Колчака. В березні — квітні 1919 війська Колчака, озброєні імперіалістичними державами, захопили Уфу, Ижевськ, Бугуруслан і створили загрозу Самарі, маючи на меті вийти на середню Волгу і з'єднатися з армією Денікіна для спільного походу на Москву. 12.IV було опубліковано написані В. І. Леніним Тези ЦК РКП(б) в зв'язку з становищем Східного фронту, що стали програмою мобілізації сил Рад. країни на боротьбу проти ворога. Для кращого оперативного керівництва військами було утворено Пд. і Пн. групи Сх. фронту. В К. С. ф., що почався 28.IV, вирішальну роль відіграв фланговий удар Пд. групи на чолі з М. В. *Фрунзе* проти Зх. армії Колчака. Війська Пд. групи завдали вирішальної поразки осн. силам противника, просунулися менш як за два місяці на 300 км, визволили Уфу і вийшли до передгір'я Уралу. Це полегшило перехід до наступальних дій військ Пн. групи і заг. наступ армій Сх. фронту з метою визволення Уралу і остаточного розгрому Колчака.

КОНТРО́ЛЕР (англ. controller — регулятор, перемикач) — електричний апарат (*перемикач*) зі значною кількістю *контактів*, яким перемикають низьковольтні кола електродвигунів постійного або змінного струму. За видом контактної системи К. поділяють на барабанні, кулачкові і плоскі. Застосовують їх у трамваях, тролейбусах, електровозах, підйомних кранах тощо.

КОНТРО́ЛЬ (франц. contrôle — перевірка, нагляд) — 1) Перевірка виконання чого-небудь, напр. законів, планів тощо (див. *Контроль і перевірка виконання* прийнятих рішень, *Державний контроль*); облік, спостереження за чим-небуль, фінанс. нагляд. 2) Установи, особи, що перевіряють діяльність будь-якої іншої орг-ції або службової особи (див. *Органи народного контролю, Інспекції державні*), звітність тощо. 3) Заключна функція управління (див. *Управління державне*). 4) Здійснення нагляду у техніці (див. *Технічний контроль виробництва*).

КОНТРО́ЛЬ І ПЕРЕВІ́РКА ВИКОНА́ННЯ прийнятих рішень — один з осн. принципів керівної діяльності КПРС, організаторської роботи Рад. д-ви, громадських орг-цій, їх центр. і місцевих органів; характерна риса *ленінського стилю роботи*. Полягає в забезпеченні правильного і своєчасного виконання директив і рішень КПРС, Уряду СРСР, рад. законів. Соціалістичний контроль включає парт., держ. і громадський контроль. Зміст, значення й осн. риси К. і п. в. визначив В. І. Ленін. Ленінські вимоги до К. і п. в.: наук. обгрунтованість, масовість, гласність, дієвість, єдність перевірки й організації виконання, систематичність, об'єктивність тощо. К. і п. в. здійснюються шляхом перевірки безпосередньо на місці дійсного стану справ, подання конкретної допомоги в реалізації прийнятих директив і рішень, звітності про хід виконання їх перед комуністами, масами трудящих шляхом звітів перед вищестоящими органами, інформації в пресі, по радіо і телебаченню, обговорення цих питань на парт. зборах, засіданнях парт. органів, у Радах нар. депутатів, в ін. держ. та громад. орг-ціях тощо. Велику увагу К. і п. в. приділив XXV з'їзд КПРС. Він вказав на необхідність дальшого вдосконалення форм і методів цієї роботи, підвищення ролі нар. мас, громадськості, парт. органів і первинних парт. орг-цій, Рад нар. депутатів, парт., рад. і госп. керівників в організації перевірки і виконання рішень, підвищенні їх ефективності. На здійснення К. і п. в. рішень партії й уряду спрямована діяльність парт., рад., громадських органів та орг-цій, зокрема *Комітету партійного контролю* при ЦК КПРС і парт. комісій місц. парт. органів, органів *народного контролю*.

В. Ф. Шевченко.

КОНТРО́ЛЬНИЙ ПАКЕ́Т А́КЦІЙ — кількість *акцій*, яка забезпечує його власникові фактичне панування в діяльності *акціонерного товариства*. Формально для цього треба володіти 51% усіх акцій, але внаслідок існування в акціонерних товариствах спеціальної *системи участі, особистої унії* та наявності дрібних акціонерів великі фінанс. магнати повністю контролюють діяльність тієї чи ін. компанії, володіючи лише 20—15% акцій. Див. також *Олігархія фінансова*.

КОНТРО́ЛЬНО-ВИМІ́РЮВАЛЬНІ ЗА́СОБИ в техніці — технічні засоби (інструменти, прилади), за допомогою яких, вдаючись до *контролю* і *вимірювання*, одержують інформацію про значення фізичної величини. Розрізняють К.-в. з.: ручні, механізовані, напівавтоматичні й автоматичні; універсальні і спеціальні (напр., *зубовимірювальні прилади, різьбовимірювальний інструмент*); для електричних, механічних, оптичних та ін. вимірювань (див. *Вимірювальний прилад*). До порівняно нескладних К.-в. з. належать інструменти: шкальні (*мікрометри, штангенциркулі* тощо) і безшкальні (наприклад, *калібри*). Складнішими К.-в. з. є прилади: *компаратори* різних типів, *крокоміри, мікрокатори, нормалеміри, нутроміри, профілометри*. Вибір К.-в. з. пов'язаний з необхідною точністю вимірювання і контролю, особливостями виробн. тощо. К.-в. з. дедалі ширше застосовують в *автоматизованих системах* контролю й вимірювання, системах *технічної діагностики*. Ними перевіряють і вимірюють *параметри* матеріалів, заготовок і виробів, визначають режим дії устаткування тощо. В СРСР якість К.-в. з. перевіряють у Всесоюзному н.-д. ін-ті метрології (Ленінград), *Метрології харківському науково-дослідному інституті, Українському республіканському центрі стандартизації і метрології* та ін. Див. також *Вимірювальна техніка, Метрологія, Міри*.

С. С. Обозовський.

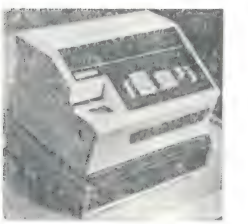

Електронна контрольно-касова машина.

КОНТРО́ЛЬНО-КА́СОВА МАШИ́НА — електромеханічна машина для механізації касових операцій, обліку грошових надходжень, підсумовування вартості покупок (або послуг) і видачі касового чека. Осн. частини К.-к. м.: лічильний механізм з одним або кількома лічильниками; пристрій, що друкує на контрольній стрічці числа-суми й умовні знаки; індикаторний механізм для контролю за виконуваними операціями. Найдосконалішими є електронні К.-к. м. (мал.). К.-к. м. використовують на підприємствах торгівлі, зв'язку, деяких підприємствах сфери обслуговування тощо.

КОНТРПІДГОТО́ВКА — масований раптовий удар, який завдають ракетні війська, артилерія та авіація того, хто обороняється, по головному угрупованню противника, яке підготувалося до наступу. К. організують завчасно, як правило, за рішенням командуючого військами фронту з метою зірвати або ослабити силу першого удару противника. В сучас. умовах, у зв'язку з значно зрослими можливостями засобів ураження, К. зберігає значення одного з найважливіших активних засобів оборони.

Контрфорси Софійського собору в Києві.

КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ЗАКОЛОТ В УГОРЩИНІ 1956 — збройний виступ 23.X — 4.XI угорської контрреволюції при прямій підтримці міжнародного імперіалізму. Помилки керівництва Угорської партії трудящих — М. Ракоші, Е. Гере та ін., зрадницька діяльність ревізіоністської групи І. Надя — Г. Лошонці, активні дії угор. фашист. і бурж.-поміщицької контрреволюції, провокації міжнар. імперіалізму зумовили підтримку заколоту дрібнобурж. елементами. Вночі проти 24.X прем'єр-міністром став ревізіоніст І. Надь. Беручи до уваги підтримку соціалізму в масах, заколотники маскували мету реставрації бурж. порядків лозунгами «нац. комунізму». По всій країні почався терор проти активних прихильників нар.-демократич. ладу, комуністів. Військова держ. безпеки було розпущено. Відновлювалися реакційні партії і орг-ції. Законні органи влади замінювали на т. з. «революц. ради» й «нац. к-ти». Було створено «повітряний міст» Відень — Будапешт для перевезення зброї, боєприпасів, емігрантів-фашистів. 1.XI І. Надь заявив про вихід Угорщини з *Організації Варшавського Договору* й звернувся в ООН по військ. допомогу імперіалістичних д-в. Група комуністів на чолі з *Я. Кадаром* 3.XI сформувала Революц. робітн.-сел. уряд й утворила Тимчасовий ЦК *Угорської соціалістичної робітничої партії*, який очолив роботу по реорганізації партії, проголосивши курс на виправлення помилок попереднього керівництва, захист нар.-демократичного ладу і соціалістичних завоювань. Новий уряд звернувся по допомогу до СРСР. Частини Рад. Армії, розміщені в УНР за *Варшавським договором 1955*, допомогли революц. силам Угорщини придушити заколот.

Л. М. Нижинський.

КОНТРРЕВОЛЮ́ЦІЯ (франц. contre-révolution) — боротьба експлуататорських класів, реакційних політ. сил проти *революції* соціальної і створеного її перемогою суспільно-політ. ладу. Для досягнення своїх антинар. цілей К. вдається до жорстоких репресій, терору, провокацій, заколотів, агресії, нав'язує народові *громадянську війну*, організовує саботаж, диверсії тощо. Найзапекліший опір чинять внутрішня К. і міжнар. реакція *соціалістичній революції* (див. *Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20* в Росії). Трудящим України, напр., у боротьбі за перемогу соціалізму довелося боротися як з силами міжнар. і загальнорос. К., так і з місцевою укр., єврейською та ін. бурж.-націоналістичною К., у т. ч. з *Центральною радою, гетьманщиною, Директорією, григор'євщиною, махновщиною*, куркульським бандитизмом. В епоху заг. кризи капіталізму осн. організатором К. є імперіалістична буржуазія. Ідеологією міжнар. К. є *антикомунізм*. Найзловіснішою формою К., породженою імперіалізмом, є *фашизм*. Знаряддям експорту К. є НАТО та ін. агресивні блоки. В 60—70-х рр. 20 ст. К. зазнала поразки у спробах збройними заколотами і інтервенцією перешкодити перемозі соціалістичної революції на Кубі, у В'єтнамі, Лаосі, антиімперіалістичних революцій в Анголі, Мозамбіку, Ефіопії, Пд. Ємені, Афганістані та ін. Іноді К. тимчасово перемагає. Так, К. вдалося шляхом військ. перевороту встановити фашист. диктатуру в Чілі. На шлях К. стали маоїстські правителі Китаю. Захист завоювань соціалізму проти зазіхань К., відсіч її намаганням загальмувати соціальний прогрес — інтернац. обов'язок міжнар. комуністичного руху, неодмінна передумова перемоги справи комунізму і миру.

М. Б. Погребінський.

КОНТРРЕФОРМА́ЦІЯ — церковно-політ. рух у Європі середини 16—17 ст. на чолі з *папством* проти *Реформації* за збереження і зміцнення феод. відносин і панівного становища католицької церкви. Гол. знаряддями К. були *інквізиція*, орден *єзуїтів, римська курія*. В К. брали активну участь уряди деяких країн (Іспанії, Німеччини, Польщі та ін.). К. знайшла втілення в заходах Тридентського собору (1545—63), який відхилив компроміс з *протестантизмом*, визнав безумовний авторитет *папи римського* у справах віри, підтвердив збереження старих догматів та обрядів. Папство запровадило *«Індекс заборонених книг»*, переслідувало передову наук. думку. В Польщі католицька реакція придушила радикально-реформаційний рух, насамперед *аріанство*, брала активну участь у загарбанні України і Білорусії, запровадженні *Брестської унії 1596*. Укр. народ чинив рішучий опір наступу феод.-католицької реакції. Створювалися православні *братства*, поширювалися антикатолицькі твори (І. *Вишенського*, Х. *Філалета*, М. *Смотрицького* та ін.). Народно-визвольна війна 1648—54 і *возз'єднання України з Росією 1654* зірвали загарбницькі плани феод.-католицької реакції. Перемога К. у Пд. Німеччині, Польщі, Австрії, Франції зміцнила позиції *католицизму*, певною мірою загальмувала розвиток капіталізму в цих країнах.

Т. П. Бряцева.

«КОНТРРЕФО́РМИ» — реакційні заходи, проведені в Росії, в т. ч. на Україні, в 80 — на поч. 90-х рр. 19 ст.; спрямовані на перегляд бурж. реформ 60—70-х рр. (звідси назва) з метою зміцнення самодержавства і позицій дворянства. Уряд *Олександра III* надав місц. органам влади широкі повноваження для боротьби проти революц. руху (1881), прийняв закон про посилення цензури (1882), відновив станові принципи в початковій і серед. школах (1882), скасував університетську автономію (1884). В серед. 80-х рр. було поставлено питання про заг. перегляд бурж. законодавства 60—70-х рр. У 1887 було внесено реакційні зміни до *судової реформи 1864*, 1889 запроваджено інститут *земських начальників*, 1890 затверджено нове положення про *земства*, яке посилювало їхній феод.-становий характер, позбавивши селян права безпосереднього обрання гласних. За городовим положенням (1892) зі складу міськ. виборців виключалися прикажчики і дрібні торговці. Повному здійсненню «К.» перешкодило наростання революц. руху.

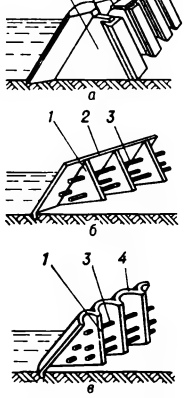

Контрфорсні греблі: *а* — масивно-контрфорсна; *б* — з плоскими перекриттями; *в* — багатоаркова; *1* — контрфорс; *2* — плита; *3* — балка жорсткості; *4* — арка.

КОНТРРО́ЗВІДКА — діяльність спеціальних органів держави з метою боротьби проти розвідок інших держав. У капіталістичних країнах К. також ставить за мету підрив комуністичних, робітн. та ін. прогресивних орг-цій своєї країни. Один з гол. напрямів її роботи — здійснення підривної діяльності проти соціалістичних країн. У соціалістичних д-вах діяльність К. спрямовано на боротьбу проти шпигунства, диверсій, терору та ін. підривних дій розвідок капіталістичних д-в. Складовою частиною К. є військ. контррозвідка.

КОНТРТИ́ТУЛ — додатковий *титул*, вміщений на лівій сторінці розвороту книги. У багатотомних виданнях на К. наводять дані, що стосуються всього видання або серії, у перекладних — дані мовою оригіналу.

КОНТРУДА́Р — удар, який завдають війська фронту (армії, групи армій) в оборонній операції з метою розгрому угруповання противника, що прорвалося, відновлення втраченого становища, а також для створення вигідних умов для переходу в *контрнаступ*. К.— важлива частина оборонної операції, виражає її активний характер, але не виходить за межі оборонної операції, чим відрізняється від контрнаступу. К. може мати і менш рішучі цілі: відтягнути частину сил противника з гол. напряму, зупинити його просування та ін.

КОНТРФО́РС (від франц. contre-force — протидіюча сила) — вертикальний виступ стіни, призначений для збільшення її міцності й стійкості. К. сприймає на себе горизонтальні або похилі сили (розпір від склепінь, тиск грунту на підпірну стіну, гідростатичний тиск на греблю тощо). Кам. К.— один з осн. елементів готичної конструкції (див. *Готика*).

КОНТРФО́РСНА ГРЕ́БЛЯ — гребля, де тиск води у верхньому б'єфі (ділянці водойми перед *греблею*) сприймається напірними перекриттями і передається на основу через вертикальні стінки — *контрфорси*. Споруджують такі греблі переважно з бетону і залізобетону. Розрізняють К. г. (мал.): масивно-контрфорсні (з масивними бетонними виступами); з плоскими перекриттями (із залізобетонних плит); багатоаркові (перекриття аркові або склепінчасті) і з перекриттями подвійної кривини, зокрема типу купола. Контрфорси гребель — масивні або тонкі (балки жорсткості між ними перешкоджають поздовжньому згинові). Є К. г. глухі (без скидання води) і водоскидні (див. *Водоскидна споруда*). К. г. економічніші за *гравітаційні греблі*. В СРСР споруджено контрфорсні греблі Кіровську (вис. 86 м) у Кирг. РСР, Андижанську (вис. 105 м) в Узб. РСР та ін.

КО́НТСЬКИЙ (Kątski) Антон [27.X 1817, Краків — 25.XI (7.XII) 1889, Іваничі, поблизу ст. Оку-

ловки, тепер Новгород. обл.) — польс. піаніст, педагог і композитор. Муз. освіту здобув у Москві та Відні. В 1853—67 викладав у Петербурзі (1857 відкрив там фп. школу); виступав з концертами в багатьох країнах світу. Автор фп. творів (понад 400), романсів, 2 муз. комедій, симфонії. З К. зустрічався в Петербурзі і слухав його гру Т. Г. Шевченко. У 50-х рр. К. виступав на Україні, зокрема в Києві.

КОНТУ́ЗІЯ (лат. contusio — удар) — хворобливий стан організму, що виникає при діянні ударної повітряної хвилі (при вибуху) на всю поверхню тіла або більшу його частину, ударах водою (при підводних вибухах), великими масами сипучих тіл (піском, гравієм), іноді — твердим предметом. При К. разом із заг. ушкодженням організму можливі і місцеві, внаслідок ударів твердими предметами, що розкидаються під час вибуху. Ознаками К. є ушкодження центр. і периферичної нервової системи, окремих органів і тканин, непритомність на різний проміжок часу. Нерідко виявляються також симптоми тяжкого ушкодження внутр. органів, переломи кінцівок, ребер тощо. Опритомнівши, хворі скаржаться на головний біль, запаморочення, у них порушуються слух і мовлення (глухонімота), виникають *амнезії*. Після К. довго утримується чіткий астенічний синдром (швидке втомлювання, безсоння, дратливість, відсутність апетиту тощо).

Лікування: госпіталізація, повний спокій, боротьба з *шоком*, в разі необхідності — хірургічне втручання. *Г. О. Педаченко.*

КО́НТУР (франц. contour — обрис) — зовнішні обриси постаті, предмета або групи постатей і предметів. К. є одним із засобів худож. виразності, за допомогою якого підкреслюється характер, поза, рух, *силует* постаті. В малюнку як різновиді графіки і в техніці малювання К.— сукупність ліній, що ними визначаються зовнішні обриси зображуваного.

КО́НУНГ (давньонорв. konungr) — військ. вождь, вищий представник родової знаті у скандінавів у період раннього середньовіччя. К. очолювали окремі племена або населення певної території, деякі — походи *вікінгів*. Під час формування феодальних відносин у Данії, Швеції, Норвегії найзначніші К. поступово перетворилися на королів.

КОНУРБА́ЦІЯ [від лат. con... (cum) — разом та urbs — місто] — вид міської системи розселення, що формується на базі групи зближених міст, які мають інтенсивні економічні й культурно-побутові зв'язки і часто використовують єдині комунікації та споруди транспорту, енерг., водного та ін. господарства; один з видів *агломерації населених пунктів*. Для К. характерні риси поліцентричної міської агломерації. К. розвиваються у місцях видобування корисних копалин, поширені також у місцях концентрації обробної пром-сті, транспорту і населення. К. мають різноманітну структуру й конфігурацію. Процес розвитку К. об'єктивний, йому властиві як позитивні (екон. і соціальний ефект), так і негативні (забруднення навколишнього середовища, виробничі шуми тощо) риси. В умовах планової соціалістичної системи господарювання є всі можливості для макс. використання позитивних сторін цього процесу і усунення негативних його наслідків. У капіталістичних країнах К. набули широкого розвитку, проте в умовах приватної власності на засоби виробн. негативні явища їх повністю усунути неможливо. Типовий приклад К. в США — район Нью-Йорка, в ФРН — Рур, у Японії — Великий Токіо, у Великобританії — Великий Лондон. Див. також *Урбанізація*.

Літ.: Урбанизация и расселение. М., 1975; Алаев Э. Б. Экономико-географическая терминология. М., 1977; Лаппо Г. М. Развитие городских агломераций в СССР. М., 1978; Мерфи Р. Американский город. Пер. с англ. М., 1972. *Л. О. Ганечко.*

КО́НУС (лат. conus, від грец. κῶνος) — тіло, обмежене замкненою *конічною поверхнею* і площиною, яка перетинає всі її твірні. Найпростішим К. є прямий колові й К. В його основі лежить круг, а вершина ортогонально проектується в центр цього круга (мал.). Об'єм прямого колового К. $V = \pi R^2 h/3$, площа бічної поверхні $S_б = \pi Rl$, повної — $S_п = \pi R\,(l + R)$, де $\pi = 3{,}14159\ldots$, R — радіус основи, h — *висота*, l — твірна К. Якщо прямий коловий К. перерізати площиною, паралельною до площини основи, то утворяться менший К. і *зрізаний конус*.

КО́НУС ВИ́НОСУ — скупчення пухкого матеріалу, винесеного водним потоком з гір, ярів, балок. Має вигляд слабовипуклого напівконуса. Утворюються К. в. на передгірних рівнинах або в долинах річок, де швидкість потоку зменшується, внаслідок чого потік втрачає здатність переносити твердий матеріал і останній осідає. На К. в. нерідко розташовані населені пункти. На тер. України К. в. поширені в Прикарпатті, Криму, на правому березі Дніпра, в районі м. Канева.

КО́НУС НАРОСТА́ННЯ — верхівкова частина ростучого стебла або кореня, що складається з твірної тканини (*меристеми*) і має вигляд округлого конуса. У водоростей, мохоподібних, папоротеподібних і хвощів К. н. звичайно складається з однієї початкової (ініціальної) клітини, у плаунів і насінних рослин — з багатьох. Поділяючись, клітини К. н. дають початок всім осн. тканинам рослини. В К. н. розрізняють одно- або багатошарову туніку та корпус. К. н. стебла захищений брунькovими лусками, а К. н. кореня — *кореневим чохликом*. Іноді конус наростання називають точкою росту.

КОНФЕДЕРА́ЦІЯ (лат. confoederatio — союз, спілка, об'єднання) — 1) Союз суверенних держав, об'єднаних для досягнення певних спільних цілей, переважно зовнішньополіт. і воєнних. К. створює центр. органи з повноваженнями, наданими їм д-вами — членами К. Рішення центр. органів К. приймаються і здійснюються лише за згодою всіх д-в, що входять до її складу. Єдиного громадянства, податкової, правової системи тощо в К. не існує. Кошти К. складаються з внесків її членів. Історично найвідоміші К.: Швейцарська К. (1291—1798 і 1815—48), Нідерланди (1579—1795), США (1781—87), Німецька К. (1815—66). К., як правило, передує створенню *федерації*. 2) Назва деяких організацій, що мають характер об'єднання, спілки, товариства, напр. *Конфедерація трудящих Латинської Америки* (КТЛА), *Загальна конфедерація праці* у Франції тощо. 3) Назва тимчасових воєн.-політичних союзів шляхти, створюваних у феодальній Польщі в 16—18 ст. (Барська К. 1768, Торговицька К. 1792).

В. Є. Бражников.

КОНФЕДЕРА́ЦІЯ ТРУДЯ́ЩИХ ЛАТИ́НСЬКОЇ АМЕ́РИКИ (КТЛА) — об'єднання профспілок ряду латиноамер. країн, що існувало 1938—63. Створена на установчому конгресі 8.IX в Мехіко. Входила до *Всесвітньої федерації профспілок* (з 1945). Виступала за єдність робітн. класу і профспілкового руху, боролася проти розкольників, особливо проти підривної діяльності реакц. лідерів *Міжамериканської регіональної організації трудящих*, утвореної 1951 на противагу КТЛА. Брала активну участь у боротьбі за мир, політ. і екон. незалежність латиноамер. країн, за здійснення агр. реформ, поліпшення становища трудящих, встановлення союзу робітн. класу і селянства. У зв'язку з наступним утворенням єдиного профцентру — *Постійного конгресу профспілкової єдності трудящих Латинської Америки* в грудні 1963 Виконком КТЛА прийняв рішення про її розпуск.

А. Г. Слюсаренко.

КОНФЕРА́НСЬЄ (франц. conférencier — доповідач) — артист, який веде концертно-естрадну виставу, оголошує і пояснює глядачам номери програми. Мист. конферансу вимагає від виконавця дотепності, таланту імпровізації, вміння розмовляти з аудиторією. Вперше К. з'явилися в 60-і рр. 19 ст. в паризьких *кабаре*. На рад. естраді поширений переважно парний конферанс.

КОНФЕРЕ́НЦІЇ КРАЇН, ЩО НЕ ПРИЄДНА́ЛИСЯ — конференції глав держав або урядів великої групи країн Азії, Африки, Латинської Америки і Європи, які проголосили основою свого зовнішньополіт. курсу *неприєднання принцип*. У 1961—79 відбулося 6 конференцій, що мали характер конгресів *неприєднання руху*. Белградська конференція (СФРЮ, 1—6.IX 1961; 25 д-в) обговорила питання остаточної ліквідації *колоніалізму*, заг. і повного *роззброєння, мирного співіснування* країн з різним сусп.-політ. ладом; прийняла Декларацію глав д-в або урядів країн, що не приєдналися, та заяву «Загроза війни і заклик до миру», в яких сформульовано принципи *неприєднання політики*. Каїрська конференція (Єгипет, 5—10.X 1964; 47 д-в) прийняла «Програму миру і

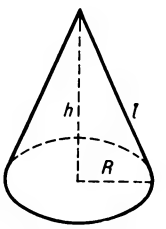

Прямий коловий **конус**: R — радіус основи; h — висота; l — твірна.

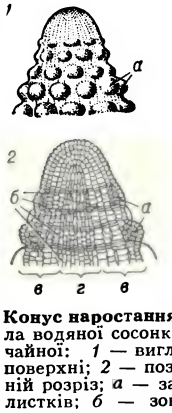

Конус наростання стебла водяної сосонки звичайної: *1* — вигляд з поверхні; *2* — поздовжній розріз; *а* — зачатки листків; *б* — зони інтеркалярного росту; *в* — туніка; *г* — корпус.

міжнар. співробітництва», засудила втручання однієї д-ви у справи іншої і закликала припинити втручання в справи Демократичної Республіки Конго (Заїру), Куби, Кіпру, країн Пд.-Сх. Азії; закликала всі д-ви приєднатися до Договору про заборону випробувань ядерної зброї 1963; підкреслила, що *імперіалізм*, колоніалізм і *неоколоніалізм* — осн. джерело міжнар. напруженості. Лусакська конференція (Замбія, 8—10.IX 1970; 54 д-ви, а також делегації від нац.-визвольних рухів Африки й Азії). Гол. політ. цілі «позаблокових» країн — забезпечення заг. миру шляхом посилення ролі ООН, боротьба проти колоніалізму і *расизму*, врегулювання конфліктів мирними засобами, боротьба за екон. незалежність, співробітництво між країнами на основі рівноправ'я і взаємовигоди,— сформульовано в «Лусакській декларації про мир, незалежність, розвиток, співробітництво і демократизацію міжнар. відносин». Окремі резолюції присвячено В'єтнаму і *Близькосхідній кризі*. Алжірська конференція (Алжір, 5—9.IX 1973; 75 д-в, а також делегації від 16 нац.-визвольних рухів) обговорила питання боротьби за розрядку міжнародної напруженості, за екон. визволення країн — учасниць руху, підкреслила, що політика цих країн у союзі з ін. миролюбними демократичними силами є впливовим фактором у боротьбі за свободу і незалежність, заг. мир і безпеку. Спец. резолюції присвячено Бл. Сходу, В'єтнаму, Камбоджі, Пд. Африці. Коломбська конференція (Шрі-Ланка, 16—19.VIII 1976; 84 д-ви, а також як спостерігачі 22 представники міжнар. орг-цій і нац.-визвольних рухів) закликала до зміцнення єдності руху в боротьбі проти імперіалізму, *апартеїду* і *сіонізму*; схвалила підсумки *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі* 1973—75; закликала скликати спец. сесію Генеральної Асамблеї ООН і Всесвітню конференцію по роззброєнню; підтримала боротьбу народів Пд. Африки, вимагала вивести ізраїл. війська з окупованих араб. земель, перетворити Індійський ок. на зону миру, засудила імперіалістичну політику США в Лат. Америці. Гаванська конференція (Куба, 3—9.IX 1979; 94 члени руху) вітала зрушення в процесі розрядки, підписання договору ОСО-2 між СРСР і США; закликала до підтримки боротьби за самовизначення народів Зімбабве, Намібії, ПАР; засудила сепаратні єгип.-ізраїл. угоди 1978—79, констатувала порушення Єгиптом принципів руху; прийняла Заключний документ, що містить політ. декларацію, в якій підкреслено єдність руху, та екон. декларацію.

Літ.: Движение неприсоединения в документах и материалах. М., 1975.

Б. М. Гончар.

КОНФЕРЕ́НЦІЇ НАРО́ДІВ А́ФРИКИ — з'їзди керівників політ. партій, профспілкових і громад. організацій. Перша К. н. А. (5—13.XII 1958, Аккра; представники 62 орг-цій з 27 країн) рішуче засудила *колоніалізм, расизм* та *імперіалізм* і закликала афр. народи до збройної боротьби за нац. незалежність; проголосила кінцевою метою створення союзу вільних афр. д-в. Друга К. н. А. (25—31.I 1960, Туніс; представники 70 орг-цій з 30 країн) пройшла під гаслом «Незалежність і єдність!»; приділила велику увагу екон. розвитку афр. д-в, що визволилися, і закликала допомогти алжір. народові в боротьбі проти франц. колонізаторів; підкреслила вирішальну роль робітн. класу в боротьбі афр. народів за повне визволення; підтримала ідею створення Всеафр. федерації профспілок. Третя К. н. А. (25—30.III 1961, Каїр; представники 67 орг-цій з 32 країн) звернула гол. увагу незалежних афр. д-в на загрозу *неоколоніалізму* і визначила шляхи боротьби проти нього; піддала критиці політику амер. імперіалізму в Африці. К. н. А. сприяли посиленню нац.-визвольного руху

Ю. І. Патлажан.

КОНФЕРЕ́НЦІЇ НЕЗАЛЕ́ЖНИХ ДЕРЖА́В А́ФРИКИ — конференції глав держав і урядів афр. країн. У 1958—64 відбулося 8 конференцій. К. н. д. А. 15—22.IV 1958 в Аккрі представляла 8 д-в; прийняла Декларацію і ряд резолюцій, в яких підкреслила рішимість афр. д-в захищати свій суверенітет, боротися проти расової *дискримінації*, зміцнювати солідарність з народами колоній. К. н. д. А. 14—24.VI 1960 в Аддіс-Абебі представляла 9 д-в; вона звернула увагу афр. д-в на загрозу *неоколоніалізму*, заявила протест проти ядерних випробовувань Франції на тер. Африки, прийняла резолюцію про Пд.-Зх. Африку. К. н. д. А. 22—25.V 1963 в Аддіс-Абебі представляла 31 д-ву. На ній створено *Організацію африканської єдності*.

Ю. І. Патлажан.

КОНФЕРЕ́НЦІЇ ООН З МОРСЬКО́ГО ПРА́ВА — конференції, скликані *Організацією Об'єднаних Націй* з метою міжнародноправового регулювання діяльності держав, пов'язаної з використанням просторів і природних ресурсів *Світового океану*. 1-а конференція (Женева, 1958, учасники — 86 країн, у т. ч. СРСР, УРСР і БРСР) на основі проекту статей, підготовленого *Комісією міжнародного права ООН*, виробила 4 конвенції: про тер. море і прилеглу зону, про *відкрите море*, про рибальство і збереження живих ресурсів відкритого моря та про *континентальний шельф*, чим відіграла істотну роль у кодифікації і прогресивному розвитку міжнар. *морського права*. 2-а конференція (Женева, 1960, учасники — 82 країни, у т. ч. СРСР, УРСР і БРСР) продовжила розгляд не розв'язаних раніше проблем про ширину тер. вод і риболовної зони, але закінчилась безрезультатно. 3-я (учасники — майже 150 країн, зокрема СРСР, УРСР і БРСР) з 1973 розробляє нову єдину конвенцію з мор. права. Робота конференції триває.

Зростаючі потреби людства в харчових продуктах і мінеральній сировині, науково-технічний прогрес та ряд ін. факторів зумовлюють актуальність і необхідність невідкладного розв'язання конференцією таких проблем, як ширина *територіальних вод*, міжнар. судноплавство через важливі протоки, екон. зона та її правовий режим, зовнішня межа континентального шельфу, експлуатація ресурсів глибоководних районів мор. дна, запобігання забрудненню мор. середовища, здійснення мор. наук. досліджень тощо. Тривалість конференції і особливо характер її роботи свідчать про виняткову складність пошуків рішень з проблем, які безпосередньо торкаються найважливіших політ., екон., оборонних та ін. інтересів усіх країн світу.

Ю. К. Качуренко.

КОНФЕРЕ́НЦІЇ ПРИХИ́ЛЬНИКІВ МИ́РУ в СРСР — збори представників трудящих і громадських організацій, присвячені боротьбі проти *гонки озброєнь* і загрози війни. Мають характер конгресів *Руху прихильників миру* в СРСР. К. п. м. обговорюють важливі проблеми міжнар. відносин і боротьби народів за мир і *роззброєння*; обирають *Радянський комітет захисту миру* (РКЗМ).

На 1-й Всесоюзній К. п. м. (25—27.I 1949, відбулася, як і всі останні, у Москві) створено РКЗМ. 2-а К. п. м. (1950) підбила підсумок збиранню підписів під *Стокгольмською відозвою* про заборону атомної зброї, обрала делегацію на 2-й Всесвітній конгрес прихильників миру. 3-я К. п. м. (1951) підбила підсумок збиранню підписів під Зверненням *Всесвітньої Ради Миру* (ВРМ) про укладення Пакту Миру між п'ятьма ядерними д-вами. 4-а К. п. м. (1952) обрала делегацію на Конгрес народів на захист миру. 5-а К. п. м. (1955) підбила підсумок збиранню підписів під Зверненням ВРМ про припинення випробувань *ядерної зброї*. 6-а К. п. м. відбулась 1960, 7-а — 1962, 8-а — 1965, 9-а — 1974, 10-а — 1979. В роботі К. п. м. активну участь беруть представники УРСР. На Україні проходять респ. К. п. м. (відбулося три: 1951, 1963, 1975; всі — у Києві). 1-а К. п. м. України обрала *Український республіканський комітет захисту миру*.

Б. С. Зрезарцев.

КОНФЕРЕ́НЦІЇ СОЛІДА́РНОСТІ НАРО́ДІВ А́ЗІЇ І А́ФРИКИ — найвищий орган міжнар. громадської *Організації солідарності народів Азії та Африки* (ОСНАА), засн. 1957. Проведено 7 конференцій: 1957—58 (Каїр, Єгипет), 1960 (Конакрі, Гвінея), 1963 (Моші, Танзанія), 1965 (Віннеба, Гана), 1972 (Каїр), 1978, 1980 (Коломбо, Шрі-Ланка). Проводяться також надзвичайні конференції ОСНАА в підтримку боротьби народів проти імперіалістичної агресії, за мир і незалежність.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ (від лат. confero — збираю в одне місце) — збори, нарада представників держав або членів чи представників парт., громад. (зокрема профспілкових і комсомольських), наукових та інших організацій для обговорення певних проблем та питань.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ ЄВРОПЕ́ЙСЬКИХ КОМУНІСТИ́ЧНИХ І РОБІТНИ́ЧИХ ПА́РТІЙ 1967 з питань безпеки в Європі. Відбулася в Карлових Варах (ЧССР) 24—26.IV за участю делегацій 24 комуністич. і робітн. партій Європи. Конференція прийняла заяву «За мир і безпеку в Європі», Звернення на підтримку в'єтнамського народу в його боротьбі за припинення амер. агресії, Заяву з приводу подій у Греції, в якій засуджувався здійснений там 1967 військ. переворот. З осн. питання — забезпечення миру і безпеки в Європі — Конференція запропонувала конкретну програму дій: боротьба за визнання непорушності існуючих в Європі кордонів, існування двох суверенних і рівноправних держав — НДР і ФРН — та непорушності кордонів між ними, за виключення можливості доступу ФРН до ядерної зброї в будь-якій формі, визнання недійсною *Мюнхенської угоди 1938*. Конференція висловилася за укладення всіма д-вами Європи договору про відмову від застосування сили у взаємних відносинах, від втручання у внутр. справи, про розв'язання всіх спірних питань мирними засобами, за нормалізацію відносин між усіма д-вами і НДР, розвиток демократії в ФРН, укладення договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Конференція запропонувала розширити контакти між комуністич. і соціалістич. партіями в справі боротьби за мир і безпеку народів Європи. Вона звернулась до профспілок, інтелігенції, молоді, жінок, віруючих, до всіх миролюбних сил із закликом спільно добиватися колективної безпеки та миру в Європі і в усьому світі, до робітн. класу, селянства, до середніх верств — об'єднати свої зусилля в боротьбі за безпеку, демократію і соціальний прогрес на європ. континенті. Конференція підтримала висунуту країнами — учасницями *Варшавського договору 1955* ідею про одночасний розпуск військ. орг-цій *НАТО* і Варшавського договору.

А. Г. Слюсаренко.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ ЗАКОРДО́ННИХ СЕ́КЦІЙ РСДРП 1915. Відбулася 14—19.II (27.II—4.III) 1915 у м. Берні (Швейцарія) під керівництвом В. І. Леніна. Мала значення загальнопарт. конференції більшовиків. На ній були представники від паризької, цюріхської, женевської, бернської, лозаннської та ін. більшовицьких секцій. У доповіді В. І. Леніна «Війна і завдання партії» та резолюціях по цій доповіді було визначено конкретні завдання більшовицької партії в боротьбі за перетворення імперіалістичної війни на війну громадянську. В своїх резолюціях конференція засудила як прояви оборонства, так і лівосектантські перекручення в питаннях війни, миру і революції, відзначила крах *Інтернаціоналу 2-го* і закликала до боротьби за створення нового Інтернаціоналу. Виробивши платформу для згуртування всіх революц. інтернаціоналістів у міжнар. робітн. русі, конференція обрала новий К-т закордонних орг-цій РСДРП. Рішення конференції дістали підтримку місцевих орг-цій РСДРП. Зокрема, нелегальний орган Харків. к-ту РСДРП «*Голос социал-демократа*» передрукував кілька резолюцій конференції, написаних В. І. Леніним.

Літ.: Ленін В. І. Конференція закордонних секцій РСДРП. Повне зібрання творів, т. 26; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ КОМУНІСТИ́ЧНИХ І РОБІТНИ́ЧИХ ПА́РТІЙ ЄВРО́ПИ 1976. Відбулася 29—30.VI в Берліні за участю делегацій 29 комуністичних і робітничих партій Європи, які представляли понад 29 млн. комуністів. Конференція одностайно прийняла підсумковий документ «За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес в Європі», який створює необхідну основу для об'єднання усіх прогресивних сил Європи в боротьбі за мир і безпеку, проти гонки озброєнь і воєн. конфронтації. Конференція виявила одностайність комуністів Європи в оцінці революц. сил сучасності (соціалістичні д-ви, робітн. клас капіталістич. країн, нац.-визвольний рух), підкреслила провідну роль країн *соціалістичної співдружності*, насамперед СРСР, у боротьбі за відвернення нової світової війни і зміцнення міжнар. безпеки, проти імперіалізму й агресії.

Значну увагу Конференція приділила проблемі зв'язку боротьби за мир, розрядку міжнародної напруженості з боротьбою за соціальний прогрес. Вона зазначила, що *мирне співіснування* і розрядка створюють найкращі умови для боротьби робітн. класу і всіх демократичних сил проти панування монополій, за соціалізм. При цьому Конференція відзначила активізацію міжнар. реакції і мілітаризму, фактичне об'єднання в стані противників миру імперіалістич. буржуазії, вояччини *НАТО*, расистів, маоїстів. Конференція заявила, що комуністи й надалі розвиватимуть інтернаціоналістське співробітництво і міжнародну класову солідарність на основі марксизму-ленінізму. Конференція продемонструвала готовність комуністів Європи до спільних дій. Вона стала фактором дальшого зміцнення *міжнародного комуністичного руху*.

С. Я. Єлисаветський.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ ООН ПО ТОРГІ́ВЛІ Й РО́ЗВИТКУ, ЮНКТАД (англ. UNCTAD; United Nations Conference of Trade and Development) — орган Генеральної Асамблеї ООН. Засн. 1964. Скликається один раз на чотири роки. Учасниками ЮНКТАД є д-ви, які входять до ООН, її спеціалізованих установ або до *МАГАТЕ*. В роботі конференції бере участь більшість існуючих міжнар. міжурядових і неурядових екон. орг-цій, серед яких *Рада Економічної Взаємодопомоги* і *Міжнародний банк економічного співробітництва*. Осн. функції: встановлення принципів і політики в міжнар. торгівлі і у відповідних галузях екон. співробітництва, вжиття необхідних заходів для ведення переговорів і затвердження багатосторонніх правових актів у торгівлі; сприяння координації діяльності ін. установ ООН по міжнар. торгівлі і з проблем екон. розвитку. Постійний орган — Рада по торгівлі й розвитку, засн. як частина апарату ООН у галузі економіки. Адм. орган — Секретаріат на чолі з ген. секретарем. Штаб-квартира ЮНКТАД — Женева. Чергова, 5-а конференція ЮНКТАД відбулася 1979 в Манілі (Філіппіни).

С. І. Соколенко.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ ПАРТІ́ЙНА — 1) *Всесоюзна конференція КПРС*. 2) Вищий орган районної, міської, окружної, обласної, крайової парт. орг-ції. Скликаються один раз на 2—3 роки. К. п. можуть проводитися і у великих первинних парт. орг-ціях.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ ПІВДЕ́ННИХ БІЛЬШОВИ́ЦЬКИХ КОМІТЕ́ТІВ — відбулася в Одесі наприкінці вересня 1904. В її роботі брали участь представники Одес., Катериносл., Миколаїв. більшовицьких к-тів РСДРП і Пд. бюро к-тів більшості. Конференція висловилася за скликання нового парт. з'їзду, прийняла рішення про створення Орг. комітету для підготовки III з'їзду партії, обговорила питання про підтримку більшовицького «Видавництва соціал-демократичної партійної літератури В. Бонч-Бруєвича і Н. Леніна», про антипарт. дії меншовицької редакції «Искры» (з № 52), про намагання меншовицького ЦК розпустити Пд. бюро. В усіх питаннях конференція прийняла рішення, спрямовані проти меншовиків та їхніх дезорганізаторських дій. В. І. Ленін схвалив почин пд. к-тів у справі згуртування більшовицьких сил. Незабаром відбулися конференції кавказьких і пн. к-тів. На цих трьох конференціях було закріплено створення загальноросійського більшовицького організаційного центру — *Бюро комітетів більшості*.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ В РОСІЇ — відбулася в Ризі 7—9 (20—22).IX 1905. Скликана ЦК РСДРП, обраним III з'їздом партії (1905), для вироблення тактики щодо *булигінської Думи*. На ній були представники від ЦК РСДРП, Орг. комісії меншовиків, Бунду, Латиської соціал-демократії, Соціал-демократії Польщі і Литви, «*Революційної української партії*» (РУП). *Думська тактика більшовиків* у період наростання революції виходила з першочергового завдання — підготовки збройного нар. повстання проти царизму. Конференція схвалила більшовицьку лінію активного бойкоту Думи і засудила меншовицьку політику участі в ній. Конференція намітила завдання революц. соціал-демократії у виборчій кампанії для викриття справжнього характеру булигінської Думи. Кампанію бойкоту Думи більшовики використали для мобілізації всіх революційних сил і підготовки збройного повстання. Лозунг активного бойкоту Думи підтримала майже вся соціал-демократія Росії. Конференція прийняла також резолюцію «З приводу подій на Кавказі», в якій засуджувала самодержавство

КОНФЕРЕНЦІЯ ФРОНТОВИХ І ТИЛОВИХ ВІЙСЬКОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РСДРП(б)

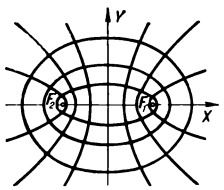

Конфокальні криві.

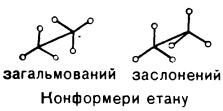

Конформери етану

Конформери циклогексану

Конформаційний аналіз.

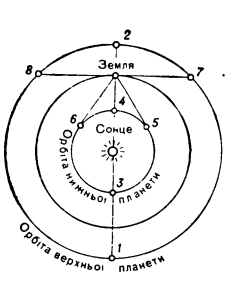

Конфігурації планет:
1 — сполучення;
2 — протистояння;
3 — верхнє сполучення;
4 — нижнє сполучення;
5 — східна елонгація;
6 — західна елонгація;
7 — східна квадратура;
8 — західна квадратура.

за нацьковування однієї національності на іншу.

КОНФЕРЕ́НЦІЯ ФРОНТОВИ́Х І ТИЛОВИ́Х ВІЙСЬКО́ВИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ РСДРП(б) — див. *Всеросійська конференція фронтових і тилових військових організацій РСДРП(б) 1917.*

КОНФЕСІОНАЛІ́ЗМ (від лат. confessionalis — віросповідний) — в окремих буржуазних державах (напр., у Лівані) система виборів до найвищих органів влади, що полягає у представництві за релігійним принципом.

КОНФЕСІОНА́ЛЬНІ ШКО́ЛИ — навчальні заклади, що перебувають на утриманні церкви й під її контролем. Осн. мета К. ш.— поширення й пропаганда догматів певного віросповідання. Виникли в період раннього середньовіччя в Зх. Європі. В царській Росії існував ряд віросповідних шкіл (*парафіяльні школи,* духовні училища, *семінарії,* академії, *мектеби, медресе* та ін.). В СРСР з 1917 всі школи — поч., серед. й вищі — належать д-ві, є світськими. В ряді капіталістич. країн К. ш. існують і досі.

КОНФІГУ́РАЦІЇ ПЛАНЕ́Т (лат. configuratio — надання форми, розміщення) — положення *планет* відносно Землі і Сонця. Якщо екліптична *довгота* планети дорівнює довготі Сонця, планета перебуває у сполученні з Сонцем (мал., 1, 3, 4). Нижня планета (*орбіта* якої міститься всередині орбіти Землі) може бути у верхньому сполученні (3), коли між планетою і Землею міститься Сонце, або в нижньому сполученні (4), коли вона — між Сонцем і Землею. В обох випадках планету не видно — вона ховається в яскравих променях Сонця. Поблизу нижнього сполучення, коли планета перебуває ближче до Землі, її можна бачити у вигляді тоненького серпа. Часом спостерігається проходження планети через видимий диск Сонця. Нижню планету найкраще видно в елонгації (мал., 5, 6), тобто коли вона перебуває на найбільшій видимій кутовій віддалі від Сонця (для Меркурія — 18—28°, для Венери — 48°). Верхню планету (орбіта якої знаходиться поза орбітою Землі) найкраще видно у протистоянні (2), коли її екліптична довгота відрізняється від довготи Сонця на 180°; при цьому вона доступна для спостережень майже цілу ніч. Положення планети, в якому довгота її відрізняється від довготи Сонця на 90°, наз. квадратурою (мал., 7, 8). В квадратурах можуть бути лише верхні планети. *М. Я. Чернега.*

КОНФІРМА́ЦІЯ (лат. confirmatio — зміцнення, утвердження) — 1) В бурж. країнах затвердження вищою владою судового вироку. 2) Право *папи римського* затверджувати *єпископів.* 3) У католицькій і православній церквах — назва обряду миропомазання (див. *Таїнства*); у православній відбувається одночасно з *хрещенням* немовляти, в католицькій — пізніше, в роки дитинства чи отроцтва. 4) В *протестантизмі* — обряд прилучення юнаків та дівчат 14—16 років до церкви.

КОНФІСКА́ЦІЯ (лат. confiscatio, від confisco — вилучаю) — примусове і безоплатне вилучення *майна* у власність держави, здійснюване в судовому або адміністративному порядку. В рад. кримінальному праві один з видів додаткового *покарання,* що може бути призначене лише за держ. і тяжкі корисливі злочини у випадках, зазначених у законі (ст. 35 КК УРСР). Допускається К. і як *санкція* за цивільноправові порушення (ст. 141 ЦивК УРСР). Адм. законодавство також передбачає К. як один з видів *адміністративного стягнення.*

КОНФІСКА́ЦІЯ ЗЕМЛІ́ — примусове й безоплатне вилучення (відчуження) державою землі у земельних власників. Характер К. з. залежить від істор., соціально-екон. та політ. умов. Відбувається звичайно у періоди загострення класової боротьби, при зміні форм зем. власності, гол. чином під час соціальних революцій (див. *Аграрне питання, Націоналізація землі*). К. з. широко застосовується імперіалістич. д-вами в колоніальних та залежних країнах як засіб захоплення землі у корінного населення. Інший класовий зміст мала К. з., проведена в результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії, коли приватну зем. *власність* було скасовано, поміщицьку землю конфісковано і передано народу в безплатне користування. В європ. соціалістичних країнах проведено К. з. великих землевласників, воєнних злочинців та воротів народу. Конфісковувались також надлишки земель понад зем. максимум, встановлений законами про аграрні реформи. К. з. відбувалась, як правило, безоплатно чи за невеликий викуп. В соціалістич. країнах Азії на перший план виступала К. з. колонізаторів та ліквідація феод.-кріпосницьких пережитків. К. з. великих землевласників — одна з важливих вимог комуністич. і робітн. партій та всіх прогресивних сил у розвинутих капіталістич. країнах. Особливо велике значення проблема К. з. має для *країн, що розвиваються,* де вона є складовою частиною соціально-екон. перетворень. Див. *Аграрні реформи.* *П. Ф. Веденичев.*

КОНФЛІ́КТ (лат. conflictus — зіткнення) — 1) Зіткнення протилежних інтересів чи поглядів, крайнє загострення суперечностей, що призводить до ускладнень або гострої боротьби (напр., міжнар. К. може іноді призвести до збройного конфлікту). 2) В літературі та мистецтві — форма розкриття життєвих суперечностей, яка виявляється через боротьбу характерів, ідей, поглядів, настроїв. Найчіткіше К. окреслюється в драм. творах. К. є основою втілення ідейно-художнього змісту твору, його *сюжету* і *композиції,* всієї образної системи. В рад. л-рі К. відображає боротьбу нового з старим, утвердження передового, комуністичного. Як літ. прийом К. часто ототожнюється з *колізією.* *Р. Т. Гром'як.*

КОНФЛІ́КТИ ТРУДОВІ́ — за капіталізму зіткнення класових інтересів у сфері трудових відносин. К. т. пов'язані насамперед з боротьбою робітн. класу проти соціальної нерівності, експлуатації, порушення трудових прав, низької *заробітної плати* тощо. Невдоволення трудящих проявляється у *страйках, бойкотах* тощо. Зростання кількості К. т. у 70-х рр. 20 ст. спростовує твердження бурж. соціологів, нібито капіталізм знайшов шляхи розв'язання їх у вигляді «закону підсилення соціальної стабільності», «соціальної відповідальності підприємств», «соціального партнерства» тощо. Розмах страйкової боротьби змушує пануючі класи вдаватися до тактики соціального лавірування, до більш замаскованих і витончених форм експлуатації трудящих або до «профілактики» К. т. шляхом антидемократич. законодавства. Такий характер мають, напр., постанова прем'єр-міністрів земель ФРН «Про радикальні елементи», що одержала назву «заборони на професію» (1972), антиробітн. *Тафта-Хартлі закон* (1947), застосований президентом Д. Картером 1978 до страйкуючих шахтарів. «Профілактиці» служить складна система розгляду К. т. Вони розглядаються суд., адм. органами чи *третейським судом.* До страйкарів широко застосовують дисциплінарні (в т. ч. штрафи, звільнення без попередження і виплати вихідної допомоги), цивільно-правові і кримінально-правові заходи тощо. *А. І. Процевський.*

КОНФОКА́ЛЬНІ КРИВІ́ [від лат. con... (cum) — разом і *фокус*] — *конічні перерізи,* що мають спільні фокуси. Якщо вибрати на площині дві точки F_1 і F_2, то через кожну точку площини проходять *еліпс* і *гіпербола,* що мають ці точки своїми фокусами (мал.). У прямокутній декартовій системі *координат* ця сім'я К. к. визначається рівнянням $x^2/\lambda + y^2/(\lambda - c^2) = 1$, де c — віддаль фокусів від початку координат, λ — довільний параметр (при $\lambda > c^2$ одержуємо еліпс, при $0 < \lambda < c^2$ — гіперболу, при $\lambda < 0$ — уявну криву другого порядку).

КОНФОРМАЦІ́ЙНИЙ АНА́ЛІЗ (від лат. conformatio — форма, побудова, розміщення) — розділ *стереохімії,* в якому вивчаються хімічні й фізичні властивості поворотних ізомерів (конформерів, конформацій). Це такі форми молекул, які виникають при обертанні груп атомів навколо простих зв'язків внаслідок взаємного відштовхування і притягання безпосередньо не зв'язаних атомів на віддалях, близьких до суми їх вандерваальсових радіусів (див. *Ізомерія, Міжмолекулярна взаємодія*). У рідинах (розчинах) або в газах молекули більшості органічних речовин існують у вигляді великої кількості різних конформерів, що перебувають у стані рухомої рівноваги. У цій суміші звичайно переважає якийсь один або кілька стійких конформерів. Для їх взаємних перетворень у багатьох випадках необхідна енергія, порівнянна з середньою енергією теплового руху молекул (2—3 ккал/моль), тому за звичайних умов виділити індивідуальні конформери неможливо. Напр., у

молекули етану переважає загальмований конформер, перетворення якого на заслонену конформацію вимагає 2,8 ккал/моль, у циклогексану конформація у формі «крісла» вигідніша за конформацію у формі «ванни» на 5,6 ккал/моль (мал). Значні успіхи в К. а., досягнуті за останні роки, є наслідком широкого використання фіз. методів дослідження, в першу чергу *ядерного магнітного резонансу*. Дані К. а. дають змогу пояснити властивості органічних сполук і передбачити їхню реакційну здатність.

М. Ю. Корнілов.

КОНФОРМІ́ЗМ І НЕГАТИВІ́ЗМ (від лат. conformis — відповідний, negativus — заперечний) — у класово антагоністичному суспільстві способи реагування особистості на нав'язувані соціальним оточенням норми і цінності. Конформізм — пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці. Негативізм — однобічно заперечливе, вороже ставлення до загальноприйнятих у даній соціальній спільності норм і правил. К. і н. як риси поведінки не є природженими, а формуються в процесі виховання і соціального спілкування. Конформізм є виявом моральної кризи бурж. суспільства, де індивід набуває стереотипності мислення, втрачає незалежність свідомості. Негативістська соціально-психологічна орієнтація нерідко пов'язана з анархічним і індивідуалістичним протестами проти офіційної ідеології й моралі, виявляється у різкій, але неконструктивній критиці існуючих порядків.

КОНФОРМІ́СТИ (англ. conformists, від лат. conformis — відповідний, згодний) — поширена назва прихильників *англіканської церкви* в Англії, які приймають всі її догмати й обряди та виступають проти їхніх змін.

КОНФО́РМНА ГЕОМЕ́ТРІЯ (лат. conformis — відповідний) — розділ геометрії, в якому вивчаються ті властивості фігур, що не змінюються при *конформних відображеннях* простору. Осн. *інваріантом* К. г. є кут між напрямами. Будь-яке конформне відображення простору можна здійснити накладанням (композицією) *руху, подібності* та *інверсії*. Множина конформних відображень площини ширша, ніж простору, однак і в площинній К. г. вивчають лише ті властивості фігур, що інваріантні при перетвореннях, які розкладаються на рух, подібність та інверсію. К. г. тісно пов'язана з *Лобачевського геометрією*. На основі К. г. побудовано геометрію просторів конформної зв'язності, яка відноситься до К. г. так, як геометрія кривої поверхні до геометрії площини або як *ріманова геометрія* до *евклідової геометрії*.

Літ. див. до ст. *Конформне відображення*.

КОНФО́РМНЕ ВІДОБРА́ЖЕННЯ — взаємно однозначне *відображення* однієї області (частини площини, поверхні або простору) на іншу, при якому дві будь-які лінії відображуваної області, що перетинаються під деяким кутом, переходять у дві лінії нової області, що перетинаються під тим самим кутом. При цьому нескінченно малі фігури перетворюються на подібні їм нескінченно малі фігури. Властивість К. в. на площині мають однолисті *аналітичні функції* (тобто такі, для яких $f(z_1) \neq f(z_2)$, якщо $z_1 \neq z_2$) комплексної змінної, тому вчення про К. в. є одним з осн. розділів теорії функцій комплексної змінної. Застосування К. в. при розв'язуванні задач дає можливість переходити від заданої області складної форми до простішої області (напр., круга, прямокутника, півплощини) і виявляється, як правило, ефективним, якщо для простішої області задача може бути розв'язана безпосередньо. Конформне відображення використовують у гідро- і аеромеханіці, теорії фільтрації, електро- і радіотехніці, теорії пружності, картографії тощо.

Літ.: Соколов Ю. Д. Елементи теорії функцій комплексної змінної. К., 1954; Фильчаков П. Ф. Приближённые методы конформных отображений. К., 1964; Лаврентьев М. А., Шабат Б. В. Методы теории функций комплексного переменного. М., 1973.

О. О. Капшивий.

КОНФРОНТА́ЦІЯ (франц. confrontation — порівняння, протиставлення) — протиборство, зіткнення, протиставлення (соціальних систем, класових інтересів, ідейно-політичних принципів і т. п.), становище, коли певні особи або держави чи партії опиняються перед загрозою зіткнення між собою.

КОНФУЦІА́НСТВО — етико-політ. вчення, основи якого заклав у 6 ст. до н. е. кит. філософ *Конфуцій*. Було поширене в Китаї, Японії та деяких ін. країнах Сх. Азії. Відображало інтереси пануючого класу і служило зміцненню існуючого соціального ладу. К. обстоювало поділ суспільства на «вищих» і «нижчих», вічність соціальної нерівності. Осн. принципом етики К. є поняття жень («гуманність»), що досягається шляхом морального самовдосконалення на основі дотримання норм поведінки, які базуються на повазі до старших, відданості імператору тощо. Проте осягнути жень можуть лише «вищі», «обрані». Кожна людина повинна сумлінно виконувати пов'язані зі своїм сусп. становищем обов'язки. К. закликало царів спиратися не на закони, а на *звичаєве право*. К. не було єдиною течією. Прихильниками були як ідеалісти (зокрема, *Менцзи*), так і матеріалісти (*Сюньцзи*). Деякі ідеї К. (про необхідність об'єднання країни, про моральне виховання особи) відіграли в свій час прогресивну роль. У 136 до н. е. реформоване К., яке включило в себе натурфілософію й космологічні погляди *даосизму*, було проголошено в Китаї офіц. доктриною, яка залишалась панівною до бурж. Синхайської революції 1911, проповідуючи культ імператора як виконавця «волі неба», презирливе ставлення до ін. народів. У 10—12 ст. на основі К. виникло *неоконфуціанство*.

2) Система реліг. віровчення, що почала складатися після смерті Конфуція на грунті його етико-політ. і реліг. вчення. К. відрізняється від багатьох релігій відсутністю жрецтва, містичних елементів і зводиться до суворого виконання обрядів.

Осн. зміст культу К.— обожнювання імператора, культ предків. Велике місце в К. посідав культ Конфуція. Було держ. релігією в Китаї з 2—1 ст. до н. е. до 1911. Нині К. зберігається серед деякої частини віруючого населення Китаю, сприяючи насадженню китаєцентризму і шовінізму.

КОНФУ́ЦІЙ (Кунцзи; бл. 551—479 до н. е.) — давньокит. філософ-ідеаліст, засновник *конфуціанства*, педагог, політ. діяч. Займав міністерські пости в царстві Лу. Створив першу в Китаї приватну школу. Повчання К. записані і систематизовані його учнями у трактаті «Луньюй» («Бесіди і судження»). Осн. місце в творчості К. займають сусп.-політ. та етичні проблеми. Вважав, що моральне самовдосконалення — осн. засіб до поліпшення суспільства. К. захищав соціальну нерівність, обожнював державну владу. В 136 до н. е. конфуціанство перетворилося на державну доктрину. Культ К. офіційно підтримувався до 1911.

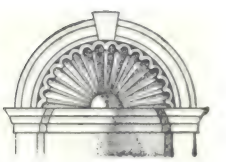

Конха.

КО́НХА (від грец. κόγχη — черепашка) — півкупол для перекриття півциліндричних частин (*абсид*, ніш) будівлі. К. виникла в сх. елліністичній архітектурі, застосовувалася в старорим. буд-ві, в культових християнських спорудах середньовіччя.

КОНХІОЛО́ГІЯ, конхіліологія (від грец. κόγχη, κογχύλιον — черепашка і λόγος — вчення) — розділ *зоології*, що вивчає особливості будови черепашок сучасних і вимерлих молюсків, плечоногих та ін. тварин.

КОНХО́ЇДА (від грец. κόγχη — черепашка та εἶδος — вигляд) кривої — плоска крива, що утворюється при збільшенні або зменшенні радіус-вектора кожної точки кривої на сталу величину l. Якщо $r = f(\varphi)$ — рівняння кривої в полярних *координатах*, то рівняння її К.— $r = f(\varphi) \pm l$. К. прямої вперше розглянув давньогрец. геометр Нікомед (3—2 ст. до н. е.), який застосував її до розв'язування задач *трисекції кута* і *подвоєння куба*. Рівняння К. Нікомеда в декартових координатах — $(x^2 + y^2)(y - a)^2 = l^2y^2$; її форма залежить від співвідношення між a і l (мал.). Пряма LL_1 — *асимптота* К. Нікомеда, а точка (0; 0) — її *особлива точка*: ізольована ($l < a$), вузлова ($l > a$) або точка загострення ($l = a$).

Див. також *Паскаля завиток*.

А. Г. Медяник.

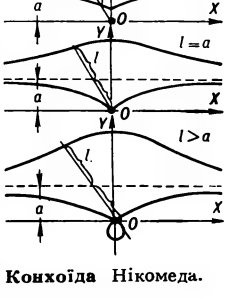

Конхоїда Нікомеда.

КОНЦЕ́ВИЧ Григорій Митрофанович (1863—1941) — укр. рад. хоровий диригент, музичний етнограф, композитор. Жив у Краснодарі, де в 20—30-х рр. керував Кубанським військ. козачим хором. Автор вокальних і фп. творів, обробок нар. пісень; збірок «40 малоросійських пісень» (1904), «25 малоросійських пісень» (1907), «Бандурист», «Репертуар Кубанського військового співацького хору».

КОНЦЕ́ВИЧ Максим Прохорович (рр. н. і см. невід.) — укр. композитор, диригент і педагог 18 ст. Муз. освіту здобув у Придворній співацькій капелі (Петербург), де був солістом оркестру. В 70-х рр. викладав інструментальну і вокальну музику в Харків. колегіумі. З 1787 брав участь як диригент у виставах Харків. театрів. Автор духовної музики, кантати «Гремущу арфу взяв в десницю» (1787), романсів.

І. М. Лисенко.

КОНЦЕНТРА́Т [від лат. con... (cum) — разом і centrum — осереддя, центр] — 1) Продукт з високим вмістом необхідних (залежно від його призначення) речовин. 2) У г і р н и ч і й с п р а в і — продукт *збагачування корисних копалин*, в якому вміст необхідних компонентів вищий, ніж у вихідній сировині. Розрізняють К. первинні (грубі, чорнові), що їх піддають дальшому збагачуванню; колективні, які містять кілька необхідних компонентів, і кінцеві. Їх використовують безпосередньо без технологічної переробки (напр., К. графітові) і з переробкою металургійною (К. металів), термічною (К. вугільні), хімічною (К. мінеральних солей — сульфатів, фосфатів) та ін. 3) У х а р ч о в і й п р о м - с т і — збезводнені суміші харчових (рослинних, тваринних) продуктів і напівфабрикатів з додаванням жирів, цукру, приправ або *пряноші́в*. Розрізняють К. для перших, других і третіх страв, а також К. для дит. харчування на відварах з *круп*. Крім того, до К. належать борошняні суміші для кексів, вівсяні і кукурудзяні пластівці та ін. Готуючи К., продукти і напівфабрикати піддають термічній обробці (розварюванню, *бланшуванню*, пропарюванню), частково розплющують. К. випускають у вигляді *брикетів*, таблеток або порошку. Зберігають (від 3 до 12 місяців) при т-рі не вищій за 20° С і відносній вологості не більше як 75%. Застосовують у домашньому і громад. харчуванні, експедиціях тощо. 4) У с і л ь с ь к о м у г о с п о д а р с т в і — те саме, що й *концентровані корми*.

КОНЦЕНТРА́ТОР — 1) К. а к у с т и ч н и й — пристрій, яким, концентруючи енергію звуку, підвищують його інтенсивність. Розрізняють К. фокусуючі (сферичної, циліндричної або ін. форми) і хвилеводні (напр., у вигляді труб з жорсткими стінками). Застосовують їх в *ультразвукових верстатах*, хірургічних інструментах, під час *ультразвукового зварювання* тощо. 2) К. т е л е г р а ф н и й — автоматичний або напівавтоматичний пристрій, яким повідомлення від багатьох малонавантажених *ліній зв'язку* концентрують переважно на кількох *телеграфних апаратах*. Осн. частинами найпростішого К. є телефонні *ключі*. До кожного з них з одного боку підведено свою лінію зв'язку, з другого — всі ключі з'єднано з одним-двома телеграфними апаратами, за допомогою яких передають і приймають повідомлення. Застосування К. дає змогу, не зменшуючи кількості ліній зв'язку, робити телеграфні станції компактнішими. 3) К. т е л е ф о н н и й — пристрій з клавішною *комутацією* для безпосереднього зв'язку з кількома або багатьма місцевими абонентами чи з абонентами міських телефонних мереж. К. (мал.) дає змогу вести одночасну розмову з кількома місцевими абонентами, з'єднувати їх між собою чи з абонентами телефонної станції. Застосовується на невеликих підприємствах для *оперативного зв'язку*.

В. Г. Климов.

КОНЦЕНТРА́ЦІЯ [від лат. con... (cum) — разом і centrum — осереддя, центр] — зосередження, скупчення в одному місці або навколо одного центра, згущення. В х і м і ї — величина, яка виражає відносний вміст даного компонента в суміші, розчині або сплаві. Кількості даного компонента і всієї суміші, розчину тощо можуть бути виражені в одиницях маси, об'єму або в мольних одиницях (атомів, молекул, іонів, хім. еквівалентів). Найбільш уживані такі способи вираження К.: ч а с т к о в а К. (масова, об'ємна, мольна) — відношення кількості даного компонента до заг. кількості всієї суміші або розчину, виражене в частках або в процентах. М о л я р н а К.— число молів розчиненої речовини в 1 л розчину (М, моль/л). М о л я л ь н а К.— число молів розчиненої речовини в 1 кг розчинника (*m*, моль/кг). Н о р м а л ь н а К. (еквівалентна) — число еквівалентних мас розчиненої речовини в 1 л розчину (н., моль/л, г-екв/л). Т и т р — число грамів розчиненої речовини в 1 мл розчину (Т, г/мл). К. виражається також числом грамів речовини, розчиненої в 100 г (відповідно в 1000 г, 1000 молів, 1 л) розчинника, іноді — величиною густини розчину. Розчини однакової молярності реагують між собою в об'ємах, пропорційних стехіометричним коефіцієнтам (див. *Стехіометрія*) в рівнянні реакції; розчини однакової нормальності реагують у рівних об'ємах. Моляльна К. розчину не залежить від т-ри. Визначення К. проводиться методами аналітичної хімії, іноді вимірюванням густини, показника заломлення та ін. характеристик розчинів.

В. С. Телегус.

КОНЦЕНТРА́ЦІЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — процес зосередження виробництва на великих підприємствах; одна з закономірностей розвитку матеріального виробництва, *науково-технічного прогресу* й дальшого вдосконалення *продуктивних сил*. Для визначення рівня К. в. використовують систему показників. Основними з них є серед. обсяг виробн. продукції в розрахунку на одне підприємство, питома вага великих підприємств у випуску продукції галузі. В умовах тех. прогресу важливе значення мають також показники вартості осн. виробн. фондів і потужності енерг. установок в серед. на одне підприємство. При міжнар. визначеннях рівня К. в. використовують серед. чисельність працівників на одному підприємстві, але цей показник не завжди точно відображає рівень К. в. При *комплексній механізації і автоматизації виробництва* поряд із зростанням випуску продукції чисельність працівників зменшується. На великих підприємствах раціональніше використовуються устаткування, сировина, матеріали, робоча сила, більше можливостей для механізації і автоматизації виробн., розвитку наукової, дослідно-конструкторської та експеримент. баз, що дає можливість підвищувати *економічну ефективність соціалістичного виробництва, якість продукції*. Оптимальний рівень К. в. визначається рядом об'єктивних умов і факторів: досягнутим рівнем продуктивних сил, конкретними особливостями галузі виробн. і районними умовами її розвитку, зокрема концентрацією сировинних ресурсів, масштабами і тер особливостями споживання продукції та ін. К. в. ефективна тоді, коли вона здійснюється на основі *спеціалізації виробництва* і *комбінування виробництва*. За капіталізму К. в. тісно пов'язана з *концентрацією капіталу* і відбувається стихійно, внаслідок розорення дрібних підприємств. На поч. 20 ст. К. в. і капіталу спричинила виникнення *монополій* і стала однією з характерних рис *імперіалізму*. К. в. і капіталу ще більше загострює суперечність між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістич. формою привласнення його результатів, між сусп. виробн. у межах окремих монополій і хаотичним розвитком капіталістич. виробн. в цілому, що призводить до *економічних криз*. В умовах соціалізму К. в. відбувається планомірно, на основі сусп. власності на засоби виробн. Осн. напрями К. в.: створення нових великих і збільшення розмірів діючих підприємств на основі розширення їх і *соціалістичної реконструкції*, створення *виробничих об'єднань*. У 1977 порівняно з 1970 обсяг продукції в розрахунку на одне підприємство в пром-сті СРСР збільшився на 75%, а вартість осн. виробничих фондів — майже в 2 рази. Заг. кількість підприємств при цьому скоротилась на 10%. У с. г. СРСР велике виробн. було створене в результаті здійснення *кооперативного плану В. І. Леніна*. Дальший розвиток К. в. в с. г. відбувався на основі укрупнення підприємств. У 1940 в СРСР було більше як 240 тис. *колгоспів* і *радгоспів*, 1965 — 48,6 тис., 1977 —47,1 тис. Особливо посилився процес К. в. в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства*. На сучас. етапі осн. напрямом розвитку с. г. стали спеціалізація і *міжгосподарське кооперування* виробн. і створення на цій основі великих міжгосподарських об'єднань і підприємств. Як і в ін. союзних республіках, інтенсивно розвивається процес К. в. на Україні. Якщо 1940 на металург. з-дах потужністю понад 1 млн. т сталі на рік виплавлялось лише 28%, то 1977 — 97% всього випуску сталі в республіці. Особливо швидко підвищується рівень К. в. в електроенергетиці. На електростанціях потужністю понад 1 млн. кВт 1965 в УРСР вироблялось 42%, а в 1977 — 80% всієї електроенергії. Швидке зростання К. в. характер-

не для всіх країн соціалістич. співдружності. В умовах *соціалістичної економічної інтеграції* країн — членів РЕВ К. в. здійснюється з урахуванням потреб не лише даної країни, а й *соціалістичної системи світового господарства*.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Капіталізм у сільському господарстві; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Брежнєв Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1975; Итин Л. И., Болотный К. А. Планирование оптимального размера предприятия. М., 1976; Покропивный С. Ф., Белорус О. Г., Федонин А. С. Экономика промышленного производства. К., 1977; Экономический рост в условиях монополистического капитализма: проблемы и противоречия. М., 1975. *В. М. Паламарчук.*

КОНЦЕНТРА́ЦІЯ КАПІТА́ЛУ — збільшення розмірів *капіталу* за рахунок капіталізації (нагромадження) частини *додаткової вартості*. Капіталізація її збільшує продуктивно використовуваний капітал, є основою розширення виробн., веде до зростання сусп. капіталу. К. к. зумовлюється гонитвою капіталістів за одержанням все більших прибутків, *конкуренцією*. Вона супроводиться збільшенням розмірів підприємств і утворенням великих капіталів. К. к. доповнюється *централізацією капіталу*. *Концентрація виробництва* і капіталу створила екон. умови для виникнення й розвитку *монополій капіталістичних*, для переростання капіталізму в його найвищу стадію — *імперіалізм*. К. к.— суперечливе явище. З одного боку, вона створює передумови розвитку виробн. і зростання *продуктивності праці*, з другого — виступає як фактор посилення *експлуатації* трудящих і зростання *безробіття*. *Науково-технічний прогрес* посилює процес К. к., який, в свою чергу, розширює простір для нього. К. к. супроводиться зростанням *органічної будови капіталу*.

Поряд з К. к. у пром-сті відбувається концентрація банківського капіталу, іде процес зрощування банківських монополій з пром., утворюється *фінансовий капітал* і *олігархія фінансова*, які панують в економіці й політиці імперіалістичних д-в. Найінтенсивніше К. к. відбувається у воєнних галузях економіки. В умовах *державно-монополістичного капіталізму* активну роль у посиленні К. к. виконує імперіалістична д-ва. К. к. і зростання виробн. загострюють суперечності капіталізму, що призводить до поглиблення диспропорцій у всьому сусп. виробн., до *економічних криз* і разом з тим створює матеріальні передумови для революц. переходу від капіталізму до соціалізму.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 22. Концентрація виробництва в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977. *Ф. М. Протас.*

КОНЦЕНТРО́ВАНІ КОРМИ́, концентрати — *корми* з високим вмістом перетравних поживних речовин. До К. к. належать *зернові корми*, відходи харч. пром-сті, *комбікорми* і корми тваринного походження. За складом К. к. поділяють на вуглеводисті та протеїнові (білкові). До вуглеводистих належать багаті на крохмаль *зерно* злаків (*овес, ячмінь, кукурудза* та ін.), борошномельні відходи (*висівки*, зернова січка, борошняний пил), а також сухий *жом, барда* тощо. В 1 кг таких кормів 0,7—1,3 *кормової одиниці* і 70—120 г перетравного *протеїну*. До протеїнових К. к. відносять зерно бобових культур (*горох, боби, сою* та ін.), *макуху, шрот, дріжджі кормові*, відходи м'ясокомбінатів. В 1 кг цих кормів 0,7—1,2 корм. од. і 180—450 г і більше перетравного протеїну. Для кращого використання К. к. розмелюють, подрібнюють, дріжджують тощо.

Літ.: Дмитроченко А. П., Пшеничный П. Д. Кормление сельскохозяйственных животных. Л., 1975. *Г. В. Танцуров.*

КОНЦЕПТУАЛІ́ЗМ (від лат. conceptus — думка, поняття) — напрям у середньовічному *номіналізмі*, представники якого (П. *Абеляр*, Іоанн Солсберійський) доводили, що заг. поняття, т. з. універсалії, реально не існують — вони є лише заг. поняттями про речі, т. з. концептами (звідси й назва). Представники К. не розуміли діалектичного взаємозв'язку одиничного й загального (див. *Одиничне, особливе, загальне*), тому вони заперечували об'єктивність загального як ознаки об'єктивної сутності речей. Проте у філософії середньовіччя К. був прогресивною течією, що сприяла розвиткові матеріалістичних ідей у теорії пізнання. У новий час вплив ідей К. помітно позначився на працях *Локка, Кондільяка, Гельвеція* та ін.

КОНЦЕПТУА́ЛЬНЕ МИСТЕ́ЦТВО — різновид *модернізму*, що склався в кінці 60-х рр. 20 ст. Концептуалісти ставлять своїм основним завданням перехід мистецтва від виконання худож. творів до більш або менш вільних від матеріального втілення «художніх ідей» (т. з. концептів — загальних уявлень). Особливий вплив на зародження К. м. (серед представників — Р. Беррі, Дж. Кошут, Л. Левін, Х. Хааке в США, Бен у Франції, Я. Діббетс у Нідерландах, А. Манцоні в Італії) справила діяльність франц. художників — М. Дюшана, представника *дадаїзму* 1. Кляйна, майстрів *поп-арту* й *мінімального мистецтва*. Творчість осмислюється концептуалістами як близький по духу *хеппенінгу*, але статично зафіксований процес залучення глядача в «гру ідей». Це оформляється у вигляді графіків, діаграм, схем, цифр, формул або (в більш «індивідуалізованому» варіанті К. м., властивому європ. *авангардизму*) у вигляді написів тощо. Кризовий характер еволюції сучас. бурж. художньої культури знаходить у діяльності прихильників К. м. своє найбільш відверте вираження.

Літ.: Рейнгардт Л. Отречение от искусства. В кн.: Модернизм. М., 1973. *М. М. Соколов.*

КОНЦЕ́ПЦІЯ (лат. conceptio — сукупність, система) — система поглядів на те чи інше явище, процес; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ, подій; провідна ідея теорії.

КОНЦЕ́РН (англ. concern, від лат. concerno — змішую, з'єдную) — одна з форм капіталістичних монополій; утворюється об'єднанням підприємств різних галузей промисловості, торг. фірм і банків та транспортних і страхових компаній на основі повної фінанс. залежності від одного або групи капіталістів, які очолюють К. (див. *Система участі*). Ядром К. є велике пром. підприємство, трест, торг. фірма, банк або спеціально створене гол. т-во — *холдинг-компані*. В К. яскраво проявляється характерне для імперіалізму зрощування пром. і банківського капіталів. Сучас. К. притаманна активна боротьба за зовн. ринки, на яких не тільки реалізуються вироблювані товари, але й проводяться *інвестиції* в місцеві компанії, внаслідок чого К. захоплює відповідний іноз. ринок. У післявоєнний період значно збільшилася кількість міжнар. К. Див. *Міжнародні монополії*.

1

2

Концентратор телефонний: 1 — на 3 абонента; 2 — на 25 абонентів.

КОНЦЕ́РТ (італ. concèrto, від лат. concerto — змагаюсь) — 1) Виступ артистів за певною програмою. Види К.: музичний (симф., камерний, фп. тощо), літературний (худож. читання), естрадний (легка музика, хореографічні та циркові номери і т. д.). У К. можуть брати участь кілька або один (сольний К.) виконавець. 2) Твір для оркестру, хору, розрахований на найповніше розкриття худож. і техніч. можливостей оркестрових (кончерто гроссо—17 ст.) або хорових (концерти М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя) груп. У 18 ст. склався (А. Вівальді, Й. С. Бах) і набув класичної форми у творчості Й. Гайдна, В. А. Моцарта, Л. Бетховена жанр інструм. К. для соліста в супроводі оркестру. В 20 ст. з'явились одночастинні (скрипковий О. Глазунова) і 2-частинні (для голосу з оркестром Р. Глієра) К. Жанр К. розвивали Н. Паганіні, Ф. Ліст, Ф. Шопен, Е. Гріг, П. Чайковський, С. Рахманінов, О. Скрябін та ін. Серед творів укр. рад. композиторів виділяються К., зокрема В. Косенка, Л. Ревуцького, Б. Лятошинського, С. Людкевича, А. Штогаренка, А. Кос-Анатольського. Різновид К.— *концертино*.

Л. З. Мазепа.

«КОНЦЕ́РТ» — операція, проведена під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 рад. партизанами з 19.IX до кінця жовтня 1943. Мета операції — масовим виведенням з ладу великих дільниць з-ць утруднити оперативні перевезення нім.-фашист. військ; була продовженням операції «*Рейкова війна*». До участі в «К.» було залучено 193 партизанські загони (групи) Білорусії, Прибалтики, Карелії, Криму, Ленінгр. та Калінін. областей (понад 120 тис. чол.). В результаті операції «К.» було висаджено в повітря 148 557 рейок. Однак повне виконання операції було ускладнене тим, що через несприятливі метеорологічні умови партизанам було переправлено лише 50% потрібної вибухівки. Вол-

П. П. Кончаловський.

ночас укр. та молд. партизани здійснили численні аварії військ. ешелонів ворога. Операція «К.» утруднила ворогові перекидання військ (пропускна спроможність залізниць знизилася на 35—40%), активізувала боротьбу рад. людей на окупованій території проти нім.-фашист. загарбників.

І. Я. Жученко.

КОНЦЕРТИ́НО (італ. concertino, букв.— маленький концерт) — 1) Музичний твір віртуозного характеру, простіший та менший розміром від *концерту*, часто розрахований на виконання оркестром невеликого складу. 2) Група солюючих інструментів в оркестрах 17—18 ст., напр. 2 скрипки і віолончель (кончерто гроссо). 3) Пневматичний музичний інструмент — *гармонь* (6- або 8-гранна) з хроматичним звукорядом без готових акордів. Діапазон — 2—4 октави. Існує 6 різновидів К.— від пікколо до контрабаса. Сконструював у 1-й чверті 19 ст. англієць Ч. Уїтстон. Застосовується як сольний і оркестровий інструмент.

КОНЦЕ́СІЯ (лат. concessio — надання, дозвіл) — 1) Договір передачі в експлуатацію на певних умовах природних багатств, підприємств та інших господарських об'єктів, що належать державі або муніципалітетам. Монополії широко використовують К. як засіб експлуатації залежних і економічно слаборозвинутих країн. К. в СРСР, що існували в перші роки Рад. влади, посідали в економіці країни незначне місце і вже до 1937 всі концесійні договори за згодою з концесіонерами було анульовано. 2) Підприємство, що діє за договором концесії.

КОНЧА́К (рр. н. і см. невід.) — половецький хан, який у 2-й пол. 12 ст. об'єднав під своєю владою *половців*. У 1172, 1180 підтримував сіверських князів у їхній міжусоб. боротьбі з ін. князями. Здійснив ряд походів у Переяславську (1174, 1178, 1183), Київ. і Чернігів. (1185, 1187) землі. В 1184 був розбитий рус. князями на р. Хоролі. В 1185 завдав поразки *Ігореві Святославичу* на р. Каялі і взяв його в полон. Згодом К. оточив Переяслав, але зазнав поразки.

КОНЧАЛО́ВСЬКИЙ Петро Петрович [9 (21).II 1876, Слов'янськ, тепер Донец. обл.— 2.II 1956, Москва] — рос. рад. живописець, нар. художник РРФСР (з 1946), дійсний член АМ СРСР (з 1947). В 1897—98 навчався в академії Жюльєна в Парижі, 1898—1907 — в петерб. АМ у В. *Савинського*. Жив у Москві. Був одним з організаторів худож. об'єднання «Бубновий валет». В рад. час перейшов до більш реалістичної манери живопису. Автор портретів, пейзажів, натюрмортів, жанрових картин і театр. декорацій. Твори: портрет Г. Б. Якулова (1910), «Агава» (1916); «Автопортрет з дружиною», «Перед дзеркалом» (обидва — 1923), «Новгородська серія» (20-і рр. 20 ст.), «Венеція. Тінторетто» (1924, Київ. музей рос. мист.), «Зелена чарка», «Бузок» (обидва — 1933); портрети — С. Прокоф'єва (1934), В. Мейєрхольда (1938), «О. С. Пушкін» (1932—49). Картини К. зберігаються в ДТГ і ДРМ. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

Літ.: Нейман М. Л. П. П. Кончаловский. М., 1967; Кеменов В. С. Кончаловский. Альбом. Л., 1973.

П. П. Кончаловський. Бузок. 1933. Державний Російський музей в Ленінграді.

КОН'ЮГА́ТИ, зчіпляння (Conjugatae) — клас *зелених водоростей*. Одноклітинні, колоніальні і багатоклітинні (нитчасті) форми з одноядерними клітинами, що мають різноманітної форми зелені *хроматофори*. Характерним для К. є відсутність у одноклітинних К. рухливих (джгутикових) стадій — *зооспор*. Статевий процес — *кон'югація*. К. поділяють на 4 порядки: мезотенієві (Mesotaeniales), гонатозигові (Gonatozygales), зигнемові (Zygnemales) та *десмідієві водорості*. К. поширені майже виключно в прісних водах. Типово морських видів серед них немає. Найбільш характерним представником К. є *спірогіра*. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Водорості*, т. 2, с. 352—353.

КОН'ЮГА́ЦІЯ (лат. conjugatio — з'єднання) — 1) Тип статевого процесу, властивий *кон'югатам, зигоміцетам*, більшості *інфузорій*. К. полягає у злитті вмісту двох вегетативних клітин, які на цей час функціонують як *гамети* (у водоростей), або *протопластів* двох гілок *грибниці* (т. з. зигогамія у зигоміцетів) з утворенням *зиготи*. У інфузорій К. полягає у тимчасовому сполученні клітин, при якому вони обмінюються частинами ядерного апарату і *цитоплазми*. 2) У бактерій — спосіб перенесення генетичного матеріалу від однієї бактеріальної клітини до іншої, що відбувається при сполученні двох бактерій тонким місточком. 3) Кон'югація хромосом — попарне тимчасове зближення гомологічних (парних) *хромосом*, під час якого вони можуть обмінюватися гомологічними ділянками (див. *Мейоз*).

КОН'ЮНКТИ́ВА (від лат. conjunctivus — з'єднувальний)—слизова оболонка *ока*, що у вигляді тонкої прозорої плівки вкриває задню поверхню повік і передню частину очного яблука до рогівки.

КОН'ЮНКТИВІ́Т — запалення слизової оболонки (*кон'юнктиви*) ока. Одне з найпоширеніших очних захворювань. Розрізняють К. екзогенні (спричинювані стафілококами, стрептококами, гонококами, дифтерійною паличкою, паличкою Коха — Вікса, вірусною інфекцією тощо) і ендогенні (як наслідок заг. інфекційних захворювань — кору, скарлатини та ін., алергічних, шлунково-кишкових хвороб тощо). За клінічним перебігом К. поділяються на гострі та хронічні. Ознаки гострого К.: відчуття жару й різі в очах, почервоніння кон'юнктиви, звуження очної щілини, слизові або слизово-гнійні виділення, світлобоязнь, сльозотеча, порушення зору. Можливе запалення рогівки. Уражаються найчастіше обидва ока. Причиною гострого К. є інфекція (забруднення очей інфікованими пальцями, хусточкою, рушником). При хронічному К. хворий скаржиться на відчуття «піску» та різі в очах. Незначне почервоніння кон'юнктиви. Причини: тривале діяння на очі пилу, диму, їдких випаровувань, *аномалії* рефракції очей (див. *Рефракція ока*) тощо. Лікування: промивання очей дезинфікуючими розчинами, сульфаніламідними препаратами і антибіотиками у вигляді очних крапель тощо.

Літ.: Архангельский В. Н. Глазные болезни. М., 1963.

КОН'ЮНКТУ́РА (від лат. conjunctus — зв'язок, поєднання) — сукупність взаємозв'язаних умов, обстановка, що створилася; стан речей, що може впливати на хід і результат справи, процесу (напр., К. ринку, політична К., міжнародна кон'юнктура). К. в економіці капіталізму — конкретний стан капіталістичного г-ва в певний період. Вона відображає циклічний характер капіталістичного *відтворення*. Показниками К. є дані про виробн., *безробіття*, внутр. та зовн. торгівлю, ціни, курси *цінних паперів* тощо. В соціалістичних країнах термін «кон'юнктура» застосовують умовно до сфери обігу. Вивчення торг. К. має велике значення для планування *товарообороту*.

КОН'ЮНКТУРИ́СТСЬКИЙ НАПРЯ́М у буржуазній політичній економії — течії в теорії *капіталістичного циклу* і криз, що поширилися в першій третині 20 ст. Представники К. н. В. *Зомбарт*, А. Ган (Німеччина), Г. Кассель (Швеція), А. Афтальйон, К. Жюглар (Франція), А. Пігу, Д. Робертсон (Великобританія), У. *Мітчелл*, Г. Мур, У. Персонс (США) та ін. активно проводили не лише теоретичні дослідження причин і характеру циклічних коливань, а й робили спроби дати практичні рекомендації регулювання ринкової капіталістичної *кон'юнктури*.

Прихильники К. н. намагалися підмінити марксистську теорію криз концепцією кон'юнктури, за якою капіталістичний цикл є регулярною зміною високих і низьких хвиль нар.-госп. кон'юнктури, а кризи — можливою, але нібито не обов'язковою тенденцією до зниження екон. активності. Цим викликана спроба прихильників К. н. розчинити проблему *економічних криз* у проблемі циклів, а самі цикли зобразити як плавні, безкризові «коливання» (див. *Великих циклів теорія*). Цим також пояснюється пошук ними причин кризових явищ за капіталізму не у внутр. процесах розвитку *виробництва*, а в обставинах, що лежать поза цими процесами (напр., у космічних і метеорологічних яви-

щах, психологічних мотивах тощо). В сучас. умовах окремі положення К. н. бурж. економісти намагаються використати для аналізу й прогнозування нар.-госп. кон'юнктури, обгрунтування практики держ.-монополістичного регулювання. Див. також *«Економічного зростання теорії»*.

А. І. Кредісов.

КОН'ЮНКЦІЯ (лат. conjunctio — зв'язок) — логічна операція, за допомогою якої з двох або більше висловлювань утворюють нове висловлювання; одна з булевих функцій. У розмовній мові відповідає сполучнику «і». Найчастіше позначають знаками ∧, або · , або &. Логічні перемикальні елементи, що реалізують функцію К., наз. схемами збігу, або вентилями; їх широко застосовують у схемах *цифрових обчислювальних машин*. Див. також *Алгебра логіки*.

КОНЮШИНА, клевер (Trifolium) — рід багаторічних і однорічних трав'янистих рослин родини *бобових*. Листки трійчасті, іноді з 5—9 листочками. Квітки дрібні, зібрані в головчасті або короткокитице- чи зонтикоподібні суцвіття. Плід — шкірястий біб з 1—3, рідше 4—6 насінинами. Бл. 300 видів, які ростуть переважно в помірній і субтропічній зонах Пн. півкулі. В СРСР бл. 70 видів, у т. ч. в УРСР — 37. Всі види К.— медоноси, багато з них — цінні кормові трави. В культурі поширені К. червона, К. гібридна, К. біла та ін. Госп. значення як кормова рослина має К. червона, або лучна (T. pratense),— багаторічна, добре облиснена перехреснозапильна рослина заввишки до 70 см і більше. Розрізняють дві форми культурної червоної К.: ранньостиглу двоукісну і пізньостиглу одноукісну. На Україні вирощують здебільшого червону двоукісну К., сіно і зелена маса якої містять багато білків, мінеральних солей та вітамінів. Борошно з сіна К. домішують до *концентрованих кормів*. При належному догляді та внесенні добрив урожай сіна становить 50—60 ц/га. На Україні поширені місцеві сорти К.: Волинська, Гадяцька, Закарпатська, Подільська, Чернігівська та ін.; селекційні сорти — Білоцерківська 3306, Носівська 5, Полтавська 75 та ін. На Україні вирощують К. гібридну, або рожеву (T. hybridum), зимостійкішу і довговічнішу за К. червону. На гірських луках Карпат, в р-нах Полісся і Лісостепу росте К. біла, або повзуча (T. repens),— цінна пасовищна трава, яку використовують при створенні культурних пасовищ у зволожених зонах.

КОНЮШИННІ ДОВГОНОСИКИ, конюшинові довгоносики — збірна назва комах род. *довгоносикових*, що ушкоджують *конюшину*. Найнебезпечніші з них — листкові довгоносики фітономуси (Phytonomus meles, Ph. nigrirostris), бульбочкові К. д. (Sitona sulcifrons, S. puncticollis та ін.), насіннєїди апіони (Apion apricans, A. aestivum та ін.), стеблоїди (A. seniculus) та ін. Крім того, конюшину ушкоджують і багатоїдні довгоносики, напр. сірий довгоносик (Tanymecus palliatus), зелений довгоносик (Eusomus ovulum), великий кореневий (Otiorrhynchus ligustici) та ін. Жуки К. д. ушкоджують сходи конюшини, завдають шкоди їй в стадії бутонізації, об'їдаючи зав'язь та квітки, листки, стебла та ін.; личинки ушкоджують насіння, знищують бульбочки на коріннях конюшини, виїдають центр. корінь тощо. Заходи боротьби. Обробка рослин *інсектицидами*; додержання сівозміни з однорічним використанням конюшини; збирання конюшини на сіно з першого укосу не пізніше, ніж на початку цвітіння.

О. Й. Петруха.

КОНЯРСТВО — 1) Галузь *тваринництва*, що займається розведенням та використанням коней. К. виникло в країнах Європи та Азії в 4 ст. до н. е. В Африку коней завезено з Малої Азії в 2 ст. до н. е., в Америку — в 16 ст., в Австралію — в 17 ст. *Кінь свійський* тривалий час був незмінною тягловою силою на транспорті і в с. г., величезну роль відігравав він і у військ. справі. У багатьох народів К. було важливою галуззю г-ва, яка постачала населенню м'ясо, молоко (див. *Кумис*), шкіру та верхових коней. Широка механізація праці не виключає високоефективного використання коней в різних галузях нар. г-ва, зокрема в с. г., на лісорозробках, при перевезенні вантажів в'юком гірськими дорогами та ін. Тисячі коней щорічно використовують як донорів крові для виготовлення лікувальної сироватки, від них одержують шлунковий сік для мед. цілей. Коні племінних порід потрібні для розвитку *кінного спорту*. В К. визначаються такі осн. напрями: розведення верхових, ваговозних і запряжних коней.

В СРСР роботу щодо поліпшення порід коней систематично проводять держ. кінні з-ди, племінні розплідники, заводські конюшні, *іподроми*, колг. племінні конярські ферми та ін. На 1.I 1978 в СРСР було 5,8 млн. коней. Осн. масу їх зосереджено в РРФСР, на Україні та в Казахстані. Сучас. К. представлене в основному порідними кіньми. Племінних та спортивних коней експортують у різні країни світу. На Україні коней використовують гол. чин. у колгоспах і радгоспах на внутрігосп. трансп. роботах, для обслуговування *рослинництва* й тваринництва. Найбільшу питому вагу в заг. породному поголів'ї коней в УРСР мають *орловська рисиста порода коней, російська рисиста порода коней* та *чистокровна верхова порода коней*, поширені також *російська ваговозна порода коней* та *радянська ваговозна порода коней, гуцульська порода коней, українська верхова породна група коней, будьонівська порода коней, донська порода коней* та ін. породи. На 1.I 1978 в УРСР налічувалося 944 тис. коней. Всього в республіці (1979) діє 11 кінних з-дів (5 верхового, 4 рисистого та 2 ваговозного напрямів). Поліпшенням порід коней на Україні займаються 26 держ. племінних станцій, 65 племінних ферм та відділ конярства Н.-д. ін-ту тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР (Харків). 2) Наукова дисципліна, що вивчає походження, анатомію, фізіологію, *екстер'єр*, конституцію, розведення, вирощування, виховання, тренінг, вправляння, продуктивність, гігієну, організацію і техніку раціонального використання коня, класифікацію порід коней. До поч. 20 ст. більшість цих питань вивчала наука про коня — іпологія.

К. Б. Свечин.

КОНЯЧІ (Equidae) — родина ссавців ряду *непарнокопитних*. Тіло (довж. у диких видів 2—2,8 м, вис. у холці 1,1—1,5 м, маса 120—350 кг) стрункe, високі ноги з опорою на добре розвинений 3-й палець, вкритий роговим чохлом — *копитом* (від 2-го і 4-го пальців збереглись рудименти у вигляді т. з. грифельних кісточок). Лицьова частина черепа видовжена, корінні зуби високі, з поперечними складками, виповненими зубним цементом. Стадні травоїдні тварини. Самка після бл. 1-річної вагітності приносить 1 лоша. Дикі К. поширені в Азії та Африці. До кінця минулого століття в степах України зустрічалися *тарпани*. К. поділяють на 3 підродини: гіракотерії (Hyracotheriinae), анхітерії (Anchitheriinae) — виключно викопні, що об'єднують бл. 10 родів (напр., *анхітерій, еогіпус*), та коні (Equinae) з 10 вимерлими (серед них *гіпаріон* та ін.) і 1 сучас. родом Equus, в якому виділяють 3 підроди: *зебра, осел* і кінь. Господарське значення з К. мають *кінь свійський* та осел свійський. Предками сучас. коней вважають викопних К. (мезогіпус, міогіпус, гіпогіпус), рештки яких відомі з раннього еоцену до пізнього пліоцену Пн. Америки. Значний вклад у вивчення еволюції К. вніс В. О. *Ковалевський*.

В. І. Крижанівський.

КОНЯЧІ АНТИЛОПИ — підродина ссавців род. *бичачих*. Мають гриву, схожу на конячу (звідси й назва К. а.). Те саме, що й *шаблерогі антилопи*.

КОНЬЙО (Cogniot) Жорж (15.XII 1901, Монтіньї-ле-Шерльє, деп. Верхня Сона — 12.III 1978, Ганьї, деп. Сена і Уаза) — франц. філософ, громадський діяч і письменник. Член Франц. компартії з 1921, член ЦК ФКП (1926—64). Гол. ред. газ. *«Юманіте»* (1937—39, 1944—49). Організатор втечі (1942) групи в'язнів з Комп'єнського концтабору, в якому з 1940 і сам перебував. Один з керівників *Руху Опору*. Не раз відвідував СРСР. Автор філос. і публіцистичних праць (зокрема, з питань освіти), зб. оповідань «Втеча» (1947), мемуарів «Обраним шляхом» (1976—78).

Тв.: Укр. перекл.— Народний фронт у Франції. К., 1938 [у співавт.]; Рос. перекл.— Побег. М., 1948; Знакомство с Советским Союзом. М., 1959; Морис Торез — человек, борец. М., 1975 [у співавт.]; Социалистическая революция в России и Франция. «Коммунист», 1977, № 13.

В. І. Пащенко.

КОНЬЯК — алкогольний напій міцністю 40—57% (за об'ємом). Виготовляють К. з коньячного спирту (продукту перегонки переважно білих сухих виноградних виноматеріалів), що його витриму-

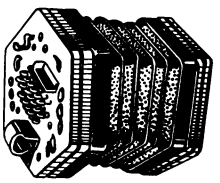

Концертино.

Конюшина червона.

ють у дубових діжках або цистернах, заповнених дубовою клепкою. Тут він збагачується органічними речовинами і набуває характерного смаку, пахощів (букету) і забарвлення. В СРСР розрізняють К. ординарні — з спирту віком 3—5 років (вік позначається зірочками) і марочні: КВ (К. витриманий) — 6—7 років, КВВК (К. витриманий вищої якості) — 8—10 років, КС (К. старий) — понад 10 років. Високоякісні К. виробляють з-ди Вірменії, Грузії, Молдавії та ін. республік, зокрема на Україні — Одеський винно-коньячний комбінат, Сімферопольський винозавод, Ужгородський коньячний завод тощо. Назва походить від міста Коньяк — центру департаменту Шаранта (Франція), відомого виробництвом цього напою. К. виготовляють також у Греції, Італії, Іспанії та ін. країнах, де його часто називають бренді.

КОНЬЯ́КСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви м. Коньяк у Франції) — третій вік пізньокрейдової епохи крейдового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (крейда, мергелі, вапняки, рідше — піски і пісковики) поширені в Дніпровсько-Донецькій та Причорномор. западинах, *Галицько-Волинській синеклізі,* в Криму, Карпатах та ін. районах. Потужність їх до 300 м. З відкладами К. я. пов'язані поклади крейди. Див. також *Крейдовий період і крейдова система.*

КО́ОНЕН Аліса Георгіївна [5 (17). X 1889, Москва — 20.VIII 1974, там же] — рос. рад. актриса, нар. арт. РРФСР (з 1935). Учениця К. С. *Станіславського.* Після закінчення школи МХТ в 1905—13 працювала в цьому театрі. В 1914—49 — актриса Камерного театру. Ролі: Кручиніна («Без вини винуваті» О. Островського), Маша («Живий труп» Л. Толстого), Комісар («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Марина («Патетична соната» М. Куліша), Шакунтала («Шакунтала» Калідаси), Федра («Федра» Расіна), Емма (інсценізація «Мадам Боварі» за Флобером) та ін. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Страницы жизни. М., 1975.

Літ.: Гроссман Л. Алиса Коонен. М.—Л., 1930; Марков П. Алиса Коонен. В кн.: Театральные портреты. М.—Л., 1939. *І. П. Нестеровська.*

КООПЕРАТИ́В (від лат. cooperativus — той, що сприяє, співробітничає) — добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності. Див. *Кооперація.*

КООПЕРАТИ́В ВИРОБНИ́ЧИЙ у сільському господарстві — вид *кооперації,* що об'єднує селян для спільного обробітку землі, використання машин або виробництва с.-г. продукції. К. в. заснований на частковому або повному *усуспільненні засобів виробництва* і *усуспільненні праці* в сфері с.-г. діяльності. В умовах капіталізму грунтується переважно на усуспільненні праці і утворюється дрібними фермерами для взаємодопомоги й захисту г-в від наступу монополістичного капіталу. Як масова організація дрібного селянства К. в. за капіталізму є невід'ємною складовою частиною широкого демократичного руху. В країнах, що розвиваються, які стали на шлях політ. і екон. незалежності, К. в. у с. г. є важливим фактором *некапіталістичного шляху розвитку.* В СРСР К. в. відіграв велику роль у переведенні дрібного сел. г-ва на соціалістичний шлях розвитку. Соціалістична перебудова с. г. здійснювалася відповідно до *кооперативного плану В. І. Леніна* від найпростіших форм кооперації (постачально-збутова, кредитні т-ва та ін.) до вищої — виробничої кооперації. В СРСР у ході виробничого кооперування дрібносел. г-в осн. формою К. в. у с. г. стали *колгоспи.*

В зарубіжних соціалістичних країнах соціалістичні перетворення дрібносел. г-ва відбувалися при збереженні приватної власності селян на землю (крім МНР, де було проведено *націоналізацію землі*). В процесі виробничого кооперування склалися 3 осн. форми К. в. в с. г. До першої форми належать об'єднання, що утворюються внаслідок усуспільнення праці. Земля та ін. засоби виробн. залишаються приватною власністю селян. Кооперативи другої форми грунтуються на сусп. кооперативній власності на засоби виробн. при збереженні приватної власності селян на землю, що зведена в єдиний масив. У розподілі доходів переважає принцип розподілу по праці. Але разом з тим частка доходів кооперативу (в середньому до 25%) розподіляється залежно від кількості усуспільненої землі. Друга форма К. в. у с. г. в більшості країн була переважаючою в період масового переходу до колективних г-в. Такі форми ще існують у НДР і УНР. У ПНР більшість кооперативів також є кооперативами другої форми. Третя, вища форма К. в. характеризується повним усуспільненням землі і осн. засобів виробн. Це соціалістичні кооп. підприємства, основою яких є сусп. соціалістична власність на засоби виробн., розподіл доходів у них здійснюється відповідно до *розподілу по праці закону.* Ця форма К. в. є переважаючою в більшості зарубіжних соціалістичних країн і за своєю природою збігається з колгоспами в СРСР.

К. в. у с. г. в країнах *світової системи соціалізму* є сусп. формою соціалістичної організації виробництва. Див. також *Аграрна політика.* *А. І. Рокитко.*

КООПЕРАТИ́ВНА ТОРГІ́ВЛЯ — в СРСР одна з форм *торгівлі,* завданням якої є організація торгівлі на селі, забезпечення сільського населення товарами широкого вжитку, а також заготівлі с.-г. продуктів і сировини для торгівлі ними. Здійснюють К. т. орг-ції *споживчої кооперації.*

КООПЕРАТИ́ВНИЙ ПЛАН В. І. ЛЕ́НІНА — науково обгрунтована програма соціалістичної перебудови с. г. шляхом добровільного об'єднання дрібних селянських г-в у великі колективні господарства; план залучення найширших мас трудового селянства до соціалістичного будівництва через *кооперацію;* складова частина загального ленінського плану побудови соціалізму в СРСР. Основи теорії і практики кооп. будівництва В. І. Ленін розробив у ряді праць післяжовтневого періоду і насамперед у ст. «Про кооперацію» (1923). Спираючись на вихідні положення К. Маркса і Ф. Енгельса і узагальнюючи досвід перших років соціалістичних перетворень, В. І. Ленін показав, по-перше, що в умовах диктатури пролетаріату і зосередження в руках д-ви командних висот в економіці докорінно змінюється соціально-екон. природа кооперації — вона стає організацією соціалістичного типу. По-друге, що кооперування — найбільш простий і доступний, зрозумілий і вигідний для широких мас трудового *селянства* шлях переходу до нових форм госп. життя, що кооперація вдало поєднує особисті інтереси селян із загальнонар. інтересами і є найдоцільнішою формою усуспільнення на селі. По-третє, що кооперування виступає важливим фактором перебудови дрібновласницької психології селянства, виховання його в дусі колективізму, прищеплює навички спільного ведення г-ва й вирішення всіх ін. питань. Істотною функцією кооперування на селі стала боротьба проти сел. буржуазії — *куркульства.* Отже, боротьба за кооперування дрібних виробників — це боротьба за соціалізм, за розв'язання цілого комплексу екон., політ. і соціальних завдань соціалістичного будівництва.

К. п. В. І. Леніна передбачає здійснення кооперування дрібних виробників на основі цілковитої добровільності, шляхом роз'яснення і переконання за допомогою прикладу. Будь-які прояви адміністрування й примусу завдають шкоди справі кооперування. Важливе значення має принцип поступового переходу від найпростіших форм кооперації до вищих форм, від споживчої, збутової, кредитної до виробничої кооперації. В ленінському кооп. плані гол. роль належала виробничому кооперуванню сел. г-в, усуспільненню їхніх осн. засобів виробн. Проте і найпростіші форми кооперативів, об'єднуючи селян у сфері обігу і кредиту, розкривають екон. переваги колективного ведення г-ва і створюють передумови для виробничого кооперування.

Перетворення в життя К. п. В. І. Леніна здійснювалося при величезній матеріальній, фінанс. і тех. допомозі сел. кооперативам з боку *робітничого класу* і Рад. д-ви. В першу чергу передбачалося постачання кооперативам с.-г. машин і знарядь, підведення нової технічної бази під с. г. В. І. Ленін зазначав, що для соціалістичної перебудови дрібного г-ва необхідні «матеріальна база, техніка, застосування тракторів і машин у землеробстві в масовому масштабі, електрифікація в масовому масштабі» (Повне зібр. тв., т. 43, с. 53). Для тех. і агрономічного обслуговування колгоспів і орг. зміцнення їх було створено держ. систему *машинно-тракторних стан-*

ції, мережу н.-д. установ. Соціалістичне кооперування — не стихійний, а планомірно організований процес. Вирішальна роль у кооперуванні належить Комуністичній партії і Рад. д-ві. Кооперування сел. г-в у країні почалося в перші роки соціалістичного будівництва. Курс на масове виробниче кооперування — *колективізацію сільського господарства* — був проголошений на XV з'їзді ВКП(б), коли для цього в основному були створені необхідні передумови.

Комуністична партія перетворила в життя К. п. В. І. Леніна, мільйони дрібних одноосібних виробників об'єдналися в *колгоспи,* стали на шлях соціалізму.

Новим етапом здійснення ленінського кооп. плану є *аграрна політика КПРС* і Рад. д-ви, вироблена відповідно до умов і потреб *розвинутого соціалістичного суспільства.* К. п. В. І. Леніна, досвід соціалістичного кооперування сел. г-в в СРСР має величезне міжнар. значення. Осн. положення ленінського кооп. плану творчо використовують братні партії в соціалістичній перебудові с. г., враховуючи специфіку і особливості своїх країн щодо темпів і форм кооперування.

Літ. див. до ст. *Аграрна політика КПРС, Колективізація сільського господарства* в СРСР, *Колгоспи.*

В. О. Хилько.

КООПЕРАТИ́ВНІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ — в СРСР вид *громадських організацій;* колективні добровільні об'єднання, створені трудящими для спільної господарської діяльності. Завданням К. о. є розвиток комуністичних форм праці, підвищення активності мас у будівництві комунізму, поєднання особистих і загальнонар. інтересів, забезпечення зростаючих матеріальних і духовних запитів трудящих. К. о. входять до *політичної системи радянського суспільства* і є однією з форм залучення мас до управління держ. і громад. справами, до вирішення політ., госп. і соціально-культур. питань. Вони, як і інші громад. орг-ції, мають право висування кандидатів у депутати, право *законодавчої ініціативи* у Верховній Раді СРСР та Верховних Радах союзних і авт. республік та ін. За характером діяльності К. о. поділяють на виробничі (*колгоспи* й міжколгоспні підприємства і орг-ції) і споживчо-побутові (споживчі, *житлобудівні кооперативи* тощо). Членство в К. о., як правило, індивідуальне, але може бути й колективне (напр., міжколгоспні орг-ції). Власністю К. о. є засоби виробн. та ін. *майно,* необхідне для здійснення статутних завдань; д-ва сприяє розвиткові *колгоспно-кооперативної власності* та її зближенню з державною. К. о. є *юридичними особами.* Найвищим органом К. о. є заг. збори її членів або збори уповноважених, на яких обирають керівні органи: правління і ревізійну комісію. Членство в К. о. припиняється в разі добровільного виходу або виключення з К. о. та при ліквідації її. Орг-ція, повноваження та форми діяльності К. о. визначаються статутами кожної з них, які ухвалюються на підставі примірних чи типових статутів.

І. П. Бутко.

КООПЕРА́ЦІЯ (лат. cooperatio — співробітництво) — форма об'єднання людей для спільної праці чи господарсько-споживчої діяльності. К. виникає в першу чергу як *кооперація праці* і розвивається від її простої форми і *мануфактури* до сучас. великого машинного виробн. З розвитком продуктивних сил і загостренням суперечностей капіталізму в кінці 18 — на поч. 19 ст. виникла нова форма К.— добровільні об'єднання трудящих мас [робітників, службовців, дрібних виробничників, селян (див. *Селянство*)] для здійснення певної госп. чи споживчої діяльності: виробн. певної продукції (К. виробнича), буд-ва та експлуатації житла (К. житлова), взаємного забезпечення кредитами (К. кредитна), орг-ції торгівлі і забезпечення товарами споживчого призначення (*споживча кооперація*), постачання засобів виробн. і збуту готової продукції (К. постачальна чи збутова), виробн. с.-г. продукції (К. сільськогосподарська) та ін. К. за капіталізму є однією з форм захисту інтересів трудящих мас (споживачів), а також дрібних виробників від гніту капіталу як у галузях виробн., так і у сфері споживання. К. дає можливість домагатися деякого підвищення життєвого рівня тих прошарків суспільства, інтереси яких вона захищає, що свідчить про силу згуртованості трудящих у битвах проти гніту монополій. Сама логіка екон. боротьби об'єктивно приводить до можливості включення кооп. руху в капіталістич. країнах в об'єднаний фронт трудящих мас проти жорстокої експлуатації і панування великого капіталу. Комуністичні і робітн. партії капіталістичних країн проводять у цьому напрямі велику орг. і політ. роботу. К., як правило, спочатку виникають у сфері споживання, кредиту й постачання. Вищою формою К. є виробнича К. З погляду соціально-екон. і політ. розвитку велике значення має соціальний і класовий склад членів тієї чи ін. кооперації. В. І. Ленін особливо великого значення надавав К. дрібних виробників, зокрема селян. Він вбачав в їхній К. фактор, що сприяє розкладу натурального г-ва, розширенню ринкових відносин на селі, зростанню політ. свідомості сел. мас. Оцінюючи в цілому позитивно кооп. рух у капіталістичних країнах, класики марксизму-ленінізму в той же час підходили до цього питання з чітких класових позицій, гол. суть яких полягає в тому, що кооп. рух без класової боротьби і диктатури пролетаріату не може забезпечити перехід від капіталізму до соціалізму. К. за умов капіталізму розвивається згідно з вимогами його екон. законів. Кооперативи часто застосовують *найману працю,* тісно пов'язані з *банками, монополіями,* бурж. партіями, держ. апаратом. К. Маркс зазначав, що «кооперативні фабрики самих робітників є, в межах старої форми, перша брешу у цій формі, хоч вони всюди, в своїй дійсній організації, звичайно, відтворюють і повинні відтворювати всі недоліки існуючої системи» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1, с. 450). Таким чином, К. за приватної власності на засоби виробн. не може мати своєю безпосередньою метою знищення капіталізму. В той же час вона, як демократична форма концентрації дрібного виробн., певною мірою сприяє створенню матеріальних умов для переходу до соціалізму.

Встановлення суспільної власності на засоби виробн. змінило і природу К. Вона стала важливим засобом побудови соціалізму в СРСР, зокрема кооперування мільйонів дрібних сел. г-в на основі *кооперативного плану В. І. Леніна.* Свою життєздатність довела і споживча К., яка успішно проводить торгівлю на селі та організовує купівлю лишків с.-г. продуктів у сільс. населення. На певних етапах розвитку економіки СРСР існували пром. К. та ін. види кооперування. За останні роки певного розвитку набуло житл. кооп. буд-во. Управління кооперативами за соціалізму поєднує в собі кращі істор. традиції кооп. руху з перевагами планової системи г-ва (див. *Кооперативні організації*). На відміну від К. за капіталізму, де групові інтереси даного кооперативу є визначальними в усій його діяльності, за соціалізму групові інтереси органічно поєднуються з загальнонародними (загальнодержавними), причому осн. планові показники госп. діяльності кооперативів становлять невід'ємну частину нар.-госп. плану. Кооп. форма власності на засоби виробн. довела свою життєздатність, вона постійно розвивається, дедалі більше переплітається з держ. власністю і в перспективі зіллється в єдину загальнонародну (загальнодержавну) власність. Досвід організації кооперативів різних форм в процесі побудови соціалізму в СРСР використовують ін. соціалістичні д-ви і країни, що розвиваються. В соціалістичних країнах процеси кооперування здійснюються планомірно. На цій основі соціалістична д-ва оволодіває торгівлею та ін. важливими видами екон. діяльності, що мають принципове значення для побудови основ соціалізму. Але, як і в СРСР, найважливішою формою кооп. руху в соціалістичних країнах є кооперування селянства (див. *Кооператив виробничий* у сільському господарстві). Розвиваються також ін. форми К.—житлова, К. в сфері побутового обслуговування населення, промислова та ін. К. в соціалістичних країнах є однією з форм залучення трудящих мас до управління, зростання їхньої соціалістичної свідомості. К. в країнах, що розвиваються, особливо поширилася після визволення їх від колоніального гніту. Держ. влада цих країн стимулює кооперування в різних галузях нар. г-ва для забезпечення повнішої зайнятості населення, піднесення його життєвого і культур. рівня, становлення незалежної нац. економіки та ін. Розширення кооп. сектора економіки в цих країнах сприяє впровадженню планування

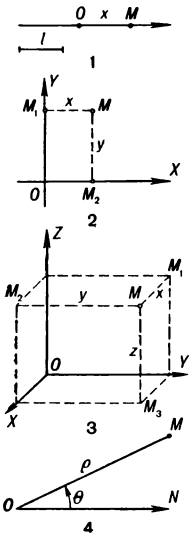

Системи координат точки: 1 — на прямій; 2 — на площині; 3 — у просторі; 4 — полярна.

нар. г-ва, особливо в країнах соціалістичної орієнтації. У країнах, що розвиваються, найбільшу питому вагу мають різні форми с.-г. і кредитних кооперативів (в середньому 60—80% від заг. кількості кооперативів), що є наслідком переважно агр. характеру їхньої економіки. На шляху орг-ції кооперативів у цих країнах виникають труднощі, пов'язані перш за все з екон. відсталістю, неписьменністю населення, опором зем. власників і монополій. К. має своє міжнар. об'єднання — *Міжнародний кооперативний альянс* (МКА), створений 1895.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 43. Про продовольчий податок; т. 45. Про кооперацію; Лущук А. П. Кооперация производства в системе развитого социализма. К.— Одесса, 1979; Кабанов В. В. Октябрьская революция и кооперация. (1917 г.— март 1919 г.). М., 1973.

П. І. Багрій

КООПЕРА́ЦІЯ ПРА́ЦІ — форма організації *праці*, що базується на єдності, узгодженості спільних дій працівників, окремих колективів або національних господарств у процесі *відтворення* матеріальних і духовних благ. К. п. існує там, де є сусп. праця. Але кожний *спосіб виробництва* надає їй своїх характерних рис. За складністю організації праці є проста і складна *кооперація*. Проста К. п.— форма організації *конкретної праці*, коли робітники виконують однорідні функції (ручне прополювання, упаковування, вантаження тощо) або якщо потрібна одночасність їхніх дій для того, щоб взагалі міг бути досягнутий певний результат, або ж для того, щоб він міг бути досягнутий за певний проміжок часу (див. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 47, с. 285, 294). Складна К. п. виникає внаслідок *поділу праці*, коли різні види конкретної праці з'єднуються в єдиний виробничий процес; вона повніше виражає суть кооперації.

При складній К. п. відокремлюються часткові функції і закріплюються за окремими працівниками. Працівник у цих умовах уже не може поза кооперацією брати участь у сусп. виробн. Складна К. п.—більш стійка форма виробн. Осн. форми складної К. п. за капіталізму — *мануфактура* і *фабрика*. Вони ведуть до реального підпорядкування праці капіталові. К. п. встановлюється стихійно або планомірно. На ранніх стадіях розвитку г-ва планомірність здійснювалася в основному лише в рамках окремих підприємств. В межах суспільства в умовах домонополістич. капіталізму К. п. встановлюється стихійно, під дією *вартості закону*. З розвитком *науково-технічного прогресу* посилюється усуспільнення виробн., що спричинює необхідність планомірної К. п. в межах всього суспільства. Але панування приватної власності за капіталізму не дає можливості реалізувати цю необхідність. Лише соціалістична сусп. власність створює умови для планомірної К. п. в межах суспільства. Соціалістична К. п.— це планомірно організоване на базі сусп. власності на засоби виробн. об'єднання вільних від експлуатації працівників для спільної діяльності в одному і тому ж або в різних, але пов'язаних між собою, процесах праці. Вона охоплює як окреме підприємство, так і все нар. г-во країни, а з виникненням світової соціалістичної системи г-ва — економіку д-в, які тісно співробітничають у цій системі на основі взаємодопомоги, рівноправності й взаємної вигоди. Вищою формою К. п. є *інтеграція економічна* (див. *Міжнародний соціалістичний поділ праці, Соціалістична економічна інтеграція*).

М. Д. Миронов.

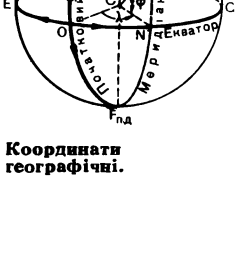

Координати географічні.

КООПЕРУВА́ННЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — один з напрямів удосконалення суспільної *організації виробництва;* форма виробничих зв'язків між підприємствами та об'єднаннями для виготовлення складної продукції, реалізації великомасштабних цільових програм і проектів. К. в.— результат сусп. *поділу праці, спеціалізації виробництва*. Воно сприяє усуспільненню, *концентрації виробництва*. За капіталізму К. в. обмежене приватною власністю, має стихійний характер і підпорядковане збільшенню прибутків монополій, особливо наднаціональних, внаслідок посилення експлуатації трудящих та поглинання дрібних підприємств. Соціалізм забезпечує необмежений простір для К. в., яке стає могутнім фактором планомірного зростання і підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* і *добробуту* народу. К. в. буває тимчасове і постійне. Відповідно до спеціалізації розрізняють три види кооперування: предметне (гол. підприємство одержує від ін. підприємств готову продукцію, що йде на комплектування його складної продукції), подетальне (коли гол. підприємству поставляють окремі деталі та вузли), технологічне (коли одне підприємство поставляє іншому напівфабрикати або виконує окремі виробничі операції). Розрізняють К. в. внутрігалузеве (внутріміністерське) й міжгалузеве (міжміністерське), внутрірайонне і міжрайонне. В СРСР на основі К. в. виробляється майже вся продукція *машинобудування*, значна частина продукції хім., деревообр., легкої та ін. галузей пром-сті. Дедалі більше воно розвивається у буд-ві, с. г., на транспорті, в громад. харчуванні та комунальному г-ві. Осн. показником рівня кооперування є питома вага вартості напівфабрикатів, заготовок, деталей, вузлів та послуг ін. підприємств у заг. *вартості* продукції даного підприємства, об'єднання, галузі. Розвиток К. в. сприяє кращому використанню виробничих потужностей, осн. фондів і робочої сили, економії капітальних вкладень та експлуатаційних затрат, створенню *виробничих об'єднань*, розвиткові *агропромислової інтеграції*, раціоналізації перевезень та комплексному розвиткові екон. районів. К. в. відіграє велику роль в *економічному співробітництві соціалістичних країн*, поглибленні *соціалістичної економічної інтеграції*, виступає як фактор зміцнення *соціалістичної співдружності*. Плани К. в. розробляють підприємства, об'єднання, м-ва і планові органи СРСР та союзних республік, а між соціалістичними країнами — *Рада Економічної Взаємодопомоги*.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Экономика промышленности СССР. М., 1977; Лущук А. П. Кооперация производства в системе развитого социализма. К.— Одесса, 1979. Див. також літ. до ст. *Спеціалізація виробництва*.

Г. П. Жеребкін.

КООПТА́ЦІЯ (лат. cooptatio — дообрання) — введення до складу виборного органу нових членів за його власним рішенням, без додаткових виборів. Як правило, К. затверджується на наступних заг. зборах відповідної орг-ції.

КООРДИНА́ТИ [від лат. co... (cum) — разом і ordinatus — упорядкований, визначений] — числа, якими визначають положення точки на прямій або кривій лінії, на площині або поверхні, в просторі тощо. *Взаємно однозначна відповідність* між множиною точок та множиною упорядкованих сукупностей їхніх К. наз. системою К. Існують різні системи К. Так, положення точки M на прямій можна визначити її віддаллю x від деякої фіксованої точки O цієї прямої (початку К.) у вибраній одиниці довжини l (мал., 1). Якщо напрям від O до M збігається з вибраним напрямом на прямій, то вважають $x > 0$; якщо ці напрями протилежні, то $x < 0$. Така система К. наз. декартовою системою координат на прямій. Щоб визначити положення точки на площині, на ній фіксують дві взаємно перпендикулярні прямі (осі К.), які перетинаються у фіксованій точці O (початку К.). За К. x (абсциса) і y (ордината) точки M беруть довжини двох перпендикулярів (виміряні в деякій одиниці довжини l) $M_1M = x$ і $M_2M = y$, які опущено з цієї точки на осі К. (мал., 2). К. x та y вважають додатними, якщо напрями відрізків OM_2 і OM_1 збігаються з вибраними напрямами осей К., і від'ємними в протилежному разі. Така система К. наз. прямокутною декартовою системою координат на площині. Аналогічно вводять прямокутну декартову систему К. у просторі (мал., 3). К. при цьому наз. абсцисою, ординатою та аплікатою. Поширеною системою К. на площині є також полярна система координат. Для побудови її фіксують деякий промінь ON (полярну вісь). Тоді положення будь-якої точки M можна визначити її віддаллю $\rho \geqslant 0$ від початку променя (полюса) і кутом θ ($0 \leqslant \theta \leqslant 2\pi$) між полярною віссю і відрізком OM (мал., 4). Координата ρ наз. полярним радіусом, θ — полярним кутом. Полярний кут відраховують від полярної осі проти руху годинникової стрілки.

Зафіксувавши всі К. точки, крім однієї, одержують координатну лінію. Якщо координатні лінії перетинаються під прямим кутом,

го система К. наз. ортогональною, або прямокутною. Напр., ортогональними системами є прямокутна декартова і полярна системи К. Якщо не всі координатні лінії — прямі, то система К. наз. криволінійною. Прикладом криволінійних координат на сфері є *координати географічні* та *координати небесні*. Поняття К. має ряд узагальнень. Так, розглядають К. прямої, площини та ін. геом. образів. Уперше К. (а саме: географічні) ввів *Гіппарх*. Систематично К. почав застосовувати для розв'язування задач математики, механіки тощо Р. *Декарт*. В сучас. науці широко використовують метод К., творцями якого є Р. Декарт і П. *Ферма* (див. *Аналітична геометрія*). К. застосовують у математиці, механіці, фізиці, астрономії тощо.

Літ.: Александров П. С. Лекции по аналитической геометрии, пополненные необходимыми сведениями из алгебры. М., 1968; История математики, т. 2. М., 1970; Білоусова В. П. [та ін.]. Аналітична геометрія. К., 1973.

М. І. Кованцов.

КООРДИНА́ТИ ГЕОГРАФІ́ЧНІ — кутові величини (широта й довгота), що визначають положення точки на земній поверхні й відповідно на карті. Географічною широтою (φ) наз. кут між прямовисною лінією в даній точці й площиною екватора. Широти відлічують по дузі меридіана на обидві сторони від екватора від 0 до 90°. У Пн. півкулі широти називають північними, у Пд.— південними. Географічною довготою (λ) наз. двогранний кут між площинами початкового меридіана (0°) та меридіана даної точки. Довготи відлічують від початкового меридіана на Сх. і Зх. (від 0 до 180°). У Сх. півкулі їх наз. східними, у Зх.— західними. Площини земного екватора і початкового меридіана становлять систему К. г. За міжнар. початковий меридіан прийнято (1884) меридіан *Грінвіцької астрономічної обсерваторії* поблизу Лондона; від нього обчислюють довготу в більшості країн світу, в т. ч. в СРСР. У Росії 1845—1917 за початковий меридіан вважався меридіан Пулковської обсерваторії. Система К. г. є єдиною для всієї земної кулі.

В. П. Павлова.

КООРДИНА́ТИ НЕБЕ́СНІ — дві кутові величини, що визначають положення точки (світила) на *небесній сфері*; окремий випадок сферичних *координат*. Існує кілька систем К. н. (табл.). Кожна з них характеризується осн. великим колом небесної сфери *ADB* (мал.), яке визначає назву системи, і полюсом цього кола — точкою *C*. На колі вибирають початкову точку *A* і напрям відліку першої координати *m*. Через полюс *C* і світило *Q* проводять дугу великого кола, яка перетинає осн. коло в точці *D*. Координату *m* відлічують у вибраному напрямі від точки *A* по дузі *AD* в градусах, дугових мінутах і секундах; в екваторіальних системах її частіше відлічують у годинах, хвилинах і секундах часу з розрахунку 15° = 1 год. Другу координату *n* (чи її заміну *q*, пов'язану з *n* формулою $n + q = 90°$) відлічують по колу *CQD* в градусах, дугових мінутах і секундах.

До числа К. н. можна віднести також координати на поверхні небесних тіл Сонячної системи (аналогічні *координатам географічним*) — селенографічні у Місяця, геліографічні — у Сонця, ареографічні — у Марса, іовіграфічні — у Юпітера, кронографічні — у Сатурна.

В. П. Цесевич.

КООРДИНАТО́ГРАФ (від *координати* і грец. γράφω — записую) — прилад, за допомогою якого на карту або план наносять точки за їхніми прямокутними координатами. Складається з станини *C* (мал.), на якій закріплено лінійку *XX* (вісь абсцис), уздовж якої пересувається каретка *Б* з лінійкою *YY* (вісь ординат); по осі ординат пересувається мала́ каретка *M* з закріпленою голкою для наколювання точок. Застосовують у картографічних роботах.

КООРДИНАЦІ́ЙНІ СПОЛУ́КИ, комплексні сполуки — хімічні сполуки, кристалічні гратки яких складаються з комплексних груп (утворених внаслідок взаємодії іонів або молекул), здатних існувати самостійно. Реакції, в результаті яких одержують К. с., наз. реакціями комплексоутворення. Наук. теорія, що пояснювала будову й осн. властивості К. с., була викладена 1891 А. *Вернером*. Кожна К. с. містить внутр. сферу, яку при записі обмежують квадратними дужками, напр. $[Pt(NH_3)_2Cl_2]$, $[Co(NH_3)_3(NO_2)_3]$. Якщо заряди у внутр. сфері К. с. не скомпенсовані, К. с. має зовн. сферу, напр. $[Ni(NH_3)_6]Br_3$, $K_4[Fe(CN)_6]$. Внутр. сфера К. с. містить центр. атом та координовані групи — *ліганди*. Центр. атомами можуть бути практично всі елементи періодичної системи Д. І. Менделєєва, лігандами — нейтральні молекули, які містять донорні атоми кисню, азоту, сірки, фосфору, миш'яку тощо [наприклад, H_2O, NH_3, $As(C_6H_5)_3$], а також кислотні залишки (F^-, Cl^-, Br^-, I^-, CN^-, NCS^-, NO_2 та ін.). Число місць, яке займає координована група у координаційній сфері, наз. координаційною ємністю цієї групи, або дентатністю. Координаційну ємність, рівну 1, мають одновалентні кислотні залишки, молекули типу води, аміаку, піридину та ін., рівну 2 — етилендіамін тощо. Число зв'язків, за допомогою яких ліганди безпосередньо зв'язані з центр. атомом, наз. координаційним числом (К. ч.). К. ч. центр. атома, як правило,— величина змінна і залежить від природи цього атома, ліганду, зовн. сфери, т-ри, природи розчинника тощо. Найпоширенішими є К. с., в яких К. ч. дорівнює 2—6. Значний вклад у дослідження хімії К. с. внесли Л. О. *Чугаєв*, І. І. *Черняєв*, О. А. *Грінберг* та ін. К. с. та реакції комплексоутворення широко використовують у хім. аналізі, для розділення і добування рідкісних металів, в органічному синтезі та різних каталітичних реакціях, у медицині, с. г. тощо.

Літ.: Гринберг А. А. Введение в химию комплексных соединений. Л., 1971; Голуб А. М., Скопенко В. В. Основи координаційної хімії. К., 1977; Маров И. Н., Костромина Н. А. ЭПР и ЯМР в химии координационных соединений. М., 1979.

В. В. Скопенко.

КООРДИНА́ЦІЯ [від лат. co... (cum) — разом і ordinatio — упорядкування] — узгодження, поєд-

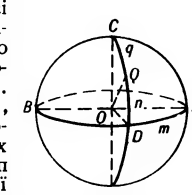

Координати небесні: ∠ $AOD = \cup m$ — перша координата; ∠ $QOD = \cup n$ — друга координата; ∠ $COQ = \cup q$ — заміна другої координати.

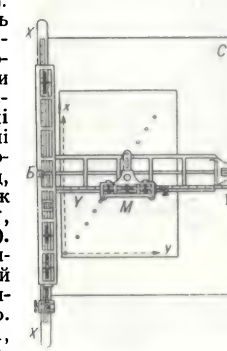

Координатограф (схема): *C* — станина; *XX*, *YY* — лінійки з поділками; *Б* — каретка; *M* — мала каретка.

Найуживаніші небесні координати

Система координат	Основне коло	Полюс основного кола *C* (і назва другого кола)	Початкова точка *A*	Перша координата і напрям відліку	Друга координата (її заміна)
Горизонтальна	Математичний горизонт	Зеніт *Z* (вертикал)	Точка півдня *S*	Азимут *a*; відлічується в напрямі +	Висота *h* (зенітна віддаль *z*)
I екваторіальна	Небесний екватор	Північний полюс світу *P* (коло схилень)	Перетин екватора і меридіана	Годинний кут *t*; відлічується в напрямі +	Схилення δ (полярна віддаль *p*)
II екваторіальна	Небесний екватор	Північний полюс світу *P* (коло схилень)	Точка весняного рівнодення ♈	Пряме сходження α; відлічується в напрямі —	Схилення δ (полярна віддаль *p*)
Екліптична	Екліптика	Північний полюс екліптики *П* (коло астрономічних широт)	Точка весняного рівнодення ♈	Астрономічна довгота λ; відлічується в напрямі —	Астрономічна широта β
Галактична	«Екватор» Галактики	Північний полюс Галактики	Ядро Галактики	Галактична довгота *l*	Галактична широта *b*

Примітка: «—» — напрям проти годинникової стрілки; «+» — за годинниковою стрілкою.

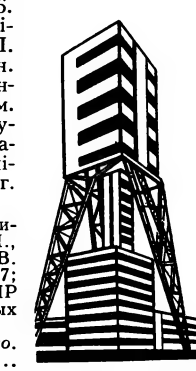

Шахтний баштовий **копер.**

нання, приведення до ладу, відповідність (дій, понять, складових частин будь-чого). К. народногосподарських планів — один з осн. методів організації співробітництва країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*.

КООРДИНА́ЦІЯ у фізіології — узгодження функцій різних органів і систем організму, яке зумовлюється певною взаємодією процесів *збудження* і *гальмування* в центральній нервовій системі. Ця взаємодія виявляється в тому, що при збудженні одних нервових центрів гальмуються інші, що забезпечує доцільну реакцію організму на діяння різних факторів, напр., узгодження діяльності скелетних м'язів під час руху, функцій різних відділів травного апарату при перетравлюванні їжі тощо. Вперше механізм К. у фізіології дослідили рос. фізіологи П. А. Спіро (1875) та М. Є. *Введенський* (1895).

Н. К. Копержинська.

КОПА́ — 1) У сх. слов'ян (можливо, ще з давньоруських часів) одиниця лічби: 60 снопів, дощок тощо. 2) В укр. та ін. слов'ян. мовах купа хліба в снопах. 3) К. грошей — на Україні в 14—18 ст. одиниця грошової лічби. В 17 ст., напр., вона дорівнювала 75 польс. чи 60 лит. грошам, 50 рос. копійкам. 4) Сход сільс. громади на Україні в 15—18 ст. для вирішення громад. справ, зокрема пов'язаних з *копним судом*.

Н. К. Копержинська в ролі Вусті Шурай («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького).

КОПА́ЙГОРОД — селище міського типу Барського р-ну Вінн. обл. УРСР. Розташований на р. Немії (притока Дністра), за 5 км від залізничної ст. Копай. 2,0 тис. ж. (1979). Вперше згадується на поч. 17 ст. під назвою Новогород. У 1624 йому надано *магдебурзьке право*. Відтоді наз. К. Після 2-го поділу Польщі (1793) К. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— хлібозавод, комбінат побутових послуг. Середня та муз. школи, лікарня, будинок культури, 2 б-ки.

КОПА́ЛІН Ілля Петрович [20.VII (2.VIII) 1900, с. Павловське, тепер Істринського р-ну Моск. обл.— 14.VI 1976, Москва] — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1940. З 1925 працював під керівництвом Дз. *Вертова*. Створив документальні фільми: «До подій в Іспанії» (1936—37), «Ленін» (1938, разом з І. Сеткіною), «Розгром німецьких військ під Москвою» (1942, разом з Л. Варламовим), «Визволена Чехословаччина» (1946), «Місто великої долі» (1961, присвячений Москві), «Перший рейс до зірок» (1961, разом з Д. Боголєповим і Г. Косенком), «Країно моя» (1967). З 1950 — викладач ВДІКу, з 1964 — професор. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1946, 1948, 1949, 1951.

КОПЕ́ЙСЬК — місто обласного підпорядкування Челяб. області РРФСР. Розташований на сх. схилі Уралу. Залізнична станція. 146 тис. ж. (1979). К. нагороджено орденом Червоного Прапора (1925). В К.— видобування бурого вугілля; збагачувальна ф-ка. З-ди маш.-буд. ім. С. М. Кірова та авторем., швейна і меблева ф-ки. Вечірнє відділення Челябінського політех. ін-ту, гірничий та легкої пром-сті технікуми, мед. уч-ще. Виник 1907, місто — з 1933.

КОПЕЛЯ́Н Юхим Захарович [30. III (12.IV) 1912, м. Річиця, тепер Гом. обл.— 6.III 1975, Ленінград]— рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1973). В 1935 закінчив студію при Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького і був зарахований до трупи цього театру (1941—43 виступав у Театрі нар. ополчення). Ролі: Вершинін («Три сестри» Чехова), письменник Новиков («Палата» Альошина), Балтієць («Загибель ескадри» Корнійчука), Маріо («Сеньйор Маріо пише комедію» Ніколаї), Річард («Учень диявола» Шоу). Знімався у фільмах: «Микола Бауман», «Злочин і кара», «Даурія», «Невловимі месники» та ін.

КОПЕНГА́ГЕН — столиця Данії, гол. пром., торг.-фінансовий і культур. центр країни. Порт на зх. березі прот. Ересунн (Зунд), з-цями та поромами зв'язаний з ін. частинами Данії та сусідніми країнами; аеропорт міжнар. значення (Каструп). К. разом з передмістями і містами-супутниками утворює міську агломерацію — великий К., який адм. виділено в окрему одиницю — амт. Понад 1,4 млн. ж. (1978, з передмістями). К. уперше згадується в джерелах 1043. В 1167 тут збудовано замок. У 1254 К. дістав статус міста. З 1443 — резиденція дат. королів. Під час 2-ї світової війни (9.IV 1940 — 5.V 1945) окупований фашист. Німеччиною; центр *Руху Опору* в Данії. Осн. галузь промсті — машинобудування, особливо суднобудування, а також електротех. й с.-г.; приладобудування, виробн. устаткування для харч. пром-сті, велосипедів, мотоциклів, годинників; мед. приладів, складання автомобілів. Розвинуті також хім., паперова, цем., легка пром-сть, зокрема виробн. фарфорових і фаянсових виробів. Підприємства харчосмакової галузі. Ун-т, Дат. інженерна академія, Дат. вища тех. школа, Королівська вища вет. і с.-г. школа, Дат. королівська академія красних мистецтв, Дат. королівська академія музики та ін. Численні наукові заклади. Б-ки (Нац., Муніципальна, Публічна). Музеї: Нац., Міський, історії театру, історії музики, Королівський мор., Дат. королівський військ., Держ. худож., зоологічний, Руху Опору 1940—45, Торвальдсена, Нова гліптотека Карлсберга та ін. Театри: Королівський (драма, опера, балет), 5 драм., Дат. королівська консерваторія. Архіт. пам'ятки: палац Крістіансборг (1733—40, арх. Е. Д. Хейсер; відбудований після пожежі 1884 арх. Т. Йєргенсеном, 1907—22), будинок біржі (1619—40, архітектори Л. і Г. Стенвінкель), Музей Торвальдсена (1839—48, арх. М. Г. Біннесбель). На о. Зеландія — палац Росенборг (1606—34, архітектори Л. і Г. Стенвінкель), палац Шарлоттенборг (тепер Королівська академія красних мист.; 1672—77, арх. Л. Хавен) та ін. Серед споруд 20 ст.— комплекс радіоцентру (1938—45 арх. В. Т. Лаурітсен), будинок авіакомпанії «САС» (1959, арх. А. Якобсен).

Копенгаген. Панорама міста.

КОПЕ́Р — 1) К. шахтний — споруда над стовбуром шахт, в якій розміщують напрямні та розвантажувальні пристрої для *скіпів* і перекидних *кліттей*, а в деяких ще й шахтну підйомну машину. Розрізняють К. тимчасові (прохідницькі) й постійні (експлуатаційні); залізобетонні (баштові), металеві, дерев'яні та мішані. Іл. с. 389. 2) К. будівельний — установка, за допомогою якої підтримують і напрямляють *палебійне устаткування*, а також напрямляють *палі*, коли їх занурюють у грунт. К. бувають несамохідні (баштові) та самохідні (рейкові, безрейкові — на базі тракторів, екскаваторів, автомобілів тощо); електричні, дизельні та парові. Вантажопідйомність несамохідних К. до 9,5, самохідних — до 25 т. 3) К. дробильний — установка, за допомогою якої дроблять великі куски матеріалу, переважно металевий брухт або брили мартенівського шлаку. К. бувають стаціонарні та пересувні (кранового типу). 4) К. випробний — пристрій, яким визначають здатність матеріалів чинити опір ударним навантаженням. Найпоширенішими є маятникові К., де на зразок матеріалу діє підвішений до *станини* вантаж («маятник»).

КОПЕРЖИ́НСЬКА Нонна Кронідівна (н. 1.V 1920, Київ) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1967). В 1938—41 навчалася в Київ. ін-ті театр. мист. З 1946 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Текля («Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Кропивницького), Вустя, Степанида («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Не судилось» Старицького), Ганна («Безталанна» Карпенка-Карого), Настя («Патетична соната» М. Куліша), Ганна («Фараони» Коломійця), Варвара («Мої друзі» Корнійчука) та ін. Знімалася у фільмах «Доля Марини», «Партизанська іскра», «За двома зайцями» та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

Л. М. Дворниченко.

КОПЕРЖИ́НСЬКИЙ Костянтин Олександрович [23.X (4.XI) 1894, с. Глібів, тепер Новоушицького р-ну Хмельн. обл.— 18.III 1953, Ленінград] — укр. рад. літерату-

рознавець-славіст. Закінчив Петроград. ун-т (1918). Викладав історію л-ри в Ленінгр. (1923—25; з 1945), Одес. (1925—28) та Іркут. (1937—45) ун-тах. Досліджував історію укр. театру 18—19 ст., історію давньої (Василь Суразький) та нової (П. Гулак-Артемовський, М. Драгоманов) укр. л-ри. Праці з питань фольклору, етнографії, мовознавства, міжслов'ян. літ. взаємин. *Тв.:* Обжинки. Одеса, 1926; До системи понять часу у слов'ян. К., 1928; Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття. 1917—1927. К., 1929. *С. І. Білокінь.*

КОПЕ́РНИК (польс. Kopernik, лат. Copernicus) Міколай (19.II 1473, Торунь, Польща — 24.V 1543, Фромборк, Польща) — польс. астроном, основоположник *геліоцентричної системи світу*. Навчався в Кракові. ун-ті (1491—95), а потім в італ. ун-тах (в Болоньї, Падуї, Феррарі). На батьківщину повернувся 1503. Брав активну участь в суспільно-політичному житті, вів активну боротьбу проти Тевтонського ордену. Найбільш відомі праці К.— в галузі астрономії. Вивчаючи «*Альмагест*», К. зрозумів помилковість геоцентр. системи світу К. *Птолемея*. Свої багаторічні дослідження він узагальнив у творі «Про обертання небесних сфер» (1543), в якому детально виклав геліоцентричну систему світу. Кілька глав цього твору присвячені питанням плоскої і сферичної *тригонометрії*. Книга вийшла з анонімною передмовою, складеною без відома К., де вчення К. оголошувалось лише як матем. гіпотеза, зручна для обчислень, тоді як сам К. висловлював упевненість в істинності геліоцентричної системи світу і в реальності руху Землі навколо Сонця. В 1616 католицька інквізиція внесла працю К. у список заборонених книг, в якому вона значилась до 1828. Вчення К. підтримувалось передовими мислителями того часу, розвивалося далі у працях Г. *Галілея*, Й. *Кеплера*, І. *Ньютона* та ін. Створення К. геліоцентричної системи світу стало революц. переворотом в науці, який, за висловом Ф. Енгельса, поклав початок звільненню природознавства від *теології* (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 327). Вчення К. науково спростовувало міф про створення богом Землі як центра Всесвіту, утверджувало однакову матеріальну природу небесних і земних тіл, їхню підпорядкованість єдиним законам, прокладало шлях до наук. відкриттів існування не лише сонячного, а й багатьох ін. світів, до ідеї про безконечність *Всесвіту*. В Росії і на Україні видатними пропагандистами вчення К. були *Єпіфаній Славинецький*, Ф. *Прокопович* та ін. Діяльність М. В. *Ломоносова* в Росії і Г. С. *Сковороди* на Україні сприяла утвердженню ідей К. в науці і передовій філос. думці.

КОПЕТДА́Г — гірська система на Пн. Іранського нагір'я, переважно на території Ірану, частково в СРСР (у межах Туркм. РСР). Є частиною Туркмено-Хорасанських гір. Довж. бл. 650 км, шир. до 200 км. Вис. до 3117 м, г. Хезармесджед. Складається з хребтів пн.-зх. простягання. Передовий хребет має вигляд *куести*, внутр. хребти дещо вирівняні внаслідок процесів *денудації*. Розчленований річковими долинами, особливо на Зх., де поширене горбогір'я (типу *бедленд*). К. складається з вапняків, крейди, пісковиків, глин тощо. Родовища руд ртуті, бариту, кольорових та рідкісних металів, вітериту, буд. матеріалів. Часті землетруси, бувають *селі*. У передгір'ях — пустельна рослинність, вище — луки. В долинах — зарості диких плодових рослин (волосько горіх, виноград, гранат тощо). У К., в межах Туркм. РСР, 1976 створено Копетдагський заповідник. Вздовж пн. передгір'я К. проходить траса *Каракумського каналу* імені В. І. Леніна; розташоване м. Ашхабад. *Е. Т. Палієнко.*

КОПИЛЕ́НКО Олександр Іванович [19.VII (1.VIII) 1900, м. Костянтиноград, тепер Красноград Харків. обл.— 1.XII 1958, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1950. Вчився в Харків. ін-ті нар. освіти (1920—25). Літ. діяльність почав 1920. Перша зб. оповідань — «Кара-Круча» (1923). Належав до літ. орг-цій «*Плуг*», *Вапліте*. Зб-ки оповідань «Іменем українського народу» (1924), «Буйний хміль» (1925), «Твердий матеріал» (1928) присвячені темі революції і класової боротьби; у романі «Народжується місто» (1932) відображено будівництво Харків. тракторного з-ду. В творчості К. значне місце посідають книги для дітей. Набули популярності романи з життя школярів «Дуже добре» (1936) і «Десятикласники» (1938). В роки Великої Вітчизн. війни написав ряд оповідань про героїзм рад. людей у тилу і на фронті. В романах післявоєнних років «Лейтенанти» (1947) і «Земля велика» (1957) показав людей колгоспного села. Портрет с. 392. *Тв.:* Твори, т. 1—4. К., 1961—62; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1980; Рос. перекл.— Рождается город — Лейтенанты. М., 1962; Очень хорошо.— Десятиклассники. М., 1972; Гордая земля. М., 1973.
Літ.: Свідер П. І. Олександр Копиленко. К., 1962; Килимник О. В. Олександр Копиленко. К., 1962.

КОПИ́НСЬКИЙ Ісая (р. н. невід.— п. 5 (15).X 1640) — укр. церковний діяч. Походив з укр. православ. шляхти. Був ігуменом *Межигірського монастиря, Києво-Братського монастиря* і одним з організаторів *Київської братської школи*. В 20-х рр. 17 ст. обіймав посади єпископа в Перемишлі, Смоленську, Чернігові. Брав участь у боротьбі проти католицтва та унії, виступав за возз'єднання України з Росією. Обраний 1631 київ. митрополитом, К. 1632 був скинутий П. *Могилою* і ув'язнений. Після звільнення 1635 К. і далі продовжував антикатолицьку та антиуніатську діяльність.

КОПИ́СТЕНСЬКИЙ Захарія (псевдонім — Азарія; р. н. невідомий — п. 21.III 1627) — укр. письменник, культур. і церк. діяч. Родом з Перемишля. Освіту здобув, мабуть, у Львів. братській школі. В 1616 переїхав до Києва, вступив у Київ. братство, де розгорнув видавничу й полемічно-літ. діяльність. З 1624 був архімандритом Києво-Печерської лаври. Видав «Часослов» (1617), трактати: «Книга про віру єдину...» (1619—21), «Книга про правдиву єдність православних християн...» (1623), проповіді тощо. Найбільше значення має його великий полемічний твір «Палінодія, або Книга оборони...» (1621—22), спрямований проти католицизму й унії, в якому виражено ідею об'єднання схслов. народів. *Ф. Я. Шолом.*

КОПИ́СТИНСЬКИЙ Теофіл Дорофійович (15.IV 1844, Перемишль, тепер Пшемисль, ПНР — 5.VII 1916, Львів) — укр. живописець. В 1868—71 навчався в Краківській школі красних мист., 1872 — у віденській Академії образотворчих мистецтв. У 1873 переїхав до Львова, де брав участь у виставках «Товариства приятелів красних мистецтв», виконував карикатури для сатиричних журн. «*Зеркало*» й «Нове зеркало», ілюстрував дитячий журн. «Дзвінок», створив ілюстрації до поем І. Франка «Лис Микита», «Пригоди Дон-Кіхота» та ін. Автор картин: «Коломийки», «Сліпець з поводирем» (1871), «Погорільці», «В селянській хаті» (обидві — 1876), триптиха «Гальшка Острозька» (кін. 19 ст.), «Автопортрет» (1870), «Далматинка» (1872). Розписував іконостаси. Твори К. зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва. Іл. див. також на окремому аркуші, с. 288—289.
Літ.: Ткаченко М. Теофіл Копистинський. К., 1972.

КОПИ́ТА — рогові утвори, що мають вигляд футляра (башмака), на кінцях пальців у ссавців рядів парнокопитних (бегемотів, свиней, антилоп, биків та ін.) та непарнокопитних (тапірів, носорогів, коней). К.— видозміна *кігтів*. К. складаються з стінки (відповідає кігтьовій пластинці), підошви (підошовна пластинка) й стрілки (подушечка пальця). К. захищають кінцеві фаланги пальців, якими тварина спирається на грунт. Розвинулись у процесі пристосування до швидкого пересування.

КОПИ́ТЕНЬ, копитняк (Asarum) — рід рослин родини хвилівникових. Багаторічні трави з повзучими галузистими кореневищами, вкороченими стеблами і черговими цілокраїми листками. Квітки одиночні, двостатеві з віночковидною оцвітиною. Плід — коробочка. 100 видів, поширених у помірному поясі Пн. півкулі. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 1: К. європейський (A. europaeum) — опушена рослина з кореневищем, на кінцях гілочок якого розташовано по 5 листків: 3 лусковидні і 2 нирковидно-серцевидні.

Т. Д. Копистинський. В селянській хаті. 1876.

І. П. Копалін.

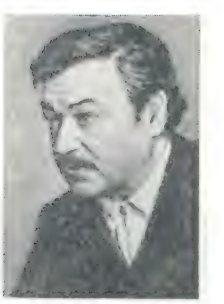

Ю. З. Копелян.

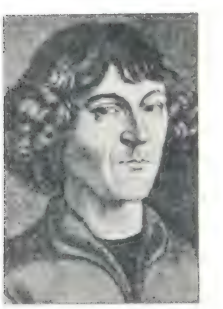

М. Коперник.

Т. Д. Копистинський. Автопортрет. 1870. Львівський музей українського мистецтва.

О. І. Копиленко.

В. Ф. Копитов.

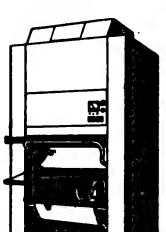

Електрофотографічний ротаційний **копіювальний апарат**.

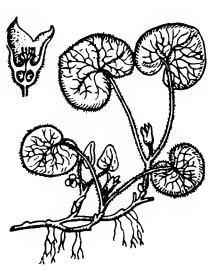

Копитень європейський. Загальний вигляд рослини і квітка в розрізі.

довгочерешкові, темно-зелені, зимуючі. Росте у тінистих, здебільшого широколистяних лісах. Містить отруйну речовину азарон.

КОПИ́ТОВ Віктор Филимонович [н. 8 (21).XI 1906, м. Курган] — укр. рад. вчений у галузі металургійної теплотехніки і промислових печей, акад. АН УРСР (з 1967). Закінчив (1930) Уральський політех. ін-т, працював (1932—50) у Центр. н.-д. ін-ті технології машинобудування (Москва). З 1950— в Ін-ті газу АН УРСР (з 1952 — директор). Осн. праці—з прикладної теорії горіння і теплообміну в пром. печах, проблеми газифікації палива, вишукування нових галузей використання газу в пром-сті, захисту повітр. басейну від забруднення пром. газами. Брав участь у проектуванні й переведенні на газове паливо пром. печей. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

КОПИ́ЦЯ Давид Демидович [24. VI (7.VII) 1906, м. Хмільник, тепер Вінн. обл.— 15.XII 1965, Київ] — укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1938. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. ін-т професс. освіти (1930). Досліджував проблеми творчості Т. Шевченка («Найважливіші питання шевченкознавства», 1949; «Історична доля Шевченкової спадщини», 1954) та І. Франка. Статті про творчість укр. рад. письменників О. Корнійчука, Я. Галана, Н. Рибака та ін. Автор сценаріїв, за якими поставлено кінофільми «Коні не винні», «Пекоптьор», «Максим Рильський». Нагороджений орденом Суворова 2-го ступеня, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями.

Тв.: Літературно-критичні статті. К., 1968.

В. Х. Косян.

КОПИ́ЧИНЦІ — місто Гусятинського р-ну Терноп. обл. УРСР, на р. Нічлаві (прит. Дністра). Залізнична станція. К. вперше згадуються в писемних джерелах у 1-й пол. 14 ст. В 1772 К. загарбала Австрія. В 1810—15 місто входило до складу Росії. З 1815 К. знову підпали під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицької Польщі. В 1902—03 через К. транспортували ленінську газ. «*Искра*» в Росію. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (7.VII 1941 — 23.III 1944) в районі діяла підпільна патріотична група, яка згодом влилася в партизанське з'єднання С. А. *Ковпака*. В місті — виробниче об'єднання гумових іграшок, консервний з-д, міжколг. буд. орг-ція, виробниче відділення райсільгосптехніки, лісництво, комбінати побутового обслуговування і комунальних підприємств. 2 середні школи, с.-г. технікум бухгалтерського обліку; лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 клуби, 4 бібліотеки. Архіт. пам'ятки: церква (18 ст.), костьол (1805), парк (18 ст.). Меморіальний комплекс на братській могилі воїнів Червоної Армії (1976).

КОПІГО́ЛЬД (англ. coryhold, від сору — копія і hold — володіння)— основна форма феодально залежного селянського держання в Англії в період пізнього середньовіччя та на початку нового часу. К. виник з держання *віланів* на межі 14 і 15 ст. За К. селяни одержували наділи (переважно в довічне, а не в спадкове користування). На право володіння видавалася виписка з відповідного документа — копія. В 16 ст. відбувалося масове обезземелення копігольдерів (див. *Огороджування*). Юридично К. скасований лише 1925.

КОПІЇВСЬКИЙ СКАРБ — скарб часів Київської Русі (датується 2-ю пол. 10 — поч. 11 ст.). Знайдений 1929 в с. Копіївці (тепер Іллінецького р-ну Вінн. обл.). Містить 500 срібних араб. *дирхамів* (412 монет часів *Саманідів*, решта — ранішого періоду), 2 срібні зливки та срібні прикраси: лунницю, шийну *гривну*, 2 персні, 5 браслетів, 27 сережок, 9 гудзиків і кілька намистин. Скарб зберігається в *Історичному музеї УРСР* у Києві.

КОПІ́ЙКА — розмінна монета в дореволюц. Росії і в СРСР, дорівнює 1/100 *карбованця*. К. почали карбувати в серед. 30-х рр. 16 ст. з срібла. З 1704 запроваджено мідну К. З 1718 срібні К. не карбувались. В СРСР К. карбується з мідно-цинкового сплаву жовтого кольору.

КОПІРА́ЙТ (англ. copyright, від сору — копія і right — право) — спеціальний знак охорони *авторського права*. Відповідно до *Всесвітньої (Женевської) конвенції 1952* К. вміщується на виданнях, що охороняються нею. Поряд зі знаком ставиться назва орг-ції, що вперше випустила в світ видання, і рік випуску (напр., © Головна редакція УРЕ, 1978 р.). У всіх наступних виданнях К. проставляють незалежно від ін. позначень, чим стверджується збереження авторського права за його власником у всіх країнах, які підписали Всесвітню (Женевську) конвенцію.

КО́ПІТАР (Kopitar) Варфоломій (Єрней; 23.VIII 1780, Репне, тепер Югославія — 11.VIII 1844, Відень) — словенський філолог-славіст. Учень Й. *Добровського*, учитель і друг В. *Караджича*. Збирач і хранитель давньослов. пам'яток, а з поч. 1844 — директор Віденської придворної б-ки. Автор «Граматики слов'янської мови Крайни, Карінтії і Штірії» (1808, нім. мовою), в якій установив норми словенської літ. мови; видав глаголичну пам'ятку — «Клоців збірник» (1836). Праці К. зібрав і видав (1857, нім. мовою) Ф. *Міклошич*.

КОПІЮВА́ЛЬНИЙ АПАРА́Т — апарат для виготовлення копій з друкованих або рукописних матеріалів і документів. За фіз. принципом *копіювання* розрізняють К. а. (мал.) світлокопіювальні, фото- і термокопіювальні, електрографічні (у т. ч. електрофотографічні), електронного копіювання тощо. Апаратами такого типу є також мікрофотокопіювальні (для проекційного і *контактного копіювання*) і переглядово-копіювальні (для копіювання вибірковоro). Див. також *Копіювання документів*.

КОПІЮВА́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — верстат для відтворювання по копіру (шаблону, зразку, моделі, *кресленику*) криволінійних поверхонь на виробах з різних матеріалів. Осн. вузлом К. в. є копіювальний пристрій, що забезпечує інструментові складний рух, який відтворює заданий копіром профіль (форму) поверхні. До найпоширеніших належать копіювальні токарні, фрезерні та шліфувальні верстати. Копіювальними наз. також верстати, на яких гравіюють візерунки, криві лінії тощо. На К. в. у серійному та масовому виробн. виготовляють профільовані кулачки, ексцентрики, штампи, фігурні елементи меблів та ін.

КОПІЮВА́ННЯ — 1) Знімання копій з будь-яких оригіналів (див. *Копіювання документів*, *Контактне копіювання*). 2) Відтворення заданого профілю (контуру) або об'ємної форми виробів на *копіювальних верстатах* чи на верстатах з копіювальними пристроями. 3) Перенесення фотографічного зображення на поверхню друкарської форми.

КОПІЮВА́ННЯ ДОКУМЕ́НТІВ — виготовлення копій документів з використанням засобів *оргтехніки*. Найпоширенішими способами К. д. є *діазокопіювання*, *електрографія* (в т. ч. *електрофотографія*), *термокопіювання*, *фотокопіювання* та копіювання електронне (з виготовленням друкарських форм на електронно-копіювальних апаратах). Вибір способу *копіювання* залежить від тиражу, необхідної швидкості, з якою він має бути виготовлений, тощо. К. д.— важливий спосіб оперативного одержання документації. Див. також *Копіювальний апарат*.

В. М. Гордовський.

КОПКО́ Максим (1859, Галичина — 1919, там же) — укр. композитор. Був священиком у Перемишлі (тепер Пшемисль, ПНР). Автор хорових творів (кантата «Гамалія» на текст Т. Г. Шевченка, 1894), церк. та світських пісень, музики до вистав. Видавець «Музикальної бібліотеки»(Перемишль). Брат Максима К.— Й о с и п К. також був українським композитором.

КО́ПЛЕНІГ (Koplenig) Йоганн (15.V 1891, містечко Ядерсдорф, Карінтія — 13. XII 1968, Відень) — діяч австр. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї лісоруба. За фахом — швець. У 1909 вступив до С.-д. партії Австрії. У 1915, під час 1-ї світ. війни, як військовополонений потрапив до Росії, де брав участь у боротьбі за Рад. владу. У 1918 вступив до РКП(б). З 1920 — в Австрії. З 1922 — член ЦК Компартії Австрії (КПА), з 1924 — ген. секретар ЦК КПА. З 1928 — член ВККІ, з 1935 — Президії ВККІ. Не раз зазнавав арештів. У 1934—45, перебуваючи в еміграції, продовжував керувати боротьбою австр. комуністів проти фашизму. В 1945—65 — голова, з 1965 — почесний голова КПА. В 1945—59 — депутат парламенту. Автор праць з питань австр. і міжнар. комуністичного руху.

Літ.: Цуккер-Шиллинг Э. Он служил своему классу. Пер. с нем. М., 1974.

КО́ПНИЙ СУД — суд сільської громади, що виник на Україні, в Білорусії і Литві за раннього феодалізму. Збирався в заздалегідь визначеному місці — копищі (звідси й назва). Поєднував слідчі й судові функції, діяв за *звичаєвим правом*. К. с. здійснювали обрані населенням т. з. «копні мужі». К. с. присуджував до штрафу, відшкодування збитків, тілесних покарань, смертної кари, практикував умовне засудження. З часом феодали замінили його вотчинним судом (суд феодала-землевласника над селянами своєї *вотчини*). Згадки про К. с. зустрічаються ще в документах 2-ї пол. 17 ст. На Волині і Поділлі К. с. зберігався з певними змінами до 20 ст.

КОПНІ́Н Павло Васильович (27.I 1922, с. Гжель, тепер Раменського р-ну Моск. обл.— 27.VI 1971, Москва) — рад. філософ, чл.-кор. АН СРСР (з 1970), акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1943. Закінчив філос. ф-т Моск. ун-ту (1944). В 1947—62 — на наук. і пед. роботі (Томськ, Москва, Київ). У 1962—68—директор Ін-ту філософії АН УРСР, з 1968 — Ін-ту філософії АН СРСР. Член редколегій журн. «Вопросы философии» (1963—71) і «Философской энциклопедии» (1961—70). Автор наук. праць з питань діалектичного матеріалізму, теорії пізнання, методології і логіки науки, один з ініціаторів розробки в СРСР логіки наук. дослідження. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Диалектика как логика. К., 1961; Гипотеза и познание действительности. К., 1962; Введение в марксистскую гносеологию. К., 1966; Логические основы науки. К., 1968; Философские идеи В. И. Ленина и логика. М., 1969; Диалектика как логика и теория познания. М., 1973; Диалектика, логика, наука. М., 1973.

КОПНЯ́ЄВ Павло Петрович [15 (27).II 1867, м. Уральськ, тепер Каз. РСР — 3.VI 1932, Харків] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, професор (з 1904). Закінчив Петерб. технологічний ін-т (1896) і Дармштадтський політехнікум (1898, Німеччина). Працював у Харків. технологічному ін-ті, де з 1898 запровадив спеціалізацію з електротехніки. У 1921 за ініціативою К. в ін-ті був створений електротех. ф-т. Осн. праці з теорії електр. машин і електр. (трамвайної) тяги. К. написав перші вітчизн. підручники з електротехніки («Динамомашини постійного струму», 1904; «Курс електротехніки, ч. IV. Електричні установки», 1912).

Літ.: Каменева В. А. Павел Петрович Копняев. М.—Л., 1959.

КОПО́ (Copeau) Жак (4.II 1879, Париж — 20.X 1949, Бон, деп. Кот-д'Ор) — франц. режисер, актор, театральний діяч. Навчався в Сорбонні. В 1913 заснував театр «Вйо коломб'є» («Театр старої голуб'ятні») в Парижі, яким керував до 1924 (1917—19 працював у США). В 1936—40 К. працював у театрі «*Комеді Франсез*». Поставив спектаклі за творами Мольєра, Шекспіра, Гольдоні, Гоцці, Мериме, Чехова, Горького та ін. Успішно грав роль Івана Карамазова («Брати Карамазови» за Достоєвським). У 1915 відкрив театр. школу. Погляди К. були близькі *Станіславського системі*. К. мав значний вплив на творчість Ш. *Дюллена*, Ж. *Вілара*, Ж. Л. *Барро*, Л. Жуве та багатьох ін.

КО́ППАРД (Coppard) Альфред Едгар (4.I 1878, Фолкстон — 13.I 1957, Лондон) — англ. письменник. Кращі оповідання, в яких продовжував традиції критичного реалізму (зокрема, А. Чехова, Г. Мопассана), створив у 20-х рр. (збірки «Адам і Єва», 1921; «Клорінда в раю», 1922; «Скрипка торговця рибою», 1925; «Срібний цирк», 1928). Деякі оповідання пізнішого періоду позначені впливом модернізму. Автор кількох поетичних збірок. У 1951 був одним з організаторів об'єднання англ. письменників на захист миру. Остання зб. оповідань — «Люсі в рожевому жакеті» (1954). В 1957 (посмертно) вийшла його автобіографія.

Тв.: Рос. перекл.— Вишнёвое дерево. М., 1953; Песнь в мире тишины. Л., 1968.

О. І. Земляний.

КОПР (Copris) — рід *пластинчатовусих* жуків. Тіло (довж. 1,5—4 см) блискучо-чорного кольору; у самців на голові довгий ріг, у самок — коротенький. Жуки і личинки живляться гноєм коней, рогатої худоби та ін. тварин. Самка риє під купкою свіжого гною печерку, в якій робить 3—4 яйцевидні грудочки з гною, т. з. груші, і в них відкладає яйця. К. поширпереважно в тропіках. В СРСР зустрічаються 3 види, з них в УРСР — 2: К. місячний (C. lunaris) та К. іспанський (C. hispanus). Іл. с. 394.

КО́ПРА (португ. copra, з малаяльської) — висушена м'якоть *(ендосперм)* плодів *кокосової пальми*. З К. добувають кокосову олію, яку використовують у харчовій пром-сті і як тех. сировину. Макуха К.— цінний концентрований корм для худоби. К. виробляють в основному в країнах Пд.-Сх. Азії, Океанії, Африки.

КОПРОЛІ́ТИ (від грец. κόπρος — послід і λίθος — камінь) — скам'янілий послід викопних тварин. Гірські породи, що містять К., наз. копрогенними. На підставі вивчення виявлених у давніх геол. відкладах К. деяких безскелетних, зокрема безхребетних, тварин роблять висновки про поширення цих тварин у минулі геол. періоди, а також про будову кишечника та склад їхньої їжі.

КОПРОФА́ГІЯ (від грец. κόπρος — послід і φάγος — пожирач) — живлення тварин екскрементами (звичайно разом з мікроорганізмами, які збагачують екскременти поживними речовинами). Тварини, яким властива К., наз. копрофагами. До них належать багато комах, деякі кліщі та черви. К. характерна і для детритоїдних (див. *Детрит*) організмів.

КОПТЄ́ЛОВ Панас Лазарович [н. 24.X (6.XI) 1903, с. Шатуново, тепер Залесовського р-ну Алт. кр.] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Друкуватися почав 1924. Автор романів «Нові поля» (1929), «Світла кров» (1931), «Велике кочовище» (1934—35), «Нагора» (1941), «Сад» (1955), повісті «Морок» (1927), оповідань, нарисів. Романи про В. І. Леніна: «Великий зачин» (1963), «Розгориться полум'я» (1965—68), «Точка опори» (1974—77; Держ. премія СРСР, 1979). Дослідник алтайського епосу, виступає як критик. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—2. Новосибирск, 1978—79 [в 4-х т.]; У к р. перекл.— Великий зачин. К., 1966; Розгориться полум'я, кн. 1—2. К., 1968—69; Точка опори. К., 1976.

Л. І. Левандовський.

КО́ПТИ — єгиптяни, що сповідають християнство. Живуть переважно в містах АРЕ. Невеликі громади К. є в Судані, Туреччині, Ізраїлі, Йорданії, Іраку, Кувейті та ін. країнах. Заг. чисельність К.— понад 2 млн. чол. (серед. 1960-х рр., оцінка). Говорять *арабською мовою* (*коптська мова* збереглася як церковна). Переважна більшість К. належить до коптської церкви монофіситського толку (див. *Монофіситство*). За заняттями К.— службовці, ремісники, торговці, робітники; незначна частина — селяни. Відомі пам'ятки коптської л-ри. В 4—7 ст. К. створили своєрідне мистецтво, яке великою мірою розвинулося на традиціях культури Стародавнього *Єгипту* й античності. Архітектура представлена базиліками, гробницями, 2—4-поверховими житл. будинками; образотворче мистецтво — настінними розписами в монастирях, рельєфами з каменю й дерева, мініатюрами й орнаментами в рукописах; декоративно-ужиткове мист.— високохудожніми тканинами, виробами з слонової кістки тощо. Іл. також с. 394.

КОПТИ́ЛЬНА ПІ́Ч — піч (установка), в якій харчові продукти (переважно м'ясні і рибні) обробляють коптильним димом або теплом. Коптильний дим утворюється при неповному згорянні деревини (переважно листяних порід) в *топці* печі або в димогенераторі, часто розміщеному поза піччю. Розрізняють К. п. періодичної і безперервної дії. В К. п. періодичної дії (камерних) харч. продукти укладають на рами, візки, сітки чи гратки або підвішують на спец. пристроях. В К. п. безперервної дії — тунельних (мал.), баштових, шахтних — харч. продукти розміщують на рейках, підвісах, рамах, візках або закріплюють на конвейєрних ланцюгах. Для теплової обробки застосовують коптильний дим в суміші з повітрям або тільки повітря, що їх

Тунельна **коптильна піч** безперервної дії: *1* — рама; *2* — вентилятор; *3* — калорифер; I — зона підсушування; II — зона обжарювання; III — зона варіння (стрілками показано завантаження і вивантаження харчових продуктів).

Й. Копленіг.

П. В. Копнін.

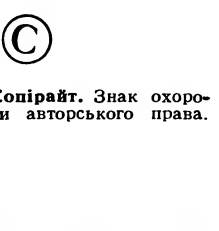

Копірайт. Знак охорони авторського права.

Копти. Тканина з зображенням богині Тіхе. Вовна, льон. Кінець 3 — початок 4 ст. Державний музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

Копти. Рельєф із зображенням бога Гора, який пронизує крокодила списом. Камінь. 4 ст. Лувр. Париж.

Копти. Коптська тканина. Полотно, вовна. 5—6 ст. Єгипет. Київський музей західного та східного мистецтва.

Копьонський Чаатас. Давньохакаський дружинник. Бронзовий рельєф.

Копр місячний.

нагрівають в *калориферах* і переміщують *вентиляторами*. Крім того, використовують *інфрачервоне проміння*. В К. п. обробляють теплом і харч. продукти з попередньо введеною або нанесеною коптильною рідиною. Є також електричні К. п., де харч. продукти (в осн. рибні) коптять в електр. полі високої напруги. Див. також *Копчення*. *Г. К. Бабанов.*

КО́ПТСЬКА МО́ВА — мова корінного населення Єгипту, останній етап розвитку *єгипетської мови*. Сформувалась до 3 ст., протягом 12—15 ст. її витіснила з ужитку *арабська мова*. Збереглася як культова мова *коптів*. Для К. м. було створено алфавітне коптське письмо. К. м. є значна література, переважно релігійного змісту.

КОПТЮ́Г Валентин Панасович (н. 9.VI 1931, м. Юхнов Калуз. обл.) — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1979), віце-президент і голова Сибірського відділення АН СРСР (з 1980). Член КПРС з 1961. Закінчив 1954 Моск. хімікотехнологічний ін-т ім. Д. І. Менделєєва. В 1959—78 працював в Ін-ті органічної хімії Сибірського відділення АН СРСР (Новосибірськ), з 1978 — ректор Новосиб. ун-ту. Осн. дослідження — в галузі вивчення механізмів реакцій ароматичних сполук і мол. перегрупувань з участю карбонієвих іонів. Відкрив нові реакції ізомеризації, встановив механізми і кількісні закономірності переміщення різних замісників в ароматичному ядрі. Дослідив будову й реакційну здатність аренонієвих іонів та їхніх аналогів. Застосував ЕОМ для розв'язування задач органічної хімії. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» та медаллю.

КО́ПТЮХ Арсеній Іванович [парт. псевд. — Оскар; 1886, Одеса — 5(18).VIII 1906, Ревель, тепер Таллін] — учасник *революції 1905—07 в Росії*, більшовик. Член РСДРП з 1903. Деякий час працював слюсарем. Проводив революц. роботу в Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Петербурзі, Кронштадті, Ревелі. 20.VII (2.VIII) 1906, під час повстання на крейсері «Пам'ять Азова», К. як представник Ревельського к-ту РСДРП став одним з керівників матроського к-ту, що очолив виступ. За вироком військ. суду К. розстріляно разом з 17 матросами — учасниками повстання. *Б. Б. Котельников.*

КОПТЯ́ЄВА Антоніна Дмитрівна [н. 25.X (7.XI) 1909, приїск «Южний», тепер Зейського р-ну Амур. обл.] — рос. рад. письменниця. Друкуватися почала 1935. Повість «Колимське золото» (1936, під псевд. А. Зейте), зб. нарисів «Бувальщини Алдану» (1937), «Північне сяйво» (1977), романи «Фарт» (1940), «Товариш Анна» (1946), «Дар землі» (1963), «На Уралі-річці» (ч. 1—2, 1971—78); трилогія: «Іван Іванович» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), «Дружба» (1954) і «Дерзання» (1958). Нагороджена двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1972—75; Укр. перекл.— Іван Іванович. Х., 1952; Дерзання. К., 1964; На Уралі-річці, кн. 1. К., 1979. *І. М. Давидова.*

КОПУЛЮВА́ННЯ (від лат. copulo — з'єдную)— *щеплення рослин* живцем.

КОПУЛЯТИ́ВНІ О́РГАНИ, парувальні органи — органи тварин, що служать у самців для введення *сперми* в організм самки, а у самок — для прийняття К. о. самців і нерідко для зберігання сперми. Є лише у тварин, яким властиве внутрішнє *запліднення*, а саме: у багатьох червів, молюсків і членистоногих, деяких риб, безногих земноводних, в усіх плазунів (крім гатерії), деяких птахів і в усіх ссавців. К. о. бувають як справжніми, які звичайно є утворами кінцевих відділів статевих проток, так і органами, у яких ця функція є додатковою — кінцівки (напр., у павуків), вирости плавців (у риб), ротові органи (напр., у кліщів, безкрилих комах), щупальця (у деяких головоногих молюсків).

КОПУЛЯ́ЦІЯ (лат. copulatio — з'єднання) — у широкому значенні слова — з'єднання двох особин при статевому акті, у вузькому значенні — злиття двох *гамет*, що майже не відрізняються. В разі значної відмінності чоловічої гамети від жіночої процес злиття їх наз. *заплідненням*.

КО́ПЧЕННЯ — обробка харчових продуктів (переважно м'ясних і рибних) коптильними димом або рідинами для підвищення стійкості цих продуктів при тривалому зберіганні і надання їм специфічного смаку, аромату і кольору; один із способів *консервування*. Обробка коптильним димом (він утворюється в *коптильних печах* або димогенераторах при неповному згорянні деревини листяних порід) буває холодна і гаряча. Холодною є обробка при т-рах 18—22° С тривалістю 3—7 діб (м'ясних продуктів) і 20—40° С тривалістю 0,5—3 доби (рибних); гарячою — відповідно при т-рах 35—45° С (протягом 12—48 год) і 80—160° С (протягом 0,5—6 год). Діяння диму прискорюють, вдаючись до електр. способу К., за яким іонізовані (див. *Іонізація*) електр. струмом частинки диму спрямовано рухаються в електр. полі високої напруги, осідаючи на поверхні продуктів. Коптильні рідини (їх одержують гол. чин. *дистиляцією* з водного концентрату диму) наносять на поверхню продуктів або додають у фарш (при виготовленні *ковбасних виробів*) чи в суміш для соління (при виробництві *копченостей*), після чого продукти надходять у коптильні печі. Обробка коптильними рідинами дає можливість зменшувати в продуктах (порівняно з обробкою коптильним димом) кількість *канцерогенних речовин*. *І. І. Тимощук.*

Корабель військовий. Римська унірема.

КОПЧЕ́НОСТІ — харчові готові до безпосереднього вживання продукти, одержувані *копченням* посоленого м'яса; різновид *ковбасних виробів*. Розрізняють К. сирокопчені, копчено-варені і копчено-запечені. Їх виготовляють гол. чин. з свинини, яловичини, рідше — з баранини, оленини тощо; разом зі шкурою (напр., окіст, корейка) і без неї (шийка, язик яловичий та ін.); в штучній оболонці (напр., вироби з невеликих шматків свинини, яловичини) і без оболонки. Сировиною служить м'ясо молодих спеціально відгодованих тварин з ніжною м'язовою тканиною. В процесі виготовлення К. тушу розділяють на частини, потім їх солять. Далі посолене м'ясо (очищене від надлишкової солі теплою водою) для сирокопчених виробів спочатку коптять, після чого сушать. При виготовленні копчено-варених виробів м'ясо після копчення варять. М'ясо для копчено-запечених виробів коптять і запікають одночасно. Строки зберігання К.: сирокопчених — 15 діб (т-ра 12° С), копчено-варених і копчено-запечених — 5—6 діб (т-ра 8—10° С). Асортимент К. в СРСР налічує більш як 50 найменувань. В УРСР К. виробляють на м'ясопереробних з-дах Києва, Севастополя, Харкова тощо.

Літ.: Технология мяса и мясопродуктов. М., 1970; Лаврова Л. П., Крылова В. В. Технология колбасных изделий. М., 1975. *І. І. Тимощук.*

КОПШТЕ́ЙН Арон Йосипович [5 (18).III 1915, м. Очаків, тепер Микол. обл.— 4.III 1940] — укр. рад. поет. Рано втратив батьків. Трудову діяльність почав учнем токаря на заводі ім. Г. І. Петровського в Херсоні. В 1932 переїхав до Харкова, де став займатися літ. працею. В 1937—39 служив у Рад. Армії. Навчався в Літературному ін-ті ім. О. М Горького. Добровольцем пішов на війну з білофіннами, загинув у бою. Автор зб. «Хочемо, прагнемо, можемо» (1933), «Розмова» (1934), «Вулиця Щорса» (1936), «Джерело» (1937), «Держава сонця» (1938), «Радісний берег» (1939, рос. мовою), «Синє море» (вид. 1941), в яких розкрив духовний світ молодого будівника соціалізму.

Тв.: Поезії. К., 1955; Поезії. К., 1966; Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1956. *М. Ф. Гетьманець.*

КОПЬО́НКІН Іван Йосипович (1917, с. Новобоково, тепер Сараєвського р-ну Рязан. обл.— червень 1942, біля смт Нової Водолаги Харків. обл.) — учасник партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1942). На поч. війни К. за завданням Запоріз. обкому Компартії України сформував з робітників партизанський загін ім. С. М. Будьонного, що діяв на тер. Харків., Полтав. і Ворошиловгр. областей. Поранений в бою К. був схоплений фашистами й закатований.

КОПЬО́НСЬКИЙ ЧААТА́С — могильник 7—8 ст. на лівому березі Єнісею біля с. Копьонів Хакаської а. о. Досліджувався 1939—40. У великих кам. курганах розкопано поховання родоплемінної знаті киргизів єнісейських (предків сучас. *хакасів*). У ямках-

гайниках збереглися золоті й срібні блюда, 4 золоті глечики (на двох з них вирізьблено *орхоно-єнісейські написи*), набори золотих, срібних і бронзових прикрас кінського спорядження.

Літ.: Киселёв С. В. Древняя история Южной Сибири. М., 1951.

КО́РА (грец. κόρη — дівчина) — статуя дівчини в довгому одязі. К. поширена в давньогрец. мист. доби *архаїки*, в 2-й чверті 6 ст. до н. е. з'явилася в іонійській пластиці, пізніше — в *Аттиці*.

КОРА́ ВЕЛИ́КИХ ПІВКУ́ЛЬ ГОЛОВНО́ГО МО́ЗКУ — поверхневий шар великих півкуль *головного мозку* хребетних тварин і людини, утворений т. з. сірою речовиною. Складається з тіл нервових клітин і їхніх відростків (див. *Нейрон*), що упорядковано розподілені в горизонтально-вертикальному напрямі по шарах і колонках, та з проміжної тканини — *нейроглії*. Є еволюційно найновішим утвором *центральної нервової системи*. Максимального розвитку досягла у ссавців, особливо у людини, у яких її товщина становить 1—5 мм. Кора відіграє провідну роль в регуляції всіх функцій організму. Являє собою матеріальний субстрат *вищої нервової діяльності*. Коркові нейродинамічні процеси є фізіол. основою діяльності *другої сигнальної системи*. К. в. п. г. м.— вища форма організованої *матерії*. Іл. с. 396.

КОРА́ ВИВІ́ТРЮВАННЯ — комплекс гірських порід, що утворюються у верхній частині *літосфери* внаслідок діяння на *корінні породи* сонячної радіації, мех. та хім. впливу води, повітря і живих організмів. Будова, мінералогічний склад, потужність і поширення К. в. залежать від кліматичних і тектонічних (див. *Тектоніка*) умов, рельєфу місцевості, складу *материнських порід* тощо. До К. в. відносять як типовий *елювій*, що зберігає структурні особливості гірських порід, так і елювіальні утворення, які втратили їх внаслідок часткового вертикального переміщення в процесі *вивітрювання*. За формою залягання виділяють площинні, лінійні й змішані К. в. Потужність К. в. змінюється від кількох метрів до 100 м і більше. На Україні К. в. особливо поширена в межах *Українського щита* та в деяких ін. районах. З нею пов'язані різні корисні копалини (каолініти, боксити, руди нікелю, заліза тощо). *О. Д. Додатко.*

КОРА́ РОСЛИ́Н — периферична частина стебла і кореня рослин, розташована між покривними тканинами і кільцем *камбію*. Розрізняють первинну К. р., що звичайно складається з паренхімних клітин і формується в *конусі наростання* із зовн. шарів *меристеми*, та вторинну К. р., або *луб*. К. р. виконує захисну функцію, по ній відбувається пересування пластичних речовин від листків до коренів; вона є місцем відкладання різних поживних речовин. К. р. широко застосовується у шкіряній, текст., фарм. пром-сті тощо.

КОРАБЕ́ЛЬ — 1) Загальна назва будь-яких бойових кораблів, які входять до складу ВМФ, мають озброєння, екіпаж і несуть військ.-морський прапор (див. *Корабель військовий*). У минулому К. наз. також суднами. Тепер ця назва стосується лише пасажирських, торг., допоміжних К. 2) У вітрильному флоті — великий бойовий К. з сильним озброєнням, з 3 щоглами, а також торгове судно з 3—5 щоглами. 3) К. повітряний — багатомісний літальний апарат (літак, вертоліт, дирижабль). 4) К. космічний — літальний апарат, призначений для польоту людей у космічний простір. 5) В архітектурі К.— те саме, що й *неф*.

КОРАБЕ́ЛЬ ВІЙСЬКО́ВИЙ, корабель — будь-який бойовий або спеціального призначення *корабель*, що входить до складу *Військово-Морського Флоту*, оснащений зброєю і має військ. екіпаж. Виникнення К. в. сягає в далеку давнину. Перші К. в.— гребні (*трирема*, унірема, бірема, *галера*, *галеас* та ін.) застосовували у Фінікії, Старод. Єгипті, Греції, в Римській д-ві, в ранньому середньовіччі у Венеції. Гол. зброєю військ. гребного флоту був таран, пізніше почали застосовувати *метальні машини*. Перехід від гребних до вітрильних кораблів був завершений у 18 ст. Гол. зброєю вітрильних К. в. стала *артилерія*. 1-а пол. 19 ст. була перехідним періодом від вітрильних К. в. до парових, спочатку колісних, а з 40-х рр.— з *гребними гвинтами*, які дали змогу перейти до будування залізних і броньованих кораблів. Використання парових турбін, нафтового палива, вдосконалення артилерії, розвиток радіо- та електротехніки, авіації, мінної і торпедної зброї привели до появи *броненосців*, *дредноутів*, *лінійних кораблів* (лінкорів), *крейсерів*, *міноносців*, *авіаносців*, *підводних човнів* та ін. У 2-й світовій війні лінкори втратили своє колишнє значення і разом з крейсерами були силою забезпечення авіаносців. У 50—70-х рр. 20 ст. силу флотів почали визначати атомні підводні човни і надводні кораблі, оснащені *ракетно-ядерною зброєю*, найновішими радіоелектронними лічильно-розв'язувальними засобами, засобами навігації та зв'язку. Сучас. військ.-мор. флоти ряду д-в мають різні бойові кораблі — авіаносці, ракетні й торпедні підводні човни, ракетні, ракетно-арт., протичовнові, протимінні, десантні, швидкохідні (на повітр. подушці, на підводних крилах) та ін. надводні кораблі. Деякі К. в. несуть на собі літаки і вертольоти. До К. в. спец. призначення належать кораблі управління, кораблі-цілі, кораблі радіолокаційного дозору, кораблі-ретранслятори (для забезпечення надійним зв'язком). К. в. можуть мати парові, дизельні, газотурбінні, ядерні двигуни, комбіновані енергетичні установки. Іл. також с. 396. *М. П. Грехов.*

КОРАБЕ́ЛЬНИЙ ЧЕРВ'ЯК — науково неточна назва двостулкових молюсків, які точать деревину. Див. *Теredo*.

КОРА́БЛИК, наутилюс (Nautilus) — рід *головоногих молюсків*. Єдиний сучас. рід підкласу чотиризябрових молюсків, що існували в палеозої і мезозої, вимерли в кінці крейди. Мають спірально закручену раковину (діаметр до 30 см), що поділяється на окремі камери. Тіло міститься в останній камері, інші заповнені газом і виконують роль гідростатич. апарата. Рот оточений численними

Корабель військовий.
1. Лінійний корабель періоду 2-ї світової війни (Великобританія).
2. Лінійний корабель «Октябрьская революция» (СРСР).
3. Протичовновий крейсер «Київ» (СРСР).
4. Атомний крейсер «Південна Кароліна» (США).
5. Крейсер-вертольотоносець «Жанна д'Арк» (Франція).
6. Атомний ракетний підводний човен (США).

В. П. Коптюг.

І. Й. Копьонкін.

Л. Корвалан.

Кора. Мармур. Кінець 6 ст. до н. е. Музей Акрополя. Афіни.

Корабель військовий. Перший лінійний корабель російського Балтійського флоту «Полтава». 1712.

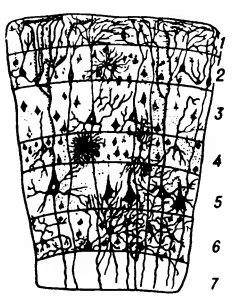

Схема нейронної будови **кори великих півкуль головного мозку**: *1* — молекулярний шар; *2* — зовнішній зернистий шар; *3* — пірамідний шар; *4* — внутрішній зернистий шар; *5* — гангліозний шар; *6* — поліморфний шар; *7* — біла речовина.

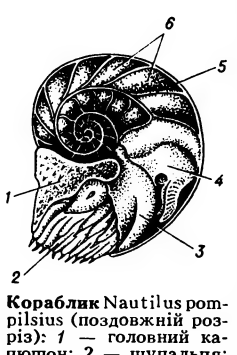

Кораблик Nautilus pompilsius (поздовжній розріз): *1* — головний капюшон; *2* — щупальця; *3* — мантія; *4* — тулуб; *5* — перегородка раковини; *6* — камери.

щупальцями. Живляться дрібними крабами або рибою. 5 сучас. видів, поширений в Індійському ок. і зх. частині Тихого ок. Істівні. У викопному стані відомі починаючи з юри.

КОРАБЛЬО́В Іполит Іванович [28.I (9.II) 1871, с. Городок, тепер Духовщинського р-ну Смол. обл.— 7.VII 1951, м. Умань Черкас. обл.] — український рад. вчений в галузі *бджільництва*. У 1902 закінчив Петровську с.-г. академію (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). У 1903—06 вивчав стан бджільництва і *шовківництва* в Полтав., Черніг. і Харків. губ., а також у Бессарабії. В 1907—20 — викладач Уманського училища садівництва і землеробства, з 1921 — професор Уманського с.-г. ін-ту. Одночасно К. завідував створеною ним учбово-дослідною пасікою, яка була центром поширення на Україні знань з бджільництва. Автор ряду книг і багатьох статей з бджільництва.

КОРА́ЗІЯ (від лат. corrado — зіскоблюю, переношу) — процес руйнування (обточування й шліфування) гірських порід уламковим матеріалом, що його переносять вода, лід, вітер тощо. Може відбуватися також внаслідок сповзання порід по схилах в результаті дії сили *тяжіння*. Внаслідок К. на поверхні порід утворюються борозни, жолоби, циліндричні та конічні заглиблення, карнизи тощо.

КОРА́ЛОВЕ МО́РЕ — напівзамкнене море Тихого ок. між материком Австралія на Зх., о. Нова Гвінея та ін. о-вами Меланезії на Пн. і Сх. Торресовою прот. сполучається з Арафурським м. Індійського ок. Пл. 4068 тис. км², глиб. до 9174 м. Багато коралових островів, рифів (*Великий Бар'єрний риф* та ін.). Зона великої сейсмічної активності. Рельєф дна дуже складний, багато западин, улоговин, підводних плато. Донні відклади складаються з червоних глин та глобігерінового мулу. Пересічні т-ри води на поверхні від +19 до +24° на Пд. та +27, +28° на Пн. Солоність до 35,5‰. Водяться акули, летючі риби та ін. Гол. порти: Кернс (Австралія), Порт-Морсбі (о. Нова Гвінея), Нумеа (о. Нова Каледонія).

КОРА́ЛОВІ ПОЛІ́ПИ (Anthozoa) — клас морських безхребетних тварин типу *кишковопорожнинних*. Тіло окремої особини (вис. від кількох мм до 1,5 м) має циліндричну форму, рот розташований на верхньому кінці тіла, оточений віночком щупалець. Розмноження нестатеве (*пупкування* або простий *поділ*) і статеве, без чергування поколінь (є лише поліпоїдна форма). К. п. переважно колоніальні. Відомо понад 5000 викопних і бл. 6500 сучас. видів, поширений всесвітньо, в СРСР — бл. 155 видів, у Чорному м.— 4. Сучас. К. п. поділяють на 2 підкласи: *восьмипроменеві* (Octocorallia), до яких належать альціонарії (Alcyonaria), *червоний корал, горгонієподібні, морські пера*, та *шестипроменеві* (Hexacorallia), до яких відносять *актиній, мадрепорових коралів, антипатарій, церіантарій*. У тропіч. морях деякі колоніальні А. п. утворюють *коралові рифи* та о-ви; з мадрепорових та ін. К. п. виготовляють будівельні матеріали; чорний та червоний корал використовують як прикраси; окремі види К. п. є кормом для риб, мор. зірок та ін. тварин. Викопні К. п., напр. *табуляти*, відомі з кембрію.

Літ.: Основы палеонтологии, т. 2. М., 1962; Жизнь животных, т. 1. М., 1968; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1975. *О. П. Маркевич.*

КОРА́ЛОВІ РИ́ФИ — надводні або підводні споруди на мілководді у тропічних морях і океанах. Утворюються з вапнякових скелетів коралових поліпів. Див. *Великий Бар'єрний риф*.

КОРАЛЬКО́ВЕЦЬ (Corallorhiza) — рід рослин родини *зозулинцевих*. Невисокі безлисті *сапрофіти* з м'ясистим кораловидно розгалуженим кореневищем. Живляться за допомогою мікоризного гриба (див. *Мікориза*). 14 видів, переважна більшість яких росте в Пн. Америці. В СРСР, у т. ч. й УРСР, один вид — К. тридільний (C. trifida) з жовтувато-зеленим стеблом до 20 см заввишки, на якому 2—4 здуті лусковидні піхви (недорозвинені листки). Квітки жовтувато-зелені, зібрані в нещільну китицю. Росте в тінистих вологих лісах, біля боліт.

КОРА́Н (араб. кур'ан — читання) — головна «священна книга» мусульман, збірник релігійних догм, міфів та правових положень *ісламу*. Згідно з реліг. міфами, зміст К. нібито став відомий людям від пророка *Мухаммеда* як божественне «одкровення» *Аллаха*. Насправді, як вважає сучас. ісламознавство, автором К. був Мухаммед, але записи повного тексту К. були зроблені в 632 після смерті Мухаммеда його учнями. К. має 114 розділів (сур). Осн. зміст К.— засудження ідолопоклонства і багатобожжя, проповідь ідеї про єдиного бога (аллаха) як першопричину життя і творця світу, пророцтва про майбутнє людства — страшний суд, воскресіння мертвих, «посмертну відплату». К. освячує соціальну нерівність, класове гноблення, «священну війну» проти «невірних» (*газават*) тощо.

КОРА́НА (Khorana) Гар Гобінд (н. 9.I 1922, Райпур, Індія) — амер. біохімік (індієць за походженням), чл. Нац. АН США (з 1966), іноз. чл. АН СРСР (з 1971). Закінчив Пенджабський (1945) і Ліверпульський (1948) ун-ти. Працював у Федеральній політехнічній школі (Цюріх), Кембріджському ун-ті, ун-ті Британської Колумбії (Канада), Вісконсінському ун-ті, з 1964 — професор Чікагського ун-ту, з 1970 — в Массачусетському технологіч. ін-ті. Осн. праці присвячені вивченню коензимів, нуклеотидів, нуклеїнових к-т та їх синтезу. Синтезував *ген* аланінової транспортної рибонуклеїнової к-ти, зробив великий внесок у розшифровку *генетичного коду*. Нобелівська премія, 1968 (разом з Р. Холлі і М. Ніренбергом).

КО́РБА Йосип Йосипович (н. 13.V 1921, с. Хмельова Бардейовського округу, Східна Словаччина) —укр. актор і громад. діяч, засл. арт. ЧССР (з 1971). Член КПЧ з 1948. З 1946 — актор *Пряшівського українського народного театру*. Ролі: Задорожний («Украдене щастя» Франка), дядько Лев («Лісова пісня» Л. Українки), Івоніка («Земля» за Кобилянською), Часник («В степах України» Корнійчука), Гален («Біла хвороба» Чапека), Фірс («Вишневий сад» Чехова), Лір («Король Лір» Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна («Третя патетична», «Кремлівські куранти» Погодіна).

П. І. Тернюк.

КОРБУТЯ́К Василь Юрійович (27.XI 1883 — 1937) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії з 1920. Н. в с. Балинцях (тепер Снятинського р-ну Івано-Фр. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1912—19 перебував в еміграції в Канаді і США. В 1916 вступив до Укр. федерації Соціалістичної партії Америки. Брав участь у робітн. русі, за що його не раз заарештовували. В 1920 повернувся на батьківщину, де за завданням ЦК Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ) створив сільс. комуністичні орг-ції на Покутті. В жовтні 1921 заарештований як делегат I з'їзду КПСГ. З 1923 — секретар Коломийського окружкому Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Один з організаторів *Заболотівської першотравневої демонстрації 1924*. З 1925 — член ЦК КПЗУ. З 1930 навчався і працював в УРСР.

КОРВАЛА́Н (Corvalán) Луїс (н. 14.IX 1916, Пуерто-Монт) — діяч чілійського й міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї вчителя. За фахом — учитель. У 1932 вступив до Компартії Чілі (КПЧ). У 1936 — 40 — секретар з орг. питань парт. орг-ції м. Консепсьйон, одночасно — член муніципальної ради. З 1946 — директор ЦО КПЧ газ. «Сігло» («Вік»).

В 1947—48 — в ув'язненні. В 1948—56 — керівник відділу ЦК КПЧ з питань пропаганди і виховання. З 1952 — член ЦК, з 1956 — Політ. комісії ЦК і секретар ЦК КПЧ з питань пропаганди. З 1958 — ген. секретар КПЧ. З 1961 — сенатор Нац. конгресу Чілі. Один з ініціаторів створення блоку лівих партій Народна єдність (1969). Після фашист. перевороту 1973 заарештований. У 1976 під тиском прогресивної міжнар. громадськості звільнений, емігрував. Нагороджений орденом Леніна. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами». 1975. Портрет с. 395.

Тв.: Рос. перекл.— Из пережитого. М., 1978; Нас ждут новые битвы. М., 1978.

Літ.: Клементьева Н. М. Луис Корвалан. Биобиблиографический указатель. М., 1976.

КОРВАЛО́Л — лікарський препарат; заспокійливий та судинорозширювальний засіб. Містить етиловий ефір α-бромізовалеріанової к-ти, фенобарбітал натрію, м'ятну олію, спирт і воду. За складом і дією подібний до валокордину. Призначають при неврозах, спазмах коронарних судин, *тахікардії*, безсонні, гіпертонічній хворобі, спазмах кишечника.

КОРВЕ́Т (франц. corvette) — 1) Військ. корабель вітрильного і вітрильно-парового флоту в 17—19 ст., призначений для розвідки, зв'язку, а іноді для крейсерських операцій. Іл. с. 398. 2) Під час 2-ї світової війни у флотах Великобританії, США та ін. країн К. наз. кораблі, призначені для протичовнової та протиповітр. оборони транспортів, дозорної служби. Іл. с. 398.

КО́РВІН (Korvin) Матвій — угор. король 1458—90. Див. *Матяш Гуняді*.

КО́РВІН (Korvin) Отто (24.III 1894, Великий Витшков — 29.XII 1919, Будапешт) — угор. революц. діяч. У 1917—18 — керівник орг-ції революц. соціалістів, що пізніше ввійшла до Компартії Угорщини (засн. 1918). В період *Угорської Радянської республіки 1919* (21.III — 1.VIII) очолював політ. відділ Нар. Комісаріату внутр. справ. Після придушення рад. республіки залишився в Будапешті для нелегальної роботи. Страчений контрреволюц. владою.

КО́РВІН-КРУКО́ВСЬКА Ганна Василівна [Жаклар; 6 (18).X 1843, Москва — 2 (14).IX 1887, Париж] — рос. революціонерка, письменниця. Сестра С. В. *Ковалевської*. Дружина Ш. В. *Жаклара*. Н. в дворянській сім'ї. В 1867—68 в Петербурзі підтримувала зв'язки з революціонерами-різночинцями. В 1869 виїхала за кордон. Була членом *Російської секції 1-го Інтернаціоналу*. Учасниця *Паризької комуни 1871*, член ЦК Спілки жінок. З 1874 деякий час жила в Росії, де займалася літ. роботою.

КОРД (франц. corde — мотузка) — 1) Міцна кручена нитка з бавовняних або хімічних *волокон*. З К. виготовляють автокорд, кордшнур і деякі текст. вироби, що є напівфабрикатами (або складовими частинами) *гумових виробів*. 2) Вовняна тканина особливого *переплетення ниток*, яке створює на її лицьовій поверхні поздовжні рубчики завширшки бл. 3—8 мм. З К. шиють одяг, ним оббивають сидіння легкових автомобілів.

КО́РДА (Korda) Александр (Шандор; 16.IX 1893, Туркеве, Угорщина — 23.I 1956, Лондон) — англ. режисер, продюсер, сценарист. Закінчив Королівський ун-т у Будапешті. В кіно — з 1915, працював у багатьох країнах світу, з 1931 — переважно в Англії, де організував фірму «Лондон філмс», зробив значний внесок у розвиток англ. нац. кінопромисловості. Поставив фільми: «Приватне життя Генріха VIII» (1933), «Рембрандт» (1936), «Ця жінка Гамільтон» (1941, в рад. прокаті «Леді Гамільтон» та ін.).

КОРДАЇТИ (Cordaitales) — порядок вимерлих *голонасінних* рослин. Жили з кінця девонського періоду до тріасового; розквіту досягли в період від пізнього карбону до ранньої пермі. К. були високими (до 30 м) деревами з тонким стовбуром, який мав анатомічну будову, близьку до хвойних, але з більш розвиненою серцевиною і *трахеїдами*. Для К. були характерні густа крона та лінійні, ланцетні або лопатоподібні листки (до 1 м завдовжки). Вважають, що К. і *насінні папороті* мали спільних предків. Можливо, К. дали початок хвойним. Існує також думка, що К. зникли, не залишивши прямих потомків. К. мають важливе стратиграфічне значення. Іл. с. 398.

КОРДЕБАЛЕ́Т (франц. corps de ballet — особовий склад балету) — частина балетної трупи, що виконує групові й масові танці.

КОРДЕЛЬЄ́РИ (франц. Cordeliers, від corde — мотузка) — члени політ. клубу «Товариство прав людини і громадянина» періоду *Великої французької революції*. Клуб К., заснований у липні 1790, містився в Парижі в колишньому монастирі францисканців-кордельєрів (підперізувалися мотузками). Переважним впливом користувалися ліві демократи Ж. П. *Марат*, Ж. Ж. *Дантон*, Б. К. *Демулен*, Ж. Р. Ебер, А. *Клоотс*. Під час Варенн'ської кризи (втеча короля *Людовіка XVI*) влітку 1791 К. очолили респ. рух. Після нар. повстання 10.VIII 1792 боролися проти *жірондистів*. З кін. 1793 клуб К.— центр *ебертистів*. Після розгрому їх (березень 1794) припинив існування.

КОРДІАМІ́Н — лікарський препарат; розчин діетиламіду *нікотинової кислоти*. Стимулює центральну нервову систему, збуджує дихальний і судинорухливий центри, підвищує артеріальний тиск, покращує серцеву діяльність. Призначають при серцевій слабкості, пригніченому диханні, отруєннях тощо.

КОРДІЄ́РИТ — мінерал класу *силікатів*. $Mg_2Al_3[AlSi_5O_{18}]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 2,57—2,66. Тв. 7—7,5. Безбарвний, синій, фіолетовий, бурий. Блиск скляний. К.— породоутворюючий мінерал кордієритових *гнейсів* і *сланців*. Прозорі відміни К. використовують як *дорогоцінне каміння*.

КОРДІЛЬЄ́РИ — одна з найбільших гірських систем світу. Простягаються у зх. частинах Пн. Америки та Пд. Америки від *Аляски* на Пн. до *Вогняної Землі* на Пд. Довж. понад 18 тис. км. Є вододілом між Атлантичним і Тихим ок. і кліматичною межею між примор. та внутр. областями обох материків. Найвищі вершини К.: г. *Мак-Кінлі* (у Пн. Америці на Алясці, 6193 м) та г. *Аконкагуа* (у Пд. Америці, 6960 м). Систему К. поділяють на *Кордільєри Північної Америки* і Кордільєри Пд. Америки, або *Анди*.

КОРДІЛЬЄ́РИ ПІВНІ́ЧНОЇ АМЕ́РИКИ — гірська система у Пн. Америці, у зх. частині материка. Простягаються від Аляски до Центр. Америки, перетинаючи Канаду, США і Мексіку. Довж. понад 7 тис. км, шир. до 1600 км, найбільша вис. 6193 м (г. Мак-Кінлі на Алясці). Складаються з численних хребтів, відокремлених один від одного великими плато, улоговинами й долинами річок. Більшість гірських хребтів належить до альп. етапу горотворення. Складаються вони з осадочних та кристалічних порід. Поширені лавові виливи, спостерігається активний вулканізм (Алеутські о-ви, Аляска, Мексіканське нагір'я). За характером будови у К. П. А. виділяють (від берегів Тихого ок. до внутр. частин материка): з а х і д н и й п о я с берегових хребтів (Аляскинський, Береговий, Каскадні гори, Сьєрра-Невада, Зх. Сьєрра-Мадре) заввишки від 3000 м до 6000 м і вище; п о я с в н у т р і ш н і х п л а т о т а п л о с к о г і р' і в (Юкон, Колумбійське плато, *Великий Басейн*, Колорадо та ін.); с х і д н и й п о я с з пасмами *Скелястих гір*, продовженням яких на Пн. є хребти *Маккензі*, Брукс та ін. К. П. А. багаті на корисні копалини (кольорові та рідкісні метали, нафта, кам. вугілля, золото, срібло, мідь, ртуть тощо). Кліматичні умови змінюються від арктичних на Пн. (Аляска) до тропічних на Пд. (Каліфорнія, Мексіка). Зх. схили берегових хребтів дуже зволожені (до 6000 мм опадів на рік). Клімат внутрішніх плато посушливий (400—200 мм опадів на рік). У пустелі *Мохаве* випадає лише 50 мм опадів на рік. Найбільшими районами зледеніння є гори зх. узбережжя Аляски (льодовик Маласпина, пл. 5 тис. км²) та Скелясті гори Канади. Тут беруть початок річки басейну Тихого ок. Вони повноводні, бурхливі, прорізують глибокі каньйони

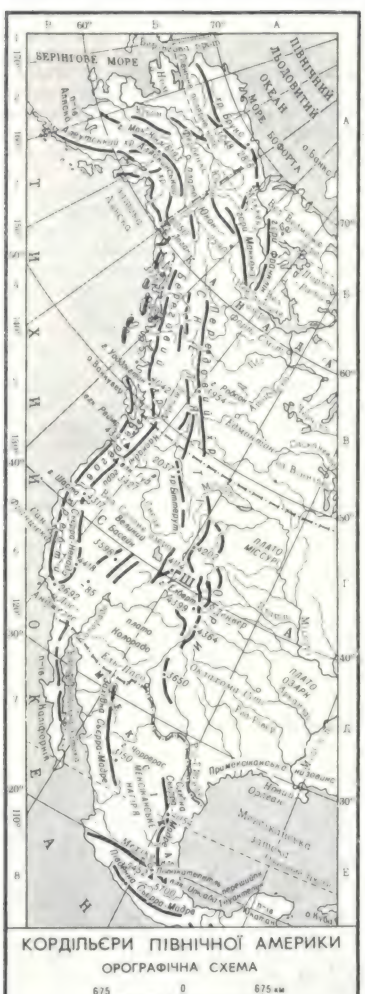

Й. Й. Корба.

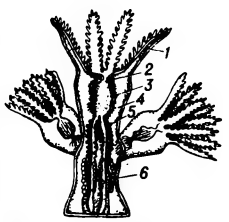

Коралові поліпи. Схема будови частини колонії восьмипроменевого корала Alcyonium: *1* — щупальця; *2* — ротовий отвір; *3* — глотка; *4* — септа (радіальна перегородка); *5* — мезентеріальні нитки; *6* — яйця.

Коральковець тридільний. Загальний вигляд рослини та квітка.

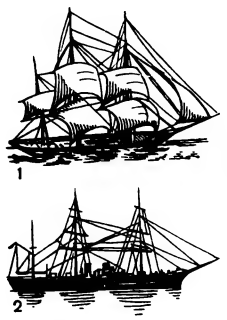

Корвет.
1. Російський вітрильний корвет «Калліпсо». 1845.
2. Російський гвинтовий корвет «Ринда». Кінець 19 ст.

(Юкон, Фрейзер, Колумбія, Колорадо), мають великі запаси гідроенергії. До басейну Атлантичного ок. належать ріка Міссурі та притоки Міссісіпі й Міссурі. Вони повноводні, мають повільну течію, використовуються для зрошування та потреб гідроенергетики. Зволожені схили гір вкриті лісами, переважно хвойними. На внутр. плато поширена степова і напівпустельна рослинність (кактуси, юка, агава). Водяться лось, ведмідь, вовк, лисиця та ін.; багато птахів. На внутр. плато — гризуни, змії, ящірки та ін. У К. П. А.— *Єллоустонський національний парк*, Йосемітський нац. парк та ін. Поширений туризм.

Г. Є. Гришанков.

КО́РДОБА, кордова (іспан. córdoba) — грошова одиниця Нікарагуа, поділяється на 100 *сентаво*. За курсом на листопад 1978 7,02 К. дорівнюють 1 дол. США.

КО́РДОВА — місто в центр. частині Аргентіни, адм. ц. провінції Кордова. Залізнич. вузол. 799 тис. ж. (1970, з передмістями). Значний пром. центр; гол. галузь промсті — маш.-буд. (тракторо-, автомобіле-, авіабудування). Підприємства харч. і шкіряної пром-сті. Ун-т (з 1613). К. засн. 1573.

КО́РДОВА — місто на Пд. Іспанії, в Андалусії, адм. ц. пров. Кордова. Порт на р. Гвадалквівірі, залізнич. вузол. 235,6 тис. ж. (1971). Один із центрів кольорової металургії — виплавка електролітичної міді. Підприємства маш.-буд. (с.-г. машини), електротех., хім., харч. (виробн. оливкової олії, борошна, вина), шкіряної пром-сті. Провінціальний музей красних мистецтв і Провінціальний археол. музей. Серед архіт. пам'яток: рим. міст, арабська башта Калаорра (перебудована 1369), собор (до 1236 — мечеть, буд-во розпочато 785); церкви Сан-Ніколас (13—16 ст.) і монастиря Кармен Кальсадо (1580), ратуша (1594—1631), ренесансні палаци, ансамблі площ 18 ст.

КОРДО́ВСЬКИЙ ХАЛІФА́Т — феод. держава на Піренейському п-ові 929—1031, очолювана династією *Омейядів*. Столиця халіфату — Кордова. К. х. був централізованою деспотією, панівне становище в ньому належало великій зем. аристократії. Осн. масу виробників становили селяни, помітну роль у с. г. відігравала праця рабів. Найбільшого розвитку К. х. досяг у 10 ст. В халіфаті склалася своєрідна культура (див. *Арабська культура, Маврітанське мистецтво*). Правителі К. х. (халіфи) вели майже безперервні війни проти християнських д-в. З поч. 11 ст. в К. х. настав період феод. міжусобиць, що зумовили його розпад.

КОРДО́Н (франц. cordon — шнур, мотузка) у садівництві — штучна форма крони дерев з одним або двома центральними гілками-провідниками, на яких формуються обростаючі гілочки. Розрізняють К.: горизонтальні — стовбур спрямований горизонтально під кутом 90° до *штамба*; вертикальні — стовбур формується вертикально; похилі, або навскісні,— стовбур після виведення штамба спрямовується під кутом 45°; хвилясті — стовбур має хвилясті згини; сітчасті — стовбури формуються у вигляді сітки. Найпоширеніші одноплечі, дворплечі, горизонтальні і вертикальні К. Висота штамбів у горизонтальних К. 30—40 см. Дерева для формування одноплечого К. висаджують на відстані 2,5—3 м, дворплечого —5—7 м. Вертикальний К. має вис. до 3 м і відстань між деревами — 50—60 см. К. надають садам декоративності. Застосовують К. у формовому садівництві (див. *Шпалерна культура*).

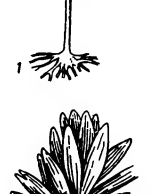

Кордаїти: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — гілка з листками і спорангіями (відтворений вигляд).

КОРДО́Н ДЕРЖА́ВНИЙ — лінія, що встановлює межі сухопутної і водної території д-ви, її повітряного простору. К. д., як сухопутні, так і водні, визначаються угодою між заінтересованими д-вами (див. *Делімітація кордонів, Демаркація кордонів, Територіальні води, Повітряного простору режим*). К. д., позначений на місцевості прикордонними знаками, недоторканний. Заг. довжина кордонів СРСР — 66 980 км. Визначення К. д. СРСР та його охорона підлягають віданню Союзу РСР (пп. 2 і 8 ст. 73 Конституції СРСР). Рад. законодавством і угодами з суміжними д-вами встановлюється режим К. д. СРСР — система правил, що регулюють пересування через кордон, користування шляхами, які його перетинають, прикордонними водами, утримання кордону та ін. Організація охорони К. д. СРСР, порядок в'їзду в країну і виїзду з неї регулюються Положенням про охорону К. д. СРСР, затвердженим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5.VIII 1960. Охорона сухопутного і морського К. д. здійснюється прикордонними військами, повітряного простору СРСР — військами ППО. Сан. охорона кордону здійснюється органами М-ва охорони здоров'я СРСР на підставі Постанови ЦВК і РНК СРСР від 23.VIII 1931 «Про санітарну охорону кордонів Союзу РСР»; різновидом такої охорони є вет. охорона кордонів, покладена на органи М-ва сільс. г-ва СРСР. Рад. законодавством визначено й прикордонну зону та прикордонну смугу, на території яких діє особливий правовий режим.

Р. С. Павловський.

КОРДО́ННИЙ ЦЕП — оборонна лінія в пн. повітах Черніг. губ. в період *Вітчизняної війни 1812*. Збудована з ініціативи місц. населення в липні 1812, коли франц. загарбники наблизилися до пн. межі Чернігівщини. Охорону К. ц. здійснювало Укр. ополчення (60 тис. чол., 46 гармат). При підтримці регулярних військ воно протягом серпня — жовтня не раз відбивало натиск ворога. На поч. листопада Укр. ополчення разом з рос. армією брало участь у визволенні Пд. Білорусії.

КОРДУ́БА Мирон Михайлович (2.III 1876, с. Острів, тепер Терноп. р-ну Терноп. обл.— 2.V 1947, Львів) — укр. історик. Навчався у Львів. (1893—95) і Віденському (1895—98) ун-тах. У 1929—39— професор Варшавського ун-ту, з 1944 — професор і зав. кафедрою історії пд. і зх. слов'ян Львів. ун-ту. Гол. праці присвячені питанням істор. географії («Молдавсько-Польська границя на Покутті по смерті Стефана Великого», 1906), топоніміки («Що кажуть нам назви осель», 1938), історії міжнар. зв'язків України в серед. 17 ст. («Венеціанське посольство до Хмельницького», 1907), сусп.-політ. історії Галицько-Волинського князівства. Підготував «Бібліографію історії України» (понад 55 тис. назв). У працях К., опублікованих до 1939, є істотні помилки бурж.-об'єктивістського і націоналістичного характеру.

КОРДЮ́М Арнольд (Андрій) Володимирович (13.VII 1890 , м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ — 29.VIII 1969, Київ) — укр. рад. кінорежисер. Член КПРС з 1917. Учасник громадян. війни. Був начальником агітпоїзда, партійним працівником. В кіно — з 1923. В 1924—35 працював на Ялтинській, Одес. та Київ. кіностудіях, де поставив худож. фільми: «Справа № 128» (1927), «Джальма» (1928), «Вітер з порогів» (1929), «Мірабо» (1930), «Полум'я гір» (1931), «Останній порт» (1934), а також на Ташк. студії — «Країна весни» (1936), «Азамат» (1939). В 1947—57 — на Київ. кіностудії науково-популярних фільмів («Асканія-Нова», 1947; «Соняшник», 1949).

КОРДЮ́М Віталій Арнольдович (н. 31.VIII 1931, Київ) — укр. рад. мікробіолог, доктор біол. наук (з 1972). Член КПРС з 1955. Син А. В. *Кордюма*. Закінчив Київ. ун-т (1955). Праці з *мікробіології, молекулярної біології* та *космічної біології*. Розробляє питання керування життєдіяльністю клітини. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1979.

КОРДЮ́М Єлизавета Львівна (н. 3.XI 1932, Київ) — укр. радянський цитолог та ембріолог рослин, доктор біологічних наук (з 1969). Член КПРС з 1977. Дружина В. А. *Кордюма*. Закінчила Київ. держ. ун-т (1955). Осн. праці — з порівняльної та еволюційної *цитології*, ембріології, філогенії та еволюції рослин. Проводить дослідження по вивченню структурно-функціональної організації клітин в екстремальних умовах для з'ясування клітинних реакцій та *адаптацій*. Премія ім. М. Г. Холодного АН УРСР, 1979; Держ. премія УРСР, 1979.

КОРЕ́ІЗ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Ялтинській міськраді, за 8 км від м. Ялти. Лежить біля підніжжя г. Ай-Петрі. Є мор. причал.

Кордільєри Північної Америки.

6,3 тис. ж. (1979). У с-щі — відділення винорадгоспу «Лівадія»; 2 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка. З клуби, кінотеатр, б-ка. Поблизу К.— курортна зона Місхор з численними санаторіями, пансіонатами й будинками відпочинку, ландшафтним парком. К. виник наприкінці 17 ст.

КОРЕ́ЙСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К, Академія наук КНДР — вища наукова установа КНДР. Засн. 1952 в Пхеньяні у складі 3 відділень: сусп. наук; тех. наук; с.-г. і мед. наук. Після створення академії с.-г. наук (1956), Академії мед. наук (1958) і Академії суспільних наук (1964) К. а. н. налічує 22 н.-д. ін-ти (1979) природничих і тех. наук (фіз.-матем., геолого-геогр., тех., чорних металів, кольорових металів, пального та палива, силікатний, атомної енергії, механізації й автоматизації та ін.) — всі у Пхеньяні. В Хамхині є філіал К. а. н., до якого входить 6 ін-тів: органічної хімії, неорганічної хімії, силікатний, високомолекулярних досліджень та ін. К. а. н. координує діяльність академій с.-г. наук та медичної. *А. В. Санцевич.*

КОРЕ́ЙСЬКА МО́ВА — мова *корейців*. Генетичні зв'язки К. м. з ін. мовами остаточно не встановлено. У К. м. розрізняють 6 діалектів: центр., пн.-східний, пн.-західний, пд.-східний, пд.-західний і діалект о. Чеджудо. Характерні риси: багатство голосних фонем, серед яких є прості, дифтонгоїди й один дифтонг, у системі приголосних — наявність 3 рядів шумних приголосних. Типологічно К. м.— *аглютинативна мова* з елементами *фузії*. Форми слів утворюються здебільшого за допомогою *афіксів* і службових слів. Порядок слів у реченні сталий. Для К. м. використовують *корейське письмо*.
Літ.: Мазур Ю. Н. Корейский язык. М., 1960.

КОРЕ́ЙСЬКА ПРОТО́КА — протока між Корейським п-овом і Японськими о-вами. Сполучає Японське і Сх.-Китайське моря. Шир. 180 км, найменша глиб. на фарватері 115 м. О-ва Цусіма поділяють К. п. на Сх. та Зх. проходи. Під час рос.-япон. війни 1904—05 у К. п. відбувся *Цусімський бій 1905*.

КОРЕ́ЙСЬКЕ ПИСЬМО́ — фонетичне буквено-складове письмо, яке використовують *корейці*. К. п. створили 1444, як вважають, король Седжон і група кор. вчених. У 1446 опубл. едикт короля «Хунмін чоним» («Настанова народові про правильну вимову»), яким запроваджувався алфавіт з 28 букв для уніфікації читання кит. ієрогліфів і записування кор. мови. Проте аж до кін. 19 ст. офіц. письмом у Кореї залишалося китайське. У 1894 було запроваджено мішане (кит.-кор.) письмо. В КНДР з 1949 вживається тільки К. п., а в Пд. Кореї — мішане.
Літ.: Хунмин чоным. «Наставление народу о правильном произношении». М., 1979.

КОРЕ́ЙСЬКИЙ ПЕРЕШИ́ЙОК— північна звужена частина Корейського п-ова між Зх.-Корейською і Сх.-Корейською затоками. Шир. до 160 км, вис. до 1833 м. Вкритий лісами.

КОРЕ́ЙСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — півострів у Сх. Азії, між Японським і Жовтим морями. З материком сполучається *Корейським перешийком*. Довж. бл. 600 км, переважна шир. 200 км, площа 150 тис. км². Рельєф переважно гористий, вис. до 1915 м. Родовища заліз. руди, вольфраму, вісмуту, золота та ін. Поширені широколистяні та субтропічні вічнозелені ліси, які з висотою змінюються мішаними лісами. На К. п. розташовані КНДР і Пд. Корея.

КОРЕ́ЙЦІ (самоназва — чосон сарам) — основне населення Кореї, сформувалися в націю до поч. 20 ст. Живуть також у Китаї, Японії, СРСР (переважно в Узб. РСР і Каз. РСР — 389 тис. чол., 1979, перепис). Заг. чисельність — 52 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять *корейською мовою*. Віруючі К.— здебільшого буддисти, є також християни і конфуціанці. Питання етногенезу К. остаточно поки що не розв'язано. К.— народ давньої самобутньої культури. Після 2-ї світової війни 1939—45 внаслідок реакційної політики імперіалізму утворилися дві кор. держави — КНДР і Пд. Корея, які розвиваються різними шляхами: КНДР — соціалістичним, Пд. Корея — капіталістичним. Про історію, економіку, культуру К. див. *Корея*.

КОРЕКТУ́РА (лат. correctura — виправлення) — виправлення помилок чи вад в текстовому і графічному матеріалах, підготовлюваних до розмножування друкарським (або іншим) способом. Для К. застосовують коректурні відбитки (напр., *гранки, верстки*) з друкарського набору або з *друкарської форми*, на яких, користуючись стандартизованими коректурними знаками, вказують, як треба виправити помилки і вади. Розрізняють К. друкарську, видавничу і авторську. Іноді під коректурою розуміють самі коректурні відбитки з виправленнями. Іл. с. 400.
Літ.: Корректура. М., 1979.

КОРЕЛЯЦІ́ЙНИЙ АНА́ЛІЗ (лат. correlatio — співвідношення) — сукупність методів знаходження кореляційної залежності між двома або кількома випадковими змінними, основаних на математичній теорії *кореляції* та *регресії*. Дві випадкові величини наз. кореляційно пов'язаними, якщо матем. сподівання однієї з них змінюється залежно від зміни другої. К. а. статистичних даних включає такі осн. практичні прийоми: побудова кореляційного поля і складання кореляційної таблиці (допоміжні засоби при аналізі вибіркових даних); обчислення вибіркових коефіцієнтів кореляції або кореляційного відношення; перевірка статистичної гіпотези значущості зв'язку. Подальше дослідження полягає у встановленні конкретного виду залежності між величинами (див. *Регресивний аналіз*). Залежність між трьома та більшою кількістю випадкових ознак або факторів вивчають методами багатомірного К. а. (обчислення часткових і множинних коефіцієнтів кореляції та кореляційних відношень). К. а. застосовують при дослідженнях соціальних і економіч. явищ, обробці результатів наук. експериментів тощо.

КОРЕЛЯЦІ́ЙНІ ФУ́НКЦІЇ в теорії флуктуацій — функції, що описують *флуктуації* фізичних величин у макроскопічних системах. Просторово-часові К. ф. визначаються як серед. значення добутків флуктуацій однієї чи кількох фіз. величин у різних точках простору в різні моменти часу. Для однорідної й стаціонарної системи (див. *Стаціонарний стан* у фізиці) квадратична К. ф. залежить лише від абс. значення інтервалу часу $t = t_1 - t_2$ й відносної віддалі $\vec{r} = \vec{r}_1 - \vec{r}_2$ між точками, в яких розглядають флуктуації. Напр., К. ф. густини n частинок газу записується:

$$\langle \delta n^2 \rangle_{rt} = \langle \delta n\,(\vec{r}_1,\ t_1) \cdot \delta n\,(\vec{r}_2,\ t_2) \rangle,$$

де $\delta n = n - n_0$ — відхилення густини від серед. значення; кутові дужки вказують на статистичне усереднення. К. ф. при $t = 0$ наз. просторовими, а при $\vec{r} = 0$ — автокореляційними (часовими). Спектральний розподіл флуктуацій описують спектральні К. ф., що їх одержують з просторово-часових за допомогою т. з. перетворень Фур'є: $\langle \delta n^2 \rangle_{k\omega} = \int d\vec{r} \int e^{-i\vec{k}\vec{r}+i\omega t} \times \langle \delta n^2 \rangle_{rt} dt$, де k — *хвильовий вектор*, ω — *частота коливань*. К. ф. широко застосовують у *статистичній фізиці*, зокрема при вивченні розсіювання електромагн. хвиль, нейтронів тощо.
Літ.: Боголюбов Н. Н. Проблемы динамической теории в статистической физике. М.—Л., 1946; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Статистическая физика. М., 1976; Ситенко А. Г. Флуктуации и нелинейное взаимодействие волн в плазме. К., 1977. *О. Г. Ситенко.*

КОРЕЛЯ́ЦІЯ (лат. correlatio — співвідношення) — 1) Поняття, яке позначає взаємозалежність, взаємну відповідність, співвідношення понять, предметів, функцій. 2) У математичній статистиці — імовірнісна або статистична залежність між *випадковими величинами*, яка не

Корейський алфавіт.

ПРИГОЛОСНІ				ГОЛОСНІ			
Букви	Транскрипція	Букви	Транскрипція	Букви	Транскрипція	Букви	Транскрипція
ㄱ	к	ㅋ	кх	ㅏ	а	ㅐ	йя
ㄴ	н	ㅌ	тх	ㅑ	я	ㅒ	є
ㄷ	т	ㅍ	пх	ㅓ	ŏ	ㅖ	йє
ㄹ	р/ль	ㅎ	х	ㅕ	йŏ	ㅚ	вє
ㅁ	м	ㄲ	кк	ㅗ	о	ㅟ	ві
ㅂ	п	ㄸ	тт	ㅛ	йо	ㅢ	ий
ㅅ	с	ㅃ	пп	ㅜ	у	ㅘ	ва
ㅇ	ŋ	ㅆ	сс	ㅠ	ю	ㅙ	вй
ㅈ	ч	ㅉ	чч	ㅡ	и	ㅝ	ве
ㅊ	чх			ㅣ	і	ㅞ	вє

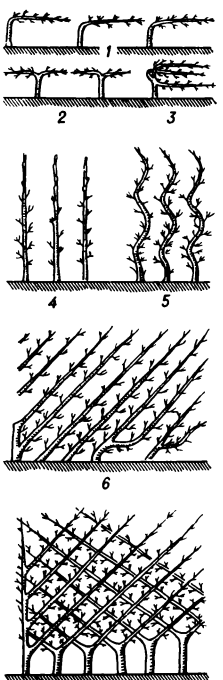

Кордон: *1* — одноплечий горизонтальний; *2* — двоплечий горизонтальний; *3* — триплечий горизонтальний; *4* — вертикальний; *5* — хвилястий; *6* — навскісний; *7* — сітчастий.

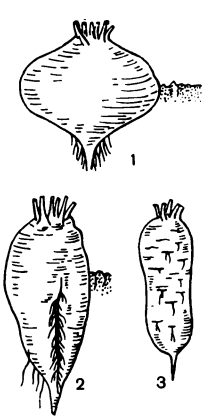

Коренеплоди:
1 — брукви; 2 — буряка; 3 — моркви.

має строго функціонального характеру. Найуживанішою характеристикою К. між випадковими величинами ξ й η з *математичними сподіваннями* $M\xi$ й $M\eta$ та *дисперсіями* $D\xi$ й $D\eta$ є т. з. коефіцієнт К.

$$r_{\xi\eta} = \frac{M(\xi - M\xi)(\eta - M\eta)}{\sqrt{D\xi \cdot D\eta}}$$

Коефіцієнт К. задовольняє нерівність $-1 \leqslant r_{\xi\eta} \leqslant 1$. Якщо $r_{\xi\eta} = 0$, то кажуть, що ξ й η некорельовані; незалежні величини обов'язково некорельовані (але не навпаки). Якщо $r_{\xi\eta} = \pm 1$, то між ξ й η існує *лінійна залежність*. На матем. теорії К. базується *кореляційний аналіз*. *М. П. Слободенюк.*

КОРЕЛЯЦІЯ в біології — взаємозалежність між будовою та функціями клітин, тканин, органів та систем організму. Поняття «кореляція» запровадив (1800—05) Ж. *Кюв'є*. Матеріалістичне пояснення виникнення К. дав Ч. *Дарвін*, який розглядав К. як результат пристосування організмів до умов життя в процесі їхнього індивідуального, а також істор. розвитку. Розробці проблеми К. значну увагу приділяли також О. М. *Сєверцов* та І. І. *Шмальгаузен*. Зв'язок між частинами організму, що розвиваються, визначається особливостями механізмів їхнього формування. У зв'язку з цим умовно виділяють геномні, морфогенетичні та функціональні К. Геномні К. безпосередньо зумовлені спадковими факторами (див. *Плейотропія*; напр., пурпурне забарвлення квіток у гороху корелює з розвитком чорної кірки насіння). Морфогенетичні К. реалізуються не прямо *генотипом*, а опосередковуються формотвірними залежностями між частинами, що розвиваються (напр., при формуванні ока розвиток сітківки та рогівки визначається кришталиком). Функціональні К. набувають значення на пізніших стадіях *онтогенезу* (напр., залежність розвитку частин скелета від функціонуючих м'язів, що прикріплюються до них). Розрізняють ще філогенетичну К., або співвідносні зміни органів у процесі істор. розвитку організмів. В генетиці під К. розуміють взаємозв'язок окремих ознак організмів, зумовлений генетичними факторами у взаємозв'язку з умовами навколишнього середовища. Найчастіше визначається фенотипна К., яка дає змогу встановити зв'язок між різними господарсько-корисними ознаками і використати їх з метою селекції, а також для ранньої діагностики продуктивності тварин за ознаками, корелятивно пов'язаними з продуктивністю дорослих тварин. Фенотипна К. обчислюється на основі спостережень або експериментальних даних. За допомогою формул розраховується генетична К., що визначає вплив спадкових факторів на ступінь фенотипної К., а також середовищна К., обумовлена дією умов зовнішнього середовища.

Б. Г. Новиков, В. А. Труханов.

КОРЕНЕ́ВА СИСТЕ́МА — сукупність коренів рослин; див. *Корінь*.

КОРЕНЕ́ВА ШИ́ЙКА — ділянка на межі між коренем і стеблом. Іноді є місцем відкладання запасних речовин. Від К. ш. можуть відходити додаткові корені. К. ш. найкраще виявлена у молодих проростків.

КОРЕНЕ́ВИЙ ТИСК — тиск, що виникає в провідних судинах коренів рослин. Має значення (разом з *транспірацією*) для вбирання води рослиною з ґрунту та дальшого пересування її по судинах. В основі К. т. лежить явище *осмосу*. Величина К. т. звичайно дорівнює 1—3 ат і залежить від зовн. умов та фізіол. стану рослини. К. т. зумовлює «*плач*» *рослин* та *гутацію*. К. т. наз. «нижнім кінцевим двигуном» руху води в рослинах.

КОРЕНЕ́ВИЙ ЧО́ХЛИК — багатоклітинний утвір, що прикриває *конус наростання* кореня. Утворюється з клітин т. з. калептрогену (особлива твірна тканина конуса наростання) або з апікальної *меристеми* кореня. Складається з комплексу живих паренхімних (див. *Паренхіма*) клітин з тонкими оболонками, що легко ослизнюються, та з великої кількості крохмальних зерен. К. ч. захищає ростучу зону кореня рослин від мех. пошкоджень, а також сприяє просуванню кореня в ґрунті завдяки ослизненню оболонок зовн. клітин. У багатьох *водяних рослин* (напр., у ряски, жабурника) К. ч. відсутній, його замінює коренева кишенька, яка, мабуть, захищає корінь від вимивання солей та від пошкоджень дрібними тваринами.

КОРЕНЕВИ́ЩЕ — підземний багаторічний пагін, що виконує функції відкладання поживних речовин, відновлення рослини і зрідка — *вегетативного розмноження* у багаторічних рослин. У молодій частині К. має добре виявлену метамерну (див. *Метамерія*) структуру. Від *кореня* К. відрізняється анатомічною будовою, що відповідає будові стебла, відсутністю *кореневого чохлика*, наявністю редукованих (див. *Редукція* в біології) лускоподібних листків з пазушними *бруньками*, з яких виростають бічні відгалуження К. та надземні пагони. За напрямком росту розрізняють К. горизонтальні (конвалія) і вертикальні (валеріана). Залежно від переважання коротких чи довгих *міжвузлів* або від інтенсивності наростання розрізняють відповідно довгокореневищні (осоки, пирій) та короткокореневищні рослини (півники, купина). К. властиві переважно трав'янистим багаторічникам. Тривалість життя К.— від 2—4 до 18—22 років. У К. багатьох рослин нагромаджуються глікозиди, дубильні, барвні та ін. речовини.

О. В. Брайон.

КОРЕНЕ́ВІ ПОПЕЛИ́ЦІ — група різних видів *попелиць*, що основну частину свого життєвого циклу проводять на коренях рослин. Небезпечні шкідники с.-г. культур — цукрових буряків, моркви, салату, злакових, винограду, плодових дерев і кущів тощо. Заходи боротьби: агротехнічні та хімічні.

КОРЕНЕЗБИРА́ЛЬНІ МАШИ́НИ — машини для викопування коренів цукр. буряків, очищення їх від залишків гички, рослинних решток і землі та подавання в транспортні засоби. Разом з *гичкозбиральною машиною* БМ-6А входять в комплекс машин для збирання цукр. буряків роздільним (двофазним) способом. К. м. на Україні випускають Тернопільський комбайновий з-д — К. м. КС- 6Б і Дніпропетровський комбайновий з-д ім. К. Є. Ворошилова — К. м. РКС-6 та РКС-4. К. м. КС-6Б (мал.) — самохідна шестирядна, призначена для збирання

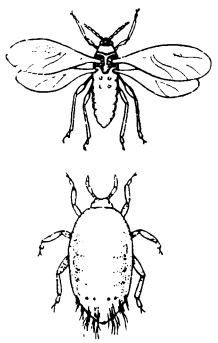

Кореневі попелиці. Коренева бурякова попелиця (крилата й безкрила самки).

Коректура. Відбиток тексту з коректурними знаками.

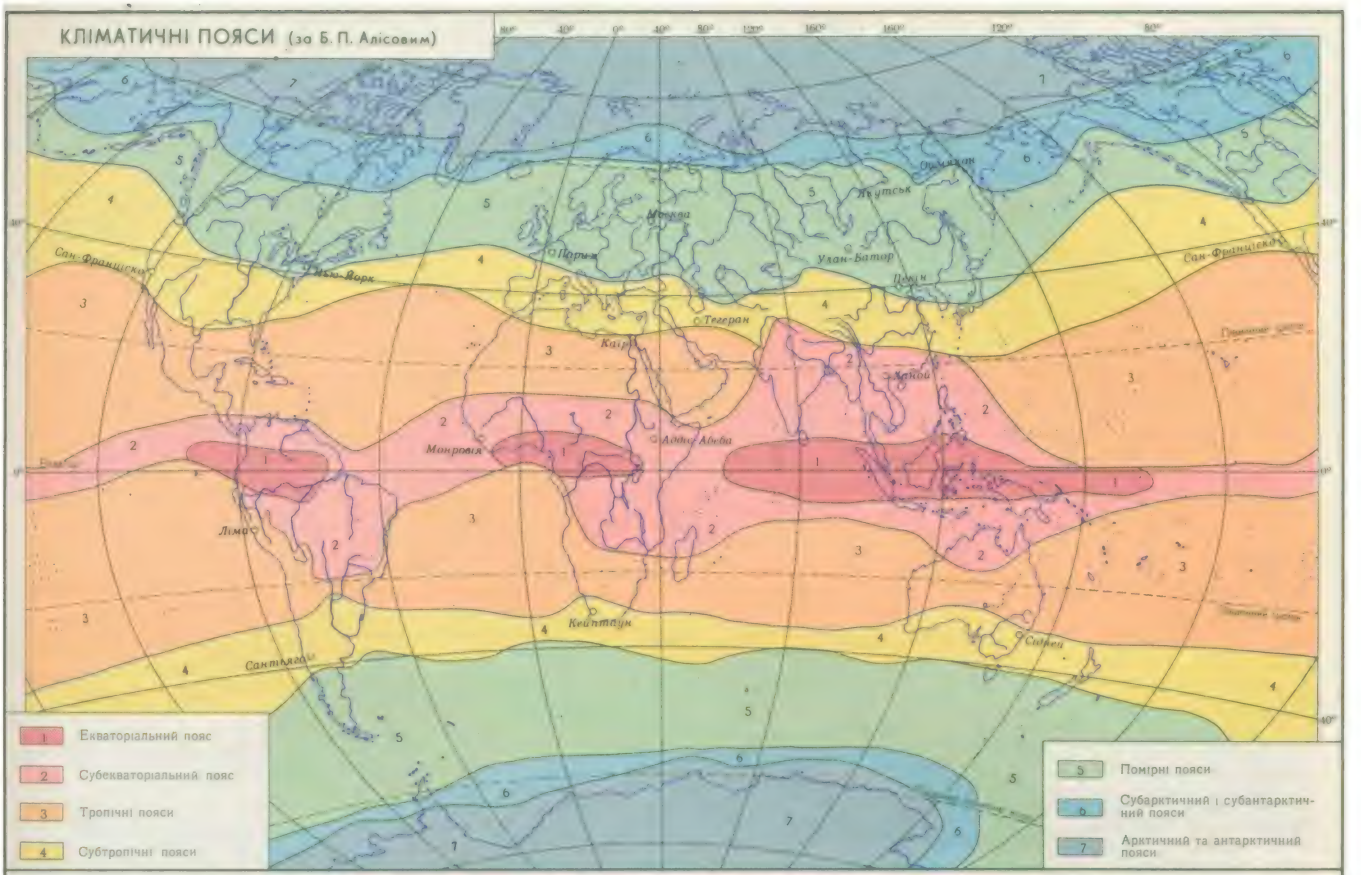

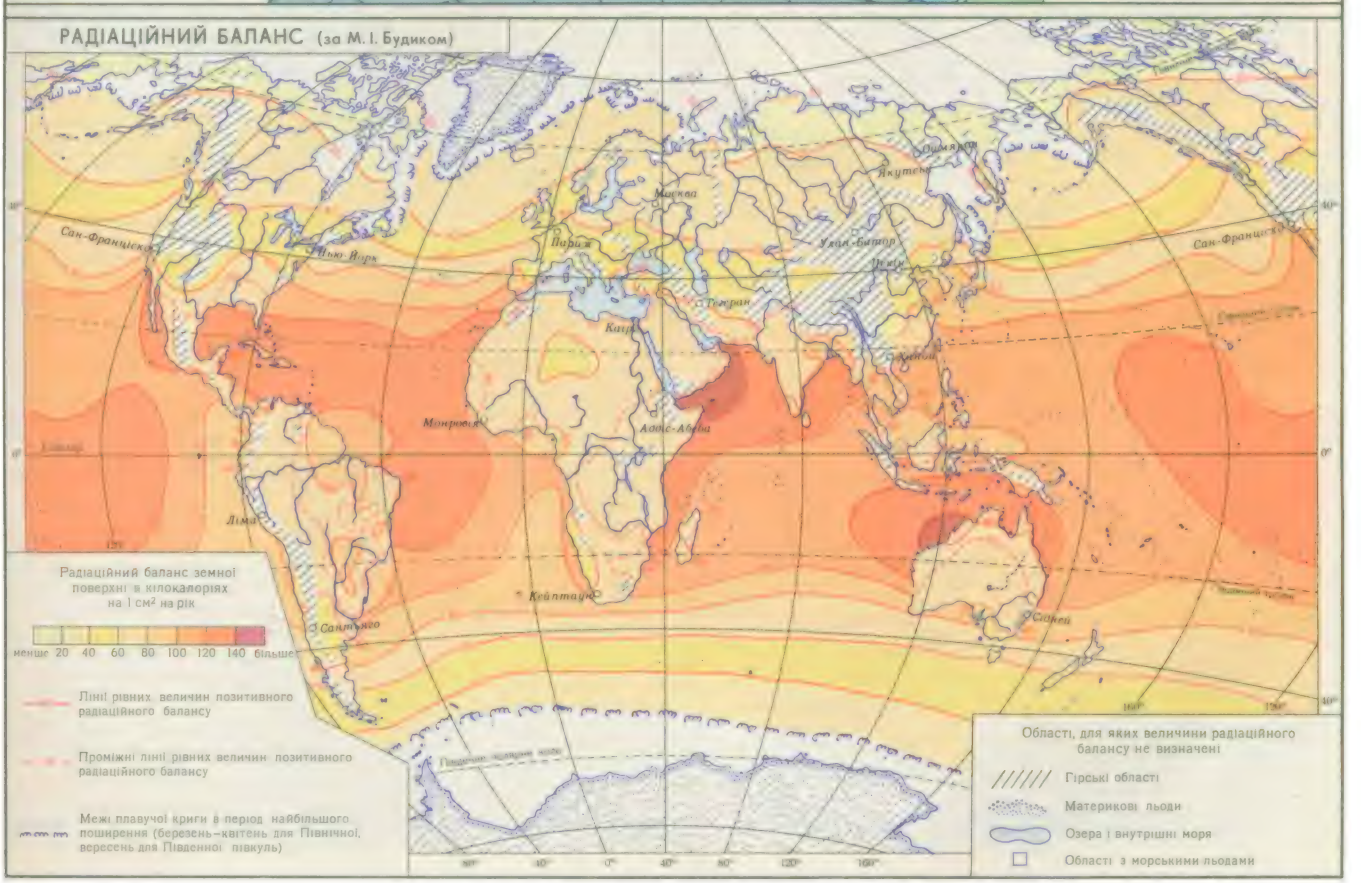

МАСШТАБ 1: 200 000 000

200 0 200 400 км

819-К

КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ПРОМИСЛОВІСТЬ

Виноробська

Видобування

- цементної сировини
- діориту
- пиляльного вапняку
- флюсового вапняку

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- Зернове господарство, виноградарство, овочівництво й садівництво, молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво та вівчарство
- Виноградарство, садівництво, тютюнництво, зернове господарство, молочно-м'ясне скотарство і птахівництво
- Виноградарство, садівництво, тютюнництво, виробництво ефіроолійних культур

МАСШТАБ 1:2 500 000

коренів цукр. буряків на посівах з міжряддям 45 см, з яких попередньо гичка зрізана гичкозбиральною машиною БМ-6А. К. м. КС-6Б спирається на чотири колеса, уніфіковані з колесами *зернозбирального комбайна* СК-5 «Нива». Мости ведучих і напрямних коліс теж уніфіковані з мостами СК-5. Копачі й шнековий очисник розміщені на рухомій рамі, всі інші робочі органи і вузли встановлені на основній рамі. Головні вузли КС-6Б див. на мал. Технологічний процес роботи такий: переміщуючись вздовж бурякових рядків, К. м. своїми дисковими копачами *1* і *2* підкопує буряки і за допомогою лопатевого бітера подає їх (разом з частиною грунту) на шнековий очисник *3*; останній очищає корені від залишків гички, рослинних решток і частково від грунту та подає їх до поздовжнього транспортера *4*, що переміщує корені (разом з грудками) на горизонтальний стрічковий транспортер *5*; стрічковий транспортер подає всю масу на перший вал грудкоруйнувача *6*, який транспортує її, руйнуючи грудки, до вивантажувального елеватора *7*, що подає корені в транспортні засоби. К. м. КС-6Б має площадку водія з кабіною, устаткованою гідросистемою для рульового керування, піднімання і опускання копачів, системою автоматич. контролю. Продуктивність КС-6Б — від 1,35 до 2,43 г/год. Застосування в комплексі БМ-6А і КС-6Б для двофазного збирання цукр. буряків підвищує продуктивність праці (порівняно з продуктивністю трирядних бурякозбиральних комбайнів) у 2,6—3 рази. К. м. РКС-6 і РКС-4 — теж самохідні комбайни. Але свого двигуна не мають. Енергетичним засобом приводу цих К. м. є трактор МТЗ-80Л з двигуном потужністю 80—90 к. с. З трактора знімають колеса і монтують його в спец. пристрої на комбайні (мал.). К. м. РКС-6 збирає відразу 6 рядків цукр. буряків, посіяних з міжряддям 45 см, а РКС-4 — чотири рядки на зрошуваних землях з міжряддям 60 см. Ходові колеса К. м. РКС-6 і РКС-4 приводяться в дію ланцюговою передачею від зірчаток, змонтованих на півосі трактора; привід в дію робочих органів і механізмів цих К. м.— від валу відбору потужності трактора. Технологічний процес роботи цих К. м. тотожний з технологічним процесом КС-6Б. Продуктивність РКС-6 від 1,35 до 1,94 га/год, а РКС-4 — до 1,3 га/год. *С. О. Карпенко.*

КОРЕНЕ́ЇД БУРЯКІ́В, чорна ніжка буряків — хвороба сходів буряків, що виникає при ушкодженні їх деякими грибами і бактеріями за несприятливих умов росту. Поширені в усіх зонах бурякосіяння (на Україні особливо в Хмельн., Вінн., Черніг. обл.). При К. б. корінець і підсім'ядольне коліно буріють, згодом чорніють і стоншуються, іноді розвиваються деформовані кореноплоди. Дуже ушкоджені рослини гинуть, сходи зріджуються. З а х о д и б о р о т ь б и. Використовують лише високоякісне насіння. Протруюють насіння *фунгіцидами*. На насінних заводах обробляють насіння захисно-стимулюючими речовинами. Застосовують високу агротехніку.

КОРЕНЕНІ́ЖКИ (Rhizopoda) — підклас (за деякими авторами — клас) одноклітинних тварин класу *саркодових*. Розмір від кількох мкм до 3 мм, викопні, напр. *нуму́літи,* — до 15 см. К. можуть утворювати цитоплазматичні вирости — *псевдоподії,* за допомогою яких вони пересуваються і захоплюють їжу. К. поділяють на 3 ряди: *амебоподібні, форамініфери* та раковинні К. (Testacea). К. поширені в морях, океанах, прісних водоймах, деякі (напр., Entamoeba) є небезпечними паразитами тварин і людини; багато видів К., раковини яких добре зберігаються у викопному стані, використовуються для визначення віку геологічних відкладів.

КОРЕНЕПЛІ́Д — дуже потовщений головний *корінь,* в якому відкладаються поживні речовини; в утворенні К. беруть участь також *коренева шийка* і *стебло*. Назва «кореневплід» наук. неточна, бо нічого спільного з плодом К. не має. У К. розрізняють 3 осн. частини: власне корінь, шийку (*гіпокотиль*) і головку (стеблова частина, що міститься над поверхнею землі й несе на собі розетку листків). К. буває здебільшого у *дворічників*. К. наз. також рослини, що їх вирощують для госп. використання (морква, буряк, ріпа, петрушка, пастернак тощо). Іл. с. 399.

КОРЕНЕРО́Т (Rhizostoma) — рід кишковопорожнинних тварин класу *сцифомедуз*. У *медуз* (діаметр дзвона до 80 см) ротовий отвір дуже малий, навколо нього великі лопаті з численними вторинними ротовими порами, через які їжа (найдрібніші планктонні організми) потрапляє у глотку. На ротових лопатях розміщені жалкі клітини (див. *Кнідобласти*), що можуть спричинити також опіки шкіри людини. Розмноження статеве, розвиток з перетворенням (личинка — *планула*) і чергуванням медузоїдного і поліпоїдного (сцифістома) поколінь. Бл. 80 видів, поши́р. переважно в теплих морях. В СРСР — 2 види, з них у Чорному та Азовському морях — Rhizostoma pulmo. Іл. с. 402.

КОРЕНИ́ЦЬКИЙ Порфирій (бл. 1815, Харківщина — січень 1854, Харків) — укр. письменник. Учився в Харків. семінарії, виключений за складання антиклерикальних віршів. Автор сатиричних поем «Куряж» (поширювалася в списках), «Вечорниці» (1841), байок, віршів, де наслідував бурлескний стиль «Енеїди» І. Котляревського. Використовуючи в своїх творах фольклорний матеріал, малював селянський побут і звичаї.

КОРЕО́ПСИС (Coreopsis) — рід рослин родини *складноцвітих*. Гол. чин. одно- або багаторічні трави. Листки суцільні або розсічені. Суцвіття — кошики з безплідними язичковими квітками і диском з двостатевих трубчастих квіток. Сім'янки з слабо розвинутими остями або без них. Бл. 120 видів, поширених переважно в Америці та в тропічній Африці. В СРСР, у т. ч. й на Україні, використовують однорічні декоративні рослини — К. фарбувальний (C. tinctoria) та К. Друммонда (C. drummondii). Для зрізу вирощують К. великоквітковий (C. grandiflora). Іл. с. 402.

КОРЕСПОНДЕ́НЦІЯ РАХУ́НКІВ (від лат. correspondeo — відповідаю, повідомляю) — взаємозв'язок бухгалтерських рахунків при відображенні господарських операцій методом подвійного запису. Відображає реальний зв'язок окремих сторін даної госп. операції, напр., витрат коштів під час купівлі матеріальних цінностей, з одного боку, і надходження цих цінностей — з другого. Оформляють К. р., складаючи бухгалтерські проводки госп. операцій і записуючи їх до рахунків *бухгалтерського обліку*.

КО́РЕЦЬ — місто Ровен. обл. УРСР, райцентр, на р. Корчику (бас. Дніпра), за 33 км від залізнич. ст. Новоград-Волинський. Вперше згадується 1150 як Корчеськ. У 14 ст. в складі Волин. землі потрапив під владу феод. Литви, після *Люблінської унії 1569* — до Польщі. В серпні 1648 визволений сел.-козац. військом Б. Хмельницького. За *Андрусівсь-*

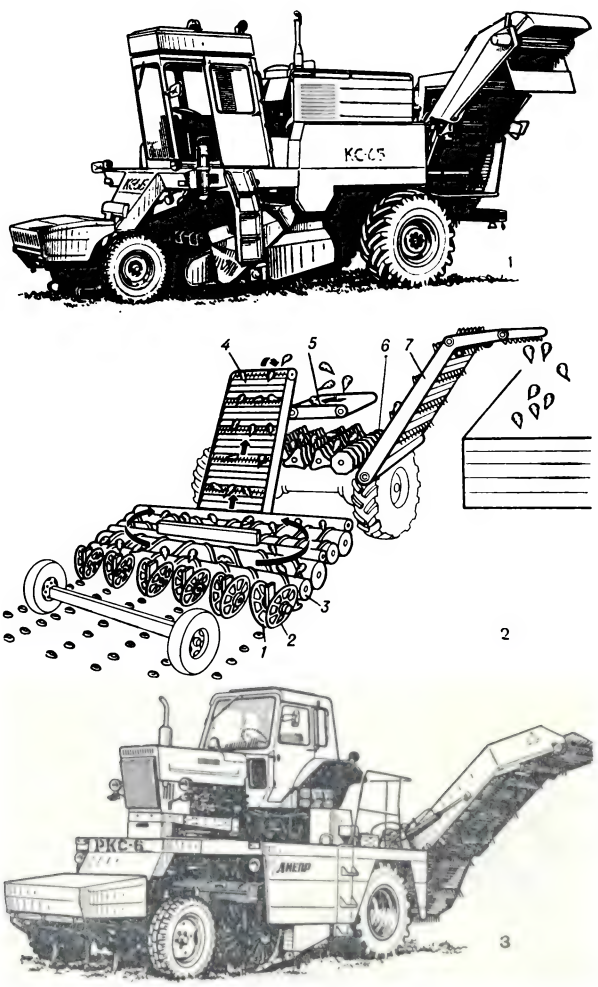

Коренезбиральні машини: 1 — КС-6Б; 2 — КС-6 Б (технологічна схема): *1* — пасинний диск; *2* — активний диск; *3* — шнековий очисник; *4* — поздовжній транспортер; *5* — стрічковий транспортер; *6* — грудкоруйнувач; *7* — вивантажувальний елеватор; 3 — РКС-6.

В. М. Корецький.

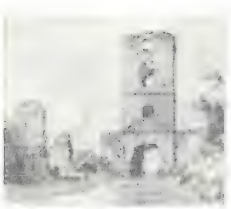

Корець. Залишки замку 16 ст.

Коренерот Rhizostoma pulmo.

Кореопсис Друммонда.

ким перемир'ям 1667 залишився за Польщею. За 2-м поділом Польщі (1793) возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. За *Різьким мирним договором 1921* відійшов до Польщі. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. Під час нім.-фашист. окупації К. (8.VII 1941—12.I 1944) в місті діяли підпільні орг-ції, керовані Ровен. обкомом партії. В К.— цукр., мол., прод. товарів, пластмасових виробів з-ди, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 3 лікарні, поліклініка. Будинок культури, клуб, 2 кінотеатри, 6 бібліотек. Архіт. пам'ятки: залишки замку (16 ст.), будівлі жіночого монастиря (16—19 ст.), костьол (17 ст.), церкви (18 ст.) та ін. В 1612—18 в К. жив укр. письменник Л. *Зизаній*. У 1846 в **К.** приїздив Т. Г. Шевченко.

КОРЕ́ЦЬКИЙ Володимир Михайлович [н. 6 (18).II 1890, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. учений-юрист, акад. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1947), Герой Соціалістичної Праці (1980). Закінчив Харків. ун-т 1916. В 1919—41 і 1944—49 викладав у вузах Харкова, 1941—44 — у Ташкентському юрид. ін-ті. В 1949—74 — директор Інституту (до 1969 — Сектор) держави і права АН УРСР, з 1974 — почесний директор цього інституту, завідуючий відділом міжнародного права та порівняльного правознавства. Автор наукових праць, які відіграли значну роль у становленні і розвитку рад. доктрини міжнар. права і заг. історії д-ви і права. Входив до складу рад. делегацій на сесіях Ген. Асамблеї ООН (1946, 1947, 1949), брав участь у роботі ряду міжнар. конференцій і комісій ООН. У 1961—70 — член *Міжнародного суду ООН* (1967—70 — заст. голови цього суду). Почесний член Інд. т-ва міжнар. права, дійсний член Ін-ту міжнар. права (Женева), акад. Мексіканської академії міжнар. права та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Очерки международного хозяйственного права, в. 1. Х., 1928; Очерки англо-американской доктрины и практики международного частного права. М., 1948; Монтеск'є. К., 1955; «Общие принципы права» в международном праве К., 1957; Декларации прав и обязанностей государств. К., 1962.

Літ.: Таранов А., Плясун Я. Володимир Михайлович Корецький. «Радянське право», 1970, № 2.

КОРЕ́ЦЬКИЙ Юрій Володимирович [11 (24).V 1911, м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 19.IX 1941] — укр. рад. поет і перекладач. Син В. М. *Корецького*. Закінчив Харків. ін-т профосвіти (тепер ун-т ім. О. М. Горького, 1931). Учасник Великої Вітчизн. війни. Загинув у боях за Київ. Автор віршованих оповідань (зб. «Ми ще повернемось!», 1934), віршів для дітей (зб. «Плем'я відважних», 1935). Перекладав укр. мовою твори Дж. Байрона, У. Шекспіра, В. Скотта.

Тв.: Вибране. Х., 1967.

КО́РЕЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Ровен. обл. УРСР. Утворений 1966. Площа 0,7 тис. км². Нас. 48,4 тис. чол. (1979). У районі — 50 населених пунктів, підпорядкованих міській та 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Корець*.

Поверхня — хвиляста рівнина. К. р. розташований на Пн. *Волинської височини*. Корисні копалини: граніти, гнейси, польовий шпат, каолініт, глина, пісок; є

джерела родонових вод. Гол. річки — *Случ* з прит. *Корчик*, Стави (бас. Прип'яті). Грунти дерново-підзолисті, сірі лісові та опідзолені чорноземи. Пн. частина району лежить у зоні мішаних лісів, пд.— в лісостеповій. Ліси (сосна, дуб, клен, ясен, береза, липа, граб) займають 8,7 тис. га.

Підприємства харч. та комбікормової пром-сті; найбільші — корецькі цукр., прод. товарів, великомежиріцький овочесушильний та комбікормовий з-ди; є також Корецький з-д пластмасових виробів. Комбінат побутового обслуговування (Корець), 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство буряківничо-зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 52,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 41,2 тис. га, сіножаті й пасовища — 11,2 тис. га. Осушених с.-г. угідь — 20,8 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, льон, картопля, овочеві. В К. р.— 22 колгоспи, радгосп, райсільгосптехніка. Автошляхів — 188 км, у т. ч. з твердим покриттям — 155 км. У районі — 45 заг.-осв., музична та автошколи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 47 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 11 будинків культури, 37 клубів, 2 кінотеатри, 45 кіноустановок, 48 б-к. В с. Самострілах К. р. народилися академіки АН УРСР В. І. *Липський* та Я. С. *Подстригач*. Архіт. пам'ятки: в с. Великих Межирічах — монастир-фортеця (15 ст.), в с. Заліниці — Покровська церква (1745), в с. Щекичині в урочищі Воронусі — козацька могила (17 ст.). Поблизу с. Світанка — бл. 300 курганів давньорус. часів. У К. р. видається газ. «Жовтневі зорі» (з 1941). *В. А. Павлець.*

КОРЕ́ЦЬКИЙ-САТАНО́ВСЬКИЙ Арсеній (кін. 16 або поч. 17 ст., містечко Сатанів, тепер смт Городоцького р-ну Хмельн. обл.— після 1653) — укр. педагог, перекладач і лексикограф. Навчався у Львівській братській школі (після 1630). Був викладачем Київської братської школи. Разом із *Єпіфанієм Славинецьким* 1649 виїхав до Москви виправляти церковні книги. Перекладав з лат. мови на церковнослов'янську. Разом з Є. Славинецьким уклав перший церковнослов'янсько-латинський словник. Надруковано його в книзі «Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словенолатинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського» (К., 1973). *В. В. Німчук.*

КОРЕ́Я — країна у Сх. Азії, на Корейському п-ові, прилеглій частині материка та островах. На Сх. омивається Японським м., на Зх.— Жовтим м., на Пд.— водами Корейської прот. Пл. 220,8 тис. км² (у т. ч. 1,2 тис. км² демілітаризованої зони). Населення — понад 54,1 млн. чол. (1978, оцінка); 99% — *корейці*. Карти див. на окремому аркуші, с. 368—369.

Природа. Узбережжя сх. частини К.— гористе, розчленоване слабо; зх. та пн.-сх. береги переважно низькогірні, погорбовані, розчленовані численними затоками та бухтами. Для зх. узбережжя характерні високі (до 10 м) припливи, з великою швидкістю припливно-відливних течій, які затоплюють прибережну смугу завширшки до 10 км. Більшу частину тер. країни займають гори й плоскогір'я (вис. 500—2000 м). На півночі — Пн.-Корейські гори з найвищою вершиною К.— вулканом Пектусан (на кордоні з Китаєм), вис. 2750 м. Гори складаються з численних

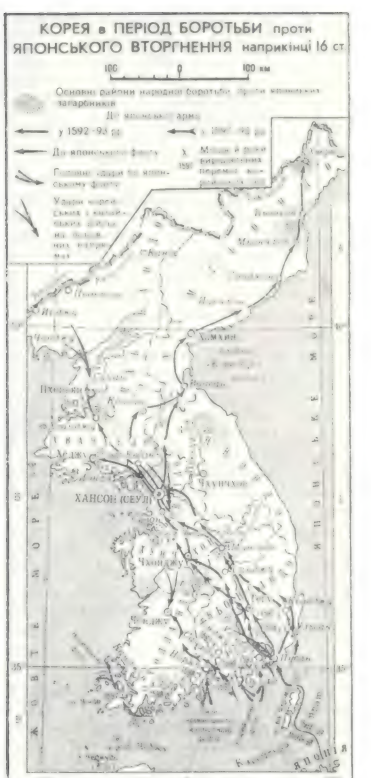

хребтів, між якими лежать плоскогір'я Чанбайшань і плато Кема. На Сх. Корейського п-ова підносяться Сх.-Корейські гори у вигляді системи паралельних хребтів; на півдні — Пд.-Корейські гори. Низовини простягаються гол. чин. вздовж зх. узбережжя. Поклади заліз., поліметалевих і мідних руд, графіту, магнезиту, вугілля. На Корейському п-ові клімат морський, у напрямі на Пн. переходить у континентальний, мусонний, на більшій частині території — помірний, на крайньому Пд.— субтропічний. Пересічна т-ра січня на Пн.—21, на Пд. +4° (в горах морози досягають —30, —40°); серпня — відповідно +22 і +26°. Пересічна річна кількість опадів від 700 мм на Пн. до 1500 мм на Пд. Річкова сітка густа, річки переважно гірські, порожисті. Судноплавні лише пониззя найбільших річок, головні з них: Амноккан, Тедонган, Ханган і Туманган. Ґрунти переважно гірські бурі лісові та жовто-бурі лісові, на Зх. та крайньому Пд.— жовто-бурі, жовтоземи й червоноземи. Під лісами й чагарниками — понад 70% площі країни; на Пн. переважають хвойні (сосна, ялина, модрина, кедр), в центр. частині — широколистяні (дуб, клен та ін.), на крайньому Пд.— субтропічні вічнозелені й листопадні ліси.

Історія. Найдавніші сліди людини на Корейському п-ові належать до пізнього *палеоліту*. Першою д-вою в історії К. вчені КНДР вважають давній Чосон (час розквіту — 5—4 ст. до н. е.). На поч. нашої ери утворилися ранньофеод. кор. д-ви Когуре, Пекче та Сілла. В 918 полководець Ван Гон створив д-ву Коре (звідси походить сучас. назва Кореї), яка 935 об'єднала всю країну. З 1-ї пол. 12 ст. д-ва Коре почала занепадати внаслідок феод. воєн і сел. повстань. З 1231 протягом кількох десятиліть нар. маси вели запеклу боротьбу проти монг. завойовників. У 1259 правителі Коре визнали владу монг. хана. В серед. 14 ст. д-ва Коре розірвала васальні стосунки з заснованою монголами Юаньською імперією, 1359—62 відбила навалу кит. завойовників. У 1392 воєначальник Лі Сон Ге став королем Коре, поклавши початок дин. *Лі* (правила до 1910). Д-ва Коре почала називатися Чосон. Її екон. і культур. піднесення припало на серед. 15 ст. В той же період посилилася феод. експлуатація, що викликало ряд сел. повстань. В кін. 16 ст. в К. вторглися япон. завойовники. У 1592—98 кор. народ піднявся на визвольну війну й вигнав їх з своєї території. Видатну роль у цій війні відіграв кор. флотоводець Лі Сун Сін. У 1627 і 1636 в К. вторглися маньчжури. В кін. 18 ст. в К. з'явилися ознаки розкладу феод. відносин. В 60—70-х рр. 19 ст. Франція і США спробували силою «відкрити» К., правителі якої дотримувалися політики зовн. ізоляції. В 1876 Японія нав'язала К. нерівноправний Канхваський договір. Потім США, Великобританія, Німеччина, Росія, Франція та ін. д-ви уклали з К. аналогічні угоди. Під час *російсько-японської війни 1904—05* япон. імперіалісти окупували К. За договором про протекторат (від 17.XI 1905) К. втратила право мати відносини з іноз. д-вами і підкорялася владі япон. генерального резидента. В 1910 Японія анексувала К. і включила її до складу япон. імперії.

Велика Жовтн. соціалістич. революція мала значний революціонізуючий вплив на К. У березні — квітні 1919 в К. відбулося загальнонац. повстання (див. *Березневе повстання в Кореї 1919*). На поч. 20-х рр. в К. почали створюватися марксистські гуртки і комуністичні групи, робітн. і сел. орг-ції. В 1925 було створено Компартію К. Жорстокі репресії і фракційна боротьба призвели до того, що 1928 компартія припинила своє існування. Після її розпуску в пром. районах країни було створено підпільні комуністичні групи. В 30-х рр. важливою формою нац.-визвольного руху кор. народу стала збройна боротьба. На тер. Пн.-Сх. Китаю (Маньчжурія), де жило понад 1 млн. корейців, розгорнувся партизанський рух, яким керували кор. комуністи на чолі з *Кім Ір Сеном*. У 1934 на базі партизанських загонів було створено кор. Нар.-революц. армію. У 1936 на основі тактики створення широкого антиімперіалістичного фронту кор. комуністи заснували Т-во відродження батьківщини. Його програма ставила завданням ліквідувати япон. панування, створити незалежну кор. д-ву, здійснити політ., соціально-екон. і культур. перетворення демократичного характеру. В роки 2-ї світової війни, під впливом перемог СРСР над нім. фашизмом, в К. розгорнулися різні форми Руху Опору. У серпні 1945 Рад. Армія, розгромивши *Квантунську армію*, визволила К. від япон. ярма. У вересні 1945 в Пд. К. висадилися амер. війська. Тер. К. згідно з рішенням *Потсдамської конференції 1945* було поділено на зону відповідальності Рад. Армії (на Пн. від 38 паралелі) та зону відповідальності амер. військ (на Пд. від 38 паралелі). Передбачалося, що цей поділ матиме тимчасовий характер. Його метою було прийняття капітуляції япон. військ Рад. Армією у Пн. К., амер. армією — у Пд. К. У Пн. К., де перебували рад. війська, створилися сприятливі умови для здійснення нар.-демократичної революції. Боротьбу трудящих за її здійснення очолила Компартія К. (згодом—Трудова партія К.), відновлена після визволення країни. До 1947 у Пн. К. в основному було розв'язано загальнодемократичні завдання революції, склались умови для переходу до розв'язання соціалістичних завдань. У Пд. К. амер. військова зберегли япон. адм. систему, розігнали створені нар. к-ти, почали збирати сили реакції. Моск. нарада міністрів закорд. справ СРСР, США і Великобританії (грудень 1945) висловилася за створення Тимчасового кор. демократичного уряду. Проте правлячі кола США стали на шлях розколу країни, створення у Пд. К. сепаратної д-ви. В травні 1948, незважаючи на активний протест населення, у Пд. К. було проведено «вибори» до Нац. зборів. 15.VIII 1948 у Пд. К. було створено «Республіку Корею». У відповідь на розкольницькі дії імперіалістичних кіл прогресивні сили К. взяли курс на створення справжньої нар.-демократичної республіки. В серпні 1948 було проведено загальнокор. вибори до Верховних нар. зборів К. (у Пн. К. вони були прямими, у Пд. К., де вибори проводилися нелегально,— непрямими). Верховні нар. збори проголосили утворення КНДР і сформували уряд на чолі з Кім Ір Сеном. Див. розділи «КНДР» і «Південна Корея». *В. К. Пак.*

Наука. В перших століттях н. е. в К. з'явилося ієрогліфічне письмо. Астрономічні та метеорологічні спостереження велися з 2 ст. Одночасно розвивалася математика. В 632—647 споруджено першу на Сході астр. башту. В 718 винайдено водяний годинник. У 682 в д-ві Сілла відкрилося вище держ. уч-ще «Кукхак». У 10 ст. в К. вже були б-ки. В 1234 вперше в світі застосовано друкарський металевий шрифт. Найранішим з кор. літописів, що зберігся, є «Самгук сагі» («Історичні записи трьох держав», 1145). В кін. 13 ст. буддійський чернець Кім Ірьон написав літопис «Самгук юса». В 1451 було складено «коресу» («Історію Коре» в 139 книгах). У серед. 15 ст. почалося складання «Хроніки династії Лі» (завершена в кін. 19 ст.). У 1451 Ян Сон Джі та ін. склали історико-геогр. опис і карту К. Значного розвитку в К. досягла медицина. В 1432 було завершено складання кор. фармакопеї «Хан'як чипсонбан», 1445 видано мед. енциклопедію «Ійбан

Голова бодхісатви Каним. Базальт. 8—10 ст. Державний музей мистецтва народів Сходу. Москва.

Кім Хон До. Автопортрет. Живопис на папері. 18 ст.

ючхві». В 15—17 ст. з'явилися значні природничонаукові праці, серед яких — енциклопедія «Тонгук йоджі синнам» («Огляд визначних пам'яток держав Сходу» в 55 книжках, 1487) і медична енциклопедія «Тоний погам» («Скарбниця медицини Сходу» в 25 книжках кор. вченого Хо Джуна, 1610). У 15—16 ст. значних успіхів досягнуто в кораблебудуванні й артилерії (вдосконалення Лі Сун Сіна). В 1770 видано 100-томну кор. енциклопедію «Тонгук мунхон пігo», 1798 — с.-г. енциклопедію. У 1861 вийшли праці Хван Хе Ама з питань терапії. В кін. 19 — на поч. 20 ст. було опубліковано праці основоположника кор. мовознавства Чу Сі Гьона. У 30-х рр. 20 ст. здійснювалися спроби висвітлення історії з марксистських позицій (Пек Нам Ун та ін.).

Література Л-ра К. зародилася в перших століттях н. е. До кін. 19 ст. створювалася на ханмуні (кореїзованій формі кит. літ. мови) і кор. мовою. Від давньої поезії кор. мовою збереглося 25 невеликих віршів — хянга («пісні рідного краю»; 7—11 ст.), продовженням яких в 11—14 ст. були «пісні Коре». Видатні майстри поезії на ханмуні в 9—13 ст.— лірики *Чхве Чхі Вон*, Лі Ін Но, *Лі Гю Бо*. Рання проза на ханмуні в 11—13 ст. представлена конфуціанським літописом «Історичні записи трьох держав» Кім Бу Сіка, буддійською житійною л-рою, «неофіційними історіями» («Події, що залишилися від часів трьох держав» Ірьона), збірками цхесоль — прози малих форм. Кращі зразки л-ри на ханмуні 9 — поч. 15 ст. увійшли до «Східної антології», укладеної 1478 в 130 книгах Со Го Джоном та ін. У розвитку середньовічної новели велику роль відіграв Кім Сі Сип. У 16 ст. з'явилися алегоричні повісті Лім Дже. Перший твір на кор. алфавіті (створений 1444) — «Ода дракону, що летить в небесах» (1445) Чон Ін Джі і Квон Дже. В поезії кор. мовою в 16—17 ст. переважала пейзажна й філос. лірика («поезія рік і озер»). Найвищий розквіт її жанрів — сиджо (тривіршів) і каса (поем) — у творчості *Чон Чхоля*, *Пак Ін Но*, Юн Сон До. В 17—19 ст. особливо популярним був жанр повісті кор. мовою, гол. чин. анонімної («Повість про Чхунхян», «Повість про Сім Чхон» та ін.). Ідеї просвітительського напряму сирхак відобразились у творчості *Кім Ман Джуна* — автора першого роману «Хмарний сон дев'яти», в сатиричних новелах і віршах на ханмуні письменників-реалістів 18—19 ст. *Пак Чі Вона* й *Чон Як Йона*. Перехідним етапом до прози поч. 20 ст. була синсосоль («нова проза»): повісті Лі Ін Джіка та ін. Л-ра розвивалася і в тяжких умовах япон. колоніального панування (1910—45). Початок сучас. прозі поклав письменник та ідеолог кор. бурж. націоналізму *Лі Гван Су* романом «Бездушність» (1917). У л-рі 20-х рр. ішла боротьба різних напрямів. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції формувалася кор. пролет. л-ра. Її визначні представники — Чхве Сохе, *Лі Гі Йон*, *Чо Мьон Хі*, *Сон Йон*. До демократичного напряму в л-рі 30-х рр. належав лірик *Кім Соволь*. В ході антияпон. нац.-визвольної боротьби народжувалася революц. література.

Л. Р. Концевич.

Архітектура. На тер. К. від епохи неоліту збереглися залишки глинобитних напівземлянок, від перших століть н. е.— поховальні споруди — *дольмени*, *гробниці*, від 7 ст.— астрономічна башта Чхомсонде поблизу Кьонджу. З 8 ст. інтенсивно забудовувалися міста (в т. ч. столиця Кьонджу), споруджувалися кам. храмові ансамблі й пагоди (печерний храм Соккурам, 742—764; комплекс Пульгукса, 751, перебудований 1350,— поблизу Кьонджу). В епоху д-ви Коре (918—1392) будували пагоди складних форм (пагода Хьонмьотхап храму Попчхонса в Хансоні, тепер Сеул, 1085), багато декоровані культові (монастир Согванса в районі Анбьона, пров. Хамгьон-Намдо, 1386, зруйнований 1950—53) та світські (палац правителів Манвольде в Сондо, тепер Кесон, 918, зруйнований 1361) комплекси. За часів дин. Лі (1392—1910) споруджували величні палацові ансамблі з невеликих будівель, об'єднаних подвір'ями й багато оздоблених різьбленням на дереві й камені (Кьонбоккун у Хансоні, 1394, зруйнований в 16 ст., відбудований у 19 ст., знову зруйнований 1950—53), а також культові споруди (монастир Тхондоса, 16 ст.; пагода монастиря Вонгакса в Хансоні, 1467), що відзначаються пишністю й розкішшю. Нар. житло К.— низький одноповерховий будинок (з каменю, глини, дерева) з терасою й традиційною системою опалення під підлогою. В період япон. колоніального панування (1910—45) архітектура К. зазнала впливу європ. та япон. архітектури.

Образотворче мистецтво. На тер. К. від часів неоліту зберігся посуд з глини; від 3—7 ст.— розписи з зображенням побутових сцен, якими були вкриті стіни гробниць. Декоративно-ужиткове мист. цього часу представлене посудинами з глини у вигляді вершників і будиночків, виробами з металу (бронзові дзеркала, золоті корони правителів тощо). Скульптура 7—10 ст. виконана в традиціях буддійської пластики (статуя Будди й горельєф бодхісатви Кваним з храму Соккурам, 8 ст.). В 10 ст. значного розвитку набула монументальна скульптура (статуя Будди Майтреї, повіт Понсан, пров. Чхунчхон-Намдо), поширився живопис тушшю та водяними фарбами на сувоях. Розквіту досягло виготовлення виробів з кам. маси та фарфору. В 14 ст. засн. г. з. академію живопису. Серед художників 15—18 ст. майстри портрета, пейзажу й побутового жанру — Кан Хі Ан, Кім Сік, Чон Сон, Юн Ду Со, Кім Хон До та ін. У 19 ст. багато митців працювали в традиційному жанрі «квіти — птахи». В кін. цього ж ст. з'явився олійний живопис. В 15—19 ст. удосконалювалося виробн. фарфору. В 30 — на поч. 40-х рр. 20 ст. працював скульптор Кім Бок Чін (один з перших керівників кор. федерації пролет. мистецтва).

О. М. Глухарьова.

Кім Дик Сін. Янбан і простолюдини. Живопис на папері. Кінець 18 ст.

Музика. Ладова будова кор. музики грунтується на *пентатоніці* з елементами *діатоніки* й *хроматизму*. Нар. пісні — одноголосі, жанрово різноманітні, спів багатий на мелодичні й ритмічні варіанти і прикраси. Муз. інструменти: каягим (багатострунний щипковий), хеагим (струнний смичковий), тхунзо, пхірі (духові), теянгим, чанго (ударні). Становлення традиційних муз. форм належить до 3—9 ст. При імператорському дворі існували вокальні та інструм. ансамблі, відбувалися вистави з музикою, танцями й співом. У 15 ст. засн. перший муз. навч. заклад, введено своєрідну систему нотації, складено муз. енциклопедію («Основи музикознавства»). В 2-й пол. 19 ст. зародилася нар. муз. драма — чхангик, яка розвинулася в нац. оперу (композитор Сін Дже Хе).

Театр Історія кор. театру починається ще в 3 ст. до н. е. з обрядових пісень і танців, в основі яких — алегоричні відтворення явищ природи й трудових процесів. У 14—15 ст. виник нар. театр масок (камьонгик) і театр ляльок (інхьонгик). Розвитку нар. театру сприяли нар. актори-професіонали — кванде. Становлення профес. театру відбувалося в кін. 19 — на поч. 20 ст. В 1911 засн. театр «Хьоксиндан» («Трупа реформ»), 1921 — «Союз драматичного мистецтва», 1930 — пролет. театр «Мачхі» («Молот»), 1932 — «Театр майбутнього», обидва — в Пхеньяні, 1931 — «Масовий театр» в Кесоні, 1932 — Т-во драм. мистецтва в Масані та ін. В період япон. колоніального панування діяльність нац. театрів обмежувала япон. цензура.

Кіно. Перший фільм знято 1921 групою аматорів. У 2-й пол. 20-х рр. виходили картини, які показували тяжке життя народу («Бродяга», «Сутінкова вулиця» та ін.). У фільмах режисера, сценариста та актора На Ун Гю виражено протест проти колоніалізму й соціальної несправедливості («Аріран», 1926; «В пошуках кохання», 1928). В 30—40-х рр. кіно перебувало під япон. контролем.

КОРЕЙСЬКА НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА, КНДР — держава, розташована на Пн. Корейського п-ова та прилеглій частині материка.

В адм. відношенні поділяється на 9 провінцій та 2 міста (Пхеньян і Кесон), виділені в окремі адм. одиниці (провінції).

Державний лад. КНДР — соціалістична д-ва. Діє конституція 1972. Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом є однопалатні Верховні нар. збори (ВНЗ), що обираються населенням на основі загальних, рівних, прямих виборів при таємному голосуванні строком на 4 роки. ВНЗ обирають Постійну раду Верховних нар. зборів, відповідальну перед ними, яка здійснює верховну владу в період між сесіями ВНЗ. Глава д-ви — президент КНДР очолює найвищий керівний орган нар. влади — Центр. нар. комітет (ЦНК), який обирається ВНЗ. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом влади є уряд — Адм. рада. Владу на місцях здійснюють обирані населенням представницькі органи — Нар. збори провінцій і міст центр. підпорядкування, Нар. збори повітів, міст і районів. Виборче право надається всім громадянам, які досягли 17 років. *Є. А. Тихонова.*

Населення. Основне населення КНДР — *корейці*. Пересічна густота нас.— 140,5 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Міське населення становить 45%. Найбільші міста: *Пхеньян, Хамхин, Сінійджу, Вонсан, Чхонджін, Хиннам.*

Історія. КНДР була утворена 1948. Рад. Союз першим встановив з нею дипломатичні відносини (жовтень 1948). В 1949 було прийнято 2-річний план відбудови нар. г-ва. Для піднесення економіки й культури КНДР важливе значення мала підписана в березні 1949 угода про екон. і культур. співробітництво між СРСР і КНДР (див. *Радянського Союзу — КНДР угоди*). Уряд КНДР активно проводив політику, спрямовану на об'єднання країни на мирній, демократичній основі. Проте південнокор. влада, відкинувши всі пропозиції КНДР, 25.VI 1950 при підтримці США почала війну проти КНДР. Мужня боротьба трудящих КНДР, що спиралися на підтримку Рад. Союзу, ін. соціалістичних країн, всіх прогресивних сил світу, змусила агресорів 27.VII 1953 підписати угоду про перемир'я. Трудящі республіки під керівництвом Трудової партії Кореї (ТПК), при всебічній допомозі країн соціалізму успішно здійснили відбудову зруйнованого війною нар. г-ва. До 1958 в усіх сферах нар. г-ва республіки ствердилися соціалістичні виробничі відносини. IV з'їзд ТПК (1961) проголосив побудову основ соціалізму у КНДР, затвердив 7-річний план розвитку нар. г-ва (1961—67). В 1961 було укладено Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і КНДР. V з'їзд ТПК (1970) підбив підсумки виконання 7-річного плану, затвердив директиви 6-річного (1971—76) плану розвитку нар. г-ва КНДР, констатував перетворення КНДР на соціалістичну індустр. д-ву. Важливим етапом дальшого зміцнення матеріально-тех. бази соціалізму є реалізація другого 7-річного плану розвитку нар. г-ва КНДР (1978—84). Влітку 1972 за ініціативою уряду КНДР почався діалог між Пн. К. і Пд. К. Було опубліковано спільну заяву, що визначила осн. принципи об'єднання країни, створено Координаційний к-т. Проте південнокор. влада повела справу до згортання переговорів. КНДР має з 1973 свого постійного спостерігача при ООН. *В. К. Пак.*

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. *Трудова партія Кореї*, засн. 1945. Демократична партія, засн. 1945. Партія Чхондоге-Чхонудан (Партія молодих друзів релігії небесного шляху), засн. 1946. *Єдиний демократичний вітчизняний фронт Кореї*, створений 1949. Об'єднує всі демократичні та патріотичні сили країни. Об'єднані профспілки Кореї, засн. 1945. Входять до ВФП. Спілка трудящих сільського господарства Кореї, засн. 1965. Спілка соціалістичної трудової молоді Кореї, засн. 1946. Входить до ВФДМ.

Народне господарство. КНДР — індустр.-агр. д-ва. За роки народно-демократичної влади проведено глибокі соціально-екон. перетворення: здійснено агр. реформу, кооперацію с. г., націоналізовано всі пром. підприємства, транспорт, засоби зв'язку, банки, торгівлю. Великої шкоди г-ву країни завдала війна 1950—53. У післявоєнні роки на основі планового екон. розвитку нар. господарство було відбудовано, реконструйовано осн. галузі г-ва. Починаючи з 1958 нар. г-во країни базується на двох формах соціалістич. власності — держ. і кооперативній. Дальший розвиток пром-сті на соціалістич. засадах, ліквідація диспропорцій у структурі пром. виробн., підвищення тех. рівня всіх галузей г-ва, виконання нар.-госп. планів перетворили КНДР з агр. на індустр. країну. Соціалістич. індустріалізація відбувалася на основі принципу переважного зростання важкої індустрії при одночасному розвиткові легкої пром-сті і с. г. Станом на 1978 за допомогою СРСР було споруджено 57 нових підприємств, зокрема Супхунську ГЕС, металург. комбінат у Чхонджіні, сталеливарний з-д у м. Кім-Чхек, з-д кольорових металів у Нампхо, Пхеньянський текст. комбінат Пукчханську ТЕС та ін.

Промисловість. У 1978 у пром-сті створювалося бл. 60% нац. доходу. З 1970 до 1979 виробн. засобі: виробництва зросло в 3,7 раза. За роки нар. влади в країні створено міцну енерг. базу. Найбільші ГЕС — Супхунська, Унбонська, Содусу, а також каскади ГЕС на ріках Чанджінган, Хочхонган. Осн. ТЕС (ма місц. паливі) — Пхеньянська та Пукчханська. Щорічно у КНДР виробляється бл. 40 млрд. кВт · год електроенергії. З галузей добувної пром-сті провідне місце посідає вугільна (середньорічний видобуток — бл. 50 млн. т). Більшу частину антрациту видобувають у Пн. і Пд. вугільних басейнах (пров. Пхьонан-Намдо); бурого вугілля — у Туманганському вугільному бас. на Пн. Сх. країни. Видобування високоякісної заліз. руди зосереджено гол. чин. на Мусанському руднику (пров. Хамгьон-Пукто). Розробляють також родовища магнезиту, свинцю й цинку, вольфраму, міді, нікелю, золота й срібла, хрому, кобальту, графіту. На базі значних запасів рудних ресурсів сформувалася металург. пром-сть (1979 було виплавлено 5 млн. т сталі). Зосереджена вона гол. чин. на Пн. Сх. та Зх. країни. У містах Чхонджін, Соннім, Кансо, Нампхо, Кім-Чхек, Пурьон працюють металург. з-ди. Гол. центри кольорової металургії — Нампхо, Хамхин, Мунчхон, Хеджу. Значного розвитку набули машинобудування та металообробка, частка яких у заг. обсязі пром. виробн. досягає 30%. Розвинуті верстато- (Ічхон, Кусон), автомобіле- (Токчхон), тракторо- (Кіян) і суднобудування (Чхонджін, Вонсан, Нампхо, Кім-Чхек), електротех. пром-сть (Пхеньян, Теан), транспортне (Пхеньян, Вонсан) та важке машинобудування (Сінійджу, Хамхин), виробн. інструментів та ін. Хім. пром-сть представлена виробн. каустичної соди, мінеральних добрив, барвників, синтетичних волокон, пластмас, фарм. препаратів та ін. Осн. центри: Хамхин, Нампхо, Аоджірі, Сунчхон. В Унгі працює нафтопереробний з-д. Підприємства буд. матеріалів виробляють цемент, залізобетонні конструкції, цеглу, фарфоро-фаянсові вироби тощо (Пхеньян, Понсан, Хеджу, Комусан, Нампхо, Сунчхон, Хиннам, Чхонджін та ін.). Є підприємства деревообр. і целюлозно-паперової пром-сті. Щорічно заготовляють бл. 10 млн. м³ деревини. Легка пром-сть представлена текст. комбінатами в Пхеньяні та Сінійджу, бавовняними ф-ками в Кусоні, Кесоні, Сарівоні, Канге, шовкоткацькими ф-ками в Анджу, Йонбьоні, Пакчхоні, лляною ф-кою в Хесані та ін. підприємствами. Виробн. взуття (у 1977—75 млн. пар) гол. чин. у Пхеньяні, Сінійджу, Сунчхоні. Значне місце в економіці КНДР посідає харчосмакова пром-сть (м'ясна, рисоочисна, борошномельна, цукрова, тютюнова, по переробці кукурудзи, сої, риби і морепродуктів тощо). Велика увага приділяється розвиткові місцевої промисловості.

Сільське господарство. Провідна галузь с. г.— землеробство частка якого у заг. обсязі с.-г. виробн. становить бл. 80%. В обробітку — майже 18% тер. країни, понад 30% земель зрошується. Тракторний парк налічує

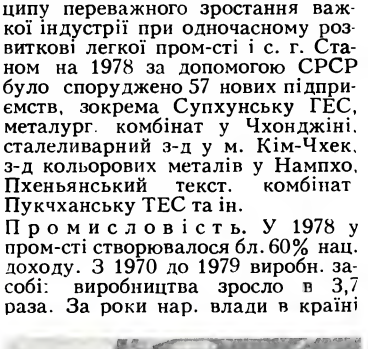

Видобування вугілля в Анджуйській шахті.

Герб Корейської Народно-Демократичної Республіки.

КОРЕЙСЬКА НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 121,2 тис. км²

Населення — 17 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Пхеньян

80 тис. тракторів, збудованих в КНДР. Гол. прод. культури (виробн. і збір, млн. т, 1978): зернові — 8,1, у т. ч. рис — 4,5, кукурудза — 2,2. Вирощують також сою, картоплю, батат, овочі, фрукти, з тех. культур — бавовник, коноплі, льон, арахіс, рицину, кунжут, соняшник, тютюн, цукр. буряки, хміль, женьшень. Розводять шовковичного, дубового, рицинового шовкопрядів. Розвинуте тваринництво. Поголів'я свиней — 1,6 млн., великої рогатої худоби — 0,9 млн. У стаді переважає робоча худоба. На узбережжі — морські промисли (1979 видобуто 1,8 млн. т риби).

Транспорт. Найрозвинутіший залізничний транспорт (80% вантажо- і 70% пасажироперевезень). Довж. (тис. км, 1978): з-ць — понад 6 (у т. ч. електрифікованих — бл. 4), автошляхів — понад 21. Осн. мор. порти: Чхонджін, Нампхо. Хиннам, Вонсан, Наджін. У Суна ні поблизу Пхеньяна — міжнародний аеропорт.

Зовнішні економічні зв'язки. КНДР веде торгівлю більш як з 90 країнами. Осн. торг. партнери — СРСР та ін. соціалістичні країни, на них припадає понад 70% зовнішньоторг. обороту (у т. ч. на СРСР — понад 40%). З КНДР вивозять чорні й кольорові метали, хім. продукти, цемент, магнезит, тютюн, рибу тощо; довозять машини й устаткування, рідке паливо, кокс, прокат, бавовну та ін. Грош. одиниця — *вона*. За курсом Держбанку СРСР 100 вон = 74,93 крб. (травень, 1980).

В. В. Мартинов.

Охорона здоров'я. В 1975 в країні було 22,1 тис. лікарняних ліжок (1,3 ліжка на 1 тис. ж.). Мед. допомогу подавали (1976) 17,8 тис. лікарів (1 лікар на 950 ж.) та 2744 зубні лікарі. Лікарів готують 3 медичні інститути та військово-медична академія. Велику допомогу в розвитку охорони здоров'я КНДР подають ін. соц. країни (Болгарія, Польща, НДР). Рад. Союз збудував для КНДР госпіталь на 600 ліжок та поліклініку.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. КНДР — країна суцільної письменності, всі діти охоплені школою. В 1973 прийнято закон про запровадження заг. обов'язкового 11-річного навчання: 1 рік у дошкільних закладах і 10 — у загальноосв. школі (4 роки — поч. школа й 6 — середня). У 1978/79 навч. р. у понад 9 тис. заг.-осв шкіл навчалось 5,1 млн. учнів, у понад 600 технікумах і 158 вузах — бл. 1 млн. учнів і студентів. Найбільші вищі навч. заклади: Держ. ун-т ім. Кім Ір Сена (засн. 1946; 12 ф-тів; понад 17 тис. студентів), Політех. ін-т ім. Кім Чхека (засн. 1948), обидва — в Пхеньяні. *Корейська академія наук* (засн. 1952) у Пхеньяні з філіалом у Хамхині. В Пхеньяні також містяться академії мед. наук (засн. 1958), с.-г. наук (засн. 1956), суспільних наук (засн. 1964), лісотех. академія, Комітет у справах архітектури, Центр. держ. б-ка (засн. 1947; понад 1,5 млн. тт.), б-ка АН КНДР (понад 2 млн. тт.), б-ка при ун-ті ім. Кім Ір Сена, міськ. б-ка в Хамхині тощо. Музеї: кор. революції (засн. 1948), визвольної боротьби кор. народу (засн. 1953), істор., етногр., художній, усі — в Пхеньяні. Є музеї у Вонсані, Хамхині, Сарівоні та ін. містах.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В КНДР виходить понад 30 газет і журналів. Провідні газети: «*Нодон сінмун*» («Робітнича газета», з 1945) — орган ЦК ТПК; «Мінчжу Чосон» («Демократична Корея», з 1945) — орган Президії Верховних нар. зборів і Кабінету міністрів КНДР. Журнал «Кинночжа» («Трудящий», з 1946) — теоретичний і політ. орган ЦК ТПК. Для зарубіжних читачів видаються журнали «Корея сьогодні» і «Корея» (зокрема й рос. мовою). В КНДР функціонує *Центральне телеграфне агентство Кореї* (ЦТАК), засн. 1946. Радіомовлення ведеться кор., а також рос., англ., франц., іспан., япон. і кит. мовами. З 1967 в Пхеньяні діє телецентр.

В. К. Пак.

Література. Будівництву нового життя присвятили свою творчість поети Пак Пхар Ян, Мін Бьон Гюн, Пак Се Йон, Ан Ньон Ман, *Чо Гі Чхон*, прозаїки Лі Гі Йон, Лі Бук Мьон, Хван Гон, Юн Се Джун. Видано патріотичні твори про боротьбу кор. народу у Вітчизн. визвольній війні 1950—53. Провідним жанром л-ри післявоєнних років став роман: актуальні сучас. проблеми порушують Юн Се Джун, Чхон Се Бон та інші; з історичними романами-епопеями виступили Лі Гі Йон, Чхве Мьон Ік. Пак Тхе Вон. З серед. 60-х рр. поширилася мемуарна л-ра (серія «Серед людей» та ін.), твори колективів авторів за мотивами п'єс періоду боротьби проти япон. колонізаторів у 30-і рр. («Море крові», 1975; «Доля охоронця», 1977). У літературі 70-х рр. відображено успіхи соціалістич. будівництва, воєнна тематика (романи Хван Гона, Юн Се Чхоля, Пьон Хі Гина та ін.).

Л. Р. Концевич.

Архітектура. Після утворення КНДР та війни 1950—53 відбудовуються й реконструюються міста (Хамхин, Вонсан, Сарівон, Кесон, Нампхо та ін.), споруджуються пром. й гідротехнічні будівлі, лікарні, школи, палаци культури тощо. В архітектурі громад. будівель 50 — поч. 60-х рр. використовуються елементи середньовіч. кор. архітектури (зокрема, будинок театру в Пхеньяні, 1960); з 2-ї пол. 60-х рр. в буд-ві ширше впроваджуються нові буд. матеріали й конструкції, зводяться споруди, що відзначаються раціональністю планування, лаконічністю й виразністю архіт. форм (Держ. ун-т ім. Кім Ір Сена, 1972), розширюється житлове буд-во за типовими проектами (багатоповерхові секційні будинки, в т. ч. баштові, 5-ти, 6-поверхові галерейні) із своєрідними особливостями благоустрою (опалювальна система під підлогою) В сільському житл. буд-ві поширені котеджі, **блокові** (1—2-поверхові) та секційні (4-поверхові) будинки. Широко ведеться курортне буд-во Серед архітекторів — Кім Джон Хі, Лі Хьон, Пак Ік Хван, Сін Сун Гьон та ін. В 1954 в Пхеньяні засн. Спілку кор. архітекторів.

Образотворче мистецтво. Відродженню нац. живопису Пн. К. сприяла Асоціація діячів л-ри і мист., організована 1946. В роки війни 1950—53 художники створювали переважно агітаційні листівки, плакати. Серед сучас. митців, що працюють в нац. традиціях (живопис тушшю і водяними фарбами),— Лі Чхон, Лі Сок Хо; в техніці олійного живопису — Кім Джон Нам, Мун Хак Су та ін. Розвивається графіка (Кім Гон Джун, Пак Син Хі), скульптура (Мун Сок О, Чо Гю Бон). Давні традиції зберігаються в гончарстві, різьбленні на дереві, плетінні, ткацтві, вишивці. В 1953 в Пхеньяні створено Спілку художників.

О. М. Глухарьова.

Музика. В КНДР поширена масова пісня (композитори Лі Мьон Сан, Сін До Сон, Пак Хан Гю), розвиваються симф. і кантатно-ораторіальний жанри; нар. муз. драма — чхангик та сучас. опера й балет (композитори Лі Мьон Сан, Хван Хак Кин, Лі Гон У, Пак Тон Сіль, Кім Йон Гю). У КНДР працюють: Держ. худож. театр (опери та балету), філармонія, симф. оркестр, Ансамбль кор. нар. інструментів, Ансамбль пісні й танцю Кор. нар. армії, консерваторія, Держ. балетна студія, Спілка композиторів. На сценах театрів поставлено опери російських («Іван Сусанін» Глинки, «Євгеній Онєгін» Чайковського) та радянських, зокрема українських («Молода гвардія» Ю. Мейтуса) композиторів.

Театр. У 1947—49 в Пхеньяні відкрито: Держ. театр (тепер Держ. драм. театр «Чхолліма»), Держ. нар. худож. театр (тепер Пхеньянський міськ. театр), трупи при Кор. нар. армії. Діють театри у провінціях, зокрема Північний Пхьонан та ін. В репертуарі театрів — п'єси з життя кор. робітників і селян («Вогонь» Сін Го Сона, «Паровоз» Хан Чона, «Іскри» Се Ман Іра та ін.), про героїв давньої історії К. («Адмірал» Кім Тхе Дюна та ін.). В репертуарі кор. театрів — п'єси рос. та укр. рад. драматургів [К. Симонова, К. Треньова, В. Іванова, Вс. Вишневського, О. Корнійчука («Платон Кречет», йшла під назвою «Хірург Кречет») та ін.]. Поряд з побутовими, історичними, поставлені п'єси, присвячені нац.-визвольному рухові в роки японського колоніального панування в К.: «Пусан», «Факел Почхонбо», «Наша мати» Кім Сона.

Кіно. В 1947 організовано кіностудію, на базі якої 1958 відкрито кіностудії худож. і документальних фільмів. У 1949 вийшов перший худож. фільм «Моя батьківщина». Серед кращих кор. фільмів: «Сказання про фортецю Садосон» (1956), «Хіба можна жити в розлуці» (1957), «Фенікс» (1960) «Червона квітка» (1963), «П'ять братів-партизанів» (1969), «Море крові» (1971), «Квіткарка» (1972) та ін. В 1958 було поставлено кор.-рад. фільм «Брати» (реж. І. Лукинський та Чхон Сан Ін). В 1961

організовано Спілку кор. кінематографістів.
Іл. до ст. КНДР див. на окремому аркуші, с. 448—449.
ПІВДЕННА КОРЕЯ займає пд. частину Корейського п-ова, на Пд. від воєнно-демаркаційної лінії, яка проходить в районі 38° пн. ш. Площа — 98,4 тис. км². Населення — 37,1 млн. чол. (кін. 1978, оцінка). Гол. місто — Сеул. В адм. відношенні поділяється на 9 провінцій і два міста (Сеул та Пусан), виділені в окремі адм. одиниці.
Політичне правління. За конституцією т. з. Корейської Республіки (прийнята 1972), що закріпила режим особистої влади президента, органом законодавчої влади формально є однопалатні Нац. збори [2/3 депутатів обирає населення строком на 6 років, 1/3 депутатів обирає т. з. Нац. конференція по об'єднанню (НКО) строком на 3 роки]. Глава д-ви й уряду (Держ. ради) — президент, що обирається НКО на 4 роки. *Е. А. Тихонова.*
Історія. В Пд. К. після встановлення диктатури великої буржуазії та поміщиків провідне місце зайняли кола, що орієнтуються на США. В 1948—60 на чолі пд.-кор. режиму був Лі Син Ман. У 1953 США підписали з Пд. К. «договір про взаємну оборону», що узаконив окупацію її амер. військами. В квітні 1960 нар. повстання повалило режим Лі Син Мана. На зміну йому прийшли два бурж.-поміщицькі уряди (травень — серпень 1960, серпень 1960 — травень 1961). У травні 1961 в результаті військ. перевороту владу в країні при підтримці США захопила хунта на чолі з ген. Пак Чжон Хі (з 1963 — цивільний президент). У внутр. і зовн. політиці цей режим керувався доктриною «нарощення сил для об'єднання країни шляхом перемоги над комунізмом». Патріоти, які виступали за демократизацію громад.-політ. життя і налагодження широких зв'язків з КНДР, піддавались жорстоким репресіям. У 1965—73 Пд. К. була гол. партнером США у війні проти в'єтнамського народу (див. *Агресія США у В'єтнамі*). В 1965 Пд. К. підписала з Японією «договір про нормалізацію міждержавних відносин», що створив умови для проникнення япон. капіталу в Пд. К., співробітництва правлячих кіл Японії і Пд. К. на антикомуністичній основі. В 1979 Пак Чжон Хі (внаслідок суперечностей у правлячій верхівці) вбитий. Навесні 1980 у Пд. К. відбулися масові антиурядові виступи (в м. Кванджу — антиурядове повстання), які були придушені збройними силами. В країні було оголошено надзвичайний стан. До влади прийшла військ. хунта на чолі з ген. Чон Ду Хваном. З 1966 Пд. К.— член *АЗПАК* *В. К. Пак.*
Політичні партії, профспілки. Демократична республіканська партія, засн. 1963. Правляча. Опозиційні партії — Нова Демократична партія, засн. 1967. Демократична партія об'єднання, засн. 1973. Революційна партія возз'єднання (Хенмен тхонільдан), засн. 1969. Виражає інтереси трудящих, виступає за здійснення нар.-демократичної революції, за мирне возз'єднання К. на демократичній основі. Перебуває в підпіллі. Федерація корейських профспілок, засн. 1946. Стала проурядовою організацією.
Господарство. Економіку значною мірою контролює іноз. капітал, гол. чин. США і Японії. В 1977 іноз. інвестиції становили 2,1 млрд. дол. Поступово зростає роль нац. фінансово-монополістичних угруповань. В електроенергетиці, добувній і обробній пром-сті, банківській справі значну роль відіграє держ. капітал. Д-ва контролює залізничний і повітряний транспорт, зв'язок, зовн. торгівлю. Для економіки Пд. Кореї характерні кризові явища. В 1978 в країні налічувалося 427 тис. повністю безробітних, 90 тис. чоловік змушені були працювати за кордоном. На промисловість припадає 29,1% валового внутр. продукту (1976). Вона розвивається на базі використання імпортних сировини, деталей і напівфабрикатів, експлуатації дешевої робочої сили. Іноз. капіталовкладення спрямовуються гол. чин. в експортні галузі та на виробн. продукції стратегічного призначення. Видобувають вугілля (понад 17 млн. т на рік), вольфрам, молібден, залізо., цинкову та свинцеву руди тощо. Енергетика Пд. К. значною мірою залежить від завозу нафти та ін. видів палива. Більша частина електроенергії (31,9 млрд. кВт год, 1978) виробляється на ТЕС. На імпортній сировині працює чорна металургія. У 1978 було вироблено 3 млн. т сталі. У м. Пхохані діє найбільший в країні металург. комбінат. В Пд. К. є підприємства кольорової металургії, хім., нафтохім. та легкої пром-сті. В 1977 вироблено понад 400 тис. т пряжі та бл. 700 млн. м² тканин усіх видів. Гол. центри виробн. бавовняних тканин — Сеул, Інчхон, Тегу, Пусан; у Чхонджу й Кванджу — виробн. натурального шовку. Працюють численні рисоочисні, борошномельні, цукрові, соєобробні, винороб ні, тютюнові, рибообробні та ін. підприємства. Машинобудування спеціалізується гол. чин. на складанні (з імпортних деталей) телевізорів, радіоприймачів, велосипедів, мотоциклів, автомобілів, моторів, електротех. устаткування та ін. Осн. центри суднобудування — Ульсан та Пусан. Підприємства паперової, деревообр., буд. матеріалів пром-сті, кустарне виготовлення предметів домашнього вжитку.
Частка с. г. у валовому внутр. продукті — 25,7%, в ньому зайнято 42% економічно активного населення країни. С.-г. виробн. задовольняє потреби країни в продовольстві на 65%. В обробітку — 22,7% зем. площі, з них 41,8% зрошується. На значних площах збирають по 2—3 врожаї на рік. Переважають дрібні селянські г-ва. Гол. галузь с. г.— землеробство. Вирощують (збір, млн. т): рис — 5,8 (1978), ячмінь — 0,9 (1977), а також пшеницю, кукурудзу, сою, картоплю, батат, овочі, фрукти, з технічних культур — бавовник, тютюн, коноплі, рамі. Значну частину зерна довозять. Тваринництво розвинуте мало. Поголів'я (млн., 1977): великої рогатої худоби — 1,6, свиней — 1,3. В гірських районах — заготівля деревини, гол. чин. на дрова. Місц. лісові ресурси майже вичерпані. На узбережжі — вилов риби (2,1 млн. т, 1975).
З-ць — 5,7 тис. км, автошляхів — бл. 34 тис. км, у т. ч. З тис. км з твердим покриттям. Осн. мор. порти — Пусан, Інчхон, Ульсан, Пхохан, Мокпхо, Масан, Йосу. Найбільші аеропорти — в Сеулі, Пусані, Тегу.
Зовнішня торгівля Пд. Кореї зорієнтована на економічно розвинуті капіталістичні країни — США, Японію, а також Канаду, країни *Європейського економічного товариства* та ін. В експорті переважає продукція обробної пром-сті (88%). Вивозять також мінеральну сировину (гол. чин. концентрат вольфраму); довозять паливо, сировину, продовольство, машини та устаткування, деталі, хім. продукти. Грош. одиниця — вона. 485 вон = 1 дол. США (березень 1979). *Б. П. Яценко.*
Освіта. Поряд з держ. існують приватні поч. і серед. школи. Строк навчання в поч. школі 6, у середній — 6 (3 + 3) років. У 1976/77 навч. р. у початкових школах було 5,5 млн., у серед. навчальних закладах — 3,3 млн. учнів, у 72 вищих навч. закладах — 323 тис. студентів. Поряд з держ. є приватні ун-ти й коледжі. Найбільший держ. вуз — Сеул. ун-т (засн. 1946; 16,2 тис. студентів), один з найбільших приватних вузів — Кор. ун-т у Сеулі (засн. 1905; 10,2 тис. студентів). У Сеулі — Нац. академія наук (засн. 1954), Нац. академія мистецтв (засн. 1954), ряд н.-д. ін-тів, Нац. б-ка (засн. 1925), б-ки Сеул. і Кор. ун-тів, Нац. музей (засн. 1915), Нац. наук. музей (засн. 1926) та ін. *В. З. Клепиков.*
Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 в Пд. К. виходило 30 щоденних газет заг. тиражем бл. 5 млн. прим. Основні з них: кор. мовою—«Тона ільбо» («Східноазіатська газета», з 1920), «Чосон ільбо» («Корейська газета», з 1920), «Хангук ільбо» (Корейська газета», з 1954); англ. мовою—«Коріа геральд» («Корейський вісник», з 1953), «Коріа таймс» («Корейський час», з 1950). Провідні телеграфні агентства — Хаптон Тхонсін (засн. 1945) і Тон'ян Тхонсін (засн. 1952). Є 7 систем радіомовлення. Діє 13 телецентрів (з них 11 приватних). *В. К. Пак.*
Література. У творах перших років після визволення (1945) відображено сподівання народу на незалежність країни в майбутньому (вірші Лі Ха Юна, Кім Гван Сопа). З кін. 40-х рр. розвиток л-ри відбувається під впливом модних віянь Заходу — екзистенціалізму, «антироману», «нової критики». З серед. 60-х рр. переважаючими стали теми війни, самітності людини в бурж. суспільстві, містицизм. На поч. 70-х рр. спостерігалося зростання прогресивних, реалістич-

Лі Дя Гван. Портрет Ян Сана. Живопис на шовку. Початок 19 ст.

Г. М. Коржев.

Д. С. Коржинський.

Г. М. Коржев. Художник. 1961. Державна Третьяковська галерея в Москві

них тенденцій (т. з. л-ра участі), розвивалося критичне ставлення до південнокорейської дійсності (поезія Кім Джі Ха).

Л. Р. Концевич.

Архітектура та мистецтво. У Пд. К. в 50—70-х рр. 20 ст. споруджувалися громад. будівлі гол. чин. у формах зх.-європ. стилів (будинок авіакомпанії «Коріа ер лайнс» у Сеулі, 1969), та з елементами нар. буд-ва в поєднанні з сучас. конструкціями (розважальний центр «Уокер-Хілл» поблизу Сеула).

Серед художників-реалістів — живописці Кім Ін Син, Лі Джун Соп. Представники модерністських течій: живописці Кім Хван Гі, Нам Гван, скульптори Кім Йон Хак, Чон Сан Бом; нац. традицій: живописець Хо Бен Ньон, скульптор Кім Гьон Син та ін.

В Сеулі — оперна трупа, що ставить спектаклі європ. репертуару; симф. оркестри, муз. коледжі при окремих ун-тах. Театри: «Мінджун», «Тон'ян», Експериментальний і невеликі театр. трупи. Театр перебуває під впливом модерністського театр. мист. Заходу.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Пробудження Азії; т. 28 Зошити з імперіалізму; т. 41. Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу; Ким Ир Сен. Избранные произведения, т. 1—5. Пхеньян, 1970—72; История Кореи. С древнейших времён до наших дней, т. 1—2. М., 1974; Корейская Народно-Демократическая Республика. М., 1975; Мартынов В. В. Корея. М., 1970; Еременко Л. Е., Иванова В. И. Корейская литература. М., 1964; Никитина М. И., Троцевич А. Ф. Очерки истории корейской литературы до XIV в. М., 1969; Троцевич А. Ф. Корейская средневековая повесть. М., 1975; Елисеев Д. Д. Новелла корейского средневековья. Эволюция жанра. М., 1977; Корейское классическое искусство. М., 1972; Глухарева О. Н. Искусство Кореи. М., 1979; Маринов В. А., Торкунов А. В. Южная Корея — база империализма на Дальнем Востоке. М., 1979; Современная Корея. Справочное издание М., 1971.

КОРЖ Микита Леонтійович (1731, с. Нові Кайдаки, тепер у складі Дніпропетровська — 1835) — запорізький козак. Належав до заможної частини запорізького козацтва (мав власний *зимівник*). Спогади його, записані укр. дворянським істориком А. О. *Скальковським*, містять цінні відомості про соціально-екон. відносини, класову боротьбу, суспільно-політ., адм. і військ. устрій *Запорізької Січі*.

КОРЖ Олексій Олександрович (н. 23.IV 1924, с. Оболонь Полтав. обл.) — укр. рад. ортопед-травматолог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1967). Член КПРС з 1965. Закінчив 1951 Харків. мед. ін-т. З 1951 — співробітник Харків. н.-д. ін-ту ортопедії і травматології ім. проф. М. І. Ситенка, з 1965 — директор цього ін-ту. Одночасно з 1966 — зав. кафедрою ортопедії і травматології Укр. ін-ту вдосконалення лікарів. Праці К. з питань хірургічного лікування травм, пухлин, кістково-суглобового туберкульозу, *регенерації* в ортопедії та травматології тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1977.

КО́РЖЕВ (Коржев-Чувельов) Гелій Михайлович (н. 7.VII 1925, Москва) — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1979), дійсний член АМ СРСР (з 1970). В 1944—50 навчався в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова у С. *Герасимова*. Твори: триптих «Комуністи» (1957—60), «Закохані» (1959), «Художник» (1961), серія картин «Обпалені вогнем війни» (1962—67), «Приречена» (1975). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КОРЖИ́НСЬКИЙ Дмитро Сергійович [н. 1 (13).IX 1899, Петербург] — рад. геолог-петрограф, акад. АН СРСР (з 1953). Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчивши Ленінгр. гірничий ін-т (1926), у різні роки працював у *Геологічному комітеті*, н.-д. установах; 1929—40 викладав у Ленінгр. гірничому ін-ті. Досліджував гірські породи *докембрію* й пов'язані з ними корисні копалини Уралу, Сх. Сибіру, Казахстану, Серед. Азії. З 1969 по 1979 — директор Ін-ту експериментальної мінералогії АН СРСР. Осн. праці присвячені фіз.-хім. аналізові процесів мінералоутворення. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами. Золота медаль АН СРСР ім. В. І. Вернадського, 1972. Держ. премія СРСР, 1946, 1975. Ленінська премія, 1958. Іменем К. названо мінерал коржинськіт.

КОРЖІ́ВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1906 — антипоміщицький виступ селян с. Коржова (тепер Уманського р-ну Черкас. обл.). 11 (24).VI селяни зажадали від місц. поміщика збільшити плату за с.-г. роботи. Намагання поліції 15(28).VI провести арешти активних учасників виступу зустріли з боку селян збройний опір. 19.VI (2.VII) в село прибув загін козаків. Під час сутички було вбито двох селян. Багатьох учасників заворушення притягнули до суду.

КОРЗУ́Н Павло Петрович [15 (27).VIII 1892, с. Клешево, тепер Слуцького р-ну Мінської обл.— 16.IX.1943, м. Гадяч Полтав. обл.] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1942). Член Комуністичної партії з 1930. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир корпусу, заст. команд. 38-ю, команд. 3-ю і 47-ю арміями. Керовані К. війська 47-ї армії брали участь у *Курській битві 1943* і визволенні України. Загинув у бою. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора, медаллю. В м. Гадячі К. встановлено пам'ятник.

КОРИ́ДА (ісп. corrida de toros, букв.— біг биків) — нац. іспанське видовище, походження якого пов'язане з стародавнім культом бика на Піренейському п-ові. Поєдинки з биками відомі з 11 ст, К. у формі сучас. циркового видовища з профес. виконавцями — тореро сформувалася у 18 ст. Група учасників К. складається з 12—14 чол., гол. виконавець якої (матадор) убиває бика ударом шпаги в загривок. Ін. тореро допомагають йому: дратують бика червоними плащами, списами, гарпунчиками. К. влаштовують також у Португалії, Пд. Франції, в країнах Лат. Америки.

КОРИНЕБАКТЕ́РІЇ (від грец. κορύνη — палиця, булава та *бактерії*) — група нерухомих, грампозитивних, неспороутворюючих бактерій. К.— *аероби* або *анаероби*. За формою клітин та *життєвим циклом* близькі до *мікобактерій*, але відрізняються від них рядом біохім. та фізіол. ознак. До К. належать бактерії родів Corynebacterium, Arthrobacter, Propionibacterium, Cellulomonas. Деякі К. є збудниками хвороб людини, тварин, рослин.

КОРИНЕБАКТЕРІО́З — інфекційна хвороба овець, при якій уражаються органи зору і суглоби. До К. сприйнятлива і людина. Збудник — *коринебактерії*. К. протікає у вигляді *артритів* у ягнят та офтальмії у дорослих овець. Джерело зараження — хворі тварини і тварини-бактеріоносії. Діагноз ставлять на основі клініч. ознак і бактеріологіч. дослідження. Заходи боротьби: хворих тварин ізолюють і лікують *антибіотиками*; провадять вет.-сан. заходи.

КОРИ́СНІ КОПА́ЛИНИ — природні мінеральні утворення, які за сучасного стану техніки можуть бути використані в нар. господарстві безпосередньо або після попередньої обробки. Формуються протягом усієї історії розвитку *земної кори* внаслідок *ендогенних процесів* і *екзогенних процесів*. Мінеральна речовина К. к. утворюється внаслідок випадання її з магматичних розплавів (див. *Магма*), водних розчинів земної кори або поверхневих водоймищ, а також при геохім. перегрупуванні гірських порід у твердому стані тощо. За умовами утворення розрізняють К. к. ендогенні (магматичні, пегматитові, карбонатитові, скарнові, гідротермальні), екзогенні (К. к. вивітрювання, розсипні, осадові) і метаморфогенні. Значні скупчення К. к. утворюють родовища. К. к. бувають як неорганічного, так і органічного походження, за фіз. станом — тверді, рідкі й газоподібні. За пром. використанням К. к. поділяють на 4 великі групи — металеві, неметалеві, горючі, або *каустобіоліти*, й гідромінеральні. Металеві К. к. представлені самородними металами, рудами чорних, кольорових, рідкісних і радіоактивних металів, а також *рідкісноземельних і розсіяних елементів рудами*. До неметалевих К. к. відносять гірничо-хімічну (різні солі, гіпс, барит, сірка та ін. копалини) й агрономічну (див. *Агрономічні руди*) сировину, сировину для виробн. *вогнетривких матеріалів*, буд. матеріалів, *дорогоцінне каміння*, *виробне каміння*, *керамічну сировину* тощо. Група горючих К. к. включає нафту, природні горючі гази, кам. та буре вугілля, торф, горючі сланці. Гідромінеральні К. к.— підземні води (питні, тех., бальнеологічні, або мінеральні), які вміщують цінні елементи (бром, йод, бор, радон тощо) в кількостях, при-

датних для вилучення їх. Поняття К. к. нестійке, воно змінюється залежно від потреб нар. г-ва, розвитку техніки їхнього добування, збагачення (див. *Збагачування корисних копалин*) і переробки мінеральної сировини тощо. В надрах України є майже всі види К. к., які використовують у нар. г-ві. Україна займає провідне місце в Рад. Союзі за запасами заліз. руд, кам. вугілля, природних горючих газів, марганцевих руд, бентонітових глин тощо. Див. також *Запаси корисних копалин*, *Мінеральна сировина*.

Літ.: Татаринов П. М. Условия образования месторождений рудных и нерудных полезных ископаемых. К., 1962; Смирнов В. И. Геология полезных ископаемых. М., 1965; Геология и полезные ископаемые Украины. К., 1978. *В. К. Куликовський.*

КОРИСТУВА́ННЯ — у *цивільному праві* повноваження особи одержувати матеріальні, культурні та ін. вигоди від *майна, речей* відповідно до їхніх корисних властивостей і господарського призначення. К. неможливе без фактичного *володіння* речами. Рад. закон передбачає, що К. є одним з повноважень власника і здійснюється ним у межах, встановлених законом. Воно не повинно суперечити сусп. інтересам, завдавати шкоди ін. особам, порушувати правила соціалістичного співжиття. В разі порушення права К. власники й особи, що користуються майном, речами (див., зокрема, *Майнового найму договір*), можуть звертатися до суду з т. з. *негаторним позовом*.

КОРИФЕ́Й (грец. κορυφαῖος — вождь, голова, керівник) — 1) У давньогрец. драмі — проводир хору. В трагедіях Есхіла, Софокла, Евріпіда, Арістофана — виконавець мелодекламаційних речитативів; також активна дійова особа, що вступала в безпосередній контакт з акторами, тобто була посередником між хором і акторами. 2) Найвизначніший діяч у якійсь галузі науки, літератури або мистецтва.

КОРИ́ЦЯ — висушена кора гілок коричних дерев. К. містить ефірну олію (1—2%), дубильні речовини, смолу. Використовується в харч. пром-сті, медицині та парфюмерії.

КО РИ́ЧНЕВІ ГРУНТИ́ — тип грунтів, що розвиваються в помірно теплих (перехідних до субтропічних) і субтропічних умовах під відкритими дубовими і дубово-грабовими лісами, з трав'янистим покривом, заростями чагарників на зораних на їх місці нивах. К. г. формуються на різних породах при непромивному *водному режимі грунту* і глибокому заляганні *грунтових вод*. В СРСР поширені в передгірних і гірських р-нах Закавказзя, Чечено-Інгушської АРСР і Дагестанської АРСР, а також у горах Криму і деяких гірських областях Середньої Азії. Реакція К. г.— нейтральна; за забарвленням гумусового горизонту їх поділяють на коричневі, темно-коричневі і коричнево-бурі; характерне для К. г. глибоке (до 100 см і більше) проникнення *гумусу*, значна частина їх має високу родючість. *М. К. Шикула.*

КОРИ́ЧНИК (Cinnamomum) — рід рослин родини лаврових. Вічнозелені дерева і кущі. Листки чергові, прості, цілокраї, шкірясті, без прилистків. Квітки дрібні жовтуваті, найчастіше двостатеві, іноді полігамні, в волотистих суцвіттях. Плід — однонасінна кістянка. Понад 200 видів, поширених гол. чин. у Пд.-Сх. Азії і Австралії. В СРСР лише в культурі 6 видів, з них найпоширеніший К. китайський (C. cassia); в УРСР — відсутні. К. використовуються в зеленому будівництві; дають цінну деревину, ефірні і жирні олії, які застосовують у виробництві ліків, барвників, прянощів тощо. З плодів одержують ванілін. Найпоширенішими є коричні дерева — К. китайський та К. цейлонський (C. ceylonicum), з кори яких одержують *корицю*, і К. камфорний, або *камфорне дерево*, камфорний лавр (C. camphora), з якого добувають *камфору*.

А. П. Лебеда.

КО́РІ (Cori) Карл Фердінанд (н. 5.XII 1896, Прага) — амер. біохімік, чл. Нац. академії США і Лондон. королівського т-ва. В 1920 закінчив Празький ун-т. З 1931 — професор мед. школи ун-ту Вашінгтона в Сент-Луїсі. Працював разом з дружиною Герті Терезою Радніц-Корі (1896—1957). Їхні осн. праці—в галузі *вуглеводного обміну*. Встановили шляхи обміну *глікогену* через утворення молочної к-ти та глюкози (цикл К.). Одержали ряд ферментів у кристал. формі. Ін. праці — з питань гормональної регуляції ферментативних процесів. Нобелівська премія, 1947 (разом з Г. Корі).

КОРІА́НДР (Coriandrum) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *зонтичних*. 2 види, поширені переважно в країнах Середземномор'я. В СРСР, у т. ч. й на Україні,— 1 вид: К. посівний, коляндра, кінза (C. sativum). Стебло пряме, ребристе, 40- 150 см заввишки, розгалужене. Листки перисторозсічені, нижні черешкові, верхні — сидячі або короткочерешкові. Квітки дрібні, білі, рожеві, блідо-рожеві, фіолетові, жовті, зібрані в складні зонтики. Плоди — буро-жовті, майже кулясті двосім'янки. Вирощують К. на Україні, Кавказі, в Серед. Азії та на Далекому Сході для одержання плодів, які містять від 0,8 до 1,6% ефірної олії, а також до 28% жирної олії. Плоди К. використовують у хлібопекарському, кондитерському виробн.; жирну олію — в текст. пром-сті, миловарному та поліграфіч. виробн. Знежирений шрот — цінний білковий корм для тварин. Районовані (1980) сорти на Україні: Зміна, Кіровоградський, Ранній, Янтар. Урожай насіння К. в передових г-вах 12—20 ц/га.

КОРІВНИК — осн. будівля для утримання корів і *нетелей* на фермах *великої рогатої худоби*. Тип К. і розміри залежать від способу утримання тварин, місткості та засобів механізації виробничих процесів. К. бувають для прив'язного (стійлового) і безприв'язного (вільного) утримання худоби. Осн. частину К. (бл. 80%) займає приміщення для утримання худоби. При прив'язному утриманні в К. у 2—6 рядів розміщують стійла з *годівницями*, автонапувалками, проїзди для роздавання кормів, канали для видалення гною, проходи для тварин на вигул. До складу таких К. входять також молокозливна, мийна, вакуумна, кімната для обслуговуючого персоналу, ін. підсобні приміщення. При безприв'язному утриманні тварин К. поділяють на секції для 50—100 голів. Годують тварин на кормо-вигульних майданчиках або в приміщенні. *Доїння* корів і обробку *молока* проводять в окремому доїльно-молочному блоці. Будують також великі спеціалізовані *тваринницькі комплекси* для виробн. молока на пром. основі. В К. передбачають оптимальний обсяг приміщення і необхідний мікроклімат.

Ю. І. Кошиць.

КОРІН Огата (1658, Кіото — 20. VI 1716) — япон. художник. Малював пейзажі, портрети, картини на істор. теми («36 великих поетів», «Осінні квіти», «Бамбук і слива», «Зимовий пейзаж», «Хотей»); розписував ширми, кімоно, віяла, кераміку. К. був також майстром лакового живопису, в який запровадив нову техніку і прийоми; золотий лак поєднував з інкрустацією перламутром, сріблом і свинцем. Для творчості К. характерна органічна єдність прикладного й станкового мистецтва.

КО́РІН Павло Дмитрович [25. VI (7.VII) 1892, Палех, тепер Іван. обл.— 22.XI 1967, Москва] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1962), дійсний член АМ СРСР (з 1958). Син селянина-іконописця. В 1912—16 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в К. *Коровіна* та С. *Малютіна*. Твори: «Моя Батьківщина» (1928—47), «Батько і син» (1931), портрети — М. Горького (1932), М. Нестерова (1939), К. Ігумнова (1941), С. Коненкова (1947), М. Сар'яна, Р. Симонова (обидва — 1956), Ку-

П. Д. Корін.

Коріандр посівний: *1*—верхня частина рослини; *2* — плід; *3* — корінь.

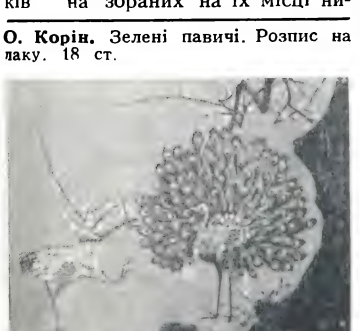

О. Корін. Зелені павичі. Розпис на лаку. 18 ст.

П. Д. Корін. Портрет академіка М. Ф. Гамалії. 1941. Державна Третьяковська галерея в Москві.

Корінф. Руїни храму Аполлона. Бл. 550 до н.е.

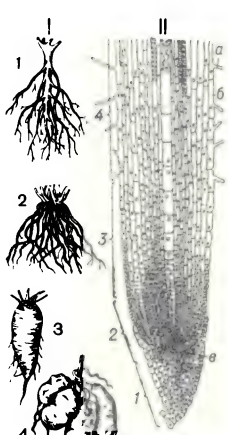

Корінь.
I — типи кореневої системи: 1 — стрижнева; 2— мичкувата; 3— кореневплід (турнепсу); 4— кореневі бульби (батату).
II — поздовжній зріз кореня ячменю: *1* — кореневий чохлик; *2* — зона поділу клітин; *3* — зона росту; *4* — зона всисання (зона кореневих волосків): *а* — волоски; *б* — епіблема; *в* — ініціальні клітини.

криніксів (1958), Р. Гуттузо (1961); триптих «Олександр Невський» (1942—43); монументальні роботи на станціях Моск. метрополітену. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1952. Ленінська премія, 1963.

КОРІННІ ПОРО́ДИ — гірські породи, що залягають на місці свого утворення і не зазнали змін від діяння процесів *вивітрювання*. Завдяки процесам *ерозії* й *денудації* К. п. виходять на земну поверхню. На Україні річкові долини майже скрізь врізані в К. п. різного віку. З К. п. пов'язані родовища *корисних копалин* (залізні руди, руди кольорових металів, каустобіоліти, природні буд. матеріали тощо).

КОРІ́НФ — давньогрец. *поліс* на *Корінфському перешийку*. Засн. *дорійцями*, ймовірно, в 10 ст. до н. е. У 8—7 ст. до н. е. К. заснував ряд колоній, у т. ч. *Сіракузи*. У 8 ст. до н. е. в К. було встановлено *олігархію*, в 7 ст. до н. е.— *тиранію*, з 6 ст. до н. е.— знову олігархію. 7—6 ст. до н. е.— період найвищого розквіту К. З кін. 6 ст. до н. е. входив до *Пелопоннеського союзу*. Торг. суперництво між К. і *Афінами* стало однією з причин *Пелопоннеської війни* (431—404 до н. е.). В союзі з Аргосом, *Фівами*, Афінами та ін. полісами К. вів *Корінфську війну 395—387 до н. е.* проти Пелопоннеського союзу, очоленого *Спартою*. В 146 до н. е. К. зруйнували римляни.

КОРІ́НФСЬКА ВІЙНА́ 395—387 ДО Н. Е.— війна між коаліцією грец. полісів (*Фіви*, Аргос, *Корінф*, *Афіни*, Мегара та ін.) і *Пелопоннеським союзом*, очолюваним *Спартою*. Спочатку антиспартанську коаліцію підтримувала Персія, яка з 399 до н. е. вела війну проти Спарти. Перемоги антиспартанської коаліції 394 до н. е. біля о. Кнід, Коронеї та на Істмі примусили Персію, що побоювалася посилення Афін, перейти на бік Спарти. Війна закінчилася укладенням т. з. Анталкідового миру (387 або 386 до н. е.), за яким під владу Персії переходили грец. міста Малої Азії, о-ви Кіпр та Клазомени, більшості грец. полісів надавалась автономія, лише Лемнос, Імброс та Скірос залишилися під владою Афін,розпускалися всі політ. союзи, крім Пелопоннеського. *І. А. Лісовий.*

КОРІ́НФСЬКИЙ О́РДЕР — один з трьох основних грецьких *архітектурних ордерів*. Склався в 2-й пол. 5 ст. до н. е. Від *іонічного ордера* відрізняється витонченішими пропорціями та складнішою формою *бази* і особливо *капітелі*, яка схожа на букет стилізованих листків *аканта* й має чотири невеликі *волюти*, що підтримують тоненький *абак*. Найкращим зразком К. о. є храм Зевса Олімпійського (2 ст. до н. е., арх. Коссутій) в Афінах. К. о. був поширений в архітектурі еллінізму та Стародавнього *Риму*. Іл. див. до ст. *Архітектурні ордери*, т. I, с. 269.

КОРІ́НФСЬКИЙ ПЕРЕШИ́ЙОК — перешийок на Пд. Європи, сполучає п-ів Пелопоннес з Центр. Грецією. Омивається водами Корінфської зат. Іонічного м. та зат. Саронікос Егейського м. Довж. 42 км, шир. до 16 км. Рослинність напівпустельна. Через К. п. проходить з-ця і шосе, що сполучають Афіни та Корінф. У 1881—93 через К. п. прорито Корінфський канал.

КО́РІНЬ — один з основних *вегетативних органів* вищих рослин, що виконує функції прикріплення до субстрату, поглинання з нього води і поживних речовин, синтезу органічних сполук та переміщення їх в ін. органи, виділення деяких продуктів обміну, зв'язку рослини з організмами, що населяють грунт (див. *Бульбочкові бактерії*, *Мікориза*), нагромадження запасних поживних та ін. речовин, *вегетативного розмноження*. Еволюційно К. молодший від *стебла* і *листка*; він утворився в зв'язку з переходом рослин до життя на суші. У нижчих рослин К. немає, а є *ризоїди*. Залежно від походження розрізняють головний К., бічні й придаткові (адвентивні) К. Головний К. розвивається із зародка (зародкового корінця); придаткові — з стебла, листків, *бульб*, *цибулин*; бічні К. утворюються як 2-го й наступних порядків осі гол. і придаткових К. Сукупність К. однієї рослини наз. кореневою системою. Розрізняють кореневі системи стрижневу (з добре розвинутим гол. К., від якого відходять бічні К.; властива майже всім *дводольним* рослинам) і мичкувату (головний К. рано відмирає або росте нарівні з ін. коренями; властива *однодольним* і деяким дводольним рослинам). К. різних рослин проникають у грунт на різну глибину і часом займають велику площу. За формою К. бувають шнуровидні, нитковидні, конічні, веретеновидні, кулясті, шишкуваті тощо. За відношенням до субстрату К. поділяють на підземні (властиві більшості вищих рослин), водяні у *водяних рослин* (містяться в товщі води), повітряні (властиві *епіфітам*), *гаусторії* (корені-присоски у паразитних рослин). У К. розрізняють зону *кореневого чохлика*, зону поділу, в якій розташований *конус наростання*; зону росту, де відбувається збільшення розмірів клітин; зону всисання з численними кореневими волосками та зону проведення. У більшості однодольних і молодих дводольних рослин К. складається з покривної тканини (*епіблеми*), первинної кори і *центрального циліндра*. Така будова К. наз. первинною. У *голонасінних* і дводольних рослин завдяки діяльності *камбію* відбувається вторинне потовщення К. Залежно від специфічних функцій, що їх виконують К., розрізняють такі видозміни (*метаморфози*) К.: *кореневплід*, кореневі бульби, м'ясисті К., дихальні К. (*пневматофори*), ходульні К. (підпори для крони деяких тропіч. дерев), повітряні К. (вбирають з повітря воду) тощо. К. багатьох рослин мають широке застосування у медицині, харч. пром-сті, тех. виробництві. Рослини з добре розвинутою кореневою системою використовують для закріплення рухомих пісків, ярів, еродованих грунтів.

КО́РІНЬ у математиці — 1) К. степеня n з числа a (взагалі кажучи, комплексного) є число x, n-й степінь якого дорівнює a, тобто $x^n = a$; позначається $\sqrt[n]{a}$. При $n = 2$ К. наз. квадратним, при $n = 3$ — кубічним. К. парного степеня з додатного числа у полі *дійсних чисел* має два значення, які відрізняються лише знаком; додатне значення К. наз. арифметичним. Якщо $a \neq 0$, то в полі *комплексних чисел* К. n-го степеня має n різних значень, які обчислюють за формулою

$$\sqrt[n]{a} = \sqrt[n]{|a|}\left(\cos\frac{\varphi + 2k\pi}{n} + i\sin\frac{\varphi + 2k\pi}{n}\right),$$

де $\sqrt[n]{|a|}$ — арифм. значення кореня з *модуля* числа a, φ — аргумент цього числа, $k = 0, 1, \ldots, n - 1$. 2) К. *алгебраїчного рівняння* з одним невідомим є число, підстановка якого в рівняння замість невідомого перетворює це рівняння на тотожність. Див. також *Основна теорема алгебри*.

КО́РІНЬ СЛО́ВА — *морфема*, яка є спільною частиною споріднених слів і виражає основне (лексичне) значення слова (напр., «коп-а-ти» — «коп-ач» — «розкоп-к-а»). Корінь — незмінна частина слова, але в ній може відбуватися *чергування звуків*, випадання, іноді поява нового звука. Звукова будова К. с. у різних мовах неоднакова (напр., в індоєвроп. мовах К. с. складається з приголосних і голосних, а в семітських — лише з приголосних).

КОРІОЛІ́СА СИ́ЛА — сила *інерції*, зумовлена впливом обертового руху системи на рух тіла відносно цієї системи. Проявляється в тому, що в обертовій системі відліку рухоме тіло або відхиляється в напрямі, перпендикулярному до його відносної швидкості $\vec{v}$ і кутової швидкості системи $\vec{\omega}$, або діє на *в'язь механічну*, яка перешкоджає такому відхиленню. К. с. $\vec{I}_k$ визначається за формулою: $\vec{I}_k = -m\vec{a}_k$, де m — маса тіла, $\vec{a}_k = 2[\vec{\omega}, \vec{v}]$ — т. з. прискорення Коріоліса. Вектор $\vec{I}_k$ напрямлений так, що з його кінця обертання по найкоротшій віддалі від $\vec{\omega}$ до $\vec{v}$ спостерігається в напрямі, що збігається з рухом годинникової стрілки (мал.). К. с. зумовлює такі геофіз. явища, як підмивання правих берегів річок у Пн. півкулі і лівих — у Пд., виникнення пн.-сх. та пд.-зх. пасатів тощо. К. с. враховують у техніці, метеорології, балістиці. Названо ім'ям франц. механіка та математика Г. Г. Коріоліса (1792—1843).

КОРК Август Іванович [22.VII (3.VIII) 1887 — 11.VI 1937] — рад. військ. діяч, командарм 2-го рангу. Член Комуністичної партії з

1927. Н. в с. Ардлані (тепер Йигеваського р-ну Ест. РСР) в сел. сім'ї. Закінчив Академію Генштабу (1914). Учасник 1-ї світової війни, підполковник. У Червоній Армії з 1918. В 1919—20, командуючи 15-ю і 6-ю арміями, брав участь у боях проти білополяків і врангелівців. Після громадян. війни — команд. військами Харків. військ. округу, помічник команд. військами України і Криму (1921—22), команд. військами ряду ін. військ. округів, нач. постачання РСЧА (1928), нач. Військ. академії ім. М. В. Фрунзе (з 1935). Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

КОРК — місто на Пд. Ірландії. Розташований на р. Лі, поблизу її впадіння в затоку Корк Атлантичного ок. Значний мор. порт, вузол з-ць. 128,7 тис. ж. (1971). Найрозвинутіші галузі, пов'язані з переробкою продукції с. г. на експорт — м'ясоконсервна, борошномельна, вовняна, шкіряна. Підприємства металург., металообр., маш.-буд. (зокрема, автомобіле- і тракторобудівної), електротех. та хім. пром-сті. Ремонт суден. Університетський коледж. К. виник в кін. 6 ст.

КО́РКІНО — місто обласного підпорядкування Челяб. обл. РРФСР. Залізнич. ст. Дубровка-Челябінська. 66 тис. ж. (1977). В К.— видобування бурого вугілля (діє один з найглибших у світі вуг. розрізів). З-ди: цементний, екскаваторно-вагонорем., авторем. та склоробний. Виробн. стінових матеріалів, азбоцементних виробів. Швейна ф-ка. В К.— гірничобуд., харч. пром-сті та промбудматеріалів технікуми. Місто утворене 1942.

КО́РКО́ВИЙ ДУБ, пробковий дуб — назва двох видів з роду *дуб*. З К. д. одержують *корок*. Розрізняють К. д. п р о б к о в и й (Quercus suber), К. д. з а х і д н и й (Q. occidentalis). Це великі дерева, до 20 м заввишки з майже округлою кроною. Листки овальні або еліптичні, на зиму не опадають. Квітки однодомні. Стовбур і великі гілки вкриваються товстим корковим шаром.

К. д. дико ростуть на Піренейському та Апеннінському півостровах, в Пд. Франції, на островах Сіцілія, Сардінія, Корсіка і Балеарських, в Алжірі, Тунісі і Марокко. В цих же місцях широко культивують обидва види К. д. В СРСР плантації К. д. є в Сочинському лісгоспі. Іл. с. 412.

КОРМА́НЬ — село на правому березі Дністра в Сокирянському районі Чернів. обл. УРСР, в околицях якого виявлено різночасні поселення стародавньої людини. Серед них відома група стоянок часів *палеоліту* (Кормань I—VII). Найхарактернішою є багатошарова стоянка Кормань IV. Її досліджено 1969—75. При розкопках відкрито залишки 16 різночасних поселень (від мустьєрського часу до *мезоліту*). Знайдено численні крем'яні, кістяні й рогові вироби, кістки викопних тварин: мамонта, носорога, зубра, лося та ін. В деяких пізньопалеолітичних поселеннях було розкопано залишки житл. споруд. Поблизу К. виявлено також залишки поселення *трипільської культури* та поселення 7—8 ст. н. е.

Літ.: Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре. М., 1977. *О. П. Черниш.*

КОРМ́И — продукти рослинного і тваринного походження, а також мінеральні речовини та синтетичні препарати, що їх використовують для годівлі тварин. Виробн. К. та їх раціональне використання — осн. умова успішного розвитку й інтенсифікації *тваринництва*. Найпоширеніші К. р о с л и н н і: *зелені корми*, грубі й *зернові корми*, *сіно*, *сінаж*, *силос*, *коренеплоди* і *бульби* кормові, *баштанні культури*, кормові відходи харч. і тех. виробництва (*макуха*, *жом*, *меляса*, *барда*, *пивна дробина*). За хім. складом та фізіол. дією рослинні К. поділяють на об'ємисті (грубі й *соковиті корми*) та *концентровані корми*. З К. т в а р и н н о г о походження найбільше значення мають *молоко* та відходи молокозаводів (*сироватка молочна*, сколотини, *молочні відвійки*), м'ясної та рибної пром-сті (*кров'яне борошно*, *м'ясне борошно*, *м'ясокісткове борошно*, *риб'яче борошно*). Ці корми багаті на повноцінний *білок*. З синтетичних препаратів застосовують *сечовину* тощо. М і н е р а л ь н і К. згодовують тваринам у вигляді *мінеральної підгодівлі*, *премікси* та різних добавок макро- і *мікроелементів* до *кормового раціону*. Багатими на *вітаміни* є зелені й соковиті корми, хвойне і *трав'яне борошно*, вітамінні препарати та концентрати. Окрему групу становлять *комбікорми* і кухонні відходи громад. закладів харчування населення. Після спец. обробки відходи згодовують відгодівельним свиням. Госп. цінність К. визначають *поживністю кормів*, вмістом доступних для засвоєння речовин і вартістю 1 корм. од. Поживність К. залежить від хім. складу (вмісту сухої речовини, протеїну, жиру, безазотистих екстрактивних речовин, клітковини), перетравності, кількості мінеральних речовин і вітамінів, що в свою чергу залежить від природно-кліматич. умов, агротехніки, періоду вегетації при збиранні їх та умов зберігання. Заг. поживність К. виражають у *кормових одиницях*. Вимоги до складу, поживності, зовн. ознак К. визначають стандартами і таблицями поживності. Щоб довше зберігались К. і для зручності машинного роздавання, їх консервують (сушать, силосують), гранулюють і брикетують (див. *Консервування*, *Брикети кормові*). Для кращого поїдання К. у г-вах застосовують різні способи підготовки кормів до згодовування (запарювання, *кальцинування соломи* тощо). Розробкою рекомендацій щодо К. займаються *Кормів український науково-дослідний інститут* та інші н.-д. установи республіки. Див. також *Годівля сільськогосподарських тварин* та ст. за назвами окремих видів кормів і кормових рослин.

Літ.: Копил А. М. Підготовка, зберігання та використання кормів. К., 1973; Хімічний склад і поживність кормів. К., 1973; Довідник по годівлі сільськогосподарських тварин. К., 1977; Довідник поживності кормів. К., 1978; Жадан А. М. Резерви кормового протеїну. К., 1979.

Д. Я. Василенко.

КО́РМИН — річка в Укр. РСР, в межах Волин. обл., права притока р. Стиру. Довж. 53 км, площа бас. 716 км². Бере початок на Волинській височині. Живлення переважно снігове й дощове. Використовують як водоприймач осушувальних систем.

КОРМ́ІВ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т. Підпорядкований Пд. відділенню ВАСГНІЛ. Міститься в м. Вінниці. Створений 1973. Ін-т має 6 відділів, 5 лабораторій і експериментальне г-во «Комуніст». Осн. завдання ін-ту —розробка прогресивних технологій виробн. *кормів* на орних землях і природних *кормових угіддях*; виведення нових сортів та насінництво *кормових культур*; розробка технологій заготівлі й зберігання кормів, їх зоотехнічна оцінка, удосконалення рецептури *комбікормів*; розробка екон. та організаційних заходів у кормовиробництві. Ін-т координує проблеми кормовиробництва в республіці.

І. П. Проскура.

А. І. Корк.

КОРМЛІ́ННЯ — на Русі в 14 — 1-й пол. 16 ст. спосіб утримання призначених владою для управління окремими землями і волостями службових осіб («кормленщиків») за рахунок місцевого населення. К. ліквідовано *земською реформою Івана IV*.

КОРМОБАКТЕРИ́Н — препарат, який виготовляють, розмножуючи мікроб *азотобактер* (Azotobacter Suis) на поживному середовищі (вареній картоплі, *концентрованих кормах*, *сінному борошні* тощо). Має стимулюючі і лік.-профілактичні властивості, що пов'язано з нагромадженням у ньому вітамінів B_{12}, B_2, B_6, РР, *антибіотиків*, *амінокислот*, молочної кислоти тощо. Розчиненим у воді К. обробляють *корми* (на 1 т корму до 1 кг К.).

А. М. Жадан.

КОРМОВА́ ОДИНИ́ЦЯ — одиниця виміру загальної *поживності кормів*. В СРСР з 1922—23 запроваджено р а д я н с ь к у К. о., що відповідає поживності 1 кг сухого вівса, продуктивна дія якого за жироутворенням при відгодівлі *вола* становить 150 г жиру, або 1414 ккал. К. о. дорівнює 0,6 *крохмального еквівалента*. С к а н д і н а в с ь к а К. о. за поживністю відповідає поживності 1 кг ячменю. К. о. враховують при складанні *кормових раціонів* і *кормового балансу* в г-ві. *Л. Й. Поплавський.*

КОРМОВИ́Й БАЛА́НС — розрахунок потреби і надходження кормів у г-ві, районі тощо. Складається для визначення кормової бази і забезпечення громад. тваринництва економічно вигідними повноцінними кормами, а також худоби, що є у власному користуванні колгоспників і працівників радгоспів. Кількість кормів планують на основі завдання щодо виробн. продуктів *тваринництва*. Надходження кормів має бути насамперед за рахунок власного виробн. їх, враховують і відходи *рослинництва* та *корми*, що їх одержать в порядку зустрічного продажу (*жом*, *макуху*, *висівки* тощо).

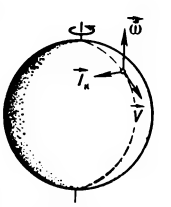

Коріоліса сила.

Корковий дуб. Корковий шар знято.

КОРМОВИ́Й РАЦІО́Н — добова даванка тваринам різних *кормів*. При складанні К. р. враховують потребу тварин у поживних речовинах, асортимент наявних кормів, їх поживність. К. р. індивідуальний складають для окремих тварин (хворих, з рекордною продуктивністю) на короткий строк; груповий — на тривалий час (здебільшого місяць) з розрахунку на «середню» тварину в групі. К. р. має бути економічно вигідним, дешевим, повноцінним, збалансованим за поживними речовинами і відповідати нормам *годівлі сільськогосподарських тварин*. *Л. Й. Поплавський.*

КОРМОВІ́ КУЛЬТУ́РИ — рослини, що їх вирощують на корм с.-г. тваринам. До К. к. належать *кормові трави*, коренебульбоплоди, кормові *баштанні культури*, силосні культури, фуражні зернобобові та *зернові культури*. Використовуються у вигляді пасовищної трави, свіжої зеленої маси, *сіна, сінажу, трав'яного борошна, силосу, плодів*, коренебульбоплодів тощо. Цінність К. к. визначають за їх поживністю (в *кормових одиницях*), вмістом перетравного *протеїну*, мінеральних речовин, *каротину* та *урожайністю*.

КОРМОВІ́ ТРА́ВИ — трав'янисті рослини, які використовують на корм с.-г. тваринам. Культивують понад 80 видів К. т., а на природних *кормових угіддях* їх росте до 5 тис. К. т. поділяють на 4 групи: злакові, бобові, осокові та різнотрав'я. Найбільшу кормову цінність мають *злакові* і *бобові* К. т. На природних *сінокосах* і *пасовищах* злакові можуть досягати 80—90%, бобові — 5—10%, різнотрав'я — 60—70%. До осокових К. т. належать рослини з род. осокових і ситникових; кормова цінність їх, як і різнотрав'я (трави ін. бот. родин), невисока. За тривалістю життя К. т. поділяють на однорічні (вика яра, чина посівна, люпин жовтий, серадела) і багаторічні (конюшина червона, люцерна, еспарцет, тимофіївка лугова, костриця). Останні є осн. рослинами кормових угідь.

КОРМОВІ́ УГІ́ДДЯ — земельні ділянки, зайняті природними або культурними *сінокосами* і *пасовищами*, рослинний покрив яких використовується на корм с.-г. тваринам. К. у. бувають природні, штучні, поліпшені та побічного користування. До останніх відносять ділянки, що тимчасово використовуються під випас худоби або сінокоси поряд з ін. їх призначенням (ліси, чагарники, перелогові землі, зайняті пари тощо). Природні К. у. мають невисоку продуктивність і потребують значного поліпшення (окультурення).

КОРМОЗАГОТІВЕ́ЛЬНІ МАШИ́НИ — машини для механізації збирання і первинного приготування *кормових культур* до згодовування с.-г. тваринам. К. м. залежно від їх призначення поділяють на 4 групи: сінозбиральні, силосозбиральні, коренебульбозбиральні, соломозбиральні. До сінозбиральних К. м. належать всі сінокосарки, *волокуші, підбирачі-копнувачі, прес-підбирачі* тощо, а також спеціальні вантажно-транспортні засоби. Силосозбиральні К. м.— це в осн. комбайни КСС-2,6, КС-2,6 і КС-1,8. Як коренебульбозбиральні К. м. використовують картоплекопачі, *картоплезбиральні комбайни, коренезбиральні машини* РКС-6 і КК-1,4. В групі соломозбиральних К. м.— копицевози, волокуші, *фуражири, стоговози*, 40-кубометрові причепи для подрібненої соломи на *потоковому збиранні* зернових культур. Тепер серед К. м. найпоширеніші нові високопродуктивні кормозбиральні комбайни КСК-100, які випускає Гомельський з-д «Гомсельмаш». Комбайн КСК-100 — це універсальна К. м. для скошування, а також підбирання із валків підсушених трав; для збирання кукурудзи та ін. високорослих культур з одночасним подрібненням їх та навантаженням у транспортні засоби. Подрібнену КСК-100 рослинну масу можна використати для приготування *сінажу, силосу, сіна* (при досушуванні активним вентилюванням), *трав'яного борошна, брикетів кормових*, а також для безпосереднього згодовування худобі. При косовиці трав на самохідний подрібнювач КСК-100 навішують *жниварку* з шириною захвату 4,2 м (мал. 1), а для підбирання валків на той самий подрібнювач замість жниварки навішують підбирач (захват 2,2 м). При збиранні кукурудзи та ін. високостеблих культур на подрібнювач КСК-100 навішують спеціальну жниварку з шириною захвату 3,4 м (мал. 2). На КСК-100 встановлено дизельний двигун СМД-72 потужністю 215 к. с. Середня пропускна спроможність КСК-100 — 50 т/год. Довжина подрібнення маси регулюється в межах 5—100 мм.

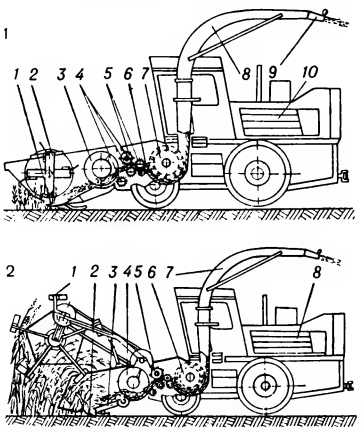

Мал. 1. Схема технологічного процесу роботи комбайна КСК-100 з косаркою для збирання трав: *1* — різальний апарат; *2* — мотовило; *3* — шнек; *4* і *5* — нижні й верхні вальці живильного апарата; *6* — протирізальний брус; *7* — подрібнювальний барабан; *8* — силосопровід; *9* — козирок; *10* — двигун. Мал. 2. Схема технологічного процесу роботи комбайна КСК-100 з жниваркою для збирання високостеблових культур: *1* — мотовило; *2* — різальний апарат; *3* — транспортер; *4* — шнек; *5* — живильний апарат; *6* — подрібнювальний апарат; *7* — силосопровід; *8* — двигун.

КОРМОНАВАНТА́ЖУВАЧІ — машини та устаткування для навантаження в транспортні засоби, а також в *роздавачі кормів* сінажу, силосу, сіна, жому, ін. соковитих і грубих кормів в місцях їх зберігання. В СРСР, зокрема на Україні, поширені такі К.: навантажувач стеблових кормів ПСК-5 — начіпний на трактор, застосовують для відокремлення силосної чи сінажної маси від бурту, а соломи — від скирти, розпушування її і навантаження в транспортні засоби або в мобільні роздавачі кормів. Продуктивність 15 т/год силосу чи до 3 т/год соломи.

Фуражир ФН-1,4 — начіпний на трактор, виконує ті ж виробничі процеси, що й К. ПСК-5, продуктивність 6,5 т/год. Як К. на фермах широко використовують також начіпні грейферні навантажувачі загального призначення ПЭА-1,0 і ПЭ-08Б. *С. О. Карпенко.*

КОРМОПРИГОТУВА́ЛЬНІ МАШИ́НИ — агрегати, машини, устаткування для приготування різних видів кормів до згодовування тваринам. В СРСР, зокрема на Україні, застосовують такі К. м. Дробарки кормів КДМ-2,0 і КДУ-2,0 (мал.) для подрібнення *концентрованих кормів*, а також крейди, солі тощо; продуктивність кожної 2 т/год. Комплекти устаткування комбікормових цехів ОКЦ-30 і ОКЦ-50 для приготування комбікормів; продуктивність — 30 і 50 т за зміну. Агрегати АВМ-0,65, АВМ-1,5А і АВМ-3,0 (мал.) для приготування *сінного борошна*; продуктивність кожного відповідно 0,6 т/год, 1,5 та 3,0 т/год. Устаткування ОГМ-0,8 (продуктивність 0,95 т/год) і ОГМ-1,5 (продуктивність 1,8 т/год) для гранулювання сінного борошна, а для його безтарного зберігання — бункер ОНК-3,0 (мал.) ємністю 160 м³. Устаткування ОГК-3 (продуктивність 2—3 т/год) для виробництва гранул з подрібнених *комбікормів*. Навантажувач-подрібнювач ПСК-5 (продуктивність на навантаженні силосу 15 т/год, соломи — до 3 т/год), соломосилосорізка РСС-6Б (мал.), продуктивність якої 2,5 т/год і подрібнювач ИГК-30Б (мал.) для подрібнення грубих кормів з розщепленням їх часток вздовж волокна і наванта-

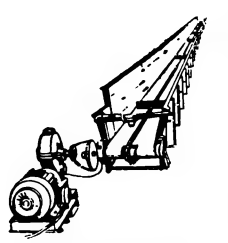

Кормотранспортери. Стаціонарний транспортер-роздавач кормів ТВК-80Б.

Кормонавантажувачі. Навантажувач стеблових кормів ПСК-5.

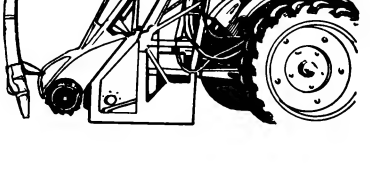

женням в транспортні засоби. Подрібнювач «Волгар-5» (мал.), продуктивність до 5 т/год — універсальна К. м. для подрібнення силосу, коренебульбоплодів, баштанних культур, стеблових кормів, зеленої маси, сіна і соломи. Найпоширеніші К. м. для приготування соковитих кормів — мийка-коренерізка МРК-5 і подрібнювач коренебульбоплодів ИКМ-5, продуктивність кожної машини 5 т/год. З ін. К. м. на свинофермах застосовують кормоприготувальний агрегат КН-3 безперервної дії для миття, запарювання і розминання картоплі та змішування її з ін. кормами; продуктивність агрегату 1,8—2 т/год. На фермах свинарських, птахівничих і великої рогатої худоби поширені також *запарники-змішувачі кормів*. Див. також *Кормозаготівельні машини, Кормонавантажувачі, Кормотранспортери*.

Літ.: Яворський А. А., Нижанківський В. М., Карпенко С. О. Механізація і електрифікація тваринницьких ферм. К., 1973; Сельхозтехника, 78. Международная выставка. Экспонаты СССР. М., 1978. *С. О. Карпенко.*

КОРМОРОЗДАВА́Ч — див. *Роздавач кормів*.

КОРМОТРАНСПОРТЕ́РИ — устаткування для механізованого транспортування кормів від місця їх зберігання чи кормоцехів до приміщень тваринницьких ферм, а також у цих приміщеннях; ланка механізмів, яка завершує технологічний процес роботи *кормозаготівельних машин, кормоприготувальних машин* і *кормонавантажувачів*, що забезпечує створення сучасної індустрії кормовиробництва. Промисловість СРСР випускає К. різні за призначенням і будовою їхніх робочих органів. У г-вах України найпоширеніші з них такі. Установка УКС-200 для приймання кормів із транспортних засобів і роздачі їх тваринам, стаціонарна, обслуговує 200 корів. Транспортер—роздавач кормів ТВК-80Б (мал.) для роздачі всіх видів грубих і соковитих кормів, а також їх сумішей великій рогатій худобі. Продуктивність 28,8 т/год. Транспортер ТКП-70 для завантаження сіна-жних башт; продуктивність 70 т/год. Транспортер ТК-5Б для подавання коренебульбоплодів із приймального бункера в мийку-коренерізку. К.— переважно стрічкові, проте бувають стрічково-пластинчасті і пневматичні. *С. О. Карпенко.*

КОРМОФІ́ТИ (від грец. κορμός — стовбур та φυτόν — рослина) — рослини, що мають стебло та листки. До К. відносять більшість *мохів*, усі *папоротеподібні* і *насінні рослини*. Деякі ботаніки вважають К. рослини, які, крім стебла і листків, мають ще й корінь; при такому визначенні мохи не можуть бути віднесеними до К. Виникли К. в процесі істор. розвитку з т. з. таломних рослин, тіло яких не почленоване на стебло і листя.

КОРМОЦЕ́Х — будівля на території тваринницької ферми або комплексу, обладнана *кормоприготувальними машинами* та устаткуванням для переробки і готування кормів до згодовування с.-г. тваринам. Розрізняють два типи К.— спеціалізовані й загальнофермські. Спеціалізовані К. готують корми тільки одного виду. Загальнофермські К. готують всі види кормів, обслуговуючи один вид тварин або птиці. Типовим К. для свиноферм є «Маяк-6» (КЦС-6000) на 6000 тварин одночасної відгодівлі. Кормоприготувальні машини і устаткування комплекту обладнання К. «Маяк-6» (подрібнювачі ИГК-30 та «Волгар-5», дробарка КДУ-2,0 тощо; *кормотранспортери*) розміщують і ув'язують у п'ять технологічних ліній: коренебульбоплодів; концентрованих кормів; силосу і зеленої маси; сінного борошна; приготування і видачі корму. Ці лінії забезпечують приготування кормових сумішей практично з різних компонентів. Потужність К. «Маяк-6» — 14 електродвигунів 105 кВт; обслуга — 4 робітники; продуктивність 5 т/год. Промисловість постачає також подібні комплекти обладнання К.— КЦС-300/3000; КЦС-200/2000; КЦС-100/1000. *С. О. Карпенко.*

КО́РМЧІ КНИ́ГИ — збірники церковних і світських законів, якими керувалися при управлінні церквою і в церковному суді деяких слов'янських держав. Беруть початок від візантійських збірників держ. законів (т. з. Номоканони), складених у 6 ст. константинопольським патріархом Іоанном Схоластиком. У 2-й пол. 9 ст. Номоканони було перекладено на слов'ян. мову для болг. церкви. З кін. 10 ст. їх почала застосовувати і давньорус. церква. Наприкінці 13 ст. Номоканони, перероблені стосовно до умов феод. Русі, дістали назву К. к. Крім церковних, К. к. вміщували також норми давньорус. феод. світського права. Зокрема, до них увійшли деякі статті «*Руської правди*». Вперше в Росії К. к. надруковано 1650, останнє видання — 1816.

КОРНА́РОС (Κορνάρος) Темос (1.V 1909, с. Сіва-Месарас, о. Кріт — 28.IV 1970, Афіни) — грец. письменник. Комуніст. Літ. діяльність почав зб. оповідань «Перший день на заводі» (1932). Гострі соціальні проблеми — в центрі повістей-памфлетів «Святі без маски», «Спіналонга» (обидві — 1933) та романі «Бродяга» (1934). З 1936 бл. 20 років провів у в'язницях, на засланні і в концтаборах. Документальна повість «Концтабір Хайдарі» (1945) — про боротьбу в'язнів фашист. концтабору. В зб. оповідань «Разом із синами бурі» (1956) та повісті «Попіл і фенікси» (1957) створив героїчні образи борців Руху Опору, комуністів. У подорожніх нотатках «Вулиця Прометея» (1960) тепло згадував про відвідання 1958 Києва. Автор роману «Історія одного покоління» (1963).

Тв.: Укр. перекл.— Концтабір Хайдарі. «Всесвіт», 1980, № 5.

Т. М. Чернишова.

КО́РНБЕРГ (Kornberg) Артур (н. 3.III 1918, Бруклін, США) — амер. біохімік. Закінчив Сіті-коледж у Нью-Йорку (1937) і Рочестерський ун-т (1941). З 1959 — керівник відділу Мед. школи Станфордського ун-ту. Осн. праці з молекулярної біології. Вперше синтезував дезоксирибонуклеїнову кислоту (ДНК) з суміші нуклеотидів. Відкрив фермент ДНК-полімеразу. Нобелівська премія, 1959 (разом з С. *Очоа*).

КОРНЕ́ЛІУС (Cornelius) Петер фон (23.IX 1783, Дюссельдорф — 6.III 1867, Берлін) — нім. живописець, представник *романтизму*. Навчався в дюссельдорфській АМ (з 1795). Входив до угруповання *назарейців* у Римі. Писав картини на теми античної й середньовічної історії, біблійні й алегоричні сцени (фрески в Гліптотеці, 1820—30, й в Людвігскірхе, 1829—40, в Мюнхені).

КОРНЕ́ЛЬ (Corneille) П'єр (6.VI 1606, Руан — 1.X 1684, Париж) — франц. драматург, один з основоположників *класицизму*. Член Франц. академії (з 1647). За професією адвокат. В л-рі виступив як автор трагікомедії «Клітандр...» (вид. 1632), комедії «Меліта...» (1633) тощо, але визначне місце в світовій драматургії йому забезпечили трагедії, в центрі яких стоять важливі громадян. та політ. проблеми. Конфлікт особистих почуттів людини з її держ. обов'язком становить основу сюжету трагікомедії «Сід» (пост. 1636) і трагедій «Горацій», «Цінна...» (обидві пост. 1640), «Полієвкт» (пост. 1643), у яких К. створив монументальні образи героїв, що підпорядковують свої вчинки і почуття ідеї державності, принципам

П. Корнель.

Корнет:
з поршневим (помповим) механізмом;
з циліндричним вентильним механізмом.

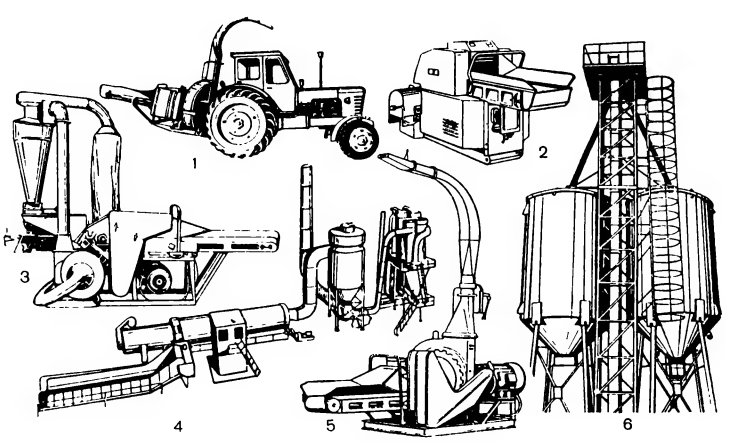

Кормоприготувальні машини.
1. Соломосилосорізка РСС-6Б.
2. Подрібнювач «Волгар-5».
3. Дробарка КДУ-2,0.
4. Агрегат АВМ-3,0.
5. Подрібнювач ИГК-30Б.
6. Бункер ОНК-3,0.

Л. Р. Корнієць.

В. О. Корнілов.

В. О. Корнієнко. «Еней був парубок моторний...». Ілюстрація до поеми І. П. Котляревського «Енеїда». Акварель. 1903.

Кури породи корніш.

абсолютизму. Розчарування К. в абсолютистській державі звучить у п'єсах «Родогуна...» (пост. 1644), «Іраклій...» (пост. 1647), де змальовано династичні чвари, звичаї придворного світу. Демократичні тенденції виявилися в героїчній комедії «Дон Санчо Арагонський» (1650) та трагедії «Нікомед» (1651). Трагікомедію К. «Сід» у перекладі укр. мовою М. Рильського поставив Тернопільський обл. укр. муз.-драм. театр ім. Т. Г. Шевченка (вперше 1972).

Тв.: Укр. перекл.— Сід. [Перекл. М. Рильського]. В кн.: Французькі класики XVII століття. Х.—К., 1931; Рос. перекл.— Избранные трагедии. М., 1956; [П'єси]. В кн.: Театр французского классицизма. М., 1970.

Літ.: Балашов Н. И. Пьер Корнель. М., 1956; Сигал Н. А. Пьер Корнель. Л.—М., 1957. *Н. О. Модестова.*

КОРНЕ́ЛЬ (Corneille) Томá (20. VIII 1625, Руан — 8.X чи 8.XII 1709, Анделі) — франц. драматург і вчений. Член Франц. академії (з 1685). Брат П. *Корнеля*. За освітою юрист. Виступав у жанрах комедії, трагедії, оперного лібретто. Наслідував П. Корнеля, Ж. Расіна, Ф. Кіно. Популярність К. принесла трагедія «Тімократ» (пост. 1656, вид. 1658). У творчості К. поєднувалися елементи *барокко* й *класицизму*. Як учений працював у галузі лексикографії та історіографії. *Д. С. Наливайко.*

КОРНЕ́ЛЬ ДЕ ЛІО́Н (Corneille de Lyon; бл. 1505, Гаага — бл. 1574, Ліон) — франц. живописець доби *Відродження*. Автор реалістичних портретів. Близько 1533 оселився у Франції. Твори: портрети — герцога Ангулемського, Маргарити Валуа, франц. королеви Клод, хлопчика та ін.

КО́РНЕР (англ. corner, букв.— заганяти в кут, тут — скуповувати товари зі спекулятивною метою) — найпростіша форма об'єднання капіталістів з метою оволодіти ринком будь-якого товару шляхом скуповування його для дальшого спекулятивного перепродажу. К. створюють на товарних та фондових *біржах* для купівлі *акцій* окремих компаній як для дальшого перепродажу їх, так і для придбання контрольного пакета акцій певної компанії (див. *Акціонерне товариство*).

КОРНЕ́Т (франц. cornette — кавалерійський штандарт; офіцер при цьому штандарті) — перший молодший офіцерський чин у кавалерії ряду країн у 15 — на поч. 20 ст. В Росії чин К. був запроваджений 1801. Відповідав чинові *прапорщика* (з 1884 — підпоручика) в піхоті, артилерії та ін. військах або чинові *хорунжого* в козачій кавалерії.

КОРНЕ́Т (франц. cornet, букв.— ріжок, сопілка) — духовий музичний інструмент. Старовинні К. виробляли з дерева, обтягнутого шкірою, або з слонової кістки. Мали хроматичний звукоряд. Становили ціле сімейство (К. сопранові, альтові, тенорові). На поч. 19 ст. було винайдено клапанний механізм, який значно поліпшив можливості К. Найпоширеніший К.— а-пістон (або сі-бемоль). Його звукоряд (фа малої — до третьої октави) збігається зі звукорядом хроматичної труби. Іл. с. 413.

КО́РНЄВ Костянтин Арсенович (28.V 1908, с-ще Сосниця, тепер смт Черніг. обл.— 8.X 1974, там же) — укр. рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1961). Член КПРС з 1943. У 1930 закінчив Київ. фармацевтичний ін-т. У 1939—57 працював в Ін-ті органічної хімії АН УРСР; з 1958 до 1965 — директор Ін-ту хімії високомол. сполук АН УРСР. Осн. наук. праці — з органічного синтезу, зокрема нових ефективних протиракових препаратів, синтезу термостійких пластичних мас.

КО́РНИН — селище міського типу Попільнянського р-ну Житомир. обл. УРСР, на берегах р. Ірпеня (прит. Дніпра), за 5 км від залізнич. ст. Корнин. 3,8 тис. ж. (1979). У с-щі — гранітний кар'єр, цукр., цегельний та хлібний з-ди, сироробний цех Попільнянського молокозаводу, виробниче відділення райсільгосптехніки, цех районного міжгосп. об'єднання по виробн. м'яса. 3 заг.-осв. школи, філіал Попільнянської муз. школи; 2 лікарні. Будинок культури, 6 б-к. Уперше згадується 1550.

КОРНІЄ́НКО Василь Онисимович (22.IV 1867, с. Мануйлівка, тепер Дніпроп. обл.— 11.XII 1904, Одеса, похований у Мануйлівці)— укр. живописець і графік. У 1888—96 навчався в петерб. АМ у В. *Орловського*. Твори: картини — «Біля корчми» (1902), «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва» (1904); ілюстрації до «Енеїди» І. Котляревського (1903—04); малюнки на теми укр. народних дум (видано окремими листівками).

Літ.: Заремба В. І. Василь Корнієнко. К., 1979.

КОРНІЄ́НКО Іван Сергійович (27.XI 1910, с. Шестірня, тепер Широківського р-ну Дніпроп. обл.— 13.XI 1975, Київ) — український радянський кінознавець, сценарист, засл. працівник культури УРСР (з 1968). Член КПРС з 1940. В 1931 закінчив Одес. муз.-драм. ін-т. У 1947—49 очолював сценарний відділ Київ. кіностудії худож. фільмів. З 1959 — гол. редактор журн. «Мистецтво». Доктор мистецтвознавства (з 1966). З 1961 — викладач, а згодом ректор Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. Автор сценаріїв: «Українське народне мистецтво», «Гнат Юра», «Слово про Ігоря Савченка». Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, ін. орденами, медалями.

Тв.: Півстоліття українського радянського кіно. К., 1970; Кино Советской Украины. К., 1975.

КОРНІЄ́ЦЬ Леонід Романович [8 (21).VIII 1901, м. Бобринець, тепер Кіровогр. обл.— 29.V 1969, Москва] — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1926. Н. в сім'ї батрака. З 1931 — на керівній парт. роботі. В 1938 — другий секретар Дніпроп. обкому КП(б)У. В 1938—39 — Голова Президії Верховної Ради УРСР. В 1939—44 — Голова Раднаркому УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни — один з керівників партизан. руху і підпільної боротьби на Україні, член Військ. рад ряду фронтів (генерал-лейтенант). В 1944—46 — перший заступник Голови Раднаркому, 1946—50 — перший заст., 1950—53 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1953 — міністр заготівель, з 1956 — міністр хлібопродуктів СРСР; 1958—61 — голова Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по хлібопродуктах, міністр СРСР. З 1961 — перший заст. голови, з 1963 — голова Держ. к-ту заготівель Ради Міністрів СРСР — міністр СРСР. На XVIII з'їзді партії обирався членом ЦК ВКП(б), на XIX—XXIII — кандидатом у члени ЦК КПРС. На XIV—XVII з'їздах КП України обирався членом ЦК. В 1938—53 — член Політбюро ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—7-го скликань, депутат Верховної Ради УРСР 1—3-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами та медалями.

КОРНІЙЧУ́К Микола Павлович (н. 22.I 1920, с. Бобрик Петриківського р-ну Гом. обл.) — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення (1955) Дніпропетр. ун-ту працював у ньому. З 1974 — зав. відділом Ін-ту математики АН УРСР. Осн. праці — в галузі теорії наближень, екстремальних задач теорії функцій, кусково-поліноміальної *апроксимації*, оптимального відновлення функцій та лінійних функціоналів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1973.

КОРНІЙЧУ́К Олександр Євдокимович [12 (25).V 1905 , ст. Христинівка, тепер місто Черкас. обл.— 14.V 1972, Київ] — укр. рад. письменник-драматург, держ. і громад. діяч, академік АН СРСР (з 1943), академік АН УРСР (з 1939), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1940. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1929). Перше оповідання «Він був великий» — про В. І. Леніна — надрукував 1925. Як драматург дебютував 1928 п'єсою «На грані» (вид. 1930), спрямованою проти теорії «чистого мистецтва». У п'єсах «Кам'яний острів» (1929) і «Штурм» (1930) К. викривав контрреволюц. суть укр. бурж. націоналізму. Широке визнання здобула істор.-революційна драма К. «Загибель ескадри» (2-а премія на Всесоюзному конкурсі 1933, вид. 1934), в основу якої покладено істор. факт років громадян. війни — потоплення за наказом В. І. Леніна бойових суден у Новоросійську. У п'єсі «Платон Кречет» (1934, вид. 1935) К. створив образ рад. інтелігента, гуманіста і новатора. Гол. ідея істор.-революційної п'єси «Правда» (вид. 1937) — спільність істор. шляхів укр. і рос. народів. В центрі п'єси — вперше створений в укр. драматургії образ В. І. Леніна. Подіям нар.-визвольної війни 1648—54, возз'єднанню України з Росією присвячена драма «Богдан Хмельницький» (1939, Держ. премія СРСР, 1941, за п'єси «Платон Кречет» і «Богдан Хмельницький»). На тему колгоспного будівництва в передвоєнні роки написав комедію «В степах України» (1941, Держ. премія СРСР, 1942). Тему колгоспного села К. пізніше продовжив у п'єсах «Приїздіть у Дзвонкове»

(1947), «Калиновий гай» (1950, Держ. премія СРСР, 1951), «Над Дніпром» (1960). Творчість К. років Великої Вітчизн. війни пов'язана з його фронтовою, громадсько-політичною і держ. діяльністю. Виступав з публіцистичними статтями, написав п'єси «Партизани в степах України» (1941), «Фронт» (1942, Держ. премія СРСР, 1943), «Місія містера Перкінса в країну більшовиків» (1944). В п'єсі «Фронт» порушувалися гострі й актуальні проблеми, пов'язані з успіхами й тимчасовими невдачами Рад. Армії на фронтах Великої Вітчизн. війни. Пристрасною партійністю пройняті п'єси К., створені в післявоєнні роки: «Макар Діброва» (1948, Держ. премія СРСР, 1949), «Крила» (1954), «Чому посміхалися зорі» (1958), «Сторінка щоденника» (1964), «Пам'ять серця» (1969, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971). К. виступав як публіцист і літературознавець (статті про творчість Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Горького). Голова Правління Спілки письменників України (1938—41 і 1946—53). В 1953—54 К.—перший заст. Голови Ради Міністрів УРСР Член ЦК КПРС (з 1952) і член ЦК КП України (з 1949). В 1953—54—член Президії ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР і УРСР 1—8-го скликань, Голова Верховної Ради УРСР 2, 3, 5 — 8-го скликань. Член Всесвітньої Ради Миру та її бюро (з 1950). Член Президії Всесвітньої Ради Миру (з 1959). Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1960. Поблизу Києва, в с. Плютах Обухівського р-ну 1975 відкрито *Корнійчука О. Є. музей*.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1966—68; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—3. М., 1956; Собрание сочинений, т. 1—4. Л., 1976—77.

Літ.: Гебель В. А. А. Е. Корнейчук. М., 1957; Старинкевич Є. Олександр Корнійчук. В кн.: Літературні портрети, т. 1. К., 1960; Кобылецкий Ю. С. Драматург и время. М., 1973; Кобилецький Ю. С. Крила Кречета. К., 1975.

Б. С. Буряк.

КОРНІЙЧУКА О. Є. МУЗЕЙ — філіал *Центрального архіву-музею літератури і мистецтва УРСР*. Відкрито 1975 у с. Плютах Обухівського р-ну Київ. обл. в будинку, куди часто приїжджав драматург для творчої роботи й відпочинку. В музеї — три меморіальні кімнати: вітальня і робочі кабінети Корнійчука та відомої польс. і рад. письменниці, його дружини В. Л. *Василевської*. Тут розміщена бібліотека Корнійчука, яка нараховує дві з половиною тисячі томів. Експонати музею розповідають про життєвий і творчий шлях Корнійчука, його держ. і політ. діяльність: ксерокопії рукописів його п'єс і листів, особисті речі, записні книжки, фото- і кінодокументи. Серед творів образотворчого мистецтва — картини відомих художників П. Кончаловського, М. Глущенка, О. Шовкуненка, М. Струнникова, О. Саєнка та ін. В садибі музею 1980 споруджено пам'ятник.

О. Д. Харченко.

КОРНІЛОВ Володимир Олексійович [1 (13).II 1806, Тверська губ.— 5 (17).X 1854, Севастополь] — рос. військовий діяч, віце-адмірал (з 1852), герой *Севастопольської оборони 1854—55*. Н. в сім'ї офіцера. Учасник Наварінської битви 1827, рос.-тур. війни 1828—29. З 1830 служив на Балтійському, з 1834 — на Чорномор. флотах. З 1849 — нач. штабу Чорномор. флоту, з 1851 фактично командував флотом. У вересні 1854 призначений нач. штабу гарнізону Севастополя, очолив оборону міста. Смертельно поранений на *Малаховому кургані*.

КОРНІЛОВ Лавр Георгійович (1870—1918) — один з керівників рос. контрреволюції 1917—18, генерал від інфантерії (1917). В липні — серпні 1917 — верховний головнокоманд. збройними силами Росії. Намагався встановити військ. диктатуру (див. *Корніловщина*). Один з організаторів і керівників *Добровольчої армії*. Вбитий у бою в районі Єкатеринодара (тепер Краснодар).

КОРНІЛОВЩИНА — контрреволюц. заколот у Росії в серпні 1917, очолюваний ген. Л. Г. *Корніловим* з метою розгрому революц. сил і встановлення бурж.-поміщицької військ. диктатури. Після *Липневих днів 1917*, які знаменували кінець *двовладдя*, держ. влада сконцентрувалася в руках *Тимчасового уряду* — органу контрреволюц. буржуазії. Остання, відчуваючи нестійкість своєї перемоги, взяла курс на встановлення військ. диктатури. Програму контрреволюції прийнято на *Державній нараді* 12—15 (25—28). VIII 1917 в Москві.

Центром підготовки перевороту, ідею якого підтримала *Антанта*, стала Ставка верховного головнокомандуючого збройними силами Росії в Могильові — Корнілова. З фронту 25.VIII (7.IX) на Петроград вирушили частини 3-го кінного корпусу — гол. бойова сила К. Одночасно планувалося розгромити революц. сили в ін. великих містах. 26.VIII (8.IX) Корнілов пред'явив Тимчасовому урядові ультиматум про передання йому повноти влади. Боротьбу проти К. очолили більшовики. Вони організували оборону столиці. Внаслідок більшовицької агітації козаки 3-го кінного корпусу відмовилися наступати на Петроград. В Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Луганську, Житомирі мобілізацію робітників і солдатів на захист революції здійснювали утворені ревкоми, к-ти охорони революції. У Ставці та штабах фронтів було заарештовано багатьох керівників і активних учасників змови, в т. ч. генерала Корнілова. 31. VIII (13.IX) офіційно оголошено про ліквідацію К. Розгром її сприяв зростанню авторитету більшовицької партії, прискорив *більшовизацію Рад 1917*, наблизив перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції.

М. А. Рубач.

КОРНІШ (англ. cornish — корнуоллський), корнуельські кури — порода курей м'ясного напряму. Виведена в Англії (графство Корнуолл) *схрещуванням* місцевих бійцевих курей з малайськими та породи азіль. Найбільш поширені білі К., які мають яскраво виражену м'ясну будову тіла. Гребінь стручковидний, тулуб масивний, груди широкі й глибокі, ноги широко поставлені з м'язистими стегнами. Жива маса півнів 4—4,5 кг, курок 3—3,5 кг. Несучість 110—130 яєць на рік, масою 57—64 г. Поширені К. у країнах з виробництвом *бройлерів*, зокрема в СРСР, у т. ч. на Україні.

О. Є. Корнійчук.

КОРНІШОНИ (франц. cornichon) — дрібні огірки, зняті на 3—4-й день після утворення *зав'язі*. Використовують для маринування. Розмір товарних К.: першої групи 3—5 см, другої — 5,1—7 см.

КОРНОУХОВ Микола Васильович [10 (23). X 1903, м. Ніжин, тепер Чернігів. обл.— 2.VI 1958, Київ] — укр. рад. вчений у галузі теорії споруд, акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1954). Член КПРС з 1941. Закінчив (1928) Київ. політех. ін-т. З 1931 викладав у Київ. інженерно-буд. ін-ті, водночас працював (з 1935) в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР (1940—44 — директор). Осн. дослідження в галузі стійкості конструкцій. Розвинув точний метод розрахунку стійкості рам (метод деформацій), створив теорію об'єднаного розрахунку на міцність і стійкість стрижневих систем. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1950. Портрет с. 416.

Літ.: Варвак П. М. Микола Васильович Корноухов. К., 1959.

Пам'ятник **О. Є. Корнійчукові** в с. Плютах. Скульптор О. П. Скобликов, архітектор М. В. Бурханов. 1980.

КОРНУОЛЛ — півострів на Пд. Зх. Великобританії, між Брістольською затокою і протокою Ла-Манш. Довж. бл. 120 км, шир. до 72 км. Береги скелясті, розчленовані. Поверхня погорбована, вис. до 621 м. Родовища олова і мідних руд. Природна рослинність — ліси (дуб, бук), зарості вересу. Найбільший порт — Плімут.

КОРНФОРД (Cornford) Джон (28.XII 1915, Кембридж — 27.XII 1936, Кордова, Іспанія) — англ. поет, публіцист. Член Компартії Великобританії з 1932. Загинув у

П'єси О. Є. Корнійчука на сцені драматичних театрів.

«Загибель ескадри». Харківський український драматичний театр «Березіль». 1933.

«Платон Кречет». Московський художній академічний театр імені М. Горького. 1935.

«Богдан Хмельницький». Львівський український драматичний театр імені М. Заньковецької. 1979.

М. В. Корноухов.

К. Коро. Автопортрет Фрагмент. 1835. Галерея Уффіці. Флоренція

В. І. Коробко.

В. М. Коробков.

бою, захищаючи іспанську республіку. Автор політично загострених статей («Боротьба за владу в Західній Європі», 1934; «Комунізм в університетах», 1936 та ін.) і віршів. Кращі твори — щоденник, листи, вірш «До Марго Хайнеман», поема «Повний місяць над Тьєрзою. Перед штурмом Уески» (1936) — написано К. в Іспанії.

А. О. Колибанова.

КО́РНФОРТ (Cornforth) Моріс Кемпбелл (н. 28.X 1909, Лондон) — англ. філософ-марксист. Член Компартії Великобританії з 1931. Закінчив Лондонський (1929) і Кембріджський (1931) ун-ти. З 1950 — керівник вид-ва компартії «Лоренс енд Уішарт». Праці в галузі діалектичного й істор. матеріалізму.

КОРНЮ́ (Cornu) Огюст (н. 9.VIII 1888) — франц. філософ-марксист. Член Франц. компартії з 1923. Учасник франц. *Руху Опору*. В 1948—56 — професор Берлін. ун-ту ім. Гумбольдтів (НДР). Осн. праці присвячені проблемам формування та історії розвитку марксист. матеріалістичної думки. Нац. премія НДР, 1959.

Тв.: Рос. перекл.— Карл Маркс и Фридрих Энгельс. Жизнь и деятельность, т. 1—3. М., 1959 –68.

КОРНЮ́ШИН Федір Данилович [16 (28).II 1893 — 1.IX 1938] — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Даниловці (тепер Сухининського р-ну Калуз. обл.) в робітн. сім'ї. Учасник боротьби за встановлення Рад. влади в Одесі. З 1919 на парт. і проф. роботі, зокрема 1924—25 — секретар Одес. губкому партії, 1925—26 — секретар ЦК КП(б)У, 1927—28 — секретар Київ. окр. к-ту партії. З 1923 — кандидат, 1924—30 — член ЦК КП(б)У. У 1923—26 — член Оргбюро ЦК КП(б)У. 1926—28 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Обирався членом Президії ВУЦВК і членом ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

КОРНЯ́НУ Леонід Юхимович (1.I 1909, с. Кошниця, тепер Дубоссарського р-ну Молд. РСР — 27.XI 1957, Кишинів) — молд. рад. письменник. Член КПРС з 1945. В 1930—32 навчався в аспірантурі Ін-ту Тараса Шевченка в Харкові. Друкуватися почав 1927. Збірки поезій: «Різні вірші» (1930), «Поривання» (1933), «Світло і тінь» (1935), «З долини Дністра» (1947), «Вибрані твори» (1958); драматичні твори: «Марійчине щастя» (у співавт., пост. 1951), «За голубим Дунаєм» (1955), «Тінь кохання» (1958). П'єса «Джерело братерства» (1952—54) — про дружбу молд. народу з укр. і рос. народами. Укр. тематику відобразив у творах «На березі Дніпра», «Суботник», «Рапорт з Донбасу». Перекладав твори Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини. Автор статті «Т. Шевченко» (1946).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Молдавія К., 1953; [Вірші]. В кн.: Молдавська радянська поезія. К., 1975; Рос. перекл.— Пьесы. Кишинёв, 1956

КОРО́ (Corot) Камідь (16.VII 1796, Париж — 22.II 1875, там же) — франц. живописець, один із засновників франц. реалістичного пейзажу 19 ст. В 1822—24 навчався в А. Мішаллона та В. Бертена, в 1825—28, 1834 й 1843 був в Італії. К. працював з натури, що зближує його з *барбізонською школою*. Твори: «Вид Колізею» (1826, Лувр), «Гомер і пастухи» (1845, Музей в Сен-Ло), «Спогад про Мортефонтен» (1864, Лувр), «Порив вітру» (1865—70, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна, Москва), «Жінка з перлиною» (1868—70, Лувр) та ін. К. відомий також як майстер малюнка й офорта.

Літ.: Коро — художник, человек. Пер. с франц. М., 1963.

К. Коро. Шлях на Севр. 1855—56. Лувр. Париж

КОРОБІ́ВСЬКИЙ ВИ́СТУП СЕЛЯ́Н 1905 — збройний виступ селян с. Коробівки (тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл.) під час *революції 1905—07 в Росії*. 18 (31). X селяни сіл Коробівки й Комарівки, розгромивши сільс. управу, пішли на Золотоношу. Поблизу міста селяни з'єдналися з групою міськ. революц. молоді. Учасники виступу розгромили в Золотоноші поліцейське управління, волосну управу, поштово-телеграфну контору, звільнили заарештованих. Місц. влада викликала війська. В збройній сутичці було поранено кількох учасників виступу.

КОРО́БКА Микола Іванович (6.V 1872, м. Кременець, тепер Терноп. обл.— 1921) — рос. і український фольклорист і літературознавець. Вчився в Київському, потім у Петерб. ун-ті (закінчив 1894). Записав багато фольклорних матеріалів на Волині й Поділлі, видав «Пісні Кам'янецького повіту, Подільської губернії» (1895), «Колядки й щедрівки...» (1902) та ін. Автор праць: «Спроба огляду історії російської літератури» (ч. 1—3, 1909—14), «Нариси літературних настроїв» (1903).

О. А. Правдюк.

КОРО́БКА Федір (рр. н. і см. невід.) — військ. обозний селянсько-козацьких військ під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Був городовим отаманом Чигирина (1648—49), потім — наказним чигиринським полковником. З 1650 — військ. обозний. За дорученням Б. Хмельницького вів переговори з царським урядом про возз'єднання України з Росією. Очолював укр. посольства до Туреччини, Валахії, Швеції. Після смерті Б. Хмельницького був прибічником гетьмана І. *Виговського*.

КОРО́БКА Федір Михайлович (рр. н. і см. невід.) — укр. золотар 1-ї пол. 19 ст., родич відомого майстра О. *Іщенка*. В Києві мав свою майстерню, не раз обирався цехмістром Срібного цеху. В 1816—23 на замовлення Києво-Печерської лаври виконав: мідні іконостаси для Варлаамівської та Введенської церков, срібні шати до ікон Антонія (1818—19), Собору преподобних отців (1820) та св. Варвари (1822), п'ять лампад із срібла, царські врата Варлаамівської церкви на Ближніх печерах у Києво-Печерській лаврі (1819). Ряд робіт К. зберігається в Істор. музеї УРСР в Києві.

КОРО́БКА ПЕРЕДА́Ч — механізм, яким регулюють, змінюючи *передаточне відношення*, частоту обертання веденого вала в *трансмісіях* транспорт. та багатьох ін. машин. Розрізняють К. п. (мал., с. 418): безступінчасті (з *варіатором*), якими плавно змінюють передаточне відношення; ступінчасті (з *зубчастими передачами*, що їх перемикають) і комбіновані. В металорізальних верстатах, бурових установках механізм такого типу наз. *коробкою швидкостей*. Див. також *Карданна передача*.

В. І. Задорожній

КОРО́БКА ПОДА́Ч — механізм, яким змінюють величину подачі (переміщення інструмента відносно оброблюваної заготовки) в металорізальних, деревообробних верстатах, каменерізних машинах. Складається з вмещених у корпус (коробку) *зубчастих передач*, що їх можна перемикати.

КОРО́БКА ШВИ́ДКОСТЕЙ — механізм, яким регулюють, змінюючи *передаточне відношення*, частоту обертання веденого вала в *приводах* металорізальних верстатів, бурових установок тощо. Такі механізми бувають з *зубчастими передачами*, що їх перемикають, або з *варіаторами*.

КОРО́БКІН Іван (рр. і місце н. і см. невід.) — укр. ливарник 18 ст. Вилив дзвони (1776 та 1781) для Софійського собору в Києві, для Вознесенської церкви й Спаського собору в Чернігові.

КОРОБКО́ Василь Іванович (31. III 1927, с. Погорільці, тепер Семенівського р-ну Черніг. обл.— 1.IV 1944) — юний учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. В роки окупації села нім.-фашист. загарбниками вся сім'я К. брала участь у партизан. боротьбі. Василь спочатку був зв'язківцем-розвідником. Загинув при виконанні бойового завдання, висадивши в повітря ворожу переправу. Нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора.

КОРОБКО́В Віктор Михайлович (4.III 1929, м. Феодосія — 9.III

Ф. М. Коробка. Фрагмент царських врат Варлаамівської церкви на Ближніх печерах у Києво-Печерській лаврі. 1819.

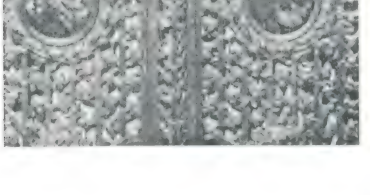

1944) — юний учасник партизан. руху під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. В окупованій нім.-фашист. загарбниками Феодосії допомагав підпільникам добувати відомості про ворога, брав участь у розповсюдженні листівок. Пізніше став розвідником штабу 3-ї бригади Сх. з'єднання партизанів Криму. Був виказаний провокатором і розстріляний гестапівцями. Ім'я К. присвоєно школі, де він навчався, та вулиці в м. Феодосії. Там же встановлено йому пам'ятник. Посмертно нагороджено медаллю «За відвагу».

КО́РОБОВ Іван Кузьмович (1700 або 1701—1747, Москва) — рос. архітектор та інженер. У 1718—27 як пенсіонер Петра I вчився в Бельгії та Голландії. В Петербурзі перебудував у стилі барокко будинок *Адміралтейства*. Спорудив Партикулярну верф на Фонтанці (буд-во почато 1735, розібрано), можливо церкву Пантелеймона (1735—39). Разом з М. Г. Земцовим та П. Н. Єрошкіним брав участь у складанні першого рос. архіт. трактату-кодексу. Учні К.— С. Чевакінський, О. *Кокорінов*, Д. *Ухтомський*.

КО́РОБОВИ — новатори металург. виробництва. Іван Григорович К. [н. 3 (15).I 1882, Перша Підгородна Слобода Малоархангельського повіту Орловської губ. — 28.I 1952, м. Макіївка Донецької обл.]. Член КПРС з 1941. З 1897 працював на Макіївському металург. з-ді ім. С. М. Кірова робітником, майстром, 1918—52 — обер-майстром доменного цеху. В 30-х рр. досяг найкращого для того часу в СРСР коефіцієнта використання корисного об'єму доменної печі. Депутат Верховної Ради СРСР 2—3-го скликань, Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Ілля Іванович К. [н. 13 (26). VII 1910, м. Макіївка] — Герой Соціалістичної Праці (1958), доктор тех. наук. Син І. Г. Коробова. Член КПРС з 1940. Трудову діяльність почав 1925 робітником на Макіївському металург. з-ді ім. С. М. Кірова. Після закінчення Моск. ін-ту сталі 1932—38 працював нач. доменної печі, доменного цеху на металург. підприємствах країни; 1938—41 та 1943—62 — директор Дніпроп. металург. з-ду ім. Г. І. Петровського. Розробив і запровадив у виробн. новий спосіб роботи доменної печі на підвищеному тиску газу, кисневий процес сталеваріння в конверторах, технологію доменної плавки із застосуванням природного газу, кисню та ін. З 1965 — професор Дніпроп. металург. ін-ту. Делегат XIX з'їзду КПРС та XVI, XVIII, XX—XXII з'їздів Компартії України. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960.

В. М. Чернов.

КОРО́БОЧКА — 1) Тип плоду, що складається з кількох зрослих між собою *плодолистків*. Здебільшого К.— сухий одно- або багатогніздий плід. При достиганні розкривається різними способами: спадає кришечка (напр., у блекоти, подорожника), відвертаються зубчики на верхівці (напр., у рясту), утворюються поздовжні щілини (напр., у дурману), дірочки (напр., у маку). Іл. с. 418.

2) У мохів — верхня частина спорогонія, яка містить *спори*.

КОРОБЧА́НСЬКИЙ Іван Євстафійович [4 (16).I 1895, с. Кекине, тепер Сумського р-ну Сум. обл.— 1.IV 1956, Донецьк] — укр. рад. вчений у галузі теплоенергетики, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1945. Закінчив (1917) Харків. технологічний ін-т, працював у Донбасі, 1930—33 — у Харкові й Макіївці. В 1935—56 — зав. кафедрою Донецького індустріального (тепер політех.) ін-ту. Осн. дослідження з термічної переробки палива, зокрема технології коксування, збагачування та підземної газифікації вугілля. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КОРОВА́Й Іван Андрійович (н. 10.VII 1928, с. Носівка, тепер місто Черніг. обл.)— укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчив Ніжинський пед. ін-т ім. М. В. Гоголя (1951). З 1962 працює вчителем математики в серед. школі-інтернаті м. Фастова Київ. обл. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

П. Д. Іваніна.

КОРОВА́Й Федір Гнатович (н. 26.VII 1927, Суми) — укр. рад. домрист і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1966. В 1958 закінчив Харків. консерваторію. В 1951—59 — соліст оркестру нар. інструментів Харків. обл. філармонії, 1960—63 — соліст Укрконцерту. З 1963— викладач Харків. ін-ту мистецтв ім. І. Котляревського.

КОРОВА́Й — обрядове весільне печиво у вигляді великої пухкої круглої хлібини. К. символізував побажання щастя і добра молодим. Існував у всіх слов'ян. народів. На Україні К. пишно прикрашався; приготування його супроводилося різними обрядовими діями і піснями.

КОРОВА́ЙКА (Plegadis falcinellus) — птах род. *ібісових*. Довж. тіла до 66 см, маса до 770 г. Оперення каштаново-червоне з металічним блиском. К. поширена в Пд. Європі, Пн. Африці, Пд.-Зх. Азії, Австралії, Америці. В СРСР — на Пд. Європ. частини, в Казахстані і Серед. Азії. В УРСР гніздиться колоніями в очереті або в заплавних гаях Дунаю, Дніпра, (зрідка) і Дністра. Кладку в травні з 3—5 яєць насиджують самець і самка 21 добу. Живиться К. водяними комахами та ін. безхребетними, яких здобуває на мілководді. В УРСР К. нечисленна, полювати на неї заборонено Іл. с. 418.

Л. О. Бабенко.

КОРОВІ́ЦЬКИЙ Леонід Костянтинович [23.I (4.II) 1890, Житомир — 8.XII 1976, Одеса] — укр. рад. терапевт і інфекціоніст, засл. діяч науки УРСР (з 1965). У 1913 закінчив мед. ф-т Одес. ун-ту. З 1934 — зав. кафедрою пропедевтичної терапії, згодом — зав. клінікою інфекційних хвороб Одес. мед. ін-ту. Праці К. присвячені клініці й лікуванню інфекційних і паразитарних хвороб, зокрема малярії, бруцельозу, токсоплазмозу.

М. К. Бородій.

КОРО́ВІН Костянтин Олексійович [23.XI (5.XII) 1861, Москва — 11.IX 1939, Париж] — рос. живописець. У 1875—86 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в О. *Саврасова* та В. *Полєнова*, 1882 — в петерб. АМ. З 1923 жив за кордоном. Був чл. об'єднання «*Мир искусства*» та Союзу рос. художників. Автор пейзажів, жанрових картин і портретів, що відзначаються витонченим колоритом, відчуттям *пленеру*. Твори: «Північна ідилія» (1886), «Біля балкона» (1888—89), «Взимку» (1894), «Париж. Бульвар капуцинів» (1906), «Троянди і фіалки» (1912); портрети — Т. Любатович (1886—87), Ф. Шаляпіна (1911); декорації до театр. вистав — «Демон» А. Рубінштейна (1901—02), «Хованщина» М. Мусоргського (1911) та ін. Картини К. зберігаються в ДТГ, ДРМ, Київ. музеї рос. мист. та ін. музеях.

Літ.: Власова Р. И. Константин Коровин. Л., 1969.

КОРО́ВІН Сергій Олексійович [7 (19).VIII 1858, Москва — 13 (26).X 1908, там же] — рос. живописець. Брат К. О. *Коровіна*. В 1876—86 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у В. *Перова* та І. *Прянишникова*, викладав там 1888—1907. Чл. Союзу рос. художників. У своїх творах продовжував традиції *передвижників*. Серед картин: «Перед покаранням» (1884), «Перед громадою» (1893, ДТГ); ілюстрації до творів О. С. Пушкіна, до повісті М. Гоголя «Шинель» та ін.

Літ.: Суздалев П. Сергей Алексеевич Коровин. Л., 1967.

КОРОВЧИ́НСЬКИЙ Віктор Мусійович [10 (22).II 1890, с. Бацмани, тепер Роменського р-ну Сум. обл.— 19.II 1949, Москва] — укр. рад. живописець. У 1910—13 вчився у Київ. худож. уч-щі, 1914—18— у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в К. *Коровіна*. В 1918—30 жив у Ромнах, з 1930 — в Москві. Член *АХЧУ* (1923—29). Автор жанрових картин, портретів і пейзажів. Твори: «Портрет матері» (1916), «Перше радіо на селі» (20-і рр.), «Селяни» (1927, ДМУОМ), «Клубна робота» (1928), «Куткові збори» (1929), «Колгоспний двір» (1933), «Ремонт тракторів у МТС» (1934), «Останні вісті» (1943), «Початок осені» (1946), «До школи» (1948). Більшість картин К. зберігається в Роменському краєзнавчому музеї.

КОРОВ'ЯК — рід рослин родини ранникових. Те саме, що й *дивина*.

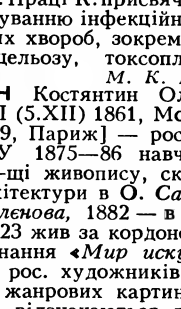

І. І. Коробов.

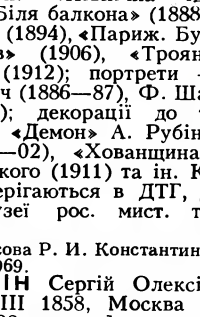

К. О. Коровін. Портрет роботи В. О. Сєрова 1891. Державна Третьяковська галерея в Москві.

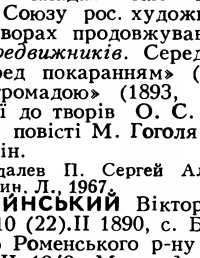

С. О. Коровін. Перед громадою. 1893. Державна Третьяковська галерея в Москві.

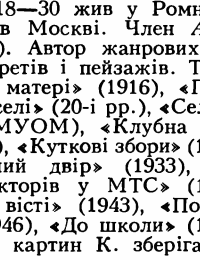

В. М. Коровчинський. Селяни. 1927. ДМУОМ

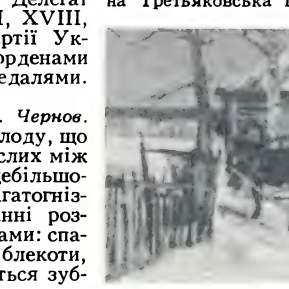

К. О. Коровін. Взимку. 1894. Державна Третьяковська галерея в Москві.

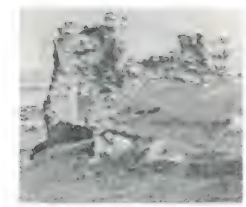

Королеве. Руїни замку. 13 ст.

Коробочки, що розкриваються: 1 — зубчиками (первоцвіт); 2 — дірочками (мак); 3 — кришечкою (блекота); 4 — стулками (дурман).

Коровайка.

Ступінчаста коробка передач.

КОРО́ГВА, хорогва (польс. chorągiew) — 1) Бойовий прапор у військ. підрозділах укр. козацтва та збройних силах шляхетської Польщі в 16—18 ст. 2) Військ. підрозділ кінноти (50—120 чол.) у шляхет. Польщі в 16—17 ст. 3) Церковне знамено з зображенням Ісуса *Христа,* святих та інших церковних символів.

КОРОЗІ́ЙНА ВТО́МЛЕНІСТЬ — зниження *витривалості* металу (сплаву), зумовлене одночасним діянням циклічних механічних напружень і зовнішнього (корозійного) середовища. Характеризується умовною границею — макс. механічним напруженням, яке може витримати, не руйнуючись, метал після встановленого числа циклів змінного навантаження в заданих корозійних умовах. Опір К. в. підвищують нанесенням на метал *захисних покриттів,* поверхневим пластичним деформуванням, термічною обробкою або *легуванням.* Використовують також *інгібітори* корозії, що сповільнюють *корозію металу.* Щоб запобігти К. в., вдаються до електрохім. захисту.

КОРОЗІ́ЙНА СТІ́ЙКІСТЬ — властивість матеріалів чинити опір корозії — руйнуванню під впливом зовнішнього (корозійного) середовища. Залежить гол. чин. від хім. складу, структури і стану поверхні матеріалу, наявності мех. напружень, умов діяння зовн. середовища. Оцінюється макро- і мікроскопічними змінами поверхні матеріалу, часом до появи першого корозійного вогнища (або кількістю цих вогнищ за певний час), зменшенням товщини матеріалу або маси з одиниці поверхні за одиницю часу, зниженням фіз.-мех. показників тощо. К. с. металевих матеріалів підвищують *легуванням, рафінуванням,* нанесенням *захисних покриттів, хіміко-термічною обробкою,* зміною складу зовнішнього середовища (напр., введенням *інгібіторів* корозії), електрохім. способом. К. с. неметалевих матеріалів, зокрема бетонів, підвищують, збільшуючи їхню щільність, застосовуючи спеціальні цементи (напр., *пуцолановий портландцемент, шлакопортландцемент*) і заповнювачі, наносячи захисні покриття. Див. також *Корозійностійкі матеріали.*

КОРОЗІ́ЙНОСТІЙКІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, що відзначаються підвищеною *корозійною стійкістю.* Розрізняють К. м.: металеві, неметалеві (неорганічні, органічні) і композиційні (див. *Композиційні матеріали*); конструкційні (див. *Конструкційні матеріали*) і захисні (див. *Захисні покриття*). До металевих К. м. належать: сталі і чавуни (у т. ч. *жаростійка сталь, жаростійкий чавун*); сплави на основі алюмінію, міді (*бронза, латунь*), нікелю, ніобію, танталу, цирконію та ін. елементів, корозійну стійкість яких підвищено *легуванням; благородні метали.* Неметалевими неорганічними К. м. є: природні силікатні матеріали — андезит, базальт, граніт, бештауніт, діорит, кварцит та ін. породи, що характеризуються високою *кислотостійкістю;* доломіти, мармури, вапняки — із значною *лугостійкістю,* а також штучні силікатні матеріали — *кам'яне литво, кварцове скло* і *скло силікатне, ситали, шлакоситали,* кислотостійкі *керамічні матеріали* та *емалі, кислотостійкий бетон, скловолокнисті матеріали* тощо. Найпоширеніші органічні К. м.— *поліетилен, полістирол, фторопласт.* К. м. використовують при виготовленні хім. апаратури, трубопроводів, виробів, що їх експлуатують в умовах діяння кислот, лугів, солей, хім. агресивних газів тощо. Див. також *Кислотостійкі матеріали, Лугостійкі матеріали.*

Н. Д. Томашов.

КОРО́ЗІЯ (лат. corrosio, від corrodo — гризу, роз'їдаю) — руйнування поверхні різних тіл під впливом фізико-хім. і біологічних факторів. К. у геології — руйнування (розчинення) гірських порід внаслідок хім. діяння води. Найінтенсивніше відбувається в районах поширення водорозчинних порід (кам. солі, гіпсів, вапняків тощо). К. спричинює утворення порожнин у *земній корі,* тріщин, лійок, жолобів та ін. на поверхні землі (див. *Карст*). Під К. розуміють також роз'їдання і часткове розчинення магматичним розплавом кристалів мінералів, що виділилися на початковій стадії кристалізації *магми,* або уламків порід, захоплених магмою при проникненні її у гірські породи земної кори. К. бетону і залізобетону — руйнування бетону й залізобетону внаслідок фіз., хім., фіз.-хім. або біол. взаємодії їх з зовн. (корозійним) середовищем. Спричинює розпушування структури, зміну зовн. вигляду і маси матеріалу, зниження його міцності. Щоб запобігти К., підвищують *корозійну стійкість* бетону, збільшують захисний шар бетону в *залізобетонних конструкціях,* наносять на *арматуру* спец. обмазки тощо. Див. також *Корозія металів.*

КОРО́ЗІЯ МЕТА́ЛІВ — руйнування металів внаслідок хім. або електрохім. взаємодії їх з зовнішнім (корозійним) середовищем. Корозію заліза і *заліза сплавів* наз. також іржавінням. Хімічна корозія зумовлена одночасним протіканням окислювальних і відновних процесів (див. *Окислювально-відновні реакції*). Спостерігається вона гол. чин. при високій температурі (газова корозія), у повітрі, в розплавлених металах, нафті, бензині, гасі, розплавленій сірці.

Електрохім. корозія (найпоширеніший вид К. м.) виникає під час взаємодії металів з рідкими *електролітами.* Розрізняють К. м. суцільну і місцеву. Суцільну корозію поділяють на рівномірну, нерівномірну і вибіркову (різновид вибіркової — щілинна корозія). Місцева корозія металів буває у вигляді плям, виразок, точок (пітингів), а також наскрізною, підповерхневою (шаровою), міжкристалітною (руйнування по границях зерен *кристалітів*), транскристалітною (по зерну) і ножовою (руйнування звичайно уздовж зварного шва). За типом середовища й умовами експлуатації розрізняють корозію кислотну, лужну, сольову, морську, атмосферну, корозію при повному постійному або змінному зануренні у середовище, корозію по *ватерлінії,* грунтову, контактну (при контакті двох різнорідних металів), корозію блукаючими струмами (поблизу ліній електропередачі, трамвайних ліній). Бактерії та ін. мікроорганізми спричинюють біол. корозію, радіоактивне випромінювання — т. з. радіаційну корозію. Корозійне розтріскування і фретинг-корозію (крихке руйнування металів при одночасному діянні тертя між двома твердими тілами, зовн. середовища і тривалих циклічних навантажень) звичайно наз. корозією під мех. напруженням. При циклічних змінних навантаженнях проявляється *корозійна втомленість* різних металів. Безперервне виникання і зникання дрібних вакуумних пузирів в агресивному середовищі спричинює мікрогідравлічні удари і призводить до кавітаційної корозії (див. також *Кавітація*). К. м. знижує пластичність і міцність металів, погіршує умови експлуатації машин.

Втрати металів в світі від корозії становлять понад 10—12% їх річного виробництва. Щоб запобігти К. м., застосовують *корозійностійкі матеріали,* наносять на поверхню металів, підвищуючи *корозійну стійкість,* кадмієві, кобальтові та ін. *захисні покриття,* знижують корозійну активність середовищ (напр., *нейтралізацією* кислих середовищ, *водопідготовкою*), раціонально конструюють і експлуатують металеві споруди і вироби тощо. Іл. с. 422.

Літ.: Карпенко Г. В. Про фізико-хімічну механіку металів. К., 1973; Скорчеллетти В. В. Теоретические основы коррозии металлов. Л., 1973.

Ю. І. Бабей.

КОРОЇ́Д Олексій Степанович (н. 10.VII 1911, ст. Слюдянка, тепер місто Ірк. обл.) — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (1961). Член КПРС з 1939. Закінчив Харків. ун-т (1933), Академію сусп. наук при ЦК КПРС (1949). У 1952—55 — на рад. і парт. роботі, 1955—65 — заст. директора Ін-ту економіки АН УРСР, 1957—63— голова Відділення сусп. наук АН УРСР, 1965—72—ректор, з 1972 — зав. кафедрою, професор Київ. ін-ту нар. г-ва. Праці з питань тех. прогресу, розвитку с. г., розміщення й розвитку продуктивних сил України, політ. економії соціалізму тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КОРОЇ́ДОВІ (Scolytidae, синонім Ipidae) — родина *жуків.* Небезпечні шкідники лісів, садів і парків. Тіло (довж. 0,8—12 мм) циліндричне, буре або чорне. Живуть під корою, рідше в деревині та корі дерев і чагарників, деякі — в стеблах трав'янистих рослин або в насінні і плодах. Перед відкладанням яєць утворюють під корою ходи, що мають характерну для певних видів будову. Понад 5000 видів, поширені в усіх частинах світу, крім Антарктики; в СРСР — понад 300 видів, з них в УРСР — бл. 100. До найшкідливіших К.

належать *заболонники, лубоїди,* короїд-типограф (Ips typographus) та ін. Заходи боротьби: своєчасна ліквідація решток після рубки дерев, зняття кори з лісоматеріалів, застосування ловильних дерев, вирубка свіжозаселених К. дерев та зняття з них кори.

Д. Ф. Руднєв.

КО́РОК, пробка, фелема — вторинна покривна тканина рослин. Складається з мертвих клітин, стінки яких просякнуті суберином, малопроникним для води і повітря. К. захищає рослину від надмірного випаровування та шкідливих зовн. впливів. Клітини К. формуються в результаті поділу клітин *фелогену* (коркового *камбію*). К. утворюється у дерев'янистих і більшості трав'янистих рослин. У деяких рослин (у *коркового дуба*) К. дуже розвинений, у інших (напр., у омели) — його зовсім немає. К. коркового дуба і почасти *бархату амурського* використовується для виготовлення рятувальних поясів, ізоляційних прокладок та ін.; є матеріалом для закупорювання пляшок тощо. Іл. с. 422.

КОРОЛЄ́ВА Наталена (3.III 1888, с. Сан-Педро-де-Карденья, Іспанія — 1.VII 1966, м. Мельнік, ЧССР) — укр. письменниця і актриса. Навчалася в Києві, Петербурзі, Парижі. Виступала в театрі. Друкувати оповідання почала 1904. Видала у Львові зб. легенд «Во дні они», зб. оповідань «Інакший світ» (обидві — 1935), істор. романи «1313» (1935), «Предок» (1937), «Сон тіні» (1938). У Празі видала зб. оповідань на істор. теми «Легенди староукраїнські».

Р. П. Головин.

КОРОЛЄ́ВЕ — селище міського типу Виноградівського р-ну Закарп. обл. УРСР, на лівому березі р. Тиси. Залізнична станція. 6,8 тис. ж. (1979). На тер. селища — локомотивне депо, об'єднаний щебеневий з-д з кар'єром (добування андезиту та ін.), 2 швейні цехи Мукачівської ф-ки худож. виробів, 2 хлібопекарні, радгосп-завод, будинок побуту. 3 заг.-осв. школи, 2 лікарні. Клуб, кінотеатр, 3 б-ки.

Перша писемна згадка про К. належить до 1262. Збереглися руїни замку (13 ст.). Пам'ятник Т. Г. Шевченку. Поблизу К. на 100-метровій терасі лівого берега р. Тиси виявлено багатошарову пам'ятку часів раннього *палеоліту*. Розкопками, що провадяться з 1974, відкрито 11 культурних шарів зі знахідками кам'яних виробів. Чотири нижні шари належать до ашельської епохи, а сім верхніх — до мустьєрської. Серед знахідок — різноманітні *нуклеуси,* сколи з них, ручні *рубила,* сікачі, *скребла,* ножі, *гостроконечники,* зубчасті знаряддя. Знаряддя виготовлено з місц. андезиту, кварциту, кременю, сланцю та обсидіану. Вироби з найнижчого культурного шару є найдавнішими (бл. 500 тис. років тому) на тер. України.

В. М. Гладилін (археологія).

КОРОЛЄ́ВИ МОД ЗЕМЛЯ—частина Сх. Антарктиди між 20° зх. д. і 45° сх. д., яка омивається морями Лазарєва, Рісер-Ларсена і Космонавтів. Вкрита льодовиковим покривом, що підіймається до 3500 м над р. м. У прибережній частині — окремі вершини заввишки 3000 м і більше. Поклади графіту, заліз., титано-магнетитових та ін. руд, слюди, топазів тощо. На К. М. З.— антарктичні станції СРСР (Новолазарєвська), Південно-Африканської Республіки і Японії. Землю відкрила 1930 норв. експедиція.

КОРОЛЄ́ВИЧ Олександр Дмитрович (1900 — 1958) — український радянський письменник. Див. *Гомін* Лесь.

КОРОЛЄ́ВИЧ-ВАЙДО́ВА (Korolewicz-Waydowa) Яніна (Королевичівна; 3.I 1875, за ін. даними 22.XII 1876, Варшава — 20.VI 1955, там же) — польс. співачка (сопрано) й педагог. У 1897 закінчила Львів. консерваторію (клас В. *Висоцького*); дебютувала на сцені Львів. опери. В 1897—1902 і 1907—08 — солістка опери у Варшаві. Виступала в Києві (1901, 1905, 1906, 1914), Одесі (1904—05), Харкові та Петербурзі (1906). Партії: Галька (однойм. опера Монюшка), Татьяна, Ліза («Євгеній Онєгін», «Пікова дама» Чайковського), Віолетта, Аїда («Травіата», «Аїда» Верді), Ельза, Єлизавета («Лоенгрін», «Тангейзер» Вагнера).

Тв.: Жизнь и искусство. Воспоминания оперной певицы. Пер. с польс. Л.—М., 1965.

Р. Я. Пилипчук.

КОРОЛЄ́НКА В. Г. МУЗЄЇ— літ.-меморіальні музеї. 1) У Полтаві відкрито 1928 у будинку, де письменник жив 1903—21. У роки Великої Вітчизн. війни експонати музею були евакуйовані до

Свердловська. Будинок спалили фашист. загарбники. Відбудований 1946. У фондах музею (1979) понад 8 тис. експонатів — документи, рукописи, малюнки Короленка, книги, унікальні фотографії, картини, особисті речі письменника, листи М. Коцюбинського, книги з автографами А. Чехова, М. Горького, О. Серафимовича, В. Гаршина, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного та ін. В експозиції є розділи — «Короленко на Україні», «Короленко й українська література». 2) У Житомирі відкрито 1973 у будинку, де народився письменник. Експозиція розміщена в 7 залах. У фондах музею — понад 550 експонатів — документи, фото, листи, особисті речі письменника, прижиттєві видання тощо.

Г. З. Кондрашова (у Полтаві), *В. Д. Щербакова* (у Житомирі).

КОРОЛЄ́НКО Володимир Галактіонович [15 (27). VII 1853, Житомир — 25.XII 1921, Полтава] — російський письменник, публіцист, громадський діяч. Родом українець. Навчався в Житомир. і Ровеньській гімназіях. У 1871 вступив до Петерб. технологічного ін-ту, 1874 перейшов у Петровську землеробську та лісову академію у Москві. В 70-х рр. зблизився з діячами революц. народництва. В 1876 заарештований і поселений під нагляд поліції у Кронштадті; 1879 знову заарештований і висланий у Вятську губ., 1881— в Якутію. З 1885 жив у Нижньому Новгороді під наглядом поліції, з 1896 — у Петербурзі, з 1900 — у Полтаві. Друкуватися почав 1878. Перше оповідання — «Епізоди з життя шукача» (1879). В творі «Чудна» (1893) подав виразний реалістичний образ засланої дівчини-революціонерки. Писав про тяжке життя народу, наростання протесту проти соціальної нерівності («Сон Макара», 1883), розкрив багатство душі рос. селянина, його здатність до подвигу («Ріка грає», 1891), стверджував право людини на щастя («Парадокс», 1894), необхідність єднання інтелігенції з народом («Сліпий музикант», 1886). Революц. пафосом, прославленням безстрашності і незламності волі людини пройняті оповідання «Мить» (1900), «Вогники» (1901). В оповіданнях «Ат-Даван» (1892), «Государеві візники» (1901), «Феодали» (1904) К. критикував самодержавний лад, викривав насильство над людиною в поміщицько-буржуазному суспільстві. Повість «Без язика» (1895) — про поневіряння укр. селянина, що потрапив до Америки. Автор мемуарів «Історія мого сучасника» (1905—21; опубл. 1922), літ.-критичних статей та спогадів про Бєлінського, Чехова, Гоголя, Л. Толстого, публіцистичних творів «Павловські нариси» (1890), «У голодний рік» (1892), «Будинок № 13» (1903), «Побутове явище» (1910) та ін. Життя і творчість К. тісно пов'язані з укр. народом, його побутом і культурою (повісті і оповідання «У поганому товаристві», «Судний день», «Ліс шумить», «Сліпий музикант», «Без

В. Г. Короленко.

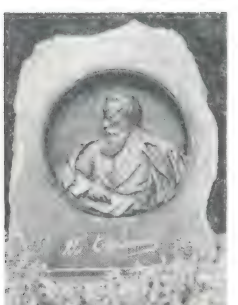

Надгробок на могилі **В. Г. Короленка** в Полтаві. Скульптор Н. В. Крандієвська.

Ілюстрації українських художників до творів **В. Г. Короленка.**
«Без язика». В. Слищенко. 1950.
«Ріка грає». А. Базилевич. 1953.
«Діти підземелля». В. Глуздов. 1971.

Обкладинка книги Панаса Мирного, яку автор подарував **В. Г. Короленкові.**

Зовнішній вигляд коронографа.

Короликові. Королик жовтоголовий.

Коронарія зозуляча. Нижня й верхня частини рослини.

язика», «Історія мого сучасника» та інші). У «Відкритому листі статському радникові Філонову» (1905) виступив проти масових розправ царизму над селянами — учасниками революц. виступу в с. Сорочинцях. У статті «Сорочинська трагедія» (1907) розкрив справжні обставини кривавих подій в селах Сорочинцях, Устивиці, Кривій Руді. У статті «Котляревський і Мазепа» (1916) висловив думку про братерську єдність укр. і рос. народів, засудив реакц. нац. політику царизму. К. сприяв публікації нових біографічних матеріалів про Т. Шевченка (1901) і перекладів його творів рос. мовою. Був у дружніх стосунках з П. Грабовським, Панасом Мирним, М. Коцюбинським, І. Карпенком-Карим, Х. Алчевською. Перші переклади творів К. укр. мовою («Ліс шумить», «Судний день» та ін.) з'явилися в кінці 19 ст. Деякі твори К. екранізовано. В 1928 в Полтаві і 1973 у Житомирі відкрито *Короленка В. Г. музеї*; 1973 встановлено пам'ятник письменнику в Житомирі.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1971; Укр. перекл.— Твори, т. 1—4. К., 1953—54; Вибране. К., 1956; Оповідання. К., 1976.

Літ.: Горький М. В. Г. Короленко. В кн.: Горький М. Твори, т. 8. К., 1953; Короленко С. В., Гейштор Л. Короленко и украинская культура. «Советская Украина», 1954, № 9; Малий П. В. Г. Короленко й Україна. Львів, 1958; Кулик Л. С. Короленко — художник слова. К., 1960; Крутікова Н. Є. Письменник-інтернаціоналіст. В кн.: Крутікова Н. Шляхами дружби і єднання. К., 1972; Бойко І. З. Короленко і Україна. Бібліографічний покажчик. К., 1957. *Н. Є. Крутикова.*

КОРО́ЛИКОВІ, королькові (Regulidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Найдрібніші птахи фауни СРСР (довж. тіла 9—11 см, маса 5—7 г). Оперення м'яке, жовтувато-зеленого кольору, у дорослих на голові жовто-червона або червона «шапочка». Дзьоб відносно короткий, тонкий. Поширені К. у лісах Пн. півкулі. З роди з 6 (за ін. авторами, 5 або 7) видами. В СРСР — 3 види, у т. ч. в УРСР — 2: корольок жовтоголовий (Regulus regulus) і корольок червоноголовий (R. ignicapillus). Населяють переважно хвойні ліси Карпат і Криму; в інші райони залітають під час мандрівок. Гнізда майже кулясті, влаштовують на кінцях гілок. Кладка з 3—10 яєць у траві; насиджують бл. 2 тижнів. *Нагніздні птахи.* Живляться комахами, взимку — також дрібним насінням. *А. П. Федоренко.*

КОРОЛІ́В ЦВІТ, квасоля вогняно-червона (Phaseolus coccineus, синонім Ph. multiflorus) — рослина родини *бобових*. Трав'яниста рослина з витким розгалуженим стеблом завдовжки до 5 м. Листки трійчастоскладні, листочки загострено-овальні. Квітки на довгих квітконіжках, червоні, блідо-рожеві або строкаті (рожеві з білим), зібрані у пазушні китиці. Походить з пн. частини Пд. Америки; широко культивується як декоративна; в УРСР поширена повсюди. Є кілька садових форм.

КОРОЛІ́ВСТВО ПО́ЛЬСЬКЕ, Царство Польське — частина Польщі, яка за рішенням *Віденського конгресу 1814—15* увійшла до складу Росії. Після придушення *польського повстання 1830—31* автономію К. П. було ліквідовано, а після розгрому *польського повстання 1863—64* компетенцію польс. органів управління було ще більше обмежено. З 1888 К. П. в царських законодавчих актах наз. «Привіслянським краєм». У 1918 стало ядром відновленої Польс. д-ви. Див. *Польща.*

КОРОЛІ́ВСЬКИЙ Степан Мефодійович [3 (16).VIII 1904, с. Катеринівка, тепер Петропавлівськ. р-ну Дніпроп. обл.— 1.XI 1976, Харків] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1969), професор (з 1961). Член КПРС з 1930. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1927). З 1928 викладав у вузах Харкова (з 1933 — у Харків. ун-ті, з 1945— зав. кафедрою цього ун-ту). Учасник Великої Вітчизн. війни. Автор праць і редактор збірок документів з історії Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни на Україні. Нагороджений орденом Леніна, ін. нагородами. Держ. премія УРСР, 1969.

КОРОЛІ́ВСЬКИЙ ШЕКСПІ́РІВСЬКИЙ ТЕА́ТР — один з провідних театрів Англії. Засн. 1879 в м. Стратфорд-он-Ейвон. В театрі ставляться п'єси Шекспіра, відбуваються шекспірівські фестивалі. З 1960 К. ш. т. має у Лондоні філіал, в якому ідуть п'єси англ. класичної та сучас. драматургії. Склад трупи К. ш. т. не постійний, з акторами підписуються контракти на сезон. В театрі працювали: режисерами — П. *Брук*, Т. Річардсон, Ф. Комісаржевський та ін., акторами — Д. *Гаррік*, Е. *Террі*, Дж. *Гілгуд*, Л. *Олів'є*, П. *Скофілд* та ін. В 1958—59, 1964, 1967 театр гастролював в СРСР. Іл. див. до ст. *Великобританія*, т. 2, с. 171.

КОРОЛЮ́К Володимир Семенович (н. 19.VIII 1925, Київ) — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1964. Закінчив (1950) Київ. ун-т. З 1954 працює в ін-ті математики АН УРСР. Осн. праці — з *імовірностей теорії, математичної статистики, обчислювальної математики* та *програмування*. К. розробляє аналітичні й асимптотичні методи аналізу імовірнісних розподілів граничних функціоналів від *випадкових процесів*, працював над створенням і розвитком методу фазового укрупнення складних систем, *алгоритмічних мов*. Разом з К. Л. *Ющенко* розробив *адресну мову*. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1976. Держ. премія УРСР, 1978.

КОРО́ЛЬ Володимир Адамович [н. 14 (27).XII 1912, м. Ігумен, тепер Червень Мінської обл.] — білоруський рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1970), дійсн. чл. АМ СРСР (з 1979). Член КПРС з 1940. В 1934 — 41 навчався в Ленінгр. АМ. З 1945 працює в БРСР. Осн. архіт. роботи у Мінську: ген. план забудови Мінська (1948—69), Ленінський проспект (1950-і рр.), Центр. площа (1948—55), Гол. поштамт (1950—53), Центр. телеграф (1954—56), пам'ятник Перемоги (1954). К.— один з авторів меморіального комплексу «Брестська фортеця-герой» (1966—71). Автор ряду наукових праць з містобудування. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1968.

КОРО́ЛЬ Михайло Амвросійович [12 (25).X 1911, с. Зарубинці, тепер Монастирищенського р-ну Черкас. обл.] — діяч укр. прогресивних організацій і робітн. руху в Канаді (прибув туди 1924). Член Компартії Канади з 1931. К.— один із засновників і керівників секції молоді при *Товаристві Український Робітничо-Фермерський дім*. У 1928 вступив до Ліги комуністичної молоді Канади (ЛКМК). У 1933 — редактор центр. органу ЛКМК — газ. «Янг уоркер» («Молодий робітник») у м. Торонто. З 1946 — член Крайового виконавчого к-ту *Товариства об'єднаних українських канадців*. З 1956 — управитель газ. «Українське життя», пізніше— «*Життя і слово*».

КОРОЛЬО́В Валентин Олексійович [н. 24.IX (7.X) 1912, м. Камишлов, тепер Свердл. обл.] — укр. рад. художник кіно, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). Закінчив Київ. архітектурно-буд. ін-т (1940). З 1937 — на Київ. студії худож. фільмів, 1950—52 — гол. художник. Брав участь у створенні фільмів «Богдан Хмельницький», «Майська ніч» (обидва — 1941), «Командир корабля» (1954), «Ракети не повинні злетіти» (1965), «Повість про жінку» (1973) та ін. Виконав ряд дослідницьких робіт з техніки комбінованих зйомок; за його винаходом для Київ. кіностудії створено комплекс для кінознімання (басейн з фоном, інфраекран, батисферу та ін. пристрої для підводних і надводних ефектів тощо), який використовують й ін. укр. та вітчизняні кіностудії.

КОРОЛЬО́В Сергій Павлович [30.XII 1906 (12.I 1907), Житомир — 14.I 1966, Москва] — рад. учений, конструктор ракетно-космічних систем, академік АН СРСР (1958), двічі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1961). Член КПРС з 1953. Закінчив (1924) в Одесі професійну технічну школу. В 1924—26 навчався у Київ. політех. ін-ті, 1930 закінчив Моск. вище тех. уч-ще і одночасно Моск. школу льотчиків. Розробив кілька конструкцій планерів. Був одним з організаторів, а пізніше — начальником Групи вивчення реактивного руху. Група створила й запустила (1933) першу рад. рідинну ракету «ГИРД-09». В кінці 1933 К.— заст. директора по наук. частині Реактивного н.-д. ін-ту, з початку 1934 — керівник відділу ракетних літальних апаратів. Розробив ряд проектів, у т. ч. проект керованої крилатої ракети і ракетоплана. В 1942—45 К.— заст. гол. конструктора двигунів у Дослідно-конструкторському бюро, займався оснащенням серійних бойових літаків рідинними ракетними прискорювачами. Подальша діяльність К. пов'язана з створенням ракетної техніки. Зокрема, К. очолював розробку й запуск ба-

лістичних і геофізичних ракет, *ракет-носіїв* і кораблів-супутників «*Восток*», «*Восход*», супутників серії «*Електрон*» і «*Молния*», багатьох супутників «*Космос*», перших *автоматичних міжпланетних станцій* (АМС) «*Зонд*». Ракетно-космічні системи, створені під його керівництвом, дали змогу здійснити запуски *штучних супутників Землі* й *штучних супутників Сонця*, польоти АМС на Місяць, Венеру й Марс, а також м'яку посадку на поверхню Місяця. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани» і медалями. Ленінська премія, 1957. Ім'я К. присвоєно одному з найбільших утворень (таласоїду) на зворотному боці Місяця. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни. В Житомирі відкрито (1970) Будинок-музей академіка С. П. Корольова — філіал обласного краєзнавчого музею. В Москві і Житомирі споруджено пам'ятники С. П. Корольову.

Літ.: Асташенков П. Т. Академик С. П. Королёв. М., 1969; Романов О. П. Конструктор космічних кораблів. К., 1972.

КОРОЛЬЧУ́К Віктор Андрійович (н. 29.IV 1933, с. Вулька, тепер Брестського р-ну Брест. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1979). Член КПРС з 1978. В 1956—61 навчався в Ростов. уч-щі ім. М. Б. Грекова. Твори: «Нова шахта» (1964), «Брестська фортеця» (1965), «На Байкалі» (1966), «Фортеця живе» (1967), «На рудні» (1970), «Льон» (1972), «Дев'ята криворізька» (1975), «У Шушенському» (1977) та ін. Іл. с. 422.

КОРОЛЬЧУ́К Олександр Іванович [31.IX (12.X) 1883, на Волині — 3.III 1925, Запоріжжя] — укр. рад. актор і режисер. У 1909 почав творчу діяльність у *Театрі Миколи Садовського*. У 1920 з І. *Кавалерідзе* заснував укр. драм. колектив у Ромнах, в якому виступала Г. *Затиркевич-Карпинська*. З 1921 працював у Києві в *Народному театрі*, очолюваному П. *Саксаганським*. З 1922 — один з фундаторів театру імені М. Заньковецької, в якому працював до 1925. Ролі: Гонта, Залізняк («Гайдамаки» за Т. Шевченком), Гнат Голий («Сава Чалий» Карпенка-Карого), Богдан Хмельницький (однойм. драма Старицького), Франц Моор («Розбійники» Шіллера) та ін. Вистави: «Украдене щастя» Франка (грав роль Михайла Гурмана), «Ревізор» Гоголя (грав роль Городничого), «Примари» Ібсена (грав роль Пастора). Портрет с. 423.

КОРОМАНДЕ́ЛЬСЬКИЙ БЕ́РЕГ — низовинна прибережна рівнина на Пд. Сх. п-ова *Індостан* в Індії. Простягається на 700 км між гирлом р. Крішни та Полкською прот. Шир. до 100 км. Омивається водами *Бенгальської затоки*. Клімат мусонний. Поширені *савани*. Гол. місто і порт — Мадрас.

КОРОНА́РІЯ, зозулин цвіт (Coronaria) — рід рослин родини гвоздикових. Багаторічні трави з прикореневою розеткою листків. Квітки рожево-червоні або білі, одиночні чи зібрані у волотисте суцвіття. Плід — одногнізда коробочка. 5 видів, поширених в Європі, Середній Азії та Малій Азії. В СРСР, у т. ч. УРСР, зустрічаються 2 види: К. зозуляча, син. зозулин цвіт (C. flos-cuculi) — росте на вологих луках, лісових галявинах, по краях боліт (по всій УРСР, крім пд. степових р-нів і Криму); К. шкіряста (C. coriacea) — дико росте у лісах і чагарниках в Криму, здичавіла — на луках, по сухих схилах гір в пд.-зх. р-нах УРСР; вирощується як декоративна.

КОРОНА́РНА НЕДОСТА́ТНІСТЬ (лат. coronarius — вінцевий) — недостатність серцевого кровообігу; те саме, що й *ішемічна хвороба серця*.

КОРОНА́РНІ СУДИ́НИ, вінцеві судини — *кровоносні судини*, що живлять серцевий м'яз.

КО́РОНЕР (англ. coroner) — у Великобританії, США та деяких ін. країнах, де діє англо-саксонська система права, службова особа, що провадить слідство у випадках підозрілої або наглої смерті. Спочатку К. діяв за «дорученням корони» (звідси й назва).

КОРО́ННА МЕ́ТРИКА (польс. metryka — архів) — архів держ. канцелярії шляхетської Польщі, що включає понад 400 книг актів, які видавалися королем з поч. 15 ст. (ймовірно) до 1794. До її складу входять *жалувані грамоти*, привілеї й дипломи містам, землям, корпораціям, церквам, монастирям, окремим феодалам тощо, королівські мандати, універсали, а також дипломатичні документи. Записи робилися спочатку латинською, згодом польською з домішкою латинської мовами. К. м. зберігається в Гол. архіві давніх актів у Варшаві. Важливе джерело з історії Польщі 15—18 ст., а також білорус. і укр. земель (зокрема Галичини, Волині, Поділля і Київщини), які входили до її складу після *Люблінської унії 1569*.

І. Л. Бутич.

КОРОНО́ГРАФ (від лат. corona — вінець, вінок і грец. γράφω — пишу) — *телескоп* для спостережень *сонячної корони*. За допомогою целостатної установки (див. *Целостат*) світло від корони направляється в довгофокусну фотографічну камеру для одержання великомасштабного знімка. Оскільки сонячні *затемнення* відбуваються рідко, для регулярних спостережень корони розроблено спец. К. (мал.), в яких створюється штучне затемнення Сонця — сонячний диск закривається непрозорим екраном. Екранування проникаючого (паразитного) розсіяного світла здійснюється штучним Місяцем *1*, екраном *2* і діафрагмою *3*. Така система спец. екранів і діафрагм майже нейтралізує шкідливий вплив розсіяного світла. Вперше такий К. сконструював 1930 франц. астроном Б. Ліо. Під керівництвом рад. астронома Г. М. Нікольського 1966 розроблено найбільший у світі К. для спостереження сонячної корони поза смугою затемнень. Такі К. встановлюють на гірських обсерваторіях. К. також виносять у верхню атмосферу та космос на ракетах і супутниках.

Д. О. Андрієнко.

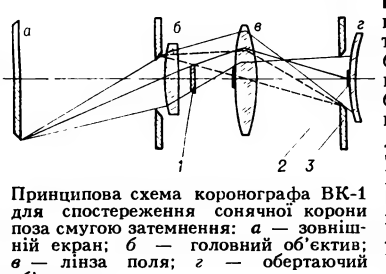

Принципова схема коронографа ВК-1 для спостереження сонячної корони поза смугою затемнення: *а* — зовнішній екран; *б* — головний об'єктив; *в* — лінза поля; *г* — обертаючий об'єктив.

КО́РОП (Cyprinus carpio) — пром. риба родини *коропових*; одомашнена форма *сазана*. Виведений багаторічною селекцією. К.— головний об'єкт *ставкового рибного господарства*. Довж. тіла до 1 м, жива маса досягає 20 кг і більше. Тіло товсте, спина широка, боки золотисті. В СРСР розводять гол. чин. дзеркального К. В УРСР виведено 2 нові високопродуктивні породи К.: укр. лускатий і укр. рамчастий. Їх розводять у більшості рибогосподарств України та в ін. республіках СРСР. К. досягає статевої зрілості на 3—5-му році життя. Нерест у травні при т-рі води 17°. Плодючість понад 800 тис. ікринок, які відкладає в неглибоких ділянках на трав'янисті рослини. *Мальки* живляться *інфузоріями*, дрібними ракоподібними, згодом — личинками комах, червами, молюсками, рідко рослинами; дорослі К.— всеїдні. К. швидко росте, має поживне і смачне м'ясо. Залежно від умов вирощування і породи жива маса (в г) *цьогорічків*—25—30, дворічків — 500—800, трирічків — 1200—2000 і більше. К. розводять майже в усіх країнах Європи, в Японії, Китаї, Кореї, США та ін. Іл. с. 424.

КО́РОП — селище міського типу Черніг. обл. УРСР, райцентр. За 26 км від залізничної ст. Алтинівка. 5,4 тис. ж. (1979). Вперше згадується в літописі 1153 під назвою Хоробор. В 1618 був загарбаний шляхет. Польщею. В 1654 в складі Лівобережної України К. возз'єднано з Росією, йому було надано *магдебурзьке право*. Рад. владу встановлено наприкінці грудня 1917. В К.— льонозавод, комбікормовий, прод. товарів і сироробний з-ди, пром. комбінат, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 10 б-к, меморіальний музей М. І. *Кибальчича*, який тут народився. У К. народився також рад. військ. діяч С. Г. *Руденко*.

КОРОПЕ́ЦЬ — річка в Укр. РСР, в межах Терноп. обл., ліва притока Дністра. Довж. 78 км, площа бас. 511 км². Тече Подільською височиною у глибокій долині. По берегах — ліси. Живлення переважно дощове. Використовують для зрошування, тех. водопостачання. На К.— міста Підгайці та Монастириська.

КОРОПО́ВІ (Cyprinidae) — родина риб ряду коропоподібних. Тіло (довж. від 2 см до 1,5 м) вкрите циклоїдною *лускою* або голе. Рот звичайно висувний, зубів на щеле-

С. П. Корольов.

В. С. Королюк.

В. А. Король.

М. А. Король.

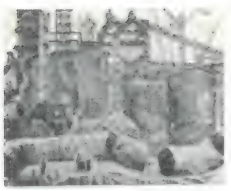

В. А. Корольчук. Дев'ята домна. 1976.

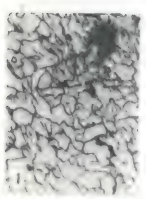

Корозія металів: 1 — міжкристалітна (збільшено в 200 × 2 рази); 2 — транскристалітна (збільшено в 200 × 20 раз).

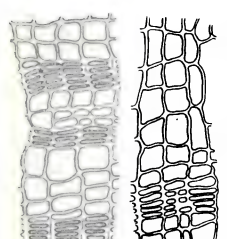

Корок (поперечний розріз): 1 — берези; 2 — клена.

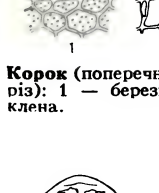

Коропоїд.

пах немає, на п'ятій зябровій дужці є глоткові зуби. К. поширені у прісних і частково солонуватих водах Євразії, Африки, Пн. і Центр. Америки, але відсутні у Пд. Америці, на Мадагаскарі та в Австралії. Родина об'єднує понад 200 родів (понад 1500 видів). В СРСР — 56 родів, з яких в УРСР — 24. Населяють найрізноманітніші водойми: гірські та рівнинні річки, озера, водоймища, лимани тощо. Живляться дрібними безхребетними *планктону* і *бентосу*, деякі види (*товстолоб, білий амур, краснопірка*) — переважно рослинною їжею, деякі — хижаки (*білизна*). Розмножуються К. звичайно навесні. Нерестовий період триває 1—3 м-ці. Ікру (від кількох сот до 1 млн. і більше ікринок) відкладають на водяну рослинність, каміння, пісок або у товщу води. Серед К.— багато цінних промисл. видів, до яких у фауні УРСР належать і виловлюються *лящ, плітка, рибець, в'язь, чехоня, сазан, карась*, лин та ін. Деякі К. (напр., *короп*, карась, сазан) широко використовуються у ставковому г-ві, інші (напр., білий і чорний амур, товстолоб) — об'єкти акліматизації.

Ю. В. Мовчан.

КОРОПОЇД, коропова воша, риб'яча воша (Argulus foliaceus) — рачок з ряду зяброхвостих *ракоподібних*. Довж. тіла 5—7 мм. Поширений у прісних водах Європи і Зх. Сибіру. Різностатеві; з яєць, відкладених самкою, виходять майже сформовані рачки. К.— кровосисний паразит, що завдає значної шкоди *рибництву*. Паразитує на рибах, звичайно *коропових*, на шкірі, плавцях, зябрах і в ротовій порожнині. Уражена риба неспокійна, не їсть, виснажується і гине. Заходи боротьби: поліпшення кисневого режиму водойм, обробка їх хлорофосом та ін.

КОРОПСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Населення 46,1 тис. чол. (1979). У районі — 68 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Короп*. Поверхня К. р. рівнинна. Корисні копалини: торф, крейда, пісок, фосфорити. Найбільша річка — *Десна*. Грунти світло-сірі опідзолені, дерново-глейові. Район лежить гол. чин. у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, вільха, дуб, береза) займають бл. 25,4% його території. Найбільші підприємства: коропські льоно-, сироробний, Крисківський спиртовий, Нехаївський крохмальний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Короп) і 4 будинки побуту. В землеробстві переважає вирощування зернових (пшениці, ячменю, вівса, жита), картоплі, льону, у тваринництві — мол.-м'ясне скотарство. Площа с.-г. угідь 1978 становила 80 тис. га, у т. ч. орні землі — 51,3 тис. га, пасовища і сіножаті — 27,8 тис. га. У К. р.— 20 колгоспів, радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 271 км, у т. ч. з твердим покриттям — 136 км. У районі — 31 заг.-осв. і музична школи, 35 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 21 будинок культури, 23 клуби, кінотеатр, 50 кіноустановок, 41 б-ка; музеї: меморіальний М. І. *Кибальчича* у Коропі та археол. у с. Мезині. В с. Крисках К. р. народився рад. військ. діяч Г. Д. *Базилевич*, у смт Понорниці — рос. і укр. анатом П. А. *Загорський* та укр. письменник П. С. *Кузьменко*, в с. Покошичах — укр. артистка-співачка М. О. *Загорська*, герой франц. Руху Опору І. Я. Пилипенко, в с.

Риботині — укр. гістолог П. І. *Перемежко*. Архіт. пам'ятки: в с. Вишеньках — палац П. О. Рум'янцева-Задунайського (18 ст., арх., ймовірно, М. Мосцепанов), Успенська церква (18 ст.). В К. р. видається газ. «Нові горизонти» (з 1932).

А. А. Махинько.

КОРОСТА — заразна шкірна хвороба людини і тварин, що виникає внаслідок проникнення в шкіру *коростяних кліщів*. Людина заражається К. або безпосередньо від хворого, або через білизну, що була в його користуванні. На 7—10-й день на шкірі між пальцями, на ділянках зап'ястка, згинальній поверхні суглобів нижніх кінцівок, на животі, бокових поверхнях тулуба, сідницях з'являється висип (дрібні вузлики й пухирці з прозорим вмістом), а також смужки — ходи, що їх прокладає запліднена самка кліща. Хворі скаржаться на сильне свербіння шкіри, особливо вночі й у теплі. К. нерідко ускладнюється гнійним ураженням шкіри. Профілактика: додержання правил особистої гігієни, ізоляція і лікування хворих тощо. Лікування: сірчані й сірчано-дігтярні мазі (мазь Вількінсона), втирання 6-процентного розчину соляної к-ти тощо.

Утварин розрізняють такі різновиди К.: *саркоптоз*, нотоедроз, псороптоз, хоріоптоз і отодектоз. Зараження відбувається при контакті з хворими тваринами або через предмети догляду, збрую. На уражених ділянках шкіри утворюються пухирці, виникає свербіж. Заходи боротьби: хворих і підозрілих на зараження тварин ізолюють. Уражені місця вистригають і обробляють протикоростяними препаратами. Приміщення, збрую і предмети догляду дезинфікують.

КОРОСТЕНСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 61,0 тис. чол. (1979). У районі — 112 населених пунктів, підпорядкованих 35 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Коростень*. К. р. розташований в межах *Поліської низовини*. Корисні копалини — граніт, лабрадорит, пісок. Річки — *Уж* та *Ірша* (бас. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті піщані та супіщані. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, граб, липа, осика, береза, вільха) займають 52 тис. га. У межах району — Ушомирське мисливське г-во.

Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Коростень. У районі переважають підприємства буд. матеріалів та легкої пром-сті. Найбільші: Коростенський щебеневий з-д (с-ще Мирний), Ушицький кам. кар'єр (с. Гулянка), Бехівський з-д залізобетонних конструкцій (с. Михайлівка), Поліський льонозавод. Районний комбінат побутового обслуговування (Коростень) і 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-льонарсько-картоплярського і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 96,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 68,7 тис. га, сіножаті й пасовища — 26,4 тис. га. Осн. культури: льон-довгунець, картопля, озима пшениця, жито, ячмінь. Вирощують хміль. У К. р.— 17 колгоспів, 4 радгоспи, н.-д. ін-т с. г. нечорноземної зони УРСР (с. Грозине), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничний вузол — Коростень, залізничні станції: Бехи, Вигів, Коростень-Подільський, Омелянівка, Ушомир та ін. Автошляхів— 378 км, у т. ч. з твердим покриттям — 274 км. У районі — 63 заг.-осв. та музична школи; 70 лік. закладів, у т. ч. 10 лікарень. 72 будинки культури, 14 клубів, 80 кіноустановок, 85 б-к. У с. Іскорості К. р. народився двічі Герой Радянського Союзу С. А. *Козак*. Біля с. Щорсівки встановлено обеліск на місці загибелі героя громад. війни М. О. *Щорса*. Пам'ятки дерев'яної архітектури — Миколаївська церква та дзвіниця в с. Межирічці (1772). В К. р. видається газ. «Радянське Полісся» (з 1925).

Т. Д. Поліщук.

КОРОСТЕНЬ — місто обласного підпорядкування Житомир. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Уж (притока Прип'яті). Вузол залізнич. та автомобільних шляхів. 62 тис. ж. (1978). Вперше згадується 945 як Іскоростень — центр племені *древлян*. Придушивши *древлянське повстання 945*, київ. княгиня *Ольга* 946 спалила місто. В 14 ст. К. загарбала феод. Литва, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. За 2-м поділом Польщі (1793) К. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. Під час австронім. окупації України залізничники Коростенського вузла 15.VII одними з перших почали *Всеукра-*

інський страйк залізничників 1918. Під К. 30.VIII 1919 загинув М. О. *Щорс.* В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації К. (7.VIII 1941—28.XII 1943) в районі міста діяли партизанські загони із з'єднань С. А. *Ковпака,* С. Ф. *Маликова,* О. М. *Сабурова.* К.— значний пром. центр Житомир. обл. З-ди: шляхових машин, ім. 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції (кол. з-д хім. маш.-буд.), залізобетон. шпал, фарфоровий, побут. хімії та ін.; деревообробний та сінажних башт комбінати, кручених виробів, швейна, бавовнопрядильна ф-ки. М'ясоптахокомбінат, мол., хлібний та виноробний з-ди. Видобування і обробка граніту. Райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 11 заг.-осв., музична та спортивна школи, тех. уч-ще; 2 лікарні. 4 будинки культури, 9 клубів, 4 кінотеатри, 21 кіноустановка, 46 бібліотек. На тер. К. відомо чотири давньорус. городища (9—13 ст.). Вокзал (бл. 1905, арх. О. Кобелєв). Пам'ятники: В. І. Леніну, борцям за владу Рад і учасникам Всеукр. страйку залізничників 1918, М. О. Щорсу, двічі Герою Рад. Союзу, ген.-лейтенанту С. А. *Козаку.*

КОРОСТИ́ШІВ — місто Житомир. обл. УРСР, райцентр, на р. Тетереві (прит. Дніпра), поблизу залізнич. ст. Коростишів. Час заснування невідомий. К. згадується достовірно з 1499. Після *Люблінської унії 1569* місто загарбала шляхет. Польща. За 2-м поділом Польщі (1793) в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації К. (9.VII 1941 — 28.XII 1943) в місті діяв підпільний райком партії. У К.— вуглерозріз, паперова, бавовняна і брикетна ф-ки; з-ди: «Електроприлад», залізобетонних виробів, гранітний, льонопереробний, цегельний, спиртовий, молочний, райсільгосптехніка з спец. виробничим відділенням, комбінат побутового обслуговування. Пед. уч-ще, 5 заг.-осв. і музична школи; лікарня, будинок відпочинку «Тетерів». Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 15 б-к, історико-краєзнавчий музей.

КОРОСТИ́ШІВСЬКЕ РОДОВИ́ЩЕ ГРАНІ́ТУ — в околицях м. Коростишева Житомир. обл. УРСР. Граніт сірого кольору, середньо та грубозернистий; структура порфіровидна. Добре колеться, підлягає всім видам мех. і термічної обробки. Міцний, опір стисненню до 2290 кг/см². Добувають у вигляді блоків до 3 м³. Використовують як облицьовувальний матеріал, для виготовлення східців, бордюрів та для виробництва щебеню. Гранітом К. р. г. облицьовано меморіал В. І. Леніна в Ульяновську і деякі станції Моск. метрополітену; його використано при облицюванні підліхтарних тумб на Хрещатику в Києві.

І. Л. Личак.

КОРОСТИ́ШІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1924. Площа 1,6 тис. км². Нас. 69,3 тис. чол. (1979). У районі — 101 населений пункт, підпорядкований міській, селищній і 30 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Коростишів.* Поверхня рівнинна. Корисні копалини: буре вугілля, торф, граніт, глини, лабрадорит. Річки: *Тетерів* з прит. Дубовець та *Здвиж* (усі — бас. Дніпра). Ґрунти в осн. дерново-підзолисті, є чорноземні, торфово-болотні. Пн. частина району лежить у межах зони мішаних лісів, пд.— в лісостепу. Ліси (сосна, дуб, береза, вільха, осика)

займають 45,3 тис. га. Підприємства лісової, легкої, буд. матеріалів пром-сті та ін.; найбільші — коростишівські з-ди «Електроприлад», залізобетонних виробів та гранітний, вуглерозріз, паперова і бавовняна ф-ки. Комбінат побутового обслуговування (Коростишів) та 6 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур та виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1978 становила 98,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 85,2 тис. га. Гол. культури: жито, пшениця, ячмінь, картопля, льон, цукр. буряки, хміль, овочеві; вирощують також лікарські рослини. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У К. р.— 15 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим та спец. виробничим відділеннями. Залізничні станції: Коростишів, Скочище. Автошляхів — 383 км, у т. ч. з твердим покриттям — 220 км. У районі — пед. уч-ще (Коростишів), 55 заг.-осв., музична і спортивна школи; 72 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 27 будинків культури, 48 клубів, кінотеатр, 82 кіноустановки, 122 б-ки, 2 музеї (історико-краєзнавчий у Коростишеві та образотворчого мистецтва в с. Студениці). В с. Осівцях К. р. народився укр. рад. співак П. П. *Кармалюк,* у с. Карабачині — укр. рад. актриса П. М. *Нятко,* в смт Брусилові — укр. рад. співак Є. І. *Червонюк,* у с. Вільні — єврейський рад. поет О. М. *Шварцман.* У К. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1930).

Л. П. Буханова.

КОРОСТО́ВЦЕВ Михайло Олександрович [н. 10 (23). IV 1900, с. Попівка, тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.] — рад. єгиптолог, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1929. У 1934 закінчив Азерб. ун-т. У 1935—41 працював у Ленінгр. відділенні Ін-ту історії АН СРСР. У 1943—65 — старший наук. співробітник, з 1965 — зав. відділом Ін-ту сходознавства АН СРСР. Автор праць з історії Старод. Сходу (переважно з філології та історії Старод. Єгипту). Нагороджений орденом Дружби народів. Портрет с. 425.

КОРО́СТЯНІ КЛІЩІ́ — паразити шкіри теплокровних тварин та людини, збудники корости. Поширені на всіх материках. К. к. об'єднують 2 родини: свербунові (Acaridae) і нашкірникові (Psoroptidae) надродини Sarcoptoidea. Тіло К. к. овальне, черепахоподібне, довж. 0,2—0,5 мм, ноги (4—8 пар) короткі, часто з присосками або кігтиками. Ротові органи гризуче-колючого типу. Самка прогризає в шкірі довгі, звивисті ходи і відкладає там яйця. Через 4—7 діб з них виводяться личинки, після 14 діб кліщі досягають статевої зрілості, паруються і роблять нові ходи. К. к. за певних умов можуть переходити з одного виду тварин на ін. Про заходи боротьби див. у ст. *Короста.*

КОРОТЄЄВ Костянтин Аполлонович [12 (25).II 1901, с. Щоглівка, тепер Богодухівського р-ну Харків. обл.— 4.I 1953, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1944), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1938. Учасник громадян. війни. У Рад. Армії з 1918. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир корпусу і командуючий арміями в складі Пд., Пд.-Зх., Закавказ., Пн.-Кавказ., Ворон., Степового, 2-го і 1-го Укр. фронтів. Після закінчення 1947 вищих курсів Академії Генштабу К.— команд. військами Забайкальського військового округу. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

О. І. Корольчук.

КОРО́ТИЧ Віталій Олексійович (н. 26.V 1936, Київ) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1967. Закінчив Київ. мед. ін-т (1959), працював лікарем. Друкується з 1954. У зб. поезій «Золоті руки» (1961), «Запах неба» (1962), «Течія» (1965), «Вогонь» (1968), «Перевтілення» (1971), «Закон землі» (1975) відображено внутр. світ рад. людини. Автор повісті «Така лиха пам'ять» (1970), роману «Десяте травня» (1978), книг нарисів «О Канадо!» (1966), «Людина на повен зріст» (1972), «Кубатура яйця» (1977) та ін. Перекладає з рос. і англ. поезії. Виступає як критик і публіцист. З 1979 — гол. редактор журн. «*Всесвіт*». Респ. комсомольська премія ім. М. Ост-

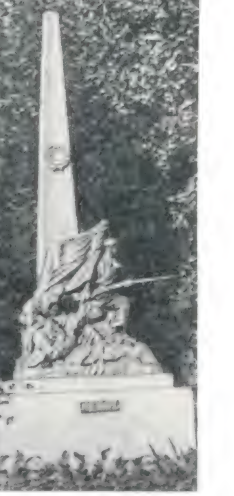

Коростень. Пам'ятник М. О. Щорсу. Скульптор А. Я. Футерман.

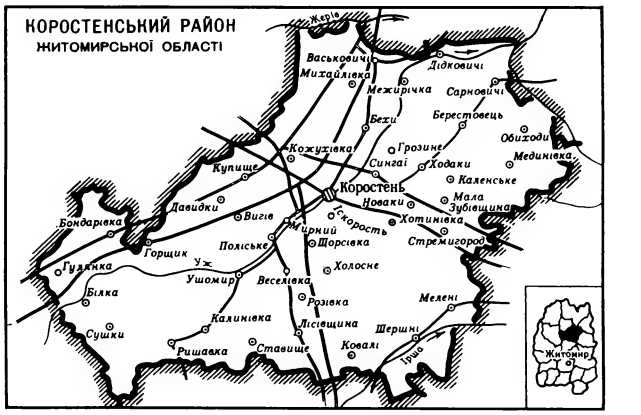

В. О. Коротич.

ровського (1972) і літ. премія ім. П. Тичини «Чуття єдиної родини» (1978).

Тв.: Поезії. К., 1967; Можливості. К., 1970; Гідність. К., 1977; Закон землі. К., 1979; Рос. перекл. — Отзвуки. М., 1975; Кубатура яйца. М., 1978. *Л. М. Коваленко.*

КОРО́ТИЧ — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР, за 17 км від м. Харкова. Залізнична станція. 5,9 тис. ж. (1979). На тер. с-ща — експериментальна база «Комунар» Укр. н.-д. ін-ту грунтознавства й агрохімії. Середня школа, 3 б-ки. К. засн. у 2-й пол. 18 ст.

КОРОТКЕ́ВИЧ Михайло Олексійович (1879, Конотоп, тепер Сум. обл.— 1942) — укр. рад. вчений у галузі машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив (1907) Харків. технологічний ін-т. У 1919—32 викладав у вузах Москви і Києва. З 1932 — професор, заст. директора Ін-ту трансп. машинобудування (Бєжиця, тепер у складі Брянська). Осн. праці — з проблем вагонобудування і залізничного транспорту.

КОРО́ТКИЙ КИЇВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — літопис, складений в кін. 15 — на поч. 16 ст. на основі літописних заміток, написаних на Україні. Складова частина *Супрасльського літопису.*

«КОРО́ТКИЙ ЛІТО́ПИС МАЛО́Ї РОСІЇ З 1506 ПО 1770 РІК» — укр. літопис, надрукований 1777 в Петербурзі В. Г. *Рубаном.* «К. л. М. Р.» є компіляцією з різних літописів і хронік 16—18 ст. В ньому використано *Короткий опис Малоросії,* доведений до 1734 включно. Далі вміщено хроніку істор. подій, що відбулися на Україні 1735—70, з переліком прізвищ гетьманів, генеральної та полкової козац. старшини, вищих царських урядовців, представників духівництва та ін. осіб, що діяли на Україні з часу її возз'єднання з Росією 1654 до ліквідації гетьманщини 1764. Автор намагався показати заслуги козац. старшини перед цар. урядом, щоб обгрунтувати вимогу зрівняння її в правах з рос. дворянством. До «К. л. М. Р.» додано «Землеописання Малої Росії», в якому подаються відомості про геогр. положення укр. земель, адм. поділ, кількість населення, про міста й містечка Лівобережної України. В істор. частині літопису є багато фактичних помилок, однак літопис має певне пізнавальне значення.

КОРО́ТКИЙ О́ПИС МАЛОРО́СІЇ — укр. літопис, складений невідомим автором у 30-х рр. 18 ст. Висвітлює історію України від давніх часів до 1734. Автор гол. увагу приділяє історії *козацтва,* визвольній боротьбі укр. народу проти *Речі Посполитої,* тат.-тур. та швед. загарбників. В основу К. о. М. було покладено літопис Г. І. *Грабянки,* і тому нових фактів у ньому небагато. Оригінальні відомості подаються тут при висвітленні подій гол. чин. 1-ї третини 18 ст., коли автор використовує власні спогади, свідчення очевидців. Автор К. о. М., очевидно, належав до *козацької старшини*; він негативно ставився до антифеод. рухів нар. мас, відстоював привілеї верхівки козацтва. Але твір у цілому був написаний з прогресивних позицій. Це виявляється, зокрема, у збільшуванні визвольної боротьби укр. народу, висловлюванні симпатій до її керівників (Б. Хмельницького, І. *Богуна,* С. *Наливайка,* С. *Палія* та ін.), позитивному ставленні до возз'єднання України з Росією, таврування антинар. політики І. *Виговського,* Ю. *Хмельницького,* І. *Брюховецького,* І. *Мазепи.* К. о. М. був одним з найпопулярніших творів укр. історіографії 16—18 ст.

Видання: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1878, с. 203—319.

Літ.: Иконников В. С. Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2. К., 1908; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959. *Ю. А. Мицик.*

КОРОТКО́В Федір Іванович [н. 12 (25). І 1905, с. Думіно, тепер Краснохолмського р-ну Калінін. обл.] — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1931. З вересня 1941 по березень 1943 — командир одного із загонів Черніг. партизан. з'єднання; з березня по вересень 1943 — командир партизанського загону, командир партизанського з'єднання ім. М. М. Попудренка. В 1943—59 — секретар Черніг. міськкому Компартії України. З 1959 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

КОРОТКОВУ́ХА БІ́ЛА ПОРО́ДА СВИНЕ́Й — порода свиней м'ясосального типу. Виведена в Німеччині у 19 ст. схрещуванням місцевих свиней з *великою білою породою свиней.* В СРСР завезена 1927. Тварини міцної будови, тулуб

Свиноматка коротковухої білої породи.

широкий і глибокий, голова невелика, ввігнута, окістя округлі, ноги короткі, міцні. Жива маса кнурів 240—300 кг, свиноматок — 200—250. Плодючість 10—12 поросят в опоросі, молочність — 60—70 кг. Свині скороспілі, у 7-місячному віці досягають 90 кг. Розводять К. б. п. с. в НДР, ФРН, Австрії, Чехословаччині, Угорщині, Польщі. В СРСР — у прибалтійських республіках, Білорусії, деяких обл. РРФСР. На Україні їх використовують для пром. *схрещування.*

КОРОТКОЗО́РІСТЬ, міопія — один з недоліків *рефракції ока,* в результаті якого людина погано бачить далеко розташовані предмети. Це зумовлено тим, що при К. паралельні промені, що йдуть від віддалених предметів, збираються у фокус оптичною системою *ока* не на *сітківці,* а перед нею (мал., 1), внаслідок чого зображення предмета на сітківці виходить нечітким. Кожне короткозоре (міопічне) око настроєне на певну близько розташовану точку ясного зору, від якої йдуть промені, що розходяться, і після заломлення сильною оптичною системою міопічного ока фокусуються на сітківці (мал., 2). Зір у далечінь при К. поліпшують за допомогою окулярів з ввігнутими скельцями, позначуваними знаком мінус, які розсіюють падаючі паралельні промені, що сприяє фокусуванню зображення на сітківку (мал., 3). К. рідко буває природженою, найчастіше вона виникає у школярів, а також у працівників деяких професій, робота яких пов'язана з тривалою напруженою працею на близькій від очей віддалі. Ряд дослідників осн. причиною К. вважає слабкість циліарного м'яза; існує також теорія спадкового походження короткозорості. К. буває слабкою (до 3,0 дптр), середньою (від 3,0 до 6,0 дптр) і сильною (6,0 дптр і більше). Існує також тяжка прогресуюча К., внаслідок якої з'являються патологічні зміни в сітківці та судинній оболонці ока (помутніння в скловидному тілі, крововиливи у сітківку, *відшарування сітківки* і навіть повна сліпота), що потребують медикаментозного, а іноді й хірургічного лікування. Профілактика К.: читати й писати, а також виконувати ін. роботу необхідно за столом при правильному освітленні робочого місця (200 лк); джерело світла повинно міститись на віддалі, не меншій за 30 см. Зорову роботу необхідно чергувати з відпочинком (протягом години очам потрібно відпочивати 15—20 хв.). Недопустиме зорове перевантаження у ослаблених дітей. Воно призводить до спазму *акомодації,* «несправжньої короткозорості» (оборотний стан). Коли спазм акомодації запущений, триває більше року, то несправжня К. переходить в справжню.

Літ.: Дашевский А. И. Ложная близорукость. М., 1973; Аветисов Э. С. Охрана зрения детей. М., 1975; Сергиенко Н. М. Клиническая рефракция человеческого глаза. К., 1975; Ватченко А. А. Спазм аккомодации и близорукость. К., 1977. *Т. В. Шлопак.*

КОРОТКОМЕТРА́ЖНИЙ ФІ́ЛЬМ — кінофільм розміром до 4—5 частин (1200—1500 м). Бувають документальні, наук.-популярні, навчальні, мультиплікаційні і художні (кіноновела). К. ф. включають до програм кіносеансів як додаток до повнометражного худож. фільму. Худож. К. ф. знімають рідше і, як правило, їх об'єднують в повнометражні кінопрограми. Як форма кіномист. К. ф. дає змогу оперативно відображати різні сторони соціально-екон. та культур. життя. Проводяться міжнар. кінофестивалі К. ф., зокрема в межах Моск. кінофестивалю.

КОРОТКОНАДКРИ́ЛІ — родина жуків. Те саме, що й *стафіліноїди.*

КОРОТКОСТРОКО́ВИЙ КРЕДИ́Т — кредит, що обслуговує в процесі виробництва і обігу кругооборот оборотного капіталу (за капіталізму) або кругооборот оборотних коштів підприємств і госп.

Корпанюки.
С. І. Корпанюк. Тарілка. Дерево, різьблення, інкрустація.
Ю. І. Корпанюк. Скринька. Дерево, різьблення. Обидва — село Яворів Косівського району Івано-Франківської області. 20 ст.

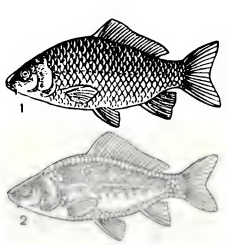

Короп: 1 — український лускатий; 2 — український рамчастий.

орг-цій (за соціалізму) і надається строком до 1 року. У країнах капіталізму К. к. застосовують у двох формах — комерційного кредиту і банківського кредиту. Кредитування здійснюється в умовах стихійних змін попиту й пропонування на *позичковий капітал*. В соціалістич. країнах К. к. виступає в єдиній формі — прямого банківського кредитування. Підприємства й орг-ції одержують К. к. за цільовим призначенням, на певний строк і на умовах поворотності й забезпечення товарно-матеріал. цінностями. Обсяг і спрямованість К. к. встановлюються кредитними планами *Державного банку СРСР* і *Будбанку СРСР*. За користування К. к. підприємства і орг-ції сплачують банку процент диференційовано, залежно від його виду та цільового призначення. К. к. надають населенню також *ломбарди* і каси взаємодопомоги на підприємствах і в орг-ціях. Товарним (споживчим) К. к. в СРСР є продаж в розстрочку товарів населенню торговельними організаціями. *І. М. Галь.*

КО́РОТНЄВ Олексій Олексійович [15 (27).II 1854, Москва — 14 (27). VI 1915, Одеса] — рос. і укр. зоолог-дарвініст, чл.-кор. Петерб. АН (з 1903). Закінчив Моск. ун-т (1876). З 1887 — професор Київ. ун-ту. Здійснив подорожі на о-ви Індійського й Тихого ок. (1885, 1890—91). В 1886 організував рос. біол. станцію на узбережжі Середземного м., у Вілафранці (інакше — Вільфранш, Франція). У 1900—02 вивчав фауну оз. Байкал. Праці К. присвячені дослідженню *зародкового розвитку* і мікроскопічної будови кишковопорожнинних, червів, комах, моховаток та покривників.

КОРО́ТЧЕНКО Дем'ян Сергійович [29.X (10.XI) 1894, с. Погрібки, тепер с. Коротченкове Шосткинського р-ну Сум. обл.— 7.IV 1969, Київ] — рад. парт. і держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1964). Член КПРС з 1918. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Після Лютн. революції 1917 — член батарейного к-ту солдат. депутатів у Ревелі (тепер Таллін). У 1919—20 — на політроботі в Червоній Армії. В 1921—24 — на парт. роботі та навчанні. У 1924 — секретар Чернігівського, 1925—28 — Первомайського окружкомів партії. В 1928—30 навчався на курсах марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б) у Москві. В 1931—34 — голова Бауманського райвиконкому (Москва), 1934—36 — перший секретар Бауманського, потім Первомайського райкомів партії в Москві. В 1936—37 — секретар Моск. обкому ВКП(б). В 1937 — перший секретар Західного (Смоленськ), 1937—38 — Дніпроп. обкомів партії. В 1938—39 — Голова Раднаркому УРСР, 1939—47 — секретар ЦК КП(б)У. В роки Великої Вітчизн. війни — один з організаторів партизан. руху на Україні. В 1947—54 — Голова Ради Міністрів УРСР. З січня 1954— Голова Президії Верховної Ради УРСР і заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1939 — член ЦК КПРС. В 1952—53 — член Президії ЦК КПРС, 1957—61 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. З 1938 — член ЦК Компартії України. З 1938 — член Політбюро (1952—66 — Президії) ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР 1—7-го скликань. Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом Суворова 1-го ступеня, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

КО́РПАНЮКИ — родина укр., рад. майстрів різьблення на дереві. 1) Юрій Іванович К. (12. IX 1892, с. Яворів, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.— 19.IV 1977, там же) — засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). Твори: «Спортивний кубок» (1934), декоративні тарілки, скриньки, барильця, ракви. 2) Семен Іванович К. (14.IX 1894, с. Яворів, тепер Івано-Фр. обл.— 20.XI 1970, там же) — засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1964). Брат Юрія Івановича. Твори: декоративні тарілки, скриньки, палиці, ракви. 3) Петро Іванович К. (1897, с. Яворів, тепер Івано-Фр. обл.— 12.II 1961, там же). Брат Юрія Івановича та Семена Івановича К. Виготовляв декоративні тарілки, ракви, скриньки, футляри для книг. 4) Василь Семенович (н. 18.V 1922, с. Яворів, тепер Івано-Фр. обл.). Син Семена Івановича К. Виготовляє декоративні тарілки, цукорниці, ракви, таці, обкладинки для альбомів. Твори К. зберігаються в музеях Коломиї, Львова, Києва та ін.

КОРПОРА́ЦІЯ (лат. corporatio — об'єднання) — товариство, спілка, сукупність осіб, об'єднаних на основі цехових, кастових, комерційних та інших інтересів. У капіталістичних країнах К. наз. деякі профспілкові об'єднання, орг-ції тощо. У США — пром., торг. (комерційні), фінанс. та ін. *акціонерні товариства*. Перші К. виникли в Галузі залізничного буд-ва (США) в серед. 19 ст. Див. також *Монополії капіталістичні*.

КО́РПУС (лат. corpus — тіло, єдине ціле) — 1) Тулуб людини або тварини. 2) Частина (звичайно основа або оболонка) споруд, машин, механізмів, приладів або апаратів. Див. *Корпус судна*. 3) Друкарський шрифт, *кегель* якого дорівнює 10 *пунктам*, або 3,76 мм. Найчастіше застосовується для складання (див. *Складальні процеси*) основного тексту книг, деяких журналів. 4) Одна з будівель, розміщених на спільній ділянці, або ізольована частина великої будівлі. 5) Військове або інше спеціальне з'єднання (об'єднання). Див. *Корпус* військовий. 6) Збірник норм *римського права*. Див. *Корпус юріс цівіліс*. 7) Сукупність глав закордонних дипломатичних представництв, акредитованих у даній країні. Див. *Дипломатичний корпус*. 8) Виборчий К. — коло осіб, що мають право обирати до виборних органів.

КО́РПУС військовий — найвище тактичне або оперативно-тактичне з'єднання (об'єднання) в сухопутних військах і деяких інших видах збройних сил багатьох держав. Складається з кількох тактичних з'єднань, частин родів військ, спец. військ, органів управління та забезпечення. Призначений для ведення бойових дій у складі об'єднань або самостійно. В Росії К. з'явилися на поч. 18 ст., у Франції — 1805, в Пруссії — 1861.

КО́РПУС ДОБРОВО́ЛЬЦІВ СВОБО́ДИ — партизанська армія, що боролася проти нім. та італ. фашистів у Пн. і Центральній Італії в період гітлерівської окупації 1943—45. У жовтні 1943 Італ. компартія (ІКП) почала формування *гарібальдійських бригад*. Згодом партизанські загони були створені антифашист. Партією дії (загони «Справедливість і свобода»), соціалістами (загони «Матеотті»), християнськими демократами й лібералами. Координацію дій і заг. політ. керівництво здійснював К-т нац. визволення Пн. Італії. К. д. с. створено 9.VI 1944 (утворено гол. командування); 29.III 1945 за пропозицією ІКП партизанські загони К. д. с. злито в єдину армію *Руху Опору*. Восени 1944 К. д. с. налічував 90 тис., навесні 1945 — 150 тис. чол. Командуючим К. д. с. був ген. Р. Кадорна (заступники — Л. *Лонго* і Ф. Паррі). Після визволення Пн. Італії, яке відбулося внаслідок заг. повстання (квітень 1945), К. д. с. розформовано. *А. Г. Слюсаренко.*

КО́РПУС СУДНА́ — основна частина *судна*, яка складається з каркаса (поперечних і поздовжніх балок) та оболонки (зовнішньої обшивки і настилу верхньої палуби). Усередині більшості К. с. є перебірки (перегородки), гол. чин. поперечні, і проміжні палуби, кількість і розміщення яких залежать від призначення судна. До К. с. кріплять фундаменти суднових механізмів і устаткування, корпус військ. кораблів захищають бронею. К. с. виготовляють звичайно із сталі. Для невеликих суден використовують також деревину, залізобетон, алюм. сплави, пластмаси.

КО́РПУС ЮРІС ЦІВІ́ЛІС (лат. Corpus juris civilis) — збірник норм *римського права*. Кодифікований за імператора Юстініана у Візантії 529—534 комісією на чолі з юристом Трібоніаном з метою закріплення фактичного необмеженої імператорської влади та збереження рабовласницького ладу. Складається з 4 книг: *інституцій, дигест* (пандект), *кодексу Юстініана*, а також новел (розпорядження Юстініана, видані під час створення ін. трьох частин збірника). В К. ю. ц. знайшли відображення політ. устрій, бюрократична система, безправ'я нар. мас, реліг. переслідування тощо. К. ю. ц. діяв протягом усього існування *Візантії*. Відіграв велику роль у запозиченні рим. права в Європі в епоху феодалізму і капіталізму. *В. С. Кульчицький.*

КО́РПУСНЕ ПИСЬМО́ (від лат. corpus — тіло) — технічний прийом у живописі; накладання олійних, темперних та ін. фарб ущільненим, непрозорим шаром.

КО́РПУСНИЙ РЕА́КТОР — ядерний реактор, *активна зона* якого розміщена у міцному, звичайно сталевому корпусі. На відміну від *канального реактора* корпус К. р. (як правило, цилінд-

Д. С. Коротченко.

М. О. Коростовцев.

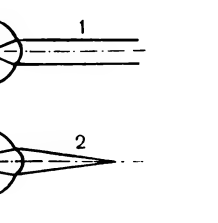

Короткозорість. Хід променів у міопічному оці: 1 — фокусування паралельних променів, що йдуть від далеко розташованих предметів; 2 — фокусування променів, що йдуть від близько розташованих предметів, розходячись; 3 — фокусування паралельних променів за допомогою угнутих скелець, що їх розсіюють.

Корреджо. Мадонна із святим Ієронімом. Близько 1527—28. Галерея в Пармі.

Корсак.

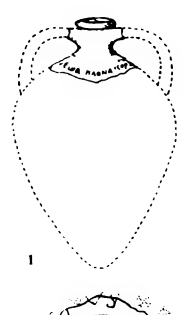

1

2

1. Давньоруська **корчага** з написом (11 ст.), знайдена в Києві. Реконструкція загального вигляду й напису. 2. Напис: «Благодатнеша плона корчага сия», тобто «благодатна повна корчага ця».

ричний) є осн. конструктивним елементом, що витримує високий тиск (5—17 МПа). До найпоширеніших належать К. р. киплячі (див. *Киплячий реактор*), з водою під тиском (див. *Водо-водяний реактор*) і графіто-газові (див. *Графіто-газовий реактор*). К. р. нескладні за конструкцією, компактні, дають змогу одержувати велику потужність при малих розмірах активної зони, однак ядерне пальне в них можна заміняти тільки при зупиненому реакторі. Потужність К. р.— до 1200 МВт. В СРСР К. р. з водою під тиском встановлено на *Нововоронезькій АЕС*, Кольській АЕС, *Ровенській АЕС* та ін. К. р. експлуатують також у США, ФРН, Японії та ін. країнах.

В. Б. Климентов.

КОРРЕ́ДЖО (Correggio; власне Антоніо Аллегрі, Allegri; бл. 1489, Корреджо, Емілія — бл. 15.III 1534, там же) — італ. живописець доби Високого *Відродження*. Працював у Пармі та Корреджо. Твори: розписи — в монастирі Сан-Паоло (між 1517 і 1520), в церкві Сан-Джованні Евангеліста (1520—23) та собору (1526—30), всі — у Пармі; картини — «Мадонна із св. Франціском» (1514—15), «Мадонна із св. Георгієм» (1530—32), «Заручини св. Катерини», «Поклоніння пастухів», або «Ніч», «Викрадення Ганімеда» (дві останні — бл. 1530). Твори К. зберігаються в Луврі, Дрезден. картинній галереї та ін.

КО́РРЕНС (Correns) Карл Еріх (19.IX 1864, Мюнхен — 14.II 1933, Берлін) — нім. ботанік. Закінчив Мюнхенський ун-т (1889). З 1897 — професор Тюбінгенського, в 1903—07 — Лейпцігського, в 1909—14—Мюнстерського ун-тів. У 1914—33 — директор Ін-ту біології в Берліні. Осн. заслуга К.— повторне відкриття і підтвердження (одночасно з Г. *Де Фрізом* і Е. Чермаком) законів спадковості, встановлених Г. *Менделем*. Праці К. присвячені вивченню спадковості у рослин: *ксеній, визначення статі, спадковості цитоплазматичної* тощо.

КОРСА́К (Vulpes corsac) — ссавець роду *лисиця* род. *собачих*. Довж. тіла до 60 см. Волосяний покрив пухнастий, м'який, рудувато- або бурувато-сірий. Живе К. в покинутих норах байбаків, борсуків та ін. Живиться перев. гризунами, падлом, рідше — птахами, плазунами, комахами тощо. К.— моногами (див. *Моногамія* у тварин). Самка навесні після 52-денної вагітності народжує 3—6 щенят, які вже в місячному віці починають споживати м'ясо. Статевозрілими К. стають на другому році життя. К. поширений у степах і напівпустелях Азії і Пд.-Сх. Європи; в СРСР — у пд. р-нах від пн. узбережжя Азовського м. на Сх. до Забайкалля. Цінний хутровий звір; корисний також тим, що знищує велику кількість шкідливих гризунів.

О. П. Корнєєв.

КОРСА́К — річка в Укр. РСР, у межах Запоріз. обл. Довж. 63 км, площа бас. 715 км². Тече Приазовською низовиною, впадає в Азовське м. Живлення мішане. Влітку на окремих ділянках пересихає. На річці є три стави, використовують К. для риборозведення, госп. водопостачання.

КО́РСАКАС Костас Пранович [н. 5 (18).X 1909, Пашвітініс, тепер Пакруойського р-ну Лит. РСР] — лит. рад. письменник, літературознавець і громад. діяч, акад. АН Лит. РСР (з 1949), засл. діяч науки Лит. РСР (з 1959), нар. письменник Лит. РСР (з 1979). За участь в антифашист. русі 1928—30 був ув'язнений. Друкуватися почав 1925. Дослідник історії лит. л-ри та лит.-укр. літ. зв'язків, праць про рад. письменників. Книги: «Статті про літературу» (1932), «Письменники і книги» (1940), «Проти одвічного ворога» (1945), «Література і критика» (1949), «Дружба літератур» (кн. 1, 1962). Автор праць «Тарас Шевченко і Литва» (1952), «Літературні зв'язки литовців і українців» (1954). Поезія К. має громадян. характер (зб. «Закон боротьби», 1943; «Птахи повертаються», 1945; «Листопад», 1979). Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. Вильнюс, 1976.

А. А. Шешельгіс.

КОРСА́К-МОГИ́ЛА — скеляста вершина у зх. частині Приазовської височини, в межах Запорізької обл. УРСР. Вис. 132 м. Являє собою виходи давніх кристалічних порід *Українського щита*. На схилах — степова рослинність, с.-г. угіддя.

КО́РСАКОВ Сергій Сергійович [22.I (3.II) 1854, м. Гусь-Хрустальний — 1 (14).V 1900, Москва] — рос. психіатр, один з основоположників вітчизн. психіатрії. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1875), з 1892 — його професор і керівник психоневрологічної університетської клініки. Праці К. присвячені питанням заг. психопатології, судово-психіатричної експертизи, організації психіатричної допомоги тощо. Описав особливу форму психічних розладів при алкогольному поліневриті («корсаковський психоз») та своєрідний тип розладу пам'яті при ряді психічних захворювань (*Корсакова синдром*).

КО́РСАКОВА СИНДРО́М, хвороба Корсакова — психічне захворювання, причиною якого є *інфекція* або *інтоксикація*. Вперше описаний (1887) рос. психіатром С. С. *Корсаковим* у хворих на хронічний *алкоголізм*. К. с. характеризується заг. ослабленням інтелекту, вираженими розладами пам'яті й *поліневритом*. Хворі втрачають здатність запам'ятовувати нові, свіжі враження, не можуть правильно орієнтуватися в часі й просторі. Перебіг К. с. здебільшого хронічний. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, а також дезінтоксикаційні та загальнозміцнюючі засоби.

КОРСА́Р (італ. corsaro) — морський розбійник. Спочатку (приблизно з 14 ст.) К. називали мор. розбійників, вихідців з Пн. Африки. Пізніше термін «корсар» став синонімом слів «пірат» (див. *Піратство*) та «капер» (див. *Каперство*).

КО́РСІКА — острів у пн. частині Середземного м., входить до складу Франції (її департамент). Довж. 183 км, шир. до 85 км. Площа 8,7 тис. км². Населення — 220 тис. чол. (1975). Береги дуже розчленовані затоками на Зх. та плескаті, низовинні й слабо розчленовані на Сх. Рельєф гористий, висота до 2710 м (г. Мон-Сенто). Річки короткі, порожисті, влітку пересихають. Рослинність типу *маквіс*, подекуди — ліси (корковий

Корсіка. Гірський краєвид.

дуб, сосна, вільха, каштан). З вис. 1900 м — луки. Виноградарство, садівництво (цитрусові, маслини), на схилах — посіви зернових. Розвинутий туризм. Гол. місто — Аяччо. В давнину К. населяли *ібери* та лігури. В 3 ст. до н. е. її завоював Рим; у 6—8 ст. н. е. належала *Візантії*, з 9 ст.— арабам, з 11 ст.— Пізі, 1347—1764 — Генуї, з 1768 — Франції. В 1793—95 корсіканці намагалися відокремитись від Франції, прийнявши англ. протекторат. У 1796 остаточно приєднана до Франції. В 1942 окупована італо-нім. військами. У вересні — жовтні 1943 визволена місц. повстанцями й загонами «Франції, що бореться» (див. «*Вільна Франція*»). Під час політ. кризи *Четвертої республіки* в травні 1958 франц. ультраправі тимчасово захопили владу на острові. К.— батьківщина *Наполеона I;* тут нар. також Д. *Казано́ва* — учасниця франц. *Руху Опору*.

КО́РСУН Олександр Олексійович [27.V (8.VI) 1818, с. Богдановська Антиповка, тепер Ростов. обл.— 25.X (6.XI) 1891, там же] — укр. поет-романтик. Закінчив Харків. ун-т (1842). Служив чиновником у Харкові та Дербенті. На поч. 40-х рр. написав ряд віршів, у яких ідеалізував старовину, відносини між поміщиками й кріпаками, проповідував вірнопідданість цареві. Друкувався в реакц. журн. «Маяк». Автор віршованих обробок народних повір'їв («Украинские поверья». Х., 1839). Підготував і видав альманах «*Сніп*» (1841).

КО́РСУНСЬКА БИ́ТВА 1648 — одна з визначних битв селянсько-козацьких військ, очолюваних Б. Хмельницьким, проти головних польсько-шляхетських сил під Корсунем (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкас. обл.) на поч. *визвольної війни українського народу 1648—54*. Дізнавшись про розгром польс.-шляхет. авангарду в *Жовтоводській битві 1648*, гетьмани М. *Потоцький* і М. *Калиновський* відвели польс.-шляхет.

військо (понад 20 тис.) з Черкас до Корсуня. 14 (24).V сюди підійшло й сел.-козац. військо (15—17 тис. козаків і селян) та 4 тис. татар. Щоб змусити ворога залишити укріплений табір і прийняти бій на невигідних для нього позиціях, Б. Хмельницький вдався до дезинформації. Введені в оману захопленим у полон козаком, який, виконуючи спеціальне завдання, повідомив, ніби чисельність сел.-козац. війська становить понад 60 тис. чол., польс. гетьмани вирішили відступити через Богуслав і Білу Церкву до Паволочі. Козак С. Зарудний, який служив у М. Потоцького, сповістив Б. Хмельницького про маршрут відступу противника. 6-тисячний загін козаків на чолі з М. *Кривоносом*, зайшовши в тил ворогові, 15 (25). V в урочищі Гороховій Діброві поблизу сучас. с. Вираєва (Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл.) влаштував засідку. Козаки перекопали дорогу глибокими ровами, завалили її зрубаними деревами. Вранці 16 (26).V польс.-шляхет. військо рушило з Корсуня Богуславським шляхом. В Гороховій Діброві його оточили козаки і татари. Відбулася запекла битва, що закінчилась повним розгромом польс.-шляхет. війська. Понад 8,5 тис. чол., в т. ч. М. Потоцький і М. Калиновський, потрапили в полон. Під впливом переможної Корсунської битви на Україні розгорнувся широкий народно-визвольний рух, спрямований проти польсько-шляхет. панування.

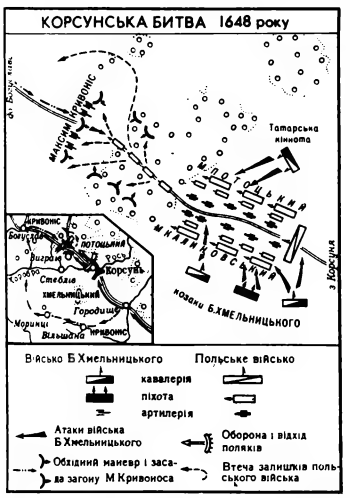

Літ.: Історія України в документах і матеріалах, т. 3. К., 1941; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957; Разин Е. А. История военного искусства, т. 3. М., 1961; Історія Української РСР, т. 2. К., 1979.

В. П. Борисенко.

КОРСУНСЬКА РАДА 1632 — одна з козацьких рад, що відбувались у зв'язку з посиленням гніту шляхетської Польщі на Україні. Скликана 28.IX (8.X) в Корсуні. На К. р. зібрались 2 тис. козаків і козац. старшини. К. р. ухвалила відстоювати православ'я (що було тоді прапором у боротьбі проти політики покатоличення шляхет. Польщею укр. народу), а в разі невдачі боротьби за відновлення прав православної церкви перейти під владу рос. царя.

Літ.: Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941.

КОРСУНСЬКА РАДА 1657 — старшинська рада в жовтні 1657 в Корсуні. На ній було обрано гетьманом України І. *Виговського* — генерального писаря. Йому через малолітство Ю. *Хмельницького* (обраний гетьманом після смерті Б. Хмельницького) доручили тимчасово керувати гетьманською адміністрацією. Проте невдовзі І. Виговському вдалося умовити Ю. Хмельницького відмовитися від влади. Спираючись на підтримку шляхет.-старшинської верхівки, зв'язаної економічними і родинними зв'язками з польською шляхтою, І. Виговський домігся на К.р. проголошення себе гетьманом.

КОРСУНСЬКИЙ БІЙ 1630 — бій селянсько-козацького повстанського війська під проводом Т. *Федоровича* проти польсько-шляхетської залоги в Корсуні (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). Антифеод. повстання 1630 на Придніпров'ї почалося виступом на поч. березня бл. 10 тис. *нереєстрових козаків* на чолі з гетьманом Т. Федоровичем проти польс. комісарів і гетьмана *реєстрових козаків* Г. *Чорного*. Повстанське військо, до якого приєдналося багато селян, здобуло Черкаси — резиденцію гетьмана реєстровців. Захоплений повстанцями Г. Чорний був страчений. 25.III (4.IV) вони оточили у Корсуні частину польс.-шляхетського війська і бл. 3 тис. реєстровців. У місті спалахнуло повстання. Більшість реєстрових козаків приєдналася до повстання. Бій закінчився поразкою урядового війська, залишки якого втекли до м. Бара (тепер Вінн. обл.). Перемога в К. б. сприяла дальшому успішному розгортанню *Федоровича повстання 1630*.

О. Ф. Сидоренко.

КОРСУНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Правобережній Україні. Створений 1648. Адм. центром К. п. було м. Корсунь (тепер Корсунь-Шевченківський Черкас. обл.). К. п. складався з 19 сотень і за реєстром 1650 налічував 3470 *реєстрових козаків*. Сотенними містечками К. п. були Вільшана, Городище, Імгліїв (тепер Мліїв), Лисянка та ін. Козаки К. п. брали участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*, зокрема у битвах під Зборовом (1649), Берестечком (1651), Батогом (1652), Жванцем (1653), в *Палія повстанні 1702—04*. Полковниками К. п. були Л. *Мозиря*, З. *Іскра* та ін. Ліквідований К. п. 1712.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 10. СПБ, 1878; Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

КОРСУНСЬКОГО КУРЕНЯ ВИСТУП 1769 — стихійний виступ козац. сіроми в Корсунському курені *Запорізької Січі* проти гніту старшини і заможного козацтва. Почався 7 (18).XII під час виборів на курінній сході т. з. депутації, яку щороку посилали в Петербург за жалуванням для війська. На цій сході сірома виступила проти старшини, звинувативши її в зраді та ігноруванні інтересів рядового козацтва. Для придушення виступу Кіш надіслав каральний загін, якому учасники виступу вчинили опір. Проте виступ був швидко придушений. Шістьох його найактивніших учасників засудили на довічне заслання.

Літ.: Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961.

І. Л. Бутич.

КОРСУНЬ — давньоруська назва міста *Херсонеса* Таврійського.

КОРСУНЬ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Єнакіївській міськраді, на р. Корсунці (бас. Міусу), за 6 км від залізнич. ст. Щебінка. 3,8 тис. ж. (1979). У с-щі — радгосп, 3 заг.-осв. школи, дільниця та відділення єнакіївських лікарень. Будинок культури, клуб, б-ка. К. виник 1622.

КОРСУНЬ - ШЕВЧЕНКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція військ 1-го (командуючий — генерал армії М. Ф. *Ватутін*) і 2-го (командуючий — генерал армії І. С. *Конєв*) Українських фронтів, проведена 24.I—17.II під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Метою операції було знищення нім.-фашист. військ у районі м. Корсуня (тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). К.-Ш. о. відбувалася в складних умовах відлиги і весняного бездоріжжя. До поч. операції на гол. напрямах ударів було створено перевагу над противником за чисельністю військ у 1,7 раза, артилерії — в 2,4, танків і самохідних арт. установок — у 2,6 раза. Згідно з планом рад. Верховного Головнокомандування війська 2-го Укр. фронту перейшли в наступ 24.I, а війська 1-го Укр. фронту — 26.I. Переборюючи запеклий опір

Корсунь-Шевченківська операція 1944. Пам'ятник командирам і політпрацівникам з Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу в селі Шендерівці Корсунь-Шевченківського району. 1973.

КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ

Корсунь- Шевченківська операція 1944. Пам'ятник артилеристам з Корсунь - Шевченківського меморіального комплексу в селі Почапинцях Лисянського району. 1973.

Корсунь-Шевченківський. Музей історії Корсунь-Шевченківської битви.

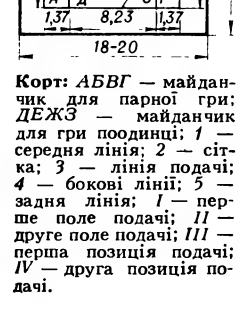

Корт: *АБВГ* — майданчик для парної гри; *ДЕЖЗ* — майданчик для гри поодинці; *1* — середня лінія; *2* — сітка; *3* — лінія подачі; *4* — бокові лінії; *5* — задня лінія; *I* — перше поле подачі; *II* — друге поле подачі; *III* — перша позиція подачі; *IV* — друга позиція подачі.

ворога, рад. війська 28.I з'єдналися в районі Звенигородки, завершивши оточення угруповання противника. Багаторазові контрудари ворога було відбито. До 3.II рад. війська створили стійкий внутр. і зовн. фронти оточення, 14.II визволили Корсунь. 17.II оточене угруповання ворога було ліквідовано. Противник втратив понад 73 тис. солдатів і офіцерів, у т. ч. 18,2 тис. полонених. К.-Ш. о. допомогла створенню сприятливих умов для визволення Правобережної України.

Літ.: Корсунь-Шевченківська битва. К., 1974. *І. В. Архипов.*

КО́РСУНЬ-ШЕВЧЕ́НКІВСЬКИЙ (до 1944 — Корсунь) — місто Черкас. обл. УРСР райцентр. Розташований на лівому березі р. Росі (прит. Дніпра). Залізнична ст. Корсунь. Засн. 1032 *Ярославом Мудрим.* Після *Люблінської унії 1569* в Корсуні збудовано польс. фортецю (1584). Містові було надано *магдебурзьке право.* В *Корсунському бою 1630* польс. військо зазнало поразки від сел.-козац. повстанців. У *Корсунській битві 1648* військо Б. Хмельницького розгромило польс. армію. В 1648—1712 місто — центр *Корсунського полку.* За *Андрусівським перемир'ям 1667* Корсунь залишився за шляхет. Польщею. Був опорним пунктом визвольної боротьби під проводом С. *Палія,* С. *Самуся,* А. *Абазина,* З. *Іскри.* В 1768 під час *Коліївщини* його здобули гайдамаки М. *Залізняка.* Після 2-го поділу Польщі (1793) Корсунь у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в р-ні міста (30.VII 1941—14.II 1944 окуповане нім.-фашист. загарбниками) відбулася *Корсунь-Шевченківська операція 1944.* В місті — верстатобуд., мех., рем.-мех., комбікормовий, плодоконсервний, буд. матеріалів з-ди, плетених виробів і швейна ф-ки, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, ГЕС. 5 заг.-осв., музична, художня і спортивна школи, пед. та сільс. профес.-тех. уч-ща; лікарня. 2 будинки культури, 9 клубів, 3 кінотеатри, 6 б-к. Архіт. та історичні пам'ятки: палац (18 ст.; тепер Музей історії Корсунь-Шевченківської битви), дендропарк (18 ст.), залишки стародав. городищ та укріплень, насип скіфського походження, козацька могила — поховання воїнів Богдана Хмельницького, стела на честь перебування в місті Т. Г. Шевченка (зокрема, 1845, 1859; зберігся його малюнок «У Корсуні»), два погруддя поета (1960 і 1970), частина меморіального комплексу «Корсунь-Шевченківська битва» (1968—73, скульптори С. Грабовський, А. Кравченко, А. Шилімов, О. Шилімова). У К.-Ш. помер і похований український художник І. *Сошенко.* Іл. також с. 427.

КО́РСУНЬ-ШЕВЧЕ́НКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 65,4 тис. чол. (1979). В районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 21 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Корсунь-Шевченківський.*

Район розташований в межах *Придніпровської височини.* Корисні копалини: граніт, піски, глини. Осн. річка — *Рось* (прит. Дніпра). Грунти сірі, світло- й темно-сірі опідзолені та опідзолені чорноземи. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, липа, клен, ясен) займають 19,2 тис. га. Підприємства легкої, маш.-буд., харчової

пром-сті. Найбільші: корсунь-шевченківські верстатобуд. і рем.-мех. з-ди, плетених виробів та швейна ф-ки, Стеблівська бавовнопрядильна ф-ка, Набутівський та Селищанський цукр. з-ди. Районний комбінат побутового обслуговування (Корсунь-Шевченківський). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 54,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 46,3 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки. Скотарство, свинарство, вівчарство. У К.-Ш. р.— 23 колгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, філіал Мліївської дослідної станції садівництва ім. Л. П. Симиренка (с. Завадівка). Залізнична ст. Корсунь. Автошляхів — 334 км, у т. ч. з твердим покриттям — 240 км. У районі — 36 заг.-осв. та 2 муз. школи, пед. та 2 профес.-тех. уч-ща; 57 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень, 58 клубних закладів, 3 кінотеатри, 55 кіноустановок, 58 б-к. Музеї: історії Корсунь-Шевченківської битви з худож. відділом у Корсунь-Шевченківському, *Нечуя-Левицького І. С. музей* та пам'ятник йому (1968, скульптор Г. Кальченко) в смт Стеблеві, де письменник народився; істор.— у с. Сахнівці, музей композитора К. Г. *Стеценка* та пам'ятник йому в с. Квітках, де він народився. Біля Стеблева — Монумент на честь 23-х частин і з'єднань Рад. Армії, які здобули найменування «корсунських». В с. Черепині народився рад. льотчик Г. Я. *Кулішенко.* У Стеблеві бували А. Міцкевич (1825), Т. Шевченко, Марко Вовчок (1897). В селах Бровахи, Виграїв, Драбівка, Заріччя, Нетеребка та ін.— залишки старод. поселень й укріплень часів Київської Русі. В К.-Ш. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1930). *І. Ф. Бондарчук.*

КОРТ (англ. court) — майданчик для гри в *теніс.* Розмір К. 40 × × 20 м (не менш як 36 × 18 м), розділений сіткою, що має висоту посередині 91 см (див. мал.).

КОРТА́САР (Cortázar) Хуліо (н. 26.VIII 1914, Брюссель) — аргент. письменник. З 1951 живе у Франції. В 1949 опубліковано драм. поему К. «Королі». У збірках оповідань «Звіринець» (1951), «Таємна зброя» (1959), «Усі вогні — це вогонь» (1966) викриває бурж. спосіб життя. Автор романів «Виграші» (1960), «Гра в класи» (1963), «Книга Мануеля» (1973). Духовна криза бурж. суспільства, боротьба за демократію й соціальну справедливість — теми публіцистичних статей і збірок оповідань К. «Восьмигранник» (1974), «Той, хто вештається тут» (1977).

Тв.: Укр. перекл.— Усі вогні — це вогонь. «Всесвіт», 1976, № 2; Рос. перекл.— Другое небо. М., 1971; Выигрыши.— Повести и рассказы. М., 1976; Избранное. М., 1979.

В. С Харитонов.

КОРТА́ЦЦІ Іван Єгорович [1837, Ізмаїл — 13 (26).IX 1903, Миколаїв] — рос. астроном і геодезист, директор *Миколаївської астрономічної обсерваторії* (1872—1903). Провадив геодезичні роботи у Фінляндії, на Кавказі і в Європ. частині Туреччини; визначав різницю *довгот* пунктів Пд. України. У 1876—99 К. брав участь у міжнар. роботі по складанню каталога зірок астр. т-ва. Зона неба від +1° до —2° по схиленню (див. *Координати небесні*) з тих пір відома як «Миколаївська». У Миколаєві вивчав також припливні явища в земній корі.

П. М. Виборний.

КОРТЕ́ЛІСИ — село Ратнівського р-ну Волин. обл. Під час окупації К. нім.-фашист. загарбниками (28.VI 1941 — 18.VI 1944) жителі села піднялися на боротьбу проти ворога. Місц. партизанський загін ім. М. О. Щорса завдавав відчутних ударів окупантам і бандам укр. бурж. націоналістів. Осказенілі фашисти 23.IX 1942 спалили село, а його жителів розстріляли. Загинули 2892 кортелісці, згоріло 715 хат. Аж до визволення Червоною Армією село лишалося безлюдним. Згодом його відбудували, й тепер воно — одне з кращих у районі. В центрі К. відкрито меморіальний комплекс загиблим жителям села (1980, скульптори О. П. Олійник і М. О. Олійник, арх. А. Д. Корнєєв; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*).

КОРТЕ́С (Cortés) Ернан (1485 — 2.XII 1547) — іспан. *конкістадор.* В 1519—21 очолив завойовницький похід у Мексіку, в ході якого було встановлено іспан. панування в центрі країни. Під час цього походу було знищено д-ву *ацтеків.* З 1522 К.— губернатор і генерал-капітан, з 1529 — генерал-капітан Нової Іспанії (Мексіки). В 1540 повернувся до Іспанії.

КОРТЕ́СИ (іспан. cortes, від corte — королівський двір) — за феодалізму — органи станового представництва в країнах Піренейського п-ва. В Португалії як парламент існували до 1911, в Іспанії існують і в наш час, являючи собою двопалатний законодавчий орган (парламент) у складі конгресу депутатів (350 членів) і сенату (208 членів).

КОРТИЗО́Н, $C_{21}H_{28}O_5$ — гормон з групи *глюкокортикоїдів*. Знайдено в крові людей, мавп, великої рогатої худоби. Препарат К.— ацетат кортизону широко застосовують у медицині як протизапальний, протиалергічний, антитоксичний, протишоковий засіб тощо.

КОРТИКОСТЕРО́ЇДИ [від лат. cortex (corticis) — кора] — група стероїдних гормонів (див. *Стероїди*), що їх виробляє кора *надниркових залоз*. В основі структури К.— 21 вуглецевий атом, всі вони похідні прегнану. В організмі утворюються з *холестерину*. Синтез К. здійснюється ферментними системами, активність яких залежить від впливу *адренокортикотропного гормону*, секреція ж останнього регулюється гормоном *гіпоталамуса* — кортиколіберином. За фізіол. дією К. поділяють на *мінералокортикоїди*, що переважно регулюють водно-сольовий обмін (*альдостерон, дезоксикортикостерон*), та *глюкокортикоїди*, які впливають на обмін білків, вуглеводів і жирів (*гідрокортизон, кортизон*, кортикостерон). Препарати К. широко використовують у медицині.

В. П. Комісаренко.

КОРТИКОТРОПІ́Н — гормон передньої частки *гіпофіза*; те саме, що й *адренокортикотропний гормон*.

КО́РТІЄВ О́РГАН — периферична частина звукосприймального апарата (*рецептор* слухового *аналізатора;* див. *Слух*) у хребетних тварин і людини. Названий за ім'ям італ. вченого А. Корті, який описав його. Являє собою сукупність волоскових клітин, розміщених на базилярній пластинці завиткової протоки внутрішнього *вуха* і розміщеної над ними покривної мембрани. Звукові хвилі, передані з слухових кісточок на ендолімфу і перилімфу внутр. вуха, викликають коливання базилярної пластинки, які спричинюють збудження волоскових клітин. Останні перетворюють мех. енергію звуку на *імпульси нервові*, які по провідних нервових шляхах надходять до центр. нервової системи.

КОРУ́НД (від санскр. курувінда — рубін) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. Al_2O_3. *Сингонія* тригональна. Густ. 4,02. Твердість 9. Колір синювато-жовтувато-сірий, прозорі відміни безбарвні (лейкосапфір), сині (*сапфір*), червоні (*рубін*). Блиск скляний. Родовища К. є в Канаді, ПАР; в Рад. Союзі — в РРФСР (Урал), Казахстані, на Україні (в межах *Українського щита*). К. одержують і штучно. Використовують як *абразивний матеріал*, прозорі відміни — як *дорогоцінне каміння*.

КОРУ́НКИ — родина укр. художників кінця 16 — 1-ї половини 17 ст., діячів *Львівського братства*. Імена К. згадуються в тогочасних актах. Творів з підписами К. не збереглося. Семен (Сенько) К. (рр. н. і см. невід.) — друкар. Був у тісних взаєминах з першодрукарем І. *Федоровим*. Іван Семенович К., за прізвиськом Корунчак (р. н. невід.— п. 1657) — живописець, згадується в актах від 1624. Олександр Семенович К. (р. н. невід.— п. 1648) — живописець, згадується в актах 40-х рр. Іван Іванович К. (рр. н. і см. невід.) —живописець, відомий діяч Ставропігійського братства. Севастян Іванович К. (р. н. невід.— 1666)—живописець. У 1662—66 був старшиною львів. цеху малярів, виконував замовлення для Ставропігії та католицьких костьолів. У 1664 створив 8 малюнків («Вигнання із раю», «Потоп» та ін.) для львів. видання «Тріоді постної» (1664), які гравірував на дереві В. *Ушакевич*.

В. І. Свєнціцька.

КОРУ́ПЦІЯ (лат. corruptio — розбещування, підкуп) — у буржуазних державах підкупність і продажність держ., політ., громад. діячів, урядовців і службовців, використання ними свого становища в корисливих цілях. До К. вдаються, зокрема, під час виборчих кампаній. Часто К., особливо в США, пов'язана з лобізмом (див. *Лобі*).

КОРФ Микола Олександрович [2 (14).VII 1834, Харків — 13 (25). XI 1883, там же] — вітчизн. педагог і методист, діяч у галузі нар. освіти. В 1854 закінчив петерб. Олександрівський ліцей. Працював головою повітової училищної ради в м. Олександрівську (тепер Запоріжжя), сприяв відкриттю *земських шкіл*, пропагував організацію *недільних шкіл*, створив тип трирічної земської школи на селі з одним учителем, був прибічником заг. обов'язкового поч. навчання рідною мовою. К.— автор пед. праць і підручників. На допомогу самоосвіті вчителів видавав «Звіти Олександрівської повітової училищної ради». У1872—80—в еміграції (Женева). В 1882 в Олександрівському повіті організував недільні школи. Керував численними учительськими курсами і з'їздами на Херсонщині, в Маріуполі (тепер Жданов), Бердянську.

О. *І. Пенішкевич.*

КО́РФУ — італійська назва острова і міста *Керкіра* в Греції.

КО́РХОВ Павло Петрович (1878, с. Гути, тепер смт Богодухів. р-ну Харків. обл.— 1936) — український рад. агроном-селекціонер. В 1904 закінчив Новоолександрійський ін-т с. г. і лісівництва. В 1909—20 працював на Харків. селекційній станції, потім на Гутянській селекційній станції, а 1931—32 — в Укр. ін-ті рослинництва (тепер Укр. н.-д. ін-т овочівництва і баштанництва). З місцевого матеріалу методом індивідуального добору К. вивів ряд сортів озимої пшениці і сортів-сумішей з цінними господарськими якостями, сконструював саджальний пристрій «Дошка Корхова», який використовують в селекційній справі.

Ф. П. Юхимчук.

КОРЧА́ГА — в Київській Русі 10—12 ст. велика глиняна посудина з плескатим круглим або гострим дном, вузькою шийкою та двома ручками. Використовувалася для зберігання зерна і рідин. На деяких К. видряпували різні написи (*графіті*). Давньоруські К. в наук. л-рі інколи називають *амфорами*. Іл. с. 426.

КОРЧА́ГІНА - АЛЕКСАНДРО́ВСЬКА Катерина Павлівна [11 (23). XII 1874, Кострома — 15.I 1951, Ленінград] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1936). На професс. сцені з 1887. В 1904—15 — в театрах Петербурга, з 1915 — в трупі Александринського театру (тепер Ленінгр. рос. драм. театр ім. О. Пушкіна). Ролі: Ліза («Лихо з розуму» Грибоєдова), Пошлопкіна («Ревізор» Гоголя), Улита («Ліс» Островського), Клара («Страх» Афіногенова), Христина Архипівна («Платон Кречет» Корнійчука) та ін. З 1923 знімалася в кіно. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

КО́РЧАК (Korczak) Януш (справж. прізв. та ім'я — Гольдшміт Генрік; 22.VII 1878, Варшава — 5 або 8.VIII 1942) — польс. педагог, письменник, лікар. Закінчив мед. ф-т Варшав. ун-ту (1903). З 1912 по 1942 (з перервою 1914—18) працював у заснованому ним «Будинку сиріт». Під час першої світової війни перебував на Україні і брав участь в організації роботи дитбудинку для польс. дітей у Києві. Гол. принципи виховної системи К. виклав у кн. «Як любити дітей» (1920, 1921); 2-у частину книги — «Інтернат» видано в СРСР 1922 з передмовою Н. К. Крупської. Система дит. самоврядування, яку розробив К., спиралася на активність, самостійність і самодіяльність. К.— автор повістей: «Діти вулиці» (1901), «Моськи, Йоськи й Срулі» (1910), повісті-казки «Король Матіуш Перший» (1923), п'єси «Сенат безумців» (1930) та ін. В роки окупації Польщі фашист. Німеччиною К. героїчно боровся за життя варшавських дітей. Загинув у газових камерах Треблінки разом з 200 своїми вихованцями.

Тв.: Укр. перекл.— Мацюсеві пригоди. К., 1978; Як любити дітей. К., 1978; Рос. перекл.— Когда я снова стану маленьким. М., 1964; Король Матиуш Первый.— Король Матиуш на необитаемом острове. М., 1978; Избранные педагогические сочинения. М., 1979.

В. З. Смаль.

КОРЧА́К - ЧЕПУРКІ́ВСЬКИЙ Овксентій Васильович [14 (26).II 1857, м. Костянтиноград на Полтавщині, тепер Красноград Харків. обл.— 27.XI 1947, Київ] — український рад. гігієніст і епідеміолог, акад. АН УРСР (з 1921). У 1883 закінчив Харків. ун-т і працював земським сан. лікарем у Полтаві, на Херсонщині та в Бессарабії, з 1899 — сан. лікар у Києві; у 1903—34 — приват-доцент, проф. і зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту (до 1921 мед. ф-т Київ. ун-ту). В 1934—38 — зав. відділом ін-ту демографії та сан. статистики, в 1938—41 — консультант Ін-ту клінічної фізіології АН УРСР. В своїх працях К.-Ч. сформулював закономірність періодичності епідемій дифтерії і положення про антагонізм між епідеміями дифтерії та епідеміями ін. дитячих інфекцій, опрацював сучасну номенклатуру хвороб укр. мовою. Відомі праці К.-Ч. з історії земської медицини, епідеміології і профілактики інфекційних хвороб, з сан. статистики.

Літ.: Коган С. С. Видатний санітарний діяч України — академік АН

М. О. Корф.

К. П. Корчагіна-Александровська.

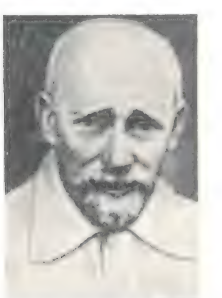

Я. Корчак.

О. В. Корчак-Чепурківський.

Ф. Є. Корш.

В. В. Коршак.

Корюшка азіатська.

УРСР О. В. Корчак-Чепурківський. К., 1965; Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

С. М. Старченко.

КОРЧА́ЦЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — ранньослов'ян. могильник середини 1-го тис. н. е. на лівому березі р. Тетерева, біля с. Корчака Житомир. обл. Досліджувався в 20-х рр. 20 ст. Під невисокими курганами було виявлено поховання з трупоспаленнями. Поблизу могильника відкрито одночасне з ним поселення. Аналогічні могильники й поселення тепер широко відомі на тер. Прип'ятського Полісся. Вони становлять своєрідну групу археол. пам'яток т. з. корчацького типу, яку генетично виводять із *зарубинецької культури* і пов'язують із сх.-слов. племенем *древлян*.

КО́РЧЕВ, Кърчев, Кръчев — давньоруська назва теперішнього м. Керчі, що в 10—12 ст. входило до складу *Тмутараканського князівства*. Згадується, зокрема, в написі на *Тмутараканському камені* (1068).

КО́РЧИК — річка в Укр. РСР, у межах Хмельницької і Ровенської обл., ліва притока *Случі* (бас. Дніпра). Довж. 82 км, площа бас. 1455 км². Тече заболоченою, вкритою лісом місцевістю. Живлення дощове й снігове. Використовують для пром. водопостачання, риборозведення. На К.— м. *Корець*.

КОРЧИ́НСЬКИЙ Юліан Олексійович (н. 27.II 1921, с. Крушельниця, тепер Сколівського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. хоровий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). В 1947 закінчив у Дрогобичі учительський ін-т, 1972 — муз.-пед. ф-т пед. ін-ту ім. І. Я. Франка (там же; з 1970 — його викладач, з 1976 — доцент). У 1950—70 — худож. керівник Засл. ансамблю пісні і танцю УРСР «*Верховина*». Автор 2 збірників обробок укр. нар. пісень.

Л. З. Мазепа.

КОРЧУВА́ЛЬНІ МАШИ́НИ — машини для корчування пнів, чагарників, дерев і витягування з грунту каменів на площах, відведених під *лісові культури* й *лісові розсадники*, на трасах майбутніх зрошувальних каналів, а також при проведенні *культуртехнічних робіт* на луках і *сінокосах*. К. м., як правило, навішують на потужні гусеничні трактори. В СРСР, у т. ч. і на Україні, поширені такі машини: К. м. з гідрокерування м К-2А — для корчування пнів діаметром до 700 мм і витягування з грунту великих каменів, продуктивність — до 20 пнів за годину; корчувальник-збирач ДП-8А — для корчування пнів діаметром до 300 мм, чагарників, каменів і згрібання їх у валки; корчувальник-збирач МП-2Б (Д-695А) — для корчування чагарників та пнів діаметром до 500 мм на старих і свіжих вирубках лісу, витягування каменів вагою до 3 т з навантаженням їх у транспортні засоби; осн. вузли його див. на мал. Продуктивність за годину на торф'яному грунті — 59 пнів, на мінеральному — 42, на згрібанні чагарників — 0,36 га.

С. О. Карпенко

КОРЧУВА́ННЯ — видалення з ділянки пнів, окремих дерев, кущів з коренями, а також каменів при поліпшенні с.-г. угідь. Способи К.: механічний (за допомогою *корчувальних машин* і *каменезбиральних машин*), підривний, вогняний (випалюванням пнів на місці), ручний (викопуванням і вивантажуванням пнів).

КОРЧУВА́ТСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — ранньослов'янський могильник *зарубинецької культури* 2 ст. до н. е.— 1 ст. н. е., відкритий 1937 у с-щі Корчуватому на околиці Києва. Досліджений 1940—41. Виявлено 103 безкурганні поховання з обрядом трупоспалення, були й трупопокладення. В похованнях знайдено глиняний чорнолощений посуд, бронзові прикраси (фібули, підвіски, пряжки), залізні ножі, скляні та пастові намистини, кістки тварин тощо.

КОРШ Федір Євгенович [22.IV (4.V) 1843, Москва — 16.II (1.III) 1915, там же] — рос. філолог, акад. Петерб. АН (з 1900). Закінчив Моск. ун-т (1864). Професор Московського (1877—1900, з перервою), Новоросійського (тепер Одеський) ун-тів (1890—92) та Лазаревського ін-ту сх. мов (1892—1915). К.— автор праць з класичної філології, порівняльного індоєвроп. мовознавства, слов'янознавства, іраністики, семітології, тюркології, метрики й теорії віршування. Істор.-літ. праці присвятив класичній (Гесіод, Софокл, Цицерон, Овідій та ін.) і слов'ян. л-рам («Слово о полку Ігоревім», О. Пушкін, М. Гоголь, Т. Шевченко, Ю. Словацький, Ф. Прешерн та ін.). К. відстоював право укр. народу на нац. розвиток і рідну мову, виступав проти заборони укр. друкованого слова. Обстоював спільне походження рос., укр. та білорус. народів і їхніх мов. Укр. культурі, л-рі й мові присвятив праці: «Український народ і українська мова» (1913), «Дещо про вийстя української народності» (1914), «Шевченко серед поетів слов'янства» (1912), «Т. Г. Шевченко» (1914), «До історії українського восьмискладового вірша» (1910) та багато ін. К. належить багато перекладів з класичних, європ. та сх. мов на російську, кілька оригінальних віршів укр. мовою та перекладів на укр. мову.

Літ.: Шахматов А. А. Федор Евгеньевич Корш. Пг., 1915; Павлюк М. В. Ф. Є. Корш. «Українська мова в школі», 1956, № 1; Дмитриев Н. К. Федор Евгеньевич Корш. М., 1962.

А. Й. Багмут.

КОРША́К Василь Володимирович [н. 27.XII 1908 (9.I 1909), с. Високе, тепер Борзнянського району Черніг. області] — радянський хімік, акад. АН СРСР (з 1976). Член КПРС з 1940. У 1931 закінчив Моск. хіміко-технологіч. ін-т ім. Д. І. Менделєєва. Осн. праці — в галузі синтезу високомол. сполук, гол. чин. методами *поліконденсації*. Відкрив нові реакції синтезу полімерів: полірекомбінацію, поліпереарилювання, поліциклоконденсацію. Розробив методи синтезу ряду термостійких полімерів: поліпіразолів, полібензімідазолів, полімідів, поліфеніленів тощо. Відкрив третю алотропічну форму вуглецю — карбін. Запропонував уявлення про «різноланковість» як фундаментальне поняття полімерної хімії. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951.

Корчувальні машини. Корчувальник-збирач МП-2Б (Д-695А): *1* — зуби-ікла; *2* і *5* — розширювачі; *3* — основний відвал; *4* — балка; *6* і *8* — гідроциліндри; *7* — рама; *9* — рама противаги; *10* — противага.

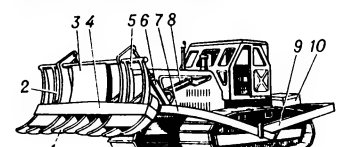

КО́РШИКОВ Олександр Аркадійович [28.X (9.XI) 1889, м. Суми — 1942] — укр. рад. ботанік, професор (з 1926). Закінчив фіз.-матем. ф-т Харків. ун-ту (1915). З 1930 — директор Н.-д. ін-ту біології Харків. ун-ту. Праці К. з питань морфології, систематики, флористики та історії розвитку прісноводних водоростей. Відкрив *оогамію* й скоротливі *вакуолі* у деяких водоростей, які раніше відносили до протококових. Описав 60 нових родів та 300 нових видів водоростей. Учасник партизан. руху; під час Великої Вітчизн. війни страчений нім.-фашист. загарбниками.

Тв.: Визначник прісноводних водоростей УРСР, т. 4. Volvocineae. К., 1938; Підклас протококові водорості — Protococcineae. В кн.: Визначник прісноводних водоростей Української РСР, т. 5. К., 1953.

КОРШ-САБЛІН Володимир Володимирович [16 (29).III 1900, Москва — 6.VII 1974, Мінськ] — білорус. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1948. Творчу діяльність почав як актор. В кіно — з 1925. Один із засновників білорус. кінематографії. Поставив фільми: «У вогні народжена» (1930), «Вогненні роки» (1939), «Костянтин Заслонов» (1949, разом з О. Файнціммером), «Червоне листя» (1958), «Перші випробування» (1961), «Москва — Генуя» (1964, разом з О. Спешнєвим і П. Армандом), «Крах імперії» (1971) та ін. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

КОРЮ́КІВКА — місто Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Бречі (бас. Десни). Залізнична станція. Засн. 1657. Рад. владу в К. проголошено 12.I 1918. В роки Великої Вітчизняної війни в період нім.-фашист. окупації К. (5.IX 1941—19.IX 1943) в с-щі діяв підпільний райком партії, в районі — партизанські загони. Тут починало свої дії партизанське з'єднання О. Ф. *Федорова*. Гітлерівці розстріляли 7 тис. жителів К. і повністю спалили її. З 1958 К.— місто. В 1977 в К. встановлено пам'ятник борцям проти фашизму. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*.

В К.— тех. паперів, картонажно-поліграф. і меблева ф-ки, госп. виробів, прод. товарів, маслороб-

ний, по виробн. м'ясокісткового борошна з-ди, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, будинок побуту. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня. 2 будинки культури, кінотеатр, 3 бібліотеки. Музей бойової і трудової слави.

КОРЮКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 41,3 тис. чол. (1979). У районі — 82 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і

20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Корюківка*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: глини, піски, торф. Річки — *Снов* (на пн. межі району), Слот, Турчанка, Бреч, *Убідь*, *Ревна* (бас. Десни). Грунти дерново-підзолисті, піщані й супіщані. Лежить в зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, дуб, осика, вільха) займають 57,3 тис. га. Найбільші пром. підприємства: корюківські ф-ки тех. паперів, картонажно-поліграф. та меблева, з-ди госп. виробів, прод. товарів та маслоробний, лісгоспзаг, холминські спиртозавод та лісгоспзаг, Сядринський льонозавод. 2 будинки побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі, льону-довгунця, овочів, виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1978 становила 70,9 тис. га, у т. ч. — орні землі — 44,5 тис. га, луки і пасовища — 26 тис. га. У К. р.— 17 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Корюківка, Низківка. Автошляхів — 395 км, у т. ч. з твердим покриттям — 165 км. У районі — 38 заг.-осв. та музична школи; 40 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 18 будинків культури, 27 клубів, кінотеатр, 43 кіноустановки, 37 б-к, музей комсомольської слави у смт Холмах. У с. Сядриному народився учасник боротьби за владу Рад на Україні О. М. *Гарнієр*, у с. Турівці — укр. поет М. С. *Кононенко*, в смт Холмах — укр. рад. художник В. М. *Костецький*. В К. р. видається газ. «Маяк» (з 1931).

П. М. Ковтун.

КО́РЮШКА (Osmerus) — рід риб род. корюшкових. Один вид — К. з в и ч а й н а (O. eperlanus), утворює ряд підвидів і форм (К. європейська, снеток, К. азіатська, або зубатка). Тіло (довж. до 35 см, маса до 350 г) видовжене, є жировий плавець, спина буруватозелена, боки й черево сріблясті; в період нересту вкривається горбками. Поширений в бас. Пн. Льодовитого і пн. частині Атлантичного і Тихого океанів; в СРСР — в бас. пн. і далекосхідних морів, а також в озерах Карелії та верхів'ях Волги. Зграйна, прохідна і напівпрохідна риба. Живиться дрібними донними безхребетними, ікрою і молоддю риб. Статевозрілою стає на 1—7 роках життя. Нерест в квітні — червні. Ікру (8—55 тис. шт.) самка відкладає на донні предмети і рослинність. Має промисл. значення.

КОРЯ́К Володимир Дмитрович [2 (14).I 1889, м. Слов'янськ, тепер Донец. обл.— 12.IV 1939] — укр. рад. літературознавець і критик. Член Комуністичної партії з 1920. За участь у революц. русі був засланий у Тургайський край, де пробув до лютого 1917. Вперше виступив із статтями з питань укр. л-ри 1909. Належав до літ. орг-цій «*Гарт*», ВУСПП. Автор праць з історії укр. дожовтневої та рад. л-ри: «Тарас Шевченко» (1919), «Організація жовтневої літератури» (1925), «Нарис історії української літератури» (т. 1—2, 1929) та ін. Праці К. позначені впливом вульгарного соціологізму.

Л. М. Коваленко.

КОРЯ́КИ — народ, основне населення *Коряцького автономного округу* Камчатської обл. РРФСР. Живуть також у Чукотському авт. окрузі й Північно-Евенському р-ні Магаданської обл. Чисельність — 7,9 тис. чол. (1979, перепис). Мова — коряцька (див. *Коряцька мова*). К. здавна населяли пн. частину Камчатського п-ова. Поділялися на кочовиків-оленярів (самоназва — чавчив) і приморських осілих мисливців (самоназва — нимилин), які полювали на морського звіра. Релігією К. було *шаманство*. За роки Рад. влади в житті К. відбулися докорінні зміни. Вони здобули автономію. К.-оленярі перейшли до осілості, об'єдналися в колгоспи. Осн. заняття сучас. К.— оленярство, полювання на морського звіра, рибальство, городництво. Частина К. працює в пром-сті. Створено коряцьку писемність, літературу.

КОРЯТО́ВИЧ (Коріятович) Федір (р. н. невід.— п. бл. 1417) — закарпатський князь. Племінник великого князя лит. *Ольгерда*. У 80 — на поч. 90-х рр. 14 ст. був намісником на *Поділлі*. Вигнаний 1393 з Поділля великим князем лит. *Вітовтом*, К. знайшов притулок на Закарпатті, де дістав у володіння від угор. уряду м. Мукачеве з навколишніми маєтностями. Коштом К. збудовано в Мукачевому на Чернечій горі православний *Мукачівський монастир*, що до серед. 17 ст. був одним з осередків боротьби проти уніатства й католицизму на Закарпатті.

КОРЯ́ЦЬКА МО́ВА, нимиланська мова — мова *коряків*. Належить до чукотсько-камчатської групи *палеоазіатських мов*. Розмовляють нею бл. 5,5 тис. чол. (1979, перепис). Осн. риси: *сингармонізм* і *асиміляція* звуків, одним із способів побудови речень є *інкорпорація*, словотвір і словозміна здійснюються переважно за допомогою *аглютинації*, є *ергативна конструкція* речення. Писемність з 1931 — на латинській, з 1936 — на рос. графічній основі.

КОРЯ́ЦЬКА СО́ПКА — діючий вулкан на Камчатці, за 35 км на Пн. від м. Петропавловська-Камчатського. Вис. 3456 м. Вершина має вигляд конуса. Складається з лави, шлаків, попелу. На схилах — зарості кам'яної берези, сланик. Останнє виверження відбулося 1956—57.

КОРЯ́ЦЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ О́КРУГ — у складі Камчатської обл. РРФСР. Утворений 10.XII 1930. Розташований у пн. частині п-ова Камчатка, на прилеглій частині материка та о. Карагінський, а також на 14 невеликих островах у Берінговому й Охотському морях. Площа 301,5 тис. км². Нас. 34 тис. чол. (1979, перепис). Осн. населення — коряки і росіяни, живуть також ітельмени, чукчі, евени. Міськ. нас.— 39%. Поділяється на 4 райони, має 5 с-щ міськ. типу. Центр — с-ще *Палана*. К. а. о. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1971) та орденом Дружби народів (1972). Рельєф середньогірський. На тер. округу розташовані Колимське та Коряцьке нагір'я, Пенжинський та Серединний хребти (г. Хувхойтун — 2618 м), Пенжинська низовина та Парапольський діл. Корисні копалини: вугілля, торф, сірка, ртуть та ін. Клімат субарктичний. Пересічна т-ра січня —24, —26°, липня +10, +14°. Опадів від 300 до 700 мм на рік. Значна частина тер. округу лежить у зоні *багаторічної мерзлоти*. Найбільша річка — Пенжина. Грунти переважно тундрові та гірсько-тундрові. Рослинність в осн. тундрова і лісотундрова. У г-ві К. а. о. провідне місце посідає рибна пром-сть, у т. ч. рибоконсервна. Діє 6 рибозаводів та 6 риболовецьких колгоспів. Серед ін. підприємств — 3 харчокомбінати, у с-щі Палана — ф-ка худож. промислів. Видобування бурого вугілля. В с. г. провідним є оленярство (142 тис. голів, 1978). Розводять також велику рогату худобу, свиней та птицю. Вирощують овочі, картоплю, кормові культури. Розвинуті мисливство та звіробійний промисел. Осн. перевезення здійснюють мор. та повітр. транспортом. Взимку для перевезення вантажів використовують санно-тракторні поїзди. В 1978/79 навч. р. у К. а. о. діяло 43 заг.-осв. школи (7628 учнів), профес.-тех. уч-ще. В окрузі — 42 масові б-ки (фонд — 329 тис. одиниць зберігання), 57 клубних закладів, 53 кіноустановки з платним показом. Краєзнавчий музей (філіал Петропавловськ-Камчатського). Держ. ансамбль танцю «Менго». Виходить окружна газ. «Корякский коммунист». Окружне радіомовлення веде передачі коряцькою та рос. мовами, ретранслюються передачі з Москви і Петропавловська-Камчатського. В К. а. о. з давніх часів поширені такі види декор.-ужиткового мист., як різьблення на дереві, рогу, кістці, аплікація з хутра і шкіри, вишивання. З 19 ст. почали обробляти метал гравіруванням, розвинулася вишивка бісером. З 30-х

О. А. Коршиков.

В. В. Корш-Саблін.

Коряцький автономний округ. Група коряцьких художників. З ілюстрації до книги «Чавчувенські й нимиланські казки». 30-і рр. 20 ст.

рр. 20 ст. поширилося оздоблення різних виробів силуетними малюнками (побутові й мисливські сцени). Житлом осілого населення в кін. 17 ст. були дерев'яні юрти, кочового — чуми (яранги). З 18 ст. будуються й зрубні житла. За рад. часу с-ща забудовуються типовими житл. й громад. спорудами.

А. Й. Кос-Анатольський.

КО́СА, амакоса — народ у Пд.-Афр. Республіці (живуть переважно в сх. частині Капської провінції). Чисельність — 5,1 млн. чол. (1977, оцінка). Мова — коса, або ісикоса, належить до конго-кордофанської сім'ї мов. Більша частина К. додержується традиційних вірувань (культ предків, культ сил природи), є християни. З 1770 до 1880 вели боротьбу проти *африканерів*, а з поч. 19 ст.— проти англійців (т. з. кафрські війни). В ході цієї боротьби, в результаті змішання племен К.— пондо, тембу і близьких до них — К. сформувались у народність. Осн. заняття — землеробство, тваринництво; частина К. працює в промисловості.

В. С. Косенко.

КОСА́ — 1) Вузька намивна смуга суходолу у прибережній частині моря або озера, одним кінцем сполучена з берегом. Складається з піску, гальки, гравію, що нагромаджуються при переміщенні їх течією уздовж берегів. Поверхня рівнинна, висота незначна. На Україні поширені на чорномор. (*Тендрівська коса, Кінбурнська коса*) та азовському (*Бердянська коса, Обиточна коса,* Федотова коса) узбережжях. 2) У сільському господарстві — ручне знаряддя для скошування хлібних злаків та ін. трав'янистих рослин. Відома в багатьох народів. У сх. слов'ян існувала ще за часів Київ. Русі. 3) Зачіска гол. чин. жінок і дівчат. Відома з давніх часів у багатьох народів світу, зокрема у сх. слов'ян. Українські дівчата заплітали волосся переважно в дві коси, на Зх. України подекуди — в кілька К. (дрібниці, дрібушки). Звичайно К. плетуть у три пасма.

КОС-АНАТО́ЛЬСЬКИЙ Анатолій Йосипович (справж. прізв.— Кос; н. 1.XII 1909, Коломия, тепер Івано-Франківської обл.) — укр. рад. композитор і педагог, нар. арт. УРСР (з 1969). В 1931 закінчив юридичний ф-т Львів. ун-ту, 1934 — Львів. консерваторію ім. К. Шимановського. В 1934—37 — викладач у Стрийській філії Вищого муз. ін-ту ім. М. Лисенка, з 1952 — Львів. консерваторії (з 1973 — професор). Твори: опера «Назустріч сонцю» (1957, 2-а ред.— «Заграва», 1959); балети — «Хустка Довбуша» (1951), «Сойчине крило» (1956), «Орися» (1964, 2-а ред. 1967); оперета «Весняні грози» (1960); кантати — «Давно те минуло» (слова Т. Шевченка, 1961), «Безсмертний заповіт» (1963); ораторія «Від Ніагари до Дніпра» (1969); поема «Львівська легенда» (1970); твори для симф. оркестру, для інструментів з оркестром, інструм. ансамблі, хори, пісні, романси, у т. ч. «Ой піду я межи гори», «Соловей і троянда», «Соловʼїний романс», «Ой ти, дівчино, з горіха зерня», обробки нар. пісень, музика до театр. вистав. Автор нарису «С. Людкевич. Життя і творчість» (К., 1951). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1951. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980.

Літ.: Волинський Й. З. Анатолій Йосипович Кос-Анатольський. К., 1965; Колодій Я., Полек В. Композитор Анатолій Кос-Анатольський. Матеріали до нотографії та бібліографії (1947—1972 рр.). Львів, 1974.

Т. П. Булат.

Косарі. Косар звичайний.

КОСА́Р — птах родини ібісових. Те саме, що й *колпиця*.

КО́СА́РЕК (Kosárek) Адольф (6.I 1830, Гералець — 29.X 1859, Прага) — чес. живописець, один із засновників національної школи реалістичного пейзажу 19 ст. В 1850—55 навчався в празькій АМ. У своїх картинах відтворив природу Чехії та Моравії («Літній пейзаж», 1859, та ін.).

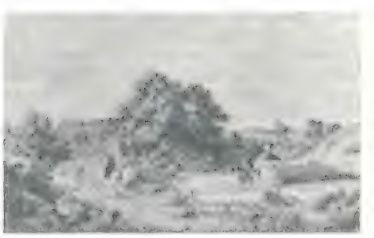

А. Косарек. Літній пейзаж. 1859. Національна галерея. Прага.

КО́САРЄВ Борис Васильович [н. 23.VII (4.VIII) 1897, Харків] — укр. рад. художник театру. Член КПРС з 1952. Навчався в Харків. худож. уч-щі (1915—18) в О. *Кокеля* та М. Пестрикова. В роки громадян. війни співробітничав у «Вікнах ЮгРОСТА», оформляв масові революц. видовища. З 1918 працював у театрах Одеси і Харкова. Оформив вистави: «За двома зайцями» Старицького (1928), «Коммольці» Первомайського (1930), «Скупий» Мольєра (1937), «Ярослав Мудрий» Кочерги (1946) та ін. З 1931 викладав у Харків. худож. ін-ті (з 1952 — професор). Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1947.

Літ.: Чернова М. В. Борис Васильович Косарєв. К., 1969.

КО́САРЄВ Олександр Васильович (14.XI 1903—23.II 1939) — діяч комуністичного руху молоді. Член РКСМ з 1918, член Комуністичної партії з 1919. Н. у Москві в робітн. сім'ї. З 15 років служив у Червоній Армії, учасник громадян. війни 1918—20. Після громадян. війни — на комсомольській роботі в Москві, Ленінграді і Пензі. З 1927 — секретар ЦК ВЛКСМ. У 1929—39 — генеральний секретар ЦК ВЛКСМ. На XV з'їзді партії був обраний членом ЦКК ВКП(б), на XVI — кандидатом у члени ЦК ВКП(б), на XVII — членом ЦК ВКП(б). Був членом Оргбюро ЦК ВКП(б) і ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

КОСА́РИКИ, гладіолус (Gladiolus) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини півникових. Стебло заввишки 50—120 см. Листки лінійно-мечовидні. Квітки двостатеві, неправильні, зібрані в однобоке колосовидне суцвіття. Плід — коробочка з великою кількістю насіння. Понад 200 видів, поширених в Європі, Азії та Африці. В СРСР — 9 дикорослих видів, з них в УРСР — 4. В культурі поширені численні декоративні сорти К. з великими квітками (до 20 см у діаметрі) від білого й лимонного до яскраво-червоного і темно-фіолетового кольорів. Розмножують К. вегетативно — бульбоцибулинами й бульбобрунь ками (дітками), висаджують у відкритий грунт при т-рі +5, +6° на початку квітня. На зиму викопують бульбоцибулини у другій декаді жовтня і зберігають їх в сухому приміщенні при т-рі від +2 до +5°.

К. Д. Харченко.

КОСА́РИК-КОВАЛЬО́ВЕНКО Дмитро Михайлович [н. 18 (31).X 1904, с. Фидрівка, тепер с. Федорівка Глобинського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. письменник і літературознавець. Член КПРС з 1942. Закінчив Харківські пед. курси ім. Г. Сковороди (1926). Під час Великої Вітчизн. війни був військ. кореспондентом. Друкуватися почав 1922. Належав до літ. орг-ції «*Плуг*». Автор збірок оповідань «Червона купіль» (1925), «Мій азимут» (1931), повісті «Партизанський колодязь» (1932), книг літ.-критичного і біографічного жанру: «Пушкін на Україні» (1937), «Братні зорі» (1948), «Давид Гурамішвілі» (1950), «Життя і діяльність Т. Шевченка» (1955), «Добром нагріте серце» (1961) та ін.

Тв.: Роботящим умам, роботящим рукам. К., 1961; Син — колос. К., 1962; Рос. перекл.— Дума над Тясмином. М., 1971.

КОСА́РІ, косарики (Opiliones, синонім Phalangidea) — ряд членистоногих тварин класу *павукоподібних*. Довж. тіла 1—22 мм. Зовні нагадують *павуків*, але відрізняються від них будовою черевця, що у К. почленоване і з'єднується з головогрудьми широкою основою (у павуків — стебельцем). Ноги тонкі, довгі, легко відокремлюються від тулуба (*автотомія*), а потім ще довгий час рухаються (звідси і назва—«косарі»). К. поширені на всіх материках. Трапляються в лісовій підстилці, щілинах кори дерев, під камінням тощо. Активні вночі. Живляться комахами, кліщами, павуками та ін. Ряд включає 2500 видів, з них в СРСР — 72 види, у т. ч. в УРСР — 16, серед них найпоширеніший косар звичайний (Phalangium opilio).

О. П. Криштал.

КОСА́РІ — укр. нар. танець-хоровод, подібний до танцю *коваль*. Відображає працю косарів. Поширений на Полтавщині та в зх. областях України.

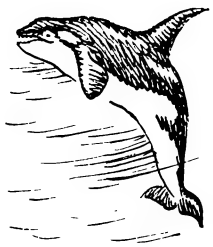

Косатка

КОСА́ТКА (Orcinus) — рід хижих водяних ссавців род. *дельфінових*. 1 вид — косатка (O. orca), довж. тіла до 10 м, маса до 8 т, спинний плавець довгий (вис. до 170 см). Забарвлення спини і боків чорне, черева — біле. Хижак, живиться переважно рибою, головоногими молюсками, іноді нападає на молодих тюленів, котиків, дельфінів тощо. Розмножується раз на два-три роки, самка після 16-місячної вагітності народжує 1 маля.

яке годує молоком бл. 6 м-ців. Поширений космополітично, в усіх океанах від Арктики до Антарктики. Промисл. тварина (використовують жир, м'ясо). К. легко піддаються дресируванню, їх демонструють у багатьох *океанаріумах*.
О. П. Корнєєв.

КО́САЧ Михайло Петрович [літ. псевд.— Михайло Обачний; 18 (30).VII 1869, с. Колодяжне, тепер Ковельського району Волинської обл.— 3 (16).X 1903, Харків, похований у Києві] — укр. письменник і вчений. Брат Лесі *Українки*. Закінчив Юр'євський (тепер Тартуський) ун-т (1894). Викладав у Харків. ун-ті фізику й метеорологію (з 1896). Автор наук. праць з математики. Літ. діяльність почав 1890. Писав оповідання і нариси з нар. життя («Хмари», «Гість» та ін.), думи в прозі на істор. теми («Отрок»). Переклав деякі твори В. Короленка, разом з Лесею Українкою — «Вечори на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя.
Ф. П. Погребенник.

КО́САЧ Ольга Петрівна (1849—1930) — укр. письменниця. Див. *Пчілка* Олена.

КО́САЧ Юрій Миколайович [н. 22.XI (5.XII) 1909, Київ] — укр. письменник. Племінник Лесі Українки. Після закінчення гімназії у Львові вчився у Варшавському й Паризькому ун-тах. У 1930 був ув'язнений бурж. польс. владою. Після звільнення емігрував до Чехословаччини. Жив у Франції, Німеччині. Ув'язнений фашистами 1943, пробув у концтаборі до 1945. З 1949 живе в США. Гол. твори: «День гніву» — істор. роман про нар.-визвольну війну укр. народу 1648—54, «Еней і життя інших» — про емігрантське життя українців, істор. оповідання: «Вечір у Розумовського» — про Бетховена, «Гірке життя сеньйора Нікколо» — про М. Гоголя в Римі та ін.; збірки ліричних віршів, п'єси «Облога», «Ворог», «Ордер», «Потойбіч». Автор літ.-критичних статей і нарисів з історії укр., зх.-європ. та амер. л-р. Кілька разів відвідав Рад. Україну.
Тв.: Мангаттанські ночі. К., 1966; Вибране. К., 1975; Лиха доля в Маракайбо. К., 1976.
В. Я. Бровченко.

КОСА́Ч — 1) Народна назва тетерева звичайного (Lyrurus tetrix), яка походить від наявності в хвостовому оперенні самця ліровидно закрученого в боки пір'я (косиць), що відрізняє самця тетерева від самки; 2) Народна назва одного з видів вівса — вівса східного (Avena orientalis), походить від видовжених остюків колосся цієї рослини.

КО́СБЕРГ Семен Арійович [1 (14). X 1903, Слуцьк, тепер Мін. обл.— 3.I 1969, Воронеж] — рад. конструктор авіац. і ракетних двигунів, Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1929. Закінчив (1931) Моск. авіац. ін-т, працював у проектних організаціях авіац. пром-сті. З 1941 — гол. конструктор конструкторського бюро. В роки Великої Вітчизн. війни брав участь у розробці агрегатів для авіац. двигунів. У 1946—65 працював над створенням рідинних реактивних двигунів, встановлюваних на останніх ступенях ракетносіїв. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. Ім'ям К. названо кратер на зворотному боці Місяця.

КО́СЕВ Димитр Константинов (н. 24.XII 1903, с. Гросден Бургаського округу) — болг. історик, акад. Болг. АН (з 1961), засл. діяч науки (з 1969). Член Болг. компартії з 1944. У 1925 за антифашист. діяльність заочно засуджений до страти. В 1950—63 — директор Ін-ту історії Болг. АН; з 1950 — професор Софійського ун-ту, 1962—68 — його ректор; з 1968 — академік-секретар Відділення історії і пед. наук Болг. АН. З 1955 — голова Національного комітету болгарських істориків. Один з авторів і редакторів «Історії Болгарії» (т. 1—2, 1954—55) та автор ін. праць.

КОСЕ́ВИЧ Арнольд Маркович (н. 7.VII 1928, м. Тульчин Вінн. обл.) — укр. рад. фізик-теоретик, доктор фізико-матем. наук (з 1963), професор (з 1967). Закінчив Харків. ун-т (1951). В 1953 — 57 працював у Чернів. ун-ті, 1957—74 — у Фізико-тех. ін-ті АН УРСР (Харків), з 1974 — у Фізико-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. наук. праці — з теорії металів, теорії неідеальних кристалів, нелінійної теорії упорядкованих систем та біополімерів. Розробив сучас. динаміку та дифузійну кінетику дислокацій в кристалах. Держ. премія УРСР, 1978.

КОСЕ́КАНС (лат. cosecans, скор. від complementi secans — *секанс* доповнення) — одна з *тригонометричних функцій*, позначається cosec (зрідка csc).

КОСЕ́НКА В. С. КАБІНЕ́Т-МУЗЕ́Й, Меморіальний народний кабінет-музей В. С. Косенка — створений у Києві 1964 на громадських засадах у квартирі, де 1938 жив В. *Косенко*. В музеї зберігаються особисті речі, рукописи, фотоархів, епістолярна спадщина композитора, видання та грамзаписи його творів, афіші концертів, матеріали про увічнення пам'яті митця.

КОСЕ́НКО Віктор Степанович [11 (23).XI 1896, Петербург — 3.X 1938, Київ] — укр. рад. композитор, піаніст, педагог. У 1898 — 1914 жив у Варшаві, вчився музики у польс. піаніста О. Михаловського. В 1915—18 навчався в Петрогр. консерваторії. В 1919—28 жив у Житомирі, викладав у муз. технікумі; з 1929 — в Києві, де викладав у Муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка (1929—34; з 1932 — професор) і консерваторії (1934—38). Виступав як піаніст. В 1928 — 29 здійснив концертну подорож по робітн. і шахтарських районах Донбасу, по Дніпропетровщині й Харківщині.

В творчості К. поєдналися традиції вітчизняної і західноєвроп. класики з досвідом укр. нар. музики. Його музиці властиві глибокий ліризм, задушевність, мелодійне багатство, вона пройнята громадянським пафосом. Твори: для симф. оркестру («Героїчна увертюра», 1932, присвячена 15-річчю Великої Жовтн. соціалістичної революції; «Молдавська поема», 1937), концерт для фортепіано з оркестром (1937, завершений і оркестрований Л. *Ревуцьким* і Г. *Майбородою*), для камерно-інструментального ансамблю (соната для віолончелі й фортепіано, 1923; соната для скрипки й фортепіано, 1927; «Класичне тріо» для скрипки, віолончелі й фортепіано, 1927), для фортепіано (бл. 100, в т. ч. цикл «11 етюдів у формі старовинних танців», «24 дитячі п'єси», 1936).

К. був одним з творців укр. рад. романсу («На майдані», «Іду з роботи я, з заводу», «Мобілізуються тополі», «Пам'яті борців Паризької комуни»). Серед його творів — масові й дитячі пісні, хори, обробки укр. дожовтневих і рад. нар. пісень, музика до кінофільмів. На фортепіанну музику К. покладено балет «Світанкова поема» (1973, оркестровка Л. *Колодуба*).

В 1964 у Києві відкрито *Косенка В. С. кабінет-музей*. К. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.
Літ.: Довженко В. В. С. Косенко. К., 1951; Гордійчук М. Українська радянська симфонічна музика. К., 1969; В. С. Косенко. Спогади. Листи. К., 1975; Олійник О. С. Фортепіанна творчість В. С. Косенка. К., 1977.
О. С. Олійник.

О. М. Косигін.

КОСИ́ГІН Олексій Миколайович [н. 8 (21).II 1904, Петербург] — діяч Рад. держави і КПРС, двічі Герой Соціалістичної Праці (1964, 1974). Член КПРС з 1927. Н. в сім'ї робітника. В 1919—21 — в Червоній Армії. Після закінчення 1924 Ленінгр. кооп. технікуму працював у системі споживчої кооперації в Сибіру. В 1935 закінчив Ленінгр. текстильний ін-т ім. С. М. Кірова, працював у Ленінграді майстром, нач. цеху на текстильній ф-ці ім. А. І. Желябова. З 1937 — директор Октябрської прядильно-ткацької ф-ки. З липня 1938 — на парт. і рад. роботі: зав. пром.-транспортним відділом Ленінгр. обкому партії, голова виконкому Ленінгр. міської Ради депутатів трудящих. З січня 1939 — нарком текстильної пром-сті СРСР. В 1940—46 — заст. Голови Раднаркому СРСР, одночасно 1943—46 — Голова Раднаркому РРФСР. В роки Великої Вітчизн. війни проводив орг. роботу по перебудові нар. г-ва країни для потреб оборони. В 1941—42 — заст. голови Ради по евакуації, в січні — липні 1942 — уповноважений Держ. К-ту Оборони в Ленінграді. В 1946—53 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР, одночасно 1948 — міністр фінансів СРСР, 1949—53 — міністр легкої пром-сті СРСР. З 1953 — міністр легкої і харчової пром-сті СРСР, потім очолював М-во пром-сті товарів широкого споживання СРСР, одночасно з грудня 1953 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З лютого 1954 по грудень 1956 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З грудня 1956 — перший заст. голови Держ. екон. комісії Ради Міністрів СРСР по поточному плануванню нар. господарства, міністр СРСР. У травні — липні 1957 — перший заст. голови Держплану СРСР. З липня 1957 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР, одночасно 1959—60 — голова Держ-

Косарики.

Ю. О. Косигін.

Г. М. Косинка.

плану СРСР. З 1960 — перший заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З жовтня 1964 до жовтня 1980 — Голова Ради Міністрів СРСР. З 1939 — член ЦК КПРС, 1946—48 — кандидат у члени Політбюро, 1948—52 — член Політбюро ЦК ВКП(б), 1952—53, 1957—60 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС; 1960—66 — член Президії ЦК КПРС; з 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—10-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Червоного Прапора, медалями.

Тв.: К великой цели, т. 1—2. М., 1979.

КОСИ́ГІН Юрій Олександрович [н. 9 (22).I 1911, Петербург] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1972. Після закінчення Моск. нафт. ін-ту (1931) працював у тресті «Туркменнафта», 1935—41 — в Ін-ті горючих копалин АН СРСР, 1945—58 — в Геол. ін-ті АН СРСР, 1958—70 — в Ін-ті геології і геофізики Сибірського відділення АН СРСР. У 1970 — директор Хабаров. комплексного н.-д. ін-ту АН СРСР, з 1971 — директор Ін-ту тектоніки і геофізики АН СРСР (Хабаровськ). Осн. праці присвячені питанням геол. будови нафтогазоносних областей СРСР, експериментальної тектоніки, застосування *геофізичних методів розвідки* й опорного буріння для розв'язання геол. завдань, заг. питанням будови і розвитку *земної кори*. Розробив теорію соляного тектогенезу (див. *Тектонічні рухи*). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

КО́СИЙ КАПОНІ́Р — держ. історико-революц. пам'ятка-музей у Києві. Збудований 1846 як оборонна споруда (капонір) Госпітального укріплення *Києво-Печерської фортеці*. Був розміщений під кутом до її земляного валу й дістав назву «Косий». За призначенням не використовувався; на поч. 60-х рр. 19 ст. його перетворено на політ. в'язницю (К. к. називали «київським Шліссельбургом»). У К. к. було ув'язнено учасників польс. повстання 1863—64, повстань саперів у Києві 1905 і 1907, *Селенгинського полку повстання 1907*, Б. П. *Жаданівського*, М. С. *Урицького*, Д. І. *Ульянова*, О. Г. *Шліхтера*, Г. І. *Чудновського* та ін. Біля фортечних валів К. к. було страчено керівників польс. повстанських загонів. У 1930 в К. к. відкрито експозицію як складову частину Київ. музею революції. В 1970 на місці розстрілу повсталих солдатів 1907 споруджено Меморіал учасникам революції 1905—07. З 1971 К. к. — філіал *Історичного музею УРСР*.

Косий капонір — філіал Історичного музею УРСР.

КОСИЛО́ВИЧ Стефан (рр. і місце н. і см. невід.) — український будівничий 19 ст. В 1862 поблизу села Мити на Львівщині збудував дерев'яну церкву з дзвіницею, брамою, огорожею. Церква — одна з кращих пам'яток укр. дерев'яної архітектури.

КОСИ́НКА Григорій Михайлович [справж. прізв.—Стрілець; 17 (29). XI 1899, с. Щербанівка, тепер Обухівського р-ну Київ. обл.— 17. XII 1934] — український рад. письменник. Походив з бідної сел. сім'ї, з дитинства наймитував. Учасник громадян. війни на Україні. Друкуватися почав з 1919 (оповідання «На буряки»). Був членом літ. орг-цій «*Ланка*» і «*Марс*». Вийшли зб-ки новел і оповідань К.: «На золотих богів» (1922), «Заквітчаний сон» (1923), «За ворітьми», «Мати» (обидві — 1925), «В житах» (1926), «Політика» (1927), «Серце» (1933) та ін. Твори К. відзначаються ліричністю, психологізмом, реалістичністю худож. деталей. Автор статей з питань л-ри і мистецтва. Перекладав укр. мовою твори М. Гоголя, А. Чехова, М. Горького, М. Шолохова.

Тв.: Новели. К., 1962; Серце. К., 1967; Гармонія. Львів, 1971; Твори. К., 1972; Рос. перекл.— На золотых богов. М., 1966.

Літ.: Про Григорія Косинку. К., 1969.

В. Г. Дончик.

КО́СИНОВ Олександр Павлович (н. 28.VII 1936, м. Ставрополь) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1961. Після закінчення ВДІКу з 1964 — на Київ. кіностудії хронікально-документальних фільмів. Поставив документальні фільми (повнометражні): «Мужність» (1967), «Україна, земля і люди» (1968), «Радянська Україна» (1972), «Поема про Донецький край» (1974), «Розум, честь і совість епохи» (1977), «Дорогою батьків» (1978). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973.

КОСИ́НСЬКИЙ Криштоф (р. н. невід.— п. 1593) — гетьман укр. *реєстрових козаків* на поч. 90-х рр. 16 ст. За походженням укр. шляхтич. Очолював антифеод. сел.-козац. повстання. Див. *Косинського повстання 1591—93*.

КОСИ́НСЬКОГО ПОВСТА́ННЯ 1591—93—перше велике сел.-козац. визвольне антифеод. повстання на Україні. Почалося в 2-й пол. грудня 1591 нападом реєстрових і запорізьких козаків на чолі з гетьманом реєстровців К. *Косинським* на Білу Церкву — резиденцію білоцерківського старости. Повстанці, підтримані міщанами, оволоділи містом і замком У 1592 і на поч. 1593 повстання охопило Київщину, Волинь, Брацлавщину, Поділля. Повстанські загони захопили Трипілля, Богуслав і вчинили напад на київ. замок. Загін на чолі з Косинським діяв на Волині. 23.I (2.II) 1593 під П'яткою (тепер село Чуднівського р-ну Житомир. обл.) почалися кровопролитні бої проти польс.-шляхет. війська, яке очолював київ. воєвода К. *Острозький*. В цих боях повстанці зазнали поразки. 31.I (10.II) Косинський змушений був підписати угоду з К. Острозьким про припинення боротьби. Повернувшись на Запоріжжя, Косинський встановив зв язки з рос. урядом і почав підготовку до нового походу. У травні 2-тисячне козац. військо вирушило з Січі до Черкас й обложило замок. Черкас. і канів. староста О. Вишневецький, опинившися в оточенні, почав переговори з повстанцями, під час яких Косинський був підступно вбитий. Однак повстанці зняли облогу тільки в серпні, після того, як О. Вишневецький дав гарантії на володіння майном та на вільний перехід козаків з Січі в міста і села Київського воєводства і звідти в Січ. Запорізькі козаки тимчасово припинили боротьбу. Проте селяни і міщани Київщини не склали зброї. Незабаром піднялися і козаки. Восени 1593 повстанське військо обложило Київ, але звістка про напад татар на Січ змусила його зняти облогу.

Літ.: Архив Юго-Западной России.., ч. 3, т. 1. К., 1863; Історія Української РСР, т. 1, кн. 2. К., 1979; Гуслистий К. К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941.

І. Л. Бутич.

КО́СИНУС (лат. cosinus, скор. від complementi sinus — *синус* доповнення) — одна з *тригонометричних функцій*, позначається cos.

КО́СИНУСІВ ТЕОРЕ́МА — теорема *тригонометрії*, згідно з якою квадрат будь-якої сторони *трикутника* дорівнює сумі квадратів двох інших сторін без подвоє-

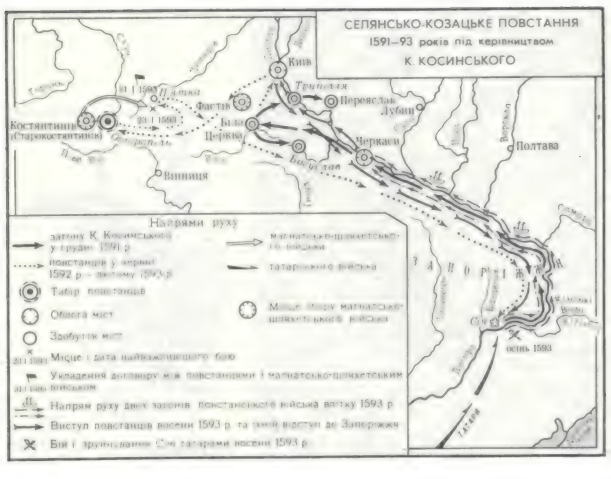

С. Косилович. Церква поблизу села Мити на Львівщині. 1862.

ного добутку цих сторін на косинус кута між ними: $a^2 = b^2 + c^2 - 2bc \cos A$, де a, b, c — сторони трикутника, A — кут між сторонами b і c. Окремим випадком К. т. є *Піфагора теорема*.

КО́СІВ — місто Івано-Фр. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Рибниці (прит. Пруту), за 26 км від залізнич. ст. Заболотів. Вузол автомоб. шляхів. Уперше згадується 1424. Перебував під владою Польщі. В 17—18 ст. тут діяли загони *опришків*. У 1772 К. у складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919—39 — бурж.-поміщицька Польща. Компартія Зх. України організувала в К. страйки 1931, 1934—35.

У 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації К. (1.VII 1941—2.IV 1944) в місті діяла підпільна антифашист. група. У К.— розвинуті художні промисли, сирооробний і сокоекстрактний з-ди, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.- осв., музична та спортивна школи, технікум нар. худож. промислів, 3 лік. заклади, тур. база. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки; музеї: нар. мистецтва Гуцульщини (нар. архітектура і побутовий інтер'єр) та літературний ім. М. Павлика, виставочний павільйон виробів художньо-виробничого об'єднання «Гуцульщина». К.— низькогірний кліматичний курорт. Санаторії для підлітків, хворих на активні форми туберкульозу легень. З 17 ст. К.— відомий центр нар. мист. З 1940 у К. існували пром. артілі худож. виробів: «Гуцульщина» (об'єднувала різьбярів), ім. Т. Г. Шевченка (об'єднувала майстрів килима і ткачів) та ім. І. Я. Франка. У 1968 на їх базі створено художньо-виробниче об'єднання «Гуцульщина» (виготовляють дерев'яні блюда, скриньки та ін. вироби з геом. орнаментом — різьбленим та інкрустованим або випалюваним, латунні з карбуванням прикраси для нар. костюмів, поясів, сумок на ін.; розписаний керамічний посуд з жанровими й рослинними мотивами, килими й тканини з геометрич. узором, вишивані речі з рослинним та геом. орнаментом). Традиції майстрів 19 — 1-ї пол. 20 ст. (різьбярі — В., М. та Ю. *Шкрібляки*, гончарі П. *Баранюк*, О. *Бахметюк*, П. *Кошак*) розвивають нар. художники-різьбярі М. Тимків, І. Гриималюк, М. Федірко, майстри кераміки П. *Цвілик*, Н. Вербівська, майстри вишивки Г. *Герасимович*, М. Ганущак. Твори нар. майстрів К. експонувалися на респ., всесоюз. і міжнар. (Брюссель, Софія, Нью-Йорк) виставках. Найбільше їх зберігається в музеях Коломиї, Львова і Києва. В К. є майстерні худож. фонду УРСР. У К. народився і жив укр. письменник М. І. *Павлик* і його сестра Г. І. *Павлик*.

КО́СІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,0 тис. км². Нас. 92,9 тис. чол. (1979). У районі — 47 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Косів*. К. р. розташований в Прикарпатті та *Покутсько-Буковинських Карпатах*. Корисні копалини: природний газ, буре вугілля, вапняки, кам. сіль, гончарні глини, гравій тощо. Річки — Черемош (тече на пд.-сх. і сх. межі району), Рибниця, Пістинька (притоки Пруту). Грунти дерново-підзолисті, лучні, глейові (в долинах річок), дерново-буроземні, гірсько-лучні (в горах). Ліси (смерека, бук, дуб, граб, береза) займають 45,7 тис. га. Широко розвинуті нар. художні промисли: різьблення на дереві, кераміка, вишивка, ткацтво, художня обробка шкіри та металу (Косівське виробничо-художнє об'єднання «Гуцульщина») та ін. Підприємства харчової, лісової і деревообр. пром-сті (косівські сирооробний та сокоекстрактовий з-ди, Кутський лісокомбінат). Комбінат побутового обслуговування (Косів). У с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. напряму (вівчарство, скотарство); в землеробстві — вирощування зернових (пшениця, жито, ячмінь), льону, тютюну, картоплі, кормових трав. Площа с.-г. угідь 1978 становила 33,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 7,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 23,1 тис. га. Садівництво (2,1 тис. га садів). У К. р.— 8 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 362 км, у т. ч. з твердим покриттям — 105 км.

У районі — 62 заг.-осв., 2 муз. та спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (смт Кути), технікум нар. худож. промислів (Косів); 58 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень; санаторій, 2 турбази, 22 будинки культури, 35 клубів, кінотеатр, 57 кіноустановок, 57 б-к; музеї: нар. мистецтва Гуцульщини та літературний ім. М. Павлика (Косів). У смт Яблуневі К. р. народився укр. рад. письменник В. І. *Атаманюк*, у с. Шешорах — укр. рад. майстер худож. ткацтва Г. В. *Василащук*, у с. Стопчатові — укр. рад. поет Д. В. *Павличко*, в с. Кобаках — укр. письменник М. *Черемшина*. В 1932 — 35 у с. Нижньому Березові жив і працював Я. *Галан*. У К. р. видається газета «Радянська Гуцульщина» (з 1939).

М. М. Тимчук.

КОСІО́Р Йосип Вікентійович [31. I (12.II) 1893 — 3.VII 1937] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1908. Н. у м. Венгруві (тепер ПНР). Брат С. В. *Косіора*. Робітник-металіст. У революц. русі з 1907. В 1907—10 вів парт. роботу на Донбасі, секретар *Алмазно-Юр'ївської організації РСДРП*. На поч. 1917 — член Московського обл. бюро більшовиків. Під час Великої Жовтн. соціалістичної революції 1917 — голова Замоскворецького військ.-революц. к-ту, потім Замоскворецької Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1918—20 — комісар полку, д-зії на Пд. фронті, член Реввійськради 13-ї та 8-ї армій, що діяли на Україні. З 1920 — командуючий 8-ю Трудовою армією. З 1923 — на відповідальній госп. роботі, зокрема, 1927—32 — заст. голови ВРНГ СРСР, 1932—33 — заст. наркома важкої пром-сті СРСР. На XIV з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК, на XV—XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б). Був членом ЦВК СРСР. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора і Трудового Червоного Прапора.

М. Б. Погребінський.

КОСІО́Р Станіслав Вікентійович [6 (18).XI 1889 — 26.II 1939] — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1907. Н. у м. Венгруві (тепер ПНР) у сім'ї робітника. В 1897 переїхав на Донбас. Робітник-металург. Учасник революц. руху з 1905. В 1907—14 вів підпільну парт. роботу в Алмазно-Юр'ївському районі (Донбас), Харкові, Полтаві, 1914—16 — в Києві, Москві, в Іркутській губ. Не раз зазнавав арештів і вислань. В березні 1917 — березні 1918 очолював більшовиків Нарвської застави, член Виконавчої комісії Петерб. к-ту РСДРП(б). Учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді, комісар Петрогр. Військ.-революц. комітету. В питанні про *Брестський мир 1918* примикав до *«лівих комуністів»*. У березні — квітні 1918 — нар. секретар у справах фінансів України. В 1918 — член Оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У, Всеукр. бюро по керівництву повстанською боротьбою проти нім. окупантів, *Закордонного бюро ЦК КП(б)У*. З серпня 1918 — на підпільній роботі на окупованій території України. В жовтні 1918 — лютому 1919 — секретар Київ. підпільного обл. к-ту КП(б)У В березні — травні 1919 — відповідальний секретар ВУЦВК. З травня 1919 по грудень 1920 — секретар ЦК КП(б)У, в липні — грудні 1919 — голова

С. В. Косіор.

Косів.
Г. Ю. Герасимович. Фрагмент вишивки. 20 ст.
Гуцульська порохівниця. Карбування на металі і гравірування на розі. 19 ст.
І. Пітеляк. Декоративно-тематична тарілка. Різьблення на дереві, інкрустація. 20 ст.
П. Й. Цвілик. Двійнички. Кераміка. 20 ст.

Є. О. Космінський.

Зафронтового бюро ЦК КП(б) України. З кінця 1919 — член Тимчасового бюро (Парт. центру) по керівництву парт. орг-ціями визволених р-нів України. З кінця 1920 по листопад 1921 — член колегії, потім заст. наркома продовольства УРСР. З грудня 1921 — зав. орг. відділом ЦК КП(б)У. В серпні — жовтні 1921 — нач. Політуправління Укр. військ. округу. З 1922 — секретар Сиббюро ЦК РКП(б), потім Сибірського крайкому партії. В 1926—28 — секретар ЦК ВКП(б) В 1928—34— ген. секретар, 1934 по 1938 — перший секретар ЦК КП(б)У У січні — травні 1938 — заст. голови Раднаркому СРСР, голова Комісії Рад. контролю. На XII з'їзді партії обраний кандидатом у члени ЦК ВКП(б), на XIII—XVII — членом ЦК ВКП(б). З 1927 — кандидат у члени Політбюро, в 1930—38 — член Політбюро ЦК ВКП(б). На I, III з'їздах, VI конференції, XI—XIII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У, на II з'їзді КП(б)У — кандидатом у члени ЦК КП(б)У. В 1921 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У, член Оргбюро ЦК КП(б)У. В 1919 — 20, 1928 — 38 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Член Президії ЦВК СРСР і ВУЦВК. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Автор праць з історії партії, комнезамів, прод. справи, громадян. війни на Україні, методології істор. науки. Нагороджений орденом Леніна. В Києві К. споруджено пам'ятник.

Тв.: Вибрані статті і промови. К., 1968.

Літ.: Погребінський М. Б. Станіслав Вікентійович Косіор. К., 1967.

М. Б. Погребінський.

КОСМАТЕ́НКО Анатолій Денисович (3.X 1921, с. Времівка, тепер Великоновосілківського р-ну Донец. обл.— 6.IV 1975, Київ) — укр рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1953). Друкуватися почав з 1947. Перша книга «Байки» вийшла 1953. Розробляв жанр сатиричної віршованої байки.

Тв.: Слово. К., 1959; Сміх і гнів. К., 1965; Запорожець і чорт. К., 1969; Скіфська сережка. К., 1972; Їжак, троянди й соловей. К., 1974: Жагуче кохання. К.. 1977.

КО́СМАЧ (Kosmač) Цирил (28.IX 1910, с. Слап, Словенське Примор'я —28. I 1980, Порторож)— словен. письменник. Академік Словен. академії наук і мистецтв. Перший твір К.— повість «Паламар Мартін» (1933). За революц. діяльність зазнав переслідувань. У 1938—43 жив в еміграції (Париж, Марсель, Лондон). У 1944 повернувся до Югославії, брав участь у боротьбі проти фашист. окупації. Автор роману «Весняний день» (1950), повістей «Смерть безневинного велетня» (1952), «Балада про сурму та хмаринку» (1957), «Тантадруй» (1959).

Тв.: Укр. перекл.— Балада про сурму та хмаринку. К., 1970; Смерть безневинного велетня. «Всесвіт», 1975, № 11; Рос. перекл.— Избранное. М., 1976.

В. Г. Гримич.

КОСМЕ́ТИКА [грец. κοσμητική (τέχνη) — мистецтво прикрашання] — комплекс заходів та індивідуально застосовуваних засобів, спрямованих на покращення зовнішності людини. Наук. основи К. розробляє спец. галузь медицини— косметологія, яка вивчає причини виникнення, методи профілактики і лікування косметичних дефектів та захворювань, що їх спричинюють. Розрізняють К. гігієнічну, лікувальну і декоративну. Гігієнічна К. запобігає захворюванням і косметичним дефектам шкіри. Так, правильний догляд за шкірою обличчя і волоссям (своєчасне проведення гігієнічного чищення шкіри обличчя, косметичний масаж тощо) запобігає передчасному старінню шкіри обличчя, вугровому висипу (див. *Вугри*), випадінню волосся; захисні косметичні речовини (крем, пудра) — появі гіперпігментації, *ластовинню*. Лікувальна К. займається захворюваннями і дефектами шкіри, які вже є. Методи лікування: консервативні (чищення шкіри обличчя, маски, пластичний масаж — при вугровому висипу; масаж волосистої частини голови, *дарсонвалізація*, втирання різних лікарських речовин — при випадінні волосся; лущення шкіри обличчя — при гіперпігментації та ін.) і хірургічні (видалення доброякісних новоутворів, виправлення форми носа, вушних раковин тощо). Мета декоративної К.— підкреслити найбільш правильні риси обличчя та зробити менш помітними косметичні дефекти, які не піддаються лікуванню (рубці, судинні плями, депігментація шкіри тощо). Декоративна косметика займається також зачісками, доглядом за нігтями тощо. Правильне застосування засобів декоративної К. може змінити зорово форму обличчя, очей, губ, носа (тональна пудра, рум'яна, тіні для вій тощо).

Літ.: Справочник по медицинской косметике. Л.; 1978; Кольчуненко И. И. Уроки красоты. Слово косметологу К., 1980.

І. І. Волощенко.

КОСМІ́НСЬКИЙ Євген Олексійович [21.X (2.XI) 1886, Варшава— 24.VII 1959, Москва] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1946), дійсний член АПН РРФСР (з 1945), засл. діяч науки РРФСР (з 1947). В 1910 закінчив Моск. ун-т. З 1921 працював у н.-д. установах і вузах Москви. Автор праць з середньовічної історії Англії 11—15 ст., історії Англ. бурж. революції 17 ст., історії Візантії, питань історіографії серед. віків. Автор 1-го тому «Історії дипломатії» (1941). Один з авторів і редакторів підручників з історії серед. віків для вузів і серед. школи. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР. 1942.

КОСМІ́ЧНА БІОЛО́ГІЯ — комплекс наук, що досліджують особливості життєдіяльності та поведінку біологічних об'єктів під час польотів у *космічних літальних апаратах*; принципи й методи формування штучного середовища для перебування організмів у космічних апаратах; наявність, поширення, особливості та *еволюцію* живої матерії у *Всесвіті*. Розвиток К. б. тісно пов'язаний з досягненнями астрономії, астрофізики, радіоелектроніки, математики та ін. наук К. б. вивчає особливості реакцій організмів на екстремальні впливи (тобто впливи тих чи ін. факторів з мінімальним або максимальним їх значенням) середовища. Дані про межі стійкості організмів і здатності їх витримувати діяння цих впливів дають змогу розв'язувати практичні завдання по створенню та удосконаленню біотех. систем, розробляти засоби й методи підвищення стійкості організму людини і її можливих земних супутників — тварин, рослин, мікроорганізмів — у космічних польотах (див. також *Космічна медицина*). Сучас. дослідження в галузі К. б. грунтуються на працях К. А. Тімірязєва, В. І. Вернадського, В. В. Докучаєва, І. П. Павлова, в т. ч. працях укр. вчених — О. О. Богомольця, М. М. Сиротиніна та ін., які розробили в різних аспектах вчення про взаємодію організмів із зовн. середовищем, про шляхи пристосування їх до його змін. В СРСР дослідження з К. б. розпочато у 30-х рр. 20 ст. під час зондування високих шарів *атмосфери* спочатку за допомогою повітряних куль, а з 1949 — *ракет*. Для розв'язання численних завдань, пов'язаних з підготовкою польоту людини в космос, велике значення мало вивчення стану організмів в умовах перевантаження й *невагомості*. В дослідженнях з цих питань брали участь рад. вчені В. О. Енгельгардт, Н. М. Сісакян, В. М. Черніговський, А. В. Лебединський, В. В. Парін, Ю. М. Волинкін, О. В. Покровський, О. Г. Газенко та ін. Провідну роль в опрацюванні проблем К. б. в СРСР відіграє Ін-т медико-біол. проблем М-ва охорони здоров'я СРСР. За кордоном дослідження в галузі К. б. найбільшого розвитку набули в США, а пізніше — у Франції, ФРН, Японії та ін. країнах. Новим етапом у розвитку К. б. є співробітництво СРСР з ін. країнами за програмою «*Інтеркосмос*».

Літ.: Краткий справочник по космической биологии и медицине. М., 1972; Основы космической биологии и медицины, т. 1—3. М., 1975; Влияние космического полёта на развивающиеся организмы. К., 1978.

В. І. Мишко.

КОСМІ́ЧНА МЕДИЦИ́НА — галузь *медицини*, дослідження і заходи якої спрямовані на забезпечення і створення оптимальних умов життєдіяльності людини в космічному польоті й під час виходу в космічний простір. К. м. зародилася в 50-х роках 20 ст. Її становлення й розвиток були підготовлені біол., зокрема фізіол., дослідженнями, здійсненими на ракетах і супутниках (див. *Космічна біологія*), що дали змогу розпочати освоєння космічного простору людиною. Специфічність проблем К. м. визначається рядом факторів, характерних для космічного польоту, які можуть впливати на організм людини і тварин. Ці фактори можна умовно поділити на 3 групи: фактори, що характеризують космічний простір як своєрідне середовище життя (*вакуум*, радіація, *метеорити*) динамічні фактори польоту (*невагомість*, перевантаження, *вібрація* тощо); фактори, пов'язані з перебуванням людини в штуч-

ному середовищі герметичних кабін (штучна атмосфера кабіни корабля, особливості харчування, режиму праці й відпочинку, ізоляція. обмеження рухів, емоційне напруження тощо). Завданнями К. м. є розроблення методів мед. добору та загальної і спеціальної мед. підготовки космонавтів; заходів, що забезпечують ефективну профес. діяльність і збереження здоров'я членів екіпажу в умовах космічного польоту; розроблення методів *радіаційної безпеки,* мед. вимог до умов проживання в космічних кораблях і станціях, а також систем забезпечення життєдіяльності космонавтів. До завдань К. м. належать також розроблення методів і засобів мед. контролю і прогнозування стану здоров'я космонавтів у польоті; методів і засобів надання мед. допомоги на різних етапах польоту і після нього, а також принципів комплектування екіпажів багатомісних космічних кораблів. К. м. вивчає тривалий вплив окремих факторів космічного польоту і їхньої сукупності на організм з метою розроблення заходів, що підвищують стійкість людини до діяння екстремальних (з мінімальним або максимальним значенням певних факторів) умов та психофізіол. можливості людини при керуванні космічним кораблем, його системами й дослідницькою апаратурою; розробляє вимоги до умов проживання в кабінах космічних кораблів (сан.-гіг. забезпечення, мікроклімат тощо), принципи й методи забезпечення життєдіяльності людини під час тривалих космічних польотів, методи й засоби індивідуального захисту космонавтів від несприятливого діяння факторів космічного польоту. Комплексні дослідження функціональних зрушень в організмі людини під діянням космічних факторів, застосування розроблених на основі цих досліджень профілактичних засобів, а також постійний мед. контроль в ході польоту й удосконалення умов життя забезпечили тривалу роботу людини в космічному польоті.

Літ.: Урсул А., Школенко Ю. Человек и космос. М., 1976; Газенко О. Г. Человек в космосе. «Земля и вселенная», 1979, № 1.

Є. Б. Шульженко.

КОСМІЧНА НАВІГАЦІЯ — керування рухом *космічного літального апарата* (КЛА); у вужчому розумінні — організація керування рухом його *центра мас* (мал.). Осн. завдання К. н. — вимірювання навігаційних параметрів і визначення поточного положення вектора стану центра мас КЛА у просторі, що характеризує збурену траєкторію (орбіту) руху КЛА. Додаткові задачі: визначення фактичної орбіти КЛА, розрахунок відхилень від заданої орбіти тощо. К. н. є автономною, якщо параметри руху КЛА визначаються за допомогою тільки бортових пристроїв незалежно від засобів навігації і зв'язку, розташованих на Землі або на ін. небесних тілах. До систем К. н. належать наземні й бортові засоби спостереження, вимірювання й обчислювання, в т. ч. й бортові *цифрові обчислювальні машини.* Системи К. н. дають змогу з високою точністю визначити також координати кораблів і літаків у різних районах земної кулі.

Літ.: Основы теории полёта космических аппаратов. М., 1972; Разыграев А. П. Основы управления полётом космических аппаратов и кораблей. М., 1977; Ивандиков Я. М. Оптические приборы наведения и ориентации космических аппаратов. М., 1979; Стирнс Э. Космическая навигация. Пер. с англ. М., 1966.

Е. Ф. Каменков.

КОСМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психологічної науки, що вивчає закономірності психічної діяльності людини в умовах космічних польотів. Виникла в 50-х рр. 20 ст. Тісно пов'язана з авіаційною, інженерною, мед., соціальною, пед. та ін. галузями психологічної науки. Вивчає перебіг психічних функцій людини в умовах невагомості, замкнутого простору, екстремальних навантажень на людей-операторів, здійснює теор. і експериментальні дослідження по добору й підготовці космонавтів, оптимізації їхньої праці, забезпеченню активного відпочинку та ін. К. п. розробляє також проблеми взаємодії космонавтів, групової організації їхньої праці, спец. експериментальні методики для переборення негативних факторів космічних польотів, швидкої й динамічної адаптації людини при їх здійсненні. Зростання кількісного складу космічних екіпажів висуває й соціально-психологічні проблеми К. п. Найінтенсивніше розвивається К. п. в СРСР і США.

Літ.: Гагарин Ю. А., Лебедев В. И. Психология и космос. М., 1971; Войтко В. І. Соціальні і психологічні аспекти науково-технічної революції. К., 1976; Береговой Г. Т. [та ін.]. Экспериментально-психологические исследования в авиации и космонавтике. М., 1978.

В. І. Войтко.

КОСМІЧНА РАКЕ́ТА — *ракета,* спроможна розвинути *космічну швидкість.* Призначена для запуску автоматичних або пілотованих апаратів на *орбіти штучних космічних об'єктів* і до ін. небесних тіл. К. р. здебільшого багатоступінчасті. Кількість ступенів ракети залежить гол. чин. від її призначення. На старті К. р. працює найпотужніший двигун першого ступеня, який надає системі певної швидкості. Після того, як запас палива першого ступеня вичерпано, він відокремлюється і починає працювати двигун другого ступеня, система набуває додаткової швидкості. У випадку далеких польотів К. р. звичайно виводиться на орбіту *штучного супутника Землі* з подальшим стартом з цієї орбіти. Див. також *Космічний літальний апарат, Ракета-носій.*

КОСМІЧНА ТЕХНОЛО́ГІЯ — сукупність технологічних процесів, виконуваних на космічних літальних апаратах в умовах *невагомості* і *вакууму.* Відмінності К. т. від *технології* в умовах *тяжіння* пов'язані зі змінами в перебігу процесів тепло- і масообміну в рідинах і газах: речовини з неоднаковою густиною в космосі не розшаровуються; значно зменшується конвективне (див. *Конвекція*) перемішування речовин; зростає вплив міжмолекулярних сил (напр., сил *поверхневого натягу*) тощо. Перші в світі експерименти в галузі К. т. здійснив (1969) екіпаж рад. космічного корабля «Союз-6» (див. «*Союз*»), виконавши дугове і *електроннопроменеве зварювання* металів. Надалі експерименти, що стосувались плавлення, випаровування і твердніння речовин, проводились на космічних станціях «*Скайлеб*», «Союз — Аполлон» (див. *ЕПАС*), «Салют-4», «Салют-5», «Салют-6» (див. «*Салют*»),

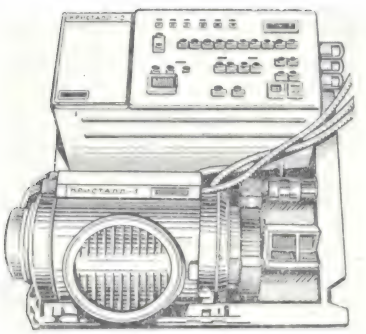

Установка «Кристал»

а також на висотних ракетах. Мета цих експериментів полягала в одержанні нових матеріалів і з'єднанні елементів конструкцій. В експериментах застосовувалось спец. устаткування: установки «Вулкан» і «Випарник», створені в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, «Кристал» (мал.), «Сплав» та ін. Частину робіт було виконано за програмою «*Інтеркосмос*». Результати досліджень показали принципову можливість одержувати матеріали з новими або поліпшеними властивостями, виконувати ремонтно-монтажні роботи з застосуванням зварювання і паяння. Під час експериментів збільшились розміри кристалів з напівпровідникових матеріалів, зменшилась кількість дефектів у них, підвищилась якість магн. сплавів, у деяких сплавах спостерігалась невластива їм *надпровідність.* Було створено композиції з матеріалів, що в земних умовах звичайно не змішуються між собою; методом випаровування і дальшої конденсації нанесено металеві покриття. Розвиток К. т. надає можливості для зведення в космосі різних конструкцій. для одержання з наступним використанням на Землі особливо *чистих металів* з досконалою структурою й одноріднім складом, якісно нових матеріалів з наперед заданими властивостями.

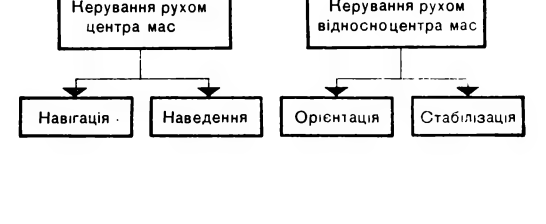

Космічна навігація. Класифікація задач, розв'язуваних системою керування польотом КЛА

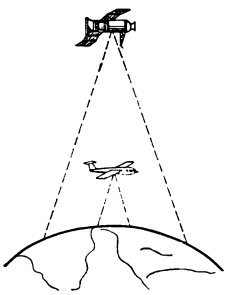

Космічне знімання.

Загальні багатосторонні міжнародні договори про космос

Договір про заборону випробування ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою (1963)

Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла (1967)

Угода про рятування космонавтів, повернення космонавтів і повернення об'єктів, які запущені в космічний простір (1968)

Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами (1972)

Конвенція про реєстрацію об'єктів, які запускаються у космічний простір (1974)

Літ.: Патон Б. Е., Кубасов В. Н. Эксперимент по сварке металлов в космосе. «Автоматическая сварка», 1970, № 5; Беляков И. Т., Борисов Ю. Д. Технология в космосе. М., 1974; Ганиев Р. Ф., Лапчинский В. Ф. Проблемы механики в космической технологии. М., 1978; Гришин С. Д., Лесков Л. В., Савичев В. В. Космическая технология и производство. М., 1978; Евич А. Ф. Индустрия в космосе. М., 1978; Патон Б. Е., Кубасов В. Н. Десять лет космической технологии. «Автоматическая сварка», 1979, № 12.

В. В. Стесін.

КОСМІ́ЧНА ФІ́ЗИКА, космофізика — наука, яка вивчає фізичні явища, що відбуваються в навколоземному космічному просторі — ближньому космосі, а також в усій Сонячній системі. Виникнення К. ф. пов'язане з розвитком *космонавтики,* з появою можливості проводити вимірювання безпосередньо в космосі. К. ф. застосовує різноманітні методи фіз. досліджень з використанням як *космічних літальних апаратів,* так і наземних засобів. Великим досягненням К. ф. стало відкриття четвертої плазмової оболонки Землі — т. з. магнітосфери, *радіаційних поясів Землі, сонячного вітру,* вивчення структури *магнітного поля Землі* та міжпланетного магн. поля. Одержані експериментальні дані дали можливість сформулювати й почати дослідження проблем т. з. сонячно-земних зв'язків — широкого кола питань, пов'язаних з впливом Сонця і навколоземного космічного простору на різноманітні геофіз. й біол. процеси на Землі. Провідними н.-д. установами СРСР у галузі К. ф. є ін-ти АН СРСР: космічних досліджень, космофізики й аероно мії, фізики Землі; земного магнетизму, іоносфери і поширення радіохвиль АН СРСР та Сиб. відділення АН СРСР, *Геофізики інститут* АН УРСР, Ін-т геофізики АН Груз. РСР.

Літ.: Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Космическая физика. Пер. с англ., М., 1966; Космическая геофизика. Пер. с англ. М., 1976.

В. О. Місюра.

КОСМІ́ЧНЕ ЗНІМА́ННЯ — знімання земної поверхні, небесних тіл, туманностей, космічних явищ тощо приладами, винесеними за межі земної атмосфери (напр., з борту космічного апарата). Перші знімки з ракет зроблено в 1946, з *штучних супутників Землі* — у 1960, з *космічних кораблів* — у 1961. Перший в світі експеримент багатозонального знімання виконали з борту косміч. корабля «Союз-12» льотчики-космонавти В. Г. *Лазарєв* і О. Г. *Макаров.* К. з. дає змогу охоплювати величезні площі, зберігаючи при цьому значну детальність. При однаковому куті зору фотоапаратури площа поверхні, охоплюваної К. з., значно більша, ніж при *аерофотознімані* (мал.). Застосовують чорно-біле, кольорове, інфрачервоне, мікрохвильове, радарне, спектрометричне та ін. види К. з. Апаратура для знімання використовується майже така, як і для аерофотознімання. Під час польоту космічного корабля «Союз-22» (В. Ф. *Биковський* і В. В. *Аксьонов*), проведеного за програмою «*Інтеркосмос*» (1976), випробувано створену спеціалістами СРСР і НДР нову багатозональну фотоапаратуру для знімання великих площ земної поверхні з космосу. Середні масштаби косміч. фотознімків 1 : 1 000 000—1 : 10 000 000. З метою підвищення ефективності і практич. застосування К. з. для вивчення, освоєння та охорони геогр. середовища і природних ресурсів Землі використовується т. з. багатоканальне знімання (одночасно в кількох спектральних діапазонах). Осн. перевага одержуваних таким способом знімків — можливість машинної обробки та інтерпретації їх. Результати К. з. використовують у геології, сільс. і лісовому г-ві та ін. галузях науки й нар. господарства.

В. Д. Перов.

КОСМІ́ЧНЕ ПРА́ВО — сукупність міжнародноправових принципів і норм, що регулюють відносини між державами (також з міжнар. орг-ціями) в зв'язку з дослідженням та використанням космічного простору, визначають міжнародноправовий статус космосу, включаючи небесні тіла. Одна з найновіших галузей *міжнародного права.* Становлення К. п. почалося після перших успіхів у дослідженні космосу (зокрема, запуску в СРСР штучного супутника Землі; 1957); є прикладом впливу *науково-технічної революції* на розвиток міжнар. права. Поширення дії осн. принципів міжнар. права на міждерж. відносини, пов'язані з дослідженням і використанням космосу, закріплено, зокрема, в *Договорі про космос 1967,* який поряд з ін. заг. багатосторонніми міжнар. договорами визначає найважливіші принципи і норми К. п. До них належать: свобода дослідження й використання космічного простору всіма д-вами без будь-якої дискримінації; демілітаризація косм. простору (часткова) й небесних тіл (повна); заборона проголошення держ. *суверенітету* на будь-яку частину космічного простору, небесних тіл та окупації їх тощо; збереження суверенних прав д-в на запущені ними космічні об'єкти; міжнар. відповідальність д-ви за нац. діяльність у космосі (незалежно від того, здійснюється вона урядовими чи неурядовими орг-ціями), в т. ч. за збитки, завдані космічними об'єктами; запобігання потенціально шкідливим наслідкам експериментів у космосі; надання допомоги екіпажу космічного корабля у випадку аварії тощо. Крім загальних багатосторонніх договорів, існують угоди, укладені двома або групою д-в з різних питань космічної діяльності. Зокрема, між СРСР і Францією (1966), СРСР і США (1972, 1977) про співробітництво в дослідженні й освоєнні космічного простору в мирних цілях; угоди країн соціалістичної співдружності про створення Міжнародної системи і організації космічного зв'язку «Інтерсупутник» (1971), про співробітництво в дослідженні й освоєнні космічного простору в мирних цілях (1976). СРСР — ініціатор укладення багатьох міжнар. договорів про діяльність у космосі, послідовно виступає за те, щоб К. п. забезпечувало використання космосу на благо всього людства, в інтересах зміцнення миру й міжнар. співробітництва. З ініціативи СРСР розробляються проекти Договору про Місяць, конвенції про принципи використання д-вами штучних супутників Землі для безпосереднього телевізійного мовлення.

Літ.: Международное космическое право. М., 1974; Верещетин В. С. Международное сотрудничество в космосе. М., 1977.

Н. М. Ульянова.

КОСМІ́ЧНЕ ПРОМІ́ННЯ — потік *атомних ядер,* головним чином протонів, які рухаються в космічному просторі і бомбардують з певною інтенсивністю *атмосферу* Землі (первинне космічне промінння), а також продукти взаємодії цих ядер з атомами земної атмосфери (вторинне космічне промінння). Енерг. спектр первинного К. п. простягається від сотень МеВ до $10^{20} \div 10^{21}$ еВ, проте зі збільшенням енергії E його інтенсивність I зменшується приблизно за законом $I \sim E^{-(1,7 \div 2,2)}$. Склад первинного К. п. з енергією $\geqslant 2{,}5 \cdot 10^9$ еВ на один нуклон подано в табл. До складу вторинного К.п. входять усі відомі *елементарні частинки,* більшість яких була відкрита саме в К. п. Велика кількість компонентів вторинного К. п. зумовлена різноманітністю взаємодій первинних та вторинних частинок з атомами атмосфери, а також розпадом нестабільних вторинних частинок (див. також *Зливи частинок*). Поверхні Землі досягає лише вторинне К. п. Осн. джерелами К. п. вважають вибухи *наднових зір,* хоч певний внесок у заг. інтенсивність дають і ін. космічні об'єкти, зокрема *пульсари.* Деяка порівняно невелика частина К. п., переважно частинок малої енергії ($E < 10^9$ еВ), випромінюється Сонцем (сонячне К. п.). Залишивши джерело, заряджені частинки довго «подорожують» у Галактиці ($\sim 10^8$ років), прискорюючись і сповільнюючись у міжзоряних магн. полях, що призводить до *ізотропії* потоку К. п. Ізотропне галактичне К. п., попадаючи в *магнітне поле Землі,* відхиляється від поч. напряму поширення (внаслідок дії *Лоренца сили*), тому інтенсивність і спектр К. п. у навколоземному просторі залежить від місця спостерігання і напряму приходу частинок. Поза земною атмосферою виявлено *радіаційні пояси*

Склад первинного космічного проміння з енергією $\geqslant 2{,}5 \cdot 10^9$ еВ на один нуклон

Група ядер	Заряд ядра	Густина потоку, $м^{-2} \times с^{-1} \cdot ср^{-1}$	% у загальному потоці
Протони	1	1300	92,5
α-частинки	2	94	6,7
«Легкі» ядра	3—5	2,0	~0,14
«Середні» ядра	6—9	6,7	~0,48
«Важкі» ядра	⩾10	2,0	~0,14
«Надважкі» ядра	⩾20	0,5	~0,035

Землі, утворення яких пов'язане з захопленням і утриманням заряджених частинок К. п. магн. полем Землі. Інтенсивність галактич. К. п. в межах Сонячної системи зазнає періодичних змін (варіацій), зумовлених зміною *сонячної активності*: в період сонячної активності спостерігається мінімум інтенсивності К. п. і навпаки (див. також *Сонячний вітер*). Під час короткочасних хромосферних спалахів на Сонці потік сонячного К. п. до Землі може в тисячі разів перевищувати його серед. значення. К. п. відкрив 1912 В. Ф. *Гесс*, значний внесок у його дослідження зробили Р. *Міллікен*, Д. В. *Скобельцин*, франц. фізик П. Оже, С. М. *Вернов* та інші.

Літ.: Гинзбург В. Л., Сыроватский С. И. О происхождении космических лучей. М., 1967; Дорман Л. И. Экспериментальные и теоретические основы астрофизики космических лучей. М., 1975.

І. І. Залюбовський.

КОСМІ́ЧНЕ РАДІОВИПРОМІ́НЮВАННЯ — випромінювання *радіохвиль* об'єктами, розташованими далеко за межами *Сонячної системи*. Відкрив 1932 амер. вчений К. Янський. К. р. приходить на Землю з нашої *Галактики* і з *Метагалактики*. Воно може бути тепловим, інтенсивність якого визначається т-рою випромінюючого тіла, і нетепловим (синхротронним), зумовленим випромінюванням релятивіст. електронів, що рухаються в космічних магн. полях. На поверхню Землі попадає К. р. у діапазоні від декаметрових до міліметрових радіохвиль, оскільки хвилі більшої довжини не проходять крізь іоносферу, а коротші поглинаються в атмосфері Землі парою води і киснем. Радіохвилі, випромінювані різними космічними об'єктами (нормальні і радіогалактики, *квазари*, *пульсари*, спалахуючі зорі, залишки *наднових зір* та ін.), являють собою «білий шум», що має суцільний спектр, проте спостерігається й випромінювання радіоліній окремих атомів і молекул. Відома велика кількість радіоліній, що належать бл. 50 молекулам різного ізотопного складу. Найбільш інтенсивні лінії випромінюються на хвилях: 21 см — нейтральний водень; 18 см — *гідроксильна група*; 1,35 см — вода; 2,6 мм — вуглекислий газ. Вивчення властивостей К. р. істотно розширює наші уявлення про будову *Всесвіту*.

Літ.: Шкловский И. С. Космическое радиоизлучение. М., 1956; Гинзбург В. Л., Сыроватский С. И. О происхождении космических лучей. М., 1967; Шкловский И. С. Звёзды. Их рождение, жизнь и смерть. М., 1977.

С. Я. Брауде.

КОСМІ́ЧНЕ ТЕЛЕБА́ЧЕННЯ — передавання зображень за допомогою космічних телевізійних систем. Перша така передача була здійснена під час польоту рад. автоматичної станції «Луна-3» (1959). Станція передала на Землю зображення зворотного боку Місяця. В 1962 під час польоту А. Г. *Ніколаєва* і П. Р. *Поповича* на кораблях «Восток-3» і «Восток-4» було вперше передано зображення космонавтів з орбіти в телемережу (мал.). Перша телепередача з Землі на борт *космічного літального апарата* відбулась 1979 під час польоту орбітальної станції «Салют-6». К. т. використовують для дистанційного контролю за різними операціями у космосі: стикуванням космічних апаратів, виходом людини у відкритий космос тощо. К. т. допомагає в дослідженні Місяця, планет та їхніх супутників. За допомогою К. т. здійснювалось керування самохідним космічним апаратом «*Луноход*». Телекамери входять до обладнання метеорологічних *штучних супутників Землі* (ШСЗ) і супутників, призначених для дослідження природних ресурсів. Див. також *Диспетчерського управління автоматизація*.

В. Д. Перов.

КОСМІ́ЧНИЙ БУКСИ́Р — літальний апарат, призначений для міжорбітального транспортування космічних апаратів з низької орбіти на високу і навпаки. До складу К. б. входить рушійна установка, боковий відсік з запасами палива і система керування рухом. К. б. може бути одноразового і багаторазового використання. К. б. для міжорбітального транспортування дає змогу знизити вагу космічного корабля при старті і матеріальні витрати при заданому обсязі вантажоперевезень. В К. б. можливе використання рушійних установок з малим відношенням тяги до ваги літального апарата. Це дає змогу застосовувати для космічних буксирів економічні електрореактивні, електроядерні та ін. рушійні установки. Див. також *Транспортні системи багаторазові* в космонавтиці.

В. П. Мишин.

КОСМІ́ЧНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — зв'язок між земними пунктами і *космічним літальним апаратом* (КЛА), між земними пунктами через *штучний супутник Землі* (ШСЗ) або між косміч. апаратами. Вперше радіозв'язок між людиною в космосі і земними пунктами встановлено 1961 під час польоту Ю. О. *Гагаріна* на космічному кораблі «*Восток*». Для зв'язку між земними пунктами застосовують ШСЗ, які рухаються по еліптичних і колових стаціонарних орбітах (мал.). К. з. між КЛА вперше (1962) здійснено в груповому польоті кораблів «Восток-3» (А. Г. *Ніколаєв*) і «Восток-4» (П. Р. *Попович*). На земних пунктах для К. з. використовують потужні радіопередавачі, антени великих розмірів і надчутливі приймачі. Бортова апаратура КЛА має бути високонадійною, обмеженої ваги і габаритів. Для каналів К. з. залежно від їхнього напряму й призначення застосовують різні діапазони частот. Розподіл і порядок використання їх визначаються регламентом радіозв'язку. Осн. особливості К. з., що відрізняють його від систем наземного радіозв'язку: безперервна (часто швидка) зміна положення КЛА і в зв'язку з цим зміна його поточних координат і необхідність наведення антен земного пункту зв'язку; неперервна зміна частоти сигналів з КЛА внаслідок *Доплера ефекту*; обмежені й змінювані в часі зони видимості; обмежена потужність бортових передавачів; низький рівень сигналів, що надходять з КЛА, внаслідок великих віддалей. Ці особливості викликають необхідність створювати для К. з. спец. комплекси апаратури, до складу яких входять самонавідні антени великих розмірів, приймачі з малим рівнем шумів, високоефективні системи виявлення, виділення та реєстрації сигналів. К. з. використовують для передавання інформації (телеметричної, спец. вимірювальної, телефонної, телеграфної, телевізійної та ін.), сигналів команд і керування КЛА, для проведення траєкторних вимірювань. Крім радіозв'язку, іноді застосовують оптичний зв'язок. Див. також «*Молния*».

В. Д. Перов.

КОСМІ́ЧНИЙ ЗОНД — *космічний літальний апарат* для проведення фіз. досліджень навколоземного та міжпланетного космічного простору, небесних тіл *Сонячної системи*. Спостереження за допомогою бортової апаратури К. з. проводяться на висоті, що перевищує величину радіуса Землі. Типовими представниками К. з. є апарати серії «*Зонд*». До К. з. належать також *автоматичні міжпланетні станції* (рад.— «*Венера*», «*Луна*», «*Марс*»; амер.— «*Піонер*» та ін.).

Космічне телебачення. Зображення радянського льотчика-космонавта А. Г. Ніколаєва, одержане по телебаченню з космосу.

КОСМІ́ЧНИЙ КОРАБЕ́ЛЬ (КК) — апарат для пілотованих польотів у космосі. Першим КК, виведеним на орбіту *штучного супутника Землі* 12.IV 1961, був «*Восток*», пілотований Ю. О. *Гагаріним*. Здійснено ін. пілотовані запуски КК в СРСР («*Восход*», «*Союз*») і в США («*Меркурій*», «*Джеміні*», «*Аполлон*»). КК, що здійснюють польоти по геоцентричній орбіті, наз. кораблями-супутниками, кораблі для доставки людей і вантажів на *орбітальні станції* — транспортними, на планети та природні супутники — посадочними, з планет або їхніх супутників — злітними. Основні системи КК: *життєзабезпечення*; захисту (протиметеорний, протирадіаційний та ін.); рушійних установок із запасами *ракетного палива* для корекції або зміни траєкторії польоту, орієнтації і стабілізації; пошуку, зближення, причалювання і стикування КК до космічних станцій і шлюзування при переході екіпажу; системи енергоживлення для тривалих польотів (сонячні батареї, екон. кисневоводневі генератори): системи керування і посадки на Землю та ін. КК можуть бути одноразові і багаторазові. Для багаторазових КК ускладнюється розв'язання важливої проблеми космонавтики — гальмування в

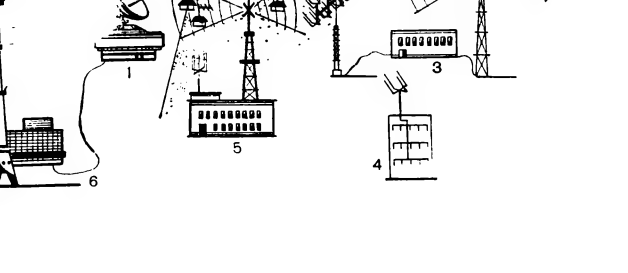

Космічний зв'язок. Система «Екран»: 1 — передавальна станція; 2 — штучний супутник Землі «Екран»; 3 — професійний прийом з подаванням сигналу на місцевий телецентр; 4 — колективний прийом з розподілом по будинковій мережі; 5 — колективний прийом з подаванням сигналу на малопотужний ретранслятор; 6 — телевізійний центр в Останкіно (Москва)

атмосфері при поверненні на Землю. Одноразовий КК має теплозахисне покриття тільки на *спускному апараті*, багаторазові космічні системи оснащені теплозахистом для всіх відсіків. Теплозахисне покриття становить значну частину польотної ваги КК. Проте, навіть для багаторазових КК аеродинамічне гальмування атмосферою Землі має перевагу перед гальмуванням за допомогою *ракетного двигуна* з витратою запасів палива. Іл. див. до ст. *Космонавтика*.

Літ.: Пономарев А. Н. Пилотируемые космические корабли. М., 1968; Андреев И. И. Ракеты многократного использования. М., 1975; «Союз» и «Аполлон». М., 1976. Див. також *літ.* до ст. *Космічна навігація*.

В. П. Мішин.

КОСМІ́ЧНИЙ ЛІТА́ЛЬНИЙ АПА́РАТ (КЛА) — *літальний апарат* для проведення в космосі наукових досліджень, метеорологічних спостережень, навігаційних вимірювань, забезпечення радіо- і телезв'язку та ін. КЛА класифікують: за керуванням (некеровані, автоматично керовані й пілотовані *космічні кораблі* і *орбітальні станції*); за траєкторією польоту (штучні супутники Землі або планет, міжорбітальні апарати, *спускні апарати* на Землю або планети, злітні апарати з планет); за характером використання (одноразові й багаторазові). До складу КЛА входять бортові системи, що забезпечують роботу цільової апаратури, рух по заданій траєкторії, орієнтацію та ін. Типовий склад бортових систем КЛА: рушійна установка з запасами палива, системи керування рухом, бортовим комплексом, системи терморегулювання, енергоживлення, радіотелеметричної і командної інформації, *космічної навігації*. На низьку орбіту штучного супутника Землі (ОШСЗ) КЛА виводиться трансп. системою (ракетоносієм); розгін КЛА для переходу на високу ОШСЗ або міжпланетну траєкторію здійснюється за допомогою космічного ракетного комплексу, до складу якого входять транспортна система КЛА й додаткові ракетні блоки (міжорбітальні буксири) та ін. Див. також *Автоматична міжпланетна станція, Космічний буксир, Орбіти штучних космічних об'єктів*.

Літ.: Тихонравов М. К. [та ін.]. Основы теории полета и элементы проектирования искусственных спутников Земли. М., 1967; Советские пилотируемые корабли и орбитальные станции. М., 1976; Боно Ф., Гатланд К. Перспективы освоения космоса. Пер. с англ. М., 1975.

В. П. Мішин.

КОСМІ́ЧНИЙ ПИЛ — дрібні частинки твердої речовини в галактиках, планетних системах, оболонках деяких *зір*, атмосферах планет і комет. Хмари К. п. спостерігають як темні плями на зображеннях *галактик* (зокрема, нашої *Галактики*). З хмар газопилової речовини утворюються зірки і планетні системи. Галактичний К. п. утворюється шляхом конденсації вуглецю, двоокиси кремнію, металів тощо там, де цьому сприяють умови, зокрема в оболонках *наднових зір*, вуглецевих і деяких ін. *зір*. К. п. у *міжпланетному середовищі* — результат поступового розпаду *комет*, а також подрібнення *малих планет* і метеорних тіл; він є причиною *зодіакального світла*. Див. також *Міжзоряне поглинання, Міжзоряне середовище*.

Л. М. Шульман.

КОСМІ́ЧНИЙ РАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н — реактивний двигун (двигун прямої реакції), який не використовує для роботи навколишнє середовище (напр., повітря). Призначений для *космічних ракет*. Осн. типом К. р. д. є *рідинний ракетний двигун*; рідше використовують *твердопаливний ракетний двигун, електричний ракетний двигун* та ін. Див. також *Електромагнітний ракетний двигун, Електростатичний ракетний двигун, Ракетний двигун, Ядерний ракетний двигун*.

КОСМІ́ЧНІ ТРА́НСПОРТНІ СИСТЕ́МИ — див. *Транспортні системи багаторазові* в космонавтиці.

КОСМІ́ЧНІ ШВИ́ДКОСТІ — три найменші швидкості, які необхідно надати тілу, щоб воно стало відповідно *штучним супутником Землі*, штучною планетою або зовсім залишило *Сонячну систему*. Величина першої К. ш. (~7,91 км/с) характеризує енергію, необхідну для того, щоб тіло рухалось по коловій орбіті на нульовій висоті над поверхнею Землі. Коли швидкість збільшується, орбіта тіла стає еліптичною. Для того, щоб тіло рухалось відносно Землі по параболічній траєкторії, йому необхідно надати другу К. ш. (~ 11,2 км/с). При швидкості, більшій за другу К. ш., тіло рухається по гіперболі і, подолавши земне тяжіння, стає *штучним супутником Сонця*. Набувши біля поверхні Землі третьої К. ш. (~ 16,7 км/с), тіло рухатиметься по параболі відносно Сонця (поблизу орбіти Землі ця швидкість дорівнює 42,1 км/с) і залишить Сонячну систему. Величини К. ш. наводяться без врахування опору атмосфери, сплюснутості Землі тощо. Поняття К. ш. можна застосувати для будь-яких небесних тіл. Так, для Місяця перша космічна швидкість ~ 1,7 км/с, друга ~ 2,4 км/с.

Літ.: Меркулов И. А. Космические скорости. М., 1967.

В. П. Мішин.

КОСМІ́ЧНОГО ПО́ЛЬОТУ ІМІТА́ЦІЯ — створення в земних лабораторіях умов, подібних до умов космічного простору. У створених умовах перевіряють функціонування космічних апаратів та апаратури і життєдіяльність людей. К. п. і. необхідна для тренування космонавтів, випробувань елементів конструкції космічних апаратів, *ракетних двигунів*, апаратури, матеріалів, дослідження поведінки живих організмів тощо. На імітаторах, тренажерах, у спец. камерах з певною точністю відтворюються окремі фактори польоту або деяка сукупність їх. У *барокамерах* з розрідженням 10^{-4}—10^{-5} Н/м² перевіряють герметичність *космічних літальних апаратів*, у термобарокамерах імітують освітленість і теплові навантаження в космосі на людину, прилади, матеріали тощо. Великі прискорення (до 300 м/с²) відтворюють на центрифугах та лінійних прискорювачах; короткочасний стан невагомості (5 ÷ 30 с) — на наземних стендах з використанням вільного падіння об'єкта або в літаках-лабораторіях, що летять по спеціальній траєкторії; вібраційні й акустичні навантаження—на вібростендах та в камерах, оснащених потужними джерелами звуку (до 10^6 Вт/м²). Вплив мікрометеорних частинок на конструкційні матеріали перевіряють у спец. *аеродинамічних трубах*. Умови спуску космічного апарата в атмосфері імітують на високотемпературних газодинамічних стендах (т-ра плазми 6 ÷ ÷ 10 тис. °С, швидкість потоку ~ 10 км/с). На статичних і динамічних тренажерах космонавти знайомляться з будовою й роботою систем космічного апарата, набувають досвіду для подальших польотів.

Літ.: Денисов В. Г. Космонавт летает... на земле. М., 1964; Моделирование тепловых режимов космического аппарата и окружающей его среды М., 1971; Гагарин Ю. А., Лебедев В. И Психология и космос. М., 1976; Шарп М. Человек в космосе. Пер. с англ. М., 1971.

Е. Л. Калязін.

КОСМОГЕ́ННІ МІНЕРА́ЛИ (від *космос* грец. γεννάω — породжую) — мінерали, що утворилися в космічних (неземних) умовах. На сучас. етапі для безпосереднього дослідження доступна незначна кількість зразків космогенних порід: *метеорити*, породи з поверхні Місяця, *космічний пил*. Вивчення хім. складу марсіанських порід і радіоактивності порід Венери дають уявлення про їхні гол. мінералогічні компоненти. Перші дослідження речовинного складу метеоритів, проведені на поч. 18 ст., не виявили жодного невідомого на той час хімічного елемента, що є важливим доказом єдності матерії *Всесвіту*. Спільні для земних і космічних порід мінерали (*олівіни, піроксени, плагіоклази*) характеризуються певними відмінностями складу й будови. В зразках космогенних порід майже немає *гідроксидів*, у цих породах виявлено мінерали, які поки що не відомі або дуже рідко зустрічаються в *земній корі* — гаксоніт $Fe_{23}C_6$, когеніт Fe_3C, карлсбергіт CrN, шрейберзит $(Fe,Ni)_3P$ та ін., в породах з поверхні Місяця — армолколіт $FeTi_2O_5$, піроксфероїт $Ca\,Fe_6(SiO_3)_4$ та ін.

Літ.: Кваша Л. Г. Список метеоритообразующих минералов. Метеоритика, в. 35. М., 1976; Фрондел Дж. Минералогия Луны Пер. с англ. М., 1978.

В. П. Семененко.

КОСМОГО́НІЯ (грец. κοσμογονία — походження світу) — галузь науки (гол. чин. *астрономії*), що вивчає походження і розвиток космічних тіл та їхніх систем: *зір* і *зоряних скупчень, галактик*, туманностей, *Сонячної системи* і всіх тіл, що входять до неї — *Сонця, планет* (включаючи *Землю*), їхніх супутників, *малих планет, комет*, метеоритів. Вивчення космогонічних процесів є одним із гол. завдань *астрофізики*. К. умовно поділяють на зоряну, галактичну та планетну. К. спирається на результати астр. спостережень, що проводяться з Землі та космосу, і на дані експериментальної й теор. фізики. Планетна К., крім

того,— на дані *геології, геофізики, геохімії* та на результати досліджень планет космічними апаратами. У зоряній К. панує уявлення про виникнення зір із стисливих газопилових утворень (т. з. протозір). За сучас. поглядами, в *Галактиці* утворення зір почалось приблизно 10 млрд. років тому і продовжується дотепер. Туманна речовина поповнюється викидом речовини з зір. Внаслідок великих розмірів і мас туманностей та їхньої неоднорідної структури одночасно утворюються групи або навіть цілі скупчення зір. Походження галактик пов'язують з гіпотезою про розширення Всесвіту (див. *Космологія*). Ще на ранній стадії цього розширення, коли густина газу, що заповнював *Всесвіт*, була значна, виникли гігантські газові згущення, в яких почався процес зороутворення. В планетній К. панує уявлення про виникнення планет з розсіяної речовини. Вважають, що вони утворились з газопилової протопланетної хмари, яка виникла поблизу екваторіальної площини Сонця в ході його утворення і простягалась за межі сучас. планетної системи. Це сталось 4,6 млрд. років тому. Більшість планет та їхні супутники акумулювались з твердої речовини, а Юпітер і Сатурн увібрали в себе, крім того, і значну кількість газів. К. виникла в середині 18 ст. у вигляді гіпотез про походження Сонячної системи. Широко відомими у свій час були гіпотези І. *Канта* (1755) і П. С. *Лапласа* (1796), пізніше — Дж. Г. *Джінса* (1916). Великих успіхів в К. досягли рад. астрономи В. А. *Амбарцумян*, В. Г. *Фесенков*, О. Ю. *Шмідт* та ін. Наук.- філос. основою сучас. К. є *діалектичний матеріалізм*, про що свідчать успіхи рад. учених у пізнанні законів розвитку космічних систем у Всесвіті. Наукові ідеї космогонії відіграють велику роль у боротьбі з ідеалістичними уявленнями про нематеріальну природу небесних тіл та в утвердженні діалектико-матеріалістичного атеїстичного світогляду.

Літ.: Шкловский И. С. Звёзды. Их рождение, жизнь и смерть. М., 1977; Левин Б. Ю. Проблемы планетной космогонии. «Земля и вселенная», 1979, № 3; Ньето М. Закон Тициуса — Боде. История и теория. Пер. с англ. М., 1976.

Б. Ю. Левін.

КОСМОДАМІА́НСЬКИЙ Олександр Сергійович (н. 24.III 1923, с. Ревни, тепер Навлинського р-ну Брян. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки твердого деформівного тіла, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Член КПРС з 1943. Закінчив (1949) Саратовський університет, викладав в ун-тах Ростова-на-Дону (1952—53) і Саратова (1953—65). З 1965 — в Донецькому ун-ті. Осн. праці — з проблем наближених методів дослідження напруженого стану багатозв'язних середовищ у дво- і тривимірній постановках. Під керівництвом К. виявлено вплив анізотропії, фіз. і заг. нелінійності, повзучості і пластичності на розподіл напружень силових, теплових і електр. полів, побудовано методи розв'язування динамічних задач для багатозв'язних пластин. Нагороджений орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

КОСМОДЕ́М'ЯНСЬКА Зоя Анатоліївна («Таня»; 13.IX 1923, с. Осино-Гай, тепер Гавриловського р-ну Тамб. обл.— 29.XI 1941, с. Петрищево Наро-Фомінського р-ну Моск. обл.) — рад. партизанка, Герой Рад. Союзу (1942). Член ВЛКСМ з 1938. У жовтні 1941 добровільно пішла в партизан. загін. Під час виконання бойового завдання була схоплена ворогом і після катувань повішена. Могила К.— на Новодівичому кладовищі в Москві. На Мінському шосе поблизу с. Петрищево К. встановлено пам'ятник.

КОСМОДРО́М (від *космос* і грец. δρόμος — місце для змагань з бігу) — комплекс споруд, оснащення і земельних ділянок, призначених для проведення експериментального відпрацювання ракетно-космічних систем (РКС), а також запусків *космічних літальних апаратів* відповідно до програм досліджень. Територію К. поділяють на осн. частину; райони приземлення ступенів ракет-носіїв; райони приземлення *спускних апаратів*, наземні станції спостереження вздовж траси польоту космічного об'єкта. До складу К. входять: технічна і стартова позиції, командно-вимірювальний комплекс, комплекс засобів пошуку і рятування, житловий комплекс і допоміжні служби та ін. (мал.). Технічна позиція забезпечує прийом, зберігання, складання, контрольні випробування ракет-носіїв і космічних об'єктів, їхню стиковку і заправку. Стартова позиція призначена для встановлення РКС на пускову систему, контрольних випробувань, передстартової підготовки, іноді заправки компонентами палива і стисненими газами, наведення і пуску. Командно-вимірювальний комплекс, що складається з наземних станцій і суден, розміщених вздовж траси польоту РКС, дає змогу вести траєкторні вимірювання, подавання команд, приймання й обробку інформації з космічного об'єкта. До комплексу засобів пошуку і рятування входять спеціально оснащені судна, літаки, вертольоти та ін. засоби для відшукування, обслуговування та евакуації космічних об'єктів і рятування їхніх екіпажів. Житловий комплекс та допоміжні служби — це системи енерго- і водопостачання, зв'язку, сховища палив, ремонтні бази, аеродром, під'їзні шляхи, адм.-учбовий центр, житла. Найбільшими з космодромів є *Байконур* і амер. Центр космічних польотів ім. Дж. Кеннеді (мис Канаверал).

Літ.: Твердовский В. Н. Космодром. М., 1976; Космодром. М., 1977.

О. Б. Андрійчук.

КОСМОЛОГІ́ЧНІ ПАРАДО́КСИ — парадоксальні, суперечливі висновки, що виникають при перенесенні на весь *Всесвіт* деяких законів і уявлень класичної фізики й астрономії, виведених із спостережень в обмежених об'ємах простору. Найвідоміші «фотометричний парадокс» Г. В. *Ольберса* і «гравітаційний парадокс» Г. *Зелігера*. Перший полягає в твердженні, що в нескінченному, стаціонарному і рівномірно заповненому *зорями* Всесвіті нічне небо повинно яскраво світитися (його яскравість повинна бути близькою до яскравості Сонця), бо проміння від нескінченного числа далеких зір щільно заповнило б небесну сферу. Цей парадокс розв'язано в 20 ст. відкриттям космологічного *червоного зміщення*, пов'язаного з розширенням Всесвіту (див. *Космологія*) — в силу червоного зміщення яскравість зір далеких *галактик* зменшується пропорційно віддалі до них. Парадокс Зелігера полягає в твердженні, що застосування *Ньютона закону тяжіння* до нескінченного Всесвіту, рівномірно заповненого матерією, приводить до нескінченного гравітаційного потенціалу в кожній точці. Скінченний результат випливає з релятивістської теорії тяжіння (див. *Відносності теорія*). Ці К. п. не виникають у моделі Всесвіту, запропонованій шведським астрономом К. Ф. Шарльє (1862—1934), за якою Всесвіт є нескінченною сукупністю систем все зростаючого порядку складності, що входять одна в одну. Відомий також К. п. про т. з. теплову смерть — стан термодинамічної рівноваги Всесвіту. Цей К. п. викликаний формальним застосуванням другого *термодинаміки начала* до всього Всесвіту. У сучас. космології, яка бере до уваги факт нестаціонарності реального Всесвіту, цей парадокс не виникає.

Літ.: Климишин И. А. Астрономия вчера и сегодня. К., 1977.

П. І. Фомін.

КОСМОЛО́ГІЯ (від *космос* і грец. λόγος — вчення) — наука про будову й еволюцію *Всесвіту* (В.). Метою К. є побудова моделі В. як цілого на базі сучас. фіз. і астр. знань. У своїх висновках К. спирається на спостережні дані *позагалактичної астрономії* та на релятивістську теорію тяжіння (див. *Відносності теорія*). В сучас. К. фундаментальним є висновок про нестаціонарність В., а саме про взаємне віддалення скупчень *галактик* (розширення В.). Це твердження базується на ефекті *червоного зміщення* ліній у спектрах далеких галактик. Згідно з сучас. уявленнями, розширення В. почалось бл. 20 млрд. років тому з дуже щільного й гарячого стану («гарячий» В.). Цей

З. А. Космодем'янська.

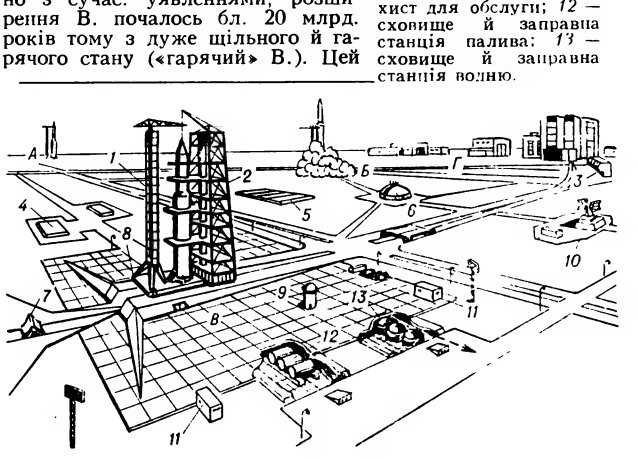

Космодром: *А, Б, В* — стартові позиції; *Г* — технічна позиція; *1* — кабель-заправна башта; *2* — башта обслуговування; *3* — виносний командний пункт; *4* — сховище й заправна станція окислювача; *5* — басейн з водою системи пожежогасіння; *6* — командний пункт; *7* — газовідбивач; *8* — пускова система; *9* — башта для приладів наведення ракети за азимутом; *10* — радіолокаційна станція; *11* — захист для обслуги; *12* — сховище й заправна станція палива; *13* — сховище й заправна станція водню.

висновок підтверджується існуванням т. з. *реліктового випромінювання*, яке інтерпретується як залишок, слід епохи високих щільностей і т-р. Існує кілька космологічних моделей, що намагаються узгодити спостережні дані про В. з осн. принципами фізики. Найбільш розроблені однорідні ізотропні моделі гарячого розширюваного В.— т. з. відкрита, плоска і закрита моделі Фрідмана. Вони базуються на розв'язках рівнянь (Ейнштейна) релятивістської теорії гравітації, одержаних О. О. *Фрідманом* 1923, і теорії «гарячого» В., запропонованій амер. вченим Г. О. Гамовим та ін. 1948. Ця теорія пояснює відносний вміст водню, гелію та важких елементів у В. термоядерним синтезом в умовах надщільного і гарячого стану матерії на ранній стадії розширення В. З неї випливало, зокрема, завбачення існування у В. в сучас. епоху «реліктового» випромінювання з т-рою у кілька градусів Кельвіна. Таке випромінювання справді було відкрито 1965 в результаті розвитку мікрохвильової радіоастрономії. Це стало підтвердженням моделі «гарячого» В. Поряд із значними досягненнями К. містить ряд глибоких нерозв'язаних проблем, пов'язаних з питаннями про природу початкового стану В., властивості матерії при надвисоких щільностях енергії тощо.

Літ.: Зельдович Я. Б., Новиков И. Д. Строение и эволюция Вселенной. М., 1975; Климишин И. А. Астрономия вчера и сегодня. К., 1977; Пиблс П. Физическая космология. Пер. с англ. М., 1975. *П. І. Фомін.*

КОСМОНА́ВТ (від *космос* і грец. ναύτης — мореплавець) — людина, яка випробовує, досліджує й експлуатує космічну техніку в космічному польоті. В США та деяких ін. країнах К. наз. астронавтами. К. проходять спец. медико-біол. і тех. підготовку. В СРСР підготовку К. розпочато 1960, в США — 1959. Першими К. були льотчики, пізніше участь у космічних польотах почали брати інженери, лікарі та ін. За станом на 20.IX 1980 було 98 К. та астронавтів (табл., с. 442, 444). Доведено, що незалежно від фаху фізично здорова людина може працювати в космосі. Перший у світі космонавт — громадянин СРСР Ю. О. *Гагарін*. В Рад. Союзі К., які здійснили видатні польоти в космос, присвоюється звання *льотчик-космонавт СРСР*. Див. також *Зоряне містечко* і статті про окремих космонавтів (астронавтів).

КОСМОНА́ВТИКА [від *космос* і грец. ναυτική (τέχνη) — мистецтво мореплавства, кораблеводіння] — теоретичні й практичні галузі науки і техніки, що забезпечують можливість дослідження й освоєння космічного простору і позаземних об'єктів з використанням різних *космічних літальних апаратів*. У 80-х рр. 19 ст. народоволець М. І. *Кибальчич*, страчений за участь у замаху на царя, розробив перший у світі проект ракетного літального апарата для польоту людини. Наук. розробка теор. основ К. належить К. Е. *Ціолковському*, який у праці «Дослідження світових просторів реактивними приладами» (1903) передбачив неминучість виходу людства, що розвивається, в космічний простір. Він запропонував як окислювач для *ракетного палива* використовувати рідкий кисень, а як пальне — рідкий водень, які широко застосовуються і в сучасній техніці. Подальше вивчення теор. проблем К. пов'язане з іменами Ф. А. *Цандера*, Ю. В. *Кондратюка*, О. М *Ісаєва*, франц. ученого Р. Ено-Пельтрі, Р. *Годдарда*, Г. *Оберта*.

В СРСР роботи в галузі ракетної техніки розпочалися в 20-х рр. В Києві була організована (19.VI—1.IX 1925) перша в світі виставка з проблем вивчення світового простору. На виставці, зокрема, був представлений експонат міжпланетного відділу — проект атомно-ракетного корабля системи київ. інженера О. Федорова. В орг-ції і проведенні виставки активну участь брали Д. О. *Граве*, Б. І. *Срезневський*, В. Г. *Шапошников*, Є. О. *Патон*, К. К. *Сімінський* та ін. На базі організованої Газодинамічної лабораторії (ГДЛ, Ленінград, 1927) і Групи вивчення реактивного руху (ГВРР, Москва, 1932) було створено (1933) Реактивний н.-д. ін-т (РНДІ), який став школою кадрів для подальшого розвитку К. в СРСР. Теор. основу сучас. К. становлять: *космогонія, космологія, небесна механіка*, фізика і хімія космосу; теорія ракетно-космічних систем і реактивних двигунів, систем і процесів керування космічним польотом і *космічного зв'язку;* енергетика, матеріалознавство, біологія, медицина та ін. Тех. основу К. становлять: ракетно-космічні системи, до складу яких входять транспортні ракети-носії для доставки вантажів на *орбіти штучних космічних об'єктів*, космічні літальні апарати, ракетні двигуни, наземні комплекси, заводи-виготовлювачі.

Початком космічної ери є запуск в СРСР (4.X 1957) першого в світі *штучного супутника Землі* (табл.), створеного під керівництвом основоположника практичної космонавтики — С. П. *Корольова*. Політ Ю. О. *Гагаріна* на кораблі «*Восток*» (12.IV 1961) ознаменував початок епохи безпосереднього проникнення людини у *Всесвіт*. Експерименти та дослідження, виконані на багатомісних кораблях «*Восход*», вихід людини у відкритий космос, польоти на кораблях «*Союз*» передували створенню *орбітальних станцій*. Орбітальні станції «*Салют*» — магістральний напрям розвитку рад. К. Видатним етапом у розвитку К. був політ амер. космічного корабля «*Аполлон*» на Місяць, висадка астронавтів на його поверхню і повернення їх на Землю.

В СРСР створено *автоматичні місячні станції*, дві з яких («Луна-16» і «Луна-20») доставили на Землю зразки *місячного ґрунту*, і автом. самохідний апарат «*Луноход*». Польоти *автоматичних міжпланетних станцій* до Венери, Марса, Меркурія, Сатурна, Юпітера дали змогу одержати нові дані про ці планети (див. «*Венера*», «*Вікінг*», «*Вояджер*», «*Луна*», «*Марінер*», «*Марс*», «*Піонер*»). Практ. К. включає наук. експерименти по вивченню навколоземного космічного простору, *планет* та їхніх природних супутників, Сонця, сонячно-земних та ін. міжпланетних зв'язків; дослідження *еволюції зір*, проблеми утворення складних органічних сполук у далекому космосі, що має велике значення для пояснення зародження життя. До завдань К. належить і дальше вдосконалювання космічної техніки. З 1962 в СРСР запускаються дослідницькі супутники серії «*Космос*». В інтересах фундаментальних і прикладних наук проводяться мед.-біол. експерименти, а також дослідження процесів зародження високоенерг. космічних променів, *анігіляції* речовини і *антиречовини*. Для пошуку природних копалин, рибних запасів, оцінки лісових і с.-г. угідь, картографування широко використовується *космічне знімання*. Штучні супутники зв'язку (див. «*Молния*», «*Радуга*», «*Екран*») дали змогу забезпечити телевізійні, телеграфні й радіотелефонні передачі на великі віддалі. Важливим етапом космічних досліджень є вивчення технологічних процесів: космічне зварювання у вакуумі (уперше провів 1969 В. М. Кубасов на установці «Вулкан», розробленій в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР; цим експериментом було покладено початок *космічній технології*), вирощуванню кристалів в умовах *невагомості* тощо. Так, вплив невагомості на деякі металургійні і кристалохім. процеси в матеріалах вивчались під час спільного рад.-амер. польоту за програмою *ЕПАС*, на орбі-

Льотчики-космонавти СРСР

Прізвище та ініціали	Роки польотів	Прізвище та ініціали	Роки польотів
Гагарін Ю. О.	1961	Добровольський Г. Т.	1971
Титов Г. С.	1961	Пацаєв В. І.	1971
Ніколаєв А. Г.	1962, 1970	Лазарєв В. Г.	1973, 1975
Попович П. Р.	1962, 1974	Макаров О. Г.	1973, 1975, 1978
Биковський В. Ф.	1963, 1976, 1978	Климук П. І.	1973, 1975, 1978
Ніколаєва-Терешкова В. В.	1963	Лебедєв В. В.	1973
Комаров В. М.	1964, 1967	Артюхін Ю. П.	1974
Феоктистов К. П.	1964	Сарафанов Г. В.	1974
Єгоров Б. Б.	1964	Дьомін Л. С.	1974
Бєляєв П. І.	1965	Губарєв О. О.	1975, 1978
Леонов О. А.	1965, 1975	Гречко Г. М.	1975, 1977—78
Береговий Г. Т.	1968	Жолобов В. М.	1976
Шаталов В. О.	1969 (2 р.), 1971	Аксьонов В. В.	1976, 1980
Волинов Б. В.	1969, 1976	Зудов В. Д.	1976
Єлисеєв О. С.	1969 (2 р.), 1971	Рождественський В. І.	1976
Хрунов Є. В	1969	Глазков Ю. М.	1977
Шонін Г. С.	1969	Ковальонок В. В.	1977, 1978
Кубасов В. М.	1969, 1975, 1980	Рюмін В. В.	1977, 1979, 1980
Філіпченко А. В.	1969, 1974	Романенко Ю. В	1977—78, 1980
Волков В. М.	1969, 1971	Джанібеков В. О.	1978
Горбатко В. В.	1969, 1977, 1980	Іванченков О. С.	1978
Севастьянов В. І.	1970, 1975	Ляхов В. П.	1979
Рукавишников М. М.	1971, 1974, 1979	Попов Л. І.	1980
		Малишев Ю. В	1980

Льотчики-космонавти соціалістичних країн

Прізвище та ініціали	Країна	Рік польоту
Ремек В.	ЧССР	1978
Германшевський М.	ПНР	1978
Йєн З.	НДР	1978
Іванов Г.	НРБ	1979
Фаркаш Б.	УНР	1980
Фам Туан	СРВ	1980
Гамайо Мендес А.	Куба	1980

гальних станціях «Салют». 19.VIII 1979 рад. космонавти В. П. *Ляхов* і В. В. *Рюмін* успішно завершили найдовший в історії 175-добовий політ у космічному просторі. У ході цього польоту вперше на орбіті екіпаж змонтував космічний радіотелескоп КРТ-10, за допомогою якого проведено широкі астрофіз. і геофіз. дослідження. Уперше в практиці космічних польотів була введена в дію і широко використовувалася система двостороннього телевізійного зв'язку. Одержано нові важливі відомості про вплив факторів космічного польоту на організм людини, які доводять можливість тривалої активної діяльності в умовах невагомості. Дослідження, що їх проводили на борту пілотованих космічних комплексів «Союз» — «Салют» за програмою «*Інтеркосмос*» міжнар. екіпажі (О. О. *Губарєв* і В. *Ремек*, П. І. *Климук* і М. *Гермашевський*, В. Ф. *Биковський* і З. *Йєн*, В. М. *Кубасов* і Б. *Фаркаш*, В. В. *Горбатко* і *Фам Туан*, Ю. В. *Романенко* і А. *Тамайо Мендес*), забезпечують країни соціалістич. співдружності інформацією про природні ресурси, метеорологічними та ін. даними. Розвивається міжнар. співробітництво в галузі дослідження й використання космічного простору. За допомогою рад. ракет-носіїв було запущено перший чехослов. штучний супутник Землі «*Магіон*», індійські «Аріабата» і «Бхаскара» та франц. МАС-1, МАС-2 і «*Сніг-3*». Засоби *космічної навігації* дають змогу з високою точністю визначати місцезнаходження кораблів і літаків; засоби космічної метеорології (див. «*Метеор 2*») підвищують надійність прогнозів погоди. Вигоди від практичних застосувань К. пе-

Основні події в дослідженні космічного простору

Дата запуску	Країна	Назва супутника, корабля, станції	Основна характеристика
4.X 1957	СРСР	Перший радянський ШСЗ *	Досягнуто першої космічної швидкості.
2.I 1959	СРСР	«Луна-1» («Мечта»)	Досягнуто другої космічної швидкості. Станція пролетіла (4. I) на віддалі 6000 км від Місяця. Дослідження в навколомісячному і міжпланетному просторах.
12.IX 1959	СРСР	«Луна-2»	Станція досягла (14.IX) поверхні Місяця.
4.X 1959	СРСР	«Луна-3»	Обліт Місяця (6.X), фотографування його зворотного боку і передавання знімків на Землю.
12.II 1961	СРСР	«Венера-1»	Перший політ АМС ** до Венери. Станція пролетіла (19—20. V 1961) на віддалі, меншій за 100 тис. км від її поверхні.
12.IV 1961	СРСР	«Восток»	Перший політ людини навколо Землі (Ю. О. Гагарін).
16.III 1962	СРСР	«Космос»	Перший ШСЗ з цієї серії.
1.XI 1962	СРСР	«Марс-1»	Перший політ АМС до Марса. Станція пролетіла (19.VI 1963) поблизу планети.
18.III 1965	СРСР	«Восход-2»	Перший вихід людини у відкритий космос (О. А. Леонов).
31.I 1966	СРСР	«Луна-9»	М'яка посадка автоматичної місячної станції на поверхню Місяця.
31.III 1966	СРСР	«Луна-10»	Перший штучний супутник Місяця.
15.IX 1968 10.XI 1968	СРСР	«Зонд-5» «Зонд-6»	Обліт Місяця і повернення на Землю з використанням балістичного і керованого спусків.
21.XII 1968	США	«Аполлон-8»	Перший політ людини до Місяця (Ф. Борман, У. Андерс, Дж. Ловелл).
14—15.I 1969	СРСР	«Союз-4» «Союз-5»	Ручне стикування на орбіті пілотованих КК*** «Союз-4» (В. О. Шаталов) і «Союз-5» (Б. В. Волинов, О. С. Єлисєєв, Є. В. Хрунов) і створення на орбіті першої експериментальної космічної станції.
16.VII 1969	США	«Аполлон-11»	Політ КК (Н. Армстронг, Е. Олдрін, М. Коллінз) до Місяця і перший вихід астронавтів на його поверхню (Н. Армстронг, Е. Олдрін).
17.VIII 1970	СРСР	«Венера-7»	М'яка посадка АМС на Венеру.
12.IX 1970	СРСР	«Луна-16»	М'яка посадка на Місяць, буріння місячного грунту і доставка його зразків на Землю.
10.XI 1970	СРСР	«Луна-17»	М'яка посадка на Місяць доставка самохідного апарата «Луноход-1» на його поверхню.
19.IV 1971	СРСР	«Салют»	Перша довготривала пілотована орбітальна станція.
19.V 1971 28.V 1971	СРСР	«Марс-2» «Марс-3»	АМС виведено на орбіти штучних супутників Марса (27.XI і 2.XII). Капсула «Марса-2» досягла поверхні планети, а спускний апарат «Марса-3», здійснивши м'яку посадку, передав відеосигнали.
3.III 1972	США	«Піонер-10»	Проліт АМС поясу астероїдів і Юпітера з наступним виходом за межі Сонячної системи.
8.VI 1975 14.VI 1975	СРСР	«Венера-9» «Венера-10»	Перший і другий штучні супутники Венери. Панорамне знімання поверхні планети (22.X і 25.X). Комплексне дослідження планети і навколопланетного простору.
15.VII 1975	СРСР США	«Союз-19» «Аполлон»	Перший міжнародний політ за програмою ЕПАС. Стикування КК «Союз-19» (О. А. Леонов, В. М. Кубасов) і «Аполлон» (Т. Стаффорд, В. Бранд і Д. Слейтон), взаємні переходи космонавтів, спільні і автономні наукові і технічні дослідження.
20.VIII 1975 9.IX 1975	США	«Вікінг-1» «Вікінг-2»	Дослідження Марса з метою виявлення на його поверхні ознак біологічної активності.
20.VIII 1977 5.IX 1977	США	«Вояджер-2» «Вояджер-1»	Дослідження Юпітера, Сатурна та їхніх супутників.
2.III 1978	СРСР ЧССР	«Союз-28»	Політ першого міжнародного екіпажу (О. О. Губарєв, В. Ремек).
25.II 1979	СРСР	«Союз-32»	Довготривале (175 діб) перебування екіпажу в космічному польоті (В. П. Ляхов, В. В. Рюмін).
9.IV 1980	СРСР	«Союз-35»	Стикування КК (Л. І. Попов, В. В. Рюмін) з орбітальним комплексом «Салют-6» — «Прогресс-8». Проведення профілактичних і ремонтно-відновних робіт з метою забезпечення дальшого функціонування станції в пілотованому режимі, а також продовження наук. експериментів.
5.VI 1980	СРСР	«Союз Т-2»	Проведено випробування й відпрацювання різних режимів керування і нових бортових систем транспортного корабля серії «Союз Т» у пілотованому варіанті (В. В. Аксьонов, Ю. В. Малишев.)

* ШСЗ — штучний супутник Землі.
** АМС — автоматична міжпланетна станція
*** КК — космічний корабель.

КОСМОНАВТІВ МОРЕ

Астронавти США

Прізвище та ініціали	Роки польотів
Шепард А.	1961, 1971
Гріссом В.	1961, 1965, 1967 *
Гленн Дж.	1962
Карпентер М.	1962
Ширра У.	1962, 1965, 1968
Купер Г.	1963, 1965
Янг Дж.	1965, 1966, 1969, 1972
Макдівітт Дж.	1965, 1969
Уайт Е.	1965, 1967*
Конрад Ч.	1965, 1966, 1969, 1973
Борман Ф.	1965, 1968
Ловелл Дж.	1965, 1966, 1968, 1970
Стаффорд Т.	1965, 1966, 1969, 1975
Армстронг Н.	1966, 1969
Скотт Д.	1966, 1969, 1971
Сернан Ю	1966, 1969, 1972
Коллінз М.	1966, 1969
Гордон Р.	1966, 1969
Олдрін Е.	1966, 1969
Чаффі Р.	1967 *
Ейзел Д.	1968
Каннінгем У.	1968
Андерс У.	1968
Швейкарт Р.	1969
Бін А.	1969, 1973
Суїджерт Дж.	1970
Хейс Ф.	1970
Мітчелл Е.	1971
Руса С.	1971
Ірвін Дж.	1971
Уорден А.	1971
Дьюк Ч.	1972
Маттінглі Т.	1972
Еванс Р.	1972
Шмітт Х.	1972
Вейц П.	1973
Герріот О.	1973
Лусма Дж.	1973
Гібсон Е.	1973—74
Карр Дж.	1973—74
Кервін Дж.	1973—74
Поуг У.	1973—74
Бранд В.	1975
Слейтон Д.	1975

* Загинув під час наземних випробувань.

ревершують усі витрати на її розвиток. К допомагає у розв'язуванні ряду проблем збереження навколишнього середовища на Землі для розвитку людства, зміни клімату в міру розвитку виробн. і пов'язаних з ним перетворень у природі, сприяє ліквідації небезпеки нагромадження шкідливих пром. і радіоактивних відходів. До проблем, що стоять перед К., належать: зниження транспортних витрат, зокрема застосуванням космічних систем багаторазового використання, створенням апаратури для дистанційного вивчення природних ресурсів, астрофіз. спостережень та ін. Сучасна К. є важливою частиною наук.-тех. і соціального прогресу. Див. також *Життєзабезпечення* в космічному польоті, *Космічна психологія, Космічне право, Космічна медицина, Космонавт.* Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Циолковский К. Э. Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1951—64; Эльясберг П. Е. Введение в теорию полета искусственных спутников Земли. М., 1965; Левантовский В. И. Механика космического полета в элементарном изложении. М., 1974; Бурдаков В. П., Данилов Ю. И. Внешние ресурсы и космонавтика. М., 1976; Космические исследования земных ресурсов. М., 1976; Достижения советской космонавтики. М., 1979; Див. також *літ.* до статей *Космічна навігація, Космічний корабель.*

В. П. Мішин.

КОСМОНА́ВТІВ МО́РЕ — окраїнне море Індійського ок. біля берегів Антарктиди, між Землею Ендербі й морем Рісер-Ларсена, від якого відокремлене підводним хребтом Гуннерус. Площа 699 тис. км², глиб. до 5127 м. Майже цілий рік вкрите дрейфуючою кригою, багато *айсбергів*. На узбережжі К. м.— рад. антарктична станція Молодіжна і япон. станція Сьова. Назване 1962 учасниками рад. антарктичної експедиції на честь перших космонавтів.

КОСМОПОЛІ́ТИ (грец. κοσμοπολίτης — громадянин світу) в біології — рослини і тварини, поширені майже по всій земній кулі. К. найчастіше бувають ряди, класи, родини (напр., горобцеподібні, коловертки, злакові). Серед родів і видів К. мало. Це — водяні і болотяні рослини (напр., ряска, рогіз вузьколистий), а також бур'яни (напр., тонконіг) та тварини, що сусідують з людиною (напр., пацюк сірий) тощо.

КОСМОПОЛІ́ТИЗМ (від грец. κοσμοπολίτης — громадянин світу) — реакційна буржуазна ідеологія, що проповідує зречення національних традицій і культури, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет. Капіталізм використовує ідеї К. як ідеологічне знаряддя своєї експансіоністської політики. К. особливо поширився в епоху *імперіалізму*. В зв'язку з розпадом *колоніальної системи імперіалізму* і розвитком *національно-визвольного руху* бурж. ідеологи твердять про «застарілість» понять „нац. суверенітету", „патріотизму" тощо. К. закликає до злиття націй шляхом насильницької асиміляції. Пропаганда К. ослаблює боротьбу народів за нац. незалежність К. несумісний з пролет. *інтернаціоналізмом*. Важливим завданням *комуністичного виховання* є боротьба проти будь-яких проявів космополітизму.

КО́СМОС (грец. κόσμος — устрій, порядок, світ) — те саме, що й *Всесвіт*. З поняття «космос» часто виключають Землю з її атмосферою. Див також *Космонавтика*.

«КО́СМОС» — 1) Назва серії рад. *штучних супутників Землі* (ШСЗ), а також комплексної програми вивчення космічного й навколоземного простору, земної атмосфери і поверхні, біокосмічних досліджень, конструкційно-технологічного відпрацьовування космічної техніки. Програма «К.» передбачає вивчення *космічного радіовипромінювання, магнітного поля Землі* та *радіаційних поясів Землі*, концентрації заряджених частинок, метеорологічні спостереження, біол. експерименти тощо. Запуски ШСЗ за цією програмою розпочато 16.III 1962, на 12.VIII 1980 запущено 1205 апаратів. Висота орбіти «К.» — 145 ÷ 60600 км. Типовий апарат «К.» містить наук.

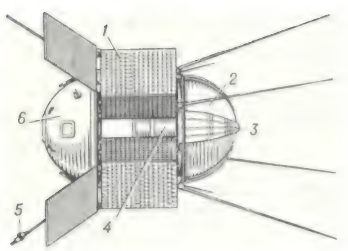

Штучний супутник Землі серії «Космос» для дослідження радіаційного поясу Землі: *1* — сонячна батарея; *2* — блок буферних батарей; *3* — система терморегулювання; *4* — блок обслуговуючої апаратури; *5* — датчик положення супутника; *6* — відсік наукової апаратури.

апаратуру; радіоблоки зв'язку з Землею, вимірювання параметрів орбіти, телеметрії; системи орієнтації й стабілізації, енергозабезпечення й терморегулювання; об'єднану систему керування бортовим комплексом (мал.). Відповідно до конкретного призначення до складу «К.» входять блоки, які повертаються на Землю, блоки, що забезпечують маневрування й автом. стикування з ін. апаратами, системи *життєзабезпечення* для біол. об'єктів. На ШСЗ «К.» досліджуються питання безпеки пілотованих польотів, проводиться відпрацьовування систем орієнтації, стикування, спуску з орбіти тощо. Результати досліджень, проведених за допомогою ШСЗ «К.», сприяли розвиткові космічного радіозв'язку, *космічної навігації*, метеорології, астрономії та ін. Запуски ШСЗ, оснащуваних апаратурою країн — учасниць РЕВ, здійснюються за програмою «*Інтеркосмос*». 2) Назва рад. двоступінчастої ракети-носія, за допомогою якої виводяться на орбіти штучні супутники Землі серії «Космос».

Літ.: Денисов В. П. [та ін.]. Страницы советской космонавтики. М., 1975; Инженерный справочник по космической технике. М., 1977.

Г. В. Малишев.

КОСМОХІ́МІЯ (від *космос* і *хімія*) — наука, яка вивчає хімічний склад космічних тіл, поширеність атомів і процеси спостережуваного розподілу їх у різних космічних об'єктах (космічному просторі, Сонці, метеоритах, планетах та їхніх окремих частинах). Нуклідний (див. *Нукліди*) склад твердих тіл *Сонячної системи* відбиває ті процеси, які в них відбувалися від моменту виникнення ядер елементів до моменту дослідження. Вивчення на різних рівнях всієї різноманітності пов'язаних з цим явищ охоплює такі проблеми К.: 1) дослідження походження елементів; 2) встановлення складу речовини протосонячної газопилової хмари та фіз.-хім. умов її еволюції у процесі формування *Сонця, Землі*, ін. *планет, метеоритів*; 3) з'ясування історії космічної речовини від моменту її зародження до сучасного стану в об'єкті Сонячної системи; 4) розробка моделей диференціації речовини у протопланетній (протосонячній) газопиловій хмарі і в процесі планетоутворення, зокрема формування *геосфер*; 5) реконструкція догеологічного етапу історії Землі тощо. К.— нова галузь знань, що набула значного розвитку у 2-й пол. 20 ст.

Літ.: Соботович Э. В. Изотопная космохимия. М., 1974; Космохимия Луны и планет. М., 1975; Войткевич Г. В. Основы теории происхождения Земли. М., 1979.

Е. В. Соботович.

КО́СОВ Сильвестр [р. н. невід.— п. 23.IV (3.V) 1657, Київ] — укр. церковний діяч і письменник. Походив з білорус. православної шляхти. До 1631 був учителем Віленської і Львів. братських шкіл, 1631—33 — Київ. лаврської школи та Києво-Братської колегії. З 1634 — могилівський і мстиславський єпископ. У 1647 обраний київ. митрополт том. В кін. 40—50-х рр. очолив опозицію вищого укр. духівництва політиці возз'єднання України з Росією. Разом з тим К. виступав у своїх творах проти *Брестської унії 1596*, за зрівняння в правах православного духівництва з католицьким. Автор богословсько-полемічних творів і житій.

КО́СОВЕЛ (Kosovel) Сречко (18.III 1904, Сежана — 27.V 1926, Томай) — словен. поет. Революц. світогляд, гостре відчуття соціальної і нац. кривди зумовили бунтівний характер багатьох віршів К. (надруковані тільки після визволення країни 1945). Найзначніші революц. поезії — «Червоний атом», «Революція», «Не журися, друже...», «Балада про народ», зразки інтимної лірики — «Сосни», «Балада», «Краське село» тощо.

В. Г. Гримич.

КО́СОВО (1963—69 — Косово і Метохія) — соціалістичний автономний край у Югославії, в складі Соціалістичної Республіки Сербія. Площа 10,9 тис. км². Нас. 1,25 млн. чол. (1971). Столиця — м. Приштина. Більша частина тер.— улоговини Косово Поле і Метохія. Клімат помірний, континентальний. Гол. річки — Білий Дрин та Ібар. На схилах гір поширені широколистяні ліси. Розвинуте с. г. Вирощують гол. чин. кукурудзу

і пшеницю, а також ячмінь, овес, тютюн, цукр. буряки, овочі. Садівництво і виноградарство. В горах розводять велику рогату худобу і овець. У пром-сті провідне місце належить гірничодобувній галузі. На К. припадає значна частина видобутку свинцево-цинкової руди і виплавки свинцю та цинку в країні. Добувають також лігніт, хроміти, магнезит. Підприємства маш.-буд., хім. (в Обиличі працює гірничо-енергохім. комбінат «Косово»), цем., деревообр., паперової, текст., шкіряно-взут., харч. пром-сті. Кустарні промисли, у т. ч. виготовлення золотих філігранних виробів.

КО́СОВО ПО́ЛЕ — міжгірська улоговина на Пд. Сербії. Під час завоювання турками Балкан 15.VI 1389 на К. П. біля м. Приштина відбулася вирішальна битва між об'єднаними силами сербів та босняків (15—20 тис. чол.) на чолі з серб. князем Лазарем і армією тур. султана Мурада I (27—30 тис. чол.), яка, незважаючи на героїчний опір військ князя Лазаря, закінчилася перемогою турків. Після битви на К. П. Сербія стала васалом тур. султанів (1459 включена до складу *Османської імперії*).

КОСО́Й Феодосій (рр. н. і см. невід.) — глава єретичної течії (див. *Єресі*), ідеолог селянства і міськ. бідноти серед. 16 ст. в Росії, чернець. За походженням холоп. Світогляд К. сформувався під впливом ідей нестяжательства (див. *Нестяжателі*). У 1554 був ув'язнений, але втік до Литви. К. виступав проти феод. ладу, церк. ієрархії та монастирського землеволодіння, проповідував рівність людей. К. полемізував з реакційним церк. письменником ченцем Зіновієм Отенським. З творів останнього (написані 1565—66) відомі погляди К. Праці самого К не збереглися.

КОСОНО́ГОВ Йосип Йосипович (1866, станиця Каменська, тепер м. Каменськ-Шахтинський Ростов. обл.— 22.III 1922) — укр рад. фізик та метеоролог, акад. АН УРСР (з 1922). Закінчив (1889) Київ. ун-т, де залишився працювати (з 1903 — професор), протягом 20 років — зав. кафедрою фіз. географії ун-ту. Досліджував електр та оптичні явища. К. уперше застосував ультрамікроскоп для вивчення явищ електролізу. Велику увагу приділяв питанням агрометеорології. Автор посібників та ін. праць з фізики. Брав активну участь у роботі Рос. асоціації фізиків, Київ. фізико-хім. та ін. наук. т-в, в організації і роботі Вищих жіночих курсів у Києві.

КОСОО́КІСТЬ — відхилення лінії зору одного ока від спільної точки фіксації з порушенням *бінокулярного зору*. Спричинюється К. порушенням *іннервації* м'язів ока, аномалією *рефракції ока*, природженим або набутим зниженням гостроти зору на одне око тощо. Все це може призводити до відхилення одного ока в той чи інший бік. Розрізняють с п і в д р у ж н у К., при якій око, що косить, рухається слідом за здоровим і кут між їхніми зоровими осями залишається постійним; буває частіше у дітей. При т. з. збіжній К. хворе око повернене до носа, при розбіжній — до скроні. Двоїння не спостерігається; гострота зору косого ока здебільшого знижена. П а р а л і т и ч н а К. спричинюється гол. чин. *парезом* або *паралічем* зовн. м'язів ока, що здебільшого є наслідком захворювань мозку. Трапляється в будь-якому віці. Рухливість ока, що косить, обмежена, гострота зору тривалий час не знижується, виникає двоїння предметів, іноді — запаморочення. Л і к у в а н н я спрямоване гол. чин. на усунення захворювання, що спричинило К. *Літ.:* Многотомное руководство по глазным болезням, т. 3, кн. 1. М., 1962; Пильман Н. И. Исправление косоглазия у детей. К., 1979.

КОСПА́Р [англ. COSPAR; Co(mmittee on) Spa(ce) R(esearch)] — комітет з космічних досліджень при Міжнародній раді наукових спілок. Створений у жовтні 1958. Мета К.— координація наук. досліджень, що проводяться за допомогою *космічних літальних апаратів*, а також наземних засобів. До складу К. входять представники 10 міжнар. союзів і нац. академій наук 32 країн, у т. ч. СРСР. Результати космічних досліджень обговорюються на щорічних нарадах і сесіях. На XXI сесії К., що відбудась у червні 1978 в Інсбруку (Австрія), реорганізовано його структуру — замість робочих груп створено тематичні комітети з таких напрямів космічних досліджень: вивчення з космосу земної поверхні, вивчення космічної плазми в Сонячній системі, астрофіз. дослідження з космосу, космічна біологія та ін. У червні 1980 в Будапешті відбулася XXII сесія КОСПАРу. *М. В. Братійчук*

КО́ССАК Василь Андрійович (12.II 1886, м. Чортків, тепер Тернопіл. обл.— 23.V 1932, м. Стрий, тепер Львів. обл.) — укр. актор, співак (тенор) і режисер. Брат М. *Коссака* і К. *Рубчакової*. Закінчив вокальну студію у Львові. В 1904—14 — соліст оперних вистав, 1915—18 — актор і режисер *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові, укр. театрів: у Коломиї (1919 — 24), під керівництвом Й. *Стадника* у Львові (1924—27), ім. М. Садовського (1928—32) в Стрию. Партії: Петро («Наталка-Полтавка» М. Лисенка), Суліман («Роксолана» Січинського), Валентин («Фауст» Гуно), Хозе («Кармен» Бізе). Вистави: «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (виконував партію Андрія), «Галька» Монюшка (виконував партію Антося) та ін. *П. К. Медведик.*

Ю. Коссак. Краківське весілля. 1889. Національний музей. Варшава.

КО́ССАК Михайло Андрійович (8.IV 1874, с. Горішня Вигнанка, тепер Чортківського р-ну Терноп. обл.—15.VI 1948) — укр. рад. композитор, диригент і муз. педагог. Брат В. *Коссака* і К. *Рубчакової*. Закінчив Львів. консерваторію. Був хормейстром і диригентом *Театру товариства «Руська бесіда»*. В 1917—18 диригент укр. хору в Ташкенті, хорів у *Театрі Миколи Садовського* (1918—20), театрі ім. І. Франка (1921—22). З Й. *Стадником* вперше на укр. сцені 1904—14 поставив опери П. Чайковського, Б. Сметани, С. Монюшка, Д. Пуччіні, Ж. Бізе; оперети — Ж. Оффенбаха, К. Целлера, Й. Штрауса. Завершив оркестровку опери «Роксолана» Д. *Січинського*, написав музику до вистав («Вій», «Лісова пісня»). К.— автор романсів, маршів, обробок нар. пісень. *П. К. Медведик.*

КО́ССАК (Kossak) Юліуш (15.XII 1824, Вижниця, тепер Чернів. обл.— 3.II 1899, Краків) — польс. живописець. Навчався на юридичному ф-ті Львів. ун-ту і водночас вивчав малюнок у художника Я. Машковського. Ранні твори К. присвятив повстанню 1831 у Польщі. Писав пейзажі Волині, Поділля («Череда на Поділлі», 1886), жанрові («Полювання на Потиржицях», 1855; «Краківське весілля», 1899) та істор. («Зустріч Богдана Хмельницького з Тугай-Беєм», 1885; «В'їзд Яна Собеського до Відня», 1897) картини.

КО́СТА (Costa) Лусіу (н. 27.II 1902, Тулон, Франція) — браз. архітектор. У 1924 закінчив Нац. худож. школу в Ріо-де-Жанейро. В своїй творчості спирається на досвід *функціоналізму* та нац. традиції. Архіт. роботи: будинок М-ва освіти та охорони здоров'я (1937—43, в співавт. з О. *Німейєром*, А. Е. Рейді та ін.), житл. будинки (1948—54) в Ріо-де-Жанейро, павільйон Бразилії на Всесвітній виставці в Нью-Йорку (1939; в співавт. з Німейєром). К.— автор генплану м. Бразіліа (1957).

КОСТА́НДІ Киріак Костянтинович [21.IX (3.X) 1852, с. Дофіпівка, тепер у складі Одеси — 31.X 1921, Одеса] — укр. живописець. У 1870—74 навчався в Одес. рисувальній школі, 1874—82 — в петерб. АМ, академіком якої став з 1907. Член Т-ва *передвижників* (з 1897), член-засновник Т-ва пд.-рос. художників (1902—21 — його голова). К. створив картини побутового жанру («У хворого товариша», 1884, ДТГ; «В люди», 1885; «Сутінки», 1897, обидві — ДМУОМ). Зображував побутові мотиви на пейзажному тлі, здебільшого Одеси та її околиць («Гуси», 1888, ДРМ; «Старенькі», 1891; «Рання весна», 1892, обидві — ДМУОМ; «На терасі», 1899, Одес. худож. музей), малював пейзажі («З пташиного польоту», 1907; «Галки», 1915, обидві — Одес. худож. музей). Писав також портрети («Портрет М. Князєвої», 1898, Одес. худож. музей та ін.). З 1885 викладав в Одес. худож. училищі. Іл. див. на окремому аркуші, с. 240—241, а також до ст. *Живопис*, т. 4, с. 120—121.

Літ.: Афанасьєв В. К. К. Костанді. К., 1955

Й. Й. Косоногов.

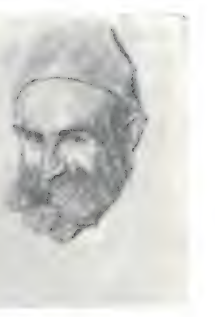

К. К. Костанді. Портрет роботи В. О. Серова. Олівець.

В. А. Коссак.

М. А. Коссак.

Герб Коста-Ріки.

КОСТА-РІКА

Площа — 50,9 тис. км²

Населення — 2,1 млн. чол. (1977, оцінка)

Столиця — м. Сан-Хосе

КО́СТА-РІ́КА, Республіка Коста-Ріка — держава в Центр. Америці. На Сх. омивається Карибським м., на Зх.— Тихим ок.

В адм. відношенні поділяється на 7 провінцій.

Державний лад. К.-Р.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1949. Глава д-ви й уряду — президент, що обирається населенням строком на 4 роки; має широкі повноваження. Орган законодавчої влади — Законодавча асамблея (57 депутатів; обираються населенням строком на 4 роки). Члени уряду призначаються президентом.

Природа. Тихоокеанське узбережжя К.-Р. розчленоване численними затоками та бухтами; берег Карибського м. вирівняний, заболочений. На більшій частині тер. країни — гірські хребти *Кордільєр* з конусами згаслих і діючих вулканів. Найвища вершина — г. Чірріпо-Гранде (вис. 3820 м). Бувають землетруси. Вздовж мор берегів та на Пн.— низовини. Поклади заліз. руди, сірки, бокситів, нафти, марганцю, міді, титану, ртуті, золота, срібла та ін. Клімат субекваторіальний і тропічний, пасатний. На низовинах пересічна т-ра січня +23°, липня +25°. Опадів на Сх. країни до 3000 мм на рік, на Зх. 1000—1500 мм. Річкова сітка густа. Найбільші річки — Сан-Хуан, Ріо-Фріо (в нижній течії судноплавні). Бл. 65% тер. країни вкрито вічнозеленими вологими тропічними лісами, на Зх. поширена *савана.*

Населення. Осн. населення — костариканці — гол. чин. нащадки іспан. колоністів 16—17 ст. (80%). Живуть також метиси (10%), негри й мулати (7%). Корінних жителів — індіанців (брибрі, борука та ін.) — менше 1%. Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас.— 40,6 чол. на 1 км² (1977, оцінка). Міськ. населення — понад 36%. Найбільші міста: *Сан-Хосе, Лімон.*

Історія. До іспан. завоювання К.-Р. населяли індіан. племена. Узбережжя К.-Р. відкрив Х. *Колумб* 1502. Іспан. колонізація почалася 1513. 15.IX 1821 К.-Р. була проголошена незалежною. У 1822 К.-Р.— в складі мекс. імперії, 1823—38 — федерації Сполучені провінції Центр. Америки. В 1838 К.-Р. відділилася в самостійну д-ву. З 2-ї пол. 19 ст. в країну проникав англ. та амер. капітал. Під впливом Великого Жовтня в К.-Р. зростав робітн. рух. У 1931 засн. Компартію (з 1943 — Партія Нар. авангард К.-Р.). В 1941 К.-Р. оголосила війну фашист Німеччині. Уряд Р. А. Кальдерона Гуардії (1940—44) під тиском трудящих провів ряд бурж.-демократичних реформ. У 1948 при підтримці США в К.-Р. розв'язано громадян. війну. Реакція перемогла при підтримці військ диктатора Нікарагуа А. Сомоси. В 1953—58 уряд, що спирався на серед. і дрібну буржуазію, зміцнив держ. сектор в економіці. Правобурж. уряди (1958—70) сприяли посиленню позицій капіталу США. В 1967 К.-Р. вийшла з Центр.-амер. ради оборони (засн. 1965). У 70-х рр. у К.-Р. посилилася класова й політ. боротьба. Уряд країни 1970—74 вжив ряд заходів щодо демократизації внутріполіт. життя, зміцнення нац. суверенітету. В 1970—73 нормалізовано відносини з соціалістич. країнами. В 1974—78 проведено націоналізацію деяких іноз. нафт. компаній або заборонено продовження контрактів з ними. В 1978 президентом обрано кандидата блоку правих партій Р. Карасо Одьйо. З 1945 К.-Р.— член ООН. К.-Р.— член *Організації американських держав, Організації центральноамериканських держав, Центральноамериканського спільного ринку.* Дипломатичні відносини з СРСР встановлено 1944 (фактично 1971). В 1970 між СРСР і К.-Р. підписано торг. угоду.

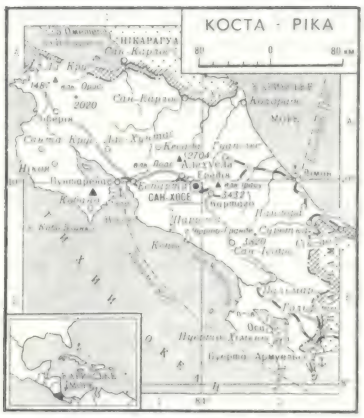

Є. Г. Лапшев.

Політичні партії, профспілки. Партія Національне визволення, засн. 1945. Нац.-реформістська. Партія Національне об'єднання, засн. 1965. Блок реакційних партій торг.-пром. буржуазії. Національна незалежна партія, засн. 1970. Реакційна. До лівої коаліції входять Костариканська соціалістична партія (засн. 1972), *Партія Народний авангард Коста-Ріки* (засн. 1931, легальна з 1975). Загальна конфедерація костариканських трудящих, засн. 1952. Входить до ВФП. Костариканська конфедерація трудящих-демократів, засн. 1943. Входить до МКВП та ОРІТ.

Є. Г. Лапшев.

Господарство. К.-Р.— агр. країна з низьким рівнем розвитку економіки. Міцні позиції в г-ві країни посідає іноз. капітал (гол. чин. США). Уряд вживає заходів щодо обмеження засилля іноз. монополій. Держ. сектор контролює банки, енергетику, нафтопереробку, виробн. спиртних напоїв, більшу частину з-ць і ряд торг.-пром. компаній; частина викупленої в іноз. компаній землі розподілена серед селян. Основа економіки — с. г., в якому зайнято понад 35% самодіяльного населення країни. Переважають дрібні й середні сел. г-ва. Понад 60% с.-г. продукції експортується. Гол. експортні культури (збір, тис. т, 1977): кава — 79, банани — 1230. З тех. культур вирощують цукр. тростину, абаку (текст. банан), тютюн; для власного споживання — рис, кукурудзу, сорго, цитрусові тощо. Розводять (поголів'я, тис., 1977): велику рогату худобу — 1951, свиней — 215, овець і кіз. Розвинуте рибальство. У пром-сті зайнято бл. 14% самодіяльного населення. Розробляють невеликі родовища золота і срібла, на узбережжі випарюють сіль з мор. води. В обробній пром-сті провідне місце належить переробці с.-г. сировини (1976 — 200 тис. т цукру, 23 тис. т пальмової олії); є підприємства по переробці деревини, нафти; текст., взут., буд. матеріалів пром-сть. Іноз. компаніям належать з-ди автопокришок, автоскладальний, цементний, мінеральних добрив, радіоапаратури, електроламповий та ін. У 1976 вироблено 1646 млн. кВт · год. електроенергії. Осн. пром. центр — Сан-Хосе. Довж. (тис. км, 1977): з-ць — 1,3, автошляхів — 24,6 (у т. ч. 2,4 — з твердим покриттям). Гол. морпорти — Лімон і Пунтаренас. Поблизу Сан-Хосе — міжнар. аеропорт Ель-Коко. З К.-Р. вивозять банани (16% світового експорту), каву, какао, велику рогату худобу й м'ясо, хім. товари та ін.; довозять пром. товари, трансп. засоби й устаткування, паливо тощо. Осн. торг. партнери — США, ФРН, Японія, країни Центр. Америки. Розвиваються торг.-екон. відносини з СРСР (розробка технологічних проектів, поставки пром. устаткування, підготовка нац. кадрів, спорудження ГЕС «Борука» на Пд. країни тощо). Грош. одиниця — *колон.* 8,57 колона = = 1 дол. США (грудень 1977).

Д. В. Сущевський.

Медичне обслуговування. В 1975 було 7,5 тис. ліжок (4,2 ліжка на 1 тис. ж.); мед. допомогу подавали (1976) 13 тис. лікарів (1 лікар на 1,5 тис. ж.), 360 зубних лікарів. Лікарів готують на мед. факультеті ун-ту в Сан-Хосе. В К.-Р. в основному держ. система мед. обслуговування.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. У 1977 письменних було 90% нас. У 1973 проголошено обов'язкове 9-річне навчання, але фактично обов'язковою є лише поч. школа. Всі ступені освіти безплатні. Строк навчання в поч. школі 6, у середній — 5 (3 + 2) років. У 1976/77 навч. р. у поч. школах було 375,1 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 143,4 тис.

Вищі навч. заклади: Ун-т К.-Р. у Сан-Хосе (засн. 1843; в 1976/77 навч. р.— 28,4 тис. студентів) і Нац. ун-т у м. Ередія (засн. 1973; в 1976/77 навч. р.— 8,5 тис. студентів). У Сан-Хосе — Академія лінгвістики (засн. 1923), Академія історії та географії, Нац. комісія по атомній енергії (засн. 1967), Нац. наук. фонд країни, Нац. ін-т географії (засн. 1944) та ін. наук. установи. Нац. б-ка (засн. 1888), б-ка ун-ту, Нац. музей (засн. 1887) і Нац. театральна галерея, усі — в Сан-Хосе. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1978 в К.-Р. виходило 7 щоденних газет заг. тиражем 235 тис. прим. і бл. 15 ін. видань. Щоденні: «Гасета» (з 1978) — урядовий бюлетень; «Ексельсіор де Коста Ріка» (з 1974), «Пренса лібре» («Вільна преса», з 1889), «Републіка» (з 1950) — незалежні; «Ора» («Час», з 1946) — орган Партії Нац. визволення; «Насьйон» («Нація», з 1946) — консервативна. Щотижнева газ. «Лібертад» («Свобода», з 1962) — орган Партії Нар. авангард К.-Р. Радіомовлення й телебачення — під управлінням урядового Департаменту нац. контролю радіо-телебачення (засн. 1954). Телебачення — з 1960.

Література К.-Р. як самостійна почала розвиватися після проголошення незалежності (1821). Нац. мотиви — провідні для поетів, які 1890—91 видали колективну зб. «Костариканська ліра». На поч. 20 ст. прозаїки Х. Гарсіа Монхе, М. Гонсалес Селедон, драматурги К. Д. Уренья, Е. Кальсамілья та ін. у своїх творах зображували нар. побут. Антиімперіалістичне спрямування притаманне романам 10—30-х рр. К. Гахіні, Х. Кардони, усій творчості письменниці-комуністки Кармен Ліри (М. І. Карвахаль). Соціально-критичні тенденції в 30—60-х рр. розвинулися в романах К. Л. Фальяса, Х. Маріїа Каньяса, Х. Гутьєрреса, Ф. Доблеса, новелах Х. Л. Санчеса, Д. Гальєгоса Тройо, Ф. Дурана Айанегі, віршах Х. М. Селедона, Г. Доблеса, А. Монтеро Вегі, Е. Хенкінса Доблеса, Р. Соси. Окремі оповідання костариканських письменників перекладено укр. мовою («Всесвіт», 1971, № 5).

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

Мистецтво. Давнє мист. індіанців К.-Р. пов'язане з цивілізаціями Мексіки, Панами й Колумбії (вівтарі з каменю, прикрашені рельєфами, фігурки людей і тварин; керамічні статуетки й поліхромний посуд; фігурки й підвіски з сплаву золота й міді). Живопис з'явився в 19 ст., в 20 ст. до зображення нар. життя звернулися скульптор Ф. Суньїга, живописець М. Хіменес, гравер Ф. Амігетті. Серед нар. ремесел поширені: гончарство, ткацтво, плетіння, різьблення і розпис дерев'яних возів. У містах Ередії та Оросі збереглися церкви 18 ст., побудовані у формах *бароко.*

А. М. Кантор.

Літ.: Коста-Рика. В кн.: Латинская Америка. М., 1976; Формирование национальных литератур Латинской Америки. М., 1970.

КОСТЕ́ЛЬНИК Володимир (н. 9. X 1930, с. Петровці у Сремі, тепер СФРЮ) — укр. письменник і журналіст у Югославії. Журналістську освіту здобув у Белграді. Гол. редактор укр. журн. «Нова думка» (з 1971), засновник і один з керівників «Союзу русинів-українців Хорватії». Пише укр. і сербохорват. мовами. В романах «Земле моя» (1967) і «Бісерні стежки» (1971) показав участь русинів-українців у нар.-визвольній війні Югославії 1941—45. Виступає і як історик. Автор книги «Під червоним прапором. Хроніка участі русинів-українців у народно-визвольній боротьбі Югославії» (1971), статей з історії Закарпаття 16—18 ст.

Тв.: [Оповідання]. В кн.: Там, коло Дунаю... Ужгород, 1976.

О. В. Мишанич.

КОСТЕ́ЛЬНИК Гавриїл (1886, с. Руський Крстур, тепер СФРЮ — 1948) — греко-католицький священик, письменник і публіцист. Професор духовної академії у Львові. Перебуваючи на ідеалістичних позиціях, К. разом з тим виступав з критикою *папства* і церк. унії (див. *Брестська унія 1596*), викриваючи їх як знаряддя католицької експансії на Схід. У 1945 очолив ініціативну групу греко-католицького духівництва, яка підготувала скликання *Львівського церковного собору 1946*, що проголосив скасування унії і об'єднання з *Руською православною церквою*. Вбитий агентом *Ватікану.*

І. І. Мигович.

КОСТЕ́НКО Анатоль Ілліч [н. 4 (17).VIII 1908, с. Балаклія, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. письменник і літературознавець. В 1931 закінчив Полтав. ін-т народної освіти. З 1932 виступав з літ.-критичними статтями. Як літературознавець досліджує головним чином творчість Т. Шевченка і Лесі Українки. Автор праць «Шевченко в революційно-демократичному оточенні» (1934), «Поети комсомолу» (1936), «Мемуари як джерело вивчення життя і творчості Шевченка» (1958), «Шевченко в мемуарах» (1965), «Співачка досвітніх огнів» (1963) та ін. В жанрі худож. біографії написав книги «Леся Українка» (1971), «Оживуть степи...» (1977, у співавт.).

Ф. К. Сарана.

КОСТЕ́НКО Валентин Григорович [16 (28).VII 1895, с. Уразово, тепер Валуйського р-ну Белгород. обл.— 14.VII 1960, Харків] — укр. рад. композитор, педагог і музикознавець. У 1921 закінчив Петрогр. консерваторію. З 1923 — професор Харківського музично-драматичного ін-ту та музичний керівник Українського радіо. Твори: опери («Кармелюк», 1930; «Назар Стодоля»; «Карпати», 1932), балет «Відроджений степ», твори для оркестру, інструментів, вокальна музика; музикознавчі праці.

КОСТЕ́НКО Ліна Василівна (н. 19.III 1930, м. Ржищів Київ. обл.) — укр. рад. поетеса. Закінчила Літературний ін-т ім. М. Горького (1956). Друкується з поч. 50-х рр. Автор поетичних зб-к «Проміння землі» (1957), «Вітрила» (1958), «Мандрівки серця» (1961) та ін., історичного роману у віршах «Марусся Чурай» (1979). Ліричні вірші й поеми К. відзначаються психологізмом, багатою образністю.

Тв.: Над берегами вічної ріки. К., 1977; Маруся Чурай. К., 1979; Неповторність. К., 1980; Рос. перекл.— Лучи земли. М., 1960.

КОСТЕ́НКО Михайло Полієвктович [16 (28).XII 1889, с. Вейделівка, тепер Валуйського р-ну Белгородської обл. — 18.XII 1976, Ленінград] — рад. вчений у галузі електротехніки, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив (1918) Петрогр. (тепер Ленінгр.) політех. ін-т, викладав у ньому. В 1929—32 працював на з-ді «Електросила», 1935—36 — на Харків. електромех. з-ді. З 1939 — в установах АН СРСР, 1955—66 — директор Ін-ту електромеханіки АН СРСР. Осн. праці — з теорії електр. машин і методів експериментального дослідження і проектування їх; застосування електр. тяги на змінному струмі; перетворення змінного струму на постійний; електродинамічного моделювання енерг. систем. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951. Ленінська премія, 1958.

Л. В. Костенко.

КОСТЕ́НКО Сергій Петрович (1868, Київ — 1900, Париж) — укр. живописець. У 1884—89 навчався в Київ. рисувальній школі М. Мурашка, де пізніше викладав. Брав участь у розписах Володимирського собору в Києві. Твори: «З базару», «За уроком», «Над Дніпром» (всі — 1891, два останні — в ДМУОМ), «Морозивник» (1892), «Біля звіринця» (1894).

М. П. Костенко.

КОСТЕ́НКО Федір Якович [10 (22).II 1896, слобода Велика Мартинівка, тепер смт, центр Мартинівського р-ну Ростов. обл.— 25.V 1942] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1940). Член Комуністичної партії з 1921. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1941 закінчив курси при Академії Генштабу. В 1939 командував корпусом, який брав участь у визволенні Зх. України. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. 26-ю армією, в жовтні — листопаді 1941 — команд. військами Брян., з грудня 1941 — Пд.-Зх. фронтів. З квітня 1942 — заст. команд. військами Пд.-Зх. фронту. К. загинув під час боїв у районі Харкова. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медаллю.

КОСТЕР (справж. прізв.— Янсен) Лауренс (бл. 1370, м. Гарлем, Голландія — 1440) — один з гадаких першодрукарів Європи. Був паламарем. За деякими відомостями, К. між 1426 і 1440 виливав з олова в піщаних формах рухомі літери для друкування шкільних лат. підручників — т. з. донатів. Одна з книг, друкування яких приписується К.,— «Дзеркало людського порятунку» за Петра І була завезена в Росію. Щодо К., як і ін. гаданих попередників Й. *Гутенберга,* в літературі ве-

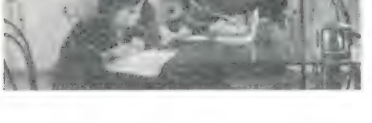

С. П. Костенко. За уроком. 1891. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

В. М. Костецький.

П. А. Костичев.

Костолуз звичайний.

деться полеміка. Див. *Книгодрукування*.

КОСТЕ́Р Шарль де (1827—79) — бельг. письменник. Див. *Де Костер* Ш.

КОСТЕ́ЦЬКИЙ Борис Іванович [н. 20.III (2.IV) 1910, с. Тетіїв, тепер місто Київ. обл.] — укр. рад. учений, д-р тех. наук (з 1951), проф. (з 1954), засл. діяч науки УРСР (з 1980). У 1940 закінчив Урал. індустр. (тепер політехніч., м. Свердловськ) ін-т. В 1946—54— на наук. роботі в ін-тах АН УРСР, 1954—66— проф. Київ. ін-ту інженерів цивільної авіації; з 1966— Укр. с.-г. академії. Праці з питань якості поверхні металів, надійності й довговічності машин.

КОСТЕ́ЦЬКИЙ Володимир Миколайович [28.VIII (10.IX) 1905, с. Холми, тепер смт Корюківського р-ну Черніг. обл.— 26.V 1968, Київ] — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1960), чл.-кор. АМ СРСР (з 1967). Член КПРС з 1940. В 1922—28 навчався у Київ. художньому ін-ті у Ф. *Кричевського*. Перші малюнки К. присвячені шахтарям і металургам Донбасу. Серед ранніх творів: «Більшовицька листівка в казармах інтервентів» (1935), «Допит ворога»(1937), обидва — в ДМУОМ; «Т. Шевченко на засланні. Після муштри» (1939, Київ. музей Т. Г. Шевченка). В період Великої Вітчизн. війни 1941—45, перебуваючи в діючій армії, створив плакати, листівки, портрети солдат та офіцерів Рад. Армії. В післявоєнні роки — автор картин («Повернення», 1947; «Вручення партійного квитка», 1959, обидві — в ДМУОМ). З 1937 викладав у Київ. худож. ін-ті, з 1947 — професор Нагороджений орденом «Знак Пошани» і медалями. Іл. див. на окремому аркуші, с. 256—257.

КОСТЕ́ЦЬКИЙ Платон Іванович (2.VII 1832, с. В'яцковичі, тепер с. Вербівка Самбірського р-ну Львів. обл.— 1.V 1908, Львів) — укр. і польс. письменник і журналіст бурж.-консервативного напряму. Навчався у Львів ун-ті В 1854—55 редагував газ. «Зоря галицька», в наступні роки — співробітник і редактор ряду польс. періодичних видань у Львові. Автор зб. віршів «Поезії Платона Костецького» (1862), повісті «Перекинчик бусурманський» (1875; обидві — укр. мовою) і багатьох статей польс. мовою на суспільно-політ. і літ. теми. *Р. Ф. Кирчів.*

КОСТИ́Р Микола Трохимович (1818, с. Чернятин, тепер Калинівського р-ну Вінн. обл.— 14.VIII 1853, Валки, тепер місто Харків. обл.).— вітчизн. філолог. Закінчив Київ. ун-т (1839). Працював у Київ., потім у Харків. ун-ті (1851—53). Автор праць: «Предмет, метод і мета філологічного вивчення російської мови» (1848—50), «Філологічні дослідження в Переяславі та Києві» (1851—52).

С. І. Білокінь.

КОСТИ́РКО Петро Федорович [н. 2 (14).II 1897, с. Лави, тепер Сосницького р-ну Черніг. обл.] — укр. рад архітектор. У 1930 закінчив Київ. худож. ін-т. Вчився у П. *Альошина*, О. *Вербицького* та В. *Кричевського*. Споруди: перша ТЕЦ у Києві (в співавт. з Кричевським, 1931—36), житл. будинок письменників «Роліт» на вул. Леніна в Києві (1931—34), *Канівський музей-заповідник Т. Г. Шевченка* (в співавт. з Кричевським, 1936—38). Автор реконструкції будинку історико-краєзнавчого музею (кол. земство) в Полтаві (1960) та архіт. частини надмогильних пам'ятників — арх. О. Вербицькому (1960), письменникові Ю. Яновському (1961) в Києві (обидва — з скульптором І. Макогоном), пам'ятника П. Запорожцю в Білій Церкві (скульптор І. Кавалерідзе, 1971). Професор Київ. худож. ін-ту з 1963.

КОСТИ́СТІ РИ́БИ (Teleostei) — надряд *кісткових риб*. Скелет кістковий, хребці двовгнуті. Тіло вкрите циклоїдною чи ктеноїдною *лускою* або шипиками і кістковими пластинками, іноді голе. Довж. від 0,75 см (бичок пандака) до 6 м (меч-риба). Морські, солонуватоводні, прісноводні, прохідні, напівпрохідні. Роздільностатеві, є гермафродити (напр., морський карась). Запліднення зовнішнє (відкладають у воду ікру), рідше — внутрішнє (народжують мальків, напр. бельдюга, гупі). Живляться рослинною чи тваринною їжею. Поширення всесвітнє. Відомо 40 рядів, бл. 20 тис. видів, з них в СРСР понад 1000 видів, у т. ч. на Україні — 170. Серед К. р. такі види, як *лящ, сазан, лин, тараня, судак*, окунь, *кета, горбуша, скумбрія, тріска* та ін. К. р.— найважливіші об'єкти промислу (98% світового вилову риби) та рибництва. Походять від *кісткових ганоїдів*; відомі з тріасу.

А. Я. Щербуха.

КО́СТИЧЕВ Павло Андрійович [12 (24).II 1845, Москва — 21.XI (3.XII) 1895, Петербург] — рос. вчений, один з основоположників сучасного *грунтознавства*. Н. в сім'ї кріпака Закінчив Петербурзький землеробський ін-т (1869). За участь в революц. студент. русі 1869 був заарештований. З 1876 — викладач, пізніше проф. Петербурзького землеробського ін-ту і Петербурзького ун-ту. З 1885 працював у міністерстві землеробства і держ. майна (з 1894 — директор департаменту землеробства). Осн. праці К. присвячені вивченню біол. особливостей грунтоутворення і способів підвищення *родючості грунтів*. К. розробив учення про *структуру грунту*, уточнив саме поняття про *грунт*, показав, що грунтоутворення являє собою біол. процес, пов'язаний з розвитком рослинності і мікроорганізмів. Цінними є праці К. про грунти чорноземної області Росії, про утворення і властивості *перегною*, про боротьбу з *посухою*, про обробіток, удобрення і *вапнування грунтів*. К. вивчив олешківські піски і розробив рекомендації щодо їх поліпшення; прийшов до висновку, що в степу на чорноземах може рости деревна рослинність, якщо в перші роки захищати її від бур'янів; був прибічником організації для селян шкіл, курсів і лекцій з питань землеробства. К.— автор першого в Росії підручника «Грунтознавство» (чч. 1—3, 1886—87). *Тв.:* Избранные труды. М., 1951. *Літ.:* Власюк П. А. Видатний російський вчений-грунтознавець П. А. Костичев. К., 1951; Храпков С. А. Профессор П. А. Костычев. М., 1972.

КО́СТИЧЕВ Сергій Павлович [26.IV (8.V) 1877, Петербург — 21.VIII 1931, Алушта] — рос. рад. мікробіолог, фізіолог і біохімік рослин, академік АН СРСР (з 1923). Син П. А. *Костичева*. Закінчив фіз.-матем ф-т Петерб. ун-ту (1900); з 1916 — зав. кафедрою фізіології рослин цього ж ун-ту. З 1923 — директор Ін-ту дослідної агрономії (з 1930 — Ін-т с.-г. мікробіології ВАСГНІЛ). Праці К. присвячені вивченню дихання рослин (К. довів генетичний зв'язок між *диханням* і *бродінням*); питанням *фотосинтезу*, засвоєння рослинами азоту, грунтової мікробіології, анатомії рослин тощо.

КОСТІ́Н Микола (бл. 1660 — вересень 1712) — молд. літописець. Син Мирона *Костіна*. Освіту здобув у Яссах і Львові. Ідеолог боярства. Автор «Літопису Землі Молдавської від створення світу до 1601», «Літопису Землі Молдавської 1709—1711», які містять значний матеріал з історії України, зокрема про *Полтавську битву 1709, Прутський похід 1711* тощо.

КОСТІ́Н Мирон (лютий 1633 — 18.XII 1691, м. Роман, тепер СРР) — молдавський держ. діяч і літописець. Ідеолог боярства, прибічник молд.-польс. зближення. До 1652 жив на Україні. Автор «Літопису Землі Молдавської від Арона-воєводи» (охоплює 1595—1661), «Про рід молдаван...» та ряду творів з історії Молдавії польс. мовою. Один з розділів «Літопису...» присвячено висвітленню (тенденційному) історії укр. козацтва. В ньому зокрема, розповідається про *Берестецьку битву 1651*, бої з військом Т. *Хмельницького* в Молдавії 1652, 1653 (зокрема про *Сучавську оборону 1653*), учасником яких на польс. боці був автор твору.

КОСТІ́НА Клавдія Федорівна [13 (26).I 1900, м. Покров, тепер Влад. обл.— 4.VI 1978, Ялта] — укр. рад. учений в галузі плодівництва, доктор біологічних наук (з 1952), засл. діяч науки УРСР (з 1962). В 1925 закінчила Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва. Працювала в Нікітському бот. саду (1925—27 і 1941). Всесоюзному н.-д. ін-ті рослинництва (1927—41), Плодоовочевому ін-ті в Мічурінську (1941—44). З 1944 — ст. науковий співробітник Нікітського бот. саду. Праці з питань систематики, сортовивчення й селекції плодових культур. Вивела й виділила понад 90 сортів абрикоса, сливи та аличі. Створила унікальну колекцію плодових рослин (понад 500 сортів і форм абрикоса, кілька сотень сортів і форм сливи та аличі). Нагороджена орденом Леніна Держ. премія СРСР, 1952.

КОСТКИ НАПЕ́РСЬКОГО ПОВСТА́ННЯ 1651 — антифеод. селянське повстання в Речі Посполитій, очолене польс. шляхтичем О. Л. Косткою Наперським (справж. прізв.— Бзовський). Почалося у червні в Підгаллі (район Прикарпаття) під впливом *визвольної війни українського народу 1648—54*, незабаром поширилося за його

1
2
3
4

5
6
7

8
9
10

11

12

До ст. **Карпенко-Карий І. К.**

1. Брати Тобілевичі: Микола Садовський, Іван Карпенко-Карий (стоїть) та Панас Саксаганський.

Карпенко-Карий у ролях:

2. Шельменко («Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка).

3. Іван («Безталанна» І. Карпенка-Карого).

4. Хома («Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького).

Сценивистав п'єс І. Карпенка-Карого:

5. «Сава Чалий». Театр М. Садовського. Київ. 1907. (У ролі Сави Чалого — М. Садовський).

6. «Хазяїн». Театр «Березіль». Харків. 1932.

7. «Суєта». Український народний театр у Пряшеві. ЧССР. 1957.

8. «Безталанна». Львівський державний академічний український драматичний театр імені М. Заньковецької. 1954.

9. «Мартин Боруля». Київський державний український драматичний театр імені І. Франка. 1974.

10. «Житейське море». Київський державний український драматичний театр імені І. Франка. 1971.

11. «Чумаки». Кіровоградський обласний український музично-драматичний театр імені М. Кропивницького. 1956.

12. Кадр із кінофільму «Сто тисяч». Кіностудія імені О. П. Довженка. 1964.

До ст. **Квітка-Основ'яненко Г. Ф.**

1. «Сватання на Гончарівці». М. Кропивницький у ролі Стецька (вперше виступив 1871). **2.** «Шельменко-денщик». Сцена з вистави трупи М. Кропивницького. 1880. **3.** «Сватання на Гончарівці». Сцена з вистави Донецького українського драматичного театру. 1937. **4.** Актори Львівського українського драматичного театру імені М. Заньковецької — учасники вистави «Шельменко-денщик» на фронті. 1943. **5.** «Шельменко-денщик». В ролі Шельменка — артист О. М. Дорошевич. Центральний театр транспорту. 1946. **6.** «Шельменко-денщик». Сцена з вистави Київського українського драматичного театру імені І. Франка. 1964. **7.** «Маруся». Ілюстрація художника М. І. Компанійця. 1978. **8.** «Пан Халявський». Ілюстрація художника І. С. Їжакевича. 1941. **9.** «Пан Халявський». Ілюстрація художника А. Д. Базилевича. 1978. **10.** «Шельменко-денщик». Кадр з фільму Київської кіностудії імені О. П. Довженка. 1957. **11.** «Сватання на Гончарівці». Кадр з фільму Київської кіностудії імені О. П. Довженка. 1958.

1
2

До ст. **Котляревський І. П.**

1. «На переправі». Картина І. С. Їжакевича і Ф. З. Коновалюка. 1950. **2.** «Енеїда». Іл. В. О. Корнієнка. 1904. **3.** «Енеїда». Іл. Г. І. Нарбута. 1919. **4.** «Енеїда». Іл. О. Г. Данченка. 1969. **5.** «Москаль-чарівник». Барельєф на пам'ятнику І. П. Котляревському в Полтаві. Скульптор Л. В. Позен. 1903. **6.** «Енеїда». Іл. О. М. Довгаля. 1961. **7.** «Енеїда». Іл. А. Д. Базилевича. 1969. **8.** «Енеїда». Сцена з вистави Запорізького театру ім. М. Щорса. 1978. **9.** «Наталка Полтавка». Сцена з вистави Ташкентського узбецького театру ім. Мукімі. 1968. **10.** «Наталка Полтавка». Сцена з вистави театру ім. М. Заньковецької. Запоріжжя. 1932. **11.** «Енеїда». Сцена з опери М. Лисенка. Київський театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. 1960. **12.** Кадр з телефільму «Наталка Полтавка». Укртелефільм. 1978.

3
4
5
6

7
8
9

10
11
12

До ст. **Кропивницький М. Л.**

1. М. Л. Кропивницький.1890-і рр. М. Л. Кропивницький у ролях: **2.** Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка). **3.** Балтиз («Олеся» Кропивницького). **5.** Карась («Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулака-Артемовського). **11.** Коваль («Невольник» Кропивницького за Шевченком). **12.** Бичок («Глитай, або ж Павук» Кропивницького). **13.** Іван Непокритий («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького). **6.** М. Л. Кропивницький серед акторів власної трупи (80-і роки 19 ст.). **7.** М. Л. Кропивницький М. К. Садовський і М. К. Заньковецька.1880-і рр.Сцени з вистав за п'єсами М. Л. Кропивницького **4.** «Доки сонце зійде, роса очі виїсть». Трупа М. П. Старицького. 1883. **8.** «Зайдиголова». Трупа М. Л. Кропивницького. 1890 і рр **9.** «Замулені джерела». Кіровоградський український музично-драматичний театр імені М. Л. Кропивницького. 1959. **10.** «Дай серцю волю, заведе в неволю». Київський український драматичний театр імені І. Франка, 1953.

До ст. **Киргизька РСР.**

1. В горах Терскей-Ала-Тоо.
2. Фрунзе. Панорама центральної частини міста.
3. Гребля Токтогульської ГЕС.
4. Головний конвейєр Фрунзенського автоскладального заводу.
5. Видобування руди у високогірному кар'єрі Хайдаркенського ртутного комбінату.
6. Продукція Фрунзенського заводу сільськогосподарського машинобудування.
7. В одному з цехів Киргизького камвольно-суконного комбінату у Фрунзе.
8. Зрошувальний канал у Чуйській долині.
9. Бавовноприймальний пункт у Чуйській долині.
10. Вівці на гірському пасовищі.

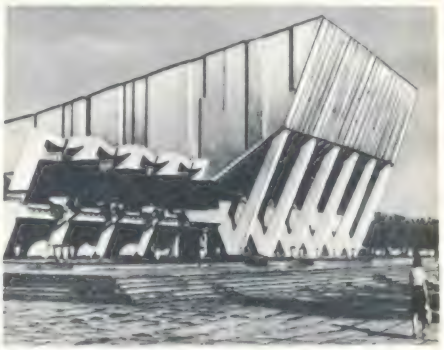

До ст. **Киргизька РСР.**

1. Мінарет в Узгені. 11 ст.
2. Мавзолей Манаса у верхів'ї р. Талас). 14 ст.
3. Киргизький театр опери та балету імені А. Малдибаєва у Фрунзе. 1955. Арх. О. І. Лабуренко.
4. Киргизький державний музей образотворчого мистецтва у Фрунзе. 1974. Арх. Ш. Джекшенбаєв, В. Назаров і Д. Ирискулив.
5. Палац спорту імені В. І. Леніна у Фрунзе. 1974.
6. Пам'ятник М. В. Фрунзе в місті Фрунзе. 1972. Скульптори Л. І. Дубиновський і А. М. Посядо.
7. Готель «Киргизстан» у місті Фрунзе. 70-і роки 20 ст.
8. С. О. Чуйков. Дочка чабана. 1956. Державна Третьяковська галерея в Москві.
9. Сцена з балету-ораторії «Материнське поле» К. Молдобасанова. Киргизький театр опери та балету імені А. Малдибаєва. 1975.
10. Танець «Журавлі» у виконанні ансамблю танцю Киргизької державної філармонії.
11. Л. О. Ільїна. Мати. Лінограврюра. 1963.
12. Кадр з фільму «Білий пароплав». Реж. Б. Шамшієв. 1977.

1
2

3
4
5

6
7

До ст. **Китай.**

1. Велика китайська стіна.
2. Пекін. На одній з центральних вулиць.
3. Терасовані поля в провінції Сичуань.
4. Караван верблюдів у пустелі.
5. Вилов риби в нижній течії ріки Чжуцзян.
6. Панорама центральної частини Шанхая.
7. Вид частини міста Наньчана.
8. В одному з цехів Уханьської бавовняної фабрики.
9. Аньшаньський металургійний комбінат.
10. Обробіток рисового поля.

8

9
10

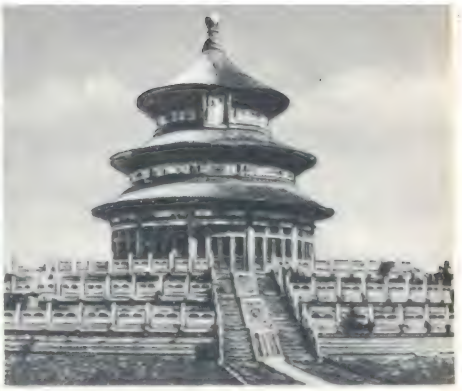

До ст. **Китай.**

1. Пагода Суньюеси в провінції Хенань. 523. **2.** Храм в Цзінци біля міста Тайюаня, провінція Шаньсі. 1168. **3.** «Храм молитви за річні жнива» ансамблю «Храму неба» в Пекіні. 1420; перебудований 1743. **4.** Внутрішній двір «Забороненого міста» і ворота Тайхеминь у Пекіні. 17 ст. **5.** Сюй Бейхун. Коні. Туш. 1953. **6.** Модель пагоди. Срібло. 19 ст. **7.** Статуетка «Буддійське божество Гуанинь». Фарфор. 16 ст. **8.** Посудина для жертовних узливань (гуей). Нефрит. Період Чжоу (11—3 ст. до н. е.). **9.** Культова посудина у формі птаха. Бронза з інкрустацією. 13—14 ст. **10.** Сцена з вистави «Скандал у небесному палаці». Пекінський музично-драматичний театр. **11.** Чжоу Фан. Ян Гуйфей після купання. Кінець 8 — початок 9 ст. **12.** Ці Байші. Білка. Туш, водяні фарби. Близько 1930. Музей Гугун. Пекін. **6**, 7, 8, **9** і 11 зберігаються в Музеї мистецтва народів Сходу в Москві.

1
2

3

4
5
6

До ст. **Корея** (КНДР).

1. Озеро «Трьох днів».
2. Супхунська ГЕС.
3. Панорама Пхеньяна.
4. Хімічний завод у районі міста Нампхо.
5. Добування залізної руди на руднику Унріул.
6. У прокатному цеху металургійного заводу в місті Соннімі.
7. В одному з цехів Кіянського тракторного заводу.
8. В цеху Пхеньянського текстильного комбінату.
9. Вилов риби.
10. Збирання рису.
11. Дощувальна установка на овочевому полі.
12. Загальний вигляд Сарівонської птахофабрики.

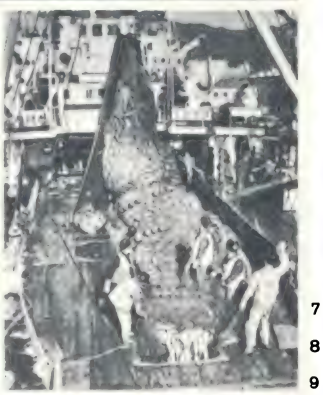

7
8
9

10
11
12

До ст. **Корея** (КНДР).

1. Брама Намдемун у Кесоні. 1393. Відбудована 1955.
2. Великий театр у Пхеньяні. 1960.
3. Палац культури ім. 8 лютого.
4. Вокзал у Пхеньяні. 1957.
5. Монумент Чхолліма в Пхеньяні. 1961. Скульптори Пак Чі Хон, Хан Єн Сік і Чо Тю Бон.
6. Державний університет імені Кім Ір Сена в Пхеньяні. 1972.
7. Мун Хак Су. Першоберезневий рух. 1958.
8. Виступ жіночої вокальної групи художнього ансамблю «Мансуде».
9. Ансамбль корейських народних інструментів.
10. О Дзонг Сам. На березі річки. Гіпс. 1958.
11. Пе Ун Сен. В гості. Кольорова гравюра на дереві. 1957.
12. Глечик з підглазурним розписом. Період Коре.

1
2

3

4
5
6

7
8
9

До ст. **Куба.**

1. Панорама Гавани.
2. Узбережжя Атлантичного океану.
3. Пальмова савана.
4. Вид частини міста Камагуея.
5. Добування нікелю на руднику в провінції Ольгін.
6. Цукровий завод
7. Тютюнова плантація в провінції Пінар-дель-Ріо.
8. Вилов риби.
9. Цементний завод у місті Нуевітасі.
10. Збирання цукрової тростини.
11. На птахофабриці.
12. Ферма по розведенню крокодилів.

10
11
12

До ст. **Куба.**

1. Собор на Пласа де ла Катедраль у Гавані. 1748—77.
2. Музей Революції в Гавані.
3. Університет у Гавані. 1883.
4. Фортеця Ла Реаль Фуерса. 1568—89 Арх. М. Асейтуно.
5. Школа імені В. І. Леніна в Гавані. 1974. Арх. А. Гаррудо.
6. Національний науково-дослідний центр у Гавані. 1960-і рр. Арх. Г. Лінес. Х. Гальван, О. Пайроль, С. Домінгес, К. Нойола і С. Ферро.
7. А. Гатторно. Ще кави, доне Ігнасіо? 1936.
8. В. Мануель Гарсіа. Циганка тропіків 1929.
9. Пам'ятник Хосе Марті в Гавані. Фрагмент. Скульптор Х. Х. Сікре, арх. А. Меса 1943.
10. С. Кабрера Морено. Збирання народного врожаю. Початок 60-х рр. 20 ст.
11. Кадр з фільму «Інший Франсіско» Реж. С. Хіраль. 1976.
12. Виступ Національного фольклорного ансамблю Куби. 1971.
13. Сцена з балету «Жізель» А. Ш. Адана (Жізель — А. Алонсо). Національний балет Куби. 1972.

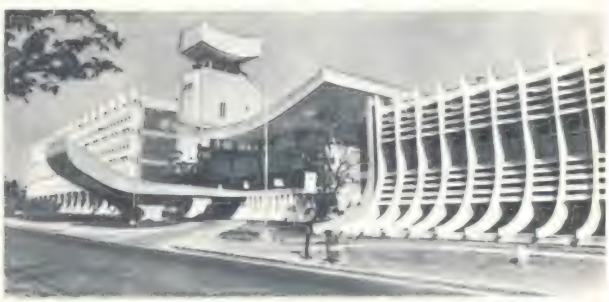

До ст. **Кіномистецтво.**
Кадри з фільмів:
1. Броненосець «Потьомкін». Реж. С. Ейзенштейн. 1928.
2. «Юність Максима». Реж. Г. Козинцев і Л. Трауберг. 1935.
3. «Балада про солдата». Реж. Г. Чухрай. 1956.
4. «Визволення». Реж. Ю. Озеров. 1971.
5. «Калина червона». Реж. В. Шукшин. 1973.
6. «Благання». Реж. Т. Абуладзе. 1969.
7. «Лютий». Реж. Т. Океєв. 1974.
8. «Золота лихоманка». Реж. Ч. Чаплін. 1925.
9. «Набережна туманів». Реж. М. Карне. 1936.
10. «Расьомон». Реж. А. Куросава. 1955.
11. «Мати Іоанна від ангелів». Реж. Є. Кавалерович. 1961.
12. «Сунична галявина». Реж. І. Бергман. 1957.
13. «Робітничий клас іде в рай». Реж. Е. Петрі. 1971.

До ст. **Кіномистецтво.**

Кадри з фільмів:

1. «Нічний візник». Режисер Г. Тасін. 1929.

2. «Земля». Реж. О. Довженко. 1930.

3. «Коліївщина». Реж. І. Кавалерідзе. 1933.

4. «Щорс». Реж. О. Довженко. 1939.

5. «Два дні». Реж. Г. Стабовий. 1927.

6. «Богдан Хмельницький». Реж. І. Савченко. 1941.

7. «Іванна». Реж. В. Івченко. 1960.

8. «Тарас Шевченко». Реж. І. Савченко. 1951.

9. «В бій ідуть тільки „старики“». Реж. Л. Биков. 1974.

10. «Камінний хрест». Реж. Л. Осика. 1968.

11. «Іду до тебе». Реж. М. Машенко. 1971.

12. «Дума про Ковпака». Реж. Т. Левчук. 1978.

1
2

До ст. **Космонавтика.**

1. Перший радянський штучний супутник Землі.

2. Перший у світі космонавт Ю. О. Гагарін.

3. Космічний корабель «Восход».

4. Вимпели, доставлені на Венеру автоматичною міжпланетною станцією «Венера-12».

5. Космічний корабель «Союз» і орбітальна станція «Салют» перед стикуванням (малюнок).

6. Космічний корабель «Союз» перед запуском.

7. Один з плавучих наукових центрів керування космічними польотами — судно «Космонавт Владимир Комаров».

8. Спускний апарат автоматичної міжпланетної станції «Луна-13» (малюнок).

3
4
5
6

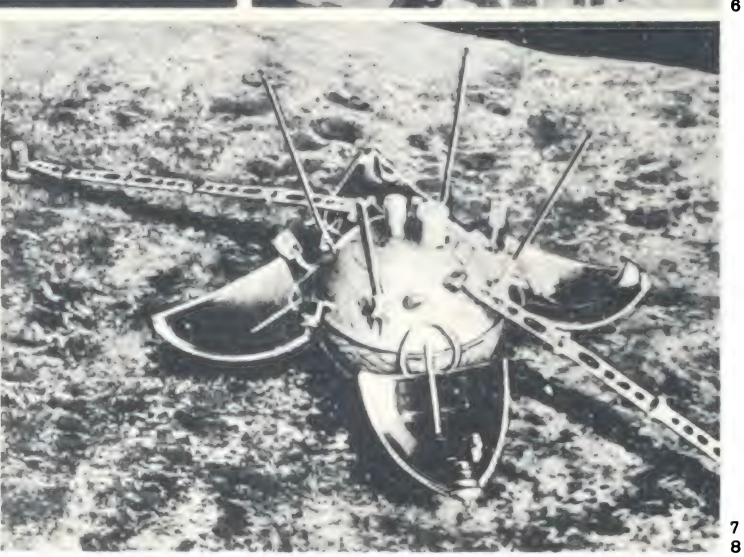

7
8

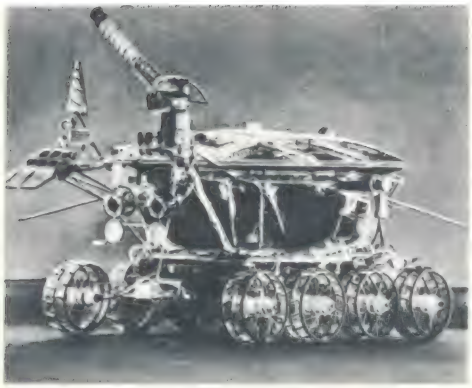

1
2
3

4
5

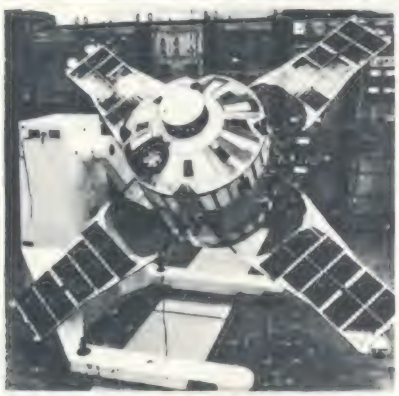

6

До ст. **Космонавтика.**

1. Самохідний апарат «Луноход-1».
2. Посадка на Місяць автоматичної міжпланетної станції «Луна-16» (малюнок).
3. Вихід О. А. Леонова у відкритий космос.
4. Стикування кораблів «Союз» і «Аполлон» (малюнок).
5. Американський астронавт Дж. Ірвін на Місяці.
6. Французький супутник «Сніг-3», запущений радянською ракетою-носієм.
7. Космонавти П. І. Климук і В. І. Севастьянов ведуть телерепортаж з борту космічного корабля «Союз-18».
8. Радянський центр керування польотами.

7
8

межі. У повстанні брали участь польс. і укр. селяни. Повстанці, оволодівши замком Чорштин, готувалися до походу на Краків. Польс. уряд, наляканий розмахом повстання, вжив термінових заходів. Війська, зібрані краківським єпископом, 24.VI захопили Чорштин. На поч. липня повстання було придушене, Костку Наперського страчено.

КОСТОЛУ́З, костогриз, дубоніс (Coccothraustes) — рід птахів родини *в'юркових*. В СРСР, у т. ч. в УРСР, 1 вид — К. звичайний (*C. coccothraustes*). Довж. тіла 167—190 мм, маса 49,5—70 г, голова велика, дзьоб широкий і високий. Забарвлення переважно буре. Поширений в серед. і пд. смузі Євразії і Пн. Африці; в УРСР — гніздовий птах Полісся та Лісостепу, під час перельотів буває і в Степу. Оселяється переважно в листяних лісах, садах і парках. Кладку в квітні — травні з 3—7 яєць насиджує самка бл. 14 днів. Живиться костолуз насінням клена, бука, кісточками вишні, сливи та плодами ін. рослин.

КОСТОМА́РОВ Микола Іванович [4 (16).V 1817, с. Юрасовка, тепер Ольховатського р-ну Ворон. обл.— 7 (19).IV 1885, Петербург] — укр. і рос. бурж.-ліберальний історик, етнограф, письменник, чл.-кор. Петерб. АН (з 1876). Позашлюбний син поміщика і кріпачки. В 1836 закінчив Харків. ун-т. У 1844—45 учителював у гімназіях Ровно і Києва, з 1846 — ад'юнкт-професор Київ. ун-ту. В 1847 заарештований за участь у таємному *Кирило-Мефодіївському товаристві,* одним із засновників якого він був. За вироком суду 1848—56 перебував на адм. засланні в Саратові. Після амністії переїхав до Петербурга. В 1859—62 — професор Петерб. ун-ту. Один з організаторів і співробітників журн. «*Основа*» (1861—62), редактор збірника «*Акты Южной и Западной России*». Автор праць переважно з вітчизн. історії. Ряд істор., етногр. і публіцистичних праць К. вперше опубліковано в революц.-демократичних та ін. прогресивних журналах («*Современник*», «*Отечественные записки*»). Окремими виданнями вийшли в світ монографії з історії України «Богдан Хмельницький» (1857), «Руїна» (1879—80), «Мазепа» (1882). Діячі рос. революц. демократії підтримували виступи К. на захист укр. мови, культури, його полеміку проти шовіністичної польс.-шляхет. та великодерж. рос.-монархічної історіографії, разом з тим критикували його реліг. містицизм, ліберальну обмеженість і націоналістичні елементи в світогляді. Ряд консервативних, антинаук. положень істор. концепції К., зокрема його твердження про «безкласовість» укр. нації, взяла на озброєння укр. бурж.-націоналістична історіографія.

Літ. творчість К. (літ. псевд.— Єремія Галка) пов'язана з розвитком укр. *романтизму*. Більша частина його поезій увійшла до збірок «Українські балади» (1839) та «Вітка» (1840). Найзначніші прозові твори укр. мовою — повість «Сорок літ» (1840), «Казка про дівку Семилітку» (надруковано 1860), а також казки «Торба», «Лови» (1843). У кращих творах К. звучить співчуття до трудящого народу, повага до його істор. минулого, чуються ноти соціального протесту (істор драма «Кремуцій Корд», 1862; рос. повість «Син», що звеличує С. Разіна, 1859). Багато віршів пройняті притаманними прогресивним романтикам мотивами прометеїзму, тираноборства. Проте основною в його творчості була ідея класового примирення, у деяких творах виявилась ідеалізація давнини. Консервативні погляди К. на істор. минуле виразно відбились у драмі «Сава Чалий» (1838), трагедії «Переяславська ніч» (1841) і повістях рос. мовою «Кудеяр» (1875), «Чернігівка» (1881). К. перекладав українською мовою «*Краледворський рукопис*», твори Дж. Байрона, У. Шекспіра.

К. був одним із перших укр. літ. критиків. Безперечний вплив на формування літ., істор. і сусп. поглядів К. мала творчість Т. Г. Шевченка. Особисте знайомство з поетом-революціонером відбулося 1846 в Києві. Зустрічалися вони й у Петербурзі (1859—61). В питаннях суспільно-політичних між Шевченком і К. були досить значні розходження. Поет-революціонер хоч і присвятив К. один із своїх віршів, але осуджував його царистські ілюзії й ліберальне культурництво. Все краще в творчій спадщині К. позитивно оцінювали революц. демократи М. О. Добролюбов, Д. І. Писарєв, М. Г. Чернишевський. Його творами цікавилися К. Маркс, В. І. Ленін, Г. В. Плеханов, О. М. Горький, В. В. Воровський, А. В. Луначарський.

Тв.: Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования, кн. 1—8, т. 1—21. СПБ, 1903—06; Автобиография. М., 1922; Твори, т. 1—2. К., 1967.

Літ.: Маркс К. Стенька Разин. «Молодая гвардия», 1926, № 1; Полухін Л. К. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова. К., 1959; Сарбей В. Г., Шаблиовский Е. С. Н. И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса. «Вопросы истории», 1967, № 8; Попов П. М. М. І. Костомаров як фольклорист і етнограф. К., 1968; Шаблиовский Е. С. Н. И. Костомаров в годы революционной ситуации (1859—1861 гг.). В кн.: Революционная ситуация в России в 1859 — 1861 гг., т. 5. М., 1970; Сарбей В. Г. Костомаров Николай Иванович. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979.

В. Г. Сарбей, Є. С. Шабліовський.

КОСТО́ПІЛЬ — місто Ровен. обл. УРСР, райцентр, на р. Замчиському (бас. Прип'яті). Залізнична станція. Виник у кін. 18 ст. Рад. владу встановлено на поч. 1918. За *Ризьким мирним договором 1921* відійшов до бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни К. 1.VII 1941—14.I 1944 був окупований нім.-фашист. загарбниками. Визволений рад. військами у взаємодії зі з'єднанням радянських партизанів. В місті — домобудівний та буд. матеріалів комбінати, «Будінструмент», базальтового дрібняку, цегельний, скловиробів і прод. товарів з-ди, меблева і галантерейна ф-ки, райсільгосптехніка, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. 9 заг.-осв., музична та спортивна школи, мед. уч-ще, 13 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 8 бібліотек.

КОСТО́ПІЛЬСЬКИЙ ДОМОБУДІВНИЙ КОМБІНА́Т імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство деревообробної промисловості. Розташований в м. Костополі Ровен. обл. Створений 1944 на базі невеликого лісопильного з-ду. В повоєнні роки К. д. к. реконструйовано і значно розширено. Продукція комбінату: віконні й дверні блоки, деревностружкові плити, в т. ч. ламіновані, фанера, паркет, фіброліт, меблеві заготовки. Осн. виробничі процеси комплексно механізовано й автоматизовано.

Г. І. Конаш.

С. П. Костичев.

М. І. Костомаров.

КОСТО́ПІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у центральній частині Ровен. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,5 тис. км². Нас. 65,2 тис. чол. (1979). У районі — 65 населених пунктів, підпорядкованих міській і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Костопіль*.

Поверхня К. р. рівнинна. Корисні копалини: базальт, вапняки, крейда, пісок. Річки — *Горинь* з прит. Замчиське (бас. Прип'яті). Грунти дерново-підзолисті та болотні. Розташований в зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, граб, береза, осика, вільха) займають 59,1 тис. га. Переважають підприємства деревообр. пром-сті (костопільські домобуд. комбінат, меблева ф-ка, лісгоспзаг). Костопільський з-д «Будінструмент». Є підприємства по виробн. буд. матеріалів та місц. пром-сті. Комбінат побутового обслуговування (Костопіль) та 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 50,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 30,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, овес, картопля, кормові. Вирощують також льон, хміль. Скотарство, свинарство, вівчарство. У К. р.— 17 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. ст. Костопіль. Автошляхів —391 км, у т. ч. з твердим покриттям — 215 км.

У районі — 58 заг.-осв., музична та спортивна школи; 59 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 8 будинків культури, 51 клуб, кінотеатр,

Костриця лучна.

Костяниця кам'яниста:
1 — повзучий пагін;
2 — квітконосний пагін;
3 — плоди;
4 — квітка.

51 кіноустановка, 55 б-к. Пам'ятки архітектури: в с. Великий Стидин — дерев'яна церква (1768), в с. Пісків — Покровська церква та дзвіниця (1753), в с. Тростянець — Михайлівська церква (1752). У К. р. видається газ. «Червоний промінь» (з 1939).

С. Ф. Сиротинський.

КОСТОПРА́В Георгій Антонович [27.X (9.XI) 1903, с. Малоянисоль, тепер с. Куйбишеве Володарського р-ну Донец. обл.— 23.VII 1944] — румейський (грец.) рад. поет і перекладач. З серед. 20-х рр. почав друкувати вірші спочатку рос. мовою, а з 1931 — переважно грецькою. Писав також і укр. мовою. Був делегатом 1-го з'їзду письменників СРСР. Окремими виданнями вийшли поеми «Ламбас» (1932), «Леонтій Хонагбей» (1934), зб. віршів «Перші кроки» (1933), «Здрастуй, життя!» (1937). Перекладав грецькою мовою твори Т. Шевченка, М. Горького, В. Маяковського, П. Тичини, М. Рильського та ін.

КОСТРИЖІ́ВКА — селище міського типу Заставнівського р-ну Чернів. обл. УРСР, на правому березі Дністра. Залізнична станція. 2,9 тис. ж. (1979). У с-щі — цукр. комбінат «Хрещатик», комбінат буд. матеріалів, цех Заставнівського міжколг. об'єднання по виробн. тваринницької продукції. Середня школа, лікарня; 2 клуби, 2 бібліотеки. К. вперше згадується 1780.

КОСТРИ́ЦЯ, вівсяниця (Festuca) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Стебло прямостояче, листки плоскі або згорнуті, широко- чи вузьколінійні. Суцвіття — волоть. Колоски три-, багатоквіткові, з боків стиснуті, нижня квіткова луска іноді з остю. Плід — зернівка. Бл. 300 видів, поширених по всій земній кулі. В СРСР — 51 вид, з них в УРСР — 26. Більшість видів К.— цінні кормові рослини. Багато видів К. введено в культуру. Найбільше кормове значення має К. л у ч н а (F. pratensis) — одна з найкращих лучних кормових трав; у травостоях тримається до 6 років; урожай сіна 40—80 ц/га; поширена в лісовій, лісостеповій зонах і в гірських р-нах. Цінною кормовою травою є також К. ч е р в о н а (F. rubra), в травостоях тримається до 10 років; придатна для залуження пасовищ на бідних грунтах у лісовій зоні і Лісостепу. При пасовищному використанні урожайність до 30 ц/га. На Пд. лісової зони, в Лісостепу, Степу і в напівпустелях поширена К. б о р о з н и с т а, або *типчак*,—добрий корм для всіх видів худоби.

КОСТРОМА́ — місто, обласний центр РРФСР, райцентр. Розташована при впадінні р. Костроми у Волгу. Залізнична станція, порт. 255 тис. ж. (1979). Поділяється на 3 міські райони. Засн. у 12 ст., вперше згадується в літописі під 1213. В серед. 13 ст.— центр удільного князівства. В серед. 14 ст. увійшла до складу Моск. князівства. Першу полотняну мануфактуру відкрито 1751. З 1778 — центр губернії. Під час революції 1905—07 в Росії в К. було створено *Раду робітничих депутатів 1905*. Рад. владу встановлено 29.X (11.XI) 1917. З 1944 — обл. центр. Місто нагороджено орденом Жовтневої Революції (1977). К.— значний центр льонопереробної пром-сті (льонокомбінати, текст. ф-ки). Розвинуте машинобудування, зокрема текст. й хімічне. Ін. маш.-буд. підприємства випускають екскаватори, дор.-буд. машини, автом. лінії, деревообр. верстати тощо. Фанерний та меблевий комбінати. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. 2 ТЕЦ, Костромська ДРЕС. У К.— технологічний, с.-г. і педагогічний ін-ти, 10 середніх спеціальних навчальних закладів; н.-д. ін-т лляної промисловості. Музей образотворчого мист., істор.-архіт. музей-заповідник. Театри: драм. ім. О. М. Островського, ляльковий. Серед архіт. пам'яток: собор Богоявленського монастиря (1559—65, розписи 1672), Іпатьєвський монастир (16—17 ст.), Троїцький собор (1650—52), церкви 17 ст., торг. ряди (70-і рр. 18 ст.— 30-і рр. 19 ст.), будинок гауптвахти (1824—25) та ін. Пам'ятники: В. І. Леніну (1927, скульптор М. Листопад та ін.), Івану *Сусаніну* (1967, скульптор М. Лавинський та ін.). У місті народились засновник першого рос. театру Ф. Г. *Волков* та декабрист К. Ф. *Рилєєв*.

КОСТРОМЕ́НКО Вадим Васильович (н. 26.IX 1934, м. Артемівськ Донец. обл.) — укр. рад. кінооператор і кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1962. З 1957 після закінчення ВДІКу — на Одес. студії худож. фільмів, де зняв картини: «Сповідь» (1962), «Самотність», «Вірність» (обидва — 1965) та ін. З 1971 працює режисером. Поставив: телефільми — «Вершники», «Причал», «Спадкоємці», «Квартет Гварнері»; кінофільми — «Зворотний захід», «Шкура білого ведмедя». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КОСТРОМСЬКА́ ОБЛА́СТЬ — у складі РРФСР. Розташована в центрі Європ. частини СРСР. Утворена 13.VIII 1944. Площа 60,1 тис. км². Нас. 804 тис. ж. (1979, перепис), в осн. росіяни. Міського нас.— 64%. Поділяється на 24 райони, має 11 міст та 18 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Кострома*. Область нагороджено орденом Леніна (1967). Поверхня К. о. рівнинна, переважні висоти 100—150 м, на Зх.— Костромська низовина та Галицька височина (вис. до 293 м), у центр. частині — Волго-Унженська низовина. У пн.-сх. частину заходять Північні Ували. Корисні копалини: горючі сланці, торф, фосфорити, озерний мул (сапропель).

Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —11 —14°, липня +17,6, +17,9°. Опадів 550—600 мм на рік (максимум влітку). Гол. ріка — *Волга* з притоками Костромою, Унжею, Ветлугою. Озера — Галицьке, Чухломське. Переважають дерново-підзолисті грунти, поширені торфово-болотні та алювіальні. К. о. лежить у лісовій зоні. Ліси вкривають 67% тер. області (сосна, ялина, береза, осика, вільха та ін.). В нар.-госп. комплексі К. о. провідне місце посідають лісозаготівлі, деревообр. та лляна пром-сть. Базу енергетики області становлять ряд ТЕЦ і Костромська ДРЕС. Деревообробка представлена виробн. пиломатеріалів, шпал, комплектів деталей для стандартних будинків, фанери, меблів, фіброліту тощо. Осн. райони лісозаготівель у лісовому Заволжі. Гол. підприємства текст. пром-сті зосереджені в Костромі (зокрема, найбільший в СРСР Костромський льонокомбінат ім. В. І. Леніна) та Нерехті (льонокомбінат «Червона текстильниця»). Розвинуті машинобудування та металообробка (з-ди: екскаваторні, «Текстильмаш», «Мотордеталь», «Строммашина», автом. ліній та ін.). На місцевій сировині працюють підприємства харчової пром-сті (маслосироробні, борошномельні, спиртові, крохмалепатокові, круп'яні та ін.). Легка (шкіряно-взут. і трикотажна), біохім. пром-сть, виробн. буд. матеріалів, різноманітні кустарні промисли. Гол. пром. центри: Кострома, Нерехта, Галич, Мантурово, Шар'я, Нея. С. г. спеціалізується на вирощуванні льону та мол.-м'ясному тваринництві. Вирощують також зернові (озиме жито, ярі — пшеницю, ячмінь, овес), кормові, картоплю, овочеві культури. Крім великої рогатої худоби, розводять свиней, овець і кіз. К. о. перетинає Північна з-ця, ін. з-ці — Ярославль — Нерехта — Іваново, Ярославль — Кострома — Галич. Судноплавство по Волзі та її притоках. Важливу роль у внутр. перевезеннях відіграють автомоб. та повітряний транспорт. У К.о. — технологічний, педагогічний та с.-г. інститути (Кострома), 16 музеїв, у т. ч. образотворчого мист., істор.-архіт. музей-за-

Корова **костромської породи.**

повідник (Кострома), 5 краєзнавчих, музей-садиба О. М. Островського в с. Щеликові. Театри — драм. ім. О. М. Островського та ляльковий.

КОСТРОМСЬКА́ ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочно-м'ясного напряму продуктивності. Виведена в плем. г-вах Костромської обл. схрещуванням місцевої худоби з альгаузькою, *швіцькою породою* і *ярославською породою*. Як порода затверджена 1944. Масть сіра або бура різних відтінків. Тварини великі, мають міцну, гармонійну будову тіла з яскраво вираженими ознаками молочності і м'ясності. Жива маса корів 550—650 кг, бугаїв 800—900 кг. Середньорічний надій молока 3500—5000 кг, жирність 3,7—3,9%. Розводять К. п. в Костром., Івановській, Яросл., Владимир. областях РРФСР і в БРСР.

КОСТУМБРИ́ЗМ (іспан. costumbrismo, від costumbre — звичай) — напрям у літературі й образотворчому мистецтві Іспанії і Латинської Америки 19 ст. К. виник у зв'язку з інтересом романтиків до нар. побуту й був поворотом до реалістичного зображення дійсності. В л-рі представники К. розробляли жанри нарису, роману, драми й поезії (Р. Месонеро Романоса, М. Х. де Ларра, Х. Сомос, М. Лафуенте та ін.). В образотворчому мист. був поширений в графіці й живопису. Художники-костумбристи документально точно відтворювали навколишнє життя, зображували простих людей. Представники: на Кубі — В. П. де Ландалусе, Ф. Міале; в Колумбії — Р. Торрес Мендес; в Аргентині — К. Морель та ін.

Літ.: Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967

КО́СТШЕВА (Kostrzewa) Віра (справж. ім'я і прізв.— Марія Кошутська; 2.II 1876 — 9.VII 1939) — діячка польс. робітн. руху. Вчителька. Н. в с. Глувчин, поблизу м. Каліш (тепер ПНР). В 1902 вступила в Польську соціалістичну партію, учасниця революції 1905—07 у Польщі. В 1906 — одна з організаторів *ППС-лівиці*, в 1906—18 — член її центр. робочого к-ту. За революц. діяльність не раз зазнавала арештів і заслання. В 1918—30 (з перервою) — член ЦК і Політбюро ЦК Компартії Польщі. Учасниця IV—VI конгресів Комінтерну. З 1930 жила в СРСР.

КОСТШЕ́ВСЬКИЙ (Kostrzewski) Юзеф (25.II 1885, Венглев, тепер ПНР — 19.XI 1969, Познань) — польс. археолог, дійсний член Польс. АН (з 1951). Освіту здобув у Краківському і Берлінському ун-тах. У 1923 — 58 — директор Археол. музею в Познані, 1919—56 — професор Познанського ун-ту. Автор наук. концепції про праслов'ян. належність *лужицької культури*. В окремих працях торкався проблем минулого зх. частини України.

КОСТЮ́К Григорій Силович [н. 23.XI (5.XII) 1899, с. Могильне, тепер Гайворонського р-ну Кіровогр. обл.] — укр. рад. психолог, дійсний член АПН СРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1970). Закінчив *Колегію Павла Галагана* (1919) та філос.-педагогічний відділ Київ. ін-ту нар. освіти (1923). З 1919 до 1930 учителював. З 1930 — викладач, з 1935 — професор, згодом зав. кафедрою Київ. пед. ін-ту ім. О. М. Горького. Одночасно завідував відділом психології Укр. н.-д. ін-ту педагогіки. В 1945—73 — директор, з 1973 — зав. лабораторією психології особистості Н.-д. ін-ту психології УРСР, зав. Київ. лабораторією розвитку мислення школярів Ін-ту заг. та пед. психології АПН СРСР. Автор багатьох праць, присвячених питанням психології навчання й виховання учнів, розвитку їхнього мислення і здібностей, формуванню особистості, а також питанням теорії й історії психології. Автор підручника «Психологія» (1939, перевидавався 1941, 1955, 1961, 1968). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями.

О. Т. Губко.

КОСТЮ́К Платон Григорович (н. 20.VIII 1924, Київ) — укр. рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1969), акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1947. Син Г. С. *Костюка*. Закінчив Київ. ун-т (1946) і Київ. мед. ін-т (1949). З 1956 — зав. відділом Ін-ту фізіології тварин при Київ. ун-ті. З 1958 — зав. відділом заг. фізіології нервової системи, а з 1966 — директор Ін-ту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР. З 1978 — академік-секретар Відділення фізіології АН СРСР. Осн. праці присвячені вивченню клітинних механізмів діяльності нервової системи. К. вперше в СРСР застосував мікроелектродне вивчення діяльності нервових клітин і створив школу дослідників у цій галузі. Депутат Верховної Ради УРСР 9 — 10-го скликань. Премія АН СРСР ім. І. П. Павлова, 1962 і премія АН СРСР ім. І. М. Сєченова, 1977. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1976.

Тв.: Двухнейронная рефлекторная дуга. М., 1959; Микроэлектродная техника. К., 1960; Физиология центральной нервной системы. К., 1977.

КОСТЮКО́В Олександр Олександрович [28.VIII (10.IX) 1909, Севастополь — 29.IV 1976, Одеса] — укр. рад. вчений у галузі кораблебудування, доктор тех. наук (з 1957), професор (з 1958), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1943. Закінчив (1932) Одеський ін-т інженерів водного транспорту (тепер ін-т інженерів мор. флоту), працював у ньому весь час (1960—71 — ректор). Осн. праці — з теорії корабельних хвиль і хвильового опору. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. О. М. Крилова АН СРСР, 1960.

П. Р. Дубинський.

КОСТЮ́РІН Віктор Федорович (1853, Дубоссари, тепер Молд. РСР — 2.VI 1919) — революційний народник. Навчався в Новоросійському ун-ті в Одесі. В 1873—74 входив до гуртка *чайковців*. У 1875—77 — учасник революц. народницьких гуртків у Києві, Єлизаветграді, Одесі, Херсоні. В 1877 К. заарештовано, 1879 засуджено до 10 років каторги, яку відбував на Карі (Сх. Сибір). З 1893 жив у Тобольську, де брав участь у революц. подіях 1905. Був висланий з Тобольська в Сургут (тепер Ханти-Мансійський авт. окр. Тюменської обл.). Пізніше відійшов від політ. діяльності.

КОСТЮ́ШКО-ВАЛЮЖА́НИЧ Антон Антонович [16 (29).VI 1876, Казань — 2 (15).III 1906, Чита] — діяч революц. руху Росії. Член РСДРП з 1900, більшовик. Н. в сім'ї офіцера. Закінчив псковський кадетський корпус, Павловське військ. уч-ще. В 1897 вчився в Новоолександрійському с.-г. ін-ті (Польща), виключений 1898 за революц. роботу. В 1899—1901 вчився у Катериносл. вищому гірничому уч-щі, був одним з керівників студентської с.-д. орг-ції, проводив агіт.-пропагандист. роботу серед робітників Катеринослава. В 1901 К.-В. заарештовано, 1903 заслано на 5 років до Сибіру, звідки у вересні 1905 він утік. Під прізвищем Й. Григоровича проводив парт. роботу в Читі. Один з керівників збройного повстання в Читі 1905—06. Розстріляний каральною експедицією.

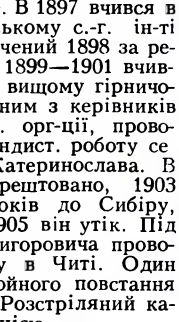

Г. С. Костюк.

КОСТЯКО́В Олексій Миколайович [16 (28).III 1887, Серпухов, тепер Моск. обл. — 30.VIII 1957, Москва] — рос. рад. вчений в галузі меліорації, чл.-кор. АН СРСР (з 1933), акад. ВАСГНІЛ (з 1935). В 1912 закінчив Моск. с.-г. ін-т (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). Організував (1912— 19) перші в Росії, зокрема в західних губерн. і в Криму, гідромодульні (дослідно-меліоративні) дослідження. За ініціативою К. були створені перші кафедри меліорації при Петровській с.-г. академії, Моск. ін-ті інженерів водного г-ва. В 1923—29 очолював Держ. ін-т с.-г. меліорації. К. обгрунтував способи й методи планування та будівництва меліоративних систем, розробив вчення про режим зрошення та техніку поливу с.-г. культур, боротьбу з втратами води тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1951, 1952.

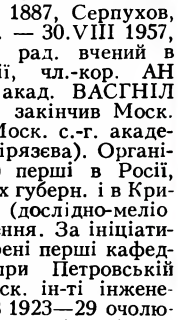

П. Г. Костюк.

КОСТЯ́МІН Микола Миколайович [28.VIII (9.IX) 1868, м. Великий Устюг, тепер Волог. обл.— 26.II 1958, Одеса] — укр. рад. гігієніст, засл. діяч науки УРСР (з 1951). Закінчив фіз.-матем. ф-т Петерб. ун-ту (1890) та Військ.-мед. академію (1896). З 1914 — професор Одес. ун-ту (згодом — Одес. мед. ін-ту). Праці присвячені питанням військової та професійної гігієни, гігієни харчування, фіз. культури тощо. К.— автор ряду підручників. Нагороджений орденом Леніна.

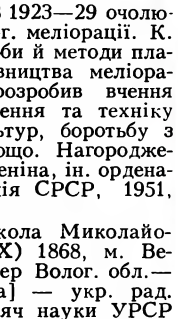

О. М. Костяков.

КОСТЯНИ́ЦІ, костянки (Lithobiomorpha) — ряд членистоногих тварин підкласу *губоногих*. Тіло (довж. понад 3 см) сегментоване, ніг 15 пар; забарвлення рудувате або коричнюватe. Живуть К. переважно серед рослинних решток в лісах, на луках тощо. Активні вночі, живляться комахами, павуками, червами. Розвиток за типом *анаморфозу*. Поширений в Європі й Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, найвідоміша костяниця звичайна (Lithobius forficatus).

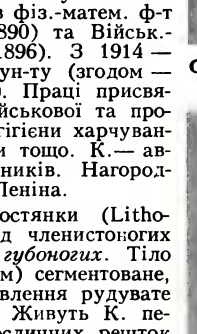

Костумбризм. В. П. де Ландалусе. Ворожка. Середина 19 ст.

Т. Косцюшко.

В. О. Котарбінський. Біля жертовника. Київський музей російського мистецтва.

Костьол бернардинців у Львові. Архітектор П. Римлянин. 1606—30.

КОСТЯНИ́ЦЯ (Cylactis) — підрід роду Rubus родини *розових*. Багаторічні трав'янисті однодомні рослини з кореневищем. Листки чергові, черешкові, з прилистками, складні трійчасті або прості 3-лопатеві. Квітки правильні, білі або пурпурові, поодинокі, рідше в напівзонтиках. Плід — збірна кістянка. 4 види, поширені в лісовій і тундровій зонах Пн. півкулі. В УРСР, переважно у лісовій зоні, поширена К. к а м' я н и с т а (Rubus saxatilis). Плоди соковиті, містять пектини, таніди, монози, органічні кислоти, вітаміни С і Е. Вживають свіжими, сушеними тощо. В нар. медицині застосовують при простудних, урологіч., шлунково-кишкових хворобах, від геморою та ін. Іл. с. 450. *А. П. Лебеда.*

КОСТЯНТИ́НІВКА — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР, райцентр, на р. Кривому Торці (бас. Дону). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. 112 тис. ж. (1979). Виникла на місці невеликого с-ща, збудованого 1859. На поч. 20 ст. К.— значне пром. с-ще. В 1905 і 1912 в К. відбулися політ. страйки й демонстрації. В 1906 був створений Костянтиново-Горлівський с.-д. к-т. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації К. (29.X 1941—6.IX 1943) в місті діяли підпільні міськком партії, комсомольська група і партизанська група.

К.— великий пром. центр Донбасу Провідне місце в економіці міста посідають металург., хім. і скляна пром-сть. Гол. підприємства — з-ди: металург. «Вторчормет», по виробн. вогнетривів «Червоний Жовтень», хім., *костянтинівський завод «Укрцинк», костянтинівський завод «Автоскло», Костянтинівський механізований склоробний завод* імені Жовтневої революції, скловиробів; екстрактно-шкіряний комбінат тощо. Підприємства харч. пром-сті, по обслуговуванню залізнич. транспорту та ін. Райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Н.-д. ін-т скловиробів, заг.-тех. ф-т Укр. заочного політех. ін-ту, індустріальний і с.-г. технікуми, філіал Слов'янського хім.-мех. технікуму, мед. і 3 профес.-тех. уч-ща, 21 заг.-осв., музична й спортивна школи; 12 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 3 палаци культури, 5 клубів, 6 кінотеатрів, 57 б-к, музей історії міста.

Літ.: Донцов Б. Н., Климов А. Н. Константиновка. Донецк. 1979.

КОСТЯНТИ́НІВКА — селище міського типу Краснокутського р-ну Харків. обл. УРСР, за 16 км від залізнич. ст. Коломак. 2,8 тис. ж. (1979). У К.— Ананьївський цукр. комбінат (цукр. з-д і бурякорадгосп), виробниче відділення райсільгосптехніки. Середня школа, лікарня; 2 клуби, 3 б-ки. С-ще засн. 1780.

КОСТЯНТИ́НІВСЬКИЙ ЗАВО́Д «АВТОСКЛО́» — підприємство промисловості будівельних матеріалів. Розташований в м. *Костянтинівці* Донец. обл. Засн. 1899 як дзеркальний з-д. Робітники підприємства брали активну участь у революц. боротьбі. Масові страйки відбувалися тут 1900, 1905, 1912. За роки довоєнних п'ятирічок з-д було докорінно реконструйовано й розширено. Освоєно виробн. нових видів продукції для авто-, авіа-, тракторо-, суднобудування. В 1943 на з-ді одержано першу післявоєнну продукцію.

К. з. «А.»— важливе підприємство галузі, яке виробляє, зокрема, вітринне скло, листовий шлакоситал, ілюмінатори. Крім того, тут виготовляють дзеркала меблеві, облицьовувальну плитку тощо— всього 200 видів продукції для різних галузей нар. г-ва. Технологічні процеси підготовки шихти, варіння й обробки скла майже повністю механізовано і автоматизовано. К. з. «А.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1958). *Г. М. Лапін.*

КОСТЯНТИ́НІВСЬКИЙ ЗАВО́Д «УКРЦИ́НК» — підприємство кольорової металургії. Розташований в м. *Костянтинівці* Донец. обл. Буд-во почато 1928. Першу продукцію одержано 1930. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни, споруди зруйнували нім.-фашист. загарбники. З 1943 почалися відбудовні і реконструктивні роботи. У 1954 на з-ді введено в дію цехи по виробн. вторинного свинцю; 1956 з-д перший у країні перейшов на повне випалювання цинкових концентратів у печах киплячого шару. В 1975—76 вперше в країні було збудовано й освоєно шахтну піч для переробки вторинної свинцевовмісної сировини з випаровувальним охолоджуванням кесонів і гарячим дуттям. Осн. продукція: цинк, сурм'яний свинець, сірчана к-та, кадмій, індій, товари нар. споживання (цинкове білило та ін.). *В. І. Науменко.*

КОСТЯНТИ́НІВСЬКИЙ МЕХАНІЗО́ВАНИЙ СКЛОРО́БНИЙ ЗАВО́Д імені Жовтневої революції — підприємство промисловості будівельних матеріалів. Розташований у м. *Костянтинівці* Донец. обл. Засн. 1897. Робітники з-ду брали активну участь у революц. подіях 1905. Масові страйки відбувалися на підприємстві 1907, 1910, 1912. Під час 1-ї світової та громадян. воєн з-д не працював. Роботу відновлено 1921. В 1924—28 з-д докорінно реконструйовано. В 1930 потужність підприємства досягла 3,5 млн. м² скла на рік. У період тимчасової окупації міста нім.-фашист. загарбниками (1941—43) з-д було зруйновано. Першу післявоєнну продукцію одержано 1944. За післявоєнні роки підприємство реконструйовано й значно розширено. З-д виробляє віконне скло, шлакоситалові плитки, силікат натрію (розчинне скло), скляну облицьовувальну плитку, товари нар. споживання. *В. М. Тихий.*

КОСТЯНТИ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,2 тис. км². Нас. 24,2 тис. чол. (1979). У районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Костянтинівка*. К. р. розташований у межах *Донецького кряжа*. Поверхня розчленована балками та ярами. Гол. річка — Казенний Торець з прит. Кривий Торець (бас. Сіверського Дінця). У межах району Клебань-Бицьке водосховище. На Сх. району проходить *Сіверський Донець — Донбас канал*. Грунти чорноземні. Лежить в межах степової зони. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Костянтинівка. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 98,5

тис. га, у т. ч. орні землі — 78,9 тис. га. Зрошується 4,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, соняшник, овочеві. Садівництво. Скотарство, свинарство, птахівництво. В К. р.— 14 колгоспів, 7 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. вузол — Костянтинівка, залізничні станції: Ашуркове, Віролюбівка, Дружківка, Кіндратівка, Кривий Торець. Автошляхів — 341 км, у т. ч. з твердим покриттям — 302 км. У районі — 24 заг.-осв. школи, с.-г. технікум, 36 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 9 будинків культури, 29 клубів, 28 кіноустановок, 26 б-к. У К. р. видається газ. «Знамя индустрии» (з 1930).

О. І. Рижков.

КОСТЯНТИНОГРА́Д — колишня (до 1922) назва м. *Краснограда.*

КОСТЬО́Л (польс. kościoł, від лат. castellum — укріплення) — польс. назва католицького храму.

КОСТЬО́НКІВСЬКО - БО́РШЕВСЬКІ СТОЯ́НКИ — група поселень (понад 20) пізнього *палеоліту* на правому березі Дону, на Пд. від Воронежа, на території двох сусідніх сіл — Костьонки і Боршево (Борщево). Відкриті 1879. Осн. розкопки проводили в 20—30-х рр. і в 40—60-х рр. 20 ст. Частина поселень мала по кілька культур. шарів, що належать до різних етапів і культур пізнього палеоліту. При розкопках виявлено залишки жител з вогнищем, ямисховища, кам'яні, крем'яні і кістяні знаряддя, прикраси з просвердлених зубів та іклів тварин, багато скульптурних зображень тварин (мамонта, ведмедя, печерного лева тощо), кілька десятків жіночих статуеток, вирізьблених з каменю і бивня мамонта, а також кілька поховань людей часів пізнього палеоліту.

Літ.: Ефименко П. П. Костёнки I. М.—Л., 1958.

КОСЦЮ́ШКО (Костюшко; Kościuszko) Тадеуш (4.II 1746, фільварок Меречовщина, тепер Івацевицького р-ну Брест. обл.— 15.X 1817, Золотурн, Швейцарія) — діяч польс. національно-визвольного руху. Син шляхтича. Учасник *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83*, бригадний генерал; був ад'ютантом Дж. *Вашінгтона*. В 1784 повернувся до Польщі. Бився проти військ *Тарговицької конфедерації 1792*. Під час *польського повстання 1794* був обраний керівником д-ви (диктатором). Видав поміркований *Полянецький універсал 1794*. Після поразки під Мацейовицями 10.X 1794 тяжко поранений К. потрапив у полон. Після звільнення (1796) емігрував (США, Франція). У 1799 приєднався до «Т-ва польс. республіканців». Висував демократичну програму нац. відродження Польщі. Відхилив пропозиції *Наполеона I* (1806) й *Олександра I* (1814—15) про співробітництво. Прах К. поховано в Кракові. Іл. с. 470.

КОСЦЮ́ШКО ГОРА́ — гірська вершина на Сх. Австралії, у пд. частині *Великого Вододільного хребта*. Вис. 2230 м (найвища точка материка). Відкрив К. г. 1840 польс. мандрівник П. Стшелецький. Названа на честь Т. *Косцюшка*. На К. г.— нац. парк Маунт-Косцюшко.

КОСЯЧЕ́НКО Ганна Яківна (н. 9.X 1937, с. Капустинці, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.) — новатор с.-г. виробництва, ланкова механізованої ланки (з 1964) колгоспу «Заповіт Леніна» Яготинського р-ну Київ. обл., Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1973. Ланка, яку очолює К., вирощує високі сталі врожаї цукр. буряків (напр., в 1979 зібрала по 502 ц з кожного із 148 га). К.— депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. *М. Н. Петренко.*

КОСЯЧЕ́НКО Григорій Панфілович [16 (29).IX 1903, с. Черняхівка, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.— 19.X 1936, м. Яготин] — укр. рад. поет. Друкуватися почав з 1924 в газ. «Більшовик» і журн. «*Глобус*», був членом літ. орг-ції «*Гарт*» і ВУСПП. У віршах (зб. «Віхоли», «Залізна кров» — обидві 1927; «Малий кобзар», 1928; «Шторм», 1929, «Полустанок», 1930, «Дорога», 1931; «Борня і дні», 1932) оспівував соціалістичні перетворення в селі і місті, трудові подвиги радянських людей. У деяких віршах К. 20-х рр. помітний вплив міщанської занепадницької поезії.

М. П. Тараненко.

КОТ (Cot) П'єр (20.XI 1895, Гренобль — 21.VIII 1977, Савойя) — франц. політ. діяч. Юрист. У 1928—40 — депутат Національних зборів від партії радикалів і радикал-соціалістів. У 30-х рр. не раз обіймав міністерські посади. Після нім.-фашист. окупації Франції 1940 емігрував (Великобританія, США). В 1944—49 — член Тимчасової консультативної асамблеї в Алжірі. В 1945 — депутат установчих, 1946—58, 1964—68 — Нац. зборів від Союзу прогресивних республіканців. Один із засновників *Руху прихильників миру*, член Бюро *Всесвітньої Ради Миру* (з 1951), співголова Міжнар. асоціації юристів-демократів; 1960—69 — зав. відділом Вищої школи наук. досліджень (Париж). У 1951—62 — відповідальний редактор журн. «Орізон» («Обрії», рос. вид.— «В защиту мира»). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953.

КО́ТА-КІНАБА́ЛУ — місто в Малайзії, адм. ц. штату Сабах. Розташоване на пн.-зх. узбережжі о. Калімантан. Порт. Залізнична станція, аеропорт. 40,9 тис. ж. (1970). Значний торг. центр району тропічного землеробства. Рибальство. Засн. 1899.

КОТА́НГЕНС (лат. cotangens, скор. від complementi tangens — *тангенс* доповнення) — одна з *тригонометричних функцій*, позначається ctg.

КОТА́НЕ (Kotane) Мозес Мауане (9.VIII 1905, Тампостад, пров. Трансвааль — 19.V 1978, Москва) — діяч комуністичного і нац.-визвольного руху Південно-Африканської Республіки. Н. в сел. сім'ї. З 1919 почав трудову діяльність. У 1928 вступив до Афр. нац. конгресу (АНК), 1929 — до Компартії Пд. Африки (з 1953 — Пд.-Афр. компартія, ПАКП). З 1929 — член ЦК, 1933—34 та з 1938 — ген. секретар ПАКП. З 1945 — також член Нац. виконкому АНК. Не раз зазнавав переслідувань і арештів. Нагороджений орденом Дружби народів.

Літ.: Бантинг Б. Мозес Котане — южноафриканский революционер. Пер. с англ. М., 1979.

КОТАРБІ́НСЬКИЙ (Kotarbiński) Вільгельм Олександрович (30.XI 1849, Неборув, тепер ПНР — 4.IX 1921, Київ) — польс. живописець. Навчався у Варшавській худож. школі (1867—71), Римській академії св. Луки (1872—75), петерб. АМ (1875 — 82; академік її з 1905). Жив у Білорусії та на Україні. В 1893 брав участь в організації Т-ва київ. художників. Писав картини на міфологічні та реліг. сюжети: «Прометей та Вулкан» (1881), «Оргія», «Бій кентаврів з амазонками», «Жертва Нілу». Багато працював у галузі монументально-декор. живопису (розписи у Володимирському соборі, в будинках, де тепер містяться музеї Т. Г. Шевченка і зх. та сх. мистецтва, всі — в Києві).

КОТАРБІ́НСЬКИЙ (Kotarbiński) Тадеуш (н. 31.III 1886, Варшава) — польс. філософ і логік, президент Польс. АН (1957—62), іноземний член АН СРСР (з 1958), АН Болгарії і АН Монголії. Учень К. *Твардовського*. У 1912 закінчив Львів. ун-т. Професор Варшавського ун-ту (з 1919), ректор ун-ту в Лодзі (1945—49). Представник *львівсько-варшавської школи*. Сформулював матеріалістичну концепцію *реїзму*. Один із засновників *праксеології*. Розробляє проблеми теорії пізнання, формальної логіки, її історії, логічної семантики і методології науки. В бурж. Польщі був в опозиції до реакційного режиму Пілсудського і *клерикалізму*.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1963.

М. М. Верников.

КОТА́РІ Даулат Сінгх (н. 6.VII 1906, Удайпур, шт. Раджастхан) — інд. фізик. Іноз. член АН СРСР (з 1976). З 1942 — професор ун-ту в Делі. Осн. праці — з статистичної термодинаміки, астрофізики і теорії гравітації.

КО́ТБУС — місто на Сх. НДР, адм. ц. округу Котбус. Розташований на р. Шпре. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт. 98,4 тис. ж. (1976). Розвинуті маш.-буд., текст., деревообр., харч. пром-сть. Старовинний центр виробн. сукна, килимів та ін. текст. виробів. Інженерно-текст. школа. Архіт. пам'ятки 14—15 ст. К. вперше згадується в 12 ст.

КОТЕЛЕ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 23,8 тис. чол. (1979). У районі — 40 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 7 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Котельва*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: нафта, газ, торф, глина, пісок. Річки — *Ворскла* (на зх. межі району) з прит. Мерло (обидві бас. Дніпра). Грунти чорноземні, піщані й супіщані. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, ясен, клен тощо) займають 15,5 тис. га. Осн. підприємства: котелевські пром. комбінат та цех Полтав. міськ. мол. заводу. Комбінат побутового обслуговування (Котельва). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 52,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 43,6 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, цукр. буряки. У К. р.— 10 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 193 км, у т. ч. з твердим покриттям — 142 км.

У районі — 20 заг.-осв. і музична школи; 21 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні. 10 будинків культури, 14 клубів, кінотеатр, 33 кіноустановки, 23 б-ки. З історико-крає-

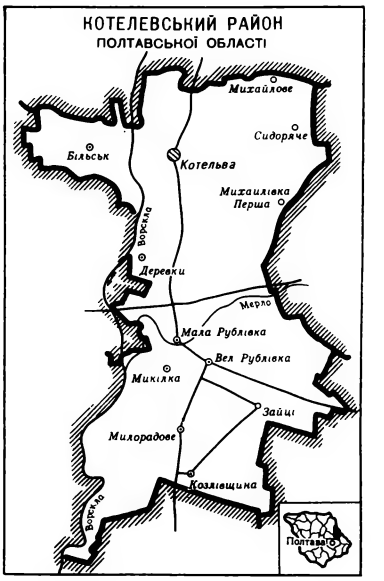

Г. Я. Косяченко.

П. Кот.

В. О. Котельников.

В. О. Котик.

Котик.

знавчі музеї. У К. р. видається газ. «Народна трибуна» (з 1940).
А. А. Стовба.

КОТЕЛЬВА́ — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр, розташоване на р. Котельві (бас. Дніпра), за 64 км від Полтави. 12 тис. ж. (1979). Засн. в 16 ст. З 1648 К.— сотенне містечко Полтавського, з 60-х рр. 17 ст.— Зіньківського (перейменованого на поч. 70-х рр. 17 ст. на Гадяцький) полку. Під час *Північної війни 1700—21* швед. загарбники після запеклого опору козац. гарнізону захопили й зруйнували К. В період громадян. війни в районі К. 1918 діяв партизанський загін, очолюваний С. А. *Ковпаком*. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (9.X 1941—9.IX 1943) в районі діяли партизанські групи.

У К.— комбікормовий з-д, цех Полтавського міського молочного з-ду, птахоінкубаторна станція, пром. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, 3 колгоспи тощо. 6 заг.-осв. і музична школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, 4 клуби, кінотеатр, 12 б-к, краєзнавчий музей. На околиці К.— пам'ятка природи — Ковпаківський лісопарк. Пам'ятка архітектури — Троїцька церква (1812). Парк ім. Т. Г. Шевченка. Пам'ятники: В. І. Леніну; героям-котелевцям, які загинули 1920 в збройній сутичці з куркульською бандою; меморіальний комплекс на честь 1071 жителя К., які загинули в боротьбі проти фашизму в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. В К. народилися укр. історик Д. П. *Міллер*, двічі Герой Рад. Союзу С. А. Ковпак, де встановлено його бюст.

КОТЕЛЬВА́ — урочище між Києвом і Вишгородом, що згадується в документах 17 ст.

КОТЕ́ЛЬНИКОВ Володимир Олександрович [н. 24.VIII (6.IX) 1908, Казань] — рад. вчений у галузі радіотехніки і громадський діяч, акад. АН СРСР (з 1953), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1978). Член КПРС з 1948. Після закінчення (1931) Моск. енерг. ін-ту викладав у ньому. З 1954 — директор Ін-ту радіотехніки і електроніки АН СРСР, з 1971 — віце-президент АН СРСР. Осн. праці — з проблем удосконалення радіоприймання, боротьби з радіоперешкодами, розроблення апаратури радіозв'язку. К. визначив оптимальне співвідношення між частотними характеристиками радіоприймальних пристроїв і величиною сигналів перешкод (теорема К., 1933), створив теорію потенціальної перешкодостійкості (1946). Роботи в галузі планетної радіолокації. Голова Верховної Ради РРФСР (з 1973). Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946. Ленінська премія, 1964. Золота медаль ім. О. С. Попова АН СРСР, 1974.

КОТЕ́ЛЬНИКОВ Гліб Євгенович [18 (30).I 1872, Петербург — 22.XI 1944, Москва] — рад. винахідник, творець авіаційного ранцевого парашута. Закінчив (1894) Київ. військове уч-ще. У 1911 створив і випробував перший у світі парашут РК-1, що був застосований у роки 1-ї світової війни. Згодом запропонував нові його моделі: РК-2 — з напівм'яким ранцем, РК-3 — м'який ранцевий (прототип сучасних), РК-4 — для гондоли аеростата та ін. парашути, які були прийняті на озброєння ВПС. Нагороджений орденом Червоної Зірки.

КОТЕ́ЛЬНИКОВ Олександр Костянтинович [6 (18).III 1877, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 23.I 1964, Київ] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив (1908) Київ. політех. ін-т, 1913—31 викладав у ньому, 1931—38 — в Одеському ін-ті інженерів зв'язку, з 1938 — в Київ. ін-ті харч. пром-сті. В 1944—47 працював в Ін-ті енергетики АН УРСР, 1947—50 — в Ін-ті електротехніки (тепер Ін-т електродинаміки) АН УРСР. Осн. праці — з питань техніки слабких струмів, електродинаміки і теорії *довгих ліній*.

КОТИ́ГОРОШКО, Покотигорошко — герой однойменної укр. та білорус. народної казки, юнак-богатир — найменший син у селянській родині; народився нібито від з'їденої матір'ю горошини, що котилася по дорозі. В образі К. народ втілив такі риси, як богатирську силу, стійкість у боротьбі проти ворогів, вірність, кмітливість тощо.

КО́ТИК Валентин Олександрович (11.II 1930, с. Хмелівка, тепер Шепетівського р-ну Хмельн. обл.— 17.II 1944) — юний учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1958). З 1937 жив і навчався в м. *Шепетівці*. Коли місто окупували нім.-фашист. загарбники, К. вступив до підпільної орг-ції, виконував бойові доручення. Пізніше продовжував боротьбу в партизанському загоні. Загинув у боях за визволення м. Ізяслава Хмельн. обл. Ім'я К. присвоєно школі, де він навчався, і Шепетівському палацу піонерів. У м. Шепетівці йому встановлено пам'ятник. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медаллю.

КО́ТИК, північний морський котик (Callorhinus) — рід ссавців род. вухатих *тюленів*. Включає один вид — північний морський котик (C. ursinus). Тіло масивне (довж. бл. 2 м, маса до 190 кг), волосяний покрив складається з грубої ості коричнево-бурого кольору і ніжно-шовковистого підшерстя іржастого (у молодих) або коричневого (у дорослих) кольору, у новонароджених — чорний. Поширений К. у пн. частині Тихого ок., утворює три осн. стада: на Командорських о-вах, на о. Тюленячому (поблизу Сахаліну) та на островах Прибилова (США). З жовтня по травень К. живуть у відкрит. морі, влітку—на суші, утворюючи лежбища (період розмноження та линяння). Живиться К. переважно рибою, а також головоногими молюсками, ракоподібними. Самка після 360 днів вагітності народжує 1 маля (т. з. чорний котик). Самки стають статевозрілими у 3, самці — в 5—7 років. К.— полігами (див. *Полігамія* в біології). К.— хутровий звір. Промисел на К. обмежений.
О. П. Корнєєв.

КОТИЛОЗА́ВРИ (Cotylosauria) — підклас вимерлих примітивних *плазунів*, що існували в пермський і тріасовий періоди. К. були переважно рослиноїдними тваринами, досягали довж. 2,5 м. У будові тіла К. мали чіткі ознаки наземних хребетних, але разом з цим збе-

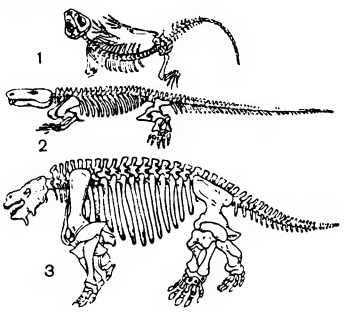

Котилозаври пермського періоду (скелети): 1 — ніктифрурет; 2 — лімноцеліс; 3 — скутозавр.

регли ряд ознак своїх предків — *земноводних* (широкий безвилицевий череп, піднебінні зуби, короткий шийний відділ тощо). Рештки К. знайдено в Пн. Америці, Пд. Африці і в Європі; мають значення провідних викопних форм у геології.

КОТИРУВА́ННЯ (від франц. coter, букв.— розмічати) — встановлення курсів іноземних *валют*, цінних паперів (*акцій* і *облігацій*) або цін товарів на *біржі*. В капіталістичних країнах К. проводиться звичайно спец. органом товарної, фондової або валютної біржі (котирувальною комісією) і публікується в біржових бюлетенях оптових цін товарів, курсів цінних паперів (акцій і облігацій) і курсів іноз. валют. Поряд з офіц. К. існує неофіційне — на спекулятивному, т. з. чорному ринку. В СРСР К. іноз. валют проводиться Держбанком СРСР і публікується щомісяця в курсовому бюлетені.

КО́ТІН Жозеф Якович [26.II (10.III) 1908, м. Павлоград, тепер Дніпроп. обл.— 21.X 1979, Москва] — радянський конструктор танків, генерал-полковник-інженер (1965), доктор технічних наук (з 1943), професор (з 1948), Герой Соціалістичної Праці (1941). Член КПРС з 1931. В 1932 закінчив Військ.-тех. академію ім. Ф. Е. Дзержинського. Під керівництвом К. розроблено конструкцію важких танків СМК, КВ, ІС-1, ІС-2, плавучого танка ПТ-76. В 1968—72 — заст. міністра оборонної пром-сті СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1946 1948.

КО́ТКА — місто на Пд. Фінляндії, на островах у пн. частині Фінської затоки, в гирлі р. Кюмі-Йокі. Значний порт (вивіз лісопродуктів), з-цею сполучений з материком. 33,8 тис. ж. (1972). Важли-

вий лісопром. центр країни. Виробн. устаткування для лісової пром-сті; деревообр., целюлозно-паперова, хім. (виробн. суперфосфату) та цукр. промисловість.

КОТКО́ Кость [літ. псевд. Любченка Миколи Петровича; 17 (29). II 1896, Київ — 1933] — укр. рад. письменник-сатирик. Член Комуністичної партії з 1919. Друкуватися почав 1911, спочатку рос. мовою. З перших днів Рад. влади працював в укр. пресі, редагував газети «Червона правда», «Киевский пролетарий», «Вісті», був співробітником газ. «Комуніст», журн. «Червоний перець». Автор понад двадцяти збірок сатиричних фейлетонів, гумореcок, оповідань: «Петлюрія» (1921), «Обличчям до спини», «Як воно там, за кордоном» (обидві — 1927), «Сто годин на добу», «Сонце поза мінаретами» (обидві — 1928), «Щоденник кількох міст» (1930) та ін., у яких гостро таврував укр. бурж.-націоналістичну контрреволюцію, прояви міщанства й дрібновласницької психології.

Тв.: Червона сатира. К., 1961.

П. М. Довгалюк.

КОТКО́В Іван Іванович (н. 11.IV 1904, м. Яготин, тепер Київ. обл.) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1940. В 1930 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Серед робіт: лікувальний корпус для Дніпробуду (1930—31), житл. будинок у Волгограді (1934—36). К.— автор наук. праць з питань буд-ва та архітектури.

КОТКУВА́ННЯ — агротехнічний прийом обробітку грунту *котками польовими* перед сівбою або слідом за висівом насіння с.-г. культур для покращення водно-фізичних умов їх зростання. К. застосовують також для боротьби з *випиранням рослин* та видуванням посівів.

КО́ТЛАС — місто обласного підпорядкування Арх. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на Пн. Двіні при впадінні в неї р. Вичегди. Вузол з-ць, пристань. 63 тис. ж. (1977). Гол. підприємства: Лімендський суднобуд.-судноремонт. з-д, Котласький целюлозно-паперовий (в с-щі Коряжмі), деревообр. та млинарський комбінати, меблева ф-ка. Підприємства харч. пром-сті. Річкове, мед. та пед. уч-ща. Драм. театр, істор.-революційний музей. Місто утворене 1917.

КОТЛА́СІЯ (Kotlassia) — рід вимерлих примітивних земноводних підкласу батрахозаврів. Рештки К. знайдено у верхньопермських відкладах на Пн. Двіні поблизу м. Котласа (звідки й назва). К. досягали 1,25 м довжини, в будові черепа, зубів і всього скелета мали ще чимало ознак *лабіринтодонтів*. Вважають, що К. живилися переважно рибою. К.— одна з яскраво виявлених перехідних форм від земноводних до наземних хребетних — плазунів.

Котласія. Скелет.

КО́ТЛІН — острів у сх. частині Фінської затоки Балтійського м., за 27 км на Зх. від Ленінграда. Площа бл. 15 км². Поверхня рівнинна. У пд. частині острова — м. *Кронштадт*, засн. 1703 Петром I як фортеця Кронштлот.

КОТЛО́В Іван Федорович [26.XII 1873 (7.I 1874), с. Шликово, тепер Костром. обл.— 11.I 1920] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сел. сім'ї. З 1900 працював у залізничних майстернях у Крюкові (тепер у складі м. Кременчука Полтав. обл.). Брав участь у революції 1905—07, був організатором с.-д. гуртків. З 1915 працював у Харків. вагонних майстернях і вів там парт. роботу. В 1917 — член виконкому Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів, член Харків. к-ту РСДРП(б). В 1918—19 — один з керівників Харків. підпільної орг-ції КП(б)У. Помер від тифу.

КОТЛОВА́Н — тимчасова виїмка у грунті для заглиблених споруд і підземних частин будинків (стін, *фундаментів* тощо). Створюють К. *землерийними машинами* різних типів звичайно з поверхні землі (див. *Земляні роботи*), рідше — за допомогою *кесонів* і *опускних колодязів*. Розміри К. визначають проектом будинку або споруди залежно від їхнього призначення, властивостей і глибини промерзання грунту тощо. Стінки К. (вертикальні, похилі, або укоси) в нестійких грунтах укріплюють спец. (шпунтовими) огородженнями, щитами з розпірками та ін. В складних гідрогеол. умовах вдаються до зниження рівня грунтових вод і *закріплення грунтів*.

КОТЛОНАГЛЯ́Д — в СРСР державний нагляд за додержанням правил виготовлення і експлуатації парових котлів, посудин, що діють під тиском (понад 0,17 МПа), та підйомних споруд (підйомних кранів, ліфтів, ескалаторів, канатних доріг). Здійснюється (з 1954) К-том по нагляду за безпечним веденням робіт у пром-сті та гірничому нагляду (Держгіртехнаглядом СРСР), до складу якого входить Управління котлонагляду і підйомних споруд. Управління складає і затверджує правила, інструкції і норми з питань виготовлення та експлуатації устаткування, контролює їх виконання, провадить консультації та експертизи, розслідує аварії і нещасні випадки, розробляє організаційно-тех. заходи, спрямовані на запобігання травматизмові та аваріям, тощо. Комітети або управління Держгіртехнагляду є в усіх союзних республіках. Держгіртехнагляд УРСР з управліннями округів, обласними, міжобласними та районними інспекціями засновано 1958. При деяких м-вах діють відомчі інспекції котлонагляду.

Г. Ф. Маслов.

КОТЛЯ́Р (Вірська) Валерія Семенівна (н. 29.X 1930, Київ) — українська радянська артистка балету і балетмейстер, народна артистка УРСР (з 1964). В 1949 закінчила Київ. хореографічне уч-ще. В 1949—51 — у Львів. театрі опери та балету, 1951—54 — в ансамблі Пн. групи військ, 1954—75 — солістка Ансамблю танцю УРСР (сольні партії в укр. танцях «Горлиця», «Хміль», «Плескач», «Мелецица» та в хореографічних мініатюрах «Жовтнева легенда», «Про що верба плаче», «Ми пам'ятаємо»). З 1977 — гол. балетмейстер ансамблю танцю «Дружба» київ. з-ду «Більшовик».

КОТЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Арсеній Миколайович [н. 2 (15).I 1910, Петербург] — укр. і рос. рад. органіст, музикознавець, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1955. Закінчив Ленінградську консерваторію (як музикознавець — 1935; органіст — 1938). З 1937 поєднує виконавську діяльність з пед. працею в Ленінгр. (з 1937), Ташк. (1947—50), Львів. (1951—60), Новосибірській (1960—68; з 1964 — професор) консерваторіях, Донец. муз.-пед. ін-ті (1968—70). З 1970 веде клас органа в Київ. консерваторії. К.— упорядник і спец. редактор збірників для органа, автор ряду музикознавчих праць. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

Т. П. Булат.

КОТЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Іван Петрович [29.VIII (9.IX) 1769, Полтава — 29.X (10.XI) 1838, там же] — укр. письменник, перший класик нової укр. літератури. Н. в сім'ї дрібного чиновника. Вчився в Полтав. семінарії (1780—89). Працював канцеляристом, домашнім учителем у сім'ї поміщика. У 1796—1808 був на військ. службі, брав участь у рос.-тур. війні. З 1810 — наглядач «Будинку виховання дітей бідних дворян». Під час Вітчизняної війни 1812 сформував 5-й козачий кінний полк, одержав чин майора. У 1812—21 — директор Полтав. театру, в якому виступав М. *Щепкін*. Сприяв викупові Щепкіна з кріпацтва. Був близький до декабристських кіл (через М. Новикова), його ім'я згадується в «Алфавіті декабристів». У 1818 К. обрано членом харків. Т-ва аматорів красної словесності, 1821 — почесним чл. петерб. Вільного т-ва аматорів рос. словесності. В 1827—35 — попечитель «богоугодних» закладів. У формуванні К. як письменника значну роль відіграли просвітительські ідеї, традиції укр. л-ри 18 ст., фольклор, рос. сатирична л-ра. Найголовнішим джерелом творчості К. була тогочасна дійсність, що зумовило реалізм і народність його творів. Реалізм К. мав просвітительський характер. Літ. діяльність почав бл. 1794 переробкою в бурлескному стилі (див. *Бурлеск*) «Енеїди» Вергілія. «Енеїда» К. відразу поширилася в списках. У 1798 в Петербурзі без відома автора було надруковано перші три частини поеми, 1808 — вдруге. В 1809, додавши четверту частину, К. видав поему в Петербурзі під назвою «Виргилиева ,,Энеида'' на малороссийский язык переложенная...». Повний текст твору (шість частин) видано посмертно 1842 в Харкові. «Енеїда» К.— перший твір нової укр. л-ри, написаний нар. мовою. В поемі відтворено побут різних верств укр. суспільства. В народійних образах богів сатирично зображено поміщиків-кріпосників, чиновників, духів-

В. С. Котляр.

І. П. Котляревський.

Пам'ятник **І. П. Котляревському** в Полтаві. Скульптор Л. В. Позен. Бронза, граніт. 1903.

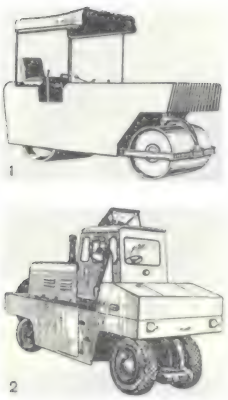

Котки дорожні: 1 — вібраційної дії (віброкоток); 2 — статичної дії (на пневматичних шинах).

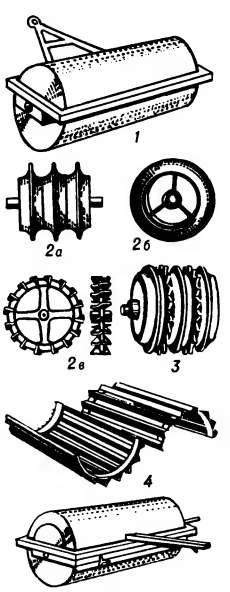

Коток польовий. Робочі органи польових котків: *1* — гладенький водоналивний циліндр; 2а — кільце з клинчастим ободом; 2б — кільце з ребристим ободом; 2в — шпорове кільце; 3 — кільчасто-зубчастий циліндр; 4 — гладенькозубчастий циліндр.

ництво. В 3-й частині твору в картинах пекла і раю розкрито суспільні суперечності, критикується кріпацтво. Твір пройнятий любов'ю до народу, патріотичними почуттями. За мотивами поеми створено опери «Еней на мандрівці» (Я. Лопатинський) та «Енеїда» (М. Лисенко, лібретто М. Садовського). Запорізький театр імені М. Щорса 1978 здійснив виставу за «Енеїдою» К.

В 1804 Котляревський написав «Пісню на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну» (надруковано 1849), 1817 переклав рос. мовою «Оду Сафо» (надр. 1844). В 1819 для Полтав. театру написав п'єси «Наталка Полтавка» (надр. 1838) і «Москаль-чарівник» (надр. 1841), які дали початок новій укр. драматургії. В основі п'єси «Наталка Полтавка» лежить соціальний конфлікт. К. створив типові нар. характери, показав високі моральні якості народу. Важливу роль у п'єсі відіграють пісні, жива нар. мова. М. Лисенко, дещо використавши доробок своїх попередників (О. Барсицького, А. *Єдлічки*), написав музику до «Наталки Полтавки». Сценічні образи в п'єсах К. створили М. Щепкін, К. Соленик.

Творчість К. високо оцінювали Т. Шевченко, В. Бєлінський, І. Франко, М. Горький. Вона вплинула на дальше становлення нової укр. л-ри. У 1898 широко відзначено століття «Енеїди». В 1903 в Полтаві споруджено пам'ятник К. (скульптор Л. П. Позен, 1904 видано літ. зб. *«На вічну пам'ять Котляревському»*. В радянський час (1952) відкрито *Котляревського І. П. музей*. В 1969 громадськість різних країн світу відзначила 200-ліття з дня народження К. У 1973 відкрито пам'ятник К. в Києві (скульптор Г. Н. Кальченко). У Полтаві створено меморіальний комплекс — Садиба І. П. Котляревського.

Іл. див. також на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Повне зібрання творів, т. 1—2. К., 1952—53; Повне зібрання творів. К., 1969; Рос. перекл.— Энеида. М., 1964; Сочинения. Л., 1969.

Літ.: Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. К., 1969; Волинський П. К. Іван Котляревський. К., 1969; Кирилюк Є. П. Живі традиції. Іван Котляревський та українська література. К., 1969; Хропко П. П. Біля джерел української реалістичної поезії. К., 1972; Яценко М. На рубежі літературних епох. К., 1977; Мороз М. О. Іван Котляревський. Бібліографічний покажчик. К., 1969.

Є. П. Кирилюк.

КОТЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Нестор Олександрович [21.I (2.II) 1863, Москва — 12.V 1925, Ленінград] — рос. літературознавець, представник *культурно-історичної школи*. Акад. Петерб. АН (з 1909). Закінчив *Колегію Павла Галагана* та Моск. ун-т (1885). Автор праць з історії рос. та зх.-європ. л-р. Досліджував творчість М. Лермонтова, М. Гоголя, К. Рилєєва. Статті про літ. діяльність декабристів, про М. Драгоманова.

КОТЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Олександр Олександрович [1837, посад Крюків, тепер у складі м. Кременчука — 29.IX (11.X) 1881, м. Піза, Італія; похований у Москві] — укр. і рос. філолог і етнограф, чл.-кор. Петерб. АН (з 1875). Закінчив Моск. ун-т (1857). Професор Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту (1868 — 72), Київ. ун-ту (з 1875). Осн. праці: «До питання про розробку слов'янської міфології» (1871), «Здобутки славістики в Росії», «Книга про старожитності й історію поморських слов'ян у XII ст.» (обидві — 1874). Питання укр. л-ри й мови розглянув у «Літературних замітках з приводу твору Г. Данилевського про Основ'яненка», «Рецензії на „Історичні пісні малоруського народу...“» та в ін. працях.

А. А. Бурячок.

КОТЛЯРЕ́ВСЬКОГО І. П. МУЗЕ́Й — літературно-меморіальний музей у Полтаві. Відкритий 1952. В шести залах музею розміщено

документи, рукописи, книги, фото, твори живопису, особисті речі письменника. В експозиції музею відображено його дитячі і юнацькі роки, участь у рос.-тур. війні 1806—12 і в Вітчизняній війні 1812. Окремий зал присвячено поемі «Енеїда». Показано театр. діяльність і драматургічну творчість Котляревського, зв'язки з декабристами, значення його творчості для укр. літератури.

КОТЛЯРО́В Борис Іванович (н. 4.XI 1911, м. Груєць, тепер ПНР) — рос. рад. поет. Член КПРС з 1954. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1931. Провідні теми творчості — безсмертні подвиги рад. моряків (поеми «Повість про Гуру та його друга комендора», 1947; «Пісня про Синєгір'я», 1950), трудові звершення робітників Харкова («Майстри», 1949; «Місто робітничої слави», 1960). Виступає в жанрі сатири й гумору («Жарти добрі й злі», 1958), публіцистики («Схожий на батька», 1962; «Розкритий щоденник», 1971). Автор віршів для дітей. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Стихи. Поэмы. Х., 1954; Спор о любви. К., 1967; Морская книга. К., 1977; Аллея. Х., 1979.

В. Д. Тимченко.

КОТЛЯРО́В Прокіп Степанович [1797, містечко Вороніж, нині смт Шосткинського р-ну Сум. обл. — 21.XII 1856 (2.I 1857), с. Грузьке, тепер Кролевецького р-ну Сумської обл.] — укр. письменник. У 1812—35 перебував на військ. службі, з 1835 постійно жив у с. Грузькому. Автор п'єси «Любка, або Сватання в с. Рихмах» (написана 1835—36, опублікована анонімно 1900), віршів російською мовою.

Тв.: Любка, или Сватанье в с. Рихмах. В кн.: Українська драматургія першої половини XIX століття. К., 1958.

Р. Я. Пилипчук.

КОТОВ Борис Олександрович [12 (25).IV 1909, с. Пахотний Угол, тепер Тамб. обл.— 29.IX 1943] — рос. рад. поет. Герой Радянського Союзу (1944, посмертно). З 1931 жив на Донбасі, працював на шахті. Брав участь у роботі літ. об'єднання «Кочегарка». В роки Великої Вітчизн. війни був на фронті мінометником. Загинув при форсуванні Дніпра неподалік від м. Канева. Посмертно прийнятий до членів Спілки письменників СРСР.

Тв.: Недопетая песня. Донецк, 1963; Стихи. К., 1975.

КОТОВ Михайло Іванович [15 (27).X 1896, м. Задонськ, тепер Липец. обл.— 25.VIII 1978, Київ] — український рад. ботанік, доктор біологічних наук (з 1941), професор (з 1943). Закінчив Харків. ін-т народної освіти (1922). Наук. праці з питань систематики, бот. географії, геоботаніки, ресурсознавства, охорони природи. К.— один з авторів «Визначника рослин УРСР» та «Флори УРСР». Нагороджений орденом Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1952; Держ. премія УРСР, 1969.

КОТОВ Михайло Павлович [7 (19).IX 1892, Петро-Олександровськ, тепер м. Турткуль Каракалп. АРСР — 17.X 1979, Київ] — укр. рад. вчений у галузі шкіряного і хутрового виробництва, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1934), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1946. Закінчив (1914) Київ. політех. ін-т. У 1914—30 викладав у цьому ж ін-ті, 1930—76 — в Київ. технологіч. ін-ті легкої пром-сті (1941—46 — директор). Основні дослідження — з хімії і технології виробн. хутра, натуральної шкіри, дубильних екстрактів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

М. І. Чеченєв.

КОТОВ Олександр Пантелеймонович [н. 7 (19).VIII 1897, слобода Орлик Курської губ., тепер Бєлг. обл.] — український рад. ортопед-протезист, засл. діяч науки УРСР (з 1962). Член КПРС з 1949. Закінчив Харків. мед. ін-т (1921). В 1945—56 — директор Укр. центр. н.-д. ін-ту протезування, 1953—69 — Укр. центр. н.-д. ін-ту експертизи працездатності та організації праці інвалідів у Харкові. Праці з питань протезування і створення протезів, лікарсько-трудової експертизи і організації пра-

П. І. Котов. «Красное Сормово». 1937. Саратовський художній музей імені О. М. Радищева.

ці інвалідів тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КОТОВ Петро Іванович [26.VI (8.VII) 1889, слобода Володимирівка, тепер Астр. обл.— 4.VII 1953, похований в Москві] — російський рад. живописець, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1946), дійсний чл. АМ СРСР (з 1949). В 1909—16 навчався в петерб. АМ у Ф. *Рубо* та М. *Самокиша*. Чл. *АХРР* (1923). Твори: «Кузнецькбуд. Домна № 1» (1931), «Красное Сормово» (1937); портрети — акад. Бурденка (1943), художника О. Шовкуненка (1944) та ін. В Київ. музеї рос. мист. зберігаються картини К.: «Колгоспний конюх» (1935), «Портрет скульптора І. Д. Шадра» (1936), «Ударник ,,Красного Сормова''» (1938) та ін. В 1935—41 викладав у Київ., 1950—53 — Харків. художніх ін-тах. Держ. премія СРСР, 1948.

КОТО́ВСЬК (до 1935 — Бірзула) — місто обласного підпорядкування Одес. обл. УРСР, райцентр, вузол залізничних і автомобільних шляхів. Виник у серед. 18 ст. Вперше згадується 1779. Залізничники Бірзули в грудні 1905 брали участь в політ. страйку. Рад. владу встановлено 17.I 1918. В роки громадянської війни в районі міста діяла кав. частина під командуванням Г. І. *Котовського*. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації К. (6.VIII 1941 — 31.III 1944) в місті діяли підпільні комсомольські групи.

В К.— підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, м'ясокомбінат, цукр., комбікормовий, рем.-мех. з-ди, меблева й пір'яно-пухова ф-ки, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, 2 комбінати побутового обслуговування. 12 заг.-осв., музична і спортивна школи, мед. та сільс. профес.-тех. уч-ща; 2 лікарні. Будинок культури, 4 клуби, кінотеатр, 6 б-к, істор.-краєзнавчий музей ім. Г. І. Котовського.

Літ.: Грибоедова Г. Л. Котовск. Одесса, 1963.

КОТО́ВСЬКИЙ Григорій Іванович [12 (24).VI 1881, Ганчешти, тепер м. Котовськ Молд. РСР — 6.VIII 1925, колишнє с-ще Чебанка поблизу Одеси; похований у м. Бірзулі, тепер м. Котовськ Одес. обл.] — рад. військ. діяч, герой громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1920. Н. в сім'ї заводського механіка. В Рад. Армії з 1918. В 1905 і 1915 очолював збройні загони бессарабських наймитів. У листопаді 1917 примикав до лівих есерів, член к-ту 6-ї армії. Потім приєднався до більшовиків і працював у Кишиневі у фронтовому відділі *Румчероду*. В 1918—19 на чолі партизанського загону вів боротьбу проти рум. окупантів у Молдавії і на Україні. В 1919 — командир 2-ї бригади 45-ї стрілецької д-зії, наприкінці 1919 — окремої кав. бригади. З 1920 — нач. 17-ї кав. д-зії, що брала участь в ліквідації *махновщини, антоновщини*. З вересня 1921 — командир 2-го кав. корпусу. Член ЦВК СРСР, ЦВК УРСР. По-зрадницькому вбитий. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора і Почесною революц. зброєю. К. встановлено пам'ятники в Умані, Котовську та в рідному місті героя. В Кишиневі 1948 засновано Респ. меморіальний музей Г. І. Котовського.

Літ.: Легендарний полководець. Збірник спогадів про Г. І. Котовського. К., 1969; Новохатский М. И. Путь в легенду. Кишинев, 1976.

КОТО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 36,3 тис. чол. (1979). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Котовськ*.

К. р. розташований в межах *Подільської височини*. Корисні копалини: глина, пісок. Річки — *Ягорлик*, Тростянець (бас. Дністра) та *Тилігул*. Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, клен, ясен, липа тощо) займають 9,8 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Котовськ. У районі — ряд підприємств по переробці с.-г. сировини. В с. г. переважає землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 71,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 57,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, соняшник, кукурудза, овочеві. В К. р.— 9 колгоспів, елітно-насіннєве г-во Всесоюзного селекційно-генетичного ін-ту (с. Новоселівка), райсільгосптехніка. Залізнич. вузол — Котовськ, залізнич. станції: Борщі, Чубівка, Побережжя, Обхідна. Автошляхів — 292 км, у т. ч. з твердим покриттям — 209 км. У районі — 40 заг.-осв. шкіл, 67 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 18 будинків культури, 30 клубів, 49 кіноустановок, 39 б-к. У с. Любомирці К. р. народ. новатор с.-г. виробн. Є. В. *Блажевський*. В с. Липецькому—пам'ятка архітектури — Михайлівська церква та дзвіниця (1807). У К. р. видається газ. «Ленінський прапор» (з 1932).

М. А. Мещеряков.

КОТО́К ДОРО́ЖНІЙ — машина для ущільнення грунту, дорожніх основ і покриттів; різновид *дорожніх машин*. Робочими органами К. д. є жорсткі вальці (гладенькі, гратчасті, кулачкові) або колеса на пневматичних шинах. Розрізняють К. д. (мал.): самохідні, напівпричіпні та причіпні; статичної і вібраційної (з вмонтованими у вальці вібраторами) дії. Маса К. д., що її збільшують *баластом* для підвищення ефективності ущільнення,—5—50 т. К. д. застосовують у дорожньому (напр., при *асфальтуванні*), залізничному, аеродромному, гідротехнічному будівництві тощо.

КОТО́К ПОЛЬОВИ́Й — сільськогосподарське знаряддя для *обробітку грунту*. К. п. ущільнюють грунт, руйнують грудки, а також грунтову кірку, вирівнюють поверхневий шар ріллі. Є причіпні до трактора і начіпні К. п. За конструкцією робочих органів (мал.) К. п. поділяють на циліндричні (гладенькі), кільчасті, кільчасто-зубчасті, кільчасто-шпорові, кулачкові, гладкорубчасті, комбіновані. Необхідний для обробітку грунту тип К. п. визначають спеціалісти, враховуючи характер роботи і грунтові умови. Напр., К. п. водоналивний гладенький ЗКВБ-1,5 застосовують у р-нах освоєння осушених земель для прикочування торфово-болотних грунтів після оранки чи дискування; агрегатують з тракторами ДТ-75, Т-74; продуктивність до 2 га/г. К. п. водоналивний гладенький ЗКВГ-1,4 призначений для ущільнення грунту перед сівбою або після сівби дрібнонасінних культур, а також для прикочування зелених добрив перед приорюванням їх (див. *Сидерація*); агрегатують з тракторами Т-25, Т-40А, «Беларусь». Продуктивність до 4,8 га/г. Для прикочування грунту до і після сівби цукр. буряків використовують К. п. гладкорубчасті водоналивні, що мають знімну рубчасту сорочку, кільчасто-зубчасті, які можна використовувати в складі однієї, двох і т. д. секцій робочих органів (кілець з ребордами — клинчастими кільцями або кілець з зубами) та ін. К. п. гладенькі водоналивні причіпні типу СКГ-2, СКГ-2-1, СКГ-2-2М, СКГ-2-3 використовують не лише для прикочування грунту до і після сівби, а й одночасно з сівбою цукр. буряків, ін. культур з метою збільшення надходження вологи з нижніх шарів грунту до висіяного насіння, кращого загортання його та вирівнювання поверхні поля; все це сприяє появі дружних сходів, підвищенню врожаю.

Літ.: Гапоненко В. С., Войтюк Д. І. Сільськогосподарські машини та їх використання. К., 1975; Гапоненко В. С., Войтюк Д. Г., Діденко М. К. Сільськогосподарські машини і основи експлуатації машинно-тракторного парку. К., 1975.

Г. І. Якименко.

КОТО́КУ Дендзіро (літ. псевд.— Сюсуй; 23.IX 1871, Накамура, повіт Хата, преф. Коті — 24.I 1911)— діяч соціалістичного руху Японії, публіцист. У 1901 разом з С. *Катаямою* брав участь у створенні с.-д. партії Японії. Був одним з перших перекладачів япон. мовою творів К. Маркса і Ф. Енгельса. В 1905—06 перебував у еміграції в США. Повернувшись до Японії, К. виступав проти реформізму в япон. соціалістичному русі, проте допускав при цьому анархо-синдикалістські помилки. Страчений разом з 11 товаришами після таємного судового процесу за безпідставним обвинуваченням у підготовці змови проти імператора.

КОТОНУ́ — місто на Пд. *Беніну*, місцеперебування уряду та урядо-

Г. І. Котовський.

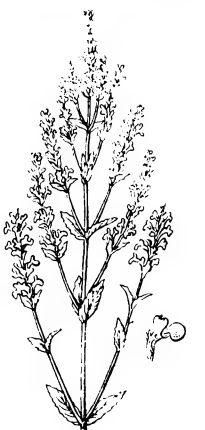

Котяча м'ята паннонська. Верхня частина рослини та квітка.

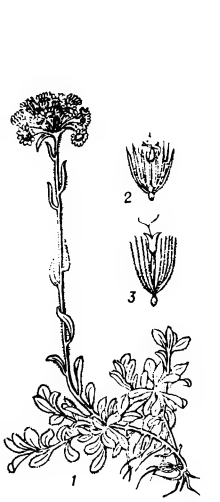

Котячі лапки дводомні: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — двостатева квітка; *3* — маточкова квітка.

вих установ. Порт на узбережжі Гвінейської зат., залізнична станція, аеропорт міжнар. значення. 180 тис. ж. (1976). Підприємства по переробці продукції с. г., виробн. мила, взуття. Деревообр. пром-сть. Розвинуті кустарні промисли (різьблення на дереві, плетіння кошиків та ін.). Ун-т. Б-ка ун-ту. Музей Беніну. Бот. сад.

КОТОПА́ХІ — діючий вулкан в Андах, на території Еквадору, поблизу м. Кіто. Вис 5896 м. Має великий кратер завглибшки до 450 м. З вис. 4700 м вкритий вічними снігами. Останнє виверження було 1942.

Є. Т. Коханенко.

КОТОРО́ВИЧ Богодар Антонович (н. 3.VII 1941, Грубешув, тепер ПНР) — укр. рад. скрипаль, нар. арт. УРСР (з 1979). В 1966 закінчив Моск. консерваторію. В 1966—69 — концертмейстер Симфонічного оркестру УРСР, одночасно з 1967 — соліст Київ. філармонії. Крім класичної музики, творів рад. та сучас. зарубіжних композиторів для скрипки, виконує ансамблеві твори для скрипки в супроводі гітари та органа (А. Вівальді, А. Кореллі, Й. Гайдна, Н. Паганіні, М. де Фальї). З 1967 викладає в Київ консерваторії.

КО́ТОРСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1918, Каттарське повстання — збройний виступ матросів адріатичної ескадри австро-угор. військ. флоту, що стояла в м. Которі (Каттаро, тепер СФРЮ). Відбулося 1—3.II під впливом Великого Жовтня; охопило 40 кораблів (6 тис. матросів різних національностей, в основному чехів і хорватів). Було створено ревкоми. Повстанці вимагали негайного укладення миру на основі пропозицій Рад. Росії і визнання права націй на самовизначення. Австро-угор. командування на чолі з адм. М. *Хорті* придушило К. п. 800 чол. було заарештовано, керівників розстріляно.

Я. Кохановський.

КО́ТСІС (Kotsis) Александр (30.V 1836, Людвінув, поблизу Кракова — 7.VIII 1877, Подгуже, тепер у складі Кракова) — польс. живописець-реаліст. В 1850—60 навчався в Школі красних мист. у Кракові, 1860 — 62 — у віденській АМ. Твори: «Рекрути в Галичині» (1866), «Мати померла» (бл. 1868, Львів. картинна галерея), «Селянське подвір'я» (1873), «Остання худоба» (1876) та ін.; пейзажі, портрети.

Літ.: Островский Г. Котсис. М., 1963.

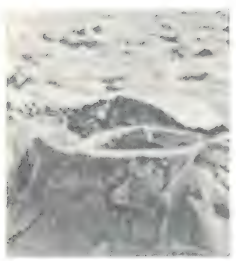

Котоцахі.

КОТТО́Н (Cotton) Ежені (13.X 1881, Субіз — 16.VI 1967, Севр) — діяч демократичного жіночого руху, вчений-фізик. Навчалась і викладала в Пед. ін-ті в м. Севрі; 1936—41 — директор, з 1945 — почесний директор цього ін-ту. В 1925 захистила докторську дисертацію; 1934 за наук. діяльність нагороджена орденом Почесного легіону. Під час нім.-фашист. окупації Франції 1940—44 — учасниця *Руху Опору*. З 1945 — голова Союзу франц. жінок і президент *Міжнародної демократичної федерації жінок*; з 1950 — віце-голова, з 1959 — член Президії *Всесвітньої Ради Миру*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1951.

Котушка роговидна.

КОТУ́Й — річка в РРФСР, у межах Краснояр. кр. Зливаючись з р. Хетою, утворює р. Хатангу (бас. моря Лаптєвих). Довж. 1409 км, пл. бас. 176 тис. км². Бере початок з плато Путорана, у верхів'ї порожиста. Живлення переважно снігове й грунтове. Замерзає у вересні — жовтні, скресає у травні — липні. Багата на рибу

КОТУ́РНИ (лат. cothurni, з грец. κόθορνοι) — взуття типу сандалій на дуже високій підошві й каблуках, яким користувалися трагедійні актори античного театру. К. збільшували зріст актора, надавали величності його постаті. Переносно: «ходити на котурнах» — неприродність, фальшивий пафос, удавана велич.

КОТУ́ШКА — група *черевоногих молюсків* род. Planorbidae, що включає кілька родів; раніше їх об'єднували в 1 рід Planorbis. Раковина (діаметр 2—15 мм) спірально закручена в одній площині, дисковидна. У найбільшої серед К.— К. роговидної (Planorbis corneus, синонім Coretus corneus) діаметр раковини до 32 мм. Живуть К. в прісних водоймах Європи, Пн., Серед. і Центр. Азії. У викопному стані К. відомі з юри.

КОТЯ́ЧА М'Я́ТА (Nepeta) — рід трав'янистих, здебільшого багаторічних рослин родини *губоцвітих*. Квітки білі, світло-фіолетові або сині, зібрані в китицевидні або волотисті суцвіття. Бл. 250 видів, поширених в Європі, Азії, а також в Африці, з них в СРСР — 82, в т. ч. в УРСР — 4. Найпоширеніші види: К. м. паннонська (N. pannonica) заввишки до 150 см з білуватими квітками, К. м. дрібноквіткова (N. parviflora) вис. до 65 см з синіми квітками і К. м. справжня (N. cataria) вис. до 120 см з білуватими квітками; цей вид — медоносна і ефіроолійна рослина. В СРСР, зокрема в УРСР, зрідка вирощують К. м. лимонну (N. c. var. citriodora). Іл. с. 457.

КОТЯ́ЧІ (Felidae) — родина ссавців ряду *хижих звірів*. Довж. тіла від 40—50 см до 3,8 м. Тулуб видовжений, гнучкий, шия коротка, голова округла, хвіст у більшості видів К. довгий, кінцівки невисокі (лише у рисі й гепарда видовжені) із втяжними або напівтяжними кігтями. З органів чуттів добре розвинені органи зору і слуху. Волосяний покрив м'який, густий, у більшості видів пухнастий. Забарвлення однотонне від жовтувато-бурого до чорного у видів, що живуть на відкритих просторах (*лев, пума,* каракал), або плямисте чи смугасте у лісових видів (*рись, тигр, ягуар, леопард, оцелот*). Пошир. К. у Євразії, Африці і Америці. В родині 37 сучас. видів, що належать до 4 родів: *пантера,* димчастий леопард, *кіт* і *гепард*. В СРСР — 13 видів, з них в УРСР — 3: *кіт лісовий, кіт свійський* і рись К.— наземні нічні тварини, добре плавають, лазять по деревах. Розмножуються раз на рік (кіт свійський двічі або й більше) або раз у два роки (тигр, лев та ін.). Вагітність від 55 до 270 діб. У виплоді до 6 (іноді більше) малят. Живляться К. тваринами, яких здобувають із засідок або підкрадаючись. Серед К. є цінні промисл. хутрові звірі. Окремі К. можуть завдавати шкоди тваринництву. Тигр, лев та деякі ін. види, на Україні — кіт лісовий у зв'язку із зменшенням чисельності взяті під охорону і включені у *Червону книгу*. К. виникли в еоцені. Відомо багато викопних видів (*шаблезубий тигр,* або махойрод, смілодон, печерний лев та інші). *К. А. Татаринов.*

А. Котсіс. Селянське подвір'я. 1873. Національний музей. Варшава

КОТЯ́ЧІ ЛА́ПКИ (Antennaria) — рід рослин родини *складноцвітих*. Багаторічні дводомні шерстисто-повстисті трави, іноді півкущики. Листки цілісні. Жіночі квітки трубчасто-нитковидні, чоловічі—трубчасті, часто з недорозвиненою зав'яззю, двостатеві, в кошиках, у загальному щитковидному або головчастому суцвітті, іноді одиночні Бл. 50 видів, поширених в Європі, Азії, Америці і Австралії. В СРСР — 9 видів, з них в УРСР — 2. Найпоширеніші К. л. дводомні (A. dioica); ростуть у лісах, на луках (по сухих місцях). Квітки К. л. дводомних використовують на сухі букети. К. л. карпатські (A. carpatica) ростуть на скелястих схилах у Карпатах. Іл. с. 457.

КО́УЛ (Cole) Джордж Дуглас Гоуард (25.IX 1889, Лондон — 14.I 1959, там же) — англ. економіст, історик, соціолог. У 1919 закінчив Оксфордський ун-т, з 1925 — викладач, 1944—57 — професор цього ж ун-ту. В 1908 вступив до Незалежної робітничої партії і Фабіанського т-ва, був його головою (1939—46, 1948—50) і з 1952 — президент цього т-ва. Один з теоретиків «гільдейського соціалізму», що проповідував співробітництво *праці* й *капіталу*. К. не вірив у революц. можливості робітничого класу Великобританії. В цілому залишався на позиціях *реформізму*, пропагував створення *«мішаної економіки»*. В останні роки життя перейшов на позиції *антикомунізму*.

КОФЕЇ́Н — *алкалоїд*, що міститься в листках чаю, насінні *кави* та ін.; одержують також синтетично. К. підсилює процеси збудження в корі головного мозку, збуджує дихальний і судиноруховий центри, тонізує серцевий м'яз. В медицині застосовують чистий К. та його сполуки при ослабленні серцево-судинної діяльності, головному болю, отруєнні наркотиками і снотворними тощо.

КОФЕРМЕ́НТИ [від лат. co... (cum) — разом і *ферменти*], коензими — органічні сполуки небілкової природи, які разом з білковою частиною ферменту (*апофермен-*

том) беруть участь у ферментативних реакціях. К. належать до т. з. кофакторів ферментів і необхідні для прояву їхньої активності. Виконують роль акцепторів або донорів електронів, окремих атомів або атомних груп, що відщеплюються від різних речовин (субстратів) або приєднуються до них. В перебігу каталітичного процесу молекула К. не зазнає незворотних хім. змін і може багаторазово використовуватись. Більшість К. сполучені нетривкими зв'язками з апоферментами. Проте існують К. (їх іноді називають простетичними групами ферментів), які дуже міцно зв'язані з білками. За хім. природою К. належать до різноманітних органічних речовин — аліфатичних, ароматичних і гетероциклічних. Багато з них є похідними *вітамінів* і *нуклеотидів*. До найбільш поширених у природі К. належать *нікотинамідаденіндинуклеотид* (НАД), *нікотинамідаденіндинуклеотидфосфат* (НАДФ), тіаміннірофосфат (ТПФ), флавінаденіндинуклеотид (ФАД), коензим А (ко-А), ліпоєва кислота, піридоксальфосфат, 5-дезоксіаденозилкобаламін, аденозинтрифосфат, АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*) та деякі ін. Препарати ряду К. (АТФ, ТПФ, ФАД) використовують з лікувальною метою.

Літ.: Кретович В. Л. Введение в энзимологию. М., 1967; Савицький І. В. Біологічна хімія. К., 1973; Диксон М., Уэбб Э. Ферменты. Пер. с англ. М., 1966. *Г. М. Шавловський.*

КОФІ́ АНТУБА́М (1922 — 3.IV 1964, Ачімота, поблизу Аккри) — ганський живописець і скульптор, один із засновників національної школи живопису. В 1948—50 навчався в худож. школі Голдсмітс-коледжу при Лондонському ун-ті. Твори А. виконані в традиціях нар. афр. мист.: дерев'яні рельєфи на фасаді парламенту в Аккрі, розписи в будинку ООН у Женеві (обидва — 50-і рр. 20 ст.), серія гравюр на дереві «Життя і побут африканського народу» (1959—61). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Гана*, т. 2.

Літ.: Грансберг А. Х. Кофи Антубам. М., 1976.

КО́ФЛЕР (Koffler) Юзеф (Йосип) Германович [28.XI 1896, Стрий, тепер Львів. обл.— 1943 (?), Ойцув поблизу Кракова, страчений фашистами] — польс. і укр. композитор, музикознавець і педагог. Муз. освіту здобув у Відні. З 1928 — професор консерваторії Польс. муз. т-ва, 1939—41 — держ. консерваторії у Львові. Автор 4-х симфоній, балету, «Польської сюїти», варіацій «Генделіана» й «Радісної увертюри» для симф. оркестру, струнного квартету «Українські ескізи» та ін. творів.

Л. З. Мазепа.

КО́ФФКА (Koffka) Курт (18.III 1886, Берлін — 22.XI 1941, Нортгемптон, США) — нім.-амер. психолог, один із засновників *гештальтпсихології*. У 1921 разом з М. *Вертгеймером* і В. *Келером* почав видавати журнал «Психологічні дослідження» — осн. орган нової наук. школи. У систематичному вигляді свою концепцію гештальтпсихології К. вперше виклав у кн. «Основи психічного розвитку» (1921). Осн. праця — «Принципи гештальтпсихології» (1935).

Тв.: Рос. перекл.— Самонаблюдение и метод психологии. В кн.: Проблемы современной психологии. Л., 1926; Основы психического развития. М.—Л., 1934. *Ю. З. Гільбух.*

КОХ (Koch) Роберт (11.XII 1843, Клаусталь — 27.V 1910, Баден-Баден) — нім. мікробіолог, один з основоположників бактеріології та епідеміології. Закінчив Геттінгенський ун-т (1866), після -чого працював лікарем у Вольштейні (тепер Вольштин, ПНР). У 1885—91 — проф. Берлін. ун-ту і директор Ін-ту гігієни; в 1891—1904 очолював Ін-т інфекц. хвороб у Берліні (згодом Ін-т ім. К.). Праці К. присвячені вивченню етіології сибірки, ранових інфекцій, туберкульозу, холери. В 1882 відкрив збудника туберкульозу, 1883 — холери. Запропонував ряд методів мікробіол. дослідження, способи дезинфекції; винайшов (1890) препарат для лікування туберкульозу — туберкулін (тепер застосовується лише з діагностичною метою). Створив наук. школу. Нобелівська премія, 1905.

КО́ХА РЕА́КЦІЯ — показник зміненої реактивності організму тварин і людини, сенсибілізованого (див. *Сенсибілізація*) до туберкульозних бактерій. Реакція вперше описана Р. *Кохом* у 1891. Вказує на наявність туберкульозної інфекції. Див. також *Туберкулінові проби*.

КОХАНЕ́НКО Євген Теодорович (справж. прізв.— Кохан; 10.II 1886, с. Винятинці, тепер Заліщицького р-ну Терноп. обл.— 16.X 1955, Полтава) — укр. рад. актор, режисер, засл. арт. УРСР (з 1930). На профес. сцені— з 1905. Працював у *Театрі товариства «Руська бесіда»* (1905—18, з перервою) у Львові, у театрах Києва, Харкова, Вінниці, Одеси, в укр. *Театрі «Жовтень»* в Ленінграді (1930—31), в укр. драм. театрі ім. І. Франка (1922—48, з перервами, з 1926 театр — у Києві). Ролі: Курц («Хазяїн» Карпенка-Карого), Лундишев («Майстри часу» Кочерги), Антоніо («Багато галасу даремно» Шекспіра). Вистави: «Лісова пісня» Л. Українки, «Дядя Ваня» Чехова, «Мірандоліна» Гольдоні (грав роль Маркіза), «Тартюф» Мольєра та ін. Знімався в кіно.

П. К. Медведик.

КОХАНО́ВСЬКА Августа Йосипівна (6.VII 1866, Кимпулунг, тепер СРР— 7.XII 1927, м. Торунь, тепер ПНР) — укр. художник. В 1895—99 навчалася у віденській АМ. Жила і працювала в Чернівцях. Твори: живописні — «Гуцул з сапою», «Повернення гуцулів з ярмарку» (1906), «Освячення пасок на Гуцульщині» (1907), «Старий гуцул» (1910), «Великдень» (1911), «Портрет О. Кобилянської» (1926); ілюстрації до оповідань О. Кобилянської — «Природа», «Битва», «Некультурна», «Valse melancolique» (1901); І. Франка — «Петрії і Довбущуки» (1913); обкладинки до книжок І. Нечуя-Левицького. К. відома і як етнограф. К. була зв'язана багаторічною дружбою з О. *Кобилянською*. Картини К. зберігаються в Чернів. краєзнавчому музеї.

Є. М. Панчук.

КОХАНО́ВСЬКИЙ (Kochanowski) Ян (1530, с. Сицина побл. Радома — 22.VIII 1584, Люблін) — польс. поет. Писав польс. і лат. мовами. В поемах «Згода» (1564), «Сатир, або Дикий чоловік» (бл. 1564), «Муза» (бл. 1567), «Знамено» (1569), трагедії «Відмова грецьким послам» (1578), прозовому діалозі «Віщування» (1587) відгукнувся на актуальні суспільно-політ. питання польс. дійсності. Популярність К. принесли цикл «Трени» (1580) — 19 елегій-плачів на смерть дочки; короткі гумористичні вірші «Фрашки» (кн. 1—3, 1584); філос., політ. й любовні «Пісні» (кн. 1—2, 1586). Використовуючи античні й біблійні сюжети й могиви, надавав їм злободенного ідейного звучання. Перекладав з грец. та ін. мов. Відіграв визначну роль у становленні нац. л-ри і дальшому розвитку польс. літ. мови.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1975; Поезії. К., 1980; Рос. перекл. — Избранные произведения. М.—Л., 1960; Лирика. М., 1970.

Р. Ф. Кирчів.

Літ.: Бажан М. Невгасне світло Чорного лісу. «Вітчизна», 1980, № 6.

КО́ХЕР (Kocher) Теодор (25.VIII 1841, Берн — 27.VII 1917, там же) — швейцарський хірург. У 1865 закінчив мед. ф-т Бернського ун-ту. Учень Т. *Більрота* і Б. Лангенбека. В 1872—1917 — проф. Бернського ун-ту. Праці К. присвячені розробці оперативних способів вправлення великих суглобів (зокрема, плечового), радикальному лікуванню *тиреотоксикозу* (базедової хвороби), пахвинної грижі. К. запропонував ряд нових хірургічних інструментів (які тепер наз. його ім'ям) тощо. Склав підручник з оперативної хірургії. Серед учнів К. відомі вчені — Ц. Ру, О. Рольє та ін. Нобелівська премія, 1909. *С. М. Старченко.*

КОХІСТА́НЦІ — загальна назва групи дрібних споріднених племен, які живуть у горах між річками Гілгітом і Сватом на Пн. Пакистану. Чисельність — бл. 130 тис. чол. (1967, оцінка). Мова К.— кохістані, належить до *дардських мов*. За релігією—мусульмани-суніти. Осн. заняття — скотарство. У них збереглася родова організація.

КОХО́ВСЬКИЙ (Kochowski) Веспасіан Ієронім (1633, с. Гай на Сандомирщині — 6.VI 1700, Краків) — польс. історик і письменник. У найголовнішому з своїх істор. творів «Щорічники» (лат. мовою, ч. 1—3, 1683—98) дав опис визвольної війни укр. народу 1648—54. Відображаючи інтереси магнатських кіл, осуджував цю війну, вороже ставився до Б. Хмельницького та І. Богуна. Працю К. використовували як джерело укр. літописці та історики.

КОХО́ВСЬКИЙ Всеволод Порфирійович [літ. псевд.— Данило Медовик, Погонець; 2 (14).III 1835, с. Стародубівка, тепер Слов'янського р-ну Донец. обл.— 2 (14).V 1891, Петербург] — укр. письменник і педагог демократичного напряму. Закінчив Петерб. військ. академію. Засновник (1864) і директор Пед. музею військ.-навчальних закладів у Петербурзі. Літ. діяльність почав у журн. «*Основа*»

Б. А. Которович.

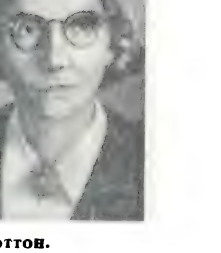

Е. Коттон.

Р. Кох.

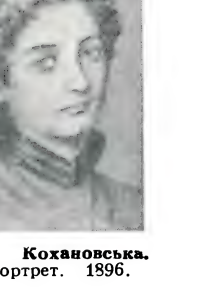

А. Й. Кохановська. Автопортрет. 1896.

(оповідання, нариси). Найзначніший твір К.— повість «Народолюбець» (1863, опубл. 1870) є гострою сатирою на ліберала-націоналіста. Автор пед. праць про трудове виховання, початкову освіту тощо. Організатор перших народних читалень. *О. Р. Мазуркевич.*

КОХТЛА-ЯРВЕ — місто республіканського підпорядкування Ест. РСР, райцентр. Розташоване на Пн. Сх. республіки. Залізнич. станція. 72 тис. ж. (1977). Центр сланцедобувної та сланцеперероб. пром-сті (виробничі об'єднання «Сланцехім», «Естонсланець»). Підприємства харчової та будівельних матеріалів промисловості. Н.-д. ін-т сланців. Хім. технікум та мед. уч-ще. Місто утворене 1946.

Отто Євстафійович Коцебу.

КОЦ — 1) Ворсовий, пристрижений однобічний килим. Виробн. К. було поширене на Україні в 18—19 ст. на Харківщині, Полтавщині і частково в Києві. За статистичними відомостями 1814 лише в Харкові вироблялось бл. 26 тис. К. на рік (їх вивозили на внутрішні ринки Росії і за кордон). Художнє оформлення К. по в'язане з технікою виконання. Крім основи, на якій в'яжуться вузли з вовняної пряжі, К. має грунтове піткання, яке перепускається після кожного ряду ворсових вузлів кілька разів для їх закріплення. Утворений ворс підрізують до 5 см заввишки. Завдяки висоті ворсу візерунок К. (геометричний, геом.-рослинний, тематичний) не буває дрібним і детальним. Забуту на поч. 20 ст. техніку виготовлення К. відроджено в 50-х роках. 2) В зх. областях України К. називають грубу вовняну однотонну тканину з великими насічками, що виготовляється як *ліжник*.

А. А. Коцка. Гуцулка. 1958.

КОЦАК Арсеній (Олексій Федорович; 14.III 1737, с. Буковець, тепер Свидницького округу ЧССР — 12.IV 1800, Мукачеве) — укр. мовознавець, педагог і поет. Викладав церковнослов'ян. мову, риторику, поетику, історію та філософію в монастирських школах, зокрема на Закарпатті — в Мукачевому та Імстичеві. Використавши «*Граматику словенську*» М. Смотрицького та посібники з лат. мови, написав власну граматику церковнослов'ян. мови (три варіанти; один з них датовано 1768).

О. Є. Коцебу. Битва біля Кульма 17 серпня 1813 року. 1843. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Йому належать також праці: «Тропи», «Мова» та ін. З поетичних творів найвизначнішим є «Похвала о премудрості». Усі твори К. залишилися в рукопису (зберігаються в б-ці Ужгородського ун-ту). *Й. О. Дзендзелівський.*

КОЦЕБУ́ Олександр Євстафійович (9.VI 1815, Кенігсберг — 24.II 1889) — рос. живописець-баталіст. В 1837—44 навчався в петерб. АМ у Зауервейда. Автор серії картин, присвячених Північній війні 1700—21 й Семирічній війні 1756—63. Серед творів: «Перехід Суворова через ,,Чортів міст''» (1857), «Перехід російських військ через Панікс у Альпах» (1860), «Перемога під Полтавою» (бл. 1867), всі — в ДЕ. Навчаючись у петерб. АМ, разом з Т. Шевченком і польським художником Р. Жуковським 1842 виконав ілюстрації до книги М. О. Полевого «Історія Суворова». В Київ. музеї Т. Г. Шевченка зберігається акварельний портрет К. роботи Т. Шевченка (1843).

КОЦЕБУ́ Отто Євстафійович [19 (30).XII 1788, Таллін — 3 (15).II 1846, миза Трігі; похований у Козе, тепер Хар'юського р-ну Ест. РСР] — вітчизн. мореплавець і вчений.

У 1803—06 брав участь у кругосвітній подорожі І. Ф. *Крузенштерна*. Очолював рос. кругосвітні експедиції на кораблях «Рюрик» (1815—18) та «Предприятие» (1823—26), під час яких було відкрито окремі острови в Тихому ок. (в архіпелазі Туамоту, в групах Маршалових о-вів, Самоа та ін.), а також затоку на З. Аляски (названа його ім'ям), проводилися океанографічні дослідження за участю фізика Е. Х. *Ленца*. Вперше висловив правильні думки про походження коралових островів.

КОЦІПІ́НСЬКИЙ (Косіріński) Антон [1816, Андрихів, поблизу Кракова, Польща — 14 (26).V 1866, Київ]—польс. і укр. композитор, етнограф і педагог. Муз. освіту здобув у Львові. В 1835—45 — капельмейстер військ. оркестру в Чернівцях, 1845—49 жив у Кам'янці-Подільському, де працював у нотному магазині і збирав укр. нар. пісні; 1849—53 — у Відні, з 1853 — в Києві, де відкрив муз. магазин (відділення — в Житомирі). Збирав, обробляв польс. та укр. нар. пісні. Видав зб. «Пісні, думки і шумки руського народа на Подоллі, Україні і в Малоросії» (1861—62), а також етногр. розвідку «Ярмарок на Україні» (1856). Автор фп. і вокальних творів.

КО́ЦКА Андрій Андрійович (н. 23.V 1911, Ужгород) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1971). В 1927—31 вчився у А. *Ерделі*, 1940—42 в Рим. АМ. Твори: «Гуцулка — вихователька дитбудинку» (1949), «Старий колгоспник» (1950), «Учениця» (1954), «Верховинка» (1957), «Портрет ланкового І. Кобаля» (1960), «Доярка з Верховини» (1962), «Гуцулка» (1967), «Молодиця» (1968), «Розмова», «З ярмарку» (обидва — 1969), «Гуцулки з Богдана» (1970), «Весняний ранок» (1979).

Літ.: Павлов В. Андрій Коцка. Альбом. К., 1973.

КОЦКО́ Василь Федорович (квітень 1873, с. Млинки Шкільні, тепер у складі м. Дрогобича Львів. обл.— 26.I 1942) — один з організаторів і керівників революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії Зх. України з 1918. Н. в сел. сім'ї. Революц. роботу вів з 1888, переважно в Дрогобичі і Бориславі. Учасник боротьби за владу Рад на Полтавщині. Один з керівників *Дрогобицького збройного повстання 1919*. В 1918—21 — член Дрогобицького повітового та окружного к-тів, з 1921 — ЦК Компартії Сх. Галичини. В 1921—22 перебував у в'язниці, після чого був прикутий до ліжка тяжкою хворобою. Розстріляний нім.-фашист. окупантами. В Дрогобичі в будинку, де жили В. Ф. і О. В. Коцки, відкрито меморіальний музей.

КОЦКО́ Ольга Василівна (1899, с. Млинки Шкільні, тепер у складі м. Дрогобича Львів. обл.— 26.I 1942) — учасниця (з 1918) революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії з 1920. Дочка В. Ф. *Коцка*. З 1922 — секретар Дрогобицького окружного к-ту МОДР У 1929—30 навчалася в Київ. парт. школі. З кін. 1930—на підпільній партійній роботі на Зх. Україні: очолювала окружкоми Компартії Зх. України у Львові, Коломиї, Ковелі. В серпні 1932 заарештована і за *Ковельським процесом 1934* засуджена на 15 років ув'язнення. Після 1939—на рад. роботі в Дрогобицькій обл. Розстріляна нім.-фашист. окупантами.

КОЦО́ЄВ Арсен Борисович [3 (15). I 1872, с. Гізель, тепер Пригородного р-ну Півн.-Осет. АРСР — 4.II 1944, Орджонікідзе] — осет. рад. письменник. Друкуватися почав 1895 в рос. газетах Владикавказу. В 1912 у більшовицькій газ. «Правда» надрукував оповідання «Помріяли», «Товариш» та ін. В ранніх творах К. відображав тяжке життя осет. селян, викривав царських чиновників («Мисливець», «Козел і баран», «Саломі»). Колективізації в Осетії присвятив повість «Джанаспі» (1940), де показав гостру класову боротьбу на селі.

КОЦЮ́БА Гордій Максимович [2 (14).I 1892, хутір Костів, тепер село Валківського р-ну Харків. обл.— 22.III 1939] — укр. рад. письменник. Закінчив Петроградський ун-т (1917). Друкуватися почав 1919. Був одним з організаторів і редакторів журн. «*Шляхи мистецтва*» (1921), співробітничав у газ. «Вісті» і «Комуніст», журн. «Всесвіт», «Уж», «*Червоний шлях*». Належав до літ. орг-цій «*Гарт*», *Вапліте*. Автор романів «Нові береги» (1932), «Родючість» (1934), «Перед грозою» (1938) та кількох книг оповідань. Осн. тематика — соціалістичне будівництво в роки перших п'ятирічок, революц. минуле.

Тв.: Твори. Х.—К., 1934; Перед грозою. К., 1958; Нові береги. К., 1972; Рос. перекл.— Дорогой борьбы. М., 1961. *О. Р. Мазуркевич.*

КОЦЮБИ́НСЬКЕ (до 1941 — Берковець) — селище міського типу Київ. обл. УРСР, підпорядковане Ірпінській міськраді, за 6 км від м. Ірпеня. Залізнич. ст. Біличі. 7,6 тис. ж. (1979). У К.— Білицькі деревообр. комбінат і меблева ф-ка; з-ди: Київський деревообр.,

Білицький каменеобробний, «Теплозвукоізоляція». Середня школа, лікарня; Будинок культури, бібліотека.

КОЦЮБИ́НСЬКИЙ Михайло Михайлович [5 (17).IX 1864, Вінниця — 12 (25).IV 1913, Чернігів] — укр. письменник і громад. діяч, революц. демократ. Н. в сім'ї дрібного чиновника. Закінчив Шаргородське духовне училище (1880). Переїхавши до Кам'янця-Подільського (1880), зблизився з революційно настроєною молоддю. За зв'язок з народовольцями 1882 був заарештований. Повернувшись цього ж року до Вінниці, вів пропагандистську роботу серед молоді. З 1886 за ним було встановлено таємний нагляд поліції, який не припинявся протягом усього життя письменника. В 1890 поїхав до Львова, де познайомився з І. Франком та ін. зх.-укр. діячами. У Львів. журналах «Дзвінок», «Правда», «Зоря» друкував свої ранні твори (вірш «Наша хатка», 1890; ряд оповідань). В 1891 склав іспит на нар. вчителя при Вінницькому реальному училищі, вчителював у с. Лопатинцях. Зустрічався з селянами, давав читати їм заборонені книжки, збирав фольклорні матеріали. В 1892—97 працював у філоксерній комісії в Бессарабії і Криму. В 1897 переїхав у Чернігів, але його не затвердили на посаді в земстві як «неблагонадійного». Деякий час працював у редакції газ. «Волынь» у Житомирі. На поч. 1898 повернувся в Чернігів, дістався посаду діловода при земській управі, а з 1900 — статистика. Тут К. написав свої найкращі твори. Суспільно-політ. і естетичні погляди К. формувалися під впливом ідей Т. Г. Шевченка, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, І. Я. Франка. В кінці 80-х — на поч. 90-х рр. К. зблизився з ліберально-народницькою інтелігенцією, що позначилося на його творах цього періоду. Згодом письменник утверджується на позиціях революц. демократизму. В кінці 90-х і особливо в 900-і рр. великий вплив на К. справили ідеї марксизму. Він знайомиться з працями К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, бере участь у громад., політ. і літ. житті. На відкритті пам'ятника І. П. Котляревському 1903 в Полтаві виголосив промову, на зборах Чернігів. громадської бібліотеки 9 січня 1905 виступив з вимогою скасувати цензуру на худож. л-ру. Легальне т-во «*Просвіта*» у Чернігові, головою якого він був (1906—1908), прагнув використати для пропаганди революц. ідей. Гуртував навколо себе літ. молодь на традиційних «суботах», які відвідував, зокрема, і П. Тичина. У зв'язку з хворобою К. кілька разів виїжджав за кордон, побував у Австрії, Німеччині, Швейцарії, Італії, не раз приїжджав у гуцульське село Криворівню, де збирав матеріали для майбутніх творів. У 1909 на о. Капрі (Італія) познайомився з О. М. Горьким. Протягом 1909—11 тричі приїздив на Капрі, листувався з Горьким до кінця життя. Є підстави вважати, що 1910 на Капрі К. познайомився з В. І. Леніним. У 1911 «Т-во прихильників української науки і штуки» встановило К. довічну пенсію в розмірі 2 тис. крб. на рік, що дало змогу хворому письменникові залишити роботу в земстві. У жовтні 1912 К. поїхав на лікування до Києва. В січні 1913 повернувся в Чернігів, де незабаром помер. Поховано К. в Чернігові на Болдиній горі. Поліція вжила заходів, щоб похорон не перетворився на антиурядову демонстрацію. Ці поліцейські дії як ганебний приклад нац. гноблення в царській Росії викрив більшовицький депутат у 4-й Держ. думі Г. І. Петровський у промові, проект якої написав В. І. Ленін. Зближення К. з робітн. рухом, утвердження його на позиціях революц. демократизму зумовили глибокий реалізм і народність його творчості. Розкриваючи класові суперечності капіталістич. суспільства, К. стояв на боці пригноблених, сільської бідноти, наймитів, утверджував неминучість революц. боротьби. Ранні оповідання К. («Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма», 1884, та ін.) за життя письменника не друкувалися. З перших друкованих творів увагу привернув цикл дитячих оповідань: «Харитя», «Ялинка» (обидва — 1891), «Маленький грішник» (1893) та ін. Осн. тема творчості 90-х рр.— тяжке становище малоземельного селянства, пробудження соціальної свідомості селян, наростання масового протесту. К. показував людяність і благородство бідняків («П'ятизлотник», 1892), прагнення народу до волі («Дорогою ціною», 1901), шукання шляхів до кращого життя («Ціпов'яз», 1893, «По-людському», 1900). К. критикував ліберально-народницьке культурництво («Хо», 1894; «Для загального добра», 1895; «Лялечка», 1901), викривав релігію як знаряддя духовного і соціального поневолення людини («В путах шайтана», 1899; «На камені», 1902; «Під мінаретами», 1904). Одночасно з ідейним зростанням К. відбувався процес його творчого самовизначення як художника-реаліста, новатора.

На поч. 20 ст. К. виступив як видатний майстер соціально-психологічної новели. Своєрідними рисами стилю К. є лаконізм, психологічне проникнення в характери, ліризм, мелодико-інтонаційне багатство мови. Особливо велике значення для формування світогляду й піднесення творчої активності К. мала перша рос. революція 1905—07. У повісті «Fata morgana» (ч. 1—2, 1907—10) і багатьох новелах письменник відтворив широку панораму революційних подій, змалював мужні образи незламних героїв революції («Невідомий», 1907; «Сон», 1911, та ін.). Письменник викривав реакційність самодержавства, лібералізм, міщанство, засуджував політ. ренегатство і зрадництво («Він ідe!», 1906; «В дорозі», 1907; «Persona grata», 1908). Посилилась і сатирична наснаженість його творів («Сміх», 1906; «Коні не винні», 1912). Повість «Fata morgana», що посідає центр. місце в творчості К.,— визначний твір укр. літератури про революц. боротьбу сел. мас. У ній К. створив новий тип позитивного героя — робітника, свідомого керівника селянства. У повісті виявилися елементи соціалістичного реалізму. В наступних творах К. показав зубожіння села, гнівне бродіння в народі («Як ми їздили до Криниці», 1908; «Що записано в книгу життя», 1910). К. гостро виступав як проти ліберально буржуазної, так і проти декадент. л-ри, викривав бурж. націоналізм. В ліричному «Intermezzo» висміяв реакц. суть декадентської теорії «незалежності» митця від суспільства. Обстоював ідею єднання трудящих усіх національностей. Високим гуманізмом і поезією пройняті твори К. останніх років: «Тіні забутих предків» (1911), «Хвала життю!», «На острові» (1913). К. писав і літ.-критичні статті, рецензії, нариси. Йому належать переклади укр. мовою творів Г. Гейне, А. Міцкевича, Е. Ожешко, Ф. Достоєвського та ін. Творчість К.—одне з найвищих досягнень укр. дожовтн. прози, вона вплинула на дальший розвиток укр. л-ри. Твори К. перекладено рос. та ін. мовами народів СРСР і мовами багатьох народів світу. Повість «Fata morgana» була кілька разів інсценізована і ставиться в укр. театрах. За оповіданнями й повістями К. створено кінофільми «Коні не винні» (1956), «Кривавий світанок» (за «Fata morgana», 1956), «Пе-коптьор» (1957), «Дорогою ціною» (1957) і «Тіні забутих предків» (1967). Композитор В. Кирейко створив балет «Тіні забутих предків» (1959). Відкрито *Коцюбинського М. М. музеї* у Вінниці (1927) і Чернігові (1934), встановлено пам'ятники в цих містах. Ім'ям К. названо район Черніг. обл. (кол. Козловський), селище в Києво-Святошинському р-ні, колгоспи, школи, бібліотеки, парки культури й відпочинку, театри, вулиці. За рішенням Всесвітньої Ради Миру 1964 в різних країнах відзначалося 100-річчя з дня народження Коцюбинського. Іл. див. на окремому аркуші, с. 96—97.

Тв.:Твори, т. 1 — 6. К., 1961—62; Твори, т. 1—7. К., 1973—75; Твори, т. 1—3. К., 1979; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1965.

Літ.: Франко І. З останніх десятиліть XIX в. В кн.: Франко І. Літературно-критичні статті. К., 1950; Горький М. М. М. Коцюбинський. В кн.: Горький М. Літературно-критичні статті. К., 1951; Иванов Л. Михаил Коцюбинский. М., 1956; Калениченко Н. Л. Михайло Коцюбинський. К., 1956; Коцюбинская-Ефименко З. М. М. Коцюбинский. Мастерство писателя. М., 1959; Грицюта М. С. Михайло Коцюбинський у слов'янських літературах. К., 1964; Колесник П. Коцюбинський — художник слова. К., 1964; Калениченко Н. Л. Великий сонцепоклонник. К., 1967; Коцюбинская И. Михаил Коцюбинский. М., 1969; М. М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи, матеріали, публікації. К., 1968; Костенко М. Художня майстерність Михайла Коцюбинського. К., 1969; Мороз М. О. Михайло Коцюбинський. Бібліографічний покажчик. К., 1964.

Н. Д. Калениченко.

М. М. Коцюбинський.

Пам'ятник на могилі **М. М. Коцюбинського** в Чернігові. Скульптори С. С. Андрейченко і Ф. А. Коцюбинський, архітектор Я. Ф. Ковбаса. Бронза, граніт. 1955.

Коц. Селище міського типу Дігтярі Срібнянського району Чернігівської області. 1960.

КОЦЮБИ́НСЬКИЙ Флоріан Абрамович (н. 24.II 1921, Казань) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). Член КПРС

Ю. М. Коцюбинський.

Є. С. Кочар.

А. І. Кочерга.

І. А. Кочерга.

з 1941. В 1952 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у М. *Лисенка*. Твори: портрети — В. Маяковського (1957), Ю. Коцюбинського (1963—65), В. Порика (1965—68), «Думи молодії. Портрет Т. Шевченка» (1964); надгробок С. А. Ковпаку на Байковому кладовищі у Києві (1968), монумент Слави у м. Калуші Івано-Фр. обл. (1970); пам'ятники — Ю. Коцюбинському (1970), В. Примакову (1972), обидва — в Чернігові; композиція «Як гартувалася сталь» (1978). Нагороджений орденом Червоної Зірки.

КОЦЮБИ́НСЬКИЙ Юрій Михайлович [25.XI (7.XII) 1896—8.III 1937] — рад. державний, парт. і військовий діяч. Член Комуністичної партії з 1913. Н. у Вінниці. Син М. М. *Коцюбинського*. Учасник революц. руху з 1911. В 1914—16 — член Черніг. к-ту РСДРП. З 1916 — в армії. З травня 1917 — член Військ. орг-ції спочатку при Петерб. к-ті партії, потім — при ЦК РСДРП(б). У вересні — жовтні 1917 — нач. Червоної гвардії і комендант Московсько-Заставського р-ну Петрограда, з жовтня — член ВРК при Петрогр. Раді, в дні Жовтн. збройного повстання — комісар полку, учасник штурму Зимового палацу і придушення *Керенського — Краснова заколоту 1917*. З грудня 1917 входив до складу першого уряду Рад. України як заст., а потім — нар. секретар у військ. справах. В 1918 — головнокомандуючий військами Укр. Рад. Республіки, член *Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У, Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України*. В 1919 — член Реввійськради Укр. фронту, голова Черніг. губвиконкому, секретар губкому КП(б)У. В 1919—20 — на керівній роботі в Полт. губкомі КП(б)У й губвиконкомі. З 1920 — на дипломатичній роботі, зокрема 1921—22 — представник Рад. України в Австрії, 1925—26 — перший радник повпредства СРСР в Австрії, з 1927 — радник повпредства СРСР у Польщі. З 1930 — заст. голови, з 1934 — голова Держплану і заст. голови Раднаркому УРСР. На III, XI і XII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У, в 1919 і 1934 — в Оргбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК.

Літ.: Ярошенко А. Головком республіки. К., 1977; Цюпа І. Через терни до зірок. Юрій Коцюбинський. К., 1966. *А. Д. Ярошенко.*

КОЦЮБИ́НСЬКОГО М. М. МУЗЕЇ. 1) У Вінниці заснований 1927 в будинку, де народився письменник і жив з перервами, до 1897. Тут він написав ранні твори — «Андрій Соловійко...», «Ціпов'яз», «Для загального добра» та ін. У фондах музею: документи, фотографії, особисті речі письменника, перші видання його оповідань і повістей, книги з автографами, твори в перекладах мовами народів СРСР та іноз. мовами. *Н. Ф. Київська.*

2) У Чернігові заснований 1934 в будинку, в якому жив письменник 1898—1913. Тут він написав твори «Fata morgana», «Тіні забутих предків», «Цвіт яблуні» та ін. В цьому будинку збиралися представники прогресивних кіл Чернігівщини. В 1958 відкрито меморіальну квартиру з 3 х кімнат та літ. експозицію, яка висвітлює життя, творчість і громадсько-політ. діяльність письменника. Широко представлено матеріали про вшанування пам'яті Коцюбинського в рад. час. *О. І. Єрмоленко.*

Літ.: Музей М. М. Коцюбинського у Вінниці. Путівник. Одеса, 1976; Чернігівський літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського. Путівник. К., 1974.

КО́ЧА (Сосеа) Ніколає Думітру (30.XI 1880, Бирлад — 1.II 1949, Бухарест) — рум. письменник і журналіст. У 1917 приїжджав до Петрограда, був свідком Великої Жовтн. соціалістичної революції. З захопленням писав про її перемогу і про В. І. Леніна. В романах «Вино тривалого життя» (1931), «Син наймита» (1933), «Дядечко Нає» (1935) критикував бурж. суспільство, проте на цих творах позначився вплив натуралізму. Автор антимонархічних памфлетів. Один із засновників рум. т-ва «Друзі СРСР». Редагував деякі прогресивні газети.

С. В. Семчинський.

КОЧАБА́МБА — місто в Болівії, адм. ц. департаменту Кочабамба. Розташована на схилах Сх. Кордильєри, на вис. бл. 2600 м над р. м. Вузол автомоб. шляхів, залізнич. станція. 164 тис. ж. (1972). Значний центр по переробці місц. с.-г. продукції. Підприємства нафтопереробної, харч., текст., шкіряної пром-сті. Ун-т. Курорт К. засн. 1574.

КОЧА́Р Єрванд Семенович [н. 15 (27).VI 1899, Тбілісі] — вірм. рад. скульптор, графік і живописець, нар. художник СРСР (з 1976). В 1915—18 навчався в Тбіліській школі живопису і скульптури та моск. Держ. вільних худож. майстернях (1918—19) у П. *Кончаловського*. З 1923 працював у Парижі, з 1936 — у Вірменії. Твори: обеліск «Орел» на дорозі до Звартноцу (1955), пам'ятник Давиду Сасунському (1959), бюст Ф. Е. Дзержинського (1969), монумент полководця 5 ст. Вардана Мамиконяна (1975), всі — в Єревані; ілюстрації до нар. епосу «Давид Сасунський» (1939) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Вірменська РСР*, т. 2.

КОЧА́Р Рачія Кочарович [справж. прізв.— Габрієлян; 20.I (2.II) 1910, с. Кумлібуджах Алашкарського повіту, Зх. Вірменія (Туреччина) — 3.V 1965, Єреван] — вірм. рад. письменник. Член КПРС з 1939. Друкуватися почав з 1930. Автор сатиричної повісті «Подорож Огсена Васпура» (1937), зб. оповідань «Народження героїв» (1942), «Напередодні» (1943), «Фронтові нариси» (1944) та ін., присвячених подіям Великої Вітчизн. війни, роману «Діти великого дому» (ч. 1—2, 1952—59), зб. повістей і оповідань «Біла книга» (1965). До зб. «Література і життя» (1949) увійшли публіцистика, критичні статті. Оповідання «Мати» і «Дружба» присвятив Україні; опублікував про Т. Шевченка статтю «Великий людинолюб» (1961). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Діти великого дому. К., 1959; Біла книга. К., 1975; Рос. перекл.— Избранное М., 1973.

Коцюбинського М. М. музей у Вінниці.

КОЧЕ́ВСЬКИЙ Віктор Васильович (н. 15.XI 1923, с. Різуненкове, тепер Валківського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. поет, заслужений діяч культури Вірменської РСР. Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1956). Друкується з 1948. Автор поетичних збірок «Господарі весни» (1951), «Земляки» (1957), «Колоски і сузір'я» (1964), «Мій дивокрай» (1973) та ін. Пише вірші для дітей. Переклав укр. мовою ряд творів класиків вірм. л-ри. За цикл поезій «Берев, моя Вірменіє!» у зб. «На крутосхилах літ» (1973) удостоєний літ. премії ім. П. Тичини «Чуття єдиної родини» (1976). Нагороджений орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

Тв.: На крутосхилах літ. К., 1973; Ровесник весен. К., 1977; Зрідненість. К., 1980; Рос. перекл.— Земля вдохновения. М., 1966; На крутоярах. М., 1975. *Г. Г. Єжелов*

КОЧЕРГА́ Анатолій Іванович (н. 9.VII 1947, с. Самгородок Козятинського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1977. В 1973 закінчив Київ. консерваторію. З 1972 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Досифей («Хованщина» Мусоргського), Галицький («Князь Ігор» Бородіна), Мефістофель («Фауст» Гуно), Сильвестр («Ярослав Мудрий» Г. Майбороди), Старий каторжанин («Катерина Ізмайлова» Шостаковича). Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1980.

КОЧЕРГА́ Іван Антонович [24.IX (6.X) 1881, містечко Носівка, тепер райцентр Черніг. обл.— 29.XII 1952, Київ] — укр. рад. драматург, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1950). Закінчив Київ. університет (1903). В 1904 почав виступати в пресі як літ. критик. Протягом двадцяти років жив у Житомирі, з 1934 — у Києві. Перша значна спроба в драматургії — драм. казка «Пісня в келиху» (рос. мовою; поставлена 1926 в перекл. автора). Гол. жанри творчості К.— істор. драма і соціальна комедія, а також драма-феєрія, драм. поема, водевіль, оперета. Істор. тематиці присвячені комедія «Фея гіркого мигдалю» (пост. 1926), драма «Алмазне жорно» (1927), драм. поема «Свіччине весілля» («Пісня про Свічку», 1930). В 1928—31 К. написав кілька комедій на теми колективізації та боротьби з куркульством («Павук у колгоспі», «Про що жи-

го співає», «Навчила доля, де шлях до волі», «Натура й культура»), які з успіхом ішли в театрах. В сатиричній комедії «Марко в пеклі» (1928) К. відобразив події Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни. В п'єсі «Майстри часу» (1933) показав радянських людей як справжніх майстрів часу, висміював ворогів соціалістичного ладу. П'єса відзначена третьою премією на Всесоюзному конкурсі (1933). В 1941 редагував журн. «Театр», а в роки Великої Вітчизн. війни — газ. «Література і мистецтво». В цей час створив патріотичну драматичну поему «Ярослав Мудрий» (1944) — один з найвизначніших творів укр. рад. драматургії. Провідна ідея п'єси — об'єднання руських земель для спільної боротьби проти іноземних загарбників. Драм. поема «Пророк» (1948) відтворює останні роки життя Т. Г. Шевченка. Писав вірші, літ.-критичні статті. П'єси К. поставлені багатьма театрами СРСР та соціалістичних країн. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—3. К., 1956; Твори. К., 1968; Радість мистецтва. К., 1973; Рос. перекл.— Исторические драмы. М., 1954.

Літ.: Старинкевич Є. Драматургія Івана Кочерги. Х., 1947; Андріанова Н. М. Іван Кочерга. К., 1963; Кузякіна Н. Б. Драматург Іван Кочерга. К., 1968. *С. М. Шаховський.*

КОЧЕТКО́В Микола Костянтинович [н. 5 (18).V 1915, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1979), чл.-кор. АМН СРСР (з 1957). У 1939 закінчив Моск. ін-т тонкої хім. технології ім. М. В. Ломоносова. З 1966 — директор Ін-ту органіч. хімії АН СРСР. Спеціаліст у галузі органічного синтезу, хімії лікар. речовин і хімії природних сполук, особливо у галузі хімії вуглеводів. Розробив ряд нових методів органічного синтезу. Синтезував лікар. препарати: протитуберкульозні (циклосерин та його аналоги), протиалергічні та ін. Вперше здійснив направлений синтез полісахаридів, розробив методи хім. модифікації нуклеїнових к-т і (вперше) методи масспектрометричного аналізу вуглеводів. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани» і медалями.

КОЧЕТКО́В Олексій Гаврилович (1918, с. Солове, тепер Чаплигінського р-ну Липец. обл.— 15.XI 1942) — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ. В Рад. Армії з 1938. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. На поч. Великої Вітчизн. війни потрапив в оточення. В жовтні 1941 вступив у партизанський загін під командуванням О. М. *Сабурова*. Командував ротою. Відзначився в боях на тер. Сумщини. Загинув у бою.

КО́ЧЕТОВ Всеволод Онисимович [22.I (4.II) 1912, Новгород — 4.XI 1973, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1934. Повісті «На невських руїнах» (1946) та «Передмістя» (1947) — про події Великої Вітчизн. війни, «Нево-озеро» (1948), «Кому світить сонце» (1949), романи «Під небом батьківщини» (1950) — про життя післявоєнного села; «Журбіни» (1952; фільм «Велика сім'я», 1954), «Брати Єршови» (1958) — про рад. робітн. клас. Романи «Секретар обкому» (1961; однойменний фільм, 1964), «Кут падіння» (1967; однойменний фільм, 1970), «Чого ж ти хочеш?» (1969) присвячені злободенним питанням сучасності; романи викликали пожвавлену полеміку у пресі. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1973—76; Укр. перекл.— Брати Єршови. К., 1959; Журбіни. К., 1964; Секретар обкому. К., 1967.

Ю. І. Корзов.

КОЧЕТО́К — селище міського типу Чугуївського р-ну Харків. обл. УРСР, на правому березі р. Сіверського Дінця, за 9 км від залізнич. ст. Чугуїв. 4,2 тис. ж. (1979). На тер. с-ща — Чугуєво-Бабчанський лісгоспзаг, водогінна станція на водопроводі до Харкова, комбінат побутових послуг. 2 заг.-осв. школи, Чугуєво-Бабчанський лісовий технікум; лікарня; клуб, 6 б-к. Уперше згадується 1641.

КОЧЕШКО́В Ксенофонт Олександрович [30.XI (12.XII) 1894, Москва — 15.I 1978, там же] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1974). Учень М. Д. *Зелінського*. У 1922 закінчив Моск. ун-т, де і працював (з 1935 професор). З 1946 — керівник металоорганічної лабораторії фізико-хім. ін-ту ім. Л. Я. Карпова. Осн. дослідження К. присвячені хімії металоорганічних сполук. Відкрив ряд нових методів синтезу органічних сполук свинцю, олова, кремнію, лужних металів, цинку, сурми, вісмуту, індію, галію, кальцію. Розробив методи синтезу органічних сполук (амінів та ін.) за допомогою металоорганічних. Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1967.

КО́ЧИН Микола Євграфович [6 (19).V 1900, Петербург — 31.XII 1944, Москва] — рос. рад. учений в галузі механіки, математики і геофізики. Акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив (1923) Петрогр. ун-т. Викладав у Ленінгр. (1924—34) і Моск. (1938—44) ун-тах. Директор Ін-ту теоретичної метеорології (1933—34), з 1939 — зав. відділом Ін-ту механіки АН СРСР. К.— один з основоположників сучас. динамічної метеорології. Фундамент. дослідження в галузі гідро- та аеродинаміки, математики й теоретич. механіки.

КО́ЧИНА (Полубаринова-Кочина) Пелагея Яківна [н. 1 (13).V 1899, Астрахань] — рос. рад. вчений у галузі гідродинаміки, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчила Петрогр. ун-т (1921). З 1925 викладала у вузах Ленінграда. З 1935 працює в н.-д. ін-тах АН СРСР. Осн. наук. праці — з теорії фільтрації, динамічної метеорології, теорії припливів. Розв'язала ряд задач, що стосуються руху грунтових вод і нафти в поруватих середовищах. Нагороджена 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Портрет с. 464.

КО́ЧИЧ (Кочић) Петар (29.VI 1877, с. Стричичі, Боснія — 27.VIII 1916, Белград) — сербський письменник-реаліст. Виступав проти австро-угор. окупації Боснії і Герцеговини, за аграрну реформу. Зазнав переслідувань австро-угор. влади. Світогляд і бунтарський дух К. відобразились у сатиричній п'єсі «Борсук перед судом» (1904), зб. оповідань «З гір і підгір'я» (кн. 1—3, 1902—05), «Зойки із Зміяня» (1910), сатиричній повісті «Судище» (1912).

В. Г. Гримич.

КО́ЧИШ Микола Михайлович (1. XII 1928, с. Дюрдево, побл. м. Новий Сад, тепер СФРЮ — 16.IV 1973, м. Новий Сад) — укр. письменник і мовознавець в Югославії. Закінчив Новосадський ун-т. Автор оповідань про школу (зб. «Кроки», 1963), віршів про нове життя свого краю після визволення (зб. «Розділяємо радість і труднощі», 1972; «Ми тут не гості», 1973). Написав ряд шкільних граматик мови югославських русинів, видав «Правопис руського язика» (1971), уклав «Сербохорватсько-руський-український підручний термінологічний словник» (1972).

Тв.: [Оповідання]. В кн.: Там, коло Дунаю... Ужгород, 1976. *О. В. Мишанич.*

КОЧІВЛІ ТВАРИ́Н — періодичні (найчастіше сезонні) пересування *популяцій* тварин у пошуках поживи, а також у зв'язку з настанням несприятливих умов існування (посух, поводей тощо); один з типів *міграцій тварин*. Район, куди перекочовують тварини, звичайно стикається з районом, де вони перебували до того, або частково збігається з ним. Кочівлі властиві багатьом наземним і водяним тваринам.

КОЧІВНИ́ЦТВО — спосіб життя, пов'язаний з особливостями господарської діяльності, при якому група людей або окремі народи постійно пересуваються з місця на місце (кочують). Найбільш типове К.— у скотарському г-ві, відокремленому від землеробства. Перехід від давнього осілого до кочового скотарства відбувався в кін. 2 — на поч. 1-го тис. до н. е. Найширших розмірів К. набуло з розвитком феод. відносин. К. поділяється на 3 типи: меридіональне (степове) — пересування з Пд. на Пн. (влітку) і навпаки (взимку), вертикальне (гірське) — з долин на схили гір і навпаки, колами (пустельне і напівпустельне) — навколо оазисів і колодязів. К. наклало відбиток на матеріальну і духовну культуру окремих народів (існування переносних жител, своєрідного одягу тощо). Для більшості сучас. народів, які займаються скотарством, К. характеризується наявністю напівосілого-напівкочового г-ва. В СРСР після Великої Жовтн. соціалістич. революції кочові і напівкочові в минулому народи (казахи, киргизи, туркмени та ін.) перейшли до сталої осілості. В ряді країн Центр., Зх. Азії і Пн. Африки ще збереглися великі групи кочовиків.

КО́ЧКІН Михайло Андрійович [н. 22.V (4.VI) 1908, с. Кленове,

М. К. Кочетков.

О. Г. Кочетков.

К. О. Кочешков.

М. Є. Кочин.

П. Я. Кочина.

В. Л. Кочубей.

І. А. Кочубей.

К. П. Кошевський.

тепер Оричевського р-ну Кіров. обл. РРФСР] — укр. рад. грунтознавець, засл. діяч науки УРСР (з 1962). Член КПРС з 1932. В 1941—45 — учасник Великої Вітчизн. війни. В 1934 закінчив Горьковський с.-г. ін-т. Працював у Казанському (1937—41) і Кримському (1950—51) с.-г. ін-тах, у Кримському держ. заповіднику ім. В. В. Куйбишева (1945—48), в Крим. філіалі АН СРСР (1948—56), в Укр. н.-д. ін-ті грунтознавства (1956—58). З 1958 — директор Нікітського бот. саду (Ялта). З 1961 — професор. Дослідження з питань генетичного й агрономічного грунтознавства, раціонального використання грунтів у с. г., боротьби з водною ерозією грунту.

КОЧУБЕЇ — багата укр. дворянська родина. Власники великих зем. маєтностей на Україні (в Полтав., Черніг., Херсон., Катеринославській, Таврійській, Подільській губ.) і в Росії. За часів *гетьманщини* К. обіймали посади *генеральної старшини* (напр., В. Л. *Кочубей*), у царській Росії — високі урядові посади. Віктор Павлович К. [11 (22).XI 1768—3 (15).VI 1834] — рос. держ. діяч, граф (з 1799), князь (з 1831), віце-канцлер (1798—1801), міністр внутр. справ (1802—1807, 1819—1823), голова Держ. ради і комітету міністрів (з 1827).

КОЧУБЕЙ Василь Леонтійович [1640 — 14 (25).VII 1708, с. Борщагівка, тепер Погребищенського р-ну Вінн. обл.] — представник укр. старшинської верхівки. Генеральний писар (1687—99), генеральний суддя (1699—1708). Належав до тієї частини укр. козац. старшини, яка орієнтувалася на Рос. д-ву. В серпні 1707 К. і полтав. полковник І. *Іскра* надіслали листа Петру І, в якому повідомляли про таємні переговори гетьмана І. *Мазепи* з польс. королем С. *Лещинським* і швед. королем *Карлом XII* про відрив України від Росії та перехід під владу польс.-швед. загарбників. К. і Іскра були видані царським урядом Мазепі, якому вдалося виправдатись перед Петром І, і незабаром страчені як наклепники. Після викриття зради Мазепи прах К. та Іскри було поховано в *Києво-Печерській лаврі*. Образ К. змалював О. С. Пушкін у поемі «Полтава».

КОЧУБЕЙ Іван Антонович [25.VII (6.VIII) 1893, хутір Рощинський, тепер с. Кочубеєвське Кочубеєвського р-ну Ставр. кр.— 4.IV 1919, м. Святий Хрест, тепер м. Будьонновськ Ставр. кр.] — герой громадянської війни. Н. в сім'ї козака-бідняка. Учасник 1-ї світової війни на Кавказ. фронті. В 1918 організував і очолив козачий революц. загін Північно-Кавказ. рад. республіки, потім— командир кав. бригади 11-ї армії Каспійсько-Кавказ. фронту. Відзначився в боях проти контрреволюц. армії Корнілова і Денікіна. Захоплений у полон білогвардійцями і страчений.

КОЧУБЕЙ-ДЗБАНОВСЬКА (Кочубей) Наталія Іванівна (н. бл. 1883, Полтавщина — р. і місце см. невід.) — укр. співачка (сопрано) і драматична актриса. В 1910 закінчила Петерб. консерваторію. Працювала в укр. муз.-драм. трупах Д. Гайдамаки, О. Суходольського, П. Прохоровича та ін. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Катерина («Катерина» Аркаса) та ін.

КОЧУРА Панас Федорович [справж. прізв.— Кочур; 5 (18).VII 1905, Кролевець, тепер Сум. обл.— 5.XI 1976, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1956. Внаслідок хвороби з 1929 був прикутий до ліжка. Перша повість «Родина Сокорин» (1945) — про боротьбу укр. народу проти фашист. окупантів. Темі колгоспного будівництва присвятив повісті «Окрилені» (1953, у співавт.), «Вогні юності» (1957). Події нар.-визвольної війни 1648—54 змалював у романі «Світлий ранок» (1954). В романах «Золота грамота» (1960), «Апостоли правди» (1969), «Із іскри — полум'я» (1972), «Січі на дзвініці» (1974) відтворив події Вітчизн. війни 1812, революц. діяльність декабристів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами. *В. Х. Косян.*

КОШАК Петро Григорович (1864, м. Косів, тепер Івано-Фр. обл.— 1940, там же) — укр. майстер кераміки. Працював у с. Пистині, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл. В 1894—97 навчався в Коломийській гончарській школі. Розвиваючи традиції О. *Бахметюка* та П. *Баранюка*, створював художньо оздоблені кахляні печі, декоративні полумиски, колачі, плесканці, вази, скульптурні фігурки тощо. Твори К. зберігаються в музеях Києва, Львова, Ленінграда. Іл. с. 468.

КОШАЛІН — місто на Пн. Зх. Польщі, адм. ц. Кошалінського воєводства. Вузол з-ць. 77,6 тис. ж. (1975). Підприємства маш.-буд. і металообробної (виробн. автомоб. запасних частин, буд. устаткування, електротех. виробів, напівпровідників), деревообр., харч. пром-сті; льонозавод. Вища інженерна школа. 2 театри, музей. Архіт. пам'ятки: готичний костьол Діви Марії (14 ст.), залишки міських стін (13—14 ст.).

КОШАРА, вівчарня — будівля для утримання овець. З переведенням вівчарства на промислову основу найпоширенішими стали механізовані К. Залежно від кліматичних умов К. будують капітальні з утепленим покриттям, полегшеного типу без горищного перекриття, у вигляді базів-навісів. У зоні Степу К. споруджують на 1200—1600 овець, на Поліссі й у Лісостепу — на 800—1000, в гірських р-нах Карпат — на 300—400 овець.

КОШБУК (Coşbuc) Джордже (Георге; 20.IX 1866, с. Хордоу, тепер Джордже-Кошбук, Несеудського повіту, Трансільванія — 9.V 1918, Бухарест) — рум. поет і літературознавець. Академік Рум. академії (з 1916). Поетичні зб. К. —«Балади й ідилії» (1893), «Пряжа» (1896), «Пісні відваги» (1904), написані в традиції реалізму й під впливом фольклору, відображають життя рум. села. Широкої популярності набув бунтарський вірш «Ми хочемо землі!» (1894). Автор «Коментаря до ,,Божественної комедії''» Данте (т. 1—2, вид. 1963—65). Перекладав твори Данте, Вергілія, Ф. Шіллера.

Тв.: Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1975. *С. В. Семчинський.*

КОШЕВСЬКИЙ Костянтин Петрович [справж. прізв.— Скляр; 18 (30). IX 1895, с. Шульгівка, тепер Царичанського р-ну Дніпроп. обл.— 14.III 1945, Київ] — укр. рад. актор, режисер, драматург, засл. діяч мист. Узб. РСР (з 1944). З 1914 — артист Катеринославської опери. Працював у «*Молодому театрі*» в Києві (1918—19), Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка (Київ, 1920—21), Одес. держ. драмі (1930—31), Дніпроп. укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка (1932—33), 1922—45 (з перервами) — в українському драматичному театрі ім. І. Франка (з 1926 театр — у Києві). Серед поставлених спектаклів: «Маруся Богуславка» Старицького, «Платон Кречет» Корнійчука, «Останні» Горького, «Витівки Скапена» Мольєра та ін. Знімався в кіно. К.— автор п'єс «Блукаючі вогні», «Будні».

КОШЕНІЛЬ (франц. cochenille, від ісп. cochinilla) — промислова назва кількох видів комах підряду *кокцид*, з яких добувають червону фарбу *кармін*. Найвідомішою є мексіканська К. (Dactylopius cacti), яка походить з Мексіки, її розводили також у Пн. Африці і Сх. Азії. В СРСР 2 види: порфірофора вірменська, або вірменська К. (Porphyrophora hamelii), поширена у Вірменії, порфірофора польська, або польська К. (P. poloniса), яка зустрічається на Україні і в Білорусії. До 19 ст. К. культивували, з появою анілінових фарб її культивування різко зменшилось. Кармін, одержаний з К., тепер використовують лише в харч. і парфюмерній пром-сті, а також для забарвлення мікроскопіч. препаратів. Іл. с. 469.

О. П. Кришталь.

КОШИК — тип *суцвіття* рослин. У К. квітки (трубчасті, язичкові, несправжні язичкові, лійковидні) сидять на дуже розширеному кінці вкороченої осі, що має плоску, опуклу або вгнуту форму. Цвітіння відбувається від периферії до центра К. Для К. характерна наявність обгортки з покривних листків зовн. квіток або, крім того, і з верхівкових, видозмінених листків. К. властивий гол. чин. складноцвітим, деяким зонтичним та дзвониковим. Іл. с. 469.

КОШИЛІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ— поселення пізнього періоду *трипільської культури* в с. Кошилівцях Заліщицького р-ну Терноп. обл. При розкопках (1908—12, 1923 і 1953) відкрито залишки наземних глинобитних жител, госп. ями, вогнища та печі з напівсферичними склепіннями. Знайдено посуд з поліхромним розписом, знаряддя праці з кременю (скребки, ножі, проколки), каменю (долота), кістки й рогу (шила, лощила, клювці), мідні шило й підвіску та срібну спіраль, глиняні жіночі культові статуетки, фігурки барана, бика або собаки тощо.

КОШИЦЬ Олександр Антонович (12.IX 1875, с. Тарасівка, тепер

Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 21.IX 1944, Вінніпег, Канада) — укр. хоровий диригент і композитор. У 1901 закінчив Київ. духовну академію. Муз. освіту здобув у муз.-драм. школі М. В. Лисенка в Києві. В 1908—17 очолював хор студентів Київ. ун-ту, 1913 — хоровий клас Київ. консерваторії. В 1912—16 — диригент *Театру Миколи Садовського,* 1916—17 — диригент і хормейстер Київ. опери. В 1917 К. брав участь у створенні Першого укр. нац. хору, 1919 — Укр. респ. капели, з якою цього ж року виїхав на гастролі за кордон. Виступав з концертами в Європі та Америці. Записав багато укр. наролних пісень, створив численні хорові обробки нар. пісень. Брав діяльну участь у шевченківських концертах. У літ. виступах припускався націоналістич. тверджень.

Тв.: Українські народні пісні для мішаного хору. К., 1968. *Р. І. Кулик.*

КО́ШИЦЬ Павло Олексійович [Порай-Кошиць; 26.XII 1863 (7.I 1864), Київщина — 1 (14). III 1904, Москва] — рос. співак (тенор). Співу навчався в Моск. консерваторії, удосконалювався в Італії. В 1886—89 співав на оперних сценах Італії, Греції, Америки. Був солістом Тифліської (1889—90), Київ. (1890—93) опер, Великого театру (Москва, 1893—1903). Партії: Зігфрід, Тангейзер (однойменні опери Вагнера), Рауль, Васко да Гама («Гугеноти», «Африканка» Мейєрбера), Андрій («Опричник» Чайковського). В концертах виконував романси М. В. Лисенка. Дочка К.— Ніна Павлівна Кошиць (1894—1965) — відома рос. оперна співачка. *І. М. Лисенко.*

КОШІ (Cauchy) Огюстен Луї (21.VIII 1789, Париж — 23.V 1857, Со) — франц. математик, член франц. АН (з 1816), почесний член Петерб. АН (з 1831). Закінчив Політех. школу (1807) і Школу мостів і шляхів (1810) у Парижі. Осн. праці присвячені матем. аналізу та матем. фізиці. К. встановив нерівність, названу його ім'ям (див. *Коші нерівність*), на базі теорії *границь* дав визначення поняття *неперервності* функції, чітку побудову теорії *рядів,* інтегралів тощо. Розвинув основи теорії *аналітичних функцій*: виразив аналітичну функцію через інтеграл (див. *Коші інтеграл*) і розвинув її в степеневий ряд, розробив теорію *лишків* тощо. В теорії *диференціальних рівнянь* К. поставив одну з найважливіших *крайових задач* (т. з. задачу Коші); довів теореми про існування розв'язків звичайних диференціальних рівнянь; розвинув теорію рівнянь з частинними похідними першого порядку. Крім того, К. належать праці з *геометрії, алгебри, чисел теорії,* теорії пружності, оптики. Серед учнів К. був укр. математик М. В. *Остроградський.*

КОШІ ЗАДА́ЧА — одна з найважливіших *крайових задач* теорії *диференціальних рівнянь.*

КОШІ ІНТЕГРА́Л — інтеграл вигляду

$$\frac{1}{2\pi i}\int_{\gamma}\frac{f(t)}{t-z}\,dt,$$

де γ — проста замкнена спрямлювана лінія в комплексній площині, $f(t)$ — функція комплексної змінної, аналітична в замкненій області, обмеженій лінією γ. Якщо точка z належить цій області, то К. і. дорівнює $f(z)$, тобто будь-яку *аналітичну функцію* можна виразити через її значення на замкненому контурі. К. і. вперше (1831) розглянув О. Л. *Коші.*

КОШІ НЕРІ́ВНІСТЬ — нерівність, що виконується для довільних *дійсних чисел* $a_1, a_2, \ldots, a_n$; $b_1, b_2, \ldots, b_n$:

$$\left(\sum_{i=1}^{n} a_i b_i\right)^2 \leqslant \sum_{i=1}^{n} a_i^2 \cdot \sum_{i=1}^{n} b_i^2;$$

одна з найважливіших і найуживаніших нерівностей. Встановив 1821 О. Л. *Коші.* Цю нерівність можна поширити на інтеграли (див. *Буняковського нерівність*), а також на вектори гільбертового простору.

КО́ШІЦЕ — місто на Сх. Чехословаччини, в Словацькій Соціалістичній Республіці, адм. ц. Східнословацької обл. Розташоване в долині р. Горнад. Вузол з-ць і автошляхів. 174,4 тис. ж. (1975). Значний центр чорної металургії (Сх.-словацький металург. комбінат). Підприємства маш.-буд., деревообр., швейної, харч. промсті. Університет. Державна наукова бібліотека (засн. 1657). Музей Східної Словакії. Архіт. пам'ятки: собор св. Єлизавети (1382—1499) з багатим кам'яним різьбленням, готична капела св. Михайла (2-а пол. 14 ст.), домініканські церква й монастир (14—18 ст.), бароккова ратуша (1756), будинки в стилі класицизму. В К. 1945 проголошена *Кошіцька програма.*

КО́ШІЦЬКА ПРОГРА́МА — програмний документ першого уряду Нац. фронту чехів і словаків, розроблений Компартією Чехословаччини. Проголошена 5.IV 1945 в Кошіце (Словаччина). Передбачала створення д-ви двох рівноправних націй — чехів і словаків, вирішення долі *Закарпатської України* згідно з волею її населення. Відповідно до К. п. встановлювалась влада місц. нац. к-тів, трудящим надавались демократичні свободи, провадилась націоналізація нім. і угор. капіталістичної власності, заборонялися фашист. орг-ції, беззем. селяни були наділені землею. У зовнішній політиці Кошіцька програма проголошувала союз з СРСР.

КО́ШКА Петро Маркович [1828—1(13). II 1882] — матрос, герой *Севастопольської оборони 1854—55.* Див. *Кішка* П. М.

КО́ШКІН Михайло Ілліч [21.XI (3.XII) 1898, с. Бринчати Яросл. губ.— 26.IX 1940, Харків] — рад. конструктор танків. Член Комуністичної партії з 1919. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. З 1934, після закінчення Ленінгр. політех. ін-ту,— конструктор і заст. нач. конструкторського бюро (КБ) на Ленінгр. з-ді ім. С. М. Кірова. З 1937— гол. конструктор танк. КБ на Харків. з-ді ім. Комінтерну. Очолював роботи по створенню танка Т-34. Нагороджений орденом Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1942.

КОШЛЯКО́В Володимир Миколайович (н. 21.XII 1922, Сімферополь) — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Після закінчення (1948) Ленінгр. ін-ту точної механіки і оптики викладав у ньому; 1952—66 працював на пром. підприємствах Москви. З 1966— в Ін-ті математики АН УРСР. Осн. праці — з теорії і практики застосування гіроскопічних приладів. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1976.

КОШОВА́ Ганна Денисівна [20.IX (2.X) 1871, с. Малополовецьке, тепер Фастівського р-ну Київ. обл.— 9.III 1948, там же] — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1947). Понад 17 років працювала ланковою в колгоспі «Червоний гігант» (з 1957 — колгосп ім. Г. Д. Кошової) Сквирського р-ну Київ. обл. У 1935 ланка К. зібрала по 537 ц/га цукр. буряків, поклавши цим, разом з М. В. Гнатенко, М. С. Демченко та ін. знатними буряководами України, початок руху п'ятисотенниць. Нагороджена 2 орденами Леніна. В 1955 на Всесоюзній с.-г. виставці у Москві К. встановлено пам'ятник.

КОШОВИ́Й Олег Васильович (8.VI 1926, м. Прилуки, тепер Черніг. обл.— 9.II 1943, поблизу м. Ровеньок Ворошиловгр. обл.) — один з керівників підпільної комсомольської організації *«Молода гвардія»,* Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ з 1942. З 1940 жив і навчався в м. Краснодоні. Після окупації міста фашистами під керівництвом парт. підпілля створив комсомольську групу, яка ввійшла до складу «Молодої гвардії». Був членом штабу, комісаром орг-ції. Після розкриття її намагався перейти лінію фронту, але був схоплений фашистами. Після катувань у гестапо розстріляний. Ім'я К. присвоєно шахтам, радгоспам, школам, піонерським дружинам.

КОШОВИ́Й Петро Кирилович [8 (21).XII 1904, м. Олександрія, тепер Кіровогр. обл.— 30.VIII 1976, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1970), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1925. Н. в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1939 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стрілецькою д-зією та корпусом на Волховському, Сталінградському, Пд., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1960—65 — команд. військами Київ. військ. округу. З 1965 — команд. військами Групи рад. військ у Німеччині. З 1969 — генеральний інспектор М-ва оборони СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КОШОВИ́Й Степан Львович (17.IV 1921, с. Петриківка, тепер смт Царичанського р-ну Дніпроп. обл.— 16.XII 1977, Київ) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист.

О. Л. Коші.

Г. Д. Кошова.

О. В. Кошовий.

П. К. Кошовий.

Л. Кошут.

І. С. Кравцов.

А. Г. Кравченко.

Г. П. Кравченко.

УРСР (з 1972). В 1950 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився у В. *Костецького* та І. *Штільмана*. Твори: «Оранка» (1950), «Озимина» (1957), «Колгоспна Київщина» (1961), «Тут стояли на смерть» (1965), «Рідна земля», «Дніпрові простори» (обидва — 1967), «Канівські кручі» (1970), «Розквітла весна» (1971).

Літ.: Степан Кошовий. Альбом. К., 1974.

КОШОВИ́Й ОТАМА́Н — службова особа, яка зосереджувала в своїх руках найвищу військ., адм. та судову владу в *Запорізькій Січі* (16—18 ст.). К. о. обирався *козацькою радою,* як правило, 1. І строком на 1 рік. Знаком влади К. о. була *булава*. К. о. очолював *Кіш Запорізької Січі*. Помічником К. о. в справах адм. управління Запоріжжям був військ. писар, який керував військ. канцелярією. Другий помічник К. о.— *кошовий суддя,* який в разі відсутності К. о. виконував його обов'язки. К. о. призначав паланкову (див. *Паланка*) і наказну старшину та військ. служителів. Для розв'язання важливих питань скликав раду старшини. У 18 ст. із звуженням компетенції козац. ради відповідно зріс обсяг влади К. о., на посаду якого звичайним стало неодноразове обрання однієї і тієї самої особи.

О. Ф. Сидоренко.

КОШОВИ́Й СУДДЯ — у *Запорізькій Січі* (16—18 ст.) службова особа, що розглядала кримінальні і цивільні справи. Обирався на *козацькій раді* строком на один рік. Вироки К. с. затверджував *кошовий отаман*, а смертні вироки — козацька рада. Знаком влади К. с. була срібна печатка, якою він скріплював підпис кошового отамана на рішеннях козацької ради.

КОШТО́РИС. 1) К. б ю д ж е т н и х у с т а н о в — основний плановий документ для фінансування витрат установ і організацій з держ. бюджету. В СРСР К. бюджетних установ визначають обсяг, цільовий напрям і розподіл бюджетних асигнувань на всі витрати даної установи. Затверджений вищестоящою орг-цією К. є планом фінансування установ і орг-цій, підставою для витрачання одержаних з держ. бюджету коштів.

2) К. в и т р а т н а в и р о б н и ц т в о — в СРСР обчисленна планової суми витрат підприємства, об'єднання або галузі нар. г-ва на виробн. всієї продукції (без *внутрізаводського обороту*) і надання послуг. Визначає всі витрати підприємства за елементами на виробн. продукції незалежно від їхнього цільового виробничого призначення та об'єкта, де їх було виготовлено. Складають на основі даних *техпромфінплану* підприємства.

3) К. н а б у д і в н и ц т в о — сукупність нормативних розрахунків, які визначають кошторисну вартість буд-ва (розширення, реконструкції) підприємства, споруди; невід'ємна частина проекту. В СРСР К. складають на основі проектних даних, кошторисних норм, кошторисних цін, відповідних прейскурантів.

КО́ШУТ (Kossuth) Лайош (19.IX 1802, Монок — 20.III 1894, Турін) — угорський держ. і політ. діяч, один з керівників *революції 1848—49 в Угорщині*. Дворянин, адвокат. Виступав проти абсолютизму *Габсбургів*. Після перемоги повстання 15.III 1848 в Пешті — міністр фінансів першого угор. уряду (березень—вересень), з липня — депутат Державних зборів, скликаних у Пешті. Ініціатор створення нац. армії. З вересня очолив К-т захисту батьківщини (з 8.X 1848 — уряд). Один з авторів угор. Декларації незалежності 14.IV 1849. Боровся проти Партії миру (виступала за примирення з Габсбургами). Поміркований демократ, К. був прихильником мадяризації нац. меншостей Угор. королівства, в т. ч. населення *Закарпатської України*. 2.V—11.VIII 1849 — правитель-президент Угорщини. Після поразки революції емігрував. Заочно засуджений до страти австр. урядом. Після смерті К. прах його перевезено в Будапешт. В УНР встановлено Держ. премію ім. Кошута.

КОШУ́ТСЬКА (Koszutska). Марія — діячка польс. робітничого руху. Див. *Костшева* Віра.

КОЯ́ШСЬКЕ О́ЗЕРО, Опукське озеро — в Крим. обл. УРСР, на Пд. Керченського п-ова. Довж. 3,7 км, найбільша шир. 2 км, глиб. до 0,6 м. Живиться за рахунок поверхневого стоку та фільтрації мор. води. На дні — шар гіпсу, під яким — чорний і сірий мул. Щороку відбувається садка солі.

КП(б)У, Комуністична партія (більшовиків) України — див. *Комуністична партія України.*

КПЗУ — див. *Комуністична партія Західної України.*

КПРС — див. *Комуністична партія Радянського Союзу.*

КПСГ, Комуністична партія Східної Галичини — див. *Комуністична партія Західної України.*

КРА́АЛЬ (мовою африкаанс kraal, від португ. curral — загін, загорода для худоби) — тип поселення скотарських народів (банту, готтентотів та ін.) у Пд. і Сх. Африці. В цих поселеннях розбірні куполоподібні вкриті соломою хижі розміщуються колом, утворюючи в середині площу, що використовується як загін для худоби. Часто К. оточують високою огорожею.

КРАБ (нім. Krabbe) — декоративна деталь у вигляді стилізованого листя або квітів на *вімпергах,* шпилях та ін. елементах готичної (див. *Готика*) архітектури. Іл. с. 471.

КРА́БИ, короткохвості раки (Brachyura) — надродина ряду *десятиногих ракоподібних*. Голова маленька, черевце підігнуте під головогруди, вкриті міцним головогрудним щитом, ширина якого дорівнює 2—20 см, іноді до 60 см (у велетенського японського К.— Macrocheira kaempferi). 4500 видів, пошир. у морях, деякі види населяють прісні водойми і навіть вологі *біотопи* суходолу. В СРСР — бл. 50 видів, у т. ч. в УРСР — 16, з них найвідоміші: кам'яний краб жовтий (Eriphia spinifrons) і трав'яний краб прибережний (Carcinus maenas). К. живляться різними безхребетними, іноді рибою. Окремі К. завдають шкоди (знищують пром. молюсків, псують рибальські снасті, руйнують гідротехнічні споруди, роблячи в них нори). Багатьох К., зокрема т. з. *камчатського краба,* використовують в їжу.

КРАБОПОДІ́БНА ТУМА́ННІСТЬ — *галактична туманність*, результат вибуху *наднової зорі,* що спостерігалась 1054 в сузір'ї *Тельця*. Розширюється зі швидкістю 1100 км/с. Віддаль до К. т. 5500 *світлових років*; розміри її 4 × 6 св. років. Маса газу, що входить у К. т., бл. 0,1 маси *Сонця*, серед. густина його — 5.10^{-21} г/см³. К. т. світиться внаслідок випромінювання швидких електронів у потужному магн. полі (*синхротронного випромінювання*). В центрі К. т. міститься *пульсар — нейтронна зоря,* що обертається навколо осі за 0,033 с і дає сплески оптичного, рентгенівського та радіовипромінювання.

В. П. Цесевич.

КРАВЦО́В Іван Никифорович [7 (19).I 1833, Петербург — 13 (25).III 1895, Одеса] — рос. співак (тенор) і вокальний педагог. Співу навчався приватно в Петербурзі та Неаполі. В 1857 дебютував у Неаполі, 1860 — в Петербурзі. В 1867—73 співав у Київ. рос. опері, викладав у Київ. муз. уч-щі рос. муз. т-ва. Партії: Манріко («Трубадур» Верді), Фауст (однойменна опера Гуно), Сабінін («Іван Сусанін» Глинки). В 1873 залишив сцену, переїхав до Одеси, де викладав спів приватно (серед його учнів — М. *Дейша-Сіоницька*).

М. І. Кузьмін.

КРАВЦО́В Іван Семенович (н. 22.VII 1927, с. Хуторське, тепер Ракитянського району Бєлгородської обл.) — новатор виробництва у промисловому будівництві, Герой Соціалістичної Праці (1971), засл. будівельник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1962. З 1952 — бригадир теслярів, бригадир комплексної бригади теслярів-бетонників (Кривий Ріг). Ініціатор впровадження методу *бригадного підряду* в пром. буд-ві Кривбасу. На XXIV та XXV з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

В. М. Чернов.

КРА́ВЧЕНКО (Кравченкова) Аграфена Павлівна [бл. 1820 —15 (27). VI 1856, Київ] — рос. та укр. актриса. Н. в сім'ї акторів-кріпаків. Сценічну діяльність почала в Орлов. театрі С. М. Каменського, де на її гру 1842 звернув увагу М. *Щепкін*. У 1843—45 виступала у Воронежі. В 1845 була запрошена в Харків. трупу Л. Ю. *Млотковського*. В 1846 брала участь

С. Л. Кошовий. Озимина. 1957.

у гастролях М. С. Щепкіна по Україні. Виступала також у театрах Кишинева (1852 — 53), Києва (1851, 1854—56). Ролі: Офелія («Гамлет» Шекспіра), Агнеса («Школа жінок» Мольєра), Мірандоліна («Мірандоліна, або Сивина в бороду, а біс у ребро» Блума), Жаннета («Матрос» Соважа і Делюр'є), Тетяна («Москаль-чарівник» Котляревського).

Р. Я. Пилипчук.

КРА́ВЧЕНКО Андрій Григорович [18 (30).XI 1899, с. Сулимівка, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.— 18.X 1963, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник танкових військ (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1925. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1928 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував танк. бригадою, корпусом і армією в складі Брян., Сталінгр., 1, 2 і 3-го Укр. та Забайкальського фронтів. Керовані К. війська брали участь у визволенні тер. України. Після війни командував армією, бронетанк. та механізованими військами ряду військ. округів. З 1955 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КРА́ВЧЕНКО Василь Григорович (8.V 1862, м. Бердянськ — 20.III 1945) — укр. рад. етнограф і письменник. Закінчив Феодосійський учительський ін-т. Один із засновників Т-ва дослідників Волині і його етногр. секції. В 1920—34 керував етногр. відділом Волинського н.-д. музею в Житомирі. Зібрав цінні фольклорно-етнографічні матеріали (частково опубл. 1895—99 в «Етнографічних матеріалах» Б. Грінченка). Видав зб. оповідань «Буденне життя» (1902).

КРА́ВЧЕНКО Григорій Пантелійович [29.IX (12.X) 1912, с. Голубівка, тепер Новомосков. р-ну Дніпроп. обл.— 23.II 1943] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант авіації (1940), двічі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1939). Член Комуністичної партії з 1931. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1931. В 1937—38 — учасник нац.-революц. війни ісп. народу і нац.-визвольної війни кит. народу проти япон. загарбників, учасник боїв на р. Халхін-Голі і рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни командував авіац. д-зією, ВПС 3-ї армії, ударною авіац. групою Ставки Верх. Головнокомандування. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

КРА́ВЧЕНКО Євген Сергійович [12 (25). XII 1907, с. Володимирівка, тепер Доманівського р-ну Микол. обл.— 28.VI 1975, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив Одес. ін-т соціального виховання (1933). Почав друкуватися 1936. Працював переважно в жанрі драматургії. Окремими виданнями вийшли: п'єси «Любов» (1939), «Під червоною калиною» (1954), «Солдатська поема» (1961), «Весняні грози» (1963), «На даному етапі» (1965); збірки оповідань і гуморесок «Мої сучасники» (1954), «Бувальщина» (1961), «На крилах дитинства» (1969), повість «На світанні» (1967) та ін.

Тв.: П'єси. К., 1978; Рос. перекл.— Максимальный минимум. М., 1976.

Г. Г. Єжелов.

КРА́ВЧЕНКО Микола Антонович [н. 5 (18).XII 1909, м. Ростова-Дону] — укр. рад. учений у галузі зоотехнії, доктор с.-г. наук (з 1946), професор (з 1946), засл. діяч н. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1946. В 1931 закінчив Кубанський с.-г. ін-т. Працював зоотехніком у радгоспах Башкирії, з 1936 — в Білоруській с.-г. академії, а 1938 — у Дніпропетр. с.-г. ін-ті. З 1940 — завідуючий кафедрою в Київ. вет. ін-ті, згодом в Укр. с.-г. академії. Автор ряду підручників, наукових праць з племінної справи і розведення с.-г. тварин.

Л. О. Шевченко.

КРА́ВЧЕНКО Михайло Степанович (1858, містечко Сорочинці, тепер с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл.— 22. IV 1917, там же) — укр. кобзар. Один з найвизначніших носіїв кобзарського мистецтва. Учень С. Яшного й Ф. *Холодного*. В репертуарі К.— думи, істор., сатиричні та ін. народні пісні, твори на слова Шевченка. Брав участь у революц. повстанні селян Сорочинців, створив про *Сорочинську трагедію 1905* дві думи: «Про сорочинські події 1905 року» (записав її О. Сластіон) і «Чорна неділя в Сорочинцях» (записав В. Короленко). К. виступав у Києві, Харкові, Петербурзі, Москві та ін. містах, брав участь у шевченківському ювілейному концерті 1911 в Києві. Учнями К. були Ф. *Кушнерик* і П. *Гузь*. Багато дум і пісень з репертуару К. записав Ф. *Колесса*.

Літ.: Сластионов А. Г. Кобзарь Михайло Кравченко и его думы. «Киевская старина», 1902, № 5; Колесса Ф. М. Мелодії українських народних дум. К., 1969; Украинские народные думы. М., 1972.

О. А. Правдюк.

КРА́ВЧЕНКО Олексій Ілліч [30. I (11.II) 1889, Покровська Слобода, тепер м. Енгельс Сарат. обл.— 31.V 1940, с-ще Николина Гора поблизу Звенигорода Моск. обл.] — рос. рад. графік. У 1904—05 і 1907—10 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури, 1906 — в школі Ш. Голлоші в Мюнхені. У перші роки Рад. влади брав участь в оформленні революц. свят. Твори: серії — «Російський пейзаж» (1908—16), «Італія» (1910—11 та 1925—26), «Дніпробуд» (1930—31), «Азовсталь» (1938); ілюстрації до творів Ст. Цвейга, О. Пушкіна, М. Горького та ін. Ілюстрував книги на замовлення укр. видавництв («Вибране» А. Франса, 1929; «Петербурзькі повісті» М. Гоголя, 1931, та ін.).

Літ.: Алексей Ильич Кравченко. 1889—1940. Живопись. — Графика. [Каталог выставки. М., 1973]; Докучаева В. Н. Рисунки Алексея Кравченко. М., 1974.

КРА́ВЧЕНКО Уляна (справж. прізв.— Шнайдер Юлія Юліївна; 18.IV 1860, містечко Миколаїв, тепер місто Львів. обл.— 31.III 1947, м. Перемишль, тепер Пшемисль, ПНР) — укр. письменниця. Після закінчення Львів. учительської семінарії (1881) вчителювала. З 1920 жила в Перемишлі. Друкуватися почала 1881 (оповідання «Калитка»). Перші вірші К. опублікував І. Франко в журн. «Зоря» (1883). Осн. зб-ки поезій — «Prima vera» (1885), «На новий шлях» (1891), «У житті є щось» (1929). Авторка творів для дітей та юнацтва [зб-ки віршів «Проліски», «В дорогу» (обидві — 1921), «Шелести нам, барвіночку» (1932)]. У кращих поезіях К. правдиво відобразила злиденне життя трудящих, виступала проти поневолення жінки-трудівниці в капіталістичному суспільстві, закликала до боротьби за новий соціальний лад. Окремі твори, написані 1920—39, пройняті містично-реліг. настроями, на них позначився деякий вплив націоналістичної ідеології. Прозові твори К.— автобіографічні (нариси «Спогади вчительки», «Замість біографії», 1934). Написала спогади про І. Франка.

Тв.: Вибрані поезії. К., 1941; Вибране. Львів, 1956; Вибрані твори. К., 1958.

Ф. П. Погребенник.

КРА́ВЧЕНКО Федір Іванович (бл. 1852, Одеса — р. см. невід.) — революц. народник. Працював слюсарем залізничних майстерень в Одесі. З травня 1873 — учасник гуртка Є. Й. *Заславського*. З 1875 — член *«Південноросійського союзу робітників»*. У грудні 1875 К. заарештований і в травні 1877 засуджений до 5 років каторги, яку відбував спочатку в Новобєлгородському централі, потім на Карі. З 1883 — на поселенні у Селенгінську на Забайкаллі.

КРА́ВЧЕНКО - КРЮКО́ВСЬКИЙ Іван Григорович (1820, м. Лохвиця, тепер Полтав. обл.— 1885, там же) — укр. кобзар. Н. в кріпацькій сім'ї. Осліп уже дорослим. У репертуарі К.-К. були укр. нар. пісні, серед них сатирична — «Про правду і неправду» й багато дум («Олексій Попович», «Про сестру і брата», «Про вдову і синів», «Про азовських братів», «Самійло Кішка», «Федір Безрідний», «Іван Коновченко» та ін.). Мав бандуру на 28 струн, був пан-майстром (керівником) кобзарсько-лірницької орг-ції. Виконавська майстерність відзначалася багатством супроводу на бандурі й глибокою виразністю співу. Від К.-К. записували думи П. *Мартинович* (1876) і В. *Горленко* (1882).

Літ.: Горленко В. Бандурист Иван Крюковский. «Киевская старина», 1882, № 12.

М. П. Полотай.

КРА́ВЧИК, головач (Lethrus apterus) — жук род. *пластинчатовусих*. Шкідник польових і городніх культур, винограду та молодих дерев у розсадниках. Пошир. в Пд.-Сх. Європі, зокрема в Лісостепу й Степу Європ. ч. СРСР; на Україні — скрізь, крім Пн. Полісся. Жук (довж. 15—24,5 мм) чорний, надкрила зрослі, крила нерозвинені (жук не може літати). Зимує у грунті, навесні виходить на поверхню, самка відкладає яйця (до 20 шт.) в нірки з камерами, в яких розвиваються личинки, живлячись листям, стеблами тощо, які запасає самка. К. водиться на

Уляна Кравченко.

М. С. Кравченко.

О. І. Кравченко. Дніпробуд. Гребля. Гравюра на дереві. 1931.

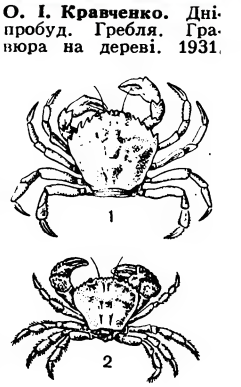

Краби: 1 — трав'яний краб прибережний; 2 — кам'яний краб жовтий.

С. М. Кравчинський.

А. А. Кравчук.

П. І. Кравчук.

П. Г. Кошак. Декоративна тарілка. Кераміка. Початок 20 ст.

неораних ділянках з щільним грунтом. Заходи боротьби агротехніч. та хімічні. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Жуки*.

КРАВЧИ́НСЬКИЙ Сергій Михайлович [літ. псевд.— Степняк; 1 (13).VII 1851, с. Новий Стародуб, тепер Петрівського р-ну Кіровогр. обл.— 11 (23).XII 1895, Лондон] — рос. революціонер-народник, письменник. Дитинство пройшло в Олександрії, Єлизаветграді, Умані. Революц. діяльність почав 1870. Один з ініціаторів «ходіння в народ» і організаторів партії «*Земля і воля*». В 1874 був заарештований, втік і виїхав за кордон. Учасник революц. руху в Герцеговині (1875) та Італії (1877). У травні 1878 приїхав до Петербурга, 4.VIII 1878 вбив шефа жандармів Мезенцева. В кін. 1878 емігрував. З 1884 жив у Лондоні. За кордоном К. брав участь у міжнар. робітн. русі. Видав кн. нарисів «Підпільна Росія» (1881), «Росія під владою царів» (т. 1—2, 1885), роман «Андрій Кожухов» (1889) та ін. Пропагував твори Т. Шевченка. Листувався з М. Драгомановим. Особисто був знайомий з Ф. Енгельсом, Г. Плехановим, Е. Л. Войнич, М. Павликом. І. Франко називав К. талановитим публіцистом, гарячим оборонцем відомих російських борців за свободу і поступ (див. Твори, т. 18. К., 1955, с. 104). В с. Новий Стародуб відкрито літ.-меморіальну кімнату-музей Кравчинського.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М., 1958; Избранное. М., 1972; Укр. переклад.— Андрій Кожухов. — Будиночок на Волзі.— Підпільна Росія. К., 1979.

Літ.: Франко І. Сергій Кравчинський-Степняк.//В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955; Таратута Е. А. Русский друг Энгельса. М.,1970; Дальцева М. Счастливый Кит. Повесть о Сергее Степняке-Кравчинском. М., 1979.

В. В. Чабаненко.

КРАВЧУ́К Анатолій Андрійович (н. 8.V 1934, Кіровоград) — укр. та рос. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1975). Член КПРС з 1977. Після закінчення 1957 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (навчався у В. *Неллі*) працював у театрах Кам'янця-Подільського, Хмельницька, Одеси, Києва, з 1964 (з перервою) — у Львів. рос. драм. театрі Радянської Армії. Ролі: Петро («Останні» Горького), Ф. Е. Дзержинський, Я. М. Свердлов («Іменем революції», «Більшовики» Шатрова, «Кремлівські куранти» Погодіна), Нормунд («Кохана Нормунда» Пріеде, також режисер вистави), Родольфо («Анджело» Гюго) та ін.

КРАВЧУ́К Михайло Пилипович [30.IX (12.X) 1892, с. Човниця, тепер Ківерцівського р-ну Волин. обл.— 9.III 1942] — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1929). Закінчив Київ. ун-т (1914). Професор Київ. політех. ін-ту (з 1921) і Київ. ун-ту (з 1922). У 1923—33 очолював Комісію матем. статистики АН УРСР, у 1934—38 — відділ матем. статистики Ін-ту математики АН УРСР. Праці з вищої алгебри, матем. аналізу, диференціальних та інтегральних рівнянь, теорії ортогональних і унітарних перетворень, ортогональних поліномів, матричного числення, теорії аналітичних функцій і функцій дійсної змінної, теорії імовірностей, математичної статистики, проблеми моментів, наближених обчислень та історії математики.

Тв.: Вища математика, ч. 1. К., 1934; Застосування способу моментів до розв'язання лінійних диференціальних та інтегральних рівнянь. К., 1935.

Літ.: Сорока М. О. Поет німого числа. До 75-річчя з дня народження М. П. Кравчука. К., 1967.

КРАВЧУ́К Петро Ілліч (н. 6.VII 1911, с. Стоянів, тепер Радехівського р-ну Львів. обл.) — діяч прогресивних українських організацій у Канаді. Член Компартії Канади з 1932. В 1930 емігрував до Канади, де брав активну участь у роботі *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім* (ТУРФДім), *Робітничого запомогового товариства*, Ліги комуністичної молоді. В 1932—36 — секретар ЦК секції молоді ТУРФ-Дому. Був членом Гол. керуючої ради *Товариства допомоги визвольному рухові на Західній Україні*. З 1936 співробітничає в укр. прогресивній пресі в Канаді, один з редакторів газ. «*Життя і слово*». З 1979 — Голова виконкому *Товариства об'єднаних українських канадців*. Премія ім. Я. Галана, 1967.

КРА́ГУЄВАЦЬ — місто в Югославії. Розташований на р. Лепениці (прит. Морави). 71 тис. ж. (1971). Розвинуте автомобілебудування (найбільший в Югославії з-д легкових автомобілів), виробн. гірничого устаткування, с.-г. знарядь, радіоапаратури. Підприємства деревообр., шкіряної, харч. (зокрема, мол. і борошномельної) промисловості.

КРАДІ́ЖКА — умисне, таємне викрадення чужого майна з метою обернення його на свою користь чи на користь інших осіб. Саме таємний спосіб заволодіння майном або впевненість злочинця, що він діє непомітно, відрізняє К. від ін. злочинів проти власності, зокрема від *грабежу, розбою*. Рад. кримінальне право передбачає окремо відповідальність за К. держ. і громадського майна (див. *Злочини проти соціалістичної власності*) та за К. особистого майна громадян (див. *Злочини проти особистої власності громадян*). Обставинами, що обтяжують відповідальність за К., закон визначає: вчинення К. повторно, за попереднім зговором групою осіб, у великих або особливо великих розмірах (при К. особистого майна громадян — завдання значної шкоди потерпілому), особливо небезпечним рецидивістом. Після встановлення 1973 адміністративної відповідальності за дрібне розкрадання держ. і громад. майна, в т. ч. у формі К., до кримінальної відповідальності може бути притягнута особа, яка за такі дії протягом року двічі піддавалась *адміністративному стягненню* або заходам адм. чи громад. впливу і знову вчинила такі дії. Окремими нормами КК УРСР передбачено відповідальність за К. вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових та наркотичних речовин. До кримінальної відповідальності за К. можуть бути притягнуті особи, що досягли 14 років, за дрібну К. держ. і громад. майна — 16 років.

Я. П. Нагнойний.

КРАЄВИ́Д — частина земної поверхні з певними типовими ознаками (К. степу та ін.).

КРАЄВИДОЗНА́ВСТВО — див *Ландшафтознавство*.

КРАЄЗНА́ВСТВО — всебічне вивчення частини країни (області, району, міста тощо) переважно місцевим населенням. Осн. завданням К. є вивчення природи, населення, г-ва, історії та культури рідного краю з пізнавальною, наук., навчальною, виховною і практичною метою. В СРСР К. сприяє вихованню молоді в дусі рад. патріотизму. Розрізняють комплексне й галузеве К. Краєзнавчі установи поділяють на державні, громадські і шкільні. Їхню діяльність координують музеї, відповідні комісії Геогр. т-ва СРСР і союзних республік, секції пед. т-в. Значну краєзнавчу роботу проводять туристські орг-ції, а також будинки культури, клуби і б-ки. В Укр. РСР 1979 було 56 краєзнавчих музеїв; діяли численні туристсько-краєзнавчі гуртки у школах, ін. навчальних закладах тощо. *Географічне товариство УРСР* має секцію краєзнавства і туризму.

Є. П. Шипович.

КРАЄЗНА́ВЧІ МУЗЕЇ — в СРСР науково-дослідні й культурно-освітні заклади. Збирають, зберігають, вивчають, експонують і пропагують пам'ятки матеріальної й духовної культури, що мають відношення до певних геогр. або адм. територій (див. *Краєзнавство*). К. м., як правило, мають відділи: природи, історії дореволюц. минулого, історії рад. суспільства. При наявності відповідних зібрань створюють худож., літ. та ін. відділи. На тер. СРСР музеї краєзнавчого типу виникли в кін. 18 — на поч. 19 ст. На Україні — в кінці 19 ст. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в 1918—20, зокрема на Україні, відкрито Вінницький, Черкаський, Роменський, Конотопський, Прилуцький, Остерський, Нікопольський та ін. К. м. У 1979 в УРСР працювало 56 держ. К. м. та бл. 2 тис. музеїв краєзнавчого типу, створених на громад. засадах. Див. ст. про окремі К. м.

С. М. Чайковський.

КРАЇНИ, ЩО РОЗВИВА́ЮТЬСЯ — країни Азії, Африки, Океанії, які здебільшого здобули політ. незалежність після 2-ї світової війни, внаслідок краху *колоніальної системи імперіалізму*, і країни Латинської Америки. Частина латиноамер. д-в: Аргентіна, Бразілія, Мексіка, Чілі, Венесуела та деякі ін. становлять групу капіталістичних країн серед. рівня розвитку.

Для більшості К., що р., характерні відстала економіка, монокультурне с. г., слаборозвинута соціальна структура, масове безробіття, гостра прод. проблема. Після здобуття незалежності К., що р., добилися помітного зростання екон. потенціалу, але між ними й розвинутими капіталістичними країнами зберігається великий розрив у показниках випуску пром. продукції на душу населення (в серед. 70-х рр. він виражався співвідно-

шенням 1 : 23 для Азії, 1 : 18 для Африки, 1 : 4,5 для Лат. Америки). *Імперіалізм* зберігає значні позиції в К., що р. В 1977 прямі інвестиції зх. д-в у цих країнах перевищили 50 млрд. дол.; 1955—79 зовн. заборгованість (за винятком країн *ОПЕК*) зросла з 9 до 200 млрд. дол. Імперіалізм прагне закріпити нерівноправне становище цих країн за допомогою *неоколоніалізму*, зберегти за ними роль сировинного придатку монополістичного капіталу, запобігти перехолові К., що р., на шлях соціалістичної орієнтації і розвиткові їх співробітництва з соціалістичними країнами, вдаючись до відкритого тиску на прогрес. режими й до підтримки внутр. реакції. З політикою імперіалізму з 60-х рр. почав змикатися курс маоїстського керівництва Китаю, спрямований на протиставлення цих країн соціалістичним д-вам. У багатьох К., що р., центр ваги в розвитку народного г-ва, і зокрема пром-сті, перенесено на держ. сектор, почато ліквідацію феод. землеволодіння, націоналізацію іноз. підприємств, створення нац. кадрів. Зросла роль робітн. класу, відбувається більш чітке розмежування класових сил. В країнах, де до влади прийшло праве крило нац.-визвольного руху, нац. буржуазія проводить політику співробітництва з міжнародним імперіалізмом. В К., що р., які відкинули капіталістичний шлях розвитку і проголосили своєю метою побудову соціалізму, здійснюються глибокі соціально-екон. перетворення в інтересах незалежного нац. розвитку та широких мас трудящих. Більшість К., що р., беруть участь у *неприєднання русі*, зросла роль їх на міжнар. арені. К., що р., виступають за ліквідацію дискримінації в політ. та екон. відносинах з капіталістичними країнами, за встановлення справедливого міжнар. екон. порядку. В боротьбі за зміцнення нац. незалежності К., що р., знаходять всебічну підтримку країн соціалізму, насамперед СРСР.

Літ.: Ульяновский Р. А. Социализм и освободившиеся страны. М., 1972; Развивающиеся страны: закономерности, тенденции, перспективы. М., 1974; Мирский Г. И. «Третий мир»: общество, власть, армия. М., 1976; Кива А. В. Страны социалистической ориентации. М., 1978.

В. І. Нагайчук.

КРАЇНОЗНА́ВСТВО — одна з географічних наук, що займається комплексним вивченням природи, історії, населення, економіки, культури й політики країн та великих територій. Країнознавчі дослідження проводяться на основі аналізу заг. закономірностей (властивих багатьом територіям), які вивчаються *фізичною географією* та *економічною географією*. В умовах *науково-технічної революції*, коли ускладнюються взаємозв'язки між суспільством і навколишнім середовищем, для К., як і для географії в цілому, стають властивими конструктивний напрям (див. *Конструктивна географія*), системно-структурний аналіз. В соціалістичних країнах важливу роль відіграє вивчення сучас. стану і перспектив формування та розвитку *природно-територіальних комплексів*, *виробничо-територіальних комплексів* та їхнього взаємозв'язку, а також екологічних систем.

Л. М. Корецький.

КРАЇНСЬКИЙ Андрій Васильович [1877, Чернігівщина — 13 (26). IX 1914] — укр. агроном і мікробіолог. Закінчив Київ. ун-т (1902); був залишений в ньому працювати (з 1907 — доцент); з 1913 — зав. Уманською с.-г. дослідною станцією. Праці К. присвячені збагачуванню грунтів азотом у зв'язку з життєдіяльністю аеробних мікроорганізмів, руйнуванням клітковини мікроорганізмами тощо. Брав участь в організації Київ. с.-г. дослідної станції.

КРАЇНСЬКИЙ Микола Васильович (1869, Київ — 18.VII 1951, Харків) — укр. рад. психіатр і психолог. У 1893 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту. З 1894 працював у психіатричній лікарні П. І. *Ковалевського*. З 1918 — доцент кафедри невропатології та психіатрії Київ. ун-ту. В 1919 хворого К. евакуйовано до Новоросійська, потім окупанти вивезли його на грец. о. Лемнос. Звідти К. переїхав до Югославії. З 1921 — доцент кафедри психіатрії в Загребі, з 1928 — професор Бєлградського ун-ту. В 1946 повернувся на батьківщину і до кінця свого життя очолював біофізіологічну лабораторію Укр. н.-д. психоневрологічного ін-ту. Відомі його праці з обміну речовин при *епілепсії*. Перший висунув гіпотезу про захисний характер епілептичного припадку, під час якого в організмі руйнуються накопичені отруйні речовини. Нагороджений вітчизн. та зарубіж. наук. преміями.

О. Т. Губко, А. І. Селецький.

КРАЙ — 1) В широкому розумінні — місцевість, країна, область. 2) У дореволюц. Росії 18 — поч. 20 ст. найменування окраїнних територій імперії, до складу яких входило кілька *губерній* або областей; синонім *генерал-губернаторства* [напр., Кавказький К., Південно-Західний К. (1832—1917; Київська, Подільська та Волинська губ.)]. 3) В СРСР з 1924 велика адм.-тер. одиниця в складі РРФСР. Відповідно до гл. 11 Конституції СРСР до складу К. можуть входити *автономна область*, *автономний округ*. На тер. РРФСР є К.: Алтайський, Краснодарський, Красноярський, Приморський, Ставропольський і Хабаровський.

КРАЙКІ́ВСЬКИЙ Пантелеймон Іванович [10 (22).III 1891, с. Різдвяни, тепер Галицького р-ну Івано-Фр. обл.— 1944] — один з організаторів і керівників революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії з 1919. Н. в сел. сім'ї. Працював сільс. учителем. Під час 1-ї світової війни потрапив у рос. полон як солдат австр. армії. Брав участь у боротьбі за владу Рад у Сибіру. В 1919—39 — на підпільній роботі на Зх. Україні. З 1921 — член ЦК Компартії Сх. Галичини, 1923—28 — член Політбюро ЦК Компартії Зх. України. В 1926—30 — генеральний секретар «*Сельробу*», як представник останнього 1928 обраний до польс. сейму. Загинув від рук оунівських бандитів.

КРА́ЙНА — історична область у зх. частині Балканського п-ова. В давнину її населяли *кельти* та *іллірійці*. З кін. 6 ст. заселена *словенцями*. В 6—8 ст.— під владою *аварів*. З кін. 8 ст.— в складі *Франкської держави*. В 2-й пол. 10 — на поч. 11 ст. частина К. входила до герцогства Велика Карантанія, решта — до Словенської марки. З 1335 — під владою *Габсбургів*. У 1920 більша частина К. увійшла до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія), менша — до Італії. За мирним договором 1947 з Італією всю тер. К. возз'єднано в складі *Словенії* з СФРЮ.

КРАЙНЄВ Данило Карпович (13.XII 1872, с. Босарєво, тепер Орлов. обл.— 2.VI 1949, Одеса) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1941). В 1883—90 навчався в Одес. рисувальній школі, 1900—01 — в петерб. АМ у О. *Кіквшенка*. З 1901 жив і працював в Одесі. Твори: «Розповідь моряка» (1897), «Кадри» (1925), «Кара киями на Запоріжжі» (1935), «Друзі у хворого Т. Шевченка» (1939) та ін. Викладав в Одес. художній школі, після 1917 — в Одес. художньому ін-ті (з 1935 — професор).

М. П. Кравчук.

КРАЙНИЧЕ́НКО Володимир Гаврилович (6.VIII 1925, м. Верхнє, тепер у складі м. Лисичанська Ворошиловград. обл.— 11.V 1964, Харків) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1951. В 1947—52 навчався в Харків. ін-ті театр. мист. Учень М. *Крушельницького*. В 1952—64 — режисер Харків. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. Вистави: «Назар Стодоля» Шевченка, «Загублене життя» за романом «Повія» Мирного, «Кров людська — не водиця» за романом Стельмаха, «Марина» Зарудного.

Д. К. Крайнєв. Кадри. 1925. Харківський художній музей.

КРА́ЙНЯ НЕОБХІ́ДНІСТЬ — стан особи, в якому вона відвертає небезпеку, що загрожує певним законним інтересам, шляхом заподіяння шкоди іншим інтересам, що також охороняються правом. За рад. законом відповідно до ст. 14 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 16 КК УРСР) К. н. виключає суспільну небезпечність, протиправність діяння за наявності певних умов: коли небезпека, що загрожує інтересам Рад. д-ви, громад. інтересам, особі чи правам її або ін. громадян, є дійсною і наявною, коли цю небезпеку за даних обставин неможливо було усунути ін. засобами і коли заподіяна шкода є менш значною, ніж відвернена шкода. Стан К. н. може виникнути внаслідок пожежі, обвалу, повені, землетрусу, катастрофи тощо. К. н. недопустима при збереженні свого життя особою за рахунок життя ін. особи. На відміну від *необхідної оборони*, при К. н. шкода завдається не нападаючому, а ін. особам та їхнім інтересам. Інститут К. н. у кодексах країн соціалістичної співдружності розглядається аналогічно рад. законам. Законодавство бурж. країн, як правило, не дає чіткого визначення К. н. Бурж. поліція та вояч-

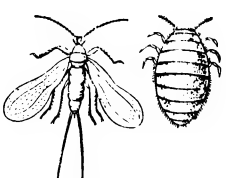

Кошеніль. Мексіканська кошеніль: 1 — самець; 2 — самка.

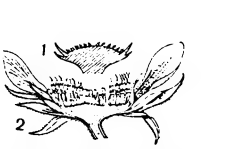

Кошик: 1 — схема; 2 — кошик соняшника в розрізі.

Краків. Пам'ятник Т. Косцюшку на Вавелі. Скульптор Л. Марконі. 1921.

Краків. Панорама центральної частини міста.

чина під приводом К. н. чинять розправу з прогресивними елементами.

Літ.: Советское уголовное право. Общая часть, ч. 1—2. М., 1977; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1978. *П. С. Матишевський.*

КРАЙО́ВА — місто на Пд. Зх. Румунії, адм. ц. повіту Долж. Розташована в долині р. Жіу (бас. Дунаю). Вузол з-ць і автошляхів. 194 тис. ж. (1974). Один з центрів транспортного та с.-г. машинобудування; електротех. пром-сть, виробництво устаткування для нафт. пром-сті. Текст., меблеві, харч. підприємства, хім. комбінат, ТЕС. Ун-т. Пед. та с.-г. ін-ти, Нар. школа мистецтв. К. відома з 15 ст.

КРАЙО́ВА РА́ДА НАРОДО́ВА (польс. Krajowa Rada Narodowa — Вітчизняна народна рада) — тимчасовий парламент з представників Національного фронту Польщі. Створена з ініціативи Польс. робітн. партії для об'єднання демократичних сил у боротьбі за визволення країни від нім.-фашист. окупації. 1.I 1944 відбулося перше засідання Ради, на якому було прийнято Тимчасовий статут К. Р Н. і місц. рад, декрет про принципи організації *Армії Людової*, декларацію про боротьбу проти окупантів у союзі з СРСР, за побудову справді демократичної Польщі. Після вступу Рад. Армії на польс. територію Рада 21.VII 1944 створила уряд — *Польський комітет національного визволення* (з 31.XII 1944 — Тимчасовий уряд Польс. Республіки). 21.IV 1945 К. Р. Н. уклала Договір про дружбу, взаємодопомогу й післявоєнне співробітництво з СРСР. 3.I 1946 прийняла закон про націоналізацію пром-сті, транспорту, банків. Припинила свою діяльність після обрання Законодавчого сейму 4.II 1947.

КРАЙОВІ ЗАДА́ЧІ — задачі (головним чином теорії *диференціальних рівнянь*), в яких з множини розв'язків рівняння в даній області виділяється розв'язок, який задовольняє наперед задані умови на границі (краю) цієї області (т. з. крайов умови). Напр., множина всіх розв'язків рівняння $u''(x) = 1$ ($x \in [0, 1]$) має вигляд $u(x) = x^2/2 + C_1x + C_2$, де C_1, C_2 — довільні сталі. Крайові умови (к. у.) $u(0) = 0$, $u(1) = 1$ виділяють один розв'язок $u(x) = x^2/2 + x/2$. К. з. мають особливо велике значення для *рівнянь математичної фізики* з частинними похідними. Залежно від типу такого рівняння для існування розв'язку К. з. накладаються к. у. того чи ін. вигляду: 1) для рівн. $\Delta u = \partial^2u/\partial x^2 + \partial^2u/\partial y^2 = f(x, y)$ в обмеженій області G з границею Γ к. у. $u(x, y) = 0$ ($(x, y) \in \Gamma$); 2) для рівняння $\partial u/\partial t = \partial^2u/\partial x^2 + f(x, t)$ в прямокутнику $x \in [a, b]$, $t \in [0, T]$ к. у. $u(a, t) = u(b, t) = u(x, 0) = 0$ ($t \in [0, T]$, $x \in [a, b]$); 3) для рівняння $\partial^2u/\partial t^2 = \partial^2u/\partial x^2 + f(x, t)$ в тому ж прямокутнику — к. у. $u(a, t) = u(b, t) = u(x, 0) = (\partial u/\partial t)(x, 0) = 0$ ($t \in [0, T]$, $x \in [a, b]$). К. з., аналогічні задачам 1—3, ставляться відповідно для еліптичних, параболічних і гіперболічних рівнянь. У правих частинах цих к. у. можуть стояти не нулі, а деякі задані функції. Напр., у *задачі Діріхле* знаходиться розв'язок рівн. $\Delta u = 0$ ($(x, y) \in \Gamma$), який задовольняє к. у. $u(x, y) = \varphi(x, y)$ ($(x, y) \in \Gamma$), де φ — задана функція; у *задачі Неймана* остання умова замінюється на $(\partial u/\partial n)(x, y) = \varphi(x, y)$ ($(x, y) \in \Gamma$, $\partial u/\partial n$ — похідна по нормалі до Γ). До К. з. можна віднести і *задачу Коші*, яка у випадку хвильового рівняння $\partial^2u/\partial t^2 = \partial^2u/\partial x^2$ полягає в знаходженні його розв'язку в півплощині $t \in [0, \infty)$, $x \in (-\infty, \infty)$, який задовольняє умови $u(x, 0) = \varphi(x)$, $(\partial u/\partial t)(x, 0) = \psi(x)$ ($x \in (-\infty, \infty)$, φ і ψ — задані функції). Знаходження допустимих для даного рівняння к. у. є важливою задачею теорії рівнянь з частинними похідними.

Літ. див. до ст. *Диференціальні рівняння. Ю. М. Березанський.*

КРАЙСТЧЕРЧ — місто в Новій Зеландії, на сх. узбережжі о. Південного. Вузол з-ць та автошляхів, поблизу К.— значний мор. порт Літтелтон, аеропорт. 172 тис. ж. (1976). Гол. галузь г-ва — машинобудування, зокрема транспортне. Підприємства металообр., металург., хім., деревообр., текст. пром-сті. Розвинута харчосмакова галузь (м'ясохолодобойні, консервування м'яса, овочів, фруктів). Залізнич. ремонтні майстерні. Кентерберійський ун-т (1873). Коледж Лінкольна. Кентерберійський музей. Геофізич. обсерваторія.

КРА́ЙСЬКИЙ (Kreisky) Бруно (н. 22.I 1911, Відень) — держ. діяч Австрії. Юрист. Був членом Союзу соціалістичної молоді. Після *аншлюсу* Австрії фашист. Німеччиною емігрував до Швеції (1938—45). У 1953—59 — статс-секретар МЗС Австрії, 1959—66 — міністр закорд. справ. У 1959—67 — заст. голови, з 1967 — голова *Соціалістичної партії Австрії*. З 1970 — федеральний канцлер Австрії. К.— один із лідерів *Соціалістичного інтернаціоналу*.

КРАЙЦ Віктор Іванович (1897, Володимир-Волинський повіт — травень 1930) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Компартії Зх. України (КПЗУ) з 1922. З 1914 жив у Києві, брав участь у боротьбі за владу Рад. З поч. 1922 проводив нелегальну парт. роботу на Зх. Волині: був секретарем Володимир-Волинського повітового к-ту КПЗУ, керівником партизанських загонів у повіті. В 1925 заарештований і за *Володимиро-Волинським процесом 1926—27* засуджений на довічне ув'язнення. Помер у тюрмі.

КРАКАТА́У — діючий вулкан в Індонезії. Розташований на невеликому острові тієї ж назви, у Зондській прот., між о-вами Ява та Суматра. Вис. 813 м. Під час виверження 1883 (вважається одним з найсильніших за історію людства) було зруйновано більше половини острова, утворився велетенський підводний кратер. Продукти виверження випали на пл. понад 800 тис. км². Мор. хвиля (вис. до 20 м), що виникла під час виверження, призвела до значних спустошень і загибелі на прилеглих островах бл. 36 тис. чол. У 1927—29 внаслідок нового виверження утворився о. Анак-Кракатау заввишки до 132 м. Останнє сильне виверження 1950—52.

КРАКЕЛЮ́Р (франц. craquelure) — тріщина фарбового шару в творах *живопису*. К. з'являються в непросохлому шарі тільки що виконаного твору від нерівномірної чи швидкої усадки зв'язуючої речовини або випарування води тощо, іноді — від усихання й мех. впливів.

КРА́КІВ — місто на Пд. Польщі, має права воєводства з 1957. Розташований на р. Вісла. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт. 701 тис. ж. (1976). К. виник у 8—10 ст. на місці поселення племені віслян. В 1320—1596 — столиця Польс. д-ви. В 1795—1809, 1846—1918 — в складі Австр. імперії (з 1867 — Австро-Угорщина), 1809—15 — *Варшавського герцогства*; 1815—46 — центр *Краківської республіки*. В 1939—44 К. окупований нім.-фашист. загарбниками. Був одним з центрів польс. *Руху Опору*. Визволений Рад. Армією 19.I 1945. З 1961 К.— місто-побратим Києва. К.— значний пром. центр країни. Провідні галузі — машинобудування і металообробка (устаткування для гірничої, нафт., хім., харч. пром-сті, шляхові машини, електротех. вироби) та чорна металургія (у новому пром. районі К.— Нова-Гута діє найбільший в країні металург. комбінат ім. В. І. Леніна, збудований за допомогою СРСР). Значного розвитку набула хім. пром-сть (виробн. соди, гумових виробів, фарм. препаратів, парфумів та ін.) та коксохімія. Підприємства текст., швейної, шкіряно-взут., харч. галузей. У К.— *Краківський університет*, Гірничо-металург. академія та ін. вузи. Серед наук. установ — Ін-т ядерної фізики, Краківська астр. обсерваторія та ін. 7 театрів, філармонія. Музеї: Нац., істор., етногр., В. І. Леніна, художні зібрання на *Вавелі* та ін. З 1966 у К. проводяться Міжнар. художні виставки — Бієннале графіки. Істор. ядро К.— пагорб Вавель з архіт. комплексом 10—17 ст. Серед ін. архіт. пам'яток — романський костьол св. Анджея (бл. 1090), готичні костьоли Діви Марії (бл. 1360—1548, в інтер'єрі —

розписи Я. *Матейка*, 1889—91, вівтар — скульптор Ф. *Штос*, 1477—89) і Святого хреста (14 — поч. 16 ст.), торг. ряди («Сукенніце», 13—14 ст., перебудовані в стилі Відродження 1555—59), кол. будинок Ягеллонського ун-ту («Колегіум Майус», 15 ст.), барокові костьоли (17 ст.), будинок Польс. АН (1857—64, арх. Ф. Покутинський), Старий театр (1904—06, арх. Г. Стриєнський і Ф. Мончинський) та ін. Після 1945 збудовано: Будинок студенток (1964, арх. В. Бризек та ін.), готель «Краковія» (1965, арх. Ю. Ценцкевич). У К. й поблизу нього (Білий Дунаець, Поронін) 1912—14 жив В. І. Ленін. У К. навчався і працював М. Коперник. У різні часи в місті жили укр. письменники В. Стефаник, Я. Галан. У Краківській академії красних мистецтв навчалися укр. художники М. Жук, М. Бурачек, О. Новаківський. В К. працювали укр. співаки С. Крушельницька, О. Мишуга.

КРА́КІВСЬКА НАРА́ДА ЦК РСДРП З ПАРТІ́ЙНИМИ ПРАЦІВНИКА́МИ 1913. Відбулася 26.XII 1912—1.I 1913 (8—14.I 1913) в Кракові. З конспірат. міркувань називалася «Лютневою» нарадою. В ній узяли участь члени ЦК РСДРП, більшовики-депутати 4-ї Держ. думи, делегати парт. орг-цій Петербурга, Москви, Уралу і Кавказу — всього 14 чол. Депутати Думи Г. І. *Петровський* і М. К. *Муранов* представляли також більшовиків Катеринослав. і Харків. губ. Нарада обговорила питання: 1) Доповіді з місць і про роботу ЦК; 2) Революц. піднесення, страйки і завдання партії; 3) Будівництво нелегальних орг-цій; 4) Думська с.-д. фракція; 5) Парт. преса; 6) Страхова кампанія; 7) Ставлення до *ліквідаторства* і питання про єдність; 8) Про «національні» с.-д. орг-ції. Нарадою керував В. І. Ленін. Він зробив осн. доповіді, підготував проекти всіх резолюцій, які було схвалено одноголосно, та «Повідомлення» про її роботу. Узагальнивши досвід партії після *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП*, нарада націлила її на посилення роботи в масах, на інтернац. згуртування робітн. класу, піднесення страйкового руху, наполегливу підготовку до нової революції в Росії. Вона закликала більшовиків зміцнювати єдність партії в боротьбі проти ліквідаторів і троцькістів, вдосконалювати форми її нелегальної організації, поліпшити діяльність газети «*Правда*» і депутатів-більшовиків у Думі, посилити роботу в легальних товариствах та страхових органах. Рішення наради визначили систему заходів по розгортанню діяльності партії в умовах революц. піднесення. За значенням рішень В. І. Ленін прирівнював цю нараду до Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП.

Літ.: Ленін В. І. Повідомлення і резолюції Краківської наради Центрального Комітету РСДРП з партійними працівниками. Повне зібрання творів, т. 22; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978. *П. Л. Вargатюк.*

КРА́КІВСЬКА РЕСПУ́БЛІКА, Вільне місто Краків — штучне держ. утворення (площа — 1164 км²; населення — 95 тис. чол., 1815) з нейтральним статусом, засноване 3.V 1815 *Віденським конгресом 1814 — 15* як компроміс під час поділу польс. земель між Росією, Австрією і Пруссією. Незалежність К. р. була обмежена д-вами-«опікунами» (Росія, Австрія, Пруссія), представленими резидентами. Конституція К. р. захищала інтереси поміщиків і торг. буржуазії. Концентрація в К. р. польс. повстанців-емігрантів і діяльність таємних патріотичних орг-цій стали приводом для окупації її восени 1831 рос., а 1836—41 — австр. військами. Після придушення *Краківського повстання 1846* Росія, Австрія і Пруссія підписали договір (6.XI 1846) про приєднання тер. К. р. до Австрії. *М. Д. Куликівський.*

КРА́КІВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1846. Спрямоване проти феод. порядків і австр. панування. Планувалось як частина заг.-польс. повстання, призначеного на 21.II і підготовленого нац.-визвольними орг-ціями на чолі з *Польським демократичним товариством*. На польс. землях, що входили до складу Пруссії і Росії, повстання було зірвано. Почалося 20.II в *Краківській республіці*. Рушійну силу К. п. становили робітники, ремісники, селяни. Захопивши 22.II Краків, повстанці утворили нац. уряд, який закликав народ до боротьби за нац. незалежність, проголосив демократичні права, скасував феод. повинності, передавав селянам у власність їхні наділи. Революц. ініціатива виходила від групи революц. демократів на чолі з Е. *Дембовським*. В нац. уряді були серйозні незгоди між революц. демократами і бурж.-шляхет. колами. З. III революц. Краків захопили австр. і рос. війська.

М. Д. Куликівський.

КРА́КІВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1923. Відбулося 6.XI в період піднесення робітн. руху в Польщі. Компартія закликала робітників до рішучої боротьби проти наступу реакції. 5.VI по всій країні відбулися політ. страйки. Мітинг робітників Кракова, обстріляний військами і поліцією, переріс у повстання. Робітники, підтримані частиною солдатів, оволоділи робітн. районом міста. К. п. підтримали робітники ін. міст, у т. ч. Борислава. Лідери Польс. соціалістичної партії, уклавши угоду з владою, пообіцяли задовольнити деякі вимоги робітників і 7.XI роззброїли повстанців. Бурж. уряд жорстоко придушив повстання. *М. Д. Куликівський.*

КРА́КІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т, Ягеллонський університет — найстаріший університет у Польщі. Засн. 1364. У 1400 реорганізований Владиславом Ягайлом (звідси друга назва) за зразком Паризького ун-ту. У 15—16 ст. наз. Краківською академією. В К. у. працювали видатні польс. учені Міколай *Коперник*, Ян *Снядецький*, Гуго *Коллонтай* та ін. У різний час навчалися білорус. першодрукар Ф. *Скорина*, укр. письменники В. Стефаник, Я. Галан, польс. і рад. письменниця В. Василевська та ін. У 1978/79 навч. р. К. у. мав 5 ф-тів: юрид., філософії та історії, філол., математики, фізики і хімії; біології та географії, на яких навчалося 10 тис. студентів. Ягеллонська б-ка (засн. 1364) налічує понад 995 тис. тт., 310 тис. примірників періодичних видань, понад 95 тис. стародруків, 14 952 манускрипти тощо. К. у. з 1962 підтримує дружні зв'язки з Київ. ун-том. *А. В. Санцевич.*

КРАКЛЕ́ (франц. craquelé — потріскаий) — сітка тонких тріщинок на полив'яній поверхні керамічних виробів. К. створюють для декоративного ефекту, використовуючи невідповідність коефіцієнтів розширення черепка й поливи при випалюванні.

КРАКОВЕ́ЦЬ — селище міського типу Яворівського р-ну Львів. обл. УРСР, на лівому березі р. Скло (прит. Сяну), за 21 км від залізнич. ст. Яворів. 1,2 тис. ж. (1979). У с-щі — завод «Ритм», лісництво, колгосп, 2 загальноосв. школи, 2 лікарні, мед. амбулаторія, Будинок культури, б-ка. К. відомий з поч. 15 ст.

КРАКО́В'ЯК (польс. krakowiak, букв.— житель Кракова) — польс. нар. парний танець. Темп швидкий, муз. розмір 2/4.

«КРАЛЕДВО́РСЬКИЙ РУКО́ПИС» — збірка поем і віршів. Опублікував В. *Ганка* разом з Й. Ліндою 1819, видавши їх за оригінальні пам'ятки старочес. поезії. Укр. мовою «К. р.» перекладали М. Шашкевич, С. Руданський, І. Верхратський, І. Франко та ін. Перше повне видання «К. р.» укр. мовою вийшло 1879 у Львові.

Видання: Укр. перекл.— Рукопись Кролодворська. В кн.: Франко І. Твори, т. 14. К., 1955.

Літ.: Пушкаревич К. Королеводвірський рукопис в українських перекладах. В кн.: Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови, т. 2. К., 1929.

КРА́ЛОВИЧОВА (Králóvičová) Марія (н. 7.VI 1927, с. Чари, Словаччина) — словацька актриса, нар. арт. ЧССР (з 1979). Член КПЧ. Закінчила 1950 держ. консерваторію в Братіславі. В 1945—48 працювала в Мартінському театрі, з 1950 — в Словацькому нац. театрі ім. Гвєздослава (Братіслава). Ролі: Саломея («Ірод та Іродіада» Гвєздослава), Анєжка («Кривавий суд» Тила), Наташа («Три сестри» Чехова), Валя («Іркутська історія» Арбузова), Амалія («Розбійники» Шіллера) та ін.

П. І. Тернюк.

КРАЛЬ (Král') Франьо (9.III 1903, м. Бартон, шт. Огайо, США — 3.I 1955, Братіслава) — словац. письменник, нар. письменник ЧССР (з 1953). Член Компартії Чехословаччини з 1921. В соціальному романі «Тернистий шлях» (1934) критикував бурж. лад, реалістично відобразив революц. боротьбу словац. селян за соціальні свободи. Роман «Зустріч» (1937) — антивоєнного й антифашист. спрямування. В роки фашист. режиму в Словаччині перебував у підпіллі. Роман «Буде, як не було» (1950), зб. поезій «Весняним шляхом» (1952) — про соціалістичні перетворення в країні.

Краб.

А. І. Крамаренко.

О. Г. Крамов.

Л. Ю. Крамаренко. Робітниця. Фреска. 1927. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Краматорськ. У центрі міста.

Тв.: Укр. перекл.— Буде, як не було. К., 1956; Рос. перекл.— Тернистый путь. М., 1953.

В. І. Шевчук.

КРАЛЬ (Král') Янко (24.IV 1822, м. Ліптовський Мікулаш — 23.V 1876, м. Злате Моравце) — словац. поет. Учасник революц. подій 1848 в Угорщині. Лірично-філос. цикл «Драма всесвіту» (1844—45), антифеод. цикл віршів «Випадки з Япошиком» (1843—44), поема «Син степу» (1846—47) сповнені протесту проти соціального гноблення. У циклі, присвяченому темі єднання слов'ян. народів (вірші «До пророків слов'янства», «До народів», «До слов'ян»), виступав з критикою панславізму та рос. царизму.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші].— В кн.: Словацька поезія. К., 1964; Рос. перекл.— Моя песня. М., 1957.

В. І. Шевчук.

КРАМАРЕ́НКО Андрій Іванович [4 (16).X 1897, с. Вільшана, тепер смт Дергачівського р-ну Харків. обл. — 1.IV 1976, Одеса] — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1946). Член КПРС з 1955. В 1919—21 навчався в драм. студії при Харків. головполітосвіті. З 1921 працював у театрах Києва, Харкова, в 1929—30 і 1934—60 — в Одес. укр. драм. театрі (з 1930 — ім. Жовтневої революції). Ролі: Стьопочка («Житейське море» Карпенка-Карого), Солопій Черевик («Сорочинський ярмарок» Старицького), Бублик, Комісар («Платон Кречет», «Загибель ескадри» Корнійчука), Прохор («Васса Желєзнова» Горького), Туляга («Хто сміється останнім» Крапиви). Створив образ В. І. Леніна у виставах «Правда» Корнійчука, «Кремлівські куранти» Погодіна.

КРАМАРЕ́НКО Лев Юрійович [1 (13).I 1888, Умань, тепер Черкас. обл.— 5.III 1942, Самарканд] — укр. рад. живописець. В 1906—08 навчався в петерб. АМ у Д. *Кардовського,* 1911 — в паризькій АМ; член *Об'єднання сучасних митців України* (з 1927). Брав участь у оздобленні Дитячого містечка ім. В. І. Леніна в Києві (1924), конференц-залу АН УРСР (1930), клубу «Серп і Молот» у Москві (1934), Київ. рос. драм. театру (тепер ім. Лесі Українки, 1936—37). Станкові твори: «Робітниця» (1927), «Натюрморт з самоваром» (1929), «Заводське селище. Донбас» (1937) та ін.

Літ.: Логвинська Л. П., Малашенко О. М. Лев Крамаренко. К., 1975.

КРАМАРЕ́НКО Леонід Петрович [3 (15).XII 1881, м. Балта, тепер Одес. обл.— 14.V 1960, Харків] — укр. рад. вчений у галузі с.-г. машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Київ. ун-т (1907) і Київ. політех. ін-т (1913), в якому 1915—29 викладав. У 1929—41 працював у Харків. механіко-машинобуд. ін-ті, 1945—60 — Харків. н.-д. ін-ті тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР. Осн. праці —з теорії і розрахунку конструкцій і робочих процесів с.-г. машин.

КРА́МАРОВ Володимир Савич [н. 22.XI (5.XII) 1906, м. Біла Церква, тепер Київ. обл.] — укр. рад. учений в галузі с.-г. машинознавства, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956). Член КПРС з 1944. Закінчив Київ. ін-т механізації й електрифікації с. г. (1929). В 1932—50 — зав. кафедрою в Моск. ін-ті механізації й електрифікації с. г. (тепер Моск. ін-т інженерів с.-г. виробн.), з 1950 — в Київ. с.-г. ін-ті (тепер Укр. с.-г. академія); в 1956—59 — ректор цієї академії. З 1960—69 — директор Укр. н.-д. ін-ту механізації й електрифікації с. г., з 1969 —зав. кафедрою Укр. с.-г. академії. Праці з питань ремонту тракторів і с.-г. машин. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

І. П. Масло.

КРАМАТО́РСЬК — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР, на р. Казенному Торці (прит. Сіверського Дінця). Вузол залізниць та автомоб. шляхів. 178 тис. ж. (1979). В 1868 на місці сучас. К. збудовано залізничну станцію, біля якої виникло робітниче с-ще. Бойова дружина К. взяла участь у *Горлівському збройному повстанні 1905.* Революц. боротьбу робітників очолювали Г. І. *Петровський,* М. М. *Шверник,* В. Я. *Чубар.* Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1932 К.— місто. К.— один з великих центрів важкого машинобудування України. В К.—*Новокраматорський машинобудівний завод* імені В. І. Леніна, *Краматорський завод важкого верстатобудування* імені В. Я. Чубаря, заводи: металургійний ім. В. В. Куйбишева, «Енергомашспецсталь», металоконструкцій, коксохімічний, цементний, шиферний, «Альфа», «Кондиціонер», «Емаль». Комбінати панельного домобудування, цементно-шиферний, хлібопродуктів; хлібний, дріжджовий і мол. з-ди, швейне об'єднання, комбінат побутових послуг. У К.— *Машинобудування науково-дослідний і проектно-технологічний інститут, Краматорський індустріальний інститут,* технологічний, маш.-буд. і рад. торгівлі технікуми, 37 заг.-осв. та 3 муз. школи, 7 профес.-тех. уч-щ; 13 лік. закладів, у т. ч. 10 лікарень. 4 палаци культури, 9 клубів, 6 кінотеатрів, 97 б-к. Музей революц. і трудової слави, меморіальний сквер. Серед споруд: Палац культури заводу ім. С. Орджонікідзе (1927—32, арх. О. Дмитрієв; реконструйований 1954), поліклініка (1937, арх. Б. Озар), кінотеатр «Родина» (1949, арх. В. Щербаков), залізничний вокзал (1952, арх. В. Сиромятников), Палац культури Новокраматорського з-ду (1950—65, арх. Д. Баталов), Будинок політосвіти (1972, арх. В. Возний), критий ринок (1972, арх. О. Сидоренко), пам'ятники В. І. Леніну, В. Я. Чубарю.

КРАМАТО́РСЬКИЙ ЗАВО́Д ВАЖКО́ГО ВЕРСТАТОБУДУВА́ННЯ імені В. Я. Чубаря. Розташований у м. Краматорську Донец. обл. Буд-во почато 1937. Введено в дію 1941. На поч. Великої Вітчизн. війни частину устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. Споруди підприємства зруйнували нім.-фашист. загарбники. За післявоєнні роки з-д відбудовано, докорінно реконструйовано й значно розширено. З-д спеціалізується на виробн. універсальних важких токарних верстатів, вальцетокарних верстатів для обточування і калібрування валків прокатних станів різних розмірів і конфігурацій, безцентрово-токарних і глибокорозточувальних верстатів. Крім того, з-д виробляє верстати для обробки осей колісних пар рухомого залізнич. складу, верстати для наплавлювання прокатних валків і валків пільгерстанів, а також ряд спец. верстатів та автом. ліній. В основному на підприємстві здійснюються дрібносерійне та індивідуальне виробн. К. з. в. в. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

Є. Ф. Долгополов.

КРАМАТО́РСЬКИЙ ІНДУСТРІА́ЛЬНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1953 як філіал Донецького індустріального (тепер політех.) ін-ту, з 1960 — вечірній ін-т, з 1963 — ін-т з денним, вечірнім і заочним відділеннями. В К. і. і. (1980) ф-ти: мех., металург., автоматизації машинобудування, автоматизації обробки металів тиском, вечірній і заочний; є підготовче відділення, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1980) понад 400 тис. одиниць зберігання. В К. і. і. навчається (1980) бл. 5000 студентів. За час існування в ін-ті підготовлено понад 12 тис. спеціалістів.

В. К. Чертков.

КРА́МЕР (Cramer) Габрієль (31. VII 1704, Женева — 4.I 1752, Баньйоль, Франція) — швейцарський математик. Осн. праці — з вищої *алгебри* й *аналітичної геометрії.* Встановлення ним (1750) правила розв'язування систем *лінійних рівнянь* з буквеними коефіцієнтами (*Крамера правила*) сприяло виникненню теорії *визначників.* К. належать також дослідження з теорії алгебр. кривих вищих порядків (дослідження *особливих точок* та ін.).

КРА́МЕР (Kramer) Стенлі — амер. кінорежисер; див. *Креймер* Стенлі.

КРА́МЕРА ПРА́ВИЛО — правило розв'язування систем *лінійних рівнянь* вигляду

$$\begin{cases} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \cdots + a_{1n}x_n = b_1; \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \cdots + a_{2n}x_n = b_2; \\ \cdots\cdots\cdots\cdots\cdots\cdots \\ a_{n_1}x_1 + a_{n_2}x_2 + \cdots + a_{nn}x_n = b_n \end{cases}$$

за допомогою *визначників.* Якщо визначник системи

$$D = \begin{vmatrix} a_{11}a_{12} \cdots a_{1n} \\ a_{21}a_{22} \cdots a_{2n} \\ \cdots\cdots\cdots \\ a_{n1}a_{n2} \cdots a_{nn} \end{vmatrix}$$

не дорівнює нулеві, то розв'язок

системи знаходять за формулами $x_i = D_i/D$ ($i = 1, 2, \ldots, n$), де D_i — визначник, який одержують з визначника D шляхом заміни елементів $a_{1i}, a_{2i}, \ldots, a_{ni}$ відповідно на $b_1, b_2, \ldots, b_n$. В розглядуваному випадку система рівнянь має єдиний розв'язок.

КРА́МОВ Олександр Григорович [23.XII 1884 (4.I 1885), Київ — 17.V 1951, Харків] — рос. рад. актор, режисер, театральний педагог, нар. арт. СРСР (з 1944).

О. Г. Крамов в ролях Т. Г. Шевченка («Поетова доля» С. Голованівського) та Крутицького («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського).

Після закінчення 1905 драм. студії Є. Лепковського працював у Київському *Театрі «Соловцов»*, в 1909—33 — в театрах Херсона, Самари, Ленінграда, Москви. З 1933 — актор і режисер (з 1937 — худож. керівник) Харків. рос. драм. театру ім. О. С. Пушкіна. Ролі: Полежаєв («Неспокійна старість» Рахманова), Шевченко («Поетова доля» Голованівського), Крутицький («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського). Створив образ В. І. Леніна («Людина з рушницею», «Кремлівські куранти» М. Погодіна). Поставив спектаклі: «Єгор Буличов та інші» Горького, «Аристократи» Погодіна, «Анна Кареніна» за Л. Толстим, «Фронт» Корнійчука. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: 30 лет на сцене, 1908—1938. Х., 1938.

Літ.: Буквін В. Олександр Григорович Крамов. К., 1964.

І. П. Нестеровська.

КРА́МСУ (Kramsu) Карло Роберт (22.XII 1855, м. Оулу — 28.VIII 1895, м. Куопіо) — фін. поет. Твори К. пройняті пафосом класової боротьби, ненавистю до соціальної несправедливості, відіграли значну роль у становленні реалізму у фін. л-рі. Автор зб. «Поезія» (1878). В баладах «Ілкка» та «Битва при Сантавуорі» відтворив події селян. повстання 1596—97 проти шведських і фінських феодалів. У вірші «Спартак» звучить заклик до боротьби за свободу й рівноправність.

Е. А. Лисецька.

КРАМСЬКО́Й Іван Миколайович [27.V (8.VI) 1837, Острогозьк, тепер Ворон. обл.— 24.III (5.IV) 1887, Петербург] — рос. живописець і художній критик. У 1857—63 навчався в петерб. АМ, її академік — з 1869. К. був організатором першої в Росії Артілі художників, а пізніше — одним із ініціаторів та ідейних керівників Т-ва *передвижників*. Твори: «Автопортрет» (1867), «Христос у пустелі» (1872); портрети — Т. Шевченка (1871), Л. Толстого (1873), П. Третьякова (1876), «Лісник» (1874), «Некрасов у період „Останніх пісень"» (1877—78), «Невідома» (1883), картин «Невтішне горе» (1884), всі — в ДТГ; «Селянин з вуздечкою» (1883, Київ. музей рос. мист.). К.— автор картин, навіяних творчістю М. Гоголя та власними спогадами про перебування на Україні (в серед. 50-х рр. відвідав Харків, 1871 працював у с. Хотінь, тепер Сумського р-ну Сум. обл., часто бував у Криму). На укр. тематику виконав полотна: «Русалки» (1871), «Місячна ніч» (1880), обидва — в ДТГ. У своїх критичних статтях і громадській діяльності боровся за ідейне реалістичне мистецтво. Іл. див. на окрем. аркуші, с. 288—289.

Літ.: Гольдштейн С. Н. Иван Николаевич Крамской. М., 1965.

В. А. Афанасьєв.

КРАН (голл. kraan) — 1) К. т р у б о п р о в і д н и й — запірний *клапан*, що в його рухомій деталі (пробці) є отвори, через які пропускають потік рідини або газу. Розрізняють К.: прохідні (з прямолінійним рухом потоку), кутові (з відхиленням потоку на 90°) і триходові (з довільним з'єднанням трьох трубопроводів). 2) К. м а ш и н і с т а — пристрій, за допомогою якого керують гальмами залізнич. *рухомого складу*; складова частина гальмової системи поїзда. К. встановлюють у кабіні локомотива і приводять у дію спец. ручкою. Є К. з дистанційним керуванням. 3) К. п і д й о м н и й — див. *Підйомний кран*.

КРА́НАХ (Cranach) Лукас Старший (1472, Кронах, Верхня Франконія — 16.X 1553, Веймар) — нім. живописець і графік. Працював переважно у Віттенбергу, а також у Аугсбургу та Веймарі. К. був прихильником *Реформації*, другом М. *Лютера*. В творчості К. художні принципи *Відродження* поєднуються з елементами готичної традиції. Твори: портрети І. Куспініана та його дружини (1502—03), «Розп'яття» (1503), «Відпочинок на шляху до Єгипту» (1504), «Вівтар св. Катерини» (1506), «Венера і Амур» (1509), «Німфа лежить» (1518), «Джерело молодості» (1546), «Мадонна з немовлям під яблунею» та ін. Твори К. зберігаються в музеях Мюнхена, Дрездена, ДЕ в Ленінграді та ін. міст. У Веймарі зберігся будинок Кранаха; у Палацовому музеї — галерея Кранаха.

Літ.: Немилов А. Н. Лукас Кранах Старший. М., 1973.

КРА́НЕЦЬ (Kranjec) Ми́шко (н. 15. IX 1908, Велика Полана),— словен. письменник, член Словен. Академії наук і мистецтв (з 1954). Комуніст з 1938. Під час 2-ї світової війни — один із організаторів Руху Опору в Прекмур'ї. Гол. тема повістей «Наймити» (1932), «Пісня доріг» (1934), романів «Вісь життя» (1935), «Повість про добрих людей» (1940) та ін.— тяжке життя словен. селян, зростання революц. свідомості людей. У романах і повістях «Пісня гір» (1946), «Модрини над долиною» (1957), перших двох книгах тетралогії «За світлими обріями» (1960—63) змальовано боротьбу словен. партизанів проти фашист. окупантів. Проблемам повоєнного часу присвячено трилогію «Повість про владу» (1950—56), романи «Втрачена віра» (1954), «Горобці на подвір'ї» (1962), «Дядьки мені розповідали» (1975) тощо. Революц. події 1918 відтворено в романах «Молодість у болотах» (1962) і «Червоногвардієць» (1964).

В. Г. Гримич.

КРАНІА́ЛЬНИЙ (від грец. κρανίον — череп) — термін в анатомії, що вказує на розташування будь-якої частини тіла або органа людини чи тварини по поздовжній осі тіла ближче до голови. Протилежний термінові *каудальний*.

КРА́ЊЧЕВИЧ (Kranjčević) Сильвіє Страхимир (17.II 1865, м. Сень — 29.X 1908, Сараєво) — хорват. письменник, перший хорват. поет-реаліст. Вчителював у Боснії. В 1899 в журн. «Нада» («Надія»), редактором якого був К., надруковано поезії Т. Шевченка в перекладі А. *Харамбашича*. К.— автор зб-к віршів «Бугаркині» (1885), «Вибрані поезії» (1898), «Гризоти» (1902), «Поезії» (1908, посм.). Гол. теми поезії К.— філос. роздуми про нар. долю, про суть буття людини, протест проти насильства і несправедливості. На окремих віршах відчутний вплив Шевченкової поетики. Писав також новели і критичні статті. Вірш К. «На бойовищі» укр. мовою переклав Р. Лубківський.

В. Г. Гримич.

КРАПИВА́ Кіндрат Кіндратович [справж. прізв.— Атрахович; 22. II (5.III) 1896, с. Низок, тепер Узденського р-ну Мін. обл.] — білорус. рад. письменник, нар. письменник БРСР (з 1956), акад. АН БРСР (з 1950), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1922 (віршовані фейлетони, байки). Автор збірок «Кропива» (1925), «Люди-сусіди» (1928), «Живі явища» (1930), поеми «Біблія» (1926), роману «Медведичі» (1932) та ін. П'єси: «Партизани» (1937), «Хто сміється останнім» (1939; Держ. премія СРСР, 1941), «Випробування вогнем» (1943), «Співають жайворонки» (1950; Держ. премія СРСР, 1951), «Люди і дияволи» (1958), «Брама невмирущості» (1973) та ін. У роки Великої Вітчизн. війни виступав з сатиричними віршами, байками, фейлетонами, памфлетами (зб. «Сміх і гнів», 1946). П'єси К. поставлені на сценах театрів України. В 1971 за участь у комплексі робіт з білорус. лінгвогеографії удостоєний Держ. премії СРСР. Перекладач творів Т. Шевченка. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 474.

Тв.: Збор твораў, т. 1—5. Мінск, 1974—76; У к р. п е р е к л.— Крапивині байки. Х., 1930; Кінець дружби. Х., 1936; З народом. К., 1950; Співають жайворонки. К., 1951; Хто сміється останнім. К., 1953; Брама невмирущості. К., 1974; Р о с. п е р е к л.— Драмы и комедии. М., 1975.

В. Я. Буран.

КРА́ПКА — 1) У м о в і — *розділовий знак*, яким позначається закінченість розповідного речення. К. вживається і для скорочення слів (в. ро.— виконуючий обов'яз-

І. М. Крамській. Портрет роботи М. О. Ярошенка. 1876. Державний Російський музей у Ленінграді.

Л. Кранах. Автопортрет. 1550. Уффіці. Флоренція.

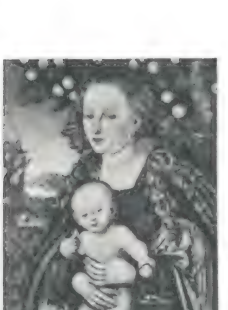

Л. Кранах. Мадонна з немовлям під яблунею. Державний Ермітаж у Ленінграді.

КРАПЛИННИЙ АНАЛІЗ

К. Крапива.

П. А. Красиков.

Ф. С. Красицький.

ки), але в такому разі вона не є розділовим знаком. 2) У нотному письмі — знак збільшення тривалості ноти чи паузи в півтора раза (ставиться з правого боку ноти або паузи) і знак виконання ноти *стаккато* (ставиться над нотою або під нею).

КРАПЛИ́ННИЙ АНА́ЛІЗ — метод *якісного аналізу* дуже малих об'ємів розчинів (0,01—0,001 мл). Розробили його 1920 М. О. *Тананаєв* і нім. учений Ф. Файгль. К. а. відзначається простотою, швидкістю виконання та дуже малою витратою хім. реактивів. Всі хім. реакції, фільтрування та промивання осаду провадять на фільтрувальному папері або на годинниковому склі з застосуванням т. з. дробного ходу аналізу. В К. а. широко використовують реакції утворення забарвлених сполук. К. а. застосовують для контролю технологіч. процесів, аналізу руд і мінералів у польових умовах.

Літ.: Тананаев Н. А. Капельный метод. М.—Л., 1954; Файгль Ф., Антер В. Капельный анализ неорганических веществ, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1976. *І. В. П'ятницький.*

КРА́СИКОВ Петро Ананійович [5 (17).X 1870, Красноярськ — 20.VIII 1939, Железноводськ] — рад. держ. і партійний діяч. Член Комуністичної партії з 1892. Н. в сім'ї вчителя. В 1892 в Швейцарії встановив зв'язок з *групою «Визволення праці»*. За революц. діяльність 1893 виключений з Петерб. ун-ту (екзамени за юрид. ф-т склав 1908), заарештований, 1894 висланий до Красноярська, де 1897 познайомився з В. І. Леніним. У 1900 — агент *«Искры»*. З 1902 — член Орг. к-ту по скликанню II з'їзду партії, на якому був делегатом від Київ. с.-д. к-ту. В 1904 — член Пн. бюро ЦК партії, учасник *наради 22-х більшовиків 1904*. Брав участь у революції 1905—07, член Петерб. к-ту партії, Виконкому Петерб. Ради робітн. депутатів. З 1908 працював у Петербурзі пом. присяжного повіреного. З лютого 1917 — член Виконкому Петрогр. Ради робітн. і солдат. депутатів. Після Великої Жовтневої соціалістич. революції 1917 працював в органах юстиції. В 1924—33 — прокурор Верх. суду СРСР, 1933—38 — заст. голови Верх. суду СРСР. Обирався членом ВЦВК і ЦВК СРСР.

КРАСИ́ЛІВ — місто Хмельн. обл. УРСР, райцентр, на р. Случі (бас. Дніпра), за 3 км від залізнич. ст. Красилів. Відомий з 1444. Після 2-го поділу Польщі (1793) К. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (8.VII 1941—9.III 1944) в місті діяла підпільно-диверсійна група (1942—43), в районі — партизанський загін «Іскра» (1943—44). З 1964 К.— місто. У місті — маш.-буд., металовиробів, асфальтовий та цукр. з-ди, харч. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., музична і спортивна школи, лікарня. 3 будинки культури, кінотеатр, 11 бібліотек. Пам'ятник рад. воїнам і воїнам-землякам, які загинули в боях проти фашистських загарбників (1967).

КРАСИ́ЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центральній частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 73,6 тис. чол. (1979). У районі — 95 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Красилів*. К. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: торф, вапняк, глина, пісок. Річки — *Случ*, Ікопоть (бас. Дніпра), Бужок (прит. Пд. Бугу). Грунти в осн. чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (береза, сосна, осика, дуб) займають 7,3 тис. га. Підприємства маш.-буд. і цукр. пром-сті (красилівські маш.-буд., металовиробів, цукр. з-ди, Антонінський цукр. комбінат). Комбінат побутового обслуговування (Красилів) та 3 будинки побуту. Землеробство зерново-буряківничого, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 88,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 80,2 тис. га. Гол. культури: пшениця, цукр. буряки, картопля, овочеві. У К. р.— 24 колгоспи, радгосп, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Красилів, Антоніни. Автошляхів — 700 км, у т. ч. з твердим покриттям — 460 км. У районі — 60 заг.-осв., музична і спортивна школи, профес.-тех. уч-ще (Красилів); 77 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 22 будинки культури, 62 клуби, кінотеатр, 63 кіноустановки, 80 б-к. У с. Сорокодубах К. р. народився укр. рад. поет В. Д. *Булаєнко*. В К. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1935). *М. В. Гончарук.*

Красилів. Пам'ятник радянським воїнам і воїнам-землякам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. 1967.

КРАСИ́ЛЬНИКОВ Геннадій Дмитрович (7.VII 1928, с. Алнаші, Удм. АРСР — 11.IV 1975, Іжевськ) — удм. рад. письменник. Член КПРС з 1972. Літ. діяльність почав в кін. 40-х рр. Автор збірок оповідань «Звичайний день» (1953), «Добре ім'я» (1961), «Зелене намисто» (1975), повістей «Старий дім» (1956), «Залишаюся з тобою» (1960), романів «Пустоцвіт» (1962), «Початок року» (1965) — про духовне зростання молоді, боротьбу з власницькими пережитками. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Старий дім. К., 1961; Наречена. К., 1969; Рос. перекл.— Зеленые бусы. М., 1975; Избранное. М., 1977. *Ф. К. Єрмаков.*

КРАСИ́ЦЬКИЙ Фотій Степанович [12 (24).VIII 1873, с. Зелена Діброва, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.— 2.VI 1944, Київ] — укр. рад. живописець і графік. Вчуватий небіж Т. *Шевченка*. Вчився коштом М. *Лисенка* в Київ. рисувальній школі (1888—92) у М. *Пимоненка*, в Одес. рисувальній школі (1892—94) у К. *Костанді* та петерб. АМ (1894—1901) у І. *Рєпіна*. З 1903 жив і працював у Києві. В 1906 створив ряд політичних карикатур для сатиричного журн. *«Шершень»*. В 1927—37 викладав у Київ. худож. ін-ті. Автор жанрових картин («Якби ви не панич», 1899; «Біля криниці», 1900; «Гість із Запоріжжя», 1901 і 1916; «У свято», 1902), пейзажів («Хутір Хатки на річці Псел», 1898; «Дорога в село Козацьке», 1899; «Село Кирилівка», 1901), портретів (М. Старицького, 1893; Лесі Українки, 1904; Т. Шевченка, 1906 і 1910; І. Франка, 1907 і 1914; серії портретів укр. рад. письменників, 1933—34). Твори К. зберігаються в Київ. ДМУОМ, Львів. музеї укр. мист., Київ. музеї Т. Г. Шевченка. Іл. див. на окремому аркуші, с. 256—257.

Літ.: Мусієнко П. Н. Фотій Красицький. К., 1975.

КРАСІН Леонід Борисович [15 (27).VII 1870, м. Курган — 24.XI 1926, Лондон] — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1890. Н. в сім'ї чиновника. Будучи студентом Петерб. технолог. ін-ту, вступив 1890 до *Бруснєва групи*. В 1891 виключений з ін-ту і висланий на 3 роки. В 1900 закінчив Харків. технологічний ін-т. У 1900—04 працював інженером у Баку. Один з організаторів підпільної друкарні «Ніна», де друкувалася газ. *«Искра»*. Після II з'їзду РСДРП (1903) кооптований до складу ЦК партії. Деякий час займав угодовську позицію щодо меншовиків. Під час революції 1905—07 — член Петерб. Ради, очолював бойову тех. групу при ЦК партії. В 1908—10 — в еміграції. В 1918 — член Президії ВРНГ, голова Надзвичайної комісії по постачанню Червоної Армії, нарком торгівлі і пром-сті РРФСР, 1919 — нарком шляхів РРФСР; потім — на дипломатичній роботі: 1920—23 — повпред і торгпред в Англії й одночасно 1921—24 — нарком зовн. торгівлі, член рад. делегації на *Генуезькій конференції 1922, Гаагській конференції 1922*, з 1924 — повпред СРСР у Фран-

ції, з 1925 — в Англії. На III, IV, XIII і XIV з'їздах партії обирався членом ЦК, на V з'їзді — кандидатом у члени ЦК. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

П. С. Кувшинов.

КРАСІ́НСЬКИЙ (Krasiński) Зигмунт (19.II 1812, Париж — 23.II 1859, там же, похований у Польщі) — польський письменник. У філософській драмі «Небожественна комедія» (1835; перекладена багатьма мовами світу) стверджував перспективу подолання експлуататорів революц. масами. Автор драми «Іридіон» (1836). На творчості К. позначилися консерватизм його суспільно-політ. позицій і вплив нім. ідеалістичної філософії. В 40-х рр. перейшов до відвертого захисту аристократії і дискредитації революц. ідеалів. Поетичний цикл К. «Псалми майбутнього» (1845—48) гостро критикував Ю. Словацький.

Р. Ф. Кирчів.

КРАСІ́ЦЬКИЙ (Krasicki) Ігнацій (3.II 1735, с. Дубецько, тепер Пшемисльського воєводства ПНР — 14.III 1801, Берлін, похований у Польщі) — польський письменник, діяч культури польського Просвітительства. Вчився у Львові, Варшаві, Римі. В іроїкомічних поемах «Мишоїда» (1775) і «Монахомахія» (1778) критикував феод. лад і католицьку церкву. В «Сатирах» (1779) та «Байках і приповістках» (1779) порушував злободенні соціальні питання. Започаткував новий польс. роман («Пригоди Міколая Досвядчинського...», 1776), створив першу польс. енциклопедію (т. 1—2, 1781—83), нарис загальної історії л-ри (вид. 1803).

Тв.: Укр. перекл.— Байки та приповістки. К., 1970; Рос. перекл. — Избранные произведения. М., 1951.

Р. Ф. Кирчів.

КРАСІ́ЦЬКИЙ (Krasicki) Ян (псевд.— Казік; 18.IX 1919, с. Ліманова Краківського воєводства — 2.IX 1943, Варшава) — діяч польс. робітн. руху. Член Польс. робітн. партії (ПРП) з 1942. Навчався на юрид. ф-ті Варшавського ун-ту. З 1939 — в СРСР. У 1942 з групою польс. комуністів нелегально посланий у Польщу. З 1942 — член Варшав. к-ту ПРП; активний діяч *Гвардії Людової*. В 1943 — голова антифашист. Союзу боротьби молодих. 2.IX 1943 заарештований гестапо; вбитий при спробі втекти.

КРА́СКО (Krasko) Іван (справж. ім'я та прізв.— Ян Ботто; 12.VII 1876, с. Луковиште, тепер Середньословацької обл.— 3.III 1958, м. П'єштяни) — словац. поет, нар. письменник ЧССР (1947). Збірки «Ніч і печаль» (1909) та «Вірші» (1912) позначені рисами модерністської символіки. Проте мотиви суму і розчарування в них поєднані з закликом до боротьби за соціальне й нац. визволення (вірші «Шахтарі», «Раб» та ін.).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Словацька поезія. К., 1964; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Словацкая поэзия XIX—XX вв. М., 1964.

В. І. Шевчук.

КРА́СНА — річка в УРСР, у межах Ворошиловгр. обл., ліва притока Сіверського Дінця. Довж. 131 км, площа бас. 2710 км². Бере початок на Середньоросійській височині. Живлення мішане. Використовують для водопостачання, на К. споруджено понад 30 невеликих водосховищ. На К.— міста Сватове й Кремінна.

КРА́СНА ПЛО́ЩА — головна площа Москви. Склалася в кін. 15 ст.; спочатку наз. Торгом, у 16 ст.— Троїцькою (за назвою церкви, що містилася тоді в пд. частині площі), після пожежі 1571 — Пожаром, з 2-ї пол. 17 ст.— Красною (красивою). До архіт. ансамблю К. п. входять Кремлівська стіна з Спаською, Сенатською та Нікольською баштами (див. *Кремль Московський)*, *Василія Блаженного храм,* пам'ятник К. Мініну і Д. Пожарському (1818, скульптор І. П. Мартос), будинок *Історичного музею,* Верхні (1889—93; тепер Держ. універсальний магазин, арх. О. Н. Померанцев) і Середні (1892, арх. Р. І. Клейн) торг. ряди. На К. п. не раз виступав В. І. Ленін. У 1929—30 на К. п. споруджено *Мавзолей В. І. Леніна.* З 1918 площа стала місцем демонстрацій і мітингів трудящих столиці, парадів Збройних Сил СРСР. 24.VI 1945 на К. п. відбувся *Парад Перемоги.* На К. п. біля Кремлівської стіни поховано бійців, які загинули в боротьбі за перемогу Великого Жовтня в Москві, містяться могили, а в стіні замуровані урни з прахом видатних діячів Комуністичної партії, Рад. д-ви, науки і культури, а також деяких діячів міжнар. робітн. руху.

КРА́СНА ПОЛОНИ́НА — гірський масив у *Карпатах Українських,* пд.-сх. частина *Полонинсько-Чорногорських Карпат,* у межах Закарп. обл. УРСР. Лежить між річками Тереблею і Тересвою. Вис. до 1719 м (г. Стримба). На схилах — букові ліси, на вершинах — луки (полонини).

«КРА́СНАЯ ЗВЕЗДА́» — військова та загальнополіт. газета. Центр. орган М-ва оборони СРСР. Видається з 1.I 1924. Нагороджена орденами Червоної Зірки (1933), Червоного Прапора (1945), Леніна (1965), Жовтневої Революції (1974).

КРА́СНЕ — селище міського типу Буського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Гологірці (бас. Бугу), за 5 км від м. Буська. Залізнич. станція. 5,7 тис. ж. (1979). У с-щі — цукр., комбікормовий та хлібний з-ди, комбінат хлібопродуктів, відділок Бродівського маслозаводу. 3 середні школи, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, кінотеатр, б-ка. К. вперше згадується 1476.

КРА́СНЕ О́ЗЕРО — в Крим. обл. УРСР, у системі *Перекопських озер.* Живиться за рахунок підземних вод. Добування солі. Вздовж зх. узбережжя К. о. проходить траса *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України. На берегах озера виявлено залишки давніх поселень (5—3-є тис. до н. е.).

КРА́СНИЙ КУТ — селище міського типу Антрацитівського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Міусику (прит. Міусу), за 18 км від залізнич. ст. Штерівка. 3,8 тис. ж. (1979). У с-щі — відділок радгоспу «Індустрія», середня школа, лікарня; Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1775.

КРА́СНИЙ ЛИМА́Н (до 1938 — Лиман) — місто Донец. обл. УРСР, райцентр. Розташований на березі оз. Лиман. Залізнич. вузол. Слобода Лиман виникла 1667. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1938 К. Л.— місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (7.VII 1942—3.II 1943) в місті та районі діяли підпільні райкоми КП(б)У і ЛКСМУ. У місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, з-ди: силікатної цегли, 3 асфальтові, консервний, комбікормовий; кар'єроуправління, харчосмакова ф-ка, міжколг. птахооб'єднання, звірогосподарство, лісгоспзаг, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування тощо. 6 заг.-осв., музична, спортивна школи та тех. школа машиністів, мед. і технічне уч-ща, 6 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 3 палаци культури, 7 клубів, кінотеатр, 3 бібліотеки.

КРА́СНИЙ ЛУЧ (до 1920 — Криндачівка) — місто обласного підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 106 тис. ж. (1979). Виник як робітн. с-ще поблизу родовища антрациту, яке почали розробляти в 80-х рр. 19 ст. В 1905 і 1916 тут відбулися значні страйки. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1926 К. Л. — місто. К. Л.— значний центр вуг. пром-сті Донбасу (5 кам.-вуг. шахт, 3 збагачувальні ф-ки). Маш.-буд., авторемонтний, буд. конструкцій і металообробки, 2 залізобетонних виробів, буд. деталей з-ди; меблева та швейна ф-ки, м'ясо- і хлібокомбінати, молокозавод. У місті — 17 заг.-осв., 3 муз. і спортивна школи, енерг. та гірничий технікуми, 9 профес.-тех. уч-щ; 33 лік. заклади, у т. ч. 10 лікарень і 5 поліклінік. Палац культури, 7 клубів, 5 кінотеатрів, Палац спорту, 4 бібліотеки.

КРА́СНІ О́КНИ (до 1919 — Окни) — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр, на р. Мокрому Ягорлику (прит. Дністра), за 20 км від залізнич. ст. Чубівка. 5,3 тис. ж. (1979). Населений пункт засн. в останній чверті 18 ст. В 1905 в Окнах відбулися сел. заворушення. Рад. владу проголошено в листопаді 1917. З 1959 К. О.— с-ще міськ. типу. В селищі — сиробробний, комбікормовий, хлібний, прод. товарів з-ди, райсільгосптех-

Л. Б. Красін.

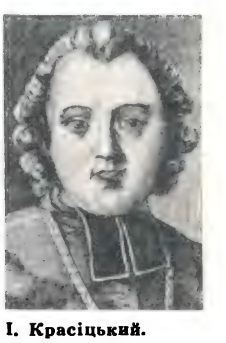

І. Красіцький.

Красна площа в Москві.

ніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Палац культури, кінотеатр, 3 бібліотеки.

КРАСНОАРМІЙСЬК (до 1934 — Гришине, 1934—38 — Постишеве, до 1964 — Красноармійське) — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. 60 тис. ж. (1978). Виник на поч. 80-х рр. 19 ст. як робітн. с-ще Гришине. Гришинська бойова дружина взяла участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 К.— місто. Гол. галузь пром-сті — вугільна (6 шахт: «Центральна», ім. О. Г. Стаханова, ім. Г. Димитрова, ім. Т. Г. Шевченка, «Родинська» та «Краснолиманська»). Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту; з-ди: «Електродвигун», «Металіст», динасовий, молочний; м'ясокомбінат, швейна ф-ка тощо. Райсільгосптехніка, будинок побуту. В місті — філіал Донец. політех. ін-ту, пед. та профес.-тех. уч-ща, 26 заг.-осв., 5 муз. та спорт. школи, 4 лікарні, 3 будинки культури, 8 клубів, 2 кінотеатри, 15 б-к, краєзнавчий музей.

КРАСНОАРМІЙСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 42,4 тис. чол. (1979). У районі — 97 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Красноармійськ*. К. р. розташований в межах *Донецького кряжа*. Поверхня подекуди розчленована балками та ярами. Осн. корисна копалина — кам. вугілля. Річки — Солона (бас. Дніпра), *Казенний Торець* та Бичок (бас. Сіверського Дінця). Грунти переважно чорноземні. Лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Красноармійськ. У районі — видобування вугілля. Районний комбінат побутового обслуговування (Красноармійськ) та 6 будинків побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, виробн. молока, м'яса та яєць. Площа с.-г. угідь 1978 становила 119,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 103,5 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, кормові буряки, овочеві. Скотарство, свинарство, птахівництво. В К. р.— 19 колгоспів, 6 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізнич. вузол Красноармійськ залізничні станції: Удачна, Желанна та ін. Автошляхів — 519 км, у т. ч. з твердим покриттям — 354 км. У районі — 28 заг.-осв. та музична з 2 філіалами школи; сільс. профес.-тех. уч-ще, 43 лік. заклади, в т. ч. 2 лікарні. 14 будинків культури, 20 клубів, 41 кіноустановка, 32 б-ки. У с Сергіївці 1924 встановлено перший на Україні пам'ятник В. І. Леніну. В с. Красному (кол. Сонцівка) К. р. на батьківщині рос. рад. композитора С. С. *Прокоф'єва* відкрито меморіальний музей. У с. Гришиному народився Маршал Рад. Союзу К. С. *Москаленко*. В К. р. видається газ. «Маяк» (з 1920). *О. Д. Варнавський.*

КРАСНО́В Андрій Миколайович [27.X (8.XI) 1862, Петербург — 19.XII 1914 (1.I 1915), Тбілісі] — рос. ботанік, географ і мандрівник. Закінчив Петерб. ун-т (1885). У 1889—1911 — проф. Харків. ун-ту. Досліджував рослинність і грунти сх. частини України, Кавказу, Поволжя, Алтаю, Тянь-Шаню, Сахаліну. Здійснив подорожі до країн Зх. Європи, Пн. Америки, Японії, Цейлону (тепер *Шрі-Ланка*), Китаю, Індії та ін. К. розвивав ідеї В. В. *Докучаєва* про природні зони, розробляв питання походження грунтів, *лесу*, степової рослинності тощо. Сприяв *інтродукції* в Росію тропічних і субтропічних рослин, у т. ч. чаю. Був активним популяризатором природничих знань. Очолював вечірні робітничі курси в Харкові. Заснував Батумський бот. сад (1912), там похований.

КРАСНО́В Петро Миколайович (1869 — 1947) — один з керівників російської контрреволюції, генерал-лейтенант (1917). Під час *Керенського — Краснова заколоту 1917* командував військами, які було кинуто на придушення революції в Петрограді. В 1918 очолив контрреволюцію на Дону. Після громадян. війни перебував у Німеччині, де проводив далі антирад. діяльність. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 співробітничав з нім. фашистами. Страчений за вироком Військ. колегії Верховного суду СРСР.

КРАСНОВО́ДСЬК — місто, обласний та районний центр Туркм. РСР. Значний порт на сх. березі Каспійського м. Залізнич. станція, мор. залізнич. поромною переправою сполучений з Баку. 59 тис. ж. (1977). Засн. 1869 рос. військами як укріплений пункт. Рад. владу встановлено 30.X (12.XI) 1917. В кін. серпня 1918 К. окупували англ. інтервенти. У вересні вони заарештували тут *бакинських комісарів*. 6.II 1920 К. визволено частинами Червоної Армії. Провідні галузі пром-сті — нафтопереробна, рибна та буд. матеріалів. Підприємства харч. (гол. чин. рибопереробної та м'ясної) і легкої пром-сті. ТЕЦ ім. 50-річчя Жовтня. В К.— хіміко-технологічний технікум, мед. і пед. уч-ща. Музей ім. 26 бакинських комісарів. Поблизу К.— *Красноводський заповідник*.

КРАСНОВО́ДСЬКА ЗАТО́КА — затока на Сх. Каспійського м., у межах Туркм. РСР. Заглиблюється в суходіл на 46 км, шир. біля входу 18 км, глиб. до 3,5 м. Від моря відокремлена Красноводською та Пн. Челекенською косами. Береги розчленовані. Солоність 14—15‰, на Пн. Сх.—до 50‰. У К. з. зимує багато водоплавних птахів (гуси, лебеді, качки). На Пн. Зх.— місто і порт *Красноводськ*. Частина акваторії й узбережжя К. з. входять до *Красноводського заповідника*.

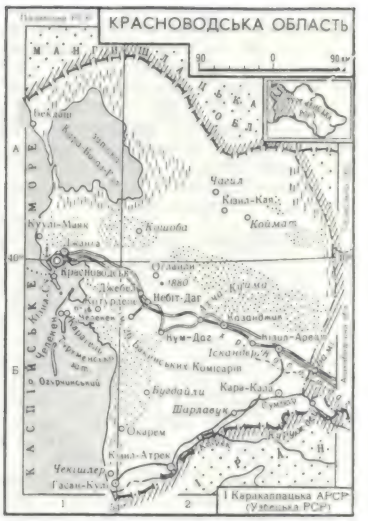

КРАСНОВО́ДСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Туркм. РСР. Утворена 27.XII 1973. Розташована на Зх. республіки, на Пд. межує з Іраном, на Зх. омивається Каспійським м. Площа 138,5 тис. км². Нас. 311 тис. чол. (1979, перепис). Осн. населення — туркмени, живуть також росіяни, українці, азербайджанці, казахи, вірмени, татари, білоруси та ін. Міськ. нас. — 82%. У К. о.— 6 районів, 5 міст та 16 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Красноводськ*. Осн. частина тер. К. о. (понад 80%) — рівнинна, зайнята пустелями і напівпустелями. В межах області — зх. відроги *Копетдагу* і невеликі гори — Великий Балхан та Малий Балхан. На Пн.— Красноводське плато і частина плато *Устюрт*. Корисні копалини: нафта, природний газ, солі (кам'яна, калійна, глауберова), бентоніт, йод, бром, барит, мінеральні буд. матеріали, невеликі запаси кам. вугілля. Клімат різко континентальний, сухий. Пересічна т-ра січня від —0,5 до —5,2°, липня від +26,4 до +31,2°, абс. максимум т-ри +45, +47°. Опадів 102—269 мм на рік. На Пд. Зх. сухий субтропічний клімат. Осн. ріка — *Атрек*. Переважають піщані пустельні грунти, поширені сіро-бурі грунти, *такири* і солончаки. Природна рослинність представлена чагарниками (саксаул, джузгун та ін.), багаторічними і однорічними травами, заростями арчі. У межах К. о.— *Красноводський заповідник*. В єдиному нар.-госп. комплексі республіки К. о. виділяється паливно-енерг., хім., нафт. пром-стю та розвинутим вівчарством. Ви-

добування нафти з родовищ Котурдепинського, Барса-Кельмеського, Челекенського та ін., а також з дна Каспійського м. (банки ім. Жданова та ім. Губкіна), природного газу та мінеральної буд. сировини (аргеліти), бентонітів та ін. У Красноводську — нафтопереробний з-д. Підприємства хім. пром-сті працюють на місцевій сировині, зокрема з затоки *Кара-Богаз-Гол*; комбінат «Карабогазсульфат», заводи: сажовий, технічного вуглецю (Челекен), Небіт-Дагський йодний. Електроенергія надходить від Небіт-Дагської газотурбінної електростанції та Красноводської ТЕЦ. Розвинуте виробн. буд. матеріалів (Красноводськ, Казанджик, Небіт-Даг). Машинобудування і металообробка представлені гол. чин. вагонорем. та суднорем. заводами (Кізил-Арват, Красноводськ). Підприємства легкої (ф-ки килимів, швейна ф-ка) та харч., зокрема рибної та рибопереробної промсті. Провідне місце в с. г. посідає тваринництво, в осн. вівчарство (каракульські та сараджинські м'ясо-вовнові вівці). Розводять також велику рогату худобу і свиней. Рослинництво на зрошуваних землях. Вирощують зернові, баштанні культури, багаторічні трави. Гол. залізнич. магістраль — Красноводськ — Ашхабад. Діє поромна переправа Красноводськ — Баку. Автошляхи: Красноводськ — Ашхабад, Небіт-Даг — Челекен, Небіт-Даг — Окарем — Гасан-Кулі та ін. По тер. області проходять нафтопровід Котурдепе — Белек — Красноводськ, газопровід Зх. Туркменія — Центр та водопроводи: Ясхан — Небіт-Даг, Джебел — Красноводськ. В К. о. 4 серед. спец. навч. заклади; філіал Всесоюз. н.-д. нафтогазового ін-ту (м. Небіт-Даг), Туркм. дослідна станція Всесоюзного ін-ту рослинництва (с-ще Кара-Кала), дослідна станція субтропічних культур (с-ще Кізил-Атрек). 4 музеї. Курорт «Моллакара» поблизу ст. Джебел.

Літ.: Советский Союз. Туркменистан. М., 1969; Бабушкин Л. Н., Когай Н. А. Физико-географическое районирование Туркменской ССР. Ташкент, 1971. *Н. О. Ораєв.*

КРАСНОВО́ДСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК (до 1969 — Гасан-Кулійський заповідник) — розташований на сх. узбережжі Каспійського м., у межах Туркм. РСР. Пл. 284,7 тис. га (найбільший орнітологічний заповідник СРСР). Утворений 1932 для охорони птахів у місцях їхньої зимівлі. До К. з. входять узбережжя, частина акваторії Каспійського м., невеликі озера і заплава р. Атреку. В заповіднику зимує понад 160 видів птахів (качки, кулики, чайки, гуси, лебеді, фламінго, баклани та ін.), серед яких рідкісний птах — турач. Із ссавців водяться дика свиня, шакал, трапляється дикобраз.

КРАСНО́ВСЬКИЙ Олександр Абрамович [н. 13 (26).VIII 1913, Одеса] — рад. біохімік і біофізик, акад. АН СРСР (з 1976). В 1937 закінчив Моск. хіміко-технологічний ін-т. Працює в Ін-ті біохімії АН СРСР (з 1944) та в Моск. ун-ті (з 1954). Осн. праці з фотосинтезу. Відкрив реакцію зворотного фотохім. відновлення хлорофілу (реакція К.). Премія ім. О. М. Баха АН СРСР, 1950 (разом з О. М. Терені́ним).

КРАСНОГВАРДІ́ЙСЬКЕ (до 1945 — Курман-Кемельчі) — селище міського типу Кримської обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Урожайна. 9,1 тис. ж. (1979). Курман-Кемельчі відоме з серед. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. В селищі — 2 виноробні, мол., хлібний і соко-винний з-ди, пром., хлібопродуктів і птахокомбінати, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв., музична та спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки.

КРАСНОГВАРДІ́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 1,8 тис. км². Нас. 84,2 тис. чол. (1979). У районі — 92 населені пункти, підпорядковані 2 селищним, 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Красногвардійське*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини — черепашник, вапняк, гравій. Гол. річка — *Салгир*. Грунти каштанові та пд. чорноземи. Розташований у степовій зоні. Переважають підприємства харч. пром-сті (красногвардійські виноробні та соко-винний з-ди, птахокомбінат, Урожайненський та Октябрський комбінати хлібопродуктів та ін.). Виробн. буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування (Красногвардійське), 12 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, кукурудзи; соняшнику, овочів, сої, фруктів, винограду та виробн. молока, м'яса, вовни і яєць. Площа с.-г. угідь 1979 становила 155,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 130,2 тис. га. Зрошується 32, 6 тис. га (Красногвардійський канал — відгалуження *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України). Скотарство, птахівництво, вівчарство. У К. р.— 12 колгоспів, 9 радгоспів, обл. с.-г. дослідна станція (с. Клепиніне), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Урожайна, Елеваторна. Автошляхів — 580 км (усі з твердим покриттям). У районі — 35 заг.-осв., 4 муз. і спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (Красногвардійське); 75 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 16 будинків культури, 48 клубів, 3 кінотеатри, 82 кіноустановки, 56 б-к. У К. р. видається газ. «Огни маяка» (з 1935).

В. І. Ільїн.

КРАСНОГО́РІВКА — місто Мар'їнського р-ну Донец. обл. УРСР, на р. Лозовій (бас. Самари), за 25 км від м. Донецька. Залізнична станція. Виникла в 70-х рр. 19 ст. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 — місто. У місті — з-д вогнетривів ім. В. І. Леніна, автором. з-д, колгосп, Донец. радгосп-технікум, відділок радгоспу «Мічурінець». 6 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; районна лікарня, поліклініка. Палац культури, 5 клубів, 5 бібліотек.

КРАСНОГО́РСЬК — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Залізнична ст. Павшино. 72 тис. ж. (1977). Гол. підприємства: з-д цем. машинобудування, комбінат термоізоляційних і гіпсових виробів. У К.— вечірні відділення Вищого техніч. уч-ща ім. М. Е. Баумана та Всесоюзного заочного інжен.-буд. ін-ту, вечірній маш.-буд. та оптико-мех. технікуми, мед. уч-ще. Місто утворене 1940.

О. А. Красновський.

КРАСНОГРА́Д (до 1922 — Костянтиноград) — місто Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Берестовій (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. В 1731 на місці сучас. К. закладено Бєльовську фортецю (1733—64 — місцеперебування управління *Української лінії*). Після ліквідації *Запорізької Січі* (1775) — центр *Азовської губернії* (1776—78). В 1784 фортецю перетворено на м. Костянтиноград. У 1902 і 1905 навколо міста відбулися сел. повстання. Рад. владу встановлено 13 (26). I 1918. В місті — м'ясний, хлібопродуктів та харч. комбінати, плодоконсервний, маслоробний, хлібний, комбікормовий і будівельних матеріалів з-ди, текстильна, меблева, хутрова та харчосмакова фабрики, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв., музична і спортивна школи, буд. профес.-тех. та мед. уч-ща, технікум механізації с. г., 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня. 2 будинки культури, 4 клуби, кінотеатр, 17 б-к, краєзнавчий музей.

КРАСНОГРА́ДСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1932. Площа майже 1 тис. км². Нас. 55,1 тис. чол. (1979). У районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих міській та 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Красноград*. Поверхня К. р. рівнинна. Корисні копалини: природний газ, нафта, мергель, піски, глини. Гол. річка — *Берестова* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Пн. частина району розташована у лісостеповій зоні, пд. — в степовій. На тер. району — підприємства газової, харч. (красноградські м'ясокомбінат, маслоробний, плодоконсервний, хлібний з-ди, харчосмакова ф-ка) та легкої пром-сті; виробн. буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування (Красноград) та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-

мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 75,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 64,3 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, гречка, соняшник, цукр. буряки. Овочівництво, садівництво. У К. р.— 12 колгоспів, 2 радгоспи, 3 міжгосп. об'єднання (по виробн. яловичини, свинини, продукції птахівництва), дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи (с-ще Дослідне), райсільгосптехніка. Залізнич. вузол

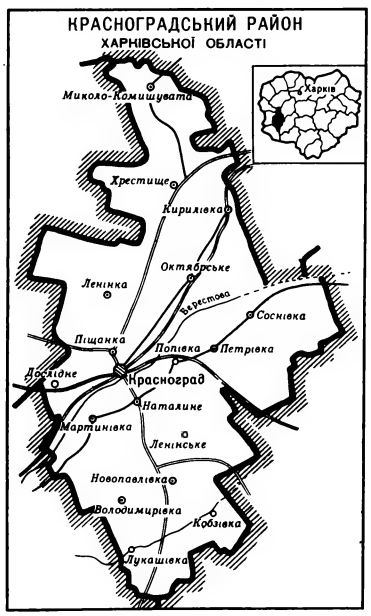

Красноград. Автошляхів — 330 км, у т. ч. з твердим покриттям — 150 км. У районі — 33 заг.-осв., музична і спортивна школи, буд. профес.-тех. та мед. уч-ща, технікум механізації с. г.; 37 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 7 будинків культури, 16 клубів, кінотеатр, 26 кіноустановок, 36 б-к, краєзнавчий музей. У с. Наталиному К. р. народився укр. письменник І. Ю. *Сенченко*. У районі видається газ. «Комуністичним шляхом» (з 1919).

М. Т. Мариненко.

КРАСНОДА́Р (до 1920 — Єкатеринодар) — місто, центр Краснодар. краю РРФСР. Розташований на правому березі *Кубані*. Вузол з-ць, автомоб. і повітр. шляхів. 560 тис. ж. (1979). Поділяється на 4 міські райони. Засн. 1793 чорноморськими козаками, переселеними на Кубань; військ.-адм. центр *Чорноморського козацького війська*. З 1860 — адм. центр Кубанської обл. В 1902 створено орг-цію РСДРП, 1904 — Кубанський обл. к-т РСДРП. Після Лютневої революції 1917 місто стало осередком козачої контрреволюції. У квітні 1918 — столиця Кубанської рад. республіки, з травня — *Кубано-Чорноморської радянської республіки*. З 1937 — крайовий центр. К.— значний пром. і культур. центр Пн. Кавказу. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (з-ди: «Краснодарсільмаш», верстатобуд., компресорний, електровимірювальних приладів та ін.). Розвивається хім. (хімічний з-д), нафтопереробна та деревообр. пром-сть. Легка пром-сть представлена камвольно-суконним та бавовняним комбінатами, взут. та швейною ф-ками; харч.— олійножировим, м'ясним, мол. та тютюновим комбінатами тощо. В К.— ун-т, ін-ти: с.-г., політех., мед., фіз. культури, культури; 15 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., муз. комедії, лялькок, філармонія, цирк. Істор.-краєзнавчий і худож. музеї.

КРАСНОДА́РСЬКИЙ КРАЙ — у складі РРФСР. Утворений 13.IX 1937. Площа 83,6 тис. км². Нас. 4814 тис. ж. (1979, перепис), осн. нас.— росіяни, живуть також українці, адигейці, вірмени та ін. Міськ. нас.— 52%. Поділяється на 41 район, має 28 міст та 28 с-щ міськ. типу. До К. к. входить *Адигейська автономна область*. Центр — м. *Краснодар*.

К. к. розташований на Зх. Кавказу, омивається Чорним і Азовським морями, Керченською прот. відокремлений від Кримського п-ва. В межах краю — *Таманський півострів* і п-ів Абрау. Пн.-зх. частина тер. краю рівнинна, зайнята *Кубано-Приазовською низовиною* (вис. до 120 м). На Сх.— відроги *Ставропольської височини*, на Пд.— передгір'я і хребти *Великого Кавказу* (Скелястий, Боковий, Вододільний, плато Лагонакі) заввишки до 3256 м, г. Пн. Псеашхо. На Таманському п-ові — конуси *грязьових вулканів*. Корисні копалини: нафта, природний газ, заліз. руда, кіновар, кам'яна сіль, буд. матеріали, мінеральні й термальні джерела, лікувальні грязі (Мацеста, Гарячий Ключ та ін.). Клімат на рівнині помірний, на узбережжі Чорного м.— субтропічний, у горах —висотна кліматична поясність. Для району Анапа — Новоросійськ — Геленджик характерний вітер бора. Пересічна т-ра січня від —5° у зх. частині Пн. Кавказу до +4° на Пн. чорномор. узбережжя і +5° на Пд., липня +22, +24°; в горах відповідно —7, —8° та +12, +13°. Опадів від 400—600 мм на рівнині до 3242 мм (хр. Ачишхо, поблизу с-ща Красна Поляна) на рік. Найбільша ріка — *Кубань* з притоками Урупом, Лабою, Білою (ліві), на чорномор. узбережжі — Мзимта та ін. Багато невеликих карових озер, на узбережжі Азовського м.— озера-лимани. Грунти на рівнині здебільшого чорноземні, в пониззі Кубані — алювіальні, у горах — гірсько-лісові. Вздовж узбережжя Чорного м.— смуга жовтоземів. Під лісом — 22% тер. краю. В горах, на висоті від 600 до 1200 м — широколистяні, від 1200 до 1800 м — темнохвойні ліси, вище — альп. і субальп. луки. На узбережжі — субтропічна рос-

У верхів'ях Кубані.

линність. У межах К. к.— *Кавказький заповідник*.

К. к. — важливий район по виробн. і пром. переробці с.-г. продукції. Всесоюзне значення мають курорти і туризм. Енергетика К. к. базується на енергії, що надходить від теплових електростанцій, які працюють на природному газі (Краснодарська), на вугіллі (Армавірська) та нафті (Новоросійська) і від ГЕС (Бєлорєченська, Краснополянська та ін.).

Новоросійськ. Алея Героїв.

не місце в структурі пром-сті краю посідає харч. пром-сть, що базується на місц. сировині. Вона представлена виноробною (виробн. високоякісних вин, шампанського і коньяків — Абрау-Дюрсо), олійницькою (понад 50 олійних з-дів), цукр. (16 з-дів), м'ясною, мол., плодоовочевою та рибною галузями. Значного розвитку набуло машинобудування (виробн. приладів, верстатів, насосно-компресорного устаткування, с.-г. машин тощо). Видобування та переробка нафти й газу (Афіпський газопереробний з-д, нафтопереробні з-ди в Туапсе та Краснодарі). Розвивається хім. пром-сть. Виробн. буд. матеріалів, зокрема цементу, в районі Новоросійська. Видобування кам. солі й ртуті. Розвинуті вовняна (Краснодар. камвольно-суконний комбінат — один з найбільших в РРФСР), бавовняна, швейна, шкіряно-хутр., взут. галузі. Деревообр. пром-сть представлена виробн. меблів, буд. деталей, дерев'яної, паперової та картонної тари. Найбільші пром. центри: Краснодар, *Майкоп, Новоросійськ, Армавір, Туапсе, Єйськ, Кропоткін, Лабінськ, Тихорецьк*. Провідна галузь с. г.— землеробство, с.-г. угіддя займають 61,8% заг. площі краю, 52,3% з них припадає на ріллю. Більше половини посівної площі — під зерновими (озимі пшениця і ячмінь, кукурудза на зерно, рис). З тех. культур вирощують соняшник, цукр. буряки, тютюн та ін. На чорномор. узбережжі — чай, цитрусові та ін. субтропічні культури. Розвинуті садівництво та виноградарство. Тваринництво м'ясного і мол. напрямів. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Птахівництво, ставкове рибництво, звірівництво (норка). Тер. краю перетинають з-ці: Ростов-на-Дону — Армавір — Адлер — Сухумі, Волгоград — Краснодар — Новоросійськ. Завершується буд-во електрифікованої з-ці Краснодар — Туапсе (1979 відкрито рух до м. Гарячий Ключ). Гол. мор. порти: Новоросійськ, Туапсе, Єйськ, Сочі. Судноплавство по Кубані. Розвинутий автомоб. (Краснодар — Армавір, Краснодар — Сочі — Адлер, Анапа — Новоросійськ — Туапсе — Сочі — Адлер та ін.), повітр. та трубопровідний транспорт.

У К. к.— 6 вузів, у т. ч. *Кубанський університет*, 55 серед. спец. навч. закладів, Краснодар. н.-д. ін-т с. г., Всесоюзний н.-д. ін-т рису, Пн.-Кавказ. н.-д. ін-т садівництва і виноградарства та ін. 5 театрів, 5 філармоній, 17 музеїв. Меморіальний комплекс захисникам *Малої Землі* та меморіальний комплекс «Долина смерті» у Новоросійську. На тер. краю — 92 санаторії, 120 будинків відпочинку, пансіонати, турбази, піонерські табори. Узбережжя Чорного м. в межах К. к. є одним з гол. курортних районів країни (*Сочі, Анапа, Геленджицька група курортів* та ін.).

Літ.: Советский Союз. Европейский Юго-Восток. М., 1968.

Г. С. Гужин.

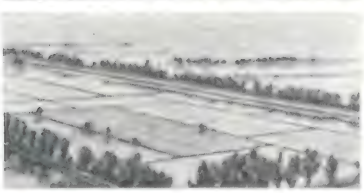

Збирання зернових.
Рисові поля радгоспу «Червоноармійський».
Цех виробництва хлорели в радгоспі «Кавказ».

КРАСНОДО́Н (до 1938 — Сорокине) — місто обл. підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Великій Кам'янці (прит. Сіверського Дінця), за 7 км від залізнич. ст. Краснодон. Засн. 1914 як робітн. с-ще Сорокине. Рад. владу встановлено 27.X (9.XI) 1917. З 1938 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (20.VII 1942—14.II 1943) в К. під керівництвом підпільної парт. орг-ції на чолі з П. П. *Лютиковим* діяла комсомольська орг-ція *«Молода гвардія»*. К.— один з центрів видобування вугілля в Донбасі. Працюють 4 шахтоуправління (ім. О. Кошового, ім. П. П. Лютикова, ім. М. П. Баракова, «Північне»), 6 шахт («Оріхівська», «Таловська», «Енгельсівська», ім. XXV з'їзду КПРС, ім. 50-річчя СРСР, «Молодогвардійська») та 3 збагачувальні ф-ки. Серед ін. підприємств — з-ди: автозапчастин, «Буддеталь», молочний; м'ясний та хлібний комбінати, комбінат побутового обслуговування. В місті — вечірній гірничий технікум, 25 заг.-осв., 3 муз., 2 спортивні школи, 5 профес.- тех. уч-щ; 16 лік. закладів, у т. ч. 11 лікарень, дитячий туберкульозний санаторій. 3 палаци культури, 14 клубів, кінотеатр, 74 б-ки, Палац спорту. Меморіальний комплекс «Молода гвардія».

КРАСНОДО́Н (до 1922 — Єкатеринодон) — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснодонській міськраді, за 3 км від залізнич. ст. Сімейкине. 6,8 тис. ж. (1979). У с-щі — з-д автозапасних частин, хлібозавод, комбінат побутових послуг. 2 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка; 2 клуби, 3 б-ки. К. засн. 1910.

КРАСНОДО́НСЬКИЙ МУЗЕ́Й «МОЛОДА́ ГВА́РДІЯ». Засн. в листопаді 1943 як філіал Ворошиловгр. краєзнавчого музею, з 1949 — держ. музей (сучас. назва з 1950). Є складовою частиною меморіального комплексу, присвяченого подвигу героїв *«Молодої гвардії»* (відкрито 1970). Експозиція музею розповідає про створення парт. підпілля і зародження підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія», про бойову діяльність і героїчну загибель комуністів-підпільників і молодогвардійців. Останні розділи експозиції присвячено традиціям «Молодої гвардії», наступності поколінь, інтернац. зв'язкам (на батьківщині молодогвардійців побували представники 111 країн світу). У фондах музею зберігаються комсомольські квитки і тимчасові комсомольські посвідчення підпільників, зброя, листівки, записки з фашист. тюрми тощо.

А. Г. Никитенко.

КРАСНОДО́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1965. Площа 1,4 тис. км². Нас. 36,9 тис. чол. (1979). У районі — 59 нас. пунктів, підпорядкованих 5 селищним і 8 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Краснодон*. Поверх-

Краснодон. Пам'ятник молодогвардійцям Скульптори В. І. Агбалов, В. І. Мухін В. Х. Федченко, архітектор О. О. Сидоренко. 1954.

Краснодарський край В одному з цехів Краснодарського комбінату біохімічних і вітамінних препаратів На заводі шампанських вин в селищі Абрау Дюрсо.

ня К. р. — хвиляста рівнина, подекуди розчленована балками і ярами. Осн. корисна копалина — кам. вугілля. Є також поклади пісковиків, вапняків. Річки: *Сіверський Донець* (на пн.-сх. межі району) та його прит. *Луганчик* і *Велика Кам'янка*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Краснодон. Районний комбінат побутового обслуговування (смт Но-

восвітлівка) та 20 будинків побуту. С. г. району має овочево-мол. напрям. Площа с.-г. угідь 1979 становила 92, 5 тис. га, у т. ч. орні землі — 72,1 тис. га. Гол. культури: зернові (озима пшениця, ячмінь, овес тощо), кормові, овочеві. Скотарство, птахівництво, бджільництво. В К. р.— 15 радгоспів, 2 птахофабрики, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Встречна-Донецька, Ізварине, Братки, Тормозний та ін. Автошляхів — 396 км, у т. ч. з твердим покриттям — 311 км. У районі — 26 заг.-осв. шкіл, сільс. профес.-тех. уч-ще; 34 лік. заклади, у т. ч. 2 лікарні. 6 будинків культури, 36 клубів, 25 кіноустановок, 34 б-ки. У с. Пархоменко (кол. с. Макарів Яр) на батьківщині героя громадян. війни О. Я. *Пархоменка* відкрито будинок-музей. У смт Новосвітлівці народився український радянський письменник М. О. *Бірюков*. В К. р. видається газ. «Слава Краснодона» (з 1930).

В. М. Григоренко.

«КРА́СНОЕ ЗНА́МЯ» — газета, орган Харків. обл. к-ту Компартії України і обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Харкові 5 раз на тиждень рос. мовою. Перший номер вийшов 10.I 1938. В березні 1939 з «К. з.» злилася харків. вечірня газ. «Харьковский рабочий» — орган міськкому КП(б)У і міськради. В 1941—44 не виходила. Поновила свій вихід з липня 1944.

КРАСНОЗНА́М'ЯНСЬКА ЗРО́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — гідротехнічна система для *зрошення* земель у посушливих степах Пд. України. Розташована на лівобережжі Дніпра, в причорноморській частині Херсон. обл. Споруджена 1953—75. Площа зрошення (в межах управління експлуатації) 62,5 тис. га. Джерелом зрошення є води Дніпра, які з *Каховського водосховища* самопливом надходять у *Північно-Кримський канал;* на 61 км каналу здійснюється водозабір у К. з. с. Від магістрального каналу К. з. с. (довж. його 102 км) відходять міжгосп. зрошувальні й скидні канали довж. 166 км та мережа внутрігосп. каналів, довж. яких перевищує 1900 км. Воду для зрошення в межах К. з. с. подають 18 насосних станцій потужністю від 400 до 1900 л/с. В комплексі К. з. с. 7900 залізобетонних гідротех. споруд, які забезпечують нормальну роботу системи і регулювання водного режиму; зрошують землі за допомогою високопродуктивних *дощувальних машин и установок*. На зрошуваних землях К. з. с. вирощують переважно зернові (озима пшениця, рис, кукурудза) і кормові (кукурудза на силос, буряки, трави) культури. Рисові сівозміни (10,2 тис. га) розміщені в осн. на зрошуваних солончакових землях, які раніше не використовувались у с. г. Урожайність зернових становить пересічно 40 ц/га. в т. ч. рису — 30—50 ц/га.

О. Ф. Рубан.

КРАСНОЇ́ЛЬСЬК — селище міського типу Сторожинецького р-ну Чернів. обл. УРСР, на р. Сіретелі (прит. Малого Сірету), за 7 км від залізнич. ст. Чудей. 7,2 тис. ж. (1979). У с-щі — деревообр. комбінат, колгосп, комбінат побутових послуг. 6 заг.-осв. шкіл, філіал Сторожинецької муз. школи; лікарня, 3 мед. пункти, санаторій. Клуб, 8 б-к. К. вперше згадується 1431.

КРАСНОКА́МСЬК — місто обласного підпорядкування Перм. обл. РРФСР. Пристань на правому березі Ками. Кінцева станція вітки від з-ці Кіров — Перм. 58 тис. ж. (1977). Важливий центр целюлозно-паперової пром-сті (целюлозно-паперовий комбінат, паперова ф-ка Держзнак). Видобування нафти. Закамська ТЕЦ. Підприємства буд. матеріалів, легкої та харч. промсті. З-д металевих та синтетичних сіток. У К.— целюлозно-паперовий технікум, мед. уч-ще. Поблизу міста — курорт Усть-Качка. Засн. 1929 в зв'язку з будівництвом целюлозно-паперового комбінату.

КРАСНОКОКША́ЙСЬК — колишня (1919—27) назва м. *Йошкар-Оли*.

КРАСНОКУ́ТСЬК (до 1780 — Красний Кут) — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Мерлі (прит. Ворскли), за 22 км від залізнич. ст. Гути. 9,5 тис. ж. (1979). Засн. 1651. В період революції 1905—07 в К. відбулися селянські заворушення. Радянську владу встановлено в кін. 1917 —на поч. 1918. У К.— маслозавод, меблева ф-ка виробничого об'єднання «Харківдерево», цех Богодухівського заводоуправління цегельних з-дів, харч. комбінат, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Дослідна станція садівництва з дослідним г-вом наук.-виробничого плодорозсадницького об'єднання «Головплодвинпром». 2 заг.-осв. школи, лікарня. Будинок культури, 5 клубів, 2 б-ки, дендропарк (закладений 1809).

КРАСНОКУ́ТСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1853 — антикріпосницькі виступи поміщицьких селян с.Красного Кута (тепер с-ще міськ. типу. Антрацитівського р-ну Ворошиловгр. обл.) в липні і жовтні 1853. 10 (22).VII понад 200 селян, зібравшись на сход, оголосили себе вільними. Для придушення виступу 15 (27).VII в село прибула рота солдатів. Після сутички з військами бл. 160 селян було заарештовано, з них 15 активних учасників заворушення військ. суд засудив до покарання шпіцрутенами і заслання на каторгу до Сибіру. В жовтні 1853 в селі знову відбулося заворушення. Виступ селян був придушений військ. силою. Керівників заворушення військ. суд засудив до покарання шпіцрутенами і заслання в арештантські роти.

КРАСНОКУ́ТСЬКИЙ КУРГА́Н, Товста Могила — скіфський курган 4 — поч. 3 ст. до н. е. поблизу с. Лошкарівки Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. Розкопувався 1860. В кургані досліджено поховання скіфського вождя (пограбовано в давнину). Відкрито непорушені поховання чотирьох коней зі збруєю з срібними прикрасами та залишки двох дерев'яних возів.

КРАСНОКУ́ТСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км². Нас. 46,5 тис. чол. (1979). У районі — 86 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Краснокутськ*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: нафта, природний газ, піски. Гол. річка — *Мерло* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні та опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, клен, ясен тощо) займають 20,1 тис. га. Найбільші підприємства:

1
2
3

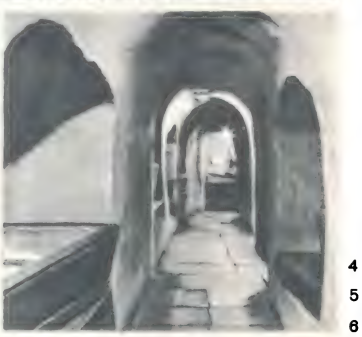

4
5
6

7

До ст. **Києво-Печерська лавра.**

1. Троїцька надбрамна церква. 1108 (перебудова 20—30-і рр. 18 ст.). **2.** Успенський собор. 1073—78. Зруйнований 1941. **3.** Ансамбль Дальніх печер. На передньому плані — дзвіниця. 1754—61. Архітектори С. Д. Ковнір та І. Г. Григорович-Барський. **4.** Києво-Печерська лавра. Загальний вигляд. На передньому плані — Велика дзвіниця. 1731—44. Арх. Й. Г. Шедель. **5.** Церква Всіх святих над Економічною брамою. 1696—98. **6.** Печери. Одна з галерей. **7.** Заставка з видання Києво-Печерської друкарні. 17—18 ст. **8.** Розпис з Троїцької надбрамної церкви «Лик святих дів». Темпера, олія. 1734—44. **9.** Розпис з Троїцької надбрамної церкви «Хрещення ефіопа». Темпера, олія. 1734—44. **10.** Келії соборних старців. Кінець 17 – початок 18 ст. **11.** Будинок трапезної. 19 ст. **12.** Будинок друкарні. 1701—1849. Відбудований 1954.

8
9

10
11
12

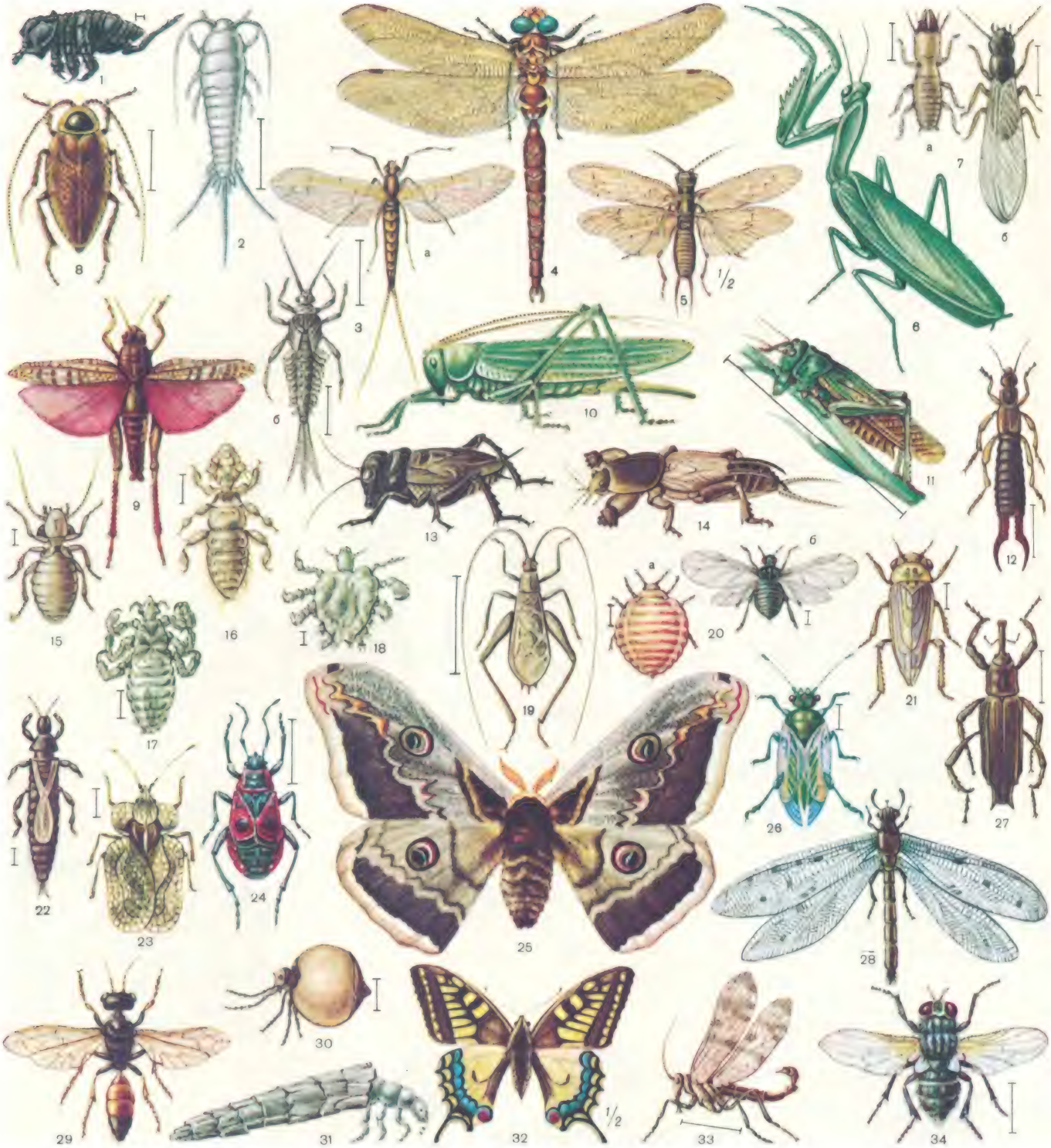

До ст. **Комахи** (риска біля комахи показує її натуральну довжину; без риски подано комах у натуральному розмірі; дріб показує зменшення). **1.** Ногохвістка водяна (Podura aquatica). **2.** Ктенолепізма лінійчаста (Ctenolepisma lineata). **3.** Одноденка двокрила (Cloeon dipterum): *а* — доросла комаха; *б* — личинка. **4.** Коромисло велике (Aeschna grandis). **5.** Веснянка велика (Perla marginata). **6.** Звичайний богомол (Mantis religiosa). **7.** Звичайний термiт (Reticulitermes lucifugus): *а* — «солдат»; *б* — крилата самка. **8.** Лапландський тарган (Ectobius lapponicus). **9.** Італійська сарана (Calliptamus italicus). **10.** Зелений коник (Tettigonia viridissima). **11.** Перелітна сарана (Locusta migratoria). **12.** Щипавка городня (Forficula tomis). **13.** Цвіркун польовий (Gryllus campestris). **14.** Вовчок звичайний (Gryllotalpa gryllotalpa). **15.** Домовий сіноїд (Atropos pulsatoria). **16.** Качиний пухоїд (Trinotum luridum). **17.** Одежна воша (Pediculus humanus vestimenti). **18.** Площиця (Phthirus pubis). **19.** Трубачик звичайний (Oecanthus pellucens). **20.** В'язовозлакова попелиця (Tetraneura ulmi): *а* — безкрила самка; *б* — крилата самка. **21.** Цикадка шестикрапчаста (Cicadula sexnotata). **22.** Пшеничний трипс (Haplothrips tritici). **23.** Грушовий клоп (Stephanitis pyri) **24.** Солдатик (Pyrrhocoris apterus). **25.** Сатурнія грушова (Saturnia pyri). **26.** Медяниця яблунева (Psylla mali). **27.** Довгоносик Dicranthus elegans. **28.** Мурашиний лев звичайний (Myrmeleo formicarius), **29.** Сфекс зубчастий (Sphex maxillosus). **30.** Піщана блоха (Sarcopsylla penetrans). **31.** Phryganea striata (личинка в хатці). **32.** Махаон (Papilio machaon). **33.** Скорпіонниця звичайна (Panorpa communis). **34.** Муха кімнатна (Musca domestica).

Пархомівський цукр. з-д, Ананьївський (смт Костянтинівка) і Мурафський цукр. комбінати, Володимирівський деревообр. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Краснокутськ) та 7 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 76,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 66,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 9,0 тис. га. Зрошується 6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. У К. р.— 12 колгоспів, 4 радгоспи, дослідна станція садівництва з дослідним г-вом наук.-виробничого плодорозсадницького об'єднання «Головплодвинпром», райсільгосптехніка, об'єднання по виробн. кормів, агрохімоб'єднання тощо. Залізничні станції: Водяна і Коломак. Автошляхів — 334 км (з твердим покриттям — 232 км). У районі — 24 заг.-осв. і музична школи; 42 лік. заклади, у т. ч. 7 лікарень; 2 туберкульозні санаторії; 13 будинків культури, 32 клуби, 38 кіноустановок, 38 б-к, дендропарк у Краснокутську, закладений 1809, худож. музей у с. Пархомівці. В с. Мурафі К. р. народився укр. рад. кобзар І. Й. *Кучугура-Кучеренко*, в с. Олексіївці — укр. рад. поет І. І. *Нехода*. У К. р. видається газ. «Промінь» (з 1930). *П. А. Чабань.*

КРАСНОЛИМА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 63,4 тис. чол. (1979). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані міській, 5 селищним і 6 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Красний Лиман*. Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини — крейда, пісок. Річки — *Сіверський Донець* з прит. *Жеребець*. У межах району бере початок *Сіверський Донець — Донбас канал*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах К. р.— Святогорський держ. заказник. Виробн. буд. матеріалів, підприємства харч. пром-сті та по обслуговуванню залізнич. транспорту; найбільші — краснолиманські з-ди силікатної цегли і консервний, локомотивне та вагонне депо; є комбікормовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Красний Лиман) та 7 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових і овочевих культур та виробн. м'яса, молока, яєць. Площа с.-г. угідь 1978 становила 63,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 49,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник, овочеві. У К. р.— 10 колгоспів, 5 радгоспів, міжколгосп. птахооб'єднання, райсільгосптехніка. Залізнич. вузол — Красний Лиман, залізничні станції Брусин, Форпостна, Слов'яногірськ, Ямпіль та ін. Автошляхів — 306 км, у т. ч. з твердим покриттям — 274 км. У районі — 29 заг.-осв., музична, спортивна та тех. машиністів школи, мед. та тех. уч-ща (Красний Лиман); 30 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень; будинок відпочинку «Щурівський». Палац культури, 7 будинків культури, 20 клубів, 2 кінотеатри, 32 кіноустановки, 31 б-ка. У с. Попівці (тепер смт Кіровськ) народилась учасниця боротьби за владу Рад на Україні Г. Г. *Тимофєєва*. У К. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1931).

М. А. Проценко.

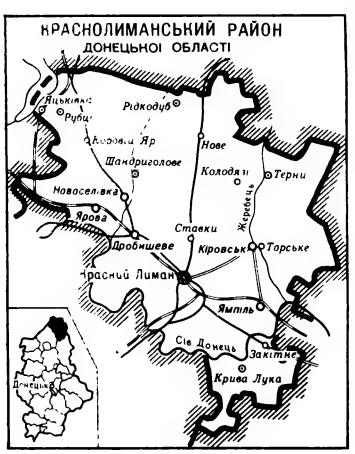

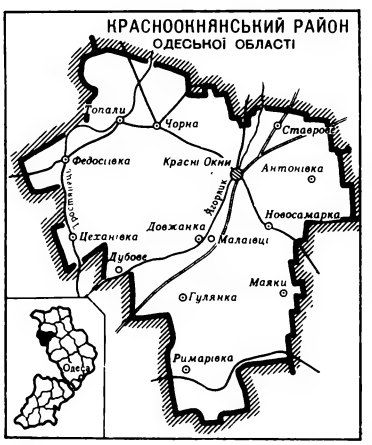

КРАСНООКНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1 тис. км². Нас. 27,6 тис. чол. (1979). У районі — 58 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Красні Окни*. К. р. лежить у межах пд.-сх. частини *Подільської височини*. Корисні копалини: черепашник, глина, пісок. Річки — *Ягорлик* з прит. Тростянець (бас. Дністра). Грунти в осн. чорноземні. Розташований в лісостеповій зоні. Ліси (дуб, біла акація) займають 3,6 тис. га. Переважають підприємства по переробці с.-г. сировини та виробн. буд. матеріалів. Найбільші: Краснооокнянський сироробний та Олексіївський буд. матеріалів (с. Федосіївка) з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Красні Окни). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-молочного напрямів. Площа с.-г угідь 1978 становила 84,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 69,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий та озимий ячмінь, цукр. буряки, соняшник. Скотарство, вівчарство. У К. р.— 15 колгоспів, свинокомплекс, птахофаорика, райсільгосптехніка. Автошляхів — 249 км, у т. ч. з твердим покриттям — 199 км.

У районі — 24 заг.-осв. та музична школи, 45 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 12 будинків культури, 24 клуби, 2 кінотеатри, 43 кіноустановки, 31 б-ка. В К. р. видається газ. «Промінь Ілліча» (з 1931).

М. Г. Галич.

КРАСНОПА́ВЛІВКА — селище міського типу Лозівського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована біля Краснопавлівського водосховища *Дніпро — Донбас каналу*. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 8,6 тис. ж. (1979). У с-щі — комбінат хлібопродуктів, молокозавод, відділок Лозівської харчосмакової ф-ки, Управління каналу Дніпро — Донбас, виробниче відділення Лозівської райсільгосптехніки, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, 2 середні школи; лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 клуби, 2 б-ки. К. засн. 1869.

КРАСНОПЕРЕКО́ПСЬК — місто обласного підпорядкування Крим. обл. УРСР, райцентр. Розташований у пд. частині Перекопського перешийка, на березі оз. Старого. Залізнична ст. П'ятиозерна. К. виник 1932 в зв'язку з будівництвом бромного з-ду. В К.— содовий, бромний, соко-винний, мол., консервний, залізобетонних виробів з-ди, пром. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. та музична школи, 11 лік. закладів, у г. ч. лікарня. Будинок культури, 2 клуби, 2 кінотеатри. 13 бібліотек.

КРАСНОПЕРЕКО́ПСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,4 тис. км². Нас. 31,6 тис. чол. (1979). У районі — 43 населені пункти, підпорядковані 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Красноперекопськ*.

Більша частина К. р. розташована на *Перекопському перешийку*. На Зх. район омивають Каркінітська і Перекопська затоки Чорного м., на Пн.— зат. *Сиваш* Азовського м. Поверхня рівнинна. Корисні ко-

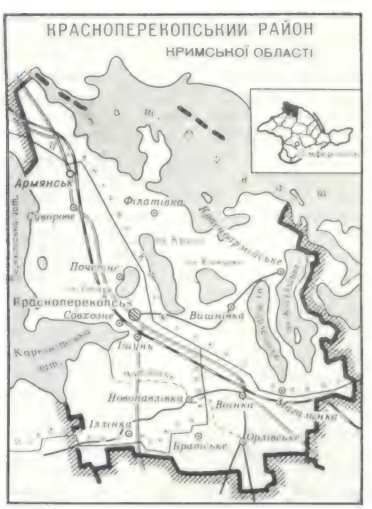

палини: солі Сиваша, гіпс. Є лік. грязі. На тер. району — р. Чатирлик, *Айгульське озеро, Красне озеро, Кирлеуцьке озеро* та ін. (солоні). Грунти каштанові і солонцюваті. Район лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр його — місто обл. підпорядкування Красноперекопськ. У районі — підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті, найбільші — комбінат хлібопродуктів (с. Воїнка) та рисовий елеватор (с. Почетне). Районний комбінат побутового обслуговування (Красноперекопськ) та 5 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, рису, овочевих і кормових культур, фруктів, винограду та виробн. молока, м'яса і вовни. Площа с.-г. угідь 1979 становила 84,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 66,6 тис. га. Зрошується 36,6 тис. га (*Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України та його відгалуження — Роздольненський канал). У К. р.— 12 рад-госпів, колгосп, райсільгосптехніка. Залізничні станції: П'ятиозерна, Армянськ, Воїнка. Автошляхів з твердим покриттям — 438 км. У районі — 22 заг.-осв. школи, 35 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 13 будинків культури, 21 клуб, 52 кіноустановки, 28 б-к. У К. р. видається газ. «Фрунзевец» (з 1933, до 1962 — «Красный Перекоп»). На тер. К. р. відбувалися *Перекопсько-Чонгарська операція 1920* і *Кримська операція 1944*.

О. О. Бірюков.

КРАСНОПІ́ЛЛЯ — селище міського типу Сум. обл. УРСР, райцентр, на р. Сироватці (бас. Дніпра). Залізнична станція. 9,2 тис. ж. (1979). Засн. бл. 1640. До 30-х рр. 18 ст. К. було фортецею. Після ліквідації слобідських полків (1765) К. перетворено на слободу. В період 1905—07 в К. відбулися сел. заворушення. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації К. (10.X 1941—8.VIII 1943) в районі діяли підпільний райком комсомолу, підпільна комсомольська орг-ція, партизанський загін. З 1956 К.— с-ще міськ. типу. В К.— маслоробний, хлібний і прод. товарів з-ди, меблевий цех Сум. меблевого комбінату, міжколг. об'єднання «Птахопром», райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 б-ки.

КРАСНОПІ́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 46,5 тис. чол. (1979). У районі — 63 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Краснопілля*. Поверхня району — хвиляста рівнина. Поклади торфу і вогнетривких глин. Річки — *Псел* з прит. Сироватка та Пожня (прит. Ворскли). Грунти опідзолені та чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, липа, клен, ясен) займають 28,9 тис. га. Переважають підприємства харч. пром-сті, найбільші — краснопільські маслоробний, хлібний та прод. товарів з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Краснопілля) та 7 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 87,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 66,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, зерно-бобові, цукр. буряки, соняшник. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. Розвинуті рибництво, бджільництво. В К. р.

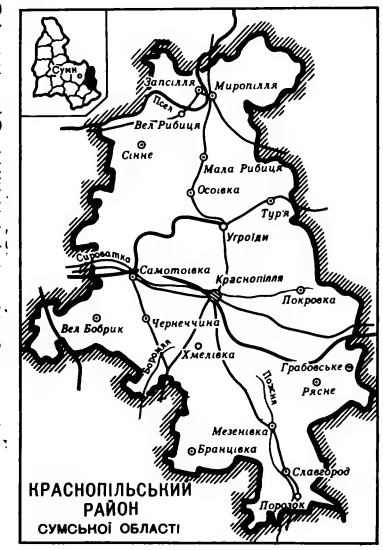

— 15 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізнична ст. Краснопілля. Автошляхів — 240 км, у т. ч. з твердим покриттям — 103 км.

У районі — 48 заг.-осв. та музична школи; 47 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень. 16 будинків культури, 24 клуби, кінотеатр, 43 кіноустановки, 46 б-к. У с. Грабовському, на батьківщині укр. поета П. А. *Грабовського*,— музей. Архіт. пам'ятка в с. Славгороді — церква в кол. садибі Голициних (1808). У с. Миропіллі К. р. народилися рад. вчені Б. Г. *Лазарєв*, І. Л. *Повх*, укр. рад. літературознавець А. П. *Шамрай*. У К. р. видається газ. «Перемога» (з 1932).

М. П. Пулінський.

КРАСНОПІ́РКА, червонопірка (Scardinius erythrophthalmus) — риба род. *коропових*. Тіло (довж. до 36 см, маса до 1,5 кг) сріблясте або золотисте, плавці (крім спинного) яскраво-червоні (звідки і її назва). Населяє прісні води Європи, Малої і Серед. Азії; в СРСР — басейни Балтійського, Чорного, Каспійського й Аральського морів. Статевої зрілості досягає на 3-му році життя. Нерест у квітні — червні, ікру відкладає в кілька прийомів на водні рослини. Живиться дрібними рослинними і тваринними організмами, іноді поїдає ікру та мальків риб. Має деяке пром. значення.

Краснопірка.

О. Л. Красносельський. Палац культури імені Ілліча в Дніпропетровську. 1926—32.

КРАСНОРІ́ЧЕНСЬКЕ (до 1973 — Кабаннє) — селище міського типу Кремінського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Красній (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 6,4 тис. ж. (1979). На тер. с-ща — верстатобуд. з-д ім. М. В. Фрунзе, цех Рубіжанського з-ду буд. матеріалів, райсільгосптехніка, цех безалкогольних напоїв, птахоінкубаційний цех, міжколг. комбікормовий з-д, колгосп. 3 заг.-осв. і музична школи, лікарня, поліклініка; будинок культури, 5 б-к. К. вперше згадується 1701.

КРАСНОСЕ́ЛЬСЬКИЙ Олександр Леонтійович (7.VII 1877, Москва — 19.III 1944, Дніпропетровськ) — укр. рад. архітектор. У 1906 закінчив Ризький політех. ін-т. З 1912 працював у Дніпропетровську, де збудував 2-у робітн. поліклініку (1924—27), Палац культури ім. Ілліча (1926—32), університет (у співавт. з В. Самодригою, 1936), театр на проспекті Карла Маркса (1941). В своїй творчості використовував прийоми класики. Викладав у Дніпроп. ін-ті інженерів транспорту.

Літ.: Ігнатов О. Професор О. Л. Красносельський. «Архітектура і будівництво», 1954, № 5.

КРАСНОСТА́ВСЬКИЙ СЕЙМ 1447 — з'їзд польс. магнатів у м Красноставі (тепер ПНР), який оформив взаємовідносини між Польщею і Великим князівством Литовським після обрання на польс. престол великого князя литовського *Казимира IV*. На сеймі польс. феодали вимагали приєднання до Польщі Волині та Сх. Поділля, які входили тоді до складу Литви. Проте Казимир IV, який перед тим 2.V 1447 видав земський привілей, що закріпив територіальну цілісність Литви, відхилив домагання польс. феодалів.

КРАСНОТО́РКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Краматорській міськраді, на берегах р. Казенного Торця (прит. Сіверського Дінця), за 4 км від м. Краматорська. 3,3 тис. ж. (1979). У К.— відділення радгоспу ім. С. Орджонікідзе, заг.-осв. школа, мед. амбулаторія; б-ка. С-ще засн. 1861.

КРАСНОТУ́Р'ІНСЬК (до 1944 — Тур'інські Рудники) — місто обласного підпорядкування Свердл. обл. РРФСР. Розташований на р. Тур'ї (бас. Обі). Залізнична станція. 60 тис. ж. (1977). У К.— добування заліз. та мідної руди, збагачувальна ф-ка, Богословський алюмінієвий з-д. ТЕЦ. Індустріальний технікум, мед., муз. та худож. уч-ща. Театр ляльок. Геологомінералогічний музей ім. Є. С. Федорова, меморіальний музей винахідника радіо О. С. Попова. Місто утворене 1944.

КРАСНОША́ПКА Максим Митрофанович [н. 12 (25).VIII 1907,

с. Каланчак, тепер смт Херсон. обл.] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, доктор тех. наук (з 1954), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1937. Після закінчення (1936) Харків. електротех. ін-ту викладав у ньому, 1943—55 — у Військ.-повітряній інженерній академії ім. М. Є. Жуковського. З 1960 — у Київ. вищому військ.-авіац. інженерному уч-щі. Осн. праці — з питань авіац. електроустаткування. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1949.

КРАСНОЩО́К Леонтій Антонович (н. 6.X 1926, с. Забілоччя, тепер Радомишльського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. віолончеліст, засл. арт. УРСР (з 1973). В 1950 закінчив Київ. консерваторію. Був солістом Симфонічного оркестру УРСР, з 1951 — віолончеліст квартету Укр. респ. філармонії (тепер *Квартет імені М. В. Лисенка*). К.— лауреат Міжнар. конкурсу камерної музики ім. Лео Вейнера (Будапешт, 1963). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977.

КРАСНОЯ́РСЬК — місто, центр Краснояр. кр. РРФСР. Розташований на обох берегах *Єнісею,* в місці перетину його Транссибірською магістраллю. Річковий порт. Вузол повітр. та автомоб. шляхів. 796 тис. ж. (1979). Поділяється на 6 міськ. районів. Засн. 1628 як військ. укріплення (острог) Красний (згодом Красний Яр). З 1822 К.— центр Єнісейської губ. За царизму був місцем політ. заслання. З 4 (16).III до 30.IV (12.V) 1897 і з 11 (23).IX до 20.IX (2.X) 1898 під час сибірського заслання у К. був В. І. Ленін. В 1901 створено к-т РСДРП. У результаті збройного повстання, яке спалахнуло в К. під час *революції 1905—07 в Росії,* було створено *«Красноярську республіку»*. Рад. владу встановлено 28.X (10.XI) 1917. Місто нагороджено орденом Жовтневої Революції (1978).

К.— найбільший пром. і культур. центр Сх. Сибіру. Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. (з-ди: «Сибважмаш», суднобуд., лісового машинобудування, комбайнів, телевізорів, електровозовагонорем. та ін.), хімічна (з-ди: синтетич. каучуку, шинний, гумотехнічних виробів, хімічного волокна) та деревообр. (деревообр., лісопильно-домобуд. та целюлозно-паперовий комбінати). Значного розвитку набули металургія (з-ди: «Сибелектросталь», алюмінієвий) та промисловість буд. матеріалів. Головні підприємства легкої промисловості —шовковий комбінат,швейна, взуттєва, шкіряних виробів ф-ки. Підприємства харч. пром-сті. Поблизу К.— *Красноярська ГЕС*. У К.— понад 20 н.-д. і проектних ін-тів. Красноярський філіал Сибірського відділення АН СРСР, до якого входять ін-ти фізики, лісу і деревини та ін. 8 вузів, у т. ч. *Красноярський університет;* 29 серед. спец. навч. закладів. Театри: опери та балету, драми, муз. комедії, юного глядача, ляльок. Будинок-музей В. І. Леніна, меморіальний музей В. І. Леніна (колишня Юдінська б-ка), пароплав-музей «Св. Николай», яким В. І. Ленін плив з К. на заслання в с. Шушенське; Будинок-музей художника В. І. *Сурикова,* який народився в К., художня галерея, краєзнавчий музей; телецентр. Поблизу К.— заповідник «Столби». Іл. с. 485.

КРАСНОЯ́РСЬКА ГЕС імені 50-річчя СРСР — одна з найбільших електростанцій світу. Входить до складу *Єнісейського каскаду ГЕС*. Розташована в місці перетину Єнісеєм відрогів Сх. Саяну, вище м. Красноярська, біля м. Дивногорська. Встановлена потужність — 6 млн. кВт, середньобагаторічне виробн. електроенергії — 20 млрд. кВт · год за рік. Перші гідроагрегати введено в експлуатацію 1967. В 1971 пущено останній, 12-й гідроагрегат. В 1972 К. ГЕС прийнято в пром. експлуатацію. До складу гідровузла входять руслова бетонна гребля, будинок ГЕС, суднопідйомник, відкриті розподільні пристрої. Гребля утворює Красноярське водосховище. В будинку ГЕС встановлено 12 гідроагрегатів з турбінами потужністю по 508 тис. кВт. Керування, регулювання й контроль за роботою всього електромех. устаткування ГЕС здійснюються автоматично, з використанням засобів телемеханіки і автоматизованої системи управління технологічними процесами. ГЕС — одна з найбільш економічних електростанцій СРСР. Вона є найважливішим опорним пунктом Об'єднаної енергосистеми Сибіру. К. ГЕС нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976). *Б. О. Растоскуєв.*

«КРАСНОЯ́РСЬКА РЕСПУ́БЛІКА» — влада Об'єднаної Ради робітн. і солдат. депутатів, встановлена в Красноярську під час *революції 1905—07 в Росії*. Існувала з 6 (19).XII 1905 до 3 (16).I 1906. Рада роззброїла поліцію, запровадила 8-годинний робочий день, проголосила свободу слова і друку тощо. Через розкольницькі дії меншовиків і есерів виявила половинчастість і нерішучість. «К. р.» жорстоко придушили царські війська.

КРАСНОЯ́РСЬКИЙ КРАЙ — у складі РРФСР. Утворений 7.XII 1934. Розташований у межах Сх. Сибіру, на Пн. омивається водами морів Карського і Лаптєвих. Включає архіпелаги Північна Земля, Норденшельда, о. Діксон та ін. Площа 2428,4 тис. км². Нас. 3198 тис. чол. (1979, перепис). Осн. нас.—росіяни. Живуть також українці, хакаси, татари, евенки, долгани, ненці та ін. Міськ. нас.— 69%. У К. к.— 55 районів, 22 міста та 64 с-ща міськ. типу. До К. к. входять *Хакаська автономна область, Евенкійський автономний округ* і *Таймирський (Долгано-Ненецький) автономний округ*. Центр — м. *Красноярськ*. К. к. нагороджений 2 орденами Леніна (1956, 1970).

Центр. частина К. к. зайнята *Середньосибірським плоскогір'ям* (вис. 500—700 м, на плато Путорана до 1701 м), відокремленим долиною Єнісею від Зх.-Сибірської рівнини. На Пн.—*Північно-Сибірська низовина,* яка займає більшу частину п-ова *Таймир*. У центрі п-ова — гори Бирранга (вис. до 1146 м). На Пд. краю лежать *Саяни* — Зх. Саян (вис. у межах краю до 2930 м, г. Харахаш) та Сх. Саян, між ними — Мінусінська улоговина. Надра К. к. багаті на вугілля, заліз. руду, руди кольорових металів, поліметалів, графіт та ін. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —30, —36° на Пн. до —18, —22° у центр. та пд. частинах, липня відповідно від +13 до +18, +20°. Річна кількість опадів 240—270 мм на Пн. та Пд. краю, на Середньосибірському плоскогір'ї 250—600 мм, на схилах Саян 800—1200 мм. Поширена *багаторічна мерзлота*. Тер. краю з Пд. на Пн. перетинає *Єнісей,* гол. його притоки — *Ангара, Тунгуска Підкам'яна* і *Тунгуска Нижня* (праві), Абакан, Сим, Єлогуй, Турухан (ліві), а також притоки Обі — Чулим, Кеть. Багато озер (*Таймир,* Пясіно тощо). На островах та на Пн. п-ова Таймир — зони арктичних пустель і *тундри*. Далі на Пд.— *лісотундрова зона*. Більшу частину тер. краю займає зона *тайги,* у рослинному покриві якої переважають сибірська і даурська модрина, ялина, береза, сибірська кедрова сосна. Далі простягається смуга мішаних лісів, є острови лісостепу (Ачинський, Красноярський, Канський) та степ Мінусінської улоговини. У К. к.— заповідник «Столби».

В загальносоюзному поділі праці г-во краю спеціалізується на металург., паливно-енерг., лісовій, деревообр., хім., маш.-буд. та металообр. пром-сті. Енергетика К. к. розвивається на базі гідроенерг. ресурсів Єнісею та Ангари і вугіллі *Кансько-Ачинського вугільного басейну* і Мінусінського басейну (*Красноярська ГЕС,* Усть-Хантайська та *Саяно-Шушенська ГЕС,* Назаровська ДРЕС). На підпри-

Красноярський край. Заповідник «Столби».

ємствах кольорової металургії одержують мідь, нікель, кобальт (*Норільський гірничо-металургійний комбінат*), алюміній (Красноярськ), глинозем (Ачинськ), молібденовий концентрат (Сорськ). Добування золота і графіту. Машинобудування і металообробка представлені виробн. мостових електрокранів, комбайнів, річкових суден, залізнич. платформ, устаткування для лісової та цем. пром-сті (Красноярськ, Абакан, Боготол, Канськ). Осн. центр хім. пром-сті — Красноярськ (з-ди: синтетичного каучуку, шинний, хімічного волокна, гумотех. виробів). На базі значних запасів деревини розвинуті лісова, деревообр., гідролізна, целюлозно-паперова промисловість, виробн. каніфолі (Красноярськ, Усть-Абакан, Канськ, Ігарка, Лєсосибірськ). Пром-сть буд. матеріалів у Красноярську, Ачинську та Саяногорську. Розвивається легка (текст., шкіряно-взут. та ін.) і харч. пром-сть. У К. к. формується один з найбільших в СРСР Саянський *територіально-виробничий комплекс*.

К. к.— важливий с.-г. район Сх. Сибіру по виробн. зерна, м'яса і молока. Орні землі розташовані в лісостепових та степових районах. Вирощують яру пшеницю, овес, ячмінь, гречку, просо; з тех. культур — льон-довгунець, коноплі, а також картоплю та овочі. В Мінусінській улоговині — садівництво. Гол. галузь с. г.— тваринництво (зокрема, м'ясо-мол. скотарство). На Пд.— тонкорунне вівчарство. Мисливство і хутряне звірівництво (розведення сріблясто-чорних лисиць, блакитного песця, норки та ін.). Осн. вид транспорту — залізничний (Транссибірська магістраль і дільниці Пд.-Сибірської магістралі: Новокузнецьк — Абакан, Абакан — Тайшет). Для вивозу нефелінової руди та лісу споруджено з-ці Кія-Шалтир (Белогорськ) — Красна Сопка, Ачинськ — Лєсосибірськ. В К. к.— найпівнічніша з-ця в СРСР Дудінка — *Норільськ*. Судноплавство по Єнісею: гол. пристані — *Дудінка,* Ігарка (доступні для мор. суден), Туруханськ, Єнісейськ. Розвиваються повітр. та автомоб. транспорт (Московський, Єнісейський, Усинський тракти). У К.к. — 11 вузів (9 — у Красноярську, в т. ч. *Красноярський університет* і ін-т кольорових металів; пед. ін-ти в Лєсосибірську та Абакані), 75 серед. спец навч. закладів, Красноярський філіал *Сибірського відділення АН СРСР*. 10 театрів: опери та балету, драм., юного глядача, ляльок, муз. комедії, ансамбль танцю Сибіру — в Красноярську, драм. театри в Абакані, Норільську, Ачинську, Мінусінську та Канську. Музеї: краєзнавчий, 4 меморіальні музеї В. І. Леніна, художня галерея, Будинок-музей В. І. Сурикова в Красноярську, меморіальний музей-заповідник «Сибірське заслання В. І. Леніна» в смт Шушенському; Таймирський (Дудінка), Хакаський (Абакан), Евенкійський (с-ще Тура) та ін. краєзнавчі музеї.

Літ.: Морозова Т. І., Захаріна Д. М. Нова географія Сибіру. К., 1976; Григорьева А. А. Восточная Сибирь. Иркутск, 1977. *Ю. В. Машуков.*

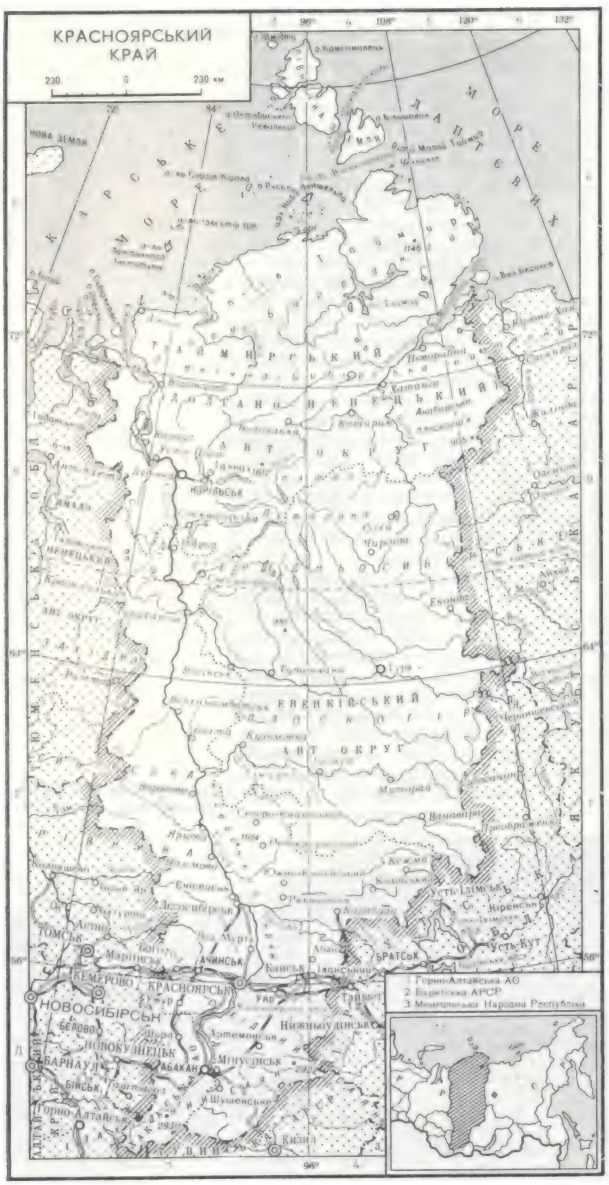

КРАСНОЯ́РСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Засн. 1969 на базі Краснояр. філіалу Новосибірського ун-ту. В складі ун-ту 4 ф-ти: юрид., матем., фіз. і біолого-хім.; є вечірнє, заочне (на юрид. ф-ті) й підготовче відділення; аспірантура. Працюють проблемна лабораторія, біостанція, біол. музей, б-ка (фонд — бл. 300 тис. одиниць зберігання). В 1978/79 навч. р. в ун-ті налічувалось понад 3,3 тис. студентів, зокрема понад 2 тис. на денному відділенні. З часу заснування у вузі підготовлено бл. 4 тис. спеціалістів (1979). *В. С. Соколов.*

КРАСНУ́ХА, краснуха ко́рова — гостра інфекційна хвороба, що спричинюється вірусом. Джерелом інфекції є хворий. Здебільшого краснуха уражає дітей віком 2—10 років. Зараження відбувається повітряно-крапельним шляхом. Інкубаційний період 11—23 днів. Після К. залишається стійкий *імунітет*. Ознаки: поширений дрібний (плямистий) блідо-рожевий висип на шкірі (з'являється відразу, тримається 2—3 дні, лущення шкіри не спричинює); під час висипання звичайно підвищується т-ра тіла (до 38,5°), спостерігаються легкий нежить, кашель; припухання потиличних і шийних лімфатичних вузлів (починається за 1—3 дні до появи висипу). Заг. самопочуття хворого задовільне. Ускладнення трапляються рідко. Профілактика: ізолювання хворого протягом 5 діб від початку висипання Лікування: постільний режим, загальнозміцнюючі засоби.

Літ.: Руководство по инфекционным болезням. М., 1977

КРАСО́ВСЬКИЙ Андрій Ілліч (літ. псевд.— Андрій Грім; 2.XII 1904, с. Рожнів, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.— 22.VIII 1942) — укр. письменник. Друкувався в журналах «*Вікна*», «*Нові шляхи*». В поезіях, оповіданнях і повістях

Красноярський край.
Красноярський алюмінієвий завод. На заводі хімічного волокна в Красноярську.
Сплав лісу.

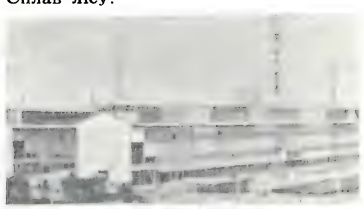

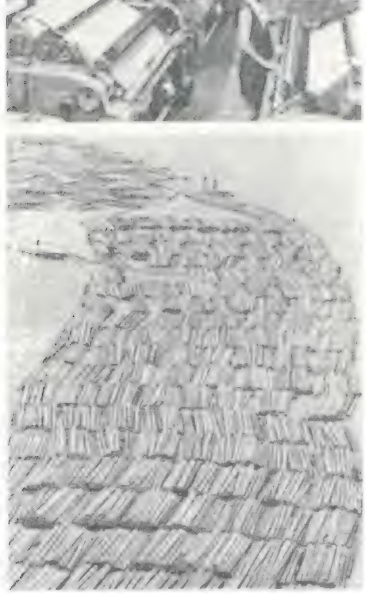

показував тяжке життя зх.-укр. трудящих в умовах польс.-шляхет. гніту. Автор поеми «Сон галицького села» (1927).

КРАСО́ВСЬКИЙ Андрій Опанасович (1822, Київ — 1868) — укр. революційний демократ; підполковник. В 1840 закінчив Пажеський корпус у Петербурзі. Брав участь у таємних революц. гуртках, зблизився з революц. демократами Петербурга. Згодом вступив до орг-ції «*Земля і воля*». Переїхавши 1861 до Києва, К. вів революц. агітацію серед селян Корсуня, Богуслава. За написання та розповсюдження серед солдатів Житомир. полку в Києві відозви із закликом не брати участі в придушенні сел. заворушень був 18(30).VI 1862 заарештований. Засуджений до розстрілу, заміненого 12 роками каторги, яку відбував у Нерчинську Читин. обл. Застрелився під час невдалої спроби втекти з каторги.

Літ.: Марахов Г. Андрій Красовський — борець проти кріпосництва і самодержавства. К., 1961.

КРАСО́ВСЬКИЙ (Krasowski) Єжі (н. 1.XI 1925, Варшава) — польс. режисер. Член ПОРП з 1945. Закінчив Вищу театр. школу, 1955— її режисерське відділення. Працював 1955—63 в Нар. театрі в Новій Гуті, 1965—72— у Вроцлаві. З 1972 — в театрі ім. Ю. Словацького в Кракові; ректор Держ. театр. студії. Вистави: «Миші та люди» за Стейнбеком, «Якобовський і полковник» Верфеля, «Сирітський геній» Домбровської, «Брати Карамазови» за Достоєвським. В 1976 у Київ. театрі ім. І. Франка поставив спектакль «Краків'яни і гуралі» В. Богуславського.

КРАСО́ВСЬКИЙ Микола Миколайович (н. 7.IX 1924, Свердловськ) — рад. вчений у галузі механіки і процесів керування, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1954. Закінчив (1949) Уральський політех. ін-т. З 1949 працював у цьому ін-ті, з 1959—в Урал. ун-ті. З 1970—директор Ін-ту математики й механіки Уральського наукового центру АН СРСР (Свердловськ), з 1977 — ст. наук. співробітник цього ін-ту. Осн. наук. праці — з теорії стійкості руху і динаміки керованих систем. К. розвинув метод функцій Ляпунова і розв'язав проблему існування їх в осн. випадках стійкості та нестійкості. Розробив теорію стабілізації керованих систем, розвинув теорію керування в ігрових задачах *динаміки*. Нагороджений двома орденами Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1976.

КРАСО́ВСЬКИЙ Петро (рр. н. і см. невід.) — укр. архітектор 2-ї пол. 16 ст. Працював переважно у Львові. Збудував там дзвіницю Вірменського собору (1570, реставрована після пожеж 1743, 1748, 1778) і дзвіницю Успенського собору (первісну, яка не збереглася), ймовірно, Чорну кам'яницю (1577), каплицю Трьох святителів (1578, реставрована 1671).

Г. Н. Логвин.

КРАСО́ВСЬКИЙ Степан Якимович [н. 8 (20).VIII 1897, с. Глухи, тепер Биховського р-ну Могильов. обл.] — рад. військ. діяч, маршал авіації (1959), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 очолена К. 2-а повітр. армія в складі Воронезького та 1-го Укр. фронтів брала участь у боях за визволення України. Після війни К.— команд. ВПС ряду округів. З 1956 — нач. Військ.-повітр. академії, з 1968 — інспектор-радник Групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КРАСО́ВСЬКОГО ЕЛІПСО́ЇД — *земний еліпсоїд*, розміри якого вивів 1940 рад. геодезист О. О. Ізотов на основі *градусних вимірювань*, виконаних в СРСР, Зх. Європі та США. К. е. є еліпсоїдом обертання з великою піввіссю — 6 378 245 м і полярним стисненням — 1 : 298,3. К. е. застосовують в СРСР та ін. соціалістичних країнах при картографічних роботах замість еліпсоїда Бесселя. Названий на честь рад. геодезиста Ф. М. Красовського, під керівництвом якого було проведено роботу по визначенню елементів еліпсоїда. За дослідження, на підставі яких визначено розміри еліпсоїда, О. О. Ізотову та Ф. М. Красовському присуджено Держ. премію СРСР (1952).

КРАСО́ЛЯ (Tropaeolum) — рід одно- або багаторічних трав'янистих рослин родини красолевих. Стебло м'ясисте, розгалужене. Листки чергові, щитоподібні, цілісні, здебільшого цілокраї. Квітки пазушні, поодинокі, на довгих квітконіжках. Бл. 90 видів, поширених у Пд. Америці і Мексіці. В СРСР, у т. ч. й УРСР,— 2 види лише в культурі як декоративні. У К. великої (T. majus) стебло до 250 см завдовжки, квітки великі, прості або повні, жовті, оранжеві або червоні. Існує багато садових форм. Використовують для бордюрів, рабаток, озеленення балконів. Квітки іноді вживають у салатах, бутони і зелені плоди маринують. К. мала (T. minus) — стебло до 15—35 см заввишки, листки округлі, квітки жовті, червоні, яскравоплямисті. Іл. с. 488.

Л. М. Яременко.

КРАСС Марк Ліциній [Marcus Licinius Crassus; бл. 115, Рим (?) — 53 до н. е., Карри, Месопотамія] — римський політ. і військ. діяч. Підтримував Луція Корнелія *Сулу* в війні проти Гая *Марія*. Нажив величезні багатства на спекуляціях під час *проскрипцій* Сулли. В 71 до н. е. разом з Гнеєм *Помпеєм* придушив *Спартака повстання*. В 70 і 55 до н. е.— консул. У 60 (або 59) — 53 до н. е. разом з *Юлієм Цезарем* і Помпеєм утворив т. з. 1-й *тріумвірат*. З 54 до н. е. управляв пров. Сірія. Загинув з більшою частиною рим. армії під час війни проти *Парфянського царства*.

КРАСУ́ЬСКИЙ Костянтин Адамович [2 (14).IX 1867, Зарайський повіт, тепер Моск. обл.— 7.IV 1937] — рад. хімік, чл.-кор. АН СРСР (з 1933), чл.-кор. АН УРСР (з 1926), засл. діяч науки Аз. РСР (з 1936). Учень О. Є. *Фаворського*. У 1891 закінчив Петерб. ун-т. Професор Київ.(1912—16), Харків. (1916—29), Азерб. (1929—30) унтів і Азерб. індустріального ін-ту (1930—37). Дослідив реакції ізомерних перетворень α-оксидів та одержання з них при реакції з аміаком і амінами численних β-аміноспиртів.

М. М. Красовський.

КРАТЕ́Р, кратир (грец. κρατήρ) — антична посудина для змішування вина з водою. Має вигляд великої чаші на ніжці з двома ручками. К. здебільшого робили з глини, інколи — з металу, прикрашали відповідно розписом і рельєфом. У Київській Русі після прийняття християнства чашоподібні посудини називали «кратир».

П. Красовський. Каплиця Трьох святителів у Львові. 1578. Реставрована 1671.

КРА́ТЕР (грец. κρατήρ — чаша) — лійкоподібне або чашоподібне заглиблення діаметром від десятків метрів до кількох кілометрів і глиб. до кількох сотень метрів. К. утворюються внаслідок вивержень *вулканів*, падіння метеоритів та значних штучних вибухів. Вулканічні К. містяться на вершині вулкана або на його схилах. Іноді на дні вулканічних К. є лавові озера, а у згаслих вулканів К. заповнюються водою і перетворюються на озера. К. виявлено також на Місяці й на Марсі.

КРАТИ́Л (Κρατύλος; 5 ст. до н. е.) — давньогрец. філософ-софіст; учень *Геракліта*, вчитель *Платона*. Прагнув довести непізнаванність об'єктивного світу на підставі його невпинної плинності. Діалектичне вчення Геракліта про якісну змінюваність речей К. підмінив софістичними твердженнями про відсутність у речах будь-яких якісних граней, відносної якісної сталості, через що вони нібито змінюються раніше, ніж ми встигаємо їх визначити.

Кратер з червонофігурним розписом.

КРАТКО́ Бернард Михайлович (17.I 1884, Варшава — 1.VIII 1960, Київ) — укр. рад. скульптор. В

Красноярськ.

Ю. Б. Кратохвиля-Відимська.

Ю. Б. Кратохвиля-Відимська. Дружки. Кольорова монотипія. 1947.

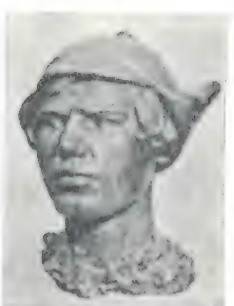

Б. М. Кратко. Червоноармієць. Гіпс. 1919. ДМУОМ у Києві.

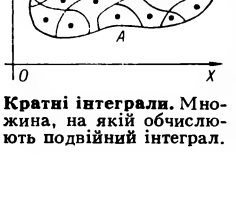

Кратні інтеграли. Множина, на якій обчислюють подвійний інтеграл.

1901—06 навчався у Варшавській школі красних мистецтв у К. *Дуніковського*. В 1916 переїхав до Петербурга, 1920 — на Україну. Брав участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди*: створив для Києва та Харкова пам'ятники — погруддя Т. Шевченка (обидва — 1920; не збереглися). Твори: композиція «Чотири пори року» для фонтана у Варшаві (1913); погруддя Г. Сковороди (1923); портрети М. Заньковецької (1928), П. Волокидіна (1934); композиція «Шахтарі» (1946); пам'ятники Я. Свердлову в м. Єнакієвому Донец. обл. (1951), В. І. Леніну на шахті ім. Челюскінців у Донбасі (1953).

КРА́ТНЕ натурального числа a — натуральне число, що ділиться на a без остачі. Напр., число 20 є К. числа 5. Числа, кратні 2, наз. парними, всі інші натуральні числа — непарними. Див. також *Найменше спільне кратне*.

КРА́ТНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — вид *хімічного зв'язку* між атомами в ненасичених сполуках (див. *Подвійний зв'язок, Потрійний зв'язок*). В структурних формулах К. з. позначають двома (трьома) валентними рисками, напр. $H_2C = CH_2$, H—C≡N. Довжина К. з. завжди коротша, а енергія утворення більша, ніж у відповідного *простого зв'язку*. К. з. можна виявити за характерним поглинанням в спектрах, а також хім. шляхом. Сполукам з К. з., на відміну від сполук насичених, властиві реакції приєднання (в т. ч. *полімеризації*): $CH_2=CH_2+Br_2 = CH_2Br—CH_2Br$. Цей зв'язок більш характерний для легких елементів — вуглецю, азоту, кисню (C=C, C=N, C=O, N=N тощо). Відомі випадки, коли К. з. утворюють і важчі елементи: C=S, C=Se, C=P, S=O та ін. Електронну будову К. з. розглядає *квантова механіка*.

М. Ю. Корнілов.

КРА́ТНИХ ВІДНО́ШЕНЬ ЗАКО́Н, закон Дальтона — один з основних законів хімії. Він твердить: якщо два хім. елементи утворюють кілька сполук, то маси одного з елементів, що припадають у цих сполуках на однакову масу іншого, відносяться між собою як прості цілі числа. Напр., у сполуках CO (оксид вуглецю) і CO_2 (діоксид вуглецю) маси кисню, що припадають на одну і ту ж масу вуглецю, відносяться як 1 : 2. К. в. з. сформулював Дж. *Дальтон* (1803).

КРА́ТНІ ЗО́РІ — системи 3—6 *зір*, які під впливом взаємного притягання рухаються навколо спільного центра мас. Спостереження показують, що серед К. з. найбільше потрійних і найменше — шестикратних зір. Компоненти К. з. можуть бути *подвійними зорями*, тому заг. число всіх зір у системі може перевищувати 6. Якщо повна енергія (сума *потенціальної енергії, кінетичної енергії* і *енергії зв'язку*) К. з. додатна, то система динамічно нестійка — вона розпадається. Якщо ж вона від'ємна, то система може бути стійкою. Донедавна вважали, що К. з. типу трапеції Оріона (тобто К. з., що складаються з рівновіддалених одна від одної зір), які зустрічаються в ядрах молодих *зоряних скупчень*, нестійкі; однак розрахунок впливу на них усіх членів скупчень приводить до висновку про їхню можливу стійкість. Число К. з. у *Галактиці* (не менше 15% заг. числа її зір) порівнянне з числом подвійних зір. Тому при розробці теорії походження подвійних зір їх розглядають як окремий випадок кратних зір.

О. М. Шульберг.

КРА́ТНІ ІНТЕГРА́ЛИ — інтеграли від функції, визначеної на множині n-вимірного простору R^n (див. *Багатовимірний простір*). При $n=2$ інтеграл наз. подвійним, при $n=3$ — потрійним, взагалі — n-кратним. Нехай f є функція, визначена на обмеженій множині A точок площини (x, y). Розіб'ємо A на m частин A_i з площею $s(A_i)$, *діаметром* $d(A_i)$ і виберемо в A_i довільну точку (x_i, y_i), $i = 1, 2, \ldots, m$ (мал.). Складемо інтегральну суму (аналогічну до інтегральної суми для інтеграла по відрізку, див. *Інтегральне числення*)

$$S = \sum_{i=1}^{m} f(x_i, y_i)\, s(A_i).$$

Якщо при $\max\{d(A_1), d(A_2), \ldots, d(A_m)\} \to 0$ суми S збігаються до *границі*, яка не залежить від способу розбиття множини A на частини та від вибору точок $\{(x_i, y_i)\}$, то ця границя наз. подвійним інтегралом від функції f по множині A і позначається $\iint_A f(x, y)\, dx\, dy$.

Аналогічно визначаються потрійні і, взагалі, n-кратні інтеграли. К. і. мають ряд властивостей, аналогічних до властивостей звичайного інтеграла. Обчислюють К. і. зведенням до повторних інтегралів. Використовуючи К. і., обчислюють площі, об'єми, маси та заряди тіл тощо.

Літ.: Лузін М. М. Інтегральне числення. К., 1955; Фихтенгольц Г. М. Курс дифференциального и интегрального исчисления, т. III. М., 1970.

А. Я. Дороговцев.

КРАТОХВІ́ЛЯ - ВІДІ́МСЬКА Юзефа Богуславівна (18.V 1878, Львів — 19.XII 1965, там же) — укр. рад. художниця. Навчалася у Вищій худож. школі у Відні та на курсах при Львів. худож. школі (1921—23). Твори: картини — «Далматинські селянки» (1910), «Натюрморт зі скрипкою» (1931), «Старий гуцул з люлькою», «Гуцулки» (обидві — 30-і рр. 20 ст.); графіка — «Львівські вежі» (1932), серія «Львівські крами» (1934—36), «Музиканти з Ворохти» (1937), «Гуцулки вишивають прапор» (1945), «Дружки» (1947), «Зима у Львові» (1965) та ін.

Літ.: Островський Г. С. Юзефа Богуславівна Кратохвиля-Відимська. К., 1967.

КРА́ТОХВІЛ (Kratochvil) Ярослав (17.I 1885—28.III 1945, м. Терезін) — чес. письменник. В історико-документальній кн. «Шлях революції» (1922) викривав контрреволюц. характер дій корпусу чехословацьких легіонерів у Росії 1918. Збірка новел «Село» (1924). Роман «Джерела» (1924—33) — про глибокі соціальні зрушення в Росії напередодні Великої Жовтн. соціалістичної революції. Створив книгу антифашист. репортажів «Барселона — Валенсія — Мадрід» (1937). В роки 2-ї світової війни брав участь у Русі Опору. Загинув у фашист. концтаборі.

Тв.: Рос. перекл.— Деревня. М., 1961; Истоки. М., 1969.

В. І. Шевчук.

КРА́УС (Krauss) Фрідріх (7.X 1859, м. Пожега, тепер у СФРЮ — р. см. невід.) — нім. етнограф. Закінчив Віденський ун-т. Подорожував по слов'ян. землях. Автор праць: «Легенди й казки південних слов'ян» (т. 1—2, 1883—84), «Побут і звичаї південних слов'ян» (1885). У книзі «Етнографія в 1897—1907 роках» подав також огляд праць з укр. етнографії. Редагував і видав «Антропофітею», де надруковано й матеріали з укр. етнографії, зібрані В. *Гнатюком* і П. Тарасевським. Був з 1889 редактором журн. «Першоджерела» (нім. мовою). Праці К. позитивно оцінив у своїх рецензіях І. Франко.

Г. А. Нудьга.

КРАЧКО́ВСЬКИЙ Ігнатій Юліанович [4 (16).III 1883, Вільно, тепер Вільнюс — 24.I 1951, Ленінград] — рос. рад. арабіст, акад. АН СРСР (з 1921). Член кількох зарубіжних академій. Один із основоположників рад. *арабістики*. Закінчив Петерб. ун-т (1905). Професор Петрогр. (тепер Ленінградський) ун-ту (з 1918). Автор праць з араб. л-ри, мови, історії й культури, історії вітчизн. і зарубіжного сходознавства. Опублікував тексти і переклади багатьох пам'яток араб. л-ри. Досліджував рос.-араб. зв'язки («Над арабськими рукописами», 1945, вид. 3-є, виправлене, 1948, Держ. премія СРСР, 1951; «Нариси з історії російської арабістики», 1950, та ін.). К. належать і праці про л-ру і культуру Ефіопії. Виявляв постійний інтерес до білорус. і укр. науки й культури (розвідки про пам'ятки старобілорус. мови, про грамоту антіохійського патріарха львівській пастві 1586, опис подорожі *Павла Халебського* та ін.). Автор багатьох рецензій на праці А. Ю. Кримського. Нагороджений двома орденами Леніна, медалями.

Тв.: Избранные сочинения. т. 1—6. М.—Л., 1955—60.

КРАШЕ́ВСЬКИЙ (Kraszewski) Юзеф Ігнаци (28.VII 1812, Варшава — 19.III 1887, Женева) — польс. письменник. Понад 20 років прожив на Україні (в ряді сіл Волині і в Житомирі). Автор літ.-критичних, публіцистичних праць, досліджень з теорії й історії л-ри, історії та археології. К. належать численні повісті й романи на істор., суспільно-побутові й політ. теми. Кращі з них: «Два світи» (1856), «Графиня Козель» (1874), «Брюль» (1875), «Прадавня легенда», «З Семилітньої війни» (два останні — 1876). На основі спостережень і вражень з життя укр. села написав цикл т. з. народних, чи селянських, повістей: «Історія Савки» (1842), «Уляна» (1843), «Остап Бондарчук» (1847), «Ярина» (1850), «Хата за селом» (1853—54), «Єрмола» (1856), «Історія кілочка в тину» (1860) та ін. Цінні відомості містять нариси «Спогади з Волині, Полісся і Литви» (1840).

За повістю «Хата за селом» здійснено ряд драм. переробок для укр. театру (зокрема, «Циганка Аза» М. Старицького). Творчістю К. цікавився Т. Шевченко, її високо цінив І. Франко.

Тв.: Укр. перекл.— Прадавня легенда. Львів, 1964; Хата за селом. К., 1967; Повісті. К., 1979; Рос. перекл.— Повести. М., 1956; Остап Бондарчук. М., 1961; Графиня Козель. М., 1971. *Р. Ф. Кирчів.*

КРАШЕНИ́ННИКОВ Степан Петрович [31.X (11.XI) 1711, Москва — 25.II (8.III) 1755, Петербург] — російський вчений, дослідник і мандрівник, акад. Петерб. АН (з 1750). Навчався (1724—32) у моск. Слов'яно-греко-латинській академії та в ун-ті в Петербурзі (1732—33). Брав участь у 2-й Камчатській експедиції (1733—43). Подорожував по Сибіру, досліджував п-ів Камчатка. Твір К. «Опис землі Камчатки» (вид. 1756) — перше комплексне наук. дослідження півострова. Велике значення також мають етногр. дослідження К. Його ім'ям названо острів біля берегів Камчатки, мис на о. Карагінський, гору на Камчатці.

«КРА́ЩЕ МЕ́НШЕ, ТА КРА́ЩЕ» — стаття В. І. Леніна, яку він продиктував у лютому 1923. Одна з останніх ленінських праць, що є розвитком і завершенням його «Листа до з'їзду» і статті «*Як нам реорганізувати Робсельінспекцію*». Вперше опублікована в газ. «Правда» 4.III 1923. У статті всебічно обгрунтовано теорію побудови соціалізму в одній, окремо взятій, країні. Вказавши на наявність у Рад. країні всього необхідного й достатнього для повної побудови соціалістичного суспільства, В. І. Ленін підкреслив величезне значення для цього всемірного розвитку великої пром-сті й електрифікації країни. Він визначив особливу роль союзу робітн. класу і селянства в будівництві соціалізму, докладно розвинув положення про Рад. д-ву. Зазначивши, що вона— одне з найважливіших знарядь у будівництві соціалізму, В. І. Ленін наголосив на необхідності створення зразкового рад. держ. апарату, поліпшення його структури і роботи. Гол. умовою успішного рад. будівництва, відмічається в статті, є керівництво Комуністичної партії всіма ланками сусп. і держ. життя. Як найважливіше завдання висувається вимога ретельного добору кадрів і систематичної перевірки виконання рішень Комуністичної партії і Рад. уряду. Положення, викладені в статті, є частиною *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*.

О. М. Кисілевський.

КРВА́ВИЧ Дмитро Петрович (н. 28.IX 1926, с. Княжпіль, тепер Старосамбірського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). В 1953 закінчив Львів. ін-т прикладного та декоративного мист., де вчився у І. *Севери*. Твори: «Композитор М. Лисенко» (1954), «Батрак» (1959), «Висока нагорода» (1961), «Козак-Мамай» (1962), «Молодість Тараса» (1964), «Іван Вишенський» (1965), «Новатор» (1967), «Олександр Матросов» (1970), «Степан Тудор» (1972); пам'ятники — І. Франкові (1964) і Монумент бойової слави Збройних Сил СРСР (1970), обидва — у Львові, у співавт. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

Літ.: Батіг М. Дмитро Крвавич. К., 1968.

КРЕАТИ́Н [від грец. κρέας (κρέατος) — м'ясо], β-метилгуанідиноцтова кислота — азотиста органічна сполука. Міститься гол. чин. у м'язовій тканині тварин у вигляді креатинфосфату, є в нервовій тканині, печінці, нирках, крові. Мол. м. 131,14. Кристалічна речовина, розчинна в гарячій воді, спирті. В організмі утворюється в результаті *білкового обміну*. В м'язовій і нервовій тканинах знаходиться переважно у вигляді *креатинфосфорної кислоти*. З організму виділяється з сечею у вигляді креатиніну. Відіграє велику роль в енергетичному *обміні речовин*.

КРЕАТИНФО́СФОРНА КИСЛОТА́, креатинфосфат, фосфокреатин — фосфоровмісна багата на енергію органічна сполука. Мол. м. 211,12. Утворюється гол. чин. в м'язовій і нервовій тканинах при фосфорилюванні *креатину* під дією ферменту креатинкінази: креатин + аденозинтрифосфорна к-та (АТФ) ⇄ креатинфосфорна к-та + аденозиндифосфорна к-та (АДФ). К. к.— нестійка сполука, що легко гідролізується з утворенням креатину. Є джерелом енергії для багатьох фізіол. процесів (напр., *м'язового скорочення*). Таким чином, К. к. є тимчасовим депо високоенергетичного фосфату. Див. також *Аденозинфосфорні кислоти, Біоенергетика*.

КРЕАЦІОНІ́ЗМ [від лат. creatio (creationis) — створення] — антинаукове вчення про виникнення органічного і неорганічного світу внаслідок акту «божественного творіння»; заперечує зміну видів та їхній історичний розвиток. К. тісно пов'язаний з *теологією, ідеалізмом, катастрофізмом*. Особливе поширення К. мав у 18 і 1-й пол. 19 ст. Уявлення креаціоністів поділяли навіть такі видатні вчені, як засновник палеонтології Ж. *Кюв'є* та засновник систематики рослин і тварин К. *Лінней*. Еволюційна теорія Ч. *Дарвіна* і його попередників підірвала основи креаціонізму.

КРЕБС (Krebs) Вероніка (бл. 1750 — 2.X 1832) — авторка спогадів про *Коліївщину*. Дочка польс. губернатора і коменданта Умані Я. Р. Младановича. В 1827 написала спогади про взяття гайдамаками Умані 1768 (надруковані в Познані 1840; в рос. переклади видано під назвою «Уманська різня», 1879). Поряд з окремими правдивими подробицями спогади К. містять численні вигадки і тенденційні перекручення фактів з метою виправдання польс. шляхти.

КРЕБС (Krebs) Ганс Адольф (н. 25.VIII 1900, Гільдесгайм, Німеччина) — англ. біохімік, німець за походженням; член Лондон. королівського т-ва (з 1947) і Нац. АН США (з 1964). Освіту здобував у Геттінгені, Фрайбурзі, Мюнхені, Берліні. Працював у О. *Варбурга*, читав лекції в Фрайбурзькому ун-ті. В 1933 покинув Німеччину. Працював у Кембріджському (1933—35), Шеффілдському (1935—54), Оксфордському (1954—67) ун-тах. З 1967 — професор Королівської лікарні в Оксфорді. Відомий своїми теоріями з *трикарбонових кислот циклу* (К. цикл) та орнітинового циклу синтезу сечовини в печінці тварин. Нобелівська премія, 1953.

КРЕ́БСА ЦИКЛ — складний циклічний ферментативний процес, що є основним шляхом кінцевого розпаду білків, жирів і вуглеводів. Те саме, що й *трикарбонових кислот цикл*.

КРЕ́ВЕ (справж. прізв.— Міцкявічюс) Вінцас (19.X 1882, с. Субартоняй, тепер Варенського р-ну Лит. РСР — 7.VII 1954, Філадельфія, США) — лит. письменник. Вчився у Львів. і Київ. ун-тах (1904—09). З 1920 жив у Литві. В 1944 емігрував, жив у США. Друкуватися почав 1909. Зб. легенд «Перекази Дайнавської старовини» (1912), істор. драми «Шарунас» (1911), «Скиргайла» (1922) — про далеке минуле лит. народу; збірки оповідань «Під солом'яною стріхою» (1922), «Чаклун» (1939), драма «Зять» (1922) — про побут лит. села. В повісті «В імлі» (1940) розкрив соціальні суперечності в житті бурж. Литви.

КРЕВЕ́ТКИ (Natantia) — підряд безхребетних ряду *десятиногих ракоподібних*. Тіло (довж. 2—30 см) і рострум (головний шип) звичайно сплющені з боків. Мають 5 пар грудних та 5 пар черевних (плавальних) ніг. Черевце закінчується хвостовим віялом, що також бере участь у плаванні. Майже всі К. роздільностатеві, розвиток з *метаморфозом*. Поширені в усіх морях і океанах, окремі види населяють прісні води. В СРСР — у далекосхідних морях (бл. 100 видів), у пн. морях (бл. 35 видів), у Чорному (11 видів) і Каспійському (2 види) морях; у прісних водах зустрічаються на Далекому Сході (5 видів); в печерних водоймах Закавказзя (1 вид). Об'єкт промислу (продукт харчування). К. є також поживою промислових риб і морських ссавців. Іл. с. 489.

КРЕ́ВСЬКА У́НІЯ 1385 — угода, укладена між Польщею і Великим князівством Литовським 14.VIII в замку Крево (тепер на тер. БРСР). Передбачала об'єднання Литви і Польщі в єдину д-ву внаслідок шлюбу польс. королеви *Ядвіги* і лит. князя *Ягайла*. К. у. сприяла об'єднанню сил двох д-в у боротьбі проти агресії *Тевтонського ордену*. Польс. феодали намагалися використати К. у. для загарбання укр. і білорус. земель, що були під владою Литви.

КРЕГ (Крейг; Craig) Генрі Едуард Гордон (16.I 1872, Стівенедж, Гартфордшір — 29.VII 1966, Ванс, Франція) — англ. режисер, художник і теоретик театру. Син актриси Е. А. *Террі*. В 1889—97 — актор театру «Ліцеум» (Лондон). З 1889 працював у різних театрах світу. Був художником і постановником вистав: «Багато галасу даремно» Шекспіра — в Англії, «Росмерсгольм» Ібсена (за участю Е. *Дузе*) — в Італії, «Гамлет»

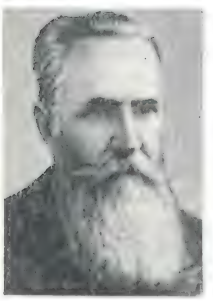

І. Ю. Крачковський.

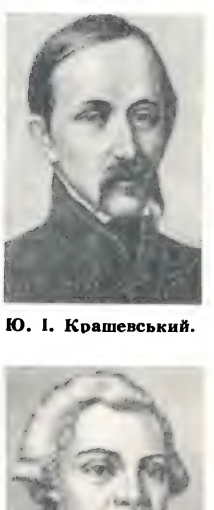

Ю. І. Крашевський.

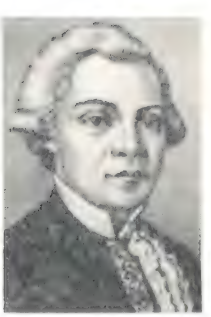

С. П. Крашенинников.

Д. П. Крвавич. Висока нагорода. Фрагмент. Штучний камінь. 1961. ДМУОМ у Києві.

Г. Е. Крег.

Шекспіра — в Росії (у МХТ), де здружився з К. *Станіславським*. У своїх теор. працях виступав проти *натуралізму* в театрі, мішанської помпезності в оформленні спектаклів. Творчість К. була ідейно пов'язаною з *символізмом*. У 1935 відвідав СРСР.

Тв.: Укр. перекл.— Про мистецтво театру. К., 1974; Рос. перекл. — Искусство театра. СПБ, 1910.

В. М. Кордун.

КРЕ́ДИТ (від лат. credit — він вірить) — найменування правої сторони бухгалтерського рахунку. Запис у К активних рахунків показує зменшення, а в К. пасивних рахунків — збільшення даного виду основних чи оборотних коштів.

КРЕДИ́Т (лат. creditum — позичка, від credo — вірю, довіряю) — екон. відносини, що складаються в процесі передання вартості одними особами, підприємствами, державами іншим у тимчасове користування на умовах повернення. За користування К. звичайно сплачується процент. Суть, форми і роль К. зумовлюються екон. ладом суспільства. Для докапіталістичних формацій був типовий лихварський К., при якому лихварі надавали позички або дрібним виробникам (селянам і ремісникам), або рабовласникам і феодалам. За капіталізму К. є формою руху *позичкового капіталу*. Кредитні відносини складаються між грош. (позичковими) і функціонуючими (пром. і торг.) капіталістами, базуються на експлуатації найманої праці. Осн. форми К. за капіталізму — комерційний і банківський. Комерційний К. надають функціонуючі капіталісти один одному шляхом продажу товарів з відстрочкою платежу. Банківський К. надають банки функціонуючим капіталістам у вигляді грош. позичок. Існує також споживчий К., яким користуються різні верстви населення для придбання товарів особистого вжитку. В умовах капіталізму К. впливає на перерозподіл капіталів між різними галузями і на вирівнювання норми прибутку, прискорює *концентрацію капіталу* і *централізацію капіталу*, сприяє витісненню дрібних підприємств, забезпечує економію витрат обігу, замінюючи металеві гроші на кредитні засоби обігу (*банківські білети*, векселі, чеки), розвиває систему *безготівкових розрахунків*, посилює процес *усуспільнення виробництва* і *усуспільнення праці*, загострює суперечності капіталізму. За імперіалізму кредитні відносини підпорядковані інтересам монополістичного капіталу, одержанню високих прибутків. Надзвичайно зростає роль К. в *мілітаризації капіталістичної економіки*, посиленні експлуатації трудящих мас. Він стає знаряддям екон. панування *олігархії фінансової*. Значного розвитку набув *міжнародний кредит*, який є формою вивозу капіталу і використовується імперіалістичними д-вами для проведення політики *неоколоніалізму* щодо економічно слаборозвинутих країн. В умовах соціалізму К. докорінно змінює свою суть і роль відповідно до соціалістичних виробничих відносин. Необхідність К. за соціалізму зумовлена наявністю товарно-грошових відносин. Соціалістич. К. є формою планомірного руху позичкового фонду д-ви. Його використовують в інтересах розвитку економіки і підвищення добробуту народу. Позичковий фонд — це сукупність коштів, що їх нагромаджують і використовують для задоволення потреб підприємств, госп. орг-цій і населення на умовах повернення. Його джерелами є власні кошти банків, тимчасово вільні кошти соціалістичних підприємств і орг-цій, держ. бюджету, вклади населення в ощадних касах та банках, вся маса випущених в обіг грошей та ін. Кредитні відносини в соціалістичному г-ві складаються переважно у формі банківського К., який поділяється на *короткостроковий кредит* і *довгостроковий кредит*. Особливим видом грош. К. є *кредит державний*. Грошовий К. застосовується також у відносинах м-в і відомств з підпорядкованими їм підприємствами та між кооп. орг-ціями. К. у товарній формі використовується у відносинах д-ви з колгоспами і радгоспами (насіннєві та фуражні позички). Споживчий К. в товарній формі надається населенню торговельними орг-ціями через продаж товарів тривалого користування з розстрочкою платежів.

Осн. принципи соціалістич. К.: планово-цільовий характер, надання на певний строк, забезпеченість К. товарно-матеріальними цінностями. За користування К. сплачується процент. К. регулюється на основі кредитних планів, які є частиною загальнодерж. системи планування екон. і соціального розвитку країни. К. в соціалістичному г-ві сприяє прискоренню обороту матеріальних цінностей і коштів, забезпечує своєчасність розрахунків у нар. г-ві; скорочує потреби в готівці, сприяє зміцненню *господарського розрахунку*, зменшенню витрат виробн. і обігу, підвищенню рентабельності соціалістич. підприємств і орг-цій. К. є одним з найважливіших факторів, який враховують при плануванні *грошового обігу*; допомагає посиленню оперативного держ. контролю за госп.-фінанс. діяльністю підприємств і орг-цій тощо. Соціалістичний К. є важливим екон. важелем планомірного, пропорційного розвитку нар. г-ва і підвищення ефективності сусп. виробн. Міжнародний соціалістичний К. грунтується на принципах добровільності, рівноправності, поважання суверенітету країн, взаємної вигоди і екон. допомоги (див., зокрема, *Міжнародний банк економічного співробітництва*, *Міжнародний інвестиційний банк*).

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 3; Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1—2; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися,— Чи вдержать більшовики державну владу?; Денежное обращение и кредит СССР. М., 1976; Денежное обращение и кредит капиталистических стран. М., 1977.

М. Т. Берков.

КРЕДИ́Т ДЕРЖА́ВНИЙ— сукупність кредитних відносин, в яких позичальником є держава. За капіталізму К. д. виступає головним чином у вигляді державних позик, казначейських зобов'язань та коштів населення, залучених в кредитні установи, що розміщують їх в держ. *цінні папери* з метою одержання прибутку та спекулятивних операцій на фондових *біржах*. Кошти, одержувані бурж. д-вою від позик, використовуються в осн. непродуктивно: на воєнні витрати, утримання адм.-поліцейського апарату, на мілітаризацію економіки. Прямим наслідком розвитку К. д. є зростання держ. боргу. Осн. тягар, пов'язаний з погашенням держ. позик і сплатою процентів, перекладається на трудящих шляхом підвищення *податків*. В умовах соціалізму К. д. використовується як один з методів мобілізації (на умовах повернення) тимчасово вільних коштів населення на загальнодержавні потреби. Залучені за допомогою К. д. кошти використовують на розширення соціалістичного виробн. Осн. формою К. д. в СРСР були держ. позики, які розміщували серед населення у вигляді облігацій. Випуск цих позик припинено з 1958. З 1974 здійснюється повне погашення боргу населенню. В СРСР застосовується держ. 3%-на позика, облігації якої вільно і без обмеження строками продають і купують ощадні каси (див. *Позики державні*).

М. Т. Берков.

КРЕДИ́ТНА ПОЛІ́ТИКА — система грошово-кредитних заходів, що їх здійснюють центр. банки або безпосередньо уряд з метою впливу на різні сторони екон. життя країни. Є складовою частиною загальногосп. політики. Осн. методами і формами К. п. в капіталістичних країнах є зміна облікової ставки центр. банку, купівля і продаж центр. банком деяких видів *цінних паперів* на фондових *біржах*, встановлення певних норм обов'язкових грош. резервів, які комерційні банки повинні тримати в центр. емісійних банках країни. Так, в період погіршення екон. кон'юнктури центр. банки для стимулювання споживчого та інвестиційного попиту знижують норми обов'язкових резервів і тим самим розширюють розміри кредитних операцій комерційних банків. І навпаки, в період пожвавлення кон'юнктури та біржової спекуляції центр. банки з метою запобігання *буму* підвищують норми обов'язкових резервів, що зберігаються у них, і таким чином зменшують обсяг кредитних операцій комерційних банків. Така К. п. посилює притаманні капіталізмові суперечності, циклічність виробн. та *інфляцію*. В СРСР К. п. на різних етапах буд-ва соціалізму визначалась з урахуванням завдань розвитку соціалістичного нар. г-ва й змін, що відбувалися в екон. і політ. житті країни. В перехідний період від капіталізму до соціалізму К. п. виходила з завдань всебічного зміцнення держ. і кооп. секторів г-ва і була спрямована на обмеження, а потім повне витіснення приватнокапіталістичного сектора.

Красоля.

В роки соціалістичної індустріалізації і колективізації с. г. кредитні ресурси Держбанку СРСР використовувались для створення бази важкої індустрії і прискорення процесу кооперування сел. г-в. В післявоєнний час К. п. спрямовувалась на відбудову й дальший розвиток соціалістичної економіки. На сучас. етапі завданням її є найповніша мобілізація резервів виробн. і підвищення його ефективності. Здійснюється К. п. шляхом встановлення переваг при наданні кредитів тим галузям, об'єднанням, підприємствам і орг-ціям, які забезпечують швидку окупність витрачених коштів і задовольняють першочергові потреби нар. г-ва, а також застосування особливого режиму кредитування до підприємств і орг-цій, що не виконують планових показників. Міжнар. К. п. Рад. Союзу за своєю екон. суттю докорінно відрізняється від К. п. імперіалістичних д-в (див. *Міжнародний кредит*). *С. С. Горохов.*

КРЕДИ́ТНІ РЕФО́РМИ — сукупність держ. актів, спрямованих на заміну структури *кредитних систем,* форм *кредиту* й методів кредитування, що діють у тій чи іншій країні. В капіталістичних країнах К. р. проводяться як частина комплексу заходів щодо державно-монополістичного регулювання економіки в інтересах *олігархії фінансової*. Внаслідок цього відбувається дальша концентрація і централізація банківського капіталу, підвищується роль центр. емісійних банків, які перетворюються на важливі інструменти екон. політики. В країнах, що розвиваються, К. р. спрямовані на створення нац. кредитних систем з урахуванням соціально-екон. орієнтації.

В СРСР К. р. було проведено 1930—32. Вона передбачала: скасування комерційн. кредиту і повну заміну його прямим банківським кредитуванням, запровадження принципів строковості, поворотності, цільового характеру банківського кредиту і його забезпеченості матеріальними цінностями; введення нових раціональних форм *безготівкових розрахунків* через банки; зосередження короткострокового кредитування і платіжного обороту в Держбанку; чітке розмежування функцій між Держбанком і банками довгострокового кредитування і фінансування капітальних вкладень. К. р. мала велике нар.-госп. значення — вона завершила процес створення соціалістичної кредитно-грош. системи, який почався 1917 з націоналізації банків; сприяла підвищенню рівня кредитного планування *грошового обігу,* зміцненню *господарського розрахунку* і платіжної дисципліни. Рад. банківська система за нових умов сприяла швидкому розвиткові соціалістичної економіки. Досвід проведення К. р. в СРСР мав важливе міжнар. значення. Його використовували всі соціалістичні країни в період реконструкції своїх банківських систем. *І. М. Галь.*

КРЕДИ́ТНІ СИСТЕ́МИ — сукупність кредитно-розрахункових відносин та кредитних установ, що діють у рамках даної соціально-економічної формації. Характер К. с. визначається способом виробництва. Розвинута К. с. склалася з встановленням капіталістичного способу виробн. Капіталістична К. с. об'єднує банки та ін. кредитно-фінанс. установи, що здійснюють мобілізацію вільних грош. капіталів і доходів і надають позички з метою одержання прибутків. Розрізняють держ. і приватні кредитні установи. Сучас. К. с. включають: центральні (емісійні) та комерційні *банки,* спец. кредитно-фінанс. установи (інвестиційні банки, ощадні установи, страхові компанії, пенсійні фонди, інвестиційні компанії, установи дрібного кредиту тощо). Важливу роль в мобілізації та перерозподілі трош. капіталів відіграють фондові *біржі*. Капіталістична К. с. підпорядкована інтересам пануючого класу. В епоху імперіалізму К. с загострює конкуренцію на ринку позичкового капіталу, стає знаряддям панування *фінансового капіталу* і *олігархії фінансової,* сприяє загостренню класових антагонізмів і класової боротьби.

К. с. СРСР в перехідний період від капіталізму до соціалізму допомагала здійснювати соціалістичне перетворення дрібнотоварного селян. г-ва, прискорювати темпи створення матеріально-тех. бази соціалізму. Діючі в перші роки перехідного періоду кредитні установи складались з банків, кредитних кооперативів, т-в взаємного кредиту, ощадних кас, ломбардів. Перехід до буд-ва соціалістич. суспільства і створення його матеріально-тех. бази супроводився організаційною перебудовою К. с. (див. *Кредитні реформи*). Сучас. К. с. побудована на принципі найсуворішого планового розмежування фондів короткострокового кредитування, з одного боку, і фондів довгострокових вкладень — з другого. К. с. СРСР характеризується єдністю, високим рівнем концентрації та монополією д-ви на банківську справу. Вона включає: *Державний банк СРСР, Банк для зовнішньої торгівлі СРСР, Будбанк СРСР,* держ. ощадні каси. Соціалістична К. с. є важливим інструментом загальнодерж. обліку виробн. і розподілу продуктів, планової мобілізації грош. нагромаджень і тимчасово вільних коштів для продуктивного використання їх, планового регулювання *грошового обігу* країни, сприяє *науково-технічному прогресу* та підвищенню ефективності сусп. виробництва. *І. М. Галь.*

КРЕДИТО́Р (лат. creditor — позикодавець, віритель) — 1) У *зобов'язаннях* сторона (*юридична особа* чи громадянин), що має право вимагати від боржника виконання певної дії (сплати боргу, виконання роботи тощо) або утримання від неї. 2) У *бухгалтерському обліку* — термін, вживаний щодо громадянина або юрид. особи, перед якими дана орг-ція має заборгованість, відображену в її балансі.

КРЕЗ (грец. Κροῖσος; 595—546 до н. е.) — останній цар *Лідії* 560—546 до н. е. За правління К. вона займала більшу частину Малої Азії. У війні проти перс. царя *Кіра II* військо К. було розгромлено біля Птерії (Каппадокія), а К. потрапив у полон (546 до н. е.). Свого часу К. вважали найбагатшою людиною. Про його скарби склали численні легенди. К. перший почав карбувати золоті монети. Ім'я К. стало синонімом надзвичайно багатої людини.

КРЕЗО́ЛИ, метилоксибензоли, $CH_3C_6H_4OH$ — органічні сполуки; речовини з неприємним специфічним запахом. Відомо три ізомери (мал.): орто-К. (густ. 1046,5 кг/м³, $t_{кип}$ 190,8° С, $t_{пл}$ 30,8° С), мета-К. (густ. 1034,4 кг/м³, $t_{кип}$ 202,8° С, $t_{пл}$ 12,0° С), пара-К. (густ. 1034,7 кг/м³, $t_{кип}$ 201,8° С, $t_{пл}$ 34,7° С) (див. *Мета-, орто-, пара* в хімії). К.— малорозчинні у воді, добре розчиняються в органічних розчинниках. Мають властивості слабких к-т, розчиняються в лугах з утворенням солей-крезолятів. У пром-сті К. одержують з кам.-вуг. і деревної смол, смоли бурого вугілля, синтезують з *толуолу*. Застосовують у виробн. *барвників, вибухових речовин,* мед. препаратів, *запашних речовин* тощо.

Крезоли.

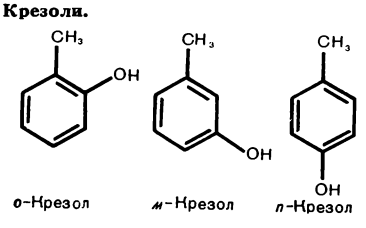

о-Крезол *м*-Крезол *п*-Крезол

КРЕ́ЙДА — осадочна гірська порода, що на 90—99% складається з кальциту. Утворилася з решток скелетів мікроорганізмів — коколітофорид і *форамініфер* у теплих мор. басейнах крейдового періоду на глиб. 30—500 м і більше. Колір білий. Домішки (глина, пісок тощо) забарвлюють К. в жовтуватий або сіруватий колір. У К. іноді трапляються *конкреції* кременю, піриту й фосфориту. На Україні К. поширена на значній території. Розробляють її в Донбасі, *Дніпровсько-Донецькій западині,* Придністров'ї та ін. районах. Використовують у різних галузях нар. г-ва. зокрема в с. г., паперовій, гумовій, парфюмерній пром-сті, у будівництві тощо.

КРЕ́ЙДОВИЙ ПЕРІО́Д І КРЕ́ЙДОВА СИСТЕ́МА — третій (останній) період мезозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав бл. 137 млн. років тому, після юрського періоду, тривав бл. 70 млн. років, до палеогенового періоду (див. *Геохронологія*). Виділив крейдову систему бельг. геолог Ж. Омаліус д'Аллуа 1822. Її поділяють на два відділи, відділи поділяють на яруси. У нижньому відділі виділяють валанжинський, готерівський, барремський, аптський і альбський, у верхньому — сеноманський, туронський, коньякський, сантонський, кампанський, маастрихтський і датський яруси (див. статті про окремі віки і яруси). У ранньокрейдову епоху майже всі *платформи* являли собою суходіл. На

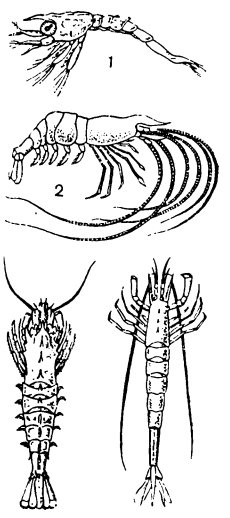

Креветки:
1 — Crangon crangon;
2 — Leander modestus;
3 — Sclerocrangon ferox;
4 — Pontophilus norvegicus.

Ф. Крейслер.

Ф. Р. Крейцвальд.

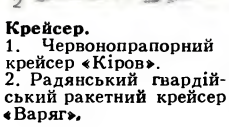

Крейсер.
1. Червонопрапорний крейсер «Кіров».
2. Радянський гвардійський ракетний крейсер «Варяг».

них нагромаджувалися *континентальні відклади*, а в межах *геосинкліналей* — морські. На початку пізньокрейдової епохи відбулися значні опускання суходолу, які зумовили одну з найбільших в історії Землі *трансгресію* моря. Наприкінці пізньокрейдової епохи у зв'язку з активізацією *тектонічних рухів*, пов'язаних з *альпійською складчастістю*, скоротилися площі, зайняті морем. Ці рухи супроводилися утворенням великих розломів *земної кори* і вулканізмом у геосинкліналях і на деяких платформах (в Африці, Індії тощо), де на значних площах виникли покриви *трапів*. На тер. України вулканогенні породи крейдового віку виявлені в межах рівнинного Криму.

Для флори ранньокрейдової епохи характерні папоротеподібні й голонасінні: гінкгові (див. *Гінкго*), *хвойні*, *бенетити*, *саговники* та ін.; у 2-й її половині з'явилися перші *покритонасінні*. У пізньокрейдову епоху з'явилися сучас. форми (дуб, бук, береза, верба, виноград та ін.). Серед мор. безхребетних тварин у крейдовому періоді значне місце належало *форамініферам*, головоногим молюскам (*амоніти*, *белемніти*), двостулковим молюскам (*іноцерамові*, *устриці* тощо). Великого розвитку набули *черевоногі молюски*, *губки*, *моховатки*, корали, *морські їжаки*, *морські лілії* та ін. Мор. хребетні крейдового періоду представлені деякими видами *костистих риб*. У пізньокрейдову епоху з'явилися мор. ящери — мозазаври (див. *Мозазаврові*), які досягали 12 м завдовжки. У фауні наземних хребетних переважали *плазуни*, хижаки (див. *Хижі звірі*), травоїдні тощо; з'явилися змії, а також перші представники *плацентних*. У кінці крейдового періоду вимерли амоніти, белемніти, іноцерами, мор. і наземні ящери. Клімат на більшій частині Пн. півкулі в крейдовий період був переважно вологий і теплий (тропічний і субтропічний).

Крейдові відклади поширені на всіх континентах. У межах України вони є повсюди, за винятком найбільше піднятих частин *Українського щита* і Донбасу. Ці відклади представлені гол. чин. крейдою, мергелями, вапняками, глинами, пісковиками. Заг. потужність їх бл. 2000 м. На Україні з відкладами крейдової системи пов'язані родовища нафти й газу, крейди, трепелу, фосфоритів, бокситів, кілу та ін. корисних копалин.

Літ.: Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 2. М.—Л., 1948; Атлас палеогеографічних карт Української і Молдавської РСР. К., 1960; Стратиграфія УРСР, т. 8. К., 1971.

О. К. Каптаренко-Чорноусова.

КРЕ́ЙЗЕР Яків Григорович [22.X (4.XI) 1905, Воронеж — 29.XI 1969, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії (1962), Герой Рад. Союзу (1941). Член КПРС з 1925. В Рад. Армії з 1921. Під час Великої Вітчизн. війни — командир д-зії, команд. 51-ю армією, яка брала участь у боях на Пд., Сталінградському, 4-му Укр. і 2-му Прибалт. фронтах. У 1949 закінчив Вищі академічні курси при Академії Генштабу. Служив на відповідальних посадах у Рад. Армії. Нагороджений 5 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КРЕ́ЙМЕР (Крамер; Kramer) Стенлі (н. 29.IX 1913, Нью-Йорк) — амер. кінорежисер, продюсер. Закінчив Нью-Йоркський ун-т. З 1933 почав працювати в кіно (*Голлівуд*). У 1947 організував власну «незалежну» фірму, де випускав фільми з критикою амер. суспільства («Чемпіон», 1949). Поставив фільми: «Ті, що не схилили голови» (1958, в рад. прокаті — «Скуті одним ланцюгом»), «На останньому березі» (1959), «Процес у Нюрнберзі» (1962), «Цей шалений, шалений, шалений світ» (1963), «Корабель дурнів» (1965), «Благослови дітей і звірів» (1971), «Оклахома, якою вона є» (1973). Творчість К. спрямована проти жорстокості й насильства в бурж. суспільстві. Більшість фільмів нагороджено на міжнар. кінофестивалях.

Літ.: Неделин В. А. Стэнли Креймер. М., 1970.

КРЕЙН Марко Григорович [н. 21.III (3.IV) 1907, Київ] — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив (1929) аспірантуру при Одеському ін-ті нар. освіти. З 1933 працював у різних вузах Одеси (до 1941 і з 1944) та Куйбишева (1941—44); одночасно — в Н.-д. ін-ті математики при Харків. ун-ті (1934—40) та Ін-ті математики АН УРСР (1940—41 та 1944—51). У 1954—74 — в Одеському інженерно-будівельному ін-ті. З 1978 — ст. наук. співробітник-консультант Фіз.-хім. ін-ту АН УРСР. Осн. праці стосуються теорії осциляційних матриць, ядер і диференціальних *операторів*, прямих і обернених задач спектральної теорії диференціальних операторів і квантової теорії розсіювання, теорії екстраполяції *випадкових процесів*, теорії стійкості і параметричного резонансу, *інтегральних рівнянь* тощо. Створив на Україні одну з перших в СРСР школу *функціонального аналізу*. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР (1978).

КРЕЙН (Crane) Стівен (1.XI 1871, Нью-Арк, шт. Нью-Джерсі — 5.VI 1900, Баденвайлер, Німеччина) — амер. письменник. У першій повісті «Мегті, дівчина з вулиці» (1893) зобразив життя трущоб капіталістичного міста. В повісті «Червоний знак доблесті» (1895) реалістично змалював психологію солдата на війні. Новели про дітей («Смерть і дитина», 1898, та ін.), про громадянську війну в США 1861 — 65 та іспано-амер. війну (зб. «Безпалубне судно», 1898, тощо). У творчості К. реалістичні тенденції поєднуються з елементами натуралізму та імпресіонізму.

Тв.: Рос. перекл.— Алый знак доблести.— Рассказы. М.—Л., 1962.

Літ.: Васильевская О. В. Творчество Стивена Крейна. М., 1967.

Д. С. Яхонтова.

КРЕ́ЙСБЕРГ Ісак Миронович [7 (19).III 1898, Київ — 16.I 1919, Полтава] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1914. Н. в сім'ї ремісника. З 1912 брав участь у революц. русі в Мінську, Двінську, з 1914 — в Києві. Після Лютневої революції 1917 — один з керівників Київ. більшовицької орг-ції, секретар Київ. к-ту РСДРП(б), член виконкому Київ. Ради робітн. депутатів. Один з керівників *Київського жовтневого збройного повстання 1917*, *Київського січневого збройного повстання 1918*. В січні — лютому 1918 працював у *Народному Секретаріаті*. На *Таганрозькій нараді більшовиків України* обраний членом Оргбюро по скликанню І з'їзду КП(б)У. В 1918 — на підпільній роботі в Одесі, член президії Харків. Ради робітничих депутатів, один з керівників Катеринославського збройного повстання в грудні 1918. На І і ІІ з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК. Розстріляний петлюрівцями.

КРЕ́ЙСЕР (голл. kruiser, від kruisen — плавати морем) — бойовий надводний броньований корабель, призначений для дій на морських комунікаціях противника, ведення бою у складі з'єднань, захисту своїх морських сполучень, забезпечення висадки морських десантів, ставлення мінних загороджень. Як клас бойових броненосних кораблів К. вперше збудовано в Росії. Поділяються на важкі (водотоннажність 10—30 тис. т, швидкість 70 км за годину) та легкі (водотоннажність 6—10 тис. т, швидкість 78 км за годину). Сучас. К. мають ракетне озброєння. На більшості К. є 1—2 літаки або вертольоти. Дальність плавання атомних К. необмежена, паросилових — до 17 тис. км.

КРЕ́ЙСЛЕР (Крайслер; Kreisler) Фріц (2.II 1875, Відень — 29.I 1962, Нью-Йорк) — австр. скрипаль і композитор. Закінчив Віденську (1885) та Паризьку (1887) консерваторії. Почав виступати в 7-річному віці у Відні. Гастролював у багатьох країнах, у т. ч. не раз у Росії (з 1893 по 1913, зокрема в Києві — 1911, 1913). З 1939 жив у США. К.— один з найвидатніших віртуозів, майстер муз. мініатюри. Серед творів — «Віденський каприс», «Прекрасний розмарин»; вальси «Радість кохання», «Муки кохання»; серія п'єс для скрипки і фп. «Класичні рукописи» (1905); оперети «Квіти яблуні» (1920), «Зізі» (1932); струнний квартет; транскрипції, редакції, каденції до концертів Л. Бетховена, Й. Брамса та ін.

КРЕ́ЙЦВАЛЬД Фрідріх Рейнгольд [14 (26).XII 1803, Йиепере, тепер Ракверський р-н Ест. РСР — 13 (25).VIII 1882, Тарту] — ест. письменник, просвітитель, фольклорист. Зачинатель ест. нац. л-ри. Друкуватися почав 1837. Зібрав і опрацював нар. епос «*Калевіпоег*», записав і видав «Стародавні естонські народні казки» (1866). Сатиричні повісті і оповідання: «Рейнеке-Лис» (1850), «Простаки» (1857), «Вітрогони» (1858), зб. поезій та перекладів «Пісні вируського співця» (1865), поема «Війна» (1854). Автор наук.-популярних праць з географії, історії, землеробства і медицини. Деякі поезії К. укр. мовою переклав П. Грабовський. В м. Виру створено меморіальний музей письменника.

КРЕ́ЙЦЕР (Kreutzer) Родольф (16.XI 1766, Версаль — 6.I 1831, Женева) — франц. скрипаль, композитор, диригент, педагог. Один з основоположників франц. скрипкової школи 19 ст. З 1795 — професор Паризької консерваторії. Автор зб. «40 етюдів, або каприсів» для скрипки; скрипкової школи (спільно з П. Байо та П. Роде, видано 1802), а також скрипкових концертів, опер, балетів, інструм. ансамблів. Л. Бетховен присвятив К. сонату для скрипки і фортепіано, опус 47 (т. з. «Крейцерова соната»).

КРЕ́КІНГ (англ. cracking — розщеплення) — процес деструктивної переробки нафти або її фракцій з метою одержання гол. чин. моторного палива, а також хім. сировини для виробн. *пластичних мас, волокна, розчинників* тощо. При К., крім розпаду молекул важких вуглеводнів, відбуваються і процеси синтезу та перебудови молекул (див. *Ізомеризація*). Розрізняють термічний К., який здійснюється під дією високої т-ри; каталітичний К.— при одночасній дії високої т-ри і *каталізаторів*; К. з водяною парою, під тиском водню (гідрокрекінг); К. при наявності кисню тощо. К. залежить також від умов проведення процесу (т-ри, тиску), призначення, виду сировини й технологічного оформлення. Зокрема, термічний К. буває: а) під високим тиском, або рідиннофазний (тиск 40—60 ат, т-ра 470—540° С), б) термічний низького тиску, або парофазний (3 ат, 510—550° С), в) високотемпературний при низькому тиску, або *піроліз* (1 ат, 650—750° С). Залежно від умов процесу К. утворюється різна суміш продуктів, що складається з газу, пари бензину та важких фракцій (лігроїнових, гасових, газойлевих, солярових і залишку). Сучасні методи К. дають змогу одержувати багато хім. продуктів (*етилен, ацетилен, бензол, ксилоли, нафталін* та ін.), а також збільшити вихід бензину понад 70% від маси переробленої сировини.

Літ.: Пархоменко В. Е. Технология переработки нефти и газа. М., 1959; Технология переработки нефти и газа, ч. 2. Смидович Е. В. Деструктивная переработка нефти и газа. М., 1968.

О. В. Стеценко.

КРЕМАТО́РІЙ (лат. crematorium, від cremo — спалюю) — спеціально обладнане приміщення, де спалюють померлих. У К. розміщуються кремаційні печі, траурний зал для поховальних обрядів та ін. приміщення. Біля К., звичайно, резервують площу для поховання урн, будують *колумбарії*.

КРЕМА́ЦІЯ (лат. crematio — спалювання) — спалювання трупів. Застосовувалась багатьма старод. народами (греками, римлянами, слов'янами та ін.). З серед. 19 ст. провадиться в спеціально споруджених печах (спалювання трупа відбувається в струмені розжареного повітря) при *крематоріях*. Урну з прахом зберігають в *колумбаріях* або ховають в землі. Має значну перевагу над *захороненням померлих* у землі (особливо К. померлих від інфекційних хвороб).

КРЕМГЕ́С — колишня (до 1969) назва м. *Світловодська*.

КРЕМЕ́НА (Petasites) — рід багаторічних трав родини *складноцвітих*. Рослини з повзучим кореневищем. Стеблові листки лусковидні. Квітки зібрані в кошики. Плід — сім'янка. 5—6 видів, пошир. у Пн. півкулі — в помірних зонах і до субарктики на піщаних берегах річок і озер. В СРСР, у т. ч. й УРСР,— 3 види. Найбільше значення має К. гібридна (P. hybridus) — лікарська рослина, росте на вологих місцях, на берегах річок Полісся і Лісостепу, в Карпатах і в гірському Криму.

КРЕ́МЕНЕЦЬ — місто Терноп. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Вузол автомоб. шляхів. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1226. В 1438 К. надано *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) К. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. За *Ризьким мирним договором 1921* К. відійшов до Польщі. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В К.— цукр., маслосироробний, хлібний, соко-винний, тютюново-ферментаційний, буд. матеріалів з-ди; ватна, ватину, госп. товарів і меблева ф-ки; хлібопродуктів та побутового обслуговування комбінати, міжколг. буд. орг-ція. Лісотехнікум, мед., пед. і профес.-тех. уч-ща, 9 заг.-осв., музична та автомоб. школи; 6 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; дитячий санаторій. Будинок культури, 4 клуби, 4 кінотеатри, 4 б-ки, краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки: замок (13—16 ст.), Богоявленський монастир (17 ст.), ансамбль *Кременецького ліцею* (тепер пед. уч-ще, 1731—43) з костьолом (1743), Миколаївський собор з келіями (16—17 ст.), ін. культові споруди (16—18 ст.), житл. будинки (17—18 ст.). Будинок-музей і пам'ятник польс. поету Ю. *Словацькому*, який народився тут. У К. також народилися укр. рад. композитор М. І. *Вериківський*, рос. і укр. фольклорист М. І. *Коробка*, рос. географ і геолог О. Л. *Чеканівський*. У 1846 К. відвідав Т. Г. Шевченко.

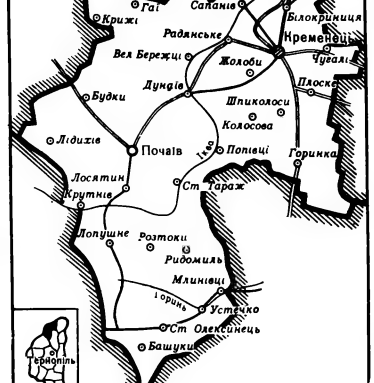

КРЕМЕНЕ́ЦЬКИЙ Михайло Пилипович (1823, Херсонщина — бл. 1905, Петербург) — укр. та рос. скрипаль і хормейстер. З 1835 — півчий Придворної співацької капели, де вчився також гри на скрипці в Ф. Бема. В 1845—77 — соліст оркестру (перша скрипка) італ. опери в Петербурзі. Викладав, зокрема, гру на скрипці в придворній капелі (з 1858).

І. М. Лисенко.

КРЕМЕНЕ́ЦЬКИЙ ЛІЦЕ́Й, Волинський ліцей — загальноосвітній навч. заклад. Заснували його 1803—05 Г. *Коллонтай* і Т. *Чацький*. В 1805 існував як Вища Волинська гімназія. В 1819 перейменований на К. л. Засновники вбачали в ньому не тільки освіт. центр краю, а й осередок ополячення місц. населення. Існував на кошти приватних пожертвувань. Ліцей мав велику б-ку, бот. сад, обсерваторію. Тут викладали відомі природодослідники В. Г. *Бессер*, А. Л. *Анджейовський*. В 1831 К. л. було закрито, оскільки більшість учнів приєдналися до польс. повстання проти царизму. Матеріальну базу його частково використано при відкритті 1834 Київ. ун-ту. В 1921 уряд Польщі відновив діяльність К. л. У 1940 Рад. влада на базі К. л. створила учительський ін-т, реорганізований 1952 в пед. ін-т; 1969 його переведено до Тернополя. В будинку ліцею з 1970 — педагогічне училище. Іл. див. до ст. *Кременець*.

Б. Н. Мітюров.

Р. Крейцер.

КРЕМЕНЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Терноп. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,9 тис. км². Нас. 77,2 тис. чол. (1979). У районі—64 нас. пункти, підпорядковані 2 міським та 26 сільським Радам народних депутатів. Центр — м. *Кременець*. На тер. району *Кременецькі гори*. Корисні копалини: вугілля, торф, вапняки, мергель, крейда, фосфорити, гіпс, глини. Річки — *Іква* та верхів'я *Горині* (обидві бас. Дніпра). Переважають чорноземні грунти. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, в'яз, липа, дуб, осика, верба, бук) займають 11,5 тис. га. Найбільші підприємства: кременецькі цукр., соко-винний і тютюново-ферментаційний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Кременець) та 6 будинків побуту. Осн. напрям розвитку землеробства — вирощування зернових, цукр. буряків, картоплі, тютюну, овочів; тваринництва — виробн. свинини і яловичини. Розвинуте садівництво. Площа с.-г. угідь 1979 становила 57,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 50,2 тис. га. У К. р.— 21 колгосп, радгосп, 2 міжгосп. підприємства по виробн. свинини та яловичини, міжгосп. птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка. Залізнична ст. Кременець. Автошляхів — 343 км, у т. ч. з твердим покриттям — 128 км. У районі — лісотехнікум, мед., пед. та 2 профес.-тех. уч-ща, 53 заг.-осв., 2 муз. та спортивна школи, 57 лікувальних закладів, у т. ч. 6 лікарень, дит. санаторій. 62 клубні установи, 5 кінотеатрів, 61 кіноустановка, 62 б-ки, 2 музеї (краєзнавчий у Кременці та атеїзму в Почаєві). Архіт. пам'ятка — *Почаївська*

Кременець. Кременецький ліцей. 1731—43.

лавра (1846 змальована Т. Г. Шевченком за дорученням Київської археографічної комісії). У К. р. видається газ. «Прапор перемоги» (з 1939). *Г. Й. Хоменко.*

КРЕМЕНЕ́ЦЬКИЙ ЦУКРО́ВИЙ ЗАВО́Д імені 50-річчя СРСР — підприємство цукрової пром-сті. Розташований в м. Кременці Терноп. обл. Буд-во з-ду почато 1962; введено в дію 1965. Проектна потужність підприємства — 50 тис. ц переробки цукр. буряків за добу. Продукція: цукор-пісок, сировий та сушений жом, патока (меляса). В 1978 на з-ді вироблено 68,2 тис. т цукру-піску (1965 — 6,6 тис. т, 1970—56,7 тис. т). Механізовано найбільш трудомісткі виробничі процеси; автоматизовано осн. технологічні процеси.

Г. І. Гамарник.

КРЕМЕНЕ́ЦЬКІ ГО́РИ — плосковершинні пасма, плато і останці пн. краю Подільської височини, в межах Терноп. обл. УРСР, поблизу м. Кременця. Простягаються на 20 км між долинами річок Ікви (бас. Стиру) та Вілії (бас. Горині). Абсолютні висоти 350—400 м (найбільша 408 м), відносні — 150—200 м. К. г. глибоко розчленовані долинами річок, балками та ярами. Крутим уступом обриваються на Пн. до *Малого Полісся*. Складаються з крейди, глини, піску та вапняків. Належать до типу денудаційних гір (див. *Денудація*). К. г. частково вкриті дубово-грабовими, буковими і сосновими лісами, на окремих ділянках — степова рослинність. Відзначаються мальовничими краєвидами. Район розвинутого сільського господарства. *М. Д. Орел.*

КРЕМЕ́НЧУК — місто обласного підпорядкування Полтав. обл. УРСР, райцентр. Більша частина міста розташована на лівому березі Дніпра, менша (кол. Крюків) — на правому. Залізнич. вузол, *Кременчуцький річковий порт*. 209 тис. ж. (1979). Поділяється на 2 міські райони. Місто засновано 1571. Населення К. брало участь у сел.-козац. повстаннях кін. 16—1-ї пол. 17 ст., у нар.-визвольній війні 1648—54. У 1661—63 — центр *Кременчуцького полку*. В 1765—83 — адм. центр *Новоросійської губернії*. В 1884 в К. створено революц. гурток, який підтримував зв'язок з групою Д. *Благоєва* в Петербурзі. В 1901 створено с.-д. орг-цію іскрівського напряму, в грудні 1905 виникла Рада робітн. депутатів. Під час 1-ї світ. війни відбулося *Кременчуцьке солдатське повстання 1916*. У вересні 1917 створено *Кременчуцьку організацію РСДРП(б)*. Рад. владу встановлено 9 (22).I 1918. Під час *денікінщини* в місті діяв підпільний парт. к-т, виходила газета «Дело революции». У роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації К. (9.IX 1941—29.IX 1943) в місті діяли підпільні антифашист. групи, партизан. загін. Містами-побратимами К. є Свіштов (НРБ) і Колобжеч (ПНР). К.— один з великих пром. центрів України. Розвинуті маш.-буд. і металообробна, гірничорудна і нафтохім. пром-сть. Найбільші підприємства: *Кременчуцький автомобільний завод* імені 50-річчя Радянської України, *Крюківський вагонобудівний завод*, шляхових машин і колісний заводи, *Дніпровський гірничо-збагачувальний комбінат, Кременчуцький нафтопереробний завод, Кременчуцький завод технічного вуглецю*, сталеливарний з-д. Значне місце в пром. комплексі К. посідає виробн. буд. матеріалів (домобуд. комбінат, з-ди залізобетонних шпал і силікатний). Розвинуті також харч.

Пам'ятник жертвам фашизму. Скульптор М. Ф. Овсянкін, архітектори В. А. Касьян і Е. Ю. Черкасов. 1973.

та легка (шкіряно-шорний комбінат; худож. виробів, трикотажна, взут., швейна ф-ки) пром-сть. Меблева ф-ка, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. Поблизу К., на Дніпрі — *Кременчуцька ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. В К.— Всесоюзний н.-д. проектно-технологічний ін-т вагонобудування; філіал Харків. політех. ін-ту, технікуми: залізнич. транспорту, маш.-буд., вечірній автомех.; льотне цивільної авіації, мед., пед. та 9 профес.-тех. уч-щ; 34 заг.-осв., 3 муз., художня та спортивна школи; 10 лікарень. Палац культури, 17 будинків культури і клубів, 5 кінотеатрів, 120 б-к. Музеї: істор.-краєзнавчий, пед.- меморіальний А. С. *Макаренка*.

Пам'ятка архітектури класицизму — кол. будинок богадільні (19 ст.; арх. А. Карташевський). Серед споруд рад. часу — робітничий клуб ім. І. Ф. Котлова (1925—26, арх. Ф. Мазуленко), Палац культури з-ду дорожніх машин (1970, панно на фасадах, вітражі в інтер'єрах — художник В. Задорожний), Палац культури ім. Г. І. Петровського (1972, художнє оформлення В. Задорожного, А. Сидоренка, А. Котляра). Пам'ятники: В. І. Леніну (1971, скульптор Е. Кунцевич), жертвам фашизму (1973, скульптор М. Ф. Овсянкін, арх. В. Касьян, Е. Черкасов). В К. народилися укр. філолог О. О. *Котляревський*, рад. письменник Е. Г. *Казакевич*, композитор І. А. *Віленський*, скульптор Я. С. *Ражба*, працювали педагог А. С. Макаренко, український радянський письменник А. В. *Головко*. В місті бували О. С. Пушкін (1820, 1824), Т. Г. Шевченко.

Літ.: Євселевський Л. І., Пустовіт П. М. Кременчук. Х., 1971.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКА ГЕС імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — одна з потужних гідроелектростанцій *Дніпровського каскаду ГЕС*. Розташована за 14 км від м. Кременчука Полтав. обл. Буд-во почато 1954. Перші гідроагрегати введено в дію 1959; повністю ГЕС стала до ладу 1960. Заг. потужність станції — 625 тис. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 1,5 млрд. кВт·год. До складу осн. споруд гідровузла входять: будинок ГЕС з 12 агрегатами, судноплавний однокамерний шлюз, водозливна бетонна гребля, земляні намивні греблі. Заг. довжина всіх споруд по напірному фронту — 12,6 км. В результаті спорудження ГЕС утворилося *Кременчуцьке водосховище*. Кременчуцька ГЕС — перша в СРСР станція без машинного залу; генератори встановлено під спеціальними металевими ковпаками. Керування й регулювання технологічних процесів повністю автоматизовано.

М. Д. Синєгибський.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Створена в жовтні 1917. Перші с.-д. гуртки в Кременчуку виникли на поч. 20 ст. В 1901 оформився Кременчуцький к-т РСДРП, який об'єднував 150 чол. Мав нелегальну друкарню. Під впливом к-ту 1901—04 відбулися страйки в Крюківських вагонних майстернях, на лісозаводах, тютюново махоркових ф-ках. На поч. 1904 орг-ція об'єднувала бл. 400 чол. К-т РСДРП в лютому 1905 провів заг. страйк за участю понад 3000 робітників. При к-ті було створено військ. групу. В період реакції к-т проводив нелегальну роботу. В ньому активно працювали в різний час І. С. *Гаєвський*, І. Ф. Котлов, П. І. Водяницький, О. К. *Сербиченко*, П. І. Свистун, І. С. Логвинов, П. І. Спесивцев. Тривалий час до Кременчуцької с.-д. орг-ції входили більшовики і меншовики. Представник Кременчука більшовик І. С. Гаєвський був делегатом VII (Квітневої) конференції РСДРП(б). 21.IX (4.X) на загальноміських зборах більшовиків обрано міський к-т РСДРП(б). В грудні 1917 орг-ція налічувала 900 членів партії. Трьох представників К. о. було обрано до *Головного комітету соціал-демократії України*. *Л. І. Євселевський.*

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — у середній течії Дніпра, на території Полтав., Черкас. і Кіровогр. областей УРСР Утворилося 1959—після спорудження *Кременчуцької ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Довж. 149 км, шир. до 28 км. Пл. 2250 км² (найбільше серед водосховищ Дніпровського каскаду). Глиб. до 20 м (пересічна — 6 м). Об'єм 13,5 км³. Забезпечує потреби водопостачання, річ-

Кременецькі гори.

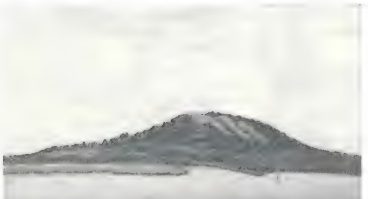

кового транспорту, електроенергетики, рибного господарства тощо. На водосховищі створено Сулинське рибоводне господарство площею 4300 га. Осн. порти — Черкаси. Світловодськ.

О. О. Русинов.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКЕ СОЛДА́ТСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1916 — збройний антимілітаристський виступ солдатів запасного полку в Кременчуці 25—27.X (7—9.XI). Мав стихійний характер. Учасники К. с. п. вимагали не посилати їх на фронт, припинити війну, а також поліпшити харчування та забезпечити обмундируванням. В результаті збройної сутички, що відбулась у центрі міста між повстанцями й урядовими військами, 2 солдатів було вбито, 5 — тяжко поранено. Після придушення повстання 23 його учасників було віддано до військ.-польового суду, з них 12 засуджено до розстрілу. К. с. п. свідчило про посилення антивоєнних настроїв і революц. активності солдатських мас.

Й. Т. Щербина.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКИЙ АВТОМОБІ́ЛЬНИЙ ЗАВО́Д імені 50-річчя Радянської України — підприємство автомоб. пром-сті. Розташований в м. Кременчуці Полтав. обл. Створений 1958 на базі комбайнового з-ду. В зв'язку з переведенням з-ду на випуск автомобілів було проведено його докорінну реконструкцію, збудовано нові корпуси й цехи. З-д випускає автомобілі типу КрАЗ таких модифікацій (1979): КрАЗ-256Б (12-тонний самоскид), КрАЗ-257 (12-тонний вантажний автомобіль заг. призначення), КрАЗ-255Б (7,5-тонний автомобіль високої прохідності), КрАЗ-255Л (23-тонний лісовоз), КрАЗ-255В і КрАЗ-258 (сідельні тягачі, спроможні буксирувати 30-тонні причепи). Підприємство випускає також запасні частини, спец. та нестандартне устаткування, всі види технологічного оснащення та ін. вироби. Виробн. потоково-масове з високим рівнем механізації і автоматизації. З 1976 К. а. з.— гол. підприємство Кременчуцького об'єднання по виробн. великовантажних автомобілів «АвтоКрАЗ», до складу якого входять ще 5 спеціалізованих з-дів. К. а. з. нагороджено орденом Леніна (1971).

Головний конвейєр по складанню автомобілів.

О. І. Горяінов.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКИЙ ЗАВО́Д ТЕХНІ́ЧНОГО ВУГЛЕЦЮ імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство нафтохім. пром-сті. Розташований в м. Кременчуці Полтав. обл. Буд-во почато 1963, введено в дію 1965. Другу чергу з-ду споруджено протягом 1970—71. Осн. продукція — тех. вуглець, який використовується в шинній, гумовій, кабельній, лакофарбовій, поліграфічній та ін. галузях пром-сті. Всі види тех. вуглецю на з-ді виготовляються в гранульованому вигляді. З-д випускає також товари нар. споживання — вироби з гуми. К. з. т. в.— високомеханізоване підприємство з широким застосуванням контрольно-вимірювальних приладів і засобів автоматики.

М. І. Перетятько.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКИЙ ЗАЛІЗОРУ́ДНИЙ РАЙО́Н — один з найбільших залізорудних районів України. Розташований на Лівобережжі Дніпра, в межах Полтав. обл. Площа 5 тис. км². Пром. запаси заліз. руд становлять майже 4,5 млрд. т (1979). У структурному відношенні К. з. р. пов'язаний з пн.-сх. схилом *Українського щита* і є продовженням *Криворізького залізорудного басейну*. В геол. будові К. з. р. беруть участь кристалічні й метаморфічні породи *докембрію* (амфіболіти, кристалічні сланці, залізисті кварцити, граніто їди тощо), перекриті осадочними піщано-глинистими відкладами палеозойського, мезозойського і кайнозойського віку заг. потужністю до 600—800 м. Поклади заліз. руд пов'язані з докембрійськими метаморфічними породами синклінальних структур (див. *Синкліналь*).

У межах цього району виявлено магнітні аномалії, з яких складаються рудні поля. Осн. аномалії: Кременчуцька, Омельницько-Ламанська, Кобеляцька і Толоко-Подянська. Найбагатше рудне поле належить Кременчуцькій магнітній аномалії. Заліз. руди — в породах т. з. криворізької серії протерозою (див. *Протерозойська ера і група*), потужність яких понад 2000 м. За мінеральним складом заліз. руди К. з. р. поділяють на магнетитові та окислені — мартитові й гідрогематитові. Вміст заліза в магнетитових рудах 20—38%, в окислених рудах — до 58%. Магнетитові руди добре збагачуються (див. *Збагачування корисних копалин*). Гідрогеол. умови району складні: в товщі надрудних відкладів є кілька водоносних горизонтів.

Магнітні аномалії в межах К. з. р. відкрито 1924—28. Добувають залізні руди з 1970. Розробляють відкритим способом Горішньоплавнинське і Лавриківське родовища. Заліз. руди К. з. р. збагачуються і переробляються на *Дніпровському гірничо-збагачувальному комбінаті*.

Літ.: Бордунов И. Н. Геология Кременчугского железорудного района. К., 1964; Доброхотов М. Н. Геология и железорудные месторождения Кременчугского района. М., 1964.

П. П. Шрамко.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКИЙ НАФТОПЕРЕРО́БНИЙ ЗАВО́Д — підприємство нафтопереробної промсті. Розташований в м. Кременчуці Полтав. обл. Буд-во почато 1961. Протягом 1961—69 споруджено ряд пром. об'єктів з-ду для переробки нафти. Буд-во з-ду триває (1980). Осн. продукція: високоякісні автомобільні бензини, дизельне паливо, мазут, нафтобітуми шляхових та будівельних марок, зріджені гази побутового призначення і для нафтохімії, ароматичні вуглеводи та ін. Осн. виробничі процеси автоматизовано і механізовано. На з-ді вперше в СРСР впроваджено систему очищення пром. стоків без скидання їх у природні басейни.

А. Г. Безкоровайний.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКИЙ ПОЛК — тимчасова адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні, що існувала протягом 1661—63. Полковим центром К. п. було м. Кременчук.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Полтав. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,2 тис. км². Нас. 54,1 тис. чол. (1979). У районі — 88 населених пунктів, підпорядкованих 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кременчук*. К. р. розташований у межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: залізна руда (*Кременчуцький залізорудний район*), граніт, глина, пісок. Річки — *Дніпро* та *Псел*. На Зх. район омиває Кременчуцьке водосховище; в районі — частини Дніпродзержинського водосховища.

Грунти переважно чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, тополя, вільха) займають 12,3 тис. га. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Кременчук. Найбільше підприємство у районі — Чикалівський спец. кар'єр. Спеціалізація с. г.— землеробство овочево-зернового і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 69,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 52,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, зернобобові, овочеві. У К. р.— 9 колгоспів, у т. ч. 2 риболовецькі, 9 радгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Потоки, Бурти, Недогарки. Автошляхів — 182 км, у т. ч. з твердим покриттям — 119 км. У районі — 33 заг.-осв. школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні; 14 будинків культури, 23 клуби,

Ф. Кремер. Молода любов. Бронза. 1961. Дрезденська картинна галерея (філіал у Пільніці).

Кремль Московський. Успенський собор. Архітектор А. Фіоравенті. 1475—79.

44 кіноустановки, 39 б-к. У с. Кривушах К. р. народилася український радянський педагог Н. Ю. *Войтенко*. У К. р. видається газ. «Перемога» (з 1940).

В. М. Шумовський.

КРЕМЕНЧУ́ЦЬКИЙ РІЧКОВИ́Й ПО́РТ. Підпорядкований Гол. управлінню річкового флоту при Раді Міністрів УРСР. Розташований на Дніпрі, в м. Кременчуці Полтав. обл. Засн. 1823 як пристань, що використовувалася для перевезень пасажирів і с.-г. продуктів. За роки Рад. влади порт докорінно реконструйовано й розширено, він перетворився на сучас. високомеханізоване підприємство, оснащене високопродуктивною перевантажувальною технікою. К. р. п. підпорядковані 4 пристані на Дніпрі та 3 на річках Сіверському Дінці, Сулі, Ворсклі, річкові вокзали — в Кременчуці, Світловодську, Комсомольську. В порту переробляються нар.-госп. вантажі — будівельні, с.-г., легкої, харч. пром-сті тощо. Рівень комплексної механізації вантажних робіт 1978 становив 99,9%. Перевезення пасажирів здійснюється сучас. комфортабельними теплоходами.

Г. Д. Пасічник.

КРЕ́МЕР (Cremer) Фріц (н. 22.X 1906, Арнсберг, Вестфалія) — нім. скульптор і графік (НДР), дійсний член Німецької АМ (з 1950), почесний член АМ СРСР (з 1967). З 1929 член Компартії Німеччини (з 1953—чл. СЄПН). В 1929—34 навчався у Вищій школі образотворчого та прикладного мист. у Берліні. Реалістичне мист. К. пов'язане з пролетарським й антифашист. рухом. Твори: «Скорботні жінки (Гестапо)» (1936), «Голова вмираючого солдата» (автопортрет, 1935—37); пам'ятники: жертвам фашизму — на центр. кладовищі у Відні (1947—48), в Бухенвальді (1952—58), Равенсбрюку (1959—61), Маутгаузені (1964—65, Австрія), борцям Інтернац. бригад Іспанії в Берліні (1967—68). К.— автор численних портретів і жанрових композицій, графічних серій. Іл. див. також до ст. *Бухенвальд*, т. 2.

Літ.: Полякова Н. Фриц Кремер. М., 1972.

КРЕМІ́ННА́ — місто Ворошиловград. обл. УРСР, райцентр, на р. Красній (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. Засн. бл. 1680. У 80—90-х рр. 19 ст. К. перетворилася на робітн. с-ще. В 1905—07 у К. відбулися робітн. страйки. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1938 К.— місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (10.VII 1942—31.I 1943) в районі діяв партизанський загін, який влився згодом у партизанське з'єднання. У К.— кам.-вуг. шахта «Кремінна»; з-ди: буд. матеріалів і госп. товарів, меблевий комбінат, ф-ка баянів, лісгоспзаг, звірогосподарство, комбінат побутового обслуговування. 9 заг.-осв., музична і спортивна школи, мед. та професс.-тех. уч-ща; лікарня. Будинок відпочинку. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, б-ка, краєзнавчий музей.

КРЕМІ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Зх. Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,6 тис. км². Нас. 61 тис. чол. (1979). У районі — 41 населений пункт, підпорядкований міській, селищній та 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кремінна*. Поверхня рівнинна. Поклади — кам. вугілля, є також глини, крейда. Річки — *Сіверський Донець* (на пд. межі району) з прит. *Жеребець*, *Красна* та *Борова*. Грунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Значні лісові ма-

сиви (43,8 тис. га). Підприємства вуг., маш.-буд., харч. та легкої пром-сті. Найбільші з них: кремінські кам.-вуг. шахта «Кремінна», з-д госп. товарів, меблевий комбінат, ф-ка баянів, Красноріченський верстатобуд. з-д. Комбінат побутового обслуговування (Кремінна). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, кукурудза, ячмінь), овочів, соняшнику і виробн. м'яса, молока та яєць. Площа с.-г. угідь 1979 становила 99 тис. га, у т. ч. орні землі — 78,2 тис. га. У К. р.— 16 колгоспів, 4 радгоспи, звірогосподарство, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Кремінна, Кабаннє. Автошляхів — 370 км, у т. ч. з твердим покриттям — 225 км.

У районі — 32 заг.-освітні, музична і спортивна школи, мед., професс.-тех. уч-ща, 37 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні; будинок відпочинку «Кремінне». 9 будинків культури, 21 клуб, кінотеатр, 28 кіноустановок, 32 б-ки, краєзнавчий музей (Кремінна). У К. р. видається газ. «Ленінський прапор» (з 1943).

А. І. Водолазька.

КРЕ́МІНЬ — мінеральне утворення, яке складається з кристалічного й аморфного *кварцу*, *халцедону* або *опалу*. За хім. складом переважно SiO_2. Твердість 7. Колір жовтий, бурий або чорний. К. дуже поширений у земній корі у вигляді *конкрецій*, що залягають серед осадочних відкладів, гол. чин. крейди та вапняків. На Україні родовища К. є на Волині, Поділлі й Донбасі. Використовують для виготовлення фаянсу, емалей, глазурі тощо.

КРЕМЛІ́ВСЬКИЙ ПАЛА́Ц З'ЇЗДІ́В — громадська будівля на території *Кремля Московського*.

Кремлівський Палац з'їздів.

Побудований 1959—61 за проектом групи архітекторів під керівництвом М. *Посохіна* (Ленінська премія, 1962). Відкритий 17. X 1961. Палац являє собою прямокутну споруду 120 × 70 м. Зал — на 6 тис. місць. Переклад виступів здійснюється 30 мовами світу через 7 тис. репродукторів. Мозаїчний фриз гол. фойє та мозаїчні емблеми — роботи художника О. Дейнеки.

В К. П. з. відбулися засідання XXII — XXV з'їздів КПРС, 15—17-го з'їздів ВЛКСМ, 3-го Всесоюзного з'їзду колгоспників, Всесвітнього конгресу миролюбних сил, 5-го Всесвітнього конгресу профспілок, Всесвітнього конгресу жінок, 13—16-го з'їздів профспілок СРСР, Всесвітнього форуму молоді; тут також відбуваються урочисті засідання, театрально-концертні вистави, міжнародні кінофестивалі.

Літ.: Посохин М., Мндоянц А., Пекарева Н. Кремлёвский дворец съездов. М., 1974.

КРЕМЛЬ, кремник — центральна укріплена мурами й баштами частина феод. міста на Русі. Вперше згадується в літопису під 1331 («кремник»). До 15 ст. К. наз. *дитинцем*, до 16—17 ст.— «град», «город». Стіни К. спочатку були дерев'яно-земляні, а з 11 ст.— кам'яні або цегляні. Мури часто оточували ровом з водою. В К. звичайно розміщувалися: палац князя, храми, будинки бояр і церк. знаті. Найвідоміші—*Кремль Московський*, К. у Пскові (13 ст.), Новгороді (з 1944), Нижньому Новгороді (тепер Горький, 16 ст.), Казані (16—19 ст.).

Кремль Ростова (Ярославського). Вигляд з заходу. 1670—80.

КРЕМЛЬ МОСКО́ВСЬКИЙ — стародавня частина Москви, головний громадсько-політ. та історико-художній комплекс столиці СРСР, місцепереб. найвищих органів держ. влади Рад. Союзу і РРФСР. К. М. виник 1156 на Боровицькому пагорбі над Москвою-рікою, де за Юрія Долгорукого збудували невелику дерев'яну фортецю. З кінця 1339 зводилися дерев'яні укріплення, великокнязівські хороми, кам'яні собори, церкви. За Дмитрія Донського збудовано білокам'яні стіни. В 1485—95 їх замінено на нові цегляні з 19 баштами. Серед башт — Спаська (1491, арх. П. А. Соларі, надбудова 1625) з гол. воротами Кремля, Боровицька (1490, арх. Соларі), Беклемішевська (1487, арх. М. Руффо), Комендантська (1495), Оружейна (15—19 ст.). В 16 ст. формується ансамбль Соборної площі з Успенським собором (1475—79, арх. А. Фіораванті), Благовіщенським (1484—89, псковські майстри) і Архангельським (1505—08, арх. Алевіз Фрязін Новий) соборами, *Грановитою палатою* (1487—91, арх. М. Руффо й Соларі), дзвіницею Івана Великого (1505—08, арх. Бон Фрязін, закінчена в 1600 рос. майстрами) та ін. В соборах збереглися роботи художників А. *Рубльова, Феофана Грека, Діонісія,* С. *Ушакова*. В 1635—36 поряд з соборною площею споруджено Теремний палац, 1702—36 — Арсенал (архітектори Д. Іванов та Х. Конрад), 1776—87 — будинок Сенату (арх. М. *Казаков*). Після Вітчизн. війни 1812 розгорнулися роботи по відбудові споруд К. М. (1816—19, арх. О. Бове та Ф. Соколов). У 1839—49 споруджено Великий Кремлівський палац (арх. К. Тон; реконструкція 1933—34, арх. І. Іванов-Шіц), 1844—51 — нове приміщення *Оружейної палати*. 3 (16.)XI 1917 К. М. було взято революц. загонами. 12.III 1918 Рад. уряд переїхав із Петрограда до Москви й розмістився в К. М. В будинку Сенату, де тепер міститься Рада Міністрів СРСР, зберігаються меморіальні кабінет В. І. Леніна і його квартира. За роки Рад. влади в К. М. споруджено будинок Школи червоних командирів ім. ВЦВК (тепер будинок Президії Верховної Ради СРСР, 1932—34, арх. І. Рерберг), *Кремлівський Палац з'їздів* (1959—61). П'ять башт К. М. увінчано рубіновими п'ятикутними зірками. В 1967 на його тер. встановлено пам'ятник В. І. Леніну (скульптор В. Пінчук, арх. С. Сперанський). В К. М. створено музеї. Зберігаються пам'ятки рос. майстрів — Цар-гармата і Цар-дзвін. К. М. пов'язаний з видатними подіями в житті СРСР. Тут відбувалися 1—5 конгреси Комінтерну, 1.V 1920 в комуністичному суботнику брав участь В. І. Ленін; відбуваються з'їзди КПРС, ВЛКСМ, профспілок, сесії Верх. Ради СРСР, РРФСР, урочисті засідання та ін. В К. М. працюють Президія Верх. Ради СРСР та Рада Міністрів СРСР.

Літ.: Бартенев С. П. Московский Кремль в старину и теперь. М., 1912—16; Иванов В. Московский Кремль. М., 1971.

КРЕМНЕВО́ДНІ, силани — сполуки *кремнію* з *воднем*. Як і насичені вуглеводні (алкани), К. утворюють *гомологічний ряд* заг. формули Si_nH_{2n+2}; відрізняються від них неміцністю зв'язків Si—Si. Нижчі К.— гази, вищі — рідини. Усі К. мають неприємний запах, отруйні. К. вступають у різні хім. реакції, напр., приєднуються по *кратних зв'язках*. Атоми водню в них заміщуються на атоми галогенів, органічні радикали, атоми металів тощо. К. одержують відновленням галогенсиланів воднем або гідридами металів; органічні похідні — в осн. прямим синтезом з елементарного кремнію. К.— сильні відновники, їх застосовують в органічному синтезі; органічні похідні — для виробн. *полімерів, каучуків,* термостійких мастил та рідин тощо. Серед похідних К. відкрито сполуки з високою біол. активністю (силатрани), які застосовують для лікування опіків, ран, інтенсифікації росту волосся, шерсті тощо.

Літ.: Андрианов К. А. Методы элементоорганической химии. Кремний. М., 1968.

В. П. Кухар.

КРЕМНЕЗЕ́М, кремнію діоксид, SiO_2 — сполука *кремнію* з *киснем*. Див. також *Кремнію сполуки, Кварц*.

КРЕМНІЄРОГОВІ ГУ́БКИ (Cornacuspongia) — ряд безхребетних тварин класу звичайних *губок*. Скелет складається з кремнезему або органіч. речовини — спонгіну (напр., у *грецької губки*), часто він буває мішаний (з кремнезему і спонгіну в різних співвідношеннях). Як правило, К. г.— колоніальні організми (діаметр та вис. колонії до 0,6 м і більше), що мають вигляд лійковидних, кущистих утворень, подушкоподібних обростань тощо. К. г.— найчисленніший ряд губок, пошир. у прісних водах (напр., *бодягові*) та в морях (геодії — Geodia, морські апельсини — Tethya, свердлячі губки) на різних глибинах. У фауні СРСР — бл. 230 видів. Викопні К. г. відомі з кембрію.

О. П. Маркевич.

КРЕ́МНІЙ (Silicium), Si — хімічний елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 14, ат. м. 28,086. Природний складається з трьох стабільних ізотопів: ^{28}Si (92,27%), ^{29}Si (4,68%) і ^{30}Si (3,05%). К. як просту речовину вперше одержав 1823 Й. Я. *Берцеліус*. Вміст К. у земній корі 27,6%. Поширений переважно у вигляді різних модифікацій *кварцу* і *силікатів*. К.— тверда темно-сіра металоподібна кристалічна речовина, густ. 2328 кг/м³, $t_{пл}$ 1423° С, $t_{кип}$ 3249°С; має напівпровідникові властивості (див. *Напівпровідники*). За звичайних умов досить інертний, взаємодіє лише з фтором, але при нагріванні реагує з багатьма речовинами — хлором, киснем, азотом, вуглецем. Виявляє велику спорідненість з киснем, відновлюючи багато оксидів. З багатьма металами утворює *силіциди*. В к-тах К. пасивується і розчиняється лише в суміші плавикової й азотної к-т, енергійно реагує з лугами. Технічний К. одержують, відновлюючи кремнезем коксом, дуже чистий — відновлюючи $SiCl_4$ цинком або воднем, термічним розкладанням SiH_4 або SiI_4 з наступним очищенням зонною плавкою. Технічний К. використовують у металургії для розкислення сталей, у виробн. *легованих сталей* і *чавунів*, сплавів кольорових металів, для добування *кремнійорганічних сполук* і деяких силіцидів. Монокристали К. служать для виготовлення різних напівпровідникових приладів — випрямлячів, *фотоелементів, транзисторів* тощо. Див. також *Кремнію сполуки*.

К. в організмі. Один з *мікроелементів* рослинних і тваринних організмів. На нього багаті тверді скелетні частини і тканини. Особливо багаті на К. діатомові водорості, нижчі мор. тварини, з вищих рослин — злаки, осоки, пальми, хвощі, у вищих тварин — волосся, шкіра, кришталик ока тощо. При вдиханні повітря, забрудненого діоксидом кремнію, виникає захворювання — *силікоз*.

Є. І. Гладишевський

(Кремній — хім. елемент).

КРЕМНІЙОРГАНІ́ЧНІ ПОЛІМЕ́РИ, силікони — високомолекулярні сполуки, що містять атоми *кремнію* й *вуглецю* у складі елементарної ланки *макромолекули*. Серед К. п. розрізняють полімери з органонеорганічними, органічними й неорганічними основними ланцюгами молекул. К. п. поділяють на лінійні (а), розгалужені, циклолінійні, зшиті (б),

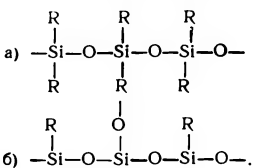

де R — органічний або алкоксильний радикал. К. п. характеризуються високою тепло-, морозо- та вологостійкістю, відмінними діелектричними властивостями й ма-

Кремль Московський. Спаська башта. Архітектор П. А. Соларі. 1491. Надбудова 1625.

Кремль Московський. Будинок Сенату (тепер — будинок Ради Міністрів СРСР). Портал. Архітектор М. Казаков. 1776—87.

Кремль Московський. Вид на Кремль з Москворецького мосту.

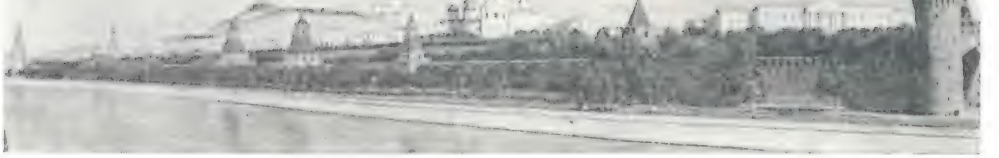

лою зміною фіз. показників у широкому діапазоні т-р (від —100 до +350° С). Серед К. п. практичного застосування набули рідини (див. *Кремнійорганічні рідини*), смоли, лаки, еластомери та різні композиційні суміші на їхній основі.

Літ.: Андрианов К. А. Полимеры с неорганическими главными цепями молекул. М., 1962; Соболевский М. В., Музовская О. А., Попелева Г. С. Свойства и области применения кремнийорганических продуктов. М., 1975.

Н. П. Сметанкіна.

О. О. Кремньов.

КРЕМНІЙОРГАНІ́ЧНІ РІДИ́НИ, силіконові масла — органосилоксанові *олігомери* невисокої молекулярної маси, лінійної або розгалуженої структури (див. *Кремнійорганічні сполуки*). Відомі також К. р. циклічної структури та лінійні з кінцевими функціональними групами. К. р.— безбарвні, хімічно інертні; розчиняються в ароматичних та хлорованих вуглеводнях, не розчиняються в нижчих спиртах і воді. Вони зберігають плинність у широкому інтервалі т-р, відзначаються низькою т-рою застигання (від —70 до —140° С), малою залежністю *в'язкості* від т-ри, низьким тиском насиченої пари, високими стисливістю, діелектричними властивостями, добрими змащувальними й антиадгезійними властивостями. Для них характерна висока *термостійкість* і стійкість проти окислення. Це дозволяє використовувати К. р. до т-р 200—220° С. Застосовують як рідкі *діелектрики*, амортизуючі рідини, як основу високотемпературних консистентних мастил і теплоносіїв. Див. також *Кремнійорганічні полімери.*

Н. П. Сметанкіна.

КРЕМНІЙОРГАНІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, до складу яких поряд з іншими елементами входять *кремній* та *вуглець*. У природі К. с. не існують. К. с. поділяють на низькомолекулярні й високомолекулярні. До низькомолекулярних відносять: органілсилани R_nSiH_4, органілгалогенсилани R_nSiX_{4-n}, органілалкоксисилани $R_nSi(OR)_{4-n}$, органілзаміщені силани R_4Si, органілгідроксисилани $R_nSi(OH)_{4-n}$, органіламіносилани $R_nSi(NH_2)_{4-n}$, органілметалосилани R_nSiM_{4-n}, органілсилазани $R_3SiNHSiR_3$, органілсилтіани $R_3SiSSiR_3$, органічн. сполуки, які містять кремній — ефіри ортокремнієвої к-ти $Si(OH)_4$ й галогенефіроортокремнієвої к-ти $SiX_n(OR)_{4-n}$. До них належать також неорганічні сполуки кремнію— силани Si_mH_n та галогенсилани SiX_nH_{4-n} (де R — радикал, X — галоген, M — метал). Переважна більшість К. с.— безбарвні рідини, лише деякі з них — гверді кристалічні речовини, добре розчиняються в органічних розчинниках, легко гідролізуються. До високомолекулярних К. с. відносять *кремнійорганічні полімери*. К. с. набули великого практичного значення завдяки розробленому 1937 К. А. *Андріановим* методу синтезу високомол. К. с. гідролітичною конденсацією органоалкокси(хлор) силанів. Див. *Кремнійорганічні рідини.*

Крем'яшник.

Літ.: Андрианов К. А., Хананашвили Л. М. Технология элементоорганических мономеров и полимеров. М., 1973.

Н. П. Сметанкіна.

КРЕ́МНІЮ КАРБІ́Д, карборунд, SiC — сполука *кремнію* з *вуглецем*. У чистому вигляді К. к.— безбарвні кристали з алмазним блиском, техніч. К. к.— зеленого або чорно-синього кольору; густ. 3200 кг/м³, $t_{пл}$ 2830° С. Відзначається високою твердістю, вогнетривкістю, теплопровідністю. Хімічно стійкий, на нього діють тільки суміш азотної й плавикової к-т, а також фосфорна к-та при т-рі 230° С. У пром-сті добувають, відновлюючи кремнезем (SiO_2) вуглецем в електр. печах при т-рі 2200—2500° С. Застосовують як *абразивний матеріал*, для різання твердих матеріалів, в електротехніці тощо, чистий К. к.— як *напівпровідник*.

КРЕ́МНІЮ СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, до складу яких входить *кремній* переважно у ступені окислення +4. Всі природні К. с. містять кисень. К. с. входять до складу *земної кори*, рослинних і тваринних організмів. Діоксид кремнію (кремнезем) SiO_2 — дуже тверда, міцна, тугоплавка речовина, має велику кількість кристалічних модифікацій, найпоширенішою з яких у природі є *кварц* і його різновиди — *пісок, яшма, агат, гірський кришталь, аметист* та ін. Застосовують SiO_2 у виробн. скла, кераміки, бетону, цегли, силікагелю, п'єзоелектричних пластин, кварцового скла тощо. При сплавленні SiO_2 з оксидами, гідроксидами, карбонатами металів утворюються *силікати*, заг. формула яких $mSiO_2 \cdot nH_2O$. Сполуки кремнію з металами — *силіциди* одержують синтезом з елементів або відновленням оксидів металів кремнієм при високих т-рах. Використовують для захисту від окислення і *корозії металів*, виготовлення жаростійких матеріалів. Сполуки кремнію з воднем — *кремневодні* — аналоги *вуглеводнів*, які відзначаються нестійкістю, легко окислюються, гідролізуються, отруйні. З галогенами кремній утворює *галогеніди*: SiF_4 — газ, $SiCl_4$ і $SiBr_4$ — рідини, SiI_4 — твердий. Усі вони безбарвні, легко гідролізуються, у вологому повітрі димлять. Фторид кремнію використовують для одержання фторосилікатів, серед яких Na_2SiF_6 застосовують як *інсектицид*, для виробн. кислототривкого цементу, емалей, «білої сажі». Хлорид і галогеносилани застосовують для синтезу *кремнійорганічних сполук*. Велике пром. значення мають *кремнію карбід*, а також нітрид кремнію Si_3N_4, що відзначаються високою хім. стійкістю і жароміцністю.

Є. І. Гладишевський.

КРЕМНЬО́В Олег Олександрович (н. 13.III 1919, Крюків, тепер у складі Кременчука Полт. обл.) — укр. рад. вчений у галузі теоретичної і промислової теплотехніки, акад. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1942. Закінчив (1941) Київ. політех. ін-т. У 1945—48 працював в Управлінні у справах вищої школи. З 1949 — в Ін-ті технічної теплофізики АН УРСР. Осн. праці — з теоретичних і практичних питань інтенсифікації тепломасообміну і розробки ефективних тепломасообмінних процесів. Розв'язав комплекс задач нестаціонарної теплопровідності гірських масивів. Дослідження з проблем використання глибинного тепла Землі, сонячної енергії, регулювання теплового режиму шахт. Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1969.

КРЕМО́НА — місто на Пн. Італії, в Ломбардії, адм. центр пров. Кремона. Вузол з-ць, річковий порт на р. По. 82 тис. ж. (1970). Підприємства маш.-буд., нафтопереробної, хім., деревообр., керамічної, швейної, харч. пром-сті. К. відома виробн. муз. інструментів (особливо смичкових). У 16—18 ст. в К. працювали відомі скрипкові майстри — *Аматі, Гварнері, Страдіварі*. Архіт. пам'ятки 12—14 ст. (собор, дзвіниця та ін.). Відома з 3 ст. до н. е.

КРЕМПОВЕ́ЦЬКИЙ (Krępowiecki) Тадеуш Шимон (1798, Варшава — 5.I 1847, Лондон) — польс. революц. демократ. Під час *польського повстання 1830—31* — лідер лівого крила «*Патріотичного товариства*». Висунув радикальну програму розв'язання сел. питання і ліквідації нац. гніту укр. і білорус. селянства з боку польс. шляхти і магнатів. У 1832 — один із засновників *Польського демократичного товариства*. В 1835 — організатор і ідеолог революц.-демократичної орг-ції «*Люд польський*». В 1837 виключений з неї за критику її сектантських тенденцій.

КРЕМ'ЯНІ ЗНАРЯ́ДДЯ — виготовлені з *кременю* знаряддя праці й озброєння, що були найбільш поширені в порівнянні з іншими кам'яними знаряддями людини за *кам'яної доби, мідного віку* і *бронзового віку*. За *палеоліту* найтиповішими К. з. були: *рубило* ручне, *гостроконечник* і *скребло*, різноманітні різці, скребки, наконечники мисливських дротиків, проколки тощо. К. з. часів *неоліту* — сокири, долота, свердла, наконечники списів і стріл, ножі тощо. За мідного і бронзового віків К. з.— наконечники списів і стріл, сокири, ножі, серпи — були в ужитку разом із знаряддями з міді і бронзи. З початком *залізного віку* К. з. витісняються залізними знаряддями.

КРЕМ'ЯШНИК (Arenaria interpres)— птах род. бекасових. Довж. тіла 21—25 см, маса до 70—150 г. Оперення строкате, переважно темно-буре з білим. К. гніздиться на крайній Пн. Європи, Азії й Америки. Зимує в Африці, Пд. Азії, Австралії, Пд. Америці. В УРСР трапляється в незначній кількості як перелітний птах біля Дніпра та на узбережжях Азовського й Чорного морів. Кладку з 3—4 яєць у червні — липні насиджують обидва птахи пари 20—27 діб. К. живиться безхребетними, яких добуває з-під каміння у воді або поблизу води, рідше — рослинною їжею.

Л. О. Бабенко.

КРЕНГО́ЛЬМСЬКИЙ СТРАЙК 1872 — виступ робітників (естонців і росіян) Кренгольмської мануфактури у м. Нарві. Був викли-

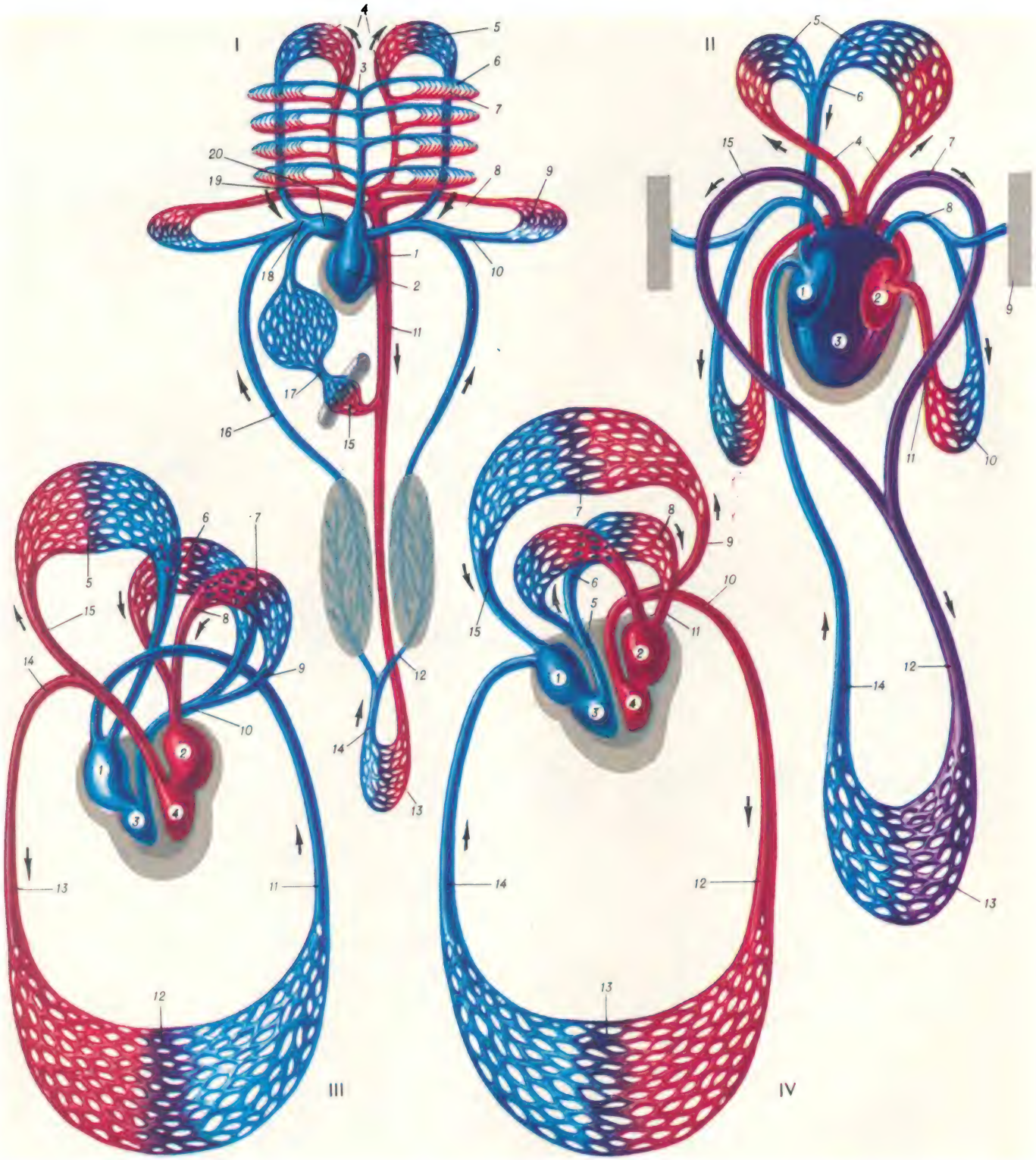

До ст. **Кровообіг.** Схема кровообігу:

I — риб (окуня): *1* — передсердя; *2* — шлуночок; *3* — черевна аорта; *4* — сонні артерії: *5* — капіляри в голові; *6* — приносна зяброва артерія; *7* — виносна зяброва артерія; *8* — підключична артерія; *9* — капіляри в грудному плавці; *10* — підключична вена; *11* — спинна аорта; *12* — ворітна вена нирок; *13* — капіляри в хвості; *14* — хвостова вена; *15* — капіляри в кишечнику; *16* — задня кардинальна вена; *17* — ворітна вена печінки; *18* — кюв'єрова протока; *19* — передня кардинальна вена; *20* — венозна пазуха.

II — земноводних (жаби): *1* — праве передсердя; *2* — ліве передсердя; *3* — шлуночок; *4* — сонні артерії; *5* — капіляри в голові; *6* — яремні вени; *7* — ліва дуга аорти; *8* — шкірно-легенева артерія; *9* — шкіра; *10* — капіляри в легенях; *11* — легенева вена; *12* — спинна аорта; *13* — капіляри в органах; *14* — черевна вена; *15* — права дуга аорти.

III — птахів (голуба): *1* — праве передсердя; *2* — ліве передсердя; *3* — правий шлуночок; *4* — лівий шлуночок; *5* — капіляри в голові; *6* — яремні вени; *7* — капіляри в легенях; *8* — легенева вена; *9* — легенева артерія; *10* — легеневий стовбур; *11* — нижня порожниста вена; *12* — капіляри в органах; *13* — аорта; *14* — права дуга аорти; *15* — сонні артерії.

IV — ссавців (кроля): *1* — праве передсердя; *2* — ліве передсердя; *3* — правий шлуночок; *4* — лівий шлуночок; *5* — легеневий стовбур; *6* — легенева артерія; *7* — капіляри в голові; *8* — капіляри в легенях; *9* — сонні артерії; *10* — ліва дуга аорти; *11* — легенева вена; *12* — аорта; *13* — капіляри в органах; *14* — задня порожниста вена; *15* — яремні вени.

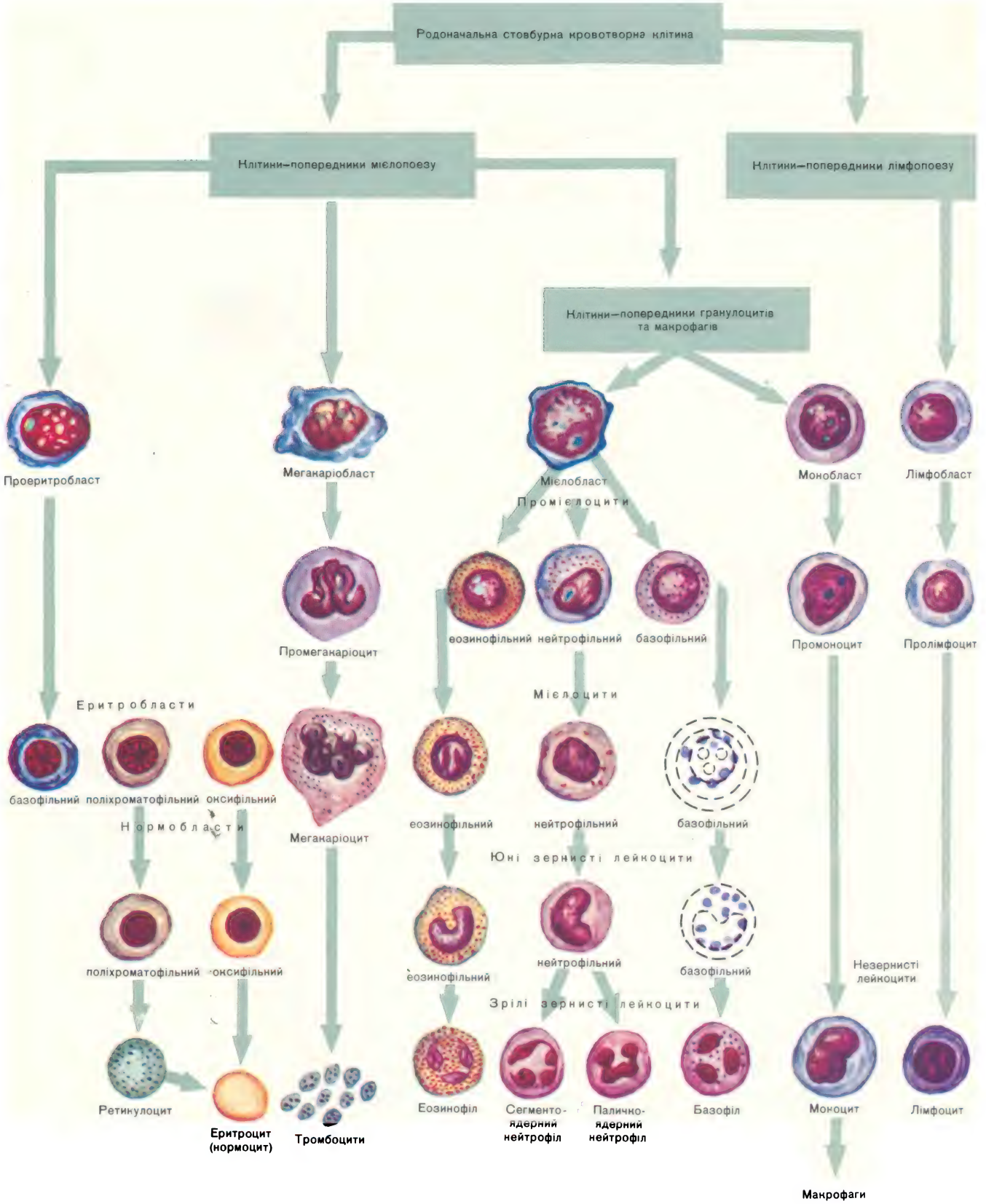

До ст. **Кровотворення.**

каний погіршенням умов праці. Страйк почався 14 (26). VIII виступом частини прядильників і ткачів, які вимагали скорочення на 1 год. робочого дня, зменшення штрафів та ін. Адміністрація пішла на деякі поступки, але, коли робота відновилася, ліквідувала їх, а до робітників застосувала репресії. У відповідь на це 11 (23). IX застрайкували всі робітники підприємства. Наступного дня опір робітників за допомогою військ було придушено. К. с.— перший масовий виступ робітників Естонії, один з найбільших страйків робітників 70-х рр. 19 ст. у Росії.

КРЕНДО́ВСЬКИЙ Євграф Федорович (1810, Кременчук — п. після 1853, там же) — рос. та укр. живописець, представник *Венеціановської школи живопису*. Навчався в Арзамаській худож. школі О. Ступіна та в О. *Венеціанова*, 1830—35 — в рисувальних класах петерб. АМ. У 1839 здобув звання вільного художника, після чого переїхав до с. Мануйлівки (тепер Козельщинського р-ну Полтав. обл.), де працював учителем малювання. Твори: «Сопілкарі» (1835), «Збирання на полювання» (1836), «Площа провінційного міста» (40-і рр. 19 ст.), «Українка» (всі — в ДТГ); «Подруги» (ДРМ), «Портрет сенатора А. Башилова з дітьми де Бальмена» (1840, ДМУОМ). В Кременчуку мав свою художню школу.

КРЕНЦ Юрій Митрофанович [23.IV (5.V) 1900, с. Рачин, тепер Горохівського р-ну Волин. обл.— 27.III 1969, Вінніпег] — діяч прогресивних укр. організацій і робітн. руху в Канаді. З 1923 — член КПЗУ. В 1926 емігрував до Канади, з того самого року — член *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім*. З 1929 — член Компартії Канади. В 1942—66 — крайовий секретар, потім — член правління *Робітничого запомогового товариства*. Був членом Крайової Ради Канадського конгресу захисту миру, 1952 брав участь у роботі Всесвітнього конгресу миру у Відні. Кілька разів відвідав СРСР, зокрема 1964 був на відзначенні 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.

КРЕОДО́НТИ (Creodonta) — підряд вимерлих хижих ссавців ряду *хижих звірів*. Виникли від примітивних комахоїдних тварин на початку палеоцену, вимерли в олігоцені. Найдавніші К.— арктоціоніди були завдовжки до 1 м, мали п'ятипалі кінцівки, довгий та низький череп, зуби, подібні до зубів комахоїдних. Пізніші К. набули більшої спеціалізації до живлення м'ясом, у них з'явилися плотоїдні зуби. Нащадками К. є сучас. хижі звірі. Є думка, що К. були також прямими предками стародавніх копитних — кондиляртр. К. були поширені в Азії, Європі, Африці та Пн. Америці.

КРЕО́ЛИ (франц. créoles, від ісп. criollos) — 1) Нащадки європейських колонізаторів, які народилися в іспанських, португальських і французьких колоніях Америки; переважно — нащадки іспанських і португальських завойовників у Лат. Америці. 2) На островах Вест-Індії і в Бразилії — нащадки негрів-рабів. 3) На Алясці у 18—19 ст.— нащадки від мішаних шлюбів росіян з індіанцями, ескімосами й алеутами.

КРЕО́ЛЬСЬКІ МО́ВИ — мови, що виникли в 17—18 ст. у *колоніях* внаслідок контактів європейських мов з мовами корінного населення чи переселенців. При утворенні К. м. *морфеми* європ. мов зберігались, одночасно фонетика їх спрощувалась, а синтетичні конструкції замінювалися аналітичними. Уявлення про К. м. як про мішані чи гібридні сучас. наукою не підтверджуються. К. м., що виникли на основі французької, є, напр., мови населення о-вів Гаїті, Гваделупа, Мартініка, Маврікій та ін.; на основі англійської — о-вів Гавайських, Багамських, Барбадос, Ямайка та ін.; на основі іспанської — мова папуаменту на о-вах Кюрасао; на основі португальської — на о-вах Зеленого Мису і Сан-Томе. Частина К. м. після скасування рабства й краху колоніальної системи зникла (напр., малайсько-іспанська на Філіппінах, індо-португальська в Індії тощо.) *С. В. Семчинський.*

КРЕП (франц. crêpe, від лат. crispus — шорсткий, хвилястий) — 1) Тканина, вироблена з шовку-сирцю, пряжі або ниток дуже великої (крепової) скрученості полотняним або дрібновізерунчастим (креповим) *переплетенням ниток*. Найпоширеніші шовкові К.: крепдешин, К.-жоржет, К.-шифон, К.-сатин (див. також *Шовкова тканина*). Крім того, є К. напівшовкові, бавовняні (див. *Бавовняна тканина*), вовняні (див. *Вовняна тканина*) і напіввовняні, з штучних і синтетичних ниток. К. добре драпірується, не дуже мнеться. З нього шиють жіночі плаття і костюми. 2) Натуральний *каучук* світло-янтарного або коричневого кольору. Виробляють його у вигляді листів з шорсткою поверхнею.

КРЕПС Євген Михайлович [н. 19.IV (1.V) 1899, Петербург] — рад. фізіолог і біохімік, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1969). В 1923 закінчив Військово-мед. академію (тепер ім. С. М. Кірова). Учень І. П. *Павлова* і Л. А. *Орбелі*. В 1934—37 — професор Ленінгр. ун-ту; з 1935 — в Ін-ті фізіології ім. І. П. Павлова АН СРСР. З 1960 — директор Ін-ту еволюційної фізіології і біохімії ім. І. М. Сєченова АН СРСР. У 1967—74 — академік-секретар Відділення фізіології АН СРСР. Осн. праці з порівняльної фізіології і біохімії нервової системи та м'язів, дихальної функції крові. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Лейбсон Л. Г. Евгений Михайлович Крепс. (К 70-летию со дня рождения). «Журнал эволюционной биохимии и физиологии». 1969, т. 5, № 2.

КРЕСА́ЛО — залізне або сталеве знаряддя, з допомогою якого викрешували вогонь з кременю. Було в ужитку в багатьох народів протягом тривалого часу — з появою заліза до винайдення сірників (19 ст.). На тер. України найдавніші К. виявлені під час археол. розкопок ранньослов. пам'яток. Подекуди було поширене до поч. 20 ст. Тримали К. у шкіряному мішечку разом з кременем і трутом.

КРЕСЕ́СКУ (Crăsescu) Віктор (справж. прізв. — Красюк; ін. псевд.— Штефан Басарабяну; 16.X 1850, Кишинів — 1917) — молд. і рум. письменник. Учився в Кишинівській духовній семінарії й ун-ті в Одесі. Переслідуваний за участь у революц. русі, емігрував з Росії (1879) й остаточно оселився в Румунії (1881). У зб. «Нариси й оповідання» (1893), романі «Єврей» (1897) засуджував соціальний гніт, реліг. та нац. забобони, показував трагічну долю селянства, викривав духівництво. В оповіданнях «Рибалки», «Михай Черкез», «Спирка» з циклу «У рибалок дельти Дунаю» (1887) відтворив реалістичні картини життя й боротьби укр. задунайських рибалок. Опублікував переклади і переробки творів М. Гоголя, М. Салтикова-Щедріна, І. Тургенєва, В. Гаршина.

Тв.: Рос. перекл.— Побег из семинарии. Из жизни семинаристов и духовенства. Кишинёв, 1968.

О. С. Романець.

«КРЕ́СИ» (польс. kres — межа, кордон) — назва Західної України і Західної Білорусії, вживана польс. шовіністами 1919—39, коли ці землі перебували під владою бурж.-поміщицької Польщі.

КРЕ́СЛЕНИК — графічне зображення предмета із зазначенням даних, необхідних для його виготовлення (складання), контролю, експлуатації і ремонту. Створюють К. на креслярсько-рисувальному папері (напр., ватмані, *кальці*), плівці, фанері або ін. матеріалі за допомогою *креслярського інструменту*. Розрізняють К. робочі, складальні, габаритні, монтажні, теоретичні та ін. К. часто супроводять пояснювальними записками, технічними вимогами, розрахунками тощо. В СРСР правила виконання К. всіх видів встановлено Єдиною системою конструктор. документації (ЄСКД). При розробці креслеників часто використовують *ескізи*, тех. малюнки. Див. також *Креслярсько-конструкторська техніка*.

КРЕСЛЯ́РСЬКИЙ ВЕРСТА́Т — верстат, на якому виконують креслярські роботи; засіб *креслярсько-конструкторської техніки*. Розрізняють К. в. (мал.): велико- і малогабаритні; одностоякові (їх можна повертати навколо вертик. осі на 360°) і двостоякові; з підсвічуванням і без нього. На К. в. кріплять креслярську дошку з креслярським приладом, що її в разі потреби врівноважують, опускають, піднімають або повертають за допомогою спец. пристроїв. Такими верстатами користуються в проектних організаціях, конструкторських бюро, лабораторіях тощо.

КРЕСЛЯ́РСЬКИЙ ІНСТРУМЕ́НТ — спец. інструмент, за допомогою якого олівцем або тушшю виготовляють *кресленики*; один із засобів *креслярсько-конструкторської техніки*. До К. і. належать *рейсфедери, циркулі, лінійки* різних типів (у т. ч. масштабні, *рейшини, лекала*), *курвіметри, транспорти-*

Є. М. Крепс.

Є. Ф. Крендовський. Українська дівчина. Середина 19 ст. Державна Третьяковська галерея в Москві.

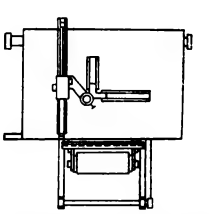

Креслярський верстат з креслярським приладом координатографічного типу.

Кречет.

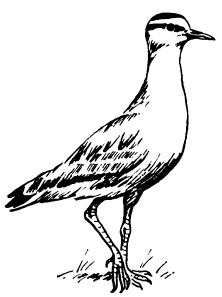

Кречітка.

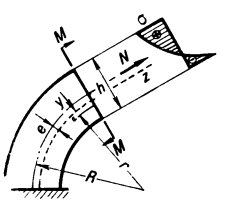

Розподіл нормальних напружень (σ) у поперечному перерізі **кривого бруса**: *M* — згинальний момент; *N* — поздовжня сила; *z* — нейтральна вісь; *R* — радіус кривини осі бруса; *r* — радіус кривини волокна; *e* — зміщення нейтральної осі відносно центра ваги поперечного перерізу бруса; *y* — віддаль від нейтральної осі до волокна; *h* — висота поперечного перерізу бруса.

ри, креслярські *трафарети,* косинці тощо. Див. також *Готовальня.*

КРЕСЛЯ́РСЬКО-КОНСТРУ́КТОРСЬКА ТЕ́ХНІКА — галузь техніки, пов'язана з виконанням креслярсько-конструкторських робіт. До осн. засобів К.-к. т. належать: креслярські дошки, на яких розміщують і закріплюють *кресленики, креслярські верстати;* креслярські прилади пантографної (див. *Пантограф*) і координатної систем (див. також *Кульман*); *креслярські інструменти.* Для механізації робіт застосовують: друкарські машинки, на яких вдруковують у кресленики стандартні позначення, букви і цифри; універсальні штангові пантографи; графопобудовники, що автоматично креслять графічні зображення; дисплеї, які візуально відображають графічну або ін. інформацію, тощо.

КРЕСТИ́НСЬКИЙ Микола Миколайович [13 (25).X 1883—15.III 1938] — рад. парт. і держ. діяч, дипломат. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в м. Могильові в сім'ї вчителя. В 1907 закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту. Вів парт. роботу у Вільні, Вітебську, Каунасі, Петербурзі. Учасник встановлення Рад. влади на Уралі. В 1918—22 — нарком фінансів РРФСР і одночасно 1919—21 — секретар ЦК РКП(б). У 1921—30— повпред СРСР у Німеччині. В період боротьби за Брестський мир (1918) належав до *«лівих комуністів»,* під час *дискусії про профспілки* (1921) підтримував Троцького. В 1927—28 входив до *«нової опозиції».* В 1930—37 — перший заст. наркома закорд. справ СРСР. На VI—IX з'їздах партії обирався членом ЦК. У 1919—21 — член Політбюро ЦК РКП(б). Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР.

КРЕТИНІ́ЗМ (франц. crétinisme, від crétin — кретин, недоумкуватий) — захворювання, що характеризується природженим слабоумством і затримкою фізичного розвитку внаслідок порушення функції *щитовидної залози.* Спостерігається при природженому недорозвиненні щитовидної залози або спадково зумовленому порушенні утворення тиреоїдних гормонів, а також при недостатньому вмісті йоду у питній воді. У кретинів порушені пропорції тіла: короткі кінцівки, голова непропорційна, набрякле обличчя, низьке чоло, великі вуха, рот, товстий, язик, тупий вираз обличчя. Статеві органи недорозвинені тощо. Лікування: препарати, що компенсують недостатність щитовидної залози. Див. також *Idiotia.*

КРЕ́ТОВ Степан Іванович (25.XII 1919, с. Мала Нічка, тепер Мінусінського р-ну Краснояр. кр.— 19.I 1975, Москва) — рад. військ. льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1948). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії — з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир авіаланки, ескадрильї бомбардувальників далекосяжної дії. Здійснив 400 бойових вильотів. Зі своїм екіпажем знищив на ворожих аеродромах 60 літаків і багато ін. військ. техніки. У повітр. боях збив 10 літаків ворога. В 1958 закінчив Військ.-повітр. академію. В 1961—74 — на викладацькій роботі. З 1974 — у запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КРЕ́ФЕЛЬД — місто в ФРН, в землі Пн. Рейн-Вестфалія. Розташований на р. Рейні. Вузол з-ць і автошляхів, річковий порт (Ірдінген). 221, 6 тис. ж. (1972). Значний центр текст. (виробн. шовкових тканин, оксамиту, трикотажу), швейної і хім. (в т. ч. виробн. штучного шовку) пром-сті. Підприємства маш.-буд. (вагони, електротех. вироби), харч. пром-сті. Виробн. якісної сталі, сталевих конструкцій. Вища школа інженерів маш.-буд. і текст. пром-сті, художньо-пром. школа. Ратуша 18 ст.

КРЕФТ (Kreft) Братко (н. 11.II 1905, Марибор) — словен. письменник, літературознавець, режисер. Академік Словен. академії наук і мистецтв (з 1961). Професор рос. л-ри Люблянського ун-ту (з 1957). У романі «Людина серед черепів» (1929) знайшли відгук і події Великої Жовтн. соціалістич. революції. Автор драм «Цельські графи» (пост. 1932, вид. 1955), «Людці» (пост. 1935, вид. 1948), «Великий бунт» (вид. 1937, пост. 1946), «Крайнські комедіанти» (написано 1940, вид. 1946), наук. дослідження «Пушкін і Шекспір» (1952). Популяризатор укр. і рос. л-ри в Словенії — статті про Т. Шевченка, Ф. Достоєвського, М. Горького, О. Блока. В 1958 відвідав СРСР, зокрема Київ.

В. Г. Гримич.

КРЕ́ЧЕТ (Falco gyrfalco) — птах род. соколових. Довж. тіла 50—63 см, маса 0,8—2,1 кг. Забарвлення найчастіше біле з темно-бурим малюнком або сіро-буре з світлими плямами. К. поширений в арктич. та субарктичній зонах Європи, Азії, Пн. Америки, горах Алтаю, Саянів і Центр. Тянь-Шаню. Здійснює зимові міграції на Пд. В УРСР — рідкісний залітний птах. Живе на скелястих морських берегах, в альпійській зоні гір, в річкових долинах тощо. Гнізда на землі або високо на деревах. Кладка у квітні — травні з 3—5 (іноді до 9) яєць, насиджують самець і самка 28—29 діб. Живиться птахами, яких б'є на льоту, іноді — дрібними ссавцями. Раніше, зокрема в Київській Русі, К. використовувався для соколиного полювання. В Серед. Азії подекуди й нині полюють з кречетом.

КРЕ́ЧЕТОВ Федір Васильович (н. на поч. 40-х рр. 18 ст.— р. см. невід.) — рос. просвітитель, публіцист. Автор кількох трактатів на соціально-політ., філософ. та юрид. теми. Закликав до обмеження самодержавства, рівноправності громадян, реформи суду, свободи слова, рівноправності жінок, до поширення знань у народі. Політ. погляди К. були непослідовні й обмежені рамками дворянського *просвітительства.* Бл. 1785 організував таємне просвітительське т-во. В 1793 К. було заарештовано й засуджено до безстрокового ув'язнення, яке він відбував у Петропавловській, а згодом у Шліссельбурзькій фортецях. У 1801 його було звільнено тяжко хворим.

Тв.: В кн.: Русские просветители (от Радищева до декабристов), т. 2. М., 1966.

КРЕЧІ́ТКА (Chettusia gregaria) — птах з род. *сивкових.* Довж. тіла бл. 31—32 см, маса бл. 190 г. В забарвленні переважають глинистий та білий кольори. К. гніздиться тільки в СРСР, у степах, напівпустелях від Волги до Алтаю. В УРСР трапляється як рідкісний залітний птах у степовій зоні. Зимує в Африці і Пд. Азії. К. живе невеликими колоніями недалеко від води та на луках. Живиться комахами. Яйця (4, рідше 5) відкладає у травні — червні в ямку на землі. У зв'язку з розорюванням цілинних земель чисельність К. різко зменшилась. Занесена до *Червоної книги* СРСР. *О. Б. Кістяківський.*

КРЕЧКО́ Михайло Михайлович (н. 5.IX 1925, с. Порошкове, тепер Перечинського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. хоровий диригент, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1957. В 1954 закінчив Київ. консерваторію. В 1954—1969 — худож. керівник і гол. диригент Закарп. нар. хору, з 1969 — директор і худож. керівник Держ. засл. академічної капели УРСР *«Думка».*

КРЕШЕ́НДО (італ. crescéndo, букв.— збільшуючи) — поступове посилення звучності (знак <). Див. *Динаміка* в музиці.

«КРЕСТЬЯ́НКА» — щомісячний громадсько-політичний і літ.-художній журнал, призначений для сільських жінок. Виходить у Москві з 1922. Друкує матеріали про трудову і громад. діяльність жінок села; нариси, статті й кореспонденції з питань моралі, про роботу дошкільних дитячих установ, виховання дітей у сім'ї і школі, про новий побут і культуру на селі; поради з домоводства. У кожному номері є безплатний додаток — уроки крою і шиття, в'язання, моди тощо. В 1972 «К.» нагороджена орденом Леніна. Має широкий актив жінок-сількорів.

«КРЕСТЬЯ́НСКАЯ ГАЗЕ́ТА» — газета ЦК ВКП(б) [до 1925 — ЦК РКП(б)], що виходила в Москві з 25.XI 1923 по 28.II 1939, спочатку щодня, а згодом 15 раз на місяць. Друкувалась у 20 містах країни. «К. г.» мала тісні зв'язки з селом, виховала десятки тисяч сількорів. «К. г.» була активним помічником партії в боротьбі за докорінну соціалістичну перебудову села. Як додаток до газети редакція випускала журн. «Справочник крестьянина» (1924—28), а також видавала газети: «Всесоюзная сельскохозяйственная выставка» (1935—39), «За революционную законность» (1935—37), «Крестьянская газета для молодёжи» (1931—34), «Крестьянская газета для начинающих читать» (1930—39), «Оборона и физкультура» (1935—37) та ін.

КРЖИЖАНО́ВСЬКИЙ Гліб Максиміліанович [12 (24).I 1872, Самара — 31.III 1959, Москва] — діяч революц. руху в Росії; рад. держ. і парт. діяч; вчений-енергетик, акад. АН СРСР і АН УРСР (з 1929); Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1893. Н. в сім'ї адвоката. В 1894 закінчив Петерб. технологічний ін-т.

У революц. русі з 1891. Брав участь в організації *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1895 заарештований, 1897—1901 — на засланні в Сх. Сибіру. В 1901 жив у Самарі, де керував іскрівським центром. З 1903 вів парт. роботу в Києві. Входив до Орг. к-ту по скликанню II з'їзду РСДРП, на якому його заочно було обрано членом ЦК. В 1905 — член київ. групи «*Вперёд*», голова страйкового к-ту Пд.-Зх. залізниці. Після Лютневої революції 1917 — член більшовицької фракції Моск. Ради. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції керував відбудовою і розвитком енергогосподарства Москви. З 1919 — голова К-ту держ. споруджень ВРНГ. У 1920 очолив Держ. комісію по електрифікації Росії (ГОЕЛРО). В 1921—30 — голова Держплану СРСР. У 1929—39 — віце-президент АН СРСР. У 1930—32 — голова Головенерго Вищої Ради Нар. Господарства СРСР. У 1932—36—голова К-ту по вищій тех. освіті при ЦВК СРСР, заст. наркома освіти РРФСР. З 1930 — засновник і директор Енергетич. ін-ту АН СРСР. На XIII—XVII з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б). Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Автор багатьох наук. праць з питань енергетики, спогадів про Леніна, а також кількох революц. пісень. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами.

КРЖИ́ЖИК (Křižik) Франтішек (8.VII 1847, м. Планіце, Чехія — 22.I 1941, Прага) — чес. електротехнік і винахідник. Вчився у Празькому політех. ін-ті. Створив (1873) оригінальну систему залізнич. сигналізації і блокування. Винайшов (1880) диференціальну електр. дугову лампу, автом. регулятор до неї. Керував спорудженням першої в країні електростанції в м. Жижкові (1888), трамвайної колії в Празі (1891), міжміської електр. з-ці Табор — Бехіне (1903).

КРИВА́ КО́СА — піщана коса на пн. узбережжі Азовського м., у межах Донецької обл. УРСР. Довж. майже 10 км, шир. у найвужчій частині до 100 м. На К. к.— смт Сєдове (місце народження рос. мореплавця Г. Я. *Сєдова*).

КРИВА́ВА ПО́МСТА — звичай мститися вбивством за образу, вбивство, шкоду тощо, заподіяну сородичеві. Виникла і була розповсюджена за первіснообщинного ладу. З утворенням *держави* К. п. було значно обмежено; одночасно розвивалася система к о м п о з и ц і й — матеріальної винагороди за шкоду. На тер. СРСР існувала у деяких народів Кавказу, Серед. Азії. У зв'язку з соціалістич. перетвореннями практично ліквідована.

«КРИВА́ВА СЕРЕДА́» — розправа польс. бурж. уряду з учасниками демонстрації у м. Стриї 31.III 1926. Див. *Стрийський розстріл 1926*.

«КРИВА́ВЕ ЗАКОНОДА́ВСТВО ПРО́ТИ ЕКСПРОПРІЙО́ВАНИХ» — назва, яку дав К. Маркс у творі «Капітал» (т. 1, глава 24) законам проти бродяг і жебраків, виданим у Англії в кін. 15—16 ст. Ці закони встановлювали жорстоке покарання для осіб, обвинувачених у бродяжництві. Гол. жертвами репресій ставали селяни, яких зганяли з землі під час *огороджування*. Не припиняючи зростання пауперизму та бродяжництва, ці закони були спрямовані на придушення опору зігнаних з землі селян і приневолювали їх до праці на будь-яких умовах. Аналогічні закони були також в інших країнах, що ставали на капіталістичний шлях у 16—18 століттях (Нідерланди, Франція).

«КРИВБАСРУДА́» — виробниче об'єднання по видобуванню залізної руди *Криворізького залізорудного басейну* підземним способом. Утворена 1973 на базі трестів «Ленінруда» і «Дзержинськруда». До складу об'єднання входять 10 рудників, на яких щороку видобувають бл. 40 млн. т руди. «К.» — високомеханізоване підприємство, оснащене сучас. технікою; впроваджено прогресивні системи розробки руди (підповерхове й поверхове обвалювання, здвоєні поверхи, висаджування масиву за допомогою глибоких свердловин тощо). Рудник ім. Ф. Е. Дзержинського нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966), рудник ім. В. І. Леніна — орденом «Знак Пошани» (1976).

П. Ю. Константинов.

КРИВЕ́ О́ЗЕРО — селище міського типу Микол. обл. УРСР, райцентр, на р. Кодимі (прит. Пд. Бугу), за 18 км від залізнич. ст. Любашівка. 12 тис. ж. (1979). Засн. в 50-х рр. 18 ст. В 1905—07 у К. О. відбулися сел. заворушення і страйки с.-г. робітників. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. О. (2.VIII 1941—29.III 1944) в районі діяли підпільні парт. групи і партизанський загін «Буревісник». З 1970 К. О.— с-ще міськ. типу. У К. О.— харчосмакова ф-ка, мол. і комбікормовий з-ди, харч. комбінат, цех первомайської швейної ф-ки «Іскра», птахоінкубаторна станція, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури, 5 клубів, кінотеатр, 6 бібліотек.

КРИВЕ́НКО Михайло Ілліч (н. 10.V 1921, с. Новокормиха, тепер Вовчихинського р-ну Алт. кр.) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1977). Член КПРС з 1958. В 1944—50 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. *Костецького* та А. *Петрицького*. Автор картин на істор. тематику: «Їхав козак на війоньку...» (1954), «В. І. Ленін у сім'ї робітника», «Земля» (обидві — 1957), «За ленінським мандатом», «Мати» (обидві — 1967), «Новий світ» (1971), «Рідна земля» (1972), «Спогади про Малу Землю» (1975), «Повернення. Вересень 1917 р.» (1977). Більшість творів К. зберігається в ДМУОМ. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

КРИВИЙ БРУС в о п о р і м а т е р і а л і в — брус (стрижень), що його вісь є кривою лінією. Центр ваги поперечного перерізу К. б. завжди лежить на осі бруса, перпендикулярній до площини перерізу. Розрізняють К. б.: малої і великої кривини ($R > 5h$ і $R \leqslant 5h$, де R — радіус кривини осі бруса; h — висота поперечного перерізу); плоскі (вісь — плоска крива) і просторові (вісь — просторова крива); з постійним і змінним поперечним перерізом. Розрахунок К. б. малої кривини виконують за формулами для прямого бруса (див. *Згин* в опорі матеріалів). Для К. б. (мал.) великої кривини з поздовжньою площиною симетрії, в якій діють зовн навантаження, нормальні напруження (σ) визначають за формулою: $\sigma = \frac{My}{S_z r} + \frac{N}{F}$, де M — згинальний момент в поперечному перерізі; y — віддаль від нейтральної осі z до розглядуваного волокна; r — радіус кривини волокна; S_z — статичний момент площі перерізу F відносно нейтральної осі; N — поздовжня сила. Поняттям «К. б.» користуються при розрахунках арок, оболонок, гаків підйомних кранів, ланок ланцюгів, лопаток вентиляторів тощо. Див. також *Складний опір*.

Г. В. Ісаханов.

КРИВИЙ РІГ — місто обласного підпорядкування Дніпропетровської обл. УРСР, райцентр. Розташований у верхів'ї р. Інгульця при впадінні в нього Саксагані Залізнич. вузол. 650 тис. ж. (1979). Поділяється на 6 міськ. районів. У 18 ст. К. Р.— велике козац. поселення. З 1881 почалася пром. розробка заліз. руд. У 1899, 1905, 1910—14 в К. Р. відбулися робітн. страйки. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. Р. (14. VIII 1941—22—23.II 1944) в місті діяли підпільні міськком партії, парт. і комсомольські орг-ції. К. Р.— значний індустріальний і культур. центр України. Він є центром *Криворізького залізорудного басейну*. Об'єднання по підземному добуванню заліз. руди «Кривбасруда» об'єднує 10 рудоуправлінь, до складу яких входять 24 шахти, зокрема «Гігант - Глибока», ім. В. І. Леніна, Гвардійська, а також *Північний гірничо-збагачувальний комбінат* імені Ком-

М. І. Кривенко. «Їхав козак на війоньку...». 1954. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

С. І. Кретов.

М. М. Кречко.

Г. М. Кржижановський.

М. І. Кривенко.

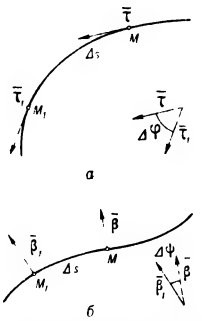

До визначення **кривини** плоскої кривої (*а*) і скруту просторової кривої (*б*): $\bar{\tau}$ і $\bar{\tau}_1$ ($\bar{\beta}$ і $\bar{\beta}_1$) — одиничні вектори дотичних (бінормалей) у точках M і M_1 відповідно.

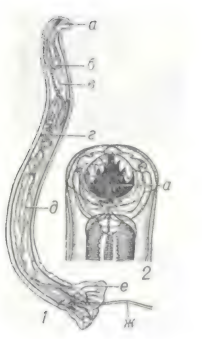

Кривоголовки: *1* — два надцятипалої кишки: *а* — ротова порожнина; *б* — стравохід; *в* — середня кишка; *г* — сім'яник; *д* — сім'явивідний канал; *е* — статева сумка; *ж* — спікули; *2* — собача (головний відділ паразита): *а* — ротова порожнина з зубами.

самолу України, *Центральний гірничо-збагачувальний комбінат* імені 50-річчя Радянської України, *Південний гірничо-збагачувальний комбінат* імені XXV з'їзду КПРС, *Новокриворізький гірничо-збагачувальний комбінат* імені Ленінського Комсомолу та *Інгулецький гірничо-збагачувальний комбінат* імені 50-річчя СРСР. Значно розвинуті металург. (*Криворізький металургійний завод* імені В. І. Леніна), маш.-буд. і металообробна (*криворізький завод гірничого устаткування «Комуніст»*, Центральний, Дзержинський та Ленінський рудоремонтні заводи та ін.), енергетична (Криворізька ДРЕС-2), коксохімічна (*Криворізький коксохімічний завод* імені Д. С Коротченка) промисловість. Зростає промисловість буд. матеріалів (цем. з-д, об'єднання «Криворіжзалізобетон», домобуд. комбінат). Підприємства легкої (вовнопрядильна, взут., швейна ф-ки), харч. (м'ясокомбінат, молочні й хлібні з-ди) та деревообр пром-сті. В К. Р.— 7 науково-дослідних і проектно-конструкторських ін-тів; *Криворізький гірничорудний інститут* і *Криворізький педагогічний інститут*, філіал Київ. ін-ту нар. г-ва, вечірній ф-т Дніпроп. металург. ін-ту; 17 серед. спец. навч. закладів (у т. ч. гірничий, рудничної автоматики, гірничої електромеханіки, політех., гірничо-екон., буд. технікуми, авіац. тех. уч-ще цивільної авіації та ін.), 18 профес.-тех. уч-щ, 142 заг.-осв., 24 муз., 3 художні і 12 спортивних шкіл, 57 мед. закладів, у т. ч. 13 лікарень; 13 профілакторіїв-санаторіїв, *Криворізький російський музично-драматичний театр* імені Т Г. Шевченка і ляльковий театр, філіал Дніпроп. обл. філармонії, цирк, 50 палаців культури і клубів, 16 кінотеатрів, 7 палаців спорту, 48 б-к; музеї — *Криворізький історико-краєзнавчий музей* та революц., бойової і трудової слави з-ду гірничого устаткування. За рад. часу К. Р. інтенсивно забудовується: соцмістечко (1929, арх. В. Заболотний), Будинок-Комуна (1931, арх. В. Троценко), Клуб ділових зустрічей (тепер Палац піонерів, 1929—31, архітектори П. Юрченко, І. Каракіс); Рос. муз.-драм. театр ім. Т. Г. Шевченка (1949—54, арх. В. Зуєв), Палац культури металургів (1952—54, арх. К. Барташевич), гірничорудний ін-т (1960—64, арх. В. Михайлов), цирк (1968—72, архітектори Г. Наприєнко, С. Гельфер), ін-т «Гіпрорудмаш» (1972, арх. Д. Лівшиць). Пам'ятники: В. І. Леніну (1957, скульптори А. Білостоцький та Е. Фрідман, арх. Г. Мельничук), воїнам-визволителям (1968, скульптори Є. Горбань, Б. Климушко, М. Красотін, художник І. Лось, архітектори М. Лалько, В. Савельєв).

Літ.: Кривому Рогу 200. Днепропетровск, 1975.

КРИВИ́Й ТОРЕ́ЦЬ — річка в Українській РСР, у межах Донец. обл., права притока Казенного Торця (бас. Сіверського Дінця). Довж. 88 км, площа бас. 1590 км². Має рівнинний характер. Живлення дощове й снігове. Використовують для тех. водопостачання й зрошування. На К. Т.— м. *Костянтинівка*, в гирлі — м. *Дружківка*.

КРИВИ́НА — величина, яка характеризує ступінь відхилення геометричних об'єктів (кривих, поверхонь тощо) від образів простішого типу. Так, К. плоскої кривої характеризує ступінь відхилення її від прямої, а К. поверхні — від площини. К. кривої в точці M наз. *границя* відношення кута між дотичними в точках M і M_1 до довжини дуги MM_1, коли точка M_1 наближається до точки M (мал., *а*): $k = \lim_{\Delta s \to 0} \frac{\Delta\varphi}{\Delta s} = \frac{d\varphi}{ds}$.

Якщо крива задана рівн. $y = f(x)$, то К. обчислюють за формулою: $k = \frac{\pm y''}{[1+(y')^2]^{3/2}}$. Величина, обернена до К., наз. радіусом К. В кожній точці кривої можна побудувати *стичне коло* (коло К.); К. цього кола є К. кривої в даній точці, а центр його наз. центром К. кривої в цій точці. Залежність між К. і довжиною дуги $k = k(s)$ наз. натуральним рівнянням кривої, воно визначає форму й розміри кривої.

Для характеристики просторової кривої, крім К., запроваджують скрут (другу К.) — границю відношення кута повороту бінормалі (див. *Нормаль, Тріедр*) на дузі, що стягується до даної точки, до довжини цієї дуги (мал., *б*):

$$\varkappa = \lim_{\Delta s \to 0} \frac{\Delta\psi}{\Delta s} = \frac{d\psi}{ds}.$$

Форма й розміри просторової кривої визначаються двома натуральними рівняннями: $k = k(s)$ і $\varkappa = \varkappa(s)$.

При дослідженні К. поверхні будують її нормальні перерізи (перерізи, що проходять через нормаль до цієї поверхні). Найбільша й найменша з К. цих перерізів в одній точці наз. головними кривинами в цій точці. Використовуючи гол. К., знаходять *повну кривину* K і *середню кривину* H. Якщо $K = H = 0$ у всіх точках поверхні, то вона є площиною. Поняття К. відіграє важливу роль при геом. дослідженнях і застосовується в фізиці і техніці. *О. А. Борисенко.*

КРИВИ́ЦЬКА Леся (Олександра) Сергіївна [н. 4 (16).I 1899, Чигирин, тепер Черкас. обл.] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1954). Акторську діяльність почала 1916 в трупі Пронського. В 1918 вступила до театру М. Садовського, з яким виїхала на Зх. Україну. В 1919—44 працювала в західноукраїнських трупах, 1944—73 — у Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької. Ролі: Софія («Безталанна» Карпенка-Карого), Анна, Предслава («Украдене щастя», «Сон князя Святослава» Франка), Помикевичева («Човен хитається» Галана), Ольга («Три сестри» Чехова), Любов Ярова (в однойменній п'єсі Треньова), леді Мільферд («Підступність і кохання» Шіллера). Нагороджена орденом Леніна, медалями.

Тв.: Повість про моє життя. К., 1965.

КРИВИЧІ́ — одне із сх.-слов'янських племен (союзів племен) 6—9 ст., згадуваних у давньорус. літописах. Жили у верхів'ях Дніпра, Зх. Двіни, Волги та в пд. частині басейну Чудського оз. В кін. 9 ст. земля К. ввійшла до складу *Київської Русі*. Осн. заняття К.— землеробство, а також скотарство й ремесла (залізоробне, ковальське, ювелірне та ін.). На землях К. утворилися Смоленське і Полоцьке князівства, а пн.-зх. частина їхньої території ввійшла до володінь Новгорода. Останній раз К. згадуються в літописах від 1162.

КРИВОГЛА́З Михайло Олександрович (н. 18.V 1929, Київ) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Закінчив Київ. ун-т (1950). З 1951 працює в Ін-ті металофізики АН УРСР (з 1964 — зав. відділом). Осн. наук. праці — з теорії твердого тіла. Розвинув повну кінематичну теорію розсіяння рентгенівського проміння і нейтронів неідеальними кристалами. Запровадив поняття про флуктуонні стани електронів у невпорядкованих системах і побудував теорію флуктуонів. Держ. премія УРСР, 1978.

КРИВОГОЛО́ВКА, анкілостома (Ankilostoma) — рід червів класу *нематод*. Паразитують в кишечнику людини та тварин. Пошир. на всіх материках, перев. в тропіч. і субтропіч. країнах; в СРСР— на Далекому Сході, в Закавказзі, частково в Серед. Азії. Найвідоміші — К. дванадцятипалої кишки (A. duodenale), довж. до 8—13 мм, паразитує в дванадцятипалій кишці людини, і К. собача (A. caninum), довж. до 21 мм, паразитує в тонкому кишечнику собак, котів, лисиць та ін. м'ясоїдних, спричинюючи анкілостомоз (див. *Анкілостомідози*). Для К. характерна наявність в ротовій капсулі хітинових зубчиків, за допомогою яких вона прикріплюється до слизової оболонки. Живляться кров'ю. Яйця розвиваються у вологому грунті і воді. Зараження відбувається, коли личинки потрапляють у кишечник з їжею чи водою та через шкіру (личинки потрапляють у кровоносні судини і заносяться з кров'ю у легені, звідти по дихальних шляхах — в ротову порожнину і в тонкий кишечник, де досягають статевої зрілості). *В. П. Коваль.*

Кривий Ріг. В одному з нових районів міста.

КРИВОЛІНІЙНІ ІНТЕГРАЛИ — інтеграли від функції, визначеної на кривій у площині або в просторі. Розрізняють К. і. першого і другого типу.

Нехай функція $f(x, y)$ задана на кривій $\Gamma = \{(x, y): x = \varphi(t), y = \psi(t), a \leqslant t \leqslant b\}$, причому функції φ і ψ мають неперервні похідні на $[a; b]$. Розіб'ємо Γ на n частин γ_i $(i = 1, 2, \ldots, n)$ з довж. $s(\gamma_i)$ і на кожній частині візьмемо довільну точку (x_i, y_i) (мал., 1). Якщо при $\max\{s(\gamma_1), s(\gamma_2), \ldots, s(\gamma_n)\} \to 0$ інтегральні суми (аналогічні до інтегральних сум для інтеграла по відрізку, див. *Інтегральне числення*)

$$\sum_{i=1}^{n} f(x_i, y_i)\, s(\gamma_i)$$

збігаються до *границі*, що не залежить від вибору точок $\{(x_i, y_i)\}$, то ця границя наз. К. і. п е р ш о г о т и п у. Для неперервної на Γ функції f цей К. і. існує й обчислюється за формулою

$$\int_{\Gamma} f(x, y)\, ds = \int_{a}^{b} f(\varphi(t), \psi(t)) \times$$

$$\times \sqrt{[\varphi'(t)]^2 + [\psi'(t)]^2}\, dt.$$

Нехай вектор-функція $\vec{f}(x, y) = (P(x, y), Q(x, y))$ задана на кривій $\Gamma = \{\vec{r}(t) = (\varphi(t), \psi(t)), a \leqslant t \leqslant b\}$. Розіб'ємо відрізок $[a; b]$ на n частин точками $a = t_0 < t_1 < \ldots < t_n = b$. Внаслідок цього крива Γ розбивається на n частин $\gamma_i = \{\vec{r}(t), t_{i-1} \leqslant t \leqslant t_i, i = 1, 2, \ldots, n\}$ (мал. , 2). На кожній частині γ_i візьмемо довільну точку (x_i, y_i). Якщо при

$$\max\{t_1 - t_0, t_2 - t_1, \ldots, t_n - t_{n-1}\} \to 0$$

інтегральні суми

$$\sum_{i=1}^{n} \vec{f}(x_i, y_i)\,[\vec{r}(t_i) - \vec{r}(t_{i-1})]$$

мають границю, що не залежить від вибору точок $\{(x_i, y_i)\}$, то ця границя наз. К. і. д р у г о г о т и п у. Для неперервних на Γ функцій P і Q цей К. і. існує й обчислюється за формулою

$$\int_{\Gamma} \vec{f} \cdot d\vec{r} = \int_{\Gamma} P(x, y)\, dx + Q(x, y)\, dy =$$

$$= \int_{a}^{b} [P\varphi'(t) + Q\psi'(t)]\, dt.$$

Зв'язок між К. і. і *кратними інтегралами* виражається *Гріна формулами*, між К. і. і *поверхневими інтегралами — Стокса формулою*. Використовуючи К. і. першого типу, обчислюють маси кривих із змінною густиною, координати центра ваги (маси) кривої тощо; використовуючи К. і. другого типу, обчислюють роботу, що витрачається на переміщення матеріальної точки вздовж кривої Γ в силовому полі $\vec{f}$, та ін. величини. *Літ.* див. до ст. *Кратні інтеграли*.

А. Я. Дороговцев.

КРИВОНІС (Перебийніс, Вільшанський) Максим (р. н. невід.— п. листопад 1648) — полковник Запорізького війська, один із найближчих сподвижників Б. Хмельницького, герой *визвольної війни українського народу 1648—54*. Прославився ще в 30—40-х рр. 17 ст. під час походів козаків проти Крим. ханства і султан. Туреччини. З початком нар.-визвольної війни К. очолював козац. загони в *Жовтоводській битві 1648, Корсунській битві 1648, Пилявецькій битві 1648*. Призначений черкаським полковником, К. відзначився у визволенні Лівобережної України. Визначна роль належить К. і в розгортанні нар.-визвольної боротьби на Правобережжі. К.— учасник визвольного походу повстанських військ у Галичину. Керовані К. козаки під час облоги Львова у вересні — жовтні 1648 здобули Високий Замок. Помер К. від чуми під час облоги Замостя.

Літ.: Полухін Л. К. Максим Кривоніс — герой визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. К., 1952; Лола А. П. Максим Кривоніс. К., 1957.

В. А. Смолій.

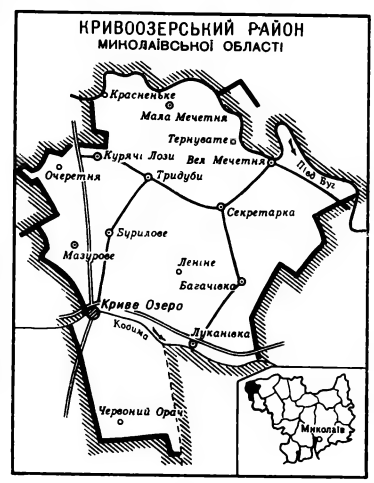

КРИВОНО́С Петро Федорович [н. 30.VI (12.VII) 1910, м. Феодосія — 19.X 1980, Київ] — ініціатор стахановського руху на залізничному транспорті, Герой Соціалістичної Праці (1943). Член КПРС з 1929. В 1935, працюючи машиністом у депо ст. Слов'янськ, досяг небувалого на той час використання потужності локомотива. З 1937 К. працював нач. депо Слов'янськ, нач. Пд.-Донецької, пізніше Пн.-Донецької з-ць, з 1946 — нач. округу з-ць. У 1953 закінчив Моск. електромеханічний ін-т інженерів залізнич. транспорту. З того часу був нач. *Південно-Західної залізниці*. Автор кн. «Комплексне використання залізничного, автомобільного і водного транспорту» (1960) та ін. Делегат XXII—XXV з'їздів КПРС. На XIV—XVI, XVIII—XXV з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1—5-го скликань, Верховної Ради УРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, ін. орденами, медалями.

В. П. Печерога.

Крива інтегрування для **криволінійних інтегралів** першого (1) і другого (2) типів.

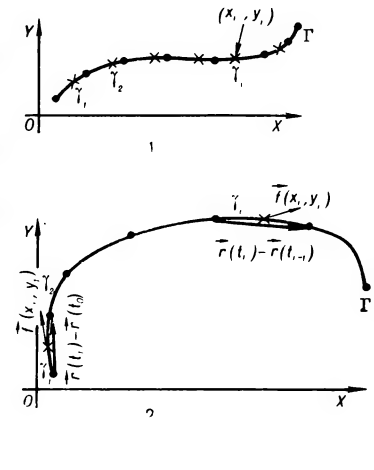

КРИВООЗЕ́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Микол. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 34,4 тис. чол. (1979). У районі — 26 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Криве Озеро*. Рельєф району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: граніти, піски, глини. Річки — *Південний Буг* (на пн. межі району) і його прит. *Кодима*. Грунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства: кривоозерські харчосмакова ф-ка, мол. з-д, харч. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Криве Озеро) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 70 тис. га, у т. ч. орні землі — 61,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Скотарство, свинарство, вівчарство, шовківництво. У К. р.— 14 колгоспів, райсільгосптехніка. Автошляхів — 229 км, у т. ч. з твердим покриттям — 159 км. У районі — 28 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 32 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні. 11 будинків культури, 15 клубів, кінотеатр, 34 кіноустановки, 28 б-к. У К. р. видається газ. «Заповіти Леніна» (з 1931).

С. П. Швець.

КРИВОРІЗЬКА ДРЕС-2 імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — потужна теплова електростанція. Розташована в смт Зеленодольську Апостолівського району Дніпроп. обл. Буд-во почато 1961. Перший енергоблок введено в дію 1965; останній — 1973. Встановлена потужність ДРЕС — 3 млн. кВт (10 енергоблоків по 300 тис. кВт кожний). Середньорічне виробн. електроенергії — 20 млрд. кВт · год. К. ДРЕС-2 — найбільша теплова електростанція світу, яка працює на твердому паливі. Всі осн. технологічні процеси повністю автоматизовано і механізовано. К. ДРЕС-2 входить до складу Єдиної енерг. системи Європ. частини СРСР. К. ДРЕС-2 нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976).

І. І. Голосенко

КРИВОРІЗЬКИЙ ГІРНИЧОРУДНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної ос-

Л. С. Кривицька.

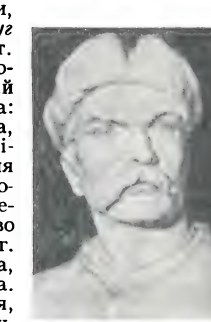

М. Кривоніс.

П. Ф. Кривонос.

КРИВОРІЗЬКИЙ ЗАВОД ГІРНИЧОГО УСТАТКУВАННЯ «КОМУНІСТ»

М. М. Криворучко.

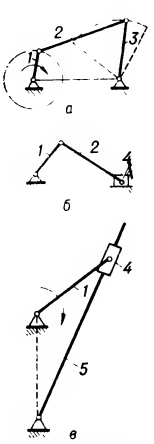

Плоскі **кривошипні механізми:**
а — кривошипно-коромисловий;
б — кривошипно-повзунний;
в — кривошипно-кулісний;
1 — кривошип;
2 — шатун;
3 — коромисло;
4 — повзун;
5 — куліса.

віти УРСР. Засн. 1922 як вечірній гірничий технікум, з 1929 — вечірній гірничий інститут, з 1932 — гірничорудний інститут. В К. г. і. (1980) ф-ти: гірничий, маркшейдерсько-шахтобудівний, геолого-збагачувальний, механіко-машинобудівний, електротехнічний, будівельний; вечірні ф-ти — гірничий, електротехнічний, будівельний; заочний загальнотехнічний; є підготовче відділення, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1980) 720 тис. одиниць зберігання. В К. г. і. навчається (1980) бл. 9 тис. студентів. За час існування в інституті підготовлено бл. 25 тис. спеціалістів. К. г. і. нагороджено (1972) орденом Трудового Червоного Прапора.

Ю. П. Астаф'єв.

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ ЗАВО́Д ГІРНИ́ЧОГО УСТАТКУВА́ННЯ «КОМУНІ́СТ» — підприємство важкого машинобудування. Розташований в м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Засн. 1923 як ремонтні майстерні на базі чавуноливарного з-ду, збудованого 1892. У 1930 ці майстерні наз. Центр. мех. майстернями Криворіжжя, а з 1937 їх перетворено на К. з. г. у., і йому присвоєно назву «Комуніст». З-д першим у країні освоїв виробн. ряду гірничих машин, які раніше імпортували. На поч. Великої Вітчизн. війни устаткування з-ду було евакуйовано на Урал. Відбудова підприємства почалася 1944. За післявоєнні роки з-д реконструйовано на новій тех. базі. К. з. г. у. «К.» виготовляє ручні, телескопні й колонкові перфоратори, бурові верстати підземного глибокого буріння і для відкритих гірничих робіт, бурові каретки, навантажувальні машини та ін. устаткування для гірничодобувних підприємств. Впроваджуються передові технологічні процеси: обробка деталей на верстатах з числовим програмним керуванням, електрогідравлічне очищення лиття, електроімпульсна обробка штампів тощо.

М. П. Пилипенко.

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ ЗАЛІЗОРУ́ДНИЙ БАСЕ́ЙН — один з найбільших у світі басейнів з покладами багатих залізних руд. Розташований у пд.-зх. частині Дніпроп. обл. УРСР, у бас. р. Інгульця. Простягається вузькою смугою (2—7 км) з Пн. на Пд. більш як на 100 км. Площа близько 300 км².

Пром. запаси заліз. руд становлять бл. 16 млрд. т (1979). Безпосереднім продовженням К.з. б. на Пн. є *Кременчуцький залізорудний район*. Разом з рудними районами Запоріз., Кіровогр. і Полтав. областей К. з. б. об'єднується у велику залізорудну провінцію, т. з. Великий Кривий Ріг. У геоструктурному відношенні К. з. б.— *синкліноpій*, розташований у центр. частині *Українського щита*. В геол. будові басейну беруть участь магматичні й метаморфічні породи *докембрію* (граніти, гнейси, кварцити, джеспіліти, сланці тощо), перекриті осадочними відкладами палеогенового, неогенового й антропогенового віків, заг. потужністю до 80 м. Поклади заліз. руд пов'язані з метаморфічними породами т. з. криворізької серії протерозою (див. *Протерозойська ера і група*). Залізорудні родовища К. з. б. належать до генетичного класу метаморфогенних родовищ, їх поділяють на два підкласи: метаморфічні й метаморфізовані родовища. До підкласу метаморфічних родовищ входять родовища багатих заліз. руд, представлені складними покладами серед порід унікальних залізисто-кремнистих формацій докембрію (залізисті кварцити, джеспіліти, залізисті

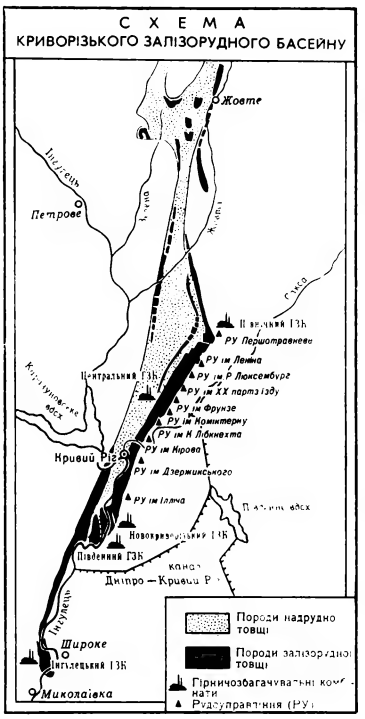

роговики). У межах басейну налічують бл. 300 рудних покладів, які відрізняються між собою за розмірами, формою та умовами залягання. Найпоширеніші стовпоподібні поклади, є також пластоподібні й штокоподібні поклади, неправильної форми рудні тіла. За мінеральним складом багаті руди поділяють на магнетитові, мартитові, гематито-мартитові, мартит-дисперсногематитові й дисперсногематитові. Найпоширеніші мартитові руди (понад 80% усіх запасів басейну). Вміст заліза в мартитових і гематито-мартитових рудах становить пересічно 60—62%, у мартит-дисперсногематитових — 55—60%, у дисперсногематитових — 50—55%. Багаті руди Криворізького залізорудного басейну характеризуються незначним вмістом (соті частини процентів) шкідливих домішок — сірки, фосфору, миш'яку. Вміст кремнезему в них становить 1—10%. До підкласу метаморфізованих родовищ, що мають магнетитовий склад, належать родовища бідних заліз. руд. Ці руди представлені пластами *залізистих кварцитів* (джеспілітів, залізистих роговиків), що мають велику протяжність і заглиблюються до кількох сотень метрів і навіть до кількох кілометрів. Ці руди бідні на залізо (пересічно 20—28%) і потребують збагачування (див. *Збагачування корисних копалин*). Осн. пром. значення у К. з. б. мають неокислені бідні заліз. руди.

В осадочних відкладах кайнозойського віку, магматичних і метаморфічних породах докембрію є кілька водоносних горизонтів, які створюють ускладнення при проходженні шахт, зумовлюють виникнення *зсувів* при відкритих розробках.

Перші розробки руд К. з. б. відомі з часів *скіфів* (6—2 ст. до н. е.). Пром. освоєння заліз. руд К. з. б. почалося у 2-й пол. 19 ст., коли було засновано Акціонерне т-во криворізьких заліз. руд. Багаті руди розробляють шахтним способом. Діє 10 рудників виробничого об'єднання «*Кривбасруда*». Для добування й збагачення бідних руд — залізистих кварцитів споруджено 5 гірничо-збагачувальних комбінатів, які об'єднують 9 кар'єрів. К. з. б.— осн. сировинна база чорної металургії СРСР, зокрема України; заліз. руду басейну вивозять також у соціалістичні країни Європи. Велике значення для водопостачання Криворізького залізорудного басейну має *Дніпро—Кривий Ріг канал*.

Літ.: Барбот-де-Марни Н. Геологический очерк Херсонской губернии. СПБ, 1869; Семененко Н. П. Структура рудных полей Криворожских железорудных месторождений. т. 1. К., 1946; Генезис железных руд Криворожского бассейна. К., 1959; Геология криворожских железорудных месторождений, т. 1—2. К., 1962; Рудные месторождения СССР, т. 1—3. М., 1978.

В. В. Решетняк.

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ ІСТО́РИКО-КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1960, експозицію відкрито 1968. Музей має відділи: природи, дореволюційного минулого, історії рад. суспільства, образотворчого мистецтва й етнографії. В музеї — понад 16 тис. експонатів осн. фонду (1980). Експозиція музею розповідає про природу, історію краю з найдавніших часів до наших днів. Матеріали з історії рад. суспільства відображають участь трудящих Криворіжжя у Великій Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війні, Великій Вітчизн. війні (зокрема діорама «Визволення Кривого Рога від німецько-фашистських загарбників», 1969).

В. І. Черниш.

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ КОКСОХІМІ́ЧНИЙ ЗАВО́Д імені Д. С. Коротченка — підприємство чорної металургії. Розташований в м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Буд-во почато 1932. Першу продукцію одержано 1936. В роки Великої Вітчизн. війни споруди з-ду були зруйновані нім.-фашист. загарбниками. Після відбудови підприємства перший кокс одержано 1949. На К. к. з. (1980) діє 10 коксових батарей, цехи — вуглепідготовчий, уловлювання хім. продуктів з коксового газу, сіркоочищення з виробн. сірчаної к-ти; рем. та енерг. служби. Осн. продукція: кокс, коксовий газ, хім. продукти коксування. На підприємстві встановлено сучас. високопродуктивні агрегати, широко застосовуються ме-

ханізація і автоматизація виробничих процесів. *В. Ф. Кришгоп.*

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ЗАВО́Д імені В. І. Леніна, «Криворіжсталь» — підприємство чорної металургії. Розташований в м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Буд-во почато 1931 на базі великих покладів залізних руд *Криворізького залізорудного басейну*. В 1934 стала до ладу перша доменна піч. До Великої Вітчизн. війни на з-ді було 3 доменні печі, бесемерівський цех у складі двох конверторів, 2 коксові батареї, енерг. і мех. г-во. Під час окупації міста споруди з-ду повністю зруйнували нім.-фашист. загарбники; осн. устаткування завчасно евакуйовано на Урал. За післявоєнні роки підприємство поряд з відбудовою докорінно реконструйовано і значно розширено. Введено в дію ряд нових цехів і потужних металург. агрегатів. На з-ді діють (1980): агломераційна ф-ка, 9 доменних печей, мартенівський, 2 киснево-конвертерні цехи, 3 блюмінги з безперервно-заготовчими станами, 10 сортопрокатних станів. Осн. продукція: чавун, сталь, прокат (штрипс, катаний дріт, кутик, арматурна, кругла і квадратна сталь), виливниці для металургії тощо. За обсягом виробн. чавуну з-д посідає 1-е місце, а за обсягом виробн. сталі і прокату — 2-е місце в Рад. Союзі (після *Магнітогорського металургійного комбінату* імені В. І. Леніна). Виробн. організовано на базі найновіших досягнень науки і техніки. Діють заводський електронно-обчислювальний центр, автоматизована система управління виробництвом. «Криворіжсталь» нагороджено орденом Леніна (1971) і орденом Трудового Червоного Прапора (1939). *М. О. Гуров.*

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1930 як ін-т профес. освіти; 1933 перейменовано на пед. ін-т. З 1938 по 1952 при К. п. і. працював учительський ін-т. У 1979/80 навч. р. в ін-ті було 6 ф-тів: фіз.-матем., природничий, муз.-пед., підготовки вчителів поч. класів, підготовки вчителів заг.-тех. дисциплін і праці та худож.-графіч., на яких навчалося 3750 студентів, зокрема на денному відділенні — 2320. При вузі діють заочне й підготовче відділення; бот. сад, планетарій, б-ка (300 тис. одиниць зберігання). За час існування в ін-ті підготовлено 12,5 тис. спеціалістів. *Т. А. Клевцов.*

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1925. Площа 1,4 тис. км². Нас. 46,1 тис. чол. (1979). У районі — 90 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кривий Ріг*. Поверхня району рівнинна, подекуди розчленована ярами і балками. Осн. корисна копалина — залізна руда (*Криворізький залізорудний басейн*). Річки — *Інгулець* та його притоки *Саксагань*, Боковенька та ін. В межах району — Карачуновське та Південне водосховища, його тер. проходить *Дніпро — Кривий Ріг канал*. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Кривий Ріг. Найбільші підприємства у районі — Христофорівський з-д вогнетривких блоків і бетонів, криворізькі комбінати хлібопродуктів № 1 і № 2, Радушненське хлібоприймальне підприємство. 5 будинків побуту. С. г. спеціалізується на виробн. м'яса, молока, яєць, вирощуванні овочевих, зернових (озима пшениця, ячмінь, кукурудза)

та кормових культур. Площа с.-г. угідь 1979 становила 103,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 90,9 тис. га. Зрошується 18,4 тис. га. У К. р.— 19 радгоспів, у т. ч. птахорадгосп, держ. племінний завод, держ. племінний птахозавод, птахофабрика; райсільгосптехніка. Залізничні станції: Гейківка, Коломойцеве, Мусіївка, Радушна. Автошляхів — 360 км, у т. ч. з твердим покриттям — 330 км. У районі — 27 заг.-осв. та музична школи, 50 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; туберкульозний санаторій. 18 будинків культури, 18 клубів, 45 кіноустановок, 33 б-ки. У К. р. видається газ. «Сільський трудівник» (з 1939). *Ф. П. Коваленко.*

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Т. Г. Шевченка. Засн. 1935 як Дніпроп. пересувний робітничо-колгоспний театр, з 1937 — в Дніпродзержинську. В роки Великої Вітчизн. війни працював у Леніногорську, Гур'єві (Каз. РСР), 1944 театр повернувся в Дніпродзержинськ, в 1949 переведений в Кривий Ріг (з 1967 — Муз.-драм. театр). У репертуарі театру — твори класичної і сучас. рос. («Безприданниця» О. Островського, «Ревізор», «Одруження» М. Гоголя, «Вороги» Горького. «Провінційні анекдоти» Вампілова) і укр. («Коли мертві оживають» І. Рачади) драматургії, п'єси авторів братніх республік (А. Макайонка, М. Каріма), а також зарубіжних авторів (Софокла, Кальдерона), оперети рад. і зарубіжних композиторів (О. Сандлера, І. Дунаєвського, І. Кальмана, Ф. Легара, Й. Штрауса, Ф. Лоу та ін.). В театрі працювали: нар. арт. УРСР Б. *Тягно*, засл. діячі мист. УРСР М. *Єсипенко*, Є. *Сахаров*, засл. діяч мист. РРФСР І. Бахметьєв, нар. арт. БРСР Б. Уксусов, нар. арт. Удм. АРСР М. Ісаєв та ін. В складі трупи (1980) — засл. артисти УРСР С. Анненкова, В. Браславський.

Р. М. Ковиліна.

КРИВОРІ́ЗЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1977. В репертуарі театру — «Чарівний фургон» В. Орлова, «Лісовий годинник» Г. Стефанова, «Кіт у чоботях» за Ш. Перро та ін.

КРИВОРУ́ЧКО Микола Миколайович [24.XI (6.XII) 1887—7.VII 1939] — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністичної партії з 1919. Н. в с. Березняках (тепер Смілянського р-ну Черкас. обл.) в сел. сім'ї. В 1917 — на поч. 1918 на чолі червоногвард. загону брав участь у встановленні Рад. влади на Черкащині. В 1918—20, командуючи кав. полком, бригадою і д-зією, був учасником боїв проти нім. окупантів, петлюрівців, денікінців, білополяків на тер. України. Після громадян. війни — командир кав. корпусу, заст. команд. військами Київ та Білорус. особливих військ. округів. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора.

Н. М. Криворучко.

КРИВОРУ́ЧКО Надія Михайлівна (н. 8.VIII 1937, с. Старе Липове, тепер Світловодського р-ну Кіровоград. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1969. З 1957 — доярка, а з 1967 — оператор машинного доїння корів у колгоспі ім. Куйбишева Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Досконале знання технології машинного доїння, годівлі та догляду за тваринами дають можливість К. щороку одержувати високі надої молока. Нагороджена орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1975. *Л. С. Волошко.*

А. М. Кривохижа.

КРИВОХИ́ЖА Анатолій Михайлович (н. 1.XII 1925, Кіровоград)— укр. рад. хореограф, нар. арт. УРСР (з 1973). У 1957 закінчив Омський ін-т фізичної культури. Працював балетмейстером у філармоніях, театрах країни. З 1957 — худож. керівник засл. самодіяльного нар. ансамблю танцю УРСР «*Ятрань*» Будинку культури ім. М. І. Калініна Кіровогр. з-ду тракторних гідроагрегатів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

КРИВОШЕ́ЄВ Андрій Євдокимович [н. 19 (31).VIII 1899, Ростов-на-Дону] — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1956), професор (з 1957). Член КПРС з 1927. Після закінчення (1932) Дніпроп. металург. ін-ту працює в ньому (1941—44 — в Магнітогорському гірничо-металург. ін-ті і на Магнітогорському металург. комбінаті). Осн. праці — з проблем підвищення стійкості

О. П. Кривченя.

і вдосконалення виробн. прокатних валків. Розробив теоретичні основи лиття масивних виробів із сталі та чавуну. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

КРИВОШИ́ПНИЙ МЕХАНІ́ЗМ — механізм, у складі якого є ланка (кривошип або *колінчастий вал*), що обертається навколо нерухомої осі, перетворюючи один вид руху на інший. Розрізняють К. м. плоскі (з рухом всіх ланок у паралельних площинах) та просторові; чотири- та багатоланкові. До найпоширеніших К. м. належать механізми: плоскі кривошипно-повзунні, що перетворюють обертовий рух на рух прямолінійний зворотно-поступальний або навпаки; кривошипно-коромислові, за допомогою яких обертовий рух перетворюється на хитальний, і кривошипно-кулісні (див. також *Кулісний механізм*) — для перетворення рівномірного обертового руху на нерівномірний обертовий, хитальний або зворотно-поступальний. К. м. застосовують у поршневих двигунах, пресах, компресорах тощо. Іл. с. 502.

КРИВОШИ́Я — деформація шиї, що спричиняється до неправильного положення голови. К. буває природженою, як наслідок ураження м'язів шиї та шийного відділу хребта (найчастіше це вади внутрішньоутробного розвитку плоду або родові травми) Характеризується нахилом голови в бік, де стались патологічні порушення, з обмеженням її рухів, асиметрією обличчя, черепа, ключиць, хребта. Існує багато форм природженої К. Набуті К. виникають як наслідок патологічних порушень м'яких тканин шиї (опіки, поранення тощо) або запальних захворювань м'язів, лімфатичних залоз шиї тощо. Лікування консервативне (корегуюча гімнастика, фіксуючі пов'язки тощо) і хірургічне.

К. С. Терновий.

КРИВЧЕ́НЯ Олексій Пилипович [30.VII (12.VIII) 1910, Одеса — 10.III 1974, Москва] — укр. і рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1956). У 1938 закінчив Одес. консерваторію, 1938—49 працював у театрах Ворошиловграда, Дніпропетровська, Новосибірська. З 1949 — соліст Великого театру СРСР. Партії: Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Виборний, Тарас («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба» Лисенка), Черевик («Сорочинський ярмарок» Мусоргського), Ткаченко («Семен Котко» Прокоф'єва), Дон Базіліо («Севільський цирульник» Россіні). Знімався в кіно. Держ. премія СРСР, 1951.

КРИГОЛА́М — судно, що прокладає шлях крізь кригу іншим судам, підтримуючи навігацію у замерзаючих басейнах. Відзначається клиноподібною (з нахилом у підводній частині) формою носової частини, підвищеною міцністю *корпуса судна*, маневреною та легкокерованою *силовою установкою* (гол. двигунами є переважно *дизелі* і *парові турбіни*). Ламає кригу власною вагою, видираючись носом на її окрайку. Розрізняють К. лінійні (або морські) і допоміжні (рейдові, портові). Є також К. озерні і річкові. Лінійні К. проводять каравани суден на велику віддаль у важкій кризі, з їх допомогою досліджують важкодоступні полярні райони. На таких К. є розвідувальні літаки або вертольоти, спеціальне навігаційне устаткування. Допоміжні К. виконують допоміжні функції на невеликих водних ділянках, розчищають шлях для суден на порівняно незначній віддалі. Мор. судна, що самостійно плавають у морях полярних басейнів і прямують за К. в особливо важкій кризі, наз. криголамними. Перший К. сучасного типу було створено (1864) в Росії, пізніше — в Німеччині, США та ін. країнах. Важливу роль в освоєнні Арктики відіграли К. і криголамні судна «Єрмак», «Красін», «Літке», «Сєдов», «Сибіряков», «Москва» та ін. В криголамному флоті СРСР поряд із звичайними вперше почали діяти *атомні криголами*. Вперше також стало до ладу (1979) судно науково-дослідного призначення — криголам «Отто Шмідт». На ньому — 14 лабораторій з *батометрами* та ін. приладами.

Д. Я. Крижанівський. Титульна сторінка видання «Романсы и песни» з першою публікацією пісні «Реве та стогне Дніпр широкий». Одеса. 1886.

КРИЖА́НИЧ (Križanic) Юрій (бл. 1618, Обрх, поблизу Гориці — 12.IX 1683, поблизу Відня) — хорватський історик і філолог; священик. Здобув богословську освіту в Загребі, Болоньї, Римі. Виступав за об'єднання всіх слов. народів у єдину д-ву з центром у Росії. Двічі (1647 і 1659) приїздив до Росії, відвідав Україну. Автор багатьох трактатів з філософії, політ. економії, історіографії, музики. Розвиток суспільства пояснював з позицій *провіденціалізму*. Один з перших піддав критиці літописні легенди про закликання *варягів* на Русь. У ряді політ. статей, зокрема «Описі подорожі від Львова до Москви» (1659), та «Бесіді з Чиркасом» (1659), обстоював необхідність зміцнення зв'язків України з Росією.

КРИЖАНІ́ВСЬКА Інна Іларіонівна (н. 12 (25).VII 1913, м. Черкаси) — укр. рад. терапевт, професор (з 1959), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1944. Закінчила Дніпроп. мед. ін-т (1938). Працювала у вищих учбових закладах асистентом, доцентом, зав. кафедрою, проректором по учбовій роботі, з 1964 — ректор Дніпроп. мед. ін-ту. Праці — з проблем хронічної недостатності кровообігу при нейрогормональних, вітамінних і обмінних порушеннях тощо. Нагороджена орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

КРИЖАНІ́ВСЬКИЙ Богдан Володимирович (24.VIII 1894, Львів — 20.IV 1955, Чернівці) — укр. рад. диригент, композитор, засл. арт. УРСР (з 1943). Член КПРС з 1946. Закінчив Львів. (1916) та Віденську (1918) консерваторії. Один з фундаторів (1920) Укр. театру ім. Ів. Франка, в якому був диригентом до 1926. Працював у 1926—30 та 1934—46 в Харків. театрі ім. Т. Г. Шевченка (до 1935 — «Березіль»), у 1930—34 — в театрах Москви, Ташкента, Владивостока. З 1946 — у Чернівцях. К.— автор оперет музики до вистав, симф., вокально-симф. (поема «Данило Галицький» на текст М. Бажана), камерних творів, пісень, романсів.

Р. Я. Пилипчук.

КРИЖАНІ́ВСЬКИЙ Данило Якович [17 (29).XII 1856, Херсонщина — 14 (26).II 1894, Одеса] — укр. педагог і композитор. У 1878 закінчив Одес. духовну семінарію, 1882 — Новоросійський (в Одесі) ун-т. Писав вокальну, переважно хорову музику. Серед його виданих творів — хорова ода «Пам'ятник» (слова О. Пушкіна, 1887), романс «Я чекаю тебе», пісні «Спи міцно спи», «Чи у полі, чи у борі». Найзначніший твір К.— пісня «Реве та стогне Дніпр широкий» (на текст вступу до поеми Шевченка «Причинна», 1886), яку композитор присвятив М. *Кропивницькому*. Вона стала однією з найпопулярніших укр. нар. пісень.

Літ.: Кауфман Л. О популярных украинских народных песнях и их авторах. М., 1973.

В. С. Мурза.

КРИЖАНІ́ВСЬКИЙ Леонід Андрійович (1873, Київ — 2.XII 1939, там же)—укр. рад. геолог. У 1899 закінчив Київ. ун-т. З 1900 працював у цьому ун-ті і одночасно — в Ін-ті прикладної мінералогії (1928—30 — директор укр. філіалу цього ін-ту). Встановив палеоценовий вік палеогенових відкладів на Сумщині та палеогеновий вік пісковиків узбережжя р. *Норину*. Подав точну кристалографічну та мінералогічну характеристику волин. *топазів*. Досліджував ефузивні гірські породи, зокрема *волиніти*.

КРИЖАНІ́ВСЬКИЙ Степан Андрійович [н. 26. XII 1910 (8.I 1911), с. Новий Буг, тепер місто Микол. обл.] — укр. рад. поет і літературознавець. Член КПРС з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. ін-т професс. освіти (1933). З 1940 — наук. співробітник, в 1949 — 76 — зав. відділом рад. л-ри Ін-ту л-ри імені Т. Г Шевченка АН УРСР. Перші вірші надрукував 1928. Осн. зб. поезій К. присвячені рад. дійсності, комсомолу, партії: «Енергія» (1930), «Моїм ровесникам» (1932), «Повноліття» (1935), «Калиновий міст» (1940), «Гори і долини» (1946), «Срібне весілля» (1957), «Ще не вечір» (1961), «Берізка» (1971) та ін. З 1939 виступає як критик і літературознавець. Праці з питань укр. дожовтневої і рад. л-ри, теорії соціалістичного реалізму. Автор книг про В. Стефаника, Леся Мартовича, А. Тесленка, М. Бажана, М. Рильського, А. Малишка, В. Чумака, І. Кулика. Один із авторів і редакторів «Історії української літератури у восьми томах» (1967—71). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Формула щастя. К., 1970; Максим Рильський. К., 1960; Художні відкриття і літературний процес. К., 1979; Рос. перекл. — Свидетели живые. М., 1962.

А. А. Тростянецький.

КРИЖАЧО́К — білорус. нар. танець. Виконується парами, які розміщуються навхрест. Темп повільний з поступовим прискоренням. Муз. розмір 2/4, 4/4. Поширений на Україні (в областях, що межують з Білорусією), а також у Сх. Польщі.

КРИЖЕ́ВСЬКИЙ Григорій Зіновійович (н. 15.XII 1918, Харків) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1974). Член КПРС з 1946. В 1946—51 навчався в Харків. худож. ін-ті. Твори: «В. І. Ленін у Підмосков'ї» (1951), «Товариш» (1960), «Ярмарок у Косові» (1964), триптих «Невідомому матросові» (1965), «Солдати Одеси» (1967), «Голова» (1969), «Весна» (1971), «Іллічевськ. У порту» (1975), «Ранок у горах» (1978). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КРИ́ЖЕНЬ, крижень звичайний (Anas platyrhynchos) — птах родини *качачих*. Довж. тіла 49—63 см, маса 750—1400 г. У самця голова і верхня частина шиї яскраво-зелені, на шиї біле кільце, на крилі фіолетове «дзеркальце»; самка бурувата. Поши́р. в Європі, Азії (крім Пд.), Пн. Америці. В СРСР, зокрема в УРСР,— скрізь на водоймах, взимку відлітає на Пд.; частина може залишатись зимувати на ополонках. Гнізда мостить на купинах, плавнях, у траві, в дуплах і т. п. Кладку з 8—12 зеленуватих яєць самка насиджує 26—28 днів. Живиться зеленими частинами і насінням водних та наземних рослин. К.— цінний мисливський птах, осн. об'єкт літньо-осіннього полювання в УРСР. К. є родоначальником *качки свійської*.

О. Б. Кістяківський.

КРИЖИ́ЦЬКИЙ Костянтин Якович (29.V 1858, Київ — 17.IV 1911, Петербург) — український живописець-пейзажист. В 1876—77 відвідував Київську рисувальну школу М. Мурашка, в 1877—85— навчався у М. *Клодта* в петерб. АМ, академік її — з 1900. Твори: «Косарі на Україні» (1884), «Перед грозою» (1885); «Спека спала, повіяло прохолодою», «Лісові далі» (обидва — 1889), «Повіяло весною» (1910), «Дуби» (1911), «Хутір на Україні» та ін. Твори К. зберігаються в ДМУОМ, ДТГ, Одес. худож. музеї. К.був одним з організаторів і головою *Товариства художників імені А. І. Куінджі*.

Літ.: Крыжицкий Г. Судьба художника. К., 1966.

КРИ́ЖІ у людини, крижова кістка — частина хребта, що входить до складу *таза,* утворюючи його задню стінку. Складається з 5 хребців, які приблизно до 16-річного віку зростаються між собою в єдину кістку. Іл. див. до ст. *Таз* в анатомії.

КРИЖО́ПІЛЬ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 8,5 тис. ж. (1979). К. засн. 1866 у зв'язку з будівництвом залізниці. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 К.— с-ще міськ. типу. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (22.VII 1941—17.III 1944) в с-щі діяла підпільна організація. В К.— комбінат хлібопродуктів, сироробний, прод. товарів, комбікормовий з-ди, ф-ка побутових виробів, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, міжгосп. підприємство по виробн. м'яса і яєць, держ. племінна станція, агрохімоб'єднання, міжколг. буд. орг-ція, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., музична та спортивна школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня, санаторій. Будинок культури, кінотеатр, 11 бібліотек.

КРИЖО́ПІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 51,3 тис. чол. (1979). У районі — 45 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Крижопіль*. Розташований у межах *Подільської висо-*

чини. Поверхня подекуди розчленована долинами річок, балками і ярами. Корисні копалини: вапняк, пісок, глина, граніт. Річки — *Марківка,* Кам'янка (бас. Дністра), *Дохна, Савранка* (бас. Пд. Бугу). Грунти чорноземні та сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, клен, липа, граб) займають 10,7 тис. га. Найбільші підприємства: Соколівський цукр. з-д, крижопільські комбінат хлібопродуктів, сироробний з-д, ф-ка побутових виробів. Комбінат побутового обслуговування (Крижопіль). С. г. району спеціалізується на вирощуванні цукр. буряків, соняшнику, озимої пшениці й кукурудзи та виробн. м'яса, молока, яєць, вовни. Площа с.-г. угідь 1979 становила 63,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,7 тис. га. У К. р.— 19 колгоспів, міжгосп. підприємство по виробн. м'яса, птахоінкубаторна станція, агрохімоб'єднання, райсільгосптехніка. Залізнична ст. Крижопіль. Автошляхів — 294 км, у т. ч. з твердим покриттям — 208 км. У районі — 34 заг.-осв., музична і спорт. школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 66 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень; 2 санаторії. 19 будинків культури, 15 клубів, кінотеатр, 46 кіноустановок, 42 б-ки, музей (меморіальний на батьківщині академіка АН УРСР Д. К. *Заболотного* в с. Заболотному). В с. Жабокричі К. р. народилася новатор с.-г. виробн. Т. П. *Марцин,* у с. Вільшанці — укр. рад. письменник М. П. *Трублаїні* та мистецтвознавець К. В. *Широцький*. У К. р. видається газ. «Сільські новини» (з 1931).

Д. В. Тарахкало.

К. Я. Крижицький. Повіяло весною. 1910. Харківський художній музей.

КРИЗ (франц. crise, від грец. κρίσις — вихід) — хворобливі зміни, що раптово виникають в організмі хворого. Здебільшого це т. з. судинні кризи, тобто раптові спазми судин мозку, серця, нирок тощо, які спричинюють тимчасове порушення *кровообігу,* а разом з тим і функцій органів.

КРИ́ЗА (від грец. κρίσις — вихід, переломний момент) — складний, загострений, хитки́й стан, різкий перелом або занепад. Див. *Аграрні кризи, Валютна криза, Загальна криза капіталізму, Криза* в медицині, *Криза біржова, Криза енергетична* та ін.

КРИ́ЗА в медицині — різка зміна хворобливого процесу; характеризується сприятливим переломом у перебігу хвороби й швидким спадом (протягом 4—12 год., іноді — доби) високої до того т-ри. К. характерна для багатьох захворювань, зокрема *малярії, поворотного тифу, віспи* та ін.

КРИ́ЗА БІРЖОВА́ — розпродаж *акцій* та облігацій на фондовій *біржі,* спричинений кризою *надвиробництва* або особливими політ. потрясіннями. Проявляється в різкому падінні курсів цінних паперів і значному скороченні їхньої *емісії*. К. б.— один з проявів *кризи грошово-кредитної*; посилює *економічні кризи*.

КРИ́ЗА ГРОШО́ВО-КРЕДИ́ТНА — гострий розлад *грошового обігу* та *кредиту,* притаманний капіталістичним країнам, що виникає внаслідок циклічних криз *надвиробництва* чи ін. економічних та політ. подій. Проявляється в різкому скороченні кредиту та підвищенні норми *проценту,* в масовому вилученні вкладів у банках або кредитних установах, у гонитві за одержанням готівки, в падінні курсів акцій і *облігацій,* зростанні *банкрутства,* скороченні *позичкового капіталу* тощо. Розрізняють циклічні К. г.-к., що пов'язані з *виробництвом,* та спеціальні, пов'язані з рухом *грошового капіталу*. Спец. К. г.-к. в умовах сучас. *державно-монополістичного капіталізму* виникають як передумова *економічних криз,* переплітаються з *валютними кризами, кризами енергетичними, кризами фінансовими*. К. г.-к. призводять до виникнення глибоких порушень у сфері міжнар. кредиту, погіршення світової торгівлі, валютного становища країн, загострюють суперечності капіталізму та погіршують становище трудящих.

В. М. Линников.

КРИ́ЗА ЕНЕРГЕТИ́ЧНА — потрясіння світового капіталістичного господарства, його структурна криза, спричинена гострою нестачею первинних джерел енергії, насамперед нафти, в розвинутих капіталістичних країнах. К. е. розгорнулася на поч. 70-х рр. як частина сировинної кризи, переплелась з *економічною кризою* 1974—75, справивши глибокий руйнівний

Г. З. Крижевський. Голова. 1969. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

К. Я. Крижицький.

Крижень (на передньому плані — самець).

М. В. Криленко.

І. А. Крилов.

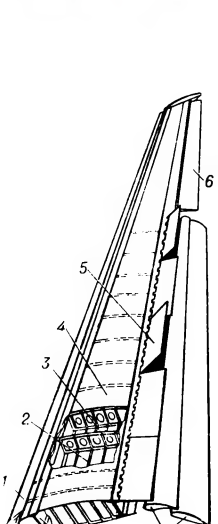

Крило літака:
1 — передкрилок;
2 — стрингер;
3 — нервюра;
4 — обшивка;
5 — інтерцептор;
6 — елерон;
7 — двощілинний закрилок;
8 — лонжерон.

вплив на всю капіталістичну економіку. К. е. зумовлена невиправдано великою часткою нафти в паливному балансі розвинутих капіталістичних країн внаслідок зменшення питомої ваги ін. ресурсів, насамперед вугілля; зростою залежністю цих д-в від ввезення нафти з *країн, що розвиваються,* ціни на яку штучно занижувалися. Виникненню К. е. сприяла діяльність *Міжнародного нафтового картелю,* який, встановивши низькі ціни на нафту, вплинув на витіснення вугілля з балансу енергоспоживання (див. *Нафтові монополії*). К. е. викликала докорінну ломку старої колоніально-монополістичної системи розподілу нафти на *світовому капіталістичному ринку,* посилення *інфляції,* різке погіршення торг. і платіжних балансів розвинутих капіталістичних країн, загострення міжімперіалістичної боротьби за одержання нафти з країн, що розвиваються, і в той же час сприяла об'єднанню зусиль імперіалістичних д-в для боротьби проти Організації країн — експортерів нафти (ОПЕК). К. е. показала неспроможність капіталістичної системи подолати зростаючі антагоністичні суперечності соціально-екон. розвитку, зокрема суперечності між країнами, що розвиваються, і розвинутими імперіалістичними д-вами; кризу світового капіталістичного *поділу праці* тощо. *А. Г. Селіванеико.*

КРИ́ЗА НАДВИРОБНИ́ЦТВА — див. *Економічні кризи*

КРИ́ЗА ФІНА́НСОВА — глибокий розлад державних *фінансів,* притаманний капіталістичним державам, спричинений війнами або ін. надзвичайними екон. і політичними подіями. К. ф. пов'язані з циклічними кризами *надвиробництва,* відображають процес поглиблення *загальної кризи капіталізму* у фінанс. системі. Проявом К. ф. є дефіцит *бюджету державного,* збільшення держ. боргу, *інфляція*. В епоху домонополістичного капіталізму К. ф. були нетривалими. В період *імперіалізму* вони набули хронічного характеру, породжуються *мілітаризацією капіталістичної економіки,* заг. *економічними кризами,* переплітаються з *валютними кризами*. К. ф. призводять до зростання податків, підвищення цін, зниження реальної заробітної плати.

В. М. Линников.

КРИ́КЕТ (англ. cricket) — спортивна гра з м'ячем і биткою, яка проводиться між двома командами (по 11 чол. в кожній) на прямокутному майданчику (трав'яному полі) розміром 80 × 60 м, посередині якого встановлено 2 хвіртки. Мета гри — зруйнувати кидками м'яча хвіртку команди противника, гравці якої захищають її, відбиваючи м'яч битками. К. включає перебіжки, вибування гравців, чим нагадує *бейсбол*. Гра дуже поширена в Великобританії, Австралії, Новій Зеландії, Канаді та ін. країнах.

КРИКСУНО́В Леонід Зіновійович [н. 12 (25).II 1915, Юзівка, тепер Донецьк] — укр. рад. вчений у галузі інфрачервоної і лазерної техніки, доктор тех. наук (з 1955), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1939. Закінчив (1940) Військ.-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського, викладав у вищих військ. навч. закладах. З 1960 — у Київ. вищому військ.-авіац. інженерному уч-щі. Осн. праці — з теорії теплового випромінювання й інфрачервоних променів, розробки інфрачервоних систем, оптичних квантових генераторів, пристроїв нічного бачення тощо. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КРИ́ЛА — органи польоту у тварин. Властиві більшості комах, птахам і кажанам. К. комах розвиваються з бічних випинів зовн. покривів і мають систему *жилок*. У більшості крилатих комах є дві пари К. (у двокрилих — одна пара). У прямокрилих та деяких ін. комах передні К. шкірясті; у жуків — дуже хітинізовані, жорсткі, захищають задні К. і наз. надкрилами. К. птахів — це видозмінені передні *кінцівки,* в яких *дистальні* кістки зап'ястка злилися з кістками п'ястка в одну плескату кістку з отвором посередині, а пальці (всього три) редуковані й не виступають назовні, крім 1-го. До *передпліччя* та *кисті* прикріплюються махові пера. Шкіра К. вкрита покривними перами. К. кажанів — це вкрита тонкими чутливими волосками еластична літальна перетинка, що починається від основи шиї, оточує її з боків, охоплює передні й (у більшості видів) задні кінцівки та хвіст.

КРИЛА́НИ, плодоїдні кажани (Megachiroptera) — підряд ссавців ряду *кажанів,* або рукокрилих. На відміну від комахоїдних кажанів К. мають примітивні крила з 1 плечовим суглобом і кігтем на другому пальці та зуби, пристосовані до рослинної їжі. Довж. тіла 5—40 см, розмах крил до 1,7 м. Забарвлення переважно темно-буре. К. поширені в тропіках і субтропіках Сх. півкулі. В СРСР їх немає. Бл. 150 видів, об'єднаних в 1 родину — криланових (Pteropidae), що включає 41 рід, з яких найвідоміші летюча лисиця, *летючий собака* та ін. К. діяльні переважно вночі та присмерком, вдень сплять (іноді величезними зграями) на гілках високих дерев. Живляться соковитими плодами рослин. Самка раз на рік народжує 1 маля. К. можуть завдавати шкоди садівництву. М'ясо К. їстівне.

В. І. Абелєнцев.

КРИ́ЛАС (від грец. κλῆρος) — підвищення перед вівтарем — місцем, де відбуваються відправи. В цій частині християнської церкви під час богослужіння стоять читці, співаки, а також деякі служителі культу. В кожній церкві є два К.— правий і лівий.

КРИЛА́ТА РАКЕ́ТА — безпілотний літальний апарат, траєкторія польоту якого визначається аеродинамічною підйомною силою крила, тягою реактивного двигуна і силою ваги. Осн. конструктивні елементи К. р.: планер, стартовий та маршовий двигун, система управління і бойова частина ракети. Планер складається з корпусу (фюзеляжу), а також несучих (крила), керуючих (керма) і стабілізуючих поверхонь. Системи управління К. р. поділяють на автономні, телеуправління, самонаведення та комбіновані. К. р. можуть стартувати з землі літальних апаратів, надводних і підводних кораблів. К. р. є на озброєнні армії США.

КРИЛА́ТІ СЛОВА́ — стисло образні вислови, які влучно передають суть явища. До К. с. належать *афоризми* видатних людей, короткі цитати з літ. творів, вислови, пов'язані з античною міфологією, та ін. Напр., «Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив» (Леся Українка), «Партія веде!» (П. Тичина). К. с.—важливий засіб образності літ. мови. *Літ.:* Ашукин Н. С., Ашукина М. Г. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения. М., 1966; Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. К., 1975. *В. В. Коптілов.*

КРИЛА́ТКА — сухий нерозкривний однонасінний плід рослин, у якого *оплодень* розростається в шкірястий або перетинчастий плоский придаток, що сприяє перенесенню плодів вітром (плоди ясена в'яза, берези тощо).

КРИЛЕ́НКО Микола Васильович [2 (14).V 1885—29.VII 1938] — рад. держ. і парт. діяч, парт. публіцист. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в с. Бехтєєво (тепер Сичовського р-ну Смоленської обл.) в сім'ї висланого чиновника. Закінчив істор.-філологічний ф-т Петерб. ун-ту (1909) і юрид. ф-т Харків. ун-ту (1914). Учасник революц. подій 1905—07, вів парт. роботу в Петербурзі, Москві. Не раз зазнавав арештів і репресій. Під час Лютневої революції 1917 обраний головою полкового, дивізійного, в квітні 1917 — армійського к-тів 11-ї армії Пд.-Зх. фронту. На 1-му Всерос. з'їзді Рад обраний до ВЦВК. На *конференції фронтових і тилових військових організацій РСДРП (б)* 1917 обраний членом бюро Всерос. військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б). Активний учасник Великої Жовтневої соціалістич. революції 1917, член Петроградського Військ.-революц. к-ту. Ввійшов до складу першого Раднаркому. 9 (22).XI 1917 призначений Верховним головнокомандуючим і наркомом у військ. справах. З березня 1918 працював в органах рад. юстиції. В 1922—31 — голова Верховного трибуналу при ВЦВК, заст. наркома юстиції, пом. прокурора, прокурор РРФСР; з 1931 — нарком юстиції РРФСР, з 1936 — нарком юстиції СРСР. Вів пед. роботу. На XV і XVI з'їздах партії обирався членом ЦКК ВКП (б). Член ВЦВК і Президії ВЦВК. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора. *П. С. Кувшинов.*

КРИЛО́ літального апарата — несуча поверхня важчого за повітря літального апарата, осн. призначення якої полягає в створенні *підйомної сили*. К. (мал.) складається з поздовжніх (*лонжеронів, стрингерів*) і поперечних (*нервюр*) елементів та обшивки. Розрізняють К. за формою в плані (прямо- і трикутні, трапецієподібні, стрілоподібні та ін.); за профілем (угнуто-опуклим, двоопуклим, клиноподібним тощо) та за виглядом спе-

реду (напр., V-подібні). Є К. зі змінюваним у польоті кутом стріловидності. Всередині К. звичайно розміщують паливо, частину устаткування, іноді — двигуни і зброю. Виготовляють К. переважно з спец. алюмінієвих сплавів, високоміцної сталі, титану, деякі — з деревини, фанери, полотна тощо. Щоб змінювати підйомну силу, моменти і лобовий опір К., його частини (закрилки, передкрилки, інтерцептори, елерони з *тримерами* або без них) роблять рухомими (див. також *Механізація крила*). Теоретичні основи *аеродинаміки* К. і методи створення крилових профілів уперше розробили М. Є. *Жуковський* і С. О. *Чаплигін*. Дальшого розвитку теорія К. набула в працях С. О. *Христиановича*, М. В. *Келдиша*, В. В. *Струминського*, Л. *Прандтля*, англ. дослідника Г. Глауерта та ін. вчених.
О. В. *Флоринський*.

КРИЛО́В Володимир Платонович [4 (16).IV 1841, с. Покровське-Раменья, кол. Мологського пов. Ярослав. губ.— 24.I (6.II) 1906, Харків] — вітчизняний патологоанатом. У 1868 закінчив петерб. Медико-хірургічну академію. В 1872 — професор Харків. ун-ту. Праці присвячені вивченню змін легень при захворюванні на сифіліс, запальних уражень м'якої мозкової оболонки, трихінозу, особливостей тифоїдних станів, питанням антропометрії тощо. Вперше в Росії запровадив у Харків. ун-ті практичні заняття з патологічної гістології. Організував прозектури при ряді лік. закладів Харкова.

КРИЛО́В Іван Андрійович [2 (13). II 1769 (за ін. даними, 1768), Москва — 9 (21).XI 1844, Петербург] — рос. письменник, байкар, журналіст. У 1782 переїхав до Петербурга. В 1798—1800 жив у с. Козацькому на Черкащині. Перший твір — комічна опера «Кофейниця» (1782). У 1786—88 написав трагедії «Клеопатра», «Філомела», комедії «Письменник у передпокої», «Пустуни» та ін., в яких критикував звичаї провінційних поміщиків, столичного дворянства. Антимонархічна п'єса «Трумф» (1800), комедії «Модна крамниця», «Наука дочкам» (обидві — 1807) спрямовані проти моральної розпусти столичного дворянства, його французоманії. Видавав журнали «Почта духов» (1789), «Зритель» (1792), «Санкт-Петербургский Меркурий» (1793), в яких друкував свої сатиричні твори («Похвальна промова моєму дідусеві», «Каїб»). Байки почав друкувати 1788, перша збірка вийшла 1809. В байках-сатирах К. з передових, просвітительських позицій нещадно критикував соціальну несправедливість, насильство і сваволю поміщиків, несправедливий суд («Вовк та Ягня», «Риб'ячі танці», «Листя й Коріння» та ін.). Байки, написані під час Вітчизн. війни 1812 («Вовк на псарні», «Поділ», «Щука і Кіт» та ін.), пройняті патріотичними мотивами. Образними і влучними виразами байок К. користувався В. І. Ленін. Байками К. захоплювалися Т. Шевченко, І. Франко. Традиції К.-байкаря розвивали в укр. л-рі П. Гулак-Артемовський, Є Гребінка, Л. Глібов, С. Пилипенко, М. Годованець, П. Глазовий, А. Косматенко та ін. Байки К. перекладали і творчо опрацьовували П. Білецький-Носенко, Л. Боровиковський, Л. Глібов, М. Старицький, у рад. час — М. Рильський, П. Тичина, М. Терещенко, С. Крижанівський та ін. У 1838 Є. Гребінка присвятив К. вірш «Лавровий листок».

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—3. М., 1945—46; Сочинения, т. 1—2. М., 1969; У к р. п е р е к л.— Байки. К., 1950; Байки. К., 1952; Байки. К., 1979.

Літ.: Белинский В. Г. О Крылове. М., 1944; Степанов Н. Л. Басни Крылова. М., 1969; Деркач Б. А. Крилов і розвиток жанру байки в українській дожовтневій літературі. К., 1977.
Б. А. Деркач.

КРИЛО́В Микола Іванович [16 (29).IV 1903, с. Галяївка, тепер Вишневе Тамалинського р-ну Пенз. обл.— 9.II 1972, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1962), двічі Герой Рад. Союзу (квітень, вересень 1945). Член КПРС з 1927. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу Примор. армії, що брала участь в обороні Одеси і Севастополя, нач. штабу і команд. арміями на Сталінградському, Донському, Пд.-Зх., Зх., 3-му Білорус. та 1-му Далекосхідному фронтах. Після війни — команд. військами ряду військ. округів. З 1963 — Головнокоманд. ракетними військами стратегічного призначення — заст. міністра оборони СРСР. З 1961 — член ЦК КПРС. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

КРИЛО́В Микола Митрофанович [17 (29).XI 1879, Петербург —11.V 1955, Москва] — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1922), акад. АН СРСР (з 1929), засл. діяч науки УРСР (з 1939). Закінчив (1902) Петерб. гірничий ін-т. Професор цього ін-ту (з 1912), Кримського ун-ту (з 1917), керівник кафедри матем. фізики Ін-ту буд. механіки АН УРСР (з 1922). Праці з теорії *інтерполяції* і наближеного інтегрування *рівнянь математичної фізики,* де він одержав ефективні формули оцінки похибок, розглянув питання збіжності методу Ріцца і створив заг. методи. З 1932 разом з М. М. *Боголюбовим* вивчав проблеми *нелінійних коливань*. К. заклав основи нелінійної механіки і дальші дослідження в ній розвивав у напрямі асимптотичних розкладів і заг. теорії динамічних систем. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. АН УРСР встановила премію ім. М. М. Крилова за видатні праці в галузі математики.

Тв.: Основні проблеми математичної фізики й техніки. Х.—К., 1932; Введение в нелинейную механику. К., 1937; Збірник праць з нелінійної механіки. К., 1937 [у співавт.].

Літ.: Исакова О. В. Николай Митрофанович Крылов. М., 1945; История отечественной математики. т. 4, кн. 1—2. К., 1970.

КРИЛО́В Олександр Петрович [н. 1 (14). VIII 1904, с. Татево, тепер Оленінського р-ну Калінін. обл.] — рад. вчений у галузі розробки нафтових родовищ, акад. АН СРСР (з 1968). Закінчив (1926) Ленінгр. гірничий ін-т, працював на бакинських нафт. промислах, брав участь у розробці вугільних родовищ у Донбасі й на Сахаліні. В 1932—35 — в Держ. н.-д. нафт. ін-ті, 1935 —56 — в Моск. нафт. ін-ті ім. І. М. Губкіна, з 1953 — у Всесоюзному нафтогазовому н.-д. ін-ті (1957—71 — директор). З 1972 очолює Наук. раду АН СРСР з проблем розробки нафт. родовищ. Створив теорію і запропонував розрахунки різних модифікацій фонтанного й компресорного способів експлуатації нафт. свердловин; розробив системи видобування нафти із застосуванням законтурного і внутрішньоконтурного заводнення. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1949. Ленінська премія, 1962.

КРИЛО́В Олексій Миколайович [3 (15).VIII 1863, с. Висяга Симбірської губ., тепер с. Крилово Чув. АРСР — 26.X 1945, Ленінград] — рос. кораблебудівник, механік і математик, академік (з 1916), Герой Соціалістичної Праці (1943). Закінчив (1890) Морську академію в Петербурзі. З 1890 працював у ній, а також в ін. вузах. Осн. праці К.— в галузі теорії корабля. Створив раціональні методи і схеми обчислення остійності та плавучості корабля; спец. таблиці непотоплюваності суден; опублікував перший у світі курс «Вібрація суден»; розробляв питання девіації магн. компасів. К. сконструював ряд корабельних і арт. приладів; збудував першу в Росії машину для інтегрування диференціальних рівнянь (1904). Обґрунтував спосіб поліпшення збіжності тригонометричних рядів; за-

М. І. Крилов.

М. М. Крилов.

О. П. Крилов.

Ілюстрації українських художників до творів **І. А. Крилова.**
«Собача дружба». Г. Нарбут. 1913.
«Щука». А. Базилевич. 1952.
«Ворона та Лисиця». В. Литвиненко. 1950.

О. М. Крилов.

пропонував метод розв'язування т. з. вікового рівняння (див. *Характеристичне рівняння*). Ім'ям К. названо кільцеву гору на зворотному боці Місяця. АН СРСР встановила премію ім. О. М. Крилова. Нагороджений 3 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1941.

КРИЛО́В Порфирій Микитович [1 (13).VIII 1850, с. Сагайська, тепер Каратузького р-ну Красноярського кр.— 27.XII 1931, Томськ] — радянський ботанік, чл.-кор. АН СРСР (з 1929), чл.-кор. АН УРСР (з 1925). Здобув фарм. освіту. З 1878 — співробітник Бот. саду Казан. ун-ту, з 1885 — Томського ун-ту, де заснував бот. сад та *гербарій*; з 1917 — професор Томського ун-ту. Часто подорожуючи, вивчав *флору* Уралу та Сибіру. Автор праць «Флора Алтаю і Томської губернії», «Флора Західного Сибіру» тощо. Один з основоположників *фітоценології*.

КРИЛО́В Порфирій Микитович (н. 1902) — рос. рад. живописець і графік. Див. *Кукринікси*.

КРИЛОЗЯ́БРОВІ (Pterobranchia) — клас тварин підтипу *первинно-хордових*. За будовою і розвитком наближаються до *кишководихаючих*. Дрібні (до 10 мм), переважно прикріплені *колоніальні організми*. Тіло окремих особин складається з головного щитка (хоботка), коміpця і тулуба, мають (крім рабдоплеври) зяброві щілини й зачаток *хорди* (нотохорд). На відміну від кишководихаючих у К. на передній частині тіла 2—12 перистих щупальців, вкритих виростами або війками, що спрямовують їжу до ротового отвору. Розмноження статеве й нестатеве (*пупкування*). Пошир. в морях, що омивають Пн. Європу і Сх. Азію. 17 сучас. видів з 3 родів: рабдоплевра (Rhabdopleura), цефалодиск (Cephalodiscus) і атубарія (Atubaria). Деякі вчені вважають, що до К. належать також *граптоліти*. *Б. М. Мазурмович.*

КРИЛОНО́ГІ МОЛЮ́СКИ (Pteropoda) — ряд *черевоногих молюсків*. Тіло напівпрозоре, часто яскраво забарвлене, раковина у видів підряду Thecosomata завитковидна (вис. до 40 мм), у представників підряду Gymnosomata її немає. Нога у К. м. рудиментарна, на ній є пара криловидних виростів-плавців (звідки й назва «крилоногі»). К. м.— планктонні (див. *Планктон*) організми. Пошир. в усіх морях від Арктики до Антарктики. 25 родів, з них в СРСР (у пн. морях) — 2 роди: лімацина (Limacina), кліона (Clione). Є кормом для багатьох риб і китів. Викопні рештки відомі починаючи з кембрію.

Крим. Розпис південного люнета «склепу Деметри» із сценою викрадання Кори Плутоном. Керч.

КРИМ — півострів на півдні УРСР. Омивається Чорним м. (на Пд. і Зх.) та Азовським м. (на Сх.). На Пн. сполучається з материком вузьким (8 км) *Перекопським перешийком*. Площа 25,5 тис. км². На Сх. виступає *Керченський півострів*, на Зх.— *Тарханкутський півострів*. Про природу, населення, г-во і культуру сучас. Криму див. *Кримський півострів, Кримські гори, Кримська область*.

Історія. К. був заселений людиною з часів раннього і серед. палеоліту (стоянки *Кіїк-Коба* — нижній шар, *Вовчий грот, Старосілліська стоянка, Чокурча, Шайтан-Коба*). До пізнього палеоліту належать *Сюренські стоянки*, до епохи мезоліту — стоянки *Фатьма-Коба, Мурзак-Коба*. Якщо за часів палеоліту і мезоліту люди населяли переважно гірський К., то за неоліту вони розселились і в степовій частині, гол. чин. у Присивашші. За ранніх етапів мідно-бронзового віку в К. жила частина землеробсько-скотарських племен *ямної культури* і *катакомбної культури*. До пізніших етапів цього віку в степовому К. належать археол. пам'ятки, залишені *кіммерійцями*, а в гірській частині — пам'ятки *кизил-кобинської культури*, яку пов'язують з *таврами*. В 7 ст. до н. е. степовий К., як і все Пн. Причорномор'я, опинився під владою *скіфів*. У 2 ст. до н. е. сюди проникли *сармати*, які разом із скіфами протягом кількох наступних століть становили осн. населення степового К. У 7 ст. до н. е. узбережжя К. почали відвідувати грец. купці. Давньогрец. авторам (*Геродоту, Гіппократу, Страбону, Птолемею* та ін.) належать перші геогр. та етногр. описи К. В 6—5 ст. до н. е. на берегах К греки заснували свої колонії (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). Найбільшими з них були *Херсонес* (біля сучас. Севастополя) і *Пантікапей* (на місці сучас. Керчі). Грец. колонії на узбережжі Керченської протоки в 5 ст. до н. е. об'єдналися навколо Пантікапея в єдину *Боспорську державу* (Боспор). Скіфська д-ва (т. з. Мала Скіфія), що утворилася в К. в кін. 3 ст. до н. е. із столицею в *Неаполі Скіфському*, в період свого розквіту за царів *Скілура* і *Палака* оволоділа грец. містами Зх. К.— *Керкінітідою* і Прекрасною Гаванню (див. *Калос-Лімен*), вела воєнні дії проти Херсонеса і Боспору. В останньому десятилітті 2 ст. до н. е. на Боспорі вибухнуло антирабовласницьке *Савмака повстання*. Після його придушення з допомогою понтійських військ Боспор і Херсонес потрапили під владу понтійського царя *Мітрідата VI Євпатора*, а з 2-ї пол. 1 ст. до н. е.— в залежність від Риму. В 1 ст. н. е. римляни окупували узбережжя К. Найзначнішим рим. укріпленням у К. був *Харакс*. У серед. 3 ст. н. е. в К. з Пн. проникли *готи* (див. *Готи кримські*). Під час навали *гуннів* у 70-х рр. 4 ст. К. зазнав спустошення, внаслідок чого розпалися Боспорська і Скіфська держави.

Бл. 5 ст. в К. почали розвиватися феод. відносини. На поч. 6 ст. частину узбережжя півострова підкорила *Візантія*. В останній чверті 6 ст. К. захопили *хозари*. Активну роль в історії К. відігравала *Київська Русь*. У 90-х рр. 10 ст. великий князь київський *Володимир Святославич* після облоги здобув Корсунь — гол. опорний пункт Візантії в К. В 10 ст. на Керченському і Таманському п-овах виникло давньорус. *Тмутараканське князівство*. Поява в пн.-причорноморських степах і К. *печенігів* (серед. 10 ст.) і *половців* (серед. 11 ст.) дуже утруднила екон. зв'язки К. з Руською землею, монголо-тат. навала серед. 13 ст. надовго припинила їх. К. став улусом (провінцією) *Золотої орди*. З 60-х рр. 13 ст. на пд. узбережжі К. почали засновувати свої торг. колонії генуезці (див. *Генуезькі колонії Північного Причорномор'я*). У серед. 15 ст., з розпадом Золотої орди, виникло *Кримське ханство* (1449—1783) з центром у Бахчисараї. В 70-х рр. 15 ст. воно стало васалом Туреччини. Проти грабіжницьких нападів крим. татар на укр. (особливо Поділля і Київщину) і рос. землі героїчну боротьбу вели *запорізькі козаки* (див. також *Запорізька Січ*) у союзі з *донськими козаками*. Після *возз'єднання України з Росією 1654* спільна боротьба рос. і укр. народів проти тат. агресії стала набагато ефективнішою. За *Кючук-Кайнарджійським миром 1774* Кримське ханство було визнане незалежним від Туреччини, 1783 територію його приєднано до Росії. В 1802 Кримський п-ів увійшов до *Таврійської губернії*.

Приєднання К. до Росії мало прогресивне значення для його соціально-екон. і культур. розвитку. Значно тіснішими стали екон. зв'язки К. з Україною (див., зокрема, *Чумацтво*). Під час *Кримської війни 1853—56* К. був осн. театром воєнних дій. У 2-й пол. 19 ст. в К. швидко розвивався капіталізм, особливо в с. г. З 70-х рр. 19 ст. пд. узбережжя К. почали використовувати як курорт. На поч. 20 ст. в К. виникли с.-д. орг-ції іскрівського напряму. Під час революції 1905—07 вибухнули повстання на броненосці «*Потьомкін*», *Севастопольське збройне повстання 1905*, яке очолив П. П. *Шмідт*. Рад. владу в Севастополі встановлено 16 (29).XII 1917, в Сімферополі — 13 (26). I 1918. В березні 1918 К. проголошено *Радянською Соціалістичною Республікою Таврід*. У квітні 1918 К. захопили війська кайзерівської Німеччини, в листопаді 1918 — війська *Антанти*. Під керівництвом підпільних більшовицьких орг-цій в К. розгорнувся масовий партизанський рух. У квітні 1919 рад. війська визволили К. (крім Керченського п-ова). Було проголошено *Кримську Соціалістичну Радянську Республіку*. Проте в кін. червня 1919 К. захопили денікінці, а після розгрому їх К. став гол. оплотом *врангелівщини*. В результаті *Перекопсько-Чонгарської операції 1920* К. було визволено від білогвардійців. 21.XII 1920 В. І. Ленін підписав декрет про використання К. для лікування трудящих. 18.X 1921 було утворено Кримську АРСР у складі РРФСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в К. точилися запеклі бої проти нім.-фашист. загарбників (див. *Севастопольська оборона 1941—42, Керченсько-Феодосійська десантна операція 1941—42, Аджимушкайські каменоломні, Керченсько-Ельтигенська десантна операція 1943*). Внаслідок *Кримської операції 1944* всю тер. К. було визволено від нім.-фашист. військ. 30.VI 1945 Кримську АРСР перетворено на Кримську обл. РРФСР

19.II 1954 Президія Верховної Ради СРСР з нагоди 300-річчя возз'єднання України з Росією, беручи до уваги спільність економіки, тер. близкість і тісні госп. та культурні зв'язки між Кримською обл. і УРСР, затвердила подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської обл. зі складу Рос. Федерації до складу Рад. України. В різний час у К. жили й працювали відомі діячі — вітчизн. поети й письменники О. С. Пушкін, С. В. Руданський, Л. М. Толстой, А. П. Чехов, О. М. Горький, М. М. Коцюбинський, Леся Українка, С. М. Сергєєв-Ценський, К. А. Треньов, О. С. Грін, композитор О. О. Спендіаров та ін.

Див. також *Кримська обласна партійна організація*.

Архітектура. На тер. К. від мідно-бронзового віку залишилися *менгіри* (зокрема, в Байдарській долині). У 1-му тис. до н. е. таври будували кам'яні укріплення (на горах Уч-Баш, Кішка та ін.). Збереглися залишки оборонних, культових і громад. споруд, похорональні пам'ятки античних колоній Херсонеса (див. *Херсонеський історико-археологічний заповідник*), Пантікапея та ін. (див. *Золотий курган, Іч-Оба, Ілурат, Мелек-Чесменський курган, Мірмекій, Німфей, Тірітака, Царський курган, Юз-Оба*). За середньовіччя в К. створювалися визначні пам'ятки худож. культури Візантії — християнські базиліки (в Херсонесі, 7—8 ст.) та хрестово-купольні храми (церква Іоанна Предтечі в Керчі, 10—13 ст.; іл. див. на окремому аркуші, до ст. *Візантія*, т. 2, с. 448—449). З 6 ст. населення крим. степів і передгір'я споруджувало в горах т. з. *печерні міста* і фортеці (*Чуфут-Кале, Ескі-Кермен*, Тепе-Кермен — поблизу Бахчисарая; Інкерман і *Мангуп* — поблизу Севастополя). До пам'яток вірм. архітектури на тер. К. належать церкви Сергія, Стефана в Феодосії (14—15 ст.), Іллі в с. Багатому (Бахчі-Елі; 14—15 ст.), до оборонних споруд генуезьких колоністів — фортеці в Феодосії (1348), Судаку (1345—1414), Балаклаві (15 ст.). З 13 ст. татари і турки збудували ряд поселень і монументальних споруд — мечеті Джума-Джамі в Євпаторії (1552, арх. Х. Сінан), Муфті-Джамі в Феодосії (закінчено бл. 1623), комплекс ханського палацу в Бахчисараї (16—18 ст). З 80-х рр. 18 ст. споруджувалися міста (Севастополь, Сімферополь), храми, палаци, парки: в стилі *класицизму* — Петропавлівський собор (1843) і Графська пристань (1846) — у Севастополі, псевдоготичні з «мавританськими» мотивами Воронцовський палац—в Алупці, Лівадійський палац (1911—13, арх. М. Краснов). За рад. часу розгорнулося велике міське, сільс. та курортне буд-во (санаторій «Курпати» поблизу Ялти, 1936, арх. В. Ковальський; будинок відпочинку в Алушті, 1939, арх. О. Бекетов). Серед споруд 60—70-х рр.— міжнар. табір «Супутник» у Гурзуфі (1962, арх. О. Полянський та ін.), всесоюзний піонерський табір *Артек*, кінотеатр «Сатурн» у Ялті (1968, арх. І. Татієв), готель «Турист» (1974) в Севастополі (арх. І. Фіалко), муз.-драм. театр у Сімферополі (1976, арх. С. Афзаметдінова; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978), піонер. табір «Чайка» в Алушті (1979, арх. Т. Бєляєва).

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мист. К. належать до 3—2-го тис. до н. е. (розпис на скелях урочища Таш-Аїр, рельєфи із зображенням людини на кам'яних стелах тощо). З 2-ї пол. 1-го тис. до н. е. мист. К. пов'язане з мист. грец. колоністів, для нього характерний взаємовплив грец. і місц. традицій. У розписах склепів Неаполя Скіфського й Пантікапея поряд з міфологічними є й побутові сцени. В той час у містах К. розвинулася скульптура (надгробні рельєфи, культові й портретні статуї, теракотові статуетки). В Херсонесі відкрито розписні стели й унікальні мозаїки. В Пантікапеї виробляли поліхромні вази, було поширене різьблення на дереві. Всесвітньовідомі вироби з золота й срібла, виготовлені боспорськими ремісниками, знайдено в К. і на сусідніх територіях (ваза з кургану *Куль-Оба*, чаша з *Гайманової могили*, гребінь з кургану *Солоха*, амфора з кургану *Чортомлик*, *пектораль* з *Товстої могили* та ін.). Мистецтво К. часів середньовіччя розвивалося певною мірою під впливом Візантії. У 7—8 ст. інтер'єри базилікальних християнських храмів прикрашали мозаїками й фресками («уваровська базиліка» в Херсонесі). В 12—15 ст. фресками розписували печерні храми нагірного К. (храм Успіння в Ескі-Кермені). Згодом у монументальних розписах сполучаються традиції давньоруського живопису з елементами мистецтва Візантії (стінопис церков Стефана у Феодосії, Іоанна Предтечі в Керчі). У 18 ст. інтер'єри палаців прикрашали розписами та різним декором (ханський палац у Бахчисараї). У 19 — на поч. 20 ст. у К. працювали живописці І. *Айвазовський*, Р. *Судковський*, К. *Богаєвський*, Ф. *Васильєв*, М. Волошин, М. *Самокиш* та ін. З К. пов'язана діяльність рад. митців Ф. *Захарова*, К. *Прохорова*, П. *Столяренка*, В. Цветкової. Див. також розділ Культура в ст. *Кримська область*. Пам'ятки мист. К. зберігаються в Керченському історико-археол. музеї, Херсонському історико археол. заповіднику, Одес. археол. музеї АН УРСР, Музеї істор. коштовностей у Києві, ДЕ.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма, ч. 1—4. Симферополь, 1951—67; Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов. Симферополь, 1955; Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы, т. 1—2. Симферополь, 1957—61; Недслін О. І. Приєднання Криму до Росії. К., 1958; Дорогой тысячелетий. Симферополь, 1969; Хроника революционных событий в Крыму 1917—1920 гг. Симферополь, 1969; Крым в период Великой Отечественной войны. 1941—1945. Сборник документов и материалов. Симферополь, 1973; Иванова А. П. Искусство античных городов Северного Причерноморья. Л., 1953; Чубова А. П., Иванова А. П. Античная живопись. М., 1966; Штітельман Ф. М. Античне мистецтво. Альбом. К., 1977.

В. Л. Зуц (історія), *Ф. М. Штітельман* (образотворче мистецтво).

«КРЫМ» — літературно-художній альманах Кримської організації Спілки письменників України. Видавався неперіодично з 1948 по 1962, всього вийшов 31 номер. Друкував твори рос. і укр. письменників Криму (П. Павленко, Є. Поповкін, І. Нехода, М. Бірюков та ін.), переклади з л-р братніх республік, істор.-літературні і критичні статті, матеріали краєзнавчого характеру тощо.

П. А. Дегтярьов.

КРИМІНАЛІСТИКА (від лат. criminalis — злочинний) — юридична наука, що вивчає і розробляє технічні засоби, тактичні прийоми та методи виконання передбачених кримінально-процесуальним законом дій по збиранню, фіксації *доказів* та запобіганню *злочинам*. Рад. К. шляхом теор. узагальнення слідчої, суд. та експертної практики й активного використання сучас. даних природничих і тех. наук здійснює, зокрема, дослідження *речових доказів* (документів, слідів рук, ніг, слідів застосування зброї тощо); розробляє тактичні засади попереднього та суд. слідства в цілому, а також конкретних слідчих дій (оглядів і обшуків, допиту та ін.), методику розслідування окремих категорій злочинів і запобігання їм. К. складається з тісно пов'язаних між собою частин — *криміналістичної техніки*, криміналістичної тактики та криміналістичної методики. К. взаємопов'язана з такими юрид. науками, як *кримінальне судочинство, кримінальне право, кримінологія, адміністративне право*, а також із *судовою медициною, судовою психіатрією* та ін. суміжними з ними дисциплінами. Див. також *Криміналістична експертиза, Судова експертиза*.

Літ.: Радянська криміналістика. К., 1973; Белкин Р. С. Курс советской криминалистики, т. 1. М., 1977.

М. Я. Сегай.

КРИМІНАЛІСТИ́ЧНА ЕКСПЕРТИ́ЗА — вид *судової експертизи*, при проведенні якої застосовують спеціальні прийоми, методи і засоби, розроблювані *криміналістикою*. Призначається відповідно до закону з метою встановлення істини в конкретних кримінальних і цивільних справах (в УРСР — гл. 18 КПК УРСР, ст. 57 ЦПК УРСР). Висновок *експерта* є одним з ви-

Глиняний поліхромний лекіф з Керчі. Раннє середньовіччя.

Золота сережка з Херсонеса. 4 ст. до н. є.

Кістяна ручка від бронзового дзеркала із зображенням Афродіти з Керчі.

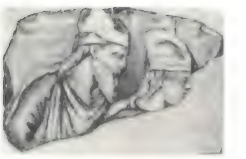

Крим. Мармуровий рельєф із зображенням скіфського царя Скілура та його сина Палака (знайдений у Неаполі Скіфському).

Кам'яна антропоморфна стела кіммерійського часу з Тірітаки.

Антична мармурова статуя юнака (знайдена в Керчі).

дів *доказів* по справі. Об'єктами К. е. для ідентифікаційного дослідження (див. *Ідентифікація*) є сліди рук, ніг, почерк, голос людини, зброя, запахи, кулі, печатки, штампи та їхні відбитки, фотознімки, сліди знарядь, транспорту тощо. Осн. види К. е.: почеркознавча, авторознавча, тех. експертиза документів, трасологічна (див. *Трасологія*), балістична (див. *Балістика судова*), дактилоскопічна (див. *Дактилоскопія*), одорологічна (див. *Одорологія криміналістична*) тощо. К. е. проводять н.-д. ін-ти (див., зокрема, *Судових експертиз київський науково-дослідний інститут, Судових експертиз харківський науково-дослідний інститут* імені Бокаріуса) і лабораторії суд. експертизи Міністерства юстиції та Міністерства внутр. справ СРСР, які широко застосовують найновіші засоби і методи природничих і тех. наук. Див. також *Криміналістична техніка*. *М. В. Салтевський.*

КРИМІНАЛІСТИ́ЧНА ТЕ́ХНІКА — система науково-технічних засобів, прийомів та методів, що їх застосовують при виявленні, фіксації, збиранні й дослідженні *доказів;* частина *криміналістики*. К. т. використовує прилади, пристрої, а також методи природн., тех. наук, спеціально розроблені криміналістикою чи творчо пристосовані для проведення криміналістичних експертиз, певних слідчих дій. Так, для збирання доказів слідчим використовуються комплекти — слідчий чемодан (портфель), пересувна криміналістична лабораторія, а для дослідження, здійснюваного *експертами,*— методи і засоби *спектроскопії,* мікроскопії, *хроматографії,* рентгенографії тощо. Розрізняють К. т. фотографічну, вимірювальну, пошукову, мікроскопічну, аналітичну та ін. До К. т. належать суд. фотографія і кінематографія, суд. почеркознавство, *трасологія, балістика судова,* різні способи дослідження документів, *криміналь на реєстрація,* відеозвукозапис, а також тех. засоби попередження злочинів, зокрема. сигнально-охоронні пристрої.

М. В. Салтевський.

КРИМІНА́ЛЬНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь *юридичної психології*. Вивчає психологічні механізми вчинення злочину і покарання за нього: психічний стан особи злочинця у момент скоєння злочину, мотиви злочинної поведінки та форми її вияву з погляду небезпечності для окремих людей і всього суспільства. Широко використовує судовопсихологічну експертизу, в ході якої розкриваються особливості формування зізнань допитуваної особи, виникнення злочинного задуму тощо. К. п. спирається на здобутки психології особистості, психодіагностики, *патопсихології* тощо. Осн. завданням К. п. в СРСР є профілактика правопорушень, запобігання вчиненню злочинів. Важливе місце в К. п. посідає вивчення психологічних факторів злочинності неповнолітніх, профілактика дитячої злочинності. *В. І. Войтко.*

КРИМІНА́ЛЬНА РЕЄСТРА́ЦІЯ — спеціальна наукова система реєстрації осіб, речей тощо і інформації про них з метою використання її для розкриття злочинів і запобігання їм, розшуку злочинців тощо. Дані К. р. можуть бути використано і як *докази* (в УРСР — ст. 65 КПК УРСР). Об'єктами К. р. є особи, які пропали безвісти, невпізнані трупи, невідомі злочинці, вогнепальна зброя, викрадені речі тощо. К. р. в СРСР забезпечують органи М-ва внутр. справ у суворій відповідності з законом. К. р. проводять описово-письмовим способом — поіменною реєстрацією необхідних відомостей про особу, *судимість* тощо у реєстраційних документах (бланки, мікрофішки, картки); *дактилоскопією*; фотографуванням об'єктів сигналітичним, масштабним способом; колекціюванням — збиранням і систематизацією куль, гільз, зброї та ін. об'єктів. У процесі К. р. використовують сучас. досягнення науки, зокрема електронну обчислювальну техніку, що дає змогу швидко знаходити потрібну інформацію, передавати її по каналах зв'язку адресатам, ефективно вести розшук злочинців тощо.

М. В. Салтевський.

КРИМІНА́ЛЬНЕ ПРА́ВО — галузь права, що визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинними, і яке покарання за тих або ін. умов треба застосовувати до осіб, винних у вчиненні їх. Рад. К. п. спрямоване на охорону від злочинних посягань рад. суспільного й держ. ладу, соціалістичної системи господарства, *соціалістичної власності,* особи та прав громадян і всього соціалістич. *правопорядку*. Воно побудоване на началах соціалістичного гуманізму, рад. демократизму, пролет. інтернаціоналізму і *соціалістичної законності*. Гуманізм рад. К. п. виявляється передусім у тому, що воно захищає інтереси всіх рад. людей, усього рад. суспільства. Передбачаючи, що до осіб, винних у вчиненні *злочину,* застосовується *покарання,* рад. К. п. розглядає його не як помсту, а як засіб виправлення і перевиховання. Норми К. п., зокрема, передбачають можливість *умовного засудження, умовно-дострокового звільнення* засуджених від покарання, а також звільнення осіб, що вперше вчинили злочин, який не становить великої суспільної небезпеки, від *відповідальності* *кримінальної* з застосуванням до них заходів адм. або громад. впливу. Норми рад. К. п. передбачають активну участь рад. людей у боротьбі зі *злочинністю,* рівність усіх громадян перед законом та судом тощо, й це характеризує його демократизм. Інтернац. характер рад. К. п. проявляється в тому, що його норми відповідають інтересам не лише Рад. держави, а й ін. країн соціалістичної співдружності, міжнар. угодам щодо покарання за пропаганду війни, за угон повітряного судна тощо. Принцип соціалістичної законності при застосуванні норм К. п. визначено конституційним положенням, що ніхто не може бути визнаний винним (див. *Вина*) у вчиненні злочину, а також піддани кримінальному покаранню інакше, як за *вироком* суду й відповідно до закону.

Найважливішими актами загальносоюзного законодавства, що містять норми К. п., є *Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік,* Закон про кримінальну відповідальність за держ. злочини і Закон про кримінальну відповідальність за військ. злочини. В республіканському законодавстві норми К. п. зосереджено в кримінальних кодексах союзних республік (в УРСР — у *Кримінальному кодексі УРСР*), у яких кодифіковано всі акти загальносоюзного законодавства, а також вміщено всі норми К. п., що їх у межах своєї компетенції встановлюють союзні республіки. Рад. К. п. як система юрид. норм поділяється на з а г а л ь н у і о с о б л и в у частини. В заг. частині К. п. формулюються осн. принципи і заг. положення кримінальної відповідальності, встановлено межі дії кримінального закону (див. *Чинність закону*), визначається поняття злочину, розкривається зміст умислу й необережності як форм вини, визначаються стадії вчинення злочину (напр., готування та *замах*), *співучасть* у ньому, а також підстави, що виключають сусп. небезпеку діяння (див. *Необхідна оборона, Крайня необхідність*). У заг. частині викладаються також принципи, порядок застосування і види покарань, обставини, що пом'якшують, обтяжують або виключають кримінальну відповідальність тощо. Особлива частина К. п. охоплює норми, що передбачають конкретні суспільно небезпечні діяння і встановлюють міри покарання за вчинення їх. Зокрема встановлюється відповідальність за *державні злочини,* за *злочини проти соціалістичної власності* та ін.

На аналогічних засадах і принципах будується К. п. ін. д-в соціалістич. співдружності.

В бурж. д-вах К. п. завжди було і залишається знаряддям збереження і зміцнення капіталістичних суспільних відносин, спрямованим проти трудящих. Його норми в багатьох країнах передбачають відповідальність за участь у революц. і нац.-визвольному русі, за належність до комуністичних партій, до демократичних організацій. *Ф. Г. Бурчак.*

КРИМІНА́ЛЬНЕ СУДОЧИ́НСТВО, кримінальний процес — передбачена кримінально-процесуальним законодавством система дій органів розслідування, прокуратури і суду при розслідуванні, розгляді і розв'язанні справ про *злочини*. За рад. кримінально-процесуальним законом (див. *Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, Кримінально-процесуальний кодекс УРСР*) К. с. відбувається шляхом послідовної зміни *процесуальних стадій* (порушення кримінальної справи, попереднього розслідування, судового розгляду тощо). Всі процесуальні дії проводяться за умов і порядком, точно визначених законом. К. с. будується на демократичних принципах, зокрема на таких конституційних прин-

ципах, як *соціалістична законність*, здійснення *правосуддя* тільки судом та на засадах рівності громадян перед законом і судом, колегіальність і гласність суд. розгляду, участь у судочинстві представників громад. орг-цій і труд. колективів (див., напр., *Громадський захисник*, *Громадський обвинувач*). Завданням К. с. є швидке й повне розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, зазнав справедливого покарання і жодний невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності і засуджений. К. с. має сприяти зміцненню соціалістичної законності, відверненню і викоріненню злочинів, вихованню громадян у дусі неухильного виконання рад. законів і поважання правил соціалістичного співжиття.

В. В. Леоненко.

КРИМІНА́ЛЬНЕ УЛО́ЖЕННЯ 1903 — найреакційніший кримінальний кодекс царської Росії, розроблений в умовах зростаючого революційного руху. Складалося з 37 глав, що об'єднували 687 статей. Уложення поділяло *злочини* на три категорії: тяжкі злочини, злочини і проступки. Покарання за К. у. відзначалися жорстокістю. Вони поділялися на 8 основних: страта, каторга (строкова і безстрокова) — за тяжкі злочини; заслання на поселення, ув'язнення у виправному будинку, у фортеці — за злочини; арешт, штраф — за проступки, і 23 додаткових. К. у. вводилось у дію окремими розділами, статтями. Так, 1904 запроваджено розділи «Про бунти проти верховної влади», «Про смуту», «Про державну зраду». Після розпуску 1907 2-ї Думи широко застосовувалися майже всі статті про політ. злочини, які встановлювали найсуворіші заходи розправи з борцями проти самодержавства.

Г. Ф. Фецич.

КРИМІНА́ЛЬНИЙ КО́ДЕКС УРСР (КК УРСР) — єдиний законодавчий акт, у якому систематизовано кримінально-правові норми, що діють на території республіки. Чинний КК УРСР прийнято Верховною Радою УРСР 28.XII 1960 і введено в дію з 1.IV 1961. Розроблений відповідно до *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (1958). Кодекс поділяється на 2 частини — загальну і особливу. КК УРСР включає 16 глав, що містять 308 статей (на 1979). У заг. частині КК УРСР визначаються завдання цього кодексу, встановлюються підстави *відповідальності кримінальної*, межі чинності кодексу, закріплюються поняття *злочину*, *покарання* тощо. В 11 главах особливої частини йдеться про злочини за видами їх і міри покарання за вчинення їх. Залежно від об'єкта посягань статті Кодексу згруповано у глави. 1-а глава встановлює покарання за *державні злочини*; 2-а — *злочини проти соціалістичної власності*; 3-я — *злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи*; 4-а — за *злочини проти політичних і трудових прав громадян*; 5-а — за *злочини проти особистої власності громадян*; 6-а — за *господарські злочини*; 7-а — за *службові злочини*; 8-а — за *злочини проти правосуддя*; 9-а — за *злочини проти порядку управління*; 10-а — за *злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я*; 11-а — за *військові злочини*.

О. Я. Свєтлов.

КРИМІНА́ЛЬНО-ПРОЦЕСУА́ЛЬНЕ ПРА́ВО — галузь рад. права, що визначає порядок здійснення *кримінального судочинства*. Норми К.-п. п. визначено *Основами кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік*, кримінально-процесуальними кодексами союзних республік (див., зокрема, *Кримінально-процесуальний кодекс УРСР*). Вони регулюють діяльність органів дізнання, слідства, прокурора та суду по розслідуванню і вирішенню кримінальних справ, правовідносини цих органів між собою, а також між ними і громадянами, які беруть участь у кримінальному процесі. Його норми забезпечують процесуальний порядок і умови для всебічного і повного з'ясування обставин справи, доказування (див. *Докази* у праві), встановлення об'єктивної істини, реальні гарантії (див. *Гарантії правові*) додержання законних інтересів обвинуваченого та всіх ін. учасників процесу тощо. В Конституції СРСР і конституціях союзних республік закріплено осн. принципи К.-п. п.: здійснення *правосуддя* тільки судом на засадах рівності громадян перед законом і судом, *гласність судового розгляду* і колегіальність розгляду справ, *незалежність суддів* і підкорення їх тільки законові, забезпечення *права обвинуваченого на захист* та ін. Важливим конституційним принципом рад. К.-п. п. є положення, за яким ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також піддани кримінальному покаранню без вироку суду (див. *Презумпція невинності*).

К.-п. п. тісно пов'язане з *кримінальним правом*, у певних межах воно звертається до норм *цивільного права* (напр., *цивільний позов* у кримінальній справі), *сімейного права* (участь законних представників у процесі), *адміністративного права* (застосування адм. санкцій до порушників процесуального порядку) та ін.

К.-п. п. країн соціалістичної співдружності побудовано на аналогічних демократичних принципах і спрямовано на забезпечення *соціалістичної законності* при здійсненні судочинства в кримінальних справах.

У бурж. країнах К.-п. п. через свою антидемократичну спрямованість відкриває можливості для сваволі службових осіб при розгляді справ і тим самим створює умови для захисту інтересів пануючої меншості.

Я. П. Нагнойний.

КРИМІНА́ЛЬНО-ПРОЦЕСУА́ЛЬНИЙ КО́ДЕКС УРСР (КПК УРСР) — єдиний законодавчий акт, у якому систематизовано норми, що регулюють на території республіки порядок порушення, розслідування і судового розгляду кримінальних справ, виконання вироку тощо. Розроблений відповідно до *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік*. Чинний КПК УРСР затверджено 28.XII 1960 Верховною Радою УРСР і введено в дію з 1.IV 1961. Кодекс містить 8 розділів, поділених на 36 глав, і має 447 статей. 1-й розділ охоплює заг. положення, які мають значення для кримінального процесу в цілому, наступні регулюють послідовно окремі його стадії (див. *Процесуальні стадії*). У 1-му розділі, зокрема, визначаються: завдання *кримінального судочинства*; *підсудність* справ; учасники процесу, їхні права та обов'язки; порядок збирання, дослідження і оцінки доказів; права обвинуваченого на захист; повноваження прокурора в судочинстві тощо. Статті 2-го розділу регулюють діяльність органів *дізнання* і *попереднього розслідування*, 3 і 4-й розділи визначають порядок *віддання до суду*, провадження справ у суді 1-ї інстанції та постановлення *вироку*, провадження справ за касаційними скаргами і протестами в суді 2-ї інстанції, перегляд вироків, ухвал тощо порядком суд. нагляду та у зв'язку з нововиявленими обставинами. У 5-му розділі визначено процесуальні питання, пов'язані з виконанням вироку, 6-й розділ містить норми, що регулюють застосування судом *примусових заходів медичного характеру*. Два останні розділи, якими доповнено Кодекс 1967 і 1971, встановлюють окремий порядок провадження в справах про хуліганство і в справах про злочини *неповнолітніх*.

Я. П. Нагнойний.

КРИМІНОЛО́ГІЯ [від лат. crimen (criminis) — злочин і грец. λόγος — вчення] — наука, що вивчає *злочинність*, її причини, особу злочинця, а також розробляє рекомендації щодо запобігання злочинності і викорінювання її. Рад. К. розглядає злочинність як історично зумовлене соціальне явище, що залишається за соціалізму як спадщина від досоціалістичного минулого і долається в процесі соціалістич. і комуністич. будівництва. Використовуючи спец. методику, К. досліджує стан, структуру і динаміку злочинності і на цій основі виявляє пов'язані з матеріальними та духовними умовами життя людей фактичні обставини, що виступають як причини злочинності, розробляє систему науково обгрунтованих заходів, спрямованих на усунення цих причин, поступове зниження, а згодом і повну ліквідацію злочинності. При збиранні й опрацьовуванні інформації з питань злочинності та заходів боротьби з нею рад. К. використовує сукупність конкретних спец. прийомів та засобів. Найважливіші з них: дослідження статистичних даних про злочинність і *судимість*; вивчення різних категорій кримінальних справ з наступним статистичним опрацюванням одержаних матеріалів; соціальне і психологічне вивчення осіб, що вчинили злочини; проведення комплексних кримінологічних досліджень; вивчен-

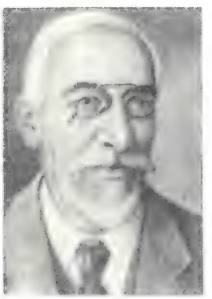

О. П. Кримов.

ня *громадської думки* з питань злочинності, її причин та заходів боротьби з нею. Конкретні соціологічні дослідження злочинності та окремих її видів дають змогу встановлювати кореляційні зв'язки між злочинністю і різними соціальними процесами й на цій основі розробляти заходи запобігання їй. Рад. К. широко використовує сучасну обчислювальну техніку, а також досягнення ін. суміжних наук — соціології, *соціальної психології* і психології особи, педагогіки, економіки та ін. К. як наука тісно пов'язана з *кримінальним правом*, яке є її юрид. базою. Зокрема, вона спирається на такі розроблювані кримінальним правом поняття, як *злочин*, види злочинів, злочинець, рецидивна злочинність (див. *Рецидив* у праві), *вина*, мотиви злочину, *покарання* тощо. Водночас К. збагачує крим. право необхідними для вдосконалення його норм відомостями про злочинність, її причини, про ефективність різних соціально-запобіжних заходів, а також різних мір кримінального покарання у боротьбі зі злочинністю. В зарубіжних соціалістич країнах кримінологічні дослідження будуються на тих самих теор. і методологічних принципах, що і в СРСР.

Бурж. К., яка набула розвитку як самостійна наука в 70-х рр. 19 ст., спрямовує свої зусилля на пошук «загальних», здебільшого біологічних, пояснень причин злочинності, не зв'язаних з сутністю капіталістич. ладу. Вона підмінює питання про встановлення причин злочинності пошуками факторів, що впливають на вчинення злочинів конкретними особами.

Літ.: Герцензон А. А. Введение в советскую криминологию. М., 1965; Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии. М., 1968; Карпец И. И. Проблема преступности. М., 1969; Криминология. М., 1976; Криминология. Пер. с нем. М., 1979.

Ф. Г. Бурчак.

КРИ́МНЕНСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1848 — антикріпосницький виступ селян с. Кримного (тепер Старовижівського р-ну Волин. обл.) проти запровадження *інвентарних правил 1847—48*. Селяни 5 (17).III 1848 відмовилися виконувати *панщину*, визначену інвентарними правилами, і зажадали переведення на оброк. Активні учасники виступу були заарештовані, проте через кілька годин їх звільнили односельчани. К. с. з. 8(20). III було придушено каральною командою. Під впливом цього виступу невдовзі вибухнули заворушення у с. Дубечному та ін. навколишніх селах.

КРИ́МОВ Олексій Петрович [18 (30).VII 1872, Москва — 11.XII 1954, Київ] — український радянський хірург, дійсний член АМН СРСР (з 1945), заслужений діяч науки УРСР (з 1940). Закінчив мед. ф-т Моск ун-ту (1898). З 1906 — доцент Моск. ун-ту, з 1912 — проф. Київ. ун-ту, а з 1921 — Київ. мед. ін-ту. Праці К. присвячені проблемам заг. та *воєнно-польової хірургії*. Особливе значення мають дослідження К. з питань травматичного ураження кровоносних судин, черепно-мозкових травм, газової інфекції, гриж. Запропонував власні методи операцій при *грижах* та *аневризмах*. З 1936 був головою Укр. наук. т-ва хірургів. Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: Спеціальна хірургія. К., 1948; Огнестрельная аневризма. Челябинск, 1943; Брюшные грыжи. К., 1950.

КРИ́МОВ (справж. прізв.— Беклемішев) Юрій Соломонович [6 (19).I 1908, Петербург — 20.IX 1941, похований в с. Богодухівка, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Перша повість «Подвиг» (опубл. 1961 у зб. «Таруські сторінки»). Осн. твір — «Танкер „Дербент"» (1938; однойменний фільм, 1941) — про новаторів виробництва, їх боротьбу проти відсталості й бюрократизму, про зародження соціалістичного змагання. К. належать також повість «Інженер» (1941), фронтові нариси. Загинув у боях за Україну.

Тв.: Повести. М., 1953; Укр. перекл.— Танкер «Дербент». К., 1951.

КРИ́МСЬКА АСТРОФІЗИ́ЧНА ОБСЕРВАТО́РІЯ АН СРСР — науково-дослідна установа АН СРСР. Заснована 1908 у Сімеїзі як відділення Пулковської астр. обсерваторії (тепер *Астрономічна обсерваторія головна АН СРСР*). З 1945 розташована в с-щі Научному за 12 км на Пд. від Бахчисараю як самостійний наук. заклад. Сімеїзька обсерваторія стала її відділенням. Осн. інструменти в с-щі Научному: 2,6-м рефлектор — один з найбільших в СРСР та Європі; 122-см рефлектор, 70-см рефлектор, 64-см рефлектор, менісковий телескоп з дзеркалом діаметром 50 см, 40-см подвійний астрограф. За 3 км від Сімеїза розташований радіоастр. відділ К. а. о. АН СРСР, де встановлено 22-метровий радіотелескоп для спостережень в діапазоні міліметрових і сантиметрових хвиль та ін інструменти. Осн. напрями наук. досліджень: фізика Сонця та зоряних атмосфер, вивчення міжзоряного середовища. Провадяться також дослідження туманностей і зоряних систем, дослідження в галузі позаатмосферної астрономії та радіоастрономії.

КРИ́МСЬКА ВІЙНА́ 1853—56, Східна війна — війна царської Росії проти коаліції д-в у складі Великобританії, Франції, Туреччини і Сардинії за зміцнення позицій на Бл. Сході. До серед. 19 ст. Великобританія та Франція майже цілком витіснили Росію з ринків Бл. Сходу, значно посилили свій вплив у Туреччині. Тому царський уряд прагнув зміцнити своє політ. і екон. становище в басейні Чорного м. і на Балканах. Туреччина намагалася розширити свої володіння за рахунок Криму і Кавказу. Приводом до виникнення війни було загострення суперечок між католицьким і православним духівництвом за володіння «святими місцями» в Палестині. Микола I вимагав надати йому права захисника православного населення Туреччини. Тур. уряд, підбурюваний англ. дипломатами, в травні 1853 відмовився задовольнити вимоги царського уряду. Росія заявила про розрив дипломатичних відносин з Туреччиною. З дозволу останньої в Дарданелли ввійшла англо-франц. ескадра 21.VI (3.VII) 1853 рос. війська вступили в князівства Молдову (див. *Молдавське князівство*) і *Валахію*, що формально перебували під владою тур. султана. 4 (16).X 1853 Туреччина оголосила війну Росії. В *Сінопському бою 1853* рос. Чорноморський флот під командуванням адмірала П. С. *Нахімова* повністю знищив тур. флот. Це прискорило вступ у війну Великобританії та Франції. 23.XII 1853 (4.I 1854) англо-франц. флот увійшов у Чорне м. 9 (21).II 1854 Росія оголосила війну Великобританії та Франції. Після диверсійних дій у Чорному, Балтійському і Білому морях та біля узбережжя Камчатки союзники перенесли гол. воєнні операції на Крим. п-ів (див. карту). 8 (20) IX відбувся бій на р. Альмі, в якому рос. війська під командуванням О. С. Меншикова зазнали поразки. О. С. Меншиков відвів війська до Бахчисарая, кинувши Севастополь напризволяще. Але рос. флотоводці В. І. *Істомін*, В. О. *Корнілов*, П. С. Нахімов та ген. Е. І. *Тотлебен* підготували місто до оборони. Під час *Севастопольської оборони 1854—55* захисники міста виявили зразки відваги і хоробрості (див., зокрема, П. М. *Кішка*). Щоб запобігти штурмові Севастополя, рос. війська почали *Інкерманську битву 1854*, в результаті якої англо-франц. війська змушені були перейти до тривалої облоги міста. Ціною великих втрат союзникам вдалося захопити *Малахів курган*. 27.VIII (8.IX) 1855 рос. війська залишили Севастополь.

На Балканському театрі воєнних дій рос. війська відійшли за р. Прут, а Молдову і Валахію окупували австр. війська. Спроби тур. військ вторгнутися на Закавказзя успіху не мали. Будучи повністю ізольованою на міжнар. арені, Росія змушена була підписати невигідний для неї *Паризький мирний договір 1856*. К. в. спричинилася до загострення класових суперечностей у царській Росії, зокрема, посилилися сел. рухи на Правобережній Україні (див. *Київська козаччина 1855*) та масові втечі селян у пд. губернії України (див. *Катеринославські селянські заворушення 1856*). За визначенням В. І. Леніна «Кримська війна показала гнилість і безсилля кріпосної Росії» (Повне зібр. тв., т. 20, с. 163). Вона прискорила назрівання революц. ситуації 1859—61 і падіння *кріпосного права* в Росії.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 9—11, 28—29. (Статті і листи про Кримську війну); Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція. Повне зібрання творів, т. 20; Тарле Е. В. Крымская война, т. 1—2. М.—Л., 1950; Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

КРИ́МСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1945, Ялтинська конференція 1945 глав урядів трьох союзних у 2-й світовій війні держав — СРСР

(*Й. В. Сталіна*), США (*Ф. Д. Рузвельта*), Великобританії (*У. С. Черчілля*) за участю міністрів закорд. справ, нач. штабів та їхніх радників. Відбулася 4—11.II в Ялті На К. к. було погоджено плани трьох союзних д-в з метою остаточного розгрому фашист. Німеччини й накреслено осн принципи заг. політики щодо післявоєнної організації світу. Німеччина мала бути окупованою по зонах військами СРСР, США, Великобританії та Франції (якщо та цього зажадала б); було затверджено угоду про зони окупації Німеччини і про чотиристороннє управління «Великим Берліном».

Правлячі кола США й Англії прагнули до розчленування і ліквідації нім. д-ви, до її екон. поневолення й використання в імперіалістичних цілях. К. к. прийняла рішення знищити нім. мілітаризм і нацизм, створити гарантії того, що «Німеччина ніколи більше не буде в змозі порушувати мир всього світу».

Велике значення мало рішення К. к. про заснування міжнар. організації для підтримання миру й безпеки і про скликання 25.IV 1945 в Сан-Франціско конференції Об'єднаних Націй для підготовки Статуту ООН. Було встановлено, що в основу діяльності ООН при розв'язанні кардинальних питань миру буде покладено принцип одностайності великих

КРИМСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ

КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 27,0 тис. км²
Населення — 2184 тис. чол. (1979. перепис)
Центр — м. Сімферополь

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1978,%)

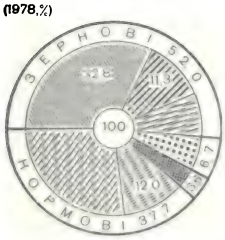

Озима пшениця
Ячмінь
Технічні культури
Овочево-баштанні та картопля
Однорічні трави
Інші культури

д-в — постійних членів Ради Безпеки ООН При розгляді польс. питання вирішено, що рад.-польс. кордон пройде по *«Керзона лінії»* з деяким відступом на користь Польщі, яка також мала отримати істотне збільшення території на Пн. та Зх (уряд Польщі мав бути створений з демократич. діячів з Польщі та поляків з-за кордону). На прохання союзників СРСР зобов'язався через 2—3 місяці після закінчення війни проти Німеччини вступити у війну проти Японії. Було зафіксовано, що Рад. Союзу буде повернуто пд. частину о. Сахалін та Курильські о-ви. Прийнято «Декларацію про визволену Європу», рішення про створення постійного органу для регулярних консультацій міністрів закорд. справ трьох д-в. Рішення К. к. створювали реальну можливість демократичної перебудови післявоєнного світу, проте багато з них не було втілено в життя внаслідок протидії зх. д-в. *Літ.:* Тегеран — Ялта — Потсдам. Сборник документов. М., 1971.

А. К. Мартиненко

КРИ́МСЬКА ОБЛА́СНА ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*. Перші с.-д. орг-ції виникли 1900—02 в Сімферополі, Севастополі, Керчі, Ялті й Феодосії, на кораблях Чорноморського флоту, базою яких були крим. порти. Соціал-демократи Криму мали зв'язок з газ. *«Искра»*, з с.-д. орг-ціями Петербурга, Харкова, Одеси, Катеринослава, Полтави та ін. міст. Місцеві с.-д. орг-ції 1902 об'єдналися в Крим. союз РСДРП, який після II з'їзду РСДРП перейшов на меншовицькі позиції. Гол. опорою більшовиків став Севастополь. У 1903 організовано Севастопольський к-т РСДРП, який спрямовував діяльність с.-д орг-ції Чорномор. флоту — *Севастопольської військової організації РСДРП*. При активній допомозі *Південного бюро ЦК РСДРП 1904* більшовики Криму вели боротьбу з меншовиками. В 1905 на багатьох кораблях і в берегових екіпажах Чорноморського флоту більшовики створили бойові орг-ції. Під час революції 1905—07 під керівництвом с.-д. орг-ції спалахнули збройне повстання на броненосці *«Потьомкін»* і *Севастопольське збройне повстання 1905*, відбулися масові страйки й політ. демонстрації в Сімферополі, Керчі та Феодосії. Після поразки революції більшовики Криму працювали в глибокому підпіллі, продовжуючи революц. роботу в масах. Після Лютневої революції 1917 більшовики вийшли з підпілля. У квітні оформилася *Севастопольська організація РСДРП(б)*, у червні — Феодосійська, у вересні — в Сімферополі, Євпаторії, у жовтні — в Керчі, Ялті. На кінець жовтня 1917 більшовицькі групи створено в ряді сіл Керченського п-ова. 2 (15).X 1917 в Сімферополі відбулася 1-а Таврійська губ. конференція РСДРП(б), яка обрала губком партії. Під керівництвом більшовиків 16 (29).XII 1917 встановлено Рад. владу в Севастополі, 2 (15).I 1918 — у Феодосії (див. *Феодосійське збройне повстання 1918*), 9 (22).I 1918 — в Ялті (див. *Ялтинське збройне повстання 1918*), 13 (26).I 1918 — в Сімферополі, до серед. січня 1918 — на всій тер. Криму.

В 2-й пол. березня 1918 було створено *Радянську Соціалістичну Республіку Таврiди*. Після вторгнення в Крим у квітні 1918 нім окупантів, а в листопаді — англо-франц. інтервентів більшовицькі орг-ції в умовах підпілля очолили боротьбу трудящих за відновлення влади Рад. У жовтні 1918 — травні 1919 Крим. парт. орг-ція на правах обласної входила до складу Компартії України. В період *денікінщини* і *врангелівщини* більшовицькі орг-ції Криму під керівництвом підпільного обкому партії очолили масовий партизан. рух у тилу білогвард військ. Після розгрому білогвардійців (листопад 1920) парт орг-ція Криму на чолі з обкомом партії, в який входили Р. С. *Землячка*, Д. І. *Ульянов*, Б. *Кун* та ін., розгорнула роботу по зміцненню парт рядів, по відбудові нар. г-ва. На 1.I 1921 Крим. парт. орг-ція налічувала понад 1 тис. чол. 18.X 1921 утворено Кримську АРСР у складі РРФСР і обл. парт. орг-цію в складі РКП(б) [з 1925 — ВКП (б)]. За роки довоєн. п'ятирічок під керівництвом парт. орг-цій здійснено соціалістичну індустріалізацію, колективізацію с. г., широке культур. будівництво, перетворено Крим на всесоюзну здравницю. На 1.I 1941 К. о. п. о. налічувала 28 014 комуністів.

В роки Великої Вітчизн. війни понад 10 тис. комуністів пішли в Рад. Армію. На окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. Криму діяли бл. 200 підпільних орг-цій і груп, численні партизан. загони. Їхніми діями керували підпільний обком партії (перший секретар — спочатку І. А. *Козлов*, згодом В. С. Булатов) і обл. підпільний парт. центр (листопад — грудень 1941 — в Керчі, 1942 — квітень 1944 — в партизан. лісі). Після визволення Криму від гітлерівців (травень 1944) обл. парт. орг-ція, що налічувала на 1.XII 1944 8701 комуніста, мобілізувала трудящих на відбудову зруйнованого окупантами нар. г-ва. В 1945 Кримську АРСР було перетворено на Кримську область у складі РРФСР, а 1954, на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією, область передано до складу УРСР. Парт. орг-ція Криму ввійшла до складу Компартії України. К. о. п. о. виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. Понад 100 чол. удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, М. О. *Бринцеву* і М. Д. *Князєву* цього звання удостоєно двічі. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує зусилля трудящих на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, на забезпечення авангардної ролі комуністів на виробництві, підвищення політ. і трудової активності робітників, колгоспників та інтелігенції, на виховання трудящих у дусі рад. патріотизму, пролет. інтернаціоналізму. Успішному виконанню нар.-госп. планів сприяє традиційне соцзмагання трудящих області з трудящими ін. областей УРСР та братніх республік. Розвивається Крим і як курорт міжнар. значення. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали В. С. Булатов, П. Ф. Тюляєв, М. В. Соловйов, П. І. Титов, В. Г. *Ком'яхов*, М. К. *Кириченко* та ін.

На 1.I 1980 в 10 міських і 22 районних парт. орг-ціях налічувалося 137 592 комуністи. За час існування К. о. п. о. відбулося 37 обл. парт конференцій. Надійним помічником парт орг-ції є комсомольська орг-ція області, яка на 1.I 1980 налічувала в своїх лавах 245 631 комсомолець. На відзнаку заслуг комсомольців Криму Севастопольську міську організацію ВЛКСМ 1948 нагороджено орденом Червоного Прапора, Керченську міську комсомольську орг-цію 1974 — орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.

Органом К. о. п. о. є газ. *«Кримська правда»*. Про розвиток економіки і культури області див. також *Кримська область*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. К., 1974.

В. С. Макаренко.

КРИ́МСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 30.VI 1945. До 19.II 1954 — у складі РРФСР. Розташована на Пд. республіки, на *Кримському півострові*. Поділяється на 14 районів, 224 сільради, має 15 міст і 54 с-ща міськ. типу. К. о. нагороджено орденом Леніна (1958) та орденом Трудового Червоного Прапора (1970). Карти див. на окремому аркуші с. 400—401.

Природа. К. о. омивається на Зх. і Пд. Чорним м., на Сх.— Азовським м. На Пн. сполучається з материком вузьким (до 8 км) *Перекопським перешийком*. Берегова лінія на Пн. дуже розчленована мілководними затоками й бухтами *Сиваша*, який відокремлюється від Азовського м. довгою піщаною косою — *Арабатською Стрілкою*. На Сх. виступає *Керченський півострів*, на Зх.— *Тарханкутський півострів*. Пд. береги порівняно мало розчленовані. Пн., більша частина тер. К. о.— рівнинна. Вона поступово підвищується на Пд. (до 200 м), на Зх. підноситься Тарханкутська височина (до 179 м), на Сх.— горбогір'я Керченського п-ова (до 189 м). Вздовж пд. узбережжя простягаються *Кримські гори* (вис до

Кримська область. Вид на гору Аюдаг.

1545 м, г. Роман-Кош), які, круто обриваючись до моря, утворюють *Південний берег Криму*. З корисних копалин К. о. найбільше значення мають заліз. руди (*Керченський залізорудний басейн*), солі Сиваша, природний газ, вапняки, цем. мергелі, гончарні та вибільні глини (кіл), лік. грязі, мінеральні джерела та ін. Клімат пн. частини К. о. помірно континентальний, з м'якою малосніжною зимою й жарким сухим

Сімферополь. Вокзальна площа

літом, пересічна т-ра січня від 0 до —2,9°, липня +23,8°, опадів 300—450 мм на рік. На Пд. березі Криму (особливо в зх. його частині), захищеному від холодних мас континентального повітря Кримськими горами, клімат середземноморський, з дуже м'якою вологою зимою та жарким сухим літом (пересічна т-ра січня в Ялті +3,7°, липня +23, +24,4°, безморозний період — 247 днів, опадів 300—600 мм на рік). Найбільше опадів у К. о. випадає на Зх. Головного пасма Кримських гір — до 1200 мм на рік. Річки К. о. маловодні, але мають велике госп. значення. На найбільших з них — *Салгирі, Альмі, Качі, Бельбеку*, Чорній — збудовано водосховища. Територією області проходить траса *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України. В К. о.— понад 50 солоних озер (*Саки, Сасик, Донузлав, Старе озеро, Красне озеро, Акташське озеро, Чокрацьке озеро, Узунларське озеро* та ін.), які використовуються для одержання солей та лік. грязей. Грунти К. о. різноманітні: у Присивашші — каштанові у комплексі з солонцями й солончаками; на рівнинах переважають пд. чорноземи, на схилах Головного пасма Кримських гір — бурі гірсько-лісові, на *яйлах* — гірсько-лучні, на Пд. березі Криму — коричневі. Більша частина К. о. лежить у степовій зоні, але степова рослинність майже не збереглася. У передгірній частині переважають лісостепи, в горах — ліси (дубові, буково-грабові, букові, соснові). Яйла вкрита високогірними луками. На Пд. березі Криму рослинність середземноморського типу: ялівцево-сосново-дубові ліси, подекуди з вічнозеленим підліском (суничне дерево, *рускус*). Поширені виноградники, тютюнові плантації, сади (яблуні, груші, волоські горіхи та ін.) і великі паркові насадження (кипариси, магнолії, лаври, пінії, кедри, секвойї, вічнозелені дуби, лавровишні, платани та ін.).

Тваринний світ К. о. різноманітний. Повсюдно поширені заєць-русак, лисиця, їжак, полоз, ящірки, в степу — малий ховрах, степовий гхір; у горах — звичайний олень козуля, борсук, кам'яна куниця. З птахів у степу водяться журавель-красавка, дрофа, перепел та ін.; у горах — соколи, сови, дятли, дикий голуб тощо. На Сиваші — водоплавна птиця: мартини, крячки, качки. Акліматизовано муфлона, білку-телеутку, фазана та ін. В К. о. здійснюються широкі заходи щодо охорони природи. Створено заповідники (*Мис Мартьян, Ялтинський гірсько-лісовий заповідник* та *Карадагський заповідник*), *Кримське заповідно-мисливське господарство*, 11 держ. заказників (Астанінські плавні, Арабатський, Аюдаг, Великий каньйон Криму, Качинський каньйон, Карабі-Яйлинський, Каркінітський, Кубалач, Новий Світ, Хапхальський, Чорна річка) та 22 дендропарки. На тер. області — бл. 130 пам'яток природи місц. значення (карстові печери, паки, скелі, лісові урочища тощо).

Населення. Осн. населення — росіяни (67%; 1970, перепис) та українці (26,5%; 1970, перепис). Живуть також білоруси, євреї та ін. Пересічна густота нас.— 80,8 чол. на 1 км². Найгустіше заселені південнобережні й передгірські райони. Міське населення становить 67% (1979). Найбільші міста: *Сімферополь, Севастополь, Керч, Євпаторія, Ялта, Феодосія*.

Народне господарство. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на Крим. п-ові пром-сть була представлена в основному дрібними кустарними підприємствами, часто сезонного характеру. Осн. галузю пром-сті була харч. (виноробна, консервна, рибна). За роки Рад. влади в результаті індустріалізації і соціалістич. перетворення с. г. відбулися докорінні зміни в економіці області. Вона стала індустріально-аграрною. К. о. є важливим районом гірничодобувної та хім. пром-сті з розвинутим машинобудуванням, харч., легкою і буд. матеріалів пром-стю, високо інтенсивним багатогалузевим с. г. Крим — один з найважливіших у країні районів курортного г-ва і масового туризму.

Промисловість. В сукупній валовій продукції пром-сті і с. г. на промисловість припадає 70,2%. Її енерг. базою є електроенергія системи «Дніпроенерго», *Сімферопольської ДРЕС* імені В. І. Леніна, Севастопольської та Комиш-Бурунської ДРЕС. В структурі пром-сті провідне місце належить харч. (44,2% валової продукції, 1979), маш.-буд. і металообр. (27,0%) та хім. (6,5%) пром-сті. Загальносоюзне значення має виноробна пром-сть. Світову славу здобули вина *кримського виробничо-аграрного об'єднання виноробної промисловості «Масандра»* й винокомбінату «Золота балка», підприємства яких розташовані в районі Ялти, Алушти, Судака,

У центрі села Нової Петрівки Красногвардійського району.

Севастополя, Сімферополя, Феодосії, Старого Криму. Рибообр. пром-сть розвинута в Севастополі (виробниче об'єднання рибної пром-сті «Атлантика»), Керчі (*Керченське виробниче об'єднання рибної промисловості*), Ялті, Євпаторії; консервна (овочеві та фруктові консерви) — в Сімферополі, Джанкої, Бахчисараї; ефіроолійна (трояндова олія, ефірна олія з лаванди) — у Сімферополі (*кримський ефіроолійницький комбінат «Кримська троянда»*), Бахчисараї, Алушті, Судаку, Совєтському; тютюнова — у Феодосії, Сімферополі, Ялті. Розвинуті м'ясна, молочна, борошномельна пром-сть. Зростає питома вага машинобудування й металообробки: *Сімферопольський завод продовольчого машинобудування* імені В. В. Куйбишева, електромашинобудівний, телевізорів, запасних деталей для с.-г. машин (Сімферополь), суднобуд. і суднорем. (Севастополь, Керч), причепів для с. г. (Джанкой) з-ди. На базі значних покладів солей у водах Сиваша і солоних озер розвивається хім. пром-сть (Кримський содовий і бромний у Красноперекопську, Сакський хім. з-ди). Працюють також *Кримський завод* двоокису *титану* та сімферопольські пластмасових виробів і побутової хімії з-ди.

Одне з провідних місць у пром. комплексі К. о. посідає залізорудна (друга залізорудна база Украї-

Загальний вигляд Комиш-Бурунського залізорудного комбінату.

Завод шампанських вин у селищі міського типу Новий Світ.

Риболовецький флот у Комишевій бухті Севастополя.

ни) й металург. галузі, які представлені *Комиш-Бурунським залізорудним комбінатом,* Керченським металург. з-дом, Балаклавським рудоуправлінням (постачає високоякісний флюсовий вапняк металург. з-дам Придніпров'я). У післявоєнні роки почала розвиватися газодобувна пром-сть (на Пн. і Зх. області). Підприємства легкої пром-сті є в Сімферополі (шкіряно-взут. комбінат, 2 трикотажні, текстильна, 2 швейні, галантерейних виробів ф-ки), Феодосії (шкарпеткова ф-ка), Севастополі, Керчі. На базі місц. сировини розвинута пром-сть буд. матеріалів (виробництво стінового каменю, цегли, збірного залізобетону, цементу — Сімферополь, Ялта, Севастополь, Керч. Бахчисарай).

Палац піонерів у Сімферополі.

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1977
Трактори (фіз. одиниць)	13,5	19,9
Зернозбиральні комбайни	2,2	3,7
Електродвигуни	25,5	156,3

С і л ь с ь к е г о с п о д а р с т в о. Провідне місце належить зерновому г-ву та тваринництву м'ясо-мол. напряму з розвинутими виноградарством, садівництвом, овочівництвом, виробн. ефіроолійних культур. На кін. 1978 в К. о. було 153 радгоспи й 119 колгоспів, 29 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень. С. г. області високомеханізоване (див. табл.).

В області високий рівень с.-г. освоєння земель: з 1998,2 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 1769,1 тис. га — під с.-г. угіддями, з них орних земель — 1176,7 тис. га, пасовищ — 414,3 тис. га (1978). Широко розвинуте зрошуване землеробство (Північно-Кримський канал ім. Комсомолу України з відгалуженнями — Азовським, Красногвардійським, Роздольненським, Чорноморським та ін. каналами). На поч. 1980 площа зрошуваних земель становила 309,5 тис. га (1950 — 36,1 тис. га). Осн. зернові культури: озима пшениця, озимий ячмінь, кукурудза, рис (в основному на зрошуваних землях). Широко розвинуті садівництво й виноградарство. Площа виноградних насаджень 1979 становила 87,4 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 58,3 тис. га, плодово-ягідних насаджень відповідно 74,6 тис. га і 42,9 тис. га. К. о. посідає провідне місце в СРСР по вирощуванню високоароматичних тютюнів та ефіроолійних культур (троянда, лаванда, шавлія мускатна, розмарин). Осн. площі багаторічних насаджень розміщені в центр. і передгірній частинах, в пд. прибережних і передгірних районах — плантації тютюну та ефіроолійних культур. У степовій частині області вирощують соняшник та льон-кудряш.

Важливою галуззю с. г. області є тваринництво (м'ясо-мол. напряму в степових районах, мол.-м'ясного — в передгір'ях), продукція якого йде переважно на задоволення потреб місц. населення й здравниць. Розвиткові тваринництва сприяє вирощування кормових культур, наявність природних пасовищ, продукція комбікормової пром-сті. Повсюдно в області, крім Пд. берега Криму, розвинуте свинарство, вівчарство, особливо на Тарханкутському та Керченському п-овах, а також пром. птахівництво. Найпоширеніші породи великої рогатої худоби — червона степова, свиней — біла та українська степова, овець — цигайська та асканійська. На поч. 1980 в області було 8 тваринницьких комплексів (по виробн. молока — 5, по вирощуванню нетелей — 1, по відкорму великої рогатої худоби — 1, по вирощуванню і відгодівлі свиней — 1), 12 птахоінкубаторних станцій.

Т р а н с п о р т. У К. о. розвинуті всі види транспорту, крім річкового. Довжина з-ць заг. користування 1980 становила 644 км, у т. ч. електрифікованих — 261 км. Осн. залізничні магістралі: Москва — Харків — Дніпропетровськ — Сімферополь — Севастополь, Джанкой — Керч — Новоросійськ — Краснодар. З 1955 діє поромна дизель-електрична переправа поїздів через Керченську прот. на Пн. Кавказ. Залізничні вузли: Джанкой і Сімферополь. Автошляхів — 6,5 тис. км (усі з твердим покриттям). Важливі автомагістралі: Москва — Сімферополь, Сімферополь — Феодосія — Керч, Сімферополь — Євпаторія, Сімферополь — Севастополь — Ялта. З 1961 діє єдина в СРСР гірська тролейбусна лінія Сімферополь — Алушта — Ялта. Морські порти: Феодосія, Керч, Севастополь, Ялта, Євпаторія. У Сімферополі — аеропорт. Газопроводи: Глебовка — Євпаторія — Сімферополь — Севастополь і Херсон — Красноперекопськ — Джанкой — Сімферополь.

Б у д і в н и ц т в о. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1946—78 становили (у порівнянних цінах) 14 036 млн. крб., у т. ч. 961 млн. крб. 1978. Тут діють 183 держ. і кооп. первинні підрядні буд. і монтажні орг-ції та 32 міжгосп. буд. орг-ції. За післявоєнні роки (1946—78) держ., кооп підприємства та орг-ції, колгоспи й населення збудували житл. будинки площею 20 824 тис. м², у т. ч. 864 тис. м² 1978.

Санаторій «Лівадія».

Т о р г і в л я й п о б у т о в е о б с л у г о в у в а н н я. На кін. 1978 в області діяло 9442 підприємства роздрібної торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1978 зріс проти 1970 в 1,5 раза. В К. о. 1978 було 3081 підприємство побут. обслуговування населення, у т. ч. 853 у сільс. місцевості. Обсяг побут. послуг 1978 зріс проти 1970 у 2 рази.

Охорона здоров'я. В 1978 у К. о. було 25,7 тис. лікарняних ліжок (117,9 ліжка на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 12 293 лікарі (56,3 лікаря на 10 тис. ж.) та 27,3 тис. осіб серед. мед. персоналу. В області — 219 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій. К. о. відома кліматичними та грязьовими курортами. Серед кліматичних — *Південний берег Криму,* на пд.-сх. узбережжі — *Феодосія, Планерське,* Кримське Примор'я, *Судак.* Грязьові курорти (*Саки, Євпаторія*) — на зх. узбережжі.

Збирання рису в радгоспі «Герої Сиваша» Красноперекопського району.
Бройлерна птахофабрика «Родина» Роздольненського району.
В пальметному саду колгоспу імені Н. К. Крупської Нижньогірського району.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ КРИМСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Перекопський вал. Пам'ятник героям штурму Перекопу в листопаді 1920.
2. Пам'ятники героям штурму Перекопу й рад. воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.
3. Обеліск на честь штурму Чонгарських укріплень у листопаді 1920.
4. Городище *Калос-Лімен* (4—2 ст. до н. е.).
5. Обеліск Слави на горі Мітрідат, встановлений на честь рад. воїнів, які загинули в боях під час визволення Керчі від нім.-фашист. загарбників.
6. Пам'ятник піонеру-партизану В. *Дубініну*.
7. Місце народження рад. дипломата П. Л. *Войкова*. Пам'ятник П. Л. Войкову.
8. *Керченський історико-археологічний музей*.
9. Підземний музей оборони *Аджимушкайських каменоломень*.
10. Архіт. пам'ятка 10—13 ст.— церква Іоанна Предтечі.
11. Античні міста: *Пантікапей, Мірмекій, Німфей, Ілурат, Тірітака*. Городище Корчев (10—12 ст.). *Царський курган, Мелек-Чесменський курган* (4 ст. до н. е.). Склеп Деметри (1—2 ст.).
12. Пам'ятник Герою Рад. Союзу М. О. Токарєву, який загинув у повітряному бою поблизу Євпаторії 1944.
13. Пам'ятник рос. воїнам, які загинули в битві з тур. та франц. військами 1855.
14. Античне місто *Керкінітіда*, скіфське укріплення (2—1 ст. до н. е.).
15. Краєзнавчий музей.
16. Обеліск на братській могилі 8 розвідників-танкістів — Героїв Радянського Союзу, які загинули тут 1944.
17. Серед. школа, в якій навчався тричі Герой Соціалістичної Праці К. І. *Щолкін*. Музей К. І. Щолкіна.
18. Пам'ятник на честь перемоги рос. військ під командуванням О. В. Суворова над тур.-тат. військами 1777.
19. Літ.-меморіальний музей О. С. *Гріна*. Могила письменника.
20. Пам'ятник на честь рад. воїнів — визволителів Сімферополя від нім.-фашист. загарбників.
21. Пам'ятник Д. І. *Ульянову*.
22. Пам'ятник О. В. Суворову.
23. Пам'ятник О. С. Пушкіну.
24. Пам'ятник П. Ю. *Дибенкові*.
25. Пам'ятник К. А. *Треньову*.
26. Пам'ятник М. В. Фрунзе.
27. Обеліск на честь визволення Криму від турецьких загарбників 1771.
28. *Неаполь Скіфський* — столиця Скіфської д-ви. Палеолітична стоянка *Чокурча*.
29. Краєзнавчий музей.
30. Худож. музей.
31. Печера *Кіїк-Коба* — стоянка первісної людини.
32. Літ. музей М. О. *Волошина*.
33. *Карадагський заповідник*.
34. Місце народження двічі Героя Соціалістичної Праці М. О. *Бринцевої*. Погруддя М. О. Бринцевої.
35. Пам'ятник піонеру-партизану В. *Коробкову*.
36. Місце народження художника К. Ф. *Богаєвського*.
37. Істор.-архіт. заповідник «Генуезька фортеця Кафа» (14—15 ст.).
38. Краєзнавчий музей.
39. *Феодосійська картинна галерея* ім. І. К. Айвазовського. Пам'ятник І. К. *Айвазовському*.
40. Літ.-меморіальний музей О. С. Гріна
41. Печерний комплекс Кизил-Коба.
42. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці М. Д. *Князєвої*.
43. Істор. заповідник «Генуезька фортеця» (14—15 ст.).
44. Печерне місто *Чуфут-Кале*. Печерний Успенський монастир (15—18 ст.).
45. *Старосіллівська стоянка*.
46. *Бахчисарайський історико-археологічний музей*. Мавзолеї-дюрбе (14—17 ст.).
47. Пам'ятник-фонтан М. І. *Кутузову*, споруджений поблизу місця поранення полководця 1774 у битві з тур. військами.
48. Обеліск на братській могилі керівників *Радянської Соціалістичної Республіки Тавріди*, які загинули від рук контрреволюціонерів 1918.
49. Істор.-краєзнавчий музей.
50. Літ.-меморіальний музей С. М. *Сергєєва-Ценського*. Пам'ятник письменникові.
51. Музей природи Крим. заповідно-мисливського г-ва.
52. Кладовище Комунарів, на якому поховані також учасники революції 1905—07 лейтенант П. П. *Шмідт* і матроси крейсера «*Очаків*».
53. Обеліск Слави й пам'ятник рад. воїнам 51-ї армії — визволителям Севастополя від нім.-фашист. загарбників на Сапун-горі.
54. Пам'ятник адміралу П. С. *Нахімову*.
55. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу І. Д. *Папаніна*. Погруддя І. Д. Папаніна.
56. Місце народження письменника К. М. *Станюковича*.
57. Пам'ятник командиру брига «Меркурій» О. І. Казарському.
58. Пам'ятник героям оборони Севастополя 1854—55 генерал-ад'ютанту Е. І. *Тотлебену* і саперам.
59. Пам'ятник кораблям, потопленим 1854—55.
60. Володимирський собор-усипальня рос. флотоводців П. С. Нахімова, В. І. *Істоміна*, В. О. *Корнілова*, М. П. *Лазарєва*.
61. *Херсонеський історико-археологічний заповідник*.
62. Музей Червонопрапорного Чорноморського Флоту.
63. Худож. музей.
64. Акваріум Ін-ту біології південних морів.
65. Музей героїчної оборони й визволення Севастополя, що об'єднує панораму «Оборона Севастополя 1854—55 рр.», філіал на Малаховому кургані, діораму «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.», меморіальний будинок-музей «Севастопольське комуністичне підпілля 1942—44 рр.».
66. Печерні міста *Мангуп, Ескі-Кермен*, Тепе-Кермен та печерний храм Донаторів 13 ст.
67. Масандрівський парк (засн. 1812).
68. *Нікітський ботанічний сад*.
69. «Ластівчине гніздо».
70. Парк з декоративними фонтанами (засн. 1808).
71. Форосський парк (засн. 1834).
72. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу С. *Амет-Хана*. Погруддя С. Амет-Хана.
73. Будинок, де 1898 і 1909 жили мати й сестра В. І. Леніна Марія Олександрівна та Ганна Іллівна Ульянови.
74. *Алупкинський палац-музей*.
75. Парк (засн. 1820).
76. Ліваділський палац (архіт. пам'ятка поч. 20 ст.), де 1945 відбулася Крим. конференція глав урядів трьох держав — СРСР, США й Великобританії.
77. Ліваділський парк (засн. 1835).
78. Обеліск на честь декрету Раднаркому РРФСР «Про використання Криму для лікування трудящих» (1920).
79. Меморіал на Пагорбі Слави на честь героїв громадян. та Великої Вітчизн. воєн.
80. Пам'ятник О. М. Горькому.
81. Пам'ятники Лесі *Українці*.
82. Пам'ятник художнику Ф. О. *Васильєву*.
83. Краєзнавчий музей.
84. Музей А. П. *Чехова*. Пам'ятник А. П. Чехову.
85. Літературно-меморіальні музеї письменників К. А. Треньова й П. А. *Павленка*; М. З. Бирюкова.
86. Музей «Прогресивна російська й українська література та культура Ялти дореволюційного періоду».
87. Водоспад Учан-Су, Поляна казок.

Пам'ятник І. К. Айвазовському в місті Феодосії. Скульптор І. Я. Гінцбург. 1930.

Кримська область. Пам'ятник на могилі С. Руданського в місті Ялті. Скульптор Р. В. Сердюк. 1968.

Культура. В 1979/80 навч. р. в області було 601 загальноосв. школа (298,1 тис. учнів), 26 серед. спец. навч. закладів (25,7 тис. учнів), 25 серед. профес.-тех. уч-щ (13,3 тис. учнів), 4 вищі навч. заклади — *Сімферопольський університет* імені М. В. Фрунзе, *Кримський медичний інститут*, *Кримський сільськогосподарський інститут* імені М. І. Калініна й *Севастопольський приладобудівний інститут* (в усіх вузах — 24,1 тис. студентів). Н.-д. установи: *Кримська астрофізична обсерваторія* АН СРСР (у с-щі Научному Бахчисарайського р-ну), *Нікітський ботанічний сад*, *Біології південних морів інститут* імені О. О. Ковалевського АН УРСР і *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР у Севастополі, *Виноробства і виноградарства всесоюзний науково-дослідний інститут «Магарач»* і *Фізичних методів лікування і медичної кліматології ялтинський науково-дослідний інститут* імені І. М. Сєченова в Ялті, *Ефіроолійних культур всесоюзний науково-дослідний інститут* і *Мінеральних ресурсів інститут* М-ва геології УРСР у Сімферополі, Азово-Чорноморський н.-д. ін-т морського рибного г-ва та океанографії в Керчі та ін. наук. установи й проектно-конструкторські орг-ції. Діють обл. відділення спілок письменників (з 1948), художників (з 1940), композиторів (з 1977), обл. організація журналістів (з 1957), 5 театрів — *Кримський російський драматичний театр* імені М. Горького, *Кримський український театр драми і музичної комедії*, *Кримський театр ляльок* у Сімферополі *Севастопольський російський драматичний театр* імені А. В. Луначарського і *Чорноморського Червонопрапорного Флоту російський драматичний театр* — у Севастополі, філармонія, цирк, жіночий вокально-хореографічний ансамбль УРСР «Таврія». В К. о. діють 1092 масові б-ки (фонд — 16 143 тис. одиниць зберігання), 994 клубні заклади, 1452 кіноустановки з платним показом, 16 держ. музеїв, зокрема *Кримський краєзнавчий музей* і *Сімферопольський художній музей*, *Бахчисарайський історико-археологічний музей*, *Феодосійська картинна галерея* імені І. К. Айвазовського, Музей героїчної оборони і визволення Севастополя (відділи — панорама «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.» і діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.»), *Херсонеський історико-археологічний заповідник* і музей Червонопрапорного Чорноморського Флоту в Севастополі, Музей А. П. Чехова в Ялті, *Алупкинський палац-музей*, *Керченський історико-археологічний музей* (відділ — Підземний музей оборони *Аджимушкайських каменоломень*), *Сергєєва Ценського С. М. музей* в Алушті, літ.-меморіальний музей О. С. Гріна в Феодосії, Генуезька фортеця в Судаку — філіал архіт.-істор. заповідника «Софійський музей», Лівадійський виставочний комплекс (системи ВЦРПС) та ін. 113 музеїв працюють на громад. засадах. При культур.-осв. закладах налічується 10 866 колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь бл. 190 тис. аматорів. Найвідоміші самодіяльні колективи: засл. нар. ансамбль танцю УРСР виробничого об'єднання «Севастопольський морський завод ім. С. Орджонікідзе», нар. ансамбль танцю «Лебідоньки» колгоспу ім. Ілліча Бахчисарайського р-ну, нар. оркестр нар. інструментів Феодосійського міськ. будинку культури, нар. капела бандуристів Ялтинського міськ. будинку культури, нар. ансамбль пісні і танцю радгоспу «Виноградний» Сімферопольського р-ну. Працюють 5 нар. театрів, найвідоміші з них — при Феодосійському і Євпаторійському міськ. будинках культури. Позашкільні заклади: 30 палаців і будинків піонерів і школярів, 11 станцій юних техніків, 9 — юних натуралістів, 2 екскурсійно-туристські станції, 23 дит. спорт. школи та ін.

Видаються 3 обл. газети: «*Кримська правда*» укр. і рос. мовою, «Советский Крым» і «Крымский комсомолец», 4 міські, 3 районні у містах і 11 районних газет. Працює вид-во «*Таврія*» у Сімферополі. Обл. радіомовлення й телебачення, телецентр у Сімферополі. Між грудящими К. о. і обл. Бач-Кішкун УНР існують дружні зв'язки. К. о. багата на істор., археол., архіт. та етногр. пам'ятки. 3,2 тис. пам'яток історії та культури взято д-вою під охорону. В області чимало місць, пов'язаних з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки й культури (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Кримської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області). Про архітектуру та образотворче мист. див. також відповідні розділи ст. *Крим*.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. К., 1974; Народне господарство Української РСР у 1977 році. Статистичний щорічник. К., 1978.

В. Г. Єна, І. Т. Твердохлібов.

Стародавній Херсонес.

КРИ́МСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція військ 4-го Українського фронту (командуючий — генерал армії Ф. І. *Толбухін*) і Окремої Приморської армії (командуючий — генерал армії А. І. *Єременко*, з 18.IV — генерал-лейтенант К. С. Мельник) у взаємодії з Чорноморським флотом (командуючий — адмірал П. С. *Октябрський*) і Азовською військ. флотилією (командуючий — контр-адмірал С. Г. *Горшков*), проведена 8.IV—12.V під час Великої Вітчизняної війни. Метою операції були розгром 17-ї нім.-фашист. армії (5 нім. і 7 рум. д-зій, всього бл. 200 тис. чол.) і визволення Криму. Спираючись на глибоко ешелоновану оборону, фашисти намагались утримати Крим. Внаслідок *Мелітопольської операції 1943* та *Керченсько-Ельтигенської десантної операції 1943* рад. війська вийшли на Перекопський перешийок, захопили плацдарми на пд. березі Сивашу і на Керченському п-ові. 8.IV війська 4-го Укр. фронту почали наступ на Перекопському і Сиваському напрямах. 11.IV почала наступ Окрема Примор. армія з району Керчі. Переборюючи опір ворога, рад. війська 11.IV визволили Керч і Джанкой, 13.IV — Євпаторію і Сімферополь, 14.IV — Бахчисарай, Алушту і Судак, 16.IV — Ялту, 9.V оволоділи Севастополем, а 12.V завершили визволення Криму. У К. о. значну допомогу рад. військам подали партизани Криму.

І. В. Архипов.

«КРИ́МСЬКА ПРА́ВДА» — газета, орган Кримського обл. к-ту Компартії України і обл. Ради народних депутатів. Виходить у Сімферополі 6 раз на тиждень укр. і рос. мовами. Почала видаватися 24.I (6.II) 1918 під назвою «Таврическая правда». В 1919 виходила під назвами «Таврический коммунист», «Крымский коммунист». З 17.XI 1920 — «Красный Крым». У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 після окупації фашистами Сімферополя видавалась в Севастополі, потім — у Керчі, Краснодарі, Сочі, звідки її переправляли на окуповану територію. Тоді мала формат листівки. З 15.IV 1944 знову видається в Сімферополі. 18.I 1952 перейменована на «К. п.». Укр. мовою виходить з 16.XII 1959. В 1968 нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, 1960 — медаллю «За оборону Севастополя».

Кримська область. Похід до місця подвигу радянських патріотів в Аджимушкайських каменоломнях. Керч. Меморіальна стіна на честь захисників Севастополя 1941 — 42. Скульптор В. Яковлєв, архітектори Б. Калинков та ін.

КРИ́МСЬКА СКЛАДЧА́СТА СИСТЕ́МА — гірська складчаста система на півдні УРСР. Простягається на 180 км вздовж пд. узбережжя Кримського п-ова. На Пн. межує з *Скіфською платформою*. Входить до складу *альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. У рельєфі виступає як *Кримські гори*. В геол. будові К. с. с. беруть участь різні за віком і формою залягання відклади: зім'яті в складки тріасові, нижньо- та середньоюрські (глинисті сланці, пісковики, алевроліти, аргіліти, конгломерати й вулканогенні породи), полого складчасті верхньоюрські й нижньокрейдові (конгломерати, вапняки, пісковики, алевроліти), верхньокрейдові та палеогенові (вапняки, мергелі, пісковики тощо), які залягають горизонтально. Заг. потужність відкладів до 8—10 км. Серед давніших за віком порід у межах К. с. с. виявлено кристалічні сланці протерозойського і вапняки кам'яновугільного та пермського віків.

Формування К. с. с. почалося в тріасовому періоді (див. *Тріасовий період і тріасова система*) з виникнення на місці палеозойської *платформи* широкого геосинклінального прогину. В пізньоюрську епоху в результаті *кіммерійської складчастості* відклади, що виповнювали прогин, зазнали складкоутворення і на поч. ранньокрейдової епохи тут виникла гірська складчаста споруда пра-Крим. У зв'язку з *коливальними рухами земної кори* пра-Крим кілька разів занурювався нижче рівня моря. Сучасної будови і обрисів К. с. с. набула починаючи з середини кайнозою (див. *Кайнозойська ера і група*). З К. с. с. пов'язані поклади буд. матеріалів, невеликі родовища кам. вугілля, прояви бокситів і кіноварі; в незначній кількості є *виробне каміння* та *дорогоцінне каміння*.

Літ.: Тектоника СССР, т. 2. Муратов М. В. Тектоника и история развития Альпийской геосинклиальной области Юга Европейской части СССР и сопредельных стран. М.—Л., 1949; Бондарчук В. Г. [та ін.]. Основные черты тектоники Украины. К., 1978.

Ю. М. Довгаль.

КРИ́МСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — рад. республіка, проголошена в кінці квітня 1919 після визволення Криму від нім. окупантів і англо-франц. інтервентів. Постанову про створення К. С. Р. Р. прийняла Крим. обл. парт. конференція (28—29.IV 1919). 5.V закінчилося формування Тимчасового робітничо-сел. уряду Криму, фактично очолюваного Д. І. *Ульяновим*. Створенням республіки було оформлено відновлення Рад. влади в Криму, встановленої на поч. 1918 (див. *Радянська Соціалістична Республіка Тавріди*).. Протягом травня відбулися вибори до місц. Рад робітн., червоноармійських і сел. депутатів. Було проведено націоналізацію підприємств, банків, конфіскацію поміщицьких, куркульських і церк. земель, налагоджено випуск продукції на ряді підприємств. На виконання вказівок В. І. Леніна вживалися заходи щодо збереження курортів для створення нар. здравниць. Проте загарбання Донбасу денікінцями в травні 1919 і наступ білогвардійців на Акмонайському фронті (район Феодосії) створили загрозу оточення республіки. 19.VI 1919 ЦК РКП(б) утворив ліквідаційне бюро Криму, яке 23—26.VI здійснило евакуацію парт. і рад. установ, держ. майна на північ. К. С. Р. Р. припинила своє існування.

КРИ́МСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧО-АГРА́РНЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ВИНОРО́БНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ «МАСА́НДРА». Управління об'єднання і гол. з-д розташовані в смт Масандрі Крим. обл. Утворено 1967 на базі гол. з-ду (засн. 1897) та виноградо-виноробних радгоспів. Об'єднання включає (1980) 9 виноградо-виноробних радгоспів-заводів, розміщених на пд. і сх. узбережжі Кримського п-ова. Виробляє 33 марки високоякісних десертних, міцних і столових виноградних вин, у т. ч. мускат білий «Червоний камінь», мадеру й херес «Масандра», «Чорний лікар», кокур десертний, алеатико «Аю-Даг», токай, портвейни, столове червоне «Алушта» та ін.

У галереях об'єднання є унікальна винотека, де зберігаються вина 306 марок віком від 10 до 200 років. Вина, виготовлені в об'єднанні, здобули багато відзнак на міжнар. конкурсах і дегустаціях. Гол. з-д об'єднання нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1949).

С. Г. Власенко.

КРИ́МСЬКЕ ЗАПОВІ́ДНО-МИСЛИ́ВСЬКЕ ГОСПОДА́РСТВО — у Крим. обл. УРСР. Розташоване на схилах Головного пасма Кримських гір (33 345 га), включає також частину акваторії *Каркінітської затоки* (9612 га) разом з Лебедячими о-вами. Створене 1957 на базі Кримського заповідника, засн. 1923. На тер. г-ва збереглися найцінніші в Криму ліси (дубові, букові, соснові, релікто-вий гай з берези бородавчастої, тиса, ялівцю тощо), які відіграють велику водоохоронну й грунтозахисну роль. З тварин характерні кримський олень, козуля, муфлон, борсук, дика свиня; багато птахів у т. ч. лебеді, чайки, крячки та ін. У господарстві ведуться роботи по вивченню, охороні й раціональному використанню крим. флори і фауни, зокрема відновлюються гірські ліси, акліматизовано європ. муфлона й білку телеутку. Створено музей природи. Управління г-вом перебуває в м. Алушті

В. О. Лушпа.

КРИ́МСЬКЕ ХА́НСТВО — феод. держ. утворення, засноване 1443 намісником Кримського улусу (уділу) Хаджі-Гіреєм після розпаду *Золотої орди*. Займало внутр. частину Крим. п-ова та землі Пн. Причорномор'я, Приазов'я й Прикубання. На узбережжі Криму, підкоривши Кафу (тепер Феодосія), *Херсонес*, Гезлев (тепер Євпаторія), *Мангуп*, Арабат, Єнікале, панувала султанська Туреччина, васальну залежність від якої після 1475 визнало і К. х. На чолі К. х. стояв хан з династії *Гіреїв*, якого призначав тур. султан. Феод. верхівку становили кілька найвпливовіших родів. Беї та мурзи фактично зосереджували в своїх руках всю повноту влади як в екон., так і в політ. житті. До феод. верхівки належало також духівництво на чолі з муфтієм. Економіка К. х. характеризувалася примітивним г-вом з переважанням скотарства, соціальний устрій К. х. — пережитками родових звичаїв. З 16 ст. відбувався процес феодалізації тат. суспільства і поступового переходу до осілого землеробства, що сприяло товарообміну і розвиткові товарно-грошових відносин. Екон. основою панування класу феодалів була земельна власність. Нар. маси К. х.— скотарі й землероби (т. з. чорне населення, чорні татари) — зазнавали феод. гноблення. Крім сплати оброку, вони відбували військ. повинність. Малопродуктивне скотарство, слаборозвинуте землеробство і здебільшого транзитна торгівля не забезпечували екон. основи існування К. х. Гол. джерело збага-

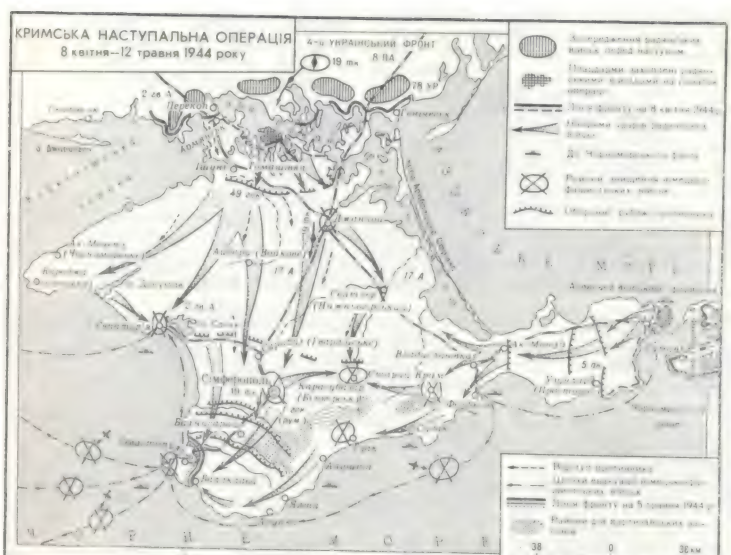

Кримська область. Пам'ятник А. П. Чехову в місті Ялті. Скульптор Г. І. Мотовилов, архітектор Л. М. Поляков. 1953.

А. Ю. Кримський.

чення феодали вбачали у війнах, грабіжницьких нападах на сусідні країни та стягуванні з них платежів. К. х. виступало союзником Туреччини у її загарбницьких війнах проти рос., українського та ін. народів. З 1450 до 1556 крим. татари зробили тільки на Україну понад 80 грабіжницьких наскоків і спустошливих навал. У 1575 вони взяли з України понад 35 тис. бранців; захоплених полонених продавали на невільницьких ринках або використовували як рабів. Протягом кількох століть рос., укр. та інші народи вели боротьбу проти агресорів. Героїчний опір їм чинили *запорізькі козаки* й *донські козаки*. *Возз'єднання України з Росією 1654* та дальше зміцнення Рос. д-ви сприяло активізації наступальних дій проти тур.-тат. агресорів (див. *Кримські походи 1687 і 1689*). За *Кючук-Кайнарджійським миром 1774* К. х. було оголошене незалежним від Туреччини, а 1783 припинило своє існування. Крим увійшов до складу Рос. держави.

Літ.: Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. М.—Л., 1948; Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии. Саратов, 1961; Якобсон А. Л. Крым в средние века. М., 1973.

В. В. Панашенко.

КРИ́МСЬКИЙ Агатангел Юхимович [3 (15).I 1871, м. Володимир-Волинський, тепер Волин. обл.— 25.I 1942, м. Кустанай] — укр. рад. учений, сходознавець, славіст і письменник, акад. АН УРСР (з 1919), засл. діяч науки УРСР (з 1940). Закінчив *Колегію Павла Галагана* в Києві (1889), Лазаревський ін-т сх. мов у Москві (1892), Моск. ун-т (1896). У 1896—98 перебував у наук. відрядженні в Сірії та Лівані. У 1898—1918 викладав араб., перську й тур. мови та л-ри в Лазаревському ін-ті сх. мов (з 1900 — професор). За цей час написав капітальні праці з історії та л-ри арабів, персів, турків та ін. народів Близького й Серед. Сходу, історії мусульманства, історії семітських мов тощо, навч. посібники з орієнталістики. Опублікував понад 500 статей з історії, мов, л-р, етнографії народів Близького й Серед. Сходу в рос. енциклопедіях. Чимало праць К. із сходознавства перекладено багатьма мовами світу. Значну увагу приділяв і вивченню сх.-слов'ян. мов — рос., укр. та білоруської. Йому належать дослідження з укр. граматики, лексикології й лексикографії, діалектології, правопису, укр. літературознавства, фольклористики й етнографії. Автор праць: «Українська граматика» (т. 1—2, 1907—08), «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників староукраїнщини XI—XVIII вв.» (1922; у співавт. з О. О. Шахматовим), у співавт. з К. Михальчуком склав «Програму для збирання особливостей малоруських говорів» (1910). У л-рі виступив уперше 1889 як поет. Його поетичні твори увійшли в основному до збірок «Пальмове гілля» (кн. 1—3, 1901, 1908, **1922),** оповідання — до збірок «Повістки і ескізи з українського життя» (1895) та «Бейрутські оповідання» (1906). З повісті «Андрій Лаговський» за життя К. надруковано (1905) дві частини, повністю твір опубл. 1972. Визначне місце в творчості К. займають мотиви й переспіви сх. авторів. Зробив багато худож. перекладів з араб., перської, тур., англ., франц., нім. та ін. мов. К. підтримував дружні стосунки з І. Франком, М. Коцюбинським, Лесею Українкою. Гаряче вітав Велику Жовтн. соціалістич. революцію. З 1918 жив у Києві. Був одним з організаторів АН УРСР, до 1928 — її неодмінним секретарем. З 1921 до 1929 був директором Ін-ту укр. наук. мови (тепер Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні), одночасно (з 1918, з перервами) — професор Київ. ун-ту. За рад. часу написав численні праці з сходознавства, укр. мови, л-ри й етнографії, брав участь у підготовці словників, укр. правопису. Деякі погляди К. щодо походження й історії укр. мови застаріли, їх було творчо переглянуто з урахуванням усього його наук. доробку. Цінна наук. б-ка К. зберігається в Центр. наук. бібліотеці АН УРСР у Києві. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1972—73; История мусульманства, ч. 1—3. М., 1903—12; До історії вищої освіти у арабів та дещо про Арабську Академію Наук. К., 1928 [у співавт.]; Звинигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного, ч. 1. К., 1928; История новой арабской литературы. XIX — начало XX века. М., 1971.

Літ.: Крачковский И. Академик АН УССР А. Е. Крымский. «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», 1941, № 3; Попов П. М. Академік А. Ю. Кримський як дослідник народної поетичної творчості. «Народна творчість та етнографія», 1961, № 3; Гурницький К. І. Кримський як історик. К., 1971; А. Ю. Кримський — україніст і орієнталіст. К., 1974; Скокан К. І., Деркач Н. П. [та ін.]. А. Ю. Кримський. Бібліографічний покажчик. К., 1972.

І. К. Білодід.

КРИ́МСЬКИЙ Юхим Степанович [1838—22.XI (5.XII) 1915, м. Звенигородка, тепер Черкас. обл.] — укр. літератор, педагог і видавець. Батько А. *Кримського*. З 70-х рр. жив у Звенигородці. Автор підручників і метод. посібників з географії, арифметики, мови, брошур на етногр.-побутові теми, краєзнавчих («Місто Звенигородка», 1914) і бібліографічних праць.

Літ.: Зленко Г. Життя і книги Ю. Кримського. «Вітчизна», 1979, № 7.

КРИ́МСЬКИЙ ЕФІРООЛІЙНИЦЬКИЙ КОМБІНА́Т «КРИ́МСЬКА ТРОЯ́НДА» — підприємство парфюмерної промисловості. Входить до складу респ. агропром. об'єднання «Укрефіроліепром» М-ва харч. пром-сті УРСР. Утворений 1963 на базі Сімферопольського радгоспу-заводу (гол. підприємство). До складу комбінату (1979) входять 6 радгоспзаводів Крим. обл. (Бахчисарайський, Алуштинський, Судакський та ін.), які щороку переробляють до 3 тис. т квіток троянди, 4—5 тис. т суцвіть лаванди, 5—7 тис. т сировини шавлії. Комбінат виробляє трояндову, лавандову, шавлієву, розмаринову, м'ятну ефірні олії, резиноїд дубового моху, парфюмерно-косметич. вироби та ін. продукцію.

О. М. Пєшкова.

КРИ́МСЬКИЙ ЗАВО́Д ДВООКИСУ ТИТА́НУ імені 50-річчя СРСР — підприємство хімічної промисловості. Розташований у с. Ісходному (Красноперекопська міська Рада Кримської області). Будівництво почато 1964. Перший технологічний цех по виробн. сірчаної к-ти введено в дію 1969. Протягом 1971—78 став до ладу ще ряд цехів. К. з. д. т. — перше в СРСР спеціалізоване підприємство по виробн. пігментного двоокису титану. Крім того, з-д випускає сірчану к-ту, мінеральні добрива (амофос), червоні залізоокисні пігменти; для внутрізаводського споживання — сірчанокислий алюміній, рідке скло.

В. П. Іванов.

КРИ́МСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1899 в Сімферополі (до цього з 1887 існував «Музей старожитностей», створений *Таврійською вченою архівною комісією*). Має 3 відділи: природи, історії дореволюц. минулого, історії рад. суспільства. В музеї зберігається понад 56 тис. експонатів (1980). Серед них — геологічні, зоологічні й ботанічні колекції, археол. знахідки, матеріали про перебування і діяльність революційних народників у Криму, матеріали періоду революції 1905—07, Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. і Великої Вітчизн. воєн, документи, що розповідають про боротьбу трудящих Криму за побудову соціалізму й комунізму, про успіхи в нар. г-ві, курортному будівництві та ін. В музеї є б-ка «*Таврika*». У віданні музею перебувають Алуштинський відділ і заповідник *Неаполь Скіфський*.

Літ.: Сокова З. С., Черепанова Е. Н., Кондратенко О. Д. Крымский краеведческий. Путеводитель... Симферополь, 1969.

Р. М. Токарева.

КРИ́МСЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — навчальний заклад М-ва охорони здоров'я СРСР у Сімферополі. Засн. 1931. В ін-ті (1980) ф-ти: лікувальний, педіатричний, стоматологічний, удосконалення лікарів; є підготовче відділення і аспірантура. В К. м. і. навчається понад 3,5 тис. студентів. 60 кафедр і проблемна лабораторія, обладнані сучасною технікою; в б-ці бл. 500 тис. томів. В ін-ті ведуться розробки наук. проблем: регенерації центр. і периферичної нервової системи, інфаркту міокарда, питань реабілітації хворих на серцево-судинні захворювання, реконструктивних операцій на шлунково-кишковому тракті та ряд питань з педіатрії, курортології, фізіотерапії, біохімії тощо.

В. І. Зяблов.

КРИ́МСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — півострів на Пд. Української РСР. Глибоко вдається в Чорне м., зі Сх. омивається Азовським м. Простягається з Зх. на Сх. на 324 км (від м. Кара-Мрун до м. Фонар), з Пн. на Пд. на 207 км (від *Перекопського перешийка* до м. Сарич). За рельєфом поділяється на 2 частини: платформено-рівнинну й складчасто-гірську. В основі рівнинного Криму, що займає бл. 80% площі К. п., залягає давня *Скіфська платформа*, яка проявляється в рельєфі у вигляді плескатої слабохвилястої низови-

ни, що є частиною *Причорноморської низовини*. Гірський Крим належить до *альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. *Кримські гори* простягаються трьома паралельними пасмами з крутими пд. й пологими пн. схилами. Поширені карстові форми рельєфу: печери (див. *Печери кримські*), гроти, воронки тощо. На схилах найвищого, Головного пасма — понад 2000 джерел, які дають початок кримським річкам. Річки невеликі, в посушливий період пересихають. Водний режим багатьох з них регулюється водосховищами, створеними в передгір'ях для водопостачання та зрошування. Для більшої частини рівнинного Криму характерні типові (дерново-злакові) степи, здебільшого розорані, подекуди — напівпустельні ландшафти. В природному рослинному покриві Кримських гір переважають дубово-ялівцеві ліси, на *Південному березі Криму* — субтропічна чагарникова рослинність. На К. п. відомо понад 2430 видів рослин, бл. 12% його площі займають ліси. Див. також *Крим, Кримська область*. *О. В. Єна.*

КРИ́МСЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР, Кримський академічний російський драматичний театр імені М. Горького. Утворений 1921 на базі рос. драм. театру, що існував у Сімферополі з 1821. З 1932 — імені М. Горького. В театрі грали: М. *Щепкін*, П. *Стрепетова*, В. *Комісаржевська*, П. *Орленєв*, нар. арт. СРСР Ф. *Раневська*, М. *Царьов*, працював композитор І. *Дунаєвський*. В період Великої Вітчизн. війни при театрі діяла підпільна група «Сокіл», керівників якої 10.IV 1944 розстріляли фашисти. Діяльність підпільників покладено в основу сюжету п'єси «Вони були акторами» В. Орлова і Г. Натансона, поставленої театром (Держ. премія СРСР, 1977). В репертуарі театру — класичні й сучас. твори рос. літератури: «Старик» Горького, (виконавець гол. ролі нар. арт. РРФСР П. *Гайдебуров*, відзначений Держ. премією СРСР, 1952). «Прозріння» за повістю Л. Толстого «Отець Сергій», «Версія» Штейна, «Пісня про чорноморців» Б. Лавреньова; укр. драматургів — «Платон Кречет», «Загибель ескадри» Корнійчука, «І відлетимо з вітрами» Зарудного, «Восени, коли зацвіла яблуня» Верещака; п'єси авторів братніх республік — «Своєю дорогою» Ібрагімбекова, «Що залишається адвокату» Фаталієва; зарубіжних авторів — «Гамлет», «Річард III» Шекспіра, «Рюї Блаз» Гюго. В театрі працювали: нар. артисти УРСР П. *Осоков*, Г. *Юченков*, засл. арт. УРСР О. *Голобородько*. В трупі (1980): нар. арт. УРСР Ю. *Максимов*, нар. арт. РРФСР Г. Апітін, засл. діячі мист. УРСР А. *Новиков* (з 1972 — гол. режисер), М. *Янковський* (з 1953 — гол. художник), засл. артисти УРСР Є. *Капітонов*, Є. *Сергєєва*, С. Вандалківська, Ю. Ганюшкін, В. Злокович, С. Золотько, С. Карникола, С. Кученко, В. Кондратьєв, П. Литвиненко, Ю. Максимов, Л. Могильова, Б. Халєєв, Є. Тарасов. Театр нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Молд. РСР (1976). В 1979 йому присвоєно звання академічного. Крім осн., діють ще дві малі сцени (на 100 і 200 місць) з власним репертуаром. *А. Ю. Шполянська.*

КРИ́МСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. І. Калініна — вищий навч. заклад у системі М-ва сільс. господарства СРСР. Засн. 1922 у м. Сімферополі як ін-т спеціальних і тех. культур на базі агрономічного ф-ту Таврійського ун-ту (створений 1918). В 1931 реорганізований у Кримський с.-г. ін-т. В ін-ті (1980) є ф-ти: агрономічний; плодоовочівництва й виноградарства; механізації с. г.; економічний (усі ф-ти з стаціонарним і заочним відділеннями); підвищення кваліфікації керівних кадрів і фахівців с. г. В ін-ті з 1972 функціонує підготовче відділення. Є очна і заочна аспірантура. При ін-ті — навч.-дослідне г-во (заг. площа землі 3026 га) з виноградником (421 га) та садом (214 га). Студентів (1980)—3547, в т. ч. 1599— на заочному відділенні. Фонд б-ки — 365 тис. книг. *В. П. Пономарьов.*

КРИ́МСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1944 у Сімферополі. В репертуарі: «Черевички» за М. Гоголем, «Клянемось тобі, Кибальчиш» за А. Гайдаром, «Котигорошко» Г. Усача, «Казка про рибака та рибку» за О. Пушкіним, «Сніжна королева» Є. Шварца, «Коли ромашка розцвітає» Р. Москова та ін. В театрі працювали: засл. арт. УРСР С. Морозов, засл. артисти РРФСР Л. Ріттер, В. Жуков та ін.

КРИ́МСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ТЕА́ТР ДРА́МИ І МУЗИ́ЧНОЇ КОМЕ́ДІЇ. Засн. 1956 в м. Сімферополі як укр. муз.-драм. театр. З 1980—сучасна назва. До творчого складу ввійшла значна група акторів кол. Київського держ. обл. пересувного театру й акторська молодь з вихованців театр. ін-тів України. В репертуарі — класичні й сучас. твори укр. («Наталка Полтавка» Котляревського, «Лимерівна» П. Мирного, «Дума про Британку» Яновського, «Перекоп» Кавалерідзе, «Тил» Зарудного), рос. («Майська ніч», «Сорочинський ярмарок» за М. Гоголем, «Солодка ягода» за Шукшиним), зарубіжних (оперети «Весела вдова» і «Циганська любов» Легара) авторів. У творчій трупі (1980) — засл. артисти УРСР В.Веремієнко, М. Новик, Н. Сороката.

Будинок **Кримського російського драматичного театру** імені М. Горького.

КРИ́МСЬКІ ГО́РИ — гори на Пд. Кримського п-ова, в Кримській обл. УРСР. Простягаються на 180 км з Пд. Зх. на Пн. Сх., від мису Фіолент поблизу м. Севастополя до мису Іллі біля м. Феодосії. Шир. до 50 км.

К. г. складаються з трьох майже паралельних пасом з крутими пд. і пологими пн. схилами. Пасма розділені поздовжніми ерозійними зниженнями. Найвищим є *Головне пасмо Кримських гір*. Воно починається на Зх. Балаклавськими висотами (316 м), найвищої вис. досягає в центр. частині (1545 м, г. *Роман-Кош*) і закінчується на Сх. Феодосійськими висотами (310 м). У зх. і центр. частинах Головне пасмо становить майже суцільний масив, що складається з *столових гір*, вирівняні безлісі вершини їх наз. *яйлами*

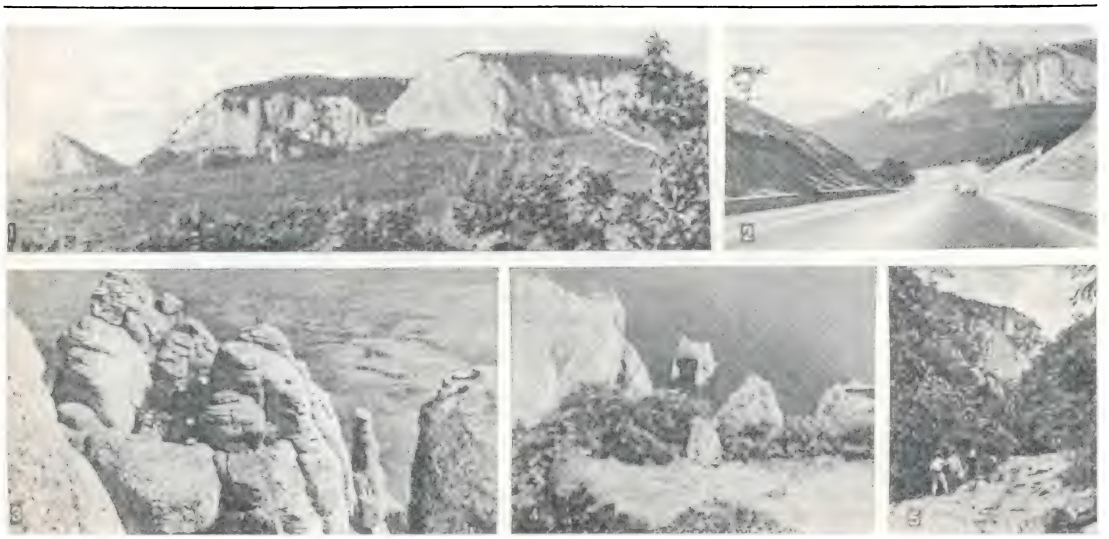

Кримські гори.
1. Головне пасмо Кримських гір.
2. Вид на Ай-Петрі.
3. Масив Демерджі-яйла.
4. Карадаг.
5. Великий каньйон Криму.

Л. А. Криницька.

(*Ай-Петринська яйла, Ялтинська яйла, Нікітська яйла, Бабуган-яйла*). Далі на Сх. воно розчленоване глибокими ущелинами й долинами на окремі масиви (*Чатирдаг, Демерджі-яйла, Карабі-яйла*) та хребти. У вапняках, з яких складаються яйлинські масиви, широкого розвитку набули карстові форми рельєфу: на поверхні — воронки, *карри*, провальні улоговини та ін., в глибині — колодязі, шахти, печери (див. *Печери кримські*). Найдовшою серед 800 карстових порожнин К. г. є *Червона печера* (13,1 км), найглибшою — *Солдатська печера* (500 м). Головне пасмо має кілька перевалів: *Ангарський прохід* (752 м), *Байдарські ворота* (527 м) та ін. Пд. схил пасма утворює смугу *Південного берега Криму*, для рельєфу якого характерні гірські амфітеатри, зсуви, нагромадження скель (хаоси), подекуди — виходи вулканічних порід — лаколіти (*Аюдаг*, г. *Кастель* та ін.), давньовулканічні масиви (*Карадаг*). З Пн. Головне пасмо оточене смугою передгір'я, що складається з двох *куест* — *Внутрішнього пасма Кримських гір* (вис. до 738 м, г. Кубалач) та *Зовнішнього пасма Кримських гір* (вис. до 344 м).

У геол. відношенні К. г. являють собою великий *антиклінорій*, що є частиною *Альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. Ядро його складається з дуже дислокованих і метаморфізованих осадочних порід мезозою — глинистих сланців, пісковиків, конгломератів і вапняків, у будові пн. крила антиклінорія беруть участь мезозойські й кайнозойські відклади — глини, мергелі, вапняки (див. *Кримська складчаста система*).

Клімат К. г. змінюється від субтропічного з м'якою зимою і жарким посушливим літом на Пд. березі Криму (пересічна т-ра січня +1 +4° липня +24°) до прохолодного, вологого, з сильними вітрами на яйлах. Річки коротк., з нерівномірним стоком; значні запаси підземних, в основному карстових вод. У передгір'ях переважають карбонатні чорноземи й дерново-карбонатні грунти, на схилах Головного пасма — гірсько-лісові бурі й гірські коричневі грунти, на яйлах — гірсько-лучні чорноземоподібні та гірські чорноземи. Схили Головного пасма вкриті дубовими, буковими і сосновими лісами, на яйлах — лучно-степова рослинність, у передгір'ях — лісостепова. На Пд. березі поширені ксерофітні ліси та чагарники (дуб пухнатий, сосна кримська, ялівець високий, кевове дерево та ін.); місцями — вічнозелена рослинність (суничник дрібноплодий, чист тощо). Поширені паркові насадження з кипариса, кедра, магнолії, платана та ін. Всього лісами в К. г. вкрито 336 тис. га, в них нараховується понад 2200 видів рослин, бл. 10% з них — *ендеміки* (клен Стевена, глід Пояркової та ін.). Для вивчення й охорони природи в К. г. створено *Ялтинський гірсько-лісовий заповідник, Карадазький заповідник* та *Мис Мартьян*, а також *Кримське заповідно-мисливське господарство*, багато природних об'єктів оголошено заказниками, пам'ятниками природи. К. г. — важливий район туризму, Пд. берег Криму — курортний район всесоюзного значення.

Літ.: Бабков И. И. Горный Крым. Симферополь, 1958; Муратов М. В. Краткий очерк геологического строения Крымского полуострова. М., 1960; Пчелинцев В. Ф. Образование Крымских гор. М.—Л., 1962; Ена В. Г. В горах и на равнинах Крыма. Симферополь, 1973; Дублянский В. Н. Пещеры Крыма. Симферополь, 1977.

В. Г. Єна.

КРИ́МСЬКІ ПОХО́ДИ 1687 І 1689 — походи рос.-укр. війська проти *Кримського ханства*. Уклавши з Польщею *«Вічний мир» 1686*, Росія вступила в «Священну лігу», щоб разом з ін. учасниками коаліції — Австрією, Венецією і Річчю Посполитою вести боротьбу з тур.-тат. агресією. У травні 1687 150-тисячне військо (в т. ч. 50 тис. укр. козаків на чолі з гетьманом І. *Самойловичем*) під командуванням кн. В. В. Голицина вирушило з України в похід на Крим. Щоб спинити наступ, татари підпалили степ на Пд. від р. Кінські Води (тепер р. Конка). Позбавлене підніжного корму для коней, рос.-укр. військо змушене було в червні повернутися назад. Вину за невдалий похід царське командування і козац. старшина поклали на І. Самойловича, якого було усунуто з гетьманства. Замість нього гетьманом став І. *Мазепа*. Під час походу 1689 рос.-укр. військо дійшло до фортеці Перекоп, але здобути її не змогло. Через велику спеку, нестачу води, масовий падіж коней, віддаленість від баз постачання бойові дії було припинено, і рос.-укр. військо відступило на Лівобережну Україну. К. п. 1687 і 1689, незважаючи на свою незавершеність, поклали початок наступові Росії на тур.-тат. агресорів.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Бабушкина Г. К. Международное значение Крымских походов 1687 и 1689 гг. «Исторические записки», 1950, т. 33.

К. І. Стецюк

КРИМЧАКИ́ — нечисленна народність, яка живе переважно в містах Крим. обл. (Сімферополь, Севастополь, Керч, Феодосія), а також у Новоросійську і Сухумі. Чисельність — 1,5 тис. чол. Сформувалися К. в Криму в період з середньовіччя до 19 ст., очевидно, на основі давнього місц. населення, що сприйняло *іудаїзм* і включило до свого складу різні етнічні компоненти: єврейський (зокрема, спаньйоломовний), хозарський, італійсько-генуезький (прізвища Піастро, Ламброзо) і татарський (мова К. в основі татарська). Сучас. К. говорять переважно рос мовою.

В. Д. Дяченко.

КРИНИ́ЦЯ — джерело питної води або неглибокий колодязь найпростішої конструкції, воду з якого піднімають за допомогою *журавля* чи ворота. На Україні, коли техніка добування питної води була недосконала, викопування К. вважалося особливо важливою й почесною справою, а самі К. були оточені великою увагою і піклуванням. Це знайшло своє відображення в багатьох укр. нар. піснях, казках і переказах.

КРИНИ́ЦЬКА Лідія Антонівна (5.VII 1898, Томашув Люблінської губ. тепер ПНР — 23.VIII 1966, Харків) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1954). В 1923 після закінчення Київ. муз.-драм. ін-ту ім. М. Лисенка вступила до театру *«Березіль»* (1926 переведений у Харків, з 1935 — Харків укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка), в якому працювала (з перервою) до 1966. Ролі: Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Лимериха («Лимерівна» Мирного), Інгігерда («Ярослав Мудрий» Кочерги), Наталка Ковшик, Горицвіт («Калиновий гай», «Крила» Корнійчука), Анна Андріївна («Ревізор» Гоголя), Кошова («Молода гвардія» за Фадєєвим), Марія Тюдор (однойменна драма Гюго). Знімалася в кіно. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

КРИНИ́ЦЬКИЙ Іван Андрійович (1797, м. Звенигородка, тепер Черкас. обл.— 1838) — український зоолог-фауніст, професор Харків. ун-ту. Закінчив Віленський ун-т. К. був першим на Україні дипломованим вітчизн. зоологом. Він здійснив ряд подорожей з зоол. метою на Пд. України, Кавказ, до берегів Каспійського м. Праці присвячені вивченню хребетних тварин. Описав багато нових на той час для *фауни* України видів птахів, плазунів і земноводних.

КРИНИЧА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,7 тис. км². Нас. 46,9 тис. чол. (1979). У районі — 115 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Кринички*. К. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, пісок, глина тощо. Річки — *Базавлук*, *Мокра Сура* (притоки Дніпра). На Пн. Сх.— частина *Дніпродзержинського водосховища*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільше підприємство — Кудашівський гранітний кар'єр. Комбінат побутового обслуговування (Кринички). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 145,0 тис. га, у т. ч. орні землі —

125,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, овес, соняшник, цукр. буряки, овочеві. Садівництво. Скотарство, вівчарство, рибництво. В К. р. — 18 колгоспів, 2 птахофабрики, вівцеплемзавод, 2 міжгосп. підприємства по виробн. свинини, міжколг рибне г-во, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Божедарівка, Кудашівка, Милорадівка. Автошляхів — 385 км, у т. ч. з твердим покриттям — 287 км. У районі — 38 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (смт Щорськ); 49 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 15 будинків культури, 29 клубів, 3 кінотеатри, 39 кіноустановок, 42 б-ки. У смт Аулах К. р. народився укр. фольклорист і етнограф Я. П. *Новицький*. У К. р. видається газ. «Нові рубежі» (з 1939).

І. О. Коваленко

КРИНИ́ЧКИ — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр. Розташовані на р. Мокрій Сурі (бас. Дніпра), за 25 км від залізничної ст. Дніпродзержинськ. 3,9 тис. ж. (1979). К. (Криничувата) засновано у 18 ст. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (16.VIII 1941 — 27.X 1943) в районі діяв підпільний райком партії. У К.— райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

КРИНИ́ЧНА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Совєтській райраді м. Макіївки. Залізнич. вузол. 4,5 тис.ж. (1979). На тер. с-ща — ремонтний, ремотно-мех., цем. з-ди, радгосп, лісорозсадник. Середня школа. Будинок культури, 4 б-ки. К виникла 1879.

КРИ́НКА — річка в межах Донец. обл. УРСР та Ростов. обл. РРФСР, права притока Міусу. Довж. 180 км, площа бас. 2630 км². Бере початок на *Донецькому кряжі*. Живлення переважно дощове й снігове. На К. споруджено 2 водосховища; використовують для тех. водопостачання, зокрема Зуївської ДРЕС, та зрошування. На К.— м. Зугрес.

КРИНОЇДЕЇ — клас безхребетних тварин типу голкошкірих. Те саме, що й *морські лілії*.

КРИ́ПТА (лат. cripta, crypta, з грец. κρυπτή—схов) —1) У Старод. Римі — будь-яке склепінчасте підземне або напівпідземне приміщення. 2) В середньовічній західноєвропейській архітектурі — каплиця під храмом (звичайно під вівтарною частиною) для почесних поховань. К. були поширені й у середньовічній українській архітектурі.

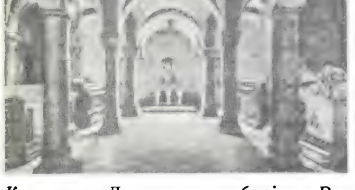

Крипта св. Леонарда в соборі на Вавелі в Кракові.

КРИПТИ́ЧНЕ ЗАБА́РВЛЕННЯ (від грец. κρυπτός — таємний) — подібність деяких тварин за кольором і рисунком до навколишнього фону. Див *Забарвлення тварин*.

КРИПТОГРА́ФІЯ (від грец. κρυπτός — таємний і γράφω — пишу), тайнопис — спеціальна система видозмінювання звичайного письма, розрахована на те, що написане зрозуміє лише обізнаний з цією системою. Була відома ще до нашої ери на Старод. Сході, в Старод. Греції й Римі та ін. У давньорус. рукописах К. зустрічається з 12 ст. К. використовують для зашифровування військ., дипломатичних, нелегально-політичних, торг.-фінанс. та ін. текстів. Застосовують її і в грі на розгадування (дитяча К., ребуси тощо). Напис або документ, виконані криптографічним способом, наз. криптограмою.

Літ.: Сперанский М. Н. Тайнопись в югославянских и русских памятниках письма. М., 1929. *Л. Г. Скрипник.*

КРИПТОЗО́Й (від грец. κρυπτός — таємний, прихований і ζωή — життя) — підрозділ геохронологічної шкали, що відповідає часові формування докембрійських товщ гірських порід. див. *Докембрій*

КРИПТОКЛІ́МАТ (від грец. κρυπτός — таємний, прихований і *клімат*) — клімат закритих приміщень, а також природних та штучних печер. Один з видів *мікроклімату*.

КРИПТО́Н (Kryptonum; від грец. κρυπτός — таємний, прихований), Kr — хімічний елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 36, ат. м. 83, 80; належить до *інертних газів*. Відкрили 1898 англ. учені У. *Рамзай* і М. Траверс. К.— рідкісний розсіяний газ, наявний гол. чин. в атмосфері ($3 \cdot 10^{-4}$ %); при 0° С і тиску 100 кПа густ. 3,7493 кг/м³, $t_{кип}$ — 153,2° С, $t_{пл}$ — 157,1° С. Вступає в хімічні реакції. Відомі сполуки К. з фтором, *клатрати* з фенолом, водою, хлороформом тощо. К. одержують при розділенні повітря методом глибокого охолодження. Застосовують гол. чин. в електровакуумній техніці.

Літ.: Фастовский В. Г., Ровинский А. Е., Петровский Ю. В. Инертные газы. М., 1972. *А. В. Леонтьєва.*

КРИПТОРХІ́ЗМ (від грец. κρυπτός — таємний, прихований і ὄρχις — яєчко) — вада внутрішньоутробного розвитку людини і деяких тварин, при якій одне чи обидва *яєчка* не потрапляють до мошонки. В яєчках, що не опустилися, звичайно відбуваються дегенеративні зміни (утворення *сперматозоїдів* знижене або зовсім відсутнє, можуть виникати запальні процеси, злоякісні пухлини тощо). Розрізняють однобічний і двобічний К., залежно від місця затримки яєчка — внутрішньочеревний (ніяких суб'єктивних відчуттів не дає) і паховий (можливі *болі* під час ходіння або при фіз. напруженні).

Лікування в дитячому віці — *гормонотерапія*, при безрезультатності — хірургічне. У с.-г. тварин К. трапляється рідко. Таких тварин наз. ще нутряками. Лікування — хірургічне. Враховуючи можливість передачі К. потомству, використання самців-крипторхідів для плем. цілей не допускається. Звичайно таких тварин бракують.

КРИП'ЯКЕ́ВИЧ Іван Петрович (25.VI 1886, Львів — 21.IV 1967, там же) — укр. рад. історик, акад. АН УРСР (з 1958), засл. діяч науки УРСР (з 1961). В 1908 закінчив Львів. ун-т. З 1911 — член *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові. Після возз'єднання Зх. України з УРСР (1939) К.— професор і зав. кафедрою історії Львів. ун-ту. З 1951 — зав. відділом Ін-ту сусп. наук АН УРСР у Львові, 1953—62 — директор цього ін-ту. На працях К. до 40-х рр. позначився вплив концепцій М. С. *Грушевського*. В рад. час К. надрукував ряд досліджень, гол. чином з історії *визвольної війни українського народу 1648—54*.

Тв.: Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. К., 1953; Богдан Хмельницький. К., 1954; Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). К., 1962.

І. П. Крип'якевич.

КРИСС Григорій Якович (н. 24.XII 1940, Київ) — укр. рад. спортсмен, фехтувальник на шпагах. Заслужений майстер спорту (з 1964), олімпійський чемпіон (1964), чемпіон світу (1971), чемпіон СРСР (1964, 1965, 1967, 1968, 1970). Нагороджений медаллю «За трудову доблесть».

КРИСТА́ЛИ (грец. κρύσταλλος — лід; гірський кришталь, кристал) — тверді тіла, атоми, іони й молекули яких закономірно розміщені, утворюючи просторові *кристалічні гратки*. Часто К. мають природні форми многогранників. Поверхня К. обмежена площинами — гранями, лінії перетину яких є ребрами, точки перетину ребер — вершинами. Утворюються К. з розчинів, розплавів, газів та при перекристалізації твердої речовини (див. *Кристалізація*). Форма і чистота К. залежать від складу речовин, з яких вони утворюються, й умов кристалізації. Порушення закономірностей розміщення атомів або іонів у кристалічних гратках зумовлює *дефекти в кристалах*. Крім К., що мають форму правильного многогранника, можуть утворюватися спотворені, кривогранні, скелетні та ін. форми К. У природі трапляються К різних розмірів — від дрібних К. *алмазу* до великих (вагою в кілька сот кілограмів) К. *гірського кришталю, флюориту* та ін. мінералів. Осн. властивості К.: однорідність, анізотропність (див. *Анізотропія*), здатність до самоогранювання. Однорідність К. полягає в тому, що вони в усіх своїх частинах у паралельних напрямах мають однакові властивості. В окремих випадках однорідність і анізотропність властиві й аморфним тілам (див. *Аморфний стан*), проте останні ні за яких умов самі по собі не можуть набувати многогранної форми. Здатність самоогранюватися, тобто набувати багатогранної форми в результаті вільного росту у відповідному середовищі, властива лише К. В ограненні К. виділяють

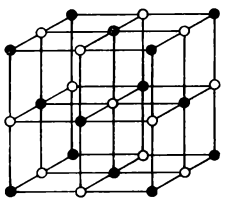

Кристалічна гратка хлориду натрію (NaCl).

прості форми — сукупність граней, пов'язаних між собою елементами *симетрії* (зокрема, піраміда, призма, ромбоедр, октаедр та ін.) і комбінації простих форм. Простих форм К. відомо 47. К.— тіла симетричні, їх поділяють на 32 класи, що об'єднуються в 7 *сингоній* — триклінну, моноклінну, ромбічну, тригональну, тетрагональну, гексагональну та кубічну (див. окремі статті). К. дуже поширені в природі (в мінералах, гірських породах, ґрунтах тощо; їх одержують також і штучно. Використовують К. в радіотехніці, електроніці, автоматиці, телемеханіці, оптиці, спектроскопії та ін. К. вивчає *кристалографія*.

Літ.: Попов Г. М., Шафрановський І. І. Кристалографія. Львів, 1959; Шаскольская М. П. Кристаллы. М., 1978 *Т. М. Агафонова.*

КРИСТАЛІЗА́ТОР — 1) К. в металургії — охолоджувана водою переважно мідна *виливниця*, призначена для прискореної *кристалізації* розплавленого металу. Використовується в установках *безперервного розливання сталі*, *вакуумно-дугового переплаву* і *електрошлакового переплаву*. 2) К. у цукровому виробництві — апарат для додаткової кристалізації жовтого цукру з в'язкого продукту — утфелю. Кристали такого цукру, що його повертають у виробн. для очищення, нарощуються в К. при поступовому зниженні т-ри до 35—40° С і перемішуванні протягом 24 год. Див. також *Цукрове виробництво*.

КРИСТАЛІЗА́ЦІЯ — утворення *кристалів* при переході речовини з термодинамічно менш стійкого стану в більш стійкий. К. супроводиться виділенням енергії, переважно у формі теплоти (т. з. теплоти К.), і відбувається при т-рі не вищій за т-ру *плавлення* речовини. Середовищами, з яких утворюються кристали, можуть бути: переохолоджена пара або рідина чистої речовини, пересичений розчин (розплав) даної речовини в ін. речовині, речовина з ін. кристалічною структурою (див. *Сингонія*). К. приводить до утворення мінералів. К. води відіграє важливу роль в атм. та ґрунтових явищах. Широко застосовується в хім., металург., фарм., харч. та ін. галузях промисловості.

Літ.: Кузнецов В. Д. Кристаллы и кристаллизация. М., 1954; Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 2. М., 1975; Хамский Е. В. Кристаллизация в химической промышленности. М., 1979.

КРИСТАЛІ́ТИ — 1) У петрографії — дуже малі (мікроскопічні) кристали мінералів звичайно недосконалої форми. Характерні для *вулканічного скла*. За формою К. розрізняють: глобуліти (мають вигляд сферичних крапель або кульок), маргарити (схожі на витягнуту низку бус), трихіти (волосоподібні утворення) та ін. 2) У металознавстві — дрібні неправильної форми кристали литого металу або металевого сплаву, міцно зв'язані між собою.

КРИСТАЛІ́ЧНА ГРА́ТКА — геометрично правильне розташування *атомів* (*іонів*, *молекул*), що характеризується періодичністю у трьох вимірах і властиве рівноважному станові твердого тіла — *кристалу*. У К. г. будь-якого кристала (мал.) можна виділити т. з. елементарну комірку — паралелепіпед з вершинами, в яких розташовані атоми (іони, молекули), та ребрами, розміри яких визначають осн. періоди К. г. Повторенням елементарної комірки шляхом дискретних паралельних перенесень (трансляцій) на осн. періоди повністю відтворюється структура кристала. К. г. зумовлює фіз. властивості кристала (механічні, електричні, магнітні, оптичні тощо) та їхню *анізотропію*.

А. М. Косевич.

КРИСТАЛІ́ЧНІ СЛА́НЦІ — метаморфічні гірські породи, що мають кристалічну будову Для них характерна сланцювата або смугаста *текстура*. Утворюються К. с. внаслідок перекристалізації у твердому стані осадочних (парасланці) та магматичних (ортосланці) порід у зонах складкоутворення. Залежно від мінералогічного складу К. с. поділяють на амфіболові, слюдяні (біотитові, мусковітові, парагонітові), галькові та ін. В СРСР поширені в Карелії. Використовують як буд. матеріал та вогнетривку сировину. Див. також *Сланці*.

КРИСТАЛОГІДРА́ТИ — *кристали*, до складу яких входять молекули води. Багато солей, а також к-т і основ виділяються з водних розчинів у вигляді К., напр. $CuSO_4 \cdot 5H_2O$, $Na_2SO_4 \cdot 10H_2O$. Звичайно кристалізаційну воду з К. можна видалити, підвищуючи т-ру або зменшуючи тиск водяної пари над кристалогідратами.

КРИСТАЛОГРАФІ́ЧНА СИСТЕ́МА — те саме, що й *сингонія*.

КРИСТАЛОГРА́ФІЯ (від *кристали* і грец. γράφω — пишу) — наука про кристали і кристалічну будову матерії. Досліджує будову і фіз. властивості кристалів, а також процеси утворення їх. К. тісно пов'язана з математикою, фізикою, хімією, мінералогією, металознавством, радіотехнікою та ін. науками. Сучасна К. поділяється на 5 осн. розділів: геометричну К. (вивчає *симетрію*, структуру і морфологію кристалів), кристалогенез (досліджує утворення і ріст кристалів), фізичну К. (оптичні, електричні, мех., магнітні та ін. властивості кристалів), *кристалохімію*, прикладну К. (розробляє методи і апаратуру для вирощування кристалів і використовування їх у техніці). Розвивається новий напрям — космічна К., яка базується на експериментах по вирощуванню і вивченню властивостей кристалів у космічних умовах. Найважливіші з методів дослідження К.: гоніометричний, хімічний, оптичний, рентгеноструктурний, електронографічний, нейтронографічний, кристалохімічний аналізи, вирощування і вимірювання кристалів, а також комплекс фіз. методів. Як окрема наука К. зародилася в середині 17 ст. з відкриттям 1669 дат. природознавцем Н. Стено закону сталості кутів між гранями і ребрами кристалів. У Росії закон сталості кутів відкрив М. В. Ломоносов (1749), він також розробив концепцію про гратчасту будову кристалів (див. *Кристалічна гратка*). Ідеї Ломоносова продовжували розвивати Т. Є. Ловіц (1757—1804), В. М. *Севергін* і перший укр. учений-мінералог Ф. П. *Мойсеєнко*. У 1784 франц. кристалограф і мінералог Р. Аюї відкрив осн. закон К.— закон цілих чисел. Великий вклад у розвиток К. в Росії в 19 ст. внесли М. І. Кокшаров, А. Я. Купфер, П. В. Єремєєв та ін. А. В. *Гадолін* 1867 довів, що кристали можуть існувати тільки в 32 видах симетрії. Новий етап у вченні про симетрію кристалів відкрив Є. С. *Федоров*, він довів, що 32 види симетрії кристалічних многогранників деталізуються в структурі кристалів у формі 230 просторових груп симетрії. Велике значення мали праці нім. фізика М. Ф. Т. фон *Лауе* та англ. фізиків У. Г. *Брегга* і У. Л. *Брегга*. Подальший розвиток К. пов'язаний з працями рад. вчених Г. В. Вульфа, В. І. *Вернадського*, О. Є. *Ферсмана*, М. В. *Бєлова*, О. В. Шубникова, А. К. Болдирєва, І. І. Шафрановського, на Україні — М. К. Шматька, В. С. Соболєва та ін. В УРСР кристалографічні дослідження проводять *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР і кафедри університетів, зокрема Київського, Львівського та ін.

Літ.: Попов Г. М., Шафрановський І. І. Кристалографія. Львів, 1959; Шаскольская М. П. Кристаллография. М., 1976; Захаренкова Р. С. Кристаллография. К., 1979; Современная кристаллография, т. 1. М., 1979.

Т. М. Агафонова.

КРИСТАЛООПТИКА (від *кристали* та *оптика*) — розділ фізики, який вивчає закони поширення світла в кристалах. Характерними для кристалів явищами, що їх розглядає К., є *подвійне променезаломлення*, *поляризація світла*, обертання площини поляризації, *плеохроїзм* та ін. Основи К. були закладені в працях Х. *Гюйгенса* і О. *Френеля*, сучас. теор. основу К. становить макроскопічна електродинаміка (див. *Електродинаміка класична*). Особливості поширення світла в кристалах визначаються їх симетрією (див. *Сингонія*) та пов'язаною з нею *анізотропією*, зумовленими регулярним розміщенням частинок у *кристалічній гратці*. В К. анізотропію оптичних властивостей кристалів, яка проявляється у залежності швидкості поширення світлової хвилі і *заломлення показника n* від напряму, часто подають графічно. Відклавши з вибраної точки *O* відрізки, пропорційні *n* у різних напрямах у кристалі, і провівши через їхні кінці поверхню, одержують т. з. оптичну індикатрису, що в заг. випадку буде поверхнею *еліпсоїда* (мал.). Значення *n* на гол. осях цього еліпсоїда в прямокутній декартовій системі координат з початком у точці O (n_x, n_y, n_z) наз. головними показниками заломлення, а пряма, яка проходить через *O* перпендикулярно до кругового перерізу еліпсоїда,— оптичною віссю кристала. Залежно від значень гол. показників заломлення розрізняють оптично ізотропні ($n_x = n_y = n_z$) і анізотропні одно-

осьові ($n_x = n_y \neq n_z$) та двохосьові ($n_x \neq n_y \neq n_z$) кристали. В заг. випадку світло в анізотропних кристалах поширюється у вигляді двох хвиль з різними швидкостями. Лише при поширенні світла вздовж оптичних осей швидкості поширення цих хвиль збігаються. Більшість задач К. розв'язують за допомогою т. з. рівнянь Френеля, що пов'язують швидкість поширення світлових хвиль з трьома гол. показниками заломлення. В К. розвинуто також ряд мікроскопічних теорій. Кристалооптичні дослідження широко застосовують при аналізі й ідентифікації мінералів та гірських порід, при аналізі продуктів хім. виробн. та в багатьох ін. галузях науки і техніки. Див. також *Кристалофізика*.

Літ.: Федоров Ф. И. Оптика анизотропных сред. Минск, 1958; Шубников А. В. Основы оптической кристаллографии. М., 1958; Агранович В. М., Гинзбург В. Л. Кристаллооптика с учётом пространственной дисперсии и теория экситонов. М., 1979; Борн М., Вольф Э. Основы оптики. Пер. с англ., М., 1973.

В. К. Милославський.

КРИСТАЛОФІ́ЗИКА, фізична кристалографія — розділ *кристалографії*, який вивчає фізичні властивості кристалів і кристалічних агрегатів (полікристалів), а також зміну цих властивостей від зовнішніх впливів. К. пояснює *анізотропію* й осн. особливості зміни властивостей кристалів регулярним розміщенням частинок (молекул, атомів, іонів) у *кристалічній гратці* і типом їхнього взаємозв'язку. Матем. апарат К. грунтується на *тензорному аналізі* та *груп теорії*. Більшість фіз. властивостей кристалів зручно подавати у вигляді геом. поверхонь. Здебільшого це поверхні *еліпсоїдів* обертання, гол. осі яких зв'язані з осями симетрії кристалів (див. *Сингонія*), а для кристалів кубічної сингонії — сфери. Найпростіша статистична модель кристала, за якою його атоми — нерухомі *матеріальні точки*, дає змогу зрозуміти такі властивості, як *пружність* та *п'єзоелектрику*. Динамічна теорія, яка враховує коливання частинок кристалічної гратки, пояснює теплоємність і термічне розширення кристалів, проходження звуку і світла крізь кристал, коливальні спектри, інфрачервону дисперсію тощо. К. пояснює, чому невеликі зміни густини й розподілу *дислокацій* та ін. *дефектів у кристалах* спричинюють набагато більші зміни структурно-чутливих властивостей (міцності і пластичності, коерцитивної сили і магн. проникності, електро- і фотопровідності тощо). К. вказує на причини зміни анізотропії фіз. властивостей полікристала при зміні переважної орієнтації (*текстури*) його зерен внаслідок пластичної деформації або рекристалізації. К. передбачила точкові й просторові групи кристалів, що зазнають фазових переходів у феромагн. і сегнетоелектр. стани (див. *Феромагнетизм, Сегнетоелектрики*). Важливе місце в К. займає також пошук нових кристалів з особливими фіз. властивостями, необхідними для практичного застосування в техніці. Історично першим розділом К. стала *кристалооптика*. На основі досягнень К. розвинулася *фізика твердого тіла*. К. тісно пов'язана з *кристалохімією*. Осн. положення К. сформулював нім. фізик В. Фогт (1850—1919), статистичну і динамічну теорії кристалів розвинув М. *Борн*. Значний внесок у К. зробив А. Ф. *Йоффе*. Розвиток К. на Україні пов'язаний з іменами Л. В. *Шубникова*, І. В. *Обреїмова* (Укр. фізикотех. ін-т; Харків), Г. В. *Курдюмова* (Дніпропетровський фізикотех. ін-т), А. Ф. *Прихотько* (Ін-т фізики АН УРСР) та ін.

Літ.: Иоффе А. Ф. Физика кристаллов. М.—Л., 1929; Васильев Д. М. Физическая кристаллография. М., 1972; Кушта Г. П. Введение в кристаллографию. Львов, 1976.

Л. Н. Лариков.

КРИСТАЛОХІ́МІЯ — розділ *кристалографії*, який вивчає закономірності зв'язків між хімічним складом, структурою, властивостями і морфологією кристалічних речовин, а також процеси і закони утворення їх.

Осн. завдання К.— визначення структури речовин та класифікація їх, типів хім. зв'язків між структурними одиницями, радіусів атомів та іонів, залежності фіз.-хім. властивостей від структури і типу хім. зв'язку, енергії *кристалічних граток*, а також вивчення *ізоморфізму, поліморфізму* тощо. К. тісно пов'язана з хімією, *кристалофізикою* й *мінералогією*. Систематичні дослідження структури *кристалів* почалися після відкриття 1912 явища *дифракції* рентгенівського проміння в кристалічних гратках. Основою для визначення структури речовини є теорія просторових груп *симетрії*, розроблена Є. С. *Федоровим*. Осн. методи визначення структури — рентгеноструктурний, електронографічний, нейтронографічний, хім. і комплекс фіз. методів. Розвивається новий напрям К.— геокристалохімія, яка з кристалохім. позицій розглядає еволюцію мінералів у гірських породах різних геол. формацій. К. належить велика роль у розв'язанні проблем синтезу речовин з заданими властивостями, що має велике значення для створення нових матеріалів, які застосовують у сучас. техніці.

Літ.: Бокий Г. Б. Кристаллохимия. М., 1960; Поваренных А. С. Кристаллохимическая классификация минеральных видов. К., 1966.

Т. М. Агафонова.

КРИСТА́ЛЬНА — карстова печера у Кримських горах, на масиві Ай-Петрі. Утворилась у товщі вапняків. Складається з вхідного колодязя завглибшки 42 м та великого нахиленого залу (довж. 75 м, шир. 25 м, вис. 20 м). Заг. глиб. 113 м. Підлога вкрита зцементованими бриловими уламками. Печеру прикрашають натічні утворення і кристали. Знайдено залишки викопної фауни ранньоплейстоценового віку. Відкрита 1961.

В. М. Дублянський.

КРИСТА́ЛЬНА, Кривченська — карстова печера в Борщівському р-ні Тернопільської обл. УРСР. Розташована на зх. околиці с. Кривче. Утворилася у товщі міоценових гіпсів. Має два входи. Заг. довж. ходів дослідженої частини печери становить 22 км. В л-рі вперше згадується 1721. Досліджувалася 1908, 1931—33, 1961—63 та 1974—78. У печері діє екскурсійний маршрут завдовжки 3 км. Досліджується з метою лік. використання. Пам'ятка природи респ. значення.

В. О. Радзієвський.

КРИСТОБАЛІ́Т — мінерал класу *силікатів*. SiO_2. *Сингонія* тетрагональна (низькотемпературні відміни) і кубічна (високотемпературні відміни). Густ. 2,27. Твердість 7,25. Колір білий. Блиск скляний. Трапляється в *ефузивних гірських породах*. Є в Грузії, Вірменії, на Україні (Закарпаття). Низькотемпературний К.— одна з складових частин *агатів, опалів*. Використовують для виготовлення *динасів* та деяких ін. *вогнетривких матеріалів*.

КРИТЕ́РІЙ (грец. κριτήριον — засіб судження, мірило) — мірило для визначення, оцінки предмета чи явища; ознака, взята за основу класифікації. К. і с т и н и — мірило достовірності знань, відповідності їх об'єктивній дійсності. К. істини є суспільно-істор. практика людей. К. о п т и м а л ь н о с т і в задачах матем. *програмування* та екон. *оптимального планування* — кількісна міра, показник, за допомогою якого визначають ступінь близькості стану системи до оптимального.

«КРИ́ТИКА ГО́ТСЬКОЇ ПРОГРА́МИ» — твір К. Маркса, в якому розвинуто осн. принципи теорії *наукового комунізму*. В «К. Г. п.» викладено критичні зауваження на «Проект програми Німецької робітничої партії», складений її керівництвом для об'єднаного з'їзду с.-д. робітничої партії Німеччини і лассальянської Загальної німецької робітничої спілки в Готі 1875. «К. Г. п.» написана 1875, видана 1891 Ф. Енгельсом. У цьому творі К. Маркс уперше довів необхідність перехідного періоду від капіталізму до комунізму, розвинув положення про неминучість *соціалістичної революції* і охарактеризував *державу* цього періоду як революц. *диктатуру пролетаріату*. Викладаючи теорію соціалістичної революції, К. Маркс висунув ідею необхідності союзу робітн. класу з ін. верствами трудящих і насамперед з селянством. У «К. Г. п.» велику увагу приділено закономірностям становлення і розвитку комуністичного суспільства, вперше сформульовано положення про дві фази *комунізму*, визначено сутність *соціалістичної держави*, розкрито зміст її гол. функцій у період буд-ва комунізму, шляхи та умови відмирання д-ви. В цій праці К. Маркс викрив реакційний зміст лассальянської ідеї побудови соціалізму при підтримці бурж. д-ви за допомогою запровадження кооп. т-в, а також т. з. «*залізного закону*» *заробітної плати* (див. *Лассальянство*). К. Маркс підкреслив необхідність для партії робітн. класу керуватися в своїй діяльності принципами пролет. *інтернаціоналізму*. «К. Г. п.» — взірець непримиренної боротьби проти *опортунізму*. В СРСР «К. Г. п.» вперше видано 1932, в перекладі укр. мовою — 1933.

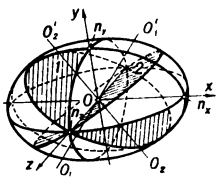

Кристалооптика. Оптична індикатриса двохосьового кристала: n_x, n_y, n_z — головні показники заломлення; *1* і *2* — кругові перерізи еліпсоїда; O_1O_1' і O_2O_2' — оптичні осі кристала.

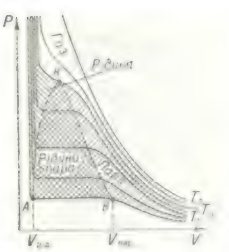

Критичний стан. Діаграма Ендрюса: області праворуч та вище від *KB* і ліворуч від *KA* — відповідно газоподібний і рідкий стани речовини; область, де ізотерми паралельні до осі *V*, — стан рівноваги між рідиною та її насиченою парою.

КРИ́ТИКА І САМОКРИ́ТИКА [грец. κριτική (τέχνη) — здатність розрізняти] — метод виявлення і подолання суперечностей суспільного розвитку, об'єктивна закономірність і рушійна сила розвитку соціалістичного і комуністичного суспільства, один з принципів діяльності марксистсько-ленінських партій; дійовий засіб *комуністичного виховання*, самовиховання та духовного розвитку рад. людей; важлива складова частина *ленінських норм партійного життя*. За соціальними функціями виділяються два найзагальніші істор. типи К. і с.: ті, які обстоюють ідеали та інтереси пануючих класів антагоністичного суспільства, затримують прогресивний розвиток суспільства, спрямовані в минуле, і комуністичні, що стимулюють удосконалення суспільно-політичної і революційно-перетворюючої діяльності трудящих, розвиток людських знань, формування прогресивних моральних та естетичних норм.

Критика розкриває, якою мірою результати або процеси практичної діяльності відповідають прийнятим ідеалам, наскільки моральні та естетичні норми служать виявом комуністичної культури. Самокритика — це вияв творчої активності людини, показник її високої ідейно-політ. і громад. зрілості, критерій міри *відповідальності* перед суспільством, колективом, своєю совістю. К і с. в *розвинутому соціалістичному суспільстві* є засобом удосконалення соціалістичних і комуністичних суспільних відносин, боротьби КПРС проти застарілих форм і методів роботи, проявів бюрократизму і формалізму, організуючим фактором виконання нар.-госп. планів і соціалістичних зобов'язань, неодмінною умовою виховання кадрів, методом удосконалення ідейно-політичної роботи, вироблення активної життєвої позиції, формування сприятливої соціально-психологічної атмосфери. Осн. риси К. і с.— партійність, принциповість, гласність, правдивість, об'єктивність, конструктивність, конкретність, діловитість, доброзичливість тощо. Творча роль К і с. виявляється в *соціалістичному змаганні*, в русі за комуністичне ставлення до праці тощо. Право рад. громадян критикувати недоліки в роботі держ. і громад. орг-цій законодавчо закріплено в Конституції СРСР (ст 49), яка забороняє переслідування за критику. *В. І. Даниленко.*

КРИТИ́ЧНА МА́СА — найменша маса *ядерного пального* (ізотопів урану ^{233}U і ^{235}U, плутонію ^{239}Pu, і ^{241}Pu або суміші їх), при якій в заданих умовах (напр., у *активній зоні* реактора) здійснюється самопідтримуюча ланцюгова *ядерна реакція*. Для ядерного вибуху маса пального повинна бути більшою за критичну масу.

КРИТИ́ЧНА ТО́ЧКА — точка на *діаграмі стану*, яка відповідає *критичному станові*.

КРИТИ́ЧНИЙ РЕАЛІ́ЗМ у літературі й мистецтві — див. *Реалізм* у літературі й мистецтві.

КРИТИ́ЧНИЙ РЕАЛІ́ЗМ у філософії — напрям сучасної бурж. філософії США. Заснований 1916—20 Д. Дрейком, А. О. Лавджоєм, Д. Б. *Праттом*, А. К. Роджерсом, Дж. *Сантаяною*, Р. В. *Селларсом*, Ч. О. Стронгом. Осн. принципи К. р. викладені в їхній колективній праці «Нариси критичного реалізму». Виник як реакція на *неореалізм*. К. р. твердить, що людина пізнає об'єкти не безпосередньо, а за допомогою «даного», або «змісту свідомості». Проте правильне розуміння опосередковуючої ролі свідомості в пізнанні супроводиться в К. р. агностичним тлумаченням «даного» як переважно *знака, символу*, а не образу об'єкта. Це приводить частину прихильників К. р. до відвертого *агностицизму* (Лавджой, Пратт). Долаючи агностицизм, ототожнюючи «дане» з адекватним відображенням зовн. світу в свідомості, Селларс еволюціонував у бік матеріалізму. Решта учасників групи на чолі з Сантаяною, витлумачуючи «дані» як вічні й незмінні логічні сутності, еволюціонувала до *об'єктивного ідеалізму*

Літ.: Бичко І. В. На філософському роздоріжжі. К., 1962; Луканов Д. М Гносеология американского реализма. М., 1968. *І. В. Бичко.*

КРИТИ́ЧНИЙ СТАН, критична фаза — стан рівноваги двофазних систем (однокомпонентних або багатокомпонентних), у якому обидві співіснуючі *фази* стають однаковими за фізичними властивостями. К. с. може настати лише при рівновазі ізотропних фаз (рідина —рідина, рідина — пара і газ — газ) або фаз з однаковим типом *кристалічної гратки*. Точка на *діаграмі стану*, яка відповідає К. с., наз. критичною точкою, а параметри системи в цій точці (об'єм *V*, тиск *p*, т-ра *T*, склад *x*) — критичними параметрами. В однокомпонентних системах, стан яких характеризується трьома параметрами (*p*, *V* і *T*), К. с. можливий лише для рівноваги рідина — пара. Зв'язок між параметрами рідкого і газоподібного станів таких систем графічно зображується т. з. діаграмою Ендрюса (мал.), кожна крива якої є графіком експериментальної залежності *p* від *V* при сталій т-рі (ізотермою). Крива, верхня частина якої служить межею між областями рідкого й газоподібного станів, наз. критичною ізотермою. Точка перегину *K* цієї ізотерми відповідає К. с. і є критичною точкою. З діаграми видно, що при т-рі, вищій за критичну, газ не може бути зрідженим. Для двокомпонентних систем, стан яких характеризується чотирма параметрами (*p*, *V*, *T*, *x*), існує не одна критична точка, а ціла критична крива. Властивості системи в К. с. і поблизу нього дуже відрізняються від її властивостей в ін. областях існування: теор. необмежено зростає *теплоємність*, стає рівним нулю міжфазний *поверхневий натяг* тощо.

В К. с. різко зростають розміри *флуктуацій* густини і концентрації, що проявляється, напр., у сильному розсіянні світла в рідинах та рентгенівського проміння в *твердих розчинах*.

«КРИТИ́ЧНІ ЗАМІ́ТКИ З НАЦІОНА́ЛЬНОГО ПИТА́ННЯ» — одна з визначних праць В. І. Леніна. Вперше надрукована в журн. «Просвещение» (№№ 10, 11, 12) в жовтні — грудні 1913. В праці знайшли глибоку розробку важливі положення теорії, програми і політики марксистської партії в *національному питанні*. Особливе значення мало викриття контрреволюц суті бурж. *націоналізму* й протиставлення йому пролет. *інтернаціоналізму*. Це «два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають дві політики (більше того: два світогляди) в національному питанні» (Повне зібр. тв., т 24, с. 120). В. І. Ленін сформулював положення про дві тенденції в нац. питанні. Перша тенденція, що переважає на поч. розвитку капіталізму, виявляється в пробудженні нац. життя і нац. рухів, у боротьбі проти будь-якого нац. гноблення, в створенні нац. держав. Друга тенденція, що характеризує зрілий капіталізм, виявляється в розвитку стосунків між націями, у ламанні нац. перегородок, створенні інтернац. єдності капіталу й екон. життя взагалі, політики, науки тощо. Але в умовах капіталізму ці тенденції суперечать одна одній. Щоб усунути цю суперечність, треба знищити капіталізм, встановити диктатуру пролетаріату і побудувати соціалізм. В. І. Ленін глибоко обгрунтував питання про пролет і бурж. розуміння нац. культури, підкреслив, що в капіталістичному суспільстві немає і не може бути єдиної, позакласової нац. культури. «Є дві нації в кожній сучасній нації... Є дві національні культури в кожній національній культурі» (там же, с. 126). В. І. Ленін викрив реакційну суть бурж.-ліберального націоналізму, який виступав проти вільного розвитку нац. мов, за примусове впровадження єдиної, обов'язкової для всіх національностей Росії мови. Марксистська точка зору в питанні про мову, вчив В. І. Ленін, полягає в тому, що в багатонац. країні об'єктивно необхідна мова для міжнац. зв'язків, що таку мову визначить потреба екон. взаємин; в жодному разі не повинно бути привілеїв ні для однієї мови; вибір мови для міжнар. спілкування має бути абсолютно добровільним.

В. І. Ленін викрив також ворожу марксизмові та інтересам трудящих позицію «націонал-соціалів», зокрема укр. націоналіста Л. Юркевича, які протиставили більшовицькій політиці єднання трудящих усіх національностей і утворення єдиного фронту боротьби проти експлуататорів свою націоналістичну лінію на роз'єднання трудящих, на підпорядкування їхніх класових інтересів інтересам буржуазії. В. І. Ленін підкреслював, що укр. бурж. націоналісти зраджували інтереси не тільки демократії взагалі, але й своєї батьківщини, України, виступали проти єдності укр. і російського пролетаріату; доводив, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і укра-

інських вільна Україна м о ж л и в а, без такої єдності про неї не може бути й мови» (там же, с. 125). В. І. Ленін, викривши антимарксистську програму *„культурно-національної автономії“*, розвинув найгол положення нац. програми марксистської партії про рівноправність націй, про *право націй на самовизначення*, про централізацію та автономію тощо

В Рад. Союзі ленінську програму з нац питання повністю здійснено. «Ми,— підкреслює Л. І Брежнєв, — маємо всі підстави сказати, що національне питання в тому вигляді, в якому воно дісталося нам від минулого, розв'язане повністю, розв'язане остаточно і безповоротно» (Ленінським курсом, т. 4, с. 48). Досвід здійснення *національної політики КПРС* повністю підтвердив життєвість ленінського вчення з нац. питання.

Видання: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. Повне зібрання творів, т. 24.

В. С. Костенко.

КРИ́ХКІСТЬ — властивість твердих матеріалів руйнуватись від механічних напружень, що виникають у них під впливом зовнішніх навантажень, без помітної пластичної *деформації*. На відміну від *пластичності* К. характеризує неспроможність матеріалу до *релаксації* напружень, які із зростанням навантажень збільшуються і досягають границі *міцності*, що призводить до появи тріщин і руйнування К. залежить від структурного стану матеріалу, умов деформування (наприклад, температури, швидкості навантажування), концентрації напружень тощо. Див. також *Пружність*.

КРИ́ЦЯ — 1) Низьковуглецеве залізо з незначною кількістю сірки, фосфору і кремнію, а також з шлаковими включеннями в порах і пустотах. К. здавна одержували з чавуну в кричних *горнах* окисленням надлишкової кількості вуглецю та ін. домішок. Куванням її перетворювали на зварювальне залізо, якому властиві висока пластичність, зварюваність, опір іржавінню. Крім того, К. одержували безпосередньо з руди (див. *Кричнорудний процес, Сиродутний процес*); застосовували для виробн. чавуну і сталі, а також зварювального заліза. 2) В художній літературі синонім слова «сталь», іноді — «кресало».

КРИЧЕ́ВСЬКИЙ Василь Григорович [19 (31).XII 1872, с. Ворожба, тепер Лебединського р-ну Сум. обл.— 15.XI 1952, Венесуела] — укр. живописець, архітектор і графік. Брат Ф. Г. *Кричевського*. Спеціальної худож. освіти не мав. Побудував і художньо оформив — будинок Полтавського земства (1905—09), народний будинок у Лохвиці, Канівський музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка» (співавтор П. *Костирко*, 1936—38), в Києві збудував школу і вперше реставрував Київський будинок-музей Т. Г. Шевченка (1927). Автор картин «Гребля Квітки Основ'яненка» (1899), «На Дніпрі» (1900), «Крим» (1901), «Ярмарок» (1913). «Кам'яна баба» (1925), «Пейзаж» (1934), «Сорочинський ярмарок» (1938). Виконав обкладинки до книжок «Українське мистецтво» (1913), «Українська книга» (1923), «Майстер корабля» Ю. Яновського (1930). Відомий як художник театру і кіно. В 1922—41 викладав у Київ. худож. ін-ті У 1943 виїхав за кордон.

В. Г. Кричевський. Пейзаж. 1934

КРИЧЕ́ВСЬКИЙ Михайло [Станіслав; р. н. невід., побл. Бреста — 21 (31).VII 1649, під Лоєвом, тепер БРСР] — київ. полковник (1648—49), сподвижник Б. Хмельницького. В 40-х рр. 17 ст.— переяславський (за ін. відомостями — чигиринський) полковник *реєстрових козаків*. У 1647 К. взяв на поруки Б. Хмельницького, який був заарештований польс. владою за підготовку повстання. В травні 1648 К. перейшов на бік повсталого народу (див. *Визвольна війна українського народу 1648—54*). В липні 1649 на чолі 15-тисячного загону був направлений Б. Хмельницьким на пн. кордони України для захисту їх від нападу лит.-шляхет. війська. Поранений у бою, К. був захоплений у полон, де заподіяв собі смерть.

КРИЧЕ́ВСЬКИЙ Федір Григорович [10 (22).V 1879, м. Лебедин, тепер Сум. обл.— 30.VII 1947, м. Ірпінь Київ. обл., похований у Києві] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1940), професор. У 1896—1901 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури, в 1907—10 — в петерб. АМ у Ф. *Рубо*. В 1911—12 відвідав Німеччину, Францію, Італію. Жив і працював у Києві. Був членом *АХЧУ*. Автор тематич. картин і портретів. Твори: «Наречена» (1910), «Три віки» (1913), «Портрет Л. Я. Старицької на золотому тлі» (1914), триптих «Життя» (1925—27), «Свати» (1928), «Мати» (1929), «Довбуш» (1932). «Переможці Врангеля» (1934—35), «Веселі доярки» (1937), цикл картин «Катерина» за мотивами поеми Т. Шевченка (1937—40), «На новобудові. Рідна земля» (1947, незакінчений). Більшість картин зберігається в ДМУОМ. Викладав у Київ. худож. уч-щі (1913—17), Укр. АМ (1917—22; був її директором), Київ. худож. ін-ті (1922—32, 1934—41), Харків. худож. ін-ті (1932—33). Серед учнів К.— А. *Петрицький*, В. *Костецький*, Г. *Мелихов*, Т. *Яблонська*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 240—241, а також на окремому аркуші до ст. *Історичний жанр*, т. 4.

Літ.: Мусієнко П. Федір Григорович Кричевський. К., 1966; Членова Л. Фёдор Кричевский. М., 1969; Федір Кричевський. Альбом. К., 1980.

Л. Г. Членова.

КРИЧНОРУ́ДНИЙ ПРОЦЕ́С — одержання заліза (*криці*) безпосередньо з руди (не вдаючись до *доменного виробництва*). Почав впроваджуватись на поч. 30-х рр. 20 ст. Для К. п. застосовували бідні важкозбагачувані або комплексні залізні руди, що їх відновлювали в обертових трубчастих печах. Одержаний напівпродукт (шматки криці у шлаку) охолоджували водою, далі подрібнювали у кульових *млинах*, після чого в магнітних *сепараторах* з нього виділяли крицю. Через неекономічність і низьку якість продукції К. п. втратив (у 2-й пол. 20 ст.) промислове значення. Досконалішими є сучасні способи *безпосереднього одержання заліза*. Див. також *Сиродутний процес*.

КРИШТА́ЛИК — частина світлозаломного апарата *ока* деяких головоногих молюсків, хребетних тварин і людини. Має форму двоопуклої лінзи. Розташований між *райдужною оболонкою* і *склоподібним тілом*. У плазунів, птахів, ссавців та у людини кривизна К. може змінюватись (див. *Акомодація* в біології та медицині), що забезпечує чітке бачення на різних віддалях. З патологічних змін К. найпоширеніша — *катаракта*.

КРИШТА́ЛЬ Олександр Пилипович [н. 22.VIII (4.IX) 1908, ст. Слепцовська, тепер Сунженського р-ну Чеч.-Інг. АРСР] — укр. рад. зоолог-еколог, доктор біол. наук (з 1960), професор (з 1961). Член КПРС з 1961. Закінчив Київ. держ. ун-т (1935). Осн. наук. праці—з питань екології, зоології безхребетних, зокрема з ентомології. К.— один з авторів 3-томної монографії «Шкідники сільськогосподарських культур і лісових насаджень» (1973—75), автор ряду ін. монографій, зокрема «Ентомофауна грунту та підстилки в долині середньої течії р. Дніпра» (1956). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1976.

КРИШТА́ЛЬ (від грец. *κρύσταλλος* — лід; гірський кришталь) — вироби (вази, художній посуд, скульптура малих форм) з прозорого т. з. гірського кришталю, а також із скла, до складу якого входить значна кількість окису свинцю (або окису барію). Вироби з К. прикрашаються за допомогою *гравірування*, огранювання, різьблення, шліфування та домішування різних фарб; завдяки цьому вони відзначаються яскравою й багатобарвною грою світла. Скло з домішкою окису свинцю було відоме вже в Старод. Римі. Вироби з такого скла виготовляли і в *Київській Русі*. Виробництво посуду з власне К. поширилося в Англії в 2-й пол. 17 ст. В Чехії з 17 ст. відомий т. з. чеський, або богемський, К. (вапняно-калієво-натрієве скло). В Росії виробн. К. почалося у 18 ст. з утворенням у Петербурзі імператорського скляного й кришталевого заводу. В СРСР відомими осередками виробн. худож. К. є: в РРФСР — Гусь-Хрустальний, Гусєв (обидва — Влад. обл.), Дятьково (Брян. обл.), Ленінград; в БРСР — Мінськ; на Україні — Київ. Індивідуальним почерком, своїми характерними рисами й

Ф. Г. Кричевський.

Кришталь. Л. М. Митяєва. Вази з набору «Золота осінь». 1975. Київ.

А. М. Криштофович.

особливостями відзначаються твори майстрів худож. К. Київського з-ду худож. скла (засн. 1882, під такою назвою існує з 1956) — І. Аполлонова, С. Голембовської, І. *Зарицького*, Л. *Митяєвої*, Т. Московки та ін. Збірки укр. К. зберігаються в *Київському музеї українського народного декоративного мистецтва*, в музеях союзних республік та за рубежем. Худож. вироби з К. виготовляють у Чехословаччині (Желєзні-Брод та ін.), Франції (Баккара), Бельгії (Валь-Сен-Ламбер), Німеччині, Польщі та ін. країнах. Див. також *Скло художнє*.

Б. С. Бутник-Сіверський.

КРИШТАФО́ВИЧ (Криштофович) Микола Йосипович (1866, Смол. губ.— 4.I 1941) — укр. рад. геолог. Працював у Харків. ун-ті та Харків. с.-г. ін-ті. Досліджував крейдові й антропогенові відклади Пн.-Зх. України, Центр. Росії та палеогенові відклади Прибалтики. Відкрив палеолітичну (див. *Палеоліт*) стоянку біля с. Селище Канівського р-ну Черкас. обл. Засновник і редактор журн. «Ежегодник по геологии и минералогии России» (1896—1916).

КРИШТОФО́ВИЧ Африкан Миколайович [27.X (8.XI) 1885, с. Криштопівка, тепер Близнюківського р-ну Харків. обл.— 9.XI 1953, Ленінград] — український рад. палеоботанік, чл.-кор. АН СРСР (з 1953), акад. АН УРСР (з 1945). Закінчив фіз.-матем. ф-т Новоросійського ун-ту в Одесі (1908), де й залишився працювати. З 1914 — співробітник Геол. комітету, з 1924 — також Гол. бот. саду (Ленінград); викладач ряду вищих навч. закладів. Палеоботанічні дослідження К. охоплюють майже всю територію СРСР, Пн. Китай, Корею, Японію. Досліджував вугленосні відклади Пн.-Сх. Азії; встановив зональність поширення рослинності в минулі геол. епохи; спростував уявлення про одноманітність клімату земної кулі в кам'яновугільний період, опрацьовував питання *еволюції* рослин. Створив рад. палеоботанічну школу. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. *Тв.:* История палеоботаники в СССР. М., 1956.

КРІК (Crick) Френсіс Гаррі Комптон (н. 8.VI 1916, Нортгемптон) — англ. фізик, спеціаліст в галузі *молекулярної біології*, чл. Лондонського королівського т-ва (з 1959). Після закінчення університет. коледжу в Лондоні (1937) почав працювати в Кембріджському ун-ті (з перервою 1939—47). Разом з Дж. *Уотсоном* встановив просторову структуру молекули *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК) і пояснив механізм її самовідтворення та роль *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) в біосинтезі *білка*, що було найважливішим відкриттям віку і стало основою для формування молекулярної біології. Нобелівська премія, 1962 (разом з Дж. Уотсоном та М Уілкінсом).

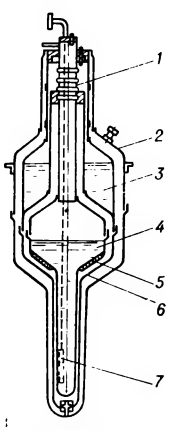

Кріостат зі скрапленими газами: *1* — сильфон; *2* — корпус; *3* — ємкість з азотом; *4* — ємкість з гелієм; *5* — адсорбент, що підтримує вакуум; *6* — екран, що захищає ємкість з гелієм від тепла навколишнього середовища; *7* — охолоджуваний об'єкт.

КРІК, крик (англ. creek — ручай, річка) — назва пересихаючих річок в Австралії. В сухий період року вони не мають постійного водотоку і розпадаються на ланцюг окремих водойм (*Куперс-Крік* та інші).

КРІЛИК Йосип Васильович (парт. псевд.— Васильків; 22.VII 1898 — 1933) — учасник революційного руху на зх.-українських землях. Член Комуністичної партії з 1919. Н. в с. Краковець (тепер смт Яворівського р-ну Львів. обл.) в сім'ї службовця. В 1919 у Відні організував к-т допомоги революц. рухові в Сх. Галичині. З кін. 1920 — секретар ЦК КПСГ (з 1923 — ЦК КПЗУ). З 1923 — член ЦК Компартії Польщі (КПП), з 1927 — член Політбюро ЦК КПП. З кін. 1927 — представник КПЗУ в Польс. секції Комінтерну. В 1929 вів підпільну парт. роботу у Львові, де був заарештований і ув'язнений. З 1932 працював на Рад. Україні.

КРІЛЬ, кролик (Oryctolagus) — рід ссавців родини заячих ряду *зайцеподібних*. Свійські К. походять від К. дикого (O. cuniculus), батьківщиною якого вважають Пд. Європу. В СРСР зустрічається в пд.-зх. частині України, куди його завезли наприкінці 19 ст. з Швейцарії. Довж. тіла К. дикого до 40 см, жива маса 1,5—3 кг. Живуть у норах, живляться рослинами. К розводять для одержання дієтичного м'яса, хутрових шкурок і пуху. За рік самка свійських К. може дати 5—8 окролів по 6—19 кроленят в кожному. Кріль-ність триває 28—32 дні. Кроленята народжуються голі й сліпі. Через 5—6 днів вони вкриваються пухом, на 10—14-й день відкривають очі. К. ростуть до 1—1,5 року, статевої зрілості досягають в 4—6 місяців. Жива маса залежно від породи становить 2,5—9 кг. Живуть К. 5—10 років, госп. використання 2—3 роки. Осн. корми: зелена трава, коренебульбоплоди, *сіно* і *зернові корми* тощо. Відомо бл. 60 порід, які поділяють на м'ясо-шкуркові, м'ясні та пухові. На Україні поширені *білий велетень, сірий велетень, радянська шиншила, срібляста порода кролів, віденська блакитна порода кролів, чорно-бура порода кролів, ангорська порода кролів* та ін. Див. також *Кролівництво*.

КРІОБІОЛО́ГІЇ І КРІОМЕДИЦИ́НИ ПРОБЛЕ́М ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Заснований 1972 у Харкові. В Ін-ті (1980) 6 відділів, 4 структурні і 5 неструктурних лабораторій, дослідне виробництво з конструкторським бюро. Осн. наук. напрями роботи ін-ту: дослідження явищ і процесів, що відбуваються в біол. середовищах, клітинах, тканинах, органах і організмах під впливом низьких т-р та ін. екстремальних факторів; вивчення біол. властивостей і антигенної перебудови тканин, консервованих в умовах низьких т-р; вишукування та вивчення нових кріопротекторів, створення кріогенної апаратури і розробка оптимальних режимів для кріоконсервування різних тканин. В ін-ті видається міжвідомчий республіканський збірник «Криобиология и криомедицина».

М. С. Пушкар.

КРІОБІОЛО́ГІЯ (від грец. κρύος — холод та *біологія*) — наука, що вивчає структурно-функціональні властивості біологічних систем різного рівня організації при діянні на них низьких і наднизьких температур; розділ біології. У виникненні та розвитку К важливе значення мали роботи вітчизн. вчених П. І. Бахметьєва, П. Ю. Шмідта, М. І. Калабухова, присвячені дослідженню фізіол. основ холодового *анабіозу* тварин. Як самостійна наука К. сформувалась і почала інтенсивно розвиватись з 2-ї пол. 20 ст., чому сприяли досягнення *фізики низьких температур, кріогенної техніки*, а також потреби практики, зокрема медицини (див. *Кріомедицина*), с. г. тощо. Провідним напрямом сучас. К. в галузі фундаментальних досліджень є вивчення молекулярних і клітинних механізмів кріопошкоджень і кріозахисту біол. структур, в галузі прикладних досліджень — розробка і впровадження в практику методів низькотемпературного консервування клітин, тканин і органів. Осн. завдання К.: з'ясування закономірностей пошкоджень і способів захисту біол. об'єктів при діянні на них холоду; розробка способів і технологічних процесів низькотемпературного консервування і *ліофілізації* біол. матеріалів для використання їх у медицині, біології, тваринництві та ін. галузях нар. г-ва; створення і вивчення захисних речовин (кріопротекторів); розробка кріогенної апаратури і технологічного обладнання для низькотемпературного консервування і ліофілізації різних біол. матеріалів. Розв'язання цих завдань можливе тільки на основі комплексних досліджень (біології, медицини, фізики, хімії тощо). На цей час завдяки успіхам, досягнутим у галузі теоретич. і прикладних проблем К., розроблені ефективні методи низькотемпературного консервування кісткового мозку, крові, рогівки ока, шкіри, мікроорганізмів, статевих клітин с.-г. тварин та ін. Центром кріобіол. досліджень на Україні є *Кріобіології і кріомедицини проблем інститут* АН УРСР.

Літ.: Лозина-Лозинский Л. К. Очерки по криобиологии. Л., 1972; Пушкарь Н. С., Белоус А. М. Введение в криобиологию. К., 1975; Криопротекторы. К., 1978; Смит О. Биологическое действие замораживания и переохлаждения. Пер. с англ. М., 1963.

М. С. Пушкар.

КРІОГЕ́ННА ТЕ́ХНІКА (від грец. κρύος — холод і γεννάω — породжую) — галузь техніки, пов'язана з одержанням, підтриманням і використанням кріогенних температур (нижчих за 120К). До засобів К. т. належать: *кріостати* та ін. аналогічні пристрої або установки; пристрої й апарати для виробництва скраплених й отверднених газів (кисню, азоту, гелію та ін.); ємкості для зберігання і транспортування цих газів; установки (у складі яких є *детандери*), в яких розділяють, використовуючи наднизькі т-ри, *ізотопи* і газові суміші.

Засобами К. т. є також кріогенні *вакуумні насоси*, надпровідні кріогенні генератори, двигуни і соле-

ноїди, мікроохолодники на основі газових *холодильних машин* тощо. В СРСР проблеми К. т. досліджують в наук.-виробн. об'єднаннях «Геліймаш» і «Кріогенмаш» (Москва), зокрема на Україні — у *Фізико-технічному інституті низьких температур* АН УРСР, *Фізико-технічному інституті* АН УРСР

Розвиткові К. т. сприяли праці Є. С *Боровика*, Б. І. *Веркіна*, І. М. *Дмитренка*, П. Л. *Капіци*, Б. Г. *Лазарєва*, В. Г. *Хоткевича*, Л. В. *Шубникова* та інших вчених. Різні засоби і методи К. т. використовують в енергетиці, кріогенній електроніці, металургії, атомній, космічній і ракетній техніці. Крім того, ними користуються у медицині (кріоскопічні інструменти), біології (див. *Кріобіологія*), у с. г., харч. пром-сті тощо.

Літ.: Малков М. П. [та ін.]. Справочник по физико-техническим основам криогеники. М., 1973; Криопротекторы. К., 1978; Расчет криогенных установок. Л., 1979.

Р. С. Михальченко.

КРІОЛІ́Т (від грец. κρύος — лід і λίθος — камінь) — мінерал класу фторидів. $Na_3(AlF_6)$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,95—3,01. Твердість 2—3,5. Колір білий, червонуватий, коричнюватий, рідко — чорний. Блиск скляний. Пром. родовище К.— в Гренландії. В СРСР К. знайдено в РРФСР (в Ільменських горах) і на Україні (на Волині). К. одержують і штучно. Застосовують в алюмінієвій промсті, для одержання *емалі* тощо.

КРІОЛО́ГІЯ (від грец. κρύος — холод, лід і λόγος — вчення) — наука, яка вивчає всі природні форми води в твердому стані й процеси, що відбуваються в *кріосфері*. Завдання К.— дослідження фіз., хім. і мінералогічних змін води при температурах, нижчих від точки замерзання її, та явищ і процесів, що виникають при від'ємних температурах. Об'єктом дослідження К. є сніговий покрив, *льодовики*, крига водойм, підземний лід тощо, а також мерзлі гірські породи. Розрізняють два осн. наук. напрями К.— *гляціологію* і *геокріологію* (мерзлотознавство).

І. О. Некрасов.

КРІОМЕДИЦИ́НА (від грец. κρύος — холод і *медицина*) — галузь медичної науки, що займається вивченням та застосуванням холоду як лікувального засобу при різних захворюваннях. Формування і становлення К. як окремої галузі мед. науки відбувались в останні десятиріччя 20 ст. і були пов'язані перш за все з досягненнями *кріогенної техніки* і мед. приладобудування. Лікувальна дія холоду зумовлена його властивостями руйнувати патологічно змінені тканини, спиняти *кровотечу*, зменшувати больову чутливість. Осн. завдання К.— наук. обгрунтування і застосування холоду як лікувального фактора в мед. практиці; вивчення клінічної ефективності *трансплантації* консервованих при низьких температурах клітин, тканин і органів; створення. клінічне випробування і впровадження в мед. практику кріогенних апаратури та інструментарію. До окремого напряму К. можна віднести вивчення і застосування в клінічній практиці *гіпотермії*. Першу операцію в умовах гіпотермії в Рад. Союзі зробив 1954 В. М. Шамов. Холод застосовується з лікувальною метою в різних галузях медицини — в заг. хірургії, терапії, онкології, оториноларингології, гінекології, нейрохірургії, дерматології та ін., але найширше використання низькі температури знайшли в хірургічній практиці (кріохірургія). В 1977 групі вчених України за успіхи в розвитку кріохірургії було присуджено Держ. премію УРСР, а 1978 групі вчених м. Харкова — Держ. премію СРСР.

Літ.: Криохирургия. М., 1974.

М. С. Пушкар.

КРІОСКОПІ́Я (від грец. κρύος — холод, лід і σκοπέω — розглядаю) — метод визначення *молекулярної маси* розчиненої речовини, який грунтується на вимірюванні зниження температури замерзання розчину порівняно з температурою замерзання чистого розчинника. Запропонував 1882 Ф. *Рауль*. Застосовують К. також для визначення вмісту домішок при виготовленні особливо чистих речовин.

КРІОСТА́Т (від грец. κρύος — холод, лід і στατός — стоячий, нерухомий) — металевий, скляний або пластмасовий пристрій, всередині якого стало підтримується кріогенна (менша за 120К) температура; засіб *кріогенної техніки*. Джерелами холоду, або холодоагентами, в К. служать азот, гелій, водень та ін. гази (в скрапленому або отвердненому стані) з низькою т-рою конденсації й замерзання. До найпоширеніших належать металеві (мідні, з нержавіючої сталі, алюмінієвих сплавів) К. (мал.) зі скрапленими газами (напр., гелієм — холодоагентом і азотом, що перешкоджає надходженню тепла від навколишнього середовища). Температурні деформації, що виникають між внутр. частинами і корпусом таких К., компенсує *сильфон*. Досконалішими є К. з газами в отвердненому стані: у них більші інтервал охолодження і строк експлуатації. У К. досліджують фіз. властивості матеріалів, вивчають надпровідність тощо.

Р. С. Михальченко.

КРІОСФЄ́РА (від грец. κρύος — холод, лід і σφαίρα — куля) — несуцільна, зі змінною конфігурацією оболонка земної кулі в зоні теплової взаємодії атмосфери, гідросфери й літосфери. Характеризується від'ємною або нульовою температурою і наявністю води в твердій фазі або переохолодженому стані. Верхня межа К. досягає вис. 100 км, включаючи *мезопаузу* з сріблястими хмарами. Нижня межа К. проходить по підошві мерзлих гірських порід на 4—5 км нижче від земної поверхні в Антарктиді, 1,2—2 км — у приполярних областях і на висоті понад 4,5 км над р. м.—в низьких широтах. К. досліджує *кріологія*.

І. О. Некрасов.

КРІОФІ́ЛЬНІ МІКРООРГАНІ́ЗМИ (від грец. κρύος — холод і φιλέω — люблю) — мікроорганізми, здатні розвиватися при відносно низьких температурах (бл. 0° С); те саме, що й *психрофільні мікроорганізми*.

КРІП (Anethum) — рід однорічних, іноді дворічних трав'янистих рослин родини *зонтичних*. З види, поширені гол. чин. в Сх. Середземномор'ї. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — 1 (лише в культурі): К. з а п а д н и й (A. graveolens) — однорічна пряна рослина. Стебло заввишки 40—120 см і більше. Листки 2—3-перистороздільні. Суцвіття — складні зонтики. Плоди — плескаті коричневі двосім'янки. Містить ефірну і жирну олію, вітаміни В і С, каротин тощо. Молоді листки й стебла використовують як ароматичну приправу для страв, а на початку утворення насіння — як спеції при солінні огірків, помідорів. З насіння добувають ефірну олію, яку використовують у парфюмерній, кондитерській, лікеро-горілчаній і консервній пром-сті. Настій трави К. застосовують у медицині як сечогінний засіб та ін.

Кріп запашний: *1* — верхня частина рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

КРІПА́К — особисто залежний від поміщика і прикріплений до земельного наділу селянин Див. *Кріпосне право*, *Феодалізм*.

КРІПА́ЦТВО — система господарства, основана на пануванні *кріпосного права*. К. існувало в більшості країн світу. Див. *Феодалізм*.

КРІПА́ЦЬКА ІНТЕЛІГЕ́НЦІЯ — прошарок людей творчої праці — вчені, художники, музиканти, актори, письменники, які вийшли з середовища кріпаків. Поява К. і. свідчила про творчу енергію нар. мас, що не згасала навіть в умовах тяжкого соціального й нац. гніту. Явищем у культур. житті Росії та України К. і. стала в 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. Лише незначній частині кріпосних митців вдавалося звільнитися від кріпацтва, здобути належну ссвіту й досягти вершин майстерності. К. і. зробила вагомий внесок у розвиток усієї культури, особливо у живопис і театр. мистецтво. З кріпаків вийшли художники І. П. Аргунов, М. І. Аргунов (див. *Аргунови*), Ф. С. *Рокотов*, М. *Шибанов*, О. А. *Кіпренський*, В. А. *Тропінін*, на Україні — Т. Г. Шевченко, художники Г Лапченко, І. Шаповаленко, П. Золотуха, І. Усенко. У кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. в Росії налічувалося бл. 170 *кріпацьких театрів*. З кріпосних селян походив видатний рос. актор М. С. *Щепкін*. Кріпацькі оперно-балетні трупи на Україні були, зокрема, в маєтку К. Розумовського в Глухові, Д. Ширая на Чернігівщині, Д. Трощинського на Полтавщині. У розвиток муз. культури значний внесок зробили кріпацькі композитори О. Л. *Гурильов*, М. А. Матинський. На Україні існували численні кріпацькі капели та оркестри, що їх часто очолювали кріпаки-диригенти (хором і оркестром у с. Качанівці на Чернігівщині керував М. Калинич, диригентом оркестру в маєтку Галаганів у с. Дігтярях на Полтавщині був скрипаль Артем). У літературі відомі поет І. І. Варакін, письменник С. М. *Олійничук*. З кріпацького стану вийшли будівничі А. Н *Воронїхін*, С. Д. *Ковнір*. Імена багатьох митців-кріпаків залишилися невідомими. Їхнє тяжке становище змалював Т. Г. Шевченко в повістях «Художник» і «Музикант».

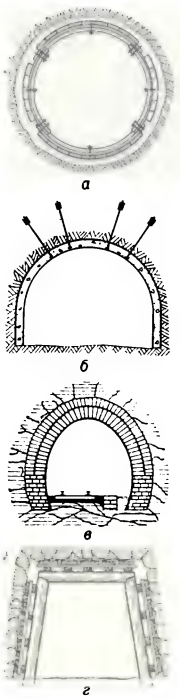

Споруди для **кріплення гірничих виробок** (капітальних): *а* — металева; *б* — бетонна з анкерами; *в* — цегляна; *г* — дерев'яна.

Літ.: Сакулин П. Н. Крепостная интеллигенция. В кн.: Великая реформа, т. 3. М., 1911; Познанский В. В. Таланты в неволе. М., 1962.

О. М. Дзюба.

КРІПА́ЦЬКИЙ ТЕА́ТР — театр у Росії, на Україні та в Білорусії, в якому акторами були селяни-кріпаки. Виник наприкінці 60-х рр. 18 ст. в маєтках багатих поміщиків. Припинив своє існування після скасування кріпацтва. На Україні драм. вистави показували кріпацькі трупи Д. Ширая (Чернігівщина), А. Ілінського (Волинь), Д. Трощинського (Полтавщина). На поч. 19 ст. деякі з них перетворювалися на комерц. підприємства, що гастролювали по містах і селах України. Окремі кріпаки-актори виступали в Харкові в трупах І. *Штейна* та Л. *Млотковського*. Репертуар К. т. був різноманітний. Поряд з виставами лялькового театру — *вертепу*, комічними операми та балетами ставилися п'єси Аблесимова, Фонвізіна, Капніста, згодом Котляревського, Квітки-Основ'яненка та ін.; з зарубіжних драматургів — Мольєра, Реньяра. З К. т. пов'язана театральна діяльність Котляревського, Гоголя-батька, Квітки-Основ'яненка та ін. Дехто з поміщиків влаштовував театр. школи, в яких навчалися кріпаки. Така школа існувала в Корсуні в маєтку Лопухіної. У кріпацьких театрах почався творчий шлях багатьох акторів, зокрема М. *Щепкіна*, А. *Кравченко* та інших. У 18—19 ст. на Україні мали поширення муз. колективи з митців-кріпаків. Серед відомих — хори й оркестри (струнні, струнно-духові й духові) при дворах багатьох магнатів — М. Будлянського, Івана та Петра Галаганів — у Діґтярях і в с. Сокиринцях (обидва — тепер Срібнянського р-ну Чернігів. обл.), Олексія та Кирила Розумовських — в Яготині; князя Г. Потьомкіна і генерал-губернатора П. Румянцева-Задунайського — в Катеринославській губ. Сенатор Ілінський у своєму маєтку в Бердичеві створив оперну трупу, в репертуарі якої був «Дон-Жуан» Моцарта. Поміщицькі оркестри були в Києві (О. Головинського, П. Лукашевича, Лопухіна та ін.), на контрактових ярмарках виступав оркестр Ганського (див. також *Кріпацька інтелігенція*).

М. Ф. Дібровенко.

КРІ́ПЕНСЬКИЙ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Антрацитівській міськраді, за 5 км від залізнич. ст. Антрацит. 9,7 тис. ж. (1979). На тер. с-ща — 3 кам.-вуг. шахти, збагачувальна ф-ка, з-д збірних теплиць, лісництво. 5 заг.-осв. шкіл, лікарня; Палац культури, 2 клуби, 6 б-к. К. засн. на поч. 20 ст.

КРІПИ́ЛЬНІ ДЕТА́ЛІ — деталі для нерухомого скріплення елементів конструкцій і машин. Розрізняють К. д. нарізні — гвинти, болти, шурупи, шпильки (з зовн. *різьбою*), гайки, вкладиші (з внутр. різьбою) і гладенькі — заклепки, шплінти, штифти тощо. Є також допоміжні К. д., напр. шайби, гайкові замки, прокладки, що їх встановлюють під гайки або головки болтів. Вони запобігають *зминанню* поверхонь, їхньому пошкоджуванню при загвинчуванні, саморозгвинчуванню при вібрації й ударах, перекривають зазори між стрижнями болтів і отворами в елементі конструкції. К. д. виготовляють із сталей різних марок, мідних і алюмінієвих сплавів, пластмас (напр., капрону, нейлону), а також гуми або картону (допоміжні деталі). Їх застосовують у *різьбових з'єднаннях*, заклепкових (див. *Клепання*) та в з'єднаннях з натягом. В СРСР типи і розміри всіх К. д. масового виробн. стандартизовані. Див. також *Деталі машин*.

М. С. Тривайло.

КРІПИ́ЛЬНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали (вироби), застосовувані для *кріплення гірничих виробок*. До К. м. належать: деревина деяких порід дерев (дуба, модрини, сосни) — у вигляді круглих або пиляних *лісоматеріалів*; сталь і чавун (двотаврові і швелерні балки, балки жолобчастого профілю, заліз. рейки, *тюбінги*); бетон (марки 300 і вище) і залізобетон (збірний, монолітний); природні або штучні (бетонні, шлакові, цегла) камені. Дедалі ширше використовують полімерні матеріали, *склопластики*. Вибір К. м. залежить від призначення і строку експлуатації *гірничої виробки*, а також від форми і розмірів її поперечного перерізу, величини й особливостей *гірничого тиску*, наявності шахтних вод, екон. та ін. чинників.

КРІ́ПЛЕННЯ ГІРНИ́ЧИХ ВИ́РОБОК, кріплення рудникове, кріплення шахтне — зведення у підземних *гірничих виробках* споруд, що запобігають обвалюванню та спучуванню навколишніх порід, а також дають змогу сприймати *гірничий тиск* і керувати ним; різновид *гірничих робіт*. Споруди такого типу (мал.) бувають: постійні і тимчасові; стаціонарні, пересувні і переносні; з жорстким, піддатливим, шарнірним і комбінованим з'єднанням елементів; трапецоїдної, аркової (замкненої, незамкненої), кільцевої, еліптичної або полігональної форми. В стійких породах для кріплення виробок з невеликим строком експлуатації застосовують деревину; виробки у слабких породах, а також із значним строком експлуатації закріплюють, зводячи металеві, бетонні, залізобетонні або кам'яні (напр., з цегли) споруди. Деякі елементи споруд (затяжки, стояки тощо) виготовляють з полімерних матеріалів і склопластиків. При виконанні робіт застосовують пересувну механізовану *опалубку*, *бетоноукладачі*, *бетононасоси* та ін. засоби механізації; керуються затвердженим для кожної виробки паспортом, де зазначено тип споруди, необхідну кількість *кріпильних матеріалів*, послідовність робіт тощо. У вугільній пром-сті УРСР для К. г. в. використовують переважно металеві споруди.

А. Л. Селезень.

КРІПОСНЕ́ ПРА́ВО (від «кріпості» — документа, що фіксував у Російській феод. державі з кін. 15 ст. прикріплення селян до землі) — система правових норм феод. держави, що встановлювали залежність селянина від феодала і водночас власність (неповну) останнього на селянина-кріпака. Основна форма експлуатації селян у період феод. способу виробництва. К. п. включало прикріплення селян до землі, право феодала на працю і майно селянина, на відчужування його як з землею, так і без неї, обмеження дієздатності селянина (позбавлення його права розпоряджатися нерухомим майном, спадщиною, виступати в суді) тощо. К. п. бере свій початок з доби розкладу рабовласництва, а в народів, де не склалось останнє (напр., у сх. слов'ян) — з розкладу первіснообщинного ладу. Становлення К. п. проходило двома осн. шляхами: обмеження повної власності рабовласників на рабів і перетворення вільних селян-общинників на феодально залежних. В країнах Центр. і Сх. Європи К. п. склалось у 8—11 ст. У сх. слов'ян воно почало складатись ще за часів *Київської Русі*. Першими кріпаками були *холопи*. Їхнє безправне становище, як і становище кабальних людей — *закупів, рядовичів*, закладників (див. *Заставництво*), законодавчо визначила «*Руська правда*». В 14—15 ст. далі посилилися експлуатація і обмеження прав селян (див. *Вихід селянський, Урочні літа, Юріїв день*, «*Заповідні літа*»). *Соборне уложення 1649* остаточно ствердило систему К. п. в Росії. Воно поширилося на всі розряди *тяглих селян*. Найповнішої форми К. п. набуло в Росії в 2-й пол. 18 ст., де воно, за визначенням В. І. Леніна, «нічим не різнилось від рабства» (Повне зібрання творів, т. 39, с. 66). Поміщики мали право відправляти *дворових людей* і селян в Сибір на поселення (указ 1760), на каторжні роботи (1765) тощо. Продаж і купівля кріпаків не були обмежені. Закон передбачав відповідальність тільки за вбивство кріпака. Жорстока експлуатація кріпаків і нечуване знущання поміщиків з них зумовлювали загострення класової боротьби (див. *Селянське повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07*, *Селянська війна під проводом С. Т. Разіна 1667—71*, *Булавінське повстання 1707—09*, *Селянська війна під проводом О. І. Пугачова 1773—75*).

На Україні К. п. мало ті самі основи, що й в ін. регіонах Європи. На укр. землях, загарбаних Литвою, закріпачення селян почалося з 1447. Кріпаками вважалися і сусідки, *підсусідки* та *загородники*, які прожили на панській землі 10 років і не повернули боргу. На Закарпатті закріпачення селян завершилося на поч. 16 ст. Осн. повинністю стала *панщина*, зростали також *данина* і *чинш*. Кількість панщинних днів значно збільшилася згідно з «*Уставою на волоки*» *1557*. Сел.-козац. повстання (див. *Косинського повстання 1591—93*, *Наливайка повстання 1594—96*, *Острянина повстання 1638*) і особливо нар.-визвольна війна 1648—54 ослабили феод.-кріпосницьку систему на Україні, але не знищили її (див., зокрема, *Посполиті селяни*). Після

Кріт звичайний.

возз'єднання України з Росією царський уряд всіляко сприяв покріпаченню селянства України. Після ліквідації *Запорізької Січі* (1775) було закріпачено й частину запорізьких козаків. На тер. Лівобережної і Слобідської України К. п. було остаточно юридично оформлене указом від 3 (14). V 1783

Під впливом розвитку капіталістичних відносин і класової боротьби селянства у 18 — на поч. 19 ст. в країнах Західної Європи йшов процес обмеження і скасування К. п. В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. загострилася криза кріпосницької системи й у Росії. Часткове розкріпачення незначної кількості феодально залежних селян було здійснене на підставі закону про *вільних хліборобів* (1803) і *тимчасовозобов'язаних селян* (1842), за реформою П. Д. *Кисельова* (1838—42). Революція 1848 змусила австр. уряд ліквідувати феод. повинності по всій Австрії, в т. ч. в Сх. Галичині, на Закарпатті й Буковині (див. *Селянська реформа 1848* в Галичині, на Буковині і Закарпатті). Під впливом розвитку капіталізму та загострення класової боротьби змушений був скасувати К. п. й царський уряд (див. *Селянська реформа 1861*). Однак у Росії і на Україні значні пережитки К. п. зберігалися до перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. *Д. П. Пойда.*

КРІСТІ (Christie) Агата (5.IX 1891, Торкі — 12.I 1976, Лондон) — англ. письменниця. Працювала переважно в галузі класичного детективу. Автор 85 романів, численних п'єс, повістей і новел. У романах «Вбивство Роджера Екройда» (1926), «Десятеро негренят» (1939), «Смерть на Нілі» (1948) та ін. правдиво змалювала корисливість, жорстокість і моральний розклад англ. бурж.-аристократичного суспільства. Ряд романів і п'єс К. екранізовано («Вбивство в Східному експресі», 1934; «Свідок обвинувачення», 1954, тощо).

Тв.: Укр. перекл.— Три повісті.— Запізніла розплата.— Таємниця Індійського острова.— П'ятеро поросят. К., 1971; Рос. перекл.— Загадка «Эндхауза». М., 1965; Тайна египетской гробницы. М., 1969; Пьесы. М., 1979. *Н. О. Модестова.*

КРІСТІАНСА́НН — місто на Пд. Норвегії, адм. ц. фюльке Вестагдер Розташований на острові в гирлі р. Отри. Порт, залізнична ст., поромне сполучення з м. Хіртсхальсом (Данія). 57 тис. ж. (1971). Кольорова металургія (виплавка міді, нікелю, алюмінію), суднобудування, підприємства деревообр., текст., шкіряної, рибоконсервної пром-сті. Збереглися залишки фортеці — старовинного ядра міста. К. засн. 1641.

КРІСТІАНСЕН (Kristiansen) Генрі Вільгельм (12.X 1902, Драммен — 28.II 1942) — діяч норв. комуністичного руху. Член Компартії Норвегії (КПН) та ЦК КПН з часу її заснування (1923). У 1923—26 — ред. ЦО КПН газ. «Класскампен» («Класова боротьба»). У 1929—31 жив в СРСР. У 1931—34 — голова КПН. З 1934 — секретар ЦК КПН, ред. її ЦО газ. «Арбейдерен» («Робітник»). З початком нім.-фашист. окупації Норвегії (1940) — один з організаторів *Руху Опору*. Восени 1941 заарештований. Помер у концтаборі.

КРІСТІАНСТАД — місто на Пд. Швеції, адм. ц. лену Крістіанстад. Розташований на пн. березі оз. Хаммершен, при впадінні р. Хельгеон. Вузол з-ць, порт. 55,4 тис. ж. (1971). Розвинуті металообробна, машинобуд., текст. і швейна пром-сть. Засн. 1612.

КРІТ (Talpa) — рід ссавців род. кротових ряду *комахоїдних*. Тіло (довж. 10—23 см) валькувате, голова видовжена з витягнутим у хоботок носом. Передні кінцівки пристосовані до риття. Вушних раковин немає, очі недорозвинені, у деяких видів приховані під шкірою. Волосяний покрив короткий, без ості, бархатистий, темно-сірого або чорного кольору. 4 види, поширені в Євразії. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 1: К. звичайний (T. europaea). Живе в лісах, на луках, полях, трапляється в садах і городах. К. прокладають в грунті довгі ходи, в яких проводять все життя. Живляться дощовими червами і личинками комах, у т. ч. шкідливих. Самка раз на рік навесні після бл. 40 діб вагітності народжує 3—9 малят. Статевозрілими стають через рік після народження. К.— цінні хутрові звірки. Викопні рештки К. відомі з міоцену.

КРІТ — острів у сх. частині Середземного м., належить Греції. Площа 8,3 тис. км². В 3-му тис. до н. е. на К. виникли ранньорабовласницькі д-ви Кнос, Фест та ін. (див. *Егейська культура*); в 14 ст. до н. е. частково завойований *ахейцями*; з 12 ст. до н. е. сюди проникали *дорійці*. З 67 до н. е. належав Риму, з 395 — Сх. Рим. імперії, з 823 — арабам, з 961 — *Візантії*; 1204 проданий хрестоносцями *Венеції*. В 1669 (остаточно 1715) завойований *Османською імперією*. В 1898 К. дістав автономію під протекторатом великих д-в. За Лондонським мирним договором 1913 (див. *Балканські війни 1912—13*) возз'єднаний з Грецією. В травні 1941 — листопаді 1944 окупований нім.-фашист. військами. Поверхня переважно гориста, вис. до 2456 м. Поширені карстові форми рельєфу (див. *Карст*), часто бувають землетруси. Родовища заліз. та марганцевої руд, бурого вугілля, гіпсу. Ландшафти типу *фригани*, подекуди ліси з дубу, сосни, кипарису, на вершинах — луки. Виноградники, плантації маслини, тютюну; вирощують пшеницю, кукурудзу. Гол. порти — Іракліон, Ханья.

КРІТО-МІКЕ́НСЬКА КУЛЬТУ́РА — загальна назва цивілізації *бронзового віку* (3—2-е тис. до н. е.) на *Кікладах*, *Криті*, в материковій Греції й Малій Азії (зх. *Анатолія*). Частіше вживають термін *егейська культура*.

КРІ́ШНА (санскр., букв.— темний, чорний) — божество в *індуїзмі*, що вшановується як одне з втілень бога *Вішну*. К.— герой інд. фольклору, зокрема «*Махабхарати*».

КРІ́ШНА, Кістна — ріка на п-ові Індостан, у межах Індії. Довж. 1280 км, площа бас. 330 тис. км². Бере початок у Західних Гатах, перетинає плоскогір'я *Декан*, впадає у *Бенгальську затоку*, утворюючи дельту. Живлення дощове. Використовують для зрошування (в бас. К.— понад 3 тис. км каналів), у пониззі судноплавна. На К.— гідровузол Нагарджунсагар.

КРЛЕ́ЖА (Krleža) Мирослав (7.VII 1893, Загреб) — хорват. письменник, публіцист, Герой Соціалістичної Праці Югославії (з 1953). Дійсний член Югославської Академії наук і мистецтв у Загребі (1947), директор Лексикографічного ін-ту (1950), головний ред. «Енциклопедії Югославії» (1950). Автор кількох зб., зокрема воєнної лірики (1918—19), «Балад Петріци Керемпуха» (1936), антимілітаристського циклу оповідань «Хорватський бог Марс» (1922), романів «Повернення Філіппа Латиновича» (1932), «На межі глузду» (1938), «Банкет у Блитві» (ч. 1—2, 1938—39, ч. 3, 1962), роману-епопеї «Прапори» (1962—69), що подають широку картину хорватської і загальноєвропейської дійсності з кін. 19 ст. до поч. 2-ї світової війни. Пристрасним викриттям хорват. бурж.-дворянської верхівки є драм. трилогія «В агонії» (1928), «Пани Глембаї» (1928), «Леда» (1932). Протест проти насильства над людиною — гол. ідея драм «Галичина» (написана 1920; перший варіант під назвою «Хорватський гарнізон» опубл. 1922; про насильства австро-угор. окупантів у Галичині під час 1-ї світової війни), «Голгофа» (1922), «Вуч'як» (1923). Широю приязню до Рад. держави пройнята кн. дорожніх нотаток «Подорож у Росію 1925» (1926).

М. Крлежа.

Тв.: Укр. перекл.— Хорватський бог Марс. К., 1968; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958; Стихи. М., 1967; Возвращение Филиппа Латиновича. М., 1969; Избранное. М., 1980.

Літ.: Шмелькова И. А. Мирослав Крлежа. Биобиблиографический указатель. М., 1979. *В. Г. Гримич.*

КРМАН (Krman) Данієль (28.VIII 1663, с. Омшень біля Тренчанське Тепліце, тепер ЧССР — 17.IX 1740) — словацький культурний і громад. діяч. У 1708—09 їздив до швед. короля *Карла XII*. Залишив щоденник лат. мовою цієї подорожі. В ньому подав цінні факти про переговори Карла XII з І. *Мазепою*, про поразку шведів під Полтавою 1709, а також відомості про природу, економіку і культуру України.

КРОВ — рідка сполучна тканина, що циркулює в замкнутій *кровоносній системі* тварин і людини. Разом з *лімфою* і тканинною рідиною є внутр. середовищем організму. К. виконує в організмі багато важливих функцій. Осн. з них є перенесення газів, тобто кисню (O_2) від *дихання органів* до тканин і вуглекислого газу (CO_2)— від тканин до органів дихання. К., що збагатилася в органах дихання на O_2, наз. артеріальною, а К., що віддала O_2 тканинам і збагатилася в них на CO_2, — венозною (див. *Газообмін, Дихання*). Здатність К. зв'язувати O_2 і віддавати його тканинам пов'язана з наявністю в ній *пігментів* (*гемоглобіну*, хлорокруорину, гемеритрину). Крім того, К. переносить поживні

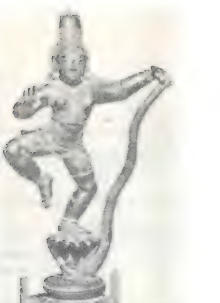

Крішна. Бронза. Музей у Мадрасі (Індія).

речовини від кишково-шлункового тракту до тканин (див. *Живлення*); вимиває кінцеві продукти *обміну речовин* з тканин і переносить їх до органів виділення (нирки, шкіра); переносить біологічно активні речовини, що регулюють діяльність організму (*гормони, вітаміни, ферменти* тощо); у *гомойотермних тварин* і людини бере участь у *терморегуляції*; захищає організм (див. *Фагоцитоз, Імунітет*) від мікроорганізмів і чужорідних тіл; бере участь у регуляції *водно-сольового обміну* та *кислотно-лужної рівноваги*. Найважливішим пристосуванням К. є здатність її зсідатися (див. *Зсідання крові*), що забезпечує швидке припинення *кровотечі*. К. складається з *плазми крові* і формених елементів (клітин), яких у хребетних тварин і людини 3 групи: *еритроцити, лейкоцити, тромбоцити*, які утворюються в *кровотворних органах*. Еритроцити є носіями групових властивостей К. (див. *Групи крові*). Формені елементи звичайно становлять 40—45% об'єму К., плазма — 55—60%. Відносна сталість кількості формених елементів К. регулюється нейро-гуморальними механізмами (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). До складу К. входять *білки, вуглеводи, ліпіди*, мінеральні речовини, вода. Хім. склад, реакція середовища (pH) та ін. хім.-фіз. константи К. відносно сталі. Це забезпечується механізмами *гомеостазу*. Кількість К. у безхребетних тварин по відношенню до маси тіла коливається від 20 до 60%, у хребетних — від 1,7 до 10%; у людини — бл. 7%. При різних патологічних станах організму можуть виникати зміни в К.: збільшення (гіперволемія) або зменшення (гіповолемія) об'єму К.; зміни кількості формених елементів — збільшення вмісту еритроцитів (поліцитемія) або його зменшення (*анемія*), поява еритроцитів різних розмірів, форми, забарвлення, зрілості; зміна вмісту лейкоцитів — збільшення їх кількості (*лейкоцитоз*) або її зменшення (*лейкопенія*); збільшення (тромбоцитоз) або зменшення (тромбопенія) кількості тромбоцитів; зміна фіз.-хім. властивостей К. тощо. Вивченням К. займається *гематологія*. Дослідження змін К. у людини має велике діагностич. значення. Див. також *Гемолімфа, Гідролімфа, Кровотворення, Кровообіг*.

Літ.: Чижевский А. Л. Структурный анализ движущейся крови. М., 1959; Кассирский И. А., Алексеев Г. А. Клиническая гематология. М., 1970; Семёнов Н. В. Биохимические компоненты и константы жидких сред и тканей человека. М., 1971; Новое в гематологии. М., 1974.

Кровозамінники

Протишокові препарати	Дезинтоксикаційні препарати	Препарати для парентерального харчування
Поліглюкін	Полівінілпіролідон низькомолекулярний (гемодез)	Білкові гідролізати (гідролізат казеїну ЦОЛІПК, гідролізин Л-103, амінопептид)
Желатиноль	Полівінол низькомолекулярний	Білковий кровозамінник БК-8
Полівінілпіролідон середньомолекулярний (гемовініл)	Поліглюкін низькомолекулярний (реополіглюкін)	Жирова емульсія ЛІПК

КРОВОВИ́ЛИВ, геморагія — скупчення крові, що вилилася з кровоносних судин у тканини або порожнини організму. К. може зумовлюватись пораненням судин, руйнуванням або збільшенням проникності їхніх стінок внаслідок різноманітних патологічних процесів, підвищеною ламкістю стінок тощо. Розміри — від крапкових до досить значних (див. *Гематома*). Небезпечність К. визначається його розмірами, швидкістю розвитку і місцем розташування. Невеликі К. звичайно повністю розсмоктуються, у великі проростає сполучна тканина (іноді й звапнюються). К. може призвести до руйнування тканин, тому особливо небезпечний К. у мозку (див. *Інсульт*).

КРОВОЗАМІ́ННИКИ, кровозаміщувальні рідини, плазмозамінники, плазмозаміщувальні рідини, інфузійні середовища — засоби, що їх застосовують з лікувальною метою як замінники крові або плазми. Вони поповнюють об'єм циркулюючої в кров'яному руслі рідини, сприяють видаленню з організму токсичних речовин, переносять поживні речовини. Виходячи з лікувальних функцій К., їх поділяють на протишокові, дезинтоксикаційні та препарати для *парентерального харчування*.

Усі протишокові препарати є розчинами високомолекулярних сполук в ізотонічному розчині хлористого натрію. Вони мають великий колоїдно-осмотичний тиск, довго затримуються в організмі, підтримуючи постійний тиск крові. Дезинтоксикаційні препарати являють собою розчини низькомолекулярних сполук (гол. чин. низькомолекулярного полівінілпіролідону). Їм властива висока антитоксична активність, деяким з них — антидіуретична дія. Препарати для парентерального харчування — це білкові гідролізати, суміші амінокислот, емульсії жиру (напр., кукурудзяної олії). Їх застосовують гол. чин., коли хворий не може споживати їжу через рот (при опіках стравоходу, операціях), при виснаженні організму тощо. Багато які К. мають комплексну дію. Введення К. нерідко поєднується з *переливанням крові*.

С. С. Лаврик.

КРОВОНО́СНА СИСТЕ́МА — в організмі тварин і людини система судин і порожнин, по яких циркулює *кров* чи *гемолімфа*. Розрізняють незамкнену, тобто лакунарну, К. с. (у плечоногих, молюсків, членистоногих, покривників), судини якої подекуди перериваються щілиноподібними просторами — синусами, лакунами, позбавленими власних стінок,— в яких гемолімфа безпосередньо стикається з усіма тканинами організму, та замкнену К. с. (у немертин, кільчастих червів, форонід, безчерепних, хребетних тварин і людини), де кров рухається по безперервній сітці *кровоносних судин*. Найскладніша К. с. у хребетних тварин і людини. Центральним органом їхньої К. с. є *серце*, яке разом з кровоносними судинами входить в єдину серцево-судинну систему. *Артерії*, що несуть кров від серця до органів і тканин, утворюють артеріальну систему; *вени*, що відводять кров від органів і тканин,— венозну систему. Артеріальна і венозна системи з'єднуються в тканинах і органах за допомогою *капілярів*: кінцеві розгалуження артерій (артеріоли) з'єднані капілярами з початком вен (венулами). Найдрібніші артерії і вени подекуди з'єднані безпосередньо через т. з. артеріовенозні *анастомози*. У хребетних від венозної частини К. с. в процесі *еволюції* відособилась *лімфатична система*. У хребетних залежно від способу *дихання* (*зябрами* чи *легенями*) К. с. представлена одним або двома колами *кровообігу*. Про патологічні зміни К. с. див. *Серцево-судинні захворювання*.

КРОВОНО́СНІ СУДИ́НИ — еластичні трубчасті утвори різного діаметра в організмі тварин і людини, по яких рухається кров від *серця* (або центральної пульсуючої артерії) до органів і тканин та навпаки. У людини і тварин із замкнутою *кровоносною системою* К. с. поділяють на *артерії, вени* і *капіляри*. У людини і тварин з легеневим типом дихання розрізняють К. с. великого і малого кіл *кровообігу*. У стінках К. с. великого калібру, що переважно проводять кров, багато еластичних елементів; К. с. середнього калібру, осн. функцією яких є регуляція припливу крові до окремих органів, багаті на м'язові елементи; стінки дрібних К. с. (капілярів), що виконують переважно трофічну функцію, відзначаються тонкістю. Про хвороби К с. див. *Серцево-судинні захворювання*.

КРОВООБІ́Г — рух *крові* (або *гемолімфи*) в *кровоносній системі*. К. відіграє транспортну роль у внутр. процесах організму: *обміні речовин, гуморальній регуляції, терморегуляції*, захисті організму; підтримує сталість внутр. середовища — *гомеостаз*. Відомості про К. наводяться ще в працях К. Галена (2 ст.), який уже розрізняв венозну й артеріальну кров. Правильне уявлення про К. як про безперервний коловий рух крові в замкненій системі судин вперше було створено англ. вченим У. Гарвеєм (1628). Наявність капілярів було доведено італ. вченим М. Мальпігі (1661). В 17 і 18 ст. проведено перші вимірювання *кров'яного тиску* і з'ясовано роль К. в *газообміні*. Розробці проблеми регуляції К. значною мірою сприяли праці вітчизн. дослідників П. В. Овсянникова, С. П. Боткіна, В. Я. Данилевського, В. М. Бехтерєва і М. О. Мирославського. Особливе значення для розвитку сучас. уявлення про діяльність системи К. мали праці І. П. Павлова. З іноз. дослідників значний вклад у вивчення регуляції К. внесли нім. вчений Е. Вебер і франц.— К. Бернар. У процесі *еволюції* К. (циркуляція гемолімфи) вперше з'являється у червів; у більшості безхребетних і нижчих хордових він здійснюється по незамкненій, у хребетних тварин, людини і деяких безхребетних (кільчасті черви, немертини) — по замкненій

кровоносній системі. У тварин, що дихають *зябрами* (крім двоякодихаючих), є лише одне коло К.; вони мають двокамерне серце, яке складається з одного передсердя і одного шлуночка, звідки кров надходить у зябра, де віддає вуглекислий газ та насичується киснем і у вигляді чистої артеріальної крові спрямовується до всіх тканин і органів, де віддає кисень і збагачується вуглекислим газом — така венозна кров повертається до серця. У організмів з легеневим типом дихання (двоякодихаючі, земноводні, плазуни, птахи, ссавці, в т. ч. людина) є два кола К.— велике і мале. В зв'язку з наявністю малого кола К. будова серця в цих організмів ускладнюється. Так, у земноводних серце трикамерне (два передсердя і один шлуночок), системи великого і малого кола К. не повністю відокремлені, в результаті чого тканини і органи одержують не чисту артеріальну, а змішану кров (змішування відбувається в шлуночку). У більшості плазунів шлуночок серця має неповну перегородку і їхнє серце за будовою наближається до чотирикамерного. Окремі плазуни (крокодили), птахи, ссавці, в т. ч. людина, мають чотирикамерне серце, обидва кола К. у них повністю відокремлені (ліва половина серця містить артеріальну кров, права — венозну). У птахів і ссавців, у т. ч. людини, кров рухається в одному напрямі (з передсердь у шлуночки і далі в *аорту* або через легеневий стовбур у легеневі артерії), що забезпечується спец. клапанами, які містяться між передсердями й шлуночками та між лівим шлуночком і аортою або відповідно правим шлуночком і легеневим стовбуром. Велике коло К. починається з лівого шлуночка, звідси кров надходить в аорту і тече по дедалі дрібніших *артеріях*, що врешті-решт переходять у *капіляри*. Крізь стінку капіляра відбувається обмін речовин між тканинами і кров'ю. Капіляри зливаються у венули, ті — у *вени* дедалі більшого діаметра, що, нарешті, утворюють дві порожнисті вени, які впадають у праве передсердя, де й закінчується велике коло К. Мале коло К. починається з правого шлуночка, з якого кров надходить через легеневий стовбур у легеневі артерії і по їхніх гілках — артеріях і артеріолах надходить у капіляри легень, де й відбувається газообмін. З легень кров по легеневих венах спрямовується в ліве передсердя, в якому і закінчується мале коло К. (див. малюнок). Рух крові по судинній системі забезпечується роботою серця: передсердя виконують переважно роль резервуарів, які приймають кров, що надходить з вен, шлуночки — насосів. Судинна система в цілому чинить значний опір течії крові, переборення якого здійснюється завдяки потенціальній енергії, яку серце надає крові. Мірою цієї енергії є величина кров'яного тиску в судинах, яка різна в артеріях, капілярах і венах. Ця різниця тиску є причиною руху крові в судинах. Шлуночки під час скорочення — *систоли* — виштовхують у кров'яне русло певну кількість крові — це т. з. с и с т о л і ч н и й о б ' є м крові; в нормі у людини він дорівнює 70—80 мл. Розрізняють ще х в и л и н н и й о б ' є м, тобто ту кількість крові, яку викидає шлуночок серця за 1 хв; у людини в стані спокою він становить 3,5—5,5 л, під час праці хвилинний об'єм значно збільшується. Регуляція К. в організмі здійснюється складними нейро-гуморальними механізмами (див. *Нейро-гуморальна регуляція, Вегетативна нервова система*). Значно впливають на регуляцію К. і продукти обміну речовин (напр., сечовина розширює судини нирок, вуглекислий газ спричинює значне розширення кровоносних судин головного мозку тощо). Координація К. здійснюється центр. нервовою системою, що й забезпечує тонке пристосування К. в організмі до мінливих умов зовн. середовища.

Розлади К. є результатом різноманітних уражень серцево-судинної системи та її нейро-гуморальної регуляції й призводять до недостатнього постачання тканин і органів кров'ю (див. *Пороки серця, Астма серцева, Колапс, Інфаркт міокарда, Гіпертонічна хвороба*). В СРСР прийнята класифікація недостатності К., розроблена укр. вченими М. Д. Стражеском і В. Х. Василенком. Іл. див. на окрем. аркуші, с. 496—497.

Літ.: Гарвей В. Анатомическое исследование о движении сердца и крови у животных. Л., 1948; Стражеско Н. Д. Избранные труды, т. 1. К., 1955; Богомолец А. А. Избранные труды, т. 1—3. К., 1956—58; Уиггерс К. Динамика кровообращения. Пер. с англ. М., 1957; Фолков Б., Нил Э. Кровообращение. Пер. с англ. М., 1976.

М. І. Гуревич.

КРОВОСО́СКОВІ (Hippoboscidae) — родина *мух*. Тіло (довж. 3—12 мм) плескате, вкрите товстим склеротиновим покривом. Ротовий апарат колючого типу; вусики 2—3-членикові, приховані в ямках на голові. На лапках є дуже розвинені кігтики з 1—2 зубцями. У більшості видів крил немає. Дорослі комахи паразитують на тілі птахів, ссавців та зрідка на людині. Самка К. народжує одну личинку, яка швидко перетворюється на лялечку, розвивається на тілі тварини-хазяїна, в його гнізді чи лігві або у ґрунті. 21 рід (бл. 150 видів); поширені на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — 11 родів, з них в УРСР — 10. Найпоширеніші види К.: кінська (Hippobosca equina), собача (H. longipennis), оленяча К. (Lipoptena cervi), *рунець овечий*.

КРОВОСПИ́ННІ ЗА́СОБИ, гемостатичні засоби — засоби, що сприяють припиненню *кровотечі*. Бувають К. з. місцевої і загальної дії. До місцевих К з. відносять механічні (накладання тугої пов'язки, тампонів з вати або марлі, перев'язування судин, що кровоточать), біол. (*тромбін*, гемостатична губка та їхні замінники — губка желатинова, біопластик), фізичні (припікання кровоносних судин електричним струмом — *електрокоагуляція*, охолодження), хім. речовини в'яжучої та припікаючої дії (*танін* і його препарати, перекис водню, галун, розчин трихлорного заліза), речовини, що спричинюють звуження судин (*адреналін*). До К. з. загальної дії відносять препарати, що їх приймають всередину (*вікасол*, біофлавоноїди, *желатин*, хлористий кальцій), гормональні препарати (*кортизон, преднізолон, адренокортикотропний гормон, фібриноген*), препарати з лікарських рослин (кропиви, водяного перцю, листя деревію). Особливе значення має пряме переливання невеликої кількості свіжої донорської крові (див. *Переливання крові*). При маткових кровотечах застосовують також речовини, що підвищують тонус мускулатури матки, внаслідок чого стискуються її кровоносні судини (препарати *ріжків, пітуїтрин*, окситоцин) або масаж.

Г. В. Книшов.

КРОВОТВО́РЕННЯ, гемопоез — процес утворення, розвитку й дозрівання клітин *крові*. У безхребетних тварин К. здійснюється безпосередньо в крові або в рідинах, що заповнюють порожнини тіла; у хребетних тварин і людини — в *кровотворних органах*, звідки в кров надходять звичайно зрілі клітини. Більшість клітин крові тварин і людини — високоспеціалізовані, не здатні до розмноження і мають короткий цикл життя (від кількох днів до кількох місяців), тому в організмі К. відбувається постійно, а кровотворна тканина є клітинним комплексом, що самооновлюється і збалансовує постійну загибель клітин крові утворенням і надходженням у кров нових клітин. Майже всі клітини крові розвиваються з одного виду недиференційованих, так званих стовбурних, клітин. У К. розрізняють еритропоез (утворення *еритроцитів*), лейкопоез (утворення *лейкоцитів*), що, в свою чергу, поділяється на гранулопоез (утворення *гранулоцитів*), лімфопоез (утворення *лімфоцитів* і *моноцитів* з стовбурних клітин або з ретикулярних клітин сполучної тканини) і тромбоцитопоез (утворення *тромбоцитів*). Кожний з цих різновидів К. характеризується послідовним перетворенням проміжних форм (див. малюнок). Доведено, що в кровотворній тканині, крім стовбурних клітин, є ще т. з. напівстовбурні клітини, розвиток яких детермінований (визначений) в певному напрямі і які чутливі до дії спец. індукторів (еритропоетинів, лейкопоетинів, *антигенів*); з них також розвиваються відповідні клітини крові. Стовбурні клітини містять повну *генетичну інформацію*, що перебуває в пригніченому стані. Тому при активації певних *генів* стовбурна клітина диференціюється у відповідному напрямі гемопоезу. Таким чином, з позицій *молекулярної генетики* суть К. полягає в репресії (пригніченні) одних та активації інших генів кровотворних клітин. К. регулюється нейро-гуморальною системою організму (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). К. може змінюватись при неповноцінному харчуванні, під впливом іонізуючої радіації, ряду захворювань тощо (див. *Агранулоцитоз, Анемія, Лейкоз, Алейкія аліментарно-токсична*). Зміна К відображає

Кровососкові. Кровососка кінська.

Кров'яна попелиця: 1— крилата самка; 2 — безкрила самка; 3 — личинка; 4 — ушкоджені корінь і пагін рослини.

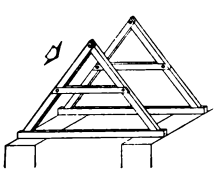

Крокви.

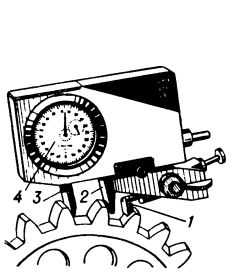

Накладний **крокомір**, яким вимірюють крок циліндричних зубчастих коліс: *1*, *2*, *3* — вимірювальні наконечники; *4* — двобічний відліковий пристрій.

функціональний стан організму і враховується в мед. практиці. Іл. див. на окремому аркуші, с. 496—497.

Літ.: Рябов С. И., Шостка Г. Д. Молекулярногенетические аспекты эритропоэза. Л., 1973; Нормальное кроветворение и его регуляция. М., 1976.

Р. Б. Гутник.

КРОВОТВО́РНІ О́РГАНИ — органи тварин і людини, в яких утворюються формені (клітинні) елементи *крові* і *лімфи*. До К. о. ссавців, у т. ч. людини, належать *кістковий мозок* (в ньому утворюються *еритроцити*, зернисті *лейкоцити*, *тромбоцити*, *лімфоцити*), *селезінка* (лімфоцити; у деяких ссавців — також зернисті лейкоцити й еритроцити), *лімфатичні вузли* (лімфоцити) і *вилочкова залоза* (лімфоцити). У зародка ссавців і людини К. о. є також жовтковий мішур і печінка, з ровитком кісток — кістковий мозок; у нижчих хребетних тварин — *нирки* і *печінка*. У безхребетних тварин клітини крові утворюються безпосередньо в порожнинних рідинах і *гемолімфі*. *Кровотворення* в К. о. відбувається протягом усього життя організму. Воно підтримується гол. чин. родоначальними (стовбурними) кровотворними клітинами, спільними для кровотворної тканини всіх К. о. Крім кровотворних клітин, до складу К. о. входить *строма*, взаємодія якої з стовбурними клітинами визначає тип кровотворення в даному К. о. Крім функції кровотворення, К. о. (особливо селезінці) властива і функція кроворуйнування. Дослідження стану К. о. у людини має велике значення для правильного діагностування різних захворювань (зокрема, хвороб крові).

КРОВОТЕ́ЧА — витікання крові з кровоносних судин внаслідок порушення цілості їхніх стінок. К. поділяють на травматичні, спричинені мех. ушкодженням судинної стінки, і нетравматичні — ушкодження кровоносних судин внаслідок патологічного процесу (новоутвір, запальний процес, ураження проникаючою радіацією тощо). Залежно від виду судини, що кровоточить, розрізняють К. артеріальні, венозні, капілярні та **мішані.** Капілярну К. з паренхіматозного органа наз. паренхіматозною. К. може бути зовн. (кров виливається на поверхню), внутр. (в замкнуту порожнину тіла або в просвіт порожнистого органа) і внутрішньотканинною (кров скупчується в міжтканинних проміжках або просочує тканини). В деяких випадках навіть незначні К. можуть призвести до тяжких наслідків (напр., К. в порожнину черепа). Значна одноразова або часті повторні К. спричиняють *анемію*. Особливо небезпечні артеріальні К. (швидка втрата крові). При раптових великих К. спочатку спостерігаються явища збудження центр. нервової системи, а згодом — пригнічення. Шкіра і слизові оболонки стають блідими, холодними, прискорюється пульс, хворі скаржаться на кволість, задишку, серцебиття, запаморочення. При втраті більше 2—2,5 л крові настає непритомність, хворі вкриваються холодним потом, різко знижується кров'яний тиск і, якщо своєчасно не вжити необхідних лікувальних заходів, припиниться серцева діяльність. При значних зовн. К. слід негайно накласти кровоспинний джгут, пов'язку, що тисне на рану, тощо. Це перша допомога. Щоб остаточно спинити К., уражену судину перев'язують, хворому переливають кров, застосовують ряд медикаментозних *кровоспинних засобів*. Див. також *Гематома*, *Крововилив*.

Літ.: Петровский Б. В., Гусейнов Ч. С. Трансфузионная терапия в хирургии. М., 1971; Вагнер Е. А., Тавровский В. М. Трансфузионная терапия при острой кровопотере. М., 1977.

С. С. Лаврик.

КРОВОХА́РКАННЯ — виділення крові з *харкотиння*м. К. може виникнути при захворюваннях верхніх дихальних шляхів, раку, *абсцесі*, гангрені, *актиномікозі*, *ехінококозі* легень, а також при деяких захворюваннях серця (якщо вони супроводяться застоєм крові у малому колі *кровообігу*). Здебільшого К. виникає при туберкульозі легень. Домішки крові в харкотинні можуть бути незначними, у вигляді прожилків, або ж кров виділяється у великій кількості — *кровотеча*. Раптова значна кровотеча може спричинитися до смерті. Лікування: фіз. і психічний спокій, застосування *кровоспинних засобів*. При значних і повторних кровотечах — *переливання крові*.

КРОВ'ЯНА́ ПОПЕЛИ́ЦЯ (Eriosoma lanigerum) — комаха ряду *рівнокрилих хоботних*. Шкідник яблуні та груші. Поширена на всій земній кулі, в Європу завезена з Пн. Америки; в СРСР — на Кавказі, в пд. областях України, в Молдавії, середньоазіат. республіках. Довж. тіла 2—4 мм. Якщо комаху роздавити, виділяється червонувато-бура, схожа на кров, рідина (звідки й назва). Розмножуються партеногенетично (див. *Партеногенез*). За рік можуть мати по 15—17 партеногенетичних поколінь. В умовах СРСР, у т. ч. УРСР, розвиток неповний у зв'язку з відсутністю американського в'яза, на якому у Пн. Америці восени відбувається нормальний розвиток самців і самок. К. п. живиться соками рослин, місця ушкоджень розростаються, виникають ,тріщини, уражені дерева через кілька років гинуть. Заходи боротьби хім. та біол. (випускають *афелінуса*).

В. О. Мамонтова.

КРОВ'ЯНЕ́ БО́РОШНО — білковий корм з крові свійських тварин. Виготовляють на м'ясокомбінатах. К. б.— дрібнозернистий порошок коричневого кольору, що містить (у %): води 9, жиру 3, золи 6 і *протеїну* 81. В 1 кг К. б. 1,06 *кормової одиниці* і 750 г перетравного протеїну; має повний набір незамінних *амінокислот* і вітаміни групи В. Згодовують К. б. всім тваринам. Непридатне на корм К. б. використовують як *добриво*.

Л. Й. Поплавський.

КРОВ'ЯНИ́Й ТИСК — тиск крові всередині кровоносних судин (всередині *артерій* — артеріальний, *капілярів* — капілярний і *вен* — венозний), що виникає внаслідок нагнітання крові серцем у *кровоносну систему*, опору, в'язкості крові та діяння ін. факторів (див. *Гемодинаміка*). Величина К. т. в артеріях, венах і капілярах різна; вона є одним з найважливіших показників функціонального стану організму. Залежить вона від роботи серця, стану судинної системи, гідростатичної сили, маси і в'язкості крові, що циркулює по судинах, коливання тиску в грудній та черевній порожнинах тощо. К. т. в артеріях при скороченні (*систолі*) шлуночків серця наз. максимальним, або систолічним, артеріальним тиском (у більшості ссавців, у т. ч. у людини, він в нормі становить 110—130 мм рт. ст.). Протягом паузи між скороченнями шлуночків (*діастоли*) тиск в артеріях підтримується еластичністю їхніх стінок. К. т. в артеріях наприкінці діастоли наз. мінімальним, або діастолічним (у нормі становить 70—80 мм рт. ст.). Тривале підвищення максимального артеріального тиску понад 140 мм рт. ст. і мінімального вище від 90 мм свідчить про наявність *гіпертонії* (див. *Гіпертонічна хвороба*); зниження максимального артеріального тиску нижче від 100 мм рт. ст.— про наявність *гіпотонії*. При проходженні крові через капіляри К. т. знижується від 40 мм рт. ст. біля закінчення артеріол до 10 мм рт. ст. в місці переходу їх у венули. У людини артеріальний К. т. вимірюють гол. чин. непрямим шляхом (безкровним), за допомогою сфігмоманометра (див. *Сфігмографія*). Величина капілярного тиску залежить від тонусу артеріол і венозного тиску. У венах відбувається дальше падіння К. т., який у верхній та нижній порожнистих венах стає негативним.

КРОВ'ЯНІ́ ПЛАСТИ́НКИ — один з видів формених елементів крові у ссавців, у т. ч. і людини; те саме, що й *тромбоцити*.

КРОВ'ЯНІ́ СПОРОВИКИ́ — ряд внутрішньоклітинних паразитів класу споровиків. Те саме, що й *гемоспоридії*.

КРОГ (Krogh) Август (15.XI 1874, Грено, Данія — 13.IX 1949, Копенгаген) — датський фізіолог. Професор Копенгагенського ун-ту (1916—45). Праці К. присвячені вивченню *кровообігу*. Вперше описав анатомо-фізіол. особливості капілярної стінки у різних органах і показав значення *капілярного кровообігу* для обміну речовин. Окремі праці К.— з питань порівняльної фізіології дихання й фізіології м'язової діяльності людини. К. розробив кілька нових методик фізіол. досліджень Нобелівська премія, 1920.

«КРОК ВПЕРЕ́Д, ДВА КРО́КИ НАЗА́Д (Криза в нашій партії)» — книга В. І. Леніна, в якій він розробив і науково обгрунтував орг. основи пролет. партії, принципи парт. керівництва, збагатив марксистське вчення про партію стосовно до нових умов розвитку суспільства. Написана в лютому — травні 1904, видана в травні 1904 в Женеві. Укр. мовою вперше вийшла 1932 в Харкові. Книга дала відсіч кампанії на зрив рішень *Другого з'їзду РСДРП*, яку проводили меншовики, роз'яснила

парт. масам причини післяз'їздівської боротьби *більшовизму* проти *меншовизму*. В. І. Ленін показав, що меншовики, прикриваючись «революційними» фразами, дезорганізовували партію, виступали проти внутріпарт. дисципліни й централізму, вимагали свободи фракцій, намагались будувати партію за зразком зх.-європ. с.-д. партій, зробити її безформним утворенням, здатним лише на *реформізм* у рамках бурж. демократії. Ідейною базою орг. *опортунізму* меншовиків Ленін вважав ревізіоністську філософію і реформістську практику, характерну для правого крила с.-д. партій Заходу. Успіх роботи II з'їзду РСДРП був кроком уперед у справі створення революц. пролет. партії, а розкольницькі дії меншовиків — двома кроками назад. Викривши опортунізм меншовиків в орг. питаннях, їхні спроби повернути партію до гуртківщини, Ленін науково обгрунтував орг. принципи більшовизму, які безпосередньо випливали з істор. завдань пролетаріату, показав, що пролетаріат може завоювати політ. владу, побудувати комунізм лише при наявності політ. авангарду — марксистської партії, яка є частиною цього класу, його передовим загоном, складається з політично зрілих елементів класу. Комуністична партія — не тільки передовий, але й організований загін робітн. класу, вища форма його організації. «У пролетаріату нема іншої зброї в боротьбі за владу, крім організації» (Повне зібр. тв., т. 8, с. 386). Випливаючи з завдань партії, організованість проявляється в політ. свідомості, в єдності волі і дій, дисципліні всіх членів партії. Як вища форма організації, партія покликана здійснювати політ. керівництво ін. орг-ціями робітн. класу, всіх трудящих. Партія може успішно функціонувати лише за умов тісних зв'язків з трудящими. Вона стає непереможною, якщо постійно виражає інтереси мас, має їхню політичну і моральну підтримку. Ленін розробив орг. основи партії, якими вона керується і які визначаються й закріплюються її статутом і є обов'язковими для всіх членів партії. Революц. марксистська партія, вчив Ленін, може функціонувати як єдиний організм тільки на основі *демократичного централізму*. Вона повинна діяти на засадах централізму в обстановці підпільної боротьби і поєднувати централізм з парт. демократією в умовах легальної діяльності.

Принципи парт. керівництва проявляються в поєднанні його колективності з особистою відповідальністю, в поєднанні політ. і орг. роботи, в доборі, розстановці і вихованні кадрів, у перевірці виконання прийнятих рішень. В. І. Ленін перший в історії марксизму дав критику орг. опортунізму, показав величезну небезпеку приниження питань організації для партії, для робітн. руху; розробив учення про партію пролетаріату як головну політ. і орг. силу в боротьбі за комунізм. Книга В. І. Леніна відіграла велику роль у зміцненні боєздатності більшовицьких орг-цій, у посиленні їхньої боротьби проти меншовиків. Ленінські принципи побудови революц. пролетарської партії підтверджуються досвідом міжнар. комуністичного руху.

П. С. Зашкільняк.

КРОКА́НИ (франц. croquants) — учасники ряду антифеод. селянських рухів кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст. у Франції. У 1594—96 рух К. охопив провінції Перігор, Керсі, Пуату та інші. Урядові вдалося до 1598 придушити рух. Проте король *Генріх IV* змушений був знизити прямий податок, заборонити конфіскацію ременанту селян за борги. Нові повстання К. відбулися в 20—40-х рр. 17 ст.

КРО́КВИ — несучі конструкції похилого даху, які підтримують покрівлю. К. бувають похилі (з проміжними опорами на внутр. стінах або стовпах) і висячі (без проміжних опор); при великих прогонах (понад 12 м) застосовують *ферми*. К. виготовляють з дерева, залізобетону, металу.

КРОКІ́ (франц. croquis — начерк). 1) Кресленик ділянки місцевості, що відтворює її найважливіші елементи, виконаний прийомами окомірної зйомки. 2) Нашвидко зроблений малюнок (звичайно олівцем), який передає основні, найхарактерніші риси натури або фіксує загальний композиційний задум архіт. споруди, живописного, скульптурного чи графічного твору.

КРОКОВИ́Й ШУКА́Ч — багатопозиційний і багатопроводовий контактний *перемикач* з переривчастим (кроковим) переміщенням *ротора*, що перемикає електричні кола, лінії зв'язку тощо. У ротора К. ш. є контактні щітки або ін. контактні пристрої. Рух йому надає електромагнітний механізм, керований імпульсними сигналами. Статор К. ш. являє собою сукупність фігурних пластин, ізольованих одна від одної. К. ш. застосовують на автом. телефонних станціях, в автоматичних і телемех. пристроях.

КРОКО́ВСЬКИЙ Іоасаф (р. н. невід.— п. 1718, Київ) — укр. освітній і церковний діяч. Закінчив *Київську академію*. У 80-х рр. 17 ст. був її професором, згодом ректором (1693—94). З 1707 — київ. митрополит. Збереглися рукописні лат. підручники, за якими він викладав курси риторики (1683) і філософії (1686—87). Вони написані в дусі церк. схоластики з помітним впливом *томізму*. Обстоював єдність України і Росії.

Літ.: Від Вишенського до Сковороди. К., 1972; Ничик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII вв. К., 1978.

О. Г. Губко.

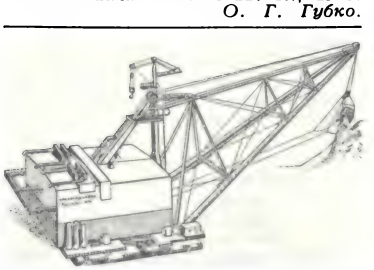

Крокуючий екскаватор.

КРОКОДИ́ЛИ (Crocodilia) — ряд хребетних тварин класу *плазунів*. Тіло (довж. від 1,5 м у деяких видів *кайманів* до 6 м у нільського К.) плескате вкрите панцирем з рогових щитків, під якими є кісткові пластинки; голова плеската, з довгим рилом; ноги короткі, масивні, задні з плавальними перетинками; хвіст довгий, дужий, сплющений з боків. Ніздрі та отвори вух можуть замикатися клапанами, очі розташовані високо. К. мають дві пари вискових дуг у черепі, тверде піднебіння, квадратна кістка нерухомо з'єднана з черепом, текодонтні *зуби* (сидять в особливих комірках), ребра зчленовані з хребтом подвійними головками і мають гачковидні відростки, розвинена права дуга *аорти* тощо. К. пошир. у тропіч. широтах. Живуть у річках, озерах, болотах та прибережних ділянках морів. Активні переважно вночі. Живляться дрібними тваринами, іноді нападають на великих ссавців, у т. ч. і с.-г. тварин. Самка відкладає яйця (до 100 шт.) в пісок або гниючі рештки рослин. 21 сучасний вид К., що належать до 3 родин: справжні К. (Crocodilidae), *алігатори* та *гавіали*. Останнім часом К. дуже винищені; тепер вживають заходів щодо охорони К., а подекуди (в Америці) їх розводять на спец. фермах (використовують м'ясо, шкіру тощо). Виникли К. від текодонтів у тріасі. Викопні рештки відомі починаючи з верхньокрейдових відкладів Європи, Азії, Америки.

В. І. Таращук.

КРОКОМІ́Р — 1) Прилад, яким вимірюють крок *різьби* (віддаль між сусідніми однойменними бічними сторонами її профілю) або крок циліндричних зубчастих коліс (віддаль між однойменними профілями їхніх сусідніх зубців). К. (мал.) для вимірювання кроку циліндричних зубчастих коліс — різновид *зубовимірювальних приладів*. 2) Прилад у вигляді кишенькового годинника, що автоматично відлічує кількість кроків (до десятків тисяч), зроблених людиною. Дає змогу орієнтовно визначати віддаль.

КРО́КОС Володимир Іванович [13 (26).VI 1889, Одеса — 28.XI 1936, Одеса, похований у Києві] — укр. рад. геолог, професор. Після закінчення (1912) Новоросійського ун-ту в Одесі проводив гідрогеол. дослідження на Херсонщині. З 1922 працював в Одеському с.-г. ін-ті та в Одеському ун-ті, 1928—36 — в Ін-ті геол. наук АН УРСР та в Київському ун-ті. Осн. праці присвячені вивченню викопних хребетних, геології антропогену та регіональній геології. К. удосконалив методику вивчення *лесів* і провів районування лесових відкладів України.

КРОКУ́ЮЧИЙ ЕКСКАВА́ТОР — одноківшовий *екскаватор* з «крокуючим» ходовим устаткуванням: центральною плитою, двома бічними лижами та приводним механізмом. К. е. (мал.) «крокує» в такий спосіб: коли машина опирається на плиту, лижі у піднятому положенні пересуваються в напрямі руху; після опускання лиж машина піднімається, спираючись

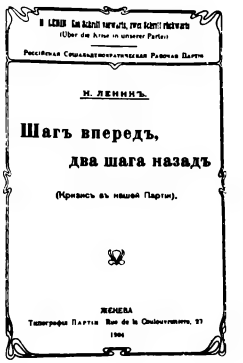

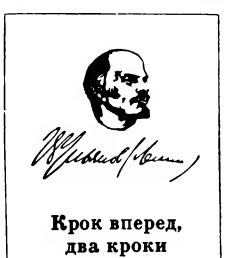

Крок вперед, два кроки назад

Обкладинки книги В. І. Леніна «**Крок вперед, два кроки назад**» — першого видання 1904 і українського видання 1975.

О. Кромвель.

Кролевець. Кролевецькі рушники.

на них, і переміщується разом з плитою. Місткість ковша, який підвішують до стріли екскаватора на канатах, переважно 4—25 м³, іноді більше, довжина (виліт) стріли 40—100 м. Один з найбільших у світі К. е. з ковшем місткістю 100 м³ і довжиною стріли 100 м створено (1977) на Уральському з-ді важкого машинобудування. Крім крокуючих, є крокуючо-рейкові багатоківшові екскаватори роторного типу. К. е. застосовують при *відкритій розробці родовищ* корисних копалин. *Ю. О. Вєтров.*

КРОЛЕВЕ́ЦЬ — місто Сум. обл. УРСР, райцентр, поблизу р. Реті (бас. Десни). Залізнична станція. Засн. 1601. Після *Деулінського перемир'я 1618* К. в складі Чернігово-Сіверщини загарбала шляхет. Польща. В 1644 К. надано *магдебурзьке право*. В 1654 К. в складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. У місті — арматурний, рем.-мех., конопляний, прод. товарів, маслоробний, плодоконсервний з-ди, багетна та худож. ткацтва ф-ки, торфопідприємство, спец. лісгоспзаг, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 9 заг.-осв. і музична школи, 2 профес.-тех. уч-ща, лікарня, 2 будинки культури, клуб, кінотеатр, 2 б-ки. К. — один із центрів худож. ткацтва. Відомий з 16 ст. В 1922 було засн. артіль, яка в 60-х рр. стала ф-кою худож. ткацтва. Виготовляються декоративні перебірні тканини, рушники, скатертини, покривала. Типовий кролевецький перебір—червоний по білому полотну. Старі вироби мали легкий, прозорий орнамент, пізніше (з кін. 19 ст.) орнамент заповнює все поле. Відомі художники-майстри — Н. Паталах, М. Даценко, І. Дудар, Е. Коноваленко. В К. народилися український рад. письменник П. Ф. *Кочура*, укр. педагог Т. Г. *Лубенець*, піаніст-педагог К. М. *Михайлов*, укр. вчений-лісознавець В. Д. *Огієвський*, вірусолог М. В. *Рево*, укр. дерматовенеролог С. П. *Томашевський*. 25.VIII 1859 К. відвідав Т. Г. Шевченко. Не раз бувала у місті Марко Вовчок.

КРОЛЕВЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Сум. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис км². Нас. 58,9 тис. чол. (1979). У районі — 81 населений пункт, підпорядкований міській і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м *Кролевець*.

Поверхня — хвиляста рівнина, місцями розчленована долинами річок, балками та ярами. В межах району — відроги *Середньоросійської височини*. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Гол. річки — *Сейм* з прит. *Клевень*, Реть з прит. Есмань (усі — бас. Десни). Грунти дерново-підзолисті піщані, торфово-болотні. Більша частина району розташована в зоні мішаних лісів (Поліссі), менша — в лісостеповій зоні. Ліси (сосна, береза, дуб) займають 36,2 тис. га. Підприємства маш.-буд. і металообр., легкої, харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них — кролевецькі арматурний, рем.-мех., прод. товарів з-ди, худож. ткацтва та багетна ф-ки.

Комбінат побутового обслуговування (Кролевець) і 17 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озимої пшениці, ячменю, вівса), картоплі, цукр. буряків та тваринництві м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство). Площа с.-г. угідь 1979 становила 76,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 52,7 тис. га. У К. р.— 11 колгоспів, 3 радгоспи, держ. племінна станція (Кролевець), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Кролевець, Алтинівка, Брюловецький, Пиротчино. Автошляхів — 325 км, у т. ч. з твердим покриттям — 177 км. У районі — 35 заг.-осв. і музична школи, 3 профес.-тех. уч-ща; 50 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 18 будинків культури. 30 клубів, кінотеатр, 53 кіноустановки, 77 б-к. У с. Бистрику К. р. народився укр. рад. поет П. С. *Рудь*, в с. Ярославці — укр. рад. актор П. Т. *Коваленко*, в с. Алтинівці — укр. рад. геолог і палеонтолог Г. І. *Молявко*. В К р. видається газ «Маяк комунізму» (з 1919). *І. Я. Додаков.*

КРОЛІВНИ́ЦТВО — галузь *тваринництва*, що займається розведенням *кролів* для одержання високопоживного дієтичного м'яса, хутрових шкурок, пуху. Кролів широко використовують також як лабораторних тварин. Велика плодючість і скоростиглість кролів, відносно невеликі затрати кормів та праці на виробн. продукції зумовлюють екон. доцільність розвитку К. як додаткової галузі с. г. В дореволюц. Росії щорічні заготівлі шкурок не перевищували 200 тис. шт. В СРСР в громадському секторі К. почало розвиватися з 1927—29. Було створено племенні кролівницькі радгоспи, колг. ферми та держ. племрозплідники. Осн. кількість кролячого м'яса в СРСР виробляють РРФСР, УРСР, Молд. РСР, Узб. РСР. На 1.І 1979 на Україні в усіх категоріях г-в налічувалось 13,8 млн. кролів. Найбільш розвинуте К. в колгоспах і радгоспах Крим., Черкас. і Херсон. областей. У республіці працюють понад 500 кролівницьких ферм. В особистих підсобних г-вах населення (на 1.І 1979) утримується 90% усього поголів'я кролів. На Україні н.-д. роботу з проблем К. проводить Н.-д. ін-т тваринництва Лісостепу і Полісся (Харків). *П. В. Щепіенко.*

Кроманьйонці. Реконструкція М. М. Герасимова за черепами, знайденими в гроті Мурзак Коба (Крим).

КРОМАНЬЙО́НЦІ — представники давнього антропологічного типу сучасного виду людини (Homo sapiens), що жили на території Центр. і Пд.-Зх. Європи в епоху пізнього *палеоліту*. Назва походить від гроту Кро-Маньйон у департаменті Дордонь (Франція), де 1868 були виявлені рештки людських кісткяків разом з крем'яними знаряддями *оріньякської культури*. Для К. властиві високий зріст, великих розмірів видовжений череп, широке обличчя, прямий виступаючий ніс, добре розвинене підборіддя. *Г. П. Зіневич*

КРО́МВЕЛЬ (Cromwell) Олівер (25.IV 1599, Гантінгдон — 3.IX 1658, Лондон) — діяч *Англійської буржуазної революції 17 століття*, керівник *індепендентів*. У *Довгому парламенті* (з 1640) виступив як прихильник інтересів буржуазії та нового дворянства. Під час 1-ї громадян. війни (1642—46) — організатор загонів, що стали основою армії парламенту (1645), яка розгромила військо короля. Після перемоги над *роялістами* в 2-й громадян. війні (1648) індепенденти, очолювані К., під тиском нар. мас здійснили 1649 ряд революц. заходів — стратили короля, ліквідували палату лордів, проголосили Англію республікою. В той самий час К. жорстоко розправився з демократич. течіями в революції — *левелерами* і *дигерами*, придушив нац.-визвольне повстання в Ірландії (1649—52), ліквідував незалежність Шотландії (1651). У 1653 К. встановив особисту диктатуру — протекторат. Виявляв зацікавленість подіями *визвольної війни українського народу 1648—54* (зберігся, зокрема, уривок з заголовку листа до Б. Хмельницького).

КРО́МЕР (Kromer) Марціан (1512, Беч, тепер ПНР — 23.III 1589) — польс. історик і церковний діяч. Навчався в Краківському і Болонському ун-тах. З 1579 — єпископ. Автор істор. хроніки Польщі з найдавніших часів до 1505 (лат. мовою, 1555; польс. мовою— 1611), де подано відомості з історії України, та праці «Польща» (лат. мовою, 1577; польс. мовою — 1853), що містить матеріали з географії та етнографії України. Праці К. використовували укр літописці 17 — поч. 18 ст.

КРО́МЛЕХ (від бретонського crom — коло і lech — камінь) — споруда, складена з великих, окремо поставлених каменів, які утворюють одне або кілька концентричних кіл. Один з видів *мегалітичних споруд*. Час спорудження К.— *неоліт* і *бронзовий вік*. Одні дослідники вважають К. ритуальними спорудами, інші — культовими. Поширені гол. чин. у Пн. Франції (*Карнак*) та

Великобританії (*Стонгендж* та ін.). В СРСР К. є в Закавказзі.

КРОН (справж. прізв.— Крейн) Олександр Олександрович [н. 30. VI (13.VII) 1909, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Літ. діяльність почав 1929 (п'єса «Гвинтівка № 492116»). П'єси «Наша зброя» (1937), «Глибока розвідка» (1941), «Кандидат партії» (1950) — про формування характеру людини в умовах рад. дійсності. У трагедії «Боягуз» (1935) відтворив революц. події 1905—07, у п'єсі «Офіцер флоту» (1944) — Великої Вітчизн. війни. Автор комедії «Розкинулось море широке» (1942; у співавт.), романів «Дім і корабель» (1964), «Безсоння» (1977), оповідань, нарисів, статей про театр. П'єси К. ставляться в театрах України. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Избранное. М., 1972; Театр. М., 1971; У к р. п е р е к л.— Глибока розвідка. К., 1958. *Ю. І. Корзов.*

КРО́НА (нім. Krone, від лат. corona — вінець) — верхня розгалужена частина дерева, утворена сукупністю його гілок. Форма К. у різних рослин здебільшого спадкова, проте вона дещо змінюється залежно від умов зростання. У дерев, що ростуть на просторі, К. звичайно велика, широка і низько опущена. К. дерев загущених насаджень, навпаки, невелика, вузька і міститься на самій верхівці стовбура. Розрізняють К. кулясту (клен), пірамідальну (тополя), пониклу (верба, береза) та ін. Світлолюбні породи дерев мають ажурну К. (сосна, біла акація, береза), тіневитривалі — густу (ялина, бук, граб, липа). К. плодових і декоративних дерев формують обрізуванням гілок у молодому віці. Див. також *Обрізування рослин, Формування плодових дерев, Шпалерна культура.*

КРО́НА (від лат. corona — вінець, крона) — 1) Англ. срібна монета до лютого 1971, дорівнювала 5 *шилінгам*. 2) Золота монета Франції (14—17 ст.), Англії (16—17 ст.) та деяких ін. країн. 3) Грошова одиниця Австро-Угорщини, а потім Австрії і Угорщини до 1924. 4) Грошова одиниця ряду країн: Чехословацької Соціалістичної Республіки, поділяється на 100 *гелерів*; Швеції, Норвегії, Данії, поділяється на 100 *ере*; Ісландії, поділяється на 100 ейре.

КРО́НІН (Cronin) Арчібалд Джозеф (19.VII 1896, Кардросс, Шотландія) — англ. письменник. З 1939 по 1960 жив у США, з 1960— у Швейцарії. Перший роман К.— «Замок Броуді» (1931). Роман «Зірки дивляться вниз» (1935) — про боротьбу шахтарів за кращу долю. В романах «Цитадель» (1937), «Літа зелені» (1944), «Могила хрестоносця» (1956), «Північне сяйво» (1958) та ін. відобразив тяжке становище діячів науки й культури в бурж. Англії. Роман «Викреслений з життя» (1953) пройнятий критикою буржуазного правосуддя. Складному шляху формування свідомості творчої молоді в буржуазному суспільстві присвячено романи «Пісня про шестипенсовик» (1964), «Хлопчик-співець» (1975) та ін.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Літа зелені. К., 1959; Могила хрестоносця. К., 1960; Р о с. п е р е к л.— Цитадель. К., 1957; Замок Броуди. К., 1957; Звёзды смотрят вниз. Л., 1958; Северный свет. М., 1959; Памятник крестоносцу. М., 1960; Избранное. Кишинёв, 1975. *Б. Б. Бунич-Ремізов.*

КРО́НОС (Крон; Κρόνος) — у грец. міфології одне з найдавніших божеств, наймолодший з *титанів*, син *Урана* й *Геї* (Землі). Боячись загинути від одного із своїх дітей, Уран повертав їх знову в надра землі. Гея намовила К. скинути Урана з неба. К. став верховним богом, одружився з рідною сестрою *Реєю*, від якої мав дітей: *Деметру, Геру, Аїда, Зевса* та ін. Побоюючись, в свою чергу, втратити владу, К. ковтав своїх дітей. Але Реї вдалося хитрощами врятувати Зевса. Коли З. змужнів, він змусив К. виригнути всіх дітей, а його самого скинув у *тартар*. За міфами, за часів К. на землі був «золотий вік». Образ К. відтворено в мистецтві (Рубенс, Гойя та ін.). У римлян К. ототожнювали з *Сатурном*.

КРОНТО́ВСЬКИЙ Олексій Антонінович [12 (24).III 1855, м. Пенза — 15.VIII 1933, Київ] — укр. рад. патолог. Закінчив мед. факультет Київ. ун-ту (1911). З 1921 — професор цього ун-ту, з 1924 — співробітник Київ. бактеріол. та Київ. рентгенологіч. ін-тів. Праці присвячені проблемам онкології, патології спадковості, ендокринології, регенерації, впливу рентгенівських променів і бактерійних токсикозів на ріст тканин тощо. Розробляв методи культивування тканин поза організмом (вперше досліджував культури тканин в аспекті біохім. динаміки).

КРО́НШНЕП (Numenius) — рід птахів род. *сивкових*. Довж. до 69 см, маса до 800 г. Забарвлення бурувате з темними пістрявинами. 7 видів, поширені в пн. і помірній зонах Євразії та Пд. Америки; в СРСР — 5 видів, з них в УРСР — три: К. в е л и к и й (N. arquata) — нечисленний гніздовий птах, К. с е р е д н і й (N. phaeopus) та К. м а л и й (N. tenuirostris) — пролітні птахи. Селяться К. здебільшого на болотах, луках, у долинах річок, а також в степах. Гнізда мостять на землі. Кладку з 4 (іноді до 6) яєць насиджують 26—28 діб. Живляться дрібними безхребетними, а також ягодами і насінням. Кронштнеп малий і кронштнеп середній занесені до *Червоної книги* Української РСР.

О. Б. Кістяківський.

КРОНШТА́ДТ (до 1723 — Кронплот) — місто в Ленінгр. обл. РРФСР, підпорядковане Ленінгр. міськраді. Розташований на о. Котлін. Порт у сх. частині Фінської зат. Засн. 1703 як фортеця для захисту Петербурга, що почала діяти з 18 (29).V 1704. З 20-х рр. 18 ст. —гол. база *Балтійського флоту*. Під час революції 1905—07 відбулися *Кронштадтські повстання 1905 і 1906*. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 сили Балт. флоту, що базувалися у К., брали участь в обороні Ленінграда, Таллінна, Ханко, Моонзунда. К. нагороджено орденом Червоного Прапора (1954). У К.— виробництво швейних виробів, молочний з-д та інші підприємства. Музеї: військово-морський і кабінет-музей О. С. *Попова*.

КРОНШТА́ДТСЬКИЙ ЗАКОЛО́Т 1921 — контрреволюц. виступ гарнізону Кронштадта і екіпажів деяких кораблів Балт. флоту 28.II—18.III, підготовлений есерами, меншовиками, анархістами і білогвардійцями при підтримці іноземних імперіалістів. Виникненню К. з. сприяла зміна класового складу моряків: більшість революц. матросів пішла на фронт, на флот прийшло відстале в політ. відношенні поповнення з села, що відображало невдоволення селян *продрозверсткою* в умовах, коли вже було здобуто перемогу над інтервентами. Ватажки заколоту висунули провокаційний лозунг «Ради без комуністів», розрахований на повалення диктатури пролетаріату і створення умов для відновлення влади буржуазії. К. з. становив велику небезпеку для Петрограда. Заколот було придушено силами 7-ї армії під командуванням М. М. *Тухачевського*. В ліквідації Кронштадтського заколоту взяли участь 300 делегатів X з'їзду РКП(б) і загони петрогр. робітників.

КРОНШТА́ДТСЬКІ ПОВСТА́ННЯ 1905 І 1906 — масові збройні виступи матросів і солдатів у Кронштадті під час *революції 1905—07 в Росії*. Після опублікування царського маніфесту від 17 (30).X 1905 на заклик Кронштадтського к-ту РСДРП відбулися численні антиурядові демонстрації і мітинги, які 26.X (9.XI) переросли у збройний виступ. 28.X (11.XI) владі вдалося придушити його. На заклик більшовиків захистити заарештованих учасників повстання виступили робітники Петербурга та ін. міст. У грудні 1905 10 матросів було засуджено до каторжних робіт, 67 — до ув'язнення. Навесні 1906 було створено Кронштадтську парт. орг-цію. Представником Петерб. військ. орг-ції в Кронштадті був Д. З. *Мануїльський*. Більшовики розгорнули підготовку збройного повстання. Воно спалахнуло передчасно [19.VII (1.VIII)] у зв'язку з початком *Свеаборзького повстання 1906*. Вночі проти 20.VII (2.VIII) виступ було придушено. 36 чол. було розстріляно, 130 заслано на каторгу, 1251—ув'язнено.

Ю. П. Лавров.

КРО́ПЕРИ (англ. croppers, від crop — збирати врожай) — орендарі-здольники в США (див. *Здольщина*), які одержують від землевласника не тільки землю, а й робочу худобу, с.-г. реманент і насіння. К., більшість яких ста-

Курс крони щодо карбованця за котируванням Держбанку СРСР (крб.)

Валюта	За	Серпень 1980
Чехословацькі крони	100	12,50
Шведські крони	100	15,48
Норвезькі крони	100	13,24
Датські крони	100	11,71
Ісландські крони	100	0,13

Кромлех Стонгендж. Великобританія.

Кронштнеп великий.

новлять негри, зосереджені в основному в пд. штатах, де вони орендують невеликі ділянки землі, на яких вирощують бавовник. К. зазнають жорстокої експлуатації.

КРОПИВА́ (Urtica) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин родини кропивових. Рослини вкриті жалкими волосками. Листки супротивні, цілісні або 3—5-лопатеві зубчасті. Квітки одностатеві, одно- або дводомні, зелені, зібрані в пазушні волотевидні або колосовидні суцвіття. Плід — сім'янка. 50 видів, поширених здебільшого у помірній зоні земної кулі. В СРСР — 10 видів, з них в УРСР — 6. Найпоширеніші К. ж а л к а (U. urens) — однорічна рослина до 60 см заввишки і К. д в о д о м н а (U. dioica) — багаторічна рослина до 150 см заввишки. К. містить вітаміни B_2, К, С, каротин, мурашину к-ту, дубильні та ін. речовини. Обидва види — бур'яни. Настій і екстракт з К. застосовують як кровоспинний засіб. Молоді сходи К. використовують для страв; вони є також поживним кормом для тварин.

Кропива дводомна.

КРОПИ́ВНА — річка в Укр. РСР, у межах Черкас. обл., ліва притока Золотоноші (бас. Дніпра). Довж. 50 км, площа бас. 324 км². Живлення переважно снігове й дощове. Використовують для зрошування, риборозведення.

КРОПИ́ВНЕНСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ СЕЛЯ́Н 1906 — антипоміщицький виступ селян с. Кропивного (тепер Бахмацького р-ну Чернігів. обл.). 26.V (8.VI) селяни, які працювали в поміщицькій економії, застрайкували, висунувши ряд екон. вимог. Для придушення сел. виступу прибули загін стражників і взвод козаків. Між селянами та карателями сталася збройна сутичка. Заворушення було придушено. 8 учасників виступу віддано до суду.

Кроталярія ситникова.

КРОПИ́ВНИК, кропив'янка, волове очко (Troglodytes troglodytes) — птах род. кропивникових ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла до 12,5 см, маса 8—11 г. Оперення рудувато- або сірувато-буре. Поширений в Європі, Азії, Пн.-Зх. Африці і Пн. Америці. На Пн. перелітний, на Пд. осілий птах. Є в СРСР, у т. ч. в УРСР, — осілий птах Полісся, Карпат і Лісостепу. Живе в різноманітних ландшафтах, перев. в лісах. Гніздо кулясте з округлим отвором, будує гол. чин. з моху. Кладка (або 2 на рік) з 5—6 (іноді до 16) яєць, насиджує самка 14—15 діб. Живиться К. переважно комахами, а також ягодами й насінням.

Кропивник.

КРОПИВНИ́ЦЬКА Олександра Марківна [1(13).VI 1888, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 20.IV 1969, Петродворець, поблизу Ленінграда] — рос. і укр. рад. співачка (сопрано). Дочка М. Л. *Кропивницького*. Вокалу навчалася приватно в Петербурзі (1909—10) та Римі (1912—13). В 1913—14 — солістка театру «Констанца» в Римі, 1915—16 — «Музичної драми» і Народного дому в Петрограді; 1920—22 — Ростовської, 1922—23— Харків. опер, з 1929 — Народного дому в Ленінграді. Партії: Татьяна, Ліза, Марія («Євгеній Онєгін», «Пікова дама», «Мазепа» Чайковського), Купава («Снігуронька» Римського-Корсакова), Тоска (однойменна опера Пуччіні). Камерна співачка. *І. М. Лисенко.*

КРОПИВНИ́ЦЬКИЙ Марко Лукич [10 (22).V 1840, с. Бежбайраки, тепер Кропивницьке. Новоукраїнського р-ну Кіровогр. обл.— 8 (21).IV 1910, помер у вагоні поїзда Харківсько-Миколаївської залізниці, похований в Харкові] — український драматург, актор, режисер, композитор. У 1856 закінчив Бобринецьке повітове уч-ще, 1862—63 був вільнослухачем юрид. факультету Київ. університету. В 1861—71 працював на різних канцелярських посадах у Бобринці та Єлизаветграді, де брав участь в аматорських виставах. У 1863 написав першу п'єсу — драму «Микита Старостенко, або Незчуєшся, як лихо спобіжить» (у 1873 переробив під назвою «Дай серцю волю, заведе в неволю»). В листопаді 1871 дебютував у ролі Стецька («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка) в Нар. театрі І. та Д. Моркових і М. Чернишова в Одесі. В 1872 там же опублікував комедію «Помирились» і водевіль «За сиротою і бог з калитою», написав драму «Невольник» (за поемою Шевченка «Сліпий»). В 1873—74 грав у трупі А. Колюпанова-Александрова в Харкові. В травні — серпні 1874 на чолі власної укр. муз.-драм. трупи виступав у Петербурзі. В 1875 — актор і режисер *Театру товариства «Руська бесіда»* в Галичині. В 1876—81 К працював актором і режисером рос.-укр. трупи Д. Ізотова, рос. труп Л. Яковлєва, С. Виходцева, О. Лавровської, 1881—82 — рос.-українських труп Г. Ашкаренка, А. Пальчинського; 1882 — власної трупи, директором якої 1883 став М. Старицький. У 1883—85 ця трупа виступала в Одесі, Миколаєві, Єлизаветграді, Києві, Житомирі, Новочеркаську, Таганрозі, Воронежі, Харкові, Кишиневі, де ставила п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, М. Кропивницького, М. Старицького та ін. В різні періоди (протягом 1885—1900) з створеними власними трупами (див. *Трупи М. Л. Кропивницького*) К. виступав у містах України (Харкові, Одесі, Миколаєві, Єлизаветграді, Херсоні, Полтаві, Києві, Житомирі), а також у Петербурзі, Москві, в містах Центральної Росії (Курськ, Орел, Воронеж, Твер), в Криму, на Дону, Кубані, Пн. Кавказі, на Закавказзі, в Білорусії, Молдавії, в Польщі. В цей період (1882—1900) створив і поставив свої кращі п'єси: «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук», «По ревізії», «Дві сім'ї», «Зайди-голова», «Олеся», «Замулені джерела», «Перед волею», «Зальоти соцького Мусія», «Чмир», «Джигун», в яких змалював класове розшарування в пореформеному селі, відобразив моральну перевагу трудового народу над багатіями-експлуататорами. Тоді ж К. інсценізував ряд творів Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Котляревського. В 1900—10 К. працював у «Трупі М. Л. Кропивницького під орудою М. К. Садовського і П. К. Саксаганського за участю М. К. Заньковецької» (1900—03), в трупах Ф. Волика (1903—04), Л. *Сабініна* (1908—10), О. *Суслова* (1909), Т. *Колесниченка* (1909—10); написав драми — «Конон Блискавиченко», «Страчена сила», «Скрутна доба», «Голомозий», «Старі сучки й молоді парості», «Зерно і полова», комедії — «Супротивні течії», «Мамаша», в яких відобразив настрої різних соціальних станів напередодні й під час першої рос. революції 1905—07, показав розгортання класової боротьби на Україні.

Ролі К. українською мовою: виборний Макогоненко («Наталка Полтавка» Котляревського), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Назар, Гнат, Хома Кичатий («Назар Стодоля» Шевченка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Кабиця («Чорноморці» Старицького — Лисенка), Голохвостий («За двома зайцями» Старицького), Омелян, Мартин Боруля («Бурлака», «Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Іван Непокритий, Йосип Бичок, Василь Миронович, Самрась Жолудь, Кіндрат Балтиз, Максим Кукса («Дай серцю волю, заведе в неволю», «Глитай, або ж Павук», «По ревізії», «Дві сім'ї», «Олеся», «Пошились у дурні» у власних п'єсах); ролі російською мовою — Городничий, Земляника («Ревізор» Гоголя), Любим Торцов, Тихон («Бідність не порок», «Гроза» О. Островського) Андрій Демченко («Поламане життя» Чернишова), Отелло (однойменний твір Шекспіра) та ін. К. писав музику до вистав, автор вокальних дуетів «За сонцем хмаронька пливе», «Де ти бродиш, моя доле», романсу «Соловейко», пісні «Ревуть-стогнуть гори, хвилі». К. продовжував традиції сценічного реалізму М. *Щепкіна* й К. *Соленика*. Розвиваючи мистецтво українського муз.-драм. театру, К. сприяв утвердженню соціально-психологічної драми на укр. сцені, створив школу режисури й акторської майстерності. Серед учнів К.— Г. Затиркевич-Карпинська, Л. Ліницька, Г. Борисоглібська, І. Мар'яненко та ін. Творчу діяльність К високо цінувала передова рос. громадськість, зокрема В. Давидов, К. Варламов, М. Савіна, І. Рєпін, Л. Толстой, А. Чехов, К. Станіславський. Кращі п'єси К. йдуть на сценах укр. театрів. Ім'ям К. названо *Кіровоградський український музично-драматичний театр*; у Харкові на могилі К. встановлено пам'ятник з погруддям митця (скульптор Ф. Балавенський, 1914). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Твори, т. 1—6. К., 1958—60; Музичні твори, т. 1—3. К., 1967—68; Вибрані твори. К., 1977; Рос. перекл.— Пьесы. М.— Л., 1960.
Літ.: Мар'яненко І. О. Минуле українського театру. К., 1953; Марко Лукич Кропивницький. Збірник статей, спогадів і матеріалів. К., 1955. Йосипенко М. К. Марко Лукич Кропивницький. К., 1958; Киричок П. Марко Кропивницький. К., 1968

Р. Я. Пилипчук

КРОПИ́ВНЯНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця в 50-х

Крохаль великий (на передньому плані самець).

рр. 17 ст. на Україні. Створений 1648. Полковим центром було містечко Кропивна (тепер село Золотоніського р-ну Черкас. обл.). В 1649 К. п. складався з 14 сотень і налічував 2053 *реєстрових козаків*. Кропивнянським полковником був сподвижник Б. Хмельницького Ф. *Джалалій*. Населення К. п. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. В 1658 К. п. ліквідовано. Його територія відійшла до Лубенського та Переяславського полків.

КРОПИ́В'ЯНКА — 1) Рід птахів род. славкових. Те саме, що й *славка*. 2) Нар. назва *кропивника*.

КРОПИВ'Я́НСЬКИЙ Микола Григорович [16 (28).XII 1889, с. Володькова Дівиця, тепер с. Червоні Партизани Носівського р-ну Черніг. обл. — 21.X 1948, м. Ніжин] — учасник громадянської війни, рад. військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, підполковник. У 1917 — один з організаторів революц. руху солдатів на Пд.-Зх. фронті. Після перемоги Великого Жовтня з грудня 1917 — командир 12-го армійського корпусу. З березня 1918 — нач. штабу *Другої Української радянської армії*. Керівник *Ніжинського збройного повстання 1918* проти нім. окупантів. У 1918—21 — командир *Першої Української радянської дивізії* (з кінця вересня до листопада 1918), нач. штабу формування частин Червоної Армії Рад. України, командир 60-ї та 47-ї стріл. д-зій, нач. штабу 12-ї армії, нач. військ Всеукр. надзвичайної комісії, уповноважений Раднаркому УРСР по боротьбі проти бандитизму. Потім — на військ. і госп. роботі. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Літ.: Дудко І. П. Микола Григорович Кропив'янський. К., 1965.

КРОПО́ТКІН Петро Олексійович [27.XI (9.XII) 1842, Москва — 8.II 1921, Дмитров, похований у Москві] — рос. революціонер, один з теоретиків *анархізму*, соціолог, географ і геолог; князь. Закінчив Пажеський корпус (1862). За кордоном (перебував 1871—72) приєднався до бакуністів (див. *Бакунізм*). У 1872 вступив у Петербурзі до гуртка *чайковців*. У 1874 ув'язнений до Петропавловської фортеці. В 1876, після втечі з ув'язнення, емігрував за кордон. Виступав проти марксизму. Осн. праці в галузі географії та геології присвячені питанням *орографії* Сибіру, освоєння пн. морів. К.— автор «Дослідження про льодовиковий період» (1876). Перебуваючи в еміграції (1876—1917), брав участь у багатотомному виданні Ж. Ж. Е. *Реклю* «Земля і люди». В 1917 К. повернувся до Росії. Залишився противником держ. влади, але визнав міжнар. значення Великої Жовтн. соціалістич. революції. Ім'ям К. названо хребет Патомського нагір'я в Сибіру, хребет і вулкан у Сх. Саяні, місто в Краснодар. краї.

КРОПО́ТКІН — місто крайового підпорядкування Краснодар. краю РРФСР. Розташований на правому березі р. Кубані. Залізнич. ст. Кавказька. 74 тис. ж. (1977). Розвинута харч. пром-сть (олієекстракційний, консервний, мол., пивоварний з-ди, м'ясний та хлібний комбінати). У К.— хім., «Спецелеватормлинмаш», маш.-буд. деревообр. верстатів та ін. з-ди, ф-ка побутової хімії тощо. Вечірній технікум залізнич. транспорту, мед. уч-ще. Місто утворене 1921, назване на честь П. О. *Кропоткіна*.

КРОС (від англ. cross — перетинати) — вид спортивних змагань; біг, їзда на велосипеді, мотоциклі, автомобілі, ходіння на лижах по пересіченій місцевості. Перший легкоатлетичний К. відбувся в Лондоні 1867, в Росії — в 1909. В СРСР щорічно проводяться профспілково-комсомольський К. (з 1941), міжнар. К. газети «Правда» (з 1962), К. союзних республік, чемпіонати СРСР з К. тощо. Серед міжнар. легкоатлетичних К., що проводяться в ін. країнах, найвідоміші К. націй (з 1903), К. газети «Юманіте» (з 1933). К. є складовою частиною сучас. п'ятиборства, одним з нормативів комплексу *«Готовий до праці й оборони СРСР»* і Військово-спортивного комплексу Збройних Сил СРСР.

КРОСБРИ́ДИНГ (англ. cross-breeding, від cross — схрещування і breeding — розведення) — метод *розведення сільськогосподарських тварин*, що в його основі лежить *схрещування* тварин різних порід. К. застосовують з метою поліпшення породних властивостей малопродуктивних тварин, для виведення нових порід, а також для одержання *помісей* 1-го покоління (промислове схрещування), які при вдалому доборі батьківських пар значно перевищують вихідні породи життєздатністю, конституційною міцністю та продуктивністю. К.— різновид *аутбридингу*. Див. також *Гетерозис*.

КРОСИНГО́ВЕР (англ. crossing-over), перехрест — взаємний обмін ідентичними ділянками гомологічних (парних) *хромосом*. Забезпечує *рекомбінацію* (перерозподіл) *генів* і тим самим підвищує роль комбінативної *мінливості* в *еволюції*. Величина К. вимірюється відношенням кількості рекомбінантних (кросоверних) особин до заг. кількості особин у потомстві від *аналізуючого схрещування*, виражається в процентах і залежить від віддалі між генами. К. звичайно відбувається в *профазі* першого мейотичного поділу (див. *Мейоз*) при утворенні статевих клітин між кон'югуючими (див. *Кон'югація*) несестринськими *хроматидами* парних хромосом. Хроматиди розриваються в ідентичних точках і з'єднуються в новому порядку (див. мал.). Відомий і соматичний, або мітотичний, К., що відбувається при мітотичному поділі (див. *Мітоз*) клітин тіла (соматичних). К. можна викликати штучно різними факторами середовища. Молекулярний механізм К. остаточно не з'ясовано. К. властивий усім тваринам, рослинам і мікроорганізмам. *Ю. М. Александров.*

КРОСС Яан (н. 19.II 1920, Таллін) — ест. рад. письменник, засл. письменник Ест. РСР (з 1971). Друкуватися почав 1936. Автор зб. віршів «Збагачувач вугілля» (1958), «Кам'яні скрипки» (1964), «Потік і тризубець» (1971) та ін. На поч 70-х рр. звернувся до істор. прози [зб. новел «На очах у Кліо» (1972), романи «Між трьома спалахами чуми» (ч. 1—3, 1970—77), «Небесний камінь» (1975), «Імператорський безумець» (1978) та ін. Перекладач творів Г. Гейне, П. Ж. Беранже, У. Шекспіра, О. Грибоєдова та ін.

С. Г. Ісаков.

КРОТАЛЯ́РІЯ (Crotalaria) — рід рослин родини *бобових*. Трав'янисті, гол. чин. багаторічні, рослини або кущі чи напівкущі. Листки суцільні, трійчасті або 2—7-парні. Квітки одиночні або зібрані у верхівкові чи пазушні суцвіття, гол. чин. жовті. Біб опушений. Понад 600 видів (за ін. джерелами, бл. 250), які в дикому стані поширені в країнах з жарким кліматом. В СРСР найбільше практичне значення має К. ситникова, або індійські коноплі (C. juncea), яку вирощують в Серед. Азії та Закавказзі. З К. одержують міцне луб'яне волокно, з якого виготовляють грубі тканини, мішковину, рибальські снасті, кращі сорти паперу. К. можна висівати на *зелене добриво*. В Індії та Австралії К. має також кормове значення. Урожай волокна 3—6 ц/га, насіння 3—5 ц/га.

КРОТЕ́ВИЧ Євген Максимович [11 (23).I 1884, с. Журавка, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.— 29.V 1968, Київ] — укр. рад. письменник. Закінчив Київ. ун-т (1911). Друкуватися почав 1906. Осн. твори: п'єси «Сентиментальний чорт» (1923), «Секретар прем'єр-міністра», «Син сови» (обидві — 1924), «Вовченя» (1928); романи «Звільнення жінки» (1930), «Сини землі» (1948); роман-хроніка «Понад Славутичем-Дніпром» (кн. 1—2, 1955—63) — про зародження й розвиток капіталізму на Україні та розгортання робітн. руху. Автор новел, спогадів про Лесю Українку, М. Лисенка, М. Старицького, М. Заньковецьку («Київські зустрічі», 1963).

Тв.: Новели. К., 1957; Вибране. К., 1959; Київські зустрічі. К., 1965; Рос. перекл.— По-над Славутичем-Днепром. М., 1960. *В. Х. Косян.*

КРО́УФУТ-ХО́ДЖКІН (Crowfoot Hodgkin; Ходжкін) Дороті (н. 12.V 1910, Каїр) — англ. хімік і біохімік, фахівець у галузі рентгеноструктурного аналізу; чл. Лондон. королівського т-ва (з 1947), почесний чл. АН СРСР (з 1976), чл. ряду ін. іноземних АН. Освіту здобула в Оксфордському ун-ті (1928—32). З 1932 працює в Кембріджському ун-ті. Осн. праці — по вивченню структури стеринів, пептидів, коферментів тощо. Встановила будову пеніциліну і вітаміну B_{12}. Нобелівська премія, 1964.

КРОХА́ЛЬ (Mergus) — рід птахів род. *качачих*. Довж. тіла 40—80 см, маса 0,4—2 кг. У самців оперення строкате яскраве, у самок і молодих птахів — тьмяніше. 5 видів, поши. у Євразії, Пн. та Пд. Америці. В СРСР 4 види, зокрема в УРСР — 3: луток (M. albellus) і К. великий (M. merganser) — тільки на прольоті, К. середній, або довгоносий (M. serrator), гніздиться на о-вах Каркінітської затоки Чорного м. Гнізда

М. Л. Кропивницький.

М. Г. Кропив'янський

П. О. Кропоткін.

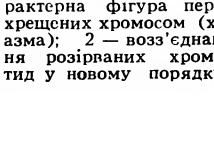

Кросинговер: 1 — характерна фігура перехрещених хромосом (хіазма); 2 — возз'єднання розірваних хроматид у новому порядку.

В. І. Круглов.

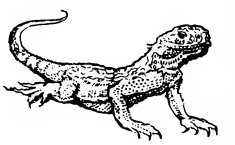

Круглоголовка вухата.

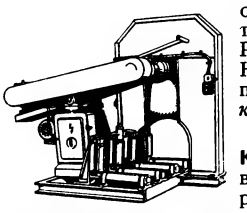

Круглопилковий верстат.

1

2

Круговійчасті інфузорії: 1 — Trichodina pediculus; 2 — колонія Carchesium polypinum.

в дуплах дерев або на землі, в щілинах скель тощо. Кладка з 8—12 білих або зеленувато-білих яєць. Живиться рибою, водяними комахами тощо. Малоцінний мисливський птах. У викопному стані відомий з пліоцену.

М. А. Воїнственський.

КРОХМА́ЛЕ-ПА́ТОКОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь харч. пром-сті, підприємства якої виробляють крохмаль, патоку, глюкозу, декстрин та ін. продукти. Продукція К.-п. п. використовується в харч., текст., паперовій, хім., гумовій та ін. галузях пром-сті, а також населенням для споживання. Осн. сировиною для К.-п. п. є *картопля* і *кукурудза*. Крім того, використовують *пшеницю, сорго, рис* та ін. злаки з високим вмістом крохмалю. Виробн. крохмалю з пшениці відоме з давніх часів. У 17 ст. в зв'язку з поширенням в Європі культури картоплі виникло виробн. крохмалю з картоплі. Крохмальну патоку вперше одержано на поч. 18 ст. Напередодні 1-ї світової війни в Росії діяло 186 цензових крохмале-патокових підприємств. Швидкими темпами К.-п. п. розвивалася в роки Рад. влади. В 1978 в СРСР вироблено 270 тис. т крохмалю, 359 тис. т патоки і 17,5 тис. т глюкози. За обсягом виробн. крохмале-патокової продукції СРСР посідає 1-е місце в Європі та 2-е в світі (після США). На Україні 1978 діяло 18 підприємств К.-п. п., а також цехи по виробн. крохмалю на підприємствах харчової, місцевої пром-сті та Укоопспілки. Було вироблено 97,7 тис. т патоки, 57,3 тис. т крохмалю, 14,4 тис. т глюкози. К.-п. п. республіки за виробничими потужностями та обсягом виробн. крохмалопродуктів посідає 2-е місце в СРСР (після РРФСР) і 1-е за виробн. глюкози. Найбільше підприємство К.-п. п. УРСР — *Верхньодніпровський крохмале-патоковий комбінат*.

В. М. Верес.

КРОХМА́ЛЬ (польс. krochmal, від нім. Kraftmehl) — основний резервний *полісахарид* рослин, один з найважливіших *вуглеводів*, що входять до складу їжі людини і тварин. Складається гол. чин. з послідовно з'єднаних між собою залишків D-*глюкози*. Існує в двох формах — як α-*амілоза* і як *амілопектин*. Природний К. являє собою суміш амілози і амілопектину, співвідношення яких різне в різних рослин. У рисовому К. амілози — 17%, кукурудзяному — 21%, картопляному — 22%, в пшеничному — 24%. К. зерна воскової стиглості рису, кукурудзи та ін. складається лише з амілопектину.

Загальна формула К.— $(C_6H_{10}O_5)_n$. К.— білий хрусткий гігроскопічний порошок без смаку й запаху; нерозчинний у холодній воді, спирті, ефірі, в гарячій воді утворює колоїд. розчин — клейстер; йодом забарвлюється в синій колір. *Біосинтез* К. відбувається в зелених частинах рослин в процесі *фотосинтезу* з використанням молекул глюкози. Первинні зерна К. перетворюються на розчинні речовини, які надходять в ін. частини рослин — корені, бульби, насіння, де відкладаються у вигляді зерен резервного К., до складу яких, крім К., входять у невеликих кількостях вода, білки, *ліпіди*, жирні к-ти, фосфати, кремнезем та ін. Зерна К. специфічні за структурою для кожного виду рослин. Особливо багато К. в зернах рису (62—86%), пшениці (57—75%), кукурудзи (62—70%), в бульбах картоплі (14—24%).

При проростанні насіння резервний К. зазнає ферментативного розкладу, продукти якого використовуються рослиною як енергетичний і будівельний матеріал. Людина й тварина споживають К. з їжею. Він розпадається в травному тракті з утворенням глюкози й мальтози [амілоза розкладається за участю α-амілази підшлункового соку та слини, амілопектин — під дією α- і β-амілаз та α (1 → 6)-глюкозидази]. Глюкоза використовується організмом як енергетичний матеріал і частково перетворюється на *глікоген* (т. з. тваринний К.). При неповному кислотному гідролізі К. під дією амілаз утворюються *декстрини*. Ферментативний розклад К. має важливе пром. значення — його використовують у виробництві спирту, пивоварінні, хлібопеченні. Одержують К. гол. чин. з картоплі і рису. Застосовують у харчовій пром-сті, медицині, текстильному, фарбувальному, паперовому виробництві. Див. також *Крохмале-патокова промисловість*.

Літ.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Кретович В. Л. Основы биохимии растений. М., 1971; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1974.

КРОХМА́ЛЬНИЙ ЕКВІВАЛЕ́НТ — одиниця порівняльної оцінки *поживності кормів* за продуктивною дією, що показує, якій кількості крохмалю дорівнює (за жировідкладенням) 100 кг даного корму. Розроблений нім. ученим О. Кельнером в кінці 19 — на поч. 20 ст. К. е. користуються у Великобританії, НДР, ФРН та ін. країнах. К. е. має ряд недоліків і майже повсюди підлягає уточненню. В СРСР К. е. покладений в основу розрахунку радянської *кормової одиниці*.

КРО́ЧЕ (Croce) Бенедетто (25.II 1866, Пескассеролі, поблизу Неаполя — 20.XI 1952, Неаполь) — італ. філософ-ідеаліст, історик, літературознавець, політ. діяч ліберально-бурж. напряму. Противник фашист. режиму. Представник *неогегельянства*. Єдиною реальністю, за К., є дух, який постає в двох формах: теоретичній (естетичній, інтуїтивній, логічній) і практичній (економічній та етичній). Відповідно до форм духу філософія поділяється на естетику, логіку, філософію економіки та етику. Історію витлумачував як розвиток і становлення форм духу. З цих засад виступав проти осн. положень марксизму.

В. Г. Табачковський.

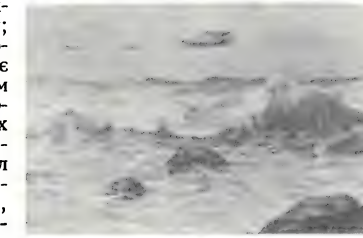

М. П. Крошицький. Мертва хвиля. 1954.

КРОШИ́ЦЬКИЙ Михайло Павлович [23.X (4.XI) 1894, Севастополь — 4.IV 1972, там же] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1956). В 1914—18 навчався у Вищому худож. уч-щі при АМ у Петрограді. Твори: «З недавнього минулого» (1923), «Рибалки-колгоспники» (1926), «Повстання на броненосці ,,Потьомкін''» (1927), «В. І. Ленін на 2-му селянському з'їзді» (1934). Був директором Севастопольського худож. музею.

КРУ, крао, крумен — група споріднених народів, які живуть у прибережній частині Ліберії (бл. 1 млн. чол.; 1970, оцінка) і зх. районах Берега Слонової Кості (бл. 1 млн. чол.). Об'єднуються в 3 підгрупи: бакве, гребо, кран; гере, баса, сикон; бете. Мова — кру, гвінейської групи. Переважна більшість К. зберігає традиційні вірування (культи духів природи, культ предків), є також християни (протестанти). Народи К. поступово зливаються в одну народність. Осн. заняття — землеробство, рибальство, ремесла.

КРУГ — *геометричне місце* точок площини, які містяться на віддалі, не більшій за R (радіус) від даної точки (центра). Площу К. обчислюють за формулою $S = \pi R^2$, де $\pi = 3{,}14159...$ Див. також *Коло, Квадратура круга*.

КРУ́ГЛА ПЛО́ЩА в Полтаві — центральна площа міста. Закладена за генеральним планом м. Полтави 1803 за проектом арх. М. *Амвросимова*. Від пл. променями розходяться 8 вулиць. Пл. забудована адм. будівлями в стилі класицизму за «зразковими» проектами арх. А. *Захарова*: поштамт (1809), будинки — кол. присутствених місць, губернаторський, Дворянського зібрання (всі — 1810), генерал-губернатора та віце-губернатора (обидва — 1811). В центрі пл.— монумент-колона Слави на честь перемоги рос. та укр. народів у спільній боротьбі проти шведських загарбників (1805—11, архітектори *Тома де Томон* та М. Амвросимов, скульптор Ф. *Щедрін*). К. п. — один із зразків міськ. ансамблю 19 ст.

КРУГЛИ́ЦЬКИЙ Микола Миколайович (н. 15.VIII 1935, с. Вовчинець Кельменецького р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук з 1967, професор з 1969. Член КПРС з 1964. Закінчив (1960) Київ. політех. ін-т. З 1960 до 1968 працював в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. З 1968 — в Ін-ті колоїдної хімії та хімії води АН УРСР. Наук. праці присвячені розв'язанню фундаментальних проблем фізико-хім. механіки *дисперсних систем* і матеріалів — створенню фіз.-хім. теорії і методів управління контактними міжчастковими взаємодіями в мінер. суспензіях, емульсіях, пастах, тужавіючих композиціях. Держ. премія УРСР, 1969.

КРУ́ГЛІ ЧЕ́РВИ — 1) Клас безхребетних тварин типу первиннопорожнинних червів. Те саме, що й *нематоди*. 2) Друга назва типу *первиннопорожнинних червів*.

КРУГЛО́В Венір Іванович (н. 18. IX 1936, Перм) — укр. рад. артист балету, засл. арт. РРФСР (з 1962), нар. арт. УРСР (з 1967). В 1956 закінчив Пермське хореографічне уч-ще. В 1956 — 63 — соліст балету Свердловського, з 1963 — Київського театрів опери та балету. Партії: Степан («Лілея» Данькевича), Лукаш («Лісова пісня» Скорульського), Мольфар («Тіні забутих предків» Кирейка); гол. партії в балетах «Спляча красуня», «Лебедине озеро», «Лускунчик» Чайковського, «Жізель» Адана, «Дон Кіхот» Мінкуса. Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

КРУГЛОГОЛО́ВКА, жабоголовка (Phrynocephalus) — рід ящірок родини *агамових*. Довж. тіла з хвостом 7—23 см. Гребеня з лусок уздовж спини й хвоста та стегнових і анальних пор не мають. Характерне т. з. пустельне забарвлення. Більшість К. відкладає яйця, деяким властиве *яйцеживородіння*. Живляться комахами та павуками. Живуть у степах, пустелях і гірських місцевостях. Відомо бл. 40 видів К., поши́р. у Пд.-Сх. Європі та Азії. В СРСР — 10 видів, з них найвідоміша К. вухата (Ph. mystaceus). На території УРСР К. немає. К. хентаунська (Ph. rossikowi) і К. плямиста (Ph. maculatus) занесені до *Червоної книги* СРСР. *М. М. Щербак.*

КРУГЛОПИ́ЛКОВИЙ ВЕРСТА́Т — верстат з круглою *пилкою* для поздовжнього, поперечного або мішаного розпилювання (розкроювання) *деревини* та *деревинних матеріалів*; різновид *деревообробного верстата*. Розрізняють К. в. (мал.): одно-, дво- і багатопилкові; з автом. і ручною подачею матеріалу (або інструменту). Частота обертання пилок 500—3000 об/хв, швидкість подачі 5—120 м/хв.

КРУГЛОРО́ТІ, мішкозяброві (Cyclostomata) — клас (надклас) *безщелепних* тварин підтипу хребетних. Сучас. К. поділяються на 2 підкласи (класи): *міноги* і *міксини*. Тіло (довж. до 1 м) вугроподібне, без луски, з непарними плавцями. Щелепи відсутні; рот на дні присмоктувальної воронки, озброєної роговими зубами. Ніздря одна. Органи дихання — зяброві мішки. Осьовий скелет — *хорда*, що зберігається протягом усього життя. Розвиток міног з *метаморфозом*, міксин — без нього. Ектопаразити риб та хижаки. Поширені у прісних і морських водах помір. та субтропіч. широт. Понад 40 видів, в СРСР — 9, з них на Україні — 2 види: українська та угорська міноги. К. можуть завдавати шкоди рибному г-ву. Деякі міноги — об'єкти промислу. К. у викопному стані невідомі. *А. Я. Щербуха.*

КРУГОВИ́Й ПРОЦЕ́С у термодинаміці — процес, у якому система (напр., пара), зазнавши ряду змін, повертається у вихідний стан. При К. п. енергія і всі ін. параметри стану системи (т-ра, тиск, об'єм, *внутрішня енергія, ентропія* тощо) по закінченні процесу набувають своїх попередніх значень. Прикладом К. п. є *Карно цикл*. К. п. наз. прямим, якщо його наслідком є виконання роботи над зовн. тілами і перехід певної частини тепла від більш нагрітого тіла (нагрівника) до менш нагрітого (холодильника). К. п., у результаті якого частина тепла за рахунок роботи зовн. сил передається від холодильника до нагрівника, наз. зворотним. Прямі К. п. застосовують у теплових двигунах, зворотні — в холодильних машинах.

КРУГОВІЙЧА́СТІ ІНФУЗО́РІЇ (Peritricha) — ряд безхребетних тварин класу *інфузорій*. На ротовому диску розміщена лівозакручена спіраль вій, що, зливаючись, утворюють три паралельні мембрани, за допомогою яких К. і. спрямовують воду з поживою до ротового отвору. Понад 1000 видів, поши́р. у морській і прісній воді по всій земній кулі. Живуть на водних рослинах і тваринах. Розрізняють 2 підряди: сидячі (Sessilia) та рухливі (Mobilia). У сидячих К. і. на тілі, крім навколоротових мембран, вій немає, на задньому кінці є прикріпні вирости або скоротливе стебельце. Серед них відомі одиночні, напр. *сувійки*, та колоніальні форми, напр. кархезії (Carchesium). Рухливі К. і. об'єднують паразитичні види. У них є війки і прикріпний диск, яким вони тимчасово закріплюються на тілі водних тварин. До рухливих К. і. належать, напр., представники роду триходина, що паразитують на зябрах риб і можуть спричинити їхню загибель. *О. П. Маркевич.*

КРУГОО́БІГ ВОДИ́ на Землі — сукупність процесів перетворення і переміщення води на земній кулі. Складається з випаровування води з земної поверхні, конденсації її (замерзання, *сублімація*), перенесення повітр. потоками водяної пари або хмар, випадання *опадів атмосферних* (дощ, сніг, град) або утворення *гідрометеорів* (роса, ожеледь, паморозь, твердий наліт), стоку (поверхневого й підземного) та *інфільтрації* води на суходолі. Розрізняють загальний (зовнішній) і малі (внутрішні) К. в. Заг. кругообіг охоплює всю Землю і відбувається за схемою: океани — атмосфера — суходіл — океани. Вода випаровується з океанів і повітр. потоками переноситься на суходіл. Над суходолом вона перетворюється на хмари, з яких випадають опади, що стікають в океани, частково випаровуються та інфільтруються. Частина опадів випадає над океанами з хмар, що утворилися з випаровуваної з океанів вологи. Як над суходолом, так і над океанами відбувається повторне випаровування вологи, з якої формуються хмари. Малі К. в. є частинами заг. кругообігу, вони забезпечують вологообіг над окремими океанами і морями, материками і їхніми частинами.

Щорічно з поверхні Землі випаровується 577 тис. км³ води, з них 505 тис. км³ припадає на Світовий океан і 72 тис. км³ — на суходіл. Річна сума атм. опадів, які випадають в океани, становить 458 тис. км³, що на 47 тис. км³ менше від випаровування з океанів. Весь цей надлишок вологи переноситься повітр. течіями на континенти і острови, формуючи ріки, озера, льодовики і підземні води, створюючи умови для розвитку природного середовища і госп. діяльності людини. Пересічно за рік в океани повертається 45 тис. км³ води внаслідок поверхневого стоку річок та 2 тис. км³ підземних вод, що не дренуються річками після інфільтрації. Заг. кількість води на земній кулі вважається постійною, що підтверджується станом рівня *Світового океану* і запасами вологи в атмосфері. У розподілі випаровування і атм. опадів на земній кулі спостерігаються значні контрасти, зумовлені відмінностями циркуляційних і радіаційних процесів в атмосфері, що вимагає розроблення спец. заходів для поліпшення *водного балансу* окремих територій.

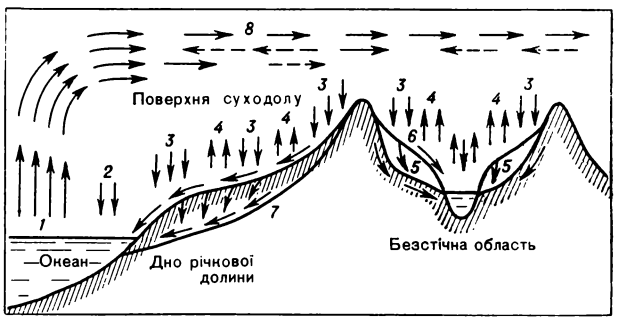

Схема **кругообігу води** на Землі:
1, 4 — випаровування;
2, 3 — випадання опадів; 5 — інфільтрація;
6 — поверхневий стік;
7 — підземний стік;
8 — перенесення вологи.

Літ.: Мировой водный баланс и водные ресурсы Земли. Л., 1974.

М. І. Щербань.

КРУГОО́БІГ РЕЧОВИ́Н на Землі — різноманітні процеси перетворення і переміщення речовин на Землі, що мають відносно циклічний характер. У К. р. беруть участь хім. елементи та їхні сполуки, більш складні асоціації речовин та організми. До процесів К. р. належать, зокрема, випаровування, переміщення і випадання у вигляді опадів води, вивітрювання материнських порід, обмін речовин між глибинними оболонками Землі та її поверхнею, розчинення у воді продуктів руйнування поверхні Землі, переміщення їх у моря й океани, відкладення на дні

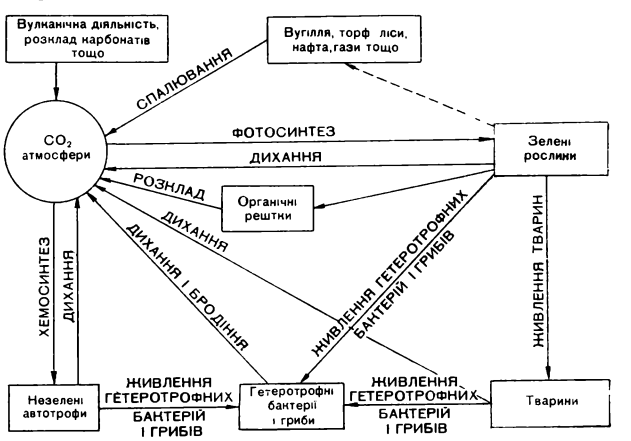

СХЕМА КРУГООБІГУ ВУГЛЕЦЮ

КРУГООБОРОТ КАПІТАЛУ

і утворення осадочних порід. Одним з найважливіших і найгранді-озніших процесів К. р. на Землі є біол. цикл кругообігу, який, проте, щільно пов'язаний з переміщенням і фіз.-хім. перетвореннями речовин у неживій природі. Біол. цикл К. р. складається з процесів утворення органіч. речовини з елементів, що містяться в повітрі, грунті, воді, і наступного розкладу цих речовин, внаслідок якого елементи переходять у

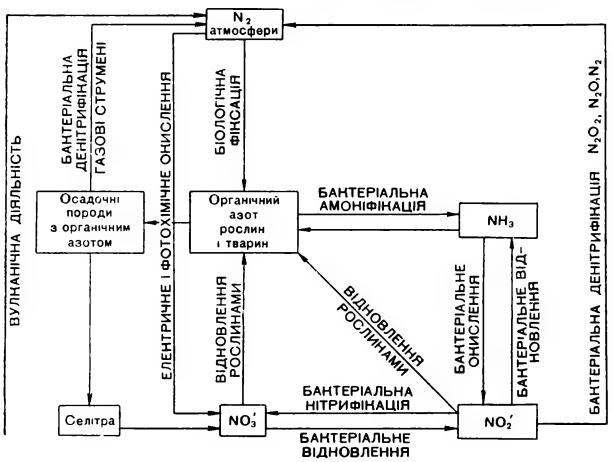

СХЕМА КРУГООБІГУ АЗОТУ

мінеральну форму. В *біогеохімії* звичайно говорять про біол. цикли окремих хім. елементів (вуглецю, азоту, кисню, фосфору, сірки, заліза тощо). Виняткове важливе значення для всіх біол. процесів на Землі має к р у г о о б і г в у г л е ц ю. Величезна його кількість міститься у карбонатах та ін. породах. За рахунок їх розкладу та *дихання* живих організмів, *бродіння*, *гниття* органічних решток, а також спалювання речовин органічного походження атмосфера Землі поповнюється вуглекислим газом (CO_2), вуглець якого в процесі *фотосинтезу* і *хемосинтезу* асимілюється і входить до складу рослин, а через них переходить в організми тварин. В результаті дихання живих організмів та ін. зазначених вище процесів вуглець вивільнюється і знову переходить у вигляді CO_2 в атмосферу або після загибелі організмів відкладається у вигляді вуглецю органічних речовин і продуктів їх перетворення (вапняки, вугілля, нафта, горючі сланці, торф, гумус тощо). Кругообіг вуглецю пов'язаний з к р у г о о б і г о м к и с н ю, який виділяється в атмосферу в процесі фотосинтезу і використовується в процесі дихання всіх організмів та бере участь у процесах руйнування земної поверхні тощо.

А з о т атмосфери вступає в біол. цикл К. р. завдяки діяльності *азотфіксуючих мікроорганізмів* та внаслідок його електричного і фотохімічного окислення. Азот входить до складу білків та їхніх похідних. У процесі їх розкладу утворюється аміак, окислення якого за участю *нітрифікуючих бактерій* приводить до утворення різних сполук, зокрема азотної к-ти і її солей — *селітр*. Біол. окислення або відновлення азоту веде до утворення аміачних або азотнокислих солей, які використовуються рослинами для побудови важливих органічних сполук. В результаті процесу *денітрифікації* за участю бактерій утворюється елементарний азот, що повертається в атмосферу.

Важливу роль у процесах біол. К. р. відіграє ф о с ф о р, який в організмах входить до складу білків, лецитинів, фітину та ін. сполук. Джерелом фосфору є фосфорити й апатити. Рослинні організми засвоюють його з грунту і водних розчинів. При розкладі органічних решток рослин і тварин фосфор повертається у грунт і після ряду перетворень в ньому може бути знову використаний рослинами.

Рослинні організми залучають в К. р. с і р к у, що входить до складу амінокислот і білків, м а г н і й, який входить до складу *хлорофілу*, калій, кальцій, залізо, багато *мікроелементів*, засвоюючи їх у процесі життєдіяльності і впливаючи на заг. баланс їх на Землі. Великий вплив на К. р. має практична діяльність людини, що приводить до виникнення нових шляхів міграції речовин і енергії, створення нових, раніше не відомих хім. сполук, використання величезних запасів корисних копалин тощо. Глибоке вивчення усієї різноманітності природних і штучних процесів перетворення і К. р. є необхідною передумовою *раціонального природокористування* (див. також *Охорона природи*).

Літ.: Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и её окружения. М., 1965; Виноградов А. П. Введение в геохимию океана. М., 1967; Перельман А. И. Геохимия биосферы. М., 1973; Биогеохимические циклы в биосфере. Материалы VII Пленума СКОПЕ. Москва, 15—22 ноября, 1974. М., 1976.

К. М. Ситник.

Крук.

Крупка дібровна. Загальний вигляд рослини та плід.

КРУГООБОРО́Т КАПІТА́ЛУ — процес руху *капіталу*, що послідовно проходить три стадії, набуваючи трьох функціональних форм: перетворення *грошового капіталу* на *продуктивний капітал*, продуктивного на *тоВарний капітал* і перетворення товарного капіталу знову на грошовий. На першій і третій стадіях капітал функціонує в сфері обігу, на другій — у сфері *виробництва*, де внаслідок експлуатації капіталістами *робочої сили* створюється *додаткова вартість*. Формула К. к. така: $Г - Т < \frac{Зв}{р} \dots В \dots Т' - Г'$, де $Г$ — *гроші*, $Т$ — товари, що становлять $Зв$ — *засоби виробництва*, $р$ — робоча сила, $В$ — виробн., $Т'$ — товар, що включає в себе додаткову вартість, і $Г'$ — гроші, збільшені на величину додаткової вартості. Через анархічність і стихійність капіталістичного виробн. (див. *Анархія виробництва*) безперервність руху капіталу постійно порушується, призводячи до циклічності виробн., *економічних криз* тощо.

КРУЖА́ЛО — укр. нар. танець. Виконується парами — дівчатами і хлопцями. Темп помірний, ритм чіткий. Муз. розмір — 2/4.

КРУЖКО́В Ілля Маркович [9 (22).IX 1909, Умань, тепер Черкас. обл.—9.I 1974, Київ] — укр. рад. живописець і графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1942. В 1930—34 навчався в Харків. худож. ін-ті, в 1941 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився в К. *Єлеви*, С. *Григор'єва* та Ф. *Кричевського*. Твори: живописні — «Молотьба» (1939—40), «Седнів. Історичні місця боїв» (1940—41), «Букринський плацдарм» (1946—47); плакати — «... Убий — не здамся», «Помстіться!» (обидва — 1942), «Татусю, врятуй!» (1943); «Матері всього світу! Будьте в авангарді борців за мир!» (1959); кіноплакат «Анничка» (1970) та ін.

КРУЗЕ́ЙРО, крузейру (португ. cruzeiro) — грошова одиниця Бразілії, поділяється на 100 *сентаво*. Запроваджений з 1.X 1942 замість *мільрейса*. З 13.II 1967 введено новий К., що дорівнює 1000 старим К. За курсом на грудень 1977 15,95 К. дорівнюють 1 доларові США.

КРУЗЕНШТЕ́РН Іван Федорович [8 (19). XI 1770, Хагуді, тепер Ест. РСР — 12 (24).VIII 1846, Таллін] — рос. мореплавець, адмірал, почесний член Петерб. АН (з 1806). Закінчив Мор. кадетський корпус (1788). У 1803—06 керував першою рос. кругосвітньою подорожжю на кораблях «Надежда» і «Нева» (командиром «Неви» був Ю. Ф. *Лисянський*). В експедиції брали участь О. Є. *Коцебу* і Ф. Ф. *Беллінсгаузен*. Під час плавання вперше проведено докладні океанограф. й метеорологічні дослідження в Атлантичному, Тихому та Індійському океанах, описано узбережжя Сахаліну, Камчатки, окремих Курильських і Японських о-вів, г-во та побут жителів відвіданих о-вів Тихого ок. В 1809—12 К. видав опис плавання в 3-х томах, атлас та альбом малюнків; 1823—26 склав «Атлас Південного моря». У 1827—42 — директор Мор. кадетського корпусу в Петербурзі. Ім'ям К. названо острови у Тихому ок., одна з проток між Курильськими о-вами та ін.

КРУК (Corvus corax) — птах род. *воронових*. Довж. 60—65 см, маса 500—1500 г і більше. Оперення чорне з металічним полиском різних відтінків, ноги і дзьоб чорні. Пошир. в Європі, Азії, Пн. Африці та Пн. Америці. В СРСР зустрічається майже скрізь як осілий або кочовий птах. В УРСР — нечисленний осілий птах на всій території. Гнізда на деревах, скелях, високих будівлях та ін. Кладка раз на рік у лютому — червні з 3—7 яєць (частіше 4—6) зеленувато-блакитного кольору з чорними відмітинами. Насиджують 19—21 день. Всеїдний; живиться гол. чин. падлом, виконуючи роль санітара природи, а також гризунами, птахами, яйцями, комахами.

КРУ́ЛЬМАН — річка в Укр. РСР, у межах Запоріз. обл., ліва притока Молочної. Довж. 64 км, площа бас. 560 км². Живлення переважно снігове й дощове. На К.— два ставки; використовують для госп. водопостачання.

КРУМ (р. н. невід.— п. 13.IV 814) — болг. хан 803—814. Видав перші загальнодерж. закони Болгарії.

які запровадили порядок суд. слідства, встановлювали суворе покарання за крадіжку. За правління К. до Болгарії було приєднано землі *аварів* до р. Тиси (805), візантійське м. Сердіку (сучас. Софія, 809), Адріанополь (813).

КРУП (англ. croup) — *синдром* ураження гортані, що характеризується хриплим голосом, «гавкучим» кашлем і утрудненим диханням. Розрізняють К. с п р а в ж н і й (фібринозне запалення слизової оболонки гортані з утворенням на її поверхні плівок; спричинюється гол. чин. дифтерійною паличкою) і н е с п р а в ж н і й (катаральне запалення з набряком слизової оболонки гортані, особливо голосових зв'язок; виникає при грипі, катарі верхніх дихальних шляхів, кору тощо). Л і к у в а н н я — залежно від причини, іноді — *трахеотомія* або *інтубація*.

КРУПИ́ — харчовий продукт з цілого або подрібненого зерна *круп'яних культур*, а також культур зернових і бобових. Відзначаються високими поживними і смаковими якостями, добре розварюються і засвоюються організмом. Містять 65—75% вуглеводів, 7,6—13% білків, 0,8—2,5% жирів (у вівсяних—6,5%). В СРСР виробляють К. (див. *Круп'яне виробництво*): гречані, рисові, ячні, вівсяні, пшеничні, кукурудзяні, горохові. Крім того, з ячменю виробляють К. перлові, з пшениці — К. манні, «Полтавські» і «Артек», з проса — пшоно. З суміші кількох борошнистих компонентів круп'яних і зернових культур, до яких додано цукор, сухе молоко та ін. речовини, виготовляють К. «Піонерські», «Флотські», «Здоров'я» тощо. Є К. (наприклад, гречані, перлові), які після попередньої обробки не потребують варіння. До К. належать також вівсяні, кукурудзяні і пшеничні пластівці. З К. виготовляють харч. *концентрати*, готують каші, супи. *О. С. Зубко.*

КРУПІ́Й Андрій Іванович (27.V 1871, с. Боровківка, тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.— 12.V 1948) — укр. рад. народний поет-сатирик. У віршах дожовтневого періоду висміював панів, попів та куркулів. За рад. часу твори К. були спрямовані проти ледарів, нероб, порушників трудової дисципліни, п'яниць та ін. Вірші К. надруковано в зб. «Поети колгоспного села» (К.— Львів, 1940). Від К. записано багато зразків дожовтневого фольклору.

КРУПІ́НСЬКИЙ (Krupiński) Анджей (11.XI 1744, с. Білани в Галичині, тепер Краківське воєводство ПНР — 27.V 1783, Львів) — польський лікар, доктор медицини (з 1772). З 1773 — «протомедик» Галичини. У 1773—75 викладав у *Медичному колегіумі* у Львові. К. обстоював необхідність підготовки лікарів з місцевих жителів і забезпечення населення мед. працівниками; опублікував працю про гострі гарячки (1774), склав посібник для цирульників (1774—77), в якому виклав основи тогочасних знань з анатомії, дав опис «загальних хвороб» і ряд рекомендацій щодо їх лікування, відзначив цілющі властивості укр. курорту Шкло (тепер Львів. обл.) тощо.

КРУ́ПКА, драба (Draba) — рід рослин родини *хрестоцвітих*. Багаторічні, рідше дво- або однорічні опушені трави, рідше напівкущики. Листки суцільні. Квітки дрібні, білі або блідо-жовті, зібрані в китиці. Плід — здебільшого стручок. Бл. 300 видів, поширених переважно в Пн. півкулі (більшість— у тундрах і в альпійському поясі гір). В СРСР — бл. 90 видів, з них в УРСР — 5. Найпоширеніша в УРСР — К. д і б р о в н а (D. nemorosa) — однорічник до 50 см заввишки, росте як бур'ян на полях, луках, в степах.

«КРУ́ПП» — один з найбільших концернів довоєнної Німеччини та сучас. ФРН (засн. 1811). Осн. виробник зброї протягом кін. 19 і 30—40-х рр. 20 ст. «К.» відіграв злочинну роль у підготовці та розв'язанні обох світових воєн, активно сприяв приходові в 30-х рр. до влади в Німеччині фашизму. Розформований у перші післявоєнні роки «К.» був відроджений за допомогою США і знову перетворився на одне з найбільших монополістичних угруповань Зх. Німеччини. «К.» — багатогалузевий пром. комплекс, підприємства якого виробляють бл. 3 тис. видів продукції (сталь, верстати, преси, гармати, військові та вантажні судна, радіоелектронну апаратуру тощо). До 1967 концерн належав сім'ї Круппів. У 1968, будучи на грані фінанс. краху, «К.» звернувся по допомогу до д-ви і провідних банків ФРН. Таким чином «К.» втратив статус сімейного підприємства; його контролює *Дрезденського банку фінансова група* і Дойче банк. «К.» має великі капіталовкладення в Бразілії, Аргентині, ПАР тощо. *В. А. Колибанов.*

КРУ́ПСЬКА (Ульянова) Надія Костянтинівна [14 (26).II 1869, Петербург — 27.II 1939, Москва]— професіональна революціонерка, рад. держ. і парт. діяч, теоретик марксистської педагогіки, почесний член АН СРСР (з 1931), діяч міжнар. жіночого руху. Дружина і найближчий помічник В. І. Леніна. Член Комуністичної партії з 1898. Народилася в сім'ї офіцера. В 1887 закінчила гімназію. У 1889 вчилася на Вищих жіночих курсах. Революц. діяльність почала 1890 в марксистських гуртках Петербурга. Брала участь в організації і роботі *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, в підготовці І з'їзду РСДРП. У серпні 1896 К. заарештовано і 1898 засуджено до трьох років заслання. Перші два роки заслання відбувала в с. Шушенському, разом з В. І. Леніним, потім рік в Уфі. В 1901 емігрувала до Мюнхена. Працювала секретарем редакцій газет *«Искра»*, *«Вперёд»*, тех. секретарем закордонної частини ЦК, вела парт. архіви тощо. Листувалася з с.-д. орг-ціями Росії, зокрема з Катеринослав., Київ., Одес., Миколаїв., Луган. та ін.

В 1905 повернулась на батьківщину. В 1907 емігрувала. Працювала в редакції газ. *«Пролетарий»*. В 1911 була одним з організаторів і викладачів *партійної школи в Лонжюмо*. В 1915 працювала секретарем ЦО партії — газ. *«Социал-демократ»*. У квітні 1917 повернулася в Росію. Була членом Виборзького райкому партії в Петрограді. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції К.— комісар по позашкільній роботі, член колегії Наркомосу РРФСР. З 1920 — голова Головполітосвіти при Наркомосі. З 1929 — заст. наркома освіти РРФСР. Життя і діяльність К. були тісно зв'язані з Україною. В 1877 К. з батьками жила і вчилася в Києві. Влітку 1896 за дорученням В. І. Леніна та петерб. «Союзу боротьби» приїздила в Полтаву, де провела нараду київ. і полтавських соціал-демократів, присвячену підготовці І з'їзду РСДРП і виданню загальнорос. нелегальної с.-д. газети. В 1918 друкувалася в газ. *«Донецкий пролетарий»* (Луганськ). В 1925 виступала на Всеукр. клубному з'їзді в Харкові. В 1936 робітники Донбасу обрали К. делегатом на Надзвичайний 8-й з'їзд Рад СРСР. К. приділяла велику увагу н.-д. роботі в галузі педагогіки. В книзі «Жінка-робітниця» (1900; вид. 1901 під псевд. Сабліна) яскраво показала тяжке життя трудящої жінки-матері в умовах експлуататор ла ду, викрила суть бурж. системи виховання, вказала шляхи побудови нової, соціалістичної школи. В кн. «Народна освіта і демократія» (1915) дала глибокий марксистський аналіз ідеї трудової школи. В пед. творах дожовтневого періоду викривала суть бурж. системи виховання, в творах рад. періоду з позицій марксизму-ленінізму К. висвітлювала широке коло питань *комуністичного виховання*, навчання й освіти підростаючого покоління, проблеми будівництва нової, рад. школи, розробляла принципи нар. освіти в СРСР. К. належить заслуга втілення в життя ідеї трудової політех. школи. К. була одним з організаторів і керівників дит. комуністичного руху. Багато зробила в справі пропаганди кращих творів класичної і сучас. л-ри, в боротьбі за партійність л-ри («Ленін і Чернишевський», «Ленін і Горький», «Про Льва Толстого», всі — 1928, «Про викладання літератури», 1932, та ін.). Брала активну участь у роботі та редагуванні журн. «На путях к новой школе», «Коммунистическое просвещение», «Коммунистка», «Работница» та ін. У рад. час видано бл. 400 назв книжок К. (в т. ч. 80 тематичних збірників) 45 мовами народів СРСР. На Україні, зокрема, вийшло 44 видання творів К. 35 назв творів К. видано іноз. мовами.

К. була учасницею всіх з'їздів партії (крім I і V), які відбувалися за її життя. На XIII—XIV з'їздах обиралася членом ЦКК, на XV—XVII з'їздах— членом ЦК ВКП(б). Була членом ВЦВК і ЦВК СРСР усіх скликань, депутатом і членом Президії Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджена орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора. Похована в Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Педагогические сочинения, т. 1—11. М., 1957—63; О Ленине. М., 1965; Ленин и партия. М., 1963; У к р. п е р е к л.— Педагогічні твори, т. 1—10. К., 1963—67; Спогади про Леніна.

Н. К. Крупська.

І. Ф. Крузенштерн.

І. М. Кружков. Агітплакат «Будемо гідні пам'яті батьків». Шовкографія. 1972.

Є. М. Крутень

Л. Кручковський.

Г. С. Крушевський. Тривога. 1899. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Кручення: *а* — прямого круглого стрижня; *б* — пластини; $M_к$ — крутний момент.

К., 1959; Про молодь. К., 1940; Про культурно-освітню роботу. К., 1959; Про бібліотечну справу. К., 1960.

Літ.: Дридзо В. С. Надежда Константиновна. М., 1969; Литвинов С. А. Н. К. Крупская. К., 1970; Н. К. Крупська і сучасна школа. К., 1974; Надежда Константиновна Крупская. Биография. М., 1978; Воспоминания о Надежде Константиновне Крупской. М., 1979; Надежда Константиновна Крупская. Библиография трудов и литературы о жизни и деятельности. М., 1969.

Т. Л. Пономаренко.

КРУП'ЯНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — виготовлення *крупів* з зерна круп'яних, зернових і бобових культур; галузь *борошномельно-круп'яної промисловості*. У процесі К. в. зерно спочатку очищають від домішок в *сепараторах, трієрах* або ін. апаратах і машинах. Очищене зерно лущать (обрушують), видаляючи квіткові плівки у проса, рису-зерна, вівса і ячменю, неїстівні плодові оболонки у гречки малозасвоювані насінні оболонки у гороху. Для цього використовують вальцедекові верстати, лущильні машини і посади, *оббивальні машини* тощо. Перед лущенням зерно деяких культур (вівса, гречки, проса) пропарюють і підсушують. Далі вдаються до провіювання, недосить вилущені зерна знову пропускають через лущильні апарати або машини, потім сортують на ядро лущене і ядро подрібнене, які шліфують і полірують, одержуючи крупи. У лущеного ядра (рису, гороху, вівса, пшона) на шліфувальних і полірувальних машинах видаляють зародок і зовн. оболонки, а подрібненому ядру (ячменю, пшениці і кукурудзи) надають овальної або округлої форми. Побічними продуктами К. в. є мучка і січка, відходами — лузга, недорозвинені і зіпсовані зерна. Проблеми К. в. досліджують, зокрема, в *Одеському технологічному інституті харчової промисловості*. На Україні крупи виробляють на з-дах Білої Церкви, Донецька, Миргорода, Кривого Рога, Львова, Полтави.

Літ.: Технология переработки зерна. М., 1977.

О. С. Зубко.

КРУП'ЯНІ́ КУЛЬТУ́РИ — сільськогосподарські рослини, з зерна яких виробляють *крупи*. До власне К. к. в СРСР належать *просо, рис, сорго, чумиза* і *гречка*. До умовно круп'яних відносять також *ячмінь, овес, пшеницю, кукурудзу* та *горох* і *сочевицю*. На Україні з К. к. найбільше сіють просо (Лісостеп, Степ) і гречку (Полісся, Лісостеп), а в світовому землеробстві осн. К. к. є рис. За біол. властивостями К. к. різко відмінні й потребують для росту й розвитку різних умов зовн. середовища. *Зерно* К. к. містить значну кількість вуглеводів, білків, вітамінів і небагато жирів. Просо і гречку (крім основного посіву) використовують також як страхові культури для пересіву озимих і ярих хлібів (на випадок їхньої загибелі) та як післяжнивні культури. Зерно К. к. переробляють і на борошно, крохмаль, спирт. Див. також *Круп'яне виробництво, Зернове господарство*.

КРУ́СТЕН Ерні [н. 17 (30).IV 1900, Мурасте, тепер Хар'юського р-ну Ест РСР] — ест. рад. письменник, народний письменник Ест. РСР (1972). Друкується з поч. 20-х рр. Перша зб. оповідань «Верес» (1927). Роман «Серця молодих» (кн. 1—2, 1954—56) — про революц. події 1905 в ест. селі. Автор романів «Книга про Пексів» (1946), «Ніби крапля в морі» (1962), п'єс «Я живу» (1956) і «Американці прийшли» (1959), зб. новел «Поворотні пункти» (1946), «Похорон батога» (1957) і «В пошуках весни» (1960), «П'ять оповідань» (1968), повісті «Окупація» (1969). Твори для дітей. Нагороджений орденами Дружби народів, «Знак Пошани».

С. Г. Ісаков.

КРУ́ТЕНЬ Євграф Миколайович [17 (29).XII 1890, Київ — 6 (19).VI 1917, біля с. Плотичі, тепер Тернопільського р-ну Терноп. обл.] — рос. військ. льотчик, підполковник, один з організаторів рос. винищувальної авіації. Закінчив Костянтинівське арт. училище (1911) та Гатчинську військ. авіац. школу (1914). Учасник 1-ї світової війни на Пд.-Зх. фронті, був льотчиком, командиром 2-го армійського авіац. загону, винищувального авіац. загону та групи. В грудні 1916 — березні 1917 перебував у Франції, де брав участь у повітр. боях на франко-нім. фронті. За час війни збив бл. 20 літаків противника. За ініціативою К. в Росії вперше у світі було створено спец. винищувальні загони й групи. Розробив понад 20 способів атаки та виходу з неї для літаків різних типів. Автор праць з теорії та практики застосування винищувальної авіації. Нагороджений рос. та франц. бойовими орденами. Загинув під час повернення з бойового завдання. Похований у Києві поряд з П. М. *Нестеровим*.

О. М. Граціанський.

КРУТИ́ — залізнична станція між Ніжином і Бахмачем, де на початку 1918 точилися запеклі бої між рад. частинами і військами укр. бурж.-націоналістичної контрреволюції та австро-нім. окупантів. 15—17 (28—30). I 1918 рад. загони, що йшли на допомогу учасникам *Київського січневого збройного повстання 1918*, розгромили тут війська *Центральної ради* і 26.I (8.II) визволили Київ. Район К. вдруге став місцем боїв на поч. березня 1918, коли рад. війська, перейшовши в контрнаступ проти австро-нім. військ, на кілька днів затримали їх під К.

КРУТИГОЛО́ВКА (Jynx torquilla) — птах род. дятлових. Довж. 18—20 см, маса 35—37,5 г. Заг. тон оперення сіро-бурий. Пошир. в Європі, Азії і Пн. Африці. В СРСР — у лісовій зоні, в Криму, на Кавказі. В УРСР — звичайна по всій території (крім безлісних р-нів). Перелітний птах, зимує в Пн. Африці і на Пд. Азії. Гнізда в дуплах, кладку в травні — червні з 6—12 (зрідка до 14) білих яєць насиджує 11 днів. Живиться комахами. Іл. с. 547.

КРУТИКОВА Ніна Євгенівна [н. 14 (27).I 1913, м. Лодзь, тепер ПНР] — укр. і рос. рад. літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1957). Член КПРС з 1944. Закінчила Харків. плановий ін-т (1932). З 1938 — викладач Київ. ун-ту, з 1941 працює в Ін-ті л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Досліджує проблеми розвитку критичного реалізму в укр. і рос. л-рах, історію укр.-рос. літ. взаємин, художж. специфіку літ. творів, традиції і новаторство в л-рі, творчість укр. і рос. письменників 19 — поч. 20-го ст. (М. Гоголя, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, А. Чехова та ін.), письменників рад. часу. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Гоголь та українська література. К., 1957; Творчість І.С. Нечуя-Левицького. К., 1961; Русский реализм и становление украинской реалистической прозы. К., 1963; Сторінки творчого життя. (Марко Вовчок в житті і праці). К., 1965; Шляхами дружби і єднання. К., 1972; Реалізм. Збагачення. Єдність. К., 1976; В начале века. Горький и символисты. К., 1978.

Н. І. Чорна.

КРУТИ́ЛЬНА МАШИ́НА — машина текстильного виробництва, на якій виготовляють кручені нитки, *корд*, шпагат та ін. матеріали. Осн. робочим органом К. м. є *веретено* з котушками, шпулями, бобінами тощо. Для вироблення кручених питок в СРСР створено (1956—61) прядильно-крутильні машини з веретеном і *витяжним приладом*, на яких суміщено операції *прядіння, скручування* і намотування.

КРУТИХО́ВСЬКА Зінаїда Олександрівна [3 (16).X 1916, с. Каргапілля, тепер селище міського типу Кург. обл. РРФСР] — укр. рад. геофізик, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1971), засл. діяч н. УРСР (з 1979). Закінчивши Свердловський гірничий ін-т (1938), працювала в установах геол. служби РРФСР і УРСР та на викладацькій роботі. З 1956 — наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР, з 1961 — Ін-ту геофізики АН УРСР (з 1964 — зав. відділом цього ін-ту). Осн. праці з питань дослідження магнітного і гравітаційного полів Землі, вивчення глибинної будови залізорудних районів УРСР. Нагороджена орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1972.

В. С. Бєлокуров.

КРУ́ЧЕНІ ПАНИ́ЧІ (Ipomoea) — рід рослин род. берізкових. Те саме, що й *іпомея*.

КРУ́ЧЕННЯ в опорі матеріалів — зміна форми стрижня, пластинки або оболонки, що зумовлюється дією крутних моментів у площині поперечного перерізу стрижня чи в площині бічних граней пластинки й оболонки; вид *деформації*. При К. прямого круглого стрижня (напр., вала; мал., *а*) його поперечні перерізи, залишаючись плоскими, взаємно повертаються навколо поздовжньої осі, внаслідок чого виникають дотичні напруження, найбільші біля поверхні. Ці напруження визначають за формулою:

$$\tau_{макс} = \frac{M_к}{J_p} r,$$ де $M_к$ — крутний момент; r — радіус перерізу; J_p — полярний *момент інерції* перерізу. Кут повороту на одиницю довжини стрижня (відносний кут К.) дорівнює: $\theta = \frac{M_к}{GJ_p}$, де G — *модуль пружності* певного матеріалу при *зсуві*. В разі К. некруглих стрижнів

їхні поперечні перерізи викривлюються, виходячи з первісної своєї площини (стиснене К.). Стиснене К. притаманне тонкостінним стрижням (двотаврам, швелерам тощо), де, крім дотичних напружень, виникають нормальні. К. пластинок і оболонок під дією крутних моментів (мал., *б*) супроводиться викривленням їхніх серединних поверхонь, що пов'язано з переміщенням точок цих поверхонь у напрямі *нормалей*. К. враховують при розрахунках багатьох деталей, конструкцій і машин.

О. І. Стрельбицька.

КРУЧЕНЮК Петря (Петро Аксентійович; н. 29.VI 1917, с. Плоть, тепер Рибницького р-ну Молд. РСР) — молд. рад. поет, перекладач. Член КПРС з 1942. Друкуватися почав 1936. Перша зб. віршів — «У променях життя» (1939). Автор збірок «Фронтові вірші» (1942, рос. мовою), «Свіжі борозни» (1948), «Живе джерело» (1953), «У нас є друзі» (1960), «Веди нас, час» (1967), поеми «Тим, хто прийде після нас» (1970) та ін. Україні присвятив поему «Глибоко відгукнулось» (1952), статтю «Сестрі Україні» (1979), вірші. Автор віршів і статей про Т. Шевченка. Перекладач творів Т. Шевченка, М. Рильського, П. Тичини, А. Малишка, П. Воронька, С. Олійника, М. Нагнибіди. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. *А. Д. Додул.*

КРУЧКО́ВСЬКИЙ (Kruczkowski) Леон (28.VI 1900, Краків — 1.VIII 1962, Варшава) — польс. письменник і громадський діяч. Член ПОРП з 1945. Перша зб. віршів — «Молоти над світом» (1928). Найзначніші романи К.: «Кордіан і хам» (1932), «Павині пера» (1935). У 1936 брав участь у конгресі на захист культури у Львові. Автор публіцистичних збірок «Чому я соціаліст?» (1937), «В атмосфері диктатури» (1938) тощо. В післявоєнні роки виступив з драмами «Відплата» (1948), «Німці» (1949), «Юліус і Етель» (1953), «Відвідини» (1955), «Перший день свободи» (1960), «Смерть Губернатора» (1961), збірками публіцистич. статей «Зустрічі й зіставлення» (1946), «Право на культуру» (1952), «Серед своїх і чужих» (1954). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953.

Тв.: Укр. перекл.— Кордіан і хам. Львів, 1955; Павині пера. К., 1955; Рос. перекл.— Избранное. М., 1955; Пьесы. Статьи. М., 1974.

Літ.: Зарва О. Леон Кручковський. В кн.: Сучасні польські письменники. К., 1960; Пиотровская А. Г. Леон Кручковский. М., 1977; Стефанович В. И. Леон Кручковский. Библиографический указатель. М., 1954.

В. П. Вєдіна.

КРУШЕ́ВСЬКИЙ Георгій Степанович (1863—1938, Київ) — укр. рад. живописець. У 1891—95 навчався в петерб. АМ. Твори: «Тривога» (1899, ДМУОМ), «З полювання» (1900), «Портрет» (1915), «Голівка» (1916) та ін.

КРУШЕ́ВСЬКИЙ Микола Вячеславович [6 (18).XII 1851, Луцьк — 31.X (12.XI) 1887, Казань] — рос. і польс. мовознавець. Закінчив Варшавський ун-т (1875). Професор Казанського ун-ту (з 1883). Учень І. О. *Бодуена де Куртене*, представник казанської лінгвістичної школи. Автор праць з заг. та індоєвроп. мовознавства: «До питання про гуну. Дослідження в галузі старослов'янського вокалізму» (1881), «Нарис науки про мову» (1883). Досліджував заг. *лінгвістичні закони*, розмежовував статику й динаміку в мові, обґрунтував її системний і знаковий характер, був одним із попередників сучас. *фонології*.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКА Ганна Амвросіївна (18.VIII 1887, с. Біла, тепер передмістя Тернополя — 13.V 1965, Львів) — укр. співачка (сопрано). Сестра С. А. *Крушельницької*. Закінчила Вищий музичний інститут у Львові (1904) та Міланську консерваторію (1912). Співала на оперних сценах Варшави, Львова, Мілана, Венеції, Рима та ін. Партії: Наталка, Маруся («Наталка Полтавка», «Чорноморці» Лисенка), Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Ірис («Ірис» Масканьї), Зіглінда, Єлизавета («Валькірія», «Тангейзер» Вагнера). В 1928 залишила сцену. Як камерна співачка виступала в ювілейних концертах М. Лисенка (1903), Т. Шевченка (1901—06), І. Франка (1913) у Львові. *П. К. Медведик.*

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКА Соломія Амвросіївна (23.IX 1872, с. Білявинці, тепер Бучацького р-ну Терноп. обл.— 16.XI 1952, Львів) — укр. рад. співачка (лірико-драматичне сопрано) й педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). З 6 років вчилася гри на фортепіано, пізніше співала в хорі т-ва «*Руська бесіда*» в Тернополі. В 1893, закінчивши Львів. консерваторію (фортепіано — у В. *Висоцького*), дебютувала (Леонора, опера «Фаворитка» Г. Доніцетті) у Львів. опері; 1893—96 вдосконалювала спів у проф. Ф. Креспі в Мілані. Музику та опери Р. Вагнера вивчала у Відні (1895). Співала на сценах кращих театрів Європи, Африки й Америки; виступала, зокрема, у Львові (разом з О. Мишугою), в Одесі (1896—97), Варшаві (1898—1902), Петербурзі (1901—02), Парижі (1902, «Гранд-Опера»), Неаполі (1903, 1904), Брешіа (1904), Римі (1904—05), Мілані («Ла Скала», 1898, 1904, 1907, 1909, 1915), Лісабоні (1908, 1916), Каїрі, Александрії (1904), Буенос-Айресі (1906, 1908, 1910—13) та ін. Маючи виняткові природні сценічні і вокальні дані — великого діапазону (бл. 3 октав) голос, рівний в усіх регістрах, опанувавши школу *бельканто*, К. досягла вершин майстерності в оперному і камерному співі. Світова муз. критика ставила її нарівні з М. *Баттістіні*, Е. *Карузо*, *Тітта Руффо*, Ф. *Шаляпіним*. Серед партій (понад 60) — Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Татьяна, Ліза («Євгеній Онєгін», «Пікова дама» Чайковського), Тамара («Демон» Рубінштейна), Галька («Галька» Монюшка), Аїда. Чіо-Чіо-сан, Тоска (однойменні опери Верді, Пуччіні), Саломея. Електра (однойменні опери Р. Штрауса). Разом з А. Тосканіні утвердила на італ. сцені опери Р. Вагнера (сопранові партії в «Лоенгріні», «Тангейзері», «Валькірії» «Загибелі богів», «Зігфріді», «Трістані та Ізольді»). В 1923 К. залишила оперну сцену, присвятила себе камерному виконавству (твори К. Монтеверді, К. Глюка, В. А. Моцарта, Ф. Шуберта, Й. Брамса, романси М. Мусоргського, М. Римського-Корсакова, С. Рахманінова, О. Гречанінова). Широко пропагувала укр. народні пісні, твори укр. композиторів М. Лисенка, Д. Січинського, О. Нижанківського, В. Матюка, А. Вахнянина. Міцна дружба єднала її з А. Тосканіні, Дж. Пуччіні, Е. Карузо, М. Баттістіні, Тітта Руффо, Р. Леонкавалло, Е. Дузе. Живучи за кордоном, К. не поривала зв'язків з батьківщиною, з рідним народом. Листувалася з І. Франком, В. Стефаником, М. Павликом, М. Лисенком (присвятив К. три романси), О. Кобилянською, Д. Січинським та ін. У 1894—1923 майже щороку виступала з концертами у Львові, Тернополі, Стрию, Бережанах, Збаражі, Чернівцях та ін., брала участь (разом з О. Мишугою та М. Менцинським) в ювілейних торжествах, присвячених Шевченкові, Франкові, Шашкевичу, Лисенку, які відбувалися в Галичині і на Буковині. В 1939 К. повернулася до Львова. Викладала сольний спів у Львів. консерваторії (з 1952 — професор). У с. Білій (передмістя Тернополя), де пройшло дитинство співачки, відкрито меморіальний музей К. Її ім'ям названо Терноп. муз. уч-ще, спец. муз. школу-інтернат у Львові. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305.

Літ.: Соломія Крушельницька. Спогади. Матеріали. Листування, ч. 1—2. Упорядкування та передмова М. Головащенка. К., 1978—79; Врублевська В. В. Соломія Крушельницька. К., 1979.

Г. А. Крушельницька.

С. А. Крушельницька.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Антін Володиславович (4.VIII 1878, м. Ланьцут, тепер Жешувського воєводства ПНР — 13.XI 1941) — укр. письменник, критик, журналіст. Вчився у Львів. ун-ті. У своїй творчості пройшов шлях від бурж. лібералізму до демократизму. Видавав у Львові журнали «*Нові шляхи*» і «Критика». У кращих творах (зб. оповідань «Пролетарі», повість «Буденний хліб», роман «Рубають ліс» та ін.) відобразив тяжке становище трудящих Зх. України, викривав уніатське попівство, «москвофілів» та укр. бурж. націоналістів, показав боротьбу трудящих за возз'єднання в єдиній Укр. Рад. державі.

Тв.: Буденний хліб.— Рубають ліс. Львів, 1960.

Меморіальна дошка С. А. Крушельницькій у Львові. Скульптор Е. П. Мисько. Бронза. 1977.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Іван Антонович (12.XI 1905, м. Коломия, тепер Івано-Фр. обл.— 17.XII 1934) — укр. рад. письменник, графік і музикознавець. Син А. В. *Крушельницького*. Навчався у Віденському, а потім у Празькому (закінчив 1927) ун-тах. Перша зб. поезій — «Весняна пісня» (1924). У 1927 вступив до КПЗУ. За революц. діяльність був позбавлений права викладати в школах. Поетичні, мистецтвознавчі та критичні твори К. друкувалися в прогресивній зх.-укр. пресі. У збірках «Бурі і вікна» (1930), «Залізна корова»,

М. М. Крушельницький.

М. О. Крючков.

Крячки річковий і чорний (внизу).

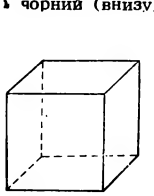

Куб.

циклі поезій «Війна» (обидва — 1932) викривав міжнар. імперіалізм. У 1931 його антивоєнну драм. поему «Каверна № 16» на конкурсі НКО УРСР удостоєно першої премії. Весною 1932 приїхав на Рад. Україну, брав активну участь у літ. і громад. житті.

Тв.: Пісня про руки. К., 1964.

М. І. Дубина.

КРУШЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ Мар'ян Михайлович (18.IV 1897, с. Пилява, тепер Бучацького р-ну Терноп. обл.— 5.IV 1963, Київ) — укр. рад. актор, режисер, педагог, нар. арт. СРСР (з 1944). Член КПРС з 1943. Учень В. *Юрчака* і Л. *Курбаса*. В 1921—23 навчався на філософському ф-ті Львів. ун-ту. Сценічну діяльність почав 1916—17 в укр. трупі «*Тернопільські театральні вечори*». В 1918, 1920—21 — в Укр. театрі в Тернополі, 1919 грав у *Новому львівському театрі*, 1920 став одним з фундаторів Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. В 1921—24 працював в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. З 1924 — в театрі «Березіль» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка; 1933—52 — худож. керівник, гол. режисер і актор); 1952—60 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1954—63 — гол. режисер). Ролі: Омелько і Боруля («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Падур («Маклена Граса» М. Куліша), Малоштан («Диктатура» Микитенка), боцман Бухта, Бублик, дяк Гаврило («Загибель ескадри», «Платон Кречет», «Богдан Хмельницький» Корнійчука), Аркашка («Ліс» О. Островського), Буличов («Єгор Буличов та інші» Горького), Гонорій («Жакерія» Меріме), Лір («Король Лір» Шекспіра). Вистави: «Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького (грав роль Івана), «Правда» (створив образ В. І. Леніна), «Макар Діброва», «Чому посміхалися зорі» Корнійчука, «Ярослав Мудрий» Кочерги, «Доктор філософії» Нушича. З 1926—56 знімався в кіно (фільми: «Ягідка кохання», «Кривавий світанок», «Мартин Боруля», «Суєта»). Викладав у Харків. (1946—52) і Київ. (1952—63) театр. ін-тах (професор — з 1947). Учні К.— В. *Крайниченко*, *Я. Геляс*, І. *Казнадій*, В. *Денисенко*, Л. Танюк та ін. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1948.

Літ.: Ган Я. Й. Мар'ян Михайлович Крушельницький. К., 1960; Мар'ян Крушельницький. Спогади. Статті. К., 1969; Кисельов Й. Разом з життям. К., 1972; Танюк Л. С. Марьян Крушельницкий. М., 1974; Смолич Ю. Про театр. К., 1977.

П. К. Медведик.

КРУШИ́НА (Frangula) — рід рослин родини жостерових. Кущі або невеликі дерева з цілісними еліптичними листками. Квітки зеленувато-білі, двостатеві, п'ятичленні, зібрані в пазушні півзонтики або пучки. Плід соковитий кістянковидний. Бл. 50 видів, поширених в Америці, Сх. Азії та Середземномор'ї. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 1: К. ламка (F. alnus, син. Rhamnus frangula) — кущ до 3 м заввишки; росте в лісах, серед чагарників, по берегах річок. Відвари, екстракти та пілюлі з кори К. ламкої застосовують у медицині як проносне. Кора та нестиглі плоди дають жовту, а стиглі плоди — зелену фарби для бавовняних тканин, шкіри й паперу. Декоративна рослина.

КРЮГЕР — нац. парк в Африці, у пн.-сх. частині Південно-Африканської Республіки, на кордоні її з Мозамбіком. Засн. 1898 як мисливський заповідник Сабі, з 1926 — нац. парк. Пл. понад 1,8 млн. га. Створений для охорони характерної фауни пд.-сх. Африки. Рослинність типу паркової *савани*. З тварин характерні слон, бегемот, білий носоріг, жирафа, багато видів антилоп, лев, леопард, крокодили, понад 400 видів птахів та ін.

КРЮКИ, знамена — знаки старо-руського безлінійного нотного письма. Застосовувались у 11—18 ст. в церковному одноголосому співі (спів по К. наз. крюковим, або знаменним). К. було понад 70. Ними позначали напрямок руху голосу, ритм, тривалість, звукові акценти, а з 17 ст. (за допомогою спец. знаків — кіноварних позначок — «пометів») — і висоту звуків. За допомогою К. співали знайомий наспів, але по них не можна було вивчити невідому мелодію. Після запровадження нотно-лінійної системи крюки вийшли з ужитку.

КРЮКІ́ВСЬКИЙ ВАГОНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д — підприємство залізничного машинобудування. Розташований у м. Кременчуку Полтав. обл. Засн. 1874 як Головні вагонні майстерні Харківсько-Миколаївської з-ці. Робітники майстерень вели активну революц. боротьбу, брали участь у грудневому заг. страйку в Кременчуку та ін. виступах, що відбувалися 1912, 1913, на поч. 1917. В роки першої п'ятирічки майстерні реконструйовано і перетворено на вагонобудівний завод Під час окупації міста нім.-фашист. загарбники зруйнували з-д. Першу післявоєнну продукцію одержано 1944. Осн. продукція заводу (1979): вантажні 4-вісні бункерні вагони для перевезень зерна, цементу та універсальні 4-вісні піввагони. За роки існування на з-ді спроектовано, виготовлено та освоєно серійне виробн. вантажних вагонів 14 видів вантажопідйомністю від 20 до 100 т. З 1976 К. в. з.— гол. підприємство Кременчуцького виробничого об'єднання вагонобудування. К. в. з. нагороджено орденом Жовтневої Революції (1974).

Ю. М. Крюков.

КРЮ́КОВ Микола Олександрович [бл. 1800, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 30.V (11.VI) 1854, Мінусінськ, тепер Краснояр. кр.] — декабрист, поручик. Син нижегородського губернатора. Після закінчення військ. уч-ща (1819) служив у 2-й армії, розташованій на Україні, де зблизився з П. І. *Пестелем*. Улітку 1820 вступив до *Тульчинської управи*. В 1821 брав участь у створенні *Південного товариства декабристів*, у розробці проекту «*Руської правди*» *П. І. Пестеля*, пізніше — у підготовці збройного повстання. К. був засуджений на 20 років каторги і довічне заслання до Сибіру.

КРЮЧКО́В Микола Опанасович [н. 24.XII 1910 (6.I 1911), Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1965). Член КПРС з 1953. В 1928 вступив до трупи Моск. ТРОМу (театр робітнич. молоді), вчився у М. *Хмельова*. В кіно почав зніматись з 1933. Серед ролей: Андрій Сазонов («Комсомольськ», 1938), Сергій Луконін («Хлопець з нашого міста», 1942), Сергій Горлов («Фронт», 1943), Корольков («Справа Румянцева», 1956), Семен Тетерін («Суд», 1962), Афанасій Матвійович («Дядечків сон», 1967), полковник Захаров («Далеко на Заході», 1969), Таксист («Городяни», 1975). Знімався у фільмах Київ. кіностудії худож. фільмів: «Трактористи» (1939), «Адреса вашого дому» (1971) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

КРЮЧО́НКІН Василь Дмитрович [1 (13).I 1894, с. Карповка, тепер Бугурусланського р-ну Оренб. обл.— 10.VI 1976, Київ] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1943). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1941 закінчив курси вищого нач. складу Військ. академії ім. М. В. Фрунзе, 1943 — Академію Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував д-зією, корпусом, арміями на Пд.-Зх., Ворон., Степовому та 2-му Білорус. фронтах. З 1946 — у відставці. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КРЯЖ — одна з форм рельєфу земної поверхні. К. являють собою залишки зруйнованих процесами *денудації* і пізніше дещо піднятих гірських хребтів. Мають вигляд слабо розчленованої височини або низьких пасом, що чергуються з горбами. В СРСР найбільш відомі *Тіманський кряж*, *Єнісейський кряж*, *Донецький кряж*.

КРЯ́НГЕ (Creangă) Йон [1 (13).III 1837 або 10 (22).VI 1839, с. Гумулешті повіту Нямц — 31.XII 1889 (12.I 1890), Ясси] — рум. і молд. письменник. Був дияконом і нар. учителем. За конфлікти з церк. владою позбавлений сану. Почав писати за порадою свого друга М. *Емінеску*. В казках К. реалістично, з позицій селянського демократизму, відображено соціальні суперечності тогочасного суспільства. «Спогади про дитинство»

М. М. Крушельницький в ролях Івана Непокритого («Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького) та короля Ліра (однойменна трагедія У. Шекспіра).

(1880—92) — правдива розповідь про молд. село серед. 19 ст. Твори К. перекладено багатьма мовами народів світу.

Тв.: Укр. перекл.— Спогади про дитинство. К., 1957; Рос. перекл. — Избранное. Кишинёв, 1977; Сказки. — Воспоминания детства.—Рассказы. Кишинёв, 1971 *С. В. Семчинський.*

КРЯЧКИ́ (Sterninae) — підродина птахів род. мартинових. Довж. тіла 21—54,5 см, маса 40—640 г. Забарвлення сіре з білим, на голові чорна «шапочка». 43 види, поширені по всьому світу. В СРСР — 10 видів, у т. ч. в УРСР — 9, з них найпоширеніші К.: чорний (Chlidonias nigra), річковий (Sterna hirundo) і малий (S. albifrons). К. селяться колоніями по берегах річок, морів, озер тощо. Гнізда примітивні, іноді плаваючі, часто яйця лежать просто в ямці. Кладку з 3 (іноді 1—2 або 4) плямистих яєць насиджують 14—22 доби. Живляться К. комахами, водяними безхребетними, деякі—рибою. Викопні рештки відомі з неоген. і антропоген. відкладів.

О. Б. Кістяківський.

КСА́НТОС (Ξάνθος) Еммануїл (1772, о. Патмос — 28.IX 1852) — діяч грец. національно-визвольного руху. З 1810 жив в Одесі. Разом з Н. *Скуфасом* і А. *Цакаловим* заснував т-во *«Філікі етерія»* (1814); 1820 залучив до керівництва т-вом А. *Іпсіланті* Молодшого. Після поразки повстання, піднятого т-вом у Молдові (див. *Молдавське князівство*), виїхав до Греції, де взяв участь у *Грецькій національно-визвольній революції 1821—29*.

КСЕ́НІЇ (від грец. ξενια — гостинність) — гібридне насіння або плоди (див. *Гібрид*), що відрізняються від інших на тій самій рослині за забарвленням, формою чи розміром. Виникають К. найчастіше внаслідок *подвійного запліднення*, коли в *ендоспермі*, який розвивається після злиття одного з двох *спермієв*, що беруть участь у заплідненні, з ядром *зародкового мішка*, вплив домінантних (див. *Домінантність*) батьківських *генів* на ознаки ендосперму виявлений сильніше, ніж дія генів материнського організму. К., що виникають внаслідок виявлення в оболонки насінини або оплодня гібридних ознак, наз. метаксеніями.

В. А. Труханов.

КСЕНО́Н (Xenonum; від грец. ξένος — чужий), Xe — хім. елемент VIII групи періодичної системи Д. І. Менделєєва, ат. н. 54, ат. м. 131,30; належить до *інертних газів*. Відкрили 1898 англ. учені У. *Рамзай* і М. Траверс як невелику домішку до *криптону*. К.— рідкісний газ, його вміст в атмосфері 0,39 · 10^{-4}%; при т-рі 0° С і тиску 10^5 Па густина К. 5,851 кг/м³, $t_{кип}$ — 108,1° С, $t_{пл}$ — 111,8° С. Одержано сполуки К. з фторидами платини, рутенію, родію й плутонію. Відомі також оксиди і фториди К. Як і всі інертні гази, К. утворює *клатрати*. У пром-сті добувають при розділенні повітря методом глибокого охолодження. Застосовують гол. чин. для виробн. ксенонових газорозрядних ламп.

Літ. див. до ст. *Криптон.*

А. В. Леонтьєва.

КСЕНОФА́Н Колофонський (Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος; 580—577 до н. е., Колофон, Мала Азія — 490—485 до н. е., Елея, Пд. Італія) — давньогрец. філософ-ідеаліст, поет, засновник *елейської школи*. Всупереч діалектиці *Геракліта*, К. обстоював метафіз. вчення про незмінне й нерухоме буття, заперечував вірогідність чуттєвого пізнання і намагався довести, що істинне знання дається тільки розумом. К піддав критиці багатобожжя, *антропоморфізм* релігії. Свої погляди виклав у філософській поемі «Про природу» (збереглося кілька фрагментів).

КСЕНОФО́НТ (Ξενοφῶν; бл. 430 до н. е., Афіни — 355 або 354 до н. е., Корінф) — давньогрец. історик і письменник. Учень *Сократа*. Належав до аристократичних кіл. Бл. 403 до н. е. після падіння *олігархії* в *Афінах* покинув місто. В 401 до н. е. взяв участь у поході проти перс. царя Артаксеркса II (див. *Артаксеркс*). Ці події висвітлив у творі «Анабасис Кіра» (див. *«Анабасис»*). Під час *Коринфської війни 395—387 до н. е.* боровся на боці *Спарти*. К.— автор «Грецької історії» (7 кн., висвітлює події з 411 до 362 до н. е.), а також ряду ін. творів, що дають уявлення про різні сторони життя Греції 5—4 ст. до н. е.

КСЕРКС (грец. Ξέρξης; р. н. невід.— п. 465 до н. е.)— давньоперс. цар 486—465 до н. е. з династії *Ахеменідів*. Син *Дарія I*. Придушив повстання в Єгипті (486—484 до н. е.) та Вавілонії (482 до н. е.). За К. перс. армія в *греко-перських війнах* (500—449 до н. е.) зазнала ряд поразок (флот біля *Саламіна* 480 до н. е. і біля Мікале 479 до н. е., сухопутні війська — біля *Платей* 479 до н. е.). К. було вбито під час двірцевого перевороту.

КСЕРОГРА́ФІЯ (від грец. ξηρός— сухий і γράφω — пишу) — одержання зображень (фотографій) на напівпровідниковому матеріалі з проявленням їх сухим електрично зарядженим порошком; один із способів *електрофотографії*.

КСЕРОДЕ́РМА (від грец. ξηρός — сухий і δέρμα— шкіра) пігментна — захворювання шкіри — *дерматоз*, зумовлений спадково підвищеною чутливістю шкіри до сонячного (ультрафіолетового) проміння. Виявляється К., як правило, в перші роки життя дитини. На незахищених ділянках шкіри (обличчя, кінцівки) після перебування на сонці з'являються еритематозні (див. *Еритема*) та пігментні плями. Шкіра стає сухою, лущиться, тоншає (ніс мовби загострюється, ротовий отвір звужується), виникають *кон'юнктивіти*, повіки вивертаються тощо. До 8—10 років на шкірі з'являються ороговілі бородавчасті або папіломатозні розростання (див. *Папілома*), які можуть перетворюватись на *рак*, базилому, *меланому*. Лікування: кортикостероїди, вітаміни, рентгенотерапія хірургічне.

КСЕРОМОРФІ́ЗМ (від грец. ξηρός — сухий і μορφή — вигляд), ксероморфна структура — сукупність анатомо-морфологічних ознак, що виникають у рослин як пристосування до посушливих умов. Ксероморфізм зумовлює зниження *транспірації*, економну витрату води *ксерофітами* в умовах гострої нестачі вологи. Морфологічними ознаками К. є зменшення заг. поверхні листків та заміна їх *кладодіями*, наявність товстого захисного шару *кутикули* на листках і стеблах, густий шар волосків на асимілюючих органах тощо. Анатомічними ознаками К. є, напр., зменшення розмірів клітин листкової *паренхіми* й *епідермісу*, збільшення кількості *продихів* (на одиницю поверхні).

КСЕРОФІ́ЛЬНІ ТВАРИ́НИ (від грец. ξηρός — сухий і φιλέω — люблю), сухолюби — тварини, пристосовані до посушливих умов життя (в пустелях, сухих степах тощо). Для задоволення потреб організму у воді деякі К. т. пристосувались до дуже швидкого пересування на далекі відстані (рябки та ін. птахи) або до міграції в райони, де є водойми (копитні). Багато які К. т. можуть жити довго без водопою або задовольнятися водою, одержуваною з їжі. При цьому у них різко знижується витрачання води в процесах *метаболізму* і відбувається її *реабсорбція*. Багато які К. т. зменшують потребу у воді, перебуваючи у стані *сплячки* (молюски, черепахи, гризуни) та сезонної *діапаузи* (деякі саранові, напівтвердокрилі, жуки). Деякі К. т. переживають критичний період у відповідних мікросередовищах (фаланги, скорпіони); інші переносять свою активність на нічний час (багато які плазуни). К. т. в СРСР є жуки чорнотілки, варани, ящурки, піщанки, ховрахи, тушканчики, верблюди та інші.

О. П. Маркевич.

Крутиголовка.

КСЕРОФІ́ТИ (від грец. ξηρός — сухий і φυτόν — рослина) — рослини посушливих місцевостей, які можуть витримувати тривалу грунтову і атмосферну посуху. К. мають спец. пристосування (див. *Ксероморфізм*), що перешкоджають випаровуванню води і запобігають перегріванню рослин. Єдиної класифікації К. немає. За П. О. Генкелем, К. поділяють на 4 групи: *сукуленти*, в тілі яких є значні запаси води (кактуси, алое, молодило); евксерофіти — рослини з низькою інтенсивністю *транспірації* (дивина, ведмеже вушко, вероніка сива); геміксерофіти, коренева система яких досягає грунтових вод (верблюжа колючка) або широко розгалужена (полин); пойкілоксерофіти, які при значному збезводненні переходять в *анабіоз* (синьозелені водорості, лишайники). Іноді виділяють інші групи ксерофітів.

Крушина ламка: *1* — гілка з квітками і плодами; *2* — квітка; *3* — плід у розрізі.

КСИЛЕ́МА (від грец. ξύλον — деревина) — комплекс тканин рослини, що служить для проведення води та мінеральних солей від коренів угору по рослині. К. багаторічних стебел та коренів наз. переважно *деревиною*.

КСИЛОГРА́ФІЯ (від грец. ξύλον — зрубане дерево і γράφω — пишу, малюю) — гравюра на дереві. К. має два різновиди: *дереворит* і *дереворіз*. Дереворіз відомий у Китаї з кін. 6 ст., в Європі — з кін. 14 ст.; виконується гострокінцевими ножами на розпиляних

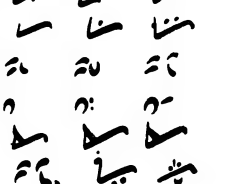

Зразки **крюків** 17—18 ст.

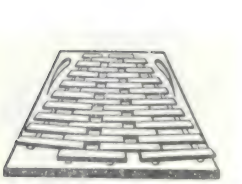

Ксилофон.

А. П. Кторов.

К. Куанишпаєв.

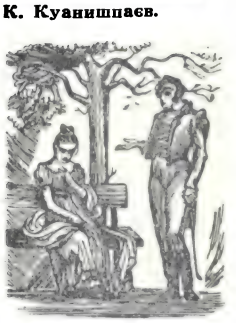

Ксилографія. Є. Кіяшко. Ілюстрація до роману О. С. Пушкіна «Євгеній Онєгін». 1937.

Л. Куба. Дівчина з Нижньої Лужиці.

вздовж волокон дошках груші, яблуні, горіха, сливи, вишні, липи. Дереворит винайшов 1771 англ. художник Т. Б'юік. Виконується штихелями на розпиляних упоперек дошках самшиту, бука, горіха. К. широко застосовується в різних видах графіки — станковій, книжковій тощо.

КСИЛО́ЛИ, диметилбензоли, $(CH_3)_2C_6H_4$ — ароматичні вуглеводні. Відомо три ізомери (мал.): орто-К. (густ. 880,2 кг/м³, $t_{кип}$ 144,41° С, $t_{пл}$ — 25,18° С), мета-К. (густ. 864,2 кг/м³, $t_{кип}$ 139,10° С, $t_{пл}$ — 47,87° С), пара-К. (густ. 861,1 кг/м³, $t_{кип}$ 138,35° С, $t_{пл}$ 13,26° С). Безбарвні рідини, малорозчинні у воді, добре — в органічних розчинниках. К. отруйні, горючі, вибухонебезпечні. У промсті їх одержують з продуктів коксування кам. вугілля або ароматизації нафти. Застосовують як розчинники лаків, фарб, мастик тощо; пара-К. — як вихідну сировину для виробн. терефталевої кислоти.

КСИЛОЛІ́Т (від грец. ξύλον — зрубане дерево і λίθος — камінь)— штучний кам'яний матеріал, одержуваний в результаті тверднення суміші магнезіальної *в'яжучої речовини*, тирси і деревного борошна. До складу К. в разі потреби вводять *добавки* (напр., азбест, мелений кварцовий пісок) і лугостійкі *пігменти*. З жорсткої ксилолітової суміші пресують плитки для *підлог*, з пластичної суміші створюють монолітні підлоги або основу під чисту підлогу з рулонних та плиткових полімерних матеріалів.

КСИЛО́МЕТР (від грец. ξύλον — зрубане дерево і μετρέω — вимірюю) — прилад, яким визначають об'єм тіла неправильної форми (первісно гол. чин. з деревини — гілок, коренів тощо). Складається з наповненої водою посудини, куди занурюють досліджуване тіло, і прозорої трубки з поділками, за якими і визначають об'єм витиснутої тілом води. К. використовують у біології та ін. галузях науки.

КСИЛОФО́Н (від грец. ξύλον — деревина і φωνή — звук) — ударний муз. хроматичний інструмент. Відомий в Європі з 15 ст.; з 19 ст. використовується як сольний, ансамблевий, оркестровий інструмент. Складається з 3—4 вертикальних рядків дерев'яних брусків різної величини. Грають на К. дерев'яними молоточками. Діапазон — 1,5—3,5 октави. Різновиди К.— маримба й тубофон. Іл. с. 547.

КСІ́РГУ (Xirgu) Маргаріта (н. 1888, Молінс-де-Рей, поблизу Барселони) — ісп. актриса і режисер. У 1906 дебютувала на профес. сцені. Виступала в провідних театрах Барселони і Мадріда. З 1939 гастролювала на Кубі, в Мексіці. Після приходу до влади франкістів відмовилась повернутись в Іспанію; працювала в Аргентіні, Уругваї. Прославилась виконанням ролей у п'єсах Ф. Гарсіа Лорки, Х. Ечегарая, Б. Переса Гальдоса, Р. Вальє Інклана, М. де Унамуно, А. Касони та ін. В Уругваї (Монтевідео) очолювала Нац. театр.

КСТО́ВО — місто обласного підпорядкування Горьк. обл. РРФСР, райцентр. Розташоване на правому березі Волги. Порт, залізнична станція. 56 тис. ж. (1977). У місті — Новогорьковський нафтоперероб-ний, деревообр., залізобетонних конструкцій, переробки і ремонту шин, дослідно-пром. завод білково-вітамінних концентратів та ін. з-ди. Підприємства харч. пром-сті. Новогорьковська ТЕЦ. Нафт. технікум. К. виникло у 14 ст., місто — з 1957.

КСЬО́НДЗ (польс. ksiądz, від старопольс. kъnędzь — князь) — польс. назва священнослужителя в католицькій церкві.

КТИРЕ́ВІ (Asilidae) — родина комах ряду *двокрилих*. Довж. тіла дорослих К. 8—50 мм; голова широка, очі опуклі, хоботок колючий, черевце конічне, ноги довгі, чіпкі. Хижаки, живляться комахами (у т. ч. шкідливими), регулюючи чисельність їх у природі. Личинки К. живуть у землі, гниючих рослинних рештках, живлячись ними або личинками комах, червами. В родині понад 4700 видів, поширених переважно в Європі і Пн. Африці; в Європ. частині СРСР зустрічається бл. 100 видів, з них в УРСР — 96, серед яких яструбниця руда (Dioctria rufipes), шершневидний ктир (Asillus crabroniformis) та ін. Відомі з третинних відкладів.

КТО́РОВ Анатолій Петрович [12 (24).IV 1898, Москва — 1.X 1980, там же]—рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1963). Працював у Моск. театрі ім. В Комісаржевської (1917 — 20), в кол. театрі Корша (1920—33). З 1933—у МХАТі. Ролі: Дульчин («Остання жертва» О. Островського), Серебряков («Дядя Ваня» Чехова), Шервінський («Дні Турбіних» Булгакова), Бернард Шоу («Милий брехун» Кітлі), Сем Уеллер («Піквікський клуб» за Діккенсом). Знімався в кіно («Свято святого Йоргена», «Безприданниця», «Війна і мир», «Посол Радянського Союзу» та ін.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1952. *І. П. Нестеровська.*

КУА́ЛА-ЛУ́МПУР — столиця Малайзії, адм. ц. шт. Селангор. Гол. політ. і екон. центр країни. Розташований в пд.-зх. частині п-ова Малакка, при злитті річок Гомбак і Кланг. Вузол з-ць і автошляхів, поблизу К.-Л.— аеропорт міжнар. значення. Понад 1 млн. ж. (1977). К.-Л. засн. у 80-х рр. 19 ст. З 1896 — адм. центр створеної Великобританією федерації малайських князівств, з 1946 — англ. колонії Малайський Союз, з 1948 — Малайської Федерації (Малайзії). З 1957 — столиця незалежної Малайської Федерації, з 1963—Федерації Малайзії. Центр великого району видобування олова та виробн. каучуку Оловоплавильні з-ди, переробка каучуку, лісопильні, текст., тютюнові ф-ки, цем. з-ди, великі залізничні майстерні, азбестовий з-д, переробка продуктів кокосової і олійної пальм, рисоочистка. Численні нац. та іноз. банки, торг. представництва іноз. фірм. Нац. та Малайський ун-ти, Ін-т натурального каучуку, Мед. н.-д. ін-т та ін. наукові заклади. Нац. і Публічна б-ки. Нац. музей Малайзії. Архіт. пам'ятки 19 — 1-ї пол. 20 ст. з еклектичними рисами (храм Чаньцзяси, мечеть, собор Сент-Джон, вокзал). Серед сучас. споруд — Нац. музей Малайзії (1953), Нац. мечеть (1965, арх. Бахаруддін бін Абу Касим), Малайський ун-т (1968, арх. Дж. К'юбітт та ін.), будинок парламенту, Нац. стадіон.

Куала-Лумпур. На одній з вулиць міста

КУАНИШПА́ЄВ Калібек (25.IV 1893, Саритау, тепер Каркалинського р-ну Караганд. обл.— 7.VI 1968, Алма-Ата) — казах. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1959). Член КПРС з 1943. Виступав як комік-дотепник на нар святах і ярмарках. У 1925 став одним із засновників першого профес Казах. театру (Кзил-Орда, тепер Казах. театр драми ім. М. Ауезова в Алма-Аті), в якому працював до кінця життя. Ролі: Шораяк («Аддар Косе» Хусаїнова), Кунанбай («Абай» за Ауезовим), Городничий («Ревізор» Гоголя), Баптіста («Приборкання непокірної» Шекспіра) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

КУАУТЕ́МОК (Cuauhtémoc; між 1494 і 1502—1525, Теночтітлан) — верховний правитель *ацтеків* 1520—21 Племінник *Монтесуми*. Організував оборону м. *Теночтітлана* 20.V—13.VIII 1521 проти ісп. завойовників на чолі з Е. *Кортесом*. Після падіння міста взятий у полон і згодом закатований колонізаторами

КУБ (лат. cubus, з грец. κύβος) — 1) Прямокутний *паралелепіпед* з рівними ребрами. К.— один з п'яти типів правильних *многогранників*; правильний *гексаедр*. К. має 6 квадратних граней, 12 ребер, 8 вершин, у кожній з яких сходяться 3 ребра. Об'єм К. $V = a^3$, де a — довжина ребра. Іл. с 546.

2) Добуток трьох однакових співмножників. 3) Заг. назва деяких кип'ятильників і перегонних котлів.

КУ́БА (Kuba; справж. ім'я та прізв.— Курт Бартель; 8.VI 1914.

Ксилоли.

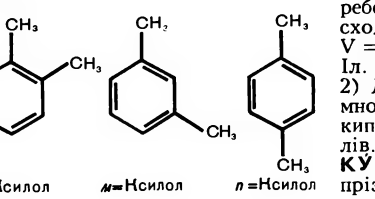

о-Ксилол *м*-Ксилол *п*-Ксилол

Гарнсдорф — 12.XI 1967, Франкфурт ФРН) — нім. письменник (НДР). Комуніст. Учасник антифашист. руху. В 1933—46 — в еміграції. З 1954 був членом ЦК СЄПН. «Поему про Людину» (1948) присвятив історії революц. боротьби людства за комуністичне майбутнє. Автор численних віршів, збірок нарисів «Думки в польоті» (1950), «Схід загоряється» (1954), кіносценарію «Палаци і халупи» (1957), драм. балади «Клаус Штертебекер» (1959), п'єси «Terra incognita» (1964) тощо.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1954. *Н. М. Матузова.*

КУ́БА (Kuba) Людвік (16.IV 1863, Подебраді — 30.XI 1956, Прага) — чес. живописець, етнограф, музикознавець, нар. художник ЧССР (з 1945). Навчався в муз. школі (1877—83) та АМ (1891—93) в Празі, в Парижі в академії Жюльєна (1893—95) та в Мюнхені в школі А. Ажбе (1896—1904). Писав портрети, жанрові сцени, пейзажі, натюрморти. Автор 15-томної антології «Слов'янство в своїх піснях». Записав багато укр. нар. пісень. К. був особисто знайомий з І. Франком. Вивчав народний побут, звичаї, одяг чехів, українців, лужицьких сербів і пд. слов'ян. Серед творів живопису — «Портрет артиста Й. Шмаги» (1913), «Гуцулка в сердаку» (1939), «Автопортрет» (1952).

КУ́БА, Республіка Куба — держава у Вест-Індії, розташована на о. Куба, о. Хувентуд (Молоді) і більш як на 1600 прилеглих островах. Омивається водами Атлантичного ок., Карибського м., Мексіканської затоки. В адм. відношенні поділяється на 14 провінцій. Карти див.на окр. арк., с. 368—369.

Державний лад. К.— соціалістична д-ва. Діючу конституцію прийнято 1976. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган — однопалатна Національна асамблея народної влади (НА), депутати якої (481 депутат) обираються муніципальними асамблеями строком на 5 років. У період між сесіями НА її повноваження здійснює Держ. рада, що обирається НА як її постійний орган. Голова Держ. ради — глава д-ви й уряду. Найвищий виконавчий і адм. орган країни — Рада міністрів. Органами влади на місцях — у провінціях і муніципіях — є відповідні муніципальні асамблеї.

Природа. О. Куба простягається з Зх. на Сх. на 1250 км, шир. від 31 до 131 км. Довж. берегової лінії бл. 5,7 тис. км. Вона розчленована численними затоками, багато зручних для мореплавства бухт. Береги о. Куба та прилеглі острови подекуди оточені кораловими рифами. Поверхня острова переважно рівнинна, місцями — невисокі нагір'я. Вздовж пд. узбережжя на 250 км простягається найбільший гірський масив *Сьєрра-Маестра* заввишки до 1974 м (г. Туркіно — найвища вершина К.). Поширені карстові форми рельєфу (див. *Карст*), особливо в зх. частині острова. Надра країни багаті на нікелево-кобальтові руди. Є поклади заліз., марганцевої, мідної, вольфрамової руд, хромітів, будівельних матеріалів (зокрема, мармуру). Клімат тропічний, з високими т-рами повітря протягом року й високою відносною вологістю. Пересічна т-ра найхолоднішого місяця (січня) +22°, найтеплішого (серпня) +28°. Річна сума опадів — бл. 1300 мм, більша частина опадів випадає в травні — жовтні (сезон дощів). Бувають посухи, спустошливі урагани й тропічні циклони. Річки короткі й маловодні. Найбільша з них — Кауто. Поширені різні типи тропічних ґрунтів, у т. ч. червоні, червоно-коричневі. В рослинному покриві переважає *савана* (пальмова та злакова). В гірських районах та на о. Хувентуд поширені хвойні ліси, вздовж берегів річок — галерейні ліси. На узбережжі — мангрові зарості. На К. створено кілька заповідників — Сьєнага-де-Сапата, Ель-Кабо та ін. *Я. Г. Машбіц.*

Населення. Осн. населення — *кубинці* (98%). Живуть також вихідці з країн Азії — китайці і японці (на о. Хувентуд), у сх. районах о. Куба — переселенці з Гаїті і незначна кількість корінного індіанського населення. Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас.— 88 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Міськ. населення — 64% (1978). Найбільші міста: *Гавана, Сантьяго-де-Куба, Камагуей, Ольгін, Гуантанамо, Санта-Клара.*

Історія. До відкриття о. Куба Х. *Колумбом* 1492 її населяли індіан. племена *араваків*. Індіанці чинили героїчний опір ісп. завойовникам, які нещадно знищували місц. населення. З 16 ст. на К. почали завозити негрів-рабів з Африки. В кін. 17 — на поч. 18 ст. розгорнулася антиколоніальна боротьба негрів (повстання 1717, 1721, 1723, 1812,1838—44 та ін.). На поч. 19 ст. розгорнувся рух за незалежність, що набув широкого розмаху під час визвольної війни 1868—78 проти ісп. колоніального панування. Повстанці зазнали поразки, домігшися лише скасування рабства (1886). У 1892 Х. *Марті* заснував у США Кубинську революц. партію. Під керівництвом Х. Марті, А. *Масео* та ін. 1895 почалося нове збройне визвольне повстання, і до кін. 1897 було визволено більшу частину тер. острова. З кін. 19 ст. на К. почав посилено проникати капітал США. Розв'язавши *іспано-американську війну 1898*, США окупували К., формально визнавши її незалежність. За *Паризьким мирним договором 1898* Іспанія відмовилася від прав на К. США нав'язали т. з. поправку Платта до конституції К., прийнятої 1901 (діяла до 1934), що обмежила суверенітет д-ви. В 1902 офіційно проголошено незалежну Республіку Куба, що фактично стала напівколонією США. В 1903 США добилися передачі в оренду бухти Гуантанамо для буд-ва військ.-мор. бази. З метою придушення визвольного руху США окуповували К. 1899—1902, 1906—09, 1912, 1917—22. Для боротьби за нар. інтереси 1904 засновано Робітн. партію К. (з 1905— Робітн. соціалістична партія), що проголосила своєю доктриною марксизм. Під впливом перемоги Великого Жовтня на К. посилився робітн. і нац.-визвольний рух. 16.VIII 1925 засновано Компартію К., яка до 1938 діяла нелегально (1940—44 — Революц. комуністичний союз, 1944—61 — Нар.-соціалістична партія Куби, НСПК).

У 1925 засновано Нац. конфедерацію робітників К. КПК та ін. ліві орг-ції очолили боротьбу проти диктатури Х. Мачадо (1925—33), після повалення якої 1934 до влади прийшов Ф. Батіста-і-Сальдівар (спочатку як команд. армією, 1940—44 — як президент). Під тиском трудящих мас 1938 легалізовано КПК, 1939 створено Конфедерацію трудящих К. В 1941 уряд К. оголосив війну Німеччині, Італії та Японії. В 1942 встановлено дипломатич. відносини з СРСР (1952—60 перервано). Під тиском демократичного руху уряд Р. Грау Сан-Мартіна (1944—48) був змушений піти на деякі поступки трудящим. У 1952 в умовах наступу реакції внаслідок воєн. перевороту до влади повернувся ген. Ф. Батіста. В 1952 уряд скасував конституцію, 1953 заборонив діяльність НСПК та ін. прогресивних орг-цій, запровадив терористичний режим, підписав воєнну угоду зі США. НСПК поставила за мету згуртування всіх нац. сил у Демократичному фронті нац. визволення. 26.VII 1953 очолена Ф. *Кастро Рус* група революціонерів зробила спробу захопити військ. казарму Монкада в м. Сантьяго-де-Куба, що стало початком збройної боротьби на К. (див. *Кубинська революція*). В ході нар. повстанської боротьби 1953—59 проамер. диктаторський режим було повалено. 1.I 1959 на К. перемогла нар.-демократична, антиімперіалістична революція. На К. склалося двовладдя: нар. влада в особі Повстанської армії, що виступала за глибокі демократичні перетворення, і бурж. Тимчасовий революц. уряд, який намагався загальмувати розвиток революції. В лютому 1959 прем'єр-міністром став Ф. Кастро. З уряду було виведено правих, покладено край двовладдю. Президентом став О. Дортікос Торрадо (липень 1959—76). До складу уряду ввійшли Е. *Гевара*, Р. Кастро та ін. В країні здійснено глибокі соціально-екон. перетворення, проведено агр. реформу й ліквідовано латифундії, народ здобув демократичні свободи. В 1960 націоналізовано банки й пром. підприємства амер. і місц. великої буржуазії. Це загострило класову боротьбу в країні. США вдалися до екон. блокади К., розриву з нею дипломатичних відносин (січень 1961), засилання на К. диверсантів і збройних банд. *Гаванські декларації 1960, 1962* стали програмою боротьби кубин. народу за нац. незалежність. Робітн. клас і бідне селянство К. стали осн. базою революції. В 1959—60 завдання нац.-демократичної антиімперіалістичної революції було виконано; 1961 революцію проголошено соціалістичною. 10.I 1959 СРСР визнав Революційний уряд К. (дипломатичні відносини відновлено 8.V 1960); 1960—61 СРСР уклав з К. торг. угоди, надав їй кредит, подав допомогу в оснащенні та навчанні армії. У квітні 1961 США зробили спробу повалити Революц. уряд (див. *Плая-Хірон*). У 1962 США до-

Герб Куби.

КУБА
Площа — 110,9 тис. км²
Населення — 9,7 млн. чол. (кін. 1978)
Столиця — м. Гавана

Казарма Монкада в Сантьяго-де-Куба.

ВИРОБНИЦТВО ЦУКРУ - СИРЦЮ
(млн.т)

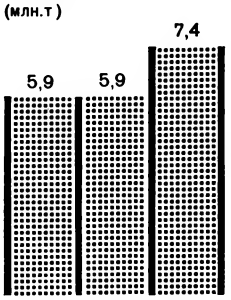

Плантація агави.

моглися виключення К. з *Організації американських держав* і спровокували *Карибську кризу 1962*, яка була відвернена завдяки мужності й стійкості кубинського народу та рішучим зовнішньополітичним діям СРСР. В 1962—63 і 1968 націоналізовано дрібні підприємства в торгівлі та власність куркулів. У 1975 відбувся I з'їзд КПК, що прийняв Програмну платформу й Статут партії, схвалив проект Конституції й Директиви першого п'ятирічного плану соціально-екон. розвитку на 1976—80, визначив курс на індустріалізацію і вказав шляхи колективізації с. г. В жовтні — листопаді 1976 проведено вибори до муніципальних і провінційних асамблей та Нац. асамблеї. К. добилася повної політ. та екон. незалежності й стала першою соціалістич. д-вою в Америці. З 1945 К.— член ООН, з 1972 — член *Ради Економічної Взаємодопомоги*, з 1975 — член *Комітету з питань розвитку і співробітництва країн Карибського басейну*; з 1961 бере участь у *неприєднання русі* (у вересні 1979 в Гавані відбулася VI Конференція голів урядів країн, що не приєдналися). Між СРСР і К. підписано ряд важливих *радянсько-кубинських документів*, зокрема рад.-кубинську декларацію (2.II 1974). З 1970 діє Міжурядова рад.-кубинська комісія по екон. і наук.-тех. співробітництву.

В. І. Троненко.

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. *Комуністична партія Куби* (до 1965 називалася Єдина партія соціалістичної революції К., на яку було перетворено Об'єднані революційні орг-ції К., утворені 1961 внаслідок злиття революц. орг-ції «Рух 26 липня», НСПК і студентського «Революційного директорату 13 березня»). Союз молодих комуністів, засн. 1962 (на базі Асоціації молодих повстанців, засн. 1961). Профцентр трудящих Куби, засн. 1939. Об'єднує галузеві профспілки, створені після перемоги революції. Комітети захисту революції, засн. 1960. Найбільш масова громад. організація. Національна асоціація дрібних землеробів, засн. 1961. Федерація кубинських жінок, засн. 1960. Федерація університетських студентів, засн. 1921.

В. І. Троненко.

Народне господарство. Після перемоги нар. революції 1959 К. з допомогою СРСР та ін. соціалістич. країн перетворилася з агр. монотоварного (г-во орієнтувалося виключно на виробн. на експорт цукру-сирцю) сировинного придатка США на агр.-індустр. країну, що будує соціалізм. За роки нар. влади в країні проведено агр. реформу, націоналізацію осн. засобів виробн., банків, транспорту, зв'язку, зовн. торгівлі, ліквідовано безробіття, економіка розвивається на планових засадах. У соціалістич. секторі створюється 100% пром. і 75% с.-г. продукції. За період 1971—75 середньорічні темпи росту валового нац. продукту становили понад 10%, обсяг капіталовкладень в нар. г-во збільшився втричі. Створено нові галузі пром-сті — с.-г. машинобудування, суднобудування, виробн. мінеральних добрив, а також водне г-во і мор. рибальство. На темпи розвитку й прогресивні зміни в галузевій структурі г-ва К. великий вплив має участь країни в РЕВ. У міжнар. соціалістич. поділі праці К. спеціалізується на виробн. тростинного цукру-сирцю, нікел. концентрату, вирощуванні цитрусових. Важливе значення для розвитку г-ва має екон. співробітництво з СРСР, з допомогою якого збудовано і реконструйовано 170 нар.-госп. об'єктів (1979). За період 1970—74 реальні доходи населення зросли на 25%, споживання на душу населення текст. виробів і взуття — на 47% (в незмінних цінах).

Промисловість. У промисловості виробляється 40% валової продукції країни і зайнято понад 20% самодіяльного населення (1976). Провідна галузь— цукрова. За зборами цукр. тростини й виробн. тростинного цукру К. посідає провідне місце в світі. У 1979 діяло бл. 150 з-дів, на яких було вироблено бл. 8 млн. т цукру-сирцю (переважно на експорт). З-ди разом з оточуючими плантаціями цукр. тростини утворюють типовий вид підприємств галузі — централі. Більшість централів зосереджена на Сх. країни, у пров. Лас-Тунас, Ольгін, Гранма, Сантьяго-де-Куба, Гуантанамо, Камагуей, Сьєго-де-Авіла. Виробн. рафінованого цукру (гол. чин. для внутр. споживання) зосереджене в районі Гавани. Розвиваються галузі, пов'язані з переробкою відходів цукр. пром-сті,— виробн. целюлози, добрив, паперу, кормів для худоби. Значне місце у пром. комплексі країни посідає добування та збагачення руд нікелю (в Нікеро й Моа — великі нікелепереробні з-ди, реконструйовані з допомогою СРСР), з допомогою Радянського Союзу будується з-д у Пунта-Горда. Видобувають також руди кобальту, міді, марганцю, хрому, заліза (осн. центри — район міста Сантьяго-де-Куба, Мінас-де-Матаамбре та ін.). Розробляються родовища мармуру (о. Хувентуд), каоліну, гіпсу, кам. солі, крейди. Сталь і прокат виробляють на реконструйованому з допомогою СРСР металург. комбінаті ім. Хосе Марті в Гавані. Зростає обсяг продукції металообр. і маш.-буд. пром-сті, яка представлена с.-г. машинобудуванням (збудований з допомогою СРСР з-д тростинозбиральних комбайнів в Ольгіні, з-д зрошувального устаткування в Мансанільйо), суднобудуванням (Карденас, Гавана, Мансанільйо), моторобудуванням (Сьєнфуегос), автоскладанням і авторемонтом (Гавана), виробн. радіоелектронної апаратури (Гавана), інструменту (Гуантанамо), електродів і дроту (Нуевітас), запасних частин і холодильників (Санта-Клара). Одним з основних видів продукції металообробки є арматура для буд-ва. В галузі хім. пром-сті реконструйовано старі і збудовано ряд нових підприємств по виробн. штучних добрив (Санта-Лусія, Пінар-дель-Ріо, Матансас, Фельтон, Сьєнфуегос; Нуевітас), штучного волокна (Матансас), пластмас (Гавана), барвників тощо. В Гавані й Сантьяго-де-Куба на довізній сировині працюють нафтопереробні з-ди. Розвивається виробн. буд. матеріалів: цементу, скла, залізобетонних та керамічних конструкцій тощо. З галузей легкої пром-сті найбільше значення мають текст. і швейна (підприємства в районі Гавани, в районі Артеміси, в містах Санта-Клара, Ольгін, Ремедьйос, Гуїнес). Важливе місце посідає рибна пром-сть. Створено сучас. риболовецький флот. У Гавані з допомогою СРСР збудовано високомеханізований рибний порт. Традиційною галуззю харч. пром-сті К. є тютюнова, значна частина продукції якої експортується. Діють молочні з-ди, м'ясокомбінати, рисоочисні, кондитерські ф-ки, підприємства по виробн. фруктових соків і консервів. Більша частина електроенергії виробляється на ТЕС. За 1958—78 потужність електростанцій країни зросла в 5 раз. Створено єдину нац. енергосистему. З допомогою СРСР розширюються потужності найбільших ТЕС в Маріелі та Сантьяго-де-Куба.

Сільське господарство. На держ. соціалістич. сектор припадає бл. 70% с.-г. угідь, в га-

Адміністративний поділ

Провінція	Площа, тис. км²	Населення, тис. чол. (1977)	Адміністративний центр
Пінар-дель-Ріо	10,9	627,1	Пінар-дель-Ріо
Місто Гавана	0,7	1981,3	Гавана
Гавана	5,7	577,1	Гавана
Матансас	11,7	559,2	Матансас
Вільяклара	8,1	767,2	Санта-Клара
Сьєнфуегос	4,2	319,9	Сьєнфуегос
Санкті-Спірітус	6,7	400,6	Санкті-Спірітус
Сьєго-де-Авіла	6,5	309,9	Сьєго-де-Авіла
Камагуей	14,1	642,0	Камагуей
Лас-Тунас	6,4	428,6	Лас-Тунас
Ольгін	8,9	896,0	Ольгін
Гранма	8,5	727,3	Баямо
Сантьяго-де-Куба	6,4	900,5	Сантьяго-де-Куба
Гуантанамо	6,4	463,3	Гуантанамо

Виробництво деяких видів промислової продукції

Продукція	1958	1978
Електроенергія, млрд. кВт·год	2,6	8,5
Нікелевий концентрат, тис. т	бл. 20	бл. 35
Сталь, тис. т	24	323,6
Продукція нафтопереробної промисловості, млн. т	3,6	6,3
Цемент, тис. т	743	2700
Мінеральні добрива, млн. т	0,2	понад 1
Тканини бавовняні, млн. м²	—	154
Тютюнові вироби, млрд. шт.	—	понад 17

лузі зайнято бл. 30% самодіяльного населення країни. Приватні сел. г-ва беруть безпосередню участь у реалізації держ. планів, особливо в заготівлях кави, тютюну й овочів. Більшість приватних г-в охоплена кооперативами по збуту продукції, кредитах і послугах, триває процес добровільного виробничого кооперування. За роки революції площа оброблюваних земель збільшилася вдвоє й становить 7,6 млн. га (1977), понад 900 тис. га зрошується (1978). В 1977 на К. було 64 тис. тракторів, понад 2,5 тис. комбайнів різного призначення; рівень механізації на збиранні цукр. тростини під час сафри 1979 перевищував 40%. На 100% механізовано вирощування рису. Зростає використання мінеральних добрив. Осн. галузь с. г.— рослинництво, на нього припадає 68% вартості с.-г. продукції (1976). Переважає плантаційне г-во по вирощуванню багаторічних культур експортного призначення, гол. з них — цукрова тростина, під якою — понад 1,5 млн. га оброблюваних земель. Проведено значну роботу щодо поновлення посівів цукр. тростини, поліпшення сортності цієї культури. Важливе значення має вирощування (заготівлі, тис. т, 1978) цитрусових — 198,4, бананів — 240,5, ананасів — 18,1, кави. Для внутр. споживання вирощують рис — 344 тис. т (1978), кукурудзу, картоплю, боніато, овочі. Осн. тех. культури — тютюн (50,7), хенікен (волокниста культура). Тваринництво переважно м'ясо-мол. напряму. Поголів'я великої рогатої худоби — бл. 6 млн. Здійснюються заходи по формуванню стада високопродуктивної молочної худоби. На пром. основі розвивається свинарство й птахівництво. На узбережжі — вилов риби і морепродуктів (213 тис. т, 1978).

Транспорт. У внутр. перевезеннях найбільше значення має автомоб. і залізничний транспорт. З-ць (тис. км) — бл. 14 (1978), автошляхів (1979) — 34,2 (у т. ч. 14,5 з твердим покриттям). У зовнішньоторг. перевезеннях осн. значення має мор. торг. флот, заг. вантажопідйомність якого 760,2 тис. т дедвейт (1978). Осн. порти: Гавана, Сантьяго-де-Куба, Сьєнфуегос, Нуевітас, Матансас. У Гавані — міжнар. аеропорт (Хосе Марті).

Зовнішні економічні зв'язки. Зовнішньоторг. оборот країни зріс 1977 проти 1960 в 5,3 раза. К. торгує майже з 80 країнами. На соціалістич. країни 1978 припадало 83% зовнішньоторг. обороту (у т. ч. на СРСР — бл. 70%). Гол. статті експорту — цукор, нікелево-кобальтовий концентрат, тютюнові вироби; імпорту — машини, устаткування, трансп. засоби, нафта й нафтопродукти. Грош. одиниця — песо. За курсом Держбанку СРСР 1 песо = 0,90 крб. (травень 1980). *Я. Г. Машбіц.*

Охорона здоров'я. В 1978 в країні було 43,0 тис. лікарняних ліжок (4,4 ліжка на 1 тис. ж.); мед. допомогу подавали (1978) 14,4 тис. лікарів (1 лікар на 674 ж.), 3,4 тис. зубних лікарів. Лікарів готують 4 мед. факультети ун-тів. Відомі курорти: Сан-Вісенте, Сан-Дієго-де-лос-Баньйос, Санта-Фе та ін.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. К.— перша країна Лат. Америки, в якій ліквідовано неписьменність. За законом 1961 освіта в країні стала держ. і безплатною. Всі діти віком від 6 до 15 років охоплені навчанням. З 1975 впроваджено таку структуру шкільної освіти: 6 років — початкова і 6 (3 + 3) — середня школи. З метою профорієнтації створено т. з. школи в полі — серед. школи-інтернати, де навчання поєднується з працею в с. г. (1978—446 таких шкіл). В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 1,8 млн., у серед. навч. закладах — понад 1 млн., у профес.-тех. училищах — понад 80 тис. учнів, у вузах — 145 тис. студентів, у системі навчання дорослих — 1627 шкіл; понад 600 тис. учнів. Вищі навчальні заклади: *Гаванський університет,* ун-ти в містах Сантьяго-де-Куба (засн. 1947), Санта-Клара (засн. 1948), Камагуей (засн. 1974), Вищий пед. ін-т ім. А. С. Макаренка (поблизу Гавани), Нац. школа мистецтв, Вищий ін-т іноз. мов ім. О. М. Горького, мед., пед.— в Гавані та ін. Наук. установи: *Кубинська академія наук,* Ін-т історії комуністич. руху й соціалістич. революції К., Академія медицини і природничих наук (засн. 1861), Нац. н.-д. центр, Кубин. академія мови і л-ри (засн. 1951), Кубин. ін-т цукрової тростини, усі — в Гавані, та ін. В 1977 в Гавані відкрито філіал Московського ін-ту рос. мови ім. О. С. Пушкіна, осн. завданням якого є методична допомога в орг-ції вивчення і викладання рос. мови в країні. Нац. б-ка ім. Хосе Марті в Гавані (засн. 1901), б-ка Гаван. ун-ту, б-ка Кубин. академії наук. В Гавані є музеї: Нац. музей (засн. 1913), антропологічний (засн. 1847), революції, нар. мистецтва, міський, нумізматики (засн. 1975), с.-г., музеї Хосе Марті та Хемінгуея (засн. 1962—63) та ін.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 на К. виходило 13 щоден. газет заг. тиражем бл. 1150 тис. прим. і бл. 40 ін. видань. Щоденні: «*Гранма*» (з 1965) — орган ЦК Компартії К., «Хувентуд ребельде» («Повстанська молодь», з 1965) — орган Союзу молодих комуністів, «Трабахалорес» («Трудящі») — орган профцентру трудящих К. Журнали: «Боемія», «Верде оліво» («Оливковий цвіт»), «Куба», «Мухерес» («Жінки»), «АНАП», «Кайман барбудо» («Бородатий кайман»), «Піонеро». Інформ. агентство *Пренса Латіна* засн. 1959. Нац. інформ. агентство АІН засн. 1974. Радіомовлення — з 1922, телебачення — з 1950.

Література. Першим з відомих творів л-ри К. була поема С. Бальбоа «Дзеркало терпіння» (1608), що містила описи побуту місц. населення. Розвиткові л-ри сприяли початок друкарства (1707) на К. та відкриття ун-ту (1728) в Гавані. До створеного 1793 Патріотичного т-ва Гавани входили поети М. де Секейра-і-Аранго, М. Х. де Рувалькава, прозаїк Б. П. Феррер, які у своїх творах проповідували ідеї *Просвітительства.* В 17—18 ст. паралельно з ісп. поезією культивувалися й нар. креольська та негритян. поезія. Під впливом нац.-визвольного руху на поч. 19 ст. в л-рі посилилися патріотичні мотиви. Визначну роль у цей період відіграли публіцистичні твори революц. просвітителя Ф. Варелі-і-Моралеса, а також поезія його учня Х. М. *Ередіа-і-Ередіа,* змушеного жити у вигнанні. Його революц.-патріотичному класицизмові притаманні й риси романтизму, ствердженню якого сприяла творчість Д. *Дельмонте-і-Апонте,* автора «Кубинських романсів» (1833), що засуджували рабство. Тема патріотизму звучить і в творчості поетів-романтиків Г. де ла Консепсьйон Вальдеса, відомого під псевд. Пласідо (розстріляного за участь в антиісп. змові), Х. Ф. Мансано, Х. Х. Міланеса та поетеси й прозаїка Х. Гомес де Авельянеди. Фундатором романтичної прози на К. був Х. А. Ечеверріа. Реалістичні тенденції найглибше розкрилися в романах С. *Вільяверде.* З реалістичними романами виступили також Р. Меса, Н. Ередіа та ін. Сучасна прогресивна л-ра К. бере початок у творчості Х. *Марті,* пройнятій свободолюбством, ненависті до ісп. колоніалізму та імперіалізму США. На поч. 20 ст. мотиви песимізму, розчарування, викликані результатами війни за незалежність, звучать у поезії Ф. Х. Пічардо, Х. М. Поведи, Р. Е. Боті, в прозі М. де Карріона, К. Ловейри, А. Ернандеса Кати. Після 1-ї світової війни в умовах загострення класової боротьби та під впливом ідей Великої Жовтн. соціалістичної революції кубин. митці шукають шляхи революц. мистецтва. В 20-х рр. в л-рі виступили Р. М. Вільєна та А. *Карпентьєр.*

На 30-і рр. припадає початок літ. діяльності Н. *Гільєна.* Особливо розквітла вона після перемоги революції 1959. В сучасній кубин. л-рі плідно працюють поети Анхель Аух'єр, Ф. Хаміс, Р. Фернандес Ретамар, прозаїки Х. Солер Пуїг, С. Леанте, М. Кофіньйо, Д. Алонсо, Н. Наварро, Л. Отеро та ін., літ. критик Х. *Марінельйо.* У перекладах укр. мовою видано книги «Весна Куби. Вірші та оповідання кубинських письменників» (1962; твори 25 авторів), «Вітчизна або смерть» (1966; вірші 20 сучас. поетів), зб. віршів «За цю свободу» (1964) Ф. Хаміса, «Поезії» (1976) Н. Гільєна, однотомник поезій Х. Марті (1977). В основу зб. «Прислів'я і приказки Куби» (1977) покладено видання кубин. фольклору, упорядковані поетом, прозаїком, драматургом і фольклористом, першим на К. перекладачем творів Т. Шевченка С. *Фейхоо.* Опубліковано переклади романів Х. Солера Пуїга, Л. Отеро, Д. Алонсо, М. де Карріона, С. Фейхоо, Е. Десноеса, А. Карпентьєра та ін. Багато перекладів надруковано також у періодичних виданнях. *М. І. Жердинівська.*

Архітектура. В сільс. місцевості індіанці будували каркасні хати-

Обробка креветок.

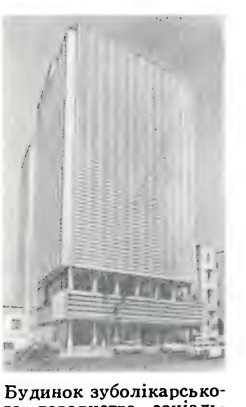

Будинок зуболікарського товариства соціального забезпечення в Гавані. Архітектори А. Кінтана, М. Рубіо, А. Перес Беато. 1952—55.

Куба.
А. Поссе. Портрет. Гравюра. 50-і рр. 20 ст.

ни («боїо»). В 16 ст. виникли міста Гавана, Сантьяго-де-Куба, Трінідад та ін. з укріпленнями, прямокутною сіткою вулиць, з церквою і ратушею на центр. площі (фортеця Ель Морро в Гавані, 1589—1630). У 18 ст. фасади будівель у стилях ісп. і мекс. *барокко* та *класицизму* прикрашали колонами, арками, кольоровими вітражами (собор 1748—77; Каса де Гоб'єрно, кол. будинок губернатора, 1776—92; пошта, 1770—92, всі — в Гавані). В кін. 18 — на поч. 19 ст. створено архіт. ансамблі гол. площ у Гавані та Трінідаді. На поч. 20 ст. в Гавані почали споруджувати багатоповерхові будинки в дусі еклектики та у стилі модерн, а 1920—30-х рр.— в стилі сучас. європ. і амер. архітектури (будинок телефонної компанії, 1921, арх. Л. Моралес; Нац. капітолій, 1925—29, арх. Р. Отеро та ін.; Палац красних мистецтв, 1954, арх. А. Родрігес Пічардо; Будинок зуболікарського т-ва соціального забезпечення, 1952—55, арх. А. Кінтана, та ін.). Після перемоги революції 1959 розгорнулося масове планове буд-во в інтересах народу. Споруджено нові житл. масиви (житл. масив Гавана-дель-Есте в Гавані; житл. райони в Санта-Клара, Камагуеї), с.-г. кооперативи та нар. маєтки з типовими будинками на залізобетонному каркасі («Каміло Сьєнфуегос», «Лос Пінос» та ін.); за єдиною конструктивною системою «Хірон», розробленою колективом архітекторів на чолі з Х. Ребельйон,— ряд шкіл (ім. В. І. Леніна в Гавані, 1974, арх. А. Гаррудо; ім. Максімо Гомеса, 1976, арх. Р. Тогорес; ім. Ф. Енгельса, 1978, арх. Л. Мартінес), визначні споруди (Палац з'їздів, 1979, арх. А. Кінтана). Серед архітекторів К.— Р. М. Франко, Ф. Салінас, Р. Порро та ін

Образотворче мистецтво. Стародавнє мист. *індіанців* представлене печерними розписами, керамічними фігурками й посудинами, ідолами з дерева й каменю. На межі 18 і 19 ст. з'явилися релігійні картини Х. Н. де ла Ескалери, портрети В. Ескобара, істор. композиції Х. Б. Вермая. В 1-й пол. 19 ст. художники-«костумбристи» (див. *Костумбризм*) В. П. де Ландалусе, Ф. Міале зображували характерні сценки з нар. життя. Після визволення країни від ісп. гніту набули розвитку патріотичний батальний та істор. живопис (Л. *Романьяч-і-Гільєн,* Р. Лой). Реалізм, увага до нац. нар. життя виявилися і в скульптурі (Х. Х Сікре, Т. Рамос Бланко, Е. Бетанкур). В 20-х рр. 20 ст. виступили художники-новатори В. Мануель Гарсіа, А. Гатторно, Е. Авела, Х. Арче, К. Енрікес, Ф. Понсе де Леон, які емоційно, з гострою характерністю показали життя народу. З серед. 30-х рр. 20 ст. живописці А. Пелаес, Р. Портокарреро, Мар'яно, М. Карреньйо, скульптор Д. Равенет створили пройняті духом фольклору декоративні композиції. Після перемоги революції 1959 живописці й графіки К. *Гонсалес,* А. Поссе, С. Кабрера Морено, А. Бенітес, що тяжіють до узагальнених символічних образів, звертаються до тем революц. історії країни. соціалістич. перетворень, зображують людей нової Куби. *А. М. Кантор.*

Музика. Народна музика К. склалася на ґрунті ісп. та афр. муз. культур. Це привело до виникнення домінуючої в муз. фольклорі К. афро-кубин музики, в якій ісп. мелодії поєднуються з традиціями муз. виконання негрів. Найпоширеніші пісенно-танц. форми — сон, гуарача, конга, дансон, румба. В 16—18 ст. розвивалася профес. музика (церк. співацькі школи; композитори Е. Саласа-і-Кастро, Х. Паріс, А. Рафелін). У 1776 в Гавані відкрито театр «Колісео» (з 1803 — «Прінсіпаль»), де йшли європ. опери та ісп. тонадильї; 1816 засн. муз. академію «Санта-Сесілія», 1885 — консерваторію. В серед. 19 ст. сформувалася нац. композиторська школа (М Саумель-і-Робредо, І Сервантес Кавана г), відбувалося становлення театру-буф (Х. Анкерман). Серед композиторів 2-ї пол 19 — 1-ї пол. 20 ст.— Н. Руіс-і-Еспадеро, Х. М. Хіменес, І. Вільяте, Е. Санчес де Фуентес, А. Леон, Х. Маурі Естеве, А. Рольдан, А. Г. Катурла, Х. Ардеволь. У 30-х рр. 20 ст. почав розвиватися нац. балет; 1948 створено трупу «Балет Алісії Алонсо» (з 1954 — Нац. балет К.). Після перемоги кубин. революції було реорганізовано старі й створено нові творчі колективи: Нац. симф. оркестр. Нац хор, симф. оркестр Нац. театру (опери та балету), квартет ім А. Рольдана. Нац. ансамбль сучас. танцю, Нац. фольклорний ансамбль. Серед муз. навч. закладів — консерваторія ім. А. Рольдана, муз. відділення Нац. школи мист., Школа хорового співу та Школа підвищення муз. майстерності в Гавані, консерваторії в Мар'янао та Гуанабакоа. Серед сучас. музикантів К.— композитори Н. Родрігес, К. Пуебла, К. Фаріньяс, Т Кастельянос, А. Д. Картая. Між К. та СРСР існують тісні культур. зв'язки. Київ. консерваторію та аспірантуру Моск. консерваторії закінчив, зокрема, кубин. композитор Х. Л. Марін. Не раз в СРСР виступали кубин. муз колективи, Нац. балет К. (зокрема, в Києві — 1964, 1972) та ансамбль сучас. танцю під керівн. Р. Герри. На К. виступали рад. митці, зокрема з України.

Театр. Серед індіан. племен, що жили на К., були поширені театр. дійства — ареїто, подібні до «вакхічних ігрищ». З 16 ст. розвиток театр. мист був пов'язаний з ісп. реліг. театром. У 17 ст. виникли перші світські театр. трупи. У 1-й пол. 18 ст з'явився перший твір кубин. автора (вважають, С. Піте). З останньої чверті 18 ст. в театрі йшли драм. вистави, переважно ісп. драматургів. В 1838 відкрито театр «Такон». У 2-й пол. 19 ст. виникли театри в Сантьяго, Сьєнфуегосі, Камагуеї та ін. містах, де виступали ісп. трупи. Після 1910 було створено театр. т-во, яке пропагувало нац. драматургію; видавалися театр. журнали; організовувалися нові трупи, зокрема, в Гавані 1936 створено театр «Куева», 1941 — Академію драм. мист. для підготовки акторів і режисерів. В Гавані працюють: Театр-студія (засн. 1958), Нац. театр Куби (1959), Експериментальний (1961) і Нац. ляльковий (1963) театри, Будинок театру (1964), Нац. об'єднання театру для дітей та юнацтва (1966). В репертуарі театрів — твори нац. драматургів В. Піньєри, Х. Тріани, А. Есторіно, Р. Феррера, Е. Кінтеро і світової класики — А. Чехова, М. Горького, Ф. Гарсіа Лорки, Б. Шоу, Б. Брехта.

Кіно. Знімати документальні фільми на К почали 1897. але власне кіновиробн. майже не розвивалося, на екранах переважали фільми США. Нац. кіно К. сформувалося після революції, 1959 було створено Кубинський ін-т кіномист. і кінопром-сті, де зосередилося виробн. фільмів, підготовка кадрів, кінопрокат. Серед засновників кіно К.— режисери-документалісти С. Альварес, Х. Г Еспіноса, Т. Г. Алеа, А. Рольдан. Перший кубин. худож. фільм — «Розповіді про революцію» (1961, реж. Т. Г. Алеа). Відомі кубин. фільми: «Пригоди Хуана Кінкіна» (1967, реж. Х. Г. Еспіноса); «Люсія» (1970), «Кантата про Чілі» (1976, реж. обох — У. Солас), «Мачете вступає в бій» (1969), «Дні води» (1971, реж. обох — М. Октавіо Гомес). «Людина з Майсініку» (1973, реж. М. Перес), «Мелья» (1975, реж. Е. П. Барнет), «Інший Франсіко» (1976), «Ранчеадор» (1977, реж. обох — С. Хіраль), «Портрет Терези» (1979, реж. П. Вега). У 1965 вийшов спільний рад.-кубин. фільм «Я — Куба» (реж. М. *Калатозов*). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Лит.: Кастро Ф. Октябрьская революция и Кубинская революция. Речи и выступления. 1960—1977 гг. Пер. с исп. М., 1978; Республика Куба. Основы государственного строя. М., 1978; Волкова Е. Д., Игнатов Е. И., Торшин М. П. Республика Куба. М., 1979; Слёзкин Л. Ю. История Кубинской Республики. М., 1966; Ермолаев В. И. Героическая эпопея народа. М., 1968; Очерки истории Кубы. М., 1978; Троненко В. І. Форпост соціалізму в Латинській Америці. К., 1978; Пащук В. В. Форпост социализма в Латинской Америке. К., 1979; Гавриков Ю. П. Куба. Страницы истории. М., 1979; Куба: опыт общественного развития. М., 1979; Владимиров В., Костин В. Куба: 20 лет новой внешней политики (1959—1979 гг.). М., 1980; Советско-кубинские отношения. 1917—1977. М.,1980; Нуньес Хименес А. Республика Куба. Пер. с исп. М., 1963; Фонер Ф. С. История Кубы и ее отношений с США, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1963—64. Ле Риверенд Х. Кубинская республика. Пер. с исп. М., 1970; Валев Э.Б. Экономическая география Кубы. М., 1972; Даруссенков О. Т. Куба— первое социалистическое государство западного полушария. М., 1977; Даруссенков О. Т. Республика Куба. Справочник. М., 1976; Культура Кубы. М., 1979; Москаленко М. Кубинська література на Україні. «Всесвіт», 1979, № 1; Портуондо Х А. Исторический очерк кубинской литературы. Пер. с исп. М., 1961; Пичугин П. Краткий очерк истории кубинской музыки В кн.: Музыкальная культура стран Латинской Америки. М., 1974; Силюнас В. Поэзия революции. В кн.: Ракурс, в. 1. М., 1977.

КУБА́ — місто, центр Кубинського р-ну Аз. РСР, стародавній центр килимарства. Виготовляють безворсові килими, а також ворсові невеликих розмірів з багатосмуговою облямівкою й орнаментом (ба-

Кубок: 1 — І. Равич. Срібний кубок з позолотою. 1720. 2 — Кубок СРСР з футболу.

гатокутники, схематичні зображення предметів побуту, птахів).

КУБА́ЛЯ (Kubala) Людвіг (9.IX 1838, Кам'яниця, тепер ПНР — 30.IX 1918, Львів) — польс. бурж. історик. Закінчив Краківський і Віденський ун-ти. Учасник *польського повстання 1863—64*. В 1875—1906 — викладач гімназії у Львові. В своїх працях «Історичні нариси» (т. 1—6, 1881—1922) та «Присяга в Переяславі і „статті" Богдана Хмельницького» (1904), висвітлюючи події нар.-визвольної війни 1648—54, ідеалізував польс. шляхту, виступав ворогом визвольної боротьби укр. нар. мас.

КУБАНІ́Т (від ісп. cubano — кубинський) — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. $CuFe_2S_3$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 4,03—4,18. Твердість 3,75. Колір жовтий. Блиск металевий. К. поширений у сульфідних мідно-нікелевих родовищах. В СРСР є в родовищах Мурм. обл., Красноярського і Хабаров. країв та ін. районів. Разом з ін. мінералами родовищ використовують як мідну руду.

КУБА́НО-ПРИАЗО́ВСЬКА НИЗОВИ́НА, Прикубанська низовина — низовинна рівнина у Зх. Передкавказзі, в межах Ростов. обл. і Краснодар. краю РРФСР. Простягається від Азовського м. на Зх. до Ставропольської височини на Сх. і від пониззя річок Дону та Маничу на Пн. до нижньої течії Кубані на Пд. Вис. 100—150 м. У пн.-зх. частині — родовища природного газу. Лежить у степовій зоні. Переважають карбонатні чорноземи. Район розвинутого землеробства (зернові й баштанні культури, сади).

КУБА́НО - ЧОРНОМО́РСЬКА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА. Утворена 30.V 1918 на 3-му Надзвичайному з'їзді Рад Кубані і Чорномор'я, що відбувся 27—30.V у м. Катеринодарі (тепер м. Краснодар). Виникла внаслідок злиття Кубанської рад. республіки (проголошена в квітні 1918) та Чорномор. рад. республіки (проголошена в березні 1918). Обидві республіки, як і К.-Ч. р. р., входили до складу РРФСР. Мета створення К.-Ч. р. р.— об'єднання зусиль трудящих у зміцненні Рад. влади і в організації відсічі іноз. інтервентам і білогвардійцям. На з'їзді, що проходив під керівництвом Г. К. *Орджонікідзе*, було обрано ЦВК, який затвердив Раднарком К.-Ч. р. р. У зв'язку з наступом *Добровольчої армії* (почався 23.VI 1918) 1-й Пн.-Кавказ. з'їзд Рад 7.VII ухвалив об'єднати К.-Ч. р. р., *Терську радянську республіку* і Ставропольську рад. республіку в єдину *Північно-Кавказьку радянську республіку* в складі РРФСР.

КУБА́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. освіти РРФСР. Засн. 1970 в Краснодарі на базі пед. ін-ту, створеного 1920. У складі ун-ту 11 ф-тів: матем., фіз., хім., біол., істор., екон., філол., романо-герм. філології, геогр., юрид. і худож.-тех. графіки, на яких у 1979/80 навч. р. налічувалось 9108 студентів, зокрема на денному відділенні — 4262. Діють вечірнє, заочне і підготовче відділення, аспірантура; проблемна лабораторія експериментальної фізики по одержанню нових нелінійних акусто-оптичних матеріалів, лабораторія біологічно активних сполук, біол. станція у Новоросійську; музеї: зоол., істор., геологічний; б-ка (1,1 млн. одиниць зберігання). Протягом 1970—80 у вузі підготовлено 16,8 тис. спеціалістів. Ун-т видає міжвузівські збірники наук. праць, навч. посібники. *К. В. Нестеров.*

КУБА́НСЬКІ КОЗАКИ́ — частина *козацтва* в дореволюц. Росії, що розселялася на Північному Кавказі по р. Кубані та її притоках (тепер Краснодарський і частина Ставропольського країв). Царський уряд протягом 18 ст. переселив на Кубань частину *донських козаків*. У 1792 з України на Кубань було переведено *Чорноморське козацьке військо*. В 1-й пол. 19 ст. сюди прибули катеринославські, азовські, черніг., полтав., дунайські козаки, ін. переселенці. В 1832 створено Кавказ. лінійне козац. військо. Частина його 1860 разом з Чорномор. козац. військом увійшла до Кубанського козачого війська, інша — до Терського козачого війська (див. *Терські козаки*). К. к. брали участь у всіх війнах, що їх вела царська Росія у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. В 1916 К. к. налічувалося 1,37 млн. чол. (43% жителів Кубанської обл.). Під час революції 1905—07 в Росії, у період громадян. війни 1918—20 Кубань стала ареною запеклої класової боротьби. В 1920 Кубанське козаче військо ліквідовано. В Червоній Армії у 30-х рр. було створено кубанські козачі частини. Вони відзначилися в період Великої Вітчизн. війни.

КУБА́НЬ — ріка в РРФСР, у межах Ставр. і Краснодар. країв. Утворюється від злиття річок Уллукаму і Учкулану, які беруть початок на зх. схилах Ельбрусу, впадає в Азовське м., утворюючи велику *дельту* (350 тис. га). Довж. 870 км, площа бас. 57,9 тис. км². До м. Невинномиська тече у глибокій вузькій ущелині, порожиста, нижче має рівнинний характер. Річище місцями піднесене над заплавою й обваловане. Гол. притоки: Теберда, Малий Зеленчук, Великий Зеленчук, Уруп, Лаба, Біла (ліві). Живлення мішане. Пересічна витрата води біля м. Краснодара 425 м³/с. Води ріки широко використовуються для водопостачання (Невинномиський канал, Тщикське, Краснодарське, Шапсугське водосховища та ін.). Судноплавна від Краснодара до гирла; рибальство. У дельті — місця гніздування багатьох птахів. На К.— міста Карачаєвськ, Черкеськ, Невинномиськ, Армавір, Кропоткін, Усть-Лабінськ, Краснодар.

КУБА́СОВ Валерій Миколайович (н. 7.I 1935, м. Вязники Влад. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1969, 1975), Герой Угор. Нар. Республіки (1980). Член КПРС з 1968. Закінчив (1958) Моск. авіац. ін-т. Працював у констр. бюро. В загоні космонавтів — з 1966. Канд. тех. наук (1968). Разом з Г. С. *Шоніним* як бортінженер космічного корабля «Союз-6» здійснив політ (11—16.X 1969), в ході якого корабель брав участь у тридобовому груповому польоті з кораблями «Союз-7» і «Союз-8». К. вперше в історії *космонавтики* провів космічне зварювання у вакуумі на установці «Вулкан». 15—21.VIII 1975 на кораблі «Союз-19» разом з О. А. *Леоновим* брав участь у першому міжнародному космічному польоті, проведеному за програмою *ЕПАС*. У цьому польоті вперше здійснено стикування косміч. кораблів «*Союз*» (СРСР) і «*Аполлон*» (США), випробувано в дії нові засоби стикування, проведено астрофіз., мед.- біол., технологічні та геофіз. експерименти. Разом з Б. *Фаркашем* здійснив (26.V—3.VI 1980) політ. на косміч. кораблі «Союз-36». Цей корабель стикувався з орбіт. станцією «Салют-6», на якій працювали Л. І. *Попов* і В. В. *Рюмін*. Екіпаж «Союза-36» повернувся на Землю на косміч. кораблі «Союз-35». Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КУБАТУ́РА — 1) Число кубічних одиниць в об'ємі будь-якого тіла (або приміщення). 2) В математиці — обчислення об'єму. 3) Побудова *куба*, рівновеликого даному тілу.

КУБАТУ́РНІ ФО́РМУЛИ — формули наближеного обчислювання *кратних інтегралів* за значеннями функції в скінченній кількості точок. Мають вигляд

$$\int_{\Omega} p(x_1, x_2, \ldots, x_n) f(x_1, x_2, \ldots, x_n) \times$$

$$\times dx_1\, dx_2 \ldots dx_n =$$

$$= \sum_{j=1}^{N} C_j f(x_1^{(j)}, x_2^{(j)}, \ldots, x_n^{(j)}) + R_n,$$

де Ω — область інтегрування в n-вимірному *евклідовому просторі*, $p(x_1, x_2, \ldots, x_n) > 0$ — фіксована (вагова) функція, $f(x_1, x_2, \ldots, x_n)$ належить деякому класу функцій, точки $(x_1^{(j)}, x_2^{(j)}, \ldots, x_n^{(j)})$, $j = 1, 2, \ldots, N$ — фіксовані точки (вузли К. ф.), R_n — залишковий член. Якщо $n = 1$, маємо *квадратурні формули*. Відкидаючи R_n, одержують наближене значення інтеграла. Див. також *Наближене інтегрування*.

Літ.: Соболев С. Л. Введение в теорию кубатурных формул. М., 1974.

КУБАЧИ́НЦІ (самоназва — урбуган) — етнографічна група *даргинців*, жителі селища міськ. типу *Кубачі* в Дахадаєвському р-ні Даг. АРСР. Мова — кубачинський діалект даргинської мови. Віруючі К.— мусульмани-сунніти. В літ. пам'ятках відомі з 9 ст. як зирехкерани (перс.— кольчужники), а з 16 ст.— як кубачі (тур.— кольчужники). Осн. заняття з давнини — художня обробка металів.

КУБАЧІ́ — селище міського типу в Дахадаєвському р-ні Даг. АРСР, найбільший худож. центр Дагестану. З раннього середньовіччя в К. виготовлялись кольчуги та зброя, в 11—17 ст. було розвинуте різьблення на камені й бронзове лиття, в 18—19 ст.— худож. обробка металу (чорніння на сріблі, золота й срібна насічка на металі, кістці, глибоке гравірування, фі-

В. М. Кубасов.

Кубачі. Вироби кубачинських майстрів. 30—50-і рр. 20 ст.

Кубізм. О. П. Архипенко. Постать людини. 1914.

П. Кубертен.

О. М. Кудрявцева. Шевченко - хлопець. Гіпс. 1951. Полтавський художній музей.

ліграні і зернь), виробництво та прикрашання зброї. У К. працює комбінат «Художник» (організований на базі артілі, заснованої в 1923), на якому створюють срібні декоративні вази, кухлі, сервізи, ювелірні вироби та прикраси.

КУБЕ́ЛІК (Kubelik) Ян (5.VII 1880, Міхле, поблизу Праги — 5.XII 1940, Прага) — чес. скрипаль і композитор, член Чеської академії наук і мистецтв (з 1932). В 1898 закінчив Празьку консерваторію (вчився в О. *Шевчика* — скрипка, Й. Ферстера — композиція). В 1898—1938 багато гастролював (у Росії вперше — 1901, в СРСР — 1927, виступав, зокрема, в Києві). Відомий як інтерпретатор і віртуозний виконавець, насамперед, творів Н. *Паганіні*. Автор «Американської симфонії» (1937), 6 концертів для скрипки з оркестром (1916—24), скрипкових п'єс, віртуозних каденцій. В 1947 та 1949 в Празі відбулися Міжнар. конкурси скрипалів ім. Кубеліка. *Л. З. Мазепа.*

КУБЕ́РА — в давньоінд. міфології один з восьми охоронців світу, бог багатства, цар Півночі. Мав ще імена: Дханадева — «бог багатства» і Дханада — «той, що дає багатство». За міфами, К. жив у Гімалаях і охороняв скарби бога *Індри*.

КУБЕРТЕ́Н (Coubertin) П'єр де (1.I 1863, Париж — 2.IX 1937, Женева) — франц. громадський діяч, педагог, історик, літератор. За ініціативою К. 1894 в Парижі відбувся міжнар. спортивний конгрес, на якому було прийнято рішення про відродження *Олімпійських ігор*. У 1894—96 К.— ген. секретар *Міжнародного Олімпійського комітету*, 1896—1925— президент, а 1925—37 — його почесний президент. К. розробив осн. правила («Олімпійська хартія») проведення Олімпійських ігор; написав текст клятви спортсменів-олімпійців. Автор численних праць з проблем спорту та фіз. виховання. *Тв.:* Ода спорту. «Вітчизна», 1980, № 7.

КУБИ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К — найвища наукова установа Куби. Засн. 1962. Має 7 відділень, що об'єднують 18 н.-д. ін-тів: зоології, ядерних досліджень, географії, суспільних наук, історії, тропічного с. г., ботаніки, л-ри та мовознавства, океанології та ін.; 2 наук. центри: історії й організації науки. У східних провінціях і на о. Хувентуд функціонують провінціальні відділення академії.

А. В. Санцевич.

КУБИ́НСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — національно-демократична, народна, антиімперіалістична революція; пізніше переросла в соціалістичну. Визрівала в умовах панування латифундизму і засилля капіталу США, що стримувало нац. розвиток Куби. Початок збройній боротьбі проти антинар. диктатури Ф. Батісти (1952—58) поклав напад 26.VII 1953 групи революц. молоді на чолі з Ф. *Кастро Рус* на військ. казарми Монкада в Сантьяго-де-Куба. В 1955 комуністи (Нар.-соціалістична партія Куби, НСПК) провели широку страйкову кампанію. 2.XII 1956 група революціонерів-емігрантів на яхті «Гранма» повернулася з Мексіки до Куби з метою продовжити збройну боротьбу. В горах Сьєрра-Маестра вони створили партизан. загін, який перетворився на Повстанську армію. Її очолив Ф. Кастро. В 1958 колона повстанців на чолі з Е. *Геварою* і К. Сьєнфуегосом почала похід з пров. Ор'єнте до пров. Лас-Вільяс. Навколо Повстанської армії сформувався Єдиний нац. робітн. фронт, який об'єднав революц. сили країни. В кін. 1958 війська Батісти було розгромлено. Військ. хунта, що намагалася захопити владу, була скинута внаслідок заг. політ. страйку. 2.I 1959 повстанці вступили до Гавани. Влада перейшла до Тимчасового революц. уряду. Революц. Куба покінчила з політ. і екон. засиллям США, успішно відбила спроби контрреволюц. перевороту. К. р. здійснила швидкий перехід від нац.-визвольного і нар.-демократичного етапу до соціалістичного (з 1961), привела до створення першої соціалістичної д-ви в Америці.

В. І. Троненко.

КУБИ́НЦІ (самоназва — кубанос) — нація, основне населення Республіки Куба. Чисельність — 9,6 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять *іспанською мовою* з місц. особливостями. Віруючі К.— переважно католики. За антропологічним типом К. неоднорідні: серед них є представники європеоїдної і негроїдної рас, а також мулати різних ступенів метисації. К. сформувалися в основному в результаті змішання ісп. переселенців з неграми, яких привозили в 16—19 ст. як рабів гол. чин. із Зх. Африки. На початковій стадії в етногенезі К. брали участь також аборигени-індіанці, але вони були до серед. 16 ст. майже повністю винищені ісп. колонізаторами. Важливими етапами нац. консолідації К. були нац.-визвольні війни 2-ї половини 19 ст. і народно-демократична революція 1959, яка переросла в соціалістичну революцію (1961). На сучас. етапі К. формуються в соціалістичну націю. К. зайняті в с. г. і пром-сті. Про історію, економіку і культуру К. див. *Куба*.

КУБІ́ЗМ (франц. cubisme, від cube — куб) — модерністична течія в образотворчому мистецтві 1-ї чверті 20 ст., яка намагалася звести художній образ до комбінації геометричних тіл або фігур. Під впливом мистецтва П. *Сезанна* основоположники К.— П. *Пікассо* та Ж. *Брак* підкреслювали у своїх живописних і графічних композиціях сувору могутність гранованих об'ємів, які створюють на площині подібність рельєфу (стадія раннього, «сезаннівського» К., з 1907). В 1910—12 кубісти перейшли до більш подрібненого й нюансованого розкладу зображуваних предметів на грані («аналітичний К.»), а в 1912—14 — до площинної, декоративної манери («синтетичний» К.), до фактурних наклейок (див. *Колаж*), які надавали речам реальної тривимірності. Ці експерименти обумовили в 2-й половині 1910-х рр. розвиток і скульптурного варіанту К. («контррельєфи» О. *Архипенка*, а також твори А. Лорена, Р. Дюшан-Віллона, О. Цадкіна, Ж. Ліпшиця). Ставши одним з перших анархіствуючих, буржуазно-індивідуалістичних напрямів у мист. 20 ст., К. вплинув на італ. футуристів (див. *Футуризм*), рос. кубофутуристів (К. *Малевич*, В. *Татлін*), укр. (О. Архипенко), франц. пуристів (див. *Пуризм*). Через кубістичний період пройшло й багато визначних реалістів 20 ст. (Р. *Гуттузо*, Д. *Рівера* та ін.), які використали притаманне К. полемічне заперечення фальшивої цінності салонного мистецтва. Іл. с. 553.

Літ.: Лившиц М., Рейнгардт Л. Кубизм. В кн.: Модернизм. Анализ и критика основных направлений. М., 1973.

КУБІ́ЧНА ПАРА́БОЛА — плоска крива, рівняння якої у відповідній прямокутній декартовій системі *координат* має вигляд $y = ax^3$ ($a \neq 0$). Початок координат — *перегину точка* К. п. (мал.). Див. також *Лінія*.

КУБІ́ЧНА СИНГОНІ́Я — група видів симетрії, характерною ознакою якої є відсутність одиничних напрямів, наявність чотирьох осей третього порядку і геометричних констант $a = b = c$, $\alpha = \beta = \gamma = 90°$. К. с. об'єднує п'ять видів (класів) симетрії: пентагон-тритетраедричний, дидодекаедричний, гексатетраедричний, пентагон-триоктаедричний, гексоктаедричний. Усі кристали К. с. в оптичному відношенні ізотропні (див. *Ізотропія*). У К. с. кристалізується бл. 13% усіх вивчених у кристалографічному відношенні (див. *Кристалографія*) речовин, у т. ч. алмаз, гранат, пірит, срібло, золото, платина тощо.

Т. М. Агафонова.

КУБІ́ЧНЕ РІВНЯ́ННЯ — рівняння вигляду $ax^3 + bx^2 + cx + d = 0$, де $a \neq 0$, b, c і d — будь-які числа. Підстановкою $x = y - b/3a$ К. р. зводиться до вигляду $y^3 + py + q = 0$. *Корені* цього рівняння знаходять за т. з. формулою Кардано:

$$y = \sqrt[3]{-q/2 + \sqrt{q^2/4 + p^3/27}} + \sqrt[3]{-q/2 - \sqrt{q^2/4 + p^3/27}},$$

причому з трьох значень кожного з кубічних коренів треба брати такі, щоб їхній попарний добуток дорівнював — $p/3$. Якщо коеф.

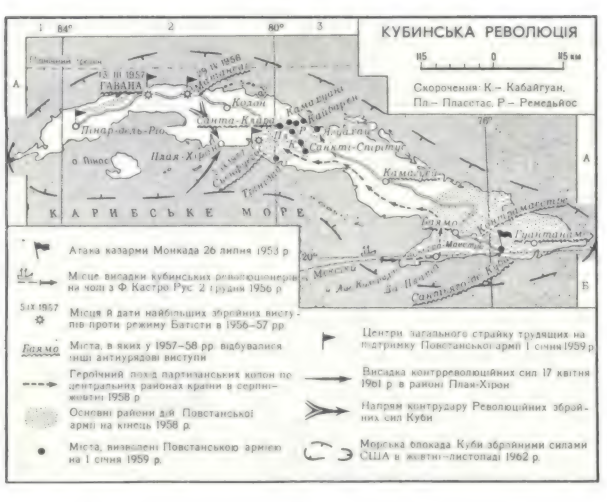

К. р. є *дійсними числами* і *дискримінант* лівої частини $D = -4p^3 - 27q^2$ більший за нуль, то К. р. має один дійсний і два комплексні спряжені корені; при $D \leqslant 0$ всі три корені дійсні (при $D = 0$, хоча б два з них рівні).

КУ́БОВІ БАРВНИ́КИ — органічні *барвники*, нерозчинні у воді та в більшості органічних розчинників, які при *фарбуванні* текст. матеріалів переводяться (відновленням) у форму, розчинну в лугах. Таким розчином (кубом) просочують тканину, на волокнах якої під час окислення повітрям знову утворюється нерозчинний барвник. До К. б. належать: *індиго* синій, тіоіндиго червоний, індантрен (кубовий синій О), флавантрен (кубовий жовтий Ж), віолантрон (кубовий темно-синій О). Відома велика кількість К. б. найрізноманітніших кольорів. Завдяки яскравості та тривкості К. б. їх широко використовують у текст. пром-сті для фарбування целюлозних волокон, а також як *пігменти*. Див. також *Індигоїдні барвники*.

КУ́БОК — 1) Посудина (келих) для пиття вина, відома з давнини в Європі та Азії. Виготовляють К. гол. чин. з металу, скла, кості; найчастіше має ніжку чи підставку; розширений догори і прикрашений розписом, різьбою, орнаментом тощо. 2) К. спортивний — а) Назва спорт. змагань, що проводяться в осн. з спорт. ігор найчастіше за т. з. олімпійською системою (той, хто програв, вибуває з подальшої боротьби). Існують К. міжнар.: всесвітні (напр., К. Девіса з тенісу; з 1900), міжконтинентальні (змагання на К., що проводяться між командами Європи та Америки з футболу; з 1960), континентальні [напр., К. чемпіонів європ. країн з баскетболу, хокею, гандболу (1970—75, 1977 виграний командою «Спартак», Київ), футболу (К. володарів кубків і Суперкубок європ. країн, зокрема, 1975 виграні футбольною командою «Динамо», Київ) та ін.]; окремих країн (напр., К. СРСР з багатьох видів спорту); б) Перехідний приз, яким нагороджується переможець змагань (команда, спортсмен). Іл. с. 552.

КУ́БРІК (Kubrick) Стенлі (н. 26. VII 1928, Нью-Йорк) — амер. кінорежисер. Роботу в кіно почав на поч. 50-х рр. Поставив фільми: «Страх і бажання» (1953), «Вбивство» (1956), «Шляхи слави» (1957), «Спартак» (1961), «Доктор Стрейнджлав, або як я навчився не хвилюватись і любити атомну бомбу» (1963), «2001 рік: Космічна Одіссея» (1969), «Заводний апельсин» (1972), «Баррі Ліндон» (1977). В більшості картин порушує гострі проблеми сучасності, викриває бурж. мораль.

КУ́БУ — нечисленний народ, який живе на Пд. Сх. о. Суматра (Індонезія). Чисельність — понад 2 тис. чол. (1970, оцінка). К.— нащадки давнього населення Індонезії. Мова К. близька до *індонезійської мови*. За релігією К. вважаються мусульманами, але зберігають давні анімістичні вірування. Ізольоване життя в тропічному лісі зумовило їхню екон. й соціальну відсталість. Від кочового способу життя, пов'язаного із збиральництвом і мисливством, К. поступово переходять до осілості і землеробства.

КУВА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, на якій металеві заготовки обробляють *куванням* або *штампуванням*. До К. м. належать *молоти*, кривошипні (див. *Ковальсько-штампувальний автомат*) і *гідравлічні преси*, кувальні вальці (див. *Вальцювання*) та ін. ковальські машини універсального або спец. призначення, в т. ч. горизонтально-кувальні, радіально-кувальні тощо.

КУВА́ННЯ — обробка нагрітих металевих заготовок багаторазовим переривчастим діянням *ковальського інструменту*, внаслідок чого вони, деформуючись, поступово набувають заданих форм і розмірів; один із способів *обробки металів тиском*. Найчастіше К. піддають сталеві заготовки, що їх нагрівають до т-ри 1100—1250° С. Розрізняють К. вільне (з використанням ковальського інструменту) і К. в підкладних *штампах*. До К. вдаються в одиночному і дрібносерійному виробн., виконуючи його способом ручним або машинним (див. *Кувальна машина*). До кувальних операцій належать *висадка, осадка, протягання, прошивання* та ін. Див. також *Ковальсько-штампувальне виробництво*.

КУВЕ́ЙТ, Держава Кувейт — держава на пн.-зх. узбережжі Перської затоки та прилеглих островах (Бубіян, Файлака, Варба та ін.).

Державний лад. К.— конституційна монархія. Діє конституція 1962. Глава д-ви — емір, що має широкі повноваження. За конституцією законодавчу владу здійснюють емір і Нац. збори (фактично розпущені 1976). Виконавча влада належить еміру й урядові, прем'єр-міністр якого призначається еміром.

Природа. Більшу частину тер. К. займає пустельне плато, що поступово знижується з Зх. на Сх. На Пн. переважає кам'яниста пустеля, на Пд.— піщана. Вздовж узбережжя простягається заболочена приморська низовина. Виявлено великі поклади нафти й природного газу. Клімат тропічний, посушливий. Опадів 100—150 мм на рік. Річок з постійною течією немає, поширені *ваді*. Переважає трав'яниста й чагарникова рослинність на сіроземних ґрунтах.

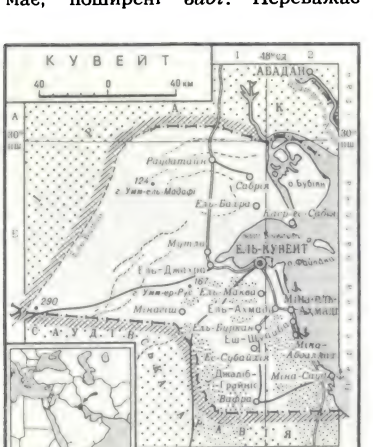

Населення. Бл. 95% населення становлять *араби*, майже половина з них — корінні жителі К., решта — іммігранти з Йорданії, Іраку, Лівану, Оману, Саудівської Аравії та ін. араб. країн, а також з Ірану, Пакистану та Індії. Кочовики-бедуїни (належать до племені мутайр) налічується бл. 20 тис. чол. Офіц. мова — арабська. Пересічна густота нас.— понад 69 чол. на 1 км² (1979, оцінка). Міськ. населення — 58%. Найбільші міста: *Ель-Кувейт*, Міна-ель-Ахмаді.

Історія. З 3-го тис. до н. е. тер. сучас. К. послідовно входила до складу різних д-в Передньої Азії. З 7 ст. К.— у складі араб. *Халіфату*, з 16 ст.— *Османської імперії*. З поч. 18 ст. К.— фактично незалежне від Османської імперії шейхство. Після підписання 1899 першої англо-кувейтської угоди К. став брит. протекторатом. У 1914 К. було проголошено «незалежним князівством під британським протекторатом». 19.VI 1961 К. здобув незалежність. У 1963 СРСР встановив з К. дипломатичні відносини. В 1965 між СРСР і К. підписано угоду про екон. і тех., 1967 — про культур. співробітництво. Уряд К. офіційно проголосив зовн.-політ. курсом політику позитивного нейтралітету, активного співробітництва з усіма країнами. З 1963 К.— член ООН. К.— член *Ліги арабських держав*. Політ. партії заборонено, але напівлегально діють кілька політичних орг-цій. У 1967 створено Федерацію профспілок К., яка входить до ВФП.

Господарство. Основа г-ва К.— видобування нафти, за запасами якої країна посідає одне з перших місць у капіталістичному світі. Доходи від продажу нафти становлять 94% всіх валютних надходжень К. Нафт. пром-сть контролюється д-вою (у 2-й пол. 70-х рр. уряд К. націоналізував власність амер. і англ. нафт. компаній), частка д-ви в мішаних компаніях перевищує 51%. З метою раціонального використання нафт. запасів прийнято рішення щороку видобувати не більше 100 млн. т нафти, 1978 видобуто 110,2 млн. т. Гол. родовища: Ель-Бурган, Ель-Маква, Вафра, Ель-Ахмаді. Нафту переробляють на трьох нафтопереробних з-дах заг. потужністю 25 млн. т нафти на рік. Видобувають також природний газ (1976 вироблено 1,4 млн. т зрідженого газу). Ін. галузі представлені підприємствами хім. (виробн. хім. добрив, аміаку, сірчаної кислоти, каустичної соди, фарб), суднобуд., металообр. (металеві труби, акумулятори), харч., буд. матеріалів пром-сті, по опрісненню мор. води. Розвинуті кустарні промисли, а також виплавка металу з металобрухту, ремонт устаткування для нафт. пром-сті, складання та ремонт побутових електро- та радіоприладів. Виробн. електроенергії на ТЕС — 5,2 млрд. кВт · год (1977). В с. г. переважає кочове скотарство. В 1978 було бл. 290 тис. голів худоби. В оазисах вирощують фінікову пальму, пшеницю, ячмінь, овочі. На узбережжі — вилов риби і

Герб Кувейту.

КУВЕЙТ

Площа — понад 20,2 тис. км²

Населення — бл. 1,4 млн. чол. (1979, оцінка)

Столиця — м. Ель-Кувейт

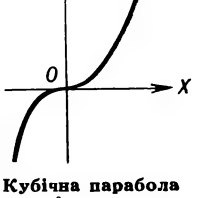

Кубічна парабола $y = x^3$.

Ю. П. Кугач.

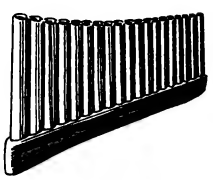

Кувиці.

Куга озерна.

Кудрявець Софії. Верхня частина рослини.

креветок, видобування перлів. З-ць в країні немає, довж. асфальтованих автошляхів — 2 тис. км (1978). Найбільше значення має мор. (особливо танкерний) транспорт. Гол. мор. порти: Ель-Кувейт, Міна-Абдаллах, Міна-ель-Ахмаді (нафтовий). В Ель-Кувейті — міжнар. аеропорт. З К. вивозять нафту й нафтопродукти, зріджений газ, хім. добрива, азбестові й цем. труби, креветки тощо; довозять машини й устаткування, трансп. засоби, буд. матеріали, метали й металовироби, продовольство. Осн. зовнішньоторг. партнери: США, Великобританія, Японія, ФРН, Саудівська Аравія, Іран, Ірак. Розвивається торгівля з СРСР та ін. соціалістич. країнами. Грош. одиниця — кувейтський динар; за курсом Держбанку СРСР кувейтський динар = 2,33 крб. (травень 1980).

Медичне обслуговування. В 1975 в країні було 4,3 тис. ліжок (4,4 ліжка на 1 тис. ж.), мед. допомогу подавали (1976) 1,2 тис. лікарів (1 лікар на 810 ж.). Лікарів готують на мед. факультеті Держ. ун-ту К. та за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Всі види навчання в держ. навч. закладах безплатні. Поряд з держ. є приватні школи. Строк навчання в поч. школі 4, у проміжній — 4, у середній — 4 роки; навчання дітей віком 6—14 років (у початковій і проміжній школах)— обов'язкове. У 1977/78 навч. р. у держ. поч. школах налічувалося 113,5 тис. учнів, у проміжних — 78,6 тис., у серед. школах — 39,6 тис.; у приватних поч. і серед. школах було 51,9 тис. учнів. У країні один вуз — Держ. ун-т К. (засн. 1966; 9,3 тис студентів). Наук. установи: ін-т наук. досліджень К. (засн. 1967), Експериментальна с.-г. станція (засн. 1953), Араб. ін-т планування (засн. 1966), усі — в Ель-Кувейті. Центр. б-ка К. (засн. 1936), б-ка ун-ту. В Ель-Кувейті — музей К. і природничо-історичний музей.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 в К. виходило 7 щоденних газет заг. тиражем понад 200 тис. прим. та 17 ін. періодичних видань. Найзначніші з них: араб. мовою — «Аль Кабас» («Знання», з 1972), «Ар-Рай аль-Амм» («Громадська думка», з 1961), «Ас-Сіяса» («Політика», з 1968); англ. мовою — «Кувейт таймс» («Кувейтські часи», з 1961). Агентство новин Кувейту засн. 1977. Радіомовлення — з 1951 (араб., англ. та урду мовами), телебачення — з 1961 (араб. мовою). Радіомовлення й телебачення контролюються державою.

Архітектура та мистецтво. На о. Файлака знайдено руїни старод. храму, залишки грец. укріплень, храму Сатира з іонічними колонами та акротеріями (4 ст. до н. е.). Житла кочовиків — намети з вовни. В 50—60-х рр. 20 ст. реконструйовано м. Ель-Кувейт, збудовано багато пром. та громад. споруд (будинок муніципалітету й Нац. зборів, 1962, арх. Салам Абдель Бакі; Торг. центр, 1960-і рр., арх. Ж. Абушарбу; палац «Ас-Салям», 1962, арх. Абдель Раззак). Відомі статуетки з бронзи й круглі печатки 3-го тис. до н. е., кераміка 3 ст. до н. е. з о. Файлака. В сучас. К. поширені вироби нар. майстрів: чаші з дерева, курильниці з накладним візерунком з срібла й свинцю, обручки з бірюзою, кольорове скляне намисто.

Музика К. пов'язана з араб. муз. культурою. Розвинуте аматорське муз. мистецтво. З поч. 70-х рр. 20 ст. почали створюватися профес. нац. оркестри, найзначніший з них — оркестр радіо і телебачення. Серед композиторів — Ахмад Бакір та ін.

Театр. мистецтво К. перебуває на стадії формування. В 1957 виник Нар. театр, 1959 — Араб. театр, 1963 — Кувейтський театр Перської затоки; 1967 створено трупу Кувейтський театр.

З поч. 60-х рр. в К. знімають короткометражні хронікальні та хронікально-документальні фільми. В 1971 вийшов худож. фільм «Жорстоке море» (реж. Халід Саддик). Власної кіностудії немає.

КУВИ́ЦІ — укр. нар. духовий муз. інструмент. Складається з кількох очеретяних дудочок, зв'язаних між собою й закритих з одного кінця. Звук негучний, свистячий.

КУГА́ — українська народна назва двох близьких видів рослин родини осокових: куги озерної (Schoenoplectus lacustris, синонім Scirpus lacustris) і куги Табернемонтана (S. tabernaemontani). Трав'янисті багаторічні рослини з круглим безлистим стеблом, при основі вкритим сірими ланцетними піхвами. Квітки в колосках, зібраних у волотисте суцвіття. Перший вид поширений майже по всій Європі, Пн. Африці й Пн. Америці. Росте у воді й по берегах (по всій УРСР, на Пн.— частіше). Другий вид — в Серед. та Пд. Європі, Малій і Серед. Азії та на Далекому Сході; росте на солончакових луках, по болотах і берегах водойм, переважно більш-менш засолених (майже по всій УРСР, на Пд.— частіше).

КУГА́Ч Юрій Петрович [н. 8 (21). III 1917, Суздаль] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1977), дійсний член АМ СРСР (з 1975). В 1936—42 навчався в Моск. худож. ін-ті в С. *Герасимова* та І. *Грабаря*. Автор портретів (цикл «Знатні люди Москви», 1949), картин на історико-революц. теми («Клятва бійців», 1947; «Ленінська „Искра"», 1953—54) та життя сучас. рос. села («Перед танцями», 1961; «Сінокіс у лісі», 1967; «Прощання», 1969; «Старики», 1972; «Сім'я», 1974; «Сироти», 1975, та ін.). Держ. премія СРСР, 1950.

Ю. П. Кугач. Сім'я. 1974.

КУГУА́Р — ссавець родини котячих. Те саме, що й *пума*.

КУГУЛЬТІ́НОВ Давид Микитович (н. 13.III 1922, с. Гахан-Авганара, тепер Городовиковського р-ну Калм. АРСР) — калм. рад. поет, нар. поет Калм. АРСР (1969). Член КПРС з 1943. Друкуватися почав 1936. Пише калм. і рос. мовами. Перша зб.— «Вірші юності» (1940). Автор поем «Моабітський в'язень» (1958), «Сар-Герел» (1963—64), «Бунт розуму» (1965—71) та ін.; циклів віршів «Життя і роздуми» (1963—67) і «Всі роки» (1939—67), зб. віршів «Я твій ровесник» (1966), «Поклик квітня» (1975; Держ. премія СРСР, 1976) та ін. Перекладач калм. мовою творів Т. Шевченка. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Жива вода. К., 1976; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1976—77; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1970.

КУГУРЛУ́Й — озеро в УРСР, у межах Одес. обл. Довж. 20 км, шир. до 10 км, найбільша глиб. 2 м. Береги заболочені, заростають очеретом і рогозом. Живлення за рахунок надходження води з Дунаю та оз. *Ялпуг*, з якими К. сполучається протоками. Багатий на рибу.

КУДА́ШЕВ Олександр Сергійович [9 (21).II 1878, Петербург (?) — рік та місце смерті невід.] — вітчизняний винахідник у галузі авіації, творець першого літака вітчизняної конструкції з бензиновим двигуном. Закінчив (1895) Петерб. ін-т інженерів шляхів, працював на буд-ві з-ці Тифліс — Карс (тепер Туреччина). Викладав у Київ. політех. ін-ті (1899—1901, 1906—11). Брав участь у роботі *Київського товариства повітроплавання*. 23.V (5.VI) 1910 вперше в Росії здійснив (у Києві) польоти на літаку власної конструкції. В 1910—11 побудував ще кілька літаків, пізніше (1911—14) працював на Російсько-Балтійському з-ді. У 1914 виїхав у Францію. Викладав у Вищій тех. школі в Парижі.

О. М. Граціанський.

КУДА́ШЕВ Сайфі Фаттахович [літ. псевд.— Сайфі Кудаш; н. 21.IX (3.X) 1894, с. Кляшево, тепер Чишминського р-ну Башк. АРСР]— башк. рад. поет, нар. поет Башк. АРСР (з 1964). Член КПРС з 1939. Літ. діяльність почав 1913. Перші зб. «Пісні свободи», «Про білобілетників» (обидві — 1917). Роман у віршах «Кушкаїн» (1936), зб. поезій «Пісні плуга» (1926), «Закон щастя» (1937), «Республіка співає» (1940) — про соціалістичні перетворення у Башкирії. Зб. «Любов і ненависть» (1942), «Від усього серця» (1943) присвячені героїзму рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни; зб. «Моя любов» (1956), «Листопад» (1960), «У моєму саду» (1964), «Вершини» (1978) — мирній праці. Автор повісті «Назустріч весні» (1954), книг мемуарів. Поеми «Зустріч» (1939), «Помста» (1941), «Думи опівночі» (1942), вірші «Живи, Украї-

но» (1943), «Лист у Київ» (1947), «Братерство» (1954), «М. Т. Рильському» (1958) та ін. присвятив Україні. Автор статей про укр. л-ру, творчість Т. Шевченка, М. Рильського, П. Тичини. Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, П. Панча та ін. На слова К. написали музику П. Козицький, Г. Верьовка. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Слово матері. Уфа, 1942; Країна рідна. К., 1974; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. Уфа, 1970.

С. Г. Сафуанов.

КУДЕЛЕПРИГОТУВА́Ч — машина для переробляння відходів тіпання (поясків), кудельної низькосортної *тресті* та інших волокнистих відходів на прядивні волокна. Пром-сть СРСР виготовляє К. льону КЛ-25А та конопель КПК-100, майже однакові будовою. Осн. вузли К. див. на мал. Продуктивність — 100—140 кг/г тресті.

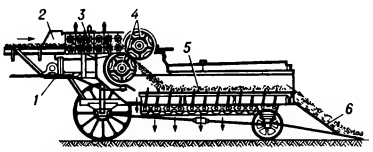

Куделеприготувач КЛ-25А (схема). Основні вузли: *1* — рама; *2* — стіл подачі; *3* — м'ясльно-витяжний апарат; *4* — тіпальні барабани; *5* — струшувач; *6* — скатна гратка.

КУДИМКА́Р — місто, центр (з 1925) Комі-Перм. авт. округу Перм. обл. РРФСР. Розташований на р. Іньві (бас. Ками), при впадінні в неї р. Куви. Вузол автомоб. шляхів, за 104 км від залізнич. ст. Менделєєво. Виник у 16 ст. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1931 — с-ще міськ. типу, з 1938 — місто. Осн. підприємства: лісокомбінат, рем.-мех., чавуноливарний, льонообр., маслосироробний з-ди, меблева ф-ка, плодоовочевий та м'ясний комбінати. В К.— лісотех. та с.-г. технікуми, мед. і пед. уч-ща. Драм. театр. Краєзнавчий музей.

КУДІЄ́ВСЬКИЙ Костянтин Гнатович (н. 23.III 1923, м. Цюрупинськ, тепер Херсон. обл.) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вище військ.-морське училище (1946). Працює на Україні. Друкується з 1947. Автор збірок оповідань і повістей, присвячених людям, які зв'язали своє життя з морем: «Північноморці» (1954), «Та, що обганяє вітер» (1957), «Водорості цвітуть у глибинах» (1959), «Вечори в затінку вітрил» (1964), романів «Пісня синіх морів» (1962), «Гіркі тумани Атлантики» (1974), «Легенда про Летючого Голландця» (1979), кіноповісті «Сімнадцятий трансатлантичний». За сценаріями К. поставлено фільми «Три доби після безсмертя» (1963), «Падає іній» (1969) та ін. Літ. премія ім. П. Тичини «Чуття єдиної родини», 1980.

Л. М. Коваленко.

КУДІ́РКА Вінцас [19 (31).XII 1858, с. Паежеряй, тепер Вілкавішкського р-ну Лит. РСР — 4 (16).XI 1899, Кудіркос-Науместіс, тепер Шакяйського р-ну] — лит. письменник, публіцист. В публіцистичних статтях і прозових творах виступав з критикою царизму (сатиричні оповідання «Начальники», 1895; «Спогади литовського моста», 1896; «З питань цензури», 1897; «Вовки», 1898). Писав вірші (зб. «Часи дозвілля», 1899). Переклав лит. мовою твори І. Крилова, А. Міцкевича, Дж. Байрона, Ф. Шіллера та ін.

О. А. Шешельгіс.

КУДРИ́ЦЬКИЙ Євген Михайлович [19.II (3.III) 1894, м. Коростишів, тепер Житомир. обл.— 15.I 1976, Житомир) — укр. рад. мовознавець. Закінчив Київ. ун-т (1917). З 1930 працював у пед. інтах Запоріжжя, Полтави, Житомира. Праці: «Про деякі структурні особливості і закономірності розвитку української літературної мови у другій половині XVIII ст.» (1960), «Латинська мова у поетичній спадщині Г. С. Сковороди» (1965), «Іван Ужевич — український граматист XVII ст. і його праця» (1970). Підготував до видання «Граматику словенську» І. *Ужевича.*

М. А. Жовтобрюх.

КУДРИ́ЦЬКИЙ Михайло Петрович [11 (23).II 1856, с. Огіївка, тепер Ружинського р-ну Житомир. обл.— 27.XII 1933, м. Житомир] — укр. метеоролог, один з організаторів метеорологічної мережі на тер. України. Закінчив Київ. ун-т (1882). Під керівництвом О. В. *Клосовського* брав участь у розробці програми розвитку метеорології на тер. України, 1882 — 1901 організував підготовку спостерігачів у Коростишівській учительській семінарії; створив місц. агрометеорологічну мережу на Поліссі. У 1901—19 викладав у гімназіях, 1919—26 — в Ін-ті нар. освіти (Житомир), керував філіалом с.-г. наук к-ту Наркомзему УРСР. У 1920 організував наук. б-ку краєзнавчого музею.

КУДРИ́ЦЬКИЙ Павло Михайлович [27.VI (9.VII) 1896, Коростишів, тепер Житомир. обл.— 22.VII 1926, Київ] — укр. рад. актор і режисер. Закінчив 1923 режисер. лабораторію театру *«Березіль»*, у якому працював 1922—26. Учень Л. *Курбаса.* Ролі: Поль, доктор Нарвуд («Джіммі Хіггінс» за Сінклером), Робітник («Жовтень», «Рур», текст творчого колективу) та ін. Серед вистав — «Комуна в степах» М. Куліша. Разом з Б. *Тягном* інсценізував роман Л. Скотта «Секретар профспілки» (пост. в театрі «Березіль»).

КУ́ДРЯ Іван Данилович [підпільний псевд.— Максим; 24.VI (7.VII) 1914, с. Сальків, тепер у складі с. Процева Бориспільського р-ну Київ. обл.— листопад 1942] — керівник підпільної антифашист. групи в Києві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1939. В 1930—32 працював завідуючим школою, з 1932 — на комсомольській роботі. В Рад. Армії з 1934. К. було залишено в окупованому Києві для підпільної роботи. Група К. здобувала цінні відомості про плани гітлерівців, виявляла агентуру, знищувала фашистів, здійснювала диверсії. Заарештований гестапо і страчений.

КУДРЯ́ВЕЦЬ, дескурайнія (Descurainia) — рід однорічних, рідше дворічних трав'янистих рослин родини *хрестоцвітих.* Листки двічі- або тричіперистороздільні. Пелюстки блідо-жовті. Плід — стручок. Бл. 55 видів, поширені гол. чин. у Пн. Америці; в Євразії й Пд. Африці — кілька видів. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 1 вид: К. Софії (D. sophia) — бур'ян озимих і ярих культур, що росте вздовж доріг, поблизу жител, на полях, луках.

КУДРЯ́ВЦЕВА Ольга Миколаївна (20.II 1896, Миколаїв — 15.VI 1964, Харків) — укр. рад. скульптор. У 1924—27 навчалася в Харків. худож. ін-ті. Твори: «Кріпачка» (1935), «Сліпа» (1937—38), «Портрет Амангельди Іманова» (1942—43), «Хоровод» (скульптурна група для фонтана в Дніпропетровську), «Шевченко-хлопець» (1951), надгробок художникові М. Бурачеку в Харкові (1952), портрет артистки С. Федорцевої (1954). Іл. с. 554.

КУДРЯ́ВЦІВКА — селище міського типу Веселинівського р-ну Микол. обл. УРСР. Залізнич. ст. Колосівка. 2,5 тис. ж. (1979). У с-щі — виробниче відділення райсільгосптехніки, елеватор. Середня школа, лікарня; Будинок культури, 4 б-ки. К. виникла 1910.

КУДРЯ́ШОВ Володимир Сидорович [8 (21).X 1909, Київ — 15.VII 1942] — один з керівників парт. підпілля, учасник партизан. руху в Києві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністичної партії з 1932. У 1935—41 — нач. цеху на Київ. паровозовагоноремонтному з-ді. З вересня 1941 — на підпільній парт. роботі в Києві. Брав участь у створенні бойових диверсійних груп, організації підпільних друкарень, розгортанні серед населення масово-агіт. роботи. З весни 1942 — командир партизан. загону, сформованого з підпільників. Заарештований гестапо і страчений.

КУЄ́СТИ (ісп. cuesta — схил гори) — асиметричні гірські пасма, що утворюються внаслідок розмиву нахилених в один бік верств гірських порід. Розвиваються на крилах великих *антикліналей,* які складені з неоднорідних порід. В СРСР поширені на Пн. Кавказі та в Криму.

«КУЖБУ́ШКИ», «куншти», «кунштбухи» (від нім. Kunstbuch) — альбоми вчителів та учнів *Лаврської іконописної майстерні* в Києві серед. 18 ст. Термін «К.» місцевий, він означає поняття «по-

«Кужбушки». Пейзаж. Учнівська вправа. Перо, туш. 60-і рр. 18 ст. Центральна наукова бібліотека АН УРСР.

І. Д. Кудря.

В. С. Кудряшов.

Й. М. Кузмінскіс.

В. О. Кузнецов.

Василь Васильович Кузнецов.

Віктор Іванович Кузнецов.

Г. М. Кузневич. Медальйон з надгробка З. Олесницької. Мармур. 1903. Львівський музей українського мистецтва.

В. В. Кузнецов. Груповий портрет Героя Соціалістичної Праці бригадира ковалів-штампувальників ХТЗ М. І. Калашникова з членами бригади. 1975.

сібник з мистецтва». «К.» — це малюнки і гравюри, які допомагають розкрити систему й метод виховання укр. художників того часу, вони є важливими пам'ятками мистецтва. В «К.» містяться численні малюнки (вправи з анатомії, пейзажі, портрети, жанрові сцени), серед яких є багато підписаних учителями й учнями. Колекція лаврських «К.» зберігається в Центр. наук. бібліотеці АН УРСР в Києві. Іл. див. також до ст. *Лаврська іконописна майстерня*.

КУ́ЗА (Cuza) Александру Йоан [8 (20).III 1820, Галац, тепер СРР — 3 (15).V 1873, Гейдельберг, тепер ФРН] — господар об'єднаних князівств Молдови (див. *Молдавське князівство*) і *Валахії* (1859—62), князь Румунії (1862—66). К. було усунуто від влади 1866 внаслідок змови.

КУЗЕ́Н (Cousin) Віктор (28.XI 1792, Париж — 14.1 1867, Канн) — франц. філософ-ідеаліст, політ. діяч. Професор філософії Сорбонни (1828—51). З 1830 — член Французької академії, з 1832 — Академії моральних і політ. наук. Філософська система К. являє собою еклектичне поєднання «істин», запозичених з ідеалістичної філософії Г. В. Ф. Гегеля, «філософії одкровення» Ф. В. Й. Шеллінга, монадології Г. В. Лейбніца та ін. Був противником матеріалізму, особливо франц. матеріалізму 18 ст., вважав бога творцем Всесвіту, визнавав існування потойбічного світу, намагався примирити філософію і релігію. К. сприяв популяризації історії філософії. Перекладав франц. мовою твори Платона та ін.

КУЗМІ́НСКІС Йонас Міколо [н. 1 (14).XII 1906, Бетігала, тепер Расейнського р-ну Лит. РСР] — лит. рад. графік, нар. художник СРСР (з 1965), дійсний член АМ СРСР (з 1975). Член КПРС з 1951. Член ЦК Компартії Литви. Твори: цикли «Вільнюс» (1942—57), «За мотивами литовських народних і революційних пісень» (почато 1960). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції та ін. Портрет с. 557 Іл. т. 6, с. 153.

КУЗНЕ́ВИЧ Григорій Микитович (30.IX 1871, с. Старе Брусно в Галичині, тепер у ПНР — 9.I 1948, с. Ганачівка, тепер Перемишлянського р-ну Львів. обл.) — укр. скульптор. У 1893—96 навчався у Львів. художньо-пром. школі й водночас у майстерні Ю. Марковського, 1899—1901 — в Рим. ін-ті красних мистецтв. Твори: статуя «Фортуна» для будинку ощадної каси (1892), декор. композиція для Палацу мистецтв (1894) у Львові (обидва — в співавт. з Ю. Марковським); статуї «Перший хлібороб» (1900), «Гончар» (1901); пам'ятники С. Щепановському (1905) і Б. Гловацькому (1906) на Личаківському кладовищі у Львові. В 1907—12 К. жив у Америці. Автор бюстів Т. Шевченка (1908, 1914) і проекту пам'ятника поетові для Києва (1910).

КУЗНЕ́Ц (Kuznets) Саймон Сміт (н. 30.IV 1901, Харків) — амер. економіст. У 1923 закінчив Колумбійський ун-т. З 1960 — професор економіки Гарвардського ун-ту. Праці К. містять екон.-статистичні дослідження з питань динаміки *інвестицій*, галузевої та технологічної структури капіталовкладень, еволюції *нагромадження капіталу* в США та ін. країнах. К. намагається дати статистичне обгрунтування бурж. концепції *«революції в доходах»*. Нобелівська премія, 1971.

КУЗНЕЦО́В Валерій Олексійович [30.III (12.IV) 1906, м. Нікольськ, тепер Волог. обл. РРФСР] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1970). Закінчивши Томський політех. ін-т (1932), працював у геол. установах Зх. Сибіру, з 1945 — в Гірничогеол. ін-ті Зх.-Сибірського філіалу АН СРСР, з 1958 — в Ін-ті геології і геофізики Сибірського відділення АН СРСР. Осн. праці присвячені вивченню тектоніки, магматизму і металогенії Алтайсько-Саянської складчастої області. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Портрет с. 557.

КУЗНЕЦО́В Василь Васильович [н. 31.I (13.II) 1901, с. Софіловка Костром. губ.]—рад. державний і парт. діяч, дипломат, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1927. Н. в сел. сім'ї. Трудову діяльність почав 1916. Закінчив Ленінгр. політехнічний ін-т (1926). У 1927—31 — інженер на Макіївському металург. з-ді. В 1931—33 вивчав металург. виробництво за кордоном. У 1933—37 — на інженерно-тех. роботі на з-ді «Електросталь» (Ногінськ). У 1937—40 — інженер, гол. інженер Головспецсталі. В 1940—43 — заст. голови Держплану СРСР. У роки Великої Вітчизн. війни — заст. члена Держ. К-ту Оборони з питань металургії. В 1943—44 — голова ЦК профспілки робітників чорної металургії Центру. В 1944—53 — голова ВЦРПС. З 1945 — член Генеральної ради Виконкому і віце-голова Всесвітньої федерації профспілок. У 1953—55 — заст. міністра закордонних справ СРСР та надзвичайний і повноважний посол СРСР у КНР. З 1955 — 1-й заст. міністра закордонних справ СРСР. З жовтня 1977 — перший заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1952 — член ЦК КПРС, 1952—53 — член Президії ЦК КПРС. Кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС з жовтня 1977. Депутат Верховної Ради СРСР 2—10-го скликань; 1950—53 та з 1977 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

КУЗНЕЦО́В Василь Іванович [3 (15).I 1894, с. Усть-Усолка, тепер Усольського р-ну Перм. обл.— 20.VI 1964, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1928. В Рад. Армії з 1918. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. У 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арміями, зокрема на Пд.-Зх. й 3-му Укр. фронтах. У 1953—57 — команд. військами Приволзького військ. округу. З 1960 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КУЗНЕЦО́В Віктор Іванович [н. 14 (27).IV 1913, Москва] — рад. учений, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1942. Закінчив (1938) Ленінгр. індустр. (тепер політех.) ін-т. Осн. праці — в галузі прикладної механіки й автоматичного керування. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції і 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946.

КУЗНЕЦО́В Володимир Васильович (н. 13.IX 1924, Москва) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1953. В 1954 закінчив Харків. худож. ін-т, де вчився в П. *Котова* та Л. *Чернова*. Твори: «В. Маяковський серед молоді» (1957), «Бригада комуністичної праці Ф. Амеліна» (1960), «На Єнісеї» (1963), «Тривожний ранок блокади» (1967), «На комсомольській вахті» (1968), «Залізний виконроб Д. Мельников» (1969), «Колгоспний вечір» (1970—71), «Плавка дружби» (1977). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КУЗНЕЦО́В Володимир Дмитрович [30.IV (12.V) 1887, Міас, тепер Челяб. обл.— 13.X 1963, Томськ] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1945. Закінчив Петерб. ун-т (1910). З 1911 працював у вузах Томська (з 1920 — професор ун-ту), з 1929 — директор Сибірського фізико-тех. ін-ту. Осн. наук. праці — з фізики твердого тіла, металофізики й матеріалознавства. Розробив фіз. теорію різання, теоретично довів і експериментально підтвердив можливість швидкісного різання металів. Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

КУЗНЕЦО́В Микола Герасимович [11 (24).VII 1902, с. Медведка, тепер Котласького р-ну Арх. обл.— 6.XII 1974, Москва] — рад. військ. діяч, віце-адмірал (1956), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1925. У ВМФ з 1919. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив Військ.-мор. академію. З 1937 — перший заст. команд., потім команд. Тихоок. флотом. У 1939—46 — нарком ВМФ СРСР, головнокоманд. ВМФ. З 1947 — нач. Управління військ.-мор. навч. закладів. З 1948 — заст. головнокоманд. військами Далекого Сходу по ВМС. З 1950 — команд. Тихоок. флотом. У 1951—53 — військ.-мор. міністр, 1953—56 [Адмірал Флоту Рад. Союзу (з березня 1955)] — перший заст. міністра оборони СРСР — головнокоманд. ВМС. З 1956 — у відставці. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КУЗНЕЦО́В Микола Дмитрович [2 (14).XII 1850, с. Степанівка, тепер Херсон. обл.— 2.III 1929, Сараєво, тепер СФРЮ] — укр. живописець. У 1876—79 навчався в петерб. АМ у П. *Чистякова*. В 1880 відвідав Францію і Німеччину. В 1897—1920 жив і працював

в Одесі. Брав активну участь у *Товаристві південноросійських художників*, член Т-ва *передвижників*. Твори: «Об'їзд володінь» (1879), «У свято» (1881), «На заробітки» (1882), «Мировий посередник» (1887), «Після обіду» (1888); портрети — І. Похитонова (1882), І. Мечникова (1886), В. Васнецова (1891), П. Чайковського (1893), Ф. Шаляпіна (1902). В 1920 виїхав за кордон. Твори К. зберігаються в ДТГ, ДМУОМ, Одес. худож. музеї.
Літ.: Членова Л. Микола Дмитрович Кузнецов. К., 1962.

КУЗНЕЦО́В Микола Дмитрович [н. 10 (23).VI 1911, Актюбінськ] — рад. конструктор реактивних авіац. двигунів, акад. АН СРСР (з 1974), Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1939. Закінчив (1938) Військово-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. В 1943—46 — заст. гол. конструктора, 1946—56 — гол. конструктор. З 1956 — ген. конструктор. Під керівництвом К. створено двигуни для літаків Ту-114, Ту-154, Ту-144, Ан-22, Іл-62, Іл-86 тощо. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1956.

КУЗНЕЦО́В Микола Іванович [партизанський псевдонім — Грачов; 14 (27).VI 1911, с. Зирянка, тепер Талицького р-ну Свердл. обл.— 9.III 1944, с. Боратин, тепер Бродівського р-ну Львів. обл.] — рад. розвідник під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністичної партії з 1942. Закінчив Свердл. індустріальний ін-т (1938). У серпні 1942 вступив до партизан. загону Д. М. *Медведєва*, який діяв на Ровенщині і Львівщині. Досконало володіючи нім. мовою, К. під виглядом нім. офіцера виконував розвідувальну роботу та диверсійні операції. Особисто знищив і викрав кількох гітлерівських генералів. Загинув від рук укр. бурж. націоналістів. Нагороджений 2 орденами Леніна. Похований у Львові. В Ровно, Львові, с. Боратині та на батьківщині К. встановлено пам'ятники. В Ровно — квартира-музей К.

КУЗНЕЦО́В Михайло Васильович [н. 25.X (7.XI) 1913, с. Агаріно, тепер Серпуховського р-ну Моск. обл.] — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1959), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1932. В Рад. Армії з 1933. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ескадрильї винищувального авіаполку. Брав участь у боях на Ленінгр., Калінін., Зх., Пд.-Зх., 3-му і 1-му Укр. фронтах. Здійснив 345 бойових вильотів, особисто збив 22 ворожі літаки і в складі групи — 6. У 1951 закінчив Військ.-повітр. академію. З 1974 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 560.

КУЗНЕЦО́В Михайло Прокопович [2 (15).IX 1913, м. Петровськ-Забайкальський, тепер Читинської обл.] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1971). На профес. сцені — з 1932 (Іркутський ТЮГ). В 1933—51 працював у рос. драм. театрах міст Горького, Томська, з 1951 — в Ставропольському рос. драм. театрі ім. М. Лермонтова. Ролі: Митрофан («Недоросток» Фонвізіна), Лука («На дні» Горького), Швандя («Любов Ярова» Треньова), Сергій Тюленін («Молода гвардія» за Фадєєвим), Фальстаф («Віндзорські витівниці» Шекспіра) та ін. Створив образ В. І. Леніна у виставах за п'єсами Горбатова, Погодіна, Попова, Шатрова, а також у фільмах «Синій зошит» (1964), «Залп „Аврори"» (1965). Нагороджений орденом Леніна, медалями. Портрет с. 560.

КУЗНЕЦО́В Олексій Олександрович (20.II 1905 — 1.X 1950) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1925. Н. в м. Боровичах у сім'ї робітника. В 1924—32 — на керівній комсомольській, потім — парт. роботі. В 1937—45 — другий секретар Ленінгр. обкому, 1938—45— і міськкому ВКП(б). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — член Військ. ради Балт. флоту, член Військ. ради Ленінгр. фронту, генерал-лейтенант (1943). В 1945—46 — перший секретар Ленінгр. обкому і міськкому партії. В 1946—49 — секретар ЦК ВКП(б). На XVIII з'їзді партії обирався членом ЦК ВКП(б). З 1946 — член Оргбюро ЦК ВКП(б). Депутат Верховної Ради СРСР 1 і 2-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами.

КУЗНЕЦО́В Павло Варфоломійович [5 (17).XI 1878, Саратов — 21.II 1968, Москва] — рос. рад. живописець, засл. діяч мист. РРФСР (з 1928). В 1897—1903 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в К. *Коровіна* і В. *Сєрова*. Член об'єднання «*Мир искусства*». Твори: «Блакитний фонтан» (1905), «Міраж у степу» (1912), «Яванська танцівниця» (1919), «Киргизькі пастухи» (1926), «Декоративний натюрморт» (1937). К. відомий також як графік, монументаліст і театр. художник.
Літ.: Русакова А. А. Павел Кузнецов. Л., 1977.

КУЗНЕЦО́В Степан Леонідович [2 (14).I 1879, Кишинів — 18.IV 1932, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. Республіки (з 1929). Працював у київ. *Театрі «Соловцов»* (1907—08), Моск. Худож. театрі (1908—10), в театрах Києва, Одеси, Харкова та ін. міст. З 1925 — в *Малому театрі*. Ролі: Хлестаков, Городничий («Ревізор» Гоголя), Юсов («Тепленьке місце» О. Островського), Швандя («Любов Ярова» Треньова), лорд Баберей («Тітка Чарлея» Томаса), Людовік XI («Собор Паризької богоматері» за Гюго). Знімався у фільмах («Людина з ресторану», «Капітанська донька» та ін.).
Літ.: Дейч А. Степан Леонидович Кузнецов. М.—Л., 1947.
І. П. Нестеровська.

КУЗНЕЦО́В Федір Сидорович [17 (29).IX 1898, с. Балбечино, тепер Горецького р-ну Могильов. обл.— 22.III 1961, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1941). Член КПРС з 1938. В Рад. Армії з 1918. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. У 1926 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Потім — команд. військами Пн.-Кавказ., Прибалт. особливого військ. округів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. 21-ю армією, яка брала участь у *Київській оборонній операції 1941*, Пн.-Зх., Центр., заст. команд. Волховським, Карельським фронтами. З 1945 — команд. військами Уральського військ. округу. З 1948 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КУЗНЕЦО́В Юрій Олексійович [6 (19).IV 1903, м. Нікольськ, тепер Волог. обл. РРФСР] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1966). Закінчив Томський ун-т (1924). З 1930 викладав у Томському політех. ін-ті (з 1938 — професор). З 1958 — наук. співробітник Ін-ту геології і геофізики Сибірського відділення АН СРСР. Відкрив ряд родовищ золота, вогнетривких глин тощо. Осн. праці присвячені проблемам теор. геології і вивченню геол. будови й корисних копалин Алтаю, Кузнецького Алатау, Сх. Саяну і Єнісейського кряжа. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами. Премія ім. О. П. Карпінського АН СРСР, 1970. Портрет с. 560.

КУЗНЕЦО́ВСЬК (до 1977 — с. Вараш) — селище міського типу Володимирецького р-ну Ровен. обл. УРСР. Розташований на р. Стирі, за 8 км від залізнич. ст. Рафалівка. В с-щі будується (1980) *Ровенська АЕС*. Заг.-освітня та музична школи, профес.-тех. уч-ще, лікарня. Клуб, 2 б-ки. Утворений 1977.

КУЗНЕ́ЦЬК — місто обласного підпорядкування Пенз. області РРФСР, райцентр. Залізнична станція. 96 тис. ж. (1977). Осн. галузь пром-сті — машинобудування (з-ди приладів і конденсаторів, текст. та полімерного машинобудування, авторем.). Шкіряна, взут., швейна ф-ки; валяльно-хутровий, меблевий та м'ясний комбінати. 6 серед. спец. навч. закладів. К. виник 1780.

КУЗНЕ́ЦЬКИЙ ВУГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — один з найбільших в СРСР. Міститься в Кемеров. обл., частково в Новосиб. обл. і Алт. краї РРФСР. Пл. 26,7 тис. км². Пром. запаси вугілля становлять 67,3 млрд. т (1979). Поклади вугілля пов'язані з *континентальними відкладами* палеозойського (кам.-вуг. й пермського) та мезозойського (гол. чин. юрського) віку, представленими пісками і глинами, заг. потужністю понад 9000 м. Вугленосна товща містить бл. 260 пластів вугілля різної потужності. Більшість з них мають потужність

М. Д. Кузнецов. На заробітки. 1882. Приватна збірка. Одеса.

В. Д. Кузнецов.

М. Г. Кузнецов.

М. Д. Кузнецов.

М. І. Кузнецов.

КУЗНЕЦЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ КОМБІНАТ

М. В. Кузнецов.

М. П. Кузнецов.

Ю. О. Кузнецов.

А. І. Куїнджі.

2—3 м, є пласти потужністю 10—20 м і більше. Глибина залягання від 0 до 1800 м (гранична глиб. підрахунків). У межах басейну є всі види кам. і буре вугілля. Воно характеризується низькою зольністю (5—12%), високою теплотою згоряння (до 8650 ккал/кг), мало сірчисте (містить 0,3—0,6% сірки). Вугілля в К. в. б. відкрито на поч. 18 ст., добувати його почали 1897. Систематичні геол. дослідження розпочато 1914 під керівництвом Л. І. *Лутугіна*. Широко розгорнулися геол. дослідження і розвідка в межах К. в. б. з 1930. Добувають вугілля шахтним і відкритим способами. На базі високоякісного вугілля К. в. б. у Зх. Сибіру створено потужну енергетику і важку індустрію. Частково вугілля вивозять на Урал, в Казахстан, Серед. Азію і в Європ. частину СРСР.

В. Х. Череповський.

КУЗНЕ́ЦЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ КОМБІНА́Т імені В. І. Леніна — одне з найбільших підприємств чорної металургії СРСР. Розташований у м. Новокузнецьку Кемер. обл. Буд-во комбінату почато 1929. В 1932 стала до ладу перша доменна піч, мартенівські печі, блюмінг, рейкобалковий та ін. цехи. К. м. к.— комплекс різноманітних, але технологічно пов'язаних між собою виробництв. На гірничих підприємствах комбінату видобувають залізну руду, вапняк, доломіт, кварцити, вогнетривні глини, формувальні піски та ін. види сировини. На комбінаті виробляють кокс, продукти коксохімії, чавун, сталь, сортовий та листовий прокат, залізничні рейки тощо. Нагороджений орденом Леніна (1943), орденами Кутузова 1-го ступеня (1945), Трудового Червоного Прапора (1945), Жовтневої Революції (1971).

«КУ́ЗНИЦА» — літ. група рос. пролетарських письменників. Засн. 1920 в Москві поетами, які вийшли з «*Пролеткульту*». До групи належали поети В. Казін, В. Александровський, М. Герасимов, О. Гастєв, В. Кирилов, С. Обрадович та ін., прозаїки — Ф. Гладков, М. Ляшко, В. Бахметьєв, О. Новиков-Прибой та ін. Письменники «К.» оспівували революцію, вільну працю рад. людей. Для поезії «К.» характерні урочистість, революц. патетика й романтика. Твори деяких поетів «К.» (Гастєв, Кирилов) позначені абстрактністю, відсутністю образу живої людини. В 1931 «К.» увійшла до РАПП. В 1920—22 група видавала журн. «Кузница», в 1924—25 — «Рабочий журнал».

КУ́ЗНЯ — майстерня для ковальських робіт, ремонту с.-г. машин і знарядь та інвентаря, а також для підковування коней.

КУ́ЗЬКА, кузька посівна, хлібний жук (Anisoplia austriaca) — жук род. *пластинчатовусих*. Небезпечний шкідник зернових культур. Поширений у Європі, Передній Азії, в СРСР — у степовій і лісостеповій зонах Європ. частини; на Україні — скрізь, крім пн.-зх. районів Полісся. Жук (довж. 11—16 мм) буро-жовтий або червоно-коричневий з чорною плямою навколо щитка. Виїдає зерна злаків у період молочно-воскової стиглості. Личинка (довж. до 35 мм) біла; живе і розвивається в грунті бл. 2 років; живиться корінням жита, пшениці, кукурудзи, буряків, картоплі та ін. культурних і дикорослих рослин. Заходи боротьби агротех. та хімічні. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Жуки*.

КУЗЬМЕ́НКО Микола Лаврінович [3 (15).XI 1862, с. Томаківка, тепер смт Дніпроп. обл.— 23.III 1942] — укр. письменник. Вчився в Катеринославській духовній семінарії. Вчителював по селах Катеринославщини. З 1895 жив у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). Друкував вірші, байки, оповідання в різних антологіях і альманахах. Видав зб. поезій «Дозвілля» (1899). У своїх творах використовував теми й мотиви укр. фольклору.

КУЗЬМЕ́НКО Петро Семенович [1831, містечко Понорниця, тепер смт Коропського р-ну Черніг. обл. — 1874, х. Потітківський, що був на території сучас. Коропського р-ну Черніг. обл.] — укр. письменник і етнограф. Закінчив Чернігів. духовну семінарію (1859). Вчителював у рідному містечку. Друкуватися почав 1854. Писав вірші у дусі романтичної поезії 30—40-х рр. 19 ст. Автор повісті з сел. життя «Не так ждалося, да так склалося» (1861). Твори К. друкувалися в альманасі «*Хата*», журн. «*Основа*», газ. «Черниговский листок». *П. П. Хропко.*

КУ́ЗЬМИЧ Володимир Савич [14 (27).VI 1904, м. Бахмач, тепер Черніг. обл.— 4.X 1943] — укр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1924. Закінчив Харків. ін-т нар. господарства (1929) та Укр. ін-т червоної професури (1932) у Харкові. Друкуватися почав з 1925. Перша зб. оповідань з комсомольського життя — «Наган» (1927); наступні збірки — «Міна», «Польот над Кавказом» (обидві — 1929) ,«Кораблі» (1931), «Перший криголам» (1931), «Турбіни» (1932), «Океан» (1939) та ін. У романі «Крила» (1930) змалював образи робітників — новаторів літакобудівної пром-сті. В роки Великої Вітчизн. війни надрукував ряд оповідань з фронтового життя («Дружина пілота», «У грозу» та ін.). *М. І. Дубина.*

КУЗЬМІ́Н Анастасій Дмитрович [р. н. невід.— п. 3 (15).I 1826] — декабрист, член *Товариства об'єднаних слов'ян*, поручик Черніг. піхотного полку. Прихильник негайних революц. дій. Вів пропаганду серед солдатів своєї роти, ще влітку 1825 намагався підняти її на повстання. 29.XII 1825 (9.I 1826) розміщена в с. Трилісах (тепер Фастівського р-ну Київ. обл.) рота К., виступивши першою, поклала початок *Чернігівського полку повстанню*. Тяжко поранений у бою з урядовими військами і взятий під варту, К. застрелився.

КУЗЬМІ́Н Євген Михайлович [10 (22).X 1871, Люцерн, Швейцарія — 9.VII 1942, Казалінськ Кзил-Орд. обл. Каз. РСР] — укр. рад. мистецтвознавець, публіцист. У 1893 закінчив Київ. рисувальну школу М. *Мурашка*. В 1914—25 — професор історії мист. Муз.-драм. ін-ту ім. М. Лисенка (Київ). Друкувався в журн. «*Киевская старина*», «Старые годы», «Искусство и художественная промышленность», «Искусство» та ін. Автор однієї з перших робіт про укр. мистецтво (1900), розвідок про Шевченка як художника і гравера (1900, 1911), Г. *Нарбута* (1927), Ю. *Михайлова* та О. *Мурашка* (обидві — 1928) й ін. *С. І. Білокінь.*

КУЗЬМІ́Н Іван Васильович (н. 3.II 1924, с. Угуй, тепер Усть-Таркського р-ну Новосиб. обл.) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики і теорії інформації, доктор тех. наук (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1979), професор (з 1966). Член КПРС з 1949. Закінчив (1956) Військ.-повітряну інж. академію ім. М. Є. Жуковського. У 1942—71 служив у лавах Рад. Армії. З 1976 — ректор Вінницького політех. ін-ту. Осн. праці присвячені дослідженню і розробці автоматизованих радіолокаційних станцій, автоматизованих систем управління промисловими підприємствами, міським господарством тощо.

КУЇ́НДЖІ Архип Іванович [січень 1841, Маріуполь, тепер Жданов — 11 (24).VII 1910, Петербург] — рос. живописець-пейзажист, дійсний член петерб. АМ (з 1893), професор (з 1892). Живопису навчався самотужки, деякий час у майстерні І. *Айвазовського* та петерб. АМ (1868). Член Т-ва *передвижників* (з 1875), ініціатор створення Т-ва художників (засн. 1909, пізніше — *Товариство художників імені А. І. Куїнджі*, що об'єднувало багатьох художників-реалістів і якому К. заповів усі свої кошти). Картинам К., багато з яких відтворюють природу України, властиві широта задуму, піднесена епічність, гостре декоративне чуття, лаконізм живопису, майстерна передача найскладніших ефектів денного й нічного освітлення. Твори: «Забуте село» (1874), «Чумацький тракт» (1875), «Українська ніч» (1876), «Вечір на Україні» (1878), «Березовий гай» (1879), «Місячна ніч на Дніпрі» (1880), «Дніпро вранці» (1881) та ін. Роботи К. зберігаються в ДТГ, ДРМ, ДМУОМ, Київ. музеї рос. мист. та ін. музеях. К. викладав у петерб. АМ, у 1897 був звільнений за підтримку студент. заворушень. Серед учнів К. — А. *Рилов*, М. *Реріх*, К. *Богаєвський*. Вплив К. відчутний в творчості Г. *Світлицького*. В 1973 у Жданові експонувалася виставка «Меморіал Куїнджі», 1974 в Київ. музеї рос. мистецтва — виставка «Куїнджі та його учні». Іл. див. на окремому аркуші, с. 288—289.

Літ.: Коняхин Г. П. А. И. Куинджи. М., 1966; А. И. Куинджи. Альбом. М., 1969; Манин В. С. Куинджи. М., 1976. *В. А. Афанасьєв.*

КУ́ЙБИШЕВ Валер'ян Володимирович [25.V (6.VI) 1888, Омськ — 25.I 1935, Москва] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї офіцера. 16-річним юнаком, навчаючись в кадетському корпусі, вступив в Омську орг-цію РСДРП, примкнув до більшовиків. У 1905, будучи студентом Військ.-мед. академії в Петербурзі, брав активну участь у діяльності Петерб. більшовицької орг-ції. За революц. діяль-

ність 1906 виключений з академії. В 1906—16 вів революц. роботу в Омську, Каїнську (тепер Куйбишев Новосиб. обл.), Томську, Петропавловську, Наримі, Барабинську, Петербурзі (1914—15 — член Петерб. к-ту РСДРП), Вологді, Харкові. Царський уряд 8 раз заарештовував К., 4 рази засилав у Сибір. Після Лютн. революції 1917 К. очолив Самарську більшовицьку орг-цію, був головою Самарського ревкому і губкому партії. В 1918—19 — на воєнно-політ. роботі в Червоній Армії (Сх. і Туркестанський фронти). Після громадян. війни — на керівній парт., профспілковій, рад. і госп. роботі. В грудні 1920 обраний членом Президії ВЦРПС, керував екон. відділом. З квітня 1921 — член Президії ВРНГ, з листопада — нач. Головелектро. В 1922—23 — секретар ЦК РКП(б). У 1923—26 — голова ЦКК — РСІ — нарком РСІ СРСР, заст. голови РНК і Ради Праці і Оборони СРСР. В 1926—30 — голова ВРНГ СРСР. З 1930 — голова Держплану СРСР, одночасно — заст. Голови Раднаркому і Ради Праці і Оборони СРСР. З лютого 1934 — голова Комісії рад. контролю при Раднаркомі СРСР, з травня 1934 — 1-й заст. Голови Раднаркому і Ради Праці і Оборони СРСР. На X з'їзді РКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК, на XI, XV—XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б). На XII з'їзді РКП(б) обраний членом ЦКК. З 1927 — член Політбюро ЦК ВКП(б). Похований в Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Избранные произведения. М., 1958; Укр. перекл.— Статті і промови. 1930—1935. К., 1935; Епізоди з мого життя. К., 1937; Про молодь. К., 1938.

Літ.: Куйбышева Г. В. [та ін.]. Валериан Владимирович Куйбышев. Биография. М., 1966; Дубинский-Мухадзе И. М. Куйбышев. М., 1971.

КУЙБИШЕВ Микола Володимирович [13 (25).XII 1893 — 1.VIII 1938] — рад. військ. діяч, комкор (1936). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в м. Кокчетаві (тепер Каз. РСР). Брат В. В. *Куйбишева*. Учасник 1-ї світової війни, капітан. У Червоній Армії з 1918. В 1919—21, командуючи бригадою і д-зією, брав участь у боях проти денікінців (зокрема, у визволенні Донбасу), врангелівців. У 1922 закінчив вищі військ.-академічні курси. З 1922 — на командних посадах в армії, в т. ч. 1928—36 — команд. військами Сибірського, з 1937 — Закавказ. військ. округів. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

КУЙБИШЕВ (до 1935 — Самара) — місто, центр Куйбишевської обл. РРФСР. Розташований на лівому березі Волги при впадінні в неї р. Самари. Залізнич. вузол, річковий порт, аеропорт. 1216 тис. ж. (1979). Поділяється на 9 міськ. районів. Засн. 1586 як фортеця. З 1688 — місто. Міська біднота брала активну участь у сел. війнах під проводом С. Т. *Разіна* (1667—71) і О. І. *Пугачова* (1773—75). З 1851 Самара — центр губернії. В 70-х рр. 19 ст. була одним з центрів *народництва*. З жовтня 1889 до серпня 1893 в місті жив В. І. Ленін; він створив тут перший марксистський гурток. У 1902 організовано бюро рос. орг-ції «Искры», Самарський к-т РСДРП. У листопаді 1905 обрано Раду робітничих депутатів. Рад. владу встановлено 27.X (9.XI) 1917. Під час *чехословацького корпусу заколоту 1918* місто 8.VI захопили білочехи. 7.X 1918 частини Червоної Армії визволили Самару. К.— значний пром., трансп. та культур. центр країни. В машинобудуванні загальносоюзне значення має верстатобудівна, інструментальна (з-ди Середньоволзький верстатобуд., координатно-розточувальних верстатів), авіац. та електротех. пром-сть. Є також заводи: підшипникові, «Куйбишевбурмаш», «Строммашина», «Продмаш», металург. та нафтопереробний. Харч. пром-сть представлена борошномельною, макаронною, тютюновою ф-ками, мол. і пивоварним з-дами; м'ясо-жировим комбінатом, виробн. об'єднанням кондитерської пром-сті «Росія». Розвинута швейна, трикотажна та взут. галузі легкої пром-сті. Пром-сть буд. матеріалів. В К. діють Куйбишевська ДРЕС, Безимянська ТЕЦ, електроенергія надходить також від *Волзької ГЕС* ім. В. І. Леніна. В К.— 10 вузів, у т. ч. ун-т, 29 серед. спец. навч. закладів. 30 н.-д. та проектних ін-тів. Театри: драм. ім. М. Горького, опери і балету, юного глядача, ляльок, цирк, Волзький нар. хор, філармонія, Палац спорту. Музеї: краєзнавчий, худож., літ. М. Горького, будинок-музей В. І. Леніна та музей М. В. Фрунзе. Пам'ятники: В. І. Леніну (1925), В. В. Куйбишеву (1938), обидва — скульптор М. Манізер; монумент Вічної Слави героям Вітчизн. війни (1971, скульптор П. Бондаренко, арх. О. Самсонов). В місті народився Г. М. Кржижановський. У різний час тут жили і працювали М. Горький, Ф. В. Ленгнік, В. В. Куйбишев. У К. поховано М. О. Щорса.

КУЙБИШЕВЕ (до 1926 — Царекостянтинівка, 1926—35 — Першотравневе) — селище міського типу Запоріз. обл. УРСР, райцентр, за 5 км від залізнич. ст. Комиш-Зоря. 7,9 тис. ж. (1979). Засн. бл. 1782. Рад. владу проголошено в січні 1918. В 1935 перейменоване на честь В. В. *Куйбишева*. З 1957 К.— с-ще міськ. типу. В К. з-ди: «Електроприлад», буд. матеріалів, щебеневий, прод. товарів, маслоробний, консервний; харчосмакова ф-ка, гранітний кар'єр, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., музична, художня і спортивна школи, лікарня. 3 будинки культури, кінотеатр, 4 бібліотеки.

КУЙБИШЕВЕ — селище міського типу Бахчисарайського р-ну Кримської обл. УРСР, у долині р. Бельбеку, за 12 км від залізнич. ст. Сирень. 2,3 тис. ж. (1979).

У с-щі — хлібозавод, колгосп. Середня школа, лікарня, поліклініка; Палац культури, 2 кінотеатри, бібліотека. Біля К.— руїни середньовічного міста *Мангупа*.

КУЙБИШЕВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 14.V 1928 як Середньоволзька обл., 20.X 1929 перейменована на Середньоволзький край, 27.I 1935 — на Куйбишев. край, 5.XII 1936 — на Куйбишев. обл. Розташована в серед. течії Волги, переважно в Заволжі. Площа 53,6 тис. км². Нас. 3093 тис. чол. (1979, перепис). Осн. нас.— росіяни, живуть також мордва, чуваші, татари, українці та ін. Міськ. нас.— 78%. В області — 25 районів, 10 міст та 19 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Куйбишев*. К. о. нагороджено 2 орденами Леніна (1958, 1970). Розташована на Пд. Сх. *Східно-Європейської рівнини*. На правобережжі Волги — *Приволзька височина* і *Жигулі* (вис. до 375 м). Лівобережжя являє собою рівнину, на якій виділяються Сокські, Соколові та Кінельські Яри. На Пд.— хвиляста рівнина (Середній Сирт та ін.), на Пд. Зх. — відроги Кам'яного Сирту. Корисні копалини: нафта, горючий газ, сірка, горючі сланці, вапняки, фосфорити, бітуми, мінеральні буд. матеріали. Клімат континентальний. Зима холодна, малосніжна, літо сухе, жарке. Пересічна т-ра січня —13, —14°, липня +20, +22°. Опадів на Зх. та Пн.— 450 мм на рік, на Пд.— 300 мм і менше. На Пд. часто бувають посухи і суховії. Тер. К. о. перетинає ріка Волга, яка утворює тут великий вигин — Самарську Луку. Найбільші притоки Волги: Уса, Сизрань (праві); Великий Черемшан, Сок, Самара, Чапаєвка, Великий Іргіз (ліві). Створено Куйбишевське та Саратовське водосховища. Грунти переважно чорноземні, на Пд.— темно-каштанові карбонатні, є ділянки солонців. Область лежить у лісостеповій і степовій зонах. Під лісами (гол. чин. дуб, липа, сосна) бл. 12% її території (в Жигулях — до 70%). На Пд.— степи, в осн. розорані. В нар.-госп. комплексі республіки К. о. виділяється розвинутою електроенергетикою, машинобудуванням, нафтодобувною та нафтохімічною

В. В. Куйбишев.

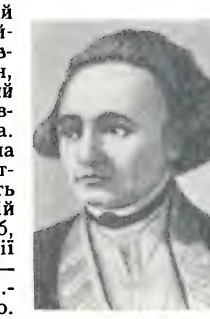

Дж. Кук.

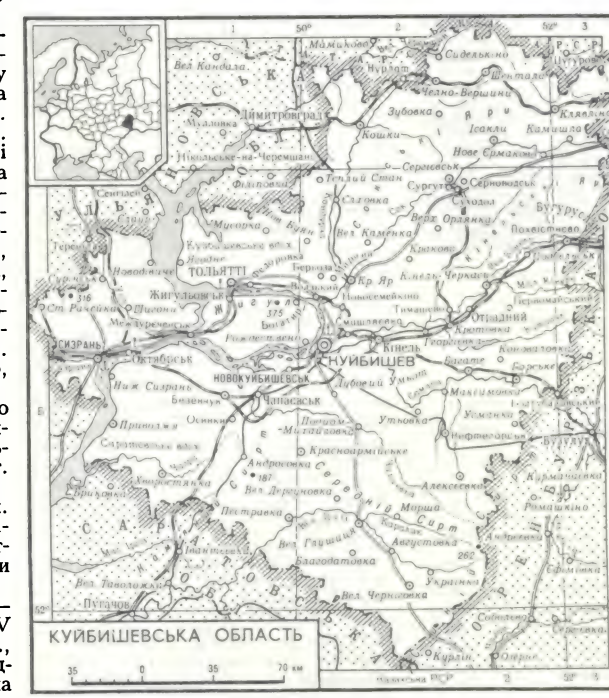

М. В. Куприянов.

П. М. Крилов.

М. О. Соколов.

пром-стю. Енерг. г-во базується на використанні гідроенергоресурсів (*Волзька ГЕС* імені В. І. Леніна), нафти, газу і горючих сланців (куйбишевські, новокуйбишевські, тольяттінські, Сизранська ТЕС). Одна з осн. галузей машинобудування — автомобілебудування (*Волзьке об'єднання по виробництву легкових автомобілів* у Тольятті). Розвинуте верстатобудування, крім того, виробляють електротех. продукцію, устаткування і апаратуру для нафт., хім., буд. матеріалів, легкої та харч. пром-сті. Добування нафти і газу у *Волго-Уральській нафтогазоносній провінції*. Переробка нафти — в Куйбишеві, Новокуйбишевську, Сизрані. Газопереробні з-ди — Отрадненський та Нефтегорський. Нафтохім. пром-сть представлена виробн. синтетичного спирту, фенолу, ацетону та ін. На базі добування сірки працює Куйбишев. ірчаний комбінат. К. о.— значний центр виробн. буд. матеріалів (у Жигульовську — один з найбільших в СРСР комбінат буд. матеріалів). Підприємства харч., легкої та деревообр. пром-сті. Гол. пром. центри: Куйбишев, *Тольятті, Сизрань, Новокуйбишевськ, Жигульовськ*. С. г. зерново-тваринницького напряму. Велике значення для розвитку землеробства К. о. має зрошування земель пд. частини області. Осн. зернова культура — пшениця, тех.— соняшник; вирощують також просо, озиме жито, ячмінь, гречку, кормові та зернобобові культури. Є плодоягідні насадження. Тваринництво м'ясо-мол. та м'ясо-вовнового напрямів (велика рогата худоба, свині, вівці, кози). Область має густу мережу з-ць (гол. магістраль — Москва — Сизрань — Куйбишев — Уфа — Челябінськ — Владивосток, а також Ульяновськ — Чишми — Уфа, Уфа — Сизрань — Саратов). Розвинутий автомоб., повітр. та трубопровідний транспорт (ділянка нафтопроводу «Дружба», газопровід Оренбург — Куйбишев — Димитровград — Ульяновськ). У К. о.— 12 вузів (10 — у Куйбишеві, у т. ч. *Куйбишевський університет*, с.-г. ін-т у Кінелі, та політех. у Тольятті), 59 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. ін-т гігієни, 5 музеїв (обл. краєзнавчий, худож., Літ. музей М. Горького, будинки-музеї В. І. Леніна та М. В. Фрунзе); 4 театри (драм. ім. М. Горького, опери і балету, юного глядача, ляльок), цирк, Волзький нар. хор, філармонія Палац спорту.

КУЙБИШЕВСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Запоріз. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 47,6 тис. чол. (1979). У районі —73 населені пункти, підпорядковані 3 селищним і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Куйбишеве*. К. р. розташований в межах *Приазовської височини*. Корисні копалини: граніти, кварцові піски, глини тощо. В межах району беруть початок річки *Берда, Гайчур, Конка,* Кам'янка, *Лозуватка, Обиточна* з прит. *Кільтиччя*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — частина філіалу *Українського степового заповідника* — Кам'яні Могили. Найбільші підприємства: куйбишевські харчосмакова ф-ка, маслоробний, щебеневий та «Електроприлад» з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Куйбишеве), 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 168 тис. га, у т. ч. орні землі —144,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, овес, соняшник. Вирощують також цукр. буряки, картоплю, баштанні та кормові культури. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство. У К. р.— 23 колгоспи, 5 радгоспів, дослідна станція Всесоюзного ін-ту кукурудзи (смт Розівка), райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Розівка, Комиш-Зоря, Більманка. Автошляхів — 760 км, у т. ч. з твердим покриттям — 420 км.

У районі — 33 заг.-осв., 2 муз., художня і спортивна школи; 46 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 36 клубних установ, 4 кінотеатри, 69 кіноустановок, 41 б-ка, відділ обл. краєзнавчого музею (с. Гусарка). У Попівці (тепер с. Смирнове) К. р. народився укр. рад. поет М. Л. *Нагнибіда*. У К. р. видається газ. «Прапор комунізму» (з 1929). *А. П. Левада.*

КУЙБИШЕВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Засн. 1969 (1918—27 існував як Самарський ун-т). У складі К. у. 6 ф-тів: мех.-матем., фіз., хім.-біол., юрид. істор., філол., на яких у 1978/79 навч. р. налічувалося 3,5 тис. студентів, зокрема 2,5 тис.— на денному відділенні. Діють вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура; н.-д. лабораторії, обчислювальний центр, бот. сад., зоол. та археол. музеї, б-ка (300 тис. одиниць зберігання). Протягом 1969—79 у вузі підготовлено 2 тис. спеціалістів. Ун-т видає міжвузівські збірники наук. праць. *Л. В. Храмков.*

КУК (Cook) Джеймс (27.X 1728, Мартон, графство Йоркшір — 14.II 1779, Гавайські острови) — англ. мореплавець. У 1762—67 керував гідрографічними роботами та зйомкою берегів о. Ньюфаундленд і п-ова *Юкатан*. Протягом 1768—79 очолив три кругосвітні подорожі. Було відкрито ряд островів у Тихому та Атлантичному океанах, частину Гавайських островів, Нову Каледонію, Норфолк, Пд. Георгія та ін., досліджено узбер. Австралії, Нової Зеландії, пн.-зх. узбережжя Пн. Америки. К. перший перетнув Пд. полярне коло, але Антарктиди не досяг, хоч і припускав, що біля Пд. полюса існує якась земля. Загинув під час сутички з місц. населенням на Гавайських островах. Ім'ям К. названо понад 20 геогр. об'єктів. Портрет. с. 561.

КУ́КА ОСТРОВИ́ — архіпелаг у Тихому ок., в Полінезії. В адміністративному відношенні підпорядковані Новій Зеландії. Об'єднують дві групи о-вів: Північну (7 островів) і Південну (8 островів). Площа 234 км². Нас. 19 тис. чол. (1976), гол. чин. полінезійці. Адм. ц.— м. Аваруа (на о. Раротонга). Офіц. мова — англійська. К. о. відкрив 1773 англ. мореплавець Дж. *Кук*, атол Суворова — 1814 рос. мореплавець М. П. *Лазарєв*. З 1888 К. о.— протекторат Великобританії. З 1901 — під управлінням Нової Зеландії. В 1965 набули статусу «самоврядної території, асоційованої з Новою Зеландією». Острови Пд. групи вулканічного походження (заввишки до 643 м), Пн.— коралові атоли. Клімат тропічний, пасатний. Осн. заняття населення — вирощування кокосової пальми і виробн. копри. Культивують також апельсини, ананаси, банани. Рибальство, мор. промисли, добування перлів, черепахових панцирів тощо.

КУКЕРСИ́Т — гірська порода, різновид горючих сланців. Складається з 20—70% керогену (органічної речовини), 25—40% карбонату кальцію, піску та глини. Зольність 40—60% (на суху масу), вміст сірки 1,1—1,8%; теплота згоряння 3500 ккал/кг. К. поширений в Ест. РСР, Ленінгр., Псков. і Новгор. областях РРФСР. Використовують як енерг. паливо, для одержання горючого газу, рідкого палива, деяких хім. продуктів; золу — для одержання буд. матеріалів та для *вапнування ґрунтів*.

КУКІ́ЛЬ (Agrostemma) — рід однорічних густоопушених трав'янистих рослин родини гвоздикових. Листки лінійні або лінійно-ланцетні. Квітки великі, темно-рожеві, зрідка білі. Плід — коробочка. 3 види, поширені в Європі, Азії та Пн. Африці, занесені в Пн. Америку. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — один: К. з в и ч а й н и й (A. githago) — зрідка зустрічається як бур'ян у посівах ярих і озимих культур (по всій Україні). Насіння його отруйне — містить сапонін та ін. речовини; борошно з до-

Середній урожай зерна кукурудзи (1978).

Країна	Урожай, ц/га
США	62,5
Угорщина	50,0
Югославія	40,0
Румунія	30,9
Мексіка	12,5
Індія	10,1

Кукринікси. Кінець. 1947 — 48. Державна Третьяковська галерея в Москві.

мішкою К. гірке на смак, споживати його небезпечно.

КУКІ-ЧІЙНИ — група споріднених народностей і племен, які живуть на Пн. Сх. Індії (шт. *Ассам*), на Зх. Бірми і в Бангладеш (гори Чіттагонг). Заг. чисельність — бл. 2 млн. чол. (1970, оцінка). Говорять мовами тібето-бірманської групи кит.-тібетської сім'ї. Більшість К.-ч. додержується анімістичних вірувань, частина — християни та індуїсти. К.-ч. поділяються на 3 осн. підгрупи: мейтхеї (маніпурі), чин і кукі. Осн. заняття К.-ч.— землеробство і мисливство; розвинуті також ремесла (плетіння кошиків і ткацтво).

КУ-КЛУКС-КЛАН (англ. Ku-Klux-Klan) — расистська терористична організація в США. Засн. 1865 у м. П'юласкі (шт. Теннесі) плантаторами-рабовласниками для боротьби проти негрів і демократичних орг-цій у пд. штатах. Була заборонена урядом на поч. 70-х рр. 19 ст. З того часу формально діє напівлегально.

КУ́КОЛЬНИК Нестор Васильович [8 (20).IX 1809, Петербург — 8 (20). XII 1868, Таганрог] — рос. письменник. Українець за походженням. Закінчив Ніжинську гімназію (1829). Автор драм. фантазії «Торквато Тассо» (1833), істор. п'єс «Рука всевишнього вітчизну врятувала» (1834), «Князь Михайло Васильович Скопін-Шуйський» (1835) та ін. Повісті та оповідання з часів царювання Петра I («Два Івани, два Степановичі, два Костилькови», 1844, та ін.) і сучас письменнику рос. життя («Надінька», 1843). Повість «Максим Созонтович Березовський» (1844) — про трагічну долю композитора-кріпака. У повісті «Запорожці» (вид. 1871) К. спотворено зобразив укр. гайдамаків. М. Глинка на слова К. написав романси і пісні («Сумнів», «Жайворонок» та ін.), а також музику до драми «Князь Холмський».

КУКРИНІ́КСИ (псевдонім за першими складами прізвищ) — творчий колектив рос. рад. графіків і живописців: Куприянов Михайло Васильович [н. 8 (21).X 1903, Тетюші, тепер Татарської АРСР], Крилов Порфирій Микитович [н. 9 (22).VIII 1902, с. Щелкуново, тепер Тульської обл.], Соколов Микола Олександрович [н. 8 (21). VII 1903, Москва] — нар. художники СРСР (з 1958), дійсні члени АМ СРСР (з 1947), Герої Соціалістичної Праці (П. М. Крилов — 1972; М. О. Соколов — 1973; М. В. Куприянов — 1973). Між 1921—29 навчалися у моск. ВХУТЕМАСі-ВХУТЕІНі. З 1924 працюють разом, з 1925 публікують карикатури в газ. «Правда», журн. «Крокодил» та ін. виданнях. У роки Великої Вітчизн. війни брали активну участь в «*Окнах ТАСС*» (карикатури, плакати). З 20-х рр. ілюструють книги («12 стільців», 1933, 1967, та «Золоте теля», 1971, — Ільфа й Петрова; «Дама з собачкою» та ін. твори А. Чехова, 1940—46; «Життя Клима Самгіна», 1933; «Фома Гордєєв», 1948—49; «Мати», 1950, — М. Горького; «Дон Кіхот» Сервантеса, 1949—52, та ін.). К. працюють й у станковому живопису [«Втеча фашистів з Новгорода». 1944—46; «Таня», 1942—47; «Кінець», 1947—48; «Обвинувачення (Військові злочинці та їхні захисники на Нюрнберзькому процесі)», 1967, всі — в ДТГ]. Нагороджені орденами Леніна, Вітчизняної війни 1-го ступеня та медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1947, 1949, 1950, 1951, 1975. Ленінська премія, 1965. Іл. див. також до ст. *Акварель*, т. 1, с. 112—113.

Тв.: Втроём. М., 1975.

Літ.: Соколова Н. И. Кукрыниксы. М., 1975. *Д. М. Колесникова.*

КУ́КСА — частина органа (напр., шлунка, матки тощо), яка залишається після *ампутації* або після операції; під К. розуміють також залишок нерва після його перерізування, червоподібного відростка після його видалення тощо. Найчастіше зустрічаються К. кінцівок. У деяких хворих після ампутації залишається хибне відчуття кінцівки, якої немає (фантомні відчуття), або болю в ній (фантомні болі). Спостерігаються хвороби К.: рани, що не загоюються, нориці (*фістули*), *остеомієліт*, *екзема* тощо; всі вони потребують спец. лікування, іноді — повторної ампутації.

КУКУНО́Р, Цінхай — безстічне солоне озеро в Центр. Азії, в межах Китаю. Лежить у горах Наньшань на вис. 3205 м над р. м. Площа бл. 4,2 тис. км², глиб. до 38 м. Береги слабо розчленовані, є кілька островів. До К. впадає понад 20 річок. Замерзає в листопаді, скресає в березні. Має нестали рівень, високу мінералізацію води (до 11,3 г/л). Водиться риба. Вперше з європейців К. дослідив 1872 М. М. *Пржевальський*.

КУКУРУ́ДЗА, маїс (Zea mays) — однорічна трав'яниста рослина родини *злакових*, одна з найважливіших кормових і продовольчих культур. Походить з Центр. і Пд. Америки. В дикому стані невідома. В Росію завезена в 17 ст. Стебло пряме, заввишки від 50 см до 7 м. Листки широколінійні, на гол. стеблі їх 8—40 і більше. Квітки роздільностатеві. Тичинкове суцвіття — волоть, розташована на верхівці стебла; цвіте протягом 5—7 днів. Маточкові суцвіття — початки (качани), розвиваються в пазухах листків; починають цвісти на 3—4 дні пізніше тичинкових. На одному стеблі утворюється 1—3 початки. Плід — зерівка (на одному початку 200—1000 і більше зерен). Коренева система К. мичкувата, дуже розгалужена. На нижніх надземних вузлах стебла утворюються опірні повітряні корені, які запобігають виляганню рослин, а при певних умовах виконують також і функції постачання їм вологи та поживних речовин. За формою та ін. ознаками зерна розрізняють 9 підвидів (груп) К.: зубовидна, кремениста, напівзубовидна, розлусна (рисова), цукрова, крохмалиста, або борошниста, крохмалисто-цукрова, восковидна, плівчаста. На Україні найпоширеніші перші дві групи. Зерно К. містить пересічно 10,2% сирого протеїну, 4,7% олії, 66,5% безазотистих екстрактивних речовин, 2,7% клітковини, його широко використовують на корм тваринам, а також у харч., крохмале-патоковій, спиртовій і консервній промисловості. К. на великих площах вирощують на зерно, зелений корм і силос у багатьох країнах, зокрема в СРСР площа посівів (1979) становить 21,4 млн. га (3,4 млн. га на зерно і 18 млн. га на зелену масу й силос); на Україні відповідно 1,7 та 3,2 млн. га. Світовий валовий збір (1978) зерна становить понад 363 млн.т, зокрема в СРСР — 9,0, в тому числі в УРСР 3,8 млн. т. Середній світовий урожай (1978) зерна становить 30,8 ц/га (табл.), зокрема в СРСР— 35,2 ц/га, в т. ч. в УРСР — 32,2 ц/га. Багато передовиків с.-г. виробництва вирощують зерна К. по 50—100 ц/га і більше. В республіці вирощують на зерно, силос і зелений корм 35 гібридів і 2 сорти К., з них найбільш поширені — див. табл. Н.-д. роботу з селекції, агротехніки вирощування К. провадять *Кукурудзи всесоюзний науково-дослідний інститут*, обл. н.-д. станції та ін.

Д. С. Фільов, М. І. Логачов.

КУКУРУ́ДЗИ ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — головна н.-д. установа, селекційний центр по вирощуванню кукурудзи в системі ВАСГНІЛ. Організ. 1956 у Дніпропетровську на базі Укр. н.-д. ін-ту зернового г-ва (засн. 1930), до якого 1934 приєднано Всесоюз. н.-д. ін-т кукурудзяно-соргового г-ва (був створений на базі Дніпропетр. дослідної станції; засн. 1913). В ін-ті 12 відділів з 18 лабораторіями, 5 окремих лабораторій. У складі ін-ту є дослідне г-во, 3 селекційно-дослідні і 7 дослідних станцій, розташованих в осн. зонах кукурудзосіяння СРСР. Інститутові належить пріоритет у створенні вітчизн. гібридів кукурудзи, виведено 22 гібриди і сорти кукурудзи, що районовані

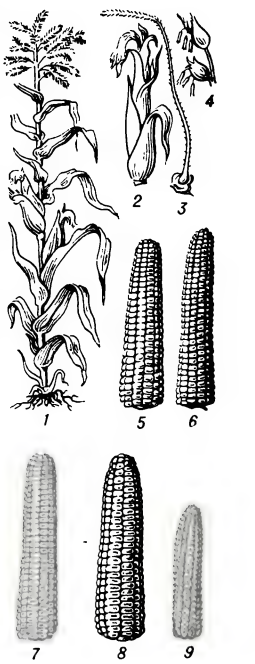

Кукурудза: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — початок в обгортці; *3* — маточковий колосок; *4* — колоски з тичинками; початки кукурудзи: *5* і *6* — кременистої; *7* — зубовидної; *8* — цукрової; *9* — розлусної (рисової).

Гібриди й сорти кукурудзи, поширені на Україні (1980 р.)

Гібриди

Буковинський 3ТВ
ВІР 42МВ
Дніпровський 247МВ
Дніпровський 320АМВ
Дніпровський 921ТВ
Київський 8
Краснодарський 303ТВ
Краснодарський 303ВЛ
Одеський 50М та ін.

Сорти

Закарпатська жовта зубоподібна місцева
Одеська 10

Кукурудзозбиральний комбайн. Технологічна схема «Херсонця-7В»: *1* — рама; *2* — різальний апарат; *3* — стеблоподавальний механізм; *4* — апарат з початковідривальними вальцями; *5* — пристрій, що подрібнює і подає листкостеблову масу; *6* — елеватори для неочищених початків; *7* — очищувальний апарат; *8* — транспортер для обгорток початків; *9* — елеватор для очищених початків; *10* — тракторний причіп.

Кукурудзозбиральний комбайн «Херсонець-200». Загальний вигляд.

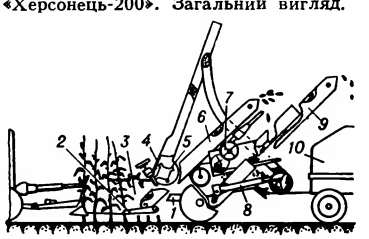

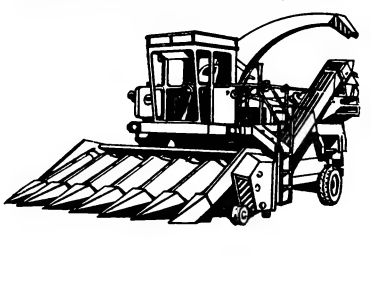

КУКУРУДЗО-ЗБИРАЛЬНИЙ КОМБАЙН

В. С. Кулебакін.

А. О. Кулешов.

М. М. Кулешов.

І. Ю. Кулик.

і вирощуються в 128 областях, краях та республіках СРСР. Ін-т розробив і впровадив у виробн. технологію механіз. вирощування кукурудзи без затрат ручної праці. Виконує функції зональної н.-д. установи в галузі землеробства у степових р-нах України. Видає «Бюллетень». Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). *П. І. Сусідко.*

КУКУРУДЗОЗБИРА́ЛЬНИЙ КОМБА́ЙН — машина для збирання кукурудзи на зерно у повній стиглості та на силос чи зелений корм — у молочно-восковій і восковій стиглості. На Україні, як і в усіх кукурудзосіючих р-нах СРСР, використовують К. к. «Херсонець-7В» та «Херсонець-200». «Херсонець-7В» — це дворядна причіпна машина, агрегатується з трактором Т-150К, призначена для збирання кукурудзи на зерно у повній стиглості з одночасним очищенням качанів від обгорток і подрібненням листкостеблової маси; «Херсонець-7В» переобладнують і для збирання кукурудзи на силос. Осн. вузли і технологічну схему «Херсонця-7В» див. на мал. З 1979 *Херсонський комбайновий завод* розпочав серійне виробн. нового К. к.— «Херсонець-200» (мал.). На відміну від «Херсонця-7В» це — самохідний шестирядний комбайн, з 2 змінними робочими вузлами (при обмолоті качанів замість качаноочисника монтують молотарку), які забезпечують збирання кукурудзи з обмолотом качанів і одночасним подрібненням та збиранням стеблової маси. Продуктивність «Херсонця-200» — до 4 га/г — майже в 4 рази вища, ніж у «Херсонця-7В». Це скорочує строки *збирання врожаю,* запобігає можливим його втратам. Іл. с. 563.

С. О. Карпенко.

КУКУРУДЗОСХО́ВИЩЕ — будівля для зберігання кукурудзи в качанах. Конструкція К. визначається специфічною властивістю необмолоченої кукурудзи — здатністю вологих качанів до самонагрівання, що спричиняє пошкодження зерна хворобами, втрату схожості насіння. Тому при спорудженні К. забезпечують безперервний обмін повітря в насипі для поступового просихання качанів. В СРСР, зокрема на Україні, при необхідності будують такі К.: склади і навіси з активним вентилюванням, бунтові майданчики тощо.

КУКУРУ́ДЗЯНА СІВА́ЛКА — машина для пунктирного висівання насіння кукурудзи, олійних і бобових культур із заданою кількістю насінин на гектар та одночасним внесенням *гранульованих добрив.* В СРСР, зокрема на Україні, застосовують восьмирядні сівалки СКНК-8 (мал.), СУПН-8 і шестирядні СКНК-6.

К. с. виготовляє в СРСР Кіровоградський завод «Червона Зірка». Агрегатують К. с. з тракторами «Бєларусь», обслуговує один тракторист; продуктивність (у га/г): СКНК-6 — до 3,5; СКНК-8 — до 5,6; СУПН-8 — до 7,0.

С. О. Карпенко.

КУ́КУЧІН (Kukučín) Мартін (справж. ім'я та прізв.— Матей Бенцур; 17.V 1860, Ясенова, Словаччина — 21.V 1928, Липик, Хорватія) — словац. письменник. Оповіданнями з селян. життя і романом «Дім на косогорі» (1904) заклав основи критичного реалізму в словац. прозі. В епопеї-хроніці «Мати кличе» (т. 1—5, 1926—27) змалював поневіряння емігрантів-слов'ян у країнах Пд. Америки. Автор істор. романів, зокрема «Лукаш Благосей Красонь» (1929). Перекладав твори М. Гоголя.

Тв.: Рос. перекл.— Новеллы. М., 1961.

В. І. Шевчук.

КУКУЮК Петро Степанович (н. 4.X 1938, с. Василівка, тепер Амвросіївськ. р-ну Донец. обл.) — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1961. В 1963 закінчив драм. студію при Київ. театрі ім. І. Франка (курс Д. *Мілютенка*) і 1974 режисерський ф-т Київ. ін-ту театр. мистецтва. З 1963 — в Житомир. укр. муз.-драм. театрі. Ролі: Дон Жуан («Камінний господар» Лесі Українки), Мартин Боруля («Мартин Боруля» Карпенка-Карого, був і режисером вистави), Ярослав («Ярослав Мудрий» Кочерги), Езоп («Лисиця і виноград» Фігейреду) та ін. Виконавець ролі В. І. Леніна у спектаклях за п'єсами М. Погодіна та І. Шведова.

В. І. Гуменюк.

КУЛАКО́В Федір Давидович (4.II 1918, с. Фітіж, тепер Льговського р-ну Курської обл.— 17.VII 1978, Москва) — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї селянина. В 1938 закінчив Рильський с.-г. технікум, 1957 — Всесоюзний с.-г. ін-т заочного навчання. З 1938 — на держ., комсомольській, парт. і рад. роботі. З 1955 — заст. міністра сільс. г-ва РРФСР. У 1959—60 — міністр хлібопродуктів РРФСР. У 1960—64 — перший секретар Ставропольського крайкому КПРС. У 1964—65 — зав. відділом ЦК КПРС. З вересня 1965 — секретар ЦК КПРС. На XXII—XXV з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. З 1971 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3, 4, 6—9-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

КУЛАКО́ВСЬКИЙ Олексій Єлисейович [4 (16).III 1877, 4-й Жехсогонський насліг Ботуруського улусу, тепер Алексєєвського р-ну Якут. АРСР — 6.VI 1926, Москва] — якут. рад. поет, учений-просвітитель. Основоположник писемної якут. л-ри. В 1900 написав перший літ. твір якут. мовою — пісню «Заклинання Баяная». В поемах «Портрети якуток» (1904), «Скупий багач» (1907) та ін. показав принижене становище якут. жінки. В поемі «Сон шамана» (1910), віршах «Міська дівчина», «Горілка» (обидва — 1916) та ін. різко засуджував царський гніт. Твори К. були видані лише за рад. часу. В поемі «Іде літо» (1924), віршах «Літак», «Розповідь старика» (обидва — 1924) К. вітав встановлення Рад. влади. В публіцистичних статтях пропагував зближення з рос. культурою.

Кукурудзяна сівалка СКНК-8.

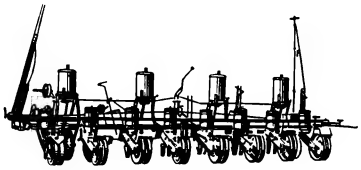

КУЛАКО́ВСЬКИЙ Юліан Андрійович (25.VII 1855, м. Паневежис, тепер Лит. РСР — 21.II 1919, Київ) — рос. бурж. історик, археолог. У 1876 закінчив Моск. ун-т. З 1881 — приват-доцент, з 1888 — професор Київ. ун-ту. Фахівець з історії Пн. Причорномор'я, Візантії та історії Старод. Риму. Провадив археол. дослідження античних пам'яток на Пд. України (*Ольвія, Пантікапей*). Осн. праці: «Керченська християнська катакомба 491 р.» (1891), «Алани за відомостями класичних і візантійських письменників» (1899), «Минуле Тавриди» (1906), «Історія Візантії» (т. 1—3, 1910—15).

КУЛА́Н (Equus hemionus) — ссавець род. *конячих.* Довж. тіла бл. 2 м, вис. в холці 110—140 см. Голова масивна, ноги невисокі, хвіст тонкий, закінчується китицею. Волосяний покрив короткий від жовтуватого до червоно-коричневого кольору, вздовж спини темна смуга. Тримаються К. невеликими табунами (косяками). Живляться трав'янистими і кущовими рослинами. Після 11,5 місяця вагітності самка весною або на початку літа народжує 1 лоша. К. поширені в степах, напівпустелях і пустелях Перед., Серед. і Центр. Азії. В СРСР зберігся лише в Бадхизькому заповіднику в Туркменії, завезений на о. Барсакельмес в Аральському м. Раніше був дуже поширений в степовій і пустельній зоні Євразії, у т. ч. й на Україні. В СРСР перебуває під охороною закону.

В. І. Крижанівський.

КУЛАХМЕ́ТОВ Гафур (Габдулгафур) Юнусович [22.IV (4.V) 1881, Пенза — 1.IV 1918, с. Татарські Юнки, тепер Торбєєв. р-ну Мордов. АРСР] — тат. письменник, публіцист. Брав участь у революц. русі. У 1905 заарештований. Романтич. оповідання «Зруйнований мол» (1906), алегорична п'єса «Дві думки» (1906) — про революц.-визвольну боротьбу пролетаріату. В драмі «Молоде життя» (1908) вперше в тат. л-рі показав революц. робітників та демократичну інтелігенцію. Оповідання рос. мовою «Розлучення» (1916) — про безправне становище тат. жінки. Автор праці «Сторінки історії» (1909).

Р. К. Ганієва.

КУЛАЧКО́ВИЙ МЕХАНІ́ЗМ — механізм з ведучою ланкою (кулачком), яка переміщує ланку ведену (штовхач). Дає змогу відтворювати практично будь-який рух веденої ланки при безперервному обертальному русі однієї або кількох ведучих ланок. До найпоширеніших належать триланкові К. м. (мал.), у складі яких є також з'єднувальна ланка. К. м. застосовують у двигунах внутр. згоряння, металорізальних верстатах тощо.

КУЛА́ЧНЕ ПРА́ВО — характерне для епохи феод. роздробленості розв'язання спорів єдиноборством або силою зброї. Правим був той, хто перемагав у цьому двобої. По суті, це була розправа сильного над слабим. Особливого поширення набуло в Німеччині в 11—13 ст. З посиленням централізованої влади монарха і зосередженням в його руках суд. органів К. п. поступово втратило своє значення і зникло. В широкому розумінні К. п.— право сильного.

КУЛЕБА́КІН Віктор Сергійович [18 (30).X 1891, Москва — 11.II 1970, там же] — рад. учений в галузі авіаційної електротехніки, апаратобудування й автоматики, академік АН СРСР (з 1939), генерал-майор інж.-тех. служби (1942). Закінчив (1914) Моск. вище тех. уч-ще. Викладав у ньому (1917—40), одночасно — у Військ.-пов. інж. академії ім. М. Є. Жуковського (1923—60). В 1920 брав участь у роботі Держ. комісії ГОЕЛРО. Організатор і перший директор Ін-ту автоматики і телемеханіки АН СРСР (1939—42). Наук. праці К. присвячені питанням електроустаткування літаків, теорії і методам розрахунку електр. машин і автоматів, теорії автомат. регулювання, розрахунку регуляторів та ін. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1950. Премія ім. П. М Яблочкова АН СРСР (1962).

КУЛЕМЕ́Т — скорострільна *автоматична зброя*. Призначена для ураження кулями наземних, повітр. і мор. цілей. За будовою К. поділяють на ручні, станкові та єдині; за призначенням — на зенітні, авіац., танкові; за калібром — на К. осн. калібру (6,5—8,0 мм) та великокаліберні (12,7—15 мм). Осн. тактико-тех. дані К.: ручні — вага 10—16,25 кг, прицільна дальність 1500—1830 м, скорострільність 150—600 пострілів за хвилину; станкові — вага 40,4—40,8 кг, прицільна дальність 2000—2800 м, скорострільність 250—700 пострілів за хвилину; єдині (полегшений варіант станкового) — вага 9—28,4 кг, прицільна дальність 1500—1800 м, скорострільність 650—750 пострілів на хвилину; великокаліберні — вага 58—157 кг, прицільна дальність 1830—3500 м, скорострільність 600 пострілів за хвилину. Перший К. було винайдено амер. конструктором Х. С. Максимом (1883). Удосконалений рос. зброярами К. Максима був прийнятий на озброєння рос. армії. В Рад. Армії були прийняті на озброєння 7,62-мм ручний К. (ДК, 1927) В. О. *Дегтярьова* та 12,7-мм великокаліберний (ДШК, 1938) Дегтярьова і Г. С. *Шпагіна*, 7,62-мм станковий К. (СГ, 1943) П. М. Горюнова. Після війни в СРСР було прийнято нові ручні та єдиний К. конструкції Дегтярьова і М. Т. *Калашникова*.

КУЛЕСКО́ Ісак Йосипович [н. 9 (22).I 1902, м. Книшин, тепер Бялистоцького воєводства ПНР] — рад. епізоотолог. Чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956), професор (з 1955), доктор вет. наук (з 1952). Член КПРС з 1947. У 1928 закінчив Харків. вет. ін-т. З 1938 до 1977 працював зав. відділом в Укр. н.-д. ін-ті експериментальної ветеринарії. Наукові праці з питань інфекційних хвороб свиней. Розробив і впровадив у практику кристалвіолет-вакцину проти чуми свиней. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

КУЛЕШО́В Аркадій Олександрович [24.I (6.II) 1914, с. Самотієвичі, тепер Самотевичі, Костюковицького р-ну Могильов. обл.— 4.II 1978, Мінськ] — білорус. рад. поет, нар. поет БРСР (з 1968). Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1926. Поеми «Пісня про славний похід» (1935—51), «В зеленій діброві» (1940), «Стяг бригади» (1943; Держ. премія СРСР, 1946), «Нове річище» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), «Тільки вперед» (1950) та ін.— про воєнні і трудові подвиги рад. народу. Віршована повість «Грізна пуща» (1956) — про боротьбу трудящих Зх. Білорусії за возз'єднання в єдиній соціалістичній державі. Автор збірок віршів «Нова книга» (1964), «Швидкість» (1976) та ін., поем «Варшавський шлях» (1972), «Хамутиус» (1975). Україні присвятив вірш «Кам'янка». Перекладач «Енеїди» І. Котляревського, творів Т. Шевченка, М. Рильського, А. Малишка, М. Бажана та ін. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. *Тв.:* Збор твораў, т. 1—5. Мінск, 1974—77; Укр. перекл.— Вибране. К., 1970; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1968; На полумиллиардном километре. М., 1974; Две поэмы. М., 1977; Скорость. Минск, 1978. *В. Я. Буран.*

КУЛЕШО́В Лев Володимирович [1 (13).I 1899, Тамбов — 29.III 1970, Москва] — рос. рад. кінорежисер, теоретик кіно, педагог, доктор мистецтвознавства (1946), нар. арт. РРФСР (з 1969). Член КПРС з 1945. В кіно працював з 1916; один із зачинателів рад. кіномист. Керував документальними зйомками на фронтах громадян. війни. В 1919 організував навч. майстерню в Держкіношколі. Серед фільмів: «Незвичайні пригоди містера Веста в країні більшовиків» (1924), «По закону» (1926, за Дж. Лондоном), «Великий розрадник» (1933, за мотивами біографії О. Генрі). З 1944 — на пед. роботі у ВДІКу. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Азбука кинорежиссуры. М., 1969; 50 лет в кино. М., 1975 [у співавт.].

КУЛЕШО́В Микола Миколайович [5 (17).XII 1890, Нов. Маргелан, тепер Фергана, Узб. РСР — 19.I 1968, Харків] — український радянський вчений у галузі рослинництва, акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1955). В 1913 закінчив с.-г. відділ Київ. політех. ін-ту. Працював на Харків. с.-г. дослідній станції (1915—20), на центр. контрольно-насінній станції УРСР (1920—26), у Всесоюзному ін-ті рослинництва (1926—33), в Ін-ті генетики і селекції АН УРСР (1947—55) та ін. В 1922—26 і з 1945 — професор Харків., з 1934 — Іркутського, з 1938 — Омського с.-г. ін-тів. Дослідження з питань біології, систематики, екології та агротехніки культур. рослин, особливо кукурудзи і пшениці. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

Г. Ф. Наумов.

КУЛЕШО́В Павло Миколайович [15 (27).VIII 1854, м. Малоархангельськ, тепер Орлов. обл. РРФСР — 5.X 1936, Москва] — рос. рад. вчений-зоотехнік, чл.-кор. АН СРСР (з 1928). Закінчив Харків. вет. ін-т (1875) та Петровську землеробську і лісову академію (1879), де 1889—94 був професором. Один з організаторів і професор (з 1921) Моск. зоотех. ін-ту. Вивчав стан тваринництва в зарубіжних країнах. Вивів новий тип *тонкорунних овець* — новокавказький меринос. Наукові праці з питань плем. розведення с.-г. тварин, екстер'єру і конституції тварин. Автор багатьох підручників з тваринництва.

КУЛЖИ́НСЬКИЙ Сергій Пантелеймонович [14 (26).X 1880, м. Полтава — 27.IX 1947, Кишинів] — укр. рад. вчений, агроном, засл. діяч н. і т. Молд. РСР (з 1946). В 1907 закінчив с.-г. відділ Київ. політех. ін-ту. З 1909 працював на Роменському дослідному полі Полтав. губ. Організатор і перший директор (1912—30) Носівської с.-г. дослідної станції. З 1930 працював на Долгопрудному дослідному полі, з 1932 — у Всесоюзному н.-д. ін-ті добрив, агротехніки і агрогрунтознавства. З 1945 — професор Кишинівського с.-г. ін-ту. Осн. праці — з питань культури бобових, їхнього впливу на родючість грунту, люпинізації піщаних грунтів Полісся УРСР.

Ф. П. Юхимчук.

КУЛИ́К Василь Степанович (1830, с. Ковалівка, тепер Полтав. р-ну

П. С. Кукуюк.

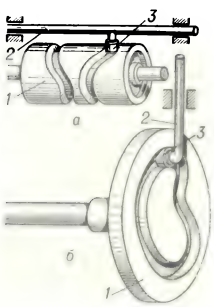

Кулачковий механізм: *а* — просторовий; *б* — закритий; *1* — кулачок; *2* — штовхач; *3* — з'єднувальна ланка.

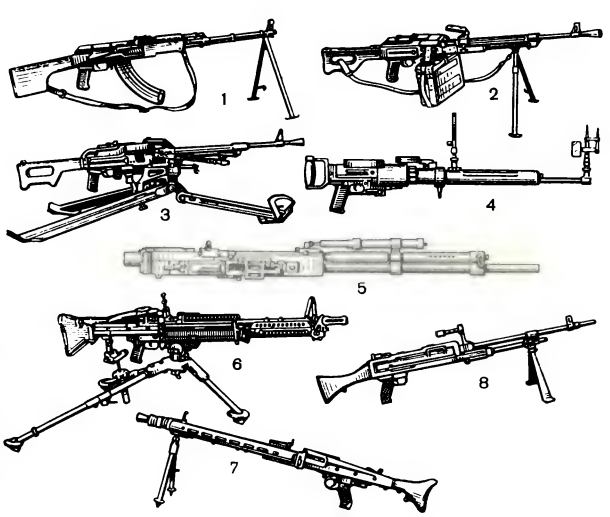

Кулемети: 1 — ручний кулемет РПК (СРСР); 2 — єдиний кулемет ПК (СРСР); 3 — станковий кулемет ПКС (СРСР); 4—7,62-мм авіаційний скорострільний кулемет ШКАС (СРСР); 5—12,7-мм універсальний авіаційний кулемет УБ (СРСР); 6—7,62-мм єдиний кулемет М 60 (США); 7—7,62-мм єдиний кулемет MG-3 (ФРН); 8—7,62-мм єдиний кулемет L 7A2 (Великобританія).

Ілля Олександрович Кулик.

Полтав. обл.— 1870, там же) — укр. поет. Закінчив Полтав. гімназію, вчився в Харків. ун-ті. В 1861—62 виступив у журн. «*Основа*» з поезіями про сел. життя пореформеного часу («Нетяга»), про долю заробітчан («Захожий косар»). Писав байки, романтичні балади («Загублені душі»), пісні-романси («Питання», «Веснянки») і нариси. Пізніше друкувався в «*Правді*» та ін. львів. журналах. Зб. поезій К. «Писання Василя Кулика» вийшла в світ 1894 у Львові після смерті автора.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Поети шевченківської доби. К., 1961.

П. П. Хропко.

КУЛИК Іван Юліанович [літ. псевд.— Р. Ролінато, Василь Роленко; 14 (26).I 1897, м. Шпола, тепер Черкас. обл.— 14.X 1941] — укр. рад. письменник, парт. і громадський діяч. Член Комуністич. партії з 1914. Навчався в Одес. худож. уч-щі. В 1914 емігрував до США, де працював чорноробом. Брав участь у діяльності с.-д. партії. В 1917 повернувся на батьківщину. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни. Входив до складу першого Рад. Уряду на Україні. В 1924—26 був рад. консулом у Канаді. Друкуватися почав 1918. Перша зб. віршів «Мої коломийки» (1921) присвячена темі громадян. війни на Україні. Виступивши як поет-новатор, К. утверджував принципи революц. укр. поезії: активне втручання в життя, публіцистичність, органічний зв'язок з класичною традицією і нар. творчістю. В наступній зб. «Зелене серце» (1923) К. оспівав перші успіхи соціалістичного будівництва, народження нової індустріальної України, братнє єднання народів. Цій же темі присвятив поеми «Одужання» (1923) і «Ніагара» (1925), збірки віршів «В оточенні» (1927) і «Змужніла молодість» (1935). К. одним із перших увів в укр. рад. поезію тему індустріальної праці, інтернаціональної класової солідарності, наукових пошуків, створив образи комуністів, передової жінки-робітниці («Робітниця Шура»). У поемі «Чорна епопея» (1929) К. відтворив жахливі картини поневіряння негрів у Америці, злочинів колонізаторів. Тут К. відобразив суперечності капіталістичного ладу, розкрив справжній зміст демократичних «свобод» в Америці, показав, як діє невблаганна машина соціального й національного гноблення. К.— автор прозових творів «Пригоди Василя Роленка», «Чотирнадцята люлька» (обидва — 1932), «Записки консула» (1934). Значний інтерес становлять його критичні праці та історико-революційні спогади. Був одним з керівників ВУСПП, першим головою СП України (1934). В його перекладах вийшла «Антологія американської поезії» (1928), а також твори М. Тихонова, Е. Багрицького, Н. Бараташвілі, А. Акопяна та ін. Портрет с. 564.

Тв.: Твори, т. 1. Х., 1932; Записки консула. К., 1958; Вірші та поеми. К., 1962; Поезії. К., 1967; Рос. пер. кл.— Стихотворения.— Баллады.— Поэмы. М., 1959; Записки консула. М., 1964.

Літ.: Поет революції. Спогади про Івана Кулика. К., 1971.

С. А. Крижанівський.

КУЛИК Ігор Орестович (н. 19.XI 1935, Харків) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1977. Закінчив Харків. ун-т (1959). З 1960 працює в Фізико-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР (з 1970—зав. відділом). Осн. наук. праці— з фізики тунельних явищ і слабкої надпровідності. Запровадив поняття про вихровий стан поверхн. шару надпровідника в сильному магн. полі (т. з. вихри Кулика), розвинув теорію т. з. мікроконтактної спектроскопії фононів та ін. елементарних збуджень у металах.

КУЛИК Ілля Олександрович (2. VIII 1924, Херсон — 29.XI 1942) — керівник херсонської антифашист. підпільної комсомольсько-молодіжної орг-ції «*Патріот Батьківщини*» під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1939. В період тимчасової окупації Херсона гітлерівськими загарбниками організував і очолив підпільну орг-цію (40 чол.), яка діяла до листопада 1942. Орг-ція підтримувала зв'язок з підпільною орг-цією «Центр», на чолі якої стояли комуністи. В листопаді 1942 орг-цію «Патріот Батьківщини» розкрили фашисти. К. загинув під час арешту.

КУЛИКИ — ряд птахів. Те саме, що й *куликоподібні*.

НАУКОВІ КОНСУЛЬТАНТИ П'ЯТОГО ТОМУ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

В. Г. Бондарчук — акад. АН УРСР (загальні питання геології, тектоніка), **В. П. Васильєв** — акад. АН УРСР (захист рослин), **П. А. Власюк** — акад. АН УРСР (агрономія), **І. М. Коваленко** — акад. АН УРСР (теорія ймовірностей), **В. М. Корецький** — акад. АН УРСР (міжнародне право, загальна історія держави і права), **Г. С. Костюк** — дійсний член АПН СРСР (психологія), **І. І. Ляшко** — акад. АН УРСР (математика), **Л. Г. Ткачук** — акад. АН УРСР (петрографія), **Р. В. Чаговець** — акад. АН УРСР (біохімія), **А. Є. Бабинець** — чл.-кор. АН УРСР (гідрогеологія), **М. С. Бродин** — чл.-кор. АН УРСР (оптика), **В. І. Войтко** — чл.-кор. АПН СРСР (психологія), **П. О. Дмитренко** — чл.-кор. АН УРСР (агрохімія), **Є. І. Квасников** — чл.-кор. АН УРСР (мікробіологія), **В. І. Куценко** — чл.-кор. АН УРСР (істор. матеріалізм), **О. С. Мельничук** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **В. К. Лішко** — чл.-кор. АН УРСР (біохімія), **В. М. Русанівський** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **О. Г. Ситенко** — чл.-кор. АН УРСР (теоретична фізика), **В. В. Скопенко** — чл.-кор. АН УРСР (неорганічна хімія), **В. П. Цесевич** — чл.-кор. АН УРСР (астрономія), **А. В. Чекунов** — чл.-кор. АН УРСР (геофізика), **С. М. Черников** — чл.-кор. АН УРСР (алгебра), **А. А. Чухно** — чл.-кор. АН УРСР (загальні питання політ. економії), **А. М. Шлепаков** — чл.-кор. АН УРСР (новітня історія капіталістичних країн), **К. Л. Ющенко** — чл.-кор. АН УРСР (кібернетика), **М. Д. Ярмаченко** — чл.-кор. АПН СРСР (педагогіка), **А. М. Алексюк** — доктор пед. наук (педагогіка, нар. освіта), **Ю. О. Анісімов** — канд. тех. наук (історія техніки), **І. В. Архипов** — полковник (військова справа), **І. І. Артеменко** — доктор істор. наук (археологія), **Ю. С. Асєєв** — доктор архітектури (архітектура), **В. А. Афанасьєв** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **С. В. Баженов** — доктор вет. наук (ветеринарія), **І. В. Бичко** — доктор філос. наук (історія філософії), **Ю. Г. Блавдзевич** — канд. тех. наук (електротехніка), **Ю. М. Бобошко** — канд. мистецтвознавства (театр), **М. К. Бородій** — канд. мед. наук (історія медицини), **В. Є. Бражников** — канд. юрид. наук (державне право), **С. І. Брук** — доктор геогр. наук (етнографія), **Ф. Г. Бурчак** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, кримінальне право), **С. М. Бухало** — доктор екон. наук (конкретна економіка), **Т. П. Булат** — канд. мистецтвознавства (музика), **Б. С. Бутник-Сіверський** — канд. істор. наук (народне мистецтво), **П. Л. Варгатюк** — доктор істор. наук (історія КПРС), **Д. Я. Василенко** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **Л. В. Владич** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **М. А. Воїнственський** — доктор біол. наук (орнітологія), **С. А. Генсірук** — доктор с.-г. наук (лісівництво), **К. І. Геренчук** — доктор геогр. наук (фізична географія), **М. О. Голодний** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, цивільне право), **М. М. Гордійчук** — доктор мистецтвознавства (музика), **В. С. Горський** — доктор філос. наук (історія філософії), **П. Ф. Гринюк** — канд. істор. наук (міжнар. комуністичний рух), **А. М. Грінченко** — канд. мед. наук (гематологія), **О. Т. Губко** — канд. психологічних наук (психологія), **В. М. Данюк** — канд. екон. наук (конкретна економіка), **В. Г. Денисов** — доктор тех. наук (космонавтика), **В. Г. Долін** — доктор біол. наук (ентомологія), **В. Г. Єна** — канд. геогр. наук (фізична географія), **М. М. Жеребін** — доктор тех. наук (будівництво), **М. П. Загайкевич** — канд. мистецтвознавства (музика), **А. П. Золовський** — доктор геогр. наук (картографія), **С. К. Кілессо** — канд. архітектури (архітектура), **Л. М. Корецький** — доктор екон. наук (загальні питання економіки, екон. географія), **О. П. Корнєєв** — професор (теріологія), **М. Ю. Корнилов** — канд. хім. наук (органічна хімія), **О. М. Корнієнко** — канд. тех. наук (зварювальне виробництво), **В. Н. Котов** — доктор істор. наук (історія СРСР), **І. Т. Крук** — доктор філол. наук (рос. література), **К. І. Кульчицький** — доктор мед. наук (анатомія), **І. Ф. Курас** — канд. істор. наук (історія КПРС), **Г. Н. Логвин** — доктор мистецтвознавства (архітектура), **К. Т. Логвинов** — доктор географічних наук (метеорологія), **В. І. Мазепа** — доктор філософських наук (естетика), **Л. З. Мазепа** — (музика), **В. М. Мазур** — доктор економічних наук (політекономія), **Б. М. Мазурмович** — доктор біол. наук. (систематика безхребетних), **А. К. Мартиненко** — доктор істор. наук (новітня історія), **Г. М. Матяшин** — професор (хірургія), **А. Г. Медяник** — канд. фіз.-мат. наук (геометрія), **М. Ф. Мезенцев** — канд. біол. наук (зоотехнія), **Є. Ф. Мельник** — доктор юрид. наук (цивільне право), **В. П. Меньшов** — канд. істор. наук (історія міжнар. відносин), **Л. С. Міляєва** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Ю. В. Мовчан** — канд. біол. наук (іхтіологія), **Л. З. Мороз-Погрібна** — канд. мистецтвознавства (кіно), **Д. С. Наливайко** — канд. філол. наук (зарубіжна література), **В. І. Наулко** — доктор істор. наук (етнографія), **Б. Г. Новиков** — доктор біол. наук (загальна біологія), **М. О. Оборін** — канд. мед. наук (історія медицини), **О. С. Онищенко** — доктор філос. наук (науковий атеїзм), **В. І. Павлишин** — канд. геол.-мінералогічних наук (мінералогія), **В. Л. Павлов** — канд. хім. наук (неорганічна та фіз. хімія), **І. О. Пашков** — канд. тех. наук (будівництво), **Р. Я. Пилипчук** — канд. мистецтвознавства (театр), **Ф. П. Погребенник** — канд. філол. наук (укр. література), **Л. П. Погребняк** — канд. біол. наук (ветеринарія), **М. В. Попович** — доктор філос. наук (логіка), **І. С. Руденко** — канд. с.-г. наук (землеробство), **Л. М. Сак** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **К. Б. Свєчин** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **А. М. Сердюк** — канд. мед. наук (охорона здоров'я), **Г. М. Сивокінь** — канд. філол. наук (теорія літератури), **С. І. Соколенко** — канд. екон. наук (зовнішньоекон. зв'язки СРСР), **І. М. Солдатенко** — канд. пед. наук (культурно-освітня робота), **Ю. О. Станішевський** — доктор мистецтвознавства (театр), **В. І. Стрельський** — доктор істор. наук (спеціальні й допоміжні істор. дисципліни), **В. І. Таращук** — канд. біол. наук (систематика земноводних), **Ю. М. Теппер** — канд. пед. наук (фізкультура і спорт), **О. І. Тереножкін** — доктор істор. наук (археологія), **Ф. П. Тринус** — доктор мед. наук (фармакологія), **Н. М. Ульянова** — канд. юрид. наук (міжнар. право), **П. І. Фомін** — доктор фіз.-мат. наук (фізика), **В. О. Хилько** — професор (політ. економія соціалізму), **Г. М. Цвєтков** — доктор істор. наук (історія міжнар. відносин), **Г. Д. Цибуляк** — канд. екон. наук (культурне будівництво), **В. І. Чопик** — доктор біол. наук (систематика рослин), **М. К. Шикула** — доктор с.-г. наук (грунтознавство), **М. М. Щербак** — доктор біол. наук (систематика плазунів), **М. І. Щербань** — доктор геогр. наук (метеорологія, кліматологія), **В. М. Юрковський** — канд. геогр. наук (екон. географія), **В. Є. Ясієвич** — канд. архітектури (архітектура), **О. І. Яценко** — доктор філос. наук (діалектичний матеріалізм).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Карпати Українські (2 стор.), с. 32—33
Карпенко-Карий І. К., с. 448—449
Касіян В. І., с. 304—305
Квітка-Основ'яненко Г. Ф., с. 448—449
Квітництво (2 стор.), с. 80—81
Києво-Печерська лавра, с. 480—481
Київ (2 стор.), с. 112—113
Київська Русь (2 стор.), с. 128—129
Килим (2 стор.), с. 48—49
Киргизька РСР (2 стор.), с. 448—449
Китай (2 стор.), с. 448—449
Кіномистецтво (2 стор.), с. 448—449
Класицизм, с. 96—97
Ковальов О. О., с. 256—257
Комахи, с. 480—481
Копистинський Т. Д., с. 288—289
Корейська Народно-Демократична Республіка (2 стор.), с. 448—449
Космонавтика (2 стор.), с. 448—449
Костанді К. К., с. 240—241
Костецький В. М., с. 256—257
Котляревський І. П., с. 448—449
Коцюбинський М. М., с. 96—97
Крамської І. М., с. 288—289
Красицький Ф. С., с. 256—257
Кричевський Ф. Г., с. 240—241
Кровообіг, с. 496—497
Кровотворення, с. 496—497
Кропивницький М. Л., с. 448—449
Крушельницька С. А., с. 304—305
Куба (2 стор.), с. 448—449
Куїнджі А. І., с. 288—289

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Київська область, оглядова, с. 144—145
Київська область, економічна, с. 144—145
Київська Русь, с. 144—145
Киргизька РСР, оглядова, с. 208—209
Киргизька РСР, економічна, с. 208—209
Китай, оглядова, с. 176—177
Китай, економічна, с. 176—177
Кіровоградська область, оглядова, с. 208—209
Кіровоградська область, економічна, с. 208—209
Кліматичні зони Землі, с. 400—401
Корея, оглядова, с. 368—369
Корея, економічна, с. 368—369
Кримська область, оглядова, с. 400—401
Кримська область, економічна, с. 400—401
Куба, оглядова, с. 368—369
Куба, економічна, с. 368—369

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Стор.	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
		4-й том		
172	підпис під ілюстрацією — пам'ятник О. О. Боркануку в Рахові.		Скульптор А. В. Лендел, архітектор М. І. Данилюк. 1977.	Скульптори І. І. Гарапко і І. М. Барнич, архітектори В. М. Дяченко і І. М. Євдокимов. 1977.
349	ліва	12—13 рядок знизу	1 ізраїл. фунт = 16,98 долара США	1 долар США = 16,98 ізраїл. фунтів

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, ТОМ 5

(на украинском языке)

В томі вміщено 32 сторінки ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (343 сюжети, з них 66 — кольорові), 8 сторінок вклейок високого друку (44 сюжети, з них 21 — кольоровий), 5 вклейок кольорових карт (16 карт) і кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1596 ілюстрацій і 120 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку, — на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 15.

Том здано до набору 23.01.80, підписано до друку 25.07.80. БФ 06138. Формат 84 × 108¹/₁₆. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Гарнітура кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. аркушів 35,5 + 3,25 арк. вклейок. Умовних друк. арк. 65,10. Облік.-вид. арк. 126,15. Тираж 50 000 примірників. Замовлення № 1072. Ціна одного тому 7 крб. 50 коп.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць І-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Львів — Руїни стародавніх міст

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балаклава	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ Й МЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

На картах світу, материків, півостровів і гірських країн

- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

на кольорових картах / на текстових картах

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми
- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські
- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- 1852 — Морські рейси та відстані в км
- а — Морські порти, б — Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- Озера: а — прісні, б — солоні. Позначки глибин
- Озера з мінливою береговою лінією
- 560 — Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря
- а — Початок судноплавства на річках, б — Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали
- Дамби
- а — Піски, б — Лавові поля
- Мангрові зарості
- а — Болота, б — Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (вади)
- Сухі русла (вади) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди
- Діючі вулкани
- Перевали
- 3738 — Позначки висот над рівнем моря
- а — Водорості, б — Коралові рифи
- Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

на кольорових картах / на текстових картах

теплі / холодні / теплі / холодні

- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Монмартр — Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Молы та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Солотвин	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

РОДОВИЩА ВИДОБУВАННЯ

- Вн Кам'яне вугілля
- Вб Буре вугілля
- С Горючі сланці
- Т Торф
- Н Нафта
- Гп Горючий газ
- Fe Залізні руди
- Fn Залізонікелеві руди
- Mn Марганцеві руди
- Cr Хромітові руди
- V Ванадієві руди
- Ti Титанові руди
- Ni Нікелеві руди
- W Вольфрамові руди
- Mo Молібденові руди
- Al Алюмінієві руди
- Cu Мідні руди
- Pb Свинцеві руди
- Zn Цинкові руди
- Ag Срібні руди
- Tm Поліметалеві руди
- Bi Вісмутові руди
- Sn Олов'яні руди
- Sb Сурм'яні руди
- Hg Ртутні руди
- Au Золото
- Pt Платина
- U Уранові руди
- Be Берилієві руди
- А Азбест
- Г Графіт
- Сл Слюда
- Р Фосфорити й апатити
- Ba Барит
- As Миш'якові руди
- S Сірка
- FS Пірити
- Сд Сода
- Кс Калійні солі
- Пс Кухонна сіль
- Мс Глауберова сіль
- Ф Флюорит (плавиковий шпат)
- Mг Магнезит
- Бі Асфальт
- Гс Гіпс
- Ка Каолін
- Мр Мармур
- Пе Пемза
- Ту Туфи
- Гр Граніт
- Б Глини бентонітові
- Пр Перліти, обсидіан
- Ал Алмази
- Л Лазурит
- Кн Коштовні камені
- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

НА КОЛЬОРОВИХ КАРТАХ / НА ТЕКСТОВИХ КАРТАХ

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Автомобільна
- Тракторна
- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна
- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслоробна, сироварна, молочна
- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів (великих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Троянди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. прянощі
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

на кольорових картах / на текстових картах

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції
- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства
- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

- Напрями ударів
- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових з'єднань
- Райони зосередження: а—загальновійськові, б—кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника
адбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
ГР., гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
кк	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітрянодесантний корпус
ПФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
Уд. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення

7MP6-50M